जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-
विरचितया प्रमेयचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समलङ्कृतं हिन्दीगुर्जरभाषाऽनुवादसहितम्

श्री-भगवतीसूत्रम्

BHAGAVATI SŪTRAM

पञ्चमो भागः

नियोजकः —

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि-
पण्डितमुनिश्री कन्हैयालालजी-महाराज

❀

प्रकाशकः
राजकोटनिवासि - श्रेष्ठिश्री - शामजीभाइ - वेलजीभाइ
वीराणी, तथा कडवीबाइ-वीराणी-ट्रस्ट-प्रदत्तद्रव्यसाहाय्येन
अ. भा. श्वे. स्था. जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः
श्रेष्ठि-श्री शान्तिलाल-मङ्गलदासभाइ-महोदयः
राजकोट

प्रथमा-आवृत्तिः	वीर संवत्	विक्रम संवत्	इस्वीसन
प्रति १२००	२४८९	२०१९	१९६३

मूल्यम् रू. २५=००

મળવાનું ઠેકાણું
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ.
ઠે ગરેડિયા કૂવા રોડ,
રાજકોટ — સૌરાષ્ટ્ર.

Published by :
Shri Akhil Bhārat S S
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT
(Saurashtra.) W Rly India

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૨૦૦
વીર સંવત્ : ૨૪૮૯
વિક્રમ સંવત્ ૨૦૧૯
ઈસ્વીસન ૧૯૬૩

મુદ્રક મુદ્રણસ્થાન :
જયંતીલાલ દેવચંદ મહેતા
જય ભારત પ્રેસ,
ગરેડિયા કૂવા રોડ, રાજકોટ.
(સૌરાષ્ટ્ર)

श्री भगवतीसूत्र पाचवें भागकी

विषयानुक्रमणिका

अनुक्रम अंक | पृष्ठाङ्क

छट्ठे शतकका छट्ठा उद्देश

छट्ठे शतकका सातवा उद्देश

आठवा उद्देश

नववा उद्देश

दशवा उद्देश

વીરના વીર પુત્રોને વિનતી

"લક્ષ્મી અને સરસ્વતી"
એ બને દેવીઓ પુજનીય છે અને
એ બનેની આપણને આવશ્યકતા છે

પરન્તુ

તે બનેમા અદર અદર આડવેર છે જ્યા સરસ્વતીના દર્શન થતા હોય ત્યાથી લક્ષ્મીજી રિસાયેલાં હોય છે

અને

લક્ષ્મીનદનો મોટે ભાગે સરસ્વતીથી દૂર રહેતા હોય
છે આવો સામાન્ય નિયમ જોવામાં આવે છે

પરન્તુ

જ્યારે આપની પાસે લક્ષ્મી અને
સરસ્વતી બને સપીને આપની સેવા
કરી રહેલ છે ત્યારે જાણવું કે
આપના પૂર્વના પુણ્યનો ઉદય અને
વર્તમાન પુરુષાર્થનું આ ફળ છે

હવે

આપ આવા સાનુકૂળ સજોગોમાં સમાજ ઉત્કર્ષના ભવ્ય કાર્યમાં વધુ ને વધુ ભોગ આપશો, એવી અમોને આશા છે

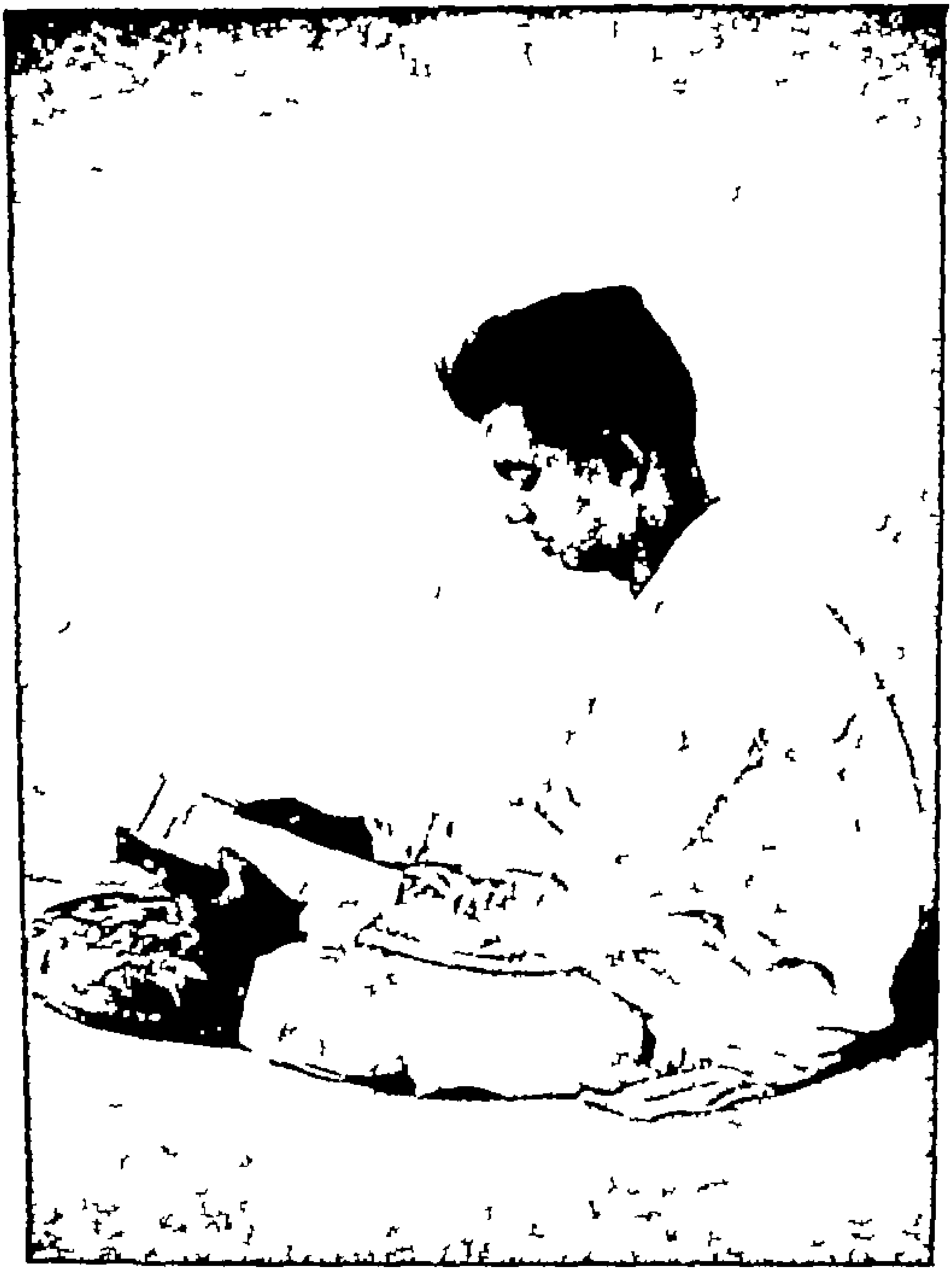
આગમોદ્ધારક પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલજી મ શ્રીએ જૈન સમાજના ઉત્થાન કાર્ય માટે "શાસ્ત્રોદ્ધાર"નું જે ભગીરથ કાર્ય ઉઠાવેલ છે અને તે કાર્યને શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ મૂર્તરૂપ આપી રહી છે તેમાં આપના પૂર્ણ સહકારની આશા રાખવી એ શુ અસ્થાને છે ?"

આધ મુરબ્બી તરીકે સમિતિમા આપનુ
મુબારક નામ નોંધાવવા માટે રૂા ૫૦૦૧ નો
ડ્રાફ્ટ મોકલી આપવા વિનતી છે

શ્રી જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ–રાજકોટ

"असखय जीविय मा पमायए"

શ્રી વિનોદકુમાર વીરાજી

(દીક્ષા લીધા પહેલા શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતા)

જન્મ : પોર્ટસુદાન સં. ૧૯૯૨

દીક્ષા	નિર્વાણ
ખીચન – (રાજસ્થાન)	ફલોદી – (રાજસ્થાન)
સં ૨૦૧૩ વૈશાખ વદ ૧૨	સં. ૨૦૧૩ શ્રાવણ શુદ ૧૨
તા ૨૬–૫–૫૭ રવિવાર	તા ૭–૮–૫૭ બુધવાર

બા. બ્ર. શ્રી વિનોદમુનિનુ સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર

આ પરમ વૈરાગી અને દયાના પુજ જેવા આ પુરુષનો જન્મ વિક્રમ સવત ૧૯૯૨ પોર્ટસુદાન (આફ્રિકા) મા કે જ્યા વીરાણી કુટુબનો વ્યાપાર આજ દિવસ સુધી ચાલુ છે, ત્યા થયો હતો

શ્રી વિનોદકુમારના પુણ્યવાન પિતાશ્રીનું નામ શેઠશ્રી દુર્લભજી શામજી વીરાણી અને મહા ભાગ્યવાન માતુશ્રીનું નામ બેન મણિબેન વીરાણી બન્નેનું અસલ વતન રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર) છે બેન મણિબેન ધાર્મિક ક્રિયામા પહેલેથી જ રુચિવાળા હતા, પરતુ શ્રી વિનોદકુમાર ગર્ભમાં આવ્યા પછી વધારે દઢધર્મી અને પ્રિયધર્મી બન્યા હતા

પૂર્વ ભવના સસ્કારથી શ્રી વિનોદકુમારનુ લક્ષ ધાર્મિક અભ્યાસ અને ત્યાગ ભાવ તરફ વધારે હોવા છતા તેઓશ્રીએ નોનમેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી વ્યવહારિક કેળવણી લીધેલી અને વ્યાપારની પેઢીમા કુશળતા બતાવેલી

તેઓશ્રીએ યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, બેલ્જીયમ, હોલેન્ડ, જર્મની, સ્વીઝર્લેન્ડ, તેમજ ઇટાલી, ઇજીપ્ત વગેરે દેશોમા પ્રવાસ કરેલ સ. ૨૦૦૯ના વૈશાખ માસ, સને ૧૯૫૩મા લડનમા રાણી એલીઝાબેથના રાજ્યારોહણ પ્રસગે તેઓશ્રી લડન ગયા હતા. કાશ્મીરનો પ્રવાસ પણ તેમણે કરેલ, દેશ પરદેશ ફરવા છતા પણ તેમણે કોઇ વખતે પણ કદમૂળનો આહાર વાપરેલ નહી

ઉગતી આવતી યુવાનીમા તેઓશ્રીએ દુનિયાના રમણીય સ્થળો જેવા કે કાશ્મીર ઇજીપ્ત અને યુરોપના સુદર સ્થળોની મુલાકાત લીધી હોવા છતાએ તેઓને રમણીય સ્થળો કે રમણીય યુવતીઓનુ આકર્ષણ થયુ નહી એ એના પૂર્વભવના ધાર્મિક સસ્કારનો જ રગ હતો અને એ રગે જ તેમને તે બધુ ન ગમ્યુ અને તુરત વતન પાછા ફર્યા અને સાધુ-સાધ્વીજીના દર્શન કરવાને ઠેકઠેકાણે ગયા અને તેમના ઉપદેશનો લાભ લીધો અને વૈરાગ્યમા જ મન લાગ્યુ હુડા કાલ અવસર્પિણીના આ દુષમ નામના પાચમા આરાનુ વિચિત્ર વાતાવરણ જોઇ તેમને કઇક ક્ષોભ થતો કે તુરત જ તેનો ખુલાસો મેળવી લેતા અને ત્યાગ ભાવમા સ્થિર રહેતા દેશ પરદેશમા પણ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, ચોવિહાર આદિ પચ્ચક્ખાણ તેઓ ચૂકયા નહી ઊચી કોટિની શૈયાનો ત્યાગ કરી તેઓ સૂવા માટે માત્ર એક શેતરજી, એક ઓશીકુ અને ઓઢવા માટે એક ચાદર ફકત વાપરતા અને પલગ ઉપર નહી પણ ભૂમિ પર જ

આદ્યસુરુઆશ્રીઓ

વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી કિશનલાલજી સા. જોહરી
ઊભેલા સુપુત્ર ચિ. મહેતાબચન્દજી સા જૈન
નાના – અનિલકુમાર જૈન (દોહતા)

(સ્વ) શેઠશ્રી રામજીભાઈ વેલજીભાઈ
વીરાણી રાજકોટ

શેઠશ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ.

શેઠશ્રી રામજીભાઈ રામજીભાઈ વીરાણી
રાજકોટ.

(સ્વ) શેઠશ્રી ધારશીભાઈ જીવનલાલ
બારસી

(સ્વ) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ ભાવસાર
અમદાવાદ.

સ ૨૦૧૨ના અષાડ શુદી ૧૫ થી શ્રી વિનોદકુમારે ગોડલ સપ્રદાયના શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ આચાર્યશ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબ પાસે વેરાવળ ચાતુર્માસ દરમ્યાન ખાસ નિયમિત રીતે દીક્ષાની તૈયારી કરવા માટે તેમની પાસે જ્ઞાનાભ્યાસ કર્યો તેની સાથે પૂ આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજના સસાર પક્ષના કુટુબી, દીક્ષાના ભાવિક શ્રી જસરાજભાઇ પણ જ્ઞાનાભ્યાસ કરતા હતા તેઓએ ત્યા એવો નિર્ણય કરેલો કે આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ પાસે આપણે બન્નેએ દીક્ષા લેવી, પહેલા વિનોદકુમારે અને પછી શ્રી જસરાજભાઇએ દીક્ષા લેવી, શ્રી જસરાજભાઇની દીક્ષા તિથિ પૂ શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબે સ ૨૦૧૩ ના જેઠ શુદ ૫ ને સોમવારે માગરોળ મુકામે નક્કી કરી. શ્રી જસરાજભાઈ વિનોદકુમારને રાજકોટ મળ્યા શ્રી વિનોદકુમારે શ્રી જસરાજ ભાઇની યથાયોગ્ય સેવા બજાવી, માગરોલ રવાના કર્યા અને પોતે નિશ્ચયપૂર્વક દીક્ષા માટે આજ્ઞા માગી પણ તેઓના પિતાશ્રીની એકને એક વાણી સાભળી ને તેમને મનમા આઘાત થયો અને દીક્ષા માટેનો તેમણે બીજો રસ્તો શોધી કાઢયો

પૂજ્યશ્રી લાલચદજી મહારાજ અને તેમના શિષ્યોનો પરિચય મુબઈમા થયેલ હતો અને ત્યારબાદ કોઇ વખત પત્રવહેવાર પણ થતો હતો છેલ્લા પત્રથી તેમણે જાણેલ હતુ, જે પૂ શ્રી લાલચદજી મહારાજ, ખીચન ગામે પૂ આચાર્ય શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબ પાસે જ્ઞાનાભ્યાસ અર્થે ગયા છે પોતાને પિતાશ્રીની આજ્ઞા (દીક્ષા માટે) મળે તેમ નથી અને દીક્ષા તો લેવી જ છે આજ્ઞા વિના કોઈ સાધુ મુનિરાજ દીક્ષા આપશે નહીં અને સ્વયમેવ દીક્ષા સૌરાષ્ટ્રમા લઇને આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ પાસે જવામા ઘણા વિઘ્નો થશે, એમ ધારીને તેઓએ દૂર રાજસ્થાનમા ચાલ્યા જવાનુ નક્કી કર્યુ

તા ૨૪–૫–૫૭ સ ૨૦૧૩ના વૈશાખ વદ ૧૦ ને શુક્રવારના રોજ સાજના માતુશ્રી સાથે છેલ્લુ જમણુ કર્યુ ભોજન કરી, માતુશ્રી સામાયિકમા બેસી ગયા તે વખતે કોઈને જાણ કર્યા વગર દીક્ષાના વિઘ્નોમાથી બચવા માટે ઘર, કુટુબ, સૌરાષ્ટ્ર, ભૂમિ અને ગોડલ સપ્રદાયનો પણ ત્યાગ કરી તેઓ ખીચન તરફ રવાના થયા

શ્રી વિનોદમુનિના નિવેદન પરથી માલૂમ પડયુ કે તા ૨૪–૫–૫૭ના રોજ રાત્રે આઠ વાગે ઘેરથી નીકળી, રાજકોટ જકશને જોધપુરની ટિકિટ લીધી. તા ૨૫–૫–૫૭ના સવારે ૮ વાગ્યે મહેસાણા પહોચ્યા ત્યા અઢી કલાક ગાડી પડી રહે છે, તે દરમ્યાન ગામમાં જઈને લોચ કરવા માટેના વાળ રાખીને બાકીના કઢાવી નાખ્યા અને ગાડીમા બેસી ગયા મારવાડ જકશન તથા

શયન કરતા અને પહેરવા માટે એક ખાદીનો લેંઘો અને ઝભ્ભો વાપરતા, કોઈ વખતે કબજો પહેરતા બહુ ઠંડી હોય તો વખતે ગ્રાદો ગરમ કોટ પહેરી લેતા અને મુહપત્તિ, પાથરણું, રજોહરણ અને બે ચાર ધાર્મિક પુસ્તકની ઝોળી સાથે રાખતા સંડાસમાં નહીં પણ જંગલમાં એકાંત જગ્યામાં ઘણે ભાગે શરીરની અશુચિ દૂર કરવા જતા, હાલતા ચાલતાં, સંડાસ અને પેશાબ સંબંધીમાં જીવદયાની બરાબર જતના કરતા

દેશમાં કે પરદેશમાં જ્યારે તેમને કોઈની સાથે મળવાનું થતુ ત્યારે તેમની સાથે અહિંસામય જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યા વગર રહેતા નહીં

દીક્ષાર્થીઓને જલદી દીક્ષા લેવાની પ્રેરણા કરતા અને એમ જ કહેતા કે જીંદગીનો કોઈ ભરોસો નથી. "असखयं जीविय मा पमायए" આયુષ્ય તૂટતાં વાર લાગતી નથી, જીવન તૂટ્યુ સંધાતુ નથી માટે ધર્મકરણીમાં સમયમાત્રનો પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ.

ગોંડલ સંપ્રદાયના ઘણાખરા પૂ. મુનિવરો અને પૂ. મહાસતીજીઓનો તથા બોટાદ સંપ્રદાયના પૂ. આચાર્યશ્રી માણેકચંદજી મહારાજ અને દરિયાપુરી સંપ્રદાયના શાંત શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ. મુનિશ્રી ભાયચંદજી મહારાજ, શ્રમણ સંઘના મુખ્ય આચાર્યશ્રીજી આત્મારામજી મહારાજ તપોમય જ્ઞાનનિધિ શાસ્ત્રોદ્ધારક બા. બ્ર. પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ વગેરે અનેક સાધુ સાધ્વીઓના ઉપદેશનો તેમણે લાભ લીધેલ. મુંબઈમાં સં. ૨૦૧૧ ની સાલમાં શ્રી ધર્મસિંહજી મહારાજના સંપ્રદાયના પંડિતરત્ન શ્રી લાલચંદજી મહારાજનો પરિચય થયો લાલચંદજી મહારાજ પોતે, સંસારપક્ષના ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ એમ કુલ ૬ બલકે આખા કુટુંબે સંયમ અંગીકાર કરેલ, તે જાણી તેમને અદ્‌ભૂત ત્યાગ ભાવના પ્રગટ થઇ કે જે કદી ક્ષય પામી નહીં

આ પહેલાં તેઓ જ્યારે માતા-પિતાની સાથે પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી માણેકચંદજી મહારાજના દર્શને બોટાદ ગયેલા ત્યારે તેમના ઉપદેશની જે અસર થઈ તે પણ મુખ્ય અસર પહેલી હતી અને બીજી અસર તે પૂજ્ય લાલચંદજી મહારાજના સહકુટુંબની દીક્ષા એ હતી આ બેઉ પ્રસંગોએ પૂર્વ ભવની બાકી રહેલી આરાધનાને પૂરી કરવાના નિમિત્તરૂપ હોઈને વખતો વખત તેઓ માતા-પિતા પાસે દીક્ષાની આજ્ઞા માગતા હતા અને તેનો જવાબ તેમના પિતાશ્રી તરફથી એક જ હતો; " જે હજુ વાર છે સમય પાકવા દીઓ, જ્ઞાનાભ્યાસ વધારો,

સમય માત્રનો પ્રમાદ કરવો ઠીક ન લાગ્યો, તેથી શ્રી અરિહંત ભગવંતો તથા શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોની સાક્ષીએ મારા ગુરુ મહારાજ સમક્ષ પ્રવ્રજ્યાનો પાઠ ભણીને મારા આત્માના કલ્યાણ માટે દીક્ષા અંગીકાર કરી છે સમાજને ખોટો ખ્યાલ ન આવે કે મારી દીક્ષા ક્ષણિક ગુસ્સાથી અગર ગેરસમજથી થઇ છે તેથી તથા સમાજમાં જૈનશાસનની પ્રભાવના થાય તે હેતુથી મારે મારો વૃતાંત પ્રગટ કરવો ઉચિત છે

ઉત્તરાધ્યયનજી સૂત્રના ૧૯ મા અધ્યયન પરથી મને લાગ્યુ કે મનુષ્ય જીવનનું ખરૂ કર્ત્તવ્ય મોક્ષફળ આપનારી દીક્ષા જ છે

છેવટ સુધી મે મારા બાપુજી પાસે દીક્ષા માટે આજ્ઞા માગી અને તે વખતે પણ પહેલાની જેમ વાત ઉડાવી દીધી અને અનંત ઉપકારી એવા મારા બાપુજી સમક્ષ હું તેમને કડક ભાષામા પણ કહી શકતો ન હતો અને બીજી બાજુથી મને થયુ કે આયુષ્ય અશાશ્વત છે અને આવા ઉત્તમ કાર્ય માટે મારે જરા પણ પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી. તેથી મે વિચારીને આ પગલુ ભર્યુ છે અને મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, શ્રી વીરપ્રભુ મહાવીર સ્વામીનો સકળ સંઘ મારા આ કાર્યને અનુમોદશે જ " તથાસ્તુ "

રાજકોટમા શ્રી વિનોદકુમારના ગયા પછી પાછળથી ખબર પડી કે વિનોદ કુમાર કેમ દેખાતા નથી એટલે તપાસ થવા માડી ગામમા ક્યાય પત્તો ન લાગ્યો એટલે બહારગામ તારો કર્યા. કયાયથી પણ સંતોષકારક સમાચાર સાંપડયા નહી અર્થાત પત્તો મળ્યો જ નહી આમ વિમાસણના પરિણામે પિતાશ્રીને બે મહિના પહેલાની એક વાતની યાદી આવી. તે એ હતી કે તે વખતે શ્રી વિનોદકુમારે આજ્ઞા માગેલી કે " બાપુજી! આપની આજ્ઞા હોય તો આ ચાતુર્માસ ખીચન (રાજસ્થાન) જાઉં કારણ કે ખીચનમા પૂ ગુરુમહારાજ શ્રી સમથમલજી મહારાજ કે જેઓ સિદ્ધાંત વિશારદ છે અને અનેકાંતવાદના પૂરા જાણકાર છે, તેઓ ત્યા બિરાજમાન છે જેઓશ્રી પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા માટે પૂ શ્રી લાલચંદજી મહારાજઆદિ ઠાણા ૪ જવાના છે તો મારી ઇચ્છા પણ ત્યા તેમની પાસે જવાની છે "

આ વાતચીતનું સ્મરણ પિતાશ્રીને આવવા સાથે તેઓએ પં પૂર્ણચંદ્રજી દકને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને વિનોદકુમાર માટેની પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી પંડિતજીનું આ વાતને સમર્થન મળ્યુ તેઓશ્રીએ જણાવ્યુ કે થોડા સમય પૂર્વે વિનોદકુમારે મારી પાસે જાણવા માગ્યુ હતુ કે, ખીચનમાં કેવા પ્રકારની

જોધપુર જકશને થઈને તા ૨૬-૫-૫૭ ની વહેલી સવારે ૪ા વાગ્યે ફલોદી પહોંચ્યા ત્યાથી પગે ચાલીને ખીચન ઉપાશ્રયમાં પહોંચ્યા અને ઉપાશ્રયમાં બિરાજતા મુનિવરોના દર્શન કર્યા વદણા નમસ્કાર કરી સુખશાતા પૂછી, બહાર નીકળ્યાં અને પોતાના સામાયિકના કપડાં પહેર્યાં અને પછી પૂજ્ય શ્રી મુનિવરોની સન્મુખ સામાયિક કરવા બેઠાં, તેમા " जाव नियम पज्जुवासामि दुविह तिविहेण " ના બદલે " जाव जीव पज्जुवासामि विविह तिविहेण " બોલ્યા તે શ્રી લાલચદજી મહારાજે સાભળ્યુ અને તેઓશ્રીએ પૂછ્યુ કે " વિનોદકુમાર ! તમે આ શુ કરો છો, તેનો જવાબ આપવાને બદલે " अप्पाणं वोसिरामि " બોલી પાઠ પૂરો કર્યો અને પછી વિનયપૂર્વક બે હાથ જોડીને બોલ્યા કે " સાહેબ ! એ તો બની ચૂક્યુ અને મે સ્વયમેવ દીક્ષા લઇ લીધી, બરાબર જ છે અને તેમા કાંઇ ફેરફાર થઇ શકે તેમ નથી આ સિવાય આપશ્રીની બીજી કોઇ પણ પ્રકારની આજ્ઞા હોય તો ફરમાવો "

તે જ દિવસે બપોરના શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ મુનિશ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબે શ્રી વિનોદકુમાર મુનિને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને સમજાવ્યા કે " તમે એક સારા ખાનદાન કુટુબના વ્યક્તિ છો. તમારી આ દીક્ષા અગીકાર કરવાની રીત બરાબર નથી કારણ કે તમારા માતા-પિતાને આ હકીકતથી દુ ખ થાય અને તેથી મારી સ મતિ છે કે રજોહરણની ડાડી ઉપરથી કપડુ કાઢી નાખો જેથી તમો શ્રાવક ગણાવ અને જરૂર પડે તો શ્રાવકોનો સાથ લઇ શકો, એમ ત્રણવાર પૂ મહારાજશ્રીએ સમજાવેલા પરતુ તેમણે ત્રણેય વખત એક જ ઉત્તર આપેલો કે " જે થયુ, તે થયુ હવે મારે આગળ શુ કરવું તે ફરમાવો "

શ્રી વિનોદમુનિના શ્રી સમર્થમલજી જેવા મહામુનિના પ્રશ્નના જવાબ પછી ખીચનનો ચતુર્વિધ સઘ વિચારમા પડી ગયો અને મુનિશ્રીઓ પર સસારીઓનો કોઈ પણ પ્રકારનો આ નિષ્કારણ હુમલો ન આવે તે માટે શ્રી વિનોદમુનિને જણાવવામા આવ્યુ કે ' અમારી સલામતી માટે તમારે જાહેર નિવેદન બહાર પાડવાની જરૂર છે " ત્યારે શ્રી વિનોદમુનિએ પોતાના હસ્તાક્ષરે નિવેદન શ્રી સઘ સમક્ષ પ્રગટ કર્યુ, તેનો સાર નીચે મુજબ છે -

મારા માતા-પિતા મોહને વશ થઈને દીક્ષાની આજ્ઞા આપે તેમ ન હતુ અને " असंखयं जीवियं मा पमायए " ને આધારે એક ક્ષણ પણ દીક્ષાથી વચિત રહી શકુ તેમ નથી, એમ મને લાગ્યુ શ્રી લાલચદજી મહારાજ સાહેબ-વગેરેએ મને મારી દીક્ષા માટે વિચારી પછી કરવાનું કહેલ પરતુ મને

ી દાનવીર

સ્વ શેઠ તારાચંદજી સાહેબ ગેલડા

ાસ

અધી કલાક મોડો પહોચ્યો જો સદ્દેયો સમયસર પહોચ્યો હોત તો માતા-પિતાને શ્રી વિનોદમુનિના શબરૂપે પણ દર્શન જોવાનો અને અંતિમ દર્શનનો પ્રસંગ સાંપડત. પરંતુ અંતરાય કર્મે તેમ બન્યુ નહીં

આથી પ્લેઇનનો પ્રોગ્રામ પડતો મૂકવામા આવ્યો અને માતા-પિતા તા ૧૪-૮-૫૭ ના રોજ ટ્રેઇન મારફત ફલોદી પહોચ્યા, શ્રી દુર્લભજીભાઇ અને મણિબેને પૂજ્ય તપસ્વીશ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબના દર્શન કર્યા

આ પ્રસંગે શ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબે અવસરને પિછાણીને અને ધૈર્યનું એકાએક ઐક્ય કરીને, શ્રી વિનોદમુનિના માતા-પિતાના સાંત્વન અર્થે ઉપદેશ શરૂ કર્યો જેનો ટૂંકામાં સાર આ પ્રમાણે છે

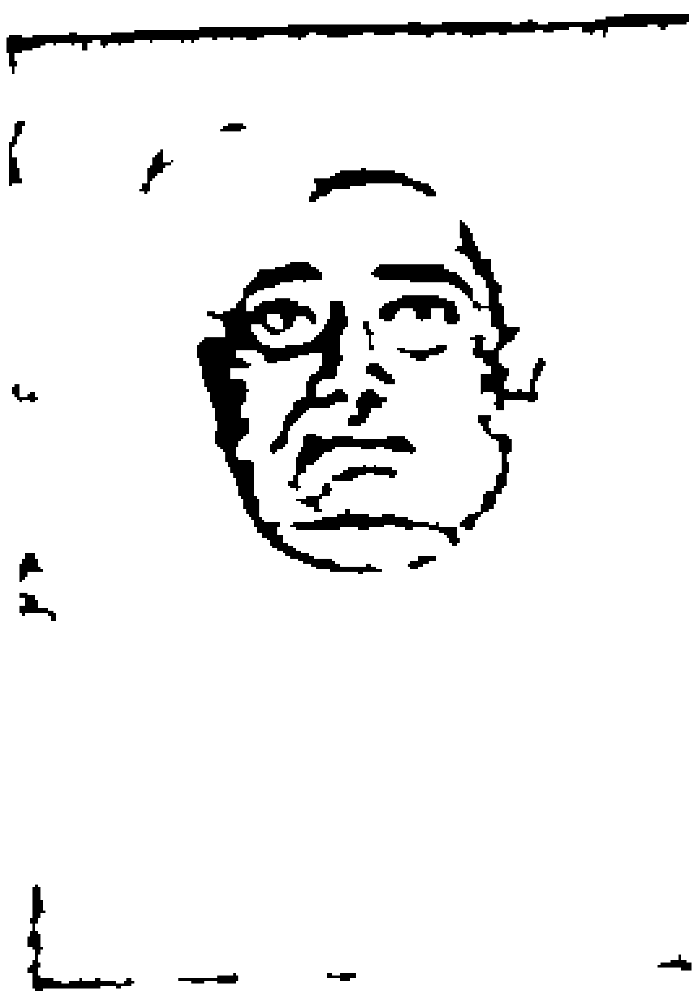
"હવે તો એ રત્ન ચાલ્યુ ગયુ! સમાજનો આશાદીપક ઓલવાઇ ગયો! ઝટ ઊગીને આથમી ગયો! હવે એ દીપ ફરીથી આવી શકે તેમ નથી."

શ્રી વિનોદમુનિના સંસારપક્ષના માતુશ્રી મણિબેનને મુનિશ્રીએ કહ્યું -"બેન! ભાવિ પ્રબળ છે, આ બાબતમા મહાપુરુષોએ પણ હાથ ધોઇ નાખ્યા છે અને સૌને મૃત્યુને શરણ થવું પડે છે, તો પછી આપણા જેવા પામર પ્રાણીનું શું ગજુ છે? હવે તો શોક દૂર કરીને આપણે એમના મૃત્યુનો આદર્શ લઇને માત્ર ધીરજ ધરવાની રહી."

પૂ શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબનો અભિપ્રાય :—

પ્રાથમિક તેમજ અલ્પકાળના પરિચયથી મને શ્રી વિનોદમુનિના વિષે અનુભવ થયો, કે તેમની ધર્મપ્રિયતા અને ધર્માભિલાષા 'अट्ठिमिंजा पेमाणुरागरत्ते' નો પરિચય કરાવતી હતી. પ્રાપ્ત સાંસારિક પ્રચુર વૈભવ તરફ તેમની રુચિ દ્રષ્ટિગોચર થતી ન હતી. પરંતુ તેઓ વીતરાગવાણીના સંસર્ગથી વિષયવિમુખ ધર્મકાર્યમા સદા તત્પર અને તલ્લીન દેખાતા હતા. ખાસ પરિચયના અભાવે વૈરાગ્ય પણ તેમની ધારાથી તેમની ધર્માનુરાગિતા તથા જીવનચર્યાથી કઠિન કાર્ય કરવામા પણ ગભરાટના સ્થાને સુખાનુભવની વૃત્તિ લક્ષમા આવતી હતી

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

(સ્વ.) શેઠશ્રી હરખચંદ કાલીદાસ વાગિયા
ભાણવડ

(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ

૧ વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઈ શ્રીમાન મૂળચંદજી
જવાહીરલાલજી બરડિયા
૨ બાજુમાં બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
૩ ઉભેલા સૌથી નાનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા

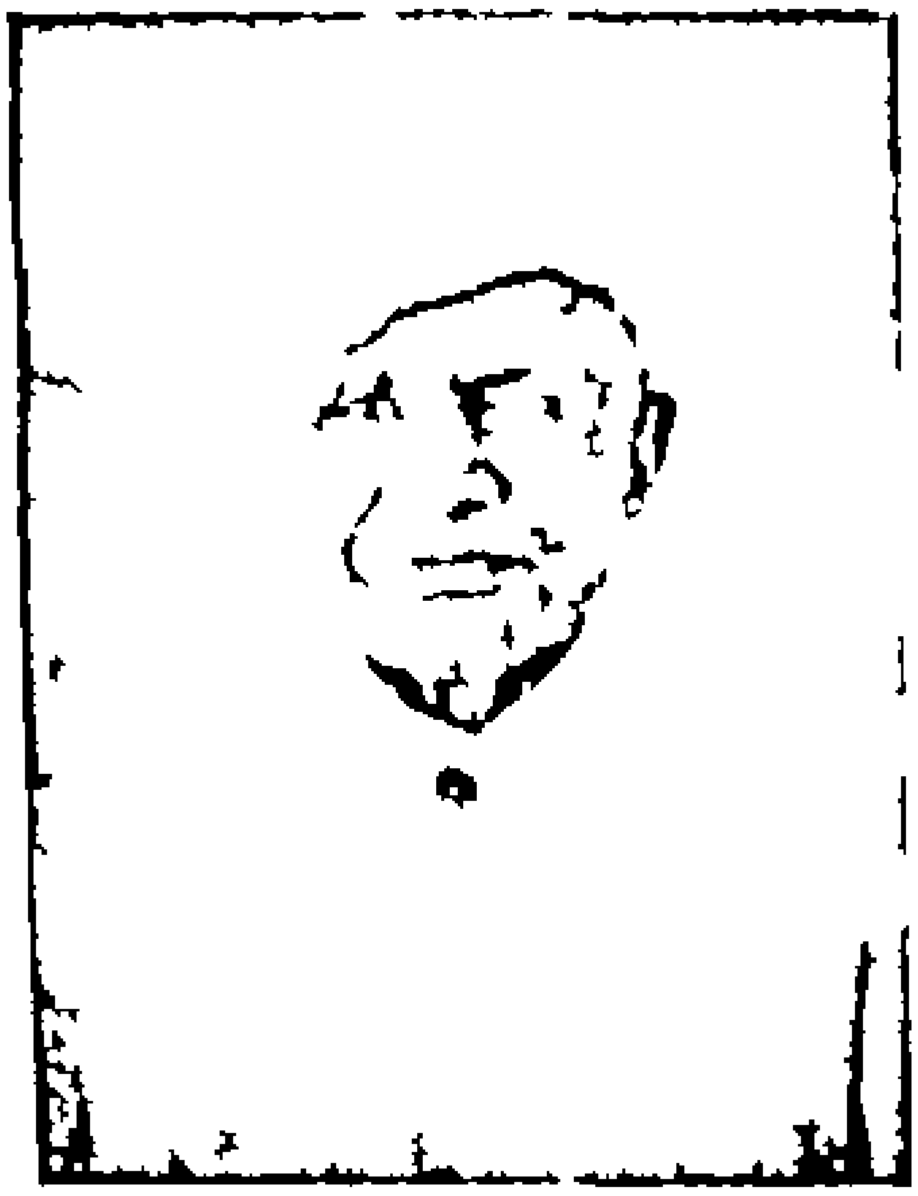

શેઠશ્રી જેસિંગભાઈ પોચાલાલભાઈ
અમદાવાદ

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

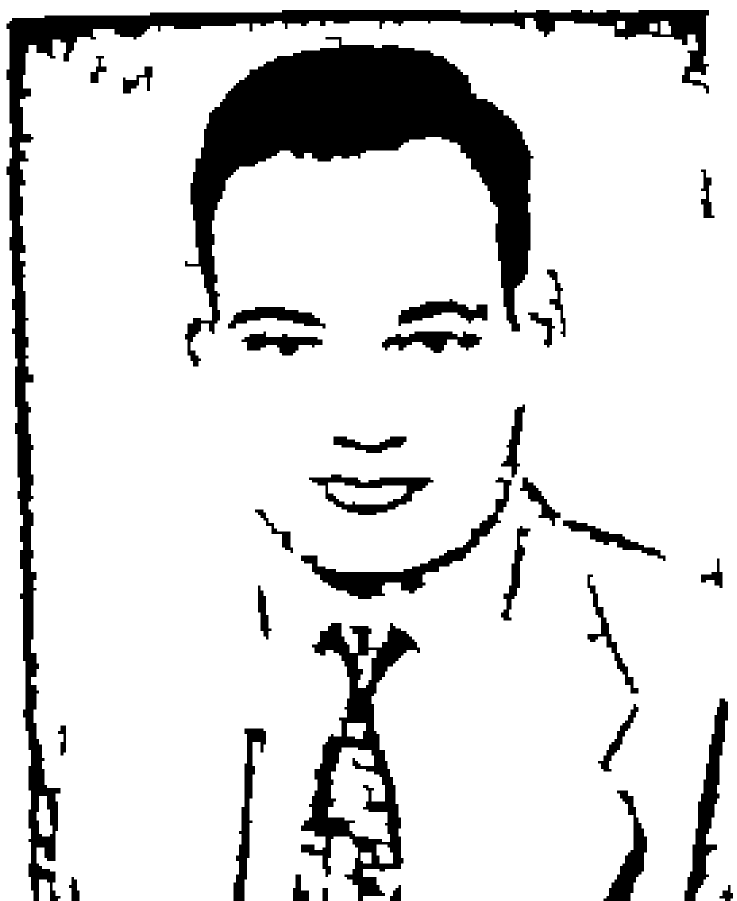
શ્રી વૃજલાલ દુર્લભજી પારેખ
રાજકોટ

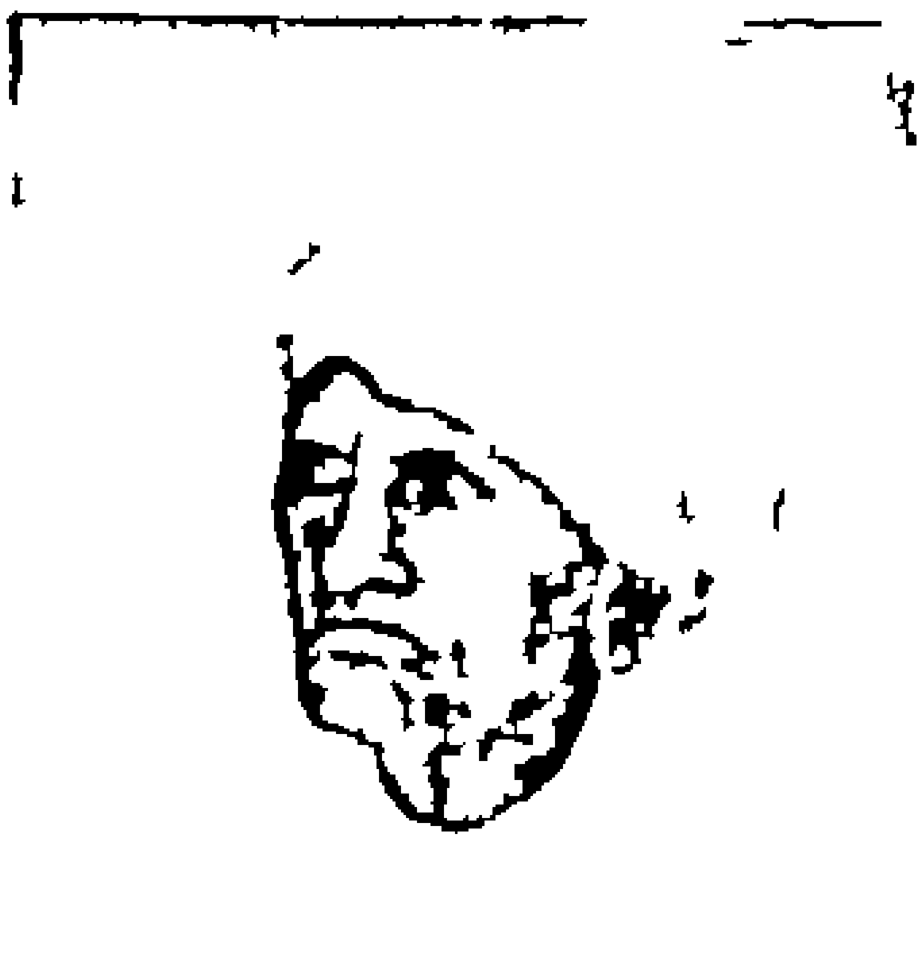
દોશી હરગોવિંદભાઈ જેચંદ
રાજકોટ.

શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. લુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવતરાજજી લાલચંદજી સા.

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ

સ્વ. શ્રીમાન્ શેઠશ્રી મુકનચંદજી સા.
બાલિયા પાલી મારવાડ.

આદ્ય મુરબ્બી શ્રી

સ્વ હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત

આદ્ય મુરબ્બી શ્રી દાનવીર

સ્વ શેઠ તારાચંદજી સાહેબ ગેલડા
મદ્રાસ

હવે

શ્રી વિનોદમુનિના જીવનના બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેનો ખુલાસો કરવામા આવે છે

પ્ર ૧ તેમણે આજ્ઞા વગર સ્વયમેવ દીક્ષા કેમ લીધી ?

ઉત્તર – પાચમા આરાના ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર એવતા (અતિમુક્ત) કુમારને તેની માતુશ્રીએ દીક્ષાની આજ્ઞા આપવાની તદ્દન ના પાડી એટલે તેણે સ્વયમેવ દીક્ષા લીધી ત્યાગબાદ ભદ્રા શેઠાણીએ પોતાના કુમારને ગુરુને સોપી દીધા તે જ રાત્રે તેણે બારમી ભીખ્ખુની પડિમા અગીકાર કરી અને શિયાળણીના પરિષહથી કાળ કરી નલીનગુલ્મ વિમાનમા ગયા તેવી જ રીતે શ્રી વિનોદકુમાર સ્વય દીક્ષિત થયા

પ્ર ૨ આવા વૈરાગી જીવને આવો ભયકર પરિષહ કેમ આવે ?

ઉત્તર – કેટલાક ચરમ શરીરી જીવને મરણાતિક ઉપસર્ગ આવેલ છે જુઓ ગજસુકુમાર મુનિ, મેતારજ મુનિ, કોશલ મુનિ, કારણ કે તેમની સત્તામા હજારો ભવના કર્મ હોવા જોઈએ, ત્યારે તેમને એકદમ મોક્ષ જવું હતુ, તો મારણાતિક ઉપસર્ગ આવ્યા વગર એટલા બધા કર્મ કેવી રીતે ખપે ? આ પ્ર શ્રી વિનોદમુનિને આવો પરિષહ આવ્યો, જે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે એકાવતારી જીવ હોય

શ્રી વિનોદમુનિનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જુદા પુસ્તકથી ગુજરાતી ભાષા તથા હિન્દી ભાષામા છપાયેલ છે તેમાંથી અહી સાર રૂપે સક્ષેપ કરેલ છે

શાસ્ત્રોની સંપૂર્ણ માહિતી

અઢારમા વાર્ષિક રિપોર્ટમાં બતાવેલ ૨૪ શાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ થયા પછી નીચે મુજબ વધુ કામકાજ થયેલ છે

(૧) ભગવતી ભાગ ત્રીજો ૩ બહાર પડી ચુકયો છે અને તે મેમ્બરોને મોકલવાનું કામ ચાલુ છે

(૨) ભગવતી ભાગ ચોથો તથા પાચમો છપાય ગયો છે અને તેનું બાઇન્ડીંગ કાર્ય ચાલે છે

(૩) જ્ઞાતા સૂત્રના કુલ ત્રણે ભાગ છપાય છે જે એકાદ માસમાં પૂરા થઈ જશે.

(૪) ભગવતી ભાગ છઠ્ઠો તથા સાતમો છાપવાનું કામ શરૂ થઇ ગયુ છે

(૫) કુલ્લે લગભગ ૩૦ સૂત્રો પૂજ્ય ગુરુદેવે લખીને પૂરા કરેલા છે તેમાનાં છપાયા વગરના જે સૂત્રો બાકી છે તેનું અનુવાદનુ તેમજ સંશોધનનુ કેટલુક કામ ચાલુ છે અને કેટલુક બાકી છે

(૬) નિશીથ સૂત્ર સૂર્યપન્નતી તથા ચન્દ્રપન્નતી સૂત્ર એ બાકી રહેલા ત્રણ સૂત્રો લખવાનુ કાર્ય અત્યારે ચાલે છે

શ્રી અખિલ ભારત શ્વે સ્થા.
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ
રાજકોટ
તા. ૧૫–૭–૬૩

નમ્ર સેવક
સાકરચંદ ભાઈચંદ શેઠ
મંત્રી

આપણા ખાતર નહી તો આપણી ભવિષ્યની પેઢી ખાતર પણ આ કાર્ય પર્ણું કરવુ જ પડશે

૩૨ જૈન સિદ્ધાંતોનુ સશોધન કરી ચાર ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાનુ જે મહદ્ કાર્ય આ સમિતિ લગભગ વીસ વર્ષ થયાં કરી રહી છે તે બીના સમાજના દરેક અગમાં જગ જાહેર છે

અત્યાર સુધીમાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ ત્રીસ શાસ્ત્રોનુ સશોધન પૂરૂ કર્યું છે અને બાકીના ત્રણ સૂત્રોનુ કાર્ય આ વર્ષમાં પૂરૂ કરી નાખશે, તેમ અમારી ધારણા છે

બત્રીસમાંના વીસ શાસ્ત્રો તથા તેના ભાગો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે બાકીનાં શાસ્ત્રો કેટલાંક છપાય છે અને કેટલાકના અનુવાદ કરવાનુ કાર્ય ચાલુ છે

અસહ્ય મોંઘવારીને લીધે સમિતિએ શરૂઆતમાં ધારેલા ખર્ચ કરતાં ત્રણ ગણો ખર્ચ થવાનો અદાજ છે આથી બાકીના કાર્યને પહોંચી વળવા રૂપિયા ત્રણ લાખની તાકીદે જરૂર છે અને તે વીરના લક્ષ્મીનદન પુત્રો પાસે અમારી ટહેલ છે તેમના તરફથી બાકીના સૂત્રો માટે રૂપિયા ૫૦૦૧ આપનારાની અમો રાહ જોઇએ છીએ.

રાજકોટ
તા ૧૫-૭-૬૩

શ્રી અ ભા શ્વે. સ્થા.
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलालव्रति-
विरचितया प्रमेयचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समलङ्कृत व्याख्याप्रज्ञप्त्यपरनामकम्

श्री-भगवतीसूत्रम्

(पञ्चमो भाग)

षष्ठशतके षष्ठोद्देशस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्

कियत्यः पृथिव्य. ? रत्नप्रभादयः सप्त पृथिव्य । कियन्ति अनुत्तर-विमानानि विजयादीनि पञ्च अनुत्तरविमानानि सन्ति। मारणान्तिकसमुद्घातेन रत्नप्रभाया पृथिव्यामुत्पत्तियोग्याना जीवानां तत्रगतमात्राणामेव आहारग्रहणपरिणमन-शरीरबन्धनविषयकप्रश्न ।

कियन्तस्तु तत्र गत्वाऽपि पुन प्रत्यागच्छन्ति, तत पुनर्मारणान्तिक-

---

छट्ठे शतकका छट्ठे उद्देशकका प्रारंभ

इस शतक के इस उद्देशक का विषयविवरण संक्षेप से इस प्रकार से है- पृथिवियाँ कितनी कही गई है ? उत्तर- रत्नप्रभादिक पृथिविया सात कहीं गई है । अनुत्तर विमान कितने है ? उ अनुत्तर विमान विजय वैजयन्त आदि ५ है । मारणान्तिक समुद्घात कर के रत्नप्रभापृथिवी में उत्पत्ति के योग्य जीव वहा पहुचतेही क्या आहार ग्रहण करने लगते है ? उस आहार को परिणमाने लगते है और शरीर का बंधन करने लगते है ? उ कितनेक जीव वहा

છઠ્ઠા શતકનો છઠ્ઠો ઉદ્દેશક પ્રારંભ—

છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમા આવતા વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિષય વિવરણ—

પ્રશ્ન- પૃથ્વીઓ કેટલી છે? ઉત્તર- રત્નપ્રભા આદિ સાત પૃથ્વીઓ છે

પ્રશ્ન—અનુત્તર વિમાન કેટલાં છે? ઉત્તર—વિજય વૈજયંત આદિ પાંચ અનુત્તર વિમાન છે

પ્રશ્ન—મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરીને રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉત્પત્તિને યોગ્ય જીવો શું ત્યાં પહોંચતાની સાથે જ આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે? તે આહારને પરિણમાવા માંડે છે અને શરીરનું બંધારણ કરવા માંડે છે?

ઉત્તર—કેટલાક જીવો ત્યાં જઇને પણ ફરીથી પાછાં આવી જાય છે ત્યાર બાદ

તા. ૧૫-૭-૬૩ના રોજ ક્લાસવાર મેમ્બરોની સંખ્યા

૨૭	આદ્ય મુરબ્બીશ્રી, ૫૦૦૦ થી વધુ રકમ ભરનારા
૬૨	મુરબ્બીશ્રી, ૧૦૦૦થી વધુ રકમ ભરનારા
૧૩૩	સહાયક મેમ્બરો, ૫૦૦થી વધુ રકમ ભરનારા
૫૮૬	લાઈફ મેમ્બરો, ૨૫૦થી વધુ રકમ ભરનારા
૪૯	બીજા નંબરના જુના મેમ્બરો, ૧૫૦ વધુ રકમ ભરનારા
૮૨૭	કુલ મેમ્બરો

રૂપિયા બસો પચાસ તથા રૂપિયા પાંચસો વાળા મેમ્બરો લેવાનું હવે બંધ છે ફક્ત રૂા ૧૦૦૧થી મુરબ્બીશ્રી માટે ૭૦ સીતેર જગ્યા ખાલી છે અને આદ્ય મુરબ્બીશ્રી રૂા ૫૦૦૧થી દાખલ કરવામા આવે છે

મેમ્બરોની સંખ્યા પૂરતાં જ શાસ્ત્રો છપાય છે જેથી પાછળથી દાખલ થનારને સૂત્રો મળવાં મુશ્કેલ છે માટે જીજ્ઞાસુ ભાઈઓ તથા બહેનોને અમારી વિનતી છે કે તેઓ મુરબ્બીશ્રી અથવા આદ્ય મુરબ્બીશ્રીમા પોતાનું નામ જલ્દી મોકલી આપે.

નમ્ર સેવક
સાકરચંદ ભાઈચંદ શેઠ
મંત્રી.

રાજકોટ
તા. ૧૫-૭-૬૩

रत्नप्रभादिपृथिवीवक्तव्यता ।

मूलम्–'कइ ण भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! सत्त पुढवीओ पण्णत्ताओ त जहा–रयणप्पभा, जाव-तमतमा ! रयणप्पभाईण आवासा भाणियव्वा, जाव-अहेसत्तमाए, एव जे जइया आवासा ते भाणियव्वा, जाव कइण भते ! अणुत्तरविमाणा पण्णत्ता ? गोयमा ! पच अणुत्तरविमाणा पण्णत्ता, त जहा--विजए, जाव-सव्वट्ठसिद्धे' ॥ सू० १ ॥

छाया– कति खलु भदन्त पृथिव्य प्रज्ञप्ता ? गौतम ! सप्त पृथिव्य प्रज्ञप्ता॰, तद्यथा – रत्नप्रभा, यात्र तमस्तमा। रत्नप्रभादीनाम् आवासा भणितव्या , यावत्–अध सप्तम्या एव ये यावत्का आवासास्ते भणितव्या ,

रत्नप्रभादि पृथिवीवक्तव्यता–

'कइण भते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ– (कइ ण भते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त ! पृथिविया कितनी कही गई हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (सत्त पुढवीओ पण्णत्ताओ) पृथिविया सात कही गई है । (तजहा) वे इस प्रकारसे है– (रयणप्पभा जाव तमतमा) रत्नप्रभा यावत् तमस्तमा । (रयणप्पभाईण आवासा भाणियव्वा, जाव अहेसत्तमाए) रत्नप्रभापृथिवी आदिकों के आवास यावत् नीचे की तमस्तमा सातवीं पृथिवी तक के कहना चाहिये । अर्थात् रत्नप्रभा पृथिवी से लेकर

રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓની વક્તવ્યતા—

"कइ ण भते" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ— (कइ ण भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ ?) હે ભદન્ત ! પૃથ્વીઓ (નરકો) કેટલી કહી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सत्त पुढवीओ पण्णत्ताओ) પૃથ્વીઓ સાત કહી છે (तजहा) તે સાત પૃથ્વીના નામ આ પ્રમાણે છે— (रयणप्पमा जाव तमतमा) રત્નપ્રભાથી શરૂ કરીને તમતમા સુધીની સાત પૃથ્વીઓ અહીં ગ્રહણ કરવી. (रयणप्पभाईण आवासा भाणियव्वा, जाव अहे सत्तमाए) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના આવાસો અને તમસ્તમા પર્યન્તની નીચેની પૃથ્વીઓના આવાસોનું

समुद्घातेन समवहताः सन्तो निरयावासे गमनानन्तरमेवाहारादिग्रहण कुर्वन्तीत्युत्तरम्) एवमेव सप्तस्वपि शर्करामभादिषु पृथिवीषु गतवतां जीवानाम् आहारादिग्रहणविषयमकारद्वयमवसेयम् । तथा असुरकुमारावासेषु पृथिवीकायिकावासेषु च उत्पत्तियोग्यजीवानाम् आहारादिग्रहणविषये उपर्युक्तमेव मकारद्वय बोध्यम् । एव मन्दरपर्वतस्य पूर्वादिदिग्भागेषु अङ्गुलासख्येयप्रदेशभाग–वालाग्र-लिक्षा–यूका–यवमध्य-यावत्–योजनकोटयसख्येययोजनकोटिकोटिषु एकेन्द्रिय–द्वीन्द्रिय–यावत्–पञ्चानुत्तरविमानपर्यन्तेषु उत्पत्तियोग्यजीवानाम् आहारादिग्रहण विषये पूर्वोक्तमेव प्रकारद्वयमवसेयमिति विचार , गौतमस्य तत्सर्वसमर्थन चेति ।

जाकर भी पुन वापिस आ जाते है, बाद में पुन मारणान्तिक समुद्घात करके नरकमें जाते ही आहारादि ग्रहण करने लगजाते है । इसी तरह से सातो ही शर्करा आदि पृथिवियोंमें जानेवाले जीवोंके आहार आदि के ग्रहण करने के विशय में प्रकारद्वय जानना चाहिये । तथा- असुरकुमार के आवासो में, पृथिवीकायिको के आवासों में उत्पत्तियोग्य जीवों के आहार आदिको ग्रहण करने के विषय में ये पूर्वोक्त ही दो प्रकार जानना चाहिये । इसी तरह से मदर पर्वत के पूर्वादि दिग्भागों में, अगुल के असख्यात प्रदेशभाग, वालाग्र, लिक्षा, यूका, यवमध्य यावत् योजन कोटी, असंख्येय योजन काटि कोटियोंमें, एकेन्द्रिय द्वीन्द्रिय यावत् पञ्च अनुत्तर विमानो तक में उत्पत्ति योग्य जीवों के आहारादि ग्रहण करने के विषय में पूर्वोक्त ही प्रकारद्वय है ऐसा विचार और गौतम का इन सबका समर्थन ।

ફરીથી મારણાન્તિક સમુદ્‌ઘાત કરીને નરકમાં જાય છે, અને ત્યાં જતાંની સાથે જ આહારાદિ ગ્રહણ કરવા મંડી જાય છે એ જ પ્રમાણે શર્કરા આદિ સાતે પૃથ્વીઓમાં જનારા જીવોના આહાર આદિ ગ્રહણ કરવાના વિષયમાં બે પ્રકાર સમજવા તથા અસુરકુમારોના આવાસોમાં અને પૃથ્વીકાયિકોના આવાસોમાં ઉત્પત્તિને યોગ્ય જીવોના આહારાદિને ગ્રહણ કરવાના વિષયમાં પણ પૂર્વોક્ત બે પ્રકારો જ સમજવા. એ જ પ્રમાણે મંદર પર્વતના પૂર્વ દિગ્ભાગોમાં, આંગળના અસંખ્યાત પ્રદેશભાગ, બાલાગ્ર, લિક્ષા, યૂકા, યવમધ્ય (યાવત્) યોજનકોટી, અસંખ્યાત યોજન કોટિ કોટિયોમાં એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય પાંચ અનુત્તર વિમાનો પર્યન્તના સ્થાનોમાં ઉત્પત્તિને યોગ્ય જીવોના આહારાદિ ગ્રહણ કરવાના વિષયમાં પૂર્વોક્ત જ બે પ્રકારો સમજવા. ગૌતમ દ્વારા તેનું સમર્થન.

सप्त पृथिव्यः प्रज्ञप्ता । अत्र पृथिवीपदेन नैरयिकपृथिव्यो बोद्धव्याः, ईषत्प्राग्भाराया विचारस्यात्रानधिकरिष्यमाणत्वात् ।

इह पृथिवीसम्बन्धिविचारे पूर्वं कृतेऽपि पुनरप्यत्र यद् रत्नप्रभादिपृथिवीनामुपादानं तत् तत्सम्बद्धतया मारणान्तिकसमुद्घातस्वरूपाभिधानार्थमिति नात्र पुनरुक्तिरिति । 'तजहा' तद्यथा-'रयणप्पभा जाव-तमतमा' रत्नप्रभा-यावत्-तमस्तमा, यावत्पदेन-'सक्करप्पभा, वालुयप्पभा, धूमप्पभा, तमप्पभा' इति सङ्ग्राह्यम् । 'रयणप्पभाईणं आवासा भाणियव्वा, जाव-अहे सत्तमाए'

पृथिवियां सात कही गई हैं। यहां पृथिवीपदसे नैरयिक पृथिवियोंको ही ग्रहण किया गया है। ईषत्प्राग्भारपृथिवीको नहीं क्योंकि उसका विचार यहां अनधिकृत है। यहां पर ऐसी आशंका नहीं करना चाहिये कि पृथिवी संबंधी विचार तो पहिले ही हो चुका है अब फिर यहां पर उसका पुन विचार करना पुनरुक्ति दोषवाला माना जावेगा क्योंकि रत्नप्रभा आदि पृथिवियों से संबद्ध होनेके कारण मारणान्तिक समुद्धातके स्वरूपको प्रकट करनेके लिये यहां पर पुनः रत्नप्रभा आदि पृथिवियोंका उपादान किया गया है। सात पृथिवियां कौंनसी है? सो 'तजहा' से सूत्रकार प्रकट करते हैं कि 'रयणप्पभा जाव तमतमा' रत्नप्रभा यावत् तमस्तमाप्रभा यहां यावत् पदसे 'शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पंकप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा' इनबाकीकी पांच पृथिवियोंका संग्रह किया गया है। 'रयणप्पभाईणं आवासा

पण्णत्ताओ' હે ગૌતમ ! પૃથ્વીઓ સાત કહી છે, અહીં 'પૃથ્વી' પદ દ્વારા નારકી જ્યાં રહે છે તે પૃથ્વીઓ (નારકો) જ સમજવી. અહીં "ઈષત્પ્રાગભાર પૃથ્વી" ગ્રહણ કરવી જોઈએ નહીં કારણ કે અહીં તેનું નિરૂપણ સૂત્રકાર કરવા માગતા નથી

શંકા—પૃથ્વીઓનું નિરૂપણ આગળ કરવામાં આવેલું જ છે છતાં અહીં ફરીથી તેમના વિષે વિચાર કરવામાં પુનરુક્તિ દોષ શું સંભવિત નથી?

સમાધાન—અહીં સૂત્રકાર મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા માગે છે તે વિષય રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાને કારણે અહીં રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓનું ફરીથી ઉપાદાન કરવામાં આવ્યું છે 'तजहा' તે સાત પૃથ્વીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-'रयणप्पभा जाव तमतमा' (૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમઃપ્રભા અને (૭) તમસ્તમાપ્રભા 'जाव' (यावत्) પદથી જે પાંચ પૃથ્વીઓને ગ્રહણ કરવામાં આવી છે તે પણ અહીં ગણાવી છે 'रयणप्पभाईणं आवासा भाणियव्वा जाव अहे

यावत् – कति खलु भदन्त ! अनुत्तरविमानानि प्रज्ञप्तानि? गौतम! पञ्च अनुत्तरविमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-विजयम् यावत्-सर्वार्थसिद्धम् ॥सू० १॥

टीका- पञ्चमोद्देशके तमस्कायादिपदार्थस्वरूपं निरूपितम्, अथ षष्ठोद्देशके रत्नप्रभादिपदार्थस्वरूप निरूप्यते- 'कइण भंते' इत्यादि। 'कइण भंते! पुढवीओ पण्णत्ताओ?' गौतम पृच्छति- हे भदन्त! कति कियत्य• खलु पृथिव्य प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'गोयमा! सत्त पुढवीओ पण्णत्ताओ' हे गौतम!

तमस्तमा पृथिवी तक के आवास यहां कह लेना चाहिये। (एवं जे जइया आवासा ते भाणियव्वा) इस तरह जितने आवास जिस पृथिवी में हों वे यहां कहना चाहिये। (जाव कइणं भंते! अणुत्तर विमाणा पण्णत्ता?) यावत् हे भदन्त! अनुत्तर विमान कितने कहे गये है? (गोयमा) हे गौतम! (पंच अणुत्तरविमाणा पण्णत्ता) अनुत्तर विमान पांच कहे गये हैं। वे ये है (विजए जाव सव्वट्ठसिद्धे) विजय यावत् सर्वार्थसिद्ध।

टीकार्थ-पांचवें उद्देशकमें तमस्काय आदि पदार्थोंका स्वरूप निरूपित किया गया है। अब सूत्रकार इस छट्ठे उद्देशकमें रत्नप्रभा आदि पदार्थरूप पृथिवियों के स्वरूपका निरूपण कर रहे हैं इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि 'कइणं भंते! पुढवीओ पण्णत्ताओ' हे भदन्त! पृथिवियां कितनी कही गई हैं? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम! 'सत्त पुढवीओ पण्णत्ताओ' पृथि-

અહીં કથન કરવું જોઈએ એટલે કે રત્નપ્રભાથી લઈને તમસ્તમા પર્યન્તની સાતે પૃથ્વીઓના આવાસો કહેવા. (एवं जे जइया आवासा ते भाणियव्वा) આ રીતે જે પૃથ્વીમાં જેટલાં આવાસ હોય તેટલાં આવાસ કહેવા જોઈએ (जाव कइ णं भंते! अणुत्तर विमाणा पण्णत्ता?) હે ભદન્ત! અનુત્તર વિમાનો કેટલાં કહ્યાં છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (पंच अणुत्तरविमाणा पण्णत्ता) અનુત્તર વિમાન પાંચ કહ્યાં છે (तंजहा) તેમના નામ આ પ્રમાણે છે— (विजए जाव सव्वट्ठसिद्धे) વિજયથી લઈને સર્વાર્થસિદ્ધ પર્યન્તના પાંચ વિમાનો અહીં ગ્રહણ કરવા.

ટીકાર્થ—પાંચમા ઉદ્દેશકમાં સૂત્રકારે તમસ્કાય આદિ પદાર્થોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે હવે આ છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં સૂત્રકાર રત્નપ્રભા આદિ પદાર્થરૂપ પૃથ્વીઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે કરે છે—આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'कइ णं भंते! पुढवीओ पण्णत्ताओ?" હે ભદન્ત! પૃથ્વીઓ (નરકો) કેટલી કહી છે? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ તેમને કહે છે કે—'सत्त पुढवीओ

सप्त पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः । अत्र पृथिवीपदेन नैरयिकपृथिव्यो बोद्धव्याः, ईषत्प्राग्भाराया विचारस्यात्रानधिकरिष्यमाणत्वात् ।

इह पृथिवीसम्बन्धिविचारे पूर्वं कृतेऽपि पुनरप्यत्र यद् रत्नप्रभादिपृथिवीनामुपादानं तत् तत्सम्बद्धतया मारणान्तिकसमुद्घातस्वरूपाभिधानार्थमिति नात्र पुनरुक्तिरिति । 'तजहा' तद्यथा-'रयणप्पभा जाव-तमतमा' रत्नप्रभा-यावत्-तमस्तमा, यावत्पदेन-'सक्करप्पभा, वालुयप्पभा, धूमप्पभा, तमप्पभा' इति सग्राह्यम् । 'रयणप्पभाईणं आवासा भाणियव्वा, जाव-अहे सत्तमाए'

विया सात कही गई हैं । यहा पृथिवीपदसे नैरयिक पृथिवियोंको ही ग्रहण किया गया है । ईषत्प्राग्भारपृथिवीको नहीं क्योंकि उसका विचार यहा अनधिकृत है । यहा पर ऐसी आशका नहीं करना चाहिये कि पृथिवी सबधी विचार तो पहिले ही हो चुका है अब फिर यहा पर उसका पुन विचार करना पुनरुक्ति दोषवाला माना जावेगा क्योंकि रत्नप्रभा आदि पृथिवियों से सबद्ध होनेके कारण मारणान्तिक समुद्धातके स्वरूपको प्रकट करनेके लिये यहा पर पुनः रत्नप्रभा आदि पृथिवियोंका उपादान किया गया है । सात पृथिविया कौनसी है ? सो 'तजहा' से सूत्रकार प्रकट करते हैं कि 'रयणप्पभा जाव तमतमा' रत्नप्रभा यावत् तमस्तमाप्रभा यहा यावत् पदसे 'शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पकप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा' इनबाकीकी पाच पृथिवियोंका सग्रह किया गया है । 'रयणप्पभाईणं आवासा

पण्णत्ताओ' હે ગૌતમ ! પૃથ્વીઓ સાત કહી છે, અહી 'પૃથ્વી' પદ દ્વારા નારકી જ્યાં રહે છે તે પૃથ્વીઓ (નારકો) જ સમજવી અહી 'ઈષત્પ્રાગભાર પૃથ્વી" ગ્રહણ કરવી જોઇએ નહી કારણ કે અહી તેનું નિરૂપણ સૂત્રકાર કરવા માગતા નથી

શંકા—પૃથ્વીઓનું નિરૂપણ આગળ કરવામાં આવેલુ જ છે છતા અહી ફરીથી તેમના વિષે વિચાર કરવામા પુનરુક્તિ દોષ શુ સભવિત નથી ?

સમાધાન—અહી સૂત્રકાર મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા માગે છે તે વિષય રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓ સાથે સબધ ધરાવતા હોવાને કારણે અહી રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓનું ફરીથી ઉપાદાન કરવામાં આવ્યુ છે 'तजहा' તે સાત પૃથ્વીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-'रयणप्पभा जाव तमतमा' (૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમ પ્રભા અને (૭) તમસ્તમાપ્રભા 'जाव' (यावत्) પદથી જે પાંચ પૃથ્વીઓને ગ્રહણ કરવામાં આવી છે તે પણ અહી ગણાવી છે 'रयणप्पभाईणं आवासा भाणियव्वा जाव अहे

रत्नप्रभादीनाम् आवासा नरकावासा भणितव्याः, यावत् अधःसप्तम्याः तमस्तमापर्यन्तायाः इत्यर्थः । 'एवं जे जइया आवासा ते भाणियव्वा' एवं ये यावत्का यावत्परिमाणाः आवासाः वर्तन्ते, ते तावत्का एव तावत्परिमाणा एव रत्नप्रभादीनाम् आवासा भणितव्या तथाहि-रत्नप्रभायां त्रिंशल्लक्षाणि नरकावासाः सन्ति, एवमन्यत्रापि यावत्, यावत्करणेन-असुरकुमारादिदश भवनपतिवानव्यन्तर-ज्योतिषिक - वैमानिक-नवग्रैवेयक-पञ्चानुत्तरविमानानाम् आवासा वक्तव्याः' इति सङ्ग्राह्यम् । गौतम पृच्छति-'कइ ण भंते ! अणुत्तर विमाणा पण्णत्ता' हे भदन्त ! कति कियन्ति खलु अनुत्तरविमानानि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा ! पंच अणुत्तर विमाणा पण्णत्ता, तंजहा-विजए

'भाणियव्वा जाव अहे सत्तमाए' रत्नप्रभा पृथिवीसे लेकर सातवीं तमस्तमाप्रभा पृथिवी तकके जितने आवास जहांपर हैं वे यहां कहलेना चाहिये । जैसे रत्नप्रभा पृथिवीमें तीस३० लाख नरकावास हैं, दूसरी शर्कराप्रभामें पचीस२५ लाख नरकावास हैं, तीसरी वालुकाप्रभामें पन्द्रह१५ लाख नरकावास हैं इत्यादि कथन जानना चाहिये । यहां यावत्पदसे असुरकुमार आदि दश१० भवनपतियोंके, वानव्यन्तरोंके, ज्योतिषिकोंके एवं वैमानिकदेवोंके तथा नव ग्रैवेयक और पांच अनुत्तर विमानोंके आवास ग्रहण किये गये हैं । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'कइ णं भंते ! अणुत्तर विमाणा पण्णत्ता' हे भदन्त ! अनुत्तर विमान कितने कहे गये हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच अणुत्तरविमाणा पण्णत्ता' अनुत्तर विमान

सत्तमाए' રત્નપ્રભાથી શરૂ કરીને સાતમી તમસ્તમાપ્રભા પૃથ્વી પર્યન્તની પ્રત્યેક પૃથ્વીમા જેટલા નારકવાસો છે તેમનું અહી કથન કરવું જોઈએ. જેમ કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીમા ત્રીસ લાખ નરકાવાસ છે, બીજી શર્કરાપ્રભામાં પચીસ લાખ નરકાવાસ છે, ત્રીજી વાલુકાપ્રભામાં પંદર લાખ નરકાવાસ છે ઇત્યાદિ કથન અહી ગ્રહણ કરવું. અહી 'યાવત્' પદથી અસુરકુમાર આદિ દસ ભવનપતિ દેવોના, વાનવ્યંતરોના, જ્યોતિષિકોના, વૈમાનિક દેવોના, નવ ગ્રૈવેયકના અને પાચ અનુત્તર વિમાનોના આવાસ ગ્રહણ કરવામા આવ્યા છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—' कइ ण भंते ! अणुत्तरविमाणा पण्णत्ता ?' હે ભદન્ત! અનુત્તર વિમાનો કેટલાં કહ્યાં છે ?" તેનો ઉત્તર આપતા પ્રભુ કહે છે— 'गोयमा ! पंच अणुत्तर विमाणा पण्णत्ता-तंजहा' હે ગૌતમ! અનુત્તર વિમાન

जाव सव्वट्ठसिद्धे' हे गौतम ! पञ्च अनुत्तरविमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-विजयम् यावत् - सर्वार्थसिद्धम्, यावत्करणात्-' वैजयन्तम्, जयन्तम्, अपराजितम् ' इति सङ्ग्राह्यम् ॥ सू० ॥ १ ॥

मारणान्तिकसमुद्घात-वक्तव्यता ।

मूलम्--'जीवे णं भंते ! मारणंतियसमुग्घाएणं समोहए, जे भविए इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि रयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्तए, सेणं भंते ! तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा ? गोयमा ! अत्थे गइए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा ! अत्थे गइए तओ पडिनियत्तइ, तओ पडिनियत्तित्ता इहमागच्छइ. आगच्छित्ता दोच्चं पि मारणंतियसमुग्घाएणं समोहणइ, समोहणित्ता इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्ता, तओपच्छा आहारेज्जवा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा, एवं जाव-अहे सत्तमा पुढवी ! जीवे णं भंते ! मारणंतिय समुग्घाएणं समोहए जे भविए चउसट्ठीए असुरकुमारावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि असुरकुमारावासंसि असुरकुमारत्ताए उववज्जित्तए ? जहा नेरइया तहा भाणियव्वा जाव-थणियकुमारा । जीवे णं भंते ! मारणंतिय-

---

पाच कहे गये है । त जहा' जैसे 'विजए जाव सव्वट्ठसिद्धे' विजय, वैजयन्त, जयन्त, अपराजित और सर्वार्थसिद्ध ॥ सू० १ ॥

પાંચ કહ્યાં છે, તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—'विजए जाव सव्वट्ठसिद्धे' વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ. ॥ સૂ૦ ૧ ॥

समुग्घाएण समोहए, जे भविए असखेज्जेसु पुढविकाइया-
वाससयसहस्सेसु, अण्णयरसि वा पुढविकाइयावाससि पुढवि
काइयत्ताए उववज्जित्तए, सेण भते ! मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थि
मेणं केवइय गच्छेज्जा, केवइय पाउणिज्जा ? गोयमा ! लोयत
गच्छेज्जा, लोयतं पाउणिज्जा ! सेण भते ! तत्थगए चेव
आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बधेज्जा ? गोयमा !
अत्थे गइए तत्थ गए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा,
सरीर वा बधेज्जा, अत्थे गइए तओ पडिनियत्तइ, परिनियत्तित्ता
इह हव्व आगच्छइ, दोच्च पि मारणतियसमुग्घाएण समो-
हणइ, समोहणित्ता मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण अगुलस्स
असखेज्जइभागमत वा, सखेज्जइभागमत वा, वालग्ग
वा, बालग्गपुहुत्त वा, एव लिक्ख, जूय जव-
मज्झ-अगुल जाव-जोयण कोडिं वा, जोयण कोडाकोडिं वा,
सखेज्जेसु वा, असखेज्जेसु वा जोयणसहस्सेसु लोगते वा,
एगपएसिय सेढिं मोत्तूण असखेज्जेसु पुढविकाइयावाससय-
सहस्सेसु अण्णयरसि पुढविकाइयावाससि पुढविकाइयत्ताए
उववज्जित्ता, तओपच्छा आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर
वा बधेज्जा, जहा-पुरत्थिमेणं मदरस्स पव्वयस्स आलावओ
भणिओ, एव दाहिणेण, पच्चत्थिमेणं, उत्तरेणं, उड्ढे, अहे ।
जहा-पुढविकाइया तहा एगिंदियाणं सव्वे सिं एक्केक्कस्स छ आ-
लावगा भाणियव्वा । जीवेणं भते ! मारणतियसमुग्घाएणं

समोहए, जे भविए असंखेज्जेसु बेइंदियवाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि बेइंदियावासंसि बेइंदियत्ताए उववज्जित्तए, सेणं भंते! तत्थगए चेव? जहा नेरइया एवं जाव अणुत्तरोववाइया। जीवेणं भंते! मारणंतिय समुग्घाएणं समोहए, जे भविए पंचसु अणुत्तरेसु महइ महालएसु महा विमाणेसु अण्ण यरंसि अणुत्तरविमाणंसि अणुत्तरोववाइयदेवत्ताए उववज्जइ, सेणं भंते! तत्थगए चेव? तं चेव जाव-आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा, सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति"॥सू०२॥

छाया–जीवः खलु भदन्त! मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतः, यो भव्यः अस्या रत्नप्रभाया पृथिव्या त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु अन्यतरस्मिन् निरयावासे नैरयिकतया उत्पद्येत, स खलु भदन्त! तत्र गत एव आहरेद्वा?

मारणान्तिक समुद्घातवक्तव्यता–

'जीवे णं भंते' इत्यादि।

सूत्रार्थ–(जीवे णं भंते! मारणंतियसमुग्घाएणं समोहए) हे भदन्त! जो जीव मारणांतिक समुद्घात करता है और (समोहणित्ता) समुद्घात करके वह (इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अन्नयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्तए भविए) इस रत्नप्रभापृथिवी के तीस ३० लाख नरकावासों से किसी एक नरकावास में उत्पन्नहोने के योग्य होता है (से णं भंते!)

મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત વક્તવ્યતા—

'जीवे णं भंते!' ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—जीवे णं भंते! मारणंतिय समुग्घाएणं समोहए, હે ભદન્ત! જે જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરે છે અને (समोहणित्ता) સમુદ્ઘાત કરીને તે (इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अन्नयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्तए भविए) આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ત્રીસ લાખ નરકાવાસોમાંથી કોઈ પણ એક નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય થાય છે, (से णं भंते!)

स्तनितकुमाराः । जीवाःखलु भदन्त ! मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतः, यो भव्य असंख्येयेषु पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु अन्यतरस्मिन् वा पृथिवीकायिकावासे पृथिवीकायिकतया उपपत्तुम् ? स खलु भदन्त ! मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये कियद् गच्छेत् ? कियत् प्राप्नुयात् ? गौतम ! लोकान्तं गच्छेत्, लोकान्तं प्राप्नुयात्, स खलु भदन्त ! तत्रगत एव आहरेज्जवा, परिणमयेज्जवा,

करता है ? (जहा नेरइया तहा भाणियव्वा, जाव थणियकुमारा) जिस प्रकारसे नैरयिक जीवोंके विषयमें कहा गया है, उसी प्रकारसे असुरकुमारोंके विषयमें भी समजलेना चाहिये और यह कथन यावत् स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये । (जीवे ण भंते मारणतिय समुग्घा एण समोहए समोहणित्ता, जे भविए असंखेज्जेसु पुढविकाइयावास सयसहस्सेसु अन्नयरसि वा पुढविकाइयावाससि पुढविकाइयत्ताए उव वज्जित्तए, से ण भंते ! मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण केवइय गच्छेज्जा, केवइय पाउणिज्जा ?) हे भदन्त ! मारणान्तिक समुद्घातसे समवहत होकर जो जीव असंख्यात लाख पृथिवीकायिकके आवासोंमें से किसी एक पृथिवी कायिकके आवासमें उत्पन्न होनेके योग्य होता है, वह जीव हे भदन्त ! मंदरपर्वतकी पूर्व दिशामें कहांतक दूर जाता है और कितना प्रदेशोंको प्राप्त करता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (लोयंत गच्छेज्जा, लोयंत पाउणिज्जा) वह लोकान्त तक जाता है और लोकान्तको प्राप्त

વરે શું તે શરીરનું નિર્માણ કરવા માટે છે ? (जहा नेरइया तहा भाणियव्वा, जाव थणियकुमारा) આ વિષયને અનુલક્ષીને નારક જીવોના વિષયમાં જેમ કહ્યું છે એ જ પ્રમાણે અસુરકુમારોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના ભવનપતિ દેવો વિષે એ જ પ્રમાણે સમજવું (जीवेण भंते ! मारणतियसमुग्घाएण समोहए, समोहणित्ता, जे भविए असंखेज्जेसु पुढविकाइयावाससयसहस्सेसु, अन्नयरसि, वा पुढविकाइयावाससि पुढविकाइयत्ताए उववज्जित्तए, से ण भंते ! मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण केवइयं गच्छेज्जा, केवइय पाउणिज्जा ?) હે ભદન્ત ! મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થઈને કોઈક જીવ અસખ્યાત લાખ પૃથ્વીકાયિકોના આવાસોમાંના કોઈ પણ એક પૃથ્વીકાયના આવાસમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય, તો તે જીવ હે ભદન્ત ! મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં કેટલે દૂર સુધી જઈ શકે છે, અને કેટલા અંતરે આવેલા પ્રદેશોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (लोयंत गच्छेज्जा, लोयंत पाउणिज्जा) તે લોકાન્ત સુધી જઈ શકે છે

शरीर वा बध्नीयात्? गौतम! अस्त्येकक तत्र गत एव आहरेज्जवा, परिणमयेज्जवा, शरीर वा बध्नीयात् अस्त्येककः तत प्रतिनिवर्तते, प्रतिनिवृत्य इह शीघ्रम् आगच्छति, आगत्य द्वितीयमपि मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहन्ति, समवहत्य मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये अङ्गुलस्य असंख्येयभागमात्र वा, सख्येय-

करता है। (से ण भते! तत्थगए चेव आहारेज्जवा परिणामेज्जा वा सरीर वा बंधेज्ज) हे भन्त! वहा गया हुआ वह जीव क्या आहार-ग्रहण करने लगता है? उसे वह परिणमाने लगता है? और क्या शरीरकी निष्पत्ति करने लगता है? (गोयमा) हे गौतम! (अत्थेगइए तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्जा, अत्थेगइए तओ पडिनियत्तइ, पडिनियत्तित्ता इह हव्व आगच्छइ दोच्च पि मारणतियसमुग्घाएण समोहणइ, समोहणित्ता मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण अगुलस्स असखेज्जइभागमत्त वा) कोई एक जीव ऐसा होता है जो वहाजाकर के ही आहार ग्रहण करने लगजाता है, गृहीत आहारको परिणमाने लगजाता है और अपने शरीरको निष्पन्न करने लगता है। तथा कोई जीव एसा होता है जो वहासे वापिस लौटकर पूर्व गृहीत शरीरमें प्रविष्ट होजाता है और फिर से वह मारणान्तिक समुद्घात करता है। मारणान्तिक समुद्धात करके फिर वह मदर पर्वतकी पूर्वदिशामें अगुलके असंख्यात वे भागमात्र (सखेज्जइभाग

અને હોઇ તને પ્રાપ્ત કરી શકે છે (से ण भते! तत्थगए चेव आहारेज्जा वा, परिणामेज्जा वा, सरीरं वा बंधेज्ज) હે ભદન્ત! ત્યા ગયેલો તે જીવ શું આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે? શું ગૃહીત આહારનું તે પરિણમન કરવા માંડે છે, અને શું શરીરનું નિર્માણ કરવા લાગે છે? (गोयमा! अत्थेगइए तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्जा वा, सरीर वा बंधेज्जा अत्थेगइए तओ पडिनियत्तइ, पडिनियत्तित्ता इह हव्व आगच्छइ, दोच्चपि मारणंतियसमुग्घाएण समोहणइ, समोहणित्ता मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण अगुलस्स असखेज्जइ भागमत्त वा) કોઇક જીવ એવો હોય છે કે જે ત્યાં જઇને જ આહાર કરવા લાગી જાય છે, ગૃહીત આહારનું પરિણમન કરવા લાગી જાય છે, અને પોતાના શરીરનું નિર્માણ કરવા માંડે છે પરંતુ કોઇક જીવ એવો હોય છે કે જે ત્યાંથી પાછો આવતો રહે છે, પાછો આવીને તે પૂર્વશરીરમાં દાખલ થઇ જાય છે, અને બીજી વખત તે મરણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરે છે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ફરીને તે મંદર પર્વતની પૂર્વદિશામાં અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ માત્ર

स्तनितकुमाराः । जीवाःखलु भदन्त ! मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतः, यो भव्यः असंख्येयेषु पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु अन्यतरस्मिन् वा पृथिवीकायिकावासे पृथिवीकायिकतया उपपत्तुम् ? स खलु भदन्त ! मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये कियद् गच्छेत् ? कियत् प्राप्नुयात् ? गौतम ! लोकान्त गच्छेत्, लोकान्त प्राप्नुयात्, स खलु भदन्त ! तत्रगत एव आहरेद्वा, परिणमयेद्वा,

करता है ? (जहा नेरइया तहा भाणियव्वा, जाव थणियकुमारा) जिस प्रकारसे नैरयिक जीवोंके विषयमें कहा गया है, उसी प्रकारसे असुरकुमारोंके विषयमें भी समजलेना चाहिये और यह कथन यावत् स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये । (जीवे णं भंते मारणंतिय समुग्घाएण समोहए समोहणित्ता, जे भविए असंखेज्जेसु पुढविकाइयावास सयसहस्सेसु अन्नयरंसि वा पुढविकाइयावासंसि पुढविकाइयत्ताए उववज्जित्तए, से णं भंते ! मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण केवइयं गच्छेज्जा, केवइयं पाउणिज्जा ?) हे भदन्त ! मारणान्तिक समुद्घातसे समवहत होकर जो जीव असंख्यात लाख पृथिवीकायिकके आवासोंमें से किसी एक पृथिवी कायिकके आवासमें उत्पन्न होनेके योग्य होता है, वह जीव हे भदन्त ! मंदरपर्वतकी पूर्व दिशामें कहाँतक दूर जाता है और कितना प्रदेशोंको प्राप्त करता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (लोयंतं गच्छेज्जा, लोयंतं पाउणिज्जा) वह लोकान्त तक जाता है और लोकान्तको प्राप्त

કરે શું તે શરીરનું નિર્માણ કરવા માટે છે ? (जहा नेरइया तहा भाणियव्वा, जाव थणियकुमारा) આ વિષયને અનુલક્ષીને નારક જીવોના વિષયમાં જેમ કહ્યું છે એ જ પ્રમાણે અસુરકુમારોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના ભવનપતિ દેવો વિષે એ જ પ્રમાણે સમજવું (जीवेणं भंते ! मारणंतियसमुग्घाएणं समोहए, समोहणित्ता, जे भविए असंखेज्जेसु पुढविकाइयावाससयसहस्सेसु अन्नयरंसि वा पुढविकाइयावासंसि पुढविकाईयत्ताए उववज्जित्तए, से णं भंते ! मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण केवइयं गच्छेज्जा, केवइयं पाउणिज्जा ?) હે ભદન્ત ! મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થઈને કોઈક જીવ અસંખ્યાત લાખ પૃથ્વીકાયિકોના આવાસોમાંના કોઈ પણ એક પૃથ્વીકાયના આવાસમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય, તો તે જીવ હે ભદન્ત ! મન્દર પર્વતની પૂર્વદિશામાં કેટલે દૂર સુધી જઈ શકે છે અને કેટલા અંતરે આવેલા પ્રદેશોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (लोयंतं गच्छेज्जा, लोयंतं पाउणिज्जा) તે લોકાન્ત સુધી જઈ શકે છે

पश्चिमे, उत्तरे, ऊर्ध्वम्, अध, यथा पृथिवीकायिकास्तथा एकेन्द्रियाणां सर्वेपाम् एकैकस्य पट् आलापका भणितव्या । जीव॰ खलु भदन्त! मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत, यो भव्यः असख्येयेषु द्वीन्द्रियावासशत सहस्रेपु अन्यतरस्मिन् द्वीन्द्रियावासे द्वीन्द्रियतया उपपत्तुम्? स खलु भदन्त!

पव्वयस्स आलावओ भणिओ) जिस प्रकारसे मदरपर्वतकी पूर्वदिशा के सबधमें आलापक कहा गया है (एव दाहिणेण, पचत्थिमेण, उत्तरेणं, उड्ढे, अहे, जहापुढविकाइया, तहा एगिंदियाणं सव्वेसिं एक्केक्कस्स ६ आलावगा भाणियव्वा) इसी तरहसे दक्षिणदिशाके, पश्चिमदिशाके, उर्ध्वदिशा एव अधोदिशा के सबधमें भी जानना चाहिये । जैसा पृथिवीकायिकके विपयमें कहा गया है उसी प्रकारसे समस्त एकेन्द्रियोंमें से एक एक एकेन्द्रियके ६ आलापक जानना चाहिये । (जीवे ण भते ! मारणतियसमुग्घाएणं समोहए जे भविए असखेज्जेसु बेइदियावासमयसहस्सेसु अण्णयरसि बेइदियावाससि बेइदियत्ताए उववज्जित्तए) हे भदन्त ! मारणान्तिक समुद्घातसे समवहत होकर जो जीव दो इन्द्रियजीवोंके असख्यातलाख आवासोंमें से कोई एक आवासमें दो इन्द्रियकी पर्यायसे उत्पन्न होनेके योग्य है ऐसा (से ण भते ! तत्थगए चेव) वहजीव हे भदन्त क्या वहा पहुँचते ही आहार ग्रहण करने लगता है ? उसे परिणमाने लगता है ? और क्या अपने

અને તે પરિણમિત આહાર વડે શરીરનું બંધારણ કરે છે (जहा पुरत्थिमेण मदरस्स पव्वयस्स 'आलावओ भणिओ) જે રીતે મંદર પર્વતની પૂર્વ દિશા વિષેનો આલાપક કહેવામાં આવ્યો છે, (एव दाहिणेण, पच्चत्थिमेण, उत्तरेण, उड्ढे, अहे, जहा पुढविकाइया, तहा एगिंदियाण सव्वे एक्केक्कस ६ आलावगा भाणियव्वा) એ જ પ્રમાણે દક્ષિણના, પશ્ચિમના, ઉત્તરના, ઉર્ધ્વ દિશાના અને અધો દિશાના વિષયમાં પણ આલાપકો સમજવા. જેમ પૃથિવિકાયના વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ સમસ્ત એકેન્દ્રિયોમાંના પ્રત્યેક એકેન્દ્રિયના ૬ આલાપક સમજવા (जीवे ण भते! मारणतिय समुग्घाएण समोहए जे भविए असखेज्जेसु बेइदियावाससयसहस्सेसु अण्णयरसि बेइदियावाससि बेइदियत्ताए उववज्जित्तए) હે ભદન્ત ! કોઇ એક જીવ કે જે મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થઇને, દ્વીન્દ્રિય જીવોના અસંખ્યાત લાખ આવાસોમાંના કોઇ પણ એક આવાસમાં દ્વીન્દ્રિયની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે, (से ण भते ! तत्थगए चेव) એવો તે જીવ શું ત્યાં જતાની સાથે જ આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે ગ્રહીત આહારને પરિણમાવા લાગી જાય છે! શું

भागमात्रे वा, बालाग्र वा बालाग्रपृथक्त्व वा एवम् लिक्षाम्, यूकां-यवमध्याङ्गुलानि यावत्-योजनकोटिम् वा, योजनकोटीकोटिं वा, सख्येयषु वा, असख्येयेषु वा योजनसहस्रेषु लोकान्ते वा एकप्रदेशिकां श्रेणीं मुक्त्वा असख्येयेषु पृथिवीकायिकावासशत-सहस्रेषु अन्यतरस्मिन् पृथिवीकायिकावासे पृथिवीकायिकतया उपपद्य ततःपश्चात् आहरेत्तु वा, परिणमयेत्तु वा, शरीर वा बध्नीयात्, यथा-पौरस्त्ये मन्दरस्य पर्वतस्य आलापको भणित, एव दक्षिणे

मतवा, वालग्ग वा, वालग्गपुहुत्त वा, एव लिक्ख, जूय जवमज्झं, अगुल जाव, जोयणकोडिं वा, जोयणकोडाकोडिं वा, सखेज्जेसु वा, असखेज्जेसु वा, जोयणसहस्सेसु लोगंते वा एगपएसिय सेढिं मोत्तूण असखेज्जेसु पुढविकाइयावाससयसहस्सेसु अण्णयरसि पुढविकाइयत्ताए उववज्जित्ता) सख्यातवे भागमात्र, वालाग्रपृथक्त्व, लिक्षा, यूका, यवमध्य, अगुल यावत् करोडयोजन, कोडाकोडीयोजन, सख्यात हजारयोजन, असंख्यात हजारयोजन, अथवा लोकान्तमें एक प्रदेशिक श्रेणीको छोड कर, असख्यात लाख पृथिवीकायिक आवासोंमें से कोई एक पृथिवीकायिकके आवासमें पृथिवीकायिकरूपसे उत्पन्न हो जाता है (तओ पच्छा आहेरज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्जा) इसके बाद वह वहां आहारको ग्रहण करता है, गृहीत आहारको परिणमाता है और अपने शरीरकी उत्पत्ती करता है। (जहापुरस्थिमेणं मदरस्स

(सखेज्जइभागमंत वा, वालग्गं वा, वालग्ग पुहुत्तं वा, एव लिक्ख, जूय जवमज्झं, अगुल जाव, जोयणकोडिं वा, जोयणकोडाकोडिं वा, सखेज्जेसु वा, असखेज्जेसु जोयणसहस्सेसु लोगंते वा एगपएसिय सेढिं मोत्तूण असखेज्जेसु पुढविक्काइयावाससयसहस्सेसु अण्णयरसि पुढविक्काइयावाससि पुढविकाइयत्ताए उववज्जित्ता) क्षेत्रमां, सख्यातमां भागमात्र क्षेत्रमां, बालाग्रमात्रक्षेत्रमां, बालाग्रपृथक्त्वमात्र क्षेत्रमां, लीख प्रमाणु क्षेत्रमा जू प्रमाणु क्षेत्रमां यव मध्य प्रमाणु क्षेत्रमा, आंगळ प्रमाणु क्षेत्रमां(यावत) कोटि (करोड) योजन प्रमाणु क्षेत्रमा कोडाकोडी योजन प्रमाणु क्षेत्रमा सख्यात हजार अथवा असख्यात हजार योजन प्रमाणु क्षेत्रमां जईने, अथवा ओक प्रदेशनी श्रेणीने छोडीने लोकान्तमां जईने असख्यात लाख पृथ्वीकायिक आवासोमांना कोई ओक पृथ्वीकायिकना आवासमा पृथ्वीकायिकरूपे उत्पन्न थई जाय छे (तओ पच्छा आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्जा) त्यार बाद ते त्यां आहार ग्रहणु करे छे, ग्रहीत आहारनुं परिणमन करे छे

उपपद्यते, स खलु भदन्त ! तत्र गत एव ? तदेव यावत्–आहरेत्वा, परिणमयेत् वा, शरीर वा बध्नीयात् । तदेव भदन्त ! तदेव भदन्त ! इति ॥सू २॥

टीका–रत्नप्रभादिषु मारणान्तिकसमुद्घात–स्वरूपमाह–'जीवेण भंते ! इत्यादि । 'जीवेण भंते ! मारणंतिय समुग्घाएण समोहए' हे भदन्त ! यो जीवः खलु मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत युक्त 'जे भविए इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्ताए' अस्या रत्नप्रभाया त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु त्रिंशल्लक्षनरकावासेषु अन्यतरस्मिन निरयावासे नैरयिकतया उपपत्तुम् भव्य योग्यो भवति, 'सेण भंते ! तत्थगए चेव आहारेज्जवा, परिणामेज्जवा; सरीर वा

णमाता है और अपने शरीरकी निष्पत्ति करता है । (सेवं भंते ! सेव भंते ! त्ति) हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है वह ऐसा ही है हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है वह सब ऐसा ही है ।

टीकार्थ– सूत्रकार इस सूत्र द्वारा रत्नप्रभा आदि पृथिवियों में मारणान्तिक समुद्घात के स्वरूप को कह रहे है– इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि– 'जीवे ण भंते ! मारणंतियसमुग्घाएणं समोहए' हे भदन्त ! जो जीव मारणान्तिकसमुद्घात से समहत–युक्त है और वह 'इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावास सयसहस्सेसु अण्णयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्तए भविए' इस समुद्घात से समवहत होकर रत्नप्रभा पृथिवी के ३० लाख नरकावासो में से किसी एक नरकावास में उत्पन्न होने के योग्य है 'से ण भंते ! तत्थगए चेव आहारेज्जवा, परिणामेज्जवा, सरीर बंधेज्जा'

અહીં સુધીનું સમસ્ત પૂર્વોક્ત કથન ગ્રહણ કરવું (सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति) હે ભદન્ત ! આપની વાત બિલકુલ સાચી છે હે ભદન્ત ! આપે જે કહ્યું તે યથાર્થ જ છે

ટીકાર્થ—સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓમાં મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'जीवे ण भंते ! मारणंतियसमुग्घाएण समोहए' હે ભદન્ત ! મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત હોય એવો કોઈક જીવ 'इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्तए भविए' તે સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થઈને રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૩૦ લાખ નરકાવાસોમાંના કોઈ એક નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે, 'से णं भंते ! तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर बंधेज्जा' તો એવી

तत्र गत एव? यथा नैरयिकाः, एव यावत् –अनुत्तरौपपातिका । जीवः खलु भदन्त! मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतो यो भव्य पञ्चसु अनुत्तरेषु महाति महालयेषु महाविमानेषु अन्यतरस्मिन् अनुत्तरविमाने अनुत्तरोपपातिकदेवतया

शरीरकी निष्पत्ति करने लगता है? (जहानेरइया एव जाव अणुत्तरोववाइया) हे गौतम जैसा कथन नैरयिकोंके विषयमें किया गया है, इसी तरहका कथन एकेन्द्रियसे लेकर यावत् अनुत्तरोपपातिक तकके सबजीवोंके विषयमें जानना चाहिये। (जीवे ण भंते! मारणंतियसमुग्घाएण समोहए, समोहणित्ता जे भविए पचसु अणुत्तरेसु महइमहालएसु महाविमाणेसु अण्णयरंसि अणुत्तरविमाणंसि अणुत्तरोववाइयदेवत्ताए उववज्जइ, सेण भंते! तत्थगएचेव?) हे भदन्त! मारणान्तिक समुद्घातसे समवहत होकर जो जीव बडेसे बडे महाविमानरूप पाच अनुत्तर विमानोंमें से किसी एक अनुत्तर विमानमें देवकी पर्यायरूपसे उत्पन्न होनेके योग्य है, ऐसा वह जीव हे भदन्त! वहा जाते ही क्या आहार ग्रहण करने लगता है? गृहीत उसी आहारको क्या परिणमाने लगता है? और क्या वह अपने शरीरको निष्पत्ति करने लगता है? (त चेव जाव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा, बधेज्ज वा) हे गौतम! यहां पर पूर्वोक्तरूपसे ही कहना यावत् वह आहार करता है उसे परि

परिणमित આહારથી પોતાના શરીરની રચના કરવા લાગી જાય છે? (जहा नेरइया एव जाव अणुत्तरोववाइया) હે ગૌતમ! આ વિષયને અનુલક્ષીને નારકોના વિષયમા જેવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે એવું જ પ્રતિપાદ નારકોથી લઇને અનુત્તરોપપાતિક પર્યંતના સમસ્ત જીવોના વિષયમા સમજવું (जीवेण भंते! मारणंतियसमुग्घाएण समोहए, समोहणित्ता जे भविए पचसु अणुत्तरेसु महइमहालएसु महाविमाणेसु अण्णयरंसि अणु रविमाणंसि अणुत्तरो ववाइयदेवत्ताए उववज्जइ, सेण भंते! तत्थगएचेव?) હે ભદન્ત! મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થઇને જે જીવ સૌથી મોટા અને મહાનવિમાનરૂપ પાચ અનુત્તર વિમાનોમાના કોઇ એક અનુત્તર વિમાનમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય, એવો જીવ શુ ત્યા જતા સાથે જ આહાર ગ્રહણ કરવા લાગી જાય છે? શુ ગૃહીત આહારનું પરિણમન કરવા મંડે છે? શુ પરિણમિત આહાર પુદ્ગલો વડે શરીરની રચના કરવા મંડી જાય છે? (तं चेव जाव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्ज वा) હે ગૌતમ! આ વિષયમાં પણ પૂર્વોક્ત રીતે જ સમજવું "તે આહાર ગ્રહણ કરે છે તેનું પરિણમન કરે છે અને પોતાના શરીરની રચના કરે છે"

तओ पडिनियत्तइ, तओ पडिनियत्तित्ता इह मागच्छइ' अस्त्येकः कश्चिद् निरय योग्यो जीवः मारणान्तिकसमुद्घातेन निरयावास प्राप्याऽपि ततो निरयावासात् समुद्घाताद् वा प्रतिनिवर्तते, ततः प्रतिनिवृत्य इह-पूर्वशरीरे आगच्छति, 'आगच्छित्ता दोच्च पि मारणंतियसमुग्घाएण समोहणइ' आगत्य द्वितीयमपि द्वितीयवारमपि मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहन्ति मारणान्तिकसमुद्घात करोति 'समोहणित्ता इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्तए' समवहत्य द्वितीय वार मारणान्तिकसमुद्घात कृत्वेत्यर्थ, अस्या रत्नप्रभाया पृथिव्या त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु त्रिंशल्लक्षनिरयावासेषु अन्यतरस्मिन् एकतमे निरयावासे नैरयिकतया उपपद्य नारकजन्म गृहीत्वा 'तओ पच्छा आहरेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्जा' तत पश्चात् नैरयिकावासप्राप्त्यनन्तरम् आ

है। तथा- 'अत्थेगइए तओ पडिनियत्तइ, तओ पडिनियत्तित्ता इह मागच्छइ' कोइ एक नरकयोग्य जीव मारणान्तिक समुद्घात कर के निरयावास में पहुंच कर भी वहांसे- अथवा समुद्घात से-लौटकर पूर्वशरीर में आजाता है और 'आगच्छित्ता' आकर के 'दोच्चपि' दुबारा भी वह 'मारणंतियसमुग्घाएण समोहणइ' मारणान्तिक समुद्घात करता है। 'समोहणित्ता इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्तए' और मारणान्तिक समुद्घात करके वह इस रत्नप्रभा पृथिवी के तीस ३० लाख नरकावासों में से किसी एक नरकवासमें नारक का जन्म ग्रहण करके 'तओपच्छा आहरेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्ज वा' इसके बाद-नैरयिकावास प्राप्ति के बाद वह

રચના કરી લે છે તથા 'अत्थेगइए तओ पडिनियत्तइ, तओ पडिनियत्तित्ता इहमागच्छइ' કોઈક નારક પર્યાયમાં જવા યોગ્ય જીવ, મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને નારકાવાસમાં પહોંચી જાય છે, અને ત્યાંથી-અથવા સમુદ્ઘાતમાંથી-પાછો ફરીને પૂર્વ શરીરમાં આવી જાય છે, અને 'आगच्छित्ता' પૂર્વ શરીરમાં પાછો આવીને दोच्चपि मारणंतियसमुग्घाएण समोहणइ' ફરીથી તે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત બીજી વખત કરે છે, समोहणित्ता इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्तए' અને મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને તે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ત્રીસ લાખ નરકાવાસોમાંના કોઈ એક નરકાવાસમાં નારકનો જન્મ ગ્રહણ કરે છે 'तओ पच्छा आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्ज वा' આ રીતે નારકની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થતાની સાથે જ તે

नेवेज्जा ? हे भदन्त ! स खलु निरययोग्यो जीव तत्र गत एव निरयावासप्राप्तः सन्नेव आहरेद् वा ? आहारयोग्यान् पुद्गलान् गृह्णीयाद् वा ? परिणमयेद् वा ? तानेव आहृतान् पुद्गलान् खलरूपरसरूपतया परिणमयेद् वा ? शरीरं वा बध्नीयात् ? तैरेव आहृतैः खल-रसतया परिणमितैः पुद्गलैः शरीरं निष्पादयेद् वा किम् ?

भगवानाह-'गोयमा ! अत्थेगइए तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, शरीरं वा बंधेज्जा' हे गौतम ! अस्त्येकक कश्चित् निरययोग्यो जीव मारणान्तिकसमुद्घातकरणानन्तरम् तत्र गत एव निरयावासप्राप्त सन्नेव आहरेद् वा, आहारयोग्यान् पुद्गलान आददात् गृह्णीयात्, परिणमयेद् वा, आहृतान् पुद्गलान खलरसतया विभक्तान् कुर्याद् वा, शरीरं वा बध्नीयाद् खल-रसतया परिणमितै पुद्गलै शरीरं निष्पादयेद् वा, अथ च 'अत्थेगइए

तो ऐसी स्थिति में जब वह वहां पहुँच जाता है, तो क्या जाते ही वह वहां आहारयोग्य पुद्गलों को ग्रहण करने लगता है ? आहृत हुए उन पुद्गलों को क्या वह खलरूपसे और रसरूप से परिणमाने लगता है ? तथा खल रसरूप परिणत हुए उन आहृत पुद्गलों से अपने शरीर की निष्पत्ति (बनावट) कर लेता है क्या ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं- 'गोयमा' हे गौतम ! 'अत्थेगइए *तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं व धेज्जा*' निरययोग्य कोई एक जीव मारणान्तिक समुद्घात करने के बाद वहां जाते ही आहारयोग्य पुद्गलों को ग्रहण करता है, तथा आहृत हुए उन पुद्गलों को खलरस रूप से विभक्त कर देता है और खलरस रूप परिणामित हुए उन पुद्गलों द्वारा अपने शरीरकी निष्पत्ति कर लेता

સ્થિતિમાં જ્યારે તે ત્યાં પહોંચી જાય છે, ત્યારે શું તે ત્યાં જતાં જ આહારયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા મંડી જાય છે ? ગ્રહીત થયેલાં તે પુદ્ગલોનું શું તે ખલરૂપે અને રસરૂપે પરિણમન કરવા માંડે છે ? તથા શું ખલ અને રસરૂપે પરિણમેલાં તે પુદ્ગલો વડે શું તે પોતાના શરીરની રચના કરી લે છે ? ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—'गोयमा !' હે ગૌતમ ! अत्थेगइए तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा ?' નારક પર્યાયમાં જવાને યોગ્ય કોઈક જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ત્યાં જવાની સાથે જ આહારયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તથા ગૃહીત પુદ્ગલોને ખલરસરૂપે વિભક્ત કરી નાખે છે, અને ખલરસરૂપે પરિણમિત થયેલાં તે પુદ્ગલો દ્વારા પોતાના શરીરની

इति प्रश्न'। सूत्रकार आह-'जहानेरइया तहा भाणियव्वा, जाव-थणियकुमारा' यथा नैरयिका' उपरि वर्णिता तथा असुरकुमारावासयोग्या. जीवा अपि भणितव्या वक्तव्या ।

तथाहि-कश्चिद् असुरकुमारावासयोग्यो जीवो मारणान्तिकसमुद्‌घातेन समवहत्य असुरकुमारावास प्राप्त सन्नेव आहारयोग्यान् पुद्‌गलान् आहरति, तांश्चाहृतान् पुद्‌गलान् खलरसतया परिणमयति, खलरसतया परिणमितै पुद्‌गलैश्च असुरकुमारशरीर बध्नाति निष्पादयति । कश्चित्तु तत्र गत्वाऽपि ततः प्रतिनिवृत्याऽत्रागत्य च द्वितीयवारमपि मारणान्तिकसमुद्‌घातेन समवहतः

है? उन्हे खलरसरूप से परिणमा देता हैं? और क्या वह उन खलरसरूप से परिणत हुए पुद्‌गलोसे अपने शरीरकी निष्पत्ति कर लेता हैं? उत्तर में प्रभु गौतम से कहेते है कि- 'जहा नेरइया तहा भाणियव्वा जाव थणियकुमारा' जैसा ऊपर मे नारक जीवोंका वर्णन किया गया है उसी प्रकार से असुरकुमारावासयोग्य जीव भी कह लेना चाहिये । जैसे असुरकुमार के आवास योग्य कोई जीव मारणान्तिक समुद्घात से समवहत होकर असुरकुमारो के किसी एक आवास में प्राप्त हो गया- वहां जाते ही वह आहारयोग्य पुद्गलोको ग्रहण करता है, आहृत हुए उन पुद्गलोंको खलरसरूपसे परिणमाता हैं तथा खलरसरूप से परिणत हुए उन पुद्‌गलों द्वारा अपने शरीर का निष्पादन करता है । तथा असुरकुमारावासयोग्य कोइ एक जीव वहां जाकरके भी फीर पीछे वहांसे गृहीत शरीरमें वापिस

આહારપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા માંડે છે? શું તે તેમને ખલરસરૂપે પરિણમાવે છે? અને શું તે ખલરસરૂપે પરિણમેલાં પુદ્ગલોથી તે પોતાના શરીરની રચના કરી લે છે?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-'जहा नेरइया तहा भाणियव्वा जाव थणियकुमारा' જેવી રીતે નરકગતિમા જવાને યોગ્ય જીવનું ઉપર વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, એ જ પ્રકારનું વર્ણન અસુરકુમારવાસમા જવાને યોગ્ય જીવોના વિષયમાં પણ સમજવું જેમ કે-અસુરકુમારની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય કોઈ જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થઈને અસુરકુમારોના કોઈ એક આવાસમાં પહોંચી જાય છે-ત્યા પહોંચતાની સાથે જ તે આહારયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે ગૃહીત પુદ્ગલોને ખલરસ રૂપે પરિણમાવે છે, અને ખલરસ રૂપે પરિણમિત થયેલા તે પુદ્ગલો દ્વારા પોતાના શરીરનું નિર્માણ કરે છે તથા અસુરકુમારની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય કોઈક જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ત્યાં જાય છે, અને ત્યાથી પાછો ફરીને પૂર્વશરીરમાં

हरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीर वा बध्नीयात्, 'एव जाव-अहे सत्तमा पुढवी' एव रत्नप्रभापृथिवीवदेव यावत्-अधः सप्तमी' तमस्तमापृथिवीपर्यन्तमवसेयम् । गौतम पृच्छति-'जीवेण भंते ! मारणंतियसमुग्घाएण समोहए' हे भदन्त ! यो जीवः खलु मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतो युक्त सन् 'जे भविए चउसट्ठीए असुरकुमारावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि असुरकुमारावासंसि असुरकुमारत्ताए उववज्जित्तए ?' यो जीव चतुष्षष्टौ असुरकुमारावासशतसहस्रेषु चतुष्षष्टिलक्षासुरकुमारावासेषु अन्यतरस्मिन् एकस्मिन् असुरकुमारावासे असुरकुमारतया उपपत्तु भव्य योग्य स असुरकुमारावासयोग्यो जीव किम् तत्रगत सन्नेव आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीर वा बध्नीयात् ?

आहार पुद्गलोंको ग्रहण करता है, गृहीत उन आहार पुद्गलो को खलरसरूप से परिणमाता है और खलरसरूप से परिणमित हुए उन पुद्गलोंसे अपने शरीर की निष्पत्ति करता है । 'एव जाव अहे सत्तमा पुढवी' रत्नप्रभा पृथिवीकी तरह ही यावत् तमस्तमा पृथिवी तक इसी तरहसे जानना चाहिये ।

अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'जीवे ण भंते ! मारणंतियसमुग्घाएण समोहए' मारणान्तिक समुद्घातसे युक्त हुआ जो कोइ जीव 'चउसट्ठीए असुरकुमारावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि असुरकुमारावासंसि असुरकुमारत्ताए उववज्जित्तए भविए' चौसठ ६४ लाख असुरकुमारों के आवासो में से किसी एक आवास में असुर कुमार के रूपसे उत्पन्न होनेके योग्य हो-तो ऐसा वह असुरकुमारावासयोग्य जीव क्या वहां जाते ही आहार पुद्गलोंको ग्रहण कर लेता

આહાર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે ગ્રહણ કરેલાં આહારપુદ્ગલોને ખલરસરૂપે પરિણમાવે છે અને ખલરસ રૂપે પરિણમેલા તે પુદ્ગલો વડે તે પોતાના શરીરની રચના કરે છે. एव अहे जाव सत्तमा पुढवी' રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જેમ જ તમસ્તમાપ્રભા પર્યન્તની સાતે પૃથ્વીઓના વિષયમાં સમજવું

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'जीवे ण भंते ! मारणंतियसमुग्घाए ण समोहए' હે ભદન્ત ! મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થયેલો કોઈ એક જીવ 'चउसट्ठीए असुरकुमारावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि असुरकुमारा वासंसि असुरकुमारत्ताए उववज्जित्तए भविए' અસુરકુમારોના ૬૪ લાખ આવાસોમાં કોઈ પણ એક આવાસમા અસુરકુમાર રૂપે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય, તો એવો તે અસુરકુમારાવાસમા ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જીવ, શું ત્યા જતાં જ

संप्राप्ता । गौतमः पृच्छति-'जीवेण भंते ! मारणतियसमुग्घाएण समोहए' हे भदन्त ! यो जीव खलु मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत', 'जे भविए असखेज्जेसु पुढविकाइयत्ताए उववज्जित्तए' असख्येयेपु पृथिवीकायिकावासशत सहस्रेपु असख्यलक्षपृथिवीकायिकावासेपु अन्यतरस्मिन् एकस्मिन् वा पृथिवी कायिकावासे पृथिवीकायिकतया उपपत्तु जन्म ग्रहीतु भव्यो योग्य 'सेण भते !

पूर्वगृहीतमें आजाता है और पुन मारणान्तिक समुद्धात करता है फिर वह वहा जाता है और जाते ही आहारपुद्गलों को ग्रहण करने लग जाता है उन्हें परिणमानें लगता है और फिर उनसे स्तनितकुमारके योग्य अपने शरीरकी निष्पत्ति करलेता है इस तरह से यहा ये दो प्रकार कहे गये हैं। यहा यावत् शब्दसे 'नागकुमार, विद्युत्कुमार, सुवर्णकुमार, अग्निकुमार, वायुकुमार, उदधिकुमार, द्वीप-कुमार, और दिक्कुमार' इन सब भवनपतियोंका ग्रहण हुआ है।

अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं 'कि जीवे ण भते ! मारणतिय समुग्घाएण समोहए' हे भदन्त ! जो जीव मारणान्तिक समुद्धातसे समवहत युक्त होकर 'असखेज्जेसु पुढविकाइयावाससय सहस्सेसु अण्णयरसि वा पुढविकाइयावासंसि पुढविकाइयत्ताए उवव ज्जित्तए' असख्यात लाख प्रमाण पृथिवीकायिकावासोंमें से किसी एक पृथिवीकायिकावासमें उत्पन्न होनेके 'भविए' योग्य है 'से ण भते'

કુમારની પર્યાયે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે ત્યાં પહોંચતાની સાથે જ તે આહારયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા માંડે છે, તેમનું પરિણમન કરવા માંડે છે અને પરિણમિત પુદ્ગલો વડે સ્તનિતકુમારને યોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરી લે છે આ રીતે અહીં બે પ્રકાર કહ્યા છે અહીં 'जाव थणियकुमारा' માં વપરાયેલા 'जाव (યાવત્)' પદથી 'નાગકુમાર વિદ્યુત્કુમાર, સુવર્ણકુમાર અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિક્કુમાર' આ ભવનપતિ દેવોને ગ્રહણ કરવામા આવ્યા છે

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'जीवेण भंते ! मारणंतियसमुग्घाए णं समोहए' હે ભદન્ત! જે જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ધાતથી યુક્ત થઇને 'असखेज्जेसु पुढविकाइयावाससयसहस्सेसु अण्णयरसी वा पुढविकाइ यावाससि पुढविकाइयत्ताए उववज्जित्तए' અસખ્યાત લાખ પૃથ્વીકાયોના આવાસોમાંના કોઇ પણ એક પૃથ્વીકાયાવાસમા પૃથ્વીકાયની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાને 'भविए' યોગ્ય હોય, તો 'से णं भंते ! હે ભદન્ત! એવો પૃથ્વીકાય રૂપે ઉત્પન્ન

असुरकुमारावासे उत्पद्य आहारमाहारयति, परिणमयति, शरीरं च बध्नातीति, यावत्-स्तनितकुमाराः स्तनितकुमारपर्यन्त तद्योग्यजीवानां नैरयिकवदेव आहारादिग्रहण-परिणमन-शरीरबन्धनविषये पूर्वोक्त गतमात्रस्याहारादिप्रयोगरूप मारणान्तिकसमुद्घातेन तत्र गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्त्य पुनर्गतस्याहारादिप्रयोगरूप चेति प्रकारद्वयमवसेयम् । यावत्करणात् नागकुमाराः, विद्युत्कुमाराः, अग्निकुमाराः, दिक्कुमाराः वायुकुमाराः, उदधिकुमाराः, द्वीपकुमाराः,

---

आजाता है और दुबारा भी मारणान्तिक समुद्घात से युक्त होकर असुरकुमार के किसी एक आवास में उत्पन्न होजाता है । वहा वह उत्पन्न होते ही आहार को ग्रहण करने लगता है, गृहीत आहार पुद्‌गलोंको परिणमाने लगता है और परिणमित हुए उन पुद्‌गलोंसे असुरकुमारके योग्य अपने शरीरका निर्माण कर लेता है । इसी तरहसे जो जीव मारणान्तिकसमुद्घात करके यावत स्तनितकुमारोंके आवासों में से किसी एक आवासमें उत्पन्न होनेके योग्य हैं- वह वहा जाकर आहार पुद्‌गलोंको ग्रहण करता है उन्हें खलरसरूपसे परिणमाता है और स्तनितकुमार के योग्य शरीर का निर्माण करता है तथाकोइएक जीवजो स्तनितकुमारोंके आवासोंमेंसे किसी एक आवासमें उत्पन्न होनेके योग्य है, वह मारणान्तिक समुद्घात करके वहां पहुंच भी जाता है पर फिर वह पीछे से वहासे वापिस

આવી જાય છે, અને બીજી વખત મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને અસુર કુમારના કોઈ એક આવાસમાં અસુરકુમાર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ઉત્પન્ન થતાં જ તે આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે, ગ્રહણ કરેલા આહાર પુદ્ગલોનું પરિણમન કરે છે અને પરિણમિત પુદ્ગલો દ્વારા અસુરકુમારને યોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરે છે એ જ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના વિષયમા પણ સમજવું જેમ કે-સ્તનિતકુમારની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય કોઇ એક જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થઈને સ્તનિતકુમારોના કોઇ એક આવાસમાં પહોંચી જાય છે તે ત્યાં જઈને આહારપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તેમને ખલરસરૂપે પરિણમાવે છે અને પરિણમિત પુદ્ગલો દ્વારા સ્તનિતકુમારને યોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરે છે તથા કોઈ એક જીવ સ્તનિતકુમારોના આવાસોમાંના કોઈ પણ એક આવાસમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે તે જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ત્યાં પહોંચી પણ જાય છે, અને પછી તે પૂર્વગ્રહીત શરીરમાં પાછો આવી જાય છે, અને બીજીવાર મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને તે સ્તનિતકુમારોના કોઈ પણ એક આવાસમાં સ્તનિત

हे गौतम ! अस्त्येकक' कश्चिद् जीव मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत• सन् तत्र गत एव पृथिवीकायिकावास प्राप्त सन्नेव आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीर वा बध्नीयात्, अथ च 'अत्थेगइए तओ पडिनियत्तइ पडिनियत्तित्ता इह हव्व आगच्छइ' अस्त्येकक अपर कश्चित् तत्र गत्वापि आहारादिक विनैव प्रति निवर्तते, प्रतिनिवृत्य इह पूर्वशरीरे शीघ्रम् आगच्छति, आगत्य च 'दोच्चपि मारणतियसमुग्घाएण समोहणइ' द्वितीयमपि वार मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहन्ति, 'समोहणइत्ता मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण अगुलस्स असखेज्जइ

'गोयमा ! अत्थेगइए तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा, बंधेज्जा, हे गौतम ! मारणान्तिक समुद्घातसे समवहत हुआ कोइ एक जीव ऐसा होता है जो पृथिवीकायिकावासमें प्राप्त होते ही आहार पुद्गलोंको ग्रहण करने लग जाता है, उन्हें परिणमाने लगता है, और उनसे अपने पृथिवीकायिकके योग्य शरीरका निर्माण करने लगता है तथा 'अत्थेगइए तओ पडिनियत्तइ पडिनियत्तित्ता इह हव्व आगच्छइ' कोई एकजीव ऐसा होता है जो मारणान्तिक समुद्घातसे समवहत होकर पृथिवीकायिकावासमें पहुँच तो जाता है पर वह आहार आदिका ग्रहण किये बिना ही वहांसे लौटकर अपने पूर्वशरीरमें शीघ्र आजाता है और आकरके 'दोच्चपि मारणतियसमुग्घाएण समोहणइ' फिर वह दुबारा मारणान्तिक समुद्घात करता है 'समोहणित्ता' दुबारा मारणान्तिक समुद्घात करके

ઉત્તર— 'गोयमा ! अत्थेगइए तत्थगएचेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्जा' હે ગૌતમ ! મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થયેલો કોઈ જીવ એવો હોય છે કે જે પૃથ્વીકાયિક આવાસમા પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થતાની સાથે જ આહાર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા લાગી જાય છે, તેમનું પરિણમન કરવા લાગી જાય છે અને પરિણમિત પુદ્ગલો દ્વારા પોતાના પૃથ્વીકાયિકને યોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરવા માંડે છે તથા– 'अत्थेगइए तओ पडिनियत्तइ, पडिनियत्तित्ता इह हव्व आगच्छइ' કોઈક જીવ એવો હોય છે કે જે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થઈને પૃથ્વીકાયિકાવાસમાં પહોંચી તો જાય છે, પરન્તુ ત્યા આહાર આદિ ગ્રહણ કર્યા વિના જ ત્યાંથી પાછો ફરીને પોતાના પૂર્વગૃહીત શરીરમાં તુરત આવી જાય છે, ત્યા આવીને 'दोच्चंपि मारणंतियसमुग्घाएण समोहणइ' બીજી વખતે તે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરે છે 'समोहणित्ता' અને એ રીતે બીજી વખત મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને 'मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण अगुलस्स असखेज्जइभागमत्त वा,

मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण केवइय गच्छेज्जा, केवइय पाउणिज्जा ? हे भदन्त ! स खलु मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत पृथिवीकायिकतया उत्पत्तु योग्यो जीव मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये पूर्वदिग्भागे कियद्दूर गच्छेत्, कियद् दूर वा प्राप्नुयात् ? भगवानाह–'गोयमा ! लोयत गच्छेज्जा लोयत पाउणिज्जा' हे गौतम ! लोकान्त गच्छेत्–लोकान्त प्राप्नुयात्, गौतम पृच्छति–'सेण भते ! तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर बंधेज्जा !' हे भदन्त ! स खलु पृथिवीकायिकतया उत्पत्तु योग्यो जीव. तत्र गत एव पृथिवीकायिकावास प्राप्तः सन्नेव आहरेज्ज वा, परिणमयेज्जवा, शरीर वा बध्नीयात् ? भगवानाह–'गोयमा ! अत्थे गइए तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्जा '

हे भदन्त ! ऐसा पृथिवीकायिकरूपसे उत्पन्न होने योग्य वह जीव 'मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण केवइय गच्छेज्जा, केवइय पाउणिज्जा' मदर पर्वतकी पूर्वदिशामें कितने दूरतकके प्रदेशको प्राप्त कर सकता है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते है कि 'गोयमा ? हे गौतम 'लोयत गच्छेज्जा लोयतं पाउणिज्जा' ऐसा वह जीव लोकान्त तक जा सकता है और लोकान्तको प्राप्त कर सकता है । इस पर गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'से ण भंते ! तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं बंधेज्जा' पृथिवी कायिकरूपसे उत्पन्न होनेके योग्य ऐसा वह जीव पृथिवीकायिकके आवासमें प्राप्त होते ही क्या आहार पुद्‌गलों को ग्रहण करने लगता है ? उन्हें खलरसरूपसे परिणमाने लगता है क्या ? तथा खलरसरूपसे परिणमित हुए उन पुद्‌गलोंसे अपने पृथिवीकायिकके शरीरकी रचना करने लगता है क्या ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि

થવાને યોગ્ય તે જીવ 'मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं केवइय गच्छेज्जा, केवइय पाउणिज्जा ?' મંદર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં કેટલે દૂર સુધી જઇ શકે છે, અને કેટલા દૂર સુધીના પ્રદેશને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે– 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'लोयंत गच्छेज्जा, लोयत पाउणिज्जा' એવો તે જીવ લોકાન્ત સુધી જઇ શકે છે અને લોકાન્તને પ્રાપ્ત કરી શકે છે

પ્રશ્ન– 'से णं भते ! तत्थगए चेव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर बंधेज्जा' હે ભદન્ત ! પૃથ્વીકાય રૂપે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય એવો તે જીવ પૃથ્વીકાયિકના આવાસમા પહોંચતાની સાથે જ શું આહાર પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરવા લાગે છે ? શું તેમને ખલરસ રૂપે પરિણમાવે છે ? તથા શું પરિણમિત થયેલાં તે પુદ્‌ગલો દ્વારા શું તે પોતાના પૃથ્વીકાયિક શરીરની રચના કરવા માંડે છે ?

योजन सहस्रेषु । तथा 'लोगते वा एगपएसियसेढिं मोत्तूण असंखेज्जेसु पुढवि काइया वाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि पुढवी काइया वासंसि पुढवीकाइयत्ताए उववज्जेज्जा' लोकान्ते वा गत्वेति शेष., ततश्चायमर्थः उत्पादस्थानानुसारेण अङ्गुलासंख्येयभागमात्रादिके क्षेत्रे मारणान्तिकसमुद्घातेन गत्वा, कथमित्याह- 'एगपएसिय सेढिं मोत्तुण' एकप्रदेशिका श्रेणिं मुक्त्वा यद्यप्यसंख्येयप्रदेशावगाहनस्वभाववान् जीवस्तथापि नैव एकप्रदेश श्रेणिवर्त्यसंख्यप्रदेशावगाहनेन गच्छति तथा स्वभावत्वादित्यतस्ताम् एक प्रदेशिका श्रेणि विदिक् चतुष्टयरूपा मुक्त्वा असंख्येयेषु पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु-असंख्यलक्षपृथिवीकायिकावासेषु अन्यतरस्मिन् एकस्मिन् पृथिवीकायिकावासे पृथिवीकायिकतया उपपद्य-जन्म गृहीत्वा 'तओपच्छा आहारेज्ज वा परिणामेज्ज वा सरीरं वा बंधेज्जा' तत. पश्चात् तत्रगमनानन्तरं तत्र गत्वेत्यर्थ आहरेद्वा-आहारं कुर्यात् 'परि

करके तथा 'एगपएसिय सेढिं मोत्तूण लोगंते पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि पुढवीकाइयावासंसि पुढवीकाइयत्ताए 'उववज्जेज्जा' एकप्रदेशवी श्रेणीको छोडकर लोकके अन्तमें जाकरके लक्षप्रमाण पृथिवीकायिकावासोंमें से किसी एक पृथिवीकायिकावासमें पृथिवीकायिकरूपसे उत्पन्न होकरके 'तओ पच्छा आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा वा' इसके बाद अर्थात् वहां जाकरके वह आहार पुद्गलोको ग्रहण करता है, उन्हे खलरससरूपसे परिणमाता है और परिणमित हुए उन पुद्गलों से अपने पृथिवीकायिक के शरीरकी रचना करता है। 'बालग्ग' आदि पदोंमें 'मात्र शब्दका प्रयोग हुआ है । 'बालाग्र पृथक्त्वका 'दोबालाग्रसे लेकर नौ बालाग्रतक' ऐसा अर्थ है। तात्पर्य कह

યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જઈને તથા 'एग पएसिय सेढिं मोत्तूण लोगंते पुढवी काइयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि पुढवीकाइयत्ताए उववज्जेज्जा' એક પ્રદેશની શ્રેણીને છોડીને લોકના અન્તમાં જઈને લાખો પૃથ્વીકાયિકાવાસોમાંના કોઈ પણ એક પૃથ્વીકાયાવાસમાં પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે 'तओ पच्छा आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा वा' અને ત્યારબાદ આહાર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તેમનું ખલરસ રૂપે પરિણમન કરે છે અને પરિણમિત આહાર પુદ્ગલો દ્વારા પોતાના પૃથ્વીકાયિક શરીરની રચના કરે છે

'बालग्गं' આદિ પદોમાં માત્ર શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે બાલાગ્ર પૃથક્ત્વ એટલે બે બાલાગ્રથી લઈને નવ સુધીના બાલાગ્ર.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે- ઉત્પાદસ્થાન અનુસાર આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ

भागमते वा, संखेज्जइ भागमत्ते वा' समवहत्य समुद्घात कृत्वा मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये पूर्वदिग्भागे अङ्गुलस्य असंख्येयभागमात्र वा, अत्रसप्तम्यर्थे द्वितीया, तेन असंख्येयभागमात्रे वा संख्येयभागमात्रे वा, 'वालग्गे वा, वालग्गपुहुत्त वा, एव लिक्खं, जूय जव मज्झ–अगुल–जाव–जोयणकोडिं वा, जोयणकोडा कोडिं वा, संखेज्जेसु वा, असंखेज्जेसु वा, जोयणसहस्से वा, संखेज्जेसु वा, असंखेज्जेसु वा जोयण सहस्सेसु' वालाग्रमिति वालाग्रे वालाग्रमात्रे इत्यर्थ एवमग्रेऽपि सर्वत्र मात्रशब्द सयोजनीयः। वालाग्रपृथक्त्वे वा वालाग्रद्वयादारभ्य नववालाग्रमात्रे वा। एव 'लिक्षाम्' इति लिक्षामात्रे, लिक्षेति यूकाया अण्डकम्। यूकामिति यूकामात्रे वा एव यवमध्ये वा, अङ्गुष्ठे वा यावत्–अत्र यावत्करणात् 'विहत्थि वा, रयणिं वा, कुच्छि वा, धणु वा, कोस वा, जोयण वा, जोयण सय वा, जोयण सहस्स वा' वितस्तौ वा, रत्नौ वा, कुक्षौ वा, धनुषि वा, क्रोशे वा, योजने वा, योजनशते वा, योजनसहस्रे वा इति सग्राह्यम्, तथा योजनकोट्यां वा, योजनकोटीकोट्यां वा, संख्येयेषु वा, असंख्येयेषु वा

'मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं अगुलस्स असंखेज्जइभागमत्त वा, संखेज्जइभागमत्त वा' यह मदरपर्वतके पूर्वदिग्भागमें, अगुलके असख्यातवें भागमात्रक्षेत्रमें, सख्यातवे भागमात्रक्षेत्रमें, वालग्ग वा, वालग्गपुहुत्त वा, एव लिक्खं, जूय जवमज्झ, अंगुल जाव जोयणकोडिं वा, जोयणकोडाकोडिं वा, संखेज्जेसु वा असंखेज्जेसु वा, जोयणसहस्सेसु वा' वालाग्रक्षेत्रमें, वालाग्रपृथक्त्वमात्रक्षेत्रमें, इसी तरह लिक्षामात्र क्षेत्रमें, यूकामात्रक्षेत्रमें, यवमध्यप्रमाणक्षेत्रमें, अंगुलप्रमाणक्षेत्रमें, यावत् शब्दसे 'वितस्तिप्रमाणक्षेत्रमें, रत्निप्रमाणक्षेत्रमें, कुक्षिप्रमाणक्षेत्रमें, धनुषप्रमाणक्षेत्रमें, क्रोशप्रमाणक्षेत्रमें, योजनप्रमाणक्षेत्रमें, सौयोजन प्रमाणक्षेत्रमें, सकहजारयोजनप्रमाणक्षेत्रमें, तथा एक कोटियोजनप्रमाण क्षेत्रमें, सख्यातहजार अथवा असख्यात हजारयोजनप्रमाणक्षेत्रमें जा

संखेज्जभागमत्त वा' ते मंदर पर्वतना पूर्वदिग्भागमा आगळना असंख्यातमा भाग प्रमाणु क्षेत्रमां, के संख्यातमा भाग प्रमाणु क्षेत्रमा, 'वालग्गं वा, वालग्गपुहुत्तं वा, एव लिक्खं, जूयं, जवमज्झ, अगुल जाव जोयणकोडिं वा, जोयणकोडाकोडिं वा, संखेज्जेसु वा, असंखेज्जेसु वा, जोयणसहस्सेसु वा' वालाग्र प्रमाणु क्षेत्रमां वालाग्रपृथक्त्व प्रमाणु क्षेत्रमां, एज प्रमाणे लिक्षा (लीख) प्रमाणु क्षेत्रमां, यूका (जू) प्रमाणु क्षेत्रमा यवमध्यप्रमाणु क्षेत्रमा, आगळ मात्र क्षेत्रथी लईने करोड योजन प्रमाणु क्षेत्रमां, करोडोना करोडो योजन प्रमाणु क्षेत्रमां, संख्यात अथवा असंख्यात हजार

भणिओ' यथा मन्दरस्य सुमेरोः पर्वतस्य पौरस्त्ये पूर्वदिग्भागे आलापको भणितः उपर्युक्तरीत्या प्रतिपादित 'एव दाहिणेण, पच्चत्थिमेण, उत्तरेण, उड्ढे, अहे' एव तथैव दक्षिणे दक्षिणदिग्भागे, पश्चिमे पश्चिमदिग्भागे, उत्तरे उत्तरदिग्भागे, ऊर्ध्वम् उपरिभागे अधः अधोभागेऽपि केवल विदिशां विहाय दशसु दिक्षु विदिक्चतुष्टयकत्वात् शेषासु षट्सु दिक्षु विदिक्चतुष्टय मुक्त्वा शेषासु षट्सु दिक्षु उपर्युक्ताः षट् आलापकाः स्वयमूहनीया 'जहा

सबध यहा जोडलेना चाहिये । 'जहा पुरत्थिमेण मदरस्स पव्वयस्स आलावओ भणिओ' जिस प्रकारका आलाप सुमेरुपर्वतकी पूर्वदिशाके सबधमें उपर्युक्त रीतिके अनुसार कहा है 'एव दाहिणेण, पच्चत्थिमेण, उत्तरेण, उड्ढे अहे' इसी तरहका आलाप दक्षिणदिग्भागमें, पश्चिम दिग्भागमें, उत्तरदिग्भागमें, ऊर्ध्वदिशामें, अधोदिशामें भी केवल विदिशाओंको छोडकर (शेष ५ दिशाओंमें) अपने आप समझलेना चाहिये । अर्थात् चार दिशा और विदिशा तथा उर्ध्व और अध ये दश दिशाएँ हैं सो जैसा आलापक अभी पूर्वदिशाको लेकर प्रकट किया गया है वैसाही पाँच दिशा सबधी पाँच आलापक अपने आप कल्पितकर लेना चाहिये । इन आलापकों के कहते समय विदिशा ओंका त्याग कर देना चाहिये क्योंकि लोकान्त प्रापिणी गति जीव और पुद्गलकी दिशाओंके अनुसार ही होती है ।

પુદ્ગલો દ્વારા શરીરની રચના કરે છે, એવો પૂર્વોક્ત વાક્ય સાથેનો સબધ અહીં સમજવો.

'जहा पुरत्थिमेण मदरस्स पव्वयस्स आलावओ भणिओ' જે પ્રકારનો આલાપક સુમેરુ પર્વતની પૂર્વ દિશાને અનુલક્ષીને આપવામાં આવ્યો છે 'एव दाहिणेणं, पच्चत्थिमेण, उत्तरेणं, उड्ढे, अहे' એજ પ્રકારનો આલાપક દક્ષિણદિશા, પશ્ચિમદિશા, ઉત્તરદિશા, ઉર્ધ્વદિશા અને અધોદિશાને અનુલક્ષીને-વિદિશાઓને છોડીને (બાકીની પાચ દિશાઓને અનુલક્ષીને)- બનાવી લેવો કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે- ચાર દિશાઓ, ચાર વિદિશાઓ, ઉર્ધ્વદિશા અને અધોદિશા, એમ કુલ દસ દિશાઓ છે પરન્તુ વિદિશાઓ સિવાયની ૬ દિશાઓને અનુલક્ષીને જ આલાપકો કહેવા, કારણકે જીવ અને પુદ્ગલની લોકાન્તપ્રાપિણી ગતિ દિશાઓ અનુસાર જ થાય છે પૂર્વદિશા સબધી જેવો આલાપક અહીં આપવામાં આવ્યો છે એવા જ બાકીની પાચ દિશા સબધી પાચ આલાપકો સમજવા

णामेज्ज वा' कृतमाहारं परिणमयेद्वा, शरीरं वा बध्नीयात् तैः परिणमितैः पुद्गलैः शरीरं निष्पादयेदिति 'जहापुरत्थिमेणं मदरस्स पव्वयस्स आलावओ

नेका यह है कि उत्पादस्थानके अनुसार अंगुलके असंख्यातवें भागमात्र आदिक क्षेत्रमें मारणान्तिक समुद्घात द्वारा जाकरके किस तरहसे जाकरके तो कहते हैं कि एगपएसियं सेढिं मोत्तूण' एकप्रदेशकी श्रेणिको छोडकर यद्यपि जीवलोकके असंख्यात प्रदेशोंमें अवगाहना करनेके स्वभाव-वाला है तो भी जब वह एकप्रदेशकी श्रेणीमें स्थित रहता है तब असंख्यात प्रदेशोंमें अवगाहना द्वारा उसकी गति नहीं होती है कारण, जीवका ऐसाही कोई स्वभाव है। इसलिये चार विदिशारूप एकप्रदेश की श्रेणिको छोडकर असंख्यात लाख पृथिवीकायिकावासोंमें से किसी एक पृथिवीकायिकावासमें उत्पन्न होता है ऐसा कहा है। सिद्धान्तकी 'अनुश्रेणिगति' ऐसी मान्यता है कि जीव और पुद्गलकी लोकान्त प्रापिणी जो गति होती है वह विदिशाओंको छोडकर आकाशकी प्रदेशपंक्तिके अनुसार ही होती है। अतः मारणान्तिकसमुद्घात करके जीव जब किसी भी गतिमें जन्म धारण करता है तब वह श्रेणिके अनुसार ही गमन कर वहां पहुंचता है। विदिशासे गमन कर वहां नहीं पहुंचता है। पृथिवीकायिकावासोंमें से किसी एक पृथि-वीकायिकावासमें गमनके बाद फिर वह 'आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा' इस प्रकारकी परिस्थितिवाला बनता है। ऐसा

માત્ર આદિક ક્ષેત્રમાં મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત દ્વારા જઈને,–કેવી રીતે જઈને? તો કહે છે કે 'एगपएसियं सेढिं मोत्तूण' એક પ્રદેશની શ્રેણીને છોડીને– જો કે જીવ લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહના કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તો પણ જ્યારે તે એક પ્રદેશની શ્રેણીમાં સ્થિત રહે છે, ત્યારે અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહના દ્વારા તેની ગતિ થતી નથી કારણ કે જીવનો એવો જ સ્વભાવ છે તેથી ચાર વિદિશારૂપ એક પ્રદેશની શ્રેણીને છોડીને, અસંખ્યાત લાખ પૃથ્વીકાયિકવાસોમાંના કોઈ એક પૃથ્વીકાયાવાસમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવું કહ્યું છે સિદ્ધાન્તની એવી માન્યતા છે કે 'अनुश्रेणि गतिः' જીવ અને પુદ્ગલની લોકાન્તપ્રાપિણી જે ગતિ હોય છે, તે વિદિશાઓને છોડીને આકાશની પ્રદેશપંક્તિ અનુસાર જ હોય છે તેથી મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને જીવ જ્યારે કોઈ પણ ગતિમાં જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે તે શ્રેણી અનુસાર જ ગમન કરીને ત્યાં પહોંચે છે, વિદિશામાં ગમન કરીને ત્યાં પહોંચતો નથી પૃથ્વીકાયિક આવાસોમાંના કોઈ પણ એક આવાસમાં ઉત્પન્ન થઈને તેઓ आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीरं वा बंधेज्जा' આહાર ગ્રહણ કરે છે, આહારનું પરિણમન કરે છે અને પરિણમિત આહાર

अण्णयरंसि बेइंदियावाससि बेइंदियत्ताए उववज्जित्तए' 'असंख्येयेषु द्वीन्द्रियावासशतसहस्रेषु असंख्यलक्षद्वीन्द्रियावासेषु अन्यतरस्मिन् एकस्मिन् द्वीन्द्रियावासे द्वीन्द्रियतया उपपत्तुं जन्म ग्रहीतुं भव्य. योग्यो वर्तते 'से णं भंते! तत्थ गए चेव ०?' हे भदन्त! स खलु द्वीन्द्रियावासयोग्यो जीव. तत्र गत एव, द्वीन्द्रियावास प्राप्त सन्नेव किम् आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीरं वा बध्नीयात्? इति प्रश्न, भगवानाह-'जहा नेरइया एवजाव-अणुत्तरोववाइया' हे गौतम! यथा नैरयिका नैरयिकसम्बन्धिन द्विविधा तत्र गत एव आहरेद् वा परिणमयेद् वा शरीरं वा बध्नीयात्, इत्येवं आलापक'

समवहत होता हुआ जो जीव 'असंखेज्जेसु बेइंदियावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि बेइंदियावाससि बेइंदियत्ताए उववज्जित्तए भविए' असंख्यात लाख दोइन्द्रियावासोंमें से किसी एक दोइन्द्रियावासमें उत्पन्न होनेके योग्य है 'से णं भंते! तत्थगए चेव' ऐसा वह जीव क्या उस द्वीन्द्रियावासमें पहुँचते ही आहार ग्रहण करने लगता है? उस आहारको क्या वह परिणमाने लगता है? परिणमित हुए उस आहारसे क्या वह अपने दोइन्द्रियावास योग्य शरीरका बंधन करने लगता है? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'जहा नेरइया एव जाव अणुत्तरोववाइया' हे गौतम! जिस प्रकारसे नारकोंके विषयमें कहा गया है उसी प्रकारसे यावत् अनुत्तरोपपातिकतकके जीवोंके विषयमें भी जानना चाहिये अर्थात् जैसे मारणान्तिक समुद्घातसे समवहत हुआ कोइ जीव कि जो कोई एक नरकावासमें उत्पन्न होनेके योग्य है

थयेलो જે જીવ असंखेज्जेसु बेइंदियावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि बेइंदियावाससि बेइंदियत्ताए उववज्जित्तए भविए' અસંખ્યાત લાખ દ્વીન્દ્રિયાવાસોમાંના કોઇ એક દ્વીન્દ્રિય આવાસમાં દ્વીન્દ્રિય પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય, 'से णं भंते! तत्थगए चेव' એવો તે જીવ તે દ્વીન્દ્રિય આવાસમાં પહોંચતાની સાથે જ આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે? શું તે આહારનું તે પરિણમન કરવા માંડે છે? તથા શું પરિણમિત થયેલા આહારથી તે દ્વીન્દ્રિયાવાસયોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરવા માંડે છે?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- 'जहा नेरइया एव जाव अणुत्तरोववाइया' હે ગૌતમ! જે પ્રમાણે નારકોના વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે અનુત્તરોપપાતિક પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ સમજવું જેમકે- 'મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થયેલો કોઇ જીવ કે જે કોઇ એક નારકાવાસમાં ઉત્પન્ન

पुढवि काइया तहा एगिंदियाण सव्वेसिं एक्केक्कस्स छ आलावगा भाणियव्वा एव यथा पृथिवीकायिकाः पृथिवीकायिकसम्बन्धिन षड् आलापका उक्ता स्तथा एकेद्रियाणाम् अप्कायिकादीना सर्वेषां मध्ये एकैकस्य अप्कायिकस्य, तेजःकायिकस्य, वायुकायिकस्य, वनस्पतिकायिकस्य प्रत्येकम् उपर्युक्ताः षड्आलापका विज्ञेयाः, दिग्विदिग्मेलनेन दशालापकेषु चतुर्विदिगाल्लापकासेन पण्णामेवाऽऽलापकानां पर्यवसितत्वात् । गौतमः पृच्छति-'जीवेण भंते ! मारणंतिय समुग्घाएण समोहए' हे भदन्त ! य खलु जीवो मारणान्तिकसमुदघातेन समवहत सन् 'जे भविए असखेज्जेसु बेइंदियावाससयसहस्सेसु

'जहा पुढविकाइया तहा एगिंदियाण सव्वेसिं एक्केक्कस्स छआलावगा भाणियव्वा' जिस प्रकारसे छह दिशाओंको लेकर पृथिवीकायिक जीव के विषयमें पूर्वोक्तरूपसे ६ आलापक कहे गये हैं उसी प्रकारसे अप्कायिक आदि समस्त एकेन्द्रियजीवोंमें से अप्कायिक एकेन्द्रियके, तेज कायिक एकेन्द्रियके, वायुकायिक एकेन्द्रियके और वनस्पतिकायिक एकेद्रिय के भी ६-६ आलापक कहलेना चाहिये । वैसे तो दिशा और वि' दिशाके मिलानेसे दश आलापक होते हैं परन्तु चारविदिशाओंके कम होते हैं परन्तु चारविदिशाओंके कम होनेसे ६ही आलापक होते हैं ऐसा जानना चाहिये ।

अथ गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि-'जे जीवे ण भंते ! मारणंतिय समुग्घाएण समोहए' हे भदन्त ! मारणान्तिक समुद्घातसे

'जहा पुढविकाइया तहा एगिंदियाण सव्वेसिं एकएक्कस्स छ आलावगा भाणियव्वा' જેમ ૭ દિશાઓને અનુલક્ષીને પૃથ્વીકાયિક જીવના વિષયમાં પૂર્વોક્ત રૂપે ૬ આલાપકો કહ્યા છે, એ જ પ્રમાણે અપ્કાયિક આદિ સમસ્ત એકેન્દ્રિય જીવોના વિષયમાં પણ ૭, ૭ આલાપકો સમજવા. એટલે કે અપ્કાયિક એકેન્દ્રિય જીવના ૬ આલાપકો, તેજસ્કાયિક એકેન્દ્રિયના ૬ આલાપકો, વાયુકાયિક એકેન્દ્રિયના ૬ આલાપકો અને વનસ્પતિકાયિક એકેન્દ્રિયના ૬ આલાપકો સમજવા.

જો કે દિશાઓ અને વિદિશાઓ (ખૂણાઓ) ને અનુલક્ષીને તો ૧૦ આલાપક સંભવી શકે છે પરન્તુ ચાર વિદિશાઓ ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ હોવાથી અહીં ૭-૭ આલાપકો જ બનાવવા જોઈએ, એમ કહ્યુ છે

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'जे जीवे ण भंते ! मारणंतियसमुग्घाए ण समोहए' હે ભદન્ત ! મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત

अण्णयरंसि बेइंदियावाससि बेइंदियत्ताए उववज्जित्तए' 'असख्येयेषु द्वीन्द्रियावासशतसहस्रेषु असख्येयद्वीन्द्रियावासेषु अन्यतरस्मिन् एकस्मिन् द्वीन्द्रियावासे द्वीन्द्रियतया उपपत्तु जन्म ग्रहीतु भव्यः योग्यो वर्तते 'से ण भंते! तत्थ गए चेव ०?' हे भदन्त! स खलु द्वीन्द्रियावासयोग्यो जीवः तत्र गत एव, द्वीन्द्रियावास प्राप्त सन्नेव किम् आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीर वा बध्नीयात्? इति प्रश्न, भगवानाह-'जहा नेरइया एवजाव-अणुत्तरोववाइया' हे गौतम! यथा नैरयिका नैरयिकसम्बन्धिन द्विविधा तत्र गत एव आहरेद् वा परिणमयेद् वा शरीर वा बध्नीयात्, इत्येक आलापक'

समवहत होता हुआ जो जीव 'असखेज्जेसु वेइंदियावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि बेइंदियावाससि बेइंदियत्ताए उववज्जित्तए भविए' असख्यात लाख दोइन्द्रियावासोंमें से किसी एक दोइन्द्रियावासमें उत्पन्न होनेके योग्य है 'से ण भंते! तत्थगएचेव' ऐसा वह जीव क्या उस द्वीन्द्रियावासमें पहुँचते ही आहार ग्रहण करने लगता है? उस आहारको क्या वह परिणमाने लगता है? परिणमित हुए उस आहारसे क्या वह अपने दोइन्द्रियावास योग्य शरीरका बंधन करने लगता है? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'जहा नेरइया एव जाव अणुत्तरोववाइया' हे गौतम! जिस प्रकारसे नारकोंके विषयमें कहा गया है उसी प्रकारसे यावत् अनुत्तरोपपातिकतकके जीवोंके विषयमें भी जानना चाहिये अर्थात् जैसे मारणान्तिक समुद्घातसे समवहत हुआ कोइ जीवकि जो कोई एक नरकावासमें उत्पन्न होनेके योग्य है

थयेलो જે જીવ असखेज्जेसु बेइंदियावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि बेइंदियावाससि बेइंदियत्ताए उववज्जित्तए भविए' અસખ્યાત લાખ દ્વીન્દ્રિયાવાસોમાંના કોઈ એક દ્વીન્દ્રિય આવાસમા દ્વીન્દ્રિય પણે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય, 'से ण भंते! तत्थगए चेव' એવો તે જીવ તે દ્વીન્દ્રિય આવાસમા પહોંચતાની સાથે જ આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે? શુ તે આહારનું તે પરિણમન કરવા માંડે છે? તથા શુ પરિણમિત થયેલા આહારથી તે દ્વીન્દ્રિયાવાસયોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરવા માંડે છે?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- 'जहा नेरइया एव जाव अणुत्तरोववाइया' હે ગૌતમ! જે પ્રમાણે નારકોના વિષયમા કહેવામાં આવ્યુ છે, એ જ પ્રમાણે અનુત્તરોપપાતિક પર્યન્તના જીવોના વિષયમા પણ સમજવું જેમકે- 'મારણાન્તિક સમુદ્‌ઘાતથી યુક્ત થયેલો કોઈ જીવ કે જે કોઈ એક નારકાવાસમાં ઉત્પન્ન

एकः कश्चित् तत्रगत्वाऽपि पुनर्निवृत्य द्वितीयवारं समुद्घातं कृत्वा पुनस्तत्र गत्वा आहरेद् वा, परिणमयेद् वा शरीरं वा बध्नीयात्, इति द्वितीय आलापकः, एवद्विविधा आलापका प्रतिपादिता एवं तथैव यावत्द्वीन्द्रियादारभ्य अनुत्तरौपपातिका अनुत्तरौपपातिपञ्चविमानपर्यन्तजीवसम्बन्धिनोऽपि द्विविधाः आहाराद्यालापकाः वक्तव्या । गौतम पुनर्विशिष्य अनुत्तरौपपातिक विमानविषये पृच्छति-'जीवेण भंते ! मारणन्तिय समुग्घाएण समोहए' हे

जब वहां पहुँच जाता है तो वह पहुँचते ही वहा आहारपुद्गलोंको ग्रहण करने लगता हैं, उन्हे परिणमाने लगता हैं और परिणमित हुए उनसे अपने नरकावासयोग्य शरीरका निर्माण करने लगता है तथा कोई एक जीव ऐसा होता है जो वहा पहुँचकर भी आहारादि के योग्य पुद्गलोंका ग्रहण नहीं करता है- किन्तु वहासे वापिस जाकर अपने पूर्वगृहीत शरीरमें ही समा जाता है और फिर से समुद्घात करके वहां पहुंचकर वह आहार ग्रहण करता है- उसे परिणमाता है और शरीर का निर्माण करता है तो जैसे ये दो आलापक नैरयिक सबधमें पहिले कहे गये है- उसी प्रकारसे ये दो आलापक द्वीन्द्रिय जीवोंसे लेकर पांच अनुत्तरोपपातिक विमानमें रहे हुए देवोंके विषयमें भी जानना चाहिये । अब गौतम विशेष प्रकार से अनुत्तरोपपातिक विमानो के विषय में प्रभु से पूछते है-

---

થવાને યોગ્ય હોય છે, તે મારણાન્તિક સમુદ્‌ઘાત કરીને નરકાવાસમાં પહોંચતાની સાથે જ આહાર પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરવા મંડી જાય છે, તે આહારપુદ્‌ગલોનું પરિણમન કરવા માંડે છે અને પરિણમિત પુદ્‌ગલોથી પોતાના નરકાવાસને યોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરવા લાગી જાય છે પરન્તુ કોઇક જીવ એવો હોય છે કે જે ત્યાં (નરકાવાસમાં) પહોંચીને આહારાદિને યોગ્ય પુદ્‌ગલો ગ્રહણ કરતો નથી, પણ ત્યાંથી પાછો આવીને પોતાના પૂર્વ-ગૃહીત શરીરમા જ સમાઇ જાય છે, અને ફરીથી સમુદ્‌ઘાત કરીને નરકાવાસમાં નારકની પર્યાયે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે, ત્યા પહોંચતાની સાથે જ તે આહાર ગ્રહણ કરે છે, તેનું પરિણમન કરે છે અને પરિણમિત પુદ્‌ગલોથી પોતાના નારકાવાસને યોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરે છે ઉપર્યુક્ત બે આલાપક પહેલાં પણ આપવામા આવ્યા છે આ પ્રકારના બે આલાપક દ્વીન્દ્રિયથી ,લઇને અનુત્તરોપપાતિક વિમાનમાં રહેલા દેવોના વિષયમા પણ સમજવા. હવે ગૌતમ સ્વામી ખાસ કરીને અનુત્તરોપપાતિક વિમાનોના વિષયમાં આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'जीवेणं भंते ! मारणंतिय समुग्घाएणं समोहए'

भदन्त ! य खलु जीवो मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत, 'जे भविए पचसु अणुत्तरेसु महइमहालएसु महाविमाणेसु अण्णयरसि अणुत्तरविमाणसि अणुत्तरोववाई देवत्ताए उववज्जइ' भव्यो योग्य 'यो जीव' इतिपूर्वेणान्वय पञ्चसु अनुत्तरेषु महातिमहालयेषु अतिविशालेषु महाविमानेषु अन्यतरस्मिन् अपि अनुत्तरविमाने अनुत्तरौपपातिकदेवतया उपपद्यते, जायते, 'सेण भते ! तत्थगए चेव ?' हे भदन्त ! स खलु भव्यो जीव तत्र गत एव अनुत्तरौप पातिकमहाविमानावास प्राप्त सन्नेव किम् आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीर वा बध्नीयाद् वा ?

भगवानाह-'तचेव जाव-आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बधेज्ज' हे गौतम ! तदेव यावत्-निरययोग्यजीववदेव अनुत्तरौपपातिकपञ्च

'जावे ण भते ! मारणतियसमुग्घाएण समोहए' हे भदन्त ! मारणान्तिक समुद्घात से समवहत हुआ कोइ जीव 'जे भविए पचसु अनुत्तरेसु महइमहालएसु महाविमाणेसु अण्णयरसि अणुत्तरविमाणसि अणुत्तरोववाइयदेवत्ताए उववज्जइ' जो कि अतिविशाल पाच अनुत्तर विमानो मे से किसी एक भी विमान मे अनुत्तरोपपातिक देवरूपसे उत्पन्न होने के योग्य हो- 'सेण भते ! तत्थगए चेव ?' वह हे भदन्त ! क्या वहां पहुचते ही आहार ग्रहण करने लगता है ? उस गृहीत आहार को खलरसरूप से परिणमाने लग जाता है क्या ? तथा परिणत हुए उस आहार से क्या वह वहा के योग्य अपने शरीर का निर्माण कर लेता है ? इसके उत्तर मे प्रभु उनसे कहते है 'त चेव जाव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बंधेज्जा' हे गौतम ! निरययोग्य जीवकी तरह से ही अनुत्तरौपपातिक पाच महाविमानोमेसे

હે ભદન્ત ! મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થયેલો કોઇ જીવ 'जे भविए पचसु अनुत्तरेसु महइमहालएसु महाविमाणेसु अण्णयरसि अणुत्तरविमाणसि अणुत्तरोववाइयदेवत्ताए उववज्जइ' કે જે અતિ વિશાળ પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાના કોઇ પણ એક વિમાનમાં અનુત્તરોપપાતિક દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, से ण भते ! तत्थगए चेव ?' એવો તે જીવ શુ ત્યાં પહોંચતા જ આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે ? ગ્રહણ કરેલા આહાર પુદ્ગલોને ખલરસરૂપે પરિણમાવવા માંડે છે ? અને પરિણમિત થયેલા આહાર પુદ્ગલો વડે શું તે પોતાના અનુત્તરોપપાતિક દેવને યોગ્ય શરીરનું નિર્માણ કરી લે છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'त चेव जाव आहारेज्ज वा, परिणामेज्ज वा, सरीर वा बधेज्जा' હે ગૌતમ !

महाविमानावासयोग्योऽपि जीवः द्विविधो वक्तव्यो बोद्धव्यश्च, तत्र एकः कश्चित् मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतः सन्नेव आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीरं वा बध्नीयाद् वा, अपरः कश्चित्तु मारणान्तिकसमुद्घातेन समवघाता-नन्तरं तत्र गत्वापि पूर्वभवशरीरे ततः प्रतिनिवृत्य पुनरागच्छति, तत्रागत्य च द्वितीयवारमपि मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत्य ततः अनुत्तरौपपातिक देवतया उत्पद्य आहारयोग्यान् पुद्गलान् आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीरं बध्नीयादित्याशय

किसी एक महाविमान मे वास योग्य जीव दो प्रकार का कहा गया है उनमे से कोई एक जीव ऐसा होता है जो मारणान्तिक समुद्घात से समवहत होते ही वहाँ जाकर आहार ग्रहण करने लगता है, गृहीत आहार पुद्गलो को खलरसरूप से परिणमाने लगता है और परिणत हुए उन पुद्गलो से अपने शरीर का निर्माण करने लगता है। तथा कोई एक जीव ऐसा होता है जो मारणान्तिक समुद्घात करके वहा पहुच जाता है पर वहां वह आहार आदि ग्रहण नहीं करता है किन्तु वहांसे वह वापिस आजाता है और अपने पूर्वभव के शरीर मे ही समा जाता है फिर वह दुवारा मारणान्तिक समुद्घात करता है और अनुत्तरोपपातिक देवरूपसे उत्पन्न होकर आहार योग्य पुद्गलोंका वह आहार करता है उन्हे वह खलरसरूपसे परिणमाता है और परिणामत हुए उन आहारपुद्गलोंसे अपने अनुत्तरोपपातिक देवके शरीर का निर्माण करता है।

જેવી રીતે નારકગતિને યોગ્ય જીવના બે પ્રકાર કહ્યા છે, એવીજ રીતે અનુત્તરોપપાતિક પાંચ મહાવિમાનોમાના કોઇ પણ એક વિમાનમા ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જીવના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે- કોઇક જીવ એવો હોય છે કે જે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ત્યાં (કોઇ પણ એક અનુત્તર વિમાનમાં) પહોંચવાની સાથે જ આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે, અને ગૃહીત આહાર પુદ્ગલોને ખલરસરૂપે પરિણમાવે છે અને પરિણમિત થયેલા તે પુદ્ગલોથી પોતાના શરીરનું નિર્માણ કરે છે હવે બીજો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે સમજવો- કોઇક જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ત્યાં પહોંચી તો જાય છે, પણ આહારાદિ ગ્રહણ કર્યા વિનાજ ત્યાંથી પાછો ફરી જાય છે અને પોતાના પૂર્વભવના શરીરમાં સમાઇ જાય છે ત્યાર બાદ ફરીથી મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને તે કોઇ એક અનુત્તરોપપાતિક વિમાનમા દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે આહાર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તેમનું ખલરસરૂપે પરિણમન કરે છે અને પરિણમિત થયેલા આહારપુદ્ગલોથી પોતાના અનુત્તરોપપાતિક દેવના શરીરનું નિર્માણ કરે છે

एवं च एकप्रदेशश्रेणीरूपविदिशा चतुष्कोणात्मिका विहाय पूर्वादि षड्दिग्भेदेन पृथिवीकायिकादिपञ्चैकेन्द्रियेषु दण्डकेषु प्रत्येकं षड्भेदकल्पनया त्रिंशदालापका भवन्ति, तेषां च प्रत्येकं तत्रगतमात्रत्वेन पुनरागतत्वेन च आहारादिग्रहण द्वैविध्येन षष्टिरालापका' भवन्ति अन्येषु च त्रसविषयकैकोन विंशतिदण्डकेषु प्रत्येकं तत्रगतमात्रत्वेन पुनरागतत्वेन च आहारादि ग्रहण द्वैविध्येन अष्टत्रिंशद् आलापका भवन्ति, सर्वमेलनेनचच अष्टनवतिराला पका संजाता ।

इस तरह एक प्रदेशश्रेणीरूप विदिशाको छोडकर पूर्वादि छह दिशाओंके भेदसे, पृथिवीकायिक आदिपांच एकेन्द्रियोंके दण्डकोंमें प्रत्येक एकेन्द्रियके छह भेदकी कल्पनासे तीस ३० आलापक होते हैं। इन तीस ३० आलापकोंमें प्रत्येकके 'वहां पहुँचकर आहारादिग्रहण करना, तथा वहां पहुँचकर भी आहारादि ग्रहण नहीं करना फिर दुबारा मारणान्तिक समुद्घात करके वहां पहुँचकर आहारादि ग्रहण करना' इस प्रकारकी द्विविधतासे ६० आलापक होजाते हैं। तथा त्रसविषयक १९ दण्डकोंमें प्रत्येकमें वहां जाते ही आहार आदि ग्रहण करना, और जाते ही वहां आहार आदि ग्रहण नहीं करना किन्तु दुबारा मारणान्तिक समुद्घात करके वहां जाकर फिर आहार आदि ग्रहण करना इस प्रकारकी द्विविधतासे ३८ आलापक हो जाते हैं। इस प्रकार सब मिलकर ये ९८ आलापक हुए। अन्तमें गौतम

આ રીતે એક પ્રદેશ શ્રેણીરૂપ ચાર વિદિશાઓ સિવાયની છ દિશાઓના ભેદથી પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચ એકેન્દ્રિયોના દંડકોમાં પ્રત્યેક એકેન્દ્રિયના છ આલાપકો ગણતા કુલ ત્રીસ આલાપકો થાય છે આ ત્રીસ આલાપકોમાં પણ પ્રત્યેક આલાપકમાં નીચે પ્રમાણે દ્વિવિધતા (બે પ્રકાર) રહેલી છે– '(૧) ત્યાં પહોંચતાની સાથે જ આહારાદિ ગ્રહણ કરવા રૂપ પહેલો ભેદ અને (૨) ત્યાં પહોંચીને આહારાદિ ગ્રહણ કર્યા વિના જ પૂર્વગૃહીત શરીરમાં પાછા ફરીને ફરીથી મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ત્યાં પહોંચીને આહારાદિ ગ્રહણ કરવા રૂપ બીજો ભેદ.' આ પ્રકારની દ્વિવિધતાને લીધે એકેન્દ્રિયજીવોની અપેક્ષાએ કુલ ૬૦ આલાપક બને છે તથા ત્રસ વિષયક ૧૯ દંડકોમાં ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેની દ્વિવિધતાને અનુલક્ષીને ૩૮ આલાપક બને છે આ રીતે બધા મળીને ૯૮ આલાપકો થાય છે

महाविमानावासयोग्योऽपि जीवः द्विविधो प्रज्ञप्तो बोद्धव्यः, तत्र एकः कश्चित् मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत सन्नेव आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीरं वा बध्नीयाद् वा, अपरः कश्चित्तु मारणान्तिकसमुद्घातेन समवघाता-नन्तर यत्र गत्वापि पूर्वभवशरीरे ततः प्रतिनिवृत्त्य पुनरागच्छति, तत्रागत्य च द्वितीयवारमपि मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहत्य तत्र अनुत्तरौपपातिक देवतया उत्पद्य आहारयोग्यान् पुद्गलान् आहरेद् वा, परिणमयेद् वा, शरीरं बध्नीयाद्वेत्याशय.

किसी एक महाविमान मे वास योग्य जीव दो प्रकार का कहां गया है उनमें से कोई एक जीव ऐसा होता है जो मारणान्तिक समुद्घात से समवहत होते ही वहां जाकर आहार ग्रहण करने लगता है, गृहीत आहार पुद्गलों को खलरसरूप से परिणमाने लगता है और परिणत हुए उन पुद्गलों से अपनें शरीर का निर्माण करने लगता है। तथा कोई एक जीव ऐसा होता है जो मारणान्तिक समुद्घात करके वहां पहुंच जाता है पर वहा वह आहार आदि ग्रहण नहीं करता है किन्तु वहांसे वह वापिस आजाता है और अपने पूर्वभव के शरीर मे ही समा जाता है फिर वह दुबारा मारणान्तिक समुद्घात करता है और अनुत्तरोपपातिक देवरूपसे उत्पन्न होकर आहार योग्य पुद्गलोंका वह आहार करता है उन्हें वह खलरसरूपसे परिणमाता है और परिणामित हुए उन आहारपुद्गलोंसे अपने अनुत्तरोपपातिक देवके शरीर का निर्माण करता है।

જેવી રીતે નારકગતિને યોગ્ય જીવના બે પ્રકાર કહ્યા છે, એવીજ રીતે અનુત્તરૌપપાતિક પાંચ મહાવિમાનોમાંના કોઇ પણ એક વિમાનમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જીવના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે— કોઇક જીવ એવો હોય છે કે જે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ત્યાં (કોઇ પણ એક અનુત્તર વિમાનમાં) પહોંચતાની સાથે જ આહાર ગ્રહણ કરવા માંડે છે, અને ગ્રહીત આહાર પુદ્ગલોને ખલરસરૂપે પરિણમાવે છે અને પરિણમિત થયેલા તે પુદ્ગલોથી પોતાના શરીરનું નિર્માણ કરે છે હવે બીજો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે સમજવો— કોઇક જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને ત્યાં પહોંચી તો જાય છે, પણ આહારાદિ ગ્રહણ કર્યા વિનાજ ત્યાંથી પાછો ફરી જાય છે અને પોતાના પૂર્વભવના શરીરમાં સમાઇ જાય છે ત્યાર બાદ ફરીથી મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને તે કોઇ એક અનુત્તરૌપપાતિક વિમાનમાં દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આહાર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તેમનું ખલરસરૂપે પરિણમન કરે છે અને પરિણમિત થયેલા આહારપુદ્ગલોથી પોતાના અનુત્તરૌપપાતિક દેવના શરીરનું નિર્માણ કરે છે

अथ सप्तमोद्देशक प्रारभ्यते-

षष्ठशतके सप्तमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्-

शालिव्रीह्यादिधान्यानां बीजस्य अङ्कुरोत्पादनशक्तिकालावधिविषयक-प्रश्नः। जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कृष्टेन वर्षत्रयमित्युत्तरम्। कलाय-मसूरादि धान्यानां बीजस्य अङ्कुरोत्पादनशक्तिकालावधिविषयकप्रश्नः। उत्कृष्टेन पञ्चवर्षाणि जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् इत्युत्तरम्। तथैव अतसीकुसुम्भक-कोद्रवादि धान्यानां बीजस्याङ्कुरोत्पादनशक्तिकालावधिविषयकप्रश्नः, उत्कृष्टेन सप्त वर्षाणि जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् इत्युत्तरम् ततो मुहूर्त्तस्य उच्छ्वासविषयक प्रश्नः

छट्ठे शतक के सातवा उद्देशक प्रारम्भ

छट्ठे शतकमें इस सप्तम उद्देशकका विषय विवरण संक्षेपसे इस प्रकार है शालि व्रीहि आदि धान्यके जो बीज हैं उनमें अङ्कुरको उत्पन्न करनेकी शक्ति कबतक रहती है ऐसा प्रश्न, जघन्यसे अन्त र्मुहूर्ततक और उत्कृष्टसे तीन ३वर्षतक ऐसा उत्तर। कलाय-मटर मसूर आदि धान्यके जो बीज हैं, उनमें अङ्कुरको उत्पन्न करनेकी शक्तिकब तक रहती है ? ऐसा प्रश्न जघन्यसे अन्तर्मुहूर्ततक और उत्कृष्ट से पाचवर्षतक ऐसा उत्तर। अलसी, कुसुम्भक, कोद्रव कोदों आदिरूप धान्योंके बीचमें अङ्कुरोत्पादन शक्ति कबतक रहती है ऐसा प्रश्न जघन्यसे अन्तर्मुहूर्ततक और उत्कृष्टसे सात ७ वर्षतक ऐसा उत्तर एक मुहूर्तके उच्छ्वास कितने होते हैं ? ऐसा प्रश्न, ३७७३

છઠ્ઠા શતકના સાતમા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ-

આ ઉદ્દેશકના વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ-

પ્રશ્ન- 'શાલિ વ્રીહિ (સામાન્ય પ્રકારની ડાંગર) આદિ ધાન્યના બીજોમાં અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની શકિત કેટલા કાળ સુધી રહે છે?' ઉત્તર- ઓછામાં ઓછા અન્તર્મુહૂર્ત કાળ સુધી અને વધારેમા વધારે ત્રણ વર્ષ સુધી'

પ્રશ્ન- વટાણા, અડદ, મસૂર આદિ કઠોળના બીમાં અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની શકિત કેટલા કાળ સુધી રહે છે? ઉત્તર- ઓછામા ઓછા અન્તર્મુહૂર્તકાળ સુધી અને વધારેમા વધારે પાચ વર્ષ સુધી રહે છે

પ્રશ્ન- અળશી, કુસુમ્બક (લાલ રંગના ફૂલવાળું એક ધાન્ય), ઝાદરા, કોદરી આદિ ધાન્યોના બીજમા અંકુરોત્પાદક શકિત કેટલા કાળની કહી છે? ઉત્તર- ઓછામા ઓછા અન્તર્મુહૂર્ત કાળ સુધીની અને અધિકમા અધિક સાત વર્ષની કહી છે

अन्ते गौतमो भगवद्वाक्यं स्वीकुर्वन्नाह–'सेव भंते ! से भंते ! त्ति' तदेव भदन्त ! तदेव भदन्त ! इति ॥ सू० २ ॥

इति-श्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक पञ्चदशभाषाकलित ललित कलापालापक-प्रविशुद्ध गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक वादिमानमर्दक श्री शाहूच्छत्रपति कोल्हापुरराज प्रदत्त "जैनशास्त्राचार्य" पदभूषित कोल्हापुरराज गुरु-बालब्रह्मचारी-जैनशास्त्राचार्य-जैन धर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलालव्रतिविरचितायां "श्री भगवतीसूत्रस्य" प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां षष्ठशतके षष्ठोद्देशकः सम्पूर्णः ॥६-६॥

✿

स्वामी भगवान् के वाक्यको स्वीकार करते हुए उनसे कहते हैं कि सेव भंते ! 'सेव भंते ! त्ति ! हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया यह सब विषय सर्वथा सत्य है सर्वथा सत्य है ॥ सू० २ ॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके छट्ठ शतक का छट्ठा उद्देशक समाप्त ॥६-६॥

✿

અન્તે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુના કથનને પ્રમાણભૂત ગણીને કહે છે- 'સેવં ભંતે ! સેવં ભંતે ! ત્તિ' હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે સત્ય છે હે ભદન્ત ! આપનું કથન સર્વથા સત્ય છે ॥ સૂ. ૨ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'ભગવતી' સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના છઠ્ઠા શતકનો છઠ્ઠો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ॥૬-૬॥

❀

सालीण तहा एयाण पि, नवर–पंच संवच्छराइं, सेसं तचेव। अह भंते! अयसि–कुसुंभग–कोद्दव–कंगु–वरग रालग–कोदूसग–सण–सरिसव–मूलग बीय माईण–एएसिण धण्णाण ? एयाण वि तहेव, णवर–सत्त संवच्छराइं, सेसं त चेव ॥ सू० १ ॥

छाया–अथ भदन्त ! शालीनाम् व्रीहीणाम्, गोधूमानाम्, यवानाम्, यव-यवानाम्–एतेषां धान्यानां कोष्ठागुप्तानाम्, पल्यागुप्तानाम्, मञ्चाऽऽगुप्तानाम्, मालागुप्तानाम्, अवलिप्तानाम्, लिप्तानाम्, पिहितानाम्, मुद्रितानाम् लाञ्छितानाम्

शालिप्रभृतिजीवविशेषयोनिवक्तव्यता–

'अह ण भंते ! सालीण' इत्यादि ।

सूत्रार्थ–(अहण भंते ! सालीण, वीहीण, गोधूमाण, जवाण, जव जवाण, एएसिण धन्नाण कोट्ठाउत्ताण, पल्लाउत्ताण, मचाउत्ताण, माला उत्ताण, उल्लित्ताण लित्ताण, पिहियाण, मुद्दियाण, लछियाण केवइय काल जोणी संचिट्ठइ) हे भदन्त ! कोठेमें बंद करके रखे हुए, पल्यमें बंद करके रखेहुए, मञ्चमें रखे हुए, मालाके भीतर रखे हुए गोमय (गोबर) आदिसे मुँह छावकर रखेहुए, सबतरफसे गोमय आदिसे छावकर रखे हुए, बर्तन आदिमें दीपक आदिसे ढककर रखे हुए, मिट्टी आदिसे छावकर किसी वर्तन आदिमें रखे हुए, रेखादि से चिन्हित कर योंही रखे हुए ऐसे शाली व्रीहि, गोधूम–गेहूं यव जो

શાલિ આદિ જીવવિશેષની યોનિવક્તવ્યતા–

'अहण भंते ! सालीण' ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ– (अह णं भंते ! सालीणं, वीहीणं, गोधूमाण, जवाण, जव जवाण एए सि ण धन्नाण कोट्ठाउत्ताण, पल्लाउत्ताणं, मचाउत्ताणं, मालाउत्ताणं, उल्लित्ताण, लित्ताणं, पिहियाण, मुद्दियाण, लछियाणं, केवइय काल जोणी संचिट्ठइ ?) હે ભદન્ત ! બંધ કોઠીમાં રાખેલાં, બંધ પલ્લામાં રાખેલા, મંચની ઉપર રાખેલાં, કોઠારમાં રાખેલા, છાણ આદિથી મોઢું લીંપીને રાખેલા, બધી તરફથી છાણ, માટીનો લેપ કરીને રાખેલાં, ગોળા, ગોળી આદિ પાત્રની ઉપર શરાવ, કૂંડા આદિ ઢાંકીને રાખેલા માટી આદિથી લીંપીને કોઇ પાત્રમાં રાખેલા, કરતી રેખા આદિ નિશાની કરીને રાખેલાં શાલી, વ્રીહિ, ઘઉં, જવ, યવયવ (વિશિષ્ટ પ્રકારના જવ)

आवलिकोच्छ्वासनिश्वासादिकालानां प्रमाणस्वरूपम् एतावांश्च गणितविषयः औपमिककालपल्योपम-सागरोपम-परिमाणस्वरूपम् । उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिकादीनां स्वरूपम्, पल्योपम-सागरोपमस्वरूपम्, उत्सर्पिण्यवसर्पिणीप्रमाणम् सुषमसुषमाया भरतस्य स्वरूपम्,जीवाभिगमः । गौतमस्य स्वीकारवचनम् । इति ।

शालिप्रभृतिबीजविशेषयोनिवक्तव्यता ।

मूलम्-'अह भंते ! सालीणं, वीहिणं, गोधूमाणं, जवाणं जवजवाणं एएसिणं धण्णाणं कोट्ठा उत्ताणं, पल्ला उत्ताणं, मंचा उत्ताणं, माला उत्ताणं, उल्लित्ताणं, लित्ताणं, पिहियाणं, मुद्दियाणं, लंछियाणं केवइयं कालं जोणी संचिट्ठइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं, उक्कोसेणं तिण्णि संवच्छराइं, तेणपरं जोणी पमिलायइ, तेणपरं जोणी पविद्धंसइ, तेणपरं बीए अबीए भवइ, तेणपरं जोणि वोच्छेदे पण्णत्ते समणाउसो ! अह भंते ! कलाय-मसूर-तिल-मुग्ग-मास निप्पाव-कुलत्थ-आलिसंदग-संतीण-पलिमंथगमाईणं-एएसिणं धण्णाणं ? जहा

उच्छ्वासका मुहूर्त होता है ऐसा उत्तर, आवलिका, उच्छ्वास, निःश्वास आदिकालोंके प्रमाणका स्वरूप इतनाही गणितका विषय औपशमिक-काल-पल्योपम और सागरोपमके परिमाणका स्वरूप । उच्छ्लक्ष्ण श्लक्ष्णिक आदिका स्वरूप पल्योपम और सागरोपमका स्वरूप उत्सर्पिणी अवसर्पिणीका प्रमाण, सुषमसुषमाके भरतका स्वरूप जीवाभिगम गौतमका स्वीकारवचन ।

પ્રશ્ન– 'એક મુહૂર્તના કેટલા ઉચ્છવાસ થાય છે ? ઉત્તર– ૩૭૭૩ ઉચ્છવાસનું એક મુહૂર્ત થાય છે આવલિકા, ઉચ્છવાસ, નિઃશ્વાસ, આદિ કાળોના પ્રમાણનું કથન, ઔપશમિક કાળ– પલ્યોપમ અને સાગરોપમ કાળના પ્રમાણનું પ્રતિપાદન, ઉચ્છલક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિક આદિનું સ્વરૂપ, પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ, ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીનું પ્રમાણ, સુષમસુષમાકાળના ભારતવર્ષનું સ્વરૂપ, જીવાભિગમ, ગૌતમ દ્વારા ભગવાનના વચનોનો સ્વીકાર.

सालीण तहा एयाण पि, नवर-पच सवच्छराइ, सेस तचेव। अह भते ! अयसि-कुसुभग-कोद्दव-कगु-वरग-रालग-कोदूसग-सण-सरिसव-मूलग बीय माईण-एएसिण धण्णाण ? एयाण वि तहेव, णवर-सत्त सवच्छराइ, सेस त चेव ॥ सू० १ ॥

छाया-अथ भदन्त ! शालीनाम् व्रीहीणाम्, गोधूमानाम्, यवानाम्, यव-यवानाम्-एतेषां धान्याना कोष्ठागुप्तानाम्, पल्यागुप्तानाम्, मश्चाऽऽगुप्तानाम्, मालागुप्तानाम्, अवलिप्तानाम्, लिप्तानाम्, पिहितानाम्, मुद्रितानाम् लाञ्छितानाम्

शालिप्रभृतिजीवविशेषयोनिवक्तव्यता-

'अह ण भते ! सालीण' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(अहण भंते ! सालीण, वीहीण, गोधूमाण, जयाण, जव जवाण, एएसिण धन्नाण कोट्ठाउत्ताण, पल्लाउत्ताण, मचाउत्ताण, माला-उत्ताण, उल्लित्ताण लित्ताण, पिहियाण, मुद्दियाण, लछियाण केवइय काल जोणी सचिट्ठइ) हे भदन्त ! कोठेमें बंद करके रखे हुए, पल्यमें बंद करके रखेहुए, मञ्चमें रखे हुए, मालाके भीतर रखे हुए गोमय (गोबर) आदिसे मुँह छायकर रखेहुए, सबतरफसे गोमय आदिसे छायकर रखे हुए, वर्तन आदिमें दीपक आदिसे ढककर रखे हुए, मिट्टी आदिसे छायकर किसी वर्तन आदिमें रखे हुए, रेखादि से चिन्हित कर योंही रखे हुए ऐसे शाली व्रीहि, गोधूम-गेहू यव जो

શાલિ આદિ જીવવિશેષની યોનિવક્તવ્યતા-

' अहण भते ! सालीण ' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (अह णं भंते ! सालीणं, वीहीणं, गोधूमाण, जवाण, जव-जवाण एए सि ण धन्नाण कोट्ठाउत्ताण, पल्लाउत्ताणं, मचाउत्ताणं, मालाउत्ताणं, उल्लित्ताणं, लित्ताणं, पिहियाणं, मुद्दियाणं, लछियाणं, केवइय काल जोणी सचिट्ठइ ?) હે ભદન્ત ! બંધ કોઠીમાં રાખેલા, બંધ પલ્લામા રાખેલા, મચની ઉપર રાખેલા, કોઠારમાં રાખેલા, છાણ આદિથી મોઢું લીપીને રાખેલા, બધી તરફથી છાણ, માટીનો લેપ કરીને રાખેલા ગોળા, ગોળી આદિ પાત્રની ઉપર શરાવ, ઢાંકણા આદિ ઢાંકીને રાખેલા, માટી આદિથી લીપીને કોઇ પાત્રમાં રાખેલા, ફરતી રેખા આદિ નિશાની કરીને રાખેલા શાલી, વ્રીહિ ઘઉં, જવ, યવયવ, (વિશિષ્ટ પ્રકારના જવ)

कियन्तं कालं योनिः संतिष्ठते ? गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि संवत्सराणि, ततः परं योनिः प्रम्लायति ततः परं योनिः प्रविध्वंसते, ततः परं बीजम् अबीजम् भवति, ततः परं योनिव्युच्छेदः प्रज्ञप्तः श्रमणाऽऽयुष्मन् ! अथ भदन्त ! कलाय–मसूर–तिल–मुद्ग–माष–निष्पाव–कुलत्थ–आलिसंदक–सतीण–परिमन्थकादीनाम् एतेषां धान्यानाम् ? यथा शालीनाम् तथा एतेषामपि नवरम्–पञ्च संवत्सराणि, शेषं तदेव ।

और यवयव विशेष प्रकारके जौ इन सब धान्योंके बीजमें अपने२ अङ्कुरको उत्पन्न करनेकी शक्ति कबतक रहती है ? (गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि संवच्छराइं तेण परं जोणी पमिलायइ) हे गौतम ! इन सब धान्योंमें अनाजोंमें अपने२ अङ्कुरको उत्पन्न करने की शक्ति कमसे कम अन्तर्मुहूर्ततक रहती है और अधिकसे अधिक तीनवर्षतक रहती है। इसके बाद वह शक्तिरूप योनि म्लान नष्ट हो जाती है (तेणपरं जोणी पविद्धसइ) इसके बाद वह योनि विध्वस्त हो जाती है (तेण परं बीए अबीए भवइ) इससे पीछे वह बीज अबीजरूप हो जाता है । (तेण परं जोणिवोच्छेदे पण्णत्ते समणाउसो) अबीजरूप हो जानेके कारण हे श्रमणायुष्क ! फिर उसमें अङ्कुरोत्पादन शक्तिरूपयोनिका विच्छेद–सर्वथा अभाव हो जाता है । (अह भंते ! कलाय – मसूर – तिल–मुग्ग–मास–निप्फाव–कुलत्थ –आलिसंदग सतीण–पलिमंथगमाइणं एएसिणं धन्नाणं) हे भदन्त ! कलाय–मटर,

---

આદિ ધાન્યોના બીજમાં પોતપોતાના અંકુરોનું ઉત્પાદન કરવાની શક્તિ કેટલા કાળ સુધી રહે છે? (गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण तिण्णि संवच्छराइं–तेण परं जोणी पमिलायइ) હે ગૌતમ! તે બધાં ધાન્યોમાં (અનાજોમાં) પોતપોતાના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ઓછામાં ઓછા એક મુહૂર્ત સુધી અને અધિકમાં અધિક ત્રણ વર્ષ સુધી રહે છે, ત્યારબાદ તે શક્તિરૂપ યોનિ મ્લાન થઈ જાય છે (तेणपरं जोणी पविद्धसइ) ત્યાર બાદ તે યોની વિધ્વસ્ત (નષ્ટ) થઈ જાય છે (तेण परं बीए अबीए भवइ) તેથી તે બીજ અબીજરૂપ થઈ જાય છે (तेण परं जोणिवोच्छेदे पण्णत्ते समणाउसो) હે શ્રમણ આયુષ્મન! અબીજ રૂપ થઈ જવાને કારણે, તેમાં અંકુરોત્પાદન શક્તિરૂપ યોનીનો વિચ્છેદ (સર્વથા અભાવ) થઈ જાય છે

(अह भंते ! कलाय, मसूर, तिल, मुग्ग, मास, निप्फाव, कुलत्थ, आलिसंदग, सतीण–पलिमंथगमाइणं एएसि णं धन्नाणं) હે ભદન્ત! વટાણા,

अथ भदन्त ! अतसी–कुसुम्भक–कोद्रव–कङ्गु–वरट्टारक–कोदूषक–सण-सर्षप–मूलकबीजादीनाम् एतेषा धान्यानाम् ? एतेषामपि तथैव, नवरम् सप्त सवत्सराणि, शेष तदेव ॥ सू० १ ॥

मसूर, तिल, मूग माष उडद, निष्पाव–वाल, कुलत्थ–कुलथी, आलिसदक–एक प्रकारका अनाज, सतीण–तूवर, परिमन्थक–गली चना, इत्यादि धान्योंमें अङ्कुरोत्पादनशक्ति कबतक रहती है ? (जहा सालीण तहा एयाणपि) हे गौतम ! जिस प्रकारसे शालि धान्यका अङ्कुरोत्पादन काल कहा गया है उसी प्रकारसे इनका भी जानना चाहिये। (नवर) विशेषता इतनी ही है कि (पच सवच्छराइ सेस तचेव) इनका उत्कृष्टकाल अङ्कुरोत्पादनका पाच वर्षतकका है। तथा जघन्यकाल पूर्वोक्तरूपसे अन्तर्मुहूर्त्तका है। अह भते। अयसि–कुसुभग–कोद्दव कगु–वरग–रालग–कोदूसग–सणसरिसव मूलगबीयमाईण एएसिं धण्णाण ?) हे भदन्त ! अलसी, कुसुम्भक, कोद्रव कोदों, कागनी, वरट्ट, रालक, कोदूषक कोद्रवविशेष, सन् सरों, मूलकबीज इत्यादि धान्योंका अङ्कुरोत्पादन काल कबतकका है ? (एएसिं वि तहेव, णवर सत्तसवच्छराइ सेस त चेव) हे गौतम ! इनधान्योंका अङ्कुरोत्पादन काल वैसा ही है, विशेषता इसमें इतनी ही है कि इनका अङ्कुरोत्पा

મસૂર, તલ, મગ, અડદ, વાલ, કળથી, આલિસદક (એક પ્રકારનુ અનાજ), તુરા, ચણા ઇત્યાદિ ધાન્યોમા અકુરોત્પાદન શક્તિ કયાં સુધી રહે છે? (जहा सालीण तहा एयाण पि) હે ગૌતમ! શાલિ (ચોખા) ના બીજનો જેટલો અકુરોત્પાદન કાળ કહ્યો છે, એટલો જ વટાણા આદિ ધાન્યોનો પણ અકુરોત્પાદન કાળ સમજવો. (नवर) પણ વટાણા આદિના બીજોના અકુરોત્પાદન કાળમાં એટલી જ વિશેષતા છે કે (पच सवच्छराइ – सेस त चेव) તેમનો અધિકમાં અધિક અકુરોત્પાદન કાળ પાંચ વર્ષ સુધીનો કહ્યો છે, તથા જઘન્ય (ઓછામા ઓછો) અકુરોત્પાદન કાળ પૂર્વોક્ત અન્તર્મુહૂર્તનો જ છે (अह भते ! अयसि, कुसुभग, कोद्दव, कगु, वरग, रालग, कोदूसग, सण, सरिसव – मूलगबीयमाई ण एएसिं धण्णाण ?) હે ભદન્ત! અળસી કુસુમ્ભક, કોદરા, કાંગ, વરગ (એક પ્રકારનું ધાન્ય), રાલક (એક પ્રકારના કાગ) કોદૂષક (એક પ્રકારના કોદરા) શણ, સરસવ, મૂલકબીજ ઇત્યાદિ ધાન્યોના અકુરોત્પાદન કાળ કેટલો કહ્યો છે? (एयाण वि तहेव, णवर सत्तसवच्छराइ सेस तचेव) હે ગૌતમ! તે ધાન્યોનો અકુરોત્પાદન કાળ પણ એટલો જ છે પરન્તુ અહી એટલી જ

टीका-षष्ठोद्देशके जीववक्तव्यता प्रतिपादिता, अथ सप्तमोद्देशके जीवविशेषधान्यादियोनिवक्तव्यतामाह-'अह भंते' इत्यादि ।

'अह भंते ! सालीणं, वीहीणं, गोधूमाणं, जवाणं, जवजवाणं-एएसिणं धण्णाणं' अथ हे भदन्त ! शालीनां कलमषष्टिकाप्रभृतिधान्यविशेषाणाम्, व्रीहीणां सामान्यतण्डुलानाम्, गोधूमानाम्, यवानाम्, यवयवानां यवविशेषाणाम्, एतेषां खलु धान्यानाम् 'कोट्ठाउत्ताणं, पल्लाउत्ताणं, मंचाउत्ताणं, मालाउत्ताणं, उल्लित्ताणं, लित्ताणं, पिहियाणं' कोष्ठागुप्तानां कोष्ठे कुशूले आगुप्तानाम् संरक्षितानां तत्र प्रक्षेपणेन संस्थापितानाम्, पल्यागुप्तानाम् पल्ये

दनका उत्कृष्ट काल सातवर्षतकका है। तथा जघन्यकाल पूर्वोक्तरूपसे अन्तर्मुहूर्तका है ।

टीकार्थ-छठे उद्देशकमें जीवकी वक्तव्यता कही गई है । अब इस सप्तम उद्देशकमें जीवकी योनिभूत धान्यादिकी वक्तव्यता कही जा रही है सो गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि 'अह भंते ! सालीणं, वीहीणं, गोधूमाणं, जवाणं, जवजवाणं एएसिणं धण्णाणं' हे भदन्त ! ये जो शालि, व्रीहि, गोधूम, जौ यवयव आदि धान्यविशेष हैं इनमें अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्न करनेकी शक्ति कितने कालतक रहती है ? कलम षष्टिका आदि जिसके अनेक प्रकार होते हैं ऐसी जो धान्य है वह शालि कहलाती है । सामान्यचावलोंकी उत्पत्ति जिससे होती है उसका नाम व्रीहि है । एक विशेष प्रकारके जौका नाम जवजव है । ये सब 'कोट्ठाउत्ताणं' चाहे कुशूल (कोठी)में संरक्षित हो रखे हुए हों चाहे 'पल्लाउत्ताणं' बांस आदिके बने हुए पल्यमें धान्यके

વિશેષતા સમજવી કે અળસી આદિનો અંકુરોત્પાદન કાળ અધિકમાં અધિક સાત વર્ષ પર્યન્તનો છે, તથા જઘન્ય કાળ તો પૂર્વોક્ત અન્તર્મુહૂર્તનો જ છે

ટીકાર્થ— છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં જીવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, હવે આ ઉદ્દેશકમાં જીવની યોનિભૂત ધાન્યાદિની વક્તવ્યતા કરવામાં આવે છે- ગૌતમ સ્વામી આ વિષયને અનુલક્ષીને મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'अह भंते ! सालीणं, वीहीणं गोधूमाणं, जवाणं जवजवाणं, एएसि णं धण्णाणं' હે ભદન્ત ! શાલિ, વ્રીહિ, ઘઉં, જવ, યવયવ આદિ ધાન્યોમાં પોતપોતાના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? કલમ, ષષ્ટિકા આદિ જેના અનેક પ્રકાર હોય છે એવા ધાન્યને શાલિ (ઊંચી જાતના ચોખા) કહે છે સામાન્ય જાતના ચોખાની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે એવા ધાન્યને વ્રીહિ (ડાંગર) કહે છે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના જવને 'યવયવ' કહે છે આ બધા ધાન્યને ભલે 'कोट्ठाउत्ताणं' કોઠીમાં સુરક્ષિત

वंशादिरचिते धान्याधारपात्रे आगुप्तानां सुरक्षितानाम्, मञ्चागुप्तानां मञ्चोपरि सुरक्षितानां, मालागुप्तानां माळे गृहोपरि रचितलघुशालाविशेषे आगुप्तानाम् सुनिहितानाम्, अवलिप्तानां-द्वारभागे पिधानेन सह गोमयादिना अवलिप्तानां लिप्तानां परितो गोमयादिना कृतलेपानाम्, पिहितानां-कुम्भादौ शरावादि पिधानेनाऽऽच्छादितानाम्, 'मुद्दियाण, लंछियाण' मुद्रितानाम्, मृत्तिकादिमुद्राङ्कितानाम्, लाञ्छितानां रेखादिना कृतचिह्नानाम् धान्यानामिति पूर्वेणान्वय 'केव इयं कालं जोणी संचिट्ठइ ?' कियन्तं कालं कियत्कालावधि योनिः, अङ्कुरोत्पादनशक्तिः संतिष्ठते ? भगवानाह-'गोयमा ! जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं, उक्कोसेणं

आधारभूत पात्रमें रखे हुए हों, 'मचाउत्ताण' मचके ऊपर रखे हों, 'माला उत्ताण' माल-घरके ऊपर बनाये हुए छोटे कोठेमें रखे हों 'उल्लित्ताण' चाहे ऐसे पात्रमें रखे हों कि जिसका मुख ढक्कनसे ढककर गोमय गोबर आदिसे अच्छी तरहसे बन्द कर दिया गया हो 'लित्ताण' चाहे ऐसे पिटोरामें ये रखे हों कि जो चारों ओरसे गोमय(गोबर) आदिसे लीपा पोता हुआ हो 'पिहियाण' ऐसे वर्तनमें कि जिसका मुख मिट्टीके दीपकसे ढका हुआ हो, मुद्दियाण' चाहे मीट्टीसे छबे हुए स्थानमें रखे हों, 'लंछियाण' चाहे ऐसी जगहमें रखे हों कि जहां पर मृत्तिका आदिसे सिर्फ रेखामात्र ही की गई हो, एसे इन धान्योंकी 'केवइय कालं जोणि संचिट्ठइ' कितने कालतक योनि अङ्कुरोत्पादन शक्ति रहती है ? इस प्रश्नके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते

રાખ્યુ હોય 'पल्लाउत्ताण' કે અહે વાસ આદિમાંથી બનાવેલા પલ્લા (ટોપાલા) મા રાખ્યુ હોય, 'मचाउत्ताण' મચ ઉપર રાખ્યુ હોય 'मालाउत्ताण' માળ ઉપર-ઘરને ઉપલે માળે રાખેલા કોઠારમા રાખ્યુ હોય, 'उल्लित्ताण' જે પાત્રમા તેને રાખ્યુ હોય તે પાત્રની ઉપર ઢાંકણુ મઢીને તેને છાણુ માટી આદિથી લીંપીને બરાબર બધ કરવામાં આવ્યુ હોય 'लित्ताणं' અથવા જે ગોળા ગોળી આદિ પાત્રમાં તેને રાખ્યુ હોય તે પાત્રને છાણુ આદિથી ચારે તરફ લીપવા ગૂપવામાં આવેલું હોય, 'पिहियाणं' માટીના શકોરા આદિથી ઢંકેલા પાત્રમાં તેને રાખેલુ હોય, 'मुद्दियाणं' અહે તેને માટીથી લીંપેલા સ્થાનમા રાખ્યુ હોય, 'लंछियाणं' અહે એવી જગ્યામાં રાખ્યુ હોય કે જ્યાં માટી આદિની રેખા કરીને નિશાનીજ કરેલી હોય, એવા ઉપયુક્ત ધાન્યોની 'केवइय कालं जोणि संचिट्ठइ ?' યોનિ- અંકુરોત્પાદન શક્તિ- કેટલા કાળ પર્યન્તની હોય છે ?

टीका-षष्ठोद्देशके जीववक्तव्यता प्रतिपादिता, अथ सप्तमोद्देशके जीव विशेषधान्यादियोनिवक्तव्यतामाह-'अह भंते' इत्यादि ।

'अह भंते ! सालीण, वीहिण, गोधूमाण, जवाण, जवजवाण-एएसिण धण्णाणं' अथ हे भदन्त ! शालीनां कलमषष्टिकामभृतिधान्यविशेषाणाम्, व्रीहीणां सामान्यतण्डुलानाम्, गोधूमानाम्, यवानाम्, यवयवाना यवविशेषा णाम्, एतेषां खलु धान्यानाम् 'कोट्ठा उत्ताण, पल्लाउत्ताण, मचा उत्ताणं, माला उत्ताणं, उल्लित्ताण, लित्ताण, पिहियाण' कोष्ठागुप्तानां कोष्ठे कुशूले आगुप्तानाम् संरक्षितानां तत्र प्रक्षेपणेन संस्थापितानाम्, पल्यागुप्तानाम् पल्ये

वनका उत्कृष्ट काल सातवर्षतकका है। तथा जघन्यकाल पूर्वोक्तरूपसे अन्तर्मुहूर्तका है ।

टीकार्थ-छठे उद्देशकमें जीवकी वक्तव्यता कही गई है। अब इस सप्तम उद्देशकमें जीवकी योनिभूत धान्यादिकी वक्तव्यता कही जा रही है सो गौतमने प्रभुसे ऐसा पुछा है कि 'अह भंते । सालीणं, वीहीणं, गोधूमाणं, जवाण, जवजवाण एएसिण धण्णाणं' हे भदन्त ! ये जो शालि, व्रीहि, गोधूम, जौ यवयव आदि धान्यविशेष हैं इनमें अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्न करनेकी शक्ति कितने कालतक रहती है ? कलम षष्टिका आदि जिसके अनेक प्रकार होते हैं ऐसी जो धान्य है वह शालि कहलाती है । सामान्यचावलोंकी उत्पत्ति जिससे होती है उसका नाम व्रीहि है । एक विशेष प्रकारके जौंका नाम जवजव है । ये सब 'कोट्ठाउत्ताणं' चाहे कुशूल (कोठी)में संरक्षित हो रखे हुए हों चाहे 'पल्लाउत्ताण' बांस आदिके बने हुए पल्यमें धान्यके

વિશેષતા સમજવી કે જાતી આદિનો અંકુરોત્પાદન કાળ અધિકમાં અધિક સાત વર્ષ પર્યન્તનો છે, તથા જઘન્ય કાળ તો પૂર્વોક્ત અન્તર્મુહૂર્તનો જ છે

ટીકાર્થ— છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં જીવનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે, હવે આ ઉદ્દેશકમાં જીવની યોનિભૂત ધાન્યાદિની વક્તવ્યતા કરવામા આવે છે– ગૌતમ સ્વામી આ વિષયને અનુલક્ષીને મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– 'अह भंते ! सालीण, वीहीणं गोधूमाण, जवाणं जवजवाणं, एएसि णं धण्णाणं' હે ભદન્ત ! શાલિ, વ્રીહિ, ઘઉં, જવ, યવયવ આદિ ધાન્યોમાં પોતપોતાના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? કલમ, ષષ્ટિકા આદિ જેના અનેક પ્રકાર હોય છે એવા ધાન્યને શાલિ (ઊંચી જાતના ચોખા) કહે છે સામાન્ય જાતના ચોખાની જેમાથી ઉત્પત્તિ થાય છે એવા ધાન્યને વ્રીહિ (ડાંગર) કહે છે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના જવને 'યવયવ' કહે છે આ બધા ધાન્યને ભલે 'कोट्ठा उत्ताण' કોઠીમાં સુરક્ષિત

वंशादिरचिते धान्याधारपात्रे आगुप्तानां सुरक्षितानाम्, मञ्चागुप्तानां मञ्चोपरि सुरक्षितानां, मालागुप्तानां माले गृहोपरि रचितलघुशालाविशेषे आगुप्तानाम् सुनिहितानाम्, अवलिप्तानां-द्वारभागे पिधानेन सह गोमयादिना अवलिप्तानां लिप्तानां परितो गोमयादिना कृतलेपानाम्, पिहितानां-कुम्भादौ शरावादि पिधानेनाऽऽच्छादितानाम्, 'मुद्दियाण, लंछियाण' मुद्रितानाम्, मृत्तिकादिमुद्राङ्कितानाम्, लाञ्छितानां रेखादिना कृतचिह्नानाम् धान्यानामिति पूर्वेणान्वय 'केव इयं कालं जोणी संचिट्ठइ ?' कियन्तं कालं कियत्कालावधि योनि, अङ्कुरोत्पादनशक्ति' संतिष्ठते ? भगवानाह-'गोयमा ! जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं, उक्कोसेणं

आधारभूत पात्रमें रखे हुए हों, 'मचाउत्ताण मचके ऊपर रखे हों, 'माला उत्ताण' माल-घरके ऊपर बनाये हुए छोटे कोठेमें रखे हों 'उल्लित्ताण' 'चाहे ऐसे पात्रमें रखे हों कि जिसका मुख ढक्कनसे ढककर गोमय गोबर आदिसे अच्छी तरहसे बन्द कर दिया गया हो 'लित्ताण' चाहे ऐसे पिटोरामें ये रखे हों कि जो चारों ओरसे गोमय(गोबर) आदिसे लीपा पोता हुआ हो 'पिहियाण' ऐसे वर्तनमें कि जिसका मुख मिट्टीके दीपकसे ढका हुआ हो, मुद्दियाण' चाहे मीट्टीसे छबे हुए स्थानमें रखे हों, 'लंछियाण' चाहे ऐसी जगहमें रखे हों कि जहां पर मृत्तिका आदिसे सिर्फ रेखामात्र ही की गई हो, ऐसे इन धान्योंकी 'केवइयं कालं जोणि संचिट्ठइ' कितने कालतक योनि अङ्कुरोत्पादन शक्ति रहती है ? इस प्रश्नके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते

राख्यु होय 'पल्लाउत्ताण' के अने वास आदिमांथी बनावेला पल्ला (टोपला) मा राख्यु होय 'मचाउत्ताण' मञ्च उपर राख्यु होय 'मालाउत्ताण' माळ उपर-घरने उपले माळे राखेला कोठारमा राख्यु होय, 'उल्लित्ताण' जे पात्रमा तेने राख्यु होय ते पात्रनी उपर ढांकणु ढांकीने तेने छाणु माटी आदिथी लीपीने बराबर बध करवामां आव्यु होय, 'लित्ताण' अथवा जे ओळा गोळी आदि पात्रमां तेने राख्यु होय ते पात्रने छाणु आदिथी चारे तरफ लीपवा गुपवामां आवेलु होय 'पिहियाणं' माटीना शकोरा आदिथी ढकिला पात्रमा तेने राखेलु होय, 'मुद्दियाणं' अने तेने माटीथी लींपेला स्थानमा राख्यु होय, 'लंछियाणं' अने एवी जग्यामां राख्यु होय के ज्यां माटी आदिनी रेखा करीने निशानीज करेली होय, एवा उपयुक्त धान्योनी 'केवइयं कालं जोणि संचिट्ठइ ?' योनि- अङ्कुरोत्पादन शक्ति- केटला काळ पर्यन्तनी होय छे ?

टीका-षष्ठोद्देशके जीववक्तव्यता प्रतिपादिता, अथ सप्तमोद्देशके जीव विशेषधान्यादियोनिवक्तव्यतामाह-'अह भंते' इत्यादि ।

'अह भंते ! सालीणं, वीहिणं, गोधूमाणं, जवाणं, जवजवाणं-एएसिणं धण्णाणं' अथ हे भदन्त ! शालीनां कलमषष्टिकाप्रभृतिधान्यविशेषाणाम्, व्रीहीणां सामान्यतण्डुलानाम्, गोधूमानाम्, यवानाम्, यवयवानां यवविशेषाणाम्, एतेषां खलु धान्यानाम् 'कोट्ठा उत्ताणं, पल्लाउत्ताणं, मंचा उत्ताणं, माला उत्ताणं, उल्लित्ताणं, लित्ताणं, पिहियाणं' कोष्ठागुप्तानां कोष्ठे कुशूले आगुप्तानाम् संरक्षितानां तत्र प्रक्षेपणेन संस्थापितानाम्, पल्यागुप्तानाम् पल्ये

दनका उत्कृष्ट काल सातवर्षतकका है। तथा जघन्यकाल पूर्वोक्तरूपसे अन्तर्मुहूर्त्तका है।

टीकार्थ-छठे उद्देशकमें जीवकी वक्तव्यता कही गई है। अब इस सप्तम उद्देशकमें जीवकी योनिभूत धान्यादिकी वक्तव्यता कही जा रही है सो गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि 'अह भंते। सालीणं, वीहीणं, गोधूमाणं, जवाणं, जवजवाणं एएसिणं धण्णाणं' हे भदन्त! ये जो शालि, व्रीहि, गोधूम, जौ यवयव आदि धान्यविशेष हैं इनमें अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्न करनेकी शक्ति कितने कालतक रहती है? कलम षष्टिका आदि जिसके अनेक प्रकार होते हैं ऐसी जो धान्य है वह शालि कहलाती है। सामान्यचावलोंकी उत्पत्ति जिससे होती है उसका नाम व्रीहि है। एक विशेष प्रकारके जौंका नाम जवजव है। ये सब 'कोट्ठाउत्ताणं' चाहे कुशूल (कोठी)में सरक्षित हो रखे हुए हों चाहे 'पल्लाउत्ताणं' बांस आदिके बने हुए पल्यमें धान्यके

વિશેષતા સમજવી કે અળસી આદિનો અંકુરોત્પાદન કાળ અધિકમાં અધિક સાત વર્ષ પર્યન્તનો છે, તથા જઘન્ય કાળ તો પૂર્વોક્ત અન્તર્મુહૂર્તનો જ છે

ટીકાર્થ— છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમા જીવનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે હવે આ ઉદ્દેશકમા જીવની યોનિભૂત ધાન્યાદિની વકતવ્યતા કરવામા આવે છે– ગૌતમ સ્વામી આ વિષયને અનુલક્ષીને મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– 'अह भंते! सालीण, वीहीण गोधूमाण, जवाणं जवजवाणं, एएसि णं धण्णाणं' હે ભદન્ત! શાલિ, વ્રીહિ, ઘઉં, જવ, યવયવ આદિ ધાન્યોમાં પોતપોતાના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કેટલા કાળ સુધી રહે છે? કલમ, ષષ્ટિકા આદિ જેના અનેક પ્રકાર હોય છે એવા ધાન્યને શાલિ (ઊંચી જાતના ચોખા) કહે છે સામાન્ય જાતના ચોખાની જેમાથી ઉત્પત્તિ થાય છે એવા ધાન્યને વ્રીહિ (ડાંગર) કહે છે. એક વિશિષ્ટ પ્રકારના જવને 'યવયવ' કહે છે આ બધા ધાન્યને ભલે 'कोट्ठा उत्ताण' કોઠીમાં સુરક્ષિત

कथित , गौतम' पृच्छति 'अहमते ! कलाय-मसूर-तिल-मुग्ग-मास-निप्पाव कुलत्थ-आलिसदग-सतीण-पलिमथगमाईण-एएसिण धण्णाण '' हे भदन्त ! अथ कलापा. (भाषाया मटरपदवाच्या), मसूरा , तिला , मुद्गा माषा' 'उरद' इति भाषाप्रसिद्धा निष्पावा वल्ला 'वाल' इति प्रसिद्धा कुलत्था चवलिकाकारा चिपिटिका 'कुलथी' इति प्रसिद्धा , आलिसदगा चवलकप्रकारा , सतीणा चटाणा इतिभाषा प्रसिद्धा परिमन्थका वृत्तकालचणका.—आर्दानाम् कलायप्रभृतीनाम् एतेषा खलु धान्याना कियन्त काल कियत्कालावधि योनि सतिष्ठते ?

भगवानाह—' जहा सालीण तहा एयाण पि ' हे गौतम ! यथा शालीनाम् कोष्ठाद्यागुप्तानाम् तथैव एतेषा कलायादीनामपि विज्ञेयम् । 'णवर-पच सवच्छ राइ, सेस त चेव ' नवरम्-विशेष उत्कृष्टेन पञ्च सवत्सरान्, शेषं जघन्येन

अथ गौतमस्वामी पुन पूछते हैं 'अह भंते ! कलाय-मसूर-तिल मुग्ग-मास-निप्पाव-कुलत्थ-आलिसदग-सतीण-पलिमथगमाईणं एए-सि ण धण्णाण' हे भदन्त ! कलाय-मटर, मसूर, तिल, मूग उडद, निप्पाव-वाल, कुलत्थ-कुलथी-चौला के आकार जैसी और चपटी धान्यजातिविशेष, आलिसदग-एक प्रकारका चोला, सतीण-तूअर, परिमन्थक-गोलचना, इत्यादि जो धान्य हैं सो इन धान्योंकी कितने कालतक योनि रहती है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'जहा सालीण तहा एयाण पि' हे गौतम ! कोष्ठादिकोंमें सरक्षित शाली आदिकोंका अङ्कुरोत्पादनकाल जैसा कहा गया है वैसा ही काल इन मटर आदिकोंका अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्न करनेका जानना चाहिये । 'णवर' जो अन्तर है वह इतना ही है कि 'पच सवच्छराइ सेस

પૂછે છે- 'अह भंते! कलाय, मसूर, तिल, मुग्ग, मास, निप्पाव, कुलत्थ, आलिसदग, सतीण, पलिमथगमाई ण एए सिणं धण्णाणं' હે ભદન્ત! વટાણા, મસૂર, તલ, મગ, અડદ, વાલ કળથી (એક જાતનું ચપટુ રતાશ પડતુ ધાન્ય), આલિસદગ (એક પ્રકારના ચોળા) સતીણ (તુવેર-તુરા) ચણા ઇત્યાદિ જે ધાન્યો હોય છે, તેમની યોની કેટલા કાળ સુધી રહે છે એટલે કે તેમનો અકુરોત્પાદન કાળ કેટલો હોય છે?

ઉત્તર- जहा सालीणं तहा एयाण पि' હે ગૌતમ! કોઠી આદિમા સ ઘરેલ શાલી આદિનો અકુરોત્પાદન કાળ જેટલો કહ્યો છે એટલો જ વટાણા આદિ ધાન્યોનો પણ અકુરોત્પાદનકાળ સમજવો 'णवर' પણ તેમના અકુરોત્પાદનકાળમા આટલો જ તફાવત છે- 'पच सवच्छराइ सेस तचेव' કે મગ આદિનો અધિકમા અધિક

तिण्णि संवच्छराइं' हे गौतम ! उपरि वर्णितानां धान्यानाम् अङ्कुरोत्पादन बीजसामर्थ्यं जघन्येन अन्तर्मुहूर्तं तिष्ठति, उत्कृष्टेन त्रीन संवत्सरान् वर्षत्रय पर्यन्त तिष्ठति 'तेण परं जोणि पमिलायइ' ततः परं वर्षत्रयानन्तरम् योनि अङ्कुरोत्पादनहेतुभूतशक्ति प्रम्लायति म्लाना भवति वर्णादिना हीयते, 'तेण परं जोणी पविद्धसइ' ततः परं योनिः प्रविध्वंसते विनाशं प्राप्नोति, 'तेण परं बीए अबीए भवइ' ततः परं बीजम् अबीजं भवति क्षेत्रे उप्तमपि नाङ्कुर मुत्पादयति कथं नोत्पादयेदित्याह–'तेणपरं जोणीवोच्छेदे पण्णत्ते समणा उसो !' हे श्रमणायुष्मन् ! हे गौतम ! ततः परं योनिव्युच्छेदः प्रज्ञप्त

हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिण्णि संवच्छराइं' इन पूर्वोक्त शालि आदि धान्योंकी अङ्कुरोत्पादन शक्ति जघन्यसे तो अन्तर्मुहूर्ततककी है और उत्कृष्टसे तीनवर्ष तककी है। अर्थात् इतने समयतक ये अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्न करनेकी शक्ति शाली रहते हैं 'तेण परं' बादमें इसके 'जोणी पमिलायइ' उनकी योनि म्लान हो जाती है, अर्थात् वर्ण आदि द्वारा कमहीन हो जाती है। 'तेण परं जोणीपविद्धसइ' बादमें क्षीण हो जाती है। तेण परं बीए अबीए भवइ' क्षीण हो जानेके कारण वह बीज खेतमें डाले जाने परभी अपने अङ्कुरको उत्पन्न नहीं कर सकता है। क्योंकि 'समणाउसो तेण परं जोणी वोच्छेदे पण्णत्ते' हे श्रमणायुष्मन् ! इतने समयके निकल जाने पर उसकी योनिका विच्छेद कहा गया है।

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- 'गोयमा!' હે ગૌતમ ! 'जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिण्णि संवच्छराइं' પૂર્વોક્ત શાલિ આદિ ધાન્યોની અંકુરોત્પાદન શક્તિ જઘન્યની (ઓછામાં ઓછા કાળની) અપેક્ષાએ અંતમુહૂર્તની અને અધિકમાં અધિક ત્રણ વર્ષ સુધીની હોય છે એટલે કે એટલા સમય સુધી તેમના બીજમાં અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહે છે 'तेण परं' ત્યાર બાદ 'जोणी पमिलायइ' તેમની યોની મ્લાન થઇ જાય છે-એટલે કે તેનો વર્ણ હીન થઇ જાય છે 'तेण परं जोणि पविद्धसइ' ત્યાર બાદ યોનિ ક્ષીણ થઇ જાય છે, 'तेण परं बीए अबीए भवइ' યોનિ ક્ષીણ થઇ ગયા પછી, તે બીજને ખેતરમાં વાવવા છતા પણ તે પોતાના અંકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતુ નથી કારણ કે 'समणाउसो तेण परं जोणी वोच्छेदे पण्णत्ते' હે શ્રમણાયુષ્મન ! એટલા સમય વ્યતીત થઇ ગયા પછી તેની યોનિનો વિચ્છેદ થઇ જાય છે. હવે ગૌતમ સ્વામી વટાણા આદિ ધાન્યોના વિષે પ્રશ્ન

कथित, गौतम' पृच्छति 'अहमते ! कलाय-मसूर-तिल-मुग्ग-मास-निप्पाव कुलत्थ-आलिदसग-सतीण-पलिमथगमाईण-एएसिणं धण्णाण ?' हे भदन्त ! अथ कलाया (भाषाया मटरपदवाच्या), मसूरा, तिला, मुद्गा माषा 'उरद' इति भाषाप्रसिद्धा निष्पावा वल्ला 'वाल' इति प्रसिद्धा कुलत्था चवलिशाकारा चिपिटिका 'कुलथी' इति प्रसिद्धा, आलिसदगा चवलकप्रकारा, सतीणा चटाणा इतिभाषा प्रसिद्धा' परिमन्थका वृत्तकालचणका-आदीनाम् कलायप्रभृतीनाम् एतेषां खलु धान्यानां कियन्तं कालं कियत्कालावधि योनिः संतिष्ठते ?

भगवानाह-' जहा सालीणं तहा एयाण पि ' हे गौतम ! यथा शालीनाम् कोष्ठाद्यागुप्तानाम् तथैव एतेषां कलायादीनामपि विज्ञेयम् । 'णवर-पंच संवच्छराइं, सेसं तं चेव ' नवरम्-विशेषः उत्कृष्टेन पञ्च संवत्सरान्, शेष जघन्येन

अथ गौतमस्वामी पुनः पूछते हैं 'अह भंते ! कलाय-मसूर-तिल मुग्ग-मास-निप्फाव-कुलत्थ-आलिसंदग-सतीण-पलिमंथगमाईणं एए-सिणं धण्णाणं' हे भदन्त ! कलाय-मटर, मसूर, तिल, मूंग उडद, निप्फाव-वाल, कुलत्थ-कुलथी-चौला के आकार जैसी और चपटी धान्यजातिविशेष, आलिसंदग-एक प्रकारका चोला, सतीण-तूअर, परिमन्थक-गोलचना, इत्यादि जो धान्य हैं सो इन धान्योंकी कितने कालतक योनि रहती है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'जहा सालीणं तहा एयाणं पि' हे गौतम ! कोष्ठादिकोंमें संरक्षित शाली आदिकोंका अङ्कुरोत्पादनकाल जैसा कहा गया है वैसा ही काल इन मटर आदिकोंका अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्न करनेका जानना चाहिये । 'णवरं' जो अन्तर है वह इतना ही है कि 'पंच संवच्छराइं सेसं

પૂછે છે- 'अह भंते ! कलाय, मसूर, तिल, मुग्ग, मास, निप्फाव, कुलत्थ, आलिसंदग, सतीण, पलिमंथगमाईणं एएसिणं धण्णाणं' હે ભદન્ત ! વટાણા, મસૂર, તલ, મગ, અડદ, વાલ કળથી (એક જાતનું ચપટું રતાશ પડતું ધાન્ય), આલિસંદગ (એક પ્રકારના ચોળા) સતીણ (તુવેર-તુરા) ચણા ઇત્યાદિ જે ધાન્યો હોય છે, તેમની યોની કેટલા કાળ સુધી રહે છે એટલે કે તેમનો અંકુરોત્પાદન કાળ કેટલો હોય છે?

ઉત્તર- जहा सालीणं तहा एयाणं पि' હે ગૌતમ ! કોઠી આદિમાં સંઘરેલ શાલી આદિનો અંકુરોત્પાદન કાળ જેટલો કહ્યો છે એટલો જ વટાણા આદિ ધાન્યોનો પણ અંકુરોત્પાદનકાળ સમજવો. 'णवरं' પણ તેમના અંકુરોત્પાદનકાળમાં આટલો જ તફાવત છે- 'पंच संवच्छराइं सेसं तंचेव' કે મગર આદિનો અધિકમાં અધિક

तदेव अन्तर्मुहूर्तमेव । गौतम -पृच्छति-'अह भंते ! अयसि-कुसुमग-कोद्दव-कगु-वरग-रालग-कोदुसग-सण सरिसव-मूलगबीय माईणं-एएसिणं धण्णाणं?' हे भदन्त! अथ अतसी, अलसी इति भाषाप्रसिद्धाः, कुसुम्भका रक्तवर्ण पुष्पधान्यः, कोद्रव, कङ्गुः, वरट्टः, रालग कङ्गुविशेष, कोदूषक कोद्रव विशेष, सणः प्रसिद्ध, सर्षप प्रसिद्धः, मूलकबीज शाकविशेषबीजम् आदीनाम् अतसीप्रभृतीनाम् एतेषाम् धान्यानाम् कियत्कालावधि योनि तिष्ठति?

भगवानाह-' एयाण वि तहेव, नवर-सत्त संवच्छराइ, सेस त चेव। ' हे गौतम ! एतेषामपि अतसीप्रभृतीनां तथैव अङ्कुरोत्पादनसामर्थ्य विज्ञेयम्,

---

त चेव' कि इनका उत्कृष्ट काल पाच वर्षतकका है बाकी का जघन्य काल तो एक अन्तर्मुहूर्तका ही है।

अब गौतम पुन प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'अह भंते! अयसि कुसुंभग कोद्दव कगु-वरग-रालग-कोदुसग-सण-सरिसव-मूलगबीय माईणं एएसिं धण्णाणं' हे भद त ! अतसी-अलसी, कुसुम्भक-रक्तवर्णपुष्पवाला धान्यविशेष, कोद्रव कोदों, कङ्गु-कांगनी, वरट्ट धान्यविशेष, रालगकांगनीविशेष, कोदूषक-कोद्रवविशेष, सन्, सरसों, मूलकबीज शाकविशेषका बीज इन सब अलसी आदि धान्योंका अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्नकरनेका काल कितने समयतकका है? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'एयाण वि तहेव नवर सत्त संवच्छराइ सेस त चेव' इन अलसी आदि धान्यो का अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्न करनेका समय

અંકુરોત્પાદનકાળ પાંચ વર્ષ સુધીનો હોય છે તેમનો જઘન્ય (ઓછામાં ઓછો) અંકુરોત્પાદનકાળ તો શાલી આદિ ધાન્યના જેટલો જ-અન્તર્મુહૂર્તનો જ

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'अह भंते! अयसि, कुसुमग, कोद्दव, कगु, वरग, रालग, कोदुसग, सण, सरिसव, मूलगबीय-माईण एए सि धण्णाण?' હે ભદન્ત! અળસી કુસુમ્ભક (લાલ રંગના ફૂલોવાળું એક ધાન્ય) કોદરા કાંગ, વરટ (એક પ્રકારનું અનાજ) રાલગ (એક પ્રકારના કાંગ) કોદૂષક (એક પ્રકારના કોદરા) શણ, સરસવ, મૂળાના બીજ આદિ ધાન્યોનો અંકુરોત્પાદન કાળ કેટલો કહ્યો છે?

ઉત્તર- 'एया णं वि तहेव - णवर सत्त संवच्छराइं - सेसं तं चेव' અળસી આદિ ધાન્યોનો પોતપોતાના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરવાનો કાળ પણ શાલી આદિ

यथा शालीनां पूर्वं प्रतिपादितम्, किन्तु नवर-विशेषः उत्कृष्टेन सप्त संवत्सरान् शेष-जघन्येन तु तदेव शालीप्रभृतिवदेव अन्तर्मुहूर्त्तम् विज्ञेयम ॥सू० १॥

मूलम्-'एगमेगस्स ण भंते ! मुहुत्तस्स केवइया ऊसासद्धा वियाहिया ? गोयमा ! असखेज्जाण समयाण समुद्य समिइ समागमेणं-सा एगा 'आवलिय'त्ति पवुच्चइ, सखेज्जा आवलिया ऊसासो सखेज्जा आवलिया निस्सासो ।

हट्ठस्स अणवगल्लस्स निरुवकिट्ठस्स जतुणो ।
एगे ऊसास-नीसासे एस पाणु त्ति वुच्चइ ॥ १ ॥
सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाइ से लवे ।
लवाण सत्तहत्तरि, एस मुहुत्ते वियाहिए ॥ २ ॥
तिण्णि सहस्सा सत्तसयाइ तेवत्तरि च ऊसासा ।
एस मुहुत्तो दिट्टो, सव्वेहिं अणतनाणीहिं ॥ ३ ॥

एएण मुहुत्तपमाणेण तीस मुहुत्ता अहोरत्ता, पण्णरस अहोरत्ता पक्खो, दो पक्खा मासे, दो मासा उऊ तिण्णिय उऊ अयणे, दो अयणाइ सवच्छराइ जुगे, वीस जुगाइ वाससयं, दसनीससयाइ वाससहस्स इत्यादि०चउरासीइ वाससय सहस्साणि से एगे पुव्वगे, चउरासीइ पुव्वग सय सहस्साइ से एगे पुव्वे, एव तुडिअगे, तुडिए, अडडगे अडडे, अववगे, अववे, हूहू-

शाली आदि धान्योंके कालके जैसा ही है परन्तु इनके कालमें विशेषता इतनी ही है इनका उत्कृष्ट काल सातवर्षतकका है । और जघन्यकाल तो शालि आदिके जघन्यकाल जैसा अन्तर्मुहूर्त्तका ही है ॥सू. १॥

ધાન્યોના અંકુરોત્પાદન કાળ જેટલો જ કહ્યો છે- પણ અળસી આદિનો અધિકમાં અધિક અંકુરોત્પાદન કાળ સાત વર્ષ સુધીનો હોય છે, એટલી જ વિશેષતા સમજવી તેમનો જઘન્ય અંકુરોત્પાદન કાળ તો શાલી આદિના જેટલો જ એટલે કે અન્તર્મુહૂર્તનો હોય છે ॥ સૂ. ૧ ॥

तदेव अन्तर्मुहूर्तमेव । गौतमः-पृच्छति-'अह भंते ! अयसि-कुसुंभग-कोद्दव-कगु-वरग-रालग-कोदुसग-सण सरिसव-मूलगबीय माईण-एएसिण धन्नाण?' हे भदन्त! अथ अतसी, अलसी इति भाषाप्रसिद्धा, कुसुम्भका रक्तवर्ण पुष्पवन्तः, कोद्रव, कङ्गवः, वरट्टः, रालग' कङ्गूविशेष, कोदूषक, कोद्रव विशेष, सण प्रसिद्धः, सर्षपः प्रसिद्धः, मूलकबीज शाकविशेषबीजम् आदीनाम् अतसीप्रभृतीनाम् एतेषाम् धान्यानाम् कियत्कालावधि योनि तिष्ठति?

भगवानाह-' एयाण वि तहेव, नवर-पंच संवच्छराइ, सेस त चेव।' हे गौतम! एतेषामपि अतसीप्रभृतीनां तथैव अङ्कुरोत्पादनसामर्थ्य विज्ञेयम्,

---

त चेव' कि इनका उत्कृष्ट काल पांच वर्षतकका है बाकी का जघन्य काल तो एक अन्तर्मुहूर्तका ही है।

अब गौतम पुनः प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'अह भते! अयसि कुसुंभग कोद्दव कगु-वरग-रालग-कोदुसग-सण-सरिसव-मूलगबीय माईणं एएसिं धण्णाणं' हे भदन्त! अतसी-अलसी, कुसुम्भक-रक्त-वर्णपुष्पवाला धान्यविशेष, कोद्रव कोदों, कङ्गु-कागनी, वरट्ट धान्यविशेष, रालगकांगनीविशेष, कोदूषक-कोद्रवविशेष, सन्, सरसों, मूलकबीज शाकविशेषका बीज इन सब अलसी आदि धान्योंका अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्नकरनेका काल कितने समयतकका है? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'एयाण वि तहेव नवर सत्त संवच्छराइ सेस त चेव' इन अलसी आदि धान्योका अपने२ अङ्कुरोंको उत्पन्न करनेका समय

અંકુરોત્પાદનકાળ પાંચ વર્ષ સુધીનો હોય છે, તેમનો જઘન્ય (ઓછામાં ઓછો) અંકુરોત્પાદનકાળ તો શાલી આદિ ધાન્યના જેટલો જ-અંતર્મુહૂર્તનો છે

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'अह भंते! अयसि, कुसुंभग, कोद्दव, कंगु, वरग, रालग, कोदुसग, सण, सरिसव, मूलगबीय माईण एए सिं धण्णाण?' હે ભદન્ત! અળસી કુસુમ્ભક (લાલ રંગના ફૂલોવાળું એક ધાન્ય) કોદરા કાંગ વરટ (એક પ્રકારનું અનાજ) રાલગ (એક પ્રકારના કાંગ), કોદૂષક (એક પ્રકારના કોદરા) શણ, સરસવ, મૂળાના બીજ આદિ ધાન્યોનો અંકુરોત્પાદન કાળ કેટલો કહ્યો છે?

ઉત્તર- 'एया ण वि तहेव-णवर सत्त संवच्छराई - सेसं त चेव' અળસી આદિ ધાન્યોનો પોતપોતાના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરવાનો કાળ પણ શાલી આદિ

सप्त प्राणा स स्तोकः, सप्तस्तोका स लवः ।
लवानां सप्तसप्ततिः, एष मुहूर्त्तो व्याख्यात ॥२॥
त्रीणि सहस्राणि, सप्तशतानि, त्रिसप्ततिश्चोच्छ्वासा ।
एष मुहूर्तो दृष्टः, सर्वज्ञै अनन्तज्ञानिभि ॥३॥

एतेन मुहूर्त्तप्रमाणेन त्रिंशद्मुहूर्तोऽहोरात्र, पञ्चदश अहोरात्र पक्ष, द्वौ पक्षौ मास, द्वौ मासौ ऋतु, त्रयश्च ऋतवोऽयनम् द्वे अयने सवत्सर,

---

निरुवक्लिट्ठस्स जतुणो, एगे ऊसास नीसासे एस पाणुत्तिवुच्चइ) हृष्ट, अनवकल्प और निरुपक्लिष्ट ऐसे जन्तुका एक उच्छ्वास नि श्वास काल प्राण कहलाता है। (सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाइ से लवे, लवाण सत्तहत्तरिए एस मुहुत्ते वियाहिए) सात प्राणोका एक स्तोक होता है, सात स्तोकोंका एक लव होता है। ७७ लवोंका एकमुहूर्त्त होता है (तिन्नि सहस्सा सत्तसयाइ तेवत्तरिं च ऊसासा, एस मुहुत्ता दिट्ठो सव्वेहिं अणंतनाणीहिं) ३७७३ उच्छवासों का एक मुहूर्त होता है ऐसा अनन्तज्ञानियों ने अपने केवलज्ञान मे देखा है। (एएण मुहुत्तपमाणेण तीसमुहुत्तो अहोरत्तो, पन्नरस अहो रत्ता पक्खो, दो पक्खा मासे दो मासा उऊ) इस मुहूर्तप्रमाण से तीस ३० मुहूर्तो का एक दिन रात होता है। पन्द्रह १५ अहोरात का एक पक्ष होता है। दो पक्षों का एक मास होता है। दो मास की एक ऋतु होती है। (तिन्नि य उऊ अयणे) तीन ऋतुओं का एक अयन होता है

(हट्ठस्स अणवगल्लस्स निरुवक्किट्ठस्स जंतुणो, एगे ऊसास–निसासे एस पाणुत्तिवुच्चइ) हृष्ट (પ્રસન્ન ચિત્તવાળા) અનવકલ્પ (તરુણ) અને તંદુરસ્ત વ્યક્તિના એક ઉચ્છ્વાસ નિ શ્વાસકાળને 'પ્રાણ' કહે છે

(सत्तपाणूणि से थोवे, सत्त थोवाइ से लवे, लवाण सत्तहत्तरिए एस मुहुत्ते वियाहिए) સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક થાય છે, સાત સ્તોકનું એક લવ થાય છે છે અને ૭૭ લવનું એક મુહૂર્ત થાય છે (तिन्नि सहस्सा सत्तसयाइ तेवत्तरिं च ऊसासा एस मुहुत्तो दिट्ठो सव्वेहिं अणतनाणीहिं) ૩૭૭૩ ઉચ્છ્વાસોનું એક મુહૂર્ત થાય છે, એવું અનંત જ્ઞાનીઓએ પોતાના કેવળજ્ઞાનથી અને કેવલ દર્શનથી જોયુ–જાણ્યુ છે

(एएण मुहुत्तपमाणेण तीस मुहुत्तो अहोरत्तो, पन्नरसअहोरत्तो पक्खो दो पक्खा मासे, दो मासा उऊ) આ પ્રકારના ૩૦ મુહૂર્તોનો એક દિવસ રાત્રિ થાય છે, ૧૫ દિનરાતનું એક પખવાડીયુ થાય છે, બે પખવાડિયાનો એક માસ થાય અને બે માસની એક ઋતુ થાય છે (तिन्नि य उऊ अयणे) ત્રણ ઋતુઓનું એક અયન

अंगे, हूहए, उप्पलगे, उप्पले, पउमंगे पउमे, नलिणगे नलिणे, अत्थनिऊरगे, अत्थनिऊरे, अउअगे, अउए, पउअगे, पउए, नवुअगे, नवुए, चूलीअगे, चूलिआय, सीस पहेलि अगे, सीस पहेलिया, एतावताव गणिए, एतावतावगणियस्स विसए, तेणपर उवमिए ॥ सू २ ॥

छाया—एकैकस्य खलु भदन्त ! मुहूर्त्तस्य कियत्य उच्छ्वासाद्धा व्याख्याता ? गौतम ! असंख्येयाना समयानां समुदयसमितिसमागमेन सा एका 'आवलिका' इति प्रोच्यते, संख्येया आवलिका उच्छ्वास , संख्येया आवलिका निःश्वास.—

हृष्टस्यानवकल्यस्य निरुपक्लिष्टस्य जन्तो ।
एक उच्छ्वासनिश्वास , एप प्राण इत्युच्यते ॥१॥

गणनीय काल वक्तव्यता–

'एगमेगस्स ण भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ– (एगमेगस्स ण भंते ! मुहुत्तस्स केवइया ऊसासद्धा वियाहिया) हे भदन्त ! एक २ मुहूर्त के कितने उच्छ्वास काल कहे है ? (गोयमा) हे गौतम ! (असंखेज्जाणं समयाणं समुदयसमिइ समागमेणं सा एगा 'आवलिय' त्ति पवुच्चइ, संखेज्जा आवलिया ऊसासो, संखेज्जा आवलिया निस्सासो) असंख्यात समयोंकी समितिके समागमसे जितना काल होता है वह एक आवलिका कहलाती है । संख्यात आवलिका का एक उच्छ्वास होता है । इसी तरह से संख्यात आवलिका का एक नि श्वास होता है । (हट्ठस्स अणवगल्लस्स

ગણનીય કાલવક્તવ્યતા–

(एगमेगस्स ण भंते !' ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—(एगमेगस्स ण भंते ! मुहुत्तस केवइया ऊसासद्धा वियाहिया)? હે ભદન્ત ! પ્રત્યેક મુહૂર્તના કેટલા ઉચ્છ્વાસ કાળ કહ્યા છે ? (गोयमा !' હે ગૌતમ ! (असंखेज्जाण समयाण समुदयसमिइसमागमेण सा एगा 'आवलिय त्ति पवुच्चइ, संखेज्जा आवलिया ऊसासो, संखेज्जा आवलिया निस्सासो) અસંખ્યાત સમયોની સમિતિના સમાગમથી જેટલો કાળ થાય છે, એટલા કાળને એક આવલિકા કહે છે સંખ્યાત આવલિકાનો એક નિશ્વાસ થાય છે

का च, शीर्षप्रहेलिकाङ्गम्, शीर्षप्रहेलिका, एतावत् तावत् गणितम्, एतावान् तावद् गणितस्य विषय, तत परम् औपमिकम् ॥ सू० २ ॥

टीका-धान्यादिबीजानां कालस्थितेः प्रस्तावात् तद्विशेषमुहूर्तादिस्वरूपं निरूपयितुमाह-'एगमेगस्स णं भंते' इत्यादि ।

'एगमेगस्स णं भंते ! मुहुत्तस्स केवइया ऊसासद्धा वियाहिया ?' गौतम पृच्छति-हे भदन्त ! एकैकस्य मुहूर्तस्य कियत्य उच्छ्वासाद्धा उच्छ्वास परिच्छिन्नकालविशेषा व्याख्याता प्रतिपादिता ? भगवानाह-'गोयमा !

अटट, अववाग अवव, हूहूकाग हूहूक, उत्पलाग उत्पल, पद्माग पद्म, नलिनाग नलिन, अर्थनिपूराग अर्थनिपूर, अयुताग अयुत, प्रयुताग प्रयुत, नयुताग नयुत, चूलिकाग चूलिका, शीर्षप्रहेलिकाग और शीर्ष प्रहेलिका यहा तक गणित है। और यही तक गणित का विषय है। इसके बाद औपमिक-अर्थात् सख्या द्वारा नहीं, किन्तु सिर्फ उपमा द्वारा जाना जा सके ऐसा काल है।

टीकार्थ—धान्यादि बीजों की कालस्थिति के प्रस्ताव से उसे कालस्थिति के विशेषरूप मुहूर्त आदि के स्वरूपको निरूपण करने के लिये सूत्रकार ने 'एगमेगस्स णं भंते' इत्यादि सूत्र कहा है-इसमे गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछ रहे हैं कि-'एगमेगस्सणं भंते ! मुहुत्तस्स केवइया उसासाद्धा वियाहिया' हे भदन्त ! एक एक मुहूर्त के उच्छ्वास से जाने जावे ऐसे कालविशेष कितने होते हैं? इसके उत्तर मे प्रभु उनसे

એ જ પ્રમાણે ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, અટટાંગ, અટટ, અવવાંગ, અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂ, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ પદ્માંગ, પદ્મ નલિનાંગ, નલિન અર્થનિપૂરાંગ, અર્થનિપુર, અયુતાંગ અયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, નયુતાંગ, નયુત ચૂલિકાંગ ચૂલિકા, શીર્ષ પ્રહેલિકાંગ અનેશીર્ષ પ્રહેલિકા અહીં સુધી ગણિત (ગણી શકાય એવો કાળ) છે અને ત્યા સુધીજ ગણિત નો વિષય છે ત્યાર પછીનો કાળ ઔપમિક છે- એટલે કે સખ્યા દ્વારા નહિ પણ ઉપમા દ્વારા જાણી શકાય એવો કાળ છે

ટીકાર્થ— પહેલાના પ્રકરણમા ધાન્યાદિ બીજોની કાળસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યુ છે હવે તે કાળના મુહૂર્ત આદિ વિભાગોના સ્વરૂપનું સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે- આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'एगमेगस्स णं भंते ! मुहुत्तस्स केवइया ऊसासाद्धा वियाहिया ?' હે ભદન્ત ! પ્રત્યેક મુહૂર્તના ઉચ્છ્વાસથી જાણી શકાય એવા કેટલા કાળવિશેષ હોય છે ? એટલે કે કેટલા ઉચ્છ્વાસોનું એક મુહૂર્ત થાય છે ?

पञ्च संवत्सरा युग, त्रिंशतियुगाः वर्षशतम्, दशवर्षशतानि सहस्रम् शत वर्ष सहस्राणां वर्षशतसहस्रम्, चतुरशीतिवर्षशतसहस्राणि तदेक पूर्वाङ्गम्, चतुर शीति॰ पूर्वाङ्गाणि शतसहस्राणि तद् एक पूर्वम्, एवं त्रुटिताङ्गम्, त्रुटितम्, अटटाङ्गम्, अटटम्, अववाङ्गम्, अववम्, हूहूकाङ्गम्, हूहूकम् उत्पलाङ्गम्, उत्पलम्, पद्माङ्गम्, पद्मम्, नलिनाङ्गम्, नलिनम्, अर्थनिपूराङ्गम्, अर्थनिपूरम्, अयु-ताङ्गम्, अयुतम्, प्रयुताङ्गम्, प्रयुतम्, नयुताङ्गम्, नयुत च, चूलिकाङ्गम्, चूलि-

(दो अयणाइ संवच्छरे) दो अयनों का एक संवत्सर होता है। (पंच संवच्छराइ जुगे) पांच संवत्सरका एक युग होता है। (वीस जुगाइ वाससयं) बीस युग के एक सौ १०० वर्ष होते हैं। (दस वाससयाइ वाससहस्स) दश सौवर्ष का एक हजार वर्ष होता है। (सयं वाससहस्साणं वाससयसहस्सं) एक सौ १०० हजार वर्षों का एक लाख वर्ष होता है (चउरासीयं वाससयसहस्साणि से एगे पुव्वंगे) ८४ लाख वर्षों का एक पूर्वांग होता है। (चउरासीइं पुव्वंगा सयसहस्साइं से एगे पुव्वे) चौरासी लाख पूर्वांगका एक पूर्व होता (एवं तुडिअंगे, तुडिए, अडडंगे, अडडे, अववंगे, अववे, हूहूअंगे हूहूए, उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे, नलिणंगे नलिणे अत्थनिउरंगे अत्थनिऊरे अऊअंगे अउए पउअंगे पउए य, नउअंगे नउए य, चूलीअंगे, चूलिआ य, सीसपहेलिअंगे, सीसपहेलिया, एतावताचगणिए-एतावताचगणियस्स विसए-तेण परं उवमिए) इसी तरह से त्रुटितांग, त्रुटित, अटटांग

थाय छे (दो अयणाइ संवच्छरे) अने बे अयनोनुं એક वर्ष थाय छे पंच संवच्छराइ जुगे) पांच वर्षोनो એક युग थाय छे (वीस जुगाइ वाससयं) वीस युगोनो એક सैको (१०० वर्ष) थाय छे (दस वाससयाइ वाससहस्स)दस सैकाओनो समूह भळीने એક हजार वर्ष थाय छे (सयं वाससहस्साणं वाससयसहस्सं) १०० हजार वर्षोना समूहने એક लाख वर्ष कहे छे (चउरासीइं वाससयसहस्साणि से एगे पुव्वंगे) ८४ लाख पूर्वांगनुं એક 'पूर्व' थाय छे (चउरासीइं पुव्वंगा सयसहस्सा से एगे पुव्वे) ८४ लाख पूर्वांगनुं એક पूर्व' थाय छे (एवं तुडीअंगे, तुडिए, अडडंगे, अडडे, अववंगे अववे, हूहूअंगे, हूहूए, उप्पलंगे, उप्पले, पउमंगे, पउमे, नलिणंगे, नलिणे, अत्थनिऊरंगे, अत्थनिऊरे, अऊअंगे अऊए, पउअंगे पउएय, नउअंगे नउए य, चूलीअंगे चूलिआ य, सिसपहेलि अंगे सीसपहेलिआ, एतावताचगणिए - एतावताचगणियस्स विसए - तेण परं उवमिए)

वृद्धोऽपि स्यादत एवाह-अनवकल्पस्य, न अवकल्प=जरा यस्य स अनवकल्प स्तस्य=जरसा अनभिभूतस्य तरुणस्येत्यर्थः, स तु कदाचिद् रुग्णोऽपि स्यादत एवाह-निरुपक्लिष्टस्य=उपक्लेशरहितस्य रोगरहितस्येत्यर्थः । एतादृशस्य जन्तो पुरुषस्य एको य उच्छ्वासनिःश्वासः=उच्छ्वासेन सहितो निःश्वासः, स एव प्राण इत्युच्यते । इति प्रथमगाथार्थः ॥१॥

नीसासे एस पाणुत्तिवुच्चइ) इस गाथा द्वारा सूत्रकारने प्राणकाल का प्रमाण क्या है इस बातको स्पष्ट किया है- इसमें उन्होंने कहा है कि तुष्ट-प्रसन्नचित्त तथा-अनवकल्प-तरुण-जरा से रहित-ऐसे रोग विना के मनुष्य का जो उच्छ्वास सहित निःश्वास है वही प्राण कहलाता है। जन्तु- पुरुष के जो ये विशेषण दिये गये हैं उनकी सफलता इस प्रकारसे है- प्रसन्नचित्त तो वृद्ध व्यक्ति भी होता है अत वह वृद्धव्यक्ति यहां नहीं ग्रहण किया गया है- इस बात को दिखाने के लिये 'अनवकल्प' पद दिया गया है- अवकल्प नाम जरा का है यह जरारूप अवकल्प जिसके नहीं है वह अनवकल्प है। ऐसा अनवकल्प तरुण ही होता है। तरुण होता हुआ भी यदि वह रुग्ण (रोगी) है तो ऐसे पुरुषका यहां उच्छ्वास निःश्वास गृहीत नहीं हुआ है, किन्तु 'निरुपक्लिष्टस्य' जो ऐसा सब कुछ होते हुए भी निरुपक्लिष्ट - रोगरहित है- उसी मनुष्यका उच्छ्वास सहित निःश्वास प्राण माना गया है। ऐसा प्रथम गाथा का अर्थ है।

त्ति वुच्चइ) આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકારે પ્રાણકાળ'નું પ્રમાણ શું છે, એ વાતને સ્પષ્ટ કરી છે—તુષ્ટ, (પ્રસન્ન ચિત્ત) તથા અનવકલ્પ (તરુણ-વૃદ્ધત્વથી રહિત) અને તંદુરસ્ત વ્યક્તિના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો જે કાળ છે તેને 'પ્રાણ' કહે છે જન્તુ મનુષ્યનાં જે વિશેષણો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે તેની સાર્થકતા આ પ્રમાણે સમજવી—વૃદ્ધ માણસ પણ પ્રસન્નચિત્ત સંભવી શકે છે પણ અહીં વૃદ્ધ વ્યક્તિને ગ્રહણ કરવાની નથી એ વાતને બતાવવાને માટે 'અનવકલ્પ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે 'અવકલ્પ' એટલે વૃદ્ધાવસ્થા તે વૃદ્ધાવસ્થારૂપ અવકલ્પનો જે વ્યક્તિમાં અભાવ હોય તે વ્યક્તિને અનવકલ્પ (તરુણ-યુવાન) કહે છે એવી અનવકલ્પ વ્યક્તિ તો તરુણ જ હોય છે, તરુણ હોવા છતાં પણ રુગ્ણ (રોગી) હોય એવી વ્યક્તિના ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ અહીં ગ્રહણ કરવાના નથી, પરન્તુ 'निरुपक्लिष्टस्य' રોગરહિત અથવા તો તંદુરસ્ત વ્યક્તિના જ ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસ અહીં ગ્રહણ કરવાના છે આ રીતે પ્રસન્નચિત્ત તરુણ અને તંદુરસ્ત વ્યક્તિના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસના કાળને 'પ્રાણ' કહે છે

अर्थः—

यहां (श्री महावीर स्वामीके शासनमें) प्रथम गणधर इन्द्रभूति (श्री गौतमस्वामी) हैं, फिर दूसरे अग्निभूति हैं और तीसरे वायुभूति हैं बाद चौथे व्यक्तस्वामी हैं पांचमें श्री सुधर्मास्वामी हैं ॥ २२ ॥

मूलम्

मंडियमोरियपुत्ते, अकंपिए चेव अयलभाया य ।
मेयज्जे य पहासे गणहरा हुंति वीरस्स ॥ २३ ॥

छाया—

मण्डित-मौर्यपुत्रावकम्पितश्चैवाचल भ्राता च।
मेतार्यश्च प्रभासो गणधराः सन्ति वीरस्य ॥ २३ ॥

अर्थः—

छट्ठे मण्डित और सातमे मौर्यपुत्र गणधर हैं और ऐसे ही आठमे अकम्पित और नवमे अचलभ्राता गणधर हैं । दशवे मेतार्यस्वामी और ग्यारवे प्रभासस्वामी ये सब श्री महावीरस्वामी के गणधर हैं ॥ २३ ॥

मूलम्

निव्वुइपह सासणय, जयइ सया सव्वभाव देसणय ।
कुसमय मय नासणय, जिणिंदवर वीर सासणय ॥ २४ ॥

छाया—

निर्वृतिपथ शासनकं, जयति सदा सर्वभाव देशनकम् ।
कुसमय मद नाशनकं, जिनेन्द्रवरवीरशासनकम् ॥२४॥

अर्थ—

मोक्षमार्ग का शासक सबपदार्थों का उपदेशक और कुसिद्धान्तों के अहङ्कार को नष्ट करने वाला जिनेन्द्रोंमें श्रेष्ठ श्री महावीर स्वामी का शासन सर्वोत्कर्ष से सदा विराजता है ॥२४॥

छाया—

त्रिसमुद्राख्यातकीर्तिं, द्वीपसमुद्रेषु गृहीत [पेयाल्म्] प्रमाणम् ।
वन्दे आर्यसमुद्रम्, अक्षुभितसमुद्रगम्भीरम् ॥२९॥

अर्थः—

मैं पूर्वदक्षिण और पश्चिम इन तीन समुद्रपर्यन्त ख्यात कीर्तिवाले अनेक द्वीप और समुद्र के विषयमें इन के प्रमाण के जानकर अर्थात् द्वीपसमुद्रप्रज्ञप्तिज्ञाता अक्षुभित–क्षोभ रहित स्थिर समुद्र के समान गम्भीर श्री आर्यसमुद्राचार्यजी को वन्दन करता हूँ। ये आर्य समुद्र जी–शाण्डिल्यजी के शिष्य थे ॥ २९ ॥

मूलम्

१ २ ३ ५ ४
भणग करग झरग, प्रभावग णाणदसणगुणाण ।
९ ८ ६ ७
वदामि अज्जमगु, सुयसागरपारग धीर ॥ ३० ॥

छाया—

भाणकं कारकं स्मारकं, प्रभावकं ज्ञानदर्शनगुणानाम् ।
वन्दे आर्यमङ्गु, श्रुतसागरपारकं धीरम् ॥३०॥

अर्थ —

मैं कालिक आदि सूत्रों के पाठक [पढनेवाले] सूत्रोक्तक्रियाकलाप के कारक [करनेवाले] स्मारक -धर्मके ध्यायक (ध्यान करनेवाले) इसी कारण से ज्ञान दर्शन और उपलक्षणतया चारित्ररूप गुणों के प्रभावक [प्रदीप्तकरने वाले] शास्त्र रूप समुद्र के पारङ्गत और धीर [विकार कारण प्राप्त होने पर भी अक्षुब्धचित्तवाले] श्री आर्यमङ्गु–नामक आचार्य को वन्दन करता हुँ, ये आर्यमङ्गुजी श्री आर्यस-मुद्रजीके शिष्य थे ॥३०॥

मूलम्

२ १ ३ ७ ४ ५ ६
वदामि अज्जधम्म, तत्तो वदे य भद्दगुत्त च ।
८ ९ १२ १० ११
तत्तो य अज्जवइर, तवनियमगुणेहिं वइरसम ॥ ३१ ॥

छाया—

एलापत्यसगोत्र, वन्दे महागिरिं सुहस्तिनञ्च ।
ततः कौशिकगोत्र, बहुलस्य सदृग्वयस वन्दे ॥२७॥

अर्थ—

मैं एलापत्य गोत्र वाले श्रीमहागिरि और श्रीसुहस्त्याचार्यको वंदन करता हूँ, उसके बाद कौशिक गोत्र [विश्वामित्र गोत्रोत्पन्न] श्री बहुलमुनिके समान-वयवाले बलिस्सहजी को वन्दन करता हु । इनम श्रीमहागिरिजी श्रीस्थूलभद्रजी के शिष्य थे, और श्रीसुहस्तीजी भी श्रीस्थूलभद्रजी के ही शिष्य थे, श्रीमहागिरिजी के श्री बहुलजी और श्री बलिस्सहजी ये दो प्रधान शिष्य थे ॥२७॥

मूलम्

१ २ ३ ७ ८ ५ ६
हारियगुत्त साइं च, वंदिमो हारियं च सामज्जं ।
११ ८ ९ १०
वंदे कौसियगोत्त, संडिल्लं अज्जजीय धरं ॥ २८ ॥

छाया—

हारीतगोत्र स्वीर्ति च, वन्दामहे हारीत च श्यामार्यम् ।
वन्दे कौशिकगोत्रं, शाण्डिल्यमार्यजीतधरम् ॥२८॥

अर्थः—

हम हारीतगोत्र श्री स्वात्याचार्य और हरीतगोत्र श्री श्यामार्यजी को वन्दन करता हु, मैं कौशिकगोत्र श्री शाण्डिल्याचार्य और श्रीआर्यजीतधराचार्यजी को वन्दन करता हुं, इनमें श्री स्वातिजी बलिस्सहजी के शिष्य थे, श्यामार्य श्रीस्वातिजी के शिष्य थे, किसीने श्यामार्य श्री शाण्डिल्यजी काही आर्यजीतधर यह विशेषण लगाकर वन्दन कहा है, उसका अर्थ—"मर्यादादर्शक सूत्रधारक है ॥२८॥

मूलम्

१ २ ३
तिसमुद्दखायकित्तिं, दीवसमुद्देसु गहिय पेयालं ।
६ ५ ४
वंदे अज्जसमुद्द, अक्खुभिय समुद्द गभीरं ॥ २९ ॥

अर्थ —

में सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्शन, च से सम्यक् चारित्र, तप और विनय में सदा उद्यत (अप्रमादी) रागद्वेष रहित होने के कारण सदा मध्यस्थभाववाले आर्यश्री नन्दिल नामक क्षपण (तपस्वी) को मस्तक से वन्दन करता हुँ। श्री नन्दिलजी श्री आर्यमङ्गुजी के शिष्य थे ॥३३॥

मूलम्

५ ३ ४ २
वड्ढउ वायगवंसो, जसवंतो अज्जनागहत्थीण ।
१
वागरण करणभंगिय, कम्मप्पयडीपहाणाण ॥ ३४ ॥

छाया—

वर्द्धतां वाचकवंशो, यशोवंश आर्यनागहस्तिनाम् ।
व्याकरण करण भाङ्गिक–कर्मप्रकृतिप्रधानानाम् ॥ ३४ ॥

अर्थ —

व्याकरण, करण (ज्योतिष), भङ्गजाल और कर्मप्रकृति आदि की प्ररूपणा में सर्वश्रेष्ठ श्री आर्य नागहस्ती आचार्य की शिष्य परम्परा और यशपरम्परा सर्वदा बढे ॥ ३४ ॥

मूलम्

१ २
जच्चंजणधाउ समप्पहाण, मुद्दिय कुवलयनिहाण ।
५ ४ ३
वड्ढउ वायगवंसो, रेवइणक्खत्तणामाण ॥ ३५ ॥

छाया—

जात्याञ्जन धातु समप्रमाणां, मृद्वीका कुवलयनिभानाम् ।
वर्द्धतां वाचकवंशो, रेवतीनक्षत्रनाम्नाम् ॥ ३५ ॥

छाया—

वन्दे आर्यधर्म, ततो वन्दे च भद्रगुप्तं च।
ततश्चार्यवज्र, तपोनियमगुणैर्वज्र समम् ॥३१॥

अर्थः—

मैं श्री आर्य धर्मनामक आचार्य को वन्दन करता हूँ, और उसके बाद श्री भद्रगुप्त नामक आचार्य को वन्दन करता हूँ, और उसके बाद तप नियम आदि गुणों से वज्र के समान बलवान् श्री आर्यवज्रस्वामी को वन्दन करता हुँ ॥३१॥

मूलम्

७ ६ ५
वंदामि अज्जरक्खियं, खवणे रक्खिय चारित्त सव्वस्से।
२ ३ ४ १
रयणकरण्डगभूओ, अणुओगो रक्खिओ जेहिं ॥ ३२ ॥

छाया—

वन्दे आर्य रक्षित क्षपणान् रक्षित चारित्र सर्वस्वान्।
रत्न करण्डक भूतोऽनुयोगो रक्षितो यैः ॥ ३२ ॥

अर्थः—

मैं जिन्होंने रत्नमय पेटी के समान अनुयोग की उन चारित्र (सयम रूप सर्वस्व की) भूतकालमें रक्षा करने वाले श्री आर्य रक्षित क्षपण (तपस्वी) को वन्दन करता हुँ ॥३२॥

मूलम्

१ २ ३ ४ ५ ६
नाणम्मि दंसणम्मि य, तव विणए णिच्चकाल मुज्जुत्तं।
८ ९ १० ११ ७
अज्ज नंदिल खवणं, सिरसा वंदे पसण्णमणं ॥ ३३ ॥

छाया—

ज्ञाने दर्शने च, तपो विनये नित्यकालमुद्युक्तम्।
आर्य नन्दिल क्षपण, शिरसा वन्दे प्रसन्नमनसम् ॥३३॥

अर्थ —

मैं सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्शन, च से सम्यक् चारित्र, तप और विनय में सदा उद्यत (अप्रमादी) रागद्वेष रहित होने के कारण सदा मध्यस्थभाववाले आर्यश्री नन्दिल नामक क्षपण (तपस्वी) को मस्तक से वन्दन करता हूं। श्री नन्दिलजी श्री आर्यमङ्गुजी के शिष्य थे ॥३३॥

मूलम्

५ ३ ४ २
वड्ढउ वायगवंसो, जसवंसो अज्जनागहत्थीण ।
१
वागरण करणभंगिय, कम्मप्पयडीपहाणाणं ॥ ३४ ॥

छाया—

वर्द्धतां वाचकवंशो, यशोवंश आर्यनागहस्तिनाम् ।
व्याकरण करण भाङ्गिक–कर्मप्रकृतिप्रधानानाम् ॥ ३४ ॥

अर्थ —

व्याकरण, करण (ज्योतिष), भङ्गजाल और कर्मप्रकृति आदि की प्ररूपणा में सर्वश्रेष्ठ श्री आर्य नागहस्ती आचार्य की शिष्य परम्परा और यशपरम्परा सर्वदा बढे ॥ ३४ ॥

मूलम्

१ २
जच्चंजणधाउ समप्पहाण, मुद्दिय कुवलयनिहाण ।
५ ४ ३
वड्ढउ वायगवंसो, रेवइणक्खत्तणामाण ॥ ३५ ॥

छाया—

जात्याञ्जन धातु समप्रभाणां, मृद्वीका कुवलयनिभानाम् ।
वर्द्धतां वाचकवंशो, रेवतीनक्षत्रनाम्नाम् ॥ ३५ ॥

अर्थः—

श्रेष्ठ कान्तिमान काले मणिके सदृश वर्णवाले तथा पकि द्राक्षा के समान काले वर्णवाले और नीलकमल के समान नील शरीर वर्णवाल रेवती नक्षत्र नामक आचार्यका वाचकवंश बढे । ये श्री रेवती नक्षत्रजी श्री आर्यनागहस्तीजीके शिष्य थे ॥ ३५ ॥

मूलम्

अयलपुरा णिक्खंते, कालियसुय आणुओगिए धीरे ।
बंभद्दीवगसीहे, वायगपयमुत्तम पत्ते ॥ ३६ ॥

छाया—

अचलपुरानिष्क्रान्तान् कालिकश्रुतानुयोगिकान् धीरान् ।
ब्रह्मदीपकसिंहान्, वाचकपदमुत्तम प्राप्तान् ॥ ३६ ॥

अर्थः—

मैं अचलपुर से निष्क्रान्त (प्रव्रजित) कालिकसूत्ररूप शास्त्रके अनुयोग (व्याख्या) के ज्ञाता धीर उत्तमवाचकपदप्राप्त ब्रह्मदीपकी शाखासे उपलक्षित श्री सिंहाचार्यको वन्दन करता हूं । ये रेवति नक्षत्राचार्यके शिष्य थे ॥ ३६ ॥

मूलम्

जेसिं इमो अणुओगो, पयरइ अज्जावि अड्ढभरहम्मि ।
बहुनयरनिग्गयजसे, ते वंदे खंदिलायरिए ॥ ३७ ॥

छाया—

येषामयमनुयोग प्रचरत्यद्याप्यर्धभरते ।
बहुनगरनिर्गतयशसः, तान् वन्दे स्कन्दिलाचार्यान् ॥ ३७ ॥

अर्थ —

मैं जिनका यह (इस समय में उपलभ्यमान) अनुयोग अर्द्धभरत (भरतक्षेत्र के अर्ध—दक्षिण भरतक्षेत्र) में आज भी प्रचलित है अनेक नगरोंमें अभ्युदित प्रसृत

यशवाले उन श्रीस्कन्दिलाचार्य को वन्दन करता हूं, ये श्रीसिंहाचार्य के शिष्य थे ॥ ३७ ॥

मूलम्

१ २ ४
तत्तो हिमवतमहत–विक्कमे धिइपरक्कममणंते ।
५ ६ ८ ७
सज्झायमणतधरे, हिमवते वंदिमो सिरसा ॥ ३८ ॥

छाया--

ततो हिमवन्महाविक्रमान् अनन्तधृतिपराक्रमान् ।
अनन्तस्वाध्यायधरान्, हिमवतो वन्दे शिरसा ॥ ३८ ॥

अर्थ.—

मैं उन (श्रीस्कन्दिलाचार्य) के बाद हिमालयपर्वतके समान बहुत क्षेत्रों में विहार करनेवाले अपरिमित धैर्यपराक्रमवाले और अर्थ की दृष्टिसे अपरिमित स्वाध्यायको धारण करनेवाले श्री हिमवदाचार्य को शिर (मस्तक) से वन्दन करता हूं। ये श्री स्कन्दिलाचार्य के शिष्य थे ॥ ३८ ॥

मूलम्

१ २ ५ ४ ३
कालियसुयअणुओगस्स, धारए धारए य पुव्वाणं ।
६ ८ ७
हिमवतखमासमणे, वंदे णागज्जुणायरिए ॥ ३९ ॥

छाया—

कालिकश्रुतानुयोगस्य, धारकान् धारकांश्च पूर्वाणाम् ।
हिमवत्क्षमाश्रमणान्, वन्दे नागार्जुनाचार्यान् ॥ ३९ ॥

अर्थ —

मैं कालिकश्रुतके अनुयोग (व्याख्या) के धारण करनेवाले और उत्पाद आदि पूर्वो के धारक श्री हिमवत् नामके क्षमाश्रमण और श्रीनागार्जुनाचार्य को वन्दन करता हूं, यहां भी हिमवदाचार्य का वन्दन दुहराया गया है, श्री हिमवदाचार्यके शिष्यश्री नागार्जुनाचार्य हुए ॥ ३९ ॥

मूलम्

१ २ ३ ४
मिउमद्दवसपन्ने, अणुपुव्वि वायगत्तण पत्ते ।
५ ६ ७
ओहसुयसमायारे, नागज्जुणवायए वदे ॥ ४० ॥

छाया—

मृदुमार्दवसम्पन्नान्, आनुपूर्व्या वाचकत्व प्राप्तान् ।
ओघश्रुतसमाचारान् नागार्जुनवाचकान् वन्दे ॥ ४० ॥

अर्थ—

मै अतीव कोमलता गुणसे सम्पन्न, क्रमसे वाचकपद प्राप्त और ओघश्रुत (उत्सर्ग-विधिमार्ग) के सम्यक् प्रकारसे आचरण करनेवाले श्रीनागार्जुनाचार्य को वन्दन करता हू ॥ ४० ॥

मूलम्—

८ ९ १० १ २
गोविंदाण पि नमो, अणुओगे विउलधारणिंदाण ।
६ ३ ४ ५
णिच्च खंतिदयाण परूवणे दुल्लभिंदाण ॥ ४१ ॥

छाया—

गोविन्देभ्योऽपि नम , अनुयोगे विपुलधारणेन्द्रेभ्यः ।
नित्यं क्षान्तिदयानां, प्ररूपणे इन्द्रदुर्लभेभ्य ॥ ४१ ॥

अर्थः—

अनुयोगकी अधिक धारण रखनेवालों में इन्द्रके समान, क्षमा और दया गुणों की प्ररूपणामें इन्द्रों के भी सदा दुर्लभ श्रीगोविन्द नामक आचार्य को भी मेरा नमस्कार हो ॥ ४१ ॥

मूलम्

१ २ ८ ४ ३ ५
तत्तो य भूयदिन्न निच्च तवसजमे अनिव्विण्णं ।
६ ९ ७
पडियजणसम्माण, वदामो सजमविहिण्णु ॥ ४२ ॥

छाया—

ततश्च भूतदिन्न, नित्य तप सयमेऽनिर्विण्णम् ।
पण्डितजनसमान्य, वन्दामहे सयमविधिज्ञम् ॥ ४२ ॥

अर्थ —

उसके बाद हम तपस्या और सयममें सदा ग्लानिरहित तथा पण्डितजनों के खूब माननीय और सयमविधिके जाननेवाले श्रीभूतदिन्ननामक आचार्य को वन्दन करते हैं ॥ ४२ ॥

मूलम्

वरकणगतवियचपग–विमउलवरकमलगब्भसरिवन्ने[2] ।
भविजणहियय[3]दइए, दयागुण[4]विसारए[5] धीरे ॥ ४३ ॥
अड्ढभरह[6]प्पहाणे, बहुविहसज्झायसुमुणिय[7]पहाणे ।
अणुओगिय[8]वरवसभे, नाइलकुलवसनदि[9]करे ॥ ४४ ॥
भूयहियप्प[10]गब्भे[14], वदे[1]ह भूयदिन्नमायरिए ।
भवभयवुच्छेय[11]करे, सीसे[13] नागज्जुणरिसीण[12] ॥४५॥ (विसेसय)

छाया—

वरतप्तकनकचम्पक–विमुकुलवरकमलगर्भसदृग्वर्णान् ।
भविकजनहृदयदयितान्, दयागुणविशारदान् धीरान् ॥ ४३ ॥
अर्द्धभरतप्रधानान् सुविज्ञातबहुविधस्वाध्यायप्रधानान् ।
अनुयोजितवरवृषभान्, 'नागिल' कुलवंशनन्दिकरान् ॥ ४४ ॥
भूतहितप्रगल्भान्, वन्देऽहं भूतदिन्नाचार्यान् ।
भवभयव्युच्छेदकरान्, शिष्यान् नागार्जुनर्षीणाम् ॥४५॥ (विशेषकम्)

अर्थ —

तप्त (तपाया हुआ) कनक (सुवर्ण) तथा चम्पापुष्प, विकसित उत्तमकमलगर्भ (अन्दरके भाग) के समान वर्णवाले, भव्यजनों के हृदयके प्रिय तथा दयारूप गुण के स्वय धारण करने में औरों को भी धारण कराने में विशारद (निपुण) तथा धीर, भरतक्षेत्र के दक्षिणार्द्ध भागमें प्रधान (श्रेष्ठ), तथा अनेक प्रकारके आचाराङ्ग आदि शास्त्रके स्वाध्याय को अच्छी तरहसे जाननेवाले, तथा अनेक पुरुष श्रेष्ठ साधुओं को स्वाध्याय मे लगानेवाले, नागिलकुल-नामक वशको समृद्ध करनेवाले, प्राणियों के कल्याण करनेमें निर्भीक, और भव (जन्ममरणरूप ससार) के भयको मिटानेवाले नागार्जुनऋषि के शिष्य श्री भूतदिन्नाचार्यको वन्दन करता हू ॥ ४३–४५ ॥

मूलम्

सुमुणियनिच्चानिच्च, सुमुणियसुत्तत्थधारय वदे ।
सब्भावुब्भावणया, तत्थ लोहिच्चणामाण ॥ ४६ ॥

छाया—

सुज्ञातनित्यानित्य, सुज्ञातसूत्रार्थधारकं वन्दे ।
सद्भावोद्भावनया, तथ्य लौहित्यनामानम् ॥ ४६ ॥

अर्थ —

मै, नित्य और अनित्य पदार्थों को अच्छी तरह से जाननेवाले, सूत्रार्थों को अच्छी तरहसे धारण करनेवाले, तथा सद्भाव (यथावस्थित विद्यमान पदार्थ) की उद्भावना (प्रकाशना) से तथ्य-(सत्य-पदार्थ तत्त्वों को यथार्थ प्रति पादन करने के कारण सत्यार्थभाषी) श्रीलौहित्य नामक आचार्य को वन्दन करता हू ॥ ४६ ॥

मूलम्—

अत्थमहत्थखाणिं, सुसमणवक्खाणकहणनिव्वाणिं ।
पयईए महुरवाणिं, पयओ पणमामि दूसगणिं ॥ ४७ ॥

छाया—

अर्थमहार्थखनिं, सुश्रवणव्याख्यानकथननिर्वाणिनम् ।
प्रकृत्या मधुरवाणीक, प्रयतः प्रणमामि दूष्यगणिनम् ॥ ४७ ॥

अर्थः—

मै अर्थ (साधारण अर्थ) महार्थ (विशिष्ट अर्थ) खनि (आकर–खान) सुश्रवण (अच्छा श्रवणवाला – कर्णप्रिय) व्याख्यान और पृष्ट विषयों के कथन (उत्तर देने) में शान्तचित्त वाले और स्वभावसे मधुरभाषी श्री दूष्यनामकगणी (आचार्य) को यतनापूर्वक वन्दन करता हू ॥४७॥

मूलम्

तवनियमसच्चसंजम–विणयज्जवखंतिमद्दवरयाणं ।
सीलगुणगद्दियाणं, अणुओगजुगप्पहाणाणं ॥ ४८ ॥
सुकुमालकोमलतले, तेसिं पणमामि लक्खणपसत्थे ।
पाए पावयणीणं, पडिच्छयसयएहिं पणिवइए ॥४९॥

छाया—

तपोनियमसत्यसंयम,–विनयार्जवक्षान्तिमार्दवरतानाम् ।
शीलगुणगर्वितानाम्, अनुयोगयुगप्रधानानाम् ॥ ४८ ॥
सुकुमारकोमलतलान्, तेषां प्रणमामि लक्षणप्रशस्तान् ।
पादान् प्रवचनिनां, प्रतीच्छकशतकैः प्रणिपतितान् ॥ ४९ ॥

अर्थः—

मै तपस्या, नियम, सत्य, संयम, विनय, सरलता, क्षमा और कोमलता में रत (संलग्न–लगे हुए), शील (सदाचार) रूप गुण से गर्वित–सम्पन्न, अनुयोग (व्याख्यान) में युगप्रधान (युगप्रधान–पदप्राप्त) प्रशस्तप्रवचनसम्पन्न, (श्री–दूष्यगणी) के परम कोमलतलवाले, लक्षणों से प्रशस्त (सुलक्षण) और सैकडों प्रतीच्छकों (सूत्र और सूत्रार्थों के ग्रहण करनेवाले शिष्यों) से प्रणिपतित (अभिवन्दित) चरणों को नमस्कार करता हूं ॥ ४८–४९ ॥

मूलम्—

२ १ ५ ३ ४
जे अन्ने भगवते कालियसुयअणुओगिए धीरे।
६ ८ ७ ९ १० ११
ते पणमिऊण सिरसा, नाणस्स परूवणं वोच्छं ॥ ५० ॥

छाया—

येऽन्ये भगवन्त: कालिकश्रुतानुयोगिनो धीराः।
तान् प्रणम्य शिरसा, ज्ञानस्य प्ररूपणां वक्ष्ये ॥ ५० ॥

अर्थः—

मैं पूर्वोक्त आचार्यों से अतिरिक्त जो आचार्य कालिकश्रुत के व्याख्यान करनेवाले, धीर और भगवान् (ऐश्वर्य सम्पन्न) हैं, उन्हें मस्तक से प्रणाम कर ज्ञान की प्ररूपणा करूंगा, अर्थात् ज्ञानविषयक रचना करूंगा। इस लेख से यह बात स्पष्ट होती है कि नंदीसूत्र देवर्द्धिगणीने नहीं रचा है, उन्होंने किसी अन्य ज्ञानविषयक ग्रंथ की रचना की है। इसका खुलासा इसी नदीसूत्र की टीका में किया गया है। जिज्ञासु वहां से देख लें ॥ ५० ॥

॥ इति स्थविरावली सम्पूर्णा ॥

श्री-नन्दीसूत्रम्

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥

ॐ

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-
महाराजविरचित-ज्ञानचन्द्रिका-टीका-समलङ्कृतम्-

श्री-नन्दीसूत्रम् ।

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

(मालिनी-छन्दः)

शिवसरणिविधानं जीवरक्षैकतानं,
सुरनरकृतगानं केवलोद्भासमानम् ।
प्रशमरसनिदानं ज्ञानदानप्रधानं,
परमसुखनिधानं नौम्यहं वर्धमानम् ॥ १ ॥

करणचरणधारं प्राप्तपूर्वाब्धिपारं,
शुभतरगुणधारं प्राप्तसंसारपारम् ।
कलितसकललब्धिं लब्धविज्ञानसिद्धिं,
गणधरमभिरामं गौतमं तं नमामि ॥ २ ॥

(अनुष्टुप्-वृत्तम्)

श्रीसुधर्मा महावीर-लब्धरत्नोज्ज्वलो गणी ।
निबबन्ध तदुक्तार्थं, नमस्तस्मै दयालवे ॥ ३ ॥

(पृथ्वी-छन्दः)

सगुप्तिसमितिं समां, विरतिमादधानं सदा,
क्षमावदखिलक्षमं, कलितमञ्जुचारित्रकम् ।
सदोर-मुखवस्त्रिका-विलसिताननेन्दुं शुभं,
प्रणौमि धिषणार्णवं, गुरुममुं भवाब्धौ प्लवम् ॥ ४ ॥

(अनुष्टुप्-वृत्तम्)

जैनीं सरस्वतीं नत्वा, नन्दीसूत्रार्थदर्शिका ।
घासीलालेन मुनिना, क्रियते ज्ञानचन्द्रिका ॥ ५ ॥

हिन्दीभाषानुवाद।

मङ्गलाचरणका अर्थ—

(शिवसरणिविधानम्) मुक्तिमार्गके प्रणेता (जीवरक्षैकतानम्) जीवोंके अद्वितीय रक्षक (सुरनरकृतगानम्) देव एव मनुष्योंद्वारा स्तुत (केवलोद्भासमानम्) केवलज्ञानसे सदा प्रकाशित, (प्रशमरस निदानम्) प्रशमरसके स्रोत (ज्ञानदानप्रधानम्) अपनी दिव्य देशना-द्वारा मनुष्यों के लिये सम्यक्ज्ञानके दाता, तथा-(परमसुखनिधानम्) अव्याबाध सुखके भण्डार ऐसे (वर्धमान नमामि) वर्धमान प्रभुको मैं मस्तक झुका कर नमस्कार करता हूँ ॥

भावार्थ—टीकाकार ने इस श्लोकद्वारा मोक्षमार्गके प्रणेता, जीवोंको अभयके दाता, देव एव मनुष्योंद्वारा सदा स्तूयमान, केवलज्ञानरूप प्रखर प्रभासम्पन्न, प्रशम रसके अभिनेता ससारी प्राणियोंके लिये आत्म-ज्ञानरूप दिव्यनिधिके दाता, एव परमसुखके एक निधान, ऐसे वर्धमान स्वामीको नमस्कार किया है। इसमें प्रायः सभी विशेषण अन्ययोग-

---

ગુજરાતી ભાષાનુવાદ

મંગળાચરણનો અર્થ—

(शिवसरणिविधानम्) મુક્તિમાર્ગના પ્રણેતા (जीवरक्षैकतानम्) જીવોના અજોડ રક્ષક (सुरनरकृतगानम्) દેવો અને મનુષ્યોદ્વારા જેની સ્તુતિ થાય છે એવા (केवलोद्भासमानम्) કેવળજ્ઞાનથી સદા પ્રકાશિત, (प्रशम रसनिदानम्) શાન્તરસનુ ઝરણુ, (ज्ञानदानप्रधानम्) પોતાની દિવ્ય દેશના દ્વારા મનુષ્યોને માટે સમ્યક્‌જ્ઞાનના દાતા, તથા (परमसुखनिधानम्) અપાર સુખના ભડાર એવા (वर्धमान नमामि) વર્ધમાન પ્રભુને હુ માથુ નમાવીને નમન કરૂ છુ

ભાવાર્થ—ટીકાકારે આ શ્લોક-દ્વારા મોક્ષમાર્ગના પ્રણેતા, જીવોને અભય દેનાર, દેવો તથા મનુષ્યો દ્વારા સદા જેની સ્તુતિ થાય છે એવાં, કેવળ જ્ઞાનરૂપ, મહાન, પ્રભાયુક્ત, શાન્ત રસના અભિનેતા, સસારમાં રહેતા પ્રાણી ઓને માટે આત્મજ્ઞાનરૂપી દૈવી ભડારના દાતા અને પરમ સુખનુ એક જ નિધાન એવા વર્ધમાન સ્વામીને પ્રણામ કર્યા છે તેમાં મોટે ભાગે બધાં વિશે

व्यवच्छेदपरक हैं । "शिवसरणिविधान" इस पदसे जो ऐसा मानते हैं कि जीवात्मा परमात्मा नहीं बन सकता है, ऐसे मीमांसक आदि मतका व्युदास किया है। आत्मा ही जीवन्मुक्त परमात्मा बन परमात्मा बननेका भव्य जीवोंको उपदेश दे कर स्वयं सिद्धिगतिका नेता बन जाता है। "जीवरक्षैकतान" इस पद द्वारा जो ऐसा मानते हैं कि 'मनुष्यके उपयोगके लिये ही मनुष्यसे अतिरिक्त शेष प्राणियों का निर्माण हुवा है अतः स्वेच्छानुसार मनुष्य इनका अपने लिये उपयोग कर सकता है' ऐसी मान्यताको दूर करते हुए यह बतलाया है कि प्रभुका आदेश संसारके समस्त एकेन्द्रियादिक जीवोंके रक्षण करने का है, उनकी दृष्टिमें ऐसा अनुचित पक्षपात नहीं है। "सुरनरकृतगानं" इस पदसे यह सूचित होता है कि जो प्राणिमात्रके रक्षक होते हैं वे ही देव और मनुष्योंके स्तुतिपात्र होते हैं, अन्य नहीं। "केवलोद्भासमानम्" इस पद द्वारा वैशेषिक आदि मतकी मान्यता निरस्त की है। उनकी ऐसी कल्पना है कि-'ज्ञान आत्माका स्वभाव नहीं, तथा बुद्ध्यादिक नौ गुणोंके नाशसे ही मुक्ति होती है।' इस पर ऐसा यहां कहा गया है कि ज्ञान आत्माका स्वभाव है और यही ज्ञान ज्ञानावर-

પદો અન્યયોગવ્યવચ્છેદ વાળા છે "शिवसरणिविधान" આ પદથી જે એવું માને છે કે જીવાત્મા પરમાત્મા બની શકતો નથી, એવાં મીમાંસક વગેરે મતનું ખંડન કર્યું છે આત્મા જ જીવન્મુક્ત પરમાત્મા બનીને ભવ્ય જીવોને પરમાત્મા બનવાનો ઉપદેશ દઈને પોતે સિદ્ધગતિનો નેતા બની જાય છે "जीवरक्षैकतान" આ પદ દ્વારા જે એવું માને છે કે "મનુષ્યના ઉપયોગને માટે જ મનુષ્ય સિવાયના બાકીના પ્રાણીઓનું નિર્માણ થયું છે તેથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મનુષ્ય તેમને પોતાને માટે ઉપયોગ કરી શકે છે" એવી માન્યતાને દૂર કરીને એ બતાવાયું છે કે "પ્રભુનો આદેશ સંસારના સર્વ એકેન્દ્રિય વગેરે જીવોનું રક્ષણ કરવાનો છે તેમની દૃષ્ટિએ એવો અયોગ્ય પક્ષપાત નથી" "सुरनरकृतगान" આ પદથી એ સૂચિત થાય છે કે જે પ્રાણીમાત્રના રક્ષક હોય છે તેઓ જ દેવો તથા મનુષ્યોની સ્તુતિને પાત્ર હોય છે બીજા નહીં "केवलोद्भासमानम्" આ પદ દ્વારા વૈશેષિક વગેરે મતની માન્યતાનું ખંડન કર્યું છે તેમની એવી કલ્પના છે કે "જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ નથી, તથા બુદ્ધિ વગેરે નવ ગુણોના નાશથી જ મોક્ષ હોય છે" તે બાબતમાં અહીં એવું કહેવાયું છે કે જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ છે-અને એજ જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય

णीय कर्मके अभावमें सर्वथा निर्मल हो कर केवलज्ञानरूप परिणत हो जाता है। नैयायिकोंने २१ इक्कीस प्रकारके दुःखोंके साथ सुखका भी मुक्तिमें अभाव माना है, अतः इस मान्यताको हटानेके लिये "परम-सुखनिधानम्" यह विशेषण दिया गया है ॥ १ ॥

(करणचरणधारम्) करणसत्तरी एवं चरणसत्तरी को धारण करनेवाले (सर्वपूर्वाब्धिपारम्) ग्यारह अंग एवं चौदह पूर्वरूप समुद्रके पारगामी (शुभतरगुणधारम्) शुभतर सम्यग्दर्शनादिक गुणोंके धारक (प्राप्तसंसारपारम्) संसारके पारको पानेवाले (कलितसकललब्धिम्) सकल लब्धियोंके धारक (लब्धविज्ञानसिद्धिम्) मनःपर्ययज्ञानके धारी ऐसे (अभिरामम्) सर्वोत्तम (तं गोतमं गणधरं नमामि) जगत् प्रसिद्ध गौतम गणधरको मैं नमन करता हूँ।

भावार्थ—इस श्लोकद्वारा वर्धमान भगवान्के प्रसिद्ध गौतम गण-धर को नमस्कार किया है। गौतम गणधर ने करणसत्तरी एवं चरण-सत्तरी के सेवनसे अपने जीवनको बहुत अधिक श्रेष्ठतम बना लिया था। चौदहपूर्वके वे पूर्ण पाठी थे। सम्यग्दर्शनादिक गुणोंकी पूर्ण जागृति

કર્મના અભાવમાં સદા નિર્મળ થઈને કેવળજ્ઞાનના રૂપમાં પરિણમે છે નૈયાયિકોએ એકવીસ પ્રકારના દુઃખોની સાથે સુખનો પણ મુક્તિમાં અભાવ માન્યો છે, તેથી તે માન્યતાનું ખંડન કરવા માટે "परमसुखनिधानम्" એ વિશેષણ મૂક્યું છે ॥ १ ॥

(करणचरणधारम्) કરણસત્તરી અને ચરણસત્તરીને ધારણ કરનાર (सर्वपूर्वाब्धिपारम्) અગીયાર અંગ તથા ચૌદ પૂર્વરૂપ સમુદ્રને પાર જનારા (शुभतरगुणधारम्) શુભતર સમ્યગ્દર્શન વગેરે ગુણો ધારણ કરનારા (प्राप्तसंसारपारम्) સંસારનો પાર પામનારા (कलितसकललब्धिम्) બધી લબ્ધિઓ ધારણ કરનારા (लब्धविज्ञानसिद्धिम्) મનઃપર્યય જ્ઞાન ધરાવનારા એવા (अभिरामम्) સર્વોત્તમ (तं गोतमं गणधरं नमामि) જગત વિખ્યાત ગૌતમ ગણધરને હું નમન કરૂં છું

ભાવાર્થ—આ શ્લોક દ્વારા વર્ધમાન ભગવાનના પ્રસિદ્ધ ગૌતમ ગણધરને નમસ્કાર કરાયાં છે ગૌતમ ગણધરે કરણસત્તરી અને ચરણસત્તરીના સેવનથી પોતાનાં જીવનને અત્યંત શ્રેષ્ઠ બનાવ્યું હતું ચૌદપૂર્વના તેઓ પૂર્ણ પાઠી હતા. સમ્યગ્દર્શન વગેરે ગુણોની પૂર્ણ જાગૃતિથી તેમણે એ જ ભવમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત

से उन्होंने उसी भवसे मुक्ति प्राप्त कर ली थी। सकल लब्धियोंकी एव मन पर्यय ज्ञानकी सिद्धि उन्हें मुक्ति जानेसे पहिले हो चुकी थी ॥२॥

(महावीरलब्धरत्नोज्ज्वलो गणी) श्रमण भगवान् महावीरसे प्राप्त रत्नत्रयसे प्रकाशमान गणधर (श्रीसुधर्मा) श्रीसुधर्मास्वामी ने (तदुक्तार्थे) भगवान्के द्वारा कथित अर्थको सकल जगज्जीवके उपकार के लिये (नियबन्ध) सूत्ररूप से गूथा है। (नमस्तस्मै दयालवे) ऐसे परम उपकारी दयालु श्री सुधर्मास्वामीको मैं नमस्कार करता हू ॥३॥

(समा सगुप्तिसमितिम्) सम्पूर्णरूपसे पाच समिति एव तीन गुप्तियोंका पालन करनेवाले (सदा विरतिम् आदधानम्) सर्वदा सर्वविरति को धारण करनेवाले (क्षमावद् अखिलक्षमम्) पृथ्वीकी तरह सब प्रकारके परीषहोंको सहनेवाले (कलितमञ्जुचारित्रकम्) निरतिचार चारित्रके पालन करनेवाले (अपूर्वबोधप्रदम्) भव्य जीवोंको अपूर्व आत्मबोधको देनेवाले ऐसे (गुरुम्) गुरुदेवको कि जिनका (सदोरमुखवस्त्रिकाविलसिताननेन्दुम्) मुखचन्द्रमंडल सदा सदोरकमुखवस्त्रिकासे सुशोभित होता रहता है, तथा (भववारिधिप्लवम्) ससाररूप समुद्रमें

કરી લીધી હતી સર્વે લબ્ધિયો તથા મન પર્યય જ્ઞાનની સિદ્ધિ તેમને મોક્ષ પામ્યા પહેલા થઈ ચુકી હતી ॥ ૨ ॥

(महावीरलब्धरत्नोज्ज्वलो गणी) શ્રમણ ભગવાન મહાવીર દ્વારા પ્રાપ્ત રત્નત્રયથી પ્રકાશમાન ગણધર (श्रीसुधर्मा) શ્રી સુધર્મા સ્વામીએ (तदुक्तार्थ) ભગવાનદ્વારા કથિત અર્થને જગતના સકળ જીવોના ઉપકારાર્થે (निबबन्ध) સૂત્ર રૂપથી ગૂથેલ છે (नमस्तस्मै दयालवे) એવા પરમ ઉપકારી દયાળુ શ્રી સુધર્મા સ્વામીને હુ નમન કરૂ છુ ॥ ૩ ॥

(समां सगुप्तिसमितिम्) પૂર્ણરૂપે પાચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિને પાળનારા (सदा विरतिम् आदधानम्) સદા સર્વવિરતિને ધારણ કરનારા (क्षमावत् अखिलक्षमम्) પૃથ્વીની જેમ બધા પ્રકારના પરીષહો સહન કરનારા (कलितमञ्जुचारित्रकम्) નિરતિચાર ચારિત્રના પાળનારા (अपूर्वबोधप्रदम्) ભવ્ય જીવોને અપૂર્વ આત્મબોધ દેનારા એવા (गुरुम्) ગુરૂદેવને કે જેનુ (सदोरमुखवस्त्रिकाविलसिताननेन्दुम्) મુખચન્દ્રમડળ હમેશા દોરા સાથેની મુહપત્તીથી સુશોભિત બની રહે છે, તથા (भववारिधिप्लवम्) જે સસારરૂપી

इह खलु भगवत्तीर्थङ्करोपदिष्टमर्थरूपमागममुपादाय गणधराः सूत्ररूपेण जग्रन्थुः। उक्तञ्च–"अत्थं भासइ अरिहा, सुत्तं गथंति गणहरा णिउणा" इत्यादि। तत्र पूर्वापरविरोधरहितानि स्वतःप्रमाणभूतानि द्वात्रिंशत् सूत्राणि सम्प्रति समुपलभ्यन्ते।

डूबते हुए जीवोंके लिये नौका जैसे हैं उनको मैं (प्रणौमि) मस्तक झुका कर नमस्कार करता हूँ ॥ ४ ॥

मैं मुनि घासीलाल (जैनीं सरस्वतीं नत्वा) जिनेन्द्रदेवके मुखचन्द्रसे निर्गत दिव्यदेशनाको नमस्कार करके (नन्दीसूत्रार्थदर्शिका ज्ञानचन्द्रिका क्रियते) नन्दीसूत्रके अर्थको स्पष्ट करनेवाली यह 'ज्ञानचन्द्रिका' नामकी टीका बनाता हूँ ॥ ५ ॥

'इह खलु' इत्यादि—इस कालमें भगवान् तीर्थङ्करोंद्वारा उपदिष्ट अर्थरूप आगमको लेकर गणधरोंने उसका सूत्ररूपसे ग्रथन किया है। अन्यत्र भी यही बात कही गई है—"अत्थ भासइ अरिहा, सुत्तं गंथति गणहरा निउणा" इत्यादि।

अर्हन्त प्रभु अर्थरूपसे सर्व प्रथम आगमकी रचना करते हैं, पश्चात् गणधर उसकी प्ररूपणा सूत्ररूपसे करते हैं। वर्तमान समयमें पूर्वापर विरोधरहित होनेके कारण स्वतःप्रमाणभूत ३२ बत्तीस सूत्र उपलब्ध हैं, वे इस प्रकार हैं—

સાગરમા ડૂબતા જીવોને માટે નૌકાસમાન છે તેમને હું (प्रणौमि) માથુ નમાવીને પ્રણામ કરૂ છુ ॥ ૪ ॥

હું મુનિ ઘાસીલાલ (जैनी सरस्वती नत्वा) જિનેન્દ્ર દેવના મુખચન્દ્ર માથી નીકળેલી દિવ્ય દેશનાને નમન કરીને (नन्दीसूत्रार्थदर्शिका ज्ञानचन्द्रिका क्रियते) નન્દીસૂત્રના અર્થને સ્પષ્ટ કરનારી આ જ્ઞાનચન્દ્રિકા નામની ટીકા બનાવુ છુ ॥ ૫ ॥ 'इह खलु' ઇત્યાદિ

આ કાળમા તીર્થંકર ભગવાનો દ્વારા ઉપદેશાયેલ અર્થરૂપ આગમોને લઈને ગણધરોએ તેની સૂત્રરૂપે ગુથણી કરી છે અન્યત્ર પણ એજ વાત કહેવાઈ છે–"अत्थ भासइ अरिहा, सुत्त गथंति गणहरा निउणा" ઇત્યાદિ

અર્હંત ભગવાન સર્વ પ્રથમ અર્થરૂપે આગમની રચના કરે છે પછી ગણધરો સૂત્રરૂપે તેની પ્રરૂપણા કરે છે વર્તમાન કાળમાં પૂર્વાપરવિરોધ વિનાના હોવાને કારણે સ્વત પ્રમાણભૂત (૩૨) બત્રીસ સૂત્રો ઉપલબ્ધ (પ્રાપ્ત) છે તે નીચે પ્રમાણે છે –

तत्राचाराङ्गादीन्येकादशाङ्गसूत्राणि (११), औपपातिकादीनि द्वादशोपाङ्गसूत्राणि (१२), नन्द्यादीनि चत्वारि मूलसूत्राणि (४) बृहत्कल्पादीनि चत्वारि छेदसूत्राणि (४) आवश्यकसूत्रमेकं (१) चेति [३२]।

तत्र " नन्दीसूत्रनाम्ना प्रसिद्धस्य मूलसूत्रस्य रचयिता देववाचकाचार्यः " इति केचिद् वदन्ति। केचित्तु " स तस्य सङ्कलयिता, न तु रचयिता " इति। एतद् पक्षद्वयमसंगतम्, गणधरसमये देववाचकाचार्यो नासीदिति सर्वसम्मतम्, गणधरकृते समवायाङ्गे (८८ स) भगवतीसूत्रे (८ श, २ उ) राजप्रश्नीयसूत्रे च " जहा नंदीए " इति पाठस्योपलभ्यमानत्वात् नन्दीसूत्रं गणधरसमये विद्यमानमासीदि-

आचाराङ्ग आदि ११ ग्यारह अङ्गसूत्र, औपपातिक आदि १२ बारह उपाङ्गसूत्र, नन्दी आदिक ४ चार मूलसूत्र, बृहत्कल्पादिक ४ चार छेदसूत्र, तथा १ एक आवश्यकसूत्र (३२)।

" मूलसूत्ररूपसे प्रसिद्ध इस नदीसूत्रके रचयिता देववाचक आचार्य हैं " ऐसा कितनेक कहते हैं। कितनेक ऐसा कहते हैं कि " देववाचक आचार्य इस सूत्रके रचयिता नहीं हैं, किन्तु इसके सकलनकर्त्ता हैं " परन्तु यह दोनों धारणाएँ ठीक नहीं हैं, कारण कि गणधरोंके समयमें देववाचक आचार्य नहीं थे, यह तो सर्वविदित ही है। तथा यह नदीसूत्र तो गणधरों के समयमें भी था, क्यों कि गणधरकृत समवायाङ्गसूत्रमें (८८स) भगवतीसूत्रमें (८श २उ) तथा राजप्रश्नीयसूत्रमें " जहा नंदीए " ऐसा पाठ देखनेमें आता है। इस पाठसे गणधरोंके समयमें नन्दीसूत्रका अस्तित्व स्पष्टरूपसे सिद्ध होता है।

આચારાગ વગેરે અગિયાર અગસૂત્ર ૧૧, ઔપપાતિક વગેરે બાર ઉપાગસૂત્ર૧૨, નદી આદિ ચાર મૂલસૂત્ર ૪, બહત્કલ્પાદિક ચાર છેદ સૂત્ર ૪, તથા એક આવશ્યક સૂત્ર (૩૨)

" મૂળસૂત્રરૂપથી પ્રસિદ્ધ આ નન્દીસૂત્રના કર્તા દેવવાચક આચાર્ય છે" એવુ કેટલાક કહે છે કેટલાક એવુ કહે છે કે " દેવવાચક આચાય આ સૂત્રના રચનાર નથી પણ તેનુ સકલન કરનાર છે" પણ આ બન્ને માન્યતાઓ બરાબર નથી, કારણ કે ગણધરેના સમયમા દેવવાચક આચાર્ય હતા નહિ, તે તો સર્વવિદિત જ છે વળી નદીસૂત્ર તો ગણધરોના સમયમા પણ હતુ, કારણ કે ગણધરકૃત સમવાયાગ સૂત્રમા (૮૮ स) ભગવતીસૂત્રમાં (૮શ ૨ ઉ) અને રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમા " जहा नंदीए " એવો પાઠ જોવામા આવે છે, આ પાઠથી ગણધરોના સમયમાં નદીસૂત્રનુ અસ્તિત્વ સ્પષ્ટરૂપે સાબિત થાય છે જો પૂર્વોક્ત

स्यवगम्यते। उक्तपक्षद्वयाङ्गीकारे तु गणधरसमये देववाचकस्यासद्भावेन तत्सङ्कलितस्यापि नन्दीसूत्रस्याभावात् "जहा नंदीए" इति गणधरवाक्यं नोपपद्यते। तन्मते नन्दीसूत्रसकलनं कर्तुमुद्यतस्य देववाचकस्य तत्प्रारम्भसमये–" नाणस्स परूवणं वोच्छं " इति वाक्येन ' नन्दीसूत्र वक्ष्ये ' इत्यर्थो नोपलब्धुं शक्यते। नन्दीसूत्रातिरिक्तेन केनचिद् ग्रन्थान्तरेणापि ज्ञानप्ररूपणा भवितुमर्हति।

अथ ' नन्दीसूत्र '–मित्यस्य कः शब्दार्थः ?, उच्यते–नन्दनं–नन्दी='टुनदि समृद्धौ" इत्यस्माद्धातो " इक्कृष्यादिभ्य " इति वार्तिकेण भावे इक्प्रत्यये, यद्वा

यदि पूर्वोक्त बात ही स्वीकार की जावे तो यह समझने जैसी बात है कि गणधरोंके समयमें देववाचक आचार्यके न होनेसे फिर उनके द्वारा संकलित इस नदीसूत्रका सद्भाव भी कैसे उस समय माना जायगा ? अतः इसके सद्भावके अभावमें " जहा नंदीए " यह गणधरवचन सगत नहीं हो सकता है। तथा ' नन्दीसूत्रके संकलनकर्त्ता देववाचक आचार्य है ' इस मान्यतामें " नाणस्स परूवण वोच्छ " इस वाक्यसे " नन्दीसूत्र वक्ष्ये " यह अर्थ उपलब्ध नहीं हो सकता है, कारण कि नंदीसूत्रातिरिक्त अन्य और भी किसी दूसरे ग्रन्थसे ज्ञानकी प्ररूपणा हो सकती है।

अथ " नन्दीसूत्र " इस पदका क्या अर्थ है यह बात प्रदर्शित की जाती है–"टुनदि " धातु समृद्धि अर्थमें है। इसमें ' टु ' और ' इ ' ये दोनों इत्संज्ञक है। ' नद् 'से " इक्कृष्यादिभ्य " इस सूत्रद्वारा

વાત જ સ્વીકારવામાં આવે તો સમજવા જેવી વાત એ છે કે ગણધરોના સમયમા દેવવાચક આચાર્ય ન થયા હોય તો પછી તેમના દ્વારા સકલિત આ નદીસૂત્રનો સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ) પણ કેવી રીતે એ સમયનો માની શકાય ? તેથી તેના સદ્ભાવના અભાવમા " जहा नंदीए " આ ગણધરનુ વચન સુસગત હોઈ શકે નહી તથા ' નદીસૂત્રનું સકલન કરનાર દેવવાચક આચાર્ય છે' એ માન્યતામા " नाणस्स परूवण वोच्छं" આ વાકયથી નદીસૂત્ર વક્ષ્યે " એવો અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. કારણ કે નદીસૂત્ર સિવાયના બીજા પણ કોઈ ગ્રન્થથી જ્ઞાનની પ્રરૂપણા થઇ શકે છે

હવે " નદીસૂત્ર " એ શબ્દનો શો અર્થ છે તે વાત દર્શાવાય છે— "टुनदि" ધાતુ સમૃદ્ધિના અર્થમા છે તેમાં "टु" અને "इ" એ બન્ને ઇત્સંજ્ઞક છે "नद्"થી " इक् कृष्यादिभ्य " એ સૂત્ર દ્વારા "इक्" પ્રત્યય, તથા "इदितो

"सर्वधातुभ्य इन्" इत्यौणादिकसूत्रेण भावे इन्-प्रत्यये 'इदितोनुम् धातो' इति सूत्रेण नुमागमे नन्दिरिति । ततः "कृदिकारादक्तिन "इति ङीप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे च कृते "यस्येति च " इतीकारलोपे च ' नन्दी ' इतिरूपं भवति । ' नन्दी-हर्ष', प्रमोदः' इति पर्यायाः । पञ्चविधज्ञानं स्वर्गापवर्गसुखजनकमिति नन्दीजनकत्वान्नन्दीत्युच्यते। पञ्चविधज्ञानसूचकत्वादिदं सूत्रं नन्दीसूत्रमुच्यते । तस्येदं श्रीसुधर्मजम्बूसंवादरूप मादिसूत्रम्—' से किं तं नाणं ' इत्यादि ।

' इक् " प्रत्यय, तथा " इदितो नुम् धातो. " इस सूत्रद्वारा ' नुम् ' करने पर " नन्दि " ऐसा शब्द निष्पन्न हो जाता है । अथवा "सर्वधातुभ्य' इन् " इस औणादिक सूत्रसे भावमें ' इन् '-प्रत्यय और ' इदितो नुम् धातोः ' इस सूत्रसे ' नुम् ' होने पर भी " नन्दि " रूप बन जाता है । पश्चात् " कृदिकारादक्तिन " इस सूत्र द्वारा " ङीप् ' तथा " यस्येति च " इस सूत्रद्वारा " इ " का लोप करने पर "नन्दी " ऐसा रूप हो जाता है । " नन्दन-नन्दी=हर्ष " नन्दी-शब्द का अर्थ हर्ष, प्रमोद है। जीवको प्रमोदके जनक मत्यादिक पाच ज्ञान है, क्यों कि स्वर्ग और मोक्षका सुख जीवको मत्यादिक पाच ज्ञानद्वारा ही प्राप्त होता है, अत नन्दी-शब्दसे इन पाच ज्ञानोंकी सूचना करनेवाला होनेसे इस सूत्रका नाम ' नन्दीसूत्र ' ऐसा कहा गया है । इसका यह सर्व प्रथम सूत्र है--—' से किं तं नाणं ' इत्यादि ।

नुम् धातो" એ સૂત્ર દ્વારા "नुम्" કરવાથી "नन्दि" એવો શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અથવા " सर्वधातुभ्य' इन् " એ ઔણાદિક સૂત્રથી ભાવ માં "इन्" પ્રત્યય અને " इदितो नुम् धातोः" આ સૂત્રથી ' नुम् ' થતા પણ "नन्दि" રૂપ બની જાય છે ત્યાર પછી "कृदिकारादक्तिन' આ સૂત્ર દ્વારા "ङीप्" તથા " यस्येति च" એ સૂત્ર દ્વારા "इ" નો લોપ કરવાથી ' नन्दी ' એવું રૂપ થાય છે ' नन्दन नन्दी=हर्ष ' નન્દી શબ્દનો અર્થ હર્ષ, પ્રમોદ છે જીવને પ્રમોદના દેનારા મત્યાદિક પાચ જ્ઞાન છે, કારણ કે સ્વર્ગ અને મોક્ષનુ સુખ જીવને મત્યાદિક પાચ જ્ઞાન દ્વારા જ મળે છે તેથી 'नन्दी' શબ્દ એ પાચ જ્ઞાનનું સૂચક હોવાથી આ સૂત્રનું નામ 'नन्दीसूत्र' કહેવાયુ છે તેનુ આ સર્વ પ્રથમ સૂત્ર છે--'से किं तं नाणं ' ઇત્યાદિ

स्यवगम्यते। उक्तपक्षद्वयाङ्गीकारे तु गणधरसमये देववाचकस्यासद्भावेन तत्सकलितस्यापि नन्दीसूत्रस्याभावात् "जहा नदीए" इति गणधरवाक्यं नोपपद्यते। तन्मते नन्दीसूत्रसकलनं कर्तुमुद्यतस्य देववाचकस्य तत्प्रारम्भसमये-" नाणस्स परूवणं वोच्छ " इति वाक्येन ' नन्दीसूत्र वक्ष्ये ' इत्यर्थो नोपलब्धुं शक्यते। नन्दीसूत्रातिरिक्तेन केनचिद् ग्रन्थान्तरेणापि ज्ञानप्ररूपणा भवितुमर्हति।

अथ ' नन्दीसूत्र '-मित्यस्य कः शब्दार्थ ?, उच्यते-नन्दनं-नन्दी='टुनदि समृद्धौ" इत्यस्माद्धातो. "इक्कृष्यादिभ्य " इति वार्तिकेण भावे इक्प्रत्यये, यद्वा

यदि पूर्वोक्त बात ही स्वीकार की जावे तो यह समझने जैसी बात है कि गणधरोंके समयमें देववाचक आचार्यके न होनेसे फिर उनके द्वारा संकलित इस नंदीसूत्रका सद्भाव भी कैसे उस समय माना जायगा? अत इसके सद्भावके अभावमें "जहा नदीए" यह गणधरवचन सगत नहीं हो सकता है। तथा ' नन्दीसूत्रके संकलनकर्त्ता देववाचक आचार्य है ' इस मान्यतामें "नाणस्स परूवण वोच्छं" इस वाक्यसे "नन्दीसूत्र वक्ष्ये" यह अर्थ उपलब्ध नहीं हो सकता है, कारण कि नदीसूत्रातिरिक्त अन्य और भी किसी दूसरे ग्रन्थसे ज्ञानकी प्ररूपणा हो सकती है।

अथ "नन्दीसूत्र" इस पदका क्या अर्थ है यह बात प्रदर्शित की जाती है-"टुनदि" धातु समृद्धि अर्थमें है। इसमें ' टु ' और ' इ ' ये दोनों इत्संज्ञक है। ' नद् 'से "इक्कृष्यादिभ्यः" इस सूत्रद्वारा

વાત જ સ્વીકારવામા આવે તો સમજવા જેવી વાત એ છે કે ગણધરોના સમયમા દેવવાચક આચાર્ય ન થયાં હોય તો પછી તેમના દ્વારા સકલિત આ નદીસૂત્રનો સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ) પણ કેવી રીતે એ સમયનો માની શકાય ? તેથી તેના સદ્ભાવના અભાવમા "जहा नदीए" આ ગણધરનુ વચન સુસગત હોઈ શકે નહી તથા ' નદીસૂત્રનું સકલન કરનાર દેવવાચક આચાર્ય છે' એ માન્યતામા "नाणस्स परूवण वोच्छ" આ વાકયથી नदीसूत्र वक्ष्ये " એવો અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી કારણ કે નદીસૂત્ર સિવાયના બીજા પણ કોઈ ગ્રન્થથી જ્ઞાનની પ્રરૂપણા થઈ શકે છે

હવે "નદીસૂત્ર" એ શબ્દનો શો અર્થ છે તે વાત દર્શાવાય છે— "टुनदि" ધાતુ સમૃદ્ધિના અર્થમાં છે તેમા "टु" અને "इ" એ બન્ને ઈત્સંજ્ઞક છે "नद्"થી "इक् कृष्यादिभ्यः" એ સૂત્ર દ્વારા "इक्" પ્રત્યય, તથા "इदितो

(१) आभिनिबोधिकज्ञानशब्दार्थ —

'अभि' इति-अभिमुख.-यो वस्तुनो योग्यदेशेऽवस्थानमपेक्षते स इत्यर्थ', तथा 'नि' इति नियत.-इन्द्रियमन. समाश्रित्य तत्तद् विषयमपेक्षते यो बोध. सोऽभिनिबोध ।

उन्हें समझानेके लिये श्री सुधर्मा स्वामी कहते है कि-जिससे वस्तु-स्वरूपका अवधारण-निर्णय होता है यह ज्ञान है। यह ज्ञान आत्मामें ज्ञानावरणीय कर्मके क्षयसे, अथवा क्षयोपशमसे उत्पन्न होता है। आगममें इस ज्ञानके ५ पाच भेद बतलाये गये हैं। ये पाच भेद ज्ञानके मूल भेद है, और इसी अपेक्षा ज्ञान पाच प्रकारका बतलाया गया है। सूत्रमें जो "पन्नत्त" शब्द आया है, उसका तात्पर्य ऐसा है कि तीर्थङ्कर भगवानने स्वय ही ऐसा कहा है। इसीलिये सूत्रकार इस पद द्वारा यह सूचित कर रहे हैं कि तीर्थङ्कर भगवानने ज्ञानमें जो पाच प्रकारता बतलाई है वह इस प्रकार है, यह बात "तं जहा" पदसे समझाई गई है।

अथ 'आभिनिबोधिक ज्ञान' इत्यादि पदोंका विग्रहपूर्वक अर्थ लिखा जाता है—

(१) आभिनिबोधिकज्ञान—

आभिनिबोधिक ज्ञानका अर्थ इस प्रकार है- आभिनिबोधिकरूप जो ज्ञान है उसका नाम आभिनिबोधिक ज्ञान है। आभिनिबोधिक

સમજાવવા માટે શ્રી સુધર્માસ્વામી કહે છે કે જેનાથી વસ્તુસ્વરૂપનુ અવધારણ -નિર્ણય થાય છે તે જ્ઞાન છે એ જ્ઞાન આત્મામા જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયથી અથવા ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે આગમમા એ જ્ઞાનના પાચ ભેદ દર્શાવ્યા છે તે પાંચ ભેદ જ્ઞાનના મૂળ ભેદ છે અને એ જ કારણે જ્ઞાન પાચ પ્રકારનું બતાવ્યુ છે સૂત્રમાં જે 'पन्नत्त' શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે તેનુ તાત્પર્ય એવુ છે કે તીર્થંકર ભગવાને પોતે જ એવુ કહ્યુ છે, તેથી સૂત્રકાર તે પદ દ્વારા એ સૂચિત કરે છે કે તીર્થંકર ભગવાને જ્ઞાનના જે પાચ પ્રકાર બતાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે એ વાત 'त जहा' પદથી સમજાવેલ છે—

હવે "आभिनिबोधिकज्ञान" વગેરે પદોનો વિગ્રહપૂર્વક અર્થ લખવામાં આવે છે:-

(૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાન—

આભિનિબોધિક જ્ઞાનનો અર્થ આ પ્રમાણે છે -આભિનિબોધિકરૂપ જે જ્ઞાન છે તેનુ નામ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે, આભિનિબોધિક જ્ઞાનમા કર્મધારય સમાસ

मूलम्—से किं तं नाणं ? । नाणं पंचविहं पण्णत्तं, तं जहा—आभिणिबोहियनाणं, सुयनाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं, केवलनाणं ॥ सू० १ ॥

छाया—अथ किं तद् ज्ञानम् ? । ज्ञानं पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद् यथा—१ आभिनिबोधिकज्ञानं, २ श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानं, ४ मनःपर्यवज्ञानं, ५ केवलज्ञानम् ॥

टीका—ज्ञानपदार्थस्य तत्त्वं जिज्ञासमानः श्रीजम्बूस्वामी श्रीसुधर्मस्वामिनं पृच्छति—'से किं तं नाणं' इति । अथ किं तज्ज्ञानम् ? 'अथ' इति प्रश्नार्थकः तत्—प्रसिद्धं ज्ञानं किम्=किंस्वरूपम् = हे भदन्त ! ज्ञानस्य स्वरूपं किमस्ति, तत् कृपया वर्ण्यतामित्यर्थः । श्रीसुधर्मा स्वामी जम्बूस्वामिनं प्रत्याह—'नाणं पंचविहं पण्णत्तं' इत्यादि । ज्ञानं—ज्ञप्तिर्वस्तुस्वरूपावधारणमित्यर्थः । ज्ञानावरणीयकर्मक्षयक्षयोपशमजनितो बोधरूप आत्मपर्यायः । तत् पञ्चविधं=पञ्चप्रकारकं मूलभेदापेक्षयेत्यर्थः, प्रज्ञप्तं=प्ररूपितम्, तीर्थङ्करैरित्यर्थः ।

'पण्णत्तं' इति पदेन—'यथा तीर्थकरैः प्रतिबोधितस्तथा कथयामि' इति सूचितम् ।

तद् यथेति । यथा—येन प्रकारेण, तत्—पञ्चविधं भवति, स प्रकारः प्रदर्श्यते—आभिनिबोधिकज्ञानं, श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानं, मनःपर्ययज्ञानं, केवलज्ञानं चेति ।

सुधर्मास्वामी से जंबूस्वामी पूछते हैं कि—हे भदन्त ! जिन ज्ञानों का इस सूत्रमें वर्णन किया गया है वे ज्ञान कितने और कौन २ से है । इसके उत्तरमें श्रीसुधर्मा स्वामी जम्बूस्वामीसे कहते हैं कि—वे पांच प्रकारके है और उनके नाम इस प्रकार हैं—१ आभिनिबोधिकज्ञान, २ श्रुतज्ञान, ३ अवधिज्ञान, ४ मन पर्ययज्ञान, ५ केवलज्ञान ।

भावार्थ—ज्ञानपदार्थके स्वरूपको जानने की इच्छासे श्री जंबूस्वामी श्री सुधर्मा स्वामीसे पूछ रहे हैं कि ज्ञानका स्वरूप क्या है ? इसके उत्तरमें

જમ્બૂસ્વામી સુધર્માસ્વામીને પૂછે છે—'હે ભદન્ત ! જે જ્ઞાનોનું આ સૂત્રમાં વર્ણન કરાયું છે તે જ્ઞાન કેટલાં અને કયાં કયાં છે ?' તેના જવાબમાં શ્રી સુધર્માસ્વામી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે-'તે પાંચ પ્રકારના છે અને તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મન પર્યયજ્ઞાન અને (૫) કેવળજ્ઞાન.

ભાવાર્થ—જ્ઞાનપદાર્થના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાથી શ્રી જમ્બૂસ્વામી શ્રી સુધર્માસ્વામીને પૂછે છે કે જ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે ? તેના જવાબમાં તેમને

क्षयोपशमे सति आत्मा रूपादिक जानातीत्यत' क्षयोपशम एवाभिनिबोध , स एवाभिनिबोधिकम् , आभिनिबोधिकं च यद् ज्ञान तत्तथा। ज्ञान मति ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमस्य कारणत्वात् कार्यकारणयोरभेदाच्च सामानाधिकरण्यम्।

यद्वा—अभिनिबुध्यते=जानातीत्यभिनिबोध , स चात्मा। स एवाभिनिबोधिकम् , आभिनिबोधिक च तज्ज्ञानं चेति पूर्ववत्। अस्मिन पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदादुपयोगरूपपरिणामादनन्यत्वमात्मनोऽस्तीति ज्ञानसामानाधिकरण्यम्। अस्यैव नामान्तर मतिज्ञानमिति। उक्तञ्च—

ज्ञानावरणीय कर्मके क्षयोपशम होने पर ही आत्मा रूपादिक पदार्थोंको जानता है। ज्ञानावरणीय कर्मका क्षयोपशम ही ज्ञानके प्रति कारण होता है, इस लिये कारणरूप ज्ञानावरणीय कर्मके क्षयोपशममें कार्यरूप ज्ञान का अभेदोपचार करनेसे आभिनियोधिक पदकी ज्ञानके साथ समानाधिकरणता बन जाती है।

अथवा—अभिनिबोध शब्दका अर्थ आत्मा भी है, क्यों कि आत्मा ही पदार्थो को जानता है अत वही आभिनियोधिक है। यहां जो आभिनियोधिक-आत्मा-को ज्ञानस्वरूप प्रकट किया गया है वह धर्म और धर्मी में अभेद की अपेक्षा से जानना चाहिये। अपने उपयोगरूप परिणामसे अभिन्न होनेके कारण आत्मारूप आभिनियोधिक पदकी इस पक्षमें भी ज्ञान पदके साथ समानाधिकरणता बननेमें कोई बाधा नहीं आती है। आभिनियोधिक ज्ञानका अर्थ मतिज्ञान है। कहा भी है—

કર્મનો ક્ષયોપશમ થતા જ આત્મા રૂપાદિક પદાર્થોને જાણે છે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ જ જ્ઞાનનુ કારણ હોય છે, તેથી કારણરૂપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમમા કાર્યરૂપ જ્ઞાનનો અભેદોપચાર કરવાથી આભિનિબોધિક પદની જ્ઞાનની સાથે સમાનાધિકરણતા બની જાય છે

અથવા અભિનિબોધ શબ્દનો અર્થ આત્મા પણ છે, કારણ કે આત્મા જ પદાર્થોને જાણે છે તેથી તે જ આભિનિબોધિક છે અહી જે આભિનિબોધિક-આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપે પ્રગટ કરેલો છે તે ધર્મ અને ધર્મીમા અભેદની અપેક્ષાથી જાણવો જોઈએ. પોતાના ઉપયોગરૂપ પરિણામથી અભિન્ન હોવાને કારણે આત્મરૂપ આભિનિબોધિક પદની આ પક્ષમા પણ જ્ઞાનપદની સાથે સમાનાધિકરણતા બનવામા કોઈ બાધા આવતો નથી આભિનિબોધિક જ્ઞાનનો અર્થ મતિજ્ઞાન છે કહ્યુ પણ છે —

यद्वा–अविपर्ययरूपत्वादर्थाभिमुखं, असंशयरूपत्वान्नियतो यो बोधः स अभिनिबोधः। स एवाभिनिबोधिकम्, इह विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्, इन्द्रियपञ्चकमनोनिमित्तो बोध इत्यर्थः। आभिनिबोधिकं च तज्ज्ञानं चाभिनिबोधिकज्ञानम्।

यद्वा—अभिनिबुध्यते ज्ञायतेऽनेनेत्यभिनिबोधः, स एवाभिनिबोधिकं तदावरणकर्मणः क्षयोपशमः। यद्वा–अभिनिबुध्यतेऽस्मिन्नति ज्ञानावरणीयकर्मणः

ज्ञानमें कर्मधारय समास हुआ है। योग्य देशमें वस्तुके अवस्थान की अपेक्षा रखना इसका नाम अभि–अभिमुख है। 'नि' का अर्थ नियत है। फलितार्थ इसका यह होता है कि पाच इन्द्रिय और मनकी अपेक्षा करके जो योग्य देशमें अवस्थित वस्तुका ज्ञान होता है वह अभिनिबोध है।

अथवा—ज्ञानमें संशयरूपता, अथवा विपर्ययरूपता का होना दोष माना गया है। इस संशयरूप तथा विपर्ययरूप दोषसे रहित जो बोध होता है वह अभिनिबोध है। अभिनिबोधका नाम ही आभिनिबोधिक है। 'आभिनियोधिक' पद स्वार्थमें 'ठक्' प्रत्यय होनेसे निष्पन्न होता है। इस तरह अभिनियोधरूप ज्ञानका नाम ही आभिनिबोधिक ज्ञान है, ऐसा जानना चाहिये।

अथवा—जिसके द्वारा पदार्थ जाना जाता है वह अभिनिबोध है। अभिनिबोध ही आभिनिबोधिक है। यहा आभिनियोधिक शब्दसे तदावरण कर्मका–ज्ञानावरण कर्मका क्षयोपशम ग्रहण हुआ है, कारण कि

થયો છે યોગ્ય દેશમા વસ્તુના અવસ્થાનની અપેક્ષા રાખવી તેનું નામ અભિ–અભિમુખ છે "नि" નો અર્થ નિયત છે તેનો ફલિતાર્થ એ થાય છે કે પાચ ઇન્દ્રિયો અને મનની અપેક્ષા કરીને યોગ્ય દેશમા અવસ્થિત વસ્તુનુ જે જ્ઞાન થાય છે તે અભિનિબોધ છે

અથવા જ્ઞાનમા સશયરૂપતા અથવા વિપર્યયરૂપતાનુ હોવું તે દોષ મનાયો છે આ સશયરૂપ તથા વિપર્યયરૂપ દોષરહિત જે બોધ થાય છે તે અભિનિબોધ છે અભિનિબોધનું નામ જ આભિનિબોધિક છે આભિનિબોધિક પદ સ્વાર્થમા 'ठक्' પ્રત્યય હોવાથી સિદ્ધ થાય છ આ રીતે અભિનિબોધરૂપ જ્ઞાનનુ નામ જ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે એમ જાણવું જોઈએ.

અથવા જેના વડે પદાર્થનુ જ્ઞાન થાય છે તે અભિનિબોધ છે અભિનિબોધ જ આભિનિબોધિક છે અહી આભિનિબોધિક શબ્દથી તદાવરણ કર્મનો એટલે કે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ ગ્રહણ થયો છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીય

ज्ञानसामानाधिकरण्यम् । श्रोतुरात्मन पर्यायतया ज्ञान तदभिन्नमिति । श्रुत च तज्ज्ञान चेति श्रुतज्ञानम् । श्रुतमित्यत्रार्षत्वात् कर्तरि क्तप्रत्ययः क्लीवत्वं च । इह हि अग्रेवक्ष्यति—" सुणेइ-त्ति सुय " इति ।

(३) अवधिज्ञानशब्दार्थ —

अवधिज्ञानमिति । अवधानम्—आत्मनोऽर्थसाक्षात्करणव्यापारोऽवधि । यद्वा —अव-शब्दोऽव्ययत्वेनानेकार्थत्वादध शब्दार्थक , अव-अध, नीचप्रदेशे विस्तृत वस्तु धीयते=परिच्छिद्यतेऽनेनेत्यवधि, अधोविस्तृतविषयकज्ञानम् । अवधिश्चासौ

शब्द है । इस तरह श्रोतारूप ज्ञानका नाम श्रुतज्ञान हो जाता है । इस पक्षमें श्रवणात्मक उपयोगरूप परिणामसे आत्मामें अभिन्नता ज्ञापित की गई है, इस लिये श्रुत और ज्ञानमें समानाधिकरणता सुघटित हो जाती है, कारण कि श्रोता जो आत्मा है उसकी पर्याय होनेसे ज्ञान उससे भिन्न नहीं है । 'श्रु' धातु से आर्ष होनेकी वजहसे कर्तामें 'क्त' प्रत्यय हो कर 'श्रुतम्' ऐसा नपुंसक लिङ्गमें शब्द बना है । श्रुतज्ञानके विषयमें आगे फिर स्पष्ट लिखा जायेगा ॥ २ ॥

(३) अवधिज्ञान—

अवधिज्ञान शब्दका अर्थ इस प्रकार है—अर्थको साक्षात्कार करने का आत्माका व्यापार होता है उसका नाम अवधि है । अथवा 'अव' शब्द अव्यय भी है । अव्ययके अनेक अर्थ होते हैं, अत यहा 'अव' शब्दका अर्थ "नीचे" ऐसा जानना चाहिये । तात्पर्य इसका यह है कि

શ્રોતારૂપ જ્ઞાનનુ નામ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે આ પક્ષમા શ્રવણાત્મક ઉપયોગરૂપ પરિણામથી આત્મામા અભિન્નતા સૂચિત કરાઈ છે, તેથી શ્રુત અને જ્ઞાનમા સમાનાધિકરણતા બધ બેસતી થઈ જાય છે, કારણ કે શ્રોતા કે જે આત્મા છે તેની પર્યાય થવાથી જ્ઞાન તેનાથી ભિન્ન નથી, "શ્રુ" ધાતુથી આર્ષ હોવાને કારણે કર્તામા "क्त" પ્રત્યય લાગીને 'श्रुतम्' એવો નાન્યતર જાતિનો શબ્દ બન્યો છે શ્રુતજ્ઞાનના વિષયમા આગળ ફરીથી સ્પષ્ટતાપૂર્વક લખાશે ॥૨॥

(૩) અવધિજ્ઞાન—

"અવધિજ્ઞાન" શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—અર્થનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આત્માનો જે વ્યાપાર હોય છે તેનુ નામ અવધિ છે અથવા 'अव' શબ્દ અવ્યય પણ છે અવ્યયના અનેક અર્થ થાય છે તેથી અહી 'अव' શબ્દનો અર્થ "નીચે" એવો જાણવો જોઈએ. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે જેના દ્વારા નીચા પ્રદેશમા

"मति, स्मृतिः, संज्ञा, चिन्ता, अभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् इति। न अर्थान्तरम् अनर्थान्तरम्, एते शब्दा एकार्थवाचका इत्यर्थः।

(२) श्रुतज्ञानशब्दार्थ —

श्रुतज्ञानमिति। श्रुत–श्रुतिः श्रवणं ज्ञानविशेषः इह श्रुतशब्देन स एव ग्राह्यः। स ज्ञानविशेषः कीदृशः? इति चेत्, उच्यते–शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तो यो ज्ञानविशेषः स श्रुतमित्युच्यते। श्रुतं च तज्ज्ञानं चेति श्रुतज्ञानम्।

यद्वा—शृणोतीति श्रुतम्, इह श्रुतशब्दार्थः श्रोता, स चात्मा, अस्मिन् पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया श्रवणात्मकोपयोगरूपपरिणामादनन्यत्वमात्मनोऽस्तीति

"मति स्मृति, संज्ञा, चिन्ता, अभिनिबोधः" ये सब पर्याय वाची शब्द हैं। पर्यायवाची शब्दों में शब्दकी अपेक्षा अन्तर होने पर भी अर्थकी अपेक्षा अन्तर नहीं होता है–एक ही अर्थके ये वाचक होते हैं॥ १॥

(२) श्रुतज्ञान—

श्रुतज्ञान शब्दका अर्थ इस प्रकार है—श्रुतज्ञान शब्दका अर्थ शब्द श्रवणसे उत्पन्न ज्ञान है। यह पांच इन्द्रिय और मनके निमित्तसे उत्पन्न होता है। तथा इसमें शब्द और उसके अर्थकी पर्यालोचना होती है। इस तरह शब्दश्रवणसे जो ज्ञान आत्मामें उत्पन्न होता है वह श्रुतज्ञान है।

अथवा—"शृणोतीति श्रुतम्" जो सुनता है वह श्रुत है। इस विवक्षाके अनुसार श्रुतका अर्थ श्रोता है। श्रोता आत्माका पर्यायवाची

'मति' स्मृति, संज्ञा, चिन्ता, अभिनिबोध' એ બધા પર્યાયવાચક શબ્દો છે પર્યાયવાચક શબ્દોમા શબ્દની અપેક્ષાએ અતર હોવા છતા અર્થની અપેક્ષાએ અતર હોતુ નથી. એક જ અર્થના તે દર્શાવનારા હોય છે ॥૧॥

(૨) શ્રુતજ્ઞાન—

શ્રુતજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે –શ્રુતજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ–શબ્દ સાભળવાથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન, આ જ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાં શબ્દ અને તેના અર્થની પર્યાલોચના હોય છે આ રીતે શબ્દના શ્રવણથી જે જ્ઞાન આત્મામા ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે

અથવા–'शृणोतीति श्रुतम्' જે સાભળે છે તે શ્રુત છે આ વિવક્ષા પ્રમાણે શ્રુતનો અર્થ શ્રોતા થાય છે શ્રોતા આત્માનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે આ રીતે

" द्रव्याणि मूर्तिमन्त्येव, विषयो यस्य सर्वतः ।
नैयत्यरहित ज्ञानं, तत्स्यादवधिलक्षणम् " ॥ १ ॥

अयमत्र-निष्कर्षः-नैयत्यरहितम्=इन्द्रियमनोऽपेक्षावर्जितमित्यर्थः । अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषसमुद्भव भवप्रत्यय गुणप्रत्यय च रूपिद्रव्यविषयकं ज्ञानमवधिज्ञानम् । तत्र भवप्रत्यय=भवहेतुकं नारकाणा देवाना च । गुणप्रत्यय सम्यग्दर्शनादिगुणनिमित्तक तिरश्चा मनुष्याणा च भवति । अवधिज्ञानावरणीयकर्मण क्षयोपशमविशेषः खलु भवप्रत्ययस्य गुणप्रत्ययस्य चावधिज्ञानस्य कारणम् । स हि क्षयोपशमस्तादृशभव प्रति तादृशगुण प्रति च साक्षात्कारण अवधिज्ञानं प्रति परपराकारणमिति । साक्षात्कारणापेक्षया भवप्रत्ययमित्युच्यते । गुणप्रत्ययमिति क्षायोपशमिक-शब्देन वक्ष्यते ।

" द्रव्याणि मूर्तिमन्त्येव, विषयो यस्य सर्वतः ।
नैयत्यरहित ज्ञान, तत्स्यादवधिलक्षणम् " ॥ १ ॥

अर्थात्—जिस ज्ञानमें इन्द्रिय एव मनकी सहायता नहीं है, तथा जो रूपी पुद्गल द्रव्यको ही जानता है वह अवधिज्ञान है । यह अवधिज्ञान अवधिज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशमसे जीवको प्राप्त होता है । इसके दो भेद हैं—१ गुणप्रत्यय, २ भवप्रत्यय । गुणप्रत्यय अवधिज्ञान मनुष्य एव तिर्यञ्चोंके होता है । इस अवधिज्ञानकी उत्पत्तिमें सम्यग्दर्शन आदि गुण निमित्त माने गये हैं । जिस अवधिज्ञानकी उत्पत्तिमें भव कारण होता है वह अवधिज्ञान भवप्रत्यय माना गया है । यह अवधिज्ञान देव एव नारकी जीवोंके होता है । इन दोनों प्रकारके अवधिज्ञानमें अवधिज्ञानावरणीय कर्मका क्षयोपशम कारणभूत होता है

" द्रव्याणि मूर्तिमन्त्येव, विषयो यस्य सर्वत ।
नैयत्यरहितं ज्ञान, तत्स्यादवधिलक्षणम् " ॥ १ ॥

એટલે કે જે જ્ઞાનમા ઇન્દ્રિયો તથા મનની સહાયતા નથી, તથા જે રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્યને જ જાણે છે તે અવધિજ્ઞાન છે આ અવધિજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે તેના બે ભેદ છે(૧) ગુણપ્રત્યય (૨) ભવ પ્રત્યય. ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય અને તિર્યંચોને થાય છે આ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા સમ્યગ્દર્શન વગેરે ગુણો નિમિત્તરૂપ મનાયા છે જે અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે ભવ કારણરૂપ હોય છે તે અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય મનાય છે આ અવધિજ્ઞાન દેવ તથા નારકી જીવોને થાય છે એ બન્ને પ્રકારના અવધિજ્ઞાનમા અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ જરૂર કારણરૂપ હોય છે ખરો

ज्ञान चेत्यवधिज्ञानम् । विषयस्य बहुत्वं स्वीकृत्यैवं व्युत्पत्तिरिति बोध्यम्, अन्यथा तिर्यग् ऊर्ध्वं वा विषय परिच्छिन्दानस्यावधिव्यपदेशो न स्यात् । यद्वा—अवधिर्मर्यादा रूपिष्वेव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपा, तदुपलक्षितं ज्ञानमवधिज्ञानम् । यद्वा— अवधिना=मर्यादया—रूपिद्रव्याण्येव जानातीति व्यवस्थया ज्ञानम् अवधिज्ञानम् । यद्वा—अव=मर्यादया='एतावत् क्षेत्र पश्यन् एतावन्ति द्रव्याण्येतावन्तं कालं पश्यती'-त्यादिनियमितक्षेत्रादिलक्षणया, धीयते=परिच्छिद्यते रूपिवस्तुजातम् अनेनेत्यवधि, अवधिश्चासौ ज्ञान चेत्यवधिज्ञानम् । आत्मनो रूपिद्रव्यसाक्षात्कारणमिन्द्रियमनो निरपेक्षो ज्ञानविशेषोऽवधिज्ञानम् । उक्तञ्च—

जिसके द्वारा नीचे प्रदेशमें विस्तृत वस्तुको आत्मा जानता है उसका नाम अवधि है । इस तरह अधोविस्तृत विषयको जाननेवाला ज्ञान अवधिज्ञान है, यह फलितार्थ निकलता है । विषयकी बाहुल्यता की अपेक्षा से ही यह व्युत्पत्ति की गई जाननी चाहिये, नहीं तो जो विषय तिरछे व ऊँचे फैले हुए हैं उनको जाननेवाला ज्ञान अवधिज्ञान नहीं कहा जा सकेगा । अथवा—अवधि—शब्दका अर्थ मर्यादा भी होता है। इस ज्ञानमें मर्यादा यही है कि यह रूपी द्रव्योंको ही स्पष्ट जानता है, अरूपी द्रव्योंको नहीं । अथवा—द्रव्य, क्षेत्र, काल एव भावकी मर्यादाको लेकर जो ज्ञान, रूपी पदार्थो को स्पष्ट जानता है वह अवधि ज्ञान है । इस ज्ञानमें इन्द्रिय और मनकी अपेक्षा नहीं रहती है। इनकी अपेक्षा विना किये ही यह ज्ञान द्रव्यादिक की मर्यादा को ले कर रूपी पदार्थ को जानता है, कहा भी है—

વિસ્તૃત વસ્તુને આત્મા જાણે છે, તેનુ નામ અવધિ છે આ રીતે અધોવિસ્તૃત વિષયને જાણનાર જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન છે, એવો ફલિતાર્થ નીકળે છે વિષયની બાહુલ્યતાની અપેક્ષાએ જ આ વ્યુત્પત્તિ કરેલ છે, એમ માનવુ જોઈએ, નહી તો જે વિષય ત્રાસા, અથવા ઊંચે ફેલાયેલ છે તેમને જાણનાર જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન કહી શકાશે નહી

અથવા અવધિ-શબ્દનો અર્થ મર્યાદા પણ થાય છે આ જ્ઞાનની મર્યાદા એ છે કે તે રૂપી દ્રવ્યોને જ સ્પષ્ટ જાણે છે, અરૂપી દ્રવ્યોને નહીં. અથવા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદા લઈને જે જ્ઞાનરૂપી પદાર્થોને સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે તે અવધિજ્ઞાન છે એ જ્ઞાનમા ઈન્દ્રિય અને મનની આવશ્યકતા રહેતી નથી—તેની અપેક્ષા કર્યા વિના જ એ જ્ઞાન દ્રવ્યાદિકની મર્યાદાને લઈને રૂપી પદાર્થને જાણે છે. કહ્યુ પણ છે—

विषयकः समन्तादवबोध इत्यर्थः। मनःपर्यवश्चासौ ज्ञानं चेति मनःपर्यवज्ञानम्। पर्यवः, पर्यय, पर्याय, एते शब्दा एकार्थवाचकाः। तत्र पर्यय इति 'अय'-धातोर्निष्पद्यते। अयनं=बोधनमित्ययः, पर्ययनं=समन्तात् परिच्छेदनं पर्ययः। पर्याय इति 'इण् गतौ' इत्यस्मान्निष्पद्यते। अयनम् आयः, परि-समन्तादायः पर्यायः। मनसः पर्यायो मनःपर्यायः। मनःपर्यायश्चासौ ज्ञानं चेति मनःपर्यायज्ञानमिति। तथा मनःपर्यवज्ञानवद् मनःपर्यायज्ञानमित्यपि शास्त्रे प्रयुज्यते।

यद्वा-पर्यवाः, पर्ययाः, पर्यायाः, धर्माः, इत्येकार्थवाचकाः। मनसः पर्यवाः बाह्यवस्तुचिन्तनानुगुणा ये धर्माः परिणामाः अवस्थाविशेषाः, बाह्यवस्त्वालोचनादि-

यहां 'पर्यव' शब्दका वाच्यार्थ कहा गया है। इस तरह मनका-परकीय मनोगत पदार्थका जिसके द्वारा स्पष्टरूपसे बोध होता है वह मनःपर्यवज्ञान है। 'पर्यव, पर्यय तथा पर्याय' ये शब्द एकार्थवाचक हैं। 'पर्यय' यह शब्द "अय गतौ" गत्यर्थक अय धातुसे बना है। इसका अर्थ बोधन होता है। 'परि-समन्तात्'-सर्व प्रकारसे 'अयन'-परिच्छेदन जिसके द्वारा होता है वह पर्यय है, ऐसे इसका उक्त अर्थ हो जाता है। मनसंबन्धी जो पर्यय वह मनःपर्यय है। 'पर्याय' यह शब्द जब रखते हैं तब उसका अर्थ ऐसा होता है कि मनकी जो पर्यायें हैं वे मनःपर्याय हैं। इस विवक्षामें "इण् गतौ" धातुसे यह 'आय' शब्द निष्पन्न हुआ है।

अथवा—पर्यव, पर्यय, पर्याय, धर्म, ये शब्द एकार्थवाचक हैं, अर्थात् जो कोई व्यक्ति मनःपर्ययज्ञानसे बाह्य वस्तु के धर्मका विचार

અહીં પર્યવ શબ્દનો વાચ્યાર્થ કહેલ છે આ રીતે મનનો એટલે પરકીય મનોગત પદાર્થનો જેના દ્વારા સ્પષ્ટરૂપથી બોધ થાય છે તે મનઃપર્યવ જ્ઞાન છે 'પર્યવ, પર્યાય તથા પર્યય' એ શબ્દો એક જ અર્થ દર્શાવે છે 'પર્યય' આ શબ્દ 'अय गतौ' ગતિવાચક 'अय' ધાતુમાથી બન્યો છે તેનો અર્થ બોધન થાય છે परि-समन्तात्-સર્વ રીતે અયન-પરિચ્છેદન જેના દ્વારા થાય છે તે પર્યય છે એ રીતે તેનો ઉપર્યુક્ત અર્થ થઈ જાય છે મનસંબંધી જે પર્યય તે મનઃપર્યય છે 'પર્યાય' આ શબ્દ જ્યારે વપરાય છે ત્યારે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે મનની જે પર્યાય છે તે મનઃપર્યાય છે આ વિવક્ષામા 'इण् गतौ' ધાતુથી આ 'आय' શબ્દ સિદ્ધ થયો છે

અથવા—પર્યવ, પર્યય, પર્યાય, ધર્મ, એ શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે અર્થાત્ જે કોઈ વ્યક્તિ મનઃપર્યવજ્ઞાનથી બાહ્ય વસ્તુના ધર્મનો વિચાર

(४) मनःपर्यवज्ञानशब्दार्थ—

मनःपर्यवज्ञानमिति । अवनम् अवः । अव-रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमाद्यर्थेषु पठितोऽस्ति, तत्रावगमार्थमाश्रित्य निष्पन्न । अवः-अवगम, बोध इत्यर्थः। परि-शब्दः सर्वतोभावे, पर्यवः=समन्तादवबोधः । मनसः पर्यवो मनःपर्यवः-मनो

नहीं, परन्तु यह परंपरारूपसे होता है । साक्षात्कारण भवप्रत्यय अवधिमें देव एवं नारकी भव, तथा गुणप्रत्यय अवधिमें सम्यग्दर्शन आदि गुण माने गये हैं, कारण कि देव नारकीके भवके लिये वहां अवधिज्ञानावरणीय कर्मका क्षयोपशम होता है, तथा सम्यग्दर्शन आदि गुणोंके लिये मनुष्य एवं तिर्यञ्चपर्यायमें अवधिज्ञानावरणीय कर्मका क्षयोपशम होता है । गुणप्रत्यय अवधिका नाम क्षायोपशमिक अवधिज्ञान भी है । देव नारकीकी पर्यायमें अवधिज्ञानकी प्राप्ति जन्मसिद्ध अधिकार है, तब कि मनुष्य तिर्यञ्चोंमें नहीं ॥ ३ ॥

(४) मनःपर्यवज्ञान—

मनःपर्यवज्ञान शब्दका अर्थ इस प्रकार है-'अव' शब्द-रक्षण, गति, कान्ति, प्रीति, तृप्ति, अवगम आदि अर्थोंमें प्रयुक्त हुआ है। यहां इन अर्थोंमें से केवल 'अवगम' अर्थ इस शब्दका ग्रहण किया गया है। 'परि' शब्दका अर्थ सर्वतोभाव है। सर्वतोभावसे हुए बोधको

પણ તે પરમ્પરારૂપથી હોય છે, સાક્ષાત્કારણ ભવપ્રત્યય અવધિમાં દેવ અને નારકીનો ભવ માનવામાં આવ્યો છે તથા ગુણપ્રત્યય અવધિમાં સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણો મનાયા છે કારણ કે દેવ-નારકીના ભવને માટે ત્યાં અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે તથા સમ્યગ્દર્શન વગેરે ગુણોને માટે મનુષ્ય અને તિર્યંચ પર્યાયમાં અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે ગુણપ્રત્યય અવધિનું નામ ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન પણ છે દેવ નારકીની પર્યાયમાં અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, પણ મનુષ્ય, તિર્યંચોમાં એવું નથી ॥૩॥

(૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન—

મનઃપર્યવજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ આ પ્રકારનો છે—'અવ' શબ્દ, રક્ષણ, ગતિ, કાન્તિ, પ્રીતિ, તૃપ્તિ, અવગમ વગેરે અર્થોમાં વપરાયો છે અહીં તે અર્થોમાંથી તે શબ્દનો કેવળ 'અવગમ' અર્થ જ ગ્રહણ કરાયો છે. 'परि' શબ્દનો અર્થ સર્વતોભાવ છે સર્વતોભાવથી થયેલ બોધને

(५) केवलज्ञानशब्दार्थ'—

केवलज्ञानमिति । केवलम्=एकम्–असहायम् इन्द्रियादिसाहाय्यानपेक्षणात्१। यद्वा–केवल=शुद्ध–निर्मल–सकलावरणमलव्यपगमसमुद्भूतत्वात् २। यद्वा–केवल

र्मोका भोक्ता है। यही भावमनकी पर्यायें है।तात्पर्य–जितनी भी विचारधाराएँ है वे सब ही भावमनकी पर्यायें जानना चाहिये। ये भावमनकी पर्यायें निजात्मगत नहीं किन्तु परमनोगत ही यहां मनःपर्ययज्ञानके प्रकरणमें गृहीत की गई है। बाह्यद्रव्योंकी पर्यायें तो अनुमानसे ही जानी जा सकती हैं। निष्कर्ष केवल इतना ही है कि परमनोगत विचारधारारूप पर्यायों को स्पष्टरूपसे जाननेवाला ज्ञानका नाम ही मनःपर्ययज्ञान है ॥४॥

(५) केवलज्ञान—

केवलज्ञानका शब्दार्थ इस प्रकार है—जो एक–असहाय ज्ञान होता है उसका नाम केवलज्ञान है। यहां केवल शब्दका अर्थ एक–असहाय, ऐसा लिया गया है, क्यों कि इसमें इन्द्रिय आदिकोंकी तथा अन्य ज्ञान की अपेक्षा नहीं रहती है, इसी लिये इसे परकी सहायतासे रहित होने की वजहसे एक–असहाय माना गया है १। अथवा जो शुद्ध ज्ञान होता है वह केवलज्ञान है। यहां केवल शब्दका अर्थ 'शुद्ध' लिया गया है,

---

ભાવમનની પર્યાયો છે સારાંશ–જેટલી પણ વિચારધારાઓ છે તે બધીજ ભાવમનની પર્યાયો જાણવી જોઈએ. તે ભાવમનની પર્યાયો જ નિજાત્મગત નહીં પણ પરમનોગત જ અહીં મનઃપર્યયજ્ઞાનના પ્રકરણમાં ગ્રહણ કરાઈ છે બાહ્ય દ્રવ્યોની પર્યાયો તો અનુમાનથી જ જાણી શકાય છે તાત્પર્ય ફક્ત આટલું જ છે કે બીજાના મનમા રહેલી વિચારધારારૂપ પર્યાયોને સ્પષ્ટ રૂપથી જાણનારા જ્ઞાનનું નામ જ મનઃપર્યયજ્ઞાન છે ॥૪॥

(૫) કેવળજ્ઞાન—

કેવળજ્ઞાનનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે–જે એક–અસહાય જ્ઞાન હોય છે તેનું નામ કેવળજ્ઞાન છે અહીં કેવળ–શબ્દનો અર્થ એક–અસહાય એવો લીધો છે કારણ કે તેમા ઇન્દ્રિય વગેરેની તથા અન્યજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી, તેથી તેને પરની સહાયતા વિનાનુ હોવાના કારણે એક–અસહાય મનાયુ છે૧ અથવા જે શુદ્ધ જ્ઞાન હોય છે તે કેવળજ્ઞાન છે અહીં 'કેવળ શબ્દનો અર્થ

प्रकारास्तेषां ज्ञानम् ' इदमित्थभूतमनेन चिन्तितम् ' इत्येवरूप ज्ञान मन'पर्यव ज्ञानमिति ज्ञानशब्देन सह षष्ठीतत्पुरुषसमास ।

इद चार्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्तिसंज्ञिमनोगतद्रव्यालम्बनमेवेति भावः ।

इदमत्रावधेयम्–मनो द्विविध–द्रव्यमनो भावमनश्च। तत्र द्रव्यमनो मनोवर्गणा, भावमनस्तु ता एव वर्गणा जीवेन गृहीता सत्यो मन्यमानाश्चिन्त्यमाना भावमनो ऽभिधीयते। तत्रेह भावमन परिगृह्यते, तस्य भावमनस॰ पर्यायास्ते चैवविधा – यदा कश्चिदेव चिन्तयेत्–' किं स्वभाव आत्मा ?, ज्ञानस्वभावो रूपरहित कर्ता सुखादीनामनुभविता ' इत्यादयो ज्ञेयविषयाध्यवसाया॰ परगतास्तेषु तेषां वा यज्ज्ञान तन्मन पर्यायज्ञानम्। तानेव मन'पर्यायान् परमार्थत समवबुध्यते। बाह्यास्तु अनुमानादेवेति।

करता है उसे उस वस्तुका स्पष्ट बोध होता है। इसमें भी इन्द्रिय और मनकी सहायता की आवश्यकता नहीं होती है। मन पर्ययज्ञानी "इसने यह तथा इस प्रकार विचार किया है" यह बात बतला देता है।

इसका विषय अढाई द्वीप एवं तदन्तर्गत समुद्रके भीतर रहे हुए संज्ञी पंचेन्द्रिय जीवोंका मनोगत द्रव्य है। मन, द्रव्यमन और भाव मनके भेदसे दो प्रकारका है। द्रव्यमन मनोवर्गणारूप है। यही वर्गणा जीवसे जब गृहीत हो जाती है और जीव जब उनके सहाय से विचार करने लगता है तो उस विचारका नाम ही भावमन है, यहा मनसे भावमनका ग्रहण हुआ है। इस भावमनकी पर्यायें इस प्रकार होती है–आत्माका क्या स्वभाव है? यह आत्मा ज्ञानस्वभाववाला है, रूपरहित एवं कर्ता और सुखादि-

---

કરે છે તેને તે વસ્તુનો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે તેમા પણ ઇન્દ્રિયો તથા મનની સહાયતાની જરૂર રહેતી નથી. "આને આ વિચાર કર્યો છે તથા આ રીતે વિચાર કર્યો છે" તે વાત મનઃપર્યવજ્ઞાની બતાવી દે છે

તેનો વિષય અઢાઈ દ્વીપ અને તેની અંદર આવેલા સમુદ્રની અંદર રહેલા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોનું મનોગત દ્રવ્ય છે દ્રવ્યમન અને ભાવમન એ ભેદથી મન બે પ્રકારનુ છે દ્રવ્યમન મનોવર્ગણારૂપ છે આ જ વર્ગણા જ્યારે જીવથી ગૃહીત થઇ જાય છે અને જ્યારે જીવ તેમનો વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે એ વિચારનુ નામ જ ભાવમન છે અહીં મનથી ભાવમનનું ગ્રહણ થયુ છે એ ભાવમનની પર્યાયો આ પ્રમાણે હોય છે–આત્માનો કયો સ્વભાવ છે ? આ આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવવાળો છે, રૂપરહિત તથા કર્તા અને સુખાદિનો ભોક્તા છે એ જ

केवलज्ञानं मत्यादिनिरपेक्षं भवति, केवलज्ञानप्रादुर्भावे मत्यादीनामसंभवात् । ननु कथं तदा मत्यादीनामसंभवः ?, यदि मतिज्ञानादीनि स्वस्वावरणक्षयोपशमेऽपि प्रादुर्भवन्ति, तर्हि सर्वथा स्वस्वावरणक्षये तु तानि सुतरां प्रादुर्भविष्यन्ति चारित्रपरिणामवत् । उक्तञ्च—

" आवरणदेसविगमे, जाइं विज्जंति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइं न होंति जीवस्स "॥ १ ॥

छाया—आवरणदेशविगमे यानि विद्यन्ते मतिश्रुतादीनि ।
आवरणसर्वविगमे कथं तानि न भवन्ति जीवस्य ॥ १ ॥

इति चेत्, उच्यते—कथंचिन्मलसंपृक्तस्य मरकतादिमणेर्यावत् सर्वथा मला

मानकालके समस्तपदार्थ हस्तामलकवत् इसमें प्रतिबिम्बित होते रहते हैं । तथा यह केवलज्ञान मत्यादिक क्षायोपशमिक ज्ञानों से निरपेक्ष रहता है, क्यों कि इसकी उत्पत्ति होने पर मत्यादिक ज्ञान रहते नहीं हैं।

शङ्का—केवलज्ञानके सद्भावमें मत्यादिकोंका असद्भाव क्यों रहता है ? जब मत्यादिक ज्ञान अपने२ आवरणों के क्षयोपशम होने पर ही होते हैं तो यह बात मानने में और अधिक सरल पड़ जाती है कि जब अपने २ आवरणों का सर्वथा क्षय हो जायगा तो वे अपने आप ही प्रगट होने लगेगे जैसे चारित्रपरिणाम होता है। कहा भी है—

" आवरणदेसविगमे, जाइं विज्जंति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइं न होंति जीवस्स " ॥ १ ॥

इस शङ्काका उत्तर इस प्रकार है–जिस प्रकार मलयुक्त मणिसे जब

બિત થતા રહે છે તથા એ કેવળજ્ઞાન મત્યાદિક ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોથી નિરપેક્ષ રહે છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ થતા મત્યાદિક જ્ઞાન રહેતાં નથી

શંકા –કેવળજ્ઞાનના સદ્ભાવમા મત્યાદિકોનો અસદ્ભાવ કેમ રહે છે ? જ્યારે મત્યાદિક જ્ઞાન પોતપોતાના આવરણોનો ક્ષયોપશમ થતા જ થાય છે ત્યારે તે વાત માનવી વધુ સરળ પડે છે, કે જ્યારે પોત પોતાના આવરણોનો સદંતર ક્ષય થઈ જશે ત્યારે તેઓ આપો આપ જ પ્રગટ થવા લાગશે, જેવી રીતે ચારિત્ર પરિણામ હોય છે કહ્યુ પણ છે:–

" आवरणदेसविगमे, जाइं विज्जंति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइं न होंति जीवस्स ॥ १ ॥

એ શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે—જે રીતે મેલ વાળા મણીમાથી જ્યા

=सकल-परिपूर्ण, सपूर्णज्ञेयग्राहित्वात् ३। यद्वा-केवलम्=असाधारणम्, अनन्य सदृशं, तादृशाऽपरज्ञानाभावात् ४। यद्वा-केवलम्=अनन्तम् अप्रतिपातित्वेन पर्यवसानरहितत्वात्, ज्ञेयानन्तत्वा च ५। इत्येवमथादिष्वर्थेषु केवलशब्दोऽत्र वर्तते। केवल च तज्ज्ञान चेति केवलज्ञानम्। आत्यन्तिक-निरवशेष-ज्ञानावरणीयकर्मक्षय प्रभव करतलकलितनिस्तुलस्थूलमुक्ताफलायमानयथाऽवस्थिताऽशेषभूतभवद्भावि भावस्वभावावभासक ज्ञान केवलज्ञानम्।

कारण कि यह ज्ञान सकल आवरणों के क्षय होने पर ही होता है २। अथवा-जो ज्ञान सम्पूर्ण होता है वह केवलज्ञान है। यहा केवलका अर्थ सम्पूर्ण ऐसा बतलाया गया है, कारण कि यह ज्ञान सम्पूर्ण पदार्थों को रूपी अरूपी समस्त त्रिकालवर्ती पदार्थसमूह को ग्रहण करता है ३। अथवा-जो ज्ञान असाधारण होता है उसका नाम केवलज्ञान है। यहा केवल शब्दका अर्थ असाधारण किया गया है, कारण कि इसके जैसा और कोई दूसरा ज्ञान नहीं होता है ४। अथवा जो ज्ञान अनत होता है उसका नाम केवलज्ञान है। यहा केवलका अर्थ अनत किया गया है, कारण कि एक बार आत्मामें इस ज्ञानके हो जाने पर फिर इसका प्रति पात नहीं होता है। तथा अनत ज्ञेयों के जानने से भी यह अनंत माना गया है ५। इस तरह इन पाच अर्थोंवाला जो ज्ञान होता है वही केवल ज्ञान है, ऐसा जानना चाहिये। तात्पर्य इसका यही है कि इस ज्ञानमें ज्ञानावरणीय कर्मका समूल क्षय होता है। भूत भविष्यत् एवं वर्त-

'શુદ્ધ' કર્યો છે કારણ કે આ જ્ઞાન સર્વે આવરણો નષ્ટ થતા જ થાય છે ૨ અથવા જે જ્ઞાન સપૂર્ણ હોય છે તે કેવળજ્ઞાન છે અહી કેવળનો અર્થ સપૂર્ણ દર્શાવાયો છે, કારણ કે આ જ્ઞાન સપૂર્ણ પદાર્થોનિ-રૂપી, અરૂપી સમસ્ત ત્રિકાલવર્તી પદાર્થસમૂહને ગ્રહણ કરે છે ૩ અથવા જે જ્ઞાન અસાધારણ હોય છે તેનુ નામ કેવળજ્ઞાન છે અહી કેવળ શબ્દનો અર્થ અસાધારણ કરાયો છે, કારણ કે તેના જેવું બીજુ કોઈ જ્ઞાન નથી૪ અથવા જે જ્ઞાન અનત હોય છે તેનુ નામ કેવળજ્ઞાન છે અહી કેવળનો અર્થ અનત કરાયો છે, કારણકે આત્મામા એક વખત આ જ્ઞાન થયા પછી તેનો નાશ થતો નથી તથા અનત જ્ઞેયોને જાણવાથી પણ તે અનત મનાયુ છુ ૫. આ રીતે એ પાચ અર્થોવાળુ જે જ્ઞાન થાય છે એ જ કેવળજ્ઞાન છે, એવું જાણવુ જોઈએ. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આ જ્ઞાનમા જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો મૂળમાથી જ ક્ષય થાય છે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના સર્વે પદાર્થો હસ્તામલકવત્ તેમા

केवलज्ञानं मत्यादिनिरपेक्षं भवति, केवलज्ञानप्रादुर्भावे मत्यादीनामसम्भवात् । ननु कथं तदा मत्यादीनामसंभवः ?, यदि मतिज्ञानादीनि स्वस्वावरणक्षयोपशमेऽपि प्रादुर्भवन्ति, तर्हि सर्वथा स्वस्वावरणक्षये तु तानि सुतरां प्रादुर्भविष्यन्ति चारित्र परिणामवत् । उक्तञ्च—

" आवरणदेसविगमे, जाइं विज्जंति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइं न होंति जीवस्स "॥ १ ॥

छाया—आवरणदेशविगमे यानि विद्यन्ते मतिश्रुतादीनि ।
आवरणसर्वविगमे कथं तानि न भवन्ति जीवस्य ॥ १ ॥

इति चेत्, उच्यते—कथंचिन्मलसंपृक्तस्य मरकतादिमणेर्यावत् सर्वथा मला-

---

मानकालके समस्तपदार्थ हस्तामलकवत इसमें प्रतिबिम्बित होते रहते हैं । तथा यह केवलज्ञान मत्यादिक क्षायोपशमिक ज्ञानों से निरपेक्ष रहता है, क्यों कि इसकी उत्पत्ति होने पर मत्यादिक ज्ञान रहते नहीं हैं।

शङ्का—केवलज्ञानके सद्भावमें मत्यादिकोंका असद्भाव क्यों रहता है? जब मत्यादिक ज्ञान अपने२ आवरणों के क्षयोपशम होने पर ही होते हैं तो यह बात मानने में और अधिक सरल पड़ जाती है कि जब अपने २ आवरणों का सर्वथा क्षय हो जायगा सो वे अपने आप ही प्रगट होने लगेंगे जैसे चारित्रपरिणाम होता है । कहा भी है—

" आवरणदेसविगमे, जाइं विज्जंति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइ न होंति जीवस्स "॥ १ ॥

इस शङ्काका उत्तर इस प्रकार है-जिस प्रकार मलयुक्त मणिसे जब

બિત થતા રહે છે તથા એ કેવળજ્ઞાન મત્યાદિક ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોથી નિરપેક્ષ રહે છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ થતા મત્યાદિક જ્ઞાન રહેતાં નથી

શંકા -કેવળજ્ઞાનના સદ્‌ભાવમા મત્યાદિકોનો અસદ્‌ભાવ કેમ રહે છે? જ્યારે મત્યાદિક જ્ઞાન પોતપોતાના આવરણોનો ક્ષયોપશમ થતા જ થાય છે ત્યારે તે વાત માનવી વધુ સરળ પડે છે, કે જ્યારે પોત પોતાના આવરણોનો સદંતર ક્ષય થઈ જશે ત્યારે તેઓ આપો આપ જ પ્રગટ થવા લાગશે, જેવી રીતે ચારિત્ર પરિણામ હોય છે કહ્યુ પણ છે -

" आवरणदेसविगमे, जाइं विज्जंति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइं न होंति जीवस्स ॥ १ ॥

એ શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે—જે રીતે મેલ વાળા મણીઓથી જ્યા

=सकल-परिपूर्णं, सपूर्णज्ञेयग्राहित्वात् ३। यद्वा-केवलम्=असाधारणम्, अनन्य सदृशं, तादृशाऽपरज्ञानाभावात् ४ । यद्वा-केवलम्=अनन्तम् अप्रतिपातित्वेन पर्यवसानरहितत्वात्, ज्ञेयानन्तत्वाच्च ५। इत्येवमेकादिष्वर्थेषु केवलशब्दोऽत्र वर्तते। केवलं च तज्ज्ञानं चेति केवलज्ञानम्। आत्यन्तिक-निरवशेष-ज्ञानावरणीयकर्मक्षय प्रभव करतलकलितनिस्तुलस्थूलमुक्ताफलायमानयथाऽवस्थिताऽशेषभूतभवद्भावि भावस्वभावावभासकं ज्ञानं केवलज्ञानम्।

कारण कि यह ज्ञान सकल आवरणों के क्षय होने पर ही होता है २। अथवा-जो ज्ञान सम्पूर्ण होता है वह केवलज्ञान है। यहा केवलका अर्थ सम्पूर्ण ऐसा बतलाया गया है, कारण कि यह ज्ञान सम्पूर्ण पदार्थों को रूपी अरूपी समस्त त्रिकालवर्ती पदार्थसमूह को ग्रहण करता है ३। अथवा-जो ज्ञान असाधारण होता है उसका नाम केवलज्ञान है। यहा केवल शब्दका अर्थ असाधारण किया गया है, कारण कि इसके जैसा और कोई दूसरा ज्ञान नहीं होता है ४। अथवा जो ज्ञान अनत होता है उसका नाम केवलज्ञान है। यहा केवलका अर्थ अनत किया गया है, कारण कि एक बार आत्मामें इस ज्ञानके हो जाने पर फिर इसका प्रति पात नहीं होता है। तथा अनत ज्ञेयों के जानने से भी यह अनंत माना गया है ५। इस तरह इन पाच अर्थोंवाला जो ज्ञान होता है वही केवल ज्ञान है, ऐसा जानना चाहिये। तात्पर्य इसका यही है कि इस ज्ञानमें ज्ञानावरणीय कर्मका समूल क्षय होता है। भूत भविष्यत् एव वर्त

'શુદ્ધ' કર્યો છે કારણ કે આ જ્ઞાન સર્વે આવરણો નષ્ટ થતા જ થાય છે ૨ અથવા જે જ્ઞાન સપૂર્ણ હોય છે તે કેવળજ્ઞાન છે અહી કેવળનો અર્થ સપૂર્ણ દર્શાવાયો છે, કારણ કે આ જ્ઞાન સપૂર્ણ પદાર્થોને-રૂપી, અરૂપી સમસ્ત ત્રિકાલવર્તી પદાર્થસમૂહને ગ્રહણ કરે છે ૩ અથવા જે જ્ઞાન અસાધારણ હોય છે તેનુ નામ કેવળજ્ઞાન છે અહી કેવળ શબ્દનો અર્થ અસાધારણ કરાયો છે, કારણ કે તેના જેવું બીજુ કોઈ જ્ઞાન નથી ૪ અથવા જે જ્ઞાન અનત હોય છે તેનુ નામ કેવળજ્ઞાન છે અહી કેવળનો અર્થ અનત કરાયો છે, કારણકે આત્મામા એક વખત આ જ્ઞાન થયા પછી તેનો નાશ થતો નથી. તથા અનત જ્ઞેયોને જાણવાથી પણ તે અનત મનાયુ છે ૫ આ રીતે એ પાચ અર્થોવાળુ જે જ્ઞાન થાય છે એ જ કેવળજ્ઞાન છે, એવું જાણવુ જોઈએ. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો મૂળમાથી જ ક્ષય થાય છે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના સર્વે પદાર્થો હસ્તામલકવત્ તેમા પ્ર

केवलज्ञान मत्यादिनिरपेक्ष भवति, केवलज्ञानप्रादुर्भावे मत्यादीनामसमवात् । ननु कथ तदा मत्यादीनामसभव ?, यदि मतिज्ञानादीनि स्वस्वावरणक्षयोपशमेऽपि प्रादुर्भवन्ति, तर्हि सर्वथा स्वस्वावरणक्षये तु तानि सुतरा प्रादुर्भविष्यन्ति चारित्र परिणामवत् । उक्तञ्च—

" आवरणदेसविगमे, जाइं विज्जति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइ न होंति जीवस्स "॥ १ ॥

छाया—आवरणदेशविगमे यानि विद्यन्ते मतिश्रुतादीनि ।
आवरणसर्वविगमे कथ तानि न भवन्ति जीवस्य ॥ १ ॥

इति चेत्, उच्यते—कथचिन्मलसपृक्तस्य मरकतादिमणेर्यावत् सर्वथा मला-

मानकालके समस्तपदार्थ हस्तामलकवत इसमें प्रतिबिम्बित होते रहते हैं। तथा यह केवलज्ञान मत्यादिक क्षायोपशमिक ज्ञानों से निरपेक्ष रहता है, क्यों कि इसकी उत्पत्ति होने पर मत्यादिक ज्ञान रहते नहीं हैं।

शङ्का—केवलज्ञानके सद्भावमें मत्यादिकोंका असद्भाव क्यों रहता है? जब मत्यादिक ज्ञान अपने२ आवरणों के क्षयोपशम होने पर ही होते हैं सो यह बात मानने में और अधिक सरल पड़ जाती है कि जब अपने २ आवरणों का सर्वथा क्षय हो जायगा तो वे अपने आप ही प्रगट होने लगेंगे जैसे चारित्रपरिणाम होता है। कहा भी है—

" आवरणदेसविगमे, जाइ विज्जंति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइ न होंति जीवस्स "॥ १ ॥

इस शङ्काका उत्तर इस प्रकार है–जिस प्रकार मलयुक्त मणिसे जब

બિત થતા રહે છે તથા એ કેવળજ્ઞાન મત્યાદિક ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોથી નિરપેક્ષ રહે છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ થતા મત્યાદિક જ્ઞાન રહેતાં નથી

શકા –કેવળજ્ઞાનના સદ્ભાવમા મત્યાદિકોનો અસદ્ભાવ કેમ રહે છે? જ્યારે મત્યાદિક જ્ઞાન પોતપોતાના આવરણોનો ક્ષયોપશમ થતા જ થાય છે ત્યારે તે વાત માનવી વધુ સરળ પડે છે, કે જ્યારે પોત પોતાના આવરણોનો સકતળ ક્ષય થઈ જશે ત્યારે તેઓ આપો આપ જ પ્રગટ થવા લાગશે, જેવી રીતે ચારિત્ર પરિણામ હોય છે કહ્યુ પણ છે –

" आवरणदेसविगमे, जाइ विज्ज ति मइसुयाईणि ।
आवरणसव्वविगमे, कह ताइ न होंति जीवस्स ॥ १ ॥

એ શકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે—જે રીતે મેલ વાળા મણીમાથી જ્યા

पगमो न भवति, तावद् यथा यथा देशतो मलव्यपगमस्तथा तथा देशतस्तत्स्वरूपाभिव्यक्तिरुपजायते, साऽपि क्वचित् कदाचित् कथंचित् भवतीत्यनेकविधा, तथाऽऽत्मनोऽपि कालत्रयवर्तिसकलपदार्थसाक्षात्कारकैकपारमार्थिकस्वरूपस्याप्यनादिकालोपचितज्ञानावरणीयकर्ममलपटलतिरोहितस्य यावत् सर्वथा कर्ममलव्यपगमो न भवति, तावद् यथा यथा देशतः कर्ममलक्षयो जायते, तथा तथा देशतस्तस्य ज्ञप्तिः प्रादुर्भवति। साऽपि क्वचित् कदाचित् कथंचिद् भवतीत्यनेकविधा भवति। उक्तञ्च—

तक सर्वथा मेलका अभाव नहीं होता है तब तक जैसे उससे थोडे २ रूपमें मेलका अभाव होता रहता है और वह मणि उस थोडे २ मेलके विगमसे थोडे२ रूपमें अपने स्वरूपकी अभिव्यक्ति करता रहता है। यह स्वरूपाभिव्यक्ति उस मणिमें सर्वदेशमें न हो कर क्वचित् कदाचित् कथंचित् रूपसे होती है अतः यह स्वरूपाभिव्यक्ति अनेकविध मानी जाती है, उसी प्रकार कालत्रयवर्ती सकल पदार्थों को साक्षात् जाननेका जिसका पारमार्थिक स्वभाव है, और वह स्वभाव जिसका अनादिकालसे लगे हुए ज्ञानावरणीय कर्मपटलसे तिरोहित हो रहा है सो जब तक आत्मासे सर्वथा कर्ममलका व्यपगम नहीं हो जाता है तब तक एक देशसे जैसा२ कर्ममलका विगम होता रहता है वैसे२ उसके स्वरूपकी ज्ञप्ति होती रहती है। यह आत्माके स्वरूपकी ज्ञप्ति भी जीवकी क्वचित् कदाचित् कथंचित् रूपमें ही होती है, सर्वरूपमें नहीं, अतः यह ज्ञप्ति भी अनेकविध मानी जाती है। कहा भी है—

સુધી મેલનો સદંતર અભાવ થતો નથી ત્યાં સુધી જેમ તેનાથી થોડા થોડાં પ્રમાણમાં મેલનો અભાવ થયા કરે છે અને તે મણી તે થોડા થોડા મેલના જવાથી થોડા થોડાં પ્રમાણમાં પોતાના સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ કરતો રહે છે. આ સ્વરૂપાભિવ્યક્તિ તે મણિમાં સર્વ દેશમા ન હોતા ક્વચિત્ (કોઈ કોઈ જગ્યાએ) કદાચિત્ (કોઈક વખતે) કથંચિત્ રૂપથી (કોઈ કોઈ પ્રકારે) હોય છે તેથી તે સ્વરૂપાભિવ્યક્તિ અનેક પ્રકારે મનાય છે એજ પ્રમાણે ત્રિકાળવર્તી સર્વે પદાર્થોને સાક્ષાત્ જાણવાનો જેનો પારમાર્થિક સ્વભાવ છે, અને જેનો એ સ્વભાવ અનાદિ કાળથી લાગેલા જ્ઞાનાવરણીય કર્મપટલથી તિરોહિત થઈ રહ્યો છે તે જ્યાં સુધી આત્મામાંથી કર્મમળનો સદંતર નાશ થઈ જતો નથી ત્યાં સુધી એક દેશથી જેમ જેમ કર્મમળ જતો જાય છે તેમ તેમ તેનાં સ્વરૂપની 'જ્ઞપ્તિ' (જાણ) થતી રહે છે આ આત્માના સ્વરૂપની જાણ પણ જીવને ક્વચિત્, કદાચિત્ કથંચિત્ રૂપથીજ થાય છે, સમસ્ત રૂપે નહીં તેથી આ જ્ઞપ્તિ—(જાણ) પણ અનેક પ્રકારે મનાય છે કહ્યું પણ છે—

"मलविद्धमणिव्यक्तिर्यथाऽनेकप्रकारतः।
कर्मविद्धाऽऽत्मविज्ञप्तिस्तथाऽनेकप्रकारतः" ॥१॥
तदनेकविधत्वं मतिश्रुतादिभेदाद् भवति।

यदा तु तस्य मरकतमणेर्निरवशेषमलव्यपगमस्तदा परिस्फुटरूपैकाभिव्यक्तिरुपजायते, तद्वदात्मनोऽपि ज्ञानदर्शनचारित्रप्रभावतो निरवशेषावरणक्षये सति एकरूपं परिस्फुटं सर्ववस्तुपर्यायसाक्षात्कारकं ज्ञानमाविर्भवति। तथा चोक्तम्—

"यथा जात्यस्य रत्नस्य, निःशेषमलहानितः।
स्फुटैकरूपाभिव्यक्तिर्विज्ञप्तिस्तद्वदात्मनः" ॥ १ ॥
तस्मात् केवलज्ञानं मत्यादिनिरपेक्षं भवतीति सिद्धम्।

"मलविद्धमणिव्यक्तिर्यथाऽनेकप्रकारतः।
कर्मविद्धात्मविज्ञप्तिस्तथाऽनेकप्रकारतः ॥ १ ॥"

यह अनेकविध आत्मज्ञप्ति ही मत्यादिक चार ज्ञानस्वरूप है। जब उस मरकतमणिसे समस्त रूपमें मलका अपगम हो जाता है तो जैसे उसके रूपकी स्फुटरूपमें अभिव्यक्ति हो जाती है उसी तरह आत्माके भी ज्ञानदर्शनचारित्रके प्रभावसे सम्पूर्ण रूपमें आवरणके क्षय होने पर एक स्वरूपकी कि जो सर्ववस्तुओं एवं उनकी समस्त पर्यायोंको विशदरूपसे साक्षात्कार करनेवाला होता है अभिव्यक्ति हो जाती है। कहा भी है—

"यथा जात्यस्य रत्नस्य, निःशेषमलहानितः।
स्फुटैकरूपाभिव्यक्ति,-र्विज्ञप्तिस्तद्वदात्मनः" ॥१॥

इससे यह सिद्ध हुआ कि—केवलज्ञान मत्यादिनिरपेक्ष होता है।

"मलविद्धमणिव्यक्ति,-र्यथाऽनेकप्रकारतः।
कर्मविद्धात्मविज्ञप्ति,-स्तथाऽनेकप्रकारतः" ॥१॥

આ અનેકવિધ આત્મજ્ઞપ્તિ જ મત્યાદિક ચાર જ્ઞાન સ્વરૂપ છે જ્યારે તે મરકતમણિમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મેલનો નાશ થાય છે ત્યારે જેમ તેના રૂપની સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રના પ્રભાવથી આત્માના આવરણનો પણ સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય થતા એક સ્વરૂપની, કે જે સર્વ વસ્તુઓ તેમજ તેમની સમસ્ત પર્યાઓનો વિશદરૂપથી સાક્ષાત્કાર કરનાર હોય છે, અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે કહ્યુ પણ છે—

"યથા જાત્યસ્ય રત્નસ્ય, નિઃશેષમલહાનિતઃ।
સ્ફુટૈકરૂપાભિવ્યક્તિ,-ર્વિજ્ઞપ્તિસ્તદ્વદાત્મનઃ" ॥૧॥

આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે—કેવળજ્ઞાન મત્યાદિનિરપેક્ષ હોય છે

नन्वषध्यादिज्ञानतः पूर्वं मतिश्रुतज्ञाननिर्देशे को हेतुः ?, अत्रोच्यते—इह स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाम्यात्, तत्सत्त्वे चावध्यादिज्ञानसम्भवादादावेव तयो रुपन्यास इति। तथाहि-य एव मतिज्ञानस्य स्वामी स एव श्रुतज्ञानस्यापि। तथा चोक्तम्-'जत्थ मइनाण तत्थ सुयनाण' इति।

तथा-यावान् मतिज्ञानस्य स्थितिकालस्तावानेव श्रुतज्ञानस्य। यथा मतिज्ञानं क्षयोपशमहेतुकं तथा श्रुतज्ञानमपि। यथा च-मतिज्ञानं दशतः सर्वद्रव्यादिविषयं, तथा श्रुतज्ञानमपि। यथा मतिज्ञानं परोक्षं, तथा श्रुतज्ञानमपि। मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः सत्त्वे एव चावधिज्ञानादीनि भवन्ति।

शङ्का—अवधि आदि ज्ञानों के पहिले जो मतिश्रुतज्ञानका निर्देश किया गया है इसमें क्या कारण है ?।

उत्तर—इन दोनोंमें पहिले जो मतिश्रुत ज्ञानका निर्देश किया गया है उसमें एक कारण तो यह है कि मतिज्ञान एवं श्रुतज्ञान, इन दोनोंके एक ही स्वामी होते हैं, भिन्न२ स्वामी नहीं। तथा-इनका काल भी एक ही है, भिन्न २ काल नहीं है। तथा विषयकी अपेक्षा भी इनमें समानता है, असमानता नहीं। तथा ये दोनों ज्ञान परोक्ष हैं। दूसरा कारण यह है कि इनके होने पर ही अवधि आदि ज्ञान होते हैं। कहा भी है—"जत्थ मइनाण तत्थ सुयनाण"।

जिस आत्मामें मतिज्ञान होता है उसी आत्मामें श्रुतज्ञान होता है। जितना स्थितिकाल मतिज्ञानका है उतना ही स्थितिकाल श्रुतज्ञानका है। मतिज्ञान जिस प्रकार मतिज्ञानावरणीय कर्मके क्षयोपशमसे उत्पन्न होता

શંકા—અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં પહેલાં જે મતિ શ્રુત જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરાયો છે તેનું શું કારણ છે?

ઉત્તરઃ—એ જ્ઞાનોમાં પહેલાં જે મતિ શ્રુત જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરાયો છે તેનું એક કારણ તો એ છે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બન્નેનો એક જ સ્વામી હોય છે, અલગ અલગ સ્વામી હોતો નથી. વળી તેનો કાળ પણ એક જ છે, જુદો જુદો કાળ નથી વળી વિષયની અપેક્ષાએ પણ એમાં સમાનતા છે—અસમાનતા નથી. તથા તે બન્ને જ્ઞાન પરોક્ષ છે બીજું કારણ એ છે કે એ હોય તો જ અવધિ આદિ જ્ઞાન થાય છે કહ્યું પણ છે—

"जत्थ मइनाण तत्थ सुयनाण" જે આત્મામાં મતિજ્ઞાન થાય છે એ જ આત્મામાં શ્રુતજ્ઞાન થાય છે જેટલો સ્થિતિકાળ મતિજ્ઞાનનો છે એટલો જ સ્થિતિકાળ શ્રુતજ્ઞાનનો છે મતિજ્ઞાન જે પ્રમાણે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયો-

ननु मतिज्ञानानन्तर श्रुतज्ञाननिर्देशे को हेतु ?, उच्यते—श्रुतज्ञानस्य मतिपूर्वकत्वाद् विशिष्टमत्यशरूपत्वाद् वा श्रुतज्ञान मतिज्ञानानन्तरमुपन्यस्तम् । उक्तञ्च—

"मइपुव्व जेण सुय, तेणादीए मइविसिट्ठो वा ।
मइमेओ चेव सुय, तो मइसमणतर भणिय" ॥

छाया—मतिपूर्वं येन श्रुत, तेनादितो मतिविशिष्टं वा ।
मतिभेदश्चैव श्रुतं, ततो मतिसमनन्तर भणितम् ॥

है उसी प्रकार श्रुतज्ञान भी श्रुतज्ञानावरणीय कर्मके क्षयोपशमसे उत्पन्न होता है । जिस प्रकार मतिज्ञान सर्व द्रव्योंको परोक्षरूपसे विषय करता है उसी प्रकार श्रुतज्ञान भी विषय करता है । मतिज्ञान जिस प्रकार परोक्ष माना गया है । उसी प्रकार श्रुतज्ञान भी परोक्ष माना गया है । इन मतिज्ञान एवं श्रुतज्ञानके सद्भावमें ही अवधिज्ञान आदि हुआ करते है ।

शका—मतिज्ञान के बाद श्रुतज्ञानका जो पाठ रक्खा गया है । उसमें क्या कारण है ? ।

उत्तर—मतिज्ञानके बाद श्रुतज्ञानके पाठ रखनेमें कारण यह है कि श्रुतज्ञान, मतिज्ञानपूर्वक होता है, अथवा वह मतिज्ञानका ही एक विशिष्ट अश है । कहा भी है—

"मइपुव्व जेण सुय, तेणाईए मइविसिट्ठो वा ।
मइभेओ चेव सुय, तो मइसमणंतरं भणिय ॥ १ ॥"

पशमथी ઉત્પન્ન થાય છે એજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે જે પ્રમાણે મતિજ્ઞાન સર્વે દ્રવ્યોને પરોક્ષ રૂપથી વિષય કરે છે એ જ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન પણ વિષય કરે છે જે રીતે મતિજ્ઞાન પરોક્ષ મનાયુ છે એ જ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ પરોક્ષ મનાયું છે એ મતિજ્ઞાન તથા શ્રુત જ્ઞાનના સદ્ભાવમા જ અવધિજ્ઞાન વગેરે થયા કરે છે

શકા:—મતિજ્ઞાનની પછી શ્રુતજ્ઞાનનો જે પાઠ રખાયો છે તેનુ શુ કારણ છે?

ઉત્તર—મતિજ્ઞાનની પછી શ્રુતજ્ઞાનનો પાઠ રાખવાનુ કારણ એ છે કે શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન સાથે થાય છે અથવા તે મતિજ્ઞાનનો એક વિશિષ્ટ અશ છે કહ્યું પણ છે—

"मइपुव्वं जेण सुयं, तेणादीए मइविसिट्ठो वा ।
मइमेओ चेव सुय, तो मइसमणंतरं भणियं" ॥१॥

ननु मतिश्रुतज्ञानानन्तरमवधिज्ञानस्योपन्यासे को हेतुः?, उच्यते—काल-विपर्यय-स्वामि-लाभत साम्यादवधिज्ञानस्य मतिश्रुतानन्तर कथनमिति। तथाहि-

एकजीवापेक्षया, नानाजीवापेक्षया च मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्यावान् स्थितिका लोऽस्ति, तावानवधिज्ञानस्यापि स्थितिकालोस्तीति कालत' साम्यम्। यथा च मिथ्यात्वोदये मतिश्रुतज्ञाने अज्ञानरूप विपर्यय प्रतिपद्येते, तथाऽवधिज्ञानमपीति विपर्ययसाम्यम्। तथा य एव मतिज्ञानश्रुतज्ञानयो स्वामी स एवावधिज्ञानस्यापि स्वामी भवतीति स्वामिना साम्यम्। तथा विभङ्गज्ञानिनस्त्रिदशादे' सम्यग्दर्शन-प्राप्तौ युगपदेव ज्ञानत्रयलाभसभवात् लाभत. साम्यम्।

शङ्का—मतिज्ञान एव श्रुतज्ञानके बाद अवधिज्ञानका जो कथन सूत्रमें किया गया है उसका क्या कारण है ?।

उत्तर—इसका कारण-काल, विपर्यय, स्वामी एव लाभकी समानता है। इसका खुलासा इस प्रकार है-एक जीव अथवा नाना जीवोंकी अपेक्षा जितना मतिज्ञान एवं श्रुतज्ञानका स्थितिकाल है उतना ही स्थिति-काल अवधिज्ञानका भी है। यह कालकी अपेक्षा मतिज्ञान श्रुतज्ञानके साथ अवधिज्ञानकी समानता है। मिथ्यात्वके उदय होने पर जिस प्रकार मतिज्ञान एवं श्रुतज्ञान विपर्ययरूप हो जाते हैं उसी प्रकार अवधिज्ञान भी विपर्ययरूप हो जाता है। यह विपर्ययकी अपेक्षा इन दोनोंके साथ इसकी समानता है। मतिज्ञान एवं श्रुतज्ञानका जो स्वामी होता है वही अवधिज्ञानका भी स्वामी होता है। इस प्रकार स्वामीकी अपेक्षा इसमें उनके साथ समानता घट जाती है। विभङ्गज्ञानी देव आदिको सम्यग्द-

શંકા—મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પછી અવધિ જ્ઞાનનું જે કથન સૂત્રમા કરાયુ છે તેનુ શુ કારણ છે?

ઉત્તર—એનુ કારણ-કાળ, વિપર્યય, સ્વામી અને લાભની સમાનતા છે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે-એક જીવ અથવા અનેક જીવોની અપેક્ષાએ જેટલો મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ છે એટલો જ સ્થિતિકાળ અવધિજ્ઞાનનો પણ છે આ કાળની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનની સાથે અવધિજ્ઞાનની સમાનતા છે મિથ્યાત્વનો ઉદય થતા જે રીતે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વિપર્યયરૂપ થઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન પણ વિપર્યયરૂપ થઈ જાય છે એ વિપર્યયની અપેક્ષાએ તે બન્નેની સાથે તેની સમાનતા છે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો જે સ્વામી હોય છે તે જ અવધિજ્ઞાનનો પણ સ્વામી હોય છે આ રીતે સ્વામીની અપેક્ષાએ તેમા તેમની સાથે સમાનતા બધબેસતી થઇ જાય છે

तथा—छद्मस्थविषयभावप्रत्यक्षत्वसाधर्म्यादवधिज्ञानानन्तर मन'पर्यवज्ञानस्य कथनम्। तथाहि—यथाऽवधिज्ञान छद्मस्थस्य भवति, तद्वन्मन'पर्यवज्ञानमपि छद्मस्थस्यैवेति छद्मस्थसाम्यम्। तथा–यथाऽवधिज्ञानं रूपिद्रव्यविषयम्, तथा मन.पर्यवज्ञानमपि सामान्येनेति विषयसाम्यम्। यथाऽवधिज्ञान क्षायोपशमिके भावे, तथा मन'पर्ययज्ञानमपीति भावत साम्यम्। यथाऽवधिज्ञान प्रत्यक्ष, तथा मन पर्यवज्ञानमपीति प्रत्यक्षतया साम्यम्।

र्शनकी प्राप्ति होने पर युगपत् उसे मतिज्ञान, श्रुतज्ञान एव अवधिज्ञानका लाभ हो जाता है, यह लाभकी अपेक्षा समानता है।

तथा—छद्मस्थ, विषय, भाव, प्रत्यक्षत्वकी समानता की अपेक्षाको लेकर अवधिज्ञानके बाद मन'पर्यवज्ञानका सूत्रमें निर्देश किया गया है।-जिस प्रकार अवधिज्ञान छद्मस्थ जीवोंको होता है उसी प्रकार मन पर्यवज्ञान भी उन्हीं जीवोंको होता है। यह अवधिज्ञान और मन.पर्यव ज्ञानकी छद्मस्थकी अपेक्षा समानता है। अवधिज्ञान जिस प्रकार रूपी द्रव्यको विषय करता है उसी प्रकार मन पर्यवज्ञान भी रूपी द्रव्योंको विषय करता है। यह विषयकी अपेक्षा दोनोंमें समानता है। क्षायोपशमिकभावमें जिस प्रकार अवधि ज्ञानको गिनाया गया है उसी प्रकार मन'पर्ययज्ञान को भी क्षायोपशमिक भावमें गिनाया गया है। यह भावकी अपेक्षा समानता है। अवधिज्ञान जिस प्रकार आत्मजन्य होनेसे प्रत्यक्ष माना जाता है उसी प्रकार इन्द्रिय और मनकी सहायता

વિભગજ્ઞાની દેવ આદિને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થતા યુગપત્ (એકીસાથે)તેને મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનનો લાભ થઈ જાય છે, આ લાભની અપેક્ષાએ સમાનતા છે

તથા–છદ્મસ્થ, વિષય, ભાવ, પ્રત્યક્ષત્વની સમાનતાની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનની પછી મન પર્યવજ્ઞાનનો સૂત્રમા નિર્દેશ કરાયો છે જે રીતે અવધિજ્ઞાન છદ્મસ્થ જીવોને થાય છે એ જ રીતે મન પર્યવજ્ઞાન પણ એ જ જીવોને થાય છે આ અવધિજ્ઞાન અને મન.પર્યવજ્ઞાનની છદ્મસ્થની અપેક્ષાએ સમાનતા છે અવધિજ્ઞાન જે પ્રમાણે રૂપી દ્રવ્યોને વિષય કરે છે એ જ પ્રમાણે મન પયવજ્ઞાન પણ રૂપી દ્રવ્યોને વિષય કરે છે આ વિષયની અપેક્ષાએ બન્નેમાં સમાનતા છે ક્ષાયોપશમિક ભાવમા જે પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન ગણાવ્યુ છે એ જ પ્રમાણે મન.પયવ જ્ઞાનને પણ ક્ષાયોપશમિક ભાવમા ગણાવ્યુ છે આ ભાવની અપેક્ષાએ સમાનતા છે અવધિજ્ઞાન જે રીતે આત્મજન્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષ મનાય છે એ જ રીતે મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના ફક્ત

तथा—अप्रमत्तसंयतस्वामिसाम्यात् विपर्ययाभावसाम्याच्च, मनःपर्यवज्ञानानन्तरं केवलज्ञानमुपन्यस्तम्। तथाहि—यथा मनःपर्यवज्ञानं प्रमादरहितस्यैव भावमुनेर्भवति, तथा केवलज्ञानमपि तादृशस्यैव भावमुनेर्भवतीति स्वामिसाम्यम्। यथा च—मनःपर्यवज्ञानं विपर्ययज्ञानं न भवति, तथा केवलज्ञानमपीति विपर्ययाभावसाम्यम्।

किञ्च—मत्यादिज्ञानचतुष्टयापेक्षया उत्तमत्वात्, अवसाने लाभाच्च केवलज्ञानं चरममिति। केवलज्ञानस्यातीतानागतवर्त्तमाननिःशेषज्ञेयस्वरूपावभासित्वादुत्त

के विना केवल आत्मासे जन्य होनेकी वजहसे मनःपर्यवज्ञान भी प्रत्यक्ष माना गया है। यह इन दोनोंमें प्रत्यक्षत्वकी अपेक्षा समानता है।

तथा—अप्रमत्तसंयतस्वामी, तथा अविपर्ययकी अपेक्षासे समानता होनेसे मनःपर्यवज्ञानके बाद केवलज्ञानका पाठ रक्खा है। मनःपर्यवज्ञान जिस प्रकार अप्रमत्त भावमुनिके होता है उसी तरह केवलज्ञान भी अप्रमत्तभावमुनिके होता है। यह स्वामीकी अपेक्षा समानता है। मनःपर्यवज्ञान जिस प्रकार विपर्ययसे रहित होता है उसी प्रकार केवलज्ञानमें भी विपर्यय नहीं होता है। यह अविपर्ययकी अपेक्षासे समानता है।

दूसरे—केवलज्ञानको जो सबसे अन्तमें रखा गया है उसमें कारण यह है कि यह ज्ञान मत्यादिक चार ज्ञानोंकी अपेक्षा उत्तम है, तथा इन सबके अन्तमें ही इसकी प्राप्ति होती है। उन ज्ञानोंकी अपेक्षा उत्तमता इसमें इसलिये है कि इस ज्ञानमें अतीत, अनागत, तथा वर्तमानकालीन समस्त ज्ञेय पदार्थों का अवभासन होता है। तथा जिस जीवको चार ज्ञान

આત્મજન્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષ મનાય છે આ બન્નેમાં પ્રત્યક્ષત્વની અપેક્ષાએ સમાનતા છે

તથા—અપ્રમત્તસંયતસ્વામી, તથા અવિપર્યયની અપેક્ષાએ સમાનતા હોવાથી મનઃપર્યવ જ્ઞાનની પછી કેવળજ્ઞાનનો પાઠ રાખ્યો છે મનઃપર્યવજ્ઞાન જે પ્રમાણે અપ્રમત્ત ભાવમુનિને થાય છે એ જ રીતે કેવળજ્ઞાન પણ અપ્રમત્ત ભાવ મુનિને થાય છે આ સ્વામીની અપેક્ષાએ સમાનતા છે મનઃપર્યવજ્ઞાન જે રીતે વિપર્યરહિત હોય છે એ જ રીતે કેવળજ્ઞાનમાં પણ વિપર્યય થતો નથી. આ અવિપર્યયની અપેક્ષાએ સમાનતા છે બીજું કેવળજ્ઞાનને જે બધાની અંતે રાખવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે એ જ્ઞાન મત્યાદિક ચાર જ્ઞાનો કરતાં ઉત્તમ છે અને એ બધાને અંતે જ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે એ જ્ઞાનો કરતાં તેમાં ઉત્તમતા એથી છે કે આ જ્ઞાનમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન

मत्वम्। तथा यः पञ्चविधं ज्ञानं प्राप्नोति सोऽप्यन्त एवेदं लभते, इत्येवं केवल ज्ञानमन्ते निर्दिष्टम् ॥ सू०१ ॥

मूलम्—तं समासओ दुविहं पण्णत्तं, तं जहा—पच्चक्खं च परोक्खं च ॥ सू०२ ॥

छाया—तत् समासतो द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥२॥

टीका-'तं समासओ' इत्यादि। तत् पूर्वोक्तं पञ्चविधं ज्ञानं, समासतः=संक्षेपेण, द्विविधं प्रज्ञप्तं=प्ररूपितम्। तद् यथा-प्रत्यक्षं च परोक्षं च। अयं भावः-तदेतत् पञ्चविधमपि ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः, प्रत्यक्षं परोक्षं चेति। पञ्चविधेषु ज्ञानेष्ववधिज्ञानादिकं त्रयं प्रत्यक्षम्, आभिनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानं चेति द्वयं परोक्षमिति।

अथ प्रत्यक्षशब्दार्थः—

ननु प्रत्यक्षमित्यस्य कः शब्दार्थः ?, उच्यते—अश्नुते=ज्ञानात्मना सर्वानर्थान्

प्राप्त हो चुके हैं उस जीवको ही अन्तमें केवलज्ञानका लाभ होता है॥ सू० १ ॥

'तं समासओ' इत्यादि।

(तत्) वह पूर्वोक्त पांच प्रकारका ज्ञान (समासतः) संक्षेपसे (द्विविध) दो प्रकारका (प्रज्ञप्तम्) कहा गया है। (तद् यथा) वे दो प्रकार ये हैं—(प्रत्यक्षं च परोक्षं च) प्रत्यक्ष और परोक्ष। इनमें अवधिज्ञान मनःपर्ययज्ञान तथा केवलज्ञान, ये प्रत्यक्ष हैं। मतिज्ञान और श्रुतज्ञान ये दो ज्ञान परोक्ष हैं।

प्रत्यक्ष शब्दका अर्थ

शङ्का—प्रत्यक्ष-शब्दका क्या अर्थ है ?।

કાળના સર્વે જ્ઞેય પદાર્થોનો આભાસ થાય છે તથા જે જીવને ચાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ ચૂકયા છે તે જીવને જ છેવટે કેવળજ્ઞાનનો લાભ થાય છે ॥ સૂ૦ ૧ ॥

'तं समासओ' ઇત્યાદિ

(तत्) પૂર્વોકત પાંચ પ્રકારના તે જ્ઞાન (समासतः) ટુંકાણમાં (द्विविध) બે પ્રકારના (प्रज्ञप्तम्) કહેવાયા છે (तद् यथा) તે બે પ્રકાર આ છે—(प्रत्यक्षं च परोक्षं च) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. તેઓમાં અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે જ્ઞાન અપરોક્ષ છે

પ્રત્યક્ષ શબ્દનો અર્થ

શંકા—પ્રત્યક્ષ શબ્દનો શો અર્થ છે ?

व्याप्नोतीत्यक्षो जीवः । 'अशूङ् व्याप्तौ' इत्यस्मादौणादिकः सन्-प्रत्ययः । अक्ष= जीवं प्रति साक्षाद् गतम्, अन्यनिरपेक्ष वर्तते यद् ज्ञानं, तत्प्रत्यक्षम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति वार्तिकेन समासः । अवधि-मनःपर्यय-केवलानि त्रीणि प्रत्यक्षात्मकानि ज्ञानानि, अन्यानपेक्षतया साक्षादर्थबोधकत्वेन तेषां जीवं प्रति साक्षाद्वर्तित्वात् । इह 'च'-शब्दः स्वगताऽनेकभेदसमुच्चयः ।

उत्तर-प्रत्यक्ष-शब्दका अर्थ है जो इन्द्रियादिकोंकी सहायताके बिना केवल आत्माकी ही सहायतासे उत्पन्न होता है वह ज्ञान प्रत्यक्ष है। प्रत्यक्षमें प्रति+अक्ष, ऐसे दो शब्द है । 'अक्ष' यह शब्द "अशूङ् व्याप्तौ" इस व्याप्त्यर्थक 'अशूङ्' धातुसे औणादिक 'सक'-प्रत्यय करने पर बनता है । "अक्ष प्रति वर्तते तत् प्रत्यक्षम्" अर्थात्-जो ज्ञान जीवके प्रति अन्य निरपेक्ष होकर रहता है वह प्रत्यक्ष है, ऐसा इसका फलितार्थ होता है । "अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इस वार्तिकसे यहां द्वितीया विभक्तिके साथ समास हुआ है । अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान तथा केवलज्ञान, ये तीन ज्ञान प्रत्यक्षस्वरूप इस लिये कहे गये हैं कि इनमें इन्द्रियादिक अन्य पदार्थों की सहायता की अपेक्षा नहीं रहती है, तथा इनकी सहायताके बिना ही ये स्पष्टरूपसे अपने विषयभूत पदार्थ को ग्रहण करते हैं, इसलिये इन्हें जीवके प्रति साक्षाद्वर्ती कहा गया है। सूत्रमें जो "च" शब्द आया है वह प्रत्यक्षगत अनेक भेदोंका बोधक है ।

ઉત્તર—જે ઈન્દ્રિયોની મદદ વિના કેવળ આત્માની મદદથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષમાં प्रति+अक्ष એ બે શબ્દો છે 'अक्ष' આ શબ્દ "अशूङ् व्याप्तौ" આ વ્યાપ્ત્યર્થક "अशूङ्" ધાતુથી औणादिक सक પ્રત્યય કરતા બને છે "अक्ष प्रति वर्तते तत् प्रत्यक्षम्" એટલે કે જે જ્ઞાન જીવોમા અન્યનિરપેક્ષ (બીજાની અપેક્ષારહિત) થઇને રહે છે તે પ્રત્યક્ષ છે, એવો તેનો અર્થ ફલિત થાય છે "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" આ વાર્તિકથી અહીં બીજી વિભક્તિ સાથે સમાસ થયો છે અવધિજ્ઞાન, મન.પર્યવજ્ઞાન, તથા કેવળજ્ઞાન એ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ એ માટે કહેવાયા છે કે તેઓમાં ઈન્દ્રિયાદિક બીજા પદાર્થોની સહાયતાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, તથા તેમની મદદ વિના જ તે પોતાના વિષયભૂત પદાર્થને સ્પષ્ટરૂપે ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને જીવની તરફ સાક્ષાદ્વર્તી કહેવાયાં છે સૂત્રમાં જે 'च' શબ્દ આવ્યો તે પ્રત્યક્ષગત અનેક ભેદોનો બોધક છે

अथ प्रत्यक्षलक्षणम्—

इह प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते-मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविध ज्ञान तत् प्रत्यक्षम्। यत् प्राणिना ज्ञानदर्शनावरणयो क्षयोपशमात् क्षयाच्च इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमात्मानमेव केवलमाश्रित्योत्पद्यते तत् प्रत्यक्षमिति निष्कर्ष । तच्चावध्यादि। एतत्त्रय प्रत्यक्षं निश्चयनयेनेति बोध्यम्। व्यवहारतस्तु चक्षुरादीन्द्रियजन्यं ज्ञान प्रत्यक्षम्। अस्मिन् पक्षे 'अक्ष'-शब्द इन्द्रियार्थक, अक्षम्-इन्द्रिय प्रति गतं, प्रत्यक्षम्, इन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षमिति।

प्रत्यक्षका लक्षण

इस प्रकार प्रत्यक्ष शब्दका अर्थ कह कर अब प्रत्यक्षका लक्षण स्पष्ट किया जाता है, वह इस प्रकार है—मतिज्ञान और श्रुतज्ञानसे अन्य जो तीन प्रकारके ज्ञान है वे प्रत्यक्ष हैं। अर्थात्-जो ज्ञान प्राणियों के ज्ञानावरण एव दर्शनावरणके क्षयोपशम से तथा क्षय से इन्द्रिय और अनिन्द्रिय निरपेक्ष होकर केवल आत्मा को आश्रित करके उत्पन्न होता है वह प्रत्यक्ष है, ऐसा जानना चाहिये। यह प्रत्यक्ष अवधि आदि तीन ज्ञान है । इन तीन ज्ञानोंको जो प्रत्यक्ष कहा है वह निश्चयनयकी अपेक्षा से ही कहा है। व्यवहार की अपेक्षासे तो चक्षु आदि पाच इन्द्रियोंसे जो ज्ञान होता है वह प्रत्यक्ष कहा जाता है। व्यवहारनयकी अपेक्षा से जब इन्द्रियजन्य ज्ञान को प्रत्यक्ष कहा जाता है तो इस स्थितिमें अक्ष-शब्द इन्द्रिय अर्थका बोधक होता है। इसका तात्पर्य यह होता है कि जो ज्ञान इन्द्रियोंकी अधीनता से उत्पन्न है वह प्रत्यक्ष है।

પ્રત્યક્ષ શબ્દનુ લક્ષણ

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ શબ્દનો અર્થ કહીને હવે પ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે તે આ પ્રમાણે છે-મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન સિવાયના જે ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ છે એટલે કે જે જ્ઞાન પ્રાણીઓના જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમ તથા ક્ષયથી ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય નિરપેક્ષ થઈને ફક્ત આત્માને આશ્રિત કરીને ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે એમ માનવું જોઈએ. આ પ્રત્યક્ષ અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન છે એ ત્રણ જ્ઞાનોને જે પ્રત્યક્ષ કહ્યા છે તે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ જ કહ્યા છે વ્યવહારની અપેક્ષાએ તો ચક્ષુ વગેરે પાચ ઈન્દ્રિયોથી જન્ય જે જ્ઞાન હોય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ જ્યારે ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે ત્યારે આ સ્થિતિમા 'અક્ષ' શબ્દ ઈન્દ્રિય અર્થનો બોધક હોય છે એનુ તાત્પર્ય એ હોય છે કે જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોની અધીનતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે

ननु प्रतिपूर्वादक्षिशब्दात् 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' इत्यव्ययीभावसमासान्ते टचि प्रत्यये प्रत्यक्षमिति सिध्यति तदत्र किं तत्पुरुषसमासाश्रयणेन ?

न चैवं स्पार्शनादिप्रत्यक्षं प्रत्यक्षशब्दस्यार्थो न स्यादिति वाच्यम्, अत्र हि व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रप्रदर्शनार्थमक्षिशब्दः प्रयुज्यते, प्रत्यक्षशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तु स्पार्शनादिप्रत्यक्षेऽप्यस्तीति तत्र प्रत्यक्षशब्दवाच्यतोपपत्तेः। कथमन्यथाऽक्ष-शब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यतोपपत्तिः स्यात्।

न चाव्ययीभावसमासाङ्गीकारे 'प्रत्यक्षोऽयं घटः', प्रत्यक्षा चेयं लता' इत्या-

---

शंका—जब प्रतिपूर्वक अक्षि शब्दसे "प्रति-पर-समनुभ्योऽक्ष्णः" इस सूत्रसे अव्ययीभावसमासान्तटच्-प्रत्यय होने पर प्रत्यक्ष शब्द सिद्ध होता है तो यहां तत्पुरुषसमास करनेकी आवश्यकता ही क्या है?। यदि इस पर ऐसा कहा जावे कि अक्षि-शब्दसे अव्ययीभाव समासान्तटच्प्रत्यय करने पर जब प्रत्यक्ष शब्दकी सिद्धि की जावेगी तो ऐसी हालतमें स्पार्शनादि प्रत्यक्ष, प्रत्यक्ष-शब्दके वाच्यार्थ नहीं हो सकेंगे सो ऐसी आशंका भी उचित नहीं है, कारण कि यहां केवल व्युत्पत्ति-निमित्त दिखलाने के लिये ही अक्षि-शब्दका प्रयोग किया गया है। प्रत्यक्ष शब्दका प्रवृत्तिनिमित्त तो स्पार्शनादिप्रत्यक्षमें भी है ही, इस लिये वहां प्रत्यक्ष-शब्दवाच्यता बन जावेगी। नहीं तो अक्ष शब्दके उपादानमें भी अनिन्द्रियप्रत्यक्षमें प्रत्यक्षशब्दवाच्यता कैसे आ सकेगी।

यदि फिर ऐसी शंका की जावे कि—जब अव्ययीभाव समास स्वीकृत

શંકા—જ્યારે પ્રતિપૂર્વક અક્ષિ શબ્દથી "प्रति-पर-समनुभ्योऽक्ष्णः" આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવસમાસાન્ત 'टच्' પ્રત્યય હોવાથી પ્રત્યક્ષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે તો અહીં તત્પુરૂષસમાસ કરવાની આવશ્યકતા જ શી છે? જો અહીં એવું કહેવાય કે 'अक्षि' શબ્દથી અવ્યયીભાવસમાસાન્ત 'टच्' પ્રત્યય કરવાથી જ્યારે પ્રત્યક્ષ શબ્દની સિદ્ધિ કરાશે ત્યારે એવી હાલતમાં સ્પર્શનાદિપ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ શબ્દના વાચ્યાર્થ થઈ શકશે નહીં, તો એવી આશંકા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહીં ફક્ત વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત બતાવવાને માટે જ અક્ષિ શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે પ્રત્યક્ષ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તો સ્પર્શનાદિપ્રત્યક્ષમાં પણ છે જ, તેથી ત્યાં પ્રત્યક્ષશબ્દવાચ્યતા બની જશે નહીં તો અક્ષ શબ્દના ઉપાદાનમાં પણ અનિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં પ્રત્યક્ષશબ્દવાચ્યતા કેવી રીતે આવી શકશે?

જો ફરીથી એવી શંકા કરવામાં આવે કે જ્યારે અવ્યયીભાવ સમાસ

दय' प्रयोगा न स्यु , अव्ययीभावस्य सदा नपुंसकत्वादिति वाच्यम् , प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्थेऽर्श आदित्वादच्-प्रत्यये कृते तत्सिद्धिसंभवादिति चेत् अत्रोच्यते—एवमपि 'प्रत्यक्षो बोध ' 'प्रत्यक्षा बुद्धि ' इत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वं न स्यात्, न ह्यत्र मत्वीयार्थो घटते, प्रत्यक्षात्मकज्ञानस्यैव बोधबुद्धिशब्दाभ्यामभिधानादिह तत्पुरुषसमासाश्रयणमेव श्रेय इति ।

किया जायगा तो "प्रत्यक्षोऽयं घट' प्रत्यक्षा चेयं लता" इत्यादिक प्रयोग नहीं बन सकेंगे, कारण कि जो अव्ययीभाव समास होता है वह सदा नपुंसकलिङ्ग होता है सो ऐसी आशंका भी ठीक नहीं है, कारण कि "प्रत्यक्षमस्यास्तीति" इस अर्थमें "अर्शआदिभ्योऽच्" इस सूत्रद्वारा अच्-प्रत्यय होने पर "प्रत्यक्ष प्रत्यक्षा" इन शब्दों की सिद्धि हो जाती है तो फिर तत्पुरुष समास की आवश्यकता नहीं रहती।

उत्तर–अव्ययीभाव समास की सिद्धिके निमित्त ऐसा समाधान देना ठीक नहीं है। कारण कि ऐसा मानने पर भी "प्रत्यक्षो बोध. " "प्रत्यक्षा बुद्धि " इत्यादि प्रयोगोंमें साधुता नहीं आ सकती है, क्यों कि यहां मत्वीय अर्थ घटित ही नहीं होता है। यहां तो प्रत्यक्षात्मक ज्ञानका ही बोध एवं बुद्धि शब्दों के द्वारा कथन किया गया है, इस लिये "प्रत्यक्ष" यहां तत्पुरुषसमास ही ठीक मानना चाहिये, अव्ययीभाव समास नहीं।

स्वीકृત કરવામાં આવશે તો " प्रत्यक्षोऽय घट , प्रत्यक्षा चेय लता " વગેરે પ્રયોગ બની શકશે નહીં, કારણ કે જે અવ્યયીભાવ સમાસ હોય છે તે સદા નાન્યેતર જાતિમાં હોય છે તો એવી આશંકા પણ બરાબર નથી, કારણ કે "प्रत्यक्षम स्यास्तीति" આ અર્થમાં 'अर्श आदिभ्योऽच्' આ સૂત્રદ્વારા 'अच्' પ્રત્યય હોવાથી 'प्रत्यक्षः प्रत्यक्षा' એ શબ્દોની સિદ્ધિ થઈ જાય છે તો પછી તત્પુરૂષ સમાસની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઉત્તર—અવ્યયીભાવ સમાસની સિદ્ધિના નિમિત્તે એવું સમાધાન દેવું બરાબર નથી. કારણ કે એવું માનવા છતાં પણ 'प्रत्यक्षो बोध' 'प्रत्यक्षा बुद्धि' વગેરે પ્રયોગોમાં સાધુતા આવી શકતી નથી, કારણ કે અહીં મત્વીય અર્થ બંધબેસતો જ થતો નથી અહીં તો પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાનનું બોધ અને બુદ્ધિ શબ્દોના દ્વારા કથન કરાયું છે તેથી 'પ્રત્યક્ષ' અહીં તત્પુરૂષસમાસ જ યોગ્ય માનવો જોઈએ, અવ્યયીભાવ સમાસ નહીં

अथ परोक्षशब्दार्थः—

ननु परोक्षमित्यस्य कोऽर्थः ?, उच्यते—पराणि=अक्षापेक्षया भिन्नानि द्रव्येन्द्रिय द्रव्यमनांसि पुद्गलमयत्वेन रूपित्वात्, तेभ्यः परेभ्योऽक्षस्य जीवस्य यदुत्पद्यते, तत्परोक्षम् । परनिमित्तत्वात् परोक्षमिति जिनमतं परिभाषितम् ॥सू०२॥

मूलम्—से किं तं पच्चक्खं ?। पच्चक्खं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा—इंदियपच्चक्खं, नोइंदियपच्चक्खं च ॥ ३ ॥

छाया—अथ किं तत् प्रत्यक्षम् ?। प्रत्यक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—इन्द्रिय प्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षं च ॥ ३ ॥

'से किं तं पच्चक्खं' इत्यादि ।

टीका—'से' इति मगधदेशप्रसिद्धोऽथशब्दार्थकः । तत्=पूर्वमुपदिष्टं, प्रत्यक्षं किम् ? पूर्वोक्तस्य प्रत्यक्षस्य किंस्वरूपम् ? इति शिष्यस्य प्रश्नवाक्यम् । उत्तरमाह—

परोक्ष शब्दका अर्थ—

परोक्ष शब्द का अर्थ इस प्रकार है—आत्मासे भिन्न द्रव्येन्द्रिय एवं द्रव्यमन हैं, क्यों कि ये पुद्गलमय होनेसे रूपी हैं। आत्मा अपौद्गलिक होनेसे रूपी नहीं है। इस अक्ष—आत्मा—से जो पर द्रव्येन्द्रिय एवं द्रव्यमन हैं उनसे जीव को—आत्मा को—जो ज्ञान उत्पन्न होता है वह परोक्ष है, प्रत्यक्षमें परनिमित्तसे ज्ञान उत्पन्न नहीं होता, किन्तु परोक्षमें निमित्तसे ज्ञान उत्पन्न होता है इसलिये उसका नाम परोक्ष है। ऐसा जिनेन्द्र देवका आदेश है ॥सू०२॥

'से किं तं पच्चक्खं' इत्यादि।

पूर्वोक्त प्रत्यक्षका क्या स्वरूप है ? इस प्रकार शिष्यका प्रश्न सुन-

પરોક્ષ શબ્દનો અર્થ—

પરોક્ષ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—દ્રવ્યેન્દ્રિય અને દ્રવ્યમન આત્માથી ભિન્ન છે કારણ કે તેઓ પુદ્ગલમય હોવાથી રૂપી છે આત્મા અપૌદ્ગલિક હોવાથી રૂપી નથી. આ અક્ષ—આત્માથી પર જે દ્રવ્યેન્દ્રિય અને દ્રવ્યમન છે આવા જીવ—આત્માને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ છે પ્રત્યક્ષમાં બીજાના નિમિત્તથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી પણ પરોક્ષમા બીજાના નિમિત્તથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનુ નામ પરોક્ષ છે એવો જીનેન્દ્ર દેવનો આદેશ છે ॥સૂ ૨॥

"से किं तं पच्चक्खं" ઇત્યાદિ.

પૂર્વોક્ત પ્રત્યક્ષનુ શું સ્વરૂપ છે ? આ પ્રકારનો શિષ્યનો પ્રશ્ન સાંભળીને

—'पच्चक्खं दुविहं पण्णत्तं' इत्यादि। प्रत्यक्षं द्विविधं=द्विप्रकारम्, प्रज्ञप्तं=प्ररूपितं तीर्थङ्करैरिति भावः। तद् यथा=तद्-द्वैविध्यं यथाऽस्ति तथा कथयामीत्यर्थः। इन्द्रियप्रत्यक्षं, नोइन्द्रियप्रत्यक्षं चेति भेदद्वयेन प्रत्यक्षं द्विविधमित्यर्थः। इह द्रव्यभावरूपं द्विविधमिन्द्रियं गृह्यते, एकस्याप्यभावे इन्द्रियप्रत्यक्षत्वाऽनुपपत्तेः। तत्रेन्द्रियस्य प्रत्यक्षमिन्द्रियप्रत्यक्षम्, इन्द्रियनिमित्तकम् इन्द्रियसम्बन्धि वा यत् प्रत्यक्षं, तदिन्द्रियप्रत्यक्षम्। नोइन्द्रियप्रत्यक्षम् यद् इन्द्रियप्रत्यक्षं न भवति, तत् नोइन्द्रियप्रत्यक्षम्। नोशब्दः सर्वनिषेधवाची, तेन मनसोऽपि कथञ्चिदिन्द्रियत्वाङ्गीकाराद् तन्निमित्तकं यद् ज्ञानं तत् परमार्थतः प्रत्यक्षं न भवतीति सिद्धम् ॥सू० ३॥

इन्द्रियप्रत्यक्षस्य पञ्चविधत्वमाह—'से किं तं इंदियपच्चक्खं' इत्यादि।

कर गुरु महाराज अब उसका उत्तर देनेका उपक्रम करते हुए कहते हैं कि हे शिष्य! तीर्थंकरोंने प्रत्यक्ष दो प्रकार का बतलाया है वह इस प्रकार है—

१ इन्द्रियप्रत्यक्ष और २ नोइन्द्रियप्रत्यक्ष। इन्द्रियप्रत्यक्ष वह है जो द्रव्य-इन्द्रिय और भाव-इन्द्रिय के द्वारा होता है। द्रव्यइन्द्रिय एव भाव इन्द्रिय इन दोनोंमें से किसी एक के अभावमें इन्द्रियप्रत्यक्ष ज्ञान उत्पन्न नहीं हो सकता है। जिसमें इन इन्द्रियों की सहायता की अपेक्षा नहीं होती है वह नोइन्द्रियप्रत्यक्ष है। नोइन्द्रियमें 'नो' शब्द सर्व इन्द्रियों के निषेध का वाचक है। इससे यह सिद्ध हुआ कि अगर मनको भी कथंचित् इन्द्रियस्वरूप मान लिया जाय तो भी तज्जन्य ज्ञान परमार्थसे प्रत्यक्ष नहीं है ॥सू० ३॥

अब इन्द्रियप्रत्यक्ष को कहते हैं—'से किं तं इंन्द्रियपच्चक्खं' इत्यादि।

ગુરૂમહારાજ તેનો ઉત્તર દેવાનો ઉપક્રમ કરતાં કહે છે કે હે શિષ્ય! તીર્થંકરોએ 'પ્રત્યક્ષ' બે પ્રકારના બતાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે—(૧) ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને (૨) નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એ છે કે જે દ્રવ્ય ઈન્દ્રિય અને ભાવઇન્દ્રિયના દ્વારા થાય છે દ્રવ્યઈન્દ્રિય અને ભાવઈન્દ્રિય, એ બન્નેમાંથી એકના અભાવમા ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકતુ નથી. જેમા એ ઈન્દ્રિયોની સહાયતાની અપેક્ષા રહેતી નથી તે નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ છે નો ઈન્દ્રયમા 'नो' શબ્દ સર્વે ઈન્દ્રિયોના નિષેધનો વાચક છે, આથી એ સાબિત થયું કે જો મનને પણ કથચિત્ ઇન્દ્રિયસ્વરૂપ માનવામા આવે તો પણ તજ્જન્ય જ્ઞાન પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ નથી ॥ સૂ૦૩ ॥

હવે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષને કહે છે—'से किं त इंदियपच्चक्खं' ઈત્યાદિ.

मूलम्—से किं त इंदियपच्चक्खं ? इंदियपच्चक्खं पंचविहं पण्णत्तं, तं जहा—सोइंदियपच्चक्खं १, चक्खिंदियपच्चक्खं २, घाणिंदियपच्चक्खं ३, जिब्भिंदियपच्चक्खं ४, फासिंदियपच्चक्खं ५, से तं इंदियपच्चक्खं ॥ सू० ४ ॥

छाया—अथ किं तदिन्द्रियप्रत्यक्षम् ?। इन्द्रियप्रत्यक्षं पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद् यथा—श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं १, चक्षुरिन्द्रियप्रत्यक्षं २, घ्राणेन्द्रियप्रत्यक्षं ३, जिह्वेन्द्रियप्रत्यक्षं ४, स्पर्शेन्द्रियप्रत्यक्षं ५, तदेतद् इन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥सू०४॥

टीका—'से-अथ' इति प्रश्नसूचकः । तत्-पूर्वोक्तम् इन्द्रियप्रत्यक्षं, किम् ?, पूर्वोक्तस्य इन्द्रियप्रत्यक्षस्य किं स्वरूपमिति । उत्तरमाह-इन्द्रियप्रत्यक्षं पञ्चविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा-श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमित्यादि । श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं, श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं= श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तकमित्यर्थः । श्रोत्रेन्द्रियं निमित्तीकृत्य यदुत्पन्नं ज्ञानं तत् श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमिति भावः । एवं चक्षुरिन्द्रियप्रत्यक्षादिषु भावनीयम् । तत्-

शिष्य गुरु महाराज से प्रश्न कर रहा है कि हे गुरु महाराज ! इन्द्रियप्रत्यक्षका क्या स्वरूप है । उत्तरमें गुरु महाराज कहते हैं कि इन्द्रियप्रत्यक्ष पांच प्रकारका कहा है वह इस प्रकार है—जो प्रत्यक्ष श्रोत्रेन्द्रियके निमित्तसे होता है वह श्रोत्रेन्द्रिय-प्रत्यक्ष है, अर्थात् श्रोत्रेन्द्रियको निमित्त करके जो ज्ञान उत्पन्न होता है वह श्रोत्रेन्द्रिय प्रत्यक्ष है १। इसी प्रकार चक्षु आदि इन्द्रियोंसे होने वाले ज्ञानमें तत्तदि-न्द्रियप्रत्यक्षता समझ लेनी चाहिये, अर्थात् चक्षु-इन्द्रियसे उत्पन्न हुए ज्ञानको चक्षु-इन्द्रिय-प्रत्यक्ष २, घ्राण-इन्द्रियसे उत्पन्न हुए ज्ञानको घ्राणेन्द्रिय-प्रत्यक्ष ३, जिह्वाइन्द्रियसे उत्पन्न ज्ञानको जिह्वेन्द्रिय-प्रत्यक्ष ४,

શિષ્ય ગુરુમહારાજને પ્રશ્ન કરે છે કે હે ગુરુમહારાજ ! ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનું શું સ્વરૂપ છે ? ઉત્તરમા ગુરુમહારાજ કહે છે કે ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ પાચ પ્રકારના કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે—(૧) જે શ્રોત્રેન્દ્રિયના નિમિત્તથી પ્રત્યક્ષ થાય છે તે શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ છે એટલે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયને નિમિત્ત કરીને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ છે એ જ પ્રમાણે ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોથી થનારાં જ્ઞાનમા તે તે ઈન્દ્રિયની પ્રત્યક્ષતા સમજી લેવી જોઈએ. એટલે કે–(૨) ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાનને ચક્ષુઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાનને ઘ્રાણેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (૪) જીહ્વા ઈન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને

अनन्तरोक्तम्, एतत्-पञ्चविध, प्रत्यक्षम् इन्द्रियप्रत्यक्ष भवतीति शेष'। एतच्च पञ्चविधं प्रत्यक्षम् व्यवहारादुच्यते न तु परमार्थत ।

नन्वेतत् पञ्चविध प्रत्यक्ष व्यावहारिकमित्यत्र किं प्रमाणम्? इति चेत् उच्यते-अस्त्यत्रागमप्रमाणम् तथाहि-इहैवाग्रे प्रत्यक्षभेदाभिधानानन्तर वक्ष्यते । 'परोक्ख दुविहं पण्णत्त, त जहा-आभिणिबोहियणाणपरोक्ख च सुयणाणपरोक्ख च ' इति ।

तत्राभिनिबोधिकज्ञानमवग्रहादिरूपम्, अवग्रहादयश्च श्रोत्रेन्द्रियाद्याश्रितास्तत्र वर्णिता, तद् यदि श्रोत्रादीन्द्रियाश्रित ज्ञान परमार्थत' प्रत्यक्ष, तत् कथमवग्रहादय'

तथा स्पर्शन-इन्द्रियसे उत्पन्न हुए ज्ञानको स्पर्शनेन्द्रिय-प्रत्यक्ष ५ जानना चाहिये। इस प्रकार इन पाच इन्द्रियोंसे जो भी ज्ञान होता है वह सब इन्द्रियप्रत्यक्ष है, ऐसा व्यवहारकी अपेक्षा जानना चाहिये, परमार्थकी अपेक्षासे नहीं।

शका-इन्द्रियोंसे उत्पन्न यह पाच प्रकार का प्रत्यक्ष व्यावहारिक प्रत्यक्ष है, पारमार्थिक प्रत्यक्ष नहीं है, इसमें क्या प्रमाण है?

उत्तर-इन्द्रियोंसे होनेवाला ज्ञान वास्तवमें प्रत्यक्ष नहीं है किन्तु परोक्ष है, इस कथनमें आगमप्रमाण है। यहीं पर आगे प्रत्यक्ष के भेद कथन के बाद सूत्रकार ऐसा सूत्र कहेंगे-"परोक्ख दुविह पण्णत्त तजहा-आभिणिबोहियणाणपरोक्ख सुयणाणपरोक्ख च" परोक्षज्ञान दो प्रकार है-एक आभिनिबोधिकज्ञान और दूसरा श्रुतज्ञान। अवग्रह, ईहा आदि रूप आभिनिबोधिक ज्ञान होता है। अवग्रहादिक ज्ञान श्रोत्र आदि

---

(૫) સ્પર્શેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ તથા (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જાણવુ જોઈએ આ પ્રમાણે તે પાચ ઈન્દ્રિયોથી જે કોઇ જ્ઞાન થાય છે તે સર્વે ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ છે એમ વ્યવહારની અપેક્ષાએ જાણવુ જોઈએ. પરમાર્થની અપેક્ષાએ નહીં.

શકા —ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતું આ પાચ પ્રકારનુ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ નહી તેની સાબિતી શી છે?

ઉત્તર —ઇન્દ્રિયો વડે થનારૂ જ્ઞાન વાસ્તવમા પ્રત્યક્ષ નહી પણ પરોક્ષ છે આ કથનમાં આગમ પ્રમાણરૂપ છે અહી આગળ પ્રત્યક્ષના ભેદ કહ્યાં પછી સૂત્રકાર આવુ સૂત્ર કહેશે-"परोक्ख दुविह पण्णत्त त जहा-आभिणिबोहिय णाणपरोक्ख सुयणाणपरोक्ख च" પરોક્ષ જ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે (૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન અને બીજુ શ્રુતજ્ઞાન. અવગ્રહ, ઈહા આદિરૂપ આભિનિબોધિક જ્ઞાન હોય છે અવગ્રહાદિક જ્ઞાન શ્રોત્ર આદિ ઈન્દ્રિયોને આશ્રિત છે જો એ

परोक्षत्वेनाग्रे वर्णिता' ?। तस्मादुत्तरत्रेन्द्रियाश्रितज्ञानस्य परोक्षत्वेन वर्णनादिदं निश्चीयते-' इन्द्रियाश्रितज्ञानं संव्यवहारमधिकृत्य प्रत्यक्षमुक्तं न तु परमार्थत इति। किञ्च—इन्द्रियमनोनिमित्तक मतिश्रुताभ्यामन्यत् किमपि ज्ञानं भवतीति चेत् तर्हि षष्ठज्ञानप्रसंगादागमविरोध स्यादिति परमार्थत' परोक्षमेवेदमिति।

नन्विह लोके बाह्यधूमादिहेतुक यज्ज्ञान, तदेव परोक्षमिति प्रसिद्ध, नत्विन्द्रिय जन्य, कथ तर्हि परमार्थतोऽस्य परोक्षत्व मन्यसे ? इति चेत्,

---

इन्द्रियोंके आश्रित हैं। यदि ये श्रोत्र आदि इन्द्रियाश्रित ज्ञान परमार्थतः प्रत्यक्ष माने गये होते तो फिर इन अवग्रहादिकों के आगे जो परोक्षरूपसे वर्णित किया गया है वह क्यों करते ? प्रत्यक्षरूपसे ही उनका वर्णन करना चाहिये था, सो ऐसा नहीं है, इसलिये आगे आनेवाले इस इन्द्रियाश्रित ज्ञानके परोक्षरूपसे वर्णन होनेकी वजहसे यह निश्चित हो जाता है कि इन्द्रियाश्रित ज्ञानमें जो प्रत्यक्षता मानी जाती है वह व्यवहारकी अपेक्षासे ही मानी जाती है, परमार्थकी अपेक्षासे नहीं।

फिर भी-इन्द्रिय और मनके निमित्तसे होने वाला ज्ञान मतिज्ञान एव श्रुतज्ञानसे भिन्न और दूसरा कोई ज्ञान माना जाय तो छ प्रकारका ज्ञान मानना पडेगा, और छ प्रकार का ज्ञान मानना आगमविरुद्ध होगा, इसलिये यह ज्ञान वस्तुत परोक्ष ज्ञान ही है, प्रत्यक्ष ज्ञान नहीं।

शका—लोकमें तो ऐसी बात देखी जाती है कि जो ज्ञान बाह्य धूमादिक चिह्नोंकी सहायतासे होता है वही परोक्ष मानाजाता है, इन्द्रिय-

---

શ્રોત્ર આદિ ઈન્દ્રિયાશ્રિત જ્ઞાન પરમાર્થત પ્રત્યક્ષ મનાયા હોત તો પછી તે અવગ્રહાદિકોને આગળ જે પરોક્ષરૂપથી વર્ણિત કરાયાં છે તે શા માટે કહેત ? પ્રત્યક્ષરૂપથી જ તેમનુ વર્ણન કરવુ જોઈતુ હતુ પણ એવું નથી તેથી આગળ આવનારૂ આ ઈન્દ્રિયાશ્રિત જ્ઞાનના પરોક્ષ રૂપે વર્ણન થવાના કારણે આ નિશ્ચય થઈ જાય છે કે ઈન્દ્રયાશ્રિત જ્ઞાનમા જે પ્રત્યક્ષતા મનાય છે તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ મનાય છે, પરમાર્થની અપેક્ષાએ નહી

વળી ઈન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી થતુ જ્ઞાન, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન થી ભિન્ન ફરી બીજુ કોઈ જ્ઞાન માનવામા આવે તો જ્ઞાન છ પ્રકારનુ માનવુ પડશે, પણ છ પ્રકારનુ જ્ઞાન માનવું તે આગમવિરૂદ્ધનુ ગણાશે, તેથી આ જ્ઞાન વસ્તુત પરોક્ષજ્ઞાન જ છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી

શકાઃ—લોકમા તો એવી વાત જોવામાં આવે છે કે જે જ્ઞાન બાહ્ય ધૂમાદિક ચિહ્નોની સહાયતાથી થાય છે એજ પરોક્ષ છે ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને

उच्यते—इन्द्रियमनोभिर्बाह्यधूमादिनिमित्तक यदुत्पद्यते ज्ञानं, तदेकान्ते नैवेन्द्रियाणामात्मनश्च परोक्ष, परनिमित्तत्वात्, धूमाद् वह्निज्ञानवत्, अतस्तत् परोक्ष तथा लोके प्रसिद्धमस्ति, यत्तु साक्षादिन्द्रियमनोनिमित्तक, तदिन्द्रियाणामेव प्रत्यक्षम्, इन्द्रियाश्रितमेव (इन्द्रियमेवाश्रित्य) प्रत्यक्षम्; न त्वात्मनः, यथाऽवध्यादिक ज्ञान साक्षादात्मनिमित्तकम्। तत्र हि अन्यानपेक्षणादात्मैव साक्षात्कारण भवति। तथेन्द्रियाणा बाह्यधूमादिपदार्थाऽपेक्षया यत् प्रत्यक्ष भवति तदिन्द्रियाणामेव, न त्वात्मन, आत्मनस्तु तत् परोक्षमेव, परनिमित्तकत्वात् अनुमतिज्ञानवत्, इन्द्रियाणामपि तत् प्रत्यक्ष न परमार्थत, किन्तु व्यवहारादेव। कथम्? इन्द्रियाणामचेतनत्वात्।

जन्य ज्ञान परोक्ष नहीं माना जाता, तो फिर आप इन्द्रियजन्य ज्ञानको परमार्थतः परोक्ष कैसे मानते हैं?।

उत्तर—इन्द्रिय और मनके द्वारा जो ज्ञान बाह्य धूमादिक चिह्नोंको निमित्त करके उत्पन्न होता है वह परके निमित्तसे होनेवाला होने के कारण एकान्तरूपसे परोक्ष माना गया है, कारण कि इस ज्ञानमें न तो साक्षात्कारण इन्द्रियाँ हैं और न आत्मा, धूमादिक बाह्य साधन ही उसमें साक्षात्कारण है। जिस ज्ञानमें इन्द्रियाँ एवं मन निमित्त होते हैं वह ज्ञान इन्द्रियप्रत्यक्ष माना गया है, कारण कि इन्द्रियप्रत्यक्षमें इन्द्रिया ही साक्षात्कारण होती हैं। यद्यपि परोक्षज्ञानमें भी इन्द्रियां निमित्त होती हैं परन्तु वे परंपरारूपसे निमित्त होती हैं, साक्षात् रूपसे नही। इन्द्रियप्रत्यक्षमें इन्द्रिया ही साक्षात्कारण होती हैं। इस

પરોક્ષ મનાય, નહી તો પછી આપ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પરમાર્થતઃ પરોક્ષ કેવી રીતે માનો છો?

ઉત્તર —ઈન્દ્રિય અને મનના દ્વારા જે જ્ઞાન બાહ્ય ધૂમાદિક ચિહ્નોને નિમિત્ત કરીને ઉત્પન્ન થાય છે તે પરના નિમિત્તથી થનાર હોવાને કારણે એકાન્તરૂપથી પરોક્ષ મનાયુ છે, કારણ કે આ જ્ઞાનમા સાક્ષાત્કારણ ઈન્દ્રિયો પણ નથી અને આત્મા પણ નથી

ધૂમાદિક બાહ્ય સાધન જ તેમા સાક્ષાત્ કારણ છે જે જ્ઞાનમા ઈન્દ્રિયો અને મન નિમિત્તરૂપ હોય છે તે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ મનાયુ છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમા ઈન્દ્રિયો જ સાક્ષાત્કારણ હોય છે જો કે પરોક્ષ જ્ઞાનમાં પણ ઈન્દ્રિયો નિમિત્ત હોય છે પણ તેઓ પરંપરારૂપથી નિમિત્ત થાય છે, સાક્ષાતરૂપથી નહી ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમા ઇન્દ્રિયો જ સાક્ષાત્કારણ હોય છે

लिये वह इन्द्रियों का ही प्रत्यक्ष माना जाता है, आत्मा का नहीं। आत्मा ही जिस ज्ञान की उत्पत्तिमें साक्षात्कारण होता है वह ज्ञान ही आत्माका प्रत्यक्ष माना गया है, जैसे अवधिज्ञान आदि। आत्मा के प्रत्यक्षमें आत्माके सिवाय अन्य इन्द्रियादिक साक्षात या परपरारूपसे भी कारण नहीं होते हैं, केवल आत्मा ही साक्षात्कारण होता है। इसी तरह बाह्य धूमादिक चिह्न जिस ज्ञानमें साक्षात्कारण नहीं होते हैं, केवल इन्द्रिया ही साक्षात्कारण होती हैं वह इन्द्रियोंका प्रत्यक्ष है–इन्द्रियप्रत्यक्ष है, आत्मप्रत्यक्ष नहीं। आत्मा के लिये तो वह परोक्ष ही है, क्योंकि यहां परनिमित्तता है, आत्मनिमित्तता नहीं, अर्थात–आत्मासे भिन्न जो इन्द्रियादिक हैं वे आत्मासे पर हैं, और इन्हीं पररूप इन्द्रियोंसे वह प्रत्यक्ष ज्ञान उत्पन्न हुआ है अतः वह परोक्ष ही है, जिस प्रकार अनुमानज्ञान बाह्य लिङ्गादिकों से होता है, और इसीलिये वह परोक्ष माना जाता है। यहां जो इन्द्रियोंके साक्षात्कारण होने की वजहसे होने वाले ज्ञान को प्रत्यक्ष कहा है वह परमार्थतः नहीं, किन्तु व्यवहार की अपेक्षा से ही कहा गया है, ऐसा जानना चाहिये, क्यों कि इन्द्रिया अचेतन हैं।

તેથી તે ઇન્દ્રિયોનુ પ્રત્યક્ષ મનાય છે આત્માનુ નહી આત્મા જ જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં સાક્ષાત્કારણ હોય છે તે જ્ઞાન જ આત્માનુ પ્રત્યક્ષ મનાયુ છે, જેમકે અવધિજ્ઞાન આદિ આત્માના પ્રત્યક્ષમાં આત્મા સિવાય અન્ય ઇન્દ્રિયાદિક સાક્ષાત્ કે પરપરા રૂપથી પણ કારણ હોતા નથી, કેવળ આત્મા જ સાક્ષાત્ કારણ હોય છે આ રીતે બાહ્ય ધૂમાદિક ચિહ્ન જે જ્ઞાનમા સાક્ષાત્કારણ હોતાં નથી કેવળ ઇન્દ્રિયો જ સાક્ષાત્કારણ હોય છે તે ઇન્દ્રિયોનુ પ્રત્યક્ષ છે–ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ છે, આત્મપ્રત્યક્ષ નહી આત્માને માટે તો તે પરોક્ષ જ છે, કારણ કે અહી પરનિમિત્તતા છે, આત્મનિમિત્તતા નથી એટલે કે આત્માથી ભિન્ન જે ઇન્દ્રિયાદિક છે તે આત્માથી પર છે અને એજ પરરૂપ ઇન્દ્રિયોથી તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ છે, તેથી તે પરોક્ષ જ છે જે રીતે અનુમાન જ્ઞાન બાહ્ય લિંગાદિકોથી થાય છે, અને તેથી તે પરોક્ષ મનાય છે અહી જે ઇન્દ્રિયોના સાક્ષાત્કારણ હોવાને કારણે મનાય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે તે પરમાર્થતઃ નહી પણ વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ કહેવાયુ છે, એમ માનવુ જોઈએ, કારણ કે ઇન્દ્રિયો અચેતન છે

ननु स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणीन्द्रियाणीति क्रमः, अयमेव च समीचीनः, पूर्वपूर्वलाभे सत्येवोत्तरोत्तरलाभसम्भवात्, ततः किमर्थमुत्क्रमोपन्यासः कृतः? इति चेत्,

उच्यते—"अस्ति पूर्वानुपूर्वी, अस्ति पश्चानुपूर्वी" इति न्यायप्रदर्शनार्थोऽयमुत्क्रमोपन्यासः कृतः। अपि च—शेषेन्द्रियापेक्षया श्रोत्रेन्द्रियं प्रधानं, श्रोत्रेन्द्रियस्य हि यत् प्रत्यक्षं तदितरेन्द्रियप्रत्यक्षापेक्षया स्पष्टसंवेदनं भवति। स्पष्टसंवेदनं चोपवर्ण्यमानं शिष्यः सुखेनावबुध्यते, ततः स्पष्टसंवेदनद्वारेण सुखपूर्वकावबोधप्राप्तिहेतुत्वादिह श्रोत्रेन्द्रियादिक्रम उक्तः ॥ सू० ४ ॥

शंका—स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्र, इस प्रकार इन्द्रियों का क्रम है और यही समीचीन है, कारण कि पूर्व पूर्व इन्द्रियोंके लाभ होने पर ही उत्तर२की इन्द्रियोंका लाभ होता है, तो फिर सूत्रमें इस प्रकारका क्रम न रखकर व्युत्क्रमरूपसे उपन्यास क्यों किया गया है?।

उत्तर—"पूर्वानुपूर्वी है तथा पश्चानुपूर्वी भी है" इस न्याय को दिखाने के लिये सूत्रकारने सूत्रमें यह व्युत्क्रमरूपसे उपन्यास किया है। अर्थात्-पूर्वानुपूर्वीरूप तथा पश्चानुपूर्वीरूपसे क्रम दो प्रकार का होता है। दोनों प्रकारसे वर्णन करनेमें क्रमका विघात नहीं होता है। फिर यह कि समस्त इन्द्रियोंमें श्रोत्र इन्द्रिय प्रधान है, कारण कि श्रोत्रेन्द्रियका जो प्रत्यक्ष होता है वह इतर इन्द्रियोंसे होनेवाले प्रत्यक्षकी अपेक्षा अधिक स्पष्ट होता है। शिष्यजन वर्ण्यमान विषय को श्रोत्र इन्द्रिय द्वारा सुनकर ही उस विषयको अच्छी तरह जानते हैं। इसलिये स्पष्ट संवेदन द्वारा

શંકા—સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, અને શ્રોત્ર, આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોનો ક્રમ છે અને એજ સમીચીન છે કારણ કે પૂર્વ પૂર્વ ઈન્દ્રિયોના લાભ થવાથી જ ઉત્તર, ઉત્તરની ઈન્દ્રિયોનો લાભ થાય છે, તો પછી સૂત્રમા આ પ્રકારનો ક્રમ ન રાખતા ઉલટા ક્રમથી ઉપન્યાસ કેમ કરાયો છે?

ઉત્તર—"પૂર્વાનુપૂર્વી છે તથા પશ્ચાનુપૂર્વી પણ છે" આ ન્યાયને દર્શાવવા માટે સૂત્રકારે સૂત્રમા આ વ્યુત્ક્રમ (અવળા) રૂપથી ઉપન્યાસ કર્યો છે, એટલે કે પૂર્વાનુપૂર્વીરૂપ તથા પશ્ચાનુપૂર્વીરૂપથી બે પ્રકારનો ક્રમ થાય છે બન્ને રીતે વર્ણન કરવામા ક્રમનો વિઘાત થતો નથી ફરીએ કે સર્વે ઈન્દ્રિયોમા શ્રોત્રેન્દ્રિય મુખ્ય છે, કારણ કે શ્રોત્રેન્દ્રિયનું જે પ્રત્યક્ષ હોય છે તે બીજી ઇન્દ્રિયોથી થનારા પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ વધારે સ્પષ્ટ હોય છે શિષ્યજન વર્ણ્યમાન વિષયને 'શ્રોત્ર' ઈન્દ્રિય દ્વારા સાભળીને જ તે વિષયને સારી રીતે જાણે છે તેથી સ્પષ્ટ

मूलम्—से किं तं नोइंदियपच्चक्खं ? नोइंदियपच्चक्खं तिविहं पण्णत्तं, तं जहा—ओहिनाणपच्चक्खं, मणपज्जवनाणपच्चक्खं केवलनाणपच्चक्खं ॥ सू० ५ ॥

छाया—अथ किं तद् नोइन्द्रियप्रत्यक्षम् ?, नोइन्द्रियप्रत्यक्षं त्रिविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—अवधिज्ञानप्रत्यक्षं १, मनःपर्यवज्ञानप्रत्यक्षं २, केवलज्ञानप्रत्यक्षम् ३ ॥ सू० ५ ॥

'से किं तं नोइंदियपच्चक्खं' इत्यादि।

टीका—'से-अथ' इति प्रश्नार्थकः। तद्-पूर्वोक्तं, नोइन्द्रियप्रत्यक्षम्=इन्द्रियप्रत्यक्षभिन्नं प्रत्यक्षं, किम्?=इन्द्रियप्रत्यक्षभिन्नस्य प्रत्यक्षस्य स्वरूपं किमस्ति? उत्तरमाह—'नोइंदियपच्चक्खं तिविहं पण्णत्तं' इत्यादि। एतत् सुगमम् ॥सू०५॥

मूलम्—से किं तं ओहिनाणपच्चक्खं ?, ओहिनाणपच्चक्खं दुविहं पण्णत्तं, तं जहा—भवपच्चइयं च खाओवसमियं च ॥सू०६॥

छाया—अथ किं तदवधिज्ञानप्रत्यक्षम्?, अवधिज्ञानप्रत्यक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—भवप्रत्ययिकं च, क्षायोपशमिकं च ॥ ६ ॥

सुखपूर्वक अवबोध की प्राप्तिका हेतु होनेसे यहां सूत्रमें श्रोत्रेन्द्रियादिका क्रम रखा गया है ॥ सू०४ ॥

'से किं तं नोइंदियपच्चक्खं' इत्यादि।

पूर्वोक्त नोइन्द्रियप्रत्यक्ष का क्या स्वरूप है, ? उत्तर—नोइन्द्रियप्रत्यक्ष—जो इन्द्रियप्रत्यक्ष से सर्वथा भिन्न माना गया है उसका स्वरूप अवधिज्ञान, मनःपर्यवज्ञान एवं केवलज्ञान रूप है। यहां नो-शब्द इन्द्रियों की सहायतासे सर्वथा रहित अर्थका बोधक है। इन्द्रियों की सहायता-अवधिज्ञान, मनःपर्यवज्ञान एवं केवलज्ञानमें बिलकुल नहीं होती है, इसलिये ये ही तीन ज्ञान नोइन्द्रियप्रत्यक्ष कहे गये हैं ॥सू०५॥

સંવેદનદ્વારા સુખપૂર્વક અવબોધની પ્રાપ્તિનો હેતુ હોવાથી અહીં સૂત્રમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિકનો ક્રમ રાખવામાં આવેલ છે ॥સૂ૦૪॥

"से किं तं नोइंदियपच्चक्खं" ઇત્યાદિ

પૂર્વોક્ત 'નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ' નું શું સ્વરૂપ છે? ઉત્તર:—'નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ' જે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી સદંતર ભિન્ન મનાયુ છે, તેનું સ્વરૂપ અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન રૂપ છે અહીં 'નો' શબ્દ ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી સદંતર રહિત અર્થનો બોધક છે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયોની સહાયતા બિલકુલ હોતી નથી તેથી જ તે ત્રણ જ્ઞાનને નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહેલ છે ॥ સૂ૦૫ ॥

'से किं त ओहिनाणपच्चक्खं' इत्यादि।

टीका—शिष्यः पृच्छति–अथ किं तदवधिज्ञानप्रत्यक्षम्?, पूर्वनिर्दिष्टस्याव-धिज्ञानप्रत्यक्षस्य किं स्वरूपमिति प्रश्नः। उत्तरमाह–' ओहिनाणपच्चक्खं दुविहं पण्णत्तं ' इत्यादि। अवधिज्ञानप्रत्यक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् द्वैविध्यं प्रदर्शयितुमाह– 'तं जहा' इत्यादि, 'तद् यथा–भवप्रत्ययिकं च क्षायोपशमिकं चेति। भवनं भवःजन्म, स प्रत्ययः कारणं यस्य तद् भवप्रत्ययम्।

यद्वा–भवन्ति–वर्तन्ते कर्मवशवर्तिनः प्राणिनोऽस्मिन्निति भवः=नरकादिजन्म, भव एव प्रत्ययः=कारणं यस्य तद् भवप्रत्ययम्। प्रत्ययशब्दश्चेह कारणेऽर्थे वर्तते।

उक्तञ्च—'प्रत्ययः शपथ–ज्ञान–हेतु–विश्वास–निश्चये' इति।

तदेव भवप्रत्ययिकं जन्महेतुकमित्यर्थः। चकारः पूर्ववत् स्वगतदेवनारकाश्रित–भेदद्वयसूचकः। तथा–क्षयश्चोपशमश्च क्षयोपशमौ, ताभ्यां निर्वृत्तं क्षायोपमिकं चेति।

'से किं तं ओहिनाणपच्चक्खं' इत्यादि।

शिष्य यहां प्रश्न करता हुआ पूछ रहा है कि हे भदन्त! जिस अवधि ज्ञान को आपने अभी नोइन्द्रियप्रत्यक्ष कहा है उसका क्या स्वरूप है? उत्तरमें गुरुमहाराज कहते हैं कि वह अवधिज्ञान दो प्रकार का है–१ भवप्रत्ययिक, २ क्षायोपशमिक। जिस अवधिज्ञान की उत्पत्तिमें जन्म कारण होता है वह भवप्रत्ययिक अवधिज्ञान है। यह अवधिज्ञान देव और नारकियों के होता है, कारण कि वहां जन्म लेते ही जीव को अवधिज्ञान उत्पन्न हो जाता है। क्षय और उपशम से जो अवधिज्ञान उत्पन्न होता है वह क्षायोपशमिक अवधिज्ञान है। यह अवधि ज्ञान तिर्यञ्च और मनुष्यगति के जीवों को होता है। क्षयोपशम–शब्दका अर्थ 'क्षयसहित उपशम' ऐसा है। उदयप्राप्त कर्म का विनाश क्षय है,

"से किं तं ओहिनाणपच्चक्खं" ઈત્યાદિ

શિષ્ય અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદન્ત! જે અવધિજ્ઞાનને આપે હમણા જ 'નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ' કહ્યુ છે તેનુ શુ સ્વરૂપ છે? ઉત્તરમાં ગુરૂ મહારાજ કહે છે કે તે અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે (૧) ભવપ્રત્યયિક (૨) ક્ષાયોપશમિક જે અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા જન્મ કારણરૂપ હોય છે તે ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે આ અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકીઓને થાય છે, કારણ કે ત્યા જન્મ લેતા જ જીવને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે ક્ષય અને ઉપશમથી જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન છે આ અવધિજ્ઞાન તિર્યંચ અને મનુષ્યગતિના જીવોને થાય છે ક્ષયોપશમ શબ્દનો અર્થ "ક્ષયસહિત ઉપશમ" એવો છે ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનો વિનાશ ક્ષય છે, ઉદયનો નિરોધ ઉપશમ છે

यद्वा—क्षयेण=उदयमाप्तकर्मणो विनाशेन सहित' क्षयसहित', उपशम'=उदय-निरोध., क्षयसहितश्चासावुपशमः क्षयोपशम. । इह मध्यमपदलोपी समासः शाक-पार्थिवादिवत् । यद्वा—विवक्षितज्ञानादिगुणविघातकस्य कर्मण उदयप्राप्तस्य क्षय'=सर्वथाऽपगमः, अनुदीर्णस्य तु तस्यैव उपशमः=विपाकत उदयाभाव । क्षयोपलक्षित उपशम' क्षयोपशमः । क्षयोपशमे भवं क्षायोपशमिकम् ॥ सू०६ ॥

मूलम्—से किं त भवपच्चइय ?, भवपच्चइय दुण्ह, त जहा—देवाण य, नेरइयाण य ॥ सू० ७॥

छाया—अथ किं तद् भवप्रत्ययिकम् ? । भवप्रत्ययिकं द्वयो , तद् यथा—देवाना च नैरयिकाणा च ॥ सू०७ ॥

'से किं तं भवपच्चइय ' इत्यादि ।

टीका—शिष्य' पृच्छति—अथ किं तद् भवप्रत्ययिकम् ?=पूर्वनिर्दिष्टस्य भव-प्रत्ययिकस्य किं स्वरूपमिति । उत्तरमाह—' भवपच्चइय दुण्हं ' इत्यादि । भवप्रत्य

उदय का निरोध उपशम है। क्षयसहितउपशममें मध्यमपदलोपी समास हुआ है, जैसे शाकपार्थिवमें होता है। अथवा—विवक्षित ज्ञानादिक गुण के विघातक कर्म का कि जो उदयागत है सर्वथा विनाश होना, एवं उसी का जो जितना अनुदीर्ण—उदयमें प्राप्त नहीं हुआ—है उसका उपशम होना—विपाक की अपेक्षा उदय का अभाव होना इसका नाम क्षयोपशम है। इस क्षयोपशम के होने पर जो अवधिज्ञान होता है वह क्षायोपश-मिक अवधिज्ञान है ॥सू०६॥

'से किं त भवपच्चइय' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—हे गुरुमहाराज ! भवप्रत्ययिक अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है ? उत्तरमें गुरुमहाराज कहते हैं कि—यह भवप्रत्ययिक अवधि-

---

ક્ષયસહિત ઉપશમમા મધ્યમપદલોપી સમાસ થયો છે જેવી રીતે શાકપાર્થિવમા થાય છે અથવા વિવક્ષિત જ્ઞાનાદિક ગુણના વિઘાતક કર્મ કે જે ઉદયાગત છે, તેનો સદંતર વિનાશ થવો અને જેટલાં અનુદીર્ણ-ઉદય પામ્યા નથી-તેનો ઉપ શમ થવો-વિપાકની અપેક્ષાએ ઉદયનો અભાવ હોવો એનુ નામ ક્ષયોપશમ છે આ ક્ષયોપશમના હોવાથી જે અવધિજ્ઞાન થાય છે તે ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન છે ॥સૂ૬॥

'से किं त भवपच्चइय' ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે—હે ગુરુ મહારાજ ! ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનનુ શુ સ્વરૂપ છે ? જવાબમા ગુરુ મહારાજ કહે છે કે—આ ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન બે જીવોને

यिकं द्वयो =जीवसमूहयोर्भवति । कयोर्द्वयोरिति जिज्ञासायामाह–'तं जहा' इत्यादि।

तद् यथा–देवानां च नैरयिकाणां च । भवनिमित्तकमवधिज्ञानं देवानां नारकाणां चेत्युभयेषां भवतीत्यर्थः । चकार उभयत्र स्वगताऽनेकभेदसूचकः ।

नन्ववधिज्ञानं क्षायोपशमिके भावे वर्तते, नारकादिभवश्चौदयिके, तत् कथं देवादीनामवधिज्ञानं भवप्रत्ययिकमिति व्यपदिश्यते ?। नैष दोषः संभवति, अवधिज्ञानं हि परमार्थतः क्षायोपशमिकमेव, किन्तु अवधिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमो देवनारकभवयोरवश्यंभावीत्यवधिज्ञानं देवनारकाणामवश्यं भवत्येव, पक्षिणामाकाशगमनलब्धिवत्, तस्माद् भवप्रत्ययमिति व्यपदिश्यते । यद्वा–अवधिज्ञानं प्रति यो भवः साक्षात्कारणं तमधिकृत्य भवप्रत्ययिकमिति भेदोपन्यासः कृतः ॥ सू०७ ॥

शिष्यः पृच्छति–' से किं तं खाओवसमियं ' इत्यादि ।

ज्ञान दो जीवोंके होता है। वे दो जीव ये हैं–देव और नारकी। भवप्रत्ययिक अवधिज्ञान देव और नारकियों के होता है।

शंका—अवधिज्ञान क्षायोपशमिक भावमें गिनाया गया है, तथा नारकादिकभव औदयिक भावमें, तब फिर देवादिकोंका अवधिज्ञान भवप्रत्ययिक कैसे कहला सकता है? वह तो क्षायोपशमिक ही कहलावेगा।

उत्तर—अवधिज्ञान परमार्थतः क्षायोपशमिक ही होता है, किन्तु 'अवधिज्ञानावरणीय कर्म का क्षयोपशम देव और नारकियों के भवमें अवश्य ही होता है' इस अपेक्षा से उस अवधिज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशम में भव साक्षात्कारण होने से उसको भवप्रत्ययिक कहा है, जैसे पक्षियों में उड़ना भवप्रत्ययिक कहा जाता है, शिक्षा आदि गुणनिमित्तक नहीं। इसी प्रकार देव नारकियों का अवधिज्ञान तपस्या आदि द्वारा होनेवाले अवधिज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशमनिमित्तक नहीं

થાય છે તે બે જીવ આ છે–દેવ અને નારકી. ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકીઓને થાય છે

શંકા.—અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક ભાવમા ગણાવ્યુ છે તથા નારકાદિક ભવ ઔદયિક ભાવમાં ગણાવેલ છે તો પછી દેવાદિકોનુ અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કેવી રીતે કહી શકાય ? તે તો ક્ષાયોપશમિક જ કહેવાશે

ઉત્તર.—અવધિજ્ઞાન પરમાર્થત ક્ષાયોપશમિક જ હોય છે, પણ " અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ દેવ અને નારકીઓના ભવોમા અવશ્ય થાય છે જ " આ અપેક્ષાએ તે અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમમાં ભવ સાક્ષાત્કારણ હોવાથી તેને ભવપ્રત્યયિક કહ્યુ છે, જેવી રીતે પક્ષીઓમાં 'ઉડવું' તે ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે શિક્ષા આદિ ગુણનિમિત્તક નહી એજ પ્રમાણે દેવ, નારકીઓનુ અવધિજ્ઞાન તપસ્યા આદિ દ્વારા થનારા અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના

मूलम्—से किं तं खाओवसमियं ?। खाओवसमियं दुण्हं। तं जहा—मणुस्साण य, पचेंदियतिरिक्खजोणियाण य। को हेऊ खाओवसमियं ?। खाओवसमियं तयावरणिज्जाणं कम्माणं उदिण्णाणं खएणं, अणुदिण्णाणं उवसमेणं ओहिनाणं समुप्पज्जइ ॥ सू० ८ ॥

छाया—अथ किं तत् क्षायोपशमिकम् ?। क्षायोपशमिकं द्वयोः। तद् यथा—मनुष्याणां च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च। को हेतुः क्षायोपशमिकं ?, क्षायोपशमिकं तदावरणीयानां कर्मणाम् उदीर्णानां क्षयेण, अनुदीर्णानामुपशमेन, अवधिज्ञानं समुत्पद्यते ॥ सू० ८ ॥

टीका—'अथ किं तत् क्षायोपशमिकम्' इति। क्षायोपशमिकस्यावधिज्ञानस्य किं स्वरूप ? मिति। उत्तरमाह—' खाओवसमियं दुण्हं' इत्यादि। क्षायोपशमिकं=क्षयोपशमनिमित्तकं द्वयोः=जीवसमूहयोः। कयोर्द्वयोः ? इति जिज्ञासायामाह—'तं जहा' इत्यादि। तद् यथा—मनुष्याणां च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च। क्षायोपशमिकमवधिज्ञानं मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां चेत्युभयेषां भवतीत्यर्थः।

पुनरपि शिष्यः पृच्छति—' को हेऊ ' इत्यादि। को हेतुः क्षायोपशमिकम् ? इति। अवधिज्ञानं क्षायोपशमिकं भवतीत्यत्र किं कारणमिति प्रश्नः। उत्तरमाह—

होता है, किन्तु वहांके भवनिमित्तक ही होता है, अतः इस अपेक्षा वह भवप्रत्ययिक कहा जाता है ॥ सू० ७ ॥

'से किं तं खाओवसमियं ' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—क्षायोपशमिक अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है? गुरु कहते हैं—क्षायोपशमिक अवधिज्ञान मनुष्यों के तथा पचेन्द्रियतिर्यञ्च जीवों के होता है।

प्रश्न—क्षायोपशमिक अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है ?

ક્ષયોપશમનિમિત્તક હોતું નથી, પણ ત્યાંના ભવનિમિત્તક જ થાય છે, તેથી એ અપેક્ષાએ તે ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે ॥ સૂ ૭ ॥

"से किं तं खाओवसमियं" ઇત્યાદિ.

શિષ્ય પૂછે છે—"ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે? ગુરુ કહે છે—ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન મનુષ્યો તથા પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ જીવોને થાય છે

પ્રશ્ન—ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે?

'खाओवसमिय' इत्यादि । तदावरणीयानाम्=तस्य-अवधिज्ञानस्य, यानि आवरणीयानि-आवरकाणि, तेषां कर्मणां मध्ये, उदीर्णानाम्=उदयावलिकां प्राप्तानां कर्मदलिकानां क्षयेण=क्षयकरणेन, तथा-अनुदीर्णानाम्-अवधिज्ञानावरणीयकर्मसु यान्यनुदितानि आत्मनि स्थितानि कर्मदलिकानि तेषाम्, उपशमेन=उपशमनकरणेन विपाकोदयनिरोधेन, यदवधिज्ञान समुत्पद्यते, तदवधिज्ञान क्षायोपशमिकमित्युच्यते। अनेन क्षायोपशमिकमवधिज्ञानं प्रति अवधिज्ञानावरणीयकर्मणा क्षयोपशमरूपो हेतुरुक्त । क्षयोपशमश्च देशघातिरसस्पर्धकानामुदये सति भवति न तु सर्वघातिरसस्पर्धकानाम् ।

मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां चावधिज्ञान नावश्यमावि, तस्मात् समानेऽपि, क्षायोपशमिकत्वे भवमत्ययिकादिद मिद्यते । परमार्थतस्तु सकलमप्यवधिज्ञानं

उत्तर—अवधिज्ञान के आवारक जितने कर्म हैं उनके उदीर्ण दलिकों का क्षय होता है, तथा अनुदीर्ण दलिकों का सदवस्थारूप उपशम रहता है, इस स्थितिमें जो अवधिज्ञान होता है वह क्षायोपशमिक अवधिज्ञान है। इस तरह अवधिज्ञान के प्रति अवधिज्ञानावरणीय कर्म का क्षयोपशम हेतुरूपसे कहा गया है। अवधिज्ञानमें अवधिज्ञानावरणीय कर्म के देशघातिरसस्पर्धकों (कर्मांशों) का उदय तथा सर्वघातिरसस्पर्धकों का कुछ का क्षय और कुछ का सदवस्थारूप उपशम रहता है। मनुष्यों के तथा पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चों के अवधिज्ञान अवश्यंभावी नहीं होता है, अर्थात् क्षायोपशमिक अवधिज्ञान समस्त मनुष्य एव पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चों के होता ही है, ऐसा नियम नहीं है किन्तु जिनके अवधिज्ञानावरणीय कर्म का क्षयोपशम होता है उन्हीं के यह होता है, ऐसा नियम है, अत' भव प्रत्ययिक अवधिज्ञान जो समस्त देव और नारकियों के अवश्यंभावी

આવારક જેટલાં કર્મ છે તેમના ઉદીર્ણ દલિકોનો ક્ષય થાય છે અને અનુદીર્ણ દલિકોનો સદવસ્થારૂપ ઉપશમ રહે છે આ સ્થિતિમા જે અવધિજ્ઞાન થાય છે તે ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન છે આ રીતે અવધિજ્ઞાનની પ્રતિ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ હેતુરૂપે કહેવાયો છે અવધિજ્ઞાનમાં અવધિજ્ઞાનાવરણીયના દેશઘાતિ સ્પર્ધકો (કર્માંશો) નો ઉદય તથા સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકોમાંના કેટલાકનો ક્ષય તથા કેટલાકનો સદવસ્થારૂપ ઉપશમ રહે છે મનુષ્યોનુ તથા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનુ અવધિજ્ઞાન અવશ્યભાવી હોતુ નથી, એટલે કે ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન સર્વે મનુષ્યો તથા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને થાય જ છે એવો નિયમ નથી, પણ જેને અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે તેમને તે થાય જ છે એવો નિયમ છે તેથી ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન જે સમસ્ત દેવ અને નારકીઓને

क्षायोपशमिकमेव। समस्तावधिज्ञानावरणकर्मप्रकृतीनां तथाविधविशुद्धाध्यवसायत प्रचुरीभूतरसस्याल्पीकरणेन सर्वघातिषु रसस्पर्धकेषु देशघातिरूपतया परिणमितेषु, देशघातिरसस्पर्धकेष्वपि यानि अतिस्निग्धानि रसस्पर्धकानि सन्ति तेषु अल्परसीकृतेषु उदयावलिकाप्रविष्टस्यांशस्य क्षयेऽनुदीर्णस्य चोपशमे-विपाकोदयविष्कम्भरूपे जीवस्यावध्यादयो गुणा प्रादुर्भवन्ति।

होता है उससे इसमें भिन्नता है। यद्यपि भवप्रत्यय अवधिज्ञानमें और क्षायोपशमिक अवधिज्ञान में अवधिज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशम की समानता है, फिर भी भवप्रत्यय अवधि तो समस्त देव और नारकियों के अवश्यभावी है, तब कि मनुष्य और तिर्यञ्चों का अवधिज्ञान ऐसा नहीं है, अर्थात होता भी है और नहीं भी होता है। अवधिज्ञान चाहे क्षायोपशमिक हो चाहे भवप्रत्ययिक हो वह परमार्थतः क्षायोपशमिक ही है। उसमें कारण यह है कि अवधिज्ञान के आवारक जितने भी अवधिज्ञानावरणीय कर्म के रसस्पर्धक हैं उनमें प्रचुरीभूत जो रस है वह तथाविध शुभ अध्यवसाय के वशसे अल्प कर दिया जाता है, एवं सर्वघातिरस स्पर्धकों को देशघातिरसस्पर्धकरूप परिणमा दिया जाता है, तथा उदित देशघातिरसस्पर्धकों में भी जो अतिस्निग्ध रसस्पर्धक हैं वे अल्प रसवाले कर दिये जाते हैं, ऐसी स्थितिमें उदयावलिमें प्राप्त जो अंश होता है उस के क्षय होने पर, तथा अनुदीर्ण अंश के उपशम होने पर जीव के अवधि आदि गुण प्रादुर्भूत हुआ करते हैं।

અવશ્યભાવી હોય છે તેથી તેમાં ભિન્નતા છે જો કે ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનમાં અને ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનમાં અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની સમાનતા છે તો પણ ભવપ્રત્યય અવધિ તો સમસ્ત દેવ અને નારકીઓને અવશ્યભાવી છે ત્યારે મનુષ્ય અને તિર્યંચોનું અવધિજ્ઞાન એવું નથી, એટલે કે હોય છે પણ ખરૂં અને નથી પણ હોતું અવધિજ્ઞાન ભલે ક્ષાયોપશમિક હોય કે ભલે ભવપ્રત્યયિક હોય પણ તે પરમાર્થતઃ ક્ષાયોપશમિક જ છે તેનું કારણ એ છે કે અવધિજ્ઞાનના આવારક જેટલાં પણ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના રસસ્પર્ધક છે તેમાંમાં પ્રચુરીભૂત જે રસ છે તે, તે પ્રકારના શુભ અધ્યવસાયના વશથી અલ્પ કરી દેવાય છે, અને સર્વઘાતિ... ને દેશઘાતિરસસ્પર્ધકરૂપ પરિણમા... છે, તથા ઉદિત ... કોમાં પણ જે અતિસ્નિગ્ધ રસ ... છે, એવી સ્થિતિમાં ઉદયાવલિમાં ... કા છે તેમાંને ... અંશનો ઉપશમ થતાં

कदाचिद् विशिष्टगुणप्रतिपत्तिमन्तरेण कदाचिद् विशिष्टगुणप्रतिपत्तितश्च सर्वघातीनि रसस्पर्धकानि देशघातीनि भवन्ति।

तत्र विशिष्टगुणप्रतिपत्तिमन्तरेण कथम्? इति चेत्, उच्यते—यथाऽऽकाशे जलदपटलाच्छादितस्य सूर्यमण्डलस्य कथंचिद् विस्रसापरिणामेन जलदपटलैकदेशे पुद्गलाना निःस्नेहीभूय व्यपगमे सति सजातेन तेन छिद्रेण निर्गतास्तिमिरनिकरोपसंहारहेतवो रश्मयः स्वावपातदेशावस्थितं वस्तु विद्योतयन्ति, तथा मिथ्यात्वाविरतिप्रमादादिहेतूपचयोपजनितावधिज्ञानावरणकर्ममलपटलाच्छादितस्यानादिसंसारे

शंका—सर्वघातिरसस्पर्धक देशघातिरसस्पर्धकरूप कैसे होते हैं?

उत्तर—कदाचित विशिष्ट गुण की प्रतिपत्ति से, तथा कदाचित् इसके विना भी वे उसरूप हो जाते हैं। विशिष्टगुण की प्रतिपत्ति के विना सर्वघातिस्पर्धक देशघातिस्पर्धकरूप हो जाते हैं, इसका स्पष्टीकरण इस प्रकार है—जैसे आकाशमें जब सूर्यमंडल मेघपटल से घिर जाता है—ढक जाता है तब उसका प्रकाश रुक जाता है, और जब वही मेघपटल विस्रसापरिणामस्वभाव से एकदेशरूपमें—थोडे २ रूपमें उसके ऊपर से जैसे २ हटने लगता है वैसे २ उनके भीतर से सूर्य की तिमिर निकर (अन्धकारसमूह) का संहार करनेवाली किरणे छिटकने लगती हैं, और अपने द्वारा प्रकाशित स्थानमें स्थित पदार्थों को वे प्रकाशित करती हैं, इसी तरह मिथ्यात्व, अविरति एव प्रमाद आदि हेतु के उपचय से जनित जो अवधिज्ञानावरणीयरूप कर्ममल उससे आच्छादित तथा

શંકા—સર્વઘાતિરસસ્પર્ધક દેશઘાતિરસસ્પર્ધકરૂપ કેવી રીતે થાય છે?

ઉત્તર—ક્યારેક વિશિષ્ટ ગુણુની પ્રતિપત્તિથી તથા ક્યારેક તેના વિના પણુ તેઓ એ રૂપ થઇ જાય છે વિશિષ્ટગુણુની પ્રતિપત્તિ વિના સર્વઘાતિસ્પર્ધક દેશઘાતિસ્પર્ધકરૂપ થઈ જાય છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણુ આ પ્રમાણે છે—જેમ આકાશમાં જ્યારે સૂર્યમંડળ મેઘપટલથી આચ્છાદિત થઇ જાય છે (ઢંકાઇ જાય છે) ત્યારે તેનો પ્રકાશ રોકાય છે, અને જ્યારે એજ મેઘપટલ વિસ્રસાપરિણુામ સ્વભાવ-થી એકદેશરૂપમા થોડાં થોડા પ્રમાણુમા તેના ઉપરથી જેમ જેમ દૂર થવા લાગે છે તેમ તેમ તેમની અંદરથી સૂર્યની તિમિરનિકર (અંધકારસમૂહ)નો સંહાર કરનારી કિરણો નિકળવા લાગે છે, અને પોતાના દ્વારા પ્રકાશિત સ્થાનમા રહેલાં પદાર્થોને તેઓ પ્રકાશિત કરે છે, એ જ રીતે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ આદિ હેતુના ઉપચયથી પેદા થયેલ જે અવધિજ્ઞાનાવરણીયરૂપ કર્મમળ તેનાથી

क्षायोपशमिकमेव । तथावधिज्ञानावरणकर्मप्रकृतीनां तथाविधविशुद्धाध्यवसायतः प्रचुरीभूतरसस्याल्पीकरणेन सर्वघातिषु रसस्पर्धकेषु देशघातिरूपतया परिणमितेषु, देशघातिरसस्पर्धकेष्वपि यानि अतिस्निग्धानि रसस्पर्धकानि सन्ति तेषु अल्परसीकृतेषु उदयावलिकाप्राप्तस्यांशस्य क्षयेऽनुदीर्णस्य चोपशमे-विपाकोदयविष्कम्भरूपे जीवस्यावध्यादयो गुणाः प्रादुर्भवन्ति ।

होता है उससे इसमें भिन्नता है । यद्यपि भवप्रत्यय अवधिज्ञानमें और क्षायोपशमिक अवधिज्ञान में अवधिज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशम की समानता है, फिर भी भवप्रत्यय अवधि तो समस्त देव और नारकियों के अवश्यंभावी है, तब कि मनुष्य और तिर्यञ्चों का अवधिज्ञान ऐसा नहीं है, अर्थात् होता भी है और नहीं भी होता है । अवधिज्ञान चाहे क्षायोपशमिक हो चाहे भवप्रत्ययिक हो वह परमार्थत क्षायोपशमिक ही है । उसमें कारण यह है कि अवधिज्ञान के आवारक जितने भी अवधिज्ञानावरणीय कर्म के रसस्पर्धक हैं उनमें प्रचुरीभूत जो रस है वह तथाविध शुभ अध्यवसाय के वशसे अल्प कर दिया जाता है, एव सर्वघातिरस स्पर्धकों को देशघातिरसस्पर्धकरूप परिणमा दिया जाता है, तथा उदित देशघातिरसस्पर्धकों में भी जो अतिस्निग्ध रसस्पर्धक हैं वे अल्प रसवाले कर दिये जाते हैं, ऐसी स्थितिमें उदयावलिमें प्राप्त जो अश होता है उस के क्षय होने पर, तथा अनुदीर्ण अश के उपशम होने पर जीव के अवधि आदि गुण प्रादुर्भूत हुआ करते हैं ।

અવશ્યભાવી હોય છે તેથી તેમાં ભિન્નતા છે જો કે ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનમા અને ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનમાં અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની સમાનતા છે તો પણ ભવપ્રત્યય અવધિ તો સમસ્ત દેવ અને નારકીઓને અવશ્ય ભાવી છે ત્યારે મનુષ્ય અને તિર્યંચોનું અવધિજ્ઞાન એવું નથી, એટલે કે હોય છે પણ ખરૂ અને નથી પણ હોતુ અવધિજ્ઞાન ભલે ક્ષાયોપશમિક હોય કે ભલે ભવપ્રત્યયિક હોય પણ તે પરમાર્થત ક્ષાયોપશમિક જ છે તેનુ કારણ એ છે કે અવધિજ્ઞાનના આવારક જેટલા પણ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના રસસ્પર્ધક છે તેઓમાં પ્રચુરીભૂત જે રસ છે તે, તે પ્રકારના શુભ અધ્યવસાયના વશથી અલ્પ કરી દેવાય છે, અને સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકોને દેશઘાતિરસસ્પર્ધકરૂપ પરિણમાવાય છે, તથા ઉદિત દેશઘાતિરસસ્પર્ધકોમા પણ જે અતિસ્નિગ્ધ રસ સ્પર્ધકો છે તેઓને અલ્પ રસવાળાં કરી દેવાય છે, એવી સ્થિતિમાં ઉદયાવલિમાં પ્રાપ્ત જે અશ હોય છે તેનો ક્ષય થતાં તથા અનુદીર્ણ અશનો ઉપશમ થતાં અવધિઆદિ ગુણ પ્રાદુર્ભૂત થયા કરે છે,

ननु यदुक्त—"क्षयोपशम' खलु देशघातिरसस्पर्धकानामुदये सति भवति, न तु सर्वघातिरसस्पर्धकानाम्" इति, तत्र रसस्पर्धकशब्दस्य कोऽर्थ ?।

उच्यते—कर्मपुद्गलाना परस्परसश्लेपहेतुर्य. स्नेहस्तन्निमित्तक स्पर्धक रसस्पर्धकमित्युच्यते। रसस्पर्धक, स्नेहप्रत्ययस्पर्धकमित्येक एव पदार्थ। स्नेह:=चिक्कणता प्रत्ययो=निमित्त यस्य तत् स्नेहप्रत्ययम्। स्नेहप्रत्यय यत् स्पर्धक तत् स्नेहप्रत्ययस्पर्धकम्। स्पर्धन्ते इवोत्तरोत्तरवृद्धया कर्मवर्गणा अत्रेति स्पर्धक=वर्गणाना समुदाय'।

पुद्गलद्रव्याणां परस्पर सम्बन्ध स्नेहतो भवति ततोऽवश्य स्नेहप्ररूपणा कर-

---

शका—यहा जो कहा गया है कि–देशघातिरसस्पर्धकों के उदय होने पर ही क्षयोपशम कहलाता है, सर्वघातिरसस्पर्धकों के उदय में नहीं, सो यहा पर रसस्पर्धक शब्द का क्या अर्थ है ?

उत्तर—कर्मपुद्गलोंमें जो परस्पर में बंध का हेतु स्नेह होता है वह स्नेह जिन स्पर्धकों का निमित्त होता है उसका नाम रसस्पर्धक है। यही रसस्पर्धक शब्द का अर्थ है। रसस्पर्धक और स्नेहप्रत्ययस्पर्धक, ये दोनों शब्द पर्यायवाची शब्द हैं। शब्दभेद होने पर भी इनके अर्थमें कोई भेद नहीं है। स्नेह शब्द का अर्थ चिक्कणता–चिकनाई है। यह चिकनाई जिस स्पर्धकमें निमित्त होती है वह स्नेहप्रत्ययस्पर्धक है। उत्तरोत्तर वृद्धिरूप से कर्मवर्गणा जहां परस्परमें स्पर्धा–ईर्ष्या जैसे करे वह स्पर्धक है। यह स्पर्धक कर्मवर्गणाओंका एक समुदाय है।

पुद्गल द्रव्यों का परस्पर में बंध स्नेहगुण से होता है अत स्नेह की

શકા—અહી જે કહેવામા આવ્યુ છે કે દેશઘાતી રસસ્પર્ધકોનો ઉદય થતા જ ક્ષયોપશમ કહેવાય છે, સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકોના ઉદયમાં નહી તો અહી રસસ્પર્ધક શબ્દનો અર્થ શો છે ?

ઉત્તર—કર્મપુદ્ગલોમા પરસ્પરમાં બધનો હેતુ જે સ્નેહ હોય છે તે સ્નેહ જે સ્પર્ધકોનું નિમિત્ત હોય છે તેનુ નામ રસસ્પર્ધક છે આ જ રસસ્પર્ધક શબ્દનો અર્થ છે રસસ્પર્ધક અને સ્નેહપ્રત્યયસ્પર્ધક એ બન્ને પર્યાયવાચી શબ્દ છે શબ્દ ભેદ હોવા છતા પણ તેમના અર્થમા કોઇ ભેદ નથી સ્નેહ શબ્દનો અર્થ ચિક્કણતા (ચિકાશ) છે આ ચિકાશ જે સ્પર્ધકમા નિમિત્ત હોય છે તે સ્નેહપ્રત્યયસ્પર્ધક છે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિરૂપથી કર્મવર્ગણા જ્યા પરસ્પરમા સ્પર્ધા–ઇર્ષ્યા જેવી કરે તે સ્પર્ધક છે આ સ્પર્ધક કર્મવર્ગણાઓનો એક સમુદાય છે

પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો પરસ્પરમાં બધ સ્નેહગુણથી થાય છે, તેથી સ્નેહની પ્રરૂપણા

भ्राम्यमाणस्य भास्करस्वरूपस्यात्मनः कथंचिदेव यथाप्रवृत्त्याऽनादिकालतोऽनादिससिद्धप्रकारेण कर्मक्षपणप्रवृत्ताध्यवसायविशेषरूपया तथाविधशुभाध्यवसायप्रवृत्तितोऽवधिज्ञानावरणसम्बन्धिनां सर्वघातिरसस्पर्धकानां देशघातिरसस्पर्धकतया जातानामुदयावलिकाप्राप्तस्यांशस्य परिक्षयतोऽनुदयावलिकाप्राप्तस्योपशमतः समुद्भूतेन क्षयोपशमरूपेण रन्ध्रेणावधिज्ञानरूपः प्रकाशः प्रादुर्भवति। येनेन्द्रियमनोनिरपेक्षाः सन्तो देवा नारकाश्च रूपिद्रव्यं विजानन्ति। तदेतदवधिज्ञानं भवप्रत्ययिकमित्युच्यते। विशिष्टगुणप्रतिपत्तिस्तु मूलगुणादिप्रतिपत्तेर्भवतीत्यनन्तरसूत्र एव वक्ष्यते।

यथाप्रवृत्तिकरण से अनादि संसारमे भ्रमण करनेवाले सूर्यतुल्य इस आत्माके कथंचित् कर्मक्षपण में प्रवृत्त जो शुभाध्यवसायविशेष हैं उनमें प्रवृत्ति करने से जीव अवधिज्ञानावरणीय कर्मों के सर्वघातिरसस्पर्धकों को देशघातिरसस्पर्धकरूप परिणमा देता है। एव जो उनका अंश उदयावलीमें प्राप्त होता है उसे क्षय कर देता है, तथा जो अंश उदयावलीमें प्राप्त नहीं होता है उसे उपशमित कर देता है, इस तरह इस क्षायोपशमिकरूप छिद्र से अवधिज्ञानरूप प्रकाश छिटकने लगता है। इसके द्वारा देव एवं नारकी इन्द्रिय और मनकी सहायता के बिना ही रूपी द्रव्य को जानते हैं। इस तरह यह अवधिज्ञान भवप्रत्ययिक कहा जाता है। मूलगुणादिक की प्रतिपत्ति से ही जीव को विशिष्टगुणों की प्रतिपत्ति होती है, यह बात स्वयं सूत्रकार अनन्तर सूत्रमें कहेंगे।

આચ્છાદિત તથા યથાપ્રવૃત્તિકરણથી અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરનાર સૂર્યતુલ્ય આ આત્માના કથંચિત્ કર્મક્ષપણમાં પ્રવૃત્ત શુભાધ્યવસાયવિશેષ છે તેઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મોના સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકોને દેશઘાતી રસસ્પર્ધકરૂપ પરિણમાવી દે છે અને તેમનો જે અંશ ઉદયાવલીમાં પ્રાપ્ત હોય છે તેનો ક્ષય કરી નાખે છે, તથા જે અંશ ઉદયાવલીમાં પ્રાપ્ત હોતો નથી તેને ઉપશમિત કરી નાખે છે આ રીતે આ ક્ષાયોપશમિકરૂપ છિદ્રમાંથી અવધિજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ વેરાવા લાગે છે તેના દ્વારા દેવ અને નારકી ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના જ રૂપી દ્રવ્યને જાણે છે આ રીતે આ અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે મૂલગુણાદિકની પ્રતિપત્તિથી જ જીવને વિશિષ્ટ ગુણોની પ્રતિપત્તિ થાય છે, આ વાત સ્વયં સૂત્રકાર આગળના સૂત્રમાં કહેશે.

इह स्नेहप्रत्ययस्पर्धकस्याधिकारात् तत्प्ररूपणा क्रियते—

स्नेहप्रत्ययस्पर्धकम्- स्नेहप्रत्ययं=स्नेहनिमित्तम् एकैकस्नेहाविभागवृद्धानां पुद्गलवर्गणानां समुदायरूपं यत् स्पर्धकं तत् स्नेहप्रत्ययस्पर्धकम्। तद् एकं भवति। तस्मिंश्च स्पर्धके अविभागवर्गणा =एकैकस्नेहाविभागाधिकपरमाणुसमुदायरूपा वर्गणा अनन्ता द्रष्टव्याः। तासु वर्गणासु अल्पस्नेहयुक्ताः पुद्गला बहवः सन्ति, प्रभूतस्नेहयुक्तास्तु पुद्गलाः स्वल्पा ।

योग के निमित्त से जो पुद्गल ग्रहण किये जाते हैं उन के स्नेहगुण को लेकर स्पर्धक की प्ररूपणा की जाती है वह प्रयोगप्रत्ययस्पर्धक प्ररूपणा है ३।

यहां स्नेहप्रत्ययस्पर्धकका अधिकार है अतः उसकी प्ररूपणा की जाती है।

एक २ स्नेहगुण के अविभाग से वर्धित जो पुद्गलवर्गणाओं का समुदायरूप स्पर्धक होता है वह स्नेहप्रत्ययस्पर्धक है, और वह एक है। इस एक स्पर्धक में अविभागवर्गणाएँ–एक २ स्नेहगुण के अविभाग की अधिकतावाले परमाणुओं के समुदायरूप वर्गणाएँ अनंत होती हैं। इन वर्गणाओं में अल्पस्नेहगुणयुक्त पुद्गल बहुत होते हैं, तथा प्रभूतस्नेहगुण युक्त पुद्गल बहुत थोडे होते हैं।

રૂપ બતાવાયુ છે આ યોગના નિમિત્તથી જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાય છે, તેમના સ્નેહગુણને લઈને સ્પર્ધકની પ્રરૂપણા કરાય છે, તે પ્રયોગપ્રત્યયસ્પર્ધક પ્રરૂપણા છે

અહીં સ્નેહપ્રત્યયસ્પર્ધકનો અધિકાર છે તેથી તેની પ્રરૂપણા કરવામા આવે છે

એક એક સ્નેહગુણના અવિભાગથી વર્ધિત જે પુદ્ગલવર્ગણાઓના સમુદાયરૂપ સ્પર્ધક હોય છે તે સ્નેહપ્રત્યયસ્પર્ધક છે, અને તે એક છે આ એક સ્પર્ધકમા અવિભાગ વર્ગણાઓ–એક એક સ્નેહગુણના અવિભાગની અધિકતા વાળા પરમાણુઓના સમુદાયરૂપ વર્ગણાઓ અનંત હોય છે એ વર્ગણાઓમાં અલ્પસ્નેહગુણવાળા પુદ્ગલ ઘણા જ હોય છે, તથા વધારે સ્નેહ ગુણવાળા પુદ્ગલો ઘણા થોડા હોય છે

(१) स्नेहाविभाग =रसाणु ।

णीया। सा च त्रिधा भवति—स्नेहप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा १, नामप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा २, प्रयोगप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा ३ च।

तत्र स्नेहप्रत्ययस्य=स्नेहनिमित्तस्य स्पर्धकस्य प्ररूपणा स्नेहप्रत्ययस्पर्धक प्ररूपणा १।

तथा—शरीरबन्धननामकर्मोदयत: परस्पर बद्धानां शरीरपुद्गलानां स्नेहमधिकृत्य स्पर्धकप्ररूपणा नामप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा। शब्दार्थश्चायम्—नामप्रत्ययस्य=बन्धननामनिमित्तस्य शरीरपुद्गलस्पर्धकस्य प्ररूपणा नामप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा २।

तथा—प्रकृष्टो योग: प्रयोग:=वाङ्मनःकायव्यापार:, तेन प्रत्ययभूतेन—कारणभूतेन ये गृहीता: पुद्गलास्तेषां स्नेहमधिकृत्य स्पर्धकप्ररूपणा प्रयोगप्रत्ययस्पर्धक प्ररूपणा ३।

प्ररूपणा की जाती है। स्नेह की प्ररूपणा तीन तरह से होती है—(१) स्नेहप्रत्ययस्पर्धक प्ररूपणा (२) नामत्ययस्पर्धकप्ररूपणा, (३) प्रयोगप्रत्ययस्पर्धक प्ररूपणा।

जिस स्पर्धक का कारण स्नेह होता है उस स्पर्धककी प्ररूपणा का नाम स्नेहप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा है १। जिस स्पर्धक का कारण बन्धन नामकर्म होता है उस स्पर्धक की प्ररूपणा का नाम नामप्रत्ययस्पर्धक प्ररूपणा है। अर्थात् शरीरबन्धननामकर्म के उदय से परस्पर बद्ध जो शरीरपुद्गल हैं उनके स्नेहगुण को लेकर जो स्पर्धक की प्ररूपणा की जाती है वह नामप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा है। शरीरपुद्गलोंका कारण बंधननामकर्म है। इस शरीररूप पुद्गलस्पर्धक की प्ररूपणा का नाम नामप्रत्ययस्पर्धक प्ररूपणा है, ऐसा जानना चाहिये २। तथा प्रकृष्ट योग का नाम प्रयोग है। वह मन वचन एव काय का व्यापाररूप बतलाया गया है। इस

કરવામા આવી છે સ્નેહની પ્રરૂપણા ત્રણ રીતે થાય છે—(૧) સ્નેહપ્રત્યયસ્પર્ધક પ્રરૂપણા (૨) નામપ્રત્યયસ્પર્ધકપ્રરૂપણા (૩) પ્રયોગપ્રત્યયસ્પર્ધકપ્રરૂપણા.

(૧) જે સ્પર્ધકનુ કારણ સ્નેહ હોય છે તે સ્પર્ધકની પ્રરૂપણાનું નામ સ્નેહપ્રત્યયસ્પર્ધકપ્રરૂપણા છે (૨) જે સ્પર્ધકનુ કારણ બન્ધન નામકર્મ હોય છે તે સ્પર્ધકની પ્રરૂપણાનુ નામ નામપ્રત્યયસ્પર્ધકપ્રરૂપણા છે એટલે કે શરીરબન્ધનનામકર્મના ઉદયથી પરસ્પર બદ્ધ જે શરીર–પુદ્ગલ છે તેમના સ્નેહગુણને લઈને જે સ્પર્ધકની પ્રરૂપણા કરવામા આવે છે તે નામપ્રત્યયસ્પર્ધક પ્રરૂપણા છે શરીરપુદ્ગલોનું કારણ બંધનનામકર્મ છે આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સ્પર્ધકની પ્રરૂપણાનુ નામ નામપ્રત્યયસ્પર્ધકપ્રરૂપણા છે, એવું જાણવું જોઈએ (૩) તથા પ્રકૃષ્ટ યોગનું નામ પ્રયોગ છે તે મન, વચન, અને કાયાના વ્યાપાર

लाना समुदायस्त्वनन्ता वर्गणा भवन्ति। आभिः सर्वाभिर्वर्गणाभिरेकं स्पर्धकं भवति। तानि च स्पर्धकानि अभव्येभ्योऽनन्तगुणानि, सिद्धेभ्योऽनन्तभागहीनानि भवन्ति ।

॥ इति स्नेहप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा ॥

नामप्रत्ययस्पर्धकं २ प्रयोगप्रत्ययस्पर्धकं ३ चान्यत्र प्ररूपितम्, इहानुपयुक्तत्वाद् विस्तरभयाच्च विरम्यते ।

इह रसभेदतः प्रकृतीनां सर्वघातित्वं देशघातित्वं च भवति, अतः सर्वघाति-देशघाति-प्रकृतयः प्रोच्यन्ते । तत्र सर्वघातिन्यः प्रकृतयो विंशतिसंख्यका भवन्ति,

---

पुद्गलों के समुदायरूप अनंतवर्गणाएँ हो जाती हैं। इन समस्तवर्गणाओं से एक स्पर्धक बनता है। अर्थात् एक स्पर्धक में संख्यात असंख्यात एवं अनंतवर्गणाएँ तक रहती हैं। ये वर्गणाएँ अभव्यराशि से अनंतगुणी और सिद्धराशि के अनंतवे भाग बतलाई गई हैं ॥१॥

यह स्नेहप्रत्ययस्पर्धकपरूपणा हुई ॥ १ ॥

नामप्रत्ययस्पर्धक एवं प्रयोगप्रत्ययस्पर्धक, इन दोनों का यहां प्रकरण नहीं है अतः इनका कथन यहां विस्तारभय से नहीं किया गया है, वह ग्रन्थान्तर से समझलेवे ।

कर्मप्रकृतियोंमें जो सर्वघातिपना एवं देशघातिपना है वह रसभेद की अपेक्षा से ही है, इसलिये सर्वघाती प्रकृतियां कौन२ सी हैं और देशघातीप्रकृतियां कौन२ सी हैं यह बतलाया जाता है-सर्वघातिप्रकृतियां २० बीस हैं और ये इस प्रकार हैं—केवलज्ञानावरणीय १, केवल-

---

ઓના અવિભાજ્ય ભાગોથી યુક્ત પુદ્ગલોના સમુદાયરૂપ અનંત વર્ગણાઓ થઈ જાય છે એ સમસ્ત વર્ગણાઓ વડે એક સ્પર્ધક બને છે એટલે કે એક સ્પર્ધકમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત વર્ગણાઓ પણ રહે છે એ વર્ગણાઓ અભવ્યરાશીથી અનેક ગણી અને સિદ્ધરાશીના અનંતમા ભાગની બતાવવામા આવી છે ॥૧॥

॥ આ સ્નેહપ્રત્યયસ્પર્ધકપ્રરૂપણા થઈ ॥૧॥

નામપ્રત્યયસ્પર્ધક અને પ્રયોગપ્રત્યયસ્પર્ધક એ બન્નેનું પ્રકરણ અહીં નહીં હોવાથી તેમનું વર્ણન અહીં વિસ્તારભયથી કરાયું નથી. તે બીજા ગ્રંથોમાંથી સમજી લેવુ

કર્મપ્રકૃતિયોમા જે સર્વઘાતિપણું અને દેશઘાતિપણું છે તે રસભેદની અપેક્ષાએ જ છે, તેથી સર્વઘાતી પ્રકૃતિયો કઈ કઈ છે, અને દેશઘાતી પ્રકૃતિયો કઈ કઈ છે તે બતાવવામા આવે છે—સર્વઘાતી પ્રકૃતિયો વીસ છે અને તે આ પ્રમાણે છે—

इयमत्र भावना–इह य सर्वोत्कृष्ट' स्नेह, स केवलिप्रज्ञाछेदनकेन छिद्यते, छित्त्वा छित्त्वा च निर्विभागा भागा पृथक् पृथग् व्यवस्थाप्यन्ते। तत्र जगति ये केचित् परमाणव एकेन स्नेहस्य निर्विभागेन भागेन युक्ता सन्ति, तेषां समुदायः प्रथमा वर्गणा। ये तु द्वाभ्यां स्नेहाविभागाभ्यां युक्ता परमाणव सन्ति तेषां समुदायो द्वितीया वर्गणा। एवं त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिश्च स्नेहाविभागैर्युक्तानां पुद्गलानां समुदायस्तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी च वर्गणा। एवं सख्येयै स्नेहाविभागैर्युक्ताना पुद्गलानां समुदाय' संख्येया वर्गणा वाच्या। असख्येयै स्नेहाविभागैर्युक्तानां पुद्गलानां समुदायस्तु असख्येया वर्गणा भवन्ति। अनन्तै स्नेहाविभागैर्युक्तानां पुद्ग-

इसका अभिप्राय इस प्रकार है–इन वर्गणाओंमें जो सर्वोत्कृष्ट स्नेह है उसके, केवली की प्रज्ञारूप छैनी से छेद–खण्ड–करो, छेद करते २ जो अतमें अविभाग खण्ड निकले उन्हें पृथक् एक तरफ रख दो। इस तरह जगतमें जो कोइ परमाणु एकस्नेहगुण के अविभाग भागवाले हैं, उनके समुदायरूप यह प्रथम वर्गणा निकल आती है। इसी तरह जो पुद्गलपरमाणु दो स्नेहगुण के अविभाग भाग से युक्त हैं उनके समुदायरूप द्वितीयवर्गणा स्थापित हो जाती है। इसी तरह तीन, चार पाच स्नेहगुण के अविभाग भागों से युक्त पुद्गलपरमाणुओं के समुदायरूप तृतीय चतुर्थ, पंचम वर्गणाएँ हो जाती हैं। इसी प्रकार सख्यात स्नेहगुण के अविभागभागों से विशिष्ट पुद्गलों के समुदायरूप संख्यातवर्गणाएँ, असख्यात स्नेहगुण के अविभागभागों से युक्त पुद्गलों के समुदायरूप असख्यात वर्गणाएँ, एवं अनंत स्नेहगुण के अविभागभागों से युक्त

તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે–એ વર્ગણાઓમા જે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્નેહ છે તેના કેવળીની પ્રજ્ઞારૂપી છેની (છીણી) થી છેદ (ખડ) કરો, છેદ કરતા કરતા છેવટે જે અવિભાજ્ય નિકળે તેને જુદો એક બાજુ મૂકી દો. આ રીતે જગતમા જે કોઈ પરમાણુ એક સ્નેહગુણના અવિભાજ્ય ભાગવાળા છે એમના સમુદાયરૂપ આ પહેલી વર્ગણા નિકળી આવે છે આ રીતે જે પુદ્ગલપરમાણુ બે સ્નેહ ગુણના અવિભાજ્ય ભાગથી યુક્ત છે તેમના સમુદાયરૂપ બીજી વર્ગણા સ્થાપિત થઈ જાય છે એ જ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર પાચ સ્નેહગુણના અવિભાજ્ય ભાગોથી યુક્ત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમુદાયરૂપ ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી વર્ગણાઓ થઈ જાય છે એ જ રીતે સખ્યાત સ્નેહ ગુણના અવિભાજ્ય ભાગોથી વિશિષ્ટ પુદ્ગલોના સમુદાયરૂપ સખ્યાત વર્ગણાઓ, અસખ્ય સ્નેહગુણના અવિભાજ્ય ભાગોથી યુક્ત પુદ્ગલોના સમુદાયરૂપ અસખ્યવર્ગણાઓ, અને અનત સ્નેહગુ

अचक्षुर्दर्शनावरणीयम् २, अवधिदर्शनावरणीयम् ३। सञ्ज्वलनरूपाश्चत्वारः क्रोधादिकषायाः ४। नोकषाया नव-हास्य १-रत्य २-रति ३-शोक ४-भय ५-जुगुप्सा ६-स्त्रीवेद ७-पुवेद ८-नपुंसकवेद ९-स्वरूपाः। पञ्चविधमन्तरायम्-दान १-लाभ २-भोगो ३-पभोग ४-वीर्य ५-रूपम् । एवं दशघातिन्यः पञ्चविंशतिसंख्यकाः प्रकृतयो भवन्ति । दशघातिप्रकृतीनां देशघातीनि सर्वघातीनि च रसस्पर्धकानि भवन्ति ।

तत्प्रतिपक्षभूता अघातिन्यः प्रकृतयो भवन्ति । एताः पञ्चसप्ततिसंख्यकाः प्रकृतयो न कञ्चिद् गुणं घातयन्ति तस्मादघातिन्य उच्यन्ते । एता अघातिन्योऽपि सर्व-

दर्शनावरणीय ६, अवधिदर्शनावरणीय ७, संज्वलन-क्रोध ८, मान ९, माया १०, लोभ ११, हास्य १२, रति १३, अरति १४, शोक १५, भय १६, जुगुप्सा १७, स्त्रीवेद १८, पुवेद १९, नपुंसकवेद २०, दानान्तराय २१, लाभान्तराय २२, भोगान्तराय २३, उपभोगान्तराय २४, वीर्यान्तराय २५ । इस प्रकार ये पच्चीस हो जाती हैं ।

देशघातिप्रकृतियों के रसस्पर्धक देशघाती एवं सर्वघाती दोनों प्रकार के होते हैं । ये २५ पच्चीस प्रकृतियां देशघाती इसलिये कही गई हैं कि ये अपने द्वारा आवार्य ज्ञानादिक गुणों का सर्वरूप से घात नहीं करती हैं किन्तु एकदेशरूप से घात करती हैं। ये पूर्वोक्त भेद घातिया कर्मों की प्रकृतियोंमें होते हैं ।

अब इनके प्रतिपक्षभूत जो अघातिया कर्म हैं उनकी प्रकृतियां ७५ पचहत्तर हैं । ये पचहत्तर प्रकृतियां किसी गुणका घात नहीं करती हैं

વરણીય, (૬) અવધિદર્શનાવરણીય, (૭) સંજ્વલન (૮) ક્રોધ, (૯) માન, (૧૦) માયા, (૧૧) લોભ, (૧૨) હાસ્ય, (૧૩) રતિ, (૧૪) અરતિ, (૧૫) શોક, (૧૬) ભય, (૧૭) જુગુપ્સા, (૧૮) સ્ત્રીવેદ, (૧૯) પુંવેદ, (૨૦) નપુંસકવેદ, (૨૧) દાનાન્તરાય, (૨૨) લાભાન્તરાય, (૨૩) ભોગાન્તરાય, (૨૪) ઉપભોગાન્તરાય, (૨૫) વીર્યાન્તરાય, આ રીતે તે પચ્ચીશ હોય છે

દેશઘાતી પ્રકૃતિયોના રસસ્પર્ધક દેશઘાતી અને સર્વઘાતી એ બન્ને પ્રકારના હોય છે તે પચ્ચીશ પ્રકૃતિયોને દેશઘાતી એટલા માટે કહેવામાં આવી છે કે તેઓ પોતાના વડે આવાર્ય જ્ઞાનાદિક ગુણોનો સર્વરૂપે ઘાત કરતી નથી પણ એક દેશ રૂપે ઘાત કરે છે પૂર્વોક્ત તે ભેદ ઘાતિયા કર્મોની પ્રકૃતિયોમાં હોય છે

હવે તેમના પ્રતિપક્ષભૂત જે અઘાતિયા કર્મ છે તેમની પ્રકૃતિયો ૭૫ પંચોતેર છે તે પંચોતેર પ્રકૃતિયો કોઈ ગુણનો ઘાત કરતી નથી, તેથી અઘાતી

तथाहि–केवलावरणद्विकम्–केवलज्ञानावरणीयम् १, केवलदर्शनावरणीयम् २। निद्रा-पञ्चकम्–निद्रा १, निद्रा–निद्रा २, प्रचला ३, प्रचला–प्रचला ४, स्त्यानर्द्धि ५। द्वादश कषायाः–क्रोधमानमायालोभानां चतुर्णां प्रत्येकमनन्तानुबन्ध्य१, प्रत्याख्यान वरण२–प्रत्याख्यानावरण३–नामत्रयेण द्वादशविधत्वम्। तथा–मिथ्यात्वमोहनीयं चेति २०। एता विंशतिः प्रकृतयः–सर्वमपि स्वाऽऽवार्यगुणं घातयन्तीत्येवंशीलाः सर्वघातिन्य उच्यन्ते। सर्वघातिप्रकृतीनां सर्वघातीन्येव रसस्पर्धकानि भवन्ति।

अथ देशघातिन्यः प्रकृतय उच्यन्ते–देशघातिरसस्पर्धकयुक्ताः प्रकृतयो मति-ज्ञानावरणादिरूपाः पञ्चविंशतिसंख्यका देशघातिन्यो व्यपदिश्यन्ते, तथाहि–ज्ञाना-वरणीयचतुष्टयम्–मतिज्ञानावरणीयम् १, श्रुतज्ञानावरणीयम् २, अवधिज्ञानावरणी-यम् ३, मनःपर्ययज्ञानावरणीयम् ४। दर्शनावरणीयत्रिकम्–चक्षुर्दर्शनावरणीयम् १,

---

दर्शनावरणीय २, निद्रा ३, निद्रानिद्रा ४, प्रचला ५, प्रचलाप्रचला ६, स्त्यानर्द्धि ७, अनतानुबंधी ८, क्रोध–मान ९, माया १०, लोभ ११, अप्रत्या ख्यानावरण–क्रोध १२, मान १३, माया १४, लोभ १५, प्रत्याख्यानावरण-क्रोध १६, मान १७, माया १८, लोभ १९, तथा मिथ्यात्वमोहनीय २०। ये सर्वघातिप्रकृतियां इस लिये कही जाती हैं कि ये अपने द्वारा आवार्य ज्ञानादिक गुणों का सर्वरूप से घात करती हैं। इनके रसस्पर्धक भी सर्वघातिरूप ही हुआ करते हैं।

देशघाति प्रकृतिया २५ पच्चीस होती हैं। इनके रसस्पर्धक देश-घाती हुआ करते हैं। मतिज्ञानावरणीय १, श्रुतज्ञानावरणीय २, अवधि-ज्ञानावरणीय ३, मनःपर्ययज्ञानावरणीय ४, चक्षुर्दर्शनावरणीय ५, अचक्षु-

---

(૧) કેવળજ્ઞાનાવરણીય, (૨) કેવળદર્શનાવરણીય, (૩) નિદ્રા (૪) નિદ્રાનિદ્રા (૫) પ્રચલા, (૬) પ્રચલાપ્રચલા, (૭) સ્ત્યાનર્દ્ધિ, અનંતાનુબંધી-(૮) ક્રોધ, (૯) માન. (૧૦) માયા, (૧૧) લોભ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ–(૧૨) ક્રોધ, (૧૩) માન, (૧૪) માયા, (૧૫) લોભ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ–(૧૬) ક્રોધ, (૧૭) માન, (૧૮) માયા, (૧૯) લોભ, તથા (૨૦) મિથ્યાત્વમોહનીય. તેઓ સર્વઘાતી પ્રકૃતિયો એટલા માટે કહેવાય છે કે તેઓ પોતાના વડે આવાર્ય જ્ઞાનાદિક ગુણોના સર્વરૂપથી ઘાત કરે છે તેમના રસસ્પર્ધક પણ સર્વઘાતિરૂપ જ થયા કરે છે

દેશઘાતી પ્રકૃતિયો પચ્ચીશ હોય છે તેમના રસસ્પર્ધક દેશઘાતી થયા કરે છે—(૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, (૩) અવધિજ્ઞાનાવર ણીય, (૪) મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણીય, (૫) ચક્ષુદર્શનાવરણીય, (૬) અચક્ષુદર્શના

इह रसभेदत प्रकृतीना सर्वघातित्वं देशघातित्वं च भवतीत्युक्तम्। रसः सर्वघातित्वेन देशघातित्वेन च प्ररूप्यते। तत्र प्रथमं सर्वघातिरसस्वरूपमुच्यते-

जो घाएइ सविसय, सयल सो होइ सव्वघाइरसो।
निच्छिद्दो निद्धो तणु, फलिहब्भहारअइविमलो ॥ १ ॥

छाया—य घातयति स्वविषय सकल स भवति सर्वघातिरस ।
निश्छिद्र स्निग्धस्तनु' स्फटिकाभ्रहारातिविमल ॥ १ ॥

य. स्वविषय ज्ञानादिक सकलमपि घातयति=स्वकार्यसाधन प्रत्यसमर्थं करोति, स रस' सर्वघाती भवति। स च ताम्रभाजनवत् निश्छिद्रो, घृतमिवातिशयेन स्निग्ध , तथा-तनु =द्राक्षावत् तनुप्रदेशोपचित , तथा-स्फटिकाभ्रहारवच्चातीव

विहायोगति २ (३९), आनुपूर्वी ४ (४३), आयु ४ (४७), त्रस १० (५७), स्थावर १० (६७), गोत्र २ (६९), वेदनीय २ (७१), वर्णादिक ४ (७५)।

रस के भेद से प्रकृतियों में सर्वघातिपना एव देशघातिपना होता है, यह बात समझा दी गई, अब सर्वघाती एव देशघाती रसों में से प्रथम सर्वघाती रसका स्वरूप कहते हैं—

"जो घाएइ सविसय, सयलं सो होइ सव्वघाइरसो।
निच्छिद्दो निद्धो तणु, फलिहब्भहारअइविमलो" ॥१॥

जो अपने विषयभूत ज्ञानादिकों का सम्पूर्णरूप से घात करता है वह सर्वघाती रस कहलाता है। यह ताम्रभाजन के समान निश्छिद्र होता है। घृतके समान अतिशय स्निग्ध होता है। द्राक्षा की तरह तनु प्रदेशों से उपचित होता है। तथा स्फटिक, शरद ऋतु का मेघ एव हार

આયુ ૪ (૪૪થી૪૭), ત્રસ ૧૦ (૪૮થી૫૭), સ્થાવર ૧૦ (૫૮થી૬૭), ગોત્ર ૨ (૬૮થી૬૯), વેદનીય ૨ (૭૦, ૭૧), વર્ણાદિક ૪ (૭૨થી૭૫)

રસના ભેદથી પ્રકૃતિઓમા સર્વઘાતિપણુ અને દેશઘાતિપણુ થાય છે એ વાત સમજાવી દેવામા આવી છે હવે સર્વઘાતી અને દેશઘાતી રસોમાંથી પહેલા સર્વઘાતી રસનુ સ્વરૂપ કહે છે—

"जो घाएइ सविसय, सयल सो होइ सव्वघाइरसो।
निच्छिद्दो निद्धो तणु, फलिहब्भहारअइविमलो" ॥१॥

જે પોતાના વિષયભૂત જ્ઞાનાદિકોનો સ પૂર્ણરૂપથી ઘાત કરે છે તે સર્વઘાતિરસ કહેવાય છે આ તામ્રપાત્રની જેમ નિશ્છિદ્ર (છિદ્રરહિત) હોય છે ઘીના જેવું અતિશય સ્નિગ્ધ હોય છે દ્રાક્ષની જેમ તનુપ્રદેશથી ઉપચિત હોય છે તથા

घातिनीभिः सह वेद्यमानाः सर्वघातिरसविपाकं दर्शयन्ति। देशघातिनीभिः सह-वेद्यमानास्तु देशघातिरसविपाकं दर्शयन्ति। यथा स्वयमचौरश्चौरैः सह वर्तमानश्चौर इवावभासते।

आसां नामानि-प्रत्येकनामकर्मप्रकृतयोऽष्टौ-पराघातो१-च्छ्वासा२-ऽऽतपो३-द्योता ४-ऽगुरुलघु ५-तीर्थकर ६-निर्माणो ७-पघात ८-रूपाः। शरीराष्टकम्-औदारिक१-वैक्रिय२-ऽऽहारक३-तैजस४-कार्मण ५-शरीराणि पञ्च, उपाङ्गानि त्रीणि-औदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारकाङ्गोपाङ्गरूपाणि, एतान्यष्टौ। संस्थानानि षट्। संहननानि षट्। जातयः पञ्च। गतयश्चतस्रः। विहायोगती द्वे। आनुपूर्व्यश्चतस्रः। आयूंषि चत्वारि। त्रसदशकम्। स्थावरदशकम्। गोत्रद्विकम्। वेदनीयद्वयम्। वर्णादयश्चतस्रः। इति पञ्चसप्ततिः ७५।

अतः अघाती कहलाती हैं। ये अघाती प्रकृतियां सर्वघाती प्रकृतियों के साथ जब वेद्यमान होती हैं तब सर्वघाती रसविपाक को दिखलाती हैं। और जब देशघाती प्रकृतियों के साथ वेद्यमान होती हैं तब देशघाती रसविपाक को दिखलाती हैं। जैसे कोई स्वयं चोर नहीं होते हुए भी चोरों के साथमें रहने से चोर जैसा हो जाता है वैसे ही ये प्रकृतियां हैं।

वे ७५ पचहत्तर प्रकृतियां इस प्रकार हैं—पराघात १, उच्छ्वास २, आतप ३, उद्योत ४, अगुरुलघु ५, तीर्थंकर ६, निर्माण ७, उपघात ८, औदारिक ९, वैक्रियिक १०, आहारक ११, तैजस १२, कार्मण १३, औदारिक अंगोपांग १४, वैक्रियिक अंगोपांग १५, आहारक अंगोपांग १६, संस्थान ६ (२२), संहनन ६ (२८), जाति ५ (३३), गति ४ (३७),

---

કહેવાય છે એ અઘાતી પ્રકૃતિયો સર્વઘાતી પ્રકૃતિયોની સાથે જ્યારે વેદ્યમાન થાય છે ત્યારે સર્વઘાતી રસવિપાકને દર્શાવે છે, અને જ્યારે દેશઘાતી પ્રકૃતિયોની સાથે વેદ્યમાન થાય છે ત્યારે દેશઘાતી રસવિપાકને દર્શાવે છે જેવી રીતે કોઈ પોતે ચોર ન હોવા છતાં પણ ચોરોની સાથે રહેવાથી ચોર જેવો બની જાય છે એવી જ એ પ્રકૃતિયો છે

તે ૭૫ પંચોતેર પ્રકૃતિયો આ પ્રમાણે છે—(૧) પરાઘાત, (૨) ઉચ્છ્વાસ, (૩) આતપ, (૪) ઉદ્યોત, (૫) અગુરૂલઘુ, (૬) તીર્થંકર, (૭) નિર્માણ, (૮) ઉપઘાત, (૯) ઔદારિક, (૧૦) વૈક્રિયિક, (૧૧) આહારક, (૧૨) તૈજસ, (૧૩) કાર્મણ, (૧૪) ઔદારિક અંગોપાંગ, (૧૫) વૈક્રિયિક અંગોપાંગ, (૧૬) આહારક અંગોપાંગ, સંસ્થાન ૬ (૧૭થી૨૨), સંહનન ૬ (૨૩થી૨૮), જાતિ ૫ (૨૯થી૩૩), ગતિ ૪ (૩૪થી૩૭), વિહાયોગતિ ૨ (૩૮થી૩૯), આનુપર્વી ૪ (૪૦થી૪૩),

णवस्त्रवदतीवसूक्ष्मच्छिद्रसहितो भवतीत्यर्थः। तथा-अल्पस्नेह —स्वरूपतोऽल्पस्नेहः, स्तोकस्नेहाऽविभागसमुदायरूप इत्यर्थः। तथा अविमलश्च नैर्मल्यरहितश्च भवति ॥१॥

कर्मणामुदये क्षायोपशमिकभावस्य प्रादुर्भावः।

ननु क्षायोपशमिको भाव कर्मणामुदये सति भवत्यनुदये वा ?, न तावदुदये, विरोधात्। तथाहि-क्षायोपशमिको भाव उदयावलिकामविष्टस्यांशस्य क्षये सति, अनुदितस्य चोपशमे विपाकोदयनिरोधलक्षणे मादुर्भवति, नान्यथा। ततो यद्युदय, कथ क्षयोपशम ?, क्षयोपशमश्चेत् कथमुदय, तम प्रकाशवत् तयोर्विरोधादिति ?।

वाला होता है। कोई२ चिकने वस्त्र की तरह अत्यत सूक्ष्म छिद्रों से युक्त होता है। इसमें स्नेहगुण अल्पस्पमें रहता है अर्थात् यह थोडे से स्नेह गुण के अविभागवाले समुदायरूप होता है। तथा निर्मलता से रहित होता है ॥१॥

कर्मों के उदयमें क्षायोपशमिक भाव का प्रादुर्भाव—

शका—क्षायोपशमिक भाव कर्मों के उदय होने पर होता है या अनुदयमें होता है ? उदयमें तो हो नहीं सकता, क्यों कि क्षायोपशमिक और उदय का विरोध है। उदयावलिमें प्रविष्ट अश के क्षय होने पर, अनुदित अश के उपशम होने पर-विपाकोदय के निरोध होने पर-क्षायोपशमिक भाव उत्पन्न होता है, अन्यरूप से क्षायोपशमिक भाव नहीं होता है, इसलिये यदि क्षायोपशमिक को उदयजन्य माना जायगा तो वह क्षायोपशमिक कैसे कहलावेगा? अर्थात् वह तो औदयिक भाव रूप ही कहलायेगा। यदि उस को औदयिक माना जाय तो क्षायोपश-

---

જેમ અત્યત સૂક્ષ્મ છિદ્રોવાળો હોય છે આમા સ્નેહગુણ અલ્પરૂપમા રહે છે એટલે કે તે થોડા પ્રમાણમા સ્નેહગુણના અવિભાગવાળા સમુદાયરૂપ હોય છે તથા નિર્મળતાથી રહિત હોય છે (૧)

કર્મોના ઉદયમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ—

શકા—ક્ષાયોપશમિક ભાવ કર્મોનો ઉદય થતા થાય છે કે અનુદયમા થાય છે? ઉદયમા તો થઇ શકતો નથી, કારણ કે ક્ષાયોપશમિક અને ઉદયનો વિરોધ હોય છે ઉદયાવલિમા પ્રવિષ્ટ અશનો ક્ષય થતા, તથા અનુદિત અશનો ઉપશમ થતા-વિપાકોદયનો નિરોધ થતા-ક્ષાયોપશમિક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યરૂપથી ક્ષાયોપશમિક ભાવ થતો નથી, તેથી જો ક્ષાયોપશમિકને ઉદયજન્ય માનવામાં આવે તો તે ક્ષાયોપશમિક કેવી રીતે કહેવાય? એટલે કે તે તો ઔદયિકભાવરૂપ જ કહેવાશે. જો ઔદયિક માનવામા આવે તો તેમા ક્ષાયો

निर्मलो भवति। इह रस केवलो न भवति, तस्माद्रसस्पर्धकसघात एवरूपा भवतीति ज्ञेयम्। अथ देशघातिरसस्वरूपमुच्यते—

देसविघाइत्तणओ, इयरा कडकंबलंसुसंकासो।
विविहबहुछिद्दभरिओ, अप्पसिणेहो अविमलो य ॥ १ ॥

छाया—देशविघातित्वात्, इतर कट-कम्बलां-शुकसकाश ।
विविध-बहुच्छिद्र-भृत, अल्पस्नेह अविमलश्च ॥ १ ॥

व्याख्या—इतर देशघाती रस, देशघातित्वात्=स्वविषयैकदेशघातित्वात्, विविधबहुच्छिद्रभृतो भवति। तत्र दृष्टान्तमाह—'कडकंबलसुसंकासो' इति। कट-कम्बलां-शुकसकाश =कटो वंशदलनिर्मितः, 'चटाइ' इति भाषाप्रसिद्ध। कम्बल ऊर्णामय, अंशुक=वस्त्र, तत्सकाश =तत्सदृश। कश्चित्-कटवद् अतिस्थूलच्छिद्रशतसकुल, कश्चित् कंबल इव मध्यमविवरशतसंकुल, कश्चित्तु तथाविधमसृ-

की तरह अत्यत निर्मल होता है। इस रसका स्वतन्त्र अस्तित्व नहीं पाया जाता है। इस लिये यहा रस से रसस्पर्धकरूप सघात का ग्रहण करना चाहिये और वह रसस्पर्धक सघात पूर्वोक्त स्वरूप वाला है।

अथ देशघाती रसका स्वरूप कहते हैं—

"देसविघाइत्तणओ, इयरो कडकंबलसुसंकासो।
विविहबहुछिद्दभरिओ, अप्पसिणेहो अविमलो य" ॥१॥

अपने विषयभूत ज्ञानादिक गुणों का एकदेशरूप से घात करने के कारण वह रस देशघाती कहलाता है। यह विविध बहुछिद्रों से युक्त होता है। कोई २ देशघाती रस चटाई के समान सैकड़ों अतिस्थूल छिद्रों से युक्त होता है। कोई २ कंबल के समान सैकड़ों मध्यम छेदों

સ્ફટિક, શરદઋતુના મેઘ અને હારના જેવુ અત્યત નિર્મળ હોય છે આ રસનુ સ્વતત્ર અસ્તિત્વ જણાતું નથી, તેથી અહીં રસથી રસસ્પર્ધકરૂપ સઘાતને ગ્રહણ કરવો જોઈએ, અને તે રસસ્પર્ધકસઘાત પૂર્વકથિત સ્વરૂપવાળો છે

હવે દેશઘાતી રસનુ સ્વરૂપ કહે છે—

"દેસવિઘાઇત્તણઓ, ઇયરો કડ-કંબલ-સુ-સંકાસો।
વિવિહ-બહુછિદ્દભરિઓ, અપ્પસિણેહો અવિમલો ય" ॥૧॥

પોતાના વિષયભૂત જ્ઞાનાદિક ગુણોનો એક દેશરૂપથી ઘાત કરવાને કારણે તે રસ દેશઘાતી કહેવાય છે તે વિવિધ બહુ છિદ્રોવાળો હોય છે કોઈ કોઈ દેશઘાતી રસ ચટાઈના જેવા સેકડો અતિસ્થૂળ છિદ્રોવાળો હોય છે કોઈ કોઈ કામળાના જેવાં સેકડો મધ્યમ છિદ્રોવાળો હોય છે કોઈ કોઈ ચિકણા વસ્ત્રની

व्याख्या—इह यानि ज्ञानावरणीयादीनि कर्माणि सर्वथाक्षयात् प्राग् ध्रुवोदयानि, तेषामुदयावस्थायामेव क्षयोपशमो भवितुमर्हति, नानुदये। उदयाभावे तेषां ज्ञानावरणीयादिकर्मणामेवासम्भवात्। तस्मादुदयाऽविरुद्धः क्षायोपशमिको भावः।

यत्तु विरोधोद्भावनं 'यद्युदयः कथं क्षयोपशमः' इत्यादि, तदप्ययुक्तम्, देशघातिस्पर्धकानामुदयेऽपि कतिपयदेशघातिस्पर्धकापेक्षया यथोक्तक्षयोपशमाविरोधात्।

स च क्षयोपशमो नैकभेदः, किं तु तत्र द्रव्यक्षेत्रकालादिसामग्रीतो वैचित्र्यसम्भवादनेकभेद इति। अयमुदयाऽविरुद्धः क्षायोपशमिको भावो यदि भवति, तर्हि त्रयाणामेव कर्मणां ज्ञानावरण-दर्शनावरणा-न्तरायाणाम्, न तु सर्वप्रकृतीनाम्।

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार है—क्षय होने से पहिले ज्ञानावरणीय आदि कर्म ध्रुवोदयवाले माने गये हैं इसलिये उदयावस्थामें ही इनका क्षयोपशम होता है, अनुदय अवस्थामें नहीं, अतः जब उदयावस्थामें ही इनका क्षयोपशम होता है और अनुदयावस्थामें नहीं होता है तो ऐसी स्थितिमें क्षायोपशमिक भाव कर्मों के उदय के साथ विरुद्ध नहीं हो सकता है। उदय के साथ जो इसका विरोधोद्भावन किया गया है सो वह इसलिये युक्तियुक्त नहीं प्रतीत होता है कि क्षायोपशमिकभावमें देशघाती स्पर्धकों का ही उदय रहता है, तथा सर्वघाती स्पर्धकों का उदयाभावरूप क्षय एवं कितनेक सर्वघाती स्पर्धकों का सदवस्थारूप उपशम रहता है, अतः देशघातिस्पर्धकों के उदय की अपेक्षा क्षायोपशमिक भाव में कर्मों का क्षयोपशम विरुद्ध नहीं पड़ता है। यह क्षयोपशम अनेक प्रकार का होता है, कारण कि इसमें द्रव्य, क्षेत्र, काल आदि

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ક્ષય થતા પહેલા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ ધ્રુવોદયવાળાં મનાયા છે, તેથી ઉદયાવસ્થામા જ તેમનો ક્ષયોપશમ થાય છે, અનુદય અવસ્થામા નહી તેથી જ્યારે ઉદયાવસ્થામા જ તેમનો ક્ષયોપશમ થાય છે અને અનુદયાવસ્થામા થતો નથી ત્યારે એવી સ્થિતિમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ કર્મોના ઉદયની સાથે વિરૂદ્ધ હોઈ શકતો નથી. ઉદયની સાથે જે તેનુ વિરોધોદ્ભાવન કરવામાં આવ્યુ છે તે આ કારણે યુક્તિયુક્ત પ્રતીત થતું નથી કે ક્ષાયોપશમિક ભાવમા દેશઘાતિસ્પર્ધકોનો જ ઉદય રહે છે, તથા સર્વઘાતિસ્પર્ધકોનો ઉદયાભાવરૂપ ક્ષય અને કેટલાક સર્વઘાતિસ્પર્ધકોના સદવસ્થારૂપ ઉપશમ રહે છે, તેથી દેશઘાતિસ્પર્ધકોના ઉદયની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક ભાવમા કર્મોનો ક્ષયોપશમ વિરૂદ્ધ પડતો નથી. આ ક્ષયોપશમ અનેક પ્રકારનુ હોય છે, કારણ કે તેમા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ આદિ સમગ્રીની

अथानुदये भवतीति पक्षः, तथा सति किं तेन क्षायोपशमिकेन भावेन, उदयाभावादेव विवक्षितफलसिद्धिसम्भवात्। तथाहि—मतिज्ञानादीनि ज्ञानावरणाद्युदयाभावादेव सेत्स्यन्ति, किं क्षायोपशमिकभावपरिकल्पनेन ?।

उच्यते—कर्मणामुदये क्षायोपशमिको भाव प्रादुर्भवति। न च तत्र विरोधोऽस्ति। उक्तञ्च—

उदये वि य अविरुद्धो, खाउवसम्मो अणेगभेउत्ति।
जइ भवइ तिण्ह एसो, पदेसउदयम्मि मोहस्स ॥ १ ॥

छाया—उदयेऽपि च अविरुद्धः, क्षायोपशमोऽनेकभेद इति।
यदि भवति त्रयाणाम् एष, प्रदेशोदये मोहस्य ॥ १ ॥

मिकता उसमें कैसे आसकेगी, इसलिये जैसे अंधकार एवं प्रकाशमें विरोध रहा करता है उसी प्रकार उदय और क्षयोपशममें भी विरोध है।

यदि कहो कि कर्मों के अनुदयमें होता है तो ऐसी मान्यतामें क्षायोपशमिक भाव से मतलब ही क्या सध सकता है, कारण कि कर्मों के उदय के अभाव से ही विवक्षित फल की सिद्धि सध जायगी, अर्थात् मतिज्ञान आदि ज्ञान ज्ञानावरणीय आदि कर्मों के उदय के अभाव से ही उत्पन्न होने लगेंगे फिर इन्हे क्षायोपशमिक भावरूप से मानने की क्या आवश्यकता है?।

उत्तर—क्षायोपशमिक भाव कर्मों के उदयमें होता है इसमें कोइ विरोध नहीं है। कहा भी है—

" उदये वि य अविरुद्धो, खाउवसम्मो अणेगभेउत्ति।
जइ भवइ तिण्ह एसो, पएसउदयम्मि मोहस्स " ॥१॥

પશમિકતા કેવી રીતે આવશે ? તેથી જેમ અંધકાર અને પ્રકાશમાં વિરોધ રહ્યા કરે છે, એજ પ્રમાણે ઉદય અને ક્ષયોપશમમાં વિરોધ છે

જો એમ કહો કે કર્મોના અનુદયમાં થાય છે તો એવી માન્યતામાં ક્ષાયોપશમિક ભાવથી મતલબ જ શી સધાય છે ? કારણ કે કર્મોના ઉદયના અભાવથી જ વિવક્ષિત ફળની સિદ્ધિ સધાશે, એટલે કે મતિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ઉદયના અભાવથી જ ઉત્પન્ન થવા લાગશે, તો પછી તેમને ક્ષાયોપશમિકભાવ રૂપે માનવાની શી આવશ્યકતા છે ?

ઉત્તર—ક્ષાયોપશમિક ભાવ કર્મોના ઉદયમાં થાય છે આમાં કોઈ વિરોધ નથી. કહ્યું પણ છે—

" उदये वि य अविरुद्धो, खाउवसम्मो अणेगभेउत्ति।
जइ भवइ तिण्ह एसो, पएसउदयम्मि मोहस्स " ॥१॥

व्याख्या—इह यानि ज्ञानावरणीयादीनि कर्माणि सर्वथाक्षयात् प्राग् ध्रुवोदयानि, तेषामुदयावस्थायामेव क्षयोपशमो भवितुमर्हति, नानुदये। उदयाभावे तेषां ज्ञानावरणीयादिकर्मणामेवासम्भवात्। तस्मादुदयाऽविरुद्धः क्षायोपशमिको भावः॥

यत्तु विरोधोद्भावनं 'यद्युदयः कथं क्षयोपशमः' इत्यादि, तदप्ययुक्तम्, देशघातिस्पर्धकानामुदयेऽपि कतिपयदेशघातिस्पर्धकापेक्षया यथोक्तक्षयोपशमाविरोधात्।

स च क्षयोपशमो नैकभेदः, किं तु तत्र द्रव्यक्षेत्रकालादिसामग्रीतो वैचित्र्यसम्भवादनेकभेद इति। अयमुदयाऽविरुद्धः क्षायोपशमिको भावो यदि भवति, तर्हि त्रयाणामेव कर्मणां ज्ञानावरण-दर्शनावरणा-न्तरायाणाम्, न तु सर्वप्रकृतीनाम्।

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार है—क्षय होने से पहिले ज्ञानावरणीय आदि कर्म ध्रुवोदयवाले माने गये हैं इसलिये उदयावस्थामें ही इनका क्षयोपशम होता है, अनुदय अवस्थामें नहीं, अतः जब उदयावस्थामें ही इनका क्षयोपशम होता है और अनुदयावस्थामें नहीं होता है तो ऐसी स्थितिमें क्षायोपशमिक भाव कर्मों के उदय के साथ विरुद्ध नहीं हो सकता है। उदय के साथ जो इसका विरोधोद्भावन किया गया है सो वह इसलिये युक्तियुक्त नहीं प्रतीत होता है कि क्षायोपशमिक-भावमें देशघाती स्पर्धकों का ही उदय रहता है, तथा सर्वघाती स्पर्धकों का उदयाभावरूप क्षय एवं कितनेक सर्वघाती स्पर्धकों का सदवस्थारूप उपशम रहता है, अत देशघातिस्पर्धकों के उदय की अपेक्षा क्षायोपशमिक भाव में कर्मो का क्षयोपशम विरुद्ध नहीं पड़ता है। यह क्षयोपशम अनेक प्रकार का होता है, कारण कि इसमें द्रव्य, क्षेत्र, काल आदि

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ક્ષય થતા પહેલા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ ધ્રુવોદયવાળા મનાયા છે, તેથી ઉદયાવસ્થામાં જ તેમનો ક્ષયોપશમ થાય છે, અનુદય અવસ્થામા નહી તેથી જ્યારે ઉદયાવસ્થામા જ તેમનો ક્ષયોપશમ થાય છે અને અનુદયાવસ્થામા થતો નથી ત્યારે એવી સ્થિતિમા ક્ષાયોપશમિક ભાવ કર્મોના ઉદયની સાથે વિરૂદ્ધ હોઈ શકતો નથી. ઉદયની સાથે જે તેનુ વિરોધોદ્ભાવન કરવામા આવ્યુ છે તે આ કારણે યુક્તિયુક્ત પ્રતીત થતુ નથી કે ક્ષાયોપશમિક ભાવમા દેશઘાતિસ્પર્ધકોનો જ ઉદય રહે છે, તથા સર્વઘાતિ સ્પર્ધકોનો ઉદયાભાવરૂપ ક્ષય અને કેટલાક સર્વઘાતિસ્પર્ધકોના સદવસ્થારૂપ ઉપશમ રહે છે, તેથી દેશઘાતિસ્પર્ધકોના ઉદયની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક ભાવમા કર્મોનો ક્ષયોપશમ વિરૂદ્ધ પડતો નથી. આ ક્ષયોપશમ અનેક પ્રકારનુ હોય છે, કારણ કે તેમા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ આદિ સમગ્રીની

ननु तर्हि मोहनीयस्य कर्मणः क्षयोपशमः कथं भवतीति जिज्ञासायामाह— 'पदेसउदयम्मि मोहस्स' इति। मोहस्य=मोहनीयस्य प्रदेशोदये क्षायोपशमिकभावस्य नास्ति विरोधः, किन्तु विपाकोदय एव। किमत्र कारणमिति चेत्?

सामग्री की अपेक्षा से अनेकविधता आ जाती है। क्षायोपशमिक भाव में जो कर्मों के उदय के साथ अविरोधता बतलाई गई है वह ज्ञानावरण दर्शनावरण एवं अन्तराय, इन तीन कर्मों के उदय के साथ ही जाननी चाहिये, अन्य सर्व प्रकृतियों के उदय के साथ नहीं। तात्पर्य इसका यह है कि क्षायोपशमिक भाव इन तीन कर्मों के उदयमें ही होता है अन्य कर्मों के उदयमें नहीं। इन तीन कर्मों के उदय का तात्पर्य होता है देशघातिरसस्पर्धकों का उदय।

शंका—मोहनीय कर्म का क्षयोपशम कैसे होता है?। शंकाकार का पूछने का तात्पर्य यह है कि जब क्षयोपशम इन तीन कर्मों का ही होता है तो फिर मोहनीय कर्म का क्षयोपशम कैसे होता है?।

उत्तर—मोहनीय कर्म का क्षयोपशम प्रदेशोदय की अपेक्षा से होता है, विपाकोदय की अपेक्षा से नहीं, इसलिये क्षायोपशमिक भाव मोहनीय कर्म के प्रदेशोदयमें विरुद्ध नहीं पड़ता है। अर्थात् मोहनीय कर्म का प्रदेशोदय भी हो और उसके साथ क्षायोपशमिक भाव भी हो, इसमें विरोध के लिये कोई गुंजाइश नहीं है। हाँ, विरोध विपाकोदयमें ही है।

અપેક્ષાએ અનેકવિધતા આવી જાય છે ક્ષાયોપશમિક ભાવમા કર્મોના ઉદયની સાથે જે અવિરોધતા બતાવવામાં આવી છે તે જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ, અને અન્તરાય, એ ત્રણ કર્મોના ઉદયની સાથે જ જાણવી જોઈએ, બીજી સર્વે પ્રકૃતિઓના ઉદયની સાથે નહીં તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષાયોપશમિક ભાવ એ ત્રણ કર્મોના ઉદયમાં જ થાય છે, બીજા કર્મોના ઉદયમાં નહીં એ ત્રણ કર્મોના ઉદયનુ તાત્પર્ય દેશઘાતિરસસ્પર્ધકોનો ઉદય, એવુ થાય છે

શંકા—મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ કેવી રીતે થાય છે? શંકા કરનારની શંકાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જો એ ત્રણ કર્મોનો જ ક્ષયોપશમ થતો હોય તો પછી મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ કેવી રીતે થાય છે?

ઉત્તર—મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ પ્રદેશોદયની અપેક્ષાએ થાય છે, વિપાકોદયની અપેક્ષાએ નહીં તેથી ક્ષાયોપશમિક ભાવ મોહનીય કર્મના પ્રદેશોદયમાં વિરુદ્ધ પડતો નથી એટલે કે મોહનીય કર્મનો પ્રદેશોદય પણ હોય અને તેની સાથે ક્ષાયોપશમિક ભાવ પણ હોય, તેમાં વિરોધને માટે કોઈ

उच्यते—यतोऽनन्तानुबन्ध्यादिप्रकृतय सर्वघातिन्य. सन्ति, सर्वघातिनीना च रसस्पर्धकानि सर्वाण्यपि सर्वघातीन्येव, न तु देशघातीनि भवन्ति। सर्वघातीनि च रसस्पर्धकानि स्वघात्य गुण सर्वथा घ्नन्ति, न तु देशत, अतस्तेषां विपाकोदये क्षयोपशमसम्भवो नास्ति, किन्तु प्रदेशोदये क्षयोपशमो भवितुमर्हति।

ननु प्रदेशोदयेऽपि कथ क्षायोपशमिकभावस्य सम्भव, सर्वघातिरसस्पर्धकप्रदेशाना सर्व—स्वघात्यगुणघातकत्वादिति चेत्? तदयुक्तम्—वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्।

इसका कारण यह है कि अनतानुबंधी आदि प्रकृतिया सर्वघाती ही हैं। सर्वघाती प्रकृतियों के समस्त रसस्पर्धक सर्वघाती ही होते हैं, देशघाती नहीं होते हैं, अत सर्वघाती जो रसस्पर्धक होते हैं वे अपने द्वारा घात करने योग्य गुण का सर्वथा रूपमें ही घात करते हैं, देशरूपमें नहीं, इस लिये सर्वघाती रसस्पर्धकों के विपाकोदयमें क्षयोपशम की संभावना ही नहीं होती है, किन्तु यह समावना प्रदेशोदयमें ही होती है, इसलिये मोहनीय कर्म के प्रदेशोदयमें क्षयोपशम हो सकता है।

शंका—प्रदेशोदयमें भी क्षायोपशमिक भाव कैसे हो सकता है? कारण कि जो सर्वघातिरसस्पर्धकों के प्रदेश हैं वे अपने द्वारा घात करने योग्य ज्ञानादिक गुणों का सर्वरूप से ही घात करनेवाले होते हैं फिर इनके प्रदेशोदयमें क्षायोपशमिक भावकी सत्ता अविरुद्ध कैसे मानी जावेगी।

સ્થાન નથી. હા, વિશેષ વિપાકોદયમા જ છે તેનુ કારણ એ છે કે અનતાનુબધી આદિ પ્રકૃતિયો સર્વઘાતી જ છે સર્વઘાતીપ્રકૃતિયોના સમસ્ત રસસ્પર્ધકો સર્વઘાતી જ હોય છે, દેશઘાતી હોતા નથી, તેથી જે સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકો હોય છે તેઓ પોતાના દ્વારા ઘાત કરવા લાયક ગુણનો સદતર જ ઘાત કરે છે, દેશરૂપમાં નહી, તેથી સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકોના વિપાકોદયમાં ક્ષયોપશમની શકયતા જ હોતી નથી, પણ તે શકયતા પ્રદેશોદયમાં જ હોય છે, તેથી મોહનીય કર્મના પ્રદેશોદયમાં ક્ષયોપશમ થઈ શકે છે

શકા—પ્રદેશોદયમા પણ ક્ષાયોપશમિક ભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે છે? કારણ કે જે સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકોના પ્રદેશ છે તે પોતાના દ્વારા ઘાત કરવા લાયક જ્ઞાનાદિક ગુણોનુ સર્વરૂપે જ ઘાત કરનારા હોય છે, તો પછી તેમના પ્રદેશોદયમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવની સત્તા અવિરૂદ્ધ કેવી રીતે માની શકાશે?

ते हि सर्वघातिरसस्पर्धकप्रदेशास्तथाविधविशुद्धाऽध्यवसायविशेषेण मनाग् मन्दानुभावीकृत्य विरल-विरलतया वेद्यमानदेशघातिरसस्पर्धकेष्वन्तः प्रवेशिता न यथावस्थित स्वमाहात्म्य प्रकटयितु समर्था भवन्ति, ततो न त क्षयोपशमहन्तार इति न विरुध्यते प्रदेशोदये क्षायोपशमिको भाव' ।

' अणेगभेउत्ति ' इत्यत्रेति—शब्दस्याधिकस्याधिकार्थसूचनादयमर्थ' सूच्यते—मोहनीयप्रकृतिषु मिथ्यात्वमोहनीय तथाऽनन्तानुबन्ध्यादिद्वादशकषायाश्च सर्वघातिप्रकृतयः सन्ति, तद्भिन्नानां सञ्ज्वलनकषायनोकषायप्रकृतीनां त्रयो

उत्तर—यह शका ठीक नहीं है क्यों कि जो सर्वघातिरसस्पर्धकों के प्रदेश होते हैं वे तथाविध विशुद्ध अध्यवसायविशेष से धीरे २ मन्दरसवाले बना दिये जाते हैं, और इस तरह वे थोडे२ रूपमें करके वेद्यमानदेशघातिरसस्पर्धकोंमें मिला दिये जाते हैं। इस तरह उनकी सर्वघातिरूप शक्ति मन्द कर दी जाती है और इसी कारण वे अपने प्रभाव को प्रकट करनेमें असमर्थ बन जाते हैं। यही कारण है कि वे क्षयोपशम के विघातक नहीं हो सकते हैं । इसीलिये इन के प्रदेशोदयमें क्षायोपशमिक भाव का होना विरुद्ध नहीं पड़ता है। यही बात "अणेगभेउत्ति" इस गाथांश द्वारा प्रकट की गई है। इसमें यह बतलाया गया है कि मोहनीय कर्म की प्रकृतियोंमें मिथ्यात्व मोहनीय, अनतानुबंधी आदि द्वादश कषाय, ये सब सर्वघाती प्रकृतियां हैं। इनसे भिन्न संज्वलनकषाय तथा नोकषाय (नव नो कषाय) इन तेरह १३ प्रकृतियों

ઉત્તર—આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે, સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકોના જે પ્રદેશ હોય છે તેઓ તથાવિધવિશુદ્ધઅધ્યવસાયવિશેષથી ધીમે ધીમે મંદ રસવાળા બનાવી દેવાય છે, અને એ રીતે તેઓ થોડાં થોડાં રૂપમાં કરીને વેદ્યમાન દેશઘાતિ સ્પર્ધકોમાં મેળવી દેવામા આવે છે આ રીતે તેમની સર્વઘાતિરૂપ શક્તિ મન્દ કરી નાખવામાં આવે છે અને એજ કારણે તેઓ પોતાના પ્રભાવને પ્રગટ કરવાને અસમર્થ બની જાય છે આજ કારણે તેઓ ક્ષયોપશમના વિઘાતક થઈ શકતા નથી, તેથી તેમના પ્રદેશોદયમા ક્ષાયોપશમિક ભાવનું હોવું તે વિરુદ્ધ પડતું નથી એજ વાત "अणेगभेउत्ति" આ ગાથાંશ દ્વારા પ્રગટ કરાઈ છે, તેમાં એ બતાવાયુ છે કે મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય, અનતાનુબંધી આદિ બાર કષાય, એ બધી સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓ છે તેમનાથી ભિન્ન સંજ્વલન કષાય તથા નોકષાય (નવ નોકષાય) એ તેર પ્રકૃતિઓનો

दशाना प्रदेशोदयो वा विपाकोदयो वा भवेत्, तदा क्षयोपशमो भवति, तासा प्रकृतीना देशघातित्वात्।

सप्तविंशति प्रकृतयो ध्रुवोदया सन्ति। तद् यथा—द्वादश नामकर्माणि-१निर्माण, २स्थिरम्, ३अस्थिरम्, ४अगुरुलघु, ५शुभनाम, ६अशुभनाम, ७तैजस, ८कार्मण, वर्णादीनि चत्वारि–९वर्ण, १०गन्ध, ११रस, १२स्पर्शरूपाणि, तथा–ज्ञानावरणपञ्चकम् १७, अन्तरायपञ्चक२२, दर्शनचतुष्क२६, मिथ्यात्वमिति२७। एताः सप्तविंशति प्रकृतयो नित्योदया। आसा सर्वासामपि सर्वथाक्षयात् प्राग् अव्यवच्छिन्नोदयत्वादिति।

का चाहे प्रदेशोदय हो, चाहे विपाकोदय हो उसमें क्षयोपशम भाव होता है, क्यों कि ये प्रकृतिया देशघाती हैं।

सत्ताईस २७ प्रकृतिया ध्रुवोदयवाली हैं और वे इस प्रकार है – बारह १२ नामकर्म की–(१) निर्माण, २ स्थिर, ३ अस्थिर, अगुरुलघु ४, शुभनाम ५, अशुभनाम ६, तैजस ७, कार्मण ८, वर्णादिचार–वर्ण, रस, गध, स्पर्श (१२), ज्ञानावरण की ५, (१७) अन्तरायकी ५ (२२), दर्शनचतुष्क-चक्षुर्दर्शन १, अचक्षुर्दर्शन २, अवधिदर्शन ३, केवलदर्शन ४ (२६), और १ मिथ्यात्व (२७)। इस प्रकार ये सत्ताईस २७ प्रकृतियाँ ध्रुव प्रकृतिया हैं। जब तक इन सबका क्षय नहीं हो जाता है उस के पहिले इनका उदय अव्यवच्छिन्न नहीं होता है, अर्थात् उदय रहता ही है।

ચાહે પ્રદેશોદય થાય, કે ચાહે વિપાકોદય થાય પણ તેમા ક્ષયોપશમ ભાવ હોય છે, કારણ કે તે પ્રકૃતિયો દેશઘાતી છે

સત્તાવીશ (૨૭) પ્રકૃતિયો ધ્રુવોદયવાળી છે અને તે આ પ્રમાણે છે—

બાર (૧૨) નામકર્મની–(૧) નિર્માણ, (૨) સ્થિર, (૩) અસ્થિર, (૪) અગુરૂલઘુ, (૫) શુભનામ, (૬) અશુભનામ, (૭) તૈજસ, (૮) કાર્મણ, વર્ણાદિચાર–વર્ણ૧, રસ૨, ગધ૩, સ્પર્શ૪ (૯થી૧૨), જ્ઞાનાવરણની ૫ (૧૩થી૧૭), અન્તરાયની ૫ (૧૮થી૨૨), દર્શનચતુષ્ક–ચક્ષુદર્શન૧, અચક્ષુદર્શન૨, અવધિદર્શન૩, કેવળદર્શન૪ (૨૩થી૨૬), અને મિથ્યાત્વ (૨૭) આ પ્રમાણે તે સત્તાવીશ (૨૭) પ્રકૃતિયો ધ્રુવપ્રકૃતિયો છે જ્યા સુધી તે બધીનો ક્ષય થતો નથી તેનાં પહેલા ઉદય વ્યવચ્છિન્ન થતો નથી. એટલે કે ઉદય રહે છે ૭

अथ स्पर्धकभेदप्ररूपणा—

प्रकृतीनामौदयिको भावो द्विधा भवति, तद् यथा—शुद्ध, क्षयोपशमानुविद्धश्च। एतत्स्पष्टप्रतिपत्तये स्पर्धकभेदप्ररूपणा धान्या, अतस्तावत् स्पर्धकभेदप्ररूपणा क्रियते। उक्तञ्च—

चउतिट्ठाण-रसाइ, सव्वघाईणि होंति फड्डाइ।
दुट्ठाणयाणि मीसाणि, देसघाईणि सेसाणि ॥ १ ॥

छाया—चतुस्त्रिस्थानरसानि, सर्वघातीनि भवन्ति स्पर्धकानि।
द्विस्थानकानि मिश्राणि, देशघातीनि शेषाणि ॥ १ ॥

अन्वय—(यानि) चतुस्त्रिस्थानरसानि द्विस्थानकानि स्पर्धकानि (सन्ति) तानि (सर्वघातिप्रकृतीनां) सर्वघातीनि भवन्ति। (देशघातिप्रकृतीनां तु) मिश्राणि भवन्ति। शेषाणि देशघातीनि भवन्ति।

व्याख्या—स्पर्धकानि=रसस्पर्धकानि चतुर्धा भवन्ति। तद् यथा—एकस्थानकानि द्विस्थानकानि, त्रिस्थानकानि, चतुःस्थानकानि च।

॥ स्पर्धकभेदप्ररूपणा ॥

प्रकृतियों का औदयिक भाव दो प्रकार का होता है—(१) शुद्ध, (२) क्षयोपशमानुविद्ध। इस बात को स्पष्टरूप से समझाने के लिये अब स्पर्धकों के भेद की प्ररूपणा की जाती है। वह इस प्रकार है—

"चउतिट्ठाणरसाइं, सव्वघाईणि होंति फड्डाइं।
दुट्ठाणयाणि मीसाणि देसघाईणि सेसाणि ॥१॥"—

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार है—रसस्पर्धक चार प्रकार के होते है—१ एकस्थानक, २ द्विस्थानक, ३ त्रिस्थानक, ४ चतु स्थानक। शुभ

સ્પર્ધકભેદપ્રરૂપણા—

પ્રકૃતિઓનો ઔદયિક ભાવ બે પ્રકારનો હોય છે—(૧) શુદ્ધ, (૨) ક્ષયોપશમાનુવિદ્ધ. આ વાતને સ્પષ્ટરૂપે સમજાવવાને માટે હવે સ્પર્ધકોના ભેદની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે છે—

"चउतिट्ठाणरसाइं, सव्वघाईणि होंति फड्डाइं।
दुट्ठाणयाणि मीसाणि देस घाईणि सेसाणि ॥१॥"

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—રસસ્પર્ધક ચાર પ્રકારનાં હોય છે (૧) એકસ્થાનક, (૨) દ્વિસ્થાનક, (૩) ત્રિસ્થાનક, (૪) ચતુઃસ્થાનક શુભ પ્રકૃતિઓનો

अथ किमिद रसस्यैकस्थानकत्व-द्विस्थानकत्वादि ?। उच्यते—इह शुभप्रकृतीना रस' क्षीरखण्डादिरसोपमो भवति । अशुभप्रकृतीनां तु निम्ब-कोपातक्यादिरसोपमः। क्षीरादि-रसश्च-एककर्षपरिमित' 'एकतोला' इति भाषाप्रसिद्धः, स्वाभाविक एकस्थानक उच्यते। स एव मन्दरस इत्यभिधीयते । द्वयोस्तु कर्षयोर्वह्नितापैरुत्कालने कृते सति योऽवशिष्यते एक' कर्ष', स द्विस्थानक'। स तीव्ररस इत्युच्यते । त्रयाणां कर्षाणां तथैवोत्कालने कृते सति य एक कर्षोऽवशिष्ट स त्रिस्थानक. । स तीव्रतररस इत्युच्यते। चतुर्णां कर्षाणामावर्तने कृते सति योऽवशिष्ट एक' कर्प, स चतु स्थानक । स तीव्रतमरस इत्युच्यते। एकस्थानकोऽपि

प्रकृतियोंका रस खीर खाड आदि के रस के समान होता है। तथा अशुभ प्रकृतियों का रस नीम एवं कोपातकी (कडवी तुरई) आदि के रस के समान होता है। दूधआदिमें जो एक तोला प्रमाण स्वाभाविक रस होता है वह एकस्थानिक रस जानना चाहिये। इसी का दूसरा नाम मन्द रस भी है १। दो तोला प्रमाण रस जब अग्नि द्वारा उकाला जाता है और इस तरह उकालते २ जब वह दो तोला का १ तोला प्रमाणमें रह जाता है तो उसे द्विस्थानिक रस समझना चाहिये। इसका दूसरा नाम तीव्र रस भी है २। तीन तोला प्रमाण रस जब उकालते २ एक तोला रह जाता है तो इसे त्रिस्थानिक रस जानना चाहिये। इसका दूसरा नाम तीव्रतर रस भी है ३। इसी तरह चार तोला प्रमाण दुग्धादि का रस उकालते२ जब एक तोला प्रमाणमें बच जाता है तो वह चतु स्थानिक रस समझना चाहिये। इसका दूसरा नाम तीव्रतम रसभी है ४। एक स्था

રસ ખીર, ખાડ વગેરેના રસ જેવો હોય છે તથા અશુભ પ્રકૃતિયોનો રસ લીમડો અને કોષાતકી (કડવુ તુરીયુ) વગેરેના રસ જેવો હોય છે દૂધ આદિમા જે એક તોલા પ્રમાણ સ્વાભાવિક રસ હોય છે તે એકસ્થાનિક રસ જાણવો જોઈએ. તેનુ બીજુ નામ મન્દરસ પણ છે બે તોલા માપના રસને જ્યારે અગ્નિવડે ઉકાળવામા આવે અને આ રીતે ઉકાળતા ઉકાળતાં જ્યારે તે બે તોલામાંથી એક તોલાના પ્રમાણમા રહી જાય ત્યારે તેને દ્વિસ્થાનિક રસ જાણવો જોઈએ એનું બીજુ નામ તીવ્ર રસ પણ છે ત્રણ તોલા વજનનો રસ જ્યારે ઉકાળતા ઉકાળતા એક તોલોજ રહી જાય ત્યારે તેને ત્રિસ્થાનિક રસ જાણવો જોઈએ તેનુ બીજુ નામ તીવ્રતર પણ છે એ જ રીતે ચાર તોલા વજનનો દુગ્ધાદિક રસ ઉકાળતા ઉકાળતા જ્યારે એક તોલો બાકી રહે ત્યારે તે ચતુઃસ્થાનિક રસ જાણવો જોઈએ તેનુ બીજુ નામ તીવ્રતમ પણ છે

च रसो जल-लव-बिन्दु-चुलुक-प्रसृत्य-अञ्जलि-करक-(लोटा)-कुम्भ-द्रोण्या-(कुंडा) दिषु प्रक्षेपाद् मन्द-मन्दतराद्यनेकभेदत्वं प्रतिपद्यते। एवं द्विस्थानकादिष्वपि रसेष्वनेकभेदत्वं वाच्यम्। तथा कर्मणामपि रसेष्वेकस्थानकत्वादिकं स्वधिया भावनीयम्। प्रत्येकमनन्तभेदभिन्नाश्च कर्मणां चैकस्थानकरसात् द्विस्थानकादयो रसा यथोत्तरमनन्तगुणा ज्ञातव्याः। तत्र सर्वघातिनीनां देशघातिनीनां वा प्रकृतीनां यानि चतुःस्थानकरसानि, त्रिस्थानकरसानि, द्विस्थानकरसानि वा स्पर्धकानि, तानि सर्वघातिनीनां सर्वघातीन्येव। देशघातिनीनां तु मिश्राणि=कानिचित् सर्वघातीनि

नवाला रस भी जब हम जल के अंशमें, बिन्दुओंमें, चुल्लूमें, पसलिमें, अंजलिमें, लोटा, कुंभ, कुंड आदिमें डालते हैं तो वह भी मन्द मन्दतर आदि अनेक भेदवाला बन जाता है। इसी तरह द्विस्थानक आदि रस भी मन्द मन्दतर आदि अनेक भेदवाला बन जाता है। जिस प्रकार दुग्धादिक के रसमें यह एकस्थानिक द्विस्थानिक आदि रस की व्यवस्था समझाई गई है उसी प्रकार कर्मों के रसोंमें भी एकस्थानिक आदि की और उनमें भी तीव्र तीव्रतर आदि अनेक भेदों की कल्पना अपनी बुद्धि से कर लेना चाहिये। इस तरह एकस्थानिक रस से द्विस्थानिक रस, द्विस्थानिक रस से त्रिस्थानिक रस, एवं त्रिस्थानिकरस से चतुःस्थानिक रस अनन्तानन्त भेदवाले बन जाते हैं। इनमें जो सर्वघाती अथवा देशघाती प्रकृतियों के चतुःस्थानिक, त्रिस्थानिक एवं द्विस्थानिक रस वाले स्पर्धक हैं वे सर्वघाती प्रकृतियों के तो सर्वघाती ही हैं। देशघाती प्रकृतियों के मिश्र होते हैं। इनमें कितनेक सर्वघाती होते हैं और कित

એક સ્થાનવાળો રસ પણ જ્યારે આપણે જળના અંશમાં, બિન્દુઓમાં, પસલીમાં, અંજલિમાં, લોટા, કુંભ, કુંડ આદિમાં નાખીએ છીએ તો તે પણ મન્દ, મન્દતર વગેરે અનેક ભેદવાળો થઇ જાય છે જે રીતે દૂધ વગેરેના રસમાં આ એકસ્થાનિક, દ્વિસ્થાનિક વગેરે રસની વ્યવસ્થા સમજાવવામાં આવી છે એ જ પ્રમાણે કર્મોના રસોમાં પણ એકસ્થાનિક આદિની અને તેઓમાં પણ તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ અનેક ભેદોની કલ્પના પોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવી જોઈએ. આ રીતે એકસ્થાનિક રસમાંથી દ્વિસ્થાનિક રસ, દ્વિસ્થાનિક રસમાંથી ત્રિસ્થાનિક રસ અને ત્રિસ્થાનિક રસમાંથી ચતુઃસ્થાનિક રસ, અનન્તાનન્ત ભેદવાળા બની જાય છે તેમનામાં જે સર્વઘાતી અથવા દેશઘાતી પ્રકૃતિયોના ચતુઃસ્થાનિક, ત્રિસ્થાનિક અને દ્વિસ્થાનિક રસવાળા સ્પર્ધક છે તેઓ સર્વઘાતી પ્રકૃતિયોના તો સર્વઘાતી છે દેશઘાતી પ્રકૃતિયોના મિશ્ર હોય છે

कानिचिद्देशघातीनि स्पर्धकानि भवन्तीत्यर्थ । शेषाणि=एकस्थानकरसानि स्पर्धकानि तु सर्वाण्यपि देशघातीन्येव । तानि च देशघातिनीना सभवन्ति, न तु सर्वघातिनीनामिति कृता स्पर्धकभेदप्ररूपणा ।

अथौदयिकभावस्य द्वैविध्य प्ररूप्यते । उक्तञ्च—

निहएसु सव्वघाई,-रसेसु फड्डेसु देसघाईणं ।
जीवस्स गुणा जाय,-ति ओहिमणचक्खुमाई य ॥ १ ॥

छाया—निहतेषु सर्वघातिरसेषु, स्पर्धकेषु देशघातिनाम् ।
जीवस्य गुणा जायन्ते, अवधिमनश्चक्षुरादयश्च ॥ १ ॥

व्याख्या—देशघातिनाम्=अवधिज्ञानावरणप्रभृतीना कर्मणां सम्बन्धिषु सर्वघातिरसेषु=सर्वघाती रसो यत्र स सर्वघातिरसस्तेषु सर्वघातिरसवत्सु स्पर्धकेषु निह-

---

नेक देशघाती होते है । शेष जो एकस्थानिक रसवाले स्पर्धक होते है वे तो देशघाती ही होते हैं, क्यों कि एकस्थानिक रसवाले ये स्पर्धक देशघाती प्रकृतियोंमें ही सम्भवित होते हैं, सर्वघातिप्रकृतीयोंमें नहीं । इस तरह यह स्पर्धकभेदप्ररूपणा जाननी चाहिये ।

अब औदयिकभाव के शुद्ध और क्षयोपशमानुविद्ध, इन दो भेदों की प्ररूपणा की जाती है, यह इस प्रकार है—

" निहएसु सव्वघाई,-रसेसु फड्डेसु देसघाईणं ।
जीवस्स गुणा जायं-ति ओहिमणचक्खुमाई य " ॥१॥

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार है—

सर्वघाती रसवाले स्पर्धकों को तथाविध विशुद्ध अध्यवसाय के बल

तेओमा केटलाक सर्वघाती होय छे अने केटलाक देशघाती होय छे बाकीना जे एकस्थानिक रसवाळां स्पर्धक होय छे तेओ ते देशघाती ज होय छे, कारण के एकस्थानिक रसवाळा ते स्पर्धको देशघाती प्रकृतियोमा ज सभवित होय छे सर्वघातिप्रकृतियोमा नहीं. आ रीते आ स्पर्धकभेदप्ररूपणा जाणवी जोईए

हवे औदयिक भावना शुद्ध अने क्षयोपशमानुविद्ध, ए बे भेदोनी प्ररूपणा करवामा आवे छे ते आ प्रमाणे छे—

" निहएसु सव्वघाई,-रसेसु फड्डेसु देसघाईण ।
जीवस्स गुणा जाय - ति ओहि-मण चक्खु-माई य " ॥ १ ॥

आ गाथानो अर्थ आ प्रमाणे छे—

सर्वघातीरसवाळा स्पर्धकोने तथाविध विशुद्ध अध्यवसायना बळथी

च रसो जल-लव-बिन्दु-चुलुक-प्रसृत्य-अञ्जलि-करक-(लोटा)-कुम्भ-द्रोण्या-(कुंडा) दिषु प्रक्षेपाद् मन्द-मन्दतराद्यनेकभेदत्वं प्रतिपद्यते। एवं द्विस्थानकादिष्वपि रसेष्वनेकभेदत्वं भाव्यम्। तथा कर्मणामपि रसेष्वेकस्थानकत्वादिकं स्वधिया भावनीयम्। प्रत्येकमनन्तभेदभिन्नाश्च कर्मणां चैकस्थानकरसात् द्विस्थानकादयो रसा यथोत्तरमनन्तगुणा वाच्या। तत्र सर्वघातिनीनां देशघातिनीनां वा प्रकृतीनां यानि चतुःस्थानकरसानि, त्रिस्थानकरसानि, द्विस्थानकरसानि वा स्पर्धकानि, तानि सर्वघातिनीनां सर्वघातीन्येव। देशघातिनीनां तु मिश्राणि=कानिचित् सर्वघातीनि

नवाला रस भी जब हम जल के अशमें, बिन्दुओंमें, चुल्लमें, पसलिमें, अजलिमें, लोटा, कुभ, कुंड आदिमें डालते है तो वह भी मन्द मन्दतर आदि अनेक भेदवाला बन जाता है। इसी तरह द्विस्थानक आदि रस भी मन्द मन्दतर आदि अनेक भेदवाला बन जाता है। जिस प्रकार दु'धादिक के रसमें यह एकस्थानिक द्विस्थानिक आदि रस की व्यवस्था समझाई गई है उसी प्रकार कर्मों के रसोंमें भी एकस्थानिक आदि की और उनमें भी तीव्र तीव्रतर आदि अनेक भेदों की कल्पना अपनी बुद्धि से कर लेना चाहिये। इस तरह एकस्थानिक रस से द्विस्थानिक रस, द्विस्थानिक रस से त्रिस्थानिक रस, एव त्रिस्थानिकरस से चतु'स्थानिक रस अनताऽनंत भेदवाले बन जाते है। इनमें जो सर्वघाती अथवा देशघाती प्रकृतियों के चतु'स्थानिक, त्रिस्थानिक एवं द्विस्थानिक रस-वाले स्पर्धक है वे सर्वघाती प्रकृतियों के तो सर्वघाती ही हैं। देशघाती प्रकृतियों के मिश्र होते है। इनमें कितनेक सर्वघाती होते है और कित

એક સ્થાનવાળો રસ પણ જ્યારે આપણે જળના અશમા, બિન્દુઓમા, પસલીમાં, અજલિમા, લોટા, કુભ કુડ આદિમા નાખીએ છીએ તો તે પણ મન્દ, મન્દતર વગેરે અનેક ભેદવાળો થઈ જાય છે જે રીતે દૂધ વગેરેના રસમા આ એકસ્થાનિક, દ્વિસ્થાનિક વગેરે રસની વ્યવસ્થા સમજાવવામા આવી છે એ જ પ્રમાણે કર્મોના રસોમા પણ એકસ્થાનિક આદિની અને તેઓમા પણ તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ અનેક ભેદોની કલ્પના પોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવી જોઈએ. આ રીતે એકસ્થાનિક રસમાથી દ્વિસ્થાનિક રસ, દ્વિસ્થાનિક રસમાથી ત્રિસ્થાનિક રસ અને ત્રિસ્થાનિક રસમાથી ચતુસ્થાનિક રસ, અનતાનત ભેદવાળા બની જાય છે તેમનામા જે સર્વઘાતી અથવા દેશઘાતી પ્રકૃતિઓના ચતુસ્થાનિક, ત્રિસ્થાનિક અને દ્વિસ્થાનિક રસવાળા સ્પર્ધક છે તેઓ સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓના તો સર્વઘાતી છે દેશઘાતી પ્રકૃતિઓના મિશ્ર હોય છે

शेपस्य चानुदितस्योपशमे क्षायोपशमिक इति क्षयोपशमानुविद्ध औदयिकभाव'२। मतिश्रुतावरणचक्षुर्दर्शनावरणप्रकृतीनां तु सदैव देशघातिनामेव रसस्पर्धकानामुदयो, न सर्वघातिनाम्, तेन सर्वदापि तासामौदयिक-क्षायोपशमिकौ भावौ सन्मिश्रौ प्राप्येते, न तु केवल औदयिक इति ।

अथ प्रसङ्गवशात प्रकृतीना भावा उच्यन्ते—

मोहनीयस्य क्षायिक-क्षायोपशमिकौ-पशमिकौ-दयिक-पारिणामिकलक्षणा पञ्चापि भावा, सम्भवन्ति। ज्ञानावरण-दर्शनावरणा-न्तरायाणामौपशमिकवर्जा शेपाश्चत्वारो भावा । नाम-गोत्र-वेदनीया-युपा क्षायिकौ-दयिक-पारिणामिकलक्षणास्त्रयो भावा सम्भवन्ति ॥ सू० ८ ॥

शिष्टका-जो उदित नहीं है-उपशम होने पर क्षायोपशमिक भाव होता है। इस तरह औदयिक भाव क्षयोपशमानुविद्ध माना गया है २। जैसे -मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, चक्षुर्दर्शन की उत्पत्तिमें मतिज्ञानावरण, श्रुतज्ञानावरण, चक्षुदर्शनावरण प्रकृतियों के देशघाति-रसस्पर्धकों का ही सदा उदय रहा करता है, सर्वघातिरसस्पर्धकों का नहीं, इसलिये सर्वदा इनके उदयमें औदयिक एव क्षायोपशमिक ये दोनों भाव मिले हुए होते हैं, केवल औदयिक भाव नहीं। इस तरह औदयिक भाव क्षयोपशमानुविद्ध सिद्ध हो जाता है।

प्रसगवश अब प्रकृतियों के भाव बतलाये जाते हैं—

मोहनीयकर्मके क्षायिक, क्षायोपशमिक, औपशमिक, औदयिक एव पारिणामिक, ये पाचों ही भाव होते हैं। ज्ञानावरण, दर्शनावरण एवं अन्तराय, इन तीन कर्मों के औपशमिक भावको छोड़कर शेष चार

શિષ્ટનો કે જે ઉદિત નથી તેનો ઉપશમ થતા ક્ષાયોપશિક ભાવ થાય છે આ રીતે ઔદયિકભાવ ક્ષયોપશમાનુવિદ્ધ મનાયો છે (૨) જેમ-મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, ચક્ષુર્દર્શનની ઉત્પત્તિમા મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતનાનાવરણ, ચક્ષુર્દર્શનાવરણ પ્રકૃતિયોના દેશઘાતિરસસ્પધકોનો જ સદા ઉદય રહ્યા કરે છે, સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકોનો નહી તેથી હમેશા તેના ઉદયમાં ઔદયિક અને ક્ષાયોશમિક, એ બન્ને ભાવ મળેલા હોય છે, ફક્ત ઔદયિક ભાવ નહીં આ રીતે ઔદયિકભાવ ક્ષયોપશમાનુવિધ્ધ સિધ્ધ થઈ જાય છે

પ્રસગવશ હવે પ્રકૃતિયોના ભાવ બતાવવામા આવે છે—

મોહનીયકર્મના ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક, એ પાચ જ ભાવ છે નાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્તરાય, એ ત્રણ

तेषु=तथाविधविशुद्धाध्यवसायविशेषबलेन देशघातिरूपतया परिणमितेषु, देश घातिरससस्पर्धकेष्वपि च अतिस्निग्धेषु अल्परसीकृतेषु, तेषां मध्ये कतिपयरसस्पर्धक-गतस्योदयावलिकाप्रविष्टस्यांशस्य क्षये, शेषस्य चोपशमे विपाकोदयनिष्कम्परूपे सति जीवस्यावधिमनःपर्ययज्ञानचक्षुर्दर्शनादयो गुणाः=क्षायोपशमिकाः, जायन्ते =प्रादुर्भवन्ति।

अय भावः—यदाऽवधिज्ञानावरणीयादीनां देशघातिना कर्मणा सर्वघातीनि रसस्पर्धकानि विपाकोदयमागतानि वर्तन्ते, तदा तद्विषय केवल एक एव शुद्ध औद-यिकभावो भवति १। यदा तु देशघातिरसस्पर्धकानामुदयस्तदा तदुदयादौदयिको भाव कतिपयानां च देशघातिरसस्पर्धकानां सम्बन्धिन उदयावलिकाप्रविष्टस्यांशस्य क्षये,

से देशघातीरूप परिणमाने पर, तथा अतिस्निग्ध देशघाती के रसस्पर्ध कों को भी अल्परसरूप करने पर, और इनके बीचमें भी जो कितनेक रस-स्पर्धकों का अंश है कि जो उदयावलिमें प्रविष्ट हो चुका है वह जब नष्ट हो जाता है, तथा अवशिष्ट उपशम अवस्थामें रहता है, ऐसी स्थितिमें जीव के क्षायोपशमिक अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान तथा चक्षुर्दर्शन आदि गुण प्रकट होते हैं।

फलितार्थ इसका यह है कि—जिस समय अवधिज्ञानावरणीय आदि देशघाती कर्मों के सर्वघातिरसस्पर्धक, विपाकोदय वाले होते हैं तो उस समय तद्विषयक केवल एक ही शुद्ध औदयिकभाव होता है १। तथा-जिस समय उनके देशघातीरसस्पर्धकों का उदय होता है उस समय उनके उदयसे औदयिक भाव, तथा कितनेक देशघातिरसस्पर्ध कों के सम्बन्धी उदयावलिकाप्रविष्ट अंश का क्षय होने पर और अव-

દેશઘાતિરૂપ પરિણમાતા, તથા અતિસ્નિગ્ધ દેશઘાતીના રસસ્પર્ધકોને પણ અલ્પરસ રૂપ કરતાં, અને તેમની વચ્ચે પણ જે કેટલાક રસસ્પર્ધકોનો અંશ છે કે જે ઉદયાવલિમા પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે, તે જ્યારે નષ્ટ થાય છે, તથા અવશિષ્ટ ઉપ શમ અવસ્થામા રહે છે, એવી સ્થિતિમા જીવને ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન, મન પર્યયજ્ઞાન તથા ચક્ષુદર્શન આદિ ગુણ પ્રગટ થાય છે (૧)

તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે અવધિજ્ઞાનાવરણીય આદિ દેશઘાતી કર્મોના સર્વઘાતિરસસ્પર્ધક વિપાકોદયવાળા થાય છે ત્યારે તે વિષયનો ફક્ત એક જ શુદ્ધ ઔદયિક ભાવ હોય છે (૧) તથા જે સમયે તેમના દેશઘાતિરસસ્પ ર્ધકોનો ઉદય થાય છે તે સમયે તેના ઉદયથી ઔદયિક ભાવ, તથા કેટલાંક દેશઘાતિરસસ્પર્ધકોના સબંધી ઉદયાવલિકાપ્રવિષ્ટ અંશનો ક્ષય થતાં અને અવ

शेषस्य चानुदितस्योपशमे क्षायोपशमिक इति क्षयोपशमानुविद्ध औदयिकभावः२। मतिश्रुतावरणचक्षुर्दर्शनावरणप्रकृतीनां तु सदैव देशघातिनामेव रसस्पर्धकानामुदयो, न सर्वघातिनाम्, तेन सर्वदापि तासामौदयिक-क्षायोपशमिकौ भावौ सम्मिश्रौ प्राप्येते, न तु केवल औदयिक इति ।

अथ प्रसङ्गवशात् प्रकृतीनां भावा उच्यन्ते—

मोहनीयस्य क्षायिक-क्षायोपशमिकौ-पशमिकौ-दयिक-पारिणामिकलक्षणाः पञ्चापि भावाः सम्भवन्ति। ज्ञानावरण-दर्शनावरणा-न्तरायाणामौपशमिकवर्जाः शेषाश्चत्वारो भावाः । नाम-गोत्र-वेदनीया-युषां क्षायिकौ-दयिक-पारिणामिकलक्षणास्त्रयो भावाः सम्भवन्ति ॥ सू० ८ ॥

शिष्टका—जो उदित नहीं है—उपशम होने पर क्षायोपशमिक भाव होता है । इस तरह औदयिक भाव क्षयोपशमानुविद्ध माना गया है २। जैसे—मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, चक्षुर्दर्शन की उत्पत्तिमें मतिज्ञानावरण, श्रुतज्ञानावरण, चक्षुदर्शनावरण प्रकृतियों के देशघाति-रसस्पर्धकों का ही सदा उदय रहा करता है, सर्वघातिरसस्पर्धकों का नहीं, इसलिये सर्वदा इनके उदयमें औदयिक एव क्षायोपशमिक ये दोनों भाव मिले हुए होते हैं, केवल औदयिक भाव नहीं। इस तरह औदयिक भाव क्षयोपशमानुविद्ध सिद्ध हो जाता है ।

प्रसगवश अब प्रकृतियों के भाव बतलाये जाते हैं—

मोहनीयकर्मके क्षायिक, क्षायोपशमिक, औपशमिक, औदयिक एव पारिणामिक, ये पाचों ही भाव होते हैं। ज्ञानावरण, दर्शनावरण एवं अन्तराय, इन तीन कर्मों के औपशमिक भावको छोड़कर शेष चार

શિષ્ટનો કે જે ઉદિત નથી તેનો ઉપશમ થતા ક્ષાયોપશિક ભાવ થાય છે આ રીતે ઔદયિકભાવ ક્ષયોપશમાનુવિદ્ધ મનાયો છે (૨) જેમ-મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, ચક્ષુદર્શનની ઉત્પત્તિમા મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, ચક્ષુર્દર્શનાવરણ પ્રકૃતિયોના દેશઘાતિરસસ્પધકોનો જ સદા ઉદય રહ્યા કરે છે, સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકોનો નહી તેથી હમેશા તેના ઉદયમાં ઔદયિક અને ક્ષાયોશમિક, એ બન્ને ભાવ મળેલા હોય છે, ફકત ઔદયિક ભાવ નહીં. આ રીતે ઔદયિકભાવ ક્ષયોપશમાનુવિધ્ધ સિધ્ધ થઈ જાય છે

પ્રસગવશ હવે પ્રકૃતિયોના ભાવ બતાવવામાં આવે છે—

મોહનીયકર્મના ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક, એ પાચ જ ભાવ છે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્તરાય, એ ત્રણ

मूलम्—अहवा गुणपडिवन्नस्स अणगारस्स ओहिनाण समुप्पज्जइ। त समासओ छव्विह पन्नत्त। त जहा—आणुगामिय१, अणाणुगामिय२, वड्ढमाणय३, हीयमाणय४, पडिवाइय५, अप्पाडिवाइय६ ॥ सू० ९ ॥

छाया—अथवा गुणप्रतिपन्नस्यानगारस्यावधिज्ञान समुत्पद्यते । तत् समासत षड्विधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—आनुगामिकम् १, अनानुगामिकम् २, वर्धमानकं३, हीयमानक४, प्रतिपातिकम् ५, अप्रतिपातिकम् ६ ॥ सू० ९ ॥

टीका—'अहवा' इत्यादि—'अथवा' इति प्रकारान्तर प्रतिबोधयति । विशिष्टगुणप्रतिपत्तिमन्तरेणावधिज्ञानावरणक्षयोपशमो भवतीत्यस्मादन्योऽय प्रकार

भाव होते हैं। नाम, गोत्र, वेदनीय तथा आयु, इन चार कर्मों के क्षायिक, औदयिक और पारिणामिक, ये तीन भाव होते हैं ॥सू०८॥

'अहवा' इत्यादि। अथवा गुणप्रतिपन्न अनगार के अवधिज्ञान होता है, वह छह प्रकारका होता। आनुगामिक १, अनानुगामिक २, वर्धमानक ३, हीयमानक ४, प्रतिपातिक ५, और अप्रतिपातिक ६, ।

विशेषार्थ—सूत्रमें रहा हुआ "अहवा" शब्द यह बतलाता है कि विशिष्टगुणप्रतिपत्ति के विना भी अवधिज्ञानावरण का क्षयोपशम होता है इस कारण उस के क्षयोपशम के लिये और भी दूसरा प्रकार है जो इस तरह है—मूलगुण एव उत्तरगुणों को यहा गुण—शब्द से ग्रहण किया

કર્મોના ઔપશમિક ભાવને છોડતા બાકી ચાર ભાવ હોય છે નામ, ગોત્ર, વેદનીય તથા આયુ, એ ચાર કર્મોના ક્ષાયિક, ઔદયિક અને પારિણામિક, એ ત્રણ ભાવ હોય છે ॥ સૂ૦ ૮ ॥

'અહવા' ઇત્યાદિ અથવા ગુણપ્રતિપન્ન અણગારને અવધિજ્ઞાન થાય છે તે છ પ્રકારનું હોય છે-(૧) આનુગામિક (૨) અનાનુગામિક (૩) વર્ધમાનક (૪) હીયમાનક (૫) પ્રતિપાતિક (૬) અપ્રતિપાતિક

વિશેષાર્થ:-સૂત્રમા આવતો "અહવા" શબ્દ એ દર્શાવે છે કે વિશિષ્ટગુણ પ્રતિપત્તિના વિના પણ અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થાય છે, તે કારણે તેના ક્ષયોપશમને માટે એક બીજો પ્રકાર પણ છે જે આ પ્રમાણે છે-મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણોને અહીં ગુણ શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ છે એ મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણોને

प्रदर्श्यते, इति भावः। गुणप्रतिपन्नस्य=गुणाः -मूलोत्तररूपास्तान् प्रतिपन्नो गुणप्रतिपन्नः। अथवा-गुणैः प्रतिपन्नः, 'अयमनगारोऽस्माकमवस्थानपात्र'मिति कृत्वा गुणैराश्रित इत्यर्थः। अनेन पात्रतायां सत्यां स्वयमेव गुणा आयान्तीति सूचितम्। उक्तञ्च—

"नोदन्वानर्थितामेति, न चाम्भोभिर्न पूर्यते।
आत्मा तु पात्रतां नेयः, पात्रमायान्ति संपदः." ॥ १ ॥

है। इन मूलगुण और उत्तरगुणों को जो धारण करते हैं वे गुणप्रतिपन्न हैं। अथवा जो गुणों के द्वारा आश्रित किये गये हों वे गुणप्रतिपन्न हैं। "यह साधु हमारे ठहरने का स्थान है" ऐसा विचार कर मानो गुण स्वयं उसमें आकर निवास करने लग जाते हैं, क्यों कि जब पात्रता आजाती है तो गुणों का ऐसा स्वभाव होता है कि वे विना बुलाये ही स्वयमेव आकर उस पात्र आत्मा को अपना निवासस्थान बना लिया करते हैं, कहा भी है—

"नोदन्वानर्थितामेति, न चाम्भोभिर्न पूर्यते।
आत्मा तु पात्रतां नेयः, पात्रमायान्ति संपदः" ॥१॥

समुद्र जल से यह याचना नहीं करता है कि तुम हमें आकर भरदो किन्तु समुद्रमें पात्रता देखकर जल स्वयं उसमें आकर भर जाता है। अतः प्राणी का कर्तव्य है कि वह सर्व प्रथम अपने आपको पात्र बनावे। पात्रता आने पर गुण-रूप संपत्तियां स्वयं ही उसे अपना निवास स्थान बना लेती हैं ॥ १ ॥

જે ધારણ કરે છે તેઓ ગુણપ્રતિપન્ન છે અથવા જે ગુણોવડે આશ્રિત કરાયા હોય તેઓ ગુણપ્રતિપન્ન છે 'આ સાધુ અમારે રહેવાનું સ્થાન છે' એવો વિચાર કરીને જાણે કે ગુણ જાતે જ આવીને તેનામાં નિવાસ કરવા માંડે છે, કારણ કે જ્યારે યોગ્યતા આવી જાય છે ત્યારે ગુણનો એવો સ્વભાવ છે કે તે વગર બોલાવ્યે જાતે જ આવીને તે લાયક (પાત્ર) આત્માને પોતાનું નિવાસ સ્થાન બનાવી દે છે કહ્યું પણ છે–

"नोदन्वानर्थितामेति, न चाम्भोभिर्न पूर्यते।
आत्मा तु पात्रतां नेयः, पात्रमायान्ति संपदः ॥१॥"

સમુદ્ર જળને એ યાચના કરતો નથી કે તું આવીને મને ભરી દે, પણ સમુદ્રમાં પાત્રતા જોઈને જળ જાતે જ આવીને તેમાં ભરાઈ જાય છે તેથી પ્રાણીની ફરજ છે કે તેણે સૌથી પહેલા પોતાની જાતને લાયક બનાવવી જોઈએ. પાત્રતા આવતાજ ગુણરૂપ સંપત્તિ પોતેજ તેને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી લે છે

तस्य गुणप्रतिपन्नस्य अनगारस्य=न गच्छन्तीत्यगा =काष्ठपाषाणादयस्तान् ऋच्छति=समाश्रयति, इत्यगारः=गृहं, न विद्यते अगारं यस्यासावनगारः-परित्यक्त-द्रव्यभावगृह इत्यर्थः । तस्य प्रशस्तेष्वध्यवसायेषु वर्तमानस्य सर्वघातिरसस्पर्धकेषु देशघातिरसस्पर्धकतया जातेषु पूर्वोक्तक्रमेण अवधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमे सति, अवधिज्ञानमुत्पद्यते ।

अथ मनःपर्ययज्ञानप्ररूपणा ।

मनःपर्ययज्ञानावरणीयस्य तु विशिष्टसंयमाप्रमादादिप्रतिपत्तावेव सर्वथा तीनि रसस्पर्धकानि देशघातीनि भवन्ति, तथास्वाभाव्यात् । तच्च तथास्वाभाव्यं,

जिनके अगार (घर) नहीं है वे अनगार है । काष्ठ पाषाण आदि का जो आश्रय करता है-अर्थात लकडी पत्थर आदि की सहायता से जिसका निर्माण होता है उसका नाम अगार-घर है। इस अगार का जिन्होंने परित्याग कर दिया है वे अनगार है । अनगार के द्रव्य और भावरूप दोनों प्रकार के अगार-घर का परित्याग होता है। इस तरह प्रशस्त अध्यवसायोंमें लवलीन उस अनगार के सर्वघाती जो रसस्पर्धक होते है वे देशघातिरसस्पर्धकरूपसे परिणमित हो जाते हैं, तब पूर्वोक्त क्रम से अवधिज्ञानावरण कर्म का क्षयोपशम होने पर उसके अवधिज्ञान उत्पन्न हो जाता है।

अथ मनःपर्ययज्ञान की प्ररूपणा की जाती है—

मनःपर्ययज्ञानावरणीय कर्म के सर्वघातिरसस्पर्धक, विशिष्ट संयम अप्रमाद आदि गुणों की प्रतिपत्ति होने पर ही देशघातिरूप होते हैं, क्यों

જેઓને અગાર (ઘર) નથી તે અનગાર છે કાષ્ઠ, પાષાણ આદિનો જે આશ્રય લે છે-એટલે કે લાકડું, પથ્થર વગેરેની સહાયતાથી જેનું નિર્માણ થાય છે તેનું નામ અગાર (ઘર) છે આ અગારનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે અનગાર છે અનગારને દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ બન્ને પ્રકારના અગાર-ઘરનો પરિત્યાગ હોય છે આ રીતે પ્રશસ્ત અધ્યવસાયોમા લવલીન તે અનગારના જે સર્વઘાતિરસસ્પર્ધક હોય છે, તે દેશઘાતિરસસ્પર્ધકનારૂપે પરિણમિત થઈ જાય છે, ત્યારે પૂર્વોક્ત ક્રમથી અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થતા તેને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે

હવે મનઃપર્યયજ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરવામા આવે છે —

મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વઘાતિરસસ્પર્ધક, વિશિષ્ટ સંયમ, અપ્રમાદ આદિ ગુણોની પ્રતિપત્તિ થતા જ દેશઘાતિરૂપ થાય છે, કારણ કે આ

बन्धकाले तथारूपाणामेव तेषां बन्धनात् । ततो मनःपर्ययज्ञानं विशिष्टगुणप्रतिपन्नस्यैव वेदितव्यम् ।

मतिश्रुतावरणाचक्षुर्दर्शनावरणाऽन्तरायप्रकृतीना तु सर्वघातीनि रसस्पर्धकानि येन केनचित् तथारूपविशुद्धाध्यवसायेन तदध्यवसायानुरूप देशघातीनि भवन्ति, तेषां तथास्वाभाव्यात् । ततो मतिज्ञानावरणादीना सदैव देशघातिनामेव रसस्पर्धकानामुदय, सदैव च क्षयोपशम । उक्तञ्च पञ्चसग्रह टीकायाम्—(द्वा ३ गा २९)

कि इस अवस्थामें उनका ऐसा ही स्वभाव होता है। इसका भी कारण यह है कि बधकालमें इनका जो बध होता है वह इसी प्रकार के ही सर्वघातिरसस्पर्धकों का बध होता है। इसलिये मन'पर्ययज्ञान विशिष्ट-गुणाश्रित अनगार के ही होता है, ऐसा जानना चाहिये। मन'पर्ययज्ञान की उत्पत्तिमें अवधिज्ञानकी उत्पत्ति की तरह उसमें विशिष्टगुणप्रतिपन्नताका अभाव नहीं होता है।

मतिश्रुतावरण, अचक्षुर्दर्शनावरण, अन्तराय, इन प्रकृतियों के सर्वघातिरसस्पर्धक जिस किसी भी तथारूप विशुद्ध अध्यवसाय से उसी के अनुसार देशघातिरूपमें परिणमित हो जाते हैं, क्यों कि इनका ऐसा ही स्वभाव होता है। इसलिये मतिज्ञानावरणादिकों के सदा ही देशघातिरसस्पर्धकों का ही उदय रहता है और सदा ही उनका क्षयो पशम होता है। पचसग्रहटीकामें (द्वा० ३ गा० २९) यही बात कही है—

અવસ્થામાં તેનો એવો જ સ્વભાવ હોય છે તેનું કારણ પણ એ જ છે કે બધ કાળમા તેમનો જે બધ હોય છે તે એ પ્રકારના જ સર્વઘાતિરસસ્પર્ધકોનો બધ હોય છે, તેથી મન પર્યયજ્ઞાન વિશિષ્ટગુણાશ્રિત અનગારને જ થાય છે એમ માનવુ જોઈએ મન પર્યયજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની જેમ વિશિષ્ટગુણપ્રતિપન્નતાનો અભાવ હોતો નથી

મતિશ્રુતાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અને અન્તરાય, એ પ્રકૃતિયોના સર્વ ઘાતિરસસ્પર્ધક કોઈ પણ એવા રૂપના વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી તેના પ્રમાણે દેશઘાતિરૂપમા પરિણમિત થઈ જાય છે, કારણ કે તેમનો એવો જ સ્વભાવ હોય છે, તેથી મતિજ્ઞાનાવરણાદિકોના દેશઘાતિરસસ્પર્ધકોનો જ હમેશા ઉદય રહે છે, અને હમેશા તેમનો જ ક્ષયોપશમ થાય છે પચસગ્રહ ટીકામા (દ્વા ૩ ગા ૨૯) આજ વાત કહી છે—

" मतिश्रुतावरणाचक्षुर्दर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां च सदैव देशघातिरसस्पर्धकानामेवोदयः। ततस्तासां सदैवौदयिकक्षायोपशमिकौ भावौ " इति।

' स समासओ ' इत्यादि। तत्=अवधिज्ञानं, समासतः=संक्षेपेण षड्विधं=षट्प्रकारकं, प्रज्ञप्तं=प्ररूपितम्। तद् यथा-आनुगामिकम् १, अनानुगामिकम्२, वर्धमानकं ३, हीयमानकं ४, प्रतिपातिकम् ५, अप्रतिपातिकम् ६, इति।

तत्रानुगामिकम्—अनुगमनशीलम्, यदवधिज्ञानं गच्छन्तमवधिज्ञानिनं लोचनवदनुगच्छति, तदिति भावः १। अनानुगामिकम्-यद् गच्छन्तमवधिज्ञानिनं नानुगच्छति शृङ्खलाप्रतिबद्धप्रदीपवत्, तदित्यर्थः २। वर्धमानकम्-वर्धते, इति वर्धमानं,

"मतिश्रुतावरण, अचक्षुर्दर्शनावरण एवं अन्तराय प्रकृतियों के देशघातिरसस्पर्धकों का ही सदा उदय रहता है अतः उनके सदा ही औदयिक एवं क्षायोपशमिक भाव होते हैं।"

वह अवधिज्ञान संक्षेप से छह प्रकार का बतलाया गया है-(१) आनुगामिक, (२) अनानुगामिक, (३) वर्धमानक, (४) हीयमानक, (५) प्रतिपातिक, (६) अप्रतिपातिक। जिस प्रकार दूसरे क्षेत्रमें जाते हुए मनुष्य के साथ उसकी आंखे साथ जाती हैं उसी प्रकार जो अवधिज्ञान अवधिज्ञानी के साथ दूसरी जगह चले जाने पर साथ जाता है उसका नाम आनुगामिक अवधिज्ञान है १। साकल से जकडे हुए दीपककी तरह जो अवधिज्ञान अपने उत्पत्तिस्थान को छोड देने पर जीव के साथ नहीं जाता है वह अनानुगामिक है २। जैसे शुक्लपक्ष का चन्द्रमंडल प्रतिदिन बढता रहता है उसी प्रकार जो अवधिज्ञान उत्पत्ति कालमें अल्पविषयक होनेपर भी परिणामशुद्धि बढने के साथ ही क्रमशः अधिक २

" મતિશ્રુતાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અને અન્તરાય પ્રકૃતિઓના દેશઘાતિ રસસ્પર્ધકોનો જ સદા ઉદય રહે છે, તેથી તેમનામાં હંમેશા જ ઔદયિક અને ક્ષાયોપમિક ભાવ હોય છે

તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષિપ્તમાં છ પ્રકારનું બતાવાયું છે—(૧) આનુગામિક, (૨) અનાનુગામિક, (૩) વર્ધમાનક, (૪) હીયમાનક, (૫) પ્રતિપાતિક અને (૬) અપ્રતિપાતિક (૧) જે રીતે બીજા ક્ષેત્રમાં જતા મનુષ્યની સાથે તેની આંખો જાય છે એ જ રીતે જે અવધિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનીની સાથે બીજી જગ્યાએ જતા પણ સાથે જ જાય છે તેનું નામ આનુગામિક અવધિજ્ઞાન છે (૨) સાંકળની સાથે જકડેલા દીવાની જેમ જે અવધિજ્ઞાન પોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનને છોડી દેવાતા જીવની સાથે જતું નથી તે અનાનુગામિક છે (૩) જેમ શુકલપક્ષનું ચન્દ્ર

तदेव वर्धमानकम्, उत्पत्तिकालतः समारभ्य प्रवर्धमानं शुक्लपक्षचन्द्रवदित्यर्थः ३। तथा हीयमानकम्-हीयते इति हीयमानं, तदेव हीयमानकम्, उदयसमयसमनन्तरमेव हीयमानं कृष्णपक्षचन्द्रवदित्यर्थः ४। तथा-प्रतिपातिकम्-प्रतिपतनशीलं प्रतिपाति, तदेव प्रतिपातिकम्, यत्फूत्कारनष्टप्रदीपवत् सर्वथा विनश्यति तदित्यर्थः ५। तथा-अप्रतिपातिकम्-न प्रतिपाति, अप्रतिपाति, तदेव-अप्रतिपातिकम्, यत् केवलज्ञानात्पूर्वं न विनश्यति तदित्यर्थः ६।

नन्वानुगामिकानानुगामिकभेदद्वये शेषभेदा वर्धमानकादयोऽन्तर्भूता सन्ति, कथं तर्हि शेषभेदानां वर्धमानकादीनां पृथगुपन्यासः ? इति।

विषयक होता जाता है वह वर्धमानक है ३। जिस प्रकार कृष्णपक्ष का चंद्रमा प्रतिदिन घटता जाता है उसी प्रकार जो अवधिज्ञान उत्पत्ति के समय अधिकविषयवाला होने पर भी परिणामशुद्धि कम हो जाने से क्रमशः अल्पविषयक होता जाता है वह हीयमानक है ४। जिस प्रकार जलता हुआ दीपक फूंक से बुझ जाता है उसी प्रकार जो अवधिज्ञान बिलकुल छूट जाता है वह प्रतिपातिक है ५। केवलज्ञान जबतक आत्मामें न हो जाये तबतक जो बना रहे वह अप्रतिपातिक है ६।

शंका—आनुगामिक अनानुगामिक, ये जो अवधिज्ञान के दो भेद बतलाये गये हैं उनमें ही वर्धमानक आदि अवशिष्ट अवधिज्ञान के भेद अन्तर्भूत हो जाते हैं फिर क्यों इन का पृथक्‌रूप से निरूपण किया गया है ?।

માફક પ્રતિદિન વધતું જાય છે એ જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિના વખતે અલ્પવિષયક હોવા છતા પરિણામશુદ્ધિ વધવાની સાથે જ ક્રમે ક્રમે વધારે ને વધારે વિષયક થતું જાય છે તે વર્ધમાનક છે (૪) જે રીતે કૃષ્ણપક્ષનો ચન્દ્રમા દિવસે દિવસે ક્ષય પામતો જાય છે એ જ રીતે જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિને વખતે વધારે વિષયવાળું હોવા છતા પણ પરિણામશુદ્ધિ ઓછી થવાથી ક્રમે ક્રમે અલ્પવિષયક થતું જાય છે તે હીયમાનક છે (૫) જે રીતે બળતો દીવો ફૂંક મારવાથી ઓલ વાઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન તદ્દન છૂટી જાય છે તે પ્રતિપાતિક છે (૬) કેવળજ્ઞાન જ્યા સુધી આત્મામાં પેદા ન થાય ત્યા સુધી જે ટકે તે અપ્રતિપાતિક છે

શંકા—આનુગામિક અને અનાનુગામિક એ બે અવધિજ્ઞાનના જે ભેદ બતાવ્યા છે તેમનામાં જ વર્ધમાનક આદિ અવશિષ્ટ અવધિજ્ઞાનના ભેદનો સમાવેશ થઇ જાય છે તો પછી તેમનું જુદું જ નિરૂપણ શા માટે કરાયું છે ?

उच्यते—आनुगामिकादिभेदद्वये शेषभेदानामन्तर्भावे सत्यपि तद्भेदद्वया देव शेषभेदानां परिच्छेदो न भवति । तथाहि–आनुगामिकमनानुगामिकं चेति द्वयमेव यद्युक्तं स्यात्, तर्हि वर्धमानकादयो भेदा नावगम्यन्ते, इत्यमतिज्ञापनार्थं शास्त्रे तेषां पृथगुपन्यासोऽस्तीति ॥ सू० ९ ॥

मूलम्—से किं त आणुगामिय ओहिनाण ? । आणुगामियं ओहिनाण दुविह पण्णत्त । त जहा–अतगय च मज्झगय च । से किं त अतगय ? । अंतगय तिविह पण्णत्त । त जहा–पुरओअतगय १, मग्गओअतगय २, पासओअंतगय ३ ।

से किं त पुरओअतगय ? । पुरओअतगय–से जहानामए केइ पुरिसे उक्क वा, चडुलिय वा, अलाय वा, मणिं वा, पईव वा, जोइ वा, पुरओ काउ पणोल्लेमाणे२, गच्छेज्जा, से त्त पुरओअतगय१।

से किं त मग्गओअतगय ? । मग्गओअतगय से जहा नामए केइ पुरिसे उक्क वा, चडुलिय वा, अलाय वा, मणिं वा, पईव वा, जोइं वा, मग्गओ काउ अणुकड्ढेमाणे२, गच्छिज्जा, से त्त मग्गओअतगयं २ ।

से किं त पासओअतगय ?। पासओअतगय से जहा नामए केइ पुरिसे उक्कं वा, चडुलिय वा, अलाय वा, मणिं वा,

---

उत्तर—इनके पृथक्रूप से निरूपण करने का कारण केवल एक यही है कि इन दोनों से शेष भेदों का परिच्छेद–ज्ञान नहीं हो सकता है। यदि आनुगामिक तथा अनानुगामिक ये दो ही अवधिज्ञान के भेद कहे जाते तो वर्धमानकादिक दूसरे भेद नहीं जाने जा सकते। इसलिये अल्पबुद्धिवालों को समझाने के लिये शास्त्रमें इन भेदों का पृथकरूप से प्रतिपादन करनेमें आया है ॥ सू०९ ॥

ઉત્તર—તેમનું જુદું નિરૂપણ કરવાનું કારણ ફક્ત એક જ છે કે તે બન્નેથી શેષ (બાકીના) ભેદોનું જ્ઞાન (પરિચ્છેદ) થઈ શકતું નથી. જો આનુગામિક અને અનાનુગામિક એ બેજ અવધિજ્ઞાનના ભેદ કહેવાયા હોત તો વર્ધમાનકાદિક બીજા ભેદો જાણી શકાત નહીં તેથી અલ્પબુદ્ધિવાળાંઓને સમજાવવા માટે શાસ્ત્રમાં એ ભેદોનું અલગ રૂપથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ૦ ૯॥

पईव वा, जोइ वा, पासओ काउ परिकड्ढेमाणे२ गच्छिज्जा, से त पासओअतगय ३, से त्त अतगय ।

से किं त मज्झगय ?। मज्झगय से जहा नामए केइ पुरिसे उक्क वा चडुलिय वा, अलाय वा, मणिं वा, पईव वा, जोइ वा, मत्थए काउ समुव्वहमाणे२, गच्छिज्जा, से त मज्झगय।

अतगयस्स मज्झगयस्स य को पइविसेसो ?। गोयमा ! पुरओअतगएण ओहिनाणेण पुरओ चेव सखेज्जाणि वा असखेज्जाणि वा जोयणाइ जाणइ पासइ, मग्गओ अंतगएण ओहिनाणेण मग्गओ चेव सखेज्जाणि वा असखेज्जाणि वा जोयणाइ जाणइ पासइ, पासओअतगएण ओहिनाणेण पासओ चेव सखेज्जाणि वा असखेज्जाणि वा जोयणाइ जाणइ पासइ, मज्झगएण ओहिनाणेण सव्वओ समता सखेज्जाणि वा असखेज्जाणि वा जोयणाइ जाणइ पासइ। से त आणुगामिय ओहिनाण ॥ सू० १० ॥

छाया—अथ किं तद् आनुगामिकमवधिज्ञानम् ? आनुगामिकमवधिज्ञानं द्विविध प्रज्ञप्त, तद्यथा—अन्तगत च मध्यगतं च । अथ किं तदन्तगतम् ? अन्तगतं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—पुरतोऽन्तगतं १, मार्गतोऽन्तगतं२, पार्श्वतोऽन्तगतम्३ ।

अथ किं तत् पुरतोऽन्तगत ? स यथानामक कश्चित् पुरुषः—उल्कां वा, चटुलिकां वा, अलातं वा, मणिं वा प्रदीप वा, ज्योतिर्वा, पुरत• कृत्वा प्रणुदन् २ गच्छेत्, तदेतत् पुरतोऽन्तगतम् १।

अथ किं तन्मार्गतोऽन्तगत ? मार्गतोऽन्तगत, स यथानामकः कश्चित्पुरुषः—उल्कां वा, चटुलिकां वा, अलातं वा, मणिं वा, प्रदीपं वा, ज्योतिर्वा, मार्गतः कृत्वाऽनुकर्षन्२ गच्छेत्, तदेतन्मार्गतोऽन्तगतम् २।

अथ किं तत् पार्श्वतोऽन्तगतं ? पार्श्वतोऽन्तगत, स यथानामकः कश्चित्पुरुषः उल्कां वा, चटुलिकां वा, अलात वा मणिं वा, प्रदीपं वा, ज्योतिर्वा, पार्श्वत कृत्वा परिकर्षन्२ गच्छेत्, तदेतत् पार्श्वतोऽन्तगतं३, तदेतदन्तगतम् ।

अथ किं तन्मध्यगतं ? मध्यगतं, स यथानामकः कश्चित्पुरुषः—उल्कां वा,

चटुलिकां वा, अलातं वा, मणिं वा, प्रदीपं वा, ज्योतिर्वा, मस्तके कृत्वा समुद्वहन्,
गच्छेत्, तदेतन्मध्यगतम्।

अन्तगतस्य मध्यगतस्य च कः प्रतिविशेषः ? गौतम! पुरतोऽन्तगतेनाऽवधिज्ञानेन पुरतश्चैव संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा योजनानि जानाति पश्यति, मार्गतोऽन्तगतेनाऽवधिज्ञानेन मार्गतश्चैव संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा योजनानि जानाति पश्यति, पार्श्वतोऽन्तगतेनाऽवधिज्ञानेन पार्श्वतश्चैव संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा योजनानि जानाति पश्यति, मध्यगतेनाऽवधिज्ञानेन सर्वतः समन्तात् संख्येयानि वा असंख्येयानि वा योजनानि जानाति पश्यति, तदेतदानुगामिकमवधिज्ञानम्॥सू० १०॥

टीका—'से किं तं आणुगामियं' इत्यादि। शिष्यः पृच्छति—अथ किं तदानुगामिकमवधिज्ञानम् ? यदवधिज्ञानं पूर्वमानुगामिकमिति नाम्ना निर्दिष्टं, तस्य किं स्वरूपमित्यर्थः। उत्तरमाह—आनुगामिकमवधिज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—अन्तगतं च मध्यगतं च। इहान्त—शब्दः पर्यन्तवाची, वनान्तवत्, देशान्तवत्, वस्त्रान्तवत्। अन्ते=पर्यन्ते गतं=व्यवस्थितम्, अन्तगतम्। आत्मप्रदेशानां पर्यन्ते स्थितमित्यर्थः।

'से किंत आणुगामियं' इत्यादि। शिष्य पूछता है कि—हे भदन्त! आनुगामिक अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है ?।

उत्तर—अवधिज्ञानका प्रथम भेद जो आनुगामिक बतलाया गया है उसके दो प्रकार हैं। १ अन्तगत, २ मध्यगत। वनान्त की तरह, देशान्त की तरह, तथा वस्त्रान्त की तरह यहां अन्त—शब्द पर्यन्त का अर्थात् अन्तभाग का वाचक है किन्तु नाश आदि अर्थका वाचक नहीं है। पर्यन्तमें जो व्यवस्थित हो उसका नाम अन्तगत आनुगामिक अवधिज्ञान है। यह अवधिज्ञान आत्मप्रदेशों के पर्यन्तमें व्यवस्थित होता है।

"से किं त आणुगामियं" ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે કે હે ભદન્ત! આનુગામિક અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉત્તર—અવધિજ્ઞાનનો પહેલો ભેદ જે આનુગામિક બતાવવામા આવ્યો છે તેના બે પ્રકાર છે (૧) અન્તગત (૨) મધ્યગત. વનાન્તની જેમ, દેશાન્તની જેમ અને વસ્ત્રાન્તની જેમ અહીં 'अन्त' શબ્દ પર્યન્ત એટલે કે અન્તભાગનો વાચક છે પણ નાશ વગેરે અર્થનો વાચક નથી. પર્યન્તમા જે વ્યવસ્થિત હોય તેનું નામ અન્તગત આનુગામિક અવધિજ્ઞાન છે આ અવધિજ્ઞાન આત્મપ્રદેશોના પર્યન્તમા વ્યવસ્થિત હોય છે તેનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—

इयमत्र भावना—उत्पद्यमानः कोऽप्यवधिः स्पर्धकरूपानुसारेण जायते। इह स्पर्धकानि नाम-गवाक्षजालाभ्यन्तरस्थितप्रदीपप्रभानिर्गमस्थानानीव अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यानि छिद्ररूपाणि-अवधिज्ञाननिर्गमस्थानानि। तानि स्पर्धकानि चैकजीवस्य संख्येयानि असंख्येयानि वा भवन्ति। तानि च विचित्ररूपाणि भवन्ति। तथा हि—कानिचित् स्पर्धकानि पर्यन्तवर्तिष्वात्मप्रदेशेषु क्षयोपशमानुविद्धमुदयं प्राप्नुवन्ति। तत्रापि कानिचित् पुरतः, कानिचित् पृष्ठतः, कानिचित् अधोभागे, कानिचिदुपरितनभागे, कानिचिन्मध्यवर्तिष्वात्मप्रदेशेषु क्षयोपशमानुविद्धमुदयं प्राप्नुवन्ति। यत्र यथा स्पर्धकानि भवन्ति, तत्र तथाऽवधिज्ञानमुपजायते। तदा

तात्पर्य इसका इस प्रकार है—कोई २ अवधिज्ञान स्पर्धकों के अनुसार उत्पन्न होता है। जिस प्रकार मकान के भीतर से प्रदीप की प्रभा को बाहर निकलने के लिये गवाक्षजाल होते हैं इसी प्रकार अवधिज्ञान के निर्गमस्थान भी होते हैं। ये अवधिज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशमजन्य होते हैं। इन्हीं का नाम स्पर्धक हैं। ये स्पर्धकरूप छिद्र एक जीव के संख्यात अथवा असंख्यात तक होते हैं और विविध प्रकार के होते हैं। कितनेक स्पर्धक तो ऐसे होते हैं जो पर्यन्तवर्ती आत्मप्रदेशोंमें क्षयोपशमसे मिश्रित उदयावस्थापन्न होते हैं। इनमें भी कितने ऐसे होते हैं जो आत्मा के आगेके प्रदेशोंमें क्षयोपशमानुविद्ध उदय को प्राप्त करते हैं, कितनेक ऐसे होते हैं जो आत्मा के पीछे के प्रदेशोंमें क्षयोपशम से युक्त उदय को पाते हैं। कितनेक अधोभागमें, कितनेक उपरितनभागमें, कितनेक मध्यवर्ती आत्मप्रदेशोंमें क्षयोपशमानुविद्ध उदय को प्राप्त करते है। जहां जैसे स्पर्धक होते है वहां वैसा अवधिज्ञान उत्पन्न होता है।

કોઈ કોઈ અવધિજ્ઞાન સ્પર્ધકોના પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે જે પ્રમાણે મકાનની અંદરથી દીવાના પ્રકાશને બહાર નિકળવા માટે ગવાક્ષજાળી હોય છે એજ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના નિર્ગમસ્થાનો પણ હોય છે તેઓ અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય હોય છે તેમનું જ નામ સ્પર્ધક છે એ સ્પર્ધકરૂપ છિદ્ર એક જીવને સંખ્યાત કે અસંખ્યાત સુધી હોય છે અને વિવિધ પ્રકારના હોય છે કેટલાંક સ્પર્ધક તો એવા હોય છે કે જે પર્યન્તવર્તી આત્મપ્રદેશોમાં ક્ષયોપશમથી મિશ્રિત ઉદયાવસ્થાપન્ન હોય છે તેમનામા પણ કેટલાંક એવા હોય છે કે જે આત્માના આગળના પ્રદેશોમા ક્ષયોપશમાનુવિદ્ધ ઉદય પ્રાપ્ત કરે છે કેટલાક એવા હોય છે કે જે આત્માની પાછળના પ્રદેશોમા ક્ષયોપશમથી યુક્ત ઉદય પ્રાપ્ત કરે છે, કેટલાક નીચેના ભાગમા, કેટલાંક ઉપરના ભાગમા, કેટલાંક મધ્યવર્તી આત્મપ્રદેશોમા ક્ષયોપશમથી યુક્ત ઉદય પ્રાપ્ત કરે છે જ્યાં જેવા સ્પર્ધક હોય છે ત્યા તેવું અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સ્પર્ધકો

त्मनोऽन्ते पर्यन्ते स्थितमितिकृत्वा–अन्तगतमित्युच्यते, तैरेव पर्यन्तवर्तिभिरात्मप्रदेशैः साक्षादवधिरूपं ज्ञानं जायते, न त्वशेषैरात्मप्रदेशैः १ इति प्रथमोऽर्थः।

अथवा—औदारिकशरीरस्य अन्ते गत–स्थितमन्तगतम्, कयाचिदेकदिशयो पलम्भात् । इदमपि स्पर्धकानुरूपमवधिज्ञानम् । सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानां क्षयोपशमभावेऽपि औदारिकशरीरान्ते कयापि दिशया यद्वशादुपलभ्यते, तदप्यन्तगतम् २ ।

ननु यदि सर्वात्मप्रदेशाना क्षयोपशमस्तत सर्वत किं न पश्यति ? उच्यते–

यदि ये स्पर्धक आत्मा के प्रदेशों के अन्तमें स्थित हैं तो इन पर्यन्तवर्ती आत्मप्रदेशोंसे ही साक्षात् अवधिरूप ज्ञान उत्पन्न होगा, आत्मा के समस्तप्रदेशोंसे नहीं। इस प्रकार यह अन्तगत आनुगामिक अवधिज्ञान का भाव है। यह प्रथम अर्थ १।

अथवा—अन्तगत–शब्द का दूसरा अर्थ "जो औदारिक शरीर के अन्तमें स्थित हो" ऐसा भी होता है। औदारिक शरीर के अन्तमें स्थित रहनेवाला यह अवधिज्ञान भी स्पर्धकों के अनुरूप ही होता है, और किसी एक दिशामें स्थित रूपी पदार्थों को स्पष्ट जानता है। यद्यपि अवधिज्ञानावरण कर्म का क्षयोपशम समस्त आत्मप्रदेशोंमें होता है तो भी यह औदारिक शरीर के अन्तमें स्थित होकर ही किसी एक दिशामें व्यवस्थित रूपी पदार्थों को विषय करता है।

शंका—यदि अवधिज्ञानावरण कर्म का क्षयोपशम समस्त आत्म प्रदेशोंमें होता है तो समस्त आत्मप्रदेशों से ही यह अवधिज्ञान रूपी पदार्थों को क्यों नहीं जानता देखता है ?।

આત્માના પ્રદેશોના અન્તમાં રહેલ હોય તો એ પર્યન્તવર્તી આત્મપ્રદેશોમાથી જ સાક્ષાત્ અવધિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે, આત્માના સમસ્ત પ્રદેશોમાથી નહીં આ પ્રમાણે આ અન્તગત આનુગામિક અવધિજ્ઞાનનો ભાવ છે આ પહેલો અર્થ

અથવા–અન્તગત શબ્દનો બીજો અર્થ "જે ઔદારિક શરીરના અન્તમાં સ્થિત હોય" એવો પણ થાય છે ઔદારિક શરીરના અન્તમાં સ્થિત રહેનારૂ અવધિજ્ઞાન પણ સ્પર્ધકોને અનુરૂપ જ હોય છે, અને કોઈ એક દિશામા રહેલાં રૂપી પદાર્થોને સ્પષ્ટ જાણે છે જો કે અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમા થાય છે તો પણ તે ઔદારિક શરીરના અન્તમાં સ્થિત થઈને જ કોઈ એક દિશામાં વ્યવસ્થિત રૂપી પદાર્થોને વિષય કરે છે

શંકા—જો અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં થાય છે તો સમસ્ત આત્મપ્રદેશોવડે જ આ અવધિજ્ઞાન રૂપી પદાર્થોને કેમ જાણતુ દેખતુ નથી ?

एकदिशयैव वस्तुनो ज्ञानसम्भवात्। विचित्रो हि क्षयोपशमस्तत सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानामित्यभूत एव स्वसामग्रीवशात् क्षयोपशम' सम्भवति, यदौदारिकशरीरमपेक्ष्य कयाचिद् विवक्षितया एकदिशया पश्यतीति द्वितीयोऽर्थ' २।

अथवा—एकदिग्भाविनाऽवधिज्ञानेन यदुद्योतितं क्षेत्र तस्यां दिशि तदवधिज्ञानं वर्तते, अवधिज्ञानवतस्तदन्ते वर्तमानत्वात्। ततोऽन्ते=एकदिग्रूपस्यावधिज्ञानविषयस्य पर्यन्ते, व्यवस्थित तस्मादवधिज्ञानमन्तगतमित्युच्यते। इति तृतीयोऽर्थ ३।

इदमत्र तत्त्वम्—अन्तगतमवधिज्ञान त्रिधा व्याख्येयम्—आत्मप्रदेशान्ते, वा औदारिकशरीरान्ते वा तदुद्योतितक्षेत्रान्ते वा व्यवस्थितं भवति। सर्वात्मप्रदेश-

---

उत्तर—वस्तु का ज्ञान एक दिशाको लेकर ही होता है इसलिये यद्यपि अवधिज्ञानावरण कर्म का क्षायोपशम समस्त आत्मप्रदेशोंमें होता है फिर भी यह क्षयोपशम स्वसामग्री के वश से इसी ढग का होता है कि वह औदारिक शरीर की अपेक्षा करके किसी एक विवक्षित दिशा के सहारे उसी दिशामें स्थित रूपी पदार्थों को जानता देखता है। यह दूसरा अर्थ २।

अन्तगत का तीसरा अर्थ ऐसा भी होता है कि-यह अवधिज्ञान एकदिग्भावी होता है अतः उस के द्वारा जितना भी क्षेत्र प्रकाशित किया जाता है उस प्रकाशित क्षेत्र के एकदिग्रूप विषय के अन्तमें यह व्यवस्थित होता है इसलिये यह अन्तगत कहलाता है। यह तीसरा अर्थ३।

तात्पर्य इसका इस प्रकार जानना चाहिये कि अन्तगत अवधिज्ञान आत्मप्रदेशान्तमें १, औदारिकशरीरान्तमें २, तथा अपने द्वारा प्रकाशित

ઉત્તર—વસ્તુનું જ્ઞાન એક દિશાને લઈને જ થાય છે તેથી જો કે અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં થાય છે તો પણ તે ક્ષયોપશમ સ્વસામગ્રીના વશથી એવા પ્રકારનો થાય છે કે તે ઔદારિક શરીરની અપેક્ષા કરીને કોઈ એક વિવક્ષિત દિશાની મદદથી એજ દિશામાં રહેલ રૂપી પદાર્થોને જાણે છે તથા દેખે છે આ બીજો અર્થ

અન્તગતનો ત્રીજો અર્થ એવો પણ થાય છે કે આ અવધિજ્ઞાન એક દિગ્ભાવી હોય છે તેથી તેના દ્વારા જેટલું પણ ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરાય છે તે પ્રકાશિત ક્ષેત્રના એક દિગ્રૂપ વિષયના અન્તમાં તે વ્યવસ્થિત હોય છે તેથી તે અન્તગત કહેવાય છે આ ત્રીજો અર્થ

તેનું તાત્પર્ય આ રીતે સમજવું જોઈએ કે અન્તગત અવધિજ્ઞાન—(૧) આત્મપ્રદેશાન્તમાં, (૨) ઔદારિકશરીરાન્તમાં અને (૩) પોતાના દ્વારા

स्मनोऽन्ते पर्यन्ते स्थितमितिकृत्वा–अन्तगतमित्युच्यते, तैरेव पर्यन्तवर्तिभिरात्मप्रदेशैः साक्षादवधिरूपं ज्ञानं जायते, न त्वशेषैरात्मप्रदेशैः १ इति प्रथमोऽर्थः।

अथवा—औदारिकशरीरस्य अन्ते गत–स्थितमन्तगतम्, कयाचिदेकदिशयोपलम्भात्। इदमपि स्पर्धकानुरूपमवधिज्ञानम्। सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानां क्षयोपशमभावेऽपि औदारिकशरीरान्ते कयापि दिशया यद्वशादुपलभ्यते, तदप्यन्तगतम् २।

ननु यदि सर्वात्मप्रदेशानां क्षयोपशमस्ततः सर्वतः किं न पश्यति? उच्यते–

यदि ये स्पर्धक आत्मा के प्रदेशों के अन्तमें स्थित है तो इन पर्यन्तवर्ती आत्मप्रदेशोंसे ही साक्षात् अवधिरूप ज्ञान उत्पन्न होगा, आत्मा के समस्तप्रदेशोंसे नहीं। इस प्रकार यह अन्तगत आनुगामिक अवधिज्ञान का भाव है। यह प्रथम अर्थ १।

अथवा—अन्तगत–शब्द का दूसरा अर्थ "जो औदारिक शरीर के अन्तमें स्थित हो" ऐसा भी होता है। औदारिक शरीर के अन्तमें स्थित रहनेवाला यह अवधिज्ञान भी स्पर्धकों के अनुरूप ही होता है, और किसी एक दिशामें स्थित रूपी पदार्थों को स्पष्ट जानता है। यद्यपि अवधिज्ञानावरण कर्म का क्षयोपशम समस्त आत्मप्रदेशोंमें होता है तो भी यह औदारिक शरीर के अन्तमें स्थित होकर ही किसी एक दिशामें व्यवस्थित रूपी पदार्थों को विषय करता है।

शंका—यदि अवधिज्ञानावरण कर्म का क्षयोपशम समस्त आत्मप्रदेशोंमें होता है तो समस्त आत्मप्रदेशों से ही यह अवधिज्ञान रूपी पदार्थों को क्यों नहीं जानता देखता है?।

આત્માના પ્રદેશોના અન્તમાં રહેલ હોય તો એ પર્યન્તવર્તી આત્મપ્રદેશોમાંથી જ સાક્ષાત્ અવધિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે, આત્માના સમસ્ત પ્રદેશોમાંથી નહીં આ પ્રમાણે આ અન્તગત આનુગામિક અવધિજ્ઞાનનો ભાવ છે આ પહેલો અર્થ

અથવા—અન્તગત શબ્દનો બીજો અર્થ "જે ઔદારિક શરીરના અન્તમાં સ્થિત હોય" એવો પણ થાય છે ઔદારિક શરીરના અન્તમાં સ્થિત રહેનારૂ અવધિજ્ઞાન પણ સ્પર્ધકોને અનુરૂપ જ હોય છે, અને કોઈ એક દિશામા રહેલા રૂપી પદાર્થોને સ્પષ્ટ જાણે છે જો કે અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમા થાય છે તો પણ તે ઔદારિક શરીરના અન્તમા સ્થિત થઈને જ કોઈ એક દિશામાં વ્યવસ્થિત રૂપી પદાર્થોને વિષય કરે છે

શંકા—જો અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં થાય છે તો સમસ્ત આત્મપ્રદેશોવડે જ આ અવધિજ્ઞાન રૂપી પદાર્થોને કેમ જાણતું દેખતું નથી?

मध्यगतं चेति। इह मध्य' प्रसिद्ध एव जम्बूद्वीपमध्यवत्। मध्ये गतं मध्यगतं मध्ये स्थितमित्यर्थः। तच्च सर्वत्र स्पर्धकविशुद्धेरात्ममध्ये-सर्वात्मप्रदेशमध्ये, यद्वा-सर्वात्मप्रदेशाना क्षयोपशमयोगाविशेषेऽप्यौदारिकशरीरमध्योपलब्धेस्तन्मध्ये, यद्वा-सर्वदिशुपलम्भात् तत्प्रकाशितक्षेत्रमध्ये गतमवधिज्ञान मध्यगतम्।

इदमत्र तत्त्वम्—मध्यगतमपि त्रिधा व्याख्येयम्—आत्ममध्यगतम् १, औदारिकशरीरमध्यगतं २, तत्प्रद्योतितक्षेत्रमध्यगत३मिति। आत्मप्रदेशानां मध्येमध्यवर्त्तिषु आत्मप्रदेशेषु गत स्थितम् आत्मम'यगतम्, इह च

मध्यगत जो आनुगामिक अवधिज्ञान का भेद है वह भी तीन प्रकार का बतलाया गया है—आत्ममध्यगत १, औदारिकशरीरमध्यगत २ तत्प्रद्योतितक्षेत्रमध्यगत ३। यहा मध्यशब्द जम्बूद्वीप के मध्य की तरह बीच का वाचक है। जो बीचमें स्थित होता है वह मध्यगत का वाच्यार्थ है। स्पर्धकों की विशुद्धि से समस्त आत्मप्रदेशों के मध्यमें होने के कारण आत्ममध्यगत कहलाता है १। तथा सर्वात्मप्रदेशोंमें क्षयोपशम की अविशेषता होने पर भी औदारिक शरीर के मध्यमें ही उपलब्धि होने के कारण यह औदारिकशरीरमध्यगत कहा जाता है २। तथा समस्तदिशारूप अर्थ की इस ज्ञान से उपलब्धि होती है फिर भी अवधिज्ञानद्वारा प्रकाशित उनके क्षेत्र के मध्यमें ही यह अवधिज्ञान व्यवस्थित होता है अत यह तत्प्रद्योतितक्षेत्रमध्यगत माना जाता है ३। तात्पर्य इसका इस प्रकार है—मध्यगत अवधिज्ञान के जो ये तीन प्रकार बतलाये गये है उनमें आत्ममध्यगत अवधिज्ञान आत्मा के मध्यवर्ती

મધ્યગત આનુગામિક અવધિજ્ઞાનના જે ભેદ છે તે પણ ત્રણ પ્રકારના છે—(૧) આત્મમધ્યગત, (૨) ઔદારિકશરીરમધ્યગત, (૩) તત્પ્રદ્યોતિતક્ષેત્રમધ્યગત. અહીં "મધ્ય" શબ્દ જમ્બુદ્વીપની મધ્યેની જેમ "વચ્ચે" એવા અર્થનો વાચક છે જે વચ્ચે રહેલ હોય છે તે મધ્યગતનો વાચ્યાર્થ છે સ્પર્ધકોની વિશુદ્ધિથી સમસ્ત આત્મપ્રદેશોની વચ્ચે હોવાને કારણે તે આત્મમધ્યગત કહેવાય છે ૧ તથા સર્વાત્મપ્રદેશોમાં ક્ષયોપશમની અવિશેષતા હોવા છતા પણ ઔદારિક શરીરની મધ્યમાં જ ઉપલબ્ધિ હોવાને કારણે આ ઔદારિકશરીર મધ્યગત કહેવાય છે ૨ તથા સમસ્તદિશારૂપ અર્થની આ જ્ઞાનથી ઉપલબ્ધિ થાય છે તો પણ અવધિજ્ઞાનદ્વારા પ્રકાશિત તેમનાં ક્ષેત્રની મધ્યમાં જ આ અવધિજ્ઞાન વ્યવસ્થિત થાય છે તેથી આ અવધિજ્ઞાન તત્પ્રદ્યોતિતક્ષેત્રમધ્યગત માનવામા આવે છે ૩ તેનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—મધ્યગત અવધિજ્ઞાનના આ જે ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે તેઓમા આત્મમધ્યગત અવધિજ્ઞાન આત્માના

क्षयोपशमात् सकलजीवोपयोगे सत्यपि साक्षादेकदेशेनैव दर्शनादात्मप्रदेशान्तगत यदवधिज्ञानं तदन्तगतमुच्यते, इति प्रथमम्। अथवा—औदारिकशरीरैक-देशेनैव दर्शनादौदारिकशरीरान्ते गतं यदवधिज्ञानं तदप्यन्तगतमुच्यते, औदारिक-शरीरस्यैकदेशे एकस्यां दिशि तदवधिज्ञानमुत्पद्यते, इति द्वितीयम्। क्षेत्रान्तगतं तु अवधिज्ञानोद्द्योतितक्षेत्रदिग्भागे अवधिमतो जीवस्य वर्तमानत्वादेकदिग्रूपस्य क्षेत्रस्य पर्यन्ते व्यवस्थितमवधिज्ञानमन्तगतं भवतीति व्यपदिश्यते, इति तृतीयम्।

क्षेत्र के अन्तमें ३, व्यवस्थित होने की वजह से तीन प्रकार का बतलाया गया है।

यद्यपि अवधिज्ञानावरण कर्म का क्षयोपशम सर्व आत्मप्रदेशोंमें होता है, और इस अपेक्षा उसका उपयोग सर्व आत्मप्रदेशों के साथ ही होता है, फिर भी साक्षात उसकी उत्पत्ति जीवके एकदेश से ही होती देखी जाती है, इसलिये यह आत्मप्रदेशान्तगत कहा गया है १। यह प्रथम भेद १।

अथवा औदारिक शरीर की अपेक्षा कर के उसके एक देश से ही यह उत्पन्न होता देखा जाता है इसलिये भी यह अन्तगत कहा गया है। औदारिक शरीर के एक देशमें एक दिशामें वह अवधिज्ञान उत्पन्न होता है यह अन्तगत का द्वितीय प्रकार है २। तृतीय प्रकार ऐसा है कि अव धिज्ञान से उद्योतित क्षेत्र के दिग्भागमें अवधिज्ञान से युक्त जीवमें वर्तमान होने के कारण एकदिग्रूप अर्थ के अन्तमें यह व्यवस्थित होता है, अतः यह अवधिज्ञान अंतगत कहा जाता है ३।

પ્રકાશિત ક્ષેત્રના અન્તમા વ્યવસ્થિત હોવાથી ત્રણ પ્રકારનુ બતાવવામા આવ્યુ છે

જો કે અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ સર્વ આત્મપ્રદેશોમા થાય છે અને એ અપેક્ષાએ તેનો ઉપયોગ સર્વ આત્મપ્રદેશોની સાથે જ થાય છે છતાં પણ તેની સાક્ષાત ઉત્પત્તિ જીવના એક દેશથી જ થતી દેખાય છે, તેથી તે આત્મપ્રદેશાન્તગત કહેવાયેલ છે ૧ આ પહેલો ભેદ

અથવા ઔદારિક શરીરની અપેક્ષા કરીને તેના એક દેશથી જ તે ઉત્પન્ન થતુ દેખાય છે તેથી પણ તે અન્તગત કહેવાયુ છે ઔદારિક શરીરના એક દેશમાં, એક દિશામા તે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે આ અન્તગતનો બીજો પ્રકાર છે ૨

ત્રીજો પ્રકાર એવો છે કે અવધિજ્ઞાનથી ઉદ્યોતિત ક્ષેત્રના દિગ્ભાગમાં અવધિજ્ઞાનવાળા જીવમા વર્તમાન હોવાને કારણે એકદિગ્રૂપ અર્થના અન્તે તે વ્યવસ્થિત થાય છે, તે અવધિજ્ઞાનને અંતગત કહેવામા આવે છે ૩

इत्यादि । अन्तगत त्रिविध प्रज्ञप्तम् । तद् यथा-पुरतोऽन्तगतं१, मार्गतोऽन्तगतं२, पार्श्वतोऽन्तगतम् ३ ।

पुनरपि शिष्यः पृच्छति—'से किं त' इति । अथ किं तत् पुरतोऽन्तगतम्? इति। उत्तरमाह-'पुरओ अंतगय से जहा नामए' इत्यादि। पुरतोऽन्तगतं स यथा-नामकः=विवक्षितः कश्चित् पुरुषः उल्का=प्रज्वलज्ज्वालारूपां वा 'मसाल' इति प्रसिद्धां, चटुलिकाम्=अग्रभागप्रज्वलिततृणपूलिकां वा, अलातम्=उल्मुकम्-अग्रभागप्रज्वलत्काष्ठं वा, मणिं = पद्मरागादिकं वा, प्रदीपं=दीपकं वा, ज्योतिः = प्रज्वलदग्निं 'विजली, बेटरी' इत्यादिभाषाप्रसिद्धं प्रकाशोत्पादकं यन्त्रविशेषं वा पुरतः कृत्वा=अग्रतो हस्तदण्डादौ गृहीत्वा, 'पणोल्लेमाणे २' प्रणुदन् २=प्रेरयन् २ गच्छति, तदेतत् पुरतोऽन्तगम्। विवक्षितः कश्चित्

गत अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है? आचार्य कहते हैं-"अंतगयं तिविहं पण्णत्तं" अंतगत अवधिज्ञान तीन प्रकार का कहा गया है। वह इस प्रकार-पुरतोऽन्तगत १, मार्गतोऽन्तगत २ और पार्श्वतोऽन्तगत ३। फिर शिष्य पूछता है-"से किं तं पुरओअंतगयं" इति। पुरतोऽन्तगत अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है?।

अब गुरुमहाराज पुरतोऽन्तगत अवधिज्ञानका स्वरूप दृष्टान्तपूर्वक समझाते हैं-'पुरओ अंतगयं से जहानामए' इत्यादि। जैसे कोई (विवक्षित) पुरुष उल्काको-जाज्वल्यमान ज्वाला-मसाल को, चटुलिकाको जिसके अग्रभागमें अग्नि जलती है ऐसे तृण के पूलाको, अलातको-अग्रभागमें अग्निवाले काठ को, मणिको-पद्मराग आदि मणि को, प्रदीपको, ज्योति को-सामान्यजलती हुई अग्नि को आगे कर के उन्हें सँभालता हुआ २ उनसे प्रकाशित मार्गमें चलता है यही पुरतोन्तगत

અવધિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે? આચાર્ય કહે છે-"अंतगयं तिविहं पण्णत्तं" અંતગત અવધિજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું કહેવાયું છે તે આ પ્રમાણે છે-(૧) પુરતોઽન્તગત (૨) માર્ગતોઽન્તગત (૩) પાર્શ્વતોઽન્તગત ફરીને શિષ્ય પૂછે છે "से किं तं पुरओअंतगयं?" પુરતોઽન્તગત અવધિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે? હવે ગુરુમહારાજ "પુરતોઽન્તગત" અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવે છે-"पुरओ अंतगयं से जहा नामए" જેમ કોઈ (વિવક્ષિત) પુરુષ ઉલ્કાને-પ્રકાશિત જ્વાળા-મશાલને, ચટુલિકાને-જેના આગળના ભાગમાં અગ્નિ સળગતી હોય તેવા પૂળાને, અલાતને-આગળના ભાગમાં અગ્નિવાળાં લાકડાંને, મણીને-પદ્મરાગ આદિ મણીને, દીવાને, જ્યોતિને-સામાન્ય બળતી અગ્નિને, આગળ ધરીને તેને સંભાળતો સંભાળતો તેમનાથી પ્રકાશિત માર્ગમાં ચાલે છે એજ પુરતોઽન્તગત

स्पर्धकानुरूपमवधिज्ञान सर्वदिगुपलम्भकारणं मध्यवर्तिनामात्मप्रदेशानामवसेयम्। सर्वात्मोपयोगे सत्यपि मध्ये एव स्पर्धकसद्भावात साक्षान्मध्यभागेनोपलम्भः १। तथा-सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानां क्षयोपशमभावेऽप्यौदारिकशरीरमध्यभागेनोपलब्धेस्त न्मध्ये गतम् औदारिकशरीरमध्यगतम् २। तथा-तेनावधिज्ञानेन यदुद्द्योतितं क्षेत्र सर्वासु दिक्षु, तस्य मध्ये=मध्यभागे गत। स्थित तत्प्रद्योतितक्षेत्रमध्यगतम्। अवधिज्ञानिनस्तदुद्द्योतितक्षेत्रमध्यवर्तित्वात् ३।

शिष्यः पृच्छति—'से किं तं अंतगयं' इति। अथ किं तद् अन्तगतम्?, पूर्वनिर्दिष्टस्यान्तगतस्य किं स्वरूपमित्यर्थः। उत्तरमाह—'अंतगयं तिविहं पण्णत्तं'

प्रदेशोंमें स्थित रहा करता है। यह मध्यगत अवधिज्ञान स्पर्धकों के अनुसार होता है, इससे समस्त दिग्रूप अर्थ की उपलब्धि होती है। यद्यपि इसका उपयोग पूर्ण आत्मा में होता है तो भी उस के मध्यमें ही स्पर्धकों का सद्भाव रहा करता है इससे यह साक्षात् मध्यभाग से ही उपलब्ध होता है १। तथा-समस्त आत्मप्रदेशोंमें क्षयोपशमका सद्भाव होता है तो भी औदारिक शरीर के मध्य भाग से इसकी उपलब्धि होती है इसलिये औदारिकशरीरमध्यगत यह कहा जाता है २। तथा उस अवधिज्ञान द्वारा समस्त दिशाओंमें जो क्षेत्र प्रकाशित किया जाता है उस क्षेत्र के मध्यमें इस की उपलब्धि होती है अतः यह तत्प्रद्योतितक्षेत्रमध्यगत कहलाता है, कारण कि वह अवधिज्ञानी उस अवधिज्ञान द्वारा प्रकाशित क्षेत्र के मध्यमें ही रहा करता है, उससे बाहर नहीं ३।

फिर शिष्य पूछता है—'से किं तं अंतगयं' इति। पूर्वनिर्दिष्ट अन्त-

---

મધ્યવર્તી પ્રદેશોમાં સ્થિત રહ્યા કરે છે આ મધ્યગત અવધિજ્ઞાન સ્પર્ધકોને અનુસાર હોય છે તેનાથી સમસ્ત દિગ્રૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે જો કે તેનો ઉપયોગ પૂર્ણ આત્મામાં થાય છે તો પણ તેની મધ્યમાં જ સ્પર્ધકોનો સદ્ભાવ રહ્યા કરે છે તેથી તે સાક્ષાત્ મધ્યભાગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે ૧। તથા સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં ક્ષયોપશમનો સદ્ભાવ હોય છે તો પણ ઔદારિક શરીરના મધ્યભાગથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તે ઔદારિકશરીરમધ્યગત માનવામાં આવે છે ૨। તથા તે અવધિજ્ઞાનદ્વારા સમસ્ત દિશાઓમાં જે ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરાય છે તે ક્ષેત્રની મધ્યમાં તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તે તત્પ્રદ્યોતિતક્ષેત્રમધ્યગત કહેવાય છે, કારણ કે તે અવધિજ્ઞાની તે અવધિજ્ઞાન વડે પ્રકાશિત ક્ષેત્રની મધ્યમાં જ રહ્યા કરે છે, તેનાથી બહાર નહીં ૩।

વળી શિષ્ય પૂછે છે—" સે કિં તં અંતગયં " એ, પૂર્વનિર્દિષ્ટ

शिष्यः पृच्छति—'से किं त पासओ अतगयं' इति। अथ किं तत् पार्श्वतो-ऽन्तगतम्' इति। यत् पार्श्वतोऽन्तगतं, तस्य किंस्वरूपमित्यर्थः। उत्तरमाह–'पासओ-अतगय से जहानामए' इत्यादि। पार्श्वतोऽन्तगत, स यथानामक· कश्चित् पुरुषः उल्कां वा, चटुलिकां वा, अलात वा मणिं वा, प्रदीप वा ज्योतिर्वा पार्श्वतः कृत्वा परिकर्षन्२ गच्छति, तदेतत् पार्श्वतोऽन्तगतम्। यथा–विवक्षित· कश्चित् पुरुषः उल्कादिकं स्वपार्श्वभागे कृत्वा पार्श्वप्रदेशस्थित वस्तु प्रकाशयन् गच्छति, तद्वत्, तत्–पूर्वनिर्दिष्टम्, एतत् पार्श्वतोऽन्तगतम्। अथ भावः–यस्मादवधिज्ञानात् पार्श्व-गतान् पदार्थान् पश्यति, तत् पार्श्वतोऽन्तगतमवधिज्ञानम्। 'तदेतदन्तगतम्' इति, एवमेतत् पूर्वनिर्दिष्टमन्तगतं वर्णितमित्यर्थ'।

देखता है उसी प्रकार अवधिज्ञानी भी जिस अवधिज्ञान से पृष्ठभाग-वर्ती क्षेत्र को देखता है वह पृष्ठगामी अवधिज्ञान मार्गतोऽन्तगत अव-धिज्ञान है २। फिर शिष्य पूछता है–" से किं त पासओ अंतगय " पार्श्वतोऽन्तगत अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है? उत्तरमें आचार्य कहते हैं–" से जहानामए " इत्यादि। जैसे कोई व्यक्ति उल्का को चटुलिका को, अलात को, मणि को, प्रदीप को, ज्योति को पसवाडेमें करके आजू-बाजूमें प्रकाश को करता हुआ चलता है उसी तरह यह पार्श्वतोऽन्तगत अवधिज्ञान है। अर्थात् उल्कादिक प्रकाशमय पदार्थ को अपने पार्श्व-भागमें करके मार्गमें चलनेवाला व्यक्ति जिस तरह आजूबाजू के पदार्थोंका निरीक्षण करता चलता है उसी प्रकार जिस अवधिज्ञान से अवधिज्ञानी पार्श्वगत पदार्थों का निरीक्षण करता है वह पार्श्वतोऽन्तगत अवधिज्ञान है।

જ્ઞાની પણ જે અવધિજ્ઞાનથી પાછળના ભાગમાં રહેલા ક્ષેત્રને દેખે છે તે પૃષ્ઠગામી અવધિજ્ઞાન मार्गतोऽन्तगत અવધિજ્ઞાન છે ૨।

વળી શિષ્ય ફરીથી પૂછે છે–" से किं त पासओअंतगय " पार्श्वतोऽन्तगत અવધિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે?

જવાબમા આચાય કહે છે–" से जहा नामए " ઈત્યાદિ જેમ કોઈ વ્યક્તિ ઉલ્કાને, ચટુલિકાને, અલાતને, મણીને, દીવાને કે જ્યોતિને પડખે કરીને આજુબાજુમાં પ્રકાશ કરતો ચાલે છે એના જેવું આ પાર્શ્વતોન્તગત અવધિજ્ઞાન છે એટલે કે ઉલ્કાદિક પ્રકાશમય પદાર્થને પોતાની બાજુમા રાખીને ચાલનાર વ્યક્તિ જે રીતે આજુબાજુના પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરતો કરતો ચાલે છે એજ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાનથી અવધિજ્ઞાની આજુબાજુના પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરે છે તે પાર્શ્વતોન્તગત અવધિજ્ઞાન છે ૩

पुरुषः उल्कादिक प्रकाश हस्तादिना गृहीत्वाऽग्रेऽग्रे नयन् यथा गच्छति तद्वत्। एतावता अशेन दृष्टान्त उक्तः। अय भावः—स हि गच्छन् उल्कादिम्य सकाशाद् पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, एवमग्रगामिप्रकाशतुल्याद् यस्मादवधिज्ञानादेव पुरत एव पश्यति, नान्यत्र तत् पुरतोऽन्तगतमित्युच्यते। एव सर्वत्र दृष्टान्तो योजनीय.।

शिष्य पृच्छति—'से किं त मग्गओअतगय' इति। अथ किं तन्मार्गतोऽन्तगतम् ?, मार्गतो यदन्तगतं भवति, तस्य किं स्वरूपमिति प्रश्न। उत्तरमाह—'मग्गओ अंतगयं से जहा नामए' इत्यादि। मार्गतोऽन्तगत स यथानामक. कश्चित् पुरुष., उल्कां वा चटुलिकां वा अलात वा मणिं वा प्रदीप वा ज्योतिर्वा मार्गत =पृष्ठतः कृत्वाऽनुकर्षन् २=पश्चाद्भागे प्रकाशं नयन्२ गच्छति, तद्वत्। तदेतन्मार्गतोऽन्तगतम्। अयं भाव —यस्मादवधिज्ञानादात्मा पृष्ठभागवर्तिन क्षेत्र पश्यति तत् पृष्ठ गाम्यवधिज्ञानं मार्गतोऽन्तगतमित्युच्यते।

अवधिज्ञान है। अर्थात्—जैसे कोई पुरुष रात्रि के समय उल्कादिक प्रकाशको हाथमें लेकर उन्हें आगे करके चलता है और उनसे प्रकाशित मार्गके मार्गकी ओर ही देखता है अन्यत्र नहीं, उसी प्रकार अग्रगामी प्रकाश के समान जिस अवधिज्ञान से आगे की ओर ही अवधिज्ञानी देखता है अन्यत्र नहीं, वह पुरतोऽन्तगत अवधिज्ञान है १। अथ शिष्य पूछता है—मार्गतोऽन्तगत अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है ?। उत्तरमें आचार्य कहते हैं—"मग्गओअतगयं से जहानामए" इत्यादि। जैसे कोई व्यक्ति उल्का को, चटुलिका को, अलातको, मणिको, प्रदीपको, ज्योतिको पीछे कर के चलता है यह मार्गतोऽन्तगत अवधिज्ञान है। अर्थात्—जिस प्रकार पीठ के पीछे प्रकाशको कर के चलने वाला व्यक्ति पीछे के पदार्थोंको

અવધિજ્ઞાન છે એટલે કે રાત્રે જેમ કોઈ પુરુષ ઉલ્કાદિક પ્રકાશને હાથમા લઈને તેને આગળ ધરીને ચાલે છે અને તેમનાથી પ્રકાશિત થયેલા આગળના માર્ગની તરફ જ દેખે છે, બીજે નહીં, એજ પ્રમાણે આગળ જતા પ્રકાશની જેમ જે અવધિજ્ઞાનથી આગળના તરફ જ અવધિજ્ઞાન દેખે છે બીજે નહીં, તે પુરતોઽન્ત ગત અવધિજ્ઞાન છે ૧।

વળી શિષ્ય પૂછે છે—'मार्गतोऽन्तगत' અવધિજ્ઞાનનુ શુ સ્વરૂપ છે ? આચાર્ય જવાબ આપે છે—"मग्गओअतगय से जहा नामए" ઇત્યાદિ જેમ કોઈ વ્યક્તિ ઉલ્કાને, ચટુલિકાને, અલાતને, મણીને, દીવાને, કે જ્યોતિને પાછળ રાખીને ચાલે છે તે 'मार्गतोन्तगत' અવધિજ્ઞાન છે, એટલે કે જે રીતે પીઠની પાછળ પ્રકાશ કરીને ચાલનારી વ્યક્તિ પાછળના પદાર્થોને દેખે છે, એજ રીતે એ અવધિ

अन्तगतस्य मध्यगतस्य च कः प्रतिविशेषः ? =को भेदः ? इति । उत्तरमाह–पुरतोऽन्तगतेनाऽवधिज्ञानेन पुरतश्चैव=अग्रवर्तीन्येव वस्तूनि सङ्ख्येयानि वा, असङ्ख्येयानि वा योजनानि=सङ्ख्यातयोजनपर्यन्त, तथा–असङ्ख्यातयोजनपर्यन्त वा जानाति पश्यति । मार्गतोऽन्तगतेनाऽवधिज्ञानेन मार्गतश्चैव=पृष्ठतश्चैव सङ्ख्येयानि वा असङ्ख्येयानि वा योजनानि जानाति पश्यति । पार्श्वतोऽन्तगतेनाऽवधिज्ञानेन पार्श्वतश्चैव सङ्ख्येयानि वा असङ्ख्येयानि वा योजनानि जानाति पश्यति । मध्यगतेनाऽवधिज्ञानेन तु–आत्मा सर्वतः=सर्वासु दिक्षु समन्तात्=सर्वासु विदिक्षु विशुद्धस्पर्धकैः, 'सखिज्जाणि वा' 'सङ्ख्येयानि वा' इति, सङ्ख्यायन्ते, इति सङ्ख्येयानि, एकादीनि शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तानि गृह्यन्ते, तत ऊर्ध्वमसङ्ख्येयानि, तदाह–

जो तीन भेद किये गये है उनमें और मध्यगत अवधिज्ञानमें क्या भेद है ?, इसका उत्तर इस प्रकार है–'पुरओअतगएणं' इत्यादि। पुरतोऽन्तगतअवधिज्ञानद्वारा अवधिज्ञानी अग्रवर्ती वस्तुओं को ही सख्यात योजनपर्यन्त अथवा असंख्यातयोजन पर्यन्त जानता और देखता है। मार्गतोऽन्तगत अवधिज्ञान द्वारा अवधिज्ञानी पृष्ठगत पदार्थों को ही सख्यात तथा असख्यात योजन पर्यन्त जानता देखता है। पार्श्वतोऽन्तगत अवधिज्ञानद्वारा अवधिज्ञानी आजूबाजू के सख्यात अथवा असख्यात योजन पर्यन्त रहे हुए पदार्थों को जानता और देखता है परन्तु मध्यगत अवधिज्ञान के द्वारा अवधिज्ञानी आत्मा समस्त दिशाओंमें तथा समस्त विदिशाओंमें स्थित पदार्थों को विशुद्ध स्पर्धकों से संख्यात–एकादिक शीर्षप्रहेलिका योजन पर्यन्त, अथवा असख्यात योजन

જે ત્રણ ભેદ કહેલ છે તેમા અને મધ્યગત અવધિજ્ઞાનમાં શો ભેદ છે? તેનો જવાબ આ પ્રમાણે છે-"पुरओअतगएण" ઈત્યાદિ.

પુરતોન્તગત અવધિજ્ઞાન વડે અવધિજ્ઞાની અગ્રવર્તી વસ્તુઓને જ સખ્યાત યોજન સુધી અથવા અસખ્યાત યોજન સુધી જાણે છે અને દેખે છે માર્ગતોન્તગત અવધિજ્ઞાન વડે અવધિજ્ઞાની પૃષ્ઠગત પદાર્થોને સખ્યાત અથવા અસખ્યાત યોજન સુધી જાણે છે તથા દેખે છે પાર્શ્વતોન્તગત અવધિજ્ઞાન વડે અવધિજ્ઞાની આજુબાજુના સખ્યાત અથવા અસખ્યાત યોજન સુધી રહેલા પદાર્થને જાણે છે અને દેખે છે પણ મધ્યગત અવધિજ્ઞાન વડે અવધિજ્ઞાની આત્મા સમસ્ત દિશાઓમાં તથા સમસ્ત વિદિશાઓમાં રહેલ પદાર્થોને વિશુદ્ધ સ્પર્ધકોથી સખ્યાત–એકાદિક શીર્ષપ્રહેલિકા યોજન પર્યન્ત, અથવા

एवमन्तगतस्यावधिज्ञानस्य स्वरूपं विज्ञाय शिष्य पृच्छति-' से किं त मज्झगय ' इति। अथ किं तन्मध्यगतम्? इति। यदवधिज्ञानं मध्यगतमिति नाम्ना पूर्वं निर्दिष्टं तस्य किं स्वरूपमित्यर्थः?। उत्तरमाह-'मज्झगय से जहानामए ' इत्यादि। 'मज्झगयं' इति। मध्यगत कथयामीत्यर्थः। स यथानामकः=विवक्षितः कश्चित् पुरुष उल्कां वा चटुलिकां वा अलातं वा मणिं वा प्रदीपं वा ज्योतिर्वा प्रकाशकारकं वस्तु मस्तके कृत्वा=शिरसि निधाय, समुद्वहन्२=धारयन्२ गच्छति, तद्वत्। तदेतन्मध्यगतम्=तत्-पूर्वनिर्दिष्टम्, मध्यगत-मध्यगतनामकम्, एतत्-अवधिज्ञानमिति। अयं भावः-यथा कश्चित् पुरुषो गच्छन् मस्तकस्थेनोल्कादिना सर्वत्र तत्प्रकाशितमर्थं पश्यति, एवमात्मा यस्मादवधिज्ञानात् तत्प्रद्योतित चतसृषु दिक्ष्ववस्थितं वस्तु पश्यति, तन्मध्यगतमिति।

पुनरपि शिष्य पृच्छति-'अ तगयस्स मज्झगयस्स य को पइविसेसो?' इति।

फिर शिष्य पूछता है-" से कि त मज्झगयं " इति।

उत्तर—" से जहा नामए " इत्यादि। जैसे कोई पुरुष उल्का को अथवा चटुलिका से लेकर ज्योतिपर्यन्त के प्रकाशात्मक पदार्थ को मस्तक ऊपर धर कर मार्गमें चलता है वह मध्यगत अवधिज्ञान है। अर्थात् उल्का दिक प्रकाशात्मक पदार्थो को अपने मस्तक ऊपर धरकर चलनेवाला पुरुष जिस प्रकार सर्वत्र फैले हुए प्रकाशगत पदार्थों को देखता चलता है उसी प्रकार जिस अवधिज्ञान के द्वारा जीव चारों दिशाओं के प्रकाशित पदार्थों को देखता है वह मध्यगत अवधिज्ञान है। शिष्य पूछता है- 'अतगयस्स य' इत्यादि। अन्तगत अवधिज्ञानमें और मध्यगत अवधिज्ञानमें क्या अन्तर है? अभिप्राय यह है कि अतगत अवधिज्ञान के

ફરીથી શિષ્ય પૂછે છે-"से किं त मज्झगय" इति ।

ઉત્તર —" से जहानामए " ઇત્યાદિ.

જેમ કોઈ પુરુષ ઉલ્કાને અથવા 'ચટુલિકા' થી લઈને 'જ્યોતિ' સુધીના પ્રકાશિત પદાર્થને માથે ધરીને માર્ગમાં ચાલે છે એજ પ્રકારનુ આ મધ્યગત અવધિજ્ઞાન છે એટલે કે ઉલ્કાદિકથી પ્રકાશિત પદાર્થોને પોતાના માથા ઉપર ધરીને ચાલનાર પુરુષ જે રીતે સર્વત્ર ફેલાયેલા પ્રકાશમા આવતા પદાર્થોને જોતો જોતો ચાલે છે એજ રીતે જે અવધિજ્ઞાન વડે જીવ ચારે દિશાઓના પ્રકાશિત પદાર્થોને જુવે છે તે 'મધ્યગત અવધિજ્ઞાન છે '

શિષ્ય પૂછે છે-'अतगयस्स य' ઇત્યાદિ. અન્તગત અવધિજ્ઞાનમા અને મધ્યગત અવધિજ્ઞાનમાં શો ભેદ છે? ભાવાર્થ એ છે કે અતગત અવધિજ્ઞાનના

पुरुषः, एक महत्=विशाल, ज्योतिःस्थान=अग्निस्थानं कृत्वा, तस्यैव ज्योतिःस्थानस्य 'परिपेरतेहिं' परिपर्यन्तेषु२=परि-सर्वतः पर्यन्तेषु, न त्वेकदिग्गतेषु, 'परिघोलेमाणे २' परिघूर्णन् २=परिभ्रमन् २, तदेव ज्योतिः स्थान=ज्योतिःप्रकाशित क्षेत्र पश्यति, अन्यत्र गतो न पश्यति। तथैव-अनानुगामिकमवधिज्ञान यत्रैव क्षेत्रे व्यवस्थितस्याऽऽत्मनः समुत्पद्यते, तत्रैव व्यवस्थित सन् सख्येयानि वा असंख्येयानि वा योजनानि, सम्बद्धानि वा असम्बद्धानि वा जानाति पश्यति अन्यत्र गतो न पश्यति, अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमस्य क्षेत्रसम्बन्धसापेक्षत्वात्। तदेतत् अनानुगामिकमवधिज्ञानम्। इति द्वितीयो भेदः ॥ सू०११॥

एक बड़ा भारी अग्नि का स्थान बनावे और उसमें खूब अग्नि जलावे तो जैसे अग्निका प्रकाश जब उस अग्निस्थानसे बाहर इधर उधर निकल कर फैले, और फैले हुए उस प्रकाशमें इधर उधर परिभ्रमण करता हुआ वह पुरुष वहा के चारों तरफ के पदार्थों को देखता है और वहा से हट जाने पर अन्यत्र पहुंच कर वह नहीं देखता है, उसी तरह अनानुगामिक अवधिज्ञान जिस क्षेत्रमें स्थित जीवात्मा को उत्पन्न होता है वह जीवात्मा वहीं रह कर संबद्ध अथवा असंबद्ध सख्यात अथवा असंख्यात योजन के भीतर रहे हुए पदार्थों को जानता और देखता है। वहा से हटते ही फिर वह दूसरी जगह जाकर उन पदार्थों को न देखता है और न जानता है। इस अवधिज्ञानमें अवधिज्ञानावरणीय कर्म का क्षयोपशम क्षेत्रसापेक्ष होता है। इस प्रकार यह अनानुगामिक अवधिज्ञान का स्वरूप है ॥सू०११॥

રીતે કોઇ પુરુષ એક ઘણું મોટું અગ્નિનુ સ્થાન બનાવે અને તેમાં ખૂબ અગ્નિ સળગાવે તો જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ જ્યારે તે અગ્નિસ્થાનની બહાર આમ તેમ ફેલાય છે અને તે ફેલાયેલા પ્રકાશમાં આમ તેમ પરિભ્રમણ કરતો તે પુરૂષ ત્યાંના ચારે તરફના પદાર્થોને જોવે છે, અને ત્યાંથી ખસીને બીજે જવાથી તે તેમને જોતો નથી. એજ પ્રમાણે અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રમા રહેલા જીવને ઉત્પન્ન થાય છે તે જીવાત્મા ત્યાજ રહીને સબંધ અસબંધ, સખ્યાત કે અસખ્યાત યોજનની અંદર રહેલા પદાર્થોને જાણે અને દેખે છે ત્યાથી ખસીને વળી બીજી જગ્યાએ જવાથી તે તે પદાર્થોને જોતો નથી અને જાણતો પણ નથી. આ અવધિજ્ઞાનમાં અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ ક્ષેત્ર-સાપેક્ષ હોય છે, આ પ્રકારનુ આ અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ છે ॥ સૂ૦૧૧ ॥

' असंखिज्जाणि वा ' इति, असंख्येयानि वा योजनानि। संख्यातयोजनमध्यवर्तीनि, असंख्यातयोजनमध्यवर्तीनि वस्तूनि जानाति पश्यति। अनयोरयमेव भेदोऽस्तीति। तदेतदानुगामिकमवधिज्ञानम्। इत्यवधेः प्रथमो भेदः १॥ ॥ सू०१०॥

मूलम्—से किं तं अणाणुगामियं ओहिनाणं?। अणाणुगामियं ओहिनाणं से जहानामए केइ पुरिसे एगं महंतं जोइट्ठाणं काउं तस्सेव जोइट्ठाणस्स परिपेरतेहिं २ परिघोलेमाणे २ तमेव जोइट्ठाणं जाणइ पासइ, अन्नत्थगए न जाणइ न पासइ, एवामेव अणाणुगामियं ओहिनाणं जत्थेव समुप्पज्जइ, तत्थेव संखेज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा संबद्धाणि वा असंबद्धाणि वा जोयणाइं जाणइ पासइ, अन्नत्थगए ण जाणइ ण पासइ, से तं अणाणुगामियं ओहिनाणं ॥ सू० ११॥

छाया—अथ किं तदनानुगामिकमवधिज्ञानम्? अनानुगामिकमवधिज्ञानं स यथानामकः कश्चित्पुरुषः एकं महत्—ज्योतिः स्थानं कृत्वा तस्यैव ज्योतिःस्थानस्य परिपर्यन्तेषु२ परिघूर्णन्२ तदेव ज्योतिःस्थानं जानाति, पश्यति, अन्यत्र गतो न जानाति न पश्यति, एवमेवाऽनानुगामिकमवधिज्ञानं यत्रैव समुत्पद्यते तत्रैव संख्येयानि वा असंख्येयानि वा सम्बद्धानि वाऽसम्बद्धानि वा योजनानि जानाति पश्यति, अन्यत्र गतो न जानाति न पश्यति, तदेतदनानुगामिकमवधिज्ञानम् ॥ सू० ११ ॥

टीका—शिष्य पृच्छति–' से किं तं अणाणुगामियं ओहिनाणं ' इति। अथ किं तदनानुगामिकमवधिज्ञानम्?। उत्तरमाह–' अणाणुगामियं ओहिनाणं ' इत्यादि। अनानुगामिकमवधिज्ञानं कथयामीति शेषः। स यथानामकः–चित्रक्षितः, कश्चित्

पर्यन्त जानता देखता है। यही अंतगत और मध्यगत अवधिज्ञानमें भिन्नता है ॥सू०१०॥

' से किं तं अणाणुगामियं ' इत्यादि।

शिष्य पूछता है–अनानुगामिक अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है? आचार्य कहते हैं–अनानुगामिक अवधिज्ञान इस प्रकार है–जैसे कोई पुरुष

અસંખ્યાત યોજન સુધી જાણે તથા દેખે છે અંતગત અને મધ્યગત અવધિજ્ઞાનમાં આજ ભિન્નતા છે ॥ સૂ ૧૦ ॥

" से किं तं अणाणुगामियं " ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે–અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાનનું કેવું સ્વરૂપ હોય છે?

આચાર્ય જવાબ આપે છે–અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન આ પ્રકારનું

ष्टेरपि भवतीति भावः। इहाध्यवसायस्थान शब्देन ओघतो द्रव्यलेश्योपरञ्जितं चित्तमुच्यते, तस्य चानवस्थितत्वात् तत्तद्रव्यसाचिव्ये सति बहुभेदत्वाद् बहुत्वम्। अत्र प्रशस्तेष्विति विशेषणेन अप्रशस्तकृष्णनीलकापोतद्रव्यलेश्योपरञ्जितं चित्त नावधिज्ञान योग्यमिति सूचितम्। 'वर्धमानचारित्रस्य' वर्धनशील चारित्रसपन्नस्येत्यर्थः। इहापि 'सर्वत' समन्तादवधिर्वर्धते' इत्यन्वय.। देशविरतस्य सर्वविरतस्य च वर्धमानमवधिज्ञान भवतीति भाव'। अवधिज्ञान विशुद्धिजन्यमित्याह–'विसुज्झमाणस्स' इत्यादि। 'विशुध्यमानस्य'=अवधिज्ञानावरणीयकर्ममलापगमादुत्तरोत्तरां शुद्धिमनुभवत., अविरतसम्यग्दृष्टेरित्यर्थ'। 'विशुध्य मानचारित्रस्य' परिणामविशुद्ध्या निर्मलचारित्रवत', देशविरतस्य सर्वविरतस्य चेति शेष, सर्वत समन्तादवधिर्वर्धते। इदमुक्त

शब्द से ओघ (सामान्य) की अपेक्षा करके द्रव्यलेश्या से अनुरंजित चित्त लिया गया है। यह चित्त अनवस्थित होने के कारण उस उस द्रव्य के सबंध से बहुत भेद वाला माना गया है। यहा प्रशस्तपदरूप विशेषण से सूत्रकार यह बात बतलाते हैं कि अप्रशस्त जो कृष्णनील एवं कापोत लेश्या से अनुरजितचित्त अवधिज्ञान के योग्य नहीं होता है। "विसुज्झमाणचारित्तस्स" यह पद पञ्चमगुणस्थानवर्ती एव षष्ठगुणस्थानवर्ती जीव का सूचक है। इसका अर्थ "निर्मलचारित्र शाली जीव" ऐसा होता है। "सव्वओ समता" यह दोनों पद अविरत सम्यग्दृष्टि के तथा देशविरत एवं सर्वविरत के साथ सबध रखते हैं। तात्पर्य इस सूत्रका इस प्रकार है–परिणामों की विशुद्धि के द्वारा

(સામાન્ય) ની અપેક્ષા કરીને દ્રવ્યલેશ્યાથી અનુરંજિત ચિત્ત લેવાયેલ છે આ ચિત્ત અનવસ્થિત હોવાને કારણે તે તે દ્રવ્યના સબધથી ઘણુ જ ભેદવાળુ મનાયુ છે અહી પ્રશસ્ત–પદરૂપ વિશેષણથી સૂત્રકાર એ વાત બતાવે છે કે અપ્રશસ્ત જે કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાથી અનુરંજિત ચિત્ત અવધિજ્ઞાનને યોગ્ય હોતુ નથી.

"विसुज्झमाणचरित्तस्स" આ પદ પચમગુણસ્થાનવર્તી અને ષષ્ઠગુણસ્થાનવર્તી જીવનું સૂચક છે તેનો અર્થ "નિર્મળ ચારિત્રવાળો જીવ" એવો થાય છે "सव्वओ समता" આ બન્ને પદ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિની તથા દેશવિરત અને સર્વવિરતની સાથે સબધ રાખે છે આ સૂત્રનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે– પરિણામોની વિશુદ્ધિ વડે અવધિજ્ઞાની જીવનુ જે અવધિજ્ઞાન ચારે દિશાઓમાં

मूलम्—से किं त वड्ढमाणय ओहिनाण ? । वड्ढमाणय ओहिनाण पसत्थेसु अज्झवसायट्ठाणेसु वड्ढमाणस्स, वड्ढमाणचरित्तस्स, विसुज्झमाणस्स विसुज्झमाणचरित्तस्स सव्वओ समता ओहीवड्ढइ ॥ ६

छाया—अथ किं तद् व मानकमवधिज्ञानम्? वर्धमानकमवधिज्ञान प्रशस्तेषु अध्यवसायस्थानेषु वर्तमानस्य वर्धमानचारित्रस्य विशुद्ध्यमानस्य विशुद्ध्यमान चारित्रस्य सर्वत समन्तादवधिर्वर्धते ॥

टीका—' से किं त वड्ढमाणय ' इत्यादि । शिष्य पृच्छति–अथ किं तद् वर्धमानकमवधिज्ञानम्?= पूर्वनिर्दिष्टस्य वर्धमानावधिज्ञानस्य किं स्वरूपमित्यर्थ ?। उत्तरमाह–'वड्ढमाणयं' इत्यादि । वर्धमानकमित्यत्र स्वार्थे 'क' प्रत्यय । वर्धमानकमवधिज्ञान कथयामीत्यर्थं । 'प्रशस्तेषु अध्यवसायस्थानेषु वर्तमानस्य'=प्रशस्ताध्यवसायवत इत्यर्थः, सर्वतः समन्तादवधिर्वर्धते, इत्यन्वयः। वर्धमानमवधिज्ञानमविरतसम्यग्द-

---

'से कि तं वड्ढमाणय' इत्यादि ।

शिष्य पूछता है–वर्धमानक अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है? उत्तर–' वड्ढमाणयं ओहिनाण ' इत्यादि । वर्धमान अवधिज्ञान अवधिज्ञानावरणीयकर्मरूप मल के अपगम से उत्तरोत्तर शुद्धिका अनुभव करने वालेऐसे प्रशस्त अध्यवसायसपन्न चतुर्थगुणस्थानवर्ती अविरत सम्यग्दृष्टिजीव के होता है । तथा देशविरत अथवा सर्वविरत–पंचमगुणस्थानवर्ती, अथवा षष्ठगुणस्थानवर्ती जीव के होता है। चतुर्थगुणस्थानवर्ती पंचमगुणस्थानवर्ती एव षष्ठगुणस्थानवर्ती जीव के यह वर्धमान अवधिज्ञान चारों दिशाओंमें प्रवर्धमान होता रहता है। यहा अध्यवसायस्थान

'से किं त वड्ढमाणय ' ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે–વર્ધમાનક અવધિજ્ઞાનનું કેવું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર–' વડ્ઢમાણય ઓહિનાણ ' ઇત્યાદિ.

વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મ રૂપ મળના અપગમથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિનો અનુભવ કરનાર એવા પ્રશસ્ત અધ્યવસાય સંપન્ન ચતુર્થગુણ સ્થાનવર્તી અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને થાય છે તથા દેશવિરત અથવા સર્વ વિરત–પંચમગુણસ્થાનવર્તી અથવા ષષ્ઠગુણસ્થાનવર્તી જીવને થાય છે ચતુર્થગુણસ્થાનવર્તી, અને ષષ્ઠગુણસ્થાનવર્તી જીવને આ વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન ચારે દિશાઓમાં પ્રવર્ધમાન થતું રહે છે અહીં અધ્યવસાયસ્થાન–શબ્દમાંથી બોધ

अयमर्थः—यः किल योजनसहस्रायाममानो मत्स्यो मृत्वा स्वशरीरैकदेश सलग्नपनके समुत्पद्यमानः प्रथमसमये स्वात्मप्रदेशानामायाम सहृत्य स्वात्मप्रदेश विष्कम्भतुल्य करोति, तेनायामतो विष्कम्भतश्च तुल्यप्रमाणः प्रतरः सपद्यते। तत्र—आयामो—दैर्घ्यम्, विष्कम्भो—विस्तारः। बाहल्यतश्चाङ्गुलासख्येयभागप्रमाणो भवति। तेन स्थूलत्व संक्षिप्य तनुत्वमापादितम्।

'एवभूत प्रतर प्रथमसमये कृत्वा द्वितीयसमये तमेव प्रतर सूची करोति। तत्र स्वात्मप्रदेशविष्कम्भ सक्षिप्याङ्गुलासख्येयभागप्रमाण करोति। तेनाऽऽयामत स्वात्मप्रदेशविष्कम्भप्रमाणा, विष्कम्भतस्तु—अगुलासख्येयभागप्रमाणा सूची भवति।

इसका खुलाशा अर्थ इस प्रकार है—एक हजार योजन की अवगाहनावाला महामत्स्य मरकर अपने शरीरके एक प्रदेशमें लगे हुए पनक (शेवाल)में उत्पन्न होता हुआ प्रथम समयमें अपने आत्मप्रदेशों के आयाम को सकुचित करता है, और सकुचित करके उस आयाम को वह आत्मप्रदेशों के विष्कम के बराबर बनाता है। इस प्रकार यह प्रथम समयमें ही आयाम और विष्कंभ की अपेक्षा तुल्यप्रमाणवाला बन जाता है। इसका नाम ही प्रतर है। आयाम शब्द का अर्थ दीर्घता (लंबाई) और विष्कम का अर्थ विस्तार (चौडाई) है। इस समय यह अंगुल से असंख्यातवे भागप्रमाण अवगाहना वाला होता है, क्यों कि इसमें स्थूलता का संकोच होकर तनुता आजाती है। अर्थात् पहिले की स्थूलता संकुचित होकर तनुतारूपमें परिणत हो जाती है। इस प्रकार प्रथम समयमें प्रतर करके फिर वह द्वितीय समयमें उस प्रतर को सूची रूप करता है। इस सूची अवस्थामें वह जीव अपने आत्मा के विष्कम्भ

તેનો ખુલાસાવાર અર્થ આ પ્રમાણે છે—એક હજાર યોજનની અવગાહના વાળો મહામત્સ્ય મરીને પોતાના શરીરના એક દેશમાં લાગેલા પનકમાં ઉત્પન્ન થતા પહેલા સમયમાં પોતાના આત્મપ્રદેશોના આયામને સ કુચિત કરે છે અને સ કુચિત કરીને તે આયામને તે આત્મપ્રદેશોના વિષ્કભની બરાબર છે આ રીતે આ પ્રથમ સમયમા જ આયામ અને વિષ્કભની અપેક્ષાએ તુલ્યપ્રમાણવાળો બની જાય છે આનુ નામ જ પ્રતર છે આયામ શબ્દનો અર્થ દીર્ઘતા (લબાઇ) અને વિષ્કભનો અર્થ પહોળાઈ છે આ સમયે તે અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અવગાહનાવાળો હોય છે કારણ કે તેમા સ્થૂળતાનો સ કુચન થઈને તનુતા આવી જાય છે એટલે કે પહેલાની સ્થૂળતા સ કુચિત થઈને તનુતા રૂપમાં પરિણમે છે આ પ્રમાણે પહેલા સમયમાં પ્રતર કરીને ફરીથી તે બીજા સમયમાં તે પ્રતરને સૂચીરૂપ કરે છે આ સૂચી અવ

भवति-परिणामविशुद्ध्याऽवधिज्ञानिनो यद् वधिज्ञानं चतसृषु दिक्षु प्रवर्धमानं भवति, तदवधिज्ञानं वर्धमानमिति ॥

अथावधेर्जघन्यं क्षेत्रमाह—

मूलम्—जावइया तिसमया-हारगस्स सुहुमस्स पणगजीवस्स।
ओगाहणा जहन्ना, ओही-खित्त जहन्न तु ॥ १ ॥

छाया—यावती त्रिसमया,-ऽऽहारकस्य सूक्ष्मस्य पनकजीवस्य।
अवगाहना जघन्या, अवधिक्षेत्र जघन्य तु ॥१ ॥

टीका—'जावइया' इत्यादि। त्रिसमयाऽऽहारकस्य=त्रय समया यस्यासौ त्रिसमयः, स चासौ अविग्रहगत्या समुत्पन्नत्वादाहारकश्च=त्रिसमयाहारकः, तस्य-उत्पत्तिसमयादारभ्य तृतीयसमये वर्तमानस्येत्यर्थ', सूक्ष्मस्य-सूक्ष्मनामकर्मोदयात् सूक्ष्मस्तस्य, पनकजीवस्य=निगोदजीवस्य वनस्पति विशेषस्य, यावती=यत्प्रमाणा, जघन्या=सर्वतोऽल्पा, अवगाहना=अवगाहन्ते यस्यां प्राणिन साऽवगाहना, शरीर-मानं भवति, जघन्यं-सर्वतोऽल्प तु अवधिक्षेत्रम्-अवधिज्ञानस्य क्षेत्रं तावदेव भवति। इह 'तु'-शब्द एवार्थे, इति गाथार्थः।

अवधिज्ञानी जीव के जो अवधिज्ञान चारों दिशाओंमें प्रवर्धमान होता रहता है वह वर्धमान अवधिज्ञान है।

अब सूत्रकार अवधिज्ञान का जघन्य क्षेत्र बतलाते हैं—

'जावइया' इत्यादि गाथा। उत्पत्ति समय से लेकर तृतीय समयमें वर्तमान ऐसे सूक्ष्म एकेन्द्रिय निगोदिया जीव की जितनी जघन्य अवगाहना होती है उतना ही जघन्य क्षेत्र अवधिज्ञान का होता है।

भावार्थ—अपने उत्पत्ति समय से लेकर तृतीय समयमें आहारक बने हुए सूक्ष्म एकेन्द्रिय निगोदिया पनक जीव के शरीर का जितना प्रमाण होता है उतना ही अवधिज्ञान के जघन्य क्षेत्र का प्रमाण होता है।

પ્રવર્ધમાન થતુ રહે છે તે વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન છે હવે સૂત્રકાર અવધિજ્ઞાનનુ જઘન્ય ક્ષેત્ર બતાવે છે—

"જાવઇયા" ઇત્યાદિ ગાથા—ઉત્પત્તિ કાળથી શરૂ કરીને તૃતીય સમયમા વર્તમાન એવાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવની જેટલી જઘન્ય અવગાહના હોય છે એટલુ જઘન્ય ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનુ હોય છે.

ભાવાર્થ:—પોતાના ઉત્પત્તિ કાળથી લઈને તૃતીય સમયમાં આહારક બનેલા સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય નિગોદિયા પનક જીવના શરીરનુ જેટલુ પ્રમાણુ હોય છે એટલુ જ અવધિજ્ઞાનના જઘન્ય ક્ષેત્રનુ પ્રમાણુ હોય છે

सहृत्य चाद्यसमये, स दायाम करोति च भतरम्।
सङ्ख्यातीताख्यागुल-विभागवाहल्यमान तु ॥ २ ॥
स्वतनुपृथुत्वमात्र, दीर्घत्वेनापि जीवसामर्थ्यात्।
तमापि द्वितीयसमये, सहृत्य करोत्यसौ सूचिम् ॥३॥
सख्यातीताङ्गुल-वि,-भागविष्कम्भमाननिर्दिष्टाम्।
निजतनुपृथुत्वदीर्घा, तृतीयसमये तु सहृत्य ॥ ४ ॥
उत्पद्यते च पनकः, स्वदेहदेशे स सूक्ष्मपरिमाणः।
समयत्रयेण तस्याऽवगाहना यावती भवति ॥ ५ ॥
तावज्जघन्यमवधे-रालम्बनवस्तुभाजन क्षेत्रम्।
इदमित्थमेव मुनिगण-सुसम्प्रदायात् समवसेयम् ॥६॥

सहृत्य चाद्यसमये, सदायाम करोति च प्रतरम्।
सङ्ख्यातीताख्याङ्गुलविभागबाहल्यमान तु ॥ २ ॥
स्वतनुपृथुत्वमान, दीर्घत्वेनापि जीवसामर्थ्यात्।
तमपि द्वितीयसमये, सहृत्य करोत्यसौ सूचिम् ॥३॥
संख्यातीताङ्गुलविभाग विष्कम्भ मान निर्दिष्टाम्।
निजतनुपृथुत्वदीर्घा, तृतीयसमये तु सहृत्य ॥ ४ ॥
उत्पद्यते च पनक' स्वदेहदेशे स सूक्ष्मपरिमाणः।
समयत्रयेण तस्यावगाहना यावती भवति ॥ ५ ॥
तावज्जघन्यमवधेरालम्बनवस्तुभाजन क्षेत्रम्।
इदमित्थमेव मुनिगण सुसप्रदायात्समवसेयम्" ॥६॥

इन श्लोकों का भाव ऊपर प्रमाण ही है।

सहृत्य चाद्यसमये, स दायाम करोति च भतरम्।
संख्यातीताख्याङ्गुलविभागवाहल्यमान तु ॥ २ ॥
स्वतनुपृथुत्वमानं, दीर्घत्वेनापि जीवसामर्थ्यात्।
तमपि द्वितीयसमये, सहृत्य करोत्यसौ सूचिम् ॥३॥
सङ्ख्यातीताङ्गुलविभागविष्कम्भमाननिर्दिष्टाम्।
निजतनु पृथुत्व दीर्घा, तृतीयसमये तु सहृत्य ॥४॥
उत्पद्यते च पनक , स्वदेहदेशे स सूक्ष्मपरिमाण'।
समयत्रयेण तस्यावगाहना यावती भवति ॥ ५ ॥
तावज्जघन्यमवधेरालम्बनवस्तुभाजनं क्षेत्रम्।
इदमित्थमेव मुनिगण, सुसम्प्रदायात्समवसेयम् ॥६॥

એ શ્લોકોનો ભાવ ઉપર પ્રમાણે જ છે

बाहल्यतश्च पूर्ववदङ्गुलाऽसंख्येयभागप्रमाणैव। द्वितीयसमये एवंभूतां सूची कृत्वा तृतीयसमये तत्र पनकत्वेन समुत्पद्यते। पनकजीवस्योत्पत्तिसमयादारभ्य तृतीय-समये शरीरमानं यावद् भवति तावत्परिमितं क्षेत्रं जघन्यमवधिज्ञानस्य भवती'–ति वृद्धा। उक्तञ्च—

योजनसहस्रमानो, मत्स्यो मृत्वा स्वकायदेशे यः।
उत्पद्यते हि सूक्ष्म, पनकत्वेनेह स ग्राह्यः॥ १॥

को संक्षिप्त कर के उसे अंगुल के असंख्यातवे भागप्रमाण बना लेता है। आयाम की अपेक्षा अपने आत्मा के प्रदेशों के विष्कम्भ प्रमाण, तथा विष्कंभ की अपेक्षा अंगुल के असंख्यातवे भाग प्रमाण यह सूची होती है। तथा बाहल्य की अपेक्षा पहिले की तरह यह सूची अंगुल के अस-ख्यातवे भाग प्रमाण ही रहती है। इस प्रकार द्वितीय समयमें ऐसी सूची कर के वह जीव तृतीय समयमें पनकरूप पर्याय से उत्पन्न होता है। इस पनक जीव का उत्पत्ति के समय से लेकर तृतीय समयमें शरीर का प्रमाण जितना होता है उतना ही क्षेत्र जघन्यरूप से अवधि ज्ञान का होता। ऐसा वृद्धसम्प्रदाय कहते है। कहा भी है—

"योजनसहस्रमानो, मत्स्यो मृत्वा स्वकायदेशे यः।
उत्पद्यते हि सूक्ष्म., पनकत्वेनेह स ग्राह्यः॥ १॥

ત્યાંમાં તે જીવ પોતાના આત્માના વિષ્કંભને ટુંકાવીને તેને અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ બનાવી લે છે આયામની અપેક્ષાએ પોતાના આત્માના પ્રદેશોનું વિષ્કંભ પ્રમાણ, તથા વિષ્કંભની અપેક્ષાએ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ આ સૂચી થાય છે તથા બહુતાની અપેક્ષાએ પહેલાની જેમ આ સૂચી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણજ રહે છે આ રીતે બીજા સમયે એવી સૂચી કરીને તે જીવ ત્રીજા સમયમાં પનકરૂપ પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે આ પનક જીવના ઉત્પત્તિના સમયથી લઈને તૃતીય સમયમાં શરીરનું પ્રમાણ જેટલું હોય છે એટલું જ ક્ષેત્ર જઘન્યરૂપથી અવધિજ્ઞાનનું હોય છે એવું વૃદ્ધલોકો કહે છે કહ્યું પણ છે—

योजनसहस्रमानो, मत्स्यो मृत्वा स्वकायदेशे यः।
उत्पद्यते हि सूक्ष्मः, पनकत्वेनेह स ग्राह्यः॥१॥

स पनकजीव उत्पत्तिकालादारभ्य प्रथमे द्वितीये च समयेऽतिसूक्ष्मो भवति, चतुर्थादिषु समयेषु चातिस्थूलो भवति, तृतीयसमय एव जघन्यावधिक्षेत्रयोग्याव-गाहनावान् भवत्यतस्त्रिसमयाहारकत्व कल्प्यते ।३।

अविग्रहगत्या स्वशरीरैकदेश एव समुत्पन्नत्वेन स पनकजीव' सूक्ष्मो भवत्यतः सूक्ष्मग्रहणम् । अन्यथा-यदि स्वशरीराद्दूरे गत्वाऽन्यत्र पनकत्वेन समुत्पद्येत, विग्रह-गत्या च गच्छेत् तदा जीवप्रदेशा विस्तरत्वं प्राप्नुयुरित्यवगाहना स्थूलतरा स्यात्।४।

पनक जीव उत्पत्तिसमय से लेकर प्रथम और द्वितीय समयमें अतिसूक्ष्म रहता है, चतुर्थ आदि समयोंमें अतिस्थूल हो जाता है, इसलिये इन समयोंकी उस की अवगाहना ग्रहण न कर के जो तृतीय समय की अवगाहना ग्रहण की गई है उसका कारण केवल यही है कि यह इस तृतीय समयमें ही जघन्य अवधिज्ञान के क्षेत्रयोग्य अवगाहना वाला होता है । इसलिये " उत्पत्ति के समय से लेकर तृतीय समयमे वर्तमान " ऐसा कहा है ।३।

अविग्रहगति से अपने शरीर के एकदेशमें ही उत्पन्न होने के कारण वह पनक जीव सूक्ष्म होता है। इस बात को बतलाने के लिये ही सूक्ष्मपद रखा गया है। यदि वह अपने शरीर से किसी और दूसरी जगह दूर जाकर पनक की पर्याय से उत्पन्न होता और विग्रहगति से जाता तो जीवके प्रदेश अवश्य विस्तार को प्राप्त करते, इस तरह उसकी अवगाहना स्थूलतर हो जाती ।४।

---

(૩) પનક જીવ ઉત્પત્તિસમયથી લઈને પહેલા અને બીજા સમયમાં અતિસૂક્ષ્મ રહે છે ચતુર્થ આદિ સમયમાં અતિસ્થૂળ થઈ જાય છે તેથી તે સમયોની તેની અવગાહના ગ્રહણ ન કરીને જે ત્રીજા સમયની અવગાહના ગ્રહણ કરેલ છે તેનું કારણ ફક્ત એટલું જ છે કે તે આ તૃતીય સમયમા જ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રને યોગ્ય અવગાહનાવાળો થાય છે તેથી "ઉત્પત્તિના સમયથી શરૂ કરીને તૃતીય સમયમાં વર્તમાન" એવું કહેલ છે

(૪) અવિગ્રહગતિથી પોતાનાં શરીરના એક દેશમા જ ઉત્પન્ન થવાને કારણે તે પનક જીવ સૂક્ષ્મ હોય છે આ વાતને બતાવવા માટે જ સૂક્ષ્મ પદ રાખવામાં આવેલ છે જો તે પોતાના શરીરથી કોઈ બીજી જ જગ્યાએ દૂર જઈને પનકની પર્યાયથી ઉત્પન્ન થતો અને વિગ્રહ ગતિથી જતો તો જીવના પ્રદેશ જરૂર વિસ્તારને પામત, આ રીતે તેની અવગાહના સ્થૂળતર થઈ જાત

ननु किमिति महान् मत्स्यः कल्प्यते ? (१), किं वा तृतीयसमये मत्स्यजीजीवस्य स्वदेहदेशे समुत्पत्तिः स्वीक्रियते ? (२), अपि च त्रिसमयाहारकत्वं वा तस्य केन कारणेन कल्प्यते ? (३), किं वा सूक्ष्मो गृह्यते ? (४) किं वा पनक इत्युच्यते ? (५), किं वा जघन्यावगाहना गृह्यते ? (६) इति षट् प्रश्नाः । अत्रोच्यते—

योजनसहस्रप्रमाण एव हि महामत्स्यजीवस्त्रिभिः समयैरात्मप्रदेशान् संक्षिपन् प्रयत्नविशेषतः सूक्ष्मावगाहनावान् भवति नान्यः, इति महामत्स्यग्रहणम् ।१।

स च महामत्स्यजीवः प्रथमसमये प्रतरं करोति, द्वितीयसमये सूचीं करोति, तृतीयसमये पनकमेव प्राप्नोति, अतस्तृतीयसमये समुत्पत्तिः स्वीक्रियते ।२।

शंका—इतने लंबे चौड़े मत्स्य की कल्पना क्यों करते हैं ? १, क्यों उसकी अपने देह प्रदेशमें ही तृतीय समयमें उत्पत्ति मानते हैं ? २ क्यों उसको उत्पत्तिसमय से लेकर तृतीय समयमें वर्तमान कहते हैं ? ३, क्यों उसको सूक्ष्मरूप से ग्रहण करते हैं ? ४, क्यों उसको 'पनक' इस संज्ञा से संबोधित करते हैं ? ५, और क्यों यहां उसकी जघन्य अवगाहना लेते हैं ? ६ । इस प्रकार यहां ये छह प्रश्न हैं । इनका उत्तर इस प्रकार है—

एक हजार योजन की अवगाहना वाला महामत्स्य ही तीन समयों में आत्मप्रदेशों को संकुचित करता हुआ प्रयत्नविशेष से सूक्ष्म अवगाहना वाला होता है, अन्यजीव नहीं, इसलिये उसी का ग्रहण किया है ।१।

यह महामत्स्य प्रथम समयमें प्रतर करता है। द्वितीय समयमें सूची करता है । तृतीय समयमें पनक की पर्याय से उत्पन्न होता है। इस लिये तृतीय समयमें ही पनकरूप पर्याय की उत्पत्ति मानी गई है ।२।

શંકા—(૧) આટલા લાંબા-પહોળા મત્સ્યની કલ્પના શા માટે કરો છો ? (૨) શા માટે તેની પોતાના દેહ પ્રદેશમાં જ ત્રીજા સમયમાં ઉત્પત્તિ માનો છો ? (૩) શા માટે તેને ઉત્પત્તિ સમયથી લઈને તૃતીય સમયમા વર્તમાન કહો છો ? (૪) શા માટે તેને સૂક્ષ્મરૂપે ગ્રહણ કરો છો ? (૫) શા માટે તેને 'પનક' આ સંજ્ઞાથી સંબોધિત કરો છો ? (૬) અને શા માટે તેની જઘન્ય અવગાહના લો છો ? આ પ્રમાણે અહીં એ છ પ્રશ્નો છે તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે—

(૧) એક હજાર યોજનની અવગાહનાવાળો મહામત્સ્ય જ ત્રણ સમયોમાં આત્મપ્રદેશોને સંકુચિત કરતો પ્રયત્નવિશેષથી સૂક્ષ્મ અવગાહનાવાળો થાય છે, બીજા જીવ નહીં તેથી જ તેને ગ્રહણ કરેલ છે

(૨) આ મહા મત્સ્ય પ્રથમ સમયમાં 'પ્રતર' કરે છે બીજા સમયમાં સૂચી કરે છે ત્રીજા સમયમાં પનકની પર્યાયથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તૃતીય સમયમાં જ પનકરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિ માનેલી છે

मयाहारकः सूक्ष्मः पनकजीवो जघन्यावगाहनावान् भवति, अतस्तच्छरीरप्रमाण जघन्यमवधिक्षेत्र-मिति वदन्ति।

तदयुक्तम्—त्रिसमयाहारकत्व हि पनकजीवविशेषणतया प्रोक्त मत्स्यभवस्यायाममतर-संहरणसमयद्वय च पनकभवसम्बन्धि न समवतीति त्रिसमयाहारकस्वरूप विशेषण पनकजीवस्य नोपपद्यते ॥

अत्रेदं बोध्यम्—एतावत्प्रमाणस्य जघन्यक्षेत्रस्य तैजसप्रायोग्यवर्गणापान्तरालवर्ति द्रव्य भाषाप्रायोग्यवर्गणापान्तरालवर्ति च द्रव्यमालम्ब्यावधिः प्रवर्तते। तदपि चालम्ब्यमानं द्रव्य द्विविधम्-गुरुलघु, अगुरुलघु च। तत्र तैजसप्रत्यासन्न गुरुलघु,

---

सूक्ष्म पनक जीव जघन्य अवगाहना वाला होता है। इस तरह उस के शरीर का जो प्रमाण होता है तत्प्रमाण जघन्यक्षेत्र अवधिज्ञान का बतलाया गया है।

ऐसा कहना उनका ठीक नहीं है कारण कि "त्रिसमयाहारकत्व" यह विशेषण पनक जीव का ही कहा है। इसलिये प्रथम समयमें मत्स्यभव के शरीर के आयाम के संहरण तथा द्वितीय समयमें प्रतर के संहरण करनेमें जो दो समय लगते हैं वे पनकभवसंबंधी नहीं हैं, अतः त्रिसमयाहारकत्वरूप विशेषण पनक जीव का नहीं बनता है।

यहाँ यह समझना चाहिये-पूर्वोक्तप्रमाणपरिमित जघन्य क्षेत्र के तैजसप्रायोग्यवर्गणा के मध्यवर्ती द्रव्य का और भाषाप्रायोग्यवर्गणाके मध्यवर्त्ती द्रव्य का अवलम्बन कर के अवधिज्ञान प्रवृत्त होता है। वह अवलम्ब्यमान द्रव्य गुरुलघु और अगुरुलघु के भेद से दो प्रकार का है। उनमें तैजसप्रत्यासन्न द्रव्य गुरुलघु है और भाषाप्रत्यासन्न द्रव्य अगुरु

સૂક્ષ્મ પનક જીવ જઘન્ય અવગાહનાવાળો હોય છે આ રીતે તેના શરીરનુ જે પ્રમાણ હોય છે તે પ્રમાણ જ જઘન્યક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનુ બતાવ્યુ છે

તેમનુ એવુ કથન બરાબર નથી કારણ કે "त्रिसमयाहारकत्व" આ વિશેષણ પનક જીવનુ જ કહેલ છે, તેથી પ્રથમ સમયમા મત્સ્યભવના શરીરના આયામનુ સહરણ, તથા બીજા સમયમા પ્રતરનુ સહરણ કરવામા જે બે સમય લાગે છે તે પનકભવસબધી નથી તેથી त्रिसमयाहारकत्व રૂપ વિશેષણ પનક જીવનુ બનતુ નથી

અહીં એમ સમજવુ જોઈએ-પૂર્વોક્તપ્રમાણપરિમિત જઘન્ય ક્ષેત્રના તૈજસપ્રાયોગ્યવર્ગણાના મધ્યવર્તી દ્રવ્યનુ, અને ભાષાપ્રાયોગ્યવર્ગણાના મધ્યવર્તી દ્રવ્યનુ અવલબન કરીને અવધિજ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે તે અવલબ્યમાન દ્રવ્ય ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુના ભેદથી બે પ્રકારનુ છે તેઓમા તૈજસપ્રત્યાસન્ન દ્રવ્ય

पनकजीव एव पृथिव्याद्यन्यजीवापेक्षया सूक्ष्मः सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतमश्च भवतीत्यत्र पनकग्रहणम् ।५।

पनकजीव एव च सर्वजघन्यदेहो भवतीति जघन्यावगाहनाग्रहणम् ।६।

केचित्तु—'त्रिसमयाहारकस्य' इति–आयामसंहरणप्रतरकरणरूपः प्रथमः समयः १, प्रतरसंहरणसूचीकरणरूपो द्वितीयः समयः २, तृतीयस्तु सूचीसंहारेण पनकत्वेनोत्पत्तिसमयः ३, ततश्च त्रय समया यस्यासौ त्रिसमयः, विग्रहगत्यभावादाहारकश्च एतेषु त्रिष्वपि समयेष्वाहारकस्तस्मादुत्पत्तिसमय एव त्रिस

इस पनक संज्ञा से संबोधन करने का प्रयोजन यह है कि अन्य पृथिवी आदि जीवों की अपेक्षा पनक जीव ही सूक्ष्म, सूक्ष्मतर और सूक्ष्मतम होता है।५।

इसकी जघन्य अवगाहना का ग्रहण इसलिये किया गया है कि पनक जीव ही सर्व जीवों की अपेक्षा जघन्य शरीर वाला होता है।६।

कोई २ आचार्य ऐसा कहते हैं कि पनक जीव की पर्यायमें उत्पन्न होने वाला वह महामत्स्य का जीव प्रथम समयमें अपने शरीर के आयाम का संहरण करता है और यह आयाम का संहरण ही प्रतर का करना है। द्वितीय समयमें प्रतर का संहरण और सूची का करना होता है। तृतीय समयमें सूची के संहार से और पनकरूप पर्याय से उत्पन्न होता है। इस तरह तीन समय लगते हैं। तथा विग्रहगति के अभाव से यह आहारक हो जाता है। इस प्रकार तीनों समयोंमें यह आहारक होता है। इसलिये उत्पत्तिसमयमें ही तीन समय वाला वह आहारक

(५) આ પનકસંજ્ઞાથી સંબોધન કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે બીજા પૃથિવી આદિ જીવોની અપેક્ષાએ પનક જીવજ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ હોય છે

(૬) તેની જઘન્ય અવગાહના એ માટે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે કે પનક જીવ જ સર્વજીવોની અપેક્ષાએ જઘન્ય શરીરવાળો હોય છે

કોઈ કોઈ આચાર્ય એવું કહે છે કે પનક જીવની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થનારા તે મહામત્સ્યનો જીવ પ્રથમ સમયમાં પોતાના શરીરના આયામનું સંહરણ કરે છે અને આ આયામનું સંહરણ જ પ્રતરનું કરવું છે બીજા સમયમાં પ્રતરનું સંહરણ અને સૂચીનું કરવું થાય છે ત્રીજા સમયમાં સૂચીનું સંહારણ કરીને પનકરૂપ પર્યાયથી ઉત્પન્ન થાય છે આ રીતે ત્રણ સમય લાગે છે તથા વિગ્રહગતિના અભાવથી તે આહારક થઈ જાય છે આ રીતે ત્રણે સમયોમાં તે આહારક હોય છે તેથી ઉત્પત્તિ સમયે જ ત્રણ સમયવાળો તે

मयाहारक॰ सूक्ष्मः पनकजीवो जघन्यावगाहनावान् भवति, अतस्तच्छरीरप्रमाण जघन्यमवधिक्षेत्र-मिति वदन्ति।

तदयुक्तम्—त्रिसमयाहारकत्व हि पनकजीवविशेषणतया प्रोक्त मत्स्यभवस्यायामप्रतर-संहरणसमयद्वय च पनकभवसम्बन्धि न समवतीति त्रिसमयाहारकत्वरूप विशेषण पनकजीवस्य नोपपद्यते ॥

अत्रेद बोध्यम्—एतावत्प्रमाणस्य जघन्यक्षेत्रस्य तैजसप्रायोग्यवर्गणापान्तरालवर्ति द्रव्य भाषाप्रायोग्यवर्गणापान्तरालवर्ति च द्रव्यमालम्ब्यावधि' प्रवर्तते। तदपि चालम्ब्यमान द्रव्यं द्विविधम्—गुरुलघु, अगुरुलघु च। तत्र तैजसप्रत्यासन्न गुरुलघु,

---

सूक्ष्म पनक जीव जघन्य अवगाहना वाला होता है। इस तरह उस के शरीर का जो प्रमाण होता है तत्प्रमाण जघन्यक्षेत्र अवधिज्ञान का बतलाया गया है।

ऐसा कहना उनका ठीक नहीं है कारण कि "त्रिसमयाहारकत्व" यह विशेषण पनक जीव का ही कहा है। इसलिये प्रथम समयमें मत्स्यभव के शरीर के आयाम के संहरण तथा द्वितीय समयमें प्रतर के संहरण करनेमें जो दो समय लगते हैं वे पनकभवसंबंधी नहीं हैं, अतः त्रिसमयाहारकत्वरूप विशेषण पनक जीव का नहीं बनता है।

यहाँ यह समझना चाहिये—पूर्वोक्तप्रमाणपरिमित जघन्य क्षेत्र के तैजसप्रायोग्यवर्गणा के मध्यवर्ती द्रव्य का और भाषाप्रायोग्यवर्गणाके मध्यवर्ती द्रव्य का अवलम्बन कर के अवधिज्ञान प्रवृत्त होता है। वह अवलम्ब्यमान द्रव्य गुरुलघु और अगुरुलघु के भेद से दो प्रकार का है। उनमें तैजसप्रत्यासन्न द्रव्य गुरुलघु है और भाषाप्रत्यासन्न द्रव्य अगुरु

સૂક્ષ્મ પનક જીવ જઘન્ય અવગાહનાવાળો હોય છે આ રીતે તેના શરીરનુ જે પ્રમાણ હોય છે તે પ્રમાણ જ જઘન્યક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનુ બતાવ્યું છે

તેમનુ એવુ કથન બરાબર નથી કારણ કે "त्रिसमयाहारकत्व" આ વિશેષણ પનક જીવનુ જ કહેલ છે, તેથી પ્રથમ સમયમા મત્સ્યભવના શરીરના આયામનુ સહરણ, તથા બીજા સમયમા પ્રતરનુ સહરણ કરવામાં જે બે સમય લાગે છે તે પનકભવસબધી નથી તેથી त्रिसमयाहारकत्व રૂપ વિશેષણ પનક જીવનુ બનતુ નથી

અહી એમ સમજવુ જોઈએ—પૂર્વોક્તપ્રમાણપરિમિત જઘન્ય ક્ષેત્રના તૈજસપ્રાયોગ્યવર્ગણાના મધ્યવર્તી દ્રવ્યનુ, અને ભાષાપ્રાયોગ્યવર્ગણાના મધ્યવર્તી દ્રવ્યનુ અવલબન કરીને અવધિજ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે તે અવલબ્યમાન દ્રવ્ય ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુના ભેદથી બે પ્રકારનુ છે તેઓમા તૈજસપ્રત્યાસન્ન દ્રવ્ય

भाषाप्रत्यासन्नं चागुरुलघु। तद्गतांश्च पर्यायान् चतुःसंख्यानेव वर्णगन्धरसस्पर्शलक्षणान् जघन्यावधिज्ञानी पश्यति, न शेषानिति।

अयमत्र सारांशः—अंगुलासंख्येयभागप्रमाणं जघन्यं क्षेत्रमवधिज्ञानस्य भवति। अर्थात्-अंगुलप्रमाणस्य क्षेत्रस्य असंख्येयानि खण्डानि कृतस्य एकस्मिन् असंख्येयभागे यावन्ति द्रव्याणि समवस्थितानि तानि जघन्यावधिज्ञानी पश्यति ॥ गा०१ ॥

एवं जघन्यमवधिक्षेत्रमुक्त्वा, उत्कृष्टमवधिक्षेत्रमाह—

मूलम्—सव्व–बहु–अगणिजीवा, निरंतरं जत्तियं भरिज्जसु ।
खित्तं सव्वदिसागं, परमोही खित्तनिद्दिट्ठो ॥ २ ॥

छाया—सर्वबह्वग्निजीवा,–निरन्तरं यावद् भृतवन्तः ।
क्षेत्रं सर्वदिक्कं, परमावधिः क्षेत्रनिर्दिष्टः ॥ २ ॥

टीका—'सव्वबहुअगणिजीवा' इत्यादि । सर्वबह्वग्निजीवाः—इह सर्व-

लघु है। इनमें रहे हुए वर्ण रस गंध स्पर्शरूप चार पर्यायों को ही जघन्य अवधिज्ञानी देखता है, शेष को नहीं। इसका सारांश यह है—

अंगुलका असंख्यातवां भाग क्षेत्र अवधिज्ञान का जघन्य विषय है, इस का तात्पर्य यह है कि अंगुलप्रमाण क्षेत्र के असंख्यात टुकडे करो, अंत का जो असंख्यातवां टुकड़ा बचे उसमें जितने रूपी द्रव्य अवस्थित हों उन्हे जघन्य अवधिज्ञानी जानता और देखता है।

इस प्रकार अवधिज्ञान का जघन्य क्षेत्र कह कर अब उत्कृष्ट क्षेत्र कहते हैं—'सव्व–बहु–अगणि जीवा' इत्यादि।

ગુરુલઘુ છે અને ભાષાપ્રત્યાસન્ન દ્રવ્ય અગુરુલઘુ છે તેમનામાં રહેલ વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શરૂપ ચાર પર્યાયોને જ જઘન્યઅવધિજ્ઞાની જુએ છે, બીજાને કોઈ નહીં. તેનો સારાંશ આ છે—

અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો જઘન્ય વિષય છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે અંગુલના માપના ક્ષેત્રના અસંખ્ય ટુકડા કરો. છેવટનો જે અસંખ્યાતમો ટુકડો બચે તેમાં જેટલાં રૂપી દ્રવ્યો રહેલ હોય તેમને જઘન્ય અવધિજ્ઞાની જાણે અને દેખે છે

આ રીતે અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય ક્ષેત્ર કહીને હવે ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહે છે—"સવ્વબહુઅગણિજીવા" ઇત્યાદિ.

शब्देन विवक्षितकालवर्तिनो वह्निजीवा यावन्तः सन्ति, त एव सर्वे गृह्यन्ते। ततश्च ये भूत-भविष्यत्कालावस्थायि वह्निजीवाः, ये च शेषजीवास्तेषां ग्रहणं नास्ति, असम्भवात्। सर्वेभ्यः=विवक्षितकालवर्तिभ्योऽग्निजीवेभ्य एव ये बहवस्ते सर्वबहवः, अग्नयश्च ते जीवा, अग्निजीवाः, सर्वबहवश्च तेऽग्निजीवा सर्वबह्वग्निजीवाः, सर्वदिक्कं=सर्वदिग्भागावस्थितं क्षेत्रम्-आकाशं, निरन्तरं-अन्तररहितं, क्रियाविशेषणमेतत्, विशिष्टसूचीरचनया रचिताः सन्तः, यावत्=यत्परिमाणं भृतवन्तः= व्याप्तवन्तः, परमावधिः-परमश्चासाववधिः स तथा, क्षेत्रनिर्दिष्टः-क्षेत्रम्=अनन्तरोक्तमभूताग्निजीवप्रमितमङ्गीकृत्य निर्दिष्टः=प्रतिपादितो गणधरादिभिरिति। ततश्चावधेः पर्यायेण एतावत् क्षेत्रमुत्कृष्टतो विषय इति भावः।

'भृतवन्त' इति भूतकालनिर्देशश्च 'अजितस्वामिकाल एव प्रायः सर्वबह्वोऽग्निजीवा भवन्ति स्म' इति सूचयितुम्-'सर्वबहु' इति विशेषणम्। 'अस्यामवसर्पिण्या' मित्य-

इस गाथामें सर्वशब्द से विवक्षित कालवर्ती अग्निजीव जितने हैं वे ही सब ग्रहण किये गये हैं। भूत-भविष्यत-कालवर्ती अग्निजीव तथा और जो शेष जीव हैं वे ग्रहण नहीं किये गये हैं। इस तरह विवक्षितकालवर्ती अग्निजीवों से और भी जो अग्निजीव हैं वे सर्वबहु अग्नि जीव समस्त दिगवस्थित जितने आकाशरूपी क्षेत्र को निरन्तर रूपमें-अन्तर न रहे इस रूपमें-भरते हैं-उसे व्याप्त करते हैं उतना क्षेत्र उत्कृष्ट अवधिज्ञान का विषय है। ऐसा गणधरादिकों ने कहा है।

इस गाथामें "भृतवन्त" ऐसा जो भूतकालिक निर्देश किया है वह इस बात की सूचना के लिए है कि अजित स्वामी के समयमें ही प्रायः सर्वबहुअग्निजीव थे। "सर्व बहु" यह विशेषण इस अवस-

આ ગાથામા 'સર્વ' શબ્દથી વિવક્ષિતકાળવર્તી અગ્નિજીવ જેટલા છે તે બધાં ગ્રહણ કરેલ છે ભૂત-ભવિષ્યકાળવર્તી અગ્નિજીવ તથા બીજા જે બાકીના જીવો છે તે ગ્રહણ કરેલ નથી. આ રીતે વિવક્ષિતકાળવર્તી અગ્નિજીવો સિવાયના બીજા પણ જે અગ્નિજીવો છે તે બધા-બહુઅગ્નિજીવ સમસ્ત દિગવસ્થિત જેટલા આકાશરૂપ ક્ષેત્રને નિરતર રૂપમા (અતર ન રહે તે રૂપમા) ભરે છે, તેને વ્યાપ્ત કરે છે, એટલુ ક્ષેત્ર ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે એવુ ગણધરાદિકોએ કહ્યુ છે

આ ગાથામા 'भृतवन्त' એવો જે ભૂતકાળનો નિર્દેશ કરેલ છે તે આ વાતની સૂચનાને માટે છે કે અજિતસ્વામીના સમયમાં જ પ્રાય. સર્વબહુઅગ્નિજીવ હતા. 'सर्वबहु' આ વિશેષણ આ અવસર્પિણી કાળનુ સૂચક છે તથા

र्थस्य ख्यापनार्थम्। 'सर्वदिक्कम्' इत्यनेन सर्वत सूचीपरिभ्रमण प्रमितमेव सूचितम्।

अथवा—सर्वबह्वग्निजीवा निरन्तर यावत् सर्वदिक्क क्षेत्र भृतयन्त', एतावति क्षेत्रे यान्यवस्थितानि द्रव्याणि, तत्परिच्छेदसामर्थ्ययुक्त. परमावधि', क्षेत्रमङ्गीकृत्य निर्दिष्ट', इति। अथ साम्प्रदायिकोऽर्थ उच्यते—

अग्निजीवोत्पत्तेर्महावृष्ट्यादिना व्याघाताभावे समस्तभरतैरवतविदेहलक्षणासु पञ्चदशसु कर्मभूमिषु सर्वबह्वो बादराग्निजीवा भवन्ति। अवसर्पिण्या द्वितीय-तीर्थंकरकाले ये भवन्ति स्म, त एव गृह्यन्ते। तत्र हि बादराग्निजीवाना सधुक्षण

पिंणी काल का सूचक है। तथा-"सर्वदिक्कम्" यह विशेषण सूचिपरि-भ्रमणपरिमित क्षेत्र का ही सूचक है।

अथवा—सर्वबहुअग्निजीव निरन्तर सब दिशाओंमें रहे हुए जितने क्षेत्र को व्याप्त करते हैं इतने क्षेत्रमें जितने द्रव्य अवस्थित होते उतने द्रव्यों को जानने की शक्ति वाला यह परमावधिज्ञान, क्षेत्रकी अपेक्षा से कहा गया है।

अथ साम्प्रदायिक अर्थ क्या है सो बतलाया जाता है—

अग्नि जीवों की उत्पत्ति का महावृष्टि आदि के द्वारा भी व्याघात नहीं होता है इसलिये पाच भरत, पांच ऐरवत, एव पाच महाविदेह, ये जो पन्द्रह कर्मभूमिया है इनमें सर्वबहुबादरअग्निजीव होते है। अवसर्पिणी कालमें द्वितीय तीर्थंकर के समयमें जो अग्नि जीव होते है वे ही यहां ग्रहण किये गये है, कारण कि उस समय बादर अग्नि

'सर्वदिक्कम्' આ વિશેષણ સૂચીપરિભ્રમણપરિમિત ક્ષેત્રનું જ સૂચક છે

અથવા—સર્વબહુઅગ્નિજીવ નિરતર બધી દિશાઓમાં રહેલ જેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે એટલા ક્ષેત્રમાં જેટલા દ્રવ્ય રહેલાં હોય છે એટલા દ્રવ્યોને જાણવાની શક્તિવાળુ આ પરમાવધિજ્ઞાન ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ કહેલ છે

હવે સાપ્રદાયિક અર્થ શો છે તે બતાવે છે—

અગ્નિજીવોની ઉત્પત્તિનો મહાવૃષ્ટિ આદિ વડે પણ વ્યાઘાત થતો નથી. તેથી પાંચ ભરત, પાચ એરવત, અને પાચ મહાવિદેહ, તે પદર જે કર્મભૂમિઓ છે તેઓમાં સર્વબહુબાદરઅગ્નિજીવ હોય છે અવસર્પિણી કાળમા બીજા તીર્થંકરના સમયમા જે અગ્નિજીવ હોય છે તેમને જ અહી ગ્રહણ કરેલ છે, કારણ કે તે સમયે બાદર અગ્નિજીવોની સધુક્ષણ અને જ્વાલન આદિ

ज्वालनाद्यारम्भपरा सर्वेभ्योऽप्यतीताऽनागतेभ्य प्रचुरा गर्भजमनुष्याः स्वभावादेव भवन्ति स्म ।

यदोत्कृष्टाश्च सूक्ष्माग्नि जीवा स्वभावत एव कथमपि संभवन्ति, तदैव एतैर्बादराग्निजीवैः सह सर्वबह्वग्निजीवाना परिमाण भवति। इदमत्र हृदयम्—अनन्तानन्तास्ववसर्पिणीषु मध्ये स एव कश्चित तीर्थंकरकालो गृह्यते, यत्र सूक्ष्माग्नि जीवा उत्कृष्टपदिन प्राप्यन्ते । ततश्च तैर्बादरैः सूक्ष्मैश्चाग्निजीवैरुत्कृष्टपदिभिर्मिलितै सर्वबह्वग्निजीवाना परिमाण भवति ।

तच्च समवमात्रमाश्रित्य बुद्ध्या षड्विधरचनयाऽग्निजीवान् व्यवस्थापयितु रचनाया षड् भेदाः घनद्वय–प्रतरद्वय–श्रेणिद्वय–रूपाः कल्प्यन्ते। तत्र षष्ठो भेदो

जीवों की सधुक्षण एवं ज्वालन आदि आरभक्रियाद्वारा उत्पत्ति करनेमें तत्पर गर्भज मनुष्य अतीतअनागतकालोद्भूत गर्भज मनुष्यों की अपेक्षा प्रचुर मात्रामें स्वभाव से ही थे ।

जब उत्कृष्ट सूक्ष्मअग्निजीव स्वभावत किसी निमित्तद्वारा उत्पन्न होते है तब ही इन बादराग्नि जीवों के साथ सर्वबहुअग्निजीवों का परिमाण आता है। तात्पर्य यह है कि अनतानत अवसर्पिणियों के बीच वही कोई एक तीर्थंकरकाल ग्रहण किया जाता है कि जिसमें सूक्ष्मग्निजीव उत्कृष्ट पद को प्राप्त होते है। इस तरह उत्कृष्टपदप्राप्त ये बादर और सूक्ष्मअग्नि जीवों को मिलाने पर सर्वबहुअग्निजीवों का परिमाण होता है।

सर्वबहुअग्निजीवों का परिमाण निकालने के लिये अपनी बुद्धि से छह प्रकार की रचना की कल्पना करो, वे छह प्रकार ये हैं–(१) दो

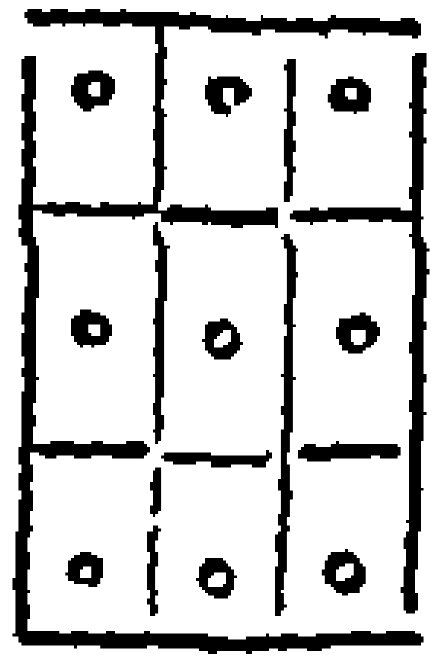
આરભક્રિયાવડે ઉત્પત્તિ કરવામાં તત્પર ગર્ભજ મનુષ્ય અતીત અનાગત કાળના જન્મેલા ગર્ભજ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ મોટી માત્રામાં સ્વભાવથી જ હતા.

જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ અગ્નિજીવ સ્વભાવતઃ કોઈ નિમિત્ત વડે પેદા થાય છે ત્યારે જ એ બાદરાગ્નિજીવોની સાથે સર્વબહુ અગ્નિજીવોનું પરિમાણ આવે છે ભાવાર્થ એ કે અનતાનત અવસર્પિણીઓની વચ્ચે કોઈ એક તીર્થંકરનો સમય ગ્રહણ કરાય છે કે જેમાં સૂક્ષ્માગ્નિજીવ ઉત્કૃષ્ટ પદને મેળવે છે આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ પદ પ્રાપ્ત કરનારા તે બાદર અને સૂક્ષ્મ અગ્નિજીવોને મેળવતા સર્વબહુ અગ્નિજીવોનુ પરિમાણ થાય છે

સર્વબહુ અગ્નિજીવોનુ પરિમાણ કાઢવાને માટે પોતાની બુદ્ધિથી છ પ્રકારની રચનાની કલ્પના કરો. તે છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે–(૧) બે ઘન (૨) બે પ્રતર

बहुतरक्षेत्रपूरणं करोति। अन्ये पञ्च अनादेशाः, षष्ठस्तु श्रुतादेश इति। तथाहि-सर्वेऽप्यग्निजीवैः समचतुरस्रो घनो द्विप्रकारकः स्थाप्यते। तत्र एकैकाकाशप्रदेशे एकैकाग्निजीव स्थापनया प्रथमो घनः। स्वावगाहे च देहासङ्ख्येयाकाशप्रदेश लक्षणे एकैकाग्निजीवस्थापनया द्वितीयो घनः। घनरचनायां नवाग्नि जीवाः असत्कल्पनया स्थाप्यन्ते।

अत्र स्थापना—

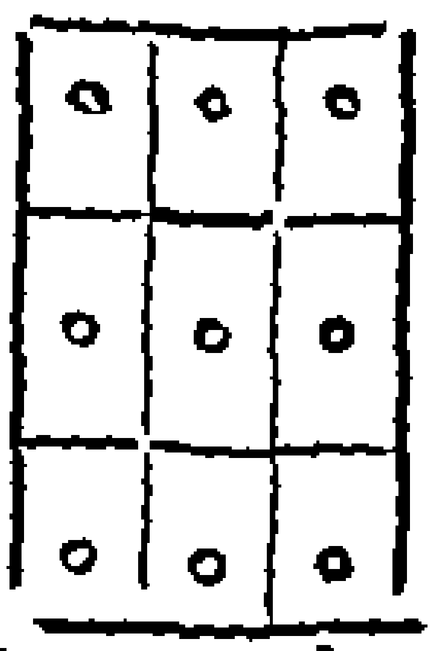
एतेषां नवानामग्निजीवानां प्रत्येकमेकैकाकाशप्रदेशे ध्यवस्थापितानां-

---

घन, (२) दो प्रतर (वर्ग), (३) दो श्रेणि है। इनमें छठवा श्रेणीरूप भेद ही बहुतर क्षेत्र को पूरण करता है। अन्य पाच भेद अनादेशशास्त्रसमत नहीं है। छठवां ही श्रुतादेश-शास्त्रसंमत है।

इस का खुलाशा इस प्रकार से है-समस्त अग्निजीवों का जो घन बनाया गया है वह समचतुरस्र-समचतुष्कोण है, और उस की दो प्रकार से स्थापना की गई है-प्रथम प्रकारमें एक एक आकाश के प्रदेशमें एक एक अग्निजीव स्थापित किया गया है। द्वितीय प्रकारमें जितने असख्यातप्रदेशरूप आकाशक्षेत्र को एक अग्निजीवके शरीर ने रोक रखा है उस स्वावगाहित देहरूप आकाश के असंख्यात प्रदेशमें एक एक अग्निजीव की स्थापना की गई है। इस तरह इस घनरचनामें असत्कल्पना द्वारा नौ अग्निजीव स्थापित किये जाते हैं।

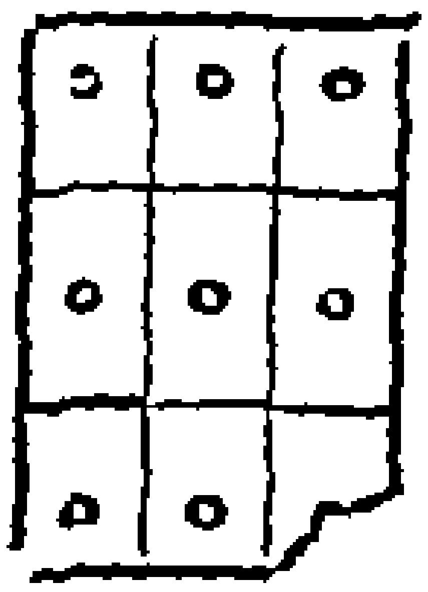
स्थापना यत्र—

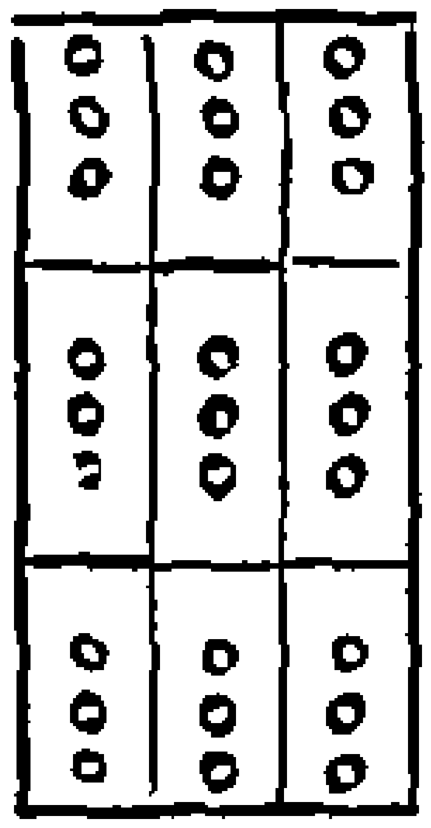
(વર્ગ) (૩) બે શ્રેણિ. તેઓમા છઠ્ઠી શ્રેણીરૂપ ભેદ જ બહુતર ક્ષેત્રને પૂર્ણ કરે છે અન્ય પાચ ભેદ અનાદેશ-શાસ્ત્રસંમત નથી. છઠ્ઠો શ્રુતાદેશ જ શાસ્ત્રસમત છે

તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે—સમસ્ત અગ્નિજીવોનો જે ઘન બનાવવામા આવેલ છે તે સમચતુરસ્ર-સમચોરસ છે, અને તેની બે રીતે સ્થાપના કરેલ છે (૧) પહેલા પ્રકારમાં એક એક આકાશના પ્રદેશમાં એક એક અગ્નિજીવ સ્થાપિત કરેલ છે (૨) બીજા પ્રકારમાં જેટલા અસખ્યાતપ્રદેશરૂપ આકાશ ક્ષેત્રને એક અગ્નિજીવશરીરે રોકી રાખેલ છે તે સ્વાવગાહિત દેહરૂપ આકાશના અસખ્યાત પ્રદેશમાં એક એક અગ્નિજીવની સ્થાપના કરેલ છે આ રીતે આ ઘનરચનામાં અસત્કલ્પના વડે નવ અગ્નિજીવ સ્થાપિત કરાય છે

સ્થાપનામત્ર—

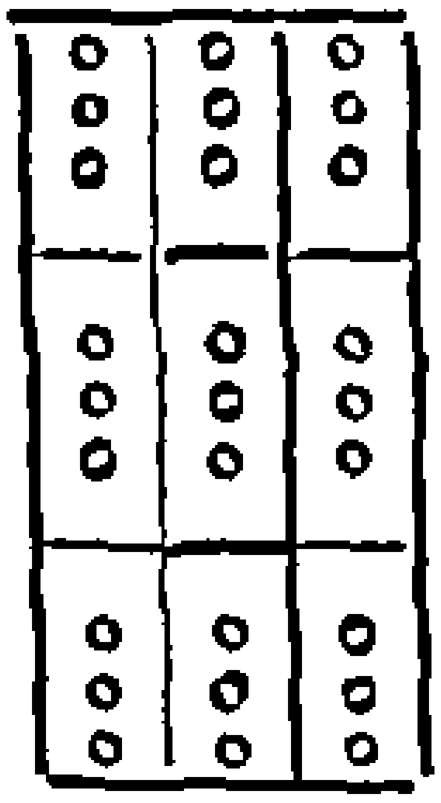
मधस्तात् उपरिष्टाच्च अन्येऽपि नव नव जीवा इत्थमेव स्थाप्यन्ते। एवं कल्पनया सप्तविंशत्या प्रथमो घनो भवति। स्थापना चेयम्

सद्भावतस्त्व सङ्ख्येयैरग्नि जीवैरेकैकाकाशप्रदेशव्यवस्थापितै घनो भवति। द्वितीयोऽपि घन इत्थमेव द्रष्टव्यः, किन्तु इह देहासङ्ख्येयाकाशप्रदेशेष्वेकैक जीवो व्यवस्थाप्यते२।

एवं वृत्ताकार' प्रतरोऽपि द्विविधो भवति। तथा हि एकैकाकाशप्रदेशे एकैकाग्निजीवस्थापनया प्रथम, देहासङ्ख्ये

इन नौ अग्नि जीवों के भी प्रत्येक अग्नि जीव के ऊपर नीचे और भी नौ नौ अग्नि जीव स्थापित किये जाते हैं। स्थापना—

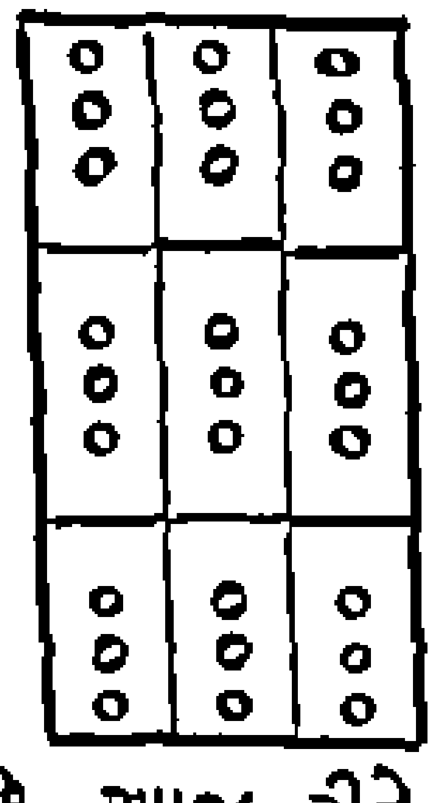

इस तरह की स्थापना से सत्ताईस २७ जीवों का यह प्रथम घन बन जाता है। इससे यह तात्पर्य निकलता है कि एक एक आकाश के प्रदेशमें व्यवस्थापित हुए असख्यात अग्नि जीवों का एक घन बन जाता है। द्वितीय घन भी इस तरह से होता है। किन्तु इस घनमें देहरूप असख्येय आकाशप्रदेशमें एक एक जीव ही स्थापित किया जाता है। इसी प्रकार वृत्ताकार प्रतर भी दो तरह से होता है—एक २ आकाश के प्रदेशमें एक एक अग्निजीवकी स्थापना से प्रथम प्रतर, और आकाश के असख्यात प्रदेशरूप स्वावगा-

---

તે નવ અગ્નિજીવોના પણ પ્રત્યેક અગ્નિજીવની ઉપર નીચે બીજા પણ નવ નવ અગ્નિજીવ સ્થાપિત કરાય છે

સ્થાપના—

આ પ્રકારની સ્થાપનાથી સત્યાવીસ (૨૭) જીવોનો આ પ્રથમ ઘન બની જાય છે તેથી એ તાત્પર્ય નિકળે છે કે એક એક આકાશના પ્રદેશમા વ્યવસ્થાપિત થયેલ અસખ્યાત અગ્નિજીવોનો એક ઘન બની જાય છે બીજો ઘન પણ એજ રીતે થાય છે પણ આ ઘનમાં દેહરૂપ અસખ્યેય આકાશ પ્રદેશમાં એક એક જીવ જ સ્થાપિત કરાય છે આજ રીતે વૃત્તાકાર પ્રતર પણ બે રીતે થાય છે એક એક આકાશના પ્રદેશમા એક એક અગ્નિજીવની સ્થાપના વડે પ્રથમ પ્રતર અને આકાશના

बहुतरक्षेत्रपूरणं करोति। अन्ये पञ्च अनादेशाः, षष्ठस्तु श्रुतादेश इति। तथाहि-सर्वैरप्यग्निजीवैः समचतुरस्रो घनो द्विप्रकारकः स्थाप्यते। तत्र एकैकाकाशप्रदेशे एकैकाग्निजीवस्थापनया प्रथमो घनः। स्वावगाहे च देहासंख्येयाकाशप्रदेशलक्षणे एकैकाग्निजीवस्थापनया द्वितीयो घनः। घनरचनायां नवाग्निजीवाः असत्कल्पनया स्थाप्यन्ते।

अत्र स्थापना—

o	o	o
o	o	o
o	o	o

एतेषां नवानामग्निजीवानां प्रत्येकमेकैकाकाशप्रदेशे व्यवस्थापितानां

घन, (२) दो प्रतर (वर्ग), (३) दो श्रेणि है। इनमें छठवा श्रेणीरूप भेद ही बहुतर क्षेत्र को पूरण करता है। अन्य पांच भेद अनादेश-शास्त्रसंमत नहीं है। छठवा ही श्रुतादेश-शास्त्रसंमत है।

इस का खुलाशा इस प्रकार से है—समस्त अग्निजीवों का जो घन बनाया गया है वह समचतुरस्र-समचतुष्कोण है, और उस की दो प्रकार से स्थापना की गई है—प्रथम प्रकारमें एक एक आकाश के प्रदेशमें एक एक अग्निजीव स्थापित किया गया है। द्वितीय प्रकारमें जितने असंख्यातप्रदेशरूप आकाशक्षेत्र को एक अग्निजीवके शरीर ने रोक रखा है उस स्वावगाहित देहरूप आकाश के असंख्यात प्रदेशमें एक एक अग्निजीव की स्थापना की गई है। इस तरह इस घनरचनामें असत्कल्पना द्वारा नौ अग्निजीव स्थापित किये जाते हैं।

स्थापना यन्त्र—

o	o	o
o	o	o
o	o	o

(વર્ગ) (૩) બે શ્રેણિ. તેઓમાં છઠ્ઠી શ્રેણીરૂપ ભેદ જ બહુતર ક્ષેત્રને પૂર્ણ કરે છે અન્ય પાંચ ભેદ અનાદેશ-શાસ્ત્રસંમત નથી. છઠ્ઠો શ્રુતાદેશ જ શાસ્ત્રસંમત છે

તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે—સમસ્ત અગ્નિજીવોનો જે ઘન બનાવવામાં આવેલ છે તે સમચતુરસ્ર-સમચોરસ છે, અને તેની બે રીતે સ્થાપના કરેલ છે (૧) પહેલા પ્રકારમાં એક એક આકાશના પ્રદેશમાં એક એક અગ્નિજીવ સ્થાપિત કરેલ છે (૨) બીજા પ્રકારમાં જેટલા અસંખ્યાતપ્રદેશરૂપ આકાશ ક્ષેત્રને એક અગ્નિજીવશરીરે રોકી રાખેલ છે તે સ્વાવગાહિત દેહરૂપ આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં એક એક અગ્નિજીવનીસ્થાપના કરેલ છે આ રીતે આ ઘનરચનામાં અસત્કલ્પના વડે નવ અગ્નિજીવ સ્થાપિત કરાય છે

સ્થાપનાયન્ત્ર—

o	o	o
o	o	o
o	o	o

प्रदेशावगाहोऽप्यस्तु, इति चेन्नैवम्, कल्पनाऽपि सति समवेऽविरोधिन्येव कर्तव्या, किं विरोधेन ? तस्मात्—असंख्येयाकाशप्रदेशलक्षणस्यावगाहे श्रेण्यामेकैकजीव स्थापनेन य श्रेणिलक्षण षष्ठ' पक्षः स एव श्रुते आदिष्टत्वात् ग्राह्य'। शेषास्तु

से एक एक प्रदेशमें एक एक जीवका अवगाह मान लिया जावे तो आगम विरुद्धता कैसे आसकेगी ?

उत्तर—ऐसा नहीं कहना चाहिये, कारण कि कल्पना भी वही की जानी चाहिये कि जो वहां सभवित होती हो, और जिसमें कोई विरोध नहीं आता हो। पूर्वोक्त कल्पना तो अविरोधिनी नहीं है। उसमें आगम से दोष आता है, आगममें एक जीव का आधारक्षेत्र लोकाकाश के असख्यातवे भाग से लेकर सम्पूर्ण लोकाकाशतक हो सकने का बतलाया गया है। यद्यपि लोकाकाश असख्यातप्रदेश परिमाण है तथापि असख्यात सख्या के भी असख्य प्रकार होने से लोकाकाश के ऐसे असख्यात भागों की कल्पना की जा सकती है, जो अगुलासंख्येयभाग परिमाण हों। इतना छोटा एक भाग भी असख्यात प्रदेशात्मक ही होता है। उस एक भागमें कोई एक जीव रह सकता है, उतने दो भागमें भी रह सकता है। इसी तरह एक २ भाग बढते २ आखिरकार सर्वलोकमें भी एक जीव रह सकता है, अर्थात् जीवद्रव्य का छोटे से छोटा आधारक्षेत्र अगुलासख्येय भाग

એક જીવની અવગાહના માનવામાં આવે તો આગમવિરૂદ્ધતા કેવી રીતે આવી શકશે ?

ઉત્તર—એવું ન કહેવું જોઈએ કારણ કે કલ્પના પણ એવી જ કરવી જોઈએ કે જે ત્યાં સભવિત થતી હોય, અને જેમા કોઈ વિરોધ આવતો ન હોય પૂર્વોક્ત કલ્પના તો અવિરોધિની નથી તેમાં આગમથી દોષ આવે છે આગમમા એક જીવનુ આધારક્ષેત્ર લોકાકાશના અસખ્યાતમાં ભાગથી લઈને સપૂર્ણ લોકાકાશ સુધી હોઈ શકવાનું બતાવ્યું છે જો કે લોકાકાશ અસખ્યાત પ્રદેશપરિમાણુ છે તો પણુ અસખ્યાત સખ્યાના પણુ અસખ્યાત પ્રકાર હોવાથી લોકાકાશના એવા અસખ્યાત ભાગોની કલ્પના કરી શકાય છે કે જે આંગળના અસખ્યેયભાગપરિમાણુ હોય. આવડો નાનો એક ભાગ પણુ અસખ્યાત પ્રદેશાત્મક જ હોય છે તે એક ભાગમા કોઈ એક જીવ રહી શકે છે, એટલા બે ભાગમાં પણુ રહી શકે છે, આ રીતે એક એક ભાગ વધતા વધતા છેવટે સર્વલોકમા પણુ એક જીવ રહી શકે છે, એટલે કે જીવદ્રવ્યનુ નાનામાં નાનુ

याकाशप्रदेशात्मके स्वावगाहे एकैकस्मिन् जीवस्थापनया च द्वितीयः २। एवमा यता सूच्याकारा श्रेणिरपि द्विभेदा। तत्र चत्वारो घनप्रतरपक्षा, पञ्चमश्च-एकैकाका शप्रदेशस्थापितैकैकजीवलक्षणः श्रेणिपक्षः, एते पञ्चापि न ग्राह्या, दोषद्वयानुषङ्गात्। तथाहि-पञ्चविधयाऽप्यनया स्थापनया स्थापिता अग्निजीवा अवधिज्ञानधरस्य षट्स्वपि दिक्षु असत्कल्पनया भ्राम्यमाणाः स्तोकमेव क्षेत्रं स्पृशन्तीत्येको दोषः। एकैकाकाशप्रदेशे एकैकजीवस्थापनायामागमविरोधश्च द्वितीयो दोषः।

ननु असंख्येयाकाशप्रदेशान् विना आगमे जीवावगाहनिषेधादसत्कल्पनया

हित देहमें एक २ अग्नि जीव की स्थापना से द्वितीय प्रतर बनता है। इसी तरह सूची के आकार जैसी लंबी श्रेणि भी दो प्रकार की है। इनमें घन और प्रतर के दो२ भेदरूप चार पक्ष, तथा एक २ आकाशप्रदेशमें स्थापित एक एक जीवरूप पाचवा श्रेणिपक्ष, ये पांचों पक्ष ग्राह्य नहीं हुए हैं, कारण कि ये दो दोषों से दूषित हैं? इन दोनों दोषों का खुलाशा इस प्रकार है-जब पांच प्रकार की इस स्थापना से स्थापित किये गये ये अग्निजीव अवधिज्ञानी की छहों दिशाओंमें असत्कल्पना से इधर से उधर घुमाये जावेंगे तब ये स्तोक क्षेत्र का ही स्पर्श करेंगे एक तो यह दोष आता है १, दूसरा-एक २ आकाशप्रदेश के ऊपर एक २ जीव की स्थापना करना यह आगम से विरुद्ध पडता है २।

शंका—यद्यपि असंख्यात आकाश प्रदेशों के विना आगममें एक जीव के अवगाह का निषेध बतलाया गया है फिर भी असत्कल्पना

અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ સ્વાવગાહિત દેહમાં એક એક અગ્નિજીવની સ્થાપના વડે બીજો પ્રતર બને છે આજ પ્રમાણે સૂચીના આકાર જેવી લાંબી શ્રેણી પણ બે પ્રકારની છે તેમનામાં ઘન અને પ્રતરના બે બે ભેદરૂપ ચાર પક્ષ તથા એક એક આકાશ પ્રદેશમાં સ્થાપિત એક એક જીવરૂપ પાંચમો શ્રેણીપક્ષ, એ પાંચે પક્ષ ગ્રાહ્ય થયા નથી, કારણ કે તે બે દોષો વડે દૂષિત છે એ બન્ને દોષોનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે—જ્યારે પાંચ પ્રકારની આ સ્થાપનાથી સ્થાપિત કરેલ એ અગ્નિજીવ અવધિજ્ઞાનીની છએ દિશાઓમાં અસત્કલ્પનાથી અહીંથી તહીં ઘુમાવાશે ત્યારે એ સ્તોક ક્ષેત્રનો જ સ્પર્શ કરશે. એક તો આ દોષ આવશે (૧)

બીજુ—એક એક આકાશ પ્રદેશની ઉપર એક એક જીવની સ્થાપના કરવી તે આગમની વિરૂદ્ધનું ગણાશે (૨)

શંકા—જો કે અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોના વિના આગમમાં એક જીવની અવગાહનાનો નિષેધ બતાવ્યો છે તે છતાં અસત્કલ્પનાથી એક એક પ્રદેશ

असंख्येयाकाशखण्डानि स्पृशति, अत एतावदुत्कृष्टक्षेत्रमवधेर्विषय., इत्युक्त भवतीत्यादि स्वयमेव वक्ष्यतीति ॥

ननु षड्भेदानां कल्पन किमर्थं क्रियते, अयुक्तमेतत्, तथाहि-एकैकाकाशप्रदे-शावगाहिनां जीवानां घनो यावत एव आकाशप्रदेशान् आक्रामति, प्रतरोऽपि तेषां तावत एव आकाशप्रदेशान् आक्रामति, श्रेणिरपि तेषा तावत एव तान् स्पृशति। संवृतप्रसारितनेत्रपट्टाक्रान्ताकाशप्रदेशवदित्येवमसंख्येयाकाशप्रदेशावगाढजीवघन-प्रतर-श्रेण्याक्रान्ताकाशप्रदेशानामपि स्वस्थाने संख्या तुल्यैव भावनीयेत्यतोऽत्रगाढ-भेदद्वयवान् घन एवास्तु, प्रतरो वा श्रेणिरेव वाऽस्तु, इति चेत्,

---

क्षेत्र अवधिज्ञान का विषयभूत निर्दिष्ट किया गया है। इत्यादि सब बातें सूत्रकार आगे स्वय ही स्पष्ट करेंगे।

शंका—यह जो छह भेदों की कल्पना की गई है–वह अयुक्त है, क्यों कि एक एक आकाश के प्रदेशमें अवगाही जीवों का घन जितने आकाश के प्रदेशों को छूता है उतने ही प्रदेशों को उनका प्रतर भी छूता है और श्रेणि भी उनकी उतने ही प्रदेशों को छूती है। जिस प्रकार संकुचित अवस्थामें रक्खा हुआ नेत्रपट्ट जब पसार दिया जाता है तो वह जैसे संकुचित अवस्थामें जितने आकाशप्रदेशों को घेरे हुए था उतने ही प्रदेशों को वह पसार देने पर भी घेरता है। इस तरह असंख्येय आकाश प्रदेशोंमें अवगाही जीव का घन, प्रतर एव श्रेणी ये सब अपने २ द्वारा आक्रान्त हुए आकाश प्रदेशों को उतना ही छूएंगे कि जितने आकाश प्रदेशों को एक दूसरेने छूआ है, कारण अपने २ स्थानमें आकाशप्रदेशों

અવધિજ્ઞાનનુ વિષયભૂત નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યુ છે ઇત્યાદિ બધી વાતો સૂત્રકાર આગળ જાતે જ સ્પષ્ટ કરશે.

શંકા—આ જે છભેદોની કલ્પના કરેલ છે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે એક એક આકાશના પ્રદેશમા અવગાહી જીવોનો ઘન જેટલા આકાશના પ્રદેશને સ્પર્શે છે એટલાજ પ્રદેશને તેનો પ્રતર પણ સ્પર્શે છે, અને તેમની શ્રેણિ પણ એટલા જ પ્રદેશને સ્પર્શે છે જે રીતે સકુચિત અવસ્થામા રાખેલ નેત્રપટ્ટ જ્યારે વિસ્તારવામા આવે છે ત્યારે તે જેમ સકુચિત અવસ્થામાં જેટલા આકાશ પ્રદેશોને ઘેરેલ હતો એટલા જ પ્રદેશને તે વિસ્તારવાથી પણ ઘેરે છે, એજ રીતે અસખ્યેય આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહી જીવના ઘન પ્રતર અને શ્રેણી એ સૌ પોત પોતાના વડે આક્રાન્ત થયેલ આકાશ પ્રદેશોને એટલો જ સ્પર્શશે કે જેટલો આકાશ પ્રદેશોને એક બીજાએ સ્પર્શ્યો છે કારણ કે પોત પોતાનાં સ્થાનમાં આકાશ પ્રદેશોની સખ્યા તુલ્ય જ છે

पञ्चानादेशाः, सम्भवोपदर्शनमात्रेणोक्तत्वात् परिहार्याः। इयं हि यथोक्तश्रेणिः एकैकजीवस्यासंख्येयाकाशप्रदेशावगाहे व्यवस्थापितत्वाद् बहुतर क्षेत्र स्पृशती त्येको गुण', अवगाहविरोधाभावस्तु द्वितीयः । ततश्च-एषाऽग्निजीवश्रेणिरवधि-ज्ञानिन षट्स्वपि दिक्षु असत्कल्पनया भ्रामिता सती अलोके लोकप्रमाणानि

परिमाण का खंड होता है जो समग्र लोकाकाश का एक असंख्यातवाँ हिस्सा होता है।

अब एक एक प्रदेशमें असत्कल्पना से जीव का अवगाह-मानना आगमविरोध से विहीन कैसे हो सकता है। अत. असंख्यात-प्रदेशरूप स्वावगाहित श्रेणीमें एक २ जीव की स्थापना से जो श्रेणिरूप छठवा पक्ष है वही आगममें आदिष्ट होने से ग्राह्य माना गया है। बाकी के पाच पक्ष आदिष्ट न होने की वजह से परिहार्य बतलाये गये हैं। यहा जो उनका कथन किया गया है वह केवल संभावनामात्र को दिखलाने के लिये ही किया गया है। यह यथोक्त श्रेणि एक एक जीव को असख्येय आकाशप्रदेशरूप आधारमें व्यवस्थापित होनेकी वजह से एक तो बहुत अधिक क्षेत्र का स्पर्श कर लेती है। दूसरे–इस मान्यतामें अवगाह का विरोध भी नहीं आता है। इस तरह यह अग्निजीवों की श्रेणि अवधि ज्ञानी की छहों दिशाओंमें असत्कल्पना से घुमाने पर अलोकमें लोक प्रमाण असंख्येय आकाशखंडों को स्पर्श करती है, इसलिये इतना उत्कृष्ट

આધારક્ષેત્ર આગળના અસખ્યેયભાગપરિમાણનો ખડ હોય છે જે સમગ્ર લોકાકાશનો એક અસખ્યાતમો ભાગ હોય છે

હવે એક એક પ્રદેશમા અસત્કલ્પનાથી જીવની અવગાહના માનવી તે આગમવિરોધ વિનાનુ કેવી રીતે થઈ શકે છે, તેથી અસખ્યાત પ્રદેશરૂપ સ્વાવગાહિત શ્રેણીમા એક એક જીવની સ્થાપનાથી જે શ્રેણિરૂપ છઠો પક્ષ છે એ જ આગમમાં આદિષ્ટ હોવાથી ગ્રાહ્ય (સ્વીકારવા યોગ્ય) મનાયો છે બાકીના પાંચ પક્ષ આદિષ્ટ ન હોવાને કારણે પરિહાર્ય બતાવ્યા છે અહીં જે તેમનુ કથન કરેલ છે તે ફક્ત સભાવનામાત્રને જ દર્શાવવા માટે કરેલ છે આ યથોક્ત શ્રેણિ એક એક જીવને અસખ્યેય આકાશપ્રદેશરૂપ આધારમા વ્યવસ્થાપિત હોવાને કારણે એક તો ઘણા જ અધિક ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરી લે છે બીજુ આ માન્યતામાં અવગાહનાનો વિરોધ પણ આવતો નથી આ રીતે આ અગ્નિજીવોની શ્રેણિ અવધિજ્ઞાનીની છએ દિશાઓમા અસત્કલ્પનાથી ઘુમાવવાથી અલોકમાં લોકપ્રમાણ અસખ્યેય આકાશ ખડોનો સ્પર્શ કરે છે તેથી આટલું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર

स्पृशति, स एव इह ग्राह्य । एवं च सति तेषां भेद' स्वीकरणीयः। तथाहि-एकैकप्रदेशावगाढजीवघनो भ्राम्यमाणो यावत् क्षेत्र स्पृशति, तस्मादसख्येयप्रदेशावगाढजीवघनोऽसख्येयगुण स्पृशति। ततोऽप्येकैकप्रदेशावगाढजीवप्रतरोऽसंख्येयगुण स्पृशति। तस्मादप्यसख्येयप्रदेशावगाढजीवप्रतरोऽसख्येयगुण स्पृशति। तस्मादप्येकैकप्रदेशावगाढजीवश्रेणिर सख्येयगुण स्पृशति। तस्मादप्यसख्येयाकाशप्रदेशावगाढैकैकाग्निजीवश्रेणिरसख्येयगुण क्षेत्र स्पृशति। तच्चा लोकेलोकप्रमाणान्यसंख्येयाकाशखण्डानि स्पृशति। अत एव एतावत् उत्कृष्टक्षेत्रमवधेर्विषय इत्युक्तम्।

घूमता हुआ बहुतर क्षेत्र का स्पर्श करता है वही ग्राह्य माना है। इस प्रकार मानने पर यह बात स्वत' सिद्ध हो जाती है कि इन छह प्रकारोंमें भेद है। जैसे-एक एक आकाश के प्रदेशमें अवगाढ-रहा हुआ जो एक जीव का घन है वह घूमता हुआ जितने क्षेत्र का स्पर्श करता है उसकी अपेक्षा असख्यात आकाश प्रदेशोंमें अवगाढ हुआ जीव का घन असंख्यात गुणित क्षेत्र का स्पर्श करने वाला होगा। उस की अपेक्षा भी एक एक प्रदेशमें अवगाढ जीव प्रतर असख्यात गुण क्षेत्र का स्पर्श करेगा, उससे भी असख्यातगुणित क्षेत्र का स्पर्श असंख्येयप्रदेशावगाढ जीव प्रतर करेगा, इस की अपेक्षा भी जो एकएकप्रदेशावगाढ जीव श्रेणि होगी वह असख्यात गुणित क्षेत्र को स्पर्श करेगी, और इस की अपेक्षा भी जो असख्यातआकाश प्रदेशावगाढ एकएकअग्नि जीवश्रेणि होगी वह असंख्यात गुणित क्षेत्र का स्पर्श करेगी। इस तरह एक एक प्रदेशावगाढ जीव घन से लेकर असख्यात आकाशप्रदेशावगाढ एक-एक

(સ્વીકારવા યોગ્ય) માન્યુ છે આ રીતે માનવાથી એ વાત સ્વત સિદ્ધ થઈ જાય છે કે તે છ પ્રકારોમા ભેદ છે જેમ—એક એક આકાશના પ્રદેશમાં અવગાઢ (રહેલ) જે એક જીવનો ઘન છે તે ઘૂમતા ઘૂમતા જેટલા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે તેના કરતા અસખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઢ (રહેલ) જીવનો ઘન અસખ્યાતગણા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરનાર હશે. તેના કરતાં પણ એક એક પ્રદેશમાં અવગાઢ જીવનો પ્રતર અસખ્યાત ગણા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરશે, તેનાં કરતા પણ અસખ્યાત ગણા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાઢ જીવ પ્રતર કરશે, તેનાં કરતા પણ જે એક-એક-પ્રદેશાવગાઢ જીવશ્રેણિ હશે તે અસખ્યાત ગણા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરશે, અને તેનાં કરતાં પણ જે અસખ્યાતઆકાશપ્રદેશાવગાઢ એક એક અગ્નિજીવ શ્રેણિ હશે તે અસખ્યાત ગણાં ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરશે. આ રીતે એક-એક-પ્રદેશાવગાઢ જીવ ઘનથી લઈને અસખ્યાત આકાશપ્રદેશાવગાઢ

उच्यते—अस्या षड्विधकल्पनाया भेदोऽवश्य मन्तव्यः। घनाद्यक्रान्ता ये आकाशप्रदेशास्तेषां सख्या समत्वविषमत्वेन चिन्त्ये, किं तु घनादीना मध्याद् य कश्चिद् रचनाविशेषोऽवधिज्ञानिन' सर्वासु दिक्षु भ्राम्यमाणो बहुतर क्षेत्र

की संख्या तुल्य ही है। यद्यपि संवृत अवस्थामें रक्खा हुआ नेत्रपट पसारने पर जगह अधिक घेरता है, इस तरह वह पहिले की अपेक्षा अधिक प्रदेशों को घेरने वाला मानना चाहिये, परन्तु संवृत अवस्थामें जितने स्थान को उसने घेर रक्खा है उतने स्थानमें भी असंख्यात प्रदेश हैं और जितने स्थान को बादमें उसने पसारने पर घेरा है उतनेमें भी असख्यात ही प्रदेश हैं। इस अपेक्षा से यहा स्वस्थानमें प्रदेशों की सख्या तुल्य बतलाई गई है। इस अपेक्षा को लेकर ऐसा कहना है कि या तो अवगाह के दो भेदो वाला घन मानो, प्रतर मानो या श्रेणि मानो। इन छह भेदों की कल्पना करना व्यर्थ है। कारण इनमें कोई भेद नहीं बनता है।

उत्तर—ऐसा कहना ठीक नहीं है। कारण इस छह प्रकार की कल्पनामें भेद तो अवश्य मानना चाहिये। यहा यह विचार नहीं किया गया है कि घनादि द्वारा आक्रान्त जितने आकाश के प्रदेश हैं वे सम हैं या विषम हैं। यहां तो यह प्रकट किया जा रहा है कि इन घन आदि कों में से जो कोई रचनाविशेष अवधिज्ञानी की समस्त दिशाओंमें

એ કે સવૃત્ત અવસ્થામાં રાખેલ નેત્રપટ્ટ વિસ્તારવાથી જગ્યા વધારે ઘેરે છે, આ રીતે તે પહેલાં કરતાં વધારે પ્રદેશોને ઘેરનાર માનવો જોઈએ, પણ સવૃત્ત અવસ્થામાં જેટલાં સ્થાનને તેણે ઘેરી રાખેલ છે એટલા સ્થાનમાં પણ અસખ્યાત પ્રદેશ છે, અને જેટલા સ્થાનને ત્યાર પછી તેણે વિસ્તાર પામતા ઘેરેલ છે એટલામા પણ અસખ્યાત જ પ્રદેશ છે આ અપેક્ષાએ અહીં સ્વસ્થાનમા પ્રદેશોની સખ્યા તુલ્ય બતાવેલ છે આ અપેક્ષાને લઈને એવું કહેવું જોઈએ કે કાતો અવગાહનાને બે ભેદોવાળો ઘન માનો, પ્રતર માનો કે શ્રેણિ માનો. એ છ ભેદોની કલ્પના કરવી તે વ્યર્થ છે, કારણ કે તેઓમા કોઈ ભેદ બનતો નથી.

ઉત્તર—એમ કહેવુ તે બરાબર નથી. કારણ કે તે છ પ્રકારની કલ્પનામાં ભેદ તો જરૂર માનવો જોઇએ. અહીં આ વિચાર કરવામા આવ્યો નથી કે ઘનાદિ વડે આક્રાન્ત જેટલા આકાશના પદાર્થ છે તેઓ સમ છે કે વિષમ છે? અહીં તો આ પ્રગટ કરાય છે કે એ ઘન આદિકોમાંથી જે કોઇ રચનાવિશેષ અવધિ જ્ઞાનીની સમસ્ત દિશાઓમાં ઘુમતા બહુતર ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે એજ આદ્ય

मेवोच्यते। यद्येतावति क्षेत्रे द्रष्टव्यं किमपि द्रव्यं भवेत्, तत् तदाऽवधिज्ञानी पश्येत्, न च तद् द्रष्टव्यं तत्रालोके किमपि समवति, यतोऽयमवधिस्तीर्थंकरादिभि 'रूपिद्रव्यमात्रविषयको भवती'-त्युक्तम्, तच्च रूपिद्रव्यमलोके नास्तीति।

ननु यद्येवमवधिर्लोकप्रमाणो भूत्वा विशुद्धिवशेन लोकाद् बहिरप्यसौ वर्धते तत्र तद्वृद्धेः किं फलम्? लोकाद् बहिर्द्रष्टव्याभावादिति चेत्,

वह तो अमूर्त है, वह उसका विषय भी कैसे हो सकता है? परन्तु 'इतना क्षेत्र अवधिज्ञान का विषय है' ऐसा जो कहा जाता है इससे केवल उसका सामर्थ्य ही दिखलाया जाता है, और इसका तात्पर्य यह निकलता है कि यदि इतने क्षेत्रमें द्रष्टव्य ज्ञातव्य यदि कोई भी द्रव्य हो, तो अवधिज्ञानी उस को देख सकता है, परन्तु अलोकाकाशरूप क्षेत्रमें तो कोई ऐसा द्रव्य द्रष्टव्य है ही नहीं कि जिस को यह देख सके, यदि वहा ऐसा कोई द्रव्य होता तो उस को यह देख लेता। इसीलिये तीर्थंकरादिकोंने-'अवधिज्ञान का विषय रूपी द्रव्य है' ऐसा कहा है। आकाश के सिवाय और कोई द्रव्य अलोकाकाशमें नहीं है।

शंका—इस तरह से अवधिज्ञान, लोकप्रमाण होकर यदि विशुद्धि के वश से लोक के बाहिर भी बढ जाता है तो फिर इसकी वहां पर वृद्धि से क्या फल निकल सकता है? वहां पर तो इसकी वृद्धि केवल निष्फल ही मानी जावेगी, कारण-वहा दृष्टव्य तो कोई द्रव्य है ही नहीं कि जिस को देखकर यह अपनी वृद्धिमें सफलित हो सके?

છે, તે તેનો વિષય પણ કેવી રીતે હોઈ શકે? પણ "આટલું ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે" એવું જે કહેવાય છે તેના વડે ફક્ત તેની શક્તિ જ બતાવવામા આવે છે, અને તેનુ તાત્પર્ય આ નિકળે છે કે જો આટલાં ક્ષેત્રમાં દ્રષ્ટવ્ય-જ્ઞાતવ્ય જો કોઇ પણ દ્રવ્ય હોય તો અવધિજ્ઞાની તેને જોઇ શકે છે પણ અલોકાકાશરૂપ ક્ષેત્રમાં તો એવુ કોઈ દ્રવ્ય દ્રષ્ટવ્ય છે જ નહી કે જેને તે જોઇ શકે, જો ત્યાં એવુ કોઈ દ્રવ્ય હોત તો તેને તે જોઈ લેત. તેથી જ તીર્થંકરાદિકોએ એવુ કહ્યુ છે કે 'અવધિજ્ઞાનનો વિષય, રૂપી દ્રવ્ય છે" આકાશના સિવાય બીજુ કોઈ દ્રવ્ય અલોકાકાશમા નથી.

શંકા—આ રીતે અવધિજ્ઞાન, લોકપ્રમાણ થઈને જો વિશુદ્ધિના વશવડે લોકની બહાર પણ વધી જાય છે તો પછી તેની ત્યાં વૃદ્ધિથી કયુ પરિણામ આવી શકે છે? ત્યા તો તેની વૃદ્ધિ તદ્દન નિષ્ફળજ મનાશે, કારણ કે ત્યાં દ્રષ્ટવ્ય તો કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહી કે જેને જોઈને તે પોતાની વૃદ્ધિમાં સફળ થઇ શકે?

ननु रूपिद्रव्याण्येवावधि पश्यति, क्षेत्र त्वमूर्तत्वात् कथ तद्विषयः?, इति चेत्, उच्यते–'एतावत् क्षेत्रमवधेर्विषय' इति यदुच्यते, तदे तत् तस्य सामर्थ्यमात्र-

---

अग्नि जीवश्रेणितक क्रमशः आकाशप्रदेश असख्यातगुणित होता जाता है, और यह अलोकमें लोकप्रमाण असंख्येय आकाशखंडों तक बढ जाता है। इस तरह छठवा भेदरूप जो श्रेणि है वह अलोकमें लोक-प्रमाण असख्यात आकाशखण्डों को स्पर्श करने वाली बन जाती है, और इतना ही अवधिज्ञान का उत्कृष्ट विषयक्षेत्र सिद्ध होता है।

शका—अवधिज्ञान का विषय तो शास्त्रकारोंने रूप, गध, रस, और स्पर्शवाला रूपी पदार्थ ही बतलाया है फिर आप उसका विषय अरूपी पदार्थ क्यों बतला रहे हैं? क्षेत्र तो अमूर्त है और वह अवधिज्ञान का जब विषयभूत होगा तब 'अवधिज्ञान अरूपी पदार्थ को जाननेवाला है' यह बात माननी पडेगी जो सिद्धान्त की मान्यता से प्रतिकूल पड़ती है। इस प्रतिकूलता के वारण करने के लिये यदि कहा जाय कि अरूपी पदार्थ अवधिज्ञान का विषय नहीं होता है तो फिर क्षेत्र अमूर्त होने से उसका विषय कैसे माना जा सकता है?।

उत्तर—यह शका विना समझे की गई है, क्यों कि-सूत्रकार यह कहां कहते हैं कि–'इतना आकाशरूप क्षेत्र अवधिज्ञान का विषय है'।

એક એક અગ્નિજીવશ્રેણિ સુધી ક્રમશ. આકાશપ્રદેશ અસખ્યાત ગણા થતા જાય છે, અને આ અલોકમા લોકપ્રમાણ અસખ્યેય આકાશખડો સુધી વધી જાય છે આ રીતે છઠ્ઠા ભેદરૂપ જે શ્રેણિ છે તે અલોકમાં લોકપ્રમાણ અસખ્યાત આકાશખડોનો સ્પર્શ કરનારી બની જાય છે, અને એટલુ જ અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ વિષયક્ષેત્ર સિદ્ધ થાય છે

શકા—અવધિજ્ઞાનનો વિષય તો શાસ્ત્રકારોએ વર્ણ, ગધ, રસ, અને સ્પર્શવાળો રૂપી પદાર્થ જ બતાવ્યો છે તો પછી આપ તેનો વિષય અરૂપી પદાર્થ શા માટે બતાવો છો. ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત છે અને તે જ્યારે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત થશે ત્યારે "અવધિજ્ઞાન અરૂપી પદાર્થને જાણનારૂ છે" આ વાત માનવી પડશે કે જે સિદ્ધાતની માન્યતાથી પ્રતિકૂળ છે આ પ્રતિકૂળતાનુ નિવારણ કરવા માટે જો એમ કહેવાય કે અરૂપી પદાર્થ અવધિજ્ઞાનનો વિષય હોતો નથી તો પછી ક્ષેત્ર અમૂર્ત હોવાથી તેનો વિષય કેવી રીતે માની શકાય?

ઉત્તર—આ શકા સમજ્યા વિના કરેલ છે, કારણ કે સૂત્રકાર એવું ક્યાં કહે છે કે "આટલુ આકાશરૂપ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે" તે તો અમર્ત

मूलम्—अंगुलमावलियाणं, भागमसंखेज्ज दोसु संखेज्जा ॥
अंगुलमावलियंतो, आवलिया अंगुलपुहुत्तं ॥ ३ ॥

छाया—अंगुलावलिकयो, भागमसंख्येय द्वयो संख्येयम्।
अंगुलमावलिकान्त., आवलिकामंगुलपृथक्त्वम् ॥ ३ ॥

टीका—'अंगुलमावलियाण' इत्यादि। अंगुलमिह क्षेत्राधिकारात् प्रमाणांगुलं गृह्यते। अवध्यधिकारादुत्सेधांगुलमिति च केचिदाहु'। असंख्येयसमयसंघातात्मक' कालविशेष आवलिका। अंगुलं चावलिका च अंगुलावलिके, तयोरंगुलावलिकयोर्भागमसंख्येयं पश्यति अवधिज्ञानी।

यहां तक अवधिज्ञान का जघन्य और उत्कृष्ट विषयभूत क्षेत्र बतलाया गया है। इन दोनों के बीच का जो क्षेत्र है वह सब मध्यमक्षेत्र है, इस मध्यम क्षेत्रविशेषमें जो कालका मान होता है, और जितने कालमें यह मध्यमक्षेत्र होता है इस बात को सूत्रकार चार गाथाओं द्वारा स्पष्ट करते हैं—

'अंगुलमावलियाण' इत्यादि।

क्षेत्र का अधिकार होने से यहां अंगुल-शब्द से प्रमाणांगुल ग्रहण किया है। कोई २ ऐसा भी कहते हैं कि अवधिज्ञान का अधिकार होने से अंगुल-शब्द से उत्सेधांगुल लिया गया है। असंख्यात समय का समुदायरूप कालविशेष है उसका नाम आवलिका है। अवधिज्ञानी अंगुल एवं आवलिका के असंख्यातवें भाग को जानता है, देखता है।

અહીં સુધી અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વિષયભૂત ક્ષેત્ર બતાવ્યું છે તે બન્નેની વચ્ચેનું જે ક્ષેત્ર છે તે બધું મધ્યમ ક્ષેત્ર છે આ મધ્યમ ક્ષેત્ર વિશેષમાં જે કાળનું માન હોય છે, અને જેટલા કાળમાં તે મધ્યમક્ષેત્ર થાય છે તે વાતને સૂત્રકાર ચાર ગાથાઓ વડે સ્પષ્ટ કરે છે—" अंगुलमाव लियाण " ઇત્યાદિ

ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી અહીં 'અંગુલ' શબ્દથી પ્રમાણાંગુલ ગ્રહણ કરેલ છે કોઇ કોઇ એવું પણ કહે છે કે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી અંગુલ-શબ્દથી ઉત્સેધાંગુલ લેવાયું છે અસંખ્યાત સમયના સમુદાયરૂપ જે કાળવિશેષ છે, તેનું નામ આવલિકા છે અવધિજ્ઞાની અંગુલ અને આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગને જાણે છે, દેખે છે તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—જ્યારે

उच्यते—विशुद्धिवशेन लोकाद् बहिर्वर्धमानोऽप्यवधिर्लोकस्थमेवाधिकतरं पश्यति। सूक्ष्मं, सूक्ष्मतरं, सूक्ष्मतमं च यावत् सर्वतः सूक्ष्मं परमाणुमपि परमावधिः पश्यति। एतदेव तद्वृद्धेस्तात्त्विकं फलमिति। अलोके तु तस्य लोकप्रमाणा सङ्ख्येयाकाशखण्डेषु द्रव्यदर्शनसामर्थ्यमेवास्तीति ॥ गा० २ ॥

जघन्यमुत्कृष्टं चावधिक्षेत्रमुक्तम्, अथ एतस्मादन्यत् सर्वं मध्यमं क्षेत्रमिति परिशेषादवगम्यत एव। यस्मिन् मध्यमक्षेत्रविशेषे यत् कालमानं भवति, यावति च काले यद् मध्यमं क्षेत्रं भवति, तत्प्रदर्शनाय गाथाचतुष्टयमाह—

उत्तर—इस की वृद्धि का यह फल थोडे ही है कि यह अलोकाकाशमें भी यदि द्रव्य होवे तो उसे देखकर अपनी वृद्धि की सफलता सार्थक करे, और वहां पर जब द्रष्टव्य द्रव्य है नहीं तो उसके अभावमें यह अपनी वृद्धिमें असफलित माना जावे। वृद्धि का तात्पर्य तो केवल इतना ही है कि विशुद्धि के वश से लोक से भी बाहिर वर्द्धित हुआ यह अवधिज्ञान अपने विषयभूत लोकस्थ रूपी द्रव्य को ही अधिकतर रूपमें विशुद्ध देखता है। परमावधि जो अवधिज्ञान होता है वह सूक्ष्म, सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतम द्रव्य को देखता हुआ सब से सूक्ष्म परमाणु को भी देखने वाला होता है। यही अवधिज्ञान की वर्द्धमानता का तात्त्विक फल है। अलोकाकाशमें तो लोकप्रमाण असंख्येय आकाशखंडोंमें द्रव्यदर्शन की इसमें सामर्थ्य ही है। वहा कोई भी दूसरा द्रव्य है नहीं अत वह उस अपेक्षा वहा अनभिव्यक्त है॥ गा २ ॥

ઉત્તર—તેની વૃદ્ધિનું આ ફળ થોડું જ છે કે તે અલોકાકાશમાં પણ જો દ્રવ્ય હોય તો તેને જોઈને પોતાની વૃદ્ધિની સફળતા સાર્થક કરે, અને ત્યાં જો દ્રષ્ટવ્ય દ્રવ્ય નથી તો તેના અભાવમાં તે પોતાની વૃદ્ધિમા નિષ્ફળ મનાય! વૃદ્ધિનું તાત્પર્ય તો ફક્ત એટલું જ છે કે વિશુદ્ધિવશથી લોકથી પણ બહાર વધેલ તે અવધિજ્ઞાન પોતાના વિષયભૂત લોકસ્થ રૂપી દ્રવ્યને જ અધિકતરરૂપે વિશુદ્ધ જોવે છે જે પરમાવધિ અવધિજ્ઞાન હોય છે તે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, અને સૂક્ષ્મતમ દ્રવ્યને જોતાં જોતાં બધા કરતા સૂક્ષ્મ પરમાણુને પણ જોનાર હોય છે આજ અવધિજ્ઞાનની વૃદ્ધિનું તાત્ત્વિક ફળ છે અલોકાકાશમાં તો લોકપ્રમાણ અસંખ્યેય આકાશખંડોમાં દ્રવ્યદર્શનની તેનામા શક્તિ છે જ ત્યા કોઈ પણ બીજુ દ્રવ્ય નથી તેથી તે અપેક્ષાએ ત્યાં અનભિવ્યક્ત છે ॥ ગા ૨ ॥

तथा—'अगुलमावलिअन्तो' इति। यदा क्षेत्रतोऽगुल पश्यति तदा कालत आवलिकान्तः=आवलिकाया अन्तरे, न तु बहि, किंचिन्न्यूनामावलिकां पश्यतीत्यर्थ। तथा—'आवलिया अंगुलपुहुत्त' इति, यदा कालत आवलिका पश्यति तदा क्षेत्रतोऽगुलपृथक्त्वम्-अङ्गुलपृथक्त्वपरिमितं क्षेत्रं पश्यति। पृथक्त्व च-शास्त्रपरिभाषया 'द्विप्रभृति नवपर्यन्ता संख्या' इति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥गा ३॥

तथा क्षेत्र की अपेक्षा जिस समय वह एकअंगुलप्रमाण क्षेत्र को देखता है उस समय वह काल की अपेक्षा किञ्चित न्यून आवलिकाप्रमाण काल को भी देखता है। जिस समय काल की अपेक्षा एक आवलिका प्रमाण काल को देखता है उस समय वह क्षेत्र की अपेक्षा अगुलपृथक्त्वपरिमित क्षेत्र को देखता है। 'पृथक्त्व' यह दो से लेकर नौ पर्यन्त की संख्या का नाम शास्त्रीय परिभाषामें बतलाया गया है।

भावार्थ—इस गाथामें क्षेत्र और काल को विषय करने की बात सूत्रकार ने कही है। यद्यपि क्षेत्र और काल, ये दोनों अमूर्तिक हैं, इन्हें अवधिज्ञानी नहीं जान सकता है, कारण अवधिज्ञान का विषय मूर्तिक पदार्थ ही बतलाया गया है। इसलिये जहा ऐसा कहा गया है कि अवधिज्ञानी क्षेत्र और काल को इतने २ रूपमें जानता है वहा ऐसा ही जानना

તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જ્યારે તે એકઅ ગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રને દેખે છે તે સમયે તે કાળની અપેક્ષાએ કંઇક ઓછા આવલિકા પ્રમાણ કાળને પણ દેખે છે જે સમયે કાળની અપેક્ષાએ એક આવલિકા પ્રમાણ કાળને દેખે છે તે સમયે તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અ ગુલપૃથકત્વપરિમિત ક્ષેત્રને દેખે છે "પૃથક્ત્વ" આ બેથી લઈને નવ સુધીની સખ્યાનુ નામ શાસ્ત્રીયપરિભાષામાં બતાવ વામા આવ્યુ છે

ભાવાર્થ—આ ગાથામાં ક્ષેત્ર અને કાળને વિષય કરવાની વાત સૂત્રકારે કહી છે જો કે ક્ષેત્ર અને કાળ એ બન્ને અમૂર્તિક છે, તેમને અવધિજ્ઞાની જાણી શકતો નથી, કારણ કે અવધિજ્ઞાનનો વિષય મૂર્તિક પદાર્થ,જ બતાવાયો છે તેથી જ્યાં એવું કહેવાયુ છે કે અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળને આટલા રૂપમાં જાણે છે ત્યા એમ જ જાણવુ જોઈએ કે એટલા ક્ષેત્રગત અને કાળગત રૂપી

एतदुक्तं भवति—अवधिज्ञानी यदा क्षेत्रतोऽङ्गुलस्यासंख्येयभागमात्रं पश्यति तदा कालतः-आवलिकाया अप्यसंख्येयमेव भागमतीतमनागतं च पश्यतीति। क्षेत्रकालदर्शनं चोपचारेणोच्यते। यतः क्षेत्रतः क्षेत्रे यत्रस्थितानि दर्शनयोग्यानि द्रव्याणि पश्यति, कालतस्तु द्रव्यपर्यायान् विवक्षितकालान्तर्वर्तिनः पश्यत्यवधिर्न तु क्षेत्रकालौ, तस्य रूपिद्रव्यालम्बनत्वात्। एवमग्रेऽपि सर्वत्र ग्रहण्यम्। इह गाथात्रयेऽपि 'जानाति, पश्यति' इति क्रियापदमध्याहार्यम्।

तथा—'दोसु संखिज्जा' इति-'द्वयो'=अंगुलावलिकयोः संख्येयं भागं पश्यति। यदाऽवधिज्ञानी-अंगुलस्य संख्येयभागमात्रं पश्यति तदा-आवलिकाया अपि संख्येयमेव भागं पश्यतीत्यर्थः।

इस का तात्पर्य इस प्रकार से है-जब अवधिज्ञानी क्षेत्र की अपेक्षा अंगुल के असंख्येयभागमात्र क्षेत्र को देखता है उस समय वह काल की अपेक्षा आवलिका के असंख्यातवे भागमात्र ही अतीत अनागत काल को भी देखता है। क्षेत्र और काल को अवधि देखता है, यह तो उपचार से कहा जाता है, कारण कि क्षेत्र की अपेक्षा क्षेत्रव्यवस्थित दर्शन योग्य द्रव्यों को ही अवधिज्ञानी देखता है, और काल की अपेक्षा विवक्षित कालान्तर्वर्ती पुद्गलद्रव्य की पर्यायों को ही देखता है, क्षेत्र और काल को नहीं देखता है, क्यों कि ये अमूर्त्तिक हैं, और अवधिज्ञान का विषय मूर्त्तिक द्रव्य है। "जानाति पश्यति" इन क्रियापदों का अध्याहार आगेकी तीन गाथाओंमें और लगा लेना चाहिये। अवधिज्ञानी जीव जिस समय अंगुल के असंख्येयभागमात्र क्षेत्र को देखता है, उस समय वह आवलिका के संख्येयभाग मात्र काल को भी देखता है।

અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આગળના અસંખ્યેય ભાગમાત્ર ક્ષેત્રને દેખે છે તે વખતે તે કાળની અપેક્ષાએ આવલિકના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્ર જ અતીત (ભૂત) અનાગત (ભવિષ્ય) કાળને પણ દેખે છે ક્ષેત્ર અને કાળને અવધિ 'દેખે છે' એ તો ઉપચારથી કહેવાય છે, કારણ કે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રવ્યવસ્થિત દર્શનયોગ્ય દ્રવ્યોને જ અવધિજ્ઞાની દેખે છે, અને કાળની અપેક્ષાએ વિવક્ષિત કાલાન્તર્વર્તી પુદ્ગલ દ્રવ્યની પર્યાયોને જ જાણે છે, ક્ષેત્ર અને કાળને જાણતા નથી, કારણ કે તેઓ અમૂર્તિક છે અને અવધિજ્ઞાનનો વિષય મૂર્તિક દ્રવ્ય છે "जानाति, पश्यति" આ ક્રિયાપદોનું અધ્યાહાર આગળની ત્રણ ગાથાઓમા વધુમાં લગાડી લેવું જોઈએ અવધિજ્ઞાની જીવ જે સમયે આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્ર ક્ષેત્રને દેખે છે, તે સમયે તે આવલિકાના સંખ્યેયભાગમાત્ર કાળને પણ દેખે છે

विपयोऽवधिः कालतो मुहूर्तान्त =किञ्चिन्न्यून मुहूर्ते पश्यतीत्यर्थः । अवध्यवधिमतोरभेदोपचारादवधि• पश्यतीत्युच्यते । 'दिवसतो गाउयम्मि योद्धव्वो' इति, यदा कालत' दिवसान्तः=किञ्चिन्न्यून दिवस पश्यति तदा-क्षेत्रतो गव्यूते-गव्यूतविपयोऽवधिर्बोद्धव्य', क्रोशपरिमितक्षेत्र पश्यतीत्यर्थ । 'जोयणदिवसपुहुत्त' योजनदिवसपृथक्त्वम्' इति, क्षेत्रत•-योजनक्षेत्रविपयोऽवधिः, कालतो दिवसपृथक्त्व पश्यति । 'पक्खन्तो पन्नवीसाओ' 'पक्षान्त• पञ्चविंशतिम्' इति । यदा कालतः पक्षान्त'=किञ्चिन्न्यून पक्षं पश्यति तदा क्षेत्रत पञ्चविंशतिं=पञ्चविंशतियोजनानि पश्यति ॥ गा ४ ॥

मूलम्—भरहम्मि अद्धमासो, जबुद्दीवम्मि साहिओ मासो ।
वास च मणुयलोए, वासपुहुत्त च रुयगम्मि ॥५॥

छाया—भरतेऽर्धमासो, जम्बूद्वीपे साधिको मास' ।
वर्षं च मनुष्यलोके, वर्षपृथक्त्व च रुचके ॥ ५ ॥

काल की अपेक्षा किञ्चित् न्यून एक मुहूर्त को देखता है । सूत्रमें जो ऐसा कहा है कि अवधि देखता है वह अवधिज्ञानीमें अभेद के उपचार से ही कहा गया है । जिस समय काल की अपेक्षा अवधिज्ञान कुछ कम एक दिवसरूप काल को जानता है उस समय क्षेत्र की अपेक्षा वह गव्यूतिपरिमित क्षेत्र को-एक कोश प्रमाण क्षेत्रस्थित द्रव्य को जानता है। क्षेत्र की अपेक्षा एक योजन क्षेत्रविषयक अवधि काल की अपेक्षा से दिवसपृथक्त्व को जानता है । तथा काल की अपेक्षा जिस समय अवधिज्ञान किञ्चिन्न्यून एक पक्षको जानता है उस समय वह क्षेत्रकी अपेक्षा पचीसयोजनपरिमित क्षेत्र को जानता है ॥गा ४॥

અપેક્ષાએ કાંઈક ન્યૂન એક મુહૂર્તને દેખે છે સૂત્રમાં જે એવું કહ્યું છે કે 'અવધિ દેખે છે' તે અવધિજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનીમાં અભેદના ઉપચારથી જ કહેલ છે જે સમયે કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન થોડા ઓછા એક દિવસરૂપ કાળને જાણે છે તે સમયે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે ગવ્યૂતિપરિમિત ક્ષેત્રને-એક કોશ પ્રમાણ ક્ષેત્રસ્થિત દ્રવ્યને-જાણે છે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકયોજનક્ષેત્રવિષયક અવધિ કાળની અપેક્ષાએ દિવસપૃથકત્વને જાણે છે તથા કાળની અપેક્ષાએ જે સમયે અવધિજ્ઞાન કાંઈક ઓછું એક પક્ષને જાણે છે તે સમયે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પચીશયોજનપરિમિત ક્ષેત્રને જાણે છે ॥ગા ૪॥

मूलम्—हत्थम्मि मुहुत्ततो दिवसतो गाउयम्मि बोद्धव्वो ॥
जोयणदिवसपुहुत्त, पक्खनो पन्नवीसाओ ॥ ४ ॥

छाया—हस्ते मुहूर्तान्तो, दिवसान्तो गव्यूते बोद्धव्यः ।
योजनदिवसपृथक्त्व, पक्षान्त पञ्चविंशतिम् ॥ ४ ॥

टीका—'हत्थम्मि मुहुत्ततो' इत्यादि । हस्ते=क्षेत्रतो हस्तप्रमाणक्षेत्र-

---

चाहिये कि उतने क्षेत्रगत और कालगत रूपी द्रव्य को ही वह जानता है। जिस समय यह अंगुल के असंख्यातवे भागमात्रगत द्रव्य को जानेगा, उस समय यह आवलिका के असंख्यातवे भाग गत द्रव्यपर्यायों को भी जानेगा, इससे अधिक कालगत द्रव्यपर्यायों को नहीं जान सकेगा। तथा–जिस समय यह अंगुल के संख्यातवे भाग गत द्रव्य को जानेगा, उस समय यह आवलिका के संख्यातवे भागगत ही द्रव्यपर्यायों को जानेगा। इसी तरह जब यह क्षेत्र की अपेक्षा अंगुलपरिमित क्षेत्रान्तर्गत वस्तु–द्रव्य–को जानेगा उस समय यह काल की अपेक्षा किञ्चिन्न्यून आवलिकान्तर्गत द्रव्यपर्यायों को भी जानेगा। तथा जब यह काल की अपेक्षा आवलिकाप्रमाण काल का जाननेवाला होगा तो उस समय यह अंगुलपृथक्त्वपरिमित क्षेत्र का जानने वाला होगा ॥ गा ३ ॥

'हत्थम्मि मुहुत्ततो' इत्यादि ।

क्षेत्र की अपेक्षा–हस्तप्रमाण क्षेत्र को विषय करने वाला अवधिज्ञान

દ્રવ્યને જ તે જાણે છે જે સમયે તે અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગમાત્રગત દ્રવ્યને જાણશે તે સમયે તે આવલિકાના અસંખ્યાતમાભાગગત દ્રવ્યપર્યાયોને પણ જાણશે. તેનાથી વધારે કાલગત દ્રવ્યપર્યાયોને નહીં જાણી શકે તથા–જે સમયે તે અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગગત દ્રવ્યને જાણશે તે સમયે તે આવલિકાના સંખ્યાતમાભાગગત જ દ્રવ્યપર્યાયોને જાણશે. એજ રીતે જ્યારે તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંગુલપરિમિતક્ષેત્રાન્તર્ગત વસ્તુ–દ્રવ્યને જાણશે તે સમયે તે કાળની અપેક્ષાએ થોડા ઓછા આવલિકાન્તર્ગત દ્રવ્યપર્યાયોને પણ જાણશે. તથા જ્યારે તે કાળની અપેક્ષાએ આવલિકાપ્રમાણ કાળનો જ્ઞાતા થશે ત્યારે તે સમયે તે અંગુલપૃથક્ત્વપરિમિત ક્ષેત્રનો પણ જ્ઞાતા થશે ॥ગા ૩॥

"હત્થમ્મિ મુહુત્તતો" ઇત્યાદિ

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ હસ્તપ્રમાણ ક્ષેત્રને વિષય કરનાર અવધિજ્ઞાન કાળની

टीका—'सखेज्जम्मि उ काले' इत्यादि । 'सख्येये' इति । सख्यायते, इति संख्येयः, स च सवत्सरमासादिरूपोऽपि भवति, अत इह 'तु' शब्दो विशेषणार्थ कृत । कथभूतकाले ? सख्येये=वर्षसहस्रात् परोऽत्र सख्येय-शब्देन गृह्यते, तस्मिन् वर्षसहस्रात् परतोवर्तिनि काले—असख्येयकालात् माक्, कालत= सख्येयकालविषयकेऽवधौ जाते सति, क्षेत्रत. सख्येया द्वीपसमुद्रास्तस्यावधेर्विषया भवन्ति । अपि-शब्दान्महानेकोऽपि तदेकदेशोऽप्यवधेर्विषयो भवति । अयमर्थः— असख्ययोजनप्रमाणस्वयभूरमणद्वीपसमुद्रात्मकं महान्तमेकं पश्यति, तथा स्वयभूर-मणद्वीपसमुद्रसमुत्पन्नतिरश्चोऽवधिस्तदेकदेश योजनप्रमाण पश्यतीति ।

तथा—'कालम्मि असंखिज्जे' इत्यादि । कालतोऽसख्येये=पल्योपमादि-

'सखेज्जमि उ काले' इत्यादि ।

इस गाथा में सख्येय-शब्द से एक हजार वर्ष के बाद का और असंख्यात वर्ष से पहिले का काल ग्रहण किया गया है । जो अवधिज्ञान काल की अपेक्षा सख्येय काल को विषय करनेवाला होगा वह अवधि-ज्ञान क्षेत्र की अपेक्षा संख्यात द्वीप और समुद्रों को विषय करनेवाला होगा । इसी तरह जो अवधिज्ञान काल की अपेक्षा संख्यात काल को विषय करनेवाला होगा, वह अवधिज्ञान असख्यातयोजनप्रमाण अन्तिम स्वयंभूरमण द्वीप और स्वयंभूरमणसमुद्ररूप एक महान क्षेत्र को भी जाननेवाला होगा । तथा स्वयंभूरमण द्वीप और समुद्र में उत्पन्न हुए तिर्यञ्च का अवधिज्ञान उसके योजनप्रमाण एकदेश को विषय करने-वाला होता है ।

तथा काल की अपेक्षा जो अवधिज्ञान पल्योपम आदि असंख्येय

"સખેજ્જમિ ઉ કાલે" ઇત્યાદિ.

આ ગાથામા સખ્યેય શબ્દ વડે એક હજાર વર્ષ પછીનો અને અસ ખ્યાત વર્ષ પહેલાનો કાળ ગ્રહણ કરેલ છે જે અવધિજ્ઞાન કાળની અપેક્ષાએ સખ્યેય કાળને વિષય કરનારૂ હશે. એ જ રીતે જે અવધિજ્ઞાન કાળની અપે ક્ષાએ સખ્યાત કાળને વિષય કરનારૂ હશે તે અવધિજ્ઞાન અસખ્યાત યોજન પ્રમાણ અન્તિમ સ્વયભૂરમણદ્વીપ અને સ્વયભૂરમણ સમુદ્રરૂપ એક મહાન ક્ષેત્રને પણ જાણનારૂ હશે, તથા સ્વયભૂરમણ દ્વીપ અને સમુદ્રમા ઉત્પન્ન થયેલ તિર્ય ચનુ અવધિજ્ઞાન તેના યોજનપ્રમાણ એક દેશને વિષય કરનારૂ હોય છે

તથા કાળની અપેક્ષાએ જે અવધિજ્ઞાન પલ્યોપમ આદિ અસ ખ્યેય કાળને

टीका—' भरहम्मि अद्धमासो ' इत्यादि । क्षेत्रत —भरते=भरतक्षेत्रविषयेऽवधौ जाते सति कालतोऽर्धमासस्तद्विषयत्वेन बोद्धव्यः। 'जम्बुद्दीवम्मि साहिओ मासो' इति, क्षेत्रतो—जम्बूद्वीपविषये तु अवधौ, कालत' साधिको मास =किञ्चिदधिकमासविषयकोऽवधिर्भवति । 'वास च मणुयलोए ' इति, क्षेत्रतो मनुष्यलोके=अर्धतृतीय द्वीपसमुद्रपरिमाणमनुष्यलोकविषयेऽवधौ जाते सति कालतो वर्ष=संवत्सरपर्यन्तं पश्यतीत्यर्थः। तथा—' वासपुहुत्तं च रुयगम्मि ' इति, क्षेत्रतो रुचकाख्यबाह्यद्वीपविषयकेऽवधौ जाते सति कालतः वर्षपृथक्त्व पश्यतीत्यर्थ. ॥ ५ ॥

मूलम्—संखेज्जम्मि उ काले, दीवसमुद्दा वि हुंति संखेज्जा ।
कालम्मि असंखेज्जे, दीवसमुद्दा उ भइयव्वा ॥६॥

छाया—सख्येये तु काले, द्वीपसमुद्रा अपि भवन्ति सख्येया' ।
काले असख्येये, द्वीपसमुद्रास्तु भाज्या' ॥ ६ ॥

' भरहम्मि अद्धमासो ' इत्यादि ।

क्षेत्र की अपेक्षा—भरतक्षेत्र को विषय करनेवाले अवधिज्ञान के उत्पन्न होने पर काल की अपेक्षा वह अवधिज्ञान अर्धमास को—पन्द्रह दिन को विषय करनेवाला होगा । जो अवधिज्ञान क्षेत्र की अपेक्षा जम्बूद्वीप को विषय करनेवाला उत्पन्न होगा वह अवधिज्ञान काल की अपेक्षा कुछ अधिक एक मास को विषय करनेवाला होगा । इसी तरह जो अवधिज्ञान अढाई द्वीप को विषय करनेवाला उत्पन्न होगा वह काल की अपेक्षा एक वर्ष पर्यन्त के काल का ज्ञाता होगा । तथा क्षेत्र की अपेक्षा जो रुचक नाम के द्वीप को विषय करनेवाला अवधि होगा वह काल की अपेक्षा वर्षपृथक्त्व का जाननेवाला होगा ॥ गा० ५ ॥

"भरहम्मि अद्धमासो" ઇત્યાદિ

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભરત ક્ષેત્રને વિષય કરનારૂં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતા કાળની અપેક્ષાએ તે અવધિજ્ઞાન અર્ધા માસને (૧૫ દિનને) વિષય કરનારૂં હશે અવધિજ્ઞાન ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જમ્બૂદ્વીપને વિષય કરનારૂં ઉત્પન્ન થશે તે અવધિજ્ઞાન કાળની અપેક્ષાએ એક માસ કરતાં કંઈક વધુ કાળ વિષય કરનારૂં હશે. એજ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન અઢાઈદ્વીપને વિષય કરનારૂં ઉત્પન્ન થશે તે કાળની અપેક્ષાએ એક વર્ષ સુધીના કાળનું જ્ઞાતા હશે તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જે રૂચક નામના દ્વીપને વિષય કરનારૂં અવધિ હશે તે કાળની અપેક્ષાએ વર્ષ પૃથક્ત્વનું જાણનાર હશે. ।ગા ૫।

क्षेत्रबहिर्वर्तिनः स्वयंभूरमणसमुद्रोत्पन्नस्य तिरश्चोऽवधेस्तदेकदेशो विषय । क्षेत्रपरिमाण तु योजनापेक्षया सर्वत्रापि जम्बूद्वीपादारभ्य असंख्येयद्वीपसमुद्रपरिमाणमवसेयम् । अपि च-स्वयभूरमणभिन्ना ये मनुष्यक्षेत्रबहिर्वर्तिनो द्वीपसमुद्रास्तत्र समुत्पन्नस्य तिरश्चोऽप्यवधिस्तदेकदेशविषयको भवति ॥ गा० ६ ॥

तदेव क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिरनियता, कालवृद्धौ तु क्षेत्रवृद्धिर्भवत्येवेति कथितम्, तदानीं द्रव्यक्षेत्रकालभावानां मध्ये यस्य वृद्धौ यस्य वृद्धिर्भवति, यस्य च न भवति, तमर्थं बोधयितुमाह—

मूलम्—काले चउण्ह वुड्ढी, कालो भइयव्वु खेत्तवुड्ढीए ॥
वुड्ढीए दव्वपज्जव, भइयव्वा खेत्तकाला उ ॥ ७ ॥

छाया—काले चतुर्णां वृद्धि, कालो भजनीय क्षेत्रवृद्धयै।
वृद्धयै द्रव्यपर्याययो' भाज्यौ क्षेत्रकालौ तु ॥ ७ ॥

करनेवाला होगा मनुष्यक्षेत्र से बहिर्वर्ती तिर्यञ्च के कि जो स्वयंभूरमण समुद्र में उत्पन्न हुआ है उसके अवधिज्ञान का विषय स्वयभूरण समुद्र का एक देश होगा। क्षेत्र का परिमाण तो योजन की अपेक्षा सर्वत्र जबूद्वीप से लेकर असख्यातद्वीपसमुद्रपर्यंत जानना चाहिये। और स्वयंभूरमण समुद्र से भिन्न जितने भी मनुष्यक्षेत्रबहिर्वर्ती द्वीप और समुद्र हैं उनमें उत्पन्न हुए तिर्यञ्च का अवधिज्ञान उनके एक देश को विषय करनेवाला होता है ॥ गा० ६ ॥

इस तरह क्षेत्र की वृद्धि में काल की वृद्धि अनियमित है, परन्तु काल की वृद्धि होनेसे क्षेत्रकी वृद्धि नियमित है-यह होती ही है, यह बात यहा प्रकट की गई है। जब यह बात है तो द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव, इन के बीच में जिसकी वृद्धि होने पर जिसकी वृद्धि होती है, और जिसकी

તથા મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહારના તીર્યંચ કે જે સ્વયભૂરમણ સમુદ્રમા ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેમના અવધિજ્ઞાનનો વિષય સ્વયભૂરમણ સમુદ્રનો એક દેશ હશે. ક્ષેત્રનુ પરિમાણ તો યોજનની અપેક્ષાએ સર્વત્ર જબૂદ્વીપથી લઈને અસખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર સુધી જાણવુ જોઈએ. અને સ્વયભૂરમણ સમુદ્રથી ભિન્ન જેટલા મનુષ્ય ક્ષેત્ર બહારના દ્વીપ અને સમુદ્ર છે તેઓમા ઉત્પન્ન થયેલ તિર્યંચનુ અવધિજ્ઞાન તેમના એક દેશને વિષય કરનાર હોય છે ॥ ગા ૬ ॥

આ રીતે ક્ષેત્રની વૃદ્ધિમા કાળની વૃદ્ધિ અનિયમિત છે પણ કાળની વૃદ્ધિ થતાં ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ નિયમિત છે—તે હોય છે જ આ વાત અહીં પ્રગટ કરેલ છે જો આ વાત છે તો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ, તેમની વચ્ચે જેની વૃદ્ધિ

लक्षणेऽवधिविषये सति, तस्यैवासख्येयकालपरिच्छेदकस्यावधेः' क्षेत्रतः परिच्छेद्य-तया द्वीपसमुद्रास्तु भाज्या'=विकल्पयितव्या. । कस्यचिद्–असंख्येया. २, कस्य चित् संख्येया २, कस्यचिद् एकदेशः' ३ इत्यर्थः' । अयं भाव —

यदा इह मनुष्यस्य असख्येयकालविषयोऽवधिरुत्पद्यते, तदानीमसख्येया द्वीपसमुद्रास्तस्य विषय ।१। यदा तु बहिर्द्वीपे समुद्रे वा वर्तमानस्य कस्यचित् तिरश्चः असख्येयकालविषयोऽवधिरुत्पद्यते, तर्हि तस्य संख्येया द्वीपसमुद्रास्तस्य विषयो भवति ।२। तथा–यस्य मनुष्यस्य असख्येयकालविषयोऽवधिर्जायते, तदानीं तस्य क्षेत्रत स्वयंभूरमणस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वा एकदेशोऽवधेर्विषयः, तथा मनुष्य-

काल को विषय करनेवाला होगा उस अवधिज्ञान के क्षेत्र की अपेक्षा को लेकर द्वीप और समुद्र विषयतया भजनीय होंगे–किसी का वह असंख्यात द्वीप समुद्रों को, किसी का वह संख्यात द्वीप समुद्रों को और किसी का वह उनके एक देश को जाननेवाला होगा । इसका तात्पर्य इस प्रकार है–जिस समय यहां मनुष्य के असंख्यातकालविषयक अवधिज्ञान उत्पन्न होगा उस समय उस अवधिज्ञान के असंख्यात द्वीप और समुद्र विषयभूत होंगे, परन्तु जब बाहिर द्वीप समुद्र में वर्तमान किसी तिर्यञ्च के असख्यात काल को विषय करनेवाला अवधिज्ञान उत्पन्न होगा तो वह उसका अवधिज्ञान सख्यात द्वीप और समुद्रों को विषय करनेवाला होगा । तथा जिस मनुष्य के असंख्यात काल को विषय करनेवाला अवधिज्ञान उत्पन्न हुआ है उसका वह अवधिज्ञान उस समय क्षेत्र की अपेक्षा अन्तिम स्वयंभूरमण द्वीप के और समुद्र के एक देश को विषय

વિષય કરનારૂ હશે તે અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અપેક્ષાને લઇને દ્વીપ અને સમુદ્ર વિષયતયા ભજનીય હશે–કોઈનું તે અસખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને, કોઈનુ તે સખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને, અને કોઇનુ તે તેમના એક દેશને જાણનારૂ હશે. તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે–જે સમયે અહીં મનુષ્યને અસખ્યાતકાળવિષયક અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે તે વખતે તે અવધિજ્ઞાનના અસખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્ર વિષયભૂત થશે, પણ બહાર દ્વીપ સમુદ્રમા વર્તમાન કોઈ તિર્યંચને અસખ્યાતકાળને વિષય કરનારૂ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તેનુ તે અવધિજ્ઞાન સખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રોને વિષય કરનારૂ હશે. તથા જે માણસને અસખ્યાત કાળને વિષય કરનારૂ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ છે તેનુ તે અવધિજ્ઞાન તે સમય ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અન્તિમ સ્વયભૂરમણ દ્વીપના અને સમુદ્રના એક દેશને વિષય કરનારૂ હશે

ननु यद्येव काले वर्धमाने शेषस्य क्षेत्रादित्रयस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमेव वक्तुमुचित, कथ चतुर्णामपि वृद्धिरित्युक्तम्? इति चेत्, सत्यम्-किन्तु सामान्यवचनमेतत्। यथा 'देवदत्ते भुञ्जाने सर्वोऽपि कुटुम्बो भुङ्क्ते' इत्यादि। अन्यथा हि—तत्रापि 'देवदत्त विहाय शेषोऽपि कुटुम्बो भुङ्क्ते' इति वक्तव्य स्यादित्यदोष.।

भी सिद्ध हो जाता है कि पर्यायें भी वर्धित हो जाती हैं, क्यों कि प्रत्येक द्रव्य में पर्यायों की बहुलता रही हुई है।

शंका—काल की वृद्धि होने पर तो इस तरह से द्रव्य, क्षेत्र और भाव की वृद्धि होना साबित होता है, काल की नहीं, फिर ऐसा सूत्रकार क्यों कह रहे हैं कि काल की वृद्धि होने पर द्रव्यादि चार की वृद्धि होती है। यहा तो ऐसा ही कहना चाहिये था कि काल की वृद्धि होने पर द्रव्यादि तीन की ही वृद्धि होती है?

उत्तर—शका तो ठीक है, परन्तु ऐसा जो सूत्रकारने कहा है वह सामान्यरूप से ही कहा है। जैसे-देवदत्त के खा लेने पर "सब कुटुंब खा रहा है" ऐसा व्यवहार में कह दिया जाता है। नहीं तो ऐसा कहना चाहिये था, कि देवदत्त को छोड़कर शेष कुटुम्ब खा रहा है। कुटुम्ब के अन्तर्गत तो देवदत्त भी आ जाता है परन्तु वह तो उस समय खा नहीं रहा है-वह तो खा चुका है फिर भी 'सब कुटुम्ब खा रहा है' ऐसा व्यवहार में कहा ही जाता है, इसी तरह काल के वर्धमान होने

તેનાથી આપે આપ તે પણ સિદ્ધ થઇ જાય છે કે પર્યાયે પણ વર્ધિત થઈ જાય છે, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમા પર્યાયોની પુષ્કળતા રહેલી હોય છે

શંકા—કાળની વૃદ્ધિ થવાથી તો આ રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવની જ વૃદ્ધિ થવાનુ સાબિત થાય છે, કાળની નહીં તો પછી સૂત્રકાર એવુ કેમ કહે છે કે કાળની વૃદ્ધિ થતા દ્રવ્યાદિ ચારની વૃદ્ધિ થાય છે? અહીં તો એવુ જ કહેવુ જોઈએ કે કાળની વૃદ્ધિ થવાથી દ્રવ્યાદિ ત્રણની જ વૃદ્ધિ થાય છે

ઉત્તર—શંકા તો બરાબર છે પણ સૂત્રકારે એવુ જે કહ્યુ છે તે સામાન્ય રૂપથી કહ્યુ છ જેમ-દેવદત્તે ખાઈ લીધાથી "આખુ કુટુંબ ખાય છે" એવું વહેવારમા કહેવાય છે નહીં તો એવુ કહેવુ જોઈએ કે દેવદત્ત સિવાયનુ આખુ કુટુંબ ખાય છે કુટુંબની અંદર તો દેવદત્ત પણ આવી જાય છે, તે તો એ સમયે ખાતો હોતો નથી તેણે તો, ખાઈ લીધુ છે, છતા પણ "આખુ કુટુંબ ખાય છે" એવુ વ્યવહારમાં કહેવાય છે એજ પ્રમાણે કાળની વૃદ્ધિ થવાથી દ્રવ્યાદિ

टीका—'काले चउण्हवुड्ढी ' इत्यादि। काले=अवधिविषये वर्धमाने सति चतुर्णा वृद्धिः=द्रव्यक्षेत्रकालभावानां चतुर्णामपि नियमतो वृद्धिर्भवति। तत्र भावः पर्यायरूपः। कालात्-सूक्ष्म-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मतमात् क्षेत्रद्रव्यपर्यायाणां वृद्धिर्भवति। तथाहि-कालस्य समयेऽपि वर्धमाने क्षेत्रस्य प्रभूतप्रदेशा वर्धन्ते, तद्वृद्धौ चावश्यंभाविनी द्रव्यवृद्धिः, प्रत्याकाशप्रदेशं द्रव्यप्राचुर्यात्, द्रव्यवृद्धौ च पर्यायवृद्धिर्भवति, प्रतिद्रव्यं पर्यायबाहुल्यादिति।

नहीं होती है इस अर्थ को समझाने के लिये अब सूत्रकार गाथा कहते हैं—

'काले चउण्ह वुड्ढी ' इत्यादि।

काल की वृद्धि होने पर द्रव्य, क्षेत्र, काल, और भाव, इन चारों की भी नियमत वृद्धि होती है। यहां 'भाव' यह शब्द पर्याय का बोधक है। 'काल की वृद्धि होने पर चारों की वृद्धि होती हे' इस का तात्पर्य इस प्रकार से है–जब सूक्ष्म, सूक्ष्मतर और सूक्ष्मतम रूप से अवधिज्ञान का विषयभूत काल वर्द्धित होता है तब ऐसी स्थिति में उस काल से क्षेत्र की, द्रव्य की एव द्रव्यपर्यायों की वृद्धि होती है। काल का जब एक भी समय वर्धमान हो जाता है–तब उस समय क्षेत्र के प्रभूत प्रदेश बढ जाते हैं, और प्रभूत प्रदेश बढने पर द्रव्य की भी वृद्धि हो जाती है, कारण आकाशरूप क्षेत्र के प्रत्येक प्रदेश पर द्रव्य की प्रचुरता रही हुई है। जब द्रव्य की प्रचुरतारूप वृद्धि हो जाती है तो इस से स्वतः यह

થતાં જેની વૃદ્ધિ થાય છે અને જેની થતી નથી, એ અર્થને સમજાવવા માટે હવે સૂત્રકાર આ ગાથા કહે છે—

"काले चउण्ह वुड्ढी" ઇત્યાદિ

કાળની વૃદ્ધિ થવાથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ, એ ચારેની પણ નિયમિત વૃદ્ધિ થાય છે, અહીં "भाव" આ શબ્દ પર્યાયનો બોધક છે "કાળની વૃદ્ધિ થવાથી ચારેની વૃદ્ધિ થાય છે" તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે–જ્યારે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ રૂપથી અવધિજ્ઞાનનો વિષયભૂત કાળ વર્દ્ધિત થાય છે ત્યારે એવી સ્થિતિમાં તે કાળથી ક્ષેત્રની, દ્રવ્યની, અને દ્રવ્યપર્યાયોની વૃદ્ધિ થાય છે કાળનો જ્યારે એક પણ સમય વર્ધિત થઈ જાય છે ત્યારે એ સમયે ક્ષેત્રનો પ્રભૂત પ્રદેશ વધી જાય છે, અને પ્રભૂત પ્રદેશ વધતા જ દ્રવ્યની પણ વૃદ્ધિ થઈ જાય છે, કારણ કે આકાશરૂપ ક્ષેત્રના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર દ્રવ્યની પ્રચુરતા રહેલ હોય છે જ્યારે દ્રવ્યની પ્રચુરતારૂપ વૃદ્ધિ થઈ જાય છે ત્યારે

ध्येव । तस्मात् क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भजनीयैव । द्रव्यपर्यायौ तु क्षेत्रवृद्धौ नियमाद् वर्धेते एवेति स्वयमेव बोध्यमिति ।

'वुड्ढीए दव्व-पज्जवे' इत्यादि । द्रव्यपर्याययोर्वृद्धौ सत्या क्षेत्रकालौ भक्तव्यौ= भजनीयौ कदाचिद् न वा वर्धेते कदाचिद् वर्धेते इत्यर्थः। द्रव्यपर्यायापेक्षया क्षेत्रकालयो' परिस्थूलत्वात् । यतो द्रव्य क्षेत्रादपि सूक्ष्मम्, एकस्मिन्नपि नभःप्रदेशेऽनन्तस्कन्धा-

---

समय काल की अपेक्षा अवधिज्ञानी एक-आवलिकारूप काल को देखता है तब वह अंगुलपृथक्त्वपरिमित क्षेत्र को देखता है" सो वह विरुद्ध पडेगा, क्योंकि अगुलपृथक्त्वपरिमित क्षेत्र के विषय होने पर असख्येय अवसर्पिणी रूप में काल वर्द्धित है अत' आवलिकारूप काल को न देखकर असख्येय अवसर्पिणीरूप काल को ही देखना चाहिये, परन्तु ऐसा नहीं है, कारण यहा प्रभूतरूप में क्षेत्र की वृद्धि नहीं हुई है, अत क्षेत्र की वृद्धि में काल की वृद्धि भजनीय ही माननी चाहिये । जब क्षेत्र की वृद्धि होती है तब द्रव्य और पर्याय, ये दोनों ही नियमत वर्धित होते हैं, यह स्वयं समझने जैसी बात है ।

जब द्रव्य और पर्याय में वृद्धि होती है उस समय क्षेत्र और काल में वृद्धि भजनीय होती है—ये कभी बढते भी हैं और कभी नहीं भी बढते हैं, क्यों कि द्रव्य और पर्याय की अपेक्षा क्षेत्र और काल स्थूल हैं । एक ही नभःप्रदेशरूप क्षेत्र में अनत स्कंधों का अवगाह हो रहा है,

---

સમય કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન એક આવલિકારૂપ કાળને દેખે છે ત્યારે તે અગુલપૃથકત્વપરિમિત ક્ષેત્રને દેખે છે" તે વિરૂદ્ધ પડશે. કારણ કે અગુલપૃથકત્વપરિમિતક્ષેત્રનો વિષય હોવાથી અસખ્ય અવસર્પિણીરૂપમા કાળ વર્દ્ધિત છે તેથી આવલિકારૂપ કાળને ન જોતા અસખ્યેયઅવસર્પિણીરૂપ કાળને જ જોવો જોઈએ, પણ એવુ નથી, કારણ કે અહી પ્રભૂતરૂપમા ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થઈ નથી, તેથી ક્ષેત્રની વૃદ્ધિમા કાળની વૃદ્ધિ ભજનીય જ માનવી જોઈએ જ્યારે ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે દ્રવ્ય અને પર્યાય, એ બન્ને જ નિયમથી જ વર્ધિત થાય છે, આ જાતે જ સમજવા જેવી વાત છે

જ્યારે દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં વૃદ્ધિ થાય છે તે સમયે ક્ષેત્ર અને કાળમાં વૃદ્ધિ ભજનીય હોય છે—તે કયારેક વધે પણ છે કયારેક નથી પણ વધતા, કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ ક્ષેત્ર અને કાળ સ્થૂળ છે એક જ નભ પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રમાં અનત સ્કંધોનો અવગાહ થઈ રહ્યો છે તેથી એ

'कालो भयव्वु खित्तवुड्ढीए' इति-क्षेत्रवृद्धौ=क्षेत्रस्य-अवधेर्विषयस्य वृद्धौ=आधिक्ये सति कालो भक्तव्य =भजनीय', वर्धते वा, न वा वर्धते इत्यर्थ । क्षेत्र हि अत्यन्तं सूक्ष्म, कालस्तु तदपेक्षया परिस्थूल । प्रभूते क्षेत्रे वृद्धिगते कालो वर्धते, न तु स्वल्पे क्षेत्रे इति भावः । अन्यथा हि यदि क्षेत्रस्य प्रदेशादिवृद्धौ कालस्य नियमेन समयादिवृद्धि स्यात्, तदाऽङ्गुलमात्रे श्रेणिरूपेऽपि वर्धिते क्षेत्रे कालस्य असंख्येयावसर्पिणीरूपस्य वृद्धि स्यात्। तथा च वक्ष्यति-'अंगुलसेढीमित्त, ओसप्पिणीओ असंखेज्जा' इति, ततश्च-'आवलिया अंगुलपुहुत्तं' इति तृतीयगाथोक्त विरु-

पर द्रव्यादि चारों की वृद्धि होती है यह कथन भी व्यावहारिक है कारण कि तीनकी ही वृद्धि होती है, काल तो स्वयं वर्धमान है ही।

अवधिज्ञान के विषयभूत क्षेत्र की वृद्धि होने पर काल में वृद्धि भजनीय है-होती भी है और नहीं भी होती है। क्षेत्र अत्यन्त सूक्ष्म है और काल उसकी अपेक्षा स्थूल है। जब अवधिज्ञान का प्रभूत क्षेत्र बढ़ जाता है तब तो उसके काल में भी वर्धमानता आ जाती है, परन्तु जब क्षेत्र अल्प रहता है उस समय काल में वृद्धि नहीं होती है। यदि ऐसा न माना जावे तो जब क्षेत्र में प्रदेश आदि रूप से वृद्धि होगी तो उस समय में काल की भी नियम से समयादिरूप से वृद्धि होगी ही, ऐसी स्थिति में क्षेत्र के अंगुलमात्र-श्रेणिरूप में भी बढ़ने पर असंख्येय अवसर्पिणीरूप से काल में वृद्धि होने लगेगी-"अंगुलसेढीमित्ते ओसप्पिणीओ असंखिज्जा" ऐसा सिद्धान्त वचन है तब तृतीय गाथा में जो ऐसा कहा है कि-"आवलिया अंगुलपुहुत्त" अर्थात्-जिस

ચારેની વૃદ્ધિ થાય છે આ કથન પણ વ્યાવહારિક છે, કારણ કે ત્રણની જ વૃદ્ધિ થાય છે, કાળ તો આતે જ વૃદ્ધિ પામેલો જ છે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવાથી કાળમા વૃદ્ધિ ભજનીય છે-થાય પણ છે અને નથી પણ થતી ક્ષેત્ર અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે, અને કાળ તેની અપેક્ષાએ સ્થૂળ છે જ્યારે અવધિજ્ઞાનનુ પ્રભૂત ક્ષેત્ર વધી જાય છે ત્યારે તો એના કાળમા પણ વૃદ્ધિ આવી જાય છે, પણ જ્યારે ક્ષેત્ર અલ્પ રહે છે તે સમયે કાળમા વૃદ્ધિ થતી નથી. જો એવુ માનવામાં ન આવે તો જ્યારે ક્ષેત્રમાં પ્રદેશ આદિ રૂપે વૃદ્ધિ થશે ત્યારે તે સમયે કાળની પણ નિયમથી સમયાદિરૂપથી વૃદ્ધિ થશે જ, એવી સ્થિતિમા ક્ષેત્રના અગુલમાત્ર-શ્રેણિરૂપમા વધવાથી અસખ્યેય અવસર્પિણીરૂપથી કાળમાં વૃદ્ધિ થવા લાગશે-" અગુલસેઢીમિત્તે ઓસપ્પિણીઓ અસખિજ્જા " આવું સિદ્ધાત વચન છે તો ત્રીજી ગાથામાં જે એવુ કહ્યુ છે કે-" આવલિયા અગુલપુહુત્ત "અર્થાત્-જે

ननु 'अंगुलमावलियाण भागमसखेज्ज' इत्यादिना परस्परसम्बन्धत्वेनावधि विषयतया प्रोक्तयोर्जघन्ययोर्मध्यमयोरुत्कृष्टयोश्च क्षेत्रकालयोरंगुलावलिकाऽसंख्येय-भागादिरूपयोः सम्बन्धिना परस्परत प्रदेशानां समयानां च संख्यामाश्रित्य किं तुल्यत्वम् ?, उत हीनाधिकत्वम् ?, उच्यते–हीनाधिकत्वम्, तथाहि–आवलिकाया असंख्येयभागे जघन्यावधिविषये ये असंख्या. समयास्तदपेक्षया अङ्गुलस्या-संख्येयभागे जघन्यावधिविषये एव ये असंख्येया नभःप्रदेशास्ते असंख्येयगुणाः, एवं सर्वत्राप्यवधिविषयात् कालादसंख्येयगुणत्वमवधिविषयस्य क्षेत्रस्यावगन्तव्यम्।गा.७।

से काल की वृद्धि में द्रव्यादिकों में नियमतः वृद्धि का, क्षेत्रवृद्धि होने पर कालवृद्धि में भजनीयता का, तथा द्रव्यपर्यायों में नियमत' वृद्धि का, द्रव्यपर्यायों की वृद्धि में क्षेत्र और काल की भजनीयता का, द्रव्यवृद्धि में पर्यायों की नियमत. वृद्धि का और पर्यायवृद्धि में द्रव्यवृद्धि की भज-नीयता का स्पष्टीकरण किया गया है।

शंका—"अंगुलमावलियाणं भागमसंखेज्ज" इत्यादिगाथाद्वारा परस्पर सम्बन्ध होने से अवधिज्ञान के विषयभूत प्रकट किये क्षेत्र और काल कि–जो जघन्य मध्यम, एवं उत्कृष्ट रूप में वर्णित हुए हैं तथा जो अंगुल एव आवलिका के असंख्येय भाग आदि रूप से प्रकट किये गये हैं ऐसे क्षेत्रके प्रदेशों की, और कालके समयों की संख्या में आपस में तुल्यता है या हीनाधिकता है ?

उत्तर—हीनाधिकता है, वह इस प्रकार से है–जघन्य अवधिज्ञान का विषयभूत जो आवलिका का असंख्यातवा भागरूप काल है उसमें

કોમા નિયમત. વૃદ્ધિનુ, ક્ષેત્ર વૃદ્ધિ થતા કાળવૃદ્ધિમાં ભજનીયતાનુ, તથા દ્રવ્ય પર્યાયોમાં નિયમત વૃધ્ધિનુ, દ્રવ્ય–પર્યાયોની વૃધ્ધિમાં ક્ષેત્ર અને કાળની ભજની યતાનુ, દ્રવ્યવૃધ્ધિમાં પર્યાયોની નિયમતઃ વૃધ્ધિનુ અને પર્યાયવૃધ્ધિમા દ્રવ્ય વૃધ્ધિની ભજનીયતાનુ સ્પષ્ટીકરણ કરાયુ છે

શકા—"અગુલમાવલિયાણ ભાગમસખેજ્જ" ઇત્યાદિગાથાદ્વારા પરસ્પર સબધ હોવાથી અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત પ્રગટ કરેલ ક્ષેત્ર અને કાળના કે–જે જઘન્ય મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપે વર્ણવેલા છે તથા જે અગુલ અને આવ-લિકાના અસખ્યેય ભાગ આદિ રૂપે પ્રગટ કરેલ છે એવા ક્ષેત્રના પ્રદેશોની અને કાળના સમયોની સખ્યામા અદરો–અદર તુલ્યતા છે કે હીનાધિકતા છે ?

ઉત્તર—હીનાધિકતા છે, તે આ પ્રમાણે છે–જઘન્ય અવધિજ્ઞાનના વિષય ભૂત જે આવલિકાનો અસખ્યાતમાં ભાગરૂપ કાળ છે તેમાં જેટલા અસખ્યાત

वगाहनात्। द्रव्यादपि सूक्ष्मः पर्यायः, एकस्मिन्नेव द्रव्येऽनन्तपर्यायसमवात्। तस्माद् द्रव्यपर्यायवृद्धौ क्षेत्रकाली भजनीयावेव भवत। तथाहि—अवस्थितयोरपि क्षेत्रकालयोस्तथाविधशुभाध्यवसायत' क्षयोपशमवृद्धौ द्रव्य वर्धते एव, अधिक-द्रव्यदर्शनादिति भावः। द्रव्यवृद्धौ च पर्याया नियमतो वर्धन्ते। प्रतिद्रव्य संख्येयानामसख्येयाना वा पर्यायाणामवधिना परिच्छेदसमवात्। पर्यायवृद्धौ च द्रव्य वृद्धिर्भाज्या=भवति न वा भवतीति भजनीया। एकस्मिन्नपि द्रव्ये पर्यायविषयावधि वृद्धिसमवेन तत्तत्पर्यायविशिष्टद्रव्यवृद्धिर्भवति। अवस्थितेऽपि हि द्रव्ये तथाविध-क्षयोपशमवृद्धौ पर्याया वर्धन्ते, पर्यायवृद्धौ न द्रव्यवृद्धिरिति भाव. ॥

इससे यह निश्चित है कि क्षेत्र की अपेक्षा द्रव्य सूक्ष्म है, और द्रव्य की अपेक्षा क्षेत्र स्थूल है। इसी तरह द्रव्य की अपेक्षा पर्याय सूक्ष्म है, कारण एक ही द्रव्य में अनत पर्यायों का होना समभवित है, इसी लिये द्रव्य और पर्याय की वृद्धि में क्षेत्र और काल की वृद्धि भजनीय बतलाई गई है। क्षेत्र और काल, ये अवस्थित हैं तो भी जब तथाविध शुभ अध्य-साय के वश से अवधिज्ञान में अवधिज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम की वृद्धि होती है तब वह अधिक द्रव्य को विषय करनेवाला होता है, इस तरह क्षेत्र और काल में अवस्थितता होने पर भी द्रव्य बढ ही जाता है। जब द्रव्य की वृद्धि होती है तब पर्यायें भी नियमतः बढ जाती हैं, क्यों कि प्रत्येक द्रव्य में सख्येय अथवा असंख्येय पर्यायों का परिच्छेद होना अवधिज्ञान द्वारा होता है। पर्यायों की वृद्धि में द्रव्य की वृद्धि भजनीय है—वह होती भी है और नहीं भी होती है। इस तरह

નિશ્ચિત છે કે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ક્ષેત્ર સ્થૂળ છે એજ પ્રમાણે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પર્યાય સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે એક જ દ્રવ્યમાં અનેક પર્યાયોનું હોવુ સભવિત છે, તેથી દ્રવ્ય પર્યાયની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ ભજનીય બતાવી છે ક્ષેત્ર અને કાળ, એ અવસ્થિત છે, તો પણ જ્યારે તે પ્રમાણેના શુભ અધ્યવસાયવશથી અવધિજ્ઞાનમા અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તે વધારે દ્રવ્યને વિષય કરનારૂ થાય છે આ રીતે ક્ષેત્ર અને કાળમા અવસ્થિતતા હોવા છતાં પણ દ્રવ્ય વધી જ જાય છે જ્યારે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે પર્યાયો પણ નિયમથી જ વધી જાય છે, કારણ કે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં સખ્યેય અથવા અસખ્યેય પર્યાયોનો પરિચ્છેદ થવાનુ અવધિજ્ઞાન દ્વારા થાય છે. પર્યાયોની વૃદ્ધિમાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ ભજનીય છે—તે થાય પણ છે અને નથી પણ થતી. આ પ્રમાણે કાળની વૃદ્ધિમા દ્રવ્ય —

सूक्ष्मत्वेन ते पृथग् विभाव्यन्ते। 'तत्तो सुहुमयरं हवइ खित्त' इति-तस्मादपि कालात् सूक्ष्मतरं क्षेत्रं भवति। कुत' ?-'अंगुलसेढीमित्ते ओसप्पिणिओ असंखिज्जा' इति, यस्मादङ्गुलश्रेणिमात्रे प्रमाणाङ्गुलैकमात्रे श्रेणिरूपे नभःखण्डे क्षेत्रे प्रतिप्रदेशं समयगणनया तत्प्रदेशपरिमाणमवसर्पिण्योऽसंख्येयास्तीर्थकरैरुक्ताः। अयं भाव'-प्रमाणाङ्गुलैकमात्रे एकैकप्रदेशश्रेणिरूपेनभःखण्डे यावन्तोऽसंख्येयासु अवसर्पिणीषु समयास्तावत्प्रमाणाः प्रदेशा वर्तन्ते, तस्मात् कालादसंख्येयगुणं क्षेत्रं, क्षेत्रादपि चानन्तगुणं द्रव्यं, द्रव्यादपि चावधिविषयाः पर्याया' संख्येयगुणा असंख्येयगुणा वा। तस्माद्-अंगुलश्रेणिमात्रक्षेत्रप्रदेशाग्रमसंख्येयावसर्पिणीसमयराशिपरिमाणमिति सिद्धम्। "से तं" इत्यादि। तदेतद् वर्धमानकमवधिज्ञानं वर्णितम् ॥गा ८॥ सू० १२।

के भेदन करने पर एक २ पत्र के छेदने में असख्यात समय लग जाते हैं, ऐसा आगम में प्रतिपादित किया है। समय इतना अतिसूक्ष्म है कि जिससे वे असख्यात समय भिन्न २ रूप से विभाजित नहीं किये जा सकते हैं। इस काल से क्षेत्र सूक्ष्मतर होता है, क्यों कि एक प्रमाणाङ्गुलमात्र श्रेणिरूप आकाशखण्ड क्षेत्र में प्रत्येक प्रदेश के उपर समय की गणना से असख्यात अवसर्पिणियों में जितने समय होते हैं उतने प्रमाण प्रदेश रहते हैं। इस लिये काल से असख्यात गुणा क्षेत्र होता है। क्षेत्र से भी असंख्यात गुण द्रव्य होता है। तथा द्रव्य की अपेक्षा, अवधिज्ञान की विषयभूत पर्यायें संख्यातगुणी अथवा असंख्यातगुणी होती हैं, अतः अंगुल श्रेणि मात्र क्षेत्र में प्रदेशों का प्रमाण असंख्यात अवसर्पिणियों के समयों की राशिप्रमाण सिद्ध हो जाता है। इस तरह वर्धमान अवधिज्ञान का वर्णन हुआ ॥ गा० ८ ॥ सू० १२ ॥

ઉપર એક રાખેલા સો પાનને છેદતા એક એક પાનના છેદનમાં અસખ્યાત સમય લાગે છે, એવું આગમમાં પ્રતિપાદિત કરાયુ છે સમય એટલો બધો સૂક્ષ્મ છે કે જેથી તે અસખ્યાત સમય ભિન્ન-ભિન્ન-રૂપે વિભાજીત કરી શકાતાં નથી આ કાળથી ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મતર હોય છે, કારણ કે એક પ્રમાણાંગુલમાત્ર શ્રેણિ રૂપ નભખંડ ક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક પ્રદેશની ઉપર સમયની ગણત્રીથી અસખ્યાત અવસર્પિણીઓમાં જેટલા સમય હોય છે એટલા પ્રમાણ પ્રદેશ રહે છે, તેથી કાળથી અસખ્યાત ગણુ ક્ષેત્ર હોય છે. ક્ષેત્ર કરતા પણ અસખ્યાત ગણુ દ્રવ્ય હોય છે તથા દ્રવ્યનાં કરતા અવધિજ્ઞાનની વિષયભૂત પર્યાયો સખ્યાત ગણી અથવા અસખ્યાત ગણી હોય છે, તેથી અગુલશ્રેણિમાત્ર ક્ષેત્રમા પ્રદેશોનુ પ્રમાણ અસખ્યાત અવસર્પિણીઓના રાશિપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે વર્ધમાન અવધિજ્ઞાનનુ વર્ણન થયુ ॥ ગા ૮॥ સૂ ૧૨ ॥

नन्वेवं क्षेत्रस्य कालादसङ्ख्येयगुणता कथमवसीयते? तत्राह—

मूलम्—सुहुमो य होइ कालो, तत्तो सुहुमयरं हवइ खेत्तं ।
अंगुलसेढीमेत्ते, ओसप्पिणिओ असंखेज्जा ॥ ८ ॥
से त्तं वड्ढमाणयं ओहिनाणं ॥ सू० १२ ॥

छाया—सूक्ष्मश्च भवति कालः, ततः सूक्ष्मतरं भवति क्षेत्रम् ।
अङ्गुलश्रेणिमात्रे, अवसर्पिण्यः असंख्येयाः ॥ ८ ॥
तदेतद् वर्द्धमानकम् अवधिज्ञानम् ॥ सू० १२ ॥

टीका—"सुहुमो य" इत्यादि ।

'सुहुमो य होइ कालो' इति–यथा सूक्ष्मस्तावत् कालो भवति, यथा उत्पल-पत्रशतभेदे प्रतिपत्रभेदमसंख्येयाः समया लगन्तीत्यागमे प्रतिपाद्यते । न चाति

जितने असंख्यात समय हैं उनकी अपेक्षा जघन्य अवधिज्ञान के विषय भूत हुए अंगुल के असंख्यातवें भागरूप क्षेत्र में ही जो असंख्यात प्रदेश हैं वे असंख्यात गुणे हैं। इसी तरह से सर्वत्र अवधि के विषयभूत काल की अपेक्षा अवधि के विषयभूत क्षेत्र में असंख्येय गुणे प्रदेश जानने चाहिये ॥ गा० ७ ॥

इस तरह के वर्णन से काल की अपेक्षा क्षेत्र में असंख्येयगुणता कैसे जानी जाती है? सो कहते हैं—'सुहुमो य होइ कालो' इत्यादि।

काल सूक्ष्म होता है, और इसकी अपेक्षा क्षेत्र सूक्ष्म होता है। अंगुलश्रेणिमात्र क्षेत्र में असंख्यात अवसर्पिणीकाल स्थित हैं। इस गाथा का खुलाशा अर्थ इस प्रकार है–काल इतना सूक्ष्म होता है कि कमल के तरा ऊपर रखे हुए अर्थात् एक ऊपर–एक रखे हुए सौ पत्रों

સમય છે તેમની અપેક્ષાએ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત થયેલ અંગુલનો અસંખ્યાતમાં ભાગ રૂપ ક્ષેત્રમાં જ જે અસંખ્યાત પ્રદેશ છે તેઓ અસંખ્યાત ગણાં છે આ પ્રમાણે સર્વત્ર અવધિના વિષયભૂત કાળની અપેક્ષાએ અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્રમાં અસંખ્યેય ગણાં પ્રદેશ જાણવા જોઈએ.

આ પ્રમાણેનાં વર્ણનથી કાળની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રમાં અસંખ્યેયગુણતા કેવી રીતે જણાય છે? તો કહે છે–"सुहुमो य होइ कालो" ઇત્યાદિ કાળ સૂક્ષ્મ હોય છે અને તેના કરતા ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ હોય છે અંગુલશ્રેણિમાત્ર ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત અવસર્પિણી કાળ સ્થિત છે આ ગાથાનો ખુલાસાવાર અર્થ આ પ્રમાણે છે–કાળ એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે કમળના તરા ઉપર રાખેલા એટલે કે એક

वर्तमानस्य=अप्रशस्ताध्यवसायवत इत्यर्थः 'सर्वतः समन्तादवधिः परिहीयते' इत्यन्वय। शुभाध्यवसायवशात् प्राप्त सदवधिज्ञानमविरतसम्यग्दृष्टेर्हीयमान भवतीति भाव'। तथा-वर्तमानचारित्रस्य=चारित्रसम्पन्नस्येत्यर्थः, इहापि-'सर्वत. समन्तादवधि' परिहीयते' इत्यन्वयः। देशविरतस्य सर्वविरतस्य च हीयमानमवधिज्ञान भवतीति भावः।

तथा—' संक्लिश्यमानस्य ' बध्यमानकर्मसंसर्गादुत्तरोत्तर सक्लेशमासादयत, अविरतसम्यग्दृष्टेरित्यर्थ, अप्रशस्तलेश्योपरञ्जित चित्तम्, अर्थात्-अनेकाशुभार्थचिन्तनपरं चित्तं संक्लिष्टमुच्यते। तथा—संक्लिश्यमानचारित्रस्य=अप्रशस्तलेश्योपरञ्जितस्य अनेकाऽशुभार्थचिन्तनपरस्य अविशुद्धचारित्रवतो देशविरतस्य, सर्वविरतस्य चेति शेषः, सर्वत' समन्तादवधिः परिहीयते=परिक्षीयते। एवेतद् हीयमानवधिज्ञान वर्णितम्। इति चतुर्थो भेद. ४। ॥ सू० १३ ॥

क्रमश. घटता रहता है। शुभ अध्यवसाय के वश से प्राप्त किया गया अवधिज्ञान अविरतसम्यग्दृष्टि के हीयमान होता जाता है। चारित्रसंपन्न अवधिज्ञानी का भी अवधिज्ञान हीयमान होता है। अर्थात् चाहे देशविरति श्रावक हो चाहे सर्वविरतिसपन्न अनगार हो उसका भी अवधिज्ञान हीयमान होता जाता है। संक्लिश्यमान जीव का-बध्यमान कर्म के ससर्ग से उत्तरोत्तर संक्लेश भाव को प्राप्त हुए जीव का तथा अप्रशस्तलेश्या से उपरजित हुए अनेक अशुभ अर्थ के चिन्तन करने में तत्पर बने हुए ऐसे अविशुद्धचारित्रसपन्न देशविरति गृहस्थ का एव सर्वविरतिसंपन्न साधु का भी अवधिज्ञान सर्वत समन्तात् हीयमान होता है। इस प्रकार हीयमान अवधिज्ञान का स्वरूप है। भावार्थ इसका केवल इतना ही है कि जिस प्रकार परिमित दाह्य वस्तुओं में लगी हुई अग्नि नया दाह्य पदार्थ न मिलने से क्रमश घटती जाती है, उसी

રહે છે શુભ અધ્યવસાયના વશથી પ્રાપ્ત કરાયેલુ અવધિજ્ઞાન અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ હીયમાન થતું જાય છે ચારિત્રસંપન્ન અવધિજ્ઞાનીનુ અવધિજ્ઞાન પણ હીયમાન હોય છે એટલે કે ચાહે દેશવિરતિ શ્રાવક હોય કે ચાહે સર્વવિરતિ સંપન્ન અણુગાર હોય, તેનું પણ અવધિજ્ઞાન હીયમાન થતુ જાય છે સંક્લિશ્યમાન જીવનુ-બધ્યમાન કર્મના સંસર્ગથી ઉત્તરોત્તર સંક્લેશ ભાવને પામેલ જીવનુ, તથા અપ્રશસ્તલેશ્યાથી ઉપરજિત થયેલ અનેક અશુભ અર્થનુ ચિન્તન કરવામા તત્પર બનેલ એવા અવિશુદ્ધ ચારિત્રસંપન્ન દેશવિરતિ ગૃહસ્થનુ અને સર્વવિરતિસંપન્ન સાધુનુ પણ અવધિજ્ઞાન સર્વત સમન્તાત્ હીયમાન હોય છે આ પ્રકારનુ હીયમાન અવધિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ છે તેનો ભાવાર્થ ફક્ત એટલો જ છે કે જે રીતે પરિમિત દાહ્યવસ્તુઓમાં લાગેલી અગ્નિ નવો દાહ્ય પદાર્થ ન મળવાથી

अथ हीयमानत्वधिज्ञानं वर्णयति—

मूलम्—से किं तं हीयमाणयं ओहिनाणं ?। हीयमाणयं ओहिनाणं अप्पसत्थेहिं अज्झवसाणट्ठाणेहिं वट्टमाणस्स वट्टमाणचरित्तस्स संकिलिस्समाणस्स संकिलिस्समाणचरित्तस्स सव्वओ समंता ओही परिहायइ, से त्तं हीयमाणयं ओहिनाणं४ ॥सू० १३ ॥

छाया—अथ किं तद् हीयमानकमवधिज्ञानं ? हीयमानकमवधिज्ञानम्—अप्रशस्तेष्वध्यवसायस्थानेषु वर्त्तमानस्य वर्त्तमानचारित्रस्य संक्लिश्यमानस्य संक्लिश्यमानचारित्रस्य सर्वतः समन्तादवधिः परिहीयते, तदेतद् हीयमानकमवधिज्ञानम् ॥सू० १३॥

टीका—'से किं तं हीयमाणयं' इत्यादि। शिष्यः पृच्छति—हे भदन्त ! अथ किं तद् हीयमानकमवधिज्ञानम् ?,=पूर्वनिर्दिष्टस्य हीयमानावधिज्ञानस्य किं स्वरूपमित्यर्थः ?। उत्तरमाह—'हीयमाणयं' इत्यादि। हे शिष्य ! हीयमान=पूर्वावस्थाऽपेक्षयाऽधोऽधोह्रासमुपगच्छदवधिज्ञानं वर्ण्यते। अप्रशस्तेषु अध्यवसायस्थानेषु

अब सूत्रकार हीयमान अवधिज्ञान का वर्णन करते हैं—

'से किं तं हीयमाणयं ओहिनाणं' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—हे भदन्त ! पूर्वनिर्दिष्ट हीयमान अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है ? उत्तर—हे शिष्य ! यह अवधिज्ञान जब उत्पन्न होता है तब अधिक विषयवाला होता है परन्तु परिणामशुद्धि कम हो जाने से क्रमशः अल्प२विषयक होता जाता है, यही बात टीकाकारने "पूर्वावस्थापेक्षयाऽधोऽधो ह्रासमुपगच्छत्" इस वाक्य द्वारा प्रकट की है। अप्रशस्त अध्यवसाय स्थानों में वर्तमान जीव का अवधिज्ञान सर्वत —चारों दिशाओं में वर्तमान पदार्थों के जानने रूप क्रिया करने से

હવે હીયમાન અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે—

"से किं तं हीयमाणयं ओहिनाणं" ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત ! પૂર્વ નિર્દિષ્ટ હીયમાન અવધિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે ? ઉત્તર—હે શિષ્ય ! આ અવધિજ્ઞાન જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વધારે વિષયવાળું હોય છે પણ પરિણામશુદ્ધિ ઓછી થઈ જવાથી ક્રમશઃ અલ્પ-અલ્પ વિષયક થતું જાય છે એ જ વાત ટીકાકારે "पूर्वावस्थापेक्षयाऽधोऽधो ह्रासमुपगच्छत्" આ વાક્ય દ્વારા પ્રગટ કરી છે

અપ્રશસ્ત અધ્યવસાય સ્થાનોમાં વર્તમાન જીવનું અવધિજ્ઞાન સર્વત.—ચારે દિશાઓમા વર્તમાન પદાર્થોને જાણવારૂપ ક્રિયા કરવાથી ક્રમશઃ ઘટતું

टीका—'से किं त पडिवाइ' इत्यादि। शिष्यः पृच्छति-अथ किं तत् प्रतिपाति अवधिज्ञानम् ?= हे भदन्त ! पूर्वनिर्दिष्टस्य प्रतिपात्यवधिज्ञानस्य किं स्वरूपमित्यर्थः। उत्तरमाह—'पडिवाइ ओहिनाण' इत्यादि। हे शिष्य ! प्रतिपाति=फूत्कारेण दीपकप्रकाश इव नश्वरम्, अवधिज्ञानं वर्णयामि। यत्-अवधिज्ञान जघन्येन=सर्वस्तोकतया, अगुलस्यासख्येयभागमात्रं सख्येयभागमात्र वा वालाग्र वा, वालाग्रपृथक्त्वं वा, लिक्षां वा=वालाग्राष्टकप्रमाणां, लिक्षापृथक्त्वं वा, यूकां वा=लिक्षाष्टकमानां, यूकापृथक्त्वं वा, यव वा=यूकाष्टकमानं वा, यवपृथक्त्वं वा, अगुलं वा=यवाष्टकमान वा, अंगुलपृथक्त्व वा, एवमगुलषट्कमानात् पादादारम्य यावदु-

'से किं त पडिवाइ ओहिनाण' इत्यादि।

शिष्यकाप्रश्न-प्रतिपाति अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है?, उत्तर-प्रतिपाति अवधिज्ञान का स्वरूप इस प्रकार है—

जो अवधिज्ञान जघन्य से अङ्गुल के असंख्यातवें भाग को अथवा सख्यातवें भागको, वालाग्र को अथवा वालाग्रपृथक्त्व को, लिक्षा को अथवा लिक्षापृथक्त्व को, यूका को अथवा यूकापृथक्त्व को, यवमध्य को अथवा यवमध्यपृथक्त्वको, अङ्गुल को अथवा अङ्गुलपृथक्त्व को, पाद को अथवा पादपृथक्त्व को, वितस्ति को अथवा वितस्तिपृथक्त्व को रत्नि को अथवा रत्निपृथक्त्व को, कुक्षि को अथवा कुक्षिपृथक्त्व को, धनुष को अथवा धनुषपृथक्त्व को, गव्यूत को अथवा गव्यूतपृथक्त्व को, योजन को अथवा योजनपृथक्त्व को, योजनशत को अथवा योजन-शतपृथक्त्व को, योजनसहस्र को अथवा योजनसहस्रपृथक्त्व को, योजनलक्ष को अथवा योजनलक्षपृथक्त्व को, योजनकोटि को अथवा

"से किं त पडिवाइ ओहिनाण" ઇત્યાદિ

શિષ્યને પ્રશ્ન—"પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે?"

ઉત્તર—પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—જે અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગને અથવા સંખ્યાતમાં ભાગને, બાલાગ્રને અને બાલાગ્રપૃથકત્વને, લિક્ષાને અથવા લિક્ષાપૃથકત્વને, યૂકાને અથવા યૂકા પૃથકત્વને, યવમધ્યને અથવા યવમધ્યપૃથકત્વને, અંગુલને અથવા અંગુલપૃથકત્વને, પાદને અથવા પાદપૃથકત્વને, કુક્ષિને અથવા કુક્ષિપૃથકત્વને, ધનુષને અથવા ધનુષપૃથકત્વને, ગવ્યૂતને અથવા ગવ્યૂતપૃથકત્વને, યોજનને અથવા યોજન પૃથકત્વને, યોજનશતને અથવા યોજનશતપૃથકત્વને, યોજન સહસ્રને અથવા યોજનસહસ્રપૃથકત્વને, યોજનલક્ષને, અથવા યોજનલક્ષપૃથકત્વને યોજનકોટીને અથવા યોજનકોટીપૃથકત્વને, યોજનસંખ્યેયને અથવા યોજનસંખ્યેયપૃથકત્વને,

मूलम्—से किं तं पडिवाइ ओहिनाणं ?। पडिवाइ ओहिनाणं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखिज्जभागं वा संखिज्जभागं वा, वालग्गं वा वालग्गपुहत्तं वा, लिक्खं वा लिक्खपुहत्तं वा, जूयं वा जूयपुहत्तं वा, जवं वा जवपुहत्तं वा, अंगुलं वा अंगुलपुहत्तं वा, पायं वा पायपुहत्तं वा, विहत्थिं वा विहत्थिपुहत्तं वा, रयणिं वा रयणिपुहत्तं वा, कुच्छिं वा कुच्छिपुहत्तं वा, धणुं वा धणुपुहत्तं वा, गाउयं वा गाउयपुहत्तं वा, जोयणं वा जोयणपुहत्तं वा, जोयणसयं वा जोयणसयपुहत्तं वा, जोयणसहस्सं वा जोयणसहस्सपुहत्तं वा, जोयणलक्खं वा जोयणलक्खपुहत्तं वा, जोयणकोडिं वा जोयणकोडिपुहत्तं वा, जोयणकोडाकोडिं वा जोयणकोडाकोडिपुहत्तं वा, जोयणसंखिज्जं वा जोयणसंखिज्जपुहत्तं वा, जोयणअसंखेज्जं वा जोयणअसंखेज्जपुहत्तं वा, उक्कोसेणं लोगं वा पासित्ता णं पडिवइज्जा, से तं पडिवाइ ओहिनाणं॥सू०१४॥

छाया—अथ किं तत्प्रतिपाति-अवधिज्ञानं ? प्रतिपाति-अवधिज्ञानं जघन्येनांऽगुलस्याऽसंख्येयभागं वा, संख्येयभागं वा, वालाग्रं वा, वालाग्रपृथक्त्वं वा, लिक्षां वा, लिक्षापृथक्त्वं वा, यूकां वा, यूकापृथक्त्वं वा, यवं वा, यवपृथक्त्वं वा, अङ्गुलं वाऽङ्गुलपृथक्त्वं वा, पादं वा, पादपृथक्त्वं वा, वितस्तिं वा वितस्तिपृथक्त्वं वा, रत्निं वा, रत्निपृथक्त्वं वा, कुक्षिं वा, कुक्षिपृथक्त्वं वा, धनुर्वा, धनुः पृथक्त्वं वा, गव्यूतं वा गव्यूतपृथक्त्वं वा, योजनं वा, योजनपृथक्त्वं वा, योजनशतं वा, योजनशतपृथक्त्वं वा, योजनसहस्रं वा, योजनसहस्रपृथक्त्वं वा, योजनलक्षं वा, योजनलक्षपृथक्त्वं वा, योजनकोटिं वा, योजनकोटिपृथक्त्वं वा, योजनकोटीकोटिं वा, योजनकोटीकोटिपृथक्त्वं वा, योजनसंख्येयं वा, योजनसंख्येयपृथक्त्वं वा, योजनाऽसंख्येयं वा, योजनाऽसंख्येयपृथक्त्वं वा, उत्कर्षेण लोकं वा दृष्ट्वा प्रतिपतेत्, तदेतत्प्रतिपात्यवधिज्ञानम् ॥ सू० १४ ॥

प्रकार जो अवधिज्ञान परिणामों की विशुद्धि के अभाव से क्रमशः घटता जाता है वह हीयमान है ॥ सू० १३ ॥

क्रमशः घटती जाय छे एज प्रमाणे जे अवधिज्ञान परिणामोनी विशुद्धिना अभावे क्रमशः घटतुं जाय छे ते हीयमान छे ॥ सू० १३ ॥

मूलम्—से किं त अपडिवाइ ओहिनाण ? । अपडिवाइ ओहिनाण जेण अलोगस्स एगमवि आगासपएस जाणइ पासइ, तेण पर अपडिवाइ ओहिनाण, से त अपडिवाइ ओहिनाण६ ॥ सू० १५ ॥

छाया—अथ किं तदप्रतिपात्यवधिज्ञानम् ? अप्रतिपात्यवधिज्ञानं येन अलोकस्य एकमपि आकाशप्रदेशं जानाति पश्यति, तेन परम् अप्रतिपाति अवधिज्ञानम्, तदेतत् प्रतिपात्यवधिज्ञानम् ६ ॥ सू० १८ ॥

टीका—'से किं तं अपडिवाइ ओहिनाण' इत्यादि । शिष्यः पृच्छति-अथ किं तद् अप्रतिपात्यवधिज्ञानम्=हे भदन्त ! पूर्वनिर्दिष्टस्य अप्रतिपात्यवधिज्ञानस्य किं स्वरूपमित्यर्थः ? । उत्तरमाह—'अपडिवाइ ओहिनाण' इत्यादि । हे शिष्य ! अप्रतिपात्यवधिज्ञानं वर्ण्यते । येनावधिज्ञानेन, अलोकस्य=अलोकाकाशस्य सम्बन्धिनमेकमप्याकाशप्रदेशम्, अपि शब्दात् बहून् वा—आकाशप्रदेशान् जानाति, पश्यति,

---

'से किं त अपडिवाइ ओहिनाणं' इत्यादि ।

शिष्य प्रश्न करता है-अप्रतिपाति अवधिज्ञान का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—अप्रतिपाति अवधिज्ञान का स्वरूप इस प्रकार है-जिस अवधिज्ञान की सहायता से अवधिज्ञानी आत्मा अलोकाकाशतक के एक भी आकाशप्रदेश को अथवा बहुत से आकाशप्रदेशों को जानता और देखता है वह अप्रतिपाती अवधिज्ञान है । यही बात-"जेणं अलोगस्स एगमवि आगासपएस जाणइ पासइ०" इत्यादि पंक्तियों द्वारा बतलाई गई है । यद्यपि अलोकाकाश में अवधिज्ञान के द्वारा दृष्टव्य कोई वस्तु नहीं है फिर भी जो ऐसा कहा गया है कि-"अवधिज्ञानी अलोकाकाश के एक अथवा अनेक प्रदेशों को जानता देखता है" वह

"से किं त अपडिवाइ ओहिनाण" ઈત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે—"અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે ?"

ઉત્તર—અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-જે અવધિજ્ઞાનની સહાયતાથી અવધિજ્ઞાની આત્મા અલોકાકાશ સુધીના એક પણ આકાશપ્રદેશને અથવા ઘણા આકાશપ્રદેશોને જાણે અને દેખે છે તે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન છે એજ વાત "जेण अलोगस्स एगमवि आगासपएस जाणइ पासइ" ઈત્યાદિ પંક્તિઓ દ્વારા બતાવવામાં આવી છે જો કે અલોકાકાશમાં અવધિજ્ઞાન વડે દ્રષ્ટવ્ય કોઈ વસ્તુ નથી તો પણ જે એવું કહ્યું છે કે "અવધિજ્ઞાની અલોકાકાશના એક અથવા અનેક પ્રદેશોને જાણે દેખે છે" તે માત્ર તેની

त्कर्षेण=सर्वप्रचुरतया यावत् लोकं दृष्ट्वा=लोकमुपलभ्य प्रतिपतेत्=न भवेत्, प्रदीप इव नाशमुपगच्छेत्, तस्य तथाविधक्षयोपशमजन्यत्वात्, तद् तत् प्रतिपात्यवधिज्ञानम्। शेषं सुगमम्। नवरं यव इति यवमध्यम्, पाद इति पादमध्यतलप्रदेश, कुक्षिर्द्विहस्तप्रमाण , धनुश्चतुर्हस्तप्रमाणं, पृथक्त्व=सर्वमापि द्विप्रभृति आनवभ्य इति सिद्धान्तपरिभाषया द्रष्टव्यम्। इति पञ्चमो भेद'५ ॥ सू०१४ ॥

योजनकोटिपृथक्त्व को, योजनकोटीकोटि को अथवा योजनकोटीकोटि पृथक्त्व को, योजनसंख्येय को, अथवा योजनसख्येयपृथक्त्व को, योजन-असख्येयको, अथवा योजन-असख्येय पृथक्त्व को, उत्कृष्टरूप से समस्त लोक को देखकर भी तथाविध-क्षयोपशमजन्य होने से प्रदीप की तरह नष्ट हो जाता है, वह प्रतिपाति अवधिज्ञान है।

यहाँ पर यह जानना चाहिये-आठ वालाग्रों की एक लिक्षा होती है, आठ लिक्षाओं की एक यूका, आठ यूकाओं का एक यवमध्य, आठ यवमध्यों का एक अङ्गुल, छ अङ्गुल का एक पाद (पादमध्यतल प्रदेश), दो पादों की एक वितस्ति-(बेत), दो वितस्तियों की एक रत्नि (हाथ), दो रत्नियों की एक कुक्षि, दो कुक्षियों का एक धनुष, दो हजार धनुषों का एक गव्यूत (कोस) और चार गव्यूतों (कोसों) का एक योजन होता है। योजनसख्या की उत्तरोत्तर वृद्धि होने से योजनशत, योजनसहस्र, योजनलक्ष, योजनकोटि, योजनकोटीकोटि, योजनसंख्येय और योजन-असंख्येय होता है। दो से लेकर नौ तक को पृथक्त्व कहते हैं यह ज्ञान का पांचवां भेद हुआ ५ ॥ सू० १४ ॥

યોજનઅસખ્યેયને અથવા યોજનઅસખ્યેયપૃથકત્વને, ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી સમસ્ત લોકને દેખીને પણ તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમજન્ય હોવાથી પ્રદીપની જેમ નષ્ટ થઈ જાય છે તે પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન છે

અહીં એ જાણવુ જોઈએ કે આઠ બાલાગ્રોની એક લિક્ષા થાય છે, આઠ લિક્ષાઓની એક યૂકા, આઠ યૂકાઓનો એક યવમધ્ય, આઠ યવમધ્યોનો એક અગુલ, છ અગુલનો એક પાદ (પાદનો મધ્યતલ પ્રદેશ), બે પાદની એક વિતસ્તિ (વેત) બે વિતસ્તિઓની એક રત્નિ (હાથ) બે રત્નિઓની એક કુક્ષિ, બે કુક્ષિઓનું એક ધનુષ, બે હજાર ધનુષોનું એક ગવ્યૂત (કોસ) અને ચાર ગવ્યૂતોનો એક યોજન થાય છે યોજનસખ્યાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવાથી યોજનશત, યોજનસહસ્ર, યોજનલક્ષ, યોજનકોટી, યોજનકોટીકોટી, યોજનસખ્યેય અને યોજનઅસખ્યેય થાય છે બેથી લઈને નવ સુધીનાને પૃથકત્વ કહે છે આ જ્ઞાનનો પાચમો ભેદ થયો ॥ સૂ ૧૪ ॥

अथ भावः—यथा प्राभातिक प्रकाशः सूर्योदय विना नैव निवर्तते, यथा वा कुसुम फलमनुत्पाद्य न निवर्तते तथा यदवधिज्ञान केवलप्राप्तिं विना न निवर्तते इति। यथा वा नृप प्रतिपक्षनायके निहते सति तदितरैः प्रतिपक्षैर्न पुनः परिभूयते शेषमपि शत्रुसघ विनिर्जित्य राज्यश्रिय लभते, तथा तादृशः क्षयोपशमो लभ्यते, यतः—कर्मशत्रुनायक मोहनीयाख्यं कर्मशत्रु निहत्यावधिज्ञानी तदितरै कर्मशत्रुभिर्न पुन परिभूयते, किं तु शेषमपि कर्मशत्रु विनिर्जित्यावधिज्ञानी केवल प्राप्नोत्येवेति। तदेतदप्रतिपात्यवधिज्ञान वर्णितम् इत्यवधे' षष्ठो भेद. ६ ॥सू० १५॥

इसका भाव यह है कि–जिस प्रकार प्राभातिक प्रकाश सूर्योदय हुए विना नहीं हटता है, अथवा जिस प्रकार फलवाले वृक्ष का फूल, विना नहीं जाता है उसी तरह जो अवधिज्ञान केवलज्ञान की प्राप्ति किये विना फल उत्पन्न किये जीव से नहीं छूटता है वह अप्रतिपाति अवधिज्ञान है। अथवा–जिस प्रकार प्रतिपक्ष शत्रुसेना के नायक के निहत होने पर उसकी सेना के अन्य व्यक्तियों द्वारा विजयशील नरेश पराभव को प्राप्त नहीं होता है, तथा अवशिष्ट शत्रुदलको परास्त कर वह जैसे राज्यश्री का भोक्ता बनता है उसी तरह अवधिज्ञानी आत्मा में कोई ऐसे कर्मोंका–अवधिज्ञानावरणीय कर्मों का–क्षयोपशम होता है कि जिसके प्रभाव से वह कर्म शत्रुओं के नायकस्वरूप मोहनीय कर्म को नाश कर, और उसके अभाव में अन्य कर्म-शत्रुओं से अजेय होकर पराभूत नहीं होता है, किन्तु अवशिष्ट शेष-कर्मशत्रुओं को भी जीतकर अवश्य ही केवलज्ञान को प्राप्त करता है। यही अप्रतिपाति अवधिज्ञान का स्वरूप है ॥ सू० १५ ॥

તેનો ભાવાર્થ આ છે કે જેમ પ્રાભાતિક પ્રકાશ સૂર્યોદય થયા વિના હટતો નથી, અથવા જેમ ફળવાળાં વૃક્ષના ફૂલ વિના ફળ ઉત્પન્ન કરતા નથી એ જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના જીવથી છૂટતુ નથી તે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન છે અથવા જેમ સામા પક્ષનો નાયક હણાતા તેની સેનાની અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા વિજયશીલ રાજા પરાભવ પામતો નથી, તથા બાકીના શત્રુ દળને દમવીને તે જેમ રાજ્યશ્રીનો ભોક્તા બને છે એજ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાની આત્મામા કોઇ એવા કર્મોનો અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ હોય છે કે જેના પ્રભાવથી તે કર્મશત્રુઓના નાયક રૂપી મોહનીય કર્મનો નાશ કરીને અને તેના અભાવમા અન્ય કર્મશત્રુએ વડે અવિજિત થઈને પરાભવ પામતો નથી, પણ બાકી રહેલ શેષકર્મશત્રુઓને પણ જીતીને અવશ્ય જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે આજ અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ છે ॥સૂ.૧૫॥

तथाविधक्षयोपशमजनितसामर्थ्यसद्भावादिति भावः । एतच्च सामर्थ्यमात्रं वर्ण्यते, अलोके हि अवधिज्ञानस्य द्रष्टव्यं वस्तु किमपि नास्ति, अवधिज्ञानस्य रूपि द्रव्यमात्रविषयकतयाऽऽकाशप्रदेशोऽपि नास्ति द्रष्टव्यः, अरूपित्वात्, अन्यस्य कस्यापि द्रव्यस्य तत्राभावाच्च। अवधिज्ञानमलोकाकाशस्यैकं प्रदेशं बहून् वा प्रदेशान् व्याप्तुं शक्नोतीति भाव । लोकालोकविभागस्त्वेवमवगन्तव्य. धर्मादीनां द्रव्याणां वृत्तिर्भवति यत्र तत् क्षेत्र लोक । तद्विपरीत हि क्षत्रमलोक' । तत' परं=तदनन्तर तदवधिज्ञानमप्रतिपाति भवति, केवलज्ञानमनुत्पाद्य न निवर्तते ।

केवलइसकी शक्तिमात्र को बतलाने के लिये कह दिया गया है। अर्थात् इस अप्रतिपाति अवधिज्ञान में इतनी शक्ति है कि वह अलोकाकाशतक के भी एक अथवा अनेक प्रदेशों को जान सकता है, देख सकता है ऐसी शक्ति भी इस में तथाविध क्षयोपशम से जनित सामर्थ्य से ही होती है। अवधिज्ञान सिर्फ रूपी द्रव्य को ही विषय करता है, अरूपी द्रव्य को नहीं। आकाश के प्रदेश भी इस तरह अरूपी ही हैं, वे इसका विषय हो नहीं सकते हैं, तथा और अन्य द्रव्य अलोकाकाश में हैं नहीं। ऐसी स्थिति में सूत्र में जो 'अलोकाकाश के एक प्रदेश को अथवा बहुत प्रदेशों को वह जानता देखता है' ऐसा कहा है वह केवल इसके सामर्थ्य को प्रकट करने के लिये कहा गया जानना चाहिये। धर्मादिक द्रव्यों का जितने आकाश में निवास है वह लोकाकाश, तथा इससे बहिर्भूत आकाश का नाम अलोकाकाश है। अप्रतिपाती अवधिज्ञान केवलज्ञान को उत्पन्न किये बिना नहीं छूटता है।

શક્તિમાત્રને જ બતાવવા માટે કહેલ છે એટલે કે આ અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનમા એટલી શક્તિ છે કે તે અલોકાકાશ સુધીના પણ એક અથવા અનેક પ્રદેશોને જાણી શકે છે એવી શક્તિ પણ તેમા તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમથી પેદા થયેલ સામર્થ્યથી જ હોય છે અવધિજ્ઞાન ફક્ત રૂપી દ્રવ્યને જ વિષય કરે છે અરૂપી દ્રવ્યને નહી આકાશના પદાર્થો પણ આ રીતે અરૂપી જ છે, તેઓ તેનો વિષય થઈ શકતા નથી તથા બીજા કોઈ દ્રવ્ય અલોકાકાશમા નથી આવી સ્થિતિમા સૂત્રમા જે "અલોકાકાશના એક પ્રદેશ પ્રદેશને અથવા ઘણા પ્રદેશોને તે જાણે દેખે છે" એવું કહેલ છે તે ફક્ત તેના સામર્થ્યને પ્રગટ કરવાને માટે જ કહેલ છે એમ માનવું જોઈએ ધર્માદિક દ્રવ્યોનો જેટલા આકાશમા નિવાસ છે તે લોકાકાશ તથા તેની બહાર આવેલ આકાશનું નામ અલોકાકાશ છે. અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કર્યા વિના છૂટતુ નથી.

टीका—' त समासओ ' इत्यादि । तद् अवधिज्ञानं, समासतः=सक्षेपेण, चतु विंधं प्रज्ञप्तम्=प्ररूपितम् । तद् यथा-द्रव्यत क्षेत्रतः कालतो भावतश्च । तत्र द्रव्यत. खलु अवधिज्ञानी जघन्येन अनन्तानि रूपिद्रव्याणि=तैजसभाषाप्रायोग्यवर्गणान्तरालवर्तीनि द्रव्याणि जानाति=विशेषाकारेण जानाति । पश्यति=सामान्याकारेण बुध्यते । इह-ज्ञानं विशेषग्रहणात्मकम्, दर्शन-सामान्यग्रहणात्मकमिति भाव । उत्कर्षेण सर्वाणि रूपिद्रव्याणि=बादरसूक्ष्माणि जानाति पश्यति । ज्ञानं दर्शन च पूर्ववत् ।

ननु प्रथम दर्शनं भवति, ततो ज्ञानमिति क्रमः, तर्हि किमर्थं क्रम परित्यज्य प्रथम जानातीत्युक्तम् ?,

---

द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव की अपेक्षा वह अवधिज्ञान सक्षेप से चार प्रकार का कहा गया है । यही बात इस सूत्र द्वारा प्रकट की जा रही है—वह अवधिज्ञान सक्षेप से चार प्रकार का प्ररूपित किया गया है । वे चार प्रकार उसके इस प्रकार हैं-द्रव्य की अपेक्षा, क्षेत्र की अपेक्षा, काल की अपेक्षा और भाव की अपेक्षा से । इनमें द्रव्य की अपेक्षा से अवधिज्ञानसंपन्न आत्मा जघन्य अवस्था में अनत रूपी द्रव्यों को-तैजस और भाषा के प्रायोग्य वर्गणाओं के अन्तरालवर्ती द्रव्यों को—विशेषरूप आकार से जानता है, और सामान्यरूप आकार से देखता है । वस्तु का विशेषरूप से जानना ज्ञान है और सामान्यरूप से उसका ग्रहण करना दर्शन है । तथा उत्कृष्ट रूप से वह अवधिज्ञानी आत्मा समस्तरूपी द्रव्यों को-बादर सूक्ष्म रूपी पदार्थों को—जानता है और देखता है ।

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારનુ કહેલ છે એ જ વાત. આ સૂત્ર દ્વારા પ્રગટ કરવામા આવે છે—તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકારનુ પ્રરૂપિત કરાયુ છે તે ચાર પ્રકાર આ છે-દ્રવ્યકી અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, કાળની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ તેઓમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનવાળો આત્મા જઘન્ય અવસ્થામાં અનેક રૂપી દ્રવ્યોને, તૈજસભાષાની પ્રાયોગ્ય વર્ગણાઓના અન્તરાલવર્તી દ્રવ્યોને વિશેષ રૂપ આકારથી જાણે છે અને સામાન્ય રૂપ આકારથી દેખે છે વસ્તુને વિશેષ રૂપથી જાણવી તે જ્ઞાન છે અને સામાન્યરૂપથી તેને ગ્રહણ કરવી તે દર્શન છે તથા ઉત્કૃષ્ટ રૂપે તે અવધિજ્ઞાની આત્મા સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોને—બાદર સૂક્ષ્મ રૂપી પદાર્થોને જાણે છે અને દેખે છે

अवधिज्ञानस्य षडपि भेदा उक्ताः, सम्प्रति द्रव्याद्यपेक्षयाऽवधिज्ञानस्य भेदा उच्यन्ते—

मूलम्—तं समासओ चउव्विहं पण्णत्तं, तं जहा—दव्वओ, खित्तओ, कालओ, भावओ। तत्थ दव्वओ णं ओहिनाणी जहन्नेणं अणंताइं रूविदव्वाइं जाणइ पासइ। उक्कोसेणं सव्वाइं रूविदव्वाइं जाणइ पासइ। खित्तओ णं ओहिनाणी जहन्नेणं अंगुलस्स असंखिज्जइभागं जाणइ पासइ। उक्कोसेणं असंखिज्जाइं अलोगे लोगप्पमाणमित्ताइं खंडाइं जाणइ पासइ। कालओ णं ओहिनाणी जहन्नेणं आवलियाए असंखिज्जइभागं जाणइ पासइ। उक्कोसेणं असंखिज्जाओ उस्सप्पिणीओ, ओसप्पिणीओ अईयमणागयं च कालं जाणइ पासइ। भावओ णं ओहिनाणी जहन्नेणं अणंते भावे जाणइ पासइ। उक्कोसेण वि अणंते भावे जाणइ पासइ। सव्वभावाणमणंतभागं जाणइ पासइ ॥सू०१६॥

छाया—तत् समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतो भावतः। तत्र द्रव्यतः अवधिज्ञानी जघन्येन अनन्तानि रूपिद्रव्याणि जानाति पश्यति। उत्कर्षेण सर्वाणि रूपिद्रव्याणि जानाति पश्यति। क्षेत्रतोऽवधिज्ञानी जघन्येनांगुलस्याऽसंख्येयभागं जानाति पश्यति, उत्कर्षेणाऽसंख्येयानि अलोके लोकप्रमाणमात्राणि खण्डानि जानाति, पश्यति। कालतोऽवधिज्ञानी जघन्येन आवलिकाया असंख्येयभागं जानाति पश्यति। उत्कर्षेण असंख्येया उत्सर्पिणीरव सर्पिणीः—अतीतमनागतं च कालं जानाति, पश्यति। भावतोऽवधिज्ञानी जघन्येन अनन्तान् भावान् जानाति, पश्यति, उत्कर्षेणापि अनन्तान् भावान् जानाति, पश्यति। सर्वभावानामनन्तभागं जानाति पश्यति ॥ सू० १६ ॥

इस प्रकार अवधिज्ञान के छह भेदों का कथन कर अब द्रव्य आदि की अपेक्षा से उसके भेद बतलाते हैं—'तं समासओ चउव्विहं' इत्यादि।

આ રીતે અવધિજ્ઞાનના ૭ ભેદોનું કથન કરીને હવે દ્રવ્ય આદિની અપે-ક્ષાએ તેના ભેદ બતાવે છે—" તં સમાસઓ ચઉવ્વિહં " ઇત્યાદિ—

टीका—' त समासओ ' इत्यादि । तद् अवधिज्ञानं, समासतः=सक्षेपेण, चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्=प्ररूपितम् । तद् यथा—द्रव्यत क्षेत्रत. कालतो भावतश्च । तत्र द्रव्यत. खलु अवधिज्ञानी जघन्येन अनन्तानि रूपिद्रव्याणि=तैजसभाषाप्रायोग्यवर्गणान्तरालवर्तीनि द्रव्याणि जानाति=विशेषाकारेण जानाति । पश्यति=सामान्याकारेण बुध्यते । इह—ज्ञान विशेषग्रहणात्मकम्, दर्शन—सामान्यग्रहणात्मकमिति भाव । उत्कर्षेण सर्वाणि रूपिद्रव्याणि=बादरसूक्ष्माणि जानाति पश्यति । ज्ञानं दर्शन च पूर्ववत् ।

ननु प्रथम दर्शन भवति, ततो ज्ञानमिति क्रम , तर्हि किमर्थं क्रम परित्यज्य प्रथम जानातीत्युक्तम् ?,

---

द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव की अपेक्षा वह अवधिज्ञान सक्षेप से चार प्रकार का कहा गया है । यही बात इस सूत्र द्वारा प्रकट की जा रही है—वह अवधिज्ञान सक्षेप से चार प्रकार का प्ररूपित किया गया है । वे चार प्रकार उसके इस प्रकार हैं—द्रव्य की अपेक्षा, क्षेत्र की अपेक्षा, काल की अपेक्षा और भाव की अपेक्षा से । इनमें द्रव्य की अपेक्षा से अवधिज्ञानसपन्न आत्मा जघन्य अवस्था में अनत रूपी द्रव्यों को—तैजस और भाषा के प्रायोग्य वर्गणाओं के अन्तरालवर्ती द्रव्यों को—विशेषरूप आकार से जानता है, और सामान्यरूप आकार से देखता है । वस्तु का विशेषरूप से जानना ज्ञान है और सामान्यरूप से उसका ग्रहण करना दर्शन है । तथा उत्कृष्ट रूप से वह अवधिज्ञानी आत्मा समस्तरूपी द्रव्यों को—बादर सूक्ष्म रूपी पदार्थों को—जानता है और देखता है ।

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારનુ કહેલ છે એ જ વાત. આ સૂત્ર દ્વારા પ્રગટ કરવામા આવે છે—તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકારનુ પ્રરૂપિત કરાયુ છે તે ચાર પ્રકાર આ છે— દ્રવ્યકી અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, કાળની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ તેઓમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનવાળો આત્મા જઘન્ય અવસ્થામાં અનેક રૂપી દ્રવ્યોને, તૈજસભાષાની પ્રાયોગ્ય વર્ગણાઓના અન્તરાલવર્તી દ્રવ્યોને વિશેષ રૂપ આકારથી જાણે છે અને સામાન્ય રૂપ આકારથી દેખે છે વસ્તુને વિશેષ રૂપથી જાણવી તે જ્ઞાન છે અને સામાન્યરૂપથાં તેને ગ્રહણ કરવી તે દર્શન છે તથા ઉત્કૃષ્ટ રૂપે તે અવધિજ્ઞાની આત્મા સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોને—બાદર સૂક્ષ્મ રૂપી પદાર્થોને જાણે છે અને દેખે છે

उच्यते—इह सर्वा लब्धयः साकारोपयोगवतः प्रजायन्ते, अवधिरपि लब्धि-विशेषतया प्रोच्यते, अतोऽसौ प्रथममुत्पद्यमानो ज्ञानरूप एव जायते, न तु दर्शन रूप, तत्र हि क्रमेणोपयोग प्रवर्तते, ज्ञानोपयोगानन्तरं दर्शनरूपोऽपि, तस्मात् प्रथमतो ज्ञानमुक्तं, पश्चाद्दर्शनम् ।

अथवा—इहाध्ययने सम्यग्ज्ञानं प्ररूपयितुमुपक्रान्तम् । यतोऽनुयोगमार-म्भेऽवश्य मङ्गलाय ज्ञानपञ्चकरूपो भावनन्दिर्वक्तव्य इति तत्प्ररूपणार्थमिदमध्ययः

शंका—ज्ञान के पहिले दर्शन होता है बाद में ज्ञान, फिर क्या कारण है जो ऐसे क्रम का उल्लंघन करके सूत्रकारने सूत्र में पहिले "जानता है" ऐसा कहा और पश्चात् "देखता है" ऐसा कहा ?।

उत्तर—इस प्रकार के कहने का भाव सूत्रकार का यह है-जितनी भी लब्धिया होती हैं वे सब साकार उपयोग वाले जीव के होती हैं-निराकार उपयोग वाले जीव के नहीं, अत. अवधि भी एक लब्धि-विशेष है। इस कारण जब यह प्रथम उत्पन्न होती है तो ज्ञानरूप ही उत्पन्न होती है, दर्शनरूप नहीं। इस में क्रमश उपयोगों की प्रवृत्ति होती है। ज्ञानोपयोग के बाद दर्शनरूप भी उपयोग होता है, इसलिये सूत्रकारने सूत्र में पहिले ज्ञान कहा और इसके बाद में दर्शन कहा है।

अथवा-इस अध्ययन में सम्यग्ज्ञान की प्ररूपणा ही मुख्यत. करनी है, इसी लिये अनुयोग के प्रारंभ में मंगलनिमित्त ज्ञानपंचकरूप भावनंदी वक्तव्य है, और इसी भावनदी की प्ररूपणा के लिये इस

શકા—જ્ઞાનની પહેલા દર્શન હોય છે પછી જ્ઞાન. તો પછી શા માટે એવા ક્રમનુ ઉલ્લઘન કરીને સૂત્રકારે સૂત્રમાં પહેલા "જાણે છે" એવું કહ્યુ અને પછી "દેખે છે" એવુ કહ્યું છે ?

ઉત્તર—આ પ્રમાણે સૂત્રકારના કથનનો ભાવ આ છે-જેટલી પણ લબ્ધિઓ હોય છે તે બધી સાકાર ઉપયોગવાળા જીવને હોય છે, નિરાકાર ઉપયોગવાળા જીવને નહી કારણ કે અવધિ પણ એક ખાસ લબ્ધિ છે તે કારણે તે જ્યારે પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ્ઞાનરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે દર્શન રૂપે નહી. તેમાં ક્રમશઃ ઉપયોગોની પ્રવૃત્તિ થાય છે જ્ઞાનોપયોગની પછી દર્શનરૂપ પણ ઉપયોગ હોય છે તેથી સૂત્રકારે સૂત્રમા પહેલુ જ્ઞાન કહ્યું છે અને પછી દર્શન કહ્યુ છે

અથવા—આ અધ્યયનમા સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રરૂપણા જ મુખ્યત્વે કરવાની છે તેની અનુયોગની શરૂઆતમાં મગળ નિમિત્ત જ્ઞાન પચકરૂપ ભાવનદી વક્તવ્ય છે અને એજ ભાવનદીની પ્રરૂપણાને માટે આ અધ્યયનનો પ્રારભ થયો છે

नमारम्भम्, तस्मात् सम्यग्ज्ञानमिह प्रधान, न तु मिथ्याज्ञान, तस्य माङ्गल्यहेतुत्वा भावात्। दर्शन तु अवधिज्ञानविभङ्गसाधारणमिति तदप्रधानम्, प्रधानानुयायी च लौकिको लोकोत्तरश्च मार्ग। तथा च प्रधानत्वात् प्रथम ज्ञानमुक्त पश्चात् दर्शनमिति।

क्षेत्रतोऽवधिज्ञानी जघन्येन=सर्वत. स्तोकतया, जघन्येनेति भावप्रधानो निर्देश.। अंगुलस्यासख्येयभाग जानाति पश्यति। उत्कर्षेण=उत्कर्षत', असंख्येयानि=असख्यातसंख्यकानि, अलोके=अलोकाकाशे लोकप्रमाणानि=चतुर्दशरज्ज्वात्मकानि खण्डानि जानाति, पश्यति, अलोके यदि असंख्यातानि लोकप्रमाणानि खंडानि-

---

अध्ययन का प्रारंभ हुआ है, अतः इस स्थिति में सम्यग्ज्ञान यहा प्रधान माना गया है, मिथ्याज्ञान नहीं, क्यों कि मिथ्याज्ञान में मगल के प्रति हेतुरूपता नहीं है। यह हेतुरूपता सम्यग्ज्ञान में ही है, क्यों कि वह मिथ्यादर्शन के साथ नहीं रहता है। दर्शन में ऐसी बात नहीं है-वह जिस प्रकार अवधिज्ञानरूप सम्यग्ज्ञान के साथ रहता है उसी प्रकार मिथ्याज्ञानरूपविभङ्गावधि के भी साथ रहता है, इसलिये दर्शन में प्रधानता नहीं है। जो प्रधान हुआ करता है उसका ही अनुयायी लौकिक और लोकोत्तर मार्ग होता है, इसलिये प्रधान होने से सूत्र में प्रथम ज्ञान कहा गया है और बाद में दर्शन।

क्षेत्र की अपेक्षा अवधिज्ञानी जघन्यरूपसे अगुल के असख्यातवें भाग क्षेत्र को जानता है और देखता है। उत्कृष्टरूप से अलोकाकाश में यदि लोकप्रमाण असख्यात खड समवित होजावें तो उन्हें भी अवधिज्ञानी जान सकता है और देख सकता है। लोक का प्रमाण चौदह

તેથી આ સ્થિતિમા સમ્યગ્ જ્ઞાન અહીં મુખ્ય માનેલ છે, મિથ્યાજ્ઞાન નહીં. કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનમા મગળની તરફ હેતુરૂપતા નથી આ હેતુરૂપતા સમ્યગ્ જ્ઞાનમા જ છે કારણ કે મિથ્યાદર્શનની સાથે રહેતુ નથી દર્શનમા એવી વાત નથી. તે જે પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન રૂપ સમ્યગ્જ્ઞાનની સાથે રહે છે તે જ પ્રમાણે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ-વિભગાવધિની સાથે પણ રહે છે તેથી દર્શન મુખ્ય નથી જે પ્રધાન (મુખ્ય) હોય છે તેનો જ અનુયાયી લૌકિ અને લોકોત્તર માર્ગ હોય છે આ રીતે પ્રધાન હોવાથી સૂત્રમા પ્રથમ જ્ઞાન કહ્યુ છે અને પછી દર્શન કહ્યુ છે

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાની જઘન્ય રૂપથી અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગના ક્ષેત્રને જાણે છે અને દેખે છે ઉત્કૃષ્ટરૂપથી અલોકાકાશમા જો અસખ્યાત ખડ સભવિત થઈ જાય તો તેમને પણ અવધિજ્ઞાની જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે લોકોનુ પ્રમાણ ચૌદ રાજુ બતાવ્યુ છે કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાની

समवेयुस्तर्हि तान्यपि अवधिज्ञानी पश्येदित्यर्थः। कालतोऽवधिज्ञानी जघन्येन आवलिकाया असंख्येयभागं जानाति पश्यति। उत्कर्षतोऽसंख्येया उत्सर्पिणीः= असंख्यातोत्सर्पिणीप्रमाणम्, असंख्येया अवसर्पिणी=असंख्यातावसर्पिणीप्रमाणम्, अतीतमनागतं च कालं जानाति पश्यति। च शब्दात् वर्तमानमपि कालं जानाति पश्यतीति।

भावतोऽवधिज्ञानी जघन्येन अनन्तान् भावान्=पर्यायान्, जानाति, पश्यति। इदं च-पर्यायाधारद्रव्यानन्तत्वादुक्तम्, न तु प्रतिद्रव्यापेक्षया, एकद्रव्यमाश्रित्य हि संख्येयानसंख्येयान् वा पर्यायानेव अवधिज्ञानी जानाति पश्यति। उत्कर्षेणाऽपि अनन्तान् भावान् जानाति, पश्यति। तत्र जघन्यापेक्षया उत्कृष्टमनन्तगुणम् भवती-

---

राजू बतलाया गया है। काल की अपेक्षा अवधिज्ञानी जघन्य से आवलिका के असंख्यातवें भाग को जानता और देखता है, और उत्कृष्ट की अपेक्षा से असंख्यात उत्सर्पिणीप्रमाण और असंख्यात अवसर्पिणी-प्रमाण अतीत एवं अनागतकाल को जानता और देखता है। तथा वर्तमानकाल को भी जानता देखता है। भाव की अपेक्षा अवधिज्ञानी जघन्यरूप से अनंतपर्यायों को जानता और देखता है। पर्यायों के आधारभूत द्रव्य अनंत हैं, अतः इस अपेक्षा अनंतपर्यायों को जानने देखने की बात अवधिज्ञानी के भाव की अपेक्षा से कही गई है, एक द्रव्य की अपेक्षा नहीं। एक द्रव्य की अपेक्षा तो अवधिज्ञानी संख्यात अथवा असंख्यात पर्यायों को ही जानता देखता है। उत्कर्ष से अवधिज्ञानी जीव अनंतपर्यायों को जानता और देखता है। जघन्यरूप से भी अवधिज्ञानी अनंतपर्यायों को जानता है और

જઘન્યથી આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે અને દેખે છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ અને અસંખ્યાત અવસર્પિણી પ્રમાણ ભૂત અને ભવિષ્યકાળને જાણે છે અને દેખે છે તથા વર્તમાનકાળને પણ જાણે છે અને દેખે છે ભાવની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાની જઘન્યરૂપથી અનેક પર્યાયોને જાણે છે અને દેખે છે પર્યાયોના આધારભૂત દ્રવ્ય અનંત છે તેથી તે અપેક્ષાએ અનંત પર્યાયોને જાણવા દેખવાની વાત અવધિજ્ઞાનીના ભાવની અપેક્ષાએ કહેલ છે, એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નહીં એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો અવધિજ્ઞાની સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત પર્યાયોને જ જાણે છે તથા દેખે છે ઉત્કર્ષથી અવધિજ્ઞાની જીવ અનંત પર્યાયોને જાણે અને દેખે છે જઘન્ય રૂપથી પણ અવધિજ્ઞાની અનંત પર્યાયોને જાણે છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અનંત —

त्याशयेनावधिज्ञानी जघन्येन सर्वरूपिद्रव्यापेक्षया पर्यायाणामनन्तभाग जानाति पश्यति । तदुच्यते-'सव्वभावाण' इत्यादि । सर्वभावानामनन्तभाग जानाति पश्यति॥

तदेवमवधिज्ञान द्रव्यादिभेदतोऽप्यभिधाय सम्प्रति सग्रहगाथामाह—

मूलम्—ओही भवपच्चइओ, गुणपच्चइओ य वण्णिओ दुविहो ।
तस्स य बहू विकप्पा, दव्वे खित्ते य काले य ॥ १ ॥

छाया—अवधिर्भवप्रत्ययिको, गुणप्रत्ययिकश्च वर्णितो द्विविध' ।
तस्य च बहवो विकल्पा , द्रव्ये क्षेत्रे च काले च ॥ १ ॥

टीका—'ओही' इत्यादि । भवप्रत्ययिकगुणप्रत्ययिकश्चेति द्विविधोऽवधिर्वर्णित । तस्य द्विविधस्य च बहवो विकल्पा भवन्ति। द्रव्ये इति-द्रव्यविषया', परमाणुस्कन्धादि-

---

उत्कृष्ट से भी अनंतपर्यायों को जानता है । उसमें जघन्य की अपेक्षा उत्कृष्ट अनतगुणा होता है, अत अवधिज्ञानी जघन्य से सर्व रूपी द्रव्यों की अपेक्षा पर्यायों के अनतवें भाग को जानता और देखता है ॥

इस प्रकार अवधिज्ञान का द्रव्यादिक भेदों का अपेक्षा वर्णन करके सूत्रकार अब इस विषयमें सग्रह गाथा का कथन करते हैं—'ओही भवपच्चइओ' इत्यादि ।

भवप्रत्ययिक और गुणप्रत्ययिक के भेद से अवधिज्ञान दो प्रकार का होता है । इन दोनों प्रकार के अवधिज्ञान के अनेक भेद हैं । द्रव्य, क्षेत्र और काल, तथा "च" शब्द से भाव को विषय करने के कारण अवधिज्ञान के और भी चार भेद होते हैं । परमाणु तथा स्कंध आदि द्रव्य को विषय करनेवाला अवधिज्ञान द्रव्य-अवधिज्ञान है । अंगुल के

યોને જાણે છે તેમાં જઘન્યના કરતા ઉત્કૃષ્ટ અનતગણુ હોય છે, તેથી અવધિજ્ઞાની જઘન્યથી સવ રૂપી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ પર્યાયોના અનતમા ભાગને જાણે અને દેખે છે

આ રીતે અવધિજ્ઞાનનુ દ્રવ્યાદિક ભેદોની અપેક્ષાએ વર્ણન કરીને સૂત્રકાર હવે આ વિષયમા સગ્રહ ગાથાનુ કથન કરે છે—

"ओही भव पच्चइओ" ઇત્યાદિ—

ભાવપ્રત્યયિક અને ગુણપ્રત્યયિકના ભેદથી અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું હોય છે આ બન્ને પ્રકારના અવધિજ્ઞાનના અનેક ભેદ છે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ તથા "च" શબ્દથી ભાવનો વિષય કરવાના કારણે અવધિજ્ઞાનનાં બીજા પણ ચાર ભેદ થાય છે પરમાણુ અને સ્કધ આદિ દ્રવ્યને વિષય કરનારૂ અવધિજ્ઞાન

संभवेयुस्तर्हि तान्यपि अवधिज्ञानी पश्येदित्यर्थः । कालतोऽवधिज्ञानी जघन्येन आवलिकाया असंख्येयभागं जानाति पश्यति । उत्कर्षतोऽसंख्येया उत्सर्पिणी'= असंख्यातोत्सर्पिणीप्रमाणम्, असंख्येया अवसर्पिणी=असंख्यातावसर्पिणीप्रमाणम्, अतीतमनागतं च कालं जानाति पश्यति । च शब्दात् वर्तमानमपि कालं जानाति पश्यतीति ।

भावतोऽवधिज्ञानी जघन्येन अनन्तान् भावान्=पर्यायान्, जानाति, पश्यति । इदं च-पर्यायाधारद्रव्यानन्तत्वादुक्तम्, न तु प्रतिद्रव्यापेक्षया, एकद्रव्यमाश्रित्य हि संख्येयानसंख्येयान् वा पर्यायानेव अवधिज्ञानी जानाति पश्यति । उत्कर्षेणाऽपि अनन्तान् भावान् जानाति, पश्यति । तत्र जघन्यापेक्षया उत्कृष्टमनन्तगुणम् भवती

राजू बतलाया गया है । काल की अपेक्षा अवधिज्ञानी जघन्य से आवलिका के असंख्यातवें भाग को जानता और देखता है, और उत्कृष्ट की अपेक्षा से असंख्यात उत्सर्पिणीप्रमाण और असंख्यात अवसर्पिणी-प्रमाण अतीत एवं अनागतकाल को जानता और देखता है । तथा वर्तमानकाल को भी जानता देखता है । भाव की अपेक्षा अवधिज्ञानी जघन्यरूप से अनतपर्यायों को जानता और देखता है । पर्यायों के आधारभूत द्रव्य अनंत हैं, अतः इस अपेक्षा अनतपर्यायों को जानने देखने की बात अवधिज्ञानी के भाव की अपेक्षा से कही गई है, एक द्रव्य की अपेक्षा नहीं। एक द्रव्य की अपेक्षा तो अवधिज्ञानी सख्यात अथवा असंख्यात पर्यायों को ही जानता देखता है । उत्कर्ष से अवधिज्ञानी जीव अनंतपर्यायों को जानता और देखता है । जघन्यरूप से भी अवधिज्ञानी अनतपर्यायों को जानता है और

જઘન્યથી આવલિકાના અસખ્યાતમા ભાગને જાણે છે અને દેખે છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ અને અસખ્યાત અવસર્પિણી પ્રમાણ ભૂત અને ભવિષ્યકાળને જાણે છે અને દેખે છે તથા વર્તમાનકાળને પણ જાણે છે અને દેખે છે ભાવની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાની જઘન્યરૂપથી અનેક પર્યાયોને જાણે છે અને દેખે છે પર્યાયોના આધારભૂત દ્રવ્ય અનત છે તેથી તે અપેક્ષાએ અનત પર્યાયોને જાણવા દેખવાની વાત અવધિજ્ઞાનીના ભાવની અપેક્ષાએ કહેલ છે, એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નહી એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો અવધિજ્ઞાની સખ્યાત અથવા અસખ્યાત પર્યાયોને જ જાણે છે તથા દેખે છે ઉત્કર્ષથી અવધિજ્ઞાની જીવ અનત પર્યાયોને જાણે અને દેખે છે જઘન્ય રૂપથી પણ અવધિજ્ઞાની અનત પર્યાયોને જાણે છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અનત પર્યા --

त्याशयेनावधिज्ञानी जघन्येन सर्वरूपिद्रव्यापेक्षया पर्यायाणामनन्तभाग जानाति पश्यति । तदुच्यते-'सव्वभावाण' इत्यादि । सर्वभावानामनन्तभाग जानाति पश्यति॥

तदेवमवधिज्ञान द्रव्यादिभेदतोऽप्यभिधाय समति सग्रहगाथामाह—

मूलम्-ओही भवपच्चइओ, गुणपच्चइओ य वण्णिओ दुविहो ।
तस्स य बहू विकप्पा, दव्वे खित्ते य काले य ॥ १ ॥

छाया-अवधिर्भवप्रत्ययिको, गुणप्रत्ययिकश्च वर्णितो द्विविध' ।
तस्य च बहवो विकल्पा , द्रव्ये क्षेत्रे च काले च ॥ १ ॥

टीका-'ओही' इत्यादि । भवप्रत्ययिकगुणप्रत्ययिकश्चेति द्विविधोऽवधिर्वर्णित । तस्य द्विविधस्य च बहवो विकल्पा भवन्ति। द्रव्ये इति-द्रव्यविषयाः, परमाणुस्कन्धादि-

---

उत्कृष्ट से भी अनंतपर्यायों को जानता है । उसमें जघन्य की अपेक्षा उत्कृष्ट अनतगुणा होता है, अत अवधिज्ञानी जघन्य से सर्व रूपी द्रव्यों की अपेक्षा पर्यायों के अनतवें भाग को जानता और देखता है ॥

इस प्रकार अवधिज्ञान का द्रव्यादिक भेदों की अपेक्षा वर्णन करके सूत्रकार अब इस विषयमें सग्रह गाथा का कथन करते हैं—'ओही भवपच्चइओ' इत्यादि ।

भवप्रत्ययिक और गुणप्रत्ययिक के भेद से अवधिज्ञान दो प्रकार का होता है । इन दोनों प्रकार के अवधिज्ञान के अनेक भेद हैं । द्रव्य, क्षेत्र और काल, तथा "च" शब्द से भाव को विषय करने के कारण अवधिज्ञान के और भी चार भेद होते हैं । परमाणु तथा स्कध आदि द्रव्य को विषय करनेवाला अवधिज्ञान द्रव्य-अवधिज्ञान है । अंगुल के

યોને જાણે છે તેમાં જઘન્યના કરતા ઉત્કૃષ્ટ અનતગણું હોય છે, તેથી અવધિજ્ઞાની જઘન્યથી સવ રૂપી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ પર્યાયોના અનતમા ભાગને જાણે અને દેખે છે

આ રીતે અવધિજ્ઞાનનુ દ્રવ્યાદિક ભેદોની અપેક્ષાએ વર્ણન કરીને સૂત્રકાર હવે આ વિષયમા સગ્રહ ગાથાનુ કથન કરે છે-

"ઓહી ભવ પચ્ચ ઇ ઓ" ઇત્યાદિ—

ભાવપ્રત્યયિક અને ગુણપ્રત્યયિકના ભેદથી અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું હોય છે આ બન્ને પ્રકારના અવધિજ્ઞાનના અનેક ભેદ છે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ તથા "च" શબ્દથી ભાવકો વિષય કરવાના કારણે અવધિજ્ઞાનનાં બીજા પણ ચાર ભેદ થાય છે પરમાણુ અને સ્કધ આદિ દ્રવ્યને વિષય કરનારૂ અવધિજ્ઞાન

संभवेयुस्तर्हि तान्यपि अवधिज्ञानी पश्येदित्यर्थः । कालतोऽवधिज्ञानी जघन्येन आवलिकाया असख्येयभागं जानाति पश्यति । उत्कर्षतोऽसंख्येया उत्सर्पिणीः= असख्याताेत्सर्पिणीप्रमाणम्, असख्येया अवसर्पिणी=असख्याताऽवसर्पिणीप्रमाणम्, अतीतमनागतं च काल जानाति पश्यति । च शब्दात् वर्तमानमपि काल जानाति पश्यतीति ।

भावतोऽवधिज्ञानी जघन्येन अनन्तान् भावान्=पर्यायान्, जानाति, पश्यति । इद च-पर्यायाधारद्रव्यानन्तत्वादुक्तम्, न तु प्रतिद्रव्यापेक्षया, एकद्रव्यमाश्रित्य हि सख्येयानसख्येयान् वा पर्यायानेव अवधिज्ञानी जानाति पश्यति । उत्कर्षेणाऽपि अनन्तान् भावान् जानाति, पश्यति । तत्र जघन्यापेक्षया उत्कृष्टमनन्तगुणम् भवती

राजू बतलाया गया है । काल की अपेक्षा अवधिज्ञानी जघन्य से आवलिका के असंख्यातवें भाग को जानता और देखता है, और उत्कृष्ट की अपेक्षा से असख्यात उत्सर्पिणीप्रमाण और असख्यात अवसर्पिणी प्रमाण अतीत एव अनागतकाल को जानता और देखता है । तथा वर्तमानकाल को भी जानता देखता है । भाव की अपेक्षा अवधिज्ञानी जघन्यरूप से अनतपर्यायों को जानता और देखता है । पर्यायों के आधारभूत द्रव्य अनंत हैं, अत इस अपेक्षा अनतपर्यायों को जानने देखने की बात अवधिज्ञानी के भाव की अपेक्षा से कही गई है, एक द्रव्य की अपेक्षा नहीं । एक द्रव्य की अपेक्षा तो अवधिज्ञानी संख्यात अथवा असंख्यात पर्यायों को ही जानता देखता है । उत्कर्ष से अवधिज्ञानी जीव अनंतपर्यायों को जानता और देखता है । जघन्यरूप से भी अवधिज्ञानी अनंतपर्यायों को जानता है और

જઘન્યથી આવલિકાના અસ ખ્યાતમા ભાગને જાણે છે અને દેખે છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અસ ખ્યાત ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ અને અસ ખ્યાત અવસર્પિણી પ્રમાણ ભૂત અને ભવિષ્યકાળને જાણે છે અને દેખે છે તથા વર્તમાનકાળને પણ જાણે છે અને દેખે છે ભાવની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાની જઘન્યરૂપથી અનેક પર્યાયોને જાણે છે અને દેખે છે પર્યાયોના આધારભૂત દ્રવ્ય અન ત છે તેથી તે અપેક્ષાએ અન ત પર્યાયોને જાણવા દેખવાની વાત અવધિજ્ઞાનીના ભાવની અપેક્ષાએ કહેલ છે, એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નહીં એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો અવધિજ્ઞાની સ ખ્યાત અથવા અસ ખ્યાત પર્યાયોને જ જાણે છે તથા દેખે છે ઉત્કર્ષથી અવધિજ્ઞાની જીવ અન ત પર્યાયોને જાણે અને દેખે છે જઘન્ય રૂપથી પણ અવધિજ્ઞાની અન ત પર્યાયોને જાણે છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન ત પ —

त्याशयेनावधिज्ञानी जघन्येन सर्वरूपिद्रव्यापेक्षया पर्यायाणामनन्तभागं जानाति पश्यति। तदुच्यते-'सव्वभावाण' इत्यादि। सर्वभावानामनन्तभागं जानाति पश्यति॥

तदेवमवधिज्ञानं द्रव्यादिभेदतोऽप्यभिधाय संमति संग्रहगाथामाह—

मूलम्—ओही भवपच्चइओ, गुणपच्चइओ य वण्णिओ दुविहो।
तस्स य बहू विकप्पा, दव्वे खित्ते य काले य॥ १॥

छाया—अवधिर्भवप्रत्ययिको, गुणप्रत्ययिकश्च वर्णितो द्विविधः।
तस्य च बहवो विकल्पाः, द्रव्ये क्षेत्रे च काले च॥ १॥

टीका—'ओही' इत्यादि। भवप्रत्ययिकगुणप्रत्ययिकश्चेति द्विविधोऽवधिर्वर्णितः। तस्य द्विविधस्य च बहवो विकल्पा भवन्ति। द्रव्ये इति-द्रव्यविषयाः, परमाणुस्कन्धादि-

---

उत्कृष्ट से भी अनन्तपर्यायों को जानता है। उसमें जघन्य की अपेक्षा उत्कृष्ट अनन्तगुणा होता है, अतः अवधिज्ञानी जघन्य से सर्व रूपी द्रव्यों की अपेक्षा पर्यायों के अनन्तवें भाग को जानता और देखता है॥

इस प्रकार अवधिज्ञान का द्रव्यादिक भेदों की अपेक्षा वर्णन करके सूत्रकार अब इस विषयमें संग्रह गाथा का कथन करते हैं—'ओही भवपच्चइओ' इत्यादि।

भवप्रत्ययिक और गुणप्रत्ययिक के भेद से अवधिज्ञान दो प्रकार का होता है। इन दोनों प्रकार के अवधिज्ञान के अनेक भेद हैं। द्रव्य, क्षेत्र और काल, तथा "च" शब्द से भाव को विषय करने के कारण अवधिज्ञान के और भी चार भेद होते हैं। परमाणु तथा स्कंध आदि द्रव्य को विषय करनेवाला अवधिज्ञान द्रव्य-अवधिज्ञान है। अंगुल के

યોને જાણે છે તેમાં જઘન્યના કરતા ઉત્કૃષ્ટ અનંતગણું હોય છે, તેથી અવધિજ્ઞાની જઘન્યથી સર્વ રૂપી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ પર્યાયોના અનંતમા ભાગને જાણે અને દેખે છે

આ રીતે અવધિજ્ઞાનનું દ્રવ્યાદિક ભેદોની અપેક્ષાએ વર્ણન કરીને સૂત્રકાર હવે આ વિષયમાં સંગ્રહ ગાથાનું કથન કરે છે—

"ओही भव पच्चइओ" ઇત્યાદિ—

ભાવપ્રત્યયિક અને ગુણપ્રત્યયિકના ભેદથી અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું હોય છે આ બન્ને પ્રકારના અવધિજ્ઞાનના અનેક ભેદ છે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ તથા "च" શબ્દથી ભાવનો વિષય કરવાના કારણે અવધિજ્ઞાનનાં બીજા પણ ચાર ભેદ થાય છે પરમાણુ અને સ્કંધ આદિ દ્રવ્યને વિષય કરનારૂં અવધિજ્ઞાન

द्रव्यभेदात् । क्षेत्रे इति-क्षेत्रविषयाः अंगुलाऽसङ्ख्येयभागादिविशिष्टक्षेत्रभेदात् । काले इति कालविषया' आवलिकाऽसङ्ख्येयभागाद्युपलक्षितकालभेदात् । च-शब्दात् भावविषयाश्च वर्णाद्यनेकप्रकारत्वाद् भावानामित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमवधिज्ञानमुक्तं, सम्प्रति ये नियतावधिका', ये चानियतावधिका भवन्ति तान् आह—

मूलम्—नेरइय-देव-तित्थकरा य, ओहिस्सऽवाहिरा हुंति ।
पासंति सव्वओ खलु, सेसा देसेण पासंति ॥२॥
से त्तं ओहिनाणपच्चक्खं ॥

छाया—नैरयिक-देव-तीर्थंकराश्च, अवधेरबाह्या भवन्ति ।
पश्यन्ति सर्वतः खलु, शेषा देशेन पश्यन्ति ॥ २ ॥
तदेतदवधिज्ञानप्रत्यक्षम् ॥

असंख्यातवें भाग आदि विशिष्ट क्षेत्र के भेद से क्षेत्र को विषय करने वाला अवधिज्ञान क्षेत्र-अवधिज्ञान है। आवलिका के असंख्येयभाग आदि से उपलक्षित काल के भेद से काल को विषय करनेवाला अवधिज्ञान काल-अवधिज्ञान है। वर्ण आदि की अपेक्षा अनेक २ प्रकार के होने से भावों को-पर्यायों को-विषय करनेवाला अवधिज्ञान भाव-अवधिज्ञान है ॥ १ ॥

इस प्रकार अवधिज्ञान का वर्णन करके अब सूत्रकार नियत अवधिवालों का और अनियत अवधिवालों का वर्णन करते हैं—'नेरइय-देव-तित्थकरा' इत्यादि ।

દ્રવ્ય અવધિજ્ઞાન છે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ આદિ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રના ભેદથી ક્ષેત્રને વિષય કરનારૂં અવધિજ્ઞાન ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાન છે આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગ આદિથી ઉપલક્ષિત કાળના ભેદથી કાળને વિષય કરનારૂં અવધિજ્ઞાન કાળ અવધિજ્ઞાન છે

વર્ણ આદિની અપેક્ષાએ અનેક અનેક પ્રકારનું હોવાથી ભાવોને-પર્યાયોને વિષય કરનારૂં અવધિજ્ઞાન ભાવ અવધિજ્ઞાન છે ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન કરીને હવે સૂત્રકાર નિયત અવધિવાળાનું અને અનિયત અવધિવાળાનું વર્ણન કરે છે—" નેર ઇય દેવ તિત્થકરા " ઇત્યાદિ

टीका-'नेरइय-देव०' इत्यादि। नैरयिक-देव-तीर्थंकराश्च-नैरयिकाश्च देवाश्च तीर्थंकराश्च, नैरयिकदेवतीर्थंकरा , च-शब्दोऽवधारणे, स च भिन्नक्रमस्तेन नैरयिक-देवतीर्थंकरा , अवघे-=अवधिज्ञानस्य, अबाह्या एव भवन्ति, कदापि बाह्या न भवन्ति, एषामवधिर्नियमेन भवतीत्यर्थः । तेन चावधिना सर्वत एव पश्यन्ति, न तु देशत'। 'तीर्थङ्करा ' इत्यत्र 'तीर्थाच्चैके' इति वचनात् 'ख' प्रत्यये तीर्थ-शब्दात् 'मम्' भवति ।

ननु 'पश्यन्ति सर्वत खलु' इत्येवास्तु 'अवधेरबाह्या भवन्ती'-त्येतत्कथनं त्वनर्थकम् , नियतावधिकत्वरूपार्थस्य सुतरां लाभात् , तथाहि-' दोण्ह भवपच्चइय,

नारकी जीव, देव और तीर्थंकर ये नियमत अवधिज्ञान से युक्त होते हैं । इस अवधिज्ञान के द्वारा ये सर्व पदार्थों को सर्वदेश से जानते हैं और देखते हैं, एक देश से नहीं । तात्पर्य इसका केवल यही है कि अवधिज्ञान का विषय कुछ पर्यायोंसहित रूपी द्रव्य है । तीर्थंकर देव और नारकी, ये लोक में रहे हुए पदार्थों को सर्वदेश से जानते और देखते हैं । मनुष्य और तिर्यञ्च कुछ पर्यायोंसहित रूपी पदार्थ को एकदेश से जानते हैं । इनमें मनुष्य सर्वदेश से भी जानते हैं ।

शका—गाथा में जो "पासंति सव्वओ खलु" ऐसा पद रखा है उससे ही "ओहिस्सऽबाहिरा हुंति" इस गाथाश का अर्थ गृहीत हो जाता है । अत इसकी कोई सार्थकता नहीं है । कारण कि "अवधे अबाह्याः भवन्ति" इससे जो नैरयिक देव, तथा तीर्थंकरों में नियतावधिकत्वरूप अर्थ प्रकट किया जाता है उसका लाभ "पश्यन्ति सर्वत खलु" इस कथन से सर्वथा हो जाता है । अन्यत्र भी ऐसा ही कहा है—

નારકી જીવ, દેવ અને તીર્થંકર એ નિયમતઃ અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે આ અવધિજ્ઞાન વડે તેઓ સર્વ પદાર્થોને સર્વદેશથી જાણે છે અને દેખે છે, એક દેશથી નહી તેનુ તાત્પર્ય ફક્ત એજ છે કે અવધિજ્ઞાનનો વિષય કેટલીક પર્યાયો સહિત રૂપી દ્રવ્ય છે તીર્થંકર, દેવ અને નારકી એ, લોકમા રહેલા પદાર્થોને સર્વદેશથી જાણે છે અને દેખે છે મનુષ્ય અને તીર્યંચ કેટલીક પર્યાયો સહિત રૂપી પદાર્થને એક દેશથી જાણે છે તેમનામા મનુષ્યો સર્વદેશથી પણ જાણે છે

શકા—ગાથામા જે "पश्यन्ति सर्वतः खलु" એવુ પદ રાખ્યુ છે તેથી જ "अवधेः अबाह्याः भवन्ति" આ ગાથાશનો અર્થ ગ્રહણ થઈ જાય છે તેથી તેની કોઈ સાર્થકતા નથી. કારણ કે "अवधे अबाह्याः भवन्ति" તેનાથી જે નારકી, દેવ તથા તીર્થંકરોમાં નિયતાવધિકત્વ રૂપ અર્થ પ્રગટ કરાયો છે તેનો લાભ

त जहा-देवाण नेरइयाण च' इति । देवानां नारकाणां चावधिर्भवप्रत्ययिको भवति, जन्मत एव तेषामवधिज्ञाने सिद्धम् । तीर्थङ्कराणामपि परभवसमुत्पन्नावधिज्ञानस्य प्राप्तिर्जन्मत सुतरां सिद्धा ? ।

उच्यते—'पश्यन्ति सर्वत' खलु' इत्येतावन्मात्रोक्तौ नैरयिकदेवादीनां नियतावधित्वे सिद्धेऽपि तदवधिज्ञानस्य न सर्वकालावस्थायित्वसिद्धिस्तस्मात् 'नैरयिकदेव-तीर्थंकरा सदाऽवधिज्ञानवन्तो भवन्ती'-ति ज्ञापनार्थम् 'अबाह्या भवन्ती'-त्युक्तमिति ।

देव तथा नारकियों के भवप्रत्ययिक अवधिज्ञान होता है । इस कथन से इस बात की पुष्टि होने में कोई बाधा नहीं आती है कि देव और नारकियों के अवधिज्ञान जन्म से ही होता है । तथा तीर्थंकरों के भी जो जन्मत अवधिज्ञान होता है वह उन्हें परभव से ही प्राप्त हुआ रहता है अत परभव में समुत्पन्न अवधिज्ञान की प्राप्ति जन्मतः उनमें सहज ही सिद्ध हो जाती है ।

उत्तर—यद्यपि "पश्यन्ति सर्वतः खलु" इतनामात्र कहनेपर नैरयिक तथा देवादिकों में नियतावधिकता सिद्ध हो जाती है फिर भी 'उनमें अवधिज्ञान सर्वकालावस्थायी होता है' इसकी सिद्धि "पश्यन्ति सर्वतः खलु" इतने मात्र कहने से नहीं होती है इसलिये 'नैरयिक, देव तथा तीर्थंकर सदा अवधिज्ञान वाले होते हैं' इस बात को बतलाने के के लिये "अवधे अबाह्याः भवन्ति" ऐसा कहा है । अत यह कहना सार्थक ही है, निरर्थक नहीं ।

"पश्यन्ति सर्वतः खलु" આ ગાથાશથી બરાબર થઈ જાય છે બીજે પણ એવુ કહ્યુ છે—દેવ તથા નારકીઓને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન થાય છે આ કથનથી આ વાતને સમર્થન મળવામા કોઈ મુશ્કેલી પડતી નથી કે દેવ અને નારકીઓને અવધિજ્ઞાન જન્મથી જ હોય છે તથા તીર્થંકરોને પણ જે જન્મથી જ અવધિજ્ઞાન હોય છે તે તેમને પરભવથી જ મળેલુ હોય છે તેથી પરભવમા સમુત્પન્ન અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જન્મથી જ તેઓમા સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ થાય છે

ઉત્તર—જો કે "पश्यन्ति सर्वत खलु" માત્ર એટલુ જ કહેવાથી નારકી તથા દેવાદિકોમા નિયતાવધિકતા સિદ્ધ થઈ જાય છે તો પછી "તેઓમા અવધિજ્ઞાન સર્વકાળ અવસ્થાયી હોય છે" તેની સિદ્ધિ "पश्यन्ति सर्वत खलु" એટલુ માત્ર કહેવાથી થતી નથી. તેથી નારકી, દેવ તથા તીર્થંકર સદા અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે એ વાતને બતાવવાને માટે "अवधे अबाह्याः भवन्ति" એવુ કહ્યુ છે તેથી આ ગાથાશ સાર્થક જ છે નિરર્થક નથી.

यद्येवं, तर्हि तीर्थङ्कराणामवधेः सर्वकालावस्थायित्व विरुध्यते, इति चेन्न, छद्मस्थकालस्यैव विवक्षितत्वात्।

यद्वा—तदेवमवधिज्ञानमुक्तम्, सम्प्रति ये बाह्यावधिका', ये चाबाह्यावधिका भवन्ति, तान् प्रदर्शयति–' नेरइय ' इत्यादि। नैरयिक देवतीर्थंकरा, अवधे'=अवधिज्ञानस्य, अबाह्या' भवन्ति, बाह्या न भवन्तीत्यर्थ। अवध्युपलब्ध क्षेत्रस्यान्तराले वर्तन्ते इति भाव'। तथा–सर्वत'=सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च, खलु–शब्दोऽवधारणार्थक', सर्वास्वेव दिक्षु विदिक्षु पश्यन्ति।

शका—'तीर्थंकरों में अवधिज्ञान सर्वकाल रहता है' यह कथन आप का विरुद्ध पड़ता है, क्यों कि केवलज्ञान होने पर उनसे अवधिज्ञान छूट जाता है।

उत्तर—'तीर्थंकरों के अवधिज्ञान सर्वकाल अवस्थायी रहता है' यह कथन उनमें छद्मस्थकाल की अपेक्षा से ही जानना चाहिये, और उसी काल की यहां विवक्षा है।

इस गाथाका अर्थ अवतरणासहित दूसरे प्रकारसे किया जाता है–

अथवा–इस तरह अवधिज्ञान कह दिया गया है, अब जो बाह्यावधिक होते हैं तथा जो बाह्यावधिक नहीं होते हैं उन्हें बतलाया जाता है–'नेरइयदेव०' इत्यादि।

नैरयिक, देव, तथा तीर्थंकर ये अवधिज्ञान के अबाह्य होते हैं अर्थात् उससे बाहिर नहीं होते हैं, अथात्–अवधिज्ञान से उपलब्धक्षेत्र के अन्तरालवर्ती होते हैं, तथा सर्वत समस्त ही दिशाओं में विदिशाओं में देखते हैं।

शंका—तीर्थंकरोमा अवधिज्ञान सर्व काळ रहे छे आ कथन आपनी विरुद्ध पडे छे, कारण के केवळज्ञान थता तेओमाथी अवधिज्ञान छूटी जाय छे

उत्तर—तीर्थंकरोनुं अवधिज्ञान सर्वकाळ अवस्थायी रहे छे आ कथन तेओमा छद्मस्थ काळनी अपेक्षाओ ज जाणवु जोईओ. अने ओज काळनी अहीं विवक्षा छे

आ गाथानो अर्थ अवतरणा सहित बीजी रीते कराय छे–अथवा आ रीते अवधिज्ञान कही देवायु छे–हवे जे बाह्यावधिक होय छे तथा जे बाह्यावधिक नथी होता तेमने बतावावामां आवे छे—" नेरइय-देव० " इत्यादि.

नैरयिक, देव तथा तीर्थंकर तेओ अवधिज्ञानथी अबाह्य होय छे ओटले के तेओ तेनाथी बहार होता नथी ओटले के अवधिज्ञानथी प्राप्त क्षेत्रने अन्तरालवर्ती होय छे तथा सर्वत समस्त ज दिशाओमा अने विदिशाओमा देखे छे

ननु—अवधेरबाह्या भवन्तीत्यत एव 'सर्वतः' इत्यस्य सिद्धत्वात् 'सर्वतः' इति पुनः कथनं व्यर्थम् ?,

अत्रोच्यते—अवधेरभ्यन्तरत्वाभिधानेऽपि न सर्वे सर्वतः पश्यन्ति, कस्यचिद् दिगन्तरालादर्शनादवधिज्ञानस्य विचित्ररूपत्वादिति 'सर्वतः' इति कथनं न व्यर्थमिति । शेषाः=तिर्यञ्चो मनुष्याश्च, देशेन=एकदेशेन पश्यन्ति ॥२॥ तदेतदवधिज्ञानप्रत्यक्षं वर्णितम् ॥ सू० १६ ॥

मूलम्—से किं तं मणपज्जवनाणं ?, मणपज्जवनाणे णं भंते ! किं मणुस्साणं उप्पज्जइ, अमणुस्साणं ?, गोयमा ! मणुस्साणं उप्पज्जइ नो अमणुस्साणं ॥

छाया—अथ किं तन्मनःपर्ययज्ञानं ? मनःपर्ययज्ञानं खलु भदन्त ! किं मनुष्याणामुत्पद्यते, अमनुष्याणाम् ?। गौतम ! मनुष्याणामुत्पद्यते, नो अमनुष्याणाम् ॥

शंका—"अवधेः अबाह्याः भवन्ति" इतने से ही "सर्वतः" इसके अर्थ की सिद्धि हो जाती है, फिर "सर्वतः" यह कथन क्यों किया जाता है ?

उत्तर—ऐसा नहीं है, अवधिज्ञान के सद्भाव में भी समस्त अवधिज्ञानी सर्व तरफ के पदार्थों को नहीं देखते हैं। कोई २ अवधिज्ञानी ऐसे भी होते हैं जो दिगन्तराल को भी नहीं देख सकते हैं। अवधिज्ञानकी यह विचित्रता है, इसलिये "सर्वतः" यह कथन व्यर्थ नहीं पड़ता है ॥२॥ यह प्रत्यक्ष प्रमाणरूप अवधिज्ञान का वर्णन हुआ ॥ सू० १६ ॥

શંકા—"અવધેઃ અબાહ્યા ભવન્તિ" એટલાથી જ "સર્વતઃ" આના અર્થની સિદ્ધિ થઈ જાય છે તો પછી "સર્વતઃ" આ કથન નિરર્થક થઈ જાય છે !

ઉત્તર—એવું નથી. અવધિજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં પણ સમસ્ત અવધિજ્ઞાની સર્વ તરફના પદાર્થોને જોતા નથી. કોઈ કોઈ અવધિજ્ઞાની એવા પણ હોય છે જેમને દિગન્તરાલનું પણ દર્શન થતું નથી અવધિજ્ઞાનની આ વિચિત્રતા છે તેથી "સર્વતઃ" આ કથન વ્યર્થ જતું નથી. ॥૨॥ આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રૂપ અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન થયું ॥ સૂ૦ ૧૬ ॥

હવે સૂત્રકાર મનઃપર્યવજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે—"से किं तं मणपज्जवनाणं" ઇત્યાદિ.

टीका—जम्बूस्वामी सुधर्मस्वामिन पृच्छति-'से किं त मणपज्जवनाण' इति। पूर्वनिर्दिष्ट यन्मन.पर्यवज्ञान तस्य किं स्वरूपमिति। एव जम्बूस्वामिना पृष्टः सुधर्मा स्वामी मन पर्यवज्ञानविषये भगवद्गौतमयो संवादप्रदर्शनपूर्वकमुत्तरमाह—'मणपज्जवनाणे' इत्यादि। गौतमः पृच्छति—हे भदन्त ! मन.पर्यवज्ञानं किं मनुष्याणामुत्पद्यते, उत अमनुष्याणाम् ? भगवानाह—हे गौतम ! मनुष्याणां मन'-पर्यवज्ञानमुत्पद्यते, न तु अमनुष्याणां, मनुष्यजातिभिन्नानां देवनारकतिरश्चां मन. पर्यवज्ञान नोत्पद्यते इत्यर्थः, तेषां विशिष्टचारित्रप्रतिपत्त्यभावादिति भाव । भगवता श्रीवर्धमानस्वामिना गौतम प्रति यथा मन'पर्यवज्ञान वर्णितं तथा वर्णितेन जम्बू-शिष्य' सम्यग् विज्ञास्यतीत्याशयेन सुधर्मा स्वामी भगवद्गौतमयो सवादं प्राह—

अथ सूत्रकार मन'पर्यवज्ञान का वर्णन करते हैं-'से किं त मणपज्जवनाण इत्यादि।

जंबूस्वामी श्री सुधर्मा स्वामी से पूछते हैं-हे भदन्त ! पूर्वनिर्दिष्ट मन'पर्ययज्ञान का क्या स्वरूप है। उत्तरमें सुधर्मा स्वामी, भगवान् महावीर और गौतमस्वामी का मनःपर्यवज्ञान के विषय में जो सवाद हुआ उसको कहते हैं-गौतमस्वामी पूछते हैं-'मणपज्जवनाणे ण' इत्यादि' हे भदन्त ! मन पर्यवज्ञान मनुष्यों को उत्पन्न होता है कि अमनुष्यों को ? प्रत्युत्तर में भगवान् ने कहा-हे गौतम ! मन'पर्यवज्ञान मनुष्यों को उत्पन्न होता है, अमनुष्यों को नहीं। मनुष्यजाति से भिन्न देव नारकी एवं तिर्यञ्च गति के जीवों को मन पर्यवज्ञान उत्पन्न नहीं होता है, क्यों कि मन पर्यवज्ञान की उत्पत्ति का कारण विशिष्ट चारित्र की पालना है। विशिष्ट चारित्र की पालना इन गति के जीवों के नहीं होती है। इस प्रकार का जो इस सूत्र में भगवान् श्री वर्धमानस्वामी और गौतम का सवाद मन पर्यवज्ञान के विषय में श्री सुधर्मास्वामीने

જબૂ સ્વામી શ્રી સુધર્મા સ્વામીને પૂછે છે-હે ભદન્ત ! પૂર્વ નિર્દિષ્ટ મન પર્યવજ્ઞાનનુ શુ સ્વરૂપ છે ? ઉત્તરમા સુધર્માસ્વામી, ભગવાન મહાવીર, અને ગૌતમસ્વામીનો મન.પર્યવજ્ઞાનના વિષયમા જે સવાદ થયો તે કહે છે ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે "मणपज्जवनाणेण ઈત્યાદિ હે ભદન્ત ! મન.પર્યવજ્ઞાન મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે કે અમનુષ્યોને ?

જવાબમા ભગવાને કહ્યુ-"હે ગૌતમ ! મન.પર્યવજ્ઞાન મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે અમનુષ્યોને નહીં મનુષ્ય જાતિથી ભિન્ન દેવ, નારકી અને તિર્યંચ ગતિના જીવોને મન.પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુ નથી, કારણ કે મનઃપર્યવ જ્ઞાનની

ननु गौतमोऽपि चतुर्दशपूर्वधरः सर्वाक्षरसंनिपाती संभिन्नश्रोता, सकलप्रज्ञापनीयभावपरिज्ञानकुशलः प्रवचनस्य प्रणेता सर्वज्ञकल्प एव, तर्हि किमर्थं पृच्छति?, उच्यते—हितमर्थं स्वशिष्येभ्य प्ररूप्य, शिष्यश्रद्धादृढीकरणार्थं तत्समक्षं भूयोऽपि भगवन्तं पृच्छति। अथवा—इत्थमेव सूत्ररचनामर्यादा ततो न कश्चिद्दोष इति॥

प्रकट किया है उसके प्रकट करने का उनका अभिप्राय यह है कि इस वर्णन से जम्बूस्वामी मन पर्यवज्ञान के विषय में सम्यकरूप से अव बुद्ध हो जावें।

शंका—श्री वर्धमानस्वामी से गौतमस्वामीने मन:पर्यवज्ञान के विषय में क्यों पूछा? कारण कि वे स्वय भी चतुर्दशपूर्व के धारी थे, सर्वाक्षरसनिपाती थे, सभिन्नश्रोतोलब्धि के धारक थे, समस्त प्रज्ञापनीय पदार्थों के परिज्ञान में कुशल थे, प्रवचन के प्रणेता और सर्वज्ञकल्प थे।

उत्तर—यद्यपि गौतम स्वामी स्वय मन पर्ययज्ञान के विषय में अच्छी जानकारी रखते थे फिर भी भगवान से जो इस विषय में पूछा उसका कारण यह है कि वे अपने शिष्यों को हितकारी शिक्षा देते रहने पर भी शिष्यों की श्रद्धा में दृढता लाने के लिये उनके सामने फिर पूछते हैं। अथवा—सूत्र रचने की मर्यादा इसी पद्धति से चलती है इसलिये भी गौतमस्वामी का प्रभु से इस प्रकार पूछना कोई दोषावह नहीं है॥

ઉત્પત્તિનું કારણ વિશિષ્ટ ચારિત્રનું પાલન છે વિશિષ્ટ ચારિત્રનું પાલન એ ગતિના જીવોથી થતું નથી. આ પ્રમાણેનો ભગવાન શ્રી વર્ધમાન સ્વામી અને ગૌતમનો મન પર્યયજ્ઞાનના વિષયમા સવાદ જે આ સૂત્રમાં સુધર્માસ્વામીએ પ્રગટ કર્યો છે તેને પ્રગટ કરવાનો તેમનો હેતુ એ છે કે આ વર્ણનથી જબૂ સ્વામી મન પર્યયજ્ઞાનના વિષયમાં સારી રીતે જાણકાર થાય.

શકા—શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને ગૌતમ સ્વામીએ મન.પર્યયજ્ઞાનના વિષયમા શા માટે પૂછ્યુ ? કારણ કે તેઓ પોતે જ ચૌદ પૂર્વના ધારણ કરનારા હતાં, સર્વાક્ષરસનિપાતી હતા, સંભિન્નશ્રોતોલબ્ધિના ધારક હતા, સમસ્ત પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોના પરિજ્ઞાનમા કુશળ હતાં, પ્રવચનના પ્રણેતા અને સર્વજ્ઞકલ્પ હતાં

ઉત્તર—જો કે ગૌતમ સ્વામી પોતે જ મનઃપર્યયજ્ઞાનના વિષયમાં સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા હતા તો પણ ભગવાનને આ વિષયમા જે પૂછ્યુ તેનું કારણ એ છે કે તેઓ પોતાના શિષ્યોને હિતકારી શિક્ષા દેતાં છતાં પણ શિષ્યોની શ્રદ્ધામા દઢતા લાવવાને માટે તેમની સામે ફરીથી પૂછે છે અથવા—સૂત્ર રચવાની મર્યાદા આજ પદ્ધતિથી ચાલે છે તેથી પણ ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એ પ્રમાણે પૂછ્યુ તે કોઈ રીતે દોષપાત્ર નથી.

मूलम्—जइ मणुस्साणं, उप्पज्जइ किं संमुच्छिममणुस्साणं ? गब्भवक्कंतियमणुस्साणं ? गोयमा ! गब्भवक्कंतियमणुस्साणं उप्पज्जइ नो समुच्छिममणुस्साण ॥

छाया—यदि मनुष्याणामुत्पद्यते किं समूर्छिममनुष्याणां ? गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् ?, गौतम ! गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणामुत्पद्यते, नो समूर्छिममनुष्याणाम् ॥

टीका—'जइ मणुस्साण' इत्यादि । गौतम' पृच्छति—यदि मनुष्याणामेव मन'पर्यवज्ञानमुत्पद्यये, तर्हि तत् किं समूर्छिममनुष्याणामुत्पद्यते, उत गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् ?, भगवानाह—हे गौतम ! समूर्छिममनुष्याणां नोत्पद्यते, किंतु गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम्—गर्भजमनुष्याणामेव मन पर्ययज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः । समूर्छनं—संमूर्छ', भावे घञ् , तेन निर्वृत्ता' समूर्छिमाः, स्त्रीपुरुपयोः सयोगेन विना ये प्राणिन समुत्पद्यन्ते, ते समूर्छिमा , उच्चारादिसमुद्भवा. । समूर्छिमविषयेऽधिकं जिज्ञासुभिरावश्यकसूत्रस्य मत्कृतायां मुनितोपिणीटीकायां विलोकनीयम् । ये तु

'जइ मणुस्साणं उप्पज्जइ' इत्यादि ।

फिर गौतम पूछते हैं—हे भदन्त ! यदि मन.पर्ययज्ञान मनुष्यों के ही उत्पन्न होता है तो क्या संमूर्च्छिम मनुष्यों को उत्पन्न होता है अथवा गर्भज मनुष्यों को ? भगवान् कहते है—हे गौतम ! यह मन पर्ययज्ञान गर्भज मनुष्यों को ही उत्पन्न होता हैं, समूर्च्छिम मनुष्यों को नहीं । स्त्री और पुरुप के सयोग के विना जिनकी उत्पत्ति होती है वे समूर्च्छिम कहलाते हैं । जैसे—उच्चार प्रस्रवण आदि में जीवों की उत्पत्ति होती है । यह जन्म एकेन्द्रिय जीवों से लेकर असंज्ञी पंचेन्द्रियतक के जीवों

"जइ मणुस्साण उप्पज्जइ" ઇત્યાદિ

ફરીથી ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે—"હે ભદન્ત ! જો મન પર્યયજ્ઞાન મનુષ્યોને જ ઉત્પન્ન થાય છે તો શું સમૂર્ચ્છિમમનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે કે ગર્ભજ મનુષ્યોને ?" ભગવાન કહે છે—"હે ગૌતમ ! આ મન પર્યયજ્ઞાન ગર્ભજ મનુષ્યોને જ ઉત્પન્ન થાય છે, સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોને નહીં" સ્ત્રી અને પુરુષના સંયોગ વિના જેમની ઉત્પત્તિ થાય છે તે સમૂર્ચ્છિમ કહેવાય છે જેમકે ઉચ્ચાર પ્રસ્રવણ આદિમા જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે આ જન્મ એકેન્દ્રિય જીવોથી લઈને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને હોય છે આ વિષયમા વિશેષ જાણવું હોય તો આવશ્યક સૂત્રની અમારી બનાવેલી મુનિતોષિણી ટીકા જોવી

गर्भाशये समुत्पद्यन्ते ते गर्भव्युत्क्रान्तिका., शब्दार्थस्त्वेवम्=गर्भे–गर्भाशये, व्युत्क्रान्ति =उत्पत्तिर्येषां ते गर्भव्युत्क्रान्तिका', व्युत्क्रान्ति–शब्दोऽत्रोत्पत्तिवाची। यद्वा–गर्भाद्–गर्भावासाद् व्युत्क्रान्तिर्निष्क्रमणं येषां ते गर्भव्युत्क्रान्तिका. । ते द्विधा-मनुष्या १, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चेति। गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यास्त्रिधा भवन्ति-कर्मभूमिजा', अकर्मभूमिजा', अन्तर्द्वीपजाश्चेति ॥

मूलम्—जइ गब्भवक्कंतियमणुस्साणं, उप्पज्जइ किं कम्म-भूमिय-गब्भवक्कंतियमणुस्साण ? अकम्मभूमिय–गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण ?, अतरदीवगगब्भवक्कंतियमणुस्साण ?, गोयमा ! कम्मभूमिय–गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण उप्पज्जइ, नो अकम्म-भूमिय–गब्भवक्कंतिय–मणुस्साण, नो अतरदीवग–गब्भवक्कं-तिय-मणुस्साणं ॥

के होता है। इस विषय में यदि विशेष जानना हो तो आवश्यकसूत्र की हमारी बनाई मुनितोषिणी टीका देखना चाहिये। जिन जीवों की उत्पत्ति गर्भाशय से होती है वे गर्भव्युत्क्रान्तिक हैं। गर्भ–गर्भाशय–में जिन जीवों की व्युत्क्रान्ति–उत्पत्ति होती है वे गर्भव्युत्क्रान्तिक हैं, यह गर्भव्युत्क्रान्तिक का शब्दार्थ है। अथवा गर्भ से जिनका व्युत्क्रान्ति–निष्क्रमण–निकलना–होता है वे गर्भव्युत्क्रान्तिक हैं। गर्भव्युत्क्रान्तिक जीव दो प्रकार के होते हैं–एक मनुष्य, दूसरे पंचेन्द्रिय तिर्यग्योनिक। गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्य भी कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज, एवंअन्तरद्वीपज, इस तरह तीन प्रकार के होते हैं। पन्द्रह कर्मभूमियों में, जो उत्पन्न होते है वेकर्मभूमिज मनुष्य कहलाते हैं। तीस अकर्मभूमियों में जो उत्पन्न होते है वे अकर्मभूमिज मनुष्य कहलाते है, एव छप्पन अतरद्वीपों में जो उत्पन्न होते हैं वे अन्तरद्वीपज मनुष्य कहलाते हैं ॥

જોઈએ. જે જીવોની ઉત્પત્તિ ગર્ભાશયમાથી થાય છે તેઓ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક છે ગર્ભાશયમા જે જીવોની વ્યુત્ક્રાન્તિ (ઉત્પત્તિ) થાય છે તેઓ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક છે, આ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકનો શબ્દાર્થ છે અથવા ગર્ભમાથી જેમની વ્યુત્ક્રાન્તિ (નિષ્ક્રમણ, (નિકળવાનું) થાય છે તેઓ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક છે ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક જીવ બે પ્રકારના હોય છે–એક મનુષ્ય, બીજા પંચેન્દ્રિયતિર્યંચયોનિક ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક મનુષ્યો પણ કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ એટલે કે ભોગભૂમિજ, અને અન્તરદ્વીપજ, આ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે પદર કર્મભૂમિઓમાં, ત્રીસ અકર્મભૂમિઓમા અને છપ્પન અતરદ્વીપોમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અન્તરદ્વીપજ મનુષ્યો કહેવાય છે.

छाया—यदि गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणामुत्पद्यते, किं कर्मभूमिजगर्भव्युत्क्रा न्तिकमनुष्याणा ?, अकर्मभूमिजगर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् ?, अन्तर्द्वीपजगर्भ व्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् ?, गौतम ! कर्मभूमिजगर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणामुत्पद्यते, नोअकर्मभूमिजगर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् , नो अन्तर्द्वीपज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ॥

टीका—' जइ गब्भवक्कंतियमणुस्साण ' इत्यादि । यदि गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां मनःपर्यवज्ञानमुत्पद्यते, तर्हि तत् किं कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ?, कृषिवाणिज्यतपःसंयमानुष्ठानादिकर्मप्रधाना भूमयः कर्मभूमयः, भरतपञ्चकैरवतपञ्चकमहाविदेहपञ्चकलक्षणाः पञ्चदश कर्मभूमयः, तत्र समुत्पन्नाः कर्मभूमिजाः, ये गर्भव्युत्क्रान्तिकाः=गर्भजा मनुष्यास्तेषां मनःपर्यवज्ञानमुत्पद्यते किम् , उत अकर्मभूमिजगर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां=कृष्यादिकर्मरहिता कल्पपादपफलोपभोगप्रधाना भूमयो हैमवतपञ्चकै-रण्यवतपञ्चक-हरिवर्षपञ्चक-रम्यकवर्षपञ्चक-देवकुरुपञ्चको-त्तरकुरुपञ्चक रूपास्त्रिंशत् अकर्मभूमयस्तत्र समुत्पन्ना अकर्मभू-

---

' जइ गब्भवक्कंतियमणुस्साण ' इत्यादि ।

यदि गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्यों को मनःपर्ययज्ञान उत्पन्न होता है तो वह क्या कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को उत्पन्न होता है, अथवा अकर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को उत्पन्न होता है या अन्तरद्वीपगर्भज मनुष्यों को उत्पन्न होता है । जिन भूमियों में कृषि, वाणिज्य, तप संयम आदि का अनुष्ठान प्रधानरूप से किया जाता है वे कर्मभूमिया है । ये कर्मभूमियां पांच भरत पांच ऐरवत और पांच महाविदेह के भेद से पन्द्रह बतलाई गई हैं । इनमें जो गर्भ से उत्पन्न होते हैं वे कर्मभूमिजगर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्य हैं । जिन भूमियों में पूर्वोक्त कृष्यादिकर्मानुष्ठान नहीं होता है किन्तु कल्पवृक्षों से ही जहा जीवों को भोग और उपभोग की सामग्री प्राप्त होती रहती है वे अकर्म भूमियां हैं, ये पांच हैमवत

" जइ गब्भवक्कंतियमणुस्साण " ઇત્યાદિ

જો ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક મનુષ્યોને મન પર્યયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તો તે શું કર્મભૂમિગર્ભજમનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા અકર્મભૂમિગર્ભજમનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે, કે અન્તરદ્વીપ ગર્ભજમનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે ? જે ભૂમિયોમા કૃષિ, વેપાર તપ સયમ આદિનું અનુષ્ઠાન મુખ્યત્વે કરાય છે તે કર્મભૂમિયો છે તે કર્મભૂમિયો પાંચ ભરત, પાચ એરાવત અને પાંચ મહાવિદેહના ભેદથી ૧૫ની બતાવેલ છે તેઓમા જે ગર્ભથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કર્મભૂમિજ-ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક મનુષ્ય છે જે ભૂમિયોમા પૂર્વકથિત કૃષિ વગેરે કર્માનુષ્ઠાન હોતા નથી પણ કલ્પવૃક્ષો વડે જ જ્યા જીવોને ભોગ અને ઉપભોગની સામગ્રી મળતી રહે છે

मिजाः, ये गर्भव्युत्क्रान्तिका मनुष्यास्तेषां वा, उत किम् अन्तरद्वीपज गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् ?—अन्तरे—लवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा' अन्तरद्वीपा', ते च–हिमवत्पर्वतपादप्रतिष्ठिता एकोरुकाद्याः षट्पञ्चाशत्सङ्ख्यका भवन्ति, तत्र ये समुत्पन्ना गर्भव्युत्क्रान्तिका मनुष्यास्तेषां वा मनःपर्ययज्ञानमुत्पद्यते, किमिति प्रश्नः। भगवानाह–'गोयमा!' इत्यादि। हे गौतम! कर्मभूमिज–गर्भव्युत्क्रान्तिक–मनुष्याणामेव मन पर्ययज्ञानमुत्पद्यते, न तु अकर्मभूमिजानां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां नापि चान्तरद्वीपजानां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणामिति।

क्षेत्र, पाच ऐरण्यवत क्षेत्र, पाच हरिवर्ष क्षेत्र, पाच रम्यक क्षेत्र, पांच देवकुरु, पाच उत्तरकुरु, इस प्रकार तीस हैं। जंबूद्वीप में भरतक्षेत्र की सीमापर स्थित हिमवान् पर्वत के दोनों छोर–किनारे–पूर्वपश्चिम लवण समुद्र में फैले हुए हैं। इसी प्रकार ऐरवतक्षेत्र की सीमापर स्थित शिखरीपर्वत के दोनों छोर भी लवणसमुद्र में फैले हुए हैं। प्रत्येक छोर दो भाग में विभाजित होने के कारण कुल मिलाकर दोनों पर्वतों के आठ भाग लवणसमुद्र में आये हुए हैं। ये भाग दाढके आकार के हैं। प्रत्येक भाग पर युगलियों की वस्तीवाले सात २ द्वीप होने से सब छप्पन हैं। ये लवणसमुद्र में आये हुए होने के कारण अन्तरद्वीप कहलाते हैं। ये एकोरुकादि नाम से प्रसिद्ध हैं। उनमें अकर्मभूमि (भोगभूमि) की रचना है। इस प्रकार गौतम का प्रश्न सुनकर प्रभुने कहा–हे गौतम! मनः पर्ययज्ञान कर्मभूमिज गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्यों के ही होता है। अकर्मभूमिज गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्यों के नहीं और न अन्तरद्वीपज गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्यों को ॥

તે અકર્મભૂમિયો છે તેઓ પાચ હેમવત ક્ષેત્ર, પાંચ એરાણ્યવત ક્ષેત્ર, પાચ હરિવર્ષક્ષેત્ર, પાચ રમ્યકવર્ષ, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર, આ પ્રમાણે ત્રીસ છે જબૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રની સીમા પર રહેલ હિમવાન પર્વતની બન્ને કોર (છેડા) પૂર્વપશ્ચિમ લવણસમુદ્રમાં ફેલાયેલી છે આ રીતે ઐરવત ક્ષેત્રની સીમા પર રહેલ શિખરી પર્વતના બન્ને છેડા પણ લવણસમુદ્રમાં ફેલાયેલાં છે પ્રત્યેક છેડા બે ભાગમાં વિભાજિત હોવાને કારણે કુલ મળીને બન્ને પર્વતોના આઠ ભાગો લવણસમુદ્રમા આવેલા છે તે ભાગો દાઢના આકારના છે પ્રત્યેક ભાગ પર યુગલિયોની વસ્તીવાળા સાત, સાત, દ્વીપ હોવાથી કુલ મળીને છપ્પન છે તેઓ લવણસમુદ્રમા આવેલા હોવાથી અન્તરદ્વીપ કહેવાય છે તેઓમાં અકર્મભૂમિ (ભોગભૂમિ)ની રચના છે ગૌતમનો એવો પ્રશ્ન સાભળીને પ્રભુએ કહ્યુ–"હે ગૌતમ! મન પર્યય જ્ઞાન કર્મભૂમિજ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક મનુષ્યોને જ થાય છે, અકર્મભૂમિજ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક મનુષ્યોને નહી, અને અન્તરદ્વીપજ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક મનુષ્યોને પણ નહી"

मूलम्—जइ कम्मभूमिय-गब्भवक्कंतिय-मणुस्साणं, उप्पज्जइ किं संखिज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कंतियमणुस्साणं ?, असंखिज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कंतिय-मणुस्साणं ?, गोयमा ! संखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कंतिय-मणुस्साणं उप्पज्जइ, नो असंखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कंतिय-मणुस्साणं ॥

छाया—यदि कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणामुत्पद्यते किं संख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ?, असंख्येयवर्षायुष्ककर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ?, गौतम ! संख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणामुत्पद्यते, नो असंख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ।

टीका—'जइ कम्मभूमिय०' इत्यादि । व्याख्या निगदसिद्धा । नवरं-संख्येयवर्षायुष्का =पूर्वकोट्यादिजीविन , असंख्येयवर्षायुष्का =पल्योपमादिजीविन इति ।

'जइ कम्मभूमिय०' इत्यादि ।

अथ पुनः गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं—हे भदन्त ! यदि मन पर्ययज्ञान कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को होता है तो क्या संख्यात वर्ष की आयुवाले कर्मभूमिगर्भज मनुष्य हैं उनको होता है अथवा जो असंख्यात वर्ष की आयुवाले कर्मभूमिगर्भज मनुष्य हैं उनको होता है । एककोटि पूर्व आदि आयुवालों का नाम संख्यातवर्षायुष्क और गणना से परे पल्योपम आदि आयुवालों का नाम असंख्यातवर्षायुष्क है । गौतम के इस प्रश्न को सुनकर भगवान् ने कहा—हे गौतम ! मन पर्ययज्ञान संख्यातवर्ष की आयुवाले ऐसे कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को ही उत्पन्न होता है असंख्यातवर्ष की आयुवाले कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को नहीं ॥

"जइ कम्मभूमिय०" ઈત્યાદિ

હવે ગૌતમ સ્વામી ફરીથી પ્રભુને પૂછે છે—"હે ભદન્ત ! જો મન પર્યયજ્ઞાન કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યોને થાય છે તો શું સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યો છે તેમને થાય છે કે જે અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યો છે તેમને થાય છે ?" એક કોટિ પૂર્વ આદિ આયુવાળાઓનું નામ સંખ્યાતવર્ષના આયુવાળા, અને ગણનાથી પર પલ્યોપમ આદિ આયુવાળાઓનું નામ અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા છે ગૌતમનો એ પ્રશ્ન સાંભળીને ભગવાને કહ્યું "હે ગૌતમ ! મન.પર્યયજ્ઞાન સંખ્યાત વર્ષનાં આયુષ્યવાળા એવા કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યોને જ ઉત્પન્ન થાય છે અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યોને નહીં."

मूलम्—जइ सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय-मणुस्साण उप्पज्जइ किं पज्जत्तग-सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतियमणुस्साण ?, अपज्जत्तग-सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय मणुस्साणं ?, गोयमा ! पज्जत्तग-सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय-मणुस्साण, उप्पज्जइ, नो अप्पज्जत्तग-सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतियमणुस्साणं॥

छाया—यदि सख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणामुत्पद्यते, किं पर्याप्तक-सख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् ?, अपर्याप्तक-सख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ?, गौतम ! पर्याप्तक-सख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणामुत्पद्यते, नो अपर्याप्तक-सख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम्॥

टीका—'जइ सखेज्जवासाउय' इत्यादि । व्याख्या निगदसिद्धा । नवरं-पर्याप्तकनामकर्मोदयाभिष्पन्नपर्याप्तिमन्त पर्याप्ता' 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थीयोऽच् । त एव पर्याप्तकनामकर्मोदयादनिष्पन्नपर्याप्तियोगादपर्याप्तास्त एवापर्याप्तका इति ॥

'जइ संखेज्जवासाउय०' इत्यादि ।

प्रभु से कथित इस उत्तर को सुनकर गौतमने पुनः प्रभु से पूछा-हे भदंत ! यदि मन पर्ययज्ञान सख्यातवर्षायुष्क कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को उत्पन्न होता है तो क्या वह पर्याप्त संख्यातवर्षायुष्क कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को होता है अथवा अपर्याप्तक संख्यातवर्षायुष्क कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को होता है ? । गौतम के इस प्रश्न को सुनकर प्रभुने कहा-हे गौतम ! मनःपर्ययज्ञान, प्रर्याप्त संख्यातवर्ष की आयुवाले कर्मभूमिगर्भज

"જઇ સંખેજ્જવાસાઉય૦" ઇત્યાદિ

પ્રભુએ કહેલ તે ઉત્તર સાંભળીને ગૌતમે ફરીથી પ્રભુને પૂછયું -"હે ભદન્ત ! જો મન-પર્યયજ્ઞાન સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે તો તે શું પર્યાપ્તક સંખ્યાત વર્ષનાં આયુવાળા કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યોને થાય છે અથવા અપર્યાપ્તક સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યોને થાય છે ?" ગૌતમનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને પ્રભુએ કહ્યું-"હે ગૌતમ ! મનઃપર્યયજ્ઞાન પર્યાપ્તક સંખ્યાત વર્ષનાં આયુવાળા કર્મભૂમિગર્ભજ મનુષ્યોને

मूलम्—जइ पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय—कम्मभूमिय—गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण उप्पज्जइ, किं सम्मदिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय—गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण ?, मिच्छदिट्ठि-पज्जत्तग-संखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कंतिय-मणुस्साणं?, सम्ममिच्छदिट्ठि-पज्जत्तग-संखेज्जवासाउय—कम्मभूमिय—गब्भवक्कंतिय मणुस्साण ?, गोयमा ! सम्मदिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय—कम्मभूमिय—गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण उप्पज्जइ, नो मिच्छदिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय—कम्मभूमिय—गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण, नो सम्ममिच्छदिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय—कम्मभूमिय—गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण ॥

छाया—यदि पर्याप्तक—सङ्ख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणामुत्पद्यते, किं सम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—संख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणां ?, मिथ्यादृष्टि-पर्याप्तक-सङ्ख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्याणां ?, सम्यग्मिथ्यादृष्टि—पर्याप्तक—सङ्ख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणाम् ?, गौतम ! सम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—संख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणामुत्पद्यते, नो मिथ्यादृष्टिपर्याप्तक—सङ्ख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम्, नो सम्यग्मिथ्यादृष्टि—(मिश्रदृष्टि)—पर्याप्तक—सङ्ख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणाम् ॥

मनुष्यों को ही होता है। अपर्याप्त सङ्ख्यातवर्ष की आयुवाले कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को नहीं। पर्याप्त नामकर्म के उदय से जिनकी छह पर्याप्तिया निष्पन्न हो चुकी हैं वे पर्याप्त मनुष्य हैं, अपर्याप्त नामकर्म के उदय से जिनकी पर्याप्तिया निष्पन्न नहीं हुई हैं वे अपर्याप्त मनुष्य हैं।

જ થાય છે, અપર્યાપ્તક સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા કર્મભૂમિ ગર્ભજ મનુષ્યોને નહીં " પર્યાપ્તક નામ-કર્મના ઉદયથી જેમની છ પર્યાપ્તિયો પૂર્ણ થઈ ચૂકી છે તે પર્યાપ્તક મનુષ્યો છે અને અપર્યાપ્ત-નામકર્મના ઉદયથી જેમની પર્યાપ્તિયો પૂર્ણ થઈ નથી તે અપર્યાપ્તક મનુષ્યો છે

टीका—'जइ पज्जत्तग-संखेज्जवासाउय' इत्यादि । व्याख्या निगदसिद्धा। नवरं-सम्यग्दृष्टय.-सम्यक्=अविपरीता दृष्टिर्येषां ते तथा, मिथ्या=विपरीता दृष्टिर्येषां ते तथा, सम्यग्मिथ्यादृष्टयस्तु प्रतिपत्त्यभिमुखा अन्तर्मुहूर्तमात्रं भवन्ति, न तु परित्यागाभिमुखा इति ॥

'जइ पज्जत्तग०' इत्यादि ।

प्रभुद्वारा इस पूर्वोक्त उत्तर को सुनकर पुन गौतमने पूछा-हे भदन्त ! यदि मन'पर्ययज्ञान, पर्याप्तक संख्यातवर्ष की आयुवाले कर्मभूमि गर्भज मनुष्यों को ही होता है तो क्या सम्यग्दृष्टि-पर्याप्तक-संख्यात-वर्षायुष्क कर्मभूमिगर्भज मनुष्यों को उत्पन्न होता है? अथवा पूर्वोक्त विशेषण विशिष्ट मिथ्यादृष्टि मनुष्यों को उत्पन्न होता है ? या पूर्वोक्त विशेषण सहित सम्यग्मिथ्यादृष्टि मनुष्यों को उत्पन्न होता है?। गौतम के इस प्रश्न को सुनकर प्रभुने कहा-हे गौतम ! वह मन'पर्ययज्ञान पर्याप्तक संख्यातवर्षायुष्क कर्मभूमि गर्भज सम्यग्दृष्टि मनुष्यों को ही उत्पन्न होता है। पर्याप्तक, संख्यातवर्षायुष्क कर्मभूमिगर्भज मिथ्यादृष्टि मनुष्यों को, तथा पर्याप्तक आदि विशेषण विशिष्ट मिश्रदृष्टिसपन्न मनुष्यों को उत्पन्न नहीं होता है। तत्त्वों में अविपरीत जिनकी दृष्टि-रुचि-होती है वे सम्यग्दृष्टि हैं, तथा तत्त्वों में जिनकी रुचि विपरीत होती है वे मिथ्यादृष्टि हैं। अन्तमुहूर्ततक प्रतिपत्ति के अभिमुख जो होवें वे मिश्रदृष्टि हैं। अर्थात् जिसके उदय समय में यथार्थता की रुचि या अरुचि न होकर दोलाय मानस्थिति रहे वह मिश्रदृष्टि है ॥

"जइ पज्जत्तग०" ઇત્યાદિ

પ્રભુદ્વારા પૂર્વોક્ત ઉત્તરને સાંભળીને ફરી ગૌતમે પૂછ્યું-"હે ભદન્ત ! જો મનઃપર્યયજ્ઞાન, પર્યાપ્તક સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા કર્મભૂમિગર્ભજમનુષ્યોને જ થાય છે તો શું સમ્યકૃદૃષ્ટિ-પર્યાપ્તક-સંખ્યાતવર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે ? કે પૂર્વોક્તવિશેષણ વિશિષ્ટમિથ્યાદૃષ્ટિ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે ? કે પૂર્વોક્તવિશેષણસહિત સમ્યકૃમિથ્યાદૃષ્ટિ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે ?" ગૌતમનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને પ્રભુએ કહ્યું-"તે મન-પર્યયજ્ઞાન કર્મભૂમિગર્ભજ, પર્યાપ્તક સંખ્યાતવર્ષાયુષ્ક (સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા) સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યોને જ ઉત્પન્ન થાય છે પર્યાપ્તક, સંખ્યાવર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિગર્ભજ મિથ્યાદૃષ્ટિ મનુષ્યોને તથા પર્યાપ્તક આદિવિશેષણ વિશિષ્ટ મિશ્રદૃષ્ટિસંપન્ન મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થતું નથી" તત્ત્વોમાં અવિપરીત જેમની દૃષ્ટિ-રૂચિ હોય છે તેઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, તથા તત્ત્વોમાં જેમની રુચિ વિપરીત હોય છે તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી પ્રતિપત્તિને અભિમુખ જે હોય તેઓ મિશ્રદૃષ્ટિ છે એટલે કે જેના ઉદયસમયમાં યથાર્થતાની રુચિ અથવા અરુચિ ન થતાં ડોલાયમાન સ્થિતિ રહે તે મિશ્રદૃષ્ટિ છે

मूलम्—जइ सम्मद्दिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय—कम्म-भूमिय—गब्भवक्कतिय-मणुस्साण उप्पज्जइ, किं सजय-सम्मद्दिट्ठि-पज्जत्तग—सखेज्जवासाउय—कम्मभूमिय—गब्भवक्कतिय—मणुस्साण ?, असजय—सम्मद्दिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउ य—कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय मणुस्साण ?, सजयासजय-समदिट्ठि-पज्जत्तग-सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय-मणुस्साण? गोयमा ! सजय-सम्मदिट्ठि-पज्जत्तग-सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय-मणुस्साण उप्पज्जइ, नो असजय-सम्मदिट्ठि-पज्जत्तग-सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय कम्मवक्कतिय-मणुस्साण, नो सजयासजय-सम्मद्दिट्ठि-पज्जत्तग-सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय-मणुस्साण ॥

छाया—यदि सम्यग्दृष्टिपर्याप्तक—सख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिजगर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणामुत्पद्यते, किं सयत—सम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—संख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्याणाम्?, असयत—सम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—संख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणां ?, संयतासयतसम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—सख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणाम् ?, गौतम ! संयत—सम्यग्दृष्टि पर्याप्तक—संख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्याणामुत्पद्यते, नो असयत—सम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—सख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणा, नो संयतासयत—सम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—सख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणाम् ॥

टीका—' जइ सम्मद्दिट्ठि ' इत्यादि । व्याख्या निगदसिद्धा । नवरं सयता =सर्वविरतिमन्तः, असयता =अविरतसम्यग्दृष्टयः, सयतासंयता =देशविरतिमन्तः श्रावका इति ॥

'जइ सम्मदिट्ठि०' इत्यादि ।

फिर गौतम पूछते हैं—हे भदन्त ! यदि यह मनःपर्ययज्ञान पर्याप्तक, संख्यातवर्ष की आयुवाले, कर्मभूमिगर्भज सम्यग्दृष्टि मनुष्यों को उत्पन्न होता है तो क्या जो पूर्वोक्तविशेषणसहित संयत—सम्यग्दृष्टि

"जइ सम्म दिट्ठि०" ઇત્યાદિ

વળી ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે—"હે ભદન્ત ! આ મનઃપર્યય જ્ઞાન પર્યાપ્તક, સંખ્યાત વર્ષનાં આયુવાળા, કર્મભૂમિગર્ભજ સમ્યક્દૃષ્ટિ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે તો શું પૂર્વોક્તવિશેષણસહિત સંયતસમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન

मनुष्यों को उत्पन्न होता है अथवा पूर्वोक्तविशेषणसहित असंयत सम्यग्दृष्टि मनुष्यों को उत्पन्न होता है? या पूर्वोक्तविशेषणविशिष्ट सयतासयत (पचमगुणस्थानवर्ती श्रावक) सम्यग्दृष्टि मनुष्यों को उत्पन्न होता है?। गौतम के इस प्रश्न को सुनकर प्रभुने कहा-हे गौतम! यह मनःपर्ययज्ञान जो सम्यग्दृष्टि संयत है पर्याप्तक है संख्यातवर्ष की आयुवाले हैं कर्मभूमि में उत्पन्न हुए हैं, गर्भ से जिनका जन्म हुआ है उनके ही उत्पन्न होता है, जो सम्यग्दृष्टि मनुष्य संयत नहीं हैं चाहे भले वे पर्याप्तक हों, संख्यातवर्ष की आयुवाले हों, कर्मभूमि में जन्मे हों, गर्भ से उत्पन्न हुए हों उनको मनःपर्ययज्ञान नहीं होता है, और जो सम्यग्दृष्टि मनुष्य संयतासंयत हैं, पचमगुणस्थानवर्ती हैं, पर्याप्तक हैं, सख्यातवर्ष की आयुवाले हैं कर्मभूमिज हैं, गर्भजन्मवाले हैं तो भी उनके उत्पन्न नहीं होता है। संयत का तात्पर्य सर्वविरतिसपन्न मुनिजनों से है। असंयतका तात्पर्य चतुर्थगुणस्थानवर्ती अविरत सम्यग्दृष्टि से और सयतासयत से पंचमगुणस्थानवर्ती देशसंयमी श्रावक से है।

भावार्थ-यह मन पर्ययज्ञान मुनिजनों के ही होता है। चतुर्थगुण स्थानवर्ती या पचमगुणस्थानवर्ती जीवों के नहीं होता है॥

થાય છે કે પૂર્વોક્તવિશેષણુસહિત અસયત-સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે? કે પૂર્વોક્તવિશેષણુવિશિષ્ટ સયતાસયત (પચમગુણુસ્થાનવર્તી શ્રાવક) સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે?" ગૌતમના આ પ્રશ્ન સાંભળીને ભગવાને કહ્યું-"હે ગૌતમ! આ મનઃપર્યયજ્ઞાન જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સયત છે, પર્યાપ્તક છે, સખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા છે, કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયા છે, અને ગર્ભમાંથી જેનો જન્મ થયો છે તેમને જ ઉત્પન્ન થાય છે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્ય સયત નથી ભલે તેઓ પર્યાપ્તક હોય, સખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા હોય, કર્મભૂમિમાં જન્મ્યા હોય, ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયાં હોય, છતા તેમને મનઃપર્યયજ્ઞાન થતુ નથી, તથા જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યો સયતાસયત છે, (પચમગુણુસ્થાનવર્તી છે), પર્યાપ્તક છે, સખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા છે, કર્મભૂમિમા જન્મેલા છે ગર્ભથી જન્મેલાં છે તો પણ તેમને ઉત્પન્ન થતુ નથી. સયતનુ તાત્પર્ય સર્વવિરતિવાળા મુનિજનો છે અસયતનુ તાત્પર્ય ચતુર્થગુણુસ્થાનવર્તી અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, અને સયતાસયતથી પચમગુણુસ્થાનવર્તી દેશવિરતિ શ્રાવક છે

તાત્પર્ય એ છે કે આ મનઃપર્યયજ્ઞાન મુનિજનોને જ થાય છે ચતુર્થ ગુણુસ્થાનવર્તી કે પચમગુણુસ્થાનવર્તી જીવોને થતુ નથી.

मूलम्—जइ संजयसमदिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय-कम्म-भूमिय—गब्भवक्कंतिय मणुस्साणं उप्पज्जइ, किं पमत्तसंजय—सम्मदिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय —कम्मभूमिय —गब्भवक्कंतिय—मणुस्साण ? अपमत्तसंजय — सम्मदिट्ठि — पज्जत्तग — संखेज्जवासाउय — कम्मभूमिय — गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण ?, गोयमा ! अपमत्तसंजय—सम्मदिट्ठि—पज्जत्तग—संखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय—गब्भवक्कंतिय-मणुस्साणं उपज्जइ, नो पमत्तसंजय-सम्मदिट्ठि पज्जत्तग संखेज्जवासाउय -कम्मभूमिय -गब्भवक्कंतिय-मणुस्साण ॥

छाया—यदि संयतसम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—संख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणामुत्पद्यते, किं प्रमत्तसंयतसम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—संख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक—मनुष्याणाम् ?, अप्रमत्तसंयत—सम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक—संख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ? गौतम ! अप्रमत्त-संयत सम्यग्दृष्टि—पर्याप्तक-संख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्याणामुत्पद्यते, नो प्रमत्त—संयत—सम्यग्दृष्टि-पर्याप्तक-संख्येयवर्षायुष्क—कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ॥

टीका—'जइ संजय—सम्मदिट्ठि' इत्यादि। व्याख्या निगदसिद्धा। नवरं—प्रमत्तसंयताः'—प्रमाद्यन्ति—मोहनीयादिकर्मप्रभावतः संज्वलन कषायनिद्राद्यन्यतमप्रमादयोगतः संयमयोगेषु सीदन्तीति प्रमत्ताः, 'कर्तरि क्त',' प्रमत्ताश्च ते संयता, प्रमत्त-

'जइ संजयसम्मदिट्ठि॰' इत्यादि।

फिर गौतम पूछते हैं—हे भदन्त! यदि मनःपर्ययज्ञान संयत सम्यग्दृष्टि मनुष्यों को होता है जैसा कि ऊपर आपने कहा है कि जो मनुष्य पर्याप्तक है, संख्यातवर्ष की आयुवाला है, कर्मभूमि में जन्मा है और गर्भ से उत्पन्न हुआ है ऐसे सकलसंयमी सम्यग्दृष्टि मनुष्य

"जइ संजयसम्मदिट्ठि" इत्यादि

वळी गौतम पूछे छे—"हे भदन्त! जो मनःपर्ययज्ञान संयत-सम्यग्दृष्टि मनुष्योने थाय छे जेम के आपे उपर कह्युं के जे मनुष्यो पर्याप्तक छे, संख्यात वर्षना आयुष्यवाळा छे, कर्मभूमिमां जन्म्या छे, अने गर्भमांथी उत्पन्न थयां छे एवा सकळसंयमी सम्यग्दृष्टि मनुष्योने मनःपर्ययज्ञान थाय

सयतास्ते च मायो गच्छवासिन', तेषां क्वचिदनुपयोगसंभवात् । अप्रमत्तसंयतास्तु प्रायो जिनकल्पिकाः परिहारविशुद्धिकाः, यथालन्दकल्पिकाः, प्रतिमाप्रतिपन्नास्तेषां सततोपयोगात् । इह तु ये गच्छवासिनः प्रमादरहितास्तेऽप्यप्रमत्ता द्रष्टव्या । गच्छनिर्गता अपि प्रमादरहिता अप्रमत्ता बोध्या' ॥

के मन.पर्ययज्ञान होता है, तो क्या पूर्वोक्त विशेषणवाले प्रमत्त-सयत सम्यग्दृष्टि को होता है ? अथवा इन विशेषणोंवाले अप्रमत्त सयत सम्यग्दृष्टि मनुष्यों को होता है ?

भावार्थ—गौतम का प्रश्न-यह मनःपर्ययज्ञान छठवें गुणस्थानवर्ती मुनिजनों के होता है या सातवें गुणस्थानवर्ती मुनिजनों के होता है ? भगवान् कहते हैं—हे गौतम ! यह मन पर्ययज्ञान उन्हीं सम्यग्दृष्टि मनुष्यों के होता है जो पर्याप्तक आदि विशेषणोंवाले होते हुए अप्रमत्त बनकर सयम का पालन करते हैं, अर्थात्-सप्तमगुणस्थानवर्ती होते हैं । जो सम्यग्दृष्टि पर्याप्तक आदि विशेषणों से सुशोभित होते हुए भी प्रमाद युक्त हो सयम का पालन करते हैं-षष्ठगुणस्थानवर्ती होते हैं-उनको मनःपर्ययज्ञान नहीं होता है । मोहनीय आदि कर्म के प्रभाव से जो मुनिजन सज्वलन कषाय एवं निद्रा आदिरूप किसी एक प्रमाद में पतित होकर सयममें शिथिलता करते है वे प्रमत्तसंयत है । ऐसे साधुजन प्राय गच्छवासी होते है । इनका सयमस्थान में कहीं अनुपयोग भी हो सकता है । जो अप्रमत्तसयत होते है वे प्राय जिनकल्पी होते है ।

છે, તો શુ પૂર્વોક્તવિશેષણુવાળા પ્રમત્ત-સયત-સમ્યગ્દૃષ્ટિને થાય છે ? અથવા એ વિશેષણોથી યુકત અપ્રમત્ત-સયત-સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યોને થાય છે ? ”

ભાવાર્થ—ગૌતમને પ્રશ્ન—આ મન પર્યય જ્ઞાન છઠ્ઠાં ગુણુસ્થાનવર્તી મુનિજનોને થાય છે કે સાતમાં ગુણુસ્થાનવર્તી મુનિજનોને થાય છે ? ભગવાન કહે છે—“ હે ગોતમ ! આ મનઃપર્યયજ્ઞાન એજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યોને થાય છે કે જેઓ પર્યાપ્તક આદિ વિશેષણોવાળા હોય છે, અપ્રમત્ત બનીને સયમનુ પાલન કરે છે, એટલે કે સપ્તમગુણુસ્થાનવર્તી હોય છે, જેઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પર્યાપ્તક આદિ વિશેષણોથી સુશોભિત હોવા છતા પણુ પ્રમાદવાળા થઈને સયમનુ પાલન કરે છે—છઠ્ઠાગુણુસ્થાનવર્તી હોય છે—તેમને મનઃપર્યયજ્ઞાન થતુ નથી. ” મોહનીય આદિ કર્મના પ્રભાવથી જે મુનિજન સ જ્વલન કષાય અને નિદ્રા આદિ રૂપ કોઈ એક પ્રમાદમા પડીને સયમમાં શિથિલતા કરે છે તેઓ પ્રમત્તસયત છે એવા સાધુજન પ્રાયઃ ગચ્છવાસી હોય છે તેમના સયમ સ્થાનમાં ક્યાંક અનુપયોગ પણુ હોઈ શકે છે જેઓ અપ્રમત્ત-સયત હોય છે

मूलम्—जइ अप्पमत्त सजय सम्मद्दिट्ठि पज्जत्तग-सखेज्जवासाउयकम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय-मणुस्साण उप्पज्जइ, किं इड्ढिपत्त अप्पमत्त-सजय-सम्मद्दिट्ठि पज्जत्तग - सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय गब्भवक्कतिय-मणुस्साण?, अणिड्ढिपत्त-अप्पमत्त-सजय-सम्मद्दिट्ठि- पज्जत्तग - सखेज्जवासाउय-कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय-मणुस्साण ?, गोयमा ! इड्ढिपत्त-अपमत्त-सजय-सम्मद्दिट्ठि-पज्जत्तग-सखेज्जवासाउय कम्मभूमिय-गब्भवक्कतिय -मणुस्साण उप्पज्जइ, नो अणिड्ढिपत्त अप्पमत्त सजय सम्मद्दिट्ठिपज्जत्तग-सखेज्जवासाउय--कम्मभूमिय--गब्भवक्कतिय -मणुस्साणं मणपज्जवनाण समुप्पज्जइ ॥ सू० १७ ॥

छाया—यदि अप्रमत्तसंयत-सम्यग्दृष्टि-पर्याप्तक-संख्येयवर्षायुष्ककर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणामुत्पद्यते, किं ऋद्धिप्राप्ताऽप्रमत्त-सयत-सम्यग्दृष्टि-पर्याप्तक-सख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम् ?, अनृद्धिप्राप्ताप्रमत्त-सयत-सम्यग्दृष्टि-पर्याप्तक-संख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणाम्?, गौतम! ऋद्धिप्राप्ताऽप्रमत्त-सयत-सम्यग्दृष्टि- पर्याप्तक-सख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज-गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणामुत्पद्यते, नो अनृद्धिप्राप्ताऽप्रमत्तसयत-सम्यग्दृष्टि-पर्याप्तक-सख्येयवर्षायुष्क-कर्मभूमिज - गर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्याणां मनःपर्ययज्ञानं समुत्पद्यते ॥ सू० १७ ॥

परिहार विशुद्धि नामक चारित्र का पालन करते हैं । यथालंदकल्पिक होते हैं । पतिमाप्रतिपन्न होते हैं । सयम में इनका सतत उपयोग रहता है । यहां पर जो गच्छवासी साधुजन हैं वे यदि प्रमादरहित होकर सयम का पालन करते है तो वे भी अप्रमत्तसयत है । तथा गच्छ से निकले हुए भी प्रमादरहित साधुजन अप्रमत्त ही जानना चाहिये ।

તેઓ સામાન્ય રીતે જિનકલ્પી હોય છે, પરિહાર વિશુદ્ધિ નામના ચારિત્રનું પાલન કરે છે યથાલદકલ્પિક હોય છે, પ્રતિમાપ્રતિપન્ન હોય છે, સયમમા તેમનો હમેશા ઉપયોગ રહે છે અહી જે ગચ્છવાસી સાધુજન છે તેઓ જો પ્રમાદ રહિત થઈને સયમનું પાલન કરે છે તો તેઓ પણ અપ્રમત્ત સયત છે તથા ગચ્છમાંથી નીકળી ગયેલ પ્રમાદરહિત સાધુજનોને પણ અપ્રમત્ત જ જાણવા જોઈએ.

टीका—' जइ अप्पमत्तसंजय० ' इत्यादि । व्याख्या स्पष्टा, नवरम्—ऋद्धीः—आमर्शौषध्यादिलक्षणा माप्ता ऋद्धिमाप्ता, तद्विपरीता अनृद्धिमाप्ता' । किम्? उत्तरोत्तरपूर्वार्थमविपादकं श्रुतमवगाहमानाः श्रुतसामर्थ्यतस्तीव्रां तीव्रतरां शुभभावनामधिरोहन्तोऽप्रमत्तसंयता ऋद्धीः प्राप्नुवन्ति । आमर्शौषध्यादीनामन्यतमामृद्धिमवधिऋद्धिं वा प्राप्तस्य मन:पर्ययज्ञानमुत्पद्यते, नत्वनृद्धिमाप्तस्येति भाव' ।

' जइ अप्पमत्तसंजय० ' इत्यादि ।

गौतम मन:पर्ययज्ञान की प्राप्ति का यह पूर्वोक्त सब निमित्त सुनकर प्रभु से पुनः पूछते हैं कि—हे भदन्त ! यदि यही बात है कि मन पर्यय ज्ञान पर्याप्तक, संख्येय वर्षायुष्क, कर्मभूमिज—गर्भव्युत्क्रान्तिक अप्रमत्तसंयत सम्यग्दृष्टि मनुष्यों को ही उत्पन्न होता है तो क्या जो ऋद्धि प्राप्त—ऋद्धिवाले उक्तविशेषणविशिष्ट मनुष्यों को उत्पन्न होता है ? अथवा अनृद्धिप्राप्त ऋद्धिरहित पूर्वोक्त विशेषणवाले मनुष्यों को उत्पन्न होता है ? भगवान् ने कहा—हे गौतम ! यह मनःपर्ययज्ञान ऋद्धिप्राप्त पूर्वोक्त विशेषणवाले मनुष्यों को ही उत्पन्न होता है किन्तु अनृद्धिप्राप्त—ऋद्धि रहित को नहीं होता है ।

भावार्थ—प्रभुने गौतम को इस सूत्र द्वारा यह समझाया है कि जो अप्रमत्त संयत सम्यग्दृष्टि मनुष्य ऋद्धिप्राप्त—आमर्श—औषधि आदि लब्धिसंपन्न होते हैं उन्हीं को यह मन पर्ययज्ञान उत्पन्न होता है । जिनके आमर्श—औषधि आदि लब्धियां प्राप्त नहीं हुई हैं उनके नहीं होता है ।

" जइ अप्पमत्तसंजय० " ઈત્યાદિ

ગૌતમ મનઃપર્યય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના પૂર્વકથિત સર્વ નિમિત્ત સાંભળીને પ્રભુને ફરીથી પૂછે છે—" હે ભદન્ત ! જો આજ વાત છે કે મન:પર્યયજ્ઞાન પર્યાપ્તક, સંખ્યેય વર્ષના આયુવાળાં, કર્મભૂમિજ, ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક અપ્રમત—સંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યને જ ઉત્પન્ન થાય છે તો શું જે ઋદ્ધિવાળા, ઉપર કહેલ વિશેષણવાળા મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે કે ઋદ્ધિરહિત પૂર્વોકતવિશેષણવાળા મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે ? " ભગવાને કહ્યું—" હે ગૌતમ ! આ મનઃપર્યયજ્ઞાન ઋદ્ધિવાળા પૂર્વોકતવિશેષણવાળા મનુષ્યોને જ ઉત્પન્ન થાય છે પણ ઋદ્ધિરહિત મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતું નથી

ભાવાર્થ—પ્રભુએ ગૌતમને આ સૂત્ર દ્વારા એ સમજાવ્યું કે જે અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યો ઋદ્ધિવાળા આમર્શ—ઔષધિ આદિ લબ્ધિવાળા હોય છે તેમને જ આ મનઃપર્યયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે જેમને આમર્શ—ઔષધિ આદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ નથી તેમને થતું નથી. કેટલાક અપ્રમત—સંયત—સમ્યગ્

ननु—अस्यैव सूत्रस्य प्रारम्भे 'मनःपर्ययज्ञानं मनुष्याणामुत्पद्यते' इत्युक्ते सामर्थ्यात् 'अमनुष्याणां नोत्पद्यते' इत्यर्थो ज्ञातु शक्यते, ततः कथमुच्यते—'नो अमणुस्साण उप्पज्जइ' इत्यादि ?।

उच्यते—इह शिष्यास्त्रिविधा भवन्ति, उद्घटितज्ञा, मध्यमज्ञाः, प्रपञ्चितज्ञाश्च। तत्र ये उद्घटितज्ञास्ते गुरुणा यथोक्तसामर्थ्येन तदवबुध्यन्ते, तथैव मध्य

कितनेक अप्रमत्त संयत सम्यग्दृष्टि जीव विशिष्ट तथा उत्तरोत्तर अपूर्व २ अर्थ के प्रतिपादक आगमों के सम्यक् अभ्यास से उनके पूर्ण ज्ञाता बन जाते है। इससे उनके चित्त में तीव्र तीव्रतर शुभ भावनाएं जाग्रत होती रहती है, अतः इन भावनाओं के बल पर वे आमर्श-औपधि आदि लब्धियों को प्राप्त कर लिया करते हैं। जिन अप्रमत्त संयतों के आमर्श-औपधि आदि लब्धियों में से कोइ एक लब्धि भी प्राप्त हो चुकी है, अथवा अवधिज्ञानलब्धि के वे धारक बन चुके हैं तो उनको मनःपर्ययज्ञान अवश्य होता है, परन्तु अप्रमत्त, संयम के धारक होने पर भी यदि वे ऋद्धिप्राप्त नहीं हैं तो ऐसी स्थिति में उनको मनःपर्ययज्ञान उत्पन्न नहीं होता है।

शंका—इसी सूत्र के प्रारम में मनःपर्ययज्ञान मनुष्यों के उत्पन्न होता है ऐसा कहने पर सामर्थ्य से ही यह बात स्पष्ट हो जाती है कि अमनुष्यों के मन पर्ययज्ञान उत्पन्न नहीं होता है, तब फिर "अमनुष्याणां नोत्पद्यते" ऐसा क्यों कहा ?

દૃષ્ટિ જીવ વિશિષ્ટ તથા ઉત્તરોત્તર અપૂર્વ અપૂર્વ અર્થના પ્રતિપાદક આગમોના સમ્યગ્ અભ્યાસથી તેમના પૂર્ણ જાણકાર થઈ જાય છે, તેથી તેમનાં ચિત્તમાં તીવ્ર અને તીવ્રતર શુભ ભાવનાઓ જાગૃત થતી રહે છે, તેથી એ ભાવનાઓના પ્રભાવથી તેઓ આમર્શ-ઔષધિ આદિ લબ્ધિઓને પ્રાપ્ત કર્યા કરે છે જે અપ્રમત્ત સંયતોને આમર્શ-ઔષધિ આદિ લબ્ધિઓમાંથી કોઈ એક લબ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય, અથવા અવધિજ્ઞાનલબ્ધિના તેઓ ધારનારા બની ગયા હોય તો તેમને મનઃપર્યયજ્ઞાન જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે, પણ અપ્રમત્ત સંયમના ધારણ કરનારા હોવા છતાં પણ જો તેઓને ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય તો એવી સ્થિતિમાં તેમને મનઃપર્યયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી.

શંકા—આજ સૂત્રની શરૂઆતમાં 'મનઃપર્યય જ્ઞાન મનુષ્યોને ઉત્પન્ન થાય છે' એમ કહેવા માત્રથી જ એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અમનુષ્યોને મનઃપર્યય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. છતાં પણ "अमनुष्याणां नोत्पद्यते" એવું શા માટે કહ્યું ?

मन्ना अपि । ये तु शिष्या अव्युत्पन्नत्वान्न यथोक्तसामर्थ्यावगमकुशलास्ते मपञ्चि तमेवार्थं ज्ञातुं समर्था भवन्ति, ततस्तेषामनुग्रहाय सामर्थ्यगम्यमप्यर्थं बोधयितुं गुरवः यतन्ते । महापुरुषाः खलु परमदयालुत्वादविशेषेण सर्वेषामनुग्रहाय प्रवर्तन्ते, ततो न कश्चिद् दोष ॥ सू० १७ ॥

उत्तर—इसका कारण इस प्रकार है-शिष्य तीन प्रकार के होते हैं १ उद्घटितज्ञ, २ मध्यमज्ञ, ३ प्रपंचितज्ञ। इनमें जो प्रथम और द्वितीय नंबर के शिष्य हुआ करते हैं वे गुरु के द्वारा कथित अर्थके सामर्थ्य से लभ्य अर्थ को जान लिया करते हैं। परन्तु जो तीसरे नंबर के शिष्य होते हैं वे गुरु के द्वारा कथित अर्थ के सामर्थ्य से लभ्य अर्थ को जानने में अकुशलमति हुआ करते हैं। क्यों कि इनकी बुद्धि इतनी व्युत्पन्न नहीं होती है, अतः इनके समक्ष जबतक विस्तारपूर्वक बात नहीं कही जावे तबतक वे नहीं समझ सकते है, अतः इनके ऊपर अनुग्रह की भावना से प्रेरित बने हुए गुरु महाराज सामर्थ्यलभ्य भी अर्थ को उन्हें समझाने के लिये प्रवृत्तिशील होते है, और इसीलिये वे उसको फिर शब्दों द्वारा प्रकट कर दिया करते है। महापुरुष परम दयालु होते हैं, अतः सब जीवों के अनुग्रह की भावना से वे विना पक्षपात के सामान्यरूप से 'सब को बोध हो' इसी एक अभिलाषा के वशवर्ती बनकर अर्थ का प्रतिपादन किया करते है और इसीके अनुरूप उनकी प्रवृत्ति हुआ करती है ॥ सू० १७ ॥

ઉત્તર—તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે-શિષ્ય ત્રણ જાતના હોય છે (૧) ઉધ્ધ ટિતજ્ઞ, (૨) મધ્યમજ્ઞ, (૩) પ્રપંચિતજ્ઞ. તેઓમાં પહેલા અને બીજા નંબરના જે શિષ્યો હોય છે તેઓ ગુરુ વડે કહેવાયેલા અર્થના સામર્થ્યથી લભ્ય અર્થને જાણી લે છે, પણ જે ત્રીજા નંબરના શિષ્યો હોય છે તેઓ ગુરુના દ્વારા કહેવાયેલા અર્થના સામર્થ્યથી લભ્ય અર્થને જાણવામા અકુશળ મતિવાળા હોય છે, કારણ કે તેમની બુદ્ધિ એટલી બધી કુશળ હોતી નથી, તેથી તેમની સામે જ્યાં સુધી વિસ્તારપૂર્વક વાત કહેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ સમજી શકતા નથી. તેથી જ તેના ઉપર કૃપા કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાયેલા ગુરુ મહારાજ સામર્થ્ય લભ્ય અર્થ પણ તેમને સમજાવવાને માટે પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે, અને તેથી તેઓ તેને ફરીથી શબ્દો દ્વારા પ્રગટ કરે છે, મહાપુરુષ ઘણા દયાળુ હોય છે. તેથી બધા જીવો પર કૃપા કરવાની ભાવનાથી પક્ષપાત વિના સામાન્યરૂપે બધાને બોધ થાય, એવી એક અભિલાષાને તાબે થઈને અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યા કરે છે અને તેને અનુરૂપ તેમની પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે ॥ સૂ ૧૭ ॥

ऋद्धिप्राप्तानामप्रमत्तसंयतानामुत्पद्यमानं मनःपर्ययज्ञानं द्विधा भवति, तदाह-

मूलम्—तं च दुविहं उप्पज्जइ, तं जहा—उज्जुमई य, विउल-मई य। तं समासओ चउव्विहं पन्नत्तं, तं जहा—दव्वओ, खित्तओ, कालओ, भावओ।

तत्थ दव्वओ णं उज्जुमई अणंते, अणंतपएसिए खंधे जाणइ पासइ। ते चेव विउलमई अब्भहियतरगं विउलतरगं विसुद्धतरगं, वितिमिरतरगं जाणइ पासइ।

खित्तओ णं उज्जुमई य जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं अहे जाव इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए उवरिम-हेट्ठिल्ले खुड्डगपयरे, उड्ढं जाव जोइसस्स उवरिमतले, तिरियं जाव अंतोमणुस्सखित्ते अड्ढाइज्जेसु दीवसमुद्देसु, पन्नरससु कम्म-भूमिसु, तीसाए अकम्मभूमिसु, छप्पन्नाए अंतरदीवगेसु, सन्नि-पंचिंदियाणं पज्जत्तयाणं मणोगए भावे जाणइ पासइ। तं चेव विउलमई अड्ढाइज्जेहिमंगुलेहिं अब्भहियतरगं विउलतरगं विसुद्धतरगं वितिमिरतरगं खेत्तं जाणइ पासइ।

छाया—तच्च द्विविधमुत्पद्यते, तद्यथा—ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च। तत् समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्। तद्यथा—द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतो भावतः।

तत्र द्रव्यतः खलु ऋजुमतिरनन्तान् अनन्तप्रदेशिकान् स्कन्धान् जानाति पश्यति। तान् चैव विपुलमतिरभ्यधिकतरान् विपुलतरकं विशुद्धतरकं वितिमिरतरकं जानाति पश्यति,

क्षेत्रतः खलु ऋजुमतिश्च जघन्येनाङ्गुलस्याऽसंख्येयभागम्। उत्कर्षेणाऽधो यावदस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या उपरितनानधस्तनान् क्षुल्लकप्रतरान्, ऊर्ध्वं यावज्ज्योतिष्कस्योपरितनतलम्, तिर्यग्यावदन्तोमनुष्यक्षेत्रे—अर्धतृतीयेषु द्वीपसमुद्रेषु, पञ्चदशसु कर्मभूमिषु, त्रिंशदकर्मभूमिषु, षट्पञ्चाशदन्तरद्वीपेषु संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां पर्याप्तकानां मनोगतान् भावान् जानाति पश्यति। तच्चैव विपुलमतिरर्धतृतीयैरङ्गुलैरभ्यधिकतरकं विपुलतरकं विशुद्धतरकं वितिमिरतरकं क्षेत्रं जानाति पश्यति।

कालओ णं उज्जुमई जहन्नेणं पलिओवमस्स असंखिज्ज-यभागं, उक्कोसेणावि पलिओवमस्स असंखिज्जयभागं अईयमणागयं वा कालं जाणइ पासइ। तं चेव विउलमई अब्भहियतरगं विउलतरगं विसुद्धतरगं वितिमिरतरगं कालं जाणइ पासइ।

भावओ णं उज्जुमई अणंते भावे जाणइ पासइ। सव्व-भावाणं अणंतभागं जाणइ पासइ। तं चेव विउलमई अब्भहियतरगं विउलतरगं विसुद्धतरगं वितिमिरतरगं भावं जाणइ पासइ॥

कालतः खलु ऋजुमतिर्जघन्येन पल्योपमस्यासंख्येयभागम्, उत्कर्षेणापि पल्योपमस्यासंख्येयभागमतीतमनागतं वा कालं जानाति पश्यति। तच्चैव विपुलमति-रभ्यधिकतरकं विपुलतरकं विसुद्धतरकं वितिमिरतरकं कालं जानाति पश्यति।

भावतः खलु ऋजुमतिरनन्तान् भावान् जानाति पश्यति, सर्वभावानामनन्तभागं जानाति पश्यति। तच्चैव विपुलमतिरभ्यधिकतरकं विपुलतरकं विशुद्धतरकं विति-मिरतरकं जानाति पश्यति॥

टीका—'तं च दुविहं उप्पज्जइ' इत्यादि। तन्मनःपर्ययज्ञानं द्विविधमुत्पद्यते। तद् यथा—ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च। तत्र—मननं मतिः संवेदनमित्यर्थः, ऋज्वी=सामान्यग्राहिणी मतिः ऋजुमतिः, 'घटोऽनेन चिन्तितः' इत्यध्यवसायहेतुभूता

ऋद्धिप्राप्त अप्रमत्त संयतों के उत्पद्यमान मनःपर्ययज्ञान दो प्रकार का होता है सो सूत्रकार कहते हैं—'तं च दुविहं' इत्यादि।

वह मनःपर्ययज्ञान दो प्रकार से उत्पन्न होता है। वे दो प्रकार ये हैं-प्रथम ऋजुमति और दूसरा विपुलमति। मति-शब्द का अर्थ संवेदनज्ञान है। ऋजुमति-शब्द का अर्थ सामान्य है। इस प्रकार विषय को सामान्य रूप से ग्रहण करनेवाला ज्ञान ऋजुमति, और विषय को विशेषरूप से

ऋद्धिवाळा अप्रमत्त संयतोने उत्पन्न थतुं मनःपर्ययज्ञान बे प्रकारनुं होय छे, ते सूत्रकार कहे छे—"तं च दुविहं" इत्यादि—

ते मनःपर्ययज्ञान बे रीते उत्पन्न थाय छे ते बे प्रकार आ छे—पहेलुं ऋजुमति अने बीजुं विपुलमति मति-शब्दनो अर्थ संवेदन-"ज्ञान" छे 'ऋजु' शब्द[illegible] सामान्य छे आ रीते विषयने सामान्यरूपथी ग्रहण करनार ज्ञा[illegible] विषयने विशेषरूपथी ग्रहण करनार ज्ञान विपु

कतिपयपर्यायविशिष्टमनोद्रव्यप्रतिपत्तिरित्यर्थः। विपुला=विशेषग्राहिणी मतिर्विपुलमतिः। 'घटोऽनेन चिन्तितः, स च सौवर्णः स्थूलो नूतनोऽपवरकस्थित' पयःपूर्णः' इत्यादिविशेषाध्यवसायहेतुभूता मनोद्रव्यप्रतिपत्तिरित्यर्थः। यद्वा-विपुलमति -विपुल=बहु विशेषसंख्योपेतं वस्तु मन्यते=गृह्णातीति विपुलमतिः। बाहुलकात् कर्तरि क्ति-प्रत्ययः। यदि वा-विपुला=पर्यायशतोपेता चिन्तितघटादिवस्तुविशेषग्राहिणी मति-र्विपुलमतिः। तद् द्विविधमपि मनःपर्ययज्ञानं समासतः=संक्षेपेण, चतुर्विधं प्रज्ञप्तं=प्ररूपितम्। तद् यथा-द्रव्यतः=द्रव्यमाश्रित्य, क्षेत्रतः=क्षेत्रमाश्रित्य, कालतः=कालमाश्रित्य, भावतः=भावमाश्रित्य।

तत्र ऋजुमतिर्द्रव्यमाश्रित्यानन्तान् अनन्तप्रदेशिकान्=अनन्तपरमाणुकान्, स्कन्धान्=विशिष्टैकपरिणतान् परस्परसंयुक्तपुद्गलसमूहान् अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्तिपर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियैर्मनस्त्वेन परिणमितान् जानाति=मनःपर्ययज्ञानावरणीयक्षयोपशमसामर्थ्यवशात् साक्षात्करोति पश्यति=तन्मनोग्राह्यं बाह्यमर्थमनुमानतो जानातीत्यर्थः।

ग्रहण करनेवाला ज्ञान विपुलमति है। जैसे-"इसने घटका चिन्तवन किया है" इस तरह की अध्यवसाय की हेतुभूत जो कतिपय पर्याय विशिष्ट मनोद्रव्य की प्रतिपत्ति है वह ऋजुमति-मनःपर्ययज्ञान है। तथा "इसने जो घटका चिन्तवन किया है, वह सोने के बने हुए घट का चिन्तवन किया है, तथा वह स्थूल है नवीन है, कोठे में रक्खा हुआ है।" इस तरह जो विशेष ज्ञान की हेतुभूत मनोद्रव्य की प्रतिपत्ति है वह विपुलमति-मनःपर्यय ज्ञान है। अथवा-जो ज्ञान विपुल-बहुत विशेषसंख्यासंपन्नवस्तु को ग्रहण करता है, अथवा-अनेक पर्याय से युक्त चिन्तित घटादिवस्तुविशेष को जानता है वह विपुलमति-मनःपर्ययज्ञान है यह दोनों प्रकार का मनःपर्यय ज्ञान संक्षेप से चार प्रकार का कह-

---

ઋમતિ છે જેમકે-"તેણે ઘડાનો વિચાર કર્યો" આ પ્રકારની અધ્યવસાયની હેતુભૂત જે કેટલીક પર્યાયવિશિષ્ટ મનોદ્રવ્યની પ્રાપ્તિ છે તે ઋજુમતિ મનઃપર્યય જ્ઞાન છે તથા "તેણે જે ઘડાનો વિચાર કર્યો છે તે સોનાના બનેલા ઘડાનો વિચાર કર્યો છે, તથા તે સ્થૂળ છે, નવીન છે, અને કોટડીમા રાખેલો છે" આ રીતે જે વિશેષ જ્ઞાનની હેતુભૂત મનોદ્રવ્યની પ્રાપ્તિ છે તે વિપુલમતિ મનઃપર્યય જ્ઞાન છે અથવા-જે જ્ઞાન વિપુલ-બહુ-વિશેષ-સંખ્યાસંપન્ન-વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, અથવા અનેક પર્યાયવાળી ધારેલી ઘટાદિ વસ્તુવિશેષને જાણે છે તે વિપુલમતિ મનઃપર્યય જ્ઞાન છે એ બન્ને પ્રકારના મનઃપર્યય જ્ઞાનને સંક્ષેપમા

मनस्त्वपरिणतस्कन्धैरालोचितं याह्यं घटादिरूपमर्थं मनःपर्ययज्ञानी न प्रत्यक्ष तया जानाति किन्तु मनोद्रव्यमेव। बाह्यं घटादिरूपं चिन्तितमर्थं त्वनुमानतोऽव गच्छति, तन्मनसस्तथाविधपरिणामान्यथानुपपत्त्या तदनुमानसम्भवात्। यतो मनःपर्ययज्ञानं मूर्तद्रव्यालम्बनमेव भवति, अनुमानेन तु अमूर्तमपि धर्मास्तिकायादिकं द्रव्यं जानाति। न च तन्मनःपर्ययज्ञानिना साक्षात्कर्तुं शक्यते, अतस्तच्चिन्तितमर्थं घटादिकरूपमनुमानादेव जानातीति बोध्यम्। ततस्त्वायमर्थमाश्रित्य पश्यतीत्युच्यते।

लाया गया है, वह इस प्रकार-द्रव्य की अपेक्षा, क्षेत्र की अपेक्षा, काल की अपेक्षा और भाव की अपेक्षा लेकर। इनमें द्रव्य की अपेक्षा लेकर मनःपर्ययज्ञान अनंत और अनंत प्रदेशवाले स्कन्धों को जानता और देखता है। पुद्गलपरमाणुओं की विशिष्ट एक अवस्थारूप हुई परिणति का नाम स्कंध है। अढाई द्वीपवर्ती मनवाले सञ्ज्ञी पंचेन्द्रिय पर्याप्त किसी भी वस्तु का चिन्तवन मन से करते हैं, चिन्तवन के समय चिन्तनीय वस्तु के भेद के अनुसार चिन्तनकार्यमें प्रवृत्त मन भिन्न २ आकृतियों को धारण करता है, ये आकृतियां ही मन की पर्यायें हैं। इन मानसिक आकृतियों को मनःपर्ययज्ञानी साक्षात् जानता है, और चिन्तनीय वस्तु को मनःपर्ययज्ञानी अनुमान से जानता है। जैसे कोई मानस शास्त्र का अभ्यासी किसी का चहेरा देखकर या चेष्टा प्रत्यक्ष देखकर उस के आधार से व्यक्ति के मनोगत भावों को अनुमान से जान लेता है उसी प्रकार मनःपर्ययज्ञान से किसी के मन की आकृतियों को प्रत्यक्ष

ચાર પ્રકારનું બતાવ્યું છે, તે આ પ્રમાણે છે-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, કાળની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ તેમનામાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લઈને મનઃપર્યયજ્ઞાન અનંતાનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધોને જાણે અને દેખે છે પુદ્ગલપરમાણુઓની એક વિશિષ્ટ અવસ્થારૂપ પરિણતિનું નામ સ્કંધ છે અઢાઈ દ્વીપવર્તી મનવાળા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત કોઈ પણ વસ્તુનું ચિન્તવન મનથી કરે છે, ચિન્તવનના સમયે ચિન્તનીય વસ્તુના ભેદ પ્રમાણે ચિન્તન કાર્યમાં પ્રવૃત્ત મન ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિયોને ધારણ કરતું રહે છે એ આકૃતિયો જ મનની પર્યાયો છે એ માનસિક આકૃતિયોને મનઃપર્યયજ્ઞાની સાક્ષાત્ જાણે છે, અને ચિન્તનીય વસ્તુને મનઃપર્યયજ્ઞાની અનુમાનથી જાણે છે જેમ કોઈ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી કોઈનો ચહેરો જોઈને અથવા ચેષ્ટા પ્રત્યક્ષ જોઈને તેના આધારે વ્યક્તિના મનોગત ભાવોને અનુમાનથી જાણી લે છે, એજ રીતે મનઃપર્યયજ્ઞાની મનઃપર્યયજ્ઞાનથી કોઈના મનની આકૃતિયોને પ્રત્યક્ષ જોઈને

देखकर बादमें अभ्यासवश ऐसा अनुमान कर लेता है कि इस व्यक्तिने अमुक वस्तु का चिन्तवन किया है। इस तरह मनरूप से परिणत स्कंधों द्वारा आलोचित बाह्य घटादिकरूप अर्थ मन पर्यय ज्ञानी प्रत्यक्षरूप से नहीं जानता है, उस को तो वह अनुमानद्वारा ही जानता है। प्रत्यक्ष-रूप से तो वह मनोद्रव्य को ही जानता है, क्यों कि वह ऐसा विचार करता है कि इसने अमुक वस्तु का चिन्तवन किया है, कारण कि इसका मन उस वस्तु के चिन्तन के समय अवश्य होने वाले अमुक प्रकार की परिणति–आकृति–से युक्त है, यदि ऐसा नहीं होता तो इस प्रकार की आकृति नहीं होती। इस तरह चिन्तनीय वस्तु का अन्यथानुपपत्ति द्वारा जानना ही अनुमान से जानना है। जैनदर्शनने अन्यथानुपपत्ति को अनु-मान से भिन्न नहीं माना है, उसका अन्तर्भाव अनुमानप्रमाणमें किया है इस तरह यद्यपि मनःपर्ययज्ञानी मूर्तद्रव्य को ही जानता है परन्तु अनुमानद्वारा वह धर्मास्तिकाय आदि अमूर्तद्रव्यों को भी जानता है। इन अमूर्तद्रव्यों का उस मनःपर्ययज्ञानधारीद्वारा साक्षात्कार नहीं किया जा सकता है। निष्कर्ष इसका यही है कि मनःपर्ययज्ञानी चिन्तवन किये गये घटादिरूप पदार्थको अनुमान से ही जानता है। यही बात प्रकट करनेके लिये सूत्रमें सूत्रकारने "पश्यति" इस क्रियाका प्रयोग किया है।

ત્યાર પછી અભ્યાસને કારણે એવું અનુમાન કરી લે છે કે આ વ્યક્તિએ અમુક વસ્તુનું ચિન્તવન કર્યું છે આ રીતે મનરૂપથી પરિણત સ્કંધો દ્વારા જોયેલ બાહ્ય ઘટાદિક રૂપ અર્થ મન પર્યયજ્ઞાની પ્રત્યક્ષરૂપે જાણતો નથી, તેને તો તે અનુમાનથી જ જાણે છે પ્રત્યક્ષ રૂપે તો તે મનોદ્રવ્યને જ જાણે છે, કારણ કે તે એવો વિચાર કરે છે કે એણે અમુક વસ્તુનું ચિન્તવન કર્યું છે કારણ કે તેનું મન એ વસ્તુના ચિન્તવન સમયે જરૂર થનારી અમુક પ્રકારની પરિણતિ–આકૃતિવાળું છે જો એમ ન હોત તો આ પ્રકારની આકૃતિ હોત નહીં' આ રીતે ચિન્તનીય વસ્તુને અન્યથાનુપપત્તિદ્વારા જાણવું એજ અનુમાનથી જાણ્યુ ગણાય છે જૈનદર્શને અન્યથાનુપપત્તિને અનુમાનથી ભિન્ન માનેલ નથી, તેનો અન્તર્ભાવ અનુમાન પ્રમાણમાં કર્યો છે આ રીતે જો કે મન.પર્યયજ્ઞાની મૂર્ત દ્રવ્યને જ જાણે છે, પણ અનુમાનદ્વારા તે ધર્માસ્તિકાય આદિ અમૂર્ત દ્રવ્યોને પણ જાણે છે એ અમૂર્ત દ્રવ્યોનો એ મન પર્યયજ્ઞાનીદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરી શકાતો નથી. તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે મન પર્યયજ્ઞાની ચિન્તવન કરાયેલા ઘટાદિરૂપ પદાર્થને અનુમાનથી જ જાણે છે આજ વાત પ્રગટ કરવાને માટે સૂત્રમા સૂત્રકારે "પશ્યતિ" આ ક્રિયાનો પ્રયોગ કર્યો છે

अथवा सामान्यत एकरूपेऽपि ज्ञाने क्षयोपशमस्य तत्तद्द्रव्याद्यपेक्षया वैचित्र्य समवादनेकविध उपयोग सम्भवति। यथाऽत्रैव ऋजुमति-विपुलमतिरूप'। ततो विशिष्टतरमनोद्रव्याकारपरिच्छेदापेक्षया जानातीत्युच्यते। सामान्यमनोरूपद्रव्याकार परिच्छेदापेक्षया तु पश्यतीति।

सामान्यत एकरूपेऽपि क्षयोपशमलम्भेऽपान्तराले द्रव्याद्यपेक्षया क्षयोपशमस्य विषमसंभवाद् त्रिविधोपयोगसम्भवो भवतीति, तदत्र विशिष्टतरमनोद्रव्याकारपरि-

---

अथवा—सामान्य से एकरूपज्ञानमें भी, उस द्रव्यादिक की अपेक्षा से क्षयोपशम की विचित्रता सम्भवित होने से अनेक प्रकारका उपयोग सम्भवित होता है। जैसे इसी मन पर्ययज्ञानमें ऋजुमति एव विपुलमति-रूप उपयोग का सम्भव होता है, इसीलिये विशिष्टतर मनोद्रव्य के आकारों के जानने के कारण सूत्रकार ने सूत्रमें "जानाति" यह क्रिया रखी है। तात्पर्य कहने का यही है कि मन पर्ययज्ञानी सामान्यरूप से मनोद्रव्य के आकारों का परिच्छेद जब करता है तब इस अपेक्षा वह "उन्हें देखता है" ऐसा कहा जाता है, और जब उन्हीं मनोद्रव्यों के आकारों का विशेषरूप से परिच्छेद करता है तब इस अपेक्षा वह "उन्हे जानता है" ऐसा कहा जाता है। इस तरह एक ही ज्ञानमें उसउस द्रव्यादिक की अपेक्षा क्षयोपशम की विचित्रता होने से उपयोग की विविधता का सम्भव है।

यद्यपि सामान्यरूप से उन२ कर्मोंका क्षयोपशम अपने २ ज्ञानादिक रूप कार्यों की प्रकटतामें विविधरूप न होकर एकरूप होता है फिर भी

અથવા—સામાન્ય રીતે એકરૂપજ્ઞાનમાં પણ દ્રવ્યાદિકની અપેક્ષાએ ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા સંભવિત હોવાથી અનેક પ્રકારના ઉપયોગ સંભવિત હોય છે જેમ કે તેજ મન પર્યયજ્ઞાનમાં ઋજુમતિ અને વિપુલમતિરૂપ ઉપયોગનો સંભવ હોય છે, તેથી વિશિષ્ટતર મનોદ્રવ્યોના આકારોને જાણવાને કારણે સૂત્રકારે સૂત્રમાં "जानाति" આ ક્રિયા રાખી છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે મન પર્યયજ્ઞાની સામાન્યરૂપથી મનોદ્રવ્યોના આકારોના પરિચ્છેદ જ્યારે કરે છે ત્યારે તે અપેક્ષાએ "તે તેમને જુવે છે" એમ કહેવાય છે, અને જ્યારે એજ મનોદ્રવ્યોના આકારોનું વિશેષરૂપથી પરિચ્છેદ કરે છે ત્યારે તે અપેક્ષાએ "તે તેમને જાણે છે" એવું કહેવાય છે આ રીતે એક જ જ્ઞાનમાં દ્રવ્યાદિકની અપેક્ષાએ ક્ષયોપશમની વિવિધતા હોવાથી ઉપયોગની વિવિધતાનો સંભવ છે

જો કે સામાન્યરૂપથી તે તે કર્મોનો ક્ષયોપશમ પોત-પોતાના જ્ઞાનાદિકરૂપ કાર્યોની પ્રગટતામાં વિવિધરૂપ ન હોતા એકરૂપ હોય છે તો પણ વચ્ચે

च्छेदापेक्षया सामान्यरूपमनोद्रव्याकारपरिच्छेदो व्यवहारतो दर्शनरूप उक्तः। परमार्थतस्तु सोऽपि ज्ञानमेव, यतः सामान्यरूपमपि मनोद्रव्याकार प्रतिनियतमेव पश्यति, प्रतिनियतविशेषग्रहणात्मक च ज्ञानं, न तु दर्शनम्, अत एव सूत्रेऽपि दर्शनं चतुर्विधमेवोक्तं, न पञ्चविधमपि, मनःपर्ययदर्शनस्य परमार्थतोऽसम्भवात्।

अन्तरालमें द्रव्यादिकों की अपेक्षा क्षयोपशममें विचित्रता आ जाती है, इस लिये विविध उपयोग की भी सभावना हो जाती है। इस तरह विशिष्टतर मनोद्रव्य के आकारों के परिच्छेद की अपेक्षा सामान्यरूप मनोद्रव्यों के आकारों के परिच्छेद को व्यवहार की अपेक्षा से "देखते हैं" एसा कह दिया गया है। परमार्थ की अपेक्षा तो वह सामान्याकार का परिच्छेदरूप ऋजुमति ज्ञान भी ज्ञान ही है। तात्पर्य इसका केवल यही है कि जब ऋजुमति सामान्यग्राही है तब तो वह दर्शनरूप ही हुआ, उस को ज्ञान क्यों कहा?-तो इस शका का यह समाधान है कि ठीक वह-ऋजुमति सामान्यग्राही है परन्तु इसका तात्पर्य यह नहीं है-केवल सामान्यग्राही ही है, इसका प्रयोजन केवल इतना ही है कि वह-ऋजुमति विशेषों को जानता अवश्य है परन्तु विपुलमति जितने विशेषों को जानता है उतने विशेषों को ऋजुमति नहीं जानता। यही बात टीकाकारने "यत सामान्यरूपमपि मनोद्रव्याकार प्रतिनियतमेव पश्यति" इस पंक्ति द्वारा स्पष्ट की है। जहा प्रतिनियत का ग्रहण है वही ज्ञान है,

દ્રવ્યાદિકોની અપેક્ષાએ ક્ષયોપશમમા વિચિત્રતા આવી જાય છે, તેથી વિવિધ ઉપયોગની પણ સભાવના રહે છે આ રીતે વિશિષ્ટતર મનોદ્રવ્યના આકારોના પરિચ્છેદની અપેક્ષાએ સામાન્યરૂપ મનોદ્રવ્યોના આકારોના પરિચ્છેદને વ્યવહારની અપેક્ષાએ "જુવે છે" એમ કહેલ છે પરમાર્થની અપેક્ષાએ તો તે સામાન્યાકારનુ પરિચ્છેદરૂપ ઋજુમતિજ્ઞાન પણ જ્ઞાન જ છે તેનુ તાત્પર્ય ફક્ત એટલુ જ છે કે જ્યારે ઋજુમતિ સામાન્યગ્રાહી છે તો પછી તે દર્શનરૂપ જ થયુ, તેને જ્ઞાન કેમ કહ્યુ? તો આ શકાનુ સમાધાન એ છે કે તે ઋજુમતિ સામાન્યગ્રાહી છે તે બરાબર છે પણ તેનુ તાત્પર્ય એવું નથી કે તે વિશેષગ્રાહી નથી, ફક્ત સામાન્યગ્રાહી જ છે એનો આશય ફક્ત એટલો જ છે કે તે ઋજુમતિ વિશેષોને અવશ્ય જાણે છે પણ વિપુલમતિ જેટલાં વિશેષોને જાણે છે તેટલાં વિશેષોને ઋજુમતિ જાણતુ નથી. એજ વાત ટીકાકારે "यतः सामान्यरूपमपि मनोद्रव्याकार प्रतिनियतमेव पश्यति" આ પંક્તિ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે જ્યાં પ્રતિનિયતનુ ગ્રહણ છે એજ જ્ઞાન છે, દર્શન નથી તેથી સૂત્રમા પણ દર્શનો-

तथा तानेव मनस्त्वेन परिणमितान् स्कन्धान् विपुलमतिः अभ्यधिकतरकम्= अर्धतृतीयाङ्गुलप्रमाणभूमिक्षेत्रवर्तिनः स्कन्धानादायाऽधिकतरम्, सा चाधिकतरता देशतोऽपि भवति, तत सर्वासु दिक्षु अधिकतरतामतिपादनार्थमाह–'विपुलतरकम्'=प्रभूततरकम्, तथा–विशुद्धतरकं= निर्मलतरकम्, ऋजुमत्यपेक्षयाऽतीव स्फुटतरप्रकाशमित्यर्थः। स्फुटप्रतिभासो विपर्ययरूपोऽपि भवति, यथा द्विचन्द्र प्रतिभासः, अतस्तद्वारणाय विशेषणान्तरमाह–'वितिमिरतरकम्' इति। विगत तिमिर –तिमिरसपाद्यो भ्रमो यस्मिन् तत् वितिमिरम्, प्रकृष्ट वितिमिर वितिमिरतरम्,

दर्शन नहीं है। इसी लिये सूत्रमें भी दर्शनोपयोग चार प्रकार का ही बतलाया गया है, पाच प्रकार का नहीं, कारण कि मनःपर्यय दर्शन का परमार्थतः समव नहीं है।

विपुलमति–उन्हीं मनरूप से परिणत किये हुए अढाई द्वीपक्षेत्रवर्ती स्कन्धों को कुछ अधिक अर्थात्–अढाई अगुलप्रमाण भूमिरूप क्षेत्रमें रहे हुए स्कन्धों को लेकर अधिक देखता है। इस का अभिप्राय यह है कि–विपुलमति उस क्षेत्र की अपेक्षा अढाई अंगुल अधिक जानता है और देखता है। अधिकतरता देश की अपेक्षा भी हो सकती है, अतः देश की अपेक्षा से हुई इस अधिकतरता को दूर करने के लिये सूत्रकारने सूत्रमें विपुलतर पद रक्खा है। इसका तात्पर्य यह होता है कि विपुलमति मनःपर्ययज्ञानी चारों दिशाओं के रूपी पदार्थों को ऋजुमति मनःपर्ययज्ञानी की अपेक्षा विपुलतररूप से जानता और देखता है। उन पदार्थों का जानना और देखना ऋजुमति की अपेक्षा अतीवस्फुटतर होता है, यह बात विशुद्धतर शब्द से स्पष्ट होती है। स्फुट प्रतिभास

પયોગ ચાર પ્રકારનાજ બતાવ્યા છે, પાંચ પ્રકારના નહીં કારણ કે મનઃપર્યય દર્શનનો પરમાર્થતઃ સભવ નથી

વિપુલમતિ–એજ મનરૂપથી પરિણત કરેલ અઢી દ્વીપ ક્ષેત્રવર્તી સ્કંધોને કંઈક વધારે એટલે કે અઢી આંગળ માપના ભૂમિરૂપક્ષેત્રમા રહેલ સ્કંધોને લઈને વધારે દેખે છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે વિપુલમતિ તે ક્ષેત્રનાં કરતા અઢી આગળ વધારે જાણે છે અને દેખે છે અધિકતરતા દેશની અપેક્ષાએ પણ હોઈ શકે છે, તેથી દેશની અપેક્ષાએ થયેલ એ અધિકતરતાને દૂર કરવાને માટે સૂત્રકારે સૂત્રમા વિપુલતર પદ મૂક્યુ છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે વિપુલમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાની ચારે દિશાઓના રૂપી પદાર્થોને ઋજુમતિ મન પર્યયજ્ઞાની કરતાં વિપુલતરરૂપે જાણે અને દેખે છે તે પદાર્થોને જાણવા અને દેખવાનુ ઋજુમતિનાં કરતા અતિશય સ્ફુટતર હોય છે, એ વાત વિશુદ્ધતર શબ્દથી સ્પષ્ટ થાય

'द्वयोः प्रकृष्टे तरप्' इति तरप् प्रत्ययः। त एव वितिमिरतरका', स्वार्थे क प्रत्ययः। एवं सर्वत्र व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। तत् वितिमिरतरकम् = सर्वथाभ्रमरहितमित्यर्थं जानाति, पश्यति। अथवा-'अभ्यधिकतरकम्' विपुलतरकम्' इत्युभे पदे एकार्थके, तथा-'विशुद्धतरकम्' 'वितिमिरतरकम्' इत्यपि द्वे पदे एकार्थके। शिष्या हि नानादेशजा भवन्ति, यस्य देशे यत् प्रसिद्धं, तदेव तदनुग्रहार्थं प्रयुक्तमिति बोध्यम्।

तथा-क्षेत्रत खलु ऋजुमतिश्च जघन्येनाऽङ्गुलस्यासंख्येयभाग जानाति पश्यति। उत्कर्षेणाधस्तादस्या रत्नप्रभाया. पृथिव्या उपरितनान् अधस्तनान् क्षुल्लकप्रतरान् यावत् जानाति पश्यति च।

विपर्ययरूप भी हो सकता है, जैसे एक चन्द्रमा में द्विचन्द्रज्ञान होता है। ऐसे भ्रान्त स्फुटप्रतिभास का निराकरण करने के लिये सूत्रकारने सूत्रमें "वितिमिरतरक" ऐसा पद रक्खा है। अथवा अभ्यधिकतरक एवं विपुलतरक ये दोनों शब्द एकार्थवाची भी हैं, इन दोनों का प्रयोग सूत्रकारने नानादेश के शिष्यों को समझाने की अपेक्षा यहां रक्खा है। जिन शिष्यों के देशमें जो शब्द प्रसिद्ध होगा उससे उन्हें दूसरे शब्द का अर्थबोध हो जावेगा।

क्षेत्र की अपेक्षा ऋजुमति मनःपर्ययज्ञानी जघन्यरूप से अंगुल के असंख्यातवें भागमें स्थित रूपी पदार्थों को जानता और देखता है। तथा उत्कृष्टरूप से इस पृथ्वी के नीचे रत्नप्रभापृथिवी के उपरितन एवं अधस्तन क्षुल्लकप्रतरोंतक को जानता और देखता है।

છે સ્ફુટ પ્રતિભાસ વિપર્યયરૂપ પણ હોઈ શકે છે, જેમ એક ચન્દ્રમામા બે ચન્દ્રોનો ભાસ થાય છે એવા ભ્રાન્ત સ્ફુટ પ્રતિભાસનુ નિવારણ કરવાને માટે સૂત્રકારે સૂત્રમા "वितिमिरतरक" એવુ પદ રાખ્યુ છે અથવા अभ्यधिकतरक અને विपुलतरक એ બન્ને શબ્દો એકાર્થવાચી પણ છે એ બન્નેનો પ્રયોગ સૂત્રકારે વિવિધ દેશના શિષ્યોને સમજાવવાની અપેક્ષાએ અહી રાખ્યો છે જે શિષ્યોના દેશમા જે શબ્દ પ્રસિદ્ધ હશે તેનાથી તેના બીજા શબ્દનો અર્થ સમજાઇ જશે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઋજુમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાની જઘન્યરૂપે અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગમાં રહેલ રૂપી પદાર્થોને જાણે અને દેખે છે, તથા ઉત્કૃષ્ટ રૂપે આ પૃથ્વીની નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરિતન અને અધસ્તન ક્ષુલ્લક પ્રતરોને પણ જાણે અને દેખે છે

ननु कोऽयं क्षुल्लकप्रतर इति ?, उच्यते—इह लोकाकाशप्रदेशा उपरितनाधस्तनप्रदेशरहिततया विवक्षिता मण्डलाऽऽकारतया व्यवस्थिता प्रतर इत्युच्यते। तत्र तिर्यग्लोकस्य ऊर्ध्वाधोऽपेक्षया अष्टादशयोजनशतप्रमाणस्य मध्यभागे द्वौ सर्वलघू क्षुल्लकप्रतरौ, तयोर्मध्यभागे जम्बूद्वीपे रत्नप्रभाया बहुसमे भूमिभागे मेरुमध्येऽष्टप्रादेशिको रुचकः। तत्र गोस्तनाकाराश्चत्वार उपरितनाः प्रदेशाश्चत्वारश्चाधस्तनाः। एष एव च रुचकः सर्वासां दिशां विदिशां वा प्रवर्तकः। एतदेव च सकलतिर्यग्लोकमध्यम्। तौ च द्वौ सर्वलघू प्रतरावङ्गुलाऽसंख्येयभागबाहल्यौ पुनरलोकान्तावपि गतौ रज्जुप्रमाणौ।

शंका—यह क्षुल्लकप्रतर क्या है ?

उत्तर—लोकाकाश के प्रदेश उपरितन और अधस्तन प्रदेशों से रहित बतलाये गये हैं। उनकी व्यवस्था मण्डलाकार से है। ये लोकाकाश के प्रदेश ही प्रतर हैं। उर्ध्व एवं अधोलोक की अपेक्षा अठारसौ (१८००) योजन प्रमाणवाले तिर्यग्लोक के मध्यभाग में दो सर्वलघुक्षुल्लक प्रतर हैं। इनके मध्यभाग में जंबूद्वीप में रत्नप्रभापृथिवी के बहुसमभूमिभाग में मेरु के बीच अष्टप्रादेशिक रुचक है। यहां गोस्तनाकार चार प्रदेश ऊपर और चार प्रदेश नीचे हैं। यही रुचक समस्त दिशाओं अथवा विदिशाओं का प्रवर्तक माना गया है, और यही समस्त तिर्यग्लोक का मध्यभाग है। ये दो सर्वलघुक्षुल्लकप्रतर अंगुल के असंख्यातवें भाग विस्तारवाले हैं। अलोकाकाशतक फैले हुए हैं और एक राजू इनका प्रमाण है।

શંકા—આ ક્ષુલ્લક પ્રતર શું છે ?

ઉત્તર—લોકાકાશના પ્રદેશ ઉપરિતન અને અધસ્તન પ્રદેશો વિનાના બતાવવામાં આવ્યા છે તેમની વ્યવસ્થા મંડળાકારે છે એ લોકાકાશના પ્રદેશ જ પ્રતર છે. ઉર્ધ્વ અને અધોલોકની અપેક્ષાએ અઢારસો (૧૮૦૦) યોજનપ્રમાણ વાળા તિર્યગ્લોકના મધ્ય ભાગમાં બે સૌથી નાના ક્ષુલ્લક પ્રતર છે તેમના મધ્યભાગમાં જંબૂદ્વીપમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બહુસમભૂમિ ભાગમાં મેરુની વચ્ચે અષ્ટપ્રાદેશિક રૂચક છે ત્યાં ગાયના આંચળના આકારના ચાર પ્રદેશ ઉપર અને ચાર પ્રદેશ નીચે છે એજ રૂચક સઘળી દિશાઓ અથવા વિદિશાઓનો પ્રવર્તક મનાયો છે, અને એજ સમસ્ત તિર્યગ્લોકનો મધ્યભાગ છે તે બે સૌથી નાના ક્ષુલ્લક પ્રતર અંગુલનાં અસંખ્યાતમાં ભાગના વિસ્તારવાળા છે, અલોકાકાશ સુધી ફેલાયેલા છે અને તેમનું પ્રમાણ એક રાજૂ છે

तत एतयोरुपरि अन्येऽन्ये प्रतराः तिर्यग् अंगुलासङ्ख्येयभागवृद्धया वर्धमाना-स्तावद् द्रष्टव्याः, यावदूर्ध्वलोकमध्यम्। तत्र पञ्चरज्जुप्रमाणः प्रतरः। तत उपरि अन्येऽन्ये प्रतरास्तिर्यग् अंगुलासङ्ख्येयभागहान्या हीयमानास्तावद् द्रष्टव्याः, याव-ल्लोकान्ते एकरज्जुप्रमाणः प्रतरः। इत्थोर्ध्वलोकमध्यवर्तिनं सर्वोत्कृष्टं पञ्चरज्जुप्रमाणं प्रतरमवधीकृत्य अन्ये उपरितना अधस्तनाश्च क्रमेण हीयमाना हीयमानाः सर्वेऽपि प्रतराः क्षुल्लकप्रतरा इति व्यवह्रियन्ते, यावल्लोकान्ते तिर्यग्लोके च रज्जुप्रमाणः प्रतर इति।

तथा—तिर्यग्लोकमध्यवर्तिसर्वलघुक्षुल्लकप्रतरस्य अधस्तिर्यगङ्गुलासङ्ख्येयभाग-वृद्धया वर्धमानाः प्रतरास्तावद्वक्तव्या, यावदधोलोकान्ते सर्वोत्कृष्टः सप्तरज्जु-प्रमाणः प्रतरः। तं च सप्तरज्जुप्रमाणं प्रतरमपेक्ष्यान्ये उपरितनाः सर्वेऽपि क्रमेण हीयमानाः क्षुल्लकप्रतरा अभिधीयन्ते, यावत् तिर्यग्लोकमध्यवर्ती सर्वलघुः क्षुल्लकः प्रतरः। एषा क्षुल्लकप्रतरप्ररूपणा।

इसके बाद इन दोनों सर्वलघु क्षुल्लक प्रतरों के ऊपर और और प्रतर तिर्यक् अंगुल के असंख्यातवें भाग की वृद्धि से तबतक बढते हुए चले जाते हैं कि जबतक उर्ध्वलोक का मध्यभाग नहीं आ जाता है। यहां प्रतर का प्रमाण पांच राजू का होता है। इस प्रतर के ऊपर भी और और प्रतर तिर्यक् अंगुल के असंख्यातवें भाग की हानि से घटते हुए चले जाते हैं और इस तरह ये तबतक घटते जाते हैं कि जबतक लोक के अन्तमें एक राजू प्रमाण वाला प्रतर नहीं आ जाता है। इस तरह उर्ध्वलोक के मध्यवर्ती सर्वोत्कृष्ट पांच राजू प्रमाण वाले प्रतर से लगाकर अन्य उपरितन और अधस्तन प्रतर क्रम २ से घटते घटते बतलाये गये हैं। ये सब क्षुल्लक प्रतर हैं। ये क्षुल्लक प्रतर लोक के अन्तमें और तिर्यग्लोक में एक २ राजू प्रमाण वाले है।

ત્યાર બાદ તે બન્ને સર્વલઘુ ક્ષુલ્લક પ્રતરોની ઉપર જુદા જુદા પ્રતર તિર્યક્ અંગુલના અસખ્યાતમા ભાગની વૃદ્ધિથી ત્યા સુધી વધતા જાય છે કે જ્યા સુધી ઉર્ધ્વલોકનો મધ્ય ભાગ આવી જતો નથી અહી પ્રતરનુ પ્રમાણ પાંચ રાજૂનુ થઈ જાય છે આ પ્રતરની ઉપર પણ જૂદા જૂદા પ્રતર તિર્યક્ અંગુલના અસખ્યાતમાં ભાગની હાનિથી ઘટતા જાય છે જ્યા સુધી લોકના અતે એક રાજૂ પ્રમાણવાળુ પ્રતર આવતુ નથી આ રીતે ઉર્ધ્વલોકના મધ્યવર્તી સર્વોત્કૃષ્ટ પાંચ રાજૂ પ્રમાણવાળા પ્રતરથી માંડીને બીજા ઉપરિતન અને અધસ્તન પ્રતર ક્રમે ક્રમે ઘટતા જતા બતાવ્યા છે એ બધા ક્ષુલ્લક પ્રતર છે એ ક્ષુલ્લક પ્રતર લોકના અતમાં અને તિર્યગ્લોકમાં એક એક રાજુ પ્રમાણવાળા છે

तत्र—तिर्यग्लोकमध्यवर्तिनः सर्वलघुरज्जुप्रमाणात् क्षुल्लकप्रतरादारभ्य या-
वदधो नवयोजनशतानि तावदस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां ये प्रतरा, ते उपरितन-
क्षुल्लकप्रतरा उच्यन्ते। तेषामपि चाधस्ताद् ये प्रतरा' यावदधोलौकिकग्रामेषु सर्वा
न्तिमाः प्रतरा, तेऽधस्तनक्षुल्लकप्रतरा उच्यन्ते।

तत्र—मनःपर्ययज्ञानी उपरितनान् क्षुल्लकप्रतरान् नवयोजनशतानि यावत्,
अधस्तात् सहस्रयोजनानि यावत् अधस्तनक्षुल्लकप्रतरान् जानाति, पश्यति च।

तथा–तिर्यग्लोक के मध्यवर्ती जो सर्वलघु क्षुल्लक प्रतर है उसके
नीचे और २ प्रत्तर तिर्यग् अगुल के असख्यातवें भाग की वृद्धि से तब
तक बढते हुए चले गये है कि जबतक अघोलोक के अन्तमें सर्वोत्कृष्ट
सातराजू प्रमाणवाला प्रतर नहीं आ जाता है। इस सर्वोत्कृष्ट सातराजू
प्रमाणवाले प्रतर से लेकर दूसरे जो ऊपर के क्रम से हीयमान प्रतर है
वे सब क्षुल्लक प्रतर है। और इन सब क्षुल्लक प्रतरों की अपेक्षा तिर्यग्लोक
के मध्यमें रहा हुआ जो प्रतर है वह सर्वलघु क्षुल्लक प्रतर है। इस
प्रकार यह क्षुल्लक प्रतर की प्ररूपणा है।

तिर्यग्लोक के मध्यमें रहे हुए एक राजू प्रमाणवाले सर्वलघु क्षुल्लक
प्रतर से लेकर नौ सौ योजन नीचे तक इस रत्नप्रभापृथिवी में जितने
प्रतर है वे उपरितन क्षुल्लक प्रतर है। इनके भी नीचे जहातक अधो-
लौकिक ग्रामोंमें सर्वान्तिम प्रतर है तबतक के जितने प्रतर हैं वे सब

તથા–તીર્યંગ્લોકના મધ્યવર્તી જે સર્વલઘુ ક્ષુલ્લક પ્રતર છે તેની નીચે
જૂદાં જૂદાં પ્રતર તિર્યગ્ અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગની વૃધ્ધિથી ત્યા સુધી
વધતા જાય છે કે જ્યાં સુધી અધોલોકને અંતે સર્વોત્કૃષ્ટ સાતરાજૂ પ્રમાણુવાળા
પ્રતર આવતા નથી આ સર્વોત્કૃષ્ટ સાતરાજુ પ્રમાણુવાળા પ્રતરથી માંડીને બીજા
જે ઉપરના ક્રમથી હીયમાન પ્રતર છે તે બધાં ક્ષુલ્લક પ્રતરો છે, અને તે સઘળા
ક્ષુલ્લક પ્રતરો કરતાં તિર્યગ્લોકની મધ્યમાં રહેલ જે પ્રતર છે તે સર્વલઘુ
ક્ષુલ્લક પ્રતર છે આ પ્રમાણે આ ક્ષુલ્લક પ્રતરની પ્રરૂપણા છે

તિર્યગ્લોકની મધ્યમા રહેલ એક રાજૂ પ્રમાણુવાળા સર્વલઘુ પ્રતરથી લઈને
નવસો યોજન નીચે સુધી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમા જેટલા પ્રતર છે તે ઉપરિતન
ક્ષુલ્લક પ્રતરો છે તેમની પણુ નીચે જ્યા સુધી અધોલૌકિક ગ્રામોમાં સર્વાન્તિમ
પ્રતર છે ત્યાં સુધીનાં જેટલા પ્રતરો છે તે બધા અધસ્તન ક્ષુલ્લક પ્રતરો છે

उक्तञ्च—"इहाधोलौकिकग्रामान् तिर्यग्लोकविवर्तिनः।
मनोगतांस्त्वसौ भावान्, वेत्ति तद्वर्त्तिनामपि" ॥१॥

असौ=मन: पर्ययज्ञानी भावान्=पर्यायान् वेत्ति=जानाति। शेषं सुगमम्।
'उड्ढ जाव' इत्यादि। ऊर्ध्वं यावत् ज्योतिश्चक्रस्य उपरितनस्तलः तिर्यग् यावदन्तोमनुष्य क्षेत्रे=मनुष्यलोकान्त इत्यर्थः। अस्य व्याख्यामाह—

अर्धतृतीयेषु द्वीपसमुद्रेषु, पञ्चदशसु कर्मभूमिषु, त्रिंशति वा अकर्मभूमिषु, षट्पञ्चाशत्सङ्ख्येषु चान्तरद्वीपेषु संज्ञिनां, ते चापान्तरालगतावपि तदायुष्कसंवेदनाद्भिधीयन्ते एव, न च तैरिहाधिकार, अतो विशेषणमाह—'पंचिंदियाण' इत्यादि, पञ्चेन्द्रियाणामिति। पञ्चेन्द्रियाश्चोपपातक्षेत्रमागता इन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तौ मन पर्याप्त्या अपर्याप्ता अपि भवन्ति। न च तैः प्रयोजनमिति विशेषणान्तरमाह—पर्याप्तानामिति।

अधस्तन क्षुल्लक प्रतर है। मन पर्ययज्ञानी उपरितन क्षुल्लक प्रतरों को नौ सौ योजन तक, नीचे अधस्तन क्षुल्लक प्रतरों को एक हजार योजन तक जानता और देखता है। कहा भी है—

"इहाधोलौकिकग्रामान, तिर्यग्लोकविवर्तिन।
मनोगतास्त्वसौ भावान्, वेत्ति तद्वर्त्तिनामपि" ॥ १ ॥

इस प्रकार प्रकट करके कि ऋजुमति मन पर्ययज्ञानी जघन्य से अङ्गुल के असंख्यातवें भाग को, तथा उत्कृष्ट से नीचे इस रत्नप्रभा-पृथिवी के उपरितन और अधस्तन क्षुल्लक प्रतरों तक को जानता है और देखता है। अब सूत्रकार ऊर्ध्व में ऋजुमति मन पर्ययज्ञानी कहाँतक जानता और देखता है वह बतलाते हैं—'उड्ढ जाव' इत्यादि।

મન.પર્યયજ્ઞાની ઉપરિતન ક્ષુલ્લક પ્રતરોને નવસો યોજન સુધી, નીચે અધસ્તન ક્ષુલ્લક પ્રતરોને એક હજાર યોજન સુધી જાણે છે અને દેખે છે–કહ્યું પણ છે–

"इहाधोलौकिकग्रामान्, तिर्यग्लोकविवर्तिन।
मनोगतांस्त्वसौ भावान्, वेत्ति तद्वर्त्तिनामपि" ॥१॥

આ પ્રમાણે "ઋજુમતિ મન પર્યયજ્ઞાની જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગને તથા ઉત્કૃષ્ટથી નીચે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરિતન અને અધ સ્તન ક્ષુલ્લક પ્રતરોને પણ જાણે છે અને દેખે છે તે પ્રગટ કરીને હવે સૂત્રકાર ઋજુમતિ મન.પર્યયજ્ઞાની ઉર્ધ્વમાં ક્યા સુધી જાણે છે અને દેખે છે તે બતાવે છે—"उड्ढ जाव" ઇત્યાદિ

तत्र—तिर्यग्लोकमध्यवर्तिनः सर्वलघुरज्जुप्रमाणात् क्षुल्लकप्रतरादारभ्य यावदधो नवयोजनशतानि तावदस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्यां ये प्रतराः, ते उपरितनक्षुल्लकप्रतरा उच्यन्ते। तेषामपि चाधस्ताद् ये प्रतराः यावदधोलौकिकग्रामेषु सर्वान्तिमाः प्रतराः, तेऽधस्तनक्षुल्लकप्रतरा उच्यन्ते।

तत्र—मनःपर्ययज्ञानी उपरितनात् क्षुल्लकप्रतरान् नवयोजनशतानि यावत्, अधस्ताद् सहस्रयोजनानि यावत् अधस्तनक्षुल्लकप्रतरान् जानाति, पश्यति च।

तथा–तिर्यग्लोक के मध्यवर्ती जो सर्वलघु क्षुल्लक प्रतर है उसके नीचे और २ प्रतर तिर्यग् अंगुल के असंख्यातवें भाग की वृद्धि से तब तक बढते हुए चले गये हैं कि जबतक अधोलोक के अन्तमें सर्वोत्कृष्ट सातराजु प्रमाणवाला प्रतर नहीं आ जाता है। इस सर्वोत्कृष्ट सातराजू प्रमाणवाले प्रतर से लेकर दूसरे जो ऊपर के क्रम से हीयमान प्रतर है वे सब क्षुल्लक प्रतर हैं। और इन सब क्षुल्लक प्रतरों की अपेक्षा तिर्यग्लोक के मध्यमें रहा हुआ जो प्रतर है वह सर्वलघु क्षुल्लक प्रतर है। इस प्रकार यह क्षुल्लक प्रतर की प्ररूपणा है।

तिर्यग्लोक के मध्यमें रहे हुए एक राजू प्रमाणवाले सर्वलघु क्षुल्लक प्रतर से लेकर नौ सौ योजन नीचे तक इस रत्नप्रभापृथिवी में जितने प्रतर है वे उपरितन क्षुल्लक प्रतर हैं। इनके भी नीचे जहांतक अधोलौकिक ग्रामोंमें सर्वान्तिम प्रतर है तबतक के जितने प्रतर हैं वे सब

તથા–તીર્યગ્લોકના મધ્યવતી જે સર્વલઘુ ક્ષુલ્લક પ્રતર છે તેની નીચે જૂદાં જૂદાં પ્રતર તિર્યગ્ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગની વૃદ્ધિથી ત્યાં સુધી વધતા જાય છે કે જ્યાં સુધી અધોલોકને અંતે સર્વોત્કૃષ્ટ સાતરાજૂ પ્રમાણવાળાં પ્રતર આવતાં નથી આ સર્વોત્કૃષ્ટ સાતરાજુ પ્રમાણવાળા પ્રતરથી માંડીને બીજા જે ઉપરના ક્રમથી હીયમાન પ્રતર છે તે બધા ક્ષુલ્લક પ્રતરો છે, અને તે સઘળા ક્ષુલ્લક પ્રતરો કરતાં તિર્યગ્લોકની મધ્યમાં રહેલ જે પ્રતર છે તે સર્વલઘુ ક્ષુલ્લક પ્રતર છે આ પ્રમાણે આ ક્ષુલ્લક પ્રતરની પ્રરૂપણા છે

તિર્યગ્લોકની મધ્યમા રહેલ એક રાજૂ પ્રમાણવાળાં સર્વલઘુ પ્રતરથી લઈને નવસો યોજન નીચે સુધી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમા જેટલાં પ્રતર છે તે ઉપરિતન ક્ષુલ્લક પ્રતરો છે તેમની પણ નીચે જ્યા સુધી અધોલૌકિક ગ્રામોમાં સર્વાન્તિમ પ્રતર છે ત્યાં સુધીના જેટલા પ્રતરો છે તે બધા અધસ્તન ક્ષુલ્લક પ્રતરો છે

अथवा—आयामविष्कम्भाभ्यामभ्यधिकतर, बाहल्यमाश्रित्य विपुलतरम्-अधिकतरम्। अतिशुद्धतर, वितिमिरतरम्, इति भाष्याख्यातम्, जानाति, पश्यति 'तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेशः' इति। तावत्क्षेत्रगतानि मनोद्रव्याणि जानाति पश्यतीत्यर्थः। 'कालत' खलु' इत्यादि सुगमम्।

अथवा–आयाम और विष्कम की अपेक्षा क्षेत्र में अधिकतरता एव बाहल्य की अपेक्षा विपुलतरता जाननी चाहिये। "क्षेत्र को जानता है" इसका तात्पर्य यह है कि–विपुलमति इतने प्रमाण क्षेत्रमें रहे हुए संज्ञी पञ्चेन्द्रिय पर्याप्तक जीवों के मनोभावों को अधिकतर आदि रूप से जानता और देखता है।

'कालओ ण' इत्यादि। काल की अपेक्षा ऋजुमति जघन्य से पल्योपम के असंख्यातवें भागरूप, तथा उत्कर्ष से भी पल्योपम के असंख्यातवें भागरूप अतीत अनागत काल को जानता और देखता है। विपुलमति उसी काल को अधिकतर, विपुलतर, विशुद्धतर एव वितिमिरतररूप से जानता और देखता है।

'भावओ णं' इत्यादि।

भाव से ऋजुमति अनन्त भावों को जानता और देखता है, तथा सब भावों के अनन्त भाग को जानता और देखता है। और विपुलमति उन्हीं अनन्त भावों को तथा सब भावों के अनन्त भाग को अधिकतर, विपुलतर, विशुद्धतर और वितिमिरतररूप से जानता और देखता है॥

અથવા—આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રમા અધિકતરતા અને પુષ્કળતાની અપેક્ષાએ વિપુલતરતા જાણવી જોઈએ "ક્ષેત્રને જાણે છે" તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે વિપુલમતિ એટલા પ્રમાણમા ક્ષેત્રમા રહેલ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તક જીવોના મનોભાવોને અધિકતર આદિ રૂપે જાણે અને દેખે છે

"कालओ" ઇત્યાદિ કાળની અપેક્ષાએ ઋજુમતિ જઘન્યથી પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગરૂપ, તથા ઉત્કર્ષથી પણ પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગરૂપ ભૂત અને ભવિષ્ય કાળને જાણે અને દેખે છે વિપુલમતિ એજ કાળને અધિકતર, વિપુલતર, વિશુદ્ધતર, અને વિતિમિરતર રૂપે જાણે અને દેખે છે

"भावओण' ઇત્યાદિ

ભાવથી ઋજુમતિ અનત ભાવોને જાણે અને દેખે છે તથા બધા ભાવોના અનતભાગને જાણે અને દેખે છે અને વિપુલમતિ એજ અનત ભાવોને તથા બધા ભાવોના અનન્તભાગને અધિકતર વિપુલતર, વિશુદ્ધતર અને વિતિમિરતર રૂપે જાણે અને દેખે છે

यद्वा—सञ्ज्ञिनां पञ्चेन्द्रियाणां पर्याप्तकानामिति स्वरूपकथनम्। तेषां मनो गतान् भावान् ऋजुमतिर्जानाति पश्यति।

विपुलमतिस्तु तदेव, इह तच्छब्देन मनोलब्धिसमन्वितजीवाधारक्षेत्र परामृश्यते, इह क्षेत्राधिकारस्यैव प्राधान्यात्। अर्धतृतीयैरगुलै—अर्ध तृतीय येषु तानि अर्धतृतीयानि अगुलानि, तानि च ज्ञानाधिकारादुच्छ्रयांगुलानि द्रष्टव्यानि। तैरर्ध तृतीयैरगुलैरभ्यधिकतर जानाति पश्यतीत्यन्वयः। तच्चैकदेशमपि भवति, अत आह-विपुलतरमिति-विस्तीर्णतरमित्यर्थ.।

ऋजुमति मन पर्ययज्ञानी उर्ध्वमें जहांतक ज्योतिश्चक्र का उपरितन तल है वहां तक के-अर्थात् वहांतक के सञ्ज्ञी पचेन्द्रिय पर्याप्त जीवों के मनोभावों को जानता और देखता है। तथा तिर्यग्रूप से ढाई द्वीपतक के सञ्ज्ञेन्द्रिय पर्याप्त के प्राणियों के मनोभावों को जानता और देखता है। ढाईद्वीप में पन्द्रह कर्मभूमिया, तीस अकर्मभूमिया तथा छप्पन अन्तरद्वीप हैं। जंबूद्वीप, धातकीखण्ड तथा पुष्करार्ध, ये ढाईद्वीप हैं। इनमें ये पूर्वोक्त कर्मभूमि एव अकर्मभूमि तथा अन्तर द्वीप हैं। अंतर-द्वीप लवणसमुद्र में आये हुए हैं। यही बात सूत्रकारने "अड्ढाइज्जेसु दीवसमुद्देसु" इत्यादि सूत्रपदों द्वारा प्रकट की है। विपुलमति मनःपर्ययज्ञानी पर्याप्तक सञ्ज्ञी पंचेन्द्रिय जीवों के आधारभूत क्षेत्र को-जिसको ऋजुमति देखता है उसी क्षेत्र को अढाई अंगुल प्रमाण अधिक जानता और देखता है। एवं विपुलतर विशुद्धतर और वितिमिरतर अत्यन्त स्पष्ट रूपमें जानता और देखता है। यहा अगुल से ज्ञान का प्रकरण होने के कारण उच्छ्र्याङ्गुल समझना चाहिये।

ઋજુમતિ મન પર્યયજ્ઞાની ઉર્ધ્વમા જ્યા સુધી જ્યોતિશ્ચક્રનુ ઉપરિતનતલ છે ત્યા સુધીના—એટલે કે ત્યાં સુધીના સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જીવોના મનો ભાવોને જાણે છે અને દેખે છે તથા તીર્યગ્રૂપથી અઢીદ્વીપ સુધીના સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત પ્રાણીઓના મનોભાવોને જાણે છે અને દેખે છે અઢીદ્વીપમા પદર કર્મભૂમિયો, ત્રીસ અકર્મભૂમિયો તથા છપ્પન અન્તરદ્વીપ છે જંબૂદ્વીપ, ધાતકી ખડ તથા પુષ્કરાર્ધ, એ અઢીદ્વીપ છે, તેમાં એ પૂર્વોક્ત કર્મભૂમિ, અકમભૂમિ અને અન્તર્દ્વીપ છે અન્તર દ્વીપ લવણ સમુદ્રમા આવેલાં છે એજ વાત સૂત્રકારે "અડ્ઢાઇજ્જેસુ દીવસમુદ્દેસુ" ઇત્યાદિ સૂત્રપદોદ્વારા પ્રગટ કરી છે વિપુલમતિ મન.પર્યયજ્ઞાની પર્યાપ્તક સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોના આધારભૂત ક્ષેત્રને-જેને ઋજુ મતિ દેખે છે એજ ક્ષેત્રને અઢી અગુલ પ્રમાણમાં વધારે જાણે અને દેખે છે અને વિપુલતર, વિશુદ્ધતર તથા વિતિમિરતર—અત્યત સ્પષ્ટ રૂપે જાણે અને દેખે છે. અહીં અગુલથી જ્ઞાનનુ પ્રકરણ હોવાથી ઉચ્છ્રયાંગુલ સમજવુ જોઈએ.

द्रव्यविषयम्, मन पर्ययज्ञान तु द्रव्यतः सञ्ज्ञिमनोद्रव्यविषयकमिति भेदः २। अवधिज्ञानं क्षेत्रतः—लोकविषय, कतिपयलोकप्रमाणक्षेत्रापेक्षया सामर्थ्यवशाद् अलोकविषय च, अलोके यदि रूपिद्रव्य स्यात् तदा तदपि द्रष्टु शक्नोति, मनःपर्ययज्ञान तु क्षेत्रत तिर्यग्लोकापेक्षया मनुष्यक्षेत्र विषयकम् ३। अवधिज्ञान कालतोऽतीतानागताऽसख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीविपयकम्, मन'पर्ययज्ञान तु कालतोऽतीतानागतपल्योपमाऽसख्येयभागविषयकम् ४। अवधिज्ञान भावतोऽशेषेषु रूपिद्रव्येषु प्रतिद्रव्यमसख्यातपर्यायविषयम्, मन'पर्ययज्ञान तु भावतो मनो द्रव्यगतानन्तपर्यायविषयम् ५। अवधिज्ञान—भवप्रत्यय गुणप्रत्यय च

करता है तब कि मन.पर्ययज्ञान सिर्फ उसके अनतवें भाग को ही विषय करता है, अर्थात मात्र मनोद्रव्य को ही जानता है।२। क्षेत्र की अपेक्षा—अवधिज्ञान का विषय अगुल के असख्यातवे भाग से लेकर सम्पूर्ण लोक है। तथा कतिपय लोकप्रमाण क्षेत्र की अपेक्षा से सामर्थ्यवश अलोक को भी जान सकता है, यदि अलोक में रूपी द्रव्य हो तो वह उसको भी ग्रहण करने की शक्ति रखता है। मन'पर्ययज्ञान का विषय क्षेत्र तिर्यग्लोक की अपेक्षा ढाइद्वीप पर्यंत ही है।३। काल की अपेक्षा अवधिज्ञान अतीत अनागत असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी काल को जानता है। मन पर्ययज्ञान काल की अपेक्षा अतीत अनागत पल्योपम के असख्यातवे भाग को विषय करता है।४। भाव की अपेक्षा अवधिज्ञान समस्त रूपी द्रव्यों में से प्रत्येक रूपी द्रव्यों की असख्यात पर्यायों को विषय करता है, तथा मन पर्ययज्ञान मनोद्रव्य की अनतपर्यायों को विषय करता है।५। अवधिज्ञान भवप्रत्यय और गुणप्रत्यय दोनों रूप

ત્યારે મન પર્યયજ્ઞાન ફક્ત તેના અનતમાં ભાગને જ વિષય કરે છે, એટલે કે માત્ર મનોદ્રવ્યને જ જાણે છે (૩) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો વિષય અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગથી લઈને સપૂર્ણ લોક છે તથા કેટલાક લોકપ્રમાણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સામર્થ્યવશ અલોકને પણ જાણી શકે છે જો અલોકમાં રૂપી દ્રવ્ય હોય તો તે તેને પણ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે મન પર્યય જ્ઞાનનુ વિષયક્ષેત્ર તિર્યગ્લોકની અપેક્ષાએ અઢી દ્વીપ સુધી જ છે (૪) કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન ભૂત, ભવિષ્ય અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળને જાણે છે મન.પર્યય જ્ઞાન કાળની અપેક્ષાએ ભૂત, ભવિષ્ય પલ્યોપમના અસખ્યાતમાં ભાગને વિષય કરે છે (૫) ભાવની અપેક્ષાએ સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોમાથી પ્રત્યેક રૂપી દ્રવ્યની અસખ્યાત પર્યાયોને વિષય કરે છે, તથા મનઃપર્યયજ્ઞાન મનોદ્રવ્યની અનત પર્યાયોને વિષય કરે છે (૬) અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એ

अथोपसंहरन् गाथामाह—

मूलम्—मणपज्जवनाणं पुण, जणमणपरिचिंतिअत्थपागडणं ।
माणुसखित्तनिबद्धं, गुणपच्चइयं चरित्तवओ ॥ १ ॥
से त्तं मणपज्जवनाणं ॥ सू० १८ ॥

छाया—मनः पर्ययज्ञानंपुनः,-जनमनःपरिचिन्तितार्थप्रकटनम् ।
मानुषक्षेत्रनिबद्धं, गुणप्रत्ययिकं चारित्रवतः ॥ १ ॥
तदेतन्मनःपर्ययज्ञानम् ॥ सू० १८ ॥

टीका—' मणपज्जवनाणं ' इत्यादि । मनःपर्ययज्ञानं पुनः-इह पुनः-शब्दो ऽवधिज्ञानाद् भेदं सूचयति । इदं मनःपर्ययज्ञानमवधिज्ञानतो रूपिद्रव्यविषयकत्व-क्षायोपशमिकत्व-प्रत्यक्षत्वादिभिः साम्येऽपि स्वाम्यादिभेदाद् भिन्नमिति भावः । तद्यथा-अवधिज्ञानमविरतसम्यग्दृष्टेरपि भवति, मनःपर्ययज्ञानं तु संयतस्या प्रमत्तस्य ऋद्धिप्राप्तस्यैव भवतीति भेदः १ । अवधिज्ञानं द्रव्यतोऽशेषरूपि

अब सूत्रकार उपसंहार करते हुए गाथा कहते हैं-'मणपज्जवनाण' इत्यादि । गाथा में जो "पुन" शब्द आया है वह इस मन पर्ययज्ञान की अवधिज्ञान से भिन्नता प्रदर्शित करता है । इसका तात्पर्य यह है कि-यद्यपि अवधिज्ञान और मन पर्ययज्ञान में रूपी द्रव्य को विषय करने की, क्षायोपशमिक होने की तथा प्रत्यक्षत्व आदि की अपेक्षा समानता है तो भी इन दोनों में स्वामी आदि के भेद से भिन्नता है। वह इस प्रकार से-अवधिज्ञान का स्वामी अविरतसम्यग्दृष्टि भी होता है तब कि मनःपर्ययज्ञान का स्वामी अप्रमत्त संयत सम्यग्दृष्टि ही होता है। उसमें भी जिसको कोई न-कोई-ऋद्धि-लब्धि प्राप्त हो चुकी हो वही होता है ।१। द्रव्य की अपेक्षा-अवधिज्ञान समस्त रूपी द्रव्यों को विषय

હવે સૂત્રકાર ઉપસંહાર કરતા ગાથા કહે છે-"मणपज्जवनाण" ઇત્યાદિ. ગાથામા જે "पुन" શબ્દ આવ્યો છે તે આ મનઃપર્યય જ્ઞાનની અવધિજ્ઞાનથી ભિન્નતા દર્શાવે છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે-જો કે અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યય જ્ઞાનમા રૂપી દ્રવ્યને વિષય કરવાની, ક્ષાયોપશમિક હોવાની તથા પ્રત્યક્ષત્વ આદિની અપેક્ષાએ સમાનતા છે તો પણ એ બન્નેમા સ્વામી આદિના તફાવતને કારણે ભિન્નતા છે તે આ પ્રમાણે છે-(૧) અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ હોય છે, ત્યારે મન પર્યય જ્ઞાનનો સ્વામી અપ્રમત્ત સયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ હોય છે તેમા પણ જેને કોઇને કોઈ ઋદ્ધિ-લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હોય એજ હોય છે (૨) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોને વિષય કરે છે,

छाया—अथ किं तत् केवलज्ञानम् ?, केवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा भवस्थकेवलज्ञानं च, सिद्धकेवलज्ञानं च ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं केवलनाणं' इति । अथ किं तत् केवलज्ञानम् ? हे भदन्त ! पूर्वनिर्दिष्टस्य केवलज्ञानस्य किं स्वरूपमित्यर्थः । उत्तरमाह 'केवलनाणं दुविहं पण्णत्तं' इत्यादि । केवलज्ञानं, तत्र केवलं-१ परिपूर्णम् २ समग्रम् , ३ असाधारणम् , ४ निरपेक्षम् , ५ विशुद्धम् , ६ सर्वभावप्रज्ञापकम्, ७ सपूर्णलोकालोकविषयकम्, ८ अनन्तपर्याय चेत्यर्थः, तथाविधं यद् ज्ञानं तत् केवलज्ञानम् । तत्र—

१-परिपूर्णम्—सकल द्रव्यभावपरिच्छेदकत्वात् ।

२-समग्रम्—एकस्य जीवपदार्थस्य यथा सर्वथा परिच्छेदकं, तथाऽपरस्यापीत्याशयात् ।

मन पर्ययज्ञान के स्वरूप सुन चुकने बाद अब जब शिष्य केवलज्ञान के स्वरूप को पूछता है-हे भदन्त । पूर्वनिर्दिष्ट केवलज्ञान का क्या स्वरूप है ? उत्तर-केवलज्ञान दो प्रकार का प्ररूपित किया है, वे दो प्रकार ये हैं-एक भवस्थ-केवलज्ञान और दूसरा सिद्ध केवलज्ञान । केवल-अर्थात्-१ परिपूर्ण, २ समग्र, ३ असाधारण, ४ निरपेक्ष, ५ विशुद्ध, ६ सर्वभावप्रज्ञापक, ७ सम्पूर्णलोकालोकविषयक, ८ अनंतपर्याय, ये सब केवल के अर्थ हैं । ऐसा जो ज्ञान है वह केवलज्ञान है ।

१ परिपूर्ण—यह ज्ञान सकल द्रव्य और उनकी समस्त त्रिकालवर्ती पर्यायों को जानता है इसलिये इसको 'परिपूर्ण' कहा है ।

મન પર્યયજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ સાભળી લીધા પછી હવે શિષ્ય કેવળજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ પૂછે છે—હે ભદન્ત! પૂર્વનિર્દિષ્ટ કેવળજ્ઞાનનુ કેવુ સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનુ પ્રરૂપિત કરેલ છે તે બે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—(૧) ભવસ્થ-કેવળજ્ઞાન અને (૨) સિદ્ધ-કેવળજ્ઞાન કેવળ એટલે કે-(૧) પરિપૂર્ણ, (૨) સમગ્ર, (૩) અસાધારણ, (૪) નિરપેક્ષ, (૫) વિશુદ્ધ, (૬) સર્વભાવપ્રજ્ઞાપક, (૭) સ પૂર્ણલોકાલોકવિષયક, (૮) અનતપર્યાય, આ બધા "કેવળ"ના અર્થો છે આવુ જે જ્ઞાન હોય તે કેવળજ્ઞાન છે

(૧) પરિપૂર્ણ—આ જ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્ય અને તેમની સમસ્ત ત્રિકાળવર્તી પર્યાયોને જાણે છે તેથી તેને પરિપૂર્ણ કહેલ છે

भवति, मनःपर्ययज्ञानं तु गुणप्रत्ययमेवेति भेदः ६। तस्मादवधिज्ञानान्मन पर्ययज्ञानं भिन्नम्। एतदेव सक्षेपेण सूत्रकार' माह–'जणमण०' इत्यादि। जनमन' परिचिन्तितार्थमकटनं=जनानां मनांसि–जनमनांसि, तै परिचिन्तितश्चासावर्थश्च जनमनःपरिचिन्तितार्थस्त प्रकटयविप्रकाशयतीति तथा भवति। तथा–मनुष्य क्षेत्रनिवद्धं भवति, न तु तद्बहिर्व्यवस्थितप्राणिमनोद्रव्यविषयकमित्यर्थ। तथा–चारित्रवतः=अर्थात्–अप्रमत्तसयतस्य आमर्शौषध्यादिऋद्धिप्राप्तस्य च मन'-पर्ययज्ञान गुणप्रत्ययिक भवति। तत्र गुणा' क्षान्त्यादय, प्रत्यय कारणं यस्य तद् गुणप्रत्यय, तदेव गुणप्रत्ययिकम्। तदेत मन'पर्ययज्ञानं वर्णितम् ॥ सू० १८ ॥

मूलम्–से किं त केवलनाणं?, केवलनाण दुविह पण्णत्त। त जहा–भवत्थकेवलनाणं च, सिद्धकेवलनाण च॥

होता है। मन.पर्ययज्ञान केवल गुणप्रत्यय ही होता है।६। इन्हीं निमित्तों से अवधिज्ञान और मन पर्ययज्ञान में भिन्नता है। इसी को सूत्रकार इस गाथा में सक्षेपरूप से कहते हैं–"जणमण०" इत्यादि। मनुष्यों के मनद्वारा चिन्तित अर्थ को प्रकाशित करनेवाला, तथा मनुष्य क्षेत्र में ही रहे हुए संज्ञी पंचेन्द्रिय पर्याप्तक जीवों के मनोद्रव्यों को विषय करनेवाला–इसके बाहिर के प्राणियों के मनोद्रव्यों को विषय नहीं करनेवाला, ऐसा यह मनःपर्ययज्ञान आमर्शौषध्यादिलब्धिप्राप्त अप्रमत्तसयमी सम्यग्दृष्टि जीव के होता है, और यह क्षान्त्यादिगुणकारण वाला है। इस तरह यहां तक यह मन'पर्ययज्ञान का कथन हुआ ॥ सू० १८ ॥

अब सूत्रकार केवलज्ञान का प्रकरण प्रारंभ करते हैं–'से किं तं केवलनाण' इत्यादि।

અને રૂપ હોય છે, પણ મન પર્યયજ્ઞાન ફક્ત ગુણપ્રત્યય રૂપ જ હોય છે આ નિમિત્તોથી અવધિજ્ઞાન અને મન.પર્યયજ્ઞાન વચ્ચે તફાવત છે તેને સૂત્રકાર આ ગાથામાં સંક્ષિપ્ત રૂપે કહે છે–"જણમણ૦" ઇત્યાદિ.

મનુષ્યોનાં મનદ્વારા ચિંતિત અર્થને પ્રકાશિત કરનાર તથા મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ રહેલ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તક જીવોનાં મનોદ્રવ્યોને વિષય કરનાર–તેની બહારના પ્રાણીઓના મનોદ્રવ્યોને વિષય નહીં કરનારૂ એવુ આ મન.પર્યયજ્ઞાન આમર્શૌષધ્યાદિલબ્ધિપ્રાપ્ત અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને થાય છે અને તે ક્ષાન્ત્યાદિગુણકારણવાળુ હોય છે આ પ્રમાણે અહીં સુધી આ મન.પર્યયજ્ઞાનનુ વર્ણન થયુ ॥ સૂ ૧૮ ॥

હવે સૂત્રકાર કેવળજ્ઞાનનુ પ્રકરણ શરૂ કરે છે–" से किं त केवलनाण " ઇત્યાદિ

७-सम्पूर्णलोकालोकविषयकम्—धर्मादीना द्रव्याणा वृत्तिर्यत्र भवति तत् क्षेत्र लोक., तद्विपरीतमनन्ताकाशास्तिकायरूपं क्षेत्रमलोक. । यत् किंचित् ज्ञेय लोकेऽलोके वाऽस्ति, तस्य सर्वस्य दर्शकत्वात् ।

८-अनन्तपर्यायम्—स्वापेक्षया ज्ञेयापेक्षया चाऽनन्तपर्यायत्वात् ।

उत्तर—यह बात उपचार से उसमें सिद्ध होती है, अत' उसे प्ररूपक कहा है, क्यों कि समस्त जीवादिक भावों का सर्वरूप से यथार्थ दर्शी केवलज्ञान है, और शब्द, केवलज्ञान द्वारा देखे हुए पदार्थों की ही प्ररूपणा करता है, इसलिये उपचार से ऐसा मान लिया जाता है कि केवलज्ञान ही उनका प्ररूपक है ।

७ सपूर्णलोकालोकविषयक—धर्मादिक द्रव्यों की जहा वृत्ति है उसका नाम लोक है । इससे विपरीत अलोक हैं । इसमें आकाश के सिवाय और कोई द्रव्य नहीं है । यह अनत और अस्तिकायरूप है । लोक और अलोक में जो कुछ ज्ञेय पदार्थ होता है उसका सर्वरूप से प्रकाशक होने से यह 'सम्पूर्णलोकालोकविषयक' कहा जाता है ।

८ अनन्तपर्याय—मत्यादिकज्ञान जिस प्रकार सर्व द्रव्यों को उनकी कुछ पर्यायों को परोक्ष प्रत्यक्षरूप से जानते हैं इस प्रकार यह ज्ञान नहीं जानता है किन्तु यह तो समस्त द्रव्यों को और उनकी समस्त पर्यायों को युगपत् प्रत्यक्ष जानता है इसलिये यह अनन्तपर्याय कहा गया है ।

ઉત્તર—આ વાત ઉપચારથી તેમા સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેને પ્રરૂપક કહેલ છે, કારણ કે સમસ્ત જીવાદિક ભાવોનુ સર્વરૂપે યથાર્થદર્શી કેવળજ્ઞાન છે અને શબ્દ, કેવળજ્ઞાન દ્વારા જોયેલ પદાર્થોનીજ પ્રરૂપણા કરે છે તેથી ઔપચારિક રીતે એવુ માની લેવાય છે કે કેવળજ્ઞાન જ તેનુ પ્રરૂપક છે

(૭) સમ્પૂર્ણલોકાલોકવિષયક—ધર્માદિક દ્રવ્યોની જ્યા વૃત્તિ છે એનુ નામ લોક છે તેનાથી ઉલટો અલોક છે તેમા આકાશના સિવાય બીજુ કોઈ દ્રવ્ય નથી તે અનત અને અસ્તિકાયરૂપ છે લોક અને અલોકમાં જે કોઈ જ્ઞેય પદાર્થ હોય છે, તેનું સર્વરૂપથી પ્રકાશક હોવાથી તે સપૂર્ણલોકાલોક વિષયક કહેવાય છે

(૮) અનતપર્યાય—મત્યાદિક જ્ઞાન જેમ સર્વે દ્રવ્યોને અને તેમની કેટલીક પર્યાયોને પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષરૂપથી જાણે છે, એજ પ્રમાણે આ જ્ઞાન જાણતું નથી પણ આ (જ્ઞાન) તો સમસ્ત દ્રવ્યોને અને તેમની સમસ્ત પર્યાયોને યુગપત્ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, તેથી આ જ્ઞાનને અનત પર્યાય કહેલ છે

३-असाधारणम्—मत्यादिज्ञानैरतुल्यत्वात् ।
४-निरपेक्षम्—इन्द्रियाद्यपेक्षाया अभावात् ।
५-विशुद्धम्—निरवशेषज्ञानदर्शनावरणाद्यकर्ममलक्षयात् ।
६-सर्वभावप्रज्ञापकम्—सर्वजीवादिभावप्ररूपकत्वात् ।

ननु केवलज्ञानं मूकं, तत् कथं प्ररूपकमुच्यते ? शब्दो हि प्ररूपणां कर्तुं शक्नोतीति चेत् ?, उच्यते-उपचारात् प्ररूपकत्वं केवलज्ञानस्य सिध्यति । यतः केवलज्ञानदृष्टसर्वभावान् शब्दः प्ररूपयति, तस्मात् केवलज्ञानमेव प्ररूपकमिति मन्यते ।

---

२ समग्र—यह जिस प्रकार एक-जीव पदार्थ को सर्वथा रूपसे जानता है उसी प्रकार यह दूसरे पदार्थों को भी सर्वथा रूप से जानता है। किसी भी पदार्थ के जानने में इसमें न्यूनाधिकता नहीं है। इसलिये यह 'समग्र' है।

३ असाधारण—मत्यादिक जो और ज्ञान हैं उनकी अपेक्षा यह विशिष्ट है, अद्वितीय है इसलिये यह 'असाधारण' है।

४ निरपेक्ष—इन्द्रियादिकों की सहायता से यह रहित है इसलिये 'निरपेक्ष' है।

५ विशुद्ध—समस्त ज्ञानावरण एवं दर्शनावरण कर्म के विगम (क्षय) से यह होता है अतः इसे 'विशुद्ध' कहा है।

६ सर्वभावप्रज्ञापक—यह समस्त जीवादिक पदार्थों का प्ररूपक है इसलिये यह 'सर्वभावप्रज्ञापक' है।

शंका—केवलज्ञान को तो मूक बतलाया गया है, फिर यह जीवादिक पदार्थों का प्ररूपक कैसे हो सकता है ?

---

(२) સમગ્ર—જેમ એક જીવ પદાર્થને સર્વથા રૂપથી જાણે છે એજ રીતે આ જ્ઞાન બીજા પદાર્થોને પણ સર્વથારૂપથી જાણે છે કોઈ પણ પદાર્થને જાણવામાં તેમાં ઓછા-વધુ પણું નથી, તેથી તે સમગ્ર છે

(૩) અસાધારણ—મત્યાદિક જે બીજા જ્ઞાન છે તેમના કરતાં આ જ્ઞાન વિશિષ્ટ છે, અદ્વિતીય છે, માટે તે અસાધારણ છે

(૪) નિરપેક્ષ—ઈન્દ્રિયાદિકોની સહાયતા વિનાનુ હોવાથી તે નિરપેક્ષ છે.

(૫) વિશુદ્ધ—સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મના વિગમ (ક્ષય) થી તે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને વિશુદ્ધ કહેલ છે

(૬) સર્વભાવપ્રજ્ઞાપક—તે સમસ્ત જીવાદિક પદાર્થોનુ પ્રરૂપક છે તેથી તે સર્વભાવપ્રજ્ઞાપક છે

શંકા—કેવળજ્ઞાનને તો મૂક દર્શાવ્યુ છે તો તે જીવાદિક પદાર્થોનું પ્રરૂપક કેવી રીતે હોઈ શકે ?

मूलम्—से किं तं सजोगि-भवत्थ केवलनाणं ?। सजोगि-भवत्थ-केवलनाणं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—पढमसमयसजोगि-भवत्थ-केवलनाणं च, अपढमसमयसजोगिभवत्थकेवलनाणं च। अहवा—चरमसमयसजोगिभवत्थकेवलनाणं च अचरमसमय-सजोगिभवत्थकेवलनाणं च। से त्तं सजोगिभवत्थकेवलनाणं॥

छाया—अथ किं तत् सयोगिभवस्थकेवलज्ञानम् ?। सयोगिभवस्थकेवल-ज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—प्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, अप्रथम-समयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च। अथवा—चरमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, अचरमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च। तदेतत् सयोगिभवस्थकेवलज्ञानम्॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं सजोगिभवत्थकेवलनाणं ?' इति। उत्तरमाह—'सजोगिभवत्थकेवलनाणं' इत्यादि। सयोगिभवस्थकेवलज्ञानम्—

'से किं तं सजोगि-भवत्थ-केवलनाणं' इत्यादि।

प्रश्न—सयोगि-भवस्थ-केवलज्ञान का क्या स्वरूप है? उत्तर—मन, वचन, और कायकी क्रिया का नाम योग है। यह योग जिसके होता है वह सयोगी कहलाता है। सयोगी होकर जो भवस्थ होता है वह सयोगि-भवस्थ है। उसका जो केवलज्ञान होता है उसका नाम सयोगिभवस्थ-केवलज्ञान है। वह दो प्रकार का बतलाया गया है—एक प्रथमसमय-सयोगि-भवस्थ केवलज्ञान और दूसरा अप्रथमसमय-सयोगि-भवस्थ-केवलज्ञान। जिस सयोगी भवस्थ आत्मा को केवलज्ञान उत्पन्न होने में एक समय हुआ हो उसका केवलज्ञान प्रथमसमय सयोगि-भवस्थ-केवल

"से किं तं सजोगि-भवत्थ-केवलनाणं" ઇત્યાદિ

પ્રશ્ન—સયોગિ-ભવસ્થ-કેવળજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—મન, વચન અને કાયાની ક્રિયાનું નામ યોગ છે, આ યોગ જેને થાય છે તે સયોગી કહેવાય છે સયોગી થઈને જે ભવસ્થ હોય છે તે સયોગિ-ભવસ્થ છે તેનું જે કેવળજ્ઞાન હોય છે તેને સયોગિ ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહે છે તે બે પ્રકારનું બતાવ્યું છે—(૧) પ્રથમસમય-સયોગિ-ભવસ્થ-કેવળજ્ઞાન અને (૨) અપ્રથમસમય સયોગિ-ભવસ્થ-કેવળજ્ઞાન. જે સયોગી ભવસ્થ આત્માને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં એક સમય લાગ્યો હોય તેનું કેવળજ્ઞાન

तत् केवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्–तद्यथा–भवस्थ केवलज्ञानं, सिद्ध-केवलज्ञान च॥

मूलम्—से किं त भवत्थ-केवलनाण ?। भवत्थ-केवलनाण दुविहपण्णत्त। तजहा–सजोगि–भवत्थ-केवलनाण च, अजोगि भवत्थ केवलनाण च ॥

छाया—अथ किं तद् भवस्थ–केवलज्ञानम् ?। भवस्थ–केवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा–सयोगि–भवस्थ–केवलज्ञानं च अयोगि–भवस्थ–केवलज्ञानं च ॥

टीका—शिष्य' पृच्छति–'से किं तं भवत्थ–केवलनाणं' इति, पूर्वनिर्दिष्टस्य भवस्थकेवलज्ञानस्य किं स्वरूप ? मित्यर्थ । उत्तरमाह–'भवत्थ–केवलनाण दुविह पण्णत्तं' इत्यादि। भवस्थ–केवलज्ञान–भवो=मनुष्यजन्म, तत्र तिष्ठतीति भवस्थ', तस्य केवलज्ञानमिति विग्रह । तद् द्विविध प्रज्ञप्तं=तीर्थंकरै• कथितम्। तद् यथा–सयोगि–भवस्थकेवलज्ञानम्, अयोगि–भवस्थ–केवलज्ञानमिति ॥

यह केवलज्ञान दो प्रकार का है–१ भवस्थ–केवलज्ञान और २ सिद्ध–केवलज्ञान ॥

'से किं त भवत्थकेवलनाण' इत्यादि।

शिष्य पूछता है–हे भदन्त! भवस्थ–केवलज्ञान का क्या स्वरूप है? उत्तर–भवस्थ–केवलज्ञान दो प्रकार का बतलाया गया है, वह इस प्रकार–एक सयोगि-भवस्थ–केवलज्ञान दूसरा अयोगि–भवस्थ-केवलज्ञान। मनुष्य जन्म का नाम यहां भव है। इस भव में रहनेवाले का जो केवलज्ञान है वह भवस्थ–केवलज्ञान है। वह भवस्थ–केवलज्ञान दो प्रकार का बतलाया गया है। सयोगि–भवस्थ–केवलज्ञान और दूसरा अयोगि–भवस्थ–केवलज्ञान।

આ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે–(૧) ભવસ્થ–કેવળજ્ઞાન અને (૨) સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન.

"से किं त भवत्थकेवलनाण" ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે–હે ભદન્ત! ભવસ્થ–કેવળજ્ઞાનનુ શુ સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—ભવસ્થ–કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનુ બતાવેલ છે તે આ પ્રમાણે છે (૧) સયોગિ–ભવસ્થ–કેવળજ્ઞાન અને (૨) અયોગિ–ભવસ્થ–કેવળજ્ઞાન અહી મનુષ્યજન્મનુ નામ ભવ છે આ ભવમા રહેનારનુ જે કેવળજ્ઞાન છે તે ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે તે ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે–સયોગિ–ભવસ્થ–કેવળજ્ઞાન અને બીજુ અયોગિ–ભવસ્થ–કેવળજ્ઞાન.

अहवा—चरमसमय-अजोगिभवत्थकेवलनाणं च, अचरमसमय-अजोगिभवत्थकेवलनाणं च। से तं अजोगिभवत्थकेवलनाणं, से त्तं भवत्थकेवलनाणं॥ सू० १९॥

छाया—अथ किं तद् अयोगिभवस्थकेवलज्ञानम्?। अयोगिभवस्थकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा-प्रथमसमयाऽयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, अप्रथमसमयाऽयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च। अथवा—चरमसमयाऽयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, अचरमसमयाऽयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च। तदेतदयोगिभवस्थकेवलज्ञानम्, तदेतद् भवस्थकेवलज्ञानम्॥ सू० १९॥

टीका-'से किं तं अजोगिभवत्थकेवलनाणं' इत्यादि। न योगी इत्ययोगी, शैलेश्यवस्थामुपगतः। स चासौ भवस्थश्च-अयोगिभवस्थः तस्य केवलज्ञानम्। अयोगिभवस्थकेवलज्ञानम्। शेषं सुगमम्॥ १९॥

इस प्रकार सयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान का स्वरूप बतलाया, अब अयोगि-भवस्थ—केवलज्ञान का स्वरूप कहते हैं—'से किं तं अजोगिभवत्थ-केवलनाणं' इत्यादि।

शैलेशी अवस्था को जो प्राप्त हो चुके हैं वे अयोगी हैं, अयोगी होकर भी जो भवस्थ हैं वे अयोगीभवस्थ हैं। इनका जो केवलज्ञान है वह अयोगि भवस्थ-केवलज्ञान है। वह दो प्रकार का है, जैसे—प्रथमसमय-अयोगि-भवस्थ-केवलज्ञान और अप्रथमसमय-अयोगि-भवस्थ-केवलज्ञान। उनमें जिन भवस्थ आत्मा को शैलेशी अवस्था प्राप्त करने में एक समय हुवा हो, उनका केवलज्ञान प्रथमसमय—अयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान कहलाता है, और जिनको शैलेशी अवस्था प्राप्त करने में द्वितीयादि समय

આ પ્રમાણે સયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું, હવે અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે—"से किं तं अजोगि भवत्थ केवलनाणं" ઇત્યાદિ

શૈલેશી અવસ્થાને જે પામી ગયાં છે તે અયોગી છે અયોગી હોવા છતાં પણ જે ભવસ્થ છે તેઓ અયોગિ ભવસ્થ છે તેમનું જે કેવળજ્ઞાન છે તે અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન છે તે બે પ્રકારનું છે-(૧) પ્રથમસમય—અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન અને (૨) અપ્રથમસમય—અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન છે તેમાં જે ભવસ્થ આત્માને શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં એક સમય લાગ્યો હોય, તેમનું કેવળજ્ઞાન પ્રથમસમય—અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે અને જેમને શૈલેશી

तत्र-योगा'-व्यापारा' । तै सह वर्तन्ते ये, ते सयोगा' सव्यापारामनोवाक्कायाः, ते विद्यन्ते यस्य स सयोगी । स चासौ भवस्थश्च सयोगिभवस्थस्तस्य केवलज्ञान मितिविग्रह' । तद् द्विविध प्रज्ञप्तम् , तद् यथा-प्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च । प्रथम समयः सयोगित्वे यस्य स प्रथमसमय', केवलज्ञानप्राप्तौ प्रथम' समयो यस्य स इत्यर्थ' । स चासौ सयोगिभवस्थश्चेति प्रथमसमयसयोगिभवस्थः, तस्य केवलज्ञानमित्यर्थ. । एवमप्रथम =द्वितीयादि समयो यस्य सोऽप्रथमसमय, शेष प्राग्वत् । अथवेत्यादि । चरम'=अन्त्य समयो यस्य सयोग्यवस्थाया, स तथा, शेष प्राग्वत् । एवमचरम =चरमादन्य समयो यस्य सोऽचरमसमय, पश्चानुपूर्व्या चरमादारभ्य सर्वे एव आकेवलप्राप्तेरचरमा इति । शेष प्राग्वत् ॥

मूलम्—से किं त अजोगिभवत्थकेवलनाण? । अजोगिभवत्थकेवलनाण दुविह पण्णत्त । त जहा—पढमसमयअजोगिभवत्थकेवलनाण च, अपढमसमयअजोगिभवत्थकेवलनाण च ।

ज्ञान है । तथा जिस केवलज्ञान के उत्पन्न होने में द्वितीयादि समय हो गये हों वह अप्रथमसमय—सयोगिभवस्थ—केवलज्ञान है । अथवा इस तरह से भी केवलज्ञान के दो भेद होते हैं—चरमसमय—सयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान एव अचरमसमय—सयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान । सयोगी—अवस्था के अन्त्यसमय का जो केवलज्ञान है वह चरमसमय—सयोगि-भवस्थ—केवलज्ञान है । इससे विपरीत, अर्थात् पश्चानुपूर्वी की अपेक्षा सयोगी अवस्था के चरमसमय से लेकर जितने समय केवलज्ञान की प्राप्ति पर्यन्त हो गये हैं वे सब अचरमसमय हैं । उन समयों का केवलज्ञान अचरमसमय—सयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान कहलाता है ॥

પ્રથમસમય—સયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન છે તથા જે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં બે વગેરે સમય લાગ્યા હોય તે અપ્રથમસમય—સયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન છે અથવા કેવળજ્ઞાનના આ પ્રમાણે પણ બે ભેદ પડે છે—ચરમસમય—સયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન અને અચરમસમય—સયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન. સયોગી અવસ્થાના અન્ત્ય સમયનું જે કેવળજ્ઞાન છે તે ચરમસમય—સયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન છે. તેથી ઉલટું એટલે કે પશ્ચાનુપૂર્વીની અપેક્ષાએ સયોગી અવસ્થાના ચરમ સમયથી લઈને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી જેટલા સમયો થઈ ગયા હોય તે બધા અચરમ સમયો છે તે સમયોનું કેવળજ્ઞાન અચરમસમય—સયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે

मूलम्—से किं तं अणंतरसिद्धकेवलनाणं ?। अणंतरसिद्ध-केवलनाणं पन्नरसविहं पण्णत्तं । तं जहा—तित्थसिद्धा १, अतित्थसिद्धा २, तित्थयरसिद्धा ३, अतित्थयरसिद्धा ४, सयंबुद्धसिद्धा ५, पत्तेयबुद्धसिद्धा ६, बुद्धबोहियासिद्धा ७, इत्थिलिंगसिद्धा ८, पुरिसलिंगसिद्धा ९, नपुंसकलिंगसिद्धा १०, सलिंगसिद्धा ११, अन्नलिंगसिद्धा १२, गिहिलिंगसिद्धा १३, एगसिद्धा १४, अणेगसिद्धा १५, से तं अणंतरसिद्धकेवलनाणं ॥ सू० २१ ॥

छाया—अथ किं तदनन्तरसिद्धकेवलज्ञानम् ?, अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं पञ्चदशविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—तीर्थसिद्धाः १, अतीर्थसिद्धाः २, तीर्थंकरसिद्धाः ३, अतीर्थंकरसिद्धाः ४, स्वयंबुद्धसिद्धाः ५, प्रत्येकबुद्धसिद्धाः ६, बुद्धबोधितसिद्धाः ७, स्त्रीलिङ्गसिद्धाः ८, पुरुषलिङ्गसिद्धाः ९, नपुंसकलिङ्गसिद्धाः १०, स्वलिङ्गसिद्धाः ११, अन्यलिङ्गसिद्धाः १२, गृहिलिङ्गसिद्धाः १३, एकसिद्धाः १४, अनेकसिद्धाः १५, तदेतदनन्तरसिद्धकेवलज्ञानम् ॥ सू० २१ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं अणंतरसिद्धकेवलनाणं ?' इति। अथ किं तद् अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानम् ? । पूर्वनिर्दिष्टस्य अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानस्य किं स्वरूपमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—'अणंतरसिद्धकेवलनाणं' इत्यादि । अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानम् न विद्यतेऽन्तरं=व्यवधानम् अर्थात्—समयेन येषां तेऽनन्तराः ते च ते सिद्धाश्चानन्तर-सिद्धाः=सिद्धत्वप्राप्ताः प्रथमसमयेवर्तमानाः सिद्धाअनन्तरसिद्धा इत्यर्थः । तेषां केवलज्ञानं पञ्चदशविधं प्रज्ञप्तम्, अनन्तरसिद्धाः पञ्चदशविधा भवन्ति, अतस्तेषां

ज्ञान। सिद्ध का शैलेशी अवस्था के चरमसमय में प्राप्त सिद्धत्व अवस्था का जो केवलज्ञान है वह सिद्ध—केवलज्ञान है। यह अनन्तर और परम्पर के भेद से दो प्रकार का है ॥ सू० २० ॥

'से किं तं अणंतरसिद्ध—केवलनाणं' ? इत्यादि ।

प्रश्न—अनन्तरसिद्ध—केवलज्ञान का क्या स्वरूप है ? उत्तर—अनंतरसिद्ध केवलज्ञान पन्द्रह प्रकार का है। वे प्रकार ये हैं—१ तीर्थसिद्ध, २ अतीर्थ-

---

છે તે સિદ્ધ-કેવળજ્ઞાન છે તે અનન્તર અને પરમ્પરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે ॥ સૂ૨૦॥

"સે કિં તં અણતર-સિદ્ધ-કેવલનાણં ?" ઇત્યાદિ

પ્રશ્ન—અનન્તર-સિદ્ધ-કેવળજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે ? ઉત્તર—અનન્તર-સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન પંદર પ્રકારનું છે તે આ પ્રમાણે છે-(૧) તીર્થસિદ્ધ, (૨) અતીર્થ-

मूलम्—से किं त सिद्धकेवलनाण ?। सिद्धकेवलनाण दुविह पण्णत्त। त जहा—अणतरसिद्धकेवलनाण च, परपरासिद्धकेवलनाण च ॥ सू० २० ॥

छाया—अथ किं तद् सिद्धकेवलज्ञानम् ?। सिद्धकेवलज्ञानं द्विविध मज्ञप्तम्। तद् यथा—अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं च, परम्परसिद्धकेवलज्ञान च ॥ सू० २० ॥

टीका—शिष्य पृच्छति—'से किं त सिद्धकेवलनाण' इति। अथ किं तद् सिद्धकेवलज्ञानमिति। उत्तरमाह—सिद्धकेवलज्ञानं—सिद्धस्य=शैलेश्यवस्थाचरमसमयप्राप्तसिद्धत्वस्य केवलज्ञानं, द्विविध मज्ञप्तम्। तद् यथा—अनन्तरसिद्धकेवलज्ञान च, परपरसिद्धकेवलज्ञानं च ॥ सू० २० ॥

हो गये हैं उनके केवलज्ञान को अमथमसमय—अयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान कहते हैं। अथवा चरम अचरम के भेद से यह फिर दो प्रकार का है—१ मोक्ष पहोंचने के अन्तिम समय का जो केवलज्ञान है चरमसमय—अयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान है, और २ जो मोक्ष पहुंचने के अन्तिम समय के पहले पश्चानुपूर्वी से शैलेशी अवस्था की प्राप्ति के समय तक का जो केवलज्ञान है वह अचरमसमय—अयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान है इस प्रकार अयोगि—भवस्थ—केवलज्ञान की तथा भवस्थकेवलज्ञान की प्ररूपणा हुई ॥ सू० १९ ॥

'से किं त सिद्धकेवलनाण' इत्यादि।

प्रश्न—सिद्ध—केवलज्ञान का क्या स्वरूप है ? उत्तर—सिद्ध—केवलज्ञान दो प्रकार का है। १ अनंतरसिद्ध—केवलज्ञान और २ परम्परसिद्ध—केवल

અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં બે વગેરે સમયો લાગ્યા હોય તેમના કેવળજ્ઞાનને અપ્રથમ—સમય—અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન કહે છે અથવા ચરમ—અચરમના ભેદથી વળી તે પ્રકારનુ છે—(૧) મોક્ષ પહોંચવાના અંતિમ સમયનુ જે કેવળજ્ઞાન છે તે ચરમ સમય—અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન છે, અને (૨) જે મોક્ષ પહોંચવાના અંતિમ સમયના પહેલાં પશ્ચાનુપૂર્વીથી શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિના સમય સુધીનુ જે કેવળ-છે તે અચરમસમય—અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાન છે આ પ્રમાણે અયોગિ—ભવસ્થ—કેવળજ્ઞાનની તથા ભવસ્થ કેવળજ્ઞાની પ્રરૂપણા થઈ ॥ સૂ. ૧૯ ॥

"से किं त सिद्धकेवलनाण" ઇત્યાદિ.

પ્રશ્ન—સિદ્ધ—કેવળજ્ઞાનનુ શું સ્વરૂપ છે? ઉત્તર—સિદ્ધ—કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે (૧) અનંતર—સિદ્ધ—કેવળજ્ઞાન અને (૨) પરમ્પર—સિદ્ધ—કેવળજ્ઞાન. સિદ્ધનુ શૈલેશી અવસ્થાના ચરમ સમયમાં પ્રાપ્ત સિદ્ધત્વ અવસ્થાનુ જે કેવળજ્ઞાન

अतीर्थसिद्धाः=तीर्थस्याभावोऽतीर्थं, तीर्थस्याभावश्च-अनुत्पत्तिरूपः, अपान्तराले व्यवच्छेदो वा, तस्मिन् ये सिद्धास्तेऽतीर्थसिद्धा । तत्र मरुदेव्यादयोऽतीर्थसिद्धा उच्यन्ते, तदा तीर्थानुत्पत्तेः। तथा तीर्थस्य व्यवच्छेदश्चन्द्रप्रभस्वामि-सुविधिस्वाम्यपान्तराले, तत्र ये जातिस्मरणादिना मोक्षमार्गं प्राप्य सिद्धास्तेतीर्थव्यवच्छेदसिद्धा अतीर्थसिद्धा उच्यन्ते २ । तीर्थकरसिद्धा -तीर्थकरा एव ३ । अतीर्थंकरसिद्धा अन्ये सामान्यकेवलिन ४ । स्वयबुद्धसिद्धा -ये स्वयम्=आत्मनैव बुद्धास्तत्त्वं ज्ञातवन्तः । परोपदेशं विना सम्यग्वरबोधिमाप्त्या मिथ्यात्वनिद्रापगमेन सम्यग्बोध प्राप्तास्ते स्वयबुद्धा, तथाविधाः सन्तो ये सिद्धास्ते स्वयबुद्ध-

---

कर होते हैं। यह प्रवचनरूप तीर्थ निराधार नहीं होता है। इसके आधार-या तो गणधर होते हैं या चतुर्विध संघ होता है। इसतीर्थ के प्रवृत्त होने पर, अर्थात् तीर्थंकर के शासनकाल के चालू रहने पर जो सिद्ध होते हैं-निर्वाणपद पाते हैं-वे तीर्थसिद्ध हैं। जैसे वृषभसेन गण धर आदि १।

तीर्थ का अभाव-अनुत्पत्ति अथवा अन्तरालकाल में तीर्थ का व्यवच्छेद अतीर्थ है। इस अतीर्थ में जो सिद्ध हुए हैं वे अतीर्थसिद्ध हैं, जैसे मरुदेवी आदि। इनके समय तीर्थ की उत्पत्ति नहीं थी। तथा तीर्थ का व्यवच्छेद चन्द्रप्रभस्वामी एवं सुविधि स्वामी के अन्तराल में हुआ था। ऐसे समय में जो जातिस्मरण आदि के द्वारा मोक्षमार्ग को प्राप्तकर सिद्ध हुए हैं वे तीर्थव्यवच्छेदसिद्ध अतीर्थसिद्ध कहे गये हैं २। तीर्थकरसिद्ध तीर्थकर ही है ३। सामान्यकेवली अतीर्थंकरसिद्ध है ४। जो स्वयं ही तत्त्वों के ज्ञाता बने है, अर्थात् पर के उपदेश बिना ही

કરે। હોય છે આ પ્રવચનરૂપ તીર્થ નિરાધાર હોતુ નથી તેનો આધાર કાતો ગણધરો હોય છે કે ચતુર્વિધ સઘ હોય છે આ તીર્થ પ્રવૃત્ત થતા, એટલે કે તીર્થંકરનો શાસનકાળ ચાલુ રહેતા જે સિદ્ધો થાય છે-નિર્વાણપદ પામે છે તેઓ તીર્થસિદ્ધ છે-જેવા કે વૃષભસેન ગણધર વગેરે (૧) તીર્થનો અભાવ-અનુત્પત્તિ અથવા વચગાળાના કાળમા તીર્થનો વ્યવચ્છેદ અતીર્થ છે આ અતીર્થમાં જે સિદ્ધ થયા તેઓ અતીર્થસિદ્ધ છે, જેવા કે મરૂદેવી વગેરે તેમના સમયમા તીર્થની ઉત્પત્તિ થઈન હતી. તથા તીર્થનો વ્યવચ્છેદ ચદ્રપ્રભસ્વામી અને સુવિધિ સ્વામીના વચગાળાના સમયમાં થયો હતો. એવા સમયમા જેઓ જાતિસ્મરણ વગેરે દ્વારા મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થયા છે, તેમને તીર્થવ્યવચ્છેદસિદ્ધ અતીર્થસિદ્ધ કહેવાય છે (૨) તીર્થંકરસિદ્ધ તીર્થંકર જ છે (૩) સામાન્ય કેવળી અતીર્થંકરસિદ્ધ છે (૪). જેઓ જાતે જ તત્ત્વોના જાણકાર બન્યા છે, એટલે કે

केवलज्ञान पञ्चदशविध भवतीति भाव । के ते पञ्चदश भेदा ? इत्याह–'त जहा' इत्यादि । तद् यथा—'तीर्थसिद्धा' 'इत्यादि । तत्र तीर्थसिद्धा –यदाश्रित्य जीवा अनन्तससारसागर तरन्ति तत् तीर्थम्, तच्च यथावस्थितसकलजीवाजीवादिपदार्थ सार्थप्ररूपकं चतुस्त्रिंशदतिशयसमन्वितपरमगुरुतीर्थंकरप्रणीत प्रवचनम्, एतच्च निराधार न भवतीति गणधरा वा चतुर्विधसघो वा तदाधारो वेदितव्य' । ततश्च तस्मिन् तीर्थे–तीर्थंकरशासने प्रवृत्ते सति ये सिद्धा'=निर्वृता =निर्वाण प्राप्तास्ते तीर्थसिद्धा', यथा ऋषभसेनगणधरादय १ ।

सिद्ध, ३ तीर्थंकरसिद्ध, ४ अतीर्थंकरसिद्ध, ५ स्वयबुद्धसिद्ध, ६ प्रत्येकबुद्धसिद्ध, ७ बुद्धबोधितसिद्ध, ८ स्त्रीलिङ्गसिद्ध, ९ पुरुषलिङ्गसिद्ध, १० नपुसकलिङ्गसिद्ध, ११ स्वलिङ्गसिद्ध, १२ अन्यलिङ्गसिद्ध, १३ गृहिलिङ्गसिद्ध, १४ एकसिद्ध, १५ अनेकसिद्ध, यह अनन्तरसिद्ध केवलज्ञान है ।

भावार्थ–सिद्धत्व को प्राप्त हुआ सिद्ध आत्मा प्रथम समय में जब तक वर्तमान है वह अनन्तरसिद्ध है । सिद्धत्व पद प्राप्त आत्मा एक समय के भीतर २ ही सिद्ध बन जाता है एक समय का भी यहा अन्तर-व्यवधान नहीं पड़ता है । इस अनन्तरसिद्ध आत्मा का जो केवलज्ञान है वह अनन्तरसिद्ध–केवलज्ञान है । यह पन्द्रह प्रकार का बतलाया गया है । वे पन्द्रह भेद ये हैं–जिसका आश्रय कर जीव अनन्त ससार को पार कर देते है वह तीर्थ है । यह तीर्थ यथावस्थित सकल जीवादिक पदार्थों के यथार्थ स्वरूप का प्ररूपक जो प्रवचन है तत्स्वरूप माना गया । इस प्रवचन के प्रणेता ३४ चोंतीस अतिशयों से विराजमान परमगुरु तीर्थ

સિદ્ધ, (૩) તીર્થંકરસિદ્ધ, (૪) અતીર્થંકર–સિદ્ધ, (૫) સ્વયબુદ્ધસિદ્ધ, (૬) પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, (૭) બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ, (૮) સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, (૯) પુરુષલિંગસિદ્ધ, (૧૦) નપુસકલિંગસિદ્ધ, (૧૧) સ્વલિંગસિદ્ધ, (૧૨) અન્યલિંગસિદ્ધ, (૧૩) ગૃહિલિંગસિદ્ધ, (૧૪) એકસિદ્ધ, (૧૫) અનેકસિદ્ધ. આ અનન્તર સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ છે

ભાવાર્થ—સિદ્ધત્વ પામેલ સિદ્ધ આત્મા પ્રથમ સમયમા જ્યા સુધી વર્તમાન છે તે અનન્તરસિદ્ધ છે સિદ્ધત્વ પદ પામેલ આત્મા એક સમયની અંદર જ સિદ્ધ બની જાય છે એક સમયનુ પણ ત્યાં અન્તર–વ્યવધાન પડતું નથી આ અનન્તર સિદ્ધ આત્માનુ જે કેવળજ્ઞાન છે તે અનન્તરસિદ્ધ–કેવળજ્ઞાન છે એ પંદર પ્રકારનું બતાવ્યુ છે તે પંદર ભેદ આ પ્રમાણે છે—જેનો આશ્રય લઈને જીવ અનત સસારને પાર કરી નાખે છે તે તીર્થ છે આ તીર્થ યથાવસ્થિત સકળ જીવાદિક પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનુ પ્રરૂપક જે પ્રવચન છે તત્સ્વરૂપ માનેલ છે આ પ્રવચનના પ્રણેતા ૩૪ ચોત્રીસ અતિશયોથી વિરાજમાન પરમગુરુ તીર્થ-

करकण्ड्वादीनां प्रत्येकबुद्धानां बोधिर्वाह्यवृषभादिज्ञानसापेक्षा । प्रत्येकबुद्धाश्च बाह्यनिमित्तमपेक्ष्य बुद्धाः सन्तो नियमतः प्रत्येकमेव विहरन्ति, न तु गच्छवासिन इव सहताः। उपधिः स्वयबुद्धाना द्वादशविध एव पात्रादिः। प्रत्येकबुद्धानां तु द्विधा–जघन्यतउत्कर्षतश्च, तत्र जघन्यतो द्विविध , उत्कर्षतो नवविधः प्रावरणवर्जः ६।

तथा—स्वयबुद्धानां पूर्वाधीत श्रुत भवति वा, न वा भवति। यदि भवति, ततो लिङ्ग देवता वा प्रयच्छति, गुरुसंनिधौ गत्वा वा प्रतिपद्यते। यदि चैकाकी विहर्तुं समर्थ , इच्छाऽपि तादृशी भवेत्, तदा एकाकी विहरति, अन्यथा गच्छावासेऽवतिष्ठते।

होती है। करकण्डू आदि प्रत्येकबुद्धों के जीवनचरित्र में इस बात का कथन मिलता है। प्रत्येकबुद्ध बाह्य निमित्त के प्रभाव से बुद्ध होकर नियमतः प्रत्येक–अकेले २ ही विहार करते हैं–गच्छवासी साधुओं की तरह समुदायरूप में नहीं। स्वयंबुद्धों की उपधि पात्र आदि बारह प्रकार की है। प्रत्येकबुद्धों की दो प्रकार की उपधि होती है–प्रथम जघन्य की अपेक्षा और दूसरी उत्कृष्ट की अपेक्षा। जघन्य की अपेक्षा इनके दो प्रकार की उपधि होती है, तथा उत्कर्ष की अपेक्षा नौ प्रकार की। इसमें प्रावरण छूट जाता है।

तथा स्वयबुद्धों में जो श्रुत होता है वह पूर्व में अधीत किया हुआ भी होता है अथवा नहीं भी होता है। पूर्वाधीतश्रुत इनमें जब होता है तब इनके लिये वेष की प्राप्ति या तो देवता से होती है या वे स्वय गुरु के निकट जाकर उनसे प्राप्त कर लिया करते हैं। इनमें यदि अकेले

આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધોના જીવનચરિત્રમા આ વાતનો ઉલ્લેખ મળે છે પ્રત્યેકબુદ્ધ બાહ્યનિમિત્તના પ્રભાવથી બુદ્ધ થઈને નિયમતઃ પ્રત્યેકએકલા જ વિહાર કરે છે– ગચ્છવાસી સાધુઓની જેમ સમુદાયમા નહી સ્વયબુદ્ધોની ઉપધિ પાત્ર આદિ બાર પ્રકારની છે પ્રત્યેક બુદ્ધોની ઉપધિ બે પ્રકારની હોય છે–પહેલી જઘન્યની અપેક્ષાએ અને બીજી ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ. જઘન્યની અપેક્ષાએ તેમને બે પ્રકારની ઉપધિ હોય છે, તથા ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ નવ પ્રકારની તેમા પ્રાવરણ છૂટી જાય છે

તથા સ્વયબુદ્ધોમા જે શ્રુત હોય છે તે પૂર્વે અધીત કરેલ પણ હોય છે અથવા નથી પણ હોતુ તેમનામાં જ્યારે પૂર્વાધીત શ્રુત થાય છે ત્યારે તેમને માટે વેષની પ્રાપ્તિ કાતો દેવ વડે થાય છે કે તે જાતે જ ગુરુની પાસે જઈને તેમની પાસેથી મેળવી લે છે તેમનામાં એકલા વિહાર કરવાની જો શક્તિ હોય

सिद्धा ५। प्रत्येकबुद्धसिद्धाः-ये तु एकं किंचिदनित्यत्वादिभावनाकारणं वृषभादिकं प्रतीत्य बुद्धा -परमार्थं ज्ञातवन्तस्ते प्रत्येकबुद्धाः। ये प्रत्येकबुद्धाः सिद्धास्ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः ६।

ननु स्वयंबुद्ध-प्रत्येकबुद्धानां को भेदः?, उच्यते—बोध्युपाधिश्रुतलिङ्गकृतो भेदस्तत्रास्ति। तथाहि-स्वयंबुद्धानां बाह्यनिमित्तं विनैव निजजातिस्मरणादिना बोधिरुपजायते, प्रत्येकबुद्धानां तु बाह्यनिमित्तापेक्षया बोधिः, श्रूयते च-

जिन्हें सम्यक् वरबोधि की प्राप्ति हुई है, और इसीके प्रभाव से जिन्होंने मिथ्यात्वरूप निद्रा का अभाव किया है, और इसी कारण जिन्हें सम्यक् बोध प्राप्त हो चुका है वे स्वयंबुद्ध हैं। इस स्वयंबुद्ध अवस्था में जो सिद्ध हुए हैं वे स्वयंबुद्धसिद्ध हैं ५। जो किसी अनित्यत्वादि भावना के कारणभूत बाह्य किसी वस्तु-वृषभ आदि का निमित्त पाकर बुद्ध हो जाते हैं-परमार्थ के ज्ञाता बन जाते हैं वे प्रत्येकबुद्ध हैं। जो प्रत्येकबुद्ध होकर सिद्ध बन जाते हैं वे प्रत्येकबुद्धसिद्ध हैं ६।

शंका—स्वयंबुद्ध और प्रत्येकबुद्ध में क्या भेद है?

उत्तर—बोधि, उपधि, श्रुत एवं लिङ्ग की अपेक्षा भेद रहता है। जो स्वयंबुद्ध हुआ करते हैं उन्हें बाह्य निमित्त के बिना ही बोधि प्राप्त हो जाती है। इसमें अन्तरंग निमित्त जातिस्मरण आदि पड़ते हैं। प्रत्येकबुद्धों में ऐसा नहीं होता है। उन्हें बोधि की प्राप्ति बाह्यनिमित्ताधीन

બીજાના ઉપદેશ વિના જ જેમને સમ્યગ્વરબોધિની પ્રાપ્તિ થઈ છે, અને તેનાજ પ્રભાવથી જેમણે મિથ્યાત્વરૂપ નિદ્રાનો નાશ કર્યો છે, અને એજ કારણે જેમને સમ્યક્ બોધ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તેઓ સ્વયંબુદ્ધ છે આ સ્વયંબુદ્ધ અવસ્થામાં જેઓ સિદ્ધ થયાં છે તેઓ સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ છે (૫) જે કોઈ અનિત્યત્વાદિ ભાવનાના કારણભૂત કોઈ વસ્તુ-વૃષભ આદિનું નિમિત્ત મેળવીને બુદ્ધ થઈ જાય છે-પરમાર્થના જાણકાર બની જાય છે, તેઓ પ્રત્યેકબુદ્ધ છે જેઓ પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈને સિદ્ધ થાય છે તેઓ પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ છે (૬)

શંકા—સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધ વચ્ચે શો તફાવત છે?

ઉત્તર—બોધિ, ઉપધિ, શ્રુત અને લિંગની અપેક્ષાએ ભેદ રહે છે જેઓ સ્વયંબુદ્ધ થાય છે તેમને બાહ્ય નિમિત્ત વિના જ બોધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેમાં અંતરંગ નિમિત્ત જાતિસ્મરણ આદિ હોય છે "પ્રત્યેક બુદ્ધોમાં" એવું થતું નથી-તેમને બોધિની પ્રાપ્તિ બાહ્ય નિમિત્તાધીન હોય છે કરકંડુ

स्वलिङ्गसिद्धाः=स्वलिङ्ग-जिनशासनवेषः सदोरकमुखवस्त्रिकारजोहरणादिरूपस्तत्र -यस्मिन् वेषे ये सिद्धास्ते स्वलिङ्गसिद्धाः ११। अन्यलिङ्गसिद्धाः-परिव्राजकादिलिङ्गे सिद्धाः १२। गृहिलिङ्गसिद्धाः १३। एकसिद्धा-एकस्मिन् समये एके एव सिद्धाः। एवंभूता ये सिद्धास्ते एकसिद्धाः १४। अनेकसिद्धाः एकस्मिन् समये अनेके सिध्यन्ति स्म, ते अनेकसिद्धा १५। उत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतसंख्यका सिद्धा भवन्ति। उक्तञ्च—

बत्तीसा अडयाला, सट्ठी बावत्तरी य बोद्धव्वा।
चुलसीई छन्नउई, दुरहिय अट्ठुत्तर सय च॥ १॥ १५॥

सिद्ध वे हैं कि जिनके पास जिनशासनकथित मुनिवेष होता है, जैसे-सदोरकमुखवस्त्रिका का होना, रजोहरण आदि का होना। इस वेष में रहकर जो सिद्धि प्राप्त करते हैं ११। परिव्राजक आदि के वेष में रहकर जो सिद्ध होते हैं वे अन्यलिंगसिद्ध कहलाते हैं १२। गृही के लिङ्ग में-गृहस्थ की पर्याय में-रहकर ही सिद्ध जो होते हैं वे गृहिलिंगसिद्ध हैं १३। तथा एक समय में जो एक ही जो सिद्ध होते हैं वे एकसिद्ध कहे गये हैं १४। एक समय में अनेक सिद्ध होते हैं वे अनेक सिद्ध हैं १५। अनेकसिद्ध उत्कृष्ट की अपेक्षा एक समय में एक सौ आठ (१०८) होते हैं, कहा भी है—

"बत्तीसा अडयाला, सट्ठी बावत्तरी य बोद्धव्वा।
चुलसीई छन्नउई, दुरहिय अट्ठुत्तर सय च" ॥१॥

જેમની પાસે જિન શાસન કથિત મુનિવેષ હોય છે—જેમકે દોરા સાથેની મુહપત્તિ, રજોહરણ આદિનું હોવું-તેમને સ્વલિંગ સિધ્ધ કહે છે આ વેષમાં રહીને જે સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સ્વલિંગ સિધ્ધ છે ॥૧૧॥ પરિવ્રાજક આદિના વેષમાં રહીને જે સિદ્ધ થાય છે તે અન્યલિંગ સિદ્ધ કહેવાય છે ॥૧૨॥ ગૃહીનાં લિંગમાં-ગૃહસ્થની પર્યાયમા-રહીને જ જે સિદ્ધ થાય છે તેઓ ગૃહીલિંગ સિદ્ધ છે ॥૧૩॥ તથા એક સમયમા જે એકજસિદ્ધ થાય છે તેઓ એકસિદ્ધ કહેવાય છે ॥૧૪॥ એક સમયમાં અનેક સિદ્ધ થાય છે તેઓ અનેકસિદ્ધ છે ॥૧૫॥ અનેકસિદ્ધ ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક સમયમાં એકસો આઠ (૧૦૮) થાય છે કહેલ પણ છે—

"बत्तीसा अडयाला, सट्ठी बावत्तरी य बोद्धव्वा।
चुलसीई छन्नउई, दुरहिय अट्ठुत्तर सय च" ॥१॥

यदि पूर्वाधीत श्रुत न भवति, तर्हि नियमाद् गुरुसन्निधौ गत्वा लिङ्ग प्रति पद्यते, गच्छ चाऽवश्य न मुञ्चति ।

प्रत्येकबुद्धानां तु पूर्वाधीत श्रुत नियमतो भवति, तच्च जघन्यत एकादशाङ्गानि, उत्कर्षत' किंचिन्न्यूनानि दश पूर्वाणि। तेभ्यो देवता लिङ्ग प्रयच्छति। लिङ्गवर्जिता वा कदाचिद् भवन्ति ६ ।

बुद्धबोधितसिद्धा –बुद्धा=आचार्यदयस्तैर्बोधिता सन्तो ये सिद्धास्ते तथा ७। स्त्रीलिङ्गसिद्धा' ८। पुलिङ्गसिद्धा ९। नपुंसकलिङ्गसिद्धा' १०। तथा

होकर विहार करने की शक्ति होती है, और इच्छा भी यदि इसी प्रकार की इनकी हो तो ये अकेले ही विहार करते हैं, नहीं तो गच्छावास में रहते हैं। इनका श्रुत जब पूर्वाधीत नहीं होता है तो ये नियमत गुरु के निकट जाकर साधुवेष अंगीकार करते हैं, और गच्छ को नहीं छोड़ते हैं।

प्रत्येकबुद्धों का श्रुत नियम से पूर्वाधीत होता है। जघन्य से ये ग्यारह अग पर्यन्त पढे हुए होते हैं, तथा उत्कृष्टरूप से कुछ कम दश पूर्वतक। इनके लिये साधुवेष देवता प्रदान करते हैं। अथवा ये कभी २ साधुवेष से वर्जित भी रहते हैं। ६।

बुद्धबोधितसिद्ध वे हैं कि जिन्हें आचार्य आदि बोध देते हैं। और उनसे प्रतिबोधित होकर ही जो सिद्ध अवस्था प्राप्त करते हैं ७। स्त्री लिङ्ग से, पुल्लिङ्ग से तथा नपुंसकलिङ्ग से युक्त होकर जो सिद्ध होते हैं वे स्त्रीलिङ्ग पुल्लिङ्ग और नपुंसकलिंग, सिद्ध ८–९–१० कहलाते हैं। स्वलिंग-

---

અને તેમની એવી ઇચ્છા પણ હોય તો તેઓ એકલા જ વિહાર કરે છે, નહીં તો ગચ્છવાસમા રહે છે જો તેમનુ શ્રુત પૂર્વાધીત ન હોય તો તેઓ નિયમત. ગુરુની પાસે જઈ ને સાધુ–વેષ સ્વીકારે છે અને ગચ્છને છોડતા નથી.

પ્રત્યેકબુધ્ધોનુ શ્રુત નિયમથી જ પૂર્વાધીત હોય છે જઘન્યથી તેઓ અગિયાર અગ સુધી ભણેલ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટરૂપથી દશ પૂર્વથી કંઈક ઓછુ ભણેલ હોય છે તેમને માટે દેવ સાધુવેષ આપે છે અથવા તેઓ ક્યારેક ક્યારેક સાધુવેષથી વર્જિત પણ રહે છે ॥૬॥

જેમને આચાર્ય વગેરે બોધ આપે છે, અને તેમના દ્વારા પ્રતિબોધિત થઈને જેઓ સિધ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ બુધ્ધબોધિત સિધ્ધ છે ॥૭॥

નારીજાતિ, નરજાતિ અને નાન્યેતર જાતિથી યુક્ત થઈ ને જે સિધ્ધ થાય છે તેઓ સ્ત્રીલિંગ, પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ સિધ્ધ કહેવાય છે ॥૮–૯–૧૦॥

तथा—त्रिसप्तत्यादय उत्कर्षतश्चतुरशीतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तश्चतुरः समयान् यावत् प्राप्यन्ते। तत ऊर्ध्वमन्तरम्। तथा—पञ्चाशीत्यादय उत्कर्षतः षण्णवतिपर्यन्ता निरन्तर सिध्यन्तस्त्रीन् समयान् यावदवाप्यन्ते। परतोऽवश्यमन्तरम्।

तथा—सप्तनवत्यादय उत्कर्षतो द्व्युत्तरशतपर्यन्ता निरन्तर सिध्यन्तो द्वौ समयौ यावदवाप्यन्ते। परतो नियमादन्तरम्।

तथा-त्र्युत्तरशतादय उत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतपर्यान्ताः सिध्यन्तो नियमादेकमेव समयं यावदवाप्यन्ते, न तु द्वित्र्यादिसमयानिति १५।

उनचास ४९ से लेकर उत्कृष्ट साठ जीवों तक निरन्तर सिद्ध होते हैं। ये छह समय तक सिद्ध होते है। इसके बाद अन्तर अवश्य हो जाता है। तथा इकसठ ६१ से लेकर उत्कृष्ट बहत्तर ७२ जीव निरन्तर सिद्ध होते है, ये पांच समय तक सिद्ध होते है, बाद में नियम से अन्तर पड़ जाता है। तथा तेहत्तर ७३ से लगाकर उत्कृष्ट चोरासी ८४ जीव निरन्तर सिद्ध होते है, ये पांच समयों तक पाये जाते है। इसके बाद नियमतः अन्तर हो जाता है। पचासी ८५ से लेकर उत्कृष्ट छयानवे तक जीव निरन्तर सिद्ध होते है। ये तीन समय तक पाये जाते है। इसके बाद अन्तर हो जाता है। सन्तानवे ९७ से लेकर उत्कृष्ट एकसौ दो १०२ तक निरन्तर सिद्ध होते है, ये दो समयों तक पाये जाते है। इसके बाद अन्तर पड़जाता है। एकसौ तीन १०३ से लेकर उत्कृष्ट एकसौ आठ १०८ तक सिद्ध होते है, ये एक ही समय तक पाये जाते हैं, दो तीन आदि समय तक नहीं। इस प्रकार इस गाथा का अर्थ है।

ઓગણપચાસ (૪૯) થી લઈને ઉત્કૃષ્ટ સાઠ જીવો સુધી નિરંતર સિદ્ધ હોય છે એ ૭ સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે, ત્યાર બાદ અંતર અવશ્ય પડી જાય છે તથા એકસઠ (૬૧)થી લઈને ઉત્કૃષ્ટ બોતેર (૭૨) જીવ નિરંતર સિદ્ધ થાય છે તેઓ પાંચ સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે, પછી નિયમથી અંતર પડી જાય છે તથા તોતેર (૭૩) થી લઈને ઉત્કૃષ્ટ ચોર્યાસી (૮૪) નિરંતર સિદ્ધ થાય છે એ પાંચ સમયો સુધી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર બાદ નિયમથી અંતર પડી જાય છે પચાસી (૮૫) થી લઈને ઉત્કૃષ્ટ છન્નુ (૯૬) સુધી જીવ નિરંતર સિદ્ધ થાય છે તે ત્રણ સમય સુધી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર બાદ અંતર પડી જાય છે સત્તાણુ થી (૯૭) લઈને ઉત્કૃષ્ટ એકસો બે (૧૦૨) સુધી નિરન્તર સિદ્ધ થાય છે તે બે સમયો સુધી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર બાદ અંતર પડી જાય છે એકસો ત્રણ (૧૦૩) થી લઈને ઉત્કૃષ્ટ એકસો આઠ (૧૦૮) સુધી સિદ્ધ થાય છે, એ એક જ સમય સુધી પ્રાપ્ત થાય છે, બે ત્રણ આદિ સમય સુધી નહીં આ પ્રમાણે આ ગાથાનો અર્થ છે.

छाया—द्वात्रिंशत् अष्टचत्वारिंशत्, षष्टिः द्वासप्ततिश्च बोद्धव्या ।
चतुरशीति षण्णवतिः, द्व्यधिक (द्व्यधिकशत) अष्टोत्तर शत च ॥१॥

व्याख्या—प्रथमसमये जघन्यत एको द्वौ वा, उत्कर्षतो द्वात्रिंशत् सिध्यन्तः प्राप्यन्ते । द्वितीयसमये जघन्यत एको द्वौ वा, उत्कर्षतो द्वात्रिंशत् । एवं तृतीय-समयेऽपि । एवं चतुर्थसमयेऽपि । एवं यावदष्टमेऽपि समये जघन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वात्रिंशत् । तत परमवश्यमन्तरम् ।

तथा—त्रयस्त्रिंशदादय उत्कर्षतोऽष्टचत्वारिंशत्पर्यन्ता निरन्तर सिध्यन्तः सप्त समयान् यावत् प्राप्यन्ते । तथाहि—प्रथमसमये जघन्यतस्त्रयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशद् वा, उत्कर्षतोऽष्टचत्वारिंशत् सिध्यन्तः प्राप्यन्ते, इति रीत्या सप्तमसमयावधि भावना कार्या।

तथा—एकोनपञ्चाशदशदादय उत्कर्षत षष्टिपर्यन्ता निरन्तर सिध्यन्त षट्सम-यान् यावदवाप्यन्ते । परतोऽवश्यमन्तरम् । तथा–एकषष्ट्यादय उत्कर्षतो द्विस-प्ततिपर्यन्ता निरन्तर सिध्यन्तः–पञ्चसमयान् यावदवाप्यन्ते । ततः परमन्तरम् ।

प्रथम समय में जघन्य से एक या दो जीव, तथा उत्कृष्ट से बत्तीस जीव सिद्ध होते है । द्वितीय समय में भी जघन्य से एक या दो जीव, तथा उत्कृष्ट से बत्तीस जीव सिद्ध होते है । इसी तरह तृतीय, चतुर्थ, पंचम, षष्ठ, सप्तम और अष्टम समय में भी जघन्य और उत्कृष्ट की अपेक्षा सिद्ध होनेवाले जीवों का प्रमाण जानना चाहिये । इसके बाद नियमतः अन्तर हो जाता है । तथा तेतीस से लेकर उत्कृष्ट अडतालीस पर्यन्त जीव निरन्तर सिद्ध होते रहते हैं, और ये सात समय तक सिद्ध होते है । जैसे–प्रथम समय में जघन्य से तेतीस अथवा चौंतीस, उत्कर्ष से अडतालीस सिद्ध होते है, इस रीति से सात समय पर्यन्त भावना कर लेनी चाहिये । बादमें नियमतः अन्तर हो जाता है । तथा

પ્રથમ સમયમાં જઘન્યથી એક કે બે જીવ, તથા ઉત્કૃષ્ટથી બત્રીસ જીવ સિદ્ધ થાય છે બીજા સમયમા પણ જઘન્યથી એક કે બે જીવ અને ઉત્કૃષ્ટથી બત્રીસ જીવ સિદ્ધ થાય છે એજ પ્રમાણે ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં, છઠ્ઠા, સાતમાં, અને આઠમાં સમયમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ સિદ્ધ થનાર જીવોનુ પ્રમાણ જાણવું જોઈએ. ત્યાર પછી નિયમથી જ અતર પડી જાય છે તથા તેત્રીસથી લઈને ઉત્કૃષ્ટ અડતાલીસ સુધી જીવ નિરતર સિદ્ધ થતાં રહે છે, અને એ સાત સમય સુધી સિદ્ધ હોય છે જેમકે પ્રથમ સમયમાં જઘન્યથી તેત્રીસ અથવા ચોત્રીસ, ઉત્કૃષ્ટથી અડતાલીસ સિદ્ધ હોય છે, આ રીતે સાત સમય સુધી સમજી લેવું જોઈએ. પછી નિયમથી અતર પડી જાય છે તથા

तु न्यूनता पक्षस्य, विवादास्पदीभूतेति विशेषणं विना नियतस्त्रीलाभाभावात्। यदि तदुपादीयते, तदा तत्प्रतिबोधार्थं किंचिदुच्यते—स्त्रियो मुक्त्यर्हाः, मुक्तिकारणाऽवैकल्यात्, यथा पुमांसः, यत्र हि यस्य नास्ति संभवस्तत्र तत्कारणवैकल्य, यथा सिद्धशिलायां शाल्यङ्कुरस्य। इमास्तु मुक्तिकारणवैकल्यरहिताः, तस्मान्मुक्त्यर्हा इति।

हो सकती है, अतः इस बात को स्पष्ट करने के लिये यदि ऐसा कहा जाय कि हम उन्हें ही मुक्ति की प्राप्ति निषिद्ध करते हैं जिन्हें आप मुक्ति प्राप्ति के योग्य गिनते हो, तो इस पर भी हमारा यही कहना है कि जिन्हें तुम मुक्तिप्राप्ति के योग्य नहीं कहते हो उन्हें ही हम इस प्रकार से मुक्तिप्राप्ति के योग्य सिद्ध करते हैं–"स्त्रियो मुक्त्यर्हाः, मुक्तिकारणावैकल्यात्, यथा पुमासः" जैसे पुरुषों में मुक्ति के कारणों की अविकलता देखी जाती है उसी प्रकार से स्त्रियों में भी मुक्ति के कारणों की अविकलता होने से वे भी मुक्तिप्राप्ति के योग्य हैं। जहां पर जिसकी सम्भवता नहीं होती है वहीं पर उसके कारणों की विकलता रहती है, जैसे सिद्धशिला में शाल्यङ्कुर की सम्भवता नहीं है, अत वहां पर उसके कारणों की भी विकलता है, परन्तु विवक्षित स्त्रिया ऐसी नहीं हैं, उनमें तो मुक्ति के सब कारणों का सद्भाव है, अत वे मुक्ति के योग्य

સ્રીપદથી જાણી શકાતી નથી, તેથી આ વાતને સ્પષ્ટ કરવાને માટે જો એમ કહેવામા આવે કે અમે તેમને જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ નિષિદ્ધ કરીએ છીએ જેને તમે મુક્તિપ્રાપ્તિને યોગ્ય ગણો છો, તો એ બાબતમાં પણ અમારૂ એજ કહેવુ છે કે જેમને તમે મુક્તિપ્રાપ્તિને યોગ્ય કહેતા નથી તેમને જ અમે આ રીતે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક સિદ્ધ કરીએ છીએ–"स्त्रियो मुक्त्यर्हा', मुक्तिकारणवैकल्यात् यथा पुमास " જેમ પુરુષોમા મુક્તિના કારણોની અવિકલતા જોવામા આવે છે તેમ સ્રીઓમા પણ મુક્તિના કારણોની અવિકલતા હોવાથી તેઓ પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય છે જ્યા જેની સભવતા હોતી નથી ત્યાજ તેના કારણોની વિકલતા રહે છે, જેમ સિદ્ધશિલામાં શાલ્યકુરની સભવતા હોતી નથી તેથી ત્યા આગળ તેનાં કારણોની પણ વિકલતા છે, પણ વિવક્ષિત સ્રીઓ એવી નથી, તેમનામા તો મુક્તિના બધા કારણોનો સદ્ભાવ છે તેથી તેઓ મુક્તિને યોગ્ય છે જો આ વિષે ફરી પણ એવુ જ કહેવાય કે

स्त्रीमोक्षसमर्थनम्—

इह स्त्रीलिङ्गसिद्धा इति यदुक्तं, तत् केचिन्न मन्यन्ते। एवं हि ते प्रलपन्ति—'स्त्रीणां न मोक्षः, पुरुषेभ्यो हीनत्वात्, नपुंसकादिवत्' इति।

अत्र ब्रूमः—सामान्येनात्र धर्मित्वेनोपात्ता' स्त्रियो विवादास्पदीभूता वा?। आद्यपक्षे पक्षैकदेशसिद्धसाध्यता, असंख्यातवर्षायुष्कदुःषमादिकालोत्पन्न तिरश्ची—देव्य—भव्यादिस्त्रीणां भूयसीनामस्माभिरपि मोक्षाभावस्याभिधानात्, द्वितीये

स्त्रीमोक्षसमर्थन—

यहां पर "स्त्रीलिङ्गसिद्धाः" पद जो कहा है इस बात को कई एक नहीं मानते हैं, वे इस प्रकार कहते हैं—'स्त्रियों को मुक्ति नहीं होती है, कारण कि ये पुरुष की अपेक्षा हीन है, जैसे नपुंसक आदि'। इसपर यह पूछना है कि आप किन स्त्रियों में मोक्ष का अभाव सिद्ध करते हैं? क्या सामान्य स्त्रियों में, अथवा किन्हीं विशेष स्त्रियों में?। यदि सामान्य स्त्रियों में मुक्तिप्राप्ति का अभाव आप सिद्ध करते हो तो यह बात हम भी मानते हैं कि असख्यात वर्षकी आयुवाली अकर्म-भूमिज स्त्रियों को, दुष्पमादिकालोत्पन्न तिर्यञ्चनियों को, एव देवियों को, तथा अभव्य स्त्रियों को मुक्ति प्राप्त नहीं होती है, अतः पक्षैकदेश में यह हेतु सिद्धसाध्यवाला होने से यदि कहो कि कोई विशिष्ट स्त्रियां मुक्ति प्राप्ति के योग्य नहीं हैं तो यह बात पक्षभूत स्त्रीपद से ज्ञात नहीं

स्त्रीमोक्षसमर्थन—

અહીં આગળ "સ્ત્રીલિઙ્ગસિદ્ધા" આમ જે કહેલ છે એ વાતને કેટલાક માનતા નથી, તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે—"સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળતી નથી, કારણ કે તેઓ પુરુષો કરતાં હીન છે જેમ નપુંસક આદિ" આ બાબતમાં એ પૂછવાનું છે કે આપ કઈ સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી મળતો એમ સિદ્ધ કરો છો? શું સામાન્ય સ્ત્રીઓને કે કોઈ વિશિષ્ટ સ્ત્રીઓને? જે સામાન્ય સ્ત્રીઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી એવું આપ સિદ્ધ કરતા હો તો એ વાત અમે પણ માનીએ છીએ કે અસખ્યાત વર્ષના આયુવાળી અકર્મભૂમિજ સ્ત્રીઓને, દુષ્ષમાદિ કાલોત્પન્ન તિર્યંચનિઓને અને દેવીઓને તથા અભવ્ય સ્ત્રીઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી પક્ષૈકદેશમાં આ હેતુ સિદ્ધસાધ્યવાળો હોવાથી જો આપ કહો કે કોઈ વિશિષ્ટ સ્ત્રીઓ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી તો એ વાત પક્ષભૂત

तत्र यदुच्यते स्त्रीषु रत्नत्रयाभाव इति तदयुक्तम्-सम्यग्दर्शनादीनि पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यविकलानि दृश्यन्ते। तथाहि-दृश्यन्ते स्त्रियोऽपि सकलमपि प्रवचनार्थं श्रद्दधानाः, जानते च षडावश्यककालिकोत्कालिकादिभेदभिन्नं श्रुतम्, परिपालयन्ति सप्तदशविधं संयमम्, धारयन्ति च देवासुराणामपि दुर्धरं ब्रह्मचर्यम्, तप्यन्ते च तपांसि मासक्षपणादीनि ततः कथमिव न तासां मोक्षसंभवः। किं च-स्त्रीषु रत्नत्रयाभाव इति यदुच्यते, तत् किं रत्नत्रयस्य अवशिष्टस्य तत्राऽभावो विवक्षितः, किं वा प्रकर्षपर्यन्तमाप्तस्य रत्नत्रयस्य तत्राभावः?।

अवंद्य हैं? ३, या स्मरण आदि ज्ञान उनमें नहीं रहता है? ४, या उनमें कोई स्त्री महर्द्धिक नहीं है? ५, अथवा मायादिक की उनमें प्रकर्षता पाई जाती है? ६। यदि इन छह विकल्पों में से यह विकल्प माना जाय कि स्त्रियों में रत्नत्रय का अभाव है अतः उनमें पुरुषों की अपेक्षा हीनता है सो ऐसा कहना युक्तियुक्त नहीं माना जाता है, क्यों कि सम्यग्दर्शनादिक रत्नत्रय पुरुषों की तरह उनमें भी अविकल देखे जाते हैं। स्त्रिया भी सकल प्रवचन के अर्थ की श्रद्धा करनेवाली, षडावश्यक कालिक उत्कालिक आदि के भेद से भिन्न श्रुत को जानने वाली, तथा सत्रह प्रकार के संयम को पालने वाली देखी जाती है। देव और असुरों द्वारा भी दुर्धर ऐसा ब्रह्मचर्य व्रत वे पालती हैं। मासक्षपण आदि विविध प्रकार की तपस्या वे करती है, इसलिये उनमें मुक्ति का संभव कैसे नहीं हो सकता है?। तथा आप जो स्त्रियों में रत्नत्रय का अभाव कहते हो सो इनमें रत्नत्रय का अभाव कैसे विवक्षित है?, क्या सामा-

---

કે તેઓમાંથી કોઈ સ્ત્રી મહર્દ્ધિક નથી? (૬) અથવા માયાદિકની તેમનામાં અધિકતા હોય છે? જો આ છ વિકલ્પોમાંથી આ વિકલ્પ માની લઈએ કે સ્ત્રીઓમાં રત્નત્રયનો અભાવ છે તેથી તેમનામાં પુરુષો કરતાં હીનતા છે, તો એમ કહેવું તે યુક્તિ યુક્ત માની શકાય નહીં કારણ કે સમ્યક્દર્શનાદિક રત્નત્રય પુરુષોની જેમ તેમનામાં પણ અવિકલ નજરે પડે છે સ્ત્રીઓ પણ સકળ પ્રવચનના અર્થની શ્રદ્ધા કરનારી છ આવશ્યક કાલિક-ઉત્કાલિક આદિના ભેદથી શ્રુતને જાણનારી, તથા સત્તર પ્રકારના સંયમને પાળનારી જોવામાં આવે છે દેવ અને અસુરો વડે પણ દુર્ધર એવું બ્રહ્મચર્યવ્રત તેઓ પાળે છે માસક્ષપણ આદિ વિવિધ પ્રકારની તપસ્યા તેઓ કરે છે, તો પછી તેમનામાં મુક્તિનો સંભવ કેવી રીતે હોઈ શકે નહીં?, તથા આપ જે સ્ત્રીઓમાં રત્નત્રયનો અભાવ કહેતા હો તો તેમનામાં રત્નત્રયનો અભાવ કેવી રીતે વિવક્ષિત છે, શું સામાન્યરૂપ રત્ન

ननु स्त्रीषु मुक्तिकारणानामसद्भावात् तभाव हेतुर्नास्तीत्यसिद्धोऽयं हेतुरिति चेत्?

उच्यते—उक्तहेतोरसिद्धत्वं वदसि, तत् किं स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वेन १, किमुत निर्वाणस्थानाद्यप्रसिद्धत्वेन २, किं वा मुक्तिसाधकप्रमाणाभावेन ३?,

तत्र यदि तावत् पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वेन स्त्रीषु मुक्तिकारणानामसद्भाव इति वदसि, तर्हि इदं ब्रूहि—त्वदङ्गीकृत पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्व स्त्रीषु किं सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयाभावेन १, किं वा विशिष्टसामर्थ्याभावेन २, किं वा पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३, किं वा स्मरणाद्यकर्तृत्वेन ४, किं वा अमहर्द्धिकत्वेन ५, किमुत मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६, इति विकल्पाः।

हैं। यदि इस पर फिर भी ऐसा ही कहा जावे कि स्त्रियों में मुक्ति के कारणों की असद्भावता है अतः उनमें इस हेतु के असद्भाव से हेतु में असिद्धता आती है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि हमारा इस पर ऐसा पूछना है कि आप जो स्त्रियों में इस हेतु को असिद्धता प्रकट कर रहे हो सो किस कारण से? क्या वे पुरुषों की अपेक्षा हीन हैं इसलिये, अथवा निर्वाणरूप स्थान की अप्रसिद्धि है इसलिये, या मुक्ति के साधक प्रमाण नहीं है इसलिये?। यदि ऐसा कहा जाय कि स्त्रिया पुरुषों की अपेक्षा हीन है इसलिये उनमें मुक्ति के कारणों का सद्भाव नहीं है सो पुनः इसपर हम यह पूछते है कि आप जिन स्त्रियों को पुरुषों की अपेक्षा हीन बतलाते हैं वह किस कारण से बतलाते हैं?, क्या उनमें सम्यग्दर्शनादिकरूप जो रत्नत्रय है उसका अभाव रहता है? १, या उनमें विशिष्ट सामर्थ्य का अभाव है? २, अथवा वे पुरुषों द्वारा

સ્ત્રીઓમાં મુક્તિનાં કારણોની અસદ્ભાવતા છે તેથી તેમનામા તે હેતુના અસદ્ભાવથી હેતુમાં અસિદ્ધતા આવે છે તો એમ કહેવુ તે પણ સાચુ નથી, કારણ કે અમારે એ બાબતમાં એવુ પૂછવાનુ છે કે આપ સ્ત્રીઓમા આ હેતુની જે અસિદ્ધતા પ્રગટ કરી રહ્યાં છો તે કયા કારણે? શુ તેઓ પુરુષો કરતા હીન છે તેથી, અથવા નિર્વાણરૂપ સ્થાનની અપ્રસિદ્ધિ છે તેથી, કે મુક્તિના સાધક પ્રમાણ નથી તેથી? જો એમ કહેવામાં આવે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા હીન છે તેથી તેમનામાં મુક્તિનાં કારણોનો સદ્ભાવ નથી તો ફરી તે વિષે અમારો એ પ્રશ્ન છે કે આપ જે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતા હીન બતાવો છો તે શા કારણે બતાવો છો? (૧) શુ તેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિક રૂપ જે રત્નત્રય છે તેનો અભાવ રહેલ છે? કે (૨) શુ તેમનામા વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે? (૩) અથવા તેઓ પુરુષો દ્વારા અવંદ્ય છે? કે સ્મરણ આદિ જ્ઞાન તેમનામાં રહેલ નથી? (૫)

तत्र यदुच्यते स्त्रीषु रत्नत्रयाभाव इति तदयुक्तम्-सम्यग्दर्शनादीनि पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यविकलानि दृश्यन्ते। तथाहि-दृश्यन्ते स्त्रियोऽपि सकलमपि प्रवचनार्थं श्रद्दधानाः, जानते च षडावश्यककालिकोत्कालिकादिभेदभिन्नं श्रुतम्, परिपालयन्ति सप्तदशविधं संयमम्, धारयन्ति च देवासुराणामपि दुर्धरं ब्रह्मचर्यम्, तप्यन्ते च तपांसि मासक्षपणादीनि ततः कथमिव न तासां मोक्षसंभव। किं च-स्त्रीषु रत्नत्रयाभाव इति यदुच्यते, तत् किं रत्नत्रयस्य अविशिष्टस्य तत्राऽभावो विवक्षितः, किं वा प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तस्य रत्नत्रयस्य तत्राभावः?।

अवश्य हैं? ३, या स्मरण आदि ज्ञान उनमें नहीं रहता है? ४, या उनमें कोई स्त्री महर्द्धिक नहीं है? ५, अथवा मायादिक की उनमें प्रकर्षता पाई जाती है? ६। यदि इन छह विकल्पों में से यह विकल्प माना जाय कि स्त्रियों में रत्नत्रय का अभाव है अतः उनमें पुरुषों की अपेक्षा हीनता है सो ऐसा कहना युक्तियुक्त नहीं माना जाता है, क्यों कि सम्यग्दर्शनादिक रत्नत्रय पुरुषों की तरह उनमें भी अविकल देखे जाते है। स्त्रियां भी सकल प्रवचन के अर्थ की श्रद्धा करनेवाली, षडावश्यक कालिक उत्कालिक आदि के भेद से भिन्न श्रुत को जानने वाली, तथा सत्रह प्रकार के संयम को पालने वाली देखी जाती हैं। देव और असुरों द्वारा भी दुर्धर ऐसा ब्रह्मचर्य व्रत वे पालती हैं। मासक्षपण आदि विविध प्रकार की तपस्या वे करती है, इसलिये उनमें मुक्ति का संभव कैसे नहीं हो सकता है?। तथा आप जो स्त्रियों में रत्नत्रय का अभाव कहते हो सो इनमें रत्नत्रय का अभाव कैसे विवक्षित है?, क्या सामा-

---

કે તેઓમાંથી કોઈ સ્ત્રી મહર્દ્ધિક નથી? (૬) અથવા માયાદિકની તેમનામાં અધિકતા હોય છે? જો આ છ વિકલ્પોમાંથી આ વિકલ્પ માની લઈએ કે સ્ત્રીઓમાં રત્નત્રયનો અભાવ છે તેથી તેમનામાં પુરુષો કરતાં હીનતા છે, તો એમ કહેવું તે યુક્તિ યુક્ત માની શકાય નહીં કારણ કે સમ્યક્દર્શનાદિક રત્નત્રય પુરુષોની જેમ તેમનામાં પણ અવિકલ નજરે પડે છે સ્ત્રીઓ પણ સકળ પ્રવચનના અર્થની શ્રદ્ધા કરનારી છ આવશ્યક કાલિક-ઉત્કાલિક આદિના ભેદથી શ્રુતને જાણનારી, તથા સત્તર પ્રકારના સંયમને પાળનારી જોવામાં આવે છે દેવ અને અસુરો વડે પણ દુર્ધર એવું બ્રહ્મચર્યવ્રત તેઓ પાળે છે માસક્ષપણ આદિ વિવિધ પ્રકારની તપસ્યા તેઓ કરે છે, તો પછી તેમનામાં મુક્તિનો સંભવ કેવી રીતે હોઈ શકે નહીં?, તથા આપ જે સ્ત્રીઓમાં રત્નત્રયનો અભાવ કહેતા હો તો તેમનામાં રત્નત્રયનો અભાવ કેવી રીતે વિવક્ષિત છે, શું સામાન્યરૂપ રત્ન

ननु स्त्रीषु मुक्तिकारणानामसद्भावात् तभाव हेतुर्नास्तीत्यसिद्धोऽयं हेतुरिति चेत्?
उच्यते—उक्तहेतोरसिद्धत्वं यद्वदसि, तत् किं स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वेन १, किमुत निर्वाणस्थानाद्यप्रसिद्धत्वेन २, किं वा मुक्तिसाधकप्रमाणाभावेन ३ ?,
तत्र यदि तावत् पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वेन स्त्रीषु मुक्तिकारणानामसद्भाव इति वदसि, तर्हि इदं ब्रूहि—त्वदभीकृत पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वं स्त्रीषु किं सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयाभावेन १, किं वा विशिष्टसामर्थ्याभावेन २, किं वा पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३, किं वा स्मरणाद्यकर्तृत्वेन ४, किं वा अमहर्द्धिकत्वेन ५, किमुत मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६, इति विकल्पाः ।

हैं। यदि इस पर फिर भी ऐसा ही कहा जावे कि स्त्रियों में मुक्ति के कारणों की असद्भावता है अतः उनमें इस हेतु के असद्भाव से हेतु में असिद्धता आती है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि हमारा इस पर ऐसा पूछना है कि आप जो स्त्रियों में इस हेतु की असिद्धता प्रकट कर रहे हो सो किस कारण से? क्या वे पुरुषों की अपेक्षा हीन हैं इसलिये, अथवा निर्वाणरूप स्थान की अप्रसिद्धि है इसलिये, या मुक्ति के साधक प्रमाण नहीं है इसलिये?। यदि ऐसा कहा जाय कि स्त्रियां पुरुषों की अपेक्षा हीन हैं इसलिये उनमें मुक्ति के कारणों का सद्भाव नहीं है सो पुनः इसपर हम यह पूछते हैं कि आप जिन स्त्रियों को पुरुषों की अपेक्षा हीन बतलाते हैं वह किस कारण से बतलाते हैं?, क्या उनमें सम्यग्दर्शनादिकरूप जो रत्नत्रय है उसका अभाव रहता है? १, या उनमें विशिष्ट सामर्थ्य का अभाव है? २, अथवा वे पुरुषों द्वारा

સ્ત્રીઓમાં મુક્તિના કારણોની અસદ્ભાવતા છે તેથી તેમનામાં તે હેતુના અસદ્ભાવથી હેતુમાં અસિદ્ધતા આવે છે તો એમ કહેવું તે પણ સાચું નથી, કારણ કે અમારે એ બાબતમાં એવું પૂછવાનું છે કે આપ સ્ત્રીઓમાં આ હેતુની જે અસિદ્ધતા પ્રગટ કરી રહ્યાં છો તે ક્યા કારણે? શું તેઓ પુરુષો કરતાં હીન છે તેથી, અથવા નિર્વાણરૂપ સ્થાનની અપ્રસિદ્ધિ છે તેથી, કે મુક્તિના સાધક પ્રમાણ નથી તેથી? જો એમ કહેવામાં આવે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા હીન છે તેથી તેમનામાં મુક્તિનાં કારણોનો સદ્ભાવ નથી તો ફરી તે વિષે અમારો એ પ્રશ્ન છે કે આપ જે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતા હીન બતાવો છો તે શા કારણે બતાવો છો? (૧) શું તેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિક રૂપ જે રત્નત્રય છે તેનો અભાવ રહેલ છે? કે (૨) શું તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે? (૩) અથવા તેઓ પુરુષો દ્વારા અવંદ્ય છે? કે સ્મરણ આદિ જ્ઞાન તેમનામાં રહેલ નથી? (૫)

तत्र यदुच्यते स्त्रीपु रत्नत्रयाभाव इति तदयुक्तम्-सम्यग्दर्शनादीनि पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यविकलानि दृश्यन्ते। तथाहि-दृश्यन्ते स्त्रियोऽपि सकलमपि प्रवचनार्थं श्रद्दधानाः, जानते च षडावश्यककालिकोत्कालिकादिभेदभिन्नं श्रुतम्, परिपालयन्ति सप्तदशविधं संयमम्, धारयन्ति च देवासुराणामपि दुर्धरं ब्रह्मचर्यम्, तप्यन्ते च तपांसि मासक्षपणादीनि ततः कथमिव न तासां मोक्षसंभवः। किं च-स्त्रीपु रत्नत्रयाभाव इति यदुच्यते, तत् किं रत्नत्रयस्य अवशिष्टस्य तत्राऽभावो विवक्षितः, किं वा प्रकर्षपर्यन्तमाप्तस्य रत्नत्रयस्य तत्राभावः?।

अथवा हैं? ३, या स्मरण आदि ज्ञान उनमें नहीं रहता है? ४, या उनमें कोई स्त्री महर्द्धिक नहीं है? ५, अथवा मायादिक की उनमें प्रकर्षता पाई जाती है? ६। यदि इन छह विकल्पों में से यह विकल्प माना जाय कि स्त्रियों में रत्नत्रय का अभाव है अतः उनमें पुरुषों की अपेक्षा हीनता है सो ऐसा कहना युक्तियुक्त नहीं माना जाता है, क्यों कि सम्यग्दर्शनादिक रत्नत्रय पुरुषों की तरह उनमें भी अविकल देखे जाते है। स्त्रिया भी सकल प्रवचन के अर्थ की श्रद्धा करनेवाली, षडावश्यक कालिक उत्कालिक आदि के भेद से भिन्न श्रुत को जानने वाली, तथा सत्रह प्रकार के संयम को पालने वाली देखी जाती है। देव और असुरों द्वारा भी दुर्धर ऐसा ब्रह्मचर्य व्रत वे पालती हैं। मासक्षपण आदि विविध प्रकार की तपस्या वे करती है, इसलिये उनमें मुक्ति का संभव कैसे नहीं हो सकता है?। तथा आप जो स्त्रियों में रत्नत्रय का अभाव कहते हो सो इनमें रत्नत्रय का अभाव कैसे विवक्षित है?, क्या सामा-

---

છે તેઓમાથી કોઈ સ્રી મહર્દ્ધિક નથી? (૬) અથવા માયાદિકની તેમનામા અધિકતા હોય છે? જો આ છ વિકલ્પોમાથી આ વિકલ્પ માની લઈએ કે સ્રીઓમાં રત્નત્રયનો અભાવ છે તેથી તેમનામા પુરુષો કરતા હીનતા છે, તો એમ કહેવું તે યુક્તિ યુક્ત માની શકાય નહી કારણ કે સમ્યક્દર્શનાદિક રત્નત્રય પુરુષોની જેમ તેમનામા પણ અવિકલ નજરે પડે છે સ્રીઓ પણ સકળ પ્રવચનના અર્થની શ્રદ્ધા કરનારી છ આવશ્યક કાલિક-ઉત્કાલિક આદિના ભેદથી શ્રુતને જાણનારી, તથા સત્તર પ્રકારના સંયમને પાળનારી જોવામા આવે છે દેવ અને અસુરો વડે પણ દુર્ધર એવુ બ્રહ્મચર્યવ્રત તેઓ પાળે છે માસક્ષપણ આદિ વિવિધ પ્રકારની તપસ્યા તેઓ કરે છે, તો પછી તેમનામા મુક્તિનો સંભવ કેવી રીતે હોઈ શકે નહી?, તથા આપ જો સ્રીઓમા રત્નત્રયનો અભાવ કહેતા હો તો તેમનામાં રત્નત્રયનો અભાવ કેવી રીતે વિવક્ષિત છે, શું સામાન્યરૂપ રત્ન-

ननु स्त्रीषु मुक्तिकारणानामसद्भावात् तथायं हेतुर्नास्तीत्यसिद्धोऽयं हेतुरिति चेत्?

उच्यते—उक्तहेतोरसिद्धत्वं वदसि, तत् किं स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वेन १, किमुत निर्वाणस्थानाद्यप्रसिद्धत्वेन २, किं वा मुक्तिसाधकप्रमाणाभावेन ३?,

तत्र यदि तावत् पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वेन स्त्रीषु मुक्तिकारणानामसद्भाव इति वदसि, तर्हि इदं ब्रूहि—त्वदङ्गीकृत पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्व स्त्रीषु किं सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयाभावेन १, किं वा विशिष्टसामर्थ्याभावेन २, किं वा पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३, किं वा स्मरणाद्यकर्तृत्वेन ४, किं वा अमहर्द्धिकत्वेन ५, किमुत मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६, इति विकल्पाः।

हैं। यदि इस पर फिर भी ऐसा ही कहा जावे कि स्त्रियों में मुक्ति के कारणों की असद्भावता है अतः उनमें इस हेतु के असद्भाव से हेतु में असिद्धता आती है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि हमारा इस पर ऐसा पूछना है कि आप जो स्त्रियों में इस हेतु की असिद्धता प्रकट कर रहे हो सो किस कारण से? क्या वे पुरुषों की अपेक्षा हीन हैं इसलिये, अथवा निर्वाणरूप स्थान की अप्रसिद्धि है इसलिये, या मुक्ति के साधक प्रमाण नहीं हैं इसलिये?। यदि ऐसा कहा जाय कि स्त्रिया पुरुषों की अपेक्षा हीन है इसलिये उनमें मुक्ति के कारणों का सद्भाव नहीं है सो पुनः इसपर हम यह पूछते है कि आप जिन स्त्रियों को पुरुषों की अपेक्षा हीन बतलाते है यह किस कारण से बतलाते हैं?, क्या उनमें सम्यग्दर्शनादिकरूप जो रत्नत्रय है उसका अभाव रहता है? १, या उनमें विशिष्ट सामर्थ्य का अभाव है? २, अथवा वे पुरुषों द्वारा

સ્ત્રીઓમા મુક્તિના કારણોની અસદ્ભાવતા છે તેથી તેમનામાં તે હેતુના અસદ્ભાવથી હેતુમાં અસિદ્ધતા આવે છે તો એમ કહેવુ તે પણ સાચુ નથી, કારણ કે અમારે એ બાબતમાં એવુ પૂછવાનુ છે કે આપ સ્ત્રીઓમા આ હેતુની જે અસિદ્ધતા પ્રગટ કરી રહ્યા છો તે ક્યા કારણે? શુ તેઓ પુરુષો કરતાં હીન છે તેથી, અથવા નિર્વાણરૂપ સ્થાનની અપ્રસિદ્ધિ છે તેથી, કે મુક્તિના સાધક પ્રમાણ નથી તેથી? જો એમ કહેવામાં આવે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં હીન છે તેથી તેમનામાં મુક્તિનાં કારણોનો સદ્ભાવ નથી તો ફરી તે વિષે અમારો એ પ્રશ્ન છે કે આપ જે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતા હીન બતાવો છો તે શા કારણે બતાવો છો? (૧) શુ તેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રૂપ જે રત્નત્રય છે તેનો અભાવ રહેલ છે? કે (૨) શુ તેમનામા વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે? (૩) અથવા તેઓ પુરુષો દ્વારા અવંદ્ય છે? કે સ્મરણ આદિ જ્ઞાન તેમનામાં રહેતુ નથી? (૫)

तत्र यदि परिभोगमात्रेण चैल चारित्राभावहेतुरिति मन्यसे तर्हि वद तावद्, अथ चैलपरिभोग' स्त्रीणा किं तत्परित्यागाशक्तत्वेन १, किं वा गुरूपदिष्टत्वेन २, चारित्राभावहेतुर्विवक्षित ?।

तत्र यदि स्त्रीणां चैलपरित्यागाशक्तत्वेन चैलपरिभोगश्चारित्राभावहेतुरिति स्वीकरोपि, नैतद् युक्तम् ,यतः–यद्यपि 'प्राणेभ्यो नापर प्रिय प्राणिनाम्' तथापि–प्राणानपि त्यजन्त्य' काश्चित् स्त्रिय प्रदृश्यन्ते किं पुनश्चल परित्यक्तुमशक्तास्ता इतिसभावना

अथ गुरूपदिष्टत्वेन चैलपरिभोग स्त्रीणाम् ,इत्यङ्गीकरोपि, तर्हि कथय तावत् –किं चैलस्य चारित्रोपकारित्वेन गुरुभिस्तासां चैलपरिभोगोपदेशः कृतः किं वा अन्यथा ?।

हेतुता होती है ? अथवा परिग्रहरूप होने से होती है ?, यदि परिभोग मात्र से चैल (वस्त्र) चारित्राभाव का हेतु होता है, ऐसा माना जाय तो कहो यह चैल का परिभोग स्त्रियों के उसके परित्याग करने की अशक्ति होने से है ? अथवा गुरुपदिष्ट होने से है ?, यदि इसमें ऐसा कहा जाय कि स्त्रियों में वस्त्र का त्याग करने की अशक्ति होने से चैलपरिभोग होता है, और यह चैलपरिभोग उनमें चारित्राभाव का हेतुहोता है, सो ऐसा कहना उचित नहीं है, कारण कि प्राणियों को सब से अधिक प्यारे प्राण होते है, जब स्त्रियां प्राणों को भी छोड़ देती देखी जाती है तो फिर उनके लिये वस्त्रों को छोडने की बात कौन कठिन है ?, इसलिये यह बात तो मानी नहीं जा सकती है कि वे वस्त्र के छोडने में असमर्थ हैं। यदि यह कहा जाय कि गुरु से उपदिष्ट होकर वे वस्त्र का परिभोग करती हैं तो इसपर भी हम पूछते हैं कि

અથવા પરિગ્રહરૂપ હોવાથી હોય છે? જો પરિભોગમાત્રથી ચૈલ ચારિત્રાભાવનો હેતુ હોય છે, એવુ માની લઈએ તો કહો શુ આ ચૈલનો પરિભોગ સ્ત્રીઓની તેનો પરિત્યાગ કરવાની અશક્તિ હોવાને લીધે છે? અથવા ગુરૂપદિષ્ટ હોવાથી છે? જો તે વિષે એવુ કહેવામાં આવે કે સ્ત્રીઓમા વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવાની અશક્તિ હોવાથી ચૈલ પરિભોગ થાય છે અને તે ચૈલપરિભોગ તેમનામા ચારિત્રાભાવનો હેતુ હોય છે, તો એમ કહેવુ ઉચિત નથી, કારણ કે પ્રાણીઓને સૌથી વધારે વહાલા પ્રાણ હોય છે, જો સ્ત્રીઓ પ્રાણનુ પણ બલિદાન દેતી નજરે પડે છે તો પછી તેમને માટે વસ્ત્રો છોડવાની વાત શી રીતે કઠિન કહી શકાય? તેથી એ વાત તો માની શકાય તેમ નથી કે તેઓ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવાને અસમર્થ છે જો એમ કહેવામા આવે કે ગુરુવડે ઉપદિષ્ટ થઈને તેઓ વસ્ત્રનો પરિ

तत्र यदि अवशिष्टस्य रत्नत्रयस्य स्त्रीषु अभाव इत्युच्यते भवता, तर्हि कथय, अयं रत्नत्रयाभावश्चारित्रासंभवात् किम्? उत ज्ञानदर्शनयोर्द्वयोरभावात्?, किं वा सम्यग्दर्शनादीनां त्रयाणामभावात्?।

अथ–चारित्रासंभवेन रत्नत्रयाभाव इति पक्षस्य निराकरणम्–तत्र–यदि चारित्रस्यासंभवाद् रत्नत्रयाभावो विवक्षितस्तर्हि सोऽपि चारित्रासंभवः किं सचेलत्वेन? १, किं वा स्त्रीत्वस्यचारित्र विरोधित्वेन? २, किं वा मन्दसत्त्वतया? ३,

॥ चेलस्य चारित्राभावहेतुत्वनिराकरणम्—

तत्र यदि सचेलत्वेन चारित्रासंभव इत्युच्यते भवता, तर्हि तावत् कथय त्वदङ्गीकृतमिदं चेलस्यापि चारित्राभाव हेतुत्वं किं चेलस्य परिभोगमात्रेण भवति? १, किं वा चेलस्य परिग्रहरूपत्वेन? २,।

न्यरूप रत्नत्रय का अथवा प्रकर्षपर्यन्तप्राप्त रत्नत्रय का?। यदि प्रथम पक्ष स्वीकार किया जाय तो हम इस पर पुनः यह पूछते है कि सामान्यतया रत्नत्रय का अभाव चारित्र के अभाव से कहते हो? अथवा ज्ञानदर्शन, दोनों के अभाव से कहते हो? अथवा सम्यग्दर्शनादिक तीनों के अभाव से कहते हो?।

यदि कहो कि चारित्र के असंभव से रत्नत्रय का अभाव है, ऐसा हम कहते है सो इसपर पुनः यह विकल्प होता है कि उनमें चारित्र की असंभवता क्या सवस्त्र होने से आती है? या स्त्रीपने के चारित्र विरोधी होने से आती है? अथवा मन्दसामर्थ्य होने की वजह से आती है?। यदि कहा जाय कि वे वस्त्रसहित रहती है इसलिये उनमें चारित्र की असंभवता है सो क्या वस्त्र के परिभोगमात्र से चारित्राभाव के प्रति

त्रयनो के प्रकर्षपर्यन्तप्राप्त रत्नत्रयनो? जो पहेलो पक्ष स्वीकारवामां आवे तो अमे ते बाबतमां ओ प्रश्न पूछीओ छीओ के सामान्यरीते रत्नत्रयनो अभाव चारित्रना अभावथी कहो छो अथवा ज्ञानदर्शन ओ बन्नेना अभावथी कहो छो? अथवा सम्यग्दर्शनादिक त्रणेना अभावथी कहो छो?

जो आप ओम कहेता हो के चारित्रना असंभवथी रत्नत्रयनो अभाव छे ओवु अमे कहीओ छीओ तो ते बाबतमां वळी ओ विकल्प होय छे के तेमनामां चारित्रनी असंभवता शु सवस्त्र होवाथी आवे छे? के स्त्रीपणु चारित्रनु विरोधी होवाथी आवे छे? अथवा मंद सामर्थ्य होवाने कारणे आवे छे? जो ओम कहेवामा आवे के तेओ वस्त्रसहित रहे छे तेथी तेमनामां चारित्रनी असंभवता छे तो शु वस्त्रना परिभोगमात्रथी चारित्राभाव तरफ छे?

अथ 'अन्यथा' इति पक्षस्तवसमत ?, नायमपि युक्तिसह, यत. 'अन्यथा' इत्यनेन पक्षद्वयमिहोपस्थित भवति । किं-चारित्र प्रति चैलमुदासीन, बाधक वा ? इति । अयमर्थ.-उदासीन नाम नास्ति चारित्रस्य साधक, नास्ति वा तस्य बाधकमिति । किं वा-चारित्रस्य बाधकमेवेति । चारित्र प्रति औदासीन्य वा बाधकत्व वा उभयमपि नात्र वर्तते । पुरुषकृतामिभवरक्षकतया चैलं स्त्रीणां चारित्रोपकारकमस्तीत्यनन्तरमेवोक्तत्वादिति ।

अत. जो जिसका उपकारी होता है वह उसके अभाव का हेतु नहीं होता है, जैसे मृत्पिण्डादिक घटके अभाव का हेतु नहीं होता है । उक्त रीति से चैल भी चारित्र का उपकारी होता है अत वह उसके अभाव का हेतु नहीं होता है । यदि "अन्यथा" यह पक्ष स्वीकार किया जाय तो यह भी ठीक नहीं है, क्यों कि "अन्यथा" इस पद से दो पक्ष उपस्थित होते हैं-क्या चारित्र के प्रति चैल उदासीन है ? अथवा बाधक है ? यदि उदासीन है तो उदासीन का तात्पर्य होता है कि वह न तो चारित्र का साधक होता है और न उसका बाधक ही होता है, अतः यह पक्ष मान्य नहीं है । यदि कहो कि वह चारित्र का बाधक है सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि जब वह चारित्र के प्रति उपकारी है तो फिर न उदासीन ही हो सकता है, न बाधक ही हो सकता है अत पुरुषकृत पराभव से रक्षा करनेवाला होने के कारण चैल चारित्र का उपकारी है, ऐसा ही मानना चाहिये । अब जो कहा जाय कि चैल

वनुं કારણ હોતુ નથી, જેમ મૃત્પિંડાદિક ઘડાના અભાવનુ કારણ હોતા નથી. કહેલ રીત પ્રમાણે ચૈલ પણ ચારિત્રનુ ઉપકારી હોય છે તેથી તે તેના અભાવનુ કારણ હોતુ નથી જો "अन्यथा" આ પક્ષ સ્વીકાર કરવામા આવે તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે 'अन्यथा" પદથી બે પક્ષ રજુ થાય છે-શુ ચારિત્ર પ્રત્યે ચૈલ ઉદાસીન છે? અથવા બાધક છે?, જો ઉદાસીન હોય તો ઉદાસીનનો ભાવાર્થ એ છે કે તે ચારિત્રનુ સાધક પણ થતુ નથી અને તેનુ બાધક પણ હોતુ નથી તેથી એ પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહી

જો એમ કહો કે તે ચારિત્રનુ બાધક છે તો એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે જો તે ચારિત્રને માટે ઉપકારી છે તે પછી ઉદાસીન પણ હોઇ શકતુ નથી અને બાધક પણ હોઇ શકતુ નથી તેથી પુરુષકૃત પરાભવથી રક્ષા કરનાર હોવાને કારણે ચૈલ ચારિત્રને માટે ઉપકારી જ છે, એમ માનવુ જોઇએ હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે ચૈલ પરિગ્રહરૂપ હોવાથી ચારિત્રના

यदि चारित्रोपकारित्वेन तदुपदेशस्तर्हि किं न पुरुषाणामपि तदुपदेशो गुरुभिः क्रियते । अथैता अबला एव, यतो बलादपि पुरुषैः परिभुज्यन्ते इति चैलं विना तासां चारित्रभङ्गसंभव, न तु पुरुषाणामिति न तेषां तदुपदेश ।

एवं सति न चैलाचारित्राभावः, चैलस्य चारित्रोपकारित्वात् । तथाहि—यद् यस्योपकारि, न तत् तस्याभावहेतुः, यथा घटस्य मृत्पिण्डादि, उपकारि चोक्तरीत्या चारित्रस्य चैलम्, तस्माच्चैलं न चारित्राभावहेतुरिति ।

गुरुओंने उन्हें चारित्र में उपकारी जानकर वस्त्र के परिभोग का आदेश किया या और कोई रूप से जानकर वस्त्र के परिभोग करने का उपदेश दिया है? । यदि यह कहा जाय कि गुरुओं ने वस्त्र पहिरने का उपदेश उन्हें इसलिये दिया है कि वह चारित्र का उपकारी है तो फिर उन्होंने वह उपदेश पुरुषों को क्यों नहीं दिया । यदि कहा जाय कि ये अबला हैं, यदि नग्न रहें तो पुरुष उनपर बलात्कार कर सकते हैं इसलिये चैल के विना चारित्रभग होने की उनमें संभावना रहती है अतः गुरुओंने उन्हें चारित्र का उपकारी जानकर चैलपरिभोग की आज्ञा दी है । पुरुषों को नहीं दी । तो फिर इस प्रकार की मान्यता से यह बात तुम्हारे ही मुख से सिद्ध हो जाती है कि वस्त्र का उपभोग चारित्र का उपकारी है, इसके सद्भाव से चारित्र का अभाव सिद्ध नहीं होता है । "यद् यस्योपकारि न तत तस्याभावहेतुः, यथा घटस्य मृत्पिण्डादि, उपकारि च उक्तरीत्या चारित्रस्य चैलम् तस्मान्न तत् चारित्राभावहेतुः"

ભોગ કરે છે તો તે વિષે પણ અમે પૂછીએ છીએ કે ગુરુઓએ ચારિત્રમાં ઉપકારી જાણીને તેમને વસ્ત્રના પરિભોગનો આદેશ આપ્યો કે કોઈ બીજા કારણે વસ્ત્રનો પરિભોગ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે? જો એમ કહેવામાં આવે કે ગુરુઓએ તેમને વસ્ત્ર પહેરવાનો ઉપદેશ એ કારણે આપ્યો છે કે તે ચારિત્ર માટે ઉપકારી છે, તો પછી તેમણે તે ઉપદેશ પુરુષોને કેમ ન દીધો? જો એમ કહેવામાં આવે કે તેઓ અબળા છે, તેથી જો નગ્ન રહે તો પુરુષો તેમના ઉપર બળાત્કાર કરી શકે છે તેથી ચૈલ વિના તેમના ચારિત્રભંગ થવાની સંભાવના રહે છે તેથી ગુરુઓએ તેમને ચારિત્રનો ઉપકારી જાણીને ચૈલપરિભોગની આજ્ઞા આપી છે પુરુષોને આપી નથી. તો પછી આ પ્રકારની માન્યતાથી તમારે મુખે જ એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે કે વસ્ત્રનો ઉપભોગ ચારિત્રને માટે ઉપકારી છે, તેના સદ્ભાવથી ચારિત્રનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી "यद् यस्योपकारि न तद् तस्याभावहेतुः, यथा घटस्य मृत्पिण्डादि, उपकारि च उक्तरीत्या चारित्रस्य चैलम्, तस्मान्न तत् चारित्राभावहेतुः" જે જેનું ઉપકારી હોય છે તે તેના અભા

अथ 'अन्यथा' इति पक्षस्तत्रसमत.?, नायमपि युक्तिसह, यत' 'अन्यथा' इत्यनेन पक्षद्वयमिहोपस्थित भवति । किं-चारित्र प्रति चैलमुदासीन, बाधक वा ? इति । अयमर्थ -उदासीन नाम नास्ति चारित्रस्य साधकं, नास्ति वा तस्य बाधकमिति । किं वा-चारित्रस्य बाधकमेवेति । चारित्र प्रति औदासीन्यं वा बाधकत्वं वा उभयमपि नात्र वर्तते । पुरुषकृताभिभवरक्षकतया चैलं स्त्रीणां चारित्रोपकारकमस्तीत्यनन्तरमेवोक्तत्वादिति ।

अतः जो जिसका उपकारी होता है वह उसके अभाव का हेतु नहीं होता है, जैसे मृत्पिण्डादिक घटके अभाव का हेतु नहीं होता है । उक्त रीति से चैल भी चारित्र का उपकारी होता है अतः वह उसके अभाव का हेतु नहीं होता है । यदि "अन्यथा" यह पक्ष स्वीकार किया जाय तो यह भी ठीक नहीं है, क्यों कि "अन्यथा" इस पद से दो पक्ष उपस्थित होते हैं-क्या चारित्र के प्रति चैल उदासीन है ? अथवा बाधक है ? यदि उदासीन है तो उदासीन का तात्पर्य होता है कि वह न तो चारित्र का साधक होता है और न उसका बाधक ही होता है, अत यह पक्ष मान्य नहीं है । यदि कहो कि वह चारित्र का बाधक है सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि जब वह चारित्र के प्रति उपकारी है तो फिर न उदासीन ही हो सकता है, न बाधक ही हो सकता है अतः पुरुषकृत पराभव से रक्षा करनेवाला होने के कारण चैल चारित्र का उपकारी है, ऐसा ही मानना चाहिये । अब जो कहा जाय कि चैल

વનું કારણ હોતુ નથી, જેમ મૃત્પિંડાદિક ઘડાના અભાવનુ કારણ હોતા નથી કહેલ રીત પ્રમાણે ચૈલ પણ ચારિત્રનુ ઉપકારી હોય છે તેથી તે તેના અભાવનુ કારણ હોતુ નથી જો "अन्यथा" આ પક્ષ સ્વીકાર કરવામા આવે તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે 'अन्यथा" પદથી બે પક્ષ રજુ થાય છે-શુ ચારિત્ર પ્રત્યે ચૈલ ઉદાસીન છે? અથવા બાધક છે?, જો ઉદાસીન હોય તો ઉદાસીનનો ભાવાર્થ એ છે કે તે ચારિત્રનુ સાધક પણ થતુ નથી અને તેનુ બાધક પણ હોતુ નથી તેથી એ પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહીં

જો એમ કહો કે તે ચારિત્રનુ બાધક છે તો એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે જો તે ચારિત્રને માટે ઉપકારી છે તે પછી ઉદાસીન પણ હોઇ શકતુ નથી અને બાધક પણ હોઇ શકતુ નથી. તેથી પુરુષકૃત પરાભવથી રક્ષા કરનાર હોવાને કારણે ચૈલ ચારિત્રને માટે ઉપકારી જ છે, એમ માનવુ જોઇએ. હવે જો એમ કહેવામા આવે કે ચૈલ પરિગ્રહરૂપ હોવાથી ચારિત્રના

नापि चैलस्य परिग्रहरूपत्वेन चारित्राभावहेतुत्वं सम्भवति, यतो 'मुच्छा परिग्गहो वुत्तो' इत्यादिवचनेन 'मूर्च्छैव परिग्रहः' इति दशवैकालिके षष्ठेऽध्ययने निर्णीतम्। मूर्छारहितो भरतश्चक्रवर्ती सान्तःपुरोऽप्यादर्शगृहेऽवतिष्ठमानो निष्परिग्रहो गीयते। अन्यथा तस्य केवलोत्पत्तिर्न स्यात्। यदि च चैलस्य परिग्रहरूपत्वं स्यात्, तदा तथाविधरोगादिषु पुरुषाणामपि चैलसद्भावे चारित्राभावेन मुक्त्यभावः स्यात्। उक्तञ्च—

'अर्शोभगन्दरादिषु गृहीतचीरो यतिर्न मुच्यते'। इति।

किञ्च-यदि मूर्च्छाया अभावेऽपि वस्त्रसंसर्गमात्रं परिग्रहो भवेत् ततो जिनकल्पप्रतिपन्नस्य कस्यचित् साधोस्तुषारकणानुपक्ते प्रपतति शीते केनापि धर्मार्थिना

परिग्रहरूप होने से चारित्र के अभाव का हेतु है सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, क्यों कि परिग्रह का लक्षण मूर्च्छाभाव कहा गया है। यह दशवैकालिक के छठवें अध्ययन में "मुच्छा परिग्गहो वुत्तो" इस वाक्य से भगवान् ने फरमाया है। आदर्शघर में अन्तःपुरसहित भी बैठे हुए भरतचक्रवर्ती मूर्च्छाभावरहित होने के कारण ही परिग्रह रहित माने गये हैं। यदि ऐसी बात नहीं होती तो उन्हें केवलज्ञान की उत्पत्ति नहीं हो सकती। यदि चैल को परिग्रहरूप माना जाय तो तथाविध रोगादिकों में पुरुषों के भी चैल के सद्भाव में चारित्राभाव होने की प्रसक्ति से मुक्ति के अभाव की प्रसक्ति माननी पडेगी। कहा भी है—

"अर्शोभगन्दरादिषु गृहीतचीरो यतिर्न मुच्येत" इति।

और भी—मूर्च्छा के अभावमें भी वस्त्र का मात्र संसर्ग यदि परिग्रह माना जाय तो ऐसी हालत में किसी जिनकल्पी साधु के ऊपर तुषारपात

અભાવનું કારણ છે તો એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે પરિગ્રહનું લક્ષણ મૂર્ચ્છાભાવ કહેવાયું છે આ દશવૈકાલિકના છઠ્ઠા અધ્યયનમાં "મુચ્છા પરિગ્ગહો વુત્તો" આ વાકયથી ભગવાને ફરમાવ્યું છે આદર્શઘરમાં અંતઃપુર સહિત બેઠેલ ભરત ચક્રવર્તી મૂર્ચ્છાભાવરહિત હોવાને કારણે જ પરિગ્રહરહિત મનાયાં છે જો એમ ન હોત તો તેમને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકત નહીં જો ચૈલને પરિગ્રહરૂપ માનવામાં આવે તો તથાવિધ રોગાદિકોમાં પુરુષોના ચૈલના સદ્ભાવમાં ચારિત્રાભાવ હોવાના પ્રસંગથી મુક્તિના અભાવનો પ્રસંગ માનવો પડશે. કહ્યું પણ છે—

"अर्शोभगन्दरादिषु गृहीतचीरो यतिर्न मुच्यते" इति

વળી મૂર્ચ્છાના અભાવમાં પણ વસ્ત્રનો માત્ર સંસર્ગ જો પરિગ્રહ મનાયતો એવી હાલતમાં કોઈ જિનકલ્પી સાધુના ઉપર તુષારપાત પડતાં કોઇ ધર્માત્માપુરુષ

शिरसि वस्त्रे प्रक्षिप्ते तस्य सपरिग्रहता भवेत् । न चैतदिष्ट, तस्मान्न वस्त्रसंसर्गमात्र परिग्रह , किंतु मूर्च्छा । सा च स्त्रीणां वस्त्रादिषु न विद्यते, धर्मोपकरणमात्रतया तस्योपादानात् । न खलु ता वस्त्रमतरेणात्मान रक्षयितुमीशते, ततो दीर्घतरसंयम परिपालनाय यतनया वस्त्रं परिभुञ्जानास्ता परिग्रहवत्य, कथ भवेयु ?।

किञ्च—चैलस्य परिग्रहरूपत्वे-"णो कप्पइ णिग्गथीण पक्के तालपलवे -अभिन्ने परिग्गहित्तए" इत्येयरूपो निर्ग्रन्थ्या व्यपदेशश्चागमे न श्रूयेत । अतो न सचेलत्वेन चारित्रासमव ।

पडने पर धर्मात्मापुरुषद्वारा डाला गया वस्त्र भी परिग्रहरूप माना जाना चाहिये, परन्तु वह ऐसा नहीं माना जाता है । इसलिये वस्त्र का केवल ससर्ग परिग्रहरूप नहीं माना जा सकता है, किन्तु मूर्च्छा ही परिग्रह है । जब परिग्रह का यह सुनिश्चित लक्षण मान्य हो जाता है तो यह बात माननी पडेगी कि वह मूर्च्छा वस्त्रादिकों के विषय में साध्वी स्त्रियों को नहीं होती है । केवल वे तो उसे धर्म का उपकरण जानकर ही धारण करती हैं । वस्त्र के विना वे अपना रक्षण भी नहीं कर सकती हैं, इसलिये दीर्घतरसंयम पालने के लिये यतना से वस्त्र का परिभोग करती हुई वे परिग्रहवाली कैसे मानी जा सकती हैं ? । तथा-चेल के परिग्रहरूप मानने पर "णो कप्पइ णिग्गंथीण पक्के तालपलवे अभिन्ने परिग्गाहित्तए" इस प्रकार से जो निर्ग्रन्थियों का व्यपदेश आगम में सुनने में या देखने में आता है वह नहीं आना चाहिये और आया है, अत इस शास्त्रीयव्यपदेश से ऐसा ही ज्ञात होता है कि सचेल होने से चारित्र

દ્વારા નાખેલુ વસ્ત્ર પણ પરિગ્રહરૂપ માનવુ જોઈએ પણ એમ મનાતુ નથી. તેથી વસ્ત્રનો ફક્ત સસર્ગ જ પરિગ્રહરૂપ માની શકાતો નથી, પણ મૂર્ચ્છા જ પરિગ્રહ છે જ્યારે પરિગ્રહનુ આ ચોક્કસ લક્ષણ માન્ય થાય છે ત્યારે એ વાત સ્વીકારવી પડશે કે તે મૂર્છા વસ્ત્રાદિકોના વિષયમા સાધ્વી સ્ત્રીઓને થતી નથી તેઓ તો ફક્ત તેને ધર્મનુ ઉપકરણ માનીને જ ધારણ કરે છે વસ્ત્ર વિના તેઓ પોતાનુ રક્ષણ પણ કરી શકતી નથી, શીતકાળ આદિમા સ્વાધ્યાય પણ કરી શકતી નથી, તેથી દીર્ઘતર સયમ પાળવાને માટે યતનાપૂર્વક વસ્ત્રનો પરિભોગ કરતી એવી તેઓ પરિગ્રહવાળી કેવી રીતે માની શકાય ?

તથા-ચેલને પરિગ્રહરૂપ માનવાથી "णो कप्पइ णिग्गथीण पक्के तालपलवे अभिन्ने परिग्गहित्तए" આ પ્રકારનો નિર્ગ્રન્થિયોનો જે વ્યપદેશ આગમમા સાભળવાનાં અને જોવામા આવે છે તે ન આવવો જોઈએ, અને આવ્યો છે, તેથી આ શાસ્ત્રીય વ્યપદેશથી એવુ જ જાણવા મળે છે કે સચેલ હોવાથી

एव च—" नास्ति स्त्रीणां मोक्ष, परिग्रहवत्त्वात्, गृहस्थवत्" इत्यनुमान निराकृत धर्मोपकरणवस्त्रस्यापरिग्रहत्वेन प्रसाधितत्वादिति।

॥ इति चेलस्य चारित्राभावहेतुत्वनिराकरणम् ॥ १ ॥

स्त्रीत्वमेव चारित्रविरोधीत्यतीत्य स्त्रीषु चारित्राभाव इत्यपि कथन न युक्तम्। यतो-यदि स्त्रीत्वस्य चारित्रविरोध स्यात्, तदा तासामविशेषणेव प्रव्राजनं निषिध्येत् 'इत्थीओ पव्वावेउ न कप्पइ' इत्येव वदेत्, न तु विशेषण, यथो यते —" गब्भिणी बालवच्छा य पव्वावेउ न कप्पइ " इति।

॥ इति स्त्रीत्वमेव चारित्रविरोधीति पक्षस्य निराकरणम् ॥ २ ॥

का अभाव नहीं होता है, अत जब वस्त्र में परिग्रहरूपता नहीं आती है तब ऐसा बोलना कि "स्त्रीणा न मोक्ष परिग्रहवत्त्वात गृहस्थवत्" "गृहस्थ की तरह परिग्रहयुक्त होने से स्त्रियों को मोक्ष नहीं होता है" वह खण्डित हो जाता है, क्यों कि वस्त्र धर्म का उपकरण है अत वह परिग्रहरूप नहीं है।

इसी तरह ऐसा कि "स्त्रीत्वमेव चारित्रविरोधि" अर्थात् "स्त्रीपना ही चारित्र का विरोधी है" सो ठीक नहीं है, कारण कि इस तरह यदि स्त्रीपने के साथ चारित्र का विरोध होता तो उन्हें बिना किसी विशेषता के दीक्षा देना ही निषिद्ध होता, परन्तु ऐसा तो है नहीं। शास्त्र में तो केवल ऐसा ही लिखा मिलता है कि "गब्भिणी बालवच्छा य पव्वावेउं न कप्पइ"—गर्भिणी को बालवत्सा को अर्थात् छोटे बच्चे वाली को दीक्षा नहीं देनी चाहिये। यदि सामान्यत स्त्रियों के लिये दीक्षा का निषेध करना होता तो "इत्थीओ पव्वावेउं न कप्पइ" ऐसा कहते।

ચારિત્રનો અભાવ થતો નથી, તેથી જો વસ્ત્રમા પરિગ્રહરૂપતા આવતી નથી તો એવું બોલવું કે "स्त्रीणां न मोक्ष' परिग्रह वत्वात् गृहस्थवत्" "ગૃહસ્થોની જેમ પરિગ્રહયુકત હોવાથી સ્ત્રીઓને મોક્ષ મળતો નથી" એ યુક્તિનું ખંડન થઈ જાય છે, કારણ કે વસ્ત્ર ધર્મનું ઉપકરણ છે, તેથી તે પરિગ્રહરૂપ નથી

આ રીતે એમ કહેવું કે "स्त्रीत्वमेव चारित्रविरोधि" એટલે કે સ્ત્રીપણું જ ચારિત્રનું વિરોધી છે" તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે આ પ્રમાણે જો સ્ત્રીપણાની સાથે ચારિત્રનો વિરોધ હોત તો તેમને કોઈ પણ વિશેષતા વિના દીક્ષા આપવાનું જ નિષિદ્ધ હોત, પણ એવું તો છે નહીં શાસ્ત્રમા તો ફકત એવું જ લખેલું મળે છે કે "गब्भिणी बालवच्छा य पव्वावेउ न कप्पइ" સગર્ભાને તથા બાલવત્સાને એટલે કે નાના બાળકવાળીને દીક્ષા ન આપવી જોઈએ. જો સામાન્યત. સ્ત્રીઓને દીક્ષાનો નિષેધ કરવો હોત તો "इत्थीओ पव्वावेउ न कप्पइ"

स्त्रियो मन्दसत्त्वा भवन्तीति मत्वा स्त्रीषु चारित्रासमव इति वदसि चेत् ? तदप्ययुक्तम्, इह सत्त्वं खलु व्रततपोधारणविषयकमेव वाच्यम्, अन्यविधस्य सत्त्वस्यानुपयोगित्वात्, तच्च दुर्धर्षशीलवतीषु स्त्रीषु अनल्पं समवति । तथाचोक्तम्–

"ब्राह्मी सुन्दर्यार्या राजीमती चन्दना गणधराद्या. ।
अपि देवमनुजमहिता, विख्याता शीलसत्त्वाभ्याम्" ॥ १ ॥

॥ इति स्त्रियो मन्दसत्त्वा भवन्तीति पक्षस्य निराकरणम् ॥३॥

इत्येव चारित्रा समवेन रत्नत्रयाभाव इति तवपक्षो निराकृतो भवतीति ॥

परन्तु शास्त्रकारने ऐसा कहा नहीं, इससे स्पष्ट प्रतीत होता है कि स्त्रियों के लिये दीक्षा देनेका निषेध नहीं है। अत स्त्रीत्व चारित्र का विरोधी नहीं है।

इसी प्रकार यदि ऐसा कहा जाय कि स्त्रियां मन्द शक्ति वाली होती हैं अतः स्त्रियों में चारित्र की असंभवता है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि यहां व्रत, तप धारण करने योग्य ही शक्ति का ग्रहण किया गया है, उसके सिवाय और शक्ति का नहीं, कारण कि अन्य शक्ति अनुपयोगी मानी गई है। जिसके द्वारा व्रत एवं तपों को धारण एव उनका अनुष्ठान किया जाता है वह शक्ति दुर्धर्ष शील वाली स्त्रियों में खूब होती है। जैसे कहा भी है—

"ब्राह्मी सुन्दर्यार्या, राजीमती चन्दना गणधराद्या ।
अपि देवमनुजमहिता, विख्याता शीलसत्त्वाभ्याम्" ॥१॥

એમ જ કહેત પણ શાસ્ત્રકારે તેમજ કહ્યું નથી જેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રીઓને સામાન્યત દીક્ષાનો નિષેધ નથી એટલે કે સ્ત્રીત્વ એ ચારિત્રનુ વિરોધી નથી

એજ પ્રમાણે જો એમ કહેવામા આવે કે સ્ત્રીઓ મદ શક્તિવાળી હોય છે તેથી સ્ત્રીઓમા ચારિત્રની અસંભવતા છે, તો એમ કહેવુ તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે અહીં વ્રત, તપ કરવા લાયક શક્તિ એવો અર્થ ગ્રહણ કરાયેલ છે, તેના સિવાયની બીજી શક્તિનો નહી, કારણ કે બીજી શક્તિ અનુપયોગી મનાયેલ છે જેના દ્વારા વ્રત, અને તપ ધારણ કરાય છે અને તેમનુ અનુષ્ઠાન કરાય છે તે શક્તિ દુર્ધર્ષ શીલવાળી સ્ત્રીઓમા ખૂબ હોય છે, જેમકે કહ્યુ પણ છે–

"ब्राह्मी सुन्दर्यार्या राजीमती चन्दना गणधराद्या ।
अपि देव–मनुज–महिता, विख्याता शीलसत्त्वाभ्याम्" ॥१॥

एव च—"नास्ति स्त्रीणां मोक्ष, परिग्रहवत्त्वात्, गृहस्थवत्" इत्यनुमानं निराकृत धर्मोपकरणवस्त्रस्यापरिग्रहत्वेन प्रसाधितत्वादिति।

॥ इति चैलस्य चारित्राभावहेतुत्वनिराकरणम् ॥ १ ॥

स्त्रीत्वमेव चारित्रविरोधीत्यङ्गीकृत्य स्त्रीषु चारित्राभाव इत्यपि कथन न युक्तम्। यतो–यदि स्त्रीत्वस्य चारित्रविरोध स्यात्, तदा तासामविशेषणैव प्रव्राजनं निषिध्यत् 'इत्थीओ पव्वावेउ न कप्पइ' इत्येव वदत्, न तु विशेषण, यथोच्यते-–"गब्भिणी बालवच्छा य पव्वावेउ न कप्पइ" इति।

॥ इति स्त्रीत्वमेव चारित्रविरोधीति पक्षस्य निराकरणम् ॥ २ ॥

का अभाव नहीं होता है, अत जब वस्त्र में परिग्रहरूपता नहीं आती है तब ऐसा बोलना कि "स्त्रीणा न मोक्ष परिग्रहवत्त्वात् गृहस्थवत्" "गृहस्थ की तरह परिग्रहयुक्त होने से स्त्रियों को मोक्ष नहीं होता है" वह खण्डित हो जाता है, क्यों कि वस्त्र धर्म का उपकरण है अत' वह परिग्रहरूप नहीं है।

इसी तरह ऐसा कि "स्त्रीत्वमेव चारित्रविरोधि" अर्थात् "स्त्रीपना ही चारित्र का विरोधी है" सो ठीक नहीं है, कारण कि इस तरह यदि स्त्रीपने के साथ चारित्र का विरोध होता तो उन्हें विना किसी विशेषता के दीक्षा देना ही निषिद्ध होता, परन्तु ऐसा तो है नहीं। शास्त्र में तो केवल ऐसा ही लिखा मिलता है कि "गब्भिणी बालवच्छा य पव्वावेउ न कप्पइ"–गर्भिणी को बालवत्सा को अर्थात् छोटे बच्चे वाली को दीक्षा नहीं देनी चाहिये। यदि सामान्यत स्त्रियों के लिये दीक्षा का निषेध करना होता तो "इत्थीओ पव्वावेउं न कप्पइ" ऐसा कहते।

ચારિત્રનો અભાવ થતો નથી, તેથી જો વસ્ત્રમા પરિગ્રહરૂપતા આવતી નથી તો એવું બોલવુ કે "स्त्रीणां न मोक्षः परिग्रह वत्वात् गृहस्थवत्" "ગૃહસ્થોની જેમ પરિગ્રહયુકત હોવાથી સ્ત્રીઓને મોક્ષ મળતો નથી" એ યુક્તિનુ ખડન થઈ જાય છે, કારણ કે વસ્ત્ર ધર્મનું ઉપકરણ છે, તેથી તે પરિગ્રહરૂપ નથી

આ રીતે એમ કહેવુ કે "स्त्रीत्वमेव चारित्रविरोधि" એટલે કે સ્ત્રીપણું જ ચારિત્રનુ વિરોધી છે" તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે આ પ્રમાણે જો સ્ત્રીપણાની સાથે ચારિત્રનો વિરોધ હોત તો તેમને કોઈ પણ વિશેષતા વિના દીક્ષા આપવાનુ જ નિષિદ્ધ હોત, પણ એવુ તો છે નહીં શાસ્ત્રમાં તો ફકત એવુ જ લખેલું મળે છે કે "गब्भिणी बालवच्छा य पव्वावेउ न कप्पइ" સગર્ભાને તથા બાલવત્સાને એટલે કે નાના બાળકવાળીને દીક્ષા ન આપવી જોઈએ જો સામાન્યતઃ સ્ત્રીઓને દીક્ષાનો નિષેધ કરવો હોત તો "इत्थीओ पव्वावेउ न कप्पइ"

तथाचोक्तम्—

"जानीते जिनवचनं, श्रद्धत्ते चरति चार्यिकाऽशबलम्" इति।

नन्वस्तु नाम स्त्रीणामपि सम्यग्दर्शनादिकं रत्नत्रयम्, परं तु न तत् संभवमात्रेण मुक्तिपदप्रापकं भवति, किं तु प्रकर्षप्राप्तम्, अन्यथा दीक्षानन्तरमेव सर्वेषामप्यविशेषेण मुक्तिपदप्राप्तिप्रसक्तिः, सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयप्रकर्षश्च स्त्रीणां न संभवति, तथा च-प्रकर्षपर्यन्तस्य रत्नत्रयस्याभाव इति मत्वा स्त्रियः पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति चेत्, तदयुक्तम्-स्त्रीषु हि रत्नत्रयासंभवग्राहकं प्रमाणं नास्ति, देश-

---

अपकृष्ट-हीन हैं, सो यह कथन केवल एक प्रलापमात्र है। इस समय भी स्त्रिया सम्यग्दर्शनादिक त्रय का अभ्यास करती हुई देखने में आती है, जैसे कहा भी है—"जानीते जिनवचनं श्रद्धत्ते चरति चार्यिकाऽशबलम्।"

प्रश्न—स्त्रियों में सम्यग्दर्शनादिकत्रिकके सद्भावमात्र से मुक्ति प्राप्ति संभवित नहीं होती है, अर्थात् सम्यग्दर्शनादिक का त्रिक केवल संभवमात्र से उन्हें मुक्तिपद का प्रापक नहीं बनता है किन्तु प्रकर्ष प्राप्त ही सम्यग्दर्शनादिक का त्रिक मुक्तिपद की प्राप्ति का हेतु होता है। यदि ऐसा न माना जाय तो दीक्षा लेने के बाद ही सब को मुक्ति की प्राप्ति हो जानी चाहिये, परन्तु ऐसा होता नहीं है। इससे यही मानना पडता है कि सम्यग्दर्शनादिकत्रिक जब प्रकर्षावस्था को प्राप्त हो जाता है तभी मुक्ति की प्राप्ति जीव को होती है, यह इनका प्रकर्ष स्त्रियों में नहीं है-पुरुषों में ही होता है, इससे सम्यग्दर्शनादिक के प्रकर्ष का अभाव होने से स्त्रियां पुरुषों की अपेक्षा अपकृष्ट मानी गई हैं?।

છે આ સમયમાં પણ સ્ત્રીઓ સમ્યગ્દર્શનાદિક રત્નત્રયનો અભ્યાસ કરતી જોવામા આવે છે જેમ કે કહ્યુ પણ છે-जानीते जिनवचनं श्रद्धत्ते चरति चार्यिकाऽशबलम्"

પ્રશ્ન.—સ્ત્રીઓમા સમ્યગ્દર્શનાદિક રત્નત્રયના સદ્ભાવથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ સંભવિત હોતી નથી, એટલે કે સમ્યગ્દર્શનાદિક રત્નત્રયના સંભવમાત્રથી જ તેમને મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ પ્રકર્ષપ્રાપ્ત જ સમ્યગ્દર્શનાદિક રત્નત્રય જ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિનું કારણ હોય છે જો એમ ન માનવામા આવે તો દીક્ષા લીધા પછી જ સર્વેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ, પણ એવુ થતુ નથી તેથી એમ માનવુ પડે છે કે સમ્યગ્દર્શનાદિક રત્નત્રય જ્યારે પ્રકર્ષાવસ્થાને પામે છે ત્યારે જ જીવને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમનો આ પ્રકર્ષ સ્ત્રીઓમાં હોતો નથી-પુરુષોમાં જ હોય છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનાદિકના પ્રકર્ષનો અભાવ હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં અપકૃષ્ટ-હીન મનાય છે

इत्थं च स्त्रीषु चारित्रस्य सम्भव इति निश्चिते सति ज्ञानदर्शनयोरपि संभवः सुतरां निश्चितो भवति, ज्ञानदर्शनपूर्वकत्वाच्चारित्रस्य। ज्ञानदर्शनाभ्यां विना चारित्रं न भवितुमर्हति। तथा चोक्तम्—

'पूर्वद्वयलाभः पुनरुत्तरलाभे भवति सिद्ध' इति।

इत्येव 'स्त्रीषु ज्ञानदर्शनयोरभाव' इति पक्षोऽपि निराकृतो भवति। ततश्च सम्यग्दर्शनादीनां त्रयाणां सिद्धौ सत्यां 'रत्नत्रयाभावात् स्त्रिय पुरुषस्योपकृष्टा' इति प्रलापमात्रम्। दृश्यन्ते हि सम्प्रत्यपि ता सम्यग्दर्शनादित्रितयमभ्यस्यन्ति।

अर्थात् इस श्लोक में कही हुई ब्राह्मी, सुन्दरी, राजीमती, चन्दनबाला आदि साध्विया देव मनुष्यों से पूजित होकर शील और सत्त्व से विख्यात हैं। इस तरह "स्त्रिया मन्द शक्ति वाली होने से रत्नत्रय का अभाव स्त्रियों में है" ऐसा तुम्हारा पक्ष निराकृत हो गया है॥

इस तरह जब स्त्रियों में चारित्र की सम्भवता निश्चित हो जाती है तब ज्ञानदर्शन की भी सम्भवता सुतरा निश्चित हो जाती है। क्यों कि चारित्र, ज्ञान एव दर्शनपूर्वक होता है, इनके विना चारित्र नहीं होता है। "पूर्वद्वयलाभः पुनरुत्तरलाभे भवति सिद्ध" उत्तर के लाभ में चारित्र की प्राप्ति में–पूर्वद्वय का लाभ सिद्ध होता है, अर्थात् चारित्र के लाभ में सम्यग्ज्ञान सम्यक्दर्शन का लाभ सिद्ध होता है, अत स्त्रियों में ज्ञानदर्शन का अभाव है, ऐसा कथन भी ठीक नहीं है, इसलिये ऐसा कहना कि सम्यग्दर्शनादिक रत्नत्रय का अभाव होने से स्त्रिया पुरुषों से

એટલે કે આ શ્લોકમા કહેલ બ્રાહ્મી, સુન્દરી, રાજીમતિ, ચન્દનબાળા આદિ સાધ્વીઓ દેવ મનુષ્યો વડે પૂજાઇને શીલ અને સત્ત્વ વડે વિખ્યાત છે આ પ્રમાણે "સ્ત્રીઓ મદ શક્તિવાળી હોવાથી સ્ત્રીઓમા રત્નત્રયનો અભાવ છે" એવા તમારા પક્ષનુ ખડન થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે જો સ્ત્રીઓમાં ચારિત્રની સભવતા નિશ્ચિત થઈ જાય છે તો જ્ઞાન દર્શનની પણ સંભવતા સારી રીતે નિશ્ચિત થઈ જાય છે કારણ કે ચારિત્ર જ્ઞાન અને દર્શન સહિત હોય છે તેમના વિના ચારિત્ર હોતું નથી "પૂર્વદ્વયलाभः पुनरुत्तरलाभे भवति सिद्धः" ઉત્તરના લાભમા–ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં–પૂર્વદ્વયનો લાભ સિદ્ધ થાય છે, એટલે કે ચારિત્રના લાભ સાથે જ સમ્યક્દર્શનનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી "સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનદર્શનનો અભાવ છે" એવું કથન પણ બરાબર નથી. તેથી એવું કહેવું કે "સમ્યગ્દર્શનાદિક રત્નત્રયનો અભાવ હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા અપકૃષ્ટ–હીન છે" એ કથન પણ ફક્ત એક

-रत्नत्रयाभ्यास एव प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तरत्नत्रयस्य प्राप्तिकारणमितिशास्त्रे प्ररूपितम्, रत्नत्रयाभ्यासः स्त्रीषु वर्तते इति समर्थितमेव । स्त्रीत्वं रत्नत्रयप्रकर्षस्य विरोधीत्यपि न वक्तुं युक्तम्, तथाहि-'रत्नत्रयप्रकर्षः स उच्यते, यतोऽनन्तरं मुक्तिपदप्राप्तिः', स च रत्नत्रयप्रकर्षः खलु अयोगिनोऽवस्थायां भवति, स हि चरमसमयभावी । अयोगिनोऽवस्था च छद्मस्थानामप्रत्यक्षा, तर्हि स्त्रीत्वं रत्नत्रयप्रकर्षस्य विरोधीति ज्ञानं कथं त्वया प्राप्तम् । न हि अदृष्टेन सह विरोधो ज्ञातुं शक्यते । अदृष्टविरोधकल्पने तु पुरुषेष्वपि रत्नत्रयप्रकर्षविरोधापत्तिस्तव मते प्रसज्येत । एवं च न रत्नत्रयाभावेन स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वम् ॥ १ ॥

प्रकर्ष को नहीं होने देता ? या रत्नत्रय का विरोधी वहां स्त्रीपना है ?

प्रथम पक्ष तो इसलिये उचित नहीं माना जा सकता कि जब वे अभ्यास करती रहती हैं तो यही अभ्यास उनके प्रकर्ष की प्राप्ति का कारण उन्हें बन जाता है, ऐसा शास्त्रों में कहा है । रत्नत्रय का अभ्यास स्त्रियों में वर्तता है इसमें तो विवाद ही नहीं है ।

स्त्रीत्व रत्नत्रय के प्रकर्ष का विरोधी है, यह भी ठीक नहीं है, रत्नत्रय का प्रकर्ष वही है कि जिसके अनन्तर मुक्तिपद की प्राप्ति हो जावे । ऐसा वह प्रकर्ष अयोगी अवस्था में होता है, और वह चरम-समय भावी है । अयोगी की अवस्था छद्मस्थों के अप्रत्यक्ष होती है तब 'स्त्रीत्व रत्नत्रय के प्रकर्ष का विरोधी है' यह कैसे जाना जा सकता है ? क्यों कि वह परमप्रकर्ष प्रत्यक्ष का विषय नहीं होता है । जो दृष्ट नहीं है उसके साथ विरोधी की कल्पना करना ठीक नहीं होता है । यदि

અથવા શું સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જે તેમનો પ્રકર્ષ થવા દેતો નથી ? કે રત્નત્રયનું વિરોધી ત્યાં સ્ત્રીપણું છે ? પહેલો પક્ષ તો એ કારણે જ ઉચિત માની ન શકાય કે જ્યારે તેઓ અભ્યાસ કરતી રહે છે તો એજ અભ્યાસ તેમના પ્રકર્ષની પ્રાપ્તિનું કારણ તેમને માટે બની જાય છે, એવું શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે રત્નત્રયનો અભ્યાસ સ્ત્રીઓમાં હોય છે તે બાબતમાં તો વિવાદ છે જ નહીં

સ્ત્રીત્વ રત્નત્રયના પ્રકર્ષનું વિરોધી છે, એ પણ બરાબર નથી. રત્નત્રયનો પ્રકર્ષ એજ છે કે જેના પછી મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય એવો તે પ્રકર્ષ અયોગી ગુણસ્થાન અવસ્થામાં હોય છે, અને તે ચરમસમયભાવી છે અયોગીગુણસ્થાન અવસ્થા છદ્મસ્થોને અપ્રત્યક્ષ હોય છે તો "સ્ત્રીત્વ રત્નત્રયના પ્રકર્ષનું વિરોધી છે" એ કેવી રીતે જાણી શકાય છે ? કારણ કે તે પરમ પ્રકર્ષ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી જે દૃશ્યમાન નથી તેની સાથે વિરોધીની કલ્પના કરવી તે બરાબર નથી. જો

कालविप्रकृष्टेषु प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः, तदप्रवृत्तौ च अनुमानस्याप्यसंभवात् । नापि तासु रत्नत्रयप्रकर्षासंभवप्रतिपादकः कोऽप्यागमो विद्यते, प्रत्युत तत्संभवप्रतिपादक एव स्थाने स्थानेऽस्ति यथा-'इत्थीपुरिससिद्धा य' इति प्रस्तुतैव गाथा, ततो न तासां रत्नत्रयप्रकर्षासंभवः । किंच-यच्च तावत्-स्त्रीषु उक्तरूपस्य रत्नत्रयस्याभावः किं कारणाभावेन, किं स्वभावत एव किं वा स्त्रीत्वस्य रत्नत्रयप्रकर्षविरोधित्वेन, तव संमतोऽस्तीति । तत्र न तावत् कारणाभावेन प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तरत्नत्रयाभावः, यतः

उत्तर—ऐसा भी कहना ठीक नहीं है क्यों कि ऐसा कोई प्रमाण नहीं है जो स्त्रियों में सम्यग्दर्शनादिक त्रिक के प्रकर्ष की असंभवता सिद्ध कर सके । देशविप्रकृष्ट एवं कालविप्रकृष्ट पदार्थों में प्रत्यक्षप्रमाण की अप्रवृत्ति होने से वह तो इस बात का समर्थक होता नहीं । इसी तरह प्रत्यक्ष की अप्रवृत्ति होनेके कारण अनुमान की भी वहां प्रवृत्ति नहीं होती है, अर्थात् अनुमान भी यह नहीं बतला सकता है कि स्त्रियों में सम्यग्दर्शनादिक के प्रकर्ष की असंभवता है । रहा आगम, सो वह भी तो यहीस्थान स्थान पर प्रकट करता है कि स्त्रियों में इनका प्रकर्ष हो सकता है "इत्थीपुरिससिद्धाय" यह गाथा ही इसके लिये प्रमाणभूत है । इसलिये रत्नत्रय के प्रकर्ष की असंभवता से जो स्त्रियों में पुरुषों की अपेक्षा हीनता बतलाई जाती है वह ठीक नहीं है ।

और भी आप जो स्त्रियों में रत्नत्रय के प्रकर्ष का अभाव प्रतिपादन करते हो सो क्यों करते हो ? कहो, क्या उनमें उनके प्रकर्ष होने के कारणों का अभाव है ? अथवा स्त्रियों का स्वभाव ही ऐसा है जो उनके

ઉત્તર—એમ કહેવું પણ બરાબર નથી એવું કોઈ પ્રમાણ નથી કે જે સ્ત્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિક રત્નત્રયના પ્રકર્ષની અસંભવતા સિદ્ધ કરી શકે દેશવિપ્રકૃષ્ટ અને કાળવિપ્રકૃષ્ટ પદાર્થોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અપ્રવૃત્તિ હોવાથી તે તો આ વાતના સમર્થક થતા નથી એજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષની અપ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે ત્યાં અનુમાનની પણ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, એટલે કે અનુમાન પણ એ બતાવી શકતું નથી કે સ્ત્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિકના પ્રકર્ષની અસંભવતા છે બાકી રહ્યા આગમ, તો તે સ્થળે સ્થળે એજ પ્રગટ કરે છે કે સ્ત્રીઓમાં તેમનો પ્રકર્ષ હોઈ શકે છે "इत्थी पुरिस सिद्धाय" આ ગાથા જ તે માટે પ્રમાણભૂત છે તેથી રત્નત્રયના પ્રકર્ષની અસંભવતા વડે સ્ત્રીઓમાં પુરૂષો કરતા જે હીનતા કહેવાય છે તે બરાબર નથી.

વળી—આપ સ્ત્રીઓમાં રત્નત્રયના પ્રકર્ષનો જે અભાવ સિદ્ધ કરો છો તે કેમ કરો છો? કહો કે શું તેમનામાં તેમનો પ્રકર્ષ હોવાના કારણોનો અભાવ છે?

—रत्नत्रयाभ्यास एव प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तरत्नत्रयस्य प्राप्तिकारणमितिशास्त्रे प्ररूपितम्, रत्नत्रयाभ्यासः स्त्रीषु वर्तते इति समर्थितमेव। स्त्रीत्व रत्नत्रयप्रकर्षस्य विरोधीत्यपि न वक्तुं युक्तम्, तथाहि—रत्नत्रयप्रकर्षः स उच्यते, यतोऽनन्तरं मुक्तिपदप्राप्तिः, स च रत्नत्रयप्रकर्षः खलु अयोगिनोऽवस्थायां भवति, स हि चरमसमयभावी। अयोगिनोऽवस्था च छद्मस्थानामप्रत्यक्षा, तर्हि स्त्रीत्व रत्नत्रयप्रकर्षस्य विरोधीति ज्ञान कथं त्वया प्राप्तम्। न हि अदृष्टेन सह विरोधो ज्ञातुं शक्यते। अदृष्टविरोधकल्पने तु पुरुषेष्वपि रत्नत्रयप्रकर्षविरोधापत्तिस्तव मते प्रसज्येत। एव च न रत्नत्रयाभावेन स्त्रीणा पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वम् ॥ १ ॥

प्रकर्ष को नहीं होने देता? या रत्नत्रय का विरोधी वहां स्त्रीपना है?

प्रथम पक्ष तो इसलिये उचित नहीं माना जा सकता कि जब वे अभ्यास करती रहती है तो वही अभ्यास उनके प्रकर्ष की प्राप्ति का कारण उन्हें बन जाता है, ऐसा शास्त्रों में कहा है। रत्नत्रय का अभ्यास स्त्रियों में वर्तता है इसमें तो विवाद ही नहीं है।

स्त्रीत्व रत्नत्रय के प्रकर्ष का विरोधी है, यह भी ठीक नहीं है, रत्नत्रय का प्रकर्ष वही है कि जिसके अनन्तर मुक्तिपद की प्राप्ति हो जावे। ऐसा वह प्रकर्ष अयोगी अवस्था में होता है, और वह चरम-समय भावी है। अयोगी की अवस्था छद्मस्थों के अप्रत्यक्ष होती है तब 'स्त्रीत्व रत्नत्रय के प्रकर्ष का विरोधी है' यह कैसे जाना जा सकता है? क्यों कि वह परमप्रकर्ष प्रत्यक्ष का विषय नहीं होता है। जो दृष्ट नहीं है उसके साथ विरोधी की कल्पना करना ठीक नहीं होता है। यदि

અથવા શું સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જે તેમનો પ્રકર્ષ થવા દેતો નથી? કે રત્નત્રયનું વિરોધી ત્યા સ્ત્રીપણું છે? પહેલો પક્ષ તો એ કારણે જ ઉચિત માની ન શકાય કે જ્યારે તેઓ અભ્યાસ કરતી રહે છે તો એજ અભ્યાસ તેમના પ્રકર્ષની પ્રાપ્તિનુ કારણ તેમને માટે બની જાય છે, એવુ શાસ્ત્રોમા કહેલ છે રત્નત્રયનો અભ્યાસ સ્ત્રીઓમાં હોય છે તે બાબતમા તો વિવાદ છે જ નહી

સ્ત્રીત્વ રત્નત્રયના પ્રકર્ષનું વિરોધી છે, એ પણ બરાબર નથી રત્નત્રયનો પ્રકર્ષ એજ છે કે જેના પછી મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. એવો તે પ્રકર્ષ અયોગી ગુણસ્થાન અવસ્થામા હોય છે, અને તે ચરમસમયભાવી છે અયોગીગુણસ્થાન અવસ્થા છદ્મસ્થોને અપ્રત્યક્ષ હોય છે તો "સ્ત્રીત્વ રત્નત્રયના પ્રકર્ષનુ વિરોધી છે" એવી રીતે જાણી શકાય છે? કારણ કે તે પરમ પ્રકર્ષ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી જે દ્રશ્યમાન નથી તેની સાથે વિરોધીની કલ્પના કરવી તે બરાબર નથી. જો

अथ विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन स्त्रियः पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति चेत्-शृणु, स्त्रीणां कथमिदं विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वं भवति ? किं तावत् असप्तमनरकपृथ्वीगमनत्वेन १, आहोस्विद् वादादिलब्धिरहितत्वेन २, किं वा अल्पश्रुतत्वेन ३, किं वा-अनुपस्थाप्यता-पाराञ्चिकता-शून्यत्वेन ४, इति।

नन्वसप्तमनरकपृथिवीगमनत्वेन स्त्रीणां विशिष्टसामर्थ्याभावः, तथाहि-इह जगति सर्वोत्कृष्टपदप्राप्तिः सर्वोत्कृष्टेनाध्यवसायेन भवति नान्यथेति द्वयोरप्यावयो रागमप्रामाण्यबलात् सिद्धं सर्वोत्कृष्टदुःखस्थानं, सर्वोत्कृष्टसुखस्थानं च। तत्र

अदृष्ट प्रकर्ष के साथ विरोध मानते हो तो फिर पुरुषों के साथ भी इसका विरोध मान लेना चाहिये। इस तरह रत्नत्रय के अभाव से स्त्रियों में पुरुषों की अपेक्षा हीनता नहीं मानी जा सकती है।

यदि कहो कि विशिष्ट सामर्थ्य का अभाव होने से स्त्रिया पुरुषों की अपेक्षा अपकृष्ट हैं ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, सुनो-उनमें विशिष्ट सामर्थ्य का असत्त्व है, यह किस कारण से आप कहते हैं ? क्या वे सप्तम नरक में नहीं जाती हैं इसलिये ?, अथवा वादादि लब्धि से वे रहित हैं इसलिये ?, अथवा अल्पश्रुतज्ञान उन्हें होता है इसलिये ?, अथवा अनुपस्थाप्यता पाराञ्चित से शून्य होती है इसलिये ?।

यदि कहो कि वे सप्तम पृथिवी में नहीं जाती है इसलिये उनमें विशिष्ट सामर्थ्य का अभाव है, जगत में सर्वोत्कृष्ट-पद-प्राप्ति सर्वोत्कृष्ट अध्यवसाय से होती है, अन्य प्रकार से नहीं होती है। ऐसी मान्यता

અદષ્ટ પ્રકર્ષની સાથે વિરોધ માનતા હો તો પછી પુરૂષોની સાથે પણ તેનો વિરોધ માની લેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે રત્નત્રયના અભાવે સ્ત્રીઓમા પુરૂષો કરતાં હીનતા માની શકાય નહીં

જો એમ કહો કે વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ હોવાથી સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષો કરતા હીન છે તો એમ કહેવુ તે પણ બરાબર નથી. શા માટે ? સાંભળો તેમનામાં વિશિષ્ટ સામાર્થ્યનો અભાવ છે એમ આપ કયા કારણે કહો છો ? શુ તેઓ સાતમી નરકે નથી જતી માટે ?, અથવા વાદાદિલબ્ધિરહિત હોવાને કારણે ? અથવા તેમને અલ્પ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે તે માટે ? અથવા અનુપસ્થાપ્યતા પારાંચિત રહિત હોય છે તે કારણે ?

જો કહો કે તેઓ સપ્તમ પૃથ્વીમા જતી નથી તેથી તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે જગતમા સર્વોત્કૃષ્ટપદપ્રાપ્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ અધ્યવસાયથી થાય છે બીજી રીતે થતી નથી એવી આપની તથા અમારી માન્યતા છે કારણ

सर्वोत्कृष्टदु'खस्थानं सप्तमनरकपृथ्वी, अत' पर परमदु.खस्थानस्याभावात्। सर्वोत्कृष्ट सुखस्थानं तु नि'श्रेयसम्। तत्र स्त्रीणा सप्तमनरकपृथ्वीगमन श्रुते निषिद्धम्। निषेधस्य च कारण तद्गमनयोग्यतथाविधसर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभाव'। तत सप्तमनरकपृथिवीगमनवत्त्वाभावात् समूर्छिमादिवत् स्त्रीणां सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभाव., इतिचेत्,

तदयुक्तम्—यदि स्त्रीणां सप्तमनरकपृथिवीगमन प्रति सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभावस्तदेतत् कथमवसीयते नि.श्रेयस प्रत्यपि तासां सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभाव.?, न हि यो भूमिकर्षणादिक कर्म कर्तुं न शक्नोति, स शास्त्राण्यप्यवगन्तु न शक्नोतीति प्रत्येतु शक्यं, प्रत्यक्षविरोधात्, नापि वा हस्ती सूचीमुत्थापयितु न शक्नोतीति वृक्षशाखामपि त्रोटयितु न शक्नोतीति मन्तव्य भवति प्रत्यक्षविरोधात्।

आपकी और हमारी है, क्यों कि इस विषय को बतलाने वाला आगम प्रमाण अपन दोनों को मान्य है। सर्वोत्कृष्ट दु ख का स्थान सप्तमनरक है क्यों कि इससे आगे और कोई दुख का स्थान नहीं है। तथा सर्वोत्कृष्ट सुख का स्थान मोक्ष है। शास्त्र बतलाता है कि स्त्रिया सप्तमनरक में नहीं जाती हैं, कारण कि सप्तमनरक में जाने के योग्य तथाविध सर्वोत्कृष्ट मनोवीर्यरूप परिणति का उनमें अभाव है। इसलिये सप्तमनरक में जाने का अभाव होने से समूर्च्छिम आदि की तरह स्त्रियों में सर्वोत्कृष्ट मनोवीर्यरूप परिणति का अभाव सिद्ध होता है।

ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि यदि उनमें सप्तमनरक में जाने के योग्य सर्वोत्कृष्ट मनोवीर्य परिणति का अभाव है तो यह कैसे आप जानते हैं कि उनमें निःश्रेयस के प्रति सर्वोत्कृष्ट मनोवीर्यरूप

કે એ વાત દર્શાવનાર આગમ પ્રમાણ આપણુને બન્નેને માન્ય છે સર્વોત્કૃષ્ટ દુ ખનુ સ્થાન સાતમી નરક છે કારણ કે તેનાથી આગળ બીજુ કોઈ દુઃખનું સ્થાન નથી તથા સર્વોત્કૃષ્ટ સુખનુ સ્થાન મોક્ષ છે શાસ્ત્રો બતાવે છે કે સ્ત્રીઓ સાતમી નરકે જતી નથી, કારણ કે સાતમી નરકે જવાને યોગ્ય તથાવિધ સર્વોત્કૃષ્ટ મનોવીયરૂપ પરિણતિનો તેમનામાં અભાવ છે આ રીતે સાતમી નરકમા જવાનો અભાવ હોવાથી સમૂર્ચ્છિમ આદિની જેમ સ્ત્રીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ મનોવીર્યરૂપ પરિણતિનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે

એમ કહેવુ તે પણ બરાબર નથી કારણ કે જો તેમનામા સાતમી નરકમા જવાને યોગ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ પરિણતિનો અભાવ છે તો આપ એમ કેવી રીતે જાણો છો કે તેમનામા નિઃશ્રેયસ પ્રત્યે સર્વોત્કૃષ્ટ મનોવીયરૂપ પરિણતિનો પણ

अथ सम्मूर्छिमादिषु सर्वोत्कृष्टदुःखस्थाने सर्वोत्कृष्टसुखस्थाने चैतदुभयत्रापि तद्गमनयोग्यतथाविधसर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभावो दृष्टस्ततोऽत्रापि तादृशमनोवीर्यपरिणत्यभावो निश्चेतव्य इति चेत्, सम्मूर्छिमादिषु प्रतिबन्धबलेन तादृशमनोवीर्यपरिणत्यभावः, न स्त्रीषु प्रतिबन्धो विद्यते, न खलु सप्तमपृथिवीगमनं निर्वाणगमनस्य कारणम्, नापि सप्तमपृथिवीगमनाविनाभावि निर्वाणगमनम्, चरमशरीरिणां सप्तमपृथिवीगमनमन्तरेणैव निर्वाणगमनदर्शनात् ।

परिणति का भी अभाव है। यह तो कोई बात नहीं है कि जो पुरुष भूमिकर्षणादिक कार्य करने में असमर्थ हों वे शास्त्रों के भी पढने में अथवा जानने में समर्थ नहीं हों?। क्यों कि इसमें प्रत्यक्ष से विरोध आता है। जो हाथी एक सूची को नहीं उठा सकता है क्या वह वृक्ष की शाखाओं के तोडने में असमर्थ होता है? नहीं होता है। यदि ऐसा माना जाय तो इसमें प्रत्यक्ष से विरोध आता है।

यदि कहा जाय कि संमूर्च्छिम आदिकोंमें सर्वोत्कृष्ट दुःख के स्थान में तथा सर्वोत्कृष्ट सुख के स्थान में जाने योग्य तथाविध सर्वोत्कृष्ट मनोवीर्यरूप परिणति का अभाव देखा जाता है उसी तरह स्त्रियों में भी तादृशमनोवीर्यरूप परिणति का अभाव निश्चित होता है सो ऐसा कहना ठीक इसलिये नहीं बैठता है कि संमूर्च्छिम आदिकों में जो तादृश मनोवीर्यरूप परिणति का अभाव है इसका कारण वहां प्रतिबंध है, यहां ऐसा कोई प्रतिबंध नहीं है। तथा सप्तम पृथिवी में गमन कोई निर्वाण-

અભાવ છે એવી તો કોઇ વાત નથી કે જે પુરુષો ભૂમિકર્ષણાદિક કાર્ય કરવાને અસમર્થ હોય તેઓ શાસ્ત્રો ભણવાના અથવા જાણવામાં પણ અસમર્થ હોય? કારણ કે તેમાં પ્રત્યક્ષથી વિરોધ આવે છે જે હાથી એક સોયને ઉપાડી ન શકતો હોય તે શું વૃક્ષની શાખાઓને તોડવાને અસમર્થ હોય છે? હોતો નથી. જો એમ માનવામાં આવે તો એમા પ્રત્યક્ષથી વિરોધ આવે છે

જો એમ માની લઇએ કે સમૂર્ચ્છિમ આદિકોમા સર્વોત્કૃષ્ટ દુઃખના સ્થાનમાં તથા સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના સ્થાનમાં જવાને યોગ્ય તથાવિધ સર્વોત્કૃષ્ટ મનોવીર્યરૂપ પરિણતિનો અભાવ જોવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓમા પણ તાદૃશમનોવીર્યરૂપ પરિણતિનો અભાવ નિશ્ચિત થાય છે તો એમ કહેવુ તે એ કારણે બરાબર લાગતું નથી કે સમૂર્ચ્છિમ આદિમાં જે તાદૃશ મનોવીર્યરૂપ પરિણતિનો અભાવ છે તેનુ કારણ ત્યા પ્રતિબંધ છે, અહીં એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી તથા સાતમી પૃથ્વીમાં ગમન થવુ એ કોઈ નિર્વાણ ગમનના પ્રતિ કારણ તો છે

किञ्च—यदि असप्तमनरकपृथिवीगमनत्वेन स्त्रीषु विशिष्टसामर्थ्याभावः, अतस्ताः पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति वदसि, तर्हि ब्रूहि स सप्तमनरकगमनाभावः किं यत्रैव जन्मनि स्त्रियो मुक्तिगामिन्यस्तत्रैव विवक्षितः?, किं वा सामान्येन?।

तत्राद्यपक्षाङ्गीकारे पुरुषाणामपि मुक्त्यभावप्रसङ्गः, तेषामपि हि यत्र जन्मनि मुक्तिगामिता, न तत्रैव सप्तमपृथिवीगमनमिति।

अथ सामान्येन सप्तमनरकपृथिवीगमनाभाव इति विवक्षितः, अत्रायमाशयः— "छट्ठिं च इत्थियाओ, मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं" इत्यागमवचनात् पुरुषाणामेव सप्तमनरकपृथिवीगमनयोग्यकर्मोपार्जनसामर्थ्यं, न तु स्त्रीणाम्। एवं चाधोगतौ पुरुषतुल्यसामर्थ्याभावा दूर्ध्वगतावपि स्त्रीणां पुरुषतुल्यसामर्थ्याभाव इत्यनुमीयते।

गमन के प्रति कारण तो है नहीं, और न निर्वाणगमन सप्तमपृथिवी गमन-अविनाभावी है, क्यों कि चरमशरीरी जो व्यक्ति हुआ करते हैं वे सप्तमपृथिवी गमन के विना ही निर्वाण में जाते हुए देखे जाते हैं।

तथा यदि तुम्हारी यही बात मानली जावे कि स्त्रियां सप्तम नरक में नहीं जाती हैं इसलिये उनमें विशिष्ट सामर्थ्य का अभाव है और इसीलिये वे पुरुषों से हीन मानी गई है सो इस पर हमारा तुम से ऐसा पूछना है कि यह जो उनमें सप्तम नरक में गमन का अभाव है सो वह क्या जिस भव में उन्हें मुक्ति प्राप्त होती है उसी भव की अपेक्षा से विवक्षित है? या सामान्यरूप से विवक्षित है?, यदि इसमें प्रथम पक्ष अंगीकार किया जाय तो इस तरह पुरुषों को भी मुक्ति की प्राप्ति नहीं हो सकती है, क्यों कि जिस जन्म में उन्हें मुक्ति जाना होता है उस जन्म में वे सप्तमनरक में नहीं जाते हैं।

નહી, અને ન નિર્વાણગમન સપ્તમપૃથ્વીગમનઅવિનાભાવી છે, કારણ કે ચરમ શરીરી જે વ્યક્તિઓ હોય છે તેઓ સપ્તમપૃથ્વીગમન વિના જ મોક્ષે જતા જોવામાં આવે છે

તથા તમારી આ વાત જો માની લઈએ કે સ્ત્રીઓ સાતમી નરકમા જતી નથી તેથી તેમનામા વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે અને તેથી જ તેઓને પુરુષો કરતાં હીન માનવામા આવી છે તો એ બાબતમાં અમારો આપને એ પ્રશ્ન છે કે આ જે તેમનામા સાતમી નરકે ગમનનો અભાવ છે તે શુ જે ભવમાં તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એજ ભવની અપેક્ષાએ વિવક્ષિત છે? કે સામાન્યરૂપે વિવક્ષિત છે? જો તેમાંનો પહેલો પક્ષ સ્વીકાર્ય ગણાય તો એ રીતે પુરુષોને પણ મુક્તિ મળી શકતી નથી, કારણ કે જે જન્મમાં તેમને મોક્ષે જવાનુ થાય છે તે જન્મમા તેઓ સાતમી નરકમાં જતા નથી

भवत्वा' पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति चेत्? शृणु।

अधोगतौ येषामतुल्यं सामर्थ्यं, तेषामूर्ध्वगतावपि सामर्थ्यमतुल्यमेव भवतीति नियमो नास्ति। तथा चोक्तम्—

समुच्छिम-भुयग-खग,-चउप्पय-सप्पि-त्थि-जलचरेहिंतो।
स नरेहिंतो मत्तसु, कमोववज्जति नरएसु॥ १॥

यदि कहो कि यह बात सामान्य से कही है कि स्त्रियों में सप्तम नरक में जाने का अभाव है, अर्थात इसका आशय यह है कि-"छट्ठिं च इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं" छठवीं नरक तक स्त्रियां जाती हैं तथा मच्छ एव मनुष्य सप्तम नरक तक जाते हैं, अत सप्तम नरक में जाने के योग्य कर्मोंके उपार्जन करने की शक्ति पुरुषों में ही है स्त्रियों में नहीं है, इस प्रकार जब स्त्रियों में अधोगमन के लिये पुरुष तुल्य सामर्थ्य का अभाव है तो ऊर्ध्वगमन में भी पुरुषतुल्य सामर्थ्य का अभाव उनमें है, यह बात भी अनुमति होती है। इसीसे वे पुरुषों की अपेक्षा हीन मानी गई हैं।

ऐसा कहना भी ठीक नहीं है। कारण कि ऐसा कोई नियम नहीं है कि जिनमें अधोगति में जाने का सामर्थ्य नहीं है उनमें ऊर्ध्वगति में भी जाने का सामर्थ्य नहीं है। फिर कहा भी है—

"समुच्छिम१भुयग२, खग३-चउप्पय४सप्पि५त्थि६जलचरेहिंतो।
सनरेहिंतो७ सत्तसु, कमोववज्जति नरएसु॥ १॥"

જો એમ કહો કે આ વાત સામાન્યરૂપે કહી છે કે સ્ત્રીઓમાં સાતમી નરકે જવાનો અભાવ છે એટલે કે તેનો આશય આ પ્રમાણે છે-" छट्ठिं च इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं " છઠ્ઠી નરક સુધી સ્ત્રીઓ જાય છે, તથા મચ્છ અને માણસ સાતમી નરક સુધી જાય છે, તેથી સાતમી નરકમા જવાને યોગ્ય કર્મોનુ ઉપાર્જન કરવાની શક્તિ પુરુષોમાં જ છે સ્ત્રીઓમાં નથી. આ પ્રમાણે જો સ્ત્રીઓમાં અધોગમનને માટે પુરુષ જેટલા સામર્થ્યનો અભાવ છે તો ઉર્ધ્વગમનમાં પણ પુરુષ જેટલા સામર્થ્યનો અભાવ તેમનામા છે, એ વાતનુ પણ અનુમાન કરી શકાય છે, તેથી તેમને પુરુષો કરતાં હીન ગણેલ છે

એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી કારણ કે એવો કોઈ નિયમ નથી કે જેમનામા અધોગતિમાં જવાનુ સામર્થ્ય ન હોય તેમનામાં ઉર્ધ્વગતિમાં જવાનુ પણ સામર્થ્ય ન હોય વળી કહ્યું પણ છે-

" समुच्छिम १-भुयग २-खग ३-चउप्पय ४-सप्पि ५-त्थि ६-जलचरेहिंतो।
सनरेहिंतो, सत्तसु, कमोववज्जति नरएसु " ॥ १॥

छाया—सम्मूर्च्छिम-भुजग-खग-चतुष्पद-सर्प-स्त्री-जलचरेभ्यः।
सनरेभ्यः सप्तसु, क्रमश उपपद्यन्ते नरकेषु ॥ इति ॥

संमूर्छिम (१),-भुजग (२),-खग (३),-चतुष्पद (४),-सर्प (५),-स्त्री (६), -जलचर (७)-नराणामधोगतौ नास्ति तुल्य सामर्थ्यम्, ऊर्ध्वगतौ तु तुल्यमेव सामर्थ्यम्। तदुक्तम्—

सन्नि-तिरिक्खेहिंतो, सहस्सारतिएसु देवेसु।
उप्पज्जति परेसुवि, सव्वेसु वि माणुसेहिंतो ॥ २ ॥

छाया—संज्ञि-तिर्यग्भ्य, सहस्रारान्तिकेषु देवेषु।
उत्पद्यन्ते परेष्वपि, सर्वेष्वपि मनुष्येभ्यः ॥ २ ॥

तथा चोर्ध्वगतौ स्त्रीणां पुरुषतुल्यसामर्थ्यसद्भावाच्च विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वम्। ततश्च पुरुषवत् स्त्रीणामप्यूर्ध्वगतियोग्यताऽस्त्येवेति।

अर्थात् सम्मूर्छिम १, भुजग २, खग ३, चतुष्पद ४, सर्प ५, स्त्री ६, जलचर और मनुष्य ७। इनकी अधोगति प्राप्ति में एक सी शक्ति नहीं है, फिर भी ऊर्ध्वगति प्राप्ति में एक सी शक्ति है। कहा भी है—

" सन्नितिरिक्खेहिंतो, सहस्सारतिएसु देवेसु।
उप्पज्जंति परेसु वि, सव्वेसु वि माणुसेहिंतो " ॥ २ ॥

अर्थात्—संज्ञितिर्यंच से निकल कर जीव सहस्रार नामके आठवे देवलोक तक जाता है। मनुष्यसे निकला हुआ जीव उससे आगे सब देवलोकों में जा सकता है। इसलिये ऊर्ध्वगतिमें स्त्रियों के पुरुषतुल्य सामर्थ्यका सद्भाव होनेसे उनमें विशिष्ट सामर्थ्यका असत्त्व नहीं है, अतः पुरुषकी तरह स्त्रियों में ऊर्ध्वगमनकी योग्यता है ही।

એટલે કે (૧) સંમૂર્ચ્છિમ, (૨) ભુજગ, (૩) ખગ, (૪) ચતુષ્પદ, (૫) સર્પ, (૬) સ્ત્રી, (૭) જળચર અને મનુષ્ય, એમનામાં અધોગતિ પ્રાપ્તિની એક સરખી શક્તિ નથી, તો પણ ઉર્ધ્વગતિની પ્રાપ્તિની એક સરખી શક્તિ છે કહ્યું પણ છે-

" सन्नितिरिक्खेहिंतो, सहस्सारतिएसु देवेसु।
उप्पज्जंति परेसु वि, सव्वेसु वि माणुसे हिंतो ॥२॥

એટલે કે સંજ્ઞિ તિર્યંચમાંથી નીકળીને જીવ સહસ્રાર નામના આઠમા દેવલોક સુધી જાય છે મનુષ્યમાંથી નીકળેલ જીવ તેનાથી આગળ બધા દેવલોકમાં જઈ શકે છે, તેથી ઉર્ધ્વગતિમાં સ્ત્રીઓને પુરુષતુલ્ય સામર્થ્યનો સદ્ભાવ હોવાથી તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ નથી, તેથી પુરુષની જેમ સ્ત્રીઓમા ઉર્ધ્વગમનની યોગ્યતા છે જ

अतस्ताः पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति चेत्? शृणु ।

अधोगतौ येषामतुल्यं सामर्थ्यं, तेषामूर्ध्वगतावपि सामर्थ्यमतुल्यमेव भवतीति नियमो नास्ति। तथा चोक्तम्—

समुच्छिम-भुयग-खग,-चउप्पय-सप्पि-त्थि-जलयरेहिंतो ।
स नरेहिंतो मत्तसु, कमोववज्जंति नरएसु ॥ १ ॥

यदि कहो कि यह बात सामान्य से कही है कि स्त्रियों में सप्तम नरक में जाने का अभाव है, अर्थात् इसका आशय यह है कि–" छट्ठिं च इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं " छठवीं नरक तक स्त्रियां जाती हैं तथा मच्छ एव मनुष्य सप्तम नरक तक जाते हैं, अतः सप्तम नरक में जाने के योग्य कर्मोंके उपार्जन करने की शक्ति पुरुषों में ही है स्त्रियों में नहीं है, इस प्रकार जब स्त्रियों में अधोगमन के लिये पुरुष तुल्य सामर्थ्य का अभाव है तो ऊर्ध्वगमन में भी पुरुषतुल्य सामर्थ्य का अभाव उनमें है, यह बात भी अनुमति होती है। इसीसे वे पुरुषों की अपेक्षा हीन मानी गई हैं।

ऐसा कहना भी ठीक नहीं है। कारण कि ऐसा कोई नियम नहीं है कि जिनमें अधोगति में जाने का सामर्थ्य नहीं है उनमें ऊर्ध्वगति में भी जाने का सामर्थ्य नहीं है। फिर कहा भी है—

" समुच्छिम१ भुयग२, खग३–चउप्पय४सप्पि५ त्थि६जलयरेहिंतो ।
सनरेहिंतो७ सत्तसु, कमोववज्जंति नरएसु ॥ १ ॥ "

જો એમ કહો કે આ વાત સામાન્યરૂપે કહી છે કે સ્ત્રીઓમા સાતમી નરકે જવાનો અભાવ છે એટલે કે તેનો આશય આ પ્રમાણે છે–" छट्ठिं च इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं " છઠ્ઠી નરક સુધી સ્ત્રીઓ જાય છે, તથા મચ્છ અને માણસ સાતમી નરક સુધી જાય છે, તેથી સાતમી નરકમા જવાને યોગ્ય કર્મોનુ ઉપાર્જન કરવાની શક્તિ પુરુષોમા જ છે સ્ત્રીઓમાં નથી. આ પ્રમાણે જો સ્ત્રીઓમાં અધોગમનને માટે પુરુષ જેટલા સામર્થ્યનો અભાવ છે તો ઊર્ધ્વગમનમા પણ પુરુષ જેટલા સામર્થ્યનો અભાવ તેમનામા છે, એ વાતનુ પણ અનુમાન કરી શકાય છે, તેથી તેમને પુરુષો કરતાં હીન ગણેલ છે

એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી કારણ કે એવો કોઈ નિયમ નથી કે જેમનામા અધોગતિમાં જવાનુ સામર્થ્ય ન હોય તેમનામા ઊર્ધ્વગતિમાં જવાનુ પણ સામર્થ્ય ન હોય વળી કહ્યું પણ છે–

" समुच्छिम १–भुयग २–खग ३–चउप्पय ४–सप्पि ५–त्थि ६–जलयरेहिंतो ।
सनरेहिंतो, सत्तसु, कमोववज्जंति नरएसु " ॥ १ ॥

यत्र यत्राल्पश्रुतत्वं, तत्र तत्र विशिष्टसामर्थ्याभाव इति नियमो नास्ति । समिति पञ्चकमात्रस्य गुप्तित्रयमात्रस्य च ज्ञानसद्भावेऽपि चारित्रप्रकर्षबलात् केवलोत्पत्तिर्भवत्येवेति प्रवचने प्रसिद्धम् । तथा चाल्पश्रुतत्वेऽपि विशिष्टसामर्थ्यं सम्भवतीति तदभावो नोपपद्यते ॥

सकता है कि जहा २ वादलब्धिमत्ता है वहीं २ विशिष्ट सामर्थ्य है, अतः जब ऐसा नियम नहीं बन सकता है तो फिर ऐसा कहना कि वादादिलब्धियोंसे रहित होनेके कारण स्त्रियोंमें विशिष्ट सामर्थ्यका अभाव है, यह कैसे उचित माना जा सकता है ।

फिर भी वादादिलब्धिके अभावकी तरह यदि मोक्षका अभाव भी स्त्रियोंमें होता तो शास्त्रकार सिद्धान्तमें ऐसा ही कहते कि स्त्रियोंको मुक्तिकी प्राप्ति नहीं होती है । परन्तु ऐसा तो वे शास्त्रकार कहते नहीं हैं, अत इससे यही जानना चाहिये कि स्त्रियोंको निर्वाणकी प्राप्ति होती है ।

तथा-जहां २ अल्पश्रुत ज्ञान है वहां२ विशिष्ट सामर्थ्यका अभाव है, ऐसा भी कोई नियम नहीं है । समितिपञ्चक मात्र तथा गुप्तित्रय मात्रके ज्ञानके सद्भावमें भी चारित्रके प्रकर्षके बलसे केवलज्ञानकी उत्पत्ति हो जाती है, ऐसा प्रवचनमें सिद्ध है । इसलिये अल्पश्रुतज्ञान होने पर भी विशिष्ट सामर्थ्य स्त्रियोंमें संभवित हो सकता है, अत उस विशिष्ट सामर्थ्यका अभाव उनमें नहीं बनता है ।

વાદાદિલબ્ધિમત્તા છે ત્યા ત્યાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય છે તેથી જો આવો નિયમ થઈ શકતો નથી તો પછી એવુ કહેવુ કે વાદાદિલબ્ધિયોથી રહિત હોવાને કારણે સ્ત્રીઓમા વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે, એ કેવી રીતે ઉચિત માની શકાય? વળી વાદાદિલબ્ધિના અભાવની જેમ જો સ્ત્રીઓમા મોક્ષનો અભાવ પણ હોત તો શાસ્રકાર સિદ્ધાન્તમાં એવુ જ કહેત કે 'સ્ત્રીઓને મોક્ષ મળતો નથી.' પણ એવુ તો તે શાસ્રકારો કહેતા નથી, તેથી એમ જ માનવું જોઇએ કે સ્ત્રીઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે

તથા જ્યાં જ્યા અલ્પશ્રુત જ્ઞાન છે ત્યાં ત્યાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે, એવો પણ કોઇ નિયમ નથી પાચ સમિતિ માત્ર તથા ત્રણ ગુપ્તિ માત્રના જ્ઞાનના સદ્ભાવમા પણ ચારિત્રના પ્રકર્ષના બળથી કેવળજ્ઞાન પેદા થાય છે, એવુ પ્રવચનમાં સિદ્ધ થયેલ છે તેથી અલ્પશ્રુત જ્ઞાન હોવા છતા પણ સ્ત્રીઓમા વિશિષ્ટ સામર્થ્ય સભવિત હોઇ શકે છે, તેથી તે વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ તેમનામાં હોઈ શકે નહી

अथ वादादिलब्धिरहितत्वेन विशिष्ट सामर्थ्याभावम्, स्त्रीणां हि वादलब्धौ विकुर्वणत्वादिलब्धौ पूर्वगतश्रुताधिगतौ च न सामर्थ्यमतिरस्तीत्य तस्तासां मोक्षगमनसामर्थ्यमपि न सम्भवति, इति चेन्न, वादादिलब्धिरहितस्यापि कस्यचित् विशिष्टसामर्थ्यं दृश्यते, वादविकुर्वणत्वादिलब्धिविरहेऽपि विशिष्टपूर्वगतश्रुताभावेऽपि मनुष्यादीनां निःश्रेयसपदप्राप्तिश्रवणात्। तथा–जिनकल्प–मनःपर्ययविरहेऽपि न सिद्धिविरहोऽस्ति। तथा च यत्र यत्र वादादिलब्धिमत्त्व तत्रैव विशिष्टसामर्थ्यमिति नियमो नास्ति, कथं तर्हि वादादिलब्धिरहितत्वेन विशिष्टसामर्थ्याभाव इति वक्तु प्रभवसीति। अपि च–वादादिलब्ध्यभाववद् यदि निःश्रेयसाभावोऽपि स्त्रीणामभविष्यत् ततस्तथैव शास्त्रे प्रत्यपादयिष्यत्, न च प्रतिपाद्यते, तस्मादुपपद्यते स्त्रीणां निर्वाणमिति।

यदि कहा जाय कि वादादिलब्धिरहित होनेसे उनमें विशिष्ट शक्ति का अभाव है। स्त्रियोंमें वादलब्धिका सामर्थ्य, वैक्रिय आदि लब्धिका सामर्थ्य, पूर्वगत श्रुतावधिगमका सामर्थ्य नहीं होता है, इस लिये मोक्षगमन सामर्थ्य भी उनमें संभवित नहीं होता है। सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है। कारण कि वादादिलब्धिरहितके भी विशिष्ट सामर्थ्य देखा जाता है। शास्त्रोंमें ऐसी कई कथाएँ आती हैं जो इस बातको बतलाती हैं कि वादलब्धि विकुर्वणत्व आदि लब्धिके अभावमें भी, विशिष्ट पूर्वगत श्रुतके अभावमें भी मनुष्य आदिकों को मोक्षपदकी प्राप्ति हुई है। तथा जिनकल्प एवं मन पर्ययके अभावमें भी सिद्धिका अभाव नहीं होता है। इसलिये इस पूर्वोक्त कथनसे यह बात सिद्ध हो जाती है कि ऐसा नियम नहीं बन

જો એમ કહેવામાં આવે કે વાદાદિલબ્ધિરહિત હોવાથી તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે, સ્ત્રીઓમાં વાદલબ્ધિનું સામર્થ્ય, વૈક્રિય આદિ લબ્ધિનું સામર્થ્ય, અને પૂર્વગતશ્રુતાધિગમનું સામર્થ્ય હોતું નથી તેથી મોક્ષ ગમનનું સામર્થ્ય તેમનામાં સંભવિત હોતું નથી, તો એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી. કારણ કે વાદાદિલબ્ધિરહિતમાં પણ વિશિષ્ટ સામર્થ્ય જોવામાં આવે છે શાસ્ત્રોમાં એવી કેટલીએ કથાઓ આવે છે જે એ વાત દર્શાવે છે કે વાદલબ્ધિ, વિકુર્વણત્વ આદિ લબ્ધિના અભાવમાં અને વિશિષ્ટ પૂર્વગતશ્રુતના અભાવમાં પણ મનુષ્ય આદિને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ છે તથા જિનકલ્પ અને મનઃપર્યવના અભાવમાં પણ સિદ્ધિનો અભાવ હોતો નથી, તેથી આ પૂર્વોક્ત કથનથી એ વાત સાબીત થઈ જાય છે કે એવો નિયમ થઈ શકતો નથી કે જ્યાં

तथा च स्त्रीणां विशिष्टसामर्थ्याभावः गुरुतरप्रायश्चित्तानधिकारित्वादिति कथनं न युक्तमिति ॥ २ ॥॥ इति स्त्रीणांविशिष्टसामर्थ्याभावनिराकरणम् ॥

अथ पुरुषानभिवन्द्यत्वेन स्त्रियः पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति चेत्, तदप्ययुक्तम्-यतः-तत् पुरुषानभिवन्द्यत्वं किं सामान्येन किं वा गुणाधिकपुरुषापेक्षया विवक्षितम्?, यदि सामान्येन तदा सामान्यतः सर्वासु स्त्रीषु पुरुषानभिवन्द्यत्वं नास्तीत्यतोऽसिद्धत्वदोषप्रसङ्गः। तीर्थंकरस्य जननीं शक्रादयोऽपि प्रणमन्ति, अन्ये प्रणमन्तीति किं पुनर्वाच्यम्।

वह जिस प्रकार पुरुषों का उपकारक होता है उसी तरह स्त्रियों का भी उपकारक होता है, क्यों कि दोनों का वहां अधिकार है। रहा प्रायश्चित्त का विधान सो वह योग्यता की अपेक्षा रखता है। इसी अपेक्षा को लेकर उसका विधान हुआ है। अतः गुरुतर प्रायश्चित्त की अधिकारिणी नहीं होने से स्त्रियों में विशिष्ट सामर्थ्य का अभाव है, यह कहना युक्ति युक्त नहीं है।

यदि कहो कि पुरुषों से ये अनभिवद्य हैं इसलिये ये उनसे अपकृष्ट हैं, सो ऐसा भी कथन उचित प्रतीत नहीं होता है। कारण कि यह अनभिवद्यता किस रूप से आप कहते हैं-क्या सामान्य पुरुषों की अपेक्षा से या गुणाधिक पुरुषों की अपेक्षासे यदि कहो कि यह अन भिवद्यता सामान्य पुरुषों की अपेक्षा से उनमें है सो ऐसा कहना उचित नहीं है, क्यों कि सामान्य पुरुष उन्हे वन्दन करते हैं। तीर्थंकर की माता को तो शक्रादिक भी नमस्कार करते हैं, फिर दूसरे व्यक्ति की तो बात ही क्या कहना।

જે રીતે પુરુષોને ઉપકારક થાય છે, એજ રીતે સ્ત્રીઓને પણ ઉપકારક થાય છે, કારણ કે બન્નેનો ત્યા અધિકાર છે હવે રહ્યુ પ્રાયશ્ચિતનુ વિધાન તો તે યોગ્યતાની અપેક્ષા રાખે છે એ અપેક્ષાને લઈને જ તેનુ વિધાન થયુ છે તેથી ગુરુતર પ્રાયશ્ચિતની અધિકારિણી ન હોવાથી સ્ત્રીઓમા વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે, એમ કહેવુ તે યુક્તિયુક્ત નથી. જો એમ કહો કે પુરુષો વડે તેઓ અનભિવદ્ય છે તેથી તેઓ તેમના કરતાં હીન છે, તો એવુ કથન પણ ઉચિત લાગતુ નથી, કારણ કે આપ કયા રૂપે તેને અનભિવદ્યતા કહો છો? શુ સામાન્ય પુરુષોની અપેક્ષાએ કે ગુણાધિક પુરુષોની અપેક્ષાએ? જો એમ કહેતા હો કે તે સામાન્ય પુરુષોની અપેક્ષાએ તે અનભિવદ્યતા તેમનામા છે તો એમ કહેવુ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સામાન્ય પુરુષો તેમને વદન કરે છે તીર્થંકરની માતાને તો શક્રાદિક પણ નમસ્કાર કરે છે, તો બીજી વ્યક્તિઓની

अनुपस्थाप्यता-पाराञ्चिकता-शून्यत्वेन स्त्रीणां विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वमितिचेत्-तदप्ययुक्तम्-यतस्तन्निषेधात् विशिष्टसामर्थ्याभावो न निश्चेतुं शक्यते। कथम्?, अधिकारिणां योग्यताऽपेक्षया शास्त्रे नानाप्रकारकप्रायश्चित्तोपदेश श्रूयते। तत्र पुरुषा पेक्षयाऽपि योग्यतानुसारेण गुरुलघुप्रायश्चित्तोपदेशः कृत। तत्र लघुप्रायश्चित्तवतां पुरुषाणामपि चारित्रप्रकर्षे केवलोत्पत्तिर्भवत्येव, गुरुप्रायश्चित्तवतामपि चारित्रप्रकर्षाभावे केवलोत्पत्तिर्न भवति। किञ्च-नानाविध तपसोविधानं शास्त्रे श्रूयते तच्च पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्युपकारक, तत्रोभयेषामधिकारात् प्रायश्चित्त विधानं तु योग्यताऽपेक्षया कथितम्।

यदि कहो कि स्त्रियोंमें अनुपस्थाप्यता एव पाराञ्चित प्रायश्चितकी शून्यता है इससे उनमें विशिष्ट सामर्थ्यका अभाव है सो यह भी कहना ठीक नहीं है, कारण कि इनके निषेध होनेसे भी विशिष्ट सामर्थ्यका अभाव-निश्चित नहीं हो सकता है, क्यों कि अधिकारियों की योग्यता की अपेक्षा से शास्त्रों में नाना प्रकार के प्रायश्चित्तों का उपदेश सुना जाता है। पुरुषों की अपेक्षा भी योगयता के अनुसार गुरु एव लघु प्राय श्चित्तों का वहां उपदेश हुआ है। जिन्हे लघु प्रायश्चित्त देने की बात कही गई है ऐसे पुरुषों को भी चारित्र के प्रकर्ष में केवलज्ञान की उत्पत्ति होती है। तथा जिन्हे गुरु प्रायश्चित्त का अधिकारी बतलाया गया है उनके भी यदि चारित्र का प्रकर्ष नही है तो केवलज्ञान की उत्पत्ति नही होती है।

तथा-अनेक प्रकार के तपों का विधान शास्त्र में सुना जाता है।

જો એમ કહો કે સ્ત્રીઓમાં અનુપસ્થાપ્યતા અને પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત નો અભાવ છે તેથી તેમનામાં સામર્થ્યનો અભાવ છે, તો એમ કહેવુ તે પણ બરાબર નથી. કારણ કે તેમનો નિષેધ હોવાથી પણ વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી, કારણ કે અધિકારીઓની યોગ્યતાની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રોમા વિવિધ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિતોનો ઉપદેશ સાંભળવામાં આવે છે પુરુષોની અપેક્ષાએ પણ યોગ્યતા પ્રમાણે મોટાં અને નાના પ્રાયશ્ચિત્તોનો તેમાં ઉપદેશ અપાયો છે જેમને નાના પ્રાયશ્ચિત દેવાની વાત કહેલ છે એવાં પુરૂષોને પણ ચારિત્રના પ્રકર્ષમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જેમને મોટાં પ્રાય શ્ચિત્તના અધિકારી બતાવ્યા છે તેમને પણ જો ચારિત્રનો પ્રકર્ષ હોતો નથી તો કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુ નથી

તથા-શાસ્ત્રોમા અનેક પ્રકારના તપોનુ વિધાન સાંભળવામાં આવે છે તે

अमहर्द्धिकत्वेनापि स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वं न युज्यते, यद्येवं स्यात् तर्हि कथय तावत्, आध्यात्मिकीमृद्धिमाश्रित्य तदमहर्द्धिकत्वं मन्यसे, किं वा बाह्याम् ?, आद्यपक्षस्तत्र निराकृत एव स्त्रीणां रत्नत्रयरूपाया आध्यात्मिक्या ऋद्धेः समर्थितत्वात् । नापि बाह्यामृद्धिमाश्रित्यामहर्द्धिकत्वेन स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वान्मुक्तिकारणवैकल्यमिति वाच्यम् , या महती तीर्थकरादीनामृद्धिः सा गणधरादीनां नास्ति, चक्रधरादीनामपि या ऋद्धिः सा तदितरेषां क्षत्रियादीनां नास्तीत्येवं तेषामप्यमहर्द्धिकत्वेनापकृष्टत्वान्मुक्तिकारणवैकल्यप्रसङ्गात् ।

आदि को कराते हैं, शिष्य उन्हें नहीं कराते हैं, परन्तु आगम में ऐसी बात तो सुनी नहीं जाती है कि गुरुओं को ही मुक्ति होती है, शिष्यों को नहीं होती है। चण्डरुद्र आदि आचार्य के शिष्यों को मुक्ति हुई सुनी गई है।

इसी तरह अहमर्द्धिक होनेसे भी स्त्रिया पुरुषोंसे हीन हैं, ऐसा कहना भी ठीक नहीं जचता कारण कि आप किस ऋद्धिका अभाव उनमें बतलाते हैं ? आध्यात्मिक ऋद्धिका या बाह्य ऋद्धिका ? । आध्यात्मिक ऋद्धिका तो उनमें अभाव है नहीं, क्यों कि रत्नत्रयरूप जो आध्यात्मिक ऋद्धि है वह उनमें समर्थित की ही जा चुकी है। इसी तरह बाह्य ऋद्धिको आश्रित करके जो यह कहा जाय कि बाह्य ऋद्धि उनमें नहीं है अतः वे अमहर्द्धिक होनेसे पुरुषोंकी अपेक्षा हीन हैं, और इसी लिये उनमें मुक्तिके कारण की विकलता है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि देखो जो बाह्यऋद्धि तीर्थंकरों को होती है वह गणधरों को नहीं होती है, इसी तरह चक्रधरों की जो ऋद्धि होती है वह

કરાવે છે, શિષ્યો તેમને કરાવતા નથી પણ આગમમા એવી બાત સાંભળવામા આવતી નથી કે ગુરુઓને જ મોક્ષ મળે છે, શિષ્યોને મળતો નથી ચડરુદ્ર આદિ આચાર્યના શિષ્યોને મોક્ષ મળ્યાનુ સાભળવામા આવ્યુ છે

એજ પ્રમાણે અમહર્દ્ધિક હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન છે એમ કહેવુ તે પણ ઉચિત લાગતુ નથી, કારણ કે આપ તેમનામાં કઈ ઋદ્ધિનો અભાવ બતાવો છો ? આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિનો કે બાહ્ય-ઋદ્ધિનો ? આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિનો તો તેમનામાં અભાવ નથી, કારણ કે રત્નત્રયરૂપ જે આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિ છે તે તેમનામા હોવાનુ સિદ્ધ કરાઈ ગયુ છે એજ પ્રમાણે બાહ્યઋદ્ધિનો આધાર લઈને જો એમ કહેવામા આવે કે બાહ્યઋદ્ધિ તેમનામા નથી તેથી તેઓ અમહર્દ્ધિક હોવાથી પુરુષો કરતાં હીન છે, અને તેથી જ તેમનામાં મોક્ષના કારણની વિકલતા છે, તો એમ કહેવુ તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જે બાહ્યઋદ્ધિ તીર્થકરોને હોય છે તે ગણધરોને હોતી નથી, એજ પ્રમાણે ચક્રવર્તિઓને જે ઋદ્ધિ

यदि गुणाधिकपुरुषापेक्षया तदित्युच्यते-तदा तीर्थंकरा अपि गणधरान् नाभिवन्दन्ते इति गणधरा अपि पुरुषानभिवन्द्यतया मुक्तयनर्हा भवेयुरिति। एवं गणधरा अपि स्वशिष्यान्नाभिवन्दन्ते, ततश्च तेषामपि न मोक्षः स्यात्, इति।

अथ स्मारणाद्यकर्तृत्वेन स्त्रियः पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति चेत्, तन्न युक्तम्-तथाहि-एवं सति गुरुशिष्ययोः सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रये समानेऽप्याचार्यस्यैव मुक्तिः स्यान्न तु शिष्यस्य, तस्य स्मारणाद्यकर्तृत्वेन पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वात्। न चागमे शिष्यस्य मोक्षश्रवणं नास्तीति वाच्यम्, चण्डरुद्राचार्यशिष्याणामागमे मोक्ष श्रवणात्।

यदि कहो कि गुणों से जो अधिक होते हैं वे स्त्रियों को नमन नहीं करते हैं, उनकी अपेक्षा वहां अनभिवन्द्यता होने से वे उनकी अपेक्षा हीन मानी जाती हैं, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है। गणधरों में भी गुणाधिक पुरुषों की अपेक्षा अनभिवन्द्यता आजाने से मुक्ति की प्राप्ति का अभाव मानना पडेगा। इसी तरह गणधर भी अपने शिष्यों को नहीं वंदते हैं अतः उन शिष्यों को भी मोक्ष प्राप्ति नहीं होना मानना पडेगा।

यदि कहो कि स्मारणा आदि की अकर्त्ता होने से स्त्रियां पुरुषों की अपेक्षा हीन मानी गई हैं सो यह भी कोई युक्ति युक्त नहीं है, क्यों कि यदि इस तरह उनमें हीनता मानी जायगी तो गुरु को ही मुक्ति होगी, ऐसा मानने का प्रसंग आवेगा, शिष्यों को नहीं, कारण कि उनके सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रय समान होने पर भी आचार्य ही उन्हें स्मारणा

તો વાત જ શી કરવી? જો એવી દલીલ કરો કે જેઓ અધિક ગુણોવાળા હોય છે તેઓ સ્ત્રીઓને નમન કરતા નથી, તેમની અપેક્ષાએ ત્યાં અનભિવંદ્યતા હોવાથી તેમને તે પુરુષો કરતા હીન માનવામા આવે છે, તો એમ કહેવું તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે એ રીતે તો તીર્થંકરો પણ ગણધરોને નમન કરતા નથી ગણધરોમાં પણ ગુણાધિક પુરુષોની અપેક્ષાએ અનભિવંદ્યતા આવી જવાથી મોક્ષ પામવાનો અભાવ માનવો પડે એજ પ્રમાણે ગણધરો પણ પોતાના શિષ્યોને વંદન કરતા નથી તો તે શિષ્યોને પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે નહીં એમ માનવું પડે વળી જો એવી દલીલ કરો કે સ્મારણા આદિની અકર્તા હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા હીન માનવામાં આવી છે, તો એ પણ કોઇ રીતે ઉચિત નથી, કારણ કે જો એ રીતે એમનામાં હીનતા માની લઇએ તો ગુરુને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું માનવું પડશે. શિષ્યોને નહીં, કારણ કે તેમના સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રય સમાન હોવા છતાં પણ આચાર્ય જ તેમને સ્મારણા આદિ

अमहर्द्धिकत्वेनापि स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वं न युज्यते, यद्येवं स्यात् तर्हि कथय तावत्, आध्यात्मिकीमृद्धिमाश्रित्य तदमहर्द्धिकत्वं मन्यसे, किं वा बाह्याम् ?, आद्यपक्षस्तत्र निराकृत एव स्त्रीणां रत्नत्रयरूपाया आध्यात्मिक्या' ऋद्धे' समर्थितत्वात् । नापि बाह्यामृद्धिमाश्रित्यामहर्द्धिकत्वेन स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वान्मुक्तिकारणवैकल्यमिति वाच्यम् , या महती तीर्थकरादीनामृद्धि' सा गणधरादीनां नास्ति, चक्रधरादीनामपि या ऋद्धि' सा तदितरेषां क्षत्रियादीनां नास्तीत्येव तेषामप्यमहर्द्धिकत्वेनापकृष्टत्वान्मुक्तिकारणवैकल्यप्रसङ्गात् ।

आदि को कराते हैं, शिष्य उन्हें नहीं कराते हैं, परन्तु आगम में ऐसी बात तो सुनी नहीं जाती है कि गुरुओं को ही मुक्ति होती है, शिष्यों को नहीं होती है । चण्डरुद्र आदि आचार्य के शिष्यों को मुक्ति हुई सुनी गई है ।

इसी तरह अल्पमर्द्धिक होनेसे भी स्त्रिया पुरुषोंसे हीन हैं, ऐसा कहना भी ठीक नहीं जचता कारण कि आप किस ऋद्धिका अभाव उनमें बतलाते हैं ? आध्यात्मिक ऋद्धिका या बाह्य ऋद्धिका ? । आध्यात्मिक ऋद्धिका तो उनमें अभाव है नहीं, क्यों कि रत्नत्रयरूप जो आध्यात्मिक ऋद्धि है वह उनमें समर्थित की ही जा चुकी है । इसी तरह बाह्य ऋद्धिको आश्रित करके जो यह कहा जाय कि बाह्य ऋद्धि उनमें नहीं है अत' वे अमहर्द्धिक होनेसे पुरुषोंकी अपेक्षा हीन हैं, और इसी लिये उनमें मुक्तिके कारण की विकलता है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि देखो जो बाह्यऋद्धि तीर्थकरों को होती है वह गणधरों को नहीं होती है, इसी तरह चक्रधरों की जो ऋद्धि होती है वह

કરાવે છે, શિષ્યો તેમને કરાવતા નથી પણ આગમમાં એવી બાત સાંભળવામા આવતી નથી કે ગુરુઓને જ મોક્ષ મળે છે, શિષ્યોને મળતો નથી ચંડરુદ્ર આદિ આચાર્યના શિષ્યોને મોક્ષ મળ્યાનુ સાંભળવામા આવ્યુ છે

એજ પ્રમાણે અમહર્દ્ધિક હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન છે એમ કહેવુ તે પણ ઉચિત લાગતુ નથી, કારણ કે આપ તેમનામા કઈ ઋદ્ધિનો અભાવ બતાવો છો ? આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિનો કે બાહ્ય-ઋદ્ધિનો ? આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિનો તો તેમનામાં અભાવ નથી, કારણ કે રત્નત્રયરૂપ જે આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિ છે તે તેમનામાં હોવાનુ સિદ્ધ કરાઈ ગયુ છે એજ પ્રમાણે બાહ્યઋદ્ધિનો આધાર લઈને જો એમ કહેવામા આવે કે બાહ્યઋદ્ધિ તેમનામા નથી તેથી તેઓ અમહર્દ્ધિક હોવાથી પુરુષો કરતાં હીન છે, અને તેથી જ તેમનામાં મોક્ષના કારણની વિકલતા છે, તો એમ કહેવુ તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જે બાહ્યઋદ્ધિ તીર્થકરોને હોય છે તે ગણધરોને હોતી નથી, એજ પ્રમાણે ચક્રવર્તિઓને જે ઋદ્ધિ

यदि गुणाधिकपुरुषापेक्षया तदित्युच्यत-तदा तीर्थंकरा अपि गणधरान् नाभिवन्दन्ते इति गणधरा अपि पुरुषानभिवन्द्यतया मुक्तयनर्हा भवेयुरिति। एवं गणधरा अपि स्वशिष्यान्नाभिवन्दन्ते, ततश्च तेषामपि न मोक्षः स्यात्, इति।

अथ स्मारणाद्यकर्तृत्वेन स्त्रियः पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति चेत्, तन्न युक्तम्-तथाहि-एवं सति गुरुशिष्ययोः सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रये समानेऽप्याचार्यस्यैव मुक्तिः स्यान्न तु शिष्यस्य, तस्य स्मारणाद्यकर्तृत्वेन पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वात्। न चागमे शिष्यस्य मोक्षश्रवणं नास्तीति वाच्यम्, चण्डरुद्राचार्यशिष्याणामागमे मोक्षश्रवणात्।

यदि कहो कि गुणों से जो अधिक होते हैं वे स्त्रियों को नमन नहीं करते हैं, उनकी अपेक्षा वश अनभिवद्यता होने से वे उनकी अपेक्षा हीन मानी जाती हैं, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है। गणधरों में भी गुणाधिक पुरुषों की अपेक्षा अनभिवद्यता आजाने से मुक्ति की प्राप्ति का अभाव मानना पडेगा। इसी तरह गणधर भी अपने शिष्यों को नहीं वंदते हैं अतः उन शिष्यों को भी मोक्ष प्राप्ति नहीं होना मानना पडेगा।

यदि कहो कि स्मारणा आदि की अकर्त्री होने से स्त्रियां पुरुषों की अपेक्षा हीन मानी गई हैं सो यह भी कोई युक्ति युक्त नहीं है, क्यों कि यदि इस तरह उनमें हीनता मानी जायगी तो गुरु को ही मुक्ति होगी, ऐसा मानने का प्रसंग आवेगा, शिष्यों को नहीं, कारण कि उनके सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रय समान होने पर भी आचार्य ही उन्हें स्मारणा

તો વાત જ શી કરવી ? જો એવી દલીલ કરો કે જેઓ અધિક ગુણોવાળા હોય છે તેઓ સ્ત્રીઓને નમન કરતા નથી, તેમની અપેક્ષાએ ત્યાં અનભિવદ્યતા હોવાથી તેમને તે પુરુષો કરતા હીન માનવામાં આવે છે, તો એમ કહેવું તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે એ રીતે તો તીર્થંકરો પણ ગણધરોને નમન કરતા નથી ગણધરોમાં પણ ગુણાધિક પુરુષોની અપેક્ષાએ અનભિવદ્યતા આવી જવાથી મોક્ષ પામવાનો અભાવ માનવો પડે એજ પ્રમાણે ગણધરો પણ પોતાના શિષ્યોને વંદન કરતા નથી તો તે શિષ્યોને પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે નહીં એમ માનવું પડે વળી જો એવી દલીલ કરો કે સ્મારણા આદિની અકર્ત્રી હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા હીન માનવામાં આવી છે, તો એ પણ કોઈ રીતે ઉચિત નથી, કારણ કે જો એ રીતે એમનામાં હીનતા માની લઈએ તો ગુરુને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું માનવું પડશે. શિષ્યોને નહીં, કારણ કે તેમના સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રય સમાન હોવા છતાં પણ આચાર્ય જ તેમને સ્મારણા આદિ

अमहर्द्धिकत्वेनापि स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वं न युज्यते, यद्येवं स्यात् तर्हि कथय तावत्, आध्यात्मिकीमृद्धिमाश्रित्य तदमहर्द्धिकत्वं मन्यसे, किं वा बाह्याम् ?, आद्यपक्षस्तत्र निराकृत एव स्त्रीणां रत्नत्रयरूपाया 'आध्यात्मिक्या' ऋद्धेः' समर्थितत्वात् । नापि बाह्यामृद्धिमाश्रित्यामहर्द्धिकत्वेन स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वान्मुक्तिकारणवैकल्यमिति वाच्यम्, या महती तीर्थकरादीनामृद्धिः' सा गणधरादीनां नास्ति, चक्रधरादीनामपि या ऋद्धिः' सा तदितरेषां क्षत्रियादीनां नास्तीत्येवं तेषामप्यमहर्द्धिकत्वेनापकृष्टत्वान्मुक्तिकारणवैकल्यमसद्भावात् ।

आदि को कराते हैं, शिष्य उन्हें नहीं कराते हैं, परन्तु आगम में ऐसी बात तो सुनी नहीं जाती है कि गुरुओं को ही मुक्ति होती है, शिष्यों को नहीं होती है । चण्डरुद्र आदि आचार्य के शिष्यों को मुक्ति हुई सुनी गई है।

इसी तरह अल्पमर्द्धिक होनेसे भी स्त्रियां पुरुषोंसे हीन हैं, ऐसा कहना भी ठीक नहीं जचता कारण कि आप किस ऋद्धिका अभाव उनमें बतलाते हैं ? आध्यात्मिक ऋद्धिका या बाह्य ऋद्धिका ? । आध्यात्मिक ऋद्धिका तो उनमें अभाव है नहीं, क्यों कि रत्नत्रयरूप जो आध्यात्मिक ऋद्धि है वह उनमें समर्थित की ही जा चुकी है। इसी तरह बाह्य ऋद्धिको आश्रित करके जो यह कहा जाय कि बाह्य ऋद्धि उनमें नहीं है अतः वे अमहर्द्धिक होनेसे पुरुषोंकी अपेक्षा हीन हैं, और इसी लिये उनमें मुक्तिके कारण की विकलता है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि देखो जो बाह्यऋद्धि तीर्थकरों को होती है वह गणधरों को नहीं होती है, इसी तरह चक्रधरों की जो ऋद्धि होती है वह

કરાવે છે, શિષ્યો તેમને કરાવતા નથી પણ આગમમા એવી બાત સાંભળવામા આવતી નથી કે ગુરુઓને જ મોક્ષ મળે છે, શિષ્યોને મળતો નથી ચંડરુદ્ર આદિ આચાર્યના શિષ્યોને મોક્ષ મળ્યાનુ સાભળવામા આવ્યુ છે

એજ પ્રમાણે અમહર્દ્ધિક હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરૂષોથી હીન છે એમ કહેવુ તે પણ ઉચિત લાગતુ નથી, કારણ કે આપ તેમનામાં કઈ ઋદ્ધિનો અભાવ બતાવો છો ? આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિનો કે બાહ્ય-ઋદ્ધિનો ? આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિનો તો તેમનામા અભાવ નથી, કારણ કે રત્નત્રયરૂપ જે આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિ છે તે તેમનામા હોવાનુ સિદ્ધ કરાઈ ગયુ છે એજ પ્રમાણે બાહ્યઋદ્ધિનો આધાર લઈને જો એમ કહેવામા આવે કે બાહ્યઋદ્ધિ તેમનામા નથી તેથી તેઓ અમહર્દ્ધિક હોવાથી પુરુષો કરતાં હીન છે, અને તેથી જ તેમનામાં મોક્ષના કારણની વિકલતા છે, તો એમ કહેવુ તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જે બાહ્યઋદ્ધિ તીર્થંકરોને હોય છે તે ગણધરોને હોતી નથી, એજ પ્રમાણે ચક્રવર્તિઓને જે ઋદ્ધિ

यदि गुणाधिकपुरुषापेक्षया तदित्युच्यते-तदा तीर्थंकरा अपि गणधरान् नाभिवन्दन्ते इति गणधरा अपि पुरुषानभिवन्द्यतया मुक्तिपदं न प्राप्नुयुरिति। एवं गणधरा अपि स्वशिष्यान्नाभिवन्दन्ते, तत्र तेषामपि न मोक्षः स्यात्, इति।

अथ स्मारणाद्यकर्तृत्वेन स्त्रियः पुरुषेभ्योऽपकृष्टा इति चेत्, तन्न युक्तम्-तथाहि-एवं सति गुरुशिष्ययोः सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रये समानेऽप्याचार्यस्यैव मुक्तिः स्यान्न तु शिष्यस्य, तस्य स्मारणाद्यकर्तृत्वेन पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वात्। न चागमे शिष्यस्य मोक्षश्रवणं नास्तीति वाच्यम्, चण्डरुद्राचार्यशिष्याणामागमे मोक्ष श्रवणात्।

यदि कहो कि गुणों से जो अधिक होते हैं वे स्त्रियों को नमन नहीं करते हैं, उनकी अपेक्षा यहां अनभिवद्यता होने से वे उनकी अपेक्षा हीन मानी जाती हैं, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है। गणधरों में भी गुणाधिक पुरुषों की अपेक्षा अनाभिवद्यता आजाने से मुक्ति की प्राप्ति का अभाव मानना पडेगा। इसी तरह गणधर भी अपने शिष्यों को नहीं वंदते हैं अतः उन शिष्यों को भी मोक्ष प्राप्ति नहीं होना मानना पडेगा।

यदि कहो कि स्मारणा आदि की अकर्त्ता होने से स्त्रियां पुरुषों की अपेक्षा हीन मानी गई हैं सो यह भी कोई युक्ति युक्त नहीं है, क्यों कि यदि इस तरह उनमें हीनता मानी जायगी तो गुरु को ही मुक्ति होगी, ऐसा मानने का प्रसंग आवेगा, शिष्यों को नहीं, कारण कि उनके सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रय समान होने पर भी आचार्य ही उन्हें स्मारणा

તો વાત જ શી કરવી ? જો એવી દલીલ કરે કે જેઓ અધિક ગુણોવાળા હોય છે તેઓ સ્ત્રીઓને નમન કરતા નથી, તેમની અપેક્ષાએ ત્યાં અનભિવંદ્યતા હોવાથી તેમને તે પુરુષો કરતા હીન માનવામાં આવે છે, તો એમ કહેવું તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે એ રીતે તો તીર્થંકરો પણ ગણધરોને નમન કરતા નથી ગણધરોમાં પણ ગુણાધિક પુરુષોની અપેક્ષાએ અનભિવંદ્યતા આવી જવાથી મોક્ષ પામવાનો અભાવ માનવો પડે એજ પ્રમાણે ગણધરો પણ પોતાના શિષ્યોને વંદન કરતા નથી તો તે શિષ્યોને પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે નહીં એમ માનવું પડે વળી જો એવી દલીલ કરે કે સ્મારણા આદિની અકર્તા હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા હીન માનવામાં આવી છે, તો એ પણ કોઈ રીતે ઉચિત નથી, કારણ કે જો એ રીતે એમનામાં હીનતા માની લઈએ તો ગુરૂને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું માનવું પડશે. શિષ્યોને નહીં, કારણ કે તેમના સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રય સમાન હોવા છતાં પણ આચાર્ય જ તેમને સ્મારણા આદિ

ननु स्त्रीणां मुक्तिस्थानादिप्रसिद्धिर्नास्ति, अतः स्त्रीणां मुक्तिर्नभवतीति। यदि स्त्रीणां मुक्तिकारणावैकल्यमभविष्यत् तदा मुक्तिरप्युदपत्स्यत, तथा च-मुक्ति स्थानादिप्रसिद्धिरपि स्यात्, इति यदुक्तं, तन्न, यत्र यत्र मुक्तिस्थानादिप्रसिद्धि-स्तत्रैव मुक्तिरितिचेत्तर्हि पुरुषाणामपि मुक्तिस्थानाद्यप्रसिद्धिः, 'इदं पुरुषाणामेव मोक्षस्थानम्', इति विशेष्य नोक्तं, किं तु 'भव्या मोक्षार्हाः' इति प्रतिपादितम्, ततश्च त्वन्मते पुरुषाणामपि मोक्षो न स्यादिति।

दोनों ही समानरूप से मायादिक के प्रकर्षवाले देखे जाते हैं। आगम भी ऐसा ही कहता है कि चरमशरीरी नारदादिकों के भी मायादिक प्रकर्षता है। इसलिये पुरुषों से अपकृष्ट होने से स्त्रियों के मुक्ति के कारणों की विकलता नहीं सधनी है, अर्थात् मुक्ति के कारणों का स्त्रियों में सद्भाव है।

यदि कहो कि स्त्रियों के मुक्तिस्थान आदि की प्रसिद्धि नहीं है इसलिये उसके अभाव से यही मालूम होता है कि उन्हें मोक्ष नहीं मिलता है। यदि स्त्रियों में मुक्ति के कारणों की अविकलता होती तो उन्हें मुक्ति भी होती, और इस कारण से उनके मुक्ति के स्थानों की भी प्रसिद्धि होती, अतः यह कुछ नहीं है, इससे साफ स्पष्ट मालूम होता है कि इन्हें मुक्ति प्राप्त नहीं होती है। सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि ऐसी कोई यह व्याप्ति तो है नहीं कि जिन२ के मुक्तिस्थानों की प्रसिद्धि है उन्हें ही मुक्ति प्राप्त हुई हो। ऐसा तो शास्त्रों में विशेष-रूप से कहा नहीं है कि यह पुरुषों का मोक्ष स्थान है, किन्तु ऐसा ही

રૂપે માયાના પ્રકર્ષવાળા દેખાય છે આગમ પણ એવુ જ કહે છે કે ચરમશરીર નારદાદિકોમા પણ મયાદિકની પ્રકર્ષતા હોય છે તેથી પુરૂષો કરતા હીન હોવાથી સ્ત્રીઓના મોક્ષના કારણોની વિકલતા સિદ્ધ થતી નથી એટલે કે મોક્ષનાં કારણોનો સ્ત્રીઓમા સદ્ભાવ છે

વળી તમે એવી દલીલ કરો કે મુક્તિસ્થાન આદિની પ્રસિદ્ધિ નહી હોવાથી તેના અભાવે એજ જાણવા મળે છે કે તેમને મોક્ષ મળતો નથી જો સ્ત્રીઓમાં મોક્ષનાં કારણોની અવિકલતા હોત તો તેમને મોક્ષ પણ હોઈ શકત, અને એ કારણથી તેમના મુક્તિના સ્થાનોની પણ પ્રસિદ્ધિ થાત, એવુ કઈ પણ ન હોવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેમને મોક્ષ મળતો નથી તો એમ કહેવુ તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે એવી કોઈ આ વ્યાપ્તિ તો છે નહી કે જેમના જેમના મુક્તિસ્થાનોની પ્રસિદ્ધિ છે તેમને જ મોક્ષ મળ્યો હોય છે? એવુ તો શાસ્ત્રોમાં વિશેષરૂપે કહેલ નથી કે આ પુરૂષોનુ મોક્ષ સ્થાન છે પણ એવુ જ

अथ याऽसौ पुरुषवर्गस्य महती समृद्धिस्तीर्थकरत्वलक्षणा सा स्त्रीषु नास्तीत्यमहर्द्धिकमासां विवक्ष्यते, तदानीमप्यसिद्धता, स्त्रीणामपि परमपुण्यपात्रभूताना कासांचित् तीर्थकरत्वाविरोधात् तद्विरोधसाधकप्रमाणस्य कस्याप्यभावात् ।

यदपि मायादिप्रकर्षवत्त्वेन पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वमित्युच्यते, तदप्यसत्-स्त्रिय पुरुषा अपि तुल्यत्वेन मायादि प्रकर्षवन्त इति लोके लक्ष्यते, आगमेऽपि श्रूयते-चरमशरीरिणामपि नारदादीनां मायादिप्रकर्षवत्त्वम्, अतो न स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्टत्वेन मुक्तिकारणवैकल्यरूपस्य हेतोरसिद्धत्वमिति ।

उनसे भिन्न अन्य क्षत्रियादिकों में नहीं होती है। इस लिये इनमें भी एक की अपेक्षा अमहर्द्धिकपना आनेसे अपकृष्टता आ जावेगी। इस तरह इनके भी मुक्तिकारणोंकी निफलता होनेका प्रसग प्राप्त होगा।

यदि कहो कि पुरुषवर्ग की जो बड़ी भारी तीर्थकरत्वरूप महाऋद्धि है वह उनमें नहीं है, इस अपेक्षा उनमें अमहर्द्धिकना पाई जाती है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि कितनीक परम पुण्य की भाजन स्त्रियों को तो तीर्थंकरविभूति की भी प्राप्ति हुई है। इसकी प्राप्ति होने में वहा कोई विरोध नहीं आता है, कारण उसके विरोध के साधक कोई भी प्रमाण नहीं है।

तथा जो ऐसा तुम कहते हो कि स्त्रियों में मायादिक की प्रकर्षता है अत इस प्रकर्षता वाली होने से वे पुरुषों की अपेक्षा हीन हैं, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि इस लोक में स्त्री और पुरुष

હોય છે તે તેનાથી જુદા જ પ્રકારના બીજા ક્ષત્રિયાદિકોમાં હોતી નથી, તેથી તેઓમા પણ એકના કરતાં અમહર્દ્ધિકપણુ આવવાથી અપકૃષ્ટતા આવી જાય. આ રીતે તેમને પણ મોક્ષપ્રાપ્તિના કારણોની વિફલતા હોવાનો પ્રસ ગ મળશે.

જો એવી દલીલ કરો કે પુરુષવર્ગની જે મહી જ ભારે તીર્થંકરત્વરૂપ મહાઋદ્ધિ છે તે તેઓમા નથી, આ અપેક્ષાએ તેમનામાં અમહર્દ્ધિકતા ગણાય છે તે એમ કહેવુ તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે કેટલીક મહાપુણ્યશાળી સ્ત્રીઓને તો તીર્થંકરવિભૂતિની પણ પ્રાપ્તિ થઈ છે તેની પ્રાપ્તિ થવામા ત્યા કોઈ વિરોધ નડતો નથી, કારણ કે તેના વિરોધને સિદ્ધ કરનાર કોઇ પણ પ્રમાણ નથી.

તથા તમે એવી જે દલીલ કરો છો કે સ્ત્રીઓમા માયાદિકની પ્રકર્ષતા છે તેથી એ પ્રકર્ષતાવાળી હોવાને કારણે તેઓ પુરુષો કરતા હીન છે તો એમ કહેવુ તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે આ લોકમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સમાન

आद्यपक्षस्तत्र समतश्चेत्, नासौ युक्तः, स्त्रीष्वपि यथोक्तप्रतिलेखनादेः सर्वथा दर्शनात्। यदि द्वितीय पक्षस्तदा छद्मस्था पुरुषेष्वपिचारित्रादिपरिणाम प्रत्यक्षतया न पश्यन्तीति त्वन्मते पुरुषस्यापि मोक्षो न स्यात्।

अथ सर्वसम्बन्धिन प्रत्यक्षस्याभाव इति त्वस्समतश्चेत्, सोऽप्यसगत एव। तथाहि—असर्वज्ञजनेन सकलजनसम्बन्धि प्रत्यक्षात्मक ज्ञानं क्वचिदपि भवितुमशक्यम्, तथा सति पुरुषस्यापि मोक्षो न स्यादिति।

अथानुमानस्याभावात् प्रमाणाभाव इत्युच्यते, तर्हि अनुमानाभावस्य पुरुषेष्वपि तुल्यत्वेन मुक्तिकारणवैकल्यप्रसङ्गः स्यात्।

यदि इसमें प्रथमपक्ष स्वीकार किया जाय तो यह युक्त नहीं है, क्यों कि स्त्रियों में भी यथोक्त प्रतिलेखनादि सर्वथा देखे जाते हैं—वे भी प्रतिलेखनादिक करती हैं। यदि द्वितीय पक्ष माना जाय तो छद्मस्थ प्राणी पुरुषों में भी चारित्रादि परिणाम को प्रत्यक्षरूप से नहीं देख सकते हैं, अतः तुम्हारे मतमें पुरुषों को भी मुक्ति नहीं होनी चाहिये।

यदि कहो कि सर्वसंबधी प्रत्यक्ष का अभाव है सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि असर्वज्ञ को ऐसा ज्ञान ही नहीं हो सकता है कि सर्वसबंधी प्रत्यक्ष का अभाव है। ऐसा होने पर पुरुष को भी मोक्ष नहीं हो सकता है।

यदि कहो कि अनुमान का अभाव होने से प्रमाण का अभाव है सो अनुमान का अभाव पुरुषों में भी तुल्य है, इसलिये वहां भी मुक्ति कारणवैकल्य का प्रसंग प्राप्त होगा।

જો તેમા પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામા આવે તો તે ઉચિત નથી, કારણુ કે સ્ત્રીઓમા પણુ યથોક્ત પ્રતિલેખનાદિ સવથા જોવામા આવે છે—તેઓ પણુ પ્રતિલેખનાદિક કરે છે જો બીજો પક્ષ માનવામા આવે તો છદ્મસ્થપ્રાણી પુરુષોમાં પણુ ચારિત્રાદિ પરિણામને પ્રત્યક્ષરૂપે જોઈ શકતા નથી, તેથી તમારા મત પ્રમાણે પુરુષોને પણ મુક્તિ ન મળવી જોઈએ.

જો એમ કહો કે સર્વસબધી પ્રત્યક્ષનો અભાવ છે તો એમ કહેવુ તે પણુ યોગ્ય નથી, કારણુ કે અસર્વજ્ઞને એવુ જ્ઞાન જ હોઇ શકતું નથી કે સર્વ સબંધી પ્રત્યક્ષનો અભાવ છે એવુ હોય તો પુરુષોને પણુ મોક્ષ મળી શકે નહી

જો એમ કહો કે અનુમાનનો અભાવ હોવાથી પ્રમાણુનો અભાવ છે તો અનુમાનનો અભાવ પુરુષોમાં પણુ તુલ્ય છે તેથી ત્યા પણુ મુક્તિકારણુવૈકલ્યનો પ્રસગ ઉત્પન્ન થશે

अथ स्त्रीविषये मुक्तिसाधकप्रमाणाभावेन मुक्तिकारणावैकल्यरूपस्य हेतोरसिद्धत्वमिति चेत्, तर्हि तावत् ब्रूहि–मुक्तिसाधकप्रमाणाभाव इत्यत्र कस्य प्रमाणस्याभावस्त्वया विवक्षितः ?, किं प्रत्यक्षस्य, किं वाऽनुमानस्य, किं वा–आगमस्येति ?।

तत्र यदि प्रत्यक्षस्याभाव इति मन्यसे, तर्हि वद, किं स्वसम्बन्धिनः, किं वा सर्वसम्बन्धिनः ? यदि स्वसम्बन्धिनस्तदा किं बाह्य यथाविहितप्रतिलेखनादिरूपं कारणावैकल्यं तद्विषयस्य ?, किं वाऽऽन्तरं चारित्रादिपरिणामरूपं तद्विषयस्येति ?।

कहा है कि भव्य ही मोक्ष के योग्य होते हैं, अतः मुक्तिस्थान आदि की अप्रसिद्धि से जो स्त्रियों को मोक्ष न माना जावे तो तुम्हारे मत से पुरुषों को भी मोक्ष नहीं होना चाहिये।

अब यदि कहो कि स्त्री के विषय में मुक्तिसाधक प्रमाण का अभाव होने से मुक्तिकारणाऽवैकल्यरूप हेतु की असिद्धि है, सो हम तुमसे यही पूछते हैं कि कहो कौन से प्रमाण का अभाव आप को विवक्षित है ? क्या प्रत्यक्ष का कि वा अनुमान का अथवा आगम का ?।

यदि कहो कि प्रत्यक्ष का अभाव है सो इस पर पुनः यह पूछा जाता है कि स्वसबंधी प्रत्यक्ष का अभाव है अथवा सर्वसंबधी प्रत्यक्ष का अभाव है ?। यदि कहो कि स्वसंबंधी प्रत्यक्ष का अभाव है, तो इस पर भी यह प्रश्न होता है कि यथाविहित प्रतिलेखनादिरूप बाह्य कारणकी अविकलताको देखनेवाले प्रत्यक्षका अभाव है ? अथवा अंतरचरित्र आदि परिणामरूप कारणकी अविकलताको देखनेवाले प्रत्यक्ष का अभाव है ?।

કહેલ છે કે ભવ્ય જ મોક્ષને માટે યોગ્ય હોય છે તેથી મુક્તિસ્થાન આદિની અપ્રસિદ્ધિથી જો સ્ત્રીઓને મોક્ષ માનવામાં ન આવે તો તમારા મત પ્રમાણે તો પુરૂષોને પણ મોક્ષ મળવો ન જોઈએ

હવે જો તમે એમ કહેતા હો કે સ્ત્રીઓની બાબતમાં મુક્તિસાધક પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી मुक्तिकारणाऽवैकल्यरूप હેતુની અસિદ્ધિ છે, તો અમારો આપને એ પ્રશ્ન છે કે ક્યાં પ્રમાણોનો અભાવ આપને વિવક્ષિત છે ? શું પ્રત્યક્ષનો કે અનુમાનનો કે આગમનો ?

જો તમે પ્રત્યક્ષનો અભાવ કહેતા હો તો એ બાબતમાં અમારે વળી એ પૂછવાનું છે કે સ્વસંબંધી પ્રત્યક્ષનો અભાવ છે અથવા સર્વસંબંધી પ્રત્યક્ષનો અભાવ છે, ? જો આપ એમ કહેતા હો કે સ્વસંબંધી પ્રત્યક્ષનો અભાવ છે, તો એ વિષે પણ અમારો એ પ્રશ્ન છે કે યથવિહિત પ્રતિલેખનાદિરૂપ બાહ્ય કારણની અવિકલતાને દેખનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ છે ? અથવા અંતર ચરિત્ર આદિ પરિણામરૂપ કારણની અવિકલતા દેખનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ છે ?

न चेह स्त्रीशब्दस्यान्यार्थकत्वं परिकल्पनीयम्, तद्धि लोकरूढित', आगमप रिभाषातो वा भवेत्। तत्र लोकरूढितस्तावदन्यार्थकत्वं न सम्भवति, लोके हि यस्मिन्नर्थे य शब्दोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वेन दृश्यते, स तस्यार्थ, यथा गवादिशब्दानां सास्नादिविशिष्टादय, स्त्रीशब्दस्य लोकप्रसिद्धमर्थमन्तरेणान्यस्य न वाच्यत्वेन लोके शास्त्रे वा प्रतीतिरस्ति।

में आगम प्रमाणका भी अभाव नहीं है, देखो-" इत्थीपुरिससिद्धाय " यह वाक्य स्वय आगम प्रमाण है। इससे साक्षात् स्त्रीके मोक्षकी सिद्धि होती है, क्यों कि यह वाक्य स्त्रियोंमें अर्थत मोक्षके कारणोंकी अविकलताको सिद्ध करता है।

यदि कहो कि यहां " स्त्री " शब्द अन्यार्थक है सो ऐसा भी कथन ठीक नहीं है, कारण कि यह 'स्त्री शब्द अन्यार्थक है' यह बात आप क्या लोकरूढिसे या आगमकी परिभाषासे कहते हो? किससे कहते हो? सो कहो, यदि लोकरूढिसे कहते हो सो यह मान्यता आपकी ठीक नहीं है, कारण कि लोकमें तो यही माना जाता है कि जिस अर्थ में जो शब्द अन्वय-व्यतिरेक सबंधद्वारा सकेतित होता है वह शब्द उसी अर्थ को कहता है, भिन्न अर्थको नहीं। " स्त्री " यह शब्द अन्वय-व्यतिरेक द्वारा स्त्रीरूप साध्य अर्थमें ही प्रयुक्त किया गया मिलता है, अत स्त्री रूप पदार्थ ही इस स्त्री-शब्दका वाच्य है। जैसे गो आदि शब्दोंका वाच्य सास्ना (गलकंबल) आदिसे विशिष्ट पदार्थ होता है। इस स्त्री

જુઓ-" इत्थीपुरिससिद्धा य " આ વાક્ય પોતે જ આગમપ્રમાણ છે, તેથી સાક્ષાત્ સ્રીના મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે કારણ કે આ વાક્ય સ્ત્રીઓમા અર્થત મોક્ષના કારણોની અવિકલતાને સિદ્ધ કરે છે

જો આપ એમ કહેતા હો કે અહીં " स्त्री " શબ્દ અન્યાર્થક છે તો એવુ કથન પણ બરાબર નથી કારણ કે આ " સ્ત્રી શબ્દ અન્યાર્થક છે " એ વાત આપ શુ લોકરૂઢીથી કે આગમની પરિભાષાથી કહો છો ? શાથી કહો છો તે બતાવો. જો લોકરૂઢીથી કહેતા હો તો આપની એ માન્યતા બરાબર નથી, કારણ કે લોકોમા તો એજ મનાય છે કે જે અર્થમા જે શબ્દ અન્વયવ્યતિરેક સબધદ્વારા સકેતિત હોય છે, તે શબ્દ એજ અર્થ દર્શાવે છે, જુદો નહી " स्त्री " આ શબ્દ અન્વયવ્યતિરેકદ્વારા સ્ત્રીરૂપ સાધ્ય અર્થમા જ વપરાયેલ મળે છે, તેથી સ્ત્રીરૂપ પદાર્થ જ આ " સ્ત્રી " શબ્દનો વાચ્ય છે જેમ "ગો" આદિ શબ્દોનો વાચ્ય સાસ્ના (ગલકબલ) આદિથી વિશિષ્ટ પદાર્થ છે આ

अथ पुरुषेष्वेवानुमानप्रमाणमस्ति, तथाहि-यदुत्कर्षापकर्षाभ्यां यस्यापकर्षोत्कर्षौ, तस्यात्यन्तापकर्षे तदत्यन्तोत्कर्षवद् दृष्टम्, यथाऽभ्रपटलापगमे सूर्यप्रकाशः । एवं रागाद्युत्कर्षापकर्षाभ्यामपकर्षोत्कर्षवच्च चारित्रादिकं भवति । रागादेरत्यन्तापकर्षे स्त्रीषु न भवतीत्यतस्तत्र नास्ति चारित्रोत्कर्ष इति चेन्न, तदसत्-पुरुषेष्वेव रागादेरत्यन्तापकर्षो भवति, न तु स्त्रीषु, इति नियमो नास्ति, प्रत्यक्षविरोधात्, दृश्यते हि स्त्रीष्वपि रागादेरत्यन्तापकर्षः ।

नाप्यागमप्रमाणस्याभाव इति वाच्यं, तस्येह 'इत्थीपुरिससिद्धाय' इत्यादिना प्रस्तुतस्यापि साक्षात् स्त्रीमोक्षाभिधायकत्वेनार्थतस्तत्कारणाभिधायकत्वात् ।

यदि कहो कि पुरुषों में तो अनुमान प्रमाण है और वह इस प्रकार है-जिसके उत्कर्ष एवं अपकर्ष में जिसका अपकर्ष और उत्कर्ष देखा जाता है वह उसके अत्यंत अपकर्ष में अत्यन्त उत्कर्ष वाला होता है। जैसे-अभ्रपटल के अपगम होने पर सूर्य प्रकाश का उत्कर्ष होता देखा जाता है। इसी तरह रागादिकों के उत्कर्ष में चारित्रादिकों का अपकर्ष और उनके अपकर्ष में उनका उत्कर्ष होता है। अतः इस अनुमान से पुरुषों में ही रागादिकों के अपकर्षसे चारित्र आदि गुणोंका उत्कर्ष साधित होता है; स्त्रियोंमें नहीं, क्यों कि उनमें रागादिकोंका अत्यंत अपकर्ष संभवित नहीं होताहै, सो ऐसा कहना भी ठीकनहीं, कारण कि ऐसा कोई नियम नहीं है जो पुरुषों में ही रागादिकका अत्यन्त अपकर्ष हो, तथा स्त्रिओंमें न हो, क्यों कि ऐसा मानना प्रत्यक्षसे बाधित होता है। प्रत्यक्ष प्रमाण इस बातका समर्थक है कि रागादिकोंका अत्यन्त अपकर्ष स्त्रियोंमें भी होता है, इस

જો એમ કહો કે પુરુષોમાં તો અનુમાન પ્રમાણ છે અને તે આ પ્રકારે છે-જેના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષમાં જેનો અપકર્ષ અને ઉત્કર્ષ જોવામાં આવે છે તે તેના અત્યંત અપકર્ષમાં અત્યંત ઉત્કર્ષવાળું હોય છે જેમ-અભ્રપટલનો અપગમ થતા સૂર્યપ્રકાશનો ઉત્કર્ષ થતો નજરે પડે છે એજ પ્રમાણે રાગાદિકોના ઉત્કર્ષમાં ચારિત્રાદિકોનો અપકર્ષ અને તેમના અપકર્ષમા તેમનો (ચારિત્રાદિનો) ઉત્કર્ષ થાય છે, તેથી આ અનુમાનથી પુરુષોમાં જ રાગાદિકોના અપકર્ષથી ચારિત્ર આદિ ગુણોના ઉત્કર્ષ સાબિત થાય છે, સ્ત્રીઓમાં નહીં, કારણ કે તેઓમાં રાગાદિકોનો અત્યંત અપકર્ષ સંભવિત હોતો નથી, તો એમ કહેવું તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે એવો કોઈ નિયમ નથી કે પુરુષોમાં જ રાગાદિકોનો અત્યંત અપકર્ષ હોય, તથા સ્ત્રીઓમા ન હોય કારણ કે એમ માનવું તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત થાય છે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એ વાતનું સમર્થક છે કે રાગાદિકોનો અત્યંત અપકર્ષ સ્ત્રીઓમા પણ હોય છે, એમા આગમના પ્રમાણનો અભાવ પણ નથી,

न चेह स्त्रीशब्दस्यान्यार्थकत्वं परिकल्पनीयम्, तद्धि लोकरूढित, आगमपरिभाषातो वा भवेत्। तत्र लोकरूढितस्तावदन्यार्थकत्वं न सम्भवति, लोके हि यस्मिन्नर्थे यः शब्दोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वेन दृश्यते, स तस्यार्थः, यथा गवादिशब्दानां सास्नादिविशिष्टादयः, स्त्रीशब्दस्य लोकप्रसिद्धमर्थमन्तरेणान्यस्य न वाच्यत्वेन लोके शास्त्रे वा प्रतीतिरस्ति।

में आगम प्रमाणका भी अभाव नहीं है, देखो-"इत्थीपुरिससिद्धाय" यह वाक्य स्वयं आगम प्रमाण है। इससे साक्षात् स्त्रीके मोक्षकी सिद्धि होती है, क्यों कि यह वाक्य स्त्रियोंमें अर्थत मोक्षके कारणोंकी अविकलताको सिद्ध करता है।

यदि कहो कि यहा "स्त्री" शब्द अन्यार्थक है सो ऐसा भी कथन ठीक नहीं है, कारण कि यह 'स्त्री शब्द अन्यार्थक है' यह बात आप क्या लोकरूढिसे या आगमकी परिभाषासे कहते हो? किससे कहते हो? सो कहो, यदि लोकरूढिसे कहते हो सो यह मान्यता आपकी ठीक नहीं है, कारण कि लोकमें तो यही माना जाता है कि जिस अर्थ में जो शब्द अन्वय-व्यतिरेक सबधद्वारा सकेतित होता है वह शब्द उसी अर्थको कहता है, भिन्न अर्थको नहीं। "स्त्री" यह शब्द अन्वय-व्यतिरेक द्वारा स्त्रीरूप साध्य अर्थमें ही प्रयुक्त किया गया मिलता है, अत स्त्रीरूप पदार्थ ही इस स्त्री-शब्दका वाच्य है। जैसे गो आदि शब्दोंका वाच्य सास्ना (गलकंबल) आदिसे विशिष्ट पदार्थ होता है। इस स्त्री

જુઓ-"इत्थीपुरिससिद्धा य" આ વાક્ય પોતે જ આગમપ્રમાણ છે, તેથી સાક્ષાત્ સ્ત્રીના મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે કારણ કે આ વાક્ય સ્ત્રીઓમા અર્થતઃ મોક્ષના કારણોની અવિકલતાને સિદ્ધ કરે છે

જો આપ એમ કહેતા હો કે અહી "स्त्री" શબ્દ અન્યાર્થક છે તો એવુ કથન પણ બરાબર નથી કારણ કે આ "સ્ત્રી શબ્દ અન્યાર્થક છે" એ વાત આપ શુ લોકરૂઢીથી કે આગમની પરિભાષાથી કહો છો? શાથી કહો છો તે બતાવો. જો લોકરૂઢીથી કહેતા હો તો આપની એ માન્યતા બરાબર નથી, કારણ કે લોકોમા તો એજ મનાય છે કે જે અર્થમા જે શબ્દ અન્વયવ્યતિરેક સબધદ્વારા સકેતિત હોય છે, તે શબ્દ એજ અર્થ દર્શાવે છે, જુદો નહી "स्त्री" આ શબ્દ અન્વયવ્યતિરેકદ્વારા સ્ત્રીરૂપ સાધ્ય અર્થમા જ વપરાયેલ મળે છે, તેથી સ્ત્રીરૂપ પદાર્થ જ આ "સ્ત્રી" શબ્દનો વાચ્ય છે જેમ "गो" આદિ શબ્દોનો વાચ્ય सास्ना (ગલકબલ) આદિથી વિશિષ્ટ પદાર્થ છે આ

नाप्यागमपरिभाषातोऽन्यार्थत्वं स्त्री-शब्दस्य संभवति, क्वचिदप्यागमे स्त्रीशब्दस्य परिभाषितोऽर्थो नास्तीति। यथा-व्याकरणे "वृद्धिरादैच्" ।१, १, १।" इति वृद्धि-शब्दस्यादैचौ। इत्यतो नागमेऽपि लोकरूढ एवार्थे स्त्रीशब्द प्रयुक्त । 'इत्थीओ जंति छड्डिं' इत्यादौ।

न च तथाप्यर्थान्तरकल्पना कर्तुं शक्यत इति वाच्यम्, बाधकं विना तदनुपपत्तेः।
उक्तश्च—परिभाषितो न शास्त्रे, मनुजी-शब्दोऽय लौकिकोऽधिगत ।
अस्ति च न तत्र बाधा, स्त्री-निर्वाण ततो न कुत ॥ १ ॥

शब्दका लोक प्रसिद्ध अर्थके सिवाय अन्य अर्थ है, यह बात न तो लोक में प्रसिद्ध है और न आगममें प्रसिद्ध है।

इसी तरह आगमकी परिभाषासे 'स्त्री शब्द अन्य अर्थका वाचक है' ऐसा कहना ठीक नहीं है, कारण कि किसी भी आगममें कहीं पर भी स्त्री शब्दका अन्य अर्थ कथित नहीं हुआ है। जिस प्रकार व्याकरणमें वृद्धि शब्दका अर्थ 'आत् ऐच्' (आ ऐ औ) होता है। इसी प्रकार आगममें भी लोकरूढ ही अर्थ में स्त्री-शब्द प्रयुक्त हुआ है। जैसे—" इत्थीओ जंति छड्डिं' इत्यादिकी तरह।

यदि कहो कि हम यहां भी अन्य अर्थकी कल्पना कर लेंगे, सो ऐसा कहना भी उचित नहीं है, कारण कि यह बात बाधकके बिना नहीं बन सकती है। कहा भी है—

" परिभाषितो न शास्त्रे, मनुजी-शब्दोऽथ लौकिकोऽधिगत ।
अस्ति च तत्र न बाधा, स्त्री-निर्वाणं ततो न कुतः " ॥ १ ॥

"સ્ત્રી" શબ્દનો લોકપ્રસિદ્ધ અર્થના સિવાય બીજો અર્થ છે, એ વાત લોકમા પ્રસિદ્ધ નથી, અને આગમમા પણ પ્રસિદ્ધ નથી

આ રીતે આગમની પરિભાષાથી "સ્ત્રી શબ્દ અન્ય અર્થ દર્શાવનાર છે" એમ કહેવુ તે ઉચિત નથી; કારણ કે કોઈ પણ આગમમાં ક્યાય પણ સ્ત્રી શબ્દનો બીજો અર્થ કહેલ નથી. જે પ્રકારે વ્યાકરણમા વૃદ્ધિ શબ્દનો અર્થ आत् ऐच् (आ ऐ औ) થાય છે, એજ પ્રકારે આગમમા પણ લોકરૂઢ અર્થમાં જ સ્ત્રી શબ્દ વપરાયો છે જેમકે—" इत्थीओ जंति छड्डिं " ઈત્યાદિની જેમ.

જો આપ એમ કહો કે અમે અહીં પણ અન્ય અર્થની કલ્પના કરી લેશુ, તો એમ કહેવુ તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે આ વાત કોઇ પણ મુશ્કેલી વિના નિશ્ચિત થઈ શકે છે કહ્યું પણ છે—

" परिभाषितो न शास्त्रे,-मनुजी-शब्दोऽय लौकिकोऽधिगतः ।
अस्ति च तत्र न बाधा, स्त्रीनिर्वाणं ततो न कुत " ॥१॥

ननु पुरुषाभिलापात्मनि वेदाख्ये भावे स्त्रीशब्द आगमे प्रयुक्तो दृश्यते, इति शास्त्रेऽर्थान्तरदर्शनादन्योऽर्थस्तत्र कल्पनीय' इति चेत्, शृणु, पुरुषाभिलापरूपो वेद स्त्री-शब्दस्यार्थ इति त्वया कथ निश्चितम् ? किं 'स्त्रीवेद' इति शब्दश्रवणमात्रादेव सोऽर्थो निश्चित' ? किं वा-स्त्रीत्वस्य पल्यशतपृथक्त्वावस्थानाभिधानात् ? ।

तात्पर्य यह कि-मनुजी-शब्द अर्थात् स्त्री-शब्द पारिभाषिक नहीं है, अत व्याकरणमें वृद्धि शब्दके समान स्त्री-शब्दका कोई आगम-परिभाषित अर्थ नहीं हो सकता। रहा लोकरूढिपक्ष! उसमें भी स्त्री शब्दका लोकप्रसिद्ध 'स्त्री' अर्थसे भिन्न अर्थ नहीं हो सकता। क्यों कि ऐसा अर्थ उसी स्थलमें होता है जहा कि मुख्य अर्थ बाधित होता हो। जैसे-'गङ्गाया घोष' यहा पर गङ्गाके मुख्य अर्थ प्रवाहमें घोषकी स्थिति असम्भव है, इसी लिये वहा पर 'गङ्गा' शब्दका अर्थ लक्षणासे तीर होता है। उसी प्रकार यहा पर स्त्री-शब्दके मुख्यार्थ में कोई बाधा नहीं है, इस लिये मुख्यार्थको छोड कर गौण अर्थ नहीं लिया जा सकता, तब स्त्रियोंको मोक्ष प्राप्तिमें बाधा क्या ? उन्हें मोक्ष क्यों नहीं मिलेगा ? वस्तुत वे भी मोक्षके अधिकारवाली हैं।

यदि कहो कि पुरुषाभिलाषात्मक भाववेदमें स्त्री शब्द आगममें प्रयुक्त हुआ है अत स्त्री-शब्दका यह भाववेदरूप स्त्री-अर्थ हम मान लेंगे, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि 'स्त्री-शब्दका पुरु

તાત્પર્ય એ કે મનુજી શબ્દ એટલે કે સ્ત્રી-શબ્દ પારિભાષિક નથી તેથી વ્યાકરણમાં 'વૃદ્ધિ' શબ્દના જેવો 'સ્ત્રી' શબ્દનો કોઈ આગમપરિભાષિત અર્થ કોઈ શકે નહીં હવે રહ્યો લોકરૂઢ પક્ષ! તેમાં પણ 'સ્ત્રી' શબ્દનો લોકપ્રસિદ્ધ "સ્ત્રી" અર્થથી ભિન્ન અર્થ કોઈ શકે નહી કારણ કે એવો અર્થ એજ સ્થળે થાય છે કે જ્યા મુખ્ય અર્થ બાધિત થતો હોય. જેમકે-"गङ्गायां घोष" અહી ગંગાનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહમા ઘોષની સ્થિતિ અસંભવિત છે, તેથી તે સ્થાને "ગંગા" શબ્દનો અર્થ લક્ષણાથી 'તીર' થાય છે એ પ્રકારે અહી સ્ત્રી શબ્દના મુખ્યાર્થમા કોઈ બાધા નથી, તેથી મુખ્યાર્થને જતો કરીને ગૌણ અર્થ લઈ શકાય નહી તો સ્ત્રીઓને મોક્ષ પ્રાપ્તિમા મુશ્કેલી શી? તેમને શા માટે મોક્ષ ન મળે? ખરી રીતે તો તેઓ પણ મોક્ષની અધિકારી છે

જો આપ એમ કહો કે પુરુષાભિલાષાત્મક ભાવવેદમા સ્ત્રી-શબ્દ આગમમા વપરાયો છે તેથી સ્ત્રી-શબ્દનો આ ભાવવેદરૂપ સ્ત્રી-અર્થ અમે માની લઈશુ તો એમ કહેવુ તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે "સ્ત્રી-શબ્દનો પુરુષાભિલાષરૂપ

नाप्यागमपरिभाषातोऽन्यार्थत्व स्त्री-शब्दस्य संभवति, क्वचिदप्यागमे स्त्रीशब्दस्य परिभाषितोऽर्थो नास्तीति । यथा-व्याकरणे "वृद्धिरादैच्" ॥१, १, १ ।" इति वृद्धि-शब्दस्यार्थो । दृश्यते चागमेऽपि लोकरूढ एवार्थ स्त्रीशब्द प्रयुक्तः । 'इत्थीओ जंति छट्ठिं' इत्यादौ ।

न च तत्राप्यर्थान्तरकल्पना कर्तुं शक्यति शक्यम् , बाधकं विना तदनुपपत्ते । उक्तञ्च—परिभाषितो न शास्त्रे, मनुजी-शब्दोऽथ लौकिकोऽधिगत ।
अस्ति च न तत्र बाधा, स्त्री-निर्वाण ततो न कुत ॥ १ ॥

शब्दका लोक प्रसिद्ध अर्थके सिवाय अन्य अर्थ है, यह बात न तो लोक में प्रसिद्ध है और न आगममें प्रसिद्ध है ।

इसी तरह आगमकी परिभाषासे 'स्त्री शब्द अन्य अर्थका वाचक है' ऐसा कहना ठीक नहीं है, कारण कि किसी भी आगममें कहीं पर भी स्त्री शब्दका अन्य अर्थ कथित नहीं हुआ है। जिस प्रकार व्याकरणमें वृद्धि शब्दका अर्थ 'आत ऐच' (आ ऐ औ) होता है । इसी प्रकार आगममें भी लोकरूढ ही अर्थ में स्त्री-शब्द प्रयुक्त हुआ है । जैसे—" इत्थीओ जंति छट्ठिं' इत्यादिकी तरह ।

यदि कहो कि हम यहा भी अन्य अर्थकी कल्पना कर लेंगे, सो ऐसा कहना भी उचित नहीं है, कारण कि यह बात बाधकके विना नहीं बन सकती है । कहा भी है—

" परिभाषितो न शास्त्रे, मनुजी-शब्दोऽथ लौकिकोऽधिगत ।
अस्ति च तत्र न बाधा, स्त्री-निर्वाण ततो न कुत " ॥ १ ॥

"સ્ત્રી" શબ્દનો લોકપ્રસિદ્ધ અર્થના સિવાય બીજો અર્થ છે, એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, અને આગમમા પણ પ્રસિદ્ધ નથી

આ રીતે આગમની પરિભાષાથી " સ્ત્રી શબ્દ અન્ય અર્થ દર્શાવનાર છે" એમ કહેવુ તે ઉચિત નથી, કારણ કે કોઈ પણ આગમમાં ક્યાય પણ સ્ત્રી શબ્દનો બીજો અર્થ કહેલ નથી. જે પ્રકારે વ્યાકરણમા વૃદ્ધિ શબ્દનો અર્થ आत् ऐच् (आ ऐ औ) થાય છે, એજ પ્રકારે આગમમા પણ લોકરૂઢ અર્થમા જ સ્ત્રી શબ્દ વપરાયો છે જેમકે-" इत्थीओ जंति छट्ठिं " ઇત્યાદિની જેમ.

જો આપ એમ કહો કે અમે અહીં પણ અન્ય અર્થની કલ્પના કરી લેશુ, તો એમ કહેવુ તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે આ વાત કોઈ પણ રુકાવટ વિના નિશ્ચિત થઈ શકે છે કહ્યુ પણ છે-

" परिभाषितो न शास्त्रे,-मनुजी-शब्दोऽथ लौकिकोऽधिगतः ।
अस्ति च तत्र न बाधा, स्त्रीनिर्वाण ततो न कुत " ॥१॥

ननु पुरुषाभिलापात्मनि वेदाख्ये भावे स्त्रीशब्द आगमे प्रयुक्तो दृश्यते, इति शास्त्रेऽर्थान्तरदर्शनादन्योऽर्थस्तत्र कल्पनीयः इति चेत्, शृणु, पुरुषाभिलापरूपो वेद स्त्री-शब्दस्यार्थ इति त्वया कथं निश्चितम्? किं 'स्त्रीवेद' इति शब्दश्रवणमात्रादेव सोऽर्थो निश्चितः? किं वा-स्त्रीत्वस्य पल्यशतपृथक्त्वावस्थानाभिधानात्?।

तात्पर्य यह कि-मनुजी-शब्द अर्थात् स्त्री-शब्द पारिभाषिक नहीं है, अतः व्याकरणमें वृद्धि शब्दके समान स्त्री-शब्दका कोई आगम-परिभाषित अर्थ नहीं हो सकता। रहा लोकरूढिपक्ष। उसमें भी स्त्री शब्दका लोकप्रसिद्ध 'स्त्री' अर्थसे भिन्न अर्थ नहीं हो सकता। क्योंकि ऐसा अर्थ उसी स्थलमें होता है जहां कि मुख्य अर्थ बाधित होता हो। जैसे-'गङ्गायां घोषः' यहां पर गङ्गाके मुख्य अर्थ प्रवाहमें घोषकी स्थिति असम्भव है, इसी लिये यहां पर 'गङ्गा' शब्दका अर्थ लक्षणासे तीर होता है। उसी प्रकार यहां पर स्त्री-शब्दके मुख्यार्थ में कोई बाधा नहीं है, इस लिये मुख्यार्थको छोड़ कर गौण अर्थ नहीं लिया जा सकता, तब स्त्रियोंको मोक्ष प्राप्तिमें बाधा क्या? उन्हें मोक्ष क्यों नहीं मिलेगा? वस्तुतः वे भी मोक्षके अधिकारवाली हैं।

यदि कहो कि पुरुषाभिलापात्मक भाववेदमें स्त्री शब्द आगममें प्रयुक्त हुआ है अतः स्त्री-शब्दका यह भाववेदरूप स्त्री-अर्थ हम मान लेंगे, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि 'स्त्री-शब्दका पुरु

તાત્પર્ય એ કે મનુજી શબ્દ એટલે કે સ્ત્રી-શબ્દ પારિભાષિક નથી તેથી વ્યાકરણમા 'વૃદ્ધિ' શબ્દના જેવો 'સ્ત્રી' શબ્દનો કોઈ આગમપરિભાષિત અર્થ હોઈ શકે નહી હવે રહ્યો લોકરૂઢ પક્ષ। તેમા પણ 'સ્ત્રી' શબ્દનો લોકપ્રસિદ્ધ "સ્ત્રી" અર્થથી ભિન્ન અર્થ હોઈ શકે નહી કારણ કે એવો અર્થ એજ સ્થળે થાય છે કે જ્યા મુખ્ય અર્થ બાધિત થતો હોય. જેમકે-"गगायां घोष" અહી ગગાનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહમા ઘોષની સ્થિતિ અસભવિત છે, તેથી તે સ્થાને "ગગા" શબ્દનો અર્થ લક્ષણાથી 'તીર' થાય છે એ પ્રકારે અહી સ્ત્રી શબ્દના મુખ્યાર્થમાં કોઈ બાધા નથી, તેથી મુખ્યાર્થને જતો કરીને ગૌણ અર્થ લઈ શકાય નહી તો સ્ત્રીઓને મોક્ષ પ્રાપ્તિમા મુશ્કેલી શી? તેમને શા માટે મોક્ષ ન મળે? ખરી રીતે તો તેઓ પણ મોક્ષની અધિકારી છે

જો આપ એમ કહો કે પુરુષાભિલાષાત્મક ભાવવેદમાં સ્ત્રી-શબ્દ આગમમા વપરાયો છે તેથી સ્ત્રી-શબ્દનો આ ભાવવેદરૂપ સ્ત્રી-અર્થ અમે માની લઈશુ તો એમ કહેવુ તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે "સ્ત્રી-શબ્દનો પુરુષાભિલાષરૂપ

न तावत् 'स्त्रीवेद' इति शब्दश्रवणमात्रात् सोऽर्थो निश्चेतुं शक्यते, यदा स्त्री चासौ वेदश्च स्त्रीवेद इति समानाधिकरणसमासो भवेत् तदा स्त्रीशब्दस्यार्थान्तरे वृत्तिर्भवेत्। स च समानाधिकरणसमासः किं बाधकाभावेन कल्पनीयः? किं वा समासान्तराऽसंभवेन?।

न तावद् बाधकाभावेन समानाधिकरणसमासः कल्पनीय इति वक्तुं युक्तम्, तत्र हि स्त्रीशब्दस्य पुरुषाभिलाषात्मको भाववेदार्थो भवेत्, तत् किं स एव साक्षादर्थः?, किं वा तदुपलक्षितं शरीरम्?।

षाभिलापरूप भाववेद' यह अर्थ है, यह बात आप कैसे निश्चित करते हैं? क्या 'स्त्रीवेद' इस शब्दके श्रवणमात्रसे ही, अथवा स्त्रीत्वके पल्यशतपृथक्त्वपर्यन्त अवस्थाके अभिधानसे?।

यदि प्रथमपक्ष अंगीकार करो तो ठीक नहीं है, कारण कि "स्त्रीवेद" इस शब्दके श्रवणमात्रसे भाववेदरूप स्त्री-अर्थ निश्चित नहीं होता है। हाँ यदि "स्त्री चासौ वेद -स्त्रीवेद" ऐसा समानाधिकरण समास होता तो स्त्री-शब्दकी अन्य अर्थमें वृत्ति हो सकती। यहां ऐसा समानाधिकरण समास बाधकाभावसे कल्पनीय हुआ है या अन्य समासके यहां अभावसे हुआ है। यदि कहो कि बाधकके अभावसे समानाधिकरण समास कल्पनीय हुआ है सो इस समासमें स्त्री शब्दका अर्थ पुरुषाभिलापरूप भाववेद ही होगा सो यही अर्थ क्या इसका साक्षात् अर्थ होगा या इससे उपलक्षित 'शरीर' उसका अर्थ होगा। यदि कहो कि पुरुषा

ભાવવેદ" એ અર્થ છે, એ વાત આપ કેવી રીતે નક્કી કરો છો? શું "સ્ત્રીવેદ" આ શબ્દના શ્રવણમાત્રથી જ અથવા સ્ત્રીત્વના પલ્યશતપૃથક્ત્વપર્યન્ત અવસ્થાનના અભિધાનથી?

જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારો તો તે ઉચિત નથી, કારણ કે "સ્ત્રીવેદ" આ શબ્દના શ્રવણમાત્રથી ભાવવેદરૂપ 'સ્ત્રી' અર્થ નક્કી થતો નથી હા, જો "સ્ત્રી ચાસૌ વેદા-સ્ત્રીવેદ" એવો સમાનાધિકરણ સમાસ હોત તો સ્ત્રી-શબ્દની બીજા અર્થમા વૃત્તિ હોઇ શકત અહીં એવો સમાનાધિકરણ સમાસ બાધકના અભાવથી કલ્પનીય થયો છે કે અન્ય સમાસના અહીં અભાવથી થયો છે? જો એમ કહો કે બાધકના અભાવથી સમાનાધિકરણ સમાસ કલ્પનીય થયો છે તો આ સમાસમાં સ્ત્રી-શબ્દનો અર્થ પુરુષાભિલાષરૂપ ભાવ વેદ જ હશે, તો એજ અર્થ શું તેનો સાક્ષાત્ અર્થ થશે કે તેના વડે ઉપલક્ષિત શરીર તેનો અર્થ

यदि पुरुषाभिलापरूपो भाव एव साक्षादर्थ इति मन्यसे, तदा ब्रूहि-किं तदैव तद्भावस्तव समतः, किं भूतपूर्वगत्या वा ?, तत्र यदि तदैव स पुरुषाभिलापात्मको भावः, स्त्रीशब्दार्थस्तदा भवदभिमत पुरुष निर्वाणावस्थायामपि वेदसंभवः स्यात्। न चैतदागमप्रसिद्धमिति तादृशार्थस्वीकारे आगमविरोधः ।

यदि भूतपूर्वगत्या पुरुषाभिलापरूपो भावः स्त्रीशब्दार्थः, इति समतस्तर्हि देवादीनामपि निर्वाणप्राप्तिसंभवः स्यात्। तथा च-"सुरणारएसु चत्तारि होंति" सुरनारकेषु चत्वारि भवन्ति 'गुणस्थानानि' इत्याद्यागमविरोधः, तेष्वपि भूतपूर्वगत्या चतुर्दशगुणस्थानसंभवात् ।

भिलापरूप भाव ही साक्षात् स्त्री शब्दका अर्थ होगा तो हम पूछते हैं कि क्या उसी समय यह भाव तुम्हें संमत है या भूतपूर्वगतिसे यह भाव तुम्हें संमत है। यदि कहो स्त्री-शब्दका अर्थ उसी समय-उस पर्यायमें ही पुरुषाभिलापरूप भाववेद है, ऐसा हमें संमत है, सो ऐसी अवस्थामें आपके अभिमत पुरुषनिर्वाणमें भी वेदका संभव माना जायेगा। परन्तु निर्वाण अवस्थामें तो वेदकी संभवता होती ही नहीं है, यह बात आगममें प्रसिद्ध है, अतः स्त्री शब्दका अर्थ भाववेद स्त्री मानना यह ठीक नहीं है।

यदि कहो कि भूतपूर्व गतिसे पुरुषाभिलापरूप भाव, स्त्री-शब्दका वाच्य है तो ऐसी स्थितिमें देवादिकोंके भी निर्वाणकी प्राप्ति होने का प्रसंग आता है, जो "सुरणारएसु चत्तारि होंति" अर्थात् देव और

થશે ? જો એમ કહેતા હો કે પુરુષાભિલાષરૂપ ભાવ જ સાક્ષાત્ સ્ત્રી શબ્દનો અર્થ થશે તો અમે પૂછીએ છીએ કે શું એજ સમયે આ ભાવ તમને કબૂલ છે કે ભૂતપૂર્વગતિથી આ ભાવ તમને કબૂલ છે ? જો આપ એમ કહેતા હો કે સ્ત્રી-શબ્દનો અર્થ એજ સમયે-એ પર્યાયમાં-જ પુરુષાભિલાષરૂપ ભાવ વેદ છે એવું અમને મંજૂર છે તો એવી અવસ્થામાં આપના અભિમત પુરુષનિર્વાણમાં પણ વેદનો સંભવ મનાશે. પણ નિર્વાણ-અવસ્થામાં તો વેદની સંભવિતતા હોતી જ નથી, એ વાત આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સ્ત્રી-શબ્દનો અર્થ ભાવવેદ સ્ત્રી માનવો ઉચિત નથી.

જો એમ કહેતા હો કે ભૂતપૂર્વ ગતિથી પુરુષાભિલાષરૂપ ભાવ, સ્ત્રી-શબ્દનો વાચ્ય છે તો એવી સ્થિતિમાં દેવાદિકોને પણ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રસંગ આવે છે, જેમ "सुरणारएसु चत्तारि होंति" એટલે કે દેવ અને નારકીમાં ચાર

अथ तदुपलक्षित पुरुषशरीरं स्त्रीशब्दार्थ इति चेत्, तदा कथय, पुरुषाभिलाष रूपो भाव पुरुषशरीरोपलक्षणतया यदि विवक्षितस्तत्रासौ किं नियतवृत्ति.? किं वा अनियतवृत्ति ? रिति।

यदि नियतवृत्तिस्तदाऽऽगमविरोध' ?, परिवर्तमानतयैव पुरुषशरीरे वेदोदयस्य तत्राभिधानात्, नियतवृत्तिताया अनुभवोऽपि न भवति।

अथानियतवृत्तिश्चेत्, तदैव मद्-कथमसौ तदुपलक्षणम्? अथेवरूपमपि गृहादिषु काकाद्युपलक्षण दृश्यते इत्यत्रापि तथोच्यते,

---

नारकी में चार गुणस्थान होते हैं, इस आगमवाक्यका विरोधक होता है, कारण कि भूतपूर्वगतिकी अपेक्षासे तो दव नारकों में भी चतुर्दश गुणस्थानों की सभावना होगी।

यदि 'स्त्री-शब्दका अर्थ भाववेदसे उपलक्षित पुरुषका शरीर है' ऐसा कहो तो कहो-पुरुषाभिलापरूप भावपुरुष शरीरके उपलक्षणपनेसे यदि विवक्षित है तो यह क्या वहां नियत-वृत्तिवाला है कि अनियत वृत्तिवाला है ?।

यदि नियत-वृत्तिवाला माना जाय तो आगमसे विरोध आता है, क्यों कि परिवर्त्तनपनेसे ही पुरुषशरीरमें वेदका उदय आगममें कहा है। तथा नियतवृत्तिरूपसे तो अनुभव भी नहीं होता है।

यदि यह कहो "कौआवाला देवदत्त का घर है" इसके समान अनियम-वृत्तिवाला है, ऐसा कहते हो तो स्त्री-शरीरमें भी कभी२ पुरुष वेदका उदय-संभवित होता है, अत तुम्हारे मतमें भी स्त्रियोंको निर्वाण

ગુણસ્થાન હોય છે, એ આગમવાક્યનુ વિરોધક થાય છે, કારણ કે ભૂતપૂર્વ ગતિની અપેક્ષાએ તો દેવ-નારકોમા પણ ચૌદગુણસ્થાનોની સભાવના હશે

જો "સ્ત્રી શબ્દનો અર્થ ભાવવેદથી ઉપલક્ષિત પુરુષનુ શરીર છે" એમ કહો તો પુરુષાભિલાષરૂપ ભાવપુરુષ-શરીરના ઉપલક્ષણપણાથી જો વિવક્ષિત છે તો તે શુ ત્યાં નિયતવૃત્તિવાળો છે કે અનિયતવૃત્તિવાળો છે ?

જો નિયતવૃત્તિવાળો માનવામાં આવે તો આગમથી વિરૂદ્ધ ગણાય, કારણ કે પરિવર્તનપણાથી જ પુરુષશરીરમાં વેદનો ઉદય આગમમાં કહેલ છે તથા નિયતવૃત્તિરૂપથી તો અનુભવ પણ થતો નથી.

જો આ ત્યા "કાગડાવાળુ દેવદત્તનુ ઘર છે" એના જેવો અનિયત-વૃત્તિવાળો છે, એમ કહેતા હો તો સ્ત્રી-શરીરમાં ક્યારેક ક્યારેક પુરુષવેદનો ઉદય સભવિત હોય છે, તેથી તમારા મત પ્રમાણે પણ સ્ત્રીઓને નિર્વાણપ્રાપ્તિ

एव सति स्त्रीशरीरेऽपि कदाचित् पुरुषवेदस्योदय संभवात् स्त्रीणामपि तवमते-निर्वाणापत्ति', यथा हि पुरुषाणा भावत. स्त्रीत्वम् , एव स्त्रीणामपि भावत पुरुषत्वसंभवोऽस्ति, भाव एव च मुख्य मुक्तिकारणम् । तथा च-यद्यपकृष्टेनापि स्त्रीत्वेन पुरुषाणां निर्वाणम् , एवमुत्कृष्टेन भावपुरुषत्वेन स्त्रीणामपि कुतो निर्वाणं न स्यात् इति ।

न च समासान्तरासंभवेन 'स्त्रीवेद' इत्यत्र समानाधिकरणसमासकल्पन, स्त्रियावेदः स्त्रीवेद इति षष्ठी समासस्यापि संभवात् न चास्य स्त्रीशरीर-पुरुषाभिलापात्मक वेदयो सम्बन्धाभावेनायुक्तत्वमिति वाच्यम्, यतस्तयो' सम्बन्धाभाव किं भिन्नकर्मोदय रूपत्वेन किं वा पुरुषवत् स्त्रिया अपि स्त्रियां प्रवृत्तिदर्शनेन ? ।

प्राप्ति होनेकी आपत्ति आती है। जैसे पुरुषोंके भावकी अपेक्षा स्त्रीत्व है इसी तरह स्त्रियोंके भी भावकी अपेक्षा पुंस्त्व संभव है। तथा मुक्ति का कारण मुख्यतासे भाव ही बतलाया गया है, अत जब अपकृष्टभाव स्त्रीपनेसे युक्त पुरुषोंको निर्वाण होता है तब स्त्रियोंको भी उत्कृष्ट भाव पुरुषत्वकी अपेक्षासे निर्वाण प्राप्त क्यों नहीं हो सकेगा? अवश्य हो सकेगा?

तथा समासान्तर के असंभव होने से "स्त्रीवेद" यहां 'समानाधिकरण समास हुआ है' ऐसा नहीं मानना चाहिये, क्यों कि "स्त्रियो वेद" इस तरह यहां षष्ठीतत्पुरुष समास भी बन सकता है।

यदि कहो कि स्त्री-शरीर और पुरुषाभिलाषात्मक वेद, इन दोनों का संबंध नहीं बन सकता है इसलिये यह समास अयुक्त है, सो इन

હોવાની આપત્તિ આવે છે જેમ પુરુષોને ભાવની અપેક્ષાએ સ્રીત્વ હોય છે એજ પ્રમાણે સ્રીઓને પણ ભાવની અપેક્ષાએ સ્રીત્વ હોય છે એજ પ્રમાણે સ્રીઓને પણ ભાવની અપેક્ષાએ પુરૂષત્વ સંભવિત છે, તથા મોક્ષનુ કારણ મુખ્યત્વે ભાવ જ દર્શાવવામા આવેલ છે, તેથી જો અપકૃષ્ટભાવ સ્રીત્વથી યુક્ત પુરૂષોને નિર્વાણ મળે છે તો સ્રીઓને પણ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ પુરૂષત્વની અપેક્ષાએ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કેમ ન થઇ શકે? અવશ્ય થઈ શકે

તથા સમાસાન્તરની અસંભવિતતા હોવાથી "સ્રીવેદ" અહી "સમાનાધિકરણ સમાસ થયો છે" એવુ માનવુ જોઈએ નહી, કારણ કે "स्त्रीयो वेद" એ રીતે અહી ષષ્ઠીતત્પુરૂષ સમાસ બની શકે છે

જો એમ કહો કે સ્રી અને પુરુષાભિલાષાત્મકવેદ, એ બન્નેનો સંબંધ બની શકતો નથી તેથી આ સમાસ અયોગ્ય છે તો એ વિષે અમારો એ પ્રશ્ન

न तावद् भिन्न कर्मोदयरूपत्वेन, भिन्नकर्मोदयरूपाणामपि पञ्चेन्द्रियजात्यादीनां च सदा सम्बन्धदर्शनात् ।

नापि पुरुषवत् स्त्रिया अपि स्त्रियां प्रवृत्तिदर्शनेन तया सम्बन्धाऽभाव इति वक्तुं युक्तम् , इयं हि पुरुषाप्राप्तौ स्त्रीवेदोदयादपि सम्भवत्येव । उक्तञ्च—

"सा स्वकवेदात् तिर्यग्वदलाभे मत्तकामिन्या " इति ।

अथ स्त्रीत्वस्य पल्यशतपृथक्त्वावस्थानाभिधानात् पुरुषाभिलाषरूपे वेदाख्ये भावे स्त्रीशब्द आगमे प्रयुक्त इत्यपि न वक्तुं युक्तम् , द्विसंख्यामारभ्य पृथक्त्वमि

पर हम यह पूछते हैं कि इनमें परस्पर में संबंध का अभाव क्यों है ? क्या ये भिन्न२ कर्मोदयरूप हैं इसलिये ? अथवा पुरुष की तरह स्त्रियों के भी स्त्रियों में प्रवृत्ति देखी जाती है इसलिये ? । यदि प्रथम पक्ष अंगीकार किया जावे तो इससे भिन्नता सिद्ध नहीं होती है, क्यों कि भिन्न कर्मोदयरूप भी पंचेन्द्रिय जाति आदि का, तथा देवगति आदि का सदा संबंध देखा जाता है । द्वितीय पक्ष भी उचित नहीं, कारण कि स्त्रीकी स्त्रीमें प्रवृत्ति, पुरुष की प्राप्ति न होने पर वेदोदय के कारण ही होती है । कहा भी है-

"सा स्वकवेदात तिर्यग्वदलाभे मत्ताकामिन्या " अर्थात् यह प्रवृत्ति स्त्रीवेद के उदय से पुरुष की प्राप्ति न होने पर तिर्यंचनी में तिर्यंचनी की तरह कामोन्मत्त स्त्रीकी स्त्रीमें होती है । "स्त्रीत्वका पल्यशतपृथक्त्व तक अवस्थान कहा गया है, इससे यह पता चलता है कि पुरुष की अभिलाषारूप भाववेद में स्त्री-शब्द का प्रयोग आगम में प्रयुक्त हुआ है" सो ऐसा कहना भी युक्तियुक्त नहीं है । द्वि-संख्या से लेकर नव

છે કે તેમનામાં પરસ્પરના સંબંધનો અભાવ શા માટે છે ? શું તેઓ ભિન્ન ભિન્ન કર્મોદયરૂપ છે તેથી ? અથવા પુરુષની જેમ સ્ત્રીઓની પણ સ્ત્રીઓમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેથી ? જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી ભિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી, કારણ કે ભિન્નકર્મોદયરૂપ પણ પંચેન્દ્રિય જાતિ આદિનો, તથા દેવગતિ આદિનો સંબંધ જોવામાં આવે છે બીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે સ્ત્રીની સ્ત્રીમાં પ્રવૃત્તિ, પુરુષની પ્રાપ્તિ ન થતાં વેદોદયને કારણે જ થાય છે કહ્યું પણ છે—"सा स्वकवेदात तिर्यग्वदलाभे मत्तकामिन्या" એટલે કે આ પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીવેદના ઉદયથી પુરુષની પ્રાપ્તિ ન થતાં તિર્યંચનીમાં તિર્યંચનીની જેમ કામોન્મત્ત સ્ત્રીની સ્ત્રીમાં થાય છે. "સ્ત્રીત્વનું પલ્યશતપૃથક્ત્વ સુધિ અવસ્થાન કહેવાયું છે, તેથી એ જાણવા મળે છે કે પુરુષની અભિલાષારૂપ ભાવવેદમાં સ્ત્રી-શબ્દનો પ્રયોગ આગમમાં પ્રયુક્ત થયો છે" તો એમ કહેવું તે પણ ઉચિત નથી દ્વિ-સંખ્યાથી લઈને નવ સંખ્યા સુધી પૃથક્ત્વ કહેવાય

त्यनेन नवसंख्यापर्यन्त मुच्यते । नवशतपल्योपमपर्यन्त स्त्रीत्वजात्यवस्थान स्त्री शरीरे जन्म भवतीत्यर्थ । स्त्रीशरीरप्राप्तौ पुरुषाभिलापात्मको वेदो न हेतु, किंतु स्त्रीत्वप्राप्तिकारणभूतकर्मोदय एव कारणम् । पुरुषाभिलापरूपस्य वेदस्य स्त्रीत्व-प्राप्तिहेतुत्वाभावात् स स्त्रीशब्दार्थो न भवितुमर्हति । तत्र पल्यशतपृथक्त्वावस्थाने स्त्रीत्वानुबन्ध एव हेतुत्वेन विवक्षित, न तु वेदाख्यो भाव । संभवति हि मृत्युकाले स्त्र्याकारविच्छेदेऽपि तत्कारणकर्मोदयविच्छेदो न भवति, तदविच्छेदाच्च पुंस्त्वा द्यव्यवधानेन पुन स्त्रीग्रहणमिति ।

किञ्च—' मणुयगईए चउदस गुणठाणाणि होंति । '

सख्यातक पृथक्त्व कहलाता है। इसका तात्पर्य यह है कि नौ सौ पल्यतक स्त्रीत्व जाति में-स्त्री के शरीर में जन्म होता है। पुरुषाभिलाषात्मक भाववेद स्त्रीशरीर की प्राप्ति में हेतु नहीं है, किन्तु स्त्रीत्व की प्राप्ति में कारणीभूत मायादिकर्म का उदय ही कारण है, पुरुषाभिलापरूप वेद स्त्री की प्राप्ति में हेतु नहीं है इसलिये वह स्त्री-शब्द का अर्थ नहीं होता है। वहा पल्यशतपृथक्त्वतक स्त्रीशरीर में जन्म लेने में स्त्रीत्व का अनुबंध ही हेतुरूप से विवक्षित हुआ है, किन्तु वेद नामका भाव नहीं, अर्थात् भाववेद नहीं। मृत्यु के समय स्त्री-आकार का विच्छेद होनेपर भी स्त्रीत्व की प्राप्तिमें कारणीभूत कर्मका विच्छेद नहीं होता है। कर्मके विच्छेद नहीं होने के कारण पुंस्त्व आदि के अव्यवधान से पुन स्त्री-शरीरका ही ग्रहण होता है। तथा-" मणुयगईए चउदसगुण ठाणाणि होंति " मनुष्य गति में चौदह गुणस्थान होते हैं, तथा-" पचे

છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે નવ સો પલ્ય સુધી સ્ત્રીત્વ જાતિમાં-સ્ત્રીના શરીરમા જન્મ થાય છે પુરુષાભિલાષાત્મક ભાવવેદ સ્ત્રી-શરીરની પ્રાપ્તિમા હેતુ નથી, પણ સ્ત્રીત્વની પ્રાપ્તિમા માયાદિ કર્મનો ઉદય જ કારણરૂપ છે પુરુષાભિલાપરૂપ વેદ સ્ત્રીત્વની પ્રાપ્તિમા કારણ નથી, તેથી તે સ્ત્રી-શબ્દનો અર્થ થતો નથી ત્યા પલ્યશત પૃથક્ત્વ સુધી શરીરમા જન્મ લેવામાં સ્ત્રીત્વનો અનુબ ધ જ હેતુરૂપે વિવક્ષિત થયો છે, પણ વેદ નામનો ભાવ નહીં, એટલે કે ભાવવેદ નહીં મૃત્યુ સમયે સ્ત્રીના આકારનો વિચ્છેદ થવા છતા પણ સ્ત્રીત્વની પ્રાપ્તિને માટે કારણભૂત કર્મની વિચ્છેદ થતો નથી કર્મનો વિચ્છેદ નહીં થવાને કારણે પુરુષત્વ આદિના અવ્યવધાનથી ફરીથી સ્ત્રી-શરીર જ ગ્રહણ થાય છે તથા- " मणुयगईए चउदस गुणठाणाणि होंति " મનુષ્યગતિમા ચૌદ ગુણસ્થાન હોય છે

न तावद् भिन्न कर्मोदयरूपत्वेन, भिन्नकर्मोदयरूपाणामपि पञ्चेन्द्रियजात्यादीनां च सदा सम्बन्धदर्शनात्।

नापि पुरुषवत् स्त्रिया अपि स्त्रियां प्रवृत्तिदर्शनेन तया सम्बन्धाऽभाव इति वक्तु युक्तम्, इयं हि पुरुषाप्राप्तौ स्ववेदोदयादपि समवत्यत्र। उक्तञ्च—

"सा स्वकवेदात् तिर्यग्वदलाभे मत्तकामिन्या" इति।

अथ स्त्रीत्वस्य पल्यशतपृथक्त्वावस्थानाभिधानात् पुरुषाभिलाषरूपे वेदाऽभावे स्त्रीशब्द आगम प्रयुक्त इत्यपि न वक्तु युक्तम्, द्विसंख्यामारभ्य पृथक्त्वमि

पर हम यह पूछते हैं कि इनमें परस्पर में संबन्ध का अभाव क्यों है? क्या ये भिन्न२ कर्मोदयरूप हैं इसलिये? अथवा पुरुष की तरह स्त्रियों के भी स्त्रियों में प्रवृत्ति देखी जाती है इसलिये?। यदि प्रथम पक्ष अंगीकार किया जावे तो इससे भिन्नता सिद्ध नहीं होती है, क्यों कि भिन्न कर्मोदयरूप भी पंचेन्द्रिय जाति आदि का, तथा देवगति आदि का सदा संबन्ध देखा जाता है। द्वितीय पक्ष भी उचित नहीं, कारण कि स्त्रीकी स्त्रीमें प्रवृत्ति, पुरुष की प्राप्ति न होने पर वेदोदय के कारण ही होती है। कहा भी है—

"सा स्वकवेदात तिर्यग्वदलाभे मत्तकामिन्या" अर्थात् यह प्रवृत्ति स्त्रीवेद के उदय से पुरुष की प्राप्ति न होने पर तिर्यचनी में तिर्यचनी की तरह कामोन्मत्त स्त्रीकी स्त्रीमें होती है। "स्त्रीत्वका पल्यशतपृथक्त्व तक अवस्थान कहा गया है, इससे यह पता चलता है कि पुरुष की अभिलाषारूप भाववेद में स्त्री–शब्द का प्रयोग आगम में प्रयुक्त हुआ है" सो ऐसा कहना भी युक्तियुक्त नहीं है। द्वि–संख्या से लेकर नव

છે કે તેમનામા પરસ્પરના સબધનો અભાવ શા માટે છે? શું તેઓ ભિન્ન ભિન્ન કર્મોદયરૂપ છે તેથી? અથવા પુરુષની જેમ સ્ત્રીઓની પણ સ્ત્રીઓમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેથી? જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામા આવે તો તેથી ભિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી, કારણ કે ભિન્નકર્મોદયરૂપ પણ પચેન્દ્રિય જાતિ આદિનો, તથા દેવગતિ આદિનો સબધ જોવામા આવે છે બીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે સ્ત્રીની સ્ત્રીમાં પ્રવૃત્તિ, પુરુષની પ્રાપ્તિ ન થતા વેદોદયને કારણે જ થાય છે કહ્યું પણ છે—"सा स्वकवेदात् तिर्यग्वदलाभे मत्तकामिन्या" એટલે કે આ પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીવેદના ઉદયથી પુરુષની પ્રાપ્તિ ન થતા તિર્યંચનીમાં તિર્યંચનીની જેમ કામોન્મત્ત સ્ત્રીની સ્ત્રીમા થાય છે "સ્ત્રીત્વનુ પલ્યશતપૃથક્ત્વ સુધિ અવસ્થાન કહેવાયુ છે, તેથી એ જાણવા મળે છે કે પુરુષની અભિલાષારૂપ ભાવવેદમા સ્ત્રી–શબ્દનો પ્રયોગ આગમમાં પ્રયુક્ત થયો છે" તો એમ કહેવું તે પણ ઉચિત નથી દ્વિ–સખ્યાથી લઈને નવ સખ્યા સુધી પૃથક્ત્વ કહેવાય

नास्तीति वक्तु न युक्तम्, तेषां मनुष्यगतिविशेषरूपत्वात्। अथ पुरुषाणामपि विशेषरूपताऽस्तीति चेत्, तथा सति पुरुषेष्वपि कथमेतत् प्रवचनं प्रमाणम्? यथा च पुरुषेषु प्रमाणं तथा स्त्रीष्वपि प्रमाणं स्यादिति।

अथ पुरुषेष्वेव तच्चरितार्थमिति स्त्रीषु तस्याप्रवृत्ति कल्पनीया स्यादिति चेन्न, एव सति विपर्ययकल्पनाऽपि किं न स्यात्।

नन्वेव तत्प्रवचनस्य सामान्यविषयकत्वे अपर्याप्तकमनुष्यादीना देवनारकतिरश्चां च निर्वाणप्रसङ्ग, इति चेन्न, तेषामेतत् प्रवचनवाक्याविषयत्वात्, एतद्विषयस्त्र चापवादविषयत्वात्। उक्त हि—

कहा नहीं जा सकता है, कारण कि उनमें मनुष्यगति आदिरूप विशेपता है ही। यदि कहो कि पुरुषों में मनुष्यगति आदिरूप विशेपता है, तो पुरुषों में भी यह प्रवचन कैसे प्रमाण होगा?, क्यों कि पुरुष भी विशेषरूप ही हैं। फिर भी यदि आप कहें कि यह प्रवचन पुरुषों में प्रमाण है, तो समान न्यायसे इसको स्त्रियों में भी प्रमाण मानना ही चाहिये।

यदि कहो कि पुरुषों में ही इस प्रवचन की चरितार्थता है अत यह वहां ही प्रमाण माना जायगा, स्त्रियों में नहीं, ऐसे कहने में प्रमाण नहीं है सिर्फ कहना मात्र है। जिस प्रकार तुम ऐसा कहते सो हम भी ऐसा कह सकते हैं कि यह प्रवचन पुरुषों में चरितार्थ नहीं है स्त्रियों में ही चरितार्थ है। अत इस प्रवचन को सामान्य विषयक मानना चाहिये।

शंका—यदि इस प्रवचन को सामान्यविषयक माना जावे तो

નહીં, કારણ કે તેમનામા મનુષ્યગતિ આદિરૂપ વિશેષતા છે જ જો આપ એમ કહેતા હો કે પુરુષોમા મનુષ્યગતિ આદિરૂપ વિશેષતા છે, તો પુરુષોમા પણ આ પ્રવચન કેવી રીતે પ્રમાણ ગણાશે? કારણ કે પુરુષ પણ વિશેષરૂપ જ છે છતાં પણ આપ જો એમ કહો કે આ પ્રવચન પુરુષોમા પ્રમાણ છે, તો સમાન ન્યાયથી તેને સ્ત્રીઓમા પણ પ્રમાણ માનવું જોઇએ

જો એમ કહો કે પુરુષોમાં જ આ વચનની ચરિતાર્થતા છે તેથી તે ત્યા જ પ્રમાણ માની શકાય, સ્ત્રીઓમાં નહીં. તો એવું કહેવામા પ્રમાણ નથી પણ ફક્ત કથન જ છે જે રીતે તમે એમ કહો છો એ રીતે અમે પણ એમ કહી શકીએ કે આ પ્રવચન પુરુષોમા ચરિતાર્થ નથી, સ્ત્રીઓમા જ ચરિતાર્થ છે તેથી આ પ્રવચનને સામાન્યવિષયક માનવું જોઇએ

શંકા—જો આ પ્રવચનને સામાન્યવિષયક માનવામા આવે તો અપર્યાપ્તક

तथा—' पंचिंदिएसु गुणठाणाणि हुति चउदस। '

तथा—' चउदस तसेसु गुणठाणाणि हुति। '

तथा—' भवसिद्धिया य सव्वट्ठाणेसु होंति। '

इत्यादि प्रवचनं स्त्रीशब्दरहितमपि स्त्रीनिर्वाणप्रमाणमस्ति, स्त्रीणामपि पुंवन्मनुष्यगत्यादिधर्मयोगात्।

अथ सामान्यविषयकत्वादिदं प्रवचन स्त्रीरूप विषयविशेष प्रमाणं न स्यादिति चेत्, शृणु।

यद्येतत् प्रवचन स्त्रीविषयकं नास्तीति वदसि, तर्हि कथय तावत् पुरुषाणामपि किं मनुष्यगतिविशेषरूपत्वं, पञ्चेन्द्रियविशेषरूपत्वं वा त्रसविशेषरूपत्वं वा नास्ति, अस्ति वेति ?

दिएसु गुणठाणाणि हुति चउदस" पञ्चेन्द्रियोंमें चौदह गुणस्थान होते हैं, तथा "चउदस तसेसु गुणठाणाणि हुति" त्रसोंमें चौदह गुणस्थान होते हैं, तथा–" भवसिद्धिया य सव्वट्ठाणेसु होंति" सभी स्थानोंमें भवसिद्धिक होते हैं। यह पूर्वोक्त समस्त सामान्य प्रवचन भी स्त्रीनिर्वाण का समर्थक है, क्यों कि स्त्रियों में भी पुरुष की तरह मनुष्यगति आदि धर्मका संबंध रहता है।

यदि इस पर यों कहा जाय कि यह प्रवचन तो सामान्यरूप से वस्तु का प्रतिपादक है अत स्त्रीरूप विशेष का नहीं। सुनो—

यदि 'यह प्रवचन स्त्रीरूप विशेषविषयक नहीं है' ऐसा माना जाय तो हम पूछते हैं कि पुरुषों में मनुष्यगतिरूप विशेषता, पञ्चेन्द्रिय-रूप विशेषता अथवा त्रसरूप विशेषता है या नहीं? 'नहीं है' ऐसा तो

તથા–" पंचिंदिएसु गुण ठाणाणि हुंति चउदस" પંચેન્દ્રિયોમાં ચૌદ ગુણસ્થાન હોય છે, તથા "चउदस तसेसु गुणठाणाणि हुंति' ત્રસોમા ચૌદ ગુણસ્થાન હોય છે, તથા–" भवसिद्धिया य सव्वट्ठाणेसु होंति" સઘળા સ્થાનોમા ભવસિદ્ધિક હોય છે આ પૂર્વોક્ત સમસ્ત સામાન્ય પ્રવચન પણ સ્ત્રીનિર્વાણનું સમર્થક છે, કારણ કે સ્ત્રીઓમા પણ પુરુષની જેમ મનુષ્યગતિ આદિ ધર્મનો સબધ રહે છે

જો તે વિષે એમ કહેવામાં આવે કે આ પ્રવચન તો સામાન્યરૂપે વસ્તુનું પ્રતિપાદક છે, તેથી સ્ત્રીરૂપ વિશેષનું નથી. સાભળો—

જો "આ પ્રવચન સ્ત્રીરૂપ વિશેષ વિષયક નથી" એમ માનવામા આવે તો અમારો એ પ્રશ્ન છે કે પુરુષોમા મનુષ્યગતિરૂપ વિશેષતા, પચેન્દ્રિયરૂપ વિશેષતા અથવા ત્રસરૂપ વિશેષતા છે કે નથી? "નથી" એમ તો કહી શકાય

तथाचाय निष्कर्षः—

मनुष्यस्त्री काचिन्निर्वाण प्राप्नोति, अविकलतत्कारणवत्त्वात् पुरुषवत् । निर्वाणस्य हि कारणमविकल सम्यग्दर्शनादित्रयं, तच्च तासु विद्यते एवेति पूर्वमेव प्रोक्तम्।

अपि च—मनुष्यस्त्री काचिद् मुक्त्यविकलकारणविशिष्टा मोक्ष प्राप्नोति, प्रव्रज्याधिकारित्वात् पुरुषवत् । न चैतदसिद्ध साधनम्, "गुव्विणी बालवच्छा य पव्वावेउं न कप्पइ" इति सिद्धान्तेन तासां तदधिकारित्वप्रतिपादनाद् विशेषस्य शेषाभ्यनुज्ञाननान्तरीयकत्वात् ।

इस तरह इसका निष्कर्ष यह है—कोई २ मनुष्यस्त्री निर्वाण को पाती है कारण कि पुरुष की तरह वहां मुक्ति के कारणों की अविकलता रहती है। निर्वाण का कारण अविकल सम्यग्दर्शनादित्रय है यह अविकल सम्यग्दर्शनादिकों का त्रिक उनमें विद्यमान रहता ही है, यह बात हमने पहिले सिद्ध करदी है । इसलिये कोई २ मनुष्यस्त्री मुक्ति के कारणों की अविकलता से युक्त होने के कारण मुक्ति को प्राप्त करती है" यह हमारा कथन सर्वथा निर्दोष है ।

तथा जिस प्रकार प्रव्रज्या ग्रहण करने के अधिकारी पुरुष हैं उसी तरह वे भी हैं, अतः इससे भी यही बात पुष्ट होती है । कोई २ मनुष्यस्त्री प्रव्रज्या की अधिकारिणी है यह हमारा कथन असिद्ध नहीं है, कारण कि–" गुव्विणी बालवच्छा य पव्वावेउं न कप्पइ" इस सिद्धान्त वाक्यसे गर्भिणी एवं बालवत्सा को दीक्षा देने का निषेध है, अतः जब

આ પ્રમાણે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રી નિર્વાણ પામે છે કારણ કે પુરુષની જેમ ત્યાં મોક્ષનાં કારણોની અવિકલતા રહે છે નિર્વાણનુ કારણ અવિકલ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય છે આ અવિકલ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય તેમનામાં વિદ્યમાન રહે છે, એ વાત અમે પહેલાં સિદ્ધ કરી છે તેથી કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રી મોક્ષના કારણોની અવિકલતાથી યુક્ત હોવાને કારણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, અમારૂં એ કથન તદ્દન નિર્દોષ છે

તથા જેમ પુરુષો પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા) ગ્રહણ કરવાના અધિકારી છે એજ પ્રમાણે તેઓ પણ છે, તેથી તે વડે પણ એજ વાતને પુષ્ટી મળે છે કોઈ કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રી પ્રવ્રજ્યાની અધિકારિણી છે આ અમારૂં કથન સિદ્ધ થયા વિનાનું નથી, કારણ કે 'गुव्विणी बालवच्छा य पव्वावेउ न कप्पइ" આ સિદ્ધાન્ત વાક્યથી ગર્ભિણી તથા બાલવત્સાને દીક્ષા દેવાનો નિષેધ છે, તેથી જો તેમને

"अपवाद परिहृत्य, उत्सर्गेण प्रवर्तते" इति ।

अपवादश्च—"मिच्छादिट्ठी अपज्जत्तगे"।

तथा—"सुरनारएसु होंति चत्तारि तिरिएसु जाण पंचेव" इत्यादिरागम।

तथा चोक्तम्—

"मनुजगतौ सन्ति गुणाश्चतुर्दशेत्याद्यपि प्रमाण स्यात्।
पुंवत् स्त्रीणां सिद्धौ, नापर्याप्तादिवद्बाधा" ॥ १ ॥ इति।

अपर्याप्तक मनुष्यादिकों में तथा देवनारक एवं तिर्यञ्चों में भी निर्वाणपद प्राप्त होने का प्रसंग मानना पड़ेगा। सो इस प्रकार की शंका करना भी ठीक नहीं है। कारण कि अपर्याप्त मनुष्य आदि इस प्रवचन के विषय नहीं हैं। वे तो अपवाद के विषय हैं। और अपवाद को छोड़कर उत्सर्ग की प्रवृत्ति होती है, कहा भी है—"अपवाद परिहृत्य, उत्सर्गेण प्रवर्तते" इति। वह अपवाद "मिच्छादिट्ठीअपज्जत्तगे" तथा-"सुर नारएसु होंति चत्तारि तिरिएसु जाण पंचेव" इस प्रकार है। इन मिथ्या दृष्टि, अपर्याप्तक, देव, नारक और तिर्यञ्चको छोड़कर उपरोक्त आगम वाक्य चरितार्थ होता है। अर्थात्-इनको छोड़कर सब-मनुष्य मात्र मुक्ति के अधिकारी हैं। कहा भी हैं—

"मनुजगतौ सन्ति गुणाश्चतुर्दशेत्याद्यपि प्रमाण स्यात्।
पुंवत् स्त्रीणां सिद्धौ, नापर्याप्तादिवद्बाधा ॥ १ ॥" इति।

મનુષ્યાદિકોમાં તથા દેવ નારક અને તિર્યંચોમાં પણ નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ માનવો પડશે તો આ પ્રકારની શંકા કરવી તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે અપર્યાપ્ત મનુષ્ય આદિ આ પ્રવચનનો વિષય નથી તે તો અપવાદના વિષયો છે અને અપવાદને જતો કરીને ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, કહ્યું પણ છે— "अपवाद परिहृत्य उत्सर्गेण प्रवर्तते" ઈતિ. તે અપવાદ "मिच्छादिट्ठिअपज्जत्तगे" તથા "सुर नारएसु होंति चत्तारि तिरिएसु जाण पंचेव" આ પ્રકારે છે એ મિથ્યાદષ્ટિ, અપર્યાપ્તક, દેવ, નારક અને તિર્યંચને છોડીને ઉપરોક્ત આગમ-વાક્ય ચરિતાર્થ થાય છે એટલે કે એમને છોડીને બધા મનુષ્યો મુક્તિના અધિકારી છે કહેલ પણ છે—

"मनुजगतौ सन्ति गुणाश्चतुर्दशेत्याद्यपि प्रमाण स्यात्।
पुंवत् स्त्रीणां सिद्धौ नापर्याप्तादिवद्बाधा" ॥ १ ॥ इति

तथाचायं निष्कर्षः—

मनुष्यस्त्री काचिन्निर्वाणं प्राप्नोति, अविकलतत्कारणवत्त्वात् पुरुषवत् । निर्वाणस्य हि कारणमविकलं सम्यग्दर्शनादित्रयं, तच्च तासु विद्यते एवेति पूर्वमेव प्रोक्तम्।

अपि च—मनुष्यस्त्री काचिद् मुक्त्यविकलकारणविशिष्टा मोक्षं प्राप्नोति, प्रव्रज्याधिकारित्वात् पुरुषवत् । न चैतदसिद्धं साधनम्, "गुब्विणी बालवच्छा य पव्वावेउं न कप्पइ" इति सिद्धान्तेन तासां तदधिकारित्वप्रतिपादनाद् विशेषस्य शेषाभ्यनुज्ञानान्तरीयकत्वात् ।

इस तरह इसका निष्कर्ष यह है-कोई २ मनुष्यस्त्री निर्वाण को पाती है कारण कि पुरुष की तरह वहां मुक्ति के कारणों की अविकलता रहती है। निर्वाण का कारण अविकल सम्यग्दर्शनादित्रय है यह अविकल सम्यग्दर्शनादिकों का त्रिक उनमें विद्यमान रहता ही है, यह बात हमने पहिले सिद्ध करदी है । इसलिये कोई २ मनुष्यस्त्री मुक्ति के कारणों की अविकलता से युक्त होने के कारण मुक्ति को प्राप्त करती है" यह हमारा कथन सर्वथा निर्दोष है ।

तथा जिस प्रकार प्रव्रज्या ग्रहण करने के अधिकारी पुरुष हैं उसी तरह वे भी हैं, अतः इससे भी यही बात पुष्ट होती है । कोई २ मनुष्य-स्त्री प्रव्रज्या की अधिकारिणी है यह हमारा कथन असिद्ध नहीं है, कारण कि-" गुब्विणी बालवच्छा य पव्वावेउं न कप्पइ" इस सिद्धान्त वाक्यसे गर्भिणी एवं बालवत्सा को दीक्षा देने का निषेध है, अतः जब

આ પ્રમાણે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રી નિર્વાણ પામે છે કારણ કે પુરુષની જેમ ત્યાં મોક્ષનાં કારણોની અવિકલતા રહે છે નિર્વાણનું કારણ અવિકલ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય છે આ અવિકલ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય તેમનામાં વિદ્યમાન રહે છે, એ વાત અમે પહેલાં સિદ્ધ કરી છે તેથી કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રી મોક્ષના કારણોની અવિકલતાથી યુક્ત હોવાને કારણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, અમારૂં એ કથન તદ્દન નિર્દોષ છે

તથા જેમ પુરુષો પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા) ગ્રહણ કરવાના અધિકારી છે એજ પ્રમાણે તેઓ પણ છે, તેથી તે વડે પણ એજ વાતને પુષ્ટી મળે છે કોઈ કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રી પ્રવ્રજ્યાની અધિકારિણી છે આ અમારૂં કથન સિદ્ધ થયાં વિનાનું નથી, કારણ કે 'गुब्विणी बालवच्छा य पव्वावेउं न कप्पइ" આ સિદ્ધાન્ત વાક્યથી ગર્ભિણી તથા બાલવત્સાને દીક્ષા દેવાનો નિષેધ છે, તેથી જો તેમને

निञ्ज—स्त्रीणामपि तद्भव एव संसारक्षयो भवति । स्त्रियो हि उत्तमधर्मसाधिकाः, ततश्च केवलज्ञानप्राप्ति संभवस्तासाम् । सति च केवले नियमान्मोक्ष इति ।

तथा चोक्तम्—

"णो खलु इत्थी अजीवो, ण यासु अभव्वा, ण यावि दंसणविरोहिणी, णो अमाणुसा, णो अणारिउप्पत्ती, णो असंखेज्जाउया, णो अइकूरमई, णो ण उवसंतमोहा, णो ण सुद्धाचारा, णो असुद्धबोंदी, णो ववसायवज्जिया, णो अपुव्वकरणविरोहिणी, णो णवगुणट्ठाणरहिया, कहं न उत्तमधम्मसाहि गत्ति"।

इन्हें दीक्षा देने का निषेध है तो इससे यह ज्ञात होता है कि इसके अतिरिक्त स्त्रियों को दीक्षित होने का अधिकार है, विशेष का निषेध अवशिष्ट में सम्मति का पोषक होता है।

तथा–स्त्रियों का भी तद्भव में ही संसार का क्षय हो जाता है, क्यों कि–ये भी उत्तमधर्म को साधन करने वाली होती हैं। इसलिये इससे उनमें केवलज्ञान की उत्पत्ति होती है। केवलज्ञान के होने पर नियम से मुक्ति का लाभ होता ही है। कहा भी है—

"णो खलु इत्थी अजीवो, ण यासु अभव्वा ण यावि दंसणविरोहिणी, णो अमाणुसा णो अणारिउप्पत्ती, णो असंखेज्जाउया, णो अइकूरमई, णो ण उवसंतमोहा, णो ण सुद्धाचारा, णो असुद्धबोंदी, णो ववसायवज्जिया, णो अपुव्वकरणविरोहिणी, णो णवगुणट्ठाणरहिया कहं न उत्तमधम्मसाहि गत्ति"

દીક્ષા દેવાનો નિષેધ છે તો તેથી એ જાણવા મળે છે કે તે સિવાયની સ્રીઓની દીક્ષા દેવાનો અધિકાર છે, વિશિષ્ટનો નિષેધ અવિશિષ્ટમા સમ્મતિનો પોષક હોય છે

તથા સ્રીઓનો પણ તે ભવમાં સંસારનો ક્ષય થઇ જાય છે, કારણ કે તેઓ પણ ઉત્તમ ધર્મને સાધનારી હોય છે તેથી તે વડે તેમનામા કેવળજ્ઞાન પેદા થાય છે કેવળજ્ઞાન થતાં નિયમ પ્રમાણે મુક્તિનો લાભ મળે જ છે કહ્યું પણ છે—

"णो खलु इत्थी अजीवो, ण यासु अभव्वा णयावि दंसणविरोहिणी, णो अमाणुसा, णो अणारिउप्पत्ती, णो असंखेज्जाउया, णो अइकूरमई, णो ण उवसंतमोहा, णो ण सुद्धाचारा, णो असुद्धबोंदी, णो ववसायवज्जिया, णो अपुव्वकरणविरोहिणी, णो णवगुणट्ठाणरहिया, कहं न उत्तमधम्म साहि गत्ति"

छाया—न खलु स्त्री अजीव, न चासु अभव्या, न चापि दर्शनविरोधिनी, नो अनार्योत्पत्ति', नो असङ्ख्येयायु, नो अतिक्रूरमति, नो न उपशान्तमोहा, नो न शुद्धाचारा, नो न अशुद्धशरीरा, नो व्यवसायवर्जिता, नो अपूर्वकरणविरोधिनी, नो नवगुणस्थानरहिता, कथ न उत्तमधर्मसाधिकेति ॥

व्याख्या—स्त्री खलु न अजीव किं तु जीव एव, जीवस्य चोत्तमधर्मसाधकत्वेन सह विरोधो नास्ति तथैव लोके दर्शनादिति भाव ।

ननु सर्वोऽपि जीव उत्तमधर्मसाधको न भवति, अभव्यजीवानामुत्तमधर्मसाधकत्वाभावादत आह—' ण यासु अभव्वा ' इति, न चाऽसु अभव्येति । यद्यपि स्त्रीषु काचिदभव्या, तथापि सर्वैवाभव्या न भवति, ससारनिर्वेद-निर्वाणधर्माद्वेषशुश्रूषादिदर्शनादिति भाव ।

छाया—न खलु स्त्री अजीव, न चासु अभव्या न चापि दर्शनविरोधिनी, नो अमानुषी, न अनार्योत्पत्ति, नो असंख्येयायुष्का, नो अतिक्रूरमति, नो न उपशान्तमोहा, नो न शुद्धाचारा, नो अशुद्धशरीरा, नो व्यवसायवर्जिता, नो अपूर्वकरणविरोधिनी, नो नवगुणस्थानरहिता कथं न उत्तमधर्मसाधिकेति ।

तात्पर्य इसका इस प्रकार है—" नो खलु स्त्री अजीव. " स्त्री अजीव नहीं है किन्तु जीव ही है । अत उसका उत्तमधर्मसाधन करने के साथ कोई विरोध नहीं है लोक में भी इसी तरह से देखा जाता है ।

शका—जीव-मात्र को यदि उत्तमधर्म साधक माना जाय तो फिर अभव्यों को भी जीव होने से उत्तमधर्म का साधक मानना पडेगा । परन्तु उनमें तो उत्तमधर्मसाधकता मानी नहीं जाती है । इस प्रकार की आशका की निवृत्ति के लिये सूत्रकार कहते हैं कि-" न चासु

छाया–न खलु स्त्री अजीव, न चासु अभव्या, न चापि दर्शनविरोधिनी, नो अमानुषी, नो अनार्योत्पत्ति, नो असख्येयायुष्का, नो अतिक्रूरमति, नो न उपशान्तमोहा, नो न शुद्धाचारा, नो अशुद्धशरीरा, नो व्यवसायवर्जिता, नो अपूर्वकरणविरोधिनी, नो नवगुणस्थानरहिता कथं न उत्तमधर्मसाधिकेति ।

तेनु तात्पर्य आ प्रमाणे छे—" न खलु स्त्री अजीव " स्त्री अजीव नथी पण जीव ज छे तेथी तेनो उत्तमधर्मसाधन करवा साथे कोई विरोध नथी लोकमां पण ए प्रमाणे ज जोवा मळे छे शका—जो जीव मात्रने उत्तमधर्म साधक मानवामां आवे तो पछी अभव्योने पण जीव होवाथी उत्तमधर्म साधक मानवा पडे, पण तेमनामां तो उत्तमधर्मसाधकता मनाती नथी आ प्रकारनी आशका निवारवा माटे सूत्रकार कहे छे के " न चासु अभव्या " अभव्य नथी

किञ्च—स्त्रीणामपि तद्भव एव संसारक्षयो भवति। स्त्रियो हि उत्तमधर्मसाधिका., ततश्च केवलज्ञानमासां संभवत्यासाम्। सति च केवले नियमान्मोक्ष इति।

तथा चोक्तम्—

"णो खलु इत्थी अजीवो, ण यासु अभव्वा, ण यावि दसणविरोहिणी, णो अमाणुसा, णो अणारिउप्पत्ती, णो असंखेज्जाउया, णो अइकूरमई, णो ण उवसंतमोहा, णो ण सुद्धाचारा, णो असुद्धबोंदी, णो ववसायवज्जिया, णो अपुव्वकरणविरोहिणी, णो णवगुणट्ठाणरहिया, कह न उत्तमधम्मसाहि गत्ति"।

इन्हें दीक्षा देने का निषेध है तो इससे यह ज्ञात होता है कि इसके अतिरिक्त स्त्रियों को दीक्षित होने का अधिकार है, विशेष का निषेध अवशिष्ट में समति का पोषक होता है।

तथा–स्त्रियों का भी तद्भव में ही ससार का क्षय हो जाता है, क्यों कि–वे भी उत्तमधर्म को साधन करने वाली होती हैं। इसलिये इससे उनमें केवलज्ञान की उत्पत्ति होती है। केवलज्ञान के होने पर नियम से मुक्ति का लाभ होता ही है। कहा भी है—

"णो खलु इत्थी अजीवो, ण यासु अभव्वा ण यावि दंसणविरोहिणी, णो अमाणुसा णो अणारिउप्पत्ती, णो असखेज्जाउया, णो अइकूरमई, णो ण उवसतमोहा, णो ण सुद्धाचारा, णो असुद्धबोंदी, णो ववसायवज्जिया, णो अपुव्वकरणविरोहिणी, णो णवगुणट्ठाणरहिया कह न उत्तमधम्मसाहि गत्ति"

દીક્ષા દેવાનો નિષેધ છે તો તેથી એ જાણવા મળે છે કે તે સિવાયની સ્ત્રીઓની દીક્ષા લેવાનો અધિકાર છે, વિશિષ્ટનો નિષેધ અવિશિષ્ટમાં સંમતિનો પોષક હોય છે

તથા સ્ત્રીઓનો પણ તે ભવમાં સંસારનો ક્ષય થઈ જાય છે, કારણ કે તેઓ પણ ઉત્તમ ધર્મને સાધનારી હોય છે તેથી તે વડે તેમનામાં કેવળજ્ઞાન પેદા થાય છે કેવળજ્ઞાન થતાં નિયમ પ્રમાણે મુક્તિનો લાભ મળે જ છે કહ્યું પણ છે—

"णो खलु इत्थी अजीवो, ण यासु अभव्वा णयावि दसणविरोहिणी, णो अमाणुसा, णो अणारिउप्पत्ती, णो असंखेज्जाउया, णो अइकूरमई, णो ण उवसंतमोहा, णो ण सुद्धाचारा, णो असुद्धबोंदी, णो ववसायवज्जिया, णो अपुव्वकरणविरोहिणी, णो णवगुणट्ठाणरहिया, कह न उत्तमधम्म साहि गत्ति"

नन्वार्यकुलोत्पन्नाऽप्यसख्येयायुष्का न भवति निर्वाणयोग्येत्यत आह—' णो असखेज्जाउया ' इति, ' नो असख्येयायुष्का ' इति, या तु असख्येयायुष्का युगलजन्मा न भवति, किं तु सख्येयायुष्का तथाविधा निर्वाणयोग्या भवत्येवेति भाव.।

ननु सख्येयायुष्काऽपि क्रूरमतिर्नाधिकारिणी निर्वाणस्येति तन्निराकरणार्थमाह— ' णो अइक्रूरमई ' इति, ' नो अतिक्रूरमति ' इति । अतिक्रूरमतिर्न भवति, सप्तमनरकायुर्निबन्धनरौद्रध्यानाभावात् । न तु तद्वत् प्रकृष्टशुभध्यानाभावोऽपि न स्यात्तस्या इति चेत्, न, तेन तस्य प्रतिबन्धाभावात् ।

कुलों में उत्पन्न नहीं हुई हैं किन्तु आर्यकुलोत्पन्न हैं। इसी तरह "नो असंख्येयायुष्का" ये आर्यकुलोत्पन्न होकर फिर असंख्यात वर्ष की आयुवाली नहीं हैं, क्यों कि असख्यात वर्ष की आयुवाले भोग भूमिया जीव होते हैं, वे मोक्ष के अधिकारी नहीं होते हैं। ये सख्यात वर्ष की आयुवाली हैं, अत निर्वाणयोग्य हैं। संख्यात वर्ष की आयुवाली भी कितनीक अतिक्रूर मतिवाली स्त्रिया निर्वाण की अधिकारिणी नहीं होती हैं अत इस दोपको दूर करनेके लिये ऐसा कहा है कि ये अति क्रूर मतिवाली नहीं हैं, इसलिये ये सप्तमनरक की आयु के बंध के कारणभूत रौद्रध्यान से रहित होती हैं। जिस तरह इनमें सप्तमनरक की आयु के बंध के कारणभूत रौद्रध्यान का अभाव है उसी तरह इनमें प्रकृष्ट शुभध्यान का भी अभाव मानना चाहिये सो यह बात नहीं है, कारण अशुभ रौद्रध्यान के साथ इसका कोई अविनाभाव-संबंधरूप

તેઓ અનાર્યકુળોમા ઉત્પન્ન થયેલ નથી પણ આર્યકુળમા ઉત્પન્ન થયેલ છે એજ પ્રમાણે "नो असंख्येयायुष्का" તે આર્યકુળોત્પન્ન થઈને અસખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળી નથી, કારણ કે અસખ્યાત વર્ષના આયુવાળા ભોગભૂમિયા જીવ હોય છે તે મોક્ષના અધિકારી હોતા નથી તેઓ તો સખ્યાત વર્ષના આયુવાળી છે, તેથી નિર્વાણને યોગ્ય છે સખ્યાત વર્ષના આયુવાળી પણ કેટલીક અતિક્રૂરમતિવાળી સ્ત્રીઓ નિર્વાણની અધિકારિણી હોતી નથી તેથી એ દોષને દૂર કરવા માટે એવુ કહેલ છે કે તેઓ "नो अतिक्रूरमति" અતિક્રૂરમતિવાળી નથી, તેથી તેઓ સાતમી નરકના આયુબંધને કારણભૂત રૌદ્રધ્યાનથી રહિત હોય છે જેમ તેમનામાં સાતમી નરકના આયુબંધના કારણરૂપ રૌદ્રધ્યાનનો અભાવ છે એજ પ્રમાણે તેમનામાં પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો પણ અભાવ માનવો જોઈએ એવી આ વાત નથી, કારણ કે અશુભ રૌદ્રધ્યાનની સાથે તેનો કોઈ અવિનાભાવ સબંધરૂપ પ્રતિબંધ નથી તે ધ્યાનના

भव्योऽपि कश्चिद् दर्शनविरोधी सिद्धो न भवति, इत्यत आह-'न यावि दंसण विरोहिणी' इति, न चापि दर्शनविरोधिनी' इति। दर्शनमिह सम्यग्दर्शन-तत्त्वार्थश्रद्धानरूपं परिगृह्यते, न खलु तद्विरोधिनी, आस्तिक्यादिदर्शनादिति भावः।

नन्वमानुष्यपि दर्शनाविरोधिनी, सा तु निर्वाणाय नो कल्पते, तस्मादाह-'णो अमाणुसा' इति। 'नो अमानुषी' इति, मनुष्यजातौ भवा मानुषी, तत्र विशिष्टकरचरणोरुग्रीवाद्यवयवरसनिवेशदर्शनादिति भावः।

ननु मानुष्यपि अनार्योत्पन्नाऽनिष्टा तदपनोदार्थमाह-"णो अणारिउप्पत्ती" इति 'नो अनार्योत्पत्तिः' अनार्येषु=अनार्यकुलेषु, उत्पत्तिर्यस्याः सा तथाविधा नास्तीति।

अभव्या" स्त्री अभव्य नहीं है। यद्यपि स्त्रियों में भी कितनीक स्त्रियां अभव्य होती हैं तथापि सर्व अभव्य ही हैं ऐसी बात नहीं है। संसार से निर्वेद, धर्म से अद्वेष तथा शुश्रूषा आदि गुण उनमें देखे जाते हैं, "न चापि दर्शनविरोधिनी" भव्य होते हुए ये सम्यग्दर्शन की विरोधिनी भी नहीं होती हैं। कितनेक प्राणी तो ऐसे होते हैं जो भव्य होनेपर भी सम्यग्दर्शन से विरोध रखते हैं, परन्तु ये ऐसी नहीं हैं, क्यों कि इनमें आस्तिक्य आदि गुण देखे जाते हैं। "न अमनुषी" मनुष्यजातिमें ये उत्पन्न होती हैं, क्यों कि इनमें मनुष्य जाति की रचना के अनुसार विशिष्ट-कर, चरण, उरु, एवं ग्रीवा आदि अवयवों की रचना देखी जाती है। इस लिये ये "अमानुषी" नहीं हैं अर्थात् मनुष्य हैं। "न अनार्योत्पत्ति" कितनीक मानुषी भी होती हैं परन्तु यदि वे अनार्या हैं तो निर्वाण के योग्य नहीं मानी जाती हैं अतः ये अनार्य

નથી કે સ્ત્રીઓમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ અભવ્ય હોય છે તો પણ સર્વે અભવ્યજ છે એવી વાત નથી સંસારથી નિર્વેદ, ધર્મથી અદ્વેષ, તથા સેવા આદિ ગુણ તેમનામાં નજરે પડે છે "न चापि दर्शनविरोधिनी" ભવ્ય હોઇને તેઓ સમ્યગ્દર્શનની વિરોધિની હોતી નથી કેટલાક પ્રાણીઓ એવાં હોય છે કે તેઓ ભવ્ય હોવા છતાં પણ સમ્યગ્દર્શનથી વિરોધ રાખે છે, પણ તેઓ એવી નથી કારણ કે તેમનામાં આસ્તિકતા આદિ ગુણ જોવા મળે છે "न अमानुषी" મનુષ્યજાતિમાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે તેમનામાં મનુષ્યજાતિની રચના પ્રમાણે વિશિષ્ટ-હાથ, પગ, છાતી, અને ગ્રીવા વગેરે અવયવોની રચના જોવામાં આવે છે માટે તેઓ "अमानुषी" નથી "नो अनार्योत्पत्ति" કેટલીક માનુષી પણ હોય છે પણ જો તેઓ અનાર્યા હોય તો નિર્વાણને યોગ્ય મનાતી નથી તેથી

शुद्धशरीराऽपि व्यवसायवर्जिता निन्दितैवेत्यत आह–"णो ववसायवज्जिया" इति, 'नो व्यवसायवर्जिता'। शास्त्रोक्तार्थे श्रद्धालुतया काचित् परलोकव्यवसायिनी भवति, परलोकार्थे तत्प्रवृत्तिदर्शनादिति भाव'।

ननु काचिद् व्यवसायसहिताऽपि अपूर्वकरणविरोधिन्येव दृश्यते, इत्यत आह "णो अपुव्वकरणविरोहिणी" इति, 'नो अपूर्वकरणविरोधिनी' इति स्त्रीजातावप्यपूर्वकरणसंभवस्य प्रतिपादितत्वात्।

पर भी कितनीक स्त्रिया शरीर से अशुद्ध रहा करती हैं अतः वे निर्वाण प्राप्ति की अधिकारिणी नहीं होती हैं सो इस शका के समाधान निमित्त सूत्रकार कहते हैं कि यह एकान्त नियम नहीं है, कितनीक स्त्रियां ऐसी भी होती हैं कि जो शुद्ध आचारसंपन्न होने पर भी शरीर से अशुद्ध नहीं भी रहती हैं। जिनके वज्रर्षभनाराच सहनन नहीं होता है वे ही अशुद्ध शरीर होती हैं और मोक्ष प्राप्ति के योग्य नहीं होती हैं। समस्त स्त्रिया ऐसी ही होती हैं सो बात नहीं है, कितनीक शुद्ध शरीर वाली भी होती हैं। "नो व्यवसायवर्जिता" शुद्ध शरीर होने पर भी कितनीक नारिया व्यवसाय से वर्जित होती हैं अर्थात् निन्दित होती हैं सो यह भी नियम नहीं बन सकता, कारण कि शास्त्रोक्त अर्थ में श्रद्धालु होने के कारण कितनीक स्त्रिया परलोक सुधारने में व्यवसाय से विहीन नहीं भी होती हैं, इसीलिये उनकी प्रवृत्ति परलोक के निमित्त देखी जाती है। 'नो अपूर्वकरणविरोधिनी' व्यवसायसहित होने पर भी

સ્ત્રીઓ શરીરે અશુદ્ધ રહ્યાં કરે છે તેથી તેઓ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાની અધિકારિણી હોતી નથી, તો આ શંકાનુ સમાધાન કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે આ એકાન્ત નિયમ નથી. કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી પણ હોય છે કે જે શુદ્ધાચારવાળી થઇને શરીરે અશુદ્ધ પણ રહેતી નથી જેમને વજ્રર્ષભ નારાચ સહનન હોતુ નથી તેઓ જ અશુદ્ધ શરીરવાળી હોય છે અને મોક્ષ પામવાને પાત્ર હોતી નથી. સઘળી સ્ત્રીઓ એવી જ હોય છે એવી વાત નથી, કેટલીક શુદ્ધ શરીર વાળી પણ હોય છે

"नो व्यवसायवर्जिता" શુદ્ધ શરીર હોવા છતા પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ વ્યવસાયથી વર્જિત હોય છે એટલે કે નિન્દિત હોય છે, તો એ પણ નિયમ બની શકતો નથી, કારણ કે શાસ્ત્રોક્ત અર્થમાં શ્રદ્ધાળુ હોવાને કારણે કેટલીક સ્ત્રીઓ પરલોક સુધારવામા વ્યવસાયથી વિહીન હોતી નથી, તેથી તેમની પ્રવૃત્તિ પરલોકનુ નિમિત્ત જોવામા આવે છે "नो अपूर्वकरणविरोधिनी" વ્યવસાયયુક્ત હોવા છતાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી પણ હોય છે કે જે

अक्रूरमतिरपि या रतिलालसा सा न भवति निर्वाणयोग्येत्यत आह–'णो ण उवसंतमोहा' इति, 'नो न उपशान्तमोहा' इति। काचिदुपशान्तमोहाऽपि सम्भवति, तथादर्शनादिति भावः।

उपशान्तमोहाऽपि या खल्वशुद्धाचारा गर्हिता, सा न भवति निर्वाणयोग्येत्यत आह–"णो ण सुद्धाचारा" इति, 'नो न शुद्धाचारा' इति। काचित् शुद्धाचाराऽपि भवति, अतिचारवर्जनेन शुद्धाचारदर्शनादिति भावः।

शुद्धाचाराऽपि काचिदशुद्धबोन्दिर्न निर्वाणाधिकारिणीत्यत आह–"णो असुद्धबोंदी" इति, 'नो अशुद्धशरीरा' इति। या वज्रऋषभनाराचसंहननरहिता सा अशुद्धशरीरा, सा न भवति मोक्षयोग्या सर्वैव तथाविधा न भवतीत्यर्थः। काचित् शुद्धशरीराऽपि भवतीति भावः।

प्रतिषेध नहीं है। उस ध्यान के अभाव में भी प्रकृष्ट शुभ ध्यान हो सकता है। "नो न उपशान्तमोहा" कितनीक स्त्रियां अतिक्रूर मतिवाली नहीं भी होती हैं परन्तु उनमें रति की लालसा रहती है अतः ऐसी स्त्रियां निर्वाणयोग्य नहीं मानी गई हैं सो इस बाधाकी निवृत्ति के लिये सूत्रकार कहते हैं कि ये विवक्षित स्त्रियां अक्रूरमतिवाली होकर उपशांत मोहवाली हैं। इनकी रतिलालसारूप मोहपरिणति उपशान्त हो चुकी है। "नो न शुद्धाचारा" कितनीक स्त्रियां ऐसी भी होती हैं जो उपशांतमोहपरिणति विशिष्ट होने पर भी अशुद्ध आचारवाली होती है परन्तु जिन्हें मुक्ति प्राप्त करनी हैं वे शुद्ध आचार विशिष्ट नहीं होती हैं, यह बात नहीं है अपि तु शुद्धाचार विशिष्ट ही होती हैं, क्योंकि वे अपने आचार में दोषों को नहीं लगने देती हैं, तथा लगने पर उनकी शुद्धि करती हैं। "नो अशुद्धशरीरा" शुद्धाचार विशिष्ट होने

અભાવમાં પણ પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાન હોઈ શકે છે "नो न उपशान्त मोहा" કેટલીક સ્ત્રીઓ અક્રૂરમતિવાળી હોતી પણ તેઓમાં રતિની લાલસા રહે છે, તેથી એવી સ્ત્રીઓ નિર્વાણને પાત્ર મનાયેલ નથી તો એ બાધાના નિવારણ માટે સૂત્રકાર કહે છે કે તે વિવક્ષિત સ્ત્રીઓ અક્રૂરમતિવાળી થઈને ઉપશાંત મોહવાળી છે તેમની રતિલાલસારૂપ મોહપરિણતિ ઉપશાંત થઈ ગયેલ છે "नो न शुद्धाचारा" કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી પણ હોય છે કે ઉપશાંતમોહપરિણતિ યુક્ત હોવા છતાં અશુદ્ધ આચારવાળી હોય છે, પણ જેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો છે તે શુદ્ધ આચારયુક્ત હોતી નથી એવી કોઈ વાત નથી, પણ શુદ્ધાચાર યુક્ત જ હોય છે, કારણ તેઓ પોતાના આચારમાં દોષો લાગવા દેતી નથી અને લાગે તેની શુદ્ધિ કરે છે "नो अशुद्ध शरीरा" શુદ્ધ આચા-

यत एवभूता सा, अतः 'कथ नोत्तमधर्मसाधिका' इति, उत्तमधर्मसाधिकैवेत्यर्थः। अय भावः-तत्तत्कालापेक्षया पुरुषवद् एतावद्गुणसयमसमन्वितैवोत्तमधर्मसाधिका, तथा चेय केवलसाधिका भवति। सति च केवले नियमान् मोक्ष इति॥

॥ इति स्त्रीमोक्षसमर्थनम्॥

ननु सर्वं एवैते भेदास्तीर्थसिद्धेष्वतीर्थसिद्धेषु चैवान्तर्भूताः सन्ति। तथाहि-ये तीर्थकरसिद्धास्ते तीर्थसिद्धा एव, ये तु तद्भिन्नास्ते सर्वेऽप्यतीर्थसिद्धा एवेति किमेतावद्भिर्भेदैरिति चेत्—

अत्रोच्यते=अन्तर्भावे सत्यपि तीर्थसिद्धा तीर्थसिद्धभेदद्वयादेव तदुत्तरोत्तरभेदानां ज्ञानं न स्यात्, तस्मादज्ञातभेदज्ञापनार्थं तत्तद्भेदस्य विशिष्य कथनमिति॥

तदेतदनन्तरसिद्धकेवलज्ञान वर्णितम्॥

है-तत्तत्काल की अपेक्षा से पुरुष की तरह इतने गुण और संयम से समन्वित स्त्री भी उत्तमधर्म की साधिका होती है। जब यह उत्तमधर्म की साधिका होती है तो केवलज्ञान को प्राप्त करती है, और केवलज्ञान के होने पर नियम से मोक्ष इसको प्राप्त हो जाता है।

॥ इस तरह यहां तक स्त्रीमुक्ति का समर्थन किया गया है॥

शंका—ये समस्त भेद तीर्थसिद्ध और अतीर्थसिद्ध, इन दोनों में ही अन्तर्भूत हो जाते हैं, क्यों कि जो तीर्थंकरसिद्ध हैं वे तीर्थसिद्ध ही हैं तथा इनसे भिन्न जो सिद्ध हैं वे सब अतीर्थसिद्ध हैं फिर इतने भेदों से क्या मतलब?।

એ છે કે-તે તે કાળની અપેક્ષાએ પુરુષની જેમ આટલો ગુણ અને સયમથી સમન્વિત સ્રી પણ ઉત્તમધર્મની સાધિકા હોય છે જો તે ઉત્તમ ધર્મની સાધિકા હોય છે તો કેવળજ્ઞાન પામે છે અને કેવળજ્ઞાન થતા તેને નિયમ પ્રમાણે મોક્ષ મળે છે

॥ આ પ્રમાણે અહીં સુધી સ્રી મુક્તિનું સમર્થન કરાયુ છે॥

શકા—એ સઘળા ભેદનો તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ એ બન્નેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે કારણ કે જે તીર્થકરો સિદ્ધ છે તેઓ તીર્થસિદ્ધ જ છે તથા એમનાથી ભિન્ન જે સિદ્ધો છે તે સર્વે અતીર્થસિદ્ધ છે તો પછી આટલા બધા ભેદોનો ઉદ્દેશ શો?

नन्वपूर्वकरणवत्यपि नवगुणस्थानरहिता निर्वाणयोग्या न स्यादित्यत आह-"णो णवगुणट्ठाणरहिया" इति, 'नो नवगुणस्थानरहिता' इति। षष्ठगुणस्थानमादाय चतुर्दशगुणस्थानपर्यन्तानि नवसंख्यकानि गुणस्थानानि, तद्रहिताः सर्वाः स्त्रियो न भवन्ति, काचित् नवगुणस्थानयुक्तापि भवतीत्यर्थः।

कितनीक स्त्रिया ऐसी भी होती हैं जो अपूर्वकरण की विरोधिनी होती हैं सो यह बात भी एकान्ततः मान्य नहीं हो सकती, कारण कि कितनीक स्त्रिया ऐसी भी तो होती हैं जो अपूर्वकरण की विरोधिनी नहीं भी होती हैं, क्यों कि स्त्री-जाति में भी अपूर्वकरण का सम्भव प्रतिपादित हुआ है, अत ये अपूर्वकरण की विरोधिनी नहीं होती हैं। "नो नव-गुणस्थानरहिता" इसी तरह अपूर्वकरण-गुणस्थानवाली होकर भी कितनीक नौ गुणस्थानवाली नहीं भी होती हैं सो इस आशका की निवृत्ति के लिये सूत्रकार कहते हैं कि यह बात भी एकान्ततः नियमित नहीं है। कारण कि छठवें गुणस्थान से लेकर नौ गुणस्थानतक अर्थात् चौदह गुणस्थानतक-सातवां, आठवां, नौ वां, दसवा, ग्यारवा, बारहवां, तेरहवां एवं चौदहवा, ये नौ गुणस्थान भी स्त्रियों में होते हैं-इन नौ गुणस्थानों से वे रहित नहीं होती है। अर्थात् कितनीक स्त्रिया नव गुण-स्थान युक्त भी होती हैं। जब ये स्त्रिया इस तरह की होती हैं तो फिर ये उत्तम धर्मकी साधिका क्यों नहीं हो सकती हैं। साराश इसका यह

અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોય છે, તો આ વાત પણ એકાન્તતઃ માન્ય થઈ શકતી નથી કારણ કે કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી પણ હોય છે જે અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોતી નથી, કારણ કે સ્ત્રીજાતિમાં પણ અપૂર્વકરણનો સભવ સાબિત થયેલ છે, તેથી તેઓ અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોતી નથી. "नो नव गुणस्थानरहिता" આ રીતે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનવાળી હોવા છતાં પણ કેટલીક નવ ગુણસ્થાનવાળી નથી પણ હોતી, તો આ શકાના નિવારણ માટે સૂત્રકાર કહે છે કે આ વાત પણ એકાન્તતઃ નિયમિત નથી. કારણ કે છઠ્ઠાં ગુણસ્થાનથી લઈને નવગુણસ્થાન સુધી એટલે કે ચૌદ ગુણસ્થાન સુધી-સાતમાં, આઠમા, નવમા, દસમા, અગીયારમાં, બારમાં, તેરમાં અને ચૌદમાં, એ નવ ગુણસ્થાન પણ સ્ત્રીઓમાં હોય છે એ નવગુણસ્થાનોથી તેઓ રહિત હોતી નથી એટલે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ નવગુણસ્થાનયુક્ત પણ હોય છે અને તે સ્ત્રીઓ આ પ્રકારની હોય છે તો પછી તેઓ ઉત્તમધર્મની સાધક કેમ ન હોઇ શકે? તેનો સારાશ

यत एवभूता सा, अतः 'कथ नोत्तमधर्मसाधिका' इति, उत्तमधर्मसाधिकैवेत्यर्थः। अय भावः—तत्तत्कालापेक्षया पुरुषवत् एतावद्गुणसयमसमन्वितैवोत्तमधर्मसाधिका, तथा चेय केवलसाधिका भवति। सति च केवले नियमात् मोक्ष इति॥

॥ इति स्त्रीमोक्षसमर्थनम्॥

ननु सर्वं एवैते भेदास्तीर्थसिद्धेष्वतीर्थसिद्धेषु चैवान्तर्भूताः सन्ति। तथाहि—ये तीर्थकरसिद्धास्ते तीर्थसिद्धा एव, ये तु तद्भिन्नास्ते सर्वेऽप्यतीर्थसिद्धा एवेति किमेतावद्भिर्भेदैरिति चेत्—

अत्रोच्यते—अन्तर्भावे सत्यपि तीर्थसिद्धा तीर्थसिद्धभेदद्वयादेव तदुत्तरोत्तरभेदानां ज्ञानं न स्यात्, तस्मादज्ञातभेदज्ञापनार्थं तत्तद्भेदस्य विशिष्य कथनमिति॥

तदेतदनन्तरसिद्धकेवलज्ञान वर्णितम्॥

है—तत्तत्काल की अपेक्षा से पुरुष की तरह इतने गुण और संयम से समन्वित स्त्री भी उत्तमधर्म की साधिका होती है। जब यह उत्तमधर्म की साधिका होती है तो केवलज्ञान को प्राप्त करती है, और केवलज्ञान के होने पर नियम से मोक्ष इसको प्राप्त हो जाता है।

॥ इस तरह यहां तक स्त्रीमुक्ति का समर्थन किया गया है॥

शंका—ये समस्त भेद तीर्थसिद्ध और अतीर्थसिद्ध, इन दोनों में ही अन्तर्भूत हो जाते हैं, क्यों कि जो तीर्थकरसिद्ध हैं वे तीर्थसिद्ध ही हैं तथा इनसे भिन्न जो सिद्ध हैं वे सब अतीर्थसिद्ध हैं फिर इतने भेदों से क्या मतलब?।

એ છે કે—તે તે કાળની અપેક્ષાએ પુરુષની જેમ આટલા ગુણ અને સંયમથી સમન્વિત સ્ત્રી પણ ઉત્તમધર્મની સાધિકા હોય છે જો તે ઉત્તમ ધર્મની સાધિકા હોય છે તો કેવળજ્ઞાન પામે છે અને કેવળજ્ઞાન થતા તેને નિયમ પ્રમાણે મોક્ષ મળે છે

॥ આ પ્રમાણે અહીં સુધી સ્ત્રી મુક્તિનું સમર્થન કરાયું છે॥

શંકા—એ સઘળા ભેદનો તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ એ બન્નેમા સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે જે તીર્થંકરો સિદ્ધ છે તેઓ તીર્થસિદ્ધ જ છે તથા એમનાથી ભિન્ન જે સિદ્ધો છે તે સર્વે અતીર્થસિદ્ધ છે તો પછી આટલા બધા ભેદોનો ઉદ્દેશ શો?

मन्यपूर्वकरणवत्यपि नवगुणस्थानरहिता निर्वाणयोग्या न स्यादित्यत आह- "णो णवगुणट्ठाणरहिया" इति, 'नो नवगुणस्थानरहिता' इति। षष्ठगुणस्थानमादाय चतुर्दशगुणस्थानपर्यन्तानि नवसंख्यकानि गुणस्थानानि, तद्रहिताः सर्वाः स्त्रियो न भवन्ति, काचित् नवगुणस्थानयुक्तापि भवतीत्यर्थः।

कितनीक स्त्रिया ऐसी भी होती हैं जो अपूर्वकरण की विरोधिनी होती हैं सो यह बात भी एकान्ततः मान्य नहीं हो सकती, कारण कि कितनीक स्त्रिया ऐसी भी तो होती हैं जो अपूर्वकरण की विरोधिनी नहीं भी होती हैं, क्यों कि स्त्री-जाति में भी अपूर्वकरण का संभव प्रतिपादित हुआ है, अतः ये अपूर्वकरण की विरोधिनी नहीं होती हैं। "नो नव-गुणस्थानरहिता" इसी तरह अपूर्वकरण-गुणस्थानवाली होकर भी कितनीक नौ गुणस्थानवाली नहीं भी होती हैं सो इस आशंका की निवृत्ति के लिये सूत्रकार कहते हैं कि यह बात भी एकान्ततः नियमित नहीं है। कारण कि छठवें गुणस्थान से लेकर नौ गुणस्थानतक अर्थात् चौदह गुणस्थानतक-सातवा, आठवां, नौ वा, दसवा, ग्यारवा, बारहवां, तेरहवा एवं चौदहवां, ये नौ गुणस्थान भी स्त्रियों में होते हैं-इन नौ गुणस्थानों से वे रहित नहीं होती हैं। अर्थात् कितनीक स्त्रिया नव गुण-स्थान युक्त भी होती हैं। जब ये स्त्रिया इस तरह की होती हैं तो फिर ये उत्तम धर्मकी साधिका क्यों नहीं हो सकती हैं। सारांश इसका यह

અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોય છે, તો આ વાત પણ એકાન્તતઃ માન્ય થઈ શકતી નથી કારણ કે કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી પણ હોય છે જે અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોતી નથી, કારણ કે સ્ત્રીજાતિમાં પણ અપૂર્વકરણનો સંભવ સાબિત થયેલ છે, તેથી તેઓ અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોતી નથી. "नो नव गुणस्थानरहिता" આ રીતે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનવાળી હોવા છતાં પણ કેટલીક નવ ગુણસ્થાનવાળી નથી પણ હોતી, તો આ શંકાના નિવારણ માટે સૂત્રકાર કહે છે કે આ વાત પણ એકાન્તતઃ નિયમિત નથી. કારણ કે છઠ્ઠાં ગુણસ્થાનથી લઈને નવગુણસ્થાન સુધી એટલે કે ચૌદ ગુણસ્થાન સુધી-સાતમાં, આઠમાં, નવમાં, દસમા, અગીયારમાં, બારમાં, તેરમા અને ચૌદમાં, એ નવ ગુણસ્થાન પણ સ્ત્રીઓમાં હોય છે એ નવગુણસ્થાનોથી તેઓ રહિત હોતી નથી એટલે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ નવગુણસ્થાનયુક્ત પણ હોય છે અને તે સ્ત્રીઓ આ પ્રકારની હોય છે તો પછી તેઓ ઉત્તમધર્મની સાધક કેમ ન હોઈ શકે? તેનો સારાંશ

परंपरसिद्धकेवलज्ञानमिति-परपरे च ते सिद्धाश्च परपरसिद्धा'। सिद्धत्वप्राप्ति सम याद् द्वयादिसमयवर्तिनः, तेषां केवलज्ञान परंपरसिद्धकेवलज्ञानम् , तदनेकविध मज्ञप्तम्। तद् यथा-अप्रथमसमयसिद्धाः=प्रथम समयो येषां ते प्रथमसमयाः, त एव सिद्धा , प्रथमसमयसिद्धा , न प्रथमसमयसिद्धा' अप्रथमसमयसिद्धाः। इत्येतत् सामान्यतोऽभिधाय विशेषतस्तदर्थमाह=' दुसमयसिद्धा ' इत्यादि। तथा-द्विसमयसिद्धाः, द्वौ समयौ येषां ते द्विसमया', ते सिद्धा' द्विसमयसिद्धाः, शेष सुगमम् ॥ सू०२१॥

प्रश्न—पूर्वकथित परपरसिद्ध केवलज्ञान का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—परपरसिद्ध केवलज्ञान अनेक प्रकार का कहा गया है। सिद्धत्वप्राप्ति के समय से दो आदि समयवर्ती सिद्ध परपरसिद्ध कहलाते हैं। इनका जो केवल ज्ञान है वह परपरसिद्ध केवलज्ञान है। प्रथम समय में जो सिद्ध नहीं हुए हैं वे अप्रथमसमयसिद्ध हैं। इस प्रकार सामान्यरूप से परंपरसिद्ध केवलज्ञान का स्वरूप बतलाकर सूत्रकार उसे विशेषरूप से समझाने के अभिप्राय से "दुसमयसिद्धा" इत्यादि पदों द्वारा स्पष्ट करते हैं-जिनके सिद्ध होने के दो समय हैं वे द्विसमयसिद्ध हैं, इसी तरह त्रिसमयसिद्ध, चतुःसमयसिद्ध से दशसमयसिद्ध-तक, एव सख्यातसमयसिद्ध असंख्यातसमयसिद्ध और अनन्तसमयसिद्ध जानलेना चाहिये। यह परंपरसिद्ध केवलज्ञान का वर्णन हुआ। इसके वर्णन से सिद्धकेवलज्ञान का पूरा वर्णन हुआ॥ सू० २१॥

પ્રશ્ન—પૂર્વોક્ત પરપરસિદ્ધકેવળજ્ઞાનનુ શુ સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—પરપરસિદ્ધકેવળજ્ઞાન અનેક પ્રકારનુ કહેલ છે સિદ્ધત્વપ્રાપ્તિના સમયથી બે આદિ સમયવર્તી સિદ્ધપરપરસિદ્ધ કહેવાય છે તેમનુ જે કેવળ જ્ઞાન છે તે પરપરસિદ્ધકેવળજ્ઞાન છે, પ્રથમ સમયમા જે સિદ્ધ છે આ પ્રમાણે સામાન્યરૂપે પરપરસિદ્ધકેવળજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ બતાવીને સૂત્રકાર તેને વિશેષ રૂપે સમજાવવાના હેતુથી "દુસમયસિદ્ધા" ઈત્યાદિ પદો દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે—જેમને સિદ્ધ થવાના બે સમય છે તેઓ દ્વિસમયસિદ્ધ છે એજ પ્રમાણે ત્રિસમયસિદ્ધ, ચતુ સમય સિદ્ધથી દસસમયસિદ્ધ સુધી, અને સખ્યાતસમય સિદ્ધ અસખ્યાતસમયસિદ્ધ અને અનન્તસમયસિદ્ધ સમજી લેવા જોઈએ.

આ પરપરસિદ્ધકેવળજ્ઞાનનું વર્ણન થયુ તેના વર્ણનથી સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનનું સપૂર્ણ વર્ણન થયુ ॥ સૂ ૨૧॥

मूलम्—से किं तं परंपरसिद्धकेवलनाणं ?। परंपरसिद्धकेवलनाणं अणेगविहं पण्णत्तं। तं जहा—अपढमसमयसिद्धा, दुसमयसिद्धा, तिसमयसिद्धा, चउसमयसिद्धा, जाव दससमयसिद्धा। संखिज्जसमयसिद्धा, असंखिज्जसमयसिद्धा, अणंतसमयसिद्धा। से तं परंपरसिद्धकेवलनाणं। से तं सिद्धकेवलनाणं॥२१॥

छाया—अथ किं तत् परंपरसिद्धकेवलज्ञानम् ?। परंपरसिद्धकेवलज्ञानमनेकविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—अप्रथमसमयसिद्धाः, द्विसमयसिद्धाः, त्रिसमयसिद्धाः, चतुःसमयसिद्धाः, यावद्दशसमयसिद्धाः। सङ्ख्येयसमयसिद्धाः। असङ्ख्येयसमयसिद्धाः। अनन्तसमयसिद्धाः। तदेतत् परंपरसिद्धकेवलज्ञानम्। तदेतत् सिद्धकेवलज्ञानम्॥२१॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं परंपरसिद्धकेवलनाणं' इति। अथ किं तत् परंपरसिद्धकेवलज्ञानम् ?, पूर्वनिर्दिष्टस्य परंपरसिद्धकेवलज्ञानस्य किं स्वरूपमिति प्रश्नः। उत्तरमाह—'परंपरसिद्ध केवलनाणं अणेगविहं पण्णत्तं' इत्यादि।

उत्तर—यद्यपि इस तरह से इन सब का अन्तर्भाव हो जाता है फिर भी जो इनका पृथक् २ निर्देश किया है वह उत्तरोत्तर भेदों के समझाने के लिये ही किया है। तीर्थसिद्ध अतीर्थसिद्ध कहने मात्र से ही इन भेदों का ज्ञान नहीं हो सकता है, इसलिये अज्ञातभेदों के समझाने के लिये विशेषरूप से इन सब भेदों को पृथक् पृथक् उपादान करके समझाया गया है। यह अनन्तरसिद्धकेवलज्ञान का वर्णन हुआ॥

अब परंपरसिद्धकेवलज्ञान का वर्णन किया जाता है—'से किं तं परंपरसिद्धकेवलनाणं०'? इत्यादि।

ઉત્તર—જો કે આ રીતે એ બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે છતાં પણ તેમનો જે અલગ અલગ નિર્દેશ કર્યો છે તે ઉત્તરોત્તર ભેદોને સમજાવવા માટે જ કર્યો છે તીર્થસિદ્ધ કે અતીર્થસિદ્ધ કહેવા માત્રથી તે ભેદોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, તેથી અજ્ઞાત ભેદોને સમજાવવાને માટે વિશેષરૂપે એ બધા ભેદોને અલગ અલગ ઉપાદાન કરીને સમજાવ્યા છે આ અનન્તર સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન થયું

હવે પરંપરસિદ્ધકેવળજ્ઞાનનું વર્ણન કરાય છે—"से किं तं परंपरसिद्ध केवलनाणं" ઈત્યાદિ.

कज्ञानी सर्वं क्षेत्र–सपूर्णं लोकमलोकं च साक्षाज्जानाति पश्यति । इह यद्यपि सर्व-द्रव्यग्रहणेन आकाशास्तिकायोऽपि गृह्यते, तथापि तस्य क्षेत्रत्वेन प्रसिद्धत्वाद् पृथक् कथनम्, एवमग्रेऽपि कालविषये वोध्यम्। कालत केवलज्ञानी सर्वकालम्=अतीता नागतवर्तमानभेदभिन्नं जानाति पश्यति। भावत. केवलज्ञानी सर्वान् जीवादिग तान् भावान्=पर्यायान्–गतिकषायागुरुलघुप्रभृतीन् जानाति पश्यति ।

'अह०' इत्यादि । अथ–मन पर्यायज्ञानानन्तरं केवलज्ञान तीर्थकरैर्वर्णितम्, इति शेष. । तत् कीदृशम् ? इत्याह–'सव्वदव्व०' इत्यादि । सर्वद्रव्य–परि-

---

क्षेत्र की अपेक्षा केवलज्ञानी समस्त लोकाकाश और अलोकाकाशरूप क्षेत्र को साक्षात् जानता और देखता है । यद्यपि "द्रव्य की अपेक्षा केवलज्ञानी समस्त द्रव्यों को जानता और देखता है" ऐसा कहने से ही आकाशास्तिकाय आदि का जानना देखना सिद्ध हो जाता है फिर भी यहा जो क्षेत्र की अपेक्षा उसका जानना देखना कहा है वह क्षेत्ररूप से उसकी पृथक् प्रसिद्धि का होना है। अर्थात 'लोक का क्षेत्र अलग है और अलोक का क्षेत्र अलग है, इस बात को समझाने के लिये ऐसा कहा है । इसी तरह काल–द्रव्य के विषयमें भी यही समझना चाहिये । काल की अपेक्षा केवलज्ञानी भूत, भविष्यत् और वर्तमान, इन तीनों कालों को जानता और देखता है । भाव की अपेक्षा केवलज्ञानी समस्त जीवादिक पदार्थगत गति, कषाय, अगुरुलघु आदि पर्यायों को जानता और देखता है। "अह सव्वदव्व०" इत्यादि गाथा का अर्थ—

इस गाथामें अथ–शब्द यह बात प्रदर्शित करने के लिये रखा गया है कि मन पर्यय ज्ञान के बाद ही तीर्थंकरों ने इस केवलज्ञान का वर्णन

સમસ્ત લોકાકાશ અને અલોકાકાશ રૂપ ક્ષેત્રને સાક્ષાત્ જાણે છે અને દેખે છે

જો કે "દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાની સમસ્ત દ્રવ્યોને જાણે છે અને દેખે છે" એમ કહેવાથી જ આકાશાસ્તિકાય આદિનુ જાણવા દેખવાનુ સિદ્ધ થઈ જાય છે છતા પણ અહી જે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેનુ જાણવા દેખવાનુ કહ્યુ છે તે ક્ષેત્રરૂપે તેની અલગ પ્રસિદ્ધિનુ હોવું છે એટલે કે "લોકનુ ક્ષેત્ર અલગ છે અને અલોકનુ ક્ષેત્ર અલગ છે" આ વાતને સમજાવવાને માટે એવું કહ્યુ છે એજ પ્રમાણે કાલ અને દ્રવ્યના વિષયમા પણ એજ સમજવુ જોઈએ. કાળની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, એ ત્રણે કાળોને જાણે છે અને દેખે છે ભાવની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાની સમસ્તજીવાદિક પદાર્થગત ગતિ, કષાય, અગુરુ લઘુ આદિ પર્યાયોને જાણે અને દેખે છે, "અહ સવ્વદવ્વ" ઈત્યાદિ ગાથાનો અર્થ—આ ગાથામાં 'અથ' શબ્દ એ વાત દર્શાવવાને માટે મૂક્યો છે કે મન

एवं भवस्थकेवलज्ञानं सिद्धकेवलज्ञानं चेति भेदद्वयमभिधाय पुनः प्रकारान्तरेण केवलज्ञानस्य भेदमाह—

मूलम्—तं समासओ चउव्विहं पण्णत्तं। तं जहा—दव्वओ, खित्तओ, कालओ, भावओ। तत्थ दव्वओ णं केवलनाणी सव्वदव्वाइं जाणइ पासइ। खित्तओ णं केवलनाणी सव्वं खित्तं जाणइ पासइ। कालओ णं केवलनाणी सव्वं कालं जाणइ पासइ। भावओ णं केवलनाणी सव्वे भावे जाणइ पासइ।

गाहा—"अह सव्वदव्वपरिणाम भावविण्णत्तिकारणमणंतं।
सासयमप्पडिवाइ, एगविहं केवलं नाणं"॥१॥सू०२२॥

छाया—तत् समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतो, भावतः। तत्र द्रव्यतः खलु केवलज्ञानी सर्वद्रव्याणि जानाति पश्यति। क्षेत्रतः खलु केवलज्ञानी सर्वं क्षेत्रं जानाति पश्यति। कालतः खलु केवलज्ञानी सर्वं कालं जानाति पश्यति। भावतः खलु केवलज्ञानी सर्वान् भावान् जानाति पश्यति।

गाथा—अथ सर्वद्रव्यपरिणामभावविज्ञप्तिकारणमनन्तम्।
शाश्वतमप्रतिपाति, एकविधं केवलज्ञानम्॥ सू० २२॥

टीका—'तं समासओ' इत्यादि। सामान्यतः केवलज्ञानं, समासतः=संक्षेपेण चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च। तत्र द्रव्यतः खलु केवलज्ञानी सर्वद्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि साक्षाज्जानाति पश्यति। क्षेत्रतः केव

इस प्रकार भवस्थसिद्ध केवलज्ञान और सिद्ध केवलज्ञान के भेद से केवलज्ञान के दो भेदों का निरूपण कर सूत्रकार अब प्रकारान्तर से केवलज्ञानके भेदोंका निरूपण करते हैं—'तं समासओ चउव्विहं०' इत्यादि।

यह केवलज्ञान संक्षेप से चार प्रकार का कहा गया है। जैसे—द्रव्य की अपेक्षा, क्षेत्र की अपेक्षा, काल की अपेक्षा और भाव की अपेक्षा। द्रव्य की अपेक्षा केवलज्ञानी समस्त द्रव्यों को जानता और देखता है।

આ રીતે ભવસ્થસિદ્ધકેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધકેવળજ્ઞાનના ભેદથી કેવળજ્ઞાનના બે ભેદોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પ્રકારાન્તરથી કેવળજ્ઞાનના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—"तं समासओ चउव्विहं०" ઇત્યાદિ

તે કેવળજ્ઞાનને સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે જેવાં કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, કાળની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાની સર્વે દ્રવ્યોને જાણે છે અને દેખે છે ક્ષેત્રની અપેક્ષા કેવળજ્ઞાની

विधम्=एकप्रकारकं, क्षायिकत्वात्, तदावरणक्षयस्यैकरूपत्वात्। यद्यपि केवलज्ञानस्य स्वाम्यपेक्षया भवस्थसिद्धभेदमाश्रित्य भेदोऽस्ति, तथापि-ज्ञानापेक्षया नास्ति भेदः, मतिज्ञानादीनां चतुर्णां तु क्षायोपशमिकत्वात्, क्षयोपशमस्य च वैचित्र्यादनेकविधत्वमिति बोध्यम् ॥ सू० २२ ॥

ननु तीर्थकरः केवलज्ञाने समुत्पन्ने सति तीर्थकरनामकर्मोदयात् सर्वजीवानुग्रहार्थं देशनां करोति, तत्र केषांचिदेवमाशङ्का भवेत्-भगवतोऽपि तीर्थकृतस्तावत् द्रव्यश्रुतमक्षरध्वनिरूपं वर्तते, द्रव्यश्रुतं च भावश्रुत पूर्वक, तस्माद् भगवानपि श्रुतज्ञानीति चेत्, तत्राह—

इस शाश्वतमें इतनी विशेषता प्रदर्शित करता है कि केवलज्ञान ऐसा शाश्वत नहीं है किन्तु अप्रतिपाति शाश्वत है, अर्थात् किसी भी कालमें इसका पतन नही होता है। निरन्तररूप से सर्वकालमें केवलज्ञान रहता है। केवलज्ञान क्षायिक है, ज्ञानावरण कर्म के क्षय से होता है, और ज्ञानावरण कर्मका क्षय एकरूप होता है, अतः वह भी एकरूप ही है। यद्यपि स्वामी की अपेक्षा भवस्थसिद्ध का आश्रय करके इसके भी भेद बतलाये गये हैं फिर भी ज्ञान की अपेक्षा इसमें कोई भेद नहीं है। मतिज्ञान आदि चार ज्ञान क्षायोपशमिक हैं, इसलिये उनमें क्षयोपशमकी विचित्रता रहती है, और इसी कारण उनमें अनेकविधता बतलाई गई है ॥सू०२२॥

तीर्थकर भगवान् केवलज्ञान उत्पन्न होने पर तीर्थकरनामकर्म के उदय होने से समस्त जीवों के अनुग्रह के लिये—कल्याण के लिये देशना

એટલી વિશેષતા દર્શાવે છે કે કેવળજ્ઞાન એવું શાશ્વત નથી પણ અપ્રતિપાતિ શાશ્વત છે, એટલે કે કોઈ પણ કાળે તેનું પતન થતું નથી. નિરંતર રૂપે સર્વકાળે કેવળજ્ઞાન રહે છે કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક છે, જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી થાય છે, અને જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય એકરૂપ હોય છે, તેથી તે પણ એકરૂપ જ છે જો કે સ્વામીની અપેક્ષાએ ભવસિદ્ધનો આધાર લઈને તેના પણ ભેદ બતાવવામા આવેલ છે તો પણ જ્ઞાનથી તેમાં કોઈ ભેદ નથી મતિજ્ઞાન આદિ ચાર જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે, તેથી તેમનામાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા રહે છે, અને એજ કારણે તેમનામાં અનેકવિધતા બતાવવામા આવેલ છે ॥ સૂ ૨૨ ॥

તીર્થંકર ભગવાન કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદય હોવાથી સમસ્ત જીવોના અનુગ્રહને માટે દેશના આપે છે, તે વિષે કોઈ એવી આશંકા

णामभावविज्ञप्तिकारणम्=सर्वाणि च तानि द्रव्याणि सर्वद्रव्याणि जीवाजीवरूपाणि, तेषां परिणामाः-प्रयोगविस्रसारूपा उत्पादादयः पर्यायाः सर्वद्रव्यपरिणामाः, तेषां भावः-सत्ता, स्वलक्षणं स्व स्वमसाधारणं स्वरूपं, तस्य विज्ञप्तिः-विशेषण ज्ञानम्, तस्याः कारणं=हेतुः, तथा ज्ञेयानामनन्तत्वादनन्तं, तथा=शाश्वत-नित्यम्, निरन्तरोपयोगयुक्तमित्यर्थः। तथा-अप्रतिपाति-न प्रतिपतन शीलं, सदाऽवस्थायीत्यर्थः।

ननु यत् खलु शाश्वतं, तदप्रतिपात्येव स्यात् किं पुनरेतेन विशेषणेनेति, उच्यते-शाश्वतं हि नाम अनवरतं भवदुच्यते, तच स्वल्पकालेऽपि नैरन्तर्येण भवनाद् भवति, अप्रतिपातिविशेषणोपादानं तु सर्वकाले केवलज्ञानमवतिष्ठत, इति बोधनार्थमिति। नैरन्तर्येण सर्वस्मिन् काले केवलज्ञानं भवतीति भावः। तथा-एक

किया है। यह केवलज्ञान "सर्वद्रव्यपरिणामभावविज्ञप्तिकारणम्" अर्थात् समस्त जीव और अजीवरूप द्रव्योंमें जो उत्पादादिक परिणाम स्वनिमित्त एवं परनिमित्त से होते रहते हैं उनके अपने २ असाधारण रूप की विज्ञप्ति का कारण है। अनंत एवं शाश्वत है। अप्रतिपतनशील है-सदा अवस्थायी है। दूसरे ज्ञानों की तरह इसके भेद प्रभेद नहीं हैं।

शंका—जो शाश्वत होगा वह अप्रतिपाती ही होगा तो फिर गाथामें "अप्रतिपाति" यह विशेषण स्वतन्त्ररूप से क्यों रखा?

उत्तर—शाश्वत-शब्द का अर्थ निरन्तर होते रहना है। जो पदार्थ स्वल्पकालावस्थायी होता है वह भी उतने समय तक यदि निरन्तर होता रहता है तो वह भी शाश्वत कहा जाता है। "अप्रतिपाति" विशेषण

પર્યયજ્ઞાનના પછી જ તીર્થંકરોએ આ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે આ કેવળજ્ઞાન "सर्वद्रव्यपरिणामभावविज्ञप्तिकारणम्" એટલે કે સમસ્ત જીવ અને અજીવ રૂપ દ્રવ્યોમાં જે ઉત્પાદાદિક પરિણામ સ્વનિમિત્ત અને પરનિમિત્તથી થતાં રહે છે તેમના પોત-પોતાના અસાધારણ રૂપની વિજ્ઞપ્તિનું કારણ છે અનંત અને શાશ્વત છે અપ્રતિપતનશીલ છે-સદા અવસ્થાયી છે બીજા જ્ઞાનોની જેમ તેના ભેદ પ્રભેદ નથી

શંકા—જે શાશ્વત હોય તે અપ્રતિપાતી જ હોય તો પછી ગાથામાં "अप्रतिपाति" એ વિશેષણ સ્વતંત્ર રૂપે શા માટે રાખ્યું છે?

ઉત્તર—શાશ્વત શબ્દનો અર્થ "નિરંતર થતું રહેવું" એવો થાય છે. જે પદાર્થ સ્વલ્પકાલાવસ્થાયી હોય છે તે પણ એટલા સમય સુધી જો નિરંતર થતો રહે છે તો તે પણ શાશ્વત કહેવાય છે. "अप्रतिपाति" વિશેષણ આ શાશ્વતમાં

तीर्थंकरः केवलज्ञाने नैव तत्त्व जानातीति भावः। तत्र-तेषामर्थानां मध्ये, ये प्रज्ञापनयोग्याः=प्ररूपणायोग्याः, तान् भाषते नेतरान्। प्रज्ञापनीयेष्वपि न सर्वान् प्रज्ञापनीयान् भाषते, तेषामनन्तत्वेन सर्वेषां भाषितुम शक्यत्वात्, आयुषस्तु परिमितत्वात्। किं तु कतिपयानेव अनन्तभागमात्रान् ग्रहीतृशक्त्यपेक्षया योग्यानेवार्थान् भाषते, यो ग्रहीता यावतामर्थानां ग्रहणे योग्य इति बुद्ध्वा देशना करोतीति भावः। 'वइजोगसुयं हवइ सेसं' इति। 'वाग्योग-श्रुतं भवति शेषम्' इतिच्छाया, अत्र वाग्योगशब्देन भगवतो वाग्योगो गृह्यते।

क्षायोपशमिक ज्ञान है। इस केवलज्ञान की प्राप्ति जीव को तभी होती है कि जब समस्त ज्ञानावरण आदि चार घाति कर्मों का नाश हो चुकता है क्षायोपशमिक ज्ञान की प्राप्ति में तत्तत्कर्मों का देशतः विनाश होता है। इस तरह केवलज्ञान से समस्त पदार्थों को जान कर भी केवली उन समस्त पदार्थों की प्ररूपणा नहीं करते हैं, किन्तु इनमें जो प्रज्ञापनीय पदार्थ होते हैं उन्हीं की प्ररूपणा करते हैं, अप्रज्ञापनीय पदार्थों की नहीं। प्रज्ञापनीय पदार्थों में भी सब की नहीं, किन्तु कितनेक ही पदार्थों की प्ररूपणा करते हैं, कारण वे अनन्त होने से वचन द्वारा कहे नहीं जा सकते, और आयु परिमित है, परिमित आयुमें समस्त प्रज्ञापनीय पदार्थों की प्ररूपणा नहीं हो सकती है, इसलिये प्रज्ञापनीयोंमें से कितनेक अनतभागमात्र की-जो ग्रहीता (ग्रहण करनेवाले) की शक्ति की अपेक्षा ग्रहण के योग्य होते हैं, अर्थात् ग्रहीता जितने अर्थों के ग्रहण करनेमें योग्य हो उतने अर्थों की वे देशना करते हैं। वाग्योग का

કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે આ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જીવને ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ આદિ ચાર ઘાતિ કર્મોનો નાશ થઇ જાય છે ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે તે કર્મોનો દેશતઃ વિનાશ થાય છે આ રીતે કેવળજ્ઞાનવડે સમસ્ત પદાર્થોને જાણીને પણ કેવળી સમસ્ત પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરતાં નથી, પણ તેમનામાં જે પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થો હોય છે તેમની જ પ્રરૂપણા કરે છે, અપ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોની નહીં, પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોમા પણ બધાની નહીં, પણ કેટલાક પદાર્થોની જ પ્રરૂપણા કરે છે, કારણ કે તે અનંત હોવાથી વચન દ્વારા કહી શકાતા નથી અને આયુપરિમિત આયુમાં સમસ્ત પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોની પ્રરૂપણા થઈ શકતી નથી, તેથી પ્રજ્ઞાપનીયોમાથી કેટલાક અનંતભાગ માત્રની, જે ગ્રહીતા (ગ્રહણ કરનાર) ની શક્તિની અપેક્ષાએ ગ્રહણને યોગ્ય હોય છે એટલે કે ગ્રહીતા જેટલા અર્થોને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય હોય એટલા અર્થોની તેઓ દેશના કરે છે "વાગ્યોગ" નું તાત્પર્ય અહીં કેવળજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત અર્થોની

मूलम्—गाहा—केवलनाणेणऽत्थे, नाउं जे तत्थ पण्णवणजोग्गा।
ते भासइ तित्थयरो, वइजोगसुअं हवइ सेसं ॥१॥
से त्तं केवलनाणं, से त्तं नोइंदियपच्चक्खं। से त्तं पच्चक्खनाणं ॥ सू० २३ ॥

छाया—केवलज्ञानेनार्थान्, ज्ञात्वा ये तत्र प्रज्ञापनयोग्याः ।
तान् भाषते तीर्थकरो, वाग्योगश्रुतं भवति शेषम् ॥ १ ॥
तदेतत् केवलज्ञानं, तदेतन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षं, तदेतत् प्रत्यक्षज्ञानम् ॥ सू० २३ ॥

टीका—'केवलनाणेणऽत्थे०' इत्यादि। तीर्थकरः अर्थान्=धर्मास्तिकायादीन्, मूर्तामूर्तान् भावान् केवलज्ञानेन ज्ञात्वा न तु श्रुतज्ञाने नेत्यर्थः, श्रुतज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वात्, केवलिनश्च ज्ञानावरणीयादेः सर्वथा क्षये सति देशतः क्षयाभावात्

देते हैं। इस पर कोई ऐसी आशंका कर सकता है कि भगवान् की यह देशना अक्षरध्वनिरूप द्रव्यश्रुत है, और द्रव्यश्रुत भावश्रुतपूर्वक होता है, इसलिये इस अक्षरध्वनिरूप देशना के सद्भाव से उनमें भी श्रुतज्ञानीपनेका प्रसंग प्राप्त होता है। इस पर सूत्रकार कहते हैं—'केवलनाणेणत्थे०' इत्यादि।

तीर्थंकर प्रभु धर्मास्तिकायादिक समस्त मूर्त अमूर्त पदार्थों को केवलज्ञान से जान करके उनमें जो प्ररूपणा करने योग्य होते हैं उन पदार्थों को कहते हैं। इस तरह केवली भगवान् का यह वाग्योग-अर्थाभिधायक शब्दसमूह-भावश्रुतस्वरूप नहीं है किन्तु द्रव्यश्रुत स्वरूप है।

भावार्थ—तीर्थंकर प्रभु केवलज्ञान के द्वारा ही समस्त रूपी और अरूपी पदार्थों को जानते हैं, श्रुतज्ञान के द्वारा नहीं, कारण कि श्रुतज्ञान

કરી શકે છે કે ભગવાનની તે દેશના અક્ષરધ્વનિરૂપ દ્રવ્ય શ્રુત છે અને દ્રવ્ય શ્રુત, ભાવશ્રુતપૂર્વક હોય છે, તેથી આ અક્ષરધ્વનિરૂપ દેશનાના સદ્ભાવથી તેમનામાં પણ શ્રુતજ્ઞાનીપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે વિષે સૂત્રકાર કહે છે—" केवलनाणेणत्थे० " ઇત્યાદિ

તીર્થંકર ભગવાન ધર્માસ્તિકાયાદિક સમસ્ત મૂર્ત અમૂર્ત પદાર્થોને કેવળજ્ઞાનથી જાણીને તેઓમાં જે પ્રરૂપણા કરવા લાયક હોય છે તે પદાર્થોને કહે છે આ રીતે કેવળી ભગવાનનો તે વાગ્યોગઅર્થાભિધાયક શબ્દસમૂહ-ભાવશ્રુતસ્વરૂપ નથી પણ દ્રવ્યશ્રુતસ્વરૂપ છે

ભાવાર્થ—તીર્થંકર પ્રભુ કેવળજ્ઞાન દ્વારા જ સમસ્ત રૂપી અને અરૂપી પદાર્થોને જાણે છે, શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા નહીં, કારણ કે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે,

तीर्थंकर' केवलज्ञानेनैव तत्त्वं जानातीति भावः। तत्र-तेषामर्थानां मध्ये, ये प्रज्ञापनयोग्याः=प्ररूपणायोग्याः, तान् भाषते नेतरान्। प्रज्ञापनीयेष्वपि न सर्वान् प्रज्ञापनीयान् भाषते, तेषामनन्तत्वेन सर्वेषां भाषितुम शक्यत्वात्, आयुषस्तु परिमितत्वात्। किं तु कतिपयानेव अनन्तभागमात्रान् ग्रहीतृशक्त्यपेक्षया योग्यानेवार्थान् भाषते, यो ग्रहीता यावतामर्थानां ग्रहणे योग्य इति बुद्ध्वा देशनां करोतीति भावः। 'वइजोगसुयं हवइ सेस' इति। 'वाग्योगः श्रुतं भवति शेषम्' इतिच्छाया, अत्र वाग्योगशब्देन भगवतो वाग्योगो गृह्यते।

क्षायोपशमिक ज्ञान है। इस केवलज्ञान की प्राप्ति जीव को तभी होती है कि जब समस्त ज्ञानावरण आदि चार घाति कर्मों का नाश हो चुकता है क्षायोपशमिक ज्ञान की प्राप्ति में तत्तत्कर्मों का देशत' विनाश होता है। इस तरह केवलज्ञान से समस्त पदार्थों को जान कर भी केवली उन समस्त पदार्थों की प्ररूपणा नहीं करते हैं, किन्तु इनमें जो प्रज्ञापनीय पदार्थ होते हैं उन्हीं की प्ररूपणा करते हैं, अप्रज्ञापनीय पदार्थों की नहीं। प्रज्ञापनीय पदार्थों में भी सब की नहीं, किन्तु कितनेक ही पदार्थों की प्ररूपणा करते हैं, कारण वे अनन्त होने से वचन द्वारा कहे नहीं जा सकते, और आयु परिमित है, परिमित आयुमें समस्त प्रज्ञापनीय पदार्थों की प्ररूपणा नहीं हो सकती है, इसलिये प्रज्ञापनीयोंमें से कितनेक अनंतभागमात्र की-जो ग्रहीता (ग्रहण करनेवाले) की शक्ति की अपेक्षा ग्रहण के योग्य होते हैं, अर्थात् ग्रहीता जितने अर्थों के ग्रहण करनेमें योग्य हो उतने अर्थो की वे देशना करते हैं। वाग्योग का

કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે આ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જીવને ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ આદિ ચાર ઘાતિ કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા તે તે કર્મોનો દેશતઃ વિનાશ થાય છે આ રીતે કેવળજ્ઞાનવડે સમસ્ત પદાર્થોને જાણીને પણ કેવળી સમસ્ત પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરતાં નથી, પણ તેમનામાં જે પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થો હોય છે તેમની જ પ્રરૂપણા કરે છે, અપ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોની નહીં, પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોમા પણ બધાની નહીં, પણ કેટલાક પદાર્થોની જ પ્રરૂપણા કરે છે, કારણ કે તે અનત હોવાથી વચન દ્વારા કહી શકાતાં નથી અને આયુપરિમિત આયુમાં સમસ્ત પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોની પ્રરૂપણા થઈ શકતી નથી, તેથી પ્રજ્ઞાપનીયોમાથી કેટલાક અનતભાગ માત્રની, જે ગ્રહીતા (ગ્રહણ કરનાર) ની શક્તિની અપેક્ષાએ ગ્રહણને યોગ્ય હોય છે એટલે કે ગ્રહીતા જેટલા અર્થોને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય હોય એટલા અર્થોની તેઓ દેશના કરે છે "वाग्योग" નુ તાત્પર્ય અહીં કેવળજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત અર્થોની

मूलम्—गाहा—केवलनाणेणऽत्थे, नाउं जे तत्थ पण्णवणजोग्गा।
ते भासइ तित्थयरा, वइजोगसुअं हवइ सेसं ॥१॥
से तं केवलनाणं, से तं नोइंदियपच्चक्खं। से तं पच्चक्खनाणं ॥ सू० २३ ॥

छाया—केवलज्ञानेनार्थान्, ज्ञात्वा ये तत्र प्रज्ञापनयोग्याः।
तान् भाषते तीर्थङ्करो, वाग्योगश्रुतं भवति शेषम् ॥ १ ॥
तदेतत् केवलज्ञानं, तदेतन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षं, तदेतत् प्रत्यक्षज्ञानम् ॥ सू० २३ ॥

टीका—'केवलनाणेणऽत्थे०' इत्यादि। तीर्थंकरः अर्थान्=धर्मास्तिकायादीन्, मूर्तामूर्तान् भावान् केवलज्ञानेन ज्ञात्वा न तु श्रुतज्ञाने नेत्यर्थः, श्रुतज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वात्, केवलिनश्च ज्ञानावरणीयादेः सर्वथा क्षये सति देशतः क्षयाभावात्

देते हैं। इस पर कोई ऐसी आशंका कर सकता है कि भगवान् की यह देशना अक्षरध्वनिरूप द्रव्यश्रुत है, और द्रव्यश्रुत भावश्रुतपूर्वक होता है, इसलिये इस अक्षरध्वनिरूप देशना के सद्भाव से उनमें भी श्रुतज्ञानीपनेका प्रसंग प्राप्त होता है। इस पर सूत्रकार कहते हैं—'केवलनाणेणत्थे०' इत्यादि।

तीर्थंकर प्रभु धर्मास्तिकायादिक समस्त मूर्त अमूर्त पदार्थों को केवलज्ञान से जान करके उनमें जो प्ररूपणा करने योग्य होते हैं उन पदार्थों को कहते हैं। इस तरह केवली भगवान् का यह वाग्योग—अर्थाभिधायक शब्दसमूह—भावश्रुतस्वरूप नहीं है किन्तु द्रव्यश्रुत स्वरूप है।

भावार्थ—तीर्थंकर प्रभु केवलज्ञान के द्वारा ही समस्त रूपी और अरूपी पदार्थों को जानते हैं, श्रुतज्ञान के द्वारा नहीं, कारण कि श्रुतज्ञान

કરી શકે છે કે ભગવાનની તે દેશના અક્ષરધ્વનિરૂપ દ્રવ્ય શ્રુત છે અને દ્રવ્ય શ્રુત, ભાવશ્રુતપૂર્વક હોય છે, તેથી આ અક્ષરધ્વનિરૂપ દેશનાના સદ્ભાવથી તેમનામા પણ શ્રુતજ્ઞાનીપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે વિષે સૂત્રકાર કહે છે—"केवलनाणेणत्थे०" ઇત્યાદિ

તીર્થંકર ભગવાન ધર્માસ્તિકાયાદિક સમસ્ત મૂર્ત અમૂર્ત પદાર્થોને કેવળજ્ઞાનથી જાણીને તેઓમા જે પ્રરૂપણા કરવા લાયક હોય છે તે પદાર્થોને કહે છે આ રીતે કેવળી ભગવાનનો તે વાગ્યોગ-અર્થાભિધાયક શબ્દસમૂહ-ભાવશ્રુતસ્વરૂપ નથી પણ દ્રવ્યશ્રુતસ્વરૂપ છે

ભાવાર્થ—તીર્થંકર પ્રભુ કેવળજ્ઞાન દ્વારા જ સમસ્ત રૂપી અને અરૂપી પદાર્થોને જાણે છે, શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા નહીં, કારણ કે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન છે,

मूलम्-से किं त परोक्खनाणं? । परोक्खनाण दुविह पण्णत्त । त जहा-आभिणिबोहियनाणपरोक्ख च, सुयनाणपरोक्खं च । जत्थ आभिणिबोहियनाण, तत्थ सुयनाण, जत्थ सुयनाण तत्थ आभिणिबोहियनाण, दोऽवि एयाइ अण्णमण्णमणुगयाइ, तहवि पुण इत्थ आयरिया नाणत्त पण्णवयंति । अभिणिवुज्झइ त्ति आभिणिबोहिय, सुणेइ-त्ति सुय, मइपुव्व जेण सुय न मई सुयपुव्विया ॥ सू० २४ ॥

छाया—अथ किं तत् परोक्षज्ञानम् ? परोक्षज्ञान द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा-आभिनिबोधिकज्ञानपरोक्ष च, श्रुतज्ञानपरोक्ष च । यत्र आभिनिबोधिकज्ञान तत्र श्रुतज्ञान, यत्र श्रुतज्ञान तत्राभिनिबोधिकज्ञानम्, द्वे अप्येते अन्योन्यमनुगते, तथापि पुनरत्राचार्या नानात्व प्रज्ञापयन्ति-अभिनिबुध्यत इत्याभिनिबोधिकम् । शृणोति-इति श्रुतम् । मतिपूर्वं येन श्रुत, न मति श्रुतपूर्विका ॥ सू० २४ ॥

'से किं तं परोक्खनाण०' इत्यादि ।

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं परोक्खनाण' इति । अथ किं तत् परोक्षज्ञानमिति । पूर्वनिर्दिष्टस्य परोक्षज्ञानस्य किं स्वरूपमिति प्रश्न । उत्तरमाह-'परोक्खनाण दुविहं पण्णत्त०' इत्यादि । परोक्षज्ञान द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तत्र परोक्ष-ज्ञानशब्दार्थ उच्यते—परेभ्योऽक्षस्य यज्ज्ञायते, तत् परोक्षम् । अपौद्गलिकत्वादरूपी जीवः, पौद्गलिकत्वात् तु रूपीणि द्रव्येन्द्रियमनासि, ततश्च जीवापेक्षया पराणि=

शिष्य पूछता है-हे भदन्त ! पूर्वनिर्दिष्ट परोक्षज्ञान का क्या स्वरूप है ? उत्तर-परोक्षज्ञान दो प्रकार का बतलाया गया है। वे दो प्रकार ये हैं-आभिनिबोधिक ज्ञान और श्रुतज्ञान । आत्मा से भिन्न द्रव्य इन्द्रिय और मन से जो जीव को ज्ञान होता है वह परोक्षज्ञान कहलाता है। जीव से इन्द्रिया और मन इसलिये पर-भिन्न मानी गई हैं कि जीव अरूपी है और द्रव्य-इन्द्रियां तथा मन, रूपी हैं। जीव अरूपी इसलिये

શિષ્ય પૂછે છે -હે ભદન્ત! પૂર્વનિર્દિષ્ટ પરોક્ષ જ્ઞાનનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર-પરોક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું બતાવ્યું છે, તે બે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-આભિનિબોધિક જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન દ્રવ્યઇન્દ્રિય અને મનથી જીવને જે જ્ઞાન થાય છે તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે જીવથી ઇન્દ્રિયો અને મન તે કારણે ભિન્ન માનવામાં આવેલ છે કે જીવ અરૂપી છે, તથા દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયો

अयमर्थः—भगवतः केवलज्ञानोपलब्धार्थाभिधायकः शब्दराशिः प्रोच्यमानस्तस्य भगवतो वाग्योग एव भवति, न तु श्रुतम्, वाग्योगस्य भाषापर्याप्त्यादिनामकर्मोदय हेतुकत्वात्, श्रुतस्य तु क्षायोपशमिकत्वादिति। स च वाग्योगः। शेषं श्रुतं भवतीत्यन्वयः। शेषम्=अप्रधानं श्रुतं द्रव्यश्रुतमित्यर्थः। श्रोतॄणां भावश्रुतकारणत्वात् तदङ्गत्वादप्रधानतया द्रव्यश्रुतमिति व्यवह्रियते, इति भावः॥

तदेतत् केवलज्ञानं वर्णितम्। तदेतत्—अवधिज्ञान-मनःपर्ययज्ञान-केवलज्ञानरूपं नोइन्द्रियप्रत्यक्षं वर्णितम्। तदेतत् प्रत्यक्षज्ञान—प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं वर्णितमित्यर्थः॥ सू० २३॥

अथ परोक्षज्ञानं वर्ण्यते—'से किं तं परोक्खनाणं०' इत्यादि।

तात्पर्य यहां केवलज्ञान से उपलब्ध अर्थों की अभिधायिका—कथन करनेवाली—भगवान् के द्वारा उच्चारित हुई उस शब्दराशि से है। वह शब्दसमूह भगवान् का वाग्योग होता है, श्रुतज्ञान नहीं। इस वाग्योग का कारण भाषापर्याप्ति आदि नामकर्म का उदय है। यह वाग्योग भावश्रुतरूप इसलिये नहीं माना जाता है कि भावश्रुत क्षायोपशमिक होता है। द्रव्यश्रुत का इसमें व्यवहार इसलिये किया जाता है कि यह श्रोताओं के भावश्रुत का कारण होता है, अतः भावश्रुत का कारण होने से इसमें द्रव्यश्रुतता है। यह केवलज्ञान का वर्णन हुआ। इस तरह यहां तक अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान और केवलज्ञान रूप नोइन्द्रिय प्रत्यक्ष का वर्णन हुवा। ये तीनों ज्ञान ही प्रत्यक्षज्ञान हैं। इसलिये प्रत्यक्ष ज्ञान का वर्णन हो चुका है॥ सू०२३॥

अब परोक्षज्ञान का वर्णन किया जाता है—'से किं तं परोक्खनाणं ?' इत्यादि।

અભિધાયિકા—કથન કરનારી—ભગવાન દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવેલ તે શબ્દરાશિ છે તે શબ્દરાશિ ભગવાનનો વાગ્યોગ હોય છે, શ્રુતજ્ઞાન નહીં આ વાગ્યોગનું કારણ ભાષાપર્યાપ્ત આદિ નામ-કર્મનો ઉદય છે આ વાગ્યોગ તે કારણે ભાવશ્રુતરૂપ નથી મનાતો કે ભાવશ્રુત ક્ષાયોપશમિક હોય છે દ્રવ્યશ્રુતનો તેમા વહેવાર તે કારણે કરાય છે કે તે શ્રોતાઓના ભાવશ્રુતનું કારણ હોય છે, તેથી ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી તેમા દ્રવ્યશ્રુતતા છે આ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન થયું આ રીતે અહીં સુધી અવધિજ્ઞાન, મન પર્યયજ્ઞાન, અને કેવળજ્ઞાન નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું વર્ણન થયું એ ત્રણેજ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે તેથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું વર્ણન પૂરૂં થયું ॥ સૂ ૨૩ ॥

હવે પરોક્ષ જ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—"से किं तं परोक्खनाणं ?" ઇત્યાદિ.

ननु 'यत्राभिनिबोधिकज्ञानं तत्र श्रुतज्ञानम्' इत्युक्ते सति 'यत्र श्रुतज्ञानं तत्राभिनिबोधिकज्ञान'-मिति ज्ञातं भवत्येव किं पुनस्तदुपादानेनेति चेत्, अत्रोच्यते-नियमतो न ज्ञायते तस्मान्नियमावधारणार्थं 'यत्र श्रुतज्ञानं तत्राभिनिबोधिकज्ञान'-मित्युच्यते। नियमावधारणमेव स्पष्टयति-'दोवि एयाइं०' इत्यादि। द्वे अप्येते आभिनिबोधिकश्रुते अन्योन्यमनुगते=परस्परं सम्बद्धे, अनयोर्नियमेन सहभावोऽस्तीति भावः।

ननु यद्यनयोः परस्परं नियमेन सहभावस्तर्हि अनयोरभेद एवास्तु, कथं भेदेन व्यवहारो भवतीत्यत आह-'तह वि०' इत्यादि। यद्यप्येते उभे ज्ञाने अन्योन्यानुगते

शंका—"जत्थ आभिणिबोहियनाणं तत्थ सुयनाणं" "जहां आभिनिबोधिकज्ञान होता है वहां श्रुतज्ञान होता है, और जहां श्रुतज्ञान होता है वहां आभिनिबोधिकज्ञान होता है तो फिर सूत्रकार को इस बातको प्रकट करने के लिये सूत्रमें "जत्थ सुयनाणं तत्थ आभिणिबोहियनाण" फिर इन पदों के रखने की क्या आवश्यकता थी ?।

उत्तर—नियम से यह बात नहीं जानी जाती है इसलिये इस प्रकार के नियम के निर्णय के लिये "जत्थ सुयनाण तत्थ आभिनियोहियनाण" ऐसा कहा है। इसी नियम का निर्णय से 'दोऽवि एयाइं अण्णमण्णमणुगयाइं' इन पदों से करते हैं। इसमें बतलाया गया है कि ये दोनों ज्ञान परस्पर सबद्ध हैं, अर्थात् नियमतः इनका सहयोग है।

शंका—यदि इनका परस्पर में नियमतः सहभाव है तो फिर इनमें कोई भेद नहीं रहना चाहिये, और भेद से जो इनका व्यवहार होता है

શંકા—"जत्थ आभिणिबोहियनाण तत्थ सुयनाण" જ્યાં આભિનિબોધિક જ્ઞાન હોય છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોય છે" આટલું કહેવાથી જ જ્યારે એ વાત જાણી શકાય છે કે જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોય છે ત્યાં આભિનિબોધિકજ્ઞાન હોય છે તો પછી સૂત્રકારને આ વાત પ્રગટ કરવા માટે સૂત્રમાં "जत्थ सुयनाण तत्थ आभिणिबोहियनाण" એ પદોને મૂકવાની જરૂર શી હતી ?

ઉત્તર—નિયમથી આ વાત જાણી શકાતી નથી તેથી આ પ્રમાણેના નિયમના નિર્ણય માટે "जत्थ सुयनाण तत्थ आभिनिबोहियानाण" એમ કહ્યું છે એજ નિયમનો નિર્ણય તેઓ "दोऽवि एयाइं अण्णमण्णमणुगयाइं" એ પદોથી કરે છે તેમાં બતાવ્યું છે કે એ બન્ને જ્ઞાન પરસ્પર સંબદ્ધ છે, એટલે કે નિયમતઃ તેમનો સહયોગ છે

શંકા—જો તેમનો પરસ્પરમાં નિયમતઃ સહભાવ છે તો પછી તેમનામાં કોઈ ભેદ રહેવા જોઈએ નહીં, અને ભેદથી જે તેમનો વ્યવહાર થાય છે તે નહીં

अन्यानि द्रव्येन्द्रियमनांसि, तेभ्यः पौद्गलिकेभ्यः द्रव्येन्द्रियमनोभ्य' आत्मनः जीवस्य यद् ज्ञानमुपजायते तत् परोक्षज्ञानम्। तद् द्विविधं प्रज्ञप्त=तीर्थंकरैः प्ररूपितम्। तद् यथा—आभिनिबोधिकज्ञानपरोक्षं च, श्रुतज्ञानपरोक्षं च, इद चकारद्वयं स्वागतानेकभेदसूचकं परस्परसहयोग सूचकं च, अनयोरेव क्रमेण निर्देश कारणं 'नाण पचविहं पण्णत्त' इति सूत्रस्य टीकायां प्रागेवोक्तम्। सम्प्रति स्वाम्यपेक्षया अभेदमतिबोधनार्थमाह—'जत्थ आभिणिबोहियनाण०' इत्यादि। यद्वा–अनयोः परस्परसहयोग दर्शयति–'जत्थ०' इत्यादि। यत्र पुरुषे आभिनिबोधिकज्ञानं, तत्रैव श्रुतज्ञानमपि, तथा–यत्र श्रुतज्ञान तत्राभिनिबोधिकज्ञानम्।

है कि वह अपौद्गलिक है, तथा द्रव्य–इन्द्रिया और मन पौद्गलिक है इसलिये वे रूपी हैं। इसलिये पर–जो द्रव्येन्द्रिय और मन, इनसे जीव को जो ज्ञान उत्पन्न होता है वह परोक्षज्ञान है। वह दो प्रकार का होता है १–आभिनिबोधिकज्ञान और २–श्रुतज्ञान। सूत्रमें दो चकार यह सूचित करते हैं कि इन दोनों ज्ञानों के और भी भेद हैं, तथा इनका परस्परमें सहयोग है। इनदोनों का इस क्रम से निर्देश करने का कारण "नाणं पंचविहं पण्णत्त" इस सूत्र की टीकामें पहिले प्रदर्शित कर दिया है। अब इन दोनोंमें स्वामीकी अपेक्षा सूत्रकार अभेद प्रदर्शित करने के अभिप्राय से कहते हैं कि जिस आत्मामें आभिनिबोधिक ज्ञान होता है उस आत्मामें श्रुतज्ञान होता है, तथा जिस आत्मामें श्रुतज्ञान होता है उस आत्मामें आभिनिबोधिकज्ञान होता है। इस कथन से इन दोनोंमें सहयोग है यह बात भी जानी जाती है।

અને મન, રૂપી છે જીવ એ કારણે અરૂપી છે કે તે અપૌદ્ગલિક છે, તથા દ્રવ્ય–ઈન્દ્રિયો અને મન પૌદ્ગલિક છે તે કારણે તે રૂપી છે તેથી જે દ્રવ્યઈન્દ્રિય અને મન વડે જીવને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે તે બે પ્રકારનુ હોય છે (૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન અને (૨) શ્રુતજ્ઞાન. સૂત્રમા બે 'ચકાર' એ સૂચિત કરે છે કે આ બન્ને જ્ઞાનના બીજા પણ ભેદ છે, તથા તેમનો પરસ્પરમા સહયોગ છે, એ બન્નેનો આ પ્રકારે નિર્દેશ કરવાનુ કારણ "નાણ પંચવિહં પણ્ણત્ત" આ સૂત્રની ટીકામા પહેલાં પ્રદર્શિત કરાઈ ગયુ છે હવે એ બન્નેમા સ્વામીની અપેક્ષાએ અભેદ પ્રદર્શિત કરવાના ઉદ્દેશથી સૂત્રકાર કહે છે–જે આત્મામા આભિનિબોધિક જ્ઞાન હોય છે તે આત્મામા શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તથા જે આત્મામા શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તે આત્મામા આભિનિબોધિક જ્ઞાન હોય છે આ કથનથી એ બન્નેમા સહયોગ છે તે વાત પણ જાણવા મળે છે

ख्येयप्रदेशात्मको रूपरहितो धर्मास्तिकाय', तथा यः स्थितिपरिणामपरिणतयोर्जीव-पुद्गलयोरेवस्थित्युपष्टम्भहेतु' श्रान्तपथिकस्य छायेव, स खलु असख्येयप्रदेशात्मको रूपरहित एवाधर्मास्तिकाय', इति लक्षणभेदाद् भेदो भवति। एवमाभिनिवोधिक श्रुतयोरपि लक्षणभेदाद् भेदो विज्ञेय । लक्षणभेदमेव दर्शयति-' अभिणिबुज्झइ० ' इत्यादि । अभि=अभिमुखयोग्यदेशावस्थित नियतमर्थमिन्द्रियमनोद्वारेण बुध्यते= परिच्छिनत्ति, आत्मा येनपरिणाम विशेषेण स परिणामविशेषो ज्ञानापरपर्याय'-अभि-निवोध', स एव=आभिनिवोधिकम् , तथा-शृणोति-वाच्यवाचकभावपुरःसर श्रवण विषयेण शब्देन सह सस्पृष्टमर्थं परिच्छिनत्ति आत्मा येन परिणामविशेषेण, स परिणामविशेष' श्रुतम् ।

करने की शक्तिसपन्न जीव और पुद्गल को जो चलने में सहायक होता है वह धर्मास्तिकाय है । यह द्रव्य अरूपी एव असंख्यातप्रदेशी माना गया है । स्थितिक्रिया करने में स्वय उपादानभूत जीव पुद्गल को स्थित करने में जो पथिक को छाया की तरह सहायक होता है वह अधर्मास्तिकाय है । यह द्रव्य भी असंख्यातप्रदेशी और अरूपी माना गया है । इस प्रकार धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय द्रव्य का लक्षण शास्त्रकारोंने माना है । इस लक्षण की भिन्नता से ही उन दोनों द्रव्यों में भिन्नता मानी गई है । इसी प्रकार आभिनिबोधिक ज्ञान और श्रुतज्ञान न भी लक्षणभेद से भिन्नता मानी हुई है। अभिमुख एव योग्यदेशमें स्थित नियत अर्थ को इन्द्रिय और मन द्वारा आत्मा जिस परिणाम विशेष से जानता है वह परिणाम विशेष ही आभिनिबोधिक ज्ञान है।

પુદ્ગલને ચાલવામાં જે સહાયક થાય છે તે ધર્માસ્તિકાય છે આ દ્રવ્ય અરૂપી અને અસખ્યાત પ્રદેશી મનાય છે સ્થિતિક્રિયા કરવામાં સ્વય ઉપાદાન ભૂતજીવ અને પુદ્ગલને સ્થિત કરવામાં જે મુસાફરને છાયાની જેમ સહાયક થાય છે તે અધર્માસ્તિકાય છે આ દ્રવ્ય પણ અસખ્યાત પ્રદેશી અને અરૂપી મનાય છે આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના લક્ષણો શાસ્ત્રકારોએ માન્યા છે આ લક્ષણની ભિન્નતાને કારણે જ તે બન્ને દ્રવ્યોમા ભિન્નતા માનવામા આવી છે એજ પ્રમાણે આભિનિબોધિક જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ લક્ષણભેદથી ભિન્નતા માન વામાં આવી છે અભિમુખ અને યોગ્ય દેશમાં રહેલ નિયત અર્થને ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા આત્મા જે પરિણામવિશેષથી જાણે છે, તે પરિણામવિશેષ જ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે શ્રવણ ઇન્દ્રિયના વિષયભૂત થયેલ શબ્દની સાથે સસ્પૃષ્ટ

स्त तथापि पुनरत्र=भामिनिबोधिकश्रुतयो', आचार्याः-तीर्थंकरगणधराः, नाना त्व भेद प्रज्ञापयन्ति=प्ररूपयन्ति । कथमिति चत्, उच्यते-परम्परमनुगतयोरपि लक्षणभेदाद् भेदो दृश्यते । यथा-एकाकाशस्थयोर्धर्माधर्मास्तिकाययो', तथाहि-धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायौ परस्पर लोलीभावेन एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे स्थितौ, तथापि यो गतिपरिणामपरिणतयोर्जीवपुद्गलयोर्गत्युपष्टम्भहेतुर्जलमिव मत्स्यस्य, स खलु अस-

यह लुप्त हो जाना चाहिये, परन्तु ऐसा नहीं होता है, भेदव्यवहार तो इनमें होता ही है सो यह भेदव्यवहार कैसे होता है ?

समाधान—इसका समाधान-"तह वि पुण इत्थ" इत्यादि सूत्रांश द्वारा सूत्रकार करते हैं, वे इसमें यह बतलाते हैं कि-यद्यपि ये दोनों ज्ञान अन्योन्यानुगत हैं-परस्पर सबद्ध हैं फिर आचार्य-तीर्थंकर गणधर इनमें भिन्नता की प्ररूपणा करते हैं । इस प्ररूपणा का कारण यह है कि परस्पर अनुगत होने पर भी इन दोनों में लक्षण की अपेक्षा भेद है, अत लक्षणभेद से इनमें भेद आजाता है । जैसे एक आकाशरूप आधार में स्थित धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय में-परस्पर अनुगत होने पर भी लक्षणभेद से भेद माना जाता है । ये दोनों द्रव्य एक आकाश प्रदेश में परस्पर लोलीभाव से स्थित माने गये हैं फिर भी इनमें लक्षण भेद से भिन्नता मानी जाती है । जिस प्रकार स्वयं गमन करने की शक्ति सपन्न मछली को चलने में जल सहायक होता है उसी प्रकार स्वय गमन

થવો જોઇએ, પણ એમ થતુ નથી. ભેદવ્યવહાર તો તેમનામાં થાય છે જ તો તે ભેદવ્યવહાર કેવી રીતે થાય છે ?

સમાધાન.—તેનુ સમાધાન "तह वि पुण इत्थ" ઇત્યાદિ સૂત્રાશ દ્વારા સૂત્રકાર કરે છે તેઓ તેમા એમ બતાવે છે કે-જો કે એ બન્ને જ્ઞાન અન્યોન્યાનુગત છે-પરસ્પર સબદ્ધ છે તો પણ આચાર્ય-તીર્થંકર ગણધર તેમનામા ભિન્નતાની પ્રરૂપણા કરે છે આ પ્રરૂપણાનુ કારણ એ છે કે પરસ્પર અનુગત હોવા છતા પણ એ બન્નેમા લક્ષણની અપેક્ષાએ ભેદ છે, તેથી લક્ષણભેદથી તેમનામા ભેદ આવી જાય છે જેમ એક આકાશરૂપ આધારમાં રહેલ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયમાં પરસ્પર અનુગત હોવા છતાં લક્ષણ-ભેદથી ભેદ મનાય છે તેમ તે બન્ને જ્ઞાન વિષે પણ ભેદ છે એ બન્ને દ્રવ્ય એક આકાશપ્રદેશમાં પરસ્પર લોલીભાવથી રહેલ મનાય છે તો પણ તેમનામાં લક્ષણભેદથી ભિન્નતા માનવામા આવે છે. જે પ્રકારે જાતે ચાલવાની શક્તિવાળી માછલીને ચાલવામાં જળ સહાયક થાય છે, એજ પ્રમાણે જાતે ગમન કરવાની શક્તિવાળા જીવ અને

अत्रोच्यते-इह हि तावदेकेन्द्रियाणामाहारादिसंज्ञा विद्यते, तथा सूत्रेऽनेकशोऽभिधानात्। संज्ञा चाभिलाप उच्यते। उक्तञ्च—

"आहारसंज्ञा आहाराभिलापः क्षुद्वेदनीयप्रभवः खलु आत्मपरिणामविशेषः" इति, अभिलापश्च 'ममैवंरूपं वस्तु पुष्टिकारि, तद् यदीदमवाप्यते, तदा समीचीनं भवती'-त्येवं शब्दार्थोल्लेखानुविद्धः स्वपुष्टिनिमित्तभूत-प्रतिनियतवस्तुप्राप्त्यध्यवसायः, स च श्रुतमेव, तस्य शब्दार्थपर्यालोचनात्मकत्वं च-' ममैवरूप वस्तु

इनमें श्रुतकी संभावना हो सकती? सो फिर इस प्रकार की मान्यतामें यह पूर्वकथित श्रुतका लक्षण नहीं बनता है।

उत्तर—ऐसा कहना ठीक नहीं है, कारण कि एकेन्द्रिय जीवों के आहार आदिचार संज्ञाएँ हैं, यह बात सूत्रमें अनेक बार बतलाई गई है। जो संज्ञा है वही अभिलाषा है। कहा भी है—

"आहारसंज्ञा आहाराभिलाप' क्षुद्वेदनीयप्रभव. खलु आत्मपरिणाम विशेषः"। आहारसंज्ञा का तात्पर्य है आहार की अभिलाषा, यह जीवों के क्षुधावेदनीय के उदय से होती है। यह आत्मा का एक परिणाम विशेष है। 'मेरे लिये इस प्रकार की वस्तु पुष्टिकारक है, वह वस्तु यदि मुझे मिल जाय तो अच्छा है' इस प्रकार अपनी पुष्टि को निमित्त कर के जो शब्द और उसके अर्थ के उल्लेख से अनुविद्ध प्रतिनियत वस्तु की प्राप्ति का अध्यवसाय होता है वही तो अभिलाषा है, और यह अभिलाषा ही श्रुत है। इस श्रुतमें शब्द और उसके अर्थ की पर्यालोच-

પછી તેમનામાં શ્રુતની સંભાવના કેવી રીતે હોઈ શકે ? જો એમ કહો કે શાસ્ત્રમાં તો તેમના પણ શ્રુતનો સદ્ભાવ બતાવ્યો છે તેથી અમે એમ કહીએ છીએ તો પછી એ પ્રકારની માન્યતામાં આ પૂર્વકથિત શ્રુતનું લક્ષણ બનતું નથી

ઉત્તર—એમ કહેવું તે બરાબર નથી કારણ કે એકેન્દ્રિય જીવોને આહાર આદિ ચાર સંજ્ઞાઓ છે, એ વાત સૂત્રમાં અનેકવાર બતાવવામાં આવેલ છે જે સંજ્ઞા છે એજ અભિલાષા છે કહ્યું પણ છે—"आहारसंज्ञा आहाराभिलाप क्षुद्वेदनीयप्रभव खलु आत्मपरिणामविशेष" આહાર સંજ્ઞાનું તાત્પર્ય છે આહારની અભિલાષા, તે જીવોને ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી થાય છે આ આત્માનું એક પરિણામવિશેષ છે, "મારે માટે આ પ્રકારની વસ્તુ પુષ્ટિકારક છે, તે વસ્તુ જો મને મળી જાય તો સારું " આ પ્રમાણે પોતાની પુષ્ટિને નિમિત્ત બનાવીને જે શબ્દ અને તેના અર્થના ઉલ્લેખથી અનુવિદ્ધ પ્રતિનિયત વસ્તુની પ્રાપ્તિનો જે

ननु यद्येव श्रुतस्य लक्षणं स्यात् तर्हि य एव श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् भाषालब्धिमान् वा, तस्यैव श्रुतमुत्पद्येत, न तु तदन्यस्यैकेन्द्रियस्य । तथाहि-यः श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् भवति, स एव विवक्षितं शब्दं श्रुत्वा तेन शब्देन वाच्यार्थं ज्ञातुं शक्नोति, न तु तदन्यः, तादृशशक्त्यभावात् । योऽपि च भाषालब्धिमान् भवति, सोऽपि द्वीन्द्रियादिरपि प्रायः स्वचेतसि किमपि विकल्प्य (तदनुसारतः) तदभिधानानुमानतः शब्दमुच्चारयति, नान्यथा, ततस्तस्यापि श्रुतं संभाव्यते । यस्तु एकेन्द्रियः, स न श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान्, नापि भाषालब्धिमान्, ततः कथं तस्य श्रुतसंभवः ?। अथ प्रवचने तस्यापि श्रुतमित्युच्यते इति चेत्, तर्हि प्रागुक्तं श्रुतलक्षणं न संगच्छते ?।

श्रवण इन्द्रिय के विषयभूत हुए शब्द के साथ संस्पृष्ट अर्थ को आत्मा वाच्य वाचक संबंधपूर्वक जिस परिणामविशेष के द्वारा जानता है वह आत्मा का परिणामविशेष ही श्रुतज्ञान है।

शंका—श्रुत का जो आपने इस प्रकार लक्षण किया है यह लक्षण जो श्रोत्र-इन्द्रिय लब्धिवाला है अथवा भाषालब्धिवाला है उसीमें घटित होता है, एकेन्द्रियमें नहीं, कारण कि जो श्रोत्रेन्द्रियलब्धिवाला होता है, वही विवक्षित शब्द सुनकर उस शब्द से उसके वाच्य अर्थ को जान सकता है, दूसरा नहीं, क्यों कि उसमें ऐसी शक्ति का अभाव है ?। तथा जो भाषालब्धिसंपन्न द्वीन्द्रियादिक जीव हैं वे भी प्रायः करके अपने चित्तमें कुछ भी विकल्प करके उसी के अनुसार शब्दों का उच्चारण करते हैं, इससे उनमें भी श्रुत की संभावना होती है । जो एकेन्द्रिय जीव हैं वे न तो श्रोत्रेन्द्रिय लब्धिवाले हैं और न भाषालब्धिवाले ही, तो फिर कैसे

અર્થને આત્મા વાચ્ય-વાચકસંબંધપૂર્વક જે પરિણામવિશેષદ્વારા જાણે છે તે આત્માનો પરિણામવિશેષ જ શ્રુતજ્ઞાન છે

શંકા—આપે શ્રુતનું જે આ પ્રમાણે લક્ષણ કહ્યું છે તે લક્ષણ જ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય લબ્ધિવાળો છે અથવા ભાષાલબ્ધિવાળો છે તેમાં જ ઘટાવી શકાય છે, એકેન્દ્રિયમાં નહીં, કારણ કે જે પ્રાણી શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધિવાળું હોય છે એજ વિવક્ષિત શબ્દ સાંભળીને તે શબ્દથી તેના વાચ્ય અર્થને જાણી શકે છે, બીજો નહીં, કારણ કે તેનામાં એવી શક્તિનો અભાવ છે ? તથા જે ભાષાલબ્ધિસંપન્ન દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવ છે તેઓ પણ સામાન્ય રીતે પોતાનાં ચિત્તમાં કોઈ પણ વિકલ્પ કરીને તેના અનુસાર શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરે છે, તેથી તેમનામાં પણ શ્રુતની સંભાવના હોય છે જે એકેન્દ્રિય જીવો છે તે શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધિવાળા પણ નથી અને ભાષાલબ્ધિવાળા પણ નથી, તો

किञ्च—एकेन्द्रियाणां श्रुतज्ञानं नाप्यनिर्वचनीयं, तथारूपक्षयोपशमजन्यत्वात्, अन्यथा-आहारादिसंज्ञाऽनुपपत्ते ।

यदप्युच्यते—यद्येव श्रुतस्य लक्षणं स्यात्, तर्हि य एव श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् भाषालब्धिमान् वा, तस्यैव श्रुतमुत्पद्यते, न तु तदन्यस्यैकेन्द्रियस्येति, तदप्यसमीक्षितार्थकथनम्, सम्यक्प्रवचनार्थाऽपरिज्ञानार्थाऽपरिज्ञानात्, तथाहि—बकुलादीनां स्पर्शनेन्द्रियातिरिक्तद्रव्येन्द्रियलब्ध्यभावेऽपि तेषां किमपि सूक्ष्मं भावेन्द्रियपञ्चकविज्ञानमभ्युपगम्यते, तथा भाषाश्रोत्रेन्द्रिलब्धिविकलत्वेऽपि तेषां किमपि सूक्ष्मं श्रुतं भवति, अन्यथाऽऽहारादिसंज्ञानुपपत्तेः।

तथा—एकेन्द्रिय जीवों का श्रुतज्ञान अनिर्वचनीय भी नहीं है क्यों कि वह इसी प्रकार के क्षयोपशम से जन्य माना गया है। अन्यथा-यदि वहां श्रुतज्ञान का सद्भाव न माना जावे तो इनमें आहार आदि संज्ञाएँ उत्पन्न नहीं हो सकती।

जो ऐसा कहा है कि-' श्रुत का लक्षण ऐसा माना जावे तो जो श्रोत्रेन्द्रियलब्धिवाले एवं भाषालब्धिवाले प्राणी हैं उन्हीं के श्रुत की उत्पत्ति होगी, उनसे भिन्न एकेन्द्रिय जीव के नहीं' सो ऐसा कथन भी विना विचारे ही कहा गया है, क्यों कि इस कथन से यही मालूम होता है कि कहने वाले को प्रवचन के अर्थ का सम्यक् परिज्ञान नहीं है। बकुल आदि वृक्षों के स्पर्शन इन्द्रिय से अतिरिक्त अन्य द्रव्येन्द्रियलब्धि का यद्यपि अभाव है तो भी उनमें सूक्ष्म भावेन्द्रियपंचकरूप विज्ञान माना गया है। इससे भाषा और श्रोत्रेन्द्रिय लब्धि की विकलता होने पर भी

તથા—એકેન્દ્રિય જીવોનુ શ્રુતજ્ઞાન અનિર્વચનીય પણ નથી, કારણ કે તે એ જ પ્રકારના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ મનાયુ છે અન્યથા—જો ત્યા શ્રુત જ્ઞાનનો સદ્ભાવ મનાય નહી તો તેમનામા આહારાદિ સંજ્ઞાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહી

જો એમ કહેવામા આવે કે—" શ્રુતલક્ષણ એવુ માનવામાં આવે તો જે શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધિવાળા અને ભાષાલબ્ધિવાળા પ્રાણી છે તેમને શ્રુતની ઉત્પત્તિ થશે, તેમનાથી ભિન્ન એકેન્દ્રિય જીવને નહી " તો એવુ કથન પણ વિચાર્યા વિના કરાયુ છે, કારણ કે આ કથનથી એમજ લાગે છે કે કહેનારને પ્રવચનના અર્થનુ સમ્યક્ પરિજ્ઞાન નથી બકુલ આદિ વૃક્ષોમાં સ્પર્શન ઈન્દ્રિય સિવાયની બીજી દ્રવ્યેન્દ્રિયલબ્ધિનો જો કે અભાવ છે તો પણ તેમનામા સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિય પચકરૂપ વિજ્ઞાન માનવામા આવ્યુ છે તે કારણે ભાષા અને શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધિની

पुष्टिकारि, तद् यदीदमवाप्यते ' इत्येवमादीनां शब्दानामान्तरध्वनिरूपाणामपि विवक्षितार्थवाचकतया प्रवर्तमानत्वात्, श्रुतस्य चात्र लक्षणात्। उक्तञ्च—

इंदियमणोनिमित्तं, जं विन्नाणं सुयाणुसारेणं।
निययत्थो-त्ति समत्थं, तं भावसुयं मई सेसं ॥ १ ॥

छाया—इन्द्रियमनोनिमित्तं, यद् विज्ञानं श्रुतानुसारेण।
निजकार्थ इति समस्तं, तद् भावश्रुतं मतिः शेषम् ॥ १ ॥

' सुयाणुसारेण ' इति। श्रुतानुसारेण=शब्दार्थपर्यालोचनानुसारेण, शब्दार्थपर्यालोचनं च नाम वाच्यवाचकभावपूर्वकं शब्दसंसृष्टस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः, केवलमेकेन्द्रियाणामव्यक्तमेव।

नात्मकता यही है कि उसके चित्तमें जो यह आन्तरध्वनि उठ रही है कि—"मुझे यह वस्तु पुष्टिकारक होगी, और वह यदि मुझे मिल जाय तो अच्छा हो" वह शब्दस्वरूप है, एवं इस ध्वनि का जो विवक्षित अभिलपित अर्थ है वह उसका वाच्य है। यही श्रुत का लक्षण है। कहा भी है—

"इंदियमणोनिमित्तं, जं विन्नाणं सुयाणुसारेणं।
नियं यत्थो त्ति समत्थं, तं भावसुयं मई सेसं" ॥१॥

श्रुत के अनुसार—शब्द और अर्थ की पर्यालोचना के अनुसार अर्थात् शब्द और अर्थ का वाच्य—वाचक संबंध है और 'इस शब्द का यह अर्थ है' इस प्रकार वाच्य—वाचकभावपूर्वक शब्दसंसृष्ट अर्थ के ज्ञान के अनुसार जो कि केवल एकेन्द्रिय जीवोंमें अव्यक्त है इन्द्रिय और मन के द्वारा जो अपने अर्थ के कथन करनेमें समर्थ ज्ञान होता है वह भावश्रुत है। इससे शेष मतिज्ञान है ॥ १ ॥

પ્રયત્ન થાય છે એજ અભિલાષા છે, અને એ અભિલાષા જ શ્રુત છે આ શ્રુતમાં શબ્દ અને તેના અર્થની પર્યાલોચનાત્મકતા એજ છે કે તેનાં ચિત્તમાં જે આંતરધ્વનિ નીકળી રહ્યો છે કે "મને આ વસ્તુ પુષ્ટિકારક થશે. અને તે જો મને મળી જાય તો સારુ" તે શબ્દસ્વરૂપ છે અને આ ધ્વનિનો જે વિવક્ષિત અભિલષિત અર્થ છે તે તેનો વાચ્ય છે એજ શ્રુતનુ લક્ષણ છે કહ્યુ પણ છે—

"इंदिय-मणो-निमित्तं, जं विन्नाणं सुयाणुसारेणं।
निययत्थो-त्ति समत्थं, तं भावसुयं मईसेसं ॥ १ ॥"

શ્રુતના પ્રમાણે—શબ્દ અને અર્થની પર્યાલોચના પ્રમાણે એટલે કે શબ્દ અને અર્થનો વાચ્ય, વાચક સંબંધ છે "આ શબ્દનો આ અર્થ છે" આ પ્રકારે વાચ્ય—વાચક—ભાવપૂર્વક શબ્દસંસ્પૃષ્ટ અર્થના જ્ઞાન પ્રમાણે જે કેવળ એકેન્દ્રિય જીવોમાં અવ્યક્ત છે, ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા જે પોતાના અર્થનું કથન કરવાને સમર્થ જ્ઞાન હોય છે તે ભાવશ્રુત છે તે સિવાયનું મતિજ્ઞાન છે

कार्यं येन तत् पूर्वं=कारण-मित्यर्थः, मतिः पूर्वं यस्य तद् मतिपूर्वम्, श्रुत-श्रुतज्ञान, तथाहि-श्रुतज्ञानं मत्या पूर्यते=प्राप्यते पाल्यते वा। मतिज्ञानाभावे श्रुतज्ञानं विनश्यतीत्यर्थः । 'न मतिः श्रुतपूर्विका' इति। मतिः श्रुतपूर्विका नास्तीत्यर्थः, तस्मान्मतिश्रुतयोर्महान् भेदः ॥ १ ॥

यद् यदुत्कर्षापकर्षवशादुत्कर्षापकर्षभाक्, तत् तस्य कारणम्। यथा घटस्य मृत्पिण्डः। एवं मत्युत्कर्षापकर्षवशाच्च श्रुतस्योत्कर्षापकर्षौ, तस्मान्मतिज्ञानं श्रुतज्ञानस्य कारणम्। किञ्च-मत्या श्रुतं पाल्यतेऽवस्थितिं प्राप्यते, इति श्रुतस्य कारणं मतिः, यथा घटस्य मृत्तिका। तथाहि-श्रुतेष्वपि बहुषु शास्त्रेषु यद्विषयकं स्मरणम् ऊहापोहादिना अधिकतरं भवति, तत् शास्त्रं स्फुटतरं मतिमाति, न त्वन्यत्। एतच्च स्वानुभवसिद्धं सर्वेषां प्राणिनाम्। ततो यथा घटो मृत्तिकाया अभावे न भवति, मृत्तिकायां तिष्ठन्त्यामवतिष्ठते इति मृत्तिका घटस्य कारणम्, एवं श्रुतस्यापि मतिः कारणम्।

शब्द निष्पन्न हुआ है। मतिज्ञान है कारण जिसका ऐसा श्रुतज्ञान होता है, इस प्रकार "मतिपूर्वं श्रुतम्" इस पदका अर्थ होता है। श्रुतज्ञान मतिज्ञान के द्वारा पूरा किया जाता है, अर्थात् प्राप्त किया जाता है, अथवा पाला जाता है। तात्पर्य यह है कि मतिज्ञान के अभावमें श्रुतज्ञान नष्ट हो जाता है। मतिज्ञान के अभावमें श्रुतज्ञान की उत्पत्ति नहीं होती है। जिस प्रकार यह नियम है उस प्रकार यह नियम नहीं है कि श्रुतज्ञानपूर्वक मतिज्ञान होता है, इसलिये मतिज्ञान और श्रुतज्ञान में बड़ा भारी अन्तर है ॥ १ ॥

श्रुतज्ञान को जो मतिज्ञानकारणवाला माना गया है उसका कारण यह है कि मतिज्ञान की उत्कर्षता से श्रुतज्ञानमें उत्कर्षता एवं अपकर्षता आती है। जैसे कारणभूत मृत्पिण्ड की उत्कर्षता एवं अपकर्षता से कार्य रूप घटमें उत्कर्षता एवं अपकर्षता आती है। इस कारण की अपेक्षा से

ઔણાદિક ક્ત પ્રત્યય આવતા પૂર્વ શબ્દ બન્યો છે જેનું કારણ મતિજ્ઞાન છે, એવુ શ્રુતજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન દ્વારા પૂરૂ કરાય છે એટલે કે પ્રાપ્ત કરાય છે, અથવા પાલન કરાય છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે મતિજ્ઞાનના અભાવે શ્રુતજ્ઞાન નાશ પામે છે મતિજ્ઞાનના અભાવે શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જે રીતે આ નિયમ છે તે રીતે એવો નિયમ નથી કે શ્રુતજ્ઞાનપૂર્વક મતિજ્ઞાન હોય છે તેથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે ॥૧॥

શ્રુતજ્ઞાનને જે મતિજ્ઞાનકારણવાળુ માનેલુ છે તેનું કારણ એ છે કે મતિજ્ઞાનની ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતાથી શ્રુતજ્ઞાનમા ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતા આવે છે જેવી રીતે કારણભૂત માટીના પિંડની ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતાથી કાર્યરૂપ ઘડામા ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતા આવે છે તેવી રીતે મતિજ્ઞાનની

उक्तञ्च—जह सुहुमं भावेंदिय,–नाणं दव्वेंदियावरोहे वि।
तह दव्वसुयाभावे, भावसुयं पत्थिवाईणं॥ १॥

छाया—यथा सूक्ष्मं भावेन्द्रिय–ज्ञानं द्रव्येन्द्रियापरोधेऽपि।
तथा द्रव्यश्रुताभावे भावश्रुतं पार्थिवादीनाम्॥ १॥

तस्मात् पूर्वोक्तमेव श्रुतलक्षणं समीचीनं नान्यदिति।

तदेवं लक्षणभेदाद् भेदमभिधाय, सम्प्रति प्रकारान्तरेण भेदमाह–'मइपुव्व०' इत्यादि। 'मतिपूर्वं येन श्रुतं, न मतिः श्रुतपूर्विका' इति। इह पूर्वशब्दार्थः कारणम्, 'पृ पालनपूरणयोः'–रित्यस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः, पूर्यते=प्राप्यते

उनमें सूक्ष्म श्रुत ज्ञान का सद्भाव सिद्ध होता है। जो ऐसा न हो तो उनमें आहार आदि संज्ञाएँ नहीं बन सकती। कहा भी है—

"जह सुहुम भावेंदिय,–नाणं दव्वेंदियावरोहे वि।
तह दव्वसुयाभावे, भावसुय पत्थिवाईण" ॥१॥

इसलिये पूर्वोक्त ही श्रुत का लक्षण समीचीन है, इससे अन्य, श्रुत का लक्षण समीचीन नहीं है।

इस प्रकार सूत्रकार लक्षण के भेद से मतिज्ञान और श्रुतज्ञानमें भेद का प्रतिपादन करके अब प्रकारान्तर से इन दोनोंमें भेद का प्रतिपादन करते हैं–"मइपुव्वं जेण सुयं, न मई सुयपुव्विया" (मतिपूर्वं येन श्रुतं, न मतिः श्रुतपूर्विका) यहां पूर्व शब्द का अर्थ कारणपरक है। "पृ पालनपूरणयोः" पृ धातु से औणादिक नक् प्रत्यय होने पर पूर्व

विકલતા હોવા છતાં પણ તેમનામાં સૂક્ષ્મ શ્રુતજ્ઞાનનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. જો એમ ન હોય તો તેમનામાં આહાર આદિ સંજ્ઞાઓ સંભવેજ નહીં કહ્યું પણ છે–

"जह सुहुमं भावेंदिय,–नाणं दव्वें दियावरोहे वि।
तह दव्वसुयाभावे, भावसुयं पत्थिवाईणं" ॥ १॥

અર્થાત્—જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયના સ્વભાવમાં સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિયજ્ઞાન હોય છે તેમજ પૃથ્વી આદિ જીવોમાં પણ દ્રવ્યશ્રુતના અભાવમાં ભાવશ્રુત હોય છે (૧)

તેથી પૂર્વોક્ત જ શ્રુતનું લક્ષણ સમીચીન છે, તેથી જુદું શ્રુતનું લક્ષણ સમીચીન નથી

આ પ્રમાણે લક્ષણના ભેદથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેદને સિદ્ધ કરીને હવે સૂત્રકાર બીજા પ્રકારે એ બન્નેના ભેદનું પ્રતિપાદન કરે છે–"मइपुव्वं जेण सुयं, न मई सुयपुव्विया" (मतिपूर्वं येन श्रुतं, न मतिः श्रुतपूर्विका) અહીં પૂર્વ શબ્દનો અર્થ કારણપરક છે "पृ पालन–पूरणयोः" 'पृ' ધાતુથી

कार्यं येन तत् पूर्व=कारण-मित्यर्थः, मति'पूर्वं यस्य तत् मतिपूर्वम्, श्रुत-श्रुतज्ञान, तथाहि-श्रुतज्ञानं मत्या पूर्यते=प्राप्यते पाल्यते वा। मतिज्ञानाभावे श्रुतज्ञानं विनश्यतीत्यर्थ । 'न मतिः श्रुतपूर्विका' इति । मतिः श्रुतपूर्विका नास्तीत्यर्थ', तस्मान्मतिश्रुतयोर्महान् भेदः ॥ १ ॥

यत्र यदुत्कर्षापकर्षवशादुत्कर्षापकर्षभाक्, तत् तस्य कारणम् । यथा घटस्य मृत्पिण्ड' । एवं मत्युत्कर्षापकर्षवशाच्च श्रुतस्योत्कर्षापकर्षौ, तस्मान्मतिज्ञानं श्रुतज्ञानस्य कारणम् । किञ्च-मत्या श्रुत पाल्यतेऽवस्थितिं भाप्यते, इति श्रुतस्य कारण मति', यथा घटस्य मृत्तिका । तथाहि-श्रुतेष्वपि बहुषु शास्त्रेषु यद्विषयकं स्मरणम् ऊहापोहादिना अधिकतर भवति, तत् शास्त्रं स्फुटतर मतिभाति, न त्वन्यत् । एतच्च स्वानुभवसिद्ध सर्वेषां प्राणिनाम् । ततो यथा घटो मृत्तिकाया अभावे न भवति, मृत्तिकाया तिष्ठन्त्याभवतिष्ठते इति मृत्तिका घटस्य कारणम्, एव श्रुतस्यापि मति' कारणम् ।

शब्द निष्पन्न हुआ है । मतिज्ञान है कारण जिसका ऐसा श्रुतज्ञान होता है, इस प्रकार "मतिपूर्वं श्रुतम्" इस पदका अर्थ होता है । श्रुतज्ञान मतिज्ञान के द्वारा पूरा किया जाता है, अर्थात् प्राप्त किया जाता है, अथवा पाला जाता है । तात्पर्य यह है कि मतिज्ञान के अभावमें श्रुतज्ञान नष्ट हो जाता है । मतिज्ञान के अभावमें श्रुतज्ञान की उत्पत्ति नहीं होती है । जिस प्रकार यह नियम है उस प्रकार यह नियम नहीं है कि श्रुतज्ञानपूर्वक मतिज्ञान होता है, इसलिये मतिज्ञान और श्रुतज्ञान में बड़ा भारी अन्तर है ॥ १ ॥

श्रुतज्ञान को जो मतिज्ञानकारणवाला माना गया है उसका कारण यह है कि मतिज्ञान की उत्कर्षता से श्रुतज्ञानमें उत्कर्षता एव अपकर्षता आती है । जैसे कारणभूत मृत्पिण्ड की उत्कर्षता एवं अपकर्षता से कार्य रूप घटमें उत्कर्षता एव अपकर्षता आती है । इस कारण की अपेक्षा से

औणादिक क्त प्रत्यय આવતા પૂર્વ શબ્દ બન્યો છે જેનું કારણ મતિજ્ઞાન છે, એવું શ્રુતજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન દ્વારા પૂરૂં કરાય છે એટલે કે પ્રાપ્ત કરાય છે, અથવા પાલન કરાય છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે મતિજ્ઞાનના અભાવે શ્રુતજ્ઞાન નાશ પામે છે મતિજ્ઞાનના અભાવે શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જે રીતે આ નિયમ છે તે રીતે એવો નિયમ નથી કે શ્રુતજ્ઞાનપૂર્વક મતિજ્ઞાન હોય છે તેથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે ॥૧॥

શ્રુતજ્ઞાનને જે મતિજ્ઞાનકારણવાળું માનેલું છે તેનું કારણ એ છે કે મતિજ્ઞાનની ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતાથી શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતા આવે છે જેવી રીતે કારણભૂત માટીના પિંડની ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતાથી કાર્યરૂપ ઘડામાં ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતા આવે છે તેવી રીતે મતિજ્ઞાનની

ननु मतिश्रुतयोर्युगपदेव सम्यक्त्वप्राप्तौ समुत्पत्तिः, तदज्ञानयोर्विगमोऽपि युगपदेव भवति, कथं तर्हि मतिपूर्वं श्रुतम्? मिति चेत्—श्रुतज्ञानस्य मतिपूर्वकत्व स्वीकारे मतिज्ञाने समुत्पन्ने तत्क्षणम् श्रुतज्ञानेऽनभ्युपगम्यमाने श्रुताज्ञानं जीवस्य प्रसज्यते, श्रुतज्ञानानुत्पादऽपि तदनिवृत्ते । न चैतदिष्टमिति ।

श्रुतज्ञानमें मतिपूर्वकता बतलाई है। "मत्या पाल्यते" इस अपेक्षा श्रुतमें मतिपूर्वकता इस प्रकार है-जिस प्रकार घट मृत्तिका के अभावमें नहीं होता है, किन्तु मृत्तिका के सद्भावमें ही होता है, अतः मृत्तिका घट का कारण है। उसी तरह श्रुतज्ञान भी मति के होने पर ही होता है, उसके अभावमें नहीं। यह बात प्रत्येक प्राणीको स्वानुभव से सिद्ध है कि-अनेक शास्त्रों के सुनने पर भी जिस शास्त्र के विषय का स्मरण रहता है, अथवा जिसका अधिकतर ऊहापोह आदि होता रहता है वही शास्त्र स्फुटतर प्रतिभासित होता है, अन्य शास्त्र नहीं। इससे यह बात सिद्ध हो जाती है कि शास्त्र का-तद्गतविषय का-स्फुटतर प्रतिभासरूप श्रुतज्ञान स्मरणादिरूप मतिज्ञान के आधीन है, जैसे घट की स्थिति मृत्तिका के आधीन है, इससे श्रुतमें मतिपूर्वकता स्पष्ट है।

प्रश्न-जब जीव को सम्यक्त्व की प्राप्ति होती है तब मतिज्ञान और श्रुतज्ञान की उत्पत्ति एकसाथ होती है, क्यों कि सम्यक्त्वोत्पत्ति से

ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતાથી શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતા આવે છે આ કારણની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં મતિપૂર્વકતા દર્શાવી છે "मत्या पाल्यते" એ અપેક્ષાએ શ્રુતમાં મતિપૂર્વકતા આ પ્રકારે છે-જેમ માટીને અભાવે ઘડો હોઈ શકતો નથી, પણ માટીના સદ્ભાવમાં જ થાય છે, તેથી માટી ઘડાનું કારણ છે એજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન પણ મતિજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં જ થાય છે, તેના અભાવમા નહીં એ વાત પ્રત્યેક પ્રાણીને સ્વાનુભવથી સિદ્ધ છે કે અનેક શાસ્ત્રોને સાંભળવા છતા જે શાસ્ત્રના વિષયનું સ્મરણ રહે છે, અથવા જેનો વધારે ઉહાપોહ આદિ થતો રહે છે, એજ શાસ્ત્ર અધિક સ્પષ્ટતાથી પ્રતિભાસિત થાય છે, અન્ય શાસ્ત્ર નહીં, તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે શાસ્ત્રના-તેમા રહેલ વિષયના સ્પષ્ટપ્રતિભાસરૂપ શ્રુતજ્ઞાન સ્મરણાદિરૂપ મતિજ્ઞાનને આધીન છે, જેમ ઘડાની સ્થિતિ માટીને આધીન છે તે પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનની સ્થિતિ મતિને આધિન છે આ કારણે શ્રુતમાં મતિપૂર્વતા સ્પષ્ટ છે

પ્રશ્ન—જ્યારે જીવને સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ એક સાથે થાય છે, કારણ કે સમ્યકત્વની ઉત્પત્તિના પહેલાં

अत्रोच्यते-लब्धिं प्रति मतिश्रुते युगपद् भवत', न तु तयोरुपयोगो युगपद् भवतीति मतिपूर्वं श्रुतम् । अय भावः-श्रुतोपयोगो मत्या जन्यते, यदि मत्या न चिन्त्यते तदा श्रुतोपयोगो न जायते ।

पहिले जो जीव के मतिअज्ञान एवं श्रुतअज्ञान थे वे उसकी उत्पत्ति होने से एक ही साथ नष्ट हो जाते हैं। जब ऐसी स्थितिमें श्रुतमें मतिपूर्वकता कैसे आसकती है? दूसरी बात एक यह भी है कि जब श्रुतज्ञान को मतिपूर्वक माना जाय तो मतिज्ञान के उत्पन्न होने पर उसके समकाल में श्रुतज्ञान उत्पन्न नहीं हुआ तो उस अवस्था में जीव को श्रुतअज्ञान का प्रसङ्ग आवेगा, क्यों कि जबतक श्रुतज्ञान उत्पन्न नहीं हुआ है तबतक श्रुत अज्ञान का विगम भी नहीं हुआ है तो उस हालत में जीवको ज्ञान और अज्ञान की एक साथ उपस्थिति रहेगी, और ऐसा होना इष्ट नहीं है, क्यों कि अन्धकार और प्रकाश की तरह ज्ञान और अज्ञान एक साथ नहीं रह सकते ? ।

उत्तर—लब्धि की अपेक्षा मति और श्रुत ये दोनों एक साथ होते हैं, उपयोग की अपेक्षा नहीं, उपयोग की अपेक्षा तो ये दोनों भिन्न२ समय में होते हैं, इसलिये श्रुतज्ञान मतिपूर्वक माना जाता है । तात्पर्य यह है कि यदि मतिज्ञान के द्वारा विचार न किया जावे तो श्रुतोपयोग उत्पन्न नहीं हो सकता है, अतः श्रुतोपयोग का जनक मतिज्ञान है ।

જીવમા જે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન હતા તે તેની ઉત્પત્તિ થવાથી એક સાથે નાશ પામે છે તો એવી સ્થિતિમાં શ્રુતમાં મતિપૂર્વકતા કેવી રીતે આવી શકે છે? બીજી એક વાત એ પણ છે કે જો શ્રુતજ્ઞાનને મતિપૂર્વક માનવામાં આવે તો જ્યારે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તેના સમકાળે શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય તો તે અવસ્થામા જીવને શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રસગ આવશે, કારણ કે જ્યા સુધી શ્રુત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ નથી ત્યા સુધી શ્રુતઅજ્ઞાનનો વિગમ પણ થયો નથી, તો એ સ્થિતિમા જીવને જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની એક સાથ હાજરી રહેશે, પણ એમ થવુ તે ઈષ્ટ નથી, કારણ કે અધકાર અને પ્રકાશની જેમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એક સાથે રહી શકતા નથી ?

ઉત્તર—લબ્ધિની અપેક્ષાએ મતિ અને શ્રુત એ બન્ને એક સાથે થાય છે, ઉપયોગની અપેક્ષાએ નહી ઉપયોગની અપેક્ષાએ તો તે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન સમયે થાય છે; તેથી શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક મનાય છે તાત્પર્ય એ છે કે—જે મતિ જ્ઞાન દ્વારા વિચાર ન કરાય તો શ્રુતોપયોગ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી, તેથી શ્રુતો પયોગનુ જનક મતિજ્ઞાન છે

न चैव मतिरपि श्रुतपूर्वा भवत्येव। तथाहि-शब्दं श्रुत्वा या मतिरुत्पद्यते, सा श्रुतपूर्वेति प्रसिद्धम्। अतो नास्ति विशेषः, यथा मतिपूर्वं श्रुत, तथा मतिरपि श्रुतपूर्वे?-ति चेत्,

अत्रोच्यते—मति' खलु शब्दात्मकेन द्रव्यश्रुतेन जन्यते, इह तु-' न मति' श्रुतपूर्वा' इत्यस्यायमर्थ -उपयोगरूपात् भावश्रुतात् मतिर्न भवतीति। यद्वा-मति र्भावश्रुतकार्यतया निषिध्यते, न तु क्रमेण, क्रमेण तु श्रुतोपयोगाच्च्युतस्य मत्यव स्थानमिष्यते एवेति।

शंका—इस तरह तो मतिज्ञान भी श्रुतपूर्वक होता है, शब्द को सुन कर जो मतिज्ञान उत्पन्न होता है वह श्रुतपूर्वक मतिज्ञान है, यह बात प्रसिद्ध है, इसलिये जैसे मतिपूर्वक श्रुत होता है वैसे ही श्रुतज्ञानपूर्वक मतिज्ञान भी होता है फिर कार्य कारण आदि की अपेक्षा जो इनमें भेद का प्रदर्शन कर रहे हैं वह नहीं बनता है।

उत्तर—यहां मतिज्ञान से श्रुतज्ञान की उत्पत्ति होती है" ऐसा जो कहा जाता है वह भावश्रुत की अपेक्षा लेकर कहा जाता है। भाव श्रुतज्ञान उपयोगरूप माना गया है। वह उपयोगरूप भावश्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वक ही होता है, अब रही बात श्रुत से मति के उत्पन्न होने की, सो शब्दात्मक द्रव्यश्रुत से वह उत्पन्न होती ही है, परन्तु जहां ऐसा कहा जाता है कि "न मति श्रुतपूर्वा" उसका तात्पर्य यह है कि उपयोगरूप भावश्रुत से मतिज्ञान उत्पन्न नहीं होता है। अथवा "भाव श्रुत का कार्य मति है" यह बात निषिद्ध की गई है। इन दोनों के क्रम

શંકા—આ રીતે તો મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતપૂર્વક હોય છે, શબ્દને સાંભળીને જે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રુતપૂર્વક મતિજ્ઞાન છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે તેથી જેમ મતિપૂર્વક શ્રુત થાય છે એજ રીતે શ્રુતપૂર્વક મતિજ્ઞાન પણ થાય છે, તો પછી કાર્યકારણ આદિની અપેક્ષાએ તેમનામાં ભેદનું પ્રદર્શન કરો છો તે સંભવે નહીં

ઉત્તર—અહીં "મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે" એમ જે કહેવાય છે તે ભાવશ્રુતની અપેક્ષાએ કહેવાય છે ભાવશ્રુતજ્ઞાન ઉપયોગરૂપ મનાયું છે તે ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે હવે શ્રુતથી મતિ ઉત્પન્ન થવાની વાત બાકી રહી, તો શબ્દાત્મક દ્રવ્યશ્રુતથી તે ઉત્પન્ન થાય છે જ પણ જ્યાં એમ કહેવામાં આવે છે કે "मति श्रुतपूर्वा" તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુતથી મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી અથવા "ભાવશ્રુતનું કાર્ય મતિ છે" એ વાત નિષિદ્ધ કરાયેલ છે. એ બન્નેના ક્રમનો નિ[illegible] ...યો

इतश्चापि मतिश्रुतयोर्भेदः, भेदभेदात् । तथाहि—अवग्रहादिभेदादष्टाविंशतिविधं मतिज्ञानम्, अङ्गप्रविष्टाद्यनेकभेदभिन्नं च श्रुतज्ञानम् । २ ।

इन्द्रियोपलब्धिविभागादपि मतिश्रुतयोर्भेदः । तथा चोक्तम्—

"सोइंदियोवलद्धी, होइ सुयं सेसयं तु मइनाणं ।
मोत्तूण दव्वसुयं, अक्खरलंभो य सेसेसु" ॥ १ ॥

छाया—श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः, भवति श्रुतं शेषकं तु मतिज्ञानम् ।
मुक्त्वा द्रव्यश्रुतम्, अक्षरलाभश्च शेषेषु ॥ १ ॥

व्याख्या—श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिरेव श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतं भवति, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायाश्रयणात् । इह श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि या श्रुताऽनुसारिणी सैव श्रुतमुच्यते, या तु अवग्रहेहावायरूपा सा मतिः । यदि श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिः श्रुतमेवेत्युच्यते, तर्हि मतेरपि श्रुतत्वमापद्यते, तच्चानिष्टम्, अतः श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिरेव श्रुतमित्यवगन्तव्यम् ।

का निषेध नहीं किया गया है, क्यों कि श्रुतोपयोग से च्युत हुए जीव का क्रम से मति में अवस्थान माना ही जाता है ।

भेदों की भिन्नता की अपेक्षा को लेकर भी मतिज्ञान और श्रुतज्ञान में भिन्नता आती है, क्यों कि अवग्रह, ईहा, अवाय और धारणा आदिके भेद से मतिज्ञान अठाईस प्रकार का है, तथा अगप्रविष्ट और अंगबाह्य आदिके भेद से श्रुतज्ञान अनेक प्रकार का माना गया है ॥ २ ॥

इन्द्रियों के द्वारा जो उपलब्धि होती है सो उस उपलब्धि के विभाग से भी मति और श्रुत में भेद है । कहा भी है—

"सोइंदियोवलद्धी, होइ सुयं सेसयं तु मइनाणं ।
मोत्तूणं दव्वसुयं, अक्खरलंभो य सेसेसु" ॥ १ ॥

નથી, કારણ કે શ્રુતોપયોગથી ચ્યુત થયેલ જીવના ક્રમથી મતિમાં અવસ્થાન મનાય છે જ

ભેદોની ભિન્નતાની અપેક્ષાએ લેતાં પણ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ભિન્નતા આવે છે કારણ કે અવગ્રહ ઈહા, અવાય અને ધારણા આદિના ભેદથી મતિજ્ઞાન અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનું, તથા અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય આદિના ભેદથી શ્રુતજ્ઞાન અનેક પ્રકારનું મનાય છે ॥ ૨ ॥

ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે ઉપલબ્ધિ થાય છે તે ઉપલબ્ધિના વિભાગથી પણ મતિ અને શ્રુતના ભેદ છે કહ્યુ પણ છે—

"सोइंदियोवलद्धी, होइ सुयं सेसयं तु मइनाणं ।
मोत्तूणं दव्वसुयं, अक्खरलंभो य सेसेसु" ॥१॥

नन्वेवं मतिरपि श्रुतपूर्वा भवत्येव । तथाहि-शब्दं श्रुत्वा या मतिरुत्पद्यते, सा श्रुतपूर्वेति प्रसिद्धम् । अतो नास्ति विशेषः, यथा मतिपूर्वं श्रुतं, तथा मतिरपि श्रुतपूर्वे ?-ति चेत्,

अत्रोच्यते—मतिः खलु शब्दात्मकेन द्रव्यश्रुतेन जन्यते, इह तु-' न मतिः श्रुतपूर्वा ' इत्यस्यायमर्थः -उपयोगरूपाद् भावश्रुतात् मतिर्न भवतीति । यद्वा-मतिर्भावश्रुतकार्यतया निषिध्यते, न तु क्रमेण, क्रमेण तु श्रुतोपयोगाच्युतस्य मत्यनुस्थानमिष्यते एवेति ।

शंका—इस तरह तो मतिज्ञान भी श्रुतपूर्वक होता है, शब्द को सुन कर जो मतिज्ञान उत्पन्न होता है वह श्रुतपूर्वक मतिज्ञान है, यह बात प्रसिद्ध है, इसलिये जैसे मतिपूर्वक श्रुत होता है वैसे ही श्रुतज्ञानपूर्वक मतिज्ञान भी होता है फिर कार्य कारण आदि की अपेक्षा जो इनमें भेद का प्रदर्शन कर रहे हैं वह नहीं बनता है ।

उत्तर—यहां मतिज्ञान से श्रुतज्ञान की उत्पत्ति होती है" ऐसा जो कहा जाता है वह भावश्रुत की अपेक्षा लेकर कहा जाता है । भाव श्रुतज्ञान उपयोगरूप माना गया है । वह उपयोगरूप भावश्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वक ही होता है, अब रही बात श्रुत से मति के उत्पन्न होने की, सो शब्दात्मक द्रव्यश्रुत से वह उत्पन्न होती ही है, परन्तु जहां ऐसा कहा जाता है कि "न मति श्रुतपूर्वा" उसका तात्पर्य यह है कि उपयोगरूप भावश्रुत से मतिज्ञान उत्पन्न नहीं होता है । अथवा "भाव श्रुत का कार्य मति है" यह बात निषिद्ध की गई है । इन दोनों के क्रम

શંકા—આ રીતે તો મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતપૂર્વક હોય છે, શબ્દને સાંભળીને જે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રુતપૂર્વક મતિજ્ઞાન છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે તેથી જેમ મતિપૂર્વક શ્રુત થાય છે એજ રીતે શ્રુતપૂર્વક મતિજ્ઞાન પણ થાય છે, તો પછી કાર્યકારણ આદિની અપેક્ષાએ તેમનામા ભેદનુ પ્રદર્શન કરો છો તે સભવે નહી

ઉત્તર—અહી "મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે" એમ જે કહેવાય છે તે ભાવશ્રુતની અપેક્ષાએ કહેવાય છે ભાવશ્રુતજ્ઞાન ઉપયોગરૂપ મનાયુ છે તે ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે હવે શ્રુતથી મતિ ઉત્પન્ન થવાની વાત બાકી રહી, તો શબ્દાત્મક દ્રવ્યશ્રુતથી તે ઉત્પન્ન થાય છે જ પણ જ્યા એમ કહેવામાં આવે છે કે "મતિ શ્રુતપૂર્વા" તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુતથી મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુ નથી અથવા "ભાવશ્રુતનુ કાર્ય મતિ છે" એ વાત નિષિદ્ધ કરાયેલ છે એ બન્નેના ક્રમનો નિ

तदेव चक्षुरादीन्द्रियोपलब्धे सामान्यतो मतिज्ञानरूपत्वं प्राप्तमित्यतस्तदपवादमाह—'मोत्तूर्ण दव्वसुय' इति। मुक्त्वा द्रव्यश्रुतमिति। अय भावः—द्रव्यश्रुत मुक्त्वा—विहाय, यः शेषेषु—चक्षुरादीन्द्रियेषु अक्षरलाभः—शब्दार्थपर्यालोचनात्मकः सोऽपि श्रुतम्, न तु केवलोऽक्षरलाभः, ईहादिरूपायां मतावपि केवलस्याक्षरलाभस्य सम्भवात्।

ननु यदि शेषेन्द्रियेषु अक्षरलाभ श्रुत, तर्हि यदवधारण पूर्वमुक्त—'श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुत'—मिति तद्विरुध्यते, शेषेन्द्रियोपलब्धेरपि सम्प्रति श्रुतत्वेन प्रतिपन्नत्वादितिचेत्, उच्यते—इह शेषेन्द्रियाक्षरलाभ' स एव गृह्यते य —खलु शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी चाक्षरलाभ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिकल्प इति न कश्चिद्दोष ॥३॥

आया हुआ 'तु' शब्द यह बतलाता है कि श्रोत्र इन्द्रिय से जन्य भी कोई२ उपलब्धि जो अवग्रह, ईहा एव अवायरूप होती है वह मतिज्ञान है। इस प्रकार चक्षुरादि इन्द्रियजन्य उपलब्धि में सामान्यरूप से मतिज्ञानरूपता प्राप्त होने पर सूत्रकार इसमें भी सशोधन उपस्थित करते हुए कहते हैं कि—"मोत्तूर्ण दव्वसुय"—"मुक्त्वा द्रव्यश्रुतम्" द्रव्यश्रुत को छोड़कर शेष इन्द्रियों में जो अक्षरलाभ होता है—शब्द और उसके अर्थको पर्यालोचना होती है—वह भी श्रुतज्ञान है, मतिज्ञान नहीं है। मात्र अक्षर का लाभ श्रुतज्ञान नहीं है किन्तु शब्द और उसके अर्थकी पर्यालोचनात्मकतारूप जो अक्षरलाभ है वही श्रुत है, कारण केवल अक्षरलाभ तो ईहादिरूप मतिज्ञान में भी सम्भवित होता है।

शंका—यदि शेष इन्द्रियों में अक्षरलाभ श्रुत है तो पूर्व में जो ऐसा अवधारण किया है कि—"श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतम्" वह ठीक

શબ્દ એ બતાવે છે કે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી જન્ય પણ કોઈ કોઈ ઉપલબ્ધિ જે અવગ્રહ, ઈહા, અને અવાયરૂપ હોય છે તે મતિજ્ઞાન છે આ પ્રમાણે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયજન્ય ઉપલબ્ધિમા સામાન્યરૂપે મતિજ્ઞાનરૂપતા પ્રાપ્ત હોવાથી સૂત્રકાર તેમાં પણ સંશોધન રજુ કરતા કહે છે કે—"मोत्तूण दव्वसुय"—"मुक्त्वा, द्रव्यश्रुतम्" દ્રવ્યશ્રુતને છોડીને બાકીની ઇન્દ્રિયોમા જે અક્ષરલાભ થાય છે—શબ્દ અને તેના અર્થની પર્યાલોચના થાય છે તે પણ શ્રુતજ્ઞાન છે મતિજ્ઞાન નથી માત્ર અક્ષરનો લાભ શ્રુતજ્ઞાન નથી પણ શબ્દ અને તેના અર્થની પર્યાલોચનાત્મકતારૂપ જે અક્ષરલાભ છે એજ શ્રુત છે, કારણ કે કેવળ અક્ષરલાભતો ઈહાદિરૂપ મતિજ્ઞાનમા પણ સભવિત હોય છે

શકા—જો બાકીની ઇન્દ્રિયોમા અક્ષરલાભ શ્રુત છે તો પહેલા જે એવુ અવધારણ કર્યું છે કે "श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतम्" તે યોગ્ય લાગતુ નથી.

तथा-शेषं यत् चक्षुरादीन्द्रियोपलब्धिरूपं ज्ञानं तन्मतिज्ञानं मन्तव्यमिति। तु-शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। ततश्च—श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि काचिद् अवग्रहेहावाय रूपा मतिज्ञानम्, इतोऽन्यत् खलु चक्षुरादीन्द्रियोपलब्धिरूपं मतिज्ञानमस्त्येवेति भावः।

इस गाथा का तात्पर्य इस प्रकार है-जितने भी वाक्य होते हैं वे सब अवधारण सहित होते हैं, इस न्याय के अनुसार यहां जो उपलब्धि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि, अवग्रह, ईहा और अवायरूप हो वह श्रुत नहीं है, वह तो मतिज्ञानरूप ही है, कारण कि अवग्रहादिरूप श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि श्रुतानुसारणी नहीं होती है। यदि ऐसा कहा जाये कि "श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि श्रुतमेव" श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि श्रुत ही है तो इस प्रकार के कथन से मतिज्ञान में भी श्रुतज्ञानपने का प्रसग प्राप्त हो सकता है, अतः ऐसा न कहकर जो ऐसा कहा है कि "श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतम्" श्रोत्र इन्द्रिय से उत्पन्न हुआ ज्ञान ही श्रुत है, यही निर्दोष है। इस कथन से यह बात भी सिद्ध हो जाती है कि जब श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि श्रुतानुसारिणी नहीं होती है तब तो वह मतिज्ञानरूप होती है, और जब वह श्रुतानुसारिणी होती है तब वह श्रुतज्ञानरूप होती है।

(शेषकं तु मतिज्ञानम्) जो उपलब्धि चक्षु आदि इन्द्रियों से उत्पन्न होती है वह उपलब्धिरूपज्ञान मतिज्ञान है, श्रुतज्ञान नहीं है। गाथा में

આ ગાથાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેટલા વાકયો હોય છે તે બધા અવધારણસહિત હોય છે આ ન્યાયાનુસાર અહીં જે ઉપલબ્ધિ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થઈ છે એજ ઉપલબ્ધિ શ્રુતજ્ઞાન માનવામા આવેલ છે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ અહીં એજ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ સમજવી કે જે શ્રુતાનુસારિણી હોય જે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ અવગ્રહ, ઈહા, અને અવાયરૂપ હોય તે શ્રુત નથી, તે તો મતિજ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે અવગ્રહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતાનુસારિણી હોતી નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે "श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेव" શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે તો આ પ્રકારના કથનથી મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાનપણાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી એમ ન કહેતા એમ જે કહેલ છે કે "श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतम्" શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન જ શ્રુત છે એજ નિર્દોષ છે આ કથનથી એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે જ્યારે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતાનુસારિણી હોતી નથી ત્યારે તો તે મતિજ્ઞાનરૂપ હોય છે, અને જ્યારે તે શ્રુતાનુસારિણી હોય છે ત્યારે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોય છે

(शेषकं तु मतिज्ञानम्) જે ઉપલબ્ધિ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન મતિજ્ઞાન છે, શ્રુતજ્ઞાન નથી. ગાથામાં આ "તુ"

पुनरप्ययं मतिश्रुतयोर्भेदः—मूकवत् स्वप्रत्यायकं मतिज्ञानं, अमूकवत् स्वपरप्रत्यायकं श्रुतज्ञानम् ॥ ६ ॥

ज्ञान तो अनक्षरात्मक है, क्यों कि इसमें जो वस्तु का प्रतिभास होता है वह सामान्यरूप से ही होता है, इसलिये इस ज्ञान में किसी भी प्रकार का विकल्प उत्पन्न नहीं होता है। ईहा आदि ज्ञान अक्षरात्मक है, क्यों कि अवग्रह से गृहीत पदार्थका ही इसमें परामर्श आदि होता है। "श्रुतज्ञान साक्षर ही है" इसका तात्पर्य यह है कि जबतक शब्द का श्रवण नहीं होता है तबतक उस शब्द और उसके अर्थ के विषय में पर्यालोचन नहीं हो सकता है। शब्द और अर्थ के पर्यालोचनस्वरूप ही तो श्रुतज्ञान माना गया है, इसलिये 'श्रुतज्ञान साक्षर ही है' ऐसा जानना चाहिये ॥ ५ ॥

स्वप्रत्यायक एवं स्व-परप्रत्यायक की अपेक्षा भी मति एव श्रुत में भेद है। मतिज्ञान मूक की तरह स्वप्रत्यायक ही है। जिस प्रकार वचन का अभाव होने से मूक परप्रत्ययक नहीं होता है उसी प्रकार मतिज्ञान भी द्रव्य श्रुतरूप वचनात्मक नहीं होने से परप्रत्यायक नहीं होता है। अपने प्रत्यय के हेतुभूत वचनों के सद्भाव होने से श्रुत में स्व और पर-प्रत्यायकता बोलनेवाले की तरह सिद्ध ही होती है। इस तरह से भी मति और श्रुतज्ञान में भेद है ॥ ६ ॥

અનક્ષરાત્મક છે, કારણ કે તેમાં જે વસ્તુનો પ્રતિભાસ થાય છે તે સામાન્યરૂપે થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતો નથી ઈહા આદિ જ્ઞાન અક્ષરાત્મક છે, કારણ કે અવગ્રહથી ગ્રહણ થયેલ પદાર્થનો જ તેમાં પરામર્શ આદિ થાય છે, "શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર જ છે" તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી શબ્દ સમભળાતો નથી ત્યાં સુધી તે શબ્દ અને તેના અર્થના વિષયમાં પર્યાલોચના થઈ શકતી નથી. શબ્દ અને અર્થના પર્યાલોચનસ્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાન મનાયું છે, તે કારણે "શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર જ છે" એમ સમજવું જોઈએ ॥ ૫ ॥

સ્વપ્રત્યાયક અને સ્વ-પર-પ્રત્યાયકની અપેક્ષાએ પણ મતિ અને શ્રુતમાં ભેદ છે મતિજ્ઞાન મૂક (મૂંગા)ની જેમ સ્વપ્રત્યાયક જ છે જે પ્રમાણે વચનનો અભાવ હોવાથી મૂક પરપ્રત્યાયક હોતો નથી એજ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પણ દ્રવ્યશ્રુતરૂપ વચનાત્મક નહીં હોવાથી પરપ્રત્યાયક હોતું નથી. પોતાના પ્રત્યયના હેતુભૂત વચનોનો સદ્‌ભાવ હોવાથી શ્રુતમાં સ્વ અને પર પ્રત્યાયકતા બોલનારની જેમ સિદ્ધ જ હોય છે આ રીતે પણ મતિ અને શ્રુતમાં ભેદ છે ॥ ૬ ॥

अयमपि मतिश्रुतयोर्भेदः-मतिज्ञानं वल्कलसमं कारणत्वात्। श्रुतज्ञानं तु शुम्बसमं-(वल्कलनिष्पन्नरज्जुसमं) तत्कार्यत्वात्। ततश्च यथा-वल्कशुम्बयोर्भेदस्तथा मतिश्रुतयोरपि ॥ ४ ॥

पुनरप्यनयोरयं भेदः-मतिज्ञानम्-अनक्षरं साक्षरं च। श्रुतज्ञानं तु साक्षरमेव-अक्षरानुगतमेव। तथाहि-अवग्रहज्ञानमनक्षरं, तस्य सामान्यमात्रप्रतिभासकतया निर्विकल्पत्वात्। ईहादिज्ञानं तु साक्षरं, तस्य परामर्शादिरूपतयाऽवश्यं वर्णनिरूपितत्वात्। श्रुतज्ञानं तु साक्षरमेव, अक्षरमन्तरेण शब्दार्थपर्यालोचनस्यानुपपत्तेः ॥५॥

नहीं बैठता है, कारण कि-आप तो शेषेन्द्रियोपलब्धि को भी श्रुतरूप से अब प्रतिपादित कर रहे हैं।

उत्तर—शेषेन्द्रियोपलब्धि को श्रुतज्ञानपने का प्रतिपादन नहीं किया गया है, किन्तु शब्दार्थपर्यालोचनरूप अक्षरलाभ को श्रुतज्ञान कहा है। यह शब्दार्थपर्यालोचनरूप अक्षरलाभश्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि जैसा ही होता है, अतः इसमें कोई दोष नहीं है ॥ ३ ॥

मतिज्ञान और श्रुतज्ञान में एक यह भी भेद है कि मतिज्ञान वल्कल के समान है और श्रुतज्ञान शुंब के समान है। जिस प्रकार वल्कल से शुंब (वल्कल की बनी दोरी) की उत्पत्ति होती है उसी प्रकार मतिज्ञान से श्रुतज्ञान की उत्पत्ति होती है, अतः कार्य और कारण की अपेक्षा इनमें भेद बन जाता है ॥ ४ ॥

मतिज्ञान और श्रुतज्ञान में भेद होने का कारण एक यह भी है कि मतिज्ञान अक्षर और अनक्षर दोनों रूप होता है तब कि श्रुतज्ञान अक्षरात्मक ही होता है। मतिज्ञान के भेद जो अवग्रह आदि हैं इनमें अवग्रह

કારણ કે આપ તો શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ શ્રુતરૂપે હવે પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છો

ઉત્તર—શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિ થી શ્રુતજ્ઞાનપણાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી, પણ શબ્દાર્થપર્યાલોચનરૂપ અક્ષરલાભ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જેવો જ હોય છે, તેથી તેમાં કોઈ દોષ નથી ॥ ૩ ॥

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં એક આ પણ ભેદ છે કે મતિજ્ઞાન વલ્કલનાં જેવું છે અને શ્રુતજ્ઞાન શુંબનાં જેવું છે જે પ્રમાણે વલ્કલમાંથી શુંબ (વલ્કલની વણેલી દોરી)ની ઉત્પત્તિ થાય છે, એજ રીતે મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી કાર્ય અને કારણની અપેક્ષાએ તેમનામાં ભેદ પડી જાય છે ॥ ૪ ॥

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેદ હોવાનું એક કારણ એ પણ છે કે મતિજ્ઞાન અક્ષર અને અનક્ષર બન્નેરૂપ હોય છે, ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન અક્ષરાત્મક જ હોય છે, મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ આદિ જે ભેદ છે તેમનામાં અવગ્રહજ્ઞાન તો

ग्राहकत्वात्, निश्चयनयदर्शनेन स्वकार्यप्रसाधकत्वाच्च। मिथ्यादृष्टेस्तु मतिर्मत्यज्ञानमुच्यते, मिथ्यादृष्टिमतेरेकान्तावलम्बितया यथावस्थितार्थग्रहणाभावात् तत्त्वतो मतिफलरहितत्वाच्च।

विशेष स्वामी के द्वारा ग्रहण करने की अपेक्षा से अविशेषित मति मतिज्ञान और मत्यज्ञान, इन दोनों रूप मानी जाती है। अर्थात् सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि की विवक्षा न करके सामान्यरूप से विवक्षित मति दोनों प्रकार को बतलाती है, परन्तु जब मति में सम्यग्दृष्टि और मिथ्यादृष्टि के द्वारा परिगृहीत होने की अपेक्षा विशेषता आती है तब वही मति यदि सम्यग्दृष्टि के द्वारा परिगृहीत है तो वह मतिज्ञान कही जाती है, और जब वह यदि मिथ्यादृष्टिरूप स्वामी-विशेष से परगृहीत हुई है तो वही मति मतिअज्ञानरूप मानी जाती है। सम्यग्दृष्टि की मति मतिज्ञान इसलिये मानी जाती है कि वह यथावस्थित अर्थ की ग्राहक होती है, तथा निश्चयनय को साध्य बनाकर उसीके अनुसार अपने कार्यों की साधिका होती है, इस दृष्टि द्वारा व्यवहारधर्म का लोप नहीं किया जाता है, परन्तु लक्ष्य कोटि में निश्चयनय रहता है। मिथ्यादृष्टि की मति मतिअज्ञानरूप इसलिये मानी जाती है कि वह एकान्त का अवलम्बन करके वस्तु का प्रतिपादन करती है, इसलिये उससे यथावस्थित अर्थ के ग्रहण के अभाव में वह मति तत्त्वविचारणारूप फल से रहित होती है।

વિશેષ સ્વામી દ્વારા ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ અવિશેષિત મતિ મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાન, એ બન્ને રૂપ માનવામા આવી છે એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિની વિવક્ષા ન કરીને સામાન્યરૂપે વિવક્ષિત મતિ બન્ને પ્રકારને દર્શાવે છે, પણ જ્યારે મતિમા સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્વારા પરિગૃહીત થવાની અપેક્ષાએ વિશેષતા આવે છે ત્યારે એજ મતિ જો સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વારા પરિગૃહીત હોય તો તે મતિજ્ઞાન કહેવાય છે, અને જો તે મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ સ્વામી વિશેષથી પરિગૃહીત હોય તો એજ મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ મનાય છે સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ મતિજ્ઞાન તે કારણે મનાય છે કે તે યથાવસ્થિત અર્થને ગ્રહણ કરનારી હોય છે તથા નિશ્ચયનયને સાધ્ય બનાવીને તેના અનુસાર પોતાના કાર્યોની સાધિકા થાય છે આ દૃષ્ટિ દ્વારા વ્યવહાર ધર્મનો લોપ કરાતો નથી પણ લક્ષ્ય કોટિમાં નિશ્ચય નય રહે છે મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ તે કારણે માનવામાં આવી છે કે તે એકાન્તનુ અવલબન કરીને વસ્તુનુ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તેના વડે યથાવસ્થિત અર્થ ગ્રહણ થતો નથી યથાવસ્થિત અર્થ ગ્રહણના અભાવે તે મતિ તત્ત્વવિચારણારૂપ ફળથી રહિત હોય છે

भिन्न—आवरणभेदाद् मतिश्रुतयोर्भेदः ॥ ७ ॥ सू० २४ ॥

यथा मतिश्रुतयो कार्यकारणभावात् परस्पर भेद., तथा-सम्यग्दर्शन-मिथ्या दर्शन-परिग्रहभेदात् स्वरूपतोऽपि तयोर्भेद इति प्रदर्शयितुमाह—

मूलम्-अविसेसिया मई मइनाण च, मइ अन्नाणं च। विसेसिया सम्मदिट्टिस्स मई मइनाण, मिच्छादिट्टिस्स मई मइ-अन्नाण । अविसेसिय सुय सुयनाण च सुय अन्नाणं च। विसेसिय सुय सम्मदिट्टिस्स सुय सुयनाण, मिच्छदिट्ठिस्स सुय सुय अन्नाण ॥ सू० २५ ॥

छाया-अविशेषिता मतिर्मतिज्ञान च, मत्यज्ञान च । विशेषिता सम्यग्दृष्टेर्म तिर्मतिज्ञान, मिथ्यादृष्टेर्मतिर्मत्यज्ञानम् । अविशेषित श्रुत-श्रुतज्ञानं च, श्रुताज्ञान च। विशेषितं श्रुत-सम्यग्दृष्टे श्रुतं श्रुतज्ञान, मिथ्यादृष्ट' श्रुत-श्रुताऽज्ञानम्॥सू०२५॥

टीका—'अविसेसिया' इत्यादि । अविशेषिता=स्वामिविशेषपरिग्रहरहिता सामान्यरूपेण विवक्षितेत्यर्थ , मतिज्ञानम् , मत्यज्ञानं चेत्युभयमुच्यते । विशेषिता= स्वामिविशेषपरिगृहीता स्वामिना विशेष्यमाणा, विशेषरूपेण विवक्षिता मति' स्वामिविशेषापेक्षया मतिः सम्यग्दृष्टेर्मतिज्ञानमुच्यते, सम्यग्दृष्टिमतेर्यथावस्थितार्थ-

---

मतिज्ञान का कारण मतिज्ञानावरणीय कर्म का क्षयोपशम, तथा श्रुत ज्ञान का कारण श्रुतज्ञानावरणीय कर्म का क्षयोपशम है। इस आवरण के भेद से भी इन दोनों में भिन्नता आती है ॥ ७ ॥ सू० २४ ॥

जिस प्रकार मतिज्ञान और श्रुतज्ञान में कार्यकरणभाव को लेकर भेद प्रदर्शित किया गया है उसी प्रकार सम्यग्दृष्टि और मिथ्यादृष्टि के परिग्रह (स्वीकृति) के भेद से इन दोनों में स्वरूपतः भी भेद है, इस बात को सूत्रकार दिखलाते हैं—"अविसेसिया मई" इत्यादि ।

મતિજ્ઞાનનું કારણુ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ, તથા શ્રુતજ્ઞાનનું કારણુ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે આ આવરણુના તફાવતને લીધે પણુ એ બન્નેમાં ભિન્નતા છે ॥ ૭ ॥ સૂ ૨૪ ॥

જે રીતે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં કાર્યકારણુભાવને લીધે ભેદ દર્શાવાયો છે, એજ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિના પરિગ્રહ (સ્વીકૃતિ) ના ભેદથી એ બન્નેમા સ્વરૂપત પણુ ભેદ છે, એ વાતને સૂત્રકાર બતાવે છે—

"अविसेसिया मई०" ઇત્યાદિ

ग्राहकत्वात्, निश्चयनयदर्शनेन स्वकार्यप्रसाधकत्वाच्च । मिथ्यादृष्टेस्तु मतिर्मत्यज्ञानमुच्यते, मिथ्यादृष्टिमतेरेकान्तावलम्बितया यथावस्थितार्थग्रहणाभावात् तत्त्वतो मतिफलरहितत्वाच्च ।

विशेष स्वामी के द्वारा ग्रहण करने की अपेक्षा से अविशेपित मति मतिज्ञान और मत्यज्ञान, इन दोनों रूप मानी जाती है । अर्थात् सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि की विवक्षा न करके सामान्यरूप से विवक्षित मति दोनों प्रकार को बतलाती है, परन्तु जब मति में सम्यग्दृष्टि और मिथ्यादृष्टि के द्वारा परिगृहीत होने की अपेक्षा विशेपता आती है तब वही मति यदि सम्यग्दृष्टि के द्वारा परिगृहीत है तो वह मतिज्ञान कही जाती है, और जब वह यदि मिथ्यादृष्टिरूप स्वामी–विशेष से परगृहीत हुई है तो वही मति मतिअज्ञानरूप मानी जाती है । सम्यग्दृष्टि की मति मतिज्ञान इसलिये मानी जाती है कि वह यथावस्थित अर्थ की ग्राहक होती है, तथा निश्चयनय को साध्य बनाकर उसीके अनुसार अपने कार्यों की साधिका होती है, इस दृष्टि द्वारा व्यवहारधर्म का लोप नहीं किया जाता है, परन्तु लक्ष्य कोटि में निश्चयनय रहता है । मिथ्यादृष्टि की मति मतिअज्ञानरूप इसलिये मानी जाती है कि वह एकान्त का अवलम्बन करके वस्तु का प्रतिपादन करती है, इसलिये उससे यथावस्थित अर्थ के ग्रहण के अभाव में वह मति तत्त्वविचारणारूप फल से रहित होती है ।

વિશેષ સ્વામી દ્વારા ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ અવિશેષિત મતિ મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાન, એ બન્ને રૂપ માનવામા આવી છે એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિની વિવક્ષા ન કરીને સામાન્યરૂપે વિવક્ષિત મતિ બન્ને પ્રકારને દર્શાવે છે, પણ જ્યારે મતિમા સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્વારા પરિગૃહીત થવાની અપેક્ષાએ વિશેષતા આવે છે ત્યારે એજ મતિ જો સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વારા પરિગૃહીત હોય તો તે મતિજ્ઞાન કહેવાય છે, અને જો તે મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ સ્વામી વિશેષથી પરિગૃહીત હોય તો એજ મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ મનાય છે સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ મતિજ્ઞાન તે કારણે મનાય છે કે તે યથાવસ્થિત અર્થને ગ્રહણ કરનારી હોય છે તથા નિશ્ચયનયને સાધ્ય બનાવીને તેના અનુસાર પોતાના કાર્યોની સાધિકા થાય છે આ દૃષ્ટિ દ્વારા વ્યવહાર ધર્મનો લોપ કરાતો નથી પણ લક્ષ્ય કોટિમા નિશ્ચય નય રહે છે મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ તે કારણે માનવામા આવી છે કે તે એકાન્તનુ અવલબન કરીને વસ્તુનુ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તેના વડે યથાવસ્થિત અર્થ ગ્રહણ થતો નથી. યથાવસ્થિત અર્થ ગ્રહણના અભાવે તે મતિ તત્ત્વવિચારણારૂપ ફળથી રહિત હોય છે

यद्यविशेषित-सामान्यरूपेण विवक्षितं तदा-श्रुतमित्यनेन-श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानं चेत्युभयमुच्यते। यदि तु श्रुतं विशेषितं-स्वामिविशेषरूपेण विवक्षितं, तर्हि सम्यग्दृष्टेः श्रुतं-श्रुतज्ञानमुच्यते, मिथ्यादृष्टेस्तु श्रुतं श्रुताज्ञानमुच्यते।

ननु मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते कथमज्ञानरूपे उच्येते?, यतः-क्षयोपशमादिरूपे कारणे नास्ति भेदः, नापि च लौकिके घटादि ज्ञानरूपे कार्ये भेदो भवति। क्षयोपशमादेव मिथ्यादृष्टेरपि मतिश्रुते भवतः, इति चेत्,

इसी तरह श्रुत भी जब सामान्यरूप से विवक्षित होता है तब वह श्रुतज्ञान एव श्रुतअज्ञान दोनों का बोधक होता है, परन्तु जब यह विशेषणविशिष्ट होता है तब यदि इसमें सम्यग्दृष्टिरूप विशेषण रहता है तो यह श्रुतज्ञान कहलाता है और जब इसमें 'मिथ्यादृष्टि' ऐसा विशेषण रहता है तब यही श्रुतअज्ञान कहलाता है।

शंका—मिथ्यादृष्टि के मतिज्ञान और श्रुतज्ञान अज्ञानरूप क्यों होते हैं? क्यों कि मिथ्यादृष्टि के भी ये दोनों अपने २ आवरण के क्षयोपशम से ही होते हैं, अतः इनकी उत्पत्ति का जो अपने २ आवरण का क्षयोपशम आदि कारण हैं उनमें मिथ्यादृष्टि और सम्यग्दृष्टि को लेकर भेद नहीं है। तथा सम्यग्दृष्टि जिस प्रकार मतिज्ञान और श्रुतज्ञान से घटपट आदि पदार्थों को जानता है उसी प्रकार मिथ्यादृष्टि भी उन्हें वैसा ही जानता है, अतः इन दोनों के जाननेरूप कार्य में भी कोई भेद नहीं है?।

એજ પ્રમાણે શ્રુત પણ જ્યારે સામાન્યરૂપે વિવક્ષિત થાય છે ત્યારે તે શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એ બન્નેનું બોધક થાય છે, પણ જ્યારે તે વિશેષણ-વિશિષ્ટ હોય છે ત્યારે જો તેમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપ વિશેષણ રહે છે તો તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે અને જ્યારે 'મિથ્યાદૃષ્ટિ' એવું વિશેષણ રહે છે ત્યારે એજ શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય છે

શંકા—મિથ્યાદૃષ્ટિનું મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ કેમ હોય છે? કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ તે બન્ને પોત-પોતાનાં આવરણનાં ક્ષયોપશમથી જ થાય છે, તેથી તેમની ઉત્પત્તિનું પોત-પોતાનાં આવરણનો ક્ષયોપશમ આદિ જે કારણ છે તેમનામાં મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને લીધે ભેદ નથી તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જે પ્રમાણે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી ઘટ પટ આદિ પદાર્થોને જાણે છે એજ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ તેમને એવાં જ જાણે છે, તેથી એ બન્નેના જાણવારૂપી કાર્યમાં પણ ભેદ નથી?

तत्रोच्यते—मिथ्यादृष्टेः सदसद्विवेकपरिज्ञानाभावात् । तथाहि–मिथ्यादृष्टिः खलु सर्वमप्येकान्तवादपुरःसरं प्रतिपद्यते, न तु सर्वज्ञभगवदुक्तस्याद्वादमाश्रित्य, ततश्च मिथ्यादृष्टिर्यदा 'घट एवाय'-मिति वदति तदा तस्मिन् घटे घटत्वपर्यायव्य-तिरेकेण शेषान् सत्त्व-ज्ञेयत्व-प्रमेयत्वादीन् सतोऽपि धर्मानपलपति, अन्यथा-'घट एवाय'-मित्येकान्तेनाऽवधारणानुपपत्ते । 'घटः सन्नेव' इति यदा ब्रूते, तदा पररूपेण नास्तित्वस्यानभ्युपगमादसद्‌भूत पररूपमपि तत्रास्तीति प्रतिपद्यते। ततश्च सन्तमसन्त मन्यते, असन्तं च सन्तं मन्यते, इति सदसद्विशेषपरिज्ञानाभावा-न्मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते अज्ञानरूपे भवत' ॥ १ ॥

उत्तर—मिथ्यादृष्टि को सत् और असत् का विवेकज्ञान नहीं है। समस्त वस्तुओं को वह एकान्तधर्मविशिष्ट ही जानता है, कारण कि एकान्तवाद का ही वह अवलम्बन करता है, भगवत्कथित स्याद्वाद का नहीं। जब वह "घट एवायम्" यह घट ही है, ऐसा कहता है तब उस घटमें वर्तमान सत्त्व, ज्ञेयत्व, प्रमेयत्व आदि धर्मोंका वह अपलाप करता है। यदि ऐसा वह नहीं करता है तो फिर "यह घट ही है" इस प्रकार का वह अवधारण क्यों करता है। तथा "घट. सन्नेव" घट सत् स्वरूप ही है, ऐसा जब वह कहता है तो उसके इस कथन से पररूप की अपेक्षा भी घटमें अस्तित्व धर्म है, इस बात को भी उसे कबूल करना पड़ेगा, क्यों कि पररूप की अपेक्षा उसमें नास्ति–शब्द का प्रयोग नहीं किया है। इस तरह वह मिथ्यादृष्टि सत को असत् और असत् को सत् मानता है, अत सत् और असत् में इसकी दृष्टि में कोई न होने से उस मिथ्यादृष्टि का मतिज्ञान और श्रुतज्ञान अज्ञानरूप माना जाता है।

ઉત્તર—મિથ્યાદૃષ્ટિને સત્ અને અસત્‌નુ વિવેકજ્ઞાન હોતુ નથી સમસ્ત વસ્તુઓને તે એકાન્તધર્મવિશિષ્ટ જ જાણે છે, કારણ કે એકાન્તવાદનુ જ તે અવલબન કરે છે, ભગવાને ભાખેલ સ્યાદ્વાદનું નહી જ્યારે તે "घट एवायम्" "આ ઘડો જ છે" એવુ કથન કરે છે ત્યારે તે ઘટમાં રહેલ સત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મોનો તે અપલાપ કરે છે જો તે એવુ કરતો ન હોય તો પછી "આ ઘડો જ છે" આ પ્રકારનુ અવધારણ તે શા માટે કરે છે? તથા "घटा सन्नेव" "ઘડો સત્સ્વરૂપ જ છે" એવુ જ્યારે તે કહે છે ત્યારે તેના આ કથનથી પરરૂપની અપેક્ષાએ પણ ઘડામા અસ્તિત્વ ધર્મ છે એ વાત પણ તેને કબૂલ કરવી પડશે, કારણ કે પરરૂપની અપેક્ષાએ તેમાં नास्ति શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી આ રીતે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ સત્ ને અસત્ અને અસત્ ને સત્ માને છે, તેથી તેની દૃષ્ટિએ સત્ અને અસત્મા કોઈ ભેદ ન હોવાથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિનુ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ માનવામા આવ્યુ છે

[प्रश्न]—इतश्च मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते अज्ञाने, भवहेतुत्वात्, मिथ्यादर्शनवत्। तथाहि-मिथ्यादृष्टीनां मतिश्रुते पशुवधमैथुनादीनां धर्मसाधनत्वेन परिच्छेदके, अतो दीर्घतरसंसारपथप्रवर्तकत्वादज्ञानरूपत्वम् ॥ २ ॥

तथा—इतश्चापि मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते अज्ञानरूपे भवतः ?, यदृच्छोपलम्भात्, उन्मत्तकविकल्पवत्। यथा हि उन्मत्तकविकल्पमिथ्यादृष्टयो वस्तु अनपेक्ष्यैव यथा कथंचित् प्रवर्तन्ते। यद्यपि च ते कदाचिद् यथावस्थितवस्तुसत्तादिनस्तथापि सम्यग् यथावस्थितवस्तुतत्त्वपर्यालोचनविरहेण प्रवर्तमानत्वात्, परमार्थतोऽपरमार्थिका॥३॥

किं च-मिथ्यादृष्टि जीव के मतिज्ञान और श्रुतज्ञान इसलिये भी अज्ञानस्वरूप होते हैं कि ये दोनों मिथ्यादर्शन की तरह भवभ्रमण के हेतु होते हैं। भव के हेतुभूत ये इसलिये माने जाते हैं कि पशुवध, मैथुन आदि जैसे कुकर्मों को "ये धर्म के साधनभूत हैं" ऐसा मानते हैं, इसलिये दीर्घतरसंसारमार्ग के प्रवर्तक होने के कारण ये दोनों मिथ्यादृष्टि के अज्ञानस्वरूप हैं।

जिस प्रकार उन्मत्त का ज्ञान स्वेच्छानुसार पदार्थों का ग्राहक होता है और इसी लिये वह अज्ञानरूप माना जाता है, उसी प्रकार मिथ्यादृष्टि का ज्ञान भी अज्ञानरूप ही माना गया है, यद्यपि उन्मत्तजन जो वस्तु जैसी है उसे वैसी जानता है, सोने को सोना और लोहे को लोहा जानकर यथार्थज्ञान लाभ कर लेता है, पर उन्माद के कारण वह सत्य असत्य का अन्तर जानने में असमर्थ होता है, इससे उसका सच्चा झूठा सभी ज्ञान परमार्थतः विचारशून्य या अज्ञान ही कहलाता है,

તથા-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનું મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન તે કારણે પણ અજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય છે કે એ બન્ને મિથ્યાદર્શનની જેમ ભવભ્રમણના કારણરૂપ હોય છે ભવના કારણભૂત તેઓ એ કારણે મનાય છે કે પશુવધ, મૈથુન વગેરે જેવાં કર્મોને "એ ધર્મના સાધનભૂત છે" એવું માને છે, તેથી દીર્ઘતર સંસાર માર્ગના પ્રવર્તક હોવાને કારણે એ બન્ને મિથ્યાદૃષ્ટિને માટે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે

જે રીતે ઉન્મત્તનું જ્ઞાન સ્વેચ્છાનુસાર પદાર્થોનું ગ્રાહક થાય છે અને તે કારણે તે અજ્ઞાનરૂપ મનાય છે, એજ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ મનાય છે જો કે ઉન્મત્ત માણસ જે વસ્તુ જેવી છે એવી તેને જાણે છે સોનાને સોનું અને લોહાને લોહું જાણીને યથાર્થ જ્ઞાન લાભ કરી લે છે, પણ ઉન્માદને કારણે તે સત્ય અસત્યનો ભેદ જાણવાને અસમર્થ હોય છે, તેથી તેનું સાચું ખોટું સમસ્ત જ્ઞાન પરમાર્થતઃ વિચારશૂન્ય કે અજ્ઞાન જ કહેવાય છે આથી

तथा—मिथ्यादृष्टीना मतिश्रुते यथावस्थित वस्तु अविचार्यैव प्रवर्तेते, ततो यद्यपि च तद्द्वय क्वचिद् 'रसोऽय' 'स्पर्शोऽयं' इत्यादौ अवधारणाध्यवसायाभावे सत्यादि, तथापि न तद्द्वय स्याद्वादपरिभावनातस्तथा प्रवृत्त किन्तु यथा कथंचित्। अतो मतिश्रुतरूपमेतद् द्वयम् अज्ञानम् ॥ ४ ॥

तथा—ज्ञानफलाभावाद् मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते अज्ञाने भवत'। ज्ञानस्य हि फल हेयस्य हानि', उपादेयस्य चोपादानम्। न च ससारात् पर किंचित् हेयमस्ति, न

उसी प्रकार मिथ्यादृष्टि आत्मा कितना ही अधिक ज्ञानवाला क्यों न हो पर आत्मा के विषय में अंधेरा होने के कारण उसका सारा लौकिक ज्ञान शास्त्रदृष्टि से अज्ञान ही है। यही बात "मिथ्यादृष्टीना मतिश्रुते यथावस्थितं वस्तु अविचार्यैव प्रवर्तेते" इत्यादि पंक्तियों द्वारा स्पष्ट की गई है। इनमें बतलाया है कि मिथ्यादृष्टि जीव के मतिश्रुतज्ञान वस्तु के वास्तविक स्वरूप का विचार नहीं करके ही प्रवृत्त हुआ करते हैं। यद्यपि मिथ्यादृष्टि जीव का "यह रस है यह स्पर्श है" इस प्रकार का ज्ञान अवधारणरूप अध्यवसाय के विना प्रवृत्त होता है, और वह इस तरह अपने विषयभूत पदार्थ का सवादक भी हो जाता है तो भी इसके इस ज्ञान में स्याद्वाद–सिद्धान्त की थोड़ी सी भी पुट नहीं होती है। वह तो यथाकथंचित ही प्रवृत्त होता है।

तथा—ज्ञान के फल का अभाव होने से मिथ्यादृष्टि के मतिज्ञान और श्रुतज्ञान अज्ञानस्वरूप होते हैं। ज्ञान का फल हेय–छोड़ने योग्य-पदार्थ का परित्याग करना और उपादेय–ग्रहण करने योग्य–पदार्थ का

મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્મા કેટલોય અધિકજ્ઞાની ભલે હોય પણ આત્માના વિષયમાં અંધારૂ હોવાને કારણે તેનુ સમસ્ત લૌકિક જ્ઞાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી અજ્ઞાન જ છે એજ વાત "मिथ्यादृष्टीना मतिश्रुते यथावस्थितं वस्तु अविचार्यैव प्रवर्तेते" ઇત્યાદિ પંક્તિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરાઈ છે તેમા એ બતાવવામા આવ્યુ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવના મતિશ્રુતજ્ઞાન વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપના વિચાર ન કરીને જ પ્રવૃત્ત થયા કરે છે જો કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનુ "આ રસ છે, આ સ્પર્શ છે" આ પ્રકારનુ જ્ઞાન અવધારણરૂપ અધ્યવસાય વિના પ્રવૃત્ત થાય છે, અને તે આ રીતે પોતાના વિષયભૂત પદાર્થનુ સવાદક પણ થઈ જાય છે તો પણ તેના તે જ્ઞાનમા સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતનો સહેજ પણ પટ હોતો નથી. તે તો યથા કથંચિત્ પ્રવૃત્ત હોય છે

તથા–જ્ઞાનનાં ફળનો અભાવ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિના મતિજ્ઞાન અને શ્રુત જ્ઞાનઅજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય છે જ્ઞાનનુ ફળ "હેય–ત્યાગવા લાયક પદાર્થનો પરિત્યાગ કરવો અને ઉપાદેય–ગ્રહણ કરવા લાયક પદાર્થને ગ્રહણ કરવો," એ

च मोक्षात् परं किंचिदुपादेयं, ततो भवमोक्षावत्यन्तेन हेयोपादेयौ। तयोर्हेयोपादे यत्योर्भवमोक्षयोश्चहानुपादाने सर्वसंगविरतैर्भवत, ततो विरतिरवश्य कर्तव्या। सैव च परमार्थतो ज्ञानस्य फलम्। सा च मिथ्यादृष्टेर्नास्तीति ज्ञानफलाभावात् मिथ्या दृष्टेर्मतिश्रुते अज्ञाने भवतः। उक्तञ्च—

"सदसदविसेसणाओ, भवहेउजहिच्छिओवलंभाओ।
नाणफलाभावाओ, मिच्छद्दिट्ठिस्स अन्नाणं" ॥ १ ॥

छाया — सदसदविशेषणात्, भवहेतुयदृच्छितो(मन कल्पितो)पलम्भात्।
ज्ञानफलाभावात्, मिथ्यादृष्टेरज्ञानम् ॥ १ ॥ ५ ॥ सू० २८ ॥

श्रुत मतिपूर्वकं भवतीत्युक्तम्। सम्प्रति मतिज्ञानमेवाधिकृत्य शिष्यः पृच्छति—

उपादान करना है। संसार के सिवाय और कोई पदार्थ हेय नहीं है, तथा मोक्ष के सिवाय और कोई उपादेय नहीं है। संसार हेय है और मोक्ष एकान्ततः उपादेय है, ये दोनों बातें सर्वपरिग्रह की विरतिवाले सम्यग्दृष्टि जीवके ही होती हैं, इसलिये विरति अवश्य अंगीकार करने योग्य है। यही परमार्थतः ज्ञान का फल है। यह सर्वसंगविरतिरूप ज्ञान का फल मिथ्यादृष्टि को प्राप्त नहीं है, इसलिये मिथ्यादृष्टि के ज्ञान के फल का अभाव होने से उसके मतिश्रुतज्ञान अज्ञानस्वरूप होते हैं। कहा भी है—

"सदसदविसेसणाओ, भवहेउजहिच्छिओवलंभाओ।
नाणफलाभावाओ, मिच्छद्दिट्ठिस्स अन्नाणं" ॥ १ ॥ सू० २८ ॥

श्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वक होता है यह बात यहांतक कह दी। अब शिष्य मतिज्ञान के विषय में पूछता है और सूत्रकार उसका उत्तर देते हैं—'से किं तं आभिणिबोहियनाणं' इत्यादि।

છે સંસારના સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ હેય નથી તથા મોક્ષના સિવાય બીજુ કોઈ ઉપાદેય નથી, સંસાર હેય છે અને મોક્ષ એકાન્તતઃ ઉપાદેય છે, એ બન્ને વાતો સર્વપરિગ્રહની વિરતિવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જ હોય છે તે કારણે વિરતિ અવશ્ય અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે એજ પરમાર્થતઃ જ્ઞાનનું ફળ છે આ સર્વ સંગવિરતિરૂપ જ્ઞાનનું ફળ મિથ્યાદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત નથી, તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાનનાં ફળનો અભાવ હોવાથી તેના મતિશ્રુતજ્ઞાન અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે કહ્યું પણ છે—

"सदसद-विसेसणाओ, भवहेउजहिच्छिओवलंभाओ।
नाणफलाभावाओ, मिच्छद्दिट्ठिस्स अन्नाणं" ॥ १ ॥ सू २८ ॥

શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન પૂર્વક હોય છે એ વાત અહીં સુધી કહી હવે શિષ્ય મતિજ્ઞાન વિષે પૂછે છે અને સૂત્રકાર તેનો ઉત્તર આપે છે—"से किं तं आभिणिबोहियनाणं" ઇત્યાદિ

मूलम्--से किं तं आभिणिबोहियनाणं ?। आभिणिबोहियनाणं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा -सुयनिस्सियं च, असुयनिस्सियं च। से किं तं असुयनिस्सियं ?। असुयनिस्सियं चउव्विहं पण्णत्तं। तं जहा--

गाहा--उप्पत्तिया १, वेणइआ २, कम्मया ३, परिणामिया ४।
बुद्धी चउव्विहा वुत्ता, पंचमा नोवलब्भई ॥ १ ॥

छाया--अथ किं तदाभिनिबोधिकज्ञानम्? आभिनिबोधिकज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा--श्रुतनिश्रितं च अश्रुतनिश्रितं च।

अथ किं तद् अश्रुतनिश्रितम्?। अश्रुतनिश्रितं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा--
गाथा--औत्पत्तिकी १, वैनयिकी २, कर्मजा ३, पारिणामिकी ४।
बुद्धिश्चतुर्विधा उक्ता, पञ्चमी नोपलभ्यते ॥ १ ॥

टीका--'से किं तं' इत्यादि। अथ किं तदाभिनिबोधिकज्ञानम् ? पूर्वनिर्दिष्टस्याभिनिबोधिकज्ञानस्य किं स्वरूपमित्यर्थः। उत्तरमाह--'आभिणिबोहियनाणं दुविहं पण्णत्तं' इत्यादि। आभिनिबोधिकज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा--श्रुतनिश्रितं च, अश्रुतनिश्रितं च। इह श्रुतशब्देन--सामायिकमारभ्य लोकबिन्दुसारपर्यन्त

प्रश्न--पूर्वनिर्दिष्ट आभिनिबोधिकज्ञान का क्या स्वरूप है? उत्तर--आभिनिबोधिकज्ञान दो प्रकार का कहा गया है। वे दो प्रकार ये हैं--१ श्रुतनिश्रित और २ अश्रुतनिश्रित। श्रुतशब्द से सामायिक से लेकर लोकबिन्दुसारनामक चौदहवें पूर्वपर्यन्त द्रव्यश्रुत ग्रहण किया गया है। इस द्रव्यश्रुत के अभ्यास से जनित जो संस्कार, उस संस्कार से समन्वित जिसकी बुद्धि है ऐसे प्राणी को मति के उत्पत्ति के समय

પ્રશ્ન--પૂર્વનિર્દિષ્ટ આભિનિબોધિકજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર--આભિનિબોધિકજ્ઞાન બે પ્રકારનું બતાવ્યું છે એ બે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે--(૧) શ્રુતનિશ્રિત અને (૨) અશ્રુતનિશ્રિત. શ્રુતશબ્દ વડે સામાયિકથી લઈને લોકબિન્દુસાર નામના ચૌદમાં પૂર્વ સુધીનું દ્રવ્યશ્રુત ગ્રહણ કરેલ છે આ દ્રવ્યશ્રુતના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલ જે સંસ્કાર, એ સંસ્કારથી સમન્વિત જેની બુદ્ધિ છે એવાં પ્રાણીને મતિની ઉત્પત્તિ સમયે શાસ્ત્ર અને તેના અર્થની

द्रव्यश्रुतं गृह्यते, तदनुसारेण श्रुताभ्यासजनितसंस्कारसमन्वितमतेरुत्पादकाले शास्त्रार्थपर्यालोचनमपेक्ष्यैव यदुपजायते मतिज्ञानं तत् श्रुतनिश्रितम्। यथा—अवग्रहादि। रूपरसादिभेदैरनिर्देश्यस्य सामान्यमात्ररूपार्थस्य ग्रहणरूपोऽवग्रहः। यत् सर्वथा शास्त्रसंस्पर्शरहितस्य तथाविधक्षयोपशमसद्भावाद्यथावस्थितवस्तुसंस्पर्शि मतिज्ञानमुपजायते, तत् अश्रुतनिश्रितम्। यथा—औत्पत्तिक्यादिकम्।

नतु औत्पत्तिक्यादिकमप्यवग्रहादिरूपमेव, तत् कोऽनयोर्विशेषः?, इति चेत्, अत्रोच्यते—यद्यपि अवग्रहादिरूपमेव, परं तु शास्त्रमनपेक्ष्योत्पद्यते, इत्येतावता भेदेनौत्पत्त्यादिकं पृथगुपन्यस्तम्।

में शास्त्र और उसके अर्थ की पर्यालोचना की अपेक्षा करके जो मति ज्ञान होता है वह श्रुतनिश्रित मतिज्ञान है, जैसे अवग्रह आदि। रूप रस आदि भेदों से अनिर्देश्य–जिसका निर्देश न हो सके ऐसे पदार्थ का सामान्यरूप से जानने का नाम अवग्रह है १। सर्वथा शास्त्र के सस्पर्श से रहित प्राणी को तथाविध क्षयोपशम के सद्भाव से यथावस्थित वस्तु को जानने वाला जो मतिज्ञान होता है वह अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान है, जैसे औत्पत्तिकी आदि बुद्धि २।

शंका—औत्पत्ति की आदि जो बुद्धिया हैं वे भी अवग्रह आदिरूप ही हैं तो फिर अवग्रह आदि में और औत्पत्तिकी आदि बुद्धियों में क्या भेद है।

उत्तर—यद्यपि ये बुद्धियां अवग्रह आदिरूप ही हैं, परन्तु फिर भी शास्त्र की अपेक्षा नहीं करके ही ये बुद्धिया उत्पन्न होती हैं, अतः इन्हें अवग्रह आदि से भिन्नरूप में माना है, और इसी अभिप्राय से सूत्रकारने इनका पृथक्रूप से प्रतिपादन किया है।

पर्यालोचनानी अपेक्षा करीने जे मतिज्ञान थाय छे ते श्रुतनिश्रित मतिज्ञान छे, जेम के अवग्रह आदि १ रूप रस आदि भेदोथी अनिर्देश्य–जेनो निर्देश न थई शके एवा पदार्थने सामान्यरूपे जाणवानु नाम अवग्रह छे. सर्वथा शास्त्रना संसर्गथी रहित प्राणीने तथाविध क्षयोपशमना सद्भावथी यथावस्थित वस्तुने जाणनार जे मतिज्ञान थाय छे ते श्रुतनिश्रित मतिज्ञान छे, जेमके औत्पत्तिकी आदि बुद्धि २.

शंका—औत्पत्तिकी आदि जे बुद्धिओ छे ते पण अवग्रह आदि रूप ज छे, तो पछी अवग्रह आदिमा औत्पत्तिकी आदि बुद्धिओमा शो भेद छे?

उत्तर—जो के ए बुद्धिओ अवग्रह आदि रूप ज छे, तो पण शास्त्रनी अपेक्षा कर्या विना ज ए बुद्धिओ उत्पन्न थाय छे, तेथी तेने अवग्रह आदिथी भिन्नरूपे मानी छे, अने ए कारणे ज सूत्रकारे तेमनुं अलग रीते प्रतिपादन कर्युं छे

तत्राश्रुतनिश्रितस्य स्वल्पविषयकतया पूर्वं तदेव प्रस्तौति-'से किं त' इत्यादि। अश्रुतनिश्रितस्याभिनिबोधिकस्य किं स्वरूपमिति प्रश्नः। उत्तरमाह—'असुय-निस्सियं-चउव्विहं पण्णत्तं' इत्यादि। अश्रुतनिश्रित चतुर्विधं मज्ञप्तम्। तद् यथा औत्पत्तिकी १, वैनयिकी २, कर्मजा ३, पारिणामिकी ४। इत्येवं चतुर्विधा बुद्धिः प्रोक्ता। औत्पत्तिकी-उत्पत्तिरेव न तु शास्त्राभ्यासकर्मपरिशीलनादिकं प्रयोजनं=कारणं यस्याः सा औत्पत्तिकी।

ननु सर्वस्या बुद्धेः कारणं क्षयोपशमस्तत् कथमुच्यते 'उत्पत्तिरेव प्रयोजन-मस्याः ? इति चेत्, उच्यते-क्षयोपशम सर्वबुद्धिसाधारणस्ततो नासौ भेदेन प्रतिपत्तेः कारणं भवति। अथ च बुद्ध्यन्तराद् भेदेन प्रतिपत्त्यर्थं व्यपदेशान्तरं कर्तुमारब्ध, तत्र व्यपदेशान्तरनिमित्तं न किमपि विनयादिकं विद्यते, केवलमेवमेव तथोत्पत्ति-रिति सैव साक्षान्निर्दिष्टा। १।

अश्रुतनिश्रित के विषय का विवेचन अल्प है, इसलिये सूत्रकार पहिले श्रुतनिश्रित मतिज्ञान का विवेचन न करके पहिले अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान का ही विवेचन करते हैं 'से किं त अस्सुयनिस्सिय' इत्यादि। प्रश्न-अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान का क्या स्वरूप है ?। उत्तर-अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान चार प्रकार का है वे उसके चार प्रकार ये हैं-औत्पत्तिकी १, वैनयिकी २, कर्मजा ३ एव पारिणामिकी ४, ये चार बुद्धिया हैं। जो बुद्धि शास्त्राभ्यास आदि के करने से उत्पन्न नहीं होती है, किन्तु जीव को स्वत ही उत्पन्न होती है-जिस को व्यवहार में "हाजिरजवाब" कहते हैं इसका नाम औत्पत्तिकी बुद्धि है।

शंका—समस्त बुद्धियों का कारण क्षयोपशम कहा गया है, तो फिर यह बात कैसे मानी जा सकती है कि इस बुद्धि का कारण अपनी उत्पत्ति ही है।

અશ્રુતનિશ્રિતના વિષયનુ વિવેચન ટૂકુ છે તેથી સૂત્રકાર પહેલા શ્રુતનિશ્રિતનુ વિવેચન ન કરતાં અશ્રુતનિશ્રિતનુ જ વિવેચન કરે છે

પ્રશ્ન—અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનુ શુ સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન ચાર પ્રકારનુ છે-(૧) ઔત્પત્તિકી, (૨) વૈનયિકી, (૩) કર્મજા અને (૪) પારિણામિકી, એ ચાર મતિ છે જે મતિ શાસ્ત્રાભ્યાસ આદિ કરવાથી ઉત્પન્ન થતી નથી પણ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે-જેને વહેવારમા "હાજર જવાબ" કહે છે એનુ નામ ઔત્પત્તિકી મતિ છે

શંકા—સમસ્ત મતિનુ કારણ ક્ષયોપશમ દર્શાવેલ છે, તો આ વાત કેવી રીતે માની શકાય કે એ મતિ સ્વત ઉત્પન્ન થાય છે ?

द्रूपश्रुत गृह्यते, तदनुसारेण श्रुताभ्यासजनितसंस्कारसमन्वितमतेरुत्पादकाले शास्त्रार्थपर्यालोचनमपेक्ष्यैव यदुपजायते मतिज्ञानं तत् श्रुतनिश्रितम्। यथा—अवग्रहादि। रूपरसादिभेदैरनिर्देश्यस्य सामान्यमात्ररूपार्थस्य ग्रहणरूपोऽवग्रहः। यत् सर्वथा शास्त्रसम्पर्शरहितस्य तथाविधक्षयोपशमसद्भावादयमेव यथावस्थितवस्तुसंस्पर्शि मतिज्ञानमुपजायते, तत् अश्रुतनिश्रितम्। यथा—औत्पत्तिक्यादिकम्।

ननु औत्पत्तिक्यादिकमप्यवग्रहादिरूपमेव, तत् कोऽनयोर्विशेषः?, इति चेत्, अत्रोच्यते—यद्यपि अवग्रहादिरूपमेव, पर तु शास्त्रमनपेक्ष्योत्पद्यते, इत्येतावता भेदेनौत्पत्त्यादिकं पृथगुपन्यस्तम्।

में शास्त्र और उसके अर्थ की पर्यालोचना की अपेक्षा करके जो मति ज्ञान होता है वह श्रुतनिश्रित मतिज्ञान है, जैसे अवग्रह आदि। रूप रस आदि भेदों से अनिर्देश्य—जिसका निर्देश न हो सके ऐसे पदार्थ का सामान्यरूप से जानने का नाम अवग्रह है १। सर्वथा शास्त्र के सस्पर्श से रहित प्राणी को तथाविध क्षयोपशम के सद्भाव से यथावस्थित वस्तु को जानने वाला जो मतिज्ञान होता है वह अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान है, जैसे औत्पत्तिकी आदि बुद्धि २।

शंका—औत्पत्ति की आदि जो बुद्धिया हैं वे भी अवग्रह आदिरूप ही हैं तो फिर अवग्रह आदि में और औत्पत्तिकी आदि बुद्धियों में क्या भेद है।

उत्तर—यद्यपि ये बुद्धियां अवग्रह आदिरूप ही हैं, परन्तु फिर भी शास्त्र की अपेक्षा नहीं करके ही ये बुद्धियां उत्पन्न होती हैं, अतः इन्हें अवग्रह आदि से भिन्नरूप में माना है, और इसी अभिप्राय से सूत्रकारने इनका पृथक्रूप से प्रतिपादन किया है।

પર્યાલોચનાની અપેક્ષા કરીને જે મતિજ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન છે, જેમ કે અવગ્રહ આદિ ૧ રૂપ રસ આદિ ભેદોથી અનિર્દેશ્ય-જેનો નિર્દેશ ન થઈ શકે એવા પદાર્થને સામાન્યરૂપે જાણવાનુ નામ અવગ્રહ છે સર્વથા શાસ્ત્રના સસર્ગથી રહિત પ્રાણીને તથાવિધ ક્ષયોપશમના સદ્ભાવથી યથાવસ્થિત વસ્તુને જાણનાર જે મતિજ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન છે, જેમકે ઔત્પત્તિકી આદિ બુદ્ધિ ૨

શકા—ઔત્પત્તિકી આદિ જે બુદ્ધિઓ છે તે પણ અવગ્રહ આદિ રૂપ જ છે, તો પછી અવગ્રહ આદિમાં ઔત્પત્તિકી આદિ બુદ્ધિઓમાં શો ભેદ છે?

ઉત્તર—જો કે એ બુદ્ધિઓ અવગ્રહ આદિ રૂપ જ છે, તો પણ શાસ્ત્રની અપેક્ષા કર્યા વિના જ એ બુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને અવગ્રહ આદિથી ભિન્નરૂપે માની છે, અને એ કારણે જ સૂત્રકારે તેમનુ અલગ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે

तत्राश्रुतनिश्रितस्य स्वल्पविषयकतया पूर्वं तदेव प्रस्तौति-'से किं त' इत्यादि। अश्रुतनिश्रितस्याभिनिबोधिकस्य किं स्वरूपमिति प्रश्न । उत्तरमाह—'असुय-निस्सिय-चउव्विहं पण्णत्तं' इत्यादि । अश्रुतनिश्रित चतुर्विध प्रज्ञप्तम् । तद् यथा औत्पत्तिकी १, वैनयिकी २, कर्मजा ३, पारिणामिकी ४ । इत्येवं चतुर्विधा बुद्धिः प्रोक्ता। औत्पत्तिकी-उत्पत्तिरेव न तु शास्त्राभ्यासकर्मपरिशीलनादिक प्रयोजनं=कारण यस्या' सा औत्पत्तिकी ।

ननु सर्वस्या बुद्धेः कारणं क्षयोपशमस्तत् कथमुच्यते 'उत्पत्तिरेव प्रयोजन-मस्या ? इति चेत्, उच्यते-क्षयोपशम सर्वबुद्धिसाधारणस्ततो नासौ भेदेन प्रतिपत्ते' कारणं भवति । अथ च बुद्ध्यन्तराद् भेदेन प्रतिपत्त्यर्थं व्यपदेशान्तर कर्तुमारब्ध, तत्र व्यपदेशान्तरनिमित्तं न किमपि विनयादिक विद्यते, केवलमेवमेव तथोत्पत्ति-रिति सैव साक्षान्निर्दिष्टा । १ ।

अश्रुतनिश्रित के विषय का विवेचन अल्प है, इसलिये सूत्रकार पहिले श्रुतनिश्रित मतिज्ञान का विवेचन न करके पहिले अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान का ही विवेचन करते हैं 'से किं तं अस्सुयनिस्सिय' इत्यादि। प्रश्न-अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान का क्या स्वरूप है ? । उत्तर-अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान चार प्रकार का है वे उसके चार प्रकार ये हैं-औत्पत्तिकी १, वैनयिकी २, कर्मजा ३ एव पारिणामिकी ४, ये चार बुद्धियां हैं । जो बुद्धि शास्त्राभ्यास आदि के करने से उत्पन्न नहीं होती है, किन्तु जीव को स्वत ही उत्पन्न होती है-जिस को व्यवहार में "हाजिरजवाब" कहते हैं इसका नाम औत्पत्तिकी बुद्धि है ।

शंका—समस्त बुद्धियों का कारण क्षयोपशम कहा गया है, तो फिर यह बात कैसे मानी जा सकती है कि इस बुद्धि का कारण अपनी उत्पत्ति ही है ।

અશ્રુતનિશ્રિતના વિષયનુ વિવેચન ટૂકુ છે તેથી સૂત્રકાર પહેલા શ્રુતનિશ્રિતનુ વિવેચન ન કરતાં અશ્રુતનિશ્રિતનુ જ વિવેચન કરે છે

પ્રશ્ન—અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનુ શુ સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન ચાર પ્રકારનુ છે-(૧) ઔત્પત્તિકી, (૨) વૈનયિકી, (૩) કર્મજા અને (૪) પારિણામિકી, એ ચાર મતિ છે જે મતિ શાસ્ત્રાભ્યાસ આદિ કરવાથી ઉત્પન્ન થતી નથી પણ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે—જેને વહેવારમા "હાજર જવાબ" કહે છે એનુ નામ ઔત્પત્તિકી મતિ છે

શકા—સમસ્ત મતિનુ કારણ ક્ષયોપશમ દર્શાવેલ છે, તો આ વાત કેવી રીતે માની શકાય કે એ મતિ સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે ?

वैनयिकी-विनयो-गुरुशुश्रूषालक्षण , स प्रयोजनं=कारण यस्या , सा तथा, यद्वा-विनयप्रधाना बुद्धिर्वैनयिकी । २ ।

तथा-कर्मजा-अनाचार्यक कर्म, साचार्यकं शिल्पम् । तत्र कर्मणो जाता कर्मजा । शिल्प तु विनयोत्पन्नम् , तदुत्पन्ना बुद्धिर्वैनयिक्यामन्तर्भूता । ३ ।

उत्तर—यह तो ठीक है, परन्तु क्षयोपशम इन बुद्धियों में भेद की प्रतिपत्ति (समझने) का कारण नहीं हो सकता है, क्यों कि क्षयोपशम सर्व बुद्धियों की उत्पत्ति में सर्वसाधारण रूप से कारण होता ही है, इसलिये वह पृथग्रूप से प्रतिपत्ति का कारण नहीं हो सकता, और जहा औत्पत्तिकी बुद्धि का अन्य वैनयिकी आदि बुद्धियों से पृथग्रूप प्रतिपत्ति (समझने) के लिये व्यपदेशान्तर करना प्रारम्भ किया वहां पर व्यपदेशान्तर का निमित्त विनयादिक कोई नहीं है, केवल उस प्रकार की उसकी उत्पत्ति ही निमित्त है इसलिये यहा वही साक्षात्रूप से निर्दिष्ट की गई है । १ ।

गुरु की शुश्रूषा करना इसका नाम विनय है । इस विनयरूप कारण से जो बुद्धि होती है वह वैनयिकी बुद्धि है । अथवा जिसमें विनय-प्रधान हो वह भी वैनयिकी बुद्धि है २ । आचार्य के विना स्वय प्राप्त हुई कला को कर्म कहते हैं, और आचार्य से प्राप्त हुई कला को शिल्प कहते हैं । इनमें कर्म से जो बुद्धि उत्पन्न होती है वह कर्मजा बुद्धि है । शिल्प,

ઉત્તર—એ તો બરાબર છે, પણ ક્ષયોપશમ એ મતિઓમા ભેદની પ્રતિપત્તિ (સમજવા) નુ કારણ હોઈ શકતુ નથી, કારણ કે ક્ષયોપશમ સર્વ મતિઓની ઉત્પત્તિમાં સર્વસધારણ રીતે કારણ હોય જ છે, તેથી તે અલગ રીતે પ્રતિપત્તિનુ કારણ હોઈ શકતું નથી, અને જ્યાં ઔત્પત્તિકી મતિનુ અન્ય વૈનયિકી આદિ મતિઓથી અલગ રીતે પ્રતિપત્તિ (સમજવા) ને માટે વ્યપદેશાન્તર કરવાનો પ્રારભ કર્યો ત્યાં વ્યપદેશાન્તરનુ નિમિત્ત વિનયાદિક કોઈ નથી, ફક્ત એ પ્રકારની તેની ઉત્પત્તિ જ નિમિત્ત છે તેથી અહી એજ સાક્ષાતરૂપે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે ॥૧॥

ગુરુની શુશ્રૂષા કરવી તેનુ નામ વિનય છે આ વિનયરૂપ કારણથી જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વૈનયિક મતિ છે અથવા જેમાં વિનય પ્રધાન હોય તે પણ વૈનયિકી મતિ છે ૨ આચાર્ય વિના સ્વય પ્રાપ્ત થયેલ કળાને કર્મ કહે છે, અને આચાર્યથી પ્રાપ્ત થયેલ કળાને શિલ્પ કહે છે એમા કર્મથી જે મતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તે કર્મજા મતિ છે શિલ્પ, વિનયથી પ્રાપ્ત થાય છે, શિલ્પ ... પન્ન

तथा—पारिणामिकी-परि=समन्तात् नमनं परिणामः सुदीर्घकालपूर्वापरार्थ पर्यालोचनजन्यः स्वात्मनो धर्मविशेषः, स प्रयोजनमस्याः सा पारिणामिकी। सा च-अनुमानकारणमात्रदृष्टान्तैः साध्यसाधिका, वयोविपाके च पुष्टीभूता, अभ्युदयमोक्षफला चेति।४।

इत्येव चतुर्विधा बुद्धिः-बुध्यते-ज्ञायतेऽनयेति बुद्धिः=मतिः, उक्ता=तीर्थंकरगणधरैः कथिता। कथं चतुर्विधैव कथिता? यस्मात् पञ्चमी बुद्धिर्नोपलभ्यते, सर्वस्यापि अश्रुतनिश्रितमतिविशेषस्य औत्पत्तिक्यादिबुद्धिचतुष्टयमात्रेऽन्तर्भावतः पञ्चम्या बुद्धेरभावात् केवलिनाऽपि पञ्चमी बुद्धिर्न दृष्टेति भावः ॥ गा १ ॥

तत्र 'यथोद्देशं निर्देशः' इति न्यायमाश्रित्य पूर्वमौत्पत्तिकीलक्षणमाह—

मूलम्-गाहा -पुव्वमदिट्ठस्सुय-मवेइय तक्खण-विसुद्धगहियत्था।
अव्वाहयफलजोगा, बुद्धी उप्पत्तिया नाम ॥२॥

छाया—पूर्वादृष्टाऽश्रुताऽविदित-तत्क्षणविशुद्धगृहीतार्था।
अव्याहतफलयोगा, बुद्धिरौत्पत्तिकी नाम ॥ २॥

विनय से प्राप्त होता है, शिल्प से उत्पन्न हुई बुद्धि का वैनयिकी में अन्तर्भाव है ३। सुदीर्घ कालतक पूर्वापर अर्थ के विचार से जन्य आत्मधर्मविशेष जिस बुद्धि की उत्पत्ति में कारणभूत होता है वह पारिणामिकी बुद्धि अनुमान, कारण-मात्र एवं दृष्टान्त से साध्य को सिद्ध करनेवाली होती है, तथा जैसी २ अवस्था बीतती जाती है उसीके अनुसार पुष्ट होती हुई यह स्वर्ग और मोक्ष फल को देनेवाली होती है ४। इस प्रकार की बुद्धिरूप मति तीर्थंकर गणधरोंने कही है। इनके सिवाय बुद्धि का और कोई पांचवा प्रकार नहीं है, कारण कि जितना भी अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान है वह सब इन चार बुद्धियों में ही अन्तर्भूत हो जाता है ॥ गा० १ ॥

થયેલ મતિનો વૈનયિકીમાં સમાવેશ થઇ જાય છે ૩ ઘણા લાંબા કાળ સુધી પૂર્વાપર અર્થના વિચારથી જનિત આત્મધર્મવિશેષ જે મતિની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત હોય છે તે પારિણામિકી મતિ છે આ પારિણામિકી મતિ અનુમાન, કારણમાત્ર અને દૃષ્ટાન્તથી સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી હોય છે, અને જેમ જેમ અવસ્થા વીતતી જાય છે તેમ તેમ પુષ્ટ થતી તે સ્વર્ગ અને મોક્ષ ફળને દેનારી છે ૪ આ પ્રકારે આ ચાર પ્રકારની મતિ તીર્થંકર, ગણધરોએ કહેલ છે કારણ કે જેટલું અશ્રુત નિશ્રિત મતિજ્ઞાન છે તે બધુ આ ચાર મતિઓમાં જ સમાવેશ પામી જાય છે ॥ ગા. ૧ ॥

वैनयिकी-विनयो-गुरुशुश्रूषालक्षण , स प्रयोजनं=कारण यस्या , सा तथा, यद्वा-विनयप्रधाना बुद्धिर्वैनयिकी । २ ।

तथा-कर्मजा-अनाचार्यक कर्म, साचार्यकं शिल्पम् । तत्र कर्मणो जाता कर्मजा । शिल्प तु विनयोत्पन्नम् , तदुत्पन्ना बुद्धिर्वैनयिक्यामन्तर्भूता । ३ ।

उत्तर—यह तो ठीक है, परन्तु क्षयोपशम इन बुद्धियों में भेद की प्रतिपत्ति (समझने) का कारण नहीं हो सकता है, क्यों कि क्षयोपशम सर्व बुद्धियों की उत्पत्ति में सर्वसाधारण रूप से कारण होता ही है, इसलिये वह पृथग्रूप से प्रतिपत्ति का कारण नहीं हो सकता, और जहा औत्पत्तिकी बुद्धि का अन्य वैनयिकी आदि बुद्धियों से पृथक्रूप प्रतिपत्ति (समझने) के लिये व्यपदेशान्तर करना प्रारम्भ किया वहा पर व्यपदेशान्तर का निमित्त विनयादिक कोई नहीं है, केवल उस प्रकार की उसकी उत्पत्ति ही निमित्त है इसलिये यहा वही साक्षात्रूप से निर्दिष्ट की गई है । १ ।

गुरु की शुश्रूषा करना इसका नाम विनय है । इस विनयरूप कारण से जो बुद्धि होती है वह वैनयिकी बुद्धि है । अथवा जिसमें विनय प्रधान हो वह भी वैनयिकी बुद्धि है २ । आचार्य के विना स्वय प्राप्त हुई कला को कर्म कहते हैं, और आचार्य से प्राप्त हुई कला को शिल्प कहते हैं । इनमें कर्म से जो बुद्धि उत्पन्न होती है वह कर्मजा बुद्धि है । शिल्प,

ઉત્તર—એ તો બરાબર છે, પણ ક્ષયોપશમ એ મતિઓમા ભેદની પ્રતિપત્તિ (સમજવા) નુ કારણ હોઈ શકતુ નથી, કારણ કે ક્ષયોપશમ સર્વે મતિઓની ઉત્પત્તિમા સર્વસધારણ રીતે કારણ હોય જ છે, તેથી તે અલગ રીતે પ્રતિપત્તિનુ કારણ હોઈ શકતુ નથી, અને જ્યાં ઔત્પત્તિકી મતિનુ અન્ય વૈનયિકી આદિ મતિઓથી અલગ રીતે પ્રતિપત્તિ (સમજવા) ને માટે વ્યપદેશાન્તર કરવાનો પ્રારભ કર્યો ત્યાં વ્યપદેશાન્તરનુ નિમિત્ત વિનયાદિક કોઈ નથી, ફક્ત એ પ્રકારની તેની ઉત્પત્તિ જ નિમિત્ત છે તેથી અહી એજ સાક્ષાતરૂપે નિર્દિષ્ટ કરવામા આવી છે ॥૧॥

ગુરુની શુશ્રૂષા કરવી તેનુ નામ વિનય છે આ વિનયરૂપ કારણથી જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વૈનયિક મતિ છે અથવા જેમાં વિનય પ્રધાન હોય તે પણ વૈનયિકી મતિ છે ૨ આચાર્ય વિના સ્વય પ્રાપ્ત થયેલ કળાને કર્મ કહે છે, અને આચાર્યથી પ્રાપ્ત થયેલ કળાને શિલ્પ કહે છે એમા કર્મથી જે મતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તે કર્મજ મતિ છે શિલ્પ, વિનયથી પ્રાપ્ત થાય છે, શિલ્પથી ઉત્પન્ન

तथा—पारिणामिकी-परि=समन्तात् नमन परिणामः सुदीर्घकालपूर्वापरार्थ पर्यालोचनजन्यः स्वात्मनो धर्मविशेष', स प्रयोजनमस्याः सा पारिणामिकी। सा च-अनुमानकारणमात्रदृष्टान्तै' साध्यसाधिका, वयोविपाके च पुष्टीभूता, अभ्युदयमोक्षफला चेति। ४।

इत्येव चतुर्विधा बुद्धिः-बुध्यते-ज्ञायतेऽनयेति बुद्धि'=मतिः, उक्ता=तीर्थकरगणधरैः कथिता। कथ चतुर्विधैव कथिता ? यस्मात् पञ्चमी बुद्धिर्नोपलभ्यते, सर्वस्यापि अश्रुतनिश्रितमतिविशेषस्य औत्पत्तिक्यादिबुद्धिचतुष्टयमात्रेऽन्तर्भावतः पञ्चम्या बुद्धेरभावात् केवलिनाऽपि पञ्चमी बुद्धिर्न दृष्टेति भावः ॥ गा. १ ॥

तत्र ' यथोद्देशं निर्देश. ' इति न्यायमाश्रित्य पूर्वमौत्पत्तिकीलक्षणमाह—

मूलम्--गाहा -पुव्वमदिट्ठस्सुय-मवेइय तक्खण-विसुद्धगहियत्था।
अव्वाहयफलजोगा, बुद्धी उप्पत्तिया नाम ॥२॥

छाया—पूर्वादृष्टाऽश्रुताऽविदित-तत्क्षणविशुद्धगृहीतार्था।
अव्याहतफलयोगा, बुद्धिरौत्पत्तिकी नाम ॥ २ ॥

विनय से प्राप्त होता है, शिल्प से उत्पन्न हुई बुद्धि का वैनयिकी में अन्तर्भाव है ३। सुदीर्घ कालतक पूर्वापर अर्थ के विचार से जन्य आत्मधर्मविशेष जिस बुद्धि की उत्पत्ति में कारणभूत होता है वह पारिणामिकी बुद्धि अनुमान, कारण-मात्र एव दृष्टान्त से साध्य को सिद्ध करनेवाली होती है, तथा जैसी २ अवस्था बीतती जाती है उसीके अनुसार पुष्ट होती हुई यह स्वर्ग और मोक्ष फल को देनेवाली होती है ४। इस प्रकार की बुद्धिरूप मति तीर्थकर गणधरोंने कही है। इनके सिवाय बुद्धि का और कोई पांचवां प्रकार नहीं है, कारण कि जितना भी अश्रुतनिश्रित मतिज्ञान है वह सब इन चार बुद्धियों में ही अन्तर्भूत हो जाता है ॥ गा० १ ॥

થયેલ મતિનો વૈનયિકીમાં સમાવેશ થઇ જાય છે ૩ ઘણા લાંબા કાળ સુધી પૂર્વાપર અર્થના વિચારથી જનિત આત્મધર્મવિશેષ જે મતિની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત હોય છે તે પારિણામિકી મતિ છે આ પારિણામિકી મતિ અનુમાન, કારણમાત્ર અને દૃષ્ટાન્તથી સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી હોય છે, અને જેમ જેમ અવસ્થા વીતતી જાય છે તેમ તેમ પુષ્ટ થતી તે સ્વર્ગ અને મોક્ષ ફળને દેનારી છે ૪ આ પ્રકારે આ ચાર પ્રકારની મતિ તીર્થંકર, ગણધરોએ કહેલ છે કારણ કે જેટલું અશ્રુત નિશ્રિત મતિજ્ઞાન છે તે બધું આ ચાર મતિઓમાં જ સમાવેશ પામી જાય છે ॥ ગા. ૧ ॥

टीका—'पुव्व' इत्यादि। पूर्वाऽदृष्टाऽश्रुताऽविदिततत्क्षणविशुद्धगृहीतार्था पूर्वं=बुद्ध्युत्पत्तेः प्राक्, अदृष्टः=स्वयं चक्षुषा न दृष्टः, अश्रुतः=न चाप्यन्यतः श्रुतः, अविदितः=मनसाप्यविदितः—अपर्यालोचितः, तत्क्षणे=तस्मिन् क्षणे-बुद्ध्युत्पत्तिकाले, विशुद्धः=यथावस्थितः, गृहीतः=अवधारितोऽर्थः यया सा तथा। 'पुव्वमदिट्ठमस्सुयमवेइय' इत्यत्र मकारश्रवणम् आर्षत्वात्। तथा—अव्याहतफलयोगा—अव्याहतं=व्याघातरहितं च तत् फलं चाव्याहतफलम्, तेन योगो यस्याः सा अव्याहतफलयोगा—अबाधितार्थविषयका बुद्धिः, औत्पत्तिकी नाम—नाम्ना औत्पत्तिकीत्यर्थः ॥२॥

सम्प्रति शिष्यानुग्रहार्थमौत्पत्तिक्याः स्वरूपं प्रतिबोधयितुमुदाहरणान्याह—

मूलम्—गाहा–भरहसिल १, मिंढ २, कुक्कुड ३, तिल ४, वालुय ५, हत्थि ६, अगड ७, वणसंडे ८। पायस ९, अइया १०, पत्ते ११, खाडहिला १२, पंचपियरो १३, य ॥ ३ ॥

छाया—भरतशिला, १, मेण्ढः २, कुक्कुटः ३, तिलः ४, वालुका ५, हस्ति गर्त ६–७, वनषण्डः ८। पायसातिग ९–१०, पत्राणि ११, खाडहिला १२, पञ्चपितरश्च १३ ॥ ३ ॥

टीका—'भरहसिल' इत्यादि। अस्या अर्थः त्रयोदशकथानकेभ्योऽवगन्तव्यः। तानि च कथानकानि टीकासमाप्त्यनन्तरं द्रष्टव्यानि ॥ ३ ॥

अब औत्पत्तिकी बुद्धि का क्या लक्षण है इसे सूत्रकार नीचे की गाथा द्वारा बतलाते हैं—'पुव्वमदिट्ठ०' इत्यादि।

जो पदार्थ पहिले कभी देखा नहीं है, किसी दूसरे से सुना भी नहीं है, और न जिसकी मन से भी कल्पना की गई है, ऐसे पदार्थ का उसी समय यथावस्थितरूप से जिसके द्वारा निश्चय हो जावे उस बुद्धि का नाम औत्पत्तिकी बुद्धि है। तात्पर्य कहने का यही है कि इस बुद्धि का विषय अबाधित होता है। अर्थात्—यह बुद्धि सभी विषयों को निस्सन्देह रूप से स्पष्ट करती है ॥ २ ॥

હવે ઔત્પત્તિકી મતિનું શું લક્ષણ છે તે સૂત્રકાર નીચેની ગાથા દ્વારા બતાવે છે—"पुव्वमदिट्ठ०" ઈત્યાદિ

જે પદાર્થ પહેલાં કદી જોયો ન હોય, બીજા કોઈની પાસેથી સાંભળ્યો પણ ન હોય, અને મનથી જેની કલ્પના પણ કરી ન હોય, એવા પદાર્થનો એજ સમયે યથાવસ્થિત રૂપે જેના દ્વારા નિશ્ચય થઈ જાય એ મતિનું નામ ઔત્પત્તિકી મતિ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આ મતિનો વિષય અબાધિત હોય છે. એટલે કે બુદ્ધિ સમસ્ત વિષયોને નિઃસંદેહ રૂપે સ્પષ્ટ કરે છે ॥ ગા. ૨

औत्पत्तिक्या बुद्धेर्वाचनान्तरेण पुनरुदाहरणानि गाथाद्वयेनाह—

मूलम्—भरहसिल १, पणिय २, रुक्खे ३, खुड्डग ४, पड ५, सरड ६, काय ७, उच्चारे ८। गय ९, घयण १०, गोल ११, खंभे १२, खुड्डग १३, मग्गित्थि १४-१५, पइ १६, पुत्ते १७ ॥ ४ ॥ महुसित्थ १८, मुद्दिय १९, ऽके २०, नाणए २१, भिक्खु २२, चेडगनिहाणे २३। सिक्खा य २४, अत्थसत्थे २५, इच्छा य मह २६, सयसहस्से २६ ॥ ५ ॥

छाया—भरतशिला १, पणित २, वृक्षाः ३, क्षुल्लक ४, पट ५, सरट ६, काकोच्चारा ७-८। गज ९, घयण (भाण्ड) १०, गोलक ११, स्तम्भा १२, क्षुल्लक १३, मार्ग १४, स्त्री १५, पति १६, पुत्राः १७ ॥ ४ ॥ मधुसिक्थ १८, मुद्रिका १९, अङ्क २०, ज्ञायक २१, भिक्षु २२, चेटकनिधानानि २३। शिक्षा २४, च अर्थशास्त्रम् २५, इच्छा च महती २६, शतसहस्रम् २७ ॥ ५ ॥

टीका—'भरहसिल' इत्यादि। अस्य गाथाद्वयस्यार्थः सप्तविंशतिकथानकेभ्योऽवगन्तव्य। तानि च कथानकानि टीकासमाप्त्यनन्तरं द्रष्टव्यानि ॥ ४-५ ॥

वैनयिकालक्षणमाह—

मूलम्—गाहा—भरनित्थरण समत्था, तिवग्गसुत्तत्थगहियपेयाला।
उभओलोगफलवई, विणयसमुत्था हवइ बुद्धी ॥१॥

इसके उदाहरण निम्न प्रकार हैं—'भरहसिल १' इत्यादि।

इन बारह उदाहरणों का स्पष्टरूप से खुलासा टीका के अन्तमें है ॥३॥

वाचनान्तर से भी औत्पत्तिकी बुद्धि के सत्ताईस उदाहरण इस प्रकार हैं—'भरहसिल १, पणिय २' इत्यादि।

इन सत्ताईस उदाहरणों का भी खुलासा टीका के अन्त में है ॥४॥५॥

'अब वैनयिकी बुद्धि का लक्षण कहते हैं—'भरनित्थरणसमत्था' इत्यादि।

તેના ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે—"भरहसिल १" ઇત્યાદિ એ બાર ઉદાહરણોનો સ્પષ્ટ રીતે ખુલાસો ટીકાને અંતે છે ॥ ગા ૩ ॥

વાચનાન્તરથી પણ ઔત્પત્તિકી મતિના સત્તાવીસ ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે—"भरहसिल१मणिय २" ઇત્યાદિ

એ સત્તાવીશ ઉદાહરણોનો ખુલાસો પણ ટીકાને અંતે છે ॥ ગા ૪ ॥ ૫ ॥

હવે વૈનયિકી મતિનું લક્ષણ કહે છે—"भरनित्थरणसमत्था" ઇત્યાદિ.

टीका—'पुव्व' इत्यादि। पूर्वाऽदृष्टाश्रुताऽविदिततत्क्षणविशुद्धगृहीतार्था पूर्वं=बुद्ध्युत्पत्तेः प्राक्, अदृष्ट'=स्वयं चक्षुषा न दृष्टः, अश्रुतः=न चाप्यन्यत श्रुतः, अविदितः=मनसाप्यविदितः—अपर्यालोचितः, तत्क्षणे=तस्मिन् क्षणे-बुद्ध्युत्पत्तिकाले, विशुद्ध =यथावस्थितः, गृहीतः=अवधारितोऽर्थः यया सा तथा। 'पुव्वमदिट्ठमस्सुयमवेइय' इत्यत्र मकारत्रयम् आर्षत्वात्। तथा—अव्याहतफलयोगा-अव्याहतं =व्याघातरहितं च तत् फलं चाव्याहतफलम्, तेन योगो यस्या सा अव्याहतफलयोगा-अबाधितार्थविषयका बुद्धिः, औत्पत्तिकी नाम—नाम्ना औत्पत्तिकीत्यर्थः॥२॥

सम्प्रति शिष्यानुग्रहार्थमौत्पत्तिक्याः स्वरूपं प्रतिबोधयितुमुदाहरणान्याह—

मूलम्—गाहा-भरहसिल १, मिंढ २, कुक्कुड ३, तिल ४, वालुय ५, हत्थि ६, अगड ७, वणसंडे ८। पायस ९, अइया १०, पत्ते ११, खाडहिला १२, पंचपियरो १३, य ॥ ३ ॥

छाया—भरतशिला, १, मेण्ढः २, कुक्कुटः ३, तिल ४, वालुका ५, हस्त्यगड ६-७, वनषण्डा ८। पायसातिग ९-१०, पत्राणि ११, खाडहिला १२, पञ्चपितरश्च १३ ॥ ३ ॥

टीका—'भरहसिल' इत्यादि। अस्या अर्थः त्रयोदशकथानकेभ्योऽवगन्तव्यः। तानि च कथानकानि टीकासमाप्त्यनन्तरं द्रष्टव्यानि ॥ ३ ॥

अब औत्पत्तिकी बुद्धि का क्या लक्षण है इसे सूत्रकार नीचे की गाथा द्वारा बतलाते हैं—'पुव्वमदिट्ठ०' इत्यादि।

जो पदार्थ पहिले कभी देखा नहीं है, किसी दूसरे से सुना भी नहीं है, और न जिसकी मन से भी कल्पना की गई है, ऐसे पदार्थ का उसी समय यथावस्थितरूप से जिसके द्वारा निश्चय हो जावे उस बुद्धि का नाम औत्पत्तिकी बुद्धि है। तात्पर्य कहने का यही है कि इस बुद्धि का विषय अबाधित होता है। अर्थात्—यह बुद्धि सभी विषयों को निस्सन्देह रूप से स्पष्ट करती है ॥ २ ॥

હવે ઔત્પત્તિકી મતિનું શું લક્ષણ છે તે સૂત્રકાર નીચેની ગાથા દ્વારા બતાવે છે—"पुव्वमदिट्ठ०" ઇત્યાદિ

જે પદાર્થ પહેલા કદી જોયો ન હોય, બીજા કોઇની પાસેથી સાંભળ્યો પણ ન હોય, અને મનથી જેની કલ્પના પણ કદી ન હોય, એવા પદાર્થનો એજ સમયે યથાવસ્થિત રૂપે જેના દ્વારા નિશ્ચય થઇ જાય એ મતિનું નામ ઔત્પત્તિકી મતિ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આ મતિનો વિષય અબાધિત હોય છે એટલે કે બુદ્ધિ સમસ્ત વિષયોને નિઃસંદેહ રૂપે સ્પષ્ટ કરે છે ॥ ગા. ૨

औत्पत्तिक्या बुद्धेर्वाचनान्तरेण पुनरुदाहरणानि गाथाद्वयेनाह—

मूलम्—भरहसिल १, पणिय २, रुक्खे ३, खुड्डग ४, पड ५, सरड ६, काय ७, उच्चारे ८ । गय ९, घयण १०, गोल ११, खंभे १२, खुड्डग १३, मग्गित्थि १४–१५, पइ १६, पुत्ते १७ ॥ ४ ॥ महुसित्थ १८, मुद्दिय १९, ऽके २०, नाणए २१, भिक्खु २२, चेडगनिहाणे २३ । सिक्खा य २४, अत्थसत्थे २५, इच्छा य मह २६, सयसहस्से २६ ॥ ५ ॥

छाया—भरतशिला १, पणित २, वृक्षा ३, क्षुल्लक ४, पट ५, सरट ६, काकोच्चारा. ७–८ । गज ९, घयण (भाण्ड) १०, गोलक ११, स्तम्भा १२, क्षुल्लक १३, मार्ग १४, स्त्री १५, पति १६, पुत्रा १७ ॥ ४ ॥ मधुसिक्थ १८, मुद्रिका १९, अङ्कः २०, ज्ञायक २१, भिक्षु २२, चेटकनिधानानि २३ । शिक्षा २४, च अर्थशास्त्रम् २५, इच्छा च महती २६, शतसहस्रम् २७ ॥ ५ ॥

टीका—'भरहसिल' इत्यादि । अस्य गाथाद्वयस्यार्थ' सप्तविंशतिकथानकेभ्योऽवगन्तव्य । तानि च कथानकानि टीकासमाप्त्यनन्तर द्रष्टव्यानि ॥ ४–५ ॥

वैनयिकालक्षणमाह—

मूलम्—गाहा—भरनित्थरण समत्था, तिवग्गसुत्तत्थगहियपेयाला ।
उभओलोगफलवई, विणयसमुत्था हवइ बुद्धी ॥१॥

इसके उदाहरण निम्न प्रकार हैं–'भरहसिल १' इत्यादि ।

इन बारह उदाहरणों का स्पष्टरूप से खुलासा टीका के अन्तमें है ॥३॥

वाचनान्तर से भी औत्पत्तिकी बुद्धि के सत्ताईस उदाहरण इस प्रकार हैं—'भरहसिल १, पणिय २' इत्यादि ।

इन सत्ताईस उदाहरणों का भी खुलासा टीका के अन्त में है ॥४॥५॥

'अथ वैनयिकी बुद्धि का लक्षण कहते हैं—'भरनित्थरणसमत्था' इत्यादि ।

તેના ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે–"भरहसिल १" ઇત્યાદિ એ બાર ઉદાહરણોનો સ્પષ્ટ રીતે ખુલાસો ટીકાને અંતે છે ॥ ગા ૩ ॥

વાચનાન્તરથી પણ ઔત્પત્તિકી મતિના સત્તાવીસ ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે–"भरहसिल१पणिय २" ઇત્યાદિ

એ સત્તાવીશ ઉદાહરણોનો ખુલાસો પણ ટીકાને અંતે છે ॥ ગા ૪ ॥ ૫ ॥

હવે વૈનયિકી મતિનું લક્ષણ કહે છે—"भरनित्थरणसमत्था" ઇત્યાદિ

छाया—गाथा-भरनिस्तरणसमर्था, त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतपेयाला (प्रमाणा)।
उभयलोकफलवती, विनयसमुत्था भवति बुद्धिः ॥ १ ॥

टीका—'भरनित्थरणसमत्था' इत्यादि। भरनिस्तरणसमर्था=भर इव भरस्तस्य निस्तरणे समर्था, गुरुकार्यसंपादनं कातराणां दुष्करं भवतीति गुरुकार्यमेव भारसादृश्याद्भारस्तस्य वहने दक्षेत्यर्थः। तथा-त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतपेयाला=त्रयो वर्गास्त्रिवर्गाः, लोकरूढ्या धर्मार्थकामाः, तेषां सूत्रं-तदर्जनोपायप्रतिपादकं शास्त्रम्, अर्थः-तदर्थश्च, तौ त्रिवर्गसूत्रार्थौ, तयोर्गृहीतं पेयालं-प्रमाणं सारो वा यया सा त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतपेयाला, नीतिशास्त्रनिपुणा-इत्यर्थः।

ननु वैनयिक्या मतेस्त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वे सत्यश्रुतनिश्रितत्वं नोपपद्यते, न हि श्रुताभ्यासमन्तरेण त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वं सम्भवतीति चेत्,

---

कठिन कार्य का संपादन करना कायरों के लिये दुष्कर होता है अतः यह भारकी सदृशता से भार कहा गया है, उसके सम्पादन करने में दक्ष, तथा धर्म, अर्थ एवं काम के उपार्जन के उपाय बतलाने वाले सूत्र और उनके अर्थ का जिसके द्वारा सार ग्रहण किया जासके ऐसी, अर्थात् नीतिशास्त्र में निपुण, तथा इस लोक एवं परलोक में सुन्दर फल देनेवाली विनय से उत्पन्न वैनयिकी बुद्धि कहलाती है।

शंका—जब आप वैनयिकी बुद्धि को त्रिवर्ग के उपाय को बतलाने वाले सूत्र अर्थ का सार ग्रहण करने वाली कहते हैं तो फिर यह अश्रुतनिश्रित कैसे मानी जा सकती है, क्यों कि श्रुत के अभ्यास के विना त्रिवर्ग के स्वरूप का समझना संभवित नहीं हो सकता है।

કઠિન કાર્યોનું સંપાદન કરવું એ કાયરોને માટે દુષ્કર હોય છે તેથી તે બોજા સમાન હોવાથી ભાર કહેલ છે તેનું સંપાદન કરવામાં દક્ષ, તથા, ધર્મ, અર્થ અને કામના ઉપાર્જનનો ઉપાય દર્શાવનાર સૂત્રો અને તેમના અર્થનો જેના વડે સાર ગ્રહણ કરી શકાય એવી, એટલે કે નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણ, તથા આલોક અને પરલોકના સુંદર ફળ દેનારી વિનયથી ઉત્પન્ન થયેલી મતિને વૈનયિકી મતિ કહે છે

શંકા—જો આપ વૈનયિકી મતિને ત્રિવર્ગના ઉપાયને બતાવનારી સૂત્ર અર્થનો સાર ગ્રહણ કરનારી કહો છો તો પછી તે અશ્રુતનિશ્રિત કેવી રીતે માની શકાય, કારણ કે શ્રુતના અભ્યાસ વિના ત્રિવર્ગનાં સ્વરૂપને સમજવાનું સંભવિત હોઇ શકતું નથી?

उच्यते—इह प्रायोवृत्तिमाश्रित्याश्रुतनिश्रुतत्वमुक्तम्, अत. स्वल्पश्रुतनिश्रितत्वसद्भावेऽपि न कोऽपि दोष. ।

तथा-उभयलोकफलवती=उभयलोके-इहलोके परलोके च, फलवती-फलदायिनी, विनयसमुत्था=विनयोद्भवा वैनयिकी बुद्धिर्भवति ॥ १ ॥

संप्रति शिष्यानुग्रहार्थं वैनयिकीमते स्वरूपमुदाहरणै. प्रदर्शयति—

मूलम्—गाहा—निमित्ते १, अत्थसत्थे २, य, लेहे ३, गणिए ४, य कूव ५, अस्से ६ य । गद्दभ ७, लक्खण ८, गठी ९, अगए १०, रहिए ११ य गणिया १२ य ॥ २ ॥

छाया—निमित्तम् १, अर्थशास्त्र २ च, लेखो ३, गणित च ४, कूपाश्वौ च ५-६ । गर्दभ ७, लक्षण ८, ग्रन्थ्यगदा ९-१०, रथिकश्च ११, गणिका १२ च॥२॥

तया—

गाहा—सीया साडी दीह च तण, अवसव्वय च कुचस्स १३ ।
निव्वोदए १४ य गोणे, घोडगपडण च रुक्खाओ १५॥३॥

छाया—शीता शाटी दीर्घं च तृणम् अपसव्यक च क्रौञ्चस्य १३ ।
नीव्रोदक १४ च गौ , घोटक-पतन (मरण) च वृक्षात् १५ ॥३॥

टीका—'निमित्ते' इत्यादिगाथाद्वयार्थ कथानकेभ्योऽवगन्तव्यः । तानि च कथानकानि टीकाऽन्ते द्रष्टव्यानि ॥ २-३ ॥

उत्तर—वैनयिकी बुद्धि में जो अश्रुतनिश्रितता बतलाई गई है वह प्रायोवृत्ति को आश्रित करके बतलाई गई है, अर्थात् इसमें प्राय करके अश्रुतनिश्रितता है, इसलिये थोडे रूपमें यदि श्रुतनिश्रितता रहती भी है तो भी इसमें कोई दोष नहीं है ॥ १ ॥

ઉત્તર—વૈનયિકી મતિમા જે અશ્રુતનિશ્રિતતા બતાવવામા આવી છે તે પ્રાયોવૃત્તિને આધારે બતાવાઈ છે, એટલે કે તેમા પ્રાય. અશ્રુતનિશ્રિતતા છે, તેથી જો તેમા થોડા પ્રમાણમા શ્રુતનિશ્રિતતા પણ હોય તો તેમાં કોઇ દોષ નથી. ॥ ગા. ૧ ॥

कर्मजाया बुद्धेर्लक्षणमाह—

मूलम्—गाहा—उवओगदिट्ठसारा, कम्मपसंगपरिघोलणविसाला।
साहुक्कारफलवई, कम्मसमुत्था हवइ बुद्धी॥१॥

गाथा—उपयोग दृष्टसारा, कर्मप्रसङ्गपरिघोलनविशाला।
साधुकार फलवती, कर्मसमुत्था भवति बुद्धिः ॥ १ ॥

टीका—'उवओगदिट्ठसारा' इत्यादि। उपयोगदृष्टसारा=उपयोगः विवक्षित कर्मणि मनसोऽभिनिवेशः, तेन दृष्टः सारः=तस्यैव कर्मणः परमार्थो यया, सा उपयोगदृष्टसारा—अभिनिवेशोपलब्धकर्मपरमार्थेत्यर्थः। तथा—कर्मप्रसङ्गपरिघोलन-विशाला—कर्मणि प्रसङ्गः—कर्मप्रसङ्गः, प्रसङ्गोऽभ्यासः, परिघोलनं=विचारः, कर्म प्रसङ्गपरिघोलनाभ्यां विशाला=विस्तारमुपगता। तथा—साधुकृतं=सुष्ठुकृतमिति विद्वद्भिः कृता=प्रशंसा साधुकारः, तेन फलवती=साधुकारपुरस्सरं ज्ञानादिलाभरूपं फलं यस्याः सेत्यर्थः। कर्मसमुत्था=कर्मजा बुद्धिर्भवति ॥ १ ॥

शिष्यानुग्रहार्थमुदाहरणैः कर्मजायाः स्वरूपं वर्णयति—

मूलम्—हेरण्णिए १, करिसए २, कोलिय ३, डोवे ४, य मुत्ति ५, घय ६, पवए ७। तुन्नाए ८, वड्ढई ९, य, पूइय १०, घड ११, चित्तकारे १२ य ॥ २ ॥

छाया—हैरण्यकः १ कर्षकः २, डोवश्च (दर्वीकारश्च) ४ मौक्तिक-घृत-प्लवकाः ५-६-७। तुन्नवायो ८, वर्द्धकिश्च ९, आपूपिकः १०, घट—चित्रकारौ च ११-१२ ॥ २ ॥

टीका—'हेरण्णिए' इत्यादि। अस्या अन्वर्थं द्वादशकथानकेभ्योऽवगन्तव्यः। तानि च कथानकानि टीकाऽन्ते द्रष्टव्यानि ॥ २ ॥

अब बारह उदाहरणों द्वारा सूत्रकार इसका स्वरूप प्रतिपादन करते हैं—'निमित्ते' इत्यादि। तथा—'सीया साडी' इत्यादि।

इन दोनों गाथाओंके सत्ताईस दृष्टान्तोंका स्पष्टीकरण टीका के अन्तमें है ॥ २-३ ॥

હવે બાર ઉદાહરણો દ્વારા સૂત્રકાર તેનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે—"निमित्ते" ઇત્યાદિ સીયા સાડી" ઇત્યાદિ.

આ બન્ને ગાથાઓનાં સત્તાવીશ દૃષ્ટાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાને અંતે આપ્યું છે ॥ ગા. ૨ ॥ ૩ ॥

पारिणामिक्या लक्षणमाह—

मूलम्—गाहा—अणुमाणहेउदिट्ठतसाहिया वयविवागपरिणामा ।
हियनिस्सेयस फलवई, बुद्धी परिणामिया नाम ॥१॥

छाया—अनुमानहेतुदृष्टान्त-साधिका, वयो विपाकपरिणामा ।
हितनिःश्रेयसफलवती, बुद्धिः पारिणामिकी नाम ॥ १ ॥

टीका—'अणुमाण०' इत्यादि । अनुमानहेतुदृष्टान्तसाधिका-अनुमान मिह स्वार्थम् । अनुमानप्रतिपादक वचो हेतुः-पञ्चावयववाक्यरूपः, परार्थानुमानमित्यर्थः ।

अब सूत्रकार कर्मजा बुद्धिका स्वरूप बतलाते हैं-'उवओगदिट्ठ सारा' इत्यादि । जिस बुद्धिके द्वारा कर्तव्य कर्म-कार्य-का मनकी लगन पूर्वक अच्छी तरहसे सार ग्रहण कर लिया जाता है, तथा जो बुद्धि, कार्य के अभ्यास और उसके विचारसे विस्तारको प्राप्त हुई हो, एवं जिस बुद्धिसे संसारमें प्रशंसा हो वह बुद्धि कर्मजा कहलाती है ॥१॥

कर्मजा बुद्धिके बारह उदाहरण कहते हैं-'हेरण्णिए' इत्यादि ।

इन बारह दृष्टान्तोंका खुलासा टीकाके अन्तमें है ॥ २ ॥

अब पारिणामिकी बुद्धिका स्वरूप कहते हैं-'अनुमाणहेउ दिट्ठत' इत्यादि । अनुमान, हेतु एव दृष्टान्तके द्वारा साध्य अर्थको सिद्ध करने वाली, उमरके अनुसार पुष्ट होनेवाली, तथा अभ्युदय एवं निःश्रेयसरूप फलवाली बुद्धि पारिणामिकी बुद्धि है ॥ १ ॥

હવે સૂત્રકાર કર્મજા મતિનું સ્વરૂપ બતાવે છે-"उवओगदिट्ठसारा" ઇત્યાદિ

જે મતિ દ્વારા કર્તવ્ય કર્મ-કાર્યનો મનની લીનતા પૂર્વક સારી રીતે સાર ગ્રહણ કરાય છે, તથા જે મતિ કાર્યના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામી હોય, અને જે મતિને લીધે સંસારમાં પ્રશંસા થાય તે મતિને કર્મજા મતિ કહે છે ॥ ગા. ૧ ॥

કર્મજામતિના બાર ઉદાહરણો કહે છે-"हेरण्णिए" ઇત્યાદિ

એ બાર દૃષ્ટાન્તોનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાને અંતે આપ્યું છે ॥ ગા. ૨ ॥

હવે ચોથી પારિણામિકી મતિનું સ્વરૂપ કહે છે-"अणुमाणहेउदिट्ठ०" ઇત્યાદિ અનુમાન, હેતુ અને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સાધ્ય અર્થને સિદ્ધ કરનારી, ઉંમરના પ્રમાણે પુષ્ટ થનારી, તથા અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસરૂપ ફળવાળી મતિને પારિણામિકી મતિ કહે છે ॥ ગા. ૧ ॥

इदमत्र बोध्यम्—अनुमानं द्विविधं-स्वार्थं परार्थं च । तत्र स्वयमेव निश्चितात् साधनात् साध्यज्ञानं स्वार्थानुमानम् । परोपदेशमनपेक्ष्य स्वयमेव निश्चितात् प्राक् तर्कानुभूतव्याप्तिस्मरणसहकृतात् धूमादेः साधनादुत्पन्नं पर्वतादौ धर्मिणि अग्न्यादेः साध्यस्य ज्ञानं स्वार्थानुमानमित्यर्थः । यथा-पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमवत्त्वादिति । अत्र हि स्वार्थानुमानस्य ज्ञानरूपस्यापि शब्देनोल्लेखः, यथा 'अयं घटः' इति शब्देन प्रत्यक्षस्योल्लेखो भवति ।

अनुमान स्वार्थानुमान और परार्थानुमानके भेदसे दो प्रकारका बतलाया गया है। यहां प्रकृतमें स्वार्थानुमान गृहीत हुआ है। स्वार्थानुमानके प्रतिपादक जो पचावयवरूप वचन है वह हेतु है। यह हेतु परार्थानुमान है। जहां परोपदेश की अपेक्षा विना ही मनुष्य को स्वयं निश्चित किये गये साधन से-जिस साधन का सहायक पूर्वकालीन तर्कानुभूत व्याप्ति का स्मरण होता है उससे-साध्य का ज्ञान होता है वह स्वार्थानुमान है। जैसे-रसोईघर आदि में बार २ धूम और वह्नि के देखने से अनुमाता पुरुष को यह दृढ धारणा बन जाती है कि जहां २ धूम होगा वहां २ अग्नि होगी, कारण कि जितना भी धूम होता है वह अग्नि के विना उत्पन्न नहीं होता। इस तरह धूम और वह्नि की तर्कसे व्याप्ति ग्रहण कर जब वह किसी पर्वतादिक धर्मी में धूमरूप साधन को देखता है तो उसे शीघ्र ही प्राक् तर्कानुभूत धूम और वह्नि की व्याप्ति का स्मरण हो आता है। इसके बल पर वह उस धूमरूप साधन से यह जान लेता

અનુમાન સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાનના ભેદથી બે પ્રકારનું દર્શાવ્યું છે. અહીં પ્રકૃતિમાં સ્વાર્થાનુમાન ગ્રહણ કરાયુ છે સ્વાર્થાનુમાનનુ પ્રતિપાદક જે પચાવયવરૂપ વચન છે તે હેતુ છે આ હેતુ પરાર્થાનુમાન છે જ્યા પરોપદેશની અપેક્ષા વિનાજ મનુષ્યને સ્વય નિશ્ચિત કરેલ સાધનથી જે સાધનનું સહાયક પૂર્વકાલીન તર્કાનુભૂત વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થવુ છે તે વડે સાધ્યનુ જ્ઞાન થાય છે તે સ્વાર્થાનુમાન છે જેમ કે-રસોડા આદિમા વારવાર ધુમાડો તથા અગ્નિને જોવાથી અનુમાન કરનાર પુરુષને એ મજબૂત અનુમાન થાય છે કે જ્યાં જ્યા ધુમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય જ, કારણ કે જેટલો ધુમાડો થાય છે તે અગ્નિ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી. આ રીતે ધુમાડો અને અગ્નિની તર્કથી વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરીને જ્યારે તે કોઇ પર્વતાદિક ધર્મીમાં ધુમાડારૂપ સાધનને જોવે છે તો તેને તરતજ આગળ તર્કાનુભૂત ધુમાડા તથા અગ્નિની વ્યાપ્તિનુ સ્મરણ થઈ આવે છે તેના આધારે તે ધુમાડારૂપ સાધન વડે એ જાણી લે છે કે આ

परोपदेशमपेक्ष्य साध्यज्ञानं, तत् परार्थानुमानम्। यथा-पर्वतो वह्निमान्, (प्रतिज्ञा १), धूमात्, (हेतु. २), यथा महानसम् (दृष्टान्त ३), तथा चायम्, (उपनय. ४), तस्मात् तथा (निगमनम् ५), इत्यादि पञ्चावयववाक्य यत्र प्रयुज्यते, तत् परार्थानुमानम्।

है कि इस पर्वत में अग्नि है। यदि अग्नि नहीं होती तो यह अविच्छिन्न शाखावाला धूम जो दिख रहा है वह नहीं दिखता। स्वार्थानुमान यद्यपि ज्ञानरूप होता है परन्तु समझाने के लिये ही यहां वह "पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमवत्त्वात्" इस रूप से शब्दों द्वारा उल्लिखित किया गया है, जैसे प्रत्यक्ष का "अयं घटः" इस शब्द द्वारा उल्लेख किया जाता है। जिस अनुमान में पर के उपदेश की अपेक्षा करके साधन से साध्य का ज्ञान होता है वह परार्थानुमान है। जैसे किसी से ऐसा जब कहा जाता है कि देखो भाई! इस पर्वत में अग्नि है, क्यों कि धूम उठ रहा है, जैसे-रसोईघर में धूम उठता रहता है तो वहां अग्नि रहती है, उसी प्रकार पर्वत में भी ऐसा ही हो रहा है, इसलिये यहां भी अग्नि है। यह पञ्चावयव वाक्य है, क्यों कि पर्वत में अग्नि का सद्भाव स्थापित किया जा रहा है अतः वह पक्ष है, अग्नि साध्य है, पक्ष और हेतु का समुदायरूप कथन प्रतिज्ञा कहलाती है। इसलिये 'पर्वत अग्निवाला है' ऐसा कथन प्रतिज्ञा हुई १। 'धूमवत्त्वात' यह पञ्चम्यन्त साधन हुआ २। महानस दृष्टान्त ३। पक्षमें हेतु का उपसंहार

પર્વતમા અગ્નિ છે જો અગ્નિ ન હોત તો આ અવિચ્છિન્ન શાખાવાળો જે ધુમાડો દેખાય છે તે દેખાત નહીં આ સ્વાર્થાનુમાન જો જ્ઞાનરૂપ હોય છે પણ સમજાવવાને માટે જ અહીં તેનો "पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमवत्त्वात्" આ રીતે શબ્દ દ્વારા ઉલ્લેખ કરાયેલ છે જેવી રીતે પ્રત્યક્ષનો "अयं घटः" આ શબ્દ દ્વારા ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે જે અનુમાનમા પરોપદેશની અપેક્ષા કરીને સાધનથી સાધ્યનુ જ્ઞાન થાય છે તે પરાર્થાનુમાન છે જેમકે જ્યારે કોઇ એવુ કહે કે જુઓ ભાઈ! આ પર્વતમા અગ્નિ છે, કારણ કે ધુમાડો નીકળી રહ્યો છે, જેમ-રસોડામાથી ધુમાડો નીકળતો હોય તો ત્યાં અગ્નિ રહેલ હોય છે, એજ પ્રમાણે પર્વતમા પણ એવુ થઈ રહ્યુ છે તેથી ત્યા પણ અગ્નિ છે આ પચાવયવ વાક્ય છે, કારણ કે પર્વતમાં અગ્નિના સદ્ભાવ સ્થાપિત કરાઇ રહ્યો છે તેથી તે પક્ષ છે ૧ અગ્નિ સાધ્ય છે ૨ પક્ષ અને હેતુના સમુદાયરૂપ કથનને પ્રતિજ્ઞા કહેવાય છે ૧ धूमवत्त्वात् એ પચમ્યન્ત સાધન થયુ ૨

अथवा-अनुमान-ज्ञापकम्, हेतु -कारकम्-उत्पादकम्, दृष्टान्त -दृष्टोऽन्तो -निर्णयो वस्तुतत्त्वस्य यत्र स दृष्टान्त -उदाहरणम्, तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वः, अनुमानहेतुदृष्टान्तास्तै साधिका, अनुमानहेतुदृष्टान्तैः साध्यमर्थं साधयति या सेत्यर्थः। तथा-वयोविपाकपरिणामा-वय =कालकृता देहावस्था, तस्य विपाकेन=प्रकर्षेण, परिणाम =पुष्टता यस्या सा तथा। अपि च हितनि श्रेयसफलवती-हितम्-अभ्युदय, तत्कारण वा, नि श्रेयसं-मोक्ष, तत्कारण वा, हितनि श्रेयसाभ्या फलवती=सफला, अभ्युदयमोक्षसाधिका या बुद्धि सा पारिणामिकी नाम-नाम्ना पारिणामिकीत्यर्थः ॥ १ ॥

शिष्यानुग्रहार्थमुदाहरणै पारिणामिक्याः स्वरूप दर्शयितुमाह—

मूलम्—अभए१, सिट्ठि२, कुमारे३, देवी४, उदिओदए हवइ राया५।
साहू य नंदिसेणे६, धणदत्ते७, सावग ८, अमच्चे ९ ॥ २ ॥

उपनय ४ और साध्य का उपसहार निगमन हुआ ५। इस तरह श्रोता को पंचावयवरूप वाक्य द्वारा जो ज्ञान कराया जाता है वह परार्थानुमान कहलाता है।

अथवा-जो ज्ञापक होता है वह अनुमान १, एव जो कारक होता है वह हेतु २। वस्तुतत्त्व का निर्णय जिसमें देखा जाता है वह दृष्टान्त है ३। गाथा में "अनुमान-हेतु-दृष्टान्त" यहा इतरेतर द्वन्द्व समास हुआ है। कालकृत देहावस्था का नाम वय है। इस तरह अनुमान, हेतु, दृष्टान्त द्वारा साध्य अर्थ को सिद्ध करने वाली, वय के विपाक के अनुरूप परिणमनवाली, एवं हित और कल्याणरूप फलवाली बुद्धि का नाम पारिणामिकी बुद्धि है ४।

મહાનસ દૃષ્ટાંત ૩ પક્ષમાં હેતુનો ઉપસંહાર ૪ અને સાધ્યનો ઉપસંહાર નિગમન થયો ૫. આ રીતે શ્રોતાને પંચાવયવરૂપ વાક્ય દ્વારા જે જ્ઞાન કરાવાય છે તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે અથવા (૧) જે જ્ઞાપક હોય છે તે અનુમાન અને (૨) જે કારણ હોય છે તે હેતુ છે (૩) વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચય જેમાં જોવામાં આવે છે તે દૃષ્ટાંત છે ગાથામાં "અનુમાન-હેતુ-દૃષ્ટાન્ત" અહીં ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે કાલકૃત દેહાવસ્થાનું નામ વય છે આ રીતે અનુમાન, હેતુ, દૃષ્ટાંત દ્વારા સાધ્ય અર્થને સિદ્ધ કરનારી, વયના વિપાક પ્રમાણે પરિણમનવાળી, અને હિત અને કલ્યાણરૂપ ફળવાળી મતિનું નામ પારિણામિકી મતિ છે ॥૪॥

खमए१०, अमच्चपुत्ते ११, चाणक्के१२, चेव थूलभद्दे १३ य।
नासिक्कसुदरिनंदे १४, वइरे १५, परिणामिया बुद्धी ॥३॥
चलणाऽऽहण १६, आमंडे १७, मणीय १८, सप्पे १९,
य खग्गि २० थूभिंदे२१।
परिणामियबुद्धीए, एवमाई उदाहरणा ॥ ४ ॥
से त्त अस्सुयनिस्सियं ॥ सू० २६ ॥

छाया—अभय १, श्रेष्ठिकुमारौ २-३, देवी ४, उदितोदयो भवति राजा५।
साधुश्च नन्दिषेण ६, धनदत्त ७, श्रावकोऽमात्य ८-९ ॥ २ ॥
क्षपकोऽमात्यपुत्र -१०-११, चाणक्यश्चैव १२, स्थूलभद्रश्च १३ ।
नासिक्यसुन्दरीनन्दः १४, वज्र १५ पारिणामिकी बुद्धि ॥ ३ ॥
चलनाहत१६, आमण्डे-कृत्रिम आमलक.१७, मणिश्च १८, सर्पश्च१९, खड्गी२०
स्तूपेन्द्र २१ । पारिणामिक्या बुद्धया एवमादीन्युदाहरणानि ॥ ४ ॥
तदेतदश्रुतनिश्रितम् ॥ सू० २६ ॥

टीका—' अभए ' इत्यादि । आसां तिसृणां गाथानामर्थं एकत्रिंशतिकथानकेभ्योऽवगन्तव्य । तानि च कथानकानि टीकान्ते द्रष्टव्यानि ॥ २-३-४ ॥
तदेतदश्रुतनिश्रित मतिज्ञान वर्णितम् ॥
अथ श्रुतनिश्रितमतिज्ञानमाह—

मूलम्—से किं त सुयनिस्सियं?। सुयनिस्सियं चउव्विहं पण्णत्तं। त जहा—उग्गहे१, ईहा२, अवाओ३, धारणा ४॥सू०२७॥

इसके दृष्टान्त इस प्रकार हैं—' अभए ' इत्यादि गाथात्रयम् । इन तीन गाथाओं के इक्कीस उदाहरणों का खुलासा टीकाके अन्तमें है ॥४॥

इस प्रकार यहा तक अश्रुतनिश्रित मतिज्ञानका वर्णन किया गया है ॥ सू० २६ ॥

अब सूत्रकार श्रुतनिश्रित मतिज्ञानका वर्णन करते हैं-' से किं त सुयनिस्सियं ?' इत्यादि ।

तेनां દષ્ટાંતો આ પ્રમાણે છે-"अभए०" ઇત્યાદિ ત્રણ ગાથા એ ત્રણ ગાથાઓના એકવીસ ઉદાહરણોનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાને અંતે છે ॥૪॥ આ રીતે અહીં સુધી અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે ॥ સૂ ૨૬ ॥

હવે સૂત્રકાર શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે-" से किं त सुयनिस्सियं ?" ઇત્યાદિ

छाया—अथ किं तत् श्रुतनिश्रित ? । श्रुतनिश्रित चतुर्विधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा-अवग्रह १, ईहा २, अवाय ३, धारणा ४ ॥ सू० २६ ॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि । शिष्य पृच्छति—अथ किं तत् श्रुतनिश्रितमिति । पूर्वनिर्दिष्टस्य श्रुतनिश्रितस्य मतिज्ञानस्य किं स्वरूपमित्यर्थः । उत्तरमाह-'सुयनिस्सिय' इत्यादि । श्रुतनिश्रितं मतिज्ञान चतुर्विधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा-अवग्रह १, ईहा २, अवाय ३, धारणा ४ । तत्रावग्रहणमवग्रह =सामान्यार्थपरिच्छेदः । यद् विज्ञान सामान्यस्य शब्दरूपरसादिभिरनिर्देश्यस्वरूपकल्पनारहितस्य नामजात्यादि कल्पनारहितस्य च वस्तुन परिच्छेदकमेकसामायिकं, सोऽवग्रह, अव्यक्त ज्ञानमिति

शिष्य पूछता है-हे भदन्त ! श्रुतनिश्रित मतिज्ञानका क्या स्वरूप है ? उत्तर-श्रुतनिश्रित मतिज्ञान चार प्रकारका है, वे उसके चार प्रकार ये हैं-अवग्रह १, ईहा २, अवाय ३, और धारणा ४। वस्तुका सामान्य रूपसे ज्ञान होना इसका नाम अवग्रह है । अवग्रह ज्ञानसे ऐसी वस्तु गृहीत होती है कि जिसमें जब तक वह अवग्रहके विषय भूतवाली रहती है तब तक नाम जाति आदिकी कल्पना नहीं होती है । अवग्रह का काल एक समय मात्र है । तात्पर्य-नाम जाति आदिकी विशेष कल्पनासे रहित सामान्य मात्र का ज्ञान अवग्रह है । जैसे गाढ अन्धकारमें कुछ छू जाने पर ' यह कुछ है ' ऐसा ज्ञान । इस ज्ञानमें यह नहीं मालूम होता कि किस चीजका स्पर्श है ?, इस लिये इस अव्यक्त ज्ञानका नाम अवग्रह है । यही बात "सामान्यस्य शब्दरूपरसादिभिरनिर्देश्यस्य" इत्यादि पंक्तियों द्वारा स्पष्ट की गई है । अवग्रह ज्ञानमें

શિષ્ય પૂછે છે-હે ભદન્ત ! શ્રુત નિશ્રિત મતિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારનું છે-(૧) અવગ્રહ (૨) ઇહા (૩) અવાય અને (૪) ધારણા. વસ્તુનું સામાન્યરૂપથી જ્ઞાન થવુ તેનું નામ અવગ્રહ છે અવગ્રહ જ્ઞાનથી એવી વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે કે જેમાં જ્યાં સુધી તે અવગ્રહના વિષયભૂત વાળી રહે છે ત્યા સુધી નામ જાતિ આદિની કલ્પના થતી નથી. અવગ્રહનો કાળ માત્ર એક સમય જ છે તાત્પર્ય—નામ જાતિ આદિની વિશેષ કલ્પનાથી રહિત સામાન્ય માત્રનું જ્ઞાન અવગ્રહ છે જેમ કે ગાઢા અંધારામાં કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થઈ જતાં "આ કંઈક છે" એવું જ્ઞાન. આ જ્ઞાનમાં એ ખબર પડતી નથી કે કઈ ચીજનો સ્પર્શ છે ? તેથી આ અવ્યક્ત જ્ઞાનનું નામ અવગ્રહ છે એજ વાત "सामान्यस्य शब्दरूपरसादिभिरनिर्देश्यस्य"

यावत् । ईहनम्-वस्तुनिर्णयार्थं चेष्टा ईहा । नामजात्यादि विशेपकल्पनारहित-सामान्यज्ञानोत्तरं विशेपनिश्चयार्थं विचारणा । यथा-स्पर्शनेन्द्रियेण स्पर्शसामान्ये ज्ञाते सति, तदनु कीदृशोऽयं स्पर्शः ? कस्याय स्पर्शः ? किमयं कमलनालस्पर्शः, उताहो भुजङ्गमस्पर्शः ? इति गाढान्धकारे चक्षुष्मतोऽपि विचारणा प्रवर्तते ।

ननु सशयस्य ईहायाश्च क मतिविशेपः ? किमय स्थाणुः आहोस्वित् पुरुपः ? तथा किमय कमलनालस्पर्शः, उत भुजङ्गमस्पर्शः, इत्यनिश्चयात्मकस्य सशयरूपत्वादिति चेत्,

---

वस्तु, रूप रस आदिके द्वारा अनिर्देश्य होती हैं, कारण कि यह ज्ञान अव्यक्त होता है १ ।

वस्तुके निर्णयके लिये जो चेष्टा होती है उसका नाम ईहा है । अवग्रहके द्वारा नाम जाति आदि विशेप कल्पनासे रहित जो सामान्य मात्र ग्रहण किया गया है उसके उत्तरकालमें उसी सामान्यको विशेप रूपसे निश्चित करनेके लिये जो विचारणा होती है वह ईहा ज्ञान है। जैसे स्पर्शन इन्द्रियके द्वारा सामान्य रूपसे स्पर्श गृहीत होने पर ऐसी जो विचारणा होती है ' यह स्पर्श कैसा है ? किसका है? क्या कमलनालका है ? अथवा सर्पका है ' इस प्रकारकी विचारणा गाढ अधकारमें जो सूझते भी मनुष्य होते हैं उन्हें भी हो जाया करती है ।

शङ्का—सशयमें और ईहा ज्ञानमें क्या भेद है ? ' यह स्थाणु है ? या पुरुप है ' इस प्रकारका जैसे सशय होता है उसी प्रकारका ' क्या यह कमलनालका स्पर्श है अथवा सर्पका स्पर्श है ' ऐसा अनिश्चयात्मक

એ પંક્તિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરેલ છે અવગ્રહ જ્ઞાનમા વસ્તુ, રૂપ, રસ આદિ દ્વારા અનિર્દેશ્ય હોય છે, કારણ કે આ જ્ઞાન અવ્યકત હોય છે (૧)

વસ્તુના નિર્ણયને માટે જે ચેષ્ટા થાય છે તેનુ નામ ઇહા છે અવગ્રહ દ્વારા નામ, જાતિ આદિ વિશેષ કલ્પનાથી રહિત જે સામાન્ય માત્ર ગ્રહણ કરાયેલ છે તેના ઉત્તર કાળમા એજ સામાન્યને વિશેષરૂપે નિશ્ચિત કરવાને માટે જે વિચારણા થાય છે તે ઇહાજ્ઞાન છે જેમ સ્પર્શન ઇન્દ્રિય દ્વારા સામાન્યરૂપથી સ્પર્શ-ગ્રહીત થતા એવી જે વિચારણા થાય છે કે "આ સ્પર્શ કેવો છે? કોનો છે? શુ કમળનાળનો છે? અથવા સર્પનો છે?" આ પ્રકારની વિચારણા ગાઢ અધકારમા જે સૂજતા મનુષ્યો હોય છે તેમને પણ થયા કરે છે

શકા—સશય તથા ઇહા જ્ઞાનમા શો ભેદ છે? "આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે" આ પ્રકારનો જેમ સશય થાય છે એજ પ્રમાણે "શુ આ કમળનાળનો

उच्यते—संशयप्रतिपत्तिरूपत्वात्स्याज्ञानात्मकः संशयः। ईहा तु मतिज्ञानभेदः। इदमत्र तत्त्वम्-अवग्रहादुत्तरस्मिन्नवायात् पूर्वं सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थविशेषपरित्यागाभिमुखश्च वस्तुधर्मविचारणारूपो मतिविशेष ईहा। यथा पूर्वं सामान्यतः शब्दे श्रुते सति, तदनु "प्रायोऽत्र शब्दे मधुरत्वादयः शङ्खशब्दधर्मा दृश्यन्ते, न तु कर्कशनिष्ठुरत्वादयो धनुः शब्दधर्माः" इति विचारणारूपो मतिविशेषः। यथा वा-स्पर्शविषये ईहा—कश्चिद्रात्रौ गाढान्धकारे घने स्थाणु

ईहा ज्ञान भी होता है तो फिर इस अनिश्चयात्मक ईहा ज्ञानमें संशय रूपता आनेसे ईहा ज्ञान संशयरूप ही हो गया।

उत्तर—ऐसा कहना ठीक नहीं है, कारण कि संशयज्ञानमें वस्तु की प्रतिपत्ति नहीं होती है इस लिये वह अज्ञानस्वरूप माना गया है, ईहा ऐसी नहीं है। कारण वह मतिज्ञानका भेद है। तात्पर्य इसका इस प्रकार है, अवग्रहज्ञान के बाद संशय होता है। उस संशयको दूर करने के लिये जो प्रयत्न होता है वह ईहा है। जब गाढ अंधकारमें किसी वस्तु का स्पर्श होता है तब ऐसा विचार होता है कि-'यह स्पर्श कमलनाल का है या सांपका है?' यह विचार ही संशय है। इस संशयको दूर करनेके लिये जो उत्तरकालमें ऐसा विचार आता है कि 'यह स्पर्श कमलनालका होना चाहिये, कारण कि यदि सांपका स्पर्श होता तो वह ऐसी स्थितिमें फुफकार' किये बिना नहीं रहता। बस यही विचारणा ईहा

સ્પર્શ છે કે સર્પનો સ્પર્શ છે" એવું અનિશ્ચયાત્મક ઈહાજ્ઞાન પણ હોય છે તો પછી આ અનિશ્ચયાત્મક ઈહાજ્ઞાનમાં સંશયરૂપતા આવવાથી આ ઈહાજ્ઞાન સંશયરૂપ થઈ ગયું

ઉત્તર—એમ કહેવું તે ઉચિત નથી, કારણ કે સંશયજ્ઞાનમાં વસ્તુની સમજણ પડતી નથી તેથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ મનાયું છે, ઈહા એવી નથી કારણ કે તે મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—અવગ્રહજ્ઞાન પછી સંશય થાય છે એ સંશયને દૂર કરવાને માટે જે પ્રયત્ન થાય છે તે ઈહા છે જ્યારે ગાઢ અંધકારમાં કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે એવો વિચાર થાય છે કે-"આ સ્પર્શ કમળનાળનો છે કે સાપનો છે" આ વિચાર જ સંશય છે આ સંશયને દૂર કરવાને ઉત્તરકાળમાં જે એવો વિચાર આવે છે કે "આ સ્પર્શ કમળનાળનો હોવો જોઈએ, કારણ કે જો સાપનો સ્પર્શ હોત તો તે એ પરિસ્થિતિમાં ફુંફાડો કર્યા વિના ન રહેત" બસ એજ વિચારણાને ઈહા કહે છે

दृष्टवान्, ततस्तस्य विमर्शः समुत्पन्नः-'किमयं स्थाणुः पुरुषो वा' इति। अयं विमर्शः संशयरूपत्वादज्ञानम्। ततोऽसौ तत्र स्थाणौ वल्ल्यारोहणं पक्षिणां निलयनं च दृष्ट्वा विचारयति-'स्थाणुरयं सम्भवति, वल्ल्युत्सर्पणकाकादिनिलयनोपलम्भात्।

है। इसी बातको टीकाकारने "अवग्रहादुत्तरकालम् अवायात् पूर्वम्" इत्यादि पंक्तियों द्वारा स्पष्ट किया है। इनके द्वारा ये बतला रहे हैं कि अवग्रह-ज्ञानसे उत्तरकालमें और अवायसे पहिले सद्भूत अर्थ के उपादानके सन्मुख झुका हुआ और असद्भूत अर्थ के परित्यागकी ओर रहा हुआ यह मतिज्ञानका विशेषरूप ईहा-ज्ञान होता है। जैसे-किसी व्यक्तिने पहिले सामान्यरूप से शब्द सुना, सुनने पर ऐसा ख्याल होता है कि इस शब्दमें प्रायः मधुरता आदि शंखधर्म विद्यमान हैं, कर्कशता निष्ठुरता आदि धनुष-शब्दके धर्म विद्यमान नहीं हैं, इसलिये यह शंख का शब्द होना चाहिये। अथवा एक व्यक्तिको वनमें सूर्यके अस्त हो जाने पर जब स्थाणुके देखनेसे ऐसा ख्याल होता है कि 'क्या स्थाणु है या पुरुष है'। इस ख्यालके होने पर न स्थाणुका निश्चय होता है और न पुरुषका ही, बस यही संशय है, परन्तु जब उसके देखनेमें यह आता है कि यहां पर तो वल्लीका आरोहण एवं पक्षियोंके घोंसले हैं तो फिर विचारने लगता है कि यह स्थाणु होना चाहिये, क्यों कि इस पर वल्लियों का

એજ વાતને ટીકાકારે "अवग्रहादुत्तरकालम् अवायात् पूर्वम्" ઇત્યાદિ પંક્તિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરેલ છે તેમના દ્વારા તે બતાવે છે કે અવગ્રહ જ્ઞાનના ઉત્તરકાળમાં અને 'અવાય'ના પહેલા સદ્ભૂત અર્થના ઉપાદાનની તરફ ઝુકેલ, અને અસદ્ભૂત અર્થના પરિત્યાગની તરફ રહેલ આ મતિજ્ઞાનનું વિશેષરૂપ ઈહાજ્ઞાન હોય છે જેમ કે-કોઇ વ્યક્તિએ પહેલા સામાન્યરૂપે શબ્દ સાંભળ્યો, સાંભળતા એવું લાગે છે કે આ શબ્દમાં સામાન્યરીતે મધુરતા આદિ શંખધર્મ વિદ્યમાન છે, કર્કશતા નિષ્ઠુરતા આદિ ધનુષ-શબ્દના ધર્મ વિદ્યમાન નથી, તેથી તે શંખનો અવાજ હોવો જોઈએ. અથવા એક વ્યક્તિને વનમાં સૂર્યાસ્ત થઈ જવાથી જ્યારે સ્થાણુને જોવાથી એવું લાગે છે કે "શું આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે" આ વિચાર આવતા સ્થાણુનો પણ નિર્ણય થતો નથી અને પુરુષનો પણ નિર્ણય થતો નથી. બસ એજ સંશય છે, પણ જ્યારે તેના જોવામાં એ આવે છે કે અહીંયા તો લતાઓ ચડેલી છે અને પક્ષીઓના માળા પણ છે ત્યારે તે વિચારવા લાગે છે કે આ સ્થાણુ હોવું જોઈએ કારણ કે તેના ઉપર લતાઓ

तथा समयस्य पर्यालोचनं करोति-अस्ताचलान्तरिते सवितरि ईषत्तमसि प्रसरति महारण्येऽस्मिन् स्थाणुरत्र भाव्यते न तु पुरुषः, शिरःकण्डूयनग्रीवाचलनादेस्तत्प्रस्थापकहेतोरभावात्, इदृशे च प्रदेशेऽस्यां वेलायां प्रायस्तस्या सम्भवात्। तस्मात् स्थाणुनाऽत्र सद्भूतेन भाव्यं न तु पुरुषेण। तदुक्तम्।

अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो,
न चाधुना संभवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा,
भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना ॥ १ ॥

व्याख्या—पूर्वार्धं स्पष्टम्। तत्=तस्मात्, एतेन=दृश्यमानवस्तुना, प्रायः स्मरारातिसमाननाम्ना-स्मरस्य=कामस्य, अरातिः=शत्रुः शिवस्तस्य समान नाम्ना, समान नाम 'स्थाणु'-रिति तेन नाम्ना भाव्यम्। तत्र हेतु प्रदर्शयन् विशेषणमाह-खगादिभाजेति। पक्ष्यादिनिवासयुक्तेनेत्यर्थ ॥ १ ॥

चढ़ना और कौए आदि पक्षियों के घोसले स्पष्ट दीख रहे हैं। यहां जब सूर्य अस्त हो रहा है और थोड़ा २ अंधकार छा रहा है तो इस महारण्य में यह स्थाणु की ही संभावना है, पुरुष की नहीं, कारण कि पुरुष के सद्भावव्यापक जो शिरका खुजाना हाथ ग्रीवा आदि का चलाना आदि धर्म हैं वे नहीं हो रहे हैं, अतः ऐसे प्रदेश में इस समय प्रायः मनुष्य के सद्भावना की संभावना नहीं होती है, इसलिये यह स्थाणु ही होना चाहिये, पुरुष नहीं। कहा भी है—

"अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो, न चाधुना सम्भवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना" ॥ १ ॥

ચડેલી છે, અને કાગડા વગેરે પક્ષીઓના માળા સ્પષ્ટ દેખાય છે અહીં જ્યારે સૂર્ય અસ્ત પામી રહ્યો છે અને આછો આછો અંધકાર છવાઈ રહ્યો છે ત્યારે આ મહારણ્યમાં આ સ્થાણુની જ સંભાવના છે, પુરુષની નહીં, કારણ કે પુરુષનું અસ્તિત્વ દર્શાવનાર માથું ખંજવાળવું, હાથ ડોક આદિનું હલનચલન આદિ ધર્મ છે તે જણાતાં નથી, તેથી આવા પ્રદેશમાં આ સમયે સામાન્ય રીતે મનુષ્યના અસ્તિત્વની સંભાવના નથી, તેથી એ સ્થાણુ જ હોવું જોઈએ, પુરુષ નહીં કહ્યું પણ છે—

"अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो, न चाधुना संभवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना" ॥ १ ॥

एतादृशं ज्ञानम् 'ईहा' इत्युच्यते, निश्चयाभिमुखत्वेन संशयादुत्तीर्णत्वात्, सर्वथा निश्चयेऽवायप्रसङ्गेन निश्चयादधोवर्तित्वाच्चेति संशयेहयोः प्रतिविशेषः।

यथा वा-'अयं मनुष्यः' इत्यवगृहीते सति, तत्र सद्भूतविशेषार्थपर्यालोचनं भवति, यथा तत्र-'किमयं दाक्षिणात्यः? किं वाऽयमौदीच्यः?' इति संशयस्य निराकरणार्थं भवति। अयं दाक्षिणात्यो भवितुमर्हति, तद्देशीयवेषादिसमन्वितत्वात्, इति २।

अर्थात्-यह निर्जन अरण्य है, सूर्य भी अस्त हो गया है, इसलिये इस समय यहां मनुष्य की सभावना नहीं है, अतः घोंसले और लताओं से युक्त यह स्थाणु ही होना चाहिये ॥ १ ॥

इस श्लोक में जो 'स्मरारातिसमाननाम्ना' यह पद है, उसका अर्थ है-स्मराराति=महादेव के नाम सदृश नामवाला अर्थात् स्थाणु।

इस प्रकार जो वस्तु के निर्णय करने की ओर झुकता हुआ ज्ञान है उसी का नाम ईहा है। संशय में और ईहा में इस तरह भेद हो जाता है-संशय में निर्णय की तरफ झुकाव नहीं है तब कि ईहा में है। ईहा में सर्वथा निश्चय नहीं है। ऐसा निश्चय तो अवायज्ञान में है, इसीलिये ईहा को अवायज्ञान से पहिले माना है। इसी तरह जब अवग्रहज्ञान का विषय 'यह मनुष्य है' ऐसा होता है तब वहां पर भी सद्भूत विशेष अर्थ की पर्यालोचना होती है जैसे यह मनुष्य दक्षिण का है अथवा उत्तर का है। जब इस प्रकार का अवग्रह के पश्चात् संशयज्ञान होता है तब उसके निराकरण के लिये जो ऐसा ज्ञान होता है कि-'यह

એટલે કે-આ નિર્જન વન છે, સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો છે, તેથી આ સમયે અહીં મનુષ્યની સંભાવના નથી, તેથી માળાઓ અને લતાઓથી યુક્ત સ્થાણુ જ હોવું જોઈએ આ શ્લોકમાં જે "स्मराराति समाननाम्ना" એ પદ છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-स्मराराति=મહાદેવના નામ સમાન નામવાળું સ્થાણુ આ રીતે વસ્તુના નિર્ણય કરવાની તરફ ઢળતું જે જ્ઞાન છે તેનું નામ ઈહા છે સંશયમાં અને ઈહામાં આ રીતે તફાવત પડે છે-સંશયમાં નિર્ણયની તરફ ઝુકવાપણું નથી ત્યારે ઈહામાં છે ઈહામાં તદ્દન નિશ્ચય નથી એવો નિશ્ચય તો અવાયજ્ઞાનમાં જ છે તેથી ઈહા ને અવાયજ્ઞાન ની આગળ માનેલ છે એજ રીતે જ્યારે અવગ્રહ જ્ઞાનનો વિષય "આ મનુષ્ય છે" એવો હોય છે ત્યારે તેમાં પણ સદ્ભૂત વિશેષ અર્થની પર્યાલોચના થાય છે, જેમકે "આ મનુષ્ય દક્ષિણનો છે કે ઉત્તરનો છે" જ્યારે આ પ્રકારના અવગ્રહ પછી સંશયજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેના નિવારણને માટે જે એવું જ્ઞાન થાય છે કે-"એ દક્ષિણ દેશનો હોવો જોઈએ, કારણ કે દક્ષિણદેશમાં

तथा सम्भवस्य पर्यालोचन करोति-अस्तानन्तरित सवितारि ईषत्तमसि समाविष्टे महारण्येऽस्मिन् स्थाणुरेव सम्भाव्यते न तु पुरुषः, शिर कण्डूयनग्रीवाचलनादस्तदव्यवस्थापकहेतोरभावात्, ईदृशे च प्रदेशेऽस्यां वेलायां प्रायस्तस्या सम्भवात्। तस्मात् स्थाणुनाऽत्र सद्भूतेन भाव्यं न तु पुरुषेण। तदुक्तम्।

अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो,
न चाधुना सम्भवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा,
भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना ॥ १ ॥

व्याख्या—पूर्वार्धं स्पष्टम्। तत्=तस्मात्, एतेन=दृश्यमानवस्तुना, प्रायः स्मरारातिसमाननाम्ना—स्मरस्य=कामस्य, अरातिः=शत्रुः शिवस्तस्य समान नाम्ना, समान नाम 'स्थाणु'-रिति तेन नाम्ना भाव्यम्। तत्र हेतु प्रदर्शयन् विशेषणमाह-खगादिभाजेति। पक्ष्यादिनिवासयुक्तेनेत्यर्थ ॥ १ ॥

चढ़ना और कौए आदि पक्षियों के घोसले स्पष्ट दीख रहे हैं। यहां जब सूर्य अस्त हो रहा है और थोड़ा २ अंधकार छा रहा है तो इस महारण्य में यह स्थाणु की ही संभावना है, पुरुष की नहीं, कारण कि पुरुष के सद्भावव्यापक जो शिरका खुजाना हाथ ग्रीवा आदि का चलाना आदि धर्म हैं वे नहीं हो रहे हैं, अत ऐसे प्रदेश में इस समय प्रायः मनुष्य के सद्भावना की संभावना नहीं होती है, इसलिये यह स्थाणु ही होना चाहिये, पुरुष नहीं। कहा भी है—

"अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो, न चाधुना सम्भवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना" ॥ १ ॥

ચડેલી છે, અને કાગડા વગેરે પક્ષીઓના માળા સ્પષ્ટ દેખાય છે અહીં જ્યારે સૂર્ય અસ્ત પામી રહ્યો છે અને આછો આછો અંધકાર છવાઇ રહ્યો છે ત્યારે આ મહારણ્યમાં આ સ્થાણુની જ સંભાવના છે, પુરુષની નહીં, કારણ કે પુરુષનું અસ્તિત્વ દર્શાવનાર માથું ખંજવાળવું, હાથ ડોક આદિનું હલનચલન આદિ ધર્મ છે તે જણાતાં નથી, તેથી આવા પ્રદેશમાં આ સમયે સામાન્ય રીતે મનુષ્યના અસ્તિત્વની સંભાવના નથી, તેથી એ સ્થાણુ જ હોવું જોઇએ, પુરુષ નહીં કહ્યું પણ છે—

"अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो, न चाधुना संभवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना" ॥१॥

एतादृशं ज्ञानम् 'ईहा' इत्युच्यते, निश्चयाभिमुखत्वेन संशयादुत्तीर्णत्वात्, सर्वथा निश्चयेऽवायमसङ्गेन निश्चयादधोवर्तित्वाच्चेति संशयेहयोः प्रतिविशेषः।

यथा वा-'अयं मनुष्यः' इत्यवगृहीते सति, तत्र सद्भूतविशेषार्थपर्यालोचनं भवति, यथा तत्र-'किमयं दाक्षिणात्यः? किं वाऽयमौदीच्यः?' इति संशयस्य निराकरणार्थं भवति। अयं दाक्षिणात्यो भवितुमर्हति, तद्देशीयवेषादिसमन्वितत्वात्, इति २।

अर्थात्-यह निर्जन अरण्य है, सूर्य भी अस्त हो गया है, इसलिये इस समय यहां मनुष्य की संभावना नहीं है, अतः घोंसले और लताओं से युक्त यह स्थाणु ही होना चाहिये ॥ १ ॥

इस श्लोक में जो 'स्मरारातिसमाननाम्ना' यह पद है, उसका अर्थ है-स्मरारातिः=महादेव के नाम सदृश नामवाला अर्थात् स्थाणु।

इस प्रकार जो वस्तु के निर्णय करने की ओर झुकता हुआ ज्ञान है उसी का नाम ईहा है। संशय में और ईहा में इस तरह भेद हो जाता है-संशय में निर्णय की तरफ झुकाव नहीं है तब कि ईहा में है। ईहा में सर्वथा निश्चय नहीं है। ऐसा निश्चय तो अवायज्ञान में है, इसीलिये ईहा को अवायज्ञान से पहिले माना है। इसी तरह जब अवग्रह-ज्ञान का विषय 'यह मनुष्य है' ऐसा होता है तब वहां पर भी सद्भूत विशेष अर्थ की पर्यालोचना होती है जैसे यह मनुष्य दक्षिण का है अथवा उत्तर का है। जब इस प्रकार का अवग्रह के पश्चात् संशयज्ञान होता है तब उसके निराकरण के लिये जो ऐसा ज्ञान होता है कि-'यह

એટલે કે-આ નિર્જન વન છે, સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો છે, તેથી આ સમયે અહીં મનુષ્યની સંભાવના નથી, તેથી માળાઓ અને લતાઓથી યુક્ત સ્થાણુ જ હોવું જોઈએ આ શ્લોકમા જે "स्मरारातिसमाननाम्ना" એ પદ છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-स्मराराति=મહાદેવના નામ સમાન નામવાળુ સ્થાણુ આ રીતે વસ્તુના નિર્ણય કરવાની તરફ ઢળતુ જે જ્ઞાન છે તેનુ નામ ईहा છે સંશયમાં અને ઇહામા આ રીતે તફાવત પડે છે-સંશયમાં નિર્ણયની તરફ ઝુકવાપણુ નથી ત્યારે ईहा માં છે ઇહામાં તદ્દન નિશ્ચય નથી એવો નિશ્ચય તો અવાયજ્ઞાન માં જ છે તેથી ईहा ને અવાયજ્ઞાન ની આગળ માનેલ છે એજ રીતે જ્યારે અવગ્રહ જ્ઞાનનો વિષય "આ મનુષ્ય છે" એવો હોય છે ત્યારે તેમા પણ સદ્ભૂત વિશેષ અર્થની પર્યાલોચના થાય છે, જેમકે "આ મનુષ્ય દક્ષિણનો છે કે ઉત્તરનો છે" જ્યારે આ પ્રકારના અવગ્રહ પછી સંશયજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેના નિવારણને માટે જે એવુ જ્ઞાન થાય છે કે-"એ દક્ષિણ દેશનો હોવો જોઈએ, કારણ કે દક્ષિણદેશમાં

तथा सम्भवस्य पर्यालोचनं करोति-अस्ताचलारूढ़े सवितरि ईषत्तमसि महति महारण्येऽस्मिन् स्थाणुरेवात्र भाव्यते न तु पुरुषः। शिरःकण्डूयनग्रीवाचलनादेस्तत्सत्त्वस्थापकहेतोरभावात्, ईदृशे च प्रदेशेऽस्यां वेलायां प्रायस्तस्य संभवात्। तस्मात् स्थाणुनाऽत्र सद्भूतेन भाव्यं न तु पुरुषेण। तदुक्तम्।

अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो,
न चाधुना संभवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा,
भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना ॥ १ ॥

व्याख्या—पूर्वार्धं स्पष्टम्। तत्=तस्मात्, एतेन=दृश्यमानवस्तुना, प्रायः स्मरारातिसमाननाम्ना—स्मरस्य=कामस्य, अराति=शत्रुः शिवस्तस्य समान नाम्ना, समान नाम 'स्थाणु'-रिति तेन नाम्ना भाव्यम्। तत्र हेतु प्रदर्शयन् विशेषणमाह-खगादिभाजेति। पक्ष्यादिनिवासयुक्तेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

चढ़ना और कौए आदि पक्षियों के घोसले स्पष्ट दीख रहे हैं। यहां जब सूर्य अस्त हो रहा है और थोड़ा २ अंधकार छा रहा है तो इस महारण्य में यह स्थाणु की ही संभावना है, पुरुष की नहीं, कारण कि पुरुष के सद्भावव्यापक जो शिरका खुजाना हाथ ग्रीवा आदि का चलाना आदि धर्म हैं वे नहीं हो रहे हैं, अतः ऐसे प्रदेश में इस समय प्रायः मनुष्य के सद्भावना की संभावना नहीं होती है, इसलिये यह स्थाणु ही होना चाहिये, पुरुष नहीं। कहा भी है—

"अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो, न चाधुना संभवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना" ॥ १ ॥

ચડેલી છે, અને કાગડા વગેરે પક્ષીઓના માળા સ્પષ્ટ દેખાય છે અહીં જ્યારે સૂર્ય અસ્ત પામી રહ્યો છે અને આછો આછો અંધકાર છવાઈ રહ્યો છે ત્યારે આ મહારણ્યમાં આ સ્થાણુની જ સંભાવના છે, પુરુષની નહીં, કારણ કે પુરુષનું અસ્તિત્વ દર્શાવનાર માથું ખંજવાળવું, હાથ ડોક આદિનું હલનચલન આદિ ધર્મ છે તે જણાતાં નથી, તેથી આવા પ્રદેશમાં આ સમયે સામાન્ય રીતે મનુષ્યના અસ્તિત્વની સંભાવના નથી, તેથી એ સ્થાણુ જ હોવું જોઈએ, પુરુષ નહીં કહ્યું પણ છે—

"अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो, न चाधुना संभवतीह मानवः।
प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना" ॥ १ ॥

ान्तरे कुतश्चित् तादृशार्थदर्शनादिकारणात् संस्कारस्यो
ा 'तदेवेदं यन्मया प्रागुपलब्धम्' इत्यादिरूप सा स्मृति
त–वासना–स्मृतयो धारणालक्षणसामान्यान्वर्थयोगात्

—

त्था–ऽविच्चवण जो य वासणा जोगो।
पुण, अणुसरण धारणा सा उ" ॥१॥
च्यवन यश्च वासनायोगः।
पुनरनुस्मरण धारणा सा तु ॥ १ ॥

क उपयोग की धारा कायम रहती है, इसका
विच्युति का काल अन्तर्मुहूर्त का है। इस अवि-
ात्मा में स्थापित कर दिया जाता है उसका नाम
यात असंख्यात काल तक रहती है। इस वासना
ा कालान्तर में किसी तादृश अर्थ के देखनेरूप
नुभूति हो जाती है। उससे ऐसा ज्ञान होता है
क जिसको मैंने पहिले देखा था। इस तरह का
च्युति, वासना और स्मृति, इन तीनों में धारणा
ता है, इसलिये ये तीनों भेद धारणास्वरूप माने

ऽविच्चवण जो य वासणा जोगो।
ण, अणुसरणं धारणा सा उ" ॥ १ ॥

२) वासना અને (૩) સ્મૃતિ 'અવાય' દ્વારા નિશ્ચિત
યા સુધી ઉપયોગની ધારા કાયમ રહે છે, તેનુ નામ
નો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે આ અ...ચ્યુતિ વડે જે
ત કરાય છે તેનુ નામ વાસના છે ...યત અસખ્યાત
ાસનાથી એ વાત અને ... કોઈ તાદૃશ
પ્રકારની ઉત્પત્તિ ... ... જ્ઞાન
છે કે જેને ... પ્રકારનુ
વાસના ... માન્ય
ધાર ... છે–

तथा—अवगृहीतार्थस्य निर्णयरूपोऽध्यवसायोऽवायः। अवायः, निर्णयः, निश्चयः, अवगमः, इति पर्यायाः। यथा—अयं शब्दः शङ्खस्यैव, इत्यादिनिश्चयात्मकोऽवबोधोऽवाय इत्युच्यते ३।

निर्णीतार्थविशेषस्य धारणं धारणा। सा च त्रिधा—अविच्युतिः १, वासना २, स्मृतिः ३ च। तत्र तदुपयोगादविच्यवनम्—अविच्युतिः। सा चान्तर्मुहूर्तप्रमाणा ॥१॥ ततस्तया आहितो यः संस्कारः सा वासना। सा च सङ्ख्येयमसङ्ख्येयं वा काल

दक्षिण देश का होना चाहिये, कारण दक्षिण देश में जिस प्रकार की वेषभूषा होती है उस प्रकार की वेषभूषा से यह सुसज्जित है।' तथा अवग्रह से गृहीत अर्थ का निर्णयरूप जो अध्यवसाय है वह अवाय है। जैसे 'यह शब्द शङ्ख का ही है।' अथवा 'यह स्थाणु ही है' आदि। इस प्रकार निश्चयात्मक बोध का नाम अवाय है। निर्णय, निश्चय, अवगम, ये सब अवाय के ही पर्यायवाची शब्द हैं। अवाय-निश्चय-कुछ काल तक कायम रहता है फिर विषयान्तर में मन चला जाता है इससे वह निश्चय लुप्त हो जाता है, वह ऐसे संस्कार को डाल जाता है कि जिससे आगे कभी कोई योग्य निमित्त मिलने पर उस निश्चित विषय का स्मरण हो आता है। इस निश्चय की सतत धारा, तज्जन्यसंस्कार और संस्कारजन्य स्मरण, मति के ये सब व्यापार धारणा हैं। इसी बात का खुलासा करते हुए टीकाकार कहते हैं कि-निर्णीत अर्थविशेष का धारण ही धारणा है। इस धारणा के अविच्युति, वासना और स्मृति, इस तरह तीन भेद हैं। अवायद्वारा निश्चित अर्थ

જે જાતનો પહેરવેશ હોય છે તે પ્રકારનો પહેરવેશ તેણે ધારણ કરેલ છે" તથા અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલ અર્થના નિર્ણયરૂપ જે અધ્યવસાય (પ્રયત્ન) છે તે અવાય છે જેમ કે "આ શબ્દ શંખનો જ છે" અથવા 'આ સ્થાણુ જ છે" આદિ આ રીતે નિશ્ચયાત્મક બોધનું નામ અવાય છે નિર્ણય, અવગમ, એ બધા અવાય નાંજ પર્યાયવાચી શબ્દો છે અવાય-નિશ્ચય કેટલોક સમય સુધી કાયમ રહે છે પછી મન વિષયાન્તરમાં ચાલ્યું જાય છે, તેથી તે નિશ્ચયનો લોપ થાય છે, પણ તે એવા સંસ્કાર મૂકી જાય છે કે જેથી આગળ કોઈ યોગ્ય નિમિત્ત મળતાં તે નિશ્ચિત વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે છે "આ નિશ્ચયની સતત ધારા, તેનાથી જનિત સંસ્કાર અને સંસ્કારજનિત સ્મરણ" મતિના એ સઘળા વ્યાપાર ધારણા છે એજ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા ટીકાકાર કહે છે કે-નિર્ણીત અર્થવિશેષનું ગ્રહણ જ ધારણા છે આ ધારણાનાં આ રીતે ત્રણ

यावद्भवति ॥ २॥ ततः कालान्तरे कुतश्चित् तादृशार्थदर्शनादिकारणात् संस्कारस्योद्बोधे यद् ज्ञानमुदयते, यथा 'तदेवेद यन्मया प्रागुपलब्धम्' इत्यादिरूपं सा स्मृति ॥ ३ ॥ एताश्च-अविच्युति-वासना-स्मृतयो धारणालक्षणसामान्यान्वर्थयोगाद् धारणाशब्दवाच्या। उक्तच—

"तयणंतर तयत्था-ऽविच्चवण जो य वासणा जोगो।
कालंतरे य ज पुण, अणुसरण धारणा सा उ" ॥१॥

छाया—तदनन्तरं तदर्थाविच्यवनं यश्च वासनायोग ।
कालान्तरे च यत् पुनरनुस्मरण धारणा सा तु ॥ १ ॥

में अवाय के बाद जबतक उपयोग की धारा कायम रहती है, इसका नाम अविच्युति है। अविच्युति का काल अन्तर्मुहूर्त का है। इस अविच्युति से जो संस्कार आत्मा में स्थापित कर दिया जाता है उसका नाम वासना है। वासना संख्यात असंख्यात काल तक रहती है। इस वासना से यह बात होती है कि कालान्तर में किसी तादृश अर्थ के देखनेरूप कारण से संस्कार की उद्भूति हो जाती है। उससे ऐसा ज्ञान होता है कि यह वस्तु वही है कि जिसको मैंने पहिले देखा था। इस तरह का ज्ञान ही स्मृति है। अविच्युनि, वासना और स्मृति, इन तीनों में धारणा का सामान्य लक्षण रहता है, इसलिये ये तीनों भेद धारणास्वरूप माने गये हैं। कहा भी है—

"तयणंतर तयत्थाऽविच्चवण जो य वासणा जोगो।
कालंतरे य जं पुण, अणुसरण धारणा सा उ" ॥ १ ॥

ભેદ છે-(૧) અવિચ્યુતિ (૨) વાસના અને (૩) સ્મૃતિ 'અવાય' દ્વારા નિશ્ચિત અર્થમા અવાયની પછી જ્યા સુધી ઉપયોગની ધારા કાયમ રહે છે, તેનુ નામ અવિચ્યુતિ છે અવિચ્યુતિનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે આ અવિચ્યુતિ વડે જે સસ્કાર આત્મામા સ્થાપિત કરાય છે તેનુ નામ વાસના છે સખ્યાત અસખ્યાત કાળ સુધી રહે છે આ વાસનાથી એ વાત બને છે કે કાળાન્તરે કોઈ તાદશ અર્થને દેખવારૂપ કારણે સસ્કારની ઉત્પત્તિ થઇ જાય છે તેનાથી એવુ જ્ઞાન થાય છે કે આ વસ્તુ એજ છે કે જેને મે પહેલાં જોઈ હતી. આ પ્રકારનુ જ્ઞાન જ સ્મૃતિ છે અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ, એ ત્રણેમાં ધારણાનુ સામાન્ય લક્ષણ રહે છે, તેથી તે ત્રણે ભેદ ધારણાસ્વરૂપ માનવામા આવ્યા છે કહ્યું પણ છે-

"तयणतर तयत्थाऽविच्चवण सोय वासणा जोगो।
काल तरे य ज पुण, अणुसरण धारणा सा उ" ॥१॥

व्याख्या—तस्मादवायादनन्तरं-तदनन्तरं यत् तदर्थाविच्यवनम्-उपयोग माश्रित्याभ्रंश. ॥१॥ तथा पश्च जीवेन सह वासनाया योग -सम्बन्ध' ॥२॥ तथा यच्च तस्यार्थस्य कालान्तर पुनरिन्द्रियरुपलब्धस्य, तथैव-इन्द्रियैरनुपलब्धस्य वा मन साऽनुस्मरण-स्मृतिर्भवति ॥३॥ सेय त्रिविधाऽप्यर्थस्यावधारणरूपा धारणा विज्ञेया। अय भावार्थ —अवायेन निश्चितेऽर्थे तदनन्तर यावदद्यापि तदर्थोपयोग' सातत्येन वर्तते, न तु तस्मान्निवर्तते तावत् तदर्थोपयोगादविच्युतिर्नाम, सा धारणाया प्रथमभेदो भवति १। ततस्तस्यार्थोपयोगस्य यदावरण कर्म तस्य क्षयोपशमेन जीवो युज्यते, येन कालान्तर इन्द्रियव्यापारादिसामग्रीवशात् पुनरपि तदर्थोपयोग स्मृतिरूपेण प्रादुर्भवति, सा चेय तदावरणक्षयोपशमरूपा वासना नाम द्वितीयस्त द्भेदो भवति २। कालान्तरे च वासनावशात् तदर्थस्येन्द्रियैरुपलब्धस्य, अथवा तैरनुपलब्धस्यापि मनसि या स्मृतिराविर्भवति, सा तृतीयस्तद्भेद ३ इति। एवं त्रिभेदा धारणा विज्ञेया। इह तु शब्दोऽवग्रहादिभ्यो विशेषद्योतनार्थ ॥१॥सू०२६॥

॥ इति श्रुतनिश्रितमतिज्ञानभेदा ॥

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार है—अवाय के बाद अवायगृहीत अर्थ में उपयोग की अपेक्षा को लेकर जो उपयोग की धारा का अविच्यवन होता है १। तथा जीव के साथ वासना का जो संबंध होता है २। पश्चात् कालान्तर में इन्द्रियों द्वारा उपलब्ध होने पर अथवा नहीं होने पर मन से जो उस अर्थ की स्मृति होती है ३। इस तरह त्रिविधरूप से जो अर्थ का अवधारण होता है वही धारणा है।

भावार्थ इस का इस प्रकार है—अवाय के द्वारा निश्चित हुए पदार्थ में उसके बाद जबतक निरन्तर उस पदार्थ का जो उपयोग बना रहता है सो इस उपयोग का बना रहना ही अविच्युति है। यह धारणा का

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—(૧) 'અવાય' પછી અવાયગૃહીત અર્થમાં ઉપયોગની અપેક્ષાને લઈને જે ઉપયોગની ધારાનું અવિચ્યવન થાય છે તથા (૨) જીવની સાથે વાસનાનો જે સંબંધ થાય છે, (૩) પછી કાલાન્તરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ થતા અથવા ન થતા મન વડે તે અર્થની જે સ્મૃતિ થાય છે, આ રીતે ત્રિવિધરૂપે જે અર્થનું અવધારણ થાય છે એજ ધારણા છે

તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—અવાયદ્વારા નિશ્ચિત થયેલ પદાર્થમાં તેના પછી જ્યાં સુધી નિરંતર તે પદાર્થનો જે ઉપયોગ કાયમ રહે છે તે ઉપયોગનું કાયમ રહેવું તે અવિચ્યુતિ છે આ ધારણાનો પહેલો ભેદ છે ૧ આ અવિ-

॥ अथ अवग्रहभेदनिरूपणम् ॥

मूलम्—से किं त उग्गहे ? । उग्गहे दुविहे पण्णत्ते, त जहा- अत्थुग्गहे य, वंजणुग्गहे य ॥० २७ ॥

छाया—अथ कः सोऽवग्रहः ? । अवग्रहो द्विविधः प्रज्ञप्तः । तद् यथा अर्थावग्रहश्च, व्यञ्जनावग्रहश्च ॥ सू० २७ ॥

टीका—'से किं त उग्गहे०' इत्यादि ।

अथ कः सोऽवग्रहः-अवग्रहस्य किं स्वरूपमिति शिष्यप्रश्नः । उत्तरमाह- 'उग्गहे दुविहे' इत्यादि । अवग्रहो द्विविधः प्रज्ञप्तः । तद् यथा-अर्थावग्रहः,

---

प्रथम भेद है १ । इस अर्थोपयोग का जो आवरण करने वाला कर्म है उसका क्षयोपशम होना यह वासना है । वासना के बल पर ही कालान्तर में जीव उस अर्थ के उपयोग से वासित बना रहता है, और उस पदार्थ की स्मृति किया करता है यह वासना धारणा का द्वितीय भेद है २ । कालान्तर में जब उस दृष्ट पदार्थ के साथ इन्द्रियों का संबंध होता है अथवा नहीं होता तब भी जीव मन में जो उस पदार्थ का स्मरण करता है यह स्मृति धारणा का तृतीय भेद है ३ । इसका फलितार्थ केवल इतना ही है कि अवाय के बाद उस दृष्ट पदार्थ का आत्मा में जो उपयोग बना रहता है वह अविच्युति १, और इस अविच्युति से उसके आवारक कर्मका क्षयोपशम होना यह वासना २, और वासना के बल पर उस पदार्थ का स्मरण होना यह स्मृति है ३ । इस प्रकार से धारणा के तीन भेद हैं । इस तरह ये श्रुतनिश्रित मतिज्ञान के भेद हैं ॥ सू० २६ ॥

પયોગનુ જે આવરણ કરનાર કર્મ છે તેનો ક્ષયોપશમ થવો તે વાસના છે વાસનાના બળે જ કાળાન્તરે જીવ તે અર્થના ઉપયોગથી વાસિત બની રહે છે, અને એ પદાર્થની સ્મૃતિ કર્યા કરે છે આ વાસના ધારણાનો બીજો ભેદ છે ૨ કાલાન્તરે જ્યારે તે જોયેલ પદાર્થની સાથે ઈન્દ્રિયોનો સબધ થાય છે કે થતો નથી ત્યારે પણ જીવ મનમા એ પદાર્થનુ જે સ્મરણ કરે છે એ સ્મૃતિ ધારણાનો ત્રીજો ભેદ છે ૩ તેનુ તાત્પર્ય ફક્ત એટલુ જ છે કે-(૧) અવાયની પછી તે જોયેલ પદાર્થનો આત્મામા જે ઉપયોગ કાયમ રહે છે તે અવિચ્યુતિ, અને (૨) તે અવિચ્યુતિથી તેનુ આવરણ કરનાર કર્મોનો ક્ષયોપશમ થવો તે વાસના, અને (૩) વાસનાને બળે તે પદાર્થનુ સ્મરણ થવુ તે સ્મૃતિ છે આ રીતે ધારણાના ત્રણ ભેદ છે આ રીતે એ શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના ભેદ છે ॥સૂ.૨૬॥

व्याख्या—तस्मादपायादनन्तरं-तदनन्तरं यत् तस्यार्थस्याविच्यवनम्-उपयोगमाश्रित्याभ्रंशः ॥१॥ तथा यश्च जीवेन सह वासनाया योगः-सम्बन्धः ॥२॥ तथा यच्च तस्यार्थस्य कालान्तरे पुनरिन्द्रियैरुपलब्धस्य, तथैव-इन्द्रियैरनुपलब्धस्य वा मनसाऽनुस्मरण-स्मृतिर्भवति ॥३॥ सेयं त्रिविधाऽप्यर्थस्यावधारणरूपा धारणा विज्ञेया। अथ भावार्थः—अपायेन निश्चितेऽर्थे तदनन्तरं यावदद्यापि तस्यार्थोपयोगः सातत्येन प्रवर्तते, न तु तस्मान्निवर्तते तावत् तदर्थोपयोगादविच्युतिर्नाम, सा धारणायाः प्रथमभेदो भवति १। ततस्तस्यार्थोपयोगस्य यदावरणं कर्म तस्य क्षयोपशमेन जीवो युज्यते, येन कालान्तरे इन्द्रियव्यापारादिसामग्रीवशात् पुनरपि तदर्थोपयोगः स्मृतिरूपेण प्रादुर्भवति, सा चेयं तदावरणक्षयोपशमरूपा वासना नाम द्वितीयस्तद्भेदो भवति २। कालान्तरे च वासनावशात् तदर्थस्येन्द्रियैरुपलब्धस्य, अथवा तैरनुपलब्धस्यापि मनसि या स्मृतिराविर्भवति, सा तृतीयस्तद्भेदः ३ इति। एवं त्रिभेदा धारणा विज्ञेया। इह तु शब्दाऽवग्रहादिभ्यो विशेषद्योतनार्थः ॥१॥सू०२६॥

॥ इति श्रुतनिश्रितमतिज्ञानभेदाः ॥

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार है—अपाय के बाद अपायगृहीत अर्थ में उपयोग की अपेक्षा को लेकर जो उपयोग की धारा का अविच्यवन होता है १। तथा जीव के साथ वासना का जो संबंध होता है २। पश्चात् कालान्तर में इन्द्रियों द्वारा उपलब्ध होने पर अथवा नहीं होने पर मन से जो उस अर्थ की स्मृति होती है ३। इस तरह त्रिविधरूप से जो अर्थ का अवधारण होता है वही धारणा है।

भावार्थ इस का इस प्रकार है—अपाय के द्वारा निश्चित हुए पदार्थ में उसके बाद जबतक निरन्तर उस पदार्थ का जो उपयोग बना रहता है सो इस उपयोग का बना रहना ही अविच्युति है। यह धारणा का

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—(૧) 'અવાય' પછી અવાયગૃહીત અર્થમાં ઉપયોગની અપેક્ષાને લઈને જે ઉપયોગની ધારાનું અવિચ્યવન થાય છે તથા (૨) જીવની સાથે વાસનાનો જે સંબંધ થાય છે, (૩) પછી કાલાન્તરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ થતા અથવા ન થતા મન વડે તે અર્થની જે સ્મૃતિ થાય છે, આ રીતે ત્રિવિધરૂપે જે અર્થનું અવધારણ થાય છે એજ ધારણા છે

તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—અવાયદ્વારા નિશ્ચિત થયેલ પદાર્થમાં તેના પછી જ્યાં સુધી નિરંતર તે પદાર્થનો જે ઉપયોગ કાયમ રહે છે તે ઉપયોગનું કાયમ રહેવું તે અવિચ્યુતિ છે આ ધારણાનો પહેલો ભેદ છે ૧ આ અવિ-

सम्बन्धेन अवग्रहणं-सम्बध्यमानस्यशब्दादि रूपस्यार्थस्याव्यक्तरूप परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, अथवा व्यज्यन्ते=ज्ञायन्ते इति व्यञ्जनानि, शब्दादिरूपा अर्थाः, तेषामुपकरणेन्द्रियसमाप्तानामवग्रहः=अव्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः । अथवा -अर्थो व्यज्यतेऽनेन, घट प्रदीपेन इवेति व्यञ्जनम्-उपकरणेन्द्रियं, तेन स्वसम्बद्धस्यार्थस्य शब्दादेरवग्रहणम् अव्यक्तरूप परिच्छेदो व्यञ्जनाऽवग्रहः । उपकरणे-

---

और पदार्थके सबधरूप व्यञ्जन द्वारा जो शब्दादिकरूप अर्थका सबप्रथम अति-अल्प मात्रामें अवग्रह-परिच्छेद होता है वह व्यञ्जनावग्रह है। तात्पर्य यह है कि-प्रारम्भमें ज्ञानकी मात्रा इतनी अल्प होती है कि उससे " यह कुछ है " ऐसा सामान्य बोध भी नहीं होने पाता है, इसी का नाम अव्यक्त परिच्छेद है, और यही व्यञ्जनाग्रह है। अथवा-" व्यज्यन्ते-ज्ञायन्ते इति व्यञ्जनानि-शब्दादिरूपा " अर्थात्-इस व्युत्पत्तिके अनुसार व्यञ्जनका अर्थ शब्दादिकरूप अर्थ है, क्यों कि वे ही अव्यक्तरूपसे व्यञ्जित किये जाते हैं। इस तरह इन व्यञ्जनोंका उपकरणेन्द्रियों के विषयभूत होने पर जो अव्यक्तरूपसे ग्रहण होता है वह व्यञ्जनाग्रह है। अथवा-" अर्थो व्यज्यते=प्रकटी क्रियतेऽनेन घटः प्रदीपेनेवेति व्यञ्जनम् " इस व्युत्पत्तिके अनुसार व्यञ्जन शब्दका अर्थ उपकरण-इन्द्रिय भी होता है, कारण कि उपकरण-इन्द्रियके द्वारा शब्दादिक विषयरूप अर्थ अव्यक्तरूपसे ग्रहण किये जाते हैं। यही व्यञ्जनावग्रह है। उपक-

---

ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સબધરૂપ વ્યજન દ્વારા જે શબ્દાદિક રૂપ અર્થનો સર્વપ્રથમ અતિઅલ્પમાત્રામાં અવગ્રહ-પરિચ્છેદ થાય છે તે વ્યજનાવગ્રહ છે તાત્પર્ય એ કે-પ્રારભમા જ્ઞાનાની માત્રા એટલી ઓછી હોય છે કે તેના વડે "આ કઇક છે" એવો સામાન્ય બોધ પણ થવા પામતો નથી, એનુ જ નામ અવ્યક્ત પરિચ્છેદ છે, અને એજ વ્યજનાવગ્રહ છે અથવા-" व्यज्यन्ते-ज्ञायन्ते इति व्यञ्जनानि-शब्दादि रूपा " એટલે કે આ વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે વ્યજનનો અર્થ શબ્દાદિકરૂપ અર્થ છે, કારણ કે તેમને જ અવ્યક્તરૂપે વ્યજિત કરાય છે આ રીતે એ વ્યજનોનુ ઉપકરણેન્દ્રિયોને વિષયભૂત થઈને જે અવ્યક્તરૂપે ગ્રહણ થાય છે તે વ્યજનાવગ્રહ છે અથવા-" अर्थो व्यज्यते=प्रकटी क्रियतेऽनेन घट प्रदीपेन वेति व्यञ्जनम् " આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વ્યજન શબ્દનો અર્થ ઉપકરણ ઇન્દ્રિય

व्यञ्जनावग्रहश्चेति। अर्थस्य=वस्तुनोऽवग्रहः=अवग्रहणं सामान्यज्ञानम्, अर्थावग्रहः, रूपादिसकलविशेषनिरपेक्षाऽनिर्देश्यसामान्यमात्रार्थग्रहणमेकसामयिकमिति भावार्थ ॥१॥ तथा-अर्थो व्यज्यते=प्रकटीक्रियते ऽनेन, घटः प्रदीपेनेवेति व्यञ्जनम्। तच्चोपकरणेन्द्रियस्य श्रोत्रादेः शब्दादिपरिणतद्रव्याणां च परस्परं सम्बन्धः, यतः सम्बन्धे सति सोऽर्थः शब्दादिरूपः श्रोत्रादीन्द्रियेण व्यञ्जयितुं =ज्ञापयितुं शक्यते, नान्यथा, ततश्च सम्बन्धो व्यञ्जनम्। व्यञ्जनन=

अब सूत्रकार अवग्रह के भेदों का निरूपण करते हैं—'से किं तं उग्गहे' इत्यादि।

शिष्य पूछता है-पूर्वनिर्दिष्ट अवग्रह का क्या स्वरूप है? उत्तर-अवग्रह दो प्रकार का बतलाया गया है। अर्थावग्रह और व्यञ्जनावग्रह। जिसमें वस्तु का सामान्यज्ञान होता है वह अर्थावग्रह है। इसमें रूपादिक सकल विशेषों से निरपेक्ष ऐसे अनिर्देश्य सामान्य मात्र अर्थ का ग्रहण होता है। इसका काल एक समय है १। जिस प्रकार प्रदीप से घट पटादिक अर्थों की अभिव्यक्ति होती है उसी प्रकार जिसके द्वारा अर्थकी व्यञ्जना अभिव्यक्ति होती है वह व्यञ्जन है। यह व्यजन उपकरणेन्द्रिय जो श्रोत्र आदिक हैं उनका और उनके विषयभूत शब्दादिकोंका परस्पर सम्बन्ध स्वरूप माना गया है। अर्थात्-उपकरणेन्द्रियका विषयके साथ सम्बन्ध होना यह व्यञ्जन है। इन्द्रिय और पदार्थों का सम्बन्ध होने पर ही इन्द्रियोंका शब्दादिरूप विषय, श्रोत्रादिक इन्द्रियोंद्वारा ज्ञापित किया जा सकता है, अन्यथा नहीं, अतः सम्बन्धका नाम व्यञ्जन है। इन्द्रिय

હવે સૂત્રકાર અવગ્રહના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે-" से किं तं उग्गहे " ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે-પૂર્વનિર્દિષ્ટ અવગ્રહનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—અવગ્રહ બે પ્રકારના દર્શાવ્યા છે-અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ જેમા વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે તે અર્થાવગ્રહ છે તેમા રૂપાદિક સમસ્ત વિશેષોથી નિરપેક્ષ એવા અનિર્દેશ્ય સામાન્ય માત્ર અર્થનું ગ્રહણ થાય છે તેનો કાળ એક સમય છે ૧ જે પ્રકારે દીવા વડે ઘટ, પટ આદિ અર્થોની અભિવ્યક્તિ થાય છે એજ રીતે જેના દ્વારા અર્થની વ્યંજના-અભિવ્યક્તિ થાય છે તે વ્યંજન છે, તે વ્યંજન શ્રોત્ર આદિ ઉપકરણેન્દ્રિયો અને તેમના વિષયભૂત શબ્દાદિનુ પરસ્પર સબંધસ્વરૂપ માનવામા આવેલ છે એટલે કે ઉપકરણેન્દ્રિયનો વિષયની સાથે સબંધ થવો તે વ્યંજન છે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થોનો સબંધ થતા જ ઇન્દ્રિયોનો શબ્દાદિ રૂપ વિષય, શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે, બીજી રીતે નહીં, તેથી સબંધનું નામ વ્યંજન છે

उत्तर—व्यञ्जनावग्रहमें ज्ञानकी मात्रा अति अल्प है—अव्यक्त है, इस लिये उसका संवेदन नहीं होता है। संवेदन न होनेसे उसमें ज्ञानरूपता का अभाव नहीं आ सकता है। यदि उसमें ज्ञानांशरूपता न होवे अर्थात प्रथम समयमें भी शब्दादिरूपसे परिणत द्रव्योंके साथ उपकरण-इन्द्रिय का सम्बन्ध होने पर व्यञ्जनावग्रह अनिर्वचनीय थोड़ी सी भी ज्ञानमात्रा नहीं स्वीकृत की जावे-तो फिर द्वितीय समयमें भी ज्ञानमात्रा नहीं होनी चाहिये। इस तरह अन्तिम समयमें भी ज्ञान नहीं होगा, अतः अर्थावग्रह हो ही नहीं सकेगा। तात्पर्य इसका इस प्रकार है कि-प्रथम समयमें ज्ञानकी मात्रा अति अल्प होती है परन्तु ज्यों २ विषय और इन्द्रियोंका सम्बन्ध पुष्ट होता जाता है त्यों २ ज्ञानकी मात्रा भी पुष्ट होती चली जाती है। ज्ञानकी मात्राकी जब इतनी पुष्टि हो जाती है कि उससे यह मालूम होने लगे कि 'यह कुछ है' तब वही व्यञ्जनावग्रह अर्थावग्रहके रूपमें परिणत हो जाता है। यदि व्यञ्जनावग्रहमें ज्ञान की मात्रा जो कि उस समय अव्यक्ततम, अव्यक्ततर या अव्यक्त रूपमें रहती है वह नहीं मानी जावे तो फिर व्यञ्जनावग्रहकी आगे २ के समयों में पुष्टि होने पर जो अर्थावग्रहरूप में परिणति होती है वह कैसे हो सकती

ઉત્તર—વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનની માત્રા ઘણી થોડી છે અવ્યક્ત છે તેથી તેનું સંવેદન થતું નથી સંવેદન ન થવાથી તેમાં જ્ઞાનરૂપતાનો અભાવ આવી શકતો નથી જો તેમાં જ્ઞાનાંશરૂપતા ન હોય એટલે કે પ્રથમ સમયે પણ શબ્દાદિ રૂપે પરિણત દ્રવ્યોની સાથે ઉપકરણ ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ થતા વ્યંજનાવગ્રહ અનિર્વચનીય થોડી પણ જ્ઞાનમાત્રાનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો પછી દ્વિતીય સમયમાં પણ જ્ઞાન માત્રા ન હોવી જોઈએ. આ રીતે અંતીમ સમયે પણ જ્ઞાન નહીં હોય, તેથી અર્થાવગ્રહ થઈજ નહીં શકે તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-પ્રથમ સમયમાં જ્ઞાનમાત્રા અતિ અલ્પ હોય છે, પણ જેમ જેમ વિષય અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ પુષ્ટ થતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની માત્રા પુષ્ટ થતી જાય છે જ્ઞાનની માત્રા જ્યારે એટલી પુષ્ટ થાય કે તેના વડે એમ ખબર પડવા માંડે કે "આ કંઈક છે" ત્યારે એજ વ્યંજનાવગ્રહ અર્થાવગ્રહના રૂપે પરિણમે છે જો વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનની માત્રા કે જે તે સમયે અવ્યક્તતર કે અવ્યક્ત રૂપે રહે છે એમ ન માનવામાં આવે તો પછી વ્યંજનાવગ્રહની પછીના પુષ્ટિ થતા જે અવગ્રહરૂપે પરિણતિ થાય છે તે કેવી રીતે થઈ શકે વ્યંજનાવગ્રહનો

न्द्रिय-शब्दादयर्थसम्बन्धे सति प्रथमसमयादारभ्य, अर्थावग्रहात् प्राक् या सुप्तमत्तमूर्च्छितादिपुरुषाणामिव शब्दादिद्रव्यसम्बन्धमात्रविषया काचिदव्यक्ता ज्ञानमात्रा सा व्यञ्जनावग्रहः। स चान्तर्मुहूर्तप्रमाणः।

ननु—व्यञ्जनावग्रहकाले किमपि संवेदनं न संवेद्यते, तत् कथमसौ ज्ञानरूपः स्यात्?, उच्यते—अव्यक्तत्वान्न संवेद्यते, ततो न कश्चिद्दोषः। तथाहि—यदि प्रथमसमयेऽपि शब्दादिपरिणतद्रव्यैरुपकरणेन्द्रियस्य सम्बन्धे काचिदपि ज्ञानमात्रा न भवेत्, ततो द्वितीयेऽपि समये न भवेत् विशेषाभावात्। यावच्चरमसमयेऽपि। अथ यदि चरमसमये ज्ञानमर्थावग्रहरूपं जायमानमुपलभ्यते, तदा प्रागपि क्वापि कियती ज्ञानमात्रा भवतीति मन्तव्यम्।

रण-इन्द्रियका शब्दादिकरूप अपने विषयके साथ सम्बन्ध होनेपर प्रथम समयसे ले कर अर्थावग्रहके पहिले जो उनका बहुत ही कम अल्प मात्रामें ज्ञान होता है, जैसे-सुप्त, मत्त एवं मूर्च्छित व्यक्तियोंको पदार्थ का सम्बन्ध होने पर अल्प मात्रामें अव्यक्त बोध होता है उसका नाम व्यञ्जनावग्रह है। इसका काल अन्तर्मुहूर्तका है।

शङ्का—व्यञ्जनावग्रहके समयमें जब "यह कुछ है" ऐसा सामान्य बोध भी नहीं होने पाता है तो फिर उसको ज्ञानरूप क्यों कहा? अर्थात् जब व्यञ्जनावग्रहके कालमें ज्ञानका थोडासा भी संवेदन-अनुभवन नहीं होता है तो फिर यह ज्ञानरूप कैसे माना जा सकता है कि जिससे यह मतिज्ञानका एक भेदरूप माना जा सके?।

द्वारा शब्दादिक विषयरूप अर्थ अव्यक्तरूपे ग्रहण थाय छे एज व्यंजनावग्रह छे उपकरण इन्द्रियनो शब्दादिक रूप पोताना विषयनी साथे संबंध थतां प्रथम समयथी लईने अर्थावग्रहना पहेलां जे तेमनुं बहुज थोडां प्रमाणमां ज्ञान थाय छे, जेमके सुप्त, मत्त अने मूर्च्छित व्यक्तिओने पदार्थनो संबंध थतां थोडां प्रमाणमां अव्यक्त बोध थाय छे तेनुं नाम व्यंजनाग्रह छे तेनो काळ अन्तर्मुहूर्तनो छे

शंका—व्यंजनावग्रहना समये ज्यारे "आ कंईक छे" एवो सामान्य बोध पण थवा पामतो नथी. तो पछी तेने ज्ञानरूप केम कह्युं? एटले के जो व्यंजनावग्रहना समये ज्ञाननुं थोडुं पण संवेदन (अनुभव) थतुं नथी तो पछी ए ज्ञानरूप केवी रीते मानी शकाय के जेथी ते मतिज्ञानना एक भेदरूप मानी शकाय?

उत्तर—व्यञ्जनावग्रहमें ज्ञानकी मात्रा अति अल्प है-अव्यक्त है, इस लिये उसका संवेदन नहीं होता है। संवेदन न होनेसे उसमें ज्ञानरूपता का अभाव नहीं आ सकता है। यदि उसमें ज्ञानांशरूपता न होवे अर्थात प्रथम समयमें भी शब्दादिरूपसे परिणत द्रव्योंके साथ उपकरण-इन्द्रिय का सम्बन्ध होने पर व्यञ्जनावग्रह अनिर्वचनीय थोड़ी सी भी ज्ञानमात्रा नहीं स्वीकृत की जावे-तो फिर द्वितीय समयमें भी ज्ञानमात्रा नहीं होनी चाहिये। इस तरह अन्तिम समयमें भी ज्ञान नहीं होगा, अत अर्थावग्रह हो ही नहीं सकेगा। तात्पर्य इसका इस प्रकार है कि-प्रथम समयमें ज्ञानकी मात्रा अति अल्प होती है परन्तु ज्यों २ विषय और इन्द्रियोंका सम्बन्ध पुष्ट होता जाता है त्यों २ ज्ञानकी मात्रा भी पुष्ट होती चली जाती है। ज्ञानकी मात्राकी जब इतनी पुष्टि हो जाती है कि उससे यह मालूम होने लगे कि 'यह कुछ है' तब यही व्यञ्जनावग्रह अर्थावग्रहके रूपमें परिणत हो जाता है। यदि व्यञ्जनावग्रहमें ज्ञान की मात्रा जो कि उस समय अव्यक्ततम, अव्यक्ततर या अव्यक्त रूपमें रहती है वह नहीं मानी जावे तो फिर व्यञ्जनावग्रहकी आगे २ के समयों में पुष्टि होने पर जो अर्थावग्रहरूप में परिणति होती है वह कैसे हो सकती

ઉત્તર—વ્યંજનાવગ્રહમા જ્ઞાનની માત્રા ઘણી થોડી છે અવ્યક્ત છે તેથી તેનુ સંવેદન થતુ નથી સંવેદન ન થવાથી તેમા જ્ઞાનરૂપતાનો અભાવ આવી શકતો નથી જો તેમા જ્ઞાનાંશરૂપતા ન હોય એટલે કે પ્રથમ સમયે પણ શબ્દાદિ રૂપે પરિણત દ્રવ્યોની સાથે ઉપકરણ ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ થતા વ્યંજનાવગ્રહ અનિર્વચનીય થોડી પણ જ્ઞાનમાત્રાનો સ્વીકાર કરવામા ન આવે તો પછી દ્વિતીય સમયમા પણ જ્ઞાન માત્રા ન હોવી જોઈએ આ રીતે અંતીમ સમયે પણ જ્ઞાન નહી હોય, તેથી અર્થાવગ્રહ થઈજ નહી શકે તેનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—પ્રથમ સમયમા જ્ઞાનમાત્રા અતિ અલ્પ હોય છે, પણ જેમ જેમ વિષય અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ પુષ્ટ થતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની માત્રા પુષ્ટ થતી જાય છે જ્ઞાનની માત્રા જ્યારે એટલી પુષ્ટ થાય કે તેના વડે એમ ખબર પડવા માંડે કે "આ કઈક છે" ત્યારે એજ વ્યંજનાવગ્રહ અર્થાવગ્રહના રૂપે પરિણમે છે જો વ્યંજનાવગ્રહમા જ્ઞાનની માત્રા કે જે તે સમયે અવ્યક્તતર કે અવ્યક્ત રૂપે રહે છે એમ ન માનવામા આવે તો પછી વ્યંજનાવગ્રહની પછીના પુષ્ટિ થતાં જે અવગ્રહરૂપે પરિણતિ થાય છે તે કેવી રીતે થઈ શકે વ્યંજનાવગ્રહીનો

अथ प्रथमसमयादिषु शब्दादिविपरिणतद्रव्यसम्बन्धेऽपि कादिदपि ज्ञानमात्रा माभूत् शब्दादिद्रव्याणां तेषु समयेषु स्तोकत्वेन ग्राह्यत्वात्, चरमसमये तु ज्ञानमात्रा स्यात् शब्दादिरूपपरिणतद्रव्यसमूहस्य तदानीं भूयस्त्वेन विषयत्वात्। इति चेत्, तदयुक्तम्-यदि हि प्रथमसमयादिषु शब्दादिद्रव्याणां स्तोकत्वात् सूक्ष्मा नव्यव्यक्ता कादिदपि ज्ञानमात्रा न समुद्भसेत्, तर्हि प्रभूतसमुदायसम्पर्केऽपि

है?। परिपुष्ट व्यञ्जनावग्रह ही तो अर्थावग्रह होता है। अर्थावग्रहसे होनेवाला विषयका भान ज्ञाताके ध्यानमें आ जाता है, और व्यञ्जनावग्रहसे होनेवाला अर्थका बोध ज्ञाताके ध्यानमें नहीं आता है, यही तो इनमें भेद है। ज्ञानके अभावको लेकर इनमें भेद नहीं माना गया है। इस लिये यह स्वीकार करना चाहिये कि व्यञ्जनावग्रहमें थोड़ी सी ज्ञान की मात्रा है।

यहाँ शंकाकार कहता है यह कि प्रथमादि समयों में शब्दादिरूप से परिणत पुद्गल द्रव्यों का संबंध होने पर भी व्यञ्जनावग्रह में जो थोड़ी सी भी ज्ञानमात्रा नहीं होती है? उसका कारण यह है कि वे उन समयों में बहुत ही स्तोकरूप से-सूक्ष्मरूप से-ग्राह्य होते हैं, परन्तु अन्तिम समय में जो उनका ज्ञान होता है उसका कारण यह है कि उस समय शब्दादिरूप परिणत द्रव्यसमूह का भूयस्त्वरूप से ग्रहण होता है। तात्पर्य शंकाकार का यह है कि अभी सिद्धान्ती की ओर से जो व्यञ्जनावग्रह में ज्ञानरूपता प्रतिपादन करने के लिये ऐसा कहा गया है कि-'यदि व्यञ्जनावग्रह में ज्ञानरूपता न मानी जावेगी तो अर्थावग्रह में ज्ञानरूपता

એક પુષ્ટ વ્યંજનાવગ્રહ જ અર્થાવગ્રહ થાય છે અર્થાવગ્રહથી થનાર અર્થનો બોધ જ્ઞાતાના ધ્યાનમાં આવતો નથી, એજ તેમની વચ્ચેનો ભેદ છે, જ્ઞાનના અભાવે કરીને તેમા ભેદ મનાયા નથી તેથી એ સ્વીકારવુ જોઈએ કે વ્યંજનાવગ્રહમા કેટલીક જ્ઞાનની માત્રા છે જ

જો શંકા કરનારની તરફથી એમ કહેવામા આવે કે પ્રથમાદિ સમયોમાં શબ્દાદિ રૂપે પરિણત પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો સબધ થતા પણ જે થોડા પ્રમાણમાં પણ જ્ઞાનમાત્રા નથી હોતી તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ તે સમયોમાં બહુ જ સ્તોકરૂપે-સૂક્ષ્મરૂપે-ગ્રાહ્ય થાય છે, પણ અન્તિમ સમયે જે તેમનુ જ્ઞાન થાય છે તેનુ કારણ એ છે કે તે સમયે શબ્દાદિ રૂપ પરિણત દ્રવ્ય સમૂહનુ ભૂયસ્ત્વરૂપે ગ્રહણ થાય છે શંકાકરનારના કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે હમણાં જ સિદ્ધાંત દ્વારા વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતાનુ પ્રતિપાદન કરવાને માટે એવુ જે કહ્યુ છે કે-"જો વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતા માનવામા ન આવે તો અર્થાવગ્ર

नहीं आ सकती है, अर्थात्-यदि प्रथम समय में भी शब्दादिपरिणत द्रव्यो के साथ उपकरणेन्द्रिय का संबंध होने पर थोड़ी भी ज्ञानमात्रा न होवे तो वह द्वितीय समय में भी नहीं होगी, इस तरह चलते २ वह अन्तिम समयरूप अर्थावग्रह में भी नहीं आ सकेगी सो इस पर यह कहना है कि चरम समय में जो ज्ञानरूपता का वेदन होता है उसका कारण यह है कि उस चरम समयमें शब्दादिरूप परिणत द्रव्यसमूहका भूयस्त्वरूपसे ग्रहण होता है। ऐसा ग्रहण द्वितीयादि समयों में नहीं होता है वहा तो स्तोकरूपसे ही उनका ग्रहण होता है। इसलिये व्यञ्जनावग्रह में ज्ञान मात्रा नहीं होती है।

इस पर सिद्धान्तीका ऐसा उत्तर है कि-यदि प्रथमादि समयोंमें शब्दादि द्रव्य स्तोक होते हैं इस ख्यालसे वहा थोड़ी सी भी ज्ञानमात्रा नहीं होती हैं, अर्थात्-उन द्रव्योंका जो ग्रहण होता है वह ज्ञाताके अनुभवमें नहीं आता है-वे बहुत ही सूक्ष्म होते हैं, इस लिये उस अवस्थामें उनका ज्ञान "ये कुछ हैं" इस रूपसे निर्देश्य नहीं होता है, कारण कि उस समयका इन्द्रिय और पदार्थका सम्बन्ध अपुष्ट रहता है, ऐसा कहकर उन समयों में थोडी भी ज्ञानमात्रा न मानी जावे

હમા જ્ઞાનરૂપતા આવી શકતી નથી એટલે કે જો પ્રથમ સમયમા પણ શબ્દાદિ પરિણત દ્રવ્યોની સાથે ઉપકરણેન્દ્રિયનો સબધ થતા થોડી પણ જ્ઞાનામાત્રા ન હોય તો તે દ્વિતીય સમયમા પણ નહી હોય, આ રીતે આગળ વધતા વધતા તે અન્તિમ સમયરૂપ અર્થાવગ્રહમા પણ આવી નહી શકે " તો તે બાબતમા તેનુ આ પૂર્વોક્ત કથન છે-તે કહે છે કે ચરમ સમયમા જે જ્ઞાનરૂપતાનુ સવેદન થાય છે તેનુ કારણ એ છે કે તે ચરમસમયમા શબ્દાદિરૂપ પરિણત દ્રવ્ય સમૂહનુ થતુ નથી ત્યા તો સૂક્ષ્મરૂપેજ તેમનુ ગ્રહણ થાય છે ?

તેનો સૂત્રકાર તરફથી એવો જવાબ મળે છે કે-જો પ્રથમાદિ સમયોમા શબ્દાદિ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોય છે તે માન્યતાથી ત્યા થોડી પણ જ્ઞાનમાત્રા હોતી નથી, એટલે કે એ દ્રવ્યોનુ જે ગ્રહણ થાય છે તે જ્ઞાતાના અનુભવમા આવતુ નથી-તેઓ બહુજ સૂક્ષ્મ હોય છે, તે કારણે તે પરિસ્થિતિમાં તેમનુ જ્ઞાન "એ કંઈક છે" એ રૂપે નિર્દેશ્ય થતુ નથી, કારણ કે તે સમયનો ઈન્દ્રિય અને પદાર્થનો સબધ અપુષ્ટ હોય છે, એમ કહીને તે સમયોમા થોડી પણ જ્ઞાનમાત્રા માનવામા ન આવે તો મોટા સમૂદાયનો સપર્ક થતા પણ જ્ઞાનમાના કેવી રીતે

अथ प्रथमसमयादिषु शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धेऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रा माभूत् शब्दादिद्रव्याणां तेषु समयेषु स्तोकत्वेन ग्राह्यत्वात्, चरमसमये तु ज्ञानमात्रा स्यात् शब्दादिरूपपरिणतद्रव्यसमूहस्य तदानीं भूयस्त्वेन विषयत्वात्। इति चेत्, तदयुक्तम्-यदि हि प्रथमसमयादिषु शब्दादिद्रव्याणां स्तोकत्वात् सूक्ष्मा अव्यक्ता काचिदपि ज्ञानमात्रा न समुल्लसेत्, तर्हि प्रभूतसमुदायसम्पर्केऽपि

है?। परिपुष्ट व्यञ्जनावग्रह ही तो अर्थावग्रह होता है। अर्थावग्रहसे होनेवाला विषयका भान ज्ञाताके ध्यानमें आ जाता है, और व्यञ्जनावग्रहसे होनेवाला अर्थका बोध ज्ञाताके ध्यानमें नहीं आता है, यही तो इनमें भेद है। ज्ञानके अभावको ले कर इनमें भेद नहीं माना गया है। इस लिये यह स्वीकार करना चाहिये कि व्यञ्जनावग्रहमें थोड़ी सी ज्ञान की मात्रा है।

यहाँ शंकाकार कहता है यह कि प्रथमादि समयों में शब्दादिरूप से परिणत पुद्गल द्रव्यों का सबंध होने पर भी व्यञ्जनावग्रह में जो थोड़ी सी भी ज्ञानमात्रा नहीं होती है? उसका कारण यह है कि वे उन समयों में बहुत ही स्तोकरूप से-सूक्ष्मरूप से-ग्राह्य होते हैं, परन्तु अन्तिम समय में जो उनका ज्ञान होता है उसका कारण यह है कि उस समय शब्दादिरूप परिणत द्रव्यसमूह का भूयस्त्वरूप से ग्रहण होता है। तात्पर्य शंकाकार का यह है कि अभी सिद्धान्ती की ओर से जो व्यजनावग्रह में ज्ञानरूपता प्रतिपादन करने के लिये ऐसा कहा गया है कि-'यदि व्यजनावग्रह में ज्ञानरूपता न मानी जावेगी तो अर्थावग्रह में ज्ञानरूपता

એક પુષ્ટ અંશ જ અર્થાવગ્રહ થાય છે અર્થાવગ્રહથી થનારઅર્થનો બોધ જાણનારના ધ્યાનમાં આવતો નથી, એજ તેમની વચ્ચેનો ભેદ છે, જ્ઞાનના અભાવે કરીને તેમા ભેદ મનાયા નથી તેથી એ સ્વીકારવુ જોઈએ કે વ્યાજનાવગ્રહમા કેટલીક જ્ઞાનની માત્રા છે જ

જો શંકા કરનારની તરફથી એમ કહેવામા આવે કે પ્રથમાદિ સમયોમાં શબ્દાદિ રૂપે પરિણત પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો સબંધ થતા પણ જે થોડા પ્રમાણમાં પણ જ્ઞાનમાત્રા નથી હોવી તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ તે સમયોમાં બહુ જ સ્તોકરૂપે—સૂક્ષ્મરૂપે—ગ્રાહ્ય થાય છે, પણ અન્તિમ સમયે જે તેમનુ જ્ઞાન થાય છે તેનુ કારણ એ છે કે તે સમયે શબ્દાદિ રૂપ પરિણત દ્રવ્ય સમૂહનુ ભૂયસ્વરૂપે ગ્રહણ થાય છે શંકાકરનારના કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે હમણાં જ સિદ્ધાંત દ્વારા વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતાનુ પ્રતિપાદન કરવાને માટે એવુ જે કહ્યું છે કે-"જો વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતા માનવામા ન આવે તો અર્થાવગ્ર

तथाहि-सर्वैरपि जीवैरर्थावग्रहः स्पष्टरूपतया संवेद्यते । शीघ्रतरगमनादौ सकृत् त्वरयोपलब्धे वस्तुनि "मया किंचिद् दृष्टं, परं न परिभावितं सम्य-" गिति व्यवहारदर्शनात् । अपि च अर्थावग्रहः सर्वेन्द्रियमनोभावी, व्यञ्जनावग्रहस्तु न तथा भवतीति प्राधान्यात् प्रथममर्थावग्रह उक्तः ॥ २७ ॥ सू० ॥

अथ व्यञ्जनावग्रहादनन्तरमर्थावग्रहो भवतीत्यत उत्पत्तिक्रममाश्रित्य प्रथमं व्यञ्जनावग्रहं वर्णयति—

मूलम्—से किं तं वंजणुग्गहे ? । वंजणुग्गहे चउव्विहे पण्णत्ते । तं जहा—सोइंदियवंजणुग्गहे, घाणिंदियवंजणुग्गहे, जिब्भिंदियवंजणुग्गहे, फासिंदियवंजणुग्गहे, से तं वंजणुग्गहे ॥ सू० २८ ॥

छाया—अथ कः स व्यञ्जनावग्रहः ? व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद् यथा—श्रोत्रेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः, घ्राणेन्द्रियव्यञ्जनाऽवग्रहः, जिह्वेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः, स्पर्शेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः, स एष व्यञ्जनावग्रहः ॥ सू० २८ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं वंजणुग्गहे ?' इति । अथ कः स व्यञ्जनावग्रहः ?, इति । उत्तरमाह—'वंजणुग्गहे-चउव्विहे पण्णत्ते' इत्यादि व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद् यथा-श्रोत्रेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः, घ्राणेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः, जिह्वेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः, स्पर्शेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः, स एष व्यञ्जनावग्रह इति ।

उत्तर—अर्थावग्रह अनुभवमें आता है, व्यञ्जनावग्रह नहीं, इसलिये सूत्रकारने ऐसा किया है । देखो जब हम शीघ्रातिशीघ्ररूपसे चलते फिरते हैं तो उस समय उपलब्ध वस्तुमें ऐसा भान होता है कि 'यह कुछ है' पर क्या है इसका स्पष्ट बोध नहीं होता । दूसरे-बात एक यह है कि अर्थावग्रह पांच इन्द्रियोंसे एवं मनसे होता है । व्यञ्जनावग्रह चक्षु और मनसे नहीं होता है । इस लिये व्यञ्जनावग्रहकी अपेक्षा अर्थावग्रहमें प्रधानता आती है, अतः प्रधान होनेसे सूत्रकारने अर्थावग्रह का पहिले उल्लेख किया है, और पीछे व्यञ्जनावग्रह का ॥ सू० २७ ॥

ઉત્તર—અર્થાવગ્રહ અનુભવમાં આવે છે વ્યંજનાવગ્રહ નહીં, તેથી સૂત્રકારે એમ કર્યું છે જેમ કે આપણે ઝડપીમાં ઝડપી રીતે ચાલતા હોઈએ ત્યારે ઉપલબ્ધ વસ્તુમાં એવું ભાન થાય છે કે "આ કંઈક છે" પણ શું છે તેનું સ્પષ્ટ ભાન થતું નથી બીજી વાત એ છે કે અર્થાવગ્રહ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનથી થાય છે વ્યંજનાવગ્રહ આંખ અને મનથી થતો નથી તે કારણે વ્યંજનાવગ્રહ કરતા અર્થાવગ્રહમાં પ્રધાનતા આવે છે તેથી મુખ્ય હોવાથી સૂત્રકારે અર્થાવગ્રહનો પહેલા ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને પાછળ વ્યંજનાવગ્રહનો ॥ સૂ.૨૭ ॥

न भवेत्, न हि खलु सिकताकणेषु प्रत्येकं तैलाभावे समुदायेऽपि तैलं समुपलभ्यते। अस्ति च चरमसमये प्रभूतशब्दादिद्रव्यग्रहणकाले ज्ञानम्, तत प्राक्तनेष्वपि समयेषु स्तोकस्तोकतरैरपि शब्दादि परिणत द्रव्यैः सम्बन्धे काचिद्व्यक्ता ज्ञानमात्राऽभ्युपगन्तव्या, अन्यथा चरमसमयेऽपि ज्ञानानुपपत्ते। तथा च—'व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानरूप' इति सिद्धम्। तच्च ज्ञानमव्यक्तमवेति बोध्यम्। सूत्रे चकारद्वय स्वगतानेकभेदसूचकम्। ते च स्वगतानेकभेदा स्वयमेव सूत्रकृताऽग्रे वक्ष्यते।

ननु प्रथम व्यञ्जनावग्रहो भवति, ततोऽर्थावग्रह तर्हि कथमिहार्थावग्रह पूर्वमुक्त? इति चेत्, उच्यते—स्पष्टतयोपलभ्यमानत्वादर्थावग्रह पूर्वमुपन्यस्त।

तो प्रभूत समुदायके सम्पर्क होने पर भी ज्ञानमात्रा कैसी मानी जा सकेगी?। जब स्तोकरूपमें उनके ग्रहणकरने पर उनमें ज्ञानमात्रा नहीं है तो वह भूयस्त्वरूपसे उनके ग्रहण होने पर भी कहांसे आयगी?। यह तो प्रत्यक्ष मालूम देता है कि वालुके एक २ कणमें तेल नहीं है, इसीलिये वह उसके समुदायमें भी नहीं है। चरम समयमें जब ज्ञान होना अनुभव में आता है तो मानना चाहिये कि पहिलेके समयों में भी ज्ञान है, भले वह स्तोकतम आदि रूपमें हो, पर है अवश्य। इस लिये व्यञ्जनावग्रह अज्ञानरूप न होकर ज्ञानरूप है, ऐसा माननेमें कोई बाधा नहीं आती है। व्यञ्जनावग्रहमें किसरूपमें ज्ञानरूपता है यह बात बहा अव्यक्त ही है।

सूत्रमें दो चकार स्वगत अनेक भेदों की सूचना देते हैं। इन भेदोंका कथन सूत्रकार आगे चल कर करेंगे।

शङ्का—जब व्यञ्जनावग्रह पहिले होता है बादमें अर्थावग्रह होता है तो सूत्रकारने पहिले अर्थावग्रह क्यों कहा?

માની શકાય? જો સૂક્ષ્મરૂપે તેમને ગ્રહણ કરતા તેમનામાં જ્ઞાનમાત્રા ન હોય તો તે ભૂયસ્ત્વરૂપે તેમનુ ગ્રહણ કરતા કયાથી આવશે? આ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે રેતીના પ્રત્યેક કણમા તેલ નથી. તેથી તે તેમના સમુદાયમાં પણ નથી ચરમ સમયે જો જ્ઞાન થવાનો અનુભવ થાય છે તો એ સ્વીકારવુ જોઈએ કે પહેલાના સમયોમાં પણ જ્ઞાન હતુ જ, ભલે તે સૂક્ષ્મતમ આદિરૂપે હોય, પણ છે અવશ્ય તે કારણે વ્યજનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ નથી પણ જ્ઞાનરૂપ છે, એમ માનવામા કોઈ મુશ્કેલી રહેતી નથી વ્યજનાવગ્રહમા કયા રૂપે જ્ઞાનરૂપતા છે એ વાત ત્યા અવ્યક્ત જ છે સૂત્રમાં બે ચકાર સ્વગત અનેક ભેદોનુ સૂચન કરે છે એ ભેદોનુ વર્ણન સૂત્રકાર આગળ જતા કરશે.

શકા—જો વ્યજનાવગ્રહ પહેલા થાય છે અને ત્યાર બાદ અર્થાવગ્રહ થાય છે તો સૂત્રકારે પહેલા અર્થાવગ્રહ કેમ કહ્યો?

ननु कथमप्राप्यकारित्वं तयोरवसीयते? उच्यते-विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात् । तथाहि-यदि प्राप्तमर्थं चक्षुर्मनो वा गृह्णीयात् तदा यथा स्पर्शनेन्द्रियं स्रक्‌चन्दनादिकस्य अङ्गारादिकस्य च प्राप्तस्यार्थस्य परिच्छेदं कुर्वत् तत्कृतानुग्रहोपघातभाग् भवति, तथा चक्षुर्मनश्चापि स्यात् विशेषाभावात्, न तु तथा भवति, तस्मादेतद्‌द्वयमप्राप्यकारीति सिद्धम्।

कारी हैं । अपने विषय के साथ संबंध किये बिना ही ये दोनों इन्द्रिया उसका ज्ञान करा देती हैं । इस तरह व्यंजनावग्रह चार प्रकार का ही होता है, छह प्रकारका नहीं ।

शंका—चक्षु और मन अप्राप्यकारी हैं-विषय के साथ संबंध किये विना ही अपने विषय का ज्ञान करा देते हैं, यह बात कैसे जानी जाती है।

उत्तर—'ये दोनों अप्राप्यकारी हैं' यह बात इस तरह जानी जाती है कि इनमें अपने विषय से कृत उपघात और अनुग्रह नहीं होता है। यदि प्राप्त अर्थ को चक्षु और मन ग्रहण करें तो जिस प्रकार प्राप्त अर्थ को ग्रहण करनेवाली स्पर्शेन्द्रिय में अपने विषयद्वारा स्रक्, चंदन-अंगार आदि द्वारा-अनुग्रह और उपघात देखा जाता है उसी तरह इन दो इन्द्रियों में यह बात देखी जानी चाहिये, परन्तु ऐसी बात इनमें नहीं देखी जाती है, इसलिये ये दो अप्राप्यकारी माने गये हैं ।

અને મનમાં થતો નથી, કારણ કે એ બન્ને અપ્રાપ્યકારી છે પોતાના વિષય સાથે સંપર્ક કર્યા વિના જ એ બન્ને ઈન્દ્રિયો તેનું જ્ઞાન કરાવી દે છે આ રીતે વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારનો જ હોય છે, છ પ્રકારનો નહીં

શંકા—ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી છે-વિષયની સાથે સંપર્ક કર્યા વિના જ પોતાના વિષયનું જ્ઞાન કરાવી દે છે, એ વાત કેવી રીતે જાણી શકાય?

ઉત્તર—એ બન્ને અપ્રાપ્યકારી છે, એ વાત આ રીતે જાણી શકાય છે કે તેમનામા પોતાના વિષય વડે કરાયેલ ઉપઘાત અને અનુગ્રહ હોતા નથી જો પ્રાપ્ત અર્થને ચક્ષુ અને મન ગ્રહણ કરે તો જે રીતે પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરનારી સ્પર્શેન્દ્રિયમા પોતાના વિષય દ્વારા સ્રક્, ચંદન-અંગાર આદિ દ્વારા-અનુગ્રહ અને ઉપઘાત જોવા મળે છે, એજ રીતે એ બન્ને ઈન્દ્રિયોમાં આ વાત દેખાવી જોઈએ, પણ એવી વાત તેમનામા દેખાતી નથી તેથી એ બન્ને અપ્રાપ્યકારી માનવામાં આવી છે

ननु पञ्चेन्द्रियाणि सन्ति षष्ठं मनश्चास्ति, कथं तर्हि व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विध एवोक्त' ? इति चेत् उच्यते-उपकरणेन्द्रियस्य शब्दादिद्रव्याणां च परस्परं सम्बन्धो व्यञ्जनमुच्यते, स च सम्बन्धश्चतुर्णामेव श्रोत्रेन्द्रियादीनां भवति, न तु चक्षुर्मनसो, तयोरप्राप्यकारित्वात् । चक्षुर्मनश्च हि रूपादिसम्बन्धेन विनैव ज्ञानमुत्पादयति।

अब सूत्रकार उत्पत्तिक्रमकी अपेक्षासे व्यञ्जनावग्रहका वर्णन करते हैं—' से किं तं वंजणुग्गहे ' इत्यादि।

शिष्य प्रश्न करता है कि-हे भदन्त ! पूर्वनिर्दिष्ट व्यञ्जनावग्रह का क्या स्वरूप है ? उत्तर-व्यंजनावग्रह चार प्रकार का बतलाया गया है। जैसे-श्रोत्रेन्द्रिय-व्यंजनावग्रह १, घ्राणेन्द्रिय-व्यंजनावग्रह २, जिह्वेन्द्रिय व्यंजनावग्रह ३ और स्पर्शेन्द्रिय-व्यञ्जनावग्रह ४। इस तरह यह चार प्रकार का अवग्रह व्यंजनावग्रह है।

शंका—इन्द्रियां तो पांच बतलाई गई हैं तथा छठा मन भी बतलाया गया है फिर व्यंजनावग्रह चार प्रकार ही होता है ऐसा क्यों कहा ? उसे छह प्रकारका कहना चाहिये था।

उत्तर—उपकरणेन्द्रिय का और शब्दादिक पौद्गलिक द्रव्यों का जो परस्पर में संबंध होता है वह व्यंजन है, यह बात पीछे बतलाई जा चुकी है।

यह जो इन्द्रिय और पदार्थों का संबंध है वह इन चार इन्द्रियों से ही होता है, चक्षु और मन में नहीं होता है, कारण ये दोनों अप्राप्य

હવે સૂત્રકાર ઉત્પત્તિ ક્રમની અપેક્ષાએ વ્યંજનાવગ્રહનું વર્ણન કરે છે-
" से किं तं वंजणुग्गहे " ઇત્યાદિ

પ્રશ્ન-હે ભદન્ત ! પૂર્વનિર્દિષ્ટ વ્યંજનાવગ્રહનું શું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારનો બતાવ્યો છે (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય-વ્યંજનાવગ્રહ, (૨) ઘ્રાણેન્દ્રિય-વ્યંજનાવગ્રહ (૩) જિહ્વેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ અને (૪) સ્પર્શેન્દ્રિય-વ્યંજનાવગ્રહ આ રીતે આ ચાર પ્રકારનો અવગ્રહ-વ્યંજનાવગ્રહ છે

શંકા—ઇન્દ્રિયો તો પાંચ દર્શાવી છે તથા છઠ્ઠું મન પણ બતાવ્યું છે, તો પછી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારનો જ હોય છે એમ શા માટે કહ્યું ? તે છ પ્રકારનો કહેવો જોઈતો હતો.

ઉત્તર—ઉપકરણેન્દ્રિયનો અને શબ્દાદિક પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોનો જે પરસ્પરમાં સંપર્ક થાય છે તે વ્યંજન છે આ વાત પાછળ બતાવી દીધી છે ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોનો આ જે સંપર્ક છે તે એ ચાર ઇન્દ્રિયો વડે જ થાય છે, ચક્ષુ

ननु कथमप्राप्यकारित्वं तयोरवसीयते? उच्यते-विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्। तथाहि-यदि प्राप्तमर्थं चक्षुर्मनो वा गृह्णीयात् तदा यथा स्पर्शनेन्द्रियं स्रक्चन्दनादिकस्य अङ्गारादिकस्य च प्राप्तस्यार्थस्य परिच्छेदं कुर्वत् तत्कृतानुग्रहोपघातभाग् भवति, तथा चक्षुर्मनश्चापि स्यात् विशेषाभावात्, न तु तथा भवति, तस्मात् तद्द्वयमप्राप्यकारीति सिद्धम्।

कारी हैं। अपने विषय के साथ संबंध किये बिना ही ये दोनों इन्द्रिया उसका ज्ञान करा देती हैं। इस तरह व्यंजनावग्रह चार प्रकार का ही होता है, छह प्रकारका नहीं।

शंका—चक्षु और मन अप्राप्यकारी हैं-विषय के साथ संबंध किये बिना ही अपने विषय का ज्ञान करा देते हैं, यह बात कैसे जानी जाती है।

उत्तर—'ये दोनों अप्राप्यकारी हैं' यह बात इस तरह जानी जाती है कि इनमें अपने विषय से कृत उपघात और अनुग्रह नहीं होता है। यदि प्राप्त अर्थ को चक्षु और मन ग्रहण करें तो जिस प्रकार प्राप्त अर्थ को ग्रहण करनेवाली स्पर्शेन्द्रिय में अपने विषयद्वारा स्रक्, चंदन-अंगार आदि द्वारा-अनुग्रह और उपघात देखा जाता है उसी तरह इन दो इन्द्रियों में यह बात देखी जानी चाहिये, परन्तु ऐसी बात इनमें नहीं देखी जाती है, इसलिये ये दो अप्राप्यकारी माने गये हैं।

અને મનમાં થતો નથી, કારણ કે એ બન્ને અપ્રાપ્યકારી છે પોતાના વિષય સાથે સંપર્ક કર્યા વિના જ એ બન્ને ઈન્દ્રિયો તેનું જ્ઞાન કરાવી દે છે આ રીતે વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારનો જ હોય છે, છ પ્રકારનો નહીં

શંકા—ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી છે-વિષયની સાથે સંપર્ક કર્યા વિના જ પોતાના વિષયનું જ્ઞાન કરાવી દે છે, એ વાત કેવી રીતે જાણી શકાય?

ઉત્તર—એ બન્ને અપ્રાપ્યકારી છે, એ વાત આ રીતે જાણી શકાય છે કે તેમનામાં પોતાના વિષય વડે કરાયેલ ઉપઘાત અને અનુગ્રહ હોતા નથી જો પ્રાપ્ત અર્થને ચક્ષુ અને મન ગ્રહણ કરે તો જે રીતે પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરનારી સ્પર્શેન્દ્રિયમાં પોતાના વિષય દ્વારા સ્રક્, ચંદન-અંગાર આદિ દ્વારા-અનુગ્રહ અને ઉપઘાત જોવા મળે છે, એજ રીતે એ બન્ને ઈન્દ્રિયોમાં આ વાત દેખાવી જોઈએ, પણ એવી વાત તેમનામાં દેખાતી નથી તેથી એ બન્ને અપ્રાપ્યકારી માનવામાં આવી છે

नचैव न दृश्यते, चक्षुषोऽपि हि विषयकृतावनुग्रहोपघातौ भवत । तथाहि-मेघरहिते नभसि मरण्डमार्तण्डमण्डलं पश्यतो भवति चक्षुषो विघात, तथा चन्द्रमण्डल तरङ्गमालोपशोभित जल शाद्वलं हरिततरुमण्डल च पश्यतश्चक्षुषोऽनुग्रहो भवतीति, तस्माच्चक्षुष' प्राप्यकारित्वमेव सिध्यतीतिचेत्,

अत्रोच्यते-विषयकृतावनुग्रहोपघातौ चक्षुष' सर्वथा न भवत, इति वय न ब्रूम कि तु एतावदेव ब्रूम -यदा विषय विषयतया चक्षुरवलम्बते, तदा

शका—आप ऐसा कैसे कहते हैं कि चक्षु में विषयकृत उपघात और अनुग्रह नहीं देखा जाता है। विषयकृत उपघात और अनुग्रह चक्षु इन्द्रिय में देखा जाता है, अत उसमें अन्य इन्द्रियों की तरह प्राप्यकारिता सिद्ध होती है। मेघरहित आकाश में जो व्यक्ति सूर्यमडल का निरीक्षण करता है उसके चक्षु का विघात होता है, तथा चन्द्रमडल का, तरङ्ग माला से उपशोभित जल का, हरितघास का एव हरे २ वृक्षों का जो निरीक्षण करता है उसकी आंखों में शीतलता आती है, यह चक्षु का विषयकृत उपघात एव अनुग्रह है।

उत्तर—इस कथनसे चक्षुमें प्राप्यकारिता सिद्ध नहीं होती है। इससे तो केवल यही बात जानी जाती है कि द्रव्यके सबधसे चक्षुका उपघात और अनुग्रह होता है। हम इस बातका निषेध थोडे ही करते हैं कि विषय-पदार्थ-कृत उपघात और अनुग्रह चक्षुमें नहीं होता है! किन्तु हम तो यह बतलाते है कि चक्षु जब पदार्थको विषय करता है

શકા—આપ એમ કેવી રીતે કહો છો કે ચક્ષુમાં વિષયકૃત ઉપઘાત અને અનુગ્રહ દેખાતા નથી વિષયકૃત ઉપઘાત અને અનુગ્રહ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયમાં જોવા મળે છે, તેથી તેમાં બીજી ઈન્દ્રિયોની જેમ પ્રાપ્યકારીતા સિદ્ધ થાય છે મેઘ રહિત આકાશમા જે વ્યક્તિ સૂર્યમડળનુ નિરીક્ષણ કરે છે તેના ચક્ષુનો વિઘાત થાય છે, તથા ચન્દ્રમડળનુ તરગમાળાથી શોભતા જળનુ, લીલા ઘાસનુ અને લીલાંછમ વૃક્ષોનુ જે નિરીક્ષણ કરે છે તેની આંખોમા શીતળતા આવે છે, આ ચક્ષુનો વિષયકૃત ઉપઘાત અને અનુગ્રહ છે

ઉત્તર—આ કથનથી ચક્ષુમાં પ્રાપ્યકારિતા સાબીત થતી નથી તેનાથી તો ફક્ત એજ વાત જાણવા મળે છે કે દ્રવ્યના સંપર્કથી ચક્ષુનો ઉપઘાત અને અનુગ્રહ થાય છે અમે એ વાતનો નિષેધ થોડો કરીએ છીએ કે વિષય-પદાર્થકૃત ઉપઘાત અને અનુગ્રહ ચક્ષુમા થતો નથી ? પણ અમે તો એ બતાવીએ છીએ કે ચક્ષુ જ્યારે પદાર્થને વિષય કરે છે ત્યારે તે વિષયભૂત પદાર્થને વિષય કરે છે

तत्कृतावनुग्रहोपघातौ तस्य न भवत इति, तस्मात् तदप्राप्यकारि। यदा तु विषयं विषयतया नावलम्बते किं तु यदा-चक्षुषि स्वोपघातकावयवाणुप्रवेशो भवति, तदोपघातः, अनुग्राहकावायवाणुप्रवेशे सति चानुग्रहो भवति। यथा-प्रचण्ड-मार्तण्डरश्मय सर्वत्रापि प्रसरन्तो यदा चक्षुषि समाप्ता भवन्ति, तदा ते स्पर्शनेन्द्रि-यमिव चक्षुरुपघ्नन्ति, तथा चन्द्ररश्मय,चक्षुषि समाप्ता' सन्त' स्पर्शनेन्द्रियमिव चक्षुरनुगृह्णन्ति, तथा-चक्षुषि जलकणसस्पृक्पवनसस्पर्शादनुग्रहो भवति, तथा-शाड्वलतरुच्छायासपर्कशीतीभूतसमीरसस्पर्शादनुग्रहो भवति। विषयतयाऽव लम्बने तु न भवति चक्षुषि तत्परमाणुप्रवेशस्तस्माद् विषयतया जलाद्यवलोकने

तब उस विषयभूत पदार्थसे चक्षुका उपघात और अनुग्रह नहीं होता है, इसलिये वह अप्राप्यकारी है। चक्षु का पूर्वोक्तकथन से जो उपघात अनुग्रह बतलाये गये हैं वे उसमें अपने द्वारा उन्हें गृहीत करने से नहीं हुए हैं किन्तु जब अपने उपघातक अवयवाणु का प्रवेश उसमें हो जाता है उस समय उसके द्वारा उसका उपघात होता है, इसी तरह अनुग्रह होता है। जैसे प्रचण्ड मार्तण्ड की किरणें फैलते समय जब चक्षु के साथ सबंध करती हैं उस समय वे स्पर्शनेन्द्रिय की तरह चक्षु का उपघात करती हैं। तथा चन्द्र की किरणें जब चक्षु के साथ सबंध करती हैं तो वे स्पर्शनेन्द्रिय की तरह उसका अनुग्रह करती हैं। इसी तरह जलकण-सिक्त वायु के सम्पर्श से उसका अनुग्रह होता है। परन्तु जब चक्षु इन्हें विषयरूप से अवलम्बन करता है तब चक्षु के भीतर इनके परमाणु का प्रवेश नहीं होता है। इस तरह विषयरूप से जलादिक के अवलो-

ત્યારે તે વિષયભૂત પદાર્થથી ચક્ષુનો ઉપઘાત અને અનુગ્રહ થતો નથી, તેથી તે અપ્રાપ્યકારી છે પૂર્વોક્ત કથનથી ચક્ષુનો જે ઉપઘાત અનુગ્રહ બતાવવામાં આવ્યા છે તે તેનામા પોતાના દ્વારા તેમને ગૃહીત કરવાથી થયેલ નથી, પણ જ્યારે પોતાના ઉપઘાતક અવયવ અણુનો પ્રવેશ તેમા થઈ જાય છે તે સમયે તેમના દ્વારા તેનો ઉપઘાત થાય છે એજ રીતે અનુગ્રાહક અવયવ અણુનો જ્યારે ચક્ષુમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે ત્યારે તેમના દ્વારા તેનો અનુગ્રહ થાય છે જેમ પ્રચડ સૂર્યના કિરણો ફેલાતી વખતે જ્યારે ચક્ષુની સાથે સપર્ક કરે છે ત્યારે તેઓ સ્પર્શેન્દ્રિયની જેમ ચક્ષુનો ઉપઘાત કરે છે તથા ચન્દ્રનાં કિરણો જ્યારે ચક્ષુની સાથે સપર્ક કરે છે ત્યારે તેઓ સ્પર્શેન્દ્રિયની જેમ તેનો અનુગ્રહ કરે છે એજ પ્રમાણે જળકણ યુક્ત વાયુના સસ્પર્શથી તેનો અનુગ્રહ થાય છે પણ જ્યારે ચક્ષુ વિષયરૂપે તેમનુ અવલબન કરે છે ત્યારે ચક્ષુની અદર તેમનાં પરમાણુનો પ્રવેશ થતો નથી એજ રીતે વિષયરૂપે જળાદિકનુ

उपघाताभावादनुग्रहोपचारो मन्तव्यः। उपघाताभावेऽनुग्रहोपचारो भवेत् यथाऽतिसूक्ष्माक्षरनिरीक्षणात् विनिवृत्य नीलहरितवस्त्रादिनिरीक्षणे यथा लोकः प्रवर्तते तस्मादुपघाताभावेऽनुग्रहोपचारो भवतीति मन्तव्यम्। प्राप्यकारित्वे तु तुल्ये सम्पर्के सूर्यं पश्यतः सूर्येण यथोपघातो भवति, तथा अग्निजलशूलादिनि-

कन करने पर तत्कृत उपघात का अभाव होने से उसमें अनुग्रह का उपचार माना जाता है। उपघात के अभाव में अनुग्रह का उपचार लोक में देखा जाता है, जैसे अतिसूक्ष्म अक्षरों के देखने से मनुष्य जब निवृत्त होकर नील, हरित वस्त्र आदि को देखने में प्रवृत्त होता है तो उससे उसको आंखों में एक प्रकार का सुख का अनुभव होता है। यह सुखानुभव ही व्याघात का अभाव है, और इसीसे उसके द्वारा अनुग्रह का उपचार कहा होता है। तात्पर्य इसका यह है कि अतिसूक्ष्म अक्षरों के देखने में आंखों को जोर पड़ता है, वह जोर नील वस्त्रादिक के निरीक्षण करते समय नहीं होता है अतः लोग उससे दृष्टि का उपघात और नील वस्त्रादिक से उसका अनुग्रह मान लेते हैं, परन्तु जब इस पर विचार किया जाता है तो यह अनुग्रह उपघाताभाव होने से वहां उपचरित है, वास्तविक नहीं है। न तो विषयीकृत पदार्थ से चक्षु का उपघात होता है और न अनुग्रह ही होता है। यदि चक्षु को प्राप्यकारी माना जावे तो इस प्राप्यकारित्व की समानता में पदार्थ के साथ उसका संपर्क तुल्य रहता है। ऐसी स्थिति में जिस प्रकार सूर्य का निरीक्षण करते

અવલોકન કરતા તેના વડે કરાયેલ ઉપઘાતનો અભાવ હોવાથી તેમા અનુગ્રહનો ઉપચાર માનવામાં આવે છે ઉપઘાતના અભાવમા અનુગ્રહનો ઉપચાર લોકમાં જોવા મળે છે, જેમકે અતિસૂક્ષ્મ અક્ષરો જોયા પછી મનુષ્ય જ્યારે લીલાં વસ્ત્ર આદિને જોવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેથી તેને આખોમાં એક પ્રકારનાં સુખનો અનુભવ થાય છે આ સુખનો અનુભવ જ વ્યાઘાતનો અભાવ છે, અને તેથી તેના વડે અનુગ્રહનો ઉપચાર ત્યાં હોય છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે અતિસૂક્ષ્મ અક્ષરોને જોવામાં આંખોને જોર પડે છે, તે જોર નીલ વસ્ત્રાદિકનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે પડતુ નથી તેથી લોકો તે વડે દૃષ્ટિનો ઉપઘાત અને નીલવસ્ત્રાદિકથી તેનો અનુગ્રહ માની લે છે, પણ જ્યારે એના પર વિચાર કરવામા આવે છે ત્યારે આ અનુગ્રહ ઉપઘાતાભાવ હોવાથી ત્યા ઉપચરિત છે, વાસ્તવિક નથી વિષયીકૃત પદાર્થથી ચક્ષુનો ઉપઘાત પણ થતો નથી અને અનુગ્રહ પણ થતો નથી. જો ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવામા આવે તો આ પ્રાપ્યકારિત્વની સમાનતામા પદાર્થની સાથે તેનો સંપર્ક તુલ્ય રહે છે એવી પરિસ્થિતિમા જે પ્રકારે

रीक्षणे दाह–क्लेद–पाटनादय कस्माच्च भवन्तीति । तस्माद्विषयदेशे चक्षुषो गमन न भवति, नापि च चक्षुषि स्वविषयप्रवेशो भवति, ततश्च विषयतयावलम्बने चक्षुषस्तत्कृतोपघातानुग्रहौ न भवत इति स्थितम् ।

अपि च–यदि चक्षु' प्राप्यकारि, तर्हि स्वदेशगतरजोमलाञ्जनशलाकादिकं किं न पश्यति ?, तस्माच्चक्षुरप्राप्यकार्येवास्तीति मन्तव्यम् ।

समय उसका आपकी दृष्टि से उपघात होता है उसी प्रकार अग्नि, जल, शूल आदिके निरीक्षण करते समय इसका संपर्क रहेगा तो फिर उस समय इनके द्वारा चक्षुका दाह, क्लेदन, एवं पाटनादिक भी होना चाहिये, परन्तु ये बाते तो होती नहीं हैं, सो क्यों नहीं होती ? इस परसे विचारना चाहिये कि चक्षुमें प्राप्यकारिता नहीं है। अर्थात् चक्षु इन्द्रिय न तो विषयके पास जा कर उसका प्रकाशन करती है और न विषय ही चक्षुमें आ कर प्रविष्ट होता है, इस लिये विषयभूत ज्ञेयसे चक्षुका उपघात अनुग्रह कुछ भी नहीं होता है । यह सिद्धान्त ही ठीक है । दूसरी बात एक यह भी है कि यदि चक्षु प्राप्यकारी माना जावे तो फिर उसको अपनेमें पडे हुए रजकण, मल एव अंजनशलाका आदिका भी प्रकाशन करना चाहिये, परन्तु ऐसा नहीं होता है, अत' अप्राप्य कारी मतव्य ही निर्दोष है ।

સૂર્યનુ નિરીક્ષણ કરતી વખતે તેનો આપણી દૃષ્ટિએ ઉપઘાત થાય છે એજ પ્રકારે અગ્નિ, જળ શૂલ આદિનુ નિરીક્ષણ કરતી વખતે તેનો સ પર્ક રહેશે તો પછી તે સમયે તેમના દ્વારા ચક્ષુને દાહ, ક્લેદન (પલળવુ) અને પાટનાદિક પણ થવુ જોઈએ પણ એ બાબતો બનતી નથી તેનુ કારણ શું ?

આ ઉપરથી વિચારવુ જોઈએ ચક્ષુમા પ્રાપ્યકારિતા નથી. એટલે કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વસ્તુની પાસે જઈને તેનુ પ્રકાશન કરતી નથી અને વસ્તુ જ ચક્ષુમાં આવીને પ્રવેશ પણ કરતી નથી, તેથી વિષયભૂત જ્ઞેયથી ચક્ષુનો ઉપાઘાત અનુ-ગ્રહ કઇ પણ થતુ નથી આ સિદ્ધાંત જ બરાબર છે બીજી એક વાત એ પણ છે કે જો ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવામાં આવે તો પછી તેણે પોતાની અ દર પડેલા રજકણ, મેલ અને અ જનશલાકા આદિનુ પણ પ્રકાશન કરવુ જોઈએ, પણ એમ થતુ નથી તેથી અપ્રાપ્યકારી મ તવ્ય જ નિર્દોષ છે

ननु यदि चक्षुरप्राप्यकारीति मन्यसे, तर्हि मनोवद् विशेषेण सर्वानपि दूर व्यवहितादीनर्थान् कुतो न गृह्णाति ? । यदि हि प्राप्तमेव विषयं चक्षु गृह्णाति, तर्हि युक्तं, देवानामपि चक्षुरनावृतमेव अदूरदेशमेव अदूरस्थमेव वस्तु या गृह्णाति, नावृतं दूरदेशं दूरस्थं वा, इति। तत्र चक्षुषो रश्मीनां गमनासमर्थेन सम्पर्काऽसम्भवात्। तस्माच्चक्षु प्राप्यकार्येव मन्तव्यम् । तथा यदि हि—चक्षुरप्राप्यकारि भवेत् तदा तदावरणमुपघातकरणसमर्थं न स्यात्, तदावरणसद्भावेऽनुपलब्धिरन्यथोपलब्धिरिति व्यवस्था न स्यात् । प्राप्यकारित्वे तु व्यवहिते तदावरण सद्भावाच्चक्षु सम्पर्कासम्भव, अतिदूरेऽपि चक्षुषो रश्मीनां गमनाभावात् चक्षुःसम्पर्कासम्भव इति चक्षुः प्राप्यकार्येवेति मन्तव्यमिति चेत्,

शङ्का—यदि चक्षुको अप्राप्यकारी आप मानते हो तो वह मनकी तरह बिना किसी विशेषताके दूर व्यवस्थित पदार्थो का प्रकाशन क्यों नही करता है ? । अर्थात जब चक्षु अप्राप्त अर्थका प्रकाशक माना जाता है तो यह बात स्वाभाविक है कि उसके द्वरा समस्त दूरस्थित पदार्थोंका भी प्रकाशन होना चाहिये, मन जैसे दूरस्थित पदार्थोंका प्रकाशक माना गया है " जब चक्षु अर्थको प्राप्त हो कर उसका प्रकाश करता है तो ऐसी हालतमें उससे दूर व्यवस्थित अथवा आवृत पदार्थका प्रकाशन नही हो सकता, क्यों कि उनके साथ उसका संबंध नही है । देवोंकी आंखे भी अदूरदेशस्थ अनावृत पदार्थो का ही प्रकाशन करती है, दूर देशस्थ, आवृत पदार्थका नही, क्यों कि वहां तक उनकी किरणें जा नही सकती हैं, अत चक्षुकिरणोंके गमनके अभावमें उन पदार्थो के साथ असपर्क होनेकी वजहसे उन दूरदेशस्थ आवृत पदार्थों का उनके

શંકા—જો આપ ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી માનતા હો તો તે મનની જેમ કોઈ વિશેષતા વિના દૂર રહેલ પદાર્થોનું પ્રદર્શન કેમ કરતી નથી ? એટલે કે જો ચક્ષુને અપ્રાપ્ત અર્થની પ્રકાશક માનવામાં આવે તો એ વાત સ્વાભાવિક છે, કે જેમ મન દૂર રહેલ પદાર્થોનું પ્રકાશક મનાય છે, તેમ તેના વડે પણ સમસ્ત દૂર પદાર્થોનુ પ્રદર્શન થવુ જોઈએ. જો ચક્ષુ અર્થને પામીને તેને બતાવે છે તો એવી સ્થિતિમાં તેનાથી દૂર રહેલ અથવા ઢંકાએલ પદાર્થનું પ્રકાશન થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેની સાથે તેનો સંપર્ક નથી. દેવોની આંખો પણ દૂર નહીં એવા પ્રદેશમાં રહેલ અનાવૃત્ત પદાર્થોનું જ પ્રકાશન કરે છે, દૂર દેશસ્થ આવૃત્ત પદાર્થોનું નહીં, કારણ કે ત્યાં સુધી તેમનાં કિરણો જઈ શકતા નથી, તેથી ચક્ષુ કિરણોના ગમનને અભાવે તે પદાર્થોની સાથે અસ[illegible] કારણે

उच्यते—मनोवच्चक्षुरप्राप्यकार्येवास्ति । अप्राप्यकारित्वाङ्गीकारे दूरव्यव-हितादीनर्थान् कुतो न गृह्णातीति यद् दूषणमुपन्यस्तं तस्य नास्त्यत्र प्रसङ्गः, यतः मनोऽपि नाशेषान् विषयान् गृह्णाति, तस्यापि सूक्ष्मेष्वागमगम्यादिषु अर्थेषु दर्शनात् । तस्माद् यथा मनोऽप्राप्यकार्यपि स्वावरणक्षयोपशमसापेक्षत्वान्नियतविषयम्, तथा—चक्षुरपि स्वावरणक्षयोपशमसापेक्षत्वादप्राप्यकार्यपि नियतविषयम्, योग्यदेशावस्थितमात्रारूप विषयकम् । ततश्च न व्यवहितानामुपलब्धिप्रसङ्गः, दूरस्थितानामपि ।

द्वारा प्रकाशन नहीं हो सकता है, अतः चक्षुद्वारा गृहीत पदार्थोंका जब प्रकाशन होता है तो यह मानने में कोई बाधा नहीं है कि चक्षु प्राप्यकारी है ।

उत्तर—चक्षु मनकी तरह अप्राप्यकारी ही है । अप्राप्यकारी पक्षमें जो ये पूर्वोक्त बातें कही गई हैं कि यह मनकी तरह दूर, व्यवहित पदार्थोंका प्रकाशन क्यों नहीं करता है सो इन बातों के लिये यहां अवकाश का अवसर ही नहीं है, कारण कि मन भी तो आगमगम्य आदि सूक्ष्म पदार्थोंका प्रकाशन नहीं करता है । इस लिये जैसे मन अप्राप्यकारी होने पर भी अपने आवरणके क्षयोपशमके अनुसार नियत विषयवाला माना गया है, अर्थात्-योग्य देशमें अवस्थित हुए पदार्थका ग्राहक माना गया है अनियत पदार्थका नहीं, इसी तरह चक्षु भी अप्राप्यकारी होता हुआ अपने आवरण के क्षयोपशमानुसार नियत विषय का प्रकाशक होता

એ દૂર દેશસ્થ આવૃત પદાર્થોનું તેમના દ્વારા પ્રકાશન થઈ શકતું નથી, તેથી ચક્ષુ દ્વારા ગૃહીત પદાર્થનું જ જો પ્રકાશન થાય છે તો એ માનવામા કોઈ વાંધો નથી કે ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે

ઉત્તર—ચક્ષુ મનની જેમ અપ્રાપ્યકારી જ છે અપ્રાપ્યકારીના પક્ષમા એ પૂર્વોક્ત જે વાતો કહેવાઈ છે કે તે મનની જેમ દૂર રહેલ પદાર્થોનું પ્રકાશન કેમ કરતા નથી તો એ વાતોને માટે અહીં પ્રાપ્ત થવાનો અવસર જ નથી કારણ કે મન પણ આગમગમ્ય આદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું પ્રકાશન કરતું નથી તેથી જેમ મન અપ્રાપ્યકારી હોવા છતા પણ પોતાના આવરણોના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિયતવિષયવાળું મનાયું છે—એટલે કે યોગ્ય દેશમાં રહેલ પદાર્થનું ગ્રાહક મનાયું છે, અનિયત પદાર્થનું નહીં એજ રીતે ચક્ષુ પણ અપ્રાપ્યકારી હોવા છતા પોતાનાં આવરણના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિયત વિષયના પ્રકાશક

अपि च–अप्राप्यकारित्वेऽपि योग्यदेशापेक्षा तथाविधस्वभावविशेषाद् दृश्यते, यथा–अयस्कान्तस्य ('चुम्बक' इति प्रसिद्धस्य)। लोहस्याप्राप्तस्य कर्षणे प्रवर्तमानोऽयस्कान्तो न खलु सर्वस्यापि जगद्वर्तिनो लोहस्याकर्षको भवति, किं तु प्रतिनियतस्यैव।

अनियत विषय का नहीं, अर्थात्–योग्य देशमें रहे हुए रूपका प्रकाशन करता है, अविषयभूत स्थान में रहे हुए रूपका नहीं। इस तरह यह बात समझने में देरी नहीं लगती है कि चक्षु व्यवहित पदार्थों का तथा दूरस्थित पदार्थों का प्रकाशन नहीं करता है, अत इस प्रकार का प्रसंग जो शंकाकार ने अप्राप्यकारित्व की मान्यता में दिया है वह उचित नहीं है।

तथा–तथाविधस्वभावविशेष से चक्षु में योग्य देश की अपेक्षा देखी जाती है। तात्पर्य इसका यह है कि चक्षु अप्राप्यकारी होने पर भी योग्य देशस्थित वस्तु का ही प्रकाशन करेगा, कारण उसका ऐसा ही स्वभाव है। अयोग्य देशस्थित वस्तु के प्रकाशन करने का उसका स्वभाव नहीं है। जिस प्रकार चुम्बक पत्थर का स्वभाव अप्राप्त लोहे को आकर्षण करने का है तो इसका तात्पर्य यह थोड़े ही होता है कि वह संसारभर के लोहे का आकर्षण करे। वह तो योग्य देशस्थित लोहे का ही आकर्षण करेगा, कारण कि उसका ऐसा ही स्वभाव है। इसी तरह चक्षु का भी

હોય છે, અનિયત વિષયના નહી, એટલે કે યોગ્ય દેશમા રહેલ રૂપનુ પ્રકાશન કરે છે, વિષયભૂત સ્થાનમાં રહેલ રૂપનુ નહી આ રીતે એ વાત સમજવામા વાર થતી નથી કે ચક્ષુ વ્યવહિત પદાર્થોનુ તથા દૂર રહેલ પદાર્થનુ પ્રકાશન કરતા નથી, તેથી આ પ્રકારનો પ્રસગ જે શકા કરનારે અપ્રાપ્યકારીની માન્યતા માટે આપેલ છે તે યોગ્ય નથી

તથા–તે પ્રકારના સ્વભાવ વિશેષથી ચક્ષુમાં યોગ્ય દેશની અપેક્ષા દેખાય છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી હોવા છતાં પણ યોગ્ય સ્થાનમા રહેલ પદાર્થનુ જ પ્રકાશન કરશે, કારણ કે તેનો એવો સ્વભાવ છે અયોગ્ય સ્થાનમાં રહેલ વસ્તુનુ પ્રકાશન કરવાનો તેનો સ્વભાવ જ નથી જેમ લોહ-ચુબકનો સ્વભાવ અપ્રાપ્ત લોઢાને આકર્ષવાનો છે તો તેનુ તાત્પર્ય એ થોડુ છે કે તે આખા સસારના લોઢાને આકર્ષે। તે તો યોગ્ય સ્થાનમા રહેલ લોઢાનુ આકર્ષણ કરશે, કારણ કે તેનો એવો જ સ્વભાવ છે એજ પ્રમાણે ચક્ષુનો

अत्र केचित्-वदन्ति अयस्कान्तोऽपि प्राप्यकारी भवति अयस्कान्तच्छायाऽणुभिः सह समाकृष्यमाणवस्तुनः सम्बन्धात्, केवलं ते छायाणवः सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते इति तदसत्, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, नहि तत्र छायाणुसद्भावग्राहकं प्रमाणमस्ति, प्रमाणरहितं न किमपि स्वीकर्तुं शक्नुमः ।

नन्वत्र छायाणुसंभवे प्रमाणमनुमानमस्ति, इह हि-'यदाकर्षणं, तत् संसर्गपूर्वकं, यथाऽयोगोलोकस्याकर्षणं सदंशेन वा अयस्कान्तेन वा भवति, तत्रायस्कान्ते साक्षात्संसर्गः क्वचिदपि न दृष्ट इति साक्षात्संसर्गः प्रत्यक्षबाधितः, ततश्च तत्र तच्छायाणुभिः संसर्गो मन्तव्य इति चेन्न, हेतोरनैकान्तिकत्वात् मन्त्रेण व्यभिचारात्, मन्त्रः स्मर्यमाणोऽपि विवक्षितं वस्तु आकर्षति, न च तत्र कोऽपि संसर्ग इति ।

ऐसा ही स्वभाव है कि वह अप्राप्यकारी होता हुआ भी योग्य देशस्थित पदार्थ का ही प्रकाशन करता है, देशभर के सब पदार्थों का नहीं ।

कोई २ ऐसा कहते हैं कि अयस्कान्त (चुम्बक पत्थर) अप्राप्यकारित्व की सिद्धि में दृष्टान्तभूत नहीं बन सकता है, कारण कि वह स्वयं प्राप्यकारी है । अयस्कान्त जो लोहे का आकर्षण करता है वह अप्राप्त होकर उसका आकर्षण नहीं करता है किन्तु आकृष्यमाण वस्तु के साथ में उसके छायाणुओं का संबंध होता है, इसी से वह उसका आकर्षण करता है । वे छायाणु अत्यन्त सूक्ष्म होनेसे देखे नहीं जाते है । ऐसा कथन भी ठीक नहीं है, कारण कि छायाणुका ग्राहक कोई प्रमाण नहीं है । जिसका ग्राहक प्रमाण नहीं होता है वह केवल कहने मात्रसे स्वीकार करने योग्य नहीं होता है ।

પણ એવો સ્વભાવ છે કે તે અપ્રાપ્યકારી હોવા છતાં પણ યોગ્ય પ્રદેશમાં રહેલ પદાર્થનું જ પ્રકાશન કરે છે, સમસ્ત દેશના સમસ્ત પદાર્થોનું નહીં.

કોઈ કોઈ એવું કહે છે કે अयस्कान्त (ચુબક પથ્થર) અપ્રાપ્યકારીત્વની સાબીતીમાં દૃષ્ટાંતરૂપ બની શકતો નથી, કારણ કે તે પોતે જ પ્રાપ્યકારી છે ચુબક પથ્થર જે લોહાનું આકર્ષણ કરે છે તે અપ્રાપ્ત થઈને તેનું આકર્ષણ કરતો નથી પણ આકર્ષાતી વસ્તુની સાથે તેના છાયાણુઓનો સબંધ હોય છે, તેથી તે તેનું આકર્ષણ કરે છે એ છાયાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતા નથી. એવું કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે છાયાણુનો ગ્રાહક કોઈ પ્રમાણ નથી જેનો ગ્રાહક (ગ્રહણ કરનાર) પ્રમાણ ન હોય તે ફક્ત કહેવા માત્રથી સ્વીકાર કરવામાં આવતું નથી.

शङ्का—'छायाणु हैं' इस बातका सबाधक अनुमान प्रमाण है और वह इस तरहसे है "जो २ आकर्षण होता है वह २ संसर्गपूर्वक होता है, जैसे अयोगोलकका आकर्षण संडासीसे होता है, अथवा अयस्कांत से होता है। संडासी से जो अयोगोलक का आकर्षण होता है उसमें संडासी और अयोगोलकका संसर्ग साक्षात दिखता है, परन्तु अय स्कातके द्वारा जब अयोगोलकका आकर्षण होता है उस समय अय- स्कातमें यह संसर्ग साक्षात् नहीं दिखता है, क्यों कि अयस्कातमें साक्षात् संसर्ग कहीं पर भी देखा नहीं गया है, इस लिये साक्षात्संसर्ग वहां प्रत्यक्षसे बाधित होता है, परन्तु जब ऐसी व्याप्ति है कि जो २ आक र्षण होता है वह २ संसर्गपूर्वक होता है तब यह मानना पड़ता है कि अयस्कांतके छायाणुओंके साथ लोहेका संसर्ग है।

उत्तर—इस प्रकारका कथन भी ठीक नहीं है, कारण यह व्याप्ति युक्तियुक्त नहीं है। निर्दोष व्याप्तिसे उत्पन्न अनुमान ही प्रमाणकोटि में आता है। युक्तियुक्त नहीं होनेके कारण यह है कि—देखो मन्त्रादिकों के द्वारा भी तो आकर्षण होता है, परन्तु आकर्षणीय वस्तुके साथ उसका कोई संसर्ग नहीं होता है। इस तरह साध्याभावमें हेतुके रहने से आकर्षक हेतु व्यभिचरित हो जाता है। इसमें समझाने जैसी कोई

શંકા—"છાયાણુ છે" આ વાતનું સબાધક અનુમાન પ્રમાણ છે અને તે આ પ્રમાણે છે—"જે જે આકર્ષણ થાય છે તે તે સંસર્ગપૂર્વ થાય છે જેમકે અયોગોલક નું આકર્ષણ સંડાસીથી થાય છે, અથવા ચુંબક પથ્થરથી થાય છે સંડાસીથી અયોગોલકનું જે આકર્ષણ થાય છે, તેમાં સંડાસી અને અયોગો લકનો સંસર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ ચુંબક પથ્થરના દ્વારા જ્યારે અયોગોલકનુ આકર્ષણ થાય છે તે સમયે ચુંબક પથ્થરમાં આ સંસર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી, કારણ કે લોહકાન્તમાં સાક્ષાત્ સંસર્ગ ક્યાંય પણ જોવામાં આવ્યો નથી, તેથી ત્યાં સાક્ષાત્ સંસર્ગ ત્યાં પ્રત્યક્ષથી બાધિત થાય છે, પણ જ્યારે એવી વ્યાપ્તિ છે કે જે જે આકર્ષણ થાય છે તે તે સંસર્ગપૂર્વક થાય છે ત્યારે તો એ માનવુ પડે છે કે લોહકાન્તના છાયાણુઓની સાથે લોહાનો સંસર્ગ છે

ઉત્તર—એ પ્રકારનું કથન પણ બરાબર નથી, કારણ કે આ વ્યાપ્તિ યુક્તિયુક્ત નથી. નિર્દોષ વ્યાપ્તિથી ઉત્પન્ન અનુમાન જ પ્રમાણ કોટિનું છે યુક્તિયુક્ત ન હોવાનુ કારણ એ છે કે—મંત્રાદિ દ્વારા પણ આકર્ષણ થાય છે પણ આકર્ષણીય વસ્તુની સાથે તેનો કોઈ સંસર્ગ થતો નથી, આ રીતે સાધ્ય ભાવમાં હેતુના રહેવાથી આકર્ષણ હેતુ વ્યભિચરિત થઈ જાય છે તેમા સમ

अपि च—यथा छायाणवः प्राप्तमेव लोहं समाकर्षन्ति, तथा काष्ठादिकमपि प्राप्तं कस्मान्न समाकर्षन्ति । यदि प्रतिनियतशक्तिमत्त्वात् काष्ठादिकं नाकर्षन्ती-त्युच्यते, तर्हि मनसोऽपि शक्तिः प्रतिनियतैवेति मनो यथा सूक्ष्मेष्वर्थेषु क्वचिन्न ज्ञानमुत्पादयति, शक्तिप्रतिनियमात् , तथा चक्षुरपि व्यवहितदूरदेशस्थितान् विषयान्न गृह्णातीति मन्तव्यम् , किमनेन छायाणुपरिकल्पनेनेति ।

बात नहीं है कि-मन्त्रका जब मान्त्रिक स्मरण करता है तब उसके द्वारा विवक्षित वस्तुका आकर्षण होता है ।

फिर भी उत्तर यह है कि-जिस तरह छायाणु, प्राप्त हुए लोहका आपके मन्तव्यानुसार आकर्षण करते हैं तो इसी तरह वे प्राप्त काष्ठादिक का आकर्षण क्यों नहीं करते हैं ? यदि इसके समाधानमें ऐसा कहा जाय कि उनकी शक्ति प्रति नियत है, प्रति नियत शक्तिविशिष्ट होनेसे ही वे प्राप्त काष्ठादिकका आकर्षण नहीं करते हैं तो फिर यही बात मनमें भी मान लेनी चाहिये, अर्थात् मनकी शक्ति भी प्रतिनियत ही है इसी लिये वह सूक्ष्मादिक अर्थों में ज्ञानका उत्पादक नहीं होता है, अतः जिस प्रकार प्रतिनियत शक्तिवाला होनेसे मन कहीं सूक्ष्मादिक पदार्थों में ज्ञानका उत्पादक नहीं होता, उसी प्रकार चक्षु भी व्यवहित एवं दूर देशस्थित विषयोंका प्रकाशक नहीं होता है फिर अपनी बातको सिद्ध करनेके लिये अप्रसिद्ध छायाणुओंकी कल्पना करनेसे क्या लाभ ? ।

બનવા જેવી કોઈ વાત નથી કે-જ્યારે માન્ત્રિક મંત્રનું સ્મરણ કરે છે ત્યારે ત્યારે તેના દ્વારા વિવક્ષિત વસ્તુનું આકર્ષણ થાય છે

વળી બીજો જવાબ એ છે કે જેમ છાયાણુ, પ્રાપ્ત થયેલ લોહાનું આપના મત પ્રમાણે આકર્ષણ કરે છે તો એ જ પ્રમાણે તે પ્રાપ્ત કાષ્ઠાદિકનું આકર્ષણ કેમ કરતા નથી? જો તેના સમાધાનરૂપે એમ કહેવામા આવે કે તેની શકિત પ્રતિનિયત છે પ્રતિનિયત શકિતવિશિષ્ટ હોવાથી તે પ્રાપ્ત કાષ્ઠાદિકનું આકર્ષણ કરતા નથી તો પછી એજ વાત મનની બાબતમાં પણ માનવી જોઈએ, એટલે કે મનની શકિત પણ પ્રતિનિયત જ છે તેથી તે સૂક્ષ્માદિક અર્થોમા જ્ઞાનનું ઉત્પાદક થતું નથી, તેથી જેમ પ્રતિનિયત શકિતવાળું હોવાને લીધે મન કોઈ સૂક્ષ્માદિક પદાર્થોમા જ્ઞાનનું ઉત્પાદક થતું નથી એજ પ્રમાણે ચક્ષુ પણ વ્યવહિત અને દૂર સ્થાનમા રહેલ વસ્તુનું પ્રકાશક થતું નથી, તો પોતાની વાત સિદ્ધ કરવાને માટે અપ્રસિદ્ધ છાયાણુઓની કલ્પના કરવાથી શો લાભ ?

यत्तु-व्यवहितार्थानुपलब्धिदर्शनाच्चक्षुः प्राप्यकारीति मन्यते तदयुक्तम्-काचा-भ्रकपटल-स्फटिकैर्व्यवहितस्याप्युपलब्धिदर्शनेन हेतोरनैकान्तिकत्वात्।

अथ नयनरश्मयो निर्गत्य समर्थं गृह्णन्ति, नयनरश्मयश्च तैजसत्वाच्च तेजोद्रव्यैः प्रतिस्खलिता भवन्तीति चक्षुषः प्राप्यकारित्वस्वीकारे नास्ति कश्चिद्दोष इति चेत्, तदपि न समीचीनम्, महाज्वालादौ स्खलनोपलब्धेः, तस्माच्चक्षुरप्राप्यकारीति स्थितम्॥

एवं मनसोऽप्यप्राप्यकारित्वं विज्ञेयम्। तत्रापि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्।

'व्यवहित अर्थकी उपलब्धि नहीं होती' इससे जो तुम चक्षुमें प्राप्यकारिता मानते हो सो यह बात ठीक नहीं है, कारण कि काच, एव भोडल एवं स्फटिकमणियोंसे ढके हुए व्यवहित पदार्थों की भी उपलब्धि होती देखी जाती है।

यदि इस पर यह कहा जावे कि चक्षुकी किरणें निकल कर उस काच अभ्रकपटल आदिसे व्यवहित पदार्थको ग्रहण करती हैं। ये रश्मियां तैजस हैं अत तैजस द्रव्योंद्वारा इनकी प्रतिस्खलना-रुकावट नहीं होती है, इस लिये चक्षुको प्राप्यकारि माननेमें कोई दोष नहीं है, सो ऐसी धारणा भी युक्तियुक्त नहीं है, कारण कि महाज्वाला आदिमें इसकी स्खलना देखी जाती है। इस लिये यही मानना चाहिये की चक्षु अप्राप्यकारी है।

इसी तरह विषयकृत अनुग्रह और उपघातका मनके साथ संपर्क न होनेसे उसको भी अप्राप्यकारी जानना चाहिये।

"વ્યવહિત અર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી" તમે ચક્ષુમાં જે પ્રાપ્યકારિતા માનો છો તે વાત બરાબર નથી, કારણ કે કાચ, અભ્રખ અને સ્ફટિકમણીઓમાં ઢંકાયેલ વ્યવહિત પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ થતી દેખાય છે

જો એ બાબતમાં એમ કહેવામા આવે કે-ચક્ષુનાં કિરણો નીકળીને તે કાચ, અભ્રકપટલ, આદિથી આચ્છાદિત પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે એ કિરણો તેજસ્વી છે તેથી તેજસ્વી દ્રવ્યો દ્વારા તેની રૂકાવટ થતી નથી, તેથી ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવામાં કોઈ દોષ નથી, તો એવી માન્યતા પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે અગ્નિ મહાજ્વાળા આદિમાં તેની રૂકાવટ દેખાય છે તે કારણે એમ જ માનવુ જોઈએ કે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે એજ રીતે વિષયકૃત અનુગ્રહ અને ઉપઘાતનો મનની સાથે પણ સંપર્ક ન હોવાથી તેને પણ અપ્રાપ્યકારી માનવુ જોઈએ

ननु मनसोऽपि हर्षादिष्वनुग्रहः शरीरोपचयदर्शनात्, तथाहि-हर्षप्रकर्षवशान्मनसः पुष्टता भवति, तद्वशाच्च शरीरस्योपचयः। तथा-शोकादिभिः शरीरदौर्बल्योरःक्षतादिदर्शनात्, अतिशोककरणेन मनसो विघातः संभवति ततश्च शरीरदौर्बल्यम्, अतिचिन्ताकरणेन तु हृदयरोगो भवतीति चेत्?

उच्यते—मनसोऽप्राप्यकारित्वं वर्तते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्। विषयकृतोऽनुग्रहस्तथोपघातश्च मनसो न भवति, शरीरस्यानुग्रहोपघातौ मनः स्वयं पुद्गलमयत्वात् कर्तुं शक्नोति, यथा-इष्टरूप आहारः परिभुज्यमानः शरीरस्य पुष्टिं करोति, अनिष्टरूपस्तु हानिं करोति, तथा मनोऽपीष्टपुद्गलोपचितं हर्षादिकारणं सत् पुष्टिं जनयति, अनिष्टपुद्गलोपचितं च शोकादिचिन्ताकारणं सत् शरीरस्य हानिं जनयति। तस्माद् मनोऽपि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावाद् अप्राप्यकारीति स्थितम्।

शंका—विषयकृत उपघात और अनुग्रहका संबंध मनमें देखा जाता है, जैसे जब हर्षपरिणति होती है तो मनमें पुष्टता आती है, और इस पुष्टतारूप प्रसन्नता की वजहसे शरीरका उपचय होता है। इसी तरह जब शोक आदिका संबंध होता है तो उस समय मनका विघात होता है, इससे शरीरमें दुर्बलता आती है। अति चिन्ता करने से मनुष्य हृदयरोगी होता हुआ देखा जाता है। इससे इसी बातकी पुष्टि होती है कि मनके ऊपर विषयकृत पदार्थों का अनुग्रह और उपघात होता है, फिर यह मन अप्राप्यकारी कैसे हो सकता है?।

उत्तर—मनमें प्राप्यकारिताका निषेध हम इस लिये करते हैं कि उसमें विषयकृत अनुग्रह और उपघात नहीं होते हैं, किन्तु मन पुद्गल-

---

શંકા—વિષયકૃત ઉપઘાત અને અનુગ્રહનો સંબંધ મનમાં દેખાય છે જેમ કે જ્યારે હર્ષપરિણતિ થાય છે ત્યારે મનમાં પુષ્ટતા થાય છે, અને આ પુષ્ટતારૂપ પ્રસન્નતાને કારણે શરીરનો ઉપચય થાય છે એજ રીતે જ્યારે શોક આદિનો સંબંધ થાય છે ત્યારે મનમા વિઘાત થાય છે, તે કારણે શરીરમાં દુર્બળતા આવે છે, અતિચિન્તા કરવાથી, માણસ હૃદયરોગી થતો એવા મળે છે, તેથી એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે કે મન ઉપર વિષયકૃત પદાર્થોનો અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થાય છે, તો પછી આ મન કેવી રીતે અપ્રાપ્યકારી હોઇ શકે?

ઉત્તર—એમ માનવામા પ્રાપ્યકારિતાનો નિષેધ એ કારણે કરીએ છીએ કે તેમાં વિષયકૃત અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થતા નથી, પણ મન પુદ્ગલમય હોવાથી

यत्तु-व्यवहितार्थानुपलब्धिदर्शनाच्चक्षुः प्राप्यकारीति मन्यते तदयुक्तम्-काच-अभ्रकपटल-स्फटिकैर्व्यवहितस्याप्युपलब्धिदर्शनेन हेतोरनैकान्तिकत्वात्।

अथ नयनरश्मयो निर्गत्य समर्थं गृह्णन्ति, नयनरश्मयश्च तैजसत्वाच्च तेजोद्रव्यैः प्रतिस्खलिता भवन्तीति चक्षुषः प्राप्यकारित्वस्वीकारे नास्ति कश्चिद्दोष इति चेत्, तदपि न समीचीनम्, महाज्वालादौ स्खलनोपलब्धेः, तस्माच्चक्षुरप्राप्यकारीति स्थितम्॥

एवं मनसोऽप्यप्राप्यकारित्वं विज्ञेयम्। तत्रापि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्।

'व्यवहित अर्थकी उपलब्धि नहीं होती' इससे जो तुम चक्षुमें प्राप्यकारिता मानते हो सो यह बात ठीक नहीं है, कारण कि काच, एव भोडल एवं स्फटिकमणियोंसे ढके हुए व्यवहित पदार्थों की भी उपलब्धि होती देखी जाती है।

यदि इस पर यह कहा जावे कि चक्षुकी किरणें निकल कर उस काच अभ्रकपटल आदिसे व्यवहित पदार्थको ग्रहण करती हैं। ये रश्मियां तैजस हैं अतः तैजस द्रव्योंद्वारा इनकी प्रतिस्खलना-रुकावट नहीं होती है, इस लिये चक्षुको प्राप्यकारि माननेमें कोई दोष नहीं है, सो ऐसी धारणा भी युक्तियुक्त नहीं है, कारण कि महाज्वाला आदिमें इसकी स्खलना देखी जाती है। इस लिये यही मानना चाहिये की चक्षु अप्राप्यकारी है।

इसी तरह विषयकृत अनुग्रह और उपघातका मनके साथ संपर्क न होनेसे उसको भी अप्राप्यकारी जानना चाहिये।

"વ્યવહિત અર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી" તમે ચક્ષુમા જે પ્રાપ્યકારિતા માનો છો તે વાત બરાબર નથી, કારણ કે કાચ, અભ્રખ અને સ્ફટિકમણીઓમા ઢંકાયેલ વ્યવહિત પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ થતી દેખાય છે

જો એ બાબતમાં એમ કહેવામા આવે કે—ચક્ષુનાં કિરણો નીકળીને તે કાચ, અભ્રકપટલ, આદિથી આચ્છાદિત પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે એ કિરણો તેજસ્વી છે તેથી તેજસ્વી દ્રવ્યો દ્વારા તેની રૂકાવટ થતી નથી, તેથી ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવામાં કોઈ દોષ નથી, તો એવી માન્યતા પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે અગ્નિ મહાજ્વાળા આદિમાં તેની રૂકાવટ દેખાયછે તે કારણે એમ જ માનવુ જોઈએ કે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે એજ રીતે વિષયકૃત અનુગ્રહ અને ઉપઘાતનો મનની સાથે પણ સંપર્ક ન હોવાથી તેને પણ અપ્રાપ્યકારી માનવુ જોઈએ

ननु मनसोऽपि हर्षादिष्वनुग्रहः शरीरोपचयदर्शनात्, तथाहि—हर्षप्रकर्षवशान्मनसः पुष्टता भवति, तद्वशाच्च शरीरस्योपचयः । तथा—शोकादिभिः शरीरदौर्बल्योरःक्षतादिदर्शनात्, अतिशोककरणेन मनसो विघातः सम्भवति ततश्च शरीरदौर्बल्यम्, अतिचिन्ताकरणेन तु हृदयरोगो भवतीति चेत् ?

उच्यते—मनसोऽप्राप्यकारित्वं वर्तते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात् । विषयकृतोऽनुग्रहस्तथोपघातश्च मनसो न भवति, शरीरस्यानुग्रहोपघातौ मनः स्वयं पुद्गलमयत्वात् कर्तुं शक्नोति, यथा—इष्टरूप आहारः परिभुज्यमानः शरीरस्य पुष्टिं करोति, अनिष्टरूपस्तु हानिं करोति, तथा मनोऽपीष्टपुद्गलोपचितं हर्षादिकारणं सत् पुष्टिं जनयति, अनिष्टपुद्गलोपचितं च शोकादिचिन्ताकारणं सत् शरीरस्य हानिं जनयति । तस्माद् मनोऽपि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावाद् अप्राप्यकारीति स्थितम् ।

शंका—विषयकृत उपघात और अनुग्रहका संबंध मनमें देखा जाता है, जैसे जब हर्षपरिणति होती है तो मनमें पुष्टता आती है, और इस पुष्टतारूप प्रसन्नता की वजहसे शरीरका उपचय होता है । इसी तरह जब शोक आदिका संबंध होता है तो उस समय मनका विघात होता है, इससे शरीरमें दुर्बलता आती है । अति चिन्ता करने से मनुष्य हृदयरोगी होता हुआ देखा जाता है । इससे इसी बातकी पुष्टि होती है कि मनके ऊपर विषयकृत पदार्थों का अनुग्रह और उपघात होता है, फिर यह मन अप्राप्यकारी कैसे हो सकता है ? ।

उत्तर—मनमें प्राप्यकारिताका निषेध हम इस लिये करते हैं कि उसमें विषयकृत अनुग्रह और उपघात नहीं होते हैं, किन्तु मन पुद्गल-

---

શંકા—વિષયકૃત ઉપઘાત અને અનુગ્રહનો સંબંધ મનમાં દેખાય છે જેમ કે જ્યારે હર્ષપરિણતિ થાય છે ત્યારે મનમાં પુષ્ટતા થાય છે, અને આ પુષ્ટતારૂપ પ્રસન્નતાને કારણે શરીરનો ઉપચય થાય છે એજ રીતે જ્યારે શોક આદિનો સંબંધ થાય છે ત્યારે મનમાં વિઘાત થાય છે, તે કારણે શરીરમાં દુર્બળતા આવે છે, અતિચિન્તા કરવાથી, માણસ હૃદયરોગી થતો જોવા મળે છે, તેથી એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે કે મન ઉપર વિષયકૃત પદાર્થોનો અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થાય છે, તો પછી આ મન કેવી રીતે અપ્રાપ્યકારી હોઈ શકે ?

ઉત્તર—એમ માનવામાં પ્રાપ્યકારિતાનો નિષેધ એ કારણે કરીએ છીએ કે તેમાં વિષયકૃત અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થતા નથી, પણ મન પુદ્ગલમય હોવાથી

अपि च-श्रोत्रेन्द्रियं प्राप्तमेव शब्दं गृह्णाति, तर्हि चाण्डालमापितोऽपि शब्दः श्रोत्रेन्द्रियेण स एव गृह्यते, य. खलु श्रोत्रेन्द्रियसंस्पृष्टो भवति ततश्च श्रोत्रेन्द्रियस्य चाण्डालस्पर्शदोषप्रसङ्गः स्यादिति चेत् ?,

अत्रोच्यते—श्रोत्रेन्द्रियस्य यदप्राप्यकारित्वं मन्यसे, तदेतन्महामोहविलसितम्, यद्यपि प्राप्त एव शब्दः श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते, तथापि शब्दे शक्तिवैचित्र्यसंभवाद् दूरासन्नादिभेदप्रतीतिर्भवति, तथाहि-दूरादागतं शब्दं क्षीणशक्तिकतया क्षीणोऽस्पष्टरूपो वा उपलभ्यते । ततश्च लोको वदति-'दूरे शब्दः श्रूयते' इति, दूरादागतः शब्दः श्रूयते, इति तदर्थः ।

करती है, प्राप्त हुआ पदार्थ समीप में ही होता है, फिर इस व्यवहार के होने का यहां विरोध क्यों नहीं आवेगा ? परन्तु शब्द में दूर आसन्न आदि का भेद व्यवहार लोक में होता हुआ देखा ही जाता है । लोक कहते हैं-यह दूर का शब्द सुनने में आ रहा है, यह नजदीक का शब्द सुनने में आ रहा है ।

फिर भी-श्रोत्रेन्द्रिय प्राप्त हुए ही शब्द को ग्रहण करती है ऐसा मानने पर एक यह और आपत्ति आती है कि शब्द जब चाण्डाल के मुख से निर्गत होकर हमारे कान को प्राप्त होगा तो श्रोत्रेन्द्रिय में अस्पृश्यता आ जावेगी, क्यों कि उसने चाण्डाल के अस्पृश्य शब्द को ग्रहण किया है, अतः वह चाण्डाल के स्पर्श करने के दोष से मुक्त कैसे माना जा सकेगा ।

उत्तर—श्रोत्रेन्द्रिय में यह अप्राप्यकारिता की मान्यता महामोह का एक विलास है, क्यों कि यह जो कुछ कहा गया है वह विना विचारे

નજીકમાં જ હોય છે તો પછી આ વ્યવહાર હોવામાં ત્યાં વિરોધ કેમ નહી આવે ? પણ શબ્દમાં દૂર રહેલ આદિનો ભેદ વ્યવહાર લોકમાં થતો જોવામાં આવે છે જ લોકો કહે છે કે-આ દૂરનો શબ્દ સંભળાઈ રહ્યો છે, આ નજીકનો શબ્દ સંભળાઈ રહ્યો છે

વળી-શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થયેલ શબ્દને ગ્રહણ કરે છે એવું માનવામાં આ એક બીજી મુશ્કેલી પણ નડે છે કે શબ્દ જો ચાંડાળના મુખમાંથી નીકળીને અમારા કાને પડશે તો શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં અસ્પૃશ્યતા આવી જશે, કારણ કે તેણે ચાંડાળના અસ્પૃશ્ય શબ્દને ગ્રહણ કર્યો છે, તેથી તે ચાંડાળના સ્પર્શ થવાના દોષથી મુક્ત કેવી રીતે માની શકાશે ?

ઉત્તર—શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં અપ્રાપ્યકારિતાની માન્યતા મહામોહનો એક વિલાસ છે, કારણ કે આ જે કંઈ કહેવાયું છે તે વિચાર્યા વિનાજ કહેવાયું છે પ્રાપ્ત

ननु स्यादेतत्, एवमेतदपि वक्तु शक्यते–'दूरे रूपमुपलभ्यते' इति । दूरादागत रूपमुपलभ्यते, इति तदर्थः । ततश्च चक्षुरपि प्राप्यकारि स्यात्, न च तदिष्यते। ततश्च शब्दे शक्तिवैचित्र्यकल्पन, श्रोत्रेन्द्रियस्य च प्राप्यकारित्वकल्पन न युक्तमिति चेन्न ।

ही कहा गया है । प्राप्यकारी होने पर भी श्रोत्रेन्द्रिय द्वारा गृहीत शब्द में जो दूर और समीप आदिका भेद व्यवहार होता है, वह शब्दशक्ति की विचित्रता से होता है । जब शब्द दूर देश से आता है तो उसकी शक्ति क्षीण हो जाती है, उस समय वह अस्पष्टरूप से या मन्दरूप से सुनने में आता है, इसलिये लोक कहते हैं कि यह शब्द दूर से आया हुआ सुनाई दे रहा है ।

प्रश्न यदि इस पर यह आक्षेप किया जाय कि जिस प्रकार "दूर से आया हुआ शब्द सुनाई दे रहा है" ऐसा बोध होने से श्रोत्रेन्द्रिय में प्राप्यकारिताका आप समर्थन करते हैं तो फिर "दूरेरूपमुपलभ्यते" दूरसे आये हुए रूपको चक्षु इन्द्रिय जानती है, इस प्रकारके बोधसे चक्षु इन्द्रिय को भी प्राप्यकारी मान लेना चाहिये, परन्तु इस तरहसे चक्षु इन्द्रिय प्राप्यकारी तो आपने मानी नहीं है, अत शब्दमें विचित्रशक्ति की मान्यता, तथा श्रोत्रेन्द्रियमें प्राप्यकारिताकी कल्पना युक्तियुक्त नही कही जा सकती ?

કારી હોવા છતા પણ શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ થયેલ શબ્દમા દૂર અને સમીપ આદિનો જે ભેદવ્યવહાર થાય છે તે શબ્દશક્તિની વિચિત્રતાને લીધે થાય છે જ્યારે શબ્દ દૂરના સ્થાનેથી આવે છે ત્યારે તેની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તે સમયે તે અસ્પષ્ટ રૂપે મ દ રીતે સભળાય છે, તેથી લોકો કહે છે કે આ શબ્દ દૂરથી આવતો સભળાય છે

શકા—જો તે બાબતમાં એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે કે જે પ્રકારે "દૂરથી આવતો શબ્દ સભળાય છે" એવો બોધ થવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયમા પ્રાપ્યકારિતાનુ આપ સમર્થન કરો છો, તો પછી "दूरे रूपमुपलभ्यते" 'દૂરથી આવતા રૂપને ચક્ષુ ઈન્દ્રિય જાણે છે" આ પ્રકારના બોધથી ચક્ષુ ઈન્દ્રિયને પણ પ્રાપ્યકારી માનવી જોઈએ પણ એ રીતે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને તો આપે પ્રાપ્યકારી માની નથી, તેથી શબ્દમા વિચિત્ર શક્તિની માન્યતા, તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયમા પ્રાપ્યકારિતાની કલ્પના યુક્તિયુક્ત કહી શકાય નહીં ?

तथा यामेव नावमारोहति स्म चाण्डालस्तामेवारोहति श्रोत्रियोऽपि। तथा स एव पवनश्चाण्डालमपि स्पृष्ट्वा श्रोत्रियमपि स्पृशति, न च तत्र लोके स्पर्शदोषव्यवस्था, तथा शब्दपुद्गलसंस्पर्शेऽपि लोके स्पर्शदोषव्यवस्था न भवतीति न कोऽपि दोष इति।

अपि च-यदा चाण्डालः केतकीपुष्पनिचयं पद्मादिपुष्पनिचयं वा शिरसि निधाय शरीरे कस्तूरीचन्दनाद्यनुलेपनं विधाय वीथ्यामागत्य तिष्ठति, तदा तत्रत्यकेतकी-पुष्पादिगन्धपुद्गलाः श्रोत्रियादिनासिकासु प्रविष्टा भवन्तीति तत्रापि चाण्डाल-स्पर्शदोषप्रसङ्गः स्यात्, तस्मात् नासिकेन्द्रियमप्यप्राप्यकारीति मन्तव्यं, न च तत् भवतोऽप्यागमे क्वचित् प्रतिपादितम्। अतश्चाण्डालस्पर्शदोषप्रसङ्गः स्यादिति कथनं बालिशजल्पितम्।

चाण्डाल स्पर्श करता हुआ चलता है उसी भूमि को पीछे से स्पर्श करता हुआ श्रोत्रिय-ब्राह्मण-भी चलता है। जिस नाव में बैठकर चांडाल नदी पार पहुंचता है उसी नाव में श्रोत्रिय ब्राह्मण भी सवार होकर नदी पार करता है। जो वायुमंडल चांडाल का स्पर्शकर बहता है वही पवन श्रोत्रियको भी स्पर्श करता है। इन बातों में लोकमें जैसे स्पर्श-दोषकी व्यवस्था नहीं मानी जाती है, इसी प्रकार शब्द पुद्गलके संस्पर्श होने पर भी लोकमें स्पर्शदोषकी व्यवस्था नहीं मानी गई है, अतः यह व्यवस्था काल्पनिक होनेसे पारमार्थिक नहीं है।

फिर भी-जिस समय चाण्डाल केतकीके पुष्पों को अथवा कमलादि पुष्पोंको मस्तक पर धारण करके अथवा शरीरमें कस्तूरी आदिका उब-टन करके रस्तेमें आकर खड़ा होता है उस समय वहां रहे हुए श्रोत्रिय आदि व्यक्तियोंकी नासिका में वे केतकी एवं कमलादि पुष्पोंके गंध

કેવળ કાલ્પનિક છે જુઓ-જે ભૂમિને સ્પર્શ કરતો ચાંડાળ આગળ જાય છે એજ ભૂમિને પાછળથી સ્પર્શ કરતો શ્રોત્રિય-બ્રાહ્મણ ચાલે છે જે હોડીમાં બેસીને ચાંડાલ નદી ઓળંગે છે એજ નાવમાં બેસીને શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ પણ નદીને ઓળંગે છે જે વાયુ ચાંડાલનો સ્પર્શ કરતો વાય છે એજ વાયુ શ્રોત્રિયનો પણ સ્પર્શ કરે છે એ બાબતોમાં જેમ લોકોમાં સ્પર્શદોષની વ્યવસ્થા માનવામાં આવતી નથી એજ પ્રકારે શબ્દપુદ્ગલનો સંસ્પર્શ થવાથી લોકોમાં સ્પર્શદોષની વ્યવસ્થા માનવામાં આવી નથી; તેથી એ વ્યવસ્થા કાલ્પનિક હોવાથી પારમાર્થિક નથી

વળી-જે સમયે ચાંડાલ કેતકીના પુષ્પોને અથવા કમલાદિ પુષ્પોને માથે ઉપાડીને અથવા શરીર પર કસ્તૂરી આદિનો લેપ કરીને રસ્તામાં આવીને ઉભો રહે છે, તે સમયે ત્યાં રહેલ શ્રોત્રિય આદિ વ્યક્તિઓની નાસિકામાં કેતકી અને

केचित्तु श्रोत्रेन्द्रियस्याप्राप्यकारित्वं मन्यन्ते, शब्दस्य चाकाशगुणत्वम्, तद्-युक्तम्-आकाशगुणत्वस्वीकारे शब्दस्यामूर्तत्वप्रसङ्गात् । यो हि यस्य गुणः, स तत्समानधर्मा भवति, यथा-ज्ञानमात्मनो गुणः, तत्रात्मा खल्वमूर्तस्ततस्तद्गुणो ज्ञानमप्यमूर्त्तमेव । तथा-शब्दोऽपि यद्याकाशगुणस्तर्हि आकाशस्यामूर्तत्वात् शब्दस्यापि तद्गुणत्वेनामूर्ततापत्तिः स्यात् । न चासौ युक्तिः समीचीना, तल्लक्षणायोगात् । मूर्तत्वविरहो हि अमूर्ततायाः लक्षणम् । न च शब्दानां मूर्तत्वविरहः, स्पर्शवत्त्वात् ।

परमाणु घुसते हैं तो फिर यहां भी चाण्डालके स्पर्श होनेके दोपका प्रसग प्राप्त होगा, इसलिये नासिका इन्द्रियको अप्राप्यकारी मानना चाहिये, परतु ऐसी व्यवस्था आपके भी आगममें प्रतिपादित नहीं हुई है, इस लिये यह चाण्डालके स्पर्श होनेका दोष युक्तियुक्त नहीं है ।

कितनेक व्यक्ति श्रोत्रेन्द्रियको अप्राप्यकारी इसलिये मानते हैं कि उसका विषय जो शब्द है, वह आकाशका गुण है, सो ऐसी मान्यता भी ठीक नहीं है, कारण कि-शब्दको यदि आकाशका गुण माना जायेगा तो उसमें मूर्तता न आकर अमूर्तता ही आवेगी, क्यों कि जो जिसका गुण होता है वह उसके ही समान धर्मवाला होता है, जैसे-आत्माका गुणज्ञान । आत्मा अमूर्त्त है तो उसका गुणज्ञान भी अमूर्त्त ही है । इसी तरह यदि आकाशका गुण शब्द है तो आकाशके अमूर्त होनेकी वजहसे उसका गुण शब्द भी अमूर्त ही होगा, परन्तु शब्दमें अमूर्तता है नहीं, क्यों कि अमूर्तताका लक्षण शब्दमें घटित नहीं होता है ।

કમલાદિ પુષ્પોના ગધપરમાણુ પ્રવેશે છે તો પછી ત્યાં પણ ચાડાલના સ્પર્શ થવાના દોષને પ્રસગ પ્રાપ્ત થશે, તે માટે નાસિકા ઈન્દ્રિયને અપ્રાપ્યકારી માનવી જોઈએ, પણ એવી વ્યવસ્થાનુ આપના આગમોમા પણ પ્રતિપાદન થયુ નથી. તે કારણે ચાડાલને સ્પર્શ થવાનો એ દોષ યુક્તિયુક્ત નથી

કેટલાક વ્યક્તિઓ શ્રોત્રેન્દ્રિયને અપ્રાપ્યકારી એ કારણે માને છે કે તેનો વિષય જે શબ્દ છે તે આકાશનો ગુણ માનવામાં આવે તો તેમાં મૂર્તતા ન આવતા અમૂતતા જ આવશે, કારણ કે જે જેનો ગુણ હોય છે તે તેના સમાન ધર્મવાળો હોય છે જેમકે- આત્માનો ગુણ જ્ઞાન આત્મા અમૂર્ત છે, તો તેનો ગુણ 'જ્ઞાન' પણ અમૂર્તજ છે એજ પ્રમાણે જે આકાશનો ગુણ શબ્દ હોય તો આકાશ અમૂર્ત હોવાને કારણે તેનો ગુણ 'શબ્દ' પણ અમૂર્ત જ હોય, પણ શબ્દમા અમૂર્તતા નથી, કારણ કે અમૂર્તતાનુ લક્ષણ શબ્દમાં ઘટાવી શકાતુ

तथाहि-स्पर्शवन्तः शब्दाः, तत्स्पर्शात् उपघातदर्शनात् लोष्टवत्। न चायमसिद्धो हेतुः, यतः सद्योजातशिशूना कर्णान्तिकाऽऽनीतगाढास्फालितझल्लरीशब्दश्रवणतो बधिरता भवतीति दृश्यते। यत्र स्पर्शो नास्ति, तत्रोपघातोऽपि नास्ति, यथाऽऽकाशः। ततश्च विपक्षे उपघाताऽभावादनैकान्तिकोऽपि हेतुः।

अपि च-स्पर्शवन्तः शब्दाः, तैरभिघाते गिरिगह्वरादिषु शब्दोत्थानात्, लोष्टवत्। तीव्रप्रयत्नोच्चारितशब्दाभिघाते गिरिगह्वरादिषु प्रतिशब्दाः श्रूयन्ते प्रतिदिशम्। ततश्च स्पर्शवत्त्वात् मूर्ता एव शब्दा इति स्थितम्, "रूपस्पर्शादिसन्निवेशो मूर्तिः" -रिति वचनप्रामाण्यात्। अस्मादाकाशगुणत्वं शब्दानां नोपपन्नमिति।

मूर्तत्वका विरह अमूर्तताका लक्षण है, परन्तु शब्दमें मूर्तत्वका विरह-अभाव नहीं है, क्यों कि उसका स्पर्श होता है, अर्थात् शब्द स्पर्श गुणवाला है। यह स्पर्श गुणवाला इसलिये है कि उससे श्रोत्रेन्द्रियमें उपघात होता देखा जाता है। तुर्तके जन्मे हुए बालकके कानके पास लाकर जब झल्लरी बडे जोरसे बजानेमें आती है तो उसके शब्दके संपर्कसे उसके कानकी झिल्ली फट जाती है, और वह बहिरा हो जाता है। जिसमें स्पर्शगुण नहीं होता है उसमें उपघातके गुण भी नहीं होता है, जैसे आकाशमें। इसलिये विपक्ष आकाशमें उपघात करनेका अभाव होनेसे हमारा हेतु विपक्षमें नहीं रहता है। विपक्षमें वर्तमान हेतु स्व साध्यका गमक नहीं होता है। यहां स्पर्शवत्त्वका विपक्ष आकाश है, उसमें यह हेतु नहीं रहता अतः वहां उपघात करना रूप साध्य भी नहीं रहता। यह तो अपने हेतुके साथ ही रहता है।

નથી. અમૂર્તતાનો અભાવ અમૂર્તતાનું લક્ષણ છે, પણ શબ્દમાં મૂર્તતાનો અભાવ નથી, કારણ કે તેનો સ્પર્શ થાય છે એટલે કે શબ્દ સ્પર્શગુણવાળો છે તે સ્પર્શ-ગુણવાળો તે કારણે છે કે તેનાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં ઉપઘાત થતો દેખાય છે તરતના જન્મેલાં બાળકના કાન પાસે લઈ જઈને જ્યારે ઝાલરને ઘણા જોરથી વગાડવામા આવે છે ત્યારે તેના શબ્દના સ્પર્શથી તેના કાનનો પડદો તૂટી જાય છે અને તે બહેરો થઈ જાય છે જેમાં સ્પર્શગુણ ન હોય તેમા ઉપઘાતક ગુણ પણ હોતો નથી જેમકે આકાશમા તથી વિપક્ષ આકાશમાં ઉપઘાત કરવાનો અભાવ હોવાથી આપણો હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો નથી. વિપક્ષમાં વર્તમાન હેતુ સ્વસાધ્યનો ગમક થતો નથી અહીં સ્પર્શત્વનો વિપક્ષ આકાશ છે, તેમા તે હેતુ રહેતો નથી, તેથી ત્યા ઉપઘાત કરવારૂપ સાધ્ય પણ રહેતુ નથી એ તો પોતાના હેતુની સાથે જ રહે છે

अपि च-आकाश किमेकम्? अनेक वा ?, यद्येकं, तर्हि दूरतरादपि शब्द श्रूयेत, आकाशस्यैकत्वेन शब्दस्य च तद्गुणतया दूरासन्नादिभेदाभावम् । यद्यनेकम्, तर्हि मुखदेश एव शब्दो विद्यते इति कथ भिन्नदेशवर्तिभि श्रोतृभि श्रूयते, मुखदेशाकाशगुणतया श्रोतृगतश्रोत्रेन्द्रिया काशसवन्धाभावात् ।

फिर भी-शब्द, स्पर्शगुणवाला है, यह बात इस कारण भी सिद्ध होती है कि-जब गिरिगुफामें शब्दका उच्चारण किया जाता है, तो वहा से प्रतिध्वनि होती है । इस तरह स्पर्शवत्तासे शब्दमें मूर्तता सिद्ध होती है, और मूर्तताकी सिद्धिसे आकाशगुणत्वाभाव सिद्ध होता है। रूप रस आदि गुणोंका जहा सद्भाव होता है उसका नाम मूर्त है । मूर्त होने से आकाशगुणता शब्दमें नहीं आती है ।

और भी-आकाश एक है अथवा अनेक है ? यदि 'आकाश एक है' ऐसा माना जाय तो अत्यन्त दूरसे भी शब्द सुननेमें आना चाहिये, क्यों कि सर्वत्र आकाश एक ही है । शब्दमें दूर आसन्न आदि ऐसा व्यवहार तो हो नहीं सकता है। तात्पर्य इसका यह है कि जब आकाश एक है और शब्द उसका गुण है तो आकाशके सर्वत्र एक होनेसे जब के गुणरूप शब्दमें-'यह दूरका शब्द है यह नजदीकका शब्द है' ऐसा व्यवहार ही नहीं हो सकता है । यदि आकाश अनेक है ऐसा माना जावे तो भिन्न देशवर्ती प्रत्ययों द्वारा शब्दका श्रवण कैसे हो सकेगा ? कारण कि शब्द तो वक्ता के मुखरूपी आकाश में ही रहेगा । वह वक्ता

વળી-શબ્દ સ્પર્શગુણવાળો છે, આ વાત એ કારણે પણ સિદ્ધ થાય છે કે-જ્યારે પર્વતની ગુફામા શબ્દ બોલવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાથી પડઘો પડે છે આ રીતે સ્પર્શવત્વથી શબ્દમાં મૂર્તતા સિદ્ધથાય છે, અને મૂર્તતાની સિદ્ધિથી આકાશગુણત્વાભાવ સિદ્ધથાય છે રૂપ, રસ, આદિ ગુણોનો જ્યા સદ્ભાવ હોય છે તેનુ નામ મૂર્ત છે મૂર્ત હોવાને લીધે શબ્દમા આકાશગુણતા આવતી નથી

વળી-આકાશ એક છે અથવા અનેક છે ? જો આકાશ એક છે એમ માનવામા આવે તો અત્યત દૂરથી પણ શબ્દ સભળાવો જોઈએ, કારણ કે સવત્ર આકાશ એક જ છે તો શબ્દમાં દૂરથી આવતો આદિ વ્યવહાર હોઈ શકે નહી તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જો આકાશ એક છે અને શબ્દ તેનો ગુણ છે તો સવત્ર એક આકાશ હોવાથી તેના ગુણરૂપ શબ્દમા-"આ દૂરનો શબ્દ છે, આ નજીકનો શબ્દ છે" એવો વ્યવહાર જ થઈ શકે નહી જો આકાશ અનેક છે એમ માનવામા આવે તો ભિન્ન સ્થાનમાં રહેલ પ્રાણીઓ દ્વારા શબ્દનુ શ્રવણ કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે શબ્દ તો વક્તાનાં મુખરૂપી આકાશમા જ રહેશે. તે

अथ च श्रोत्रेन्द्रियविवरवर्त्याकाशसम्बन्धेन शब्दस्य श्रवणं भवतीति स्वीकारे शब्दस्याकाशगुणत्वाभ्युपगमो न युज्यते ।

नन्वाकाशगुणत्वमन्तरेण शब्दस्यावस्थानमेव नोपपद्यते, स्थितिं विना पदार्थस्य सद्भाव एव न स्यात् तस्माद्यस्य पदार्थेन स्थितिमता भवितव्यम्, तत्र रूपरसस्पर्शगन्धानां पृथिव्यादिमहाभूतचतुष्टयमाश्रयः, शब्दस्य तु आकाशमिति चेत्,

---

के मुखरूपी आकाश का जब गुण है तो फिर वह भिन्नदेशवर्ती श्रोता के श्रोत्रेन्द्रियरूप आकाश के साथ संबंध कैसे कर सकता है कि जिससे वह सुनाई पड सके ।

यदि कहा जावे कि 'शब्द का संबंध श्रोत्रेन्द्रिय के विवर में रहे हुए आकाश के साथ होता है इसलिये वह सुनने में आता है, तो फिर इस मान्यता में 'शब्द आकाश का गुण है' यह बात सिद्ध नहीं होती है ।

यदि इस पर यह कहा जाय कि 'शब्द को आकाश का गुण न माना जावे तो उसकी स्थिति ही नहीं बनती है, स्थिति के विना पदार्थ का सद्भाव माना नहीं जाता है, अतः जब शब्द स्थितिवाला पदार्थ माना जाता है तो ऐसी हालत में कहीं न कहीं इसकी स्थिति भी माननी चाहिये । पृथिव्यादिक भूतों में तो इसकी स्थिति होती नहीं है, कारण कि ये तो रूप रसादिकों के ही आधारभूत हैं । अब रहा आकाश सो यह आकाश ही शब्द का आश्रय सिद्ध होता है ।

વક્તાનાં મુખરૂપી આકાશનો જો ગુણ છે, તો પછી તે ભિન્ન સ્થાનમાં રહેલ શ્રોતાના શ્રોત્રેન્દ્રિયરૂપ આકાશની સાથે સંબંધ કેવી રીતે કરી શકે છે, કે જેથી તે સંભળાઈ શકે

જો એમ કહેવામાં આવે કે "શબ્દનો સંબંધ કાનનાં પોલાણમાં રહેલ આકાશ સાથે થાય છે તેથી તે સાંભળવામાં આવે છે," તો પછી એ માન્યતાથી "શબ્દ આકાશનો ગુણ છે" એ વાત સિદ્ધ થતી નથી

જો તે વિષે એમ કહેવામાં આવે કે "શબ્દને આકાશનો ગુણ માનવામાં ન આવે તો તેથી સ્થિતિ જ સંભવતી નથી સ્થિતિ વિના પદાર્થનો સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ) મનાતો નથી; તેથી જ્યારે શબ્દ સ્થિતિવાળા પદાર્થ મનાય છે ત્યારે એવી હાલતમાં તેની કોઈને કોઈ સ્થિતિ પણ માનવી જોઈએ પૃથિવ્યાદિક પદાર્થોમાં તો તેની સ્થિતિ હોતી નથી, કારણ કે એ તો રૂપરસાદિકોનાં જ આધાર ભૂત છે હવે રહ્યું આકાશ, તો એ આકાશ જ શબ્દનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે

तदयुक्तम्, एवं सति पृथिव्यादीनामप्याकाशगुणत्वप्रसङ्गात्, तेषामप्याकाशाश्रितत्वात्, न खल्वाकाशमन्तरेण पृथिव्यादीनामप्यन्यः कश्चिदाश्रयः।

न च पृथिव्यादीनामगुणत्वादाकाशगुणत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम्, आकाशाश्रितत्वे सति पृथिव्यादीनां भवन्मते बलादपि तद्गुणत्वप्रसङ्गात्।

नन्वाश्रयणमात्रं न तद्गुणत्वप्राप्तिकारणं, किं तु समवायः, स चास्ति शब्दस्याकाशे, न तु पृथिव्यादीनामिति चेत्,

---

ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, कारण कि इस तरह की मान्यता से पृथिव्यादिक भूतचतुष्टय में भी आकाशाश्रित होने से गुणत्वापत्ति आती है। आकाश के सिवाय और कोई तो इन भूतों का आश्रय है नहीं। यदि कहा जाय कि 'पृथिव्यादिकभूत गुणरूप नहीं है कि जिसकी वजह से उनमें आकाशगुणता आसके सो ऐसा कथन भी ठीक नहीं है, कारण कि–जब आप ऐसा कहते हैं कि 'शब्द आकाश के आश्रित रहता है अतः वह उसका गुण है' तो फिर इस कथन के अनुसार पृथिव्यादिकभूतों में तदाश्रयता होने से गुणत्वापत्ति का वारण कौन कैसे कर सकता है?। इस मान्यता में तो गुणत्वापत्ति उनमें बलात् आ जाती है।

यदि फिर भी ऐसा कहा जाय कि–'सामान्यरूप से आश्रित होने में गुणत्वापत्ति नहीं आती है किन्तु समवायसंबंध से आश्रित रहने में गुणरूपता आती है, पृथिव्यादिकभूत आकाश में समवायसंबंध से आश्रित

એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે એ પ્રકારની માન્યતાથી પૃથિવ્યાદિક ચાર પદાર્થોમા પણ આકાશાશ્રિત હોવાથી ગુણત્વાપત્તિ આવે છે આકાશ સિવાય બીજુ કોઈ એ ભૂતોનો (પદાર્થોનો) આશ્રય નથી જો એમ કહેવામા આવે કે "પૃથિવ્યાદિકભૂત ગુણરૂપ નથી કે જેને કારણે તેમનામાં આકાશગુણતા આવી શકે" તો એવું કથન પણ બરાબર નથી, કારણ કે જ્યારે આપ એમ કહો છો કે "શબ્દ આકાશને આશ્રિત રહે છે, તેથી તે ગુણ છે" તો પછી આ કથન પ્રમાણે પૃથિવ્યાદિક ભૂતોમાં તે આશ્રયતા હોવાથી ગુણત્વાપત્તિનું નિવારણ કોણ કેવી રીતે કરી શકે છે? આ માન્યતાથી તો તેમનામા ગુણત્વાપત્તિ બળાત્કારે આવી જાય છે

વળી જો એમ કહેવામા આવે કે "સામાન્યરૂપે આશ્રિત થવામાં ગુણત્વાપત્તિ આવતી નથી પણ સમવાયસંબંધથી આશ્રિત રહેવામા ગુણરૂપતા આવે છે પૃથિવ્યાદિક ભૂત આકાશમા સમવાય સંબંધથી આશ્રિત રહેતા નથી, તેઓ તો

अत्रोच्यते—कोऽयं भवदुक्तः समवायः ?, यद्येकत्रलोलीभावेनावस्थानं, यथा घटादेस्तद्गतरूपादेश्च यः सम्बन्धः स समवाय इत्युच्यते, तर्हि शब्दस्याकाशगुणत्वं न सम्भवति, आकाशेन सहैकत्र लोलीभावेन तस्यानवस्थानात्, न हि घटादौ रूपादिवत् सदा नभसि शब्दसद्भावोऽस्ति।

अथाकाशे उपलभ्यमानत्वात् तद्गुणत्वं शब्दस्यास्तीत्युच्यते, तर्हि उल्कादेरप्याकाश उपलभ्यमानत्वात् तद्गुणत्वमसङ्गं स्यात्।

यदि तु उल्कादेः परमार्थतः स्थानं पृथिव्यादिकम्, आकाशे तदुपलब्धिस्तु पवनेन सञ्चार्यमाणत्वादित्युच्यते, तर्हि तथैव शब्दस्यापि परमार्थतः स्थानमाकाशं नास्ति, किं तु श्रोत्रादिकमिति ब्रूमः। यत्तु आकाशे तदवस्थानमुपलभ्यते, तत् पवनेन संचार्यमाणत्वादिति बोध्यम्, तथाहि यत्र यत्र पवनः सञ्चरति, तत्र तत्र शब्दोऽपि गच्छति, पवनप्रतिकूलगमनं शब्दस्य नास्ति। उक्तञ्च—

नहीं रहते हैं, वे तो वहां संयोगसंबंध से आश्रित रहते हैं' ऐसा कहना इस प्रश्न को स्थान देने के लिये बाध्य करता है कि यह समवाय क्या वस्तु है? क्या एकत्र लोलीभाव से रहना यही समवाय है जैसा घटादिक और उसके रूपादिकों में है?। सो इस कथन से तो शब्द में आकाशगुणता नहीं आती है, कारण कि-शब्द और आकाश में इस प्रकार का लोलीभावरूप समवायसंबंध नहीं है। जिस प्रकार घटादिक में सदा रूपादिक का एकत्र लोलीभाव रहा करता है उस प्रकार से आकाश में शब्द का सदा लोलीभाव नहीं रहता है।

यदि कहा जावे कि 'आकाश में शब्द की उपलब्धि होती है अतः वह उसका गुण है' सो ऐसी बात तो उल्कादिक में भी होती है अतः उनमें भी आकाशगुणता माननी पड़ेगी।

ત્યાં સંયોગ સંબંધે આશ્રિત રહે છે" એમ કહેવું તે આ પ્રશ્નને સ્થાન દેવા માટે ફરજ પાડે છે કે એ સમવાય શી વસ્તુ છે? શું એકત્ર લોલીભાવથી રહેવું એજ સમવાય છે, જેવો ઘટાદિક અને તેના રૂપાદિકોમાં છે? તો આ કથનથી તો શબ્દમાં આકાશગુણતા આવતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને આકાશમાં આ પ્રકારનો લોલીભાવરૂપ સમવાય સંબંધ નથી જે પ્રકારે ઘટાદિકમાં હંમેશાં રૂપાદિકનો એક માત્ર લોલીભાવ રહ્યા કરે છે, તે પ્રકારે આકાશમાં શબ્દનો હંમેશાં લોલીભાવ રહી શકતો નથી

જો એમ કહેવામાં આવે કે "આકાશમાં શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી તે તેનો ગુણ છે" તો એવી વાત તો ઉલ્કાદિકમાં પણ થાય છે તેથી તેમનામાં પણ આકાશ ગુણતા માનવી પડે

यथा च पूर्यते तूल,-माकाशे मातरिश्वना ।
तथा शब्दोऽपि किं वायोः प्रतीपकोऽपि शब्दवित् ॥ १ ॥

तस्मान्नाकाशगुणः शब्दः, किंतु पुद्गलमय इति स्थितम् । व्यञ्जनावग्रहस्य दृष्टान्तो मल्लक इति टीकान्ते द्रष्टव्यः ॥ सू० २८ ॥

॥ इति व्यञ्जनावग्रहप्रकरणम् ॥

यदि इस पर ऐसा कहा जावे कि 'उल्कादिकों का परमार्थतः स्थान तो पृथिवी आदिक ही हैं परन्तु वे जो आकाश में उपलब्ध होते हैं उसका कारण पवन द्वारा उनका वहां संचरण करवाना है' तो फिर इसी तरह से यह भी मान लेना चाहिये कि परमार्थतः शब्द का स्थान आकाश नहीं है किन्तु श्रोत्रादिक ही है, परन्तु आकाश में जो उसका अवस्थान मालूम पड़ता है वह पवन के द्वारा उसका वहां संचरण होना है। जहां जहां पवन का संचार होता है वहां वहां शब्द भी जाता है, शब्द का पवन के प्रतिकूल गमन नहीं होता है। कहा भी है—

"यथा च पूर्यते तूल,-माकाशे मातरिश्वना ।
तथा शब्दोऽपि किं वायोः, प्रतीपकोऽपि शब्दवित्" ॥ १ ॥

अर्थ—जैसे पवन रूई को उड़ाकर आकाशमें भरदेता है, उसीतरह शब्द को भी आकाश में भरदेता है। क्या पवन की प्रतिकूलता में कोई भी मनुष्य किसीके शब्द को समझ पाता है? अर्थात् कोई भी नहीं समझ पाता है।

જો તે વિષે એમ કહેવામા આવે કે "ઉલ્કાદિકોનુ પરમાર્થત સ્થાન તો પૃથ્વી આદિ જ છે, પણ આકાશમા તેઓ જે પ્રાપ્ત થાય છે તેનુ કારણ પવન દ્વારા તેમનુ ત્યા સંચરણ કરાવવાની ક્રિયા જ છે" તો પછી એજ રીતે એ પણ માની લેવું જોઈએ કે પરમાર્થત. શબ્દનુ સ્થાન આકાશ નથી પણ શ્રોત્રાદિક જ છે પણ આકાશમાં જે તેનુ અવસ્થાન માલમ પડે છે તે પવનના દ્વારા તેનુ ત્યા સંચરણ થવાની ક્રિયા છે, જ્યાં જ્યા પવનનો સંચાર થાય છે ત્યાં ત્યા શબ્દ પણ જાય છે શબ્દનુ ગમન પવનથી પ્રતિકૂળ હોતુ નથી કહ્યું પણ છે-

"यथा च पूर्यते तूल, माकाशे मातरिश्वना
तथा शब्दोऽपि किंवायो, प्रतीप कोऽपि शब्दवित्" ॥१॥

અર્થ—જેમ પવન રૂપે ઉડાડીને આકાશમાં ભરીદે છે, તેવી જ રીતે શબ્દને પણ આકાશમા ભરી દે છે શું? પવનની પ્રતિકૂલતામાં કોઈ પણ માણસ કોઈના શબ્દને સમજી શકે છે? અર્થાત્ કોઈપણ સમજી શકતા નથી

अथार्थावग्रहः प्रोच्यते—

मूलम्—से किं त अत्थुग्गहे ? । अत्थुग्गहे छव्विहे पण्णत्ते, त जहा-सोइदिय-अत्थुग्गहे १, चक्खिदिय अत्थुग्गहे २, घाणिंदिय अत्थुग्गहे ३, जिब्भिदिय अत्थुग्गहे ४, फासिंदिय अत्थुग्गहे ५, नोइदिय अत्थुग्गहे ॥ सू० २९ ॥

छाया—अथ कः सोऽर्थावग्रहः ? । अर्थावग्रहः षड्विधः प्रज्ञप्तः । तद्यथा—श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रहः १, चक्षुरिन्द्रियार्थावग्रहः २, घ्राणेन्द्रियार्थावग्रहः ३, जिह्वेन्द्रियार्थावग्रहः ४, स्पर्शेन्द्रियार्थावग्रहः ५, नोइन्द्रियार्थावग्रहः ६ ॥सू०२९॥

टीका—'से किं तं अत्थुग्गहे०' इत्यादि । कतिविधोऽसावर्थावग्रह इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरमाह—'अत्थुग्गहे छव्विहे पण्णत्ते०' इत्यादि । अर्थस्यावग्रहणम्—अर्थावग्रहः । सकलरूपादिविशेषनिरपेक्षाऽनिर्देश्यसामान्यमात्रार्थग्रहणरूपः । प्रथमपरिच्छेदनमर्थावग्रह इति निर्विकल्पकं ज्ञानं दर्शनरूपमित्युच्यते । अयं च नैश्चयिकः एकसामायिकः, यस्तु व्यावहारिकः 'शब्दोऽयम्' इत्याद्युल्लेखवान् स आन्तर्मौहूर्तिक इति । अर्थावग्रहश्च-मनःसहितेन्द्रियपञ्चकजन्यत्वात् षोढा

इसलिये शब्द आकाश का गुण नहीं है, किन्तु वह पुद्गल की एक पर्याय है, यह सिद्ध हो जाता है ।

व्यञ्जनावग्रह का दृष्टान्त मल्लक-मृत्तिका का नवीन सकोरा-बतलाया गया है वह टीका के अन्त में दिया गया है अतः वहां से समझ लेना चाहिये ॥ सू० २८ ॥

॥ इस प्रकार यह व्यञ्जनावग्रह हुआ ॥

अब सूत्रकार अर्थावग्रहको कहते हैं-'से किं त अत्थुग्गहे०' इत्यादि ।

प्रश्न-हे भदन्त ! पूर्वनिर्दिष्ट अर्थावग्रहका क्या स्वरूप है ?

તેથી શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, પણ તે પુદ્ગલની એક પર્યાય છે એ સિદ્ધ થઈ જાય છે

વ્યંજનાવગ્રહનું દૃષ્ટાંત મલ્લક-માટીનું નવીન શકોરૂ-બતાવવામાં આવેલ છે તે ટીકાને અંતે આપેલ છે તેથી ત્યાંથી સમજી લેવુ ॥સૂ. ૨૮॥

॥ આ પ્રકારે આ વ્યંજનાવગ્રહનું વર્ણન થયુ ॥

હવે સૂત્રકાર અર્થાવગ્રહનુ વર્ણન કરે છે-" से किं त अत्थुग्गहे० " ઇત્યાદિ

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! પૂર્વનિર્દિષ્ટ અર્થાવગ્રહનું શું સ્વરૂપ છે ?

भवतीत्याह-' अत्थुग्गहे ' इति । अर्थावग्रहः षड्विधः प्रज्ञप्तः । श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रहः श्रोत्रेन्द्रियेण, एवं चक्षुरिन्द्रियार्थावग्रहादिषु विज्ञेयम् । इदमत्र बोध्यम्-चक्षुर्मनसोस्तु व्यञ्जनावग्रहो न भवति, ततस्तयोरर्थावग्रह एव भवति । तत्र षष्ठभेदमाह-'नो इंदिय-अत्थुग्गहे ' इति । नो इन्द्रियार्थावग्रहः-नो इन्द्रियेण=भावमनसाऽर्थावग्रहो द्रव्येन्द्रिय व्यापारनिरपेक्षो घटाद्यर्थस्वरूपपरिभावनाऽभिमुखः प्रथममेकसामयिको रूपाद्यर्थाकारादिविशेषचिन्तारहितोऽनिर्देश्यसामान्यमात्रचिन्तात्मको बोधः - नो इन्द्रियार्थावग्रहः-नो इन्द्रियं हि मनः, तच्च द्विधा-द्रव्यरूपं भावरूपं च । तत्र मनःपर्याप्ति नामकर्मोदयाद् यन्मनःप्रायोग्यवर्गणादलिकानादाय मनस्त्वेन परिणमति तद् द्रव्यरूपं मनः । तथा द्रव्यमनोऽवष्टम्भेन जीवस्य यो मननपरिणामः स भावमनः । तत्रेह भावमनो गृह्यते । तद्ग्रहणे हि द्रव्यमनसोऽपि ग्रहणं भवत्येव, द्रव्यमनो विना भावमनसोऽसंभवात्, भावमनो विनाऽपि च द्रव्यमनो भवति ॥ सू० २९ ॥

उत्तर—अर्थावग्रह छह प्रकारका बतलाया गया है, वे इस प्रकार हैं-१ श्रोत्रेन्द्रिय अर्थावग्रह, २ चक्षुरिन्द्रिय अर्थावग्रह, ३ जिह्वेन्द्रिय अर्थावग्रह, ४ घ्राणेन्द्रिय अर्थावग्रह, ५ स्पर्शेन्द्रियार्थावग्रह और ६ नो इन्द्रिय अर्थावग्रह । अर्थ का अवग्रह होना इसका नाम अर्थावग्रह है । सकल रूपादिक विशेष से निरपेक्ष होने की वजह से अनिर्देश्य सामान्य मात्र अर्थ का जानना, जैसे ' यह कुछ है ' इसका नाम अर्थावग्रह है । नैश्चयिक और व्यावहारिक रूप से अर्थावग्रह दो प्रकार का होता है । नैश्चयिक अर्थावग्रह का काल एक समयमात्र है । यह निर्विकल्पकज्ञान रूप होता है । निर्विकल्पकज्ञान, दर्शनरूप होता है । तथा जो व्यावहारिक अर्थावग्रह होता है, अर्थात्-' यह शब्द है ' इत्यादि प्रकार के

ઉત્તર—અર્થાવગ્રહ ૭ પ્રકારના બતાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે-(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ (૩) જિહ્વેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ (૪) ઘ્રાણેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ (૫) સ્પર્શેન્દ્રિયાઅર્થાવગ્રહ (૬) નો ઇન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ અર્થનો અવગ્રહ થવો તેનું નામ અર્થાવગ્રહ છે સકળ રૂપાદિક વિશેષથી નિરપેક્ષ હોવાને કારણે અનિર્દેશ્ય સામાન્યમાત્ર અર્થનું જાણવું, જેમકે " આ કંઇક છે " તેનું નામ અર્થાવગ્રહ છે નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિક રૂપે અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારનો છે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયમાત્ર છે એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનરૂપ હોય છે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન દર્શનરૂપ હોય છે તથા જે વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ થાય છે એટલે કે " આ શબ્દ છે " ઇત્યાદિ પ્રકારના ઉલ્લેખવાળો હોય છે, તેનો

उल्लेख वाला होता है उसका काल अन्तर्मुहूर्त का है। यह अर्थावग्रह मन और पांच इन्द्रियों से उत्पन्न होने के कारण छह प्रकार का बतलाया गया है। यह बात पहिले व्यञ्जनावग्रह के प्रकरण में कही जा चुकी है कि चक्षु और मन अप्राप्यकारी होने के कारण इनसे व्यञ्जनावग्रह नहीं होता है अर्थात् इनसे अर्थावग्रह ही होता है। सूत्र में "नो इन्द्रिय" शब्द से भावमन गृहीत हुआ है। मन दो प्रकार का बतलाया गया है। एक द्रव्य मन और दूसरा भावमन। भावमन के द्वारा जो अर्थ का ग्रहण होता है-जिसमें कि द्रव्येन्द्रिय के व्यापार की अपेक्षा नहीं होती है, तथा घटादिकरूप पदार्थ के स्वरूप की विचारणा के जो सन्मुख होता है, विशेष का जिसमें कोई विचार नहीं होता है किन्तु अनिर्देश्य सामान्य-मात्र का ही जिसमें बोध रहा करता है-उसका नाम नो इन्द्रियार्थावग्रह है। मन पर्याप्ति नाम कर्म के उदय से युक्त जीव मन प्रायोग्य वर्गणादलिकों को ग्रहण करके जो उन्हें मनरूप से परिणमाता है इसका नाम द्रव्यमन है। तथा द्रव्यमन की सहायता से जीव का जो मननरूप परिणाम होता है वह भावमन है। तात्पर्य इसका इस प्रकार है-मनो वर्गणाओं का मनरूप से परिणमन होना इसका नाम द्रव्यमन, तथा इस द्रव्यमन की सहायता से जीव के जो उन २ पदार्थों का विचार

કાળ અન્તમુહુર્તનો છે આ અર્થાવગ્રહ મન અને પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે છ પ્રકારનો બતાવ્યો છે એ વાત પહેલા વ્યંજનાવગ્રહના પ્રકરણમાં કહેવાઇ ગઇ છે કે ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી હોવાથી તેમના વડે વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, એટલે કે તેમનાથી અર્થાવગ્રહ જ થાય છે સૂત્રમાં "नो इन्द्रिय" શબ્દથી ભાવ મન ગ્રહણ કરેલ છે મન બે પ્રકારનું બતાવ્યું છે (૧) દ્રવ્ય મન, (૨) ભાવ મન.

"ભાવમનનાદ્વારા જે અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, "જેમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયના વ્યાપારની અપેક્ષા રહેતી નથી, તથા ઘટાદિકરૂપ પદાર્થના સ્વરૂપની વિચારણાની જે સમીપ હોય છે, વિશેષનો જેમા કોઈ વિચાર થતો નથી, પણ અનિર્દેશ્ય સામાન્યમાત્રનો જ જેમા બોધ રહ્યા કરે છે" તેનું નામ નો ઇન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ છે મનઃપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી યુક્ત જીવ મનઃપ્રાયોગ્ય વર્ગણાદલિકોને ગ્રહણ કરીને તેમને જે મનરૂપે પરિણમાવે છે, તેનું નામ દ્રવ્યમન છે તથા દ્રવ્યમનની સહાયતાથી જીવનું જે મનનરૂપ પરિણામ આવે છે, તે ભાવમન છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે-મનોવર્ગણાઓનું મનરૂપે પરિણમન થવું તેનું નામ દ્રવ્યમન, તથા તે દ્રવ્યમનની સહાયતાથી જીવને તે તે પદાર્થોનો

मूलम्--तस्स णं इमे एगट्ठिया नाणाघोसा नाणावंजणा पंच नामधिज्जा भवंति, तं जहा-ओगेण्हणया, उवधारणया, सवणया, अवलंबणया, मेहा। से तं उग्गहे ॥ सू० ३० ॥

छाया--तस्य खलु इमानि एकार्थिकानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि, पञ्च-नामधेयानि भवन्ति, तद् यथा-अवग्रहणता, उपधारणता, श्रवणता, अवलम्बनता, मेधा। स एषोऽवग्रहः ॥सू० ३०॥

टीका--'तस्स णं०' इत्यादि। तस्य=अवग्रहस्य खलु इमानि=अनन्त-रवक्ष्यमाणानि, नानाघोषाणि = नाना - अनेकविधाः घोषा = उदात्तादयो यत्र तानि। तथा नानाव्यञ्जनानि - नाना = अनेकविधानि, व्यञ्जनानि= व्यञ्जनवर्णाः ककारादयो यत्र तानि, पञ्च=पञ्चसंख्यकानि, नामधेयानि=नामानि एकार्थकानि=अवग्रहसामान्यापेक्षया अभिन्नार्थकानि। अवग्रहविशेषापेक्षया तु

हुआ करता है वह भावमन है। यहां भावमन का ग्रहण हुआ है। इसीसे द्रव्य मन का भी ग्रहण हो जाता है, कारण कि-द्रव्यमन के विना भावमन नहीं होता। भावमन के विना द्रव्यमन तो हो जाता है। इसी तरह श्रोत्र इन्द्रिय से जो अर्थ का अवग्रह होता है वह श्रोत्रेन्द्रि-यार्थावग्रह, चक्षु इन्द्रिय से जो अर्थ का अवग्रह होता है वह चक्षु-इन्द्रिय अर्थावग्रह है, इत्यादि रूप से शेष इन्द्रियों में भी जान लेना चाहिये ॥ सू० २९ ॥

'तस्स णं०' इत्यादि।

अवग्रह के नाना उदात्त आदि घोष तथा अनेक विध व्यंजन-ककार आदि व्यंजन-वर्ण वाले एकार्थक पांच नाम हैं। अर्थात् ये पांच

थया करे છે તે ભાવમન છે અહીં ભાવમન ગ્રહણ કરેલ છે તેથી દ્રવ્યમનનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે, કારણ કે દ્રવ્યમન વિના ભાવમન હોતું નથી ભાવ મન વિના દ્રવ્યમન હોઈ શકે છે. એજ પ્રમાણે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી જે અર્થનો અવગ્રહ થાય છે તે શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ, ચક્ષુઇન્દ્રિયથી જે અર્થનો અવગ્રહ થાય છે તે ચક્ષુરિન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ છે, ઇત્યાદિ રીતે બાકીની ઇન્દ્રિયોમાં પણ સમજી લેવું ॥ સૂ. ૨૯ ॥

"तस्स णं०" ઇત્યાદિ—

અવગ્રહના અનેક ઉદાત્ત આદિ ઘોષ તથા અનેકવિધ વ્યંજન-કકાર આદિ વ્યંજન-વર્ણવાળા એકાર્થક પાંચ નામ છે એટલે કે એ પાંચ નામ અવ

कथंचिद् भिन्नार्थकानि । तथाहि-इह अवग्रहस्त्रिधा-व्यञ्जनावग्रहः, सामान्यार्थावग्रहः, विशेषसामान्यार्थावग्रहश्चेति । तत्र विशेषसामान्यार्थावग्रह औपचारिकः, स चानन्तरमेवाग्रे प्रदर्शयिष्यते । अवग्रहस्य पञ्चनामानि प्रदर्शयितुमाह—'तं जहा' इत्यादि । तद्यथा-तानि यथा-'अवग्रहणता' इति । अवगृह्यतेऽनेनेत्यवग्रहणम्-व्यञ्जनावग्रह-प्रथमसमयप्रविष्ट-शब्दादि-पुद्गलाऽऽदानपरिणाम इत्यर्थः । अवग्रहणमेव-अवग्रहणता । स्वार्थे तल् प्रत्यय आर्षत्वात् । एवमग्रेऽपि तल् प्रत्ययो बोध्य ॥१॥

नाम अवग्रह सामान्य की अपेक्षा से समान अर्थवाले हैं । तथा अवग्रह विशेष की अपेक्षा ये पांचों ही नाम कथंचित् भिन्नार्थक भी हैं । अवग्रह तीन प्रकार का है-व्यञ्जनावग्रह, सामान्यार्थावग्रह तथा विशेष सामान्यार्थावग्रह । इनमें तीसरा भेद जो विशेष सामान्यार्थावग्रह है वह औपचारिक है । यह बात अभी आगे प्रदर्शित की जावेगी । अवग्रह के पांच नाम ये हैं-अवग्रहता १, उपधारणता २, श्रवणता ३, अवलम्बनता ४, मेधा ५ । व्यञ्जनावग्रह कि जिसकी स्थिति अन्तर्मुहूर्त्त की है उसके प्रथम समय में प्रविष्ट शब्दादिक पुद्गलों के ग्रहण करने रूप परिणाम का नाम अवग्रहणता है १ । व्यञ्जनावग्रह के द्वितीय आदि समय से लेकर व्यञ्जनावग्रह की समाप्ति पर्यन्त प्रतिसमय अपूर्व २ प्रविष्ट शब्दादिक पुद्गलों के ग्रहण पूर्वक प्राक्तन प्रतिसमयगृहीत शब्दादिक पुद्गलों का जो धारणापरिणाम है वह उपधारणा है २ । तात्पर्य इसका यह है कि व्यजनावग्रह का अन्त अर्थावग्रह के होने का प्रथम समय पर्यन्त

ગ્રહ સામાન્યની અપેક્ષાએ સમાન અર્થવાળા છે તથા અવગ્રહવિશેષની અપેક્ષાએ પાંચે નામ કંઈક ભિન્નાર્થક પણ છે અવગ્રહ ત્રણ પ્રકારના છે—વ્યંજનાવગ્રહ, સામાન્યાર્થાવગ્રહ, તથા વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહ આમાં ત્રીજો ભેદ-વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહ ઔપચારિક છે આ વાત હવે આગળ બતાવવામાં આવશે અવગ્રહના આ પાંચ નામ છે-(૧) અવગ્રહણતા, (૨) ઉપધારણતા (૩) શ્રવણતા (૪) અવલંબનતા અને (૫) મેધા

(૧) જે વ્યંજનાવગ્રહની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે, તેના પ્રથમસમયમાં પ્રવિષ્ટ શબ્દાદિક પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવારૂપ પરિણામનું નામ અવગ્રહણતા છે

(૨) વ્યંજનાવગ્રહના દ્વિતીય આદિ સમયથી લઈને વ્યંજનાવગ્રહની સમાપ્તિ સુધી, પ્રતિ સમય અપૂર્વ અપૂર્વ પ્રવિષ્ટ શબ્દાદિક પુદ્ગલોના ગ્રહણ પૂર્વક પ્રાક્તન પ્રતિસમયગૃહીત શબ્દાદિક પુદ્ગલોનું જે ધારણા પરિણામ છે, તે ઉપધારણા છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે વ્યંજનાવગ્રહનો અંત અર્થાવગ્રહ

'उपधारणता' इति। धार्यतेऽनेनेति धारणम्। उप=सामीप्येन धारणम् उपधारणम्, व्यञ्जनावग्रह-द्वितीयादि-समयेष्ववसानपर्यन्तं प्रतिसमयमपूर्वापूर्व-प्रविष्टशब्दादिपुद्गलग्रहणपुरस्सरमात्तनप्रतिसमयगृहीतशब्दादिपुद्गलधारणपरिणाम इत्यर्थः। तदेवोपधारणता। अवग्रहणतोपधारणता चेति द्वय व्यञ्जनावग्रहरूपम् ॥२॥

'श्रवणता' इति। श्रूयतेऽनेनेति श्रवणम्, एकसामायिकसामान्यार्थावग्रह-रूपो बोधपरिणाम इत्यर्थ। तदेव श्रवणता ॥ ३ ॥

'अवलम्बनता' इति। अवलम्ब्यत इत्यवलम्बनम्। विशेषसामान्यार्थावग्रह इत्यर्थ। तदेव अवलम्बनता ॥ ४ ॥

माना गया है। यह पहिले बतलाया जा चुका है कि-अर्थावग्रह का पूर्ववर्तीज्ञानव्यापार व्यजन से उत्पन्न होता है और उस व्यजन की पुष्टि के साथ पुष्ट होता चला जाता है, अतः व्यजनावग्रह का प्रथम क्षणवर्ती जितना भी ज्ञानव्यापार है वह अवग्रहणता १ और द्वितीय आदि समय से लेकर अन्त समय तक जो अपूर्व २ ज्ञानव्यापार है वह सब उपधारणता है २। यह उपधारणता यह करती है कि व्यंजनावग्रह के इन द्वितीयादि समयों से लेकर जो अन्तसमय तक अपूर्व २ ज्ञान-व्यापार पुष्ट होता जाता है उस सब को अपने में जमा करती जाती है। तथा द्वितीयादि समय के ज्ञानव्यापार को आगे २ के समयों में हुए ज्ञानव्यापार के साथ जोड़ती रहती है। इस तरह उन समयों के ज्ञान-व्यापार की अन्ततक एक धारा चित्त में जमती चली जाती है। इसी का नाम उपधारणता है २। इस उपधारणता के अनन्तर समय में ही

પ્રથમ સમય સુધી માનવામા આવેલ છે એ પહેલા બતાવવામા આવી ગયુ છે કે-અર્થાવગ્રહનો પૂર્વવર્તી જ્ઞાનવ્યાપાર વ્યજનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વ્યજનની પુષ્ટિની સાથે જ પુષ્ટ થતો જાય છે, તેથી વ્યજનાવગ્રહનો પ્રથમ ક્ષણ વર્તી જેટલો જ્ઞાન વ્યાપાર છે તે અવગ્રહણતા અને દ્વિતીય આદિ સમયથી લઈને અન્ત સમય સુધી જે અપૂર્વ અપૂર્વ જ્ઞાનવ્યાપાર છે તે બધી ઉપધારણતા છે આ ઉપધારણતા એ કામ કરે છે કે વ્યજનાવગ્રહના એ દ્વિતીયાદિ સમયોથી લઈને અન્ત સમય સુધી જે અપૂર્વ અપૂર્વ જ્ઞાન વ્યાપાર પુષ્ટ થતો જાય છે તે બધાને પોતાની અદર જમા કરતી જાય છે તથા દ્વિતીયાદિ સમયના જ્ઞાન વ્યાપારને આગળ આગળના સમયોમા થયેલ જ્ઞાનવ્યાપારની સાથે જોડતી રહે છે આ રીતે તે સમયોના જ્ઞાનવ્યાપારની અત સુધી એક ધારા ચિત્તમાં જામતી જાય છે એનુ જ નામ ઉપધારણતા છે૨ આ ઉપધારણતા બાદના સમયે જ

ननु कथं विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमिति चेत्, उच्यते-इदं 'शब्दोऽयम्' इत्यपि ज्ञानं विशेषावगमरूपत्वादवायज्ञानम्। तथाहि-शब्दोऽयं नाशब्दो रूपादिरिति शब्दस्वरूपावधारणं विशेषावगमः। अतो यत् पूर्वमनिर्देश्यसामान्यमात्रग्रहणमेकसामायिकं स पारमार्थिकोऽर्थावग्रहः। तत ऊर्ध्वं तु यत् 'किमिदं'-मिति विमर्शनं सा ईहा। तदनन्तरं शब्दस्वरूपावधारणं 'शब्दोऽयम्' इति भवति

"यह कुछ है" ऐसा अर्थावग्रह होता है। अवग्रहणता और उपधारणता ये दोनों प्रकाशरूपज्ञान व्यापार व्यंजनावग्रह स्वरूप होते हैं। एक सामयिक जो सामान्यरूप अर्थ का अवग्रहरूप बोध परिणाम होता है वह श्रवणता है ३। तथा विशेष और सामान्यरूप अर्थ का जो अवग्रहरूप बोध परिणाम होता है, अर्थात् जो विशेष सामान्यार्थावग्रह होता है उसका नाम अवलम्बनता है ४।

शंका—विशेष सामान्यार्थावग्रह को आप अवलम्बन कैसे कहते हैं?

उत्तर—'शब्दोऽयम्'-यह शब्द है, इस प्रकार का ज्ञान विशेषावगमरूप होने से अवायज्ञान है, क्यों कि यह शब्द है, अशब्द रूपादि नहीं है, इस प्रकार शब्दस्वरूप के अवधारक होने से यह अवायज्ञान विशेषावगम है। अवायज्ञान विशेषावगमस्वरूप इस प्रकार होता है। सर्व प्रथम जो अनिर्देश्य एक समयपर्यन्त सामान्य मात्र का ग्रहण होता है वह पारमार्थिक अर्थावग्रह है। इस प्रकार अर्थावग्रह होने के बाद जो 'शब्दोऽयम्'-इस प्रकार शब्दस्वरूप का अवधारण होता है

"આ કંઈક છે" એવો અવગ્રહ થાય છે અવગ્રહણતા અને ઉપધારણતા એ બન્ને પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનવ્યાપાર વ્યંજનાવગ્રહસ્વરૂપ હોય છે જે સામાન્યરૂપ અર્થના અવગ્રહરૂપ બોધ પરિણામ એક સામયિક હોય છે તે શ્રવણતા છે ૩, તથા વિશેષરૂપ અને સામાન્યરૂપ અર્થના જે અવગ્રહરૂપ બોધ પરિણામ હોય છે એટલે કે જે વિશેષસામાન્યાર્થાવગ્રહ થાય છે તેનું નામ અવલંબનતા છે ૪

શંકા—વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહને આપ અવલંબન કેવી રીતે કહો છો?

ઉત્તર—"શબ્દોઽયમ્" આ શબ્દ છે આ પ્રકારનું જ્ઞાન વિશેષાવગમરૂપ હોવાથી અવાયજ્ઞાન છે, કારણ કે આ શબ્દ છે, અશબ્દ રૂપાદિ નથી, આ પ્રકારે શબ્દસ્વરૂપનું અવધારક હોવાથી તે અવાયજ્ઞાન વિશેષાવગમ છે અવાયજ્ઞાન વિશેષાવગમસ્વરૂપ આ પ્રકારે હોયછે સર્વપ્રથમ જેઅનિર્દેશ્ય એકસમય સુધી સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ થાય છે, તે પારમાર્થિકઅર્થાવગ્રહ છે, આ રીતે અર્થાવગ્રહ થયા પછી જે "શબ્દોઽયમ્" આ પ્રકારે શબ્દસ્વરૂપનું અવધારણ થાય છે, તે

तदवायज्ञानम्। तत्रापि यदा उत्तरधर्मजिज्ञासा भवति-'किमयं शब्दः शाङ्खः?, किं वा शार्ङ्गः'? इति, तदा 'शब्द' इति ज्ञानमुत्तरकालभाविविशेषज्ञानापेक्षया सामान्यमात्राऽऽलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते। स च परमार्थतः सामान्यविशेषरूपार्थालम्बन इति विशेषसामान्यार्थावग्रह इत्युपचर्यते। इदमेव हि 'शब्दः' इति ज्ञानमवलम्ब्य 'किमयं शब्दः शाङ्खः?, किं वा शार्ङ्गः' इतीहारूपं ज्ञानमुत्पद्यते। ततश्च विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमित्युक्तम्।

'किमयं शब्दः शाङ्खः?, किं वा शार्ङ्गः'? 'इतीहानन्तरं यत्-शाङ्ख एव, शार्ङ्ग एव' इति ज्ञानमुत्पद्यते, तदवायज्ञानम्। तदपि च 'किमयं शाङ्खोऽपि शब्दो

वह अवायज्ञान है। यह अवायज्ञान शब्देतररूपादि की व्यावृत्ति करके शब्द का निश्चायक होता है, इसलिये यह विशेषावगम स्वरूप है। इस प्रकार 'यह शब्द है' इस अवायज्ञान के होने के बाद फिर उत्तरकालिक जिज्ञासा होती है-'यह शब्द शङ्ख का है? या शृङ्ग का है?'। इस जिज्ञासा के बाद जो विशेषज्ञान होता है उसकी अपेक्षा 'यह शब्द है' यह ज्ञान सामान्यमात्रावलम्बन है, इसलिये यह अवग्रह शब्द से उपचरित होता है। वह अवग्रह सामान्यविशेषरूप अर्थावलम्बन वाला है इसलिये वह 'विशेषसामान्यार्थावग्रह' इस शब्द से उपचरित होता है, क्यों कि 'यह शब्द है'-इस प्रकार के ज्ञान का अवलम्बन करके 'यह शब्द शङ्ख का है या शृंग का है?' इस प्रकार की ईहा रूपज्ञान उत्पन्न होता है, इसीलिये 'विशेषसामान्यार्थावग्रह अवलम्बन है' यह कहा है। यह शंख का शब्द है अथवा शृंग का? इस प्रकार की ईहा के बाद जो 'यह-शंख का ही शब्द है अथवा शृग का ही शब्द है' ऐसा जो

અવાયજ્ઞાન છે આ અવાયજ્ઞાન શબ્દેતર રૂપાદિની વ્યાવૃત્તિ કરીને શબ્દનું નિશ્ચાયક હોયછે, તેથી તે વિશેષાવગમસ્વરૂપ છે આ રીતે "આ શબ્દ છે" આ અવાયજ્ઞાન થયા પછી વળી ઉત્તરકાલિકધર્મનીજિજ્ઞાસા થાય છે-" આ શબ્દ શંખનો છે કે શંગાનો છે?" આ જિજ્ઞાસા બાદ જે વિશેષજ્ઞાન થાય છે તેના કરતાં "આ શબ્દ છે" એ જ્ઞાન સામાન્યમાત્રાવલંબન છે તેથી તે અવગ્રહ શબ્દથી ઉપચરિત થાય છે તે અવગ્રહ સામાન્યવિશેષરૂપ અર્થાવલંબનવાળો છે તેથી તે "વિશેષસામાન્યાર્થાવગ્રહ" એ શબ્દથી ઉપચરિત થાય છે, કારણ કે "આ શબ્દ છે" આ પ્રકારના જ્ઞાનનું અવલંબન લઈને "આ શબ્દ શંખનો છે કે શૃંગનો છે?" આ પ્રકારનું ઈહારૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી "વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહ અવલંબન છે" એમકહ્યું છે "આ શંખનો શબ્દ છે કે શૃંગનો?" આ પ્રકારની ઈહા પછી જે "આ શંખનો જ શબ્દ છે કે શૃંગનો

ननु कथं विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमिति चेत्, उच्यते-इह 'शब्दोऽयम्' इत्यपि ज्ञानं विशेषावगमरूपत्वादवायज्ञानम्। तथाहि-शब्दोऽयं नाशब्दो रूपादिरिति शब्दस्वरूपावधारणं विशेषावगमः। अतो यत् पूर्वमनिर्देश्यसामान्यमात्रग्रहणमेकसामायिकं स पारमार्थिकोऽर्थावग्रहः। ततः ऊर्ध्वं तु यत् 'किमिदं'-मिति विमर्शनं सा ईहा। तदनन्तरं शब्दस्वरूपावधारणं 'शब्दोऽयम्' इति भवति

"यह कुछ है" ऐसा अर्थावग्रह होता है। अवग्रहता और उपधारणता ये दोनों प्रकाशरूपज्ञान व्यापार व्यंजनावग्रह स्वरूप होते हैं। एक सामयिक जो सामान्यरूप अर्थ का अवग्रहरूप बोध परिणाम होता है वह अवणता है ३। तथा विशेष और सामान्यरूप अर्थ का जो अवग्रहरूप बोध परिणाम होता है, अर्थात् जो विशेष सामान्यार्थावग्रह होता है उसका नाम अवलम्बनता है ४।

शंका—विशेष सामान्यार्थावग्रह को आप अवलम्बन कैसे कहते हैं?

उत्तर—'शब्दोऽयम्'-यह शब्द है, इस प्रकार का ज्ञान विशेषावगमरूप होने से अवायज्ञान है, क्यों कि यह शब्द है, अशब्द रूपादि नहीं है, इस प्रकार शब्दस्वरूप के अवधारक होने से यह अवायज्ञान विशेषावगम है। अवायज्ञान विशेषावगमस्वरूप इस प्रकार होता है। सर्व प्रथम जो अनिर्देश्य एक समयपर्यन्त सामान्य मात्र का ग्रहण होता है वह पारमार्थिक अर्थावग्रह है। इस प्रकार अर्थावग्रह होने के बाद जो 'शब्दोऽयम्'-इस प्रकार शब्दस्वरूप का अवधारण होता है

"આ કંઈક છે" એવો અવગ્રહ થાય છે અવગ્રહણતા અને ઉપધારણતા એ બન્ને પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનવ્યાપાર વ્યંજનાવગ્રહસ્વરૂપ હોય છે જે સામાન્યરૂપ અર્થના અવગ્રહરૂપ બોધ પરિણામ એક સામયિક હોય છે તે શ્રવણતા છે ૩, તથા વિશેષ રૂપ અને સામાન્યરૂપ અર્થના જે અવગ્રહરૂપ બોધ પરિણામ હોય છે એટલે કે જે વિશેષસામાન્યાર્થાવગ્રહ થાય છે તેનું નામ અવલંબનતા છે ૪

શંકા—વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહને આપ અવલંબન કેવી રીતે કહો છો?

ઉત્તર—"શબ્દોઽયમ્" આ શબ્દ છે આ પ્રકારનું જ્ઞાન વિશેષાવગમરૂપ હોવાથી અવાયજ્ઞાન છે, કારણ કે આ શબ્દ છે, અશબ્દ રૂપાદિ નથી, આ પ્રકારે શબ્દસ્વરૂપનું અવધારક હોવાથી તે અવાયજ્ઞાન વિશેષાવગમ છે અવાયજ્ઞાન વિશેષાવગમસ્વરૂપ આ પ્રકારે હોયછે સર્વપ્રથમ જેઅનિર્દેશ્ય એકસમય સુધી સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ થાય છે, તે પારમાર્થિકઅર્થાવગ્રહ છે, આ રીતે અર્થાવગ્રહ થયા પછી જે "શબ્દોઽયમ્" આ પ્રકારે શબ્દસ્વરૂપનું અવધારણ થાય છે, તે

तदवायज्ञानम्। तत्रापि यदा उत्तरधर्मजिज्ञासा भवति–'किमयं शब्दः शाङ्खः ?, किं वा शार्ङ्गः '? इति, तदा 'शब्दः ' इति ज्ञानमुत्तरकालभाविविशेषज्ञानापेक्षया सामान्यमात्राऽऽलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते। स च परमार्थतः सामान्यविशेषरूपार्थालम्बन इति विशेषसामान्यार्थावग्रह इत्युपचर्यते। इदमेव हि 'शब्दः' इति ज्ञानमवलम्ब्य 'किमयं शब्दः शाङ्खः?, किं वा शार्ङ्गः ' इतीहारूपं ज्ञानमुत्पद्यते। ततश्च विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमित्युक्तम्।

'किमयं शब्दः शाङ्खः ?, किं वा शार्ङ्गः'? 'इतीहानन्तरं यत्–शाङ्ख एव, शार्ङ्ग एव ' इति ज्ञानमुत्पद्यते, तदवायज्ञानम्। तदपि च 'किमयं शाङ्खोऽपि शब्दो

यह अवायज्ञान है। यह अवायज्ञान शब्देतररूपादि की व्यावृत्ति करके शब्द का निश्चायक होता है, इसलिये यह विशेषावगम स्वरूप है। इस प्रकार 'यह शब्द है' इस अवायज्ञान के होने के बाद फिर उत्तरकालिक जिज्ञासा होती है–'यह शब्द शङ्ख का है? या शृङ्ग का है?'। इस जिज्ञासा के बाद जो विशेषज्ञान होता है उसकी अपेक्षा 'यह शब्द है' यह ज्ञान सामान्यमात्रावलम्बन है, इसलिये यह अवग्रह शब्द से उपचरित होता है। यह अवग्रह सामान्यविशेषरूप अर्थावलम्बन वाला है इसलिये वह 'विशेषसामान्यार्थावग्रह' इस शब्द से उपचरित होता है, क्यों कि 'यह शब्द है'–इस प्रकार के ज्ञान का अवलम्बन करके 'यह शब्द शङ्ख का है या शृग का है?' इस प्रकार की ईहा रूपज्ञान उत्पन्न होता है, इसीलिये 'विशेषसामान्यार्थावग्रह अवलम्बन है' यह कहा है। यह शंख का शब्द है अथवा शृंग का? इस प्रकार की ईहा के बाद जो 'यह–शंख का ही शब्द है अथवा शृग का ही शब्द है' ऐसा जो

અવાયજ્ઞાન છે આ અવાયજ્ઞાન શબ્દેતર રૂપાદિની વ્યાવૃત્તિ કરીને શબ્દનું નિશ્ચાયક હોયછે, તેથી તે વિશેષાવગમસ્વરૂપ છે આ રીતે "આ શબ્દ છે" આ અવાયજ્ઞાન થયાં પછી વળી ઉત્તરકાલિકધર્મનીજિજ્ઞાસા થાય છે–" આ શબ્દ શંખનો છે કે ગગાનો છે?" આ જિજ્ઞાસા બાદ જે વિશેષજ્ઞાન થાય છે તેના કરતાં "આ શબ્દ છે" એ જ્ઞાન સામાન્યમાત્રાવલંબન છે તેથી તે અવગ્રહ શબ્દથી ઉપચરિત થાય છે તે અવગ્રહ સામાન્યવિશેષરૂપ અર્થાવલંબનવાળો છે તેથી તે "વિશેષસામાન્યાર્થાવગ્રહ" એ શબ્દથી ઉપચરિત થાય છે, કારણ કે "આ શબ્દ છે" આ પ્રકારના જ્ઞાનનું અવલંબન લઈને "આ શબ્દ શંખનો છે કે શ્રૃંગનો છે?" આ પ્રકારનું ઈહારૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી "વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહ અવલંબન છે" એમકહ્યું છે "આ શંખનો શબ્દ છે કે શ્રૃગનો?" આ પ્રકારની ઈહા પછી જે "આ શંખનો જ શબ્દ છે કે શ્રૃંગનો

ननु कथं विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमिति चेत्, उच्यते-इह 'शब्दोऽयम्' इत्यपि ज्ञानं विशेषावगमरूपत्वादवायज्ञानम्। तथाहि-शब्दोऽयं नाशब्दो रूपादिरिति शब्दस्वरूपावधारणं विशेषावगमः। अतो यत् पूर्वमनिर्देश्यसामान्य-मात्रग्रहणमेकसामायिकं स पारमार्थिकोऽर्थावग्रहः। तत ऊर्ध्वं तु यत् 'किमिदं'-मिति विमर्शनं सा ईहा। तदनन्तरं शब्दस्वरूपावधारणं 'शब्दोऽयम्' इति भवति

"यह कुछ है" ऐसा अर्थावग्रह होता है। अवग्रहता और उपधारणता ये दोनों प्रकाशरूपज्ञान व्यापार व्यंजनावग्रह स्वरूप होते हैं। एक सामयिक जो सामान्यरूप अर्थ का अवग्रहरूप बोध परिणाम होता है वह श्रवणता है ३। तथा विशेष और सामान्यरूप अर्थ का जो अवग्रहरूप बोध परिणाम होता है, अर्थात् जो विशेष सामान्यार्थावग्रह होता है उसका नाम अवलम्बनता है ४।

शंका—विशेष सामान्यार्थावग्रह को आप अवलम्बन कैसे कहते हैं?

उत्तर—'शब्दोऽयम्'—यह शब्द है, इस प्रकार का ज्ञान विशेषावगमरूप होने से अवायज्ञान है, क्यों कि यह शब्द है, अशब्द रूपादि नहीं है, इस प्रकार शब्दस्वरूप के अवधारक होने से यह अवायज्ञान विशेषावगम है। अवायज्ञान विशेषावगमस्वरूप इस प्रकार होता है। सर्व प्रथम जो अनिर्देश्य एक समयपर्यन्त सामान्य मात्र का ग्रहण होता है वह पारमार्थिक अर्थावग्रह है। इस प्रकार अर्थावग्रह होने के बाद जो 'शब्दोऽयम्'—इस प्रकार शब्दस्वरूप का अवधारण होता है

"આ કંઈક છે" એવો અવગ્રહ થાય છે અવગ્રહણતા અને ઉપધારણતા એ બન્ને પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનવ્યાપાર વ્યંજનાવગ્રહસ્વરૂપ હોય છે જે સામાન્યરૂપ અર્થના અવગ્રહરૂપ બોધ પરિણામ એક સામયિક હોય છે તે શ્રવણતા છે ૩, તથા વિશેષ રૂપ અને સામાન્યરૂપ અર્થના જે અવગ્રહરૂપ બોધ પરિણામ હોય છે એટલે કે જે વિશેષસામાન્યાર્થાવગ્રહ થાય છે તેનું નામ અવલંબનતા છે ૪

શંકા—વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહને આપ અવલંબન કેવી રીતે કહો છો?

ઉત્તર—"શબ્દોઽયમ્" આ શબ્દ છે આ પ્રકારનું જ્ઞાન વિશેષાવગમરૂપ હોવાથી અવાયજ્ઞાન છે, કારણ કે આ શબ્દ છે, અશબ્દ રૂપાદિ નથી, આ પ્રકારે શબ્દસ્વરૂપનું અવધારક હોવાથી તે અવાયજ્ઞાન વિશેષાવગમ છે અવાયજ્ઞાન વિશેષાવગમસ્વરૂપ આ પ્રકારે હોયછે સર્વપ્રથમ જેઅનિર્દેશ્ય એકસમય સુધી સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ થાય છે, તે પારમાર્થિકઅર્થાવગ્રહ છે, આ રીતે અર્થાવગ્રહ થયા પછી જે "શબ્દોઽયમ્" આ પ્રકારે શબ્દસ્વરૂપનું અવધારણ થાય છે, તે

इदमत्र तत्त्व वोध्यम्-उत्तरोत्तरधर्मजिज्ञासाया सत्यां शब्दादिज्ञानमेवावलम्ब्ये-हादयः प्रवर्तन्ते-'किमयं शब्द' शाङ्खः किं वा शार्ङ्ग' ?' इत्यादि। अत' शब्दादि-ज्ञानान्तरमेव ईहादे' प्रवृत्तिर्भवतीत्यतो विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बन-मुच्यते । इति । ४ ।

इह शिष्याणां स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमुक्तमेवार्थं पुनर्विशदीकुर्म -अर्थावग्रहो द्विविधः -नैश्चयिको व्यावहारिकश्च । तत्र प्रथमोऽर्थावग्रह एकसमयमात्रमानो निरुपचरित पारमार्थिक' सामान्यवस्तुमात्रग्राहको भवति । सामयिकानि हि ज्ञानादिवस्तूनि परमयोगिन एव निश्चयवेदिनोऽवगच्छन्तीति नैश्चयिकोऽर्थावग्रह उच्यते । यस्तु

उपचार का कारण रहता ही नहीं। उपचार के कारण के अभावमें अन्तिम विशेषावगम अवायज्ञान स्वरूप ही रहता है। अन्तिम विशेषावगम के बाद अविच्युतिरूप धारणा प्रवृत्त होती है। वासनारूप स्मृतिरूप धारणा तो सभी विशेषावगमों में होती है।

इस पूर्वोक्त सन्दर्भका अभिप्राय है कि-उत्तरोत्तर धर्म की जिज्ञासा होने पर शब्दादि ज्ञान का अवलम्बन करके ईहादि प्रवृत्त होते हैं, जैसे क्या यह शब्द शंख का है अथवा शृङ्ग का है ? । इसलिये शब्दादि ज्ञान के बाद ही ईहादि की प्रवृत्ति होती है, अतएव-विशेषसामान्यार्थावग्रह को अवलम्बन कहा है।

शिष्यों को स्पष्टरूपसे समझाने के लिये फिर भी इसको स्पष्ट करते हैं-

नैश्चयिक और व्यावहारिक के भेद से अर्थावग्रह दो प्रकार का है। नैश्चयिक अर्थावग्रह एक समय का होता है। इसमें किसी भी प्रकार का उपचार नहीं होता है। अतः यह परमार्थिक है। इसका विषय केवल

છે, તેથી જ ત્યા ઉપચારનું કારણ રહેતુ જ નથી ઉપચારના કારણના અભાવે અન્તિમ વિશેષાવગમ અવાય જ્ઞાન સ્વરૂપ જ રહે છે અન્તિમ વિશેષાવગમની પછી અવિચ્યુતિરૂપ ધારણા પ્રવૃત્ત થાય છે, વાસનારૂપ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણા તો સઘળા વિશેષાવગમોમા હોય છે

પૂર્વોક્ત કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે-ઉત્તરોત્તર ધર્મની જિજ્ઞાસા થતા શબ્દાદિ જ્ઞાનનુ અવલબન લઈને ઈહાદિ પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમ કે "શુ આ શબ્દ શખનો છે કે શૃગનો છે ?" તે કારણે શબ્દાદિ જ્ઞાનની પછી જ ઈહાદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહને અવલબન કહેલ છે

શિષ્યોને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાને માટે ફરીથી પણ તેને સ્પષ્ટ કરે છે નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિકના ભેદથી અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારનો છે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ એક સમયનો હોય છે, તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપચાર હોતો નથી, તેથી

मन्द्र' (गम्भीर') किं वा तार ' इत्युत्तरविशेषजिज्ञासायां सामान्यावलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते । किं मन्द्रः किं वा तार' ' इतीहानन्तर ' मन्द्र एवाय, तार एवाय वे' -ति ज्ञान यदुत्पद्यते, तदवायरूपम् । एवमुत्तरोत्तरविशेषजिज्ञासायां पूर्वं पूर्वमवायज्ञानमुत्तरोत्तरविशेषावगमापेक्षया सामान्यार्थावलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते । यदा तूत्तरधर्मजिज्ञासा न भवति, तदा तदन्त्य विशेषज्ञानमवायज्ञानमेव, न तत्रोपचार', उपचारकारणाभावात्, तदनन्तर हि विशेषाकाङ्क्षाया अपगमात् । अतस्तदनन्तरमविच्युतिरूपा धारणा प्रवर्तते । वासनारूपा स्मृतिरूपा तु धारणा सर्वेष्वपि विशेषावगमेषु द्रष्टव्या ।

होता है वह अवायज्ञान है । उसके बाद 'यह शंख का शब्द मन्द्र (गंभीर) है अथवा तार है ' इस प्रकार विशेष जिज्ञासा होने पर 'यह शंख का शब्द है '-यह अवायज्ञान सामान्यावलम्बन होने के कारण अवग्रह शब्द से उपचरित होता है । फिर 'मन्द्र है अथवा तार है ?' इस ईहा के बाद यह मन्द्र ही है अथवा तार ही है' इस प्रकार का जो निश्चयात्मक ज्ञान होता है वह अवायज्ञान है । इस प्रकार उत्तरोत्तर विशेष जिज्ञासा होने पर पूर्व पूर्व का अवायज्ञान उत्तरोत्तर विशेषावगम की अपेक्षा सामान्यार्थावलम्बन होने से अवग्रह शब्द से उपचरित होता है । जब उत्तर काल में जिज्ञासा नहीं होती तब वह अन्तिम विशेषज्ञान अवाय ज्ञान ही रहता है, क्यों कि वहा उपचार नहीं होता । उपचार तो तब होता है जब उपचार का कारण रहे, अन्तिम विशेषज्ञान होने पर उपचार के कारण विशेषाकाङ्क्षा का अपगम हो जाता है, अत एव वहां

જ શબ્દ છે" એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે અવાયજ્ઞાન છે ત્યાર બાદ "આ શંખનો શબ્દ મન્દ્ર (ગંભીર) છે કે મોટો છે" આ રીતે વિશેષ જિજ્ઞાસા થતા "આ શંખનો શબ્દ છે" આ અવાયજ્ઞાન સામાન્યાવલંબન હોવાને કારણે અવગ્રહ શબ્દથી ઉપચરિત થાય છે વળી "મંદ છે કે મોટો છે?" આ ઇહા પછી આ મંદ જ છે કે મોટો છે" એવા પ્રકારનું જે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય છે તે અવાય જ્ઞાન છે આ રીતે ઉત્તરોત્તર વિશેષ જિજ્ઞાસા થતા આગળ આગળનું અવાય જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વિશેષાવગમની અપેક્ષાએ સામાન્યાર્થાવલંબન હોવાથી અવગ્રહ શબ્દથી ઉપચરિત થાય છે, જ્યારે ઉત્તર ધર્મમાં જિજ્ઞાસા થતી નથી ત્યારે તે અન્તિમ વિશેષજ્ઞાન અવાયજ્ઞાન જ રહે છે કારણ કે ત્યાં ઉપચાર થતો નથી. ઉપચાર તો ત્યારે થાય છે કે જ્યારે ઉપચારનું કારણ રહે, અંતિમ વિશેષજ્ઞાન થતાં ઉપચારની કારણ વિશેષ આકાંક્ષાનો અપગમ થઈ જાય

इदमत्र तत्त्वं बोध्यम्-उत्तरोत्तरधर्मजिज्ञासायां सत्यां शब्दादिज्ञानमेवावलम्ब्येहादयः प्रवर्तन्ते-'किमयं शब्दः शाङ्खः किं वा शार्ङ्गः ?' इत्यादि। अतः शब्दादिज्ञानान्तरमेव ईहादेः प्रवृत्तिर्भवतीत्यतो विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमुच्यते । इति । ४ ।

इह शिष्याणां स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमुक्तमेवार्थं पुनर्विशदीकुर्मः-अर्थावग्रहो द्विविधः -नैश्चयिको व्यावहारिकश्च । तत्र प्रथमोऽर्थावग्रह एकसमयमात्रमानो निरुपचरित पारमार्थिक सामान्यवस्तुमात्रग्राहको भवति । सामयिकानि हि ज्ञानादिवस्तूनि परमयोगिन एव निश्चयवेदिनोऽवगच्छन्तीति नैश्चयिकोऽर्थावग्रह उच्यते । यस्तु

उपचार का कारण रहता ही नहीं। उपचार के कारण के अभावमें अन्तिम विशेषावगम अवायज्ञान स्वरूप ही रहता है। अन्तिम विशेषावगम के बाद अविच्युतिरूप धारणा प्रवृत्त होती है। वासनारूप स्मृतिरूप धारणा तो सभी विशेषावगमों में होती है।

इस पूर्वोक्त सन्दर्भका अभिप्राय है कि-उत्तरोत्तर धर्म की जिज्ञासा होने पर शब्दादि ज्ञान का अवलम्बन करके ईहादि प्रवृत्त होते हैं, जैसे क्या यह शब्द शंख का है अथवा शृङ्ग का है ?। इसलिये शब्दादि ज्ञान के बाद ही ईहादि की प्रवृत्ति होती है, अतएव-विशेषसामान्यार्थावग्रह को अवलम्बन कहा है।

शिष्यों को स्पष्टरूपसे समझाने के लिये फिर भी इसको स्पष्ट करते हैं-

नैश्चयिक और व्यावहारिक के भेद से अर्थावग्रह दो प्रकार का है। नैश्चयिक अर्थावग्रह एक समय का होता है। इसमें किसी भी प्रकार का उपचार नहीं होता है। अतः यह परमार्थिक है। इसका विषय केवल

છે, તેથી જ ત્યા ઉપચારનું કારણ રહેતુ જ નથી ઉપચારના કારણના અભાવે અન્તિમ વિશેષાવગમ અવાય જ્ઞાન સ્વરૂપ જ રહે છે અન્તિમ વિશેષાવગમની પછી અવિચ્યુતિરૂપ ધારણા પ્રવૃત્ત થાય છે, વાસનારૂપ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણા તો સઘળા વિશેષાવગમોમા હોય છે

પૂર્વોક્ત કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે-ઉત્તરોત્તર ધર્મની જિજ્ઞાસા થતા શબ્દાદિ જ્ઞાનનુ અવલબન લઈને ઈહાદિ પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમ કે "શુ આ શબ્દ શખનો છે કે શૃગનો છે ?" તે કારણે શબ્દાદિ જ્ઞાનની પછી જ ઈહાદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહને અવલબન કહેલ છે

શિષ્યોને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાને માટે ફરીથી પણ તેને સ્પષ્ટ કરે છે નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિકના ભેદથી અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારનો છે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ એક સમયનો હોય છે, તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપચાર હોતો નથી, તેથી

मन्द्र' (गम्भीरः) किं वा तार'' इत्युत्तरविशेषजिज्ञासायां सामान्यावलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते। किं मन्द्रः किं वा तार' ' इतीहानन्तर ' मन्द्र एवाय, तार एवाय वे' -ति ज्ञान यदुत्पद्यते, तदवायरूपम्। एवमुत्तरोत्तरविशेषजिज्ञासायां पूर्वं पूर्वमवायज्ञानमुत्तरोत्तरविशेषावगमापेक्षया सामान्यार्थावलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते। यदा तूत्तरधर्मजिज्ञासा न भवति, तदा तदन्त्य विशेषज्ञानमवायज्ञानमेव, न तत्रोपचारः, उपचारकारणाभावात्, तदनन्तर हि विशेषाकाङ्क्षाया अपगमात्। अतस्तदनन्तरमविच्युतिरूपा धारणा प्रवर्तते। वासनारूपा स्मृतिरूपा तु धारणा सर्वेष्वपि विशेषावगमेषु द्रष्टव्या।

होता है वह अवायज्ञान है। उसके बाद 'यह शङ्ख का शब्द मन्द्र (गंभीर) है अथवा तार है' इस प्रकार विशेष जिज्ञासा होने पर 'यह शङ्ख का शब्द है'-यह अवायज्ञान सामान्यावलम्बन होने के कारण अवग्रह शब्द से उपचरित होता है। फिर 'मन्द्र है अथवा तार है?' इस ईहा के बाद यह मन्द्र ही है अथवा तार ही है' इस प्रकार का जो निश्चयात्मक ज्ञान होता है वह अवायज्ञान है। इस प्रकार उत्तरोत्तर विशेष जिज्ञासा होने पर पूर्व पूर्व का अवायज्ञान उत्तरोत्तर विशेषावगम की अपेक्षा सामान्यार्थावलम्बन होने से अवग्रह शब्द से उपचरित होता है। जब उत्तर काल में जिज्ञासा नहीं होती तब वह अन्तिम विशेषज्ञान अवायज्ञान ही रहता है, क्यों कि वहां उपचार नहीं होता। उपचार तो तब होता है जब उपचार का कारण रहे, अन्तिम विशेषज्ञान होने पर उपचार के कारण विशेषाकाङ्क्षा का अपगम हो जाता है, अत एव वहां

જ શબ્દ છે" એવુ જે જ્ઞાન થાય છે તે અવાયજ્ઞાન છે ત્યાર બાદ "આ શંખનો શબ્દ મન્દ્ર (ગંભીર) છે કે મોટો છે" આ રીતે વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં "આ શંખનો શબ્દ છે" આ અવાયજ્ઞાન સામાન્યાવલંબન હોવાને કારણે અવગ્રહ શબ્દથી ઉપચરિત થાય છે વળી "મંદ છે કે મોટો છે?" આ ઈહા પછી આ મંદ જ છે કે મોટો છે" એવા પ્રકારનું જે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય છે તે અવાય જ્ઞાન છે આ રીતે ઉત્તરોત્તર વિશેષ જિજ્ઞાસા થતા આગળ આગળનું અવાય જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વિશેષાવગમની અપેક્ષાએ સામાન્યાર્થાવલંબન હોવાથી અવગ્રહ શબ્દથી ઉપચરિત થાય છે, જ્યારે ઉત્તર ધર્મમાં જિજ્ઞાસા થતી નથી ત્યારે તે અન્તિમ વિશેષજ્ઞાન અવાયજ્ઞાન જ રહે છે કારણ કે ત્યાં ઉપચાર થતો નથી. ઉપચાર તો ત્યારે થાય છે કે જ્યારે ઉપચારનું કારણ રહે; અંતિમ વિશેષજ્ઞાન થતાં ઉપચારની કારણ વિશેષ આકાંક્ષાનો અપગમ થઈ જાય

इदमत्र तत्त्व बोध्यम्—उत्तरोत्तरधर्मजिज्ञासायां सत्या शब्दादिज्ञानमेवावलम्ब्येहादय' प्रवर्तन्ते—'किमय शब्द' शाङ्खः किं वा शार्ङ्ग ?' इत्यादि। अतः शब्दादिज्ञानान्तरमेव ईहादे प्रवृत्तिर्भवतीत्यतो विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमुच्यते । इति । ४ ।

इह शिष्याणा स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमुक्तमेवार्थं पुनर्विशदीकुर्म.—अर्थावग्रहो द्विविध'—नैश्चयिको व्यावहारिकश्च । तत्र प्रथमोऽर्थावग्रह एकसमयमात्रमानो निरुपचरित पारमार्थिक' सामान्यवस्तुमात्रग्राहको भवति । सामयिकानि हि ज्ञानादिवस्तूनि परमयोगिन एव निश्चयवेदिनोऽवगच्छन्तीति नैश्चयिकोऽर्थावग्रह उच्यते । यस्तु

उपचार का कारण रहता ही नहीं। उपचार के कारण के अभावमें अन्तिम विशेषावगम अवायज्ञान स्वरूप ही रहता है। अन्तिम विशेषावगम के बाद अविच्युतिरूप धारणा प्रवृत्त होती है। वासनारूप स्मृतिरूप धारणा तो सभी विशेषावगमों में होती है।

इस पूर्वोक्त सन्दर्भका अभिप्राय है कि—उत्तरोत्तर धर्म की जिज्ञासा होने पर शब्दादि ज्ञान का अवलम्बन करके ईहादि प्रवृत्त होते हैं, जैसे क्या यह शब्द शंख का है अथवा शृङ्ग का है ?। इसलिये शब्दादि ज्ञान के बाद ही ईहादि की प्रवृत्ति होती है, अतएव-विशेषसामान्यार्थावग्रह को अवलम्बन कहा है।

शिष्यों को स्पष्टरूपसे समझाने के लिये फिर भी इसको स्पष्ट करते हैं—

नैश्चयिक और व्यावहारिक के भेद से अर्थावग्रह दो प्रकार का है। नैश्चयिक अर्थावग्रह एक समय का होता है। इसमें किसी भी प्रकार का उपचार नहीं होता है। अत यह परमार्थिक है। इसका विषय केवल

છે, તેથી જ ત્યા ઉપચારનું કારણ રહેતું જ નથી ઉપચારના કારણના અભાવે અન્તિમ વિશેષાવગમ અવાય જ્ઞાન સ્વરૂપ જ રહે છે અન્તિમ વિશેષાવગમની પછી અવિચ્યુતિરૂપ ધારણા પ્રવૃત્ત થાય છે, વાસનારૂપ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણા તો સઘળા વિશેષાવગમોમા હોય છે

પૂર્વોક્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—ઉત્તરોત્તર ધર્મની જિજ્ઞાસા થતા શબ્દાદિ જ્ઞાનનું અવલબન લઈને ઈહાદિ પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમ કે "શુ આ શબ્દ શખનો છે કે શૃગનો છે ?" તે કારણે શબ્દાદિ જ્ઞાનની પછી જ ઈહાદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી વિશેષ સામાન્યાર્થાવગ્રહને અવલબન કહેલ છે

શિષ્યોને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાને માટે ફરીથી પણ તેને સ્પષ્ટ કરે છે નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિકના ભેદથી અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારનો છે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ એક સમયનો હોય છે, તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપચાર હોતો નથી, તેથી

छद्मस्थव्यवहारिभिरपि व्यवह्रियते, स व्यावहारिक उपचरितोऽर्थावग्रह उच्यते। नैश्चयिकार्थावग्रहादनन्तरमीहितस्य वस्तुविशेपस्य योऽवाय' स पुनर्भाविनीमीहाम् अवाय चापेक्ष्य उपचरितोऽर्थावग्रह । भाविविशेषापेक्षया सामान्यमवायोऽपि सन् गृह्णाति। यश्च सामान्य गृह्णाति, सोऽर्थावग्रह', यथा प्रथमो नैश्चयिकार्थावग्रह ।

इदमत्र तात्पर्यम्। प्रथम नैश्चयिकेऽर्थावग्रहे रूपादिभ्योऽव्यावृत्तमव्यक्त शब्द सामान्यं वस्तु गृहीतं भवति। ततस्तस्मिन्नीहिते सति 'शब्द एवायम्' इत्यादि-

---

सामान्य है समयमात्राभवी ज्ञानादिकों को निश्चयवेदी परमयोगी जन ही जानते हैं, इसीलिये इसका नाम नैश्चयिक अर्थावग्रह है। तात्पर्य नैश्चयिक अर्थावग्रह को छद्मस्थजन नहीं जानते हैं। छद्मस्थजनों को जो व्यवहारमें आता है वह व्यावहारिक अर्थावग्रह है और यह पारमार्थिक नहीं है उपचरित है, क्यों कि नैश्चयिक अर्थावग्रह के अनन्तर जो ईहित वस्तु विशेष का अवायज्ञान होता है वह पुनर्भाविनी ईहा और अवा यकी अपेक्षा करके उपचरित अर्थावग्रहरूप से माना जाता है। उस अवायज्ञान का विषय भाविविशेष की अपेक्षा सामान्य हो जाता है; और इस तरह वह अवायज्ञान उस सामान्य को विषय रखता है, इसी लिये सामान्य को विषय करनेवाला होने से अवायज्ञान अर्थावग्रह उप चार से मान लिया जाता है, क्यों कि जो सामान्य को विषय करता है वह प्रथम नैश्चयिक अर्थावग्रह की तरह अर्थावग्रह है।

निष्कर्ष इसका यह है कि-प्रथम नैश्चयिक अर्थावग्रहमें रूपादिकों द्वारा अनिर्देश्य अव्यक्त ऐसी शब्दसामान्यरूप वस्तु गृहीत होती है

તે પરમાર્થિક છે તેનો વિષય ફક્ત સામાન્ય છે સમયમાત્રભાવી જ્ઞાનાદિકોને નિશ્ચયવેદી પરમયોગી જન જ જાણે છે, તેથી તેનુ નામ નૈશ્ચયિકઅર્થાવગ્રહ છે તાત્પર્ય- નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહને છદ્મસ્થ જન જાણતા નથી છદ્મસ્થજનોના વ્યવહારમા જે આવે છે તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે અને તે પારમાર્થિક નથી, ઉપચરિત છે, કારણ કે નૈશ્ચયિકઅર્થાવગ્રહની પછી જે ઈહિત વસ્તુ વિશેષનુ અવાયજ્ઞાન થાય છે, તે પુનર્ભાવિની ઈહા અને અવાયની અપેક્ષાએ કરીને ઉપચરિતઅર્થાવગ્રહરૂપે મનાય છે તે અવાયજ્ઞાનનોવિષય ભાવવિશેષની અપે ક્ષાએ સામાન્યથઈ જાય છે, અને આ રીતે તે અવાયજ્ઞાન તે સામાન્યને વિષય કરે છે, તેથી સામાન્યને વિષયકરનાર હોવાથી અવાયજ્ઞાનઅર્થાવગ્રહ ઉપચા રથી માની લેવાય છે, કારણ કે જે સામાન્યને વિષય કરે છે, તે પ્રથમ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની જેમ અર્થાવગ્રહ છે

તેનો સાર એ છે કે-પ્રથમ નૈશ્ચયિકઅર્થાવગ્રહમા રૂપાદિકોદ્વારા અનિ

निश्चयरूपोऽवायो भवति । अर्थावग्रहेण प्रमाता शब्दमात्र रूपरसादिव्यावृत्त्याऽनवधारितत्वात् शब्दतया अनिश्चितं गृह्णातीति। एतावताऽशेन शब्दोऽवग्रहज्ञानविषयो भवति, न तु शब्दबुद्ध्या 'शब्दोऽयम्' इत्यध्यवसायेन शब्दस्य ग्रहणं भवति, शब्दनिश्चयस्य आन्तर्मौहूर्तिकत्वात्, अर्थावग्रहस्य तु एकसामयिकत्वात्तदसभवात्।

अर्थात् नैश्चयिक अर्थावग्रह का विषय केवल अनिर्देश्य सामान्य है।

जब इस सामान्य को विशेषरूपमें जानने की अभिलाषा ज्ञाता के चित्त में जगती है तब वह यह निश्चय करता है कि "यह शब्द ही है" इसी का नाम अवाय है। अर्थावग्रह के द्वारा प्रमाता अनुभव करनेवाला शब्द सामान्य रूप वस्तुको जानता है, इसका तात्पर्य यह है कि वह शब्द सामान्य रूप वस्तु, रूप रसादिकों की व्यावृत्ति से उस समय अनवधारित होती है इसी लिये वह शब्द रूपसे निश्चित नहीं होती है, किन्तु "यह कुछ है" ऐसा ही ज्ञान वहा उसको होता है, अत इनके ही अश को लेकर यह शब्द अवग्रह ज्ञान का विषय माना जाता है। उस समय 'यह शब्द है' इस प्रकार के अध्यवसाय से युक्त होकर प्रमाता के द्वारा वह शब्द गृहीत नहीं होता है, कारण कि "यह शब्द है" इस प्रकार का निश्चय तो प्रमाता को अन्तर्मुहूर्त कालमें होता है । इतना काल अर्थावग्रह का माना नहीं गया है । अर्थावग्रह का काल तो केवल एक समय का है।

દેશ્ય, અવ્યક્ત એવી શબ્દસામાન્યરૂપ વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, એટલે કે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો વિષય કેવળ અનિર્દેશ્યસામાન્ય છે

જ્યારે આ સામાન્યને વિશેષરૂપે જાણવાની અભિલાષા જ્ઞાતાના ચિત્તમા જાગે છે ત્યારે તે એ નિશ્ચય કરે છે કે "આ શબ્દ જ છે" એનુ જ નામ અવાય છે અર્થાવગ્રહદ્વારા પ્રમાતા શબ્દસામાન્યરૂપવસ્તુને જાણે છે, તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે તે શબ્દસામાન્યરૂપવસ્તુ, રૂપ, રસાદિકોની વ્યાવૃત્તિથી તે સમયે અનવધારિત હોય છે, તેથી જ તે શબ્દરૂપે નિશ્ચિત હોતી નથી પણ "આ કઇક છે" એવુ જ જ્ઞાન ત્યાં તેને થાય છે, તેથી એટલા જ અંશને લઈને તે શબ્દ અવગ્રહ જ્ઞાનનો વિષય મનાય છે તે સમયે "આ શબ્દ છે" આ પ્રકારના અધ્યવસાયથી યુક્ત થઈને પ્રમાતા દ્વારા તે શબ્દ ગૃહીત થતો નથી, કારણ કે "આ શબ્દ છે" એ પ્રકારનો નિશ્ચય તો પ્રમાતાને અન્તર્મુહૂર્તમા થાય છે એટલો કાળ અર્થાવગ્રહનો માનવામાં આવ્યો નથી અર્થાવગ્રહનો કાળતો ફક્ત એક સમયનો છે

ननु प्रथमसमय एव रूपादिपरिहारेण 'शब्दोऽयम्' इति ज्ञानमर्थावग्रहत्वेन मन्यताम्, शब्दमात्रत्वेन सामान्यत्वात्, तदुत्तरकाले तु प्रायो माधुर्यादयः शङ्ख-शब्दधर्मा अत्र घटन्ते, न तु शार्ङ्गधर्माः खरकर्कशत्वादय इति विमर्शबुद्धिरीहा भविष्यति। ततश्च 'शाङ्ख एवाय शब्द' इति शब्दविशेषावगमोऽवायोऽस्तु? इति चेत्, शृणु-

यदि शब्दबुद्धिमात्रं 'शब्दोऽयम्' इति निश्चयज्ञानमपि भवताऽर्थावग्रहो मन्यते, शब्दविशेषज्ञानमवाय इति भेदोऽङ्गीक्रियते, तर्हि अवग्रहाभावप्रसङ्गः स्यात्, अवग्रहस्थानेऽवायस्यैवाङ्गीकारात्।

शंका—रूपरसादिक के परिहार से प्रथम समय में ही 'यह शब्द है, अशब्द-रूपादिक नहीं है,' ऐसा ज्ञान अर्थावग्रहरूप से मान लेना चाहिये, क्यों कि अर्थावग्रह का विषय आप सामान्य कहते हैं और "यह शब्द है" ऐसा ज्ञान मात्र की अपेक्षा सामान्य पड़ जाता है। अब इसमें ईहा भी उत्तर काल में उत्पन्न हो जावेगी–जब ऐसा विमर्श होगा कि शार्ङ्ग शब्द के धर्म खर कर्कशता आदि इसमें घटित नहीं होते हैं, किन्तु प्रायः माधुर्य आदि शंख शब्द के धर्म यहां घटित हो रहे हैं। इसके बाद ऐसा शब्द विशेष का निर्णय होने पर कि "यह शंख का ही शब्द है" अवायज्ञान मान लिया जायगा।

उत्तर—ऐसा मन्तव्य भी ठीक नहीं माना जा सकता है क्यों कि "शब्दोऽयम्" यह शब्द है। ऐसी शब्दबुद्धि भी यदि अर्थावग्रहरूप से मानी जावेगी, और शब्द विशेष का निर्णय अवायरूप से माना जावेगा तो फिर अवग्रह ज्ञान क्या होगा–ऐसी कल्पना में तो अवग्रह का अभाव

શંકા—રૂપરસાદિકનાપરિહારથી પ્રથમસમયમાં "આ શબ્દ છે, અશબ્દ-રૂપાદિક નથી," એવું જ્ઞાન અર્થાવગ્રહ રૂપે માની લેવું જોઈએ કારણ કે અર્થાવગ્રહનો વિષય આપ સામાન્ય કહો છો અને "આ શબ્દ છે" એવું જ્ઞાન શબ્દમાત્રની અપેક્ષાએ સામાન્ય જ લાગે છે હવે તેમા ઈહા પણ ઉત્તરકાલમાં ઉત્પન્ન થઈ જશે, જ્યારે એવો અનુભવ થશેકે શુંગ શબ્દના ધર્મ તીખા અને કઠોર આદિ તેમા ઘટાવીશકાતા નથી, પણ સામાન્ય રીતે માધુર્ય આદિ શંખ શબ્દ નાધર્મો તેમાં ઘટાવીશકાય છે ત્યાર બાદ શબ્દ વિશેષનો "આ શંખનો જ અવાજ છે" એવો નિર્ણય થતા તેને અવાયજ્ઞાન માનીલેવાશે.

ઉત્તર—એવી માન્યતા પણ સાચીમાનીશકાયતેમનથી કારણ કે "શબ્દો-ऽयम्" આ શબ્દ છે એવી શબ્દબુદ્ધિ પણ જો અર્થાવગ્રહરૂપે મનાય, અને શબ્દવિશેષનો નિર્ણય અવાયરૂપેમનાય તો પછી અવગ્રહજ્ઞાન શું હશે?–

ननु 'शब्दोऽय'-मिति ज्ञानस्य कथमवायत्वमिति चेद्, उच्यते-तस्यापि विशेषग्राहकत्वात्, विशेषज्ञानस्य चावायत्वात् ।

ननु 'शाङ्ख एवाय शब्दः' इति तदुत्तरकालभावि ज्ञान विशेषार्थग्राहक, शब्दज्ञाने तु शब्दसामान्यस्यैव प्रतिभासनात् क्व विशेषप्रतिभासः, येनावायप्रसङ्गः स्यादिति चेत्, उच्यते—शब्दोऽयमित्यपि ज्ञान विशेषग्राहकमेव, तथाहि-'शब्दोऽय नाशब्द' इति विशेषप्रतिभास एव । यस्मात् न रूपादिरय, तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन गृहीतत्वात्, अतो 'नाशब्दोऽय'-मिति निश्चीयते । यदि तु रूपादि-

---

ही प्रसक्त होगा, कारण कि अवग्रह का स्थान अवाय ले लेता है । यदि कहो कि-,'यह शब्द है" ऐसा सामान्य ज्ञान अवाय कैसे माना जावेगा ? इसका उत्तर इस प्रकार है—यह ज्ञान सामान्य नहीं है किन्तु विशेष है। विशेषग्राहक ज्ञान अवाय माना गया है ।

प्रश्न—यदि फिर भी ऐसा कहा जाय कि "शख का ही यह शब्द है" इस प्रकार का उत्तर कालभावीज्ञान ही शब्दविशेष का ग्राहक होने से विशेषग्राहक ज्ञान माना जावेगा, "यह शब्द है" ऐसा ज्ञान नहीं, अर्थात्—यह तो शब्द सामान्य का ग्राहक होने से सामान्य ज्ञान ही माना जावेगा, क्यों कि इसमें शब्द सामान्य का ही प्रतिभास होता है, विशेष का नहीं। अतः "यह शब्द है" ऐसा सामान्य प्रतिभासवाले ज्ञान को अवाय प्राप्त होने का प्रसंग कैसे प्रतिपादित किया है।

એવી કલ્પનામા તો અવગ્રહનો અભાવ જ પ્રસક્ત હશે, કારણ કે અવગ્રહનું સ્થાન અવાયલઈલેછે

જે આપ એમકહો કે "આ શબ્દ છે" એવા સામાન્યજ્ઞાનને અવાય કેમ મનાય? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે—આ જ્ઞાન સામાન્ય નથી પણ વિશેષ છે વિશેષ ગ્રાહક જ્ઞાનને અવાય માનવામા અવેલ છે

પ્રશ્ન—જે ફરીથી પણ એમ કહેવામાં આવેકે "શખનો જ આ શબ્દ છે" આ પ્રકારનું ઉત્તર કાલભાવીજ્ઞાન જ શબ્દવિશેષનુ ગ્રાહક હોવાથી વિશેષ ગ્રાહકજ્ઞાન માનીશકાશે, "આ શબ્દ છે" એવું જ્ઞાન નહીં, એટલે કે એ તો શબ્દ સામાન્યનુ ગ્રાહક હોવાથી સામાન્યજ્ઞાન જ માનવામાં આવશે; કારણ કે તેમાં શબ્દ સામાન્યનો જ પ્રતિભાસ થાય છે, વિશેષનો નહીં તેથી "આ શબ્દ છે" એવાં સામાન્ય પ્રતિભાસવાળાં જ્ઞાનને અવાય પ્રાપ્ત હોવાનો પ્રસગ કેવી રીતે પ્રતિપાદિત કર્યો છે?

ननु प्रथमसमय एव रूपादिपरिहारेण 'शब्दोऽयम्' इति ज्ञानमर्थावग्रहत्वेन मन्यताम्, शब्दमात्रत्वेन सामान्यत्वात्, तदुत्तरकाले तु प्रायो माधुर्यादयः शङ्खशब्दधर्मा अत्र घटन्ते, न तु शार्ङ्गधर्माः खरकर्कशत्वादय इति विमर्शबुद्धिरीहा भविष्यति। ततश्च 'शाङ्ख एवायं शब्दः' इति शब्दविशेषावगमोऽवायोऽस्तु? इति चेत्, शृणु-

यदि शब्दबुद्धिमात्रं 'शब्दोऽयम्' इति विषयज्ञानमपि भवताऽर्थावग्रहो मन्यते, शब्दविशेषज्ञानमवाय इति भेदोऽङ्गीक्रियते, तर्हि अवग्रहाभावप्रसङ्गः स्यात्, अवग्रहस्थानेऽवायस्यैवाङ्गीकारात्।

शंका—रूपरसादिक के परिहार से प्रथम समय में ही 'यह शब्द है, अशब्द-रूपादिक नहीं है,' ऐसा ज्ञान अर्थावग्रहरूप से मान लेना चाहिये, क्यों कि अर्थावग्रह का विषय आप सामान्य कहते हैं और "यह शब्द है" ऐसा ज्ञान मात्र की अपेक्षा सामान्य पड़ जाता है। अब इसमें ईहा भी उत्तर काल में उत्पन्न हो जावेगी-जब ऐसा विमर्श होगा कि शार्ङ्ग शब्द के धर्म खर कर्कशता आदि इसमें घटित नहीं होते हैं, किन्तु प्राय माधुर्य आदि शङ्ख शब्द के धर्म यहां घटित हो रहे हैं। इसके बाद ऐसा शब्द विशेष का निर्णय होने पर कि "यह शंख का ही शब्द है" अवायज्ञान मान लिया जायगा।

उत्तर—ऐसा मन्तव्य भी ठीक नहीं माना जा सकता है क्यों कि "शब्दोऽयम्" यह शब्द है। ऐसी शब्दबुद्धि भी यदि अर्थावग्रहरूप से मानी जावेगी, और शब्द विशेष का निर्णय अवायरूप से माना जावेगा तो फिर अवग्रह ज्ञान क्या होगा-ऐसी कल्पना में तो अवग्रह का अभाव

શંકા—રૂપરસાદિકનાપરિહારથી પ્રથમસમયમાં "આ શબ્દ છે, અશબ્દ-રૂપાદિક નથી," એવું જ્ઞાન અર્થાવગ્રહ રૂપે માની લેવું જોઇએ કારણ કે અર્થાવગ્રહનો વિષય આપ સામાન્ય કહો છો અને "આ શબ્દ છે" એવું જ્ઞાન શબ્દમાત્રની અપેક્ષાએ સામાન્ય જ લાગે છે હવે તેમાં ઈહા પણ ઉત્તરકાળમાં ઉત્પન્ન થઇ જશે, જ્યારે એવો અનુભવ થશે કે શૃંગ શબ્દના ધર્મ તીખા અને કઠોર આદિ તેમાં ઘટાવીશકાતા નથી, પણ સામાન્ય રીતે માધુર્ય આદિ શંખ શબ્દનાધર્મો તેમાં ઘટાવીશકાય છે ત્યાર બાદ શબ્દ વિશેષનો "આ શંખનો જ અવાજ છે" એવો નિર્ણય થતા તેને અવાયજ્ઞાન માનીલેવાશે

ઉત્તર—એવી માન્યતા પણ સાચીમાનીશકાયતેમનથી કારણ કે "શબ્દો-ऽयम्" આ શબ્દ છે એવી શબ્દબુદ્ધિ પણ જો અર્થાવગ્રહરૂપે મનાય, અને શબ્દવિશેષનો નિર્ણય અવાયરૂપેમનાય તો પછી અવગ્રહજ્ઞાન શું હશે!-

ननु 'शब्दोऽय'-मिति ज्ञानस्य कथमवायत्वमिति चेद्, उच्यते-तस्यापि विशेषग्राहकत्वात्, विशेषज्ञानस्य चावायत्वात्।

ननु 'शाङ्ख एवाय शब्द' इति तदुत्तरकालभावि ज्ञानं विशेषार्थग्राहक, शब्दज्ञाने तु शब्दसामान्यस्यैव प्रतिभासनात् क्व विशेषप्रतिभास', येनावायप्रसङ्ग-स्यादिति चेत्, उच्यते—शब्दोऽयमित्यपि ज्ञान विशेषग्राहकमेव, तथाहि-'शब्दो-ऽय नाशब्द' इति विशेषप्रतिभास एव। यस्मात् न रूपादिरय, तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन गृहीतत्वात्, अतो 'नाशब्दोऽय'-मिति निश्चीयते। यदि तु रूपादि-

---

ही प्रसक्त होगा, कारण कि अवग्रह का स्थान अवाय ले लेता है। यदि कहो कि-,'यह शब्द है" ऐसा सामान्य ज्ञान अवाय कैसे माना जावेगा? इसका उत्तर इस प्रकार है—यह ज्ञान सामान्य नहीं है किन्तु विशेष है। विशेषग्राहक ज्ञान अवाय माना गया है।

प्रश्न—यदि फिर भी ऐसा कहा जाय कि "शंख का ही यह शब्द है" इस प्रकार का उत्तर कालभावीज्ञान ही शब्दविशेष का ग्राहक होने से विशेषग्राहक ज्ञान माना जावेगा, "यह शब्द है" ऐसा ज्ञान नहीं, अर्थात्—यह तो शब्द सामान्य का ग्राहक होने से सामान्य ज्ञान ही माना जावेगा, क्यों कि इसमें शब्द सामान्य का ही प्रतिभास होता है, विशेष का नहीं। अत' "यह शब्द है" ऐसा सामान्य प्रतिभासवाले ज्ञान को अवाय प्राप्त होने का प्रसंग कैसे प्रतिपादित किया है।

એવી કલ્પનામા તો અવગ્રહનો અભાવ જ પ્રસક્ત થશે, કારણ કે અવગ્રહનું સ્થાન અવાયલઇલેછે

જો આપ એમકહો કે "આ શબ્દ છે" એવા સામાન્યજ્ઞાનને અવાય કેમ મનાય? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે—આ જ્ઞાન સામાન્ય નથી પણ વિશેષ છે વિશેષ ગ્રાહક જ્ઞાનને અવાય માનવામા આવેલ છે

પ્રશ્ન—જો ફરીથી પણ એમ કહેવામાં આવેકે "શખનો જ આ શબ્દ છે" આ પ્રકારનું ઉત્તર કાલભાવીજ્ઞાન જ શબ્દવિશેષનુ ગ્રાહક હોવાથી વિશેષ ગ્રાહકજ્ઞાન માનીશકાશે, "આ શબ્દ છે" એવું જ્ઞાન નહી, એટલે કે એ તો શબ્દ સામાન્યનુ ગ્રાહક હોવાથી સામાન્યજ્ઞાન જ માનવામાં આવશે; કારણ કે તેમાં શબ્દ સામાન્યનો જ પ્રતિભાસ થાય છે, વિશેષનો નહીં તેથી "આ શબ્દ છે" એવાં સામાન્ય પ્રતિભાસવાળા જ્ઞાનને અવાય પ્રાપ્ત હોવાનો પ્રસગ કેવી રીતે પ્રતિપાદિત કર્યો છે?

म्योऽपि व्यावृत्तिर्गृहीता न स्यात्, तदा 'शब्दोऽय'-मिति निश्चयोऽपि न स्यात्। तस्मात् 'शब्दोऽय नाशब्दः' इति विशेषज्ञानमेव। तथा च 'शब्दोऽय'-मिति ज्ञानस्य विशेषग्राहकत्वाभिधयरूपत्वादवाय एव, न तु अवग्रह इति।

उत्तर—"यह शब्द है" ऐसा ज्ञान भी विशेषग्राहक ही माना जावेगा, कारण कि—"यह शब्द है—अशब्द नहीं है—अर्थात यह रूपादिक नहीं है" ऐसा ज्ञान, विशेष का प्रतिभास स्वरूप होने से विशेषप्रतिभासात्मक ही है, कारण कि—इस ज्ञानमें शब्द को रूपादिक से व्यावृत्तिरूपमें—पृथक्रूप—ग्रहण किया गया है, नहीं तो "यह शब्द नहीं है" इस प्रकार का निश्चय शब्दमें कैसे किया जा सकता है। रूपादिकोंसे भिन्नता जब तक शब्दमें नहीं जानी जावेगी जब तक यह कैसे बोध हो सकेगा कि—"यह अशब्द नहीं है—शब्द है" इस प्रकार की भिन्नताका उसमें बोध होने से शब्द का बोध होता है, तब यह ज्ञान सामान्यप्रतिभास वाला न होकर विशेष प्रतिभास वाला ही माना गया है। सामान्यप्रतिभास वाले ज्ञानमें पर की व्यावृत्ति पूर्वक अपने विषयका निश्चय नहीं होता है, वहां तो सामान्यरूप से ही बोध रहा करता है, अतः अशब्द व्यावृत्ति पूर्वक हुआ यह शब्द का निश्चय अवायज्ञान है ऐसा मान लेना चाहिये—अवग्रहरूप नहीं मानना चाहिये।

ઉત્તર—"આ શબ્દ છે" એવુ જ્ઞાન પણ વિશેષ ગ્રાહક માની શકાય. કારણ કે "આ શબ્દ છે—અશબ્દ નથી. એટલે કે રૂપાદિક નથી" એવુ જ્ઞાન વિશેષના પ્રતિભાસ સ્વરૂપ હોવાથી વિશેષ પ્રતિભાસાત્મક જ છે, કારણ કે—આ જ્ઞાનમાં—શબ્દને રૂપાદિકથી વ્યાવૃતિરૂપેપૃથક્રૂપે—ગ્રહણ કરાયેલ છે, નહી તો "આ અશબ્દ નથી" એ પ્રકારનો નિશ્ચય શબ્દમાં કેવી રીતે કરી શકાય છે રૂપાદિકોથી જ્યા સુધી શબ્દમા ભિન્નતા નહી જાણવામા આવે ત્યાં સુધી એવો બોધ કેવી રીતે થશે કે "આ અશબ્દ નથી" એ પ્રકારનો નિશ્ચય શબ્દમા કેવીરીતેકરીશકાયછે રૂપાદિકોથી જ્યા સુધી શબ્દમા ભિન્નતા નહી જાણ વામા આવે ત્યા સુધી એવો બોધ કેવી રીતે થશે કે "આ અશબ્દ નથી, શબ્દ છે આ પ્રકારની ભિન્નતાનો તેમા બોધ થવાથી શબ્દનો બોધ થાય છે, ત્યારે જ આ જ્ઞાન સામાન્ય પ્રતિભાસવાળુ ન ગણાતા વિશેષ પ્રતિભાસવાળુ જ ગણાયુ છે સામાન્ય પ્રતિભાસવાળાં જ્ઞાનમાં પરની વ્યાવૃત્તિ પૂર્વક પોતાના વિષયનો નિશ્ચયથતોનથી, ત્યાં તો સામાન્યરૂપે જ બોધરહ્યાકરેછે તેથી અશબ્દ વ્યાવૃત્તિપૂર્વક થયેલ આ શબ્દનો નિશ્ચય અવાયજ્ઞાનરૂપ છે, એવું માની લેવુ જોઈએ—અવગ્રહરૂપ ન માનવુ જોઈએ

ननु स्तोकविशेषग्राहकं ज्ञानमवग्रहोऽस्तु, बृहद्विशेषग्राहकं ज्ञानं तु अवाय' इति, एवं सति शब्दमात्ररूपस्य विशेषस्य ग्राहकतया 'शब्दोऽय'-मिति ज्ञानमग्रहः', 'शाङ्खोऽयशब्दः ' इत्यादिविशेषणविशिष्टं यद् ज्ञानं तदवाय', बृहद्विशेषावबोधकत्वात् ? इति चेत्,

उच्यते-'यत् यत् स्तोकं तत्तन्नावाय ' इति स्वीकारे भवन्मतेऽवायाभावप्रसङ्गः', उत्तरोत्तरार्थविशेषग्रहणापेक्षया पूर्वपूर्वार्थविशेषावबोधस्य स्तोकत्वात् ।

प्रश्न—थोडे से विशेषको ग्रहण करनेवाला जो ज्ञान होगा वह अवग्रह मानलिया जावेगा, तथा अधिक विशेष को ग्रहण करने वाला जो ज्ञान होगा वह अवाय मान लिया जावेगा। इस तरह अवग्रह और अवाय का स्वरूप निर्धारण करलेने पर अब इस बात के समझनेमें देर नहीं लगेगी कि-"शब्दोऽयम्" यह ज्ञान अवग्रह और 'यह शंख का शब्द है' ऐसा ज्ञान अवाय होगा, कारण कि अवग्रहमें जो शब्द विषय हुआ है वह स्तोक विशेष को लेकर हुआ है। शब्द मात्र ही वहां अवग्रह का विषय है। जब 'यह शंख का शब्द है' ऐसा विशेषणविशिष्ट शब्द विषय होगा तो अधिक विशेष को विषय करनेवाला होने से यह ज्ञान अवाय मान लिया जावेगा।

उत्तर—' जो जो थोडे विशेष को ग्रहण करनें वाला होगा वह अवाय नहीं होगा ' इस प्रकार के मन्तव्यमें अवाय का अभावप्रसक्त-होगा, कारण कि-उत्तरोत्तर अर्थविशेष ग्रहण होने की अपेक्षा पूर्व पूर्वका अर्थविशेषका बोध सब ही स्तोक होने से अवग्रह रूप ही कहा जावेगा।

પ્રશ્ન—થોડાસરખાવિશેષનેગ્રહણકરનારૂ જે જ્ઞાનહશે તે અવગ્રહમાની લેવાશે તથા અધિકવિશેષનેગ્રહણકરનાર જે જ્ઞાનહશે, તેને અવાય, માની લેવાશે આ પ્રમાણે અવગ્રહ અને અવાયનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યા પછી એ વાતને સમજવામાં વાર નહી લાગે કે "શબ્દોઽયમ્" એ જ્ઞાન અવગ્રહ અને "આ શખનો શબ્દ છે" એવુ જ્ઞાન અવાય હશે, કારણ કે અવગ્રહમાં જે શબ્દ વિષય થયો છે તે સૂક્ષ્મ વિશેષને લીધે થયો છે શબ્દ માત્ર જ ત્યા અવગ્રહનો વિષય છે જ્યારે "આ શખનો શબ્દ છે" એવો વિશેષણવિશિષ્ટશબ્દ વિષય થશે તો અધિકવિષયને વિષયકરનારહોવાથી એ જ્ઞાન અવાય માની લેવાશે.

ઉત્તર—"જે જે થોડા વિષયને ગ્રહણ કરનાર હશે તે અવાય નહી હોય" આ પ્રકારના મતવ્યમાં અવાયનો અભાવ પ્રસક્ત હશે, કારણ કે ઉત્તરોત્તર અર્થવિશેષ ગ્રહણથવાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વના અર્થવિશેષનો બોધ બધુ જ સૂક્ષ્મ હોવાથી અવગ્રહરૂપ જ કહેવાશે.

यथाहि-शाङ्खशब्दस्य ये उत्तरोत्तरभेदाः मन्द्रमधुरत्वादयः, तरुणमध्यमवृद्धस्त्रीपुरुष-जन्यत्वादयश्च, तदपेक्षायां सत्यामिदमपि-'शाङ्खोऽयं-शब्द' इत्यादि ज्ञानं स्तोक-विशेषग्राहकमेव-इति नावायः स्यात्। एवमुत्तरोत्तरविशेषग्राहिणामपि ज्ञानानां तदु त्तरोत्तरभेदापेक्षया स्तोकत्वादवायाभाव एव स्यादिति। तस्मात् 'शब्दोऽय'-मिति निश्चयोऽवाय एव मन्तव्य'। तदनन्तरं तु 'शब्दोऽयं किं शाङ्ख, शार्ङ्गो वा' इत्यादि-शब्दविशेषविषया पुनरीहा प्रवर्तिष्यते। 'शाङ्ख एवायं शब्द' इत्यादिशब्द

जब ऐसा ज्ञान होगा कि-'यह शब्द शंख का है' तो यह अवाय इसलिये नहीं हो सकेगा कि इसमें उत्तरोत्तर मन्द्रता मधुरता आदि की, तथा तरुण मध्यम, वृद्ध, स्त्री आदि के द्वारा बोले गये आदिकी, अपेक्षा रहेगी, अत' यह स्तोक विशेष का ग्राहक माना जावेगा, इस लिये 'जो ज्ञान स्तोकविशेष का ग्राहक होगा वह अवग्रह एवं जो बृह-द्विशेषकाग्राहक होगा वह अवाय है' ऐसा नियम बनना किसी प्रकार से भी उचित नहीं माना जा सकता। इस तरह की एकान्तमान्यतामें उत्तरोत्तर विशेषग्राही जितने भी ज्ञान होंगे वे सब उत्तरोत्तर भेदोंकी अपेक्षा स्तोकविषयवाले रहेंगे, इस तरह अवाय का सर्वथा अभाव ही होगा, अत अवाय का लोप न हो इस तरह "यह शब्द है" इस ज्ञान को अवाय मानना ही उचित है। इसके बाद-'यह शब्द शंख का है या शृंग का है' इत्यादि आकांक्षा का जो कि शब्द विशेष को ईहित करती है ईहाज्ञानरूपसे प्रवृत्ति होगी। इस प्रवृत्तिमें जब ऐसा निर्णय हो जावेगा कि "यह शब्द शंख का ही है" तो यह शब्द विशेष को विषय

જ્યારે એવું જ્ઞાન થશે કે-"આ શબ્દ શંખનો છે" ત્યારે તે અવાય તે કારણે નહીં હોઈ શકે કે તેમાં ઉત્તરોત્તર ગંભિરતા, મધુરતા, આદિનિ, તથા તરુણ, મધ્યમ, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, આદિ દ્વારા બોલાયા આદિની અપેક્ષા રહેશે, તેથી તે સ્તોકવિશેષનું ગ્રાહકમનાશે, તે કારણે "જે જ્ઞાન સ્તોકવિશેષનું ગ્રાહક થશે તે અવગ્રહ, અને જે બૃહદ્ વિશેષનું ગ્રાહક થશે તે અવાય છે" એવો નિયમ કરવો તે કોઈ પણ રીતે ઉચિતમાનીશકાયનહી આ પ્રકારની એકાન્ત માન્યતામાં ઉત્તરોત્તર વિશેષગ્રાહી જેટલાપણજ્ઞાનથશે તે બધાં ઉત્તરોત્તર ભેદોની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મવિષયવાળાં રહેશે આ રીતે અવાયનો સર્વથા અભાવ જ હશે, તેથી અવાયનો લોપ ન થાય એરીતે "આ શબ્દ છે" એ જ્ઞાનને અવાય માનવું એજ ઉચિત છે ત્યારબાદ "આ શબ્દ શંખનોછે કે શૃંગનો છે" ઈત્યાદિ આકાંક્ષાની કે જે શબ્દવિશેષને ઈહિતકરે છે ઈહાજ્ઞાન રૂપે પ્રવૃત્તિ થશે આ પ્રવૃત્તિમાં જ્યારે એવો નિર્ણય થઈ જાય કે "આ શબ્દ

विशेषविषयोऽवायश्च यो भविष्यति, तदपेक्षया 'शब्द एवायम्' इति निश्चयः प्रथमोऽवायोऽपि सन् उपचारादर्थावग्रह उच्यते। यदनन्तरमीहाऽवायौ प्रवर्तेते यश्च सामान्यं गृह्णाति, सोऽर्थावग्रहः। यथा—आद्यो नैश्चयिकः। 'शब्द एवाय' मित्याद्यवायानन्तरं पुनरीहाऽवायौ च प्रवर्तेते। 'शाङ्खोऽय'—मित्यादिभाविविशेषापेक्षया शब्दः सामान्यम्, तस्मादर्थावग्रहो भाविविशेषापेक्षया सामान्य गृह्णातीत्युक्तम्।

ततश्च सामान्येन शब्दनिश्चयरूपात् प्रथमावायादनन्तर 'किमय शब्दः शाङ्खः, शार्ङ्गो वा' इत्यादिरूपा ईहा प्रवर्तते। ततः 'शाङ्ख एवायम्' इत्यादिरूपेण शब्द-विशेषस्य निश्चयरूपोऽवायो भवति। अयमपि च पुनर्विशेषाकाङ्क्षावत प्रमातुर्भा-विनीमीहामवाय चापेक्ष्य भाविविशेषापेक्षया सामान्यालम्बनत्वाच्च अर्थावग्रह इत्युपचर्यते।

करने वाला ज्ञान अवाय हो जावेगा। अब इस अवाय ज्ञान की अपेक्षा से पहिले जो ऐसा अवाय ज्ञान हुआ है कि "यह शब्द ही है" वह उपचार से अर्थावग्रह कहा जावेगा। जिस के बाद ईहा और अवाय ज्ञान प्रवृत्त होते हैं, तथा जो सामान्य को ग्रहण करता है वह अर्थावग्रह है, जैसे आदि का नैश्चयिक अर्थावग्रह। "यह शब्द ही है" इत्यादि अवा-यज्ञान के अनन्तर पुन' ईहा और अवाय प्रवृत्त होते हैं इसलिये "यह शब्द ही है" यह अवायज्ञान होते हुए भी उपचारसे अवग्रहरूप माना जावेगा, कारण कि इसमें "यह शब्द शङ्खका है" इत्यादिरूपसे भावी विशेषों की आकाक्षा रहती है, अत इस अपेक्षा से शब्द, सामान्य बन जाता है, इसलिये अर्थावग्रह भावीविशेष की अपेक्षा सामान्य को ग्रहण करता है, ऐसा कहा है।

શખનો જ છે" ત્યારે એ શબ્દ વિશેષને વિષયકરનારૂ જ્ઞાન અવાય થઈ જશે હવે અવાયજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પહેલાં જે એવું અવાયજ્ઞાન થયુ છે કે "આ શબ્દ જ છે" તે ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ કહેવાશે, જેના પછી ઈહા અને અવાય જ્ઞાન પ્રવૃત્તથાયછે, તથા જે સામાન્યનેગ્રહણકરે છે તે અર્થાવગ્રહ છે, જેમકે આદિનો નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ "આ શબ્દ જ છે" ઈત્યાદિ અવાયજ્ઞાન બાદ ફરીથી ઈહા અને અવાય પ્રવૃત્તથાય છે તેથી "આ શબ્દ જ છે" આ અવા-યજ્ઞાન હોવા છતાં પણ ઉપચારથી અવગ્રહરૂપ મનાશે. કારણ કે તેમા "આ શબ્દ શખનો છે" ઈત્યાદિ રૂપે ભાવીવિશેષોની આકાક્ષારહેછે તેથી આ અપેક્ષાએ શબ્દ, સામાન્યબનીજાયછે, તે કારણે અર્થાવગ્રહ ભાવીવિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્યનેગ્રહણકરેછે એમ કહ્યુ છે

यथाहि-शाङ्खशब्दस्य ये उत्तरोत्तरभेदाः मन्द्रमधुरत्वादय', तरुणमध्यमवृद्धस्त्रीपुरुषजन्यत्वादयश्च, तदपेक्षायां सत्यामिदमपि-'शाङ्खोऽयं-शब्द' इत्यादि ज्ञानं स्तोकविशेषग्राहकमेव-इति भावायः स्यात्। एवमुत्तरोत्तरविशेषग्राहिणामपि ज्ञानानां तदुत्तरोत्तरभेदापेक्षया स्तोकत्वादवायाभाव एव स्यादिति। तस्मात् 'शब्दोऽय'-मिति निश्चयोऽवाय एव मन्तव्य'। तदनन्तरं तु 'शब्दोऽयं किं शाङ्ख, शार्ङ्गो वा' इत्यादि-शब्दविशेषविषया पुनरीहा प्रवर्तिष्यते। 'शाङ्ख एवायं शब्द'' इत्यादिशब्द

जब ऐसा ज्ञान होगा कि-'यह शब्द शंख का है' तो यह अवाय इसलिये नहीं हो सकेगा कि इसमें उत्तरोत्तर मन्द्रता मधुरता आदि की, तथा तरूण मध्यम, वृद्ध, स्त्री आदि के द्वारा बोले गये आदिकी, अपेक्षा रहेगी, अत यह स्तोक विशेष का ग्राहक माना जावेगा, इस लिये 'जो ज्ञान स्तोकविशेष का ग्राहक होगा वह अवग्रह एवं जो बृहद्विशेषकाग्राहक होगा वह अवाय है' ऐसा नियम बनना किसी प्रकार से भी उचित नहीं माना जा सकता। इस तरह की एकान्तमान्यतामें उत्तरोत्तर विशेषाग्राही जितने भी ज्ञान होंगे वे सब उत्तरोत्तर भेदोंकी अपेक्षा स्तोकविषयवाले रहेंगे, इस तरह अवाय का सर्वथा अभाव ही होगा, अत अवाय का लोप न हो इस तरह "यह शब्द है" इस ज्ञान को अवाय मानना ही उचित है। इसके बाद-'यह शब्द शंख का है या शृंग का है' इत्यादि आकांक्षा का जो कि शब्द विशेष को ईहित करती है ईहाज्ञानरूपसे प्रवृत्ति होगी। इस प्रवृत्तिमें जब ऐसा निर्णय हो जावेगा कि "यह शब्द शंख का ही है" तो यह शब्द विशेष को विषय

જ્યારે એવું જ્ઞાન થશે કે-"આ શબ્દશંખનો છે" ત્યારે તે અવાય તે કારણે નહીં હોઈશકે કે તેમાં ઉત્તરોત્તર ગંભિરતા, મધુરતા, આદિની, તથા તરુણ, મધ્યમ, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, આદિ દ્વારા બોલાયા આદિની અપેક્ષા રહેશે, તેથી તે સ્તોકવિશેષનું ગ્રાહકમનાશે, તે કારણે "જે જ્ઞાન સ્તોકવિશેષનું ગ્રાહક થશે તે અવગ્રહ, અને જે બૃહદ્ વિશેષનું ગ્રાહક થશે તે અવાય છે" એવો નિયમ કરવો તે કોઈ પણ રીતે ઉચિતમાનીશકાયનહીં આ પ્રકારની એકાન્ત માન્યતામાં ઉત્તરોત્તર વિશેષગ્રાહી જેટલાપણજ્ઞાનથશે તે બધાં ઉત્તરોત્તર ભેદોની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મવિષયવાળા રહેશે આ રીતે અવાયનો સર્વથા અભાવ જ રહેશે; તેથી અવાયનો લોપ ન થાય એરીતે "આ શબ્દ છે" એ જ્ઞાનને અવાય માનવું એજ ઉચિત છે ત્યારબાદ "આ શબ્દ શંખનોછે કે શૃંગનો છે" ઇત્યાદિ આકાંક્ષાની કે જે શબ્દવિશેષને ઈહિતકરે છે. ઈહાજ્ઞાન રૂપે પ્રવૃત્તિ થશે. આ પ્રવૃત્તિમાં જ્યારે એવો નિર્ણય થઈ જશે કે "આ શબ્દ

न्यविशेषेषु यतो विशेषात् परत प्रमातुस्तज्जिज्ञासा निवर्तते सोऽन्त्य । अन्त्य-विशेषापेक्षया च व्यावहारिकार्थावग्रहेहाऽवायार्थं सामान्यविशेषाऽपेक्षा कर्तव्या । तस्मादुत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षा यावत् प्रवर्तते, तावत् सर्वत्र यो योऽवाय स स उपचारतोऽर्थावग्रह । यदा तु प्रमातुस्तज्जिज्ञासा निवर्तते, तदा तद्विशेषार्थनिश्चय-रूपोऽवायो नावग्रह इति विभावनीयम् ॥ ४ ॥

'मेधा' इति । शब्दोऽयमित्याकारकं प्रथम विशेषसामान्यार्थावग्रह विहाय, उत्तर' सर्वोऽपि विशेषसामान्यार्थावग्रहो 'मेधा' इत्युच्यते । यथा-'शाङ्खोऽय

अन्य विशेषों के रहने पर भी जिस विशेष से आगे प्रमाता को फिर विशेषविषयक जिज्ञासा नहीं होती हो वह अन्त्य है । अन्त्यविशेष अपेक्षा से ही व्यावहारिक अर्थावग्रह ईहा और अवाय के लिये सामान्य विशेष की अपेक्षा करनी पड़ती है इसलिये जबतक अपने विषय में उत्तरोत्तर विशेष की आकांक्षा चालू रहती है तबतक सर्वत्र जो जो अवायज्ञान होता है वह उपचार से अर्थावग्रह मान लिया जाता है । जैसे ही प्रमाता की अपने विषय में विशेष को जानने की आकांक्षा शांत हो जाती है कि वैसे ही वह अवाय अपने विषय को निश्चय करने वाला अवाय ही रहता है, अर्थावग्रह नहीं होता है ॥ ४ ॥

"यह शब्द है" इत्याकारक जो प्रथम सामान्यविशेषरूप अर्थावग्रह होता है उसको छोड़कर इसके बाद के जितने भी सामान्यविशेष रूप अर्थावग्रह हैं वे सब मेधा शब्द वाच्य माने गये हैं। अर्थात-"यह

रहेवा छता पण जे विशेषनी आगळ प्रमाताने विशेषविषयक जिज्ञासा थतीनथी ते अन्त्य छे अन्त्यविशेषनी अपेक्षाए ज व्यावहारिक अर्थावग्रह ईहा अने अवायने माटे सामान्य विशेषनी अपेक्षाकरवीपडेछे ते कारणे ज्यां सुधी पोताना विषयमां उत्तरोत्तरविशेषनी आकांक्षा चालुरहेछे त्यांसुधी सर्वत्र जे जे अवाय-ज्ञान थाय छे ते उपचारथी अर्थावग्रह मानीलेवायछे जेवी प्रमातानी पोताना विषयमां विशेष जाणवानी आकांक्षा शान्तपडीजाय छे, एवु ज ते अवाय पोतानाविषयनेनिश्चितकरनारु अवायजरहेछे अर्थावग्रह थतो नथी. ॥ ४ ॥

"आ शब्द छे" ईत्याकारक जे प्रथम सामान्यविशेषरूपअर्थावग्रह थाय छे, तेने छोडी दईने त्यारबाद जेटला सामान्य विशेषरूप अर्थावग्रह छे ए बधा

इयं च सामान्यविशेषापेक्षा तावत् कर्त्तव्या, यावदन्त्यो वस्तुनो विशेष । यस्माच्च विशेषात् परतोऽन्ये विशेषा न सम्भवन्ति, सोऽन्त्य. । अथवा–सम्भवत्स्वपि

फिर–सामान्यत शब्द का निश्चय करने वाले प्रथम अवायज्ञान के बाद " किमय शब्द' शाङ्ख' शार्ङ्गो वा–क्या यह शब्द शंख का है अथवा शृङ्ग का है " इत्यादि रूप से ईहा ज्ञानकी प्रवृत्ति होती है। इसके बाद " शंख का ही यह शब्द है " इत्यादि रूप से शब्दविशेष का निश्चयरूप अवाय ज्ञान होता है। इस तरह का यह अवायज्ञान भी उपचार से अर्थावग्रह रूप तब माना जाता है जब कि प्रमाता को उसमें और भी विशेष जानने की आकाक्षा होती है। इस आकाक्षामें अवाय के विषयभूत बने हुए उस शख के शब्दमें प्रमाता को ईहा और अवाय पुन होते हैं। इस तरह " शंख का ही यह शब्द है " यह अवायज्ञान होने पर भी उसमें भावि विशेष को जानने की आकाक्षा की अपेक्षा लेकर होनेवाली ईहा और अवायज्ञान की अपेक्षा से प्रमाता का यह अवायज्ञान सामान्य को विषय करनेवाला मान लिया जाता है, अत वह उपचार से अर्थावग्रह कह दिया जाता है।

यह सामान्यविशेष की अपेक्षा तबतक करनी चाहिये जबतक वस्तु का अन्त्य विशेष निर्णीत न हुआ हो। जिस विशेष को आगे फिर अन्यविशेष की सभावना नहीं होती हो वह विशेष अन्त्य है। अथवा

તથા—સામાન્યરીતે શબ્દનો નિશ્ચયકરનાર પ્રથમ અવાયજ્ઞાનના પછી " किमय शब्द: शांख: शार्ङ्गो वा–શુ આ શબ્દ શ ખનોછે કે શૃ ગનો છે " ઇત્યાદિ રૂપે ઇહાજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિથાયછે ત્યારબાદ " શ ખનો જ આશબ્દછે " ઇત્યાદિ રૂપે શબ્દવિશેષનાનિશ્ચયરૂપ અવાયજ્ઞાનથાયછે આ પ્રકારનુ આ અવાયજ્ઞાન પણ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહરૂપ ત્યારેમનાયછે કે જ્યારે પ્રમાતાને તેમા હજી પણ વિશેષ જાણવાની આકાક્ષા થાય છે આ આકાક્ષામા અવાયના વિષયભૂત બનેલ તે શ ખના શબ્દમા પ્રમાતાને ઇહા અને અવાય ફરીથી થાય છે આ રીતે " શ ખનો જ આ શબ્દ છે " આ અવાયજ્ઞાન થવા છતાં પણ તેમા ભાવિવિશેષને જાણવાની આકાક્ષાની અપેક્ષાએ થનારી ઇહા અને અવાયજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પ્રમાતાનુ તે અવાયજ્ઞાન સામાન્યને વિષય કરનાર માન વામાં આવે છે, તેથી તે ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ કહી દેવાય છે

આ સામાન્યવિશેષની અપેક્ષા ત્યાં સુધી કરવીજોઇએ કે, જ્યાંસુધી વસ્તુનુ અન્ત્યવિશેષ નિશ્ચિત ન થયુ હોય જે વિશેષથી આગળ ફરીથી અન્ય વિશેષની સભાવના ન રહેતી હોય તે વિશેષ અન્ત્ય છે અથવા અન્યવિશેષોના

सा षड्विधा प्रज्ञप्ता । तद् यथा-श्रोत्रेन्द्रियेहा-इत्यादि । श्रोत्रेन्द्रियेण ईहा-श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रहमधिकृत्य या प्रवृत्ता ईहा सा श्रोत्रेन्द्रियेहा, इत्यर्थः । एवं शेषाश्चक्षुरिन्द्रियेहादयोऽपि साधनीयाः । 'तीसे णं०' इत्यादि । तस्याः=ईहायाः । अन्यत् सुगमम् । नवरं सामान्यापेक्षया एकार्थकानि । विशेषचिन्तायां तु भिन्नार्थकानि।

'से किं तं ईहा?' इत्यादि० ।

शिष्य पूछता है कि हे भदंत! पूर्वनिर्दिष्ट ईहा का क्या स्वरूप है? उत्तर-ईहा छह प्रकार की बतलाई गई है। वह इस प्रकार है-श्रोत्र इन्द्रिय ईहा १, चक्षु इन्द्रिय ईहा, घ्राण इन्द्रिय ईहा ३, जिह्वा इन्द्रिय ईहा ४, स्पर्शइन्द्रिय ईहा ५, नो इन्द्रिय ईहा ६। उसके ये नाना घोषवाले तथा नाना व्यंजनावाले एकार्थक पांच नाम है। जैसे-आभोगनता, मार्गणता २, गवेषणता ३, चिन्ता ४, और विमर्श ५, इस प्रकार ये पांच ईहा के नाम हैं। वस्तु के निर्णय के लिये जो विचारणा होती है उसका नाम ईहा है। श्रोत्रेन्द्रिय से जन्य अर्थावग्रह के बाद जो विचारणा चलती है उसका नाम श्रोत्रेन्द्रिय ईहा है। इसी तरह अवशिष्ट इन्द्रियों की ईहा भी उन २ इन्द्रियों के अर्थावग्रह के बाद हुई विचारणा स्वरूप जाननी चाहिये। इस ईहा के जो पाच नाम एकार्थक बतलाये गये हैं वे सामान्य की अपेक्षा ही बतलाये गये जानना चाहिये, विशेष की अपेक्षा नहीं, कारण-विशेष की अपेक्षा ये सब भिन्न २ अर्थवाले हो

"से किं तं ईहा?" ઈત્યાદિ—

શિષ્યપૂછેછે-હે ભદન્ત! પૂર્વનિર્દિષ્ટ "ઈહા"નું શું સ્વરૂપછે?

ઉત્તર—ઈહા ના ૭ પ્રકારબતાવ્યાછે તે આપ્રમાણે છે-(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય ઈહા, (૨) ચક્ષુઈન્દ્રિય ઈહા, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય ઈહા, (૪) જીહ્વાઈન્દ્રિય ઇહા, (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય ઈહા, અને (૬) નો ઈન્દ્રિય ઈહા. તેના વિવધઘોષવાળા તથા વિવિધવ્યંજનવાળા એકાર્થક પાંચનામછે જેવા કે (૧) આભોગનતા, (૨) માર્ગણતા, (૩) ગવેષણતા, (૪) ચિન્તા, અને (૫) વિમર્શ આ પ્રકારે ઇહાના પાચ નામ છે વસ્તુનાનિર્ણયમાટે જે વિચારણાથાયછે તેનુ નામ ઈહાછે

શ્રોત્રેન્દ્રિયજનિતઅર્થાવગ્રહબાદ જે વિચારણાથાય છે તેનુ નામ શ્રોત્રેન્દ્રિય ઈહાછે એજરીતે બાકીનીઈન્દ્રિયોની ઈહા પણ તે તે ઈન્દ્રિયોના અર્થાવગ્રહ બાદ થયેલવિચારણાસ્વરૂપસમજીલેવી આ ઇહાના જે પાંચ એકાર્થક નામ બતાવ્યાછે, તે સામાન્યનીઅપેક્ષાએ જ બતાવેલમાનવાજોઈએ, વિશેષની અપેક્ષાએનહી, કારણ કે વિશેષનીઅપેક્ષાએ એ બધા ભિન્નભિન્ન

शब्दः' इत्यारभ्यान्त्यविशेषात् प्राक् यो यो विशेषसामान्यार्थावग्रहः स सर्वोऽपि 'मेधा' इति विशेषः। तथा च श्रवणताऽवलम्बनता मेधा चेत्येतत् त्रयमर्थावग्रहरूपं बोध्यम्। 'अवग्रहणता, उपधारणता चेत्येतद् द्वयं व्यञ्जनावग्रहरूपमिति प्रागुक्तम्॥ ५॥ अवग्रहो वर्णित इत्याह—'से तं' इति। स एषोऽवग्रह इति॥सू० ३०॥

मूलम्—से किं तं ईहा?। ईहा छव्विहा पण्णत्ता, तं जहा-सोइंदिय ईहा। चक्खिंदिय-ईहा। घाणिंदिय-ईहा। जिब्भिंदिय-ईहा। फासिंदिय-ईहा। नोइंदिय-ईहा। तीसे णं इमे एगट्ठिया नाणाघोसा नाणावंजणा पंचनामधिज्जा भवंति, तं जहा—आभोगणया, मग्गणया, गवेसणया, चिंता, वीमंसा। से तं ईहा॥ सू० ३१॥

छाया—अथ का सा ईहा?, ईहा षड्विधा प्रज्ञप्ता, तद् यथा—श्रोत्रेन्द्रियेहा। चक्षुरिन्द्रियेहा। घ्राणेन्द्रियेहा, जिह्वेन्द्रियेहा, स्पर्शेन्द्रियेहा, नोइन्द्रियेहा। तस्या इमानि—एकार्थकानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि पञ्च नामधेयानि भवन्ति। तद् यथा—आभोगनता१, मार्गणता२, गवेषणता३, चिन्ता४, विमर्शः (मीमांसा)। सा एषा ईहा॥ सू० ३१॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं ईहा?' इत्यादि। अथ का सा ईहा?। उत्तरमाह—'ईहा छव्विहा पण्णत्ता' इत्यादि। वस्तुनिर्णयार्थं विचारणा ईहा,

---

शंख का शब्द है" इस प्रकार के बोध से लगाकर अन्त्यविशेष के पहिले पहिले का जो सामान्यविशेषरूप अर्थावग्रह है वह सब मेधा है॥ ५॥ इस तरह श्रवणता अवलम्बनता और मेधा ये तीन अर्थावग्रहरूप, तथा अवग्रहता, उपधारणता ये दो व्यंजनावग्रहरूप होते हैं ऐसा जानना चाहिये॥ इस प्रकार यह अवग्रह का वर्णन है॥ सू० ॥ ३०॥

મેધા શબ્દવાચ્યમનાયાછે એટલે કે "આ શખનોશબ્દ છે" આ પ્રકારના બોધથી લઈને અન્ત્યવિશેષનીઆગળ આગળનો જે સામાન્યવિશેષરૂપ અર્થાવગ્રહ છે તે સૌ મેધા છે ॥૫॥ આ પ્રકારે શ્રવણતા અવલંબનતા અને મેધા એ ત્રણ અર્થાવ ગ્રહરૂપ, તથા અવગ્રહણતા, ઉપધારણતા એ બે વ્યંજનાવગ્રહરૂપ હોય છે એમ જાણવું જોઈએ આ પ્રકારે આ અવગ્રહનું વર્ણન છે ॥ સૂ.૩૦ ॥

सा पड्विधा प्रज्ञप्ता । तद् यथा-श्रोत्रेन्द्रियेहा-इत्यादि । श्रोत्रेन्द्रियेण ईहा-श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रहमधिकृत्य या प्रवृत्ता ईहा सा श्रोत्रेन्द्रियेहा, इत्यर्थः । एव शेपाश्चक्षुरिन्द्रियेहादयोऽपि साधनीयाः । 'तीसे ण०' इत्यादि । तस्याः=ईहायाः । अन्यत् सुगमम् । नवर सामान्यापेक्षया एकार्थकानि । विशेपचिन्तायां तु भिन्नार्थकानि।

'से किं त ईहा?' इत्यादि० ।

शिष्य पूछता है कि हे भदत! पूर्वनिर्दिष्ट ईहा का क्या स्वरूप है? उत्तर-ईहा छह प्रकार की बतलाई गई है। वह इस प्रकार है-श्रोत्र इन्द्रिय ईहा १, चक्षु इन्द्रिय ईहा, घ्राण इन्द्रिय ईहा ३, जिह्वा इन्द्रिय ईहा ४, स्पर्शइन्द्रिय ईहा ५, नो इन्द्रिय ईहा ६। उसके ये नाना घोपवाले तथा नाना व्यंजनावाले एकार्थक पाच नाम हैं। जैसे-आभोगनता, मार्गणता २, गवेपणता ३, चिन्ता ४, और विमर्श ५, इस प्रकार ये पाच ईहा के नाम हैं। वस्तु के निर्णय के लिये जो विचारणा होती है उसका नाम ईहा है। श्रोत्रेन्द्रिय से जन्य अर्थावग्रह के बाद जो विचारणा चलती है उसका नाम श्रोत्रेन्द्रिय ईहा है। इसी तरह अवशिष्ट इन्द्रियों की ईहा भी उन २ इन्द्रियों के अर्थावग्रह के बाद हुई विचारणा स्वरूप जाननी चाहिये। इस ईहा के जो पांच नाम एकार्थक बतलाये गये हैं वे सामान्य की अपेक्षा ही बतलाये गये जानना चाहिये, विशेप की अपेक्षा नहीं, कारण-विशेप की अपेक्षा ये सब भिन्न २ अर्थवाले हो

"से किं त ईहा?" ઇત્યાદિ—

શિષ્યપૂછેછે-હેભદન્ત! પૂર્વનિર્દિષ્ટ 'ઈહા'નુ શુ સ્વરૂપછે?

ઉત્તર—ઈહા ના ૭ પ્રકારબતાવ્યાછે તે આપ્રમાણે છે-(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય ઈહા, (૨) ચક્ષુઇન્દ્રિય ઈહા, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય ઈહા, (૪) જીહ્વાઇન્દ્રિય ઈહા, (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય ઈહા, અને (૬) નોઇન્દ્રિય ઈહા તેના વિવધઘોષવાળા તથા વિવિધવ્યંજનવાળા એકાર્થક પાંચનામછે જેવા કે (૧) આભોગનતા, (૨) માર્ગણતા, (૩) ગવેષણતા, (૪) ચિન્તા, અને (૫) વિમર્શ આ પ્રકારે ઈહાના પાંચ નામ છે વસ્તુનાનિર્ણયમાટે જે વિચારણાથાયછે તેનુ નામ ઈહાછે

શ્રોત્રેન્દ્રિયજનિતઅર્થાવગ્રહબાદ જે વિચારણાથાય છે તેનુ નામ શ્રોત્રેન્દ્રિય ઈહાછે એજરીતે બાકીનીઇન્દ્રિયોની ઈહા પણ તે તે ઇન્દ્રિયોના અર્થાવગ્રહ બાદ થયેલવિચારણાસ્વરૂપસમજીલેવી આ ઈહાના જે પાંચ એકાર્થક નામ બતાવ્યાછે, તે સામાન્યનીઅપેક્ષાએ જ બતાવેલમાનવાનાંછે એ, વિશેષની અપેક્ષાએનહી, કારણ કે વિશેષનીઅપેક્ષાએ એ બધા ભિન્નભિન્ન

शब्दः' इत्यारभ्यान्त्यविशेषात् प्राक् यो यो विशेषसामान्यार्थावग्रहः स सर्वोऽपि 'मेधा' इति विशेषः। तथा च श्रवणताऽवलम्बनता मेधा चेत्येतत् त्रयमर्थावग्रहरूप बोध्यम्। 'अवग्रहणता, उपधारणता चेत्येतद् द्वय व्यञ्जनावग्रहरूपमिति प्रागुक्तम् ॥ ५ ॥ अवग्रहो वर्णित इत्याह—' से त' इति। स एषोऽवग्रह इति ॥सू० ३०॥

मूलम्—से किं त ईहा?। ईहा छव्विहा पण्णत्ता, तं जहा- सोइदिय-ईहा। चक्खिदिय-ईहा। घाणिंदिय ईहा। जिब्भिंदिय—ईहा। फासिंदिय-ईहा। नोइदिय-ईहा। तीसे ण इमे एगट्ठिया नाणाघोसा नाणावंजणा पंचनामधिज्जा भवंति, त जहा—आभोगणया, मग्गणया, गवेसणया, चिंता, वीमसा। से त ईहा ॥ सू० ३१ ॥

छाया—अथ का सा ईहा?, ईहा षड्विधा प्रज्ञप्ता, तद् यथा—श्रोत्रेन्द्रियेहा। चक्षुरिन्द्रियेहा। घ्राणेन्द्रियेहा, जिह्वेन्द्रियेहा, स्पर्शेन्द्रियेहा, नोइन्द्रियेहा। तस्या इमानि—एकार्थकानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि पञ्च नामधेयानि भवन्ति। तद् यथा—आभोगनता१, मार्गणता२, गवेषणता३, चिन्ता४, विमर्शः (मीमांसा)। सा एषा ईहा ॥ सू० ३१ ॥

टीका—शिष्य पृच्छति—'से किं तं ईहा?' इत्यादि। अथ का सा ईहा? उत्तरमाह—' ईहा छव्विहा पण्णत्ता ' इत्यादि। वस्तुनिर्णयार्थं विचारणा ईहा,

---

शंख का शब्द है" इस प्रकार के बोध से लगाकर अन्त्यविशेष के पहिले पहिले का जो सामान्यविशेषरूप अर्थावग्रह है वह सब मेधा है ॥ ५ ॥ इस तरह श्रवणता अवलम्बनता और मेधा ये तीन अर्थावग्रहरूप, तथा अवग्रहता, उपधारणता ये दो व्यंजनावग्रहरूप होते हैं ऐसा जानना चाहिये ॥ इस प्रकार यह अवग्रह का वर्णन है ॥ सू० ॥ ३० ॥

મેધા શબ્દવાચ્યમનામાછે એટલે કે "આ શ ખનોશબ્દ છે" આ પ્રકારના બોધથી લઈને અન્ત્યવિશેષનીઆગળ આગળને જે સામાન્યવિશેષરૂપ અર્થાવગ્રહ છે તે સૌ મેધા છે ॥૫॥ આ પ્રકારે શ્રવણતા અવલબનતા અને મેધા એત્રણ અર્થાવગ્રહરૂપ, તથા અવગ્રહણતા, ઉપધારણતા એ બે વ્યંજનાવગ્રહરૂપ હોય છે એમ જાણવું જોઈએ આ પ્રકારે આ અવગ્રહનુ વર્ણન છે ॥ સૂ ૩૦ ॥

तथा-अवायः=निश्चय., सर्वथा ईहातो विनिवृत्तस्यावधारणावधारितमर्थमवगच्छतो जीवस्य यो बोधविशेष सोऽवायः ॥ ३ ॥ तथा-बुद्धि'-ततस्तमेवावधारितमर्थं क्षयोपशमविशेषात् स्थिरतया पुन पुन स्पष्टतरमवबुध्यमानस्य या बोधपरिणति सा बुद्धि. ॥ ४ ॥ तथा-विज्ञान=विशिष्टं ज्ञान विज्ञान, क्षयोपशमविशेषादेव अवधारितार्थविषयक एव तीव्रतरधारणाहेतुर्बोधविशेष इत्यर्थ. ॥५॥ स एषोऽवायो वर्णितः ॥ सू० ३२ ॥

जैसे-आवर्तनता १, प्रत्यावर्तनता २, अवाय ३, बुद्धि ४, और विज्ञान ५ । इस तरह पूर्वोक्त अवाय ज्ञान का यह स्वरूप है । श्रोत्रन्द्रिय से उत्पन्न ईहाज्ञान के बाद जो ऐसा ज्ञान होता है कि ' यह शब्द अमुक का ही है ' इसका नाम श्रोत्रइन्द्रियजन्य अवाय है । जैसे यह शंख का ही शब्द है । इसी तरह शेष इन्द्रियों के विषयोंमें उत्पन्न ईहा के बाद जो उस उस विषय के निश्चयका ज्ञान होता है, वह तत्तत् इन्द्रियजन्य अवाय जानना चाहिये । आवर्तनता आदि पाच नामोंमें जो एकार्थकता बतलाई गई है, वह सामान्य अवाय की विवक्षा से बतलाई गई जाननी चाहिये । जिस बोध परिणाम द्वारा ईहा से निवृत्त होकर जीव अवाय-भाव की तरफ झुकाया जाता है उसका नाम आवर्तनता १ । इस आवर्तन के प्रति जो बोध विशेष होता है कि जिस बोध से जीव उत्तरोत्तर अर्थविशेषोंमें विवक्षित अवाय के बिलकुल समीप आ जाता है उसका नाम प्रत्यावर्तनता है २ । ईहा से हटकर जीव के लिये जो उस ईहित

આવર્તનતા, (૨) પ્રત્યાવર્તનતા, (૩) અવાય, (૪) બુદ્ધિ, અને (૫) વિજ્ઞાન. આ રીતે પૂર્વોક્ત અવાયજ્ઞાનનુ આ સ્વરૂપ છે શ્રોત્રેન્દ્રિયથીઉત્પન્નથયેલ ઈહાજ્ઞાન બાદ જે એવું જ્ઞાનથાયછે કે " આ શબ્દ અમુકનોછે" તેનુ નામ શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્યઅવાય છે જેમ કે આ શખનોજ શબ્દછે એજપ્રકારે બાકીની ઇન્દ્રિયોનાવિષયમા ઉત્પન્નથયેલ ઈહાની પછી જે તે તે વિષયના નિશ્ચયનું જ્ઞાનથાયછે, તે જ્ઞાનને તે તે ઇન્દ્રિયજન્ય અવાયજ્ઞાન માનવું આવર્તનતા આદિ પાચનામોમા જે એકાર્થતા બતાવેલછે તે સામાન્ય અવાયની વિવક્ષાથી બતાવાઈછે એમ સમજવુ (૧) જે બોધ પરિણામદ્વારા ઈહાથી નિવૃત્તથઈને જીવ અવાયભાવ તરફ઼ ઝુકાવાતો જાય છે તેનુ નામ આવર્તનતા છે (૨) આ આવર્તનના પ્રતિ જે બોધ વિશેષ થાય છે, અને જે બોધથી જીવ ઉત્તરોત્તર અર્થવિશેષોમા વિવક્ષિત અવાયની બિલકુલ સમીપ આવેછે તેનુનામ પ્રત્યાવર્તનતાછે (૩) ઈહાથી દૂરથઈને જીવનેમાટે ને

छाया—अथ कः सोऽवायः ? । अवायः षड्विधः प्रज्ञप्तः । तद् यथा-श्रोत्रेन्द्रियावायः १ । चक्षुरिन्द्रियावायः २ । घ्राणेन्द्रियावायः ३ । जिह्वेन्द्रियावायः ४ । स्पर्शेन्द्रियावायः ५ । नोइन्द्रियावायः ६ । तस्य खलु इमानि एकार्थिकानि नानाघोषाणि, नानाव्यञ्जनानि, पञ्च नामधेयानि भवन्ति, तद् यथा-आवर्तनता १, प्रत्यावर्तनता २, अवायः ३, बुद्धिः ४, विज्ञानम् ५ । स एषोऽवायः ॥सू० ३२॥

टीका—शिष्य पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि । अथ कः सोऽवायः ? इति उत्तरमाह—'अवाए छव्विहे पण्णत्ते०' इत्यादि । अवायो निश्चयात्मकावबोधः । स षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद् यथा-श्रोत्रेन्द्रियावाय-इत्यादि । श्रोत्रेन्द्रियेणावायः-श्रोत्रेन्द्रियावायः । श्रोत्रेन्द्रियेहामधिकृत्य यः प्रवृत्तोऽवायो-निश्चयः, स श्रोत्रेन्द्रियावाय इत्यर्थः । एवं चक्षुरिन्द्रियावायादयः साधनीयाः । तस्य=अवायस्य खलु इमानि एकार्थिकानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि पञ्च नामधेयानि भवन्ति । एतेषां व्याख्या प्राग्वत् । नवरं अवायसामान्यविवक्षया एकार्थिकानि । तद्विशेषचिन्तायां तु नानार्थकानि । तत्र-आवर्तते-आ=मर्यादया वर्तते-ईहातो निवृत्त्या अवायभावं प्रति अभिमुखो वर्तते येन बोधपरिणामेन स आवर्तनः, स एवावर्तनता ॥ १ ॥

तथा-प्रत्यावर्तनता-आवर्तनं प्रति गतो योऽर्थविशेषेषु उत्तरोत्तरेषु विवक्षितावायप्रत्यासन्नतरो बोधविशेषः स प्रत्यावर्तनः, स एव प्रत्यावर्तनता ॥ २ ॥

'से किं तं अवाए०' इत्यादि ।

शिष्य पूछता है-पूर्वनिर्दिष्ट अवाय ज्ञान का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—अवायज्ञान छह प्रकार का कहा गया है। वे प्रकार ये हैं-श्रोत्रइन्द्रिय से उत्पन्न हुआ अवाय, २ चक्षु इन्द्रिय से उत्पन्न हुआ अवाय २ घ्राणेन्द्रिय से उत्पन्न हुआ अवाय, ३ जिह्वा इन्द्रिय से उत्पन्न हुआ अवाय ४, स्पर्श इन्द्रिय से उत्पन्न हुआ अवाय ५ तथा नो इन्द्रिय से उत्पन्न हुआ अवाय ६ । उस अवाय के ये नाना घोषवाले तथा नाना व्यंजनवाले एकार्थक पांच नाम हैं।

"से किं तं अवाए०" ઇત્યાદિ—

શિષ્યપૂછે છે-"પૂર્વનિર્દિષ્ટ અવાયજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—અવાયજ્ઞાન નીચેપ્રમાણે છ પ્રકારનું કહેલ છે-(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયથી પેદા થયેલ અવાય (૨), ચક્ષુઇન્દ્રિયથી પેદા થયેલ અવાય, ઘ્રાણેન્દ્રિયથી પેદા થયેલ અવાય (૪), જિહ્વાઇન્દ્રિયથી પેદા થયેલ અવાય (૫), સ્પર્શેન્દ્રિયથી પેદા થયેલ અવાય, તથા (૬) નો ઇન્દ્રિયથી પેદા થયેલ અવાય. તે અવાયના એ વિવિધ ઘોષવાળા તથા વ્યંજનવાળા એકાર્થક પાંચનામ છે, જેવાકે (૧)

तथा-अवाय.=निश्चय', सर्वथा ईहातो विनिवृत्तस्यावधारणावधारितमर्थमवगच्छतो जीवस्य यो वोधविशेषः सोऽवायः ॥ ३ ॥ तथा-बुद्धि'-ततस्तमेवावधारितमर्थं क्षयोपशमविशेषात् स्थिरतया पुन पुन' स्पष्टतरमवबुध्यमानस्य या वोधपरिणतिः सा बुद्धि ॥ ४ ॥ तथा-विज्ञान=विशिष्टं ज्ञानं विज्ञान, क्षयोपशमविशेषादेव अव धारितार्थविषयक एव तीव्रतरधारणाहेतुर्बोधविशेष इत्यर्थः ॥५॥ स एषोऽवायो वर्णित' ॥ सू० ३२ ॥

जैसे-आवर्तनता १, प्रत्यावर्तनता २, अवाय ३, बुद्धि ४, और विज्ञान ५। इस तरह पूर्वोक्त अवाय ज्ञान का यह स्वरूप है। श्रोत्रन्द्रिय से उत्पन्न ईहाज्ञान के बाद जो ऐसा ज्ञान होता है कि ' यह शब्द अमुक का ही है ' इसका नाम श्रोत्रइन्द्रियजन्य अवाय है। जैसे यह शंख का ही शब्द है। इसी तरह शेष इन्द्रियों के विषयोंमें उत्पन्न ईहा के बाद जो उस उस विषय के निश्चयका ज्ञान होता है, वह तत्तत् इन्द्रियजन्य अवाय जानना चाहिये। आवर्तनता आदि पाच नामोंमें जो एकार्थकता बतलाई गई है, वह सामान्य अवाय की विवक्षा से बतलाई गई जाननी चाहिये। जिस बोध परिणाम द्वारा ईहा से निवृत्त होकर जीव अवाय-भाव की तरफ झुकाया जाता है उसका नाम आवर्तनता १। इस आव र्तन के प्रति जो बोध विशेष होता है कि जिस बोध से जीव उत्तरोत्तर अर्थविशेषोंमें विवक्षित अवाय के बिलकुल समीप आ जाता है उसका नाम प्रत्यावर्तनता है २। ईहा से हटकर जीव के लिये जो उस ईहित

આવર્તનતા, (૨) પ્રત્યાવર્તનતા, (૩) અવાય, (૪) બુદ્ધિ, અને (૫) વિજ્ઞાન. આ રીતે પૂર્વોક્ત અવાયજ્ઞાનનું આ સ્વરૂપ છે શ્રોત્રેન્દ્રિયથીઉત્પન્નથયેલ ઈહાજ્ઞાન બાદ જે એવું જ્ઞાનથાયછે કે "આ શબ્દ અમુકનોછે" તેનુ નામ શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્યઅવાય છે જેમ કે આ શંખનોજ શબ્દછે એજપ્રકારે બાકીની ઇન્દ્રિયોનાવિષયમા ઉત્પન્નથયેલ ઈહાની પછી જે તે તે વિષયનાં નિશ્ચયનું જ્ઞાનથાયછે, તે જ્ઞાનને તે તે ઇન્દ્રિયજન્ય અવાયજ્ઞાન માનવું આવર્તનતા આદિ પાચનામોમા જે એકાર્થતા બતાવેલછે તે સામાન્ય અવાયની વિવક્ષાથી બતાવાઈછે એમ સમજવું (૧) જે બોધ પરિણામદ્વારા ઈહાથી નિવૃત્તથઈને જીવ અવાયભાવ તરફ ઝુકાવાતો જાય છે તેનુ નામ આવર્તનતા છે (૨) આ આવર્તનના પ્રતિ જે બોધ વિશેષ થાય છે, અને જે બોધથી જીવ ઉત્તરોત્તર અર્થવિશેષોમા વિવક્ષિત અવાયની બિલકુલ સમીપ આવેછે તેનુ નામ પ્રત્યાવર્તનતાછે (૩) ઈહાથી દૂરજઈને જીવનેમાટે ને

अथ धारणास्वरूपमाह—

मूलम्—से किं त धारणा ?। धारणा छव्विहा पण्णत्ता, त जहा—सोइंदियधारणा। चक्खिंदियधारणा। घाणिंदियधारणा। जिब्भिंदियधारणा । फासिंदियधारणा । नोइंदियधारणा। तीसे णं इमे एगट्ठिया नाणाघोसा नाणावंजणा पंच नामधिज्जा भवंति, त जहा—धरणा१, धारणा२, ठवणा३, पइट्ठा४, कोट्ठे५। से त धारणा ॥ सू० ३३ ॥

छाया—अथ का सा धारणा ?। धारणा षड्विधा प्रज्ञप्ता; तद् यथा—श्रोत्रेन्द्रियधारणा १। चक्षुरिन्द्रियधारणा २। घ्राणेन्द्रियधारणा ३। जिह्वेन्द्रिय धारणा ४। स्पर्शेन्द्रियधारणा ५। नोइन्द्रियधारणा ६। तस्या इमानि एकार्थकानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि पञ्च नामधेयानि भवन्ति; तद् यथा—धरणा १, धारणा २, स्थापना ३, प्रतिष्ठा ४, कोष्ठ ५। सा एषा धारणा ॥ सू० ३३ ॥

टीका—'से किं त धारणा' इत्यादि। शिष्यः पृच्छति—अथ का सा धारणा इति। उत्तरमाह—'धारणा छव्विहा पण्णत्ता' इत्यादि। धारणा—निर्णीतार्थविशे

पदार्थ का बिलकुल निश्चितज्ञान होता है वह अवाय है ३। इस अवाय के द्वारा निश्चित किये गये पदार्थ का जो स्थिररूप से पुनः पुनः स्पष्टतर बोध होता है उसका नाम बुद्धि है ४। इस बुद्धि के बाद जो ऐसा जीव को बोध होता है कि जिसके बल पर जीव धारणा के निकट पहुंच जाता है—जो धारणा की उत्पत्तिमें हेतुभूत होता है—उस विशिष्ट ज्ञान का नाम विज्ञान है ५। यह अवाय का स्वरूप हुआ ॥ सू० ३२ ॥

अब धारणाका स्वरूप कहा जाता है—'से किं त धारणा०' इत्यादि

ઇહિત પદાર્થનું જે વધુ નિશ્ચિત જ્ઞાન થાયછે તે અવાયછે (૪) આ અવાય દ્વારા નિશ્ચિતકરાયેલ પદાર્થનો જે સ્થિરરૂપે ફરીને સ્પષ્ટતર બોધથાયછે તેનુ નામ બુદ્ધિછે (૫) એ બુદ્ધિની પછી જે એવા જીવને બોધ થાય છે કે જેના આધારે જીવ ધારણાની સમીપ પહોંચીજાયછે—જે ધારણાની ઉત્પત્તિમાં હેતુભૂત થાયછે—એ વિશિષ્ટજ્ઞાનનુ નામવિજ્ઞાનછે આ અવાયના સ્વરૂપનુ વર્ણન થયું ॥ સૂ. ૩૨ ॥

હવે ધારણાનુ સ્વરૂપ બતાવવામા આવે છે—" से किं त धारणा० " ઇત્યાદિ

पस्य धारणम्=अविस्मरणम्। सा पड्विधा प्रज्ञप्ता, तद् यथा-'श्रोत्रेन्द्रिय धारणा' इत्यादि। श्रोत्रेन्द्रियेण या धारणा सा श्रोत्रेन्द्रियधारणा। एव चक्षुरिन्द्रियधारणादयः साधनीयाः। तस्याः=धारणायाः। अन्यत् सुगमम्। अत्रापि सामान्यविवक्षया एकार्थकानि। विशेषार्थचिन्तायां तु भिन्नार्थानि। तत्रावायानन्तरमवगतस्यार्थस्याविच्युत्या अन्तर्मुहूर्तकालं यावत् धरणं धरणा ॥१॥ ततस्तस्यैवार्थस्योपयोगाच्च्युतस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः सङ्ख्येयाऽसङ्ख्येयकालपर्यन्तं यत् स्मरणं सा धारणा ॥२॥ तथा-स्थापनं-स्थापना। अवायावधारितस्यार्थस्य हृदि स्थापनं, जलपूर्ण-

प्रश्न—पूर्वनिर्दिष्ट धारणा का क्या स्वरूप है? उत्तर—धारणा छह प्रकार की कही गई है। उसके छह प्रकार ये हैं-श्रोत्रइन्द्रिय से होने वाली धारणा १, चक्षु इन्द्रिय से होने वाली धारणा २, घ्राणेन्द्रिय से होनेवाली धारणा ३, जिह्वा इन्द्रिय से होनेवाली धारणा ४, स्पर्श इन्द्रिय से होनेवाली धारणा ५, तथा नो इन्द्रिय से होनेवाली धारणा ६। उस धारणा में ये पांच नानाघोष एवं नाना व्यंजनवाले एकार्थक नाम हैं। जैसे-धरणा १, धारणा २, स्थापना ३, प्रतिष्ठा ४, तथा कोष्ठ ५।

निर्णीत अर्थ का नहीं भूलना इसका नाम धारणा है। यह छह प्रकार की है। श्रोत्र इन्द्रिय के विषयभूत शब्दरूप पदार्थमें जो अवाय ज्ञान के बाद उस विषय की धारणा होती है कि जिससें जीव उस विषय को कालान्तरमें भी नहीं भूलता है उसका नाम श्रोत्रेन्द्रिय धारणा है१। इसी तरह उस २ इन्द्रिय के विषयभूत पदार्थों में अवाय ज्ञान के बाद जो उस २ विषय की धारणा जीव को होती है वह चक्षु आदि इन्द्रियों

પ્રશ્ન-પૂર્વ નિર્દિષ્ટ ધારણાનું શું સ્વરૂપ છે? ઉત્તર-ધારણા નીચેપ્રમાણે ૭ પ્રકારની બતાવેલછે-(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયથી થનારી ધારણા, (૨) ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી થનારી ધારણા, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિયથી થનારી ધારણા, (૪) જિહ્વા ઇન્દ્રિયથી થનારી ધારણા, (૫) સ્પર્શેન્દ્રિયથી થનારી ધારણા, અને (૬) નો ઇન્દ્રિયથી થનારી ધારણા તે ધારણાના આ પાચ વિવિધ ઘોષવાળા અને વિવિધ વ્યજનવાળા એકાર્થક નામ છે-(૧) ધરણા, (૨) ધારણા, (૪) સ્થાપના, (૪) પ્રતિષ્ઠા, તથા (૫) કોષ્ઠ.

નિર્ણીત અર્થને ન ભૂલવો તેનુંનામ ધારણાછે તે ૭ પ્રકારનીછે શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયભૂત શબ્દરૂપ પદાર્થમાં જે અવાયજ્ઞાનની પછી તે વિષયની ધારણા થાયછે કે જેથી જીવ તે વિષયને કાલાન્તરે પણ ભૂલતો નથી તેનુ નામ શ્રોત્રેન્દ્રિયધારણા છે એજપ્રમાણે તે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થોમા અવાયજ્ઞાનની પછી તે તે વિષયની ધારણા જીવનેથાયછે તે ચક્ષુ આદિ

टस्थापनवत्, वासनेत्यर्थः ॥३॥ तथा–प्रतिष्ठानं–प्रतिष्ठा–अवायावधारितस्यैवा स्य हृदि प्रभेदेन प्रतिष्ठापनमित्यर्थः, यथा–जले उपलप्रक्षेपप्रतिष्ठा भवति ॥४॥ कोष्ठः' इति, कोष्ठ इव कोष्ठ। अविनष्टसूत्रार्थबीज धारणात् कोष्ठवद् या धारणा, सा कोष्ठ इत्युच्यते ॥ ५ ॥ सू० ३३ ॥

के विषयमें भी समझ लेना चाहिये। धारणा के पाच नामोमें जो एका र्थकता बतलाई गई है वह धारणा सामान्य की अपेक्षा से कही गई है। वैसे तो विशेष–अर्थ की अपेक्षा से इनमें भिन्नार्थता भी है। अवाय के द्वारा निर्णीत पदार्थ के हो जाने पर उस पदार्थ की जो अविच्युति द्वारा अन्तर्मुहूर्त काल तक धारणा बनी रहती है उसका नाम धारणा है १। अवायज्ञान द्वारा निर्णीत पदार्थ की तरफ से जीव का उपयोग हट जाने पर भी कम से कम अन्तर्मुहूर्ततक और ज्यादा सख्यात और असंख्यात कालतक उस पदार्थ की जो स्मृति बनी रहती है उसका नाम धारणा है २। अवाय द्वारा निश्चित किये गये अर्थ का हृदयमें जो जलपूर्णकुम्भ की तरह स्थापन हो जाना है वह स्थापना है, इसका दूसरा नाम वासना भी है ३। अवाय के द्वारा अवधारित अर्थ का जो हृदयमें भेदप्रभेद से स्थापन होता है उसका नाम प्रतिष्ठा है ४। अविनष्ट सूत्रार्थरूप बीज के धारण से जो धारणा कोष्ठ की तरह होती है वह कोष्ठ है ५। यह धारणा का स्वरूप हुआ ॥ सू० ३३ ॥

ઇન્દ્રિયોનાવિષયમાપણ સમજીલેવીજોઇએ. ધારણાના પાચનામોમા જે એકા ર્થતા બતાવવામાં આવેલ છે તે ધારણા સામાન્યની અપેક્ષાએ બતાવવામા આવી છે એમ તો વિશેષઅર્થનીઅપેક્ષાએ તેમનામાં ભિન્નતાપણુછે (૧) અવાય દ્વારા પદાર્થ નિર્ણીતથઇજતા તે પદાર્થની જે અવિચ્યુતિ દ્વારા અન્તર્મુહૂર્તકાળ સુધી ધારણા બની રહેછે તેનુ નામ ધારણાછે (૨) અવાયજ્ઞાન દ્વારા નિર્ણીત પદાર્થની તરફથી જીવનો ઉપયોગ દૂર થતાં પણ ઓછામા ઓછી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી અને વધારેમાવધારે સખ્યાત અને અસખ્યાતકાળસુધી તે પદાર્થની જે સ્મૃતિ બનીરહેછે તેનુ નામ ધારણા છે (૩) અવાયદ્વારા નિશ્ચિત કરાયેલ અર્થનુ હૃદયમા જલપૂર્ણકુભની જેમ સ્થાપન થવુ તે સ્થાપના કહેવાય છે, તેનુ બીજુનામ વાસનાપણુછે (૪) અવાયદ્વારા અવધારિત અર્થનુ હૃદયમાં જે ભેદપ્રભેદથી સ્થાપના થાય છે તેનુ નામ પ્રતિષ્ઠા છે (૫) અવિનષ્ટ સૂત્રાર્થરૂપ બીજના ધારણથી જે ધારણા કોઠની જેમ થાય છે તેનુ નામ કોષ્ઠ છે આ ધારણાનુ સ્વરૂપ થયું ॥સૂ ૩૩॥

अवग्रहादीनां कालमानमाह—

मूलम्—उग्गहे इक्कसमइए, अंतोमुहुत्तिया ईहा, अंतोमुहुत्तिए अवाए, धारणा संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं ॥सू० ३४॥

छाया—अवग्रह एकसामायिकः। आन्तर्मौहूर्तिकी ईहा। आन्तर्मौहूर्तिकोऽवायः। धारणा-संख्येयं वा कालम्, असंख्येयं वा कालम् ॥ सू० ३४ ॥

टीका—'उग्गहे' इत्यादि। अवग्रहः=नैश्चयिकोऽर्थावग्रहः, स एक सामयिको भवति। ईहा आन्तर्मौहूर्तिकी भवति। अवाय आन्तर्मौहूर्तिको भवति। धारणा त्रिविधा-अविच्युति-वासना-स्मृतिभेदात्। तत्र-वासनारूपा धारणा, संख्येयं वा कालं भवति, असंख्येयं वा कालं भवति। तत्र संख्येयवर्षायुष्काणां संख्येयकालम्, असंख्येयवर्षायुष्काणामसंख्येयं कालं युगलाद्यपेक्षया भवति। अविच्युतिरूपा, स्मृतिरूपा च धारणा प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तं भवति ॥ सू० ३४ ॥

अब इन अवग्रह आदि ज्ञानों का कालमान कितना है यह सूत्रकार स्पष्ट करते हैं-'उग्गहे०' इत्यादि।

नैश्चयिक अर्थावग्रह का काल एक समय का है। ईहाज्ञान का काल अन्तर्मुहूर्त का है। अवायज्ञान का भी काल इतना ही है। अविच्युति, वासना और स्मृति के भेद से धारणा तीन प्रकार की है। इनमें वासना-रूप धारणा का काल संख्यात अथवा असंख्यात काल है। जिनकी संख्यात वर्ष की आयु होती है उनकी अपेक्षा संख्यातकाल, तथा जिन जीवों की असंख्यातवर्ष की आयु होती है उनकी अपेक्षा असंख्यात काल जानना चाहिये। अविच्युति तथा स्मृतिरूप धारणा का काल अन्तर्मुहूर्त प्रमाण है। ॥सू० ३४ ॥

હવે એ અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનોનું કાળમાન કેટલું છે તે સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે—" उग्गहे० " ઇત્યાદિ,

નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો છે ઇહાજ્ઞાનનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અવાયજ્ઞાનનો કાળ પણ એટલો જ છે અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ એ ત્રણ ભેદથી ધારણા ત્રણ પ્રકારની છે તેમનામાં વાસનારૂપ ધારણાનો કાળ સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત સમય છે જેમની સંખ્યાત વર્ષની આયુ હોય છે તેમની અપેક્ષાએ સંખ્યાતકાળ, તથા જે જીવોની અસંખ્યાતવર્ષની આયુ હોય છે તેમની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતકાળ સમજી લેવો જોઈએ. અવિચ્યુતિ તથા સ્મૃતિરૂપ ધારણાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ છે ॥ સૂ. ૩૪ ॥

" एवं अट्ठावीसइ विहस्स " ઇત્યાદિ

मूलम्—एव अट्ठावीसइविहस्स आभिणिबोहियनाणस्स (परू-वण करिस्सामि, तत्थ ण पढम) वजणुग्गहस्स परूवण करिस्सा-मि पडिबोहगादिट्ठतेण, मल्लगदिट्ठतेण य ।

से किं त पडिबोहगदिट्ठतेणं ?। पडिबोहगदिट्ठतेण से जहा-नामए केइ पुरिसे कचि पुरिस सुत्त पडिबोहिज्जा—अमुगा अमुगत्ति । तत्थ चोयगे पन्नवग एव वयासी—किं एगसमयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति ?, दुसमयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति ? जाव दससमयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति ? सखिज्जसमयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति ? असखिज्ज-समयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति ? । एव वयत चोयग पण्णवए एव वयासी—नो एगसमयपविट्ठा पुग्गला गह-णमागच्छति, नो दुसमयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति, जाव नो दससमयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति, नो सखिज्ज-समयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति, असखिज्जसमयपविट्ठा पुग्गला गहणमागच्छति । से त पडिबोहगदिट्ठतेणं ॥

छाया—एवमष्टाविंशतिविधस्य आभिनिबोधिकज्ञानस्य [प्ररूपण करिष्यामि तत्र खलु प्रथम] व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपण करिष्यामि प्रतिबोधकदृष्टान्तेन, मल्लक दृष्टान्तेन च ।

अथ किं तत् प्रतिबोधकदृष्टान्तेन ? । प्रतिबोधकदृष्टान्तेन—स यथानामकः कश्चित् पुरुष कंचित् पुरुषं सुप्त प्रतिबोधयेत्—अमुक—अमुक ! इति । तत्र नोदक प्रज्ञापकमेवमवादीत् किमेकसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति ?, द्विसमयप्रविष्टाः पुद्गलाः ग्रहणमागच्छन्ति ? यावद्दशसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति ?, सख्येय समयप्रविष्टा' पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति ?, असख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमाग-

च्छन्ति ? एवं वदन्तं नोदकं प्रज्ञापक एवमवादीत्–नो एकसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहण मागच्छन्ति, नो द्विसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति, यावन्नो दशसमयप्रविष्टा पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति, नो सङ्ख्येयसमयप्रविष्टा पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति, असङ्ख्येयसमयप्रविष्टा पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति । तदेतत् (प्ररूपणं) प्रतिबोधकदृष्टान्तेन ॥

टीका—'एवं अट्ठावीसइविहस्स' इत्यादि । एवम्=पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अष्टाविंशतिविधस्य=चतुर्धा व्यञ्जनावग्रहः, षड्विधोऽर्थावग्रहः षड्विधा ईहा, षड्विधोऽवायः, षड्विधा धारणा, इत्यष्टाविंशतिप्रकारस्य, आभिनियोधिकज्ञानस्य प्ररूपणं करिष्यामि । तत्र खलु प्रथमं=पूर्वं व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणं=वर्णनं

सूत्रकार कहते हैं–इस तरह आभिनिबोधिकज्ञान के अट्ठाईस भेद हो जाते हैं, उसकी मैं प्ररूपणा करूँगा । मतिज्ञान अट्ठाईस प्रकार का इस तरह होता है–व्यञ्जनावग्रह चार प्रकार का होता है । चक्षु एवं मन से यह अवग्रह होता नहीं है, शेष चार इन्द्रियों से ही होता है । तथा व्यंजन के ईहा, अवाय, एवं धारणा ये प्रकार होते नहीं है इसलिये व्यजन का अवग्रह ही होता है, और यह अवग्रह चार इन्द्रियों से होता है, अतः व्यंजनावग्रह चार प्रकारका होता है ४ । अर्थ का अवग्रह पाच इन्द्रिय और मन से होता है इसलिये वह छह प्रकार का होता है ६ । इसी तरह ईहा भी छह प्रकार की होती है १२ । अवाय भी छह प्रकार का १८, तथा धारणा भी छह प्रकार की २४, इस तरह ये सब चोवीस भेद होते हैं । इस प्रकार मतिज्ञान अट्ठाईस प्रकार का होता है । सूत्रकार कहते हैं

एवं अट्ठावीसइ विहस्स ईत्यादि

સૂત્રકાર કહે છે–આ રીતે આભિનિબોધિક જ્ઞાનના જે અઠ્ઠાવીસ ભેદ પડે છે, તેની હું પ્રરૂપણા કરું છું મતિજ્ઞાન આ રીતે અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનું થાય છે– વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારનો થાય છે ચક્ષુ અને મનથી તે અવગ્રહ થતો નથી, બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયોથીજ થાય છે તથા વ્યંજનના ઈહા, અવાય અને ધારણા એ પ્રકાર પડતા નથી, તે કારણે વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે, અને તે અવગ્રહ ચાર ઈન્દ્રિયો વડે થાય છે, તેથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારનો હોય છે ૪ અર્થનો અવગ્રહ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનથી થાય છે તે કારણે તે એ છ પ્રકારનો હોય છે ૬ આજ પ્રકારે ઈહા પણ છ પ્રકારની હોય છે ૧૨ અવાય પણ છ પ્રકારનો ૧૮, તથા ધારણા પણ છ પ્રકારની ૨૪ આ રીતે એ બધા મળીને ચોવીસ ભેદ થાય છે આ પ્રકારે મતિજ્ઞાન અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનું હોય છે

करिष्यामि । स्पष्टतरस्वरूपप्रतिबोधनार्थमिति भाव । कथ तत् प्ररूपण करिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—'पडिवोहगदिट्ठंतेण०' इत्यादि । प्रतिबोधकदृष्टान्तेन, मल्लकदृष्टान्तेन च । तत्र-प्रतिबोधयतीति प्रतिबोधक =सुप्तस्योत्थापक', स एव दृष्टान्त' – प्रतिबोधकदृष्टान्तस्तेन । तथा मल्लक=शराव, तदेव दृष्टान्तो मल्लकदृष्टान्तस्तेन च । 'से किं तं०' इत्यादि । अथ किं तत् प्रतिबोधक-दृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणमिति प्रश्न । उत्तरमाह–प्रतिबोधकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहप्ररूपणमेवं भवति-स यथानामक –यत्किंचिन्नामधारक:–अनिर्दिष्ट-नामक इत्यर्थ , कश्चित् पुरुष , यद्वा–'से' इति स =दृष्टान्तस्योऽर्थ., यथा=येन प्रकारेण, 'नाम' समाख्यते, त वर्णयामीत्यर्थ । 'ए' इति वाक्यालङ्कारे । कश्चित् पुरुष' कंचित्=अनिर्दिष्टनामान यथासंभवनामक–देवदत्तादिक पुरुष सुप्त सन्त प्रतिबोधयेत् । कथ प्रतिबोधयेदित्याह—'अमुक ! अमुक ! ' इति । तत्रैवमुक्ते सति ज्ञानावरणीयकर्मोदयात् कथितमपि सूत्रार्थमनवबुध्यमानो नोदक = प्रश्नकर्ता शिष्य प्रज्ञापक – यथाऽवस्थितसूत्रार्थं प्रज्ञापयतीति प्रज्ञापकस्त–गुरुम् , एवम्=वक्ष्यमाणप्रकारेण, अवादीत्=अपृच्छत् । इह भूतकाल–

कि इस अट्ठाईस प्रकार के मतिज्ञान की प्ररूपणामें हम पहिले स्पष्ट-तर स्वरूप समझाने के लिये व्यंजनावग्रह की प्ररूपणा करेंगे । यह प्ररू-पणा प्रतिबोधक तथा नवीनमल्लक (शरावा) के दृष्टान्त से की जावेगी । प्रतिबोधक का दृष्टान्त इस प्रकार से है—

कोई एक पुरुष गाढनिद्रामें सोये हुए किसी पुरुष को पुकार पुकार कर जगाता है, परन्तु वह शब्द उसके कानमें नहीं पहुँचा हो जैसा हो जाता है । तब इस पर ज्ञानावरणीय कर्म के उदय से कथित सूत्रार्थ को भी नहीं जानने वाला शिष्य सूत्रार्थ की यथावस्थित प्ररूपणा करनेवाले गुरु महाराज से प्रश्न करता है कि हे भदन्त ! यह जगाने पर भी क्यों

સૂત્રકાર કહે છે કે આ અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનાં મતિજ્ઞાનની પ્રરૂપણામાં અમે પહેલાં વધારે સ્પષ્ટસ્વરૂપે સમજાવવાને માટે વ્યંજનાવગ્રહની પ્રરૂપણા કરશું

આ પ્રરૂપણા પ્રતિબોધક તથા નવીનમલ્લક (શરાવા) ના દૃષ્ટાંતથી કરાશે. પ્રતિબોધકનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે–

કોઈ એક પુરુષ ગાઢનિદ્રામા પડેલ કોઈ પુરુષને અવાજ કરીકરીને જગાડે છે, પણ તે શબ્દ તેના કાને પહોંચતો જ ન હોય એવું થાયછે ત્યારે જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી કહેલ સૂત્રાર્થને પણ ન જાણનાર શિષ્ય સૂત્રાર્થની યથાવસ્થિત પ્રરૂપણા કરનાર ગુરુમહારાજને પ્રશ્ન પૂછે છે કે–હે ભદન્ત ! તે જગાડવા છતાં પણ કેમ જાગતો નથી ? શુ તેના કાનમાં એક

निर्देशस्तु 'आगमोऽयमनादि'-रिति प्रतिबोधनार्थः। शिष्यः किमवादी ? दित्याह –' किं एगसमयप्पविट्ठा० ' इत्यादि। भदन्त ! किम् एकसमयप्रविष्टाः पुद्गलाः, ग्रहणमागच्छन्ति=ग्राह्या भवन्ति ?, यावत् असंख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति=ग्राह्या भवन्तीति प्रश्न । एवं वदन्तं नोदकं प्रज्ञापक एवमवादीत्– ' नो एगसमयपविट्ठा० ' इत्यादि। एकसमयप्रविष्टा पुद्गला यावत् संख्येयसमयप्रविष्टा पुद्गला न ग्राह्या भवन्तीत्यर्थ । अयं प्रतिषेध स्फुटप्रतिभासरूपार्थावग्रहलक्षणविज्ञानग्राह्यतामधिकृत्य विज्ञेय । यावता पुनः प्रथमसमयादारभ्य किंचिद् व्यक्तं ग्रहणमागच्छन्त्येवेति प्रतिपत्तव्यम्। 'असंखेज्ज०' इत्यादि। आदित आरभ्य प्रतिसमयप्रवेशनेन असंख्येयान् समयान् यावत् ये प्रविष्टास्ते असंख्येयसमयप्रविष्टा न तु विंशत्याऽहोभि पथिकगृहप्रवेशवदपान्तरालागमनसमयापेक्षयाऽसंख्येयसमयप्रविष्टा इति। पुद्गला =शब्दद्रव्यविशेषा., ग्रहणमागच्छन्ति=अर्थावग्रहज्ञानहेतवो भवन्तीति भाव । पुद्गलेषु असंख्येयसमयप्रविष्टेषु चरमसमयेऽर्थावग्रहज्ञान

नहीं जगता है ? क्या उसके कानमें एकसमयप्रविष्ट पुद्गलों से लगाकर असंख्यात समय प्रविष्ट पुद्गल भरते नहीं हैं ? यदि भरते हैं तो उसको जग जाना चाहिये, फिर क्यों नहीं जगता ? आचार्य इसका उत्तर देते हैं कि एक समय से लेकर असंख्यात समय तक प्रविष्ट हुए पुद्गल उसके कानमें पड़ते हैं, पर वे लुप्त हो जाते हैं, यही कारण है कि वह दो तीन बार जगाने पर भी नहीं जागता है, परन्तु ज्यों ही वे मन्द २ रीति से चार–पांच बार जगाने पर उसके कानमें भर जाते हैं और लुप्त नहीं होते हैं तो वह व्यक्ति शीघ्र जग उठता है। इसका तात्पर्य यही है कि वे अधिक बोले गये शब्द जब उसके कानमें भर जाते हैं–उसके ग्रहण में आने लगते हैं–तो वह जग जाता है, अर्थात्–वे शब्द-

---

સમય-પ્રવિષ્ટ પુદ્ગલોથી માંડીને અસંખ્યાત સમય-પ્રવિષ્ટ–પુદ્ગલ ભરાતા નથી ? જો ભરાતા હોય તો તેણે જાગી જવું જોઈએ છતાં પણ કેમ જાગતો નથી ? આચાર્ય તેનો જવાબ આપે છે કે એક સમયથી માંડીને અસંખ્યાત સમય સુધી પ્રવિષ્ટ થયેલ પુદ્ગલ તેના કાનમાં પડે છે, પણ તે લુપ્ત થઈ જાય છે, એજ કારણે તે બે ત્રણવાર જગાડવા છતાં પણ જાગતો નથી, પણ જેવા તે મંદ મંદ રીતે ચાર પાંચ વાર જગાડતા તેના કાનમાં ભરાઈ જાયછે, અને લુપ્ત થતાં નથી તેવો જ તે માણસ જાગી ઉઠે છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે તે અધિક બોલાયેલ શબ્દો જ્યારે તેના કાનમાં ભરાઈ જાય છે તેનાથી ગ્રહણ થવા માંડે છે, ત્યારે તે જાગી જાય છે એટલે કે તે શબ્દ પુદ્ગલ અર્થાવગ્રહનું કારણ

मुपजायते इत्यर्थः । अर्थावग्रहविज्ञानाद्य प्राक् सर्वोऽपि व्यञ्जनावग्रहः । चरमसमये जायमानोऽर्थावग्रह एकसमयमानः परमयोगिना स्फुटगम्यः । व्यञ्जनावग्रहस्य च कालो जघन्यत आवलिकाऽसंख्येयभागः, उत्कर्षत संख्येया आवलिका' । ता अपि संख्येया आवलिकाः प्राणापान (उच्छ्वासनिःश्वास) – पृथक्त्वकालमाना वेदितव्याः । तदेतत् प्रतिबोधकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणम् ॥

पुद्गल अर्थावग्रह के कारण हो जाते हैं । एक समय से लेकर असंख्यात समयतक के शब्द पुद्गल ऐसे हैं जो उसके अर्थावग्रहरूप ज्ञान के हेतु नहीं होते हैं, किन्तु अन्तिम समय में ही यह अर्थावग्रहरूप ज्ञान का हेतु होता है, अतः एक समय के उन शब्द पुद्गलों से लेकर असंख्यात समय तक के ये जितने शब्दपुद्गल हैं वे स्पष्ट प्रतिभासजनक न हो सकने के कारण व्यंजनावग्रहरूप ही हैं ।

जिस अन्तिम शब्द पुद्गल के ग्रहण में स्पष्टज्ञान हुआ है वह अन्तिम पुद्गल ही अर्थावग्रह का जनक हुआ है । इसका काल एक समय प्रमाण है, यह परमयोगियों के ज्ञान का विषय है । व्यंजनावग्रह का जघन्य समय आवलिका के असंख्यातवें भाग प्रमाण है, तथा उत्कृष्टरूप से संख्यात आवलिका प्रमाण है । वे संख्यात आवलिकाएं प्राणापानपृथक्त्व अर्थात्–दोसे नव तक उच्छ्वास-निःश्वास–परिमित कालप्रमाण वाली समझना चाहिये । यह व्यंजनावग्रह का खुलासा प्रतिबोधक के दृष्टान्त से हुआ ॥

થઈ જાય છે, એક સમયથી માંડીને અસંખ્યાત સમય સુધીના શબ્દપુદ્ગલ એવા છે જે તેના અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાનનું કારણ થતાં નથી, પણ અંતિમ સમયમાં જ તે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનનું કારણ બને છે, તેથી એક સમયના તે શબ્દપુદ્ગલોથી માંડીને અસંખ્યાત સમય સુધીના જે જેટલા શબ્દપુદ્ગલ છે તે સ્પષ્ટ પ્રતિભાસજનક હોઈ ન શકવાને કારણે વ્યંજનાવગ્રહરૂપ જ છે જે અન્તિમ શબ્દપુદ્ગલના ગ્રહણથી સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું છે તે અન્તિમપુદ્ગલ જ અર્થાવગ્રહનું જનક થયુ છે તેનો કાળ એકસમયનો છે તે પરમયોગીઓના જ્ઞાનનો વિષય છે વ્યંજનાવગ્રહનો જઘન્ય સમય આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગનો છે, તથા ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી સંખ્યાતઆવલિકાપ્રમાણ છે તે સંખ્યાત–આવલિકાઓ પ્રાણાપાનપૃથક્ત્વ એટલે કે બેથી નવ સુધી ઉચ્છ્વાસ–નિઃશ્વાસ–પરિમિતકાલ–પ્રમાણવાળી સમજવી જોઈએ વ્યંજનાવગ્રહનો આ ખુલાસો પ્રતિબોધકના દૃષ્ટાંતથી થયો.

मूलम्—से किं तं मल्लगदिट्ठंतेणं ?। मल्लगदिट्ठंतेणं—से जहानामए केइ पुरिसे आवागसीसाओ मल्लगं गहाय तत्थेगं उदगबिंदु पक्खेविज्जा से नट्ठे, अण्णेऽवि पक्खित्ते सेऽवि नट्ठे, एवं पक्खिप्पमाणेसु पक्खिप्पमाणेसु होही से उदगबिंदू, जे णं तं मल्लगं रावेहिइत्ति, होही से उदगबिंदू जे णं तंसि मल्लगंसि ठाहिति, होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं भरिहिति, होही से उदगबिंदू जे णं मल्लगं पवाहेहिति। एवामेव पक्खिप्पमाणेहिं पक्खिप्पमाणेहिं अणंतेहिं पुग्गलेहिं जाहे तं वंजणं पूरियं होइ ताहे 'हुं' ति करेइ, नो चेव णं जाणइ के एस सद्दाइ ?। तओ ईहं पविसइ तओ जाणइ अमुगे एस सद्दाइ । तओ अवायं पविसइ तओ से उवगयं हवइ। तओ धारणं पविसइ । तओ णं धारेइ संखिज्जं वा कालं, असंखिज्जं वा कालं ॥

छाया—अथ किं तत् मल्लकदृष्टान्तेन ?। मल्लकदृष्टान्तेन—स यथानामकः कश्चित् पुरुषः आपाकशीर्षतो मल्लकं गृहीत्वा तत्रैकमुदकबिन्दुं प्रक्षिपेत् स नष्टः, अन्योऽपि प्रक्षिप्तः सोऽपि नष्टः । एवं प्रक्षिप्यमाणेषु २ भविष्यति स उदकबिन्दुर्यो नु तं मल्लकम् आर्द्रयिष्यति, भविष्यति स उदकबिन्दुर्यो नु तस्मिन् मल्लके स्थास्यति, भविष्यति स उदकबिन्दुर्यो नु तं मल्लकं भरिष्यति, भविष्यति स उदकबिन्दुर्यो नु तं मल्लकं प्रवाहयिष्यतीति, एवमेव प्रक्षिप्यमाणैः २ अनन्तैः पुद्गलैर्यदा तद् व्यञ्जनं पूरितं भवति, तदा 'हु'-मिति करोति, नो चैव खलु जानाति क एष शब्द ? इति । ततः ईहां प्रविशति, ततो जानाति अमुक एष शब्द इति । ततोऽवायं प्रविशति, ततः स उपगतो भवति । ततो धारणां प्रविशति, ततः खलु धारयति संख्येयं वा कालमसंख्येयं वा कालम् ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—' से किं तं मल्लगदिट्ठंतेणं० ' इत्यादि । अथ किं तत्—प्ररूपणं मल्लकदृष्टान्तेन ? इति । उत्तरमाह—मल्लकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रह-

मुपजायते इत्यर्थः। अर्थावग्रहविज्ञानाद्य माक् सर्वोऽपि व्यञ्जनावग्रह । चरमसमय जायमानोऽर्थावग्रह एकसमयमान परमयोगिनां स्फुटगम्य । व्यञ्जनावग्रहस्य च कालो जघन्यत आवलिकाऽसख्येयभाग., उत्कर्षत मंख्येया आवलिका । ता अपि संख्येया आवलिकाः प्राणापान (उच्छ्वासनि श्वास) – पृथक्त्वकालमाना वेदितव्या । तदेतत् प्रतिबोधकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणम् ॥

पुद्गल अर्थावग्रह के कारण हो जाते हैं। एक समय से लेकर असंख्यात समयतक के शब्द पुद्गल ऐसे हैं जो उसके अर्थावग्रहरूप ज्ञान के हेतु नहीं होते हैं, किन्तु अन्तिम समय में ही यह अर्थावग्रहरूप ज्ञान का हेतु होता है, अत एक समय के उन शब्द पुद्गलों से लेकर असख्यात समय तक के ये जितने शब्दपुद्गल हैं वे स्पष्ट प्रतिभासजनक न हो सकने के कारण व्यजनावग्रहरूप ही हैं।

जिस अन्तिम शब्द पुद्गल के ग्रहण में स्पष्टज्ञान हुआ है वह अन्तिम पुद्गल ही अर्थावग्रह का जनक हुआ है। इसका काल एक समय प्रमाण है, यह परमयोगियों के ज्ञान का विषय है। व्यजनावग्रह का जघन्य समय आवलिका के असख्यातवें भाग प्रमाण है, तथा उत्कृष्टरूप से सख्यात आवलिका प्रमाण है। वे सख्यात आवलिकाए प्राणापानपृथक्त्व अर्थात्–दोसे नव तक उच्छ्वास-नि श्वास–परिमित कालप्रमाण वाली समझना चाहिये। यह व्यजनावग्रह का खुलासा प्रतिबोधक के दृष्टान्त से हुआ ॥

થઈ જાય છે, એક સમયથી માંડીને અસખ્યાત સમય સુધીના શબ્દપુદ્ગલ એવા છે જે તેના અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાનનું કારણ થતા નથી, પણ અતિમ સમયમા જ તે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનનુ કારણ બને છે; તેથી એક સમયનાં તે શબ્દપુદ્ગલોથી માંડીને અસખ્યાત સમય સુધીના જે જેટલા શબ્દપુદ્ગલ છે તે સ્પષ્ટ પ્રતિભાસજનક હોઈ ન શકવાને કારણે વ્યજનાવગ્રહરૂપ જ છે જે અન્તિમ શબ્દપુદ્ગલના ગ્રહણથી સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયુ છે તે અન્તિમપુદ્ગલ જ અર્થાવગ્રહનુ જનક થયુ છે તેનો કાળ એકસમયનો છે તે પરમયોગીઓના જ્ઞાનનો વિષય છે વ્યજનાવગ્રહનો જઘન્ય સમય આવલિકાના અસખ્યાતમાં ભાગનો છે, તથા ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી સખ્યાતઆવલિકાપ્રમાણ છે તે સખ્યાત-આવલિકાઓ પ્રાણાપાનપૃથકત્વ એટલે કે બેથી નવ સુધી ઉચ્છ્વાસ-નિ.શ્વાસ-પરિમિતકાલ-પ્રમાણવાળી સમજવી જોઈએ વ્યજનાવગ્રહનો આ ખુલાસો પ્રતિબોધકના દૃષ્ટાંતથી થયો.

उदकबिन्दुर्य खलु तं मल्लकं प्रवाहयिष्यति=शरावाद् बहिर्निर्गतो भविष्यतीत्यर्थ । एवमेव=उदकबिन्दुभिरिव, निरन्तर प्रक्षिप्यमाणे प्रक्षिप्यमाणैरनन्तै पुद्गलै =शब्दरूपतया परिणतैर्यदा तद् व्यञ्जनं=श्रोत्ररूपमुपकरणेन्द्रिय पूरित भवति, तदा-'हु' इति करोति-अर्थावग्रहरूपेण ज्ञानेन तमर्थ गृह्णाति-नामजात्यादिकल्पनारहितमेव जानाति, नत्वेव जानाति 'क एष शब्द '? इति-'कथभूतोऽय शब्द , कस्य वाऽय शब्द '-इत्यादि न जानाति । स्वरूपद्रव्यगुणक्रियाविशेषकल्पनारहितमनिर्देश्यं सामान्यमात्रमसख्येयसमयेषु चरमसमये जानाति । अर्थावग्रहस्य एकसामायिकत्वात् सामान्यमात्रग्रहणकारणत्वाच्च। अस्मात् प्राक् सर्वोऽपि व्यञ्जनावग्रह एव । तदेतत् मल्लकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपण कृतम् । इह हुकारकरण चार्थावग्रहजनितम् । तत =तदनन्तरम् , ईहां प्रविशति='किमिद किमिद'-मिति विमर्शकरणे प्रवृत्तो भवति । तत =ईहानन्तरम् , जानाति-'अमुक एष शब्द ' इति, तदा क्षायोपशमविशेषोत्पत्तेरिति भाव । तत =तदा-ईदृशे ज्ञानपरिणामे जाते मति स पुरुषोऽवाय प्रविशति । तत =तदा-अवायकालेऽन्तर्मुहूर्तकाल यावत् स शब्द उप-

ऐसी होती है जो उस शरावे को बहा देती है, अर्थात्-शरावे से जल बाहर निकलने लगता है। इसी तरह प्रक्षिप्यमाण-भरे जाने वाले अनत पुद्गलों से जब वह श्रोत्रेन्द्रियरूप उपकरणेन्द्रिय भर जाती है तब वह सोया हुआ पुरुष 'हु' इस प्रकार के शब्द को करता है, अर्थात् अर्थावग्रहरूप ज्ञान से नामजात्यादि की कल्पना से रहित ही उस अर्थ को जानता है, पर वह यह नहीं जानता है कि यह शब्द क्या है? इसके बाद जब वह ईहा ज्ञान में प्रविष्ट होता है तब जान जाता है कि 'यह अमुक शब्द है' बाद में विशेष निश्चय करने के लिये वह अवाय में प्रविष्ट होता है तब वह उससे परिचित हो जाता है। बाद में वह जब

છે કોઈ ટીપા એવાં હોય છે કે જે તે શકોરાને છલકાવી નાખે છે એજ પ્રમાણે પ્રક્ષિપ્યમાણ-ભરાઈજનારા અનતપુદ્ગલોથી જ્યારે તે શ્રોત્રેન્દ્રિયરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિય ભરાઈ જાય છે ત્યારે તે સૂતેલો માણસ "હું" એવો શબ્દ બોલીને, એટલે કે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનવડે નામ, જાતિઆદિની કલ્પનાથી રહિત જ તે અર્થને જાણે છે, પણ તે એ નથી જાણતો કે આ શબ્દ શો છે? ત્યારબાદ જ્યારે તે ઈહાજ્ઞાનમા પ્રવિષ્ટ થાય છે ત્યારે જાણી જાય છે કે "આ અમુક શબ્દ જ છે" ત્યારબાદ વિશેષ નિર્ણય કરવાને માટે તે અવાયમા પ્રવિષ્ટ થાય છે ત્યારે તે તેનાથી પરિચિત થઈ જાય છે ત્યારબાદ તે જ્યારે ધારણાનો

प्ररूपणमेव भवति-स यथानामक =यत्किञ्चिन्नामक पश्चित पुरुष , आपाकशीर्षत -आपाके =कुम्भकारस्य भाण्डपाकस्थाने स्थापितो भाण्डराशि , तस्य शीर्षत - शीर्षमिव शीर्षम्-उपरितनो भागस्तस्मात् , मल्लकं=शरावं गृहीत्वा, तत्रैकमुदकबिन्दुं प्रक्षिपेत्=प्रक्षिप्त कुर्यात् , स उदकबिन्दुर्नष्ट'-सर्वथा नूतनशरावस्य रूक्षत्वात् तत्रैव तद्भावपरिणतिमापन्न इत्यर्थः । तदनन्तरम् अन्योऽपि जलबिन्दु' प्रक्षिप्त , सोऽपि नष्ट', एव प्रक्षिप्यमाणेषु प्रक्षिप्यमाणेषु भविष्यति स उदकबिन्दुर्य, खलु तं मल्लक =शराव (रावेहिति) आर्द्रयिष्यति-आर्द्र करिष्यतीति । 'रावेहिति' इति 'राव' इति देशीयधातोर्भविष्यति रूपम् । भविष्यति स उदकबिन्दुर्य खलु तस्मिन् मल्लके स्थास्यति । भविष्यति स उदक बिन्दुर्य खलु त मल्लकं भरिष्यति । भविष्यति स

अब मल्लक के दृष्टान्त से इसका खुलाशा करते हैं—'से किं त मल्लगदिट्ठतेण० ?' इत्यादि ।

शिष्य पूछता है—हे भदन्त ! मल्लकदृष्टान्त का क्या स्वरूप है ? उत्तर-मल्लक दृष्टान्त इस प्रकार है-जैसे कोई पुरुष कुंभार के आवा में से एक नवीन मल्लक-शरावे को लावे, और उसमें एक पानी की बूंद डाले परन्तु वह पानी की एक बूद उस पर डालते ही नष्ट हो जाती है, क्यों कि वह सर्वथा रूक्ष होता है । इसी तरह दूसरी पानी की बूंद भी उसमें डाली जाने पर नष्ट हो जाती है । इस तरह बार २ डाली जाने पर उन जल की बिन्दुओं में कोई एक बूद ऐसी होती है जो उस शरावे को गीला कर देती है । तथा कोई बूद ऐसी होती है जो उसमें ठहरती है । कोई बूद ऐसी होती है जो उसको भर देती है । कोई बूंद

હવે મલ્લકનાં દૃષ્ટાંતથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

" से किं त मल्लगदिट्ठतेण० ? " ઇત્યાદિ—

શિષ્ય પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! મલ્લકદૃષ્ટાંતનું શું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર-મલ્લકદૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે—જેમકે કોઈ પુરુષ કુભારના નિભાડા માથી એક નવુંશકોરું લાવે અને તેમા પાણીનું એક ટીપું નાખે, પણ તે પાણીનું એક ટીપું તેના પર નાખતા જ નાશ પામે છે કારણકે તે વહન સૂકુ હોય છે એજ પ્રમાણે તેમાં પાણીનું બીજુ ટીપું પણ નખાતા તેનો પણ નાશ થાય છે આ રીતે વારવાર નખાતા તે પાણીના ટીપાઓમાથી કોઈ એક ટીપુ એવુ હોય છે કે જે તે શકોરાને ભીનું કરે છે તથા કોઈ ટીપાં એવાં હોય છે કે જે તેમા ટકે છે કોઈ ટીપાં એવાં હોય છે કે જે તેને ભરી દે

ज्ञात होने लगती है तो क्या यह आर्द्रता पहिले-पहिल ही उसमें आई है इसके पूर्वमें वह उसमें जलबिन्दुओं के डालने पर नहीं आई थी? परन्तु ऐसा नहीं है, जब से उसमें जलबिन्दुओं का डालना प्रारंभ किया गया तब ही से उसमें आर्द्रता का आना प्रारभ हो गया, परन्तु वह उसमें ज्ञात जो नहीं होती थी उसका कारण उसमें उसका तिरोभाव हो जाना था। जैसे २ जल की मात्रा बढी और सरावेमें पानी को सोखने की शक्ति कम होने लगी, तब कहीं उसमें आर्द्रता स्पष्ट ज्ञात होने लगी। इसी प्रकार जब किसी सुप्त व्यक्ति को पुकारा जाता है तब वह शब्द उसके कानमें लुप्त सा हो जाता है। दो चार बार पुकारने से उसके कानमें जब पौद्गलिक शब्दों की मात्रा काफी रूपमें भर जाती है तब जल-कणों से पहिले-पहिल आर्द्र होने वाले शरावे की तरह उस सुप्त व्यक्ति के कान भी शब्दों से परिपूरित होकर उनको सामान्यरूप से जाननेमें समर्थ हो जाते हैं।

"यह क्या है?"-यही सामान्यज्ञान है जो शब्द को पहिले-पहिल स्फुटतया जानता है। इस के बाद विशेषज्ञान का क्रम प्रारंभ होता है। इसमें ईहा, अवाय और धारणा का सबध रहा हुआ है। धारणा से यहां पर उसका भेद रूप वासना का ग्रहण किया गया है। यदि

દેખાવા લાગે છે, ત્યારે જ શું પહેલ વહેલી જ તે તેમા આવી છે, તેના પહેલા પાણીના ટીપાં નાખતાં શું તે આવી ન હતી? પણ એવું નથી, જ્યારથી તેમા પાણીનાં ટીપા નાખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી જ તેમા આર્દ્રતાનું આવવું શરૂ થયું, પણ તે તેમાં જણાતી ન હતી, તેનું કારણ તેમા તેનો તિરોભાવ થઈ જતો તે હતું જેમ જેમ પાણીનુ પ્રમાણ વધ્યું, અને શકોરાની પાણી શોષવાની શક્તિ ઘટી, ત્યારે જ તેમાં ભીનાશ સ્પષ્ટરૂપે જણાવા લાગી એજ રીતે જ્યારે કોઈ ઉંઘતી વ્યક્તિને બોલાવવામા આવે છે ત્યારે તે શબ્દ તેના કાનમાં જાણે લુપ્ત થઈ જાય છે બે ચાર વાર બોલાવવાથી જ્યારે તેના કાનમાં પૌદ્ગલિક શબ્દોની માત્રા પુરતા પ્રમાણમા ભરાઈ જાય છે ત્યારે જલકણોથી પહેલ વહેલા ભીના થતાં શકોરાની જેમ તે ઊંઘતી વ્યક્તિના કાન પણ શબ્દોથી પરિપૂરિત થઈને તેમને સામાન્યરૂપે જાણવાને સમર્થ થઈ જાય છે

"આ શું છે" એજ સામાન્યજ્ઞાન છે, જે શબ્દને પહેલ વહેલા સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે ત્યાર બાદ વિશેષજ્ઞાનનો ક્રમ શરૂ થાય છે, તેમા ઈહા, અવાય અને ધારણાનો સબંધ રહેલ છે ધારણાથી અહીં તેના ભેદરૂપ વાસનાનું

गतो भवति=निश्चयेन ज्ञातो भवति-निर्णयात्मकज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । ततो धारणां प्रविशति । सा च धारणा वासनारूपा द्रष्टव्या । ततः=धारणायां प्रवेशात् संख्येयं वा असंख्येयं वा कालं हृदि धारयति । तत्र संख्येयवर्षायुष्कः संख्येयकालम्, असंख्येयवर्षायुष्कस्तु असंख्येयं कालमित्यर्थः ॥

सुप्तं पुरुषमङ्गीकृत्य पूर्वोक्तः सर्वोऽपि प्रकारः संघटते, जाग्रतस्तु कथमवग्रहादीनां क्रमः संघटेत, जाग्रदवस्थायां शब्दश्रवणसमनन्तरमवग्रहेहाव्यतिरेकेणावाय ज्ञानमुपजायते, तथैव प्रतिप्राणि संवदनादित्याशङ्कायां निवारणार्थं मल्लकदृष्टान्तेनैव षड्विधानर्थावग्रहादीन् वर्णयति—

धारणा का विषय होता है तब निश्चय से वह उसको इस तरह के हृदय में धारण कर लेता है कि जिससे वह संख्यातकाल अथवा असंख्यात कालतक विस्मृत नहीं होता है । इस सूत्र का तात्पर्य इस प्रकार है—

जिस प्रकार कुमार के आवा में पका हुआ उसी समय का नया सकोरा एक व्यक्ति अपने घर पर लावे और उसमें एक बूंद पानी की डाले तो सकोरा उसी वक्त उसको सोख लेगा, यहां तक कि उसका वहां नामोनिशां तक नहीं रहेगा। इसी तरह आगे भी एक २ कर डाले गये अनेक जलबिन्दुओं को वह सकोरा सोखलेगा, पर अन्तमें ऐसा समय आवेगा कि जब वह जलबिन्दुओं को सोखनेमें असमर्थ बन जायगा । फिर वह उन्हें न सोखकर उनसे गीला होने लगेगा । तथा उसमें डाले गये जलकण इकट्ठे होकर दिखलाई देने लगेंगे । अब यहां पर विचार करने की बात है कि शरावे की आर्द्रता जब पहिले-पहिल

વિષય થાય છે ત્યારે નિશ્ચયથી તે તેને એ પ્રકારે હૃદયમા ધારણ કરી લે છે કે જેથી તે સખ્યાત કાળ અથવા અસખ્યાત કાળ સુધી ભૂલાતો નથી આ સૂત્રનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે

જે પ્રકારે કુભારના નિભાડામા પકાવેલ એજ સમયનું નવું શકોરૂ એક માણસ પોતાને ઘેર લાવે અને તેમા પાણીનું ટીપું નાખે તો શકોરૂં ત્યારે જ તેને શોષી લે છે, એટલે સુધી કે ત્યાં તેનું નામનિશાન પણ રહેશે નહીં એજરીતે પછીપણ એક એક નાખવામાં આવેલ પાણીનાં ટીપાંઓને તે શકોરૂં શોષી લેશે, પણ છેવટે એવો સમય આવશે કે જ્યારે તે શકોરૂં પાણીનાં ટીપાંઓને શોષવાને અસમર્થ થશે. ત્યારે તે તેને શોષતાં ભીનું ન થતાં લાગશે અને તેમા નાખેલા ટીપાંઓ એકત્ર થઈને દેખાવા લાગશે હવે આ જગ્યાએ વિચારવાની વાત એ છે કે શકોરાની આર્દ્રતા જ્યારે પહેલ વહેલી

ज्ञात होने लगती है तो क्या यह आर्द्रता पहिले-पहिल ही उसमें आई है इसके पूर्वमें यह उसमें जलबिन्दुओं के डालने पर नहीं आई थी ? परन्तु ऐसा नहीं है, जब से उसमें जलबिन्दुओं का डालना प्रारंभ किया गया तब ही से उसमें आर्द्रता का आना प्रारंभ हो गया, परन्तु वह उसमें ज्ञात जो नहीं होती थी उसका कारण उसमें उसका तिरोभाव हो जाना था। जैसे २ जल की मात्रा बढी और सरावेमें पानी को सोखने की शक्ति कम होने लगी, तब कहीं उसमें आर्द्रता स्पष्ट ज्ञात होने लगी। इसी प्रकार जब किसी सुप्त व्यक्ति को पुकारा जाता है तब वह शब्द उसके कानमें लुप्त सा हो जाता है। दो चार बार पुकारने से उसके कानमें जब पौद्गलिक शब्दों की मात्रा काफी रूपमें भर जाती है तब जल-कणों से पहिले-पहिल आर्द्र होने वाले शरावे की तरह उस सुप्त व्यक्ति के कान भी शब्दों से परिपूरित होकर उनको सामान्यरूप से जाननेमें समर्थ हो जाते हैं।

"यह क्या है ?"-यही सामान्यज्ञान है जो शब्द को पहिले-पहिल स्फुटतया जानता है। इस के बाद विशेषज्ञान का क्रम प्रारंभ होता है। इसमें ईहा, अवाय और धारणा का संबध रहा हुआ है। धारणा से यहां पर उसका भेद रूप वासना का ग्रहण किया गया है। यदि

દેખાવા લાગે છ, ત્યારે જ શુ પહેલ વહેલી જ તે તેમાં આવી છે, તેના પહેલા પાણીના ટીપાં નાખતાં શુ તે આવી ન હતી ? પણ એવુ નથી, જ્યારથી તેમાં પાણીનાં ટીપાં નાખવાનુ શરૂ કર્યું ત્યારથી જ તેમા આર્દ્રતાનુ આવવુ શરૂ થયું, પણ તે તેમાં જણાતી ન હતી, તેનુ કારણ તેમાં તેનો તિરોભાવ થઈ જતો તે હતું જેમ જેમ પાણીનુ પ્રમાણ વધ્યું, અને શકોરાની પાણી શોષવાની શક્તિ ઘટી, ત્યારે જ તેમા ભીનાશ સ્પષ્ટરૂપે જણાવા લાગી. એજ રીતે જ્યારે કોઈ ઉંઘતી વ્યક્તિને બોલાવવામાં આવે છે ત્યારે તે શબ્દ તેના કાનમા જાણે લુપ્ત થઈ જાય છે બે ચાર વાર બોલાવવાથી જ્યારે તેના કાનમાં પૌદ્ગલિક શબ્દોની માત્રા પુરતાં પ્રમાણમા ભરાઈ જાય છે ત્યારે જલકણોથી પહેલ વહેલા ભીના થતાં શકોરાની જેમ તે ઊંઘતી વ્યક્તિના કાન પણ શબ્દોથી પરિપૂરિત થઈને તેમને સામાન્યરૂપે જાણવાને સમર્થ થઈ જાય છે

"આ શુ છે" એજ સામાન્યજ્ઞાન છે, જે શબ્દને પહેલ વહેલા સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે ત્યાર બાદ વિશેષજ્ઞાનનો ક્રમ શરૂ થાય છે, તેમાં ઈહા, અવાય અને ધારણાનો સબધ રહેલ છે ધારણાથી અહીં તેના ભેદરૂપ વાસનાનુ

मूलम्—से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्द सुणिज्जा, तेण सद्दोत्ति उग्गहिए, नो चेव ण जाणइ के वेस सद्दाइ। तओ ईह पविसइ। तओ जाणइ अमुगे एस सद्दे। तओ अवाय पविसइ। तओ से उवगय हवइ। तओ धारण पविसइ। तओ ण धारेइ—सखेज्ज वा काल, असखेज्ज वा काल।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त रूव पासिज्जा, तेण रूवेत्ति उग्गहिए, नो चेव ण जाणइ, के वेस रूवत्ति। तओ

यह वासनारूप धारणा सख्यात वर्षकी आयुवाले के हृदयमें जम गई है तो उसकी अपेक्षा यह सख्यातकाल की जाननी चाहिये, और यदि यह असख्यातकाल वाले भोगभूमिया आदि जीवों के हृदयमें जमी है तो इस अपेक्षा यह असख्यातकाल की जाननी चाहिये।

यह पूर्वोक्त अवग्रहादिक का समस्त प्रकार का क्रम सुप्त पुरुष की अपेक्षा लेकर तो ठीक बैठ जाता है, परन्तु जाग्रत व्यक्तियों में यह अवग्रहादिक का क्रम किस प्रकार घटित हो सकता है? कारण—वहां तो शब्दश्रवण के अनन्तर ही अवग्रह ईहा को छोडकर अवायज्ञान हो जाता है। यह बात हरएक प्राणी जानता है। इस आशका की निवृत्ति के लिये सूत्रकार मल्लक के दृष्टान्त से ही छह प्रकार के अवग्रह आदि का प्रदर्शन करते हैं—'से जहानामए०' इत्यादि।

ગ્રહણ કરાયું છે અને આ વાસનારૂપ ધારણા સખ્યાત વર્ષની આયુવાળાનાં હૃદયમાં જામી ગઈ હોય તો તેની અપેક્ષાએ તે સખ્યાતકાળની જાણવી જોઈએ, અને જો તે અસખ્યાતકાળવાળા ભોગભૂમિયા આદિ જીવોના હૃદયમાં જામી હોય તો તે અપેક્ષાએ તે અસખ્યાતકાળની જાણવી જોઈએ.

આ પૂર્વોક્ત અવગ્રહાદિકના સમસ્ત પ્રકારનો ક્રમ સુપ્ત પુરુષની અપેક્ષાએ તો બરાબર બંધ બેસતો આવે છે પણ જાગ્રત પુરુષોમા આ અવગ્રહાદિકનો ક્રમ કેવી રીતે ઘટાવી શકાય? કારણ કે ત્યાં તો શબ્દશ્રવણ પછી જ અવગ્રહ ઈહાને છોડીને અવાયજ્ઞાન થઇ જાય છે આ વાત દરેક પ્રાણી જાણે છે આ આશકાનાં નિવારણ માટે સૂત્રકાર શકોરાનાં દૃષ્ટાંતથી જ છ પ્રકારના અવગ્રહ આદિનું પ્રદર્શન કરે છે—"से जहानामए०" ઈત્યાદિ

ईहं पविसइ। तओ जाणइ-अमुगे एस रूवे। तओ अवायं पविसइ। तओ से उवगयं हवइ। तओ धारणं पविसइ। तओ णं धारेइ-संखेज्जं वा कालं, असंखेज्जं वा कालं।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं गंधं अग्घाइज्जा, तेणं गंधत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ-के वेस गंधेत्ति ?। तओ ईहं पविसइ। तओ जाणइ अमुगे एस गंधे। तओ अवायं पविसइ। तओ से उवगयं हवइ। तओ धारणं पविसइ। तओ णं धारेइ-संखेज्जं वा कालं, असंखेज्जं वा कालं।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं रसं आसाइज्जा, तेणं रसोत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ के वेस रसेत्ति ?। तओ ईहं पविसइ। तओ जाणइ-अमुगे एस रसे। तओ अवायं पविसइ। तओ से उवगयं हवइ। तओ धारणं पविसइ। तओ णं धारेइ-संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं फासं पडिसंवेइज्जा, तेणं फासेत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ-के वेस फासओत्ति ?। तओ ईहं पविसइ। तओ जाणइ-अमुगे एस फासे। तओ अवायं पविसइ। तओ से उवगयं हवइ। तओ धारणं पविसइ। तओ णं धारेइ-संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सुमिणं पासिज्जा, तेणं सुमिणोत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ-के वेस सुमिणेत्ति ?।

मूलम्—से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणिज्जा, तेणसद्दोत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ के वेस सद्दाइ। तओ ईहं पविसइ। तओ जाणइ अमुगे एस सद्दे। तओ अवायं पविसइ। तओ से उवगयं हवइ। तओ धारणं पविसइ। तओ णं धारेइ—संखेज्जं वा कालं, असंखेज्जं वा कालं।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं रूवं पासिज्जा, तेणं रूवेत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ, के वेस रूवत्ति। तओ

यह वासनारूप धारणा संख्यात वर्षकी आयुवाले के हृदयमें जम गई है तो उसकी अपेक्षा यह संख्यातकाल की जाननी चाहिये, और यदि यह असंख्यातकाल वाले भोगभूमिया आदि जीवों के हृदयमें जमी है तो इस अपेक्षा यह असंख्यातकाल की जाननी चाहिये।

यह पूर्वोक्त अवग्रहादिक का समस्त प्रकार का क्रम सुप्त पुरुष की अपेक्षा लेकर तो ठीक बैठ जाता है, परन्तु जाग्रत व्यक्तियों में यह अवग्रहादिक का क्रम किस प्रकार घटित हो सकता है? कारण—यहां तो शब्दश्रवण के अनन्तर ही अवग्रह ईहा को छोडकर अवायज्ञान हो जाता है। यह बात हरएक प्राणी जानता है। इस आशंका की निवृत्ति के लिये सूत्रकार मल्लक के दृष्टान्त से ही छह प्रकार के अवग्रह आदि का प्रदर्शन करते हैं—'से जहानामए०' इत्यादि।

ગ્રહણ કરાયું છે અને આ વાસનારૂપ ધારણા સંખ્યાત વર્ષની આયુવાળાનાં હૃદયમાં જામી ગઈ હોય તો તેની અપેક્ષાએ તે સંખ્યાતકાળની જાણવી જોઈએ, અને જો તે અસંખ્યાતકાળવાળા ભોગભૂમિયા આદિ જીવોનાં હૃદયમાં જામી હોય તો તે અપેક્ષાએ તે અસંખ્યાતકાળની જાણવી જોઈએ.

આ પૂર્વોક્ત અવગ્રહાદિકના સમસ્ત પ્રકારનો ક્રમ સુપ્ત પુરુષની અપેક્ષાએ તો બરાબર બંધ બેસતો આવે છે પણ જાગ્રત પુરુષોમાં આ અવગ્રહાદિકનો ક્રમ કેવી રીતે ઘટાવી શકાય? કારણ કે ત્યાં તો શબ્દશ્રવણ પછી જ અવગ્રહ ઈહાને છોડીને અવાયજ્ઞાન થઈ જાય છે આ વાત દરેક પ્રાણી જાણે છે આ આશંકાનાં નિવારણ માટે સૂત્રકાર શકોરાનાં દૃષ્ટાંતથી જ છ પ્રકારના અવગ્રહ આદિનું પ્રદર્શન કરે છે—"से जहानामए०" ઈત્યાદિ.

ईहं पविसइ । तओ जाणइ—अमुगे एस रूवे । तओ अवायं पविसइ । तओ से उवगयं हवइ । तओ धारणं पविसइ । तओ णं धारेइ—संखेज्जं वा कालं, असंखेज्जं वा कालं ।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं गंधं अग्घाइज्जा, तेणं गंधत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ—के वेस गंधेत्ति ?। तओ ईहं पविसइ । तओ जाणइ अमुगे एस गंधे । तओ अवायं पविसइ । तओ से उवगयं हवइ । तओ धारणं पविसइ । तओ णं धारेइ-संखेज्जं वा कालं, असंखेज्जं वा कालं ।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं रसं आसाइज्जा, तेणं रसोत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ के वेस रसेत्ति ? । तओ ईहं पविसइ । तओ जाणइ—अमुगे एस रसे । तओ अवायं पविसइ । तओ से उवगयं हवइ । तओ धारणं पविसइ । तओ णं धारेइ—संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं ।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं फासं पडिसंवेइज्जा, तेणं फासेत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ—के वेस फासओत्ति ?। तओ ईहं पविसइ । तओ जाणइ—अमुगे एस फासे । तओ अवायं पविसइ। तओ से उवगयं हवइ। तओ धारणं पविसइ। तओ णं धारेइ—संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं ।

से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सुमिणं पासिज्जा, तेणं सुमिणोत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ—के वेस सुमिणेत्ति ?।

तओ ईहं पविसइ। तओ जाणइ—अमुगे एस सुमिणे। तओ अवायं पविसइ। तओ से उवगयं हवइ। तओ धारणं पविसइ। तओ णं धारेइ—संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं। से त्तं मल्लगदिट्ठंतेणं॥ सू० ३५॥

छाया—स यथानामकः कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं शब्दं शृणुयात्, तेन शब्द इत्यवगृहीतम्, नो चैव खलु जानाति—को वैष शब्द इति?। तत ईहां प्रविशति। ततो जानाति—अमुक एष शब्दः। ततोऽवायं प्रविशति। ततः स उपगतो भवति। ततो धारणां प्रविशति। ततः खलु धारयति—संख्येयं वा कालम्, असंख्येयं वा कालम्।

स यथानामकः कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं रूपं पश्येत्, तेन रूपमित्यवगृहीतम्, नो खलु चैव जानाति—किं वा एतद् रूपमिति। तत ईहां प्रविशति। ततो जानाति—अमुकमेतद् रूपम्। ततोऽवायं प्रविशति। ततस्तदुपगतं भवति। ततो धारणां प्रविशति। ततः खलु धारयति—संख्येयं वा कालमसंख्येयं वा कालम्।

स यथानामकः कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं गन्धमाजिघ्रेत्, तेन गन्ध इत्यवगृहीतम्, नो चैव खलु जानाति—को वैष गन्ध इति?। तत ईहां प्रविशति। ततो जानाति—अमुक एष गन्ध इति। ततोऽवायं प्रविशति, ततः स उपगतो भवति। ततो धारणां प्रविशति। ततः खलु धारयति—संख्येयं वा कालम् असंख्येयं वा कालम्।

स यथानामकः कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं रसमास्वादयेत्, तेन रस इत्यवगृहीतम्, नो चैव खलु जानाति—को वैष रस इति। तत ईहां प्रविशति। ततो जानाति—अमुक एष रसः। ततोऽवायं प्रविशति। ततः स उपगतो भवति। ततो धारणां प्रविशति। ततः खलु धारयति—संख्येयं वा कालम्, असंख्येयं वा कालम्।

स यथानामकः कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं स्पर्शं प्रतिसंवेदयेत्, तेन स्पर्श इत्यवगृहीतम्, नो चैव खलु जानाति को वैष स्पर्श इति?। तत ईहां प्रविशति। ततो जानाति—अमुक एष स्पर्शः। ततोऽवायं प्रविशति। ततः स उपगतो भवति। ततो धारणां प्रविशति। ततः खलु धारयति—संख्येयं वा कालम्, असंख्येयं वा कालम्।

स यथानामकः कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं स्वप्नं पश्येत्, तेन स्वप्न इत्यवगृहीतम्, नो चैव खलु जानाति—को वैष स्वप्न इति?। तत ईहां प्रविशति। ततो जानाति—अमुक एष स्वप्नः। ततोऽवायं प्रविशति। ततः खलु धारयति—संख्येयं वा कालम् असंख्येयं वा कालम्। तदेतद् मल्लकदृष्टान्तेन॥ सू० ३५॥

टीका—'से जहानामए०' इत्यादि। स यथानामकः कश्चित् पुरुषोऽव्यक्त शब्द शृणुयात्, अव्यक्तमित्यनेन नामजात्यादिकल्पनारहितमनिर्देश्यमिति गम्यते, तथाचार्थावग्रहज्ञानमुक्तम्। अर्थावग्रहश्च श्रोत्रेन्द्रियसम्बन्धी व्यञ्जनावग्रह विना न भवतीति पूर्वं व्यञ्जनावग्रहो भवतीत्यपि सूचितम्।

नन्वेव क्रमो नोपलभ्यते, किंतु प्रथमत एव शब्दस्यावायज्ञान जायते, इह

जैसे कोई पुरुष जब नाम, जाति आदि की कल्पना से रहित शब्द को सुनता है तब उसे ऐसा सामान्य बोध होता है कि यह शब्द है। इसी बोध का नाम अर्थावग्रह है। इस बोध में उसको ऐसा ज्ञान नहीं होता है कि यह शब्द किस स्वरूप वाला, अथवा किसका है। कारण अर्थावग्रह में सामान्य बोध रहता है, विशेष नही। यहा जो शब्द का सामान्य बोध उस सुनने वाले को हुआ है वह श्रोत्रइन्द्रिय–संबंधी अर्थावग्रह है। यह नियम है कि अर्थावग्रह के पहिले व्यञ्जनावग्रह होता ही है, अत' अब श्रोत्रेन्द्रिय–संबंधी अर्थावग्रह हुआ है तो स्वत' सिद्ध हो जाता है कि उसको पहिले व्यंजनावग्रह हो चुका है। जब वह आगे जानने की आकाक्षा में प्रविष्ट होता है तो वह शब्दविषयक ईहाज्ञान में अपने को पाता है। तब वह यह जानने की तरफ झुकता है कि यह शब्द यह स्वरूपवाला होना चाहिये।

शंका—जाग्रत अवस्था में पुरुष को ऐसा क्रम तो मालूम पड़ता नही है, किन्तु पहिले से ही उसको शब्द का अवायरूप ज्ञान हो जाता है।

જેમ કોઈ પુરુષ જ્યારે નામ, જાતિ આદિની કલ્પનાથી રહિત શબ્દને સાંભળે છે, ત્યારે એવો સામાન્ય બોધ થાય છે કે આ શબ્દ છે એજ બોધનુ નામ અર્થાવગ્રહ છે તે બોધમા તેને એવુ જ્ઞાન નથી થતુ કે આ શબ્દ કયા સ્વરૂપ વાળો અથવા કોનો છે? કારણ કે અર્થાવગ્રહમાં સામાન્ય બોધ રહે છે વિશેષ નહીં, ને સાંભળનારને જે શબ્દનો સામાન્ય બોધ થયો છે તે શ્રોત્રેન્દ્રિય સંબંધી અર્થાવગ્રહ છે એ નિયમ છે કે અર્થાવગ્રહના પહેલા વ્યંજનાવગ્રહ થાય જ છે; તેથી જ્યારે શ્રોત્રેન્દ્રિયસંબંધી અર્થાવગ્રહ થયો છે, ત્યારે એ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે કે તેને પહેલાં વ્યંજનાવગ્રહ થઇ ગયો છે જ્યારે તે આગળ જાણવાની ઈચ્છામા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે શબ્દવિષયક ઈહાજ્ઞાનમા પોતાને પામે છે ત્યારે તે એ જાણવા તરફ ઝુકે છે કે આ શબ્દ આ સ્વરૂપવાળો હોવો જોઈએ

શંકા—જાગૃત અવસ્થામાં પુરુષને એવો ક્રમ તો જણાતો નથી, પણ પહેલેથી જ તેને શબ્દનું અવાયરૂપ જ્ઞાન થઈ જાય છે સૂત્રમાં શબ્દનું "અવ્યક્ત"

द्वस्य यो वस्तुविशेषनिश्चयः स ईहापूर्वकः। शब्दोऽयमिति च निश्चयो रूपादि व्यवच्छेदात्। ततोऽवश्यमितः पूर्वमीहया भवितव्यम्। ईहा च प्रथमतः सामान्य-रूपेणावगृहीते सति भवति, न त्वनवगृहीते। न खलु सर्वथा निरालम्बनमीहनं भवदुपलभ्यते। न चानुपलभ्यमानं प्रतिपत्तुं शक्नुमः, तस्मात् ईहायाः प्राग् अवग्रहोऽपि नियमेन भवतीति मन्तव्यम्। अवग्रहश्च 'शब्दोऽय'-मिति ज्ञानात् पूर्वं प्रवर्तमानोऽनिर्देश्यसामान्यमात्रग्रहणरूप एवोपपद्यते नान्यः। अत एवोक्तं भगवता -'अव्वत्तं सद्दं सुणिज्जा' इति। स हि परमार्थतः शब्द एव, किंतु अव्यक्तमिति

संशय बना हुआ है। धूमविषयक संशय की निवृत्ति होते ही 'यह धूम है' ऐसा उसको निश्चय हो जाता है, अतः यह मानना पडता है कि वस्तु का जो निर्णयज्ञान है वह ईहाज्ञानपूर्वक ही होता है। जब श्रोता "यह शब्द है" ऐसा निश्चयज्ञान कर लेता है तो इसका तात्पर्य यह है कि उसको यह निश्चय हो चुका है कि 'यह शब्द ही है, रूपादिक नहीं है'। इस प्रकार रूपादिक के व्यवच्छेद से जब वह शब्द का निश्चय कर लेता है तो यह ज्ञान उसको ईहापूर्वक हुआ ही माना जावेगा, और यह ईहाज्ञान विना अवग्रह के होता नहीं है, अतः ईहा के सद्-भाव से शब्द का अवग्रहरूपज्ञान उसको हुआ है, यह बात भी स्वीकार करनी पडेगी, क्यों कि ईहाज्ञान का आधार अवग्रहज्ञान होता है। अव-ग्रह का विषय सामान्य है, इसलिये "यह शब्द है" ऐसा जो अवग्रह-ज्ञान का विषय शब्द हुआ है वह विशेषज्ञान रूप नहीं है, किन्तु अव्यक्त

કે હજી સુધી તેનો તે વિષે સંશય રહેલો જ છે ધુમાડા વિષેના સંશયનું નિરા-કરણ થતા જ "આ ધુમાડો છે" એવો તેનો નિર્ણય થઈ જાય છે, તેથી એ માનવુ પડે છે કે વસ્તુનું જે નિર્ણયજ્ઞાન છે તે ઈહાજ્ઞાનપૂર્વક જ થાય છે જે શ્રોતા "આ શબ્દ છે" એવું નિશ્ચયજ્ઞાન કરી લે છે, તો તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેને એ નિશ્ચય થઈ ચુક્યો છે કે "આ શબ્દ જ છે, રૂપાદિક નથી" આ પ્રકારે રૂપાદિકના વ્યવચ્છેદથી જ્યારે તે શબ્દનો નિશ્ચય કરી લે છે, ત્યારે તેનું એ જ્ઞાન ઈહાપૂર્વક જ માની શકાશે, અને એ ઈહાજ્ઞાન અવગ્રહ વિના થતું નથી, તેથી ઈહાના સદ્‌ભાવથી તેને શબ્દનું અવગ્રહરૂપ જ્ઞાન થયું છે, એ વાત પણ સ્વીકારવી પડશે કારણ કે ઈહાજ્ઞાનનો આધાર અવગ્રહજ્ઞાન હોય છે અવગ્રહનો વિષય સામાન્ય છે, તે કારણે "આ શબ્દ છે" એવા જે અવગ્રહ જ્ઞાનનો વિષય શબ્દ થયો છે તે વિશેષજ્ઞાનરૂપ નથી, પણ અવ્યક્ત નામજાત્યા

व्यक्त न शृणोति, किंतु सामान्यमात्रमनिर्देश्य गृह्णातीत्यर्थ । यदपि चोक्तम्-तेन श्रोत्रा शब्द इत्यवगृहीतमिति, तदिदमवग्रहप्रतिपादनार्थमुक्तम् , न तु तेन श्रोत्रा 'शब्दः' इति निश्चयेन ज्ञातम् , अत एव तस्य विवरण कुर्वन् भगवानाह—'नो चेव ण' इत्यादि। नो चेव जानाति-क एप शब्द'? इति-शब्दतया तमर्थं न जानातीत्यर्थ', अर्थावग्रहस्य अनिर्देश्यसामान्यमात्रप्रतिभासकत्वात्। अर्थावग्रहश्च श्रोत्रेन्द्रियघ्राणेन्द्रियादीनां व्यञ्जनावग्रहपूर्वक इति पूर्वं व्यञ्जनावग्रहोऽपि द्रष्टव्य'। तदेव

नामजात्यादिक से अनिर्देश्य मात्र सामान्यरूप ही है । यही बात सूत्रकारने " अव्वत्तं सद्द सुणिज्जा " इस सूत्रांश से प्रकट की है। श्रोता के कानमें पडते ही वह यह जान लेता है कि 'यह परमार्थत शब्द ही है किन्तु अव्यक्त है ' व्यक्तरूप-विशेषरूप-से वह उसे ग्रहण नहीं करता है-मात्र सामान्यरूप से ही वह उसे जानता है । सूत्रकारने जो ऐसा कहा है कि उस श्रोता ने 'यह शब्द है ' ऐसा जो जाना है सो उसका तात्पर्य यही है कि उसने उसको अवग्रहज्ञान के द्वारा ही जाना है । इस तरह सूत्रकार का यह कथन अवग्रह के प्रतिपादन निमित्त जानना चाहिये। इसका तात्पर्य यह नहीं है कि उस श्रोता ने शब्द का निश्चय कर लिया है । इसी बात का विवरण करते हुए सूत्रकार आगे कह रहे हैं-कि " नो चेव ण " इत्यादि।' यह शब्द किसका है ' अथवा 'किस स्वरूप वाला है ' यह बात उस समय श्रोता नहीं जानता है। अवग्रह दो प्रकार का है-(१) व्यजनावग्रह (२) अर्थावग्रह । व्यजनावग्रह की ही

દિકથી અનિર્દેશ્ય માત્ર સામાન્યરૂપ જ છે એજ વાત સૂત્રકારે "अव्वत्त सद्द सुणिज्जा" આ સૂત્રાંશથી પ્રગટ કરેલ છે શ્રોતાનાકાને પડતા જ તે એ જાણી લે છે કે "આ પરમાર્થતઃ શબ્દ જ છે પણ અવ્યક્ત છે" વ્યક્તરૂપ વિશેષરૂપે તે તેને ગ્રહણ કરતો નથી. માત્ર સામાન્યરૂપે જ તે તેને જાણે છે સૂત્રકારે જે એમ કહ્યુ કે શ્રોતાએ "આ શબ્દ છે" એવુ જે જાણ્યુ છે, તેનુ તાત્પર્ય એજ છે કે તેણે તેને અવગ્રહજ્ઞાન દ્વારા જ જાણ્યો છે આ રીતે સૂત્રકારનું આ કથન અવગ્રહના પ્રતિપાદન નિમિત્ત જાણવું જોઈએ. તેનુ તાત્પર્ય એ નથી કે શ્રોતાએ શબ્દનો નિશ્ચય કરી લીધો છે એજ વાતનુ વિવરણ કરતા સૂત્રકાર આગળ કહે છે કે-"नो चेव ण" ઈત્યાદિ. "આ શબ્દ કોનો છે" અથવા "કયા સ્વરૂપવાળો છે" આ વાત તે સમયે શ્રોતા જાણતો નથી અવગ્રહ બે પ્રકારનો છે-(૧) વ્યજનાવગ્રહ, (૨) અર્થાવગ્રહ. વ્યજનાવગ્રહની જ પુષ્ટ પર્યાય અર્થાવગ્રહ છે, આ વાત હમણાં જ બતાવાઈ ગઈ છે અર્થાવગ્રહનો

सर्वत्रापि अवग्रहेहापूर्वमवायज्ञानमुत्पद्यते, केवलमभ्यासदशामापन्नस्य शीघ्रतरमव ग्रहादयः प्रवर्तन्ते इति कालसौक्ष्म्यात् ते स्पष्टं न संवेद्यन्ते। यथा उत्पलपत्रशत भेदने कालभेदो दुर्लक्ष्यस्तथाऽवग्रहेहाकालस्य दुर्लक्ष्यतया सुस्पष्टबोधो न भवति।

पुष्टपर्याय अर्थावग्रह है, यह बात अभी बतलाई जा चुकी है। अर्थावग्रह का विषय मात्र सामान्य है और यह श्रोत्रेन्द्रिय जन्य अर्थावग्रह अथवा घ्राणेन्द्रिय आदि जन्य अर्थावग्रह व्यंजनावग्रहपूर्वक ही होता है। इसलिये यह बात सर्वत्र पदार्थ का ज्ञान होते समय स्वीकार करनी चाहिये कि अवायज्ञान अवग्रह तथा ईहापूर्वक ही होता है, बिना इनके नहीं। हां! जो अभ्यासदशासपन्न व्यक्ति हैं उनमें ये अवग्रहादिक शीघ्रतर प्रवर्तित होते रहते हैं, अत काल की सूक्ष्मता से स्पष्टरूप से अनुभवमें नहीं आते, और ऐसा ज्ञान होता है कि अवग्रह ईहा के बिना भी अवायज्ञान हो गया है। कमल के सौ पत्तों को एक पर एक रखकर जब कोई व्यक्ति उन्हे सुई से छेदता है तो उसे ऐसा ही मालूम होता है कि ये सब पत्ते एक ही साथ छिद गये हैं, परन्तु ये सब पत्ते एक साथ नहीं छिदे हैं, क्रमशः ही छिदे हैं, परन्तु काल की सूक्ष्मता एक साथ छिदे ही ज्ञात होते हैं। इसी तरह अभ्यासदशामें अवग्रह आदि का काल अतिसूक्ष्म होने से दुर्लक्ष्य होता है, अतः वहां इनका समयभेद अनुभवमें नहीं आता है।

વિષય માત્ર સામાન્ય છે, અને આ શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય અર્થાવગ્રહ, અથવા ઘ્રાણેન્દ્રિય આદિ જન્ય અર્થાવગ્રહ, વ્યંજનાવગ્રહપૂર્વક જ થાયછે તે કારણે આ વાત સર્વત્ર પદાર્થનું જ્ઞાન થતી વખતે સ્વીકારવી જોઇએ કે અવાયજ્ઞાન, અવગ્રહ તથા ઈહાપૂર્વક જ થાય છે, તેમના વિના નહીં હા, જે અભ્યાસદશાસંપન્ન વ્યક્તિઓ છે તેમનામાં અવગ્રહાદિક વધારેઝડપથી પ્રવર્તિત થતા રહે છે તેથી કાળની સૂક્ષ્મતાથી તેઓ સ્પષ્ટરૂપે અનુભવવામાં આવતા નથી, અને એવું લાગે છે કે અવગ્રહ ઈહા વિના પણ અવાયજ્ઞાન થઈ ગયુ છે કમળનાં સો પાનને એક ઉપર એક ગોઠવીને જ્યારે કોઈ વ્યકિત તેમને સોય વડે છેદે છે, તો તેને એમ જ લાગે છે કે એ સઘળાં પાન એકજ સાથે છેદાઈ ગયા છે પણ તે બધાં પાન એકસાથે છેદાયાં નથી, વારા ફરતી છેદાયાં છે, તોપણ કાળની સૂક્ષ્મ તાને લીધે તેઓ એકસાથે છેદાયા હોય એવું લાગે છે એજ રીતે અભ્યાસદશામાં અવગ્રહઆદિનો કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્લક્ષ્ય થાય છે, તેથી ત્યા તેમનો સમયભેદ અનુભવવામાં આવતો નથી.

ननु ईहाऽपि 'किमयं शाङ्खः, किं वा शार्ङ्गः?' इत्येवंरूपतया प्रवर्तते, संशयोऽपि चैवमेव, ततः कोऽनयोः प्रतिविशेषः ?,

उच्यते—इह यद् ज्ञानं शाङ्खशार्ङ्गादिविशेषान् अनेकान् आलम्बते, न चासद्भूतं विशेषमपहातुं शक्नोति, किं तु सर्वात्मना शयानमिव वर्तते-कुण्ठीभूतं तिष्ठतीत्यर्थः, तदसद्भूतविशेषापर्युदासपरिकुण्ठितं संशयज्ञानमुच्यते। यत्तु ज्ञानं सद्भूतार्थविशेषविषये हेतूपपत्तिव्यापारतया सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखमसद्भूतविशेषत्यागाभिमुखं च तदीहा। इह यदि वस्तु सुबोधं भवति, विशिष्टश्च मतिज्ञा

शंका—"क्या यह शंख का शब्द है अथवा सींग का शब्द है" इसरूप से प्रवर्तित होने वाले ज्ञान को आप ईहा कह रहे हैं तो फिर संशयमें और ईहामें क्या भेद रहेगा, कारण संशयज्ञान भी इसी तरह से प्रवर्तित होता है ?।

उत्तर—जो ज्ञान शंख और शार्ङ्ग आदि परस्पर विरुद्ध अनेक विशेषों को विषय करता है-उनका परित्याग नहीं करता है, किन्तु उन परस्पर विरुद्ध अनेक कोटियोंमें सोया हुआ जैसा रहता है-किसी भी विशेष का निश्चय नहीं कर सकता है, ऐसे ज्ञान का नाम संशय है। ऐसा ज्ञान ईहा नहीं है, क्यों कि इस ज्ञानमें सद्भूतार्थविशेषविषयता रहती है, कारण यह ज्ञान हेतु आदि के व्यापार से सद्भूतार्थविशेष को उपादान करने की तर्फ झुका रहता है, तथा असद्भूतविशेष का इसमें परित्याग रहता है। तात्पर्य इसका यह है-संशयज्ञानमें ऐसा बोध रहता है कि 'यह शंख का शब्द है अथवा सींगि का शब्द है'।

શંકા—"શું "આ શંખનો શબ્દ છે અથવા શિંગડાનો શબ્દ છે" એ રૂપે પ્રવર્તિત થનારા જ્ઞાનને આપ ઈહા કહો છો, તો પછી સંશયમાં અને ઈહામાં શો ભેદ રહેશે, કારણ કે સંશયજ્ઞાન પણ એજ રીતે પ્રવર્તિત થાય છે ?

ઉત્તર—જે જ્ઞાન શંખ અને શિંગડા આદિ પરસ્પરવિરુદ્ધ અનેક વિશેષોને વિષય કરે છે તેમનો પરિત્યાગ કરતું નથી, પણ એ પરસ્પરવિરુદ્ધ અનેક કોટીઓમાં સુપ્ત હોય એમ રહે છે-કોઈપણ વિશેષનો નિર્ણય કરી શકતું નથી, એવાં જ્ઞાનનું નામ સંશય છે એવું જ્ઞાન ઈહા નથી, કારણ કે આ જ્ઞાનમાં સદ્ભૂતાર્થવિશેષવિષયતા રહે છે, કારણ કે આ જ્ઞાન હેતુ આદિના વ્યાપારથી સદ્ભૂતાર્થવિશેષને ઉપાદાન કરવાની તરફ ઝુકેલ રહે છે, તથા અસદ્ભૂતવિશેષનો તેમાં પરિત્યાગ રહ્યા કરે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે-સંશય જ્ઞાનમાં એવો બોધ રહે છે કે "આ શંખનો શબ્દ છે કે શિંગડાનો શબ્દ છે"

नावरणक्षयोपशमो वर्तते, ततोऽन्तर्मुहूर्तकालेन नियमात् तद्वस्तु निश्चिनोति। यदि तु वस्तु दुर्बोधं भवति, न च तथाविधो विशिष्टो मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्तत ईहोपयोगाद्च्युत पुनरप्यन्तर्मुहूर्तकालमीहते। एवमीहोपयोगाविच्छेदेन प्रभूतान्यन्तर्मुहूर्तानि

इस तरह परस्पर विरुद्ध अनेक कोटियों को अवलंबन करनेवाला संशय ज्ञान होता है तब कि ईहामें 'यह शंख का शब्द होना चाहिये अथवा सींग का शब्द होना चाहिये' ऐसा ही एक तर्फ निर्णयाभिमुख बोध रहता है। 'यह शंख का शब्द होना चाहिये; क्यों कि इसके ही माधुर्य आदि अमुक २ विशेष धर्म पाये जाते हैं, सींग का यह शब्द नहीं होना चाहिये, क्यों कि उसके कर्कशता, कठोरता आदि अमुक २ विशेष धर्म यहां उपलब्ध नहीं हो रहे हैं।' इस तरह ईहाज्ञानमें विशेषार्थ के निर्णय के सन्मुख हुए तथा असद्भूतविशेष अर्थ के परित्याग की तरफ झुके हुए बोध का उदय रहता है। संशयमें ऐसा नहीं होता। इसलिये ईहा ज्ञानमें और संशयज्ञानमें बड़ा अन्तर है। ईहित वस्तु यदि सुबोध होती है, तथा मतिज्ञानावरण कर्म का विशिष्ट क्षयोपशम उस जीव के होता है तो वह वस्तु अन्तर्मुहूर्त्तकालमें नियमसे निश्चित हो जाती है। यदि वह ईहित वस्तु दुर्ज्ञेय है, तथा ज्ञाता के मतिज्ञानावरणीय कर्म का विशिष्ट क्षयोपशम नहीं है तो वह ज्ञाता ईहारूप उपयोग से अच्युत बना हुआ ही

આ પ્રકારે પરસ્પરવિરુદ્ધ અનેક કોટીઓનું અવલંબન કરનાર સંશયજ્ઞાન હોય છે, ત્યારે ઇહામાં " આ શંખનો શબ્દ હોવો જોઈએ અથવા શિંગડાનો શબ્દ હોવો જોઈએ " એવો એક તરફના નિર્ણય તરફ ઝુકતો બોધ રહ્યા કરે છે " આ શંખનોશબ્દ હોવોજોઈએ, કારણ કે તેમાં તેના જ માધુર્ય આદિ અમુક અમુક વિશેષગુણો મળે છે, શિંગડાનો આ શબ્દ ન હોવો જોઈએ, કારણ કે તેના કર્કશતા, કઠોરતા આદિ અમુક અમુક વિશેષગુણ અહીં પ્રાપ્ત થતા નથી " આ રીતે ઇહાજ્ઞાનમાં વિશેષાર્થના નિર્ણયનીતરફ અને અસદ્ભૂતવિશેષ અર્થના પરિત્યાગ તરફ ઝુકેલ બોધનો ઉદય રહે છે સંશયમાં એવું થતું નથી તે કારણે ઈહાજ્ઞાન અને સંશયજ્ઞાન વચ્ચે મોટો ભેદ છે ઈહિત વસ્તુ જો સુબોધ હોય છે તથા તે જીવને મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થાયછે, તો તે વસ્તુ અન્તર્મુહૂર્તકાળમાં નિયમથી નિશ્ચિત થઈ જાય છે જો તે ઇહિત વસ્તુ દુર્જ્ઞેય હોય તથા જ્ઞાતાના મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મનો વિશિષ્ટક્ષયોપશમ ન થયો હોય, તો તે જ્ઞાતા ઇહારૂપ ઉપયોગથી અચ્યુત બનીને જ ફરીથી અન્તર્મુ

यावदीहते। तत ईहानन्तर जानाति-'अमुक एषोऽर्थ शब्द'' इति-अयमर्थ शब्द एव न तु रूपादिरिति । इद च ज्ञानमवायरूपम् । तत =तदा स.=शब्दरूपोऽर्थ' उपगतः=ज्ञातो भवति-तदवायज्ञानमात्मनि परिणत भवतीति भाव । ततो धारणा प्रविशति, इह धारणा कालान्तरेऽप्यविस्मणरूपा । तत खलु धारयति-सख्येयं वा कालम्, असख्येय वा कालम् ।

चक्षुरिन्द्रियेण यथाऽवग्रहादयो भवन्ति, तथा वर्णयति-' से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त रूव पासिज्जा० ' इत्यादि । स यथानामक कश्चित् पुरुषोऽव्यक्त

पुन अन्तर्मुहूर्तकालतक उस वस्तु का ईहाज्ञान का विषयभूत बनता है। इस तरह ईहारूप उपयोग के अविच्छेद से उसके अनेक अन्तर्मुहूर्त ईहाज्ञानमें निकल जाते हैं तब यह जानता है कि " अमुक एषोऽर्थ शब्द." यह शब्द ही है, रूपादिक नहीं हैं। इसके बाद वह अवायज्ञानमें प्रविष्ट होता है, तब उसको वह शब्दरूप अर्थ उपगत-ज्ञात होता है। अवायज्ञान जिस समय आत्मामें परिणत हो जाता है तो वह ज्ञाता उस शब्दरूप अर्थ को हृदयमें धारण करने के लिये धारणारूप ज्ञानमें प्रवेश करता है । धारणा आत्मामें ऐसा सस्कार उत्पन्न कर देती है कि जिससे आत्मा उस वस्तु को कालान्तरमें भी नहीं भूलता है । संख्यातकाल तक अथवा असख्यात काल तक वह वस्तु अवधारित बनी रहती है ॥

अब चक्षु इन्द्रिय से अवग्रहादिक जिस तरह से होते हैं सूत्रकार यह वर्णन करते हैं—' से जहानामए० ' इत्यादि ।

हूर्तकाળસુધી, એ વસ્તુને ઈહાજ્ઞાનના વિષયભૂત બનાવે છે આરીતે ઈહારૂપ ઉપયોગના અવિચ્છેદથી તેના અનેક અન્તર્મુહૂર્ત ઈહાજ્ઞાનમા વીતી જાય છે, ત્યારે તે જાણે છે કે " अमुक एषोऽर्थ शब्दः " આ શબ્દજ છે રૂપાદિક નથી ત્યારબાદ તે અવાયજ્ઞાનમા પ્રવેશ કરે છે તેને તે શબ્દરૂપ અર્થ ઉપગત-જ્ઞાત થાય છે અવાયજ્ઞાન જે સમયે આત્મામા પરિણત થઈ જાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાતાવ્યક્તિ તે શબ્દરૂપ અર્થને હૃદયમા ધારણકરવાને માટે ધારણારૂપ જ્ઞાનમા પ્રવેશ કરે છે ધારણા આત્મામા એવા સસ્કાર ઉત્પન્ન કરી નાખે છે કે જેથી આત્મા તે વસ્તુને કાળાન્તરે પણ ભૂલતો નથી સખ્યાતકાળ સુધી અથવા અસખ્યાત કાળ સુધી તે વસ્તુ અવધારિત બની રહે છે

હવે ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી અવગ્રહાદિક કેવી રીતે થાય છે તેનુ સૂત્રકાર વર્ણન કરે છે-" से जहानामए० " ઈત્યાદિ

नावरणक्षयोपशमो वर्तते, तयोऽन्तर्मुहूर्तकालेन नियमात् तद्वस्तु निश्चिनोति । यदि तु वस्तु दुर्बोधं भवति, न च तथाविधो विशिष्टो मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्तत ईहोपयोगा दच्युत पुनरप्यन्तर्मुहूर्तकालमीहते। एवमीहोपयोगाविच्छेदेन प्रभूतान्यन्तर्मुहूर्तानि

इस तरह परस्पर विरुद्ध अनेक कोटियों को अवलम्बन करनेवाला संशय ज्ञान होता है तब कि ईहामें 'यह शंख का शब्द होना चाहिये अथवा सींग का शब्द होना चाहिये' ऐसा ही एक तर्फ निर्णयाभिमुख बोध रहता है। 'यह शंख का शब्द होना चाहिये, क्यों कि इसके ही माधुर्य आदि अमुक २ विशेष धर्म पाये जाते हैं, सींग का यह शब्द नहीं होना चाहिये, क्यों कि उसके कर्कशता, कठोरता आदि अमुक २ विशेष धर्म यहां उपलब्ध नहीं हो रहे हैं।' इस तरह ईहाज्ञानमें विशेषार्थ के निर्णय के सन्मुख हुए तथा असद्भूतविशेष अर्थ के परित्याग की तरफ झुके हुए बोध का उदय रहता है। संशयमें ऐसा नहीं होता। इसलिये ईहा ज्ञानमें और संशयज्ञानमें बड़ा अन्तर है। ईहित वस्तु यदि सुबोध होती है, तथा मतिज्ञानावरण कर्म का विशिष्ट क्षयोपशम उस जीव के होता है तो वह वस्तु अन्तर्मुहूर्तकालमें नियमसे निश्चित हो जाती है। यदि वह ईहित वस्तु दुर्ज्ञेय है, तथा ज्ञाता के मतिज्ञानावरणीय कर्म का विशिष्ट क्षयोपशम नहीं है तो वह ज्ञाता ईहारूप उपयोग से अच्युत बना हुआ ही

આ પ્રકારે પરસ્પરવિરુદ્ધ અનેક કોટીઓનુ અવલબન કરનાર સશયજ્ઞાન હોય છે, ત્યારે ઇહામા " આ શખનો શબ્દ હોવો જોઇએ અથવા શિગડાનો શબ્દ હોવો જોઇએ " એવો એક તરફના નિર્ણય તરફ ઝુકતો બોધ રહ્યા કરે છે " આ શખનોશબ્દ હોવોજોઇએ, કારણ કે તેમા તેના જ માધુર્ય આદિ અમુક અમુક વિશેષગુણો મળે છે, શિગડાનો આ શબ્દ ન હોવો જોઇએ, કારણ કે તેના કર્કશતા, કઠોરતા આદિ અમુક અમુક વિશેષગુણ અહી પ્રાપ્ત થતા નથી." આ રીતે ઇહાજ્ઞાનમા વિશેષાર્થના નિર્ણયનીતરફ અને અસદ્દભૂતવિશેષ અર્થના પરિત્યાગ તરફ ઝુકેલ બોધનો ઉદય રહે છે સશયમાં એવું થતુ નથી તે કારણે ઇહાજ્ઞાન અને સશયજ્ઞાન વચ્ચે મોટો ભેદ છે ઇહિત વસ્તુ જો સુબોધ હોય છે તથા તે જીવને મતિજ્ઞાનાવરણ કમનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થાયછે, તો તે વસ્તુ અન્તમુહૂર્તકાળમા નિયમથી નિશ્ચિત થઈ જાય છે જો તે ઇહિત વસ્તુ દુર્જ્ઞેય હોય તથા જ્ઞાતાના મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મનો વિશિષ્ટક્ષયોપશમ ન થયો હોય, તો તે જ્ઞાતા ઇહારૂપ ઉપયોગથી અચ્યુત બનીને જ ફરીથી અન્તમું

नोइन्द्रियजनितावग्रहादीन् वर्णयति-'से जहानामए०' इत्यादि। स यथा-नामकः कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं स्वप्नं पश्येत्। अव्यक्तं=सकलविशेषरहितम्, अनिर्देश्यमित्यर्थः। तेन स्वप्न इत्यवगृहीतम्, स्वप्नः परमार्थतया यद्यपि दृष्टः परन्तु विशेषरहितोऽनभिव्यक्तः सामान्यरूप एव ज्ञात इत्यर्थः। तमेवार्थमाह-'नो चेव जाणइ०' इत्यादि। नो चैव जानाति-'को वा एष स्वप्नः' इति, स्वप्नोऽयमित्यपि न निश्चिनोतीत्यर्थः। अत एव माह—'तओ ईहं पविसइ' इत्यादि। तत ईहां प्रविशतीत्यादि। एवं स्वप्नमधिकृत्य जाग्रदवस्थायां नोइन्द्रियस्यार्थावग्रहादयो बोध्याः। इहापि व्यञ्जनावग्रहो न व्याख्येयः, मनसोऽप्राप्यकारित्वात्।

सम्प्रति मल्लकदृष्टान्तमुपसंहरन् प्राह-'से तं मल्लकदिट्ठंतेणं' इति। तदेतत् मल्लकदृष्टान्तेनाष्टाविंशतिविधस्याऽऽभिनिबोधकज्ञानस्य प्ररूपणं कृतमित्यर्थः।

चाहिये। नोइन्द्रियजनित अर्थावग्रहके पहिले व्यञ्जनावग्रह नहीं होता है। यह बात बतलाई जा चुकी है, क्यों कि मन अप्राप्यकारी है।

अब सूत्रकार मल्लकके दृष्टान्तका उपसंहार करते हुए कहते हैं कि मल्लकके दृष्टान्तसे अठाईस प्रकारके आभिनिबोधिक ज्ञानकी यह प्ररूपणा की है। तात्पर्य इसका यह है कि यह आभिनियोधिक ज्ञान पांच इन्द्रिय और छट्ठे मनसे होता है। प्रत्येक इन्द्रियसे ज्ञात पदार्थ में अवग्रह, ईहा, अवाय और धारणा, ये सब होते हैं। इस तरह अर्थावग्रहकी अपेक्षा चोईस भेद होते हैं। तथा व्यञ्जनावग्रहकी अपेक्षा चार भेद और होते हैं। इस तरह आभिनिबोधिक ज्ञान अठाईस प्रकारका यह मल्लकके दृष्टान्तसे लेकर वर्णित हो चुका है।

ઈન્દ્રિયજનિત અર્થાવગ્રહની પહેલાં વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી આ વાત સમજાવી દેવામાં આવી છે, કારણ કે મન અપ્રાપ્યકારી છે

હવે સૂત્રકાર મલ્લક (શકોરા)ના દૃષ્ટાંતનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે કે મલ્લકનાં દૃષ્ટાંતથી અઠ્ઠાવીસ પ્રકારના આભિનિબોધિક જ્ઞાનની આ પ્રરૂપણા કરી છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આ આભિનિબોધિકજ્ઞાન પાંચઈન્દ્રિય અને મનથી થાયછે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયથી જ્ઞાત પદાર્થમાં અવગ્રહ, ઈહા, અવાય, અને ધારણા એ બધું થાયછે આરીતે અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ ચોવીસ ભેદપડેછે તથા વ્યંજનાવગ્રહની અપેક્ષાએ બીજા ચારભેદપડેછે આરીતે અઠ્ઠાવીસપ્રકારના આભિનિબોધિકજ્ઞાનની પ્રરૂપણા મલ્લકનું દૃષ્ટાંત લઈને પૂર્ણ થઈ

रूप पश्येत् । अस्य व्याख्या प्राग्वत् । नवरम्-इह व्यञ्जनावग्रहो न व्याख्येय, चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वात् । घ्राणेन्द्रियादिषु तु व्याख्येय ।

घ्राणेन्द्रियजनितानवग्रहादीन् वर्णयति-' से जहानामए० ' इत्यादि । व्याख्या प्राग्वत् ।

रसनेन्द्रियजनितानवग्रहादीन् वर्णयति-' से जहानामए० ' इत्यादि । सुगमम् ।
स्पर्शेन्द्रियजनितानवग्रहादीन् वर्णयति-' से जहानामए० ' इत्यादि । सुगमम् ।

इसका अर्थ श्रोत्रइन्द्रियके विषयमें किये गये अर्थके समान ही है। परन्तु यहा विशेषता यह है कि श्रोत्रेन्द्रियके विषयभूत पदार्थमें श्रोत्रेन्द्रियजन्य अर्थावग्रहके पहिले जैसा व्यञ्जनावग्रहका होना कहा गया है यहा वह व्यञ्जनावग्रह नहीं होता है, इसका कारण यह है कि ये दोनों इन्द्रियां अप्राप्यकारी हैं। शेष इन्द्रियोंके विषयभूत पदार्थ में ही यह व्यञ्जनावग्रहके पहिले होता है, कारण ये चार इन्द्रियां अप्राप्यकारी हैं, शेष पदों का व्याख्यान श्रोत्रेन्द्रियसम्बन्धी सूत्रमें रहे हुए पदों के अनुसार जानना चाहिये ।

अब सूत्रकार घ्राणेन्द्रियजनित अवग्रहादिकों का वर्णन करते हैं- 'से जहा नामए० ' इत्यादि । इन पदोंकी व्याख्या भी पूर्ववत् जाननी चाहिये । इसी तरह रसनेन्द्रियजनित अवग्रहादिकोंका, स्पर्शेन्द्रियजनित अवग्रहादिकोंका, नोइन्द्रियजनित अवग्रहादिकों का वर्णन भी जानना

આનોઅર્થ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયમાં કરાયેલ અર્થ સમાનજ છે, પણ અહીં, એ વિશેષતા છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયભૂતપદાર્થમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય અર્થાવગ્રહના પહેલાં જેવો વ્યંજનાવગ્રહ થવાનું કહ્યું છે, એવો વ્યંજનાવગ્રહ અહીં થતો નથી. તેનું કારણ એ છે કે એ બન્ને ઈન્દ્રિયો અપ્રાપ્યકારી છે શેષ ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થોમાં જ આ વ્યંજનાવગ્રહ અર્થાવગ્રહના પહેલાં થાય છે, કારણ કે ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે બાકીના પદોનું વ્યાખ્યાન શ્રોત્રેન્દ્રિ વિષેનાં સૂત્રમાં રહેલ પદોપ્રમાણેજ સમજવાનું છે

હવે સૂત્રકાર ઘ્રાણેન્દ્રિય જનિત અવગ્રહાદિકોનું વર્ણન કરે છે-" से जहा नामए० " ઈત્યાદિ આપદોની વ્યાખ્યા પણ પહેલાની જેમજ સમજવાની છે એજ પ્રમાણે રસનેન્દ્રિય જનિત અવગ્રહાદિકોનું, સ્પર્શેન્દ્રિયજનિત અવગ્રહાદિકોનું અને નો ઈન્દ્રિયજનિત અવગ્રહાદિકોનું વર્ણન પણ સમજી લેવું જોઈએ નો

धाग्रहः ३, एकविधाऽवग्रह ४, क्षिप्रावग्रह ५, चिरावग्रहः ६, अनिश्रितावग्रह. ७, निश्रितावग्रह' ८, असंदिग्धावग्रह' ९, सदिग्धावग्रह' १०, ध्रुवावग्रह' ११, अध्रुवावग्रहश्च १२, इत्येव श्रोत्रावग्रहस्य द्वादशभेदा, एवं चक्षुरिन्द्रियावग्रहादेरपि द्वादश-द्वादशभेदा बोध्या' । उक्तभेदा मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्योत्कर्षादपकर्षाच्च भवन्तीति बोध्यम् ।

नन्ववग्रह' शास्त्रे एकसामायिकः प्रोक्तः, बह्ववग्रहादेरेकस्मिन् समये नास्ति संभवस्तस्य विशेषग्राहकत्वादिति चेत्,

---

होता है, केवल चार इन्द्रियों के विषयों में ही होता है। इस लिये वह चार प्रकारका है। उन चार प्रकारों में प्रत्येक क्षिप्रादि भेदसे बारह बारह प्रकारके होते हैं। अत' सब भेदों के जोडनेसे वह ४८ प्रकारका होता है। पूर्वोक्त २८८ अर्थावग्रहके भेदों में व्यञ्जनावग्रहके ४८ भेदोंको जोडनेसे ३३६ भेद होते हैं। इस प्रकार आभिनियोधिक ज्ञान तीनसौछत्तीस (३३६) भेदवाला होता है। ये भेद मतिज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशमकी उत्कर्षता और अपकर्षताको ले कर होते हैं।

शङ्का—अवग्रहका काल शास्त्रमें एक समय कहा है। बहु, अवग्रह, बहुविध अवग्रह आदिरूप अवग्रह जो बारह प्रकारका अभी बतलाया गया है वह एक समय प्रमाणवाला कैसे हो सकता है, क्योंकि यह अवग्रह विशेषका ग्राहक होता है।

વ્યંજનાવગ્રહ ચક્ષુ અને મનનાવિષયમા થતો નથી ફક્ત ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં જ થાય છે તેથી તે ચાર પ્રકારનો છે તે ચારપ્રકારમાંના દરેક ક્ષિપ્રાદિભેદથી બાર બાર પ્રકારના હોય છે તેથી બધા ભેદ મળીને તે અડતાળીસ (૪૮) પ્રકારનો થાય છે પૂર્વોક્ત ૨૮૮ અર્થાવગ્રહનાભેદોમાં વ્યંજનાવગ્રહના ૪૮ ભેદો ઉમેરતા કુલ ૩૩૬ ભેદ થાય છે આ રીતે આભિનિબોધિક જ્ઞાન ત્રણસો છત્રીસ (૩૩૬) ભેદવાળુ હોય છે એ ભેદ મતિજ્ઞાનવરણ કર્મના ક્ષયોપશમની ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતાને લીધે થાય છે

શંકા—અવગ્રહનો કાળ શાસ્ત્રમાં એકસમય કહ્યો છે બહુ અવગ્રહ, બહુવિધ અવગ્રહ, આદિરૂપ જે બાર પ્રકારના અવગ્રહ હમણા બતાવવામા આવ્યા છે, તે એકસમયપ્રમાણવાળા કેવી રીતે હોઇ શકે છે, કારણ કે આ અવગ્રહવિશેષનો ગ્રાહક થાય છે?

एते चावग्रहादयोऽष्टाविंशतिभेदाः प्रत्येकं बह्वादिभिस्तद्भिन्नैश्च द्वादशसंख्यकैर्भेदैर्भिद्यमानाः षट्त्रिंशदधिकशतत्रय (३३६) संख्यका भवन्ति । तथाहि-अवग्रहादयः खलु बहु-बहुविध-क्षिप्रा-ऽनिश्रिता-ऽसंदिग्ध-ध्रुव-भेदेन षड्विधानां तद्भिन्नानां च षड्विधानां शब्दाद्यर्थानां ग्राहका भवन्ति । बह्वर्थभिन्नं स्तोकार्थं । बहुविध इत्यस्माद् भिन्नोऽर्थ एकविधं, क्षिप्रमित्यस्माद्भिन्नं चिरमिति । एवं चाव ग्रहो बह्ववगृह्णाति १, अल्पमवगृह्णाति २, बहुविधमवगृह्णाति ३, एकविधमवगृह्णाति ४, क्षिप्रमवगृह्णाति ५, चिरेणावगृह्णाति ६, अनिश्रितम्-(अनुमानागम्यम्) अवगृह्णाति ७, निश्रितम् (अनुमानगम्यम्) अवगृह्णाति ८ । असंदिग्ध (संदेहरहितम्) अवगृह्णाति ९, संदिग्धम्-(संदेहयुक्तम्) अवगृह्णाति १०, ध्रुवमवगृह्णाति ११, अध्रुवमवगृह्णाति १२, तस्मात्-बह्ववग्रहः १, अल्पावग्रहः २, बहुवि

अब सूत्रकार आभिनिबोधिक ज्ञानके-मतिज्ञानके-तीनसौछत्तीस (३३६) भेद किस प्रकारसे होते हैं यह बात प्रकट करते हैं-बहु १, बहुविध २, क्षिप्र ३, अनिश्रित ४, असंदिग्ध ५ और ध्रुव ६, इन भेदों से, तथा इनके उल्टे एक १, एकविध २, अक्षिप्र ३, निश्रित ४, संदिग्ध ५ और अध्रुव ६, इन भेदोंसे शब्दादिक पदार्थ बारह बारह प्रकार के होते हैं ।

ये बारह बारह प्रकारके शब्दादि पदार्थ श्रोत्रेन्द्रियादि छ से यथा योग्य गृहीत होते हैं। इस लिये बारहको छ से गुणा करने पर बहत्तर भेद होते हैं । इन बहत्तरमें भी प्रत्येक अवग्रह, ईहा, अवाय और धारणाके भेदसे चार चार प्रकारका होता है । इस प्रकार सबको जोडनेसे २८८ भेद होते हैं। तथा व्यञ्जनावग्रह चक्षु और मनके विषयोंमें नहीं

હવે સૂત્રકાર આભિનિબોધિકજ્ઞાનના-મતિજ્ઞાનના-ત્રણસો છત્રીસ (૩૩૬) ભેદ કઇ રીતે થાય છે એ વાત પ્રગટ કરે છે (૧) બહુ, (૨) બહુવિધ, (૩) ક્ષિપ્ર, (૪) અનિશ્રિત, (૫) અસંદિગ્ધ, અને (૬) ધ્રુવ આ ભેદોથી તથા તેના ઉલટા (૧) એક, (૨) એકવિધ, (૩) અક્ષિપ્ર (૪) નિશ્રિત, (૫) સંદિગ્ધ, (૬) અધ્રુવ એ ભેદોથી શબ્દાદિક પદાર્થ બાર બાર પ્રકારના હોય છે

એ બાર બાર પ્રકારના શબ્દાદિપદાર્થ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ છ વડે યથાયોગ્ય ગૃહીત થાય છે તેથી બારને છ વડે ગુણતા બોંતેર ભેદ થાય છે એ બોંતેરમાં પણ પ્રત્યેક અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, અને ધારણાના ભેદથી ચાર ચાર પ્રકારના હોય છે આ પ્રકારે બધા મળીને બસો અઠ્ઠાસી (૨૮૮) ભેદ થાય છે તથા

चावायः पुनरवग्रह इत्युपचर्यते। उत्तरोत्तरवर्तिनीमीहामवायं चाश्रित्य पूर्वपूर्वोऽवायः सामान्यग्राहको भवतीत्यतस्तत्र तत्रावग्रहत्वोपचारः। यदा तु-अपरं विशेष नाका-ङ्क्षति, तदाऽवाय एव भवति, न तत्रोपचारः, तस्यावायस्य सामान्यरूपत्वाभावात्। तस्माद् बह्वग्रहादि रौपचारिको विशेषसामान्यावग्रहरूपोऽवग्रह, न त्वेकसमयवर्ती नैश्चयिकोऽवग्रह इति स्थितम्।

करने वाला होता है तो इस अपेक्षा "शब्दोऽयम्" यह बोध सामान्य-विषयक माना जाता है। सामान्य विषय करनेवाला अवग्रह होता है, अतः इस अवाय को उपचार से अवग्रह मान लिया है। तात्पर्य इसका यह है जो पहिले पहिल सामान्यमात्र को विषय करता है वह नैश्चयिक अवग्रह है। तथा जिस विशेषग्राही अवायज्ञान के बाद अन्यान्य विशेषों की जिज्ञासा और अवाय होते रहते हैं वे सामान्यविशेषग्राही अवाय-ज्ञान व्यावहारिक अर्थावग्रह हैं। जिसके बाद अन्यविशेषों की जिज्ञासा न हो वह अवायज्ञान व्यवहारिक, अर्थावग्रह नहीं माना गया है। अन्य सभी अवायज्ञान जो अपने बाद नये नये विशेषों की जिज्ञासा उत्पन्न करते हैं वे व्यावहारिक अर्थावग्रह हैं। यही बात टीकाकार ने "उत्तरो-त्तरवर्तिनीमीहामवाय चाश्रित्यपूर्वपूर्वोऽवायः सामान्य ग्राहको भवतीत्य-तस्तत्र तत्रावग्रहत्वोपचारः। यदा तु अपर विशेषनाकाङ्क्षतितदाअवाय एव भवति न तत्रोपचारः, तस्य अवायस्य सामान्यरूपत्वाभावात्। तस्मात् बह्वग्रहादि रौपचरिको विशेषसामान्यावग्रहरूपोऽवग्रह', नत्वेक समय

તો એ અપેક્ષાએ "શબ્દોઽયમ્" એ બોધ સામાન્યવિષયક મનાય છે સામા ન્યને વિષય કરનાર અવગ્રહ હોય છે તેથી આ અવાયને ઔપચારિક રીતે અવગ્રહ માની લીધો છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે પહેલવહેલું સામાન્ય માત્રને વિષય કરે છે, તે નૈશ્ચયિક અવગ્રહ છે તથા જે વિશેષગ્રાહી અવાયજ્ઞાનની પછી અન્યાન્ય વિશેષોની જિજ્ઞાસા અને અવાય થતા રહે છે, તે સામાન્ય વિશેષ ગ્રાહી અવાયજ્ઞાન વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે જેના પછી અન્ય વિશેષોની જિજ્ઞાસા ન થાય, તે અવાયજ્ઞાનને વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ માનેલ નથી. બીજા બધાં અવાયજ્ઞાન જે પોતાના પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે, તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે એજ વાત ટીકાકારે "उत्तरोत्तर वर्तिनीमीहा मवाय चाश्रित्य पूर्व पूर्वोऽवाय सामान्य ग्राहको भवतीत्यतस्तत्रतत्रावग्रहत्वोपचार। यदा तु अपर विशेष नाकाङ्क्षति तदा अवाय एव भवति न तत्रोपचार', तस्य अवायस्य सामान्यरूपत्वाभावात्। तस्माद् बह्वग्रहादि रौपचारिको विशेष सामान्या

उच्यते—सत्यमेवैतत्, किन्तु अवग्रहो द्विधा-नैश्चयिको व्यावहारिकश्च। तत्र नैश्चयिको नाम सामान्यपरिच्छेदः, स चैकसामायिकः परमयोगिनां स्फुटगम्य इति। ततो नैश्चयिकादनन्तरमीहा प्रवर्तते। तदनन्तरमवायो भवति। अथ चावायः—अवग्रह इत्युपचर्यते। 'शब्दोऽयम्' इत्यवायानन्तरं पुनरीहा प्रवर्तते—'शाङ्खोऽयं शब्दः, किमुत शार्ङ्गः?' इति। तदनन्तरं 'शाङ्ख एवायं शब्द' इति शब्दविशेषविषयकोऽवायो भवति। तदपेक्षया शब्दोऽयमित्यस्य सामान्यविषयत्वात्। अयमपि

उत्तर—शङ्का—ठीक है, किन्तु विचार करनेसे समाधान मिल जाता है। वह इस प्रकार है-अवग्रह दो प्रकार का कहा गया है (१) नैश्चयिक, (२) व्यावहारिक। नैश्चयिक अवग्रहका ही काल एक समयका है, इसका विषय सामान्य है, और यह परम योगिज्ञान गम्य है। इस नैश्चयिक अवग्रहके बाद ईहा, और ईहाके बाद अवाय प्रवर्तित होता है। यह जो अवायज्ञान है वह उपचारसे अवग्रहरूप मान लिया जाता है, क्यों कि इसके बाद अन्यान्य विशेषों की जिज्ञासा होती है। जब "यह शब्द है" इस प्रकार का अवायज्ञान हो जाता है तब यह जिज्ञासा होती है कि-"यह शब्द किस का है-क्या शंख का है अथवा सींगे का है? शंख का होना चाहिये" इस प्रकार निर्णयाभिमुख जो बोध होता है वह ईहा है। इस ईहा के बाद अवाय होता है कि "यह शब्द शंख का ही है।" इस प्रकार जब यह अवायज्ञान शब्द विशेष को विषय

ઉત્તર—શંકા બરાબર છે, પણ વિચારકરવાથી તેનું સમાધાન મળી જાય છે તે આ પ્રકારે છે—અવગ્રહ બેપ્રકારના બતાવ્યા છે (૧) નૈશ્ચયિક, (૨) વ્યાવહારિક નૈશ્ચયિક અવગ્રહનો જ કાળ એકસમયનો છે, તેનો વિષય સામાન્ય છે, અને તે પરમયોગિજ્ઞાનગમ્ય છે આ નૈશ્ચયિક અવગ્રહની પછી ઈહા, અને ઈહા પછી અવાય પ્રવર્તિત થાય છે આ જે અવાયજ્ઞાન છે તે ઔપચારિક રીતે અવગ્રહરૂપ માની લેવામ છે, કારણ કે તેના પછી અન્યાન્ય વિશેષોની જિજ્ઞાસા થાય છે

જ્યારે "આ શબ્દ છે" આ પ્રકારનું અવાયજ્ઞાન થાય છે ત્યારે એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે "આ શબ્દ કોનો છે? શું શંખનો છે અથવા શૃંગનો છે?" શંખનો હોવો જોઈએ" આ પ્રમાણે નિર્ણય તરફ ઢળતો જે બોધ થાય છે તે ઈહા છે આ ઈહા પછી અવાય થાય છે કે "આ શબ્દ શંખનો જ છે" આ પ્રકારે જે આ અવાયજ્ઞાન શબ્દવિશેષને વિષય કરનાર હોય છે

चावाय. पुनरवग्रह इत्युपचर्यते। उत्तरोत्तरवर्तिनीमीहामवाय चाश्रित्य पूर्वपूर्वोऽवायः सामान्यग्राहको भवतीत्यतस्तत्र तत्रावग्रहत्वोपचार । यदा तु-अपरं विशेष नाकाङ्क्षति, तदाऽवाय एव भवति, न तत्रोपचार', तस्यावायस्य सामान्यरूपत्वाभावात् । तस्माद् वह्ववग्रहादि रौपचारिको विशेषसामान्यावग्रहरूपोऽवग्रह , न त्वेकसमयवर्ती नैश्चयिकोऽवग्रह इति स्थितम् ।

करने वाला होता है तो इस अपेक्षा "शब्दोऽयम्" यह बोध सामान्यविषयक माना जाता है। सामान्य विषय करनेवाला अवग्रह होता है, अत' इस अवाय को उपचार से अवग्रह मान लिया है। तात्पर्य इसका यह है जो पहिले पहिल सामान्यमात्र को विषय करता है वह नैश्चयिक अवग्रह है। तथा जिस विशेषग्राही अवायज्ञान के बाद अन्यान्य विशेषों की जिज्ञासा और अवाय होते रहते हैं वे सामान्यविशेषग्राही अवायज्ञान व्यावहारिक अर्थावग्रह हैं। जिसके बाद अन्यविशेषों की जिज्ञासा न हो वह अवायज्ञान व्यवहारिक, अर्थावग्रह नहीं माना गया है। अन्य सभी अवायज्ञान जो अपने बाद नये नये विशेषों की जिज्ञासा उत्पन्न करते हैं वे व्यावहारिक अर्थावग्रह हैं। यही बात टीकाकार ने "उत्तरोत्तरवर्तिनीमीहामवायं चाश्रित्यपूर्वपूर्वोऽवाय सामान्य ग्राहको भवतीत्यतस्तत्र तत्रावग्रहत्वोपचार । यदा तु अपर विशेषनाकाङ्क्षतितदाअवाय एव भवति न तत्रोपचार , तस्य अवायस्य सामान्यरूपत्वाभावात्। तस्मात् बह्ववग्रहादि रौपचरिको विशेषसामान्यावग्रहरूपोऽवग्रहः, नत्वेक समय

તો એ અપેક્ષાએ "शब्दोऽयम्" એ બોધ સામાન્યવિષયક મનાય છે સામાન્યને વિષય કરનાર અવગ્રહ હોય છે તેથી આ અવાયને ઔપચારિક રીતે અવગ્રહ માની લીધો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પહેલવહેલું સામાન્ય માત્રને વિષય કરે છે, તે નૈશ્ચયિક અવગ્રહ છે તથા જે વિશેષગ્રાહી અવાયજ્ઞાનની પછી અન્યાન્ય વિશેષોની જિજ્ઞાસા અને અવાય થતા રહે છે, તે સામાન્ય વિશેષ ગ્રાહી અવાયજ્ઞાન વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે જેના પછી અન્ય વિશેષોની જિજ્ઞાસા ન થાય, તે અવાયજ્ઞાનને વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ માનેલ નથી બીજા બધા અવાયજ્ઞાન જે પોતાના પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે, તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે એજ વાત ટીકાકારે "उत्तरोत्तर वर्तिनीमीहामवाय चाश्रित्य पूर्व पूर्वोऽवाय सामान्य ग्राहको भवतीत्यतस्तत्रतत्रावग्रहत्वोपचार । यदा तु अपर विशेष नाकाङ्क्षति तदा अवाय एव भवति न तत्रोपचार', तस्य अवायस्य सामान्यरूपत्वाभावात् । तस्माद् बह्ववग्रहादि रौपचारिको विशेष सामान्या-

तत्र बहुवग्रहादिः शब्दमधिकृत्य प्रदर्श्यते-शङ्खपटहादिनानाशब्दसमूहं पृथगे कैकं यदाऽवगृह्णाति, तदा बह्ववग्रहः १। यदा तु एकमेव कंचित् शब्दमवगृह्णाति, तदा अल्पावग्रहः २। यदा शङ्खपटहादिनानाशब्दसमूहमध्ये प्रत्येकं शब्दमनेकैः पर्यायैः स्निग्धगाम्भीर्यादिभिर्विशिष्टं यथावस्थितमवगृह्णाति, तदा स बहुविधावग्रहः३। यदा

वर्तीनैश्चयिकोऽवग्रह इति स्थितम्" इन पंक्तियों द्वारा स्पष्ट की है। वे कहते हैं कि उत्तरोत्तरवर्ती ईहा, और अवाय, की अपेक्षा करके पूर्व पूर्व का अवायज्ञान सामान्यग्राहक हो जाता है। इसलिये सामान्यग्राहक होने की वजह से उस अवायज्ञान में अवग्रहरूपता का उपचार कर लिया जाता है। जब वह अवायज्ञान उत्तर काल में अपर विशेष की आकांक्षा नहीं करता है तो वह अवाय ही रहता है, उपचार से उसमें अवग्रहरूपता कल्पित नहीं की जाती है, कारण उसमें सामान्यरूपता उस समय नहीं आती है। इसलिये बहु आदि बारह प्रकार के पदार्थों अवग्रहरूप ज्ञान एक समयवर्ती नैश्चयिक अर्थावग्रहरूप नहीं माना गया है किन्तु व्यावहारिक अर्थावग्रहरूप ही माना गया है क्यों कि इसमें सामान्यविशेष का ज्ञान होता है, अतः यह अवायरूप होकर उपचार से अवग्रहरूप मान लिया गया है।

अब यह स्पष्ट किया जाता है कि बहु आदिक पदार्थविषयक अव ग्रह शब्द में किस प्रकार होते हैं?—

वगृह रूपोऽवग्रह', नत्वेक समयवर्ती नैश्चयिकोऽवग्रह इति स्थितम्" આ પંક્તિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરેલ છે તેઓ કહે છે કે ઉત્તરોત્તરવર્તી ઈહા અને અવાયની અપેક્ષાએ કરીને પૂર્વ પૂર્વનું અવાયજ્ઞાન સામાન્ય ગ્રાહક થઇ જાય છે તેથી સામાન્ય ગ્રાહક હોવાને કારણે તે અવાય જ્ઞાનમા અવગ્રહ રૂપતાનો ઉપચાર કરી લેવામા આવે છે જ્યારે તે અવાયજ્ઞાન ઉત્તરકાળમાં અપર વિશેષની આકાંક્ષા કરતું નથી ત્યારે તે અવાય જ રહે છે, ઉપચારથી તેમા અવગ્રહરૂપતા કલ્પવામા આવતી નથી, કારણ કે તેમાં સામાન્યરૂપતા તે સમયે આવતી નથી તે કારણે બહુ આદિ બાર પ્રકારના પદાર્થોનું અવગ્રહરૂપ જ્ઞાન એક સમયવતી નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહરૂપ માનવામા આવ્યું નથી, પણ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહરૂપ જ માન્યું છે કારણ કે તેમા સામાન્ય વિશેષનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે અવાય રૂપ હોવાથી ઉપચારથી અવગ્રહરૂપ માની લેવામા આવેલ છે

હવે એ સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે કે બહુ આદિક પદાર્થ વિષયક અવગ્રહ શબ્દમાં કેવી રીતે થાય છે?

तु एकमनेकं वा शब्दमेकपर्यायविशिष्टम्, अर्थात्-गाम्भीर्यमाधुर्यादिकमेकं पर्यायविशिष्टमेव जानाति, तदा स एकविधावग्रहः ४। यदा तमेव शब्दं क्षिप्र-शीघ्रं जानाति, तदा क्षिप्रावग्रहः ५। यदा तु बहुना कालेन जानाति, तदा चिरावग्रहः ६।

यहां बहु का तात्पर्य अनेक से है। जब श्रोता शंख, पटह, आदि नाना शब्द समूह में से पृथक् २ एक एक के शब्द को अवग्रह ज्ञानका विषयभूत करता है इसका नाम बहुका अवग्रह। क्रमशः दो या इससे अधिक शब्दोंका ज्ञान इस बहुके अवग्रहमें विवक्षित हुआ है १। जब श्रोता एक ही किसी शब्दको सुनता है तो वह इस से विपरीत अल्पका अवग्रह ज्ञान माना जाता है २। जिस समय शंख पटह आदि के अनेक शब्दसमूहमें से एक एक शब्दको स्निग्ध, गांभीर्य आदि अनेक पर्यायों से विशिष्ट जब श्रोता जानता है तब इस प्रकारका ज्ञान बहुविध का अवग्रह कहलाता है ३। और जब श्रोता एक या अनेक शब्दोंको एक ही पर्यायसे विशिष्ट जानता है तब वह ज्ञान एकविधका अवग्रह कहलाता है ४। बहुविध में अपनी पर्यायों में विविधता रखनेवाले अनेक पदार्थों का ज्ञान विवक्षित हुआ है। तब कि अपनी पर्यायों में एक प्रकारता रखनेवाले पदार्थों का ज्ञान एकविधमें विवक्षित हुआ है। शब्दको शीघ्र जानना यह क्षिप्रका अवग्रह है ५। बहुतकालमें शब्दका ज्ञान होना इसका नाम चिरका अवग्रह है ६। यह देखा जाता है कि इन्द्रिय

અહીં બહુનું તાત્પર્ય અનેક છે જ્યારે શ્રોતા શંખ, પટહ, આદિ વિવિધ શબ્દ સમૂહમાંથી એક એકના શબ્દને અવગ્રહજ્ઞાનના વિષયભૂત કરે છે, ત્યારે તેનું નામ 'બહુ'નો અવગ્રહ છે ક્રમશઃ બે કે તેથી વધુ શબ્દોનું જ્ઞાન આ બહુના અવગ્રહમાં વિવક્ષિત થયું છે ૧. જ્યારે શ્રોતા એક જ કોઈ શબ્દને સાંભળે છે ત્યારે તે તેનાથી 'અલ્પ'નું અવગ્રહજ્ઞાન મનાય છે ૨ જે સમયે શ્રોતા શંખ પટહ આદિના અનેક શબ્દસમૂહમાંથી એક એક શબ્દને સ્નિગ્ધ, ગાંભીર્ય આદિ અનેક પર્યાયોથી વિશિષ્ટ જાણે છે, ત્યારે તે પ્રકારનું જ્ઞાન બહુવિધનો અવગ્રહ કહેવાય છે ૩ અને જ્યારે શ્રોતા એક કે અનેક શબ્દોને એક જ પર્યાયથી વિશિષ્ટ જાણે છે ત્યારે તે જ્ઞાન એકવિધનો અવગ્રહ કહેવાય છે બહુવિધમાં પોતાની પર્યાયોમાં વિવિધતા રાખનાર અનેક પદાર્થોનું જ્ઞાન વિવક્ષિત થયું છે, ત્યારે પોતાની પર્યાયોમાં એક પ્રકારતા રાખનાર પદાર્થોનું જ્ઞાન એકવિધમાં વિવક્ષિત થયું છે ૪ શબ્દને જલદી જાણવો તે ક્ષિપ્રનો અવગ્રહ છે ૫. લાંબે કાળે શબ્દનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ ચિરનો અવગ્રહ છે ૬

तत्र बह्ववग्रहादिः शब्दमधिकृत्य कथ्यते-शङ्खपटहादिनानाशब्दसमूहं पृथगेकैक यदाऽवगृह्णाति, तदा बह्ववग्रहः१। यदा तु एकमेव कश्चित् शब्दमवगृह्णाति, तदा अल्पावग्रहः २। यदा शङ्खपटहादिनानाशब्दसमूहमध्ये एकैक शब्दमनेकैः पर्यायैः स्निग्धगाम्भीर्यादिभिर्विशिष्ट यथावस्थितमवगृह्णाति, तदा स बहुविधावग्रहः३। यदा

वर्तीनैश्चयिकोऽवग्रह इति स्थितम्" इन पंक्तियों द्वारा स्पष्ट की है। वे कहते हैं कि उत्तरोत्तरवर्ती ईहा, और अवाय, की अपेक्षा करके पूर्व पूर्व का अवायज्ञान सामान्यग्राहक हो जाता है। इसलिये सामान्यग्राहक होने की वजह से उस अवायज्ञान में अवग्रहरूपता का उपचार कर लिया जाता है। जब वह अवायज्ञान उत्तर काल में अपर विशेष की आकांक्षा नहीं करता है तो वह अवाय ही रहता है, उपचार से उसमें अवग्रहरूपता कल्पित नहीं की जाती है, कारण उसमें सामान्यरूपता उस समय नहीं आती है। इसलिये बहु आदि बारह प्रकार के पदार्थों का अवग्रहरूप ज्ञान एक समयवर्ती नैश्चयिक अर्थावग्रहरूप नहीं माना गया है किन्तु व्यावहारिक अर्थावग्रहरूप ही माना गया है क्यों कि इसमें सामान्यविशेष का ज्ञान होता है, अत यह अवायरूप होकर उपचार से अवग्रहरूप मान लिया गया है।

अब यह स्पष्ट किया जाता है कि बहु आदिक पदार्थविषयक अवग्रह शब्द में किस प्रकार होते है?—

वग्रह रूपोऽवग्रहः, नत्वेक समयवर्ती नैश्चयिकोऽवग्रह इति स्थितम्" આ પંક્તિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરેલ છે તેઓ કહે છે કે ઉત્તરોત્તરવર્તી ઈહા અને અવાયની અપેક્ષાએ કરીને પૂર્વ પૂર્વનું અવાયજ્ઞાન સામાન્ય ગ્રાહક થઈ જાય છે તેથી સામાન્ય ગ્રાહક હોવાને કારણે તે અવાય જ્ઞાનમા અવગ્રહ રૂપતાનો ઉપચાર કરી લેવામા આવે છે જ્યારે તે અવાયજ્ઞાન ઉત્તરકાળમા અપર વિશેષની આકાંક્ષા કરતું નથી ત્યારે તે અવાય જ રહે છે, ઉપચારથી તેમા અવગ્રહરૂપતા કલ્પવામા આવતી નથી, કારણ કે તેમાં સામાન્યરૂપતા તે સમયે આવતી નથી તે કારણે બહુ આદિ બાર પ્રકારના પદાર્થોનું અવગ્રહરૂપ જ્ઞાન એક સમયવર્તી નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહરૂપ માનવામા આવ્યું નથી, પણ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહરૂપ જ માન્યું છે કારણ કે તેમા સામાન્ય વિશેષનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે અવાય રૂપ હોવાથી ઉપચારથી અવગ્રહરૂપ માની લેવામા આવેલ છે

હવે એ સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે કે બહુ આદિક પદાર્થ વિષયક અવગ્રહ શબ્દમાં કેવી રીતે થાય છે ?

तु एकमनेकं वा शब्दमेकपर्यायविशिष्टम्, अर्थात्-गाम्भीर्यमाधुर्यादिकमेक पर्यायविशिष्टमेव जानाति, तदा स एकविधावग्रहः ४। यदा तमेव शब्दं क्षिप्र-शीघ्रं जानाति, तदा क्षिप्रावग्रहः ५। यदा तु बहुना कालेन जानाति, तदा चिरावग्रह ६।

यहां बहु का तात्पर्य अनेक से है। जब श्रोता शंख, पटह, आदि नाना शब्द समूह में से पृथक् २ एक एक के शब्द को अवग्रह ज्ञानका विषयभूत करता है इसका नाम बहुका अवग्रह। क्रमशः दो या इससे अधिक शब्दोंका ज्ञान इस बहुके अवग्रहमें विवक्षित हुआ है १। जब श्रोता एक ही किसी शब्दको सुनता है तो वह इस से विपरीत अल्पका अवग्रह ज्ञान माना जाता है २। जिस समय शंख पटह आदि के अनेक शब्दसमूहमें से एक एक शब्दको स्निग्ध, गांभीर्य आदि अनेक पर्यायों से विशिष्ट जब श्रोता जानता है तब इस प्रकारका ज्ञान बहुविध का अवग्रह कहलाता है ३। और जब श्रोता एक या अनेक शब्दोंको एक ही पर्यायसे विशिष्ट जानता है तब वह ज्ञान एकविधका अवग्रह कहलाता है ४। बहुविध में अपनी पयार्यों में विविधता रखनेवाले अनेक पदार्थों का ज्ञान विवक्षित हुआ है। तब कि अपनी पर्यायों में एक प्रकारता रखनेवाले पदार्थों का ज्ञान एकविधमें विवक्षित हुआ है। शब्दको शीघ्र जानना यह क्षिप्रका अवग्रह है ५। बहुतकालमें शब्दका ज्ञान होना इसका नाम चिरका अवग्रह है ६। यह देखा जाता है कि इन्द्रिय

અહીં બહુનું તાત્પર્ય અનેક છે જ્યારે શ્રોતા શંખ, પટહ, આદિ વિવિધ શબ્દ સમૂહમાંથી એક એકના શબ્દને અવગ્રહજ્ઞાનના વિષયભૂત કરે છે, ત્યારે તેનું નામ 'બહુ'નો અવગ્રહ છે ક્રમશ બે કે તેથી વધુ શબ્દોનું જ્ઞાન આ બહુના અવગ્રહમાં વિવક્ષિત થયું છે ૧ જ્યારે શ્રોતા એક જ કોઈ શબ્દને સાંભળે છે ત્યારે તે તેનાથી 'અલ્પ'નું અવગ્રહજ્ઞાન મનાય છે ૨ જે સમયે શ્રોતા શંખ પટહ આદિના અનેક શબ્દસમૂહમાંથી એક એક શબ્દને સ્નિગ્ધ, ગાંભીર્ય આદિ અનેક પર્યાયોથી વિશિષ્ટ જાણે છે, ત્યારે તે પ્રકારનું જ્ઞાન બહુવિધનો અવગ્રહ કહેવાય છે ૩ અને જ્યારે શ્રોતા એક કે અનેક શબ્દોને એક જ પર્યાયથી વિશિષ્ટ જાણે છે ત્યારે તે જ્ઞાન એકવિધનો અવગ્રહ કહેવાય છે બહુવિધમાં પોતાની પર્યાયોમાં વિવિધતા રાખનાર અનેક પદાર્થોનું જ્ઞાન વિવક્ષિત થયું છે, ત્યારે પોતાની પર્યાયોમાં એક પ્રકારતા રાખનાર પદાર્થોનું જ્ઞાન એકવિધમાં વિવક્ષિત થયું છે ૪ શબ્દને જલ્દી જાણવો તે ક્ષિપ્રનો અવગ્રહ છે ૫. લાંબે કાળે શબ્દનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ ચિરનો અવગ્રહ છે ૬

मेव शब्द यदा स्वरूपेण जानाति, न त्वनुमानेन, तदा अनिश्रितावग्रह ७ । यदा ; अनुमानेन जानाति, तदा निश्रितावग्रह ८ । यदा-असंदिग्धं-निःसंदेहं गृ- ृणाति, तदा-असंदिग्धावग्रह ९ । यदा तु संदिग्धमवगृह्णाति, तदा संदिग्धाव ह १० । सर्वदैव बह्वादिरूपेणावगृह्णतो ध्रुवावग्रह ११ । कदाचिदेव तु बह्वादि ूपेणावगृह्णतोऽध्रुवावग्रह १२ इति ॥ सू० ३५ ॥

वेषय आदि सब बाह्य सामग्री बराबर होने पर भी केवल क्षयोपशम की पटुताके कारण एक मनुष्य उस विषयका ज्ञान जल्दी कर लेता है। और क्षयोपशमकी मन्दताके कारण दूसरा मनुष्य देरसे करता है ५ ६। शब्द स्वरूपसे शब्दको जानना, अनुमानसे नहीं, इसका नाम अनि श्रितावग्रह है ७। अनुमानसे शब्दको जानना इसका नाम निश्रिताव ग्रह है ८। संदेहरहित हो कर शब्दको जानना असंदिग्धावग्रह है ९। संदेहयुक्त शब्दका ज्ञान होना इसका नाम संदिग्धावग्रह है १०। सदा बहु आदि रूपसे शब्दका जानना ध्रुवाग्रह ११, और कभी २ जानना अध्रुवावग्रह है १२। असंदिग्धावग्रहका तात्पर्य इस प्रकार है-जैसे 'यह शब्द मनुष्यका ही अन्यका नहीं'। संदिग्धावग्रहमें इस प्रकार ज्ञान होगा कि 'यह शब्द मनुष्यका है अथवा और किसीका है'। ध्रुवका तात्पर्य अवश्यभावी और अध्रुवका तात्पर्य कदाचित् भावी है ॥ सू० ३५ ॥

એવુ જોવામા આવે છે કે ઇન્દ્રિય વિષય આદિ સઘળી બાહ્ય સામગ્રી બરાબર હોવા છતા પણ ફક્ત ક્ષયોપશમની પટુતાને કારણે એક માણસ તે વિષયનુ જ્ઞાન જલદી પ્રાપ્ત કરી લે છે, અને ક્ષયોપશમની મન્દતાને કારણે બીજો માણસ મોડુ પ્રાપ્ત કરે છે (૫-૬) શબ્દસ્વરૂપથી શબ્દને જાણવો, અનુ માનથી નહી, તેનુ નામ અનિશ્રિતાવગ્રહ છે ૭ અનુમાનથી શબ્દને જાણવો તેનુ નામ નિશ્રિતાવગ્રહ છે ૮ સદેહરહિત થઇને શબ્દને જાણવો તેનુ નામ અસદિગ્ધાવગ્રહ છે ૯ સદેહયુક્ત શબ્દનુ જ્ઞાન થવુ તેનુ નામ સદિગ્ધાવગ્રહ છે ૧૦ સદા બહુ આદિ રૂપથી શબ્દને જાણવો તેનુ નામ ધ્રુવાવગ્રહ છે ૧૧ અને કોઈ કોઈ વાર જાણવો તેનુ નામ અધ્રુવાવગ્રહ છે ૧૨ અસદિગ્ધ અવગ્રહનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે જેમકે "આ શબ્દ મનુષ્યનો જ છે બીજાનો નહી સદિગ્ધાવગ્રહમા આ પ્રકારનુ જ્ઞાન થશે કે "આ શબ્દ મનુષ્યનો છે અથવા બીજા કોઈનો છે" ધ્રુવનુ તાત્પર્ય અવશ્ય બનનાર, અને અધ્રુવનુ તાત્પર્ય કદાચ બનનાર છે ॥ સૂ. ૩૫ ॥

संप्रति मतिज्ञानस्य द्रव्यादिभेदचतुःप्रकारतामाह—

मूलम्—तं समासओ चउव्विहं पण्णत्तं, तं जहा—दव्वओ, खेत्तओ, कालओ, भावओ। तत्थ दव्वओ णं आभिणिवोहियनाणी आएसेणं सव्वाइं दव्वाइं जाणइ, न पासइ। खेत्तओ णं आभिणिवोहियनाणी आएसेणं सव्वं खेत्तं जाणइ न पासइ। कालओ णं आभिणिवोहियनाणी आएसेणं सव्वं कालं जाणइ, न पासइ। भावओ णं आभिणिवोहियनाणी आएसेणं सव्वे भावे जाणइ, न पासइ॥

छाया—तत्समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतः। तत्र द्रव्यतः खलु आभिनिबोधिकज्ञानी आदेशेन सर्वाणि द्रव्याणि जानाति, न पश्यति। क्षेत्रतः खलु आभिनिबोधिकज्ञानी आदेशेन सर्वं क्षेत्रं जानाति, न पश्यति। कालतः खलु आभिनिबोधिकज्ञानी आदेशेन सर्वं कालं जानाति, न पश्यति। भावतः खलु आभिनिबोधिकज्ञानी आदेशेन सर्वान् भावान्, न पश्यति॥

टीका—'तं समासओ०' इत्यादि। तत्=मतिज्ञानं, समासतः=संक्षेपेण, चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्=प्ररूपितं तीर्थंकरादिभिरित्यर्थः। तद् यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च। तत्र द्रव्यतः खलु आभिनिबोधिकज्ञानी=मतिज्ञानी, आदेशेन=आदेश-

अब सूत्रकार मतिज्ञानके द्रव्य, क्षेत्र आदिकी अपेक्षा चार भेद बतलाते हैं—'तं समासओ चउव्विहं०' इत्यादि।

द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा मतिज्ञान संक्षेपसे चार प्रकारका कहा गया है। इन द्रव्यकी अपेक्षा आभिनिबोधिक ज्ञानी—मतिज्ञानी आत्मा—आदेशसे द्रव्य जातिरूप सामान्य प्रकारसे धर्मास्तिकाया-

હવે સૂત્રકાર મતિજ્ઞાનના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, આદિની અપેક્ષાએ ચાર ભેદ બતાવે છે- "तं समासओ चउव्विहं०" ઇત્યાદિ

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન સંક્ષિપ્તમાં ચાર પ્રકારનું કહેલ છે એ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આભિનિબોધિકજ્ઞાની—મતિજ્ઞાની આત્મા—આદેશથી દ્રવ્ય જાતિરૂપ સામાન્ય પ્રકારે ધર્માસ્તિકાય આદિક સમસ્ત દ્રવ્યોને

प्रकारः, स च द्विधा-सामान्यरूपो विशेषरूपश्च, तत्रेह प्रायः सामान्यरूपो ग्राह्यः, ततश्च-आदेशेन-द्रव्यजातिरूपसामान्यप्रकारेण, सर्वद्रव्याणि=धर्मास्तिकायादीनि जानाति। किंचिद् विशेषतोऽपि जानाति। यथा-धर्मास्तिकाय, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशम्, तथा-धर्मास्तिकायो गत्युपष्टम्भहेतुरमूर्तो लोकाकाश प्रमाण इत्यादि। न च पश्यति=सर्वात्मना, धर्मास्तिकायादीन न पश्यति, घटादींस्तु योग्यदेशावस्थितान् पश्यत्यपि। अथवा-आदेश इति सूत्रादेश, तेन सूत्रादेशेन=सूत्राज्ञया सर्वद्रव्याणि-धर्मास्तिकायदीनि जानाति, न तु साक्षात् पश्यति।

दिक समस्त द्रव्योंको जानता है। यहां आदेशका तात्पर्य प्रकारसे है। सामान्य और विशेषकी अपेक्षा यह प्रकार दो तरहका कहा गया है। यहा सामान्यरूप प्रकार विवक्षित हुआ है। यद्यपि मतिज्ञानी आत्मा समस्त धर्मादिक द्रव्योंको सामान्यरूपसे ही जानता है, फिर भी वह उनके विषयमें कुछ २ विशेषरूपसे भी जानता है। जैसे-धर्मास्तिकाय का कार्य जीव पुद्गलों को गमनमें सहायता प्रदान करना है। यह द्रव्य अमूर्तिक एवं लोकाकाशव्यापी है। इसके असख्यात प्रदेश हैं। इसे यह मतिज्ञानी आत्मा धर्मादिक द्रव्योंको सामान्यरूपसे जानता हुआ भी उन्हें कुछ २ विशेषरूपसे भी जानता है। जानता है, परन्तु उन्हें साक्षात् रूपसे सर्वात्मता देखता नहीं है। हा, जो घटादिक द्रव्य योग्य देशावस्थित होते हैं उन्हें यह देखता भी है। अथवा आदेश शब्दका अर्थ सूत्राज्ञा है। सूत्र-आगम-की आज्ञा के अनुसार मतिज्ञानी आत्मा धर्मादिक द्रव्यों को केवल जानतामात्र है, उन्हें साक्षात् देखता नहीं है।

જાણે છે અહી આદેશનો ભાવાર્થ પ્રકાર છે સામાન્ય અને વિશેષની અપેક્ષાએ આ પ્રકાર બે જાતને બતાવ્યો છે અહી સામાન્યરૂપ પ્રકાર વિવક્ષિત થયો છે, જો કે મતિજ્ઞાની આત્મા સમસ્ત ધર્માદિક દ્રવ્યોને સામાન્યરૂપ જ જાણે છે, તો પણ તે તેમના વિષે કઈક કઈક વિશેષરૂપે પણ જાણે છે જેમકે— ધર્માસ્તિકાયનુ કાર્ય જીવ અને પુદ્ગલોને ગમનમાં સહાયતા આપવાનુ છે આ દ્રવ્ય અમૂર્તિક અને લોકાકાશવ્યાપી છે તેનામાં અસખ્યાત પ્રદેશ છે આ રીતે તે મતિજ્ઞાની આત્મા ધર્માદિક દ્રવ્યોને સામાન્ય રૂપે જાણવા છતાં પણ તેમને થોડા થોડા વિશેષરૂપે પણ જાણે છે, જાણે છે, પણ તેમને પ્રત્યક્ષરૂપે સર્વાત્મના દેખતો નથી હા, જે ઘડો આદિ દ્રવ્ય યોગ્ય સ્થાનમા રહેલ હોય તેમને તે દેખે પણ છે અથવા ‘આદેશ’ શબ્દનો અર્થ સૂત્રાજ્ઞા છે સૂત્ર-આગમનની આજ્ઞા પ્રમાણે મતિજ્ઞાની આત્મા ધર્માદિક દ્રવ્યોને કેવળ જાણે જ છે, તેમને પ્રત્યક્ષ દેખતો નથી

ननु सूत्रादेशतो यद् ज्ञानमुपजायते, तत् खलु श्रुतज्ञानं भवति, तस्य शब्दार्थ-परिज्ञान रूपत्वात् , अत्र तु मतिज्ञानमुच्यते, तत् कथमिह सूत्रादेशो व्याख्यायते? इति चेत्, तदयुक्तम्, सम्यग्वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्। इह हि श्रुतभावितमतेः श्रुतोपलब्धेष्वपि अर्थेषु सूत्रानुसारमात्रेण येऽवग्रहेहावायादयो ज्ञानविशेषाः प्रादुर्भवन्ति, ते मतिज्ञानमेव, न तु श्रुतज्ञानं, सूत्रानुसारनिरपेक्षत्वात् १।

एवं क्षेत्रादिष्वपि वाच्यम्। क्षेत्रं लोकालोकात्मकम् २। कालः सर्वाद्धारूपः, अतीतानागतवर्तमानरूपो वा ३। भावाश्च पञ्चसंख्यका'—औदयिकादय ४॥

शंका—जब आदेश शब्द का अर्थ सूत्राज्ञा है, और यह कहा जाता है कि मतिज्ञानी आत्मा आगम की आज्ञा के अनुसार धर्मादिक द्रव्यों को जानता है, सो सूत्र से जो ज्ञान होता है वह तो श्रुतज्ञान कहलाता है यहां प्रकरण चल रहा है मतिज्ञान का, फिर वह ज्ञान मतिज्ञान कैसे कहलावेगा?।

उत्तर—यह प्रश्न तत्त्व को नहीं समझकर ही किया गया है, क्यों कि जिसकी मति, श्रुतज्ञान से परिभावित हो रही है ऐसे पुरुष को श्रुतोपलब्ध पदार्थों में भी सूत्रानुसारी जो अवग्रह ईहा, अवायज्ञान होते हैं वे मतिज्ञान ही हैं श्रुतज्ञान नहीं, क्यों कि उस समय वे सूत्र के अनुसरण की अपेक्षा से निरपेक्ष होते हैं। इसी तरह का संबंध क्षेत्र आदिकों में लगा लेना चाहिये। क्षेत्र की अपेक्षा जब विचार किया जाता है तो मतिज्ञानी आत्मा सामान्यरूप से अथवा सूत्र की आज्ञा के अनुसार लोकालोकात्मक समस्त क्षेत्र को जानता मात्र है, उसको साक्षात् देखता

શંકા—જો 'આદેશ' શબ્દનો અર્થ સૂત્રાજ્ઞા હોય, અને એમ કહેવામાં આવે છે કે મતિજ્ઞાની આત્મા આગમની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્માદિક દ્રવ્યોને જાણે છે, તો સૂત્રથી જે જ્ઞાન થાય છે તે તો શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે અહીં મતિજ્ઞાનનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે, તો તે જ્ઞાન મતિજ્ઞાન કેવી રીતે કહેવાય?

ઉત્તર—આ પ્રશ્ન તત્ત્વને સમજ્યા વિના કરાયો છે, કારણ કે જેમની મતિ શ્રુતજ્ઞાનથી પરિભાવિત થઈ રહી છે, એવા પુરુષોને શ્રુતોપલબ્ધ પદાર્થોમાં પણ સૂત્રાનુસારી જે અવગ્રહ, ઈહા, અવાયજ્ઞાન થાય છે, એ મતિજ્ઞાન જ છે, શ્રુત જ્ઞાન નહીં કારણ કે તે સમયે તેઓ સૂત્રને અનુસરવાની અપેક્ષાએ નિરપેક્ષ હોય છે એજ પ્રકારનો સંબંધ ક્ષેત્ર આદિકોમાં સમજી લેવો જોઈએ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જ્યારે વિચાર કરાય છે ત્યારે મતિજ્ઞાની આત્મા સામાન્યરૂપે અથવા સૂત્રની આજ્ઞા અનુસાર લોકાલોકાત્મક સમસ્ત ક્ષેત્રને ફક્ત જાણે જ છે, તેને

प्रकार', स च द्विधा-सामान्यरूपो विशेषरूपश्च, तत्रेह प्रायः सामान्यरूपो ग्राह्यः, ततश्च-आदेशेन-द्रव्यजातिरूपसामान्यप्रकारेण, सर्वद्रव्याणि=धर्मास्तिकायादीनि जानाति । किंचिद् विशेपतोऽपि जानाति । यथा-धर्मास्तिकाय, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशम्, तथा-धर्मास्तिकायो गत्युपष्टम्भहेतुरमूर्तो लोकाकाशप्रमाण इत्यादि । न पश्यति=सर्वात्मना, धर्मास्तिकायादीन न पश्यति, घटादींस्तु योग्यदेशावस्थितान् पश्यत्यपि । अथवा-आदेश इति सूत्रादेश', तेन सूत्रादेशेन=सूत्राज्ञया सर्वद्रव्याणि -धर्मास्तिकायदीनि जानाति, न तु साक्षात् पश्यति ।

दिक समस्त द्रव्योंको जानता है । यहा आदेशका तात्पर्य प्रकारसे है । सामान्य और विशेपकी अपेक्षा यह प्रकार दो तरहका कहा गया है । यहा सामान्यरूप प्रकार विवक्षित हुआ है । यद्यपि मतिज्ञानी आत्मा समस्त धर्मादिक द्रव्योंको सामान्यरूपसे ही जानता है, फिर भी वह उनके विपयमें कुछ २ विशेपरूपसे भी जानता है । जैसे-धर्मास्तिकाय का कार्य जीव पुद्गलों को गमनमें सहायता प्रदान करना है । यह द्रव्य अमूर्तिक एवं लोकाकाशव्यापी है । इसके असख्यात प्रदेश हैं । इसे यह मतिज्ञानी आत्मा धर्मादिक द्रव्योंको सामान्यरूपसे जानता हुआ भी उन्हें कुछ २ विशेपरूपसे भी जानता है । जानता है, परन्तु उन्हें साक्षात् रूपसे सर्वात्मना देखता नहीं है । हां, जो घटादिक द्रव्य योग्य देशावस्थित होते हैं उन्हें यह देखता भी है । अथवा आदेश शब्दका अर्थ सूत्राज्ञा है । सूत्र-आगम-की आज्ञा के अनुसार मतिज्ञानी आत्मा धर्मादिक द्रव्यों को केवल जानतामात्र है, उन्हें साक्षात् देखता नहीं है।

જાણે છે અહી આદેશનો ભાવાર્થ પ્રકાર છે સામાન્ય અને વિશેષની અપેક્ષાએ આ પ્રકાર બે જાતનો બતાવ્યો છે અહી સામાન્યરૂપ પ્રકાર વિવક્ષિત થયો છે, જો કે મતિજ્ઞાની આત્મા સમસ્ત ધર્માદિક દ્રવ્યોને સામાન્યરૂપ જ જાણે છે, તો પણ તે તેમના વિષે કઈક કઈક વિશેષરૂપે પણ જાણે છે જેમકે— ધર્માસ્તિકાયનુ કાર્ય જીવ અને પુદ્ગલોને ગમનમાં સહાયતા આપવાનુ છે આ દ્રવ્ય અમૂર્તિક અને લોકાકાશવ્યાપી છે તેનામાં અસખ્યાત પ્રદેશ છે આ રીતે તે મતિજ્ઞાની આત્મા ધર્માદિક દ્રવ્યોને સામાન્ય રૂપે જાણવા છતાં પણ તેમને થોડા થોડા વિશેષરૂપે પણ જાણે છે, જાણે છે, પણ તેમને પ્રત્યક્ષરૂપે સર્વાત્મના દેખતો નથી હા, જે ઘડો આદિ દ્રવ્ય યોગ્ય સ્થાનમા રહેલ હોય તેમને તે દેખે પણ છે અથવા 'આદેશ' શબ્દનો અર્થ સૂત્રાજ્ઞા છે સૂત્ર-આગમનની આજ્ઞા પ્રમાણે મતિજ્ઞાની આત્મા ધર્માદિક દ્રવ્યોને કેવળ જાણે જ છે, તેમને પ્રત્યક્ષ દેખતો નથી

ननु सूत्रादेशतो यद् ज्ञानमुपजायते, तत् खलु श्रुतज्ञानं भवति, तस्य शब्दार्थ-परिज्ञान रूपत्वात्, अत्र तु मतिज्ञानमुच्यते, तत् कथमिह सूत्रादेशो व्याख्यायते? इति चेत्, तदयुक्तम्, सम्यग्वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्। इह हि श्रुतभावितमतेः श्रुतोपलब्धेष्वपि अर्थेषु सूत्रानुसारमात्रेण येऽवग्रहेहावायादयो ज्ञानविशेषाः प्रादुर्भवन्ति, ते मतिज्ञानमेव, न तु श्रुतज्ञानं, सूत्रानुसारनिरपेक्षत्वात् १।

एवं क्षेत्रादिष्वपि वाच्यम्। क्षेत्रं लोकालोकात्मकम् २। कालः सर्वाद्धारूपः, अतीतानागतवर्तमानरूपो वा ३। भावाश्च पञ्चसंख्यकाः—औदयिकादयः ४॥

शंका—जब आदेश शब्द का अर्थ सूत्राज्ञा है, और यह कहा जाता है कि मतिज्ञानी आत्मा आगम की आज्ञा के अनुसार धर्मादिक द्रव्यों को जानता है, तो सूत्र से जो ज्ञान होता है वह तो श्रुतज्ञान कहलाता है यहां प्रकरण चल रहा है मतिज्ञान का, फिर वह ज्ञान मतिज्ञान कैसे कहलावेगा?।

उत्तर—यह प्रश्न तत्त्व को नहीं समझकर ही किया गया है, क्यों कि जिसकी मति, श्रुतज्ञान से परिभावित हो रही है ऐसे पुरुष को श्रुतोपलब्ध पदार्थों में भी सूत्रानुसारी जो अवग्रह ईहा, अवायज्ञान होते हैं वे मतिज्ञान ही हैं श्रुतज्ञान नहीं, क्यों कि उस समय वे सूत्र के अनुसरण की अपेक्षा से निरपेक्ष होते हैं। इसी तरह का संबंध क्षेत्र आदिकों में लगा लेना चाहिये। क्षेत्र की अपेक्षा जब विचार किया जाता है तो मतिज्ञानी आत्मा सामान्यरूप से अथवा सूत्र की आज्ञा के अनुसार लोकालोकात्मक समस्त क्षेत्र को जानता मात्र है, उसको साक्षात् देखता

શંકા—જો ' આદેશ ' શબ્દનો અર્થ સૂત્રાજ્ઞા હોય, અને એમ કહેવામાં આવે છે કે મતિજ્ઞાની આત્મા આગમની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્માદિક દ્રવ્યોને જાણે છે, તો સૂત્રથી જે જ્ઞાન થાય છે તે તો શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે અહીં મતિજ્ઞાનનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે, તો તે જ્ઞાન મતિજ્ઞાન કેવી રીતે કહેવાય?

ઉત્તર—આ પ્રશ્ન તત્ત્વને સમજ્યા વિના કરાયો છે, કારણ કે જેમની મતિ શ્રુતજ્ઞાનથી પરિભાવિત થઈ રહી છે એવા પુરુષોને શ્રુતોપલબ્ધ પદાર્થોમાં પણ સૂત્રાનુસારી જે અવગ્રહ, ઈહા, અવાયજ્ઞાન થાય છે, એ મતિજ્ઞાન જ છે, શ્રુત જ્ઞાન નહીં કારણ કે તે સમયે તેઓ સૂત્રને અનુસરવાની અપેક્ષાએ નિરપેક્ષ હોય છે એજ પ્રકારનો સંબંધ ક્ષેત્ર આદિકોમાં સમજી લેવો જોઈએ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જ્યારે વિચાર કરાય છે ત્યારે મતિજ્ઞાની આત્મા સામાન્યરૂપે અથવા સૂત્રની આજ્ઞા અનુસાર લોકાલોકાત્મક સમસ્ત ક્ષેત્રને ફક્ત જાણે જ છે, તેને

समति मतिज्ञानविषये संग्रहगाथा आह—

मूलम्—

गाहा—उग्गह ईहाऽवाओ, य धारणा एव हुंति चत्तारि ।
आभिणिबोहियनाण,—स्स भेयवत्थू समासेण ॥ १ ॥
अत्थाण उग्गहण,—मि उग्गहो तह वियालणे ईहा ।
ववसायमि अवायो, धरण पुण धारण विंति ॥ २ ॥
उग्गह इक्के समय, ईहावाया मुहुत्तमद्ध तु ।
कालमसख सख, च धारणा होइ नायव्वा ॥ ३ ॥
पुट्ठ सुणेइ सद्द, रूव पुण पासइ अपुट्ठ तु ।
गध रस च फास, च बद्धपुट्ठ वियागरे ॥ ४ ॥
भासा समसेढीओ, सद्द ज सुणइ मीसिय सुणइ ।
वीसेढी पुण सद्द सुणेइ, नियमा पराघाए ॥ ५ ॥
ईहा—अपोह—वीमसा, मग्गणा य गवेसणा ।
सन्ना सई मई पन्ना, सव्व आभिणिबोहिय ॥ ६ ॥

नहीं है । काल की अपेक्षा मतिज्ञानी सामान्यरूप से अथवा आगम की आज्ञा के अनुसार सर्वाद्धारूप निश्चयकाल को या भूत, भविष्यत, वर्तमानरूप व्यवहार काल को जानता मात्र है, उसे साक्षात् देखता नहीं है । इसी तरह भाव की अपेक्षा मतिज्ञानी सामान्यरूप से अथवा आगम की आज्ञा के अनुसार समस्त भावों को—पर्यायो को—जानतामात्र है, उन्हें देखता नहीं है ॥

प्रत्यक्ष देखतो नथी. કાળની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાની સામાન્યરૂપે અથવા આગમની આજ્ઞા અનુસાર સર્વાદ્ધારૂપ નિશ્ચય કાળને ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાનરૂપ વ્યવહાર કાળને માત્ર જાણે જ છે, તેને પ્રત્યક્ષ દેખતો નથી. એજ પ્રમાણે ભાવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાની સામાન્યરૂપે અથવા આગમની આજ્ઞાનુસાર સમસ્ત ભાવોને પર્યાયોને માત્ર જાણે જ છે, તેમને દેખતો નથી.

छाया—अवग्रह ईहाऽवायश्च, धारणा एव भवन्ति चत्वारि ।
आभिनिबोधिकज्ञानस्य, भेदवस्तूनि समासेन ॥ १ ॥
अर्थानामवग्रहणे, अवग्रहस्तथा विचारणे ईहा ।
व्यवसायेऽवाय , धरण पुनर्धारणां ब्रुवते ॥ २ ॥
अवग्रह एकं समयम् ईहाऽवायौ मुहूर्तमर्धं तु ।
कालमसख्य सख्य, च धारणा भवति ज्ञातव्या ॥ ३ ॥
स्पृष्ट शृणोति शब्द, रूप पुन' पश्यत्यस्पृष्ट तु ।
गन्ध रस च स्पर्शं च, बद्धस्पृष्ट व्यागृणीयात् ॥ ४ ॥
भाषासमश्रेणीतः, शब्द य शृणोति मिश्रित शृणोति ।
विश्रेणिं पुनः शब्द, शृणोति नियमात् पाराघाते ॥५॥
ईहाऽपोहविमर्शा , मार्गणा च गवेषणा ।
सज्ञा स्मृतिर्मति प्रज्ञा, सर्वमाभिनिबोधिकम् ॥ ६ ॥

से त आभिणिवोहियनाणपरोक्ख । से त मइनाण ॥सू०३६॥

तदेतत् आभिनिबोधिकज्ञानपरोक्षम् । तदेतन्मतिज्ञानम् ॥ सू० ३६ ॥

टीका—' उग्गह० ' इत्यादि । आभिनिबोधिकज्ञानस्य=मतिज्ञानस्य, समासेन=सक्षेपेण, भेदवस्तूनि=भेदा प्रकारास्त एव वस्तूनि—पदार्था , एवम् , अनेनैव क्रमेण चत्वारि=भवन्ति, तद् यथा—अवग्रह' १, ईहा २, अवाय ३, धारणा ४ च। चकारः समुच्चयार्थक । नन्वेव क्रमः कथमवग्रहादीना ? मिति चेत्—उच्यते—यतोऽनवगृहीतस्येहा न भवति, अनीहितस्य चावायो न भवति, अनवगतस्य च

मतिज्ञान के विषय में संग्रह गाथाएं इस प्रकार हैं—' उग्गह ईहा० ' इत्यादि । गाथाओं का अर्थ—मतिज्ञान के सक्षेप से चार भेद हैं। वे इस प्रकार हैं—अवग्रह १, ईहा २, अवाय ३ और धारणा ४। इस प्रकार इनके क्रम का कारण है कि—जबतक पदार्थ का अवग्रह ज्ञान नहीं होता है तबतक उसकी ईहा नहीं होती है। ईहा के नहीं होने पर अवाय नहीं होता है

મતિજ્ઞાનના વિષયમાં આ પ્રમાણે સંગ્રહ ગાથાઓ છે—" ઉગ્ગહ ઈહા० " ઇત્યાદિ ગાથાઓનો અર્થ—મતિજ્ઞાનના સક્ષેપથી ચાર ભેદ છે એ આ પ્રકારે છે અવગ્રહ ૧, ઈહા ૨, અવાય ૩, અને ધારણા ૪ તેમના આ પ્રકારના ક્રમનું કારણ એ છે કે—જ્યાં સુધી પદાર્થનું અવગ્રહજ્ઞાન થતું નથી ત્યાંસુધી તેની ઈહા થતી નથી. ઈહા ન થાય તો અવાય થતું નથી તથા અવાયજ્ઞાનના અભાવે ધારણા

धारणा न भवतीति ॥ ? ॥ अवग्रहादीनां स्वरूपमाह-'अत्थाण०' इत्यादि। अर्थानां=शब्दादीनाम्; अवग्रहणे सति=प्रथमदर्शनान्तरम्-व्यञ्जनावग्रहानन्तर-मित्यर्थ, अवग्रहो भवति। ननु वस्तुन सामान्यविशेषात्मकतया विशिष्टत्वात् कथ प्रथमं दर्शनं ततो ज्ञान? मिति चेत्, उच्यते-ज्ञानस्य प्रबलावरणवत्त्वात्, दर्शनस्य चाल्पावरणवत्त्वादिति। अर्थानामित्यस्याग्रेऽपि सम्बन्ध'। तथा अर्थानां विचारणे=पर्यालोचने ईहा भवति। तथा-अर्थाना व्यवसाये निश्चये अवायो

तथा, अवायज्ञान के अभाव में धारणा नहीं होती है। अवग्रह आदि ज्ञानों का स्वरूप इस प्रकार है-शब्दादिक पदार्थों का जो प्रथम दर्शनरूप व्यजनावग्रह के बाद सामान्य बोध होता है उसका नाम अवग्रह है १।

शका—जब वस्तु सामान्य विशेष धर्मात्मक है तो क्या कारण है जो उसका सर्व प्रथम दर्शन ही होता है ज्ञान नहीं होता? और क्यों दर्शन के बाद ज्ञान होता है?।

उत्तर—ज्ञान का जो आवरण है वह दर्शन का आवरण अल्प है, इसलिये प्रबल आवरणवाला होने से दर्शन के बाद ही ज्ञान होता है। दर्शन का आवरण जल्दी हट जाता है और ज्ञान का आवरण देर से हटता है, इसलिये ज्ञानकी अपेक्षा दर्शन पहिले होता है, बाद में ज्ञान।

अर्थों की जो विचारणा होती है उसका नाम ईहा २। और उनका

થતી નથી, અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—શબ્દાદિક પદાર્થોના પ્રથમદર્શનરૂપ વ્યજનાવગ્રહની પછી જે સામાન્યબોધ થાય છે, તેનું નામ અવગ્રહ છે (૧)

શંકા—જો વસ્તુ સામાન્ય વિશેષ ધર્માત્મક હોય છે, તો ક્યા કારણે તેનું સર્વપ્રથમ દર્શન જ થાય છે, પણ જ્ઞાન થતું નથી? અને શા કારણે દર્શન પછી જ્ઞાન થાય છે?

ઉત્તર—જ્ઞાનનું જે આવરણ છે તે દર્શનનાં આવરણ કરતા પ્રબળ છે અને દર્શનનું આવરણ અલ્પ છે, તેથી પ્રબળ આવરણવાળું હોવાથી દર્શન પછી જ જ્ઞાન થાય છે દર્શનનું આવરણ જલ્દી ખસી જાય છે, અને જ્ઞાનના આવરણને ખસતા વાર લાગે છે તે કારણે જ્ઞાન કરતાં દર્શન પહેલું થાય છે, અને પછી જ્ઞાન થાય છે

અર્થોની જે વિચારણા થાય છે તેનું નામ ઈહા ૨. અને તેમનો જે

भवति। तथा-धरणम्=वासनादिरूपेण यद्धारणं, तत्, धारणां ब्रुवते=वदन्ति तीर्थंकरादय इत्यर्थः ॥ २ ॥

अवग्रहादीनां स्थितिमानमाह-'उग्गह इक्के०' इत्यादि। अवग्रहः-एक समय भवति। इहावग्रहशब्देन नैश्चयिकोऽर्थावग्रहो गृह्यते। सर्वजघन्यः कालविशेषः समयः। स च प्रवचनोक्तादुत्पलपत्रशतव्यतिभेदोदाहरणात्, जरत्पटशाटिकापाटनदृष्टान्ताच्च विज्ञेयः। तमेकं समयमवग्रहो वर्तते, न तु ततः परमित्यर्थः। व्यञ्जनावग्रहः-व्यावहारिकार्थावग्रहौ च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तं भवत इति द्रष्टव्यम्। ईहावायौ तु अर्धं मुहूर्त्तं भवतः। मुहूर्त्तो घटिकाद्वयप्रमाणः कालविशेषः। अर्धं मुहूर्तमिति व्यवहारापेक्षया कथितम्। परमार्थतस्तु इह 'मुहुत्तमद्ध' इत्यनेनान्तर्मुहूर्तमेव मन्तव्यम्। तु शब्दः समुच्चये।

जो निश्चय होता है उसका नाम अवाय ३। तथा उन शब्दादिक पदार्थों का जो वासना आदि रूप से हृदय में धारण होता है उसका नाम धारणा है ४। ऐसा तीर्थंकर गणधरों ने कहा है। इनका कालमान इस प्रकार है-

अवग्रह नैश्चयिक अर्थावग्रह-का काल एक समय मात्र है। कालका सबसे जघन्य भेद समय कहा है। उत्पलके शतपत्रोंको एक साथ छेदने में तथा जीर्ण वस्त्रादिकके फाडनेमें असंख्यात समय हो जाते हैं, इससे जाना जाता है कि समय, कालका सबसे सूक्ष्म भेद है। नैश्चयिक अर्थावग्रह एक समय तक ही रहता है, इसके बाद नहीं। व्यंजनावग्रह तथा व्यावहारिक अर्थावग्रह, इनका काल प्रत्येकका अन्तर्मुहूर्त है। ईहा तथा अवाय, इनका काल आधा मुहूर्तका है। दो घडीका एक मुहूर्त होता है। यहां जो आधा मुहूर्तकाल बतलाया गया है वह व्यवहारकी अपेक्षा कहा

નિશ્ચય થાય છે તેનુ નામ અવાય ૩ તથા એ શબ્દાદિક પદાર્થોનુ જે વાસના આદિ રૂપે હૃદયમાં ધારણા થાય છે તેનુ નામ ધારણા છે ૪ એવુ તીર્થંકર ગણધરોએ કહ્યુ છે તેમનું કાળમાન આ પ્રમાણે છે-

અવગ્રહ-નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ-નો કાળ માત્ર એક સમયનો છે કાળનો સૌથી જઘન્ય ભેદ સમય કહેવાય છે ઉત્પલના સો પાનને એક સાથે છેદવામા તથા જીર્ણ વસ્ત્રાદિકને ફાડવામા અસખ્યાત સમય લાગે છે; તેથી જાણી શકાય છે કે સમય, કાળનો સૌથી સૂક્ષ્મ ભેદ છે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ એક સમય સુધી જ રહે છે, ત્યારબાદ રહેતો નથી વ્યંજનાવગ્રહ તથા વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ એ પ્રત્યેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે, ઈહા તથા અવાયનો કાળ અર્ધો મુહૂર્તનો છે બે ઘડીનુ એક મુહૂર્ત થાય છે, અહીં જે અર્ધા મુહૂર્તોકાળ બતાવ્યો

धारणा न भवतीति ॥ १ ॥ अवग्रहादीनां स्वरूपमाह-'अत्थाण०' इत्यादि अर्थानां=शब्दादीनाम्; अवग्रहणे सति=प्रथमदर्शनान्तरम्-व्यञ्जनावग्रहानन्तर-मित्यर्थ, अवग्रहो भवति। ननु वस्तुन सामान्यविशेषात्मकतया विशिष्टत्वात् कथ प्रथम दर्शन ततो ज्ञान? मिति चेत्, उच्यते-ज्ञानस्य प्रबलावरणत्वात् दर्शनस्य चाल्पावरणत्वादिति। अर्थानामित्यस्याग्रेऽपि सम्बन्ध। तथा अर्थान विचारणे=पर्यालोचने ईहा भवति। तथा-अर्थाना व्यवसाये निश्चये अवाय

तथा, अवायज्ञान के अभाव में धारणा नहीं होती है। अवग्रह आदि ज्ञानों का स्वरूप इस प्रकार है-शब्दादिक पदार्थों का जो प्रथम दर्शनरूप व्यंजनावग्रह के बाद सामान्य बोध होता है उसका नाम अवग्रह है १

शंका—जब वस्तु सामान्य विशेष धर्मात्मक है तो क्या कारण है जो उसका सर्व प्रथम दर्शन ही होता है ज्ञान नहीं होता? और क्यों दर्शन के बाद ज्ञान होता है?।

उत्तर—ज्ञान का जो आवरण है वह दर्शन का आवरण अल्प है, इसलिये प्रबल आवरणवाला होने से दर्शन के बाद ही ज्ञान होता है दर्शन का आवरण जल्दी हट जाता है और ज्ञान का आवरण देर से हटता है, इसलिये ज्ञानकी अपेक्षा दर्शन पहिले होता है, बाद में ज्ञान

अर्थो की जो विचारणा होती है उसका नाम ईहा २। और उनका

થતી નથી, અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનોનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-શબ્દાદિક પદાર્થોના પ્રથમદર્શનરૂપ વ્યંજનાવગ્રહની પછી જે સામાન્યબોધ થાય છે, તેનુ નામ અવગ્રહ છે (૧)

શંકા—જો વસ્તુ સામાન્ય વિશેષ ધર્માત્મક હોય છે, તો કયાં કારણે તેનું સર્વપ્રથમ દર્શન જ થાય છે, પણ જ્ઞાન થતુ નથી? અને શા કારણે દર્શન પછી જ્ઞાન થાય છે?

ઉત્તર—જ્ઞાનનુ જે આવરણ છે તે દર્શનના આવરણ કરતા પ્રબળ છે અને દર્શનનુ આવરણ અલ્પ છે, તેથી પ્રબળ આવરણવાળુ હોવાથી દર્શન પછી જ જ્ઞાન થાય છે દર્શનનુ આવરણ જલ્દી ખસી જાય છે, અને જ્ઞાનના આવરણને ખસતા વાર લાગે છે તે કારણે જ્ઞાન કરતાં દર્શન પહેલું થાય છે, અને પછી જ્ઞાન થાય છે

અર્થોની જે વિચારણા થાય છે તેનુ નામ ઈહા ૨. અને તેમનો જે

तदेवमवग्रहादीनां स्वरूपं कालप्रमाणं चाभिधाय श्रोत्रेन्द्रियादीनां प्राप्ताप्राप्त विषयतामाह—'पुट्ठं सुणेइ०' इत्यादि। स्पृष्टं=श्रोत्रेन्द्रियेण स्पृष्टमात्रं शब्दं शृणोति। अयमर्थः—यथा शरीरोपरि धूलिकणसंपातस्तथा श्रोत्रेन्द्रियेण सह शब्दस्पर्शमात्रे सति शब्दं जानातीति।

ननु कथं स्पृष्टमात्रं शब्दं शृणोती? ति चेत्, उच्यते—इह शेषेन्द्रियगणापेक्षया श्रोत्रेन्द्रियं प्रायः पटुतरम्, तथा गन्धादिद्रव्यापेक्षया शब्दद्रव्याणि सूक्ष्माणि

की अपेक्षा संख्यातवर्ष प्रमित कालवाली मानी जाती है, और जो पल्योपम आदि असंख्यातवर्ष की आयुवाले जीव होते हैं उनकी अपेक्षा असंख्यातवर्ष प्रमित काल वाली मानी जाती है। इस अपेक्षा इसका काल संख्यात तथा असंख्यात वर्ष का बतलाया है॥ ३॥

इस प्रकार अवग्रह आदि का स्वरूप एवं काल प्रमाण बतलाकर अब श्रोत्र इन्द्रिय आदिकों में प्राप्यकारिता तथा अप्राप्यकारिता प्रकट करते हैं—"पुट्ठं सुणेइ सद्दं०" इत्यादि। जो श्रोत्र इन्द्रिय है वह स्पृष्टमात्र शब्द को सुनती है, इसलिये वह प्राप्यकारी है। जिस प्रकार शरीर के ऊपर धूलिकणों का संपात होता है उसी तरह श्रोत्र इन्द्रिय के साथ शब्द का स्पर्शमात्र होते ही वह उसे जान लेती है।

शंका—स्पृष्टमात्र होने पर श्रोत्रेन्द्रिय शब्द को कैसे सुन लेती है?

उत्तर—शेष इन्द्रियों की अपेक्षा श्रोत्र इन्द्रिय प्रायः पटुतर होती है, तथा गंध आदि द्रव्य की अपेक्षा शब्द, द्रव्य, सूक्ष्म, प्रभूत, और भावुक

વર્ષના આયુષ્યવાળા પ્રાણીઓની અપેક્ષાએ સંખ્યાત વર્ષ પ્રમિત કાળવાળી મનાય છે, અને જે પલ્યોપમ આદિ અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવ હોય છે તેમની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત વર્ષ પ્રમિત કાળવાળી મનાય છે તે અપેક્ષાએ તેનો કાળ અસંખ્યાત તથા સંખ્યાત વર્ષનો બતાવ્યો છે ॥ ૩॥

આ રીતે અવગ્રહ આદિનું સ્વરૂપ અને કાળપ્રમાણ બતાવીને હવે શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિમાં પ્રાપ્યકારિતા તથા અપ્રાપ્યકારિતા પ્રગટ કરે છે—"पुट्ठं सुणेइ सद्दं०" ઇત્યાદિ જે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય છે, તે માત્ર સ્પૃષ્ટ શબ્દને જ સાંભળે છે તે કારણે તે પ્રાપ્યકારી છે જેમ શરીર ઉપર ધૂલિકણોનો સંપાત થાય છે એજ પ્રમાણે શ્રોત્રેન્દ્રિયની સાથે શબ્દનો સ્પર્શ માત્ર થતાં જ તે તેને જાણી લે છે

શંકા—સ્પર્શમાત્ર થતા જ શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દને કેવી રીતે સાંભળે છે?

ઉત્તર—બાકીની ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય સામાન્ય રીતે વધારે ચપળ હોય છે, તથા ગંધ આદિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શબ્દદ્રવ્ય, સૂક્ષ્મ, પ્રભૂત અને

धारणा—असरव्यं सरव्य च काल ज्ञातव्या भवति। असरव्य—न विद्यते सरव्या—पक्ष-मास-ऋतु-अयन-सवत्सरादिको यस्यासावसरव्य'—पल्योपमादिलक्षणस्त कालमसंख्यम्, तथा—सख्यायते, इति संख्यः—पक्षमासर्त्वयनादिमभित इत्यर्थ'। तं सख्यं, च शब्दादन्तर्मुहूर्ते च काल धारणा भवतीत्यर्थ'। इदमुक्त भवति—अविच्युति-वासनास्मृतिभेदाद्र धारणा त्रिविधा। तत्राविच्युतिरूपा स्मृतिरूपा च प्रत्येकमन्त र्मुहूर्त भवति। या तु तदर्थज्ञानावरणक्षयोपशमरूपा स्मृतिबीजरूपा वासनाख्या धारणा सा सख्येयवर्षायुषां प्राणिना संख्येयकालम्, असंख्येयवर्षायुषां तु पल्यो पमादिजीविनामसंख्येय काल भवतीति॥ ३॥

गया जानना चाहिये। वैसे तो वास्तविक रूपमें इनका काल "मुहुत्तमद्ध" इस कथनसे अन्तर्मुहूर्तका ही मानना चाहिये। धारणा का समय सख्यात असरव्यात-कालरूप कहा गया है। पक्ष, मास, ऋतु, अयन, सवत्सर आदिरूप संख्या जिसमें नहीं होती है ऐसा जो पल्योपम आदि रूप काल है उसका नाम असंख्यात काल है, तथा जिसमें पक्ष मास ऋतु आदिका व्यवहार होता है वह सख्यातकाल है। तथा "च" शब्द से यह बात भी जानी जाती है कि इसका काल अन्तर्मुहूर्त भी है। इस का तात्पर्य यह है कि शास्त्रों में धारणा के (१) अविच्युति, (२) वासना तथा (३) स्मृति, इस तरह तीन भेद बतलाये हैं। इनमें अविच्युति तथा स्मृतिरूप धारण का काल प्रत्येक का अन्तर्मुहूर्त का है। तथा वासनारूप जो धारणा है, कि जिससे स्मृति होती है एव जो तत्तत् अर्थ के ज्ञानावरण के क्षयोपशमरूप होती है, वह सख्यात वर्ष की आयुवाले प्राणियों

છે તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ કહેલ છે એમ સમજવાનું છે આમ તો વાસ્તવિક રૂપે તેનો કાળ "मुहुत्तमद्ध" આ કથનથી અન્તર્મુહૂર્ત જ માનવો જોઈએ. ધારણાનો કાળ અસખ્યાત અને સખ્યાતકાળરૂપ કહેવાય છે પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સવત્સર આદિરૂપ સખ્યા જેમા હોતી નથી એવો જે પલ્યોપમ આદિ રૂપ કાળ છે તેનું નામ અસખ્યાત કાળ છે, તથા જેમાં પક્ષ, માસ, ઋતુ આદિનો વ્યવહાર થાય છે તે સખ્યાત કાળ છે તથા "च" શબ્દથી આ વાત પણ જાણવા મળે છે કે તેનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત પણ છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્રોમા ધારણાના, (૧) અવિચ્યુતિ, (૨) વાસના, તથા (૩) સ્મૃતિ એ રીતે ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે તેઓમા અવિચ્યુતિ તથા સ્મૃતિરૂપ ધારણા એ પ્રત્યેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અને વાસનારૂપ જે ધારણા છે કે જેથી સ્મૃતિ થાય છે, અને જે તે તે અર્થનાં જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ હોય છે, તે સખ્યાત

गंध रस च स्पर्शं च बद्धस्पृष्ट–बद्धम्=आश्लिष्टम् आत्मप्रदेशैरात्मीकृत–दुग्धे जलमिवेत्यर्थः, स्पृष्ट=स्पृष्टमात्रम्, शरीरे रजःकणवत्। आर्पत्वात्–'बद्धपुट्ठ' इति। अर्थस्तु स्पृष्ट बद्धं च स्पृष्टबद्धमिति बोध्यम्, पूर्वं स्पृष्ट पश्चाद् बद्धं स्पृष्टबद्धम्, स्पर्शमात्राऽनन्तरमात्मप्रदेशैराग्रहीतमित्यर्थः। घ्राणादिभिरिन्द्रियैर्जानातीति व्याग्रणाति=तीर्थंकर' कथयति।

इह शब्दमुत्कर्पतो द्वादशयोजनेभ्य आगतं जीवः शृणोति। गन्धरसस्पर्शद्रव्याणि तु प्रत्येकमुत्कर्पतो नवभ्यो योजनेभ्य आगतानि घ्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियैर्जीवो गृह्णाति। जघन्यतस्तुरूप विहाय शब्दादिद्रव्याणि अङ्गुलासख्येयभागादागतानि गृह्णाति। चक्षुपा तु जघन्यतो योग्यदेशस्थयोग्यविषयमङ्गुलसख्येयभागवर्ति द्रव्य गृह्णाति। उत्कर्पतस्तु आत्माङ्गुलेन सातिरेकयोजनलक्षणवर्ति

इन्द्रिय, रसनाइन्द्रिय तथा स्पर्शइन्द्रिय, ये अश्लिष्ट एव स्पृष्ट हुए अपने विषय को-गध रस एव स्पर्श को जानती हैं। "बद्ध पुट्ठ" यह आर्षवाक्य है अत यहा 'पुट्ठ बद्ध' ऐसा समझना चाहिये, अर्थात् इन इन्द्रियों का विषय पहिले इन इन्द्रियोंके साथ स्पृष्ट होता है बादमें बद्ध होता है। ऐसा तीर्थंकर गणधरोंने कहा है।

बारह योजनसे आये हुए शब्दको कर्ण इन्द्रियके द्वारा जीव उत्कृष्ट की अपेक्षा विषय कर लिया करता है। इसी तरह उत्कृष्टकी अपेक्षा नौ २ योजन तक के गंध, रस, और स्पर्श द्रव्यों को घ्राण आदि इन्द्रियों के द्वारा जीव विषय कर लिया करता है। जघन्यकी अपेक्षा रूपको छोड कर अगुलके असख्यातवें भागसे आये हुए शब्दादिक द्रव्योंको

અર્થમાં આવ્યો છે ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનાઇન્દ્રિય તથા સ્પર્શઇન્દ્રિય, એ આશ્લિષ્ટ અને સ્પૃષ્ટ થયેલ પોતાના વિષયને—ગધ, રસ અને સ્પર્શને જાણે છે "बद्ध पुट्ठ" એ આર્ષવાક્ય છે તેથી અહી "पुट्ठ बद्ध" એમ સમજવાનુ છે એટલે કે એ ઇન્દ્રિયોનો વિષય પહેલાં એ ઇન્દ્રિયોની સાથે સ્પૃષ્ટ થાય છે, પછી બદ્ધ થાય છે એવુ તીર્થંકર ગણધરોએ કહ્યું છે

બાર યોજનથી આવેલ શબ્દને જીવ કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ વિષય કરી લે છે એજ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ નવ, નવ, યોજન સુધીના ગધ, રસ અને સ્પર્શ દ્રવ્યોને ઘ્રાણેન્દ્રિય આદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જીવ વિષય કરી લે છે જઘન્યની અપેક્ષાએ રૂપને છોડીને અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગથી

प्रभूतानि भावुकानि च, अर्थात्-श्रोत्रेन्द्रियससर्गेण तथाविधपरिणमनशीलानि, शब्दपुद्गला एव सर्वतस्तदिन्द्रियं व्याप्नुवन्ति । ततः स्पृष्टमात्राण्यपि शब्दद्रव्याणि श्रोत्रेन्द्रियेण ग्रहीतुं शक्यन्ते ।

रूपं पुनरस्पृष्टमेव=असबद्धमेव पश्यति=गृह्णाति । पुन' शब्दादस्पृष्टमपि योग्यदेशावस्थितमेव गृह्णाति, नत्वयोग्यदेशावस्थितमधोलोकादिस्थितम्, चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वात्, परिमितदेशस्थविषयग्राहित्वाच्च । 'तु' शब्द एवकारार्थे वर्तते । तथा

होते हैं, अर्थात्-श्रोत्र इन्द्रिय के साथ शब्द द्रव्य का ससर्ग होते ही उसमें तथाविध परिणमन् शीलता आ जाती है । शब्द पुद्गल ही सर्व तरफ से उस इन्द्रिय को व्याप्त कर लेते हैं, इसलिये स्पृष्टमात्र शब्द द्रव्य श्रोत्र इन्द्रिय द्वारा ग्रहण किये जाते हैं, अत' वह प्राप्यकारी बतलाई गई है । यही बात गाथाकारने "पुट्ठ सुणेइसद्द" 'स्पृष्ट शृणोति शब्दम्' इस गाथाश द्वारा स्पष्ट की है। चक्षु इन्द्रिय अस्पृष्टरूप को देखती है, अत वह अप्राप्यकारी कही गई है । गाथा में पुनः शब्द इस बात की सूचना के निमित्त है कि यद्यपि चक्षु इन्द्रिय अस्पृष्टरूप को ही जानती है तो भी वह योग्य देश में अवस्थित हुए ही उस रूप को ग्रहण करती है, अधोलोक आदि अयोग्य देश में स्थितरूप को नहीं, क्यों कि यह अप्राप्यकारी मानी गई है । तथा इस इन्द्रिय का स्वभाव ही कुछ ऐसा है कि जिसकी वजह से यह परिमित देश में रहे हुए विषय को ग्रहण करती है । गाथा में 'तु' शब्द 'एव' के अर्थ में आया है । प्राप-

ભાવુક હોય છે, એટલે કે-શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયની સાથે શબ્દદ્રવ્યનો સસર્ગ થતા જ તેમાં તે પ્રકારની પરિણમન શીલતા આવી જાય છે શબ્દ પુદ્ગલ જ બધી તરફથી તે ઇન્દ્રિયને આવરી લે છે તે કારણે શબ્દદ્રવ્યનો સ્પર્શમાત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ગ્રહણ થાય છે, તેથી તેને પ્રાપ્યકારી દર્શાવી છે એજ વાત સૂત્રકારે "पुट्ठ सुणेइ सद्द "-स्पृष्ट शृणोति शब्दम्" એ ગાથાશ દ્વારા સ્પષ્ટ કરેલ છે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અસ્પૃષ્ટ રૂપને દેખે છે, તેથી તેને અપ્રાપ્યકારી કહેલ છે ગાથામાં पुन' શબ્દ એ બાબતની સૂચનાને માટે છે કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અસ્પૃષ્ટ રૂપને જ જાણે તો પણ તે યોગ્ય સ્થાનમાં રહેલ તે રૂપને જ ગ્રહણ કરે છે, અધોલોક આદિ અયોગ્ય સ્થાનમાં રહેલ રૂપને નહીં, કારણ કે તે અપ્રાપ્યકારી ગણેલ છે તથા આ ઇન્દ્રિયનો સ્વભાવ જ કંઈક એવો છે કે જેને કારણે તે મર્યાદિત સ્થાનમાં રહેલ વિષયને ગ્રહણ કરે છે ગાથામાં "तु" શબ્દ "एव"ના

उच्यते—न केवलानि शब्दप्रयोगनि सृतानि शब्दद्रव्याणि शृणोति। यत' केवला निवासकानि, तथा—शब्दयोग्यानि च द्रव्याणि सकललोकव्याप्तानि, अतस्तद्भावितानि विना केवलानामसत्त्वात् केवलानि न श्रोतु शक्यन्ते। किंतु तद्भावितानि मिश्राणि वा शृणोति। अमुमर्थं प्रतिबोधयितुमाह—' भासा ' इति। भाष्यते इति भाषा=वाक्। शब्दरूपतया निसृता पुद्गलद्रव्यसहतिरित्यर्थ। सा च द्विविधा—वर्णात्मिका

शंका—मनुष्य कर्ण इन्द्रिय द्वारा स्पृष्ट शब्दको सुनता है ऐसा जो कहना है उस विषयमें यह प्रश्न है कि मनुष्य कर्ण इन्द्रियद्वारा शब्द प्रयोग करते समय निकले हुए एक मात्र शब्द द्रव्योंको सुनता है? अथवा इनसे जुदे तद्भावित शब्दोंको? अथवा मिश्र शब्दोंकों सुनता है?

उत्तर—मनुष्य कर्ण इन्द्रिय द्वारा केवल शब्द प्रयोग निसृत शब्द द्रव्यों को नहीं सुनता है, क्यों कि वे उस समय वासक (संस्कारक) होते हैं। तथा शब्द योग्य द्रव्य सकल लोकमें व्याप्त रहते हैं, इस लिये तद्भावित शब्दों के विना केवल शब्द द्रव्योंका कर्ण इन्द्रियद्वारा सुनना असम्भव है, अतः तद्भावित शब्दोंका अथवा मिश्र शब्दोंका ही सुनना सम्भव है, इस लिये श्रोता ऐसे शब्दों को ही सुनता है, केवल शब्द द्रव्यों को नहीं ॥ ४ ॥ यही बात सूत्रकार अगली गाथासे स्पष्ट करते हैं–' भासा समसेढीओ० ' इत्यादि। शब्द रूपसे परिणत हो कर निकले हुए पुद्गल द्रव्य समूहको भाषा कहते हैं। यह भाषा वर्णस्वरूप

શંકા—મનુષ્ય કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા સ્પૃષ્ટ શબ્દને સાભળે છે એમ જે કહેલું છે, તે વિષયમા આ પ્રશ્ન છે કે—મનુષ્ય કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા શબ્દ પ્રયોગ કરતી વખતે નિકળેલ એક માત્ર શબ્દ દ્રવ્યોને સાભળે છે? અથવા તેમનાથી જુદા તદ્ભાવિત શબ્દોને? અથવા મિશ્ર શબ્દોને સાભળે છે?

ઉત્તર—મનુષ્ય કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા ફક્ત શબ્દ પ્રયોગ નિસૃત શબ્દ દ્રવ્યોને સાભળતો નથી, કારણ કે તેઓ તે સમયે વાસક (સસ્કારક) હોય છે તથા શબ્દયોગ્ય દ્રવ્ય સકળ લોકમા વ્યાપ્ત રહ્યા કરે છે, તેથી તદ્ભાવિત શબ્દો વિના ફક્ત શબ્દ દ્રવ્યોનુ કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા સભળાવુ તે અસભવિત છે, તેથી તદ્ભાવિત શબ્દોનુ અથવા મિશ્ર શબ્દોનુ જ સભળાવુ સભવિત છે, તે કારણે શ્રોતા એવા શબ્દોને જ સાભળે છે ફક્ત શબ્દ દ્રવ્યોને જ નહીં ॥૪॥ એ જ વાત સૂત્રકાર હવે પછીની ગાથામા સ્પષ્ટ કરે છે—

" भासा समसेढीओ० " ઇત્યાદિ

શબ્દરૂપે પરિણત થઈને નિકળેલ પુદ્ગલ દ્રવ્યસમૂહને ભાષા કહે છે

द्रव्यम्। एतदपि भास्वरद्रव्यमधिकृत्योच्यते। भास्वरद्रव्यमेकविंशतियोजनलक्षेभ्योऽपि परत' पश्यन्ति। यथा पुष्करवरद्वीपार्धे मानुषोत्तरपर्वतप्रत्यासन्नवर्तिनो मनुष्या कर्कसक्रान्तौ सूर्यबिम्ब पश्यन्तीति विज्ञेयम्। तथाचोक्तम्—

लक्खेहि एगवीसा,-ए साइरेगेहि पुक्खरद्धम्मि।
उदए पेच्छंति नरा, सूर उक्कोसए दिवसे॥ १॥

छाया—लक्षैरेकविंशत्या, सातिरेकै' पुष्करार्धे।
उदये प्रेक्षन्ते नरा', सूर्यम् उत्कर्षके दिवसे॥१॥ इति॥४॥

ननु 'स्पृष्ट शृणोति शब्द'-मित्युक्तम्, तत्र किं शब्दप्रयोगनिःसृतान्येव केवलानि शब्द द्रव्याणि शृणोति, उतान्यान्येव तद्वासितानि, आहोस्वित मिश्राणीति।

जीव जान लेता है। जघन्यकी अपेक्षा चक्षुके द्वारा जीव अगुलके सख्यातवें भागवर्ति, योग्य देशस्थित ऐसे योग्य विषयरूप द्रव्यको जान लेता है। तथा उत्कृष्टकी अपेक्षा आत्माङ्गुलके मापसे कुछ अधिक एक लाख योजनवर्ती द्रव्यको जान लेता है। यह कथन भास्वर-चमकता हुआ द्रव्यकी अपेक्षा कहा गया जानना चाहिये। जीव चक्षु इन्द्रियके द्वारा इकीस लाख योजनसे भी दूर रहे हुए भास्वर द्रव्यको देख लेता हैं, जैसे-कर्क संक्रान्तिमें पुष्कर द्वीपार्धमें रहे हुए मानुषोत्तर पर्वतके प्रत्यासन्नवर्ती-जीव सूर्य के बिम्बको देख लिया करते हैं। कहा भी है—

" लक्खेहिं एगवीसाए, साइरेगेहिं पुक्खरवरद्धंमि।
उदये पेच्छंति नरा, सूर उक्कोसए दिवसे "॥ १॥

આવેલ શબ્દાદિક દ્રવ્યોને જીવ જાણી લે છે જઘન્યની અપેક્ષાએ ચક્ષુ દ્વારા જીવ અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગવર્તિ, યોગ્ય સ્થાનમા રહેલ એવા યોગ્ય વિષયરૂપ દ્રવ્યોને જાણી લે છે તથા ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ આત્માઙ્ગુલના માપથી કઈક વધારે એક લાખ યોજનવર્તી દ્રવ્યને જાણી લે છે આ કથન ભાસ્વર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કહેલ છે, એમ સમજવાનુ છે જીવ ચક્ષુઇન્દ્રિય દ્વારા એકવીસ લાખ યોજનથી પણ દૂર રહેલ ભાસ્વર દ્રવ્ય જોવે છે જેમકે કર્ક સક્રાતિમા પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં રહેલ માનુષોત્તર પર્વતના પ્રત્યાસન્નવર્તી જીવ સૂર્યના બિબને જોવે છે કહ્યુ પણ છે-

" लक्खे हि एगवीसाए साइ रेगे हि पुक्खर वरद्धमि।
उदये पेच्छंति नरा, सूरं उक्कोसए दिवसे "॥१॥

उच्यते—न केवलानि शब्दप्रयोगनिःसृतानि शब्दद्रव्याणि शृणोति। यत. केवलानि वासकानि, तथा—शब्दयोग्यानि च द्रव्याणि सकललोकव्याप्तानि, अतस्तद्भावितानि विना केवलानामसत्त्वात् केवलानि न श्रोतु शक्यन्ते । किंतु तद्भावितानि मिश्राणि वा शृणोति । अमुमर्थं प्रतिबोधयितुमाह—' भासा ' इति । भाष्यते इति भाषा=वाक् । शब्दरूपतया निसृता पुद्गलद्रव्यसहतिरित्यर्थः । सा च द्विविधा—वर्णात्मिका

शंका—मनुष्य कर्ण इन्द्रिय द्वारा स्पृष्ट शब्दको सुनता है ऐसा जो कहना है उस विषयमें यह प्रश्न है कि मनुष्य कर्ण इन्द्रियद्वारा शब्द प्रयोग करते समय निकले हुए एक मात्र शब्द द्रव्योंको सुनता है? अथवा इनसे जुदे तद्भावित शब्दों को? अथवा मिश्र शब्दोंको सुनता है?

उत्तर—मनुष्य कर्ण इन्द्रिय द्वारा केवल शब्द प्रयोग निसृत शब्द द्रव्यों को नहीं सुनता है, क्यों कि वे उस समय वासक (संस्कारक) होते हैं । तथा शब्द योग्य द्रव्य सकल लोकमें व्याप्त रहते हैं, इस लिये तद्भावित शब्दों के विना केवल शब्द द्रव्योंका कर्ण इन्द्रियद्वारा सुनना असंभव है, अत तद्भावित शब्दोंका अथवा मिश्र शब्दोंका ही सुनना संभव है, इस लिये श्रोता ऐसे शब्दों को ही सुनता है, केवल शब्द द्रव्यों को नहीं ॥ ४ ॥ यही बात सूत्रकार अगली गाथासे स्पष्ट करते हैं—' भासा समसेढीओ० ' इत्यादि । शब्द रूपसे परिणत हो कर निकले हुए पुद्गल द्रव्य समूहको भाषा कहते हैं । यह भाषा वर्णस्वरूप

શંકા—મનુષ્ય કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા સ્પૃષ્ટ શબ્દને સાંભળે છે એમ જે કહેલું છે, તે વિષયમાં આ પ્રશ્ન છે કે–મનુષ્ય કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા શબ્દ પ્રયોગ કરતી વખતે નિકળેલ એક માત્ર શબ્દ દ્રવ્યોને સાંભળે છે? અથવા તેમનાથી જુદા તદ્ભાવિત શબ્દોને? અથવા મિશ્ર શબ્દોને સાંભળે છે?

ઉત્તર—મનુષ્ય કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા ફક્ત શબ્દ પ્રયોગ નિસૃત શબ્દ દ્રવ્યોને સાંભળતો નથી, કારણ કે તેઓ તે સમયે વાસક (સંસ્કારક) હોય છે તથા શબ્દયોગ્ય દ્રવ્ય સકળ લોકમાં વ્યાપ્ત રહ્યા કરે છે, તેથી તદ્ભાવિત શબ્દો વિના ફક્ત શબ્દ દ્રવ્યોનું કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા સંભળાવું તે અસંભવિત છે, તેથી તદ્ભાવિત શબ્દોનું અથવા મિશ્ર શબ્દોનું જ સંભળાવું સંભવિત છે, તે કારણે શ્રોતા એવા શબ્દોને જ સાંભળે છે ફક્ત શબ્દ દ્રવ્યોને જ નહીં ॥૪॥ એ જ વાત સૂત્રકાર હવે પછીની ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે–

" भासा समसेढीओ० " ઇત્યાદિ

શબ્દરૂપે પરિણત થઈને નિકળેલ પુદ્ગલ દ્રવ્યસમૂહને ભાષા કહે છે

अवर्णात्मिका च। तत्र वर्णात्मिका लोकव्यवहाररूपा, अवर्णात्मिका च भेरीभाङ्कारादिरूपा। तस्याः समाः श्रेणयः-भाषासमश्रेणयः। इह श्रेणयः क्षेत्रप्रदेशपङ्क्तय उच्यन्ते। ताश्च सर्वस्यैव भाषमाणस्य षट्सु दिक्षु विद्यन्ते। यासु श्रेणिषु निःसृता सती भाषा प्रथमसमय एव लोकान्तमनुधावति, ता इतः=गतः-प्राप्तः-भाषासमश्रेणीतः=भाषासमश्रेणिव्यवस्थित इत्यर्थः, यं शब्दं=पुरुषादिसम्बन्धिनं भेर्यादिसम्बन्धिनं वा शृणोति=जानाति, यच्चच्छब्दयोर्नित्यसम्बन्धात् तं मिश्रितं शृणोति-निःसृतशब्दद्रव्यभावितान्तरालस्थशब्दद्रव्यमित्यर्थः। विश्रेणिं पुनः इत इति योज्यम्। विश्रेणिम् इतः=गतः-प्राप्तः-विश्रेणिव्यवस्थित इत्यर्थः। अथवा-विश्रेणिस्थितो विश्रेणिरित्युच्यते, पदेऽपि पदावयवप्रयोगदर्शनात्, यथा-'भीमसेनः सेनः, सत्यभामा भामा' इति। स तु नियमात् पराघाते सति शब्दं शृणोति। अयं भावः यानि वासितानि शब्दद्रव्याणि तान्येव निःसृतशब्दद्रव्याभिघाते सति शृणोति, न तु निःसृतानि केवलानि, तेषामनुश्रेणिगमनात् प्रतिघाताभावाच्चेति ॥५॥

और अवर्ण स्वरूपसे दो प्रकारकी होती है। जिस भाषामें लोकव्यवहार चलता है वह वर्णात्मक भाषा है, तथा भेरी आदिकी ध्वनिरूप भाषा अवर्णस्वरूप है। भाषाकी समश्रेणी का तात्पर्य है-भाषाके क्षेत्रप्रदेशमें समान पंक्तिका होना। ये श्रेणियां बोलनेवाले व्यक्तिकी छहों दिशाओं में हुआ करती हैं। इन्हीं में से हो कर भाषा प्रथम समयमें ही लोकके अन्त तक पहुंच जाती है, अतः भाषाकी समश्रेणिमें व्यवस्थित हुआ जब किसी शब्दको चाहे वह पुरुष आदि संबंधी हो या भेरी आदि संबंधी हो सुनता है तो वह उसे मिश्रित ही सुनता है। तथा जो व्यक्ति भाषाकी समश्रेणी में स्थित नहीं है किन्तु विश्रेणिमें स्थित है वह नियमतः पराघात होने पर वासित शब्द द्रव्योंको ही सुनता है, केवल

એ ભાષા વર્ણસ્વરૂપ અને અવર્ણસ્વરૂપ એ બે પ્રકારની હોય છે જે ભાષામાં લોકવ્યવહાર ચાલે છે તે વર્ણાત્મક ભાષા છે, તથા ભેરી આદિના ધ્વનિરૂપ ભાષા અવર્ણસ્વરૂપ છે ભાષાની સમશ્રેણીનું તાત્પર્ય આ છે-

ભાષાના ક્ષેત્રપ્રદેશમાં સમાન પંક્તિનું હોવું એ શ્રેણિઓ બોલનાર વ્યક્તિની છએ દિશાઓમાં થાય છે તેમની અંદરથી ભાષા પ્રથમ સમયમાં જ લોકના અન્ત સુધી પહોંચી જાય છે, તેથી ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલ શ્રોતા જ્યારે કોઈ શબ્દને-ભલે તે પુરુષ આદિ સંબંધી હોય કે ભેરી આદિ સંબંધી હોય-સાંભળે છે ત્યારે તે તેને મિશ્રિત જ સાંભળે છે તથા જે વ્યક્તિ ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલ નથી પણ વિશ્રેણિમાં રહેલ છે, તે નિયમતઃ પરાઘાત થતા વાસિત શબ્દદ્રવ્યોને જ સાંભળે છે ફક્ત નિસૃત શબ્દોને નહીં, કારણ કે તે

सम्प्रति मतिज्ञानपर्यायशब्दानाह—'ईहा०' इत्यादि। ईहनम् ईहा=सदर्थपर्यालोचनम्। अपोहः=निश्चयः। विमर्शः=विमर्शनम्—अवायात् पूर्वं ईहायाश्चोत्तरः प्रायः 'शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा इह न घटन्ते'—इति सम्प्रत्ययः, ईहाऽवायमध्यवर्ती प्रत्यय इत्यर्थः। तथा—मार्गणा—अन्वयधर्मान्वेषणरूपा। च शब्दः समुच्चयार्थः। गवेषणा=व्यतिरेकधर्माऽऽलोचनम्। तथा—संज्ञा—संज्ञानं, व्यञ्जनावग्रहोत्तरकालभावी मतिविशेष इत्यर्थः। स्मृतिः=स्मरणम्—पूर्वानुभूतार्थालम्बन प्रत्यय-

निसृत शब्दों को नहीं, कारण के वे श्रेणिके अनुसार गमन कर जाते हैं और उनमें प्रतिघातका उस समय अभाव रहता है ॥ ५ ॥

अब मतिज्ञानके पर्यायवाची शब्दों को सूत्रकार बतलाते हैं—'ईहा०' इत्यादि।

मतिज्ञानके पर्यायवाची नौ नाम इस प्रकार हैं—ईहा १, अपोह २, विमर्श ३, मार्गणा ४, गवेषणा ५, संज्ञा ६, स्मृति ७, मति ८, प्रज्ञा ९। सदर्थका विचार करना इसका नाम ईहा १, उस वस्तुका निश्चय हो जाना अपोह २, अवाय के पहिले एवं ईहाके बाद होनेवाले विचारके नाम विमर्श ३, एवं अन्वय धर्मों का अन्वेषण करना मार्गणा है ४। व्यतिरेक धर्मों की आलोचना करना इसका नाम गवेषणा है ५। व्यञ्जनावग्रहके उत्तरकालमें जो मतिविशेष होता है वह संज्ञा है ६। पूर्व में अनुभूत अर्थका स्मरण करना इसका नाम स्मृति है ७। अर्थका परिच्छेद हो जाने पर भी उस अर्थके सूक्ष्म धर्मों का आलोचन करना

શ્રેણિ પ્રમાણે ગમન કરે છે અને તેમનામાં તે સમયે પ્રતિઘાતનો અભાવ રહે છે ॥ ૫ ॥

હવે મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો સૂત્રકાર બતાવે છે—"ईहा" ઇત્યાદિ

મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી નવ નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ઈહા, (૨) અપોહ, (૩) વિમર્શ, (૪) માર્ગણા, (૫) ગવેષણા, (૬) સંજ્ઞા, (૭) સ્મૃતિ, (૮) મતિ અને (૯) પ્રજ્ઞા (૧) અર્થનો વિચાર કરવો તેનું નામ 'ईहा' (૨) તે વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ જવો તેનું નામ "अपोह" (૩) અવાયની પહેલાં અને ઈહાની પછી થનાર વિચારનું નામ "विमर्श" (૪) અને અન્વયધર્મોનું અન્વેષણ કરવું તે "मार्गणा" છે (૫) વ્યતિરેક ધર્મોની આલોચના કરવી તેનું નામ "गवेषणा" છે (૬) વ્યંજનાવગ્રહના ઉત્તર કાળમાં જે મતિવિશેષ થાય છે તેનું નામ "संज्ञा" છે (૭) પૂર્વે અનુભવેલ અર્થનું સ્મરણ કરવું તેનું નામ "स्मृति" છે (૮) અર્થનો પરિચ્છેદ થઈ ગયા પછી પણ તે અર્થના સૂક્ષ્મધર્મોનું આલોચન કરવું

अवर्णात्मिका च। तत्र वर्णात्मिका लोकव्यवहाररूपा, अवर्णात्मिका च भेरीभाङ्का रादिरूपा। तस्याः समा श्रेणयः-भाषासमश्रेणयः। इह श्रेणयः क्षेत्रप्रदेशपङ्क्तय उच्यन्ते। ताश्च सर्वस्यैव भाषमाणस्य षट्सु दिक्षु विद्यन्ते। यासु श्रेणिषु निःसृता सती भाषा प्रथमसमय एव लोकान्तमनुधावति, ता इत'=गत -प्राप्त'-भाषासम श्रेणीतः=भाषासमश्रेणिव्यवस्थित इत्यर्थः, यं शब्दं=पुरुषादिसम्बन्धिनं भेर्यादि सम्बन्धिनं वा शृणोति=जानाति, पत्तच्छब्दयोर्नित्यसम्बन्धात् स मिश्रितं शृणोति-निःसृतशब्द द्रव्यभाविताऽपान्तरालस्थशब्दद्रव्यमित्यर्थः। विश्रेणिं पुन इत इति योज्यम्। विश्रेणिम् इतः=गत -प्राप्त -विश्रेणिव्यवस्थित इत्यर्थः। अथवा-विश्रेणिस्थितो विश्रेणिरित्युच्यते, पदेऽपि पदावयवप्रयोगदर्शनात्, यथा-'भीमसेन सेन, सत्यभामा भामा' इति। स तु नियमात् पराघाते सति शब्दं शृणोति। अय भावः यानि वासितानि शब्दद्रव्याणि तान्येव नि सृतशब्दद्रव्याभिघाते सति शृणोति, न तु निःसृतानि केवलानि, तेषामनुश्रेणिगमनात् प्रतिघाताभावाच्चेति ॥५॥

और अवर्ण स्वरूपसे दो प्रकारकी होती है। जिस भाषामें लोकव्यवहार चलता है वह वर्णात्मक भाषा है, तथा भेरी आदिकी ध्वनिरूप भाषा अवर्णस्वरूप है। भाषाकी समश्रेणी का तात्पर्य है-भाषाके क्षेत्रप्रदेशमें समान पंक्तिका होना। ये श्रेणिया बोलनेवाले व्यक्तिकी छहों दिशाओं में हुआ करती हैं। इन्हीं में से हो कर भाषा प्रथम समयमें ही लोकके अन्त तक पहुंच जाती है, अत भाषाकी समश्रेणिमें व्यवस्थित हुआ जब किसी शब्दको चाहे वह पुरुष आदि संबंधी हो या भेरी आदि संबंधी हो सुनता है तो वह उसे मिश्रित ही सुनता है। तथा जो व्यक्ति भाषाकी समश्रेणीमें स्थित नहीं है किन्तु विश्रेणिमें स्थित है वह नियमत पराघात होने पर वासित शब्द द्रव्योंको ही सुनता है, केवल

એ ભાષા વર્ણસ્વરૂપ અને અવર્ણસ્વરૂપ એ બે પ્રકારની હોય છે જે ભાષામાં લોકવ્યવહાર ચાલે છે તે વર્ણાત્મક ભાષા છે, તથા ભેરી આદિના ધ્વનિરૂપ ભાષા અવર્ણસ્વરૂપ છે ભાષાની સમશ્રેણીનુ તાત્પર્ય આ છે-

ભાષાના ક્ષેત્રપ્રદેશમાં સમાન પંક્તિનુ હોવુ એ શ્રેણિઓ બોલનાર વ્યક્તિની છએ દિશાઓમા થાય છે તેમની અંદરથી ભાષા પ્રથમ સમયમા જ લોકના અન્ત સુધી પહોંચી જાય છે, તેથી ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલ શ્રોતા જ્યારે કોઈ શબ્દને-ભલે તે પુરુષ આદિ સંબંધી હોય કે ભેરી આદિ સંબંધી હોય-સાભળે છે ત્યારે તે તેને મિશ્રિત જ સાંભળે છે તથા જે વ્યક્તિ ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલ નથી પણ વિશ્રેણિમા રહેલ છે, તે નિયમત. પરાઘાત થતા વાસિત શબ્દદ્રવ્યોને જ સાંભળે છે ફક્ત નિસૃત શબ્દોને નહીં, કારણ કે તે

सम्प्रति मतिज्ञानपर्यायशब्दानाह—'ईहा०' इत्यादि। ईहनम् ईहा=सदर्थपर्यालोचनम्। अपोह=निश्चयः। विमर्शः=विमर्शनम्—अवायात् पूर्वं ईहायाश्चोत्तर, प्रायः 'शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा इह न घटन्ते'—इति सम्प्रत्ययः, ईहाऽवायमध्यवर्ती प्रत्यय इत्यर्थः। तथा—मार्गणा—अन्वयधर्मान्वेषणरूपा। च शब्दः समुच्चयार्थ। गवेषणा=व्यतिरेकधर्माऽऽलोचनम्। तथा—सज्ञा—सज्ञान, व्यञ्जनावग्रहोत्तरकालभावी मतिविशेष इत्यर्थः। स्मृति=स्मरण—पूर्वानुभूतार्थालम्बन प्रत्यय-

---

निसृत शब्दों को नहीं, कारण के वे श्रेणिके अनुसार गमन कर जाते हैं और उनमें प्रतिघातका उस समय अभाव रहता है ॥ ५ ॥

अब मतिज्ञानके पर्यायवाची शब्दों को सूत्रकार बतलाते हैं—'ईहा०' इत्यादि।

मतिज्ञानके पर्यायवाची नौ नाम इस प्रकार हैं—ईहा १, अपोह २, विमर्श ३, मार्गणा ४, गवेषणा ५, संज्ञा ६, स्मृति ७, मति ८, प्रज्ञा ९। सदर्थका विचार करना इसका नाम ईहा १, उस वस्तुका निश्चय हो जाना अपोह २, अवाय के पहिले एव ईहाके बाद होनेवाले विचारके नाम विमर्श ३, एव अन्वय धर्मों का अन्वेषण करना मार्गणा है ४। व्यतिरेक धर्मों की आलोचना करना इसका नाम गवेषणा है ५। व्यञ्जनावग्रहके उत्तरकालमें जो मतिविशेष होता है वह सज्ञा है ६। पूर्व में अनुभूत अर्थका स्मरण करना इसका नाम स्मृति है ७। अर्थका परिच्छेद हो जाने पर भी उस अर्थके सूक्ष्म धर्मो का आलोचन करना

श्रेणि प्रमाणे गमन करे छे अने तेमनामा ते समये प्रतिघातनो अभाव रहे छे ॥ ५ ॥

हवे मतिज्ञानना पर्यायवाची शब्दो सूत्रकार बतावे छे—"ईहा" इत्यादि

मतिज्ञानना पर्यायवाची नव नाम आ प्रमाणे छे—(१) ईहा, (२) अपोह, (३) विमर्श, (४) मार्गणा, (५)गवेषणा, (६) सज्ञा, (७) स्मृति, (८) मति अने (९) प्रज्ञा (१) सदर्थनो विचार करवो तेनु नाम 'ईहा (२) ते वस्तुनो निश्चय थई जवो तेनु नाम "अपोह" (३) अवायनी पहेला अने ईहानी पछी थनार विचारनु नाम "विमर्श" (४) अने अन्वयधर्मोनुं अन्वेषण करवु ते "मार्गणा" छे (५) व्यतिरेक धर्मोनी आलोचना करवी तेनु नाम "गवेषणा" छे (६) व्यजनावग्रहना उत्तर काळमा जे मतिविशेष थाय छे तेनु नाम "सज्ञा" छे (७) पूर्वे अनुभवेल अर्थनु स्मरण करवु तेनुं नाम "स्मृति" छे (८) अर्थनो परिच्छेद थई गया पछी पण ते अर्थना सूक्ष्मधर्मोनु आलोचन करवु

विशेष । मति =मनन—कथचिदर्थपरिच्छेदेऽपि सूक्ष्मधर्मालोचनरूपा बुद्धिः। तथा —प्रज्ञा=विशिष्टक्षयोपशमजन्या प्रभूतवस्तुगतयथावस्थितधर्मालोचनरूपा संवित्। सर्वमिदमाभिनिबोधिकं मतिज्ञानमित्यर्थः। कथचित् किञ्चिद् भेददर्शनेऽपि तत्त्वत. सर्वं मतिज्ञानमेवेदमिति भाव' ॥ ६ ॥

तदेतत् आभिनिबोधिकज्ञानपरोक्षम्। तदेतन्मतिज्ञान वर्णितमिति शेष ॥सू० ३६॥

सम्प्रति सकलचरणकरणक्रियाधारश्रुतज्ञानस्वरूप वर्णयति—

मूलम्—से किं त सुयनाणपरोक्खं? सुयनाणपरोक्खं चोद्दसविहं पण्णत्तं, त जहा—अक्खरसुय १, अणक्खरसुय २, सण्णिसुय ३, असण्णिसुय ४, सम्मसुय ५, मिच्छासुय ६, साइय ७, अणाइय ८, सपज्जवसिय ९, अपज्जवसिय १०, गमिय ११, अगमिय १२, अगपविट्ठ १३, अणगपविट्ठ १४ ॥ सू० ३७ ॥

छाया—अथ किं तच्छ्रुतज्ञानपरोक्षम्?। श्रुतज्ञानपरोक्षं चतुर्दशविध प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—अक्षरश्रुतम् १, अनक्षरश्रुतम् २, संज्ञिश्रुतम् ३, असंज्ञिश्रुतम् ४, सम्यक्‌श्रुतम् ५, मिथ्याश्रुतम् ६, सादिकम् ७, अनादिकम् ८, सपर्यवसितम् ९, अपर्यवसितम् १०, गमिकम् ११, अगमिकम् १२, अङ्गप्रविष्टम् १३, अनङ्गप्रविष्टम् १४ ॥ सू० ३७ ॥

मति ८। तथा उस पदार्थ के यथार्थ प्रभूत धर्मों का विचार करना प्रज्ञा है९। ये सब मतिज्ञानके ही पर्यायवाची शब्द हैं। यद्यपि इनमें शाब्दिक भेद है तो भी मतिज्ञानरूपता की समानता होनेसे ये सब मतिज्ञान स्वरूप ही हैं। यह आभिनिबोधिक ज्ञान परोक्षज्ञान है। इस तरह मतिज्ञानका वर्णन किया॥ सू० ३६॥

अब सकल चरण करणक्रियाके आधारभूत श्रुतज्ञानका वर्णन करते हैं—'से किं त सुयनाण परोक्खं० ?' इत्यादि।

તે "મતિ" છે (૯) તથા તે પદાર્થનો યથાર્થ પ્રભૂત ધર્મનો વિચાર કરવો તે "પ્રજ્ઞા" છે એ બધા મતિજ્ઞાનનાં જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે જો કે તેમનામાં શાબ્દિક ભેદ છે તો પણ મતિજ્ઞાન રૂપતાની સમાનતા હોવાથી એ બધા મતિ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે આ આભિનિબોધિક જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન છે આ પ્રમાણે મતિ જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું ॥ સૂ. ૩૬ ॥

હવે સકળ ચરણ કરણ ક્રિયાના આધારભૂત શ્રુતજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે— "से किं त सुयनाण परोक्खं० ?" ઇત્યાદિ

टीका—'से किं तं सुयनाणपरोक्खं' इति। अथ किं तत् श्रुतज्ञानपरोक्ष-मिति शिष्यप्रश्नः। उत्तरमाह—श्रुतज्ञानपरोक्ष=श्रुतज्ञानस्य परोक्षज्ञानं चतुर्दशविधं प्रज्ञप्त=तीर्थंकरैः प्ररूपितम्। तद् यथा—अक्षरश्रुतम् १, अनक्षरश्रुतम् २ इत्यादि। एतेषां भेदानां स्वरूपमग्रे वक्ष्यते। अक्षरश्रुतानक्षरश्रुतभेदद्वये संज्ञिश्रुतादीनां शेषभे-दानामन्तर्भावेऽपि पृथगुपन्यासो मन्दमतीनां शिष्याणामनुग्रहायकृत इति ॥सू० ३७॥

अथ सूत्रकारः श्रुतज्ञानस्य चतुर्दश भेदान् वर्णयति—

मूलम्—से किं तं अक्खरसुयं ?। अक्खरसुयं तिविहं पण्णत्तं। तं जहा—सन्नक्खरं १, वंजणक्खरं २, लद्धिअक्खरं ३। से किं तं सन्नक्खरं? सन्नक्खरं—अक्खरस्स संठाणागिई, से तं सन्न-क्खरं। से किं तं वंजणक्खरं ?। वंजणक्खरं—अक्खरस्स वंज-णाभिलावो। से तं वंजणक्खरं। से किं तं लद्धिअक्खरं ?। लद्धिअक्खरं—अक्खरलद्धियस्स लद्धि अक्खरं समुप्पज्जइ। तं छव्विहं पण्णत्तं तं जहा—सोइंदियलद्धि-अक्खरं, चक्खिंदिय-लद्धि अक्खरं, घाणिंदियलद्धि अक्खरं, रसणिंदियलद्धि-अक्खरं, फासिंदियलद्धि अक्खरं, नोइंदियलद्धि-अक्खरं। से तं लद्धि-अक्खरं, से तं अक्खरसुयं।

पूर्ववर्णित श्रुतज्ञान कि जिसका परोक्षरूपसे वर्णन किया गया है उसका क्या स्वरूप है ? उत्तर—श्रुतज्ञान कि जिसको परोक्ष कहा गया है वह चौदह प्रकारका कहा गया है। वे चौदह प्रकार ये हैं—अक्षरश्रुत १, अनक्षरश्रुत २, संज्ञीश्रुत ३, असंज्ञीश्रुत ४, इत्यादि ॥ सू० ३७ ॥

પૂર્વવર્ણિત શ્રુતજ્ઞાન કે જેનું પરોક્ષરૂપે વર્ણન કરાયું છે, તેનું શું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—શ્રુતજ્ઞાન કે જેને પરોક્ષ કહેવાયું છે તે ચૌદ પ્રકારનું છે તે ચૌદ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—(૧) અક્ષર શ્રુત, (૨) અનક્ષર શ્રુત, (૩) સંજ્ઞીશ્રુત, (૪) અસંજ્ઞીશ્રુત. ઈત્યાદિ ॥ સૂ. ૩૭ ॥

से किं तं अणक्खरसुयं?। अणक्खरसुयं अणेगविहं पण्णत्तं। तं जहा-

गाहा-ऊससियं नीससियं, निच्छूढं खासियं च छीयं च।
निस्सिंघियमणुसारं, अणक्खरं छेलियाईयं ॥ १ ॥

से त्तं अणक्खरसुयं ॥ सू० ३८ ॥

छाया—अथ किं तदक्षरश्रुतम्?। अक्षरश्रुतं त्रिविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा-सञ्ज्ञाक्षरं १, व्यञ्जनाक्षरं २, लब्ध्यक्षरं ३। अथ किं तत् सञ्ज्ञाक्षरम्?। सञ्ज्ञाक्षरम्-अक्षरस्य संस्थानाऽऽकृतिः। तदेतत् सञ्ज्ञाक्षरम्। अथ किं तद् व्यञ्जनाक्षरम्?। व्यञ्जनाक्षरम्-अक्षरस्य व्यञ्जनाभिलापः। तदेतत् व्यञ्जनाक्षरम्। अथ किं तल्लब्ध्यक्षरम्?। लब्ध्यक्षरम्-अक्षरलब्धिमतस्य लब्ध्यक्षरं समुत्पद्यते। तत् षड्विधं प्रज्ञप्तं, तद् यथा—श्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरम् १, चक्षुरिन्द्रियलब्ध्यक्षरम् २, घ्राणेन्द्रियलब्ध्यक्षरम् ३, रसनेन्द्रियलब्ध्यक्षरम् ४, स्पर्शेन्द्रियलब्ध्यक्षरम् ५, नोइन्द्रियलब्ध्यक्षरम् ६। तदेतल्लब्ध्यक्षरम्। तदेतदक्षरश्रुतम्।

अथ किं तदनक्षरश्रुतम्? अनक्षरश्रुतमनेकविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—

गाथा—उच्छ्वसितं निःश्वसितं, निष्ठ्यूतं कासितं च क्षुतं च।
निस्सिङ्घितमनुसारं, अनक्षरं खेलितादिकम् ॥ १ ॥

तदेतदनक्षरश्रुतम् ॥ सू० ३८ ॥

टीका—'से किं तं अक्खरसुयं' इति। अथ किं तद् अक्षरश्रुतमिति। पूर्वनिर्दिष्टस्याक्षरश्रुतस्य किं स्वरूपमित्यर्थः। उत्तरमाह—'अक्खरसुयं तिविहं पण्णत्तं' इत्यादि। अक्षरश्रुतं त्रिविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा-सञ्ज्ञाक्षरं, व्यञ्जनाक्षरं,

---

अब सूत्रकार श्रुतज्ञानके चौदह भेदोंका वर्णन करते हैं-'से किं तं अक्खर सुयं०?' इत्यादि।

प्रश्न—पूर्वनिर्दिष्ट अक्षरश्रुतका क्या स्वरूप है? उत्तर—पूर्वनिर्दिष्ट अक्षरश्रुत तीन प्रकारका बतलाया गया है। उसके तीन प्रकार ये हैं।

હવે સૂત્રકાર શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદનું વર્ણન કરે છે—"से किं तं अक्खर सुयं?" ઇત્યાદિ

પ્રશ્ન—પૂર્વ નિર્દિષ્ટ અક્ષરશ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—પૂર્વનિર્દિષ્ટ અક્ષરશ્રુત ત્રણ પ્રકારનું બતાવ્યું છે તે ત્રણ પ્રકારો

लब्ध्यक्षर च । ननु अक्षरश्रुतमित्यस्य कः शब्दार्थः ?, उच्यते—न क्षरति-न चलत्यनुपयोगेऽपि न विनश्यति-इत्यक्षर-सामान्यज्ञानम् । तद्धि जीवस्वभावतयाऽनुपयोगेऽपि तत्त्वतो न प्रच्यवते । यद्यपि मत्यादिकं सर्वं ज्ञानमविशेषेणाक्षरं भवति, तथापीह श्रुतज्ञानस्य प्रस्तावादक्षरं श्रुतज्ञानमेव द्रष्टव्यम् । अस्य श्रुतज्ञानरूपस्य भावाक्षरस्य कारणं चाकारादिवर्णवृन्दम्, ततोऽकारादिवर्णोऽप्युपचारादक्षरमुच्यते । तस्मात्-अक्षर-ज्ञानरूपं च तच्छ्रुतम् अक्षरश्रुतं-भावश्रुतमित्यर्थः । तथा-अक्षरम्=अकारादिवर्णरूप श्रुतम्-अक्षरश्रुत, द्रव्यश्रुतमित्यर्थः । अक्षरश्रुतमित्यनेन द्रव्यश्रुत, भावश्रुतमितिद्वयं बोध्यम् । तत्र द्रव्यश्रुतस्य द्वौ भेदौ । संज्ञाक्षर, व्यञ्जनाक्षर च। भावश्रुतं च लब्ध्यक्षररूपमिति बोध्यम् ।

संज्ञाक्षरश्रुत १, व्यञ्जनाक्षरश्रुत २, एवं लब्ध्यक्षरश्रुत ३ । अक्षर शब्दका क्या अर्थ है ? अक्षर शब्दका अर्थ है-सामान्य ज्ञान । अनुपयोग अवस्था में भी जो नष्ट नहीं होता है वह अक्षर है, ऐसी अक्षरकी व्युत्पत्ति है। ज्ञान सामान्य जीवका लक्षण है, अतः अक्षर शब्दका वाच्यार्थ सामान्य ज्ञान होता है । यद्यपि मतिज्ञान आदि समस्त विशेष ज्ञान सामान्यरूप से अक्षर रूप हैं तो भी यहां श्रुतज्ञानका संबंध चल रहा है अतः "अक्षर" से श्रुतज्ञान ही यहां गृहीत हुआ है अन्य ज्ञान नहीं। इस श्रुतज्ञानरूप भावाक्षरका कारण अकार आदि वर्णसमूह है, अतः अकार आदि वर्ण भी उपचारसे अक्षररूप मान लिये गये हैं, इस लिये ज्ञानरूप जो श्रुत है वह अक्षरश्रुत-भावश्रुत है । और इस भावश्रुतका कारण होनेसे अकारादि अक्षर द्रव्यश्रुत हैं । अक्षरश्रुतपदसे द्रव्यश्रुत और भावश्रुत इन

નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સંજ્ઞાક્ષર શ્રુત, (૨) વ્યંજનાક્ષર શ્રુત, અને (૩) લબ્ધ્યક્ષર શ્રુત અક્ષર શબ્દનો શો અર્થ છે ? અક્ષર શબ્દનો અર્થ "સામાન્ય જ્ઞાન" છે અનુપયોગ અવસ્થામાં પણ જે નાશ પામતું નથી તે અક્ષર છે, એવી અક્ષરની વ્યુત્પત્તિ છે જ્ઞાનસામાન્ય જીવનું લક્ષણ છે, તેથી અક્ષર શબ્દનો વાચ્યાર્થ સામાન્યજ્ઞાન થાય છે જો કે મતિજ્ઞાન આદિ સમસ્ત વિશેષજ્ઞાન સામાન્યરૂપે અક્ષરરૂપ છે, તો પણ અહીં શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય ચાલી રહ્યો છે, તેથી "અક્ષર" વડે અહીં શ્રુતજ્ઞાન જ ગ્રહણ કરાયું છે, બીજું જ્ઞાન નહીં આ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ભાવાક્ષરનું કારણ અકાર આદિ વર્ણસમૂહ છે, તેથી અકાર આદિ વર્ણ પણ ઔપચારિક રીતે અક્ષરરૂપ માની લેવામાં આવ્યા છે, તે કારણે જ્ઞાનરૂપ જે શ્રુત છે તે અક્ષરશ્રુત-ભાવશ્રુત છે અને આ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી અકારાદિ અક્ષર દ્રવ્યશ્રુત છે અક્ષરશ્રુત પદથી દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત એ બન્ને ગ્રહણ કરાયા

अथ किं तत् संज्ञाक्षरम्? इति शिष्यप्रश्नः ?। उत्तरमाह—'संज्ञक्खर०' इत्यादि। संज्ञाक्षरम् – अक्षरस्य = अकारादेर्वर्णस्य संस्थानाऽऽकृतिः–अयमर्थः– संज्ञानम्–अवबोधः–संज्ञा, अथवा–संज्ञायतेऽनयेति संज्ञा, तत्कारणम्–अक्षरं संज्ञाक्षरम्। संज्ञायाश्च – कारणमाकृतिविशेषः, आकृतिविशेष एव नाम्नः कारणाद् व्यवहरणाच्च। ततोऽक्षरस्य पट्टिकादौ लिखितस्य संस्थानाकृतिः संज्ञाऽक्षरमुच्यते। तच्च ब्राह्म्यादिलिपिभेदतोऽनेकमक्षरम्। तच्च समवायाङ्गस्येऽष्टादशे समवाये द्रष्टव्यम्। तदेतत् संज्ञाक्षरं वर्णितम्।

दोनों का ग्रहण हुआ है, इनमें द्रव्यश्रुतके संज्ञाक्षर एवं व्यञ्जनाक्षर, ये दो भेद हैं। तथा भावश्रुतका लब्ध्याक्षररूप एक भेद है, कारण–भावश्रुत लब्ध्यक्षररूप होता है।

फिर शिष्य पूछता है–पूर्वनिर्दिष्ट संज्ञाक्षरका क्या स्वरूप है? उत्तर—अकार आदि वर्णका जो संस्थाना कृति–रचना विशेष है वह संज्ञाक्षर है। संज्ञा शब्दका अर्थ–अवबोध–ज्ञान है, अथवा जिसके द्वारा पदार्थका भान होता है वह संज्ञा है, इसका जो कारण है वह संज्ञाक्षर है। संज्ञाका कारण आकृति विशेष होता है। आकृति विशेषमें ही तो नाम किया जाता है, और व्यवहारमें भी उसे ही काममें लिया जाता है, इसलिये पट्टिका आदिमें लिखित अक्षर की जो संस्थानाकृति है वह संज्ञाक्षर है, ऐसा इसका फलितार्थ होता है। यह संज्ञाक्षर ब्राह्मी आदि लिपि के भेदसे अठारह प्रकारका बतलाया गया है। यह बात समवायाङ्ग सूत्रमें अठारहवें समवायमें कही गई है, अतः जिज्ञासुओं को वहां देख लेना

છે, તેમનામા દ્રવ્યશ્રુતના સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર એ બે ભેદ છે, તથા ભાવ શ્રુતનો લબ્ધ્યક્ષર રૂપ એક ભેદ છે કારણ કે ભાવશ્રુત લબ્ધ્યક્ષર રૂપ હોય છે

વળી શિષ્ય પૂછે છે–પૂર્વનિર્દિષ્ટ સંજ્ઞાક્ષરનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—અકાર આદિ વર્ણની જે સંસ્થાકૃતિ–રચના વિશેષ છે તે સંજ્ઞાક્ષર છે સંજ્ઞા શબ્દનો અર્થ–અવબોધ–જ્ઞાન છે અથવા જેના દ્વારા પદાર્થનું ભાન થાય છે તે સંજ્ઞા છે તેનું જે કારણ છે તે સંજ્ઞાક્ષર છે સંજ્ઞાનું કારણ આકૃતિ વિશેષ હોય છે આકૃતિવિશેષમાં જ તો નામ કરાય છે, અને વ્યવહારમા પણ તેને જ કામમા લેવાય છે તે કારણે પાટી આદિમા લખેલ અક્ષરની જે સંસ્થાનાકૃતિ છે તે સંજ્ઞાક્ષર છે એવો તેનો ફલિતાર્થ થાય છે આ સંજ્ઞાક્ષર બ્રાહ્મી આદિ લિપિના ભેદથી અનેક પ્રકારનો બતાવ્યો છે આ વાત સમવાયાંગ સૂત્રના અઢારમા અધ્યયનમાં કહી છે, તેથી જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાં જોઈ લેવી

अथ किं तत् व्यञ्जनाक्षरम्? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरमाह 'वंजणक्खर०' इत्यादि। व्यञ्जनाक्षरम्–अक्षरस्य व्यञ्जनाभिलाप इति। व्यज्यते–प्रकाश्यतेऽनेनार्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनम्–उच्चार्यमाणमकारादिकं वर्णजातम्, तस्य विवक्षितार्थाऽभिव्यञ्जकत्वात्। व्यञ्जनं च तदक्षरं चेति व्यञ्जनाक्षरम्। अमुमर्थमाश्रित्याह 'वंजणक्खरं अक्खरस्स वंजणाभिलावो' इति। व्यञ्जनाक्षरमक्षरस्य व्यञ्जनाभिलापः। अक्षरस्य=अकारादेर्वर्णसमूहस्य, व्यञ्जनाभिलापः–व्यञ्जनेन=व्यञ्जकत्वेन, अभिलापः=उच्चारणम्। अर्थव्यञ्जकत्वेनोच्चार्यमाणमकारादिवर्णजातमित्यर्थः।

इह प्रसङ्गवशाद् व्यञ्जनाक्षरस्य भेदाः प्रदर्श्यन्ते —

अर्थाभिव्यञ्जकं तद् व्यञ्जनाक्षरं द्विविधम्–यथार्थनियतम्, अयथार्थनियतं च। तत्र–यथार्थनियतम्–अन्वर्थयुक्तम्। यथा–क्षपयतीति क्षपणः=मुनिः, तपसा कर्म-

---

चाहिये। इस प्रकार यह संज्ञाक्षर है १।

प्रश्न—व्यञ्जनाक्षर क्या है? उत्तर—दीपकके द्वारा जिस तरहसे घट प्रकाशित किया जाता है, उसी प्रकार जिसके द्वारा अर्थका प्रकाशन होता है वह व्यञ्जनाक्षर है। इस तरह उच्चार्यमाण अकार आदि समूह का नाम व्यञ्जनाक्षर कहा गया है, क्यों कि इसीके द्वारा ही विवक्षित अर्थका बोध हुआ करता है। व्यञ्जनाक्षर श्रुत यथार्थनियत १ और अयथार्थनियत २ के भेदसे दो प्रकारका है। सार्थक नामसंपन्न जो अक्षर–होता है उसका नाम यथार्थनियत है जैसे क्षपण शब्द। यह शब्द "क्षपयतीति क्षपण" जो कर्मों को नष्ट करे वह क्षपण–मुनि कहलाता है, इस सार्थक नाम वाला है, इसलिये इस शब्द को अपने अर्थ के साथ नियत माना गया है। इसी तरह तपन–सूर्य आदि शब्द भी इसी तरह के

આ પ્રકારનું આ સંજ્ઞાક્ષર છે (૧)

પ્રશ્ન—વ્યંજનાક્ષર શું છે? ઉત્તર—જે રીતે દીવા વડે ઘડાને પ્રકાશિત કરાય છે એજ રીતે જેના દ્વારા અર્થ પ્રકાશિત થાય છે, તે વ્યંજનાક્ષર છે આ રીતે ઉચ્ચાર્યમાણ અકાર આદિ સમૂહનું નામ વ્યંજનાક્ષર કહેલ છે, કારણ કે તેના દ્વારા જ વિવક્ષિત અર્થનો બોધ થાય છે વ્યંજનાક્ષરશ્રુતના બે ભેદ છે–(૧) યથાર્થ નિયત, અને (૨) અયથાર્થ–નિયત. સાર્થક નામ સંપન્ન જે અક્ષર હોય છે, તેનું નામ યથાર્થ નિયત છે જેમકે ક્ષપણ શબ્દ. આ શબ્દ "ક્ષપયતીતિ ક્ષપણ" જે કર્મોનો ક્ષય કરે તે ક્ષપણ–મુનિ કહેવાય છે એ સાર્થક નામવાળો છે, તે કારણે એ શબ્દને પોતાના અર્થની સાથે નિયત માનેલ છે એજ રીતે તપન આદિ શબ્દને પણ એજ પ્રકારના જાણવા અયથાર્થનિયત તે છે કે જે સાર્થક

क्षपकत्वात्। तपतीति तपनः=सूर्यः-इत्यादि। अयथार्थनियत यथा-इन्द्र न गो पायति=न पालयति, तथापीन्द्र-गोपक' कीटविशेषः। न पलमश्नाति=न मांस भक्षति तथापि पलाशः इत्यादि।

अथवा-तद् व्यञ्जनाक्षर द्विविधम्-एकपर्यायम्, अनेकपर्याय च। एक' पर्यायोऽभिधेयो यस्य तदेकपर्यायम्। यथा - अलोक', स्थण्डिलम्-इत्यादि। अलोकशब्देन हि अलोकाकाशलक्षण एक एव पर्यायोऽभिधीयते। स्थण्डिलशब्देन च स्थण्डिलरूप एक एव पर्याय। अनेके पर्याया अभिधेया यस्य तदनेक पर्यायम्। यथा-लोक इति। जगत्, भुवनम्, संसार, इत्यनेके पर्याया लोक-शब्दस्य सन्ति।

जानना चाहिये। अयथार्थनियत वह है जो सार्थक नामवाला नहीं है-जैसे-इन्द्रगोपक शब्द। इन्द्रगोपक कीटविशेष का नाम है। यह शब्द अपने अर्थ से संपन्न नहीं है, कारण वह इन्द्र की रक्षा थोडे ही करता है। केवल इसका नाम ही नाम है। ऐसे अर्थशून्य शब्द अयथार्थनियत माने गये हैं। इसी तरह पलाश आदि शब्द भी इसी श्रेणी के जानना चाहिये, कारण पल-मास को जो खाता है उसका नाम पलाश होता है, परन्तु पलाश-ढाक मास को खाने के कारण पलाश नहीं कहा गया है किन्तु वह तो उसका नाम ही नाम है।

अथवा-दूसरी तरह से भी व्यजनाक्षर दो प्रकार का वतलाका गया है-एक पर्याय जिसका अभिधेय-नाम होता है वह एक पर्याय वाला व्यअनाक्षर है और अनेक पर्याय जिसका अभिधेय नाम होते हैं वह अनेक पर्यायवाला व्यंजनाक्षर है। एक पर्यायवाला व्यंजनाक्षर अलोक स्थण्डिल आदि शब्द हैं, क्यों कि अलोक शब्द का अभिधेय-वाच्य-

---

नामवाળુ નથી. જેમકે ઈન્દ્રગોપક શબ્દ. ઈન્દ્રગોપક ખાસ પ્રકારનું જન્તુ છે તે શબ્દ પોતાના અર્થથી સંપન્ન નથી, કારણ કે ઈન્દ્રની રક્ષા થોડી જ કરે છે! ફક્ત તેનું નામ જ એ પ્રકારનું છે આવા અર્થશૂન્ય શબ્દ અયથાર્થનિયત મનાય છે એજ રીતે પલાશ આદિ શબ્દ પણ એજ પ્રકારના જાણવા, કારણ કે પલ માસને જે ખાય છે તેનું નામ પલાશ છે, પણ પલાશ-ખાખરાને માંસ ખાવાને કારણે પલાશ કહેતા નથી, પણ એ તો ફક્ત તેનું નામ જ છે અથવા બીજી રીતે પણ વ્યજનાક્ષર બે પ્રકારના બતાવ્યા છે-જેનું અભિધેય-નામ એક પર્યાય હોય છે તે એક પર્યાયવાળુ વ્યજનાક્ષર છે અને જેનું અભિધેય-નામ અનેક પર્યાય હોય છે તે અનેક પર્યાયવાળુ વ્યજનાક્ષર છે એક પર્યાયવાળુ વ્યજનાક્ષર અલોક સ્થંડિલ આદિ શબ્દ છે. કારણ કે અલોક શબ્દનું અભિધેય-વાચ્ય

एवमेव एकाक्षरानेकाक्षरभेदेन व्यञ्जनाक्षरं द्विविधम् । तत्रैकाक्षर-धीः श्रीरित्यादि । अनेकाक्षरं-वीणा, लता, माला, इत्यादि । अथवा-संस्कृतप्राकृतभाषाभेदेन द्विविधम्। यथा-वृक्षः, रुक्खो-इति । तथा-नानादेशानाश्रित्य तद् व्यञ्जनाक्षरमनेकविधम् । यथा-मागधानाम्-ओदनः, 'चावल' इति भाषा प्रसिद्धः, लाटाना 'कूरः', द्राविडानां 'चोरः', आन्ध्राणाम्-'इडाकु'-रिति नाम प्रसिद्धम् ।

केवल एक अलोकाकाशरूप पर्याय ही है । इसी तरह स्थण्डिल शब्द का अभिधेय एक स्थण्डिलरूप पर्याय ही है ।

"लोक" यह व्यंजनाक्षर अनेक पर्यायवाला है, क्यों कि इसके जगत, भुवन, संसार आदि अनेक अभिधेय-नाम होते हैं ।

एकाक्षर, अनेकाक्षर, इस तरह से भी व्यजनाक्षर दो प्रकार का बतलाया गया है । जिसमें केवल एक ही अक्षर होता है वह एकाक्षर व्यजनाक्षर है-जैसे-धी, (बुद्धि) श्री आदि अक्षर । अनेक अक्षर जिसमें होते हैं वह अनेकाक्षर व्यजनाक्षर है, जैसे-वीणा, लता, माला आदि शब्द ।

अथवा संस्कृत एवं प्राकृत आदि के भेद से भी यह व्यजनाक्षर दो प्रकार का माना गया है-'वृक्ष' शब्द संस्कृत और 'रुक्ख' शब्द प्राकृत है । अथवा नाना देशों की अपेक्षा व्यजनाक्षर अनेक प्रकार का भी बतलाया गया है-जैसे-मगधदेश में चावलों को 'ओदन' कहते हैं, लाटदेश में 'कूर' कहते हैं, द्राविडदेश में 'चोर' कहते हैं और आन्ध्रदेश में 'इडाकु' कहते हैं ।

કેવળ એક અલોકાકાશ રૂપ પર્યાય જ છે એજ રીતે સ્થંડિલ શબ્દનું અભિધેય એક સ્થંડિલરૂપ પર્યાય જ છે

"લોક" આ વ્યંજનાક્ષર અનેક પર્યાયવાળો છે કારણ કે તેના જગત, ભુવન, સંસાર આદિ અનેક અભિધેય થાય છે

એકાક્ષર, અનેકાક્ષર, આ રીતે પણ વ્યંજનાક્ષર બે પ્રકારનું બતાવ્યું છે જેમાં ફક્ત એક જ અક્ષર હોય છે તે એકાક્ષર વ્યંજનાક્ષર છે જેમકે-ધી, શ્રી આદિ અક્ષર જેમાં અનેક અક્ષર હોય છે તે અનેકાક્ષર વ્યંજનાક્ષર છે; જેમકે વિણા, લતા, માલા, આદિ શબ્દ

અથવા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિના ભેદથી પણ એ વ્યંજનાક્ષર બે પ્રકારનું મનાય છે "વૃક્ષ" શબ્દ સંસ્કૃત અને "रुक्ख" શબ્દ પ્રાકૃત છે, અથવા વિવિધ દેશોની અપેક્ષાએ વ્યંજનાક્ષર અનેક પ્રકારનું પણ બતાવ્યું છે જેમકે મગધ દેશમાં ચોખાને 'ओदन' કહે છે, લાટમાં "कूर" કહે છે દ્રાવિડ દેશમાં "चौर" કહે છે અને આંધ્ર દેશમાં "इडाकु" કહે છે

तथा—व्यञ्जनाक्षरं स्वाभिधेयाद् भिन्नमभिन्नं च। तत्र तादात्म्याभावाद् भिन्नम्। तथाहि—क्षुरशब्दोच्चारणे, अग्निशब्दोच्चारणे मोदकशब्दोच्चारणे च यथा क्रमं वदतो मुखस्य, शृण्वतः श्रवणस्य न छेदो, नापि दाहो, नापि पूरणं भवति, अतो ज्ञायतेस्वाभिधेयाद्भिन्नः शब्दः। अन्यथा—तादात्म्यसद्भावे क्षुरादयोऽपि तत्र सन्तीति मुखस्य श्रवणस्य च छेदादिमसङ्गः।

अभिन्नत्वं=सम्बद्धत्वम्। यः खलु सम्बद्धः स लोकेऽप्यभिन्न इत्युच्यते। यथा—यस्य येन सहाशनपानं सम्बद्धं, स तदभिन्न इत्युच्यते 'अयमस्माकमभिन्नः'

व्यंजनाक्षर अपने अभिधेय से कथंचित् भिन्न भी है और कथंचित् अभिन्न भी है। भिन्न इसलिये है कि शब्द और उसके अर्थ का तादात्म्य संबंध नहीं है। यदि तादात्म्य संबंध होता तो क्षुर शब्द के उच्चारण करने पर मुख कट जाना चाहिये, और सुनने वाले के कान भी कट जाना चाहिये। इसी तरह अग्नि शब्द के उच्चारण करने पर उच्चारण कर्त्ता के मुख में दाह, और सुनने वाले के कानों में जलन पैदा हो जानी चाहिये मोदक शब्द के बोलने पर मुख का भरना और सुनने वाले के कानों का भरना हो जाना चाहिये, परन्तु ऐसा होता नहीं है, अतः मालूम होता है कि शब्दका और उसके अर्थका तादात्म्य संबंध नहीं है, किन्तु शब्द और उसके अर्थ में परस्पर भिन्नता है।

अभिन्न का तात्पर्य है अपने अर्थ को बतलाना—बोध कराना। अपने अर्थ के साथ शब्द का सम्बद्ध होना। लोक में भी जिसका जिसके

વ્યંજનાક્ષર પોતાના વાચ્યથી કંઈક ભિન્ન પણ છે અને કંઈક અભિન્ન પણ છે ભિન્ન એટલા માટે છે કે શબ્દ અને તેના અર્થનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી જો તાદાત્મ્ય સંબંધ હોત તો ક્ષુર શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતા જ મોઢું કપાઈ જવું જોઈએ અને સાંભળનારના કાન પણ કપાઈ જવા જોઈએ એજ રીતે અગ્નિ શબ્દ બોલતા જ બોલનારનાં મુખમાં બળતરા અને શ્રોતાના કાનમાં પણ દાહ પેદા થવા જોઈએ. 'લાડુ' શબ્દ બોલતા જ બોલનારનું મોઢું ભરાઈ જવું જોઈએ, અને શ્રોતાના કાન ભરાઈ જવા જોઈએ, પણ એવું થતું નથી, તેથી એમ લાગે છે કે શબ્દનો અને તેના અર્થનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, પણ શબ્દ અને તેના અર્થમાં અન્યોન્ય ભિન્નતા છે

અભિન્નનું તાત્પર્ય છે પોતાના અર્થને દર્શાવવો—બોધ કરાવવો—પોતાના અર્થની સાથે શબ્દનો સંબંધ હોવો. લોકમાં પણ જેનો જેની સાથે ખાવા

मोदकशब्दे उच्चारिते मोदकविषय एव प्रत्ययो भवति। मोदकरूपार्थाद्भिन्नत्वे ऽसम्बद्धत्वे च सति, तत्र नियमेन मोदकरूपार्थस्य प्रत्ययो न स्यात्। सम्बन्धाभावतो नियामकाभावेनान्यत्रापि मोदकार्थं प्रत्ययस्य प्रसङ्ग आपद्येत। तस्मात् ज्ञायते –अर्थादभिन्नः शब्द इति। अर्थेन सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धः शब्दस्येति।

साथ खाना पीना सम्बद्ध रहता है वह उससे अभिन्न माना जाता है। जब उच्चारण कर्त्ता मोदक आदि शब्दों का उच्चारण करता है तो सुनने वाले को संकेत के वशसे मोदकरूप अर्थ का ही बोध होता है अन्य अर्थ का नहीं। यदि मोदकरूप अर्थ से मोदक (लड्डू) शब्द सर्वथा भिन्न तथा असंबद्ध माना जावे तो मोदक शब्द से मोदकरूप अर्थ की नियमतः प्रतीति नहीं हो सकती है। जब मोदकरूप अर्थ के साथ मोदक शब्द सम्बद्ध ही नहीं होगा तो फिर संबंध के अभाव से मोदक शब्द द्वारा अन्य पदार्थ का भी बोध होने लगेगा। इस तरह नियामक के अभाव में शब्द स्वाभिधेय का प्रत्यायक–बोधक नहीं हो सकने के कारण हरएक पदार्थ का प्रत्यायक–बोधक हो जावेगा तब विवक्षित अर्थ की प्रतीति उससे कैसे हो सकेगी। परन्तु व्यवहार में ऐसा नहीं होता है। विवक्षित शब्द से विवक्षित अर्थ की प्रतीति होती है, अतः यह मानना चाहिये कि शब्द से अर्थ कथंचित् अभिन्न भी है। इस अभिन्नता में ही शब्द और अर्थ का वाच्य वाचक संबंध सिद्ध होता है। शब्द और अर्थ का यह सम्बन्ध ही इन दोनों की अभिन्नता का कथंचित् प्रत्यायक–बोधक माना गया है।

પીવાનો સંબંધ હોય છે, તે તેનાથી અભિન્ન મનાય છે જ્યારે બોલનાર મોદક આદિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે ત્યારે સાંભળનારને સંકેતને કારણે મોદકરૂપ અર્થનો જ બોધ થાય છે, બીજા અર્થનો નહીં જો મોદકરૂપ અર્થથી મોદક શબ્દ તદ્દન ભિન્ન તથા અસંબદ્ધ માનવામાં આવે તો મોદક શબ્દથી મોદકરૂપ અર્થની નિયમતા પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી. જો મોદકરૂપ અર્થ સાથે મોદક શબ્દ સંબદ્ધ જ ન હોય તો પછી સંબંધને અભાવે મોદક શબ્દ દ્વારા બીજા પદાર્થનો પણ બોધ થવા લાગશે. આ રીતે નિયામકને અભાવે શબ્દ સ્વાભિધેયનું પ્રત્યાયક–બોધક નહીં થઈ શકવાને કારણે દરેક પદાર્થનું બોધક થઈ જશે ત્યારે તેનાથી વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકશે? પણ વ્યવહારમાં એવું થતું નથી. વિવક્ષિત શબ્દથી વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી એ માનવું જોઈએ કે શબ્દથી અર્થ કયારેક અભિન્ન પણ હોય છે આ અભિન્નતામાં જ શબ્દ અને અર્થનો વાચ્યવાચક સંબંધ સિદ્ધ થાય છે શબ્દ અને અર્થનો આ સંબંધ જ એ બન્નેની અભિન્નતાનો કયારેક બોધક મનાય છે

तथा–व्यञ्जनाक्षरं स्वाभिधेयाद् भिन्नमभिन्नं च। तत्र तादात्म्याभावाद् भिन्नम्। तथाहि–क्षुरशब्दोच्चारणे, अग्निशब्दोच्चारणे मोदकशब्दोच्चारणे च यथाक्रमं वदतो मुखस्य, शृण्वतः श्रवणस्य न छेदो, नापि दाहो, नापि पूरणं भवति, अतो ज्ञायतेस्वाभिधेयाद्भिन्नः शब्दः। अन्यथा–तादात्म्यसद्भावे क्षुरादयोऽपि तत्र सन्तीति मुखस्य श्रवणस्य च छेदादिप्रसङ्गः।

अभिन्नत्वं=सम्बद्धत्वम्। यः खलु सम्बद्धः स लोकेऽप्यभिन्न इत्युच्यते। यथा–यस्य येन सहाशनपानं सम्बद्धं, स तदभिन्न इत्युच्यते 'अयमस्माकमभिन्नः'

व्यजनाक्षर अपने अभिधेय से कथंचित् भिन्न भी है और कथंचित् अभिन्न भी है। भिन्न इसलिये है कि शब्द और उसके अर्थ का तादात्म्य संबंध नहीं है। यदि तादात्म्य संबंध होता तो क्षुर शब्द के उच्चारण करने पर मुख कट जाना चाहिये, और सुनने वाले के कान भी कट जाना चाहिये। इसी तरह अग्नि शब्द के उच्चारण करने पर उच्चारण कर्त्ता के मुख में दाह, और सुनने वाले के कानों में जलन पैदा हो जानी चाहिये मोदक शब्द के बोलने पर मुख का भरना और सुनने वाले के कानों का भरना हो जाना चाहिये, परन्तु ऐसा होता नहीं है, अतः मालूम होता है कि शब्दका और उसके अर्थका तादात्म्य संबंध नहीं है, किन्तु शब्द और उसके अर्थ में परस्पर भिन्नता है।

अभिन्न का तात्पर्य है अपने अर्थ को बतलाना–बोध कराना। अपने अर्थ के साथ शब्द का सम्बद्ध होना। लोक में भी जिसका जिसके

વ્યજનાક્ષર પોતાના વાચ્યથી કંઈક ભિન્ન પણ છે અને કંઈક અભિન્ન પણ છે ભિન્ન એટલા માટે છે કે શબ્દ અને તેના અર્થનો તાદૃસ્ય સબંધ નથી જો તાદાત્મ્ય સબંધ હોત તો ક્ષુર શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતા જ મોઢું કપાઈ જવું જોઈએ અને સાંભળનારના કાન પણ ફાટી જવા જોઈએ એજ રીતે અગ્નિ શબ્દ બોલતા જ બોલનારનાં મુખમા બળતરા અને શ્રોતાના કાનમાં પણ દાહ પેદા થવા જોઈએ. 'લાડુ' શબ્દ બોલતા જ બોલનારનું મોઢું ભરાઈ જવું જોઈએ, અને શ્રોતાના કાન ભરાઈ જવા જોઈએ, પણ એવું થતુ નથી, તેથી એમ લાગે છે કે શબ્દનો અને તેના અર્થનો તાદાત્મ્ય સબંધ નથી, પણ શબ્દ અને તેના અર્થમાં અન્યોન્ય ભિન્નતા છે

અભિન્નનું તાત્પર્ય છે પોતાના અર્થને દર્શાવવો–બોધ કરાવવો–પોતાના અર્થની સાથે શબ્દનો સબંધ હોવો. લોકમાં પણ જેનો જેની –ખાવા

मोदकशब्दे उच्चारिते मोदकविषय एव प्रत्ययो भवति। मोदकरूपार्थाद्भिन्नत्वे ऽसम्बद्धत्वे च सति, तत्र नियमेन मोदकरूपार्थस्य प्रत्ययो न स्यात्। सम्बन्धाभावतो नियामकाभावेनान्यत्रापि मोदकार्थे प्रत्ययस्य प्रसङ्ग आपद्येत। तस्माद् ज्ञायते -अर्थादभिन्न' शब्द इति। अर्थेन सह वाच्यवाचकभावसम्बन्ध' शब्दस्येति।

साथ खाना पीना सम्बन्ध रहता है वह उससे अभिन्न माना जाता है। जब उच्चारण कर्त्ता मोदक आदि शब्दों का उच्चारण करता है तो सुनने वाले को संकेत के वश से मोदकरूप अर्थ का ही बोध होता है अन्य अर्थ का नहीं। यदि मोदकरूप अर्थ से मोदक (लड्डू) शब्द सर्वथा भिन्न तथा असंबद्ध माना जावे तो मोदक शब्द से मोदकरूप अर्थ की नियमत' प्रतीति नहीं हो सकती है। जब मोदकरूप अर्थ के साथ मोदक शब्द सम्बद्ध ही नहीं होगा तो फिर संबंध के अभाव से मोदक शब्द द्वारा अन्य पदार्थ का भी बोध होने लगेगा। इस तरह नियामक के अभाव में शब्द स्वाभिधेय का प्रत्यायक-बोधक नहीं हो सकने के कारण हरएक पदार्थ का प्रत्यायक-बोधक हो जावेगा तब विवक्षित अर्थ की प्रतीति उससे कैसे हो सकेगी। परन्तु व्यवहार में ऐसा नहीं होता है। विवक्षित शब्द से विवक्षित अर्थ की प्रतीति होती है, अतः यह मानना चाहिये कि शब्द से अर्थ कथंचित् अभिन्न भी है। इस अभिन्नता में ही शब्द और अर्थ का वाच्य वाचक संबंध सिद्ध होता है। शब्द और अर्थ का यह सम्बन्ध ही इन दोनों की अभिन्नता का कथंचित् प्रत्यायक-बोधक माना गया है।

પીવાનો સંબંધ હોય છે, તે તેનાથી અભિન્ન મનાય છે જ્યારે બોલનાર મોદક આદિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે ત્યારે સાંભળનારને સંકેતને કારણે મોદકરૂપ અર્થનો જ બોધ થાય છે, બીજા અર્થનો નહીં જો મોદકરૂપ અર્થથી મોદક શબ્દ તદ્દન ભિન્ન તથા અસંબદ્ધ માનવામાં આવે તો મોદક શબ્દથી મોદકરૂપ અર્થની નિયમતા પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી જો મોદકરૂપ અર્થ સાથે મોદક શબ્દ સંબદ્ધ જ ન હોય તો પછી સંબંધને અભાવે મોદક શબ્દ દ્વારા બીજા પદાર્થનો પણ બોધ થવા લાગશે. આ રીતે નિયામકને અભાવે શબ્દ સ્વાભિધેયનું પ્રત્યાયક-બોધક નહીં થઈ શકવાને કારણે દરેક પદાર્થનું બોધક થઈ જશે ત્યારે તેનાથી વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકશે? પણ વ્યવહારમાં એવું થતું નથી. વિવક્ષિત શબ્દથી વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી એ માનવું જોઈએ કે શબ્દથી અર્થ કયારેક અભિન્ન પણ હોય છે આ અભિન્નતામાં જ શબ્દ અને અર્થનો વાચ્યવાચક સંબંધ સિદ્ધ થાય છે શબ્દ અને અર્થનો આ સંબંધ જ એ બન્નેની અભિન્નતાનો કયારેક બોધક મનાય છે

तथा—व्यञ्जनाक्षरं स्वाभिधेयाद् भिन्नमभिन्नं च। तत्र तादात्म्याभावाद् भिन्नम्। तथाहि-क्षुरशब्दोच्चारणे, अग्निशब्दोच्चारणे मोदकशब्दोच्चारणे च यथाक्रमं वदतो मुखस्य, शृण्वतः श्रवणस्य न छेदो, नापि दाहो, नापि पूरणं भवति, अतो ज्ञायतेस्वाभिधेयाद्भिन्नः शब्दः। अन्यथा—तादात्म्यसद्भावे क्षुरादयोऽपि तत्र सन्तीति मुखस्य श्रवणस्य च छेदादिप्रसङ्गः।

अभिन्नत्वं—सम्बद्धत्वम्। यः खलु सम्बद्धः स लोकेऽप्यभिन्न इत्युच्यते। यथा—यस्य येन सहाशनपानं सम्बद्धं, स तदभिन्न इत्युच्यते 'अयमस्माकमभिन्नः'

व्यंजनाक्षर अपने अभिधेय से कथंचित् भिन्न भी है और कथञ्चित् अभिन्न भी है। भिन्न इसलिये है कि शब्द और उसके अर्थ का तादात्म्य संबंध नहीं है। यदि तादात्म्य संबंध होता तो क्षुर शब्द के उच्चारण करने पर मुख कट जाना चाहिये, और सुनने वाले के कान भी कट जाना चाहिये। इसी तरह अग्नि शब्द के उच्चारण करने पर उच्चारण कर्त्ता के मुख में दाह, और सुनने वाले के कानों में जलन पैदा हो जानी चाहिये मोदक शब्द के बोलने पर मुख का भरना और सुनने वाले के कानों का भरना हो जाना चाहिये, परन्तु ऐसा होता नहीं है, अतः मालूम होता है कि शब्दका और उसके अर्थका तादात्म्य संबंध नहीं है, किन्तु शब्द और उसके अर्थ में परस्पर भिन्नता है।

अभिन्न का तात्पर्य है अपने अर्थ को बतलाना—बोध कराना। अपने अर्थ के साथ शब्द का सम्बद्ध होना। लोक में भी जिसका जिसके

વ્યંજનાક્ષર પોતાના વાચ્યથી કંઈક ભિન્ન પણ છે અને કંઈક અભિન્ન પણ છે ભિન્ન એટલા માટે છે કે શબ્દ અને તેના અર્થનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી જો તાદાત્મ્ય સંબંધ હોત તો ક્ષુર શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતા જ મોઢું કપાઈ જવું જોઈએ અને સાંભળનારના કાન પણ ફાટી જવા જોઈએ એજ રીતે અગ્નિ શબ્દ બોલતા જ બોલનારનાં મુખમાં બળતરા અને શ્રોતાના કાનમાં પણ દાહ પેદા થવા જોઈએ 'લાડુ' શબ્દ બોલતા જ બોલનારનું મોઢું ભરાઈ જવું જોઈએ, અને શ્રોતાના કાન ભરાઈ જવા જોઈએ, પણ એવું થતું નથી, તેથી એમ લાગે છે કે શબ્દનો અને તેના અર્થનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, પણ શબ્દ અને તેના અર્થમાં અન્યોન્ય ભિન્નતા છે

અભિન્નનું તાત્પર્ય છે પોતાના અર્થને દર્શાવવો—બોધ કરાવવો—પોતાના અર્થની સાથે શબ્દનો સંબંધ હોવો. લોકમાં પણ જેનો જેની [illegible]

ते स्वपर्यायाः परपर्यायाश्च एकैके द्विधा भवन्ति। तद् यथा-सम्बद्धाः असम्बद्धाश्च। ये अकारस्य स्वपर्यायास्ते तत्रास्तित्वेन सम्बद्धा भवन्ति। नास्तित्वेन पुनस्त एव सर्वेऽप्यसम्बद्धाः। तत्र तेषां नास्तित्वाभावात्। एवमेवासन्त परपर्याया अपि नास्तित्वेन सम्बद्धा भवन्ति। ते च परपर्याया अस्तित्वेनासम्बद्धाः, तेषामस्तित्वस्य तत्राभावात्। यथा-घटशब्दे घकारटकाराकारा ये पर्यायास्त एवे तत्रास्तित्वेन सम्बद्धा

जान लेना चाहिये। ये जो परपर्यायें हैं वे उस व्यञ्जनाक्षरकी ही स्वपर्यायकी तरह पर्यायें हैं। अर्थात्-जिस प्रकार स्वपर्यायें व्यञ्जनाक्षरकी निज पर्यायें कही गई हैं, उसी प्रकार परपर्यायें भी उस व्यञ्जनाक्षर की मानी जाती हैं, क्यों कि वे वहां व्यवच्छेद्य हैं और इसी लिये उस विवक्षित अकारादि अक्षरकी वे विशेषक होती हैं, जैसे-कहा जाता है कि-'यह मेरा शत्रु है।'

स्वपर्याय और परपर्याय ये दोनों दो २ प्रकारकी बतलाई गई हैं एक सबद्ध और दूसरी असबद्ध। विवक्षित शब्दकी जो स्वपर्यायें हुआ करती हैं वे वहां अस्तित्व धर्मसे संबंधित रहा करती हैं, और जो परपर्यायें हुआ करती हैं वे वहां नास्तित्व धर्मसे संबंधित रहा करती हैं। स्वपर्यायें नास्तित्व धर्म से संबंधित नहीं होती हैं, क्यों कि वस्तु की स्वपर्यायें वस्तु में अस्तित्व धर्म से संबंधित और नास्तित्व धर्म से असंबंधित मानी गई हैं। इसी तरह पर पर्यायें वस्तु में नास्तित्व धर्म

બધી પરપર્યાયો છે એ જ પ્રકારે ઇવર્ણ આદિ વ્યંજનાક્ષરોમા પણ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય સમજી લેવી જોઈએ એ જે પરપર્યાયો છે તે તે વ્યંજનાક્ષરની જ સ્વપર્યાયના જેવી પર્યાયો છે એટલે કે જેમ સ્વપર્યાયો વ્યંજનાક્ષરની પોતાની પર્યાયો કહેવામાં આવી છે તેમ પર પર્યાયો પણ તે વ્યંજનાક્ષરની માનવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ ત્યાં વ્યવચ્છેદ્ય છે અને તેથી તે વિવક્ષિત અકારાદિ અક્ષરની તેઓ વિશેષક હોય છે, જેમકે "આ મારો શત્રુ છે" એમ કહેવામા આવે છે

સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય એ બન્ને બે બે પ્રકારની બતાવી છે એક સબદ્ધ અને બીજી અસબદ્ધ વિવક્ષિત શબ્દની જે પર્યાયો થયા કરે છે તેઓ ત્યાં અસ્તિત્વધર્મથી સંબંધિત રહ્યા કરે છે, અને જે પરપર્યાયો હોય છે તેઓ ત્યાં નાસ્તિત્વધર્મથી સંબંધિત રહ્યા કરે છે સ્વપર્યાયો નાસ્તિત્વધર્મથી સંબંધિત હોતી નથી, કારણ કે વસ્તુની સ્વપર્યાયો વસ્તુમા અસ્તિત્વધર્મથી સંબંધિત અને નાસ્તિત્વધર્મથી અસંબંધિત માનવામા આવી છે એજ પ્રમાણે પરપર્યાયો વસ્તુમાં નાસ્તિત્વધર્મથી સંબંધિત અને અસ્તિત્વધર્મથી અસંબંધિત બતાવવામા

तथा-व्यञ्जनाक्षरस्यैकैकस्य द्विविधा' पर्याया भवन्ति । यथा-स्वपर्याया', परपर्यायाश्च। तत्रेत्थं स्वपर्याया अवर्णस्य भवन्ति, अवर्णस्त्रिधा-ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च। पुनरेकैकस्त्रिधा-उदात्तोऽनुदात्त स्वरितश्च। पुनरेकैको द्विधा-अनुनासिको निरनुनासिकश्च । एवमष्टादशप्रकारोऽवर्ण' । तथा ये अन्यैरक्षरसंयोगतोऽक्षरसंयोगत एवं यावन्त संयोगा घटन्ते, तावत्संयोगवशतो येऽवस्थाविशेषा , ये च तत्तदर्थाभिधायकत्वस्वभावास्तेऽपि तस्य स्वपर्याया' । ये तु तत्रामन्वस्ते परपर्यायाः । एवमिवर्णादीनामपि स्वपर्याया परपर्याया'वक्तव्याः। येऽपि परपर्यायास्तेऽपि तस्येति व्यपदिश्यन्ते, व्यवच्छेद्यतया तेषां तद्विशेषकत्वाद् । यथाऽय मे शत्रुरिति ।

तथा-एक एक व्यञ्जनाक्षरकी दो २ प्रकारकी पर्यायें होती हैं। इनका नाम स्वपर्याय और परपर्याय है। अर्थात् स्वपर्याय और परपर्याय के भेदसे ये पर्यायें दो प्रकारकी होती हैं ।जैसे-अकार यह अक्षर ह्रस्व दीर्घ और प्लुत के भेद से तीन प्रकार का कहा गया है,तथा ह्रस्व दीर्घ और प्लुत ये भी प्रत्येक उदात्त, अनुदात्त और स्वरित के भेद से तीन तीन प्रकारके बतलाये गये हैं, ऐसे ये नौ भेद हुए । ये भी सानुनासिक और निरनुनासिकके भेद से दो दो प्रकारके होनेसे अवर्ण अठारह (१८) प्रकारका हो जाता है । ये स्वपर्याय हैं । इसी तरह एक एक अक्षरके संयोग से जितने संयोग अक्षरोंके निष्पन्न होते हैं तथा इन संयोगों के वश से जो अक्षरोंकी अवस्थाएँ होती हैं, तथा इन अवस्थाओं में वे वे शब्द जो अपने २ तत्तदर्थके अभिधायक स्वभाववाले होते हैं ये सब भी व्यञ्जनाक्षरकी स्वपर्यायें हैं । जो पर्यायें इनमें नहीं हैं वे सब पर पर्यायें हैं। इसी प्रकार इवर्ण आदि व्यञ्जनाक्षरों में भी स्वपर्याय और परपर्याय

તથા—એક એક વ્યજનાક્ષરની બે બે પ્રકારની પર્યાયો થાય છે તેમનુ નામ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય છે એટલે કે સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના ભેદથી એ પર્યાયો બે પ્રકારની હોય છે જેમકે—અકાર આ અક્ષર હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે, તથા હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અને પ્લુત, એ પણ પ્રત્યેક ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતના ભેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારના બતાવ્યા છે એમ આ નવ ભેદ થયા એ પણ સાનુનાસિક, અને નિરનુનાસિકના ભેદથી બે બે પ્રકારના હોવાથી અવર્ણ અઢાર પ્રકારનો થાય છે એજ રીતે એક એક અક્ષરના સયોગથી અક્ષરોના જેટલા સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા એ સયોગોને કારણે અક્ષરોની જે અવસ્થાઓ થાય છે, તથા તે અવસ્થાઓમાં તે તે શબ્દો જે પોતપોતાના તે તે અર્થના અભિધાયક સ્વભાવવાળા હોય છે, એ સઘળી પણ વ્યજનાક્ષરની સ્વપર્યાયો છે જે પર્યાયો [illegible] નથી તે

ते स्वपर्यायाः परपर्यायाश्च एकैके द्विधा भवन्ति। तद् यथा—सम्बद्धाः असंबद्धाश्च। ये अकारस्य स्वपर्यायास्ते तत्रास्तित्वेन सम्बद्धा भवन्ति। नास्तित्वेन पुनस्त एव सर्वेऽप्यसम्बद्धा'। तत्र तेषां नास्तित्वाभावात्। एवमेवासन्त' परपर्याया अपि नास्तित्वेन सम्बद्धा भवन्ति। ते च परपर्याया अस्तित्वेनासम्बद्धा, तेषामस्तित्वस्य तत्राभावात्। यथा—घटशब्दे घकारटकाराकारा ये पर्यायास्त एवं तत्रास्तित्वेन सम्बद्धा

जान लेना चाहिये। ये जो परपर्यायें हैं वे उस व्यञ्जनाक्षरकी ही स्वपर्यायकी तरह पर्यायें हैं। अर्थात्–जिस प्रकार स्वपर्यायें व्यञ्जनाक्षरकी निज पर्यायें कही गई हैं, उसी प्रकार परपर्यायें भी उस व्यञ्जनाक्षर की मानी जाती हैं, क्यों कि वे वहां व्यवच्छेद्य हैं और इसी लिये उस विवक्षित अकारादि अक्षरकी वे विशेषक होती हैं, जैसे–कहा जाता है कि–'यह मेरा शत्रु है।'

स्वपर्याय और परपर्याय ये दोनों दो २ प्रकारकी बतलाई गई हैं एक संबद्ध और दूसरी असंबद्ध। विवक्षित शब्दकी जो स्वपर्यायें हुआ करती हैं वे वहां अस्तित्व धर्मसे संबंधित रहा करती हैं, और जो परपर्यायें हुआ करती हैं वे वहां नास्तित्व धर्मसे संबंधित रहा करती हैं। स्वपर्यायें नास्तित्व धर्म से संबंधित नहीं होती हैं, क्यों कि वस्तु की स्वपर्यायें वस्तु में अस्तित्व धर्म से संबंधित और नास्तित्व धर्म से असंबंधित मानी गई हैं। इसी तरह पर पर्यायें वस्तु में नास्तित्व धर्म

બધી પરપર્યાયો છે એ જ પ્રકારે ઇવર્ણ આદિ વ્યંજનાક્ષરોમાં પણ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય સમજી લેવી જોઈએ એ જે પરપર્યાયો છે તે તે વ્યંજનાક્ષરની જ સ્વપર્યાયના જેવી પર્યાયો છે એટલે કે જેમ સ્વપર્યાયો વ્યંજનાક્ષરની પોતાની પર્યાયો કહેવામા આવી છે તેમ પર પર્યાયો પણ તે વ્યંજનાક્ષરની માનવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ ત્યા અવચ્છેદ્ય છે અને તેથી તે વિવક્ષિત અકારાદિ અક્ષરની તેઓ વિશેષક હોય છે, જેમકે "આ મારો શત્રુ છે" એમ કહેવામા આવે છે

સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય એ બન્ને બે બે પ્રકારની બતાવી છે એક સબદ્ધ અને બીજી અસબદ્ધ વિવક્ષિત શબ્દની જે પર્યાયો થયા કરે છે તેઓ ત્યાં અસ્તિત્વધર્મથી સબધિત રહ્યા કરે છે, અને જે પરપર્યાયો હોય છે તેઓ ત્યા નાસ્તિત્વધર્મથી સબધિત રહ્યા કરે છે સ્વપર્યાયો નાસ્તિત્વધર્મથી સબધિત હોતી નથી, કારણ કે વસ્તુની સ્વપર્યાયો વસ્તુમાં અસ્તિત્વધર્મથી સબંધિત અને નાસ્તિત્વધર્મથી અસબધિત માનવામાં આવી છે એજ પ્રમાણે પરપર્યાયો વસ્તુમા નાસ્તિત્વધર્મથી સબંધિત અને અસ્તિત્વધર્મથી અસબધિત બતાવવામાં

भवन्ति, तेषां तत्र विद्यमानत्वात्। त एव घकारटकाराकारपर्याया रथशब्दादिषु अस्तित्वेनाऽसम्बद्धा भवन्ति, तेषां तत्राभावात्। तदत्र स्वपर्याया अस्तित्वेन तत्र सम्बद्धा अन्यत्र चाऽसम्बद्धा भवन्ति। त एव स्वपर्याया नास्तित्वेन तत्राऽसम्बद्धाः, अन्यत्र तु सम्बद्धा भवन्ति।

तथा-ये रथशब्दस्य स्वपर्यायास्ते तत्रास्तित्वेन सम्बद्धा, तेषां तत्र विद्यमानत्वात्। घटशब्दे त्वसम्बद्धा, तेषां तत्रासत्त्वात्। त एव च रथशब्दे नास्तित्वेनासम्बद्धा, घटशब्दे तु सम्बद्धा इति तदेतद् स्वनाक्षरं वर्णितमिति शेषः।

से संबंधित और अस्तित्व धर्म से असंबंधित कही गई हैं। जैसे-घट शब्द में "घ, ट, अ" रूप अर्थात्-घकार, टकार, अकाररूप जो पर्यायें हैं, वे वहां (घट में) अस्तित्व धर्म से संबंध रखने वाली हैं, क्यों कि इनकी वहां विद्यमानता है। तथा रथ आदि शब्दों में इनकी विद्यमानता नहीं होने के कारण ये वहां रथ आदि में अस्तित्व धर्म से असंबंधित हैं। इस तरह स्वपर्याय वहां (घट शब्द में) अस्तित्व से संबद्ध है और अन्यत्र रथ आदि में अस्तित्व से वह संबद्ध नहीं है, तथा वही स्वपर्याय नास्तित्व से वहां असंबद्ध है, और अस्तित्व से संबद्ध है। इसी तरह रथ आदि शब्दों की जो स्वपर्यायें हैं वे वहां अस्तित्व धर्म से सुसंबंधित हैं, कारण उनकी ही वहां विद्यमानता है, घट शब्द में इनकी विद्यमानता नहीं होने से ये वहां असंबंधित हैं। रथ शब्द में य नास्तित्व धर्म से असंबद्ध इस लिये मानी गई हैं कि वहां उनकी (र, थ, अ) की विद्यमानता है और घट शब्द में नास्तित्व धर्मसे संबंधित इसलिये

આવેલ છે જેમકે 'ઘટ' શબ્દમાં "घ, ट, अ," રૂપ એટલે કે ઘકાર, ટકાર, અકાર રૂપ જે પર્યાયો છે તેઓ ત્યાં (ઘટમાં) અસ્તિત્વધર્મથી સંબંધ રાખનારી છે, કારણ કે તેમની ત્યાં હાજરી છે તથા 'રથ' આદિમાં તેમની વિદ્યમાનતા (હાજરી) ન હોવાને કારણે તેઓ ત્યાં (રથ આદિમાં) અસ્તિત્વધર્મથી અસંબંધિત છે આ રીતે સ્વપર્યાય ત્યાં (ઘટ શબ્દમાં) અસ્તિત્વથી સંબદ્ધ છે અને અન્યત્ર (રથ આદિમાં) અસ્તિત્વથી તે સંબદ્ધ નથી, તથા એજ સ્વપર્યાય નાસ્તિત્વથી ત્યાં અસંબદ્ધ છે અને અસ્તિત્વથી સંબદ્ધ છે એજ પ્રમાણે રથ આદિ શબ્દોની જે સ્વપર્યાયો છે તેઓ ત્યાં અસ્તિત્વધર્મથી સુસંબંધિત છે, કારણ કે તેમની જ ત્યાં વિદ્યમાનતા છે, 'ઘટ' શબ્દમાં તેમની વિદ્યમાનતા ન હોવાથી તેઓ ત્યાં અસંબંધિત છે 'રથ' શબ્દમાં તેઓ નાસ્તિત્વધર્મથી અસંબદ્ધ તે કારણે માની છે કે ત્યાં તેમની (र थ अ) વિદ્યમાનતા છે અને ઘટ શબ્દમાં નાસ્તિત્વધર્મથી સંબંધિત તે કારણે મનેલી

शिष्यः पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तद् लब्ध्यक्षरमिति। उत्तरमाह—'लद्धिअक्खरं०' इत्यादि। लब्ध्यक्षरम्-लब्धिः=उपयोगरूपा, सा चेह प्रस्तुत्वात् शब्दार्थपर्यालोचनानुसारिणी गृह्यते। लब्धिरूपमक्षरं लब्ध्यक्षरं भावश्रुतमित्यर्थः, अक्षरलब्धिकस्य-अक्षरे=अक्षरोच्चारणे अक्षरावबोधे वा लब्धिः=उपयोगो यस्य सोऽक्षरलब्धिकस्तस्य-अकाराद्यक्षरानुगतश्रुतलब्धिसमन्वितस्येत्यर्थः, लब्ध्यक्षरं=भावश्रुतं समुत्पद्यते-शब्दादिग्रहणसमनन्तरमिन्द्रियमनोनिमित्तं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारि 'शङ्खोऽयम्' इत्याद्यक्षरानुगतं विज्ञानमुपजायते इत्यर्थः।

मानी गई है कि वहां उनकी (र, थ, अ, की) अविद्यमानता है। इस तरह स्वपर्याय और परपर्याय, ये दोनों प्रकारकी पर्यायें अपने व्यंजनाक्षरोंमें संबद्ध और असंबद्ध भेदवाली सिद्ध हो जाती हैं। इस प्रकार यहां तक व्यंजनाक्षरका वर्णन हुआ॥

शिष्य लब्ध्यक्षरके विषयमें पूछता है-'से किं तं लद्धि-अक्खरं०' इत्यादि।

लब्ध्यक्षरका क्या स्वरूप है? उत्तर—लब्धि नाम है उपयोगका, यह उपयोग, शब्द और अर्थका जो पर्यालोचनरूप व्यापार होता है उसका स्वरूप यहां ग्रहण किया गया है। इस तरह लब्धिरूप जो अक्षर है वह लब्ध्यक्षर है, और यह भावश्रुतरूप है। अक्षरलब्धिक-अर्थात् अक्षरके उच्चारण करनेमें अथवा अक्षरके अवबोध करनेमें उपयोगयुक्त-व्यक्तिको यह भावश्रुत उत्पन्न होता है। आकारादि अक्षरानुगतश्रुत-लब्धि समन्वित प्राणीको शब्दादि ग्रहणके बाद इन्द्रिय और मन निमि-

છે કે ત્યાં તેમની (ર, થ, અની) અવિદ્યમાનતા છે આ રીતે સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય, એ બન્ને પ્રકારની પર્યાયો પોતપોતાના વ્યંજનાક્ષરોમાં સંબદ્ધ અને અસંબદ્ધ ભેદવાળી સિદ્ધ થાય છે આ પ્રકારે અહીં સુધી વ્યંજનાક્ષરનું વર્ણન થયું.

શિષ્ય લબ્ધ્યક્ષરના વિષયમાં પૂછે છે-"से किं तं लद्धिअक्खरं०" ઇત્યાદિ લબ્ધ્યક્ષરનું શું સ્વરૂપ છે? ઉત્તર—લબ્ધિ ઉપયોગનું નામ છે, આ ઉપયોગ શબ્દ અને અર્થનો જે પર્યાલોચનરૂપ વ્યાપાર હોય છે તેનું સ્વરૂપ અહીં ગ્રહણ કરેલ છે આ રીતે લબ્ધિરૂપ જે અક્ષર છે તે લબ્ધ્યક્ષર છે, અને તે ભાવશ્રુતરૂપ છે અક્ષરલબ્ધિક-એટલે કે અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં અથવા અક્ષરનો અવબોધ કરવામાં ઉપયોગ-યુક્ત વ્યક્તિને એ ભાવશ્રુત ઉત્પન્ન થાય છે અકારાદિ અક્ષરાનુગત-શ્રુતલબ્ધિ સમન્વિત પ્રાણીને શબ્દાદિ ગ્રહણ કર્યા

भवन्ति, तेषां तत्र विद्यमानत्वात्। त एव घकारटकाराकारपर्याया रथशब्दादिषु अस्तित्वेनाऽसम्बद्धा भवन्ति, तेषां तत्राभावात्। तदत्र स्वपर्याया अस्तित्वेन तत्र सम्बद्धा अन्यत्र चाऽसम्बद्धा भवन्ति। त एव स्वपर्याया नास्तित्वेन तत्रासम्बद्धाः, अन्यत्र तु सम्बद्धा भवन्ति।

तथा-ये रथशब्दस्य स्वपर्यायास्ते तत्रास्तित्वेन सम्बद्धाः, तेषां तत्र विद्यमानत्वात्। घटशब्दे त्वसम्बद्धाः, तेषां तत्रासत्त्वात्। त एव च रथशब्दे नास्तित्वेनासम्बद्धाः, घटशब्दे तु सम्बद्धा इति तदेतद् न्यूनाक्षरं वर्णितमिति शेषः।

से संबंधित और अस्तित्व धर्म से असंबंधित कही गई हैं। जैसे-घट शब्द में "घ, ट, अ" रूप अर्थात्-घकार, टकार, अकाररूप जो पर्यायें हैं ये वहां (घट में) अस्तित्व धर्म से संबंध रखने वाली हैं, क्यों कि इनकी वहां विद्यमानता है। तथा रथ आदि शब्दों में इनकी विद्यमानता नहीं होने के कारण ये वहां रथ आदि में अस्तित्व धर्म से असंबंधित हैं। इस तरह स्वपर्याय वहां (घट शब्द में) अस्तित्व से संबद्ध है और अन्यत्र रथ आदि में अस्तित्व से वह संबद्ध नहीं है, तथा यही स्वपर्याय नास्तित्व से वहां असंबद्ध है, और अस्तित्व से संबद्ध है। इसी तरह रथ आदि शब्दों की जो स्वपर्यायें हैं वे वहां अस्तित्व धर्म से सुसंबंधित हैं, कारण उनकी ही वहां विद्यमानता है, घट शब्द में इनकी विद्यमानता नहीं होने से ये वहां असंबंधित हैं। रथ शब्द में ये नास्तित्व धर्म से असंबद्ध इस लिये मानी गई हैं कि वहां उनकी (र, थ, अ) की विद्यमानता है और घट शब्द में नास्तित्व धर्मसे संबंधित इसलिये

આવેલ છે જેમકે 'ઘટ' શબ્દમા "घ, ट, अ," રૂપ એટલે કે ઘકાર, ટકાર, અકાર રૂપ જે પર્યાયો છે તેઓ ત્યાં (ઘટમાં) અસ્તિત્વધર્મથી સંબંધ રાખનારી છે, કારણ કે તેમની ત્યા હાજરી છે તથા 'રથ' આદિમા તેમની વિદ્યમાનતા (હાજરી) ન હોવાને કારણે તેઓ ત્યા (રથ આદિમા) અસ્તિત્વધર્મથી અસંબંધિત છે આ રીતે સ્વપર્યાય ત્યાં (ઘટ શબ્દમા) અસ્તિત્વથી સંબદ્ધ છે અને અન્યત્ર (રથ આદિમા) અસ્તિત્વથી તે સંબદ્ધ નથી, તથા એજ સ્વપર્યાય નાસ્તિત્વથી ત્યાં અસંબદ્ધ છે અને અસ્તિત્વથી સંબદ્ધ છે એજ પ્રમાણે રથ આદિ શબ્દોની જે સ્વપર્યાયો છે તેઓ ત્યા અસ્તિત્વધર્મથી સુસંબંધિત છે, કારણ કે તેમની જ ત્યાં વિદ્યમાનતા છે, 'ઘટ' શબ્દમાં તેમની વિદ્યમાનતા ન હોવાથી તેઓ ત્યા અસંબંધિત છે 'રથ' શબ્દમા તેઓ નાસ્તિત્વધર્મથી અસંબદ્ધ તે કારણે માની છે કે ત્યા તેમની (र थ अ) વિદ્યમાનતા છે, અને ઘટ શબ્દમાં નાસ્તિત્વધર્મથી સંબંધિત તે કારણે માનેલી

भावश्रुतं च शब्दार्थ पर्यालोचनानुसारि विज्ञानम् । शब्दार्थपर्यालोचन चाक्षरं विना न सम्भवतीति चेत् ?,

सत्यमेतत्—किंतु यद्यपि तेपामेकेन्द्रियादीनां परोपदेशश्रवणाऽसम्भवस्तथापि तेषा तथाविधक्षयोपशमभावत' काचिदव्यक्ताऽक्षरलब्धिर्भवति, यद्वशादक्षरा-नुषक्त श्रुतज्ञानमुपजायते । इत्थ चैतदङ्गीकर्तव्यम्, तथाहि–तेपामप्याहाराद्यभिलाप उपजायते, अभिलापश्च प्रार्थना, सा च ' यदीदमह प्राप्नोमि, ततो भव्य भवती' –त्याद्यक्षरानुगतैव ।

" दव्वसुयाभावमि वि, भावसुय पत्थिवाईणं " इति द्रव्यश्रुतके अभावमें भी पृथिव्यादि एकेन्द्रियादिक जीवोंमें भावश्रुत होता है, परन्तु जब भावश्रुतका अर्थ " शब्द और अर्थका पर्यालोचन करना भावश्रुत है " ऐसा किया जाता है, तब उनमें भावश्रुतका सद्भाव कैसे सिद्ध हो सकता है,? क्यों कि शब्द और अर्थका पर्यालोचनरूप भावश्रुत अक्षरके विना संभवित नहीं होता है ।

उत्तर—शङ्का ठीक है । परन्तु जब इसका विचार किया जाता है तो यह बात समझमें आ ही जाती है । हा यह उचित है कि उन एकेन्द्रियादिक जीवों में परोपदेश श्रवण की संभवता नहीं है, परन्तु फिर भी उनमें इस प्रकार का क्षयोपशम अवश्य है कि जिससे उनमें अव्यक्त अक्षर-लब्धि होती है, और इसीसे अक्षरानुसंबद्ध श्रुतज्ञान उनके होता है । यह बात इस तरह से उनमें जानी जाती है कि आहार, भय, मैथुन और

" दव्वसुयाभाव मि वि, भावसुय पत्थिवाइण " ઇતિ દ્રવ્યશ્રુતના અભાવમા પણ પૃથિવ્યાદિ–એકેન્દ્રિયાદિક જીવોમાં ભાવશ્રુત થાય છે, પણ જો ભાવ-શ્રુતનો અર્થ " શબ્દ અને અર્થનુ પર્યાલોચન કરવુ તે ભાવશ્રુત છે " એ પ્રમાણે કરાય તો તેમનામાં ભાવશ્રુતનો સદ્ભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થના પર્યાલોચનરૂપ ભાવશ્રુત અક્ષરના વિના સંભવિત હોતું નથી

ઉત્તર—શંકા બરાબર છે, પણ જો તેના પર વિચાર કરવામા આવે તો એ વાત સમજવામા આવી જ જાય છે હા, એ ઉચિત છે કે એ એકેન્દ્રિયાદિક જીવોમાં પરોપદેશ શ્રવણની સંભવિતતા નથી, છતા પણ તેમનામા એ પ્રકારનો ક્ષયોપશમ અવશ્ય છે, કે જેથી તેમનામા અવ્યક્ત અક્ષરલબ્ધિ હોય છે, અને તેથી જ અક્ષરાનુષક્ત શ્રુતજ્ઞાન તેમને થાય છે એ વાત આ રીતે તેમનામા જાણી શકાય છે કે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ, એ ચાર પ્રકારની જે

नन्विद लब्ध्यक्षर संज्ञिनामेव पुरुषादीनां सम्भवति, नत्वसंज्ञिनामेकेन्द्रियादीनाम्, तेषामकारादिवर्णानामवगमे उच्चारणे वा लब्ध्यसम्भवात्। नहि तेषां परोपदेशश्रवण सम्भवति, येनाऽकारादिवर्णानामवगमादिर्भवेत्। अथ च-एकेन्द्रियादीनामपि भावश्रुतरूप लब्ध्यक्षरमिष्यते। तथाहि-पृथिव्यादीनामपि भावश्रुत वर्णितम्—

तथा चोक्तम्—'दव्वसुयाभावमि वि, भावसुय पत्थिवाईणं' इति।

छाया—'द्रव्यश्रुताभावेऽपि भावश्रुत पार्थिवादीनाम्' इति।

त्तक जो शब्द और अर्थकी पर्यालोचनाके अनुसार ज्ञान उत्पन्न होता है वही भावश्रुत है। जैसे शखका शब्द जब कानमें पड़ता है तब श्रोता को ऐसा जो विचार होता है कि 'यह अन्यका शब्द नहीं है यह तो शखका शब्द है' इसीका नाम भावश्रुत है।

शका—लब्ध्यक्षररूप भावश्रुतका जो ऐसा आप स्वरूप प्रकट कर रहे हैं वह तो सज्ञी पचेन्द्रिय प्राणीके ही घटित हो सकता है, अ संज्ञी एकेन्द्रियादिकों के नहीं क्यों कि उनमें ऐसी लब्धि नहीं है, कि जिससे वे अकार आदि अक्षरोंका अवगम, अथवा उच्चारण कर सकें। अकार आदि अक्षरोंका जो अवगम आदि होता है, वह परके उपदेश श्रवणपूर्वक होता है। उनमें कर्ण इन्द्रिय और मनका अभाव होनेसे परोपदेश श्रवणता आती नहीं है, परन्तु लब्ध्यक्षररूप यह भावश्रुत तो एकेन्द्रिय आदि प्राणियों में भी शास्त्रकारोंने बतलाया है। जैसे कहा है—

પછી, ઇન્દ્રિય અને મન નિમિત્તક જે શબ્દ અને અર્થની પર્યાલોચના અનુસાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એજ ભાવશ્રુત છે જેમકે શખનો શબ્દ જ્યારે કાને પડે છે, ત્યારે શ્રોતાને એવો જે વિચાર થાય છે કે "આ બીજાનો શબ્દ નથી, આ તો શખનો શબ્દ છે" એનુ નામ ભાવશ્રુત છે

શકા—લબ્ધ્યક્ષરરૂપ ભાવશ્રુતનુ આપ જે સ્વરૂપ પ્રગટ કરો છો, તે તો સજ્ઞીપચેન્દ્રિય પ્રાણીમાં જ ઘટાવી શકાય છે, અસજ્ઞી એકેન્દ્રિયાદિકોમાં નહીં, કારણ કે તેમનામા એવી લબ્ધિ નથી કે જેથી તેઓ અકાર આદિ અક્ષરોનો અવગમ અથવા ઉચ્ચારણ કરી શકે અકાર આદિ અક્ષરોનુ જે અવગમ આદી થાય છે તે પરના ઉપદેશ શ્રવણ પૂર્વક થાય છે તેમનામાં કર્ણેન્દ્રિય અને મનનો અભાવ હોવાથી પરોપદેશ શ્રવણતા આવતી નથી પણ લબ્ધ્યક્ષરરૂપ આ ભાવશ્રુત તો એકેન્દ્રિય આદિ પ્રાણિઓમાં પણ શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યુ છે જેમકે કહ્યું છે કે—

भावश्रुतं च शब्दार्थ पर्यालोचनानुसारि विज्ञानम् । शब्दार्थपर्यालोचन चाक्षर विना न सम्भवतीति चेत् ?,

सत्यमेतत्—किंतु यद्यपि तेषामेकेन्द्रियादीनां परोपदेशश्रवणाऽसम्भवस्तथापि तेषा तथाविधक्षयोपशमभावत काचिदव्यक्ताऽक्षरलब्धिर्भवति, यद्वशादक्षरानुपक्त श्रुतज्ञानमुपजायते । इत्थ चैतदङ्गीकर्तव्यम्, तथाहि–तेषामप्याहाराद्यभिलाप उपजायते, अभिलापश्च प्रार्थना, सा च ' यदीदमहं प्राप्नोमि, ततो मन्य भवती' –त्याद्यक्षरानुगतैव ।

"दव्वसुयाभावंमि वि, भावसुय पत्थिवाईण" इति द्रव्यश्रुतके अभावमें भी पृथिव्यादि एकेन्द्रियादिक जीवोंमें भावश्रुत होता है, परन्तु जब भावश्रुतका अर्थ " शब्द और अर्थका पर्यालोचन करना भावश्रुत है" ऐसा किया जाता है, तब उनमें भावश्रुतका सद्भाव कैसे सिद्ध हो सकता है, ? क्यों कि शब्द और अर्थका पर्यालोचनरूप भावश्रुत अक्षरके विना सभवित नहीं होता है ।

उत्तर—शङ्का ठीक है । परन्तु जब इसका विचार किया जाता है तो यह बात समझमें आ ही जाती है । हा यह उचित है कि उन एकेन्द्रियादिक जीवों में परोपदेश श्रवण की संभवता नहीं है, परन्तु फिर भी उनमें इस प्रकार का क्षयोपशम अवश्य है कि जिससे उनमें अव्यक्त अक्षरलब्धि होती है, और इसीसे अक्षरानुसबद्ध श्रुतज्ञान उनके होता है । यह बात इस तरह से उनमें जानी जाती है कि आहार, भय, मैथुन और

"दव्वसुयाभाव मि वि, भावसुय पत्थिवाइण" ઇતિ દ્રવ્યશ્રુતના અભાવમા પણ પૃથિવ્યાદિ–એકેન્દ્રિયાદિક જીવોમાં ભાવશ્રુત થાય છે, પણ જો ભાવશ્રુતનો અર્થ "શબ્દ અને અર્થનુ પર્યાલોચન કરવુ તે ભાવશ્રુત છે" એ પ્રમાણે કરાય તો તેમનામાં ભાવશ્રુતનો સદ્ભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થના પર્યાલોચનરૂપ ભાવશ્રુત અક્ષરના વિના સભવિત હોતું નથી

ઉત્તર—શકા બરાબર છે, પણ જો તેના પર વિચાર કરવમા આવે તો એ વાત સમજવામા આવી જ જાય છે હા, એ ઉચિત છે કે એ એકેન્દ્રિયાદિક જીવોમાં પરોપદેશ શ્રવણની સભવિતતા નથી, છતા પણ તેમનામા એ પ્રકારનો ક્ષયોપશમ અવશ્ય છે, કે જેથી તેમનામા અવ્યક્ત અક્ષરલબ્ધિ હોય છે, અને તેથી જ અક્ષરાનુષક્ત શ્રુતજ્ઞાન તેમને થાય છે એ વાત આ રીતે તેમનામા જાણી શકાય છે કે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ, એ ચાર પ્રકારની જે

ततस्तेषामपि कादिवक्ताक्षरलब्धिरवश्यमङ्गीकर्तव्या। ततस्तेषामपि ल ब्ध्यक्षरं भवतीति न कश्चिद्दोष'।

तच्च लब्ध्यक्षरं षड्विधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा–श्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरमित्यादि। इह यत् श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दश्रवणे सति 'शाङ्खोऽयम्' इत्याद्यक्षरानुगत शब्दार्थपर्या लोचनानुसारि विज्ञान, तत् श्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरम्, तस्य श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तत्वात्।

परिग्रह, ये चार प्रकार की जो सज्ञाएँ शास्त्रकारों ने बतलाई हैं वे इन एकेन्द्रियादि जीवों में भी होती हैं। ये आहार आदि सज्ञाएँ अभिलाषा स्वरूप मानी गई हैं। अभिलाषा का तात्पर्य यहा इस प्रकार का है कि–"यदि मैं इसे प्राप्त कर लेता हूँ तो यह बहुत अच्छी बात होती है"। जब इस प्रकार की अभिलाषा उनमें है तो यह मानना ही पड़ता है कि उनमें अक्षरानुषक्त श्रुतज्ञान भी है, क्यों कि यह प्रार्थना रूप अभिलाषा अक्षरानुसबद्ध ही है, इसलिये उनमें भी थोड़ी बहुत अव्यक्त अक्षरलब्धि अवश्य अगीकार करनी चाहिये। जब यह बात मान ली जाती है तो उनके भी लब्ध्यक्षररूप भावश्रुत है, यह सिद्धान्त संगत बैठ जाता है।

यह लब्ध्यक्षर छह प्रकार का बतलाया गया है–श्रोत्रेन्द्रिय लब्ध्यक्षर, चक्षु इन्द्रिय लब्ध्यक्षर इत्यादि। श्रोत्र इन्द्रिय से शब्दसुनने पर जब ऐसा भान होता है कि "यह शब्द शख का है" तब यह ज्ञान अक्षरा नुगत शब्द और अर्थ की पर्यालोचना के अनुसार उद्भूत होने के कारण

સ જ્ઞાઓ શાસ્ત્રકારોએ બતાવી છે, તે એ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમા પણ હોય છે એ આહાર આદિ સ જ્ઞાઓ અભિલાષા સ્વરૂપ માનવામા આવી છે અભિલાષાનુ તાત્પર્ય અહી એ પ્રકારની પ્રાર્થના છે કે "જો હુ તેને પ્રાપ્ત કરૂ તો એ ઘણી સરસ વાત છે" જ્યારે આ પ્રકારની અભિલાષા તેઓમા છે, ત્યારે એ માનવુ જ પડે છે કે તેમનામાં અક્ષરાનુષક્ત શ્રુતજ્ઞાન પણ છે કારણ કે એ પ્રાર્થના રૂપ અભિલાષા અક્ષરાનુગત જ છે, તે કારણે તેઓમા પણ થોડી ઘણી અવ્યક્ત અક્ષરલબ્ધિ અવશ્ય અગીકાર કરવી જોઇએ. જો એ વાત સ્વીકારીએ તો તેમનામા પણ લબ્ધ્યક્ષરરૂપ ભાવશ્રુત છે આ સિદ્ધાત સુસગત થઈ જાય છે

આ લબ્ધ્યક્ષર છ પ્રકારનુ બતાવ્યુ છે–શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધ્યક્ષર, ચક્ષુ ઇન્દ્રિય લબ્ધ્યક્ષર ઇત્યાદિ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શબ્દ સ ભળતા જ્યારે એવુ ભાન થાય છે કે" "આ શબ્દ શખનો છે" ત્યારે તે જ્ઞાન અક્ષરાનુગત શબ્દ અને અર્થની પર્યાલોચના અનુસાર ઉત્પન્ન થવાને કારણે શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધ્યક્ષર ે કે

यत्तु चक्षुषा आम्रफलादिकमुपलभ्य 'आम्रफलम्' इत्याद्यक्षरानुगत शब्दार्थपर्यालोचनात्मक विज्ञान, तच्चक्षुरिन्द्रियलब्ध्यक्षरम् । एव शेषेन्द्रियलब्ध्यक्षरमपि बोध्यम् ।

शिष्यः पृच्छति—'से किं त' इति । अथ किं तदनक्षरश्रुतमिति । उत्तरमाह—'अणक्खरसुय०' इत्यादि । अनक्षरात्मकम्-अक्षररहित श्रुतम्—अनक्षरश्रुतम्, तत् अनेकविधं प्रज्ञप्तम्, तद् यथा-उच्छ्वसितमित्यादि । उच्छ्वसितम्=उच्छ्वसनम् । निःश्वसित=निःश्वसनम् । निष्ठ्यूत निष्ठीवनम् । कासितम्=कासनम् । च शब्द समुच्चयार्थ । क्षुत=क्षवणम्-'छीक' इति भाषाप्रसिद्धम् । निःसिङ्घितम्=निःसिङ्घनम्-नासिकाजन्य' शब्द , अनुसार'=अनुसरणम्-अधोवायोर्निस्सरण, तज्जनित

श्रोत्रेन्द्रिय लब्ध्यक्षर है, कारण यह श्रोत्रेन्द्रिय के निमित्त से उत्पन्न हुआ है । आंख से आम्रफल आदि को देखकर जो ऐसा विचार होता है कि "यह आम्र का फल है" यह चक्षुइन्द्रिय लब्ध्यक्षर है, क्यों कि "यह आम्र का फल है" इस प्रकार के अक्षर से यह ज्ञान मिला हुआ है और इसमें शब्द एव उसके अर्थ की पर्यालोचना हो रही है । इसी तरह से शेषइन्द्रिय लब्ध्यक्षर भी जान लेना चाहिये ।

फिर शिष्य पूछता है-'से किं त अणक्खर सुय०' इत्यादि ।

अनक्षररूप श्रुतज्ञान का क्या स्वरूप है ? उत्तर-अनक्षररूप श्रुतज्ञान अनेक प्रकार का बतलाया गया है-(१) उच्छ्वसित, (२) निःश्वसित (३) निष्ठ्यूत, (४) कासित, (५) क्षुत, (छींक) (६) निःसिङ्घित, (७) अनुसार, (८) खेलित, आदि (श्लेष्मित, चीत्कार आदि) । नासिकाजन्य शब्द

ते श्रोत्रेन्द्रियना निमित्तथी उत्पन्न थयु छे आंखथी आम्रफळ आदिने जोईने जे एवो विचार आवे छे के "आ आम्रफळ छे" ए चक्षुईन्द्रियलब्ध्यक्षर छे, कारण के "आ आम्रफळ छे" आ प्रकारना अक्षरथी आ ज्ञान मळेलु छे, अने तेमां शब्द अने तेना अर्थनी पर्यालोचना थई रही छे एज प्रकारे बाकीनी इंद्रियोनु लब्ध्यक्षर पण समजी लेवु

वळी शिष्य पूछे छे-"से किं त अणक्खर सुय०" इत्यादि

अनक्षररूप श्रुतज्ञाननु शु स्वरूप छे ।

उत्तर—अनक्षररूप श्रुतज्ञान अनेक प्रकारनु बताव्यु छे-(१) उच्छ्वसित (२) निःश्वसित, (३) निष्ठ्यूत (४) कासित, (५) क्षुत (छीक), (६) निःसिंघित, (७) अनुसार (८) खेलित आदि (श्लेष्मित, चीत्कार, आदि) नासिका

ततस्तेषामपि काचिदव्यक्ताऽक्षरलब्धिरवश्यमङ्गीकर्तव्या। ततस्तेषामपि लब्ध्यक्षरं भवतीति न कश्चिद्दोषः।

तच्च लब्ध्यक्षरं षड्विधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा-श्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरमित्यादि। इह यत् श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दश्रवणे सति 'शाङ्खोऽयम्' इत्याद्यक्षरानुगतं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारि विज्ञानं, तत् श्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरम्, तस्य श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तत्वात्।

परिग्रह, ये चार प्रकार की जो संज्ञाएँ शास्त्रकारों ने बतलाई हैं वे इन एकेन्द्रियादि जीवों में भी होती हैं। ये आहार आदि संज्ञाएँ अभिलाषा स्वरूप मानी गई हैं। अभिलाषा का तात्पर्य यहां इस प्रकार का है कि-"यदि मैं इसे प्राप्त कर लेता हूं तो यह बहुत अच्छी बात होती है"। जब इस प्रकार की अभिलाषा उनमें है तो यह मानना ही पड़ता है कि उनमें अक्षरानुषक्त श्रुतज्ञान भी है, क्यों कि यह प्रार्थना रूप अभिलाषा अक्षरानुसंबद्ध ही है, इसलिये उनमें भी थोड़ी बहुत अव्यक्त अक्षरलब्धि अवश्य अंगीकार करनी चाहिये। जब यह बात मान ली जाती है तो उनके भी लब्ध्यक्षररूप भावश्रुत है, यह सिद्धान्त संगत बैठ जाता है।

यह लब्ध्यक्षर छह प्रकार का बतलाया गया है-श्रोत्रेन्द्रिय लब्ध्यक्षर, चक्षु इन्द्रिय लब्ध्यक्षर इत्यादि। श्रोत्र इन्द्रिय से शब्दसुनने पर जब ऐसा भान होता है कि "यह शब्द शंख का है" तब यह ज्ञान अक्षरानुगत शब्द और अर्थ की पर्यालोचना के अनुसार उद्भूत होने के कारण

સંજ્ઞાઓ શાસ્ત્રકારોએ બતાવી છે, તે એ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમાં પણ હોય છે એ આહાર આદિ સંજ્ઞાઓ અભિલાષા સ્વરૂપ માનવામાં આવી છે અભિલાષાનું તાત્પર્ય અહીં એ પ્રકારની પ્રાર્થના છે કે "જો હું તેને પ્રાપ્ત કરૂં તો એ ઘણી સરસ વાત છે" જ્યારે આ પ્રકારની અભિલાષા તેઓમાં છે, ત્યારે એ માનવું જ પડે છે કે તેમનામાં અક્ષરાનુષક્ત શ્રુતજ્ઞાન પણ છે કારણ કે એ પ્રાર્થના રૂપ અભિલાષા અક્ષરાનુગત જ છે, તે કારણે તેઓમાં પણ થોડી ઘણી અવ્યક્ત અક્ષરલબ્ધિ અવશ્ય અંગીકાર કરવી જોઈએ. જો એ વાત સ્વીકારીએ તો તેમનામાં પણ લબ્ધ્યક્ષરરૂપ ભાવશ્રુત છે આ સિદ્ધાંત સુસંગત થઈ જાય છે

આ લબ્ધ્યક્ષર છ પ્રકારનું બતાવ્યું છે-શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધ્યક્ષર, ચક્ષુ ઇન્દ્રિય લબ્ધ્યક્ષર ઇત્યાદિ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શબ્દ સાંભળતા જ્યારે એવું ભાન થાય છે કે" "આ શબ્દ શંખનો છે" ત્યારે તે જ્ઞાન અક્ષરાનુગત શબ્દ અને અર્થની પર્યાલોચના અનુસાર ઉત્પન્ન થવાને કારણે શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધ્યક્ષર છે, કારણ કે

श्रुतमित्यत्र श्रुतशब्दार्थाश्रयणात्। तथाहि-श्रूयते यत् तच्छ्रुतमित्युच्यते। करादिचेष्टा तु न श्रूयते, ततो न तत्र द्रव्यश्रुतत्वप्रसङ्गः। उच्छ्वसितादिकं तु श्रूयते, अनक्षरात्मकं च। अतस्तदनक्षरश्रुतमित्युक्तम्। तदेतदनक्षरश्रुतं वर्णितम् ॥सू०३८॥

अथ सञ्ज्ञिश्रुतं वर्णयति।

मूलम्—से किं तं सण्णिसुयं?। सण्णिसुयं तिविहं पण्णत्तं, तं जहा कालिओवएसेणं, हेऊवएसेणं, दिट्ठिवाओवएसेणं। से किं तं कालिओवएसेणं?। कालिओवएसेणं-जस्स णं अत्थि ईहा, अवोहो, मग्गणा, गवेसणा, चिंता, वीमंसा, से णं सण्णीति लब्भइ। जस्स णं नत्थि ईहा, अवोहो, मग्गणा, गवेसणा, चिंता, वीमंसा, से णं असण्णीति लब्भइ। से त्तं कालिओवएसेणं।

से प्रयोक्ता के हार्दिक भावोंका पता लग जाता है, एवं प्रयोक्ता इसे जान बूझकर कहता है अतः उच्छ्वसित आदि की तरह यह भी भावश्रुत का कार्य एवं भावश्रुत का जनक है।

उत्तर—इस प्रकार की शंका ठीक नहीं है, कारण-"श्रुत" यहां श्रुतशब्द के अर्थ का आश्रय लिया गया है, और इसका तात्पर्य यह है कि-"श्रूयते यत्तदिति श्रुतमित्युच्यते" अर्थात् जो सुना जावे वह श्रुत है। हस्तादि की चेष्टा सुनी नहीं जाती है वह तो देखी जाती है इसलिये वह द्रव्यश्रुतरूप नहीं मानी गई है। ये उच्छ्वसित आदि सुने जाते हैं और स्वयं अक्षर से रहित हैं इसलिये ये अनक्षरश्रुतरूप माने गये हैं। इस तरह अनक्षरश्रुत का वर्णन हुआ ॥ सू० ३८ ॥

ભાવની ખબર પડી જાય છે અને પ્રયોક્તા એને જાણી જોઈને કરે છે, તેથી ઉચ્છ્વસિત આદિની જેમ, એ પણ ભાવશ્રુતનું કાર્ય અને ભાવશ્રુતનું જનક છે

ઉત્તર—આ પ્રકારની શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે "શ્રુત" અહીં શ્રુત શબ્દના અર્થનો આધાર લેવાયો છે અને તેનું તાત્પર્ય એ છે કે "श्रूयते यत्त दितिश्रुतमित्युच्यते" એટલે કે જે સંભળાય છે તે શ્રુત છે હસ્તાદિની ચેષ્ટા સંભળાતી નથી, તે તો જોવાય છે, તે કારણે તે દ્રવ્યશ્રુતરૂપ મનાઈ નથી. એ ઉચ્છ્વસિત આદિ સંભળાય છે અને સ્વયં અક્ષર રહિત છે તેથી, તેને અનક્ષરશ્રુતરૂપ માન્યા છે આ રીતે આ અનક્ષરશ્રુતનું વર્ણન થયું છે ॥ સૂ. ૩૮ ॥

इत्यर्थः । खेलितादिकम्-खेलितमादिर्यस्य तत् खेलितादिकम्, खेलितम्=श्लेष्मितं श्लेष्मशब्दः, आदिशब्देन चीत्कारादिकम्, एतत्सर्वम् अनक्षरम्=अनक्षरश्रुत बोध्यम्।

इदो च्छ्वसितादिकं द्रव्यश्रुतं द्रष्टव्यम्, ध्वनिमात्रत्वात् भावश्रुतजनकत्वात् भावश्रुतकार्यत्वाच्च । तथा हि-यदाऽन्य कश्चित् प्रत्य मति कमप्यर्थं बोधयितुमभिसन्धिपूर्वकं सविशेषतरमुच्छ्वसितादिकं क्रियते, तदा तदुच्छ्वसितादिकं प्रयोक्तुर्भावश्रुतस्य फलम्, श्रोतुश्च भावश्रुतस्य कारणं भवति। तस्माद् द्रव्यश्रुतमित्युच्यते।

नन्वेवं तर्हि करादिचेष्टाया अपि द्रव्यश्रुतत्वप्रसङ्गः, साऽपि हि बुद्धिपूर्विका क्रियते, सा च कर्तुर्भावश्रुतस्य फलं, द्रष्टुश्च भावश्रुतस्य कारणम्? इति चेन्,

---

का नाम निःसिङ्घित है। तथा अधोवायु के निःसरण होते समय जो शब्द होता है उसका नाम अनुसार-अनुसरण है। ये सब अनक्षरात्मक श्रुत हैं। ये उच्छ्वसित आदि सब ध्वनिमात्र होने से भावश्रुत के जनक होनेसे एवं भावश्रुतके कार्य होनेसे द्रव्यश्रुत माने गये हैं। तात्पर्य इसका यह है कि-जब कोई प्रयोक्ता किसी विशेष बातको समझानेके लिये इच्छापूर्वक किसीके प्रति इन उच्छ्वसित आदिका प्रयोग करता है, तब ये उच्छ्वसित आदि उस प्रयोक्ता के भावश्रुत का फलरूप होते हैं, और श्रोता के ये ज्ञान के-भावश्रुत के-जनक होते हैं, इसलिये इन्हें द्रव्यश्रुतरूप बतलाया गया है।

शंका—इस तरह यदि उच्छ्वसित आदि को आप द्रव्यश्रुतरूप मानते हैं, तो फिर हस्तादि की चेष्टा को भी द्रव्यश्रुतरूप मानना चाहिये कारण यह भी प्रयोक्ता के द्वारा बुद्धिपूर्वक ही की जाती है, तथा चेष्टा

જન્ય શબ્દનુ નામ નિઃસિંઘિત છે તથા અધોવાયુનું નિઃસરણ થતી વખતે જે શબ્દ થાય છે તેનુ નામ અનુસાર-અનુસરણ છે એ બધા અનક્ષરાત્મક શ્રુત છે એ ઉચ્છ્વસિત આદિ બધા ધ્વનિમાત્ર હોવાથી ભાવશ્રુતના જનક હોવાથી અને ભાવશ્રુતના કાર્ય હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતરૂપ માનવામાં આવ્યાં છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે-જ્યારે કોઈ પ્રયોક્તા કોઈ વિશેષ વાતને સમજાવવાને માટે ઇચ્છા પૂર્વક કોઈના તરફ એ ઉચ્છ્વસિત આદિનો પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે એ ઉચ્છ્વસિત આદિ તે પ્રયોક્તાના ભાવશ્રુતના ફળરૂપ હોય છે અને શ્રોતાના એ જ્ઞાનનુ-ભાવશ્રુતનુ જનક હોય છે, તે કારણે તેમને દ્રવ્યશ્રુતરૂપ બતાવ્યુ છે

શંકા—આ રીતે જો આપ ઉચ્છ્વસિત આદિને દ્રવ્યશ્રુતરૂપ માનો છો તો પછી હસ્તાદિની ચેષ્ટાને પણ દ્રવ્યશ્રુતરૂપ માનવી જોઈએ, કારણ કે એ પણ પ્રયોક્તા દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક જ કરાય છે, તથા એ ચેષ્ટાથી પ્રયોક્તાના હાર્દિક

श्रुतमित्यत्र श्रुतशब्दार्थाश्रयणात् । तथाहि-श्रूयते यत् तच्छ्रुतमित्युच्यते । करादिचेष्टा तु न श्रूयते, ततो न तत्र द्रव्यश्रुतत्वप्रसङ्गः । उच्छ्वसितादिकं तु श्रूयते, अनक्षरात्मकं च । अतस्तदनक्षरश्रुतमित्युक्तम् । तदेतदनक्षरश्रुत वर्णितम् ॥सू०३८॥

अथ सञ्ज्ञिश्रुतं वर्णयति ।

मूलम्—से किं तं सण्णिसुयं ?। सण्णिसुयं तिविहं पण्णत्तं, तं जहा-कालिओवएसेणं, हेऊवएसेणं, दिट्ठिवाओवएसेणं । से किं तं कालिओवएसेणं ?। कालिओवएसेणं-जस्स णं अत्थि ईहा, अवोहो, मग्गणा, गवेसणा, चिंता, वीमंसा, से णं सण्णीति लब्भइ । जस्स णं नत्थि ईहा, अवोहो, मग्गणा, गवेसणा, चिंता, वीमंसा, से णं असण्णीति लब्भइ । से त्तं कालिओवएसेणं ।

से प्रयोक्ता के हार्दिक भावोंका पता लग जाता है, एवं प्रयोक्ता इसे जान बूझकर कहता है अतः उच्छ्वसित आदि की तरह यह भी भावश्रुत का कार्य एवं भावश्रुत का जनक है ।

उत्तर—इस प्रकार की शंका ठीक नहीं है, कारण-"श्रुत" यहां श्रुतशब्द के अर्थ का आश्रय लिया गया है, और इसका तात्पर्य यह है कि-"श्रूयते यत्तदिति श्रुतमित्युच्यते" अर्थात् जो सुना जावे वह श्रुत है । हस्तादि की चेष्टा सुनी नहीं जाती है वह तो देखी जाती है इसलिये वह द्रव्यश्रुतरूप नहीं मानी गई है । ये उच्छ्वसित आदि सुने जाते हैं और स्वयं अक्षर से रहित हैं इसलिये ये अनक्षरश्रुतरूप माने गये हैं । इस तरह अनक्षरश्रुत का वर्णन हुआ ॥ सू० ३८ ॥

ભાવની ખબર પડી જાય છે અને પ્રયોક્તા એને જાણી જોઈને કરે છે, તેથી ઉચ્છ્વસિત આદિની જેમ, એ પણ ભાવશ્રુતનું કાર્ય અને ભાવશ્રુતનું જનક છે

ઉત્તર—આ પ્રકારની શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે "શ્રુત" અહીં શ્રુત શબ્દના અર્થનો આધાર લેવાયો છે અને તેનું તાત્પર્ય એ છે કે "श्रूयते यत्तदिति श्रुतमित्युच्यते" એટલે કે જે સંભળાય છે તે શ્રુત છે હસ્તાદિની ચેષ્ટા સંભળાતી નથી, તે તો જોવાય છે, તે કારણે તે દ્રવ્યશ્રુતરૂપ મનાઈ નથી. એ ઉચ્છ્વસિત આદિ સંભળાય છે અને સ્વયં અક્ષર રહિત છે તેથી, તેને અનક્ષર શ્રુતરૂપ માન્યા છે આ રીતે આ અનક્ષરશ્રુતનું વર્ણન થયું છે ॥ સૂ. ૩૮ ॥

इत्यर्थः । खेलितादिकम्-खेलितमादिर्यस्य तत् खेलितादिकम्, खेलितम्=श्लेष्मशब्द, आदिशब्देन चीत्कारादिकम्, एतत्सर्वम् अनक्षरम्=अनक्षरश्रुतं बोध्यम्।

इहोच्छ्वसितादिकं द्रव्यश्रुतं द्रष्टव्यम्, ध्वनिमात्रत्वात् भावश्रुतजनकत्वात् भावश्रुतकार्यत्वाच्च । तथा हि-यदाऽन्यः कश्चित् पुरुषः प्रति कमप्यर्थं बोधयितुमभिसन्धिपूर्वकं सविशेषतरमुच्छ्वसितादिकं क्रियते, तदा तदुच्छ्वसितादिकं प्रयोक्तुर्भावश्रुतस्य फलम्, श्रोतुश्च भावश्रुतस्य कारणं भवति। तस्माद् द्रव्यश्रुतमित्युच्यते।

नन्वेवं तर्हि करादिचेष्टाया अपि द्रव्यश्रुतत्वप्रसङ्गः, साऽपि हि बुद्धिपूर्विका क्रियते, सा च कर्तुर्भावश्रुतस्य फलं, द्रष्टुश्च भावश्रुतस्य कारणम्? इति चेत्,

---

का नाम निःसिंघित है। तथा अधोवायु के निःसरण होते समय जो शब्द होता है उसका नाम अनुसार-अनुसरण है। ये सब अनक्षरात्मक श्रुत हैं। ये उच्छ्वसित आदि सब ध्वनिमात्र होने से भावश्रुत के जनक होनेसे एवं भावश्रुतके कार्य होनेसे द्रव्यश्रुत माने गये हैं। तात्पर्य इसका यह है कि-जब कोई प्रयोक्ता किसी विशेष बातको समझानेके लिये इच्छापूर्वक किसीके प्रति इन उच्छ्वसित आदिका प्रयोग करता है, तब ये उच्छ्वसित आदि उस प्रयोक्ता के भावश्रुत का फलरूप होते हैं, और श्रोता के ये ज्ञान के-भावश्रुत के-जनक होते हैं, इसलिये इन्हें द्रव्यश्रुतरूप बतलाया गया है।

शंका—इस तरह यदि उच्छ्वसित आदि को आप द्रव्यश्रुतरूप मानते हैं, तो फिर हस्तादि की चेष्टा को भी द्रव्यश्रुतरूप मानना चाहिये कारण यह भी प्रयोक्ता के द्वारा बुद्धिपूर्वक ही की जाती है, तथा चेष्टा

જન્ય શબ્દનુ નામ નિઃસિંઘિત છે તથા અધોવાયુનુ નિઃસરણ થતી વખતે જે શબ્દ થાય છે તેનુ નામ અનુસાર-અનુસરણ છે એ બધા અનક્ષરાત્મક શ્રુત છે એ ઉચ્છ્વસિત આદિ બધા ધ્વનિમાત્ર હોવાથી ભાવશ્રુતના જનક હોવાથી અને ભાવશ્રુતના કાર્ય હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતરૂપ માનવામાં આવ્યાં છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે-જ્યારે કોઈ પ્રયોક્તા કોઈ વિશેષ વાતને સમજાવવાને માટે ઇચ્છાપૂર્વક કોઈના તરફ એ ઉચ્છ્વસિત આદિનો પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે એ ઉચ્છ્વસિત આદિ તે પ્રયોક્તાના ભાવશ્રુતના ફળરૂપ હોય છે અને શ્રોતાના એ જ્ઞાનનુ-ભાવશ્રુતનુ જનક હોય છે, તે કારણે તેમને દ્રવ્યશ્રુતરૂપ બતાવ્યુ છે

શંકા—આ રીતે જો આપ ઉચ્છ્વસિત આદિને દ્રવ્યશ્રુતરૂપ માનો છો તો પછી હસ્તાદિની ચેષ્ટાને પણ દ્રવ્યશ્રુતરૂપ માનવી જોઈએ, કારણ કે એ પણ પ્રયોક્તા દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક જ કરાય છે, તથા એ ચેષ્ટાથી પ્રયોક્તાના કાર્ય

ननु यदि संज्ञाया सम्बन्धात् सञ्ज्ञी भवतीत्युच्यते, तर्हि संज्ञासम्बन्धेन सर्वेऽप्येकेन्द्रियादयो जीवाः संज्ञिनः स्युः, न तु केऽप्यसंज्ञिनः, तथा हि सर्वजीवानामेकेन्द्रियादीनामपि प्रज्ञापनादौ दशविधा संज्ञा प्ररूपिता, तद् यथा—

"एगिंदियाण भंते! कइविहा सण्णा पण्णत्ता? । गोयमा! दसविहा पण्णत्ता; तं जहा–आहारसण्णा १, भयसण्णा २, मेहुणसण्णा ३, परिग्गहसण्णा ४, कोहसण्णा ५, माणसण्णा ६, मायासण्णा ७, लोहसण्णा ८, ओहसण्णा ९, लोगसण्णा १० ।"

छाया—एकेन्द्रियाणां भदन्त! कतिविधा संज्ञा प्रज्ञप्ता? गौतम! दशविधा प्रज्ञप्ता, तद् यथा–आहारसंज्ञा १, भयसंज्ञा २, मैथुनसंज्ञा ३, परिग्रहसंज्ञा ४, क्रोधसंज्ञा ५, मानसंज्ञा ७, लोभसंज्ञा ८, ओघसंज्ञा ९, लोकसंज्ञा १० ।

शंका—यदि संज्ञा के संबंध से जीव संज्ञी माना जाय तो फिर इस प्रकार से कोई भी प्राणी असंज्ञी नहीं माना जासकता है, कारण प्रज्ञापनादि सूत्रों में समस्त एकेन्द्रियादि जीवों के भी दशप्रकार की संज्ञाएँ प्ररूपित की गई हैं, अतः वे भी संज्ञा के संबंध से संज्ञी सिद्ध हो जाते हैं। जैसे—

"एगिंदियाण भंते! कइविहा सण्णा पण्णत्ता? गोयमा! दसविहा पण्णत्ता" इत्यादि इस पाठ से कि जिसमें यही बतलाया हुआ है कि एकेन्द्रिय जीवों के आहारसंज्ञा १, भयसंज्ञा २, मैथुनसंज्ञा ३, परिग्रहसंज्ञा ४, क्रोधसंज्ञा ५, मानसंज्ञा ६, मायासंज्ञा ७, लोभसंज्ञा ८, ओघसंज्ञा ९, और लोकसंज्ञा १०, ये दश प्रकार की संज्ञाएँ है। इसी प्रकार द्वीन्द्रिय आदि जीवों में भी ये ही दस प्रकार की संज्ञाएँ जाननी चाहिये, अतः जब यह बात है तब 'संज्ञा के संबंध से जीव संज्ञी है'

શંકા—જો સંજ્ઞાના સંબંધથી જીવ સંજ્ઞી ગણાય તો પછી એ પ્રકારે તો કોઈ પણ પ્રાણી અસંજ્ઞી માની શકાય નહીં, કારણ કે પ્રજ્ઞાપન આદિમાં સમસ્ત એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને પણ દસ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ પ્રરૂપીત કરેલ છે, તેથી તેઓ પણ સંજ્ઞાના સંબંધથી સંજ્ઞી સિદ્ધ થઈ જાય છે જેમકે—

"एगिंदियाण भंते! कइविहा सण्णा पण्णत्ता? गोयमा! दसविहा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ આ પાઠથી કે જેમાં એજ બતાવ્યું છે કે એકેન્દ્રિય જીવોને (૧) આહાર સંજ્ઞા, (૨) ભય સંજ્ઞા, (૩) મૈથુન સંજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા, (૫) ક્રોધ સંજ્ઞા, (૬) માન સંજ્ઞા, (૭) માયા સંજ્ઞા, (૮) લોભ સંજ્ઞા, (૯) ઓઘ સંજ્ઞા, અને (૧૦) લોક સંજ્ઞા એ દસ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ હોય છે એજ પ્રમાણે દ્વીન્દ્રિય આદિ જીવોમાં પણ એજ દસ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ જાણવી જોઈએ, તેથી જ્યારે આમ વાત છે ત્યારે "સંજ્ઞાના સંબંધથી જીવ સંજ્ઞી છે"

से किं त हेऊवएसेणं ?। हेऊवएसेण—जस्स ण अत्थि अभिसंधारणपुव्विया करणसत्ती से ण सण्णीति लब्भइ। जस्स ण नत्थि अभिसंधारणपुव्विया करणसत्ती से ण असण्णीति लब्भइ। से त हेऊवएसेणं। से किं त दिट्ठिवाओवएसेणं ? दिट्ठिवाओवएसेण—सण्णिसुयस्स खओवसमेण सण्णी लब्भइ, असण्णिसुयस्स खओवसमेण असण्णी लब्भइ। से त्त दिट्ठिवाओवएसेण। से त्त सण्णिसुय। से त्त असण्णिसुय ॥ सू० ३९ ॥

छाया—अथ किं तत् संज्ञिश्रुतम् ?। संज्ञिश्रुत त्रिविध मज्ञप्तम्ः तद् यथा—कालिक्युपदेशेन, हेतूपदेशेन, दृष्टिवादोपदेशेन। अथ कोऽसौ कालिक्युपदेशेन (संज्ञी)? कालिक्युपदेशेन—यस्य खलु अस्ति ईहा, अपोहः, मार्गणा, गवेषणा, चिन्ता, विमर्शः, स संज्ञीति लभ्यते। यस्य खलु नास्ति ईहा, अपोहः, मार्गणा, गवेषणा, चिन्ता, विमर्शः, सोऽसंज्ञीति लभ्यते। स एष कालिक्युपदेशेन (संज्ञी)। अथ कोऽसौ हेतूपदेशेन (संज्ञी)?। हेतुपदेशेन—यस्य खलु अस्ति अभिसंधारणपूर्विका करणशक्तिः, स संज्ञीति लभ्यते, यस्य खलु नास्ति अभिसंधारणपूर्विका करणशक्तिः सोऽसंज्ञीति लभ्यते। स एष हेतूपदेशेन (संज्ञी)।

अथ कोऽसौ दृष्टिवादोपदेशेन (संज्ञी)?। दृष्टिवादोपदेशेन—संज्ञिश्रुतस्य क्षयोपशमेन संज्ञी लभ्यते, असंज्ञिश्रुतस्य क्षयोपशमेन असंज्ञी लभ्यते। स एष दृष्टिवादोपदेशेन (संज्ञी)। तदेतत् संज्ञिश्रुतम्। तदेतदसंज्ञिश्रुतम् ॥ सू० ३९ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—' से किं तं सण्णिसुय ' इति। अथ किं तत् संज्ञिश्रुतम् ? इति। उत्तरमाह—'सण्णिसुयं०' इत्यादि। संज्ञिश्रुत त्रिविध मज्ञप्त, तद् यथा—कालिक्युपदेशेन, हेतूपदेशेन, दृष्टिवादोपदेशेन।

अब संज्ञिश्रुत का वर्णन करते हैं—' से किं त सण्णिसुयं० ' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—हे भदन्त! पूर्ववर्णित संज्ञिश्रुत का क्या स्वरूप है। उत्तर—संज्ञिश्रुत तीन प्रकार का कहा है। वे इस प्रकार—कालिकी उपदेश से १, हेतु उपदेश से २, तथा दृष्टिवाद के उपदेश से ३।

હવે સંજ્ઞીશ્રુતનું વર્ણન કરે છે—સે કિં ત સણ્ણિસુય० " ઇત્યાદિ—

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત! પૂર્વવર્ણિત સંજ્ઞિશ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—સંજ્ઞિશ્રુત ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે તે આ પ્રકારે છે—(૧) કાલિકી ઉપદેશથી, (૨) હેતુ ઉપદેશથી, અને (૩) દૃષ્ટિવાદના ઉપદેશથી

यथा लोके बहुद्रव्य एव धनवानित्युच्यते, प्रशस्तरूप एव रूपवानिति व्यपदिश्यते, तथाऽत्रापि महत्या शोभनया च संज्ञया ज्ञानावरणीकर्मक्षयोपशमजन्यमनोज्ञानरूपया सज्ञी व्यपदिश्यते । संज्ञान-संज्ञा, मनोज्ञानमिति तदर्थः । मनोज्ञानरूपा संज्ञा महती शोभना चास्तीति सैव गृह्यते, न त्वन्या । ततश्च मनोज्ञानरूपा संज्ञा येपाम स्ति त एव संज्ञिन इति बोध्यम् ।

अथ कोऽसौ कालिक्युपदेशेन सज्ञी ?-ति शिष्य प्रश्न' । दीर्घकालिकी सज्ञा कालिकीत्युच्यते, तस्या उपदेशः=कथन तेन सज्ञी कीदृशो भवती ?ति भाव ।

से सब जीवों में पाई जानेवाली इन आहार आदि संज्ञाओं के संबंध से कोई भी जीव सज्ञी नहीं बतलाया गया है, अत जिस प्रकार बहुत द्रव्य के सद्भाव में प्राणी धनशाली माना जाता है, तथा प्रशस्तरूप के होने पर रूपसपन्न गिना जाता है उसी प्रकार यहा भी महती-विशिष्ट एव शोभन-सुन्दरसज्ञा से अर्थात् ज्ञानवरणीय कर्मके क्षयोपशमजन्य जो मनोज्ञानरूप सज्ञा है उससे जो जीव युक्त होता है वह संज्ञी कहा गया है । यह मनोज्ञानरूप सज्ञा महती एव शोभनीय है, इसलिये यह सज्ञा जिन जीवों के पाई जाती है वे ही शास्त्रकारों की दृष्टि में सज्ञीरूप से व्यपदिष्ट हुए हैं, अन्य संज्ञाओं के सबध से नहीं ।

शिष्य संज्ञिश्रुत के भेद पूछता है-हे भदन्त ! कालिक्युपदेश के संबध से सज्ञी जीव का क्या स्वरूप है ? शिष्य के इस प्रश्न का तात्पर्य यह है कि दीर्घकालिकी सज्ञा का नाम कालिकी है, इस कालिकी के कथन से जो संज्ञी जीव कहें गये हैं उनका क्या स्वरूप है-वे कैसे होते हैं ? ।

રૂપાળુ કહેવાતુ નથી, એજ પ્રકારે સામાન્યરૂપવાળી-સમાનરૂપે સઘળા જીવોમા દેખાતી એ આહાર આદિ સજ્ઞાઓના સબધથી કોઈ પણ જીવને સજ્ઞી બતાવ્યો નથી, તેથી જેમ વધારે દ્રવ્યના સદ્ભાવથી પ્રાણી ધનવાન મનાય છે, તથા પ્રશસ્તરૂપ હોવાથી રૂપાળો ગણાય છે એજ પ્રકારે અહી પણ મહતી-વિશિષ્ટ અને શોભન-સુદર સજ્ઞાથી એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ જન્ય જે મનોજ્ઞાનરૂપ સજ્ઞા છે તેના વડે જે જીવ યુક્ત હોય છે તેને સજ્ઞી કહેલ છે આ મનોજ્ઞાનરૂપ સજ્ઞા મહતી અને શોભનીય છે, તેથી તે સજ્ઞા જે જીવોમા જોવા મળે છે તે જીવો જ શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિએ સજ્ઞી રૂપે પ્રરૂપીત થયા છે, બીજી સજ્ઞાઓના સબધથી નહી

શિષ્ય સજ્ઞિશ્રુતના ભેદ પૂછે છે-હે ભદન્ત ! કાલિકી ઉપદેશના સબધથી સજ્ઞી જીવનુ શુ સ્વરૂપ છે ? શિષ્યના આ પ્રશ્નનુ તાત્પર્ય એ છે કે-દીર્ઘકાલિની સજ્ઞાનુ નામ કાલિકી છે, એ કાલિકીના કથનથી જે સજ્ઞી જીવ કહેવાયા છે તેમનુ શુ સ્વરૂપ છે-તેઓ કેવા હોય છે ?

एव द्वीन्द्रियादीना याव्यम् । तत् कथ जीवा असंज्ञिन. प्रोक्ताः ? इति चेद्।

उच्यते—अत्र सा दशविधा संज्ञा नाधिक्रियते । यतस्तत्र काचित् स्वल्पा भव ति, यथा—ओघसंज्ञेति । तया संज्ञया संज्ञीति व्यपदेशो न युज्यते । नहि कार्षापण मात्रसद्भावे धनवानित्युच्यते लोके। आहार–भय–परिग्रह–मैथुनादिसंज्ञा अप्या श्रित्य संज्ञीति निर्देशः कर्तुमशक्य', तासां मोहादिजन्यत्वेन सामान्यरूपत्वादशो भनत्वाच्च । लोकेऽप्यविशिष्टेन रूपमात्रेण रूपवानिति न व्यवह्रियते । तस्मात्

इस कथन में कोई भी जीव असंज्ञी नहीं सिद्ध होता है फिर "असज्ञी जीव है" यह बात केवल असंबद्ध ही मानी जानी चाहिये, क्यों कि इस तरह कोई भी असज्ञी जीव नहीं होता है ? ।

उत्तर—कथन को नहीं समझने के कारण इस प्रकार की शका उपस्थित की गई है । सज्ञी शब्द के अर्थ का जहा विचार किया गया है वहां इन दश प्रकार की सज्ञा का संबध विवक्षित नहीं है, कारण कि कोई २ सज्ञाएँ वहा अल्प भी होती हैं, जैसे—ओघसज्ञा। यदि इन सज्ञाओं को लेकर सज्ञी जीव माने जाते तो ओघ सज्ञा की अल्पता में सज्ञीपना वहां नहीं आ सकता । कोड़ी मात्र धन के होने पर कोई जीव ससार में धनी नहीं माना जाता है। आहार, भय, परिग्रह, मैथुन आदि सज्ञाओं के संबंध को लेकर भी जीव में "सज्ञी" इस प्रकार का निर्देश नहीं किया गया है, क्यों कि ये संज्ञाएँ मोहादिजन्य होने से सामान्यरूप हैं, तथा अशोभन हैं । जैसे—लोक में सामान्यरूप को लेकर कोई प्राणी रूपवान् नहीं कहा जाता है उसी प्रकार सामान्यरूप वाली—समानरूप

આ કથનથી કોઈ પણ જીવ અસંજ્ઞી સિદ્ધ થતો નથી તો "અસંજ્ઞી જીવ છે" એ વાત કેવળ અસંબદ્ધ જ માનવી જોઈએ, કારણ કે આ રીતે કોઈ પણ અસંજ્ઞી જીવ હોતા નથી ?

ઉત્તર—કથનને નહીં સમજવાને કારણે આ પ્રકારની શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે સંજ્ઞી શબ્દના અર્થનો જ્યા વિચાર કરાયો છે, ત્યા આ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાનો સંબંધ વિવક્ષિત નથી. કારણ કે કોઈ કોઈ સંજ્ઞાઓ ત્યા અલ્પ પણ હોય છે, જેમકે ઓઘ સંજ્ઞા જો આ સંજ્ઞાઓને લીધે સંજ્ઞી જીવ માનવામા આવે તો ઓઘસંજ્ઞાની અલ્પતામાં ત્યા સંજ્ઞીપણુ આવી શકે નહીં માત્ર એક કોડી ધન હોય તો એવો કોઈ જીવ સંસારમાં ધનિક મનાય નહીં આહાર, ભય, પરિગ્રહ, મૈથુન આદિ સંજ્ઞાઓના સંબંધને લીધે પણ જીવમા "સંજ્ઞી" એવા પ્રકારનો નિર્દેશ કરાયો નથી, કારણ કે એ સંજ્ઞાઓ મોહાદિજન્ય હોવાથી સામાન્યરૂપ છે, તથા અશોભન છે જેમ લોકમા સામાન્યરૂપને લીધે, કોઈ પ્રાણી

यथा लोके बहुद्रव्य एव धनवानित्युच्यते, प्रशस्तरूप एव रूपवानिति व्यपदिश्यते, तथाऽत्रापि महत्या शोभनया च संज्ञया ज्ञानावरणीकर्मक्षयोपशमजन्यमनोज्ञानरूपया संज्ञी व्यपदिश्यते। संज्ञान-संज्ञा, मनोज्ञानमिति तदर्थः। मनोज्ञानरूपा संज्ञा महती शोभना चास्तीति सैव गृह्यते, न त्वन्या। ततश्च मनोज्ञानरूपा संज्ञा येषामस्ति त एव संज्ञिन इति बोध्यम्।

अथ कोऽसौ कालिक्युपदेशेन संज्ञी ?-ति शिष्य प्रश्नः। दीर्घकालिकी संज्ञा कालिकीत्युच्यते, तस्या उपदेशः=कथनं तेन संज्ञी कीदृशो भवती ?ति भावः।

से सब जीवों में पाई जानेवाली इन आहार आदि संज्ञाओं के संबंध से कोई भी जीव संज्ञी नहीं बतलाया गया है, अतः जिस प्रकार बहुत द्रव्य के सद्भाव में प्राणी धनशाली माना जाता है, तथा प्रशस्तरूप के होने पर रूपसंपन्न गिना जाता है उसी प्रकार यहां भी महती-विशिष्ट एवं शोभन-सुन्दरसंज्ञा से अर्थात् ज्ञानवरणीय कर्मके क्षयोपशमजन्य जो मनोज्ञानरूप संज्ञा है उससे जो जीव युक्त होता है वह संज्ञी कहा गया है। यह मनोज्ञानरूप संज्ञा महती एवं शोभनीय है, इसलिये यह संज्ञा जिन जीवों के पाई जाती है वे ही शास्त्रकारों की दृष्टि में संज्ञीरूप से व्यपदिष्ट हुए हैं, अन्य संज्ञाओं के संबंध से नहीं।

शिष्य संज्ञिश्रुत के भेद पूछता है-हे भदन्त! कालिक्युपदेश के संबंध से संज्ञी जीव का क्या स्वरूप है? शिष्य के इस प्रश्न का तात्पर्य यह है कि दीर्घकालिकी संज्ञा का नाम कालिकी है, इस कालिकी के कथन से जो संज्ञी जीव कहें गये हैं उनका क्या स्वरूप है-वे कैसे होते हैं?।

રૂપાળુ કહેવાતુ નથી, એજ પ્રકારે સામાન્યરૂપવાળી-સમાનરૂપે સઘળા જીવોમા દેખાતી એ આહાર આદિ સંજ્ઞાઓના સંબંધથી કોઈ પણ જીવને સંજ્ઞી બતાવ્યો નથી, તેથી જેમ વધારે દ્રવ્યના સદ્ભાવથી પ્રાણી ધનવાન મનાય છે, તથા પ્રશસ્તરૂપ હોવાથી રૂપાળો ગણાય છે એજ પ્રકારે અહીં પણ મહતી-વિશિષ્ટ અને શોભન-સુંદર સંજ્ઞાથી એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ જન્ય જે મનોજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા છે તેના વડે જે જીવ યુક્ત હોય છે તેને સંજ્ઞી કહેલ છે આ મનોજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા મહતી અને શોભનીય છે, તેથી તે સંજ્ઞા જે જીવોમા જોવા મળે છે તે જીવો જ શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞી રૂપે પ્રરૂપીત થયાં છે, બીજી સંજ્ઞાઓના સંબંધથી નહીં

શિષ્ય સંજ્ઞિશ્રુતના ભેદ પૂછે છે-હે ભદન્ત! કાલિકી ઉપદેશના સંબંધથી સંજ્ઞી જીવનુ શું સ્વરૂપ છે? શિષ્યના આ પ્રશ્નનુ તાત્પર્ય એ છે કે-દીર્ઘકાલિની સંજ્ઞાનુ નામ કાલિકી છે, એ કાલિકીના કથનથી જે સંજ્ઞી જીવ કહેવાયા છે તેમનુ શું સ્વરૂપ છે-તેઓ કેવા હોય છે?

एव द्वीन्द्रियादीना बाल्यम् । तत् कथ जीवा असज्ञिन• प्रोक्ता• ? इति चेत्।
उच्यते—अत्र सा दशविधा सज्ञा नाधिक्रियते । यतस्तत्र काचित् स्वल्पा भव ति, यथा—ओघसज्ञेति । तया सज्ञया सज्ञीति व्यपदेशो न युज्यते । नहि कार्षापण मात्रसद्भावे धनवानित्युच्यते लोके। आहार-भय-परिग्रह-मैथुनादिसज्ञा अप्या श्रित्य सज्ञीति निर्देशः कर्तुमशक्य•, तासां मोहादिजन्यत्वेन सामान्यरूपत्वादशो भनत्वाच्च । लोकेऽप्यविशिष्टेन रूपमात्रेण रूपवानिति न व्यवह्रियते । तस्मात्

इस कथन में कोई भी जीव असंज्ञी नहीं सिद्ध होता है फिर "असंज्ञी जीव है" यह बात केवल असबद्ध ही मानी जानी चाहिये, क्यों कि इस तरह कोई भी असज्ञी जीव नहीं होता है ? ।

उत्तर—कथन को नहीं समझने के कारण इस प्रकार की शका उपस्थित की गई है । सज्ञी शब्द के अर्थ का जरा विचार किया गया है यहाँ इन दश प्रकार की संज्ञा का सबध विवक्षित नहीं है, कारण कि कोई २ संज्ञाएँ वहा अल्प भी होती हैं, जैसे—ओघसंज्ञा। यदि इन सज्ञाओं को लेकर सज्ञी जीव माने जाते तो ओघ संज्ञा की अल्पता में सज्ञीपना वहां नहीं आ सकता । कोड़ी मात्र धन के होने पर कोई जीव संसार में धनी नहीं माना जाता है। आहार, भय, परिग्रह, मैथुन आदि सज्ञाओं के सबध को लेकर भी जीव में "सज्ञी" इस प्रकार का निर्देश नहीं किया गया हैं, क्यों कि ये संज्ञाएँ मोहादिजन्य होने से सामान्यरूप हैं, तथा अशोभन हैं । जैसे-लोक में सामान्यरूप को लेकर कोई प्राणी रूपवान् नहीं कहा जाता है उसी प्रकार सामान्यरूप वाली-समानरूप

આ કથનથી કોઈ પણ જીવ અસ જ્ઞી સિદ્ધ થતો નથી તો "અસ જ્ઞી જીવ છે" એ વાત કેવળ અસબદ્ધ જ માનવી જોઈએ, કારણ કે આ રીતે કોઈ પણ અસ જ્ઞી જીવ હોતા નથી ?

ઉત્તર—કથનને નહી સમજવાને કારણે આ પ્રકારની શ કા ઉઠાવવામા આવી છે સ જ્ઞી શબ્દના અર્થનો જ્યા વિચાર કરાયો છે, ત્યા આ દશ પ્રકારની સ જ્ઞાનો સ બ ધ વિવક્ષિત નથી. કારણ કે કોઈ કોઈ સ જ્ઞાઓ ત્યા અલ્પ પણ હોય છે, જેમકે ઓઘ સ જ્ઞા જો આ સ જ્ઞાઓને લીધે સ જ્ઞી જીવ માનવામા આવે તો ઓઘસ જ્ઞાની અલ્પતામાં ત્યા સ જ્ઞીપણુ આવી શકે નહી માત્ર એક કોડી ધન હોય તો એવો કોઈ જીવ સ સારમાં ધનિક મનાય નહી આહાર, ભય, પરિગ્રહ, મૈથુન આદિ સ જ્ઞાઓના સ બ ધને લીધે પણ જીવમા "સ જ્ઞી" એવા પ્રકારનો નિર્દેશ કરાયો નથી, કારણ કે એ સ જ્ઞાઓ મોહાદિજન્ય હોવાથી સામાન્યરૂપ છે, તથા અશોભન છે જેમ લોકમા સામાન્યરૂપને લીધે, કોઈ પ્રાણી

एप च माय सर्वमप्यर्थं स्फुटरूपमुपलभते। तथाहि—यथा चक्षुष्मान् प्रदीपादिप्रकाशेन स्फुटमर्थमुपलभते, तद्वदय मनोलब्धिसम्पन्नो मनोद्रव्याऽऽलम्बन समुत्पन्नविमर्शवशात् पूर्वापरानुसधानेन यथावस्थित स्फुटमर्थमुपलभते।

अय भाव —य' कश्चिन्मनोज्ञानावार कर्मक्षयोपशमाद् मनोलब्धिसपन्नो मनोयोग्याननन्तान् स्कन्धान् मनोवर्गणाभ्यो गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमय्य चिन्तनीय वस्तुजानाति, स कालिक्युपदेशेन संज्ञी विज्ञेय'। स च गर्भजस्तिर्यग् मनुष्यो वा देवो नारकश्चेति।

पुरुप तथा तिर्यञ्च एव औपपातिक जन्मवाले देव और नारकी होते हैं। इन सब के मन पर्याप्ति होती है और इसीसे ये भूत, भविष्यत् और वर्तमान काल सबंधी वस्तु का विचार आदि कर सकते हैं।

यह सज्ञी जीव प्राय समस्त पदार्थों को स्फुटरूप से जान लेता है। जैसे अच्छी दृष्टि वाला व्यक्ति दीपादि के प्रकाश की सहायता से पदार्थों को जैसे का तैसा जान लेता है उसी प्रकार मनोलब्धि सपन्न प्राणी मनोद्रव्य के अवलम्बन से उत्पन्न विमर्श के वश से पूर्वापरानु सधानपूर्वक यथावस्थित पदार्थ को स्फुटरूप से जान लिया करता है।

तात्पर्य इसका यह है कि जो प्राणी मनोज्ञान को आवरण करने वाले कर्मके क्षयोपशम के वशसे मनोलब्धियुक्त होता हुआ मनोयोग्य अनत स्कन्धों को मनोवर्गणाओं से ग्रहण करके उन्हें ननरूप से परिणमाकर चिन्तनीय जानने योग्य वस्तु को जानता है वह कालिकी–उपदेश के सबध से सज्ञीजीव कहा गया है। ऐसे जीव गर्भजन्म वाले मनुष्य एवं तिर्यञ्च तथा देव एव नारकी हैं।

ગર્ભજન્મવાળા પુરુષ તથા તિર્યંચ અને ઔપપાતિક જન્મવાળા દેવ અને નારકી હોય છે એ બધાને મન પર્યાપ્તિ હોય છે, અને તે વડે તેઓ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ સબધી વસ્તુનો વિચાર આદિ કરી શકે છે

એ સજ્ઞીજીવ સામાન્ય રીતે સમસ્ત પદાર્થોને સ્ફુટરૂપે જાણી લે છે જેમ સારી નજરવાળી વ્યક્તિ પ્રદીપાદિના પ્રકાશની મદદથી પદાર્થોને તાદૃશ્ય સ્વરૂપે જાણી લે છે એજ પ્રકારે લબ્ધિસપન્ન પ્રાણી મનોદ્રવ્યને આધારે ઉત્પન્ન વિમર્શને કારણે પૂર્વાપરાનુ સધાનપૂર્વક યથાવસ્થિત પદાર્થને સ્ફુટરૂપે જાણે છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે પ્રાણી મનોજ્ઞાનનુ આવરણ કરનાર કર્મના ક્ષયોપશમને કારણે મનોલબ્ધિયુક્ત થઈને મનોયોગ્ય અનત સ્કંધોને મનોવર્ગણાઓથી ગ્રહણ કરીને તેમને મનરૂપથી પરિણમાવીને ચિન્તનીય જાણવાયોગ્ય-વસ્તુને જાણે છે તે કાલિકી–ઉપદેશના સબંધથી સજ્ઞીજીવ કહેલ છે એવા જીવ ગર્ભજન્મવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચ તથા દેવ અને નારકી છે

उत्तरमाह—'कालिओवदसेण जस्स ण०' इत्यादि। कालिक्युपदेशेन सञ्ज्ञी स उच्यते, यस्य प्राणिनः खलु ईहा=सदर्थपर्यालोचनरूपा, अस्ति-विद्यते। तथा-अपोह=निश्चयः, मार्गणा=अन्वयधर्मान्वेषणम्, गवेषणा = व्यतिरेकधर्मस्वरूप पर्यालोचनम्, तथा-चिन्ता='इदं केन प्रकारेण जातं, इदं संप्रति केन प्रकारेण वर्तते, केन प्रकारेण चैतद् भविष्यती'-ति पर्यालोचनम्, तथा-विमर्श=विमर्शनम्-'इदमित्थमेव घटते, इत्थं वा तद् भूतम्, इत्थमेव वा तद् भविष्यती'-ति यथाऽवस्थितवस्तुस्वरूपनिर्णयः, अस्ति=विद्यते स प्राणी सञ्ज्ञीति लभ्यते। स च गर्भव्युत्क्रान्तिको मनुष्यादिः औपपातिकश्च देवादिर्मनःपर्याप्तियुक्तो विज्ञेयः। तस्यैव त्रिकालविषयचिन्ताविमर्शादिसम्भवात्।

उत्तर-कालिकी के उपदेश के संबंध से संज्ञी जीव वह है कि जिसके ईहा आदि ज्ञान होते हैं। सदर्थ की पर्यालोचना का नाम ईहा है १। अपोह वस्तु का निश्चय होना २। 'मार्गणा'-शब्द का अर्थ है वस्तु में अन्वय धर्म की गवेषणा करना, जैसे-'यह अमुक वस्तु ही है, क्यों कि इसमें इनके साथ संबंध रखने वाले अमुक २ धर्म पाये जाते हैं' ३। गवेषणा शब्द का अर्थ है व्यतिरेक धर्मों के स्वरूप की वस्तु में पर्यालोचना करना ४। "यह किस तरह से हुआ है, इस समय यह किस तरह है, आगे किस तरह से होगा" इस प्रकार की विचार धारा का नाम चिन्ता है ५। "यह इसी तरह से घटित होता है, पहिले भी यह इसी तरह से घटित हुआ था, आगे भी यह इसी रूप से घटित होगा" इस तरह वस्तु का जो स्वरूप है उसका निर्णय होना सो विमर्श है ६। ये सब बातें जिन में पाई जाती हैं वे संज्ञी जीव गर्भजन्मवाले

ઉત્તર—કાલિકીના ઉપદેશના સંબંધથી સંજ્ઞી જીવ તે છે કે જેમને ઈહા આદિ જ્ઞાન હોય છે (૧) સદર્થની પર્યાલોચનાનું નામ ઈહા છે (૨) વસ્તુનો નિર્ણય થવો તે અપોહ છે (૩) "मार्गणा" શબ્દનો અર્થ છે-વસ્તુમાં અન્વય-ધર્મની ગવેષણા કરવી જેમકે-"આ અમુક વસ્તુ જ છે, કારણ કે તેમાં તેની સાથે સંબંધ રાખનાર અમુક અમુક ધર્મ મળે છે (૪) "ગવેષણા" શબ્દનો અર્થ છે—વ્યતિરેક ધર્મોના સ્વરૂપની વસ્તુમાં પર્યાલોચના કરવી "આ કેવી રીતે થયું છે, આ સમયે આ કયા પ્રકારનું છે, આગળ કેવી રીતે હશે. આ પ્રકારની વિચાર ધારાનું નામ ચિંતા છે (૫) આ રીતે ઘટાવી શકાય છે, પહેલાં પણ આ રીતે જ ઘટિત થયું હતું, આગળ પણ તે આ રીતે જ ઘટાવી શકાશે" આ રીતે વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે તેનો નિર્ણય થવો તે "વિમર્શ" છે (૬) એ બધી વાત જેમનામાં એવા મળે છે તેઓ સંજ્ઞીજીવ છે સંજ્ઞીજીવ

अथ कोऽसौ हेतूपदेशेन सञ्ज्ञीति शिष्यप्रश्नः। उत्तरमाह-'हेऊवएसेणं०' इत्यादि। हेतूपदेशेन-'हेतु'=कारणं, तस्योपदेशः=कथनं, हेतूपदेशस्तेन-कारणोपदेशेनेत्यर्थः। कालिक्युपदेशेनाऽसंज्ञ्यपि य संज्ञित्वकारणमुपलभ्य संज्ञीति व्यपदिश्यते, स एव भवति-यस्य प्राणिनः खलु अभिसंधारणपूर्विका=अभिसन्धारणम्=अव्यक्तेन व्यक्तेन वा विज्ञानेन आलोचनं, तत्पूर्विका=तत्कारणिका, करणशक्तिः-करणं=क्रिया, तस्यां शक्तिः=प्रवृत्तिः, अस्ति=विद्यते, स प्राणी खलु हेतूपदेशेन संज्ञीति लभ्यते। अयं च द्वीन्द्रियादिः संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियपर्यन्तो विज्ञेयः।

फिर शिष्य पूछता है-हे भदन्त! हेतूपदेश से संबंध से संज्ञी का क्या स्वरूप है? उत्तर-जिस जीव में अभिसंधारणपूर्विका कारण शक्ति होती है वह जीव हेतूपदेश के संबंध से संज्ञी माना गया है। तात्पर्य इसका यह है-यद्यपि ऐसा जीव कालिकी उपदेश की अपेक्षा संज्ञी नहीं माना जाता है, परन्तु संज्ञिपने के कारणों से उसे संज्ञी कहदिया जाता है। अभिसंधारणपूर्विका करणशक्ति का तात्पर्य इस प्रकार है-व्यक्त तथा अव्यक्त विज्ञान से जो आलोचना होती है-विचार धारा चलती है-उसका नाम अभिसंधारण है, क्रियामें जो प्रवृत्ति होती है वह करणशक्ति है। अभिसंधारणपूर्वक जो क्रियामें प्रवृत्ति होती है वह अभिसंधारण पूर्विका करण शक्ति है। यह अभिसंधारण पूर्विकाकरण-शक्ति ही यह हेतूपदेश है। यहां हेतूपदेश की अपेक्षा संज्ञीपना असंज्ञी संमूर्च्छिम पंचेन्द्रिय जीव से लेकर द्वीन्द्रिय जीवों तक माना गया है। तात्पर्य इसका यह है, जो जीव अपने शरीर के पालन के लिये

વળી શિષ્ય પૂછે છે-હે ભદન્ત! હેતૂપદેશના સંબંધથી સંજ્ઞીનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—જે જીવમાં અભિસંધારણ પૂર્વિકા કારણ શક્તિ હોય છે તે જીવ હેતૂપદેશના સંબંધથી સંજ્ઞી માનવામાં આવ્યો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે એવો જીવ કાલિકી ઉપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી માનવામાં આવતો નથી, પણ સંજ્ઞીપણાના કારણોથી તેને સંજ્ઞી કહી દેવાય છે અભિસંધારણ પૂર્વિકા કરણ શક્તિનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત વિજ્ઞાનથી જે આલોચના થાય છે વિચારધારા ચાલે છે તેનું નામ અભિસંધારણ છે, ક્રિયામાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે કરણશક્તિ છે અભિસંધારણ પૂર્વક જે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અભિસંધારણ પૂર્વિકા કારણશક્તિ છે આ અભિસંધારણપૂર્વિકા કરણશક્તિ જ અહીં હેતૂપદેશ છે આ હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞીપણું અસંજ્ઞી સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય જીવથી લઈને દ્વીન્દ્રિયજીવો સુધી માનવામાં આવેલ છે

यस्य तु ईहाऽपोहो मार्गणा गवेषणा चिन्ता विमर्शश्च नास्ति स खलु असञ्ज्ञीति लभ्यते। स चाल्पमनोलब्धित्वात् समूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियोऽस्फुटमर्थं जानाति। ततोऽप्यस्फुटं चतुरिन्द्रियो जानाति। ततोऽप्यस्फुटतरं त्रीन्द्रियः। ततोऽप्यस्फुटतमं द्वीन्द्रियः। ततोऽप्यस्फुटतममेकेन्द्रियो जानाति, तस्य हि द्रव्यमनो नास्ति, किंतु अल्पतरमव्यक्तं भावमनो विद्यते, यद्वशादाहारादिसंज्ञा अव्यक्तरूपा प्रादुर्भवन्ति। स एष कालिक्युपदेशेन संज्ञी वर्णितः। असंज्ञ्यपि वर्णितः॥

जिस जीव के ईहा, अपोह, मार्गणा, गवेषणा चिन्ता तथा विमर्श, ये नहीं होते हैं वे असंज्ञी हैं, ऐसा जानना चाहिये। ऐसा जीव अल्प मनोलब्धिवाला होता है, और यह समूर्च्छिम पचेन्द्रिय यहां ग्रहण किया गया है। यह पदार्थ को स्फुटरूप से नहीं जानता है, किन्तु अस्फुटरूप से जानता है। इसकी अपेक्षा चतुरिन्द्रियवाला जीव पदार्थ को अस्फुटरूप से जानता है, तथा चतुरिन्द्रियवाले जीव की अपेक्षा तीन इन्द्रिय वाला जीव पदार्थ को और अधिक अस्फुटरूप से, तथा तीन इन्द्रियवाले जीव की अपेक्षा दो इन्द्रिय वाला जीव पदार्थ को और अधिक अस्फुटरूप से, एवं दो इन्द्रिय वाले जीव की अपेक्षा एकेन्द्रिय जीव पदार्थ को और अधिक अस्फुटरूप से जानता है। इस असंज्ञी जीव के द्रव्य मन नहीं होता है, किन्तु अत्यल्प अव्यक्त भाव मन होता है, इसीसे आहार आदि संज्ञाएँ अव्यक्तरूप में इसके हुआ करती हैं। इस तरह यह कालिकी-उपदेश के संबंध से संज्ञी का और तद्विपरीत असंज्ञी का यहां तक कथन-वर्णन हुआ।

જે જીવને ઈહા, અપોહ માર્ગણા, ગવેષણા, ચિન્તા તથા વિમર્શ હોતા નથી તે અસંજ્ઞી છે, એમ સમજવું એવો જીવ અલ્પમનોલબ્ધિવાળો હોય છે, અને તે સમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે એ પદાર્થને સ્ફુટરૂપે જાણતા નથી પણ અસ્ફુટરૂપે જાણે છે, તેના કરતાં ચતુરિન્દ્રિય જીવ પદાર્થને અસ્ફુટરૂપે જાણે છે તથા ચતુરિન્દ્રયવાળા જીવ કરતાં ત્રણ ઈન્દ્રિય વાળો જીવ પદાર્થને તેનાથી પણ વધારે અસ્ફુટરૂપે તથા ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા કરતાં બે ઈન્દ્રિયવાળો જીવ પદાર્થને વધારે અસ્ફુટરૂપે અને બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવ કરતા એકેન્દ્રિયજીવ પદાર્થને તેના કરતાં પણ વધારે અસ્ફુટરૂપે જાણે છે, આ અસંજ્ઞી જીવને દ્રવ્યમન હોતું નથી, પણ અલ્પ અલ્પ અવ્યક્ત ભાવ મન હોય છે, તેથી તેમને આહાર આદિ સંજ્ઞાઓ અવ્યક્તરૂપે થયા કરે છે આ રીતે આ કાલિકી-ઉપદેશના સંબંધથી સંજ્ઞીનું અને તેનાથી વિપરીત અસંજ્ઞીનું વર્ણન અહીં સુધી થયું

अथ कोऽसौ हेतूपदेशेन सञ्ज्ञीति शिष्यप्रश्नः । उत्तरमाह-'हेऊवएसेणं॰' इत्यादि । हेतूपदेशेन-हेतुः=कारण, तस्योपदेशः=कथन, हेतूपदेशस्तेन-कारणोपदेशेनेत्यर्थः । कालिक्युपदेशेनाऽसंज्ञ्यपि यः संज्ञित्वकारणमुपलभ्य सञ्ज्ञीति व्यपदिश्यते, स एवं भवति-यस्य प्राणिनः खलु अभिसंधारणपूर्विका=अभिसन्धारणम्=अव्यक्तेन व्यक्तेन वा विज्ञानेन आलोचनं, तत्पूर्विका=तत्कारणिका, करणशक्तिः-करण=क्रिया, तस्यां शक्तिः=प्रवृत्तिः, अस्ति=विद्यते, स प्राणी खलु हेतूपदेशेन संज्ञीति लभ्यते । अयं च द्वीन्द्रियादिः संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियपर्यन्तो विज्ञेयः ।

फिर शिष्य पूछता है-हे भदन्त! हेतूपदेश से संबंध से संज्ञी का क्या स्वरूप है? उत्तर-जिस जीव में अभिसंधारणपूर्विका कारण शक्ति होती है वह जीव हेतूपदेश के संबंध से संज्ञी माना गया है । तात्पर्य इसका यह है-यद्यपि ऐसा जीव कालिकी उपदेश की अपेक्षा संज्ञी नहीं माना जाता है, परन्तु संज्ञिपने के कारणों से उसे संज्ञी कहदिया जाता है । अभिसंधारणपूर्विका करणशक्ति का तात्पर्य इस प्रकार है-व्यक्त तथा अव्यक्त विज्ञान से जो आलोचना होती है-विचार धारा चलती है-उसका नाम अभिसंधारण है, क्रियामें जो प्रवृत्ति होती है वह करणशक्ति है । अभिसंधारणपूर्वक जो क्रियामें प्रवृत्ति होती है वह अभिसंधारण पूर्विका करण शक्ति है। यह अभिसंधारण पूर्विकाकरणशक्ति ही यह हेतूपदेश है। यहां हेतूपदेश की अपेक्षा संज्ञीपना असंज्ञी संमूर्च्छिम पंचेन्द्रिय जीव से लेकर द्वीन्द्रिय जीवों तक माना गया है।

तात्पर्य इसका यह है, जो जीव अपने शरीर के पालन के लिये

વળી શિષ્ય પૂછે છે-હે ભદન્ત! હેતૂપદેશના સંબંધથી સંજ્ઞીનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—જે જીવમાં અભિસંધારણ પૂર્વિકા કારણ શક્તિ હોય છે તે જીવ હેતૂપદેશના સંબંધથી સંજ્ઞી માનવામાં આવ્યો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે એવો જીવ કાલકી ઉપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી માનવામાં આવતો નથી, પણ સંજ્ઞીપણાના કારણોથી તેને સંજ્ઞી કહી દેવાય છે અભિસંધારણ પૂર્વિકા કરણ શક્તિનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત વિજ્ઞાનથી જે આલોચના થાય છે વિચારધારા ચાલે છે તેનું નામ અભિસંધારણ છે, ક્રિયામાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે કરણશક્તિ છે અભિસંધારણ પૂર્વક જે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અભિસંધારણ પૂર્વિકા કારણશક્તિ છે આ અભિસંધારણપૂર્વિકા કરણશક્તિ જ અહીં હેતૂપદેશ છે આ હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞીપણુ અસંજ્ઞી સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય જીવથી લઈને દ્વીન્દ્રિયજીવો સુધી માનવામાં આવેલ છે

अयं भावः–यो बुद्धिपूर्वकं स्वदेहपरिपालनार्थमिष्टेष्वाहारेषु प्रवृत्तो प्रवर्तते, अनिष्टेभ्यश्च निवर्तते, स हेतूपदेशेन संज्ञी। स च द्वीन्द्रियादिरपि वेदितव्यः। तथाहि–इष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिचिन्तनं, न मनोव्यापारमन्तरेण सम्भवति। मनसा च पर्यालोचनं संज्ञा। सा च द्वीन्द्रियादेरपि विद्यते, तस्यापि प्रतिनियतेष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्। ततो द्वीन्द्रियादिरपि हेतूपदेशेन संज्ञी लभ्यते। नवरम्–अस्य संचिन्तनं प्रायो वर्तमानकालविषयं भवति, न तु भूतभविष्यद्विषयम्, अस्य भावमनस्त्वादिति न कालिक्युपदेशेन संज्ञी लभ्यते।

बुद्धिपूर्वक इष्ट आहारमें प्रवर्तित होता है तथा अनिष्ट आहार से निवर्तित होता है वह हेतूपदेश की अपेक्षा संज्ञी कहा गया है। ऐसा प्राणी द्वीन्द्रियादिक जीव भी है, क्यों कि इसके जो इष्ट एवं अनिष्ट पदार्थों में प्रवृत्ति तथा निवृत्ति या चिन्तन होता है वह मानसिक व्यापार के विना नहीं होता है। मानसिक व्यारका नाम ही संज्ञा है। जब इस प्रकार की संज्ञा यहां है तो फिर ये भी संज्ञी ही हैं, अर्थात् इस तरह हेतूपदेश की अपेक्षा असंज्ञी जीव भी संज्ञी मान लिये जाते हैं, क्यों कि इन जीवोंमें भी प्रतिनियत विषयों के प्रति प्रवृत्ति और निवृत्ति लक्षित होती है। द्वीन्द्रियादिक जीवोंमें जो इष्टानिष्ट विषयों के प्रति चिन्तन होता है वह वर्तमान कालिक ही होता है–भूत भविष्यत कालीन विषयोंको लेकर नहीं होता। इस हेतूपदेश की अपेक्षा संज्ञीपने के विचारमें भावमन की अपेक्षा रखी गई है, और कालिकी उपदेश की अपेक्षा से

તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે જીવ પોતાના શરીરના પાલનને માટે બુદ્ધિપૂર્વક ઈષ્ટ આહારમાં પ્રવર્તિત થાય છે તથા અનિષ્ટ આહારથી નિવર્તિત થાય છે તે હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી કહેલ છે એવુ પ્રાણી દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવ પણ છે, કારણ કે તેની જે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કે ચિંતન થાય છે તે માનસિક વ્યાપાર વિના થતુ નથી. માનસિક વ્યાપારનુ નામ જ સંજ્ઞા છે જો આ પ્રકારની સંજ્ઞા અહીં છે તો તેઓ પણ સંજ્ઞી જ છે, એટલે કે આ રીતે હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞીજીવ પણ સંજ્ઞી માની લેવાય છે, કારણ કે એ જીવોમાં પણ પ્રતિનિયત વિષયોની તરફ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષિત હોય છે દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવોમાં જે ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોનુ ચિન્તન થાય છે તે વર્તમાન કાલિક જ હોય છે–ભૂત ભવિષ્ય વિષયોને લઈને થતુ નથી. આ હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞીપણાના વિચારમાં ભાવમનની અપેક્ષા રાખેલ છે, અને કાલિકી ઉપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞીપણાના વિચારમાં દ્રવ્યમનની એ રીતે

यस्य तु खलु नास्त्यभिसंधारणपूर्विका करणशक्ति स प्राणी खलु हेतूपदेशे-नाप्यसंज्ञीति लभ्यते । स च पृथिव्यादिरेकेन्द्रियो विज्ञेय' । तस्याभिसन्धिपूर्वक-मिष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्त्यसंभवात् । याश्चाहारादिसंज्ञा पृथिव्यादीना वर्तन्ते, ता-अप्यत्यन्तमव्यक्तरूपा इति तदपेक्षयाऽपि न तेषा संज्ञित्वव्यपदेश ।

स एप हेतूपदेशेन संज्ञी वर्णित', असंज्ञ्यपि वर्णित' ।

अथ कोऽसौ दृष्टिवादेन संज्ञी ? इति शिष्य प्रश्न• । उत्तरमाह—' दिट्ठिवा ओवएसेणं०' इत्यादि । दृष्टिवादोपदेशेन-दृष्टिर्दर्शन सम्यक्त्वादि , दृष्टीना वादो दृष्टिवाद , तदुपदेशेन=तदपेक्षया संज्ञी स भवति य' संज्ञिश्रुतस्य क्षयोपशमेन

संज्ञीपने के विचारमें द्रव्यमन की। इस तरह भावमन की अपेक्षा से जो कि आत्मस्वरूप होता है द्वीन्द्रियादिक असंज्ञी जीव संज्ञी कह दिये जाते है । जिन जीवोंमें अभिसंधारणपूर्वक कारणशक्ति नहीं है वे हेतूपदेश की अपेक्षा से भी संज्ञी नहीं है किन्तु असंज्ञी ही है । ऐसे जीव पृथि-व्यादिक एकेन्द्रिय माने गये हैं, क्यों कि इन जवों की जो इष्टानिष्ट पदार्थो में प्रवृत्ति निवृत्ति होती है वह अभिसंधारण पूर्वक नहीं होती हैं। तथा जो आहार आदि संज्ञाएँ इन पृथिव्यादिकोंमें हैं वे भी अत्यन्त अव्यक्तरूपमें हैं, अत इस अपेक्षा से भी उनमें संज्ञीपने का व्यपदेश नहीं बन सकता है । इस तरह यहां तक हेतूपदेश की अपेक्षा संज्ञी जीव का वर्णन हुआ। तथा इसके संबंध से असंज्ञी जीव का भी वर्णन हुआ।

फिर शिष्य पूछता है—हे भदन्त ! दृष्टिवाद की अपेक्षा से संज्ञी जीव का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—दृष्टिवाद की अपेक्षा से संज्ञी जीव का स्वरूप यह है—जो

ભાવમનની અપેક્ષાએ જે કે આત્મસ્વરૂપ હોય છે દ્વીન્દ્રિયાદિક અસંજ્ઞી જીવ સંજ્ઞી કહેવાય છે જે જીવોમાં અભિસંધારણપૂર્વક કરણશક્તિ હોતી નથી તેઓ હેતૂ પદેશની અપેક્ષાએ પણ સંજ્ઞી નથી પણ અસંજ્ઞી જ છે એવા જીવ પૃથિવ્યા દિક એકેન્દ્રિય માનવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તે જીવોની જે ઇષ્ટાનિષ્ટ પદાર્થોમા પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ થાય છે તે અભિસંધારણપૂર્વક થતી નથી. તથા જે આહારાદિ સંજ્ઞા તે પૃથિવ્યાદિકોમા છે તે પણ અત્યંત અવ્યક્તરૂપમાં છે, તેથી એ અપેક્ષાએ પણ તેમનામાં સંજ્ઞીપણાનું આરોપણ શકય નથી. આ રીતે અહી સુધી હેતુપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી જીવનું વર્ણન થયુ તથા તેના સંબંધથી અસંજ્ઞીજીવનું પણ વર્ણન થયુ

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત ! દૃષ્ટિવાદની અપેક્ષાએ સંજ્ઞીજીવનું શું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—દૃષ્ટિવાદની અપેક્ષાએ સંજ્ઞીજીવનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

अथ भाव'-यो बुद्धिपूर्वकं स्वदेहपरिपालनार्थमिष्टेष्वाहारेषु प्रवृत्तेषु प्रवर्तते, अनिष्टेभ्यश्च निवर्तते, स हेतूपदेशेन सञ्ज्ञी । स च द्वीन्द्रियादिरपि वदितव्यः । तथाहि-इष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिचिन्तन, न मनोव्यापारमन्तरेण सम्भवति । मनसा च पर्यालोचनं सञ्ज्ञा। सा च द्वीन्द्रियादेरपि विद्यते, तस्यापि प्रतिनियतेष्टा-निष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् । ततो द्वीन्द्रियादिरपि हेतूपदेशेन संज्ञी लभ्यते। नवरम्-अस्य संचिन्तनं प्रायो वर्तमानकालविषय भवति, न तु भूतभविष्यद्वि-षयम् , अस्य भावमनस्कत्वादिति न कालिक्युपदेशेन सञ्ज्ञी लभ्यते ।

बुद्धिपूर्वक इष्ट आहारमें प्रवर्तित होता है तथा अनिष्ट आहार से निवर्तित होता है वह हेतूदेपश की अपेक्षा सञ्ज्ञी कहा गया है। ऐसा प्राणी द्वीन्द्रियादिक जीव भी है, क्यों कि इसके जो इष्ट एव अनिष्ट पदार्थों में प्रवृत्ति तथा निवृत्ति या चिन्तन होता है वह मानसिक व्यापार के बिना नहीं होता है। मानसिक व्यारका नाम ही सञ्ज्ञा है। जब इस प्रकार की संज्ञा यहां है तो फिर ये भी सञ्ज्ञी ही हैं, अर्थात् इस तरह हेतूपदेश की अपेक्षा असञ्ज्ञी जीव भी सञ्ज्ञी मान लिये जाते हैं, क्यों कि इन जीवोंमें भी प्रतिनियत विषयों के प्रति प्रवृत्ति और निवृत्ति लक्षित होती है। द्वीन्द्रियादिक जीवोंमें जो इष्टानिष्ट विषयों के प्रति चिन्तन होता है वह वर्तमान कालिक ही होता है-भूत भविष्यत कालीन विष योंको लेकर नहीं होता। इस हेतूपदेश की अपेक्षा सञ्ज्ञीपने के विचारमें भावमन की अपेक्षा रखी गई है, और कालिकी उपदेश की अपेक्षा से

તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે જીવ પોતાનાં શરીરના પાલનને માટે બુદ્ધિપૂર્વક ઈષ્ટ આહારમાં પ્રવર્તિત થાય છે તથા અનિષ્ટ આહારથી નિવર્તિત થાય છે તે હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી કહેલ છે એવુ પ્રાણી દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવ પણ છે, કારણ કે તેની જે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કે ચિંતન થાય છે તે માનસિક વ્યાપાર વિના થતુ નથી માનસિક વ્યાપારનુ નામ જ સંજ્ઞા છે જો આ પ્રકારની સંજ્ઞા અહીં છે તો તેઓ પણ સંજ્ઞી જ છે, એટલે કે આ રીતે હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞીજીવ પણ સંજ્ઞી માની લેવાય છે, કારણ કે એ જીવોમાં પણ પ્રતિનિયત વિષયોની તરફ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષિત હોય છે દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવોમાં જે ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોનુ ચિન્તન થાય છે તે વર્તમાન કાલિક જ હોય છે-ભૂત ભવિષ્ય વિષયોને લઈને થતુ નથી આ હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞીપણાના વિચારમાં ભાવમનની અપેક્ષા રાખેલ છે, અને કાલિકી ઉપદેશની અપેક્ષાએ સંજ્ઞીપણાના વિચારમાં દ્રવ્યમનની એ તે

तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः।
तमसः कुतोऽस्ति शक्ति,-र्दिनकरकिरणाग्रतः स्थातुम् ॥ १ ॥

अन्यस्तु मिथ्यादृष्टिरसंज्ञी विज्ञेय इत्याह-'असण्णिसुयस्स०' इत्यादि। असंज्ञिश्रुतस्य=मिथ्याश्रुतस्य, क्षयोपशमेनाऽसंज्ञीति लभ्यते। स एष दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञी वर्णितः, असंज्ञी च वर्णितः।

ननु प्रथमं हेतूपदेशेन संज्ञी वक्तुं युज्यते, हेतूपदेशेन अल्पमनोलब्धिसंपन्नस्यापि द्वीन्द्रियादेः संज्ञित्वेन स्वीकारात्, तस्य चाविशुद्धतरत्वात्, हेतूपदेशेन यः संज्ञी जीवस्तदपेक्षया कालिक्युपदेशेन संज्ञिनो मनःपर्याप्तियुक्ततया विशुद्धत्वात्, तत् किमर्थमुत्क्रमेणोपन्यासः कृतः? इति चेत्,

---

ही मेरे सम्यग्दृष्टित्व की शोभा है, अन्यथा-हितमें प्रवृत्ति और अहितमें निवृत्ति का अभाव होने से मुझमें यथार्थतः सम्यग्दृष्टित्व का अयोग ही माना जायगा।

कहा भी है-"तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः।
"तमसः कुतोऽस्ति शक्ति,-र्दिनकर किरणाग्रतः स्थातुम्" ॥१॥

उस ज्ञान से जीव को लाभ ही क्या हो सकता है कि जिसके होने पर भी रागादिकों का सद्भाव आत्मामें बना रहता है। सूर्य के सद्भावमें अन्धकार का सद्भाव कैसे हो सकता है ॥ १ ॥

असंज्ञी-श्रुत के क्षयोपशम से-मिथ्याश्रुत के सद्भाव से-जीव असंज्ञी माना गया है। तात्पर्य यह है कि दृष्टिवाद की अपेक्षा से सम्यग्दृष्टि जीव संज्ञी तथा मिथ्या दृष्टि जीव असंज्ञी कहा गया है।

જો તત્પર રહું તોજ મારાં સમ્યગ્દૃષ્ટિત્વની શોભા છે અન્યથા હિતમાં પ્રવૃત્તિ અને અહિતમાં નિવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી મારામાં વાસ્તવિક રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિત્વનો અયોગ જ માનવામાં આવશે. કહ્યું પણ છે—

"तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः।
तमः कुतोऽस्ति शक्ति,-र्दिनकर किरणाग्रतः स्थातुम्" ॥१॥

તે જ્ઞાનથી જીવને લાભ જ શો હોઇ શકે કે જે હોવા છતાં પણ તે આત્મામાં રાગાદિકોનો સદ્ભાવ ટકી રહે. સૂર્યના સદ્ભાવમાં અંધકારનો સદ્ભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે? ॥ ૧ ॥

અસંજ્ઞી-શ્રુતના ક્ષયોપશમથી-મિથ્યાશ્રુતના સદ્ભાવથી-જીવ અસંજ્ઞી મનાયો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દૃષ્ટિવાદની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સંજ્ઞી તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અસંજ્ઞી કહેવાયો છે

संज्ञीति लभ्यते । अयमर्थ –संज्ञा=सम्यग्ज्ञानं, साऽस्यास्तीति संज्ञी=सम्यग्दृष्टिः, तस्य श्रुत संज्ञिश्रुत–सम्यक्श्रुतमित्यर्थः । तस्य=तदावरकस्य कर्मणः, क्षयोपशम भावेन संज्ञीति लभ्यते । अय भावः–य सम्यग्दृष्टिः क्षायोपशमिकज्ञानयुक्तः, स दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञीति व्यपदिश्यते । स च यथाशक्ति रागादिनिग्रहपरो महापुरुषो विज्ञेय , स हि सम्यग्दृष्टिः य सम्यग्ज्ञानीव रागादीन् निगृह्णाति, अन्यथा हिता हितेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात् सम्यग्दृष्टित्वायोगात् । उक्तञ्च—

संज्ञी श्रुत के आवारक कर्म के क्षयोपशम से जीव 'संज्ञी' इस तरह के व्यपदेश से युक्त है। सम्यक्ज्ञान का नाम संज्ञा है। यह संज्ञा जिस जीव में प्राप्त हैं वह संज्ञी माना गया है। इस अपेक्षा सम्यग्दृष्टि जीव ही यहाँ संज्ञीपद से व्यवहृत हुआ है। सम्यग्दृष्टि जीव का जो श्रुत है वह, संज्ञी श्रुत सम्यक्श्रुत है। इस संज्ञिश्रुत के आवारक कर्म–श्रुतज्ञानावरणीय कर्म–के क्षयोपशम से जिस जीवमें "संज्ञी" इस तरह का व्यपदेश हुआ है वह दृष्टिवाद की अपेक्षा से संज्ञी माना गया है। क्षायोपशमिक ज्ञान शाली सम्यक् दृष्टि जीव ही दृष्टिवाद की दृष्टि से संज्ञीपद का वाच्यार्थ कहा गया है। यह जीव अपनी शक्ति के अनुसार रागादिक दोषों को दूर करनेमें तत्पर रहता है, और इसकी आत्मा अन्य साधारण जीवों की अपेक्षा विशेष महत्वशाली हुआ करती है। सम्यग्ज्ञानी जीव जिस तरह अनंतसंसार के कारणभूत रागादिकों को सर्वथा विलीन करनेमें उद्योग शाली रहता है उसी तरह यह सम्यग्दृष्टि जीव भी यही विचार किया करता है कि मैं भी रागादिकों के निग्रह करनेमें जब तत्पर रहूंगा तब

સંજ્ઞીશ્રુતના આવારક કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવ "સંજ્ઞી" એ પ્રકારના વ્યપદેશથી યુક્ત છે સમ્યક્જ્ઞાનનું નામ સંજ્ઞા છે આ સંજ્ઞા જે જીવને પ્રાપ્ત છે તે સંજ્ઞી મનાય છે એ અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ અહીં સંજ્ઞી પદથી વ્યવહૃત થયેલ છે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું જે શ્રુત છે તે સંજ્ઞીશ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે આ સંજ્ઞીશ્રુતના આવારક કર્મ–શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જે જીવમાં "સંજ્ઞી" આ પ્રકારનો વ્યપદેશ થયો છે તે દૃષ્ટિવાદની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી મનાયો છે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ જ દૃષ્ટિવાદની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞીપદનો વાચ્યાર્થ કહેલ છે એ જીવ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રાગાદિક દોષોને દૂર કરવાને તત્પર રહે છે, અને તેનો આત્મા બીજા સાધારણ જીવો કરતાં વિશેષ મહત્વવાળો હોય છે સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ જે રીતે અનંત સંસારના કારણભૂત રાગાદિકોનો સર્વથા નાશ કરવામાં ઉદ્યોગી રહે છે, એજ રીતે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પણ એજ વિચાર કર્યો કરે છે કે હું પણ રાગાદિકોનો નિગ્રહ કરવાને

तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः ।
तमसः कुतोऽस्ति शक्तिः,-दिनकरकिरणाग्रतः स्थातुम् ॥ १ ॥

अन्यस्तु मिथ्यादृष्टिरसंज्ञी विज्ञेय इत्याह-'असण्णिसुयस्स०' इत्यादि । असंज्ञिश्रुतस्य=मिथ्याश्रुतस्य, क्षयोपशमेनाऽसंज्ञीति लभ्यते । स एष दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञी वर्णितः, असंज्ञी च वर्णितः ।

ननु प्रथमं हेतूपदेशेन संज्ञी वक्तुं युज्यते, हेतूपदेशेन अल्पमनोलब्धिसंपन्नस्यापि द्वीन्द्रियादेः संज्ञित्वेन स्वीकारात्, तस्य चाविशुद्धतरत्वात्, हेतूपदेशेन य संज्ञी जीवस्तदपेक्षया कालिक्युपदेशेन संज्ञिनो मनःपर्याप्तियुक्ततया विशुद्धत्वात्, तत् किमर्थमुत्क्रमेणोपन्यासः कृतः ? इति चेत्,

---

ही मेरे सम्यग्दृष्टित्व की शोभा है, अन्यथा-हितमें प्रवृत्ति और अहितमें निवृत्ति का अभाव होने से मुझमें यथार्थतः सम्यग्दृष्टित्व का अयोग ही माना जायगा ।

कहा भी है-"तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः ।
"तमसः कुतोऽस्ति शक्तिः,-दिनकर किरणाग्रतः स्थातुम्" ॥१॥

उस ज्ञान से जीव को लाभ ही क्या हो सकता है कि जिसके होने पर भी रागादिकों का सद्भाव आत्मामें बना रहता है। सूर्य के सद्भावमें अन्धकार का सद्भाव कैसे हो सकता है ॥ १ ॥

असंज्ञी-श्रुत के क्षयोपशम से-मिथ्याश्रुत के सद्भाव से-जीव असंज्ञी माना गया है। तात्पर्य यह है कि दृष्टिवाद की अपेक्षा से सम्यग्दृष्टि जीव संज्ञी तथा मिथ्या दृष्टि जीव असंज्ञी कहा गया है।

જો તત્પર રહું તોજ મારાં સમ્યગ્દૃષ્ટિત્વની શોભા છે અન્યથા હિતમાં પ્રવૃત્તિ અને અહિતમાં નિવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી મારામાં વાસ્તવિક રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિત્વનો અયોગ જ માનવામાં આવશે કહ્યું પણ છે—

"तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः ।
तमः कुतोऽस्ति शक्तिः,-दिनकर किरणाग्रतः स्थातुम्" ॥१॥

તે જ્ઞાનથી જીવને લાભ જ શો હોઈ શકે કે જે હોવા છતાં પણ તે આત્મામાં રાગાદિકોનો સદ્ભાવ ટકી રહે સૂર્યના સદ્ભાવમાં અંધકારનો સદ્ભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે ? ॥ ૧ ॥

અસંજ્ઞી-શ્રુતના ક્ષયોપશમથી-મિથ્યાશ્રુતના સદ્ભાવથી-જીવ અસંજ્ઞી મનાયો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દૃષ્ટિવાદની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સંજ્ઞી તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અસંજ્ઞી કહેવાયો છે

उच्यते—इह सर्वत्र सूत्रे यत्र क्वचित् संज्ञी असंज्ञी वा परिगृह्यते, तत्र सर्वत्रापि प्रायः कालिक्युपदेशेन गृह्यते, न हेतूपदेशेन, नापि दृष्टिवादोपदेशेन। तस्मा

शंका—सूत्रकारको सूत्रमें सर्वप्रथम हेतूपदेशसे संज्ञी जीवका कथन करना चाहिये था, कारण कि इस कथन की दृष्टि से अल्पमनोलब्धि सपन्न द्वीन्द्रियादिक जीव भी संज्ञीरूप से सिद्ध हो जाते हैं। यह बात सूत्रकार ने भी मानी है। हेतूपदेश की अपेक्षा जो जीव संज्ञी स्वीकार किया गया है उसको अविशुद्धतर माना गया है, कारण कि वह मन पर्याप्तियुक्त नहीं होता है। इसकी अपेक्षा कालिकी उपदेश से जो जीव संज्ञी कहा गया है वह विशुद्धतर माना गया है, कारण यह मनःपर्याप्ति युक्त बतलाया गया है, अतः सूत्रकार ने ऐसा क्रम न रखकर जो कालिकी उपदेश से संज्ञी जीव का प्रथम कथन किया है वह उत्क्रम है। ऐसा क्यों किया ?

उत्तर—शंका ठीक है परन्तु यहां सूत्रमें जो सूत्रकार ने ऐसा कथन किया है, उसका अभिप्राय यह है कि संज्ञी और असंज्ञी का कथन जहां भी हुआ है वहां इसी कालिकी उपदेश की अपेक्षा से हुआ है। हेतूपदेश तथा दृष्टिवाद के उपदेश से संज्ञी तथा असंज्ञी पनेका विचार नहीं हुआ है।

શંકા—સૂત્રકાર સૂત્રમાં સૌથી પહેલા હેતૂપદેશથી સંજ્ઞી જીવનું કથન કરવું જોઈતું હતું, કારણ કે આ કથનની દૃષ્ટિએ અલ્પમનોલબ્ધિયુક્ત દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવ પણ સંજ્ઞી રૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે આ વાત સૂત્રકારે પણ માન્ય કરી છે હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ જે જીવ સંજ્ઞી તરીકે સ્વીકાર્યા છે તેમને અવિશુદ્ધતર માન્યા છે, કારણ કે તે મન.પર્યાપ્તિયુક્ત હોતા નથી. તેના કરતાં કાલિકી ઉપદેશથી જે જીવ સંજ્ઞી કહેવાયા છે તે વિશુદ્ધતર માન્યું છે, કારણ કે તે મનઃપર્યાપ્તિયુક્ત બતાવેલ છે, તેથી સૂત્રકારે આવો ક્રમ ન રાખતા જે કાલિકી ઉપદેશથી સંજ્ઞી જીવનું પ્રથમ કથન કર્યું તે ઉત્ક્રમ છે એવું કેમ કર્યું ?

ઉત્તર—શંકા ઠીક છે, પણ અહીં સૂત્રમા સૂત્રકારે જે એવું કથન કર્યું છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીનો ઉલ્લેખ જ્યાં થયો હોય ત્યાં એજ કાલિકી ઉ[illegible] પેક્ષાએ થયેલ છે હેતૂપદેશ તથા દૃષ્ટિવાદના સંજ્ઞી તથા અ[illegible] ર કરાયો નથી

देतत्प्रतिबोधनार्थं प्रथम कालिक्युपदेशेन सञ्ज्ञिनो ग्रहणम् । तदनन्तरमप्रधानत्वाद्धेतूपदेशेन संज्ञिनो ग्रहण, ततः सर्वप्रधानत्वादन्ते दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञिनो ग्रहणमिति ।

तदेतत् संज्ञिश्रुत वर्णितम् । असंज्ञिश्रुतमपि वर्णितमित्याशयेनाह–' से त असण्णिसुय० ' इति । तदेतत् असंज्ञिश्रुत वर्णितमित्यर्थः ॥ सू० ३९ ॥

संप्रति सूत्रकारः सम्यक्श्रुत वर्णयति—

मूलम्–से किं त सम्मसुय ? सम्मसुय ज इम अरिहतेहि भगवतेहिं उप्पण्णनाणदसणधरेहिं तेलुक्कनिरिक्खियमहियपूइएहिं तीयपडुप्पण्णमणागयजाणएहिं सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं पणीय दुवालसग गणिपिडग, त जहा–आयारो १, सूयगडे २, ठाण ३, समवाओ ४, विवाहपण्णत्ती ५, नायाधम्मकहाओ ६, उवासगदसाओ ७, अतगडदसाओ ८, अणुत्तरोववाइयदसाओ ९, पण्हावागरणाइ १०, विवागसुय ११, दिट्ठिवाओ १२, इच्चेय दुवालसग गणिपिडग चोद्दसपुव्विस्स सम्मसुय, अभिण्णदसपुव्विस सम्मसुय, तेण पर भिण्णेसु भयणा। से त्त सम्मसुय॥सू०४०॥

अर्थात्—जहा पर भी जीव को संज्ञी तथा असंज्ञी माना गया है वह कालि की उपदेश से ही माना गया जानना चाहिये, हेतूपदेश तथा दृष्टिवाद की अपेक्षा से नहीं। इसी बात को समझाने के लिये सूत्रकार ने सूत्रमें सर्वप्रथम कालिकी उपदेश की अपेक्षा संज्ञी जीव का कथन किया है। पश्चात् अप्रधान होने से हेतूपदेश की अपेक्षा से और सर्वप्रधान होने से अन्तमें दृष्टिवाद की अपेक्षा से संज्ञी जीव का कथन किया है। इस प्रकार यहातक सज्ञिश्रुत और उसके सबंध से असज्ञिश्रुतका वर्णन हुआ ॥ सू० ३९ ॥

એટલે કે જે કોઇ જગ્યાએ જીવને સજ્ઞી તથા અસજ્ઞી માનવામા આવ્યો છે તે કાલિકી ઉપદેશથી જ માનવામાં આવ્યો છે તેમ સમજવુ હેતૂપદેશ તથા દૃષ્ટિવાદની અપેક્ષાએ નહી એજ વાતને સમજાવવાને માટે સૂત્રકારે સૂત્રમા સૌથી પહેલા કાલિકી ઉપદેશની અપેક્ષાએ સજ્ઞી જીવનુ વર્ણન કર્યું છે ત્યાર બાદ અપ્રધાન હોવાથી હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ અને સર્વપ્રધાન હોવાથી અન્તે દૃષ્ટિવાદની અપેક્ષાએ સજ્ઞી જીવનુ કથન કર્યું છે આ રીતે અહીં સુધી સજ્ઞીશ્રુત અને તેના સબધથી અસજ્ઞિશ્રુતનુ વર્ણન થયું ॥ સૂ ૩૯ ॥

उच्यते—इह सर्वत्र सूत्रे यत्र क्वचित् संज्ञी असंज्ञी वा परिगृह्यते, तत्र सर्वत्रापि प्राय• कालिक्युपदेशेन गृह्यते, न हेतूपदेशेन, नापि दृष्टिवादोपदेशेन। तस्मा

शंका—सूत्रकारको सूत्रमें सर्वप्रथम हेतूपदेशसे संज्ञी जीवका कथन करना चाहिये था, कारण कि इस कथनकी दृष्टि से अल्पमनोलब्धि संपन्न द्वीन्द्रियादिक जीव भी संज्ञीरूप से सिद्ध हो जाते हैं। यह बात सूत्रकार ने भी मानी है। हेतूपदेशकी अपेक्षा जो जीव संज्ञी स्वीकार किया गया है उसको अविशुद्धतर माना गया है, कारण कि वह मन पर्याप्तियुक्त नहीं होता है। इसकी अपेक्षा कालिकी उपदेश से जो जीव संज्ञी कहा गया है वह विशुद्धतर माना गया है, कारण वह मन पर्याप्ति युक्त बतलाया गया है, अत सूत्रकार ने ऐसा क्रम न रखकर जो कालिकी उपदेश से संज्ञी जीव का प्रथम कथन किया है वह उत्क्रम है। ऐसा क्यों किया ?

उत्तर—शंका ठीक है परन्तु यहा सूत्रमें जो सूत्रकार ने ऐसा कथन किया है, उसका अभिप्राय यह है कि संज्ञी और असंज्ञी का कथन जहा भी हुआ है वहा इसी कालिकी उपदेश की अपेक्षा से हुआ है। हेतूपदेश तथा दृष्टिवाद के उपदेश से संज्ञी तथा असंज्ञी पनेका विचार नहीं हुआ है।

શંકા—સૂત્રકાર સૂત્રમાં સૌથી પહેલા હેતૂપદેશથી સંજ્ઞી જીવનુ કથન કરવુ જોઈતુ હતું, કારણ કે આ કથનની દૃષ્ટિએ અલ્પમનોલબ્ધિયુક્ત દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવ પણ સંજ્ઞી રૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે આ વાત સૂત્રકારે પણ માન્ય કરી છે હેતૂપદેશની અપેક્ષાએ જે જીવ સંજ્ઞી તરીકે સ્વીકાર્યા છે તેમને અવિશુદ્ધતર માન્યા છે, કારણ કે તે મન.પર્યાપ્તિયુક્ત હોતા નથી. તેના કરતાં કાલિકી ઉપદેશથી જે જીવ સંજ્ઞી કહેવાયા છે તે વિશુદ્ધતર માન્યું છે, કારણ કે તે મનઃપર્યાપ્તિયુક્ત બતાવેલ છે, તેથી સૂત્રકારે આવો ક્રમ ન રાખતા જે કાલિકી ઉપદેશથી સંજ્ઞી જીવનુ પ્રથમ કથન કર્યુ તે ઉત્ક્રમ છે એવું કેમ કર્યું ?

ઉત્તર—શંકા ઠીક છે, પણ અહી સૂત્રમા સૂત્રકારે જે એવુ કથન કર્યું છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીનો ઉલ્લેખ જ્યા થયો હોય ત્યાં એજ કાલિકી ઉપદેશની અપેક્ષાએ થયેલ છે હેતૂપદેશ તથા દૃષ્ટિવાદના સંજ્ઞી તથા અસંજ્ઞીપણાનો વિચાર કરાયો નથી

पूजिताश्चेति समासः। त्रैलोक्येन निरीक्षितमहितपूजिताः-त्रैलोक्यनिरीक्षितमहित पूजितास्तैरिति विग्रह । त्रैलोक्यशब्देन भवनपति १-व्यन्तर-नर-विद्याधर-ज्योतिष्क २-वैमानिकानां ३ ग्रहणम्। तत्र निरीक्षिता =मनोरथपरपरासंपत्तिसमवविनिश्चयसमुत्थसमदविकासिलोचनैर्भक्तिनम्रैरालोकिताः, महिताः=अनन्यसाधारणगुणोत्कीर्तनेन प्रशंसिताः, पूजिताः=प्रशस्तभावेन कायेन नमस्कृताः वीतरागाणा पुष्पादिभि' सावद्यपूजाया निषिद्धत्वात्। तथा-अतीतप्रत्युत्पन्नानागत ज्ञायकै -अतीत=भूतकालिकं, प्रत्युत्पन्न=वर्तमानकालिकम्, अनागत-भविष्यत्कालिक तेषां ज्ञायकाः=ज्ञातारस्तैः, तथा सर्वज्ञै'-सर्व=समस्त द्रव्यप्रदेशपर्यायरूप वस्तु जानन्तीति सर्वज्ञास्तैः, तथा सर्वदर्शिभिः=सर्वप्राणिगणमात्मवत् पश्यन्तीति सर्वदर्शिनस्तैः, प्रणीतम्=अर्थकथनद्वारेण प्ररूपितम्, द्वादशाङ्ग=द्वादश अङ्गानि आचारादीनि यस्मिस्तत् द्वादशाङ्गम्। गणिपिटकः=गणो गच्छ, गुणगणो वाऽस्यास्तीति गणी आचार्यस्तस्य पिटक'=मञ्जूषा, पिटक इव पिटक -सर्वस्वमित्यर्थः। सर्वज्ञै' सर्वदर्शिभिस्तीर्थकरैर्यद् गणिपिटकरूप द्वादशाङ्ग प्रणीत तत् सम्यक्श्रुतमिति निष्कर्षः।

आनन्द-विकसित लोचनों के आलोकित, महित=अनन्य साधारण गुणोत्कीर्तन पूर्वक प्रशंसित पूजित=वितरागों की पुष्पादि सामग्री से की गयी सावद्यपूजा निषिद्ध होने के कारण प्रशस्त भाव युक्त शरीर से नमस्कृत, ऐसे अरिहंत प्रभु द्वारा अर्थकथन-पूर्वक प्ररूपित हुआ है। ये अर्हंत प्रभु अतीत-भूत, प्रत्युत्पन्न-वर्तमान, तथा अनागत-भविष्यत्काल संबंधी समस्त पदार्थों के ज्ञाता, तथा सर्वज्ञ-समस्त-द्रव्यों के तथा उनकी समस्त पर्यायों के वेत्ता, एव सर्वदर्शी-त्रिलोक-वर्ती समस्त जीव राशि को अपने तुल्य देखनेवाले होते हैं। सर्वज्ञ एवं सर्वदर्शी तीर्थंकर प्रभुने जिसका अर्थत प्ररूपण किया है वह द्वादशाङ्गगणिपिटक है।

નોથી આલોકિત, મહિત=અનન્ય સાધારણ ગુણોત્કીર્તન પૂર્વક પ્રશંસિત, પૂજિત=વીતરાગોની પુષ્પાદી સામગ્રીથી કરાતી સાવદ્ય પૂજા નિષિદ્ધ હોવાને કારણે પ્રશસ્ત ભાવયુકત શરીરથી નમસ્કૃત, એવા અરિહંત પ્રભુ દ્વારા અર્થ કથન પ્રરૂપિત થયું છે તે અર્હંત પ્રભુ ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યકાળ સંબંધી સઘળા પદાર્થોના જ્ઞાતા, તથા સર્વજ્ઞ-સમસ્ત દ્રવ્યોના પ્રદેશોના તથા તેમની પર્યાયોના જાણનારા, અને સર્વદર્શી-ત્રિલોકવર્તી સમસ્ત જીવરાશિને પોતાની જેમ દેખનારા હોય છે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી તીર્થંકર પ્રભુએ જેનું અર્થપૂર્વક પ્રરૂપણ કર્યું છે તે દ્વાદશાંગગણિ પિટક છે તેને ગણિપિટક તે કારણે કહ્યું છે

छाया—अथ किं तत् सम्यक्श्रुतम्? सम्यक्श्रुत-यदिदम् अर्हद्भिर्भगवद्भि रुत्पन्नज्ञानदर्शनधरैस्त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजितैः, अतीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञायकैः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः प्रणीतं द्वादशाङ्गं गणिपिटकं, तद्यथा—आचारः १, सूत्रकृतम् २, स्थानम् ३, समवायः ४, विवाहप्रज्ञप्तिः ५, ज्ञाताधर्मकथाः ६, उपासकदशाः ७, अन्तकृद्दशाः ८, अनुत्तरोपपातिकदशाः ९, प्रश्नव्याकरणानि १०, विपाकश्रुतम् ११, दृष्टिवादः १२, इत्येतद् द्वादशाङ्गं गणिपिटकं चतुर्दशपूर्विणः सम्यक्श्रुतम्। अभिन्नदश-पूर्विणः सम्यक्श्रुतम्। ततः परं भिन्नेषु भजना। तदेतत् सम्यक्श्रुतम्॥ सू० ४०॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं सम्मसुयं' इति। अथ किं तत् सम्यक्श्रुतमिति। सम्यक्श्रुतस्य किं स्वरूपम्? मिति प्रश्नः। उत्तरमाह—'सम्मसुयं' इत्यादि। सम्यक्श्रुतं तदुच्यते, यदिदम् अर्हद्भिः=तीर्थङ्करैः, भगवद्भिः -भगः= समग्रैश्वर्यादिः, उक्तञ्च—

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः।
धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, षण्णां भग इतीङ्गना" ॥ १ ॥ इति।

भगो विद्यते येषां ते भगवन्तस्तैः=समग्रैश्वर्यसमग्ररूपादियुक्तैः, तथा उत्पन्न ज्ञानदर्शनधरैः=उत्पन्ने ज्ञानदर्शने=केवलज्ञानकेवलदर्शने, उत्पन्नज्ञानदर्शने तयोर्धराः, उत्पन्नज्ञानदर्शनधरास्तैः, तथा त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजितैः -निरीक्षिताश्च महिताश्च

अब सूत्रकार सम्यक्श्रुत का वर्णन करते हैं—'से किं तं सम्म सुयं?' इत्यादि-

शिष्य पूछता है-हे भदन्त! पूर्ववर्णित सम्यक्श्रुत का क्या स्वरूप है?

उत्तर—पूर्ववर्णित सम्यकश्रुत वह है जो भगवान्-समग्रऐश्वर्य १, रूप २, यश ३, लक्ष्मी ज्ञानादिलक्ष्मी ४, धर्म ५, और प्रयत्न ६, इन छहों अर्थों से सपन्न तथा अनंतज्ञान अनंतदर्शन शाली, तथा त्रैलोक्यद्वारा-भवनपति, व्यन्तर, नर, विद्याधर, ज्योतिष्क एवं वैमानिक देवों द्वारा-निरीक्षित-अर्थात्-मनोरथों से परिपूर्ण होने के निश्चय से समुत्पन्न

હવે સૂત્રકાર સમ્યક્શ્રુતનું વર્ણન કરે છે—से किं तं सम्मसुयं? ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત! પૂર્વવર્ણિત સમ્યક્શ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—પૂર્વવર્ણિત સમ્યક્શ્રુત એ છે જે ભગવાન-(૧) સમગ્ર એશ્વર્ય, (૨) રૂપ (૩) યશ (૪) લક્ષ્મી (જ્ઞાનાદિ લબ્ધિ) (૫) ધર્મ અને (૬) પ્રયત્ન એ ૭ અર્થોથી યુક્ત તથા અનંત જ્ઞાન અનંત દર્શનશાલી, તથા ત્રૈલોક્ય દ્વારા-ભવનપતિ, વ્યન્તર, નર, વિદ્યાધર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો દ્વારા-નિરીક્ષિત એટલે કે મનોરથોના પરિપૂર્ણ થવાના નિશ્ચયથી પ્રાપ્ત આનંદ-વિકસિત -લોચ-

पूजिताश्चेति समासः । त्रलोक्येन निरीक्षितमहितपूजिताः-त्रैलोक्यनिरीक्षितमहित पूजितास्तैरिति विग्रह । त्रैलोक्यशब्देन भवनपति १-व्यन्तर-नर-विद्याधर-ज्योतिष्क २-वैमानिकानां ३ ग्रहणम् । तत्र निरीक्षिता =मनोरथपरम्परासंपत्तिसंभव-विनिश्चयसमुत्थसमदविकाशिलोचनैर्भक्तिनम्रैरालोकिता., महिताः=अनन्यसाधारणगुणोत्कीर्तनेन प्रशंसिताः, पूजिताः=प्रशस्तभावेन कायेन नमस्कृताः वीतरागाणां पुष्पादिभि' सावद्यपूजाया निषिद्धत्वात् । तथा-अतीतप्रत्युत्पन्नानागत ज्ञायकै -अतीत=भूतकालिक, प्रत्युत्पन्नं=वर्तमानकालिकम् , अनागत-भविष्यत्कालिक तेषां ज्ञायकाः=ज्ञातारस्तैः, तथा सर्वज्ञैः-सर्वं=समस्त द्रव्यप्रदेशपर्यायरूप वस्तु जानन्तीति सर्वज्ञास्तै', तथा सर्वदर्शिभिः=सर्वप्राणिगणमात्मवत् पश्यन्तीति सर्वदर्शिनस्तै., प्रणीतम्=अर्थकथनद्वारेण प्ररूपितम् , द्वादशाङ्गं=द्वादश अङ्गानि आचारादीनि यस्मिंस्तत् द्वादशाङ्गम् । गणिपिटकः=गणो गच्छ', गुणगणो वाऽस्यास्तीति गणी आचार्यस्तस्य पिटक =मञ्जूषा, पिटक इव पिटकः-सर्वस्वमित्यर्थः । सर्वज्ञै सर्वदर्शिभिस्तीर्थकरैर्यद् गणिपिटकरूप द्वादशाङ्गं प्रणीत तत् सम्यक्श्रुतमिति निष्कर्षः॥

आनन्द-विकसित लोचनों के आलोकित, महित=अनन्य साधारण गुणोत्कीर्तन पूर्वक प्रशंसित पूजित=वितरागों की पुष्पादि सामग्री से की गयी सावद्यपूजा निषिद्ध होने के कारण प्रशस्त भाव युक्त शरीर से नमस्कृत, ऐसे अरिहत प्रभु द्वारा अर्थकथन-पूर्वक प्ररूपित हुआ है। ये अर्हत प्रभु अतीत-भूत, प्रत्युत्पन्न-वर्तमान, तथा अनागत-भविष्यत्काल संबंधी समस्त पदार्थों के ज्ञाता, तथा सर्वज्ञ-समस्त-द्रव्यों के तथा उनकी समस्त पर्यायों के वेत्ता, एवं सर्वदर्शी-त्रिलोक-वर्ती समस्त जीव राशि को अपने तुल्य देखनेवाले होते हैं। सर्वज्ञ एवं सर्वदर्शी तीर्थकर प्रभुने जिसका अर्थतः प्ररूपण किया है वह द्वादशाङ्गगणिपिटक है।

નોથી આલોકિત, મહિત=અનન્ય સાધારણ ગુણોત્કીર્તન પૂર્વક પ્રશંસિત, પૂજિત=વીતરાગોની પુષ્પાદી સામગ્રીથી કરાતી સાવદ્ય પૂજા નિષિદ્ધ હોવાને કારણે પ્રશસ્ત ભાવયુક્ત શરીરથી નમસ્કૃત, એવા અરિહંત પ્રભુ દ્વારા અર્થ કથન પ્રરૂપિત થયું છે તે અર્હંત પ્રભુ ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યકાળ સબંધી સઘળા પદાર્થોના જ્ઞાતા, તથા સર્વજ્ઞ-સમસ્ત દ્રવ્યોના પ્રદેશોના તથા તેમની પર્યાયોના જાણનારા, અને સર્વદર્શી-ત્રિલોકવર્તી સમસ્ત જીવરાશિને પોતાની જેમ દેખનારા હોય છે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી તીર્થંકર પ્રભુએ જેનું અર્થપૂર્વક પ્રરૂપણ કર્યું છે તે દ્વાદશાંગગણિ પિટક છે. તેને ગણિપિટક તે કારણે કહ્યું છે

कानि तानि द्वादशाङ्गानीति जिज्ञासायामाह–'तं जहा०' इत्यादि। तद् यथा–तानि द्वादशाङ्गानि यथा सन्ति तथा वर्णयामीत्यर्थः। आचारः=आचाराङ्गम् १। सूत्रकृत= सूत्रकृताङ्गम् २। स्थान=स्थानाङ्गम् ३। समवाय=समवायाङ्गम् ४। विवाहप्रज्ञप्ति= भगवतीसूत्रम् ५। ज्ञातधर्मकथा=ज्ञाताधर्मकथाऽङ्गम् ६। उपासकदशा=उपासकद शाङ्गम् ७। अन्तकृद्दशा=अन्तकृद्दशाङ्गम् ८। अनुत्तरोपपातिकदशाः=अनुत्तरोपपा तिकदशाङ्गम् ९। प्रश्नव्याकरणानि=प्रश्नव्याकरणसूत्रम् १०। विपाकश्रुत=विपाक श्रुतसूत्रम् ११। दृष्टिवादः १२। इत्येतद् द्वादशाङ्ग गणिपिटकरूप चतुर्दशपूर्विणः सम्यक्श्रुतम्। यश्चतुर्दशपूर्वी, तस्य सकलमपि सामायिकादि-बिन्दुसारपर्यन्त श्रुतं नियमात् सम्यक्श्रुतम्। ततोऽधोमुखपरिहान्या नियमत सर्वं सम्यक्श्रुत तावद् वक्तव्य यावदभिन्नदशपूर्विणः=सपूर्णदशपूर्वधरस्यापि सम्यक्श्रुतम्। सपूर्णदशपूर्वध-

गणिपिटक इसे इस लिये कहा गया है कि यह गणी–आचार्यका पिटक मजूषाके समान माना गया है। वह इस प्रकार है–१ आचारांग, २ सूत्रकृताङ्ग, ३ स्थानाङ्ग, ४ समवायाङ्ग, ५ विवाहप्रज्ञप्ति–भगवतीसूत्र, ६ ज्ञाताधर्मकथाङ्ग, ७ उपासकदशाङ्ग, ८ अन्तकृतदशाङ्ग, ९ अनुत्तरोपपा तिकदशाङ्ग, १० प्रश्नव्याकरणसूत्र, ११ विपाकश्रुत, १२ दृष्टिवाद। यह चतुर्दशपूर्वधारीका गणिपिटकरूप द्वादशाग सम्यक्श्रुत है। तात्पर्य यह है कि चौदह पूर्वपाठीका जितना भी सामायिक आदिसे ले कर बिन्दुसार पर्यन्त श्रुत है, वह समस्त सम्यक्श्रुत है। इस प्रकार पश्चानु पूर्वीसे कम से कम अभिन्नदशपूर्वधारीका–समस्त दशपूर्वपाठीकाश्रुत है वह भी सम्यक्श्रुत है, कारण ये सम्पूर्ण दशपूर्व नियमतः सम्यग्दृष्टि जीवके होते हैं–मिथ्यादृष्टिके नहीं। तात्पर्य कहनेका यह है कि पूरे दश

કે તે ગણી–આચાર્યનું પિટક–પેટીના સમાન ગણાય છે તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) આચારાગ, (૨) સૂત્રકૃતાંગ (૩) સ્થાનાંગ (૪) સમવાયાંગ (૫) વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ ભગવતી સૂત્ર, (૬) જ્ઞાતા ધર્મકથાગ (૭) ઉપાસક દશાગ (૮) અન્તકૃત દશાંગ (૯) અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર (૧૧) વિપાકશ્રુત સૂત્ર (૧૨) દૃષ્ટિવાદ આ ચૌદ પૂર્વધારિકા ગણિપિટક રૂપ દ્વાદશાંગ સમ્યક્શ્રુત છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ચૌદ પૂર્વપાઠીના સામાયિક આદિથી લઈને બિન્દુસાર સુધી જેટલાં શ્રુત છે તે સમ્યક્શ્રુત છે આ પ્રકારે પશ્ચાનુપૂર્વીથી ઓછામાં ઓછા અભિન્ન દશ પૂર્વધારીના–સમસ્ત દશ પૂર્વપાઠીનું શ્રુત છે તે પણ સમ્યક્શ્રુત છે, કારણ કે એ સપૂર્ણ દશપૂર્વ નિયમથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને હોય છે–મિથ્યાદૃષ્ટિને નહીં. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પૂરા દશ પૂ– વે

र्त्वादिक हि नियमत. सम्यग्दृष्टेरेव, न तु मिथ्यादृष्टे, तथा स्वाभाव्यात्। तथा हि—यथा अभव्यो ग्रन्थिदेशमुपागतोऽपि तथास्वभावत्वाञ्च ग्रन्थिभेदमाधातुं समर्थः, एव मिथ्यादृष्टिरपि श्रुतमवगाहमानः प्रकर्षतोऽपि तावदवगाहते, यावत् किंचिन्न्यूनानि दशपूर्वाणि भवन्ति, परिपूर्णानि तु तानि नावगाहितुं शक्नोति, तथास्वभावत्वादिति।

ततः परं=सपूर्णदशपूर्वधरत्वात् पश्चानुपूर्व्याः पर भिन्नेषुन्न्यूनेषु दशसु पूर्वेषु, भजना=विकल्पना। कदाचित् सम्यक्श्रुत, कदाचित् मिथ्याश्रुतमित्यर्थः।

पूर्वश्रुतको जिसने पढ़ लिया है ऐसा जीव नियमसे सम्यग्दृष्टि ही होता है, मिथ्यादृष्टि नहीं, क्यों कि मिथ्यादृष्टि जीव सम्पूर्ण दश पूर्वो का अध्येता नहीं हो सकता है, यह नियत है। जिस प्रकार अभव्य जीव रागद्वेषरूपी ग्रन्थिदेशतक आकर भी उसे भेद नहीं सकता,—कारण उसका स्वभाव ही कुछ ऐसा होता है कि, जिस कारणसे उससे उस ग्रन्थिका भेद करना नहीं बन सकता है। रागद्वेषरूपी इस ग्रन्थिका भेद-विनाश तो जो सम्यग्दृष्टि जीव हुआ करते हैं। इसी तरह मिथ्यादृष्टि जीव भी श्रुतका अध्ययन करता हुआ भी उसे यहा तक पढ लेता है कि जिससे वह कुछ कम दशपूर्वका पाठी बन जाता है, परन्तु फिर भी उसका मिथ्यात्व नहीं जाता, अतः उस कारणसे वह सम्पूर्ण दशपूर्वका पाठी नहीं बन सकता है। जो सम्पूर्ण दश पूर्वके पाठी नहीं होते हैं उनमें सम्यक्श्रुतकी भजना है अर्थात् उनमें कभी सम्यक्श्रुत और कभी मिथ्याश्रुत होता है। इसका तात्पर्य यह है कि जिन सम्यग्दृष्टि

વાચી લીધા છે એવો જીવ નિયમથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ નહીં કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સંપૂર્ણ દશપૂર્વનો અભ્યાસી થઈ શકતો નથી, એ નિયત છે જે પ્રકારે અભવ્યજીવ રાગદ્વેષરૂપી ગ્રન્થિદેશ સુધી આવીને પણ તેને ભેદી શકતો નથી, કારણ કે તેનો સ્વભાવજ કંઈક એવો હોય છે કે જે કારણે તેનાથી તે ગ્રન્થિને ભેદવાનું બની શકતું નથી. રાગદ્વેષરૂપી આ ગ્રંથિનો નાશ તો જે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે તેઓજ કરે છે આ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પણ શ્રુતનું અધ્યયન કરવા છતાં પણ તેનો ત્યાં સુધી અભ્યાસ કરી લે છે કે જેથી તે દશપૂર્વના પાઠી કરતાં કંઈક ન્યૂન થઈ શકે છે, પણ તે છતાં તેનું મિથ્યાત્વ જતું નથી, તેથી તે કારણે તે સંપૂર્ણ દશપૂર્વનો પાઠી બની શકતો નથી જે સંપૂર્ણ દશપૂર્વના પાઠી હોતા નથી, તેમનામાં સમ્યક્શ્રુતની ભજના છે એટલે કે તેમનામાં ક્યારેક સમ્યક્શ્રુત અને ક્યારેક મિથ્યાશ્રુત હોય છે.

कानि तानि द्वादशाङ्गानीति जिज्ञासायामाह–'तं जहा०' इत्यादि। तद् यथा–तानि द्वादशाङ्गानि यथा सन्ति तथा वर्णयामीत्यर्थः। आचार'=आचाराङ्गम् १। सूत्रकृत= सूत्रकृताङ्गम् २। स्थान=स्थानाङ्गम् ३। समवाय'=समवायाङ्गम् ४। विवाहप्रज्ञप्तिः= भगवतीसूत्रम् ५। ज्ञातधर्मकथा'=ज्ञाताधर्मकथाऽङ्गम् ६। उपासकदशाः=उपासकद शाङ्गम् ७। अन्तकृद्दशा'=अन्तकृद्दशाङ्गम् ८। अनुत्तरोपपातिकदशा'=अनुत्तरोपपा तिकदशाङ्गम् ९। प्रश्नव्याकरणानि=प्रश्नव्याकरणसूत्रम् १०। विपाकश्रुत=विपाक श्रुतसूत्रम् ११। दृष्टिवाद' १२। इत्येतद् द्वादशाङ्गं गणिपिटकस्य चतुर्दशपूर्विण' सम्यक्श्रुतम्। यश्चतुर्दशपूर्वी, तस्य सकलमपि सामायिकादि-बिन्दुसारपर्यन्त श्रुत नियमात् सम्यक्श्रुतम्। ततोऽपोऽनुपरिहान्या नियमत सर्वं सम्यक्श्रुत तावद् वक्तव्य यावदभिन्नदशपूर्विणः=सम्पूर्णदशपूर्वधरस्यापि सम्यक्श्रुतम्। सम्पूर्णदशपूर्वम-

गणिपिटक इसे इस लिये कहा गया है कि यह गणी–आचार्यका पिटक मजूषाके समान माना गया है। वह इस प्रकार है–१ आचाराग, २ सूत्रकृताङ्ग, ३ स्थानाङ्ग, ४ समवायाङ्ग, ५ विवाहप्रज्ञप्ति–भगवतीसूत्र, ६ ज्ञाताधर्मकथाङ्ग, ७ उपासकदशाङ्ग, ८ अन्तकृतदशाङ्ग, ९ अनुत्तरोपपा तिकदशाङ्ग, १० प्रश्नव्याकरणसूत्र, ११ विपाकश्रुत, १२ दृष्टिवाद। यह चतुर्दशपूर्वधारीका गणिपिटकरूप द्वादशाग सम्यक्श्रुत है। तात्पर्य यह है कि चौदह पूर्वपाठीका जितना भी सामायिक आदिसे ले कर बिन्दुसार पर्यन्त श्रुत है, वह समस्त सम्यक्श्रुत है। इस प्रकार पश्चानु- पूर्वीसे कम से कम अभिन्नदशपूर्वधारीका–समस्त दशपूर्वपाठीकाश्रुत है वह भी सम्यक्श्रुत है, कारण ये सम्पूर्ण दशपूर्व नियमत सम्यग्दृष्टि जीवके होते हैं–मिथ्यादृष्टिके नहीं। तात्पर्य कहनेका यह है कि पूरे दश

કે તે ગણી–આચાર્યનું પિટક–પેટીના સમાન ગણાય છે તે આ પ્રમાણે છે—
(૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રકૃતાંગ (૩) સ્થાનાંગ (૪) સમવાયાંગ (૫) વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ ભગવતી સૂત્ર, (૬) જ્ઞાતા ધર્મકથાંગ (૭) ઉપાસક દશાંગ (૮) અન્તકૃત દશાંગ (૯) અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર (૧૧) વિપાકશ્રુત સૂત્ર (૧૨) દૃષ્ટિવાદ આ ચૌદ પૂર્વધારીના ગણિપિટક રૂપ દ્વાદશાંગ સમ્યક્શ્રુત છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ચૌદ પૂર્વપાઠીના સામાયિક આદિથી લઈને બિન્દુસાર સુધી જેટલાં શ્રુત છે તે સમ્યક્શ્રુત છે આ પ્રકારે પશ્ચાનુપૂર્વીથી ઓછામાં ઓછા અભિન્ન દશ પૂર્વધારીના–સમસ્ત દશ પૂર્વપાઠીનું શ્રુત છે તે પણ સમ્યક્શ્રુત છે, કારણ કે એ સંપૂર્ણ દશપૂર્વ નિયમથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને હોય છે–મિથ્યાદૃષ્ટિને નહીં. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પૂરા દશ

चेत्, उच्यते—शुद्धद्रव्यास्तिकनयमतानुसारिभिः केश्चिदनादिसिद्धा मुक्ता अर्हत्त्वेन स्वीक्रियन्ते। उक्तञ्च तैः—

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम्" ॥ १॥

इत्यादि। तेषामिह ग्रहणं नास्तीति बोधयितुं भगवद्भिरिति विशेषणम्।

शंका—सूत्र में जब "अर्हद्भिः" ऐसा पद सूत्रकार ने रखा है तब इस एक पद से ही भगवद्रूप अर्थ का बोध हो जाता है तो फिर "भगवद्भिः" इस विशेषण का स्वतन्त्ररूप से सूत्र में ग्रहण क्यों किया गया है?।

उत्तर—कितनेक ऐसे भी प्राणी हैं जो शुद्धद्रव्यास्तिकनय की मान्यता को लेकर ऐसा कहते हैं कि मुक्त जीव अनादि काल से सिद्ध हैं और वे अर्हत पद वाच्य माने गये हैं। जैसे—

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्य च जगत्पते।
ऐश्वर्यचैव धर्मश्च, सह सिद्धं चतुष्टयम्" ॥ १॥

अप्रतिघ-अनंत-ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य एवं धर्म ये चार बातें जगत्पति प्रभु में स्वाभाविकरूप से सिद्ध हैं सो ऐसे अनादिसिद्ध परमात्मा का यहां "भगवतेहिं" पद से ग्रहण नहीं हुआ है, इस बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने सूत्र में "भगवतेहिं" यह पद रखा है।

શંકા—સૂત્રમાં જે "अर्हद्भिः" એવું પદ સૂત્રકારે મૂક્યું છે, તો એ એક પદથી જ ભાગવદ્રૂપ અર્થનો બોધ થઈ જાય છે તો પછી "भगवद्भिः" આ વિશેષણને સ્વતંત્રરૂપે સૂત્રમાં કેમ ગ્રહણ કર્યું છે?

ઉત્તર—કેટલાક એવા પ્રાણીઓ છે જે શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નયની માન્યતાને લીધે એવું કહે છે કે મુક્તજીવ અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે અને તેમને અર્હંત પદવાચ્ય માન્ય છે જેમ કે—

"ज्ञानमप्रतिघं, यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः॥
ऐश्वर्यं चैव, धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्" ॥ १॥

અપ્રતિઘ-અનંત-જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને ધર્મ એ ચાર વાત જગત્પતિ પ્રભુમાં સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ છે, તો એવા અનાદિ સિદ્ધ પરમાત્માનું અહીં "भगवतेहिं" પદથી ગ્રહણ થયું નથી, એ વાતને પ્રગટ કરવા માટે સૂત્રકારે સૂત્રમાં "भगवतेहिं" એ પદ મૂક્યું છે "भगवत" પદથી એવા પર-

अयं भावः—सम्यग्दृष्टेः प्रशमादिगुणगणोपेतस्य सम्यक्श्रुतं भवति, यथावस्थितार्थं तया तस्य सम्यक् परिणमनात्। मिथ्यादृष्टेस्तु मिथ्याश्रुतं भवति, विपरीतार्थतया तस्य परिणमनात्। तदेतत् सम्यक्श्रुतम्।

अथ 'भगवतेहिं०' इत्यादि विशेषणानां सार्थक्यमुच्यते—अर्हद्भिरित्युक्त्यैव भगवद्रूपार्थस्य बोधः संभवति, पुनः 'भगवद्भि'रिति विशेषणोपादानं किमर्थमिति

जीवों में प्रशम आदि गुण मौजूद हों वे यद्यपि सम्पूर्ण दशपूर्वके पाठी न भी हों तो भी उनका जितना भी श्रुत है वह सम्यक् श्रुत है तथा जिन जीवों में मिथ्यात्व भरा हुआ है ऐसे जो मिथ्यादृष्टि जीव हैं उनका जितना भी श्रुत है वह सब मिथ्याश्रुत है। सम्यक्दृष्टि जीव के श्रुत को सम्यक् श्रुत कहने का कारण यह है कि वह पदार्थ के स्वरूप को यथार्थरूप से जानता है। तथा मिथ्यादृष्टि जीव पदार्थ के स्वरूप को मिथ्यात्व के प्रभाव से यथार्थरूप से नहीं जानता, अतः किञ्चित् न्यून दशपूर्व के पाठी दो जीवों में एक का श्रुत सम्यक्श्रुत, तथा दूसरे का श्रुत मिथ्याश्रुत कहा गया है। इसीलिये किञ्चित् न्यून दशपूर्वपाठी जीवों में सम्यक्श्रुत की भजना बतलाई गई है। इस तरह यहां तक सम्यक्श्रुत का वर्णन हुआ॥

अब टीकाकार सूत्र में रहे हुए "भगवतेहिं०" आदि विशेषणपदों की सार्थकता प्रकट करते हैं—

તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાં પ્રશમ આદિ ગુણ મોજૂદ હોય તેઓ કદાચ સંપૂર્ણ દશપૂર્વના પાઠી ન હોય તો પણ તેમનું જેટલું પણ શ્રુત છે તે બધું સમ્યક્શ્રુત છે તથા જે જીવોમાં મિથ્યાત્વ ભરેલ છે એવા જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ છે તેમનું જેટલું પણ શ્રુત છે તે બધું મિથ્યાશ્રુત છે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવના શ્રુતને સમ્યક્શ્રુત કહેવાનું કારણ એ છે કે તે પદાર્થનાં સ્વરૂપને યથાર્થ રૂપે જાણે છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પદાર્થના સ્વરૂપને મિથ્યાત્વના પ્રભાવે યથાર્થરૂપે જાણતો નથી, તેથી દશપૂર્વ કરતાં થોડા ન્યૂનના પાઠી બે જીવોમાં એકનું શ્રુત સમ્યક્શ્રુત, તથા બીજાનું શ્રુત મિથ્યાશ્રુત કહ્યું છે તેથી દશપૂર્વ કરતાં કંઈક ન્યૂનના પાઠી જીવોમાં સમ્યક્શ્રુતની ભજના દર્શાવવામાં આવી છે આ રીતે અહીં સુધી સમ્યક્શ્રુતનું વર્ણન થયું હવે સૂત્રકાર સૂત્રમાં આવેલ "भगवतेहिं" આદિ વિશેષણપદોની સાર્થકતા પ્રગટ કરે છે—

चेत्, उच्यते—शुद्धद्रव्यास्तिकनयमतानुसारिभिः केश्चिदनादिसिद्धा मुक्ता अर्हत्त्वेन स्वीक्रियन्ते। उक्तश्च तैः—

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम्" ॥ १॥

इत्यादि। तेषामिह ग्रहणं नास्तीति बोधयितुं भगवद्भिरिति विशेषणम्।

शंका—सूत्र में जब "अर्हद्भिः" ऐसा पद सूत्रकार ने रखा है तब इस एक पद से ही भगवद्रूप अर्थ का बोध हो जाता है तो फिर "भगवद्भिः" इस विशेषण का स्वतन्त्ररूप से सूत्र में ग्रहण क्यों किया गया है?।

उत्तर—कितनेक ऐसे भी प्राणी हैं जो शुद्धद्रव्यास्तिकनय की मान्यता को लेकर ऐसा कहते हैं कि मुक्त जीव अनादि काल से सिद्ध हैं और वे अर्हंत पद वाच्य माने गये हैं। जैसे—

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः।
ऐश्वर्यंचैव धर्मश्च, सह सिद्धं चतुष्टयम्" ॥ १॥

अप्रतिघ-अनंत-ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य एवं धर्म ये चार बातें जगत्पति प्रभु में स्वाभाविकरूप से सिद्ध हैं सो ऐसे अनादिसिद्ध परमात्मा का यहां "भगवतेहिं" पद से ग्रहण नहीं हुआ है, इस बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने सूत्र में "भगवतेहिं" यह पद रखा है।

શંકા—સૂત્રમાં જો "अर्हद्भिः" એવું પદ સૂત્રકારે મૂક્યું છે, તો એ એક પદથી જ ભાગવદ્રૂપ અર્થનો બોધ થઇ જાય છે તો પછી "भगवद्भिः" આ વિશેષણને સ્વતંત્રરૂપે સૂત્રમાં કેમ ગ્રહણ કર્યું છે?

ઉત્તર—કેટલાક એવા પ્રાણીઓ છે જે શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નયની માન્યતાને લીધે એવું કહે છે કે મુક્તજીવ અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે અને તેમને અર્હંત પદવાચ્ય માન્ય છે જેમ કે-

"ज्ञानमप्रतिघं, यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः॥
ऐश्वर्यं चैव, धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्" ॥ १॥

અપ્રતિઘ-અનંત-જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને ધર્મ એ ચાર વાત જગત્પતિ પ્રભુમાં સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ છે, તો એવા અનાદિ સિદ્ધ પરમાત્માનું અહીં "भगवतेहिं" પદથી ગ્રહણ થયું નથી, એ વાતને પ્રગટ કરવા માટે સૂત્રકારે સૂત્રમાં "भगवतेहिं" એ પદ મૂક્યું છે "भगवंत" પદથી એવા પર-

अयं भावः—सम्यग्दृष्टेः प्रशमादिगुणगणोपेतस्य सम्यक्श्रुतं भवति, यथावस्थितार्थे तया तस्य सम्यक् परिणमनात्। मिथ्यादृष्टेस्तु मिथ्याश्रुत भवति, विपरीतार्थतया तस्य परिणमनात्। तदेतत् सम्यक्श्रुतम्।

अथ 'भगवतेहिं०' इत्यादि विशेषणानां सार्थक्यमुच्यते—अर्हद्भिरित्युक्त्यैव भगवद्रूपार्थस्य बोध. संभवति, पुन' 'भगवद्भि'रिति विशेषणोपादानं किमर्थमिति

जीवों में प्रशम आदि गुण मौजूद हों वे यद्यपि सम्पूर्ण दशपूर्वके पाठी न भी हों तो भी उनका जितना भी श्रुत है वह सम्यक् श्रुत है तथा जिन जीवों में मिथ्यात्व भरा हुआ है ऐसे जो मिथ्यादृष्टि जीव हैं उनका जितना भी श्रुत है वह सब मिथ्याश्रुत है। सम्यक्दृष्टि जीव के श्रुत को सम्यक् श्रुत कहने का कारण यह है कि वह पदार्थ के स्वरूप को यथार्थरूप से जानता है। तथा मिथ्यादृष्टि जीव पदार्थ के स्वरूप को मिथ्यात्व के प्रभाव से यथार्थरूप से नहीं जानता, अत किञ्चित् न्यून दशपूर्व के पाठी दो जीवों में एक का श्रुत सम्यक्श्रुत, तथा दूसरे का श्रुत मिथ्याश्रुत कहा गया है। इसीलिये किञ्चित् न्यून दशपूर्वपाठी जीवों में सम्यक्श्रुत की भजना बतलाई गई है। इस तरह यहा तक सम्यक्श्रुत का वर्णन हुआ॥

अब टीकाकार सूत्र में रहे हुए "भगवंतेहिं०" आदि विशेषणपदों की सार्थकता प्रकट करते हैं—

તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાં પ્રશમ આદિ ગુણ મોજૂદ હોય તેઓ કદાચ સંપૂર્ણ દશપૂર્વના પાઠી ન હોય તો પણ તેમનુ જેટલુ પણ શ્રુત છે તે બધુ સમ્યક્શ્રુત છે તથા જે જીવોમા મિથ્યાત્વ ભરેલ છે એવા જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ છે તેમનુ જેટલુ પણ શ્રુત છે તે બધુ મિથ્યાશ્રુત છે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવના શ્રુતને સમ્યક્શ્રુત કહેવાનુ કારણ એ છે કે તે પદાર્થના સ્વરૂપને યથાર્થ રૂપે જાણે છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પદાર્થના સ્વરૂપને મિથ્યાત્વના પ્રભાવે યથાર્થરૂપે જાણતો નથી, તેથી દશપૂર્વ કરતાં થોડા ન્યૂનનાં પાઠી બે જીવોમા એકનુ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત, તથા બીજાનુ શ્રુત મિથ્યાશ્રુત કહ્યુ છે તેથી દશપૂર્વ કરતાં કંઈક ન્યૂનના પાઠી જીવોમાં સમ્યક્શ્રુતની ભજના દર્શાવવામાં આવી છે આ રીતે અહીં સુધી સમ્યક્શ્રુતનુ વર્ણન થયુ હવે સૂત્રકાર સૂત્રમાં આવેલ "भगवंतेहिं" આદિ વિશેષણપદોની સાર્થકતા પ્રકટ કરે છે—

चेत्, उच्यते-शुद्धद्रव्यास्तिकनयमतानुसारिभिः केचिदनादिसिद्धा [illegible] त्वेन स्वीक्रियन्ते । उक्तञ्च तैः—

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम्" ॥१॥

इत्यादि । तेषामिह ग्रहणं नास्तीति बोधयितुं [illegible]

शंका—सूत्र में जब "अर्हद्भिः" ऐसा पद सूत्रकार ने [illegible] इस एक पद से ही भगवद्रूप अर्थ का बोध हो [illegible] "भगवद्भिः" इस विशेषण का स्वतन्त्ररूप से सूत्र में [illegible] किया गया है ? ।

उत्तर—कितनेक ऐसे भी प्राणी हैं जो [illegible] मान्यता को लेकर ऐसा कहते हैं कि मुक्त जीव अनादि [illegible] हैं और वे अर्हंत पद वाच्य माने गये हैं । जैसे—

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्य च जगत्पते ।
ऐश्वर्यंचैव धर्मश्च, सह सिद्ध चतुष्टयम् ॥१॥

अप्रतिघ-अनंत-ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य एवं धर्म ये [illegible] र्पति प्रभु में स्वाभाविकरूप से सिद्ध हैं सो ऐसे अनादिसिद्ध [illegible] का यहां "भगवतेहिं" पद से ग्रहण नहीं हुआ है, इस [illegible] करने के लिये सूत्रकार ने सूत्र में "भगवंतेहिं" [illegible]

શંકા—સૂત્રમા જો "અર્હદ્ભિઃ" એવુ પદ [illegible] પદથી જ ભાગવદ્રૂપ અર્થનો બોધ થઇ જાય છે [illegible] વિશેષણને સ્વતંત્રરૂપે સૂત્રમાં કેમ ગ્રહણ કર્યું છે ?

ઉત્તર—કેટલાક એવા પ્રાણીઓ છે જે [illegible] લીધે એવુ કહે છે કે મુક્તજીવ અનાદિ [illegible] પદવાચ્ય માન્ય છે જેમ કે-

"જ્ઞાનમપ્રતિઘં, યસ્ય, વૈરાગ્યં ચ [illegible] ॥
ઐશ્વર્યં ચૈવ, ધર્મશ્ચ સહ સિદ્ધ [illegible]" ॥१॥

અપ્રતિઘ-અનંત-જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, [illegible] ત્પતિ પ્રભુમાં સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ છે, [illegible] અહીં "ભગવતેહિં" પદથી ગ્રહણ થયું નથી, [illegible] સૂત્રકારે સૂત્રમાં "ભગવંતેહિં" એ પદ [illegible]

अयं भावः—सम्यग्दृष्टेः प्रशमादिगुणगणोपेतस्य सम्यक्श्रुतं भवति, यथावस्थितार्थतया तस्य सम्यक् परिणमनात्। मिथ्यादृष्टेस्तु मिथ्याश्रुतं भवति, विपरीतार्थतया तस्य परिणमनात्। तदेतत् सम्यक्श्रुतम्।

अथ 'भगवतेहिं०' इत्यादि विशेषणानां सार्थक्यमुच्यते—अर्हद्भिरित्युक्त्यैव भगवद्रूपार्थस्य बोधः संभवति, पुनः 'भगवद्भि'रिति विशेषणोपादानं किमर्थमिति

जीवों में प्रशम आदि गुण मौजूद हों वे यद्यपि सम्पूर्ण दशपूर्वके पाठी न भी हों तो भी उनका जितना भी श्रुत है वह सम्यक् श्रुत है तथा जिन जीवों में मिथ्यात्व भरा हुआ है ऐसे जो मिथ्यादृष्टि जीव हैं उनका जितना भी श्रुत है वह सब मिथ्याश्रुत है। सम्यक्दृष्टि जीव के श्रुत को सम्यक् श्रुत कहने का कारण यह है कि वह पदार्थ के स्वरूप को यथार्थरूप से जानता है। तथा मिथ्यादृष्टि जीव पदार्थ के स्वरूप को मिथ्यात्व के प्रभाव से यथार्थरूप से नहीं जानता, अतः किञ्चित् न्यून दशपूर्व के पाठी दो जीवों में एक का श्रुत सम्यक्श्रुत, तथा दूसरे का श्रुत मिथ्याश्रुत कहा गया है। इसीलिये किञ्चित् न्यून दशपूर्वपाठी जीवों में सम्यक्श्रुत की भजना बतलाई गई है। इस तरह यहा तक सम्यक्श्रुत का वर्णन हुआ॥

अब टीकाकार सूत्र में रहे हुए "भगवतेहिं०" आदि विशेषणपदों की सार्थकता प्रकट करते हैं—

તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમા પ્રશમ આદિ ગુણ મોજૂદ હોય તેઓ કદાચ સંપૂર્ણ દશપૂર્વના પાઠી ન હોય તો પણ તેમનુ જેટલુ પણ શ્રુત છે તે બધુ સમ્યક્શ્રુત છે તથા જે જીવોમાં મિથ્યાત્વ ભરેલ છે એવા જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ છે તેમનુ જેટલું પણ શ્રુત છે તે બધુ મિથ્યાશ્રુત છે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવના શ્રુતને સમ્યક્શ્રુત કહેવાનુ કારણ એ છે કે તે પદાર્થનાં સ્વરૂપને યથાર્થ રૂપે જાણે છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પદાર્થનાં સ્વરૂપને મિથ્યાત્વના પ્રભાવે યથાર્થરૂપે જાણતો નથી, તેથી દશપૂર્વ કરતાં થોડા ન્યૂનના પાઠી બે જીવોમાં એકનુ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત, તથા બીજાનુ શ્રુત મિથ્યાશ્રુત કહ્યુ છે તેથી દશપૂર્વ કરતાં કંઈક ન્યૂનના પાઠી જીવોમાં સમ્યક્શ્રુતની ભજના દર્શાવવામાં આવી છે આ રીતે અહીં સુધી સમ્યક્શ્રુતનુ વર્ણન થયુ હવે સૂત્રકાર સૂત્રમાં આવેલ "ભગવતેહિં" આદિ વિશેષણપદોની સાર્થકતા પ્રગટ કરે છે—

ननु तर्हि ' उत्पन्नज्ञानदर्शनधरैः ' इत्येतावन्मात्र विशेपणमस्तु अल ' भगवद्भिः '

वत्ता का अभाव आप कैसे कह सकते हैं। इस प्रकार की दूसरी शका की निवृत्ति के लिये सूत्रकारने सूत्र में " उप्पणनाण दसणधरे हिं " यह पद रखा है। इस पद द्वारा सूत्रकार यह प्रमाणित करते हैं कि जो अनादिसिद्ध माने गये हैं वे उत्पन्न हुए ज्ञान एव दर्शन को धारण करने वाले नहीं होते हैं, किन्तु वे तो नित्यसिद्ध ज्ञान वैराग्य आदि के अधिपति होते हैं, अत' यहा ऐसे ही अर्हतप्रभु का ग्रहण किया गया है,जो भगवंत हों तथा उत्पन्न हुए ज्ञान दर्शन को धारण करनेवाले हों। तात्पर्य इसका इस प्रकार है कि पर समत अनादिसिद्ध परमात्मा भले ही अपने शरीर का स्वेच्छा से निर्माण करलें एतावता उनमें भगवत्ता भले ही आजावे परन्तु इतने मात्र से उनमें अर्हतता नहीं आसकती है, किन्तु अर्हतता आनेके लिये सूत्रकार की दृष्टि में उत्पन्न हुए ज्ञान और दर्शन को धारणकरनापना भी आवश्यकीय है। अनादिसिद्धों में यह बात बनती नहीं है, अत' उनमें अर्हतता घटित नहीं होती। २।

शंका—जब ऐसी बात है तो फिर "अर्हतता" प्रकट करने के लिये "उत्पन्न ज्ञानदर्शनधरैः" यही एक पद काफी है। व्यर्थ में " भगवद्भिः " इस पद का न्यास क्यों किया गया है ?"

ત્તાનો અભાવ કેવી રીતે કહી શકો છો? આ પ્રકારની બીજી શકાની નિવૃત્તિને માટે સૂત્રકારે સૂત્રમા "उत्पणनाणदसणधरे हिं" આ પદ મૂકયુ છે આ પદ દ્વારા સૂત્રકાર એ સાબિત કરે છે કે જે અનાદિ સિદ્ધ માનાય છે તેઓ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનાર હોતા નથી, પણ તેઓ તો નિત્યસિદ્ધ જ્ઞાન વૈરાગ્ય આદિના અધિપતિ હોય છે, તેથી અહી એવા જ અર્હત પ્રભુ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે કે જે ભગવત હોય અને ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનદર્શનને ધારણ કરનાર હોય તેનુ તાત્પર્ય એવુ છે કે પર સમત અનાદિ સિદ્ધ પરમાત્મા ભલે પોતાના શરીરનુ સ્વેચ્છાથી નિર્માણ કરી લે, એટલા પ્રમાણમાં તેમનામા ભલે ભગવત્તા આવી જાય પણ માત્ર એટલાથી જ તેમનામાં અર્હતતા આવી શકતી નથી, પણ અર્હતતા આવવાને માટે સૂત્રકારની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરવુ તે પણ આવશ્યક છે અનાદિ સિદ્ધોમા આ વાત બનતી નથી, એટલા માટે એમનામાં અર્હતતા ઘટતી નથી ॥૨॥

શકા—જો એવી વાત છે તો પછી "अर्हतता" પ્રગટ કરવાને માટે "उत्पन्न ज्ञान दर्शनधरैः" એજ એક પદ પુરતુ છે "भगवद्भिः" એ પદનો ઉપયોગ શા માટે કર્યો છે ?

अनादिसिद्धा अर्हन्तो हि रूपाभावादत्र समग्ररूपवन्तो न भवन्ति, अशरीरित्वात्, शरीरस्य च रागादिकार्यत्वात्, तेषां च रागाद्यभावादिति तेषां भगवत्त्वं नोपपद्यते।

ननु परसम्मता अपि सिद्धाः स्वेच्छया शरीरं निर्मातुं शक्नुवन्तीति तेऽपि भगवन्त स्युरतो विशेषणान्तरमाह—'उप्पण्णनाणदंसणधरेहिं'—उत्पन्नज्ञान-दर्शनधरै'रिति। तेऽनादिसिद्धा ज्ञानवैराग्यादिचतुष्टयस्य नित्यसिद्धत्वाद् उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा न भवन्तीति नेह तेषां ग्रहणम्।

"भगवत" पद से ऐसे परमात्मा का पार्थक्य इसलिये हो जाता है कि अनादिसिद्ध अर्हंत में शरीर के अभाव से समग्ररूपशालिता नहीं आती है, कारण जो अनादिसिद्ध अर्हंत होंगे उनमें रागादिक का कार्यरूप शरीर का सद्भाव कैसे बन सकता है। यदि शरीर उनमें माना जाय तो उनमें रागादिक का अभाव एवं अनादिसिद्धता नहीं मानी जा सकती, परन्तु ऐसी मान्यता तो है नहीं, वहां तो रागादिक का अभाव माना ही गया है, अतः यह निश्चय है कि अनादिसिद्ध अर्हन्, भगवन्त नहीं बन सकते हैं, किन्तु जो सादि सिद्ध अर्हंत होंगे वे ही भगवत बन सकेंगे, इस बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने सूत्र में "भगवतेहिं" यह पद स्वतन्त्ररूप से निवेशित किया। १।

शंका—जो अनादिसिद्ध अर्हंत परमात्मा दूसरों ने माने हैं वे भगवत भी बन सकते हैं, कारण उनमें जब शरीर निर्माण करने की इच्छा होती है तब वे शरीर का भी निर्माण कर लिया करते हैं, फिर उनमें भग

માત્માનું પાર્થક્ય એ કારણે થઈ જાય છે કે અનાદિ સિદ્ધ અર્હંતમાં શરીરને અભાવે સમગ્ર રૂપશાલીતા આવતી નથી, કારણ કે જે અનાદિ સિદ્ધ અર્હંત હશે તેમનામાં રાગાદિકના કાર્યરૂપ શરીર કેવી રીતે હોઈ શકે! જો તેઓને શરીર હોય છે એમ માનવામાં આવે તો તેઓમાં રાગાદિકનો અભાવ અને અનાદિ સિદ્ધતા માની શકાય નહીં, પણ એવી માન્યતા તો નથી, ત્યાં તો રાગાદિકનો અભાવ માનવામાં આવ્યો જ છે, તેથી તે નક્કી થાય છે કે અનાદિ સિદ્ધ અર્હંત ભગવન્ત બની શકતા નથી, પણ જે સાદિ સિદ્ધ અર્હંત હશે તેઓ જ ભગવંત બની શકશે, એ વાતને પ્રગટ કરવાને માટે સૂત્રકારે સૂત્રમાં "भगवतेहिं" આ પદ સ્વતંત્ર રીતે મૂક્યું છે ॥૧॥

શંકા—જે અનાદિસિદ્ધ અર્હંત પરમાત્મા બીજા લોકોએ માન્યા છે તેઓ ભગવંત પણ બની શકે છે કારણ કે તેમને જ્યારે શરીર નિર્માણ કરવાની ઈચ્છા થાય છે; ત્યારે તેઓ શરીરનું નિર્માણ કરી લે છે, છતાં આપ તેમનામાં ભગવ

पूइएहिं ' इति । त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजितैरिति । न च ते तथा भवन्तीति ।

ननु सौगतमतेऽपि पर्यायास्तिकनयमतानुसारिभिः सुगतास्त्रैलोक्यनिरीक्षित-महितपूजिता एव स्वीक्रियन्ते, ततश्च तत्तुल्यतापत्तिः स्यादत आह–'तीयपडुप्पण्ण-मणागयजाणएहिं ' इति । अतीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञायकैरिति । सुगता खलु अतीत-प्रत्युत्पन्ना नागतज्ञा न सम्भवन्ति, तेषामेकान्तक्षणिकत्वाभ्युपगमेन सर्वथाऽतीताना-गतयोरसत्त्वात्, असतां च ग्रहणाऽसम्भवात् । ननु व्यवहारनयमतानुसारिभिस्तु

जीव सादिसिद्ध होते हैं उनमें अनंतज्ञान और अनन्तदर्शन उत्पन्न हो जाता है परन्तु ऐसे सब जीव अर्हंत नहीं होते हैं। अर्हंत प्रभु ही त्रैलोक्य द्वारा निरीक्षित, महित एव पूजित हुआ करते हैं, कारण इनके तीर्थंकर प्रकृति का उदय रहता है, अन्य के नहीं। ४।

शंका—यदि अर्हंत बननेमें त्रैलोक्य निरीक्षित, महित एव पूजि-तपना कारण हो तो बौद्धसिद्धान्त द्वारा कि जो पर्यायास्तिक नय मतानु-सारी है कल्पित बुद्ध भी अर्हंत माने जावेगे कारण वे भी त्रैलोक्य द्वारा निरीक्षित, महित एव पूजित माने गये हैं, इस तरह उभयत्रतुल्यता की आपत्ति आती है।

उत्तर—इस तरह तुल्यता की आपत्ति नहीं आसकती है, कारण अर्हंत बननेमें जिस तरह त्रैलोक्य निरीक्षित महित पूजितता कारण है उसी प्रकार *"तीय पडुप्पण्ण मणागय जाणएहिं"* अतीत प्रत्युत्पन्न एवं अना-गत विषयोंका ज्ञापकपना भी कारण है। बुद्ध भले ही उनकेमानने वालों द्वारा

છે તેનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—જે જીવ સાદિસિદ્ધ હોય છે, તેમનામા અનત જ્ઞાન અને અનત દર્શન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, પણ એવા બધા જીવ અર્હંત થતા નથી. અર્હંત પ્રભુ જ ત્રૈલોક્ય દ્વારા નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિત થાય છે, કારણ કે તેમની તીર્થંકર પ્રકૃતિનો ઉદય રહે છે અન્યનો નહી (૪)

શકા—જો અર્હંત બનવામાં ત્રૈલોક્ય નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિતપણુ કારણ હોય તો બૌદ્ધ સિદ્ધાંત દ્વારા કે જે પર્યાયાસ્તિક નય મતાનુસારી છે, કલ્પિત બુદ્ધ પણ અર્હંત મનાશે કારણ કે તેઓ પણ ત્રૈલોક્ય દ્વારા નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિત મનાયા છે, આ રીતે ઉભયત્ર તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવે છે

ઉત્તર—આ રીતે તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવી શકતી નથી, કારણ કે અર્હંત બનવામા જે રીતે ત્રૈલોક્ય નિરીક્ષિત, મહિત પૂજિતતા કારણરૂપ છે એજ પ્રકારે "तीय पडुप्पण्ण मणागय जाणएहिं" ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના વિષયોની જાણકારી પણ કારણરૂપ છે બુદ્ધને ભલે તેમને માનનારાઓએ ત્રૈલોક્ય નિરી-

इति विशेषणोपन्यासेन ? इति चेत्, उच्यते—सामान्यकेवलिनोऽपि हि—उत्पन्नज्ञान-दर्शनधरा भवन्ति किन्तु तेषां समग्रैश्वर्यरूपाद्यभावात्ते तीर्थंकरवद् भगवन्तो न भवन्ति, तस्मात् समग्रैश्वर्यादिगुणप्रतिबोधनार्थं 'भगवद्भिः' इति विशेषणोपादानमावश्यकमिति।

उक्तविशेषणैः शुद्धद्रव्यास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितानामनादिसिद्धानां व्यवच्छेदः कृतः। सम्प्रति पर्यायास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पिता ये मुक्तास्ते ऽप्युत्पन्नज्ञानदर्शनधरा भवन्तीत्यतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—'तेलुक्कनिरिक्खियमहिय

उत्तर—अर्हतता आने के लिये उत्पन्न हुए ज्ञान और दर्शन को धारण करना मात्र कारण नहीं माना गया है, किन्तु साथ में भगवत्ता भी कारण है। यही बात प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने सूत्र में दोनों पद स्थापित किये हैं। उत्पन्नज्ञानदर्शनधरत्व सामान्यकेवलियों में भी होता है, परन्तु वहां समग्ररूपादिमत्ता नहीं होती, इसलिये वे तीर्थंकर प्रभु की तरह भगवान् नहीं होते हैं, अतः अर्हंत बनने में समग्र ऐश्वर्यादिगुण चाहिये यह बात "भगवद्भिः" इस पद से सूत्रकार ने स्थापित की है। ३।

इस तरह इन विशेषणों द्वारा शुद्ध द्रव्यार्थिकनय की मान्यता को लेकर जो अनादिसिद्ध मुक्त मानने वाले हैं, उनका व्यवच्छेद हो जाता है। अब पर्यायार्थिक नयकी मान्यता को लेकर के जिन व्यक्तियों ने सादि सिद्ध मुक्त माने हैं वे यद्यपि उत्पन्न दर्शन ज्ञानधारी होते हैं परन्तु उनमें अर्हतता नहीं आती है, कारण अर्हतता आनेमें "तेल्लुक्क निरिक्खिय महिय पूइएहिं" कारण माना गया है। तात्पर्य इसका इस प्रकार—जो

ઉત્તર—અહંતતા આવવાને માટે ફક્ત ઉત્પન્નજ્ઞાન, અને દર્શનને ધારણ કરવું એજ કારણ મનાયુ નથી, પણ સાથે ભગવત્તા પણ કારણ છે એજ વાત પ્રગટ કરવાને માટે સૂત્રકારે સૂત્રમાં બન્ને પદ મૂક્યાં છે ઉત્પન્ન જ્ઞાન દર્શન ધારકતા સામાન્ય કેવળીઓમાં પણ હોય છે પણ ત્યાં સમગ્ર રૂપાદિમત્તા હોતી નથી તેથી તેઓ તીર્થંકર પ્રભુની જેમ ભગવાન થતા નથી, તેથી અહંત બનવામાં સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ ગુણ જોઈએ એ વાત "ભગવદ્ભિ" આ પદથી સૂત્રકારે સ્થાપિત કરી છે (૩)

આ રીતે એ વિશેષણો દ્વારા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતાને લીધે જે અનાદિ સિદ્ધ મુક્ત માનનારા છે, તેમનુ ખંડન થઈ જાય છે હવે પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતાને લીધે જે વ્યક્તિઓએ સાદિ સિદ્ધ મુક્ત માન્યા છે તેઓ જો કે ઉત્પન્ન દર્શન જ્ઞાનધારી હોય છે પણ તેમનામાં અહંતતા આવતી નથી, કારણ કે અહંતતા આવવામાં "તેલુક્ક નિરિક્ખિય મહિયપૂઇએહિં" કારણ

पूइएहिं ' इति । त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजितैरिति । न च ते तथा भवन्तीति ।

ननु सौगतमतेऽपि पर्यायास्तिकनयमतानुसारिभिः सुगतास्त्रैलोक्यनिरीक्षित-महितपूजिता एव स्वीक्रियन्ते, ततश्च तत्तुल्यतापत्तिः स्यादत आह-'तीयपडुप्पण्ण-मणागयजाणएहिं ' इति । अतीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञायकैरिति । सुगता खलुअतीत-प्रत्युत्पन्ना नागतज्ञा न सम्भवन्ति, तेषामेकान्तक्षणिकत्वाभ्युपगमेन सर्वथाऽतीताना-गतयोरसत्त्वात्, असतां च ग्रहणाऽसम्भवात्। ननु व्यवहारनयमतानुसारिभिस्तु

जीव सादिसिद्ध होते हैं उनमें अनतज्ञान और अनन्तदर्शन उत्पन्न हो जाता है परन्तु ऐसे सब जीव अर्हंत नहीं होते हैं। अर्हंत प्रभु ही त्रैलोक्य द्वारा निरीक्षित, महित एवं पूजित हुआ करते हैं, कारण इनके तीर्थंकर प्रकृति का उदय रहता है, अन्य के नहीं। ४।

शंका—यदि अर्हंत बननेमें त्रैलोक्य निरीक्षित, महित एवं पूजि-तपना कारण हो तो बौद्धसिद्धान्त द्वारा कि जो पर्यायास्तिक नय मतानु-सारी है कल्पित बुद्ध भी अर्हंत माने जावेगे कारण वे भीं त्रैलोक्य द्वारा निरीक्षित, महित एव पूजित माने गये हैं, इस तरह उभयत्रतुल्यता की आपत्ति आती है।

उत्तर—इस तरह तुल्यता की आपत्ति नहीं आसकती है, कारण अर्हंत बननेमें जिस तरह त्रैलोक्य निरीक्षित महित पूजितता कारण है उसी प्रकार "तीय पडुप्पण्ण मणागय जाणएहिं" अतीत प्रत्युत्पन्न एव अना-गत विषयोंका ज्ञापकपना भी कारण है। बुद्ध भले ही उनकेमानने वालों द्वारा

છે તેનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—જે જીવ સાદિસિદ્ધ હોય છે, તેમનામા અનત જ્ઞાન અને અનત દર્શન ઉત્પન્ન થઇ જાય છે, પણ એવા બધા જીવ અર્હંત થતા નથી. અર્હંત પ્રભુ જ ત્રૈલોક્ય દ્વારા નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિત થાય છે, કારણ કે તેમની તીર્થંકર પ્રકૃતિનો ઉદય રહે છે અન્યનો નહીં (૪)

શંકા—જો અર્હંત બનવામાં ત્રૈલોક્ય નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિતપણુ કારણ હોય તો બૌદ્ધ સિદ્ધાંત દ્વારા કે જે પર્યાયાસ્તિક નય મતાનુસારી છે, કલ્પિત બુદ્ધ પણ અર્હંત મનાશે કારણ કે તેઓ પણ ત્રૈલોક્ય દ્વારા નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિત મનાયા છે, આ રીતે ઉભયત્ર તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવે છે

ઉત્તર—આ રીતે તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવી શકતી નથી, કારણ કે અર્હંત બનવામા જે રીતે ત્રૈલોક્ય નિરીક્ષિત, મહિત પૂજિતતા કારણરૂપ છે એજ પ્રકારે "तीय पडुप्पण्ण मणागय जाणएहिं" ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના વિષયોની જાણકારી પણ કારણરૂપ છે બુદ્ધને ભલે તેમને માનનારાઓએ ત્રૈલોક્ય નિરી-

इति विशेषणोपन्यासेन ? इति चेत्, उच्यते—सामान्यकेवलिनोऽपि हि—उत्पन्नज्ञान-दर्शनधरा भवन्ति किन्तु तेषां समग्रैश्वर्यरूपाद्यभावात्ते तीर्थंकरवद् भगवन्तो न भवन्ति, तस्मात् समग्रैश्वर्यादिगुणप्रतिबोधनार्थं 'भगवद्भिः' इति विशेषणोपादानमावश्यकमिति।

उक्तविशेषणैः शुद्धद्रव्यास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितानामनादिसिद्धानां व्यवच्छेदः कृतः। सम्प्रति पर्यायास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पिता ये मुक्तास्तेऽप्युत्पन्नज्ञानदर्शनधरा भवन्तीत्यतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—'तेलुक्कनिरिक्खियमहिय-

---

उत्तर—अर्हतता आने के लिये उत्पन्न हुए ज्ञान और दर्शन को धारण करना मात्र कारण नहीं माना गया है, किन्तु साथ में भगवत्ता भी कारण है। यही बात प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने सूत्र में दोनों पद स्थापित किये हैं। उत्पन्नज्ञानदर्शनधरत्व सामान्यकेवलियों में भी होता है, परन्तु वहां समग्ररूपादिमत्ता नहीं होती, इसलिये वे तीर्थंकर प्रभु की तरह भगवान् नहीं होते हैं, अतः अर्हंत बनने में समग्र ऐश्वर्यादिगुण चाहिये यह बात "भगवद्भि" इस पद से सूत्रकार ने स्थापित की है। ३।

इस तरह इन विशेषणों द्वारा शुद्ध द्रव्यार्थिकनय की मान्यता को लेकर जो अनादिसिद्ध मुक्त मानने वाले हैं, उनका व्यवच्छेद हो जाता है। अब पर्यायार्थिक नयकी मान्यता को लेकर के जिन व्यक्तियों ने सादि सिद्ध मुक्त माने हैं वे यद्यपि उत्पन्न दर्शन ज्ञानधारी होते हैं परन्तु उनमें अर्हतता नहीं आती है, कारण अर्हतता आनेमें "तेल्लुक्क निरिक्खिय महिय पूइएहिं" कारण माना गया है। तात्पर्य इसका इस प्रकार—जो

ઉત્તર—અર્હંતતા આવવાને માટે ફક્ત ઉત્પન્નજ્ઞાન, અને દર્શનને ધારણ કરવું એજ કારણ મનાયું નથી, પણ સાથે ભગવત્તા પણ કારણ છે એજ વાત પ્રગટ કરવાને માટે સૂત્રકારે સૂત્રમાં બન્ને પદ મૂક્યાં છે ઉત્પન્ન જ્ઞાન દર્શન ધારકતા સામાન્ય કેવળીઓમા પણ હોય છે પણ ત્યાં સમગ્ર રૂપાદિમત્તા હોતી નથી તેથી તેઓ તીર્થંકર પ્રભુની જેમ ભગવાન થતા નથી, તેથી અર્હંત બનવામાં સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ ગુણ જોઈએ એ વાત "भगवद्भि" આ પદથી સૂત્રકારે સ્થાપિત કરી છે (૩)

આ રીતે એ વિશેષણો દ્વારા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતાને લીધે જે અનાદિ સિદ્ધ મુક્ત માનનારા છે, તેમનુ ખંડન થઈ જાય છે હવે પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતાને લીધે જે વ્યક્તિઓએ સાદિ સિદ્ધ મુક્ત માન્યા છે તેઓ જો કે ઉત્પન્ન દર્શન જ્ઞાનધારી હોય છે પણ તેમનામાં અર્હંતતા આવતી નથી, કારણ કે અર્હંતતા આવવામાં "तेल्लुक्क निरिक्खिय महियपुइएहिं" કારણ

पूइएहिं ' इति । त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजितैरिति । न च ते तथा भवन्तीति ।

ननु सौगतमतेऽपि पर्यायास्तिकनयमतानुसारिभिः सुगतास्त्रैलोक्यनिरीक्षित-महितपूजिता एव स्वीक्रियन्ते, ततश्च तत्तुल्यतापत्तिः स्यादत आह–'तीयपडुप्पण्ण-मणागयजाणएहिं ' इति । अतीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञायकैरिति । सुगता खलुअतीत-प्रत्युत्पन्ना नागतज्ञा न सभवन्ति, तेषामेकान्तक्षणिकत्वाभ्युपगमेन सर्वथाऽतीताना-गतयोरसत्त्वात् , असता च ग्रहणाऽसम्भवात् । ननु व्यवहारनयमतानुसारिभिस्तु

जीव सादिसिद्ध होते हैं उनमें अनतज्ञान और अनन्तदर्शन उत्पन्न हो जाता है परन्तु ऐसे सब जीव अर्हंत नहीं होते हैं। अर्हंत प्रभु ही त्रैलोक्य द्वारा निरीक्षित, महित एवं पूजित हुआ करते हैं, कारण इनके तीर्थंकर प्रकृति का उदय रहता है, अन्य के नहीं। ४।

शका—यदि अर्हंत बननेमें त्रैलोक्य निरीक्षित, महित एव पूजि-तपना कारण हो तो बौद्धसिद्धान्त द्वारा कि जो पर्यायास्तिक नय मतानु-सारी है कल्पित बुद्ध भी अर्हंत माने जावेगे कारण वे भी त्रैलोक्य द्वारा निरीक्षित, महित एवं पूजित माने गये हैं, इस तरह उभयत्रतुल्यता की आपत्ति आती है।

उत्तर—इस तरह तुल्यता की आपत्ति नहीं आसकती है, कारण अर्हंत बननेमें जिस तरह त्रैलोक्य निरीक्षित महित पूजितता कारण है उसी प्रकार "तीय पडुप्पण्ण मणागय जाणएहिं" अतीत प्रत्युत्पन्न एव अना-गत विषयोंका ज्ञापकपना भी कारण है। बुद्ध भले ही उनकेमानने वालों द्वारा

છે તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે–જે જીવ સાદિસિદ્ધ હોય છે, તેમનામા અનત જ્ઞાન અને અનત દર્શન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, પણ એવા બધા જીવ અર્હંત થતા નથી. અર્હંત પ્રભુ જ ત્રૈલોક્ય દ્વારા નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિત થાય છે, કારણ કે તેમની તીર્થંકર પ્રકૃતિનો ઉદય રહે છે અન્યનો નહીં (૪)

શકા—જો અર્હંત બનવામાં ત્રૈલોક્ય નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિતપણુ કારણ હોય તો બૌદ્ધ સિદ્ધાત દ્વારા કે જે પર્યાયાસ્તિક નય મતાનુસારી છે, કલ્પિત બુદ્ધ પણ અર્હંત મનાશે કારણ કે તેઓ પણ ત્રૈલોક્ય દ્વારા નિરીક્ષિત, મહિત અને પૂજિત મનાયા છે, આ રીતે ઉભયત્ર તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવે છે

ઉત્તર—આ રીતે તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવી શકતી નથી, કારણ કે અર્હંત બનવામા જે રીતે ત્રૈલોક્ય નિરીક્ષિત, મહિત પૂજિતતા કારણરૂપ છે એજ પ્રકારે "तीय पडुप्पण्ण मणागय जाणएहिं" ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના વિષયોની જાણકારી પણ કારણરૂપ છે બુદ્ધને ભલે તેમને માનનારાઓએ ત્રૈલોક્ય નિરી-

केचिदिप्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानार्थज्ञायश्च ऋपयः । उक्तञ्च—

" ऋपयः सयतात्मानः फलमूलाऽनिलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीताऽनागतान् भावान, वर्तमानाश्च भारत ! ।
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसगा जितेन्द्रिया " ॥ २ ॥ इत्यादि ।

त्रैलोक्य निरीक्षित महित एव पूजित स्वीकृत किये गये हों, परन्तु उनमें अतीत, प्रत्युत्पन्न एव अनागत विपयों की ज्ञापकता नहीं है, कारण उनके सिद्धान्तानुसार अतीत और अनागतता सिद्ध ही नहीं होती। यह सिद्धान्त एकान्ततः क्षणिक वादी है, अत' इसमें एकान्त वर्तमान क्षण का ही अस्तित्व स्वीकार किया गया है। इस तरह अतीत और अनागत क्षणों का असत्त्व होने से उनका ग्रहण उनके द्वारा नहीं हो सकता है। इस प्रकार तुल्यता की आपत्ति हट जाती है। ५।

शंका—व्यवहारनय की मान्यता को माननेवाले कितनेक व्यक्ति इस बात को स्वीकार करते हैं कि ऋपिजन अतीत, अनागत एव प्रत्युत्पन्न विपयों के ज्ञाता होते हैं। कहा भी है—

" ऋपयः संयतात्मान', फल मूला निलाशना ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीतानागतान् भावा, वर्त्तमानांश्च भारत ! ।
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसंज्ञा जितेन्द्रियाः " ॥ २ ॥

क्षित महित अने पूजित तरीके स्वीकार्या होय, पण तेमनामा भूत, वर्तमान अने भविष्यना विषयोनी जाणकारी नथी. कारण के तेमना सिद्धांत प्रमाणे भूत अने भविष्यता सिद्धज नथी थती. ए सिद्धांत एकान्तत क्षणिकवादी छे, तेथी तेमां एकान्त वर्तमान क्षणनुं ज अस्तित्व स्वीकार्युं छे आ रीते अतीत (भूत) अने अनागत (भविष्य) क्षणोनु असत्त्व होवाथी तेमनु ग्रहण तेमना द्वारा थइ शकतु नथी. आ रीते तुल्यतानी मुश्केली दूर थाय छे (५)

शंका—व्यवहार नयनी मान्यताने माननारी केटलीक व्यक्ति ए वातनो स्वीकार करे छे के ऋषिजन भूत, भविष्य अने वर्तमान विषयोना जाणकार होय छे कह्युं पण छे—

" ऋषयः संयतात्मानः फलमूला निलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
" अतीता नागतान् भावान्, वर्तमानांश्च भारत !
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसंज्ञा जितेन्द्रियाः " ॥ २ ॥

अतस्तत्तुल्यतापत्तिः स्यादत आह-'सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं'-सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिरिति। ते तु ऋषयो न भवन्ति सर्वज्ञाः-सर्वद्रव्यप्रदेशपर्यायज्ञानाभावात्, तथा ते सर्वदर्शिनोऽपि न भवन्ति, फलमूलानिलाद्याहारकरणेन सर्वप्राणिष्वात्मतुल्यदृष्ट्यभावात्।

तदेवं द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितमुक्तेभ्यो भिन्नास्तीर्थकरा इत्युक्तम् ॥ सू० ४० ॥

यदि अतीत, अनागत एवं प्रत्युत्पन्नविषयों का जानना अर्हंत होने में कारण माना जाय तो व्यवहारनय की मान्यता के अनुसार चलने वाले कितनेक व्यक्तियों द्वारा कल्पित ऋषियों में भी अर्हंतता आ जावेगी। इस तरह इनके साथ तुल्यता की आपत्ति खड़ी ही रहती ?।

उत्तर—इस तरह से भी तुल्यता की आपत्ति नहीं आती है, कारण सूत्र में इस बात की निवृत्ति के लिये "सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं" ये पद रक्खे गये हैं। ये पद यह स्पष्ट करते हैं कि तीर्थंकर अर्हंत ही सर्वज्ञ और सर्वदर्शी हैं, ये ऋषिजन नहीं। इनमें सर्वज्ञता इसलिये नहीं आती है कि ये समस्त जीवादिक द्रव्यों के प्रदेश और उनकी पर्यायों के ज्ञाता नहीं होते है। तथा सर्वदर्शित्व इसलिये नहीं आता है कि ये फलमूल आदि का आहार करते है। फलमूल आदि के आहार करने वालों में समस्त प्राणियों के साथ आत्मतुल्यता की दृष्टि नहीं रहती है। इस तरह द्रव्यार्थिक एवं पर्यायार्थिकनय की मान्यता के अनुसार परिकल्पित

જો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન વિષયોને જાણવા તે અહંત થવામા કારણરૂપ મનાય તો વ્યવહાર નયની માન્યતા પ્રમાણે ચાલનાર કેટલીક વ્યક્તિઓ દ્વારા કલ્પિત ઋષિઓમા પણ અહંતતા આવી જશે. આ રીતે તેમની સાથે તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવી જ પડે છે ?

ઉત્તર—આ રીતે પણ તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવતી નથી કારણ કે સૂત્રમાં તે વાતના નિરાકરણ માટે "सव्व ण्णूहिं सव्व दरिसीहिं" એવા પદો મૂક્યાં છે એ પદો એ સ્પષ્ટ કરે છે કે તીર્થંકર અહંત જ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, એ ઋષિજન નથી તેમનામા સર્વજ્ઞતા એ કારણે આવતી નથી કે તેઓ સમસ્ત જીવાદિક દ્રવ્યોના પ્રદેશ અને તેમની પર્યાયોના જાણકાર હોતા નથી તથા સર્વદર્શિત્વ તે કારણે આવતુ નથી કે તેઓ ફળમૂળ આદિનો આહાર કરે છે ફળમૂળ આદિનો આહાર કરનારમા સમસ્ત પ્રાણીઓની સાથે આત્મતુલ્યતાની દષ્ટિ રહેતી નથી. આ રીતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતા પ્રમાણે

केचिदिप्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानार्थज्ञापका ऋषय । उक्तञ्च—

"ऋषयः संयतात्मानः फलमूलाऽनिलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीताऽनागतान् भावान, वर्तमानांश्च भारत ! ।
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसंगा जितेन्द्रिया" ॥ २ ॥इत्यादि।

त्रैलोक्य निरीक्षित महित एवं पूजित स्वीकृत किये गये हों, परन्तु उनमें अतीत, प्रत्युत्पन्न एवं अनागत विषयों की ज्ञापकता नहीं है, कारण उनके सिद्धान्तानुसार अतीत और अनागतता सिद्ध ही नहीं होती। यह सिद्धान्त एकान्ततः क्षणिक वादी है, अतः इसमें एकान्त वर्तमान क्षण का ही अस्तित्व स्वीकार किया गया है। इस तरह अतीत और अनागत क्षणों का असत्त्व होने से उनका ग्रहण उनके द्वारा नहीं हो सकता है। इस प्रकार तुल्यता की आपत्ति हट जाती है। ५।

शंका—व्यवहारनय की मान्यता को माननेवाले कितनेक व्यक्ति इस बात को स्वीकार करते हैं कि ऋपिजन अतीत, अनागत एवं प्रत्युत्पन्न विषयों के ज्ञाता होते हैं। कहा भी है—

"ऋषयः संयतात्मानः, फल मूला निलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीतानागतान् भावा, वर्त्तमानाश्च भारत ! ।
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसंज्ञा जितेन्द्रियाः" ॥ २ ॥

क्षित महित अने पूजित तरीके स्वीकार्यो होय, पण तेमनामां भूत, वर्तमान अने भविष्यना विषयोनी जाणकारी नथी. कारण के तेमना सिद्धांत प्रमाणे भूत अने भविष्यता सिद्धज नथी थती. ए सिद्धात एकान्ततः क्षणिकवादी छे, तेथी तेमां एकान्त वर्तमान क्षणनुं ज अस्तित्व स्वीकार्युं छे आ रीते अतीत (भूत) अने अनागत (भविष्य) क्षणोनुं असत्त्व होवाथी तेमनुं ग्रहण तेमना द्वारा थई शकतुं नथी. आ रीते तुल्यतानी मुश्केली दूर थाय छे (५)

शंका—व्यवहार नयनी मान्यताने माननारी केटलीक व्यक्ति ए वातनो स्वीकार करे छे के ऋषिजन भूत, भविष्य अने वर्तमान विषयोना जाणकार होय छे कह्युं पण छे—

"ऋषयः संयतात्मानः फलमूला निलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
"अतीता नागतान् भावान, वर्तमानांश्च भारत !
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसंज्ञा जितेन्द्रियाः" ॥ २ ॥

अतस्तत्तुल्यतापत्तिः स्यादत आह–' सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं '–सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिरिति । ते तु ऋषयो न भवन्ति सर्वज्ञाः–सर्वद्रव्यप्रदेशपर्यायज्ञानाभावात्, तथा ते सर्वदर्शिनोऽपि न भवन्ति, फलमूलानिलाद्याहारकरणेन सर्वप्राणिष्वात्मतुल्यदृष्ट्यभावात् ।

तदेव द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितमुक्तेभ्यो भिन्नास्तीर्थकरा इत्युक्तम् ॥ सू० ४० ॥

यदि अतीत, अनागत एवं प्रत्युत्पन्नविषयों का जानना अर्हंत होने में कारण माना जाय तो व्यवहारनय की मान्यता के अनुसार चलने वाले कितनेक व्यक्तियों द्वारा कल्पित ऋषियों में भी अर्हंतता आ जावेगी। इस तरह इनके साथ तुल्यता की आपत्ति खड़ी ही रहती ? ।

उत्तर—इस तरह से भी तुल्यता की आपत्ति नहीं आती है, कारण सूत्र में इस बात की निवृत्ति के लिये "सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं" ये पद रक्खे गये है । ये पद यह स्पष्ट करते हैं कि तीर्थंकर अर्हंत ही सर्वज्ञ और सर्वदर्शी हैं, ये ऋषिजन नहीं । इनमें सर्वज्ञता इसलिये नहीं आती है कि ये समस्त जीवादिक द्रव्यों के प्रदेश और उनकी पर्यायों के ज्ञाता नहीं होते है । तथा सर्वदर्शित्व इसलिये नहीं आता है कि ये फलमूल आदि का आहार करते हैं । फलमूल आदि के आहार करने वालों में समस्त प्राणियों के साथ आत्मतुल्यता की दृष्टि नहीं रहती है । इस तरह द्रव्यार्थिक एवं पर्यायार्थिकनय की मान्यता के अनुसार परिकल्पित

જો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન વિષયોને જાણવા તે અર્હંત થવામા કારણરૂપ મનાય તો વ્યવહાર નયની માન્યતા પ્રમાણે ચાલનાર કેટલીક વ્યક્તિઓ દ્વારા કલ્પિત ઋષિઓમા પણ અર્હંતતા આવી જશે. આ રીતે તેમની સાથે તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવી જ પડે છે ?

ઉત્તર—આ રીતે પણ તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવતી નથી કારણ કે સૂત્રમાં તે વાતના નિરાકરણ માટે "सव्व ण्णूहिं सव्व दरिसीहिं" એવા પદો મૂક્યાં છે એ પદો એ સ્પષ્ટ કરે છે કે તીર્થંકર અર્હંત જ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, એ ઋષિજન નથી તેમનામાં સર્વજ્ઞતા એ કારણે આવતી નથી કે તેઓ સમસ્ત જીવાદિક દ્રવ્યોના પ્રદેશ અને તેમની પર્યાયોના જાણકાર હોતા નથી તથા સર્વદર્શિત્વ તે કારણે આવતુ નથી કે તેઓ ફળમૂળ આદિનો આહાર કરે છે ફળમૂળ આદિનો આહાર કરનારમા સમસ્ત પ્રાણીઓની સાથે આત્મતુલ્યતાની દૃષ્ટિ રહેતી નથી. આ રીતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતા પ્રમાણે

केचिदिप्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानार्थज्ञायका ऋपयः। उक्तञ्च—

" ऋपयः संयतात्मानः फलमूलाऽनिलाशना ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीताऽनागतान् भावान्, वर्तमानांश्च भारत ! ।
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसगा जितेन्द्रिया " ॥ २ ॥ इत्यादि।

त्रैलोक्य निरीक्षित महित एव पूजित स्वीकृत किये गये हों, परन्तु उनमें अतीत, प्रत्युत्पन्न एव अनागत विपयों की ज्ञापकता नहीं है, कारण उनके सिद्धान्तानुसार अतीत और अनागतता सिद्ध ही नहीं होती। यह सिद्धान्त एकान्ततः क्षणिक वादी है, अत इसमें एकान्त वर्तमान क्षण का ही अस्तित्व स्वीकार किया गया है। इस तरह अतीत और अनागत क्षणों का असत्त्व होने से उनका ग्रहण उनके द्वारा नहीं हो सकता है। इस प्रकार तुल्यता की आपत्ति हट जाती है। ५।

शंका—व्यवहारनय की मान्यता को माननेवाले कितनेक व्यक्ति इस बात को स्वीकार करते हैं कि ऋपिजन अतीत, अनागत एव प्रत्युत्पन्न विपयों के ज्ञाता होते हैं। कहा भी है—

" ऋपयः संयतात्मानः, फल मूला निलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीतानागतान् भावा, वर्त्तमानाश्च भारत ! ।
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसंज्ञा जितेन्द्रिया " ॥ २ ॥

क्षित મહિત અને પૂજિત તરીકે સ્વીકાર્યો હોય, પણ તેમનામાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના વિષયોની જાણકારી નથી કારણ કે તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભૂત અને ભવિષ્યતા સિદ્ધજ નથી થતી. એ સિદ્ધાત એકાન્તત ક્ષણિકવાદી છે, તેથી તેમાં એકાન્ત વર્તમાન ક્ષણનું જ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે આ રીતે અતીત (ભૂત) અને અનાગત (ભવિષ્ય) ક્ષણોનુ અસત્ત્વ હોવાથી તેમનુ ગ્રહણ તેમના દ્વારા થઇ શકતુ નથી. આ રીતે તુલ્યતાની મુશ્કેલી દૂર થાય છે (૫)

શંકા—વ્યવહાર નયની માન્યતાને માનનારી કેટલીક વ્યક્તિ એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે ઋષિજન ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન વિષયોના જાણકાર હોય છે કહ્યું પણ છે—

" ऋषयः संयतात्मानः फलमूला निलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
" अतीता नागतान् भावान्, वर्तमानांश्च भारत !
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसज्ञा जितेन्द्रिया " ॥ २ ॥

अतस्तत्तुल्यतापत्तिः स्यादत आह-'सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं'-सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिरिति। ते तु ऋषयो न भवन्ति सर्वज्ञाः-सर्वद्रव्यप्रदेशपर्यायज्ञानाभावात्, तथा ते सर्वदर्शिनोऽपि न भवन्ति, फलमूलानिलाद्याहारकरणेन सर्वप्राणिष्वात्मतुल्यदृष्ट्यभावात्।

तदेव द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितमुक्तेभ्यो भिन्नास्तीर्थकरा इत्युक्तम् ॥ सू० ४० ॥

यदि अतीत, अनागत एवं प्रत्युत्पन्नविषयों का जानना अर्हंत होने में कारण माना जाय तो व्यवहारनय की मान्यता के अनुसार चलने वाले कितनेक व्यक्तियों द्वारा कल्पित ऋषियों में भी अर्हंतता आ जावेगी। इस तरह इनके साथ तुल्यता की आपत्ति खड़ी ही रहती ?।

उत्तर—इस तरह से भी तुल्यता की आपत्ति नहीं आती है, कारण सूत्र में इस बात की निवृत्ति के लिये "सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं" ये पद रक्खे गये हैं। ये पद यह स्पष्ट करते हैं कि तीर्थंकर अर्हंत ही सर्वज्ञ और सर्वदर्शी हैं, ये ऋपिजन नहीं। इनमें सर्वज्ञता इसलिये नहीं आती है कि ये समस्त जीवादिक द्रव्यों के प्रदेश और उनकी पर्यायों के ज्ञाता नहीं होते है। तथा सर्वदर्शित्व इसलिये नहीं आता है कि ये फलमूल आदि का आहार करते है। फलमूल आदि के आहार करने वालों में समस्त प्राणियों के साथ आत्मतुल्यता की दृष्टि नहीं रहती है। इस तरह द्रव्यार्थिक एवं पर्यायार्थिकनय की मान्यता के अनुसार परिकल्पित

જો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન વિષયોને જાણવા તે અર્હંત થવામા કારણરૂપ મનાય તો વ્યવહાર નયની માન્યતા પ્રમાણે ચાલનાર કેટલીક વ્યક્તિઓ દ્વારા કલ્પિત ઋષિઓમા પણ અર્હંતતા આવી જશે. આ રીતે તેમની સાથે તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવી જ પડે છે ?

ઉત્તર—આ રીતે પણ તુલ્યતાની મુશ્કેલી આવતી નથી કારણ કે સૂત્રમાં તે વાતના નિરાકરણ માટે "सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं" એવા પદો મૂકયા છે એ પદો એ સ્પષ્ટ કરે છે કે તીર્થંકર અર્હંત જ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, એ ઋષિજન નથી તેમનામા સર્વજ્ઞતા એ કારણે આવતી નથી કે તેઓ સમસ્ત જીવાદિક દ્રવ્યોના પ્રદેશ અને તેમની પર્યાયોના જાણકાર હોતા નથી તથા સર્વદર્શિત્વ તે કારણે આવતુ નથી કે તેઓ ફળમૂળ આદિનો આહાર કરે છે ફળમૂળ આદિનો આહાર કરનારમા સમસ્ત પ્રાણીઓની સાથે આત્મતુલ્યતાની દૃષ્ટિ રહેતી નથી. આ રીતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતા પ્રમાણે

केचिदिष्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानार्थज्ञायका ऋषयः। उक्तञ्च—

"ऋषयः संयतात्मानः फलमूलाऽनिलाशनाः।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीताऽनागतान् भावान्, वर्तमानांश्च भारत!।
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसङ्गा जितेन्द्रियाः" ॥ २ ॥ इत्यादि।

त्रैलोक्य निरीक्षित महित एवं पूजित स्वीकृत किये गये हों, परन्तु उनमें अतीत, प्रत्युत्पन्न एवं अनागत विषयों की ज्ञापकता नहीं है, कारण उनके सिद्धान्तानुसार अतीत और अनागतता सिद्ध ही नहीं होती। यह सिद्धान्त एकान्ततः क्षणिक वादी है, अतः इसमें एकान्त वर्तमान क्षण का ही अस्तित्व स्वीकार किया गया है। इस तरह अतीत और अनागत क्षणों का असत्त्व होने से उनका ग्रहण उनके द्वारा नहीं हो सकता है। इस प्रकार तुल्यता की आपत्ति हट जाती है। ५।

शंका—व्यवहारनय की मान्यता को माननेवाले कितनेक व्यक्ति इस बात को स्वीकार करते हैं कि ऋषिजन अतीत, अनागत एवं प्रत्युत्पन्न विषयों के ज्ञाता होते हैं। कहा भी है—

"ऋषयः संयतात्मानः, फल मूला निलाशनाः।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीतानागतान् भावा, वर्तमानांश्च भारत!।
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसंङ्गा जितेन्द्रियाः" ॥ २ ॥

क्षित महित अने पूजित तरीके स्वीकार्या होय, पण तेमनामा भूत, वर्तमान अने भविष्यना विषयोनी जाणकारी नथी. कारण के तेमना सिद्धांत प्रमाणे भूत अने भविष्यता सिद्धज नथी थती. ए सिद्धांत एकान्ततः क्षणिकवादी छे, तेथी तेमां एकान्त वर्तमान क्षणनु ज अस्तित्व स्वीकार्युं छे आ रीते अतीत(भूत) अने अनागत (भविष्य) क्षणोनु असत्त्व होवाथी तेमनु ग्रहण तेमना द्वारा थई शकतु नथी. आ रीते तुल्यतानी मुश्केली दूर थाय छे (५)

शंका—व्यवहार नयनी मान्यताने माननारी केटलीक व्यक्ति ए वातनो स्वीकार करे छे के ऋषिजन भूत, भविष्य अने वर्तमान विषयोना जाणकार होय छे कह्युं पण छे—

"ऋषयः संयतात्मानः फलमूला निलाशनाः।
तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
"अतीता नागतान् भावान्, वर्तमानांश्च भारत!
ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसङ्गा जितेन्द्रिया" ॥ २ ॥

कापिलिकम् १३, लौकायतिकम् १४, षष्टितन्त्रम् १५, माठरम् १६, पुराणम् १७, व्याकरणम् १८, भागवतम् १९, पातञ्जलम् २०, पुष्यदैवतम् २१, लेखम् २२, गणितम् २३, शकुनरुतम् २४, नाटकानि २५, अथवा-द्वासप्तति' कला., चत्वारश्च वेदाः साङ्गोपाङ्गाः, एतानि मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यात्वपरिगृहीतानि मिथ्याश्रुतम् । एतानि चैव सम्यग्दृष्टेः सम्यक्त्वपरिगृहीतानि सम्यक्श्रुतम् । अथवा मिथ्यादृष्टेरप्येतानि चैव सम्यक्श्रुतम्, कस्मात् ? सम्यक्त्वहेतुत्वात्, यस्माते मिथ्यादृष्टयस्तैरेव समयैर्नोदिता सन्त केचित् स्वपक्षदृष्टीस्त्यजन्ति । तदेतन्मिथ्याश्रुतम् ॥

टीका—शिष्य पृच्छति—' से किं तं मिच्छासुय० ' इति । अथ किं तन्मिथ्याश्रुतम् इति । उत्तरमाह—मिच्छासुय० ' इत्यादि । तत् खलु मिथ्याश्रुतं भवति, यदिदम् अज्ञानिकैः=अल्पमतिभिः मिथ्यादृष्टिभिः=मिथ्यात्विभिः, स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितम्, तत्र बुद्धिः=अवग्रहेहारूपा, मतिः=अवायधारणारूपा, स्वच्छन्देन=स्वाभिप्रायेण, न तु सर्वज्ञप्रणीतार्थानुसारेण, बुद्धिमतिभ्यां विकल्पितम्, स्वबुद्धि

अब सूत्रकार मिथ्याश्रुत का वर्णन करते हैं-' से किं त मिच्छासुय० ' इत्यादि । शिष्य पूछता है-हे भदन्त ! मिथ्याश्रुत का क्या स्वरूप है ! उत्तर-मिथ्याश्रुत वह है कि जिसे अज्ञानी-अल्पमतियुक्त-मिथ्यादृष्टि जीवों ने अपनी स्वच्छद मति एव बुद्धि द्वारा परिकल्पित किया है । यहां जो "स्वच्छद मति बुद्धि" ऐसा कहा है उसका अभिप्राय यह है कि जो मिथ्यादृष्टि जीव हुआ करते हैं वे सर्वज्ञ प्रणीत अर्थके अनुसार पदार्थों की प्ररूपणा नहीं करते, किन्तु अपने अभिप्राय के अनुसार जो अपनी बुद्धि और मतिमें आता है उसे ही सत्य कल्पित कर लिया करते हैं । यहा अवग्रह एवं ईहारूप मान्यता का नाम बुद्धि है, तथा अवाय एवं धारणारूप मान्यता का नाम मति है । इस तरह बुद्धि और मतिमें भेद

હવે સૂત્રકાર મિથ્યાશ્રુતનું વર્ણન કરે છે-"से कि त मिच्छासुयं० " ઇત્યાદિ શિષ્ય પૂછે છે-હે ભદન્ત ! મિથ્યાશ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—મિથ્યાશ્રુત તે છે કે જેને અજ્ઞાની-અલ્પમતિવાળા-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોએ પોતાની સ્વચ્છંદ મતિ અને બુદ્ધિ દ્વારા પરિકલ્પિત કર્યું છે અહીં જે "સ્વચ્છંદ મતિ બુદ્ધિ" એમ કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ હોય છે તેઓ સર્વજ્ઞ પ્રણીત અર્થ પ્રમાણે પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરતા નથી, પણ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે પોતાની બુદ્ધિ અને મતિમાં આવે છે એને જ સત્ય કલ્પી લે છે અહીં અવગ્રહ અને ઈહારૂપ માન્યતાનું નામ બુદ્ધિ છે,

अथ मिथ्याश्रुत वर्णयति—

मूलम्—से किं त मिच्छासुय ? । मिच्छासुय ज इम अण्णाणिएहिं मिच्छादिट्ठिएहिं सच्छदबुद्धिमइविगप्पिय, त जहा—भारह १, रामायण २, भीमासुरुक्क ३, कोडिल्लय ४, सगडभद्दियाओ ५ खोड–(घोडग) मुह ६, कप्पासिय ७, नागसुहुम ८, कणगसत्तरी ९, वइसेसिय १०, बुद्धवयण ११, तेरासिय १२, काविलिय १३, लोगायय १४, सट्ठितत १५, माढर १६, पुराण १७, वागरण १८, भागवय १९, पायजली २०, पुस्सदेवय २१, लेह २२, गणिय २३, सउणरुय २४, नाडयाइ २५, अहवा बावत्तरिकलाओ, चत्तारि य वेया सगोवगा । एयाइ मिच्छादिट्ठिस्स मिच्छत्तपरिग्गहियाइ मिच्छासुय । एयाइ चेव सम्मदिट्ठिस्स सम्मत्तपरिग्गहियाइ सम्मसुय । अहवा—मिच्छदिट्ठिस्स वि एयाइ चेव सम्मसुय, कम्हा ? सम्मत्तहेउत्तणओ, जम्हा ते मिच्छदिट्ठिया तेहिं चेव समएहिं चोइया समाणा केइ सपक्खदिट्ठिओ चयति । से त मिच्छासुय ॥ सू० ४१ ॥

छाया—अथ किं तन्मिथ्याश्रुतम् ? । मिथ्याश्रुत यदिदमज्ञानिकैर्मिथ्यादृष्टिकैः स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितम्, तद् यथा—भारतम् १, रामायणम् २, भीमासुरोक्तम् ३, कौटिल्यकम् ४, शकटभद्रिका ५, खोडा (घोटक) मुखम् ६, कार्पासिकम् ७, नागसूक्ष्मम् ८, कनकसप्ततिः ९, वैशेषिकम् १०, बुद्धवचनम् ११, त्रैराशिकम् १२,

मुक्त जीवों से भिन्न तीर्थंकर अर्हंत प्रभु है, यह बात इन विशेषणों द्वारा प्रतिपादित की गई है ६ ॥ सू० ४० ॥

પરિકલ્પિત મુક્ત જીવોથી ભિન્ન તીર્થંકર અર્હંત પ્રભુ છે, એ વાત એ વિશેષણો દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે (૬) ॥ સૂ ૪૦ ॥

कापिलिकम् १३, लौकायतिकम् १४, षष्टितन्त्रम् १५, माठरम् १६, पुराणम् १७, व्याकरणम् १८, भागवतम् १९, पातञ्जलम् २०, पुष्यदैवतम् २१, लेखम् २२, गणितम् २३, शकुनरुतम् २४, नाटकानि २५, अथवा—द्वासप्तति॰ कलाः, चत्वारश्च वेदाः साङ्गोपाङ्गाः, एतानि मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यात्वपरिगृहीतानि मिथ्याश्रुतम्। एतानि चैव सम्यग्दृष्टे॰ सम्यक्त्वपरिगृहीतानि सम्यक्श्रुतम्। अथवा मिथ्यादृष्टेरप्येतानि चैव सम्यक्श्रुतम्, कस्मात्? सम्यक्त्वहेतुत्वात्, यस्मात्ते मिथ्यादृष्टयस्तैश्चैव समयैर्नोदिता॰ सन्तः केचित् स्वपक्षदृष्टीस्त्यजन्ति। तदेतन्मिथ्याश्रुतम्॥

टीका—शिष्य पृच्छति—'से किं तं मिच्छासुय॰' इति। अथ किं तन्मिथ्याश्रुतम् इति। उत्तरमाह—मिच्छासुयं॰' इत्यादि। तत् खलु मिथ्याश्रुत भवति, यदिदम् अज्ञानिकै॰=अल्पमतिभि मिथ्यादृष्टिभि॰=मिथ्यात्विभि, स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितम्, तत्र बुद्धि॰=अवग्रहेहारूपा, मतिः=अवायधारणारूपा, स्वच्छन्देन=स्वाभिप्रायेण, न तु सर्वज्ञप्रणीतार्थानुसारेण, बुद्धिमतिभ्यां विकल्पितम्, स्वबुद्धि

अथ सूत्रकार मिथ्याश्रुत का वर्णन करते हैं—'से किं त मिच्छासुयं॰' इत्यादि। शिष्य पूछता है—हे भदन्त! मिथ्याश्रुत का क्या स्वरूप है? उत्तर—मिथ्याश्रुत वह है कि जिसे अज्ञानी—अल्पमतियुक्त—मिथ्यादृष्टि जीवों ने अपनी स्वच्छंद मति एव बुद्धि द्वारा परिकल्पित किया है। यहां जो "स्वच्छद मति बुद्धि" ऐसा कहा है उसका अभिप्राय यह है कि जो मिथ्यादृष्टि जीव हुआ करते हैं वे सर्वज्ञ प्रणीत अर्थके अनुसार पदार्थों की प्ररूपणा नहीं करते, किन्तु अपने अभिप्राय के अनुसार जो अपनी बुद्धि और मतिमें आता है उसे ही सत्य कल्पित कर लिया करते हैं। यहां अवग्रह एव ईहारूप मान्यता का नाम बुद्धि है, तथा अवाय एवं धारणारूप मान्यता का नाम मति है। इस तरह बुद्धि और मतिमें भेद

હવે સૂત્રકાર મિથ્યાશ્રુતનુ વર્ણન કરે છે-"से किं त मिच्छासुयं॰" ઇત્યાદિ શિષ્ય પૂછે છે-હે ભદન્ત! મિથ્યાશ્રુતનુ શુ સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—મિથ્યાશ્રુત તે છે કે જેને અજ્ઞાની—અલ્પમતિવાળા—મિથ્યાદષ્ટિ જીવોએ પોતાની સ્વચ્છદ મતિ અને બુદ્ધિ દ્વારા પરિકલ્પિત કર્યું છે અહી જે "સ્વચ્છદ મતિ બુદ્ધિ" એમ કહ્યુ છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ હોય છે તેઓ સર્વજ્ઞ પ્રણીત અર્થ પ્રમાણે પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરતા નથી, પણ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે પોતાની બુદ્ધિ અને મતિમા આવે છે એને જ સત્ય કલ્પી લે છે અહી અવગ્રહ અને ઈહારૂપ માન્યતાનુ નામ બુદ્ધિ છે,

परिकल्पितमित्यर्थः, तद् यथा-तद्=मिथ्याश्रुत, यथा=येन प्रकारेण भगवता कथितं तथा कथयामीत्यर्थः। भारत १, रामायणम् २, भीमासुरोक्त=भीमासुरेण रचित शास्त्रम् ३, कौटिल्यक-कौटिल्येन=चाणक्येन निर्मितम् अर्थशास्त्रम् ४, शकटभद्रिका ५, घोटकमुख=घोटकमुखनामक शास्त्रं ६, कार्पासिक ७, नागसूक्ष्मम् ८, कनकसप्तति ९, वैशेषिक=कणाददर्शनम् १०, बुद्धवचनं=त्रिपिटकरूपं ११ त्रैराशिक-त्रैराशिकसम्प्रदायसम्बन्धी ग्रन्थविशेष १२, कापिलकं=सांख्यशास्त्रम् १३, लोकायतिक=चार्वाकदर्शनम् १४, षष्टितन्त्र=सांख्यशास्त्रग्रन्थविशेष १५, माठर-माठरनिर्मित शास्त्र षोडशतत्त्वस्थापको न्यायशास्त्रविशेषः १६, पुराण १७, व्याकरण १८, भागवत १९, पातञ्जल २०, पुष्पदैवत २१, लेख २२, गणित २३, शकुनरुतम् २४, नाटकानि २५ इति। अथवा-अथ चेत्यर्थः। द्वासप्ततिः कला, चत्वारो वेदाः साङ्गोपाङ्गा। एतानि भारतादीनि शास्त्राणि, यदा मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यात्वेन परिगृहीतानि भवन्ति, तदा विपरीताभिनिवेशवृद्धिहेतुत्वान्मिथ्याश्रुतं

जानना चाहिये। वे मिथ्याश्रुत ये हैं-भारत १, रामायण २, भीमासुर के द्वारा रचित शास्त्र, चाणक्य के द्वारा बनाया हुआ अर्थशास्त्र ४, शकटभद्रिका ५, घोटकमुख नामका शास्त्र ६, कार्पासिक ७, नागसूक्ष्म ८, कनकसप्तति ९, वैशेषिकदर्शन १०, पिटकत्रय ११, त्रैराशिकसंप्रदाय संबंधी ग्रन्थविशेष १२, सांख्यशास्त्र १३, चार्वाक दर्शन १४, षष्ठितंत्र सांख्यों का ग्रन्थ विशेष १५, माठर-सोलह तत्वों की स्थापना करनेवाला न्यायशास्त्र का ग्रन्थविशेष १६, पुराण १७, व्याकरण १८, भागवत १९, पातञ्जल २०, पुष्पदैवत २१, लेख २२, गणित २३, शकुनरुत २४, एवं नाटक २५,। तथा बहत्तर कलाएँ सांगोपाङ्ग चारोंवेद। ये भारतादिकश्रुत जब मिथ्यादृष्टि जीवों द्वारा मिथ्यात्वपूर्वक परिगृहीत

તથા અવાય અને ધારણારૂપ માન્યતાનુ નામ મતિ છે આ રીતે મતિ અને બુદ્ધિ વચ્ચે ભેદ સમજવાનો છે એ મિથ્યાશ્રુત આ પ્રમાણે છે-(૧) ભારત, (૨) રામાયણ (૩) ભીમસુર દ્વારા રચિત શાસ્ત્ર (૪) ચાણક્યે બનાવેલું અર્થશાસ્ત્ર, (૫) શકટ ભદ્રિકા (૬) ઘોટકમુખ નામનુ શાસ્ત્ર, (૭) કાર્પાસિક, (૮) નાગસૂક્ષ્મ (૯) કનક સપ્તક, (૧૦) વૈશેષિક દર્શન, (૧૧) પિટકત્રય, (૧૨) ત્રૈરાશિક સપ્રદાય સબધી ગ્રન્થવિશેષ, (૧૩) સાંખ્યશાસ્ત્ર, (૧૪) ચાર્વાકદર્શન, (૧૫) ષષ્ઠિતત્ર-સાંખ્યોનો ગ્રન્થવિશેષ, (૧૬) માઠર-સોળ તત્ત્વોની સ્થાપના કરનાર ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રન્થવિશેષ, (૧૭) પુરાણ, (૧૮) વ્યાકરણ, (૧૯) ભાગવત, (૨૦) પાતંજલ, (૨૧) પુષ્પદૈવત, (૨૨) લેખ, (૨૩) ગણિત, (૨૪) શકુનરુત અને (૨૫) નાટક તથા બોતેર કળાઓ સાંગોપાંગ ચારે વેદ એ ભારતાદિક શ્રુત જ્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો દ્વારા મિથ્યાત્વપૂર્વક પરિગૃહીત કરાય છે,

भवन्ति । एतान्येव च भारतादीनि शास्त्राणि, सम्यग्दृष्टेः सम्यक्त्वपरिगृहीतानि-सम्यक्त्वेन=यथावस्थिताऽसारतापरिभावेन रूपेण परिगृहीतानि भवन्ति, तस्य सम्यक्श्रुतम्, तद्गताऽसारतादर्शनेन स्थिरतरसम्यक्त्वपरिणामजनकत्वात् ।

अथवेत्यादि । अथवा-मिथ्यादृष्टेरपि कस्यचित्, एतानि-भारतादीनि शास्त्राणि सम्यक्श्रुतं भवति । शिष्यः पृच्छति—'कम्हा ?' इति । कस्मात् ? सम्यक्त्वहेतुत्वात् । सम्यक्त्वहेतुत्वमेव दर्शयति—'जम्हा०' इत्यादि ।

यस्मात् ते मिथ्यादृष्टयस्तैरेव समये=भारताद्युक्तैरेव स्वसिद्धान्तैः, पूर्वापरविरोधेन, यद्वा रागादिपरीत पुरुषस्तावन्नातीन्द्रियमर्थमवबुध्यते, रागादिपरीत

किये जाते हैं उस समय ये विपरीत अभिनिवेश को बढाने के कारण होने से मिथ्याश्रुत माने जाते हैं । तथा जिस समय ये सम्यग्दृष्टि जीवों द्वारा सम्यक्त्वपूर्वक गृहीत किये जाते है उस समय ये उसे अपने भीतर रही हुई असारता के प्रदर्शक होते है इससे उसकी आत्मामें सम्यक्त्व परिणाम स्थिरतर हो जाता है अत उस सम्यग्दृष्टि की अपेक्षा ये सम्यक्..त रूपसे भी माने जाते हैं। अथवा-किसी मिथ्यादृष्टि जीव के लिये भी ये भारतादिकश्रुत सम्यक्श्रुतरूप से परिणमित हो जाते हैं, कारण कि ये उस आत्मामें सम्यक्त्व के कारण बन जाते हैं। सम्यक्त्व के कारण ये उसको किस तरह से बनते हैं? यही बात यहा स्पष्ट की जाती है-मिथ्यादृष्टि जीव जब भारतादि शास्त्रोंमें प्रतिपादित सिद्धान्तों का अवलोकन करता है, तो जब उसे वहां पूर्वापरविरोध दृष्टिगत होता है अथवा वह ऐसा भी विचार करता है कि इन वेदादिक शास्त्रोंमें प्रायः

તે વખતે તે વિપરીત અભિનિવેશને વધારવાનુ કારણ હોવાથી મિથ્યાશ્રુત મનાય છે તથા જે સમયે એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો દ્વારા સમ્યક્ત્વપૂર્વક ગ્રહણ કરાય છે, ત્યારે તેઓ તેને પોતાની અદર રહેલ અસારતાના પ્રદર્શક થાય છે તેથી તેના આત્મામા સમ્યક્ત્વ પરિણામ વધારે સ્થિર થાય છે તેથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ તેમને સમ્યક્શ્રુતરૂપે પણ મનાય છે અથવા કોઇ કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને માટે પણ એ ભારતાદિક શ્રુત સમ્યક્શ્રુતરૂપે પરિણમિત થાય છે, કારણ કે તેઓ તે આત્મામાં સમ્યકત્વનુ કારણ બને છે તેઓ તેને માટે સમ્યકત્વનુ કારણ કેવી રીતે બને છે? એજ વાત અહી સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જ્યારે ભારતાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતોનુ અવલોકન કરે છે ત્યારે જો તેને પૂર્વાપર વિરોધ નજરે પડે છે અથવા તે એવો

परिकल्पितमित्यर्थ , तद् यथा–तत्=मिथ्याश्रुतं, यथा=येन प्रकारेण भगवता कथितं तथा कथयामीत्यर्थ । भारत १, रामायणम् २, भीमासुरोक्त=भीमासुरेण रचित शास्त्रम् ३, कौटिल्यकं–कौटिल्येन=चाणक्येन निर्मितम् अर्थशास्त्रम् ४, शकटभद्रिका ५, घोटकमुखं=घोटकमुखनामक शास्त्रं ६, कार्पासिकं ७, नागसूक्ष्मम् ८, कनकसप्तति ९, वैशेषिक=कणाददर्शनम् १०, बुद्धवचन=त्रिपिटकरूपं ११ त्रैराशिक–त्रैराशिकसम्प्रदायसम्बन्धी ग्रन्थविशेष' १२, कापिलकं=साख्यशास्त्रम् १३, लौकायतिक=चार्वाकदर्शनम् १४, षष्टितन्त्र=साख्यशास्त्रग्रन्थविशेष १५, माठरं–माठरनिर्मित शास्त्र षोडशतत्त्वस्थापको न्यायशास्त्रविशेषः १६, पुराण १७, व्याकरण १८, भागवत १९, पातञ्जल २०, पुष्पदैवत २१, लेख. २२, गणित २३, शकुनरुतम् २४, नाटकानि २५ इति । अथवा–अथ चेत्यर्थ । द्वासप्तति कला, चत्वारो वेदा साङ्गोपाङ्गा । एतानि भारतादीनि शास्त्राणि, यदा मिथ्यादृष्टेमिथ्यात्वेन परिगृहीतानि भवन्ति, तदा विपरीताभिनिवेशवृद्धिहेतुत्वान्मिथ्याश्रुत

जानना चाहिये। वे मिथ्याश्रुत ये हैं–भारत १, रामायण २, भीमासुर के द्वारा रचित शास्त्र, चाणक्य के द्वारा बनाया हुआ अर्थशास्त्र ४, शकटभद्रिका ५, घोटकमुख नामका शास्त्र ६, कार्पासिक ७, नागसूक्ष्म ८, कनकसप्तति ९, वैशेषिकदर्शन १०, पिटकत्रय ११, त्रैराशिकसम्प्रदाय सबंधी ग्रन्थविशेष १२, साख्यशास्त्र १३, चार्वाक दर्शन १४, षष्ठितंत्र साख्यों का ग्रन्थ विशेष १५, माठर–सोलह तत्त्वों की स्थापना करनेवाला न्यायशास्त्र का ग्रन्थविशेष १६, पुराण १७, व्याकरण १८, भागवत १९, पातञ्जल २०, पुष्पदैवत २१, लेख २२, गणित २३, शकुनरुत २४, एव नाटक २५, । तथा बहत्तर कलाएँ सांगोपाङ्ग चारोंवेद। ये भारतादिकश्रुत जब मिथ्यादृष्टि जीवों द्वारा मिथ्यात्वपूर्वक परिगृहीत

તથા અવાય અને ધારણારૂપ માન્યતાનુ નામ મતિ છે આ રીતે મતિ અને બુદ્ધિ વચ્ચે ભેદ સમજવાનો છે એ મિથ્યાશ્રુત આ પ્રમાણે છે–(૧) ભારત, (૨) રામાયણ (૩) ભીમસુર દ્વારા રચિત શાસ્ત્ર (૪) ચાણકયે બનાવેલુ અર્થ-શાસ્ત્ર, (૫) શકટ ભદ્રિકા, (૬) ઘોટકમુખ નામનુ શાસ્ત્ર, (૭) કાર્પાસિક, (૮) નાગસૂક્ષ્મ (૯) કનક સપ્તક, (૧૦) વૈશેષિક દર્શન, (૧૧) પિટકત્રય, (૧૨) ત્રૈરાશિક સપ્રદાય સબધી ગ્રન્થવિશેષ, (૧૩) સાખ્યશાસ્ત્ર, (૧૪) ચાર્વાકદર્શન, (૧૫) ષષ્ઠિતત્ર–સાખ્યોનો ગ્રન્થવિશેષ, (૧૬) માઠર–સોળ તત્ત્વોની સ્થાપના કરનાર ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રન્થવિશેષ, (૧૭) પુરાણ, (૧૮) વ્યાકરણ, (૧૯) ભાગવત, (૨૦) પાતજલ, (૨૧) પુષ્પદૈવત, (૨૨) લેખ, (૨૩) ગણિત, (૨૪) શકુનરુત અને (૨૫) નાટક તથા બોતેર કળાઓ સાગોપાગ ચારે વેદ એ ભારતાદિક શ્રુત જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ જીવો દ્વારા મિથ્યાત્વપૂર્વક પરિગૃહીત કરાય છે,

भवन्ति । एतान्येव च भारतादीनि शास्त्राणि, सम्यग्दृष्टेः सम्यक्त्वपरिगृहीतानि-सम्यक्त्वेन=यथावस्थिताऽसारतापरिभावेन रूपेण परिगृहीतानि भवन्ति, तस्य सम्यक्श्रुतम् , तद्गताऽसारतादर्शनेन स्थिरतरसम्यक्त्वपरिणामजनकत्वात् ।

अथवेत्यादि । अथवा-मिथ्यादृष्टेरपि कस्यचित् , एतानि-भारतादीनि शास्त्राणि सम्यक्श्रुत भवति । शिष्य पृच्छति-'कम्हा ?' इति । कस्मात् ? सम्यक्त्व-हेतुत्वात् । सम्यक्त्वहेतुत्वमेव दर्शयति-'जम्हा०' इत्यादि ।

यस्मात् ते मिथ्यादृष्टयस्तैरेव समयैः=भारताद्युक्तैरेव स्वसिद्धान्तैः, पूर्वापर-विरोधेन, यद्वा रागादिपरीत पुरुषस्तावदतीन्द्रियमर्थमवबुध्यते, रागादिपरीत

किये जाते हैं उस समय ये विपरीत अभिनिवेश को बढाने के कारण होने से मिथ्याश्रुत माने जाते हैं । तथा जिस समय ये सम्यग्दृष्टि जीवों द्वारा सम्यक्त्वपूर्वक गृहीत किये जाते है उस समय ये उसे अपने भीतर रही हुई असारता के प्रदर्शक होते है इससे उसकी आत्मामें सम्यक्त्व परिणाम स्थिरतर हो जाता है अतः उस सम्यग्दृष्टि की अपेक्षा ये सम्यक्...त रूपसे भी माने जाते हैं। अथवा-किसी मिथ्यादृष्टि जीव के लिये भी ये भारतादिकश्रुत सम्यक्श्रुतरूप से परिणमित हो जाते हैं, कारण कि ये उस आत्मामें सम्यक्त्व के कारण बन जाते हैं। सम्यक्त्व के कारण ये उसको किस तरह से बनते हैं? यही बात यहा स्पष्ट की जाती है-मिथ्यादृष्टि जीव जब भारतादि शास्त्रोंमें प्रतिपादित सिद्धान्तों का अवलोकन करता है, तो जब उसे वहा पूर्वापरविरोध दृष्टिगत होता है. अथवा वह ऐसा भी विचार करता है कि इन वेदादिक शास्त्रोंमें प्रायः

તે વખતે તે વિપરીત અભિનિવેશને વધારવાનુ કારણુ હોવાથી મિથ્યાશ્રુત મનાય છે તથા જે સમયે એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો દ્વારા સમ્યક્ત્વપૂર્વક ગ્રહણુ કરાય છે, ત્યારે તેઓ તેને પોતાની અંદર રહેલ અસારતાના પ્રદર્શક થાય છે તેથી તેના આત્મામા સમ્યક્ત્વ પરિણામ વધારે સ્થિર થાય છે તેથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ તેમને સમ્યક્શ્રુતરૂપે પણુ મનાય છે અથવા કોઈ કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને માટે પણુ એ ભારતાદિક શ્રુત સમ્યક્શ્રુતરૂપે પરિણુમિત થાય છે, કારણુ કે તેઓ તે આત્મામા સમ્યક્ત્વનુ કારણુ બને છે તેઓ તેને માટે સમ્યક્ત્વનુ કારણુ કેવી રીતે બને છે? એજ વાત અહી સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જ્યારે ભારતાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતોનુ અવલોકન કરે છે ત્યારે જો તેને પૂર્વાપર વિરોધ નજરે પડે છે અથવા તે એવો

परिकल्पितमित्यर्थः, तद् यथा—तत्=मिथ्याश्रुतं, यथा=येन प्रकारेण भगवता कथित तथा कथयामीत्यर्थः। भारत १, रामायणम् २, भीमासुरोक्त=भीमासुरेण रचित शास्त्रम् ३, कौटिल्यक—कौटिल्येन=चाणक्येन निर्मितम् अर्थशास्त्रम् ४, शकटभद्रिकाः ५, घोटकमुखं=घोटकमुखनामकं शास्त्रं ६, कार्पासिकं ७, नागसूक्ष्मम् ८, कनकसप्ततिः ९, वैशेषिक=कणाददर्शनम् १०, बुद्धवचन=त्रिपिटकरूपं ११ त्रैराशिक—त्रैराशिकसम्प्रदायसम्बन्धी ग्रन्थविशेषः १२, कापिलकं=सांख्यशास्त्रम् १३, लौकायतिकं=चार्वाकदर्शनम् १४, षष्टितन्त्र=सांख्यशास्त्रग्रन्थविशेषः १५, माठर—माठरनिर्मित शास्त्र षोडशतत्त्वस्थापको न्यायशास्त्रविशेषः १६, पुराण १७, व्याकरण १८, भागवतं १९, पातञ्जल २०, पुष्पदैवतं २१, लेख २२, गणित२३, शकुनरुतम् २४, नाटकानि २५ इति। अथवा—भय चेत्यर्थः। द्वासप्ततिः कलाः, चत्वारो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः। एतानि भारतादीनि शास्त्राणि, यदा मिथ्यादृष्टिभि र्मिथ्यात्वेन परिगृहीतानि भवन्ति, तदा विपरीताभिनिवेशवृद्धिहेतुत्वान्मिथ्याश्रुतं

जानना चाहिये। वे मिथ्याश्रुत ये हैं—भारत १, रामायण २, भीमासुर के द्वारा रचित शास्त्र, चाणक्य के द्वारा बनाया हुआ अर्थशास्त्र ४, शकटभद्रिका ५, घोटकमुख नामका शास्त्र ६, कार्पासिक ७, नागसूक्ष्म ८, कनकसप्तति ९, वैशेषिकदर्शन १०, पिटकत्रय ११, त्रैराशिकसम्प्रदाय संबंधी ग्रन्थविशेष १२, साख्यशास्त्र १३, चार्वाक दर्शन १४, षष्ठितन्त्र साख्यों का ग्रन्थ विशेष १५, माठर—सोलह तत्त्वों की स्थापना करनेवाला न्यायशास्त्र का ग्रन्थविशेष १६, पुराण १७, व्याकरण १८, भागवत १९, पातञ्जल २०, पुष्पदैवत २१, लेख २२, गणित २३, शकुनरुत २४, एव नाटक २५,। तथा बहत्तर कलाएँ सांगोपाङ्ग चारों वेद। ये भारतादिकश्रुत जब मिथ्यादृष्टि जीवों द्वारा मिथ्यात्वपूर्वक परिगृहीत

તથા અવાય અને ધારણારૂપ માન્યતાનુ નામ મતિ છે આ રીતે મતિ અને બુદ્ધિ વચ્ચે ભેદ સમજવાનો છે એ મિથ્યાશ્રુત આ પ્રમાણે છે—(૧) ભારત, (૨) રામાયણ (૩) ભીમસુર દ્વારા રચિત શાસ્ત્ર (૪) ચાણક્યે બનાવેલુ અર્થ-શાસ્ત્ર, (૫) શકટ ભદ્રિકા (૬) ઘોટકમુખ નામનુ શાસ્ત્ર, (૭) કાર્પાસિક, (૮) નાગસૂક્ષ્મ. (૯) કનક સપ્તક, (૧૦) વૈશેષિક દર્શન, (૧૧) પિટકત્રય, (૧૨) ત્રૈરાશિક સપ્રદાય સબધી ગ્રન્થવિશેષ, (૧૩) સાખ્યશાસ્ત્ર, (૧૪) ચાર્વાકદર્શન, (૧૫) ષષ્ઠિતત્ર—સાંખ્યોનો ગ્રન્થવિશેષ, (૧૬) માઠર—સોળ તત્ત્વોની સ્થાપના કરનાર ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રન્થવિશેષ, (૧૭) પુરાણ, (૧૮) વ્યાકરણ, (૧૯) ભાગવત, (૨૦) પાતજલ, (૨૧) પુષ્પદૈવત, (૨૨) લેખ, (૨૩) ગણિત, (૨૪) શકુનરુત અને (૨૫) નાટક તથા બોતેર કળાઓ સાંગોપાગ ચારે વેદ એ ભારતાદિક શ્રુત જ્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો દ્વારા મિથ્યાત્વપૂર્વક પરિગૃહીત કરાય છે,

सम्प्रति सम्यक्त्वतस्य सादिसपर्यवसिततामनाद्यपर्यवसिततां च वर्णयति—

मूलम्—से किं त साइय सपज्जवसिय ?। अणाइय अपज्जवसिय च ? इच्चेइय दुवालसग गणिपिडग वुच्छित्तिनयट्ठयाए साइय सपज्जवसिय, अव्वुच्छित्तिनयट्ठयाए अणाइय अपज्जवसिय, त समासओ चउव्विह पण्णत्त, त जहा—दव्वओ, खित्तओ, कालओ, भावओ ।

तत्थ दव्वओ ण सम्मसुय एग पुरिस पडुच्च साइय सपज्जवसिय, बहवे पुरिसे य पडुच्च अणाइय अपज्जवसिय । खेत्तओ ण पच भरहाइ पचेरवयाइ पडुच्च साइय सपज्जवसिय, पचमहाविदेहाइ पडुच्च अणाइय अपज्जवसिय। कालओ ण उस्सप्पिणिं ओसप्पिणिं च पडुच्च साइय सपज्जवसिय, नो उस्सप्पिणिं नो ओसप्पिणिं च पडुच्च अणाइय अपज्जवसिय । भावओ ण जे जया जिणपन्नत्ता भावा आघविज्जति, पण्णविज्जति, परूविज्जति, दसिज्जति, निदसिज्जति, उवदसिज्जति तया ते भावे पडुच्च साइय सपज्जवसिय, खाओवसमिय पुण भाव पडुच्च अणाइय अपज्जवसिय, अहवा भवसिद्धियस्स सुय साइय सपज्जवसिय च अभवसिद्धियस्स सुय अणाइय अपज्जवसिय । सव्वागासपएसग्ग सव्वागासपएसेहिं अणंतगुणिय पज्जवग्गक्खर निप्फज्जइ । सव्वजीवाण पि इ णं अक्खरस्स अणंतभागो निच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ । जइ पुण सोऽवि आवरिज्जा ते ण जीवो अजीवत्त पाविज्जा—

स्वादस्मादशक्त । वेदेषु ह्यतीन्द्रिया अर्था प्रायो वर्णिता । परन्त्वतीन्द्रियार्थदर्शी च वीतराग सर्वज्ञ, स च तद्वक्ता नास्ति तत्र परस्परविरुद्धार्थदर्शनात्, तत् कथ वेदार्थप्रतीतिरित्येव नोदिता सन्त केचिद् विवेकेन. सत्यक्यादय इव स्वप-क्षदृष्टीः=स्वदर्शनानि त्यजन्ति अर्हतो भगवत सर्वज्ञस्य शासन स्वीकुर्वन्ति । तदेव सम्यक्त्व हेतुत्वाद् वेदादीन्यपि शास्त्राणि कस्यचिन्मिथ्यादृष्टेरपि सम्यक्श्रुतं भवति । तदेतन्मिथ्याश्रुत वर्णितम् ॥ सू० ४१ ॥

अतीन्द्रियार्थों का प्रतिपादन किया गया है, परन्तु इनके प्रतिपादन करने वाले वीतराग सर्वज्ञ नहीं हैं, जिन्होंने उन्हें प्रतिपादन किया है वेतो हमारे जैसे रागादिक दोषों से ही दूषित व्यक्ति हैं, अत इनके द्वारा अतीन्द्रिय अर्थों का प्रतिपादन समीचीन रूप से नहीं हो सकता है कारण ये उस विषय को पूर्णरूपसे समझ ही नहीं सके हैं, इसी लिये इन शास्त्रोंमें परस्पर विरुद्धार्थ प्ररूपणता देखी जाती है, अत जब ऐसी बात है तो फिर वेदादिकों द्वारा वास्तविक अर्थ की प्रतीति भी कैसे हो सकती है? इस तरह पूर्वापर विरोध के विचार से प्रेरित हुए कितनेक-विवेकी मिथ्यादृष्टि जीव अपने २ दर्शनों का परित्याग कर देते है और अर्हंत भगवान सर्वज्ञ के शासन को अंगीकार कर लेते है । इस तरह किसी २ मिथ्यादृष्टि जीव में सम्यग्दृष्टि जगाने में कारण होनेसे वेदादिक शास्त्र उसकी अपेक्षा सम्यक्श्रुत भी मान लिये जाते हैं । इस प्रकार यहां तक मिथ्याश्रुत का वर्णन हुआ ॥ सू० ४१ ॥

પણ વિચાર કરે છે કે આ વેદાદિક શાસ્ત્રોમાં મોટે ભાગે અતીન્દ્રિયાર્થોનું સમર્થન કર્યું છે પણ તેનું સમર્થન કરનારા વિતરાગ સર્વજ્ઞ નથી, જેમણે તેમનુ સમ-ર્થન કર્યું છે તેઓ તો અમારા જેવી રાગાદિક દોષોથી દૂષિત વ્યક્તિ છે, તેથી તેમના દ્વારા અતીન્દ્રિય અર્થોનું પ્રતિપાદન સમીચીન રીતે થઈ શકે નહીં કારણ કે તેઓ એ વિષયને પૂર્ણ રીતે સમજી જ શક્યા નથી, તે કારણે એ શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધાર્થ પ્રરૂપણતા નજરે પડે છે, તેથી જો વાત એ પ્રમાણે છે તો પછી એ વેદાદિકો દ્વારા વાસ્તવિક અર્થની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે ? આ પ્રમાણે પૂર્વાપર વિરોધના વિચારથી પ્રેરાતા કેટલાક વિવેકી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પોત પોતાનાં દર્શનોનો પરિત્યાગ કરે છે અને અર્હંત ભગવાન સર્વજ્ઞના શાસનને અંગીકાર કરે છે આ રીતે કોઈ કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ પેદા કર વાને કારણરૂપ હોવાથી વેદાદિક શાસ્ત્ર તેની અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુત પણ માની લેવામાં આવે છે આ રીતે અહીં સુધી મિથ્યાશ્રુતનું વર્ણન થયું ॥ ॥

सम्प्रति सम्यक्त्वतस्य सादिसपर्यवसिततामनाद्यपर्यवसितताँ च वर्णयति—

मूलम्—से किं त साइय सपज्जवसिय ? । अणाइय अपज्जवसिय च ? इच्चेइय दुवालसग गणिपिडग वुच्छित्तिनयट्ठयाए साइय सपज्जवसिय, अव्वुच्छित्तिनयट्ठयाए अणाइय अपज्जवसिय, त समासओ चउव्विह पण्णत्त, त जहा—द्व्वओ, खित्तओ, कालओ, भावओ ।

तत्थ दव्वओ ण सम्मसुय एग पुरिस पडुच्च साइय सपज्जवसिय, बहवे पुरिसे य पडुच्च अणाइय अपज्जवसिय । खेत्तओ ण पच भरहाइ पचेरवयाइ पडुच्च साइय सपज्जवसिय, पचमहाविदेहाइ पडुच्च अणाइय अपज्जवसिय। कालओ ण उस्सप्पिणि ओसप्पिणि च पडुच्च साइय सपज्जवसिय, नो उस्सप्पिणि नो ओसप्पिणि च पडुच्च अणाइय अपज्जवसिय । भावओ ण जे जया जिणपन्नत्ता भावा आघविज्जति, पण्णविज्जति, परूविज्जति, दसिज्जति, निदसिज्जति, उवदसिज्जति तया ते भावे पडुच्च साइय सपज्जवसिय, खाओवसमिय पुण भाव पडुच्च अणाइय अपज्जवसिय, अहवा भवसिद्धियस्स सुय साइय सपज्जवसिय च अभवसिद्धियस्स सुय अणाइय अपज्जवसिय । सव्वागासपएसग्ग सव्वागासपएसेहिं अणंतगुणिय पज्जवग्गक्खर निप्फज्जइ । सव्वजीवाण पि इ णं अक्खरस्स अणंतभागो निच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ । जइ पुण सोऽवि आवरिज्जा ते णं जीवो अजीवत्त पाविज्जा—

स्वादस्मादृशवत् । वेदेषु चातीन्द्रिया अर्थाः प्रायो वर्णिताः । परन्त्वतीन्द्रियार्थदर्शी च वीतरागः सर्वज्ञः, स च तद्वक्ता नास्ति तत्र परस्परविरुद्धार्थदर्शनात्, तत् कथं वेदार्थप्रतीतिरित्येवं नोदिताः सन्तः केचिद् विवेकेन सत्यक्यादय इव स्वपक्षदृष्टीः=स्वदर्शनानि त्यजन्ति अर्हतो भगवतः सर्वज्ञस्य शासनं स्वीकुर्वन्ति। तदेवं सम्यक्त्व हेतुत्वाद् वेदादीन्यपि शास्त्राणि कस्यचिन्मिथ्यादृष्टेरपि सम्यक्श्रुतं भवति । तदेवं मिथ्याश्रुतं वर्णितम् ॥ सू० ४१ ॥

अतीन्द्रियार्थों का प्रतिपादन किया गया है, परन्तु इनके प्रतिपादन करने वाले वीतराग सर्वज्ञ नहीं हैं, जिन्होंने उन्हें प्रतिपादन किया है वेतो हमारे जैसे रागादिक दोषों से ही दूषित व्यक्ति हैं, अत इनके द्वारा अतीन्द्रिय अर्थों का प्रतिपादन समीचीन रूप से नहीं हो सकता है कारण ये उस विषय को पूर्णरूपसे समझ ही नहीं सके हैं, इसी लिये इन शास्त्रोंमें परस्पर विरुद्धार्थ प्ररूपणता देखी जाती है, अतः जब ऐसी बात है तो फिर वेदादिकों द्वारा वास्तविक अर्थ की प्रतीति भी कैसे हो सकती है? इस तरह पूर्वापर विरोध के विचार से प्रेरित हुए कितनेक-विवेकी मिथ्यादृष्टि जीव अपने २ दर्शनों का परित्याग कर देते हैं और अर्हत भगवान सर्वज्ञ के शासन को अंगीकार कर लेते हैं । इस तरह किसी २ मिथ्यादृष्टि जीव में सम्यग्दृष्टि जगाने में कारण होनेसे वेदादिक शास्त्र उसकी अपेक्षा सम्यक्श्रुत भी मान लिये जाते हैं । इस प्रकार यहां तक मिथ्याश्रुत का वर्णन हुआ ॥ सू० ४१ ॥

પણ વિચાર કરે છે કે આ વેદાદિક શાસ્ત્રોમાં મોટે ભાગે અતીન્દ્રિયાર્થોનું સમર્થન કર્યું છે પણ તેનું સમર્થન કરનારા વિતરાગ સર્વજ્ઞ નથી, જેમણે તેમનું સમર્થન કર્યું છે તેઓ તો અમારા જેવી રાગાદિક દોષોથી દૂષિત વ્યક્તિ છે, તેથી તેમના દ્વારા અતીન્દ્રિય અર્થોનું પ્રતિપાદન સમીચીન રીતે થઈ શકે નહીં કારણ કે તેઓ એ વિષયને પૂર્ણ રીતે સમજી જ શક્યા નથી, તે કારણે એ શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધાર્થ પ્રરૂપણતા નજરે પડે છે, તેથી જો વાત એ પ્રમાણે છે તો પછી એ વેદાદિકો દ્વારા વાસ્તવિક અર્થની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે? આ પ્રમાણે પૂર્વાપર વિરોધના વિચારથી પ્રેરાતા કેટલાક વિવેકી મિથ્યદૃષ્ટિ જીવ પોત પોતાનાં દર્શનોનો પરિત્યાગ કરે છે અને અર્હંત ભગવાન સર્વજ્ઞના શાસનને અંગીકાર કરે છે આ રીતે કોઈ કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ પેદા કરવાને કારણરૂપ હોવાથી વેદાદિક શાસ્ત્ર તેની અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુત પણ માની લેવામાં આવે છે આ રીતે અહીં સુધી મિથ્યાશ્રુતનું વર્ણન થયું ॥ સૂ૦ ૪૧ ॥

उत्तरमाह—'इच्चेइय दुवालसंग०' इत्यादि। इत्येतत्–पूर्वोक्तमेतत् द्वादशाङ्ग गणिपिटकः=आचाराङ्गादिरूपः यद् गणिनः सर्वस्व, तदेव व्यवच्छित्तिनयार्थतया=व्यवच्छित्ति बोधको नयः–व्यवच्छित्तिनय पर्यायार्थिक इत्यर्थ', तस्यार्थः–व्यवच्छित्तिनयार्थः, तद्भावः–व्यवच्छित्ति नयार्थता, तया, पर्यायार्थिकनया पेक्षयेत्यर्थः, सादिक–सपर्यवसितम्=आदिसहितम्, अन्तसहित च सम्यक्श्रुतम्। तथा–अव्यवच्छित्तिनयार्थतया=अव्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरोनयः-अव्यवच्छित्तिनयः, द्रव्यार्थिक इत्यर्थ, तस्यार्थ'–अव्यवच्छित्तिनयार्थ., तद्भावः–अव्यवच्छित्तिनयार्थता, तया द्रव्यार्थिकनयापेक्षयेत्यर्थः। अनादिकमपर्यवसितम्=अनाद्यनन्त च सम्यक्श्रुतम्।

उत्तर—यह पूर्वोक्त गणिपिटकस्वरूप द्वादशागश्रुत पर्यायार्थिकनय की अपेक्षा से आदि अन्त सहित है। व्यवच्छित्ति शब्द का अर्थ है पर्याय। इस पर्याय का बोधक जो नय है उसका नाम व्यवच्छित्तिनय है। तथा द्रव्यार्थिकनय की अपेक्षा से यह अनादि अनतरूप है। यहां अव्यवच्छित्ति शब्द का अर्थ द्रव्य है। इस द्रव्य को जो नय, प्रधानतया विषय करता है वह द्रव्यार्थिनय अव्यवच्छित्तिनय है। तात्पर्य कहने का यह है कि जब सम्यक्श्रुत का पर्यायार्थिकनय की अपेक्षा विचार किया जाता है तो यह गणिपिटकरूप सम्यक्श्रुत सादि और सांत होता है, कारण–पर्यायार्थिकनय द्रव्य को प्रधानपने विषय नहीं करता–पर्याय को ही प्रधानतया विषय करता है। पर्याय कोई भी नित्य नहीं होती है। सब ही पर्यायें सादि और सांत होती हैं। इस तरह जब गणिपिटकरूप यह द्वादशांग सम्यक्श्रुत पर्यायरूप माना जायगा तो इसमें

ઉત્તર—આ પૂર્વોક્ત ગણિપિટક રૂપ દ્વાદશાંગશ્રુત પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ આદિ અન્ત સહિત છે વ્યવચ્છિત્તિ શબ્દનો અર્થ છે "પર્યાય" આ પર્યાયનો બોધક જે નય છે તેનું નામ વ્યવચ્છિત્તિનય છે તથા દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તે અનાદિ અનતરૂપ છે અહીં અવ્યવચ્છિત્તિ શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય છે એ દ્રવ્યને જે નય મુખ્યત્વે વિષય કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિનય અવ્યવચ્છિત્તિ નય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સમ્યક્શ્રુતનો પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે એ ગણિપિટકરૂપ સમ્યક્શ્રુત સાદિ અને અતસહિત હોય છે, કારણ કે પર્યાયાર્થિકનય દ્રવ્યને મુખ્યત્વે વિષય કરતો નથી પર્યાયને જ મુખ્યત્વે વિષય કરે છે કોઈ પણ પર્યાય નિત્ય હોતી નથી. સઘળી પર્યાયો સાદિ (આદિ સહિત) અને સાંત (અત સહિત) હોય છે આ રીતે જો ગણિપિટકરૂપ એ દ્વાદશાગ સમ્યક્શ્રુત પર્યાયરૂપ માનવામાં

"सुदठु वि मेहसमुदये, होइ पभाचदसूराणं ।"
से तं साइयं सपज्जवसियं, से तं अणाइयं अपज्जवसियं ॥सू० ४२॥

छाया—अथ किं तद् सादिक सपर्यवसितम् ? । अनादिकमपर्यवसितं च ? इत्येतद् द्वादशाङ्ग गणिपिटक व्यवच्छित्तिनयार्थतया सादिक सपर्यवसितम् । अव्यवच्छित्तिनयार्थतयाऽनादिकमपर्यवसितम्, तद् समासतश्चतुर्विध प्रज्ञप्तम् । तद्यथा—द्रव्यतः, क्षेत्रत, कालतो, भावत' ।

तत्र द्रव्यतः खलु सम्यक्श्रुतम्—एक पुरुष प्रतीत्य सादिक सपर्यवसितम्, बहून् पुरुषांश्च प्रतीत्य अनादिकमपर्यवसितम् । क्षेत्रतः खलु पञ्च भरतानि पञ्चैरवतानि प्रतीत्य सादिक सपर्यवसितम्, पञ्चमहाविदेहान प्रतीत्यानादिकमपर्यवसितम् । कालत उत्सर्पिणीमवसर्पिणीं च प्रतीत्य सादिक सपर्यवसितम्, नो उत्सर्पिणीं नो अवसर्पिणीं च प्रतीत्यानादिकमपर्यवसितम् । भावत' खलु ये यदा जिनप्रज्ञप्ता भावा आख्यायन्ते, प्रज्ञाप्यन्ते, प्ररूप्यन्ते, दर्श्यन्ते, निदर्श्यन्ते, उपदर्श्यन्ते, तदा तान् भावान् प्रतीत्य सादिक सपर्यवसितम्, क्षायोपशमिकं पुनर्भाव प्रतीत्यानादिकमपर्यवसितम् । अथवा भवसिद्धिकस्य श्रुत सादिक सपर्यवसित च । अभवसिद्धिकस्य श्रुतमनादिकमपर्यवसित च । सर्वाकाशप्रदेशाग्र सर्वाकाशप्रदेशैरनन्तगुणितं पर्यवाग्राक्षरं निष्पद्यते, सर्वजीवानामपि च अक्षरस्यानन्तभागो नित्यमुद्घाटित' तिष्ठति, यदि पुनः सोऽपिआव्रियेत, तेन जीवोऽजीवत्वं प्राप्नुयात् ।

'सुष्ठ्वपि मेघसमुदये भवति प्रभाचन्द्रसूर्यणाम् ।'

तदेतत् सादिकं सपर्यवसितम्, तदेतदनादिकमपर्यवसितम् ॥ सू० ४२ ॥

टीका—शिष्य' पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि । हे भदन्त ! अथ किं तद् सादिकम्—आदिसहितं, सपर्यवसितम्—अन्तसहितं सम्यक्श्रुतम्, तथा अनादिकम्=आदिरहितम्, अपर्यवसितम्—अन्तरहित सम्यक्श्रुत किमितिप्रश्नः ।

अब सम्यक्श्रुत का सादिपर्यवसित और अनादि अपर्यवसित रूप से वर्णन करते हैं—'से किं तं साइयं सपज्जवसियं० ?' इत्यादि ।

शिष्य पूछता है—हे भदन्त ! आदि एव अन्त सहित सम्यक्श्रुत का क्या स्वरूप है ? तथा अनादि एवं अन्तरहित सम्यक्श्रुत का क्या स्वरूप है ?

હવે સમ્યક્શ્રુતનું સાદિપર્યવસિત અને અનાદિ અપર્યવસિત રૂપે વર્ણન કરે છે—"से किं तं साइयं सपज्जवसियं० ?" ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત આદિ અને અંત સહિત સમ્યક્શ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે ? તથા અનાદિ અને અન્તરહિત સમ્યક્શ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે ?

उत्तरमाह—'इच्चेइयं दुवालसंग०' इत्यादि। इत्येतत्-पूर्वोक्तमेतत् द्वादशाङ्गं गणिपिटकः=आचाराङ्गादिरूपः यद् गणिनः सर्वस्वं, तदेव व्यवच्छित्तिनयार्थतया=व्यवच्छित्ति बोधको नयः-व्यवच्छित्तिनयः पर्यायार्थिक इत्यर्थः, तस्यार्थः-व्यवच्छित्तिनयार्थः, तद्भावः-व्यवच्छित्ति नयार्थता, तया, पर्यायार्थिकनयापेक्षयेत्यर्थः, सादिकं-सपर्यवसितम्=आदिसहितम्, अन्तसहितं च सम्यक्श्रुतम्। तथा-अव्यवच्छित्तिनयार्थतया=अव्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरोनयः-अव्यवच्छित्तिनयः, द्रव्यार्थिक इत्यर्थः, तस्यार्थः-अव्यवच्छित्तिनयार्थः, तद्भावः-अव्यवच्छित्तिनयार्थता, तया द्रव्यार्थिकनयापेक्षयेत्यर्थः। अनादिकमपर्यवसितम्=अनाद्यनन्तं च सम्यक्श्रुतम्।

उत्तर—यह पूर्वोक्त गणिपिटकस्वरूप द्वादशांगश्रुत पर्यायार्थिकनय की अपेक्षा से आदि अन्त सहित है। व्यवच्छित्ति शब्द का अर्थ है पर्याय। इस पर्याय का बोधक जो नय है उसका नाम व्यवच्छित्तिनय है। तथा द्रव्यार्थिकनय की अपेक्षा से यह अनादि अनतरूप है। यहां अव्यवच्छित्ति शब्द का अर्थ द्रव्य है। इस द्रव्य को जो नय, प्रधानतया विषय करता है वह द्रव्यार्थिनय अव्यवच्छित्तिनय है। तात्पर्य कहने का यह है कि जब सम्यक्श्रुत का पर्यायार्थिकनय की अपेक्षा विचार किया जाता है तो यह गणिपिटकरूप सम्यक्श्रुत सादि और सांत होता है, कारण-पर्यायार्थिकनय द्रव्य को प्रधानपने विषय नहीं करता-पर्याय को ही प्रधानतया विषय करता है। पर्याय कोई भी नित्य नहीं होती है। सब ही पर्यायें सादि और सांत होती हैं। इस तरह जब गणिपिटक-रूप यह द्वादशांग सम्यक्श्रुत पर्यायरूप माना जायगा तो इसमें

ઉત્તર—આ પૂર્વોક્ત ગણિપિટક રૂપ દ્વાદશાંગશ્રુત પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ આદિ અન્ત સહિત છે વ્યવચ્છિત્તિ શબ્દનો અર્થ છે "પર્યાય" આ પર્યાયનો બોધક જે નય છે તેનું નામ વ્યવચ્છિત્તિનય છે તથા દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તે અનાદિ અનતરૂપ છે અહીં અવ્યવચ્છિત્તિ શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય છે એ દ્રવ્યને જે નય મુખ્યત્વે વિષય કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિનય અવ્યવચ્છિત્તિ નય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સમ્યક્શ્રુતનો પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામા આવે છે ત્યારે એ ગણિપિટકરૂપ સમ્યક્શ્રુત સાદિ અને અતસહિત હોય છે, કારણ કે પર્યાયાર્થિકનય દ્રવ્યને મુખ્યત્વે વિષય કરતો નથી પર્યાયને જ મુખ્યત્વે વિષય કરે છે કોઈ પણ પર્યાય નિત્ય હોતી નથી. સઘળી પર્યાયો સાદિ (આદિ સહિત) અને સાંત (અત સહિત) હોય છે આ રીતે જો ગણિપિટકરૂપ એ દ્વાદશાગ સમ્યક્શ્રુત પર્યાયરૂપ માનવામાં

तत्-सम्यक्श्रुतं समासतः-संक्षेपतः, चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद् यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च।

तत्र द्रव्यतः खलु सम्यक्श्रुतम् एकं पुरुषं प्रतीत्य, सादि सपर्यवसितम्। तथाहि-सम्यक्त्वं प्राप्तौ, तत्प्रथमपाठतो वा सादि, पुनर्मिथ्यात्वप्राप्तौ, सम्यक्त्वे वा सति प्रमादवशात् ग्लानत्वाद्वा परलोकगमनसंभवाद् वा विस्मृतिमुपागते सति, तथा-केवलज्ञानोत्पत्त्या सर्वथा विनष्टे च सति सपर्यवसित=सपर्यवसानं सान्तं भवति।

सादि और सान्तता आती है। तथा जब इसका द्रव्यार्थिकनय की अपेक्षा विचार किया जाता है तो द्रव्य अनादि अनंत होता है। द्रव्यार्थिकनय प्रधानतया द्रव्य को ही विषय करता है। इस अपेक्षा सम्यक्श्रुत अनादि और अपर्यवसित-अन्तरहित माना जाता है। द्रव्य का मौलिक स्वरूप ही अनंत अनंतरूप है।

यह सम्यक्श्रुत संक्षेप से चार प्रकार का वर्णित किया गया है। उसके चार प्रकार ये हैं-एक प्रकार द्रव्य की अपेक्षा, दूसरा प्रकार क्षेत्र की अपेक्षा, तीसरा प्रकार काल की अपेक्षा, एवं चौथा प्रकार भाव की अपेक्षा।

द्रव्य की अपेक्षा जो प्रथम प्रकार है उसका तात्पर्य यह है, कि जब एक पुरुष की अपेक्षा सम्यक्श्रुत का विचार किया जाता है, तो उसमें उसकी अपेक्षा सादि सांतता ही आती है कारण जब यह सम्यक्त्व प्राप्त पुरुष को होगा, तब ही उसके द्वारा गृहीत उस श्रुत में सम्यक्पना आजावेगा,

---

આવે તો તેમા સાદિ અને સાંતતા આવે છે તથા જો તેને દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો દ્રવ્ય અનાદિ અનંત હોય છે દ્રવ્યાર્થિક નય મુખ્યત્વે દ્રવ્યને જ વિષય કરે છે આ અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુત અનાદિ અને અપર્યવસિત-અન્તરહિત મનાય છે દ્રવ્યનું મૌલિક સ્વરૂપ જ અનંત અનંતરૂપ છે

આ સમ્યક્શ્રુત સંક્ષિપ્તમાં ચાર પ્રકારનું વર્ણવેલું છે તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-એક પ્રકાર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, બીજો પ્રકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, ત્રીજો પ્રકાર કાળની અપેક્ષાએ, અને ચોથો પ્રકાર ભાવની અપેક્ષાએ

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે પહેલો પ્રકાર છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે એક પુરુષની અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુતનો વિચાર કરાય છે ત્યારે તેમા તેની અપેક્ષાએ સાદિ સાંતતા જ આવે છે, કારણ કે જ્યારે તે સમ્યક્ત્વ પુરુષને પ્રાપ્ત થશે ત્યારે જ તેના દ્વારા ગ્રહિત તે શ્રુતમાં સમ્યક્પણું આવશે, અથવા તે સમ્યક્

बहून् पुरुषान्-कालत्रयवर्तिनः पुनः प्रतीत्य अनाद्यपर्यवसितम् प्रवाहरूपेण प्रवृत्तत्वात् कालवदिति भावः।

अथवा वह सम्यक् दृष्टि जीव जब उसका सर्व प्रथम पाठ करेगा तब वह सम्यक्श्रुत कहलावेगा। इस तरह सम्यक्दृष्टि एक जीव की अपेक्षा उसमें सादिता आती है। जब जीव को समकित होकर छूट जाता है और वह मिथ्यात्वदशा सपन्न बन जाता है तब अथवा सम्यक्त्व की प्राप्ति होने पर भी यदि प्रमाद से या ग्लान अवस्थामें पतित हो जाने के कारण, या मृत्यु की सभावनामें आजाने के कारण से वह जीव जब इसे भूल जाता है या केवलज्ञान की उत्पत्ति होने से जब यह नष्ट हो जाता है, तब यह सम्यक्श्रुत अत सहित भी माना गया है। इस अवस्थामें उस जीव की अपेक्षा सम्यक्श्रुत का अस्तित्व नहीं रहता है। इस प्रकार एक सम्यग्दृष्टि जीव की अपेक्षा उस श्रुत की उसे प्राप्ति होने के कारण, और उसके द्वारा मिथ्यात्व आदि अवस्थामें परित्यक्त होने के कारण सम्यक्श्रुतमें सादि सान्तता होती है। अब सूत्रकार सम्यक्श्रुतमें नाना जीवों की अपेक्षा अनादि अनंतता प्रकट करते हुए कहते हैं-जब सम्यक् श्रुतका विचार नाना पुरुषों की अपेक्षा किया जाता है, तो इसमें अनादि अनतता ही आती है। वह

દૃષ્ટિ જીવ જ્યારે તેનો સર્વ પ્રથમ પાઠ કરશે ત્યારે તે સમ્યક્શ્રુત કહેવાશે. આ રીતે સમ્યક્દૃષ્ટિ એક જીવની અપેક્ષાએ તેમા સાદિતા આવે છે જ્યારે જીવને સમકિત થઈને છૂટી જાય છે, અને તે મિથ્યાત્વ દશાવાળો બની જાય છે ત્યારે, અથવા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવા છતા પણ જો પ્રમાદથી કે ગ્લાન અવસ્થામા પતિત થઈ જવાને કારણે, કે મૃત્યુની સભાવનામા આવી જવાને કારણે તે જીવ જ્યારે તેને ભૂલી જાય છે, કે કેવળજ્ઞાન પેદા થવાથી જ્યારે તે નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે તે સમ્યક્શ્રુત અત સહિત પણ માનવામા આવ્યુ છે તે અવસ્થામા તે જીવની અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુતનુ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આ પ્રકારે એક સમ્યક્દૃષ્ટી જીવની અપેક્ષાએ તે શ્રુતની પ્રાપ્તિ થવાને કારણે અને તેના દ્વારા મિથ્યાત્વ આદિ અવસ્થામા પરિત્યક્ત થવાને કારણે સમ્યક્-શ્રુતમાં સાદિ સાતતા હોય છે હવે સૂત્રકાર સમ્યક્શ્રુતમા વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ અનતતા પ્રગટ કરતા કહે છે-જ્યારે સમ્યક્શ્રુતનો વિચાર વિવિધ પુરુષોની અપેક્ષાએ કરવામા આવે છે ત્યારે તેમા અનાદિ અનતતા જ

तत्-सम्यक्श्रुत समासत'-सक्षेपत , चतुर्विधं प्रज्ञप्तम् , तद् यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च ।

तत्र द्रव्यत. खलु सम्यक्श्रुतम् एकं पुरुप प्रतीत्य, सादि सपर्यवसितम् । तथा हि-सम्यक्त्व प्राप्तौ, तत्प्रथमपाठतो वा सादि, पुनर्मिथ्यात्वप्राप्तौ, सम्यक्त्वे वा सति प्रमादवशात् ग्लानत्वाद्वा परलोकगमनसमवाद् वा विस्मृतिमुपागते सति, तथा -केवलज्ञानोत्पत्त्या सर्वथा विनष्टे च सति सपर्यवसित=सपर्यवसान सान्तं भवति ।

सादि और सांतता आती है । तथा जब इसका द्रव्यार्थिकनय की अपेक्षा विचार किया जाता है तो द्रव्य अनादि अनत होता है । द्रव्यार्थिकनय प्रधानतया द्रव्य को ही विषय करता है । इस अपेक्षा सम्यक्श्रुत अनादि और अपर्यवसित-अन्तरहित माना जाता है । द्रव्य का मौलिक स्वरूप ही अनत अनतरूप है ।

यह सम्यक्श्रुत संक्षेप से चार प्रकार का वर्णित किया गया है । उसके चार प्रकार ये हैं-एक प्रकार द्रव्य की अपेक्षा, दूसरा प्रकार क्षेत्र की अपेक्षा, तीसरा प्रकार काल की अपेक्षा, एव चौथा प्रकार भाव की अपेक्षा ।

द्रव्य की अपेक्षा जो प्रथम प्रकार है उसका तात्पर्य यह है, कि जब एक पुरुष की अपेक्षा सम्यक्श्रुत का विचार किया जाता है, तो उसमें उसकी अपेक्षा सादि सातता ही आती है कारण जब यह सम्यक्त्व प्राप्त पुरुष को होगा, तब ही उसके द्वारा गृहीत उस श्रुत में सम्यक्पना आजावेगा,

---

આવે તો તેમાં સાદિ અને સાતતા આવે છે તથા જો તેનો દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામા આવે તો દ્રવ્ય અનાદિ અનત હોય છે દ્રવ્યાર્થિક નય મુખ્યત્વે દ્રવ્યને જ વિષય કરે છે આ અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુત અનાદિ અને અપર્યવસિત-અન્તરહિત મનાય છે દ્રવ્યનુ મૌલિક સ્વરૂપ જ અનત અનતરૂપ છે

આ સમ્યક્શ્રુત સક્ષિપ્તમાં ચાર પ્રકારનુ વર્ણવેલુ છે તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-એક પ્રકાર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, બીજો પ્રકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, ત્રીજો પ્રકાર કાળની અપેક્ષાએ, અને ચોથો પ્રકાર ભાવની અપેક્ષાએ

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે પહેલો પ્રકાર છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે એક પુરુષની અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુતનો વિચાર કરાય છે ત્યારે તેમા તેની અપેક્ષાએ સાદિ સાતતા જ આવે છે, કારણ કે જ્યારે તે સમ્યક્ત્વ પુરુષને પ્રાપ્ત થશે ત્યારે જ તેના દ્વારા ગૃહિત તે શ્રુતમાં સમ્યક્પણુ આવશે, અથવા તે સમ્યક્

यहून् पुरुषान्–कालत्रयवर्ति न पुन प्रतीत्य अनाद्यपर्यवसितम् प्रवाहरूपेण प्रवृत्तत्वात् कालवदिति भावः ।

अथवा वह सम्यक् दृष्टि जीव जब उसका सर्व प्रथम पाठ करेगा तब वह सम्यक्श्रुत कहलावेगा। इस तरह सम्यक्दृष्टि एक जीव की अपेक्षा उसमें सादिता आती है। जब जीव को समकित होकर छूट जाता है और वह मिथ्यात्वदशा सपन्न बन जाता है तब अथवा सम्यक्त्व की प्राप्ति होने पर भी यदि प्रमाद से या ग्लान अवस्थामें पतित हो जाने के कारण, या मृत्यु की सभावनामें आजाने के कारण से वह जीव जब इसे भूल जाता है या केवलज्ञान की उत्पत्ति होने से जब यह नष्ट हो जाता है, तब यह सम्यक्श्रुत अत सहित भी माना गया है। इस अवस्थामें उस जीव की अपेक्षा सम्यक्श्रुत का अस्तित्व नहीं रहता है। इस प्रकार एक सम्यग्दृष्टि जीव की अपेक्षा उस श्रुत की उसे प्राप्ति होने के कारण, और उसके द्वारा मिथ्यात्व आदि अवस्थामें परित्यक्त होने के कारण सम्यक्श्रुतमें सादि सान्तता होती है। अब सूत्रकार सम्यक्श्रुतमें नाना जीवों की अपेक्षा अनादि अनतता प्रकट करते हुए कहते हैं–जब सम्यक् श्रुतका विचार नाना पुरुषों की अपेक्षा किया जाता है, तो इसमें अनादि अनतता ही आती है। वह

દૃષ્ટિ જીવ જ્યારે તેનો સર્વ પ્રથમ પાઠ કરશે ત્યારે તે સમ્યક્શ્રુત કહેવાશે. આ રીતે સમ્યક્દૃષ્ટિ એક જીવની અપેક્ષાએ તેમા સાદિતા આવે છે જ્યારે જીવને સમકિત થઇને છૂટી જાય છે, અને તે મિથ્યાત્વ દશાવાળો બની જાય છે ત્યારે, અથવા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવા છતા પણ જો પ્રમાદથી કે ગ્લાન અવસ્થામા પતિત થઈ જવાને કારણે, કે મૃત્યુની સભાવનામા આવી જવાને કારણે તે જીવ જ્યારે તેને ભૂલી જાય છે, કે કેવળજ્ઞાન પેદા થવાથી જ્યારે તે નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે તે સમ્યક્શ્રુત અ ત સહિત પણ માનવામા આવ્યુ છે તે અવસ્થામાં તે જીવની અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુતનુ અસ્તિત્વ રહેતુ નથી આ પ્રકારે એક સમ્યક્દૃષ્ટી જીવની અપેક્ષાએ તે શ્રુતની પ્રાપ્તિ થવાને કારણે અને તેના દ્વારા મિથ્યાત્વ આદિ અવસ્થામા પરિત્યક્ત થવાને કારણે સમ્યક્શ્રુતમાં સાદિ સાતતા હોય છે હવે સૂત્રકાર સમ્યક્શ્રુતમા વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ અનતતા પ્રગટ કરતા કહે છે–જ્યારે સમ્યક્શ્રુતનો વિચાર વિવિધ પુરુષોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમા અનાદિ અનતતા જ

तथा—क्षेत्रत' खलु पञ्च भरतानि, पञ्च ऐरवतानि प्रतीत्य, सादि सपर्यवसितम्। तथाहि–तेषु क्षेत्रेषु अवसर्पिण्यां सुषमदुःषमापर्यवसाने, उत्सर्पिण्यां तु दुःषमसुषमामारम्भे तीर्थंकरधर्मसंघानां प्रथमतयोत्पत्ते सादि भवति, एकान्तदुःषमादीकाले च तदभावात् सपर्यवसित–मन्तसहितं भवति। तथा–महाविदेहान् प्रतीत्य अनाद्यपर्यवसित, तत्र प्रवाहरूपेण तीर्थंकरादीनामव्यवच्छेदाभावादिति भावः 'महाविदेहाइं' इत्यत्र सौत्रत्वान्नपुंसत्वम्।

इस प्रकार से–भूत, भविष्यत् एवं वर्तमानकालमें कोइ न कोइ पुरुष इस सम्यक्श्रुत का धारक बना ही रहता है, अतः प्रवाहरूप से वर्तमान रहने के कारण काल की तरह यह अनादि अनंत रूप माना जाता है। इस तरह द्रव्य की अपेक्षा सम्यक्श्रुतमें कथंचित् सादि सांतता और कथंचित् अनादि अनंतता सूत्रकारने प्रकट की है १।

अब क्षेत्र की अपेक्षा से इसे स्पष्ट करते हैं–पांच भरतक्षेत्र, एवं पांच ऐरवत क्षेत्रमें अवसर्पिणीकाल के सुषमदुष्षमा आरा के अन्तमें, तथा उत्सर्पिणी के दुष्षम सुषमा आरा के प्रारंभमें तीर्थंकर, धर्म एवं संघ की सर्वप्रथम उत्पत्ति होती है, इस अपेक्षा यह सम्यक्श्रुत सादि है और एकान्ततः दुःखस्वरूप दुष्षमादि कालमें तीर्थंकर आदिका सर्वथा अभाव हो जाता है इस कारण यह सम्यक्श्रुत–पर्यवसित–अन्त सहित भी है। तथा पांच महाविदेह क्षेत्रोंमें सदा चतुर्थकाल वर्तमान रहता है। इस अपेक्षा वहां तीर्थंकर आदिका सदा सद्भाव माना गया है, इसलिये

આવે છે તે આ પ્રકારે–ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં કોઈને કોઈ પુરુષ આ સમ્યક્શ્રુતનો ધારક બની રહે છે જ, તેથી પ્રવાહરૂપે વર્તમાન રહેવાને કારણે કાળની જેમ તે અનાદિ અનંતરૂપ મનાય છે આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુતમાં કથંચિત્ સાદિ સાંતતા અને કથંચિત્ અનાદિ અનંતતા સૂત્રકારે પ્રકટ કરી છે (૧)

હવે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેને સ્પષ્ટ કરે છે–પાંચ ભરતક્ષેત્ર અને પાંચ એરવત ક્ષેત્રમાં અવસર્પિણીકાળના સુષમદુષ્ષમા આરાના અંતે, તથા ઉત્સર્પિણીના દુષ્ષમ સુષમા આરાના પ્રારંભમાં તીર્થંકર, ધર્મ અને સંઘની સર્વ પ્રથમ ઉત્પત્તિ થાય છે, તે અપેક્ષાએ આ સમ્યક્શ્રુત સાદિ છે અને એકાન્તતઃ દુઃખસ્વરૂપ દુષ્ષમાદિ કાળમાં તીર્થંકર આદિનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે તે કારણે આ સમ્યક્શ્રુત–પર્યવસિત–અંત સહિત પણ છે, તથા પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં સદા ચતુર્થકાળ વર્તમાન રહે છે એ અપેક્ષાએ ત્યાં તીર્થંકર આદિને સદ્ભા

कालतः खलु उत्सर्पिणीमवसर्पिणीं च प्रतीत्य सादिकम्-आदिसहितम्-सपर्यवसितम्-अन्तसहित भवति। तथाहि- उत्सर्पिण्यां द्वयो' समयोः-दुःषमसुषमा-सुषम दुःषमा रूपयोर्भवति, न परतः। अवसर्पिण्यां तु तिसृष्वेव समासु सुषमदुःषमा-दुःषम-सुषमा दुःषमारूपासु भवति तस्मात् सादि सपर्यवसितम्। नो उत्सर्पिणीं नो अवसर्पिणीं च प्रतीत्यानादिकमपर्यवसितम्। महाविदेहेषु हि उत्सर्पिणीरूपस्तथाऽवसर्पिणी रूपश्चकालो नास्ति, तत्र च सदैवावस्थित सम्यक्श्रुतम्, तस्मादनाद्यपर्यवसितम्।

प्रवाहरूप से वहां तीर्थंकर आदि का अस्तित्व होने के कारण सम्यक्श्रुतमें उस अपेक्षा अनादि अनंतता घटित होती है २।

काल की अपेक्षा जय सम्यक्श्रुतमें सादि सातता एवं अनादि-अनतता का विचार किया जाता है, तो फलितार्थ यह निकलता है कि उत्सर्पिणी कालके दुष्षम सुषमा तथा सुषमदुषमा, इन दो आरों में होता है, बाकी में नहीं। इसी तरह अवसर्पिणी के सुषमदुष्षमा, दुष्षम-सुषमा, तथा दुष्षमा, इन तीन आरों में होता है, अवशिष्ट आरों में नहीं। इस तरह इन दोनों उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल की अपेक्षा इसमें सादि सातता आती है। जहां पर उत्सर्पिणी एव अवसर्पिणी-रूप काल नहीं है ऐसे महाविदेह क्षेत्र की अपेक्षा इसमें सदा अवस्थित होने के कारण इसकी अनादि अनंतता मानी जाती है। यही बात सूत्र-कार "नो उस्सप्पिणिं नो ओ सप्पिणिं च पडुच्च अणाइय अपज्जवसियं"

સદ્ભાવ માનવામાં આવ્યો છે, તે કારણે પ્રવાહરૂપે ત્યાં તીર્થંકર આદિનું અસ્તિત્વ હોવાને કારણે સમ્યક્શ્રુતમાં તે અપેક્ષાએ અનાદિ અનંતતા ઘટાવી શકાય છે (૨)

કાળની અપેક્ષાએ જ્યારે સમ્યક્શ્રુતમાં સાદિ સાંતતા અને અનાદિ અનંતતાનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ફલિતાર્થ એ નિકળે છે કે ઉત્સર્પિણી કાળના દુષ્ષમસુષમા તથા સુષમદુષમા, એ બે આરામાં થાય છે, બાકીનામાં નહીં એ જ રીતે અવસર્પિણીના સુષમદુષ્ષમા, દુષ્ષમસુષમા, તથા દુષમા એ ત્રણે આરામાં થાય છે, બાકીના આરામાં નહીં. આ રીતે એ બન્ને ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીકાળની અપેક્ષાએ તેમા સાદિ સાંતતા આવે છે જ્યાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી રૂપકાળ કાળ નથી એવાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેમાં સદા અવસ્થિત હોવાને કારણે તેની અનાદિ અનંતતા મનાય છે એજ વાત સૂત્રકાર "नो उस्सप्पिणिं नो ओ सप्पिणिं च पडुच्च अणाइय

भावतः खलु ये केचित्-पूर्वाह्नादौ जिनप्रज्ञप्ता भावाः=जीवादयः पदार्थाः, आख्यायन्ते-सामान्यरूपतया, विशेषरूपतया वा दर्शनारूपेण कथ्यन्ते इत्यर्थः। प्रज्ञाप्यन्ते-भेदकथनेनाख्यायन्ते, प्ररूप्यन्ते-भेदानां स्वरूपकथनेन प्ररूपायन्ते। तथा-दर्श्यन्ते-उपमानमात्रप्रदर्शनेनप्रकटीक्रियन्ते, यथा 'गौरिव गवयः' इत्यादि। निदर्श्यन्ते-हेतुदृष्टान्तोपदर्शनेन स्पष्टतरी क्रियन्ते। उपदर्श्यन्ते-उपनय निगमनाभ्यां निःशङ्कं शिष्यबुद्धौ स्थाप्यन्ते। तान् भावान् तदा-तस्मिन्काले, प्रतीत्य सादि सपर्यवसितम्, प्रज्ञापकोपयोगस्वरप्रयत्नासनभेदात् प्रतिसमयमन्यथा चान्यथा च भवनादिति भावः। क्षायोपशमिकं भावं पुनः प्रतीत्य अनाद्यपर्यवसि

"नो उत्सर्पिणीं नो अवसर्पिणीं च प्रतीत्य अनादिकम् अपर्यवसितम" इन पदों द्वारा प्रकट की है।

भाव की अपेक्षा सादि सांतता तथा अनादि अनतता यहां इस प्रकार आती है कि जो परपरारूप से जिन देवों द्वारा प्रज्ञप्त जीवादिक पदार्थ विवक्षित किसी तीर्थंकर आदि द्वारा पूर्वाह्न आदि जिस समय में सामान्य विशेषरूप से कथित किये जाते हैं, भेदकथनपूर्वक समझाये जाते हैं, भेदों का स्वरूप स्पष्ट करते हुए बतलाये जाते हैं, तथा उपमान उपमेय भावपुरस्सर स्पष्टरूप से झलका दिये जाते हैं, और हेतु, दृष्टान्त द्वारा समर्थित किये जाते हैं, तथा उपनय एवं निगमन द्वारा शिष्य की बुद्धि में दृढतररूप से स्थापित कर दिये जाते हैं उस समय उन पदार्थों की प्ररूपणा करनेमें प्रज्ञापक के उपयोग, स्वर, प्रयत्न, एवं आसन आदि भावोंमें भेद आजाने के कारण तथा प्रतिसमयमें उन प

अपज्जवसिय (नो उत्सर्पिणी नो अवसर्पिणीं च प्रतीत्य अनादिकम् अपर्यवसितम्") આ પદો દ્વારા પ્રગટ કરી છે

ભાવની અપેક્ષાએ સાદિ સાંતતા તથા અનાદિ અનંતતા અહીં આ રીતે આવે છે કે જે પરપરારૂપે જિનદેવો દ્વારા પ્રજ્ઞપ્ત જીવાદિક પદાર્થ વિવક્ષિત કોઈ તીર્થંકર આદિ દ્વારા પૂર્વાહ્ણ આદિ જે સમયમાં સામાન્ય વિશેષરૂપે કહેવાય છે, ભેદકથન સહિત સમજાવાય છે, ભેદોનું સ્પષ્ટ કરીને બતાવાય છે, તથા ઉપમાન ઉપમેય ભાવપૂર્વક સ્પષ્ટરૂપે પ્રકાશિત કરાય છે, અને હેતુ, દૃષ્ટાંત દ્વારા સમર્થિત કરાય છે, તથા ઉપનય અને નિગમન દ્વારા શિષ્યની બુદ્ધિમાં દૃઢતર રીતે ઠસાવવામા આવે છે ત્યારે તે પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરવામા પ્રજ્ઞાપકના ઉપયોગ, સ્વર, પ્રયત્ન અને આસન આદિ ભાવોમાં ભેદ આવી જવાને કારણે તથા પ્રતિસમય એ પદાર્થોમાં પણ પરિવર્તન થતુ રહેતુ હોવાથી

तम् , प्रवाहरूपेण क्षायोपशमिकभावस्य अनाद्यपर्यवसितत्वात् । यद्वा-अत्र चतुर्भङ्गिका -सादिसपर्यवसित १, साद्यपर्यवसित २, अनादिसपर्यवसितम् ३, अनाद्यपर्यवसितम् ४ । तत्र प्रथमभङ्गप्रदर्शनायाह—' अहवा० ' इत्यादि । अथवा-भवसिद्धिकस्य=भव-सिद्धिको भव्यस्तस्य श्रुतं=सम्यक्श्रुत सादिक सपर्यवसित च, सम्यक्त्वलाभे तदुत्पत्तेः, पुनर्मिथ्यात्वप्राप्तौ केवलोत्पत्तौ वा तद्विनाशात् । द्वितीयस्तु भङ्गःशून्य',

क्षार्थोमें भी परिवर्तन होता रहने के कारण सम्यक्श्रुतमें सादि सांतता होती है, और प्रवाहरूप से अनादि और अपर्यवसितरूप क्षायोपशमिक भाव को लेकर सम्यक्श्रुतमें अनादि अनतता होती है। अथवा यहां चतुर्भङ्गी भी बनती है, जो इस प्रकार से है-१ सादिसात, २ सादि अनंत, ३ आनादि सात तथा ४ अनादि अनत। प्रथम भग किस प्रकार घटित होता है यह सूत्रकार कहते हैं-'अहवा०' इत्यादि। जो जीव भवसि-द्धिक (एक भवसे अथवा अनेक भवों से सिद्धिको प्राप्त करनेवाला) है उसमें सम्यक्श्रुत की उत्पति सम्यक्त्व के लाभ होने पर होती है, इस अपेक्षा सम्यक्श्रुत की प्रारभता वहां आती है, तथा जब वह मिथ्यात्व-दशामें आ जाता है, अथवा केवलज्ञान की उत्पत्ति से विशिष्ट बन जाता है तो इस अवस्थामें सम्यक्श्रुत वहा नहीं रहता-उसका उसमें अभाव हो जाता है, इसलिये इस रूपसे सम्यक्श्रुत का वहा अत मान लिया जाता है। यह प्रथम भग है १। द्वीतीयभंग शून्य है, कारण चाहे मिथ्या

સમ્યક્શ્રુતમાં સાદિ સાતતા હોય છે, અને પ્રવાહરૂપે અનાદિ અને અપર્યવસિત રૂપ ક્ષાયોપશમિક ભાવને લીધે સમ્યક્શ્રુતમાં અનાદિ અનતતા હોય છે અથવા અહીં ચતુર્ભંગી પણ બને છે જે આ પ્રમાણે છે—(૧) સાદિ સાત (૨) સાદિ અનત (૩) અનાદિ સાંત તથા (૪) અનાદિ અનત. પ્રથમ ભગ કેવી રીતે ઘટિત થાય છે તે સૂત્રકાર કહે છે-" अहवा० " ઈત્યાદિ

જે જીવ ભવસિદ્ધિક (એક ભવે અથવા અનેક ભવે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનાર) છે તેનામાં સમ્યક્શ્રુતની ઉત્પત્તિ સમ્યક્ત્વનો લાભ થતા થાય છે, એ અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુતની પ્રારભતા ત્યા આવે છે, તથા જ્યારે તે મિથ્યાત્વ દશામા આવી જાય છે, અથવા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી વિશિષ્ટ બની જાય છે ત્યારે એ અવસ્થામા ત્યાં સમ્યક્શ્રુત રહેતું નથી, તેનો તેનામાં અભાવ થઈ જાય છે, તે કારણે તે રૂપે સમ્યક્શ્રુતનો ત્યાં અત માની લેવાય છે આ પહેલો ભગ છે (૧)

नहि सम्यक्श्रुतं मिथ्याश्रुतं वा सादि भूत्वा अपर्यवसितं भवति, मिथ्यात्वप्राप्तौ केवलोत्पत्तौ वा नियमेन सम्यक्श्रुतस्य विनाशात्। मिथ्याश्रुतस्यापि च सादेरवश्यं कालान्तरे सम्यक्त्वप्राप्तौ तस्य पर्यवसितत्वात्। तृतीयभङ्गस्तु मिथ्याश्रुतापेक्षया बोध्यः-भव्यस्यानादिमिथ्यादृष्टेर्मिथ्याश्रुतमनादि भवति, सम्यक्त्वप्राप्तौ च तदपयातीति सपर्यवसितं भवति। अथ चतुर्थभङ्गमुदर्शयति-'अभवसिद्धियस्स०' इत्यादि। अभवसिद्धिकस्य=अभवसिद्धिकोऽभव्यस्तस्य श्रुत-मिथ्याश्रुतम्, अना

श्रुत हो या सम्यक्श्रुत हो, ऐसा कोई भी श्रुत नहीं है जो सादि होकर अपर्यवसित हो जाय। सम्यक्श्रुत मिथ्यात्व की प्राप्ति होने पर, अथवा केवलज्ञान की उत्पत्ति होने पर नियम से नष्ट हो जाता है। मिथ्याश्रुत भी जीव को जब सम्यक्श्रुत प्राप्त हो जाता है तब चला जाता है २। तृतीयभंग मिथ्याश्रुत की अपेक्षा जानना चाहिये, जैसे कोई अनादि मिथ्यादृष्टि भव्यजीव को जबतक सम्यक्त्व का लाभ नहीं हुआ है तब-तक उसके साथ लगा हुआ मिथ्याश्रुत अनादि ही माना गया है, परन्तु ज्यों ही इस आत्मा के समकित हो जाता है तो वह मिथ्याश्रुत नष्ट हो जाता है। इस अपेक्षा अनादि सांत यह तृतीय भंग बन जाता है ३। अब चतुर्थभंग कहते हैं-'अभवसिद्धियस्स०' इत्यादि। जो अभव्य जीव हुआ करते हैं उनका मिथ्याश्रुत अनादि अनंत हुआ करता है, कारण-इन अभव्य जीवोंमें किसी भी समयमें सम्यक्त्व आदि गुणों का लाभ नहीं होता है अतः इस अपेक्षा मिथ्याश्रुत की इनमें अनादिताके साथ २

બીજો ભંગ શૂન્ય છે, કારણ કે ભલે મિથ્યાશ્રુત હોય કે સમ્યક્શ્રુત હોય, પણ એવું કોઈ શ્રુત નથી જે સાદિ હોવા છતાં અપર્યવસિત થઈ જાય સમ્યક્શ્રુત મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ થતાં, અથવા કેવળજ્ઞાન પેદા થતાં નિયમથી જ નાશ પામે છે જ્યારે જીવને સમ્યક્શ્રુત પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મિથ્યાશ્રુત પણ ચાલ્યું જાય છે (૨) ત્રીજો ભંગ મિથ્યાશ્રુતની અપેક્ષાએ સમજવો, જેમકે કોઈ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ ભવ્ય જીવને જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વનો લાભ થયો નથી ત્યાં સુધી તેને લાગેલું મિથ્યાશ્રુત અનાદિ જ માનવામાં આવ્યું છે, પણ જેવું તે આત્માને સમકિત પ્રાપ્ત થાય છે કે તરત જ તે મિથ્યાશ્રુત નાશ પામે છે તે અપેક્ષાએ એ ત્રીજો ભંગ અનાદિ સાંત બની જાય છે (૩) હવે ચોથો ભંગ કહે છે-"અભવસિદ્ધિયસ્સ૦" ઈત્યાદિ. જે અભવ્યજીવ હોય છે તેમનું મિથ્યાશ્રુત અનાદિ અનંત હોય છે; કારણ કે તે અભવ્ય જીવોમાં કોઈ પણ સમયે સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોનો લાભ થતો નથી. તેથી તે અપેક્ષાએ તેમનામાં મિથ્યાશ્રુતની

द्यपर्यवसित तस्य सदैव सम्यक्त्वादिगुणहीनत्वात् । एषा चतुर्भङ्गिका यथा श्रुतस्योक्ता, तथा मतेरपि द्रष्टव्या, मतिश्रुतयोरन्यान्यानुगतत्वात्, परत्विह श्रुतमेव प्रक्रान्त, ततस्तस्यैव चतुर्भङ्गी प्रदर्शिता ।

ननु तृतीयभङ्गे चतुर्थभङ्गे वा श्रुतस्यानादिभाव उक्त स च किं जघन्यः, उत मध्यमः, आहोस्वित् उत्कृष्टः ? इति ।

उच्यते—जघन्यो मध्यमो वा नतूत्कृष्टः, यतस्तस्येद मानमित्याह—सव्वागासपएसग्ग सव्वागासपएसेहिं अणतगुणिय पज्जवग्गक्खर निप्फज्जइ" इति सर्वाकाशप्रदेशाग्र=सर्वं च तत् आकाश च सर्वाकाश—लोकालोकाकाशमित्यर्थः तस्य

अनतता भी सुघटित हो जाती है ४। यह चतुर्भंगी जिस प्रकार सामान्यरूप से श्रुतमें घटितकर बतलाई गई है उसी प्रकार से मतिज्ञानमें भी घटित कर लेना चाहिये, कारण मति और श्रुत ये दोनों साथ २ ही जीवोंमें रहते हैं परन्तु फिर भी यहां पर श्रुतज्ञान का प्रकरण चल रहा है अतः उसीमें यह चतुर्भंगी प्रदर्शित करनेमें आई है।

यहां कोई शका करता है—तृतीयभगमें अथवा चतुर्थभंगमें श्रुतमें जो अनादिता प्रकट करनेमें आई है वह जघन्यरूप से है या मध्यमरूप से है अथवा उत्कृष्ट रूप से है?

उत्तर—श्रुतकी अनादिता उत्कृष्टरूप से नहीं है किन्तु वह जघन्य एवं मध्यमरूप से है, क्यों कि इसका मान इस प्रकार है—

"सव्वागासपएसग्गं सव्वागासपएसेहिं अणतगुणियंपज्जवग्गक्खर निप्फज्जइ" तात्पर्य यह है कि सर्वाकाश से लोकाकाश और अलोका-

---

અનાદિતાની સાથે સાથે અનતતા પણ સુઘટિત થઈ જાય છે (૪) આ ચતુર્ભંગી જે પ્રકારે સામાન્યરૂપે શ્રુતમાં ઘટિત કરી બતાવાઇ છે એજ પ્રકારે મતિ જ્ઞાનમા પણ ઘટિત કરી લેવી, કારણ કે જીવોમા મતિ અને શ્રુત સાથે જ રહે છે, છતા પણ અહી શ્રુતજ્ઞાનનુ પ્રકરણ ચાલે છે તેથી તેમા જ આ ચતુર્ભંગી દર્શાવવામાં આવી છે

અહી કોઇ શકા કરે છે કે—તૃતીયભગમા અને ચતુર્થભગમા શ્રુતમા જે અનાદિતા પ્રગટ કરવામા આવી છે, તે જઘન્યરૂપે છે કે મધ્યમરૂપે છે કે ઉત્કૃષ્ટરૂપે છે?

ઉત્તર—શ્રુતની અનાદિતા ઉત્કૃષ્ટરૂપે નથી પણ તે જઘન્ય અને મધ્યમ રૂપે છે, કારણ કે તેનુ માન (પ્રમાણ) આ પ્રમાણે છે—

"સવ્વાગાસપએસગ્ગ સવ્વાગાસપએસેહિં અણતગુણિય પજ્જવગ્ગક્ખર નિપ્ફજ્જઇ" તાત્પર્ય એ છે કે સર્વાકાશથી લોકાકાશ અને અલોકાકાશ, એ બન્નેને

प्रदेशाः=निर्विभागा भागा', सर्वाकाशप्रदेशास्तेषामग्र-परिमाण, सर्वाकाशप्रदेशैः, अनन्तगुणितम्-अनन्तशोगुणितम् , एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽनन्तागुरुलघुपर्यायसद्भावात्, पर्यायाग्राक्षर=पर्यायपरिमाणाम्-अक्षर-निष्पद्यते सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाण भवतीत्यर्थः। इदमत्र बोध्यम्-सर्वाकाशप्रदेशपरिमाण सर्वाकाशप्रदेशैरनन्तशो गुणितं यावत् परिमाण भवति, तावत् परिमाणं सर्वाकाशप्रदेशपर्यायाणामग्रं-परिमाण भवति। एकैकस्मिन् आकाशप्रदेशे यावन्तोऽगुरुलघुपर्यायास्ते सर्वेऽपि एकत्र पिण्डिता यावन्तो भवेयुः, एतावत्प्रमाण चाक्षर भवति। इह स्तोकत्वाद् धर्मास्तिकायादय' साक्षात् सूत्रे नोक्ता । अर्थतस्तु तेऽपि गृहीता एव। अयमर्थः-सर्वद्रव्य

काश, इन दोनों का ग्रहण हुआ है। इस सर्वाकाश के जो निर्विभाग भाग हैं उनका नाम प्रदेश है। इन प्रदेशों के परिमाण का नाम अग्र है। इस तरह 'सर्वाकाश प्रदेशाग्रम' इस पदका "समस्त आकाशके प्रदेशों का परिमाण" ऐसा वाच्यार्थ होता है। यह समस्त आकाश के प्रदेशोंका परिमाण समस्त आकाश के प्रदेशों से अनतगुणित करने पर पर्यायाग्राक्षर-पर्यायपरिमाण अक्षर निष्पन्न होता है, कारण एक २ आकाश के प्रदेश पर अनत २ अगुरुलघु पर्यायों का सद्भाव माना गया है। इस तरह समस्त आकाश के प्रदेशों की पर्यायों का यह परिमाण निकल आता है। और इतना ही प्रमाण अक्षर का बतलाया गया है। तात्पर्य इसका यह है कि एक २ आकाश के प्रदेश ऊपर जितनी भी अगुरुलघु पर्यायें हैं वे सब एकत्र जोडली जाने पर जितना उनका प्रमाण आवे उतना ही प्रमाण अक्षर का है। यद्यपि सूत्रमें सूत्रकारने आकाश

ग्रहणु કરેલ છે આ સર્વાકાશના જે નિર્વિભાગ ભાગ છે તેમનુ નામ પ્રદેશ છે એ પ્રદેશોના પરિમાણુનુ નામ અગ્ર છે આ રીતે "સર્વાકાશ પ્રદેશાગ્રમ્" આ પદનો "સમસ્ત આકાશના પ્રદેશોનો પરિમાણુ" એવો વાચ્યાર્થ થાય છે આ સમસ્ત આકાશના પ્રદેશોનો પરિમાણુ સમસ્ત આકાશના પ્રદેશોથી અનત ગણો કરતા પર્યાયાગ્રાક્ષર-પર્યાયપરિમાણુ અક્ષર નિષ્પન્ન થાય છે, કારણુ કે એક એક આકાશના પ્રદેશપર અનત અનત અગુરુલઘુ પર્યાયોનો સદ્ભાવ માનવામાં આવ્યો છે આ રીતે સમસ્ત આકાશના પ્રદેશોની પર્યાયોનુ આ પરિમાણુ નીકળે છે અને એટલું જ પ્રમાણુ અક્ષરનુ બતાવવામા આવ્યુ છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે એક એક આકાશના પ્રદેશ ઉપર જેટલી અગુરુલઘુ પર્યાયો છે તે બધી એકઠી કરતા જેટલું તેમનુ પ્રમાણુ આવે એટલુ જ પ્રમાણુ અક્ષરનુ છે

देशाग्र सर्वद्रव्यप्रदेशैरनन्तशोगुणित यावत् परिमाण भवति तावत् परिमाण सर्वद्रव्य-पर्याय परिमाण, एतावत् परिमाण चाक्षर भवति। तदपि चाक्षरं द्विधा–ज्ञानम्, अकारादि वर्णजात च। उभयत्राप्यर्येप्यक्षरशब्दप्रवृत्तेरूढत्वात्, द्विविधमपि चेह गृह्यते विरोधाभावात्, इति।

ननु सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणमक्षर भवतीत्युक्त, तत्राक्षरशब्देन ज्ञानमकारादि व-र्णजात चेत्युभयं गृह्यते इति यदुक्त तन्नोपपद्यते, तथाहि–यद्यपि ज्ञान सर्वद्रव्यपर्याय

पदका ही साक्षात् उपादान किया है–धर्मास्तिकाय आदिका नहीं सो इसका कारण यह है कि ये आकाश की अपेक्षा स्तोक हैं, परन्तु अर्थत सूत्रकारने धर्मास्तिकाय आदि का भी ग्रहण किया ही है। इस अपेक्षा अर्थ की सगति इस प्रकार होती है—समस्त द्रव्यों के प्रदेशों का परि-माण उनके समस्त प्रदेशों से अनतगुणित है, और इतना ही परिमाण उन समस्त द्रव्यों की पर्यायों का आता है। इस तरह समस्त द्रव्यों की जितनी पर्यायें हैं उतना प्रमाण एक अक्षर का बतलाया गया है। यद्यपि समस्त द्रव्यों का पर्याय प्रमाण एक अक्षर का प्रमाण कहा गया है, फिर भी ज्ञान और अकार आदि वर्ण समूह के भेद से अक्षर दो प्रकार का भी कहा है। अक्षर के ये दोनों ही प्रकार यहा गृहीत हुए हैं। इसमें कोई विरोध नहीं आता है।

शंका—ज्ञान और अकार आदिवर्ण के भेद से जो आपने अक्षर

જો કે સૂત્રકારે સૂત્રમાં આકાશપદનુ જ પ્રત્યક્ષ ઉપાદાન કર્યું છે, ધર્માસ્તિકાય આદિનુ નહીં તો તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ આકાશની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ છે, પણ અર્થત સૂત્રકારે ધર્માસ્તિકાય આદિને પણ ગ્રહણ કરેલ છે એ અપેક્ષાએ અર્થની સગતતા આ પ્રમાણે થાય છે–સમસ્ત દ્રવ્યોના પ્રદેશોનુ પરિમાણ તેમના સમસ્ત પ્રદેશોથી અનતગણુ છે, અને એટલુ જ પરિમાણ તે સમસ્ત દ્રવ્યોની પ્રર્યાયોનુ આવે છે આ રીતે સમસ્ત દ્રવ્યોની જેટલી પર્યાયો છે એટલું પ્રમાણ એક અક્ષરનુ બતાવવામા આવ્યુ છે જો કે સમસ્ત દ્રવ્યોનુ પર્યાય પ્રમાણ એક અક્ષરનુ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યુ છે તો પણ જ્ઞાન અને અકાર આદિ વર્ણસમૂહના ભેદથી અક્ષર બે પ્રકારના કહ્યા છે અક્ષરના એ બન્ને પ્રકાર અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે તેમા કોઈ વિરોધ આવતો નથી.

શકા—જ્ઞાન અને અકાર આદિ વર્ણના ભેદથી આપે જે અક્ષર શબ્દ

परिमाण सम्भवति, यतो ज्ञानमित्यविशेषोक्त्या सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणतुल्यताभिधानात् प्रकरणाद् वा केवलज्ञानं ग्रहीष्यते, तत्र सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं घटते एव। तथाहि—यावन्तो जगति रूपि द्रव्याणामरूपि द्रव्याणां वा ये गुरुलघुपर्यायास्तान् सर्वानपि भगवान् साक्षात् करतलकलितमुक्ताफलमिव कवलालोकेन प्रतिक्षणमवलोकते। येन स्वभावेनैकं पर्यायं जानाति, तेनैव स्वभावेन पर्यायान्तरं न जानाति तयोः पर्यायपयोरेकस्वभावासक्तेः तथाहि—घटपर्यायपरिच्छेदन स्वभावं यद् ज्ञानं, तद्

शब्द द्वारा द्विविध अक्षर का सूत्रमें ग्रहण हुआ बतलाया है सो यह बात समझमें नहीं आती, कारण अकारादि अक्षरमें सर्वद्रव्य पर्यायप्रमाणता का विरोध आता है। ज्ञानमें यह बात घट सकती है, कारण ज्ञान से अन्य मति आदि ज्ञानों का ग्रहण न होकर प्रकरणवश केवलज्ञान का ही जब ग्रहण होगा तो उस अपेक्षा उसमें यह सर्व द्रव्यपर्याय प्रमाणता घटित होनेमें कोई बाधा नहीं आती हैं, कारण—जगतमें रूपिद्रव्यों की तथा अरूपीद्रव्यों की जितनी भी गुरुलघुपर्यायें एवं अगुरुलघुपर्यायें हैं उन सब को केवलज्ञानी भगवान् साक्षात् करतल में रखे हुए मोती के समान केवलज्ञानरूप आलोक से प्रतिक्षण जानते और देखते हैं। अब इस केवलज्ञानरूप आलोक में सर्वद्रव्य पर्याय प्रमाणता इस प्रकार घट जाती है कि प्रभु जब जिस स्वभाव से एक पर्याय को—जानते हैं उसी स्वभाव से दूसरी पर्याय को नहीं जानते हैं, किन्तु उस समय

દ્વારા દ્વિવિધ અક્ષરનું સૂત્રમાં ગ્રહણ થયેલ કહ્યું છે એ વાત સમજવામાં આવતી નથી, કારણ કે અકાર આદિ અક્ષરમાં સર્વદ્રવ્ય પર્યાય પ્રમાણતાનો વિરોધ નડે છે જ્ઞાનમાં એ વાત બંધબેસતી થતી નથી કારણ કે જ્ઞાનથી અન્ય મતિ આદિ જ્ઞાનોનું ગ્રહણ ન થતાં પ્રકરણવશ કેવળજ્ઞાનનું જ જો ગ્રહણ થશે તો તે અપેક્ષાએ આ સર્વદ્રવ્ય પર્યાય પ્રમાણતા ઘટાવવામાં કોઈ મુશ્કેલી નડતી નથી, કારણ કે જગતમાં રૂપીદ્રવ્યોની તથા અરૂપીદ્રવ્યોની જેટલી ગુરુ લઘુ પર્યાયો અને અગુરુલઘુ પર્યાયો છે તે બધીને કેવળજ્ઞાની ભગવાન પ્રત્યક્ષ હથેળીમાં રાખેલ મોતી સમાન કેવળજ્ઞાનરૂપ આલોકથી પ્રતિક્ષણ જાણે અને દેખે છે હવે તે કેવળજ્ઞાનરૂપ આલોકથી પ્રતિક્ષણ જાણે અને દેખે છે હવે તે કેવળજ્ઞાનરૂપ આલોકમાં સર્વદ્રવ્ય પર્યાય પ્રમાણતા આ પ્રકારે ઘટિત થાય છે કે પ્રભુ જ્યારે જે સ્વભાવથી એક પર્યાયને જાણે છે એજ સ્વભાવથી બીજી પર્યાયને જાણતા નથી, પણ ત્યારે તેને જાણવામાં ભિન્ન

यदा पटपर्यायपरिच्छेदन कुर्यात्, तदा पटपर्यायस्यापि घटपर्यायरूपतापत्तिः स्यात् अन्यथा-तस्य तत्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेः, तथारूपस्वभावात्। ततो यावन्तः परिच्छेद्याः पर्यायास्तावन्तः परिच्छेदकाज्ञानपर्यायास्तस्य केवलज्ञानस्य स्वभावा विज्ञेयाः। स्वभावाश्च पर्यायाः। तस्मात् पर्यायानधिकृत्य सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं ज्ञानमुपपद्यते, पर तु यदकारादिक वर्णजात तत् कथं सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाण भवितुमर्हति, वर्णपर्यायराशेः सर्वद्रव्यपर्यायाणामनन्ततमे भागे वर्तमानत्वादिति चेत् ?,

उसको जानने में भिन्न स्वभावता आजाती है। यदि ऐसा नहीं माना जाता है तो फिर एक स्वभावाधिगत होने से उन दोनों में एकत्वापत्ति का प्रसग होगा। घट पर्याय को जानने के स्वभाववाला वह ज्ञान उसी स्वभाव द्वारा यदि पटपर्याय को जानेगा तो पटपर्याय में घटपर्यायरूपता के आने में बाधक ही कौन हो सकता है। यदि ऐसा नहीं होगा तो फिर उसके द्वारा पटपर्याय का अधिगम हो ही नहीं सकेगा, इसलिये यह अवश्य मानना पड़ता है कि जगत में जितने परिच्छेद्य-पदार्थ हैं-पर्यायें हैं-उतनी ही उन्हें जानने वाली उस ज्ञान की पर्यायें हैं। ये समस्तपर्यायें उस केवलज्ञान की स्वभावभूत पर्यायें हैं। इसलिये पर्यायों की अपेक्षा समस्तद्रव्यों की पर्यायों के प्रमाणानुसार ज्ञानमें सर्वद्रव्य पर्याय प्रमाणता आजाती है। परन्तु जो अकार आदि वर्ण समूह है उसमें सर्वद्रव्य पर्याय प्रमाणता कैसे आ सकती है, कारण जो वर्ण पर्यायराशि है वह सर्वद्रव्यपर्यायों के अनततमभागमें वर्तमान कही गई है।

સ્વભાવતા આવી જાય છે જો એમ માનવામાં ન આવે તો એક સ્વાભાવાધિગત હોવાથી તે બન્નેમા એકત્વ આપત્તિનો પ્રસગ આવશે. ઘટ પર્યાયને જાણવાના સ્વભાવવાળો તે જ્ઞાની એજ સ્વભાવ દ્વારા જો પટ પર્યાયને જાણશે પટ પર્યાયમાં ઘટ પર્યાયરૂપતા આવવામાં બાધક જ કોણ થઈ શકે છે જો એમ ન થાય તો પછી તેના દ્વારા પટપર્યાયની સમજણ પડી જ ન શકે, તે કારણે એ અવશ્ય માનવું પડે છે કે જગતમા જેટલા પરિચ્છેદ્ય-પદાર્થ છે-પર્યાયો છે એટલી જ તેને જાણનારી તે જ્ઞાનની પર્યાયો છે એ સમસ્ત પર્યાયો તે કેવળ જ્ઞાનની સ્વભાવભૂત પર્યાયો છે તેથી પર્યાયોની અપેક્ષાએ સમસ્ત દ્રવ્યોની પર્યાયોના પ્રમાણાનુસાર જ્ઞાનમાં સર્વદ્રવ્ય પર્યાય પ્રમાણતા આવી જાય છે પણ જે અકાર આદિ વર્ણસમૂહ છે તેમાં સર્વદ્રવ્ય પર્યાય પ્રમાણતા કેવી રીતે આવી શકે છે, કારણ કે જે વર્ણપર્યાય રાશિ છે તે સર્વદ્રવ્ય પર્યાયોના અનતતમ ભાગમાં વર્તમાન કહેવામાં આવી છે

उच्यते—अकारादेरपिवर्णस्य स्वपरपर्यायभेदभिन्नतया सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाण तुल्यत्वादकारादिवर्णजातमपि सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाण भवतीति ।

नन्वकारादेर्वर्णस्य स्वपरपर्यायापेक्षया सर्वद्रव्यपर्यायराशितुल्यता केन प्रकारेण भवती? ति चेत्,

उच्यते—इह 'अ, अ, अ,' इत्यकार उदात्तोऽनुदात्त. स्वरित । स पुनरेकैको द्विधा-सानुनासिको निरनुनासिकश्चेत्यकारस्य षड्भेदा । एव ह्रस्वो दीर्घप्लुतश्च । तदेवमष्टादशभेदान केवलोऽकारो लभते। तथा-अन्यवर्णसहितोऽप्यकारोऽनेकान् भेदान् लभते। तथाहि-ककारेण संयुक्तोऽकारोऽष्टादशभेदान् लभते। एव खकारेण।

उत्तर—ठीक है, परन्तु अकार आदि जो वर्ण हैं उनके भी स्वपर्याय और परपर्याय की अपेक्षा अनेक भेद हो जाते हैं, इसलिये उनमें भी सर्वद्रव्यपर्यायप्रमाणता सुघटित होनेमें कोई बाधा नहीं आती है।

शंका—अकार आदि वर्णोंमें स्व और परपर्याय की अपेक्षा सर्व द्रव्यपर्याय राशितुल्यता कैसे घटती है?

उत्तर—सुनो-अकार-उदात्त, अनुदात्त और स्वरित के भेद से तीन प्रकार का कहा हुआ है। उदात्त अकार के, अनुदात्त अकार के, और स्वरित अकार के सानुनासिक और निरनुनासिक, इस तरह और भी दो दो भेद किये गये हैं। इन छह भेदों के भी ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत ऐसे और भी तीन तीन भेद होते हैं। इस तरह अकेला अकार अठारह प्रकार का हो जाता है। इसी तरह अन्यवर्णों से समन्वित हुआ अकार भी अनेक भेदों वाला बन जाता है। जैसे-"क" में मिला हुआ "अ"

ઉત્તર—શંકા બરાબર છે પણ અકાર આદિ જે વર્ણ છે તેમના પણ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયની અપેક્ષાએ અનેક ભેદ થઈ જાય છે, તે કારણે તેમનામાં પણ સર્વદ્રવ્ય પર્યાય પ્રમાણતા સુઘટિત થવામાં કોઈ મુશ્કેલી નડતી નથી

શંકા—અકાર આદિ વર્ણોમાં સ્વ અને પર પર્યાયની અપેક્ષાએ સર્વદ્રવ્ય પર્યાય રાશિતુલ્યતા કેવી રીતે ઘટાવી શકાય છે?

ઉત્તર—ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતના ભેદથી અકાર ત્રણ પ્રકારના કહેલ છે ઉદાત્ત અકારના, અનુદાત્ત અકારના અને સ્વરિત અકારના સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક, આ રીતે બીજા પણ બે બે ભેદ પડે છે એ છ ભેદોના પણ હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત એવાં બીજા પણ ત્રણ ત્રણ ભેદ થાય છે આ પ્રકારે એકલો અકાર અઢાર પ્રકારનો થાય છે એજ રીતે અન્યવર્ણો સાથે જોડાયેલ અકાર પણ અનેક ભેદોવાળો થઈ જાય છે જેમકે—"क"માં મળેલો "अ"

एव यावत् हकारेण। एवमेकैक केवल व्यञ्जन सयोगे इव सजातीय विजातीय व्यञ्जन-द्विक सयोगेऽपि। तथा स्वरान्तर सयुक्त तत्तद्व्यञ्जनसहितोऽप्यनेकान् भेदान् लभते। अपि चैकैकोऽप्युदात्तादिको भेदो वक्तुः स्वर विशेषादनेक भेदो भवति। वाच्य भेदादपि च समानवर्णश्रेणीकस्यापि शब्दस्य भेदो जायते। तथाहि-करशब्दो हस्तरूपमर्थं येन स्वभावेन बोधयति, नहि तेनैव स्वभावेन किरणरूपमर्थम्, किंतु स्वभावभेदेन। तथा-अकारोऽपि तेन तेन ककारादिना संयुज्यमानस्त तमर्थं

अठारह प्रकार का बन जाता है, इसी प्रकार "ख" में मिला हुआ तथा "ग" से लेकर "ह" तक मिला हुआ "अ" भी अठारह प्रकार का बन जाता है। जिस तरह यह "अ" केवल एक २ व्यजनों के साथ मिलने पर अनेक प्रकार का प्रकट किया गया है उसी प्रकार जब यह सजातीय एव विजातीय दो दो व्यञ्जनो के साथ तथा स्वरान्तरसयुक्त उन २ व्यज-नों के साथ मिलता है तब अनेक भेद वाला हो जाता है, यह जानना चाहिये-अधिक और क्या कहा जाय एक २ भी उदात्तादिक भेद वक्ता के स्वरों के भेद से अनेक भेदवाला बन जाया करता है। वाच्यभेद से भी समानवर्ण श्रेणी वाले शब्दमें भी भेद आ जाता है, जैसे 'कर' शब्द जिस स्वभाव से हस्तरूप अर्थ का बोधन करता है उसी स्वभाव से वह किरणरूप अर्थ का बोधन नहीं करता है, किन्तु स्वभाव भेद से ही करता है। तात्पर्य कहने का यह है कि-करशब्द का अर्थ हाथ है, किरण है, परन्तु जिस स्वभाव से 'कर' शब्द अपने हाथ रूप वाच्यार्थ का प्रतिपादन

અઢાર પ્રકારનો બની જાય છે, એજ પ્રમાણે "ख"મા મળેલ તથા "ग"થી લઈને "ह" સુધી મળેલો 'अ' પણ અઢાર પ્રકારનો થઈ જાય છે જે રીતે આ 'अ' કેવળ એક એક વ્યજનની સાથે મળતા અનેક પ્રકારનો પ્રગટ કર્યો છે એજ પ્રકારે જ્યારે તે સજાતીય અને વિજાતીય બબ્બે વ્યજનોની સાથે તથા સ્વરાન્ત સંયુક્ત તે તે વ્યજનોની સાથે મળે છે ત્યારે અનેક ભેદવાળો થઈ જાય છે, એમ સમજવું વધારે શું કહેવું ! એક એક પણ ઉદાત્તાદિક ભેદ બોલનારના સ્વરોના ભેદથી અનેક ભેદવાળો બની જાય છે વાચ્યભેદથી પણ સમાનવર્ણ શ્રેણીવાળા શબ્દમા પણ ભેદ આવી જાય છે, જેમકે "કર" શબ્દ જે સ્વભાવથી હસ્તરૂપ અર્થનો બોધ કરે છે એજ સ્વભાવથી તે કિરણ રૂપ અર્થનો બોધ કરતો નથી, પણ સ્વભાવ ભેદથી જ કરે છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે-"કર" શબ્દનો અર્થ હાથ છે, કિરણ છે, પણ જે સ્વભા વથી "કર" શબ્દ પોતાના હાથરૂપ વાચ્યાર્થનુ પ્રતિપાદન કરે છે એજ

बोधयन् भिन्नस्वभावो वेदितव्यः। ते च स्वभावा अनन्ता भवन्ति, उच्चार्यमाणशब्दस्य परमाणुद्व्यणुकादिभेदेनाऽनन्तत्वात्। ध्वनेश्च तथा तथाऽभिधायकत्वपरिणामे सत्येव तत्तदर्थप्रतिपादकत्वात्। एते च सर्वेऽप्यकारस्य स्वपर्याया शेषास्तु सर्वेऽपि घटादिपर्याया: परपर्याया:। ते च स्वपर्यायेभ्योऽनन्तगुणाः। परपर्याया अप्यकारस्य सम्बन्धितया विज्ञेया:

करता है उसी स्वभाव से वह किरणरूप अर्थका नहीं, कारण अपने २ वाच्यार्थ के प्रतिपादन करनेमें शब्दोंमें भिन्न २ स्वभावता मानी गई है। इसी तरह अकार भी भिन्न २ ककार आदि शब्दों के साथ संगत होकर भिन्न २ स्वभाव से भिन्न २ अर्थो का प्रत्यायक होता है। इस तरह एक ही अकेले अकारमें अनंत स्वभाव समाविष्ट हुए माने गये हैं। जो शब्द उच्चरित होता है उसमें परमाणु तथा द्व्यणुक आदि के भेद से अनंतता आती है। तात्पर्य इसका यह है कि शब्द पौद्गलिक है, अतः पुद्गलजन्य इस शब्दमें परमाणुक द्व्यणुक आदि की भिन्नता से भिन्नता आती है और यह भिन्नता अंनतरूपमें परिणत हो जाती है। इसी तरह पदार्थ अनंत है और उन पदार्थों को प्रतिपादन करने का परिणाम ध्वनी-शब्द में रहा हुआ है तभी जाकर वह उन २ पदार्थो का प्रतिपादन किया करता है। इस तरह से समस्त अकार की निज पर्याये हैं तथा इनसे भिन्न जो घटादि पर्याय हैं वे इस की पर पर्याय हैं। ये पर पर्याये अपनी

સ્વભાવથી તે કિરણરૂપ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતો નથી, કારણ કે પોતપોતાના વાચ્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં શબ્દોમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવતા માનવામાં આવી છે એજ રીતે ‘અકાર’ પણ ભિન્ન ભિન્ન કકાર આદિ શબ્દોની સાથે સંગત થઈને ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થોનો પ્રત્યાયક થાય છે આ રીતે એકલા અકારમાં જ અનંત સ્વભાવનો સમાવેશ થયેલ મનાયો છે જે શબ્દ બોલાય છે તેમાં પરમાણુ તથા દ્વયણુક આદિના ભેદથી અનંતતા આવે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દ પૌદ્ગલિક છે તેથી પુદ્ગલજન્ય તે શબ્દમાં પરમાણુ, દ્વયણુક આદિની ભિન્નતાથી ભિન્નતા આવે છે, અને તે ભિન્નતા અનંતરૂપે પરિણમે છે આ રીતે પદાર્થ અનંત છે અને તે પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરવાનો પરિણામ ધ્વનિ-શબ્દમાં રહેલ છે ત્યારે જ જઈને તે, તે તે પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કર્યા કરે છે આ રીતે સમસ્ત અકારની પોતાની પર્યાયો છે તથા તેમનાથી ભિન્ન જે ઘટાદિ પર્યાય છે એ તેની પરપર્યાય છે એ પર-

ननु ये स्वपर्यायास्ते तस्य सम्बन्धिनो भवन्तु, ये तु परपर्यायास्ते भिन्नव स्त्वाश्रयत्वात् कथ तस्य सम्बन्धिन. स्युरिति चेत् ?,

उच्यते—इह द्विधा सम्बन्धो भवति, अस्तित्वेन नास्तित्वेन च। तत्रास्तित्वेन सम्बन्ध' स्वपर्यायै सह भवति, यथा-घटस्य रूपादिभि नास्तित्वेन सबन्धः परपर्यायै. सह भवति तेषां तत्रासभवात्। यथा-घटावस्थायां मृत्पिण्डाकारेण

पर्यायों से अनंतगुणी हैं। स्वपर्यायें जिस प्रकार अकार की सबधी मान जाती है उसी प्रकार पर पर्यायें भी इसकी सबधी मानी गई हैं।

शका—यह तो ठीक है कि अकार की जितनी भी निज पर्यायें हैं वे सब इसकी सबधी मानी जावें-पर जो परपर्यायें हैं वे इसकी सबधी कैसे मानी जा सकती हैं ?। कारण-ये परपर्यायें भिन्न वस्तु के साथ रही हुई होती हैं। अतः उसीकी सबधी मानी जावेगी ?-

उत्तर—सबध दो प्रकार से हुआ करता है-एक अस्तित्व मुख से, और दूसरा नास्तित्वमुख से। अस्तित्वमुख से जो सबध होता है, वह अपनी पर्यायों के साथ पर्यायी का होता है। जैसे रूपादिकों के साथ घट का होता है। नास्तित्वमुख से जो सबंध हुआ करता है वह परपर्यायों का पर्यायी के साथ हुआ करता है। कारण ये परपर्यायें उसमें रहती नहीं हैं। जैसे मिट्टी से जब घट बन कर तैयार हो जाता है, तब उसमें पिण्डाकार

પર્યાયો પોતાની પર્યાયોથી અનેકગણી છે સ્વપર્યાયો જેમ અકારની સબધી માનવામા આવે છે એજ પ્રકારે પરપર્યાયો પણ તેની સબધી માનવામા આવી છે

શકા—એ તો બરાબર છે કે અકારની જેટલી સ્વપર્યાયો છે તે બધી તેની સબધી મનાય, પણ જે પરપર્યાયો છે તે તેની સબધી કેવી રીતે માની શકાય ? કારણ કે એ પરપર્યાયો ભિન્ન વસ્તુની સાથે રહેલ હોય છે તેથી તેની જ સબંધી માની શકાશે.

ઉત્તર—સબધ બે રીતે થયા કરે છે-એક અસ્તિત્વમુખથી અને બીજો નાસ્તિત્વમુખથી અસ્તિત્વમુખથી જે સબધ થાય છે તે સ્વપર્યાયોની સાથે પર્યાયીનો હોય છે જેમ રૂપાદિકોની સાથે ઘડાનો હોય છે નાસ્તિત્વમુખથી જે સબધ થયા કરે છે તે પરપર્યાયોનો પર્યાયીની સાથે થયા કરે છે કારણ કે-તે પર્યાયો તેમા રહેતી નથી. જેમકે માટીમાંથી જ્યારે ઘડો તૈયાર થાય

पर्यायेण सह सम्बन्धो नास्तित्व सम्बन्धेन। यतोऽसौ पिण्डाकार' पर्यायस्तस्यवर्तमानो नास्तीति नास्तित्व सम्बन्धेन सम्बन्ध । अत एव च स परपर्याय इति व्यपदिश्यते। अन्यथा तस्यापि तत्रास्तित्व स्वीकारे सोऽपि स्वपर्याय एव स्यात्।

ननु ये यत्र न विद्यन्ते ते कथ ' तस्ये '-ति व्यपदिश्यन्ते । धन दरिद्रस्य नास्तीति ' धन तस्य सम्बन्धी '-ति व्यपदेष्टु न शक्यम् , अन्यथा परपर्यायस्यापि सम्बन्धित्वे लोकव्यवहारातिक्रम प्रसङ्गः ? इति चेन्न,

यदि नाम ते-परपर्याया नास्तित्व सम्बन्धमधिकृत्य ' तस्ये '-ति न व्यप

पर्याय नहीं रहती है। अत उस घट के साथ पिण्डाकार पर्याय का संबंध नास्तित्वमुख से माना जायगा। इसीलिये वह पिण्डाकार पर्याय परपर्याय होने से निज पर्याय नहीं है। अन्यथा घटमें उसका अस्तित्व होने से वह उसकी निजपर्याय मानी जावेगी। अत' यह अवश्य स्वीकार करना चाहिये कि पर्यायोंका संबंध पदार्थमें नास्तित्वमुख से ही रहा करता है।

शका—दरिद्र के पास धन जिस प्रकार नहीं होने से वह उसका संबंधी नहीं कहा जाता है, उसी प्रकार जो जहा नहीं है वह उसका संबंधी कैसे कहा जा सकेगा? परपर्याय पर पदार्थमें होती है वह विवक्षित पदार्थ की संबंधी कैसे मानी जा सकती है यदि इस प्रकार का व्यवहार होने लगे तो फिर लोक व्यवहार का ही अतिक्रम करना कहलायेगा।

उत्तर—परपर्यायें विवक्षित पदार्थ की संबंधी हैं इसका तात्पर्य यह

છે ત્યારે તેમાં પિંડાકાર પર્યાય રહેતી નથી. તેથી તે ઘડાની સાથે પિંડાકાર પર્યાયનો સંબંધ નાસ્તિત્વમુખથી માનવામાં આવશે. તે કારણે તે પિંડાકાર પર્યાય પરપર્યાય હોવાથી સ્વપર્યાય નથી નહીં તો ઘડામાં તેનું અસ્તિત્વ હોવાથી તે તેની સ્વપર્યાય માનવામાં આવે તેથી એ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ કે પરપર્યાયોનો સંબંધ પદાર્થમાં નાસ્તિત્વમુખથી રહ્યા કરે છે

શંકા—જેમ દરિદ્રની પાસે ધન ન હોવાથી તે તેનો સંબંધી કહેવાતો નથી એજ પ્રકારે જે જ્યાં નથી તે તેનું સંબંધી કેવી રીતે કહી શકાય? પરપર્યાય પર પદાર્થમાં હોય છે તે વિવક્ષિત પદાર્થની સંબંધી કેવી રીતે માની શકાય. જો આ પ્રકારનો વ્યવહાર થવા લાગે તો પછી લોક વ્યવહારનો જ અતિક્રમ કર્યો કહેવાય.

ઉત્તર—પરપર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની સંબંધી છે તેનું તાત્પર્ય એવું

दिश्यन्ते, तर्हि सामान्यतो न सन्तीति प्राप्तम्। तथा च ते स्वरूपेणाऽपि न भवेयुः, न चैतद् दृष्टं श्रुतं वा तस्मादवश्यं ते नास्तित्वं सम्बन्धमङ्गीकृत्य 'तस्ये'-ति व्यपदेश्याः। धनमपि च नास्तित्वं सम्बन्धमधिकृत्य 'दरिद्रस्ये'-ति व्यपदिश्यते एव। तथा-'धनमस्य दरिद्रस्य न विद्यते' इति लोकवादः।

यदपि चोक्तं 'तत् तस्ये'-ति व्यपदेष्टुं न शक्यमिति, तत्रापि तदस्तित्वेन तस्येति व्यपदेष्टुं न शक्यं, न तु नास्तित्वेनापि। ततो न कश्चित् लौकिक व्यवहारातिक्रमः।

नहीं है कि वे उसमें अस्तित्व मुख से संबंधित हैं। यह शंका तो उचित उस समय मानी जाती कि जब उसे विवक्षित पदार्थमें अस्तित्वमुख से संबंधित की जाती। यहां तो ऐसा कहा जाता है कि-पदार्थमें एक दूसरे पदार्थ की पर्यायों का जो इतरेतराभाव-अन्योन्याभाव रूप से संबंध है वह यहां नास्तित्वमुख से है। यदि नास्तित्वमुख से वे परपर्यायें विवक्षित पदार्थ की संबंधी हैं तो इसमें क्या आपत्ति हो सकती है। यदि नास्तित्व के संबंधसे वे पर पर्यायें विवक्षित पदार्थ की संबंधी न मानी जावे तो इसका तात्पर्य यह होता है कि ये सामान्यरूप से भी अस्तित्व विशिष्ट नहीं हैं। इस तरह स्वरूपतः भी इनका कोई अस्तित्व नहीं बन सकेगा। नास्तित्व संबंध से धन भी दरिद्र का संबंधी मानने में कोई बाधा नहीं है। ऐसा व्यपदेश होता ही है। नास्तित्व संबंध से धन दरिद्रव्यक्ति का है इसका तात्पर्य यही है कि दरिद्र के पास धन नहीं है।

નથી કે તેઓ તેમાં અસ્તિત્વમુખથી સબંધિત છે આ શંકા તો ત્યારે યોગ્ય મનાય કે જ્યારે તેને વિવક્ષિત પદાર્થમા અસ્તિત્વમુખથી સબંધીત કરવામા આવે. અહીં તો એવું કહેવામા આવે છે કે-પદાર્થમાં એક બીજા પદાર્થની પર્યાયોનો જે ઇતરેતરા ભાવ રૂપે સબંધ છે તે ત્યાં નાસ્તિત્વમુખથી છે જો નાસ્તિત્વમુખથી તે પર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની સબંધી હોય તો તેમા શી મુશ્કેલી હોઈ શકે છે? જો નાસ્તિત્વના સબંધથી તે પર પર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની સબંધી મનાય નહી તો તેનું તાત્પર્ય એ થાય છે કે તેઓ સામાન્ય રૂપ પણ અસ્તિત્વ વિશિષ્ટ નથી આ રીતે સ્વરૂપથી પણ તેમનું કોઈ અસ્તિત્વ બની શકશે નહી નાસ્તિત્વ સબંધથી ધનને પણ દરિદ્રનું સબંધી માનવામાં કોઈ વાંધો નથી. એવો વ્યપદેશ હોય છે જ નાસ્તિત્વ સબંધથી ધન દરિદ્રિ વ્યક્તિનું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દરિદ્રની પાસે ધન નથી. આ રીતે પર

ननु नास्तित्वमभावरूपम्, अभावश्च स्वरूपशून्यस्तेन सह कथं सम्बन्धः, शू न्यस्य सकलशक्ति विरहतया सम्बन्धशक्तेरभावात् ।

अन्यच्च—यदि परपर्यायाणां तत्र नास्तित्वं, तर्हि नास्तित्वेन सह सम्बन्धो भवतु, परपर्यायैस्तु कथं सम्बन्धः ? । घटः पटाभावेन सम्बद्ध इति न पटेनापि सह सम्बद्धो भवितुमर्हति, तथा प्रतीतेरभावात् ? ।

इसी तरह परपर्यायें नास्तित्वसंबंध से विवक्षित पदार्थ की संबंधी हैं इसका भी तात्पर्यार्थ यही है कि ये उसमें नहीं हैं। "परपर्यायें विवक्षित पदार्थ की हैं" इस रूपसे उनका व्यापदेश नहीं हो सकता है, ऐसा जो कहना है सो इसमें कोई आपत्ति नहीं है। शास्त्र भी तो यही कहते हैं कि अस्तित्व मुख से परपर्यायें विवक्षित पदार्थ की हैं ऐसा व्यापदेश नहीं हो सकता है। परन्तु नास्तित्वमुख से वहा उनका व्यपदेश होनेमें कोई लौकिक व्यवहार का अतिक्रम नहीं होता है।

शंका—नास्तित्व अभावरूप होता है। अभाव का तात्पर्य होता है स्वरूपशून्यता। तो फिर पदार्थ का इस स्वरूपशून्यरूप नास्तित्व के साथ संबंध कैसे बन सकता है। क्यों कि शून्यमें सकल शक्ति की विकलता होने से संबंध स्थापित करने की शक्ति का सद्भाव माना ही कैसे जा सकता है। दूसरी बात एक यह भी है कि "विवक्षित पदार्थमें परपर्यायोंका नास्तित्व है" इस प्रकार के कथनमें यही फलितार्थ निकलता है कि पदार्थ का उन पर्यायों के साथे संबंध नहीं है किन्तु नास्तित्व के साथ

પર્યાયો નાસ્તિત્વ સંબંધથી વિવક્ષિત પદાર્થની સંબંધી છે તેનું તાત્પર્ય પણ એજ છે કે એ તેમાં નથી "પરપર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની છે" આ રૂપે તેમનો વ્યપદેશ થઇ શકતો નથી, એમ જે કહેવું છે તેમાં કોઈ આપત્તિ નથી. શાસ્ત્રો પણ એજ કહે છે કે અસ્તિત્વમુખથી પરપર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની છે એવો વ્યાપદેશ થઇ શકતો નથી પણ નાસ્તિત્વમુખથી ત્યાં તેવો વ્યપદેશ થવામાં કોઇ લૌકિક વ્યવહારનો અતિક્રમ થતો નથી

શંકા—નાસ્તિત્વ અભાવરૂપ હોય છે અભાવનું તાત્પર્ય છે સ્વરૂપશૂન્યતા તો પછી પદાર્થનો આ સ્વરૂપ શૂન્યરૂપ નાસ્તિત્વની સાથે સંબંધ કેવી રીતે બની શકે? કારણ કે શૂન્યમાં સકળ શક્તિની વિકલતા હોવાથી સંબંધ સ્થાપિત કરવાની શક્તિનો સદ્ભાવ માની જ કેવી રીતે શકાય? બીજી એક વાત એ પણ છે કે વિવક્ષિત પદાર્થમાં પરપર્યાયોનું નાસ્તિત્વ છે આ પ્રકારના કથનમાં એજ ફલિતાર્થ નીકળે છે કે પદાર્થનો એ પર્યાયો સાથે સંબંધ નથી પણ નાસ્તિત્વની સાથે છે જેમકે "ઘટ પરાભવથી સંબદ્ધ

उच्यते—अयुक्तमेतत्, सम्यग् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्। तथाहि—नास्तित्वं नाम तेन तेन रूपेणाऽभवनमिष्यते, तच्च तेन तेन रूपेणाऽभवनं वस्तुधर्मस्ततो नैकान्तेन तुच्छशून्यरूपमिति न सह सम्बन्धाभावः। तदपि च तेन रूपेणाऽभवनं तं तं पर्यायमपेक्ष्य भवति, नान्यथा। तथाहि—यो यो घटादिगत पर्यायस्तेन तेन रूपेण

है। जैसे-"घट पराभाव से संबद्ध है" इस प्रकार के वाच्यार्थ में यह तात्पर्य थोडे ही निकल सकता है कि घट पट के साथ संबंधित है। किन्तु घट पटाभाव से ही युक्त है, पट से नहीं, यही बोध होता है। इसी प्रकार परपर्यायों का अभाव विवक्षित पदार्थ में है इसका भी यही तात्पर्य निकलता है कि परपर्यायों का अभाव ही विवक्षित पदार्थ के साथ संबंध है-परपर्यायें नहीं।

उत्तर—वस्तुतत्त्व का समीचीन परिज्ञान नहीं होने से यह शंका की गई है। जब नास्तित्व का "उस उस रूप से नहीं होना" ऐसा तात्पर्य है तो फिर यह वस्तु का ही निजधर्म है। निजधर्म जो होता है वह एकान्ततः शून्यरूप नहीं होता है। इस तरह नास्तित्व के साथ संबंध होने में कोई विरोध नहीं है। तात्पर्य इसका यह है कि शंकाकार ने "नास्तित्व" का तात्पर्य "स्वरूपशून्य" मानकर जो उसका पदार्थ के साथ संबंधाभाव स्थापित किया था उसका यहां यह उत्तर दिया गया है। नास्तित्व का भाव स्वरूपशून्यता नहीं है किन्तु उस उस रूप

છે" આ પ્રકારના વાચ્યાર્થમાં એ તાત્પર્ય થોડું જ નીકળે છે કે ઘટ (ઘડો) પટની સાથે સંબંધિત છે, પણ ઘટ પટાભાવથી જ યુક્ત છે, પટથી નહીં, એજ બોધ થાય છે એજ પ્રકારે પરપર્યાયોનો અભાવ વિવક્ષિત પદાર્થમાં છે એનું પણ એજ તાત્પર્ય નીકળે છે કે પરપર્યાયોનો અભાવ જ વિવક્ષિત પદાર્થની સાથે સંબંધ છે-પરપર્યાયો નહીં

ઉત્તર—વસ્તુતત્વનું સંપૂર્ણ પરિજ્ઞાન ન હોવાથી આ શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે જો નાસ્તિત્વનું" તે તે રૂપે ન હોવું" એવું તાત્પર્ય છે તો એ વસ્તુનો જ પોતાનો ધર્મ છે જે પોતાનો ધર્મ હોય છે તે એકાન્તતઃ શૂન્યરૂપ હોતો નથી આ રીતે નાસ્તિત્વની સાથે સંબંધ હોવામાં કોઇ વિરોધ નથી. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શંકાકારે "નાસ્તિત્વ"નું તાત્પર્ય "સ્વરૂપશૂન્ય" માનીને તેનો પદાર્થની સાથે જે સંબંધાભાવ સ્થાપિત કર્યો હતો તેનો અહીં આ ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે નાસ્તિત્વનો અર્થ સ્વરૂપશૂન્યતા નથી પણ "તે તે

ननु नास्तित्वमभावरूपम्, अभावश्च स्वरूपशून्यस्तेन सह कथं सम्बन्धः, शून्यस्य सकलशक्ति विकलतया सम्बन्धशक्तेरभावात्।

अन्यच्च—यदि परपर्यायाणां तत्र नास्तित्वं, तर्हि नास्तित्वेन सह सम्बन्धो भवतु, परपर्यायैस्तु कथं सम्बन्धः?। घटः पटाभावेन सम्बद्ध इति न पटेनापि सह सम्बद्धो भवितुमर्हति, तथा प्रतीतेरभावात्?।

इसी तरह परपर्यायें नास्तित्वसंबंध से विवक्षित पदार्थ की संबंधी हैं इसका भी तात्पर्यार्थ यही है कि वे उसमें नहीं हैं। "परपर्यायें विवक्षित पदार्थ की हैं" इस रूपसे उनका व्यपदेश नहीं हो सकता है, ऐसा जो कहना है सो इसमें कोई आपत्ति नहीं है। शास्त्र भी तो यही कहते हैं कि अस्तित्व मुख से परपर्यायें विवक्षित पदार्थ की हैं ऐसा व्यापदेश नहीं हो सकता है। परन्तु नास्तित्वमुख से वहां उनका व्यपदेश होनेमें कोई लौकिक व्यवहार का अतिक्रम नहीं होता है।

शंका—नास्तित्व अभावरूप होता है। अभाव का तात्पर्य होता है स्वरूपशून्यता। तो फिर पदार्थ का इस स्वरूपशून्यरूप नास्तित्व के साथ संबंध कैसे बन सकता है। क्यों कि शून्यमें सकल शक्ति की विकलता होने से संबंध स्थापित करने की शक्ति का सद्भाव माना ही कैसे जा सकता है। दूसरी बात एक यह भी है कि "विवक्षित पदार्थमें परपर्यायोंका नास्तित्व है" इस प्रकार के कथनमें यही फलितार्थ निकलता है कि पदार्थ का उन पर्यायों के साथ संबंध नहीं है किन्तु नास्तित्व के साथ

પર્યાયો નાસ્તિત્વ સંબંધથી વિવક્ષિત પદાર્થની સંબંધી છે તેનું તાત્પર્ય પણ એજ છે કે એ તેમાં નથી. "પરપર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની છે" આ રૂપે તેમનો વ્યપદેશ થઇ શકતો નથી, એમ જે કહેવું છે તેમાં કોઈ આપત્તિ નથી. શાસ્ત્રો પણ એજ કહે છે કે અસ્તિત્વમુખથી પરપર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની છે એવો વ્યાપદેશ થઇ શકતો નથી પણ નાસ્તિત્વમુખથી ત્યાં તેવો વ્યપદેશ થવામાં કોઇ લૌકિક વ્યવહારનો અતિક્રમ થતો નથી

શંકા—નાસ્તિત્વ અભાવરૂપ હોય છે અભાવનું તાત્પર્ય છે સ્વરૂપશૂન્યતા તો પછી પદાર્થનો આ સ્વરૂપ શૂન્યરૂપ નાસ્તિત્વની સાથે સંબંધ કેવી રીતે બની શકે? કારણ કે શૂન્યમાં સકળ શક્તિની વિકલતા હોવાથી સંબંધ સ્થાપિત કરવાની શક્તિનો સદ્ભાવ માની જ કેવી રીતે શકાય? બીજી એક વાત એ પણ છે કે વિવક્ષિત પદાર્થમાં પરપર્યાયોનું નાસ્તિત્વ છે આ પ્રકારના કથનમાં એજ ફલિતાર્થ નીકળે છે કે પદાર્થનો એ પર્યાયો સાથે સંબંધ નથી પણ નાસ્તિત્વની સાથે છે જેમકે "ઘટ પટાભાવથી સંબદ્ધ

उच्यते—अयुक्तमेतत्, सम्यग् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्। तथाहि-नास्तित्व नाम तेन तेन रूपेणाऽभवनमिष्यते, तच्च तेन तेन रूपेणाऽभवन वस्तुधर्मस्ततो नैकान्तेन तच्छून्यरूपमिति न सह सम्बन्धाभाव.। तदपि च तेन रूपेणाऽभवन त त पर्यायमपेक्ष्य भवति, नान्यथा। तथाहि-यो यो घटादिगत' पर्यायस्तेन तेन रूपेण

है। जैसे-"घट पराभाव से संबद्ध है" इस प्रकार के वाच्यार्थ में यह तात्पर्य थोडे ही निकल सकता है कि घट पट के साथ संबंधित हैं। किन्तु घट पटाभाव से ही युक्त है, पट से नहीं, यही बोध होता है। इसी प्रकार परपर्यायों का अभाव विवक्षित पदार्थ में है इसका भी यही तात्पर्य निकलता है कि परपर्यायों का अभाव ही विवक्षित पदार्थ के साथ संबंध है-परपर्यायें नहीं।

उत्तर—वस्तुतत्त्व का समीचीन परिज्ञान नहीं होने से यह शका की गई है। जब नास्तित्व का "उस उस रूप से नहीं होना" ऐसा तात्पर्य है तो फिर यह वस्तु का ही निजधर्म है। निजधर्म जो होता है वह एकान्तत शून्यरूप नहीं होता है। इस तरह नास्तित्व के साथ संबंध होने में कोई विरोध नहीं है। तात्पर्य इसका यह है कि शकाकार ने "नास्तित्व" का तात्पर्य "स्वरूपशून्य" मानकर जो उसका पदार्थ के साथ संबंधाभाव स्थापित किया था उसका यहा यह उत्तर दिया गया है। नास्तित्व का भाव स्वरूपशून्यता नहीं है किन्तु उस उस रूप

છે" આ પ્રકારના વાચ્યાર્થમા એ તાત્પર્ય થોડુ જ નીકળે છે કે ઘટ (ઘડો) પટની સાથે સબંધિત છે, પણ ઘટ પટાભાવથી જ યુક્ત છે, પટથી નહી, એજ બોધ થાય છે એજ પ્રકારે પરપર્યાયોનો અભાવ વિવક્ષિત પદાર્થમાં છે એનુ પણ એજ તાત્પર્ય નીકળે છે કે પરપર્યાયોનો અભાવ જ વિવક્ષિત પદાર્થની સાથે સબધ છે-પરપર્યાયો નહી

ઉત્તર—વસ્તુતત્વનુ સપૂર્ણ પરિજ્ઞાન ન હોવાથી આ શકા ઉઠાવવામાં આવી છે જો નાસ્તિત્વનુ "તે તે રૂપે ન હોવું" એવુ તાત્પર્ય છે તો એ વસ્તુનો જ પોતાનો ધર્મ છે જે પોતાનો ધર્મ હોય છે તે એકાન્તત શૂન્યરૂપ હોતો નથી આ રીતે નાસ્તિત્વની સાથે સબધ હોવામાં કોઇ વિરોધ નથી. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શકાકારે "નાસ્તિત્વ"નુ તાત્પર્ય "સ્વરૂપશૂન્ય" માનીને તેનો પદાર્થની સાથે જે સબધાભાવ સ્થાપિત કર્યો હતો તેનો અહી આ ઉત્તર આપવામા આવ્યો છે નાસ્તિત્વનો અર્થ સ્વરૂપશૂન્યતા નથી પણ "તે તે

ननु नास्तित्वमभावरूपम्, अभावश्च स्वरूपशून्यस्तेन सह कथं सम्बन्धः, शून्यस्य सकलशक्ति विकलतया सम्बन्धशक्तेरभावात्।

अन्यच्च—यदि परपर्यायाणां तत्र नास्तित्वं, तर्हि नास्तित्वेन सह सम्बन्धो भवतु, परपर्यायैस्तु कथं सम्बन्धः ?। घटः पटाभावेन सम्बद्ध इति न पटेनापि सह सम्बद्धो भवितुमर्हति, तथा प्रतीतेरभावात् ?।

इसी तरह परपर्यायें नास्तित्वसबंध से विवक्षित पदार्थ की संबंधी हैं इसका भी तात्पर्यार्थ यही है कि ये उसमें नहीं हैं। "परपर्यायें विवक्षित पदार्थ की हैं" इस रूपसे उनका व्यापदेश नहीं हो सकता है, ऐसा जो कहना है सो इसमें कोई आपत्ति नहीं है। शास्त्र भी तो यही कहते हैं कि अस्तित्व मुख से परपयायें विवक्षित पदार्थ की हैं ऐसा व्यापदेश नहीं हो सकता है। परन्तु नास्तित्वमुख से वहा उनका व्यपदेश होनेमें कोई लौकिक व्यवहार का अतिक्रम नहीं होता है।

शका—नास्तित्व अभावरूप होता है। अभाव का तात्पर्य होता है स्वरूपशून्यता। तो फिर पदार्थ का इस स्वरूपशून्यरूप नास्तित्व के साथ संबंध कैसे बन सकता है। क्यों कि शून्यमें सकल शक्ति की विकलता होने से संबंध स्थापित करने की शक्ति का सद्भाव माना ही कैसे जा सकता है। दूसरी बात एक यह भी है कि "विवक्षित पदार्थमें परपर्यायोंका नास्तित्व है" इस प्रकार के कथनमें यही फलितार्थ निकलता है कि पदार्थ का उन पर्यायों के साथे संबंध नहीं है किन्तु नास्तित्व के साथ

પર્યાયો નાસ્તિત્વ સંબંધથી વિવક્ષિત પદાર્થની સંબંધી છે તેનું તાત્પર્ય પણ એજ છે કે એ તેમાં નથી. "પરપર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની છે" આ રૂપે તેમનો વ્યપદેશ થઈ શકતો નથી, એમ જે કહેવું છે તેમાં કોઈ આપત્તિ નથી શાસ્ત્રો પણ એજ કહે છે કે અસ્તિત્વમુખથી પરપર્યાયો વિવક્ષિત પદાર્થની છે એવો વ્યાપદેશ થઈ શકતો નથી પણ નાસ્તિત્વમુખથી ત્યાં તેવો વ્યપદેશ થવામાં કોઈ લૌકિક વ્યવહારનો અતિક્રમ થતો નથી

શંકા—નાસ્તિત્વ અભાવરૂપ હોય છે અભાવનું તાત્પર્ય છે સ્વરૂપશૂન્યતા તો પછી પદાર્થનો આ સ્વરૂપ શૂન્યરૂપ નાસ્તિત્વની સાથે સંબંધ કેવી રીતે બની શકે ? કારણ કે શૂન્યમાં સકળ શક્તિની વિકલતા હોવાથી સંબંધ સ્થાપિત કરવાની શક્તિનો સદ્ભાવ માની જ કેવી રીતે શકાય ? બીજી એક વાત એ પણ છે કે વિવક્ષિત પદાર્થમાં પરપર્યાયોનું નાસ્તિત્વ છે આ પ્રકારના કથનમાં એજ ફલિતાર્થ નીકળે છે કે પદાર્થનો એ પર્યાયો સાથે સંબંધ નથી પણ નાસ્તિત્વની સાથે છે જેમકે "ઘટ પટાભાવથી સંબદ્ધ

तथा चात्र प्रयोग.—यदनुपलब्धौ यस्यानुपलब्धिः स तस्य सम्बन्धी । यथा घटस्य रूपादय' । घटादि पर्यायानुपलब्धौ चाकारस्य न यथावस्थित स्वरूपेणोपलब्धिरिति ते तस्य सम्बन्धिन' ।

न चायमसिद्धो हेतुः, घटादि पर्यायरूपप्रतियोग्यपरिज्ञानात् तदभावात्मकस्याकारस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वायोगात् ।

में तभी हो सकता है कि जब उसमें पर के—घटादि पर्यायों के—अभाव का बोध हो । जब तक इनका उनमें अभाव का बोध नहीं होगा तब तक अकार का वास्तविकरूप से परिज्ञान नहीं हो सकेगा । इस तरह अकार का यथार्थबोध होने के लिये घटादि पर्यायों का बोध होना आवश्यक है । इस दृष्टि से घटादि पर्याय भी अकार के संबंधी हैं ऐसा कहा जाता है ।

यहां प्रयोग इस प्रकार है—जिसकी अनुपलब्धि होने पर जिसकी अनुपलब्धि होती है, वह उसका संबंधी होता है—जैसे रूपादिक की अनुपलब्धि होने पर घट की अनुपलब्धि होती है । इसी प्रकार से घटादिपर्यायों की अनुपलब्धि में अकार की यथावस्थितरूप से उपलब्धि नहीं होती है इसलिये वे उसकी संबंधिनी हैं ऐसा माना जाता है । इस अनुमान प्रयोग में हेतु असिद्ध नहीं है कारण घटादिपर्यायरूप जो प्रतियोगी पदार्थ है वह जबतक परिज्ञात नहीं हो जाता है जबतक उसके अभावरूप अकार का तत्त्वतः ज्ञान नहीं हो सकता है । इसलिये यह

જ થઈ શકે છે કે જ્યારે તેમા પરના—ઘટાદિ પર્યાયોના—અભાવનો બોધ થાય જ્યા સુધી તેમનામાં તેમના અભાવનો બોધ નહીં થાય ત્યા સુધી આકારનુ વાસ્તવિકરૂપે પરિજ્ઞાન થઈ શકશે નહી આ રીતે આકારનો યથાર્થ બોધ થવાને માટે ઘટાદિ પર્યાયોનો બોધ થવો તે આવશ્યક છે આ દૃષ્ટિએ ઘટાદિ પર્યાય પણ અકારની સબંધી છે એમ કહેવામાં આવે છે

અહીં પ્રયોગ આ પ્રકારે છે—જેની અનુપલબ્ધિ થતા જેની અનુપલબ્ધિ થાય છે તે તેનુ સબંધી હોય છે જેમકે રૂપાદિકની અનુપલબ્ધિ (અભાવ) થતા ઘડાની અનુપલબ્ધિ હોય છે; એજ પ્રમાણે ઘટાદિ પર્યાયોની અનુપલબ્ધિમાં અકારની યથાવસ્થિત રૂપે ઉપલબ્ધિ થતી નથી તે કારણે તેઓ તેની સબંધિની છે એમ માનવામા આવે છે આ અનુમાન પ્રયોગમા હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે ઘટાદિ પર્યાયરૂપ જે પ્રતિયોગી પદાર્થ છે તે જ્યાં સુધી પરિજ્ઞાત થઇ જતો નથી ત્યાં સુધી તેના અભાવરૂપ અકારનુ તત્ત્વત. જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તે

परपर्याया न भवेयुस्तर्हि 'अकारस्य स्वपर्याया' इति न व्यपदिश्येरन्, परापेक्षया स्वव्यपदेशस्य संभवात्। तत स्वपर्यायव्यपदेशकारणतया तेपि परपर्यायास्तस्योपयोगिन इति 'तस्ये' ति व्यपदिश्यन्ते। २।

अपि च—सर्वं वस्तु प्रतिनियतस्वभाव, प्रतिनियतस्वभावता च प्रतियोग्यभावात्मकतानिबन्धना। ततो यावत् प्रतियोगिविज्ञान भवति, तावन्नाधिकृत वस्तु तदभावात्मक तत्त्वतो ज्ञातु शक्यते। तथा च सति घटादि पर्यायाणामपि अभाव प्रतियोगित्वात् तदविज्ञान यावद् भवति तावन्नाधिकृतं वस्तु तदभावात्मक परिज्ञातमिति नाकारो यथात्मनाऽवगन्तु शक्यते, इति घटादिपर्याया अप्यकारस्य पर्याया

यदि ये परपर्यायें न हों तो ये अकार की स्वपर्यायें हैं ऐसा व्यपदेश ही नहीं हो सकेगा। कारण स्व व्यपदेश परापेक्ष है। इसलिये पर्यायों में स्व व्यपदेश का कारण होने से ये परपर्यायें भी उस विवक्षित पदार्थ की उपयोगी हैं अतः उनमें "तस्य" ऐसा व्यपदेश होता है ॥ २॥

फिर भी—ससार की जितनी भी वस्तुएँ हैं वे सब प्रतिनियत स्वभाव वाली हैं। और यह प्रतिनियत स्वभावता उनमें प्रतियोगी पदार्थ के अभाव को लेकर ही आई हुई है। इसलिये यह ध्रुव सत्य है कि वस्तु अपने स्वभाव में प्रतिनियत है यह बात स्पष्टरूप से जानने के लिये प्रतियोगी पदार्थ का ज्ञान होना चाहिये। तभी जाकर विवक्षित वस्तु में "प्रतियोगी पदार्थ का अभाव रहा हुआ है" ऐसा कहा जा सकता है।

और भी "अकार की ये निज पर्यायें हैं" ऐसा बोध अकार पर्यायों

છે ત્યારે જ 'સ્વ" ની શોભા છે જો એ પરપર્યાયો ન હોત તો એ આકારની સ્વપર્યાયો છે એવો વ્યપદેશ જ થઈ શકત નહીં કારણ કે સ્વ વ્યપદેશ પરાપેક્ષ છે તે કારણે પર્યાયોમાં સ્વ વ્યપદેશનુ કારણ હોવાથી એ પરપર્યાયો પણ તે વિવક્ષિત પદાર્થને ઉપયોગી થાય છે, તેથી તેમનામા "तस्य" એવો વ્યપદેશ થાય છે ॥ ૨ ॥

વળી સસારની જેટલી વસ્તુઓ છે તે બધી પ્રતિનિયત સ્વભાવવાળી છે. અને એ પ્રતિનિયત સ્વભાવતા તેમનામાં પ્રતિયોગી પદાર્થના અભાવને લીધે જ આવેલી છે તે કારણે એ ધ્રુવ સત્ય છે કે વસ્તુ પોતાના સ્વભાવમા પ્રતિનિયત છે એ વાત સ્પષ્ટરૂપે સમજવાને માટે પ્રતિયોગી પદાર્થનું જ્ઞાન હોવુ જોઈએ. ત્યારે જ વિવક્ષિત વસ્તુમાં "પ્રતિયોગી પદાર્થનો અભાવ રહેલ છે" એમ કહી શકાય છે

વળી—"અકારની એ સ્વપર્યાયો છે" એવો બોધ અકાર પર્યાયોમાં ત્યારે

तथा चात्र प्रयोगः-यदनुपलब्धौ यस्यानुपलब्धिः स तस्य सम्बन्धी । यथा घटस्य रूपादयः । घटादि पर्यायानुपलब्धौ चाकारस्य न यथावस्थित स्वरूपेणोपलब्धिरिति ते तस्य सम्बन्धिनः ।

न चायमसिद्धो हेतुः, घटादि पर्यायरूपप्रतियोग्यपरिज्ञानात् तदभावात्मकस्याकारस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वायोगात् ।

में तभी हो सकता है कि जब उसमें पर के-घटादि पर्यायों के-अभाव का बोध हो । जब तक इनका उनमें अभाव का बोध नहीं होगा तब तक अकार का वास्तविकरूप से परिज्ञान नहीं हो सकेगा । इस तरह अकार का यथार्थबोध होने के लिये घटादि पर्यायों का बोध होना आवश्यक है । इस दृष्टि से घटादि पर्याय भी अकार के संबंधी हैं ऐसा कहा जाता है ।

यहां प्रयोग इस प्रकार है-जिसकी अनुपलब्धि होने पर जिसकी अनुपलब्धि होती है, वह उसका संबंधी होता है-जैसे रूपादिक की अनुपलब्धि होने पर घट की अनुपलब्धि होती है । इसी प्रकार से घटादिपर्यायों की अनुपलब्धि में अकार की यथावस्थितरूप से उपलब्धि नहीं होती है इसलिये वे उसकी संबंधिनी हैं ऐसा माना जाता है । इस अनुमान प्रयोग में हेतु असिद्ध नहीं है कारण घटादिपर्यायरूप जो प्रतियोगी पदार्थ है वह जबतक परिज्ञात नहीं हो जाता है जबतक उसके अभावरूप अकार का तत्त्वतः ज्ञान नहीं हो सकता है । इसलिये यह

જ થઈ શકે છે કે જ્યારે તેમા પરના-ઘટાદિ પર્યાયોના-અભાવનો બોધ થાય જ્યા સુધી તેમનામા તેમના અભાવનો બોધ નહી થાય ત્યાં સુધી આકારનુ વાસ્તવિકરૂપે પરિજ્ઞાન થઈ શકશે નહી આ રીતે આકારનો યથાર્થ બોધ થવાને માટે ઘટાદિ પર્યાયોનો બોધ થવો તે આવશ્યક છે આ દૃષ્ટિએ ઘટાદિ પર્યાય પણ અકારની સબંધી છે એમ કહેવામા આવે છે

અહીં પ્રયોગ આ પ્રકારે છે-જેની અનુપલબ્ધિ થતા જેની અનુપલબ્ધિ થાય છે તે તેનુ સબંધી હોય છે જેમકે રૂપાદિકની અનુપલબ્ધિ (અભાવ) થતા ઘડાની અનુપલબ્ધિ હોય છે, એજ પ્રમાણે ઘટાદિ પર્યાયોની અનુપલબ્ધિમા અકારની યથાવસ્થિત રૂપે ઉપલબ્ધિ થતી નથી તે કારણે તેઓ તેની સબંધિની છે એમ માનવામા આવે છે આ અનુમાન પ્રયોગમા હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે ઘટાદિ પર્યાયરૂપ જે પ્રતિયોગી પદાર્થ છે તે જ્યાં સુધી પરિજ્ઞાત થઈ જતો નથી ત્યાં સુધી તેના અભાવરૂપ અકારનુ તત્ત્વત જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તે

परपर्याया न भवेयुस्तर्हि 'अकारस्य स्वपर्यायाः' इति न व्यपदिश्येरन्, परापेक्षया स्वव्यपदेशस्य संभवात्। तत स्वपर्यायव्यपदेशकारणतया तेपि परपर्याया स्तस्योपयोगिन इति 'तस्ये' ति व्यपदिश्यन्ते । २ ।

अपि च — सर्वं वस्तु प्रतिनियतस्वभाव, प्रतिनियतस्वभावता च प्रतियोग्यभावात्मकतानिबन्धना । ततो यावन्न प्रतियोगिविज्ञान भवति, तावन्नाधिकृत वस्तु तदभावात्मक तत्त्वतो ज्ञातु शक्यते । तथा च सति घटादि पर्यायाणामपि अभाव प्रतियोगित्वात् तदविज्ञान यावद् भवति तावन्नाधिकृत वस्तु तदभावात्मक परिज्ञातमिति नाकारो यथात्मनाऽवगन्तु शक्यते, इति घटादिपर्याया अप्यकारस्य पर्याया

यदि ये परपर्यायें न हों तो ये अकार की स्वपर्याये हैं ऐसा व्यपदेश ही नहीं हो सकेगा। कारण स्व व्यपदेश परापेक्ष है। इसलिये पर्यायों में स्व व्यपदेश का कारण होने से ये परपर्याये भी उस विवक्षित पदार्थ की उपयोगी हैं अत उनमें "तस्य" ऐसा व्यपदेश होता है ॥ २ ॥

फिर भी–ससार की जितनी भी वस्तुएँ हैं वे सब प्रतिनियत स्वभाव वाली हैं। और यह प्रतिनियत स्वभावता उनमें प्रतियोगी पदार्थ के अभाव को लेकर ही आई हुई है। इसलिये यह ध्रुव सत्य है कि वस्तु अपने स्वभाव में प्रतिनियत है यह बात स्पष्टरूप से जानने के लिये प्रतियोगी पदार्थ का ज्ञान होना चाहिये। तभी जाकर विवक्षित वस्तु में "प्रतियोगी पदार्थ का अभाव रहा हुआ है" ऐसा कहा जा सकता है।

और भी "अकार की ये निज पर्याये हैं" ऐसा बोध अकार पर्यायों

છે ત્યારે જ 'સ્વ" ની શોભા છે જો એ પરપર્યાયો ન હોત તો એ આકારની સ્વપર્યાયો છે એવો વ્યપદેશ જ થઈ શકત નહી કારણ કે સ્વ વ્યપદેશ પરાપેક્ષ છે તે કારણે પર્યાયોમાં સ્વ વ્યપદેશનુ કારણ હોવાથી એ પરપર્યાયો પણ તે વિવક્ષિત પદાર્થને ઉપયોગી થાય છે, તેથી તેમનામાં "तस्य" એવો વ્યપદેશ થાય છે ॥ ૨ ॥

વળી સંસારની જેટલી વસ્તુઓ છે તે બધી પ્રતિનિયત સ્વભાવવાળી છે અને એ પ્રતિનિયત સ્વભાવતા તેમનામાં પ્રતિયોગી પદાર્થના અભાવને લીધે જ આવેલી છે તે કારણે એ ધ્રુવ સત્ય છે કે વસ્તુ પોતાના સ્વભાવમા પ્રતિનિયત છે એ વાત સ્પષ્ટરૂપે સમજવાને માટે પ્રતિયોગી પદાર્થનુ જ્ઞાન હોવુ જોઈએ. ત્યારે જ વિવક્ષિત વસ્તુમાં "પ્રતિયોગી પદાર્થનો અભાવ રહેલ છે" એમ કહી શકાય છે

વળી–"આકારની એ સ્વપર્યાયો છે" એવો બોધ આકાર પર્યાયોમાં ત્યારે

तथा चात्र प्रयोग.—यदनुपलब्धौ यस्यानुपलब्धिः स तस्य सम्बन्धी । यथा घटस्य रूपादय. । घटादि पर्यायानुपलब्धौ चाकारस्य न यथावस्थित स्वरूपेणोपलब्धिरिति ते तस्य सम्बन्धिन ।

न चायमसिद्धो हेतुः, घटादि पर्यायरूपप्रतियोग्यपरिज्ञानात् तदभावात्मकस्याकारस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वायोगात् ।

में तभी हो सकता है कि जब उसमें पर के—घटादि पर्यायों के—अभाव का बोध हो । जब तक इनका उनमें अभाव का बोध नहीं होगा तब तक अकार का वास्तविकरूप से परिज्ञान नहीं हो सकेगा । इस तरह अकार का यथार्थबोध होने के लिये घटादि पर्यायों का बोध होना आवश्यक है। इस दृष्टि से घटादि पर्याय भी अकार के संबंधी हैं ऐसा कहा जाता है।

यहा प्रयोग इस प्रकार है—जिसकी अनुपलब्धि होने पर जिसकी अनुपलब्धि होती है, वह उसका संबंधी होता है—जैसे रूपादिक की अनुपलब्धि होने पर घट की अनुपलब्धि होती है । इसी प्रकार से घटादिपर्यायों की अनुपलब्धि में अकार की यथावस्थितरूप से उपलब्धि नहीं होती है इसलिये वे उसकी संबंधिनी हैं ऐसा माना जाता है। इस अनुमान प्रयोग में हेतु असिद्ध नहीं है कारण घटादिपर्यायरूप जो प्रतियोगी पदार्थ है वह जबतक परिज्ञात नहीं हो जाता है जबतक उसके अभावरूप अकार का तत्त्वत ज्ञान नहीं हो सकता है। इसलिये यह

જ થઈ શકે છે કે જ્યારે તેમા પરના—ઘટાદિ પર્યાયોના—અભાવનો બોધ થાય જ્યા સુધી તેમનામાં તેમના અભાવનો બોધ નહી થાય ત્યાં સુધી આકારનુ વાસ્તવિકરૂપે પરિજ્ઞાન થઇ શકશે નહી આ રીતે આકારનો યથાથ બોધ થવાને માટે ઘટાદિ પર્યાયોનો બોધ થવો તે આવશ્યક છે આ દૃષ્ટિએ ઘટાદિ પર્યાય પણ આકારની સબધી છે એમ કહેવામાં આવે છે

અહીં પ્રયોગ આ પ્રકારે છે—જેની અનુપલબ્ધિ થતા જેની અનુપલબ્ધિ થાય છે તે તેનુ સબધી હોય છે જેમકે રૂપાદિકની અનુપલબ્ધિ (અભાવ) થતા ઘડાની અનુપલબ્ધિ હોય છે, એજ પ્રમાણે ઘટાદિ પર્યાયોની અનુપલબ્ધિમાં આકારની યથાવસ્થિત રૂપે ઉપલબ્ધિ થતી નથી તે કારણે તેઓ તેની સબધિની છે એમ માનવામા આવે છે આ અનુમાન પ્રયોગમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે ઘટાદિ પર્યાયરૂપ જે પ્રતિયોગી પદાર્થ છે તે જ્યાં સુધી પરિજ્ઞાત થઇ જતો નથી ત્યા સુધી તેના અભાવરૂપ આકારનુ તત્ત્વતઃ જ્ઞાન થઈ શકતુ નથી તે

तस्माद् घटादिपर्याया अप्यकारस्य सम्बन्धिन इति स्वपर्यायापेक्षयाऽकारः सर्वद्रव्य पर्याय परिमाण'।

एवमाकारादयोऽपि वर्णा सर्वे प्रत्येकं सर्व द्रव्यपर्याय परिमाणा वेदितव्याः। एव घटादिकमपि प्रत्येक सर्वं वस्तु आत परिमातनीयं, न्यायस्य समानत्वात्। न चैतदनार्ष, यत उक्तमाचाराङ्गे—

"जे एग जाणइ, से सव्व जाणइ। जे सव्व जाणइ, से एग जाणइ।"

अयमर्थ —य एकं वस्तु सर्वपर्यायै सह जानाति, स नियमेन सर्वं वस्तु जानाति। सर्वोपलब्धिमन्तरेण विवक्षितस्यैकस्य स्वपर्यायभेदभिन्नतया सर्वात्मनाऽवगन्तुमशक्यत्वात् यश्च सर्वं सर्वात्मनासाक्षाद् जानाति, स एक स्वपर्यायभेद भिन्न जानाति।

मानना चाहिये कि घटादि परपर्यायें भी अकार की संबधी हैं। इस तरह अकार सर्वद्रव्य पर्याय भी परिमाणवाला सिद्ध हो जाता है। इस तरह और भी आकार आदि जो वर्ण हैं वे भी प्रत्येक सर्वद्रव्य पर्यायप्रमाणानुरूप हैं यह सिद्ध हो जाता है। घटादिक जो वस्तुएँ हैं उनमें भी इस न्याय के समान होने से सर्वपर्यायप्रमाणता घटित हो जाती है। हमारा इस प्रकार का यह कथन आगम से प्रतिकूल नहीं पड़ता है, कारण आचाराङ्ग में ऐसा ही कहा है-"जे एग जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एग जाणइ" इति। इसका भाव यह है कि जो एक जीवादिक वस्तु को अपनी २ समस्त पर्यायों सहित जानता है वह नियम से समस्त वस्तुओं को जानता है। विवक्षित एक वस्तु का "यह अपनी समस्त पर्यायों से सहित है तथा परपर्यायों का इसमें

કારણ કે એમ માનવું જોઇએ કે ઘટાદિ પરપર્યાયો પણ અકારની સંબંધી છે આ રીતે અકાર સર્વદ્રવ્યપર્યાય પરિમાણવાળો સિદ્ધ થઇ જાય છે એજ રીતે બીજા પણ અકાર આદિ જે વર્ણન છે તેઓ પણ પ્રત્યેક સર્વદ્રવ્યપર્યાય પ્રમાણાનુરૂપ છે તે સિદ્ધ થઇ જાય છે ઘટાદિક જે વસ્તુઓ છે તેમનામાં પણ આ ન્યાયથી સમાનતા હોવાથી સર્વપર્યાય પ્રમાણતા ઘટિત થઇ જાય છે અમારૂં એ પ્રકારનું આ કથન આગમથી વિરૂદ્ધ જતું નથી કારણ કે આચારાંગમાં એવું જ કહ્યું છે-"जे एग जाणइ से सव्व जाणइ, जे सव्व जाणइ से एग जाणइ" તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે એક જીવાદિક વસ્તુને પોત પોતાની સમસ્ત પર્યાયો સહિત જાણે [illegible] એથી સમસ્ત વસ્તુઓને જાણે છે વિવક્ષિત એક વસ્તુનો "આ પોત [illegible] યુક્ત છે તથા પરપર્યાયોનો તેમાં અભાવ છે"

अन्यत्राप्युक्तम्—

"एको भाव' सर्वथा येन दृष्ट',
सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टा' ।
सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा.,
एको भावः सर्वथा तेन दृष्ट' "॥ १ ॥

तदेवमकारादिकमपि वर्णजातं केवलज्ञानवत् सर्वद्रव्यपर्याय परिमाणमिति न कश्चिद्विरोध ।

अपि च—केवलज्ञानपि स्वपरपर्यायभेदभिन्न भवति । तथात्मस्वभावरूप न

अभाव है" ऐसा बोध जबतक नहीं होगा तबतक वह वस्तु सर्वात्मना जानी हुई नहीं कहला सकेगी। अत जब वह इस रूप से जान ली जाती है तो इसका तात्पर्य ही यह है कि उस जानने वाले को सर्व पदार्थ की उपलब्धि हो चुकी है तभी वह विवक्षित वस्तु को सर्व पर्यायों सहित जान सका है। इसी तरह जो सर्व वस्तु को सर्वात्मना साक्षात् जानता है वह एक वस्तु को स्वपरपर्याय के भेदरूप से जानता है। अन्यत्र भी इसी बात की पुष्टि इस प्रकार से की है—

"एको भावः सर्वथा येन दृष्ट', सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टा ।
सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः एको भाव सर्वथा तेन दृष्ट ॥१॥" इति।

इस तरह अकार आदि समस्त वर्ण समूह केवलज्ञान की तरह सर्वद्रव्यपर्यायों के प्रमाणानुरूप है इस कथन में कोई विरोध नहीं आता है।

એવો બોધ જ્યાં સુધી નહીં થાય ત્યા સુધી તે વસ્તુ સર્વાત્મના જાણેલી કહી શકાશે નહીં. તેથી જો તે એ રૂપે જાણી લેવાય છે તો તેનું તાત્પર્ય જ એ છે કે તે જાણનારને સર્વ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થઈ ગઈ છે ત્યારે જ તે વિવક્ષિત વસ્તુને સર્વપર્યાયો સહિત જાણી શકે છે આ રીતે જે સર્વવસ્તુને સર્વાત્મના પ્રત્યક્ષ પણે છે તે એક વસ્તુને સ્વરૂપ પર્યાયના ભેદરૂપથી જાણે છે અન્યત્ર પણ એજ વાતની પુષ્ટિ આ રીતે કરી છે—

"एको भाव सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावा सर्वथा तेन दृष्टाः ।
सर्वे भावा' सर्वथा येन दृष्टा , एको भाव सर्वथा तेन दृष्टः ॥१॥"

આ રીતે અકાર આદિ સમસ્ત વર્ણસમૂહ કેવળજ્ઞાનની જેમ સર્વદ્રવ્ય પર્યયોના પ્રમાણાનુરૂપ છે આ કથનમા કોઈ વિરોધ નડતો નથી

तस्माद् घटादिपर्याया अप्यकारस्य सम्बन्धिन इति स्वपर्यायापेक्षयाऽकारः सर्वद्रव्य पर्याय परिमाणः।

एवमाकारादयोऽपि वर्णाः सर्वे प्रत्येक सर्व द्रव्यपर्याय परिमाणा वेदितव्याः। एव घटादिकमपि प्रत्येक सर्व वस्तु जात परिमातनीयं, न्यायस्य समानत्वात्। न चैतदनार्ष, यत उक्तमाचाराङ्गे—

"जे एगं जाणइ, से सव्वं जाणइ। जे सव्वं जाणइ, से एगं जाणइ।"

अयमर्थः—य एकं वस्तु सर्वपर्यायैः सह जानाति, स नियमेन सर्वं वस्तु जानाति। सर्वोपलब्धिमन्तरेण विवक्षितस्यैकस्य स्वपर्यायभेदभिन्नतया सर्वात्मना ऽवगन्तुमशक्यत्वात् यश्च सर्वं सर्वात्मनासाक्षाद् जानाति, स एकं स्वपर्यायभेद भिन्नं जानाति।

मानना चाहिये कि घटादि परपर्यायें भी अकार की संबंधी हैं। इस तरह अकार सर्वद्रव्य पर्याय भी परिमाणवाला सिद्ध हो जाता है। इस तरह और भी आकार आदि जो वर्ण हैं वे भी प्रत्येक सर्वद्रव्य पर्यायप्रमाणानुरूप हैं यह सिद्ध हो जाता है। घटादिक जो वस्तुएँ हैं उनमें भी इस न्याय के समान होने से सर्वपर्यायप्रमाणता घटित हो जाती है। हमारा इस प्रकार का यह कथन आगम से प्रतिकूल नहीं पड़ता है, कारण आचाराङ्ग में ऐसा ही कहा है-"जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ" इति। इसका भाव यह है कि जो एक जीवादिक वस्तु को अपनी २ समस्त पर्यायों सहित जानता है वह नियम से समस्त वस्तुओं को जानता है। विवक्षित एक वस्तु का "यह अपनी समस्त पर्यायों से सहित है तथा परपर्यायों का इसमें

કારણ એમ માનવું જોઇએ કે ઘટાદિ પરપર્યાયો પણ અકારની સબંધી છે આ રીતે અકાર સર્વદ્રવ્યપર્યાય પરિણામવાળો સિદ્ધ થઈ જાય છે એજ રીતે બીજા પણ અકાર આદિ જે વર્ણન છે તેઓ પણ પ્રત્યેક સર્વદ્રવ્યપર્યાય પ્રમાણાનુરૂપ છે તે સિદ્ધ થઈ જાય છે ઘટાદિક જે વસ્તુઓ છે તેમનામાં પણ આ ન્યાયથી સમાનતા હોવાથી સર્વપર્યાય પ્રમાણતા ઘટિત થઈ જાય છે અમારૂ એ પ્રકારનું આ કથન આગમથી વિરૂદ્ધ જતું નથી કારણ કે આચારાંગમા એવું જ કહ્યું છે-"जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ" તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે એક જીવાદિક વસ્તુને પોત પોતાની સમસ્ત પર્યાયો સહિત જાણે છે તે નિયમથી સમસ્ત વસ્તુઓને જાણે છે વિવક્ષિત એક વસ્તુનો "આ પોતાની સમસ્ત પર્યાયોયુક્ત છે તથા પરપર્યાયોનો તેમાં અભાવ છે"

सर्वद्रव्यपर्यायाणामनन्तभागकल्पा, परपर्यायास्तु स्वपर्यायरूपानन्ततमभागोनाः सर्वद्रव्यपर्यायाः। तस्मादकारादिकं स्वपरपर्यायैरेव सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं भवति।

यथा चाऽकारादिकं सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं तथा मत्यादीन्यपि ज्ञानानि द्रष्टव्यानि, न्यायस्य समानत्वात्।

इह यद्यपि सर्वं ज्ञानमविशेषेणाक्षरमुच्यते, सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं च भवति, तथापि श्रुताधिकारादिहाक्षरं श्रुतज्ञानं ग्राह्यम्। श्रुतज्ञानं च मतिज्ञानाविनाभूतं, ततो मतिज्ञानमपि। तदेव श्रुतज्ञानमकारादिकं चोत्कर्षतः सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं,

---

स्व और परपर्यायों द्वारा जाननी चाहिये। अकार आदि वर्णों में जो स्वपर्यायें हैं वे तो सर्व द्रव्यपर्यायों के अनन्तवें भाग प्रमाण हैं, तथा जो परपर्यायें हैं वे वहां स्वपर्यायरूप अनन्तवें भागहीन सर्वद्रव्यपर्याय-प्रमाण हैं। इसलिये अकारादि में स्व एवं परपर्यायों द्वारा ही सर्वद्रव्य-पर्यायप्रमाणता सिद्ध होती है।

जिस प्रकार अकारादि सर्व द्रव्यपर्याय परिमाणवाले प्रकट किये गये हैं उसी प्रकार मति आदि ज्ञानों में भी यह सर्व द्रव्यपर्यायप्रमाणता जान लेनी चाहिये। क्यों कि न्याय सर्वत्र समान होता है।

यहां पर यद्यपि सामान्यरूपसे समस्त ज्ञान अक्षररूपसे कहा गया है और वह सर्वद्रव्यपर्याय परिमाणरूप बतलाया गया है, तो भी श्रुत का अधिकार होनेसे यहां अक्षर शब्दसे श्रुतज्ञानका ग्रहण करना चाहिये। श्रुतज्ञान मतिज्ञानका अविनाभावी होता है इस अपेक्षासे उसमें भी सर्व द्रव्यपर्याय प्रमाणता सिद्ध हो जाती है। इस तरह श्रुतज्ञान

આદિ વર્ણોમા જે સ્વપર્યાયો છે તે તો સર્વદ્રવ્યપર્યાયોના અનંતમાંભાગ પ્રમાણ છે, તથા જે પરપર્યાયો છે તે ત્યા સ્વપર્યાયરૂપ અનંતમાં ભાગહીન સર્વદ્રવ્ય પર્યાયપ્રમાણ છે તે કારણે અકારાદિમાં સ્વ અને પરપર્યાયો દ્વારા જ સર્વદ્રવ્ય પર્યાય પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે

જે રીતે અકારાદિ સર્વદ્રવ્યપર્યાયવાળા પ્રગટ કરેલ છે એજ રીતે મતિ આદિ જ્ઞાનોમા પણ એ સર્વદ્રવ્યપર્યાયપ્રમાણતા સમજી લેવી કારણ કે સર્વત્ર ન્યાય સમાન જ હોય છે

અહીં જો કે સામાન્યરૂપે સમસ્તજ્ઞાન અક્ષરરૂપે કહેવામા આવ્યુ છે અને તે સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણરૂપ બતાવવામાં આવ્યુ છે, તો પણ શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી અહીં અક્ષર શબ્દથી શ્રુતજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવુ જોઈએ શ્રુતજ્ઞાન મતિ જ્ઞાનનુ અવિનાભાવી હોય છે તે અપેક્ષાએ તેમાં પણ સર્વદ્રવ્યપર્યાયપ્રમાણતા

तु घटादिवस्तुस्वभावात्मकम्। तस्माद् ये घटादिवस्तुनः स्वभावास्ते केवलज्ञानस्य परपर्यायाः, ये तु परिच्छेदरूपस्य स्वभावास्ते स्वपर्यायाः। परपर्याया अपि पूर्वोक्तयुक्तेस्तस्य सम्बन्धिन इति स्वपरपर्यायभेदभिन्न भवति।

तत्र स्वपर्यायपरिमाणचिन्तायां परमार्थतो न कश्चिदकारादि संयुक्तश्रुत-केवलज्ञानयोर्विशेषः। एतावानेव विशेषः—केवलज्ञानं स्वपर्यायैरेव सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणतुल्यम्। अकारादिकं तु स्वपर्यायैः। तथाहि—अकारस्य स्वपर्यायाः—

फिर भी—केवलज्ञान में भी स्वपर्याय की भिन्नता से भेद सिद्ध होता है। आत्मस्वभावरूपता यह केवलज्ञानकी निज पर्याय है। तथा घटादि रूप जो वस्तुएँ हैं तदात्मकता उसमें नहीं है यह केवलज्ञान की परपर्याय है। केवलज्ञान में आत्मस्वभावरूपता जो निजपर्याय है उसका तात्पर्य पदार्थ परिच्छेदक स्वभाव से है। जिस प्रकार निजपर्याय केवलज्ञान की संबंधी मानी गई है उसी प्रकार पूर्वोक्तयुक्ति के अनुसार परपर्याय भी उसकी संबंधी होती हैं। इस तरह केवलज्ञान में इन दोनों पर्यायों की भिन्नता से भेद आ जाता है।

जब इस प्रकार से स्वपर्यायपरिमाण का विचार किया जाता है तब परमार्थतः अकारादि संयुक्त श्रुतज्ञान में और केवलज्ञान में यद्यपि कोई भेद नहीं प्रतीत होता है। परन्तु फिर भी केवलज्ञान में जो सर्वद्रव्य-पर्याय परिमाण तुल्यता कही गई है वह स्वपर्यायों से ही जाननी चाहिये। परपर्यायों द्वारा नहीं। और अकारादिकों में यह सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणता

તથા—કેવળજ્ઞાનમાં પણ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયની ભિન્નતાથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે આત્મસ્વભાવરૂપતા એ કેવળજ્ઞાનની સ્વપર્યાય છે તથા ઘટાદિરૂપ જે વસ્તુઓ છે તેમા તદાત્મકતા નથી, તે કેવળજ્ઞાનની પરપર્યાય છે કેવળજ્ઞાનમાં આત્મસ્વભાવરૂપતા જે સ્વપર્યાય છે તેનું તાત્પર્ય પદાર્થ પરિચ્છેદક સ્વભાવ છે જેમ સ્વપર્યાય કેવળજ્ઞાનની સંબંધી માનવામાં આવી છે એમ પૂર્વોક્ત યુક્તિ પ્રમાણે પરપર્યાય પણ તેની સંબંધી હોય છે આ રીતે એ બન્ને પર્યાયોની ભિન્નતાથી કેવળજ્ઞાનમાં ભેદ આવી જાય છે

જ્યારે આ રીતે સ્વપર્યાય પરિમાણનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે પરમાર્થતઃ અકારાદિ સંયુક્ત શ્રુતજ્ઞાનમા અને કેવળજ્ઞાનમા જો કે કોઈ ભેદ લાગતો નથી, છતાં પણ કેવળજ્ઞાનમા જે સર્વદ્રવ્યપર્યાય પરિમાણ તુલ્યતા કહેલ છે તે સ્વપર્યાયોથી જ જાણવી જોઈએ, પરપર્યાયો દ્વારા નહીં. અને અકારાદિકોમાં આ સર્વદ્રવ્યપર્યાય પરિમાણતા સ્વ અને પરપર્યાયો દ્વારા જાણવી જોઈએ અકાર

सर्वद्रव्यपर्यायाणामनन्तभागकल्पा, परपर्यायास्तु स्वपर्यायरूपानन्ततमभागोनाः सर्वद्रव्यपर्यायाः। तस्मादकारादिकं स्वपरपर्यायैरेव सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाण भवति।

यथा चाऽकारादिक सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं तथा मत्यादीन्यपि ज्ञानानि द्रष्टव्यानि, न्यायस्य समानत्वात्।

इह यद्यपि सर्वं ज्ञानमविशेषेणाक्षर मुच्यते, सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाण च भवति, तथापि श्रुताधिकारादिहाक्षर श्रुतज्ञान ग्राह्यम्। श्रुतज्ञान च मतिज्ञानाविनाभूतं, ततो मति ज्ञानमपि। तदेवं श्रुतज्ञानमकारादिकं चोत्कर्षतः सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाण,

स्व और परपर्यायों द्वारा जाननी चाहिये। अकार आदि वर्णों में जो स्वपर्याये हैं वे तो सर्व द्रव्यपर्यायों के अनन्तवें भाग प्रमाण हैं, तथा जो परपर्याये हैं वे वहा स्वपर्यायरूप अनन्तवें भागहीन सर्वद्रव्यपर्यायप्रमाण हैं। इसलिये अकारादि में स्व एवं परपर्यायों द्वारा ही सर्वद्रव्यपर्यायप्रमाणता सिद्ध होती है।

जिस प्रकार अकारादि सर्व द्रव्यपर्याय परिमाणवाले प्रकट किये गये हैं उसी प्रकार मति आदि ज्ञानों में भी यह सर्व द्रव्यपर्यायप्रमाणता जान लेनी चाहिये। क्यों कि न्याय सर्वत्र समान होता है।

यहा पर यद्यपि सामान्यरूपसे समस्त ज्ञान अक्षररूपसे कहा गया है और वह सर्वद्रव्यपर्याय परिमाणरूप बतलाया गया है, तो भी श्रुत का अधिकार होनेसे यहां अक्षर शब्दसे श्रुतज्ञानका ग्रहण करना चाहिये। श्रुतज्ञान मतिज्ञानका अविनाभावी होता है इस अपेक्षासे उसमें भी सर्व द्रव्पर्याय प्रमाणता सिद्ध हो जाती है। इस तरह श्रुतज्ञान

આદિ વર્ણોમાં જે સ્વપર્યાયો છે તે તો સર્વદ્રવ્યપર્યાયોના અનંતમાંભાગ પ્રમાણ છે, તથા જે પરપર્યાયો છે તે ત્યાં સ્વપર્યાયરૂપ અનંતમા ભાગહીન સર્વદ્રવ્ય પર્યાયપ્રમાણ છે તે કારણે અકારાદિમાં સ્વ અને પરપર્યાયો દ્વારા જ સર્વદ્રવ્ય પર્યાય પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે

જે રીતે અકારાદિ સર્વદ્રવ્યપર્યાયવાળા પ્રગટ કરેલ છે એજ રીતે મતિ આદિ જ્ઞાનોમાં પણ એ સર્વદ્રવ્યપર્યાયપ્રમાણતા સમજી લેવી કારણ કે સર્વત્ર ન્યાય સમાન જ હોય છે

અહીં જો કે સામાન્યરૂપે સમસ્તજ્ઞાન અક્ષરરૂપે કહેવામા આવ્યુ છે અને તે સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણરૂપ બતાવવામાં આવ્યુ છે, તો પણ શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી અહીં અક્ષર શબ્દથી શ્રુતજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવુ જોઈએ શ્રુતજ્ઞાન મતિ જ્ઞાનનું અવિનાભાવી હોય છે તે અપેક્ષાએ તેમાં પણ સર્વદ્રવ્યપર્યાયપ્રમાણતા

तथ सर्वोत्कृष्ट श्रुतकेवलिनो द्वादशाङ्गविद' संभवति, न तु शेषस्य। तस्मात् अनादिभावः श्रुतस्य जन्तना जघन्यो मध्यमो वा द्रष्टव्यो न तूत्कृष्ट इति स्थितम्।

ननु श्रुतस्यानादिभाव व्यवकथमुपपद्यते-यदा हि सर्वोत्कृष्ट श्रुतज्ञानावरण-स्त्यानर्द्धिनिद्रारूपदर्शनावरणोदय -संभवति, तदा सामन्येन श्रुतस्यावरण समाप्यते, यथाऽवध्यादि ज्ञानस्य। तस्मादवध्यादिज्ञानमिव श्रुतमपि-आदिमदितिकथ तृतीय चतुर्थभङ्गसभवस्तत्र आह-' सव्व जीवाणपि० ' इत्यादि । सर्वजीवानामपि च

और अकार आदि अक्षरोंमें जो यह उत्कृष्टरूपसे सर्वद्रव्य पर्यायप्रमाणता प्रकट की गई है वह द्वादशांगके पाठी सर्वोत्कृष्ट श्रुतकेवली की अपेक्षासे ही जाननी चाहिये। क्यों कि वहीं पर यह उत्कृष्टता समवित होती है अन्य जीवों के श्रुतज्ञान आदिमें नहीं। कारण कि वहां पर श्रुतका अनादिभाव जघन्य या मध्यमरूपसे बतलाया गया है। उत्कृष्ट रूपसे नहीं।

शका—श्रुतमें जो अनादिता प्रकट की गई है वह समझमें नहीं आती है। कारण जब जीव के सर्वोत्कृष्ट श्रुत ज्ञानावरणका स्त्यानर्द्धिका एवं निद्रारूप दर्शनावरण कर्मका उदय होता है तब उस स्थितिमें सपूर्ण रूपसे श्रुतका आवरण हो जाता है। जिस प्रकार कि अवधिज्ञानावरणी के उदयमें अवधि ज्ञानका आवरण हो जाता है। अत' यह कैसे माना जा सकता है कि श्रुतज्ञान अनादि है। अवधिज्ञान आदि की तरह वह भी सादि ही है और इस तरह उसमें ये तृतीय और चतुर्थ भंग सम्भवित नहीं होते हैं।

સિદ્ધ થઈ જાય છે આ રીતે શ્રુતજ્ઞાન અને અકારાદિ અક્ષરોમાં જે આ ઉત્કૃષ્ટ રૂપે સર્વદ્રવ્યપર્યાયપ્રમાણતા પ્રગટ કરવામાં આવી છે તે દ્વાદશાંગના પાઠી સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતકેવળીની અપેક્ષાએ જ જાણવી જોઈએ કારણ કે ત્યાં જ તે ઉત્કૃષ્ટતા સભવિત હોય છે અન્ય જીવોના શ્રુતજ્ઞાન આદિમાં નહીં કારણ કે ત્યાં શ્રુતનો અનાદિ ભાવ જઘન્ય કે મધ્યમરૂપે બતાવવામાં આવ્યો છે, ઉત્કૃષ્ટ રૂપે નહીં

શકા—શ્રુતમા જે અનાદિતા પ્રગટ કરવામાં આવી છે તે સમજાતી નથી. કારણ કે જ્યારે જીવના સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુત જ્ઞાનાવરણના સ્ત્યાનર્દ્ધિકા અને નિદ્રારૂપ દર્શનાવરણ કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે સ્થિતમાં સપૂર્ણરૂપેશ્રુતનુ આવરણ થઈ જાય છે, જેમ અવધિજ્ઞાનવરણીના ઉદયમાં અવધિજ્ઞાનનુ આવરણ થઇ જાય છે તેમ શ્રુતમાં પણ થાય છે તેથી શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ છે એમ કેવી રીતે માની શકાય! અવધિજ્ઞાન આદિની જેમ તે પણ સાદી જ છે અને આ રીતે તેમાં એ ત્રીજો અને ચોથો ભગ સભવિત હોતો નથી

अक्षरस्य श्रुतज्ञानस्य, श्रुतज्ञानं च मतिज्ञानाविनाभावि, अतो मतिज्ञानस्यापीत्यर्थः, अनन्तभाग'-अनन्तमो भागः, नित्योद्घाटितः-सदाऽनावृतस्तिष्ठतीत्यर्थ' । स पुनरनन्ततमभागोऽप्यनेकविधः । तत्र सर्वजघन्योभागश्चैतन्यमात्रम् । तत्पुन' सर्वोत्कृष्ट श्रुतावरण-स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयभावेऽपि ना व्रियते, तथा जीवस्वभावत्वात् , तदेवाह -' जइपुण० ' इत्यादि । यदि पुनः सोऽपि आव्रियेत, तेन-आवरणेन, जीव'-चैतन्यलक्षण , अजीवत्व माप्नुयात्-स्वलक्षणपरित्यागादिति भावः । न चैतद् दृष्ट मिष्टं

उत्तर—समस्त जीवोंका जो * तज्ञान है तथा मतिज्ञान है वह सदा अपने अनन्तवें भाग में अनावृत ही रहा करता है अत' उसका आवरण नहीं होता है । तात्पर्य इसका यह है कि जो शकाकारने श्रुतज्ञानमें अनादिता का आवरण दशामें असद्भाव प्रकट किया है उसका उत्तर देते हुए सूत्रकार कहते है कि ठीक है आवरण दशामें यद्यपि अवधि आदि ज्ञान बिलकुल आवृत्त हो जाते है परन्तु मतिज्ञान एवं श्रुतज्ञानमें ऐसा नहीं है । वे तो अपनी आवृत्तदशामें भी अनन्तवें भाग में सदा अनावृत्त रहा करते है । मतिज्ञान श्रुतज्ञानका जो अनन्तवां भाग है वह अनेक प्रकारका बतलाया गया है । उसमें सर्व जघन्य जो भाग है वह मात्र चैतन्यरूप पड़ता है । यह चैतन्यरूप सर्व जघन्य भाग सर्वोत्कृष्ट श्रुतावरण, स्त्यानर्द्धि एवं निद्रावरण कर्मके उदयमें भी आवृत्त नहीं होता है कारण जीवका स्वभाव ही ऐसा है। यदि यह स्वभाव भी आवृत्त माना जावे तो इस दशामें चैतन्य लक्षण जीवमें अपने लक्षणके परित्यागके

ઉત્તર—સમસ્ત જીવોનું જે શ્રુતજ્ઞાન તથા મતિજ્ઞાન છે, તે સદા પોતાના અનંતમાં ભાગમા અનાવૃત જ રહ્યા કરે છે તેથી તેનું આવરણ હોતું નથી તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શંકાકારનારે જે શ્રુતજ્ઞાનમાં અનાદિતાનો આવરણ દશામાં અસદ્ભાવ પ્રગટ કર્યો છે તેનો જવાબ આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે આવરણ દશામાં જો કે અવધિ આદિ જ્ઞાન બિલકુલ આવૃત થઈ જાય છે પણ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં એવું થતું નથી તે તો પોતાની આવૃત્ત દશામાં પણ અનંતમાં ભાગમાં સદા અનુવૃત્ત રહ્યા કરે છે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનો જે અનેકમો ભાગ છે તે અનેક પ્રકારનો બતાવ્યો છે તેમાં સર્વજઘન્ય જે ભાગ છે તે માત્ર ચૈતન્યરૂપ પડે છે આ ચૈતન્યરૂપ સર્વજઘન્ય ભાગ સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતાવરણ, સ્ત્યાનર્દ્ધિ અને નિદ્રાવરણ કર્મના ઉદયમાં પણ આવૃત્ત થતો નથી, કારણ કે જીવનો સ્વભાવ જ એવો છે જો તે સ્વભાવ પણ આવૃત્ત માનવામાં આવે તો એ દશામાં ચૈતન્યલક્ષણ જીવમાં પોતાના લક્ષણના પરિત્યાગને કારણે અજીવત્વની પ્રસક્તિ

तथा सर्वोत्कृष्ट श्रुतकेवलिनो द्वादशाङ्गविद' संभवति न तु शेषस्य। तस्मात् अनादिभाव श्रुतस्य जन्तूनां जघन्यो मध्यमो वा द्रष्टव्यो न तत्कृष्ट इति स्थितम्।

ननु श्रुतस्यानादिभाव एवकथमुपपद्यते-यदा हि सर्वोत्कृष्ट श्रुतज्ञानावरण-स्त्यानर्द्धिनिद्रारूपदर्शनावरणोदय'-संभवति, तदा सामस्त्येन श्रुतस्यावरण समाप्यते, यथाऽवध्यादि ज्ञानस्य। तस्मादवध्यादिज्ञानमिव श्रुतमपि-आदिमदितिकथ तृतीय चतुर्थभङ्गसंभवस्तत्र आह-'सव्व जीवाणपि०' इत्यादि। सर्वजीवानामपि च

और अकार आदि अक्षरोंमें जो यह उत्कृष्टरूपसे सर्वद्रव्य पर्यायप्रमाणता प्रकट की गई है यह द्वादशांगके पाठी सर्वोत्कृष्ट श्रुतकेवलीकी अपेक्षासे ही जाननी चाहिये। क्योंकि यहीं पर यह उत्कृष्टता संभवित होती है अन्य जीवों के श्रुतज्ञान आदिमें नहीं। कारण कि वहां पर श्रुतका अनादिभाव जघन्य या मध्यमरूपसे बतलाया गया है। उत्कृष्ट रूपसे नहीं।

शंका—श्रुतमें जो अनादिता प्रकट की गई है वह समझमें नहीं आती है। कारण जब जीवके सर्वोत्कृष्ट श्रुत ज्ञानावरणका स्त्यानर्द्धिका एवं निद्रारूप दर्शनावरण कर्मका उदय होता है तब उस स्थितिमें संपूर्ण रूपसे श्रुतका आवरण हो जाता है। जिस प्रकार कि अवधिज्ञानावरणी के उदयमें अवधि ज्ञानका आवरण हो जाता है। अतः यह कैसे माना जा सकता है कि श्रुतज्ञान अनादि है। अवधिज्ञान आदि की तरह वह भी सादि ही है और इस तरह उसमें ये तृतीय और चतुर्थ भंग संभवित नहीं होते हैं।

સિદ્ધ થઈ જાય છે આ રીતે શ્રુતજ્ઞાન અને અકારાદિ અક્ષરોમાં જે આ ઉત્કૃષ્ટ રૂપે સર્વદ્રવ્યપર્યાયપ્રમાણતા પ્રગટ કરવામાં આવી છે તે દ્વાદશાંગના પાઠી સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતકેવળીની અપેક્ષાએ જ જાણવી જોઈએ કારણ કે ત્યાં જ તે ઉત્કૃષ્ટતા સંભવિત હોય છે અન્ય જીવોનાં શ્રુતજ્ઞાન આદિમાં નહીં કારણ કે ત્યા શ્રુતનો અનાદિ ભાવ જઘન્ય કે મધ્યમરૂપે બતાવવામાં આવ્યો છે, ઉત્કૃષ્ટ રૂપે નહીં

શંકા—શ્રુતમાં જે અનાદિતા પ્રગટ કરવામાં આવી છે તે સમજાતી નથી. કારણ કે જ્યારે જીવના સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુત જ્ઞાનાવરણના સ્ત્યાનર્દ્ધિક અને નિદ્રારૂપ દર્શનાવરણ કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે સ્થિતમાં સંપૂર્ણરૂપેશ્રુતનુ આવરણ થઈ જાય છે, જેમ અવધિજ્ઞાનવરણીના ઉદયમાં અવધિજ્ઞાનનુ આવરણ થઈ જાય છે તેમ શ્રુતમાં પણ થાય છે તેથી શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ છે એમ કેવી રીતે માની શકાય! અવધિજ્ઞાન આદિની જેમ તે પણ સાદી જ છે અને આ રીતે તેમાં એ ત્રીજો અને ચોથો ભગ સંભવિત હોતો નથી

'से तं०' इत्यादि। तदेतत् सादिकं सपर्यवसितं श्रुतं वर्णितम्। तथा—तदेतदनादिकमपर्यवसितं च श्रुतं वर्णितम्॥सू०४२॥

मूलम्—से किं तं गमियं?। गमियं दिट्ठिवाओ। से किं तं अगमियं?। अगमियं कालियं सुयं। से तं गमियं। से तं अगमियं॥

छाया—अथ किं तद् गमिकम्?। गमिकं दृष्टिवादः। अथ किं तदगमिकम्? अगमिकं कालिकं श्रुतम्। तदेतद् गमिकम्। तदेतद् अगमिकम्॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं गमियं०' इति। अथ किं तद् गमिकम्? इति शिष्य प्रश्नः?। उत्तरमाह—'गमियं०' इत्यादि। गमिकं दृष्टिवाद इति। गमो नाम आदि मध्यावसानेषु किंचिद् विशेषतो भूयोभूयस्तस्यैव पाठस्योच्चारणम्। यथासूत्रादौ—सुयं मे आ उसतेणं भगवया एवं मक्खायं इह खलु इत्यादि। एवं मध्येऽवसाने वा यथा समवं द्रष्टव्यम्। गमोऽस्य विद्यते, इति गमकम्। तच्च

भाग नित्य उद्घाटित सिद्ध होता है। इस तरह मतिज्ञान एवं श्रुतज्ञान में अनादिता का कथन विरुद्ध नहीं पड़ता है। इस तरह यहां तक सादिसांत और अनादि अनंत श्रुतज्ञान का यह वर्णन हुआ॥सू० ४२॥

'से किं तं गमियं?०' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—भदन्त! गमिक श्रुतका क्या लक्षण है? उत्तर—बारहवे दृष्टिवादका नाम गमिक है। आदि मध्य और अन्तमें कुछ २ विशेषतासे जो उसी पाठका पुनः २ उच्चारण किया जाता है उसका नाम गम है। जैसे सूत्रकी आदिमें "सुयं मे आ उसंतेणं भगवया एवं मक्खायं इह खलु०" इत्यादि, ऐसा पाठ कह दिया जाता है।

ભાગ સદા ઉદ્ઘાટિત સિદ્ધ થાય છે એ રીતે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા અનાદિતાનું કથન વિરુદ્ધ પડતુ નથી આ રીતે અહી સુધી સાદિસાંત અને અનાદિ અનંત શ્રુતજ્ઞાનનુ આ વર્ણન થયુ ॥સૂ ૪૨॥

"से किं तं गमियं०" ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત! ગમિક શ્રુતનું શુ લક્ષણ છે?

ઉત્તર—બારમા દૃષ્ટિવાદનું નામ ગમિક છે આદિ મધ્ય અને અન્તમાં કોઇક કોઇક વિશેષતાથી જે એજ પાઠનું ફરી ફરીને ઉચ્ચારણ કરાય છે તેનું નામ ગમ છે જેમ કે સૂત્રના પ્રારંભે "सुयं मे आउसंतेणं भगवया एवमक्खायं इह खलु" ઇત્યાદિ, એવો પાઠ કહેવામા આવે છે એ રીતે મધ્ય અને અન્તમા

या सर्वस्य जीवादिपदार्थस्य सर्वथा स्वभावपरिहारासंभवात्। अत्र दृष्टान्तमाह- 'सुट्ठु वि०' इत्यादि। सुष्ठु अपि मेघसमुदये-चन्द्रसूर्यप्रभा पटलाच्छादके सति चन्द्रसूर्ययो' प्रभा=प्रकाशः, भवति=तिष्ठति। अय भाव'-यथा निविडतरमेघपटलैराच्छादितयोरपि चन्द्रसूर्ययोर्नैकान्तेन तत्प्रभानाशो भवति, सर्वस्य सर्वथास्वभावापनयनस्य कर्तुमशक्यत्वात्। एवमनन्तानन्तैरपि ज्ञानदर्शनावरणकर्मपरमाणुभिरेकैकस्यात्मप्रदेशस्य समाच्छादितस्यापि नैकान्तेन चैतन्यमात्रस्याऽभावो भवति। यतः सर्वजघन्य तन्मतिश्रुतात्मकम्, अतोऽक्षरस्यानन्ततमोभागो नित्योद्घाटित इति सिद्धम्। तथा च सति मतिज्ञानस्य श्रुतज्ञानस्य चाऽनादि भावो न निरुध्यते, इति स्थितम्।

कारण अजीवत्वकी प्रसक्ति आवेगी परन्तु ऐसी स्थिति जीव पदार्थ की न कभी देखी गई है और न किसी को यह इष्ट ही है क्यों कि समस्त जीवादि पदार्थों के अपने २ स्वभाव का सर्वथा परिहार होना असंभव है। अब सूत्रकार इसी विषय को दृष्टान्त द्वारा स्पष्ट करते हैं-जिस प्रकार निबिडतर मेघपटलों द्वारा चंद्र और सूर्य आवृत्त हो जाते हैं, परन्तु इनकी प्रभा एकान्ततः आवृत्त नहीं होती है-नष्ट नहीं होती है, कारण उन मेघपटलों में ऐसी शक्ति नहीं है, जो वे चंद्र सूर्य के प्रभा स्वरूप स्वभाव का सर्वथा अपनयन कर सकें। इसी प्रकार भले ही अनंतानंत भी ज्ञान दर्शनावरण कर्मपरमाणुओं द्वारा एक एक आत्मा का प्रदेश ढक दिया जावे तो भी एकान्ततः चैतन्य मात्र का उस अवस्था में अभाव नहीं हो सकता है। यह जो सर्व जघन्य चैतन्यमात्र अवस्था है वही मतिश्रुतज्ञान का अनंतवां भाग है। इसलिये अक्षर का अनंतवां

આવશે પણ જીવપદાર્થની એવી સ્થિતિ કદી જોવામાં આવી નથી અને કોઈને તે ઈષ્ટ પણ નથી કારણ કે સમસ્ત જીવાદિ પદાર્થોના પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ થવો અસંભવિત છે હવે સૂત્રકાર એજ વિષયને દૃષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે-જે રીતે ગાઢ વાદળો દ્વારા ચંદ્ર અને સૂર્ય ઢંકાઈ જાય છે પણ તેમનું તેજ એકાન્તતઃ ઢંકાતું નથી નાશ પામતું નથી કારણ કે તે મેઘપટલોમાં એવી શક્તિ હોતી નથી કે તેઓ ચંદ્ર સૂર્યના પ્રભાસ્વરૂપ સ્વભાવનો સર્વથા નાશ કરી શકે, એજ રીતે ભલે અનંતાનંત જ્ઞાન દર્શનાવરણ કર્મપરમાણુઓ દ્વારા એક આત્માનો પ્રદેશ ઢાંકી દેવાય તો પણ એકાન્તતઃ ચૈતન્ય ભાવનો તે અવસ્થામાં અભાવ હોઈ શકતો નથી આ જે સર્વજઘન્ય ચૈતન્ય માત્ર અવસ્થા છે એજ મતિશ્રુત જ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ છે તે કારણે અક્ષરનો અનંતમો

'से तं०' इत्यादि। तदेतत् सादिक सपर्यवसितं श्रुत वर्णितम्। तथा—तदेतदनादिकमपर्यवसितं च श्रुत वर्णितम्॥सू०४२॥

मूलम्—से किं त गमिय?। गमिय दिट्ठिवाओ। से किं तं अगमिय?। अगमिय कालिय सुय। से त गमिय। से त अगमिय॥

छाया—अथ किं तद् गमिकम्?। गमिक दृष्टिवाद'। अथ किं तदगमिकम्? अगमिकं कालिक श्रुतम्। तदेतद् गमिकम्। तदेतद् अगमिकम्॥

टीका—शिष्य पृच्छति—'से किं त गमिय०' इति। अथ किं तद् गमिकम्? इति शिष्य प्रश्न?। उत्तरमाह—'गमिय०' इत्यादि। गमिक दृष्टिवाद इति। गमो नाम आदि मध्यावसानेषु किंचिद् विशेषतो भूयोभूयस्तस्यैव पाठस्योच्चारणम्। यथासूत्रादौ—सूय मे आ उसंतेणं भगवया एव मक्खाय इह खलु इत्यादि। एव मध्येऽवसाने वा यथा समवं द्रष्टव्यम्। गमोऽस्य विद्यते, इति गमकम्। तच्च

भाग नित्य उद्घाटित सिद्ध होता है। इस तरह मतिज्ञान एवं श्रुतज्ञान में अनादिता का कथन विरुद्ध नहीं पड़ता है। इस तरह यहां तक सादिसात और अनादि अनत श्रुतज्ञान का यह वर्णन हुआ॥सू० ४२॥

'से किं तं गमियं ?०' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—भदन्त! गमिक श्रुतका क्या लक्षण है? उत्तर—बारहवे दृष्टिवादका नाम गमिक है। आदि मध्य और अन्तमें कुछ २ विशेषतासे जो उसी पाठका पुनः २ उच्चारण किया जाता है उसका नाम गम है। जैसे सूत्रकी आदिमें "सुय मे आ उसंतेण भगवया एव मक्खायं इह खलु०" इत्यादि, ऐसा पाठ कह दिया जाता है।

ભાગ સદા ઉદ્ઘાટિત સિદ્ધ થાય છે એ રીતે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા અનાદિતાનું કથન વિરુદ્ધ પડતુ નથી આ રીતે અહીં સુધી સાદિસાંત અને અનાદિ અનંત શ્રુતજ્ઞાનનુ આ વર્ણન થયુ ॥સૂ ૪૨॥

"से किं त गमियं०" ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત! ગમિક શ્રુતનું શુ લક્ષણ છે?

ઉત્તર—બારમાં દૃષ્ટિવાદનું નામ ગમિક છે આદિ મધ્ય અને અન્તમાં કોઇક કોઇક વિશેષતાથી જે એજ પાઠનું ફરી ફરીને ઉચ્ચારણ કરાય છે તેનું નામ ગમ છે જેમ કે સૂત્રના પ્રારંભે "सुय मे आउसतेण भगवया एवमक्खाय इह खलु" ઇત્યાદિ, એવો પાઠ કહેવામાં આવે છે એ રીતે મધ્ય અને અન્તમા

मायो दृष्टिवाद इति। अथ पुन' शिष्य' पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तद् अगमिक? मिति। उत्तरमाह—'अगमियं०' इत्यादि। अगमिकं कालिक श्रुतम्। अगमिकं-गमिकाद् भिन्नम्। तच्च कालिकं-प्राय' आचाराद्दि श्रुतम्, आदौ यथा पाठोऽस्ति-'सुयं मे आउसतेण' इति, तथा मध्येऽवसाने च पुन पाठोना स्तीति गमिकत्वाभावात्। तदेतद् गमिकंश्रुतम् अगमिकं च श्रुत वर्णितम् ॥

मूलम्—अहवा त समासओ दुविहं पण्णत्त। त जहा अग पविट्ठ, अगवाहिर च। से किं त अंगवाहिर?। अगवाहिर दुविहं पण्णत्त। त जहा—आवस्सय च आवस्सय—वइरित्त च। से किं त आवस्सय?। आवस्सय छव्विहं पण्णत्त। त जहा—सामाइय १, चउवीसत्थओ २, वदणय ३, पडिक्कमण ४, काउस्सग्गो ५, पच्चक्खाण ६। से त्त आवस्सयं ॥

इसी तरहसे मध्य एवं अवसानमें भी इसी प्रकारके पाठका उच्चारण यथासंभव जान लेना चाहिये। इस प्रकारका गम जिस श्रुतमें होता है उसका नाम गमिकश्रुत है। यह गमिकश्रुत-प्राय बारहवां दृष्टिवाद अग है। शिष्य पुन पूछता है। हे भदन्त! आगमिक श्रुत क्या है? उत्तर—कालिक श्रुतका नाम आगमिक श्रुत है, क्यों कि यह गमिक श्रुतसे भिन्न पडता है। यह प्रायः आचारादि श्रुतरूप होता है। गमिक श्रुतमें सूत्र की आदिमें "सुयं मे आ उसंतेण" यह पाठ उच्चरित होता है उसी तरह से मध्य और आदिमें पुन इस पाठका उच्चारण अगमिक श्रुतमें नहीं किया है, अतः अगमिक श्रुतमें गमिक श्रुतसे भिन्नता आ जाती है। यह गमिकश्रुत और अगमिक श्रुतका वर्णन हुआ ॥

પણ એજ પ્રકારના પાઠનું ઉચ્ચારણ યથાસંભવ સમજી લેવું જોઈએ એ પ્રકારનો ગમ જે જે શ્રુતમાં થાય છે તેનું નામ ગમિકશ્રુત છે આ ગમિકશ્રુત-પ્રાય બારમાં દૃષ્ટિવાદ અંગ છે શિષ્ય ફરીથી પૂછે છે-હે ભદન્ત! અગમિક શ્રુત શું છે? ઉત્તર—કાલિક શ્રુતનું નામ અગમિક શ્રુત છે, કારણ કે તેમાં ગમિક શ્રુતથી ભિન્નતા રહેલ છે તે સામાન્ય રીતે આચારાદિ શ્રુતરૂપ હોય છે ગમિક શ્રુતમાં સૂત્રને પ્રારંભે "सुय मे आ ऊसतेण" આ પાઠ ઉચ્ચારાય છે એજ પ્રમાણે મધ્ય અને આદિમાં ફરીથી આ પાઠનું ઉચ્ચારણ અગમિક શ્રુતમાં કરાતું નથી, તેથી અગમિક શ્રુતમાં ગમિક શ્રુત કરતાં ભિન્નતા આવે છે આગમિક શ્રુત અને અગમિક શ્રુતનું વર્ણન થયું

छाया—अथवा तत् समासतो द्विविध प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—अङ्गप्रविष्टम्, अङ्गबाह्यं च। अथ किं तद् अङ्गबाह्यम्?। अङ्गबाह्य द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा-आवश्यकं च, आवश्यकव्यतिरिक्तं च। अथ किं तदावश्यकम्। आवश्यक षड्विधं प्रज्ञप्तम्-तद् यथा सामायिक १, चतुर्विंशतिस्तवः २, वन्दनक ३, प्रतिक्रमण ४, कायोत्सर्गः ५, प्रत्याख्यानम् ६। तदेतद् आवश्यकम्॥

टीका—'अहवा०' इत्यादि। अथवा तत् श्रुतम् अर्हदुपदेशानुसारि श्रुतमित्यर्थः समासतः-सक्षेपेण द्विविध प्रज्ञप्तम्। तत् यथा-अङ्गप्रविष्टम्, अङ्गबाह्यं च।

ननु पूर्वमेव चतुर्दशभेदकथनाधिकारे त्रयोदशचतुर्दशभेदरूपेण अङ्गप्रविष्टमनङ्गप्रविष्टमित्युपन्यस्तम्, तत् किमर्थमिह-"अहवा त समासओ दुविहं पण्णत्तं" इत्याद्युपन्यासेन तदेव पुनरुच्यते? इति चेत्?

उच्यते—इह सर्वे श्रुतभेदा अङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टरूपभेदद्वय एवान्तर्भवन्ति।

"अहवा त समासओ०" इत्यादि।

अथवा—अर्हन्त भगवानके उपदेशका अनुसरण करनेवाला वह श्रुत संक्षेपसे दो प्रकारका भी कहा गया है, वे दो प्रकार ये हैं-१ अगप्रविष्ट-२ अगबाह्य।

शंका—पहिले ही चौदह भेदों के कथनके अधिकारमें तेरह और चौदह भेदोंके रूपसे अंगप्रविष्ठ तथा अनंगप्रविष्ट ऐसा कह दिया गया है फिर यहां दुबारा "अहवा त समासओ दुविह पण्णत्त" इस प्रकार के कथन की क्या आवश्यकता थी?।

उत्तर—इस तरह जो यहां पर पुन प्रगट करनेमें आया है उसका कारण यह है कि सूत्रकार यह कहना चाहते हैं कि जितने भी समस्त श्रुतके भेद हैं वे सब इन्हीं दो भेदोंमें अन्तर्भूत हो जाते हैं। तथा

"अहवा त समास ओ०" ઈત્યાદિ

અથવા—અર્હંત ભગવાનના ઉપદેશને અનુસારના તે શ્રુત સંક્ષિપ્તમાં આ પ્રમાણે બે પ્રકારનું કહેલ છે-(૧)અંગ પ્રવિષ્ટ, (૨) અંગ બાહ્ય

શંકા—પહેલાં જ ચૌદ ભેદોનાં કથનનાં અધિકારમાં તેર અને ચૌદ ભેદોના રૂપે અંગપ્રવિષ્ટ તથા અનંગપ્રવિષ્ટ એમ કહેવાઈ ગયું છે તો પછી અહીં બીજી વાર " अहवा त समासओ दुविह पण्णत्त " આ પ્રકારના કથનની શી આવશ્યકતા હતી?

ઉત્તર—આ રીતે જે અહીં ફરીથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે તેનું કારણ એ છે કે સૂત્રકાર એ કહેવા માગે છે કે જેટલા સમસ્ત શ્રુતના ભેદ છે તે બધાનો

मायो दृष्टिवाद इति। अथ पुनः शिष्यः पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तद् अगमिक? मिति। उत्तरमाह—'अगमियं०' इत्यादि। अगमिकं कालिक श्रुतम्। अगमिकं-गमिकाद् भिन्नम्। तच्च कालिकं-प्रायः आचारादिश्रुतम्, आदौ यथा पाठोऽस्ति-'सुयं मे आउसतेणं' इति, तथा मध्येऽवसाने च पुनः पाठोऽस्तीति गमिकत्वाभावात्। तदेतद् गमिकश्रुतम् अगमिकं च श्रुतं वर्णितम् ॥

मूलम्—अहवा तं समासओ दुविहं पण्णत्तं। तं जहा अंगपविट्ठं, अंगबाहिरं च। से किं तं अंगबाहिरं?। अंगबाहिरं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—आवस्सयं च आवस्सय-वइरित्तं च। से किं तं आवस्सयं?। आवस्सयं छव्विहं पण्णत्तं। तं जहा—सामाइयं १, चउवीसत्थओ २, वंदणयं ३, पडिक्कमणं ४, काउस्सग्गो ५, पच्चक्खाणं ६। से त्तं आवस्सयं ॥

इसी तरहसे मध्य एवं अवसानमें भी इसी प्रकारके पाठका उच्चारण यथासंभव जान लेना चाहिये। इस प्रकारका गम जिस श्रुतमें होता है उसका नाम गमिकश्रुत है। यह गमिकश्रुत-प्रायः बारहवां दृष्टिवाद अंग है। शिष्य पुनः पूछता है। हे भदन्त! आगमिक श्रुत क्या है? उत्तर—कालिक श्रुतका नाम आगमिक श्रुत है, क्यों कि यह गमिक श्रुतसे भिन्न पडता है। यह प्रायः आचारादि श्रुतरूप होता है। गमिक श्रुतमें सूत्र की आदिमें "सुयं मे आ उसतेणं" यह पाठ उच्चरित होता है उसी तरह से मध्य और आदिमें पुनः इस पाठका उच्चारण अगमिक श्रुतमें नहीं किया है, अतः अगमिक श्रुतमें गमिक श्रुतसे भिन्नता आ जाती है। यह गमिकश्रुत और अगमिक श्रुतका वर्णन हुआ ॥

પણ એજ પ્રકારના પાઠનું ઉચ્ચારણ યથાસંભવ સમજી લેવું જોઈએ એ પ્રકારનો ગમ જે જે શ્રુતમાં થાય છે તેનું નામ ગમિકશ્રુત છે આ ગમિકશ્રુત-પ્રાયઃ બારમાં દૃષ્ટિવાદ અંગ છે શિષ્ય ફરીથી પૂછે છે—હે ભદન્ત! અગમિક શ્રુત શું છે? ઉત્તર—કાલિક શ્રુતનું નામ અગમિક શ્રુત છે, કારણ કે તેમા ગમિક શ્રુતથી ભિન્નતા રહેલ છે તે સામાન્ય રીતે આચારાદિ શ્રુતરૂપ હોય છે ગમિક શ્રુતમાં સૂત્રને પ્રારંભે "सुयं मे आ उसतेणं" આ પાઠ ઉચ્ચારાય છે એજ પ્રમાણે મધ્ય અને આદિમાં ફરીથી આ પાઠનું ઉચ્ચારણ અગમિક શ્રુતમા કરાતું નથી, તેથી અગમિક શ્રુતમાં ગમિક શ્રુત કરતા ભિન્નતા આવે છે આગમિક શ્રુત અને અગમિક શ્રુતનું વર્ણન થયું

छाया—अथवा तत् समासतो द्विविध प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—अङ्गप्रविष्टम्, अङ्गबाह्य च । अथ किं तद् अङ्गबाह्यम् ? । अङ्गबाह्य द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा–आवश्यकं च, आवश्यकव्यतिरिक्तं च । अथ किं तदावश्यकम् । आवश्यक षड्विधं प्रज्ञप्तम्–तद् यथा सामायिक १, चतुर्विंशतिस्तवः २, वन्दनकं ३, प्रतिक्रमण ४, कायोत्सर्गः ५, प्रत्याख्यानम् ६ । तदेतद् आवश्यकम् ॥

टीका—'अहवा०' इत्यादि । अथवा तत् श्रुतम् अर्हदुपदेशानुसारि श्रुतमित्यर्थः समासतः–सक्षेपेण द्विविध प्रज्ञप्तम् । तत् यथा–अङ्गप्रविष्टम् , अङ्गबाह्यं च ।

ननु पूर्वमेव चतुर्दशभेदकथनाधिकारे त्रयोदशचतुर्दशभेदरूपेण अङ्गप्रविष्टमनङ्गप्रविष्टमित्युपन्यस्तम् , तत् किमर्थमिह–" अहवा त समासओ दुविहं पण्णत्त " इत्याद्युपन्यासेन तदेव पुनरुच्यते ? इति चेत् ?

उच्यते—इह सर्वे श्रुतभेदा अङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टरूपभेदद्वय एवान्तर्भवन्ति।

" अहवा त समासओ० " इत्यादि ।

अथवा—अर्हन्त भगवानके उपदेशका अनुसरण करनेवाला वह श्रुत सक्षेपसे दो प्रकारका भी कहा गया है, वे दो प्रकार ये हैं–१ अगप्रविष्ट–२ अगबाह्य ।

शंका—पहिले ही चौदह भेदों के कथनके अधिकारमें तेरह और चौदह भेदोंके रूपसे अगप्रविष्ठ तथा अनंगप्रविष्ट ऐसा कह दिया गया है फिर यहां दुबारा " अहवा तं समासओ दुविह पण्णत्त " इस प्रकार के कथन की क्या आवश्यकता थी ? ।

उत्तर—इस तरह जो यहा पर पुन प्रगट करनेमें आया है उसका कारण यह है कि सूत्रकार यह कहना चाहते हैं कि जितने भी समस्त श्रुतके भेद हैं वे सब इन्हीं दो भेदोंमें अन्तर्भूत हो जाते हैं । तथा

" अहवा त समास ओ० " ઈત્યાદિ

અથવા—અર્હંત ભગવાનના ઉપદેશને અનુસારના તે શ્રુત સક્ષિપ્તમાં આ પ્રમાણે બે પ્રકારનું કહેલ છે–(૧)અગ પ્રવિષ્ટ, (૨) અગ બાહ્ય

શકા—પહેલાં જ ચૌદ ભેદોના કથનનાં અધિકારમાં તેર અને ચૌદ ભેદોના રૂપે અગપ્રવિષ્ટ તથા અનગપ્રવિષ્ટ એમ કહેવાઈ ગયુ છે તો પછી અહીં બીજી વાર " अहवा त समासओ दुविह पण्णत्त " આ પ્રકારનાં કથનની શી આવશ્યકતા હતી ?

ઉત્તર—આ રીતે જે અહીં ફરીથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે તેનુ કારણ એ છે કે સૂત્રકાર એ કહેવા માગે છે કે જેટલા સમસ્ત શ્રુતના ભેદ છે તે બધાનો

एतमर्थं बोधयितुं पुनरुपन्यासः। अथवा सर्वेषु श्रुतभेदेष्वङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टभेदयो रर्हदुपदेशानुसारित्वात् प्राधान्यमस्तीति बोधयितुं पुनस्तदुपादानमिति न दोषः।

अङ्गप्रविष्टमिति। इह यथा पुरुषस्य द्वादशाङ्गानि भवन्ति, "द्वौ चरणौ, द्वे जङ्घे, द्वे ऊरुणी, द्वे गात्रार्धे, द्वौ बाहू, ग्रीवा, शिरश्च।

तथा चोक्तम्—

पाददुगं जंघोरू, गायदुगद्धं तु दो य बाहूओ।
गीवा सिरं च पुरिसो, बारस अंगो सुयविसिट्ठो ॥ १ ॥

छाया—पादद्विकं जङ्घोरू गात्रद्विकार्धं तु द्वौ च बाहू।
ग्रीवा शिरश्च पुरुषो द्वादशाङ्गः श्रुतविशिष्टः ॥ १ ॥

तथा श्रुतरूपस्यापि परमपुरुषस्य द्वादशाङ्गानि आचारादीनि सन्तीति बोद्धव्यम्। श्रुतपुरुषस्याङ्गेषु प्रविष्टम् अङ्गभावेन व्यवस्थितमित्यर्थः। अङ्गबाह्यमिति। यत्तु तस्यैव द्वादशाङ्गात्मकस्य श्रुतपुरुषस्यार्थावगमे परमोपकारकत्वेन स्थितं श्रुतं तदङ्गबाह्यम् तदेवानङ्गप्रविष्टमिति।

तत्राल्पवक्तव्यतया प्रथममङ्गबाह्यमधिकृत्य पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तद् अङ्गबाह्य ? मिति शिष्य प्रश्नः। उत्तरमाह—'अंगबाहिरं०' इत्यादि।

समस्त श्रुतके भेदों में इन्हीं दो भेदोंकी प्रधानता है, कारण इनमें ही अर्हन्त प्रभुके उपदेश की अनुसारिता रहती है। जिस प्रकार पुरुषके ये दो पैर २, दो जांघे ४, दो उरू ६, दो पार्श्वभाग ८, दो बाहु १०, ग्रीवा ११ और शिर १२, ये बारह अंग होते हैं उसी प्रकारसे श्रुतरूप परम पुरुषके भी ये आचारांग आदि बारह अंग होते हैं। इन बारह अंगोंमें जो श्रुतनिबद्ध हुआ है वह अंगप्रविष्ट श्रुत है। तथा जो श्रुत द्वादशांगात्मकश्रुत पुरुषके अर्थावगममें परम सहायक होता है वह अंगबाह्य श्रुत है। अंगबाह्यश्रुतका दुसरा नाम अनङ्गप्रविष्ट भी है।

આ બે ભેદોમા સમાવેશ થઈ જાય છે તથા શ્રુતના સમસ્ત ભેદોમાં એ બે ભેદોની પ્રધાનતા છે, કારણ કે તેમનામાં જ અર્હંત ભગવાનના ઉપદેશની અનુસારિતા રહે છે જે પ્રકારે પુરુષના બે પગ ૨, બે જંઘા ૪, બે ઉરૂ ૬, બે પાર્શ્વભાગ ૮, બે ભૂજા ૧૦, ગ્રીવા ૧૧, અને શિર ૧૨, એ બાર અંગ હોય છે. એ બાર અંગોમાં જે શ્રુત નિબદ્ધ થયું છે તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત છે તથા જે શ્રુત દ્વાદશાંગાત્મકશ્રુત પુરુષના અર્થાવગમમાં પરમ સહાયક થાય છે તે અંગબાહ્યશ્રુત છે અંગબાહ્ય શ્રુતનું બીજું નામ અનંગપ્રવિષ્ટ પણ છે

अङ्गबाह्यं श्रुतं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—आवश्यकं च आवश्यकव्यतिरिक्तं च। पुनः पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तदावश्यक? मिति। प्रश्नः। उत्तरमाह—'आवस्सयं०' इत्यादि। आवश्यकमिति। अवश्य कर्तव्यम् आवश्यकम्, श्रमणादिभिरवश्यमुभयकाल यत् क्रियते तदित्यर्थः। यद्वा—आ—समन्ताद्, वश्या इन्द्रियकषायादि भावशत्रवो यस्मात् तदावश्यकम्। यद्वा—ज्ञानादिगुणकदम्बकं मोक्षो वा आ—समन्ताद्, वश्यः क्रियतेऽनेनेत्यावश्यकम्। आवश्यकप्रतिपादकं यत् श्रुतं तदप्यावश्यकम्। आवश्यकं षड्विधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—सामायिकम् १, चतुर्विंशतिस्तवः २, वन्दनकं ३, प्रतिक्रमणं ४, कायोत्सर्गः ५, प्रत्याख्यानम् ६, सामा-

---

अङ्गप्रविष्ट और अङ्गबाह्य इन दोनों भेदोंमें से अल्पवक्तव्यता होनेके कारण शिष्य प्रथम अङ्गबाह्यके विषयमें पूछता है—हे भदन्त! अंगबाह्यश्रुतका क्या स्वरूप है? उत्तर—अंगबाह्यश्रुतज्ञान दो प्रकारका कहा गया है, वे दो प्रकार ये है—आवश्यकश्रुत १, आवश्यक व्यतिरेकश्रुत २। साधु श्रावक आदि जो कृत्य उभयकालमें अवश्य करते हैं वह आवश्यक है, अथवा जिससे इन्द्रिय, कषाय आदि भावशत्रु अच्छी तरहसे वशमें किये जाते है वह आवश्यक है, अथवा जिसके द्वारा ज्ञानादि गुणोंका समूह व मोक्ष भले प्रकारसे स्वाधीन किया जा सकता है वह आवश्यक है। इस आवश्यक वाच्यार्थ का प्रतिपादकक जो श्रुत है वह आवश्यक श्रुत है। यह आवश्यक छह प्रकारका बतलाया है, वे छह प्रकार ये है—सामायिक १, चतुर्विंशतिस्तव २, वन्दनक ३, प्रतिक्रमण ४, कायोत्सर्ग ५ और प्रत्याख्यान ६। इन छह आवश्यकों की

અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એ બન્ને ભેદોમાંથી અલ્પવક્તવ્યતા હોવાને કારણે શિષ્ય પ્રથમ અંગબાહ્યને વિષે પૂછે છે-હે ભદન્ત! અંગબાહ્ય શ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—અંગબાહ્ય શ્રુતજ્ઞાન નીચે પ્રમાણે બે પ્રકારનું છે (૧) આવશ્યક શ્રુત, (૨) આવશ્યક વ્યતિરિક્ત શ્રુત સાધુ, શ્રાવક આદિ જે ક્રિયા બન્ને કાળે અવશ્ય કરે છે તે આવશ્યક છે અથવા જે વડે ઇન્દ્રિય, કષાય આદિ ભાવશ્રુત સારી રીતે કાબુમાં લેવાય છે તે આવશ્યક છે અથવા જેના દ્વારા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સમૂહ અથવા મોક્ષ સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે આવશ્યક છે આ આવશ્યક વાચ્યાર્થનું પ્રતિપાદક જે શ્રુત છે તે આવશ્યક શ્રુત છે એ આવશ્યક છ પ્રકારના બતાવ્યા છે-તે છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-(૧) સામાયિક, (૨) ચોવીસ સ્તવ, (૩) વંદણા, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સગ, અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન. એ છ આવશ્યકોની વ્યાખ્યા અમે ઉત્તરાધ્યાન સૂત્રની પ્રિય

एतमर्थं बोधयितुं पुनरुपन्यासः। अथवा सर्वेषु श्रुतभेदेष्वङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टभेदयोरर्हदुपदेशानुसारित्वात् प्राधान्यमस्तीति बोधयितुं पुनस्तदुपादानमिति न दोषः।

अङ्गप्रविष्टमिति। इह यथा पुरुषस्य द्वादशाङ्गानि भवन्ति, "द्वौ चरणौ, द्वे जङ्घे, द्वे ऊरुणी, द्वे गात्रार्धे, द्वौ बाहू, ग्रीवा, शिरश्च।

तथा चोक्तम्—

पायदुग जंघोरू, गायदुगद्ध तु दो य बाहूओ।
गीवा सिरं च पुरिसो, बारस अंगो सुयविसिट्ठो॥ १॥

छाया—पादद्विकं जङ्घोरू गात्रद्विकार्धं तु द्वौ च बाहू।
ग्रीवा शिरश्च पुरुषो द्वादशाङ्गः श्रुतविशिष्टः॥ १॥

तथा श्रुतरूपस्यापि परमपुरुषस्य द्वादशाङ्गानि आचारादीनि सन्तीति वेदितव्यम्। श्रुतपुरुषस्याङ्गेषु प्रविष्टम् अङ्गभावेन व्यवस्थितमित्यर्थः। अङ्गबाह्यमिति। यत्तु तस्यैव द्वादशाङ्गात्मकस्य श्रुतपुरुषस्यार्थावगमे परमोपकारकत्वेन स्थितं श्रुतं तदङ्गबाह्यम् तदेवानङ्गप्रविष्टमिति।

तत्राल्पवक्तव्यतया प्रथममङ्गबाह्यमधिकृत्य पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तद् अङ्गबाह्य ? मिति शिष्य प्रश्नः। उत्तरमाह—'अंगबाहिरं०' इत्यादि।

समस्त श्रुतके भेदों में इन्हीं दो भेदों की प्रधानता है, कारण इनमें ही अर्हन्त प्रभुके उपदेश की अनुसारिता रहती है। जिस प्रकार पुरुषके ये दो पैर २, दो जांघे ४, दो उरू ६, दो पार्श्वभाग ८, दो बाहु १०, ग्रीवा ११ और शिर १२, ये बारह अग होते हैं उसी प्रकारसे श्रुतरूप परम पुरुषके भी ये आचारांग आदि बारह अग होते हैं। इन बारह अंगोंमें जो श्रुतनिबद्ध हुआ है वह अगप्रविष्ट श्रुत है। तथा जो श्रुत द्वादशांगात्मकश्रुत पुरुषके अर्थावगममें परम सहायक होता है वह अगबाह्य श्रुत है। अंगबाह्यश्रुतका दूसरा नाम अनङ्गप्रविष्ट भी है।

આ બે ભેદોમા સમાવેશ થઈ જાય છે તથા શ્રુતના સમસ્ત ભેદોમાં એ બે ભેદોની પ્રધાનતા છે, કારણ કે તેમનામા જ અર્હંત ભગવાનના ઉપદેશની અનુસારિતા રહે છે જે પ્રકારે પુરુષના બે પગ ૨, બે જંઘા ૪, બે ઉરૂ ૬, બે પાર્શ્વભાગ ૮, બે ભૂજ ૧૦, ગ્રીવા ૧૧, અને શિર ૧૨, એ બાર અંગ હોય છે. એ બાર અંગોમાં જે શ્રુત નિબદ્ધ થયું છે તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત છે. તથા જે શ્રુત દ્વાદશાંગાત્મકશ્રુત પુરુષના અર્થાવગમમાં પરમ સહાયક થાય છે તે અંગબાહ્યશ્રુત છે અંગબાહ્ય શ્રુતનું બીજું નામ અનંગપ્રવિષ્ટ પણ છે

चन्द्रकवेध्य १५, सूर्यप्रज्ञप्ति १६, पौरुषीमण्डलम् १७, मण्डलप्रवेशः १८, विद्याचरण विनिश्चय १९, गणिविद्या २०, ध्यानविभक्ति २१, मरणविभक्ति २२, आत्मविशोधि २३, वीतरागश्रुतम् २४, संलेखनाश्रुतम् २५, विहारकल्प २६, चरणविधि २७, आतुरप्रत्याख्यानम् २८, महाप्रत्याख्यानम् २९, एवमादि। तदेतदुत्कालिकम् ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तदावश्यकव्यतिरिक्तम् ?, इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरमाह—'आवस्सयवइरित्तं०' इत्यादि। आवश्यकव्यतिरिक्त द्विविध प्रज्ञप्तम्। तद् यथा—कालिकम्, उत्कालिक च। तत्र यद् दिवसे रात्रौ च प्रथम चरमपौरुषी द्वये एव पठ्यते, तत् कालिकम्, कालेन निर्वृत्त कालिक मिति व्युत्पत्तेः। यत्तु कालवेलावर्जं पठ्यते, तदुत्कालिकम्। तत्राल्पवक्तव्यतया प्रथममुत्कालिकमधिकृत्य शिष्यः पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तदुत्कालिक श्रुत ?-मिति शिष्यप्रश्नः। उत्तरमाह—'उक्कालियं०' इत्यादि।

'से किं तं आवस्सयवइरित्तं०' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—हे भदन्त! आवश्यक व्यतिरिक्तश्रुत का क्या स्वरूप है? उत्तर—आवश्यक व्यतिरिक्तश्रुत दो प्रकार का बतलाया गया है, वे उसके दो प्रकार ये हैं-१ कालिक २ उत्कालिक। दिन तथा रात्रि में जो प्रथम चरमपौरुषीद्वय में ही पठित होता है वह कालिक, एव जो अस्वाध्यायरूप काल को छोड़कर पठित होता है वह उत्कालिक है।

शिष्य पूछता है—हे भदन्त! उत्कालिकश्रुत का क्या स्वरूप है? यहा पर भी शिष्य ने जो यह प्रश्न व्यतिक्रम से किया है उसका तात्पर्य यही है कि सूत्रकार को उत्कालिक के विषय में अल्परूप से कहना है अत कालिक के विषय में शिष्य के प्रश्न का उद्भावन करके उत्कालिक के विषय में ही सर्वप्रथम सूत्रकार ने प्रश्न का उद्भावन किया है।

"से किं तं आवस्सयवइरित्तं०" ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત! આવશ્યક વ્યતિરિક્ત શ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—આવશ્યક વ્યતિરિક્ત શ્રુત બે પ્રકારનું બતાવ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે—(૧) કાલિક, (૨) ઉત્કાલિક, દિવસ તથા રાત્રે જેનો પ્રથમ ચરમ પૌરુષીદ્વયમાં જ પાઠ થાય છે તે કાલિક, અને જેનો કાળને છોડીને પાઠ કરાય છે તે ઉત્કાલિક છે

શિષ્ય પૂછે છે—હે ભદન્ત! ઉત્કાલિક શ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે? અહીં પણ શિષ્યે જે આ પ્રશ્નવ્યતિક્રમથી કર્યો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સૂત્રકારને ઉત્કાલિકને વિષે થોડાં પ્રમાણમાં જ કહેવાનું છે તેથી કાલિકના વિષે શિષ્યનો પ્રશ્ન ઉઠો ન કરતાં ઉત્કાલિકના વિષયમાં જ સૌથી પહેલા સૂત્રકારે પ્રશ્ન ઉઠો કર્યો છે!

यिकादीनां व्याख्याऽस्माभिरुत्तराध्ययन सूत्रस्य प्रियदर्शनी टीकायामेकोनत्रिंश माध्ययने कृतेति तत्र द्रष्टव्या जिज्ञासुभिः । तदेतदावश्यकं वर्णितम् ॥

मूलम्—से किं त आवस्सयवइरित्त ? । आवस्सयवइरित्तं दुविह पण्णत्त । त जहा—कालिय च, उक्कालिय च । से किं त उक्कालिय ? । उक्कालिय अणेगविह पण्णत्त । त जहा—दसवेयालियं १, कप्पियाकप्पिय २, चुल्लकप्पसुय ३, महाकप्पसुय ४, उववाइय ५, रायपसेणिय ६, जीवाभिगमो ७, पण्णवणा ८, महापण्णवणा ९, पमायप्पमाय १०, नदी ११, अणुओगदाराइ १२, देविंदत्थओ १३, तदुलवेयालिय १४, चदाविज्जय १५, सूरप पणत्ती १६, पोरिसिमडल १७, मडलपवेसो १८, विज्जाचरण विणिच्छओ १९, गणिविज्जा २०, झाणविभत्ती २१, मरणवि भत्ती २२, आयविसोही २३, वीयरागसुय २४, सलेहणासुय २५, विहारकप्पो २६, चरणविही २७, आउरपच्चक्खाण २८, महा- पच्चक्खाण २९, एवमाइ । से त उक्कालिय ॥

छाया—अथ किं तदावश्यकव्यतिरिक्तम् ? आवश्यकव्यतिरिक्तं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—कालिकं च, उत्कालिकं च । अथ किं तदुत्कालिकम् ? । उत्कालिकमनेकविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—दशवैकालिकम् १, कल्पिकाकल्पिकम्, (कल्पाकल्पम्) २, क्षुल्ल—(क्षुल्ल) कल्पश्रुतम् ३, महाकल्पश्रुतम् ४, औपपातिकं ५, राजप्रश्नीयम् ६, जीवाभिगमः ७, प्रज्ञापना ८, महाप्रज्ञापना ९, प्रमादाप्रमादं १०, नन्दिः ११, अनुयोगद्वाराणि १२, देवेन्द्रस्तव १३, तन्दुलवैचारिकं १४,

---

व्याख्या हमने उत्तराध्ययन सूत्रकी प्रियदर्शनी टीकामें उनतीसवें अध्य यनमें की है अतः जिज्ञासुजन इस विषयको वहांसे जान सकते हैं । इस प्रकार आवश्यकका यह छह भेद रूप कथन है ॥

દર્શની ટીકામાં ઓગણત્રીસમાં અધ્યયનમાં કરી છે તો જિજ્ઞાસુઓ એ વિષયને તેમાંથી સમજી શકે છે આ રીતે આવશ્યકનું આ છ ભેદરૂપ કથન છે

तत्र यदल्पग्रन्थमल्पार्थं च तत् चुल्लकल्पश्रुतम् ३, यत्तुमहाग्रन्थं-महार्थं च तन्महाकल्पश्रुतमिति ४, कल्पिकाकल्पिकादिकं त्रय विच्छिन्नम् । औपपातिक ५, राजप्रश्नीय ६, जीवाभिगम. ७, एतत्त्रयं प्रसिद्धम्, 'प्रज्ञापना, महाप्रज्ञापना' इति । जीवादीनां पदार्थानां प्रज्ञापन प्रज्ञापना, तच्च सूत्र प्रज्ञापनासूत्रम्। एतदुपलभ्यते ८, सैवबृहत्तरा महाप्रज्ञापना, तच्च सूत्रं महाप्रज्ञापनासूत्र तद्विच्छिन्नम् ९। तथा-प्रमादाप्रमादम्=प्रमादाप्रमादस्वरूप भेदफल प्रतिपादकं सूत्रमित्यर्थ । तत्र प्रमाद स्वरूपं चैवमुक्तम्-प्रचुरकर्मेन्धन प्रभव-निरन्तराऽविध्मातशारीरमानसानेकदु खहुतवहज्वालाकलापपरीतमशेषमेवससारवासगृह पश्यस्तन्मध्यवर्त्यपि, सति च तन्निर्ग-

है वह चुल्लकल्पश्रुत है ३, एव जो श्रुत, ग्रन्थ और अर्थ की अपेक्षा महान् है वह महाकल्प श्रुत है ४। ये कल्पिका कल्पिक आदि तीन विच्छिन्न हो गये हैं। औपपातिक सूत्र ५, राजप्रश्नीय सूत्र ६ और जीवाभिगम सूत्र ७, ये तीन प्रसिद्ध हैं। जीवादिक पदार्थों के स्वरूपका प्रतिपादक जो सूत्र है वह प्रज्ञापना सूत्र है। यह सूत्र अभी उपलब्ध होता है ८। महा प्रज्ञापना सूत्र विच्छिन्न हो गया है ९। जिस सूत्रमें प्रमाद तथा अप्रमादके स्वरूपका उनके भेदोंका तथा फलका प्रतिपादन हुआ है वह प्रमादाप्रमाद सूत्र है, इस सूत्रमें प्रमादका स्वरूप इस प्रकारसे कहा है-"यह ससारी जीव अच्छी तरह से देख रहा है कि मैं जिस ससाररूपी निवासगृहके भीतर रहता हू वह प्रचुर कर्मरूपी इन्धनसे उत्पन्न हुई अनेक प्रकारके शारीरिक तथा मानसिक दु खरूपी अग्निज्वालासे कि जो कभी बुझनेवाली नहीं है बहुत बुरी तरह चारों ओर से घिरा हुआ है, तथा

ગ્રંથ અને અર્થની અપેક્ષાએ અલ્પ છે તે ચુલ્લકલ્પશ્રુત છે (૩) તેમજ જે શ્રુત, ગ્રન્થ અને અર્થની અપેક્ષાએ મહાન છે તે મહાન કલ્પશ્રુત છે (૪) એ કલ્પિકા કલ્પિક આદિ ત્રણ વિચ્છિન્ન થઇ ગયાં છે ઓપપાતિક સૂત્ર, (૫) રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર (૬) અને જીવાભિગમ સૂત્ર (૭) એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ છે જીવાદિક પદાર્થોના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદક જે સૂત્ર છે તે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર છે આ સૂત્ર અત્યારે ઉપલબ્ધ છે ૮ મહા પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર વિચ્છિન્ન થઈ ગયું છે ૯ જે સૂત્રમા પ્રમાદ તથા અપ્રમાદના સ્વરૂપનું, તેમના ભેદોનુ તથા ફળનુ પ્રતિપાદન થયુ છે તે પ્રમાદા પ્રમાદ સૂત્ર છે, તે સૂત્રમાં પ્રમાદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહેલ છે-" આ સસારી જીવ સારી રીતે જોઈ રહ્યો છે કે હું જે સસારરૂપી નિવાસગૃહની અદર રહું છુ તે અપાર કર્મરૂપી ઇન્ધનથી ઉત્પન્ન થયેલ અનેક પ્રકારના શારીરિક તથા માનસિક દુઃખ રૂપી અગ્નિજવાળાથી, કે જે કદી બુઝતી નથી, વળી "ખરાબ રીતે ચારે બાજુથી ઘેરાયેલ છે, તથા તેમાંથી નીકળવાનો ઉપાય જો કે વીતરાગ પ્રણીત

उत्कालिक श्रुतमनेकविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा-'दशवैकालिकम्०' इत्यादि। तत्र दशवैकालिक सुप्रसिद्धम् १। तथा-कल्पिकाऽकल्पिकम्-कल्पाऽकल्पप्रतिपादकं शास्त्रमित्यर्थः २। तथा-चुल्लकल्पश्रुत ३, महाकल्पश्रुतमिति। कल्प'-स्थविरादिकल्पः। तत्प्रतिपादक श्रुत-कल्पश्रुतम्। तच्च द्विविध-चुल्लकल्पश्रुत महाकल्पश्रुतमिति।

उत्तर—उत्कालिकश्रुत अनेक प्रकार का कहा गया है, जैसे-दशवैकालिक १, कल्पिकाकल्पिक-कल्पाकल्पप्रतिपादकसूत्र २, क्षुल्लकल्पश्रुत ३, महाकल्पश्रुत ४, औपपातिक ५, राजप्रश्नीय ६, जीवाभिगम ७, प्रज्ञापना ८, महाप्रज्ञापना ९, प्रमादाप्रमाद १०, नंदि ११, अनुयोगद्वार १२, देवेन्द्रस्तव १३, तन्दुल वैचारिक १४, चन्द्रकवेध्य १५, सूर्यप्रज्ञप्ति १६, पौरुषीमण्डल १७, मण्डलप्रवेश १८, विद्याचरणविनिश्चय १९, गणिविद्या २०, ध्यानविभक्तिः २१, मरणविभक्ति २२, आत्मविशोधि २३, वीतरागश्रुत २४, संलेखनाश्रुत २५, विहारकल्प २६, चरणविधि २७, आतुरप्रत्याख्यान २८, महाप्रत्याख्यान २९, इत्यादि, ये समस्त श्रुत उत्कालिक हैं।

इनमें दशवैकालिक प्रसिद्ध है १। कल्पाकल्प का प्रतिपादकश्रुत कल्पिकाकल्पिक है २। स्थविर आदि के कल्प का प्रतिपादक जो श्रुत है वह कल्पसूत्र है। यह क्षुल्लकल्पश्रुत तथा महाकल्पश्रुत के भेद से दो प्रकार का बतलाया गया है। जो श्रुत, ग्रंथ एवं अर्थ की अपेक्षा अल्प

ઉત્તર—ઉત્કાલિકશ્રુત અનેક પ્રકારનાં કહેલ છે, જેવાં કે (૧) દશવૈકાલિક, (૨) કલ્પિકા કલ્પિક-કલ્પાકલ્પ પ્રતિપાદક સૂત્ર, (૩) ચુલ્લકલ્પશ્રુત, (૪) મહા કલ્પ શ્રુત, (૫) ઔપપાતિક, (૬) રાજપ્રશ્નીય, (૭) જીવાભિગમ, (૮) પ્રજ્ઞા પના, (૯) મહાપ્રજ્ઞાપના, (૧૦) પ્રમાદપ્રમાદ, (૧૧) નંદી, (૧૨) અનુયોગદ્વાર, (૧૩) દેવેન્દ્રસ્તવ, (૧૪) તન્દુલ વૈચારિક, (૧૫) ચન્દ્રક વેધ્ય, (૧૬) સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ, (૧૭) પૌરુષી મંડલ, (૧૮) મંડલ પ્રવેશ, (૧૯) વિદ્યાચરણ વિનિશ્ચય, (૨૦) ગણિવિદ્યા, (૨૧) ધ્યાનવિભક્તિ, (૨૨) મરણ વિભક્તિ, (૨૩) આત્મ વિશોધિ, (૨૪) વીતરાગ શ્રુત, (૨૫) સંલેખના શ્રુત, (૨૬) વિહાર કલ્પ, (૨૭) ચરણવિધિ, (૨૮) આતુર પ્રત્યાખ્યાન. મહાપ્રત્યાખ્યાન ઇત્યાદિ આ સઘળાં ઉત્કાલિક શ્રુત છે.

તેમાંમાં દશવૈકાલિક પ્રસિદ્ધ છે ૧ કલ્પાકલ્પનું પ્રતિપાદક શ્રુત કલ્પિકાકલ્પિક છે ૨ સ્થવિર આદિના કલ્પનું પ્રતિપાદક જે શ્રુત છે તે કલ્પસૂત્ર છે. તે ચુલ્લકલ્પશ્રુત તથા મહાકલ્પશ્રુત એ ભેદથી બે પ્રકારનું બતાવ્યું છે. જે શ્રુત

तत्र यदल्पग्रन्थमल्पार्थं च तत् क्षुल्लकल्पश्रुतम् ३, यत्तुमहाग्रन्थ-महार्थं च तन्महाकल्पश्रुतमिति ४, कल्पिकाकल्पिकादिकं त्रयं विच्छिन्नम् । औपपातिक ५, राजप्रश्नीय ६, जीवाभिगम' ७, एतत्रयं प्रसिद्धम् , ' प्रज्ञापना, महाप्रज्ञापना ' इति । जीवादीनां पदार्थानां प्रज्ञापनं प्रज्ञापना, तच्च सूत्रं प्रज्ञापनासूत्रम्। एतदुपलभ्यते८, सैवबृहत्तरा महाप्रज्ञापना, तच्च सूत्रं महाप्रज्ञापनासूत्रं तद्विच्छिन्नम् ९ । तथा-प्रमादाप्रमादम्=प्रमादाप्रमादस्वरूप भेदफल प्रतिपादकं सूत्रमित्यर्थः । तत्र प्रमाद स्वरूप चैवमुक्तम्-मचुरकर्मेन्धन प्रभव-निरन्तराऽविध्मातशारीरमानसानेकदु'खहुत-वहज्वालाकलापपरीतमशेषमेवसंसारवासगृहं पश्यस्तन्मध्यवर्त्यपि, सति च तन्निर्ग-

है वह क्षुल्लकल्पश्रुत है ३, एवं जो श्रुत, ग्रन्थ और अर्थ की अपेक्षा महान् है वह महाकल्प श्रुत है ४। ये कल्पिका कल्पिक आदि तीन विच्छिन्न हो गये हैं। औपपातिक सूत्र ५, राजप्रश्नीय सूत्र ६ और जीवाभिगम सूत्र ७, ये तीन प्रसिद्ध हैं। जीवादिक पदार्थों के स्वरूपका प्रतिपादक जो सूत्र है वह प्रज्ञापना सूत्र है। यह सूत्र अभी उपलब्ध होता है ८। महा प्रज्ञापना सूत्र विच्छिन्न हो गया है ९। जिस सूत्रमें प्रमाद तथा अप्रमादके स्वरूपका उनके भेदोंका तथा फलका प्रतिपादन हुआ है वह प्रमादाप्रमाद सूत्र है, इस सूत्रमें प्रमादका स्वरूप इस प्रकारसे कहा है-" यह संसारी जीव अच्छी तरह से देख रहा है कि मैं जिस ससाररूपी निवासगृहके भीतर रहता हू वह मचुर कर्मरूपी इन्धनसे उत्पन्न हुई अनेक प्रकारके शारीरिक तथा मानसिक दुःखरूपी अग्निज्वालासे कि जो कभी बुझनेवाली नहीं है बहुत बुरी तरह चारों ओर से घिरा हुआ है, तथा

ग्रथ अने अर्थनी अपेक्षाओ अल्प छे ते क्षुल्लकल्पश्रुत छे (३) तेमज जे श्रुत, ग्रथ अने अर्थनी अपेक्षाओ महान छे ते महान कल्पश्रुत छे (४) ओ कल्पिका कल्पिक आदि त्रणु विच्छिन्न थई गया छे ओपपातिक सूत्र, (५) राजप्रश्नीय सूत्र (६) अने जीवाभिगम सूत्र (७) ओ त्रणु प्रसिद्ध छे जीवादिक पदार्थोना स्वरूपनु प्रति पादक जे सूत्र छे ते प्रज्ञापनासूत्र छे आ सूत्र अत्यारे उपलब्ध छे ८ महा प्रज्ञापना सूत्र विच्छिन्न थई गयु छे ९ जे सूत्रमा प्रमाद तथा अप्रमादना स्वरूपनु, तेमना भेदोनु तथा फळनु प्रतिपादन थयु छे ते प्रमादा प्रमाद सूत्र छे, ते सूत्रमा प्रमादनुं स्वरूप आ प्रमाणे कहेल छे-" आ ससारी जीव सारी रीते जोई रह्यो छे के हु जे ससाररूपी निवासगृहनी अंदर रहुं छु ते अपार कर्मरूपी ईन्धनथी उत्पन्न थयेल अनेक प्रकारना शारीरिक तथा मानसिक दु ख रूपी अग्निज्वाळाथी, के जे कदी बुझती नथी, वळी "खराब रीते चारे बाजुथी घेरायेल छे, तथा तेमांथी नीकळवानो उपाय जो के वीतराग प्रणीत

मनोपाये वीतरागप्रणीतचिन्तामणौ यतो विचित्रकर्मोदयसाहाय्यजनितात् परिणाम-विशेषादपश्यन्निव तद्भयमविगणय्य विशिष्टं परलोकक्रियाविमुख एवाऽऽस्ते जीवः, स खलु प्रमादः। तस्य च प्रमादस्य ये हेतवो मद्यादयस्तेऽपि प्रमादाः, तत्कारणत्वात्। उक्तञ्च—

"मज्जं विसय कसाया, निद्दा विगहा य पंचमा भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे॥१॥"

एतस्य च पञ्चविधस्यापि प्रमादस्य फलं चतुर्गतिकं संसारपतनम्।

किञ्च—

इससे निकलनेका उपाय यद्यपि वीतरागप्रणीत धर्मरूपी चिन्तामणि है सो वह मेरी दृष्टिमें नहीं आ रहा है, कारण मेरे भीतर कुछ ऐसा विचित्र कर्मोदयकी सहायतासे परिणाम विशेष आ गया है कि जिसकी वजह से मेरी दृष्टि उस ओर जाती ही नहीं है, और न इस संसार निवासगृहमें रहते हुए मुझे कोई भय ही प्रतीत होता है, इसी लिये मैं विशिष्ट परलोककी क्रियाओंसे पराङ्मुख हो रहा हूं" इस तरहकी परिस्थितिको बनानेवाला एक प्रमाद है। तात्पर्य यह कि जानबूझ कर भी जीव प्रमादके कारण ही आत्मकल्याणके मार्गसे पराङ्मुख बना रहता है। इस प्रमादके जो कारण मद्यादिक बतलाये गये हैं वे भी प्रमाद में ही परिगणित होते हैं। कहा भी है—

"मज्जं विसयकसाया, निद्दा विगहा य पंचमा भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे"॥१॥

ધર્મરૂપી ચિન્તામણી છે તે મારી નજરે પડતુ નથી કારણ કે મારી અંદર કોઈ એવા વિચિત્ર કર્મોદયની સહાયતાથી પરિણામ વિશેષ આવી ગયું છે કે જેને કારણે મારી નજર તેની તરફ થતી જ નથી, અને આ સંસારરૂપી નિવાસગૃહમાં રહેવા એવા મને કોઈ ભય પણ લાગતો નથી, તે કારણે હું વિશિષ્ટ પરલોકની ક્રિયાઓથી વિમુખ રહ્યો છુ" આ પ્રકારની પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાદ છે તાત્પર્ય એ કે જાણવા છતા જીવ પ્રમાદને કારણે જ આત્મ કલ્યાણના માર્ગથી વિમુખ રહે છે આ પ્રમાદના મદ્યાદિક જે કારણો બતાવ્યા છે તે પણ પ્રમાદમાં જ પરિગણિત થયા છે કહ્યું પણ છે—

"मज्जं विसय कसाया, निद्दा विगहा य पंचमा भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे"॥१॥

"श्रेयो विषमुपभोक्तु, क्षमं भवेत् क्रीडितुं हुताशेन ।
जीवैरिह संसारे, न तु प्रमादः क्षमं कर्तुम् ॥ १ ॥
अस्यामेव हि जातौ, नरमुपहन्याद् विष हुताशो वा ।
आसेवितः प्रमादो, हन्याज्जन्मान्तरशतानि ॥ २ ॥
यत्र प्रयान्ति पुरुषाः, स्वर्गं यत्र प्रयान्ति विनिपातम् ।
तत्र निमित्तमनार्यं, प्रमाद इति निश्चितमिदं मे ॥ ३ ॥

मद्य १, विषय २, कषाय ३, निद्रा ४ तथा विकथा ५, ये पाच प्रमाद हैं, और ये जीवको ससारमें गिराते है यही इनके सेवनका फल है । इस प्रमादका स्वरूप इस प्रकार कहा है—

"श्रेयो विषमुपभोक्तु, क्षमं भवेत् क्रीडितु हुताशेन ।
जीवैरिह संसारे, न तु प्रमादः क्षमं कर्तुम्" ॥ १ ॥

विष खा लेना अच्छा है, अग्निके साथ क्रीडा करना ठीक है परन्तु मनुष्योंको इस संसारमें एक क्षणका भी प्रमाद करना उचित नहीं है । १ ।

"अस्यामेव हि जातौ, नरमुपहन्याद् विषं हुताशो वा ।
आसेवितः प्रमादो, हन्याज्जन्मान्तर शतानि" ॥ २ ॥

कारण खाया हुआ विष अथवा सेवित हुई अग्नि प्राणीको इसी पर्याय में जीवितसे विमुक्त कर देती है, परन्तु सेवित किया गया प्रमाद जन्म, जन्मान्तर तकमें भी इस जीवको मारता रहता है ॥ २ ॥

---

(१) मद्य, (२) विषय, (३) કષાય, નિદ્રા (૪) તથા (૫) વિકથા એ પાચ પ્રમાદ છે, અને તે જીવને સસારમા પાડે છે એજ એમના સેવનનુ ફળ છે તે પ્રમાદનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યુ છે—

"श्रेयो विषमुपभोक्तु, क्षमं भवेत् क्रीडितु हुताशेन ।
जीवैरिह संसारे, न तु प्रमादः क्षमः कर्तुम्" ॥ १ ॥

ઝેર ખાવુ સારૂ છે, અગ્નિની સાથે ખેલવુ પણ સારૂ છે પરન્તુ મનુષ્યે આ સસારમા એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કરવો તે યોગ્ય નથી. ॥૧॥

"अस्यामेव हि जातौ, नरमुपहन्याद् विष हुताशोवा ।
आसेवितः प्रमादो, हन्याज्जन्मान्तर शतानि" ॥ २ ॥

કારણ કે ખાવામા આવેલ ઝેર અથવા સેવવામા આવેલ અગ્નિ પ્રાણીએ એજ પર્યાયમા જીવનથી વિમુક્ત કરી નાખે છે પણ સેવવામાં આવેલ પ્રમાદ જન્મ, જન્માન્તર સુધીમા પણ આ જીવને મારતો રહે છે ॥ ૨ ॥

मनोपाये वीतरागप्रणीतचिन्तामणौ यतो विचित्रकर्मोदयसाहाय्यजनितात् परिणाम विशेषादपश्यन्नपि तद्भयमविगणय्य विशिष्ट परलोकक्रियाविमुखएवाऽऽस्ते जीवः, स खलु प्रमादः। तस्य च प्रमादस्य ये हेतवो मद्यादयस्तेऽपि प्रमादाः, तत्कारणत्वात्। उक्तञ्च—

"मज्ज विसय कसाया, निद्दा विगहा य पचमा भणिया।
एए पच पमाया, जीवं पाडेंति ससारे ॥ १ ॥"

एतस्य च पञ्चविधस्यापि प्रमादस्य फलं चतुर्गतिक संसारपतनम्।

किञ्च—

इससे निकलनेका उपाय यद्यपि वीतरागप्रणीत धर्मरूपी चिन्तामणि है सो वह मेरी दृष्टिमें नहीं आ रहा है, कारण मेरे भीतर कुछ ऐसा विचित्र कर्मोदयकी सहायतासे परिणाम विशेष आ गया है कि जिसका वजह से मेरी दृष्टि उस ओर जाती ही नहीं है, और न इस संसार निवासगृहमें रहते हुए मुझे कोई भय ही प्रतीत होता है, इसी लिये मैं विशिष्ट परलोककी क्रियाओंसे पराङ्मुख हो रहा हूं" इस तरहकी परिस्थितिको बनानेवाला एक प्रमाद है। तात्पर्य यह कि जानबूझ कर भी जीव प्रमादके कारण ही आत्मकल्याणके मार्गसे पराङ्मुख बना रहता है। इस प्रमादके जो कारण मद्यादिक बतलाये गये हैं वे भी प्रमाद में ही परिगणित होते हैं। कहा भी है—

"मज्जं विसयकसाया, निद्दा विगहा य पंचमा भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे" ॥ १ ॥

धर्मरूपी चिन्तामणी छे ते मारी नजरे पडतुं नथी कारणु के मारी अंदर कोई એવાં વિચિત્ર કર્મોદયની સહાયતાથી પરિણામ વિશેષ આવી ગયું છે કે જેને કારણે મારી નજર તેની તરફ થતી જ નથી, અને આ સંસારરૂપી નિવાસગૃહમાં રહેતા એવા મને કોઈ ભય પણ લાગતો નથી, તે કારણે હું વિશિષ્ટ પરલોકની ક્રિયાઓથી વિમુખ રહ્યો છું" આ પ્રકારની પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાદ છે તાત્પર્ય એ કે જાણવા છતા જીવ પ્રમાદને કારણે જ આત્મ કલ્યાણના માર્ગથી વિમુખ રહે છે આ પ્રમાદના મદ્યાદિક જે કારણો બતાવ્યા છે તે પણ પ્રમાદમા જ પરિગણિત થયા છે કહ્યું પણ છે—

"मज्जं विसय कसाया, निद्दा विगहा य पंचमा भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे" ॥ १ ॥

"श्रेयो विषमुपभोक्तु, क्षम भवेत् क्रीडितु हुताशेन ।
जीवैरिह ससारे, न तु प्रमाद' क्षमः कर्तुम् ॥ १ ॥
अस्यामेव हि जातौ, नरमुपहन्याद् विप हुताशो वा ।
आसेवित' प्रमादो, हन्याज्जन्मान्तरशतानि ॥ २ ॥
यत्र प्रयान्ति पुरुषाः, स्वर्गे यच्च प्रयान्ति विनिपातम् ।
तत्र निमित्तमनार्य, प्रमाद इति निश्चितमिद मे ॥ ३ ॥

मद्य १, विषय २, कषाय ३, निद्रा ४ तथा विकथा ५, ये पांच प्रमाद हैं, और ये जीवको ससारमें गिराते हैं यही इनके सेवनका फल है। इस प्रमादका स्वरूप इस प्रकार कहा है—

"श्रेयो विषमुपभोक्तु, क्षमं भवेत् क्रीडितु हुताशेन ।
जीवैरिह संसारे, न तु प्रमाद' क्षम कर्तुम्" ॥ १ ॥

विष खा लेना अच्छा है, अग्निके साथ क्रीडा करना ठीक है परन्तु मनुष्योंको इस संसारमें एक क्षणका भी प्रमाद करना उचित नहीं है। १।

"अस्यामेव हि जातौ, नरमुपहन्याद् विष हुताशो वा ।
आसेवित प्रमादो, हन्याज्जन्मान्तर शतानि" ॥ २ ॥

कारण खाया हुआ विष अथवा सेवित हुई अग्नि प्राणीको इसी पर्याय में जीवितसे विमुक्त कर देती है, परन्तु सेवित किया गया प्रमाद जन्म, जन्मान्तर तकमें भी इस जीवको मारता रहता है ॥ २ ॥

---

(१) મદ્ય, (૨) વિષય, (૩) કષાય, નિદ્રા (૪) તથા (૫) વિકથા એ પાચ પ્રમાદ છે, અને તે જીવને સસારમા પાડે છે એજ એમના સેવનનુ ફળ છે તે પ્રમાદનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યુ છે—

"श्रेयो विषमुपभोक्तु, क्षम भवेत् क्रीडितु हुताशेन ।
जीवैरिह संसारे, न तु प्रमाद क्षमः कर्तुम्" ॥ १ ॥

ઝેર ખાવુ સારૂ છે, અગ્નિની સાથે ખેલવુ પણ સારૂ છે પરન્તુ મનુષ્યે આ સસારમા એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કરવો તે યોગ્ય નથી. ॥૧॥

"अस्यामेव हि जातौ, नरमुपहन्याद् विष हुताशोवा ।
आसेवित प्रमादो, हन्याज्जन्मान्तर शतानि" ॥ २ ॥

કારણ કે ખાવામા આવેલ ઝેર અથવા સેવવામા આવેલ અગ્નિ પ્રાણીએ એજ પર્યાયમા જીવનથી વિમુક્ત કરી નાખે છે પણ સેવવામાં આવેલ પ્રમાદ જન્મ, જન્માન્તર સુધીમા પણ આ જીવને મારતો રહે છે ॥૨॥

मनोपाये वीतरागप्रणीतचिन्तामणौ यतो विचित्रकर्मोदयसाहाय्यजनितात् परिणामविशेषादपश्यन्निव तद्भयमविगणय्य विशिष्टपरलोकक्रियानिमुखएवाऽऽस्ते जीवः, स खलु प्रमादः। तस्य च प्रमादस्य ये हेतवो मद्यादयस्तेऽपि प्रमादाः, तत्कारणत्वात्। उक्तञ्च—

" मज्जं विसय कसाया, निद्दा विगहा य पंचमा भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे ॥ १ ॥ "

एतस्य च पञ्चविधस्यापि प्रमादस्य फलं चतुर्गतिकसंसारपतनम्।

किञ्च—

इससे निकलनेका उपाय यद्यपि वीतरागप्रणीत धर्मरूपी चिन्तामणि है सो वह मेरी दृष्टिमें नहीं आ रहा है, कारण मेरे भीतर कुछ ऐसा विचित्र कर्मोदयकी सहायतासे परिणाम विशेष आ गया है कि जिसका वजह से मेरी दृष्टि उस ओर जाती ही नहीं है, और न इस संसार निवासगृहमें रहते हुए मुझे कोई भय ही प्रतीत होता है, इसी लिये मैं विशिष्ट परलोककी क्रियाओंसे पराङ्मुख हो रहा हूं " इस तरहकी परिस्थितिको बनानेवाला एक प्रमाद है। तात्पर्य यह कि जानबूझ कर भी जीव प्रमादके कारण ही आत्मकल्याणके मार्गसे पराङ्मुख बना रहता है। इस प्रमादके जो कारण मद्यादिक बतलाये गये हैं वे भी प्रमाद में ही परिगणित होते हैं। कहा भी है—

" मज्जं विसयकसाया, निद्दा विगहा य पंचमा भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे " ॥ १ ॥

ધર્મરૂપી ચિન્તામણી છે તે મારી નજરે પડતું નથી કારણ કે મારી અંદર કોઈ એવાં વિચિત્ર કર્મોદયની સહાયતાથી પરિણામ વિશેષ આવી ગયું છે કે જેને કારણે મારી નજર તેની તરફ થતી જ નથી, અને આ સંસારરૂપી નિવાસગૃહમાં રહેતા એવા મને કોઈ ભય પણ લાગતો નથી; તે કારણે હું વિશિષ્ટ પરલોકની ક્રિયાઓથી વિમુખ રહ્યો છું " આ પ્રકારની પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાદ છે. તાત્પર્ય એ કે જાણવા છતાં જીવ પ્રમાદને કારણે જ આત્મકલ્યાણના માર્ગથી વિમુખ રહે છે. આ પ્રમાદના મદ્યાદિક જે કારણો બતાવ્યાં છે તે પણ પ્રમાદમાં જ પરિગણિત થયાં છે. કહ્યું પણ છે—

" मज्जं विसय कसाया, निद्दा विगहा य पंचमा भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे " ॥ १ ॥

इह हि प्रमत्तमनस', सोन्मादवदनिभृतेन्द्रियाश्चपला' ।
यत् कृत्य तदकृत्वा, सततमकार्येष्वभिपतन्ति ॥ ६ ॥
तेषामभिपतिताना-मुद्भ्रान्ताना प्रमत्तहृदयानाम् ।
वर्धन्त एव दोषाः, वनतरवश्चाम्बुसेकेन ॥ ७ ॥

मानव पर्यायकी दृष्टिसे हाथ पैर आदि अवयवों की समानता होने पर भी जो प्राणी एक दूसरेकी पराधीनता भोग रहा है-नाना प्रकार की दासवृत्ति कर रहा है-यह सब प्रमादका ही फल है ॥ ५ ॥

" इह हि प्रमत्तमनस , सोन्मादवदनिभृतेन्द्रियाश्चपला ।
यत् कृत्यं तदकृत्वा, सततमकार्येष्वभिपतन्ति " ॥ ६ ॥

यह कितने दुःखकी बात है कि यह प्राणी प्रमत्त चित्त हो कर उन्मादी पुरुषकी तरह इन्द्रियोंका दास बन कर जो कर्तव्य कार्य है उसे तो करता नहीं है तथा जो नहीं करने योग्य है उसे ही रात दिन करता रहता है ॥६॥

" तेषामभिपतिताना,-मुद्भ्रान्तानां प्रमत्तहृदयानाम् ।
वर्धन्त एव दोषा , वनतरवश्चाम्बुसेकेन " ॥ ७ ॥

जिस प्रकार जलके सिंचन से जंगलके वृक्ष बढ जाते हैं उसी प्रकार प्रमत्त हृदयवाले व्यक्तियों में भी उद्भ्रान्त चित्तता एवं विषयकषायोंमें पतनशीलता आदि अनेक प्रकारके दुर्गुण बढ जाते हैं ॥ ७ ॥

માનવ પર્યાયની દૃષ્ટિએ હાથ, પગ આદિ અવયવોની સમાનતા હોવા છતાં પણ જે પ્રાણી એક બીજાની પરાધિનતા ભોગવી રહ્યા છે વિવિધ પ્રકારની ગુલામી કરી રહ્યા છે આ બધુ પ્રમાદનુ જ ફળ છે ॥ ૫ ॥

" इह हि प्रमत्तमनस , सोन्मादवदनिभृतेन्द्रियाश्चपला ।
यत् कृत्य तदकृत्वा, सततमकार्येष्वभिपतन्ति " ॥ ६ ॥

એ કેટલા દુઃખની વાત છે કે આ પ્રાણી પ્રમત્ત ચિત્ત થઈ ને ઉન્માદી પુરુષની જેમ ઇન્દ્રિયોનુ ગુલામ બનીને જે કર્તવ્ય બજાવવાનુ છે તે તો બજાવતુ નથી પણ જે કરવા યોગ્ય નથી એજ રાતદિન કરતુ રહે છે ॥ ૬ ॥

" तेषामभिपतितानामुद्भ्रान्तानां प्रमत्तहृदयानाम् ।
वर्धन्त एव दोषा वनतरवश्चाम्बुसेकेन " ॥ ७ ॥

જેમ જળના સિંચનથી જ ગલનાં વૃક્ષો વધી જાય છે એજ પ્રકારે પ્રમત્ત હૃદયવાળી વ્યક્તિઓમા પણ ઉદ્ભ્રાન્ત ચિત્તતા અને વિષય કષાયોમા પતન શીલતા આદિ અનેક પ્રકારના દુર્ગુણ વધી જાય છે ॥ ૭ ॥

संसार बन्धनगतो, जाति जराव्याधि मरण दुःखार्तः।
यन्नो द्विजते सत्त्वः, सोऽप्यपराध. प्रमादस्य ॥ ४ ॥
अप्राप्यते यदयन्त्र, स्तुल्योदर पाणिपादवदनेन।
कर्म च करोति बहुविध, मेतदपि फल प्रमादस्य ॥ ५ ॥

"यत्र प्रयान्ति पुरुषा, स्वर्गं यच्च प्रयान्ति विनिपातम्।
तत्र निमित्तमनार्य, प्रमाद इति निश्चितमिदं मे" ॥३॥

पुरुष-आत्मा जो स्वर्ग को प्राप्त नहीं करते हैं तथा केवल अधोगति के ही पात्र बनते हैं इसमें प्रधानकारण एक यह अनार्य प्रमाद ही है यह निश्चित बात है ॥ ३ ॥

"संसारबन्धनगतो, जाति जरा व्याधि मरण दुःखार्तः।
यन्नोद्विजते सत्त्व, सोऽप्यपराधः प्रमादस्य" ॥ ४ ॥

इस संसाररूपी कारागारमें पड़ा हुआ यह प्राणी जो जन्म, जरा एवं मरणके दु खों से सत्रस्त हो रहा है, तथा ऐसी परिस्थितिको भोगता हुआ भी जो यहां से उद्विग्न चित्त नहीं होता है इसमें यदि कोई अपराधी है तो वह एक प्रमाद ही है ॥ ४ ॥

"आज्ञाप्यते यद्वश,-स्तुल्योदर पाणिपादवदनेन।
कर्म च करोति बहुविध,-मेतदपि फल प्रमादस्य" ॥५॥

"यत्र प्रयान्ति पुरुषाः, स्वर्गं यच्च प्रयान्ति विनिपातम्।
तत्र निमित्तमनार्यः प्रमाद इति निश्चितमिदं मे" ॥ ३ ॥

પુરુષ-આત્મા, જે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરતા નથી તથા ફક્ત અધોગતિને જ પાત્ર થાય છે તેમાં એક મુખ્ય કારણ આ અનાર્ય પ્રમાદ જ છે એ વાત નિશ્ચિત છે ॥૩॥

"संसार बन्धनगतो, जाति जराव्याधि मरण दुखार्तः।
यन्नो द्विजते सत्त्वः, सोऽप्यपराधः प्रमादस्य" ॥ ४ ॥

આ સંસારરૂપી કારાગારમાં પડેલ આ પ્રાણી જે જન્મ, જરા, અને મરણના દુઃખોથી ત્રાસી ગયેલ છે, તથા એવી પરિસ્થિતિને ભોગવતા ભોગવતા પણ જે અહીંથી ઉદ્વિગ્ન ચિત્ત નથી થતા તેમા જો કોઈ અપરાધી હોય તો એક પ્રમાદ જ છે ॥૪॥

"आज्ञाप्यते यद्वश-स्तुल्योदर पाणि पाद वदनेन।
कर्मच करोति बहु विध,-मेतदपि फल प्रमादस्य" ॥ ५ ॥

इह हि प्रमत्तमनसः, सोन्मादवदनिभृतेन्द्रियाश्चपलाः ।
यत् कृत्य तदकृत्वा, सततमकार्येष्वभिपतन्ति ॥ ६ ॥
तेषामभिपतितानामुद्भ्रान्तानां प्रमत्तहृदयानाम् ।
वर्धन्त एव दोषाः, वनतरवश्चाम्बुसेकेन ॥ ७ ॥

मानव पर्यायकी दृष्टिसे हाथ पैर आदि अवयवों की समानता होने पर भी जो प्राणी एक दूसरेकी पराधीनता भोग रहा है-नाना प्रकार की दासवृत्ति कर रहा है-यह सब प्रमादका ही फल है ॥ ५ ॥

" इह हि प्रमत्तमनसः, सोन्मादवदनिभृतेन्द्रियाश्चपलाः ।
यत् कृत्यं तदकृत्वा, सततमकार्येष्वभिपतन्ति " ॥ ६ ॥

यह कितने दुःखकी बात है कि यह प्राणी प्रमत्त चित्त हो कर उन्मादी पुरुषकी तरह इन्द्रियोंका दास बन कर जो कर्तव्य कार्य है उसे तो करता नहीं है तथा जो नहीं करने योग्य है उसे ही रात दिन करता रहता है ॥६॥

" तेषामभिपतितानामुद्भ्रान्तानां प्रमत्तहृदयानाम् ।
वर्धन्त एव दोषाः, वनतरवश्चाम्बुसेकेन " ॥ ७ ॥

जिस प्रकार जलके सिंचन से जंगलके वृक्ष बढ जाते हैं उसी प्रकार प्रमत्त हृदयवाले व्यक्तियों में भी उद्भ्रान्त चित्तता एवं विषयकषायोंमें पतनशीलता आदि अनेक प्रकारके दुर्गुण बढ जाते हैं ॥ ७ ॥

માનવ પર્યાયની દૃષ્ટિએ હાથ, પગ આદિ અવયવોની સમાનતા હોવા છતાં પણ જે પ્રાણી એક બીજાની પરાધિનતા ભોગવી રહ્યા છે વિવિધ પ્રકારની ગુલામી કરી રહ્યા છે આ બધું પ્રમાદનું જ ફળ છે ॥ ૫ ॥

" इह हि प्रमत्तमनसः, सोन्मादवदनिभृतेन्द्रियाश्चपलाः ।
यत् कृत्य तदकृत्वा, सततमकार्येष्वभिपतन्ति " ॥ ६ ॥

એ કેટલા દુઃખની વાત છે કે આ પ્રાણી પ્રમત્ત ચિત્ત થઈ ને ઉન્માદી પુરુષની જેમ ઇન્દ્રિયોનું ગુલામ બનીને જે કર્તવ્ય બજાવવાનું છે તે તો બજાવતું નથી પણ જે કરવા યોગ્ય નથી એજ રાતદિન કરતું રહે છે ॥ ૬ ॥

" तेषामभिपतितानामुद्भ्रान्तानां प्रमत्तहृदयानाम् ।
वर्धन्त एव दोषा वनतरवश्चाम्बुसेकेन " ॥ ७ ॥

જેમ જળના સિંચનથી જ જંગલનાં વૃક્ષો વધી જાય છે એજ પ્રકારે પ્રમત્ત હૃદયવાળી વ્યક્તિઓમાં પણ ઉદ્ભ્રાન્ત ચિત્તતા અને વિષય કષાયોમાં પતન શીલતા આદિ અનેક પ્રકારના દુર્ગુણ વધી જાય છે ॥ ૭ ॥

दृष्ट्वाऽऽप्यालोकं नैव विश्रम्भितव्यं, तीरं नीता भ्राम्यते वायुना नौः।
लब्ध्वा वैराग्य भ्रष्टयोगः प्रमादात्, भूयोभूयः संसृतौ बम्भ्रमीति ॥८॥

एवं प्रमादप्रतिपक्षस्याऽप्रमादस्य स्वरूपादयो वाच्याः १०। नन्दिः ११, अनुयोगद्वाराणि एतद् सूत्रद्वयमुपलभ्यते १२। देवेन्द्रस्तवः १३, तन्दुलवैचारिकं १४, चन्द्रकवेध्यम् १५, एतत् त्रय नोपलभ्यते। यत्तु तन्दुलवैचारिकनाम्नाक्वचि दिदानीमुपलभ्यते, तदन्यदेवेति विज्ञेयम्। सूर्यप्रज्ञप्ति-सूर्यचरित प्रज्ञापनं

"दृष्ट्वाऽऽप्यालोक नैव विश्रम्भितव्य, तीरं नीता भ्राम्यते वायुना नौः।
लब्ध्वा वैराग्य भ्रष्टयोगः प्रमादात, भूयो भूयः संसृतौ बम्भ्रमीति ॥८॥

जिस तरह तीर पर आई हुई भी नौका वायुके झोकोंसे कंपित हो उठती है उसी प्रकार प्रमादी जीव आलोक पाकर भी-गुर्वादिकका उपदेश प्राप्त कर भी संसारकी वासनाओं से ही कंपित होता रहता है। वैराग्यका समय पा कर भी वह उस योगसे प्रमादके कारण वंचित हो जाता है। इस तरह यह अभागा बार २ संसारमें ही चक्कर काटा करता है ॥८॥

इससे विपरीत अप्रमादका स्वरूप समझ लेना चाहिये ॥१०॥ नंदि ११ तथा अनुयोगद्वार १२ ये दोनों सूत्र अब भी उपलब्ध होते हैं। देवेन्द्रस्तव १३, तन्दुल वैचारिक १४ एवं चन्द्रकवेध्य १५, ये तीन सूत्र नहीं मिलते हैं। अब भी जो तन्दुल वैचारिक नामसे कहीं २ सूत्र उपलब्ध होता है यह वह तन्दुल वैचारिक सूत्र नहीं है-यह तो उससे जुदा ही है। जिस आगमपद्धतिमें सूर्य सम्बन्धी चरित की प्रज्ञा

"दृष्ट्वाऽऽप्यालोक नैव विश्रम्भितव्यं, तीर नीता भ्राम्यते वायुना नौ।
लब्ध्वा वैराग्य भ्रष्टयोगः प्रमादात्, भूयो भूयः संसृतौ बम्भ्रमीति ॥८॥

જે રીતે કાંઠે આવેલી હોડી પણ વાયુની લહેરથી ડોલી ઉઠે છે એજ પ્રકારે પ્રમાદી જીવ આલોક પામીને પણ-ગુરુ આદિનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને પણ સંસારની વાસનાઓથી ડોલાયમાન થયા કરે છે વૈરાગ્યનો સમય પામવા છતાં પણ તે પ્રમાદને કારણે તે તકથી વંચિત થાય છે. આ રીતે તે અભાગીયો વારવાર સંસારમાં અટવાયા કરે છે ॥૮॥

એનાથી વિપરીત જુદા અપ્રમાદનું સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ. ૧૦ નંદિ ૧૧ તથા અનુયોગ દ્વારા ૧૨ એ બન્ને સૂત્રો હજી પણ ઉપલબ્ધ છે. દેવેન્દ્રસ્તવ ૧૩, તન્દુલવૈચારિક ૧૪ અને ચન્દ્રક વેધ્ય ૧૫ એ ત્રણ સૂત્રો મળતા નથી હાલમા પણ તન્દુલ વૈચારિક નામનુ સૂત્ર કોઈ કોઈ સ્થાને મળી આવે છે, તે અસલ તન્દુલવૈચારિકસૂત્ર નથી તે તો તેના કરતાં જુદું જ છે જે

यस्यामागमपद्धतौ सा सूर्यप्रज्ञप्तिः १६। तथा-पौरुषीमण्डलम्-पुरुष -शङ्कुः शरीर वा, तस्मान्निष्पन्ना पौरुषी। अय भाव'-यदा सर्वस्य वस्तुनः स्वप्रमाणा छाया जायते तदा पौरुषी भवति, इत्येतच्च पौरुषीमानमुत्तरायणान्ते दक्षिणायनादौ चैकदिन भवति, तत ऊर्ध्वमङ्गुलस्याष्टावेकषष्टिभागा दक्षिणायने वर्धन्ते उत्तरायणे च ह्रसन्तीति। एव पौरुषी, मण्डले २ अन्या२ प्रतिपाद्यते यत्र तदध्ययनमिति १७। इतः प्रभृति महाप्रत्याख्यान पर्यन्तानि सर्वाणि सूत्राणि विच्छिन्नानि, तथापि तानि नामत' प्रदर्श्यन्ते—

मण्डलप्रवेशः-यत्र चन्द्रसूर्ययोर्दक्षिणोत्तरेषु मण्डलेषु प्रवेशो वर्ण्यते तदध्ययन मिति।१८। विद्याचरणविनिश्चय इति-विद्या-ज्ञान, तच्च सम्यग्दर्शनसहित

पना बतलाई गई है वह सूर्य प्रज्ञप्ति सूत्र है।१६। पौरुषी मण्डल, यह एकाध्ययनात्मक एक शास्त्रका नाम है। पुरुष नाम शङ्कु अथवा शरीर का है, उससे जो निष्पन्न हो उसका नाम पौरुषी है। इसका अभिप्राय यह है-जिस कालमें सभी पदार्थों की अपने प्रमाण परिमित छाया होती है। यह पौरुषीमान उत्तरायणके अन्तमें और दक्षिणायनके आदिमें एक दिनका होता है। उसके बाद दक्षिणायनमें अङ्गुलका एकसठिया आठ भाग बढता है और उत्तरायण में उतना ही कम होता है। इस प्रकार मण्डल मण्डलमें भिन्न भिन्न पौरुषीका प्रतिपादन जहा किया गया है वह अध्ययन पौरुषी मण्डल कहलाता है १७। यहासे लेकर महाप्रत्याख्यान तकके समस्त सूत्र विच्छिन्न हो चुके हैं तो भी वे नामसे दिख लाये जाते हैं-मण्डल प्रवेश, जहा चन्द्र और सूर्य के दक्षिण और उत्तर

પદ્ધતિમાં સૂર્ય વિષેના ચરિતની પ્રજ્ઞાપના બતાવી છે તે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર છે ૧૬ પૌરુષી મ ડલ, એ એકાધ્યયનાત્મક એક શાસ્ત્રનુ નામ છે પુરુષ શ કુ અથવા શરીરનુ નામ છે, તેનાથી જે પ્રતિપાદિત થાય તેનુ નામ પૌરુષી છે તેનુ તાત્પર્ય આ છે-જે કાળે સમસ્ત પદાર્થોની પોતાના પ્રમાણ જેટલી છાયા હોય છે ત્યારે પૌરુષી થાય છે આ પૌરુષી પ્રમાણ ઉત્તરાયણને અન્તે અને દક્ષિણા યણને પ્રારભે એક દિનનુ થાય છે ત્યાર બાદ દક્ષિણાયણમાં અ ગુલના એક સઠમા આઠ ભાગ જેટલુ વધે છે અને ઉત્તરાયણમાં એટલુ જ ઘટે છે આ પ્રકારે મ ડળે મ ડળે ભિન્ન ભિન્ન પૌરુષીનુ પ્રતિપાદન જ્યાં કરવામા આવ્યુ છે તે અધ્યયનને પૌરુષી મ ડલ કહે છે ૧૭ અહીંથી લઈને મહાપ્રત્યાખ્યાન સુધીના સઘળા સૂત્ર વિચ્છિન્ન થઈ ગયા છે તે પણ તેમને નામથી બતાવવામા આવે છે-

दृष्ट्वाऽऽप्यालोकं नैव विश्रम्भितव्यं, तीरं नीता भ्राम्यते वायुना नौः ।
लब्ध्वा वैराग्यं भ्रष्टयोगः प्रमादात्, भूयोभूयः संसृतौ बम्भ्रमीति ॥ ८ ॥

एवं प्रमादप्रतिपक्षस्याप्रमादस्य स्वरूपादयो वाच्याः १० । नन्दिः ११, अनुयोगद्वाराणि एतत् सूत्रद्वयमुपलभ्यते १२ । देवेन्द्रस्तव १३, तन्दुलवैचारिकं १४, चन्द्रकवेध्यम् १५, एतत् त्रयं नोपलभ्यते । यत्तु तन्दुलवैचारिकनाम्नाक्वचिदिदानीमुपलभ्यते, तदन्यदेवेति विज्ञेयम् । सूर्यप्रज्ञप्ति –सूर्यचरित प्रज्ञापन

"दृष्ट्वाऽऽप्यालोकं नैव विश्रम्भितव्यं, तीरं नीता भ्राम्यते वायुना नौ ।
लब्ध्वा वैराग्यं भ्रष्टयोगः प्रमादात् , भूयो भूयः संसृतौ बम्भ्रमीति ॥८॥

जिस तरह तीर पर आई हुई भी नौका वायुके झोकोंसे कंपित हो उठती है उसी प्रकार प्रमादी जीव आलोक पाकर भी–गुर्वादिकका उपदेश प्राप्त कर भी संसारकी वासनाओं से ही कंपित होता रहता है। वैराग्यका समय पा कर भी वह उस योगसे प्रमादके कारण वंचित हो जाता है। इस तरह यह अभागा बार २ संसारमें ही चक्कर काटा करता है ॥ ८ ॥

इससे विपरीत अप्रमादका स्वरूप समझ लेना चाहिये ॥ १० ॥ नंदि ११ तथा अनुयोगद्वार १२ ये दोनों सूत्र अब भी उपलब्ध होते हैं। देवेन्द्रस्तव १३, तन्दुल वैचारिक १४ एवं चन्द्रकवेध्य १५, ये तीन सूत्र नहीं मिलते हैं। अब भी जो तन्दुल वैचारिक नामसे कहीं २ सूत्र उपलब्ध होता है वह वह तन्दुल वैचारिक सूत्र नहीं है–यह तो उससे जुदा ही है। जिस आगमपद्धतिमें सूर्य सम्बन्धी चरित की प्रज्ञा

"दृष्ट्वाऽऽप्यालोकं नैव विश्रम्भितव्यं, तीरं नीता भ्राम्यते वायुना नौ ।
लब्ध्वा वैराग्यं भ्रष्टयोगः प्रमादात्, भूयो भूयः संसृतौ बम्भ्रमीति ॥ ८ ॥

જે રીતે કાંઠે આવેલી હોડી પણ વાયુની લહેરથી ડોલી ઉઠે છે એજ પ્રકારે પ્રમાદી જીવ આલોક પામીને પણ–ગુરુ આદિનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને પણ સંસારની વાસનાઓથી ડોલાયમાન થયા કરે છે વૈરાગ્યનો સમય પામવા છતાં પણ તે પ્રમાદને કારણે તે તકથી વંચિત થાય છે આ રીતે તે અભાગીયો વારંવાર સંસારમાં ભટકાયા કરે છે ॥ ૮ ॥

એનાથી વિપરીત જુદા અપ્રમાદનું સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ. ૧૦ નંદિ ૧૧ તથા અનુયોગ દ્વારા ૧૨ એ બન્ને સૂત્રો હજી પણ ઉપલબ્ધ છે. દેવેન્દ્રસ્તવ ૧૩, તન્દુલવૈચારિક ૧૪ અને ચન્દ્રક વેધ્ય ૧૫ એ ત્રણ સૂત્રો મળતાં નથી હાલમાં પણ તન્દુલ વૈચારિક નામનું સૂત્ર કોઈ કોઈ સ્થાને મળી આવે છે, તે અસલ તન્દુલવૈચારિકસૂત્ર નથી તે તો તેના કરતાં જુદું જ છે જે આગમ

छाया—ज्योतिष निमित्त ज्ञान, गणिना प्रव्राजनादि कार्येषु ।
उपयुज्यते तिथिकरणा,-दि ज्ञानार्थ मन्यथा दोषः ॥ १ ॥ २० ॥

ध्यानविभक्तिरिति, ध्यानानि-आर्तध्यानादीनि, तेषा विभक्तिः-विभागो यस्यामागमपद्धतौ सा ध्यानविभक्ति' २१। तथा-मरणविभक्तिरिति, मरणानि-प्राणत्यागलक्षणानि, तानि द्विविधानि भवन्ति-प्रशस्तानि, अप्रशस्तानि। तेषा विभक्ति' विभाग., पार्थक्येन स्वरूपप्रकटनं यस्यामागमपद्धतौ सा मरणविभक्तिः २२। आत्मविशोधिरिति, आत्मनोविशोधि -आलोचनाप्रायश्चित्तप्रतिपत्त्यादि प्रकारेण कर्ममलापगमलक्षणा यत्र प्रतिपाद्यते सा आत्मविशोधि २३। तथा वीतरागश्रुतमिति; सरागप्रतिषेधेन वीतरागस्वरूप प्रतिपाद्यते यत्र श्रुते तत् वीतरागश्रुतम् २४। तथा-सल्लेखनाश्रुतमिति, द्रव्यभाव सलेखना यत्र श्रुते प्रतिपाद्यते तत् सलेखनाश्रुतम्

"जोइस निमित्तनाण, गणिणा पव्वायणा इ कज्जेसु ।
उवजुज्जइ तिहिकरणा,-इ जाणणट्ठऽन्नहा दोसो" ॥१॥ इति।२०।

ध्यानविभक्तिनामक सूत्र में आर्तध्यान, रौद्रध्यान आदि चार प्रकार के ध्यानों का विभाग बतलाया गया है।२१। मरणविभक्तिनामक सूत्र में प्रशस्तमरण एव अप्रशस्तमरण का पृथक् २ रूप से स्वरूप प्रकट किया गया है २२। आत्मविशोधिसूत्र में-"आलोचना प्रतिक्रमण आदि प्रायश्चित्तों के द्वारा यह आत्मा अपने साथ लगे हुए कर्ममल का अभाव कैसे कर सकता है" यह विषय प्रतिपादित हुआ है २३। वीतरागश्रुत में-यह विषय समझाया गया है कि सरागता का त्याग कर वीतरागता को धारण करना चाहिये। तथा वीतराग का स्वरूप अमुक २ प्रकार से है २४। संलेखनाश्रुत में-द्रव्य एवं भाव की अपेक्षा द्विविध संलेखना

"जोइस निमित्तनाण, गणिणा पव्वायणा इ कज्जेसु ।
उवजुज्जइ तिहि करणा,-इ जाणणट्ठऽन्नहा दोसो" ॥ १ ॥ इति ।२०।

ધ્યાન નિમિત્ત નામના સૂત્રમા આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, આદિ ચાર પ્રકારનાં ધ્યાનોનો વિભાગ બતાવ્યો છે (૨૧) મરણ વિભક્તિ નામનાં સૂત્રમાં પ્રશસ્ત મરણ અને અપ્રશસ્ત મરણનું અલગ અલગ રીતે સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે (૨૨) આત્મવિશોધિ સૂત્રમા "આલોચના પ્રતિક્રમણ આદિ પ્રાયશ્ચિત્તો દ્વારા આ આત્મા પોતાને લાગેલા કમ મળનો અભાવ કેવી રીતે કરી શકે છે" એ વિષયનુ પ્રતિપાદન થયુ છે (૨૩) વીતરાગશ્રુતમા એ વિષય સમજાવ્યો છે કે સરાગતાનો ત્યાગ કરીને વીતરાગને ધારણ કરવો જોઈએ તથા વીતરાગનું સ્વરૂપ અમુક અમુક પ્રકારે છે (૨૪) સલેખના શ્રુતમાં દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ

सूत्रते, अन्यथा ज्ञानत्वायोगात, चरण-चारित्रम्, एतेषां फलविनिश्चयप्रतिपादक आगम'-विद्याचरणविनिश्चयः १९। तथा-गणिविद्या-सास्यवृन्दसहितो गच्छो गण', सोऽस्यास्तीति गणी-आचार्य' तस्य विद्या-ज्ञान गणिविद्या। सा चेह ज्योतिष्क निमित्तादि परिज्ञानरूपा वेदितव्या। ज्योतिष्कनिमित्तादिकं हि सम्यक् परिज्ञाय प्रव्राजन-सामायिकारोपणो - पस्थापन-श्रुतोद्देशानुज्ञा-गणारोपण - दिशानुज्ञा-विहारक्रमादिषु प्रयोजनेषूपस्थितेषु प्रशस्ते तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रयोगे यद् यत्र कर्तव्य भवति, तत् तत्र गणिना कर्तव्यम्। तथा चेन्न करोति, तर्हि महान् दोष'।

उक्तञ्च—

"जोइस निमित्त नाण, गणिणा पव्वायणा इ कज्जेसु।
उवउज्जइ तिहिकरणा, इ जाणणट्ठऽन्नहा दोसो" ॥ १॥

मण्डलों में प्रवेश का वर्णन किया जाता है वह अध्ययन मण्डल प्रवेश है। १८।

विद्याचरण विनिश्चय सूत्रमें सम्यग्दर्शन सहित सम्यक्ज्ञानका तथा चारित्रका क्या फल होता है? इस बातका निश्चय किया हुआ है।१९।

गणिविद्या सूत्रमें यह बतलाया गया है कि आचार्य को चाहिये कि वह ज्योतिष अथवा निमित्त आदि विद्याओं में पटु हो कर उनके द्वारा प्रव्राजन, सामायिकारोपण, उपस्थापन, श्रुतोद्देशानुज्ञा, गणारोपण, दिशानुज्ञा तथा विहारक्रम आदि प्रयोजनों के उपस्थित होने पर प्रशस्त, तिथि, नक्षत्र एवं करण आदि का योग देखे और जिस समय जो कर्तव्य हो वह करे। यदि वह ऐसा नहीं करता है तो दोष का पात्र उसे होना पड़ता है। कहा भी है—

મંડલ પ્રવેશ, જ્યાં ચન્દ્ર અને સૂર્યના દક્ષિણ અને ઉત્તર મંડળોમાં પ્રવેશનું વર્ણન કરાય છે તે અધ્યયન મંડલ પ્રવેશ છે ૧૮

વિદ્યાચરણ વિનિશ્ચય સૂત્રમાં સમ્યગ્ દર્શન સહિત સમ્યક્જ્ઞાનનું તથા ચારિત્રનું શું ફળ હોય છે તે વાતનો નિશ્ચય કરેલ છે ૧૯ ગણિવિદ્યાસુત્રમાં એ બતાવ્યુ છે કે આચાર્યે જ્યોતિષ અથવા નિમિત્ત આદિ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ થઈને તેમના દ્વારા પ્રવ્રાજન, સામાયિકારોપણ, ઉપસ્થાપન, શ્રુતોદ્દેશાનુજ્ઞા, ગણારોપણ, દિશાનુજ્ઞા, તથા વિહારક્રમ આદિ પ્રયોજન ઉપસ્થિત થતાં પ્રશસ્ત તિથિ, નક્ષત્ર અને કરણ આદિનો યોગ જોવે અને જે સમયે જે કરવા યોગ્ય હોય તે કરે. જો તે એમ કરતા નથી તો તેમને દોષપાત્ર થવુ પડે છે કહ્યું પણ છે—

सछेखनां कृत्वा निर्व्याघात सचेष्टा एव मत्र चरम मत्याख्यान्ति, एतद् सविस्तर यत्राध्ययने वर्ण्यते तदध्ययन महाप्रत्याख्यानमिति। २९ । एवमादि । एवमन्यदपि उत्कालिक श्रुत बोध्यम्, उपलक्षणमेतदिति भावः । इह पौरुषी मण्डल सूत्रादारभ्य महाप्रत्याख्यान पर्यन्त सूत्रत्रयोदशकमपि नोपलभ्यते। उक्तमर्थं निगमयति-'से तं०' इत्यादि । तदेतदुत्कालिक श्रुत वर्णितमिति ॥ सू० ४२ ॥

अथ कालिक श्रुतमाह—

मूलम्—से किं त कालिय ? । कालिय अणेगविह पण्णत्त । त जहा-उत्तरज्झयण १, दसाओ २, कप्पो, ३, ववहारो ४, निसीह ५, महानिसीह ६, इसिभासिय ७, जबूदीवपन्नत्ती ८, दीवसागरपन्नत्ती ९, चदपन्नत्ती १०, खुड्डियाविमाणपविभत्ती ११, महल्लियाविमाणपविभत्ती १२, अगचूलिया १३, वग्गचूलिया १४, विवाहचूलिया १५, अरुणोववाए १६, वरुणोववाए १७, गरुलोववाए १८, धरणोववाए १९, वेसमणोववाह २०, वेलधरोववाए २१, देविंदोववाए २२, उट्ठाणसुय २३, समुट्ठाणसुय २४, नागपरि-

---

वर्जित चरम भवका प्रत्याख्यान करते हैं। जिनकल्पिक मुनि तो यद्यपि विहारसे ही सलेखना युक्त होते हैं तथापि वे यथायुक्त सलेखना करके अन्तमें सचेष्ट अर्थात् सावधान ही व्याघातवर्जित चरम भवका प्रत्याख्यान करते हैं। इस विषयका जिस अध्ययनमें वर्णन किया गया है वह अध्ययन महाप्रत्याख्यान है २९ । इस तरह से और भी अनेक उत्कालिक सूत्र हैं। यह उत्कालिक सूत्रका वर्णन हुआ ॥सू०४२॥

सुधी संલેખના કરીને અન્તે સચેષ્ટ એટલે કે સાવધાન જ વ્યાઘાત વર્જિત ચરમ ભવનુ પ્રત્યાખ્યાન કરે છે જિન કલ્પિક મુનિતો જો કે વિહારથી જ સંલેખના યુક્ત થાય છે છતા પણ તેઓ યથાયોગ્ય સંલેખના કરીને અંતે સચેષ્ટ એટલે કે સાવધાન જ વ્યાઘાત વર્જિત ચરમ ભવનુ પ્રત્યાખ્યાન કરે છે આ વિષયનું જે અધ્યયનમાં વર્ણન કરાયુ છે તે અધ્યયનનુ નામ મહાપ્રત્યાખ્યાન છે (૨૯) આ રીતે બીજા પણ અનેક ઉત્કાલિક સૂત્ર છે આ ઉત્કાલિક સૂત્રનુ વર્ણન થયું ॥ સૂ. ૪૨ ॥

२५। तथा–विहारकल्प इति, विहारस्यकल्पो व्यवस्था–स्थविरकल्पादिरूपा यत्रागमेवर्ण्यते स विहारकल्पः २६। तथा–चरणविधि:=चरण–चारित्रं तस्य विधिर्यत्र वर्ण्यते स चरणविधिः २७। तथा–आतुर प्रत्याख्यानमिति, आतुर'–व्याधित' तस्य या चिकित्सा तस्याः प्रत्याख्यानं यत्र विधिपूर्वक मुपवर्ण्यते तदातुरप्रत्याख्यानम्, तत्राय विवेक'–जिनकल्पिकस्य सर्वथा चिकित्सा प्रत्याख्यानम्। स्थविरकल्पिकस्य तु सावद्य चिकित्सा प्रत्याख्यानमिति २८। तथा–महाप्रत्याख्यानमिति, महच्च तत् प्रत्याख्यान चेति समास। चरम प्रत्याख्यानमित्यर्थ'। अयं भावः–स्थविरकल्पेन जिनकल्पेन वा विहृत्यान्ते स्थविरकल्पिका द्वादशवर्षाणि सलेखना कृत्वा, जिनकल्पिका' पुनर्विहारेणैव सलेखनायुक्ताः, तथापि यथा युक्त

का कथन किया गया है २५। स्थविरकल्पादिरूप विहार की व्यवस्था जिस आगम में वर्णित हुई है वह विहारकल्प है २६। तथा चारित्र की विधि का जहां पर वर्णन हुआ है वह चरणविधि है २७। व्याधि से युक्त हुए सयमी की चिकित्सा के प्रत्याख्यान का सविधि कथन जिस आगम में आया है वह आतुर प्रत्याख्यान सूत्र है। जिनकल्पि साधुओं के लिये तो चिकित्सा करवाने का सर्वथा निषेध ही है, स्थविरकल्पियों के लिये ऐसा नहीं है पर वे सावद्य चिकित्सा नहीं करवा सकते हैं निरवद्य चिकित्सा ही करवा सकते हैं। इस प्रकार का विधान आतुर प्रत्याख्यान सूत्र में बतलाया गया है २८। महाप्रत्याख्यान–महाप्रत्याख्यान का अर्थ है–चरम प्रत्याख्यान। मुनि दो प्रकार के होते हैं स्थविरकल्पिक और जिनकल्पिक। उनमें स्थविरकल्पिक मुनि बारह वर्ष तक संलेखना करके अन्तमें सचेष्ट अर्थात् सावधान ही व्याघात-

દ્વિવિધ સંલેખનાનું વર્ણન કરેલ છે (૨૫) સ્થવિર કલ્પાદિ રૂપ વિહારની વ્યવસ્થાનું જે આગમમાં વર્ણન થયું છે તે વિહારકલ્પ છે (૨૬), તથા ચારિત્રની જ્યાં વર્ણન થયું છે તે ચરણવિધિ સૂત્ર છે (૨૭) વ્યાધિથી યુક્ત થયેલ સંયમીની ચિકિત્સાના પ્રત્યાખ્યાનનું વિધિપૂર્વકનું વર્ણન જે આગમમાં આવે છે તે આતુર પ્રત્યાખ્યાન સૂત્ર છે જિન કલ્પિક સાધુઓને માટે તો ચિકિત્સા કરાવવાનો તદ્દન નિષેધ છે; સ્થવિર કલ્પીઓને માટે એવું નથી, પણ તેઓ સાવદ્ય ચિકિત્સા કરાવી શકતા નથી નિરવદ્ય ચિકિત્સા જ કરાવી શકે છે આ પ્રકારનું વિધાન આતુર પ્રત્યાખ્યાન સૂત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે (૨૮) મહાપ્રત્યાખ્યાન–મહાપ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ છે ચરમ પ્રત્યાખ્યાન. મુનિ બે બે પ્રકારના હોય છે. સ્થવિર કલ્પિક અને જિન કલ્પિક તેઓમાં સ્થવિર કલ્પિક મુનિ બાર વર્ષ

सलेखनां कृत्वा निर्व्याघात सचेष्टा एव भव चरम प्रत्याख्यान्ति, एतत् सविस्तर यत्राध्ययने वर्ण्यते तदध्ययनं महाप्रत्याख्यानमिति। २९। एवमादि। एवमन्यदपि उत्कालिक श्रुत बोध्यम्, उपलक्षणमेतदिति भावः। इह पौरुषी मण्डक सूत्रादारभ्य महाप्रत्याख्यान पर्यन्त सूत्रत्रयोदशकमपि नोपलभ्यते। उक्तमर्थं निगमयति-'से तं०' इत्यादि। तदेतदुत्कालिक श्रुत वर्णितमिति ॥ सू० ४३ ॥

अथ कालिक श्रुतमाह—

मूलम्—से किं त कालिय ?। कालिय अणेगविह पण्णत्त। तं जहा-उत्तरज्झयण १, दसाओ २, कप्पो, ३, ववहारो ४, निसीह ५, महानिसीह ६, इसिभासिय ७, जम्बूदीवपन्नत्ती ८, दीवसागरपन्नत्ती ९, चंदपन्नत्ती १०, खुड्डियाविमाणपविभत्ती ११, महल्लियाविमाणपविभत्ती १२, अगचूलिया १३, वग्गचूलिया १४, विवाहचूलिया १५, अरुणोववाए १६, वरुणोववाए १७, गरुलोववाए १८, धरणोववाए १९, वेसमणोववाह २०, वेलधरोववाए २१, देविंदोववाए २२, उट्ठाणसुय २३, समुट्ठाणसुय २४, नागपरि-

---

वर्जित चरम भवका प्रत्याख्यान करते हैं। जिनकल्पिक मुनि तो यद्यपि विहारसे ही सलेखना युक्त होते हैं तथापि वे यथायुक्त सलेखना करके अन्तमें सचेष्ट अर्थात् सावधान ही व्याघातवर्जित चरम भवका प्रत्याख्यान करते हैं। इस विषयका जिस अध्ययनमें वर्णन किया गया है वह अध्ययन महाप्रत्याख्यान है २९। इस तरह से और भी अनेक उत्कालिक सूत्र हैं। यह उत्कालिक सूत्रका वर्णन हुआ ॥सू०४२॥

સુધી સંલેખના કરીને અન્તે સચેષ્ટ એટલે કે સાવધાન જ વ્યાઘાત વર્જિત ચરમ ભવનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે જિન કલ્પિક મુનિતો જો કે વિહારથી જ સંલેખના યુક્ત થાય છે છતા પણ તેઓ યથાયોગ્ય સંલેખના કરીને અન્તે સચેષ્ટ એટલે કે સાવધાન જ વ્યાઘાત વર્જિત ચરમ ભવનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે આ વિષયનું જે અધ્યયનમાં વર્ણન કરાયુ છે તે અધ્યયનનુ નામ મહાપ્રત્યાખ્યાન છે (૨૯) આ રીતે બીજા પણ અનેક ઉત્કાલિક સૂત્ર છે આ ઉત્કાલિક સૂત્રનું વર્ણન થયું ॥ સૂ. ૪૨ ॥

यावणियाओ २५, निरयावलियाओ-कप्पियाओ २६, कप्पवडं सियाओ २७, पुप्फियाओ २८, पुप्फचूलियाओ २९, वण्हि दसाओ ३०, आसीविसभावण १, दिट्ठिविसभावणं २, सुमिण भावण ३, महासुमिणभावण ४, तेयग्गिनिसग्ग ५, एवमाइ याइ चउरासीइं पइन्नगसहस्साइ भगवओ अरहओ उसहसा मिस्स आइतित्थयरस्स। तहा संखिज्जाइ पइन्नगसहस्साइ मज्झिमगण जिणवराण। चोद्दसपइन्नगसहस्साइ भगवओ वद्ध माणसामिस्स। अहवा जस्स जत्तिया सीसा उप्पत्तियाए वेण इयाए कम्मयाए परिणामियाए चउव्विहाए बुद्धीए उववेया, तस्स तत्तियाइ पइन्नगसहस्साइ, पत्तेयबुद्धा वि तत्तिया चेव। से त कालिय। से त आवस्सयवइरित्त। से त अणगपविट्ठ॥सू०४३॥

छाया—अथ किं तत् कालिकम्? । कालिकमनेकविध प्रज्ञप्तम्। तद् यथा-उत्तराध्ययनम् १, दशा २, कल्पः ३, व्यवहारः ४, निशीथम् ५, महानिशीथम् ६, ऋषिभाषितम् ७, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः ८, द्वीपसागरप्रज्ञप्ति ९, चन्द्रप्रज्ञप्ति १०, क्षुल्लि काविमानप्रविभक्ति ११, महल्लिका (महा) विमानप्रविभक्तिः १२, अङ्गचूलिका १३, वर्गचूलिका १४, विवाहचूलिका १५, अरुणोपपात १६, वरुणो-पपात १७, गरुडोपपात १८, धरणोपपात १९, वै श्रमणोपपातः २०, वेलंधरोपपातः २१, देवेन्द्रोपपात २२, उत्थानश्रुतं २३, समुत्थानश्रुत २४, नागपरिज्ञापनिका २५, निरयावलिका—कल्पिकाः २६, कल्पाव तंसिका २७, पुष्पिताः २८, पुष्पचूलिकाः २९, वृष्णिदशाः ३०। आशीविषभा वनम् १, दृष्टिविषभावनम् २, स्वप्नभावनम् ३, महास्वप्नभावनम् ४, तेजोऽग्नि-निसर्गम् ५, एवमादिकानि चतुरशीति प्रकीर्णक सहस्राणि भगवतोऽर्हत ऋषभस्वा मिन आदि तीर्थकरस्य। तथा-संख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि मध्यमकानां जिन वराणाम्। चतुर्दश प्रकीर्णक सहस्राणि भगवतो वर्धमानस्वामिनः। अथवा-यस्य यावन्तः शिष्या औत्पत्तिक्या वैनयिक्या कर्मजया पारिणामिक्या चतुर्विधया बुद्ध्यो पपेताः तस्य तावन्ति प्रकीर्णकसहस्राणि प्रत्येकबुद्धा अपि तावन्तश्चैव। तदेतद् कालिकम्। तदेतदावश्यकव्यतिरिक्तम्। तदेतदनङ्गप्रविष्टम् ॥ सू० ४३ ॥

टीका-शिष्यः पृच्छति—'से किं तं०' इत्यादि। अथ किं तत् कालिकमिति शिष्य प्रश्नः। उत्तरमाह-'कालियं०' इत्यादि। कालिकं श्रुतमनेकविधं प्रज्ञप्तम्। तद्यथा-उत्तराध्ययनम्=उत्तराध्ययनसूत्रम् १, दशाः=दशाश्रुतस्कन्धसूत्रम् २, कल्पः-बृहत्कल्पसूत्रम् ३, व्यवहारः=व्यवहारसूत्रम् ४, निशीथ=निशीथसूत्रम् ५। महानिशीथ=महानिशीथसूत्रं संप्रति नोपलभ्यते, यत्तु महानिशीथसूत्रं क्वचिदुपलभ्यमानं तदन्यदेतद् बोध्यम् ६। ऋषिभाषितम्=ऋषिभाषितसूत्रम् ७। एतदपि नोपलभ्यते। तथा-जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः-जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रम् ८। द्वीपसागरप्रज्ञप्तिः-द्वीपसागरप्रज्ञप्तिसूत्रं विच्छिन्नम् ९। चन्द्रप्रज्ञप्तिः १०, क्षुद्रिकाविमानप्रविभक्तिः ११, महाविमानप्रविभक्तिः १२, अङ्गचूलिका १३, वर्गचूलिका १४, विवाहचूलिका १५, अरुणोपपात १६, वरुणोपपात १७, गरुडोपपातः १८, धरणोपपात १९,

---

अब कालिक सूत्रका वर्णन करते हैं-'से किं तं कालियं०' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—हे भदन्त! कालिकश्रुतका क्या स्वरूप है?

उत्तर-कालिकश्रुत अनेक प्रकारका कहा गया है जैसे—उत्तराध्ययनसूत्र १, दशाश्रुतस्कंधसूत्र २, बृहत्कल्पसूत्र ३, व्यवहारसूत्र ४, निशीथसूत्र ५, ये पांच सूत्र उपलब्ध हैं। महानिशीथसूत्र, यह सूत्र उपलब्ध नहीं है। यद्यपि कहीं २ इस नामका सूत्र अब भी मिलता है परन्तु यह वह नहीं है ६। ऋषिभाषितसूत्र यह उपलब्ध नहीं है ७। जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति सूत्र, यह उपलब्ध है ८, द्वीपसागर-प्रज्ञप्तिसूत्र-यह उपलब्ध नहीं ९, चन्द्रप्रज्ञप्ति यह उपलब्ध होता है १०। क्षुद्रिकाविमानप्रविभक्ति ११, महाविमानप्रविभक्ति, १२, अंगचूलिका १३, वर्गचूलिका १४, विवाहचूलिका १५, अरुणोपपात १६, वरुणोपपात १७, गरुडोपपात १८, धरणोपपात,

---

હવે કાલિક સૂત્રનું વર્ણન કરે છે-"से किं तं कालियं०" ઇત્યાદિ

શિષ્ય પૂછે છે-હે ભદન્ત! કાલિકશ્રુતનું શું સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—કાલિકશ્રુત અનેક પ્રકારનું કહેલ છે, જેવાં કે (૧) ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્ર, (૨) દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્ર, (૩) બૃહત્કલ્પસૂત્ર, (૪) વ્યવહાર સૂત્ર, (૫) નિશીથ સૂત્ર, આ પાંચ સૂત્ર ઉપલબ્ધ છે (૬) મહાનિશીથ સૂત્ર, આ ઉપલબ્ધ નથી છતાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે એ નામનું સૂત્ર હાલમાં પણ મળે છે પણ તે અસલ નથી. (૭) ઋષિભાષિત સૂત્ર-તે ઉપલબ્ધ નથી (૮) જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર, તે ઉપલબ્ધ છે, (૯) દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર-તે ઉપલબ્ધ નથી. (૧૦) ચન્દ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ-તે ઉપલબ્ધ છે (૧૧) ક્ષુદ્રિકા વિમાન પ્રવિભક્તિ, (૧૨) મહાવિમાનપ્રવિભક્તિ, (૧૩) અંગચૂલિકા, (૧૪) વર્ગચૂલિકા, (૧૫) વિવાહ ચૂલિકા, (૧૬) અરુણોપપાત, (૧૭) વરુણોપપાત, (૧૮) ગરુડોપપાત, (૧૯) ધરણોપપાત, (૨૦)

वैश्रवणोपपात' २०, वेलन्धरोपपात' २१, देवेन्द्रोपपात' २२, उत्थानश्रुत २३, क्षुद्रिकाविमानप्रविभक्तिसूत्रादारभ्योत्थानश्रुतपर्यन्त नोपलभ्यते। समुत्थानश्रुतम् २४, इदमिदानीमुपलभ्यते। 'नागपरिज्ञापनिका' 'इति, नागाः-नागकुमारास्तेषां परिज्ञापन यस्यामागमपद्धतौ सा नागपरिज्ञापनिका, इद सूत्र नोपलभ्यते २५। निरयावलिका'=आवलिकाप्रविष्टा श्रेणिरूपेण व्यवस्थिता', नरकावासाः प्रसङ्गतस्तद्गामिनोनरास्तिर्यञ्चश्च वर्ण्यन्ते यत्र ता निरयावलिकाः। एकस्मिन्नागमे बहुवचनप्रयोग' शक्तिस्वाभाव्यात्, यथा 'पञ्चालाः' इत्यादौ। 'कल्पिका' इति, निरयावलिका सूत्रस्य नामान्तरम्। नरकावासमधिकृत्य 'निरयावलिकाः' इत्युच्यते। चेटकमधिकृत्य 'कल्पिका' इत्युच्यते। चेटको हि कल्पसमुत्पन्न इति तत्र वर्ण्यते। सूत्रमिदम् अन्तकृद्दशाङ्गस्योपाङ्गम् २६। तथा-कल्पावतंसिका इति। यत्र कल्पावतंसकादेवविमानानां वर्णन विद्यते ताः कल्पावतंसिकाः। अनुत्-

१९, वैश्रमणोपपात २०, वेलधरोपपात २१, देवेन्द्रोपपात २२, उत्थान श्रुत२३, क्षुद्रिकाविमानप्रविभक्तिसूत्र से ले कर इस उत्थानश्रुत तकके तेरह सूत्र उपलब्ध नहीं हैं २३, समुत्थानश्रुत यह इस समय उपलब्ध है २४, नागपरिज्ञापनिका इस सूत्रमें नागकुमार जातिके देवोंका वर्णन किया गया है, यह इस समय उपलब्ध नहीं है २५, निरयावलिका इसमें श्रेणि रूपसे व्यवस्थित नरकों का, प्रसङ्गतः उनमें जानेवाले मनुष्य एव तिर्यञ्चों का वर्णन किया गया है। कल्पिका यह निरयावलिका सूत्रका ही दूसरा नाम है। नरकावासकी अपेक्षा इसका नाम निरयावलिका तथा कल्पसमुत्पन्न चेटकका इसमें वर्णन होनेसे 'कल्पिका' ऐसा नाम प्रथित हुआ है। यह सूत्र अन्तकृत दशांगका उपांग है २६। जिस सूत्र

वैश्रमणोपपात, (२१) वेलधरोपपात, (२२) देवेन्द्रोपपात, (२३) उत्थानश्रुत.
क्षुद्रिकाविमान प्रविभक्ति सूत्रथी लईने उत्थानश्रुत सुधीना तेर सूत्र उपलब्ध नथी (२४) समुत्थानश्रुत. ओ अत्यारे उपलब्ध छे (२५) नागपरिज्ञापनिका—आ सूत्रमां नागकुमार जातिना देवोनु वर्णन करेल छे ते हालमां उपलब्ध नथी (२६) निरयावलिका-तेमां श्रेणीरूपे व्यवस्थित नरकोनु, प्रसगतः तेमा जनार मनुष्य अने तिर्यंचोनु वर्णन करेल छे आ निरयावलिका सूत्रनु बीजु नाम कल्पिका छे नरकावासनी अपेक्षाओ तेनु नाम निरयावलिका तथा कल्पसमुत्पन्न चेटकनु तेमां वर्णन होवाथी "कालिका" ओवु नाम प्रचलित थयु छे आ सूत्र अन्तकृत दशागनु उपांग छे

रोपपातिकदशाङ्गस्योपाङ्गम् २७। तथा-'पुप्फिता' इति। यत्रागमपद्धतौ गृहवास-कृत्स्नपरित्यागेन प्राणिनः संयमभावपुष्पिता सुखिताः, पुनः संयमभावपरित्यागतो दुःखमाप्तिमुकुलिताः, पुनस्तत्परित्यागादेव पुष्पिताः प्रतिपाद्यन्ते, ता' पुष्पिता उच्यन्ते। पुष्पिता सूत्र प्रश्न व्याकरणसूत्रस्योपाङ्गम् २८। तथा-'पुष्पचूलिका' इति, अधिकृतार्थ विशेषप्रतिपादिका- पुष्पचूलिका'। पुष्पचूलिकासूत्रं विपाकसूत्रस्योपाङ्गम् २९। तथा-'वृष्णिदशा' इति, अन्धकवृष्णि नराधिपकुलेये जातास्तेऽपि अन्धकवृष्णय', इह वृष्णि शब्देन तएव गृह्यन्ते। तेषां दशा-अवस्था-श्चरितगति सिद्धिगमनलक्षणा यासु वर्ण्यन्ते ता वृष्णि दशा। अथवा-अन्धकवृष्णि चरितप्रतिपादिका दशा-अध्ययनानि वृष्णिदशा'। वृष्णिदशासूत्र दृष्टिवाद सूत्रस्योपाङ्गम् ३०। आशीविषभावनम् १, दृष्टिविषभावनम् २, स्वप्नभावनम् ३, महास्व-

में कल्पावतंसक देवविमानों का वर्णन किया गया है वह कल्पावतंसिका सूत्र है। यह सूत्र अनुत्तरोपपातिक दशांगका उपाङ्ग है२७। जिस आगम में गृहवास का परित्याग कर प्राणी संयमभावको ग्रहण कर सुखी हुए वर्णित किये गये हैं, तथा 'संयमभावका परित्याग कर दुःख प्राप्त करने वाले बने हैं, तथा यदि सुखी हुए है तो वे संयमभाव से ही हुए हैं' ऐसा वर्णन किया गया है वह पुष्पिता सूत्र है। यह सूत्र प्रश्न व्याकरण सूत्रका उपाङ्ग है। २८। पुष्पिता सूत्र कथित विषय को जो विशेषरूपसे प्रतिपादन करता है वह पुष्प चूलिका सूत्र है। यह सूत्र विपाक सूत्र का उपाङ्ग है २९। अन्धकवृष्णि राजा के कुल में जो उत्पन्न हुए हैं वे भी अन्धकवृष्णि माने गये हैं। यहां वृष्णि शब्द से अन्धकवृष्णि राजा के

(२७) જે સૂત્રમા કલ્પાવતસક દેવવિમાનોનુ વર્ણન કરેલ છે તે કલ્પાવતસિકા સૂત્ર છે આ સૂત્ર અનુત્તરોપપાતિક દશાગનું ઉપાંગ છે

(२८) જે આગમમા "ગૃહવાસનો પરિત્યાગ કરીને પ્રાણી સયમ ભાવને ગ્રહણ કરવાથી સુખી થતા વર્ણવ્યું છે, તથા સયમ ભાવનો પરિત્યાગ કરીને દુઃખ પ્રાપ્ત કરનાર બને છે, અને જે સુખી થયા છે તો તેઓ સયમ ભાવથી જ થયા છે" એવુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તે પુષ્પિતાસૂત્ર છે આ સૂત્ર પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રનુ ઉપાંગ છે (२९) પુષ્પિતાસૂત્રમા કથિત વિષયનુ જે વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે, તે પુષ્પચૂલિકા સૂત્ર છે આ સૂત્ર વિપાક સૂત્રનુ ઉપાંગ છે

(३०) અન્ધકવૃષ્ણિ રાજાના કુળમાં જેઓ ઉત્પન્ન થયા છે તેઓ પણ અન્ધક વૃષ્ણિ મનાયા છે અહીં વૃષ્ણિ શબ્દથી અન્ધક વૃષ્ણિ રાજાના કુળમાં જન્મેલાનુ જ ગ્રહણ થયુ છે તેમની અવસ્થાઓનુ-ચરિતગતિનુ, ચરિત

प्नभावनम् ४, तेजोऽग्निनिसर्गम् ५, एवमादिकानि-एतत्प्रभृतीनि-'चउरासीइप-ण्णगसहस्साइं' इति। चतुरशीति प्रकीर्णक सहस्राणि भगवतोऽर्हत-ऋषभस्वामिन आदि तीर्थङ्करस्येति। अयमर्थः-प्रथमतीर्थङ्करस्य भगवतः श्री ऋषभदेवस्वामिनः प्रकीर्णकानि चतुरशीति सहस्र सङ्ख्यकानि बभूवुः। तथा-मध्यमकाना-द्वितीय तीर्थङ्करादारभ्य त्रयोविंशतितमतीर्थङ्करपर्यन्तानां, जिनवराणा प्रकीर्णकानि संख्यात सहस्र सङ्ख्यकानि बभूवुः। तथा-भगवतः श्रीवर्धमानस्वामिनः प्रकीर्णकानि चतु र्दशसहस्रसंख्यकानि आसन्। 'अहवा०' इत्यादि सुगमम्। तदेवत् कालिकश्रुत वर्णितम्। तथा-आवश्यकव्यतिरिक्त वर्णितम्। तथा-अनङ्गप्रविष्टश्रुतं वर्णितम्॥४३॥

कुल में जन्म लेने वालों का ही ग्रहण किया गया है। इनकी अवस्थाओं का-चरितगतिका-चारित्र प्राप्ति का मुक्ति प्राप्ति का-जिस सूत्र में वर्णन हुआ है वह वृष्णिदशा सूत्र है। अथवा जिस सूत्र में अंधकवृष्णि की अवस्थाओं का वर्णन करने वाले अध्ययन हों वह भी वृष्णिदशासूत्र है। यह दृष्टिवाद सूत्र का उपाङ्ग है ३०। ये तथा इनसे अतिरिक्त और भी जो श्रुत हैं वे सब कालिक श्रुत हैं। जैसे-आशीविषभावन १, दृष्टि विषभावन २, स्वप्नभावन ३, महास्वप्नभावन ४, तेजोऽग्निनिसर्ग ५ इत्यादि। प्रथमतीर्थंकर श्रीऋषभदेव स्वामी के चोरासी हजार प्रकीर्णक श्रुत थे। तथा द्वितीयतीर्थंकर श्री अजितनाथ से लेकर तेईसवेंतीर्थंकर श्रीपार्श्वनाथस्वामी पर्यन्त बाईस तीर्थंकरों के प्रकीर्णक श्रुतसंख्यात हजार थे। तथा श्रीवर्धमानस्वामी के प्रकीर्णक चौदह हजार थे। अथवा औत्पत्तिकी, वैनयिकी, कर्मजा एवं पारिणामिकी, इन चार प्रकार की

પ્રાપ્તિનું મોક્ષ પ્રાપ્તિનું જેમાં વર્ણન થયું છે તે વૃષ્ણિ દશાસૂત્ર છે અથવા જે સૂત્રમાં અંધક વૃષ્ણિની અવસ્થાઓનું વર્ણન કરનારા અધ્યયન હોય તે પણ વૃષ્ણિ દશાસૂત્ર છે તે દૃષ્ટિવાદ સૂત્રનું ઉપાંગ છે ૩૦ તથા તેમના સિવાયના બીજા પણ જે શ્રુત છે તે બધા કાલિકશ્રુત છે જેવાં કે (૧) આશીવિષ ભાવન, (૨) દૃષ્ટિ વિષભાવન, (૩) સ્વપ્ન ભાવન, મહાસ્વપ્ન ભાવન, તેજો અગ્નિનિ સર્ગ વગેરે. પહેલાં તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના ચોર્યાસી હજાર પ્રકીર્ણક શ્રુત હતાં. તથા બીજા તીર્થંકર અજિતનાથથી માંડીને ત્રેવીસમાં તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામી સુધીના બાવીસ તીર્થંકરોના પ્રકીર્ણક સંખ્યાત હજાર શ્રુત હતાં. તથા શ્રી વર્ધમાન સ્વામીનાં પ્રકીર્ણક ચૌદ હજાર શ્રુત હતા, અથવા ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજા અને પારિણામિકી, એ ચાર પ્રકારની મતિથી

साम्प्रतमङ्गप्रविष्टश्रुतमाह—

मूलम्—से किं तं अंगपविट्ठं?। अंगपविट्ठं दुवालसविहं पण्णत्तं। तं जहा—आयारो १ सूयगडो २ ठाणं ३ समवायो ४, विवाहपन्नत्ती ५, नायाधम्मकहाओ ६ उवासगदसाओ ७, अंतगडदसाओ ८, अणुत्तरोववाइयदसाओ ९, पण्हावागरणं १०, विवागसुयं ११, दिट्ठिवाओ १२ ॥ सू० ४४ ॥

छाया—अथ किं तद् अङ्गप्रविष्टम्? अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधं प्रज्ञप्तम्। तद् यथा आचारः १, सूत्रकृतम् २, स्थानम् ३, समवायः ४, विवाहप्रज्ञप्तिः ५, ज्ञाताधर्मकथाः ६, उपासकदशाः ७, अन्तकृद्दशाः ८, अनुत्तरोपपातिकदशाः ९, प्रश्नव्याकरणम् १०, विपाकश्रुतम् ११, दृष्टिवादः १२ ॥ सू० ४४ ॥

टीका—सुगमम् ॥ सू० ४४ ॥

बुद्धियों से समन्वित जितने शिष्यजन जिन २ तीर्थंकरों के थे उन के बारे में उतने ही हजार प्रकीर्णक थे। तथा प्रत्येक बुद्ध भी उतने ही थे। यह आवश्यक व्यतिरिक्त के भेदरूप कालिक श्रुतका वर्णन हुवा। यहां तक अनंगप्रविष्ट का कथन हुवा ॥ सू० ४३ ॥

अब अङ्गप्रविष्ट श्रुत कहते हैं—'से किं तं अंगपविट्ठं०' इत्यादि।

शिष्य पूछता है—हे भदन्त! अंगप्रविष्ट श्रुत का क्या स्वरूप है।

उत्तर—अंगप्रविष्ट श्रुत बारह प्रकार का कहा गया है, जैसे—आचारांग १, सूत्रकृतांग २, स्थानांग ३, समवायांग ४, विवाहप्रज्ञप्ति ५,

---

युक्त जेटला शिष्यजन, जे जे तीर्थंकरोना हता तेमना पण एटला ज हजार प्रकीर्णक श्रुत हता. तथा प्रत्येक बुद्ध पण एटला ज हता. आ आवश्यक व्यतिरिक्तना भेदरूप कालिक श्रुतनुं वर्णन थयुं अहीं सुधी अनंगप्रविष्टनुं वर्णन थयुं ॥ सू. ४३॥

हवे अंग प्रविष्ट सूत्रनुं वर्णन करे छे—" से किं तं अंगपविट्ठं० " ईत्यादि

शिष्य पूछे छे—हे भदन्त! अंगप्रविष्ट सूत्रनुं शुं स्वरूप छे?

उत्तर—अंगप्रविष्ट श्रुत बार प्रकारनुं कहेल छे—(१) आचारांग, (२) सुत्रकृतांग, (३) स्थानांग, (४) समवायांग, (५) विवाह प्रज्ञप्ति, (६) ज्ञाता

अथैषां पृथक् पृथक् स्वरूप वर्णयितुकाम प्रथममाचाराङ्गस्वरूप दर्शयति—

मूलम्—से किं त आयारे? आयारे ण समणाण निग्गथाण आयार—गोयर—विणय—वेणइय—सिक्खा—भासा ऽभासा—चरण—करण—जाया—माया—वित्तीओ आघविज्जति।

से समासओ पचविहे पण्णत्ते, त जहा—नाणायारे, दसणायारे, चरित्तायारे, तवायारे, वीरियायारे। आयारे ण परित्ता वायणा, सखेज्जा अणुओगदारा, सखिज्जावेढा, सखेज्जा सिलोगा, सखिज्जाओ निज्जुत्तीओ, सखिज्जाओ पडिवत्तीओ। से ण अगट्ठयाए पढमे अगे, दो सुयक्खधा, पणवीस अज्झयणा, पचासीई उद्देसणकाला, पचासीइ समुद्देसणकाला, अट्ठारस—पय—सहस्साइ पयग्गेण, सखिज्जा अक्खरा, अणता गमा, अणता पज्जवा, परित्ता तसा, अणता थावरा, सासय—कड—निबद्ध निकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जति, पन्नविज्जति, परूविज्जति, दसिज्जति, निदसिज्जति, उवदसिज्जति। से एव आया, एव नाया, एव विण्णाया, एव चरण करण परूवणा आघविज्जइ, पण्णविज्जइ, परूविज्जइ, दसिज्जइ, निदसिज्जइ, उवदसिज्जइ। से त आयारे॥सू० ४५॥

छाया—अथ क स आचारः? । आचारे खलु श्रमणाना निर्ग्रन्थानामाचार-गोचर विनयवैनयिक शिक्षा भाषाऽभाषाचरणकरणयात्रामात्रावृत्तय आख्यायन्ते।

स समासत पञ्चविध प्रज्ञप्तः। तद् यथा—ज्ञानाचार १, दर्शनाचार २,

---

ज्ञाताधर्मकथाग ६, उपासकदशाग ७, अन्तकृद्दशाग ८, अनुत्तरोपपातिकदशांग ९, प्रश्नव्याकरण १०, विपाकश्रुत तथा ११ दृष्टिवाद १२, ॥ सू० ४४ ॥

ધર્મકથાંગ, (૭) ઉપાસકદશાંગ, (૮) અન્તકૃતદશાંગ, (૯) અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ, (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકશ્રુત, તથા દષ્ટિવાદ ॥ સૂ ૪૪ ॥

चारित्राचार ३, तप आचार ४, वीर्याचार ५। आचारे खलु परीता (परिमिता) वाचना, सङ्ख्येयानि-अनुयोगद्वाराणि, सङ्ख्येया वेष्टका, सङ्ख्येयाः श्लोकाः, सङ्ख्येया निर्युक्तय, सङ्ख्येया प्रतिपत्तय। स खलु अङ्गार्थतया प्रथममङ्गम्, द्वौ श्रुतस्कन्धौ, पञ्चविंशतिरध्ययनानि, पञ्चाशीतिरुद्देशनकाला, पञ्चाशीति समुद्देशनकाला, अष्टादश पदसहस्राणि पदाग्रेण, सङ्ख्येयान्यक्षराणि, अनन्तागमा, अनन्ता पर्यवा, परीतास्त्रसा अनन्ता स्थावरा, शाश्वतकृतनिबद्ध निकाचिता जिनप्रज्ञप्ता भावा आख्यायन्ते, प्रज्ञाप्यन्ते, प्ररूप्यन्ते, दर्श्यन्ते निदर्श्यन्ते, उपदर्श्यन्ते। स एवमात्मा ज्ञाता, एवं विज्ञाता, एवं चरणकरणप्ररूपणा आख्यायते, प्रज्ञाप्यते, प्ररूप्यते, दर्श्यते, निदर्श्यते, उपदर्श्यते, स एष आचारः ॥ सू० ४५ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं आयारे०' इति।

अथ कः स आचार इति। हे भदन्त! यो भवता द्वादशाङ्गश्रुतपुरुषस्य प्रथमाङ्गतयाऽऽचारोऽनुपदमेवोक्त स आचार कीदृक् स्वरूप? इति प्रश्नः। उत्तरमाह—'आयारे णं०' इत्यादि। हे शिष्य! आचारे=आचाराङ्गसूत्रे खलु श्रमणानां=साधूनाम्, कीदृशानामित्याह—'निग्गंथाण' इति। निर्ग्रन्थाना=बाह्याभ्यन्तरग्रन्थरहितानाम्, इदं विशेषण शाक्यादिश्रमणनिवृत्त्यर्थम्। श्रमणा हि पञ्चविधा भवन्ति। उक्तञ्च—

अब इन सबका स्वरूप सूत्रकार भिन्न २ सूत्रों द्वारा स्पष्ट करते हैं—'से किं तं आयारे०' इत्यादि—

शिष्य पूछता है— हे भदन्त! आपने अभी जो द्वादशाग श्रुत पुरुष का प्रथम अग आचारागसूत्र बतलाया है उसका क्या स्वरूप है?

उत्तर—आचारागसूत्रमें निर्ग्रन्थ श्रमणों के आचार, गोचर, विनय, वैनयिक, भाषा, अभाषा, चरण, करण, यात्रा, मात्रा, एवं वृत्ति का कथन किया गया है। ग्रन्थ नाम परिग्रह का है। वह बाह्य और आभ्य-

---

હવે એ બધાનુ સ્વરૂપ સૂત્રકાર અલગ અલગ સૂત્રો દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે—"से किं त आयारे०" ઇત્યાદિ.

શિષ્ય પૂછે છે-હે ભદન્ત! આપે હમણા જ જે દ્વાદશાગશ્રુત પુરુષનુ પહેલુ અગ આચારાંગસૂત્ર બતાવ્યુ છે તેનું શુ સ્વરૂપ છે?

ઉત્તર—આચારાંસૂત્રમા નિગ્રન્થ શ્રમણોના આચાર, ગોચર, વિનય, વૈનયિક, ભાષા, અભાષા, ચરણ, કરણ, યાત્રા માત્રા અને વૃત્તિનું વર્ણન કરાયું છે પરિગ્રહનુ નામ ગ્રન્થ છે તે બાહ્ય અને આભ્યન્તરના ભેદથી બે પ્રકારનો

अथैषां पृथक् पृथक् स्वरूपं वर्णयितुकाम प्रथममाचाराङ्गस्वरूपं दर्शयति—

मूलम्—से किं तं आयारे? आयारे णं समणाणं निग्गंथाणं आयार–गोयर–विणय–वेणइय–सिक्खा–भासा ऽभासा–चरण –करण–जाया–माया–वित्तीओ आघविज्जंति।

से समासओ पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा–नाणायारे, दंसणायारे, चरित्तायारे, तवायारे, वीरियायारे। आयारे णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुओगदारा, संखिज्जावेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ, संखिज्जाओ पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए पढमे अंगे, दो सुयक्खंधा, पणवीसं अज्झयणा, पंचासीई उद्देसणकाला, पंचासीई समुद्देसणकाला, अट्ठारस–पय–सहस्साइं पयग्गेणं, संखिज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासय–कड–निबद्ध निकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति, पन्नविज्जंति, परूविज्जंति, दंसिज्जंति, निदंसिज्जंति, उवदंसिज्जंति। से एवं आया, एवं नाया, एवं विण्णाया, एवं चरण करण परूवणा आघविज्जइ, पण्णविज्जइ, परूविज्जइ, दंसिज्जइ, निदंसिज्जइ, उवदंसिज्जइ। से तं आयारे॥ सू० ४५॥

छाया—अथ कः स आचारः? । आचारे खलु श्रमणानां निर्ग्रन्थानामाचार गोचर विनयवैनयिक शिक्षा भाषाऽभाषाचरणकरणयात्रामात्रावृत्तय आख्यायन्ते।

स समासतः पञ्चविधः प्रज्ञप्तः। तद् यथा–ज्ञानाचारः १, दर्शनाचारः २,

---

ज्ञाताधर्मकथांग ६, उपासकदशांग ७, अन्तकृतदशांग ८, अनुत्तरोपपातिकदशांग ९, प्रश्नव्याकरण १०, विपाकश्रुत तथा ११ दृष्टिवाद १२, ॥ सू० ४४॥

धर्मंकथांग, (७) ઉપાસકદશાંગ, (८) અન્તકૃતદશાંગ, (९) અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ, (१०) પ્રશ્ન વ્યાકરણ, (११) વિપાકશ્રુત, તથા દષ્ટિવાદ ॥ સૂ. ૪૪ ॥

आसेवनशिक्षा च, यद्वा-शिष्यशिक्षा, भाषा-सत्या असत्या मृषा च, अभाषा-असत्या सत्यमृषा च, चरणं-व्रतादिकं, करण-पिण्ड-विशुद्ध्यादिकम् । उक्तञ्च—

(५) (१०) (१७) (१०) (९)
वय समणधम्म संजम, वेयावच्चं च बंभगुत्तीओ ।
(३) (१२) (४) (७०)
णाणाइतियं तव कोहनिग्गहाई चरणमेयं ॥७०॥
(४) (५) (१२) (१२) (५)
पिंडविसोही समिई, भावण पडिमा य इंदियनिरोहो ।
(२५) (३) (४) (७०)
पडिलेहण गुत्तीओ, अभिग्गहा चेव करणं तु ॥

है। विनय जन्य कर्मक्षयादि रूप फल का नाम वैनयिक है। ग्रहणशिक्षा तथा आसेवनशिक्षा के भेद से शिक्षा दो प्रकार की बतलाई गई है। अथवा मुनिजन जो अपने शिष्यवर्ग को शिक्षा देते हैं वह शिक्षा भी शिक्षा शब्द से यहां गृहीत हुई है। भाषा-सत्य, असत्यामृषारूप, अभाषा-असत्य, सत्यमृषारूप है। व्रतादिकका आचरण यह चरण है। पिण्डविशुद्धि आदि करण है। कहा भी है—

(५) (१०) (१७) (१०) (९)
"वय समणधम्म संजम, वेयावच्चं च बंभगुत्तीओ।
(३) (१२) (४)
णाणाइतियं तव कोह निग्गहाई चरणमेयं (७०) ॥१॥

વિનયજન્ય કર્મક્ષયાદિરૂપ ફળનું નામ વૈનયિક છે શિક્ષા બે પ્રકારની બતાવી છે-(૧) ગ્રહણ શિક્ષા, તથા (૨) આસેવન શિક્ષા અથવા મુનિજન પોતાના શિષ્યોને જે શિક્ષા આપે છે તે પણ શિક્ષા શબ્દથી અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે ભાષા-સત્ય, અસત્યામૃષારૂપ, અભાષા-અસત્ય, સત્યમૃષારૂપ છે વ્રતાદિકનું આચરણ તે ચરણ કહેવાય છે પિંડવિશુદ્ધિ આદિ કરણ છે કહ્યું પણ છે-

५ १० १७ १ ९
"वय समणधम्म संजम, वेयावच्चं च बंभगुत्तीओ।
३ १२ ४
णाणाइतियं तव कोह निग्गहाई चरणमेयं (७०) ॥१॥

"निग्गथसक्कतावसगेरुय आजीव पचहा समणा"।

छाया—निर्ग्रन्थ-शाक्य-तापस-गैरिका जीवा पञ्चधा श्रमण.। इति ॥

आचारगोचर विनयवैनयिक शिक्षाभापाऽभापाचरणकरणयात्रामात्रावृत्तय आख्यायन्ते। तत्राचारः—ज्ञानाचाराद्यनेकभदभिन्न., गोचर =भिक्षाग्रहणविधिः—यथा गौः परिचितापरिचितोभयक्षेत्रे गासाय प्रवर्तते तथा साधुरपि परिचिता परिचितो भयकुले भिक्षार्थं चरतीति भाव। विनय.—विनीयत अपनीयते कर्मानेनेति विनय' ज्ञानादि रूप, वैनयिकम्—विनयजन्य कर्मक्षयादिरूप फलम्, शिक्षा—ग्रहणशिक्षा

न्तर के भेद से दो प्रकार का बतलाया गया है। श्रमणों का जो यह निर्ग्रन्थपद विशेषणरूप से सूत्रमें रखा गया है। उसका तात्पर्य यह है कि जैन मुनि इस दोनों प्रकार के ग्रन्थ से रहित हुआ करते हैं। शाक्यादि श्रमण ऐसे नहीं होते। पाच प्रकार के श्रमण बतलाये गये हैं-निर्ग्रन्थ १, शाक्य २, तापस ३, गैरिक ४, आजीवक ५, इनमें निर्ग्रन्थ जैन श्रमण ही होते हैं। मुनिजन जिसे अपने दैनिक आचरणमें लाते है वह आचार है, यह ज्ञानाचार आदि के भेद से अनेक प्रकार का होता है। भिक्षा ग्रहण करने की जो विधि है वह गोचर है। जैसे गाय परिचित एव अपरिचित उभयप्रकार के खेतमें चरती है उसी प्रकार निर्ग्रन्थमुनिजन भी परिचित एव अपरिचित उभयप्रकार के घरोंमें भिक्षा के लिये जाते हैं। इस प्रकार जो भिक्षा की विधि है वह गोचर है। कर्मरूप मैल जिसके द्वारा दूर किया जाता है वह विनय है। ज्ञानादिरूप से विनय भी अनेकप्रकार का बतलाया गया

બતાવેલ છે શ્રમણોનુ જે આ નિર્ગ્રન્થપદ વિશેષણરૂપે સૂત્રમા મૂકવામા આવ્યુ છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જૈન મુનિ એ બન્ને પ્રકારના ગ્રન્થથી રહિત હોય છે શાક્યાદિ શ્રમણ એવાં હોતા નથી પાંચ પ્રકારના શ્રમણ બતાવવામા આવ્યા છે—(૧) નિર્ગ્રન્થ, (૨) શાક્ય, (૩) તાપસ, (૪) ગૈરિક, અને (૫) આજીવક એમનામાં જૈનશ્રમણ જ નિર્ગ્રન્થ હોય છે મુનિઓ જેનો પોતાના દૈનિક આચરણમાં ઉપયોગ કરે છે તે આચાર છે, તે જ્ઞાનાચાર આદિના ભેદથી અનેક પ્રકારનો હોય છે ભિક્ષાગ્રહણ કરવાની જે વિધિ છે તે ગોચર કહેવાય છે જેમ ગાય પરિચિત અને અપરિચિત બન્ને પ્રકારના ખેતરોમા ચરે છે એજ પ્રકારે નિર્ગ્રન્થ મુનિ પણ પરિચિત અને અપરિચિત બન્ને પ્રકારના ઘરે ભિક્ષાને માટે જાય છે. આ રીતે ભિક્ષાની જે વિધિ છે તેને ગોચર કહે છે જેના દ્વાર કર્મરૂપ મેલ દૂર કરાય છે તે વિનય છે જ્ઞાનાદિરૂપે વિનય પણ અનેક પ્રકારનો બતાવ્યો છે

शब्दाना द्वन्द्व । आचारादि कर्तव्यानि अत्राचाराङ्गसूत्रे कथ्यन्ते इति भावः। स पूर्वोक्त आचार समासत'—सक्षेपत पञ्चविध, प्रज्ञप्त', पञ्चविधत्वमेवाह—' त जहा० ' इत्यादिना । तत्र प्रथमे आचारो ज्ञानाचारः—स हि श्रुतज्ञानविषयः काल विनयबहुमानोपधानानिह्नव व्यञ्जनार्थ तदुभयरूपोऽष्टविध , व्यञ्जनशब्दोऽत्र पद वाचक., तच्च सूत्रस्थपदानां सम्यगुच्चारणम् । उक्तञ्च ज्ञानाचारस्वरूपम्—

" काले विणये बहुमाणे उवहाणे तहा अनिण्हवणे ।
वजण तत्थ तदुभये अट्ठविहो णाणमायारो " ॥ १ ॥

छाया—कालो विनयो बहुमान उपधान तथा अनिह्नवनम् ।
व्यञ्जनमर्थस्तदुभयम् अष्टविधो ज्ञानाचार ॥ इति ।

मयात्रा है। तथा इस रत्नत्रयरूप सयम के निर्वाह निमित्त जो परिमितमात्रामें आहार ग्रहण किया जाता है वह मात्रा है। तथा अनेक प्रकार के अभिग्रहों का धारण करना यह वृत्तिशब्द का अर्थ है। तात्पर्य इसका यह है कि इन साधु के आचार आदि समस्त कर्तव्यों का आचारागसूत्रमें वर्णन किया गया है।

यह आचार सक्षेप से पांच प्रकार का कहा गया है, जैसे—ज्ञानाचार १, दर्शनाचार २, चारित्राचार ३, तप आचार ४, और वीर्याचार ५। इनमें ज्ञानाचार श्रुतज्ञान के विषयमें होता है। यह—काल १, विनय २, बहुमान ३, उपधान (उपवासादितप) ४, अनिह्नव ५, व्यजन ६, अर्थ ७, एवं तदुभय ८, इस रूप से आठ प्रकार का बतलाया गया है। सूत्रस्थित पदों का अच्छी तरह से उच्चारण करना इसका नाम व्यजन है १।

સયમયાત્રા છે તથા તે રત્નત્રયરૂપ સયમના નિર્વાહ માટે જે પરિમિતમાત્રામા આહાર ગ્રહણ કરાય છે તેનુ નામ માત્રા છે તથા અનેક પ્રકારના અભિગ્રહોને ધારણ કરવો એવો વૃત્તિ શબ્દનો અર્થ છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે એ સાધુઓના આચાર આદિ સમસ્ત કર્તવ્યોનુ આચારાગ સૂત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવેલ છે

એ આચાર સંક્ષિપ્તમા પાચ પ્રકારના કહેલ છે—(૧) જ્ઞાનાચાર, (૨) દર્શનાચાર, (૩) ચારિત્રાચાર, (૪) તપ આચાર, અને (૫) વીર્યાચાર તેઓમાં જ્ઞાનાચાર. શ્રુતજ્ઞાનના વિષયમાં થાય છે એ (૧) કાળ, (૨) વિનય, (૩) બહુમાન, (૪) ઉપધાન, (૫) અનિહ્નવ, (૬) વ્યજન, (૭) અર્થ અને (૮) તદુભય, એમ આઠ પ્રકારનો બતાવ્યો છે સૂત્રમાં રહેલ પદાર્થનુ સારી રીતે ઉચ્ચારણ કરવુ તેનુ નામ વ્યજન છે (૧) દર્શનાચાર સમ્યક્ત્વિયોનો આચાર, તે આઠ

छाया—व्रत-श्रमणधर्म संयम-वैयावृत्त्य च ब्रह्मगुप्तयः ।
ज्ञानादित्रिकं तप क्रोधनिग्रहादि चरणमेतत् ॥
पिण्डविशुद्धिः समितिः भावना प्रतिमा च इन्द्रियनिरोध ।
प्रतिलेखना गुप्तय' अभिग्रहाश्चैव करण तु ॥ इति ॥

तथा-यात्रा-संयमयात्रा-रत्नत्रयाराधनलक्षणा, मात्रा-तन्निर्वाहार्थमेव परि मिताहारग्रहणलक्षणा, वृत्ति.-विविधैरभिग्रहविशेषैर्वर्त्तनम्, आचारादिवृत्तिपर्यन्तानां

(४) (५) (१२) (१२) (५)
पिंडविसोही समिई, भावण पडिमा य इंदियनिरोहो।
(२५) (३) (४)
पडिलेहण गुत्तीओ, अभिग्गहा चेव करण (७०) तु" ॥२॥

पांच प्रकार का महाव्रत दस प्रकार का श्रमण धर्म, सत्रह प्रकार का संयम, दस प्रकार का वैयावृत्य, नौ प्रकार की ब्रह्मचर्यगुप्ति, ज्ञानादि तीन, बारह प्रकार का तप, चार प्रकार के क्रोधादिकों का निग्रह ७०, इस तरह यह चरण सत्तरी है। इस चरण सत्तरी का ही यहां चरण शब्द से ग्रहण हुआ है। चार प्रकार की पिण्डविशुद्धि, पांच प्रकार की समिति, बारह की भावना, बारह प्रकार की प्रतिमा, पांच प्रकार का इन्द्रियनिरोध, पचीस प्रकार की प्रतिलेखना, तीन गुप्ति तथा चार प्रकार का अभिग्रह ७०, ये सब करण सत्तरी है। इसका ग्रहण यहां करण शब्द से हुआ है। रत्नत्रयरूप संयम का निर्वाह करना यह संय

४ ५ १२ १२ ५
पिंड विसोही समिई भावण पडिमा य इंदिय निरोही।
२५ ३ ४
पडिलेहण गुत्तीओ, अभिग्गहा चेव करण (७०) तु ॥२॥

પાંચ પ્રકારનાં મહાવ્રત, દસ પ્રકારનાં શ્રમણ ધર્મ, સત્તર પ્રકારના સયમ દસ પ્રકારનુ વૈયાવૃત્ય, નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્ય ગુપ્તિ, જ્ઞાનાદિ ત્રણ, બાર પ્રકારનાં તપ, ચાર પ્રકારના ક્રોધાદિનો નિગ્રહ, (૭૦) આ રીતે આ ચરણસત્તરી છે આ ચરણ સત્તરીનું જ અહીં ચરણ શબ્દથી ગ્રહણ થયેલ છે ચાર પ્રકારની પિંડ વિશુદ્ધિ, પાંચ પ્રકારની સમિતિ, બાર પ્રકારની ભાવના, બાર પ્રકારની પ્રતિમા, પાંચ પ્રકારનો ઇન્દ્રિયનિરોધ, પચીશ પ્રકારની પ્રતિલેખના, ત્રણ ગુપ્તિ તથા ચાર પ્રકારનો અભિગ્રહ (૭૦) આ બધાં કરણ સત્તરી છે અહીં કરણ શબ્દથી તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે રત્નત્રયરૂપ સયમનો નિર્વાહ કરવો તે

वीर्याचार -ज्ञानदर्शनाद्याराधने बाह्याभ्यन्तर वीर्यस्यागोपनम् । उक्तञ्च—

अणिगूहियबलविरिओ, परक्कमइ जो जहुत्तमाउत्तो ।
जुंजइ य जहा थाम, णायव्वो वीरियारा ॥

छाया-अनिगूहितबलवीर्यं पराक्रमति यो यथोक्तमायुक्तः ।
युनक्ति च यथास्थाम, ज्ञातव्यो वीर्याचारः ॥ इति ॥

एव पञ्चविध आचार प्ररूपित । तथा—आचारे=आचाराङ्गे खलु वाचनाः= सूत्रार्थाध्यापनलक्षणा' परीता सख्याता सन्ति । आचाराङ्गस्य आद्यन्तोपलब्ध्या वाचना सख्येया विज्ञेया । इदमवसर्पिणी कालमाश्रित्योक्तम् । अवसर्पिण्युत्सर्पिणीकालोभयमाश्रित्य तु कालत्रयापेक्षया अनन्ता अपि वाचना भवेयुः । तथा—अनुयोगद्वाराणि सूत्रार्थस्य कथनविधिरनुयोग , द्वाराणीव द्वाराणि, अनुयोगस्य द्वाराणि—अनुयोग द्वाराणि=उपक्रमनिक्षेपाधिगम नय रूपाणि संख्येयानि=सख्या-

---

भेद से बारह प्रकार का बतलाया गया है। इस को मुनिजन आचरणमें लाते हैं । ४ । ज्ञान एव दर्शन के आराधनमें बाह्य और अभ्यन्तर वीर्यका गोपन नहीं करना, अर्थात् शक्ति के अनुसार ज्ञान दर्शन आदि की आराधनामें लगना यह वीर्याचार है। इस तरह पाच प्रकार का आचार कहा है। इस आचारागमें निश्चय से सूत्र और अर्थ के अध्यापनरूप वाचनाएँ सख्यात हैं। यह कथन अवसर्पिणी काल की अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये। उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी इन दोनों कालो को लेकर तो कालत्रय की अपेक्षा से इसकी अनन्त वाचनाएँ हो सकती हैं। सूत्र और अर्थ के कहने की विधि का नाम अनुयोग है। द्वार सदृश होने से द्वार हैं अनुयोग के जो द्वार हैं उन्हें अनुयोग द्वार कहते हैं। ये द्वार उपक्रम, निक्षेप, अधिगम एव नय रूप होते हैं। ये उपक्रम आदि

આચાર છે બાહ્ય અને આભ્યન્તરના ભેદથી તપ બાર પ્રકારનું બનાવ્યુ છે તેને મુનિજન આચરણમાં મૂકે છે (૪) જ્ઞાન અને દર્શનનાં આરાધનમા બાહ્ય અને આભ્યન્તર વીર્યનું ગોપન ન કરવું એટલે કે શક્તિ અનુસાર જ્ઞાન દર્શન આદિની આરાધનામાં લાગવું તે વીર્યાચાર છે આ રીતે પાંચ પ્રકારના આચાર છે આ આચારાંગમા નિશ્ચયથી સૂત્ર અને અર્થના અધ્યાપનરૂપ વાચનાઓ સખ્યાત છે આ કથન અવસર્પિણી કાળની અપેક્ષાએ કહેલ માનવું જોઈએ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બન્ને કાળોને લઈ ને તો કાળત્રયની અપેક્ષાએ તેની અનન્ત વાચનાઓ થઈ શકે છે સૂત્ર અને અર્થને કહેવાની વિધિનું નામ અનુયોગ છે દ્વાર સમાન હોવાથી, અનુયોગના જે દ્વાર છે તેમને અનુયોગ દ્વાર કહે છે એ દ્વારા ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અધિગમ અને નયરૂપ હોય છે એ

दर्शनाचार'—सम्यक्त्ववतां नि शङ्कित १, निष्काङ्क्षित २, निर्विचिकित्सा ३ ऽमूढ दृष्ट्यु ४ पबृंहा ५, स्थिरीकरण ६–वात्सल्य ७–प्रभावना ८ रूपः उपबृंहा साधर्मिणां वृद्धिकरण पोषण च ।

उक्तञ्च दर्शनाचार स्वरूपम्—

णिस्संकिय णिक्कंखिय णिव्वितिगिच्छा अमूढदिट्ठी य ।
उववूह थिरीकरणे, वच्छल्लपभावणे अट्ठ ॥

छाया—नि शङ्कित १ निष्काङ्क्षित २ निर्विचिकित्सा ३ अमूढदृष्टि ४ ।
उपबृंहा ५ स्थिरीकरण ६ वात्सल्य ७ प्रभावना ८ अष्ट ॥ इति ॥

चारित्राचार –चारित्रवतां समितिगुप्त्यादि पालनरूपो व्यवहार । उक्तञ्च—

" पणिहाण जोगजुत्तो, पंचहिं समितिहिं तिहिं य गुत्तीहिं ।
एस चरित्ता यारो, अट्ठविहो होइ णायव्वो ॥

छाया—प्रणिधानयोगयुक्तः पञ्चभि समितिभिस्तिसृभिश्च गुप्तिभि ।
एष चारित्राचार , अष्टविधो भवति ज्ञातव्यः ॥ इति ॥

तप आचार –अनशनादि द्वादशविधतपः–समाचरणलक्षण । उक्तञ्च—

"बारसविहम्मि वि तवे, सब्भिंतर बाहिरे जिणुवदिट्ठे ।
अगिलाए अणाजीवी, णायव्वो सो तवायारो " ॥

छाया—द्वादशविधेऽपि तपसि साभ्यन्तर बाह्ये जिनोपदिष्टे ।
अग्लानः अनाजीवी, ज्ञातव्य स तप आचार' ॥ इति ।

दर्शनाचार–सम्यक्त्वियों का आचार, यह आठ प्रकार का कहा गया है जैसे–नि शंकित १, निष्कांक्षित २, निर्विचिकित्सा ३, अमूढदृष्टि ४, उपबृंहा ५, स्थिरीकरण ६, वात्सल्य ७, और प्रभावना ८। साधर्मी जनों की वृद्धि करना तथा उनका पोषण करना यह उपबृंहा है। ये सम्यक्त्व के आठ अंग हैं। इन्हें सम्यग्दृष्टि जीव पालन करता है २। चारित्र शाली जीवों का गुप्ति, समिति आदि का पालन करने रूप जो व्यवहार है उसका नाम चारित्राचार है।३। अनशन आदि बारह प्रकार के तपों का पालन करना यह तप आचार है। तप बाह्य और अभ्यन्तर के

પ્રકારનો કહેલ છે, જેવાં કે–(૧) નિ-શંકિત, (૨) નિષ્કાંક્ષિત, (૩) નિર્વિચિકિત્સા, (૪) અમૂઢ દૃષ્ટિ, (૫) ઉપબૃંહા, (૬) સ્થિરીકરણ, (૭) વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના સાધર્મી જનોનો વધારો કરવો તથા તેમનુ પોષણ કરવુ તે ઉપબૃંહા છે એ સમ્યકત્વનાં આઠ અંગ છે સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ તેમને પાળે છે (૨) ચારિત્રશાળી જીવોનો ગુપ્તિ, સમિતિ આદિનું પાલન કરવારૂપ જે વ્યવહાર છે તેનુ નામ ચારિત્રાચાર છે (૩) અનશન આદિ બાર પ્રકારના તપનુ પાલન કરવુ તે તપ

त्वादाङ्ग प्रथमम् , तस्य सर्वप्रवचनापेक्षया पूर्वमुक्तत्वात् । अस्य द्वौ श्रुतस्कन्धौ=अध्ययनसमूहौ, पञ्चविंशतिरध्ययनानिप्रथमे श्रुतस्कन्धे नव, द्वितीये षोडश, इति पञ्चविंशति । एषां नामानि एव विज्ञेयानि-शस्त्रपरिज्ञा १, लोकविजय २, शीतोष्णीयम् ३, सम्यक्त्वम् ४, आवन्ती ५, धुत ६, विमोह ७, महापरिज्ञा ८, उपधानश्रुतम् ९, इति प्रथम श्रुतस्कन्धे नवाध्ययनानि । पिण्डैषणा १, शय्यैषणा २, ईर्यैषणा ३, भाषैषणा ४, वस्त्रैषणा ५, पात्रैषणा ६, अवग्रहप्रतिमा ७, सप्तसप्तैकिका-अस्या स्थानसप्तैकक १-नैषेधिकी सप्तैकक २-स्थण्डिल सप्तैकक ३-शब्द-सप्तैकक ४-रूपसप्तैकक ५-परक्रिया सप्तैकका ६-न्योन्यक्रियासप्तैकके ७-ति सप्ता

किया गया है। वैसे रचना की अपेक्षा तो बारहवा जो दृष्टिवाद अग है वही प्रथम अगमाना गया है, क्यों कि सर्वप्रवचन की अपेक्षा उसको पहिले कहा गया है । इस आचारांगसूत्र के दो श्रुतस्कंध-अध्ययन समूह हैं । प्रथम श्रुतस्कन्धमें नव अध्ययन तथा द्वितीय श्रुतस्कधमें सोलह अध्ययन, इस प्रकार दोनों श्रुतस्कधोंमें पचीस अध्ययन हैं । प्रथम श्रुतस्कधमें कहे गये नौ अध्ययनों के नाम ये हैं—शस्त्रपरिज्ञा १, लोकविजय २, शीतोष्णीय ३, सम्यक्त्व ४, आवन्ती ५, धुत ६, विमोह ७, महापरिज्ञा ८, तथा उपधानश्रुत ९। दूसरे श्रुतस्कंधमें कहे गये सोलह अध्ययनों के ये नाम हैं—पिण्डैषणा १, शय्यैषणा २, ईर्यैषणा ३, भाषैषणा ४, वस्त्रैषणा ५, पात्रैषणा ६, अवग्रह प्रतिमा ७, तथा सप्तसप्तैकिका १४, यथा स्थानसप्तैकक ८, नैषेधिकी-सप्तैकक ९, स्थण्डिल सप्तैकक १०, शब्द सप्तैकक ११, रूपसप्तैकक १२, परक्रिया सप्तैकक १३, अन्योन्यक्रिया

લઈને આને પ્રથમ અંગ રૂપે પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે આમ તો રચનાની અપેક્ષાએ તો બારમું જે દૃષ્ટિવાદ અંગ છે એને જ પ્રથમ અંગ માનેલ છે, કારણ કે સર્વ પ્રવચનની અપેક્ષાએ તેને પહેલું કહ્યું છે આ આચારાંગ સૂત્રના બે શ્રુત સ્કંધ-અધ્યયન સમૂહ છે પહેલા શ્રુત સ્કંધમાં નવ અધ્યયન અને બીજા શ્રુતસ્કંધમાં સોળ અધ્યય, આ રીતે બન્ને શ્રુતસ્કંધોમાં મળીને પચીસ અધ્યયન છે પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં આ નવ અધ્યયનો છે-(૧) શાસ્ત્રપરિજ્ઞા (૨) લોક વિજય, (૩) શીતોષ્ણીય, (૪) સમ્યક્ત્વ, (૫) આવન્તી, (૬) ધુત, (૭) વિમોહ, (૮) મહાપરિજ્ઞા તથા, (૯) ઉપધાન શ્રુત. બીજા શ્રુતસ્કંધમાં આવતા સોળ અધ્યયનોના નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) પિંડૈષણા, (૨) શય્યૈષણા, (૩) ઈર્યૈષણા, (૪) ભાષૈષણા, (૫) વસ્ત્રૈષણા, (૬) પાત્રૈષણા, (૭) અવગ્રહ પ્રતિમા, (૮) યથા-સ્થાનસપ્તૈકક, (૯) નૈષધિકી, સપ્તૈકક, (૧૦) સ્થંડિલ સપ્તૈકક, (૧૧) શબ્દ સપ્તૈકક, (૧૨) રૂપસપ્તૈકક, (૧૩) પરક્રિયા સપ્તૈકક, (૧૪) અન્યો

तानि-परिमितानि सन्ति । तथा-वेष्टकाः=ज्ञानाद्यन्यतमविषय प्रतिपादकवचन सन्दर्भरूपा, आर्योपगीत्यादिच्छन्दो विशेषा वा सङ्ख्येया सन्ति। तथा-श्लोका-अनुष्टुबादयः सङ्ख्येयाः सन्ति । तथा-निर्युक्तय -निर्युक्तना सूत्राभिमतार्थानां युक्तयाः=संयोजनानि निर्युक्तयः, अत्र आर्षत्वाद् युक्त शब्दलोपो द्रष्टव्यः, यद्वा-निश्चयेन अर्थं प्रतिपादिका युक्तयः-निर्युक्तयः सङ्ख्येयाः सन्ति । तथा-प्रतिपत्तय -परमतपदार्थ प्रदर्शनरूपा भिक्षुप्रतिमाद्यभिग्रहविशेषा वा सङ्ख्येयाः सन्ति । स आचार खलु अङ्गार्थतया=श्रुतपुरुषस्याङ्गरूपतया प्रथममङ्गम् । अङ्गानां रचनानन्तरं यस्तेषां क्रमस्तमपेक्ष्येदमाचाराङ्गं प्रथममङ्गमुक्तम् । रचनापेक्षया तु द्वादश दृष्टि

अनुयोग द्वार आचारागमें सख्यात हैं। ज्ञान आदिरूप किसी एक विषयको प्रतिपादन करने वाले जो वाक्य हैं उनका नाम वेष्टक है। अथवा-आर्या, उपगीति आदि छंद विशेषों का नाम भी वेष्टक है । ये भी उसमें सख्यात हैं। तथा अनुष्टुप् आदि श्लोक भी सख्यात हैं। निर्युक्तिया भी सख्यात ही हैं। सूत्र अभिमत अर्थ का संयोजन करना इसका नाम निर्युक्ति है। अथवा-निश्चयसे अर्थप्रतिपादन करने वाली जो युक्ति है वह निर्युक्ति है। इस प्रकारकी निर्युक्तिया आचारागसूत्रमें संख्यात ही हैं। तथा प्रतिपत्तिया भी संख्यात हैं। अन्यवादि समत पदार्थों का प्रदर्शन करना अथवा भिक्षु प्रतिमा आदिके अभिग्रहों का कथन करना ये सब प्रतिपत्ति शब्द के वाच्यार्थ हैं। इस आचाराग को जो प्रथम अग कहा गया है उसका कारण यह है कि यह श्रुतपुरूष का सर्वप्रथम अग है। जब अगों की रचना हुई तब उनके क्रम को लेकर इसको प्रथम अगरूप से प्रकट

ઉપક્રમ આદિ અનુયોગ દ્વાર આચારાંગમાં સંખ્યાત છે જ્ઞાન આદિ રૂપ કોઈ એક વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાર જે વાક્યો હોય છે તેમનુ નામ વેષ્ટક છે એ પણ તેમાં સંખ્યાત છે તથા અનુષ્ટુપ્ આદિ શ્લોક પણ સંખ્યાત છે નિર્યુક્તિઓ પણ સંખ્યાત છે. સૂત્ર અભિમત અર્થનું સંયોજના કરવુ તેનું નામ નિર્યુક્તિ છે અથવા-નિશ્ચયથી અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી જે યુક્તિ છે તે નિર્યુક્તિ છે આચારાંગ સૂત્રમાં એ પ્રકારની સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ છે તથા પ્રતિપત્તિઓ પણ સંખ્યાત છે અન્યવાદિ સંમત પદાર્થોનું સમર્થન કરવું, અથવા ભિક્ષુપ્રતિમા આદિના અભિગ્રહોનું કથન કરવુ એ બધા પ્રતિપત્તિ શબ્દના વાચ્યાર્થ છે આ આચારાંગને જે પહેલું અંગ કહેવામાં આવેલ છે તેનું કારણ એ છે કે તે શ્રુતપુરુષનું સૌથી પહેલું અંગ છે જ્યારે અંગોની રચના થઈ ત્યારે તેમના ક્રમને

दश १०, श्रय ११, श्रय १२, द्वौ १३, द्वौ १४, द्वौ १५, द्वौ १६, इति षट् सप्तति रुद्देशनकालाजाता । अवशिष्टेषु सप्तसप्तैकिका-भावना-विमुक्तिनामकेषु नवस्वध्ययनेषु प्रत्येकस्मिन् अध्ययने एकैकोद्देशनकालस्य सद्भावान्नवोद्देशनकाला जाता इति सर्वसंकलनयापञ्चाशीतिरुद्देशनकाला भवन्ति। एवं पञ्चाशीतिः समुद्देशनकालाः सूत्रार्थाध्यापनकाला अवगन्तव्याः । अष्टादशपदसहस्राणि = अष्टादशसहस्राणि पदानि पदाग्रेण=पदपरिमाणेन सन्ति । इह पदमर्थवत् विज्ञेयम् ।

दूसरे शय्यैषणा अध्ययन के तीन ३, तीसरे ईर्यैषणा अध्ययन के तीन ३, चौथे भाषैषणा अध्ययन के दो २ पाचवे वस्त्रैषणा अध्ययन के दो २, छठे पात्रैषणा अध्ययन के दो २, सातवे अवग्रह प्रतिमा अध्ययन के दो २, आठवे स्थान सप्तैकक अध्ययन का एक १, नौवे नैषेधिकी सप्तैकक अध्ययन का एक १, दशवे स्थण्डिल सप्तैकक अध्ययन का एक १, ग्यारहवे शब्द सप्तैकक अध्ययन का एक १, बारहवे रूप सप्तैकक अध्ययन का एक १, तेरहवे परक्रिया सप्तैकक अध्ययन का एक १, चौदहवें अन्योन्यक्रिया सप्तैकक अध्ययन का एक १, पन्द्रहवे भावना अध्ययन का एक २ और सोलहवे विमुक्ति अध्ययन का एक १ । इस प्रकार दूसरे श्रुतस्कन्ध के सोलह (१६) अध्ययनों के चोतीस ३४ उद्देशनकाल होते हैं। इस तरह आचारांग सूत्रके दोनों श्रुतस्कन्धों के पचीस अध्ययनोंमें सभी उद्देशनकाल पचासी (८५) होते हैं। तथा सूत्र और अर्थ को पढाने रूप जो समुद्देशन काल है वे भी पचासी ८५ हैं और उनकी गणना भी

અધ્યયનના ત્રણ ૩, ત્રીજા ઇર્યૈષણા અધ્યયનના ત્રણ ૩, ચોથા ભાષૈષણા અધ્યયનના બે ૨, પાચમા વસ્ત્રૈષણા અધ્યયનના બે ૨, છઠ્ઠા પાત્રૈષણા અધ્યયનના બે ૨, સાતમા અવગ્રહ પ્રતિમા અધ્યયનના બે ૨, આઠમાં સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક ૧, નવમા નૈષેધિકી સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, દસમા સ્થંડિલ સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, અગીયારમાં શબ્દ સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, બારમા રૂપસપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, તેરમા પરક્રિયા સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, ચૌદમાં અન્યોન્ય ક્રિયા સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, પંદરમાં ભાવના અધ્યયનનો એક અને સોળમાં વિમુક્તિ અધ્યયનનો એક આ પ્રમાણે બીજા શ્રુતસ્કંધના સોળ (૧૬) અધ્યયનોના કુલ ચોત્રીસ (૩૪) ઉદ્દેશન કાળ થાય છે આ રીતે આચારાંગ સૂત્રના બન્ને શ્રુત સ્કંધોના પચીશ અધ્યયનોમા બધા મળીને પંચાશી (૮૫) ઉદ્દેશનકાળ થાય છે તથા સૂત્ર અને અર્થને ભણાવવા રૂપ જે સમુદ્દેશનકાળ છે તે પણ પંચાશી (૮૫) છે

ध्ययनानि सन्ति १४, तथा–भावना १५, विमुक्ति: १६, इति षोडशाध्ययनानि द्वितीय श्रुतस्कन्धे। एवमेतानि निशीथाध्ययनवर्जितानि पञ्चविंशतिरध्ययनानि। पञ्चाशीतिरुद्देशनकाला:=सूत्राध्यापनकाला:। उद्देशनकालस्य पञ्चाशीतिसङ्ख्यकत्वमेव विज्ञेयम्–शस्त्रपरिज्ञाधारभ्य अवग्रहप्रतिमापर्यन्तेषु षोडशाध्ययनेषु क्रमेण–सप्त १, षट् २, चत्वार: ३, चत्वार: ४, षट् ५, पञ्च ६, अष्ट ७, सप्त ८, चत्वार: ९, एका

सप्तैकक १४, भावना १५ तथा विमुक्ति१६ ये निशीथाध्ययनवर्जित सोलह अध्ययन दूसरे श्रुतस्कधमें हैं। इस तरह ये सब मिलकर पचीस अध्ययन आचाराग सूत्र के दोनों श्रुतस्कधों के हैं। सूत्राध्यापनरूप जो उद्देशन काल हैं ये पचासी ८५ हैं, गणना उनकी इस प्रकार से है–पहले श्रुतस्कन्धमें नौ अध्ययन हैं, उनमें प्रथम शस्त्रपरिज्ञा अध्ययन के सात ७ उद्देशनकाल हैं, दूसरे लोकविजय के छह ६, तीसरे शीतोष्णीय अध्ययन के चार ४, चौथे सम्यक्त्व अध्ययन के चार ४, पाचवे लोकसार अध्ययन के छह ६ छठे धुत अध्ययन के पाच ५, सातवे विमोह अध्ययन के आठ ८, आठवे महापरिज्ञा अध्ययन के सात ७, और नौवे उपधान श्रुत अध्ययन के चार ४ उद्देशन काल हैं। इस प्रकार प्रथमश्रुत स्कन्ध के नौ अध्ययनोंमें सब एकावन (५१) उद्देशनकाल होते हैं।

दूसरे श्रुतस्कन्ध के सोलह (१६) अध्ययनों के उद्देशनकाल इस प्रकार हैं–प्रथम पिण्डैषणा अध्ययन के ग्यारह ११ उद्देशन काल हैं,

न्यक्रिया सप्तैकક, (૧૫) ભાવના, તથા (૧૬) વિમુક્તિ એ નિશીથાધ્યયન વર્જિત સોળ અધ્યયન બીજા સ્કધમા છે આ રીતે આચારાંગ સૂત્રના બન્ને સ્કધોના મળીને પચ્ચીશ અધ્યયન છે સૂત્રાધ્યાયનરૂપ જે ઉદ્દેશનકાલ છે તે પચાશી (૮૫) છે તેમની ગણત્રી આ પ્રમાણે છે પહેલા શ્રુતસ્કધમા નવ અધ્યયન છે તેમાં પ્રથમ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનના સાત (૭) ઉદ્દેશનકાલ છે, બીજા લોકવિજયના છે ત્રીજા શીતોષ્ણીય અધ્યયનના ચાર, ચોથા સમ્યક્ત્વ અધ્યયનના ચાર, પાંચમા લોકસાગર અધ્યયનના છ, છઠ્ઠા ધુત અધ્યયનના પાચ, સાતમા વિમોહ અધ્યયનના આઠ, આઠમા મહા પરિજ્ઞા અધ્યયનના સાત, અને નવમા ઉપધાનશ્રુત અધ્યયનના ચાર ઉદ્દેશનકાળ છે આ પ્રકારે પહેલા શ્રુતસ્કધના નવ અધ્યયનોના કુલ એકાવન (૫૧) ઉદ્દેશનકાળ છે

બીજા શ્રુતસ્કધના સોળ (૧૬) અધ્યયનોના ઉદ્દેશનકાળ આ પ્રમાણે છે– પહેલા પિંડૈષણા અધ્યયનના અગીયાર (૧૧) ઉપદેશન કાળ છે, બી ષણા

दश १०, त्रय' ११, त्रय' १२, द्वौ १३, द्वौ १४, द्वौ १५, द्वौ १६, इति षट् सप्तति रुद्देशनकालाजाता । अवशिष्टेषु सप्तसप्तैकिका-भावना-विमुक्तिनामकेषु नवस्वध्ययनेषु प्रत्येकस्मिन् अध्ययने एकैकोद्देशनकालस्य सद्भावान्नवोद्देशनकाला जाता इति सर्वसंकलनयापञ्चाशीतिरुद्देशनकाला भवन्ति। एव पञ्चाशीति समुद्देशनकाला' सूत्रार्थाध्यापनकाला अवगन्तव्या.। अष्टादशपदसहस्राणि = अष्टादशसहस्राणि पदानि पदाग्रेण=पदपरिमाणेन सन्ति । इह पदमर्थवद् विज्ञेयम् ।

दूसरे शय्यैषणा अध्ययन के तीन ३, तीसरे ईर्यैषणा अध्ययन के तीन ३, चौथे भाषैषणा अध्ययन के दो २ पाचवे वस्त्रैषणा अध्ययन के दो २, छठे पात्रैषणा अध्ययन के दो २, सातवे अवग्रह प्रतिमा अध्ययन के दो २, आठवे स्थान सप्तैकक अध्ययन का एक १, नौवे नैषेधिकी सप्तैकक अध्ययन का एक १, दशवे स्थण्डिल सप्तैकक अध्ययन का एक १, ग्यारहवे शब्द सप्तैकक अध्ययन का एक १, बारहवे रूप सप्तैकक अध्ययन का एक १, तेरहवे परक्रिया सप्तैकक अध्ययन का एक १, चौदहवें अन्योन्यक्रिया सप्तैकक अध्ययन का एक १, पन्द्रहवे भावना अध्ययन का एक २ और सोलहवे विमुक्ति अध्ययन का एक १ । इस प्रकार दूसरे श्रुतस्कन्ध के सोलह (१६) अध्ययनों के चोतीस ३४ उद्देशनकाल होते हैं। इस तरह आचाराग सूत्रके दोनों श्रुतस्कन्धों के पचीस अध्ययनोंमें सभी उद्देशनकाल पचासी (८५) होते हैं। तथा सूत्र और अर्थ को पढाने रूप जो समुद्देशन काल है वे भी पचासी ८५ हैं और उनकी गणना भी

અધ્યયનના ત્રણ ૩, ત્રીજા ઇર્યૈષણા અધ્યયનના ત્રણ ૩, ચોથા ભાષૈષણા અધ્યયનના બે ૨, પાચમા વસ્ત્રૈષણા અધ્યયનના બે ૨, છટ્ઠા પાત્રૈષણા અધ્યયનના બે ૨, સાતમા અવગ્રહ પ્રતિમા અધ્યયનના બે ૨, આઠમાં સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક ૧, નવમા નૈષેધિકી સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, દસમા સ્થડિલ સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, અગીયારમાં શબ્દ સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, બારમાં રૂપસપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, તેરમા પરક્રિયા સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, ચૌદમાં અન્યોન્ય ક્રિયા સપ્તૈકક અધ્યયનનો એક, પદરમાં ભાવના અધ્યયનનો એક અને સોળમા વિમુક્તિ અધ્યયનનો એક આ પ્રમાણે બીજા શ્રુતસ્કધના સોળ (૧૬) અધ્યયનોના કુલ ચોત્રીસ (૩૪) ઉદ્દેશન કાળ થાય છે આ રીતે આચારાંગ સૂત્રના બન્ને શ્રુત સ્કંધોના પચીશ અધ્યયનોમા બધા મળીને પચાશી (૮૫) ઉદ્દેશનકાળ થાય છે તથા સૂત્ર અને અર્થને ભણાવવા રૂપ જે સમુદ્દેશનકાળ છે તે પણ પચાશી (૮૫) છે

ननु अष्टादश सहस्रात्मक पद परिमाणमुक्तम्, तत्परिमाण यदि पञ्चविंशत्यध्ययनात्मकस्य श्रुतस्कन्धद्वयस्य, तदा 'नवबम्भचेरमइओ अट्ठारसपय सहस्सिओ वेओ' इति यदुक्त तद्विरुध्यते ? इतिचेदुच्यते—

'दो सुयक्खंधा, पणवीस अज्झयणा, पचासीइ उद्देसणकाला पचासीइ समुद्देसणकाला' इति यदुक्त तदाचाराङ्गस्य प्रमाणमुक्तम्, यत्पुनरुक्तम् 'अट्ठारस पय सहस्साइ पयग्गेण' इति, तद् नवब्रह्मचर्याध्ययनात्मकस्य प्रथमश्रुतस्कन्धस्य प्रमाणे विज्ञेयम्।

उक्त प्रकार से ही होती है। आचाराग सूत्रमें पदों की संख्या अठारह १८ हजार है। अर्थात्-आचाराग सूत्रमें अठारह १८ हजार पद है। सार्थक शब्दों का नाम पद है।

शंका—आचारांगसूत्रमें अठारह १८ हजार पद जो कहे जाते हैं वे यदि सपूर्ण पचीस अध्ययनवाले आचारा सूत्र के पद हैं तो "नव बम चेर मइ ओ अट्ठारस पय सहस्सिओ वे ओ" इस कथन से उसका विरोध आता है ?।

उत्तर—यह बात नहीं है। कारण जो ऐसा कहा गया है कि आचारांगमें दो श्रुतस्कंध, पच्चीस अध्ययन, पचासी ८५ उद्देशनकाल, पचासी ८५ समुद्देशनकाल हैं यह तो समस्त आचाराग सूत्र का प्रमाण कहा है। तथा ऐसा जो कहा है कि आचारागमें अठारह १८ हजार पद हैं यह कथन ब्रह्मचर्यात्मक प्रथम श्रुतस्कन्ध का है ऐसा जानना चाहिये। अतः इस कथनमें कोई विरोध नहीं आता है।

અને તેમની ગણત્રી પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય છે આચારાંગ સૂત્રમાં પદોની સખ્યા અઢાર (૧૮) હજાર છે. એટલે કે આચારાંગ સૂત્રમાં અઢાર હજાર પદ છે સાર્થક શબ્દોનુ નામ પદ છે

શકા—આચારાંગ સૂત્રમાં અઢાર હજાર પદ જે કહેવામાં આવે છે તે જો સંપૂર્ણ પચીશ અધ્યયનવાળા આચારાગ સૂત્રના પદ હોય તો "नव बमचेर मइओ अट्ठारस पयसहस्सि ओ वे ओ" આ કથનથી તે વિરૂદ્ધ જાય છે?

ઉત્તર—એમ વાત નથી કારણ કે જે એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે આચારાંગમાં બે શ્રુતસ્કધ, પચીશ અધ્યયન, પચાશી અધ્યયનકાળ, પચાશી સમુદ્દેશનકાળ છે તે તો સમસ્ત આચારાંગ સૂત્રનુ પ્રમાણ કહ્યુ છે તથા એવુ જે કહ્યુ છે કે આચારાંગમા અઢાર હજાર પદ છે તે કથન બ્રહ્મચર્યાત્મક પ્રથમ શ્રુતસ્કધનુ છે એમ સમજવુ જોઈએ. તેથી તે કથનમાં કોઈ વિરોધ લાગતો નથી

तथा—सख्येयानि अक्षराणि—वेष्टकादीनां संख्येयत्वात् संख्येयान्यक्षराणि। अनन्ता गमा', गमा'—अर्थगमाः—अर्थपरिच्छेदा इत्यर्थ', ते च अनन्ताः—अन्तरहिता आनन्त्यं चैपाम्—' एगे आया० ' इत्यादि रूपात् एकस्मादेवसूत्रात्तत्तद्धर्मविशिष्टा नन्तधर्मात्मक वस्तुप्रतिपत्ते । यद्वा—अभिधानाभिधेयवशाद् गमा भवन्ति। ते चानन्ता भवन्ति। आनन्त्य चैपामभिधेयवशादेवं विज्ञेयम्—

"सखेज्जा अक्खरा' आचारागमें अक्षरों का प्रमाण सख्यात है, कारण वेष्टक आदिक स्वय सख्यात हैं। तथा गमा—पदार्थों का निर्णय अनंत हैं—अन्त रहित हैं। इनका जो आनन्त्य कहा गया है उसका कारण यह है कि—"एगे आया०" इत्यादिरूप एक ही सूत्र से तत्तदनत धर्मात्मक वस्तु का बोध श्रोता को होता है। तात्पर्य कहने का यह है जिवादिक समस्त वस्तुएँ अनंत धर्मात्मक हैं—कोई भी वस्तु एकान्तरूप से एक धर्म विशिष्ट नहीं है ऐसी मान्यता जैनधर्म की है, अतः जब सिद्धान्तानुसार किसी भी सूत्रद्वारा जीवादिक वस्तुओं का प्रतिपादन होगा तो वह उसी रूपमें होगा जैसे—"एगे आया" आत्मा एक है" यह सूत्र आत्मामें एकता को प्रदर्शित करता हुवा यह निरुपण करता है—कि आत्मा त्रिकालवर्ती अनत पर्यायो से युक्त है, तथा वह अनतशक्तिरूप अनतधर्मवाला है। 'अनता गमा' इस तरह से अर्थपरिच्छेद—जीवादिक पदार्थोंका ज्ञान इस सूत्र द्वारा होता है, अत'यह मानना पड़ता है कि इस सूत्रमें इस प्रकार से अर्थबोधकता रही हुई है।

"संखेज्जा अक्खरा" આચારાગમાં અક્ષરોનું પ્રમાણ સખ્યાત છે, કારણ કે વેષ્ટકાદિક પોતે જ સખ્યાત છે તથા ગમા—પદાર્થોનો નિર્ણય અનત છે તેમની જે અનતતા કહેવામા આવી છે તેનું કારણ એ છે કે "एगेआया०" ઈત્યાદિ રૂપ એકજ સૂત્રથી તે તે અનત ધર્માત્મક વસ્તુનો બોધ શ્રોતાને થાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવાદિક સમસ્ત વસ્તુઓ અનત ધર્માત્મક છે—કોઈ પણ વસ્તુ એકાન્ત રૂપથી એક ધર્મ વિશિષ્ટ નથી, એવી જૈન ધર્મની માન્યતા છે, તેથી સઘળા સિદ્ધાત ગ્રન્થોના કોઈ પણ સૂત્ર દ્વારા જીવાદિક વસ્તુઓનુ પ્રતિપાદન થશે તો તે એજ રૂપે થશે, જેમ કે "एगे आया" આ સૂત્ર આત્મામાં એકતા બતાવતા એ બતાવે છે—કે આત્મા ત્રિકાળવર્તી અનેક પર્યાયોથી યુક્ત છે તથા તે અનત શક્તિરૂપ અનત ધર્મવાળો છે "अनतागमा" આ રીતે અર્થપરિચ્છેદ જીવાદિક પદાર્થોનુ જ્ઞાન આ સૂત્ર દ્વારા થાય છે, તેથી એમ માનવુ પડે છે કે આ સૂત્રમાં આ પ્રકારે અર્થબોધકતા રહેલી છે એજ

सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामिनं प्रत्याह—" सुय मे आउस तेण भगवया एवम-क्खाय " इति । तत्रायमर्थः–श्रुत मया हे आयुष्मन् ! तेन भगवता वर्धमानस्वामिना एवमाख्यातम् (१) । अथवा श्रुत मया आयुष्मदन्ते–आयुष्मतो भगवतो वर्धमान-स्वामिनोऽन्ते–समीपे, ' ण ' इति वाक्यालङ्कारे, तथाच–भगवता एवमाख्या-

यही गम है और ऐसे गम इस आचाराग श्रुतमें अनत हैं । अथवा-इसका तात्पर्य यह भी होता है कि अभिधान तथा अभिधेय के अनुसार ही गम अर्थ बोध होता है और वह अनत रूपमें होता है–एक रूपमें नहीं । जैसे–सुधर्मास्वामी ने जंबूस्वामी से कहा–"सुयमे आउस तेण भगवया एवमक्खाय " " श्रुतमया आयुष्मन् ! तेन भगवता एवम् आख्यातम् " हे आयुष्मन् ! जम्बू मैंने सुना है कि उन भगवान वर्धमान स्वामीने ऐसा कहा है एक तो इन पदों का यह तात्पर्य होता है १ । दूसरा अर्थ इस प्रकार होता है कि " सुय मे आउसतेण भग-वया एवमक्खाय " " श्रुत मया आयुष्मदन्ते भगवता एवम आख्यातम् " मैंने आयुष्मान् भगवान् महावीर स्वामी के पास सुना है कि उन्होंने ऐसा कहा है । इस प्रकार के वाक्यार्थमें "णं" यह शब्द वाक्यालकार रूप से प्रयुक्त मान लिया जावेगा २ । पहिले अर्थमें "आउस" यह पद जम्बू-स्वामी का " आयुष्मन् " रूप से विशेषणरूपमें प्रयुक्त हुआ था, अब इस द्वितीय अर्थमें " आयुष्मदन्ते " यह पद भगवान वर्धमान स्वामीका

" ગમ " છે અને એવાં ' ગમ ' આ આચારાંગસૂત્રમાં અનેક છે અથવા તેનું તાત્પર્ય એ પણ થાય છે કે અભિધાન તથા અભિધેયના અનુસાર જ ગમ-અર્થબોધ થાય છે, અને તે અનંતરૂપે થાય છે, એક રૂપે નહીં જેમ કે સુધર્મા સ્વામીએ જંબૂસ્વામીને કહ્યું—" सुय मे आउस तेण भगवया एवमक्खाय " "श्रुत मया आयुष्मान् ! तेन भगवता एवम् आख्यातम् " " હે આયુષ્મન ! મેં સાંભળ્યું છે કે તે ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીએ એવું કહ્યું છે " એક તો એ પદોનું આ તાત્પર્ય થાય છે (૧) બીજો અર્થ આ પ્રકારે થાય છે " सुय मे आउसंतेण भगवया एवमक्खाय " " श्रुत मया आयुष्मदन्ते भगवता एव आख्यातम् " મેં આયુષ્માન્ ભગવાન મહાવીર સ્વામી પાસે સાંભળ્યું છે કે તેમણે આમ કહ્યું છે આ પ્રકારના વાક્યાર્થમાં " ण " આ શબ્દ વાક્યાલંકારરૂપે વપરાયેલ માની લેવાશે (૨) પહેલા અર્થમાં " आउस " એ પદ જમ્બૂસ્વામીના " आयुष्मन् " રૂપથી વિશેષણરૂપે વપરાયું હતું, હવે આ બીજા અર્થમાં " आयुष्मदन्ते " આ

तम् २, अथवा श्रुतं मया आयुष्मता ३, अथवा श्रुतं मया भगवत्पादारविन्दयुगलमामृशता ४, अथवा श्रुतं मया गुरुकुलमावसता ५, अथवा श्रुतं मया हे आयुष्मन्! 'तेण' तत्, प्रथमार्थे तृतीया, भगवता एवमाख्यातम् ६, अथवा-श्रुतं मया हे आयुष्मन्! 'तेण' तदा भगवता एवमाख्यातम् ७, अथवा-श्रुतं मया

बोधक हो जाता है २। तीसरा अर्थबोध इस प्रकार से है "श्रुतं मया आयुष्मता" मुझ आयुष्मान् द्वारा सुना गया है" इस कथनमें यह "आयुष्मता" विशेषण सुधर्मास्वामी के साथ प्रयुक्त होता हुआ प्रतीत होता है ३। "श्रुतं मया आमृशता" यहां "आउसंतेण" की छाया "आमृशता" हुई है, इसलिये चतुर्थ अर्थ ऐसा होता है कि "भगवान् के पादारविन्दयुगल को स्पर्श करने वाले मैंने सुना है" ४। अथवा-"आउसतेणं" की छाया 'आवसता' भी होती है जिसका अर्थ होता है कि "गुरुकुलमें निवास करते हुए मैंने सुना है" ५। "तेण" यह पद जब प्रथमा के अर्थमें तृतीयारूप से प्रयुक्त हुआ माना जावेगा तब "तेण" की छाया "तत्" होगी, तब ऐसा अर्थ बोध होगा कि-"श्रुतं मया आयुष्मन्! तत् भगवता एवमाख्यातम्" हे आयुष्मन्! मैं ने सुना है जिन जीवादिवस्तुओं को भगवान् ने इस प्रकार से प्रतिपादित किया है ६। अथवा-"तेणं" यह पद "तदा" के रूपमें प्रयुक्त हुआ जब माना जावेगा तब "श्रुतं मया आयुष्मन् तदा भगवता एवमाख्यातम्" ऐसा अर्थ बोध होगा" अर्थात्-हे आयुष्मन्! जंबू! मैं ने तब सुना था जब भगवान्ने ऐसा

પદ ભગવાન મહાવીર સ્વામીનુ બોધક બની જાય છે (૨) ત્રીજો અર્થબોધ આ પ્રમાણે છે-"श्रुत मया आयुष्मता" "આયુષ્માન એવા મારા દ્વારા સંભળાયુ છે" આ કથનમાં આ "आयुष्मता" વિશેષણુ સુધર્માસ્વામીની સાથે વપરાયુ હોય તેમ લાગે છે (૩) श्रुत मया आमृशता" અહીં "आउसंतेण" ની છાયા "आमृशता" થઈ છે, તેથી ચોથો અર્થ એવો થાય છે કે "ભગવાનના પાદાર વિંદયુગલને સ્પર્શ કરનાર મે સાંભળ્યુ છે" (૪) અથવા "आउसतेण" ની છાયા "आवसता" પણુ થાય છે જેને એવો અર્થ થાય છે કે "ગુરુકુલમાં નિવાસ કરતા એવા મે સાંભળ્યુ છે" (૫) "तेण" આ પદ ને પ્રથમાના અર્થમા તૃતીયારૂપે વપરાયેલ માનવામાં આવે તો "तेण"ની છાયા "तत" થશે, ત્યારે આ પ્રમાણે અર્થને બોધ થશે કે-"श्रुत मया आयुष्मन्! तत् भगवता एवमाख्यातम्" હે આયુષ્માન! જે જીવાદિ વસ્તુઓને ભગવાને આ પ્રકારે પ્રતિપાદિત કરેલ છે તે મે સાંભળ્યુ હતુ (૬) અથવા "तेण" આ પદ तदा ના રૂપે વપરાયેલુ જો માની લેવાય તો "श्रुत मया आयुष्मन् तदा भगवता एवमा

सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामिनं प्रत्याह—"सुयं मे आउस तेण भगवया एवम-क्खाय" इति। तत्रायमर्थः-श्रुत मया हे आयुष्मन्! तेन भगवतावर्धमानस्वामिना एवमाख्यातम् (१)। अथवा श्रुत मया आयुष्मदन्ते-आयुष्मतो भगवतो वर्धमान-स्वामिनोऽन्ते-समीपे, 'णं' इति वाक्यालङ्कारे, तथाच-भगवता एवमाख्या-

यही गम है और ऐसे गम इस आचाराग श्रुतमें अनत हैं। अथवा-इसका तात्पर्य यह भी होता है कि अभिधान तथा अभिधेय के अनुसार ही गम अर्थ बोध होता है और वह अनंत रूपमें होता है-एक रूपमें नहीं। जैसे-सुधर्मास्वामी ने जंबूस्वामी से कहा-"सुयमे आउस तेण भगवया एवमक्खाय" "श्रुतमया आयुष्मन्! तेन भगवता एवम् आख्यातम्" हे आयुष्मन्! जम्बू मैंने सुना है कि उन भगवान वर्धमान स्वामीने ऐसा कहा है एक तो इन पदों का यह तात्पर्य होता है १। दूसरा अर्थ इस प्रकार होता है कि "सुय मे आउसतेण भग-वया एवमक्खायं" "श्रुत मया आयुष्मदन्ते भगवता एवम् आख्यातम्" मैंने आयुष्मान् भगवान् महावीर स्वामी के पास सुना है कि उन्होंने ऐसा कहा है। इस प्रकार के वाच्यार्थमें "ण" यह शब्द वाक्यालकार रूप से प्रयुक्त मान लिया जावेगा २। पहिले अर्थमें "आउस" यह पद जम्बू-स्वामी का "आयुष्मन्" रूप से विशेषणरूपमें प्रयुक्त हुआ था, अब इस द्वितीय अर्थमें "आयुष्मदन्ते" यह पद भगवान वर्धमान स्वामीका

"ગમ" છે અને એવાં 'ગમ' આ આચારાંગસૂત્રમાં અનેક છે અથવા તેનું તાત્પર્ય એ પણ થાય છે કે અભિધાન તથા અભિધેયના અનુસાર જ ગમ-અર્થબોધ થાય છે, અને તે અનંતરૂપે થાય છે, એક રૂપે નહીં જેમ કે સુધર્મા સ્વામીએ જમ્બૂસ્વામીને કહ્યું—"सुय मे आउस तेण भगवया एवमक्खाय" "श्रुत मया आयुष्मान्! तेन भगवता एवम् आख्यातम्" "હે આયુષ્મન! મે સાંભળ્યું છે કે તે ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીએ એવું કહ્યું છે" એક તો એ પદોનું આ તાત્પર્ય થાય છે (૧) બીજો અર્થ આ પ્રકારે થાય છે "सुयं मे आउसंतेण भगवया एवमक्खाय" "श्रुत मया आयुष्मदन्ते भगवता एव आख्यातम्" મે આયુષ્માન્ ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે સાંભળ્યું છે કે તેમણે આમ કહ્યું છે આ પ્રકારના વાચ્યાર્થમાં "ण" આ શબ્દ વાક્યાલંકારરૂપે વપરાયેલ માની લેવાશે (૨) પહેલા અર્થમાં "आउसं" એ પદ જમ્બૂસ્વામીના "आयुष्मन्" રૂપથી વિશેષણરૂપે વપરાયું હતું, હવે આ બીજા અર્થમાં "आयुष्मदन्ते" આ

भवन्ति । एव भूता गमा अनन्ता भवन्ति । तथा-पर्यवाः=पर्यायाः=पदार्थधर्माः अनन्ता भवन्ति, ते च स्वपरभेदभिन्ना अक्षरार्थगोचरा वेदितव्या । तथा-त्रसाः त्रस्यन्ति उष्णाद्यभितप्ताः स्वाधिष्ठितोष्णादि स्थानात् उद्विजन्ते गच्छन्ति च छायाद्यासेवनार्थं स्थानान्तरमिति त्रसाः-द्वीन्द्रियादय. परीताः=असख्याता. सन्ति

'सुयं मे आउसतेण' 'आउस सुय मे' 'मे सुय आउस' इत्यादि । इस तरह अर्थ के भेद से पदों का उस उस रूप से सयोजन हो जायगा ये अभिधान के अनुसार गम कहे जायेंगे । इस तरह के गम अनत होते हैं ।

'अनता पज्जवा'-आचारागसूत्र में पर्यव-पर्यायें-पदार्थधर्म-अनत होते हैं यह दिखलाया गया है । स्वपर्याय एव परपर्याय, इस तरह से पर्यायों के ये दो भेद कहे गये हैं, और ये पदार्थ के ही धर्मरूप से प्रतिपादित हुए हैं । यह अभी कहा जाचुका है कि निजपर्यायों का सबंध पदार्थ के साथ अस्तित्व धर्म द्वारा होता है, तथा परपर्यायों का संबध वहां नास्तित्वधर्म के द्वारा होता है । हरएक पदार्थ स्वपर्यायों से युक्त है एवं परपर्यायों से विहीन है । 'परित्ता तसा' त्रस नामकर्म के उदय से युक्त जो जीव उष्ण आदि से संतप्त होकर दुःखी होते हैं एव उष्णादि समन्वित स्वस्थान का परित्याग कर छाया से समन्वित हुए दूसरे स्थान में छाया के सेवन के लिये चले जाते हैं वे त्रस जीव हैं । द्वीन्द्रिय, तेइन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय एवं पचेन्द्रिय, इस तरह इनके अनेक भेद हैं ।

"सुय मे आउसतेण" "आउस सुय मे" "मे सुय आउस" ઇત્યાદિ આ રીતે અર્થના ભેદથી પદોનુ તે તે રૂપે સયોજન થઈ જશે. તે અભિધાન અનુસાર ગમ કહેવાશે. આ પ્રકારના ગમ અનત હોય છે

"अनता पज्जवा" આચારાગ સૂત્રમા પર્યવ-પર્યાયો-પદાર્થ-ધર્મ-અનત હોય છે તે બતાવવામા આવ્યુ છે સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય, આ રીતે પર્યાયોના બે ભેદ બતાવ્યા છે, અને એ પદાર્થના જ ધમરૂપે પ્રતિપાદિત થયા છે એ હમણા જ બતાવવામા આવ્યુ છે કે નિજપર્યાયોનો સબધ પદાર્થની સાથે અસ્તિત્વ ધર્મ દ્વારા થાય છે, તથા પરપર્યાયોનો સબધ ત્યા નાસ્તિત્વ ધમ દ્વારા થાય છે દરેક પદાર્થ સ્વપર્યાયો વાળો છે અને પરપર્યાયો વિનાનો છે "परित्ता तसा" ત્રસ નામકર્મના ઉદયથી યુક્ત જે જીવ ઉષ્ણ આદિથી ત્રાસીને દુખી થાય છે અને ઉષ્ણાદિ સમન્વિત પોતાના સ્થાનનો પરિત્યાગ કરીને છાયાથી સમન્વિત એવા બીજા સ્થાને છાયાના સેવનને માટે ચાલ્યા જાય છે તે ત્રસ જીવ છે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય, આ રીતે તેમના અનેક ભેદ પડે છે

हे आयुष्यमन्! 'तेण' तत्र=षड्जीवनिकाय विषय ८, तत्र वा समवसरणे स्थि-
तेन भगवता एवमाख्यातम् ९, अथवा-श्रुत मम हे आयुष्मन्! वर्तते, यतस्तेन
भगवता एवमाख्यातम् १०, एवमादयस्त्व समर्थमधिकृत्य गमा भवन्ति।

अभिधानवशात्पुनरेव गमा भवन्ति-'सुय मे आउसतेण' 'आउसं सुय मे'
'मे सुय आउस०' इत्यादि। अर्थभेदेन पदानां तथा तथा सयोजने अभिधानगमा

कहा ७। अथवा-"तेण" की छाया 'तत्र' के रूपमें जब की जावेगी तब ऐसा
अर्थ बोध होगा कि-" श्रुत मया आयुष्मन् तत्र-षड्जीवनिकायविषये",
हे आयुष्यमन् जम्बू। मैंने सुना है जो भगवान् ने षड्जीवनिकाय के
विषय में ऐसा कहा है ८ अथवा-" तत्र-समवसरणे भगवता एव-
माख्यातम्" मैंने सुना है जो समवसरण में स्थित हुए भगवान् ने
ऐसा कहा है ९। अथवा "मे" की छाया तृतीया विभक्ति "मया" के
रूप में न करके जब "मे" की छाया "मम" के रूप में की जावेगी
तब ऐसा अर्थबोध होगा-" श्रुतं मम आयुष्मन्! वर्तते यतस्तेन भगवता
एवमाख्यातम्" उन भगवान्ने जो ऐसा कहा है वह मैंने सुन ही
रक्खा है" १०।

इस तरह भिन्न २ अर्थ को लेकर इन पदों से जो बोध होगा वह
अभिधेय के वश से हुए गम जानने चाहिये।

अभिधान अर्थात् नाम के वश से जो गम होते हैं वे इस प्रकार हैं—

ख्यातम्" એવો અર્થબોધ થશે એટલે કે-" હે આયુષ્મન! જમ્બૂ! જ્યારે ભગ
વાને આમ કહ્યું ત્યારે મે સાંભળ્યુ હતુ (૭) અથવા "तेणं" ની છાયા "तत्र"
ના રૂપે જ્યારે વપરાય ત્યારે એવો અર્થ બોધ થશે કે "श्रुत मया आयुष्मन्
तत्र-षड् जीव निकाय विषये" હે આયુષ્માન્ જમ્બૂ! મે સાંભળ્યુ છે કે ભગ
વાને છ જીવ નિકાયના વિષયમા આ પ્રમાણે કહ્યુ છે (૮) અથવા " समवसरणे
भगवता एवमाख्यातम्" મે સાંભળ્યુ છે કે સમવસરણમાં રહેલ ભગવાને આમ
કહ્યુ છે" (૯) અથવા "मे" ની છાયા તૃતીય વિભક્તિ "मया" ના રૂપે ન
કરતા જો "मे" ની છાયા "मम" ના રૂપે કરાય તો આ પ્રમાણે અર્થબોધ થશે
" श्रुत मम आयुष्मन्! वर्तते यतस्तेन भगवता एवमाख्यातम्" એ ભગવાને જે
એવું કહ્યુ છે તે મે સાંભળી જ રાખ્યુ છે (૧૦)

આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન અર્થને લીધે એ પદોથી જે બોધ થશે તે અભિ
ધેયના વશથી થયેલ ગમ જાણવા જોઈએ

અભિધાનને કારણે જે ગમ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે—

प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! पञ्चविधा कामभोगा प्रज्ञप्ता , तद्यथा-शब्दा , रूपाणि, गन्धा , रसाः, स्पर्शाः, । जीवा खलु भदन्त ! किं कामिन , भोगिनः ? गौतम ! जीवाः कामिनोऽपि, भोगिनोऽपि । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते जीवाः कामिनोऽपि, भोगिनोऽपि ? गौतम ! श्रोत्रेन्द्रियचक्षुरिन्द्रिय प्रतीत्य कामिन , घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रियाणि प्रतीत्य भोगिन , तत् तेनार्थेन गौतम !

भंते ! कामभोगा पण्णत्ता) हे भदन्त ! कामभोग कितने प्रकारके कहे गये हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (पचविहा कामभोगा पण्णत्ता) कामभोग पाच प्रकारके कहे गये हैं । (तजहा) वे इस प्रकारसे हैं (सद्दा, रूवा, गधा, रसा, फासा) शब्द, रूप, गध, रस और स्पर्श। (जीवा ण भंते ! किं कामी, भोगी ?) हे भदन्त ! जीव क्या कामी हैं कि भोगी हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (जीवा कामी वि भोगी वि) जीव कामी भी हैं और भोगी भी हैं । (से केणट्ठेण भंते ! एव वुचइ, जीवा कामी वि,) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारणसे कहते है कि जीवकामी भी हैं और भोगी भी हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (सोइंदियचक्खिदियाइ पडुच कामी, घाणिंदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदियाइ पडुच भोगी, से तेणट्ठेण गोयमा ! जाव भोगी वि) श्रोत्रेन्द्रिय और चक्षुइन्द्रियको आश्रय करके जीव कामी कहलाते हैं, घ्राणइन्द्रिय, जिह्वाइन्द्रिय और स्पर्शइन्द्रियको आश्रय करके जीव भोगी कहलाते

કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! पचविहा कामभोगा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! કામભોગ પાચ પ્રકારના કહ્યા છે (तजहा) તે પાચ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(सद्दा, रूवा, गंधा, रसा, फासा) (१) શબ્દ, (२) રૂપ, (३) ગધ, (४) રસ અને (५) સ્પર્શ (जीवा णं भंते ! किं कामी, भोगी ?) હે ગૌતમ ! જીવ શુ કામી હોય છે, કે ભોગી હોય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जीवा कामी वि, भोगी वि) જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે (से केणट्ठेणं भंते ! एव वुच्चइ, जीवा कामी वि भोगी वि) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सोइंदिय, चक्खिंदियाइ पडुच कामी, घाणिंदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदियाइ पडुच भोगी, से तेणट्ठेण गोयमा ! जाव भोगी वि) શ્રોત્રેન્દ્રિય અને ચક્ષુઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જીવો કામી કહેવાય છે અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, સ્વાદેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જીવોને

यावत्-भोगिनोऽपि। नैरयिका खलु भदन्त! किं कामिन, भोगिन? एवमेव। एवम् असुरकुमारा यावत्-स्तनितकुमारा। पृथिवीकायिकाना पृच्छा? गौतम! पृथिवीकायिका नो कामिन, भोगिन। तत्केनार्थेन यावत्-भोगिन? गौतम! स्पर्शेन्द्रियं प्रतीत्य, तत् तेनार्थेन यावत्-भोगिनः। एव यावत्-वनस्पतिकायिका। द्वीन्द्रिया एवमेव नवर-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रिये प्रतीत्य भोगिन। त्रीन्द्रिया अपि एवमेव, नवर-घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-

---

हैं। इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि जीव कामी भी हैं और भोगी भी हैं। 'नेरइया ण भते! किं कामी भोगी? हे भदन्त! नारकजीव क्या कामी हैं या भोगी हैं? [एव चेव एव जाव थणियकुमारा] हे गौतम! जैसा पहिले कहा है वैसा ही जानना चाहिये इसी तरह से यावत् स्तनितकुमारों के भी जानना चाहिये। (पुढविकाइयाण पुच्छा) हे भदन्त! पृथिवीकायिक क्या कामी हैं कि भोगी हैं? [पुढविकाइया णो कामी, भोगी] हे गौतम! पृथिवीकायिक कामी नहीं हैं भोगी हैं [से केणट्ठेण जाव भोगी] हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि पृथिवीकायिक कामी नहीं हैं, भोगी है? [गोयमा! फासिंदिय पडुच्च से तेणट्ठेण जाव भोगी] हे गौतम! स्पर्शन इन्द्रिय को आश्रित करके मैंने ऐसा कहा है कि पृथिवीकायिक कामी नहीं हैं भोगी हैं। [एव जाव वणस्सइ काइया, बेइंदिया एव चेव, नवरं जिब्भिंदियफासिंदियाइ पडुच्च भोगी]

ભોગી કહેવાય છે હે ગૌતમ! તે કારણે મે એવું કહ્યું છે કે જીવો કામી પણ હોય છે, અને ભોગી પણ હોય. (नेरइयाण भते! किं कामी, भोगी?) હે ભદન્ત! નારકો શું કામી હોય છે કે ભોગી હોય છે? (एव चेव एव जाव थणियकुमारा) હે ગૌતમ! તેમના વિષયમા પણ સામાન્ય જીવોના જેવું જ કથન સમજવુ સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોના વિષયમા પણ એવું જ કથન સમજવુ (पुढविकाइयाण पुच्छा) હે ભદન્ત! પૃથ્વીકાયિકો કામી છે કે ભોગી છે? (पुढविकाइया णो कामी, भोगी) હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિકો કામી નથી પણ તેઓ ભોગી છે (से केणट्ठेण जाव भोगी?) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે પૃથ્વીકાયિકો કામી હોતા નથી પણ ભોગી હોય છે? (गोयमा! फासिंदिय पडुच्च-से तेणट्ठेण जाव भोगी) હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિકોમા સ્પર્શેન્દ્રિયનો સદ્ભાવ હોય છે હે ગૌતમ! સ્પર્શેન્દ્રિયના સદ્ભાવની અપેક્ષાએ મે એવું કહ્યું છે કે પૃથ્વીકાયિકો કામી નથી, પણ ભોગી છે (एव जाव वणस्सइकाइया, बेइंदिया एव चेव, णवर जिब्भिंदियफासिंदिय

स्पर्शेन्द्रियाणि प्रतीत्य भोगिनः। चतुरिन्द्रियाणां पृच्छा ? गौतम ! चतुरिन्द्रियाः कामिनोऽपि, भोगिनोऽपि, तत् केनार्थेन यावत्-भोगिनोऽपि ? गौतम ! चक्षुरिन्द्रिय प्रतीत्य कामिनः, घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रियाणि प्रतीत्य भोगिन, तत् तेनार्थेन यावत्-भोगिनोऽपि। अवशेषा यथा जीवा, यावत्-

इसी प्रकारसे यावत वनस्पतिकायिकोंके जानना चाहिये। दो इन्द्रियों के भी इसी प्रकारसे जानना चाहिये-परन्तु जिह्वाइन्द्रिय और स्पर्शन इन्द्रियकी अपेक्षालेकर वे भोगी हैं। [तेइंदिया वि एव चेव, नवर घाणिंदिय जिब्भिंदिय फासिंदियाइ पडुच भोगी) तेइन्द्रियजीवोंके भी इसी प्रकारसे जानना चाहिये। परन्तु ये घ्राणेन्द्रिय, जिह्वाइन्द्रिय और स्पर्शनइन्द्रियकी अपेक्षा लेकरके भोगी है। (चउरिंदियाण पुच्छा) हे भदन्त ! चौइन्द्रियजीव कामी हैं कि भोगी हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (चउरिंदिया कामी वि भोगी वि) हे गौतम ! चौइन्द्रियजीव कामी भी हैं और भोगी भी हैं। (से केणट्ठेण जाव भोगी वि?) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि चौइन्द्रियजीव कामी भी हैं और भोगी भी हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (चक्खिदिय पडुच कामी, घाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाइ पडुच भोगी से तेणट्ठेण जाव भोगी वि) चौइन्द्रिय जीव, चक्षुरिन्द्रियकी अपेक्षा लेकर के तो कामी हैं और घ्राणेन्द्रिय, जिह्वाइन्द्रिय, एव स्पर्शइन्द्रियकी अपेक्षा लेकर भोगी हैं। (से तेणट्ठेण जाव भोगी वि) इस कारण हे गौतम !

पडुच भोगी) એજ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ સમજવું દ્વીન્દ્રિય જીવો પણ કામી હોતા નથી પણ ભોગી હોય છે પરન્તુ તેઓ જિહ્વાઇન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ભોગી છે, એમ સમજવું (तेइंदिया वि एव चेव, णवर घाणिंदिय, जिब्भिंदिय, फासिंदियाइ पडुच भोगी) તેઇન્દ્રિય જીવો પણ કામી હોતા નથી પણ ભોગી હોય છે તેમને ઘ્રાણેન્દ્રિ જિહ્વા ઇન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ભોગી કહેલ છે (चउरिंदिया णं पुच्छा) હે ભદન્ત ! ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી છે કે ભોગી છે ? (गोयमा) હે ગૌતમ (चउरिंदिया कामी वि भोगी वि) ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી પણ છે અને ભોગી પણ છે (से केणट्ठेणं जाव भोगी वि) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે કહો છો કે ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી પણ છે અને ભોગી પણ છે ? (गोयमा) હે ગૌતમ ! (चक्खिदिय पडुच कामी घाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाइ पडुच्च भोगी से तेणट्ठेणं जाव भोगी वि) ચતુરિન્દ્રિય જીવો ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ કામી છે,

वैमानिका । एतेषां खलु भदन्त ! जीवाना कामभोगिना, नोकामिनां, नो मोगिनाम्, मोगिना च कतरे कतरेभ्यो यावत्-विशेषाधिका वा? गौतम! सर्वस्तोका जीवा कामभोगिन, नोकामिन. नोमोगिनः अनन्तगुणा, मोगिन अनन्तगुणा. ॥सू २॥

टीका-'रूवी भते! कामा, अरूवी कामा.' गौतम पृच्छति-हे भदन्त! कामाः काम्यन्ते अभिलष्यन्ते एव ननु विशिष्टशरीरसस्पर्शद्वारा उपभुज्यन्ते

मैंने ऐसा कहा है कि चौइन्द्रिय जीव यावत् भोगी भी हैं। (अवसेसा जहा जीवा जाव वेमाणिया) बाकी के वैमानिकतकके जीव सामान्यजीवोंकी तरह जानना चाहिये। (एएसिं ण भते! जीवा ण कामभोगीण, नो कामीण नोभोगीणभोगीणाय कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया वा) हे भदन्त! कामभोगी, नो कामी, नो भोगी और भोगी जीवों में कौन जीव किन जीवोंकी अपेक्षासे यावत विशेषाधिक है? (गोयमा) हे गौतम! (सव्वत्थोवा जीवा कामभोगी, नोकामी नोभोगी अणतगुणा) कामभोगी मनुष्य सबसे कम हैं। नोकामी, नोभोगी जीव अनतगुणे हैं। भोगी भी अनन्तगुणे हैं।

टीकार्थ-जीव अनगार कामभोगोंके परित्याग करनेसे ही सवर वाला बनता है अत वे कामभोग क्या है इसी बातको दिखानेके लिये यहा सूत्रकारने यह सूत्रकहा है इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा

અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વાઇન્દ્રિય અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ભોગી પણ છે હે ગૌતમ! તે કારણે મે એવું કહ્યું છે કે ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી પણ છે અને ભોગી પણ છે

(अवसेसा जहा जीवा जाव वेमाणिया) બાકીના વૈમાનિક સુધીના જીવોનું કથન સામાન્ય જીવના કથન પ્રમાણે જ સમજવું (एएसिं ण भते! जीवाण कामभोगीणं नोकामीणं नोभोगीण भोगीणय कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया) હે ભદન્ત! કામભોગી નો કામી, નો ભોગી અને ભોગી જીવોની સખ્યાની અપેક્ષાએ સરખામણી કરવામાં આવે તો ક્યા ક્યા જીવો કયા કયા જીવો કરતા ઓછા છે, (યાવત્) કયા કયા જીવો કરતા વિશેષાધિક છે? (सव्वत्थो जीवा कामभोगी, णो कामी नो भोगी अणतगुणा, भोगी अणतगुणा) હે ગૌતમ! કામભોગી જીવો સૌથી ઓછા છે નો કામી અને નો ભોગી જીવો અનત ગણા છે ભોગીજીવો અનતગણા છે

ટીકાર્થ- અણગાર કામભોગોનો પરિત્યાગ કરવાથી જ સવરવાળા બને છે તેથી સૂત્રકાર આ સૂત્રદ્વારા તે કામભોગનું સ્વરૂપ બતાવે છે

આ વિષયન અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે "रूवी भते कामा, अरूवी कामा" હે ભદન્ત! કામ રૂપી છે, કે અરૂપી છે?

ये ते कामाः=मनोज्ञाः शब्दाः मनोज्ञानि संस्थानानि, मनोज्ञा वर्णाश्च कि रूपिणः, रूप मूर्त्तत्व तदस्ति एषा ते रूपिणः सन्ति ? अथवा कामाः किम् अरूपिणः सन्ति ? भगवानाह–'गोयमा ! रूवी कामा, णो अरूवी कामा' हे गौतम ! कामा रूपिणः सन्ति, नो अरूपिणः कामाः, तेषां खलु कामानां पुद्गल

पूछा है 'रूवी भंते ! कामा, अरूवीकामा ?' हे भदन्त ! कामरूपी हैं या काम अरूपी हैं ? जो केवल अभिलाषा के ही विषयभूत हों विशिष्ट शारीरिक स्पर्शद्वारा भोगनेमें जो न आवे वे यहां काम पद के वाच्य अर्थ प्रकट किये हैं जैसे मनोज्ञ संस्थान, मनोज्ञवर्ण य सब इच्छाके ही विषयभूत होते हैं परन्तु विशिष्ट शरीरस्पर्शद्वारा इनका उपभोग नहीं होता है। रूपनाम मूर्त्तत्वका है यह जिसमें होता है वह रूपी है। रूपसे केवल एकरूप गुणकोही ग्रहण नहीं किया गया है किन्तु इसे उपलक्षण पद मानकर रस, गंध, और स्पर्श इन सबको ग्रहण किया गया है अतः रूप, रस, गंध और स्पर्श ये चारों गुण जिसमें पाये जाते हैं उसका नाम रूपी है ऐसा जानना चाहिये। इस प्रश्नके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम ! 'रूवी कामा णो अरूवीकामा' काम मनोज्ञशब्द, मनोज्ञ संस्थान और मनोज्ञवर्ण ये सब रूपी मूर्त्तिक हैं इन्द्रियोंके विषयभूत हैं। अरूपी अमूर्त्तिक नहीं हैं। क्यों कि ये काम पुद्गल के धर्म

(જે કેવળ ઇચ્છાના વિષયરૂપ જ છે વિશિષ્ટ શારીરિક સ્પર્શ દ્વારા જેને ભોગવવામાં આવી શકતા નથી તેને અહીં કામ પદની વાચ્યાર્થ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે જેમકે મનોજ્ઞ શબ્દ મનોજ્ઞ આકાર અને મનોજ્ઞ વર્ણ, એ વસ્તુઓ ઇચ્છાના વિષયરૂપ જ હોય છે, પરન્તુ વિશિષ્ટ સ્પર્શ દ્વારા તેમનો ઉપભોગ થઇ શકતો નથી. ' રૂપ " એટલે મૂર્તતા જે વસ્તુમા મૂર્તત્વ હોય છે તે વસ્તુને રૂપી કહે છે અહીં રૂપ પદ દ્વારા એકલા રૂપગુણને જ ગ્રહણ કરવામા આવેલ નથી પણ તેને ઉપલક્ષક પદ માની ને રસ, ગંધ અને સ્પર્શને પણ ગ્રહણ કરવામા આવેલ છે તેથી રૂપ રસ, ગંધ અને સ્પર્શ, આ ચારે ગુણનો જેનામાં સદ્ભાવ હોય છે તેને જ રૂપી કહે છે, એમ સમજવું)

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુને કહે છે કે ' गोयमा ' હે ગૌતમ " रूवी कामा, णो अरूवी कामा " કામ મનોજ્ઞ શબ્દ, મનોજ્ઞ સંસ્થાન (આકાર) અને મનોજ્ઞ વર્ણ, એ સૌ રૂપી (મૂર્તિક) છે અને ઇન્દ્રિય ગમ્ય છે કામ અરૂપી અમૂર્તિક નથી. એ કામ પુદ્ગલના ધર્મરૂપ હોવાથી મૂર્તિક (રૂપી) છે મનોજ્ઞ શબ્દ અને મનોજ્ઞ આકારમા તે પુદ્ગલના ચારે ગુણોનો સદ્ભાવ જોવામા આવે

धर्मत्वेन मूर्तत्वात्। गौतमः पृच्छति–'सचित्ता भंते ! कामा, अचित्ता कामा ?' हे भदन्त ! कामाः किं सचित्ताः सन्ति ? अथवा कामा अचित्ता सन्ति ? भगवानाह–'गोयमा ! सचित्ता वि कामा, अचित्ता वि कामा' हे गौतम ! कामा संज्ञिप्राणिरूपापेक्षया सचित्ता अपि स्युः, अथ च ते कामाः शब्दद्रव्यापेक्षया असंज्ञिजीव शरीररूपापेक्षया च अचित्ता अपि स्युः। गौतमः पृच्छति–

होनेसे मूर्तिक हैं। मनोज्ञशब्द, मनोज्ञसंस्थान इनमें तो पुद्गलके चारों ही गुण पाये जाते हैं। वर्ण स्वयं पुद्गलका एक गुण है अतः गुणमें और गुण रहते नहीं हैं इसलिये पुद्गलका गुण होनेके कारण यह कामरूप है ऐसा जानना चाहिये। अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'सचित्ता भंते ! कामा अचित्ता कामा' हे भदन्त ! काम सचित्त हैं या काम अचित्त हैं ? उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'सचित्ता वि कामा अचित्ता वि कामा' काम सचित्त भी हैं और अचित्त भी हैं। संज्ञी प्राणीके रूपकी अपेक्षा से सचित्त हैं तथा शब्द द्रव्यकी अपेक्षासे और असंज्ञी जीवके शरीरके रूपकी अपेक्षासे अचित्त भी हैं। तात्पर्य कहनेका यह है कि कामको विषयभूत संज्ञीजीवका मन करता है मनसे यहां पर भावमन लेना चाहिये। क्योंकि वही सचित्त है अतः जब ये संज्ञीजीवके मनके द्वारा विषयभूत होते हैं तब विषयमें अभेद मान कर यहां इन्हें सचित्त प्रकट किया गया है, और जब ये असंज्ञी

છે વર્ણ પોતે જ પુદ્ગલના એક ગુણરૂપ છે તેથી ગુણમા બીજા ગુણો રહેતા નથી. આહી તે વર્ણ પુદ્ગલનો એક ગુણ હોવાને કારણે કામરૂપ છે એમ સમજવું હવે ગૌતમ સ્વામી એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'सचित्ता भंते कामा, अचिता कामा !' હે ભદન્ત ! કામ સચિત્ત છે કે કામ અચિત્ત છે ?

ઉત્તર "सचित्ता वि काम, अचित्ता वि कामा" હે ગૌતમ ! કામ સચિત પણ છે અને અચિત પણ છે સંજ્ઞી પ્રાણીના રૂપની અપેક્ષાએ સચિત છે, અને શબ્દ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને અસંજ્ઞી જીવોના શરીરના રૂપની અપેક્ષાએ અચિત્ત પણ છે આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે સંજ્ઞી જીવનું મન કામને વિષય ભૂત કરે છે 'મન' પદથી અહી ભાવમન ગ્રહણ કરવું જોઈએ કારણ કે એજ સચિત્ત છે તેથી જ્યારે તે સંજ્ઞી જીવના મન દ્વારા વિષયભૂત થાય છે ત્યારે વિષય અને વિષયીમાં અભેદ માનીને અહી તેમને સચિત્ત પ્રકટ કરવામા આવેલ છે પણ જ્યારે તે (કામ) અસંજ્ઞી

'जीवा भंते ! कामा, अजीवा भंते ! कामा ?' हे भदन्त ! कामा. किं जीवाः ? अथवा कामाः स्युः अजीवा स्युः ? हे गौतम ! कामा जीवशरीर रूपापेक्षया जीवा अपि स्यु, अथ च कामा. शब्दापेक्षया चित्रशालभञ्जिका रूपापेक्षया च अजीवा अपि स्यु. । गौतम पृच्छति-'जीवाण भंते ! कामा, अजीवाण कामा ?' हे भदन्त ! जीवानां कामा भवन्ति ? अथवा अजीवानां कामा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! जीवाण कामा, णो अजीवाण कामा' हे गौतम ! जीवानामेव कामा भवन्ति, कामहेतुत्वात्, नो अजीवाना कामा

जीव के शरीर के विषयभूत होते हैं तब ये अचित्त माने जाते हैं क्योंकि असञ्ज्ञी जीवका शरीर पौद्गलिक होने के कारण अचित्त है। अब गौतम पूछते हैं कि 'जीवा भंते ! कामा, अजीवा भंते कामा' हे भदन्त ! काम क्या जीवरूप हैं या काम अजीवरूप हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं, हे गौतम ! जीव शरीररूपकी अपेक्षा कामजीव भी हैं और शब्दकी अपेक्षा तथा चित्रशालभञ्जिका के रूपकी अपेक्षा काम अजीव भी हैं । प्रभु से अब गौतमस्वामी ऐसा पूछते हैं कि 'जीवा णं भंते ! कामा, अजीवाण कामा' हे भदन्त ! कामजीवोंके होते हैं या अजीवोंके होते हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'जीवा ण कामा, णो अजीवाण कामा' जीवोंके ही काम होते हैं, अजीवोंके काम नहीं होते हैं । क्योंकि काम जीवोंमें ही कामके हेतु होते हैं अजीवोंमें नहीं क्योंकि उनमें कामकी असंभ

જીવના શરીરના વિષયભૂત થાય છે, ત્યારે તેમને અચિત્ત માનવામાં આવે છે કારણ કે અસંજ્ઞી જીવનું શરીર પૌદ્ગલિક હોવાને કારણે અચિત્ત હોય છે હવે ગૌતમ સ્વામી ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाण भंते ! कामा, अजीवा कामा ' હે ભદન્ત ! કામ જીવરૂપ છે કે અજીવરૂપ છે ?

ઉત્તર–હે ગૌતમ ! જીવોના શરીર રૂપની અપેક્ષાએ કામ જીવરૂપ પણ છે અને શબ્દ ની અપેક્ષાએ તથા ચિત્રશાલભંજિકા પૂતળી રૂપની અપેક્ષાએ કામ અજીવરૂપ પણ છે

ગૌતમ સ્વામી ચોથો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाण भंते ! कामा, अजीवाणं कामा' હે ભદન્ત ! જીવોમાં કામ હોય છે કે અજીવોમાં કામ હોય છે ?

ઉત્તર–' गोयमा ' હે ગૌતમ ! ' जीवाणं कामा णो अजीवाणं कामा ' જીવોમાં જ કામનો સદ્ભાવ હોય છે અજીવોમાં કામનો સદ્ભાવ હોતો નથી કારણ કે

भवन्ति, तेषां कामासमवात्। गौतम पृच्छति-'कइविहाण भंते ! कामा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कतिविधा = कियत्प्रकारा खलु कामाः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'गोयमा ! दुविहा कामा पण्णत्ता, तजहा-सद्दा य, रूवा य' हे गौतम ! द्विविधा=द्विप्रकारकाः कामाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-शब्दाश्च, रूपाणि च। गौतम पृच्छति-'रूवी भंते ! भोगा, अरूवी भोगा ?' हे भदन्त ! भोगा किं रूपिण सन्ति, अथवा भोगा अरूपिणः सन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! रूवी भोगा, णो अरूवी भोगा' हे गौतम ! भोगाः भुज्यन्ते उपभोगविषयीक्रियन्ते शरीरेण इति भोगाः गन्ध-रस-स्पर्शात्मका रूपिणो भवन्ति, तेषां भोगानां पुद्गलधर्मत्वेन मूर्त्तत्वात्, नो अरूपिणो भोगा भवन्ति। गौतम

विता है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि 'कइ विहाण भंते ! कामा ! पण्णत्ता' हे भदन्त ! काम कितने प्रकारके कहे गये हैं उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'दुविहा कामा पण्णत्ता' काम दो प्रकारके कहे गये हैं। 'तजहा' जैसे शब्द और रूप।

अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'रूवी भंते ! भोगा, अरूवी भोगा' हे भदन्त ! भोगरूपी है ? या अरूपी है इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! रूवी भोगा' णो अरूवी भोगा' भोग रूपी हैं। भोग अरूपी नहीं हैं। जो उपभोगके विषयभूत जीवों द्वारा शरीरसे किये जाते हैं वे भोग हैं ऐसे भोग गन्ध, रस और स्पर्शात्मक हैं और ये रूपी हैं। क्यों कि ये भोग पुद्गल के धर्म हैं। इसलिये ये मूर्त्तिक हैं। भोग अरूपी नहीं होते हैं।

કામના કારણોનો સદ્‌ભાવ જીવોમાં જ હોય છે અજીવોમાં સંભવી શકતો નથી. અજીવોમાં તો કામનો સદ્‌ભાવ જ અસંભવિત છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન 'कइविहाणं भंते ! कामा पण्णत्ता ?' હે ભદન્ત કામ કેટલા પ્રકારનાં કહ્યા છે ? ઉત્તર 'दुविहा कामा पण्णत्ता' હે ગૌતમ ! કામના બે પ્રકાર કહ્યા છે 'तजहा' જેમકે (૧) શબ્દ અને (૨) રૂપ.

હવે ગૌતમ સ્વામી ભોગને વિષે પ્રશ્નો પૂછે છે 'रूवी भंते भोगा अरूवी भोगा' હે ભદન્ત ભોગ રૂપી છે કે અરૂપી છે ? ઉત્તર 'गोयमा' હે ગૌતમ ! रूवी भोगा णो अरूवी भोगा' ભોગ રૂપી છે અરૂપી નથી.

જે ઉપભોગને વિષયભૂત જીવો દ્વારા શરીરથી કરાય છે, તેમને ભોગ કહેવાય છે એવા ભોગ ગંધ રસ અને સ્પર્શાત્મક હોય છે અને તેઓ રૂપી હોય છે, કારણ કે તે ભોગ પુદ્‌ગલના ધર્મ છે તેથી જ તેમને રૂપી કહ્યા છે અરૂપી કહ્યા નથી

'जीवा भंते ! कामा, अजीवा भंते ! कामा ?' हे भदन्त ! कामाः किं जीवाः ? अथवा कामाः किम् अजीवाः स्युः ? हे गौतम ! कामा जीवशरीर रूपापेक्षया जीवा अपि स्युः, अथ च कामाः शब्दापेक्षया चित्रशालभञ्जिका रूपापेक्षया च अजीवा अपि स्युः । गौतम पृच्छति-'जीवाण भंते ! कामा, अजीवाण कामा ?' हे भदन्त ! जीवानां कामा भवन्ति ? अथवा अजीवानां कामा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! जीवाणं कामा, णो अजीवाणं कामा' हे गौतम ! जीवानामेव कामा भवन्ति, कामहेतुत्वात्, नो अजीवाना कामा

जीव के शरीर के विषयभूत होते हैं तब ये अचित्त माने जाते हैं क्योंकि असज्ञी जीवका शरीर पौद्गलिक होने के कारण अचित्त है। अब गौतम पूछते हैं कि 'जीवा भंते ! कामा, अजीवा भंते कामा' हे भदन्त ! काम क्या जीवरूप हैं या काम अजीवरूप हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं, हे गौतम ! जीव शरीररूपकी अपेक्षा कामजीव भी हैं और शब्दकी अपेक्षा तथा चित्रशालभञ्जिका के रूपकी अपेक्षा काम अजीव भी हैं । प्रभु से अब गौतमस्वामी ऐसा पूछते हैं कि 'जीवा ण भंते ! कामा, अजीवाण कामा' हे भदन्त ! कामजीवोंके होते हैं या अजीवोंके होते हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'जीवा ण कामा, णो अजीवाण कामा' जीवोंके ही काम होते हैं, अजीवोंके काम नहीं होते हैं । क्योंकि काम जीवोंमें ही कामके हेतु होते हैं अजीवोंमें नहीं क्योंकि उनमें कामकी असंभ

જીવના શરીરના વિષયભૂત થાય છે, ત્યારે તેમને અચિત્ત માનવામાં આવે છે કારણ કે અસંજ્ઞી જીવનું શરીર પૌદ્ગલિક હોવાને કારણે અચિત્ત હોય છે હવે ગૌતમ સ્વામી ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाण भंते ! कामा, अजीवा कामा ' હે ભદન્ત ! કામ જીવરૂપ છે કે અજીવરૂપ છે ?

ઉત્તર–હે ગૌતમ ! જીવોના શરીર રૂપની અપેક્ષાએ કામ જીવરૂપ પણ છે અને શબ્દની અપેક્ષાએ તથા ચિત્રશાલભંજિકા પૂતળી રૂપની અપેક્ષાએ કામ અજીવરૂપ પણ છે

ગૌતમ સ્વામી ચોથો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाण भंते ! कामा, अजीवाणं कामा' હે ભદન્ત ! જીવોમાં કામ હોય છે, કે અજીવોમાં કામ હોય છે ?

ઉત્તર–' गोयमा ' હે ગૌતમ ! ' जीवाणं कामा णो अजीवाणं कामा ' જીવોમાં જ કામનો સદ્ભાવ હોય છે અજીવોમાં કામનો સદ્ભાવ હોતો નથી કારણ કે

भवन्ति, तेषां कामासंभवात्। गौतम पृच्छति-'कइविहाण भंते! कामा पण्णत्ता?' हे भदन्त! कतिविधा = कियत्प्रकारा खलु कामा प्रज्ञप्ताः? भगवानाह-'गोयमा! दुविहा कामा पण्णत्ता, तंजहा-सद्दा य, रूवा य' हे गौतम! द्विविधा=द्विप्रकारका कामा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-शब्दाश्च, रूपाणि च। गौतम पृच्छति-'रूवी भंते! भोगा, अरूवी भोगा?' हे भदन्त! भोगाः किं रूपिणः सन्ति, अथवा भोगा अरूपिणः सन्ति? भगवानाह-'गोयमा! रूवी भोगा, णो अरूवी भोगा' हे गौतम! भोगाः भुज्यन्ते उपभोगविषयीक्रियन्ते शरीरेण इति भोगाः गन्ध-रस-स्पर्शात्मकाः रूपिणो भवन्ति, तेषां भोगानां पुद्गलधर्मत्वेन मूर्त्तत्वात्, नो अरूपिणो भोगा भवन्ति। गौतम

विता है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि 'कइ विहाणं भंते! कामा! पण्णत्ता' हे भदन्त! काम कितने प्रकारके कहे गये हैं उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम! 'दुविहा कामा पण्णत्ता' काम दो प्रकारके कहे गये हैं। 'तंजहा' जैसे शब्द और रूप।

अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'रूवी भंते! भोगा, अरूवी भोगा' हे भदन्त! भोगरूपी है? या अरूपी है इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम! रूवी भोगा' णो अरूवी भोगा' भोग रूपी है। भोग अरूपी नहीं है। जो उपभोगके विषयभूत जीवों द्वारा शरीरसे किये जाते हैं वे भोग हैं ऐसे भोग गन्ध, रस और स्पर्शात्मक हैं और ये रूपी हैं। क्यों कि ये भोग पुद्गल के धर्म हैं। इसलिये ये मूर्तिक हैं। भोग अरूपी नहीं होते हैं।

કામના કારણોનો સદ્ભાવ જીવોમાં જ હોય છે અજીવોમાં સંભવી શકતો નથી. અજીવોમાં તો કામનો સદ્ભાવ જ અસંભવિત છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન 'कइविहाण भंते' कामा पण्णत्ता?' હે ભદન્ત કામ કેટલા પ્રકારનાં કહ્યા છે? ઉત્તર 'दुविहा कामा पण्णत्ता' હે ગૌતમ। કામના બે પ્રકાર કહ્યા છે 'तंजहा' જેમકે (૧) શબ્દ અને (૨) રૂપ.

હવે ગૌતમ સ્વામી ભોગને વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે 'रूवी भंते भोगा अरूवी भोगा' હે ભદન્ત ભોગ રૂપી છે કે અરૂપી છે? ઉત્તર 'गोयमा' હે ગૌતમ! रूवी भोगा णो अरूवी भोगा' ભોગ રૂપી છે અરૂપી નથી.

જે ઉપભોગને વિષયભૂત જીવો દ્વારા શરીરથી કરાય છે તેમને ભોગ કહેવાય છે એવા ભોગ ગંધ રસ અને સ્પર્શાત્મક હોય છે અને તેઓ રૂપી હોય છે, કારણ કે તે ભોગ પુદ્ગલના ધર્મ છે તેથી જ તેમને રૂપી કહ્યા છે અરૂપી કહ્યા નથી

'जीवा भंते ! कामा, अजीवा भंते ! कामा ?' हे भदन्त ! कामाः किं जीवाः ? अथवा कामाः किम् अजीवाः स्युः ? हे गौतम ! कामा जीवशरीररूपापेक्षया जीवा अपि स्युः, अथ च कामाः शब्दापेक्षया चित्रशालभञ्जिकारूपापेक्षया च अजीवा अपि स्यु । गौतम पृच्छति-'जीवाणं भंते ! कामा, अजीवाणं कामा ?' हे भदन्त ! जीवानां कामा भवन्ति ? अथवा अजीवानां कामा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! जीवाणं कामा, णो अजीवाणं कामा' हे गौतम ! जीवानामेव कामा भवन्ति, कामहेतुत्वात्, नो अजीवानां कामा

जीव के शरीर के विषयभूत होते हैं तब ये अचित्त माने जाते हैं क्योंकि असञ्ज्ञी जीवका शरीर पौद्गलिक होने के कारण अचित्त है। अब गौतम पूछते हैं कि 'जीवा भंते ! कामा, अजीवा भंते कामा' हे भदन्त ! काम क्या जीवरूप हैं या काम अजीवरूप हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं, हे गौतम ! जीव शरीररूपकी अपेक्षा कामजीव भी हैं और शब्दकी अपेक्षा तथा चित्रशालभञ्जिका के रूपकी अपेक्षा काम अजीव भी हैं । प्रभु से अब गौतमस्वामी ऐसा पूछते हैं कि 'जीवाणं भंते ! कामा, अजीवाणं कामा' हे भदन्त ! कामजीवोंके होते हैं या अजीवोंके होते हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'जीवाणं कामा, णो अजीवाणं कामा' जीवोंके ही काम होते हैं, अजीवोंके काम नहीं होते हैं । क्योंकि काम जीवोंमें ही कामके हेतु होते हैं अजीवोंमें नहीं क्योंकि उनमें कामकी असंभ

જીવના શરીરના વિષયભૂત થાય છે, ત્યારે તેમને અચિત્ત માનવામાં આવે છે. કારણ કે અસંજ્ઞી જીવનું શરીર પૌદ્ગલિક હોવાને કારણે અચિત્ત હોય છે હવે ગૌતમ સ્વામી ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाणं भंते ! कामा, अजीवा कामा ' હે ભદન્ત ! કામ જીવરૂપ છે કે અજીવરૂપ છે ?

ઉત્તર-હે ગૌતમ ! જીવોના શરીર રૂપની અપેક્ષાએ કામ જીવરૂપ પણ છે અને શબ્દની અપેક્ષાએ તથા ચિત્રશાલભંજિકા પૂતળી રૂપની અપેક્ષાએ કામ અજીવરૂપ પણ છે

ગૌતમ સ્વામી ચોથો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाणं भंते ! कामा, अजीवाणं कामा' હે ભદન્ત ! જીવોમાં કામ હોય છે કે અજીવોમાં કામ હોય છે ?

ઉત્તર-' गोयमा ' હે ગૌતમ ! ' जीवाणं कामा णो अजीवाणं कामा ' જીવોમાં જ કામનો સદ્ભાવ હોય છે અજીવોમાં કામનો સદ્ભાવ હોતો નથી કારણ કે

भवन्ति, तेषां कामासम्भवात्। गौतम पृच्छति-'कइविहाण भंते! कामा पण्णत्ता?' हे भदन्त! कतिविधा = कियत्प्रकाराः खलु कामाः प्रज्ञप्ताः? भगवानाह-'गोयमा! दुविहा कामा पण्णत्ता, तंजहा-सद्दा य, रूवा य' हे गौतम! द्विविधा=द्विप्रकारकाः कामाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-शब्दाश्च, रूपाणि च। गौतमः पृच्छति-'रूवी भंते! भोगा, अरूवी भोगा?' हे भदन्त! भोगाः किं रूपिणः सन्ति, अथवा भोगा अरूपिणः सन्ति? भगवानाह-'गोयमा! रूवी भोगा, णो अरूवी भोगा' हे गौतम! भोगाः भुज्यन्ते उपभोगविषयीक्रियन्ते शरीरेण इति भोगाः, गन्ध-रस-स्पर्शात्मकाः रूपिणो भवन्ति, तेषां भोगानां पुद्गलधर्मत्वेन मूर्तत्वात्, नो अरूपिणो भोगा भवन्ति। गौतम

विता है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि 'कइ विहाणं भंते! कामा! पण्णत्ता' हे भदन्त! काम कितने प्रकारके कहे गये हैं उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम! 'दुविहा कामा पण्णत्ता' काम दो प्रकारके कहे गये हैं। 'तंजहा' जैसे शब्द और रूप।

अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'रूवी भंते! भोगा, अरूवी भोगा' हे भदन्त! भोगरूपी है? या अरूपी है इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम! रूवी 'भोगा' णो अरूवी 'भोगा' भोग रूपी हैं। भोग अरूपी नहीं हैं। जो उपभोगके विषयभूत जीवों द्वारा शरीरसे किये जाते हैं वे भोग हैं ऐसे भोग गन्ध, रस और स्पर्शात्मक हैं और ये रूपी हैं। क्यों कि ये भोग पुद्गल के धर्म हैं। इसलिये ये मूर्तिक हैं। भोग अरूपी नहीं होते हैं।

કામના કારણોનો સદ્ભાવ જીવોમાં જ હોય છે અજીવોમાં સંભવી શકતો નથી. અજીવોમાં તો કામનો સદ્ભાવ જ અસંભવિત છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન 'कइविहाणं भंते! कामा पण्णत्ता?' હે ભદન્ત કામ કેટલા પ્રકારનાં કહ્યા છે? ઉત્તર 'दुविहा कामा पण्णत्ता' હે ગૌતમ! કામના બે પ્રકાર કહ્યા છે 'तंजहा' જેમકે (૧) શબ્દ અને (૨) રૂપ.

હવે ગૌતમ સ્વામી ભોગને વિષે પ્રશ્નો પૂછે છે 'रूवी भंते भोगा अरूवी भोगा' હે ભદન્ત ભોગ રૂપી છે કે અરૂપી છે? ઉત્તર 'गोयमा' હે ગૌતમ! रूवी भोगा णो अरूवी भोगा' ભોગ રૂપી છે અરૂપી નથી.

જે ઉપભોગને વિષયભૂત જીવો દ્વારા શરીરથી કરાય છે, તેમને ભોગ કહેવાય છે એવા ભોગ ગંધ રસ અને સ્પર્શાત્મક હોય છે અને તેઓ રૂપી હોય છે, કારણ કે તે ભોગ પુદ્ગલના ધર્મ છે તેથી જ તેમને રૂપી કહ્યા છે અરૂપી કહ્યા નથી

'जीवा भंते ! कामा, अजीवा भंते ! कामा ?' हे भदन्त ! कामाः किं जीवाः ? अथवा कामाः किम् अजीवाः स्यु ? हे गौतम ! कामा जीवशरीर रूपापेक्षया जीवा अपि स्युः, अथ च कामा शब्दापेक्षया चित्रशालभञ्जिका रूपापेक्षया च अजीवा अपि स्युः । गौतम पृच्छति-'जीवाण भंते ! कामा, अजीवाण कामा ?' हे भदन्त ! जीवानां कामा भवन्ति ? अथवा अजीवानां कामा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! जीवाण कामा, णो अजीवाण कामा' हे गौतम ! जीवानामेव कामा भवन्ति, कामहेतुत्वात्, नो अजीवानां कामा

जीव के शरीर के विषयभूत होते हैं तब ये अचित्त माने जाते हैं क्योंकि असज्ञी जीवका शरीर पौद्गलिक होने के कारण अचित्त है। अब गौतम पूछते हैं कि 'जीवा भंते ! कामा, अजीवा भंते कामा' हे भदन्त ! काम क्या जीवरूप हैं या काम अजीवरूप हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं, हे गौतम ! जीव शरीररूपकी अपेक्षा कामजीव भी हैं और शब्दकी अपेक्षा तथा चित्रशालभञ्जिका के रूपकी अपेक्षा काम अजीव भी हैं । प्रभु से अब गौतमस्वामी ऐसा पूछते हैं कि 'जीवा ण भंते ! कामा, अजीवाण कामा' हे भदन्त ! कामजीवोंके होते हैं या अजीवोंके होते हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'जीवा ण कामा, णो अजीवाण कामा' जीवोंके ही काम होते हैं, अजीवोंके काम नहीं होते हैं । क्योंकि काम जीवोंमें ही कामके हेतु होते हैं अजीवोंमें नहीं क्योंकि उनमें कामकी असम्भ

જીવના શરીરના વિષયભૂત થાય છે, ત્યારે તેમને અચિત્ત માનવામાં આવે છે. કારણ કે અસંજ્ઞી જીવનું શરીર પૌગ્દલિક હોવાને કારણે અચિત્ત હોય છે હવે ગૌતમ સ્વામી ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाण भंते ! कामा, अजीवा कामा ' હે ભદન્ત ! કામ જીવરૂપ છે કે અજીવરૂપ છે ?

ઉત્તર-હે ગૌતમ ! જીવોના શરીર રૂપની અપેક્ષાએ કામ જીવરૂપ પણ છે અને શબ્દની અપેક્ષાએ તથા ચિત્રશાલભંજિકા પૂતળી રૂપની અપેક્ષાએ કામ અજીવરૂપ પણ છે

ગૌતમ સ્વામી ચોથો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाण भंते ! कामा, अजीवाणं कामा' હે ભદંત ! જીવોમાં કામ હોય છે કે અજીવોમાં કામ હોય છે ?

ઉત્તર-' गोयमा ' હે ગૌતમ ! ' जीवाणं कामा णो अजीवाणं कामा ' જીવોમા જ કામનો સદ્ભાવ હોય છે અજીવોમાં કામનો સદ્ભાવ હોતો નથી કારણ કે

युक्तत्वाद् जीवस्वरूपा अपि भवन्ति, अजीवद्रव्याणा गन्धादिगुणोपेतत्वात् अजीवस्वरूपा अपि भोगा भवन्ति। गौतम पृच्छति-'जीवाण भंते! भोगा, अजीवाण भोगा?' हे भदन्त! जीवाना भोगा भवन्ति? अथवा अजीवानां भोगा भवन्ति? भगवानाह-'गोयमा! जीवाण भोगा, णो अजीवाण भोगा' हे गौतम! जीवानां भोगा भवन्ति तेषा सञ्ज्ञितया भोगसभवात्, नो अजीवाना भोगा भवन्ति, तेषाम् चेतनाराहित्येन भोगासभवात्। गौतम पृच्छति 'कइविहा ण भंते! भोगा पण्णत्ता?' हे भदन्त! कतिविधा खलु भोगा प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'गोयमा! तिविहा भोगा पण्णत्ता, त जहा-गधा, रसा,

भोग जीव स्वरूप भी होते हैं और अजीव द्रव्य गधादि गुणयुक्त होते हैं, इसलिये भोग अजीव स्वरूप भी होते हैं। अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'जीवाण भंते! भोगा अजीवाणं भोगा' हे भदन्त! भोग जीवोंके होते हैं या अजीवोंके होते हैं? उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम 'जीवा ण भोगा, णो अजीवाण भोगा' जीवों के भोग हैं, अजीवोंके भोग नहीं होते हैं। जीव सञ्ज्ञी होते हैं इसलिये उनके भोग सम्भवित हैं अजीवोंके चेतना रहित होनेके कारण भोगोंका होना असम्भव है। अब गौतम स्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'कइविहाण भंते! भोगा पण्णत्ता' हे भदन्त! भोग कितने प्रकारके कहे गये हैं? उत्तरमें प्रभु कहते हैं गौतम! 'तिविहा भोगा पण्णत्ता' भोग तीन प्रकारके कहे गये हैं। 'तजहा' वे इस प्रकारसे हैं 'गंधा, रसा फासा' गध, रस और

હોય છે તે કારણે ભોગને જીવરૂપ કહ્યા છે અજીવ દ્રવ્ય પણ ગધાદિથી યુકત હોઈ શકે છે તેથી ભોગને અજીવરૂપ પણ કહ્યા છે

હવે ભોગના વિષયમા ગૌતમ સ્વામી ચોથો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે પૂછે છે 'जीवाण भंते! भोगा, अजीवाण भोगा?' હે ભદન્ત ભોગનું અસ્તિત્વ જીવોમા હોય છે કે અજીવોમા હોય છે? ઉત્તર 'गोयमा! जीवाण भोगा, णो अजीवाण भोगा' હે ગૌતમ! જીવોમા જ ભોગનો સદ્ભાવ હોય છે કારણ કે જીવો સજ્ઞી હોય છે તેથી તેમનામા ભોગો સભવી શકે છે અજીવોમા ભોગોનો સદ્ભાવ નથી કારણ કે તેઓ ચેતનાથી રહિત હોય છે તેથી અજીવોમા ભોગો સભવી શકતા નથી

ગૌતમ સ્વામી હવે ભોગના પ્રકારો વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે 'कइविहाण भंते भोगा पण्णत्ता?' હે ભદન્ત ભોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે? ઉત્તર 'तिविहा भोगा पण्णत्ता' હે ગૌતમ ભોગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે 'तजहा' તે ત્રણ પ્રકારો

पृच्छति-'सचित्ता भंते ! भोगा, अचित्ता भोगा ?' हे भदन्त ! भोगाः किं सचित्ता भवन्ति ? किंवा अचित्ता भोगा भवन्ति ? भगवानाह-गोयमा ! सचित्ता वि भोगा, अचित्ता वि भोगा,' हे गौतम ! भोगा गन्धादिप्रधान जीवशरीराणां कतिपयानां सञ्ज्ञित्वात् सचित्ता अपि भवन्ति, अथ च कतिपयानां गन्धादिप्रधानजीवशरीराणाम् असञ्ज्ञित्वात् भोगा अचित्ता अपि भवन्ति । गौतम पृच्छति-'जीवा ण भंते ! भोगा ? पुच्छा ?' हे भदन्त ! भोगाः किं जीवा खलु भवन्ति ? किंवा भोगा अजीवा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! जीवा वि भोगा, अजीवा वि भोगा' हे गौतम ! भोगा॰ जीवशरीराणां गन्धादि

अब गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि 'सचित्ता भंते ! भोगा, अचित्ता भोगा' हे भदन्त ! भोग सचित्त हैं या भोग अचित्त हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! सचित्ता वि भोगा, अचित्ता विभोगा' भोग सचित्त भी हैं और भोग अचित्त भी हैं । गन्ध आदि हैं प्रधान जिनमें ऐसे कितनेक जीवशरीर सञ्ज्ञी होते हैं इसलिये भोग सचित्त भी होते हैं तथा कितने गंधादिप्रधान वाले जीव शरीर असञ्ज्ञी होते हैं इसलिये भोग अचित्त भी होते हैं । अब गौतम पूछते हैं 'जीवाण भंते भोगा पुच्छा' हे भदन्त ! भोग क्या जीवस्वरूप होते हैं या भोग अजीव स्वरूप होते हैं ? भगवान् इसके उत्तरमें कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'जीवा वि भोगा, अजीवा वि भोगा' जीवोंके शरीर गंधादिसे युक्त होते हैं इसलिये

હવે ગૌતમ સ્વામી ભોગ વિષે બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે 'सचित्ता भंते ! भोगा, अचित्ता भोगा !' હે ભદન્ત ભોગ સચિત્ત છે કે અચિત્ત છે ?

ઉત્તર – ' गोयमा सचित्ता वि भोगा, अचित्ता वि भोगा ?' હે ગૌતમ ભોગ સચિત્ત પણ છે અને ભોગ અચિત્ત પણ છે જેમનામાં ગંધ આદિ પ્રધાન હોય છે એવા કેટલાક જીવ-શરીર સંજ્ઞી હોય છે તેથી ભોગ અચિત્ત પણ હોય છે તથા કેટલાક ગંધાદિપ્રધાન અસંજ્ઞી હોય છે,તેથી ભોગ સચિત્ત પણ હોય છે દા. ત ગંધયુક્ત ફૂલ સચિત્ત છે અત્તર અચિત્ત છે

હવે ભોગને વિષે ગૌતમ સ્વામી ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवा ण भंते ! भोगा पुच्छा ' હે ભદન્ત ! શું ભોગ જીવ સ્વરૂપ હોય છે કે ભોગ અજીવ સ્વરૂપ હોય છે ?

ઉત્તર – ' गोयमा जीवा वि भोगा, अजीवा वि भोगा ' હે ગૌતમ ! ભોગ જીવસ્વરૂપ પણ હોય છે, અજીવ સ્વરૂપ પણ હોય છે જીવોનાં શરીરો ગંધાદિથી યુક્ત

केनार्थेन एवमुच्यते-जीवा कामिनोऽपि भवन्ति, भोगिनोऽपि भवन्ति ? भगवान हेतु कथयति-'गोयमा ! सोइंदियचक्खिदियाइ पडुच्च कामी, घाणिंदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदियाइ पडुच्च भोगी' हे गौतम ! जीवा श्रोत्रेन्द्रिय-चक्षुरिन्द्रिये प्रतीत्य=अपेक्ष्य कामिनो भवन्ति श्रोत्रचक्षुरिन्द्रिययो. शब्दरूपग्राहकतया तयोरपेक्षया जीवाना कामवत्त्वसभवात्, अथ च घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रियाणि प्रतीत्य अपेक्ष्य जीवा. भोगिनो भवन्ति, तेषामिन्द्रियाणा गन्ध-रस स्पर्शात्मकभोगग्राहकत्वात् तदपेक्षया जीवाना भोगवत्त्वसभवात् । तदुपसहरति-'से तेणट्ठेण गोयमा ! जाव भोगी वि' हे गौतम ! तत् तेना

वि' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं कि जीव कामी भी होते हैं और भोगवाले भी होते हैं ? इसमें हेतुका प्रदर्शन करते हुए प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! सोइंदियचक्खिदियाइ पडुच्च कामी, घाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाइ पडुच्च भोगी' श्रोत्रेन्द्रिय और चक्षुरिन्द्रिय की अपेक्षासे तो जीव कामी होते हैं और घ्राणेन्द्रिय, जिह्वाइन्द्रिय एव स्पर्शन इन्द्रियकी अपेक्षासे जीव भोगी होते हैं । क्योंकि श्रोत्रइन्द्रिय चक्षुरिन्द्रिय शब्द और रूप के ग्राहक होते हैं अतः इनकी अपेक्षासे जीवों में कामवत्ता तथा गंध रस और स्पर्श इनरूप भोगों को ग्रहण करने वाली जिह्वा रसना और स्पर्शन इन्द्रियाँ होती हैं अतः इनकी अपेक्षासे उनमें भोगवत्ता सधजाती है 'से तेणट्ठेण गोयमा ! जाव

वि, भोगी वि, !' હે ભદન્ત આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે ?

તેનું સમાધાન કરતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે ' गोयमा !' હે ગૌતમ ! सोइंदियचक्खिदियाइ पडुच्च कामी, घाणिंदिय, जिब्भिंदिय, फासिंदियाइ पडुच्च भोगी ' તેઓ શ્રોત્રેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિયની અપેક્ષાએ કામી હોય છે, અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વાઇન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ભોગી હોય છે શબ્દને શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે અને રૂપને નેત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, તે કારણે તેઓ કામી છે તથા ગંધ રસ અને સ્પર્શરૂપ ભોગોનો ઉપભોગ કરાવનારી ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વાઇન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો પણ તેમનામાં સદ્ભાવ હોય છે તે ઇન્દ્રિયોને લીધે તેમનામાં ભોગવત્તા (ભોગી અવસ્થા) પણ સિદ્ધ થાય છે ' से तेणट्ठेण गोयमा ! जाव भोगी वि ' હે ગૌતમ ! તે કારણે મે એવું કહ્યું છે કે જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે

फासा' हे गौतम ! त्रिविधा भोगा• प्रज्ञप्ता , तद्यथा-गन्धा , रसा, स्पर्शाश्च। गौतमः पृच्छति-'कइविहा ण भंते ! कामभोगा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कतिविधाः खलु कामभोगा• प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'गोयमा ! पंचविहा कामभोगा पण्णत्ता, तं जहा-सद्दा, रूवा, गंधा, रसा, फासा' हे गौतम ! पञ्चविधाः कामभोगाः प्रज्ञप्ता , तानेवाह-तद्यथा-शब्दा , रूपाणि, गन्धा , रसा•, स्पर्शाश्च। अथ समुच्चयजीवानाश्रित्य गौतम• पृच्छति-'जीवा णं भंते ! किं कामी, भोगी ?' हे भदन्त ! जीवा• खलु किं कामिन•=कामवन्त भवन्ति ? अथ च किं भोगिन भोगवन्तो भवन्ति? भगवानाह-'गोयमा ! जीवा कामी वि भोगी वि' हे गौतम ! जीवा कामिनोऽपि, अथ च भोगिनोऽपि भवन्ति। गौतमस्तत्र कारण पृच्छति 'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ-जीवा कामी वि, भोगी वि ? हे भदन्त ! तत्

स्पर्श । अथ गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं 'कइविहा णं भंते ! कामभोगा' पण्णत्ता' हे भदन्त ! कामभोग कितने प्रकारके कहे गये हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'पंचविहा कामभोगा पण्णत्ता तंजहा सद्दा, रूवा गंधा, रसा, फासा' हे गौतम ! कामभोग पांच प्रकारके कहे गये हैं जैसे शब्द, रूप गंध, रस और स्पर्श । अथ गौतमस्वामी समुच्चयजीवोंको आश्रित करके प्रभुसे पूछते हैं 'जीवाणं भंते किं कामी भोगी ?' हे भदन्त ! जीव क्या कामवाले होते हैं या भोग वाले होते हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! जीवा कामी वि, भोगी वि' जीव कामवाले भी होते हैं, और भोगवाले भी होते हैं । 'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ, जीवा कामी वि, भोगी

પ્રમાણે છે गंधा, रसा, फासा, (૧) ગંધ (૨) રસ (૩) સ્પર્શ હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે ' कइविहा ण भंते कामभोगा पण्णत्ता !' હે ભદન્ત ! કામ ભોગના કેટલા પ્રકાર કહ્યા છે ?

ઉત્તર ' पंच विहा कामभोगा पण्णत्ता ' હે ગૌતમ કામ ભોગના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે ' तंजहा ' જેમકે ' सद्दा, रूवा, गंधा, रसा, फासा ' (૧) શબ્દ (૨) રૂપ, (૩) ગંધ (૪) રસ અને (૫) સ્પર્શ

હવે સમુચ્ચય જીવના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે ' जीवाणं भंते ! किं कामी भोगी !' હે ભદન્ત ! જીવો કામી હોય છે કે ભોગી હોય છે ? ઉત્તર 'गोयमा' હે ગૌતમ ! ' जीवा कामी वि भोगी वि ' જીવો કામી (કામયુક્ત) પણ હોય છે અને ભોગી (ભોગયુક્ત) પણ હોય છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન- ' से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, जीवा कामी

पृथिवीकायिका किं कामिनो भवन्ति, अथ च भोगिन भवन्ति ? इति प्रश्न, भगवानाह 'गोयमा ! पुढविकाइया णो कामी, भोगी' हे गौतम ! पृथिवीकायिका नो कामिनो भवन्ति, अपि तु भोगिनो भवन्ति, गौतम• पृच्छति–से केणट्ठेण जाव भोगी ?' हे भदन्त ! तत्केनार्थेन यावत् पृथिवीकायिका नो कामिनो भवन्ति, अपितु भोगिनो भवन्ति ? भगवानाह–'गोयमा ! फार्सिदिय पडुच्च' हे गौतम ! पृथिवीकायिका स्पर्शेन्द्रिय प्रतीत्य=अपेक्ष्य भोगिनो भवन्ति, पृथिवीकायिकाना स्पर्शेन्द्रियातिरिक्तेन्द्रियाभावेन कामित्वासभवात् । 'से तेणट्ठेण जाव–भोगी' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन यावत्–पृथिवीकायिका नोकामिनो भवन्ति, अपितु भोगिनो भवन्ति । 'एव जाव वणस्सइकाइया' एव पृथिवीकायिकवदेव यावत्–अप्कायिका, तैजस्कायिकाः, वायुकायिका, वनस्पतिकायिका अपि स्पर्शेन्द्रियमात्रकेन्द्रियतया केवल भोगिनो भवन्ति, नो कामिनः । 'बे-

---

जीव कामी होते हैं ? या भोगी होते हैं उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि गौतम पृथिवीकायिक जीव 'णो कामी' कामी नहीं होते हैं किन्तु भोगी होते हैं । हे भदन्त ! 'से केणट्ठेण जाव भोगी' ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं कि पृथिवीकायिक जीव कामी नहीं होते हैं किन्तु भोगी होते हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' फासिंदिय पडुच्च' मैंने जो पृथिवीकायिक कामी नहीं होते हैं भोगी होते हैं ऐसा जो कहा है वह स्पर्शन इन्द्रियको लेकर कहा है क्यों कि इन जीवोंके केवल एक स्पर्शन इन्द्रिय ही होती है अन्य इन्द्रियां होती नहीं हैं । अत उनमें कामित्वका सद्भाव नहीं हो सकता है। (एव जाव वणस्सइकाइया) इसी तरहसे अप्कायिक, तेजस्कायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक जीव भी कामी नहीं होते हैं भोगी

હોય છે ? મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકો 'णो कामी भोगी' કામી હોતા નથી પણ ભોગી હોય છે ગૌતમ સ્વામી તેનું કારણ જાણવા માટે પૂછે છે કે 'से केणट्ठेण जाव भोगी' હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે પૃથ્વીકાયિકો કામી નથી પણ ભોગી છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે 'फासिंदिय पडुच्च' હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોમાં ફક્ત સ્પર્શેન્દ્રિયનો જ સદ્ભાવ હોય છે શ્રોત્રેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિયના અભાવે તેમનામાં કામીપણું સંભવી શકતું નથી. પણ સ્પર્શેન્દ્રિયનો સદ્ભાવ હોવાથી ભોગી પણું સંભવી શકે છે 'एव जाव वणस्सइ काइया' એજ પ્રમાણે અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક વાયુકાયિક અને વનસ્પતિ કાયિક જીવો પણ કામી હોતા નથી પણ ભોગી જ હોય છે આ બધાં જીવોમાં ફક્ત

र्थेन यावत्-जीवाः कामिनोऽपि भवन्ति, अथ च भोगिनोऽपि भवन्ति। अथ नैरयिकादिजीवविशेषानाश्रित्य पृच्छति-'नेरइयाण भंते! किं कामी, भोगी?' हे भदन्त! नैरयिकाः खलु किं कामिनो भवन्ति, अथवा भोगिनो भवन्ति? भगवानाह-' एवं जाव थणियकुमारा' हे गौतम! एवमेव समुच्चयजीववदेव नैरयिका अपि कामिनोऽपि भवन्ति, अथ च भोगिनोऽपि भवन्ति, एवं नैरयिकवदेव असुरकुमाराः यावत् स्तनितकुमाराः', यावत्पदेन नागकुमाराः, सुवर्णकुमाराः, विद्युत्कुमाराः, अग्निकुमाराः, द्वीपकुमार, दिक्कुमार, वायुकुमार उदधिकुमाराः, स्तनितकुमाराः, इति संग्राह्यम्। एते सर्वेऽपि कामिनोऽपि भवन्ति, भोगिनोऽपि भवन्ति। गौतमः पृथिवीकायिकादिविषये पृच्छति-'पुढविकाइयाणं पुच्छा?' हे भदन्त! पृथिवीकायिकानां पृच्छा प्रश्नो वर्तते, तथा च

भोगी वि' इस कारण हे गौतम! मैने ऐसा कहा है कि जीव कामी भी होते हैं और भोगी भी होते हैं।

अब गौतमस्वामी नैरयिक आदि जीव विशेषोंको आश्रित करके प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'नेरइयाण भंते किं कामी भोगी?' हे भदन्त! नैरयिक जीव कामी होते हैं या भोगी होते हैं? उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि एवं चेव एवं जाव थणियकुमारा' हे गौतम! समुच्चय जीवकी तरह ही नैरयिक भी कामी होते हैं और भोगी भी होते हैं। तथा नैरयिक की तरह ही असुरकुमार यावत् स्तनित कुमार, नागकुमार, विद्युत्कुमार, सुवर्णकुमार अग्निकुमार, वायुकुमार उदधिकुमार, द्वीपकुमार, दिक्कुमार, ये सबही कामी भी होते हैं और भोगी भी होते हैं। अब गौतमस्वामी पृथिवीकायिक आदिके विषयमें प्रभुसे ऐसा पूछते हैं 'पुढविकाइयाणं पुच्छा' हे भदन्त! पृथिवीकायिक

હવે ગૌતમ સ્વામી નારકાદિ જીવોના વિષયમાં એવો જ પ્રશ્ન પૂછે છે 'नेरइयाणं भंते! किं कामी भोगी?' હે ભદન્ત! નારક જીવો કામી હોય છે કે ભોગી હોય છે? મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે ' एवंचेव, एवं जाव थणियकुमारा' હે ગૌતમ! સામાન્ય જીવોની જેમ જ નારકો પણ કામી હોય છે અને ભોગી પણ હોય તથા નારકોની જેમ જ અસુરકુમાર નાગકુમાર સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર ઉદધિકુમાર દિશાકુમાર પવનકુમાર અને સ્તનિતકુમાર દેવો કામી પણ છે અને ભોગી પણ છે હવે ગૌતમ સ્વામી પૃથ્વીકાય આદિ જીવો વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે ' पुढविकाइयाणं पुच्छा ' હે ભદન્ત! પૃથ્વીકાયિક જીવો કામી હોય છે કે ભોગી

चतुरिन्द्रियाणा जीवानां पृच्छा वर्तते, तथा च चतुरिन्द्रिया किं कामिनो भवन्ति ? अथ च भोगिनो भवन्ति ? भगवानाह–'गोयमा ! चउरिंदिया कामी वि; भोगी वि' हे गौतम ! चतुरिन्द्रिया कामिनोऽपि भवन्ति, अथ च भोगिनोऽपि भवन्ति, गौतम पृच्छति–'से केणट्ठेण जाव भोगी वि ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन यावत् चतुरिन्द्रिया कामिनोऽपि भोगिनोऽपि च भवन्ति ? भगवानाह–'गोयमा ! चक्खिदिय पडुच्च कामी, घाणिंदिय जिब्भिंदिय फासिंदियाइं पडुच्च भोगी' हे गौतम ! चतुरिन्द्रिया चक्षुरिन्द्रिय प्रतीत्य=अपेक्ष्य कामिनो भवन्ति, घ्राणेन्द्रिय जिह्वेन्द्रिय स्पर्शेन्द्रियाणि प्रतीत्य अपेक्ष्य भोगिनो भवन्ति, 'से तेणट्ठेण जाव भोगी वि' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन यावत्–चतुरिन्द्रिया कामिनोऽपि भवन्ति, अथ च भोगिनोऽपि

समझाई गई है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं 'चउरिंदियाण पुच्छा' हे भदन्त ! चौ इन्द्रियजीव क्या कामी होते हैं या भोगी होते हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि–'गोयमा ! चउरिंदिया कामी वि भोगी वि' गौतम ! चौइन्द्रियजीव कामी भी होते हैं। और भोगी भी होते हैं 'से केणट्ठेण जाव भोगी वि' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि चौइन्द्रिय जीव कामी भी होते हैं और भोगी भी होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'चक्खिदिय पडुच्च कामी, घाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाइं पडुच्च भोगी' चौइन्द्रिय जीव चक्षु इन्द्रिय की अपेक्षा तो कामी होते हैं और घ्राणेन्द्रिय तथा जिह्वा इन्द्रिय की अपेक्षा वे भोगी होते हैं और। 'से तेणट्ठेण जाव भोगी वि' इस कारण मैंने हे गौतम ! ऐसा कहा है कि

આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે 'गोयमा ! चउरिंदिया कामी वि, भोगी वि' હે ગૌતમ ! ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે તેનું કારણ જાણવા નિમિત્તે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'से केणट्ठेण भंते ! जाव भोगी वि ?' હે ભદન્ત આપ શા કારણે એવું કહો છો કે ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે 'गोयमा ! चक्खिदिय पडुच्च कामी, घाणिंदिय जिब्भिंदिय फासिंदियाइं पडुच्च भोगी' હે ગૌતમ ! ચતુરિન્દ્રિય જીવો ચક્ષુરિન્દ્રિયની અપેક્ષાએ કામી હોય છે અને ઘ્રાણેન્દ્રિય રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ભોગી હોય છે 'से तेणट्ठेण जाव भोगी वि' હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે

इंदिया एव चेव' त्रीन्द्रिया अपि एवमेव एकेन्द्रियवदेव केवलं भोगिनो भवन्ति, नो कामिनः, तेषां श्रोत्रचक्षुर्घ्राणेन्द्रियाभावात्, किन्तु 'नवर जिब्भिदियफासिंदियाइ पडुच भोगी' नवर विशेषस्तु एतावानेव यत्–एकेन्द्रियापेक्षया द्वीन्द्रिया जिह्वेन्द्रिय–स्पर्शेन्द्रिये प्रतीत्य=अपेक्ष्य भोगिनो भवन्ति । 'तेइंदिया वि एव चेव' त्रीन्द्रिया अपि एवमेव–द्वीन्द्रियवदेव, केवल भोगिनो भवन्ति, नतु कामिनः, किन्तु ' नवर घाणिदिय-जिब्भिदिय–फासिंदियाइ पडुच भोगी ' नवर विशेषो यत्–त्रीन्द्रिया जोवा घ्राणेन्द्रिय जिह्वेन्द्रिय स्पर्शेन्द्रियाणि प्रतीत्य= अपेक्ष्य भोगिनो भवन्ति । गौतम पृच्छति–'चउरिंदियाण पुच्छा' हे भदन्त !

ही होते हैं । क्योंकि इन सब जीवोंके केवल एक स्पर्शन इन्द्रिय ही होती है । 'बेइंदिया एव चेव' दो इन्द्रियजीव भी एकेन्द्रियजीवोंकी तरह केवल भोगी ही होते हैं कामी नहीं होते । क्योंकि इनमें श्रोत्र, चक्षु और घ्राण इनइंद्रियोंका अभाव रहता है । 'नवर जिब्भि दिय फासिंदियाइ पडुच भोगी' अत् दो इन्द्रिय जीवों में जो भोगी पना प्रकट किया गया है वह स्पर्शन और रसना इन्द्रियको आश्रित करके कहा गया है । 'तेइंदिया वि एवचेव' दो इन्द्रियजीवोंकी तरह ते इन्द्रिय जीव भी ऐसे ही होते हैं । अर्थात् ते इन्द्रियजीवों में केवल भोगीपनाही है, कामीपना नहीं है और यह भोगीपना उनमें स्पर्शन, रसना एवं घ्राण इन्द्रिय को लेकर है । यही बात 'नवर घाणिंदिय, जिब्भिदिय फासिंदियाइ पडुच भोगी' इस सूत्रांश द्वारा

સ્પર્શેન્દ્રિયનો જ સદ્ભાવ હોય છે, તેથી તેમને ભોગી કહ્યા છે ' बेइंदिया एवचेव ' દ્વીન્દ્રિય જીવો પણ ભોગી જ હોય છે, કામી હોતા નથી, કારણ કે તેમનામાં શ્રોત્ર ચક્ષુ અને ઘ્રાણ, એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો નો અભાવ હોય છે, પરન્તુ " णवर जिब्भिदियफासिंदियाइ पडुच्च भोगी " તેમનામાં જિહ્વા ઇન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો સદ્ભાવ હોવાથી તેઓ રસ અને સ્પર્શસુખ ભોગવી શકે છે તે કારણે તેમને (દ્વીન્દ્રિય જીવોને) ભોગી કહ્યા છે 'तेइंदिया वि एवं चेव' ત્રીન્દ્રિય જીવો પણ ભોગી જ હોય છે, કામી હોતા નથી તેઇન્દ્રિય જીવોમાં સ્પર્શેન્દ્રિય ઘ્રાણેન્દ્રિય અને રસનાઇન્દ્રિયનો સદ્ભાવ હોય છે, તે કારણે તેમને ભોગી કહ્યા છે, તેઓમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિયનો અભાવ હોવાથી તેઓમાં કામીપણું સભવી શકતુ નથી. એ જ વાત સૂત્રકારે આ સૂત્રાંશદ્વારા પ્રકટ કરી છે–'णवरं घाणिंदिय, जिब्भि दिय, फासिंदियाइ पडुच्च भोगी'

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'चउरिंदियाण पुच्छा ' હે ભદન્ત ! ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી હોય છે કે ભોગી હોય છે ? તેનો ઉત્તર

चतुरिन्द्रियाणां जीवानां पृच्छा वर्तते, तथा च चतुरिन्द्रियाः किं कामिनो भवन्ति ? अथ च भोगिनो भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! चउरिंदिया कामी वि; भोगी वि' हे गौतम ! चतुरिन्द्रियाः कामिनोऽपि भवन्ति, अथ च भोगिनोऽपि भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'से केणट्ठेणं जाव भोगी वि ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन यावत् चतुरिन्द्रियाः कामिनोऽपि भोगिनोऽपि च भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! चक्खिंदियं पडुच्च कामी, घाणिंदिय जिब्भिंदिय-फासिंदियाइं पडुच्च भोगी' हे गौतम ! चतुरिन्द्रियाः चक्षुरिन्द्रियं प्रतीत्य=अपेक्ष्य कामिनो भवन्ति, घ्राणेन्द्रिय जिह्वेन्द्रिय स्पर्शेन्द्रियाणि प्रतीत्य अपेक्ष्य भोगिनो भवन्ति, 'से तेणट्ठेणं जाव भोगी वि' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन यावत्-चतुरिन्द्रियाः कामिनोऽपि भवन्ति, अथ च भोगिनोऽपि

समझाई गई है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं 'चउरिंदियाणं पुच्छा' हे भदन्त ! चौइन्द्रियजीव क्या कामी होते हैं या भोगी होते हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि-'गोयमा ! चउरिंदिया कामी वि भोगी वि' गौतम ! चौइन्द्रियजीव कामी भी होते हैं। और भोगी भी होते हैं 'से केणट्ठेणं जाव भोगी वि' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि चौइन्द्रिय जीव कामी भी होते हैं और भोगी भी होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'चक्खिंदियं पडुच्च कामी, घाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाइं पडुच्च भोगी' चौइन्द्रिय जीव चक्षु इन्द्रिय की अपेक्षा तो कामी होते हैं और घ्राणेन्द्रिय तथा जिह्वा इन्द्रिय की अपेक्षा वे भोगी होते हैं और। 'से तेणट्ठेणं जाव भोगी वि' इस कारण मैंने हे गौतम ! ऐसा कहा है कि

આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે 'गोयमा ! चउरिंदिया कामी वि, भोगी वि' હે ગૌતમ ! ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે તેનું કારણ જાણવા નિમિત્તે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'से केणट्ठेणं भंते ! जाव भोगी वि ?' હે ભદન્ત આપ શા કારણે એવું કહો છો કે ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે 'गोयमा ! चक्खिंदियं पडुच्च कामी, घाणिंदिय जिब्भिंदिय फासिंदियाइं पडुच्च भोगी' હે ગૌતમ ! ચતુરિન્દ્રિય જીવો ચક્ષુરિન્દ્રિયની અપેક્ષાએ કામી હોય છે અને ઘ્રાણેન્દ્રિય રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ભોગી હોય છે 'से तेणट्ठेणं जाव भोगी वि' હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે

इंदिया एव चेव' द्वीन्द्रिया अपि एवमेव एकेन्द्रियवदेव केवलं भोगिनो भवन्ति, नो कामिनः, तेषां श्रोत्रचक्षुर्घ्राणेन्द्रियाभावात्, किन्तु 'नवरं जिब्भिंदियफासिंदियाइं पडुच्च भोगी' नवरं विशेषस्तु एतावानेव यत्-एकेन्द्रियापेक्षया द्वीन्द्रिया जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रिये प्रतीत्य=अपेक्ष्य भोगिनो भवन्ति। 'तेइंदिया वि एवं चेव' त्रीन्द्रिया अपि एवमेव-द्वीन्द्रियवदेव, केवलं भोगिनो भवन्ति, नतु कामिनः किन्तु 'नवरं घाणिंदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदियाइं पडुच्च भोगी' नवरं विशेषो यत्-त्रीन्द्रियाः जीवा घ्राणेन्द्रिय जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रियाणि प्रतीत्य=अपेक्ष्य भोगिनो भवन्ति। गौतम पृच्छति-'चउरिंदियाणं पुच्छा' हे भदन्त!

ही होते हैं। क्योंकि इन सब जीवोंके केवल एक स्पर्शन इन्द्रिय ही होती है। 'वेइंदिया एव चेव' दो इन्द्रियजीव भी एकेन्द्रियजीवोंकी तरह केवल भोगी ही होते हैं कामी नहीं होते। क्योंकि इनमें श्रोत्र, चक्षु और घ्राण इनइंद्रियोंका अभाव रहता है। 'नवरं जिब्भिंदिय फासिंदियाइं पडुच्च भोगी' अतः दो इन्द्रिय जीवो में जो भोगी पना प्रकट किया गया है वह स्पर्शन और रसना इन्द्रियको आश्रित करके कहा गया है। 'तेइंदिया वि एवचेव' दो इन्द्रियजीवोंकी तरह ते इन्द्रिय जीव भी ऐसे ही होते हैं। अर्थात् ते इन्द्रियजीवों में केवल भोगीपनाही है, कामीपना नहीं है और यह भोगीपना उनमें स्पर्शन, रसना एवं घ्राण इंद्रिय को लेकर है। यही बात 'नवरं घाणिंदिय, जिब्भिंदिय फासिंदियाइं पडुच्च भोगी' इस सूत्रांश द्वारा

સ્પર્શેન્દ્રિયનો જ સદ્ભાવ હોય છે, તેથી તેમને ભોગી કહ્યા છે 'वेइंदिया एवमेव' દ્વીન્દ્રિય જીવો પણ ભોગી જ હોય છે, કામી હોતા નથી, કારણ કે તેમનામાં શ્રોત્ર ચક્ષુ અને ઘ્રાણ, એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો નો અભાવ હોય છે પરન્તુ "णवरं जिब्भिंदियफासिंदियाइं पडुच्च भोगी" તેમનામાં જિહ્વા ઇન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો સદ્ભાવ હોવાથી તેઓ રસ અને સ્પર્શસુખ ભોગવી શકે છે તે કારણે તેમને (દ્વીન્દ્રિય જીવોને) ભોગી કહ્યા છે 'तेइंदिया वि एवं चेव' ત્રીન્દ્રિય જીવો પણ ભોગી જ હોય છે, કામી હોતા નથી તેઇન્દ્રિય જીવોમાં સ્પર્શેન્દ્રિય ઘ્રાણેન્દ્રિય અને રસનાઇન્દ્રિયનો સદ્ભાવ હોય છે, તે કારણે તેમને ભોગી કહ્યા છે, તેઓમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિયનો અભાવ હોવાથી તેઓમાં કામીપણું સંભવી શકતું નથી. એ જ વાત સૂત્રકારે આ સૂત્રાશદ્વારા પ્રકટ કરી છે-'णवरं घाणिंदिय, जिब्भिंदिय, फासिंदियाइं पडुच्च भोगी'

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'चउरिंदियाणं पुच्छा' હે ભદન્ત! ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી હોય છે કે ભોગી હોય છે? તેનો ઉત્તર

भगवानाह-' गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा कामभोगी, नो कामी नो भोगी अणतगुणा, भोगी अणतगुणा' हे गौतम ! सर्वस्तोका जीवा कामभोगिनो भवन्ति ते च चतुरिन्द्रिया, पञ्चेन्द्रियाश्च सन्ति, अतएव कामभोगिन सर्वेभ्यो ऽल्पाः । अथ च नो कामिनो नो भोगिनश्च सिद्धा प्रागुक्तेभ्यश्चतुरिन्द्रिय पञ्चेन्द्रियेभ्योऽनन्तगुणा भवन्ति । अथ च केवल भोगिन एकद्वित्रीन्द्रियास्तेभ्य सिद्धेभ्योऽनन्तगुणा भवन्ति, वनस्पतीनामनन्तगुणत्वात् ॥ सू० २ ॥

हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'सव्व त्थोवा जीवा कामभोगी, नोकामी नोभोगी, अणतगुणा, भोगी अणत गुणा' सबसे कमजीव तो कामभोगी हैं । जो जीव नोकामी और नोभोगी हैं वे इनकी अपेक्षा अनन्त गुने हैं । तथा जो भोगी जीव हैं वे इनकी अपेक्षा भी अनन्त गुने हैं । सबसे कम कामभोगी जीव हैं ऐसा जो कहा गया है वह चौइन्द्रिय और पचेन्द्रिय जीवोंको लेकर कहा गया है क्योंकि ये ही कामभोगी हैं । इनके अतिरिक्त जो सिद्धजीव हैं वे न कामी होते हैं और न भोगी होते हैं अत वे नो कामी नो भोगी हैं ऐसे ये जीव चौइन्द्रिय और पचेन्द्रिय जीवोंकी अपेक्षा अनन्तगुणे हैं । तथा केवल जो भोगी ही हैं, वे एकेन्द्रिय दो इन्द्रिय और तेइन्द्रिय जीव हैं ये जीव सिद्धोंसे भी अनन्तगुणे होते हैं । क्योंकि एकेन्द्रिय वनस्पति कायिक जीवोंका प्रमाण अनन्तगुणा कहा गया है ॥ २ ॥

ઉત્તર-' गोयमा ' હે ગૌતમ ! ' सव्वत्थोवा जीवा कामभोगी नो कामी नो भोगी अणंतगुणा, भोगी अणतगुणा કામભોગી જીવો સૌથી ઓછા છે કામભોગી કરતાં નો કામી અને નો ભોગી જીવો અનંત ગણા છે અને ભોગી જીવો તો નો કામી અને નો ભોગી કરતા પણ અનંતગણા છે કામભોગી જીવો સૌથી ઓછા કહ્યા છે કારણ કે ચતુરિન્દ્રિ અને પચેન્દ્રિય જીવો જ કામભોગી હોય છે જે સિદ્ધજીવો હોય છે તે કામી પણ હોતા નથી અને ભોગી પણ હોતા નથી. એવા નો કામી અને નો ભોગી જીવોની સંખ્યા ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવો કરતા અનંતગણી કહી છે, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિ જીવો ભોગી હોય છે એ સિદ્ધો કરતા પણ અનંતગણા હોય છે કારણ કે એકેન્દ્રિય વનસ્પતિકાયિક જીવોનું પ્રમાણ અનંતગણુ કહ્યુ છે ॥સૂ.૨॥

भवति । 'अवसेसा जहा जीवा, जाव-वेमाणिया' अवशेषा. यथा समुच्चयजीवा स्तथैव कामिनोऽपि भवन्ति, अथ च भोगिनोऽपि, भवन्ति, यावत्-वानव्यन्तरा ज्योतिषिका वैमानिकाश्च विज्ञेया । गौतम पृच्छति 'एएसिण भंते ! जीवाण कामभोगीण, नो कामीण, नो भोगीण भोगीण य कयरे कयरे हिंतो जाव विसेसाहिया वा ?' हे भदन्त ! एतेषां खलु पूर्वोक्तानां जीवानां कामभोगिनां नो कामिनां नो भोगिनां भोगिनां च मध्ये कतरे कियन्तो जीवा, कतरेभ्यो जीवेभ्यो यावत्-अल्पा वा बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा वर्तन्ते ?

चौइन्द्रियजीव कामी भी होते हैं और भोगी भी होते हैं । 'अवसेसा जहा जीवा जाव वेमाणिया' बाकी के और जो जीव इन जीवों के सिवाय हैं-वे सब समुच्चय जीवोंकी तरह कामी भी होते हैं और भोगीभी होते हैं । यहां यावत् शब्दसे वानव्यन्तर और ज्योतिषी इन देवोंका ग्रहण हुआ है । इससे वानव्यन्तर, ज्योतिषी और वैमानिक देव कामी और भोगी दो प्रकार के होते हैं ऐसा जानना चाहिये । अब प्रश्न से गौतम ऐसा पूछते हैं-'एएसिंण भंते ! जीवाणं काम-भोगीण नो कामीण, नो भोगीण भोगीण य कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया वा' हे भदन्त ! इन कामभोगी नोकामी, नोभोगी और भोगी जीवोंके बीचमें कौन जीव किनजीवोंकी अपेक्षा से अल्प हैं ? कौन जीव किन जीवोंकी अपेक्षा से बहुत हैं ? कौन जीव किन जीवोंके समान हैं ? तथा कौनजीव किन जीवोंकी अपेक्षा विशेषाधिक

ચતુરિન્દ્રિય જીવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે ' अवसेसा जहा जीवा जाव वेमाणिया ' બાકીના વૈમાનિક પર્યન્તના બધા જીવો પણ સામાન્ય જીવની જેમ કામી પણ છે અને ભોગી પણ છે એટલે કે વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો કામી પણ હોય છે અને ભોગી પણ હોય છે

હવે ગૌતમ સ્વામી તેમના અલ્પબહુત્વને અનુલક્ષીને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે ' एएसिण भंते ! जीवाण कामभोगीण नो कामीण, नो भोगीण भोगीण य कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया वा ' હે ભદન્ત ! તે કામભોગી નો કામી (કામ રહિત) નો ભોગી (ભોગ રહિત) અને ભોગી જીવોનો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો કયા જીવો કયા જીવો કરતાં ઓછા છે ? કયા જીવો કયા જીવો કરતાં વધારે છે ? કયા જીવો કયા જીવો બરાબર છે ? અને કયા જીવો કયા જીવો કરતાં વિશેષાધિક છે ?

भगवानाह-'गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा कामभोगी, नो कामी नो भोगी अणतगुणा, भोगी अणतगुणा' हे गौतम ! सर्वस्तोका जीवा कामभोगिनो भवन्ति ते च चतुरिन्द्रिया, पञ्चेन्द्रियाश्च सन्ति, अतएव कामभोगिन सर्वेभ्यो ऽल्पा. । अथ च नो कामिनो नो भोगिनश्च सिद्धा प्रागुक्तेभ्यश्चतुरिन्द्रिय पञ्चेन्द्रियेभ्योऽनन्तगुणा भवन्ति । अथ च केवल भोगिन एकद्वित्रीन्द्रियास्तेभ्यः सिद्धेभ्योऽनन्तगुणा भवन्ति, वनस्पतीनामनन्तगुणत्वात् ॥ सू० २ ॥

हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'सव्व त्थोवा जीवा कामभोगी, नोकामी नोभोगी, अणतगुणा, भोगी अणत गुणा' सबसे कमजीव तो कामभोगी हैं । जो जीव नोकामी और नोभोगी हैं वे इनकी अपेक्षा अनन्त गुने हैं । तथा जो भोगी जीव वे इनकी अपेक्षा भी अनन्त गुने हैं । सबसे कम कामभोगी जीव हैं ऐसा जो कहा गया है वह चौइन्द्रिय और पचेन्द्रिय जीवोंको लेकर कहा गया है क्योंकि ये ही कामभोगी हैं । इनके अतिरिक्त जो सिद्धजीव हैं वे न कामी होते हैं और न भोगी होते हैं अत वे नो कामी नो भोगी हैं ऐसे ये जीव चौइन्द्रिय और पचेन्द्रिय- जीवोंकी अपेक्षा अनन्तगुणे हैं । तथा केवल जो भोगी ही हैं, वे एकेन्द्रिय दो इन्द्रिय और तेइन्द्रिय जीव हैं ये जीव सिद्धोंसे भी अनन्तगुणे होते हैं । क्योंकि एकेन्द्रिय वनस्पति कायिक जीवोंका प्रमाण अनन्तगुणा कहा गया है ॥ २ ॥

ઉત્તર-' गोयमा ' હે ગૌતમ ! ' सव्वत्थोवा जीवा कामभोगी नो कामी नो भोगी अणंतगुणा, भोगी अणतगुणा કામભોગી જીવો સૌથી ઓછા છે કામભોગી કરતાં નો કામી અને નો ભોગી જીવો અનંત ગણા છે અને ભોગી જીવો તો નો કામી અને નો ભોગી કરતા પણ અનંતગણા છે કામભોગી જીવો સૌથી ઓછા કહ્યા છે કારણ કે ચતુરિન્દ્રિ અને પચેન્દ્રિય જીવો જ કામભોગી હોય છે જે સિદ્ધજીવો હોય છે તે કામી પણ હોતા નથી અને ભોગી પણ હોતા નથી. એવા નો કામી અને નો ભોગી જીવોની સખ્યા ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય જીવો કરતા અનંતગણી કહી છે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિ જીવો ભોગી હોય છે એ સિદ્ધો કરતા પણ અનંતગણા હોય છે કારણ કે એકેન્દ્રિય વનસ્પતિકાયિક જીવોનું પ્રમાણ અનંતગણુ કહ્યુ છે ।।સૂ.૨।।

छद्मस्थादिवक्तव्यता ।

जीवाधिकारात् छद्मस्थादिमनुष्यवक्तव्यता माह–' छउमत्थे ण भंते ' इत्यादि ।

मूलम्–छउमत्थे ण भंते! मणूसे जे भविए अण्णयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए, से णूणं भंते! से खीणभोगी नो पभू उट्ठाणेण, कम्मेण, बलेण, वीरिएण, पुरिसक्कार परक्कमेण विउलाइ भोगभोगाइ भुजमाणे विहरित्तए? से णूण भंते! एयमट्ठ एव वयह? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे से केणट्ठेण भंते! एव वुच्चइ? गोयमा! पभू ण से उट्ठाणेण वि, कम्मेण वि, बलेण वि, वीरिएण वि, पुरिसक्कारपरक्कमेण वि अण्णयराइ विपुलाइ भोगभोगाइ भुजमाणे विहरित्तए, तम्हा भोगी, भोगे परिच्चयमाणे महाणिज्जरे, महापज्जवसाणे भवइ। आहोहिए ण भंते! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु? एव चेव, जह छउमत्थे जाव–महापज्जवसाणे भवइ। परमाहोहिए ण भंते! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए, जाव अत करेत्तए, से णूण भंते! से खीणभोगी? सेस जहा छउमत्थस्स। केवली ण भंते मणूसे जे भविए तेणेव भव ग्गहणेण? एव जहा परमाहोहिए, जाव – महापज्जवसाणे भवइ ॥ सू० २ ॥

छाया–छद्मस्थः खलु भदन्त! मनुष्यः यो भव्यः अन्यतरेषु देवलोकेषु देवतया उपपत्तुं तत् नून भदन्त! स क्षीणभोगी नो प्रभुः उत्थानेन, कर्मणा,

वलेन, वीर्येण, पुरुषकार–पराक्रमेण विपुलान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुम् ? तत् नून भदन्त ! एतमर्थम् एव वदथ ? । गौतम ! नायमर्थः समर्थः । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ?। गौतम ! प्रभु खलु स उत्थानेनापि,

छद्मस्थादिवक्तव्यता–

'छउमत्थेणं भंते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ–(छउमत्थेणं भंते ! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए) हे भदन्त ! जो कोइ छद्मस्थ मनुष्य किसी भी देवलोकमें देवरूप से उत्पन्न होने के योग्य हो (से णूण भंते ! से खीणभोगी) वह क्षीणभोग दुर्बलशरीर होता हुआ हे भदन्त ! क्या (उत्थाणेण कम्मेण, बलेण, वीरिएण, पुरिसक्कारपरक्कमेण विउलाइ भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए नो पभू) उत्थानद्वारा, कर्मद्वारा, बलद्वारा, वीर्यद्वारा, एव पुरुषकार पराक्रमद्वारा विपुल भोगभोगों को भोगनेके लिये समर्थ नहीं हो सकता है (एयमट्ठ एव वयह) हे भदन्त ! आप क्या इस बातका समर्थन करते है ? (गोयमा) हे गौतम (णो इणट्ठे समट्ठे,) यह अर्थ समर्थ नहीं है । (से केणट्ठेण भंते ! एव वुच्चइ) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (पभू ण से उट्ठाणेण वि, कम्मेण वि बलेण वीरिएण वि, पुरिसक्कारपरक्कमेण वि अण्णयराइ विउ

છદ્મસ્થાદિ વક્તવ્યતા–

" छउमत्थेण भंते ! " ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ– (छउमत्थे ण भंते ! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए) હે ભદન્ત ! જે છદ્મસ્થ મનુષ્ય કોઇ એક દેવલોકમા દેવરૂપ ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, (से णूणं भंते ! से खीणभोगी) તેનું શરીર દુર્બળ થતા (उत्थाणेण कम्मेण, बलेणं, वीरिएण, पुरिसक्कारपरक्कमेणं विउलाइ भोगभोगाइ भुंजमाणे विहरित्तए नो पभू) શુ તે ઉત્થાન દ્વારા, કર્મદ્વારા, બળદ્વારા વીર્યદ્વારા અને પુરુષકાર પરાક્રમદ્વારા વિપુલ ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોતો નથી ? (एयमट्ठ एव वयह) હે ભદન્ત ! આપ તે વાતનું સમર્થન કરો છો ? (गोयमा) હે ગૌતમ ! (णो इणट्ठे समट्ठे) એવું સભવી શકતુ નથી. (से केणट्ठेण भंते ! एव वुच्चइ ?) હે ભદન્ત આપ શા કારણે એવું કહો છો ? (गोयमा) હે ગૌતમ ! (पभूणं से उट्ठाणेण वि, कम्मेण वि, बलेण वि, वीरिएण वि, पुरिसक्कारपरक्कमेण वि अण्णयराइं विउलाइ भोगभोगाइ भुंजमाणे

छद्मस्थादिवक्तव्यता ।

जीवाधिकारात् छद्मस्थादिमनुष्यवक्तव्यता माह–' छउमत्थे ण भंते ' इत्यादि ।

मूलम्–छउमत्थे ण भंते ! मणूसे जे भविए अण्णयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए, से णूणं भंते ! से खीणभोगी नो पभू उट्ठाणेण, कम्मेण, बलेण, वीरिएण, पुरिसक्कार परक्कमेण विउलाइ भोगभोगाइ भुंजमाणे विहरित्तए ? से णूण भंते ! एयमट्ठ एव वयह ? गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे से केणट्ठेण भंते ! एव वुच्चइ ? गोयमा ! पभू ण से उट्ठाणेण वि, कम्मेण वि, बलेण वि, वीरिएण वि, पुरिसक्कारपरक्कमेण वि अण्णयराइ विपुलाइ भोगभोगाइ भुंजमाणे विहरित्तए, तम्हा भोगी, भोगे परिच्चयमाणे महाणिज्जरे, महापज्जवसाणे भवइ । आहोहिए ण भंते ! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु ? एव चेव, जह छउमत्थे जाव–महापज्जवसाणे भवइ । परमाहोहिए णं भंते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए, जाव अंत करेत्तए, से णूण भंते ! से खीणभोगी ? सेस जहा छउमत्थस्स । केवली ण भंते मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेण ? एव जहा परमाहोहिए, जाव – महापज्जवसाणे भवइ ॥ सू० ३ ॥

छाया–छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्यः यो भव्यः अन्यतरेषु देवलोकेषु देवतया उपपत्तुं तत् नून भदन्त ! स क्षीणभोगी नो प्रभुः उत्थानेन, कर्मणा,

सेद्धु, यावत्-अन्त कर्तुम्, तत् नून भदन्त ! स क्षीणभोगी? शेष यथा छद्मस्थस्य । केवली खलु भदन्त ! मनुष्यो यो भव्य, तेनैव भवग्रहणेन ? एव यथा परमाधोऽवधिक, यावत्-महापर्यवसानो भवति ॥ सू० ३ ॥

वाला होता है । (परमाहोहिएण भते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेणं सिज्जित्तए जाव अतकरेत्तए से णूण भते ! से खीण भोगी) हे भदन्त ! परमावधिज्ञानवाला मनुष्य जो उसी भव से सिद्ध होनेके योग्य है यावत् समस्त दु.खोंको नाश करनेके योग्य है वह क्षीणभोगी होता हुआ भी क्या विपुल भोगों के लिये समर्थ है ? सेस जहा छउमत्थस्स) हे गौतम ! इस विषयमें समस्त-कथन छद्मस्थपुरुषकी तरह जानना चाहिये । (केवली ण भते ! मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेण ? हे भदन्त ! केवलज्ञानी मनुष्य जो उसी भवसे सिद्ध होनेके योग्य है यावत् समस्त दु'खोंको नष्ट करनेके योग्य है वह विपुल भोगभोगोंको भोगनेके लिये समर्थ है क्या ? (एव जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ) हे गौतम! इस विषयमें समस्त कथन परमावधि ज्ञानीकी तरहसे जानना चाहिये। यावत् वह महापर्यवसानवाला होता है ।

(परमाहोहिएण भते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए जाव अत करेत्तए से णूण भते ! से खीण भोगी)

હે ભદન્ત ! પરમાવધિજ્ઞાનવાળો મનુષ્ય, કે જે આ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ થવાને યોગ્ય હોય છે, (યાવત્) સમસ્ત દુ ખોનો અ તકર્ત્તા થવાને યોગ્ય હોય છે તે શું ક્ષીણભોગી થતા વિપુલ ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? (सेस जहा छउमत्थस्स) હે ગૌતમ ! આ વિષયમાં પણ સમસ્ત કથન, છદ્મસ્થ મનુષ્યના કથન પ્રમાણે જ સમજવું (केवली ण भते ! मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेणं) હે ભદન્ત ! કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય કે જે આ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ બનવાનો છે (યાવત્) સમસ્ત દુ ખોનો નાશ કરવાને યોગ્ય છે, તે શું ક્ષીણભોગી થવા છતા વિપુલ ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? (एव जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ) હે ગૌતમ ! આ વિષયમા સમસ્ત કથન પરમાવધિજ્ઞાનીના કથન પ્રમાણે સમજવું તે મહાપર્યવસાનવાળો હોય છે," ત્યા સુધીનું કથન અહી ગ્રહણ કરવુ

कर्मणाऽपि, बलेनापि, वीर्येणापि, पुरुषकारपराक्रमेणापि, अन्यतरान् विपुलान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुम्, तस्मात् भोगी भोगान् परित्यजन् महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति । आधोऽवधिकः खलु भदन्त ! मनुष्यो यो भव्य अन्यतरेषु देवलोकेषु ? एवमेव, यथा छद्मस्थ ! यावत्-महापर्यवसानो भवति । परमाधोऽवधिकः खलु भदन्त ! मनुष्य० यो भव्यः तेनैव भवग्रहणेन

लाइ भोगभोगाइ भुजमाणे विहरित्तए) जो छद्मस्थ मनुष्य किसी भी देवलोकमें देवरूपसे उत्पन्न होनेके योग्य होता है वह दुर्बल शरीर होता हुआ भी, कर्मद्वारा भी, बलद्वारा भी, वीर्यद्वारा भी और पुरुषकार पराक्रमद्वारा भी कितनेक विपुल भोगभोगों को भोगनेके लिए समर्थ है। (तम्हा भोगी, भोगे परिच्चयमाणे महानिज्जरे, महापज्जवसाणे भवइ) इस कारण वह भोगी भोगोंका परित्याग करता हुआ महानिर्जरा और महापर्यवसानवाला होता है। (आहोहिएणं भंते ! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु) हे भदन्त ! आधोऽवधिक नियतक्षेत्रको अवधिज्ञानद्वारा जाननेवाला अवधिज्ञानी मनुष्य जो किसी एक देवलोकमें उत्पन्न होनेके योग्य है, वह क्या क्षीण भोगी होता हुआ पुरुषकार पराक्रम आदि द्वारा विपुल भोग भोगों को भोगनेके लिये समर्थ है ? (एवं चेव जहा छउमत्थे जाव महा पज्जवसाणे भवइ) हे गौतम ! छद्मस्थपुरुषकी तरह से ही आधोवधिक पुरुष के विषय में भी जानना चाहिये-यावत् वह भी महापर्यवसान

विहरित्तए) જે છદ્મસ્થ મનુષ્ય કોઈ દેવલોકમા દેવરૂપે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, તે શરીરમા દુર્બળતા આવવા છતાં પણ કર્મદ્વારા, બળદ્વારા, વીર્યદ્વારા, અને પુરુષકાર પરાક્રમદ્વારા કેટલાક વિપુલ ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે (तम्हा भोगी, भोगे परिच्चयमाणे महानिज्जरे, महापज्जवसाणे भवइ) તે કારણે તે ભોગી ભોગોનો પરિત્યાગ કરતો થકો મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો બને છે (आहोहिएण भंते मणुसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु) હે ભદન્ત ! અધો અવધિક નિયત ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાન દ્વારા જાણનારો અવધિજ્ઞાની મનુષ્ય કે જે કોઈ એક દેવલોકમા ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે તે શુ ક્ષીણભોગી (દુર્બળ શરીરવાળો) થતાં પુરુષકાર પરાક્રમ આદિદ્વારા ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? (एवचेव जहा छउमत्थे जाव महापज्जवसाणे भवइ) હે ગૌતમ ! અધોવધિક મનુષ્યના વિષયમા પણ છદ્મસ્થ મનુષ્ય પ્રમાણે જ કથન સમજવુ "મહાપર્યવસાન વાળો બને છે" ત્યા સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવુ

सेद्धु, यावत्-अन्त कर्तुम्, तत् नून भदन्त ! स क्षीणभोगी? शेष यथा छद्मस्थस्य । केवली खलु भदन्त ! मनुष्यो यो भव्यः तेनैव भवग्रहणेन? एव यथा परमाधोऽवधिक, यावत्-महापर्यवसानो भवति ॥ सू० ३ ॥

वाला होता है। (परमाहोहिएण्ण भंते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेणं सिज्झित्तए जाव अतकरेत्तए से णूण भंते ! से खीण भोगी) हे भदन्त ! परमावधिज्ञानवाला मनुष्य जो उसी भव से सिद्ध होनेके योग्य है यावत् समस्त दुःखोंको नाश करनेके योग्य है वह क्षीणभोगी होता हुआ भी क्या विपुल भोगों के लिये समर्थ है ? सेस जहा छउमत्थस्स) हे गौतम ! इस विषयमें समस्त-कथन छद्मस्थपुरुषकी तरह जानना चाहिये । (केवली ण भंते ! मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेण ? हे भदन्त ! केवलज्ञानी मनुष्य जो उसी भवसे सिद्ध होनेके योग्य है यावत् समस्त दुःखोंको नष्ट करनेके योग्य है वह विपुल भोगभोगोंको भोगनेके लिये समर्थ है क्या ? (एव जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ) हे गौतम! इस विषयमें समस्त कथन परमावधि ज्ञानीकी तरहसे जानना चाहिये। यावत् वह महापर्यवसानवाला होता है ।

(परमाहोहिएण भंते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए जाव अत करेत्तए से णूण भंते ! से खीण भोगी)

હે ભદન્ત ! પરમાવધિજ્ઞાનવાળો મનુષ્ય, કે જે આ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ થવાને યોગ્ય હોય છે (યાવત્) સમસ્ત દુ ખોનો અ તકર્તા બવાને યોગ્ય હોય છે તે શુ ક્ષીણભોગી થતા વિપુલ ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? (सेस जहा छउमत्थस्स) હે ગૌતમ ! આ વિષયમા પણ સમસ્ત કથન, છદ્મસ્થ મનુષ્યના કથન પ્રમાણે જ સમજવુ (केवली णं भंते ! मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेण) હે ભદન્ત ! કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય કે જે આ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ બનવાનો છે (યાવત્) સમસ્ત દુ ખોનો નાશ કરવાને યોગ્ય છે, તે શુ ક્ષીણભોગી થવા છતા વિપુલ ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? (एव जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ) હે ગૌતમ ! આ વિષયમા સમસ્ત કથન પરમાવધિજ્ઞાનીના કથન પ્રમાણે સમજવુ ' તે મહાપર્યવસાનવાળો હોય છે," ત્યા સુધીનુ કથન અહી ગ્રહણ કરવુ

कर्मणाऽपि, बलेनापि, वीर्येणापि, पुरुषकारपराक्रमेणापि, अन्यतरान् विपुलान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुम्, तस्मात् भोगी भोगान् परित्यजन् महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति ! आधोऽवधिकः खलु भदन्त ! मनुष्यो यो भव्य० अन्यतरेषु देवलोकेषु ? एवमेव, यथा छद्मस्थ० ! यावत्-महापर्यवसानो भवति । परमाधोऽवधिक० खलु भदन्त ! मनुष्य यो भव्यः तेनैव भवग्रहणेन

लाइ भोगभोगाइ भुंजमाणे विहरित्तए) जो छद्मस्थ मनुष्य किसी भी देवलोकमें देवरूपसे उत्पन्न होनेके योग्य होता है वह दुर्बल शरीर होता हुआ भी, कर्मद्वारा भी, बलद्वारा भी, वीर्यद्वारा भी और पुरुषकार पराक्रमद्वारा भी कितनेक विपुल भोगभोगों को भोगनेके लिये समर्थ है । (तम्हा भोगी, भोगे परिच्चयमाणे महानिज्जरे, महापज्जवसाणे भवइ) इस कारण वह भोगी भोगोंका परित्याग करता हुआ महानिर्जरा और महापर्यवसानवाला होता है । (आहोहिएणं भंते ! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु) हे भदन्त ! आधोऽवधिक नियतक्षेत्रको अवधिज्ञानद्वारा जाननेवाला अवधिज्ञानी मनुष्य जो किसी एक देवलोकमें उत्पन्न होनेके योग्य है, वह यथा क्षीण भोगी होता हुआ पुरुषकार पराक्रम आदि द्वारा विपुल भोग भोगों को भोगनेके लिये समर्थ है ? (एव चेव जहा छउमत्थे जाव महापज्जवसाणे भवइ) हे गौतम ! छद्मस्थपुरुषकी तरह से ही आधोवधिक पुरुष के विषय में भी जानना चाहिये-यावत् वह भी महापर्यवसान

विहरित्तए) જે છદ્મસ્થ મનુષ્ય કોઈ દેવલોકમા દેવરૂપે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, તે શરીરમા દુર્બળતા આવવા છતાં પણ કર્મદ્વારા, બળદ્વારા, વીર્યદ્વારા, અને પુરૂષકાર પરાક્રમદ્વારા કેટલાક વિપુલ ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે (तम्हा भोगी, भोगे परिच्चयमाणे महानिज्जरे, महापज्जवसाणे भवइ) તે કારણે તે ભોગી ભોગોનો પરિત્યાગ કરતો થકો મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો બને છે (आहोहिएण भंते मणुसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु) હે ભદન્ત ! અધો અવધિક નિયત ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાન દ્વારા જાણનારો અવધિજ્ઞાની મનુષ્ય કે જે કોઈ એક દેવલોકમા ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, તે શુ ક્ષીણભોગી (દુર્બળ શરીરવાળો) થતાં પુરુષકાર પરાક્રમ આદિદ્વારા ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? (एवचेव जहा छउमत्थे जाव महापज्जवसाणे भवइ) હે ગૌતમ ! અધોવધિક મનુષ્યના વિષયમા પણ છદ્મસ્થ મનુષ્ય પ્રમાણે જ કથન સમજવુ " મહાપર્યવસાન વાળો બને છે " ત્યા સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવુ

सेद्धु, यावत्-अन्त कर्तुम्, तत् नून भदन्त ! स क्षीणभोगी? शेष यथा छद्म-स्थस्य । केवली खलु भदन्त ! मनुष्यो यो भव्यः तेनैव भवग्रहणेन ? एव यथा परमाधोऽवधिक, यावत्-महापर्यवसानो भवति ॥ सू० ३ ॥

वाला होता है । (परमाहोहिएण भते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेणं सिज्जित्तए जाव अतकरेत्तए से णूण भते ! से खीण भोगी) हे भदन्त ! परमावधिज्ञानवाला मनुष्य जो उसी भव से सिद्ध होनेके योग्य है यावत् समस्त दुःखोंको नाश करनेके योग्य है वह क्षीणभोगी होता हुआ भी क्या विपुल भोगों के लिये समर्थ है ? सेस जहा छउमत्थस्स) हे गौतम ! इस विषयमें समस्त-कथन छद्मस्थपुरुषकी तरह जानना चाहिये । (केवली ण भते ! मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेण ? हे भदन्त ! केवलज्ञानी मनुष्य जो उसी भवसे सिद्ध होनेके योग्य है यावत् समस्त दुःखोंको नष्ट करनेके योग्य है वह विपुल भोगभोगोंको भोगनेके लिये समर्थ है क्या ? (एव जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ) हे गौतम! इस विषयमें समस्त कथन परमावधि ज्ञानीकी तरहसे जानना चाहिये। यावत् वह महापर्यवसानवाला होता है ।

(परमाहोहिएण भते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए जाव अत करेत्तए से णूण भते ! से खीण भोगी)

હે ભદન્ત ! પરમાવધિજ્ઞાનવાળો મનુષ્ય, કે જે આ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ થવાને યોગ્ય હોય છે, (યાવત્) સમસ્ત દુઃખોનો અંતકર્તા થવાને યોગ્ય હોય છે. તે શું ક્ષીણભોગી થતા વિપુલ ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ! (सेस जहा छउमत्थस्स) હે ગૌતમ ! આ વિષયમા પણ સમસ્ત કથન, છદ્મસ્થ મનુષ્યના કથન પ્રમાણે જ સમજવું (केवली णं भते ! मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेणं) હે ભદન્ત ! કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય કે જે આ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ બનવાનો છે (યાવત્) સમસ્ત દુઃખોનો નાશ કરવાને યોગ્ય છે, તે શું ક્ષીણભોગી થવા છતા વિપુલ ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ! (एव जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ) હે ગૌતમ ! આ વિષયમા સમસ્ત કથન પરમાવધિજ્ઞાનીના કથન પ્રમાણે સમજવું ' તે મહાપર્યવસાનવાળો હોય છે," ત્યા સુધીનું કથન અહી ગ્રહણ કરવું

कर्मणाऽपि, बलेनापि, वीर्येणापि, पुरुषकारपराक्रमेणापि, अन्यतरान् विपुलान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुम्, तस्मात् भोगी भोगान् परित्यजन् महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति। आधोऽवधिकः खलु भदन्त! मनुष्यो यो भव्य अन्यतरेषु देवलोकेषु? एवमेव, यथा छद्मस्थ! यावत्-महापर्यवसानो भवति। परमाधोऽवधिकः खलु भदन्त! मनुष्यः यो भव्यः तेनैव भवग्रहणेन

लाइ भोगभोगाइ भुंजमाणे विहरित्तए) जो छद्मस्थ मनुष्य किसी भी देवलोकमें देवरूपसे उत्पन्न होनेके योग्य होता है वह दुर्बल शरीर होता हुआ भी, कर्मद्वारा भी, बलद्वारा भी, वीर्यद्वारा भी और पुरुषकार पराक्रमद्वारा भी कितनेक विपुल भोगभोगों को भोगनेके लिय समर्थ है। (तम्हा भोगी, भोगे परिचयमाणे महानिज्जरे, महापज्जवसाणे भवइ) इस कारण वह भोगी भोगोंका परित्याग करता हुआ महानिर्जरा और महापर्यवसानवाला होता है। (आहोहिएणं भंते! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु) हे भदन्त! आधोऽवधिक नियतक्षेत्रको अवधिज्ञानद्वारा जाननेवाला अवधिज्ञानी मनुष्य जो किसी एक देवलोकमें उत्पन्न होनेके योग्य है, वह क्या क्षीण भोगी होता हुआ पुरुषकार पराक्रम आदि द्वारा विपुल भोग भोगों को भोगनेके लिये समर्थ है? (एवं चेव जहा छउमत्थे जाव महापज्जवसाणे भवइ) हे गौतम! छद्मस्थपुरुषकी तरह से ही आधोवधिक पुरुष के विषय में भी जानना चाहिये-यावत् वह भी महापर्यवसान

विहरित्तए) જે છદ્મસ્થ મનુષ્ય કોઈ દેવલોકમા દેવરૂપે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, તે શરીરમા દુર્બળતા આવવા છતાં પણ કર્મદ્વારા, બળદ્વારા, વીર્યદ્વારા, અને પુરૂષકાર પરાક્રમદ્વારા કેટલાક વિપુલ ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે (तम्हा भोगी, भोगे परिच्चयमाणे महानिज्जरे, महापज्जवसाणे भवइ) તે કારણે તે ભોગી ભોગોનો પરિત્યાગ કરતો થકો મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો બને છે (आहोहिएण भंते मणुसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु) હે ભદન્ત! અધો અવધિક નિયત ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાન દ્વારા જાણનારો અવધિજ્ઞાની મનુષ્ય કે જે કોઈ એક દેવલોકમા ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે તે શુ ક્ષીણભોગી (દુર્બળ શરીરવાળો) થતાં પુરુષકાર પરાક્રમ આદિદ્વારા ભોગ્ય ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો? (एवञ्चेव जहा छउमत्थे जाव महापज्जवसाणे भवइ) હે ગૌતમ! અધોવધિક મનુષ્યના વિષયમા પણ છદ્મસ્થ મનુષ્ય પ્રમાણે જ કથન સમજવુ "મહાપર્યવસાન વાળો બને છે" ત્યા સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવુ

दीन् भुञ्जान अनुभवन् विहर्तुं=स्यातु नो प्रभु न समर्थ किम्? 'से णूण भते! एयमट्ठ एव वयह?' हे भदन्त! तत् नून निश्चितम् एतम्=उपरि प्रतिपादितम् अर्थम् एव यथोक्तस्य यूय वदथ? भवन्त समर्थयन्ति किम्? भगवानाह-गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम! नायमर्थ समर्थ, नैव स असमर्थ. अपितु समर्थ एवेति भावना व्यज्यते। 'से केणट्ठेण भते! एव वुच्चइ' तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते? तदेव विशदयति 'पभू णं गोयमा! से उट्ठाणेण वि, कम्मेण वि, बलेण वि, वीरिएणवि, पुरिसकारपरक्कमेण वि, अण्ण

मनोज्ञशब्दादिकोंको भोगनेके लिये समर्थ नहीं होता है? (से णूण भत! एयमट्ठ एव वयह' हे भदन्त! क्या आप इस अर्थका समर्थन करते हैं। इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है अर्थात् जो छद्मस्थ मनुष्य देवलोकमें उत्पन्न होनेके योग्य हैं ऐसा वह मनुष्य शरीरसे दुर्बल होनेपर भी उत्थान आदि द्वारा विपुल भोगोंको भोगनेके लिये समर्थ ही है। असमर्थ नहीं है 'क्षीणभोगी' भोग जिसके हैं उसका नाम भोगी-शरीर है। शरीर जिसका तप, रोग आदि द्वारा क्षीण दुर्बल बना हुआ है वह क्षीण भोगी है। 'से केणट्ठेण भते! एव वुच्चइ' हे भदन्त! आपने जो ऐसा कहा है सो इसमें हेतु क्या है? वह क्षीणशरीरवाला छद्मस्थ मनुष्य उत्थान द्वारा भी, कर्मद्वारा भी बल

(સ્વાભિમાન વિશેષદ્વારા) અને પરાક્રમદ્વારા (સાધિત સ્વ પ્રયોજન રૂપ પુરુષકારદ્વારા) પ્રચુર ભોગ ભોગોને મનોજ્ઞ શબ્દાદિકોને ભોગવવાને માટે સમર્થ હોઇ શક્તો નથી? 'से णूणं भते! एयमट्ठ एव वयह' હે ભદન્ત! આપ શુ આ બાબતને સમર્થન આપો છો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે 'गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे' હે ગૌતમ! એવું સભવી શકતુ નથી એટલે કે એવો છદ્મસ્થ મનુષ્ય શરીર દુર્બળ થવા છતા પણ ઉત્થાન આદિ દ્વારા વિપુલ ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે, અસમર્થ હોતો નથી 'क्षीणभोगी' નો અર્થ આ પ્રમાણે છે ભોગને જે ભોગવે છે તેને ભોગી કહે છે અહી શરીરને ભોગી રૂપે ગ્રહણ કરવામા આવ્યુ છે જેનું શરીર તપ રોગ આદિ દ્વારા ક્ષીણ દુર્બળ બન્યુ હોય છે તેને ક્ષીણભોગી અથવા ક્ષીણશરીરી કહે છે.

ગૌતમ સ્વામી તેનું કારણ જાણવા નિમિત્તે મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે 'से केणट्ठेणं भते! एव वुच्चइ?' હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો? ઉત્તર- તે ક્ષીણશરીરવાળો છદ્મસ્થ મનુષ્ય ઉત્થાનદ્વારા કર્મદ્વારા બળદ્વારા, વીર્યદ્વારા અને

टीका—'छउमत्थे णं भंते ! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! छद्मस्थः खलु मनुष्य य' अन्यतरेषु देवलोकेषु देवतया उपपत्तुं भव्य=योग्यो वर्तते। 'से णूणं भंते ! से खीणभोगी नो पभू उट्ठाणेणं, कम्मेणं, बलेणं, वीरिएणं, पुरिसक्कार परक्कमेणं, विउलाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए ?' अथ हे भदन्त ! नून निश्चित स मनुष्य क्षीणभोगी भोगा सन्ति यस्य तद् भोगि शरीरम् तत् क्षीण तपोरोगादिभिर्यस्य स क्षीणभोगी क्षीणशरीर दुर्बल स छद्मस्थ पुरुष किम् उत्थानेन=ऊर्ध्वीभवनरूपचेष्टाविशेषेण, कर्मणा=भ्रमणादिक्रियया, बलेन= शरीरसामर्थ्येन, वीर्येण=आत्मबलेन, पुरुषकारेण=स्वाभिमानविशेषेण, पराक्रमेण =साधितस्वप्रयोजनरूपपुरुषकारेण विपुलान्=प्रचुरान् भोगभोगान् मनोज्ञशब्दा

टीकार्थ–जीवका अधिकार होनेसे यहां पर सूत्रकारने छद्मस्थादि मनुष्योंके विषयकी वक्तव्यताका प्रतिपादन किया है इसमें गौतम ने प्रभुसे ऐसा पूछा है 'छउमत्थेणं भंते ! मणूसे जे भविए अण्ण यरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए' हे भदन्त ! जो छद्मस्थ मनुष्य किसी एकदेवलोकमें देवकी पर्यायसे उत्पन्न होनेके योग्य होता है 'से णूणं भंते ! से खीणभोगी नो पभू उट्ठाणेणं, कम्मेणं बलेणं, वीरिएणं पुरिसक्कारपरक्कमेणं विउलाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए' ऐसा वह मनुष्य यह निश्चित है कि तप या रोगादि से दुर्बल शरीरवाला होनेपर उत्थानद्वारा ऊर्ध्वीभवनरूप चेष्टा द्वारा खडे होनेद्वारा, कर्मद्वारा भ्रमणादि क्रियाद्वारा, बलद्वारा शरीरसामर्थ्य- द्वारा, वीर्यद्वारा आत्मबलद्वारा, पुरुषकारद्वारा स्वाभिमान विशेषद्वारा, पराक्रमद्वारा साधित स्वप्रयोजनरूप पुरुषकार द्वारा प्रचुर भोग्यभोगोंको

ટીકાર્થ– જીવનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં છદ્મસ્થ આદિ મનુષ્યોના વિષયમાં વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'छउमत्थे णं भंते मणूसे जे भविए अण्णयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए" હે ભદન્ત ! જે છદ્મસ્થ મનુષ્ય કોઇ પણ એક દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે "से णूणं भंते ! से खीणभोगी नो पभू उट्ठाणेणं, कम्मेणं, बलेणं, वीरिएणं, पुरिसक्कारपरक्कमेणं, विउलाइं भोग भोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए ?' તે તપ અથવા રોગાદિકથી દુર્બલ શરીરવાળો બનવાથી ઉત્થાનદ્વારા (ઊભા થવાની ક્રિયા વડે) કર્મ દ્વારા (ભ્રમણ આદિ ક્રિયાવડે) બળદ્વારા (શરીર સામર્થ્ય વડે) વીર્યદ્વારા (આત્મબળ વડે) પુરુષકારદ્વારા

दीन् भुञ्जान. अनुभवन् विहर्तुं=स्थातु नो प्रभु न समथ किम् ? 'से णूण भंते ! एयमट्ठं एव वयह ?" हे भदन्त ! तत् नून निश्चितम् एतम्=उपरि प्रति पादितम् अर्थम् एव यथोक्तरूप यूय ववथ? भवन्त समर्थयन्ति किम् ? भगवानाह–गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थ समर्थ, नैव स असमर्थ. अपितु समर्थ एवेति काक्वा व्यज्यते । 'से केणट्ठेण भंते ! एव वुच्चइ' तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते? तदेव विशदयति 'पभू णं गोयमा ! से उट्ठाणेण वि, कम्मेण वि, बलेण वि, वीरिएणवि, पुरिसक्कारपरक्कमेण वि, अण्ण

मनोज्ञशब्दादिकोंको भोगनेके लिये समर्थ नहीं होता है ? (से णूण भंत ! एयमट्ठ एव वयह' हे भदन्त ! क्या आप इस अर्थका समर्थन करते हैं । इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है अर्थात् जो छद्म स्थ मनुष्य देवलोकमें उत्पन्न होनेके योग्य हैं ऐसा वह मनुष्य शरीरसे दुर्बल होनेपर भी उत्थान आदि द्वारा विपुल भोगोंको भोगनेके लिये समर्थ ही है। असमर्थ नहीं है 'क्षीणभोगी' भोग जिसके हैं उसका नाम भोगी–शरीर है । शरीर जिसका तप, रोग आदि द्वारा क्षीण दुर्बल घना हुआ है वह क्षीण भोगी है । 'से केणट्ठेण भंते ! एव वुच्चइ' हे भदन्त ! आपने जो ऐसा कहा है सो इसमें हेतु क्या है? वह क्षीणशरीरवाला छद्मस्थ मनुष्य उत्थान द्वारा भी, कर्मद्वारा भी बल

(સ્વાભિમાન વિશેષદ્વારા) અને પરાક્રમદ્વારા (સાધિત સ્વ પ્રયોજન રૂપ પુરુષકારદ્વારા) પ્રચુર ભોગ ભોગોને મનોજ્ઞ શબ્દાદિકોને ભોગવવાને માટે સમર્થ હોઇ શકતો નથી ?
'से णूण भंते ! एयमट्ठ एव वयह ' હે ભદન્ત ! આપ શું આ બાબતને સમર્થન આપો છો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે 'गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे ' હે ગૌતમ ! એવું સંભવી શકતું નથી એટલે કે એવો છદ્મસ્થ મનુષ્ય શરીર દુર્બળ થવા છતાં પણ ઉત્થાન આદિ દ્વારા વિપુલ ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે અસમર્થ હોતો નથી 'खीणभोगी ' નો અર્થ આ પ્રમાણે છે ભોગને જે ભોગવે છે તેને ભોગી કહે છે અહીં શરીરને ભોગી રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે જેનું શરીર તપ રોગ આદિ દ્વારા ક્ષીણ દુર્બળ બન્યું હોય છે તેને ક્ષીણભોગી અથવા ક્ષીણશરીરી કહે છે

ગૌતમ સ્વામી તેનું કારણ જાણવા નિમિત્તે મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે 'से केणट्ठेणं भंते ! एव वुच्चइ ?' હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? ઉત્તર– તે ક્ષીણશરીરવાળો છદ્મસ્થ મનુષ્ય ઉત્થાનદ્વારા કર્મદ્વારા બળદ્વારા, વીર્યદ્વારા અને

टीका—'छउमत्थे ण भंते ! मणूसे जे भविए अण्णयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! छद्मस्थः खलु मनुष्यः यः अन्यतरेषु देवलोकेषु देवतया उपपत्तुं भव्यः=योग्यो वर्तते। 'से णूणं भंते ! से खीणभोगी नो पभू उट्ठाणेण, कम्मेण, बलेण, वीरिएणं, पुरिसक्कार परक्कमेण, विउलाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए ?' अथ हे भदन्त ! नूनं निश्चितं स मनुष्यः क्षीणभोगी भोगाः सन्ति यस्य तद् भोगि शरीरम् तत् क्षीणं तपोरोगादिभिर्यस्य स क्षीणभोगी क्षीणशरीरः दुर्बलः स छद्मस्थः पुरुषः किम् उत्थानेन=ऊर्ध्वीभवनरूपचेष्टाविशेषेण, कर्मणा=भ्रमणादिक्रियया, बलेन= शरीरसामर्थ्येन, वीर्येण=आत्मबलेन, पुरुषकारेण=स्वाभिमानविशेषेण, पराक्रमेण =साधितस्वप्रयोजनरूपपुरुषकारेण विपुलान्=प्रचुरान् भोगभोगान् मनोज्ञशब्दा

टीकार्थ–जीवका अधिकार होनेसे यहां पर सूत्रकारने छद्मस्थादि मनुष्योंके विषयकी वक्तव्यताका प्रतिपादन किया है इसमें गौतम ने प्रभुसे ऐसा पूछा है 'छउमत्थेण भंते ! मणूसे जे भविए अण्ण यरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए' हे भदन्त ! जो छद्मस्थ मनुष्य किसी एकदेवलोकमें देवकी पर्यायसे उत्पन्न होनेके योग्य होता है 'से णूणं भंते ! से खीणभोगी नो पभू उट्ठाणेण, कम्मेण बलेणं, वीरिएण पुरिसक्कारपरक्कमेण विउलाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए' ऐसा वह मनुष्य यह निश्चित है कि तप या रोगादि से दुर्बल शरीरवाला होनेपर उत्थानद्वारा ऊर्ध्वीभवनरूप चेष्टा द्वारा खडे होनेद्वारा, कर्मद्वारा भ्रमणादि क्रियाद्वारा, बलद्वारा शरीरसामर्थ्य-द्वारा, वीर्यद्वारा आत्मबलद्वारा, पुरुषकारद्वारा स्वाभिमान विशेषद्वारा, पराक्रमद्वारा साधित स्वप्रयोजनरूप पुरुषकार द्वारा प्रचुर भोग्यभोगोंको

ટીકાર્થ- જીવનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં છદ્મસ્થ આદિ મનુષ્યોના વિષયમાં વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'छउमत्थे णं भंते मणूसे जे भविए अण्णयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए'' હે ભદન્ત ! જે છદ્મસ્થ મનુષ્ય કોઇ પણ એક દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે "से णूण भंते ! से खीणभोगी नो पभू उट्ठाणेणं, कम्मेण, बलेणं, वीरिएणं, पुरिसक्कारपरक्कमेण, विउलाइं भोग भोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए ?' તે તપ અથવા રોગાદિથી દુર્બલ શરીરવાળો બનવાથી ઉત્થાનદ્વારા (ઊભા થવાની ક્રિયા વડે) કર્મદ્વારા (ભ્રમણ આદિ ક્રિયાવડે) બળદ્વારા (શરીર સામર્થ્ય વડે) વીર્યદ્વારા (આત્મબળ વડે) પુરુષકારદ્વારા

भोगभोगान् भोक्तुं नो समर्थ ? भगवानाह–'एवं जहा परमाहोहिए, जाव महापज्जवसाणे भवइ' एवं तथैव यथा परमाधोऽवधिकविषये । यावत् महापर्यवसानो भवति तथाऽयमपि महापर्यवसानो भवति । एवं च क्षीणभोगी केवली मनुष्य तेनैव भवग्रहणेन सेद्धुं योग्यो भोगं परित्यजन् महानिर्जरावान् महापर्यवसानलक्षणमुक्तिरूपफलवांश्च भवतीति भावः ॥ सू० ३ ॥

असञ्ज्ञिप्रभृतिजीववक्तव्यता ।

जीवाधिकारात् असञ्ज्ञिजीवादिवक्तव्यतामाह–'जे इमे भंते' इत्यादि ।

मूलम्–जे इमे भंते ! असन्निणो पाणा, तं जहा–पुढविक्काइया जाव वणस्सइकाइया, छट्ठा य एगइया तसा, एए णं अंधा, मूढा, तमं पविट्ठा, तमपडल–मोहजालपडिच्छन्ना, अकामनिकरणं वेयणं वेएंतीति वत्तव्वं सिया ? हंता, गोयमा ! जे इमे असन्निणो पाणा, पुढविक्काइया छट्ठा य जाव वेयणं वेएंतीति वत्तव्वं सिया । अत्थि णं भंते ! पभू वि अकामनिकरणं वेयणं वेएइ ? हंता, गोयमा ! अत्थि । कहं णं भंते ! पभू वि अ-

---

वह क्षीण भोगवाला होकर क्या विपुल भोगभोगोंको भोगनेके लिये समर्थ है ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'एवं जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ' हे गौतम ! जैसा कथन क्षीणभोगी परमावधिज्ञानवाले मनुष्यके विषयमें किया गया है वैसा ही कथन क्षीणभोगी इस केवली मनुष्यके विषयमें भी जानना चाहिये । अर्थात् क्षीणभोगी परमावधिज्ञानवाले मनुष्यके यावत् महापर्यवसानता कही गई है, उसी प्रकारसे क्षीणभोगी केवलज्ञानीके महानिर्जरारूप और महापर्यवसानलक्षणरूप मुक्तिफल प्राप्त होता है ॥ सू०३ ॥

અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા બનવાને યોગ્ય છે, તે ક્ષીણભોગી થવા છતાં પણ વિપુલ ભોગ ભોગોને ભોગવી શકવાને સમર્થ હોય છે ખરા ?

ઉત્તર– 'एवं जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ' હે ભદન્ત ! જેવું કથન ક્ષીણભોગી પરમાવધિજ્ઞાની મનુષ્યના વિષયમાં કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન ક્ષીણભોગી કેવળી મનુષ્યના વિષયમાં પણ સમજવું એટલે કે તેઓ પણ મહાનિર્જરાવાળા અને મહાપર્યવસાન લક્ષણરૂપ મુક્તિફળ પ્રાપ્ત કરનારા હોય છે, એમ સમજવું ॥ સૂ ૩ ॥

भते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए, जाव अत करेत्तए, से णूण भते ! से खीण भोगी० ?' हे भदन्त ! परमाधोऽवधिक. परमावधि ज्ञानी खलु मनुष्य य. तेनैव भवग्रहणेन सेद्धु यावत्-वोदु मोक्तु परिनिर्वातु सर्वदु खानाम् अन्त कर्तुम् भव्य' योग्यो वर्तते तत् अथ हे भदन्त ! नूनं निश्चित स क्षीणभोगी मनुष्य विपुलभोगभोगान् भोक्तु नो समर्थो वर्तते ? इति प्रश्न, भगवानाह-' सेस जहा छउमत्थस्स' शेप यथा छद्मस्थस्य मनुष्यस्य वक्तव्यतायामुक्त तथैवात्रापि परमावधिज्ञानिमनुष्यविषयेऽपि अव सेयम् । गौतम पृच्छति-' केवली ण भते ! मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेण० ?' हे भदन्त ! केवली खलु मनुष्यो यस्तेनैव भवग्रहणेन सेद्धु यावत्-सर्व दु खानामन्त कर्तु च भव्य =योग्य, स भीणभोगी मनुष्यो विपुल

मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए जाव अत करेत्तए' इत्यादि हे भदन्त ! जो मनुष्य परमावधिज्ञानवाला है और उसी भवसे वह सिद्ध, बुद्ध, मुक्त और परिनिर्वृत्त होकर समस्त दुःखोंका अन्तकरनेवाला है ऐसा वह परमावधिज्ञानवाला मनुष्य क्षीणभोगी होकर क्या विपुल भोगभोगों को भोगने के लिये समर्थ हो सकता है ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'सेस जहा छउमत्थस्स' जिस प्रकारसे छद्मस्थ मनुष्यकी वक्तव्यतामें हे गौतम ! कहा गया है उसी प्रकारसे परमावधिज्ञानीके विषयमें भी जानना चाहिये । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'केवली णं भते ! मणूसे जे भविए' इत्या०' हे भदन्त ! केवली मनुष्य जो किसी भवसे सिद्ध, बुद्ध, मुक्त, परिनिर्वृत्त, एव समस्त दुःखोंका अन्त करनेके लिये योग्य है

भवग्गहणेण सिज्झित्तए जाव अत करेत्तए ' ઇત્યાદિ હે ભદન્ત ! જે મનુષ્ય પરમાવધિજ્ઞાની છે અને આ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ, બુદ્ધ મુક્ત અને પરિનિર્વૃત્ત થઈને સમસ્ત દુ ખોનો અ ત કરવાનો છે તે શુ ક્ષીણભોગી થવા છતા વિપુલ ભોગ ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? ઉત્તર ' सेस जहा छउमत्थस्स ' છદ્મસ્થ મનુષ્ય ના વિષે જેવું કથન કરવામા આવ્યુ છે, એવું જ કથન પરમાવધિજ્ઞાની વિષે પણ સમજવું

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન ' केवली ण भते ! मणूसे जे भविए ' ઇત્યાદિ હે ભદન્ત ! કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય કે જે આ ભવમાથી જ સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિવૃત્ત

भोगभोगान् भोक्तुं नो समर्थ ? भगवानाह–'एव जहा परमाहोहिए, जाव महापज्जवसाणे भवइ' एव तथैव यथा परमाधोऽवधिकविषये । यावत् महापर्यवसानो भवति तथाऽयमपि महापर्यवसानो भवति । एव च क्षीणभोगी केवली मनुष्य तेनैव भवग्रहणेन सेद्धुं योग्यो भोग परित्यजन् महानिर्जरावान् महापर्यवसानलक्षणमुक्तिरूपफलवांश्च भवतीति भाव ॥ सू० ३ ॥

असञ्ज्ञिप्रभृतिजीववक्तव्यता ।

जीवाधिकारात् असञ्ज्ञिजीवादिवक्तव्यतामाह–'जे इमे भते' इत्यादि ।

मूलम्–जे इमे भते ! असन्निणो पाणा, त जहा–पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया, छट्ठा य एगइया तसा, एए णं अधा, मूढा, तम पविट्ठा, तमपडल–मोहजालपडिच्छन्ना, अकामनिकरण वेयण वेएतीति वत्तव्व सिया? हता, गोयमा ! जे इमे असन्निणो पाणा, पुढविक्काइया छट्ठा य जाव वेयण वेएतीति वत्तव्व सिया। अत्थि ण भते ! पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ ? हता, गोयमा ! अत्थि । कह ण भते ! पभू वि अ-

---

वह क्षीण भोगवाला होकर क्या विपुल भोगभोगोंको भोगनेके लिये समर्थ है ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'एव जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ' हे गौतम ! जैसा कथन क्षीणभोगी परमावधिज्ञानवाले मनुष्यके विषयमें किया गया है वैसा ही कथन क्षीणभोगी इस केवली मनुष्यके विषयमें भी जानना चाहिये । अर्थात् क्षीणभोगी परमावधिज्ञानवाले मनुष्यके यावत् महापर्यवसानता कही गई है, उसी प्रकारसे क्षीणभोगी केवलज्ञानीके महानिर्जरारूप और महापर्यवसानलक्षणरूप मुक्तिफल प्राप्त होता है ॥ सू०३ ॥

અને સમસ્ત દુઃખોના અતકર્તા બનવાને યોગ્ય છે, તે ક્ષીણભોગી થવા છતાં પણ વિપુલ ભોગ ભોગોને ભોગવી શકવાને સમર્થ હોય છે ખરો ?

ઉત્તર– 'एव जहा परमाहोहिए जाव महापज्जवसाणे भवइ' હે ભદન્ત ! જેવું કથન ક્ષીણભોગી પરમાવધિજ્ઞાની મનુષ્યના વિષયમા કરવામા આવ્યુ છે, એવું જ કથન ક્ષીણભોગી કેવળી મનુષ્યના વિષયમાં પણ સમજવું એટલે કે તેઓ પણ મહાનિર્જરાવાળા અને મહાપર્યવસાન લક્ષણરૂપ મુક્તિફળ પ્રાપ્ત કરનારા હોય છે, એમ સમજવુ ॥ સૂ ૩॥

भंते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए, जाव अंत करेत्तए, से णूण भंते ! से खीण भोगी० ?' हे भदन्त ! परमाधोऽवधिक. परमावधि ज्ञानी खलु मनुष्य यः तेनैव भवग्रहणेन सेद्धु यावत्-बोद्धु मोक्तु परिनिर्वातु सर्वदुःखानाम् अन्त कर्तुम् भव्य' योग्यो वर्तते तत् अथ हे भदन्त ! नूनं निश्चित स क्षीणभोगी मनुष्य विपुलभोगभागान् भोक्तु नो समर्थो वर्तते ? इति प्रश्न, भगवानाह-' सेसं जहा छउमत्थस्स' शेष यथा छद्मस्थस्य मनुष्यस्य वक्तव्यतायामुक्त तथैवात्रापि परमावधिज्ञानिमनुष्यविषयेऽपि अव सेयम् । गौतम. पृच्छति-' केवली ण भंते ! मणूसे जे भविए तेणेव भवग्गहणेण० ?' हे भदन्त ! केवली खलु मनुष्यो यस्तेनैव भवग्रहणेन सेद्धु यावत्-सर्वदुःखानामन्त कर्तुं च भव्य =योग्य , स क्षीणभोगी मनुष्यो विपुल

मणुस्से जे भविए तेणेव भवग्गहणेण सिज्झित्तए जाव अंत करेत्तए' इत्यादि हे भदन्त ! जो मनुष्य परमावधिज्ञानवाला है और उसी भवसे वह सिद्ध, बुद्ध, मुक्त और परिनिर्वृत्त होकर समस्त दुःखोंका अन्तकरनेवाला है ऐसा वह परमावधिज्ञानवाला मनुष्य क्षीणभोगी होकर क्या विपुल भोगभोगों को भोगने के लिये समर्थ हो सकता है ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'सेस जहा छउमत्थस्स' जिस प्रकारसे छद्मस्थ मनुष्यकी वक्तव्यतामें हे गौतम ! कहा गया है उसी प्रकारसे परमावधिज्ञानीके विषयमें भी जानना चाहिये । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'केवली ण भंते ! मणूसे जे भविए' इत्या०' हे भदन्त ! केवली मनुष्य जो किसी भवसे सिद्ध, बुद्ध, मुक्त, परिनिर्वृत्त, एव समस्त दुःखोंका अन्त करनेके लिये योग्य है

भवग्गहणेण सिज्झित्तए जाव अंत करेत्तए ' ઇત્યાદિ હે ભદન્ત ! જે મનુષ્ય પરમાવધિજ્ઞાની છે અને આ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત અને પરિનિર્વૃત્ત થઇને સમસ્ત દુ ખોનો અત કરવાનો છે તે શું ક્ષીણભોગી થવા છતા વિપુલ ભોગ ભોગોને ભોગવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? ઉત્તર ' सेस जहा छउमत्थस्स ' છદ્મસ્થ મનુષ્યના વિષે જેવું કથન કરવામા આવ્યુ છે, એવું જ કથન પરમાવધિજ્ઞાની વિષે પણ સમજવું

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન ' केवली ण भंते ! मणूसे जे भविए ' ઇત્યાદિ હે ભદન્ત ! કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય કે જે આ ભવમાથી જ સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વૃત્ત

भोगमोगान् भोक्तु
महापर्यवसाणे भवइ
सानो भवति तथा
भ्य तेनैव भवप्र
सानलक्षणमुक्तिरूपा

म ! ये इमे असज्ञिन प्राणा., पृथिवीकायिकाः, यावत्–
पष्ठाश्च यावत्–वेदना वेदयन्ति इति वक्तव्य स्यात् । अस्ति
पि अकामनिकरण वेदना वेदयति ? हन्त, गौतम ! अस्ति ।
प्रभुरपि अकामनिकरण वेदना वेदयति ? गौतम ! य खलु
पेन अन्धकारे रूपाणि द्रष्टुम्, य खलु नो प्रभु पुरतो

जीवाधिकार,
मूलम्–जे
काइया जाव
अधा, मूढा,
अकामनिकरण
इमे असन्निणो
वत्तव्व सिया।
वेएइ ? हता,

जा सकता है ? (हता गोयमा!) हा, गौतम ! (जे
पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया, छट्ठाय जाव वेयण
सिया) जो ये असज्ञी प्राणी पृथिवीकायिकसे लेकर
नक तथा छठे समूर्च्छिम जन्मवाले त्रसजीव तक हैं,
करण अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करते हैं ऐसा
ना है। (अत्थि ण भते ! पभू वि अकामनिकरण
भदन्त ! क्या ऐसा है कि प्रभु–समर्थ सज्ञी होते
अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करते हैं ? (हता, अत्थि)
ज्ञी जीव भी अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करते हैं।
भू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ) हे भदन्त !
भी जीव अकामनिकरण अनिच्छापूर्वक वेदनाका
? (गोयमा) हे गौतम ! 'जे ण णो पभू विणा
रूवाइ पासित्तए, जे णं नो पभू पुरओ रूवाइ

यह क्षीण भोग
समर्थ है ? उत्त
महापज्जवसाणे,
विज्ञानवाले मनु
भोगी इस केव
क्षीणभोगी परम
गई है, उसी भ
महापर्यवसानरूप

) હા, ગૌતમ ! (जे इमे असन्निणो पाणा पुढविकाइया
छट्ठा य जाव वेयण वेएतीति वत्तव्व सिया)
ાયિક પર્યન્તના જીવો અને છઠ્ઠા સમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા
ો અકામનિકરણ કરે છે એટલે કે અનિચ્છાપૂર્વક
ાય છે (अत्थि ण भते ! पभू वि अकाम
! સમર્થ અથવા સંજ્ઞી હોય એવાં જીવો પણ શું
? (हता, अत्थि) હા, ગૌતમ !
છે (कइण भते ! पभू वि
સમર્થ હોવા છતાં પણ (સ
ન કરે છે ! (गोयमा !) के
वाइ पासित्तए, जे
णो पभू म
पासओ

અને સમસ્ત
વિપુલ ભોગ ભોગવે
ઉત્તર–
એવું કથન
એવું જ કથન
પણ મહાનિર્જ
એમ સમજવુ

कामनिकरण वेयण वेएइ ? गोयमा ! जे ण णो पभू विणा पई वेण अंधकारंसि रूवाइं पासित्तए, जेण नो पभू पुरओ रूवाइं अणिज्झाइत्ता णं पासित्तए, जेण नो पभू मग्गओ रूवाइं अण वयक्खित्ता ण पासित्तए, जेण नो पभू पासओ रूवाइं अणवलोइत्ता ण पासित्तए, जेण नो पभू उड्ढं रूवाइं अणालोएत्ताण पासित्तए, जेण नो पभू अहे रूवाइं अणालोइत्ता ण पासित्तए, एस ण गोयमा ! पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ ॥ सू० ४ ॥

छाया-ये इमे भदन्त ! असंज्ञिन प्राणाः तद्यथा-पृथिवीकायिकाः, यावत् वनस्पतिकायिकाः, षष्ठाश्च एके त्रसाः, एते खलु अन्धाः, मूढाः, तमःप्रविष्टाः, तमःपटल-मोहजालप्रतिच्छन्ना अकामनिकरण वेदना वेदयन्ति इति वक्तव्य

असंज्ञिजीव आदिकी वक्तव्यता-

'जे इमे भंते ! असण्णिणोपाणा' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(जे इमे भंते ! असण्णिणो पाणा त जहा पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया छट्ठा य एगइया तसा, एएण अंधा, मूढा तम पविट्ठा, तमपडलमोहजालपडिगच्छन्ना, अकामनिकरण वेयण वेएंतीति वत्तव्वं सिया) हे भदन्त ! जो ये असंज्ञी प्राणी हैं, जैसे कि पृथिवीकायिक से लेकर वनस्पतिकायिक तक, तथा छठे कितनेक समूर्च्छिम जन्मवाले त्रसजीव ये सब अंध-अज्ञानी मूढ, अज्ञानअंधकाररूप मोहसे आवृत होनेके कारण अकामनिकरण अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करते हैं

અસંજ્ઞી જીવ આદિની વક્તવ્યતા

"जे इमे भंते ! असन्निणो पाणा" ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ- (जे इमे भंते ! असण्णिणो पाणा त जहा पुढवीकाइया जाव वणस्सइ काइया छट्ठा य एगइया तसा, एए ण अंधा, मूढा तमपविट्ठा, तमपडलमोह जालपडिच्छन्ना, अकामनिकरण वेयणं वेएंतीति वत्तव्वं सिया !?) હે ભદન્ત ! આ જે અસંજ્ઞી જીવો છે જેવાં કે પૃથ્વીકાયિકથી લઈને વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય જીવો તથા કેટલાક સમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ત્રસ જીવો, તેઓ બધાં અંધ (અજ્ઞાની) મૂઢ, અંધકારમાં રહેલા હોય એવા, અને અંધકારરૂપ મોહજાળથી આવૃત હોવાને કારણે અકામનિકરણ (અનિચ્છા પૂર્વક વેદનાનું વેદન) કરે છે એવું શું કહી શકાય ખરું !

स्यात् ? हन्त, गौतम ! ये इमे असञ्ज्ञिन प्राणाः, पृथिवीकायिकाः, यावत्-वनस्पतिकायिका, षष्ठाश्च यावत्-वेदना वेदयन्ति इति वक्तव्य स्यात् । अस्ति खलु भदन्त ! प्रभुरपि अकामनिकरण वेदना वेदयति ? हन्त, गौतम ! अस्ति । कथ खलु भदन्त ! प्रभुरपि अकामनिकरण वेदना वेदयति ? गौतम ! यः खलु नो प्रभु विना प्रदीपेन अन्धकारे रूपाणि द्रष्टुम्, य खलु नो प्रभु पुरतो

क्या ऐसा कहा जा सकता है ? (हता गोयमा!) हा, गौतम ! (जे असण्णिणो पाणा पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया, छट्ठाय जाव वेयण वेएंतीति वत्तव्व सिया) जो ये असञ्ज्ञी प्राणी पृथिवीकायिकसे लेकर वनस्पतिकायिक तक तथा छठे समूर्च्छिम जन्मवाले त्रसजीव तक हैं, वे सब अकामनिकरण अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करते हैं ऐसा कहा जा सकता है । (अत्थि ण भते ! पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ) हे भदन्त ! क्या ऐसा है कि प्रभु-समर्थ सञ्ज्ञी होते हुए भी जीव अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करते हैं ? (हता, अत्थि) हा, गौतम ! सञ्ज्ञी जीव भी अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करते हैं । (कह ण भते ! पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ) हे भदन्त ! समर्थ होते हुए भी जीव अकामनिकरण अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन कैसे करते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! 'जे ण णो पभू विणा पईवेण अधकारसि रूवाइ पासित्तए, जे ण नो पभू पुरओ रूवाइ

(हता गोयमा) હા, ગૌતમ ! (जे इमे असन्निणो पाणा पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया, छट्ठा य जाव वेयण वेएतीति वत्तव्व सिया) પૃથ્વીકાયિકથી લઈને વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના જીવો અને છઠ્ઠા સમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ત્રસ જીવો, એ બધાં અસંજ્ઞી જીવો અકામનિકરણ કરે છે એટલે કે અનિચ્છાપૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે, એમ કહી શકાય છે (अत्थि ण भते ! पभू वि अकाम निकरण वेयण वेएइ ?) હે ભદન્ત ! સમર્થ અથવા સંજ્ઞી હોય એવાં જીવો પણ શું અનિચ્છા પૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે ? (हता, अत्थि) હા, ગૌતમ ! સંજ્ઞી જીવો પણ અનિચ્છાપૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે (कहण भते ! पभू वि अकाम निकरण वेयण वेएइ ?) હે ભદન્ત ! જીવ સમર્થ હોવા છતાં પણ (સંજ્ઞી હોવા છતા પણ) અનિચ્છાપૂર્વક વેદનાનું વેદન કેવી રીતે કરે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ (जे ण णो पभू विणा पईवेण अधकारंसि रूवाइ पासित्तए, जे ण नो पभू पुरओ रूवाइ अणिज्झाइत्ता ण पासित्तए जे ण नो पभू मग्गओ रूवाइ अणवयक्खित्ता ण पासित्तए, जे ण नो पभू पासओ रूवाइ

कामनिकरणं वेयणं वेएइ ? गोयमा ! जे णं णो पभू विणा पई वेणं अंधकारंसि रूवाइं पासित्तए, जेणं नो पभू पुरओ रूवाइं अणिज्झाइत्ता णं पासित्तए, जेणं नो पभू मग्गओ रूवाइं अण वयक्खित्ता णं पासित्तए, जेणं नो पभू पासओ रूवाइं अणवलोइत्ता णं पासित्तए, जेणं नो पभू उड्ढं रूवाइं अणालोएत्ताणं पासित्तए, जेणं नो पभू अहे रूवाइं अणालोइत्ता णं पासित्तए, एस णं गोयमा ! पभू वि अकामनिकरणं वेयणं वेएइ ॥ सू० ४ ॥

छाया-ये इमे भदन्त ! असंज्ञिनः प्राणाः तद्यथा-पृथिवीकायिका, यावत् वनस्पतिकायिकाः, षष्ठाश्च एके त्रसाः, एते खलु अन्धाः, मूढाः, तमः प्रविष्टाः, तमःपटल-मोहजाल प्रतिच्छन्नाः अकामनिकरणं वेदना वेदयन्ति इति वक्तव्य

असञ्ज्ञिजीव आदिकी वक्तव्यता-

'जे इमे भंते ! असण्णिणो पाणा' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(जे इमे भंते ! असण्णिणो पाणा तं जहा पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया छट्ठा य एगइया तसा, एएणं अंधा, मूढा तमं पविट्ठा, तमपडलमोहजालपडिच्छन्ना, अकामनिकरणं वेयणं वेएंतीति वत्तव्वं सिया) हे भदन्त ! जो ये असज्ञी प्राणी हैं, जैसे कि पृथिवीकायिक से लेकर वनस्पतिकायिक तक, तथा छठे कितनेक समूर्च्छिम जन्मवाले त्रसजीव ये सब अंध-अज्ञानी मूढ, अज्ञानअंधकाररूप मोहसे आवृत होनेके कारण अकामनिकरण अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करते हैं

અસંજ્ઞી જીવ આદિની વક્તવ્યતા

" जे इमे भंते ! असन्निणो पाणा " ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ- (जे इमे भंते ! असन्निणो पाणा तं जहा पुढवीकाइया जाव वणस्सइ काइया छट्ठा य एगइया तसा, एए णं अंधा, मूढा तमपविट्ठा, तमपडलमोह जालपडिच्छन्ना, अकामनिकरणं वेयणं वेएंतीति वत्तव्वं सिया !) હે ભદન્ત ! આ જે અસંજ્ઞી જીવો છે જેવાં કે પૃથ્વીકાયિકથી લઇને વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય જીવો, તથા કેટલાક સમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ત્રસ જીવો, તેઓ બધાં અંધ (અજ્ઞાની) મૂઢ, અંધકારમાં રહેલા હોય એવા, અને અંધકારરૂપ મોહજાળથી આવૃત હોવાને કારણે અકામનિકરણ (અનિચ્છા પૂર્વક વેદનાનું વેદન) કરે છે એવું શું કહી શકાય ખરું !

टीका–'जे इमे भंते ! असण्णिणो पाणा, तंजहा पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! ये इमे असञ्ज्ञिन प्राणाः= प्राणिन सन्ति, तानेवाह–तद्यथा–पृथिवीकायिकाः, यावदित्यनेन अप्कायिका, तेजस्कायिका, वायुकायिका, वनस्पतिकायिकाः 'छट्ठा य एगइया तसा' षष्ठाश्च एके केचन त्रसाः समूर्च्छिमा त्रसजीवाः 'एए णं अंधा, मूढा, तमपविट्ठा, तमपडल–मोहजाल – पडिच्छन्ना, अकामनिकरणं वेयणं वेएतीति वत्तव्वं सिया ?' एते खलु पञ्च स्थावराः समूर्च्छिमत्रसाश्च अन्धाः=अज्ञानाः, मूढाः=मूर्खाः तत्त्वश्रद्धारहिता, एते कीदृशाः ? इत्याह–तमः प्रविष्टा इव तमःप्रविष्टाः अन्धकारप्रविष्टा इव तमःपटल-मोहजालप्रतिच्छन्नाः–तमःपटलमिव तमःपटलं–ज्ञानावरणं, मोहो=मोहनीयं, तदेव जालं मोहजालं, ताभ्यां प्रतिच्छन्नाः आवृताः, आच्छादिता इत्यर्थः, अकामनिकरणम्–अकामो वेदनाऽनुभवेऽनिच्छा अमनस्कत्वात् स एव निकरणं–कारणं यत्र तत् अकामनिकरणम्=अज्ञानप्रत्ययम् अनिच्छापूर्वकं यथा स्यात् तथा वेदना=सुखदुःखरूपा, वेदनं वा संवेदनम् वेदयन्ति=अनुभवन्ति इति

आदिकी वक्तव्यता कही है–इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि 'जे इमे भंते असण्णिणो पाणा तंजहा पुढविकाइया जाव वणस्सइ काइया' हे भदन्त ! जो ये असञ्ज्ञी मन विना के प्राणी हैं जैसे एकेन्द्रिय पृथिवीकायिकसे लगाकर चौइन्द्रिय जीव तक। क्योंकि ये समस्त प्राणी असञ्ज्ञी ही होते हैं। 'छट्ठाय एगइया तसा' अब रहे पञ्चेन्द्रिय जीव, सो जो गर्भज हैं वे तो सञ्ज्ञी ही हैं, तथा जो समूर्च्छिम जन्मसे उत्पन्न हैं वे अब असञ्ज्ञी ही हैं इस तरह एकेन्द्रिय से लेकर समूर्च्छिम पञ्चेन्द्रिय प्राणी तक जितने भी प्राणी हैं सो 'एएणं' ये सब के सब प्राणी 'अंधा, मूढा, तम पविट्ठा, तमपडलमोह जालपडिच्छन्ना अकामनिकरणं वेयणं वेएतीति वत्तव्वंसिया' अन्ध

વક્તવ્યતાનું કથન કર્યું છે ગૌતમ સ્વામી અસંજ્ઞી જીવો વિષે મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે ' जे इमे भंते ! असण्णिणो पाणा तंजहा पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया ' હે ભદન્ત ! પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, ' छट्ठा य एगइया तसा ' અને છઠ્ઠા સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ત્રસ જીવો એટલે કે દ્વીન્દ્રિયથી લઈને ચતુરિન્દ્રિય પર્યંતના જીવો તથા સંમૂર્ચ્છિ જન્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પંચેન્દ્રિય અસંજ્ઞી જીવો આ બધા અસંજ્ઞી જીવો ' एए णं अंधा, मूढा, तमपविट्ठा, तमपडलमोहजालपडिच्छन्ना अकामनिकरणं वेयणं

रूपाणि अनिध्याय खलु द्रष्टुम्, य. खलु नो प्रभुः मार्गतो रूपाणि अनवेक्ष्य खलु द्रष्टुम्, य खलु नो प्रभुः पार्श्वतो रूपाणि अनवलोक्य खलु द्रष्टुम्, य खलु नो प्रभुः ऊर्ध्वंरूपाणि अनालोक्य खलु द्रष्टुम्, य खलु नो प्रभुः अधो रूपाणि अनालोक्य खलु द्रष्टुम्, एष खलु गौतम ! प्रभुरपि अकामनिकरण वेदना वदयति ॥ सू० ४ ॥

अणिज्झाइत्ता ण पासित्तए, जे ण नो पभू मग्गओ रूवाइ अणवय क्खित्ताण पासित्तए, जे ण नो पभू पासओ रूवाइ, अणवलोइत्ता ण पासित्तए, जे ण णो पभू उड्ढ रूवाइ अणालोएत्ता ण पासित्तए, जे णं नो पभू अहेरूवाइ अणालोइत्ता ण पासित्तए, एस ण गोयमा ! पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ) समर्थ होते हुए भी सज्ञी होते हुए भी जैसे जीव अधकारमें रूपोंको देखनेके लिये शक्त नहीं होता है, सामने रखे हुए पदार्थोंको भी विना अवलोकन किय देख नहीं सकता है, पीछे देखे विना जैसे पीछे रखे हुए पदार्थोंको जीव नहीं देख सकता है, पासमें रहे हुए पदार्थको जीव उपयोगकी अस्थिरतामें जैसे नहीं जान सकता है, ऊपर रखे हुए पदार्थोंको भी जैसे विना देखे जीव नहीं देख सकता है, इसी तरहसे हे गौतम ! समर्थ हुआ भी जीव उपयोगाभाव दशामें अनिच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करता है ।

टीकार्थ–जीवका अधिकार होने से यहाँ सूत्रकारने असज्ञी जीव

अणवलोइत्ताणं पासित्तए जे णं णो पभू उड्ढं रूवाइ अणालोएत्ता णं पासित्तए, जे णं नो पभू अहेरूवाइ अणोलोइत्ताण पासित्तए, ए स णं गोयमा ! पभू वि अकामनिकरणं वेयणं वेएइ) સમર્થ હોવા છતા પણ સંજ્ઞી હોવા છતાં પણ જેમ જીવ અધકારમા રૂપોને જોઈ શકતો નથી સામે રહેલા પદાર્થને પણ જેમ તે અવલોકન કર્યા વિના દેખી શકતો નથી પાછળ રહેલી વસ્તુને પાછળ નજર કર્યા વિના જેવી રીતે જોઈ શકતો નથી, પાસે રહેલી વસ્તુને પણ જીવ ઉપયોગની અસ્થિરતામા જેમ જોઈ શકતો નથી, ઉપર રહેલા પદાર્થને ઊંચી નજર કર્યા વિના જેમ તે જોઇ શકતો નથી, નીચે રહેલા પદાર્થને પણ નીચી નજર કર્યા વગર જેમ જીવ જોઇ શકતો નથી એજ પ્રમાણે સમર્થ હોય એવો જીવ પણ ઉપયોગ રહિત દશામાં અનિચ્છાપૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે

ટીકાર્થ– જીવનો અધિકાર ચાલે છે તેથી સૂત્રકારે અહીં અસંજ્ઞી આદિ જીવોની

त्वादिविशेषणविशिष्टाः अकामनिकरणम्=अनिच्छापूर्वक वेदना वेदयन्ति इति वक्तव्य स्यात् । तथा चानेन प्रश्नोत्तरालापकेन-ये खलु असञ्ज्ञिनोऽमनस्का प्राणिन. सन्ति, ते मनसोऽभावात इच्छाशक्ति-ज्ञानशक्तिशून्यत्वेन अनिच्छा-पूर्वकम् अज्ञानप्रत्यय सुखदु खरूपां वेदना वेदयन्तीति फलितम् । गौतम पृच्छति-अत्थि ण भंते! पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएति?' हे भदन्त! अस्ति संभवति खलु प्रभवोपि समनस्कत्वाद् यथावद्रूपादिज्ञाने समथा अपि अकामनिकरणम्=अनिच्छापूर्वकम् अज्ञानप्रत्यय सुखदु खरूपा वेदनां वेदयन्ति?

छद्वाय जाव वेयण वेएतीति वत्तव्व सिया' हा, गौतम! जो ये असञ्ज्ञी जीव पृथिवीकायिक, अप्कायिक, तेजस्कायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक और सम्मूर्च्छिम त्रसकायिक हैं ये सब के सब अनिच्छापूर्वक ही वेदनाका अनुभवन करते हैं ऐसा कहा जा सकता है। तथा च इस प्रश्नोत्तरालापक से यह फलित हुआ है कि जो असञ्ज्ञी अमनस्क जीव है, वे मनके अभाव से इच्छा शक्ति एव ज्ञानशक्ति से शून्य होते हैं इसलिये अनिच्छापूर्वक अज्ञान अवस्था में ही सुखदुःखरूप वेदनाका वेदन करते रहते हैं । गौतमस्वामी प्रभु से अब ऐसा पूछते हैं 'अत्थि ण भंते! पभू वि अकामनि-करणं वेयण वेएति' हे भदन्त ? क्या यह बात भी संभवित हो सकती है कि जो प्राणी प्रभु समनस्क-मनसहित होते है और इसी-लिये रूपादिके यथावत् ज्ञान करनेमें समर्थ होते हैं, वे भी अकाम निकरण अनिच्छापूर्वक अज्ञानअवस्थामें सुखदुःखका वेदन करते हैं?

वत्तव्व सिया ' હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, અને સમૂર્ચ્છિમત્રસકાયિક, આ બધા અસંજ્ઞી જીવો અનિચ્છાપૂર્વક જ વેદનાનું વેદન કરે છે એમ કહી શકાય છે વળી આ પ્રશ્નોત્તર આલાપક દ્વારા એ પણ ફલિત થાય છે કે અસંજ્ઞી (અમનસ્ક) જીવો છે તેઓ મનના અભાવે ઇચ્છાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિથી રહિત હોય છે તેથી તેઓ અનિચ્છાપૂર્વક અજ્ઞાન અવસ્થામા જ સુખ દુઃખરૂપ વેદનાનું વદન કરે છે હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'अत्थिणं भंते! पभू वि अकामनिकरणं वेयण वेएति?' હે ભદન્ત! શું એવું સભવી શકે છે કે છે જીવો સમર્થ હોય છે એટલે કે સંજ્ઞી (મન સહિત) હોય છે અને તે મનથી રૂપાદિ સબંધી યોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ હોય છે તેઓ પણ અકામનિકરણ (અનિચ્છા પૂર્વક) અથવા અજ્ઞાન પણે સુખદુ ખનું વદન કરે છે?

वक्तव्य स्यात्? भगवानाह-'हंता, गोयमा! जे इमे असण्णिणो पाणा, पुढविकाइया, जाव-वणस्सइकाइया, छट्ठा य जाव वेयणं वेएतीति वत्तव्वं सिया' हे गौतम! हन्त, सत्यम् ये इमे असंज्ञिनः अमनस्काः प्राणाः प्राणिनः, तथा -पृथिवीकायिकाः, यावत्-अप्कायिकाः, तेजस्कायिका, वायुकायिका, वनस्पतिकायिका, षष्ठाश्च यावत्-एके केचन सम्मूर्च्छिमा त्रसा., एते खलु अन्ध

अज्ञानवाले होते हैं, मूढ तत्त्वश्रद्धारहित होते हैं अन्धकारमें प्रविष्ट हुए जैसे होते हैं, और तमः पटल ज्ञानावरण, मोह-मोहनीयरूप जालसे आच्छादित रहते हैं। अत ये जो सुखदुःखरूप वेदनाका वेदन करते हैं वे अनिच्छापूर्वक अज्ञानदशामें करते हैं ऐसा कहा जा सकता है क्या? वेदनाके अनुभवनमें इच्छाका नहीं रहना इसका नाम अकाम है क्योंकि ये सब जीव अमनस्क होते हैं अत इनके मन नहीं होता है। यह अकाम ही जिस वेदनाके वेदनमें कारण हो वह अकामनिकरण है। इसीलिये गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि जब ये जीव असज्ञी हैं तो इनके इच्छा तो होती नहीं है फिर भी सुखदुःखरूप वेदनका वेदन तो इनके द्वारा होता ही है अत यह वेदन विना इच्छाके ही अज्ञान अवस्थामें होता होगा ऐसा माना जा सकता है क्या? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'हंता, गोयमा! जे इमे असण्णिणो पाणा, पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया

वेएति इति वत्तव्वं सिया' અંધ (અજ્ઞાન વાળા) હોય છે મૂઢ તત્ત્વશ્રદ્ધા રહિત હોય છે અંધકારમાં ડૂબેલાં હોય છે, અને તમ પટલ જ્ઞાનાવરણ, મોહનીયરૂપ અંધકાર જાળથી આચ્છાદિત હોય છે કે હન્ત! એવાં તે અસંજ્ઞી જીવો જે સુખ દુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે તે અનિચ્છાપૂર્વક અજ્ઞાન દશામાં જ કરે છે, એવું કહી શકાય ખરૂં? વેદનાના અનુભવમાં ઇચ્છાનો સદ્ભાવ ન રહેવો તેનું નામ જ અકામ છે અસંજ્ઞી જીવોમાં મનનો અભાવ હોય છે તેથી તેઓમાં ઇચ્છાશક્તિનો પણ અભાવ જ હોય છે જે વેદનાના વેદનમાં તે અકામ જ કારણરૂપ હોય છે તે વેદનાને "અકામનિકરણ" કહે છે તેથી જ ગૌતમ સ્વામીએ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે તે જીવો અસંજ્ઞી હોવાથી તેમનામાં ઇચ્છા જેવું કંઇ પણ સંભવી શકતું જ નથી. છતાં તેમના દ્વારા પણ સુખદુઃખનું વેદન તો થાય છે જ તો તે વેદન ઇચ્છા કર્યા વિના જ અજ્ઞાનાવસ્થામાં જ થતું હશે એવું માની શકાય ખરૂં? ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ તેમને કહે છે કે હંता गोयमा! जे इमे असन्निणो पाणा, पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया छट्ठाय जाव वेयणं वेएतीति

दर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभुः नो कथमपि समर्थो भवति पुरतः अग्रे विद्यमानानि अपि रूपाणि अनिध्याय खलु उपयोगमविधाय द्रष्टुम्, उपयोग विना चक्षुष्मानपि जनः पुरोवर्तीनि रूपाणि द्रष्टुं समर्थो न भवतीत्याशयः, तथा 'जे ण नो पभू मग्गओ रूवाइं अणवयक्खित्ताण पासित्तए' यः खलु दर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभुः नैव कथमपि समर्थो भवति मार्गतः पृष्ठतो रूपाणि अनवेक्ष्य पश्चाद्भागमनवलोक्य खलु द्रष्टुम्, एवं 'जे ण नो पभू पासओ रूवाइं अणवलोइत्ता ण पासित्तए' यः खलु चक्षुष्मानपि जीवः नो प्रभुः न कथमपि समर्थो भवति पार्श्वतो रूपाणि अनवलोक्य विचारमकृत्वा खलु द्रष्टुम्, तथैव 'जे ण नो पभू उड्ढं रूवाइं अणालोएत्ता ण पासित्तए' यः खलु दर्शनशक्ति सम्पन्नोऽपि नो खलु प्रभुः नैव कथमपि समर्थो भवति ऊर्ध्वम् उपरितनानि रूपाणि अनालोच्य खलु द्रष्टुम्, एवमेव 'जे णं नो पभू अहे रूवाइं अणालो

शक्तिसे सपन्न बना हुआ भी प्राणी आगे रखे हुए पदार्थोंको उपयोग विना देख नहीं सकता है 'जे ण नो पभू मग्गओ रूवाइं अणवयक्खित्ताण पासित्तए' तथा जैसे दर्शन शक्ति सपन्न भी प्राणी पीछे रखे हुए पदार्थोंको पृष्ठभागकी ओर देखे विना देखनेके लिये समर्थ नहीं हो सकता है, 'जे ण नो पभू पासओ रूवाइं अणवलोइत्ताण पासित्तए' तथा जैसे चक्षुष्मान् भी प्राणी पासमें रहे हुए पदार्थोंको विना विचार किये जान नहीं सकता है, 'जे ण नो पभू उड्ढं रूवाइं अणालोएत्ताण पासित्तए' तथा उर्ध्वमें रहे हुए पदार्थोंको जैसे देखनेकी शक्तिवाला प्राणी विना देखे नहीं जान सकता है 'जे ण नो पभू अहे रूवाइं अणालोइत्ताणं पासित्तए' तथा

पासित्तए ' જેવી રીતે ચક્ષુ આદિ દર્શન શક્તિથી યુક્ત જીવ પણ તેની સામે રહેલા પદાર્થને અવલોકન કર્યા વિના ઉપયોગ રહિત અવસ્થામા જોઇ શકતો નથી, ' जे णं नो पभू मग्गओ रूवाइं अणवयक्खित्ताण पासित्तए ' જેવી રીતે દર્શન શક્તિથી યુક્ત જીવ પણ પાછળ રહેલી વસ્તુને પાછળ નજર કર્યા વિના જોઈ શકતો નથી, जे णं नो पभू पासओ रूवाइं अणवलोइत्ता णं पासित्तए ' જેવી રીતે દર્શનયુક્ત જીવ પાસેના પદાર્થને પણ વિચાર કર્યા વિના જોઇ શકતો નથી, ' जे णं नो पभू उड्ढं रूवाइं अणालोएत्ता णं पासित्तए ' ચક્ષુયુક્ત જીવ ઊંચે રહેલા પદાર્થને પણ ઊંચે જોયા વિના જેવી રીતે દેખી શકતો નથી ' जे णं नो पभू अहे रूवाइं अणालोएत्ताणं पासित्तए ' દૃષ્ટિજ્ઞાન યુક્ત જીવ નીચે પડેલી

भगवानाह-'हंता, गोयमा ! अत्थि' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् समनस्कत्वात् समर्था अपि जीवा अनिच्छापूर्वकं वेदनां वेदयन्ति हन्त अस्ति सम्भवति, गौतम स्तत्र कारणं पृच्छति-'कहं णं भंते ! पभू वि अकामनिकरणं वेयणं वेएति ? हे भदन्त ! कथं खलु केन प्रकारेण प्रभवोऽपि समनस्कतया इच्छाशक्ति-ज्ञानशक्तियुक्तत्वात् समर्था अपि अकामनिकरणम् अनिच्छापूर्वकम् अज्ञानप्रत्ययं वेदनां वेदयन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! जेणं णो पभू विणा पईवेणं अंधयारंसि रूवाइं पासित्तए' हे गौतम य खलु चाक्षुषप्रत्यक्षदर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभुः नो समर्थो भवति विना प्रदीपेन अन्धकारे रूपाणि द्रष्टुम् 'एवं जेणं नो पभू पुरओ रूवाइं अणिज्झाइत्ताणं पासित्तए' य. खलु चक्षुरादि-

उत्तरमें प्रभु कहते हैं हंता, गोयमा ! अत्थि' हां, गौतम ! ऐसा सम्भवित होता है कि समनस्क होने से समर्थ हुए भी जीव अनिच्छापूर्वक वेदनाका अज्ञान अवस्थामें वेदन करते हैं । अब गौतम ऐसा होनेमें कारण पूछते हैं 'कहं णं भंते ! पभू वि अकाम निकरणं वेयणं वेएंति' हे भदन्त ! इच्छाशक्ति और ज्ञानशक्तिसे युक्त होनेके कारण समर्थ बने हुए भी प्राणी अनिच्छापूर्वक अज्ञान अवस्थामें वेदनाका अनुभवन कैसे करते हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते है 'गोयमा' हे गौतम ! 'जे णं णो पभू विणा पईवेणं अंधकारंसि रूवाइं पासित्तए' जैसे चाक्षुषप्रत्यक्षसे पदार्थोंको देखनेकी शक्तिसे सपन्न भी प्राणी विना प्रदीपके अंधकारमें रूपोंको-पदार्थोंको देखनेके लिये समर्थ नहीं होता है, तथा 'एवं जे णं नो पभू पुरओ रूवाइं अणिज्झाइत्ताणं पासित्तए' जैसे चक्षुरादि दर्शन

ઉત્તર-' हंता गोयमा अत्थि ' હા ગૌતમ ! એવું સંભવી શકે છે કે સમનસ્ક હોવાથી સમર્થ હોય એવા જીવો પણ અનિચ્છાપૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે હવે તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે ' कहं णं भंते ! पभू वि अकामनिकरणं वेयणं वेएंति ' હે ભદન્ત ! ઇચ્છા શક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિનો સદ્ભાવ હોવાને લીધે સમર્થ બનેલા જીવો પણ કેવી રીતે અનિચ્છાપૂર્વક અજ્ઞાન અવસ્થામાં વેદનાનું વેદન કરે છે ?

ઉત્તર-' गोयमा ' હે ગૌતમ ! जे णं णो पभू विणा पईवेणं अंधकारंसि रूवाइं पासित्तए ' જેવી રીતે ચક્ષુઇન્દ્રિય સંપન્ન જીવ પણ અંધકારમાં દીપને (પદાર્થોને) જોઈ શકવાને સમર્થ હોતા નથી. (દીપકની મદદથી જ તે પદાર્થોને જોઈ શકે છે) તથા ' एवं जे णं नो पभू पुरओ रूवाइं अणिज्झाइत्ताणं

दर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभु नो कथमपि समर्थो भवति पुरतः अग्रे विद्यमानानि अपि रूपाणि अनिध्याय खलु उपयोगमविधाय द्रष्टुम्, उपयोग विना चक्षुष्मानपि जनः पुरोवर्त्तीनि रूपाणि द्रष्टु समर्थो न भवतीत्याशयः, तथा 'जे ण नो पभू मग्गओ रूवाइ अणवयक्खित्ताण पासित्तए' य. खलु दर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभु' नैव कथमपि समर्थो भवति मार्गत. पृष्ठतो रूपाणि अनवेक्ष्य पश्चाद्भागमनवलोक्य खलु द्रष्टुम्, एव 'जे णं नो पभू पासओ रूवाइ अणवलोइत्ता ण पासित्तए' य खलु चक्षुष्मानपि जीव. नो प्रभुः न कथमपि समर्थो भवति पार्श्वतो रूपाणि अनवलोक्य विचारमकृत्वा खलु द्रष्टुम्, तथैव 'जे ण नो पभू उड्ढ रूवाइ अणालोएत्ता णं पासित्तए' यः खलु दर्शनशक्ति सम्पन्नोऽपि नो खलु प्रभु नैव कथमपि समर्थो भवति ऊर्ध्वम् उपरितनानि रूपाणि अनालोच्य खलु द्रष्टुम्, एवमेव 'जे ण नो पभू अहे रूवाइ अणालो

शक्तिसे सपन्न बना हुआ भी प्राणी आगे रखे हुए पदार्थोंको उपयोग विना देख नहीं सकता है 'जे ण नो पभू मग्गओ रूवाइ अणवयक्खित्ताण पासित्तए' तथा जैसे दर्शन शक्ति सपन्न भी प्राणी पीछे रखे हुए पदार्थोंको पृष्ठभागकी ओर देखे विना देखनेके लिये समर्थ नहीं हो सकता है, 'जे णं नो पभू पासओ रूवाइ अणवलोइत्ताण पासित्तए' तथा जैसे चक्षुष्मान् भी प्राणी पासमें रहे हुए पदार्थोंको विना विचार किये जान नहीं सकता है, 'जे ण नो पभू उड्ढ रूवाइ अणालोएत्ताणं पासित्तए' तथा उर्ध्वमें रहे हुए पदार्थोंको जैसे देखनेकी शक्तिवाला प्राणी विना देखे नहीं जान सकता है 'जे ण नो पभू अहे रूवाइ अणालोइत्ताणं पासित्तए' तथा

पासित्तए ' જેવી રીતે ચક્ષુ આદિ દર્શન શક્તિથી યુક્ત જીવ પણ તેની સામે રહેલા પદાર્થને અવલોકન કર્યા વિના ઉપયોગ રહિત અવસ્થામા જોઇ શકતો નથી, ' जे णं नो पभू मग्गओ रूवाइ अणवयक्खित्ताण पासित्तए ' જેવી રીતે દર્શન શક્તિથી યુક્ત જીવ પણ પાછળ રહેલી વસ્તુને પાછળ નજર કર્યા વિના જોઈ શકતો નથી, जे णं नो पभू पासओ रूवाइ अणवलोइत्ता णं पासित्तए ' જેવી રીતે દર્શનયુક્ત જીવ પાસેના પદાર્થને પણ વિચાર કર્યા વિના જોઇ શકતો નથી, ' जे णं नो पभू उड्ढ रूवाइ अणालोएत्ता णं पासित्तए ' ચક્ષુયુક્ત જીવ ઊંચે રહેલા પદાર્થને પણ ઊંચે જોયા વિના જેવી રીતે દેખી શકતો નથી ' जे णं नो पभू अहे रूवाइ अणालोएत्ताणं पासित्तए ' દૃષ્ટિજ્ઞાન યુક્ત જીવ નીચે પડેલી

इत्ता णं पासित्तए' य खलु दर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभुः नैव कथमपि समर्थो भवति अधोभागे रूपाणि अनालोच्य खलु द्रष्टुम् । अथ प्रकृते योजयति- 'एस ण गोयमा ! पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ' एवमेव हे गौतम ! एष खलु समनस्कतया प्रभुरपि ज्ञानेच्छाशक्तिसम्पन्नोऽपि जीव उपयोगाभावदशायाम् अकामनिकरणमनिच्छापूर्वक सुखदु खवेदना वेदयति । तथा च यथा असज्ञी जीव अमनस्कतया सामर्थ्याभावेन ज्ञानेच्छाशक्तिरहितत्वात् अनिच्छापूर्वकम् अज्ञानप्रत्यय वेदनां वेदयति, तथैव सज्ञी जीवः समनस्कतया ज्ञानेच्छाशक्तिसम्पन्नोऽपि तादृशशक्तेरुपयोगं विना प्रवृत्त्यभावेन अनिच्छापूर्वकम् अज्ञानप्रत्यय वेदनां वेदयतीति सिद्धम् ॥ सू० ४ ॥

जैसे दर्शनशक्ति सपन्न भी प्राणी अधोभाग गत रूपोंको विना देखे नहीं जान सकता है 'एस ण गोयमा ! पभू वि अकामनिकरण वेयणवेएइ' इसी तरहसे हे गौतम ! 'पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ' ज्ञानशक्ति और इच्छाशक्तिसे सपन्न हुआ भी प्राणी उपयोगाभाव दशामें उपयोगकी अस्थिरताके समयमें अनिच्छापूर्वक सुख दुःखका वेदन अज्ञान अवस्थामें करता है । तथा जिस प्रकारसे असज्ञी जीव अमनस्क होनेके कारण ज्ञानशक्ति और इच्छाशक्तिसे रहित हुआ अनिच्छापूर्वक अज्ञानदशामें वेदनाका अनुभव न करता है उसी तरहसे सज्ञी जीव भी समनस्क होने पर भी ज्ञानशक्ति और इच्छाशक्तिसे युक्त होने पर भी उपयोगके विना उस शक्तिकी प्रवृत्तिके अभावसे अनिच्छापूर्वक अज्ञानदशामें वेदनाका अनुभव न करता है यह बात सिद्ध हो जाती है ॥ सू ४ ॥

વસ્તુને જેવી રીતે નીચે નજર કર્યા વિના જોઈ શકતો નથી 'एस णं गोयमा ! पभू वि अकामनिकरण वेयणं वेएइ' હે ગૌતમ ! એજ પ્રમાણે જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છા શક્તિથી યુક્ત હોય એવો જીવ પણ ઉપયોગાભાવ (ઉપયોગ રહિત) અવસ્થામા ઉપયોગની અસ્થિરતાને સમયે અનિચ્છાપૂર્વક અજ્ઞાન અવસ્થામા સુખદુ ખનુ વેદન કરે છે તથા જેવી રીતે અસજ્ઞી જીવ અમનસ્ક હોવાને કારણે જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છા શક્તિથી રહિત હોયને અનિચ્છાપૂર્વક અજ્ઞાન દશામાં વેદનાનો અનુભવ કરે છે, એજ પ્રમાણે સજ્ઞી જીવ પણ સમનસ્ક હોવા છતા પણ જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિથી યુક્ત હોવા છતા પણ ઉપયોગ રહિત અવસ્થામા તે શક્તિની પ્રવૃત્તિના અભાવે અનિચ્છાપૂર્વક-અજ્ઞાન દશામાં-વેદનાનો અનુભવ કરે છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે ॥સૂ. ૪॥

सञ्ज्ञिवेदनाविशेषवक्तव्यता ।

जीवाधिकारात् सञ्ज्ञिनामेव प्रकामनिकरणवेदनाविषये प्राह – 'अत्थि ण भंते' इत्यादि ।

मूलम्–अत्थि णं भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ ? हंता, अत्थि, कहं णं भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ ? गोयमा ! जेणं नो पभू समुद्दस्स पारं गमित्तए, जे णं नो पभू समुद्दस्स पारगयाइं रूवाइं पासित्तए, जे णं नो पभू देवलोगं गमित्तए, जेणं नो पभू देवलोगगयाइं रूवाइं पासित्तए, एस णं गोयमा ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ॥ सू० ५ ॥

छाया–अस्ति खलु भदन्त ! प्रभुरपि प्रकामनिकरणं वेदनां वेदयति ? हन्त, अस्ति, कथं खलु भदन्त ! प्रभुरपि प्रकामनिकरणं वेदनां वेदयति ? गौतम ! यः खलु नो प्रभुः समुद्रस्य पारं गन्तुम्, यः खलु नो प्रभुः समुद्रस्य

सञ्ज्ञिवेदना विशेषवक्तव्यता–

'अत्थि णं भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ–(अत्थि णं भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ) हे भदन्त ! क्या ऐसी बात है कि समर्थ भी जीव प्रकामनिकरण तीव्र इच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करता है ? (हंता, अत्थि) हां गौतम ! समर्थ भी प्राणी तीव्र इच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करता है । (कहं णं भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ) हे भदन्त ! समर्थ भी जीव तीव्र इच्छापूर्वक वेदनाका वेदन कैसे करता है ? (गोयमा)

સંજ્ઞીવેદના વિશેષ વક્તવ્યતા–

'अत्थिणं भंते ! ' ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ– (अत्थिणं भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ ?) હે ભદન્ત ! શું એ વાત સંભવિત છે કે સમર્થ જીવ પણ પ્રકામનિકરણ તીવ્ર ઇચ્છાપૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે ? (हंता अत्थि) હા, ગૌતમ ! સમર્થ જીવ પણ તીવ્રઇચ્છા પૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે (कहं णं भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ) હે ભદન્ત ! સમર્થ જીવ પણ તીવ્રઇચ્છાપૂર્વક વેદનાનું વેદન કેવી રીતે કરે ?

इत्ता ण पासित्तए' य खलु दर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभुः नैव कथमपि समर्थो भवति अधोभागे रूपाणि अनालोच्य खलु द्रष्टुम् । अथ प्रकृते योजयति- 'एस ण गोयमा ! पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ' एवमेव हे गौतम ! एष खलु समनस्कतया प्रभुरपि ज्ञानेच्छाशक्तिसम्पन्नोऽपि जीवः उपयोगाभावदशायाम् अकामनिकरणमनिच्छापूर्वकं सुखदुःखवेदना वेदयति । तथा च यथा असंज्ञी जीवः अमनस्कतया सामर्थ्याभावेन ज्ञानेच्छाशक्तिरहितत्वात् अनिच्छापूर्वकम् अज्ञानप्रत्यय वेदना वेदयति, तथैव संज्ञी जीव समनस्कतया ज्ञानेच्छाशक्तिसम्पन्नोऽपि तादृशशक्तेरुपयोग विना प्रवृत्त्यभावेन अनिच्छापूर्वकम् अज्ञानप्रत्यय वेदना वेदयतीति सिद्धम् ॥ सू० ४ ॥

जैसे दर्शनशक्ति सपन्न भी प्राणी अधोभाग गत रूपोंको बिना देखे नहीं जान सकता है 'एस ण गोयमा ! पभू वि अकामनिकरण वेयणवेएइ' इसी तरहसे हे गौतम ! 'पभू वि अकामनिकरण वेयण वेएइ' ज्ञानशक्ति और इच्छाशक्तिसे सपन्न हुआ भी प्राणी उपयोगाभाव दशामें उपयोगकी अस्थिरताके समयमें अनिच्छापूर्वक सुख दुःखका वेदन अज्ञान अवस्थामें करता है । तथा जिस प्रकारसे असंज्ञी जीव अमनस्क होनेके कारण ज्ञानशक्ति और इच्छाशक्तिसे रहित हुआ अनिच्छापूर्वक अज्ञानदशामें वेदनाका अनुभव न करता है उसी तरहसे संज्ञी जीव भी समनस्क होने पर भी ज्ञानशक्ति और इच्छाशक्तिसे युक्त होने पर भी उपयोगके बिना उस शक्तिकी प्रवृत्तिके अभावसे अनिच्छापूर्वक अज्ञानदशामें वेदनाका अनुभवन करता है यह बात सिद्ध हो जाती है ॥ सू ४ ॥

વસ્તુને જેવી રીતે નીચે નજર કર્યા વિના જોઇ શકતો નથી, 'एस णं गोयमा ! पभू वि अकामनिकरण वेयणं वेएइ' હે ગૌતમ ! એજ પ્રમાણે જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છા શકિતથી યુક્ત હોય એવો જીવ પણ ઉપયોગાભાવ (ઉપયોગ રહિત) અવસ્થામા ઉપયોગની અસ્થિરતાને સમયે અનિચ્છાપૂર્વક અજ્ઞાન અવસ્થામાં સુખદુઃખનું વેદન કરે છે તથા જેવી રીતે અસંજ્ઞી જીવ અમનસ્ક હોવાને કારણે જ્ઞાનશકિત અને ઇચ્છા શક્તિથી રહિત હોયને અનિચ્છાપૂર્વક અજ્ઞાન દશામાં વેદનાનો અનુભવ કરે છે એજ પ્રમાણે સંજ્ઞી જીવ પણ સમનસ્ક હોવા છતા પણ જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિથી યુક્ત હોવા છતા પણ ઉપયોગ રહિત અવસ્થામા તે શક્તિની પ્રવૃત્તિના અભાવે અનિચ્છાપૂર્વક-અજ્ઞાન દશામાં-વેદનાનો અનુભવ કરે છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે ॥સૂ. ૪॥

दर्शनसमर्थोऽपि जीवः प्रकामनिकरणं प्रकामः-इच्छितार्थप्राप्तितः प्रवर्द्धमान तीव्राभिलाषः स एव निकरणं कारणं यत्र तत् प्रकामनिकरणं तीव्रेच्छापूर्वकं यथा स्यात्तथा वेदनां सुखदुःखरूपां वेदयति ? भगवानाह-'हंता, अत्थि' हे गौतम ! हन्त सत्यं सञ्ज्ञित्वेन समनस्कतया रूपादिदर्शनसमर्थोऽपि तीव्राभिलाषपूर्वकं वेदनां वेदयतीति अस्ति सम्भवति, गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-'कहं णं भंते ! पभू वि

प्रभुसे ऐसा पूछा है 'अत्थि णं भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ' हे भदन्त ! ऐसी बात सम्भवित होती है क्या ? जो प्राणी सञ्ज्ञी होने के कारण मनसहित बना हुआ है। ऐसा वह प्राणी रूप दर्शनकी शक्तिसे युक्त होने पर भी प्रकामनिकरण तीव्र इच्छा पूर्वक सुखदुःखस्वरूप वेदनाका वेदन करता है ? इच्छित अर्थकी प्राप्तिसे प्रवर्द्धमान जो जीवको तीव्र अभिलाषा है वही तीव्र अभिलाषा जिस वेदनाके वेदनमें कारण है वह प्रकामनिकरण है। यह क्रिया विशेषण है। तात्पर्य ऐसा है कि सञ्ज्ञी होते हुए भी प्राणी गमन शक्तिके अभाव में वहां के पदार्थोंकी प्राप्ति नहीं होने पर भी तीव्र अभिलाषासे ही क्या सुखदुःखस्वरूप वेदनाका वेदन कर सकता है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'हंता, अत्थि' हां, गौतम ! तीव्र अभिलाषा से जीव सुखदुःखका वेदन कर सकता है। इसमें कारण पूछनेकी इच्छासे गौतम प्रभुसे कहते हैं 'कहं णं भंते !

પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'अत्थिणं भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ? હે ભદન્ત ! શું એવું સંભવી શકે છે કે જે જીવ સંજ્ઞી હોવાને લીધે મનસહિત હોય છે, અને રૂપદર્શનની શક્તિથી યુક્ત હોય છે, તે પણ પ્રકામનિકરણ પૂર્વક (તીવ્ર ઇચ્છા પૂર્વક) સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે? ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે જે અતિશય પ્રબળ અભિલાષા થાય છે, અને તે અતિશય તીવ્ર અભિલાષાજ જે વેદનાનું વેદન કરવામાં કારણભૂત બને છે, તે વેદનાને 'પ્રકામનિકરણ કહે છે અને તે ક્રિયા વિશેષણ છે આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ એવો છે કે સંજ્ઞી હોવા છતાં પણ ગમનશક્તિ આદિને અભાવે ત્યાં (પોતે પહોંચી ન શકે એવે સ્થાને) રહેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ નહીં થવા છતાં પણ તીવ્ર અભિલાષા પૂર્વક શું જીવ સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે?

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે-'हंता, अत्थि' હા, ગૌતમ! તીવ્ર અભિલાષા સહિત જીવ સુખદુઃખનું વેદન કરી શકે છે

ગૌતમ સ્વામી તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-

पारगतानि रूपाणि द्रष्टुम्, यः खलु नो प्रभुः देवलोकं गन्तुम्, य. खलु नो प्रभुः देवलोकगतानि रूपाणि द्रष्टुम्, एष खलु गौतम ! प्रभुरपि प्रकामनिकरणं वेदना वेदयति । तदेव भदन्त ! तदेव भदन्त ! इति ॥ सू० ५ ॥

टीका-'अत्थि ण भते ! पभू वि पकामनिकरण वेयण वेएइ ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! अस्ति सभवति खलु प्रभुरपि सञ्ज्ञित्वेन समनस्कतया क-

हे गौतम ! (जे ण नो पभू समुद्दस्स पार गमित्तए, जे णं नो पभू समुद्दस्स पारगयाइ रूवाइ पासित्तए, जे ण नो पभू देवलोगं गयाइ रूवाइ पासित्तए, एस णं गोयमा ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ सेव भते ! सेव भते ! त्ति) जो जीव समुद्रके पारको जाकर- नेमें समर्थ नहीं है, जो जीव समुद्रके पारमें रहे हुए पदार्थोंको देखनेके लिये समर्थ नहीं है, जो जीव देवलोकमें जानेके लिये समर्थ नहीं है, जो जीव देवलोकमें रहे हुए पदार्थोंको देखनेके लिये समर्थ नहीं है हे गौतम ! ऐसा वह जीव समर्थ होते हुए भी तीव्र इच्छापूर्वक वेदनाका वेदन करता है । हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया यह सब विषय सर्वथा सत्य है, हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया यह सब विषय सर्वथा सत्य है । ऐसा कहकर गौतम यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये ।

टीकार्थ-जीवका अधिकार होने से यहां पर सूत्रकारने संज्ञी जीवोंके ही प्रकामनिकरण वेदनाके विषयमें कहा है इसमें गौतमने

(गोयमा) હે ગૌતમ ! (जे णं नो पभू समुद्दस्स पारं गमित्तए, जे ण नो पभू समुद्दस्स पारगयाइ रूवाइ पासित्तए, जे णं नो पभू देवलोगं गमित्तए जे णं नो पभू देवलोगगयाइ रूवाइ पासित्तए, एसणं गोयमा ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ) જે જીવ સમુદ્રને પાર જવાને સમર્થ નથી, જે જીવ સમુદ્રને પાર પેલે પાર રહેલા પદાર્થોને જોઈ શકવાને સમર્થ હોતા નથી, જે જીવ દેવલોકમાં જવાને સમર્થ નથી, અને જે જીવ દેવલોકમા રહેલા પદાર્થોને જોવાને સમર્થ નથી, એવો જીવ સમર્થ હોવા છતા પણ તીવ્ર ઇચ્છાપૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે

(सेवं भते ! सेव भते ! त्ति) હે ભદન્ત ! જે આપે કહ્યું તે સર્વથા સત્ય છે. હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય છે, આ પ્રમાણે કહીને પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી પોતાને સ્થાને વિરાજમાન થઈ ગયા

ટીકાર્થ- જીવનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી સૂત્રકારે અહીં સંજ્ઞી જીવોની પ્રકામ નિકરણ વેદનાનું નિરૂપણ કર્યું છે આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર

दर्शनसमर्थोऽपि जीवः प्रकामनिकरण प्रकामः-इच्छितार्थप्राप्तिः प्रवर्द्धमान तीव्राभिलाप. स एव निकरण कारण यत्र तत् प्रकामनिकरण तीव्रेच्छापूर्वकं यथा स्यात्तथा वेदना सुखदु:खरूपां वेदयति ? भगवानाह-'हंता, अत्थि' हे गौतम ! हन्त सत्य सञ्ज्ञित्वेन समनस्कतया रूपादिदर्शन समर्थोऽपि तीव्राभिलापपूर्वक वेदनां वेदयतीति अस्ति सम्भवति, गौतमस्तत्र कारण पृच्छति-'कह णं भंते ! पभू वि

प्रभुसे ऐसा पूछा है 'अत्थि णं भंते ! पभू वि पकामनिकरण वेयण वेएइ' हे भदन्त ! ऐसी बात सम्भवित होती है क्या ? जो प्राणी सञ्ज्ञी होने के कारण मनसहित बना हुआ है। ऐसा वह प्राणी रूप दर्शनकी शक्तिसे युक्त होने पर भी प्रकामनिकरण तीव्र इच्छा पूर्वक सुखदुःखरूप वेदनाका वेदन करता है ? इच्छित अर्थकी प्राप्तिसे प्रवर्द्धमान जो जीवको तीव्र अभिलाषा है वही तीव्र अभिलाषा जिस वेदनाके वेदनमें कारण है वह प्रकामनिकरण है। यह क्रिया विशेषण है। तात्पर्य ऐसा है कि सञ्ज्ञी होते हुए भी प्राणी गमन शक्तिके अभाव में वहा के पदार्थोंकी प्राप्ति नहीं होने पर भी तीव्र अभिलाषासे ही क्या सुखदुःखरूप वेदनाका वेदन कर सकता है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'हंता, अत्थि' हां, गौतम ! तीव्र अभिलाषा से जीव सुखदु.खका वेदन कर सकता है। इसमें कारण पूछनेकी इच्छासे गौतम प्रभुसे कहते हैं 'कह णं भंते !

પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'अत्थिणं भंते ! पभू वि पकामनिकरण वेयण वेएइ ? હે ભદન્ત ! શું એવું સંભવી શકે છે કે જે જીવ સંજ્ઞી હોવાને લીધે મનસહિત હોય છે, અને રૂપદર્શનની શક્તિથી યુક્ત હોય છે, તે પણ પ્રકામનિકરણ પૂર્વક (તીવ્ર ઈચ્છા પૂર્વક) સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે ? ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે જે અતિશય પ્રબળ અભિલાષા થાય છે, અને તે અતિશય તીવ્ર અભિલાષાજ જે વેદનાનું વેદન કરવામા કારણભૂત બને છે, તે વેદનાને પ્રકામનિકરણ કહે છે અને તે ક્રિયા વિશેષણ છે આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ એવો છે કે સંજ્ઞી હોવા છતા પણ ગમનશક્તિ આદિને અભાવે ત્યાં (પોતે પહોંચી ન શકે એવે સ્થાને) રહેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ નહીં થવા છતાં પણ તીવ્ર અભિલાષા પૂર્વક શું જીવ સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે ?

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે-'हंता, अत्थि' હા, ગૌતમ ! તીવ્ર અભિલાષા સહિત જીવ સુખદુઃખનું વેદન કરી શકે છે

ગૌતમ સ્વામી તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-

पकामनिकरण वेयणं वेएइ ?' हे भदन्त ! कथं खलु प्रभुरपि-समनस्कतया रूपदर्शन समर्थोऽपि प्रकामनिकरण तीव्राभिलाषपूर्वकं वेदनां वेदयति ? भगवानाह- 'गोयमा ! जे ण नो पभू समुद्दस्स पार गमित्तए' हे गौतम ! य खलु संज्ञि स्वेन रूपदर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभुः नैव समर्थः समुद्रस्य पारं गन्तुम्, तस्य समुद्रपारवर्तिद्रव्यप्राप्त्यर्थित्वे सत्यपि पारगमनशक्तिवैकल्यात्, अत एव 'जे ण नो पभू समुद्दस्स पारगयाइ रूवाइ पासित्तए' य खलु रूपदर्शनशक्ति सम्पन्नोऽपि पारगमनशक्तिवैकल्यात् नो प्रभु नैव समर्थ समुद्रस्य पारगतानि पारवर्त्तीनि रूपाणि द्रष्टुम्, एवं 'जेण नो पभू देवलोग गमित्तए' य खलु

पभू वि पकामनिकरण वेयण वेएइ' भदन्त ! इसमें कारण क्या है जो समनस्क होने पर भी रूप दर्शनमें बना हुआ प्राणी तीव्र अभिलाषापूर्वक वेदनाका वेदन करता है ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'जे ण नो पभू समुद्दस्स पारं गमित्तए' जो जीव संज्ञी होनेसे रूपदर्शनकी शक्तिसे सम्पन्न भी वह समुद्रके पार जानेके लिये शक्त नहीं हो सकता है अर्थात् समुद्र पारवर्ती द्रव्यकी प्राप्तिकी कामनावाला बना हुआ भी प्राणी पारगमन की शक्तिके अभावके कारण समुद्रको पार नहीं कर सकता है और इसी कारण 'जे ण नो पभू समुद्दस्स पारगयाइ रूवाइ पासित्तए' जो रूपदर्शनकी शक्तिसे सपन्न होने पर भी पारगमनकी शक्तिके अभावके कारण समुद्र पारगतरूपोंको पदार्थोंको देखनेके लिये समर्थ नहीं होता है 'एव जे णं नो पभू देवलोगं गमित्तए' जो समनस्क

'कह ण भंते ! पभू वि पकामनिकरणं वेयण वेएइ ?' હે ભદન્ત ! સમનસ્ક હોવાથી રૂપદર્શન કરવાને સમર્થ હોય એવો સંજ્ઞી જીવ પણ શા કારણે તીવ્ર અભિલાષા પૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે ? ઉત્તર- 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'जे णं नो पभू समुद्दस्स पार गमित्तए' જે જીવ સંજ્ઞી હોવાથી રૂપદર્શનની શક્તિથી યુક્ત પણ છે, એવો જીવ પણ સમુદ્રને સામે પાર જવાને શક્તિમાન હોઈ શકતો નથી એટલે કે તે જીવ સમુદ્રને પેલે પાર રહેલી વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની કામનાવાળો હોવા છતાં પારગમનની શક્તિને અભાવે સમુદ્રને પાર જઈ શકતો નથી 'जे ण नो पभू समुद्दस्स पारगयाइ रूवाइ पासित्तए' જે જીવ રૂપદર્શનની શક્તિવાળો છે પણ પારગમનની શક્તિનો અભાવ હોવાને કારણે સમુદ્રને પેલે પાર રહેલા રૂપોને (પદાર્થોને) જોઈ શકવાને સમર્થ હોતો નથી અને 'जे ण नो पभू देवलोगं गमित्तए'

समनस्कत्वेन रूपदर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि नो प्रभुः नैव समर्थः देवलोकं गन्तुम्, तस्य देवलोकगतसुखप्राप्त्यर्थित्वे सत्यपि तद्गमनशक्तिवैकल्यात्, तथा 'जेण नो पभू देवलोगगयाइं रूवाइं पासित्तए' य खलु रूपदर्शनशक्तिसम्पन्नोऽपि देवलोकगमनशक्तिवैकल्यात् नो प्रभुः नैव समर्थः देवलोकगतानि रूपाणि द्रष्टुम् 'एस णं गोयमा ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ' हे गौतम ! एष खलु स सञ्ज्ञी समनस्कतया ज्ञानेच्छाशक्तिसम्पन्नत्वेन प्रभुरपि रूपदर्शनसमर्थोऽपि गमनशक्तिवैकल्यप्रयुक्तप्राप्तिसामर्थ्याभावात् उत्कटरागात् प्रकामनिकरणं तीव्राभिलापपूर्वकं वेदनां वेदयति । एवं च एतत्सूत्रद्वयसन्दर्भस्याऽयमाशयः—

होनेसे रूपदर्शनकी शक्तिसे सम्पन्न होने पर भी देवलोकमें जानेके लिये समर्थ नहीं होता है, अर्थात् देवलोकगत सुखोंको भोगनेकी अभिलाषावाला होने पर भी वहां पर गमन करनेकी शक्तिके अभाव से जो देवलोकमें नहीं जा सकता है तथा 'जे णं नो पभू देवलोग गयाइं रूवाइं पासित्तए' जो रूपदर्शनकी शक्तिसे सपन्न होने पर भी देवलोकगमनकी शक्तिके अभावके कारण देवलोक गतरूपोंको देखने के लिये समर्थ नहीं होता है 'एस णं गोयमा ! पभू वि पकामनि करणं वेयणं वेएइ' हे गौतम ! ऐसा वह सञ्ज्ञी जीव समनस्क होने से ज्ञानशक्ति और इच्छा शक्तिसे सम्पन्न होनेसे रूपदर्शन करनेमें समर्थ है, तब भी गमनशक्तिके अभाव प्रयुक्त प्राप्तिके सामर्थ्यके अभावसे वह उत्कटरागको लेकर प्रकामनिकरण तीव्र अभिलाषापूर्वक वेदनाका वेदन करता है । इन सूत्रोंका आशय इस प्रकारसे है

જે સમનસ્ક હોવાથી રૂપદર્શનની શકિતથી યુકત હોવા છતા પણ દેવલોકમા જવાને સમર્થ નથી, એટલે કે દેવલોકના સુખોને ભોગવવાની અભિલાષાવાળો હોવા છતા પણ ત્યા જઈ શકવાની શકિત ન હોવાને કારણે ત્યાં જઈ શકતો નથી, તથા 'जे णं नो पभू देवलोगयाइं रूवाइं पासित्तए' જે રૂપદર્શનની શકિતવાળો હોવા છતા દેવલોકમાં ગમન કરી શકવાની શકિતને અભાવે દેવલોકના પદાર્થોને જોઈ શકવાને સમર્થ નથી, 'एस णं गोयमा ! पभू वि पकामनिकरणं वेयणं वेएइ' એવો તે સંજ્ઞી જીવ, હે ગૌતમ! સમનસ્ક હોવાથી—જ્ઞાનશકિત અને ઇચ્છાશકિતવાળો હોવાથી રૂપદર્શન કરવાને સમર્થ છે, છતા પણ ગમનશકિતને અભાવે તેના દ્વારા તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તે કારણે એવો જીવ ઉત્કટ રાગની અપેક્ષાએ પ્રકામ-નિકરણ (તીવ્ર અભિલાષા) પૂર્વક વેદનાનું વેદન કરે છે આ સૂત્રોનો આશય આ પ્રમાણે

असंज्ञीजीवः अमनस्कतया इच्छाज्ञानशक्तिविरहात् अनिच्छापूर्वकमज्ञानपूर्वकं च सुखदुःखवेदना वेदयति, संज्ञी जीवश्च समनस्कतया इच्छाज्ञानशक्तियुक्तोऽपि उपयोगाभावे अनिच्छापूर्वकमज्ञानपूर्वकं च सुखदुःखवेदनां वेदयति, किन्तु कश्चित् संज्ञी जीवः समनस्कतया ज्ञानेच्छाशक्तिसम्पन्नोऽपि गमनशक्तेरभावेन प्राप्तिसामर्थ्याभावे तीव्राभिलाषात् सुखदुःखं वेदयति। अन्ते गौतमो भगवद्वाक्यं स्वीकरोति–'सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति' हे भदन्त ! तदेव–भवत्कथनं सत्यमेव, हे भदन्त ! तदेव–भवत्कथनं सत्यमेवेति ॥ सू० ५ ॥

इति श्री–विश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचक–पञ्चदशभाषाकलित–ललित कलापालापक–प्रविशुद्ध–गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्री-शाहूच्छत्रपति–कोल्हापुरराज–प्रदत्त "जैनशास्त्राचार्य" पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि– जैनाचार्य–जैन धर्मदिवाकर–पूज्यश्री–घासीलालव्रतिविरचितायां "श्रीभगवतीसूत्रस्य" प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां सप्तमशतकस्य सप्तमोद्देशः समाप्तः ॥७–७॥

असंज्ञीजीव अमनस्क होनेके कारण इच्छापूर्वक और अज्ञानपूर्वक सुखदुःखरूप वेदनाका वेदन करता है। तथा संज्ञीजीव समनस्क होनेके कारण इच्छाशक्ति और ज्ञानशक्ति इनदोनों शक्तियोंसे युक्त रहता है तब भी वह उपयोग की अस्थिरतामें अनिच्छापूर्वक एवं अज्ञानपूर्वक सुखदुःखरूप वेदनाका अनुभव करता है। किन्तु कोई एक संज्ञी जीव समनस्क होने से ज्ञानशक्तिसे सम्पन्न होने पर भी गमनशक्तिके अभावसे प्राप्ति करनेरूप सामर्थ्यके अभावमें केवल

છે- અસંજ્ઞી જીવ અમનસ્ક હોવાથી ઇચ્છાશકિત અને જ્ઞાનશક્તિથી રહિત હોય છે તેથી તે અનિચ્છાપૂર્વક અને અજ્ઞાનપૂર્વક સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે. પણ સંજ્ઞી જીવ સમનસ્ક હોવાથી ઇચ્છાશકિત અને જ્ઞાનશકિતથી યુક્ત હોય છે છતાં પણ તે ઉપયોગની અસ્થિરતામાં અનિચ્છાપૂર્વક અને અજ્ઞાનપૂર્વક સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે પરન્તુ કોઇક સંજ્ઞી જીવ સમનસ્ક હોવાથી જ્ઞાનશકિત અને ઇચ્છાશકિતથી યુક્ત હોવા છતાં પણ ગમનશકિતને અભાવે ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકવાને

तीव्र अभिलाषासे सुखदुःखरूप वेदनाका वेदन करता है। अन्तमें गौतम भगवान् के वचनों को स्वीकार करते हुए कहते हैं कि 'सेव भंते ! सेव भंते त्ति' हे भदन्त ! आपका कथन सत्य ही है आपका कथन सत्य ही है ॥ सू. ५ ॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की
प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके सप्तम शतकका सप्तम
उद्देशक समाप्त ॥७-७॥

સમર્થ હોતો નથી. તેથી એવો જીવ તીવ્ર અભિલાષાથી યુક્ત બનીને સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે.

ઉદ્દેશકને અન્તે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુનાં વચનોને પ્રમાણભૂત ગણીને કહે છે- 'सेव भंते ! सेव भंते त्ति' હે ભદન્ત! આપે જે કહ્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે હે ભદન્ત! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય છે.' આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ પોતાને સ્થાને બેસી ગયા, સૂ. ૫

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'ભગવતી'
સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના સપ્તમશતકનો
સાતમો ઉદ્દેશો સમાપ્ત ॥ ૭-૭ ॥

असंज्ञीजीवः अमनस्कतया इच्छाज्ञानशक्तिविरहात् अनिच्छापूर्वकमज्ञानपूर्वकं च सुखदुःखवेदनां वेदयति, संज्ञी जीवश्च समनस्कतया इच्छाज्ञानशक्तियुक्तोऽपि उपयोगाभावे अनिच्छापूर्वकमज्ञानपूर्वकं च सुखदुःखवेदनां वेदयति, किन्तु कश्चित् संज्ञी जीवः समनस्कतया ज्ञानेच्छाशक्तिसम्पन्नोऽपि गमनशक्तेरभावेन प्राप्तिसामर्थ्याभावे तीव्राभिलाषात् सुखदुःखं वेदयति। अन्ते गौतमो भगवद्वाक्यं स्वीकरोति-'सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति' हे भदन्त ! तदेव-भवत्कथनं सत्यमेव, हे भदन्त ! तदेव-भवत्कथनं सत्यमेवेति ॥ सू० ५ ॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललित-कलापालापक-प्रविशुद्ध-गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्री-शाहूच्छत्रपति-कोल्हापुरराज-प्रदत्त "जैनशास्त्राचार्य" पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि- जैनाचार्य-जैन धर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां "श्रीभगवतीसूत्रस्य" प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां सप्तमशतकस्य सप्तमोद्देशः समाप्तः ॥७-७॥

असंज्ञीजीव अमनस्क होनेके कारण इच्छापूर्वक और अज्ञानपूर्वक सुखदुःखस्वरूप वेदनाका वेदन करता है। तथा संज्ञीजीव समनस्क होनेके कारण इच्छाशक्ति और ज्ञानशक्ति इनदोनों शक्तियोंसे युक्त रहता है तब भी वह उपयोग की अस्थिरतामें अनिच्छापूर्वक एवं अज्ञानपूर्वक सुखदुःखस्वरूप वेदनाका अनुभव करता है। किन्तु कोई एक संज्ञी जीव समनस्क होने से ज्ञानशक्तिसे सम्पन्न होने पर भी गमनशक्तिके अभावसे प्राप्ति करनेरूप सामर्थ्यके अभावमें केवल

છે- અસંજ્ઞી જીવ અમનસ્ક હોવાથી ઇચ્છાશકિત અને જ્ઞાનશકિતથી રહિત હોય છે તેથી તે અનિચ્છાપૂર્વક અને અજ્ઞાનપૂર્વક સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે. પણ સંજ્ઞી જીવ સમનસ્ક હોવાથી ઇચ્છાશકિત અને જ્ઞાનશકિતથી યુકત હોય છે છતાં પણ તે ઉપયોગની અસ્થિરતામાં અનિચ્છાપૂર્વક અને અજ્ઞાનપૂર્વક સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે પરન્તુ કોઇક સંજ્ઞી જીવ સમનસ્ક હોવાથી જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છાશકિતથી યુકત હોવા છતાં પણ ગમનશકિતને અભાવે ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકવાને

तीव्र अभिलाषासे सुखदुःखरूप वेदनाका वेदन करता है। अन्तमें गौतम भगवान् के वचनों को स्वीकार करते हुए कहते हैं कि 'सेव भंते ! सेव भंते त्ति' हे भदन्त ! आपका कथन सत्य ही है आपका कथन सत्य ही है ॥ सू. ५ ॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की
प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके सप्तम शतकका सप्तम
उद्देशक समाप्त ॥७-७॥

✿

સમર્થ હોતો નથી. તેથી એવો જીવ તીવ્ર અભિલાષાથી યુક્ત બનીને સુખદુઃખરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે

ઉદ્દેશકને અન્તે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુનાં વચનોને પ્રમાણભૂત ગણીને કહે છે- 'સેવ ભંતે ! સેવ ભંતે ત્તિ' હે ભદન્ત! આપે જે કહ્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે હે ભદન્ત! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય છે.' આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ પોતાને સ્થાને બેસી ગયા. સૂ. ૫

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'ભગવતી'
સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના સપ્તમશતકનો
સાતમો ઉદ્દેશો સમાપ્ત ॥ ૭-૭ ॥

✿

अथ अष्टमोद्देशकः प्रारभ्यते ।

सप्तमशतके अष्टमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्–

छद्मस्थो मनुष्यः केवलं संयमेन तपसा सिद्धोऽभूत् न वा ? इति प्रश्नोत्तरम् हस्तिनः कुन्थोश्च जीवः समान एव केवलं कायमात्रे विभेदप्रश्नोत्तरम्, पापकर्म दुःखरूपं वर्तते । दशसंज्ञावक्तव्यता निरूपणम् । नैरयिकाणां दशप्रकारक वेदनावक्तव्यतानिरूपणम् । हस्तिनः कुन्थोश्च समाना अप्रत्याख्यानक्रिया । आधाकर्माहारकः साधुः किं बध्नाति ? इति प्रश्नोत्तरम् ।

छद्मस्थमनुष्यादिवक्तव्यता ।

जीवाधिकारात् छद्मस्थ मनुष्यवक्तव्यतामाह–'छउमत्थे णं' इत्यादि ।

मूलम्–छउमत्थे णं भंते ! मणूसे तीयमणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं–एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं, जाव अलमत्थु। से णूणं भंते ! हत्थिस्स य

सातवें शतकका आठवां उद्देशक

सप्तमशतकके इस अष्टम उद्देशकका विषयविवरण संक्षेपसे इस प्रकारसे है छद्मस्थ मनुष्य केवल संयम और तपसे सिद्ध हुआ है या नहीं हुआ है ? इस प्रश्नका उत्तर । हाथीका जीव और कुन्थु का जीव समान ही है, केवल कायमात्रमें भेद है ऐसा प्रश्नोत्तर पापकर्म दुःखरूप है । दश संज्ञा संबंधी वक्तव्यता निरूपण । नैरयिक जीवोंकी दशप्रकारकी वेदनाओंकी वक्तव्यताका निरूपण । हाथी और कुन्थुकी अप्रत्याख्यान क्रिया समान है । आधाकर्माहारक साधु कैसे कर्मका बंध करता है ऐसे प्रश्नका विचार ।

સાતમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ

આ ઉદ્દેશકમાં પ્રરૂપિત વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ–

'છદ્મસ્થ મનુષ્ય એકલા સંયમ અને તપથી સિદ્ધ પદ પામ્યા છે કે નહીં ?' આ પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર હાથીનો જીવ અને કીડીનો જીવ સમાન જ છે, પરન્તુ કાયાની અપેક્ષાએ જ તફાવત છે. એવું પ્રતિપાદન પાપકર્મ દુઃખરૂપ છે એવું નિરૂપણ દશ સંજ્ઞા સંબંધી વક્તવ્યતાનું કથન નારક જીવોની દશ પ્રકારની વેદનાઓનું નિરૂપણ હાથી અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન છે એવું કથન "આધાકર્મ આહાર લેનાર સાધુ કેવા કર્મનો બંધ કરે છે ?" એવો પ્રશ્ન અને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર.

कुंथुस्स य समे चेव जीवे ? हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य, कुंथुस्स य एवं जहा 'रायप्पसेणइज्जे' जाव खुड्डियं वा, महालियं वा । से तेणट्ठेण गोयमा ! जाव समे चेव जीवे ॥सू०१॥

छाया—छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्यः अतीते अनन्ते शाश्वते समये केवलेन संयमेन-एवं यथा प्रथमशतके चतुर्थे उद्देशके तथा भणितव्यम्, यावत् अलमस्तु । अथ नूनं भदन्त ! हस्तिनश्च कुन्थोश्च समः एव जीवः ? हन्त, गौतम ! हस्तिनश्च कुन्थोश्च एवं यथा 'रायप्पसेणइज्जे' राजप्रश्नीये यावत् क्षुद्रिकां वा, महालयां वा, तत् तेनार्थेन-गौतम ! यावत् समः एव जीवः ॥सू०१॥

छद्मस्थ मनुष्यादि वक्तव्यता-

'छउमत्थेणं भंते ! मणूसे' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(छउमत्थेणं भंते ! मणूसे तीयमणतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं) हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य अनन्त एवं शाश्वत अतीत कालमें केवल संयमसे यावत् सिद्ध हुआ है ? (एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव अलमत्थु) हे गौतम ! इस विषयमें समस्त कथन जैसा प्रथम शतक के चतुर्थ उद्देशक में कहा गया है उसी तरह से यावत् 'अलमस्तु' पाठ तक जानना चाहिये । (से णूणं भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समेच्चेव जीवे) हे भदन्त ! हाथीका और कुंथुका जीव क्या समान है ? (हंता, गोयमा) हां, गौतम ! (हत्थिस्स य कुंथुस्स य-एवं जहा रायप्पसेण

છદ્મસ્થ મનુષ્ય આદિની વક્તવ્યતા-

"छउमत्थेण भंते ! मणूसे' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (छउमत्थेण भंते ! मणूसे तीयमणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं ?) હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય અનંત અને શાશ્વત અતીતકાળમાં (ભૂતકાળમાં) કેવળ સંયમ અને તપથી જ સિદ્ધપદ પામ્યો છે ખરો ? (एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव अलमत्थु) હે ગૌતમ ! આ વિષયમાં સમસ્ત કથન પહેલા શતકના ચોથા ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવું 'અલમસ્તુ' સુધીનું કથન ત્યાંથી ગ્રહણ કરવું (से णूणं भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समेचेव जीवे ?) હે ભદન્ત ! શું હાથીનો જીવ અને કીડીનો જીવ સમાન છે ? (हंता, गोयमा !) હા, ગૌતમ ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य – एवं जहा रायप्पसेणइज्जे जाव खुड्डियं वा महालियं वा – से तेणट्ठेण गोयमा !

अथ अष्टमोद्देशकः प्रारभ्यते ।

सप्तमशतके अष्टमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्-

छद्मस्थो मनुष्यः केवलं संयमेन तपसा सिद्धोऽभूत् न वा ? इति प्रश्नोत्तरम्, हस्तिनः कुन्थोश्च जीवः समान एव केवलं कायमात्रे विभेदः प्रश्नोत्तरम्, पापकर्म दुःखरूपं वर्तते । दशसंज्ञावक्तव्यता निरूपणम् । नैरयिकाणां दशप्रकारकवेदनावक्तव्यतानिरूपणम् । हस्तिनः कुन्थोश्च समाना अप्रत्याख्यानक्रिया । आधाकर्माहारकः साधुः किं बध्नाति ? इति प्रश्नोत्तरम् ।

छद्मस्थमनुष्यादिवक्तव्यता ।

जीवाधिकारात् छद्मस्थ मनुष्यवक्तव्यतामाह-'छउमत्थे णं' इत्यादि ।

मूलम्-छउमत्थे णं भंते ! मणूसे तीयमणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं-एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं, जाव अलमत्थु। से णूणं भंते ! हत्थिस्स य

सातवें शतकका आठवां उद्देशक

सप्तमशतकके इस अष्टम उद्देशकका विषयविवरण संक्षेपसे इस प्रकारसे है छद्मस्थ मनुष्य केवल संयम और तपसे सिद्ध हुआ है या नहीं हुआ है ? इस प्रश्नका उत्तर । हाथीका जीव और कुन्थु का जीव समान ही है, केवल कायमात्रमें भेद है ऐसा प्रश्नोत्तर पापकर्मदुःखरूप है । दश संज्ञा संबंधी वक्तव्यता निरूपण । नैरयिक जीवोंकी दशप्रकारकी वेदनाओंकी वक्तव्यताका निरूपण । हाथी और कुन्थुकी अप्रत्याख्यान क्रिया समान है । आधाकर्माहारक साधु कैसे कर्मका बंध करता है ऐसे प्रश्नका विचार ।

સાતમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ

આ ઉદ્દેશકમાં પ્રરૂપિત વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ-

"છદ્મસ્થ મનુષ્ય એકલા સંયમ અને તપથી સિદ્ધ પદ પામ્યા છે કે નહીં ?" આ પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર હાથીનો જીવ અને કીડીનો જીવ સમાન જ છે, પરન્તુ કાયાની અપેક્ષાએ જ તફાવત છે. એવું પ્રતિપાદન પાપકર્મ દુઃખરૂપ છે એવું નિરૂપણ દશ સંજ્ઞા સંબંધી વક્તવ્યતાનું કથન નારક જીવોની દશ પ્રકારની વેદનાઓનું નિરૂપણ હાથી અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન છે એવું કથન "આધાકર્મી આહાર લેનાર સાધુ કેવા કર્મનો બંધ કરે છે ?" એવો પ્રશ્ન અને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર.

केवलेन ब्रह्मचर्यवासेन, केवलाभिः प्रवचनमातृभिः सिद्धः, बुद्धः, मुक्तः, सर्वदुःखानामन्तं कृतवान् किम्? भगवानाह–नायमर्थः समर्थः। गौतमः पृच्छति–तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते–छद्मस्थो मनुष्यः केवलेन संयमादिना यावत् केवलाभिः प्रवचनमातृभिः नो सिद्धः, नो बुद्धः, नो मुक्तः, नो वा सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्! इति, भगवान् आह–हे गौतम! अतीतानन्त

से यहां पर भी कहना चाहिये–यावत् 'अलमस्तु' यहां तक यहां यावत् पद से 'केवलेन संवरेण' केवल संवरमात्रसे, 'केवलेन ब्रह्मचर्य वासेन' केवल ब्रह्मचर्य से, 'केवलाभिः प्रवचनमातृभि' केवल प्रवचन माताओंके पालने से, 'सिद्धः' सिद्ध हुआ है, 'बुद्धः' बुद्ध हुआ है? 'मुक्तः' मुक्त हुआ है? 'सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्' समस्त दुःखोंका अन्त करनेवाला हुआ है? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि हे गौतम! 'नायमर्थः समर्थः' यह अर्थ समर्थ नहीं है। इस पर गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि–'तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते–छद्मस्थो मनुष्यः केवलेन संयमादिना यावत् केवलाभिः प्रवचनमातृभिः नो सिद्धः नोबुद्धः नो मुक्तः नो वा सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्" हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि छद्मस्थ मनुष्य केवल संयम

અહીં 'जाव' (યાવત્) પદથી 'केवलेन संवरेण, केवलेन ब्रह्मचर्यवासेन, केवलाभिः प्रवचनमातृभि' આ શબ્દોને ગ્રહણ કરવાના છે હવે પ્રશ્નનો આકાર આ પ્રમાણે બનશે– હે ભદન્ત! વ્યતીત થયેલા અનંત શાશ્વતકાળમાં શું કોઇ છદ્મસ્થ મનુષ્ય માત્ર સંયમથી, માત્ર સંવરથી, માત્ર બ્રહ્મચર્યના સેવનથી, માત્ર પ્રવચન માતાઓનું પાલન કરવાથી, सिद्धः, बुद्धः, मुक्तः, सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्' સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, અને સમસ્ત દુઃખોનો અંતકર્તા બન્યો છે ખરો? 'एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव अलमत्थु' હે ગૌતમ! પહેલા શતકના ચોથા ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ કથન અહીં ગ્રહણ કરવું તે કથન 'અલમસ્તુ' શબ્દ સુધી ગ્રહણ કરવું તે ઉદ્દેશકમાં આ પ્રમાણે કથન કર્યું છે–

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે– 'नायमर्थः समर्थः' હે ગૌતમ! એવું સંભવી શકતું નથી.

તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી ગૌતમ સ્વામી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે– 'तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते– 'छद्मस्थो मनुष्यः केवलेन संयमादिना यावत् केवलाभिः प्रवचनमातृभि नो सिद्धः, नो बुद्धः, नो मुक्तः, नो वा सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्' હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે છદ્મસ્થ

टीका—'छउमत्थे ण भंते! मणूसे' गोतम! छद्मस्थो भदन्त! छद्मस्थः अवधिज्ञानवर्जितः खलु मनुष्यः किम् 'तीयमणतं सासयं समयं' अतीते=व्यतीते अनन्ते=अन्तरहिते शाश्वते=नित्ये समये व्यतीतानन्तशाश्वतकाले 'केवलेण सजमेण' केवलेन संयमेन-केवलसंयममात्रेण उपलक्षणात् केवलेन तपसा 'एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं, जाव अलमत्थु' एवं यथा प्रथमशतके चतुर्थे उद्देशके उक्तं तथा अत्रापि भणितव्यं वक्तव्यम्, यावत् 'अलमस्तु' इत्यन्तम्, तथा च-यावत्करणात्-केवलेन संवरेण,

इज्जे' जाव खुड्डिय वा महालिय वा-से तेणट्ठेण गोयमा! जाव समे चेव जीवे) हाथी और कुंथुका जीव समान है। जैसा 'रायपसेणीय' सूत्र में कहा उसी तरह से यावत् 'खुड्डिय वा महालियं वा' इस पाठतक जानना चाहिये। इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि हाथी का जीव और कुन्थुका जीव समान ही है।

टीकार्थ—जीव का अधिकार होने से सूत्रकारने यहां पर छद्मस्थ मनुष्यकी वक्तव्यता का कथन किया है—इस में गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि—'छउमत्थे ण भंते मणूसे' हे भदन्त! अवधिज्ञानवर्जित छद्मस्थ मनुष्य क्या 'तीयमणतं सासयं समयं' अतीत—व्यतीत, अनन्त शाश्वतकाल में—'केवलेण संजमेण' केवल संयम से उपलक्षण से—केवल तप से, 'एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव अलमत्थु' जैसा प्रथम शतकमें चौथे उद्देशक में कहा है उसी तरह

जाव समेचेव जीवे) હાથી અને કીડીનો જીવ સમાન છે આ વિષયમાં 'રાયપસેણીય સુત્ર' મા કહ્યા પ્રમાણે કથન સમજવું. 'खुड्डिय वा महालिय वा' (લઘુ શરીર અને મોટું શરીર) અહીં સુધીનું કથન તે સૂત્રમાંથી ગ્રહણ કરવું હે ગૌતમ! તે કારણે મે એવું કહ્યુ છે કે હાથીનો જીવ અને કીડીનો જીવ સમાન જ છે

ટીકાર્થ— જીવનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં છદ્મસ્થ મનુષ્યની વક્તવ્યતાનું કથન કર્યું છે— ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે— 'छउमत्थे ण भंते! मणूसे' હે ભદન્ત! અવધિજ્ઞાનરહિત છદ્મસ્થ મનુષ્ય શું 'तीयमणतं सासयं समयं' અતીત (વ્યતીત થયેલા), અનંત (અંત રહિત) અને શાશ્વત (નિત્ય) સમયમાં 'केवलेणं संजमेणं' કેવળ સંયમથી (ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ કેવળ તપથી) સિદ્ધપદ પામ્યો છે ખરો? (एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहाभाणियव्वं जाव अलमत्थु) જેવી રીતે પ્રથમ શતકના ચોથા ઉદ્દેશામાં કહ્યું છે, તેવી જ રીતે અહીં પણ સમજી લેવું યાવત્ અલમસ્તુ અહીં સુધીનું કથન અહીં ગ્રહણ કરવું

केवलेन ब्रह्मचर्यवासेन, केवलाभिः प्रवचनमातृभिः सिद्धः, बुद्धः, मुक्त, सर्वदुःखानामन्तं कृतवान् किम्? भगवानाह–नायमर्थः समर्थः। गौतमः पृच्छति–तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते–छद्मस्थो मनुष्यः केवलेन संयमादिना यावत् केवलाभिः प्रवचनमातृभिः नो सिद्धः, नो बुद्धः, नो मुक्तः, नो वा सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्! इति, भगवान् आह–हे गौतम! अतीतानन्त

से यहां पर भी कहना चाहिये–यावत् 'अलमस्तु' यहां तक यहां यावत् पद से 'केवलेन संवरेण' केवल संवरमात्रसे, 'केवलेन ब्रह्मचर्यवासेन' केवल ब्रह्मचर्य से, 'केवलाभिः प्रवचनमातृभिः' केवल प्रवचन माताओंके पालने से, 'सिद्धः' सिद्ध हुआ है, 'बुद्धः' बुद्ध हुआ है, 'मुक्तः' मुक्त हुआ है? 'सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्' समस्त दुःखोंका अन्त करनेवाला हुआ है? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि हे गौतम! 'नायमर्थः समर्थः' यह अर्थ समर्थ नहीं है। इस पर गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि–'तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते–छद्मस्थो मनुष्यः केवलेन संयमादिना यावत् केवलाभिः प्रवचनमातृभिः नो सिद्धः नो बुद्धः नो मुक्तः नो वा सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्" हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि छद्मस्थ मनुष्य केवल संयम

અહીં 'जाव' (યાવત્) પદથી 'केवलेन संवरेण, केवलेन ब्रह्मचर्यवासेन, केवलाभिः प्रवचनमातृभिः' આ શબ્દોને ગ્રહણ કરવાના છે હવે પ્રશ્નનો આકાર આ પ્રમાણે બને– હે ભદન્ત! વ્યતીત થયેલા અનંત શાશ્વતકાળમાં શું કોઇ છદ્મસ્થ મનુષ્ય માત્ર સંયમથી, માત્ર સંવરથી, માત્ર બ્રહ્મચર્યના સેવનથી, માત્ર પ્રવચન માતાઓનું પાલન કરવાથી, सिद्धः, बुद्धः, मुक्तः, सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्' સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, અને સમસ્ત દુઃખોનો અંતકર્તા બન્યો છે ખરો? 'एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव अलमत्थु' હે ગૌતમ! પહેલા શતકના ચોથા ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ કથન અહીં ગ્રહણ કરવું તે કથન 'અલમસ્તુ' શબ્દ સુધી ગ્રહણ કરવું તે ઉદ્દેશકમાં આ પ્રમાણે કથન કર્યું છે–

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે– 'नायमर्थः समर्थः' હે ગૌતમ! એવું સંભવી શકતું નથી.

તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી ગૌતમ સ્વામી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે– 'तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते– 'छद्मस्थो मनुष्यः केवलेन संयमादिना यावत् केवलाभिः प्रवचनमातृभिः नो सिद्धः, नो बुद्धः, नो मुक्तः, नो वा सर्वदुःखानामन्तं कृतवान्' હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે છદ્મસ્થ

टीका—'छउमत्थे णं भंते ! मणूसे' गौतम! इत्यादि—हे भदन्त ! छद्मस्थः अवधिज्ञानवर्जितः खलु मनुष्यः किम् 'तीयमणतं सासयं समयं' अतीते=व्यतीते अनन्ते=अन्तरहिते शाश्वते=नित्ये समये व्यतीतानन्तशाश्वत-काले 'केवलेण संजमेण' केवलेन संयमेन-केवलसंयममात्रेण उपलक्षणात् केवलेन तपसा 'एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं, जाव अलमत्थु' एवं यथा प्रथमशतके चतुर्थे उद्देशके उक्तं तथा अत्रापि भणितव्यम्=वक्तव्यम्, यावत् 'अलमस्तु' इत्यन्तम्, तथा च-यावत्करणात्-केवलेन संवरेण,

इज्जे' जाव खुड्डिय वा महालिय वा-से तेणट्ठेण गोयमा ! जाव समे चेव जीवे) हाथी और कुंथुका जीव समान है। जैसा 'रायपसेणीय' सूत्र में कहा उसी तरह से यावत् 'खुड्डिय वा महालिय वा' इस पाठतक जानना चाहिये। इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि हाथी का जीव और कुन्थुका जीव समान ही है।

टीकार्थ—जीव का अधिकार होने से सूत्रकारने यहा पर छद्मस्थ मनुष्यकी वक्तव्यता का कथन किया है—इस में गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि—'छउमत्थे णं भंते मणूसे' हे भदन्त ! अवधिज्ञानवर्जित छद्मस्थ मनुष्य क्या 'तीयमणतं सासयं समयं' अतीत—व्यतीत, अनन्त शाश्वतकाल में—'केवलेण संजमेण' केवल संयम से उपलक्षण से—केवल तप से, 'एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव अलमत्थु' जैसा प्रथम शतकमें चौथे उद्देशक में कहा है उसी तरह

जाव समेचेव जीवे) હાથી અને કીડીનો જીવ સમાન છે આ વિષયમાં 'રાયપસેણીય સુત્ર' મા કહ્યા પ્રમાણે કથન સમજવું. 'खुड्डिय वा महालिय वा' (લઘુ શરીર અને મોટુ શરીર) અહીં સુધીનું કથન તે સુત્રમાંથી ગ્રહણ કરવું હે ગૌતમ ! તે કારણે મે એવું કહ્યુ છે કે હાથીનો જીવ અને કીડીનો જીવ સમાન જ છે

ટીકાર્થ— જીવનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી સુત્રકારે આ સુત્રમાં છદ્મસ્થ મનુષ્યની વક્તવ્યતાનું કથન કર્યું છે— ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—'छउमत्थे ण भंते ! मणूसे' હે ભદન્ત ! અવધિજ્ઞાનરહિત છદ્મસ્થ મનુષ્ય શું 'तीयमणतं सासयं समयं' અતીત (વ્યતીત થયેલા), અનંત (અંત રહિત) અને શાશ્વત (નિત્ય) સમયમાં 'केवलेणं संजमेणं' કેવળ સંયમથી (ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ કેવળ તપથી) સિદ્ધપદ પામ્યો છે ખરો ? (एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहाभाणियव्वं जाव अलमत्थु) જેવી રીતે પ્રથમ શતકના ચોથા ઉદ્દેશામા કહ્યુ છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ સમજી લેવું યાવત્ અલમસ્તુ અહીં સુધીનું કથન અહીં ગ્રહણ કરવું

ऽभूत्, भवति भविष्यति च इति वक्तव्यम् । गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! अतीतानन्तशाश्वतकाले किं केवली मनुष्य सिद्ध, बुद्ध, मुक्त, परिनिर्वात सर्वदुःखानामन्तकरोऽभूत् ? भगवानाह-'हे गौतम ! हन्त, सत्यम् अतीतानन्त शाश्वतकाले केवली मनुष्य. सिद्ध, बुद्ध, मुक्त., परिनिर्वात. सर्वदु.खाना मन्तकरोऽभूत्, भवति, भविष्यति च । गौतम पृच्छति-हे भदन्त ! अतीता नन्तशाश्वतकाले, वर्तमानकाले, भविष्यत्काले च यावन्त. सिद्धा, बुद्धा., मुक्ता., परिनिर्वाता. सर्वदुःखानामन्तकराश्च भूता, भवन्ति, भविष्यन्ति च, ते सर्वे

मनुष्य की तरह से-आधोऽवधिक मनुष्य एव परमाधोवधिक मनुष्य भी उत्पन्नज्ञान दर्शन धारण करनेवाला अर्हत जिन केवली होकर ही सिद्ध, बुद्ध और मुक्त हुआ है होता है आगे भी ऐसा होकर होगा ऐसा कहना चाहिये । अब गौतम प्रभु से ऐसा पूछते है कि हे भदन्त ! अतीत अनन्त शाश्वत कालमें क्या केवली मनुष्य सिद्ध बुद्ध, मुक्त, परिनिर्वात एव समस्त दु खों का अ तकारक हुआ है, होता है और होगा ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं-हा, गौतम ! अतीत अनन्त शाश्वत कालमें केवली मनुष्य सिद्ध, बुद्ध, मुक्त, परिनिर्वात एव समस्त दु खोंका अन्तकारक हुआ है वर्तमान में होता है और भविष्यत काल में होगा । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते है कि हे भदन्त ! अतीत अनन्त शाश्वत काल में, वर्तमान काल में और भविष्यत कालमें जितने भी सिद्ध हुए हैं, बुद्ध हुए है, मुक्त हुए है, परिनिर्वात हुए है और समस्त दुःखोंके अन्तकारक

(પરમાવધિજ્ઞાની) મનુષ્ય પણ ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શન ધારણ કરનારા અહંત જિન કેવલી થઈને જ સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થયા છે થાય છે અને ભવિષ્યમા પણ થશે, એમ સમજવું

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'હે ભદન્ત ! અતીત (અતીત થયેલા) અનત શાશ્વતકાળમા શુ કેવલી (કેવળજ્ઞાની) મનુષ્ય સિદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વાત અને સમસ્ત દુ ખોના અતકર્તા થયા છે ? વર્તમાન સમયે પણ શુ એવું જ બને છે ? ભવિષ્યમા પણ શુ એવું જ બનશે ?

ઉત્તર- હા ગૌતમ ! એવું જ બન્યુ છે, વર્તમાનમાં પણ એવું જ બને છે, અને ભવિષ્યમા પણ એવું જ બનશે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન- હે ભદન્ત ! અતીત, અનત શાશ્વતકાળમા, વર્તમાન કાળમા અને ભવિષ્યકાળમાં જેટલા જીવો સિદ્ધ, બુદ્ધ મુક્ત, પરિનિર્વાત અને સમસ્ત દુ:ખોના અતકર્તા થયા છે થાય છે અને થવાના છે, તેઓ બધા શુ ઉત્પન્ન

शाश्वतकाले उत्पन्नज्ञानदर्शनधारी अर्हन् जिनः केवली च भूत्वैव छद्मस्थो मनुष्य, सिद्ध, बुद्ध मुक्तोऽभूत्, भवति, भविष्यति च, न केवलं संयमादिमात्रेणेति भाव. । एतावता 'ज्ञानक्रियाभ्यामेव मोक्षो भवति' इति आर्हतप्रवचनरहस्यम्, एवं छद्मस्थमनुष्यवदेव आधोऽवधिको मनुष्य परमाधोऽवधिको मनुष्यश्चापि उत्पन्नज्ञानदर्शनधर अर्हन जिन केवलीभूत्वैव सिद्ध, बुद्धः मुक्तो-

आदि से यावत् केवल प्रवचन माताओंके पालनेसे न सिद्ध हुआ है ! न बुद्ध हुआ है, न मुक्त हुआ है और न सर्व दुःखोंका अन्त करने वाला हुआ है ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'अतीतानन्तशाश्वत काले उत्पन्न ज्ञानदर्शनधारी अर्हन जिन. केवली च भूत्वैव छद्मस्थो मनुष्य सिद्ध. बुद्ध, मुक्तोऽभूत, भवति, भविष्यति च केवल संयमादि मात्रेण' अतीत अनन्त शाश्वत कालमें छद्मस्थ मनुष्यरूप उत्पन्न ज्ञान दर्शनधारी अर्हत जिन, केवली होकर ही सिद्ध, बुद्ध, मुक्त हुए हैं, होते हैं और आगे भी ऐसे होकर ही होंगे । केवल संयम आदिके पालन से वे छद्मस्थ मनुष्यरूप अर्हत जिन न सिद्ध हुए हैं न होते है और न आगे भी सिद्ध होंगे । इसी तरह बुद्ध और मुक्त होनेके विषयमें भी जानना चाहिये । इस कथन से "ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः" ज्ञान और क्रियारूप चारित्र से ही मोक्ष होता है ऐसा आर्हत प्रवचनरहस्य प्रकट किया गया है । इसी तरह से छद्मस्थ

મનુષ્ય કેવળ સંયમ, તપ, સંવર, બ્રહ્મચર્ય અને પ્રવચનમાતાઓના સેવનથી સિદ્ધ થયો નથી, બુદ્ધ થયો નથી મુક્ત થયોનથી અને સમસ્ત દુઃખોનો અંતકર્તા થયો નથી? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'अतीतानन्तशाश्वत् काले उत्पन्नज्ञानदर्शनधारी अर्हन् जिनः केवली च भूत्वैव छद्मस्थो मनुष्य' सिद्धः, बुद्धः, मुक्तोऽभूत्, भवति, भविष्यति च केवल संयमादि मात्रेण' હે ગૌતમ ! અતીત થયેલા અનંત શાશ્વતકાળમાં છદ્મસ્થ મનુષ્યરૂપ ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શનધારી અર્હંત જિન કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ સિદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત થયા છે, થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ થશે. કેવળ સંયમ આદિનું પાલન કરવાથી તે છદ્મસ્થ મનુષ્યરૂપ અર્હંત જિન સિદ્ધપદ પામ્યા નથી, પામતા નથી અને ભવિષ્યમાં પામશે પણ નહીં એ જ પ્રમાણે બુદ્ધ અને મુક્તબનવાના વિષયમાં પણ સમજવું આ કથનદ્વારા 'ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः' જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ ચારિત્રથી જ મોક્ષ મળે છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, માત્ર સંયમાદિની આરાધનાથી જ મોક્ષ મળતો નથી એમ સમજવું છદ્મસ્થ મનુષ્યની જેમ આધોવધિક (મર્યાદિત ક્ષેત્રને જ વિષય કરનાર અવધિજ્ઞાની) અને પરમાધોવધિક

प्रतिपादयितुमाह-'से णूण भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समे चेव जीवे ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! अथ नूनं निश्चितं किं हस्तिनश्च विशालकायस्य कुन्थोश्च त्रीन्द्रियक्षुद्रजीवविशेषस्य अत्यन्तलघुकायस्य च सम एव समान एव जीवः=आत्मा वर्तते ? । भगवानाह-'हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य एवं जहा 'रायप्पसेणइज्जे' जाव-खुड्डिय वा, महालिय वा' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् हस्तिनश्च महाविशालकायस्यापि, अथ च कुन्थोश्च त्रीन्द्रियक्षुद्र जन्तुविशेषस्य अत्यन्तलघुकायस्यापि एव-जीवात्मा कायप्रमाणानुसारं संकोचविकासशालित्वेऽपि समान एव वर्तते केवलं कायमात्रे विभेद इत्या

सूत्रकार जीवात्माके काय प्रमाणानुसार संकोच विकास स्वभावका प्रतिपादन करनेके निमित्त कहते हैं-इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि-'से णूणं भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समे चेव जीवे' हे भदन्त ! हाथीका जीव और कुंथुका जीव क्या बराबर है ? पूछनेका तात्पर्य ऐसा है कि हाथी का शरीर विशाल अवगाहनावाला होता है और कुन्थुका शरीर बहुत ही कम अवगाहनावाला होता है-यह कुन्थु ते इन्द्रिय जीव है । सो बडे शरीरमें बडा रहता होगा और छोटे शरीर में छोटा जीव रहता होगा इसी अभिप्राय से गौतमने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है कि क्या दोनोंका जीव बराबर है-या छोटा बडा है ? उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि-हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य कुन्थु स्स य एवं जहा रायप्पसेणइज्जे, जाव खुड्डिय वा महालिय वा' हां, गौतम ! विशाल काय हाथी का और अत्यन्त क्षुद्रकाय तेइन्द्रिय कुन्थुका जीव बराबर है । जीव असंख्यात प्रदेशवाला सिद्धान्तमें कहा गया है । अतः जीव चाहे हाथी के शरीरमें रहे चाहे कुन्थुके शरीर

हत्थिस्स य कुंथुस्स य समेचेव जीवा ?' હે ભદન્ત ! શું હાથીનો જીવ અને કીડીનો જીવ સરખો હોય છે ? પ્રશ્નકારના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે- હાથીનું શરીર વિશાળ અવગાહનાવાળું હોય છે અને કીડીનું શરીર ઘણી જ ઓછી અવગાહનાવાળું હોય છે કીડી તેઇન્દ્રિય જીવ છે શું મોટા શરીરમાં મોટો જીવ હોય છે અને નાના શરીરમા નાનો જીવ હોય છે ? કે બન્નેના શરીરમાં સમાન જીવ રહેલો હોય છે ?

ઉત્તર-हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य एव जहा रायप्पसेणइज्जे जाव खुड्डिय वा महालिय वा' હા, ગૌતમ ! વિશાળકાય હાથીનો અને અત્યન્ત ક્ષુદ્રકાય તેઇન્દ્રિય કીડીનો જીવ સરખોજ હોય છે જીવને અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો કહ્યો છે અતે જીવ હાથીના શરીરમા રહે કે કીડીના શરીરમા રહે, પણ બન્ને જગ્યાએ તે

एवं किम् उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा अर्हन्तो जिनाः केवलिनो भूत्वैव सिद्धाः बुद्धा मुक्ताः परिनिर्वाताः सर्वदुःखानामन्तकरा अभूवन्, भवन्ति, भविष्यन्ति च ? । भगवानाह—हे गौतम ! हन्त, सत्यम्, सर्वेऽपि ते उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा अर्हन्तो जिना केवलिनो भूत्वैव सिद्धा बुद्धा मुक्ताः परिनिर्वाताः सर्वदुःखानामन्तकरा अभूवन्, भवन्ति, भविष्यन्ति च । गौतम पृच्छति हे भदन्त ! स उत्पन्नज्ञानदर्शनधर अर्हन् जिनः केवली 'अलमस्तु ज्ञानेन सर्वथा पूर्णोऽस्ति इति वक्तव्य स्यात् ? भगवानाह—हे गौतम ! स उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः अर्हन् जिनः केवली ज्ञाने पूर्णोऽस्ति इति अवश्यमेव वक्तव्य स्यात्, इति सङ्ग्राह्यम् । अथ जीवात्मनः कायप्रमाणानुसार सकोचविकाशशक्तिम्

हुए हैं, होते हैं और होंगे वे सब ही क्या उत्पन्न ज्ञान दर्शनधारी अर्हन्त जिन केवली होकर ही सिद्ध, बुद्ध, मुक्त, परिनिर्वात (कर्म-संताप वर्जित) एवं सर्व दुःखोंके अन्तकारक हुए हैं ? होते हैं? होंगे? उत्तरमें प्रभु कहते है—हे गौतम ! हां ऐसा ही है—सर्व ही वे उत्पन्न ज्ञान दर्शन धारी अर्हन् जिन केवली होकर ही सिद्ध, बुद्ध, मुक्त, परिनिर्वात और समस्त दुःखोंके अन्तकर्त्ता हुए हैं । होते हैं और आगे भी होंगे । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि—हे भदन्त ! वह उत्पन्न ज्ञान दर्शनधारी जिन केवली 'अलमस्तु' ज्ञान से सर्वथा पूर्ण है ऐसा कहा जा सकता है क्या? उत्तरमें प्रभु कहते हैं — हां, गौतम ! वह उत्पन्न ज्ञानदर्शनधारी अर्हन्त जिन केवली ज्ञान में पूर्ण है ऐसा अवश्य ही कहा जा सकता है" । ऐसा पाठ ग्रहण करना चाहिये । अब

જ્ઞાનદર્શનધારી અર્હંત જિન કેવલી થઈને જ સિદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત, પરિનિર્વાત (કર્મસંતાપથી રહિત) અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા થયા છે, થાય છે, અને થવાના છે?

ઉત્તર— હા, ગૌતમ! તેઓ બધાં ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શનધારી અર્હંત જિન કેવલી થઈને જ સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વાત અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા બન્યા છે, વર્તમાનમાં બને છે અને ભવિષ્યમાં પણ બનશે.

પ્રશ્ન— હે ભદન્ત! શું તે ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શનધારી જિન કેવલી 'અલમસ્તુ' જ્ઞાનથી સર્વથા પરિપૂર્ણ છે, એમ કહી શકાય ખરૂં? ઉત્તર— હા, ગૌતમ! તે ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શનધારી અર્હન્ત જિન કેવલી જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એવું અવશ્ય કહી શકાય છે ઉપર્યુક્ત પાઠ અહીં પણ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

હવે સૂત્રકાર જીવાત્માના કાય પ્રમાણાનુસાર સંકુચન–વિકુચન સ્વભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે- ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'से णूणं भंते!

प्रतिपादयितुमाह–'से णूण भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समे चेव जीवे ?' गोतमः पृच्छति–हे भदन्त ! अथ नून निश्चित किं हस्तिन श्च विशालकायस्य कुन्थोश्च त्रीन्द्रियक्षुद्रजीवविशेषस्य अत्यन्तलघुकायस्य च सम एव समान एव जीव=आत्मा वर्तते ? । भगवानाह–'हंता, गोयमा ' हत्थिस्स य कुंथुस्स य एवं जहा 'रायप्पसेणइज्जे' जाव–खुड्डिय वा, महालिय वा' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् हस्तिनश्च महाविशालकायस्यापि, अथ च कुन्थोश्च त्रीन्द्रियक्षुद्र जन्तुविशेषस्य अत्यन्तलघुकायस्यापि एव–जीवात्मा कायप्रमाणानुसार सकोचविकासशालित्वेऽपि समान एव वर्तते केवल कायमात्रे विभेद इत्या

सूत्रकार जीवात्माके काय प्रमाणानुसार सकोच विकास स्वभावका प्रतिपादन करनेके निमित्त कहते हैं–इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि–'से णूणं भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समे चेव जीवे' हे भदन्त ! हाथीका जीव और कुंथुका जीव क्या बराबर है ? पूछनेका तात्पर्य ऐसा है कि हाथी का शरीर विशाल अवगाहनावाला होता है और कुन्थुका शरीर बहुत ही कम अवगाहनावाला होता है–यह कुन्थु ते इन्द्रिय जीव है । सो बडे शरीरमें बडा रहता होगा और छोटे शरीर में छोटा जीव रहता होगा इसी अभिप्राय से गौतमने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है कि क्या दोनोंका जीव बराबर है–या छोटा बडा है ? उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि–हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य कुन्थुस्स य एवं जहा रायप्पसेणइज्जे, जाव खुड्डिय वा महालिय वा' हां, गौतम ! विशाल काय हाथी का और अत्यन्त क्षुद्रकाय तेइन्द्रिय कुन्थुका जीव बराबर है । जीव असंख्यात प्रदेशवाला सिद्धान्तमें कहा गया है । अत जीव चाहे हाथी के शरीरमें रहे चाहे कुन्थुके शरीर

हत्थिस्स य कुंथुस्स य समेचेव जीवा ?' હે ભદન્ત ! શું હાથીનો જીવ અને કીડીનો જીવ સરખો હોય છે ? પ્રશ્નકારના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે– હાથીનું શરીર વિશાળ અવગાહનાવાળું હોય છે અને કીડીનું શરીર ઘણી જ ઓછી અવગાહનાવાળું હોય છે કીડી તેઇન્દ્રિય જીવ છે શું મોટા શરીરમાં મોટો જીવ હોય છે અને નાના શરીરમા નાનો જીવ હોય છે ? કે બન્નેના શરીરમાં સમાન જીવ રહેલો હોય છે ?

ઉત્તર–हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य एवं जहा रायप्पसेणइज्जे जाव खुड्डिय वा महालिय वा' હા, ગૌતમ ! વિશાળકાય હાથીનો અને અત્યન્ત ક્ષુદ્રકાય તેઇન્દ્રિય કીડીનો જીવ સરખોજ હોય છે જીવને અસખ્યાત પ્રદેશોવાળો કહ્યો છે ભલે જીવ હાથીના શરીરમા રહે કે કીડીના શરીરમા રહે, પણ બન્ને જગ્યાએ તે

शय । तत्रैव प्रमाणमाह-एव जहा 'रायप्पसेणइज्जे' एव यथा राजप्रश्नीये राजप्रश्नीयसूत्रे विशालकाय सूक्ष्मकाययोरात्मविषये समानत्वमुक्त तथा अत्राऽपि बोध्यम् तत्प्रकरणवक्तव्यतावधिमाह 'जाव खुड्डिय वा महालियं वा'

में रहे, दोनों जगह वह प्रदेशोंकी अपेक्षा बराबर है ऐसा नहीं है कि हाथी के शरीरमें रहने पर जीव अपने पूर्ण प्रदेशोंसे रहता है और क्षुद्रकायवाले कुन्थु के शरीर में वह कम प्रदेशों से रहता है। किन्तु जीवका स्वभाव सकोच विस्तारवाला है अत वह जैसा आधार पाता है वहा पर "सकोचविस्ताराभ्या प्रदीपवत्' के अनुसार अपने प्रदेशोंको सकुचित और विस्तृत कर रह जाता है। इससे यह बात सिद्ध हुई कि दोनोंका जीव तो बराबर है-पर शरीरमें ही विषमता है इस कथनके प्रमाणरूप में राजप्रश्नीय सूत्रको यहा उपस्थित किया गया है। वहा पर विशालकाय और सूक्ष्मकाय में रहनेवाले जीवके विषयमें समानता प्रकट की गई है। अतः जिस प्रकार से वहां जीव के विषय में समानता प्रकट की गई है उसी प्रकारसे यहा पर भी समानता जाननी चाहिये। उस प्रकरण की वक्तव्यता की अवधि कहां तक समझनी चाहिये तो इसके लिये 'जाव खुड्डिय वा महालियं वा' इन पदोंको कहा गया है अर्थात् यहां तक जीव की समानता विषयक प्रकरण कहा गया है सो यहीं तक वह प्रकरण यहां पर ग्रहण करना चाहिये। यहां पर दीप कूटागार शालादिकके

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બરાબર જ છે એવું નથી કે હાથીના શરીરમાં રહેતી વખતે તે પોતાના પૂર્ણપ્રદેશોથી રહેતો હોય છે અને ક્ષુદ્રકાયવાળી કીડીના શરીરમાં ન્યૂન પ્રદેશોથી રહેતો હોય છે પરન્તુ જીવનો સ્વભાવ સકુચન – વિસ્તરણવાળો છે, તેથી તેને જેવો આધાર મળે છે ત્યાં 'सकोच विस्ताराभ्याम् प्रदीपवत्' આ કથનાનુસાર પોતાના પ્રદેશોને સકુચિત કરીને અથવા વિસ્તૃત કરીને રહી જાય છે આ કથન દ્વારા એ વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે બન્નેના જીવ બરાબર છે, પણ તેમનાં શરીરોમાજ અસમાનતા છે આ કથનના પ્રમાણરૂપે અહીં 'રાજપ્રશ્નીય સૂત્રનો આધાર લેવામા આવ્યો છે તે સૂત્રમાં એ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે કે વિશાળકાય અને સૂક્ષ્મકાયમા રહેનારા જીવ સમાન હોય છે તે સૂત્રમા જે રીતે જીવના વિષયમા સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે એ જ પ્રમાણે અહીં પણ સમાનતા સમજવી. તે વક્તવ્યતા ક્યા સુધી ગ્રહણ કરવાની છે, તે સૂત્રકારે "जाव खुड्डिय वा महालिय वा" આ પદો દ્વારા વ્યક્ત કરેલ છે, એટલે કે ત્યા સુધીનું કથન જ અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

यावत् क्षुद्रिका वा, महालया वा इत्यन्तम्, अत्र दीपकूटाकारशालादिदृष्टान्ताना दार्ष्टान्तिकयोजना भगवानाह-'एवामेव गोयमा ! जीवे जारिसिय पुव्वकम्म निवद्ध बोंदिं निव्वत्तेइ त असखेज्जेहिं जीवपएसेहिं सचित्तीकरेइ खुड्डिय वा महल्लिय वा 'एवामेव' एवमेव अनेनैव प्रकारेण 'गोयमा !' हे गौतम ! 'जीवे' जीव =प्राणी 'जारिसिय' यादृशीं=यादृशाकाराम् 'पुव्वकम्मनिवद्ध' पूर्वकर्मनिवद्धाम् 'बोंदिं' बोन्दिं=शरीरम् 'निव्वत्तेइ' निर्वर्चयति=रचयति धारय तीत्यर्थ 'त' तां बोन्दिम् 'असखेज्जेहिं' असख्येये 'जीवपएसेहिं' जीवप्रदेशैः 'सचित्तीकरेइ' 'सचित्तीकरोति चेतनायुक्ता करोति, 'खुड्डिय वा महल्लिय वा' क्षुल्लिका वा महाल्या वा बोन्दिम् । इति ।

तथा च यावत्करणात्-'राजप्रश्नीये उत्तमधस्तनवाक्य स ग्राह्यम्-'समे चेव जीवे, से णूण भते ! हत्थीओ कुथू अप्पकम्मतराए चेव, अप्पकिरियतराए चेव, अप्पासवतराए चेव, कुन्थुओ हत्थी महाकम्मतराए चेव, महाकिरियतराए

दृष्टान्तो की योजना दार्ष्टान्तिक में करते हुए भगवान् ने कहा है कि- 'एवामेव गोयमा ! जीवे जारिसिय इत्या०' हे गौतम ! जीव पूर्वकर्म द्वारा निवद्ध जैसा शरीर धारण करता है- उस शरीर को वह अपने असख्यात प्रदेशो द्वारा ही चेतनायुक्त करता है- चाहे वह शरीर क्षुद्र-छोटा हो चाहे बडा हो । 'जाव खुड्डिय वा' में जो यावत् पद आया है- उससे राजप्रश्नीय सूत्र में यह वाक्य सगृहीत किया गया है- 'समेचेव जीवे, से णूणं भते ! हत्थी उ कुथु अप्पकम्म तराएच्चेव इत्या०' इस वाक्य का भाव इस प्रकार से है-जैसे दीपक जब किसी विशाल कूटाकारशाला में रख दिया जावे-तब दीपक का

ત્યા સૂત્રકારે દીપકૂટાગાર શાલાદિકના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા આ વિષયનું નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે- 'एवामेव गोयमा ! जीवे जारिसिय ઇત્યાદિ" હે ગૌતમ ! જીવ પોતાના પૂર્વકર્મ દ્વારા નિબદ્ધ જે શરીરને ધારણ કરે છે તે શરીરને તે પોતાના અસખ્યાત પ્રદેશો દ્વારા જ ચેતના યુક્ત કરે છે- ભલે તે શરીર ક્ષુદ્ર (નાનું) હોય કે મોટુ હોય. "जाव खुड्डिय वा" મા જે 'जाव (યાવત્)' પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનાદ્વારા રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં આપેલા આ સૂત્રપાઠને ગ્રહણ કરવામા આવ્યો છે- "समेच्चेव जीवे, से णूण भते ! हत्थी उ कुंथु अप्पकम्मतराए चेव इत्यादि" આ વાક્યનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જેમ કોઈ દીવાને કોઈ વિશાળ કૂટાકારશાળામા મૂકવામા આવે તો તે દીવાનો પ્રકાશ તે સમસ્ત કૂટાકારશાળામા ફેલાઈ જાય છે, એજ

शय' । तत्रैव प्रमाणमाह-एव जहा 'रायप्पसेणइज्जे' एव यथा राजप्रश्नीये राजप्रश्नीयसूत्रे विशालकाय सूक्ष्मकाययोरात्मविषय समानत्वमुक्त तथा अत्रापि बोध्यम् तत्प्रकरणवक्तव्यतावधिमाह 'जाव खुड्डिय वा महालियं वा'

में रहे, दोनों जगह वह प्रदेशोंकी अपेक्षा बराबर है ऐसा नहीं है कि हाथी के शरीरमें रहने पर जीव अपने पूर्ण प्रदेशोंसे रहता है और क्षुद्रकायवाले कुन्थु के शरीर में वह कम प्रदेशों से रहता है। किन्तु जीवका स्वभाव सकोच विस्तारवाला है अत वह जैसा आधार पाता है वहा पर "सकोचविस्ताराभ्यां प्रदीपवत्' के अनुसार अपने प्रदेशोंको सकुचित और विस्तृत कर रह जाता है। इससे यह बात सिद्ध हुई कि दोनोंका जीव तो बराबर है-पर शरीरमें ही विषमता है इस कथनके प्रमाणरूप में राजप्रश्नीय सूत्रको यहा उपस्थित किया गया है। वहा पर विशालकाय और सूक्ष्मकाय में रहनेवाले जीवके विषयमें समानता प्रकट की गई है। अत जिस प्रकार से वहां जीव के विषय में समानता प्रकट की गई है उसी प्रकारसे यहां पर भी समानता जाननी चाहिये। उस प्रकरण की वक्तव्यता की अवधि कहा तक समझनी चाहिये तो इसके लिये 'जाव खुड्डिय वा महालियं वा' इन पदोंको कहा गया है अर्थात् यहां तक जीव की समानता विषयक प्रकरण कहा गया है सो यहीं तक यह प्रकरण यहां पर ग्रहण करना चाहिये। यहां पर दीप कूटागार शालादिकके

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બરાબર જ છે એવું નથી કે હાથીના શરીરમાં રહેતી વખતે તે પોતાના પૂર્ણપ્રદેશોથી રહેતો હોય છે અને ક્ષુદ્રકાયવાળી કીડીના શરીરમાં ન્યૂન પ્રદેશોથી રહેતો હોય છે પરન્તુ જીવનો સ્વભાવ સકુચન – વિસ્તરણવાળો છે, તેથી તેને જેવો આધાર મળે છે ત્યાં 'सकोच विस्ताराभ्याम् प्रदीपवत्' આ કથનાનુસાર પોતાના પ્રદેશોને સકુચિત કરીને અથવા વિસ્તૃત કરીને રહી જાય છે આ કથન દ્વારા એ વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે બન્નેના જીવ બરાબર છે, પણ તેમનાં શરીરોમાજ અસમાનતા છે આ કથનના પ્રમાણરૂપે અહી 'રાજપ્રશ્નીય સૂત્રનો' આધાર લેવામા આવ્યો છે તે સૂત્રમાં એ વિષયનુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે કે વિશાળકાય અને સૂક્ષ્મકાયમા રહેનારા જીવ સમાન હોય છે તે સૂત્રમાં જે રીતે જીવના વિષયમા સમાનતા પ્રકટ કરવામા આવી છે, એ જ પ્રમાણે અહી પણ સમાનતા સમજવી. તે વક્તવ્યતા ક્યા સુધી ગ્રહણ કરવાની છે, તે સૂત્રકારે "जाव खुड्डिय वा महालिय वा" આ પદો દ્વારા વ્યક્ત કરેલ છે, એટલે કે ત્યા સુધીનું કથન જ અહી ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

व्याप्तत्वात् तच्छरीरप्रमाणो भवति, इति रीत्या केवल शरीरे एव न्यूनाधिक तारतम्यवैषम्य भवति, न त्वात्मनि किमपि न्यूनाधिकतारतम्य भवति, अपि तु सर्वेषा प्राणिनां जीवप्रदेशाः समानाएवावतिष्ठन्ते न तु न्यूनाधिकतयेति ।सू० १।

नैरयिकादिपापकर्मवक्तव्यता ।

जीवाधिकारात् नैरयिकादीना पापकर्मवक्तव्यतामाह-'नेरइयाण भते' इत्यादि ।

मूलम्-"नेरइयाण भते ! पावे कम्मे जेय कडे, जे य कज्जइ, जे य कज्जिस्सइ, सव्वे से दुक्खे, जे निज्जिन्ने से सुहे ? हता, गोयमा ! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे, एव जाव वेमाणियाण ॥ सू० २ ॥

छाया-नैरयिकाणा भदन्त ! पाप कर्म यच्च कृत, यच्च क्रियते, यच्च करि

शरीर को धारण करता है-तब वह कुन्थु के शरीर को व्याप्त कर लेता है इस लिये वह जीव कुन्थु के शरीर के बराबर बन जाता है । इस रीति से केवल शरीर में ही न्यूनाधिकता आती है-आत्मा - जीव में न्यूनाधिकता नहीं आती है क्यों कि समस्त जीवोंके प्रदेश समान ही होते हैं-वे न्यूनाधिक नहीं होते हैं ॥सू १॥

नैरयिकादि पापकर्म वक्तव्यता-

'नेरइया ण भते ! पावेकम्मे' इत्यादि ।

सूत्रार्थ- (नेरइया ण भते ! पावकम्मे जे य कडे, जे य कज्जइ, जे य कज्जिस्सइ, सव्वे से दुक्खे, जे निज्जिन्ने से सुहे) हे भदन्त ! नारक जीवोंके द्वारा जो पापकर्म किया जा चुका है-किया जा रहा

ત્યારે તે કીડીના શરીરને વ્યાપ્ત કરી લે છે અને કીડીના શરીરની બરાબર બની જાય છે આ રીતે માત્ર શરીરમાં જ ન્યૂનાધિકતા સભવે છે આત્મા (જીવ)મા ન્યૂનાધિકતા આવતી નથી, કારણ કે સમસ્ત જીવોના પ્રદેશ સમાન હોય છે - પ્રદેશો ન્યૂનાધિક હોતા નથી. ॥ સૂ. ૧ ॥

નારકાદિ જીવોના પાપકર્મની વક્તવ્યતા-

'नेरइयाण भते ! पावे कम्मे' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (नेरइयाण भते ! पावकम्मे जे य कडे, जे य कज्जइ, जे य कज्जिस्सइ, सव्वे से दुक्खे, जे निज्जिन्ने से सुहे ?) હે ભદન્ત ! નારકજીવો દ્વારા જે પાપકર્મો કરાઈ ગયા છે, જે કરવામા આવી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમા જે કરવામા

चेव, महासवतराए चेव ? हंता, गोयमा ! कम्हा णं भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य, समे चेव जीवे ! गोयमा ! से जहानामए कूडागारसाला सिया दुहओ लित्ता, गुत्ता, गुत्तदुवारा, निवाया, निवाय गंभीरा, अहे णं केइ पुरिसे पईवं च जोइं च गहाय तं कूडागारसालं अंतो अणुपविसइ, तीसे कूडागारसालाए सव्वओ समंता घणनिचियनिरंतरनिच्छिड्डाइं दुवारवयणाइं पिहेइ तीसे बहुमज्झदेसभाए तं पईवं पलीवेज्जा, तए णं से पईवे कूडागारसालं अंतो अंतो ओभासेइ, उज्जोएइ, तवेइ, पभासेइ, नो चेव णं बाहिं, अह णं से पुरिसे तं पईवं इड्डुरएण पिहेज्जा, तएणं से पईवे तं इड्डुरयं अंतो ओभासइं, नो चेव णं इड्डुरगस्स बाहिं, नो चेव णं कूडागारसालं नो चेव णं कूडागारसालाए बाहिं । एवं कलिंजएण गंडमाणियाए पच्छिपिडएण, आढएणं, अद्धाढएण, पत्थएण, कुडवेणं, अद्धकुडवेणं, चउभाइयाए, अट्ठभाइयाए, सोलसियाए, बत्तीसियाए, चउसट्ठियाए, तए णं से पुरिसे तं पईवं दीवगचंपणएणं पिहेइ, तए णं से पईवे तं दीवगचंपणयं अंतो ओभासेइ, णो चेव णं दीवगचंपणयस्स बाहिं, नो चेव णं चउसट्ठियं नो चेव णं चउसट्ठियाए बाहिं, नो चेव णं कूडागारसालाए बाहिं, एवामेव गोयमा ! जीवे जारिसियं पुव्वकम्मनिबद्धं बोंदिं निव्वत्तेइ तं असंखिज्जेहिं जीवपएसेहिं सचित्तीकरेइ 'खुड्डियं वा महालियं वा' इति ।

अस्यायं भावः—यथा दीपो विशालायां कूटाकारशालायां स्थापितो भवेत् तदा तत्प्रकाशः समस्तायां कूटाकारशालायां प्रसृतो वर्तते, किन्तु यदि स दीपः केनापि पात्रेण पिहितो भवेत् तदा तद्दीपस्य प्रकाशः पात्रपरिमाण एव सम्पद्यते, तथैव यदा जीवः हस्तिनः शरीरं धारयति तदा हस्तिशरीरव्यापत्वात् तच्छरीरप्रमाणो भवति, यदा तु कुन्थोः शरीरं धारयति तदा कुन्थुशरीर

वह प्रकाश समस्त उस कूटाकारशाला में फैल जाता है। किन्तु वह दीपक जब किसी भी पात्रसे ढक दिया जाता है- तब उस दीप का वह प्रकाश केवल पात्र परिमित ही हो जाता है। इसी तरह से जब जीव हाथी के शरीर को धारण करता है, तब वह जीव हाथी के पूरे शरीर में व्याप्त हो जाता है, इस लिये वह जीव हाथी के शरीर के बराबर बन जाता है। और जब कुन्थु के

પ્રમાણે જીવ જ્યારે હાથીનું શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે તે જીવ હાથીના આખા શરીરમાં વ્યાપી જાય છે અને તે કારણે તે જીવ હાથીના શરીરની બરાબર બની જાય છે જ્યારે દીવા પર કોઈ પાત્ર ઢાંકી દેવામાં આવે છે, ત્યારે તે દીવાનો તે પ્રકાશ જેમ પાત્રપરિમિત થઈ જાય છે એ જ પ્રમાણે જીવ જ્યારે કીડીનું શરીર ધારણ કરે છે,

कर्म तत् सुखस्वरूपमोक्षजनकत्वात् सुखमुच्यते ? भगवानाह-'हंता, गोयमा ! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे' हे गौतम ! हन्त ! सत्यम् नैरयिकाणा पाप कर्म यावत्-यच्च कृत यच्च क्रियमाण यच्च करिष्यमाण सर्व तत् दुःख, यच्च निर्जीर्णं कर्म, तत् सुखमुच्यते, 'एव जाव वेमाणियाण' एव नैरयिकवदेव यावत्-भवनपतिमारभ्य वैमानिकानां वैमानिकपर्यन्ताना पाप कर्म यच्च कृतम् यच्च क्रियते, यच्च करिष्यते, सर्व तत् दु खम्, अथ च यत् कर्म निर्जीर्णं तत् सुखमुच्यते, इति भाव ॥सू २॥

द्वारा किये जा रहे हैं, एव आगामी काल में जो उनके द्वारा किये जाने वाले हैं वे सब कृत, क्रियमाण और करिष्यमाण पापकर्म दु खके हेतुभूत ससारके कारण होने से क्या दुःखरूप कार्यमें कारण के उपचार से कहे जाते हैं ? तथा जो कर्म उनके निर्जीर्ण हो चुके हैं वे सुखस्वरूप मोक्षजनक होने से सुखरूप कहे जाते हैं क्या ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं-'हंता, गोयमा ! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे' हां गौतम सत्य है-नैरयिकोंके कृत, क्रियमाण और करिष्य माण पापकर्म सब दु खरूप कहे गये हैं और जो पापकर्म उनके नि र्जीर्ण हो चुके हैं वे सुखरूप कहे गये हैं। 'एव जाव वेमाणियाण' नैरयिकों की तरह ही यावत्-भवनपति से लेकर वैमानिक देवों तक ऐसा ही कथन जानना चाहिये । अर्थात् भवनपति से लगाकर वैमा निक देवों तक जो पापकर्म उनके द्वारा किया जा चुका है, किया जा रहा है और आगे किया जानेवाला है वह सुख दु खरूप है और

તેઓ જે પાપકર્મો કરતા હોય છે અને ભવિષ્યકાળમા તેઓ જે પાપકર્મો કરવાના છે, એ બધા કૃત, ક્રિયમાણ અને કરિષ્યમાણ પાપકર્મો દુ ખના હેતુભૂત સ સારના કારણરૂપ હોવાથી શુ દુ ખરૂ૧ કહી શકાય ખરા ? (અહી કાર્યમાં કારણના ઉપચારથી પાપકર્મોને દુ ખરૂપ કહ્યાં છે) તથા તેમના જે કર્મોની નિર્જરા થઇ ગઇ છે તે સુખરૂપ મોક્ષના જનક હોવાથી શુ સુખરૂપ કહી શકાય ખરા ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- 'हंता, गोयमा ! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे' હા, ગૌતમ ! તે વાત ખરી છે નારકોના કૃત (કરાઇ ચુકેલા), ક્રિયમાણ (કરાઇ રહેલા), અને કરિષ્યમાણ (ભવિષ્યમા કરાનારા) પાપકર્મોને દુ ખરૂપ જ કહ્યાં છે, અને તેમના દ્વારા જે પાપકર્મોની નિર્જરા કરી નાખવામાં આવી છે, તે પાપકર્મોને સુખરૂપ કહ્યા છે 'एव जाव वेमाणियाण' ભવનપતિથી લઇને વૈમાનિક પર્યન્તના દેવોના વિષયમાં પણ નારકો જેવું જ કથન સમજવું એટલે કે તેમના દ્વારા

ष्यते, सर्वं तत् दुःखम्, यच्च निर्जीर्ण तत् सुखम्? हन्त, गौतम! नैरयिकाणां पाप कर्म यावत् सुखम्, एवं यावत्-वैमानिकानाम् ॥ सू० २ ॥

टीका-'नेरइयाण भंते! पावं कम्मे जे य कडे जे य कज्जइ, जे य कज्जिस्सइ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! नैरयिकाणां यच्च ते. पापकर्म कृतं, यच्च क्रियते, यच्च करिष्यते 'सव्वे से दुक्खे' सर्वं तत् कृतं, क्रियमाणं, करिष्यमाणं च पाप कर्म दुःखं दुःखहेतुससारनिबन्धनत्वात् दुःखमुच्यते कारणे कार्योपचारात्, अथ च 'जे निज्जिन्ने, से सुहे?' हे भदन्त! यत् निजीर्ण

है और आगे किया जाने वाला है, वह सब क्या दुःखरूप है? तथा जो उनका कर्म निर्जीर्ण हो चुका है वह क्या सुखरूप है? (हंता, गोयमा! नेरइयाण पावेकम्मे जाव सुहे-एवं जाव वेमाणियाण) हां, गौतम! नारक जीवोंके द्वारा जो पापकर्म किया जा चुका है किया जा रहा है और आगे किया जानेवाला है वह सब पापकर्म-रूप है औरदुःख रूप है और जो कर्म उनका निर्जीर्ण हो चुका है वह सुखरूप है। इसी तरहसे यावत् वैमानिक देवोंके विषयमें भी जानना चाहिये।

टीकार्थ-जीवका अधिकार होनेसे यहां सूत्रकारने नैरयिक आदि कोंके पापकर्मकी वक्तव्यता का कथन किया है-इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है-'नेरइयाण भंते! पावे कम्मे जेय कडे, जेय कज्जइ, जेय कज्जिस्सइ सव्वे से दुक्खे, जे निज्जिन्ने से सुहे' हे भदन्त! नारक-जीवोंके लिये हुए जो पापकर्म हैं, तथा वर्तमान में जो पापकर्म उनके

આવશે, ત સમસ્ત પાપકર્મો શું દુ ખરૂપ જ હોય છે? તથા તેમના જે કર્મો નિર્જીર્ણ થઇ ચુકયાં છે, તે શું સુખરૂપ હોય છે? (हंता, गोयमा! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे-एवं जाव वेमाणियाण) હા ગૌતમ! નારકજીવો દ્વારા જે પાપકર્મો કરાઇ ગયાં છે, વર્તમાનમાં કરાઇ રહ્યા છે અને ભવિષ્યમા કરવાનાં છે, તે બધા પાપકર્મો દુ ખરૂપ હોય છે તથા તેમના જે કર્મની નિર્જરા થઇ ચુકી હોય છે, તે કર્મો સુખરૂપ હોય છે વૈમાનિક દેવો સુધીના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ કથન સમજવું

ટીકાર્થ- જીવનો અધીકાર ચાલી રહ્યો છે તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમા નારકાદિ જીવોના પાપકર્મોની વકતવ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'नेरइयाण भंते! पावेकम्मे जे य कडे, जे य कज्जइ, जे य कज्जिसइ, सव्वे से दुक्खे, जे निज्जिन्ने से सुहे?' હે ભદન્ત! નારકજીવોએ ભૂતકાળમાં જે પાપકર્મો કર્યા હોય છે તથા વર્તમાનકાળે

कर्म तत् सुखस्वरूपमोक्षजनकत्वात् सुखमुच्यते ? भगवानाह—'हंता, गोयमा ! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे' हे गौतम ! हन्त ! सत्यम् नैरयिकाणां पाप कर्म यावत्—यच्च कृत यच्च क्रियमाण यच्च करिष्यमाण सर्वं तत् दुःख, यच्च निर्जीर्णं कर्म, तत् सुखमुच्यते, 'एव जाव वेमाणियाण' एव नैरयिकवदेव यावत्—भवनपतिमारभ्य वैमानिकानां वैमानिकपर्यन्तानां पाप कर्म यच्च कृतम् यच्च क्रियते, यच्च करिष्यते, सर्वं तत् दुःखम्, अथ च यत् कर्म निर्जीर्णं तत् सुखमुच्यते, इति भाव. ॥सू० २॥

द्वारा किये जा रहे हैं, एव आगामी काल में जो उनके द्वारा किये जाने वाले हैं वे सब कृत, क्रियमाण और करिष्यमाण पापकर्म दुःखके हेतुभूत ससारके कारण होने से क्या दुःखरूप कार्यमें कारण के उपचार से कहे जाते हैं ? तथा जो कर्म उनके निर्जीर्ण हो चुके हैं वे सुखस्वरूप मोक्षजनक होने से सुखरूप कहे जाते हैं क्या ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं—'हंता, गोयमा ! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे' हां गौतम सत्य है—नैरयिकोंके कृत, क्रियमाण और करिष्य माण पापकर्म सब दुःखरूप कहे गये हैं और जो पापकर्म उनके नि र्जीर्ण हो चुके हैं वे सुखरूप कहे गये हैं। 'एव जाव वेमाणियाण' नैरयिकों की तरह ही यावत्-भवनपति से लेकर वैमानिक देवों तक ऐसा ही कथन जानना चाहिये । अर्थात् भवनपति से लगाकर वैमा निक देवों तक जो पापकर्म उनके द्वारा किया जा चुका है, किया जा रहा है और आगे किया जानेवाला है वह सब दुःखरूप है और

તેઓ જે પાપકર્મો કરતા હોય છે અને ભવિષ્યકાળમા તેઓ જે પાપકર્મો કરવાના છે, એ બધા કૃત, ક્રિયમાણ અને કરિષ્યમાણ પાપકર્મો દુઃખના હેતુભૂત સંસારના કારણરૂપ હોવાથી શું દુઃખરૂપ કહી શકાય ખરા ! (અહીં કાર્યમાં કારણના ઉપચારથી પાપકર્મોને દુઃખરૂપ કહ્યાં છે) તથા તેમના જે કર્મોની નિર્જરા થઇ ગઇ છે તે સુખરૂપ મોક્ષના જનક હોવાથી શું સુખરૂપ કહી શકાય ખરા ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે— 'हंता, गोयमा ! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे' હા, ગૌતમ ! તે વાત ખરી છે નારકોના કૃત (કરાઇ ચુકેલા), ક્રિયમાણ (કરાઇ રહેલા), અને કરિષ્યમાણ (ભવિષ્યમા કરાનારા) પાપકર્મોને દુઃખરૂપ જ કહ્યાં છે, અને તેમના દ્વારા જે પાપકર્મોની નિર્જરા કરી નાખવામાં આવી છે તે પાપકર્મોને સુખરૂપ કહ્યા છે 'एव जाव वेमाणियाण' ભવનપતિથી લઇને વૈમાનિક પર્યન્તના દેવોના વિષયમાં પણ નારકો જેવું જ કથન સમજવું એટલે કે તેમના દ્વારા

प्यते, सर्व तत् दुःखम्, यच निर्जीर्ण तत् सुखम् ? हन्त, गौतम ! नैरयिकाणां पाप कर्म यावत् सुखम्, एवं यावत्-वैमानिकानाम् ॥ सू० २ ॥

टीका-'नेरइयाण भंते ! पाव कम्मे जे य कडे जे य कज्जइ, जे य कज्जिस्सइ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! नैरयिकाणां यच्च ते पापकर्म कृतं, यच्च क्रियते, यच्च करिष्यते 'सव्वे से दुक्खे' सर्वं तत् कृत, क्रियमाण, करिष्यमाणं च पाप कर्म दुःख दुःखहेतुसंसारनिबन्धनत्वात् दुःखरूपते कारणे कार्योपचारात्, अथ च 'जे निज्जिन्ने, से सुहे ?' हे भदन्त ! यत् निजीर्ण

है और आगे किया जाने वाला है, वह सब क्या दुःखरूप है ? तथा जो उनका कर्म निर्जीर्ण हो चुका है वह क्या सुखरूप है ? (हंता, गोयमा ! नेरइयाण पावेकम्मे जाव सुहे-एवं जाव वेमाणियाणं) हां, गौतम ! नारक जीवोंके द्वारा जो पापकर्म किया जा चुका है किया जा रहा है और आगे किया जानेवाला है वह सब पापकर्म-रूप है औरदुःख रूप है और जो कर्म उनका निर्जीर्ण हो चुका है वह सुखरूप है। इसी तरहसे यावत् वैमानिक देवोंके विषयमें भी जानना चाहिये ।

टीकार्थ-जीवका अधिकार होनेसे यहां सूत्रकारने नैरयिक आदि कोंके पापकर्मकी वक्तव्यता का कथन किया है-इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है-'नेरइयाण भंते ! पावे कम्मे जेय कडे, जेय कज्जइ, जेय कज्जिस्सइ सव्वे से दुक्खे, जे निज्जिन्ने से सुहे' हे भदन्त ! नारक जीवोंके लिये हुए जो पापकर्म हैं, तथा वर्तमान में जो पापकर्म उनके

આવશે, તે સમસ્ત પાપકર્મો શું દુઃખરૂપ જ હોય છે? તથા તેમના જે કર્મો નિર્જીર્ણ થઇ ચુકયાં છે, તે શું સુખરૂપ હોય છે? (हंता, गोयमा ! नेरइयाण पावे कम्मे जाव सुहे-एवं जाव वेमाणियाणं) હા, ગૌતમ ! નારકજીવો દ્વારા જે પાપકર્મો કરાઇ ગયા છે, વર્તમાનમાં કરાઇ રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં કરવાનાં છે તે બધા પાપકર્મો દુઃખરૂપ હોય છે તથા તેમના જે કર્મની નિર્જરા થઇ ચુકી હોય છે, તે કર્મો સુખરૂપ હોય છે વૈમાનિક દેવો સુધીના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણેજ કથન સમજવું.

ટીકાર્થ– જીવનો અધીકાર આવી રહ્યો છે તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં નારકાદિ જીવોના પાપકર્મોની વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'नेरइयाण भंते ! पावेकम्मे जे य कडे, जे य कज्जइ, जे य कज्जिसइ, सव्वे से दुक्खे, जे निज्जिन्ने से सुहे ?' હે ભદન્ત! નારકજીવોએ ભૂતકાળમાં જે પાપકર્મો કર્યાં હોય છે તથા વર્તમાનકાળે

५-मानसंज्ञा ६-मायासंज्ञा ७-लोभसंज्ञा ८-लोकसंज्ञा ९-ओघसंज्ञा १०, एवं यावत्- वैमानिकानाम् । नैरयिका दशविधां वेदनां प्रत्यनुभवन्तः विहरन्ति, तद्यथा- शीतम् १, उष्णम् २, क्षुधाम् ३, पिपासाम् ४, कण्डूम् ५, परतन्त्रताम् ६, ज्वरम् ७, दाहम् ८, भयम् ९, शोकम् १० ॥सू० ३॥

टीका-'कइ णं भंते! सण्णाओ पण्णत्ताओ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! कति खलु कियत्प्रकाराः संज्ञाः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह-'गोयमा! दस सन्नाओ पण्णत्ताओ' हे गौतम! दश संज्ञाः प्रज्ञप्ताः, ता एवाह-'तंजहा-आहारसन्ना १,

---

प्रहसंज्ञा ४, क्रोधसंज्ञा ५, मानसंज्ञा ६, मायासंज्ञा ७, लोभसंज्ञा ८, लोकसंज्ञा ९, और ओघसंज्ञा १० (एवं जाव वेमाणियाणं) इसी तरह से यावत् वैमानिकोंके जानना चाहिये । (नेरइया दसविहं वेयणं पच्चणुभवमाणा विहरंति-तं जहा-सीयं उसिणं, खुहं, पिवासं, कडुं, परज्झं, जरं, दाहं, भयं, सोगं) हे भदन्त ! नारक जीव क्या इन दश प्रकार की वेदनाओंका अनुभव करते हैं ? जैसे शीतवेदना १, उष्णवेदना २, क्षुधावेदना ३, तृषावेदना ४, कडू - खाजवेदना ५, परतन्त्रतावेदना ६, ज्वरवेदना ७, दाहवेदना ८, भयवेदना ९, और शोकवेदना १० ।

टीकार्थ- जीव संज्ञी भी होते हैं । इस कारण सूत्रकार ने यहां संज्ञा संबंधी वक्तव्यता का कथन किया है- इसमें गौतम स्वामीने प्रभुसे ऐसा पूछा है- 'कइणं भंते ! सण्णाओ पणत्ताओ' हे भदन्त ! संज्ञाएँ कितने प्रकारकी होती हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं- 'गोयमा'

---

(६) માનસંજ્ઞા, (૭) માયાસંજ્ઞા, (૮) લોભસંજ્ઞા, (૯) લોકસંજ્ઞા અને (૧૦) ઓઘસંજ્ઞા. (एवं जाव वेमाणियाणं) એ જ રીતે યાવત્ વૈમાનિક પર્યન્ત સમજવું (नेरइया दसविहं वेयणं पच्चणुभवमाणा विहरंति-तंजहा- सीयं, उसिणं, खुहं, पिवासं, कडुं, परज्झं, जरं, दाहं, भयं, सोगं) નારક જીવો આ દસ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કરે છે- (૧) શીતવેદના (૨) ઉષ્ણવેદના, (૩) ક્ષુધાવેદના, (૪) તૃષાવેદના (૫) કંડુવેદના (ખૂજલી) (૬) પરતંત્રતાવેદના (૭) જ્વરવેદના, (૮) દાહવેદના, (૯) ભયવેદના અને (૧૦) શોકવેદના

ટીકાર્થ- જીવો સંજ્ઞી પણ હોય છે તે કારણે સૂત્રકારે અહીં સંજ્ઞા સંબંધી વક્તવ્યતાનું કથન કર્યું છે- સંજ્ઞાને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'कइ णं भंते! सन्नाओ पण्णत्ताओ?' હે ભદન્ત! સંજ્ઞાઓ કેટલા પ્રકારની હોય છે? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'गोयमा!'

संज्ञावक्तव्यता ।

जीवाः संज्ञिनोऽपि भवन्ति अतः संज्ञावक्तव्यतामाह-'कइ ण भंते' इत्यादि ।

मूलम्-कइ ण भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! दस सन्नाओ, पण्णत्ताओ तंजहा-आहारसन्ना, भयसन्ना, मेहुणसन्ना, परिग्गहसन्ना, कोहसन्ना, माणसन्ना, मायासन्ना लोहसन्ना, लोगसन्ना, ओहसन्ना, एवं जाव-वेमाणियाणं । नेरइया दस विहं वेयणं पच्चणुभवमाणा विहरंति, तंजहा - सीयं, उसिणं, खुहं, पिवासं, कंडुं, परज्झं, जरं, दाहं, भयं, सोगं ॥सू ३॥

छाया- कति खलु भदन्त ! संज्ञाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! दश संज्ञाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा- आहारसंज्ञा १-भयसंज्ञा २-मैथुनसंज्ञा ३-परिग्रहसंज्ञा ४-क्रोधसंज्ञा

जो कर्म उनका निर्जीर्ण हो चुका है वह उनका सुखरूप है । ऐसा जानना चाहिये ॥ सू० २ ॥

संज्ञावक्तव्यता-

'कइ णं भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(कइ ण भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त ! संज्ञाएँ कितनी कही गई हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (दस सन्नाओ पण्णत्ताओ) संज्ञाएँ दश कही गई हैं (तं जहा) जो इस प्रकार से हैं-(आहारसन्ना, भयसन्ना, मेहुणसन्ना, परिग्गहसन्ना, कोहसन्ना, माणसन्ना, मायासन्ना, लोभसन्ना, ओहसन्ना) आहारसंज्ञा १, भयसंज्ञा २, मैथुनसंज्ञा ३, परि

પણ જે પાપકર્મો ભૂતકાળમાં કરાયા છે જે વર્તમાનમાં કરાય છે અને ભવિષ્યમાં કરાશે. તે બધા પાપકર્મો દુઃખરૂપ જ કહી શકાય છે અને તેમનાં જે કર્મો નિર્જીર્ણ થઈ ચુક્યાં છે તે સુખરૂપ જ કહી શકાય છે ॥ સૂ. ૨ ॥

સંજ્ઞા વક્તવ્યતા-

'कइ ण भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ ?' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (कइ ण भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ ?) હે ભદન્ત ! સંજ્ઞાઓ કેટલી કહી છે ? (गोयमा ! दस सन्नाओ पण्णत्ताओ-तंजहा) હે ગૌતમ ! સંજ્ઞાઓ દસ કહી છે, જે આ પ્રમાણે છે- (आहारसन्ना, भयसन्ना, मेहुणसन्ना, परिग्गहसन्ना, कोहसन्ना, माणसन्ना, मायासन्ना, लोभसन्ना, लोगसन्ना ओहसन्ना) (૧) આહારસંજ્ઞા (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મૈથુનસંજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા (૫) ક્રોધસંજ્ઞા,

५-मानसज्ञा ६-मायासज्ञा ७-लोभसज्ञा ८-लोकसज्ञा ९-ओघसज्ञा १०, एव यावत्- वैमानिकानाम् । नैरयिका दशविधा वेदना मत्यनुभवन्तः विहरन्ति, तद्यथा- शीतम् १, उष्णम् २, क्षुधाम् ३, पिपासाम् ४, कण्डूम् ५, परतन्त्रताम् ६, ज्वरम् ७, दाहम् ८, भयम् ९, शोकम् १० ॥सू० ३॥

टीका-'कइ ण भते! सण्णाओ पण्णत्ताओ?' गौतम पृच्छति-हे भदन्त! कति खलु कियत्प्रकाराः सज्ञा प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'गोयमा! दस सण्णाओ पण्णत्ताओ' हे गौतम! दश सज्ञाः प्रज्ञप्ताः, ता एवाह-'तजहा-आहारसण्णा १,

---

प्रहसज्ञा ४, क्रोधसज्ञा ५, मानसज्ञा ६, मायासज्ञा ७, लोभसज्ञा ८, लोकसज्ञा ९, और ओघसज्ञा १० (एव जाव वेमाणियाण) इसी तरह से यावत् वैमानिकोंके जानना चाहिये । (नेरइया दसविह वेयण पच्चणुभवमाणा विहरति-त जहा-सीय उसिणं, खुह, पिवास, कडु, परज्झ, जर, दाह, भय, सोगं) हे भदन्त ! नारक जीव क्या इन दश प्रकार की वेदनाओंका अनुभव करते हैं? जैसे शीतवेदना १, उष्णवेदना २, क्षुधावेदना ३, तृषावेदना ४, कडू - खाजवेदना ५, परतन्त्रतावेदना ६, ज्वरवेदना ७, दाहवेदना ८, भयवेदना ९, और शोकवेदना १० ।

टीकार्थ- जीव सज्ञी भी होते हैं । इस कारण सूत्रकार ने यहां सज्ञा सबधी वक्तव्यता का कथन किया है- इसमें गौतम स्वामीने प्रभुसे ऐसा पूछा है- 'कइण भते ! सण्णाओ पणत्ताओ' हे भदन्त ! सज्ञाएँ कितने प्रकारकी होती हैं? उत्तरमें प्रभु कहते हैं- 'गोयमा'

---

(६) માનસજ્ઞા (૭) માયાસજ્ઞા (૮) લોભસજ્ઞા, (૯) લોકસજ્ઞા અને (૧૦) ઓઘસજ્ઞા (एव जाव वेमाणियाण) એજ રીતે યાવત્ વૈમાનિક પર્યન્ત સમજવું (नेरइया दसविह वेयण पच्चणुभवमाणा विहरति-तजहा- सीय, उसिण, खुह, पिवास, कडु, परज्झ, जरं, दाह, भय, सोग) નારક જીવો આ દસ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કરે છે- (૧) શીતવેદના (૨) ઉષ્ણવેદના, (૩) ક્ષુધાવેદના, (૪) તૃષાવેદના, (૫) કંડુવેદના (ખૂજલી), (૬) પરતંત્રતાવેદના, (૭) જ્વરવેદના (૮) દાહવેદના, (૯) ભયવેદના અને (૧૦) શોકવેદના

ટીકાર્થ- જીવો સંજ્ઞી પણ હોય છે તે કારણે સૂત્રકારે અહીં સંજ્ઞા સબંધી વક્તવ્યતાનું કથન કર્યુ છે- સંજ્ઞાને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'कइ ण भते! सण्णाओ पण्णत्ताओ?' હે ભદન્ત! સંજ્ઞાઓ કેટલા પ્રકારની હોય છે? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'गोयमा!'

भयसण्णा २, मेहुणसण्णा ३, परिग्गहसण्णा ४, कोहसण्णा ५, माणसण्णा ६, मायासण्णा ७, लोभसण्णा ८, लोगसण्णा ९, ओहसण्णा १०'

तद्यथा- आहारसंज्ञा १, भयसंज्ञा २, मैथुनसंज्ञा ३, परिग्रहसंज्ञा ४, क्रोधसंज्ञा ५, मानसंज्ञा ६, मायासंज्ञा ७, लोभसंज्ञा ८, लोकसंज्ञा ९, ओघसंज्ञा १०, इति तत्र सञ्ज्ञानं संज्ञा इति व्युत्पत्त्या आभोगः संज्ञाशब्दार्थः, अथवा सञ्ज्ञेति मनोविज्ञानम्। यद्वा सञ्ज्ञायतेऽनयेतिसञ्ज्ञा, सा आहारादि-भेदेन दशविधा, तत्र-आहारसंज्ञा-यया क्षुधावेदनीयोदयात् कावलिकाद्याहारार्थं पुद्गलग्रहणक्रिया संज्ञायते सा १, भयसंज्ञा- यया भयमोहनीयोदयात्

हे गौतम! 'दस सण्णाओ पण्णत्ताओ' संज्ञाए दस प्रकारकी होती हैं। जैसे- आहारसंज्ञा १, भयसंज्ञा २, मैथुनसंज्ञा ३, परिग्रहसंज्ञा ४, क्रोधसंज्ञा ५, मानसंज्ञा ६, मायासंज्ञा ७, लोभसंज्ञा ८, लोकसंज्ञा ९, ओघसंज्ञा १०। 'संज्ञानं संज्ञा' इस व्युत्पत्ति के अनुसार आभोग यह संज्ञा शब्द का अर्थ होता है, अथवा-मनोविज्ञान यह भी संज्ञा शब्दका अर्थ होता है। अथवा 'संज्ञायतेऽनया सा संज्ञा' जताया जावे जिसके द्वारा वह संज्ञा है। ऐसी यह संज्ञा आहार आदिके भेदसे दश १० प्रकारकी कही गई है। आहारसंज्ञा- क्षुधावेदनीयके उदयसे कवलादि आहारके लिये पुद्गलोंको ग्रहण करनेकी क्रिया जिसके द्वारा 'संज्ञायते' जतायी जाती है प्रकट की जाती है-कही जाती है वह आहारसंज्ञा है १, भयसंज्ञा-भयमोहनीयके उदय से जन्य भयके कारण दृष्टिका भ्रान्त

હે ગૌતમ! 'दस सन्नाओ पण्णत्ताओ' સંજ્ઞાઓ દસ પ્રકારની હોય છે 'तंजहा' જેમકે 'आहारसंज्ञा, भयसंज्ञा, मैथुनसंज्ञा, परिग्रहसंज्ञा, क्रोधसंज्ञा, मानसंज्ञा, मायासंज्ञा, लोभसंज्ञा, लोकसंज्ञा, ओघसंज्ञा"

'संज्ञानं संज्ञा' આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સંજ્ઞા શબ્દનો અર્થ 'આભોગ' થાય છે અથવા સંજ્ઞા શબ્દનો અર્થ 'મનોવિજ્ઞાન' પણ થાય છે અથવા 'संज्ञायतेऽनया सा संज्ञा' જેના દ્વારા બતાવવામાં આવે છે તેનું નામ પણ સંજ્ઞા છે એવી તે સંજ્ઞાને આહારાદિના ભેદથી ૧૦ પ્રકારની કહી છે (૧) 'આહારસંજ્ઞા' ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી આહારને માટે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા જેના દ્વારા संज्ञायते' પ્રકટ કરાય છે-અથવા તે ક્રિયા કરવાનું ભાન જેના દ્વારા થાય છે તે સંજ્ઞાને આહારસંજ્ઞા કહે છે. (૨) 'ભયસંજ્ઞા' ભયમોહનીયના ઉદયથી જન્ય ભયને કારણે દૃષ્ટિ ભ્રમ થવો, વચનમાં

भयोद्भ्रान्तदृष्टिवचनविकाररोमाञ्चोद्भेदादिक्रिया संज्ञायते सा २, मैथुनसंज्ञा - यया पुंवेदस्त्रीवेदाद्युदयान्मैथुनाय स्त्रीपुरुषाद्यङ्गप्रत्यङ्गावलोकनप्रसन्नवदनसंस्तम्भितोरुप्रकम्पप्रभृतिलक्षणा क्रिया संज्ञायते सा ३, परिग्रहसंज्ञा- यया लोभोदयात् प्रधानभवकारणाभिष्वङ्गपूर्विका सचित्ताचित्तमिश्रद्रव्यग्रहणक्रिया संज्ञायते सा ४, क्रोधसंज्ञा- यया क्रोधोदयादावेशगर्भिता अतिरूक्षनेत्रौष्ठस्फुरणादिचेष्टा संज्ञायते सा ५, मानसंज्ञा-यया मानोदयादहङ्काररूपोत्सेकक्रिया संज्ञायते सा ६, मायासंज्ञा-यया मायोदयेनाऽशुभसंक्लेशादनृतसंभाषणादिक्रिया संज्ञायते सा ७, लोभसंज्ञा- यया लोभो

होना, वचनमें विकृति आ जाना, रोमाञ्च हो जाना, आदि क्रियाएँ जिस के द्वारा कही जायें वह भयसंज्ञा है। मैथुनसंज्ञा- पुंवेद, स्त्रीवेद आदिके उदयसे मैथुनके लिये स्त्रीपुरुष आदिके अङ्ग, प्रत्यङ्गका अवलोकन, प्रसन्नवदन, संस्तम्भित, ऊरुप्रकम्प आदिरूप क्रिया जिसके द्वारा कही जावे वह मैथुनसंज्ञा है। परिग्रहसंज्ञा- लोभ के उदय से भवकी प्रधान कारणभूत ऐसी अभिष्वंगपूर्वक हुई सचित्ताचित्तमिश्र द्रव्यकी चाहनारूप क्रिया जिसके प्रकट की जाती है वह परिग्रहसंज्ञा है। क्रोधसंज्ञा- क्रोधके उदयके आवेशसे गर्भित अतिरूक्ष नेत्रों के होने रूप, होठोंके फड़कने रूप, आदि क्रियाएँ जिसके द्वारा प्रकट की जाती है वह क्रोधसंज्ञा है। मानसंज्ञा- जिसके द्वारा मानके उदयसे हुई अहङ्काररूप क्रिया कही जाती है वह मानसंज्ञा है। मायासंज्ञा- जिस के द्वारा माया के उदय से उत्पन्न अशुभ संक्लेश से हुई

વિકૃતિ આવવી, રોમાંચ ખડાં થવાં, આદિ ક્રિયાઓ જેના દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવે છે, તે સંજ્ઞાને ભયસંજ્ઞા કહે છે (૩) 'મૈથુનસંજ્ઞા' પુરુષવેદ અને સ્ત્રીવેદ આદિના ઉદયથી મૈથુનને માટે સ્ત્રીપુરુષ આદિના અંગ, પ્રત્યંગનું અવલોકન, પ્રસન્નવદન, સંસ્તંભિત, ઉરુકંપ આદિરૂપ ક્રિયાઓ જેના દ્વારા પ્રકટ થાય છે તે સંજ્ઞાને મૈથુનસંજ્ઞા કહે છે (૪) 'પરિગ્રહસંજ્ઞા' લોભના ઉદયથી ભવના મુખ્ય કારણરૂપ એવી સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્યની ચાહનારૂપ ક્રિયા જેના દ્વારા પ્રકટ થાય છે, તે સંજ્ઞાને પરિગ્રહસંજ્ઞા કહે છે (૫) 'ક્રોધસંજ્ઞા' ક્રોધનો ઉદય થવાથી આવેશને કારણે લાલચોળ આંખો થવી, હોઠ ફફડાવવા, દાંત કચકચાવવા, આદિરૂપ ક્રિયાઓ જેના દ્વારા પ્રકટ થાય છે તે સંજ્ઞાને ક્રોધસંજ્ઞા કહે છે (૬) 'માનસંજ્ઞા' જેના દ્વારા માનના ઉદયથી થયેલી અહંકારરૂપ ક્રિયા પ્રકટ થાય છે, તે સંજ્ઞાનું નામ માનસંજ્ઞા છે (૭) 'માયાસંજ્ઞા' માયા દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અશુભ સંક્લેશથી અસત્ય ભાષણ આદિ કરવારૂપ ક્રિયા જેના દ્વારા પ્રકટ થાય

दयाल्लोभयुक्ता सचित्ताचित्तमिश्रद्रव्यमार्गणा संज्ञायते सा ८, लोकसंज्ञा-यया मतिज्ञानावरणक्षयोपशमेन शब्दार्थगोचरा विशेषावबोधक्रिया संज्ञायते सा ९, ओघसंज्ञा- यया मतिज्ञानावरणक्षयोपशमेन शब्दार्थगोचरा सामान्यावबोधक्रिया संज्ञायते सा १०, यद्वा-ओघसंज्ञा=सामान्यप्रवृत्ति ९, लोकसंज्ञा=लोकदृष्टिरिति १०। अथ निष्कर्ष -आहारसंज्ञा-क्षुद्वेदनीयोदये संभवति १, भय-मैथुन-परिग्रह-क्रोध-मान-माया-लोभरूपा सप्त संज्ञा॰ मोहनीयकर्मोदये संभवन्ति ८, लोकसंज्ञा-ज्ञानावरणक्षयोपशमे संभवति ९, ओघसंज्ञा-ज्ञानावरणीयस्याल्पक्षयोपशमे संभवतीति १०, ।

मृषाभाषण करने आदिरूप क्रिया कही जाती है वह मायासंज्ञा है। लोभसंज्ञा- जिसके द्वारा लोभके उदयसे हुई सचित्त, अचित्त और मिश्र द्रव्य ग्रहण करनेकी परिणति लोभयुक्त प्रकट की जाती है वह लोभसंज्ञा है। लोकसंज्ञा-मतिज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम से शब्द और अर्थको विषय करनेवाली विशेष अवबोध क्रिया प्रकट की जाती है वह लोकसंज्ञा है। तथा जिस के द्वारा मतिज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम से उत्पन्न हुई शब्द और अर्थ आदिको विषय करनेवाली सामान्य अवबोध क्रिया कही जाती है वह ओघसंज्ञा है। अथवा- सामान्य प्रवृत्तिका नाम ओघसंज्ञा और लोकदृष्टिका नाम लोकसंज्ञा है। इन संज्ञाओंमें से आहारसंज्ञा क्षुधावेदनीय कर्मके उदयमें, तथा भयसंज्ञा, मैथुनसंज्ञा, परिग्रहसंज्ञा, क्रोधसंज्ञा, मानसंज्ञा, मायासंज्ञा, लोभसंज्ञा ये सातसंज्ञाए मोहनीय कर्मके उदयमें होती हैं लोकसंज्ञा-ज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशम में और ओघसंज्ञा ज्ञानावरणीय कर्म के

છે તે સંજ્ઞાનું નામ માયાસંજ્ઞા છે (૮) 'લોભસંજ્ઞા' જેના દ્વારા સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના પેદા થાય છે, તે સંજ્ઞાને લોભસંજ્ઞા કહે છે. (૯) 'લોકસંજ્ઞા' મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી શબ્દ અને અર્થને વિષય કરનારી વિશેષ અવબોધ ક્રિયા જેના દ્વારા પ્રકટ થાય છે, તે સંજ્ઞાને લોકસંજ્ઞા કહે છે (૧૦) ઓઘસંજ્ઞા જેના દ્વારા મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દ અને અર્થ આદિને વિષય કરનારી સામાન્ય અવબોધ ક્રિયા પ્રકટ થાય છે તે સંજ્ઞાને ઓઘસંજ્ઞા કહે છે અથવા સામાન્ય પ્રવૃત્તિનું નામ ઓઘસંજ્ઞા અને લોકદૃષ્ટિનું નામ લોકસંજ્ઞા છે

આ દસ સંજ્ઞાઓમાંથી આહારસંજ્ઞા ક્ષુધાવેદનીય કર્મના ઉદયમાં, અને ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માનસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા અને લોભસંજ્ઞા એ સાત

एव जाव-वेमाणियाण' एव यावत् वैमानिकानाम्, एव नैरयिकादारभ्य वैमानिकपर्यन्ताना दशप्रकारा आहारादिसंज्ञा. वक्तव्या ॥

यत्र संज्ञा तत्र वेदना भवतीति वेदना वक्तव्यतामाह- 'नेरइया' इत्यादि। 'नेरइया दसविह वेयण पच्चणुभवमाणा विहरति' नैरयिका दशविधा वेदना प्रत्यनुभवन्तः=वेदयन्तो विहरन्ति=तिष्ठन्ति, तामेव दशविधा वेदनां प्रदर्शयति- 'तजहा-सीय, उसिण, खुह, पिवास, कडु, परज्झ, जर, दाह, भय, सोग' तद्यथा- १-शीतम्, २-उष्णम्, ३-क्षुधाम्, ४-पिपासाम्, ५-कण्डूम्=खर्जनम्; ६-'परज्झ' इति पारवश्य=परतन्त्रताम्, ७-ज्वरम् कफ-वात-पित्त-वैषम्यप्रयुक्तशारीरिकतापम्, ८-दाहम्=सन्तापम्, ९-भय प्रसिद्धम् १०-शोक मानसिक सन्ताप प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, इति पूर्वेण सम्बन्ध.॥सू०३॥

अल्प क्षयोपशम में होती है।

'एव जाव वेमाणियाण' नैरयिकसे लेकर वैमानिक देवोंतकके भी यही दश १० प्रकारकी आहार आदि संज्ञाएँ होती हैं। अब सूत्रकार वेदनाकी वक्तव्यताका कथन करते हैं। क्यों कि जहाँ पर संज्ञा होती है वहीं पर वेदना होती है। 'नेरइया दसविहेण वेयणं पच्चणु भवमाणा विहरत्ति' नैरयिक जीव दश १० प्रकार की वेदना का अनुभव करते हैं 'तजहा' जो इस प्रकारसे हैं- 'सीय, उसिण, खुह पिवास, कंडु, परज्झ, जर, दाह, भय, सोग' शीत १, उष्ण २, क्षुधा ३, पिपासा ४, कण्डू ५, परतन्त्रता ६, ज्वर-कफ, वात, पित्त, वैषम्य अन्य शारीरिक ताव ७, दाह-संताप ८, भय ९, शोक-मानसिक संताप ॥सू०३॥

संज्ञाओ મોહનીયકર્મના ઉદયમા થાય છે લોકસંજ્ઞા જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમમાં અને ઓઘસંજ્ઞા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અલ્પ ક્ષયોપશમમાં થાય છે

'एव जाव वेमाणियाण' નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના જીવોમા પણ આ દસ સંજ્ઞાઓ જ હોય છે જ્યા સંજ્ઞાનું અસ્તિત્વ હોય છે, ત્યા વેદનાનું પણ અસ્તિત્વ અવશ્ય હોય છે, તે કારણે સૂત્રકાર હવે વેદનાની વક્તવ્યતાનું કથન કરે છે- 'नेरइया दसविहेण वेयण पच्चणुभवमाणा विहरंति' નારક જીવો દસ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કર્યા કરે છે (तजहा) તે ૧૦ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે- 'सीयं, उसिण, खुह, पिवास, कडु, परज्झं, जर, दाह, भय, सोग' (૧) શીત, (૨) ઉષ્ણતા, (૩) ભૂખ, (૪) તૃષા (૫) ખૂજલી, (૬) પરતંત્રતા, (૭) જ્વર-કફ વાત પિત આદિથી જનિત તાવ, (૮) દાહ-સંતાપ, (૯) ભય અને (૧૦) શોક-માનસિક સંતાપ. આ દસ પ્રકારની વેદનાઓ નારકો ભોગવે છે ॥ સૂ ૩ ॥

दयाल्लोभयुक्ता सचित्ताचित्तमिश्रद्रव्यमार्थना सञ्ज्ञायते सा ८, लोकसंज्ञा-यया मतिज्ञानावरणक्षयोपशमेन शब्दाद्यर्थगोचरा विशेषावबोधक्रिया सञ्ज्ञायते सा ९, ओघसंज्ञा - यया मतिज्ञानावरणक्षयोपशमेन शब्दार्थगोचरा सामान्यावबोधक्रिया सञ्ज्ञायते सा १०, यद्वा-ओघसंज्ञा=सामान्यप्रवृत्ति ९, लोकसंज्ञा=लोकदृष्टिरिति १० । अथ निष्कर्षः-आहारसंज्ञा-क्षुद्वेदनीयोदये संभवति १, भय-मैथुन-परिग्रह-क्रोध-मान-माया-लोभरूपा सप्त संज्ञाः मोहनीयकर्मोदये संभवन्ति ८, लोकसंज्ञा-ज्ञानावरणक्षयोपशमे संभवति ९, ओघसंज्ञा-ज्ञानावरणीयस्याल्पक्षयोपशमे संभवतीति १०, ।

मृषाभाषण करने आदिरूप क्रिया की जाती है वह मायासंज्ञा है। लोभसंज्ञा- जिसके द्वारा लोभके उदयसे हुई सचित्त, अचित्त और मिश्र द्रव्य ग्रहण करनेकी परिणति लोभयुक्त प्रकट की जाती है वह लोभसंज्ञा है । लोकसंज्ञा-मतिज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम से शब्द और अर्थको विषय करनेवाली विशेष अवबोध क्रिया प्रकट की जाती है वह लोकसंज्ञा है । तथा जिस के द्वारा मतिज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम से उत्पन्न हुई शब्द और अर्थ आदिको विषय करनेवाली सामान्य अवबोध क्रिया की जाती है वह ओघसंज्ञा है। अथवा-सामान्य प्रवृत्तिका नाम ओघसंज्ञा और लोकदृष्टिका नाम लोकसंज्ञा है । इन संज्ञाओंमें से आहारसंज्ञा क्षुधावेदनीय कर्मके उदयमें, तथा भयसंज्ञा, मैथुनसंज्ञा, परिग्रहसंज्ञा, क्रोधसंज्ञा, मानसंज्ञा, मायासंज्ञा, लोभसंज्ञा ये सातसंज्ञाएं मोहनीय कर्मके उदयमें होती हैं लोकसंज्ञा-ज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशम में और ओघसंज्ञा ज्ञानावरणीय कर्म के

છે તે સંજ્ઞાનું નામ માયાસંજ્ઞા છે (૮) 'લોભસંજ્ઞા' જેના દ્વારા સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના પેદા થાય છે તે સંજ્ઞાને લોભસંજ્ઞા કહે છે (૯) 'લોકસંજ્ઞા' મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી શબ્દ અને અર્થને વિષય કરનારી વિશેષ અવબોધ ક્રિયા જેના દ્વારા પ્રકટ થાય છે, તે સંજ્ઞાને લોકસંજ્ઞા કહે છે (૧૦) ઓઘસંજ્ઞા જેના દ્વારા મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દ અને અર્થ આદિને વિષય કરનારી સામાન્ય અવબોધ ક્રિયા પ્રકટ થાય છે તે સંજ્ઞાને ઓઘસંજ્ઞા કહે છે અથવા સામાન્ય પ્રવૃત્તિનું નામ ઓઘસંજ્ઞા અને લોકદૃષ્ટિનું નામ લોકસંજ્ઞા છે.

આ દસ સંજ્ઞાઓમાંથી આહારસંજ્ઞા ક્ષુધાવેદનીય કર્મના ઉદયમાં, અને ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માનસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા અને લોભસંજ્ઞા, તે સાત

टीका-'से णूण भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाण किरिया कज्जइ ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! अथ नूनं निश्चितं किम् हस्तिनश्च कुन्थोश्च समा एव समाना एव अप्रत्याख्यानक्रिया क्रियते= भवति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जइ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् हस्तिनश्च कुन्थोश्च यावत्-समाना एव अप्रत्याख्यान क्रिया क्रियते=भवति । गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जाव कज्जइ ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन=केन तावत् एवमुच्यते-

---

आश्रित करके कहा है । इस कारण हाथी और कुंथुकी अप्रत्याख्यान क्रिया समान होती है ।

टीकार्थ- पहिले वेदना कही जा चुकी है । यह वेदना कर्म के वश से जीवोंके होती है । कर्म क्रियाविशेषसे होता है । इस लिये सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा क्रियाके अधिकारका कथन किया है । इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि- 'से णूणं भंते ! हत्थिस्स य समाचेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ' हे भदन्त ! यह निश्चित है क्या कि हाथीकी और कुंथुकी अप्रत्याख्यान क्रिया एकसी होती है ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं- 'हंता, गोयमा !' हां, गौतम ! यह निश्चित है कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान होती है । समान होनेमें गौतम कारण पूछते हैं 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जाव कज्जइ' हे भदन्त ऐसा आप किस कारण से कहते हैं-

---

હે ગૌતમ ! અવિરતિને કારણે જ હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન હોય છે

ટીકાર્થ- પહેલા વેદનાનું નિરૂપણ કરવામા આવ્યું તે વેદના કર્મને કારણે જીવોને ભોગવવી પડે છે કર્મ ક્રિયાવિશેષ દ્વારા બંધાય છે તે કારણે સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા ક્રિયાના અધિકારનું કથન કર્યું છે ક્રિયાને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'से णूणं भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समाचेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ ?' હે ભદન્ત ! એ વાત શું નિશ્ચિત છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા એક સરખી જ હોય છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'हंता, गोयमा ! ઇત્યાદિ હા, ગૌતમ ! એ વાત તો નિશ્ચિત જ છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા એક સરખી જ હોય છે તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે- 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जाव कज्जइ ?' હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે

पूर्वे वदना प्रोक्ता, सा च कर्मवशाद् भवति, कर्म च क्रियाविशेषादिति क्रियाधिकारमाह-'से णूण भंते' इत्यादि ।

मूलम्-'से णूण भंते! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ? हंता, गोयमा! हत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जइ। से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-जाव कज्जइ? गोयमा! अविरइं पडुच्च, से तेणट्ठेण जाव कज्जइ ॥सू ४॥

छाया-अथ नूनं भदन्त! हस्तिनश्च कुन्थोश्च समा एव अप्रत्याख्यानक्रिया क्रियते? हन्त, गौतम! हस्तिनश्च कुन्थोश्च यावत्-क्रियते। तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते-यावत्-क्रियते? गौतम! अविरतिं प्रतीत्य तत् तेनार्थेन यावत्-क्रियते ॥ सू० ४ ॥

'से णूण भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ- (से णूण भंते! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ) हे भदन्त! क्या यह निश्चित है कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान ही होती है? (हंता, गोयमा! हत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जइ) हे गौतम! हां यह सत्य है कि हाथीकी और कुंथुकी अप्रत्याख्यान क्रिया समानही होतीहै। (से केणट्ठेणभंते! एवं वुचइ, जाव कज्जइ) हेभदन्त! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान ही होती है? (गोयमा) हे गौतम! (अविरइं पडुच्च-से तेणट्ठेण जाव कज्जइ) मैंने ऐसा जो कहा है वह अविरति को

'से णूण भंते!' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (से णूण भंते! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ?) હે ભદન્ત! શું એ વાત ખરી છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાની ક્રિયા સમાન જ હોય છે? (हंता, गोयमा!) હા ગૌતમ! (हत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जइ) એ વાત સાચી છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાની ક્રિયા સમાન જ હોય છે (से केणट्ठेण भंते! एवं वुच्चइ, जाव कज्जइ?) હે ભદન્ત! શા કારણે આપ એવું કહો છો કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન જ હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (अविरइं पडुच्च से तेणट्ठेण जाव कज्जइ) અવિરતિની અપેક્ષાએ મેં એવું કહ્યું છે

टीका-'से णूण भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाण किरिया कज्जइ ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! अथ नूनं निश्चितं किम् हस्तिनश्च कुन्थोश्च समा एव समाना एव अप्रत्याख्यानक्रिया क्रियते= भवति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जइ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् हस्तिनश्च कुन्थोश्च यावत्-समाना एव अप्रत्याख्यान क्रिया क्रियते=भवति। गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जाव कज्जइ ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन=कथं तावत् एवमुच्यते-

---

आश्रित करके कहा है। इस कारण हाथी और कुंथुकी अप्रत्याख्यान क्रिया समान होती है।

टीकार्थ- पहिले वेदना कही जा चुकी है। यह वेदना कर्म के वश से जीवोंके होती है। कर्म क्रियाविशेषसे होता है। इस लिये सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा क्रियाके अधिकारका कथन किया है। इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि- 'से णूण भंते ! हत्थिस्स य समाचेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ' हे भदन्त ! यह निश्चित है क्या कि हाथीकी और कुंथुकी अप्रत्याख्यान क्रिया एकसी होती है ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं- 'हंता, गोयमा !' हां, गौतम ! यह निश्चित है कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान होती है। समान होनेमें गौतम कारण पूछते हैं 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जाव कज्जइ' हे भदन्त ऐसा आप किस कारण से कहते हैं-

---

હે ગૌતમ ! અવિરતિને કારણે જ હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન હોય છે

ટીકાર્થ- પહેલા વેદનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું તે વેદના કર્મને કારણે જીવોને ભોગવવી પડે છે કર્મ ક્રિયાવિશેષ દ્વારા બંધાય છે તે કારણે સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા ક્રિયાના અધિકારનું કથન કર્યું છે ક્રિયાને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'से णूण भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समाचेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ ?' હે ભદન્ત ! એ વાત શું નિશ્ચિત છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા એક સરખી જ હોય છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'हंता, गोयमा ! ઇત્યાદિ હા, ગૌતમ ! એ વાત તો નિશ્ચિત જ છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા એક સરખી જ હોય છે તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે- 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जाव कज्जइ ?' હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે

पूर्वं वदना प्रोक्ता, सा च कर्मवशाद् भवति, कर्म च क्रियाविशेषादिति क्रियाधिकारमाह–'से णूण भंते' इत्यादि ।

मूलम्–'से णूण भंते! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ ? हंता, गोयमा! हत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जइ । से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ–जाव कज्जइ ? गोयमा! अविरइं पडुच्च, से तेणट्ठेण जाव कज्जइ ॥सू ४॥

छाया–अथ नूनं भदन्त ! हस्तिनश्च कुन्थोश्च समा एव अप्रत्याख्यानक्रिया क्रियते ? हन्त, गौतम ! हस्तिनश्च कुन्थोश्च यावत्–क्रियते । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते–यावत्–क्रियते ? गौतम ! अविरतिं प्रतीत्य तत् तेनार्थेन यावत्–क्रियते ॥ सू० ४ ॥

'से णूण भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ– (से णूण भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ) हे भदन्त ! क्या यह निश्चित है कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान ही होती है ? (हंता, गोयमा ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जइ) हे गौतम ! हां यह सत्य है कि हाथीकी और कुंथुकी अप्रत्याख्यान क्रिया समानही होतीहै। (से केणट्ठेणभंते! एवं वुच्चइ, जाव कज्जइ) हेभदन्त! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान ही होती है ? (गोयमा) हे गौतम ! (अविरइं पडुच्च–से तेणट्ठेण जाव कज्जइ) मैंने ऐसा जो कहा है वह अविरति को

'से णूण भंते !' ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ– (से णूण भंते ! हत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ ?) હે ભદન્ત! શું એ વાત ખરી છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાની ક્રિયા સમાન જ હોય છે ? (हंता, गोयमा !) હા ગૌતમ ! (हत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जइ) એ વાત સાચી છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાની ક્રિયા સમાન જ હોય છે (से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ, जाव कज्जइ ?) હે ભદન્ત ! શા કારણે આપ એવું કહો છો કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન જ હોય છે ? (गोयमा !), હે ગૌતમ ! (अविरइं पडुच्च से तेणट्ठेण जाव कज्जइ) અવિરતિની અપેક્ષાએ મેં એવું કહ્યું

छाया—आधाकर्म खलु भदन्त ! भुञ्जान किं बध्नाति किं प्रकरोति ? किं चिनोति ? किमुपचिनोति ? एवं यथा—प्रथमे शते नवमे उद्देशके तथा भणितव्यम्, यावत्—शाश्वतः पण्डित, पण्डितत्वम् अशाश्वत, तदेव भदन्त ! इति ॥सू०५॥

सप्तमशतकस्याष्टम उद्देश समाप्तः ॥७-८॥

आधाकर्म भोक्तृबन्धवक्तव्यता—

सूत्रार्थ—'आहाकम्म ण भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ, किं पकरेइ, किं चिणाइ, किं उवचिणाइ ?) हे भदन्त ! आधाकर्म दोषसे दूषित आहारको ग्रहण करनेवाला साधु कैसे कर्मका बंध करता है ? प्रकर्षरूपसे क्या करता है ? किसका चय करता है ? किसका उपचय करता है ? (एवं जहा—पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्व जाव सासए पंडिए, पंडियत्त असासयं, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) हे गौतम ! जैसा प्रथम शतक में नौवें उद्देशक में कहा है वैसा यहां पर भी कहना चाहिये । 'यावत् पंडित शाश्वत हैं, पण्डितपना अशाश्वत है' यहां तक । हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया यह सब सत्य ही है—हे भदन्त ! आपका यह कथन सर्व सत्य ही है । इस प्रकार कह कर गौतम यावत् अपने स्थानपर विराजमान हो गये ।

टीकार्थ— क्रियाका जो प्रतिपादन किया गया है सो वह क्रिया

આધાકર્મ આહાર ખાનારની બન્ધવક્તવ્યતા—

'आहाकम्म ण भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ ?' ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ— (आहाकम्म ण भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ, किं पकरेइ, किं चिणाइ, किं उवचिणाइ ?) હે ભદન્ત ! આધાકર્મ દોષથી દૂષિત હોય એવો આહાર ગ્રહણ કરનાર સાધુ કેવા કર્મનો બંધ કરે છે ? પ્રકર્ષરૂપે શું કરે છે ? શેનો ચય કરે છે ? શેનો ઉપચય કરે છે ? (एवं जहा – पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव सासए पंडिए, पंडियत्त असासयं) હે ગૌતમ ! આ વિષયને અનુલક્ષીને પહેલા શતકના નવમા ઉદ્દેશકમાં જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે કથન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું પંડિત શાશ્વત છે પંડિતપણું અશાશ્વત છે, આ સૂત્રાંશ પર્યન્તનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો. '(सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति)' હે ભદન્ત ! આપે જે કહ્યું તે સત્ય છે હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી પોતાને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ— પહેલા સૂત્રમાં ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે ક્રિયા

हस्तिनश्च कुन्थोश्च समाना एव अप्रत्याख्यानक्रिया क्रियते=भवति ? भगवानाह–'गोयमा ! अविरइं पडुच्च' हे गौतम ! अविरतिम् प्रत्याख्यानाभावं प्रतीत्य=अपेक्ष्य हस्तिनश्च कुन्थोश्च समाना एव अप्रत्याख्यानक्रिया भवति, उभयोरेव अविरतेस्तुल्यत्वात् । तदुपसंहरति–'से तेणट्ठेण जाव कज्जइ' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन यावत्–हस्तिनश्च कुन्थोश्च समाना एव अप्रत्याख्यान क्रिया क्रियते=भवति ॥सू० ४॥

आधाकर्मभोक्तृबन्धनवक्तव्यता

पूर्वं क्रिया प्रोक्ता, सा च–आधाकर्माहारोपभोगेन भवतीत्याधाकर्मवक्तव्यता माह–'आहाकम्म ण भंते' इत्यादि ।

मूलम्–आहाकम्म ण भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ, किं पकरेइ, किं चिणाइ, किं उवचिणाइ ? एवं जहा–पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्वं, जाव सासए पंडिए, पंडियत्तं असासयं, सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति' ॥सू० ५॥

॥ सत्तमसयस्स अट्ठमो उद्देसो समत्तो ॥ ७–८ ॥

'कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान होती है' इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'अविरइं पडुच्च' अविरति–प्रत्याख्यान के अभाव की अपेक्षा करके मैंने ऐसा कहा है कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान है । क्यों कि दोनोंमें अविरतिकी तुल्यता है । 'से तेणट्ठेण जाव कज्जइ' इस कारण पूर्वोक्त रूपसे मैंने कहा है ॥सू० ४॥

એવું કહ્યું છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન હોય છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે– 'गोयमा ! હે ગૌતમ ! 'अविरइं पडुच्च' અવિરતિ એટલે કે પ્રત્યાખ્યાનના અભાવની અપેક્ષાએ મે એવું કહ્યું છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન છે કારણ કે બન્નેમા અવિરતિની સમાનતા છે 'से तेणट्ठेण जाव कज्जइ' હે ગૌતમ ! તે કારણે મે પૂર્વોક્તરીતે કથન કર્યું છે ॥સૂ.૪॥

छाया-आधाकर्म खलु भदन्त ! भुञ्जानः किं बध्नाति किं प्रकरोति ? किं चिनोति ? किमुपचिनोति ? एवं यथा-प्रथमे शते नवमे उद्देशके तथा भणितव्यम्, यावत्-शाश्वतः पण्डितः, पण्डितत्वम् अशाश्वतं, तदेवं भदन्त ! इति ॥सू०५॥

सप्तमशतकस्याष्टम उद्देशः समाप्तः ॥७-८॥

आधाकर्म भोक्तृबन्धवक्तव्यता-

सूत्रार्थ-'आहाकम्मं णं भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ, किं पकरेइ, किं चिणाइ, किं उवचिणाइ ?) हे भदन्त ! आधाकर्म दोषसे दूषित आहारको ग्रहण करनेवाला साधु कैसे कर्मका बंध करता है ? प्रकर्षरूपसे क्या करता है ? किसका चय करता है ? किसका उपचय करता है ? (एवं जहा-पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव सासए पंडिए, पंडियत्तं असासयं, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) हे गौतम ! जैसा प्रथम शतक में नौवें उद्देशक में कहा है वैसा यहां पर भी कहना चाहिये। 'यावत् पंडित शाश्वत है, पण्डितपना अशाश्वत है' यहां तक। हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया यह सब सत्य ही है- हे भदन्त ! आपका यह कथन सर्व सत्य ही है। इस प्रकार कह कर गौतम यावत् अपने स्थानपर विराजमान हो गये।

टीकार्थ- क्रियाका जो प्रतिपादन किया गया है सो यह क्रिया

આધાકર્મ આહાર ખાનારની બન્ધવક્તવ્યતા-

'आहाकम्मं णं भंते! भुंजमाणे किं बंधइ ?' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (आहाकम्मं णं भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ, किं पकरेइ, किं चिणाइ, किं उवचिणाइ ?) હે ભદન્ત ! આધાકર્મ દોષથી દૂષિત હોય એવો આહાર ગ્રહણ કરનાર સાધુ કેવા કર્મનો બંધ કરે છે ? પ્રકર્ષરૂપે શું કરે છે ? શેનો ચય કરે છે ? શેનો ઉપચય કરે છે ? (एवं जहा - पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव सासए पंडिए, पंडियत्तं असासयं) હે ગૌતમ ! આ વિષયને અનુલક્ષીને પહેલા શતકના નવમા ઉદ્દેશકમાં જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે કથન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું 'પંડિત શાશ્વત છે, પંડિતપણું અશાશ્વત છે' આ સૂત્રાંશ પર્યન્તનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો. '(सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति)' હે ભદન્ત ! આપે જે કહ્યું તે સત્ય છે હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી પોતાને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ- પહેલા સૂત્રમાં ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે ક્રિયા

हस्तिनश्च कुन्थोश्च समाना एव अप्रत्याख्यानक्रिया क्रियते=भवति ? भगवानाह-'गोयमा ! अविरइं पडुच्च' हे गौतम ! अविरतिम् प्रत्याख्यानाभावं प्रतीत्य=अपेक्ष्य हस्तिनश्च कुन्थोश्च समाना एव अप्रत्याख्यानक्रिया भवति, उभयोरेव अविरतेस्तुल्यत्वात् । तदुपसंहरति-'से तेणट्ठेण जाव कज्जइ' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन यावत्-हस्तिनश्च कुन्थोश्च समाना एव अप्रत्याख्यान क्रिया क्रियते=भवति ॥सू० ४॥

आधाकर्मभोक्तृबन्धवक्तव्यता

पूर्वं क्रिया प्रोक्ता, सा च-आधाकर्माहारोपभोगेन भवतीत्याधाकर्मवक्तव्यता माह-'आहाकम्मं णं भंते' इत्यादि ।

मूलम्-आहाकम्मं णं भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ, किं पकरेइ, किं चिणाइ, किं उवचिणाइ ? एवं जहा-पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्वं, जाव सासए पंडिए, पंडियत्तं असासयं, सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति' ॥सू० ५॥

॥ सत्तमसयस्स अट्ठमो उद्देसो समत्तो ॥ ७-८ ॥

'कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान होती है' इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'अविरइं पडुच्च' अविरति-प्रत्याख्यान के अभाव की अपेक्षा करके मैंने ऐसा कहा है कि हाथी की और कुंथु की अप्रत्याख्यान क्रिया समान है। क्यों कि दोनोंमें अविरतिकी तुल्यता है । 'से तेणट्ठेण जाव कज्जइ' इस कारण पूर्वोक्त रूपसे मैंने कहा है ॥सू० ४॥

એવું કહ્યું છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન હોય છે? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'गोयमा ! હે ગૌતમ ! 'अविरइं पडुच्च' અવિરતિ એટલે કે પ્રત્યાખ્યાનના અભાવની અપેક્ષાએ મે એવું કહ્યું છે કે હાથીની અને કીડીની અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સમાન છે કારણ કે બન્નેમાં અવિરતિની સમાનતા છે 'से तेणट्ठेण जाव कज्जइ' હે ગૌતમ ! તે કારણે મે પૂર્વોક્તરીતે કથન કર્યું છે ।।સૂ.૪।।

भणित तथा अत्रापि भणितव्यम्, तत्प्रकरणावधिमाह—यावत्—शाश्वतः पण्डित• पण्डितत्वम् अशाश्वतत्वमिति पर्यन्त यावत्पदेन सग्राह्यम्। तथा च प्रथमशतकस्य नवमोद्देशे—हे गौतम! आधाकर्म आहार भुञ्जान• साधुः आयुष्कर्म वर्जयित्वा सप्त कर्मप्रकृती शिथिलबन्धनबद्धा गाढबन्धनबद्धा" प्रकरोति यावत्—अनुपर्यटति ससारचक्रे परिभ्रमति, इत्यारभ्य पण्डित• शाश्वत, पण्डितत्व मशाश्वतमिति पर्यन्त सर्वं सग्राह्यम्, अन्ते गौतम आह—'सेव भते! सेव भते! त्ति' हे भदन्त! तदेव भवदुक्त सत्यमेव, तदेव भवदुक्त सत्य मेव इति ॥सू० ५॥

इति श्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविर
चिताया श्रीभगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां
सप्तमशतकस्य अष्टमोद्देशक समाप्त ॥७-८॥

अशाश्वत है' यहां तक जैसा कहा गया है- वैसा ही यहां पर कहना चाहिये। तथा-च-प्रथम शतकके नौवें उद्देशकमें हे गौतम! ऐसा जो कहा है कि जो साधु आधाकर्म दोषसे दूषित आहार को अपने उपयोगमें लाता है वह आयुकर्म को छोडकर शेष सात कर्म प्रकृतियोंको कि जो पहिले शिथिल बंधवाली हो कर बंधी थीं गाढ बंधनसे बद्ध कर बांधता है यावत् संसारचक्रमें परिभ्रमण करता है यहांसे लेकर पण्डित शाश्वत है, पण्डितपना अशाश्वत है यहां तकका पाठ यहां सर्व ग्रहण कर लेना चाहिये। अन्तमें गौतम 'सेव भते!

પહેલા શતકના નવમાં ઉદ્દેશકમાં આ વિષયને અનુલક્ષીને જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે અહીં ગ્રહણ કરવું તે કથન ક્યાં સુધી ગ્રહણ કરવું તે પ્રકટ કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે "પંડિત શાશ્વત છે પંડિતપણું અશાશ્વત છે" આ સૂત્રાંશ સુધીનું કથન ત્યાંથી ગ્રહણ કરવું પહેલા શતકના નવમા ઉદ્દેશકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે- 'હે ગૌતમ! જે સાધુ આધાકર્મ દોષથી દૂષિત આહારને પોતાના ઉપયોગમાં લે છે તે આયુકર્મ સિવાયની સાત કર્મપ્રકૃતિઓ કે જે પહેલા શિથિલ બંધવાળી હતી તેમને ગાઢ બંધનથી બાંધે છે અને સંસારરૂપી સાગરમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે, આ સૂત્રપાઠથી શરૂ કરીને "પંડિત શાશ્વત છે પંડિતપણું અશાશ્વત છે" આ સૂત્રપાઠ સુધીનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુનાં વચનને પ્રમાણભૂત માનીને કહે છે- 'सेव भते! सेव भते त्ति' હે ભદન્ત! આપનું કથન સત્ય છે

टीका–आहाकम्मं णं भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ ? किं पकरेइ ? किं चिणाइ ? किं उवचिणाइ ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! आधाकर्म खलु भुञ्जानः साधुः किम्=कीदृशं कर्म बध्नाति प्रकृतिबन्धमाश्रित्य ?, किं=कीदृशं कर्म प्रकरोति=स्थितिबन्धापेक्षया, बद्धावस्थाऽपेक्षया वा ?, किं=कीदृशं कर्म चिनोति=संगृह्णाति अनुभागबन्धापेक्षया, निधत्तावस्थापेक्षया वा ?, किं=कीदृशं कर्म उपचिनोति = प्रदेशबन्धापेक्षया निकाचनावस्थया वेति। भगवानाह–'एवं जहा पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव सासए पंडिए, पंडियत्तं असासयं' एवं यथा–प्रथम शतके नवमे उद्देशके

आधाकर्म आहारके उपभोगसे होती है– अतः सूत्रकारने यहां पर आधाकर्म विषयक वक्तव्यता का कथन किया है– इस में गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है– 'आहाकम्मं णं भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ' इत्यादि– हे भदन्त ! आधाकर्म दोष से दुष्ट हुए आहार पान का उपयोग करनेवाला साधु प्रकृतिबंध की अपेक्षा से कैसे कर्म का बंध करता है ? स्थितिबंध की अपेक्षासे अथवा बद्धावस्था की अपेक्षा से कर्मको कैसा करता है ? अनुभाग बंध की अपेक्षा से अथवा निधत्ता-वस्था की अपेक्षा से कैसे कर्म को ग्रहण करता है ? प्रदेशबन्ध की अपेक्षा से अथवा निकाचनावस्था की अपेक्षा से कैसे कर्म का उपचय करता है ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं– 'एवं जहा पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव सासए पंडिए, पंडियत्तं असासयं' हे गौतम ! प्रथम शतकमें नौवें उद्देशकमें 'यावत् पण्डित शाश्वत है, पण्डितपना

આધાકર્મ આહારના ઉપભોગથી થાય છે (લાગે છે) તેથી સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં આધાકર્મવિષયક આહારનું કથન કરે છે– આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'आहाकम्मं णं भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ, इत्यादि ?' હે ભદન્ત ! આધાકર્મ દોષથી દૂષિત હોય એવા આહારપાણીનો ઉપયોગ કરનારો સાધુ પ્રકૃતિબંધની અપેક્ષાએ કેવા કર્મનો બંધ કરે છે ? સ્થિતિબંધની અપેક્ષાએ અથવા બદ્ધાવસ્થાની અપેક્ષાએ તે કર્મને કેવું કરે છે ? અનુભાગબંધની અપેક્ષાએ અથવા નિધત્તાવસ્થાની અપેક્ષાએ તે કેવા કર્મને ગ્રહણ કરે છે ? પ્રદેશબંધની અપેક્ષાએ અથવા નિકાચનાવસ્થાની અપેક્ષાએ તે કેવા કર્મનો ઉપચય કરે છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે–' एवं जहा पढमे सए नवमे उद्देसए तहा भाणियव्वं जाव सासए पंडिए, पंडियत्तं असासयं' હે ગૌતમ !

भणित तथा अत्रापि भणितव्यम्, तत्प्रकरणावधिमाह–यावत्–शाश्वतः पण्डित' पण्डितत्वम् अशाश्वतत्वमिति पर्यन्त यावत्पदेन सग्राह्यम् । तथा च प्रथमशतकस्य नवमोद्देशे–हे गौतम! आधाकर्म आहार भुञ्जान' साधुः आयुष्कर्म वर्जयित्वा सप्त कर्मप्रकृती शिथिलबन्धनबद्धा गाढबन्धनबद्धा' प्रकरोति यावत्–अनुपर्यटति ससारचक्रे परिभ्रमति, इत्यारभ्य पण्डितः शाश्वत, पण्डितत्व मशाश्वतमिति पर्यन्त सर्वं सग्राह्यम्, अन्ते गौतम आह–'सेव भते! सेव भते! त्ति' हे भदन्त! तदेव भवदुक्त सत्यमेव, तदेव भवदुक्त सत्य मेव इति ॥सू० ५॥

इति श्री–जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री–घासीलालव्रतिविर
चिताया श्रीभगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां
सप्तमशतकस्य अष्टमोद्देशक समाप्त ॥७–८॥

अशाश्वत है' यहां तक जैसा कहा गया है– वैसा ही यहा पर कहना चाहिये। तथा–च प्रथम शतकके नौवें उद्देशकमें हे गौतम! ऐसा जो कहा है कि जो साधु आधाकर्म दोषसे दूषित आहार को अपने उपयोगमें लाता है वह आयुकर्म को छोडकर शेष सात कर्म प्रकृतियोंको कि जो पहिले शिथिल बधवाली हो कर बधी थीं गाढ बधनसे बद्ध कर बाधता है यावत् ससारचक्रमें परिभ्रमण करता है यहांसे लेकर पण्डित शाश्वत है, पण्डितपना अशाश्वत है यहा तकका पाठ यहा सर्व ग्रहण कर लेना चाहिये। अन्तमें गौतम 'सेव भते!

પહેલા શતકના નવમાં ઉદ્દેશકમા આ વિષયને અનુલક્ષીને જે કથન કરવામા આવ્યુ છે તે અહીં ગ્રહણ કરવું તે કથન ક્યા સુધી ગ્રહણ કરવું તે પ્રકટ કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે પડિત શાશ્વત છે પંડિતપણુ અશાશ્વત છે આ સૂત્રાશ સુધીનું કથન ત્યાથી ગ્રહણ કરવું પહેલા શતકના નવમા ઉદ્દેશકમા આ પ્રમાણે કહ્યું છે– 'હે ગૌતમ! જે સાધુ આધાકર્મ દોષથી દૂષિત આહારને પોતાના ઉપયોગમાં લે છે તે આયુકર્મ સિવાયની સાત કર્મપ્રકૃતિયો કે જે પહેલા શિથિલ બ ધવાળી હતી તેમને ગાઢ બ ધનથી બાધે છે અને સ સારરૂપી સાગરમા પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે, આ સૂત્રપાઠથી શરૂ કરીને પડિત શાશ્વત છે, પ ડિતપણુ અશાશ્વત છે આ સૂત્રપાઠ સુધીનું સમસ્ત કથન અહી ગ્રહણ કરવું હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુના વચનને પ્રમાણભૂત માનીને કહે છે– 'सेव भते! सेव भते त्ति' હે ભદન્ત! આપનું કથન સત્ય છે

सेव भंते ! त्ति' हे भगवन् इस विषयमें आपने जो प्रतिपादन किया है वह सर्वथा सत्य है वह सर्वथा सत्य है, इस प्रकार कह कर अपने स्थानपर विराजमान हो जाते हैं ॥सू० ५॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके सातवें शतकके आठवां उद्देशक समाप्त ॥७-८॥

*

હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે.' આ પ્રમાણે કહીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા - નમસ્કાર કરીને તેઓ ઉચિત સ્થાને વિરાજમાન થઈ ગયા. ॥ સૂ૦ ૫ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'ભગવતી' સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના પહેલા શતકનો આઠમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ૭ ॥ - ૮ ॥

*

सप्तमशतकस्य नवमोद्देशकः ।

सप्तमशतके नवमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्-

असंवृतोऽनगारः बाह्यान् पुद्गलान् अपर्यादाय किम् एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितुं समर्थः ? इति प्रश्नः । बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादायैव एकवर्णम् एक रूपं विकुर्वितुं समर्थः, इत्युत्तरम् । महाशिलाकण्टकनामसंग्रामवक्तव्यता । महाशिलाकण्टकसंग्रामनामकरणे को हेतुरिति प्रश्नस्य उत्तरम् । महाशिला-कण्टके संग्रामे कियता लक्षाणां मनुष्याणां संहारः ? इति प्रश्नः । चतुरशीतिः लक्षाणि प्राणिनो हताः, इति समाधानम् । संग्रामभूमौ मृत्वा कुत्र ते उत्पन्नाः ? इति प्रश्नः । प्रायो नरकतिर्यग्योनिकेषु समुत्पन्नाः । रथमुशलसंग्रामवक्तव्यता ।

सातवें शतकके नववा उद्देशक

उद्देशकके विषयोंका संक्षिप्त विवरण—

सप्तमशतकके इस नौवें उद्देशकका विषयविवरण संक्षेपसे इस प्रकारसे हैं असंवृत अनगार बाह्यपुद्गलोंको विना ग्रहण किये क्या एक वर्णवाले, एकरूप की विकुर्वणा करनेके लिये समर्थ है ? ऐसा प्रश्न, बाह्यपुद्गलोंको ग्रहण करके ही एक वर्णवाले एक रूपकी वह विकुर्वणा करनेके समर्थ है ऐसा उत्तर महाशिला कण्टक नामवाले संग्रामकी वक्तव्यता । 'महाशिलाकण्टकसंग्राम 'ऐसे नामके करनेमें क्या हेतु है इस प्रश्नका उत्तर महाशिलाकण्टक संग्राममें कितने लाख मनुष्योंका संहार हुआ ऐसा प्रश्न ८४ लाख प्राणियोंका संहार हुआ ऐसा उत्तर संग्राम भूमिमें मरकर वे प्राणी कहां पर उत्पन्न हुए हैं ऐसा प्रश्न प्राय वे नरकयोनि और तिर्यग्योनिमें उत्पन्न हुए

સાતમા શતકનો નવમો ઉદ્દેશક

આ ઉદ્દેશકમા જે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરાયુ છે તેનુ સંક્ષિપ્ત વિવરણ–

પ્રશ્ન– અસંવૃત અણુગાર બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના શું એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરવાને સમર્થ હોય છે ? ઉત્તર–બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીનેજ તે એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકે છે

'મહાશિલાકંટક' નામના સંગ્રામની વક્તવ્યતા, 'મહાશિલાકંટક નામ પડવાનું કારણ. પ્રશ્ન– 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામમા કેટલા લાખ માણસોનો સંહાર થયો હતો ? ઉત્તર– ૮૪ લાખ જીવોનો સંહાર થયો હતો.

પ્રશ્ન– રથમુસલસંગ્રામમા મરીને તે માણસો ક્યા ઉત્પન્ન થયા છે ?

ઉત્તર– મોટે ભાગે તો તેઓ નરકયોનિમાં અને તિર્યંચયોનિમાં ઉત્પન્ન થયા છે

सेव भंते ! त्ति' हे भगवन् इस विषय में आपने जो प्रतिपादन किया है वह सर्वथा सत्य है यह सर्वथा सत्य है, इस प्रकार कह कर अपने स्थानपर विराजमान हो जाते हैं ॥सू० ५॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके सातवें शतकके आठवां उद्देशक समाप्त ॥७-८॥

✿

હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે.' આ પ્રમાણે કહીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા – નમસ્કાર કરીને તેઓ ઉચિત સ્થાને વિરાજમાન થઇ ગયા. ॥ સૂ૦ ૫ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'ભગવતી' સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના પહેલા શતકનો આઠમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ૭ ॥ – ૮ ॥

✿

वृष्टिवर्णनम् । वरुणो मृत्वा कुत्रोत्पन्न. ? । वरुणो देवलोकात् मच्युत्य मोक्ष प्राप्स्यति । वरुणस्य मित्र मृत्वा कुत्र जगाम ? । वरुणस्य मित्र तत. कुत्र गमिष्यति इति ।

प्रमत्तसाधुवक्तव्यता ।

अष्टमोद्देशकान्ते अनगारवक्तव्यता निरूपिता, अथ नवमोद्देशकारम्भे अनगारविशेषवक्तव्यतामाह–'असवुडे ण भते !' इत्यादि ।

मूलम्–असवुडेणं भते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव विउव्वित्तए ? णो इणट्ठे समट्ठे । असवुडे ण भते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव विउव्वित्तए ? हता, पभू । से भते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ । एव एगवन्न अणेगरूव, चउभगो जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहावि भाणियव्व, नवर अणगारे इहगए, इहगए चेव पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, सेस त चेव, जाव–लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए ? हता, पभू ! से भते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता, जाव नो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता परिणामेइ ॥ सू० १ ॥

मणका गधोदकपुष्पवृष्टिका वर्णन वरुण मरकर कहां उत्पन्न हुआ है ऐसा प्रश्न । वरुण देवलोकसे चवकर मोक्ष प्राप्त करेगा ऐसा वर्णन वरुणका मित्र मरकर कहां गया तथा वरुणका मित्र वहांसे फिर कहा जावेगा ऐसा कथन ।

તેના સર્વ પ્રાણાતિપાત વિરમણનું કથન ગંધોદક (સુગંધયુક્ત જળ) અને પુષ્પવૃષ્ટિનું વર્ણન 'વરુણ મરીને ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ? એવો પ્રશ્ન. ઉત્તર– વરુણ ચ્યવીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે. 'વરુણનો મિત્ર મરીને ક્યાં ગયો અને ત્યાંથી પણ ફરી ક્યાં જશે' આ વિષયનું કથન.

के जितवन्त. ? के च पराजितवन्तः ? इति प्रश्न. । कूणिको राजा शक्र-चमरसाहाय्येन जितवान् । नवमल्लकिन., नवलेच्छकिन महाहव गणराजाः पराजितवन्तः । रथमुशलसग्रामनामकरणे हेतुकथनम् । तत्र मनुष्याणां षण्णवतिलक्षसख्यकानां सहार' । तत्र रथमुशले सग्रामे हताः शूरा स्वर्गं गच्छन्तीति अन्यतीर्थिकाना मत मिथ्या । नगस्य पौत्रो वरुणः, तस्य रथमुशलसग्रामगमनसज्जतावक्तव्यता । वरुणस्य अभिग्रह । युद्धे वरुणस्य अत्यधिकप्रहार. । वरुणस्य युद्धात् परावर्तनम् । तस्य सर्वप्राणातिपातविरमणम् । गन्धोदकपुष्प

हैं ऐसा उत्तर, रथमुशल सग्रामकी वक्तव्यता कौन जीते ? कौन हारे ? ऐसा प्रश्न कूणिक राजा शक्र और चमरकी सहायतासे जयशाली हुआ तथा नवमल्लकी नवलेच्छकी जो कि १८ अठारह गणराजाथे वे पराजित हुए । 'रथमुशल सग्राम' इस तरह के नामकरनेमें हेतु क्या है इसका कथन ९६ लाख मनुष्योंका इस सग्राममें विनाश हुआ है ऐसा कथन इस रथमुशल सग्राममें मरे हुए मनुष्य कहाँ पर उत्पन्न हुए ऐसा प्रश्न इनमें १८ हजार मनुष्य एक मछली की कुक्षि में उत्पन्न हुए ऐसा कथन सग्राममें मरे हुए शूरवीर स्वर्गमें जाते हैं ऐसा अन्य तीर्थिकों का कथन मिथ्या है ऐसा कथन नगका पौत्र वरुण है ऐसा कथन इसके रथमुशल सग्राम में जानेकी तैयारीका कथन वरुणके अभिग्रहका कथन युद्धमें वरुणके अत्यधिक प्रहारका कथन वरुणका युद्धसे लौटनेका कथन इसके सर्व प्राणातिपात विर

રથમુશલ સગ્રામની વક્તવ્યતા– 'તેમાં કોનો વિજય થયો અને કોની હાર થઈ ?' એવો પ્રશ્ન. ઉત્તર– કૂણિક રાજા, શક્ર અને ચમરની સહાયતાથી વિજેતા થયા તથા નવમલ્લકી ગણરાજાઓ અને નવ લિચ્છવી ગણરાજાઓ, એમ જે ૧૮ ગણરાજાઓ હતા તેમનો પરાજય થયો. 'રથમુશલ સગ્રામ' આવું નામ પડવાના કારણોનું કથન.

આ સગ્રામમાં ૯૬ લાખ માણસોનો સહાર થયો હતો એવું કથન.

પ્રશ્ન– 'તે રથમુશલ સગ્રામમાં માર્યા ગયેલાં મનુષ્યો ક્યાં ઉત્પન્ન થયાં હતાં ?

ઉત્તર– તેમાંથી ૧૮ હજાર મનુષ્યો મરીને એક માછલીની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, એવું કથન સગ્રામમાં માર્યા જનારા શૂરવીરો સ્વર્ગમાં જાય છે, એવું અન્ય તીર્થિકોનું મતવ્ય અસત્ય છે એવું પ્રતિપાદન. નાગનો પૌત્ર વરુણ હતો એવું કથન, રથમુશળ સગ્રામમાં જવા માટેની તેની તૈયારીનું કથન, વરુણના અભિગ્રહનું કથન, યુદ્ધમાં વરુણને ઉંડા જખમ થવાનું કથન, વરુણનું યુદ્ધમાંથી પાછા ફરવાનું કથન.

वृष्टिवर्णनम् । वरुणो मृत्वा कुत्रोत्पन्न. ?। वरुणो देवलोकात् प्रच्युत्य मोक्ष प्राप्स्यति । वरुणस्य मित्र मृत्वा कुत्र जगाम ?। वरुणस्य मित्र तत. कुत्र गमिष्यति इति ।

प्रमत्तसाधुवक्तव्यता ।

अष्टमोद्देशकान्ते अनगारवक्तव्यता निरूपिता, अथ नवमोद्देशकारम्भे अनगारविशेषवक्तव्यतामाह-'असवुडे ण भते !' इत्यादि ।

मूलम्-असवुडेण भते ! अणगारे वाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव विउव्वित्तए ? णो इणट्ठे समट्ठे । असवुडे ण भते ! अणगारे वाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव विउव्वित्तए ? हता, पभू । से भते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ । एव एगवन्न अणेगरूव, चउभगो जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहावि भाणियव्व, नवर अणगारे इहगए, इहगए चेव पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, सेस त चेव, जाव-लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए ? हता, पभू ! से भते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता, जाव नो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता परिणामेइ ॥ सू० १ ॥

मणका गधोदकपुष्पवृष्टिका वर्णन वरुण मरकर कहां उत्पन्न हुआ है ऐसा प्रश्न । वरुण देवलोकसे चवकर मोक्ष प्राप्त करेगा ऐसा वर्णन वरुणका मित्र मरकर कहां गया तथा वरुणका मित्र वहांसे फिर कहा जावेगा ऐसा कथन ।

તેના સર્વ પ્રાણાતિપાત વિરમણનું કથન. ગધોદક (સુગધયુક્ત જળ) અને પુષ્પવૃષ્ટિનું વર્ણન. 'વરુણ મરીને ક્યાં ઉત્પન્ન થયો ?' એવો પ્રશ્ન. ઉત્તર- વરુણ ચ્યવીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે 'વરુણનો મિત્ર મરીને ક્યાં ગયો અને ત્યાંથી પણ ફરી ક્યા જશે આ વિષયનું કથન.

छाया-असवृतः खलु भदन्त ! अनगारः बाह्यान् पुद्गलान् अपर्यादाय प्रभुः एकवर्णम् एकरूपं विकुर्वितुम् ? नायमर्थः समर्थः, असंवृत खलु भदन्त ! अनगारः बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय प्रभुः एकवर्णम् एकरूपं विकुर्वितुम् ? हन्त, प्रभुः । स भदन्त ! किम् इहगतान् पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, तत्रगतान्,

प्रमत्तसाधुवक्तव्यता-

'असंवुडेण भंते ! अणगारे' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(असंवुडेणं भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवन्न एगरूव विउव्वित्तए) हे भदन्त ! असंवृत अनगार प्रमत्त साधु बाहरके पुद्गलोंको ग्रहण किये विना एकवर्णवाले रूपकी विकुर्वणा कर सकता है क्या ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है । (असंवुडे ण भंते ? अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव जाव) हे भदन्त ! असंवृत अनगार बाहरके पुद्गलोंको ग्रहण करके एकवर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा कर सकता है क्या ? (हंतापभू) हां गौतम ! ऐसा वह कर सकता है । (से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ अण्णत्थगए

પ્રમત્ત સાધુની વક્તવ્યતા–

'असवुडे ण भंते ! अणगारे' ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ– 'असवुडे ण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवन्न एगरूवं विउव्वित्तए ?) હે ભદન્ત ! અસંવૃત અણગાર (પ્રમત્ત સાધુ) બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના શું એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકે છે ? (णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એવું સંભવી શકતું નથી. (असवुडे ण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव जाव) હે ભદન્ત ! અસંવૃત અણગાર શું બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકે છે ખરો ? (हंता, पभू) હા, ગૌતમ ! બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તે એવું કરી શકે છે (से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ ?) હે ભદન્ત ! તે અસંવૃત અણગાર શું મનુષ્યલોકમાં રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે ? કે ત્યાં રહેલા (વિકુર્વણા કરીને જ્યાં જવાનું હોય તે ક્ષેત્રના) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી વિકુર્વણા કરે છે ? કે તે બન્ને સ્થાનો સિવાયના કોઈ

पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, अन्यत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति ? गौतम ! इहगतान् पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, नो तत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, नो अन्यत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, एवम् एकवर्णम् अनेकरूप चत्वारोभङ्गाः, यथा षष्ठशते नवमे उद्देशके तथा इहापि भणितव्यम्, नवरम् अनगारः इहगतः इहगतांश्चैव पुद्गलान् पर्यादाय

पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ) हे भदन्त ! वह असंवृत-अनगार क्या मनुष्यलोकमें रहे हुए पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है ? या तत्रगत विकुर्वणा करके जहां पर उसे जाना है वहां के पुद्गलोंको ग्रहण करके वह विकुर्वणा करता है ? या इन दोनों स्थानोंसे अन्यत्र रहे हुए पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (इह गए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, णो तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ) वह असंवृत अनगार मनुष्यलोकगत पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है तत्रगत जहां पर उसे जाना है वहां के पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा नहीं करता है और न अन्यत्रगत पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है। (एवं एगवन्न अणेगरूव चउभंगो जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहावि भाणियव्वं नवरं अणगारे इहगय इहगए चेव पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ) इसी तरहसे एकवर्ण वाले अनेकरूप आदिकों की विकुर्वणा करनेके विषयमें चार भंग कर लेना चाहिये। ये चार भंग जैसे छठे शतकके नौवें उद्देशकमें कहे गये हैं वैसे ही यहां

અન્ય સ્થાનમાં રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, णो तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, णो अणत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ) તે અસંવૃત અણગાર મનુષ્યલોકગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ વિકુર્વણા કરે છે, જ્યાં તેને જવાનું હોય છે ત્યાંના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરતો નથી, અને અન્યત્રગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પણ વિકુર્વણા કરતો નથી (एवं एगवण्ण अणेगरूव चउभंगो-जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहा वि भाणियव्वं-नवरं-अणगारे इहगए इहगए चेव पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ) એ જ પ્રમાણે એક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની વિકુર્વણા કરવાના વિષયમાં ચાર ભંગ (વિકલ્પ) બનાવવા જોઈએ. છઠ્ઠા શતકના નવમા

छाया-असंवृतः खलु भदन्त ! अनगारः बाह्यान् पुद्गलान् अपर्यादाय प्रभुः एकवर्णम् एकरूपं विकुर्वितुम् ? नायमर्थः समर्थः, असंवृतः खलु भदन्त ! अनगारः बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय प्रभुः एकवर्णम् एकरूपं विकुर्वितुम् ? हन्त, प्रभुः। स भदन्त ! किम् इहगतान् पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, तत्रगतान्,

प्रमत्तसाधुवक्तव्यता-

'असंवुडेण भंते ! अणगारे' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(असंवुडेण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवन्नं एगरूवं विउव्वित्तए) हे भदन्त ! असंवृत अनगार प्रमत्त साधु बाहरके पुद्गलोंको ग्रहण किये विना एकवर्णवाले रूपकी विकुर्वणा कर सकता है क्या ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (असंवुडे णं भंते ? अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्णं एगरूवं जाव) हे भदन्त ! असंवृत अनगार बाहरके पुद्गलोंको ग्रहण करके एकवर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा कर सकता है क्या ? (हंतापभू) हां गौतम ! ऐसा वह कर सकता है। (से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ अण्णत्थगए

પ્રમત્ત સાધુની વક્તવ્યતા-

'असंवुडे णं भंते ! अणगारे' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- 'असंवुडे णं भंते! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवन्नं एगरूवं विउव्वित्तए?) હે ભદન્ત! અસંવૃત અણગાર (પ્રમત્ત સાધુ) બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના શું એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકે છે? (णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! એવું સંભવી શકતું નથી. (असंवुडे णं भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्णं एगरूवं जाव) હે ભદન્ત! અસંવૃત અણગાર શું બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકે છે ખરો? (हंता, पभू) હા, ગૌતમ! બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તે એવું કરી શકે છે. (से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ?) હે ભદન્ત! તે અસંવૃત અણગાર શું મનુષ્યલોકમાં રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે? કે ત્યાં રહેલા (વિકુર્વણા કરીને જ્યાં જવાનું હોય તે ક્ષેત્રના) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી વિકુર્વણા કરે છે? કે તે બન્ને સ્થાનો સિવાયના કોઈ

सन् वैक्रिय लब्धिमान खलु अनगारः=साधुः बाह्यान् आत्मप्रदेशेभ्यो बहिर्देशस्थितान पुद्गलान् अपर्यादाय=अगृहीत्वा एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितु विकुर्वणया निष्पादयितु प्रभुः समर्थो भवति किम्? भगवानाह- णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगारः बाह्यान् पुद्गलान् अपर्यादाय एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितु न समर्थः, इति भावः। गौतम पृच्छति-'असवुडे ण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्णं एगरूवं विउव्वित्तए?' हे भदन्त ! असवृत =प्रमत्तः खलु वैक्रियलब्धिमान अनगारः बाह्यान आत्मप्रदेशेभ्यो बहिः स्थितान पुद्गलान्

है कि असवुडेण भंते ! अणगारे' हे भदन्त ! जो अनगार असंवृत होता है प्रमत्त होता हुआ वैक्रियलब्धिवाला होता है, वह बाह्य आत्मप्रदेशोंसे बहिर्देशमें स्थित हुए पुद्गलोंको नहीं ग्रहण करके क्या एक वर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा द्वारा निष्पत्ति कर सकनेके लिये समर्थ है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! यह अर्थ योग्य नहीं है अर्थात् वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार बाह्य पुद्गलोंको ग्रहण किये विना एकवर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा करनेके लिये समर्थ नहीं है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि असवुडे ण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव जाव' वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार आत्मप्रदेशोंसे बाहर स्थित पुद्गलोंको ग्रहण करके एक वर्ण

કથન કરે છે- ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-असवुडे ण भंते ! अणगारे' ઇત્યાદિ- હે ભદન્ત ! જે અણગાર અસંવૃત હોય છે-પ્રમત્ત હોય છે, અને વૈક્રિય લબ્ધિવાળો હોય છે, તે શું બાહ્ય (આત્મ પ્રદેશોની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલાં) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકવાને સમર્થ હોય છે ખરો ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે- 'णो इणट्ठे समट्ठे' હે ગૌતમ ! એવું સંભવી શકતું નથી એટલે કે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકવાને સમર્થ હોતો નથી

ગૌતમ સ્વામીનો બીજો પ્રશ્ન- 'असवुडेण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्णं एगरूवं जाव' હે ભદન્ત ! વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર આત્મપ્રદેશોની બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને એક વર્ણવાળા એક રૂપની,

विकुर्वति, शेष तदेव, यावत्-रूक्षपुद्गल स्निग्धपुद्गलतया परिणमयितुम् ! हन्त, प्रभुः, स भदन्त ! किम् इहगतान् पुद्गलान् पर्यादाय, यावत्-नो अन्यत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति ॥सू १॥

टीका 'असवुडे ण भते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवन्नं एगरूवं विउव्वित्तए ? गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! असंवृतः प्रमत्त

पर कहना चाहिये विशेषता केवल इतनी ही है कि इहलोकस्थित पुद्गलोंको ही ग्रहण करके विकुर्वणा करता है। 'सेस तं चेव जाव लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए ? हंता पभू, से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता, जाव नो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता, परिणामेइ) बाकी का कथन उसी तरहसे 'यावत् रूक्ष पुद्गलों को स्निग्ध पुद्गलोंके रूपमें वह परिणमानेके लिये समर्थ है ? हां समर्थ है। तो हे भदन्त। वह क्या इहगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमाने के लिये समर्थ है यावत् अन्यत्रगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमाने के लिये समर्थ है यावत् अन्यत्रगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमानेके लिये वह समर्थ नहीं है' यहांतकका जानना चाहिये।

टीकार्थ-अष्टम उद्देशकके अन्तमें अनगार संबंधी वक्तव्यता कही गई है। अब इस नौवें उद्देशकके प्रारम्भमें सूत्रकारने अनगारकी विशेष वक्तव्यताका कथन किया है इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा

ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ ચાર ભંગ અહીં પણ કહેવા જોઈએ અણગાર વિષયક ચાર ભંગોમાં આટલી જ વિશેષતા છે કે 'આ લોકમાં રહેલો અણગાર આ લોકમાં રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ વિકુર્વણા કરે છે' એવું કથન અહીં ગ્રહણ કરવું 'सेस तचेव जाव लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए ?' हंता, पभू' से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता जाव नो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता परिणामेइ' બાકીનું સમસ્ત કથન એ જ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવું 'શું રૂક્ષ પુદ્ગલોને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલો રૂપે પરિણમાવવાને તે સમર્થ છે ? હા, સમર્થ છે તો હે ભદન્ત ! શું તે આલોકગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવવાને સમર્થ છે, (યાવત્) અન્યત્રગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવવાને સમર્થ નથી', અહીં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ

ટીકાર્થ- આઠમા ઉદ્દેશકને અન્તે સૂત્રકારે અણગારની વક્તવ્યતાનું કથન કર્યું છે હવે આ નવમા ઉદ્દેશકના પહેલા સૂત્રમાં તેઓ અણગારની વિશેષ વક્તવ્યતાનું

सन् वैक्रिय लब्धिमान खलु अनगारः=साधुः बाह्यान् आत्मप्रदेशेभ्यो बहिर्देशस्थितान् पुद्‌गलान् अपर्यादाय=अगृहीत्वा एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितु विकुर्वणया निष्पादयितु प्रभुः समर्थो भवति किम्? भगवानाह- णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम! नायमर्थः समर्थः, वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगारः बाह्यान् पुद्‌गलान् अपर्यादाय एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितु न समर्थ, इति भावः। गौतम पृच्छति-'असवुडे ण भते! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव विउव्वित्तए?' हे भदन्त! असवृत =प्रमत्तः खलु वैक्रियलब्धिमान अनगारः बाह्यान आत्मप्रदेशेभ्यो बहिः स्थितान पुद्‌गलान्

है कि असवुडेण भते! अणगारे' हे भदन्त? जो अनगार असवृत होता है प्रमत्त होता हुआ वैक्रियलब्धिवाला होता है, वह बाह्य आत्मप्रदेशोंसे बहिर्देशमें स्थित हुए पुद्‌गलोंको नहीं ग्रहण करके क्या एक वर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा द्वारा निष्पत्ति कर सकनेके लिये समर्थ है? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम! यह अर्थ योग्य नहीं है अर्थात् वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार बाह्य पुद्‌गलोंको ग्रहण किये विना एकवर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा करनेके लिये समर्थ नहीं है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि असवुडे ण भते! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव जाव' वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार आत्मप्रदेशोंसे बाहर स्थित पुद्‌गलोंको ग्रहण करके एक वर्ण

કથન કરે છે- ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવા પ્રશ્ન પૂછે છે કે-असवुडे ण भते! अणगारे' ઇત્યાદિ- હે ભદન્ત! જે અણુગાર અસંવૃત હોય છે-પ્રમત્ત હોય છે, અને વૈક્રિય લબ્ધિવાળો હોય છે, તે શું બાહ્ય (આત્મ પ્રદેશોની બહારના ક્ષેત્રમા રહેલાં) પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકવાને સમર્થ હોય છે ખરો!

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે- 'णो इणट्ठे समट्ठे' હે ગૌતમ! એવું સભવી શકતુ નથી. એટલે કે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણુગાર બાહ્ય પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકવાને સમર્થ હોતો નથી

ગૌતમ સ્વામીનો બીજો પ્રશ્ન- 'असवुडेण भते! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूवं जाव' હે ભદન્ત! વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણુગાર આત્મપ્રદેશોની બહારના પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરીને એક વર્ણવાળા એક રૂપની,

निकुर्वति, शेष तदेव, यावत्-रूक्षपुद्गलं स्निग्धपुद्गलतया परिणमयितुम् ? हन्त, प्रभुः, स भदन्त ! किम् इहगतान् पुद्गलान् पर्यादाय, यावत्-नो अन्यत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति ॥सू० १॥

टीका 'असवुडे ण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवन्नं एगरूवं विउव्वित्तए ? गौतम' पृच्छति-हे भदन्त ! असंवृतः अन'

पर कहना चाहिये विशेषता केवल इतनी ही है कि इहलोकस्थित पुद्गलोंको ही ग्रहण करके विकुर्वणा करता है। 'सेस त चेव जाव लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए ? हता पभू, से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता, जाव नो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता, परिणामेइ) बाकी का कथन उसी तरहसे 'यावत् रूक्ष पुद्गलों को स्निग्ध पुद्गलोंके रूपमें वह परिणमानेके लिये समर्थ है ? हां समर्थ है। तो हे भदन्त ! वह क्या इहगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमाने के लिये समर्थ है यावत् अन्यत्रगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमाने के लिये समर्थ है यावत् अन्यत्रगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमानेके लिये वह समर्थ नहीं है' यहांतकका जानना चाहिये।

टीकार्थ-अष्टम उद्देशकके अन्तमें अनगार संबंधी वक्तव्यता कही गई है। अब इस नौवें उद्देशकके प्रारम्भमें सूत्रकारने अनगारकी विशेष वक्तव्यताका कथन किया है इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा

ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ ચાર ભંગ અહીં પણ કહેવા જોઇએ અણગાર વિષયક ચાર ભંગોમાં આટલી જ વિશેષતા છે કે 'આ લોકમાં રહેલો અણગાર આ લોકમાં રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ વિકુર્વણા કરે છે' એવું કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. 'सेस तचेव जाव लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए ?' हता, पभू' से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता जाव नो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता परिणामेइ' આદીનું સમસ્ત કથન એ જ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવું 'શું રૂક્ષ પુદ્ગલોને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલો રૂપે પરિણમાવવાને તે સમર્થ છે? હા, સમર્થ છે. તો હે ભદન્ત ! શું તે આલોકગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવવાને સમર્થ છે, (યાવત્) અન્યત્રગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવવાને સમર્થ નથી' અહીં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું જોઇએ

ટીકાર્થ- આઠમા ઉદ્દેશકને અન્તે સૂત્રકારે અણગારની વક્તવ્યતાનું કથન કર્યું છે હવે આ નવમાં ઉદ્દેશકના પહેલા સૂત્રમાં તેઓ અણગારની વિશેષ વક્તવ્યતાનું

सन् वैक्रिय लब्धिमान् खलु अनगारः=साधुः बाह्यान् आत्मप्रदेशेभ्यो बहिर्देशस्थितान् पुद्गलान् अपर्यादाय=अगृहीत्वा एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितुं विकुर्वणया निष्पादयितुं प्रभुः समर्थो भवति किम् ? भगवानाह- णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगार बाह्यान पुद्गलान् अपर्यादाय एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितुं न समर्थः, इति भावः । गौतम पृच्छति-'असवुडे णं भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्णं एगरूवं विउव्वित्तए ?' हे भदन्त ! असवृत =प्रमत्तः खलु वैक्रियलब्धिमान अनगार बाह्यान आत्मप्रदेशेभ्यो बहिः स्थितान पुद्गलान्

है कि असवुडेण भंते ! अणगारे' हे भदन्त ? जो अनगार असंवृत होता है प्रमत्त होता हुआ वैक्रियलब्धिवाला होता है, वह बाह्य आत्मप्रदेशोंसे बहिर्देशमें स्थित हुए पुद्गलोंको नहीं ग्रहण करके क्या एक वर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा द्वारा निष्पत्ति कर सकनेके लिये समर्थ है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! यह अर्थ योग्य नहीं है अर्थात् वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार बाह्य पुद्गलोंको ग्रहण किये विना एकवर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा करनेके लिये समर्थ नहीं है । अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि असवुडे णं भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्णं एगरूवं जाव' वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार आत्मप्रदेशोंसे बाहर स्थित पुद्गलोंको ग्रहण करके एक वर्ण

કથન કરે છે- ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-असवुडे णं भंते ! अणगारे' ઇત્યાદિ- હે ભદન્ત ! જે અણુગાર અસંવૃત હોય છે-પ્રમત્ત હોય છે, અને વૈક્રિય લબ્ધિવાળો હોય છે, તે શું બાહ્ય (આત્મ પ્રદેશોની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલાં) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકવાને સમર્થ હોય છે ખરો ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે- 'णो इणट्ठे समट्ठे' હે ગૌતમ ! એવું સંભવી શકતું નથી એટલે કે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણુગાર બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકવાને સમર્થ હોતો નથી

ગૌતમ સ્વામીનો બીજો પ્રશ્ન- 'असवुडेणं भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्णं एगरूवं जाव' હે ભદન્ત ! વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણુગાર આત્મપ્રદેશોની બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને એક વર્ણવાળા એક રૂપની,

विकुर्वति, शेष तदेव, यावत्-रूक्षपुद्गल स्निग्धपुद्गलतया परिणमयितुम्? हन्त, प्रभुः, स भदन्त! किम् इहगतान् पुद्गलान् पर्यादाय, यावत्-नो अन्यत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति ॥सू १॥

टीका 'असवुडे ण भंते! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवन्नं एगरूवं विउव्वित्तए? गौतम. पृच्छति-हे भदन्त! असंवृतः प्रमत्त'

पर कहना चाहिये विशेषता केवल इतनी ही है कि इहलोकस्थित पुद्गलोंको ही ग्रहण करके विकुर्वणा करता है। 'सेस त चेव जाव लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए? हता पभू, से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता, जाव नो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता, परिणामेइ) बाकी का कथन उसी तरहसे 'यावत् रूक्ष पुद्गलों को स्निग्ध पुद्गलोंके रूपमें वह परिणमानेके लिये समर्थ है? हां समर्थ है। तो हे भदन्त! वह क्या इहगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमाने के लिये समर्थ है यावत् अन्यत्रगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमाने के लिये समर्थ है यावत् अन्यत्रगत पुद्गलोंको ग्रहण करके परिणमानेके लिये वह समर्थ नहीं है' यहांतकका जानना चाहिये।

टीकार्थ-अष्टम उद्देशकके अन्तमें अनगार संबधी वक्तव्यता कही गई है। अब इस नौवें उद्देशकके प्रारंभमें सूत्रकारने अनगारकी विशेष वक्तव्यताका कथन किया है इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा

ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ ચાર ભંગ અહીં પણ કહેવા જોઈએ અણગાર વિષયક ચાર ભંગોમાં આટલી જ વિશેષતા છે કે 'આ લોકમાં રહેલો અણગાર આ લોકમાં રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ વિકુર્વણા કરે છે' એવું કથન અહીં ગ્રહણ કરવું 'सेस तचेव जाव लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए?' हंता, पभू' से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता जाव नो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता परिणामेइ' આદિનું સમસ્ત કથન એ જ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવું 'શું રૂક્ષ પુદ્ગલોને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલો રૂપે પરિણમાવવાને તે સમર્થ છે? હા, સમર્થ છે. તો હે ભદન્ત! શું તે આલોકગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવવાને સમર્થ છે, (યાવત્) અન્યત્રગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવવાને સમર્થ નથી', અહીં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

ટીકાર્થ- આઠમા ઉદ્દેશકને અન્તે સૂત્રકારે અણગારની વક્તવ્યતાનું કથન કર્યું છે. હવે આ નવમા ઉદ્દેશકના પહેલા સૂત્રમાં તેઓ અણગારની વિશેષ વક્તવ્યતાનું

सन् वैक्रिय लब्धिमान् खलु अनगारः=साधुः बाह्यान् आत्मप्रदेशेभ्यो बहिर्देशस्थितान् पुद्गलान् अपर्यादाय=अगृहीत्वा एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितु विकुर्वणया निष्पादयितु प्रभुः समर्थो भवति किम् ? भगवानाह- णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगारः बाह्यान् पुद्गलान् अपर्यादाय एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितु न समर्थ, इति भावः। गौतम पृच्छति-'असवुडे ण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव विउव्वित्तए?' हे भदन्त ! असवृतः=प्रमत्तः खलु वैक्रियलब्धिमान् अनगारः बाह्यान् आत्मप्रदेशेभ्यो बहिः स्थितान् पुद्गलान्

है कि असवुडेण भंते ! अणगारे' हे भदन्त? जो अनगार असंवृत होता है प्रमत्त होता हुआ वैक्रियलब्धिवाला होता है, वह बाह्य आत्मप्रदेशोंसे बहिर्देशमें स्थित हुए पुद्गलोंको नहीं ग्रहण करके क्या एक वर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा द्वारा निष्पत्ति कर सकनेके लिये समर्थ है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! यह अर्थ योग्य नहीं है अर्थात् वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार बाह्य पुद्गलोंको ग्रहण किये विना एकवर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा करनेके लिये समर्थ नहीं है । अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि असवुडे ण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव जाव' वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार आत्मप्रदेशोंसे बाहर स्थित पुद्गलोंको ग्रहण करके एक वर्ण

કથન કરે છે- ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-असवुडे ण भंते ! अणगारे' ઇત્યાદિ- હે ભદન્ત ! જે અણગાર અસંવૃત હોય છે-પ્રમત્ત હોય છે, અને વૈક્રિય લબ્ધિવાળો હોય છે, તે શું બાહ્ય (આત્મ પ્રદેશોની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલાં) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકવાને સમર્થ હોય છે ખરો ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે- 'णो इणट्ठे समट्ठे' હે ગૌતમ ! એવું સંભવી શકતું નથી એટલે કે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરી શકવાને સમર્થ હોતો નથી

ગૌતમ સ્વામીનો બીજો પ્રશ્ન- 'असवुडेण भंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगवण्ण एगरूव जाव' હે ભદન્ત ! વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર આત્મપ્રદેશોની બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને એક વર્ણવાળા એક રૂપની,

पर्यादाय = गृहीत्वा एकवर्णम् एकरूप विकुर्वितुं मह समर्थः किम्? भगवानाह-'हंता, पभू' हे गौतम! हन्त, सत्यम् वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगार' बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय एकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वितुं समर्थ। गौतम पृच्छति-से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ?' हे भदन्त! स खलु वैक्रियलब्धिमान प्रमत्तोऽनगारः किम् इहगतान् भप्दु. गौतमादेरपेक्षया इह शब्दवाच्यो मनुष्यलोकः तत्रगतान् स्वपार्श्वस्थितान् इत्यर्थ पुद्गलान् पर्यादाय गृहीत्वा विकुर्वति? विकुर्वणा

वाले एकरूपकी यावत् एकवर्णवाले अनेकरूपोंकी, अनेक वर्णवाले एकरूपकी, अनेकवर्णवाले अनेकरूपोंकी विकुर्वणा द्वारा निष्पत्ति करनेके लिये समर्थ है क्या? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते है 'हंता, गोयमा! पभू' हां गौतम! ऐसा सत्य है वैक्रियलब्धिवाला अनगार प्रमत्तसाधु बाह्यपुद्गलोंको ग्रहण करके एक वर्णवाले एक रूपकी, एकवर्णवाले अनेकरूपोंकी, अनेकवर्णवाले एकरूपकी तथा अनेकवर्णोंवाले अनेकरूपोंकी विकुर्वणा द्वारा निष्पत्ति करनेके लिये समर्थ है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ?' हे भदन्त! वह वैक्रिय लब्धिवाला प्रमत्त अनगार इहगत पूछनेवाले गौतम आदिकी अपेक्षा से अपने पासमें रहे हुए पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है क्या? या 'तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' वैक्रियलब्धिसे विकुर्वणा करके जहा पर वह जावेगा वहा पर रहे हुए पुद्गलोंको

એક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની, અનેક વર્ણવાળા એક રૂપની અને અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની, વિકુર્વણા દ્વારા રચના કરવાને શું સમર્થ હોય છે?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર- हंता, गोयमा! पभू હા, ગૌતમ! વૈક્રિય લબ્ધિવાળો અસંવૃત અણગાર (પ્રમત્ત સાધુ) બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને એક વર્ણવાળા એક રૂપની એક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની, અનેક વર્ણવાળા એક રૂપની અને અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની વિકુર્વણા દ્વારા રચના કરવાને સમર્થ હોય છે.

ગૌતમ સ્વામીનો ત્રીજો પ્રશ્ન- 'से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ?' હે ભદન્ત! શું તે પ્રમત્ત અણગાર અહીં રહેલા-પૂછનાર ગૌતમ આદિની અપેક્ષાએ તેમની પાસે રહેલા-પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે? કે 'तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता [illegible] ક્રિયલબ્ધિ દ્વારા વિકુર્વણા કરીને જ્યાં તેને

करोति ? किंवा 'तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' तत्रगतान्=वैक्रिय लब्ध्या विकुर्वणां कृत्वा यत्र गमिष्यति तत्रस्थितान् पुद्गलान् पर्यादाय गृहीत्वा विकुर्वति ? किंवा 'अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ ?' अन्यत्र गतान् उक्तस्थानद्वयादन्यत्र व्यवस्थितान् पुद्गलान् पर्यादाय गृहीत्वा विकुर्वति ? भगवानाह-'गोयमा ! इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' हे गौतम ! वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगारः इहगतान् एतल्लोकस्थितानेव पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, 'णो तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' नो तत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय गृहीत्वा विकुर्वति, 'णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' नो वा अन्यत्रगतान् उक्तस्थानद्वयातिरिक्तस्थानस्थितान् पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, 'एव एगवण्ण अणेगरूव चउभगो' एवम्=पूर्वोक्तैकवर्णैक-

ग्रहण करके विकुर्वणा करता है ? या 'अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' इन दोनों स्थानोंसे भिन्न स्थानमें रहे हुए पुद्गलोंको ग्रहण करके वह विकुर्वणा करता है ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार इस लोकस्थित ही पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है । 'णो तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' तत्रगत पुद्गलोंको विकुर्वणा करके जहां पर उसे जाना है वहांके स्थानके पुद्गलोंको ग्रहण करके वह विकुर्वणा नहीं करता है और 'णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' न अन्यत्रगत उक्तस्थानद्वयसे अतिरिक्त स्थानमें स्थित हुए पुद्गलोंको ग्रहण करके वह विकुर्वणा करता है । 'एव एगवण्ण अणेगरूव चउभगो' पूर्वोक्त

જવાનું હોય છે, તે ક્ષેત્રના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે ? કે 'अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ ?' તે બન્ને સ્થાનોથી ભિન્ન સ્થાનમાં રહેલાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર આ લોકમાં રહેલાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ વિકુર્વણા કરે છે 'णो तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' તત્રગત પુદ્ગલોને (વિકુર્વણા કરીને તેને જ્યાં જવાનું હોય તે સ્થાનના પુદ્ગલોને) ગ્રહણ કરીને તે વિકુર્વણા કરતો નથી, અને 'णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' અન્યત્રગત (ઉપર્યુક્ત બન્ને સ્થાનો સિવાયના સ્થાનના) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પણ તે પ્રમત્ત અણગાર વિકુર્વણા કરતો નથી.

पर्यादाय = गृहीत्वा एकवर्णम् एकरूपं विकुर्वितुं प्रभुः समर्थः किम्? भगवानाह–'हंता, पभू' हे गौतम! हन्त, सत्यम् वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगार' बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय एकवर्णम् एकरूपं विकुर्वितुं समर्थः। गौतमः पृच्छति–से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ?' हे भदन्त! स खलु वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगारः किम् इहगतान् मष्टु• गौतमादेरपेक्षया इह शब्दवाच्यो मनुष्यलोकः तत्रगतान् स्वपार्श्वस्थितान् इत्यर्थः पुद्गलान् पर्यादाय गृहीत्वा विकुर्वति? विकुर्वणा

वाले एकरूपकी यावत् एकवर्णवाले अनेकरूपोंकी, अनेक वर्णवाले एकरूपकी, अनेकवर्णवाले अनेकरूपोंकी विकुर्वणा द्वारा निष्पत्ति करनेके लिये समर्थ है क्या? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'हंता, गोयमा ! पभू' हां गौतम! ऐसा सत्य है वैक्रियलब्धिवाला अनगार प्रमत्तसाधु बाह्यपुद्गलोंको ग्रहण करके एक वर्णवाले एक रूपकी, एकवर्णवाले अनेकरूपोंकी, अनेकवर्णवाले एकरूपकी तथा अनेकवर्णोंवाले अनेकरूपोंकी विकुर्वणा द्वारा निष्पत्ति करनेके लिये समर्थ है। अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ?' हे भदन्त! वह वैक्रिय लब्धिवाला प्रमत्त अनगार इहगत पूछनेवाले गौतम आदिकी अपेक्षा से अपने पासमें रहे हुए पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है क्या? या 'तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' वैक्रियलब्धिसे विकुर्वणा करके जहां पर वह जावेगा वहां पर रहे हुए पुद्गलोंको

એક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની, અનેક વર્ણવાળા એક રૂપની અને અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની, વિકુર્વણા દ્વારા રચના કરવાને શું સમર્થ હોય છે?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર– हंता, गोयमा! पभू હા, ગૌતમ! વૈક્રિય લબ્ધિ વાળો અસંવૃત અણગાર (પ્રમત્ત સાધુ) બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને એક વર્ણવાળા એક રૂપની, એક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની, અનેક વર્ણવાળા એક રૂપની અને અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની વિકુર્વણા દ્વારા રચના કરવાને સમર્થ હોય છે

ગૌતમ સ્વામીનો ત્રીજો પ્રશ્ન– 'से भंते! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ?' હે ભદન્ત! શું તે પ્રમત્ત અણગાર અહીં રહેલા–પૂછનાર ગૌતમ આદિની અપેક્ષાએ તેમની પાસે રહેલા–પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે? કે 'तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ?' વૈક્રિયલબ્ધિ દ્વારા વિકુર્વણા કરીને જ્યાં તેને

करोति ? किंवा 'तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' तत्रगतान्=वैक्रिय लब्ध्या विकुर्वणां कृत्वा यत्र गमिष्यति तत्रस्थितान् पुद्गलान् पर्यादाय गृहीत्वा विकुर्वति ? किंवा 'अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ ?' अन्यत्र गतान् उक्तस्थानद्वयादन्यत्र व्यवस्थितान् पुद्गलान् पर्यादाय गृहीत्वा विकुर्वति ? भगवानाह-'गोयमा ! इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' हे गौतम ! वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगारः इहगतान् एतल्लोकस्थितानेव पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, 'णो तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' नो तत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय गृहीत्वा विकुर्वति, 'णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' नो वा अन्यत्रगतान् उक्तस्थानद्वयातिरिक्तस्थानस्थितान् पुद्गलान् पर्यादाय विकुर्वति, 'एव एगवण्ण अणेगरूव चउभंगो' एवम्=पूर्वोक्तैकवर्णैक-

ग्रहण करके विकुर्वणा करता है ? या 'अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' इन दोनों स्थानोंसे भिन्न स्थानमें रहे हुए पुद्गलोंको ग्रहण करके वह विकुर्वणा करता है ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार इस लोकस्थित ही पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है । 'णो तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' तत्रगत पुद्गलोंको विकुर्वणा करके जहां पर उसे जाना है वहांके स्थानके पुद्गलोंको ग्रहण करके वह विकुर्वणा नहीं करता है और 'णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' न अन्यत्रगत उक्तस्थानद्वयसे अतिरिक्त स्थानमें स्थित हुए पुद्गलोंको ग्रहण करके वह विकुर्वणा करता है । 'एव एगवण्ण अणेगरूव चउभंगो' पूर्वोक्त

જવાનું હોય છે, તે ક્ષેત્રનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે ? કે 'अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ ?' તે બન્ને સ્થાનોથી ભિન્ન સ્થાનમાં રહેલાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'इहगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર આ લોકમાં રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ વિકુર્વણા કરે છે 'णो तत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' તત્રગત પુદ્ગલોને (વિકુર્વણા કરીને તેને જ્યાં જવાનું હોય તે સ્થાનના પુદ્ગલોને) ગ્રહણ કરીને તે વિકુર્વણા કરતો નથી, અને 'णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' અન્યત્રગત (ઉપર્યુક્ત બન્ને સ્થાનો સિવાયના સ્થાનના) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પણ તે પ્રમત્ત અણગાર વિકુર્વણા કરતો નથી.

रूपवदेव एकवर्णम् अनेकरूप-मित्यादिरीत्या चत्वारो भङ्गाः कर्तव्याः, ते यथा - एकः पूर्वोक्त'-एकवर्णम् - एकरूपम् इति प्रथमः १, एकवर्णम् अनेकरूपम्, इति द्वितीयो भङ्ग. २। अनेकवर्णम् एकरूपम्, इति तृतीयो भङ्गः ३। अनेकवर्णम्-अनेकरूपम्, इति चतुर्थो भङ्ग. ४। एवमेव विकुर्वति ? तदेवाह-'जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहावि भाणियव्वं' यथा षष्ठशतके नवमे उद्देशके चतुर्भङ्गया एकवर्णम् एकरूपमित्यादि रूपया विकुर्वति इति भणित तथा इहापि अत्रापि भणितव्यम्, किन्तु 'नवर अणगारे इहगए इहगए चेव पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' नवर विशेष पुनरेतावानेव यत्-

एकवर्णवाले एकरूपकी तरहसे ही एकवर्णवाले अनेकरूपादिकों के विषयके चारभग करना चाहिये वे इस मकारसे हैं एकवर्णवाला एकरूप यह पूर्वोक्त मथमभग तो है ही, एक वर्णवाले अनेकरूप यह द्वितीयभग है। अनेक वर्णवाला एकरूप यह तृतीय भग है और अनेकवर्णवाले अनेकरूप यह चतुर्थ भग है। इस चारभंगरूप से वह वैक्रियलब्धिवाला ममत्त अनगार विकुर्वणा कर सकता है। इसी बात की पुष्टिके लिये 'जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहावि भाणियव्वं' यह कहा है कि जिस मकारसे छठे शतकके नौवे उद्देशकमें ममत्त अनगार एकवर्णवाले एकरूपकी इत्यादि रूप चतुर्भंगी से विकुर्वणा करता है ऐसा कहा गया है, उसी मकार से यहाँ पर भी कहना चाहिये। परन्तु यहां पर उस कथन से यही विशेषता है कि वहां

'एव एगवण्ण अणेगरूव चउभगो' એક વર્ણવાળા એક રૂપની જેમ જ એક વર્ણવાળા અનેક રૂપાદિના વિષયમા ચાર ભગ બનાવવા જોઈએ તે ચાર ભગ આ પ્રમાણે સમજવા- (૧) એક વર્ણવાળુ એક રૂપ (૨) એક વર્ણવાળા અનેક રૂપ, (૩) અનેક વર્ણવાળુ એક રૂપ અને (૪) અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપો. આ ચાર ભગમાના પહેલા ભગ વિષયક આલાપકો તો ઉપર આપવામાં આવી ગયા છે એ જ પ્રમાણે બાકીના ભગોને અનુલક્ષીને પણ આલાપકો બનાવી શકાય છે એ જ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે 'जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहा वि भाणियव्व' જેવી રીતે છઠ્ઠા શતકના નવમા ઉદ્દેશકમાં એક વર્ણવાળા એક રૂપની, એક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની, અનેક વર્ણવાળા એક રૂપની અને અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની વિકુવણા કરવારૂપ ચાર ભગનું કથન કરવામા આવ્યુ છે એ જ પ્રકારનું કથન અહીં પણ કરવું જોઈએ. પણ ત્યાં જે કથન કરવામાં આવ્યુ છે

अनगार इहगतमेव मनुष्यलोकस्थित एव इहगतान् एतल्लोकस्थितान् पुद्गलान् पर्यादाय=गृहीत्वा विकुर्वति । एवं चैतस्मिन् शतके अनगार इहगतान् पुद्गलान् आदाय विकुर्वति तत्र तु देव० तत्रगतान् पुद्गलान् आदाय इति, 'सेस त चेव जाव लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामेत्तए ? शेष तदेव षष्ठशतकस्य नव मोद्देशकवदेव यावत्–वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगार बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय कृष्णवर्णं नीलवर्णतया, नीलवर्णं कृष्णवर्णतया कृष्ण रक्ततया, रक्त कृष्णतया, यावत् शुक्लतया परिणमयितु समर्थ ? एव यावत्–रूक्षपुद्गल स्निग्धपुद्गलतया,

पर देव संबंधी विकुर्वणा करने का कथन किया गया है– सो उसमें वह देव देवलोक स्थित पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है ऐसा कहा है और यहा पर प्रमत्त अनगार इहलोकस्थित पुद्गलोंको ग्रहण करके विकुर्वणा करता है ऐसा कहा है सो उस कथन में और इस कथन में यही विशेषता है 'सेस त चेव-जाव लुक्खपोग्गल निद्धपोग्गलत्ताए परिणामित्तए' बाकी का सब कथन पहिला ही जैसा है। अर्थात् छठे शतक के नौवें उद्देशक के समान ही है। यहा यावत् पद से ऐसा पाठ ग्रहण किया गया है कि गौतम ने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है कि भदन्त ! वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार बाह्य पुद्गलों को ग्रहण करके कृष्णवर्ण को नीलवर्ण के रूप में, नीलवर्ण को कृष्णवर्ण के रूप में, कृष्णवर्ण को रक्तवर्ण के रूप में, रक्तवर्ण को कृष्णवर्ण के रूप में यावत् शुक्लवर्ण के रूप में परिण-

તે દેવની વિકુર્વણાના વિષયમાં કરવામા આવ્યુ છે, અહી જે કથન કરવાનુ છે તે પ્રમત્ત અણુગારની વિકુર્વણાના વિષયમા કરવાનું છે ત્યા તે દેવ દેવલોકગત પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે, એમ કહ્યુ છે, તેને ઠેકાણે અહિ પ્રમત્ત અણુગાર આ લોકના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વિકુર્વણા કરે છે એમ કહેવું જોઇએ તે બન્ને કથન વચ્ચે આટલો જ તફાવત છે એમ સમજવું 'सेस तचेव–जाव लुक्खपोग्गल निद्ध पोग्गलत्ताए परिणामित्तए' બાકીનું બધુ કથન તે કથન પ્રમાણે જ સમજવું એટલે કે છઠ્ઠા શતકના નવમાં ઉદ્દેશકમા આપેલા કથન પ્રમાણે સમજવું અહી जाव (યાવત્) પદથી નીચે પ્રમાણે સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– હે ભદન્ત ! વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણુગાર બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને શુ કૃષ્ણવર્ણને નીલવર્ણ રૂપે અને નીલવર્ણને કૃષ્ણવર્ણરૂપે કૃષ્ણવર્ણને રક્તવર્ણરૂપે અને રક્તવર્ણને કૃષ્ણવર્ણ રૂપે (યાવત્) કૃષ્ણવર્ણને શુકલવર્ણરૂપે અને શુકલવર્ણને કૃષ્ણવર્ણરૂપે પરિણમાવવા

रूपवदेव एकवर्णम् अनेकरूप-मित्यादिरीत्या चत्वारो भङ्गाः कर्तव्याः, ते यथा - एकः पूर्वोक्त-एकवर्णम् - एकरूपम् इति प्रथमः १, एकवर्णम् अनेकरूपम्, इति द्वितीयो भङ्ग. २। अनेकवर्णम् एकरूपम्, इति तृतीयो भङ्ग. ३। अनेकवर्णम्-अनेकरूपम्, इति चतुर्थो भङ्ग. ४। एवरूपेण विकुर्वति ? तदेवाह-'जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहावि भाणियव्वं' यथा षष्ठशतके नवमे उद्देशके चतुर्भङ्गया एकवर्णम् एकरूपमित्यादि रूपया विकुर्वति इति भणित तथा इहापि अत्रापि भणितव्यम्, किन्तु 'नवरं अणगारे इहगए इहगए चेव पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ' नवर विशेष पुनरेतावानेव यत्-

एकवर्णवाले एकरूपकी तरहसे ही एकवर्णवाले अनेकरूपादिकों के विषयके चारभग करना चाहिये वे इस प्रकारसे हैं एकवर्णवाला एकरूप यह पूर्वोक्त प्रथमभग तो है ही, एक वर्णवाले अनेकरूप यह द्वितीयभग है। अनेक वर्णवाला एकरूप यह तृतीय भग है और अनेकवर्णवाले अनेकरूप यह चतुर्थ भग है। इस चारभंगरूप से वह वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार विकुर्वणा कर सकता है। इसी बात की पुष्टिके लिये 'जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहावि भाणियव्वं' यह कहा है कि जिस प्रकारसे छठे शतकके नौवे उद्देशकमें प्रमत्त अनगार एकवर्णवाले एकरूपकी इत्यादि रूप चतुर्भंगी से विकुर्वणा करता है ऐसा कहा गया है, उसी प्रकार से यहाँ पर भी कहना चाहिये। परन्तु यहा पर उस कथन से यही विशेषता है कि वहां

'एव एगवण्ण अणेगरूव चउभगो' એક વર્ણવાળા એક રૂપની જેમ જ એક વર્ણવાળા અનેક રૂપાદિના વિષયમા ચાર ભગ બનાવવા જોઇએ. તે ચાર ભગ આ પ્રમાણે સમજવા- (૧) એક વર્ણવાળુ એક રૂપ (૨) એક વર્ણવાળા અનેક રૂપ, (૩) અનેક વર્ણવાળુ એક રૂપ અને (૪) અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપો. આ ચાર ભગમાના પહેલા ભગ વિષયક આલાપકો તો ઉપર આપવામાં આવી ગયા છે એ જ પ્રમાણે બાકીના ભગોને અનુલક્ષીને પણ આલાપકો બનાવી શકાય છે એ જ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે 'जहा छट्ठसए नवमे उद्देसए तहा इहा वि भाणियव्व' જેવી રીતે છઠ્ઠા શતકના નવમાં ઉદ્દેશકમાં એક વર્ણવાળા એક રૂપની, એક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની, અનેક વર્ણવાળા એક રૂપની અને અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની વિકુર્વણા કરવારૂપ ચાર ભગનું કથન કરવામાં આવ્યુ છે એ જ પ્રકારનું કથન અહીં પણ કરવું જોઇએ. પણ ત્યાં જે કથન કરવામાં આવ્યુ છે

परिणमयति, अन्यत्रगतान् वा पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति ? भगवानाह- हे गौतम ! इहगतानेव पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति, नो तत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति, नो वा अन्यत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति इति भगवतः समाधानपर्यन्तं सग्राह्यम् तथा च कृष्णादिवर्ण-

परिणमाता है ? उत्तर में प्रभु ने उनसे ऐसा कहा- हे गौतम ! वह वैक्रियलब्धि वाला प्रमत्त अनगार इहगत पुद्गलों को ही ग्रहण करके उन्हें स्निग्ध पुद्गलादिक के रूप में परिणमाता है। तत्रगत पुद्गलों को ग्रहण करके स्निग्धपुद्गलादिक के रूप में नहीं परिणमाता है और न अन्यत्रगत पुद्गलों को ग्रहण करके स्निग्धपुद्गल आदि के रूप में परिणमाता है। ऐसा भगवान् का कथन समाधानपर्यन्त यहां ग्रहण करना चाहिये। तथा च-कृष्णादिवर्ण, नीलादिवर्णपरिणामविषयक दश आलापक होते हैं। गन्धविषयक एक आलापक होता है। रस-विषयक दश आलापक होते हैं। स्पर्श विषयक ४ आलापक होते हैं। इस तरह सब मिलकर कुल २५ आलापक हो जाते हैं। तथा एकवर्ण और एकरूप आदि विषयक ४ आलापक जो अभी२ कहे गये हैं इन २५ आलापकोंमें मिलादेनेसे सब आलापक २९ हो जाते हैं। पाचवर्णोंके दश आलापक इस प्रकारसे हैं काल कृष्ण वर्णको नीलरूपसे वह परिणमाता है १, कालेको लोहितरूपसे वह परिणमाता है २, कालेको पीतरूपसे परिणमाता है ३, कालेको शुक्ल-वर्णरूपसे परिणमाता है ४, नीलको लोहितवर्णरूपसे परिणमाता है ५,

હે ગૌતમ ! તે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર આ લોકગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ તેમને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલાદિકરૂપે પરિણમાવે છે, ત્યાં રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને અથવા બીજે ઠેકાણે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તે તેમને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલાદિકરૂપે પરિણમાવી શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે કૃષ્ણાદિવર્ણ, નીલાદિવર્ણ પરિણામ વિષયક દસ આલાપક બને છે, ગંધવિષયક એક આલાપક બને છે, રસવિષયક દસ આલાપક બને છે અને સ્પર્શવિષયક ૪ આલાપક બને છે આ રીતે કુલ ૨૫ આલાપકો બની જાય છે તથા એકવર્ણ અને એકરૂપ આદિ વિષયક ચાર આલાપકો તો ઉપર આપી દીધા છે ઉપર્યુક્ત ૨૫ આલાપકો સાથે આ ચાર આલાપકો મેળવી દેવાથી એકંદરે ૨૯ આલાપકો બને છે પાંચવર્ણ વિષયક ૧૦ આલાપકો નીચે પ્રમાણે સમજવા-

(૧) કૃષ્ણવર્ણને નીલવર્ણરૂપે તે પરિણમાવે છે (૨) કૃષ્ણવર્ણને રક્તવર્ણરૂપે તે પરિણમાવે છે (૩) કૃષ્ણવર્ણને પીળાવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે (૪) કૃષ્ણવર્ણને શુક્લ

परिणमयितु प्रभु समर्थ ? इति गौतमस्य प्रश्नमारभ्य भगवानाह-'हंता, पभू !' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् वैक्रियलब्धिमान् प्रमत्तोऽनगार बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय यावत् रूक्षपुद्गल स्निग्धपुद्गलतया परिणमयितु प्रभुः समर्थः । ततो गौतम पृच्छति-'से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता जाव णो अण्णत्थ-गए पोग्गले परियाइत्ता परिणामेइ' हे भदन्त ! सः अनगार. किम् इहगतान् पुद्गलान् पर्यादाय यावत्-परिणमयति, तत्रगतान् वा पुद्गलान् पर्यादाय

माने के लिये समर्थ है क्या ? इसी तरह से यावत् रूक्ष पुद्गल को स्निग्धपुद्गल के रूप में, स्निग्धपुद्गल को रूक्षपुद्गल के रूप में परिणमाने के लिये वह समर्थ है क्या ? इस प्रकार के गौतम के प्रश्न से-आरम्भ करके भगवानने 'हता पभू' हा, गौतम वह वैक्रिय-लब्धिवाला प्रमत्त अनगार बाह्य पुद्गलों को ग्रहण करके यावत् रूक्ष पुद्गल को स्निग्धपुद्गल के रूप में परिणमाने के लिये समर्थ है। इस पर गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा कि-हे भदन्त यदि वह वैक्रियलब्धिवाला प्रमत्त अनगार ऐसा करने के लिये समर्थ है तो 'से भंते' हे भदन्त ! वह 'किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता जाव णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता परिणामेइ' अनगार क्या इहगत पुद्गलों को ग्रहण कर यावत् परिणमाता है कि तत्रगत पुद्गलों को ग्रहणकर परिणमाता है ? या अन्यत्रगत पुद्गलों को ग्रहण करके

શકવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? એ જ પ્રમાણે (યાવત્) રૂક્ષ પુદ્ગલોને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોને રૂક્ષ પુદ્ગલોરૂપે શું પરિણમાવવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? આ પ્રકારના ગૌતમના પ્રશ્નથી શરૂ કરીને 'हंता पभू !' 'હા, ગૌતમ ! તે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને (યાવત) રૂક્ષ પુદ્ગલોને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોરૂપે પરિણમાવવાને સમર્થ હોય છે ત્યાં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- હે ભદન્ત ! જો વૈક્રિય લબ્ધિવાળો તે પ્રમત્ત અણગાર બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને એવું કરી શકતો હોય, તો 'से भंते ! किं इहगए पोग्गले परियाइत्ता जाव णो अण्णत्थगए पोग्गले परियाइत्ता परिणामेइ' શું તે આ લોકગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવે છે ? કે શું તત્રગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવે છે? અન્યત્રગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પરિણમાવે છે? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે-

परिणमयति, अन्यत्रगतान् वा पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति ? भगवानाह– हे गौतम ! इहगतानेव पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति, नो तत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति, नो वा अन्यत्रगतान् पुद्गलान् पर्यादाय परिणमयति इति भगवतः समाधानपर्यन्तं सग्राह्यम् तथा च कृष्णादिवर्ण-

परिणमाता है ? उत्तर में प्रभु ने उनसे ऐसा कहा– हे गौतम ! वह वैक्रियलब्धि वाला प्रमत्त अनगार इहगत पुद्गलों को ही ग्रहण करके उन्हें स्निग्ध पुद्गलादिक के रूप में परिणमाता है। तत्रगत पुद्गलों को ग्रहण करके स्निग्धपुद्गलादिक के रूप में नहीं परिणमाता है और न अन्यत्रगत पुद्गलों को ग्रहण करके स्निग्धपुद्गल आदि के रूप में परिणमाता है। ऐसा भगवान् का कथन समाधानपर्यन्त यहां ग्रहण करना चाहिये। तथा च–कृष्णादिवर्ण, नीलादिवर्णपरिणामविषयक दश आलापक होते हैं। गन्धविषयक एक आलापक होता है। रस-विषयक दश आलापक होते हैं। स्पर्श विषयक ४ आलापक होते हैं। इस तरह सब मिलकर कुल २५ आलापक हो जाते हैं। तथा एकवर्ण और एकरूप आदि विषयक ४ आलापक जो अभी२ कहे गये हैं इन २५ आलापकोंमें मिलादेनेसे सब आलापक २९ हो जाते हैं। पांचवर्णोके दश आलापक इस प्रकारसे हैं काल कृष्ण-वर्णको नीलरूपसे वह परिणमाता है १, कालेको लोहितरूपसे वह परिणमाता है २, कालेको पीतरूपसे परिणमाता है ३, कालेको शुक्ल-वर्णरूपसे परिणमाता है ४, नीलको लोहितवर्णरूपसे परिणमाता है ५,

હે ગૌતમ ! તે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર આ લોકગત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ તેમને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલાદિકરૂપે પરિણમાવે છે, ત્યાં રહેલાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને અથવા બીજે ઠેકાણે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તે તેમને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલાદિકરૂપે પરિણમાવી શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે કૃષ્ણાદિવર્ણ, નીલાદિવર્ણ પરિણામ વિષયક દસ આલાપક બને છે ગંધવિષયક એક આલાપક બને છે, રસવિષયક દસ આલાપક બને છે અને સ્પર્શવિષયક ૪ આલાપક બને છે આ રીતે કુલ ૨૫ આલાપકો બની જાય છે તથા એકવર્ણ અને એકરૂપ આદિ વિષયક ચાર આલાપકો તો ઉપર આપી દીધા છે ઉપર્યુક્ત ૨૫ આલાપકો સાથે આ ચાર આલાપકો મેળવી દેવાથી એકંદરે ૨૯ આલાપકો બને છે પાંચવર્ણ વિષયક ૧૦ આલાપકો નીચે પ્રમાણે સમજવા–

(૧) કૃષ્ણવર્ણને નીલવર્ણરૂપે તે પરિણમાવે છે (૨) કૃષ્ણવર્ણને રક્તવર્ણરૂપે તે પરિણમાવે છે (૩) કૃષ્ણવર્ણને પીળાવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે (૪) કૃષ્ણવર્ણને શુક્લ

नीलादिवर्णपरिणामविषयका दश १० आलापकाः, गन्धविषयका एक १ आलापकः १, रसविषयका दश १० आलापका , स्पर्शविषयकाश्च चत्वार ४ आलापकाः इति मिलित्वा २५ पञ्चविंशतिरालापका समाताः, एकवर्ण-

नीलको पीतरूपसे परिणमाता है ६, नीलको शुक्लरूपसे परिणमाता है ७, लोहितको पीतरूपसे परिणमाता है ८, लोहित को शुक्लरूपसे परिणमाता है९, पीतको शुक्लरूपसे परिणमाता है १० । दो गंधका एक विकल्प इस प्रकारसे है सुरभिगधको दुरभिगधरूपसे अथवा दुरभिगधको सुरभिगधसे वह परिणमाता है । पाच रसोंके दश १० विकल्प इस प्रकारसे हैं तिक्तरसको कटुरसरूपसे वह परिणमाता है१, तिक्तरसको कपायरसरूपसे परिणमाता है २, तिक्तरसको आम्लरसरूपसे परिणमाता है ३, तिक्तरसको मधुररसरूपसे परिणमाता है ४, कटु रसको आम्लरसरूपसे परिणमाता है ६, कटुरसको मधुररसरूपसे परिणमाता है ७, कपायरसको आम्लरसरूपसे परिणमाता है ८, कपायरसको मधुररसरूपसे परिणमाता है ९, अम्ल रसको मधुररस रूपसे परिणमाता है १०, आठस्पर्शोंके चार विकल्प इस प्रकारसे हैं गुरुस्पर्शको लघुस्पर्शरूपसे वह परिणमाता है १ शीतस्पर्शको उष्ण

(સફેદ) વર્ણરૂપે તે પરિણમાવે છે. (૫) નીલવર્ણને રક્તવર્ણ (લાલવર્ણ) રૂપે પરિણમાવે છે (૬) નીલવર્ણને પીત (પીળા) વર્ણરૂપે પરિણમાવે છે (૭) નીલવર્ણને શુક્લવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે (૮) રક્તવર્ણને પીતવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે (૯) રક્ત વર્ણને શુક્લવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે અને (૧૦) પીતવર્ણને શુક્લવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે. બે ગંધ વિષેનો એક આલાપક આ પ્રમાણે બને છે—

તે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર સુગંધને દુર્ગંધરૂપે, અને દુર્ગંધને સુગંધરૂપે પરિણમાવે છે પાંચ રસ વિષેના ૧૦ આલાપકો આ પ્રમાણે બને છે—

(૧) તે તિક્ત (તીખા) રસને કટુ (કડવા) રસરૂપે પરિણમાવે છે અને કટુરસને તિક્તરસરૂપે પરિણમાવે છે (૨) તિક્તરસને કષાય (તુરા) રસરૂપે પરિણમાવે છે (૩) તિક્તરસને આમ્લ (ખાટા) રસરૂપે પરિણમાવે છે (૪) તિક્તરસને મધુરરસરૂપે (મીઠારસ) પરિણમાવે છે (૫) કટુરસને કષાયરસરૂપે પરિણમાવે છે (૬)કટુરસને અમ્લ(ખાટ)રસરૂપે પરિણમાવે છે (૭) કટુરસને મધુરરસરૂપે પરિણમાવે છે (૮) કષાયરસને આમ્લરસરૂપે પરિણમાવે છે (૯) કષાયરસને મધુરરસરૂપે પરિણમાવે છે અને (૧૦) આમ્લરસને મધુરરસરૂપે પરિણમાવે છે. આઠ સ્પર્શોના ચાર વિકલ્પ આ પ્રમાણે બને છે—

रूपप्रभृतिविषयकाश्च प्रागुक्ताश्चत्वारो भवन्ति, इति सर्वसमेलनेन एकोनत्रिंशत् २९ आलापका अत्र सेयाः ॥सू १॥

महाशिलाकण्टकसंग्रामवक्तव्यता ।

महाशिलाकण्टकनामसंग्रामवक्तव्यतामाह–'णायमेयं' इत्यादि ।

मूलम्–'णायमेयं अरहया, विन्नायमेयं अरहया, सुयमेयं अरहयामहासिलाकंटए संगामे महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे के जइत्था, के पराजइत्था? गोयमा ! वज्जी विदेहपुत्ते जइत्था । नवमल्लई नवलेच्छई कासी - कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो पराजइत्था । तए णं से कोणिए राया महासिलाकंटयं संगामं उवट्ठियं जाणित्ता कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ, सद्दावित्ता एवं वयासी–खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेह, हय-गय-रह-जोह-कलियं चाउरंगिणिं सेणं सन्नाहेह, सन्नाहित्ता मम

स्पर्श रूपसे परिणमाता है २, स्निग्धस्पर्शको रूक्षस्पर्शरूपसे परिणमाता है, कर्कशस्पर्शको मृदुस्पर्शरूपसे परिणमाता है ४ । चारविकल्प विकुर्वणा में इस प्रकारसे हैं एकवर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा वह करता है १ एक वर्णवाले अनेकरूपोंकी विकुर्वणा करता है २, अनेक वर्णवाले एकरूपकी विकुर्वणा करता है ३, अनेक वर्णवाले अनेक रूपोंकी विकुर्वणा करता है। इस तरह ये सब २९ विकल्प हैं ॥सू १॥

(૧) તે ગુરુસ્પર્શને લઘુસ્પર્શરૂપે પરિણમાવે છે, (૨) શીતસ્પર્શને ઉષ્ણસ્પર્શરૂપે પરિણમાવે છે (૩) સ્નિગ્ધ(ચીકણા)સ્પર્શને રૂક્ષસ્પર્શરૂપે પરિણમાવે છે, (૪) કઠોરસ્પર્શને મૃદુ(કોમળ)સ્પર્શરૂપે પરિણમાવે છે વર્ણ અને રૂપના ચાર વિકલ્પો આ પ્રમાણે બને છે–

(૧) તે એક વર્ણવાળા એક રૂપની વિકુર્વણા કરે છે (૨) તે એક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની વિકુર્વણા કરે છે, (૩) તે અનેક વર્ણવાળા એકરૂપની વિકુર્વણા કરે છે, અને (૪) તે અનેક વર્ણવાળા અનેક રૂપોની વિકુર્વણા કરે છે આ પ્રમાણે કુલ ૨૯ વિકલ્પો સમજવા. ॥સૂ. ૧॥

नीलादिवर्णपरिणामविषयका दश १० आलापकाः, गन्धविषयक एक १ आलापकः १, रसविषयका दश १० आलापकाः, स्पर्शविषयकाश्च चत्वार ४ आलापका इति मिलित्वा २५ पञ्चविंशतिरालापका समस्ताः, एवमेवं-

नीलको पीतरूपसे परिणमाता है ६, नीलको शुक्लरूपसे परिणमाता है ७, लोहितको पीतरूपसे परिणमाता है ८, लोहित को शुक्लरूपसे परिणमाता है९, पीतको शुक्लरूपसे परिणमाता है १०। दो गंधका एक विकल्प इस प्रकारसे है सुरभिगंधको दुरभिगंधरूपसे अथवा दुरभिगंधको सुरभिगंधसे वह परिणमाता है। पांच रसोंके दश १० विकल्प इस प्रकारसे हैं तिक्तरसको कटुरसरूपसे वह परिणमाता है१, तिक्तरसको कषायरसरूपसे परिणमाता है २, तिक्तरसको आम्लरसरूपसे परिणमाता है ३, तिक्तरसको मधुररसरूपसे परिणमाता है ४, कटु रसको आम्लरसरूपसे परिणमाता है ६, कटुरसको मधुररसरूपसे परिणमाता है ७, कषायरसको आम्लरसरूपसे परिणमाता है ८, कषायरसको मधुररसरूपसे परिणमाता है ९, अम्ल रसको मधुररस रूपसे परिणमाता है १०, आठस्पर्शोंके चार विकल्प इस प्रकारसे हैं गुरुस्पर्शको लघुस्पर्शरूपसे वह परिणमाता है १ शीतस्पर्शको उष्ण

(સફેદ) વર્ણરૂપે તે પરિણમાવે છે. (૫) નીલવર્ણને રક્તવર્ણ (લાલવર્ણ) રૂપે પરિણમાવે છે (૬) નીલવર્ણને પીત (પીળા) વર્ણરૂપે પરિણમાવે છે (૭) નીલવર્ણને શુકલવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે (૮) રક્તવર્ણને પીતવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે (૯) રક્ત વર્ણને શુકલવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે અને (૧૦) પીતવર્ણને શુકલવર્ણરૂપે પરિણમાવે છે બે ગંધ વિષેનો એક આલાપક આ પ્રમાણે બને છે—

તે વૈક્રિય લબ્ધિવાળો પ્રમત્ત અણગાર સુગંધને દુર્ગંધરૂપે, અને દુર્ગંધને સુગંધરૂપે પરિણમાવે છે પાંચ રસ વિષેના ૧૦ આલાપકો આ પ્રમાણે બને છે—

(૧) તે તિક્ત (તીખા) રસને કટુ (કડવા) રસરૂપે પરિણમાવે છે અને કટુરસને તિક્તરસરૂપે પરિણમાવે છે (૨) તિક્તરસને કષાય (તુરા) રસરૂપે પરિણમાવે છે (૩) તિક્તરસને આમ્લ (ખાટા) રસરૂપે પરિણમાવે છે (૪) તિક્તરસને મધુરરસરૂપે (મીઠારસ) પરિણમાવે છે (૫) કટુરસને કષાયરસરૂપે પરિણમાવે છે (૬) કટુરસને અમ્લ(ખાટા)રસરૂપે પરિણમાવે છે (૭) કટુરસને મધુરરસરૂપે પરિણમાવે છે (૮) કષાયરસને આમ્લરસરૂપે પરિણમાવે છે (૯) કષાયરસને મધુરરસરૂપે પરિણમાવે છે અને (૧૦) આમ્લરસને મધુરરસરૂપે પરિણમાવે છે આઠ સ્પર્શોના ચાર વિકલ્પ આ પ્રમાણે બને છે—

एयमाणत्तिय खिप्पामेव पच्चप्पिणह, तएणं ते कोडुंबिय पुरिसा कोणिएणं रन्ना एवं वुत्ता समाणा हट्ठ तुट्ठ जाव अंजलिं कट्टु 'एवं सामी ! तहत्ति' आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति, पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएससमइ-कप्पणा-विकप्पेहिं सुनिउणेहिं एवं जहा उववाइए जाव भीमं संगामियं अउज्झं उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेंति, हय-गय-जाव सन्नाहेंति, सन्नाहित्ता जेणेव कूणियस्स रन्नो तमाणत्तियं पच्चप्पिणंति। तएणं से कूणिए राया जेणेव मज्जणघरं तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता मज्जणघरं अणुप्पविसइ, अणुप्पविसित्ता ण्हाए, कयबलिकम्मे, कयकोउय-मंगल पाय-च्छित्ते, सव्वालंकारविभूसिए, सन्नद्ध-बद्धवम्मियकवए, उप्पी-लियसरासणपट्टिए, पिणद्धगेवेज्ज-विमलवरबद्धचिंधपट्टे, गहि-याउहप्पहरणे, सकोरंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं चउचा-मरवालवीइयंगे, मंगलजयसद्दकयालोए, एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता, उदाइं हत्थिरायं दुरूढे। तएणं से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे जहा उववाइए जाव सेयवर-चामराहिं उद्धुव्वमाणीहिं उद्धुव्वमाणीहिं हय-गय-रहपवरजोह-कलियाए चाउरंगिणीए सेणाए सद्धिं संपरिवुडे, महयाभड-चडगरविंदपरिक्खित्ते जेणेव महासिलाकंटए संगामे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता महासिलाकंटयं संगामं ओयाए,

पञ्चवर्णानां दश विकल्पाः यथा–

१ काल नीलत्वेन परिणमयति

२ काल-लोहितत्वेन „

३ काल-हारिद्रत्वेन „

४ काल-शुक्लत्वेन „

५ नील-लोहितत्वेन „

६ नील-हारिद्रत्वेन „

७ नीलं-शुक्लत्वेन „

८ लोहित-हारिद्रत्वेन „

९ लोहित शुक्लत्वेन „

१० हारिद्र शुक्लत्वेन „

द्वयोर्गन्धयोरेको विकल्पः

१ सुरभिगन्ध-दुरभिगन्धत्वेन,अथवा-दुरभिगन्ध सुरभिगन्धत्वेन परिणमयति

पञ्चरसाना दश विकल्पा यथा–

१ तिक्त-कटुत्वेन परिणमयति

२ तिक्त-कषायत्वेन „

३ तिक्तम्-अम्लत्वेन „

४ तिक्तं मधुरत्वेन „

५ कटु-कषायत्वेन „

६ कटु-अम्लत्वेन „

७ कटु-मधुरत्वेन „

८ कषायम्-अम्लत्वेन „

९ कषायं मधुरत्वेन „

१० अम्ल-मधुरत्वेन „

अष्टस्पर्शानां चत्वारो विकल्पा यथा–

१ गुरु-लघुत्वेन परिणमयति

२ शीतम्-उष्णत्वेन „

३ स्निग्ध रूक्षत्वेन „

४ कर्कश-मृदुत्वेन „

लघु गुरुत्वादिनामपि चत्वार एव विकल्पा भवन्ति

४ चत्वारो विकल्पा विकुर्वणायाम्

१ एकवर्णम् एकरूप विकुर्वति

२ एकवर्णम्-अनेकरूपम् विकुर्वति

३ अनेकवर्णम् एकरूपम् विकुर्वति

४ अनेकवर्णम् अनेकरूपम् विकुर्वति

सर्वे मिलित्वा एकोनत्रिंशद्विकल्पाः २९।

नवमल्लकिन, नवलेच्छकिनः काशी-कौशल्का अष्टादशापि गणराजा. पराजयन्त =पराजितवन्त । तत. खलु स कूणिको राजा महाशिलाकण्टक सग्रामम् उपस्थित ज्ञात्वा कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति, शब्दयित्वा एवम्-अवादीत्-क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया. ! उदायिं हस्तिराज परिकल्पयत, हय गज

और किन्होंने हार पाई ? (गोयमा) हे गौतम ! (वज्जी विदेहपुत्ते-जइत्था, नवमल्लई नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरा-याणो पराजइत्था) वज्री इन्द्र और विदेहपुत्र-कूणिक इन्होंने तो जय प्रासकी, तथा नवमल्लकी और नवलेच्छकी जो की काशी एव कोशलदेश के अठारह गणराजा थे इन्होंने हार पाई-अर्थात् वज्री और विदेहपुत्र जीते और ये १८ गणराजा हार गये (तएण से कोणिए राया, महासिलाकटय सगाम उवट्ठिय जाणित्ता, कोडुंबिय पुरिसे सद्दावेइ) इस के बाद कूणिक राजाने महासिलाकटक सग्राम को उपस्थित हुआ जानकर अपने कौटुम्बिक पुरुषों को बुलाया। (सद्दावित्ता एव वयासी) बुलाकर उनसे ऐसा कहा-(खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! उदाइं हत्थिराय पडिकप्पेह) हे देवानुप्रियो ! तुम शीघ्र ही उदायी नामक पट्टहाथी को तैयार करो। (हय गय-रह-जोहकलिय

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वज्जी विदेहपुत्ते जइत्था, नवमल्लई नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो पराजइत्था) તે સંગ્રામમાં વજ્રી-ઇન્દ્ર અને વિદેહપુત્ર કૂણિકનો વિજય થયો. અને નવમલ્લ જાતિના અને નવ લિચ્છવી જાતિના-એ રીતે કાશી અને કોશલ દેશના જે ૧૮ ગણરાજાઓ હતા, તેમનો પરાજય થયો. એટલે કે વજ્રી અને વિદેહપુત્ર જીત્યા અને ૧૮ ગણરાજાઓ હારી ગયા. હવે તે સંગ્રામનું પૂર્વવૃત્તાંત આપવામાં આવે છે-

(तएण से कोणिए राया, महासिलाकटय सगाम उवट्ठियं जाणित्ता, कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ) જ્યારે કૂણિક રાજાને મહાશિલાકંટક સંગ્રામ થવાના સંજોગો ઉપસ્થિત થયેલા જણાયા, ત્યારે તેમણે પોતાના કૌટુંબિક પુરુષોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, (सद्दावित्ता एव वयासी) અને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું (खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेह) હે દેવાનુપ્રિયે ! તમે તુરત જ ઉદાયી નામના મુખ્ય હાથીને તૈયાર કરો. हय-गय-रह-जोहकलिय

पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया एग महं अभेज्जकवय वइर-पडिरूवग विउव्वित्ताण चिट्ठइ। एव खलु दो इंदा संगाम संगामेंति, त जहा—देविंदे य, मणुइंदे य। एगहत्थिणा वि णं पभू कूणिए राया पराजिणित्तए। तएण से कूणिए राया महासिला-कटय संगाम संगामेमाणे नवमल्लई, नवलेच्छई कासी—कोसलगा, अट्ठारस वि गणरायाणो हयमहियपवरवीरघाइयनिवडियचिंधद्धयपडागे किच्छपाणगए दिसोदिसिं पडिसेहित्था। ॥सू०२॥

छाया—ज्ञातमेतद् अर्हता, विज्ञातमेतद् अर्हता, स्मृतमेतद् अर्हता, महाशिलाकण्टक. संग्राम, महाशिलाकण्टके खलु भदन्त! संग्रामे वर्तमाने केऽजयन्, के पराजयन्त ? गौतम! वज्रीविदेहपुत्र अजयत्

महाशिलाकण्टक संग्रामवक्तव्यता—

'णायमेय अरहया विण्णायमेय अरहया' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(णायमेय अरहया, विण्णायमेय अरहया, सुयमेय अरहया, महासिलाकटए संगामे महासिलाकटएण भंते! संगामे वट्टमाणे के जइत्था के पराजइत्था) अर्हत प्रभुने यह जाना है, अर्हतप्रभुने यह विशेषरूपसे जाना है, अर्हतप्रभुने यह याद जैसा किया है कि महाशिलाकटक नामका संग्राम के होनेपर किन्होंने जय प्राप्त किया

મહાશિલાકંટક સંગ્રામની વક્તવ્યતા—

'णायमेय अरहया, विण्णायमेय अरहया' ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ— (णायमेय अरहया, विण्णायमेय अरहया, सुयमेय अरहया— महासिलाकटए संगामे—महासिलाकटए ण भंते! संगामे वट्टमाणे के जइत्था के पराजइत्था ?) જે મહાશિલાકંટક નામના સંગ્રામ વિષે અર્હંત પ્રભુએ જાણ્યું છે, અર્હંત પ્રભુએ વિશેષરૂપે જાણ્યું છે અર્હંત પ્રભુએ જાણ્યું કે તેને યાદ કરી લીધું છે, તે મહાશિલાકંટક સંગ્રામમાં કોને વિજય મળ્યો, અને કોનો પરાજય થયો?

हस्तिराज परिकल्पयन्ति, हय गज-यावत् सन्नाहयन्ति, सन्नाह्य यत्रैव कूणिको राजा तत्रैव उपागच्छन्ति, उपागत्य करतल-यावत् कूणिकस्य राज्ञः ताम् आज्ञप्तिकाम् प्रत्यर्पयन्ति। ततः खलु स कूणिको राजा यत्रैव मज्जनगृह तत्रैव उपागच्छति, उपागत्य मज्जनगृहम् अनुप्रविशति, अनुप्रविश्य स्नात

उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेंति, हय गय जाव सन्नाहेंति सन्नाहित्ता जेणेव कूणिएराया तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता करयल जाव कूणियस्स रण्णो तमाणत्तिय पच्चप्पिणंति) स्वीकार करके फिर उन्हों ने कुशल आचार्यों के उपदेश द्वारा प्राप्त तीक्ष्ण मतिकल्पना के विकल्पों से औपपातिक सूत्र में कहे हुए अनुसार यावत् भयकर तथा जिस के समक्ष युद्धकरना बहुत ही कठिन है ऐसे उदायी हस्तिराज को तैयार किया-सजाया। तथा घोडा हाथी इत्यादि से युक्त यावत् चतुरंग सेना को तैयार किया तैयार करके- सजा करके फिर वे जहां पर कूणिक राजा थे वहां पर आये वहां आकर उन्हों ने राजा को बडी नम्रता के साथ दोनों हाथ जोडकर कहा हे स्वामिन्। जैसी आपने आज्ञा दी है उसके अनुसार हमने सब तैयारी करली है। (तएणं से कूणिए राया जेणेव मज्जणघरं तेणेव उवागच्छइ) इसके बाद वे कूणिक राजा जहां पर स्नानघर था वहां पर आये (उवागच्छित्ता) वहा आकर के (मज्जणघरं अणु

उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेंति, हय-गय-जाव सन्नाहेंति-सन्नाहित्ता जेणेव कूणिए राया तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता करयल जाव कूणियस्स रण्णो तमाणत्तिय पच्चप्पिणंति) રાજાની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરીને તેમણે કુશળ આચાર્યોના ઉપદેશ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી તીક્ષ્ણ મતિકલ્પનાના વિકલ્પો અનુસાર અને ઔપપાતિક સૂત્રમા કહ્યા પ્રમાણેની પદ્ધતિથી તે ભયજનક અને જેની સાથે યુદ્ધ કરવું અતિશય મુશ્કેલ થઇ પડે એવા હસ્તિરાજ ઉદાયીને તૈયાર કર્યો ઘોડા, હાથી, રથ યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગ સેનાને પણ તૈયાર કરી આ રીતે હાથી તથા સેનાને તૈયાર કરીને, તેઓ જ્યા કૂણિક રાજા વિરાજતા હતા ત્યા આવ્યા. ત્યાં જઇને તેમણે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક બન્ને હાથ જોડીને રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું- 'હે રાજન્! આપની આજ્ઞાનુસારની સઘળી તૈયારીઓ અમે કરી લીધી છે' (तएणं से कूणिए राया जेणेव मज्जणघरं तेणेव उवागच्छइ) ત્યારબાદ કૂણિક રાજા જ્યા સ્નાનગૃહ હતુ ત્યાં પહોંચ્યા. (उवागच्छित्ता) ત્યાં જઇને (मज्जणघरं अणुप्पविसइ) તેમણે તે

रथ योध-कलितां चातुरङ्गिणीं सेना सन्नाहयत, सन्नाह्य मम एताम् आज्ञप्तिकां क्षिप्रमेव प्रत्यर्पयत,। ततः खलु ते कौटुम्बिकपुरुषाः कूणिकेन राज्ञा एवमुक्ताः सन्तः हृष्ट तुष्टा यावत्-अञ्जलिं कृत्वा 'एवं स्वामिन्! तथेति' आज्ञया विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति, प्रतिश्रुत्य क्षिप्रमेव छेकाचार्योपदेशमतिकल्पनाविकल्पैः सुनिपुणैः, एवं यथा औपपातिके यावत्-भीम साङ्ग्रामिकम् अयोध्यम् उदार्वि

चाउरंगिणिं सेणं सन्नाहेह-सन्नाहित्ता मम एयमाणत्तियं खिप्पामेव पच्चप्पिणह) तथा-घोडा, हाथी, रथ, एवं योद्धाओं से युक्त चतुरंग सेना को तैयार करो तैयार करके फिर शीघ्र ही मुझे मेरी आज्ञा वापिस करो अर्थात् सब अपकी आज्ञानुसार तैयारी हो चुकी है ऐसी हमें खबर दो (तएणं ते कोडुंबियपुरिसा कोणिएणं रण्णा एवं वुत्ता समाणा हट्ठ तुट्ठ जाव अजलिं कट्टु 'एवं सामी' तहत्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति) इस प्रकार से कूणिक राजा द्वारा कहे गये वे कौटुम्बिक पुरुष बहुत ही अधिक हर्षविभोर बन गये-आनन्द के मारे उनके हृदय उछलने लग गये। बाद में उन्होंने दोनों हाथ जोड़कर ऐसा कहा कि हे स्वामिन्! ठीक है-जैसी आपकी आज्ञा। इस प्रकार कहकर उन्होंने बडी विनय के साथ आज्ञा के वचनों को स्वीकार किया। (पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएसमतिकप्पणा विकप्पेहिं सुनिउणेहिं, एवं उववाइय जाव भीमं संगामियं अउज्झं

चाउरंगिणिं सेणं सन्नाहेह-सन्नाहित्ता मम एयमाणित्तियं खिप्पामेव पच्चप्पिणह) તથા ઘોડા, હાથી રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી (ચાર પ્રકારની) સેનાને તૈયાર કરો. અને તૈયાર કરીને મને તેના ખબર આપો. (तएणं ते कोडुंबियपुरिसा कोणिएणं रण्णा एवं वुत्ता समाणा हट्ठ तुट्ठा जाव अजलिं कट्टु एवं सामी तहत्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति) કૂણિક રાજા દ્વારા તે કૌટુમ્બિક પુરુષોને જ્યારે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેમના હૃદય આનંદથી નાચી ઉઠયા તેમણે બંને હાથ જોડીને કૂણિક રાજાને કહ્યું-'હે રાજન્! જેવી આપની આજ્ઞા' આ પ્રમાણે કહીને ઘણા જ વિનયપૂર્વક તેમણે રાજાની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. (पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएसमति कप्पणा-विकप्पेहिं सुनिउणेहिं, एवं उववाइय जाव भीमं संगामियं अउज्झं

जिताङ्गः मङ्गलजयशब्दकृतालोक एव यथा औपपातिके यावत्-उपागत्य उदायिं हस्तिराजम् दूरूढ । ततः खलु स कूणिको राजा हारावस्तृतसुकृतरतिदवक्षा. यथा औपपातिके यावत्-श्वेतवरचामरैः उद्धूयमानैः उद्धूयमानैः हय गज रथ प्रवरयोधकलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सार्धं सपरिवृतः, महाभटचडगरवृन्दपरिक्षिप्तो यत्रैव महाशिलाकण्टकः सग्रामस्तत्रैव उपागच्छति, उपागत्य महाशिलाकण्टक सग्रामम् उपयात, पुरतश्च स शक्रो देवेन्द्रो देवराज एक महा तम् अभेद्यकवच वज्रप्रतिरूपक विकुर्वित्वा खलु तिष्ठति।

से युक्त छत्र तना हुआ था, दोनों और उनकी चार चामर ढोरे जा रहे थे। ऐसे वे कूणिक राजा कि जिनके दर्शन से मगल तथा जय-शब्द हरएकके मुखसे निकल रहा था औपपातिक सूत्रमें कहे गये अनुसार यावत् जहा वह उदायी नामका प्रधान हाथी था वहा पर आये यहां आकर फिर वे उस पर सवार हो गये। (तए ण से कूणिए राया हारोत्थ य सुकयरइयवच्छे, जहा उववाइय जाव सेयवरचाम राहि उद्धुवमाणीहिं, उद्धुवमाणीहिं, हय-गय-रह पवर जोहकलियाए चाउरंगिणीए सेणाए, सद्धिं सपरिवुडे, महया महचडगरविंदपरिक्खित्ते जेणेव महासिलाकटए सगामे, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता महासिलाकटय सगाम ओयाए, पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया एग मह अभेज्जकवय वइरपडिरूवग विउव्वित्ताण चिट्ठइ) इसके बाद,

કોરંટ પુષ્પોની માળાઓથી યુક્ત છત્ર શોભી રહ્યુ હતુ તથા તેમને બન્ને પડખે ચાર ચમરો ઢોળાતાં હતા-તે ચામરો વડે પવન નખાઇ રહ્યો હતો, આવા તે કૂણિક રાજાના દર્શન થતા જ ચારે દિશાઓથી લોકો જયનાદ કરતા હતા અને માંગલિક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતા હતા આ વિષયનું વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રાનુસાર સમજવું એવો તે કૂણિક રાજા પોતાના હસ્તિરાજ ઉદાયી પાસે આવ્યો અને તેના ઉપર સવાર થઇ ગયો. (तएण से कूणिए राया हारोत्थय सुकयरइयवच्छे, जहा उववाइय जाव सेयवरचामराहिं उद्धुवमाणीहिं, उद्धुवमाणीहिं, हय - गय - रह - पवर जोहकलियाए चाउरंगिणीए सेणाए, सद्धिं सपरिवुडे, महया-मह-चड-गर विंद परिक्खित्ते जेणेव महासिलाकटए सगामे, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता महासिलाकटय सगाम ओयाए, पुरओयसे सक्के देविंद देवराया एगं मह अभेज्जकवय वइरपडिरूवग विउव्वित्ताण चिट्ठइ) ત્યારબાદ, હારથી યુક્ત હોવાને

कृतबलिकर्मा, कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्त सर्वालङ्कारविभूषित, सन्नद्ध-बद्ध-वर्मितकवच उत्पीडितशरासनपट्टिकः पिनद्धग्रैवेयकविमलवरचिह्नपट्टः गृहीतायुधप्रहरणः, सकोरण्टकमाल्यदाम्ना छत्रेण ध्रियमाणेन, चतुश्चामरवालवी

प्पविसइ) वे उस स्नानगृहमें प्रविष्ट हुए अन्दर गये (अणुप्पविसित्ता ण्हाए, कयबलिकम्मे, कयकोउयमंगलपायच्छित्ते, सव्वालंकारविभूसिए, सन्नद्धबद्धवम्मियकवए, उप्पीलियसरासणपट्टिए, पिणद्धगेवेज्जविमलवर-चिंधपट्टे, गहियाउहप्पहरणे, सकोरिंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं चउचामरवालवीइयंगे, मंगलजयसद्दकयालोए एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइहत्थिरायं दुरूढे) वहाँ प्रवेशकर उन्होंने स्नान किया, स्नानकर वायस आदिकोंके लिये अन्नादिक देनेरूप बलिकर्म किया दुःस्वप्न आदिकोंको नष्ट करनेके निमित्त मषीतिलक आदि कौतुकोंको, दधिअक्षत आदि मंगलोंको किया बादमें उन्होंने समस्त अलंकारोंसे विभूषित होकर सन्नद्ध बद्ध होकर वख्तर कवच पहिरा धनुषको चढाकर हाथमें लिया अथवा कलाई के ऊपर शरासनपट्टिका बांधी, कंठमें हार आदि आभूषण पहिरे उत्तमोत्तम श्रेष्ठयोधा होनेके चिह्नोंको वीरपट्टकोंको बांधा तथा आयुधोंको तथा प्रहरणों शस्त्रोंको धारण किया। उस समय उनके मस्तक ऊपर कोरण्टपुष्पोंकी माला

સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો (अणुप्पविसित्ता ण्हाए, कयबलिकम्मे, कय कोउय-मंगल-पायच्छित्ते, सव्वालंकारविभूसिए, सन्नद्ध-बद्धवम्मियकवए, उप्पीलिय-सरासणपट्टिए, पिणद्धगेवेज्जविमलवरबद्धचिंधपट्टे, गहियाउहप्पहरणे, सकोरिंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं चउचामरवालवीइयंगे, मंगल-जयसद्दकयालोए एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइं हत्थिरायं दुरूढे) ત્યાં પ્રવેશ કરીને તેમણે સ્નાન કર્યું સ્નાન કરીને બલિકર્મ કર્યું- વાયસ આદિને અન્નાદિ દીધા, દુઃસ્વપ્ન આદિના નિવારણને માટે મષીતિલક આદિ કૌતુકો કર્યાં અને દધિ અક્ષત આદિ મંગળો કર્યાં ત્યારબાદ તેમણે સમસ્ત અલંકારોથી વિભૂષિત થઈને શરીર ઉપર ખૂબ કસીને બખતર બાંધ્યું- બખતર ધારણ કર્યું ત્યારબાદ તેમણે દોરી ચડાવીને ધનુષને તૈયાર કર્યું અથવા કાંડા પર શરાસન પટ્ટિકા બાંધી, કંઠમાં હાર આદિ આભૂષણો પહેર્યાં, ઉત્તમોત્તમ યોદ્ધા હોવાની પ્રતીતિ કરાવતી વીરતાસૂચક પટ્ટીઓ બાંધી તથા આયુધોને તથા શસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં તે વખતે તેમના મસ્તક પર

जिताङ्गः मङ्गलजयशब्दकृतालोक एव यथा औपपातिके यावत्-उपागत्य उदायिं हस्तिराजम् दूरूढ । ततः खलु स कूणिको राजा हारावस्तृतसुकृत-रतिदवक्षा• यथा औपपातिके यावत्-श्वेतवरचामरैः उद्धूयमानै• उद्धूयमानैः हय गज रथ प्रवरयोधकलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सार्धं सपरिवृत, महा-भटचडगरवृन्दपरिक्षिप्तो यत्रैव महाशिलाकण्टकः सग्रामस्तत्रैव उपागच्छति, उपागत्य महाशिलाकण्टक सग्रामम् उपयात•, पुरतश्च स शक्रो देवेन्द्रो देवराज एक महान्तम् अभेद्यकवच वज्रप्रतिरूपक विकुर्वित्वा खलु तिष्ठति।

से युक्त छत्र तना हुआ था, दोनों ओर उनकी चार चामर ढोरे जा रहे थे। ऐसे ये कूणिक राजा कि जिनके दर्शन से मगल तथा जय-शब्द हरएकके मुखसे निकल रहा था औपपातिक सूत्रमें कहे गये अनुसार यावत जहा वह उदायी नामका प्रधान हाथी था वहा पर आये वहां आकर फिर वे उस पर सवार हो गये। (तए ण से कूणिए राया हारोत्थ य सुकयरइयवच्छे, जहा उववाइय जाव सेयवरचाम राहिं उद्धुवमाणीहिं, उद्धुवमाणीहिं, हय-गय-रह पवर जोहकलियाए चाउरगिणीए सेणाए, सद्धिं सपरिवुडे, महया भडचडगरविंदपरि-क्खित्ते जेणेव महासिलाकटए सगामे, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता महासिलाकटय सगाम ओयाए, पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया एग मह अभेज्जकवय वइरपडिरूवग विउव्वित्ताण चिट्ठइ) इसके बाद,

ડોરટ પુષ્પોની માળાઓથી યુક્ત છત્ર શોભી રહ્યુ હતુ તથા તેમને બન્ને પડખે ચાર ચમરો ઢોળાતાં હતા-તે ચામરો વડે પવન નખાઇ રહ્યો હતો, આવા તે કૂણિક રાજાના દર્શન થતા જ ચારે દિશાઓમાંથી લોકો જયનાદ કરતા હતા અને માંગલિક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતા હતા. આ વિષયનું વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રાનુસાર સમજવું એવો તે કૂણિક રાજા પોતાના હસ્તિરાજ ઉદાયી પાસે આવ્યો અને તેના ઉપર સવાર થઇ ગયો. (तएण से कूणिए राया हारोत्थय सुकयरइयवच्छे, जहा उववाइय जाव सेयवरचामराहिं उद्धुवमाणीहिं, उद्धुवमाणीहिं, हय - गय - रह - पवर जोहकलियाए चाउरगिणीए सेणाए, सद्धिं सपरिवुडे, महया-भड-चड-गर विंद परिक्खित्ते जेणेव महासिलाकटए सगामे, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता महासिलाकटय सगाम ओयाए, पुरओयसे सक्के देविंद देवराया एगं मह अभेज्जकवय वइरपडिरूवग विउव्विताण चिट्ठइ) ત્યારબાદ હારથી યુક્ત હોવાને

कृतबलिकर्मा, कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्त. सर्वालङ्कारविभूषित. सन्नद्ध-बद्ध-वर्मितकवच. उत्पीडितशरासनपट्टिक· पिनद्धग्रैवेयकविमलवरबद्धचिह्नपटः गृहीतायुधप्रहरण., सकोरण्टकमाल्यदाम्ना छत्रेण ध्रियमाणेन, चतुश्चामरवालवी·

प्पविसइ) वे उस स्नानगृहमें प्रविष्ठ हुए अन्दर गये (अणुप्पविसित्ता ण्हाए, कयबलिकम्मे, कयकोउयमंगलपायच्छित्ते, सव्वालंकारविभूसिए, सन्नद्धबद्धवम्मियकवए, उप्पीलियसरासणपट्टिए, पिणद्धगेवज्जविमलवर-बद्धचिंधपट्टे, गहियाउहप्पहरणे, सकोरिंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं चउचामरवालवीइयंगे, मंगलजयसद्दकयालोए एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइहत्थिरायं दुरूढे) वहां प्रवेशकर उन्होंने स्नान किया, स्नानकर वायस आदिकोंके लिये अन्नादिक देनेरूप बलिकर्म किया दुःस्वप्न आदिकोंको नष्ट करनेके निमित्त मषीतिलक आदि कौतुकोंको, दधिअक्षत आदि मंगलोंको किया बादमें उन्होंने समस्त अलंकारोंसे विभूषित होकर सन्नद्ध बद्ध होकर बख्तर कवच पहिरा धनुषको चढाकर हाथमें लिया अथवा कलाई के ऊपर शरासनपट्टिका बांधी, कंठमें हार आदि आभूषण पहिरे उत्तमोत्तम श्रेष्ठयोधा होनेके चिह्नोंको वीरपट्टकोंको बांधा तथा आयुधोंको तथा प्रहरणों शस्त्रोंको धारण किया। उस समय उनके मस्तक ऊपर कोरण्टपुष्पोंकी माला

સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો (अणुप्पविसित्ता ण्हाए, कयबलिकम्मे, कय कोउय-मंगल-पायच्छित्ते, सव्वालंकारविभूसिए, सन्नद्ध-बद्धवम्मियकवए, उप्पीलिय सरासणपट्टिए, पिणद्धगेवेज्जविमलवरबद्धचिंधपट्टे, गहियाउहप्पहरणे, सकोरिंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं चउचामरवालवीइयंगे, मंगल-जयसद्दकयालोए एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइ हत्थिरायं दुरूढे) ત્યાં પ્રવેશ કરીને તેમણે સ્નાન કર્યું સ્નાન કરીને બલિકર્મ કર્યું- વાયસ આદિને અન્નાદિ દીધા દુઃસ્વપ્ન આદિના નિવારણને માટે મષીતિલક આદિ કૌતુકો કર્યાં અને દધિ અક્ષત આદિ મંગળો કર્યાં ત્યારબાદ તેમણે સમસ્ત અલંકારોથી વિભૂષિત થઈને શરીર ઉપર ખૂબ કસીને બખતર બાંધ્યુ- બખતર ધારણ કર્યું ત્યારબાદ તેમણે દોરી ચઢાવીને ધનુષને તૈયાર કર્યું અથવા કાંડા પર શરાસન પટ્ટિકા બાંધી કંઠમાં હાર આદિ આભૂષણો પહેર્યાં, ઉત્તમોત્તમ યોદ્ધા હોવાની પ્રતીતિ કરાવતી વીરતાસૂચક પટ્ટીઓ બાંધી તથા આયુધોને તથા શસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં તે વખતે તેમના મસ્તક પર

टीका-'णायमेय अरहया, विन्नायमेय अरहया, सुयमेय अरहया' गौतम. पृच्छति-हे भदन्त ! ज्ञात सामान्यतो विदितम् एतद्-वक्ष्यमाण वस्तु अर्हता भगवता, विज्ञात केवलज्ञानेन विशेषरूपेण ज्ञात भवेत् एतत् वक्ष्यमाण वस्तु अर्हता भगवता। स्मृतमिव स्मृत भवेत् एतत्-वक्ष्यमाण वस्तु अर्हता भगवता, स्पष्टप्रतिभाससद्भावात्, वक्ष्यमाणमेवाह-'महासिलाकटए संगामे२'यत्-

हिस्था) इसके बाद उनदोनों इन्द्रोंमें देवेन्द्र शक्र और मनुजेन्द्र कोणिक राजामें आपसमें युद्ध प्रारंभ हो गया कोणिक राजा एक हाथीसे भी शत्रुपक्ष को जीतने के लिये समर्थ हैं इसीसे उन्होंने महाशिलाकटक संग्राम को करते हुए नवमल्लकी और नवलेच्छकी १८ अठारह गण राजाओंको जो कि काशी और कोशल के थे मारा, उनके योद्धाओं को मारा, उनकी चिह्नयुक्त ध्वजाओं और पताकाओंको नष्ट कर दिया उन्हें कष्टगत प्राणोंवाला बना दिया तथा चारों दिशाओंमें उन्हें भगा दिया।

टीकार्थ-सूत्रकारने इस सूत्रद्वारा महाशिलाकटक संग्राम के विषय की वक्तव्यताका कथन किया है। इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि भदन्त ! 'णायमेय अरहया' जिस वस्तुका कथन आगे किया जानेवाला है, वह वस्तु सामान्य रूपसे अर्हत प्रभुने जानी है 'विन्ना यमेय अरहया' तथा केवलज्ञानरूप विशेषबोधसे उन्हीं अर्हत प्रभुने उसी वस्तुको विशेषरूपसे जानी है तथा इसी वक्ष्यमाण वस्तुका 'सुयमेय अरहया' उन्हीं अर्हत प्रभुने स्पष्टप्रतिभासका सद्भाव होनेसे

અને મનુજેન્દ્ર કૂણિક રાજા-બન્નેએ સાથે રહી સંગ્રામ શરૂ કર્યો કૂણિક રાજા તો એક હાથી વડે પણ શત્રુપક્ષને પરાજિત કરવાને સમર્થ હતો. તેથી તેણે મહાશિલાકંટક સંગ્રામમાં યુદ્ધ ખેલીને કાશી અને કોશલના નવ મલ્લ અને નવ લિચ્છવી મળીને કુલ ૧૮ ગણરાજાઓને હરાવ્યા તેમના યોદ્ધાઓનો સંહાર કર્યો, અને તેમની ચિહ્નયુક્ત ધ્વજાઓ અને પતાકાઓનો નાશ કર્યો તેમને પોતાનાં પ્રાણ બચાવવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડયા અને તેઓ ભયના માર્યા ચારે દિશાઓમાં ભાગવા લાગ્યા.

ટીકાર્થ- સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં મહાશિલાકંટક નામના સંગ્રામનું નિરૂપણ કર્યું છે આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'णायमेय अरहया' હે ભદન્ત ! જે વસ્તુનું કથન આગળ કરવાનું છે તે વસ્તુ સામાન્ય રીતે અર્હંત પ્રભુએ જાણી હોય છે, 'विन्नायमेयं अरहया' તથા કેવળજ્ઞાનરૂપ વિશેષ બોધ વડે એ જ અર્હંત પ્રભુએ એ જ વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણી હોય છે, તથા તેમના જ્ઞાન વડે તેમના દ્વારા જોવામાં આવતી એ જ વસ્તુને 'सुयमेय अरहया'

एवं खलु द्वौ इन्द्रौ संग्रामं संग्रामयेते, तद्यथा—देवेन्द्रश्च, मनुजेन्द्रश्च, एक हस्तिनाऽपि खलु प्रभुः कूणिको राजा पराजेतुम्। ततः खलु स कूणिको राजा महाशिलाकण्टकं संग्रामं संग्रामयमानान् नव मल्लकिनः, नव लेच्छकिनः काशी-कौशलकान् अष्टादश अपि गणराजान् हतमथितप्रवरवीरघातित-निपतितचिह्नध्वजपताकान् कृच्छ्रप्राणगतान् दिशोदिशं प्रतिषेधितवान् ॥सू० २॥

हारसे जिनका वक्षस्थल युक्त होनेके कारण देखनेवालों के लिये मनोहर बना हुआ है, और जैसा औपपातिक सूत्रमें कहा गया है उसके अनुसार यावत् बारबार ढोरते हुए श्वेतचामरोंसे तथा हय घोडा हाथी, रथ श्रेष्ठ योधाओंसे सहित चतुरंगिणी सेना से एवं महासुभटोंके विस्तीर्ण समूहसे घिरे हुए वे कूणिक राजा जहां पर महाशिलाकंटक नामका संग्राम था वहां पर आये वहां आकर वे उस संग्राममें उत्तर पडे, उस समय उनके समक्ष देवेन्द्र देवराज शक्र वज्र के समान एक बडे भारी अभेद्य कवचको विकुर्वणासे निष्पन्न कर खडा हो गया (एवं खलु दो इंदा संगामं संगामेंति, तं जहा देविंदे य मणुइंदे य एगहत्थिणा वि णं पभू कूणिए राया पराजिणित्तए, तएणं से कूणिए राया महासिलाकंटयं संगामं संगामेमाणे नवमल्लई, नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो हयमहियपवर वीरघाइयनिवडियचिंधद्धयपडागे किच्छपाणगए दिसोदिसं पडिसे

કારણે જેમનું વક્ષસ્થલ દર્શકોને ઘણું જ મનોહર લાગતું હતું, અને ઔપપાતિક સૂત્રમાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે અનુસાર, (યાવત) વારંવાર આવતા ચમરોથી તથા ઘોડા, હાથી, રથ અને પાયદળરૂપ ચતુરંગી સેનાથી અને મહા સુભટોના વિશાળ સમૂહથી વીંટળાયેલા તે કૂણિક રાજા જ્યાં મહાશિલાકંટક નામનું સંગ્રામ હતું ત્યાં આવ્યા ત્યાં આવીને તેઓ તે સંગ્રામમાં ઉતરી પડયા—એટલે કે તે સંગ્રામમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. તે સમયે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્ર વજ્રના જેવું, અતિશય અભેદ્ય કવચ પોતાની વિકુર્વણા દ્વારા નિર્માણ કરીને કૂણિક રાજાની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો.

(एवं खलु दो इंदा संगामं संगामेंति, तं जहा देविंदे य मणुइंदे य एग हत्थिणा वि णं पभू कूणिए राया पराजिणित्तए, तएणं से कूणिए राया महासिलाकंटयं संगामं संगामेमाणे नवमल्लई, नवलेच्छई कासीकोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो हयमहियपवरवीरघाइयनिवडियचिंधद्धयपडागे किच्छ-पाणगए दिसोदिसं पडिसेहित्था) ત્યાર બાદ તે ઇન્દ્રો – દેવેન્દ્ર શક્ર

च तद्भयाद् वैशाल्यां नगर्यां स्वमातामहचेटकराजसमीपे हस्तिनम् अन्तःपुरपरिवारं च गृहीत्वा गतौ। कूणिकेन दूतप्रेषणतो याचितौ, तेन शरणागतत्वेन न तौ प्रेषितौ। ततः कूणिकेन 'यद्येवं तर्हि संग्रामाय सज्जीभव' इति चेटको दूत द्वारा समाहूत। तेनापि 'सज्जोऽस्मि' इति ज्ञापितम्। ततः कूणिको भिन्नमातृकान् स्वभ्रातॄन् कालादिदशकुमारान् नीत्वा युद्धे संप्राप्त। इतश्च

इन्हें इस स्थितिमें जाते हुए देखा देखते ही उसने अपने पति कूणिक राजासे उस हाथीकी चाहना के लिये प्रेरणा की। कूणिकने उसकी प्रेरणा से उनसे उस हाथीको मागा। उन्होंने उन्हें वह हाथी नहीं दिया और हाथीके नहीं देने से भयभीत बनकरके दोनों अपने परिवारको और उस हाथीको लेकर वैशाली नगरीमें अपने नाना चेटकराजके पास चले गये। कूणिकने अपने दूतको चेटकराजके पास भेजा और कहलवाया कि इन दोनोंको वापिस चम्पानगरीमें भेज दो पर चेटकराजने शरणमें आये हुवे उन दोनों अपने नातियों (हलविहल्लकुमारों) को वापिस नहीं भेजा अन्तमें कूणिकने चेटकराजके पास अपने दूतको पुनः भेजकर यह संदेश भेजा कि यदि तुम अपने नातियों को वापिस नहीं करते हो तो तुम युद्धके लिये तैयार हो जाओ। चेटकराजने युद्धके लिये तैयार हूं ऐसा कहकर दूतको वापिस कर दिया कूणिकने अपने अपरमाताके काल आदि दश कुमारों को साथ में लेकर युद्धभूमिमें प्रवेश किया। कूणिकको युद्धके लिये आया

નગરની બહાર નીકળ્યા. કૂણિક રાજાની રાણી પદ્માવતીએ તેમને તે હાથી પર સવાર થઈને જતા જોયા, દેખતા જ તેને તે હાથી ગમી ગયો. તેણે તેના પતિ કૂણિક પાસે તે હાથી મેળવી આપવાની માગણી કરી રાણીની પ્રેરણાથી કૂણિકે હલ્લ અને વિહલ્લ પાસેથી તે હાથી માગ્યો. તેમણે હાથી આપવાની ના પાડી. ત્યાર બાદ કૂણિકનો ભય લાગવાથી તેઓ તેમના પરિવાર સહિત તેમના દાદા (માતાના પિતા) ચેટક રાજા પાસે વૈશાલી નગરીમા ચાલ્યા ગયા કૂણિકે ચેટક રાજા પાસે પોતાના દૂતને મોકલીને કહેવરાવ્યુ કે 'હલ્લ અને વિહલ્લને ચંપાનગરીમા પાછા મોકલી દો.' પણ ચેટકરાજાએ શરણે આવેલા પોતાના બે દોહિત્રોને પાછા મોકલ્યા નહી ત્યારે કૂણિકે ફરીથી પોતાના દૂતને ચેટક રાજા પાસે મોકલીને કહેવરાવ્યુ કે જો તમારા બન્ને દોહિત્રો (હલ્લ વિહલ્લ)ને પાછા ન સોંપવા હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર રહેજો.' ચેટક રાજાએ એ જ દૂતની સાથે જવાબ મોકલ્યો કે 'હું યુદ્ધને માટે તૈયાર છુ' કૂણિકે પોતાના ઓરમાન ભાઈઓના કાલ આદિ દસ કુમારોને પોતાની સાથે રાખીને યુદ્ધભૂમિમા પ્રવેશ કર્યો. કૂણિક રાજા સમરાંગણમાં આવી પહોંચ્યાની ખબર મળતા, ચેટક રાજા

महाशिलाकण्टकः संग्रामः२ इति, महाशिलाकण्टक इति-महाशिलेव कण्टको जीवितभेदकत्वाद् महाशिलाकण्टकः, यत्र तृणशलाकादिनाऽप्यभिहतस्याश्वहस्त्यादेर्महाशिलाकण्टकेनेवाभ्याहतस्य वेदना जायते स संग्रामो महाशिलाकण्टक उच्यते। अथ संग्राम किमर्थं जात इति तदुत्पत्तिरिच्यते-आसीच्चम्पाया कूणिको नाम राजा। तस्य हल्ल-विहल्ल-नामानौ द्वौ लघुभ्रातरौ। एतौ श्रेणिकप्रदत्तसेचनकहस्त्यारूढौ दिव्यकुण्डलवसनहारविभूषितौ यथेच्छ विलसन्तौ पद्मावतीदेवीप्रेरणया कूणिकेन हस्तिन याचितौ। तौ

याद जैसा किया है वह वक्ष्यमाण वस्तु क्या है? तो इसी बातको स्पष्ट करनेके लिये सूत्रकार कहते हैं वह वक्ष्यमाण वस्तु महाशिलाकण्टक संग्राम है। 'महाशिलेव कण्टको जीवितभेदकत्वात् महाशिलाकटक' जिस संग्राममें तृण शलाका आदिसे भी अभिहतहुए अश्व हस्ती आदिको ऐसी वेदना हो कि जैसी वेदना प्राणीको महाशिला एव कण्टकसे अभिहत (घायल) होने पर होती है। उसी संग्रामका नाम महाशिलाकटक संग्राम है। इस संग्रामकी उत्पत्ति इस प्रकारसे हुई है चम्पा नगरीमें कूणिक नामके राजा थे। इनके हल्ल और विहल्ल ये दो छोटे भाई थे। श्रेणिक राजाने इन्हें एक हाथी जिसका नाम सेचनक था दिया था। एक दिनकी बात है कि ये दोनों भाई दिव्यकुण्डल, दिव्य वसन और दिव्यहारसे विभूषित होकर आनन्दोल्लास मग्न बने हुए उस हाथी पर बैठकर नगर से बाहिर निकले पद्मावती देवीने जो कि कूणिक राजाकी रानी थी

એ જ અર્હંત પ્રભુએ સ્પષ્ટ પ્રતિભાસનો સદ્‌ભાવ હોવાને લીધે જાણ્યું કે યાદ જ કરી લીધી હોય છે તે વક્ષ્યમાણ વસ્તુ કઈ છે, એ જ વાતને સૂત્રકાર હવે સ્પષ્ટ કરે છે - તે વક્ષ્યમાણ વસ્તુ 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ છે 'महाशिलेव कण्टको जीवितभेदकत्वात् महाशिलाकंटक' જે સંગ્રામમાં તૃણશલાકા આદિ વડે માર્યા ગયેલા ઘોડા હાથી આદિને એવી વેદના થાય છે કે જેવી વેદના મહાશિલા અને કંટક વડે ઘવાયેલાં પ્રાણીઓને થાય છે એવા સંગ્રામને મહાશિલાકંટક સંગ્રામ કહે છે તે સંગ્રામની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થઈ હતી. ચંપા નગરીમાં કૂણિક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને હલ્લ અને વિહલ્લ નામે બે ભાઈઓ હતા. તે બન્ને ભાઈઓ કૂણિકથી નાના હતા શ્રેણિક રાજાએ તેમને સેચનક નામે એક હાથી આપ્યો હતો. હવે એક દિવસે એવું બન્યું કે તે બન્ને ભાઈઓ દિવ્ય કુંડલ, દિવ્ય વસ્ત્ર અને દિવ્ય હાર ધારણ કરીને ઘણા જ આનંદોલ્લાસમાં મગ્ન થઈને તે હાથી પર સવાર થઈને

वर्तमाने=प्रवर्तमाने केऽजयन्=जय लब्धवन्तः, के च पराजयन्त=पराजय लब्धवन्त ? भगवानाह-'गोयमा ! वज्जी विदेहपुत्ते जइत्था' हे गौतम ! वज्री= शक्रः विदेहपुत्रः=कूणिकश्च जितवन्तौ जय लब्धवन्तौ 'नव मल्लई, नव लेच्छई कासी-कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो पराजइत्था' नव मल्लकिनः मल्लकिनामानो नव राजान नव लेच्छकिनः लेच्छकिनामानो नव राजानश्च काशीकोशलका', काशी वाराणसी तद्वासिन आद्या नव मल्लकिनः, कोशला अयोध्या तद्वासिन अपरे नव लेच्छकिनो भूपा मिलित्वा एते अष्टादश अपि गणराजा' समुपस्थिते कार्ये ये गणं कुर्वन्ति ते गणराजाः पराजित वन्त =पराजय लब्धवन्त । चमरेण महाशिलाकण्टके संग्रामे विकुर्विते

कि हे भदन्त ! जब महाशिलाकटकसंग्राम हो रहा था तब उसमें कौन२ तो परास्त हुए और कौन२ जीते ? इसके उत्तरमें प्रभु गौतम से कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! वज्जी विदेहपुत्ते जइत्था' वज्जी इन्द्र और विदेहपुत्र कूणिक इन दोनोंने जय प्राप्त की, तथा 'नवमल्लई नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो पराजइत्था' काशी देशके निवासी मल्लकी नामवाले नौ ९ राजा एव कोशल अयोध्याके निवासी लेच्छकी नामवाले नौ ९ राजा ये सब अठारह गणराजा हार गये-कार्यके उपस्थित होने पर जो सब मिलकर उसका विचार करते हैं वे गणराज कहलाते हैं । चमरके द्वारा महाशिला कण्टक संग्राम जब विकुर्वित हुआ तब कूणिक राजा ने क्या किया-

---

के पराजइत्था ?' હે ભદન્ત ! જે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ ચાલ્યો, તેમાં કોનો કોનો વિજય થયો અને કોનો કોનો પરાજય થયો ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- (गोयमा !) હે ગૌતમ ! 'वज्जी विदेहपुत्ते जइत्था,' વજ્જી (ઇન્દ્ર) અને વિદેહપુત્ર (કૂણિક) એ બન્નેનો વિજય થયો 'नवमल्लइ, नवलेच्छई कासी-कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो पराजइत्था' કાશીદેશ નિવાસી મલ્લ જાતિના નવ ગણરાજાઓ અને કોશલ (અયોધ્યા) નિવાસી લિચ્છવી જાતિના નવ ગણરાજાઓ, એમ બધાં મળીને ૧૮ ગણરાજાઓનો પરાજય થયો (તે સમયે ભારતમાં ગણરાજ્યો હતાં. ખાસ પ્રસંગે લોકો ભેગા મળીને નિર્ણય લેતા. લોકોના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી કાઢવામાં આવતા, નાયક આદિની પણ ચૂંટણી થતી તે નાયકોને અહીં ગણરાજાઓ કહેવામાં આવ્યા છે) ચમરેન્દ્ર દ્વારા જ્યારે મહાશિલા કંટક સંગ્રામની વિકુર્વણા કરવામાં આવી ત્યારે કૂણિકે શું કર્યું, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ

चेटकोऽपि काशीकोसलकदेशाधिपतीन् नव लेच्छकिनो नव मल्लकिनश्च अष्टादशगणराजान् ससैन्यकान् आदाय संग्रामे समुपस्थितः। तयोः संग्रामे कालादयो दश भ्रातरो दशस्वपि दिवसेषु मृताः। कूणिकः पराजितः। एकादशे दिवसे कूणिकेनाराधितौ शक्रचमरेन्द्रौ समागतौ। शक्रः कूणिकाय वज्रप्रतिरूपकमभेद्यकवचं दत्तवान्। चमरस्तु महाशिलाकण्टकः रथमुशलश्चेति द्वौ संग्रामौ विकुर्वितवानिति महाशिलाकण्टको रथमुशलश्च संग्रामः संजात इति।

तत्र वक्तव्यविषयमाह-'महासिलाकंटए णं भंते! संगामे वट्टमाणे के जइत्था, के पराजइत्था?'। हे भदन्त! महाशिलाकण्टके खलु संग्रामे

हुआ सुनकर चेटकराज भी काशी कोसल देशके अधिपति नौ लेच्छकियोंको और नौ मल्लकियोंको जो कि अठारह गणराज थे उन्होंकी सेनाके साथमें लेकर संग्राम भूमिमें आकर उपस्थित हो गये। दोनों ओरसे घमासान युद्ध हुआ उसमें कूणिकराजाके काल कुमार आदि भाई दशदिनमें मारदिये गये। अन्तमें कूणिक परास्त हो गया। ग्यारहवे दिन कूणिकने शक्र और चमरेन्द्रकी आराधना की। वे दोनों उपस्थित हो गये। शक्रने कूणिकके लिये वज्रके जैसा एक अभेद्य कवच दिया चमरेन्द्रने महाशिलाकण्टक और रथमुशल इन दो संग्रामोंकी विकुर्वणाकी। इस तरह महाशिलाकण्टक संग्राम और रथमुशल संग्राम ये दो संग्राम हुए इसी महाशिलाकण्टक संग्रामकी वक्तव्यता के विषयमें 'महासिलाकंटए णं भंते! संगामे वट्टमाणे के जइत्था के पराजइत्था' गौतम प्रभुसे इस प्रकारसे पूछते हैं

પણ ૧૮ ગણરાજાઓને સાથ લઈને સંગ્રામભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો. તે ૧૮ ગણરાજાઓમાંથી નવ મલ્લ જાતિના અને નવ લિચ્છવી જાતિના ગણરાજાઓ હતા. અને તેઓ કાશી અને કોશલ દેશના અધિપતિ હતા. તેમની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું દસ દિવસના યુદ્ધ દરમિયાન કૂણિક રાજાના કાલ આદિ ૧૦ ભાઈઓ માર્યા ગયા. અન્તે કૂણિક રાજા પણ પરાસ્ત (પરાજિત) થઈ ગયો. અગિયારમે દિવસે કૂણિક રાજાએ શક્ર અને ચમરેન્દ્રની આરાધના કરી તે બન્ને દેવો તેમની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા શક્રે કૂણિકને વજ્રના જેવું એક અભેદ્ય કવચ (બખતર) આપ્યું અને ચમરેન્દ્રે મહાશિલા કંટક અને રથમુશલ, એ બે સંગ્રામોની વિકુર્વણા કરી આ રીતે મહાશિલાકંટક અને રથમુશલસંગ્રામ નામના બે સંગ્રામો થયા.

એ જ મહાશિલાકંટક સંગ્રામના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'महासिलाकंटए णं भंते! संगामे वट्टमाणे के जइत्था,

वर्तमाने=प्रवर्तमाने केऽजयन्=जय लब्धवन्तः, के च पराजयन्त=पराजय लब्धवन्त ? भगवानाह-'गोयमा ! वज्जी विदेहपुत्ते जइत्था' हे गौतम ! वज्री= शक्र' विदेहपुत्र =कूणिकश्च जितवन्तौ जय लब्धवन्तौ 'नव मल्लई, नव लेच्छई कासी-कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो पराजइत्था' नव मल्लकिनः मल्लकिनामानो नव राजानः नव लेच्छकिनः लेच्छकिनामानो नव राजानश्च काशीकोशलकाः, काशी वाराणसी तद्वासिन आद्या नव मल्लकिनः, कोशला अयोध्या तद्वासिनः अपरे नव लेच्छकिनो भूपा मिलित्वा एते अष्टादश अपि गणराजाः सम्मुपस्थिते कार्ये ये गण कुर्वन्ति ते गणराजाः पराजितवन्त =पराजय लब्धवन्त । चमरेण महाशिलाकण्टके संग्रामे विकुर्विते

कि हे भदन्त ! जब महाशिलाकंटकसंग्राम हो रहा था तब उसमें कौन२ तो परास्त हुए और कौन२ जीते ? इसके उत्तरमें प्रभु गौतम से कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! वज्जी विदेहपुत्ते जइत्था' वज्जी इन्द्र और विदेहपुत्र कूणिक इन दोनोंने जय प्राप्त की, तथा 'नवमल्लई नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो पराजइत्था' काशी देशके निवासी मल्लकी नामवाले नौ ९ राजा एव कोशल अयोध्याके निवासी लेच्छकी नामवाले नौ ९ राजा ये सब अठारह गणराजा हार गये-कार्यके उपस्थित होने पर जो सब मिलकर उसका विचार करते हैं वे गणराज कहलाते हैं । चमरके द्वारा महाशिला कण्टक संग्राम जब विकुर्वित हुआ तब कूणिक राजा ने क्या किया-

---

के पराजइत्था ?' હે ભદન્ત ! જે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ ચાલ્યો, તેમાં કોનો કોનો વિજય થયો અને કોનો કોનો પરાજય થયો ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- (गोयमा !) હે ગૌતમ ! 'वज्जी विदेहपुत्ते जइत्था,' વજ્જી (ઇન્દ્ર) અને વિદેહપુત્ર (કૂણિક) એ બન્નેનો વિજય થયો, 'नवमल्लइ, नवलेच्छई कासी-कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो पराजइत्था' કાશીદેશ નિવાસી મલ્લ જાતિના નવ ગણરાજાઓ અને કોશલ (અયોધ્યા) નિવાસી લિચ્છવી જાતિના નવ ગણરાજાઓ, એમ બધા મળીને ૧૮ ગણરાજાઓનો પરાજય થયો (તે સમયે ભારતમાં ગણરાજ્યો હતાં. ખાસ પ્રસંગે લોકો ભેગા મળીને નિર્ણય લેતા. લોકોના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી કાઢવામાં આવતા, નાયક આદિની પણ ચૂંટણી થતી તે નાયકોને અહીં ગણરાજાઓ કહેવામાં આવ્યા છે) ચમરેન્દ્ર દ્વારા જ્યારે મહાશિલા કંટક સંગ્રામની વિકુર્વણા કરવામાં આવી ત્યારે કૂણિકે શું કર્યું, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ

चेटकोऽपि काशीकोसलकदेशाधिपतीन् नव लेच्छकिनो नव मल्लकिनश्चाष्टा-दशगणराजान् ससैन्यकान् आदाय सग्रामे समुपस्थितः। तयो. सग्रामे कालादयो दश भ्रातरो दशस्वपि दिवसेषु मृता। कूणिक. पराजितः। एकादशे दिवसे कूणिकेनाराधितौ शक्रचमरेन्द्रौ समागतौ। शक. कूणिकाय वज्रप्रतिरूपकमभेद्यकवच दत्तवान्। चमरस्तु महाशिलाकण्टक. रथमुसलेति द्वौ सग्रामौ विकुर्वितवानिति महाशिलाकण्टको रथमुशलश्च सग्रामः सञ्जात इति।

तत्र वक्तव्यविषयमाह–'महासिलाकटए ण भते! सगामे वट्टमाणे के जइत्था, के पराजइत्था?'। हे भदन्त! महाशिलाकण्टके खलु सग्रामे

हुआ सुनकर चेटकराज भी काशी कोसल देशके अधिपति नौ लेच्छकियोंको और नौ मल्लकियोंको जो कि अठारह गणराज थे उन्होंकी सेनाके साथमें लेकर सग्राम भूमिमें आकर उपस्थित हो गये। दोनों ओरसे घमासान युद्ध हुआ उसमें कूणिकराजाके काल कुमार आदि भाई दशदिनमें मारदिये गय। अन्तमें कूणिक परास्त हो गया। ग्यारहवे दिन कूणिकने शक्र और चमरेन्द्रकी आराधना की। वे दोनों उपस्थित हो गये। शक्रने कूणिकके लिये वज्रके जैसा एक अभेद्य कवच दिया चमरेन्द्रने महाशिलाकण्टक और रथमुशल इन दो सग्रामोंकी विकुर्वणाकी। इस तरह महाशिलाकण्टक सग्राम और रथमुशल सग्राम ये दो सग्राम हुए इसी महाशिलाकण्टक सग्रामकी वक्तव्यता के विषयमें 'महासिलाकटएण भते! सगामे वट्टमाणे के जइत्था के पराजइत्था' गौतम प्रभुसे इस प्रकारसे पूछते हैं

પણ ૧૮ ગણુરાજાઓનો સાથ લઈને સગ્રામભૂમિમા આવી પહોચ્યો. તે ૧૮ ગણુરાજાઓમાથી નવ મલ્લ જાતિના અને નવ લિચ્છવી જાતિના ગણુરાજાઓ હતા. અને તેઓ કાશી અને કોશલ દેશના અધિપતિ હતા. તેમની વચ્ચે ભયકર યુદ્ધ મચ્યુ દસ દિવસના યુદ્ધ દરમિયાન કૂણિક રાજાના કાલ આદિ ૧૦ ભાઇઓ માર્યા ગયા. અન્તે કૂણિક રાજા પણ પરાસ્ત (પરાજિત) થઈ ગયો. અગિયારમે દિવસે કૂણિક રાજાએ શક્ર અને ચમરેન્દ્રની આરાધના કરી તે બન્ને દેવો તેમની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા. શક્રે કૂણિકને વજ્રના જેવું એક અભેદ્ય કવચ (બખતર) આપ્યુ અને ચમરેન્દ્રે મહાશિલા કટક અને રથમુશલ, એ બે સગ્રામોની વિકુર્વણા કરી આ રીતે મહાશિલાકટક અને રથમુશલસગ્રામ નામના બે સગ્રામો થયા

એ જ મહાશિલાકટક સગ્રામના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે– 'મहासिलाकटएण भते! सगामे वट्टमाणे के जइत्था,

प्रत्यर्पयत=निवेदयत 'तए णं ते कोडुंबियपुरिसा कोणिएणं रन्ना एवं वुत्ता समाणा हट्ठ-तुट्ठ जाव अंजलिं कट्टु 'एवं सामी, तहत्ति' आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति' ततः खलु ते कौटुम्बिकपुरुषाः कूणिकेन राज्ञा एवमुक्तप्रकारेण उक्ताः=आज्ञप्ताः सन्तः हृष्ट-तुष्टाः हर्ष-तोषयुक्ताः यावत्-प्रसन्न चेतसः अञ्जलिं कृत्वा 'एवं स्वामिन्! तथेति' आज्ञया विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति, 'पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएससमइकप्पणा-वि-कप्पेहिं सुनिउणेहिं' प्रतिश्रुत्य क्षिप्रमेव छेकाचार्योपदेशमतिविकल्पैः, छेकः=विदग्धः निपुण इत्यर्थः, यः आचार्यः शिल्पोपदेशदाता, तस्योपदेशात् या मतिकल्पना-विकल्पास्तैः सुनिपुणैः 'एवं जहा उववाइए जाव भीमं संगामियं अउज्झं उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेंति' एवं यथा-औपपातिके सूत्रे यावत्-कथनानुसार

खबर दो। 'तएणं ते कोडुंबियपुरिसा कोणिएणं रन्ना एवं वुत्ता समाणा हट्ठतुट्ठ जाव अंजलिं कट्टु एवं सामी तहत्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति' ऐसा कूणिक राजा का वचन सुनकर उन कौटुम्बिक पुरुषोंने हर्ष और तोष से युक्त यावत् प्रसन्नचित्त होते हुए दोनों हाथों को जोडकर 'हे स्वामिन् आपकी आज्ञा प्रमाण है' ऐसा कहा-और कह कर आज्ञा के अनुसार विनय के साथ उनके वचनों को सुना 'पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएसमइकप्पणा वि कप्पेहिं सुनिउणेहिं एवं जहा उववाइए जाव भीमं संगामियं अउज्झं उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेंति' सुनकर निपुण शिल्पोपदेशदाता आचार्य के उपदेश से जन्य मति की कल्पना के अनुसार उन्होंने विचार२ कर बहुत ही अच्छी तरह से जैसा कि औपपातिक सूत्र में कहा गया

कोडुंबियपुरिसा कोणिएणं रण्णा एवं वुत्ता समाणा हट्ठतुट्ठ जाव अंजलिं कट्टु एवं सामी तहत्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति' કૂણિક રાજાના એવાં વચનો સાંભળીને તે કૌટુંબિક પુરુષોને અતિશય હર્ષ અને સંતોષ થયો. તેમના મનમયૂર હર્ષથી નાચી ઉઠ્યાં તેમણે બન્ને હાથ જોડીને અતિશય વિનયપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું- 'હે રાજન! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરશું', અને એ પ્રમાણે કહીને આજ્ઞાઅનુસાર વિનયપૂર્વક તેમનાં વચનોને સાંભળ્યા. 'पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएसमइकप्पणा-वि-कप्पेहिं सुनिउणेहिं एवं जहा उववाइए जाव भीमं संगामियं अउज्झं उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेंति' રાજાનાં વચનોને સાંભળીને નિપુણ શિલ્પોપદેશદાતા આચાર્યના ઉપદેશજન્ય બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણે વિચાર કરી કરીને તેમણે ઉદાયી હસ્તિરાજને સુસજ્જિત કર્યો તેનું વર્ણન ઔપપાતિક

सति कूणिकः किं कृतवानित्याह-'तए णं से' इत्यादि। 'तए णं से कोणिए राया महासिलाकंटयं संगामं उवट्ठियं जाणित्ता कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ' ततः महाशिलाकण्टकसंग्रामविकुर्वणानन्तरं खलु स कूणिको राजा महाशिलाकण्टकं नाम संग्रामम् उपस्थितं ज्ञात्वा कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति आह्वयति 'सद्दावित्ता एवं वयासी'-शब्दयित्वा एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया! उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेह' भो देवानुप्रिया! क्षिप्रमेव शीघ्रमेव 'उदाइं' तन्नामानं हस्तिराजं पट्टहस्तिनं परिकल्पयत सज्जीकुरुत यूयम्, 'हय गय रह जोह-कलियं चाउरंगिणिं सेणं सन्नाहेह' हय गज रथ योधकलितां घोटकहस्तिशकटभटयुक्तां चतुरङ्गिणीं सेनां सन्नाहयत=सन्नद्धां कुरुत यूयम्, 'सन्नाहेत्ता मम एयमाणत्तियं खिप्पामेव पच्चप्पिणह' सन्नाह्य=सन्नद्धीकृत्य मम एताम् आज्ञप्तिकाम्=आज्ञां क्षिप्रमेव

इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'तए णं से कूणिए राया महासिलाकंटयं संगामं उवट्ठियं जाणित्ता कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ' हे गौतम! जब चमर के द्वारा महाशिलाकंटकसंग्राम विकुर्वित हो चुका तब कूणिक राजा ने अपने कौटुम्बिक पुरुषों को बुलाया 'सद्दावित्ता एवं वयासी' बुलाकर उनसे उसने ऐसा कहा 'खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया! उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेह' हे देवानुप्रियों! तुम लोग बहुत ही जल्दी उदायी नामके पट्टहाथी को सज्जित करो-'हय-गय-रह-जोहकलियं चाउरंगिणिं सेणं सन्नाहेह' तथा घोडा, हाथी, रथ और योधाओं से युक्त चतुरंगिणी सेना को भी सज्जित करो। 'सन्नाहेत्ता मम एय-माणत्तियं खिप्पामेव पच्चप्पिणह' सज्जित करके फिर हमें पीछे से शीघ्र ही मेरी आज्ञा के अनुसार तुमने सब काम कर लिया है ऐसी

કરે છે- 'तए णं से कूणिए राया महासिलाकंटयं संगामं उवट्ठियं जाणित्ता कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ' હે ગૌતમ! જ્યારે ચમર દ્વારા મહાશિલાકંટક સંગ્રામની વિકુર્વણા થઈ ચુકી ત્યારે કૂણિક રાજાએ પોતાના કુટુંબના માણસોને બોલાવ્યા 'सद्दावित्ता एवं वयासी' અને તેમને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું- 'खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया! उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेह' હે દેવાનુપ્રિયો! તમે હસ્તિરાજ ઉદાયીને તુરત સજ્જ કરો. 'हय-गय-रह-जोहकलियं चाउरंगिणिं सेणं सन्नाहेह' તથા ઘોડા, હાથી રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેના તૈયાર કરો. 'सन्नाहेत्ता मम एयमाणत्तियं खिप्पामेव पच्चप्पिणह' હાથી તથા સેનાને સજ્જ કરીને તુરતજ મને ખબર આપો કે 'આપની આજ્ઞાનુસાર સઘળી તૈયારી થઈ ગઈ છે' 'तए णं ते

प्रत्यर्पयत=निवेदयत 'तए ण ते कोडुंबियपुरिसा कोणिएण रन्ना एव वुत्ता समाणा हट्ठतुट्ठ जाव अजलिं कट्टु 'एव सामी, तहत्ति' आणाए विणएण वयण पडिसुणति' तत खलु ते कौटुम्बिकपुरुषा कुणिकेन राज्ञा एव मुक्तप्रकारेण उक्ता=आज्ञप्ता सन्त हृष्ट-तुष्टा हर्ष-तोषयुक्ताः यावत्-प्रसन्न चेतसः अञ्जलिं कृत्वा 'एव स्वामिन्! तथेति' आज्ञया विनयेन वचन प्रति शृण्वन्ति, 'पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएसमइकप्पणा-वि-कप्पेहिं सुनिउणेहिं' प्रतिश्रुत्य क्षिप्रमेव छेकाचार्योपदेशमतिविकल्पैः, छेको=विदग्ध निपुण इत्यर्थ, य आचार्य शिल्पोपदेशदाता, तस्योपदेशात् या मतिकल्पना - विकल्पास्तै. सुनिपुणै 'एव जहा उववाइए जाव भीम सगामिय अउज्झ उदाइ हत्थिराय पडिकप्पेति' एव यथा-औपपातिके सूत्रे यावत्-कथनानुसार

खबर दो। 'तएण ते कोडुंबियपुरिसा कोणिएण रन्ना एव वुत्ता समाणा हट्ठतुट्ठ जाव अजलिं कट्टु एव सामी तहत्ति आणाए विणएण वयणं पडिसुणति' ऐसा कूणिक राजा का वचन सुनकर उन कौटुम्बिक पुरुषोंने हर्ष और तोप से युक्त यावत् प्रसन्नचित्त होते हुए दोनों हाथों को जोडकर 'हे स्वामिन् आपकी आज्ञा प्रमाण है' ऐसा कहा-और कह कर आज्ञा के अनुसार विनय के साथ उनके वचनों को सुना 'पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएसमइकप्पणा वि कप्पेहिं सुनिउणेहिं एव जहा उववाइए जाव भीम सगामिय अउज्झ उदाइ हत्थिराय पडिकप्पेति' सुनकर निपुण शिल्पोपदेशदाता आचार्य के उपदेश से जन्य मति की कल्पना के अनुसार उन्होंने विचार२ कर बहुत ही अच्छी तरह से जैसा कि औपपातिक सूत्र में कहा गया

कोडुंबियपुरिसा कोणिएण रण्णा एण वुत्ता समाणा हट्ठतुट्ठ जाव अजलिं कट्टु एव सामी तहत्ति आणाए विणएण वयण पडिसुणति' કૂણિક રાજાના એવા વચનો સાભળીને તે કૌટુંબિક પુરૂષોને અતિશય હર્ષ અને સંતોષ થયો. તેમના મનમયૂર હર્ષથી નાચી ઊઠ્યા તેમણે બ ને હાથ જોડીને અતિશય વિનયપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યુ- 'હે રાજન! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરશુ', અને એ પ્રમાણે કહીને આજ્ઞાઅનુસાર વિનયપૂર્વક તેમના વચનોને સાંભળ્યા. 'पडिसुणित्ता खिप्पामेव छेयायरियोवएसमइकप्पणा-वि-कप्पेहिं सुनिउणेहिं एव जहा उववाइए जाव भीम सगामिय अउज्झ उदाइ हत्थिराय पडिकप्पेति' રાજાના વચનોને સાભળીને નિપુણ શિલ્પોપદેશદાતા આચાર્યના ઉપદેશજન્ય બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણે વિચાર કરી કરીને તેમણે ઉદાયી હસ્તિરાજને સુસજ્જિત કર્યો. તેનું વર્ણન ઔપપાતિક

भीम भयङ्कर दुष्मर्षं सांग्रामिक रणधुरन्धरम् अयोध्य बाहुमस्तम् उदायिं तन्नामान हस्तिराज परिकल्पयन्ति=सज्जीकुर्वन्ति, 'हय गय-जावसन्नाहेंति' हय गज यावत् रथ योधकलिता चतुरङ्गिणीं सेना सन्नाहयन्ति=सज्जीकुर्वन्ति। 'सन्नाहित्ता जेणेव कूणिए राया तेणेव उवागच्छति' सन्नाह्य सज्जीकृत्य यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे कूणिको नाम राजा आसीत् तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छन्ति 'उवागच्छित्ता करयल जाव कूणियस्स रन्नो तमाणत्तियं पच्चप्पिणति' उपागत्य करतल-यावत्-शिरसावर्त्तं मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा कूणिकस्य राज्ञः तामाज्ञप्तिका प्रत्यर्पयन्ति=निवेदयन्ति, 'तए ण से कूणिए राया जेणेव मज्जणघर तेणेव उवागच्छइ' तत खलु स कूणिको राजा यत्रैव मज्जनगृहम्=स्नानागार विद्यते स्म तत्रैव उपागच्छति, 'उवागच्छित्ता मज्जणघरं अणुप्प

है उस उदायी हस्तिराज को ऐसा सज्जित किया कि जिससे वह रण में किसी से जीता न जासके और सब से बलिष्ठ ज्ञात होने लगा-अर्थात् उसे देखते ही शत्रु भयभीत हो जावें। 'हय गय जाव सन्नाहेंति' इसी तरह से उन्होंने चतुरंगिणी सेणा को भी घोडा, हाथी, रथ और योद्धाओं से सज्जित कर दिया 'सन्नाहित्ता' सज्जित करके फिर वे 'जेणेव कूणिए राया तेणेव उवागच्छन्ति' जहां पर कूणिक राजा थे-वहां पर गये। 'उवागच्छित्ता करयल जाव कूणियस्स रण्णो तमाणत्तिय पच्चप्पिणति' वहां जाकर उन्हों ने कूणिक राजा को दोनों हाथ जोडकर नमस्कार किया और कहा-जो आज्ञा आपने हमे दी थी, हमने उसके अनुसार सब को सज्जित कर दिया है-ऐसा उनसे निवेदन किया 'तएणं से कूणिए राया जेणेव मज्जणघर तेणेव उवागच्छइ'

સૂત્રમા આપ્યા પ્રમાણે સમજવું તમણે તે હાથીને એવા તો સુસજ્જિત કર્યો કે જેથી રણમા તેને કોઇપણ પરાજિત કરી શકે નહી અને તેનું સ્વરૂપ જોઇને શત્રુઓ પણ ભયભીત થઇ જાય. हय-गय-रह-जाव सन्नाहेंति' એ રીતે તેમણે ઘોડા, હાથી, રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેનાને પણ સુસજ્જિત કરી. 'सन्नाहित्ता' તેને તૈયાર કરીને તેઓ जेणेव कूणिए राया तेणेव उवागच्छति' જ્યા કૂણિક રાજા હતો ત્યા ગયા. 'उवागच्छित्ता करयल जाव कूणियस्स रण्णो तमाणत्तिय पच्चप्पिणति' ત્યા જઇને તેમણે કૂણિક રાજાને બન્ને હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા અને આ પ્રમાણે કહ્યું- હે રાજન્! આપની આજ્ઞાનુસાર અમે હસ્તિરાજ ઉદાયીને તથા ચતુરંગી સેનાને સજ્જ કરી દીધી છે' 'तएण से कूणिए राया जेणेव मज्जणघर तेणेव उवागच्छइ' તેમના આ પ્રકારનાં વચનો સાંભળીને કૂણિક રાજા જ્યાં સ્નાનગૃહ હતુ, ત્યાં ગયો. 'उवागच्छित्ता मज्जणघर अणुप्पविसइ' ત્યા જઇને

निमइ' उपागम्य मज्जनगृहम्=स्नानगृहम् अनुप्रविशति, 'मज्जणघर अणुप्पविसित्ता ण्हाए, कयबलिकम्मे, कयकोउय मगल-पायच्छित्ते' मज्जनगृहम् अनुप्रविश्य स्नात्वा, कृतबलिकर्मा वायसाद्यर्थम् अन्नादिदान विधाय, कृतकौतुक मङ्गल प्रायश्चित्तः, कृतानि कौतुकमङ्गलान्येव दु स्वप्नादिविनाशाय अवश्यकर्तव्यतया प्रायश्चित्तानि येन स तथा, तत्र कौतुकानि मषीतिलकादीनि, मङ्गलानि दध्यक्षतादीनि, 'सव्वालंकारभूसिए, सन्नद्ध बद्ध वम्मियकवए' सर्वालङ्कारभूषित सन्नद्ध बद्ध-वर्मितकवच' सन्नद्ध बद्ध' कसाबन्धनत, वर्मित वर्मतया कृतोऽङ्गे निवेशनात् कवच येन स. तादृश, 'उप्पीलियसरासणपट्टिए, पिणद्धगेवेज्ज-विमलवरबद्धचिंधपट्टे' उत्पीडितशरासनपट्टिक – उत्पीडिता गुणसारणेन

इस प्रकार से कौटुम्बिक जनों से सुनकर वे कूणिक राजा जहां पर स्नान घर था वहां पर गये। 'उवागच्छित्ता मज्जणघरं अणुप्पविसइ' वहां जाकर स्नानगृह में प्रवेश किया 'मज्जणघर अणुप्पविसित्ता ण्हाए कयबलिकम्मे, कयकोउयमगलपायच्छित्ते' वहां दाखिल होकर उन्होंने स्नान किया, स्नान करके बलिकर्म–वायस आदिकों के लिये अन्नादि कों का दान किया, अन्नादिकों का दान करके दु स्वप्न आदि के विनाश के लिये अवश्यकरणीय होने से कौतुक, मगलरूप प्रायश्चित्त क्रिया मषी तिलक आदि का नाम कौतुक और दधि अक्षत आदि का नाम मंगल है। 'सव्वालकारभूसिए सन्नद्धबद्धवम्मियकवए' इसके बाद उन्होंने समस्त अलङ्कारों से अपने आपको विभूषित किया शरीर पर खूब कसकर कवच बांधा 'उप्पीलियसरासणपट्टिए, पिणद्धगेवेज्ज विमलवरबद्धचिंधपट्टे' डोरी चढाकर धनुष को सज्जित

તેમણે સ્નાનગૃહમા પ્રવેશ કર્યો मज्जणघर अणुप्पविसित्ता ण्हाए, कयबलिकम्मे, कयकोउयमगलपायच्छित्ते ' ત્યાં પ્રવેશ કરીને તેમણે સ્નાન કર્યું, ત્યારબાદ બલિકર્મ કર્યું એટલે કે કાગડા આદિને અન્ન પ્રદાન કર્યું દુ સ્વપ્ન આદિના નિવારણને માટે કરવા યોગ્ય વિધિઓ કરી જેમકે મેશના તિલકરૂપ કૌતુકકર્મ કર્યું અને દહી અને ભાતના ભોજનરૂપ મંગલકર્મ કર્યું, આ રીતે કૌતુકકર્મ અને મંગલરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને 'सव्वालंकारभूसिए सन्नद्धबद्धवम्मियकवए' તેમણે સમસ્ત અલંકારો વડે તેમના શરીરને આભૂષિત કર્યું શરીર પર ખૂબ કચ કચાવીને કવચ બાંધ્યુ 'उप्पीलियसरासणपट्टिए, पिणद्धगेवेज्ज-विमलवरबद्धचिंधपट्टे ' દોરી ચઢાવીને ધનુષને સુસજ્જ કર્યું અથવા હાથ ઉપર શરાસન પટ્ટિકા બાંધી, ગળામાં આભૂષણો પહેર્યાં અને શરીર પર યોદ્ધાના પ્રતીક જેવી વિશિષ્ટ ચિન્હવાળી પટ્ટિકાઓ બાંધી.

भीम भयङ्कर दुष्प्रधर्ष सांग्रामिक रणधुरन्धरम् अयोध्य शत्रुमर्दनम् उदायिं तन्नामानं हस्तिराजं परिकल्पयन्ति=सज्जीकुर्वन्ति, 'हय गय-जाव सन्नाहेंति' हय गज यावत् रथ योधकलिता चतुरङ्गिणीं सेना सन्नाहयन्ति=सज्जीकुर्वन्ति। 'सन्नाहित्ता जेणेव कूणिए राया तेणेव उवागच्छति' सन्नाह्य सज्जीकृत्य यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे कूणिको नाम राजा आसीत् तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छन्ति 'उवागच्छित्ता करयल जाव कूणियस्स रन्नो तमाणत्तियं पच्चप्पिणति' उपागत्य करतल-यावत्-शिरसावर्त मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा कूणिकस्य राज्ञः तामाज्ञप्तिका प्रत्यर्पयन्ति=निवेदयन्ति, 'तए णं से कूणिए राया जेणेव मज्जणघरं तेणेव उवागच्छइ' ततः खलु स कूणिको राजा यत्रैव मज्जनगृहं=स्नानागारं विद्यते स्म तत्रैव उपागच्छति, 'उवागच्छित्ता मज्जणघरं अणुप्प-

है उस उदायी हस्तिराज को ऐसा सज्जित किया कि जिससे वह रण में किसी से जीता न जासके और सब से बलिष्ठ ज्ञात होने लगा-अर्थात् उसे देखते ही शत्रु भयभीत हो जावें। 'हय गय जाव सन्नाहेंति' इसी तरह से उन्होंने चतुरंगिणी सेना को भी घोडा, हाथी, रथ और योद्धाओं से सज्जित कर दिया 'सन्नाहित्ता' सज्जित करके फिर वे 'जेणेव कूणिए राया तेणेव उवागच्छति' जहां पर कूणिक राजा थे-वहां पर गये। 'उवागच्छित्ता करयल जाव कूणियस्स रण्णो तमाणत्तियं पच्चप्पिणंति' वहां जाकर उन्होंने कूणिक राजा को दोनों हाथ जोडकर नमस्कार किया और कहा-जो आज्ञा आपने हमें दी थी, हमने उसके अनुसार सब को सज्जित कर दिया है-ऐसा उनसे निवेदन किया 'तएणं से कूणिए राया जेणेव मज्जणघरं तेणेव उवागच्छइ'

સૂત્રમાં આપ્યા પ્રમાણે સમજવું, તેમણે તે હાથીને એવો તો સુસજ્જિત કર્યો કે જેથી રણમાં તેને કોઇપણ પરાજિત કરી શકે નહીં અને તેનું સ્વરૂપ જોઇને શત્રુઓ પણ ભયભીત થઇ જાય 'हय-गय-रह-जाव सन्नाहेंति' એ રીતે તેમણે ઘોડા, હાથી, રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેનાને પણ સુસજ્જિત કરી 'सन्नाहित्ता' તેને તૈયાર કરીને તેઓ 'जेणेव कूणिए राया तेणेव उवागच्छति' જ્યાં કૂણિક રાજા હતો, ત્યાં ગયા. 'उवागच्छित्ता करयल जाव कूणियस्स रण्णो तमाणत्तियं पच्चप्पिणंति' ત્યાં જઇને તેમણે કૂણિક રાજાને બન્ને હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા અને આ પ્રમાણે કહ્યું- હે રાજન્! આપની આજ્ઞાનુસાર અમે હસ્તિરાજ ઉદાયીને તથા ચતુરંગી સેનાને સજ્જ કરી દીધી છે' 'तएणं से कूणिए राया जेणेव मज्जणघरं तेणेव उवागच्छइ' તેમના આ પ્રકારનાં વચનો સાંભળીને કૂણિક રાજા જ્યાં સ્નાનગૃહ હતું, ત્યાં ગયો. 'उवागच्छित्ता मज्जणघरं अणुप्पविसइ' ત્યાં જઇને

'तएण से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' तत खलु स कूणिको राजा हारावस्तृतसुकृतरतिदवक्षा हारावस्तृतेन हाराच्छादनेन सुष्ठु कृत रतिद=मनोहर वक्ष.=वक्षस्थल यस्य स तथा 'जहा उववाइए जाव सेयवर-चामराहिं उद्धुव्वमाणीहिं उद्धुव्वमाणीहिं' यथा-औपपातिक सूत्रे प्रतिपादन कृतम् तदनुसार यावत् श्वेतवरचामरै उद्धूयमानै उद्धूयमानै. पुन पुन वीज्यमानै इत्यर्थ. 'हय गय रह पवरजोहकलियाए चाउरगिणीए सेणाए सद्धि सपरिवुडे' हय-गज रथ प्रवर योध—कलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सार्द्ध=सह सपरिवृत'=सवेष्टित 'महयाभडचडगरविंदपरिक्खित्ते' महाभटचडगर-वृन्दपरिक्षिप्त महाभटाना चडगरवृन्देन विस्तारवत्सङ्घेन परिक्षिप्त =परिवृत 'जेणेव महासिलाकटए सगामे तेणेव उवागच्छइ' यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे महाशिलाकण्टक सग्राम तत्रैव तस्मिन् एव प्रदेशे उपागच्छति 'उवागच्छित्ता महासिलाकटय सगाम ओयाए' उपागम्य महाशिलाकण्टक सग्राम युद्ध-

---

गये। 'तएण से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' पहिरे हुए हार से उनका वक्षस्थल बडा ही मनोहर सुहावना दिख रहा था औपपातिक सूत्र में जैसा वर्णन किया गया है उसी के अनुसार यावत् पुन पुनः वीज्यमान श्वेत चामरों से घिरे हुए होकर वे कूणिक राजा 'हय-गय रह पवर जोह कलियाए चाउरगिणीए, सेणाए सद्धिं सपरिवुडे' घोडा, हाथी, रथ एव श्रेष्ठ योद्धाओं से युक्त चतुरगिणी सेना के साथ२ 'महया भडचडगरविंदपरिक्खित्ते' तथा विस्तृत महाभटोंके समूह के साथ२ 'जेणेव महासिलाकटए सगामे तेणेव उवागच्छइ' जहा महाशिलाकण्टक सग्राम था उस स्थान पर गये। 'उवागच्छित्ता' वहा आकर वे 'महासिलाकटय सगाम ओयाए'

ગયો, ત્યા સુધીનુ વર્ણન અહી પણ ગ્રહણ કરવું 'तएण से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' તે વખતે ધારણ કરેલા હારને લીધે તેમનું વક્ષસ્થળ ઘણુ મનોહર અને સુદર લાગતુ હતુ ઔપપાતિક સૂત્રમા જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે તે વર્ણન અહી પણ ગ્રહણ કરવું (યાવત્) શ્વેત ચામરોથી જેમના ઉપર વાયુ ઢોળાઇ રહ્યો હતો, 'हय-गय-रह-पवरजोहकलियाए चाउरगिणीए सेणाए सद्धिं सपरिवुडे' એવા કૂણિક રાજા ઘોડા હાથી રથ અને શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓથી યુક્ત એવી ચતુરગી સેના સાથે 'महया भड-चडगरविंदपरिक्खित्ते' અને મહા સુભટોના વિશાળ સમૂહ સાથે 'जेणेव महासिलाकटए सगामे तेणेव उवागच्छइ' જ્યા મહાશિલાકટક સગ્રામ થવાનો હતો, તે સ્થાને ગયા.

दृढीकृता शरासनपट्टिका धनुर्दण्डो येन स०, उत्पीडिता बाढो बद्धा शरासनपट्टिका बाहुपट्टो येन स तथा वा, पिनद्ध=परिहित ग्रैवेयक=ग्रीवाभूषण येन स तथा, विमलवरबद्ध चिह्नपट्ट. योधचिह्नपट्टो यन स तथा 'गहिया-उहप्पहरणे, सकोरिंटमल्लदामेण छत्तेण धरिज्जमाणेण, चउचामरवालवीइ-यगे' गृहीतायुधप्रहरण. गृहीतानि=उपात्तानि आयुधानि खड्गादीनि प्रहरणानि प्रहरणाणि बाणादीनि परेषां प्रहाराय येन स तथा, सकोरण्टमाल्यदाम्ना कोरण्टकाख्यै. माल्यदामभि =कोरण्टपुष्पमालाभि सह वर्तते यत् तेन छत्रेण ध्रियमाणेन उपलक्षित: चतुश्चामरवालवीजिताङ्ग. चतुर्णां चामराणां वालै=रोमभि वीजितानि=उद्धूतानि अङ्गानि यस्य स तथा, 'मंगलजय सद्दकयालोए, एव जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइ हत्थिराय दुरूढे मङ्गलजयशब्दकृतालोक: - मङ्गल माङ्गल्यजनको जयशब्द कृत = मने विहित आलोक=दर्शने यस्य स तथा, एव यथा औपपातिकसूत्रे कथित तदनुसारम् यावत् उपागत्य उदायिं तन्नामान हस्तिराजम् दूरूढ =आरूढ ।

लिया, अथवा बाहु में शरासनपट्टिका बाधी, गले में आभूषण पहिरे योद्धा होने के चिह्नपट शरीर पर बाधे। 'गहियाउहप्पहरणे' खड्ग आदि आयुधों को, एव बाण आदि प्रहरणों को दूसरों पर प्रहार करने के निमित्त उसने ग्रहण किया 'सकोरिंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेण चउचामरवालवीइयगे' कोरण्टपुष्पों की मालाओं से युक्त छत्र उस समय उस पर धारण किया गया था चार चामरों से उस पर हवा की जा रही थी। 'मगलजयसद्दकयालोए' इनको देखते ही लोग जय हो, जय हो ऐसा शब्द उच्चारण कर रहे थे। 'एव जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइ हत्थिराय दूरूढे' औपपातिक सूत्र में जैसा कहा गया है उसी के अनुसार यावत् आकर के वे कूणिक राजा उदायी नामके अपने पट्टहाथी पर बैठ

'गहियाउहप्पहरणे' त्यारબાદ તેમણે ખડગ આદિ આયુધોને અને બાણ આદિ પ્રહરણોને ગ્રહણ કર્યાં 'सकोरिंटमल्लदामेण छत्तेण धरिज्जमाणेण चउचामर-वालवीइयगे' તેમના મસ્તક પર કોરંટ પુષ્પોની માળાઓથી યુક્ત છત્ર શોભી રહ્યું હતુ અને ચાર ચામરોથી તેમના શરીર પર વાયુ ઢોળાઈ રહ્યો હતો. 'मगल जयसद्दकयालोए' તેમના દર્શન થતાં જ લોકો જય હો, જય હો, એવા મંગલ શબ્દો બોલવા લાગ્યા. 'एव जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइ हत्थिराय दूरूढे' આ બાબતનું સમસ્ત વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું 'કૂણિક રાજા આવીને પોતાના ઉદાયી નામના મુખ્ય હાથી પર બેસી

'तएण से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' तत खलु स कूणिको राजा हारावस्तृतसुकृतरतिदवक्षा हारावस्तृतेन हारावच्छादनेन सुष्ठु कृत रतिद=मनोहर वक्ष=वक्षस्थल यस्य स तथा 'जहा उववाइए जाव सेयवर-चामराहिं उद्धुव्वमाणीहिं उद्धुव्वमाणीहिं' यथा—औपपातिक सूत्रे प्रतिपादन कृतम् तदनुसार यावत् श्वेतवरचामरैः उद्धूयमानै उद्धूयमानै पुन पुन• वीज्यमानै इत्यर्थ 'हय गय रह पवरजोहकलियाए चाउरंगिणीए सेणाए सद्धिं सपरिवुडे' हय गज रथ प्रवर योध—कलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सार्द्धं=सह सपरिवृत=सवेष्टित 'महयाभडचडगरविंदपरिक्खित्ते' महाभटचडगर-वृन्दपरिक्षिप्त महाभटाना चडगरवृन्देन विस्तारवत्समूहेन परिक्षिप्त=परिवृत• 'जेणेव महासिलाकटए संगामे तेणेव उवागच्छइ' यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे महाशिलाकण्टक संग्राम तत्रैव तस्मिन् एव प्रदेशे उपागच्छति 'उवागच्छित्ता महासिलाकटय संगाम ओयाए' उपागम्य महाशिलाकण्टक संग्राम युद्ध-

---

गये। 'तएणं से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' पहिरे हुए हार से उनका वक्षस्थल बहा ही मनोहर सुहावना दिख रहा था औपपातिक सूत्र में जैसा वर्णन किया गया है उसी के अनुसार यावत् पुन पुन वीज्यमान श्वेत चामरों से घिरे हुए होकर वे कूणिक राजा 'हय-गय रह पवर जोह कलियाए चाउरंगिणीए, सेणाए सद्धिं सपरिवुडे' घोडा, हाथी, रथ एव श्रेष्ठ योद्धाओं से युक्त चतुरंगिणी सेना के साथ२ 'महया भडचडगरविंदपरिक्खित्ते' तथा विस्तृत महाभटोंके समूह के साथ२ 'जेणेव महासिलाकटए संगामे तेणेव उवागच्छइ' जहाँ महाशिलाकण्टक संग्राम था उस स्थान पर गये। 'उवागच्छित्ता' वहा आकर वे 'महासिलाकटय संगाम ओयाए'

ગયો', ત્યાં સુધીનું વર્ણન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું 'तएण से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' તે વખતે ધારણ કરેલા હારને લીધે તેમનું વક્ષસ્થળ ઘણું મનોહર અને સુંદર લાગતું હતું ઔપપાતિક સૂત્રમાં જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે વર્ણન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું (યાવત્) શ્વેત ચામરોથી જેમના ઉપર વાયુ ઢોળાઇ રહ્યો હતો, 'हय-गय-रह-पवरजोहकलियाए चाउरंगिणीए सेणाए सद्धिं सपरिवुडे' એવા કૂણિક રાજા ઘોડા હાથી રથ અને શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓથી યુક્ત એવી ચતુરંગી સેના સાથે 'महया भड-चडगरविंदपरिक्खित्ते' અને મહા સુભટોના વિશાળ સમૂહ સાથે 'जेणेव महासिलाकटए संगामे तेणेव उवागच्छइ' જ્યાં મહાશિલાકંટક સંગ્રામ થવાનો હતો, તે સ્થાને ગયા.

दृढीकृता शरासनपट्टिका धनुर्दण्डो येन स, उत्पीडिता बाहौ बद्धा शरासनपट्टिका बाहुपट्टो येन स तथा वा, पिनद्ध=परिहित ग्रैवेयक=ग्रीवाभूषणं येन स तथा, विमलवरबद्ध चिह्नपट्ट योधचिह्नपट्टो येन स तथा 'गहियाउहप्पहरणे, सकोरिंटमल्लदामेण छत्तेण धरिज्जमाणेण, चउचामरवालवीइयंगे' गृहीतायुधप्रहरण. गृहीतानि=उपात्तानि आयुधानि खड्गादीनि अस्त्राणि प्रहरणानि बाणादीनि परेषां प्रहाराय येन स तथा, सकोरण्टमाल्यदाम्ना कोरण्टकाख्ये. माल्यदामभि=कोरण्टपुष्पमालाभि सह वर्तते यत् तेन छत्रेण ध्रियमाणेन उपलक्षित चतुश्चामरवालवीजिताङ्ग. चतुर्णां चामराणां वालै=रोमभि वीजितानि=उद्धूतानि अङ्गानि यस्य स तथा, 'मंगलजय सद्दकयालोए, एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइ हत्थिरायं दुरूढे' मङ्गलजयशब्दकृतालोक - मङ्गल माङ्गल्यजनको जयशब्द: कृत = जनै विहित आलोक=दर्शने यस्य स तथा, एवं यथा औपपातिकसूत्रे कथित तदनुसारम् यावत् उपागत्य उदायिं तन्नामानं हस्तिराजम् दुरूढ=आरूढ ।

किया, अथवा बाहु में शरासनपट्टिका बांधी, गले में आभूषण पहिरे योद्धा होने के चिह्नपट शरीर पर बांधे। 'गहियाउहप्पहरणे' खड्ग आदि आयुधों को, एवं बाण आदि प्रहरणों को दूसरों पर प्रहार करने के निमित्त उसने ग्रहण किया 'सकोरिंटमल्लदामेण छत्तेणं धरिज्जमाणेण चउचामरवालवीइयंगे' कोरण्टपुष्पों की मालाओं से युक्त छत्र उस समय उस पर धारण किया गया था चार चामरों से उस पर हवा की जा रही थी। 'मंगलजयसद्दकयालोए' इनको देखते ही लोग जय हो, जय हो ऐसा शब्द उच्चारण कर रहे थे। 'एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइं हत्थिरायं दुरूढे' औपपातिक सूत्र में जैसा कहा गया है उसी के अनुसार यावत् आकर के वे कूणिक राजा उदायी नामके अपने पट्टहाथी पर बैठ

'गहियाउहप्पहरणे' त्यारબાદ તેમણે ખડ્ગ આદિ આયુધોને અને બાણ આદિ પ્રહરણોને ગ્રહણ કર્યાં 'सकोरिंटमल्लदामेण छत्तेण धरिज्जमाणेण चउचामरवालवीइयंगे' તેમના મસ્તક પર કોરંટ પુષ્પોની માળાઓથી યુક્ત છત્ર શોભી રહ્યું હતું અને ચાર ચામરોથી તેમના શરીર પર વાયુ ઢોળાઈ રહ્યો હતો 'मंगल जयसद्दकयालोए' તેમનાં દર્શન થતાં જ લોકો જય હો, જય હો', એવા મંગલ શબ્દો બોલવા લાગ્યા. 'एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइं हत्थिरायं दुरूढे' આ બાબતનું સમસ્ત વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું કૂણિક રાજા આવીને પોતાના ઉદાયી નામના મુખ્ય હાથી પર બેસી

'तएण से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' तत खलु स कूणिको राजा हारावस्तृतसुकृतरतिदवक्षा हारावस्तृतेन हारावच्छादनेन सुष्ठु कृत रतिद=मनोहर वक्ष=वक्षस्थल यस्य स तथा 'जहा उववाइए जाव सेयवर-चामराहिं उद्धुव्वमाणीहिं उद्धुव्वमाणीहिं' यथा–औपपातिक सूत्रे प्रतिपादन कृतम् तदनुसार यावत् श्वेतवरचामरै उद्धूयमानै उद्धूयमानै पुन पुन. वीज्यमानै. इत्यर्थ' 'हय गय रह पवरजोहकलियाए चाउरगिणीए सेणाए सद्धिं सपरिवुडे' हय गज-रथ प्रवर-योध–कलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सार्द्ध=सह सपरिवृत.=सवेष्टित 'महयाभडचडगरविंदपरिक्खित्ते' महाभटचडगर-वृन्दपरिक्षिप्त महाभटाना चडगरवृन्देन विस्तारवत्सङ्घेन परिक्षिप्त=परिवृत 'जेणेव महासिलाकटए सगामे तेणेव उवागच्छइ' यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे महाशिलाकण्टक सग्राम तत्रैव तस्मिन् एव प्रदेशे उपागच्छति 'उवागच्छित्ता महासिलाकटय सगाम ओयाए' उपागम्य महाशिलाकण्टक सग्राम युद्ध-

गये। 'तएण से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' पहिरे हुए हार से उनका वक्षस्थल बडा ही मनोहर सुहावना दिख रहा था औपपातिक सूत्र में जैसा वर्णन किया गया है उसी के अनुसार यावत् पुनः पुनः वीज्यमान श्वेत चामरों से घिरे हुए होकर वे कूणिक राजा 'हय-गय रह पवर जोह कलियाए चाउरगिणीए, सेणाए सद्धिं सपरिवुडे' घोडा, हाथी, रथ एव श्रेष्ठ योद्धाओं से युक्त चतुरगिणी सेना के साथ२ 'महया भडचडगरविंदपरिक्खित्ते' तथा विस्तृत महाभटोंके समूह के साथ२ 'जेणेव महासिलाकटए सगामे तेणेव उवागच्छइ' जहाँ महाशिलाकण्टक सग्राम था उस स्थान पर गये। 'उवागच्छित्ता' वहाँ आकर वे 'महासिलाकटय सगाम ओयाए'

ગયો', ત્યા સુધીનું વર્ણન અહી પણ ગ્રહણ કરવું 'तएण से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे' તે વખતે ધારણ કરેલા હારને લીધે તેમનું વક્ષસ્થળ ઘણુ મનોહર અને સુદર લાગતુ હતુ ઔપપાતિક સૂત્રમા જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે તે વર્ણન અહી પણ ગ્રહણ કરવું (યાવત્) શ્વેત ચામરોથી જેમના ઉપર વાયુ ઢોળાઇ રહ્યો હતો, 'हय–गय–रह–पवरजोहकलियाए चाउरगिणीए सेणाए सद्धिं सपरिवुडे' એવા કૂણિક રાજા ઘોડા હાથી, રથ અને શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓથી યુક્ત એવી ચતુરંગી સેના સાથે 'महया भड–चडगरविंदपरिक्खित्ते' અને મહા સુભટોના વિશાળ સમૂહ સાથે 'जेणेव महासिलाकटए सगामे तेणेव उवागच्छइ' જ્યાં મહાશિલાકટક સગ્રામ થવાનો હતો, તે સ્થાને ગયા.

भूमिम् उपपात.=समाप्त. 'पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया एगं महं अमेज्जकवय वइरपडिरूवग विउव्वित्ता ण चिट्ठइ' पुरतश्च अग्रे खलु पूर्वमेव इत्यर्थ स शक्रो देवेन्द्र देवराजः एक महान्तम् अभयकवचम् परशस्त्रा च्छेद्यकवच वज्रप्रतिरूपक वज्रसमान विकुर्वित्वा=विकुर्वणया निष्पाद्य खलु तिष्ठति=स्थित, 'एव खलु दो इदा सगाम सगामेंति, त जहा-देविंदे य, मणुइदे य' एव खलु द्वौ इन्द्रौ सग्राम सग्रामयेते युद्ध मारब्धवन्तौ, तद्यथा-देवेन्द्रश्च=शक्रेन्द्र कोणिकमित्रम्, मनुजेन्द्रश्च=मनुष्यराज., कूणिको राजा 'एगहत्थिणा वि ण पभू कूणिए राया पराजिणित्तए' एक हस्तिनाऽपि खलु कूणिको राजा शत्रु पराजयितु=पराभवितु प्रभुः=समर्थ. अभूत्, तए ण से कूणिए राया महासिलाकटय सगाम सगामेमाणे' तत खलु स कूणिको राजा

महाशिलाकण्टक सग्राम में प्रविष्ट हो गये। 'पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया एग महं अमेज्जकवय वइरपडिरूवग विउव्विचाणं चिट्ठइ' प्रविष्ट होते ही उनके सामने देवेन्द्र देवराज शक्र एक बडे भारी अभेद्य कवच को जो कि वज्र के जैसा था विकुर्वित करके खडा हुआ दिखाई पडा। 'एव खलु दो इदा, सगाम सगामेंति-तं जहा देविंदे य मणुइदे य' उसी समय उन दोनों देवेन्द्र और मनु जेन्द्रोंने युद्ध करना प्रारम्भ कर दिया। देवेन्द्र शक्र था और मनुजेन्द्र कूणिक थे। 'एगहत्थिणा वि ण पभू कूणिए राया पराजिणित्तए' उस युद्धमें कूणिक राजाने एक हाथीके बलपर ही उस अपने शत्रुको पराजित करदिया। 'तए ण से कूणिए राया महासिलाकंटय सगाम सगामे

'उवागच्छित्ता' त्यां જઈને 'महासिलाकटय सगाम ओयाए' તેઓ મહાશિલા કંટક સંગ્રામમાં શામિલ થઈ ગયા. 'पुरओय से सक्के देविंदे देवराया एगं मह अमेज्जकवय वइरपडिरूवगं विउव्विचाण चिट्ठइ' જેવો તેમણે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો કે તુરત જ દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્ર એક વજ્રના જેવા અભેદ્ય અને ઘણા ભારે કવચની વિકુર્વણા કરીને તેમની સામે ઉપસ્થિત થઈ ગયા. 'एव खलु दो इदा, सगाम सगामेति-तजहा देविंदे य मणुइदेय' આ રીતે તે બન્ને ઇન્દ્રોએ- (દેવેન્દ્ર શક્રે અને નરેન્દ્ર કૂણિકે) યુદ્ધ શરૂ કરી દીધું 'एगहत्थिणा वि ण पभू कूणिए राया पराजिणित्तए' તે યુદ્ધમાં કૂણિક રાજા એકલા હાથીની મદદથી જ શત્રુઓને પરાજિત કરવાને સમર્થ હતા. 'तएण से कूणिए राया महासिलाकटय सगाम

महाशिलाकण्टक नाम सग्राम=युद्ध सग्रामयमाण युद्ध कुर्वाण. 'नवमल्लई नव लेच्छई कासीकोशलगा' नव मल्लकिन., नव लेच्छकिनश्च काशीकोशलकान काशी=काशीदेश कोशला=अयोध्या तयोरधिपतीन् इत्यर्थ. काशीदेशस्वामिन नव मल्लकिन., कोशलदेशस्वामिनो नवलेच्छकिन, एवम्–'अट्ठारसवि गणरायाणो हयमहियपवरवीरघाइय–निवडियचिंधद्धयपडागे' अष्टादश अपि गणराजान् हतमथितप्रवरवीरघातित–निपतितचिह्नध्वजपताकान, तत्र हता प्रहारत, मथिता. मानमर्दनत, प्रवरवीराघातिताश्च येषा तान्, एव निपतिता:= निपातिता चिह्नध्वजा, पताकाश्च लघुध्वजा येषा तान् 'किच्छपाणगए दिसो दिसिं पडिसेहित्था' कृच्छ्रप्राणगतान् कष्टगतप्राणान् कोणिकराज दिशोदिश चतुर्दिश प्रतिषेधितवान युद्धान्निवारितवान् ॥सू० २॥

माणे' इस तरह महाशिलाकटकसग्राममें युद्ध करते हुए उन कूणिक राजाने नवमल्लई नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाओ' काशीके अधिपति नौमल्लकियोंको और कौशल देशके अधिपति नौ लेच्छकियोंको इस प्रकार अठारह १८ गणराजाओंको 'हयमहियपवर-वीरघाइयनिवडियचिंधद्धयपडागे' प्रहारोंसे हत करदिया, मथित–मर्दित मानवाला करदिया, उनके प्रवर वीर योद्धाओं को नष्टकर दिया और उनकी चिन्ह ध्वजाओंको, लघुपताकाओंको नीचे जमीन पर गिरादिया। 'किच्छपाणगए दिसोदिसिं पडिसेहित्था' अन्तमें उसने उन सबके लिये कष्टगत प्राणवाला बनाकर चारों दिशाओंमें भगा दिया अर्थात् युद्धसे हटादिया ॥ सू० २ ॥

संगामेमाणे' त्यारे મહાશિલાકંટક સંગ્રામમાં યુદ્ધ ખેલતા રહેલા તે કૂણિક રાજાએ 'नवमल्लई नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाओ' કાશીના અધિપતિ નવ મલ્લજાતિના ગણરાજાઓને અને કેશલ દેશના અધિપતિ નવ લિચ્છવી ગણરાજાઓને – આ રીતે કુલ ૧૮ ગણરાજાઓને 'हयमहियपवरवीरघाइय–निवडियचिंधद्धयपडागे' પ્રહારોથી જખમી કરી નાખ્યા, તેમના માનનું મર્દન કરી નાખ્યું, તેમના ઉત્તમોત્તમ યોદ્ધાઓને હણી નાખ્યા અને તેમની ચિન્હયુક્ત ધજાઓ અને લઘુ પતાકાને જમીન પર ફેંકી દઇને ધૂળમાં રગદોળી 'किच्छपाणगए दिसोदिसिं पडिसेहित्था' અને તે સૌને 'કષ્ટગત પ્રાણવાળા' બનાવીને ચારે દિશામાં નસાડી મૂક્યાં. એટલે કે તેઓ એવા ભયભીત થઇ ગયા કે તેમનાં પ્રાણ બચાવવાને માટે સમરાંગણ છોડીને ચારે દિશામાં નાસી છૂટ્યા. ॥સૂ. ૨॥

भूमिम् उपयातः=समाप्त। 'पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया एगं महं अभेज्जकवयं वइरपडिरूवगं विउव्वित्ता णं चिट्ठइ' पुरतश्च अग्रे खलु पूर्वमेव इत्यर्थ स शक्रो देवेन्द्र देवराज, एकं महान्तम् अभेद्यकवचम् परशस्त्राच्छेद्यकवच वज्रप्रतिरूपक वज्रसमान विकुर्वित्वा=विकुर्वणया निष्पाद्य खलु तिष्ठति=स्थित, 'एवं खलु दो इंदा संगामं संगामेति, तं जहा–देविंदे य, मणुइंदे य' एवं खलु द्वौ इन्द्रौ संग्राम संग्रामयते युद्ध प्रारब्धवन्तौ, तद्यथा–देवेन्द्रश्च=शक्रेन्द्र कोणिकमित्रम्, मनुजेन्द्रश्च=मनुष्यराज, कूणिको राजा 'एगहत्थिणा वि णं पभू कूणिए राया पराजिणित्तए' एक हस्तिनाऽपि खलु कूणिको राजा शत्रु पराजयितुं=पराभवितु प्रभुः=समर्थः अभूत्, तए णं से कूणिए राया महासिलाकंटयं संगामं संगामेमाणे' ततः खलु स कूणिको राजा

महाशिलाकण्टक संग्राम में प्रविष्ट हो गये। 'पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया एगं महं अभेज्जकवयं वइरपडिरूवगं विउव्वित्ताणं चिट्ठइ' प्रविष्ट होते ही उनके सामने देवेन्द्र देवराज शक्र एक बडे भारी अभेद्य कवच को जो कि वज्र के जैसा था विकुर्वित करके खडा हुआ दिखाई पडा। 'एवं खलु दो इंदा, संगामं संगामेंति–तं जहा देविंदे य मणुइंदे य' उसी समय उन दोनों देवेन्द्र और मनुजेन्द्रोंने युद्ध करना प्रारंभ कर दिया। देवेन्द्र शक्र था और मनुजेन्द्र कूणिक थे। 'एगहत्थिणा वि णं पभू कूणिए राया पराजिणित्तए' उस युद्धमें कूणिक राजाने एक हाथीके बलपर ही उस अपने शत्रुको पराजित करदिया। 'तए णं से कूणिए राया महासिलाकंटयं संगामं संगामे

'उवागच्छित्ता' त्यां જઈને 'महासिलाकंटयं संगामं ओयाए' તેઓ મહાશિલા કંટક સંગ્રામમાં શામિલ થઈ ગયા. 'पुरओय से सक्के देविंदे देवराया एगं महं अभेज्जकवयं वइरपडिरूवगं विउव्विताणं चिट्ठइ' જેવો તેમણે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો કે તુરત જ દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્ર એક વજ્રના જેવા અભેદ્ય અને ઘણા ભારે કવચની વિકુર્વણા કરીને તેમની સામે ઉપસ્થિત થઈ ગયો. 'एवं खलु दो इंदा, संगामं संगामें ति–तंजहा देविंदे य मणुइंदेय' આ રીતે તે બન્ને ઇન્દ્રોએ– (દેવેન્દ્ર શક્રે અને નરેન્દ્ર કૂણિકે) યુદ્ધ શરૂ કરી દીધું 'एगहत्थिणा वि णं पभू कूणिए राया पराजिणित्तए' તે યુદ્ધમાં કૂણિક રાજા એકલા હાથીની મદદથી જ શત્રુઓને પરાજિત કરવાને સમર્થ હતા. 'तएणं से कूणिए राया महासिलाकंटयं संगामं

महाशिलाकण्टक नाम सङ्ग्राम=युद्ध सङ्ग्रामयमाण युद्ध कुर्वाणः 'नवमल्लई नव लेच्छई कासीकोशलगा' नव मल्लकिन., नव लेच्छकिनश्च काशीकोशलकान् काशी=काशीदेश कोशला=अयोध्या तयोरधिपतीन् इत्यर्थ. काशीदेशस्वामिन नव मल्लकिनः, कोशलदेशस्वामिनो नवलेच्छकिन , एवम्-'अट्ठारसवि गणरायाणो हयमहियपवरवीरघाइय-निवडियचिंधद्धयपडागे' अष्टादश अपि गणराजान् हतमथितप्रवरवीरघातित-निपतितचिह्नध्वजपताकान, तत्र हता प्रहारत., मथिता. मानमर्दनत., प्रवरवीराघातिताश्च येषां तान्, एव निपतिताः= निपातिता चिह्नध्वजा', पताकाश्च लघुध्वजा येषा तान् 'किच्छपाणगए दिसो दिसिं पडिसेहित्था' कृच्छ्रप्राणगतान कष्टगतप्राणान् कोणिकराज. दिशोदिशं चतुर्दिशं प्रतिषेधितवान युद्धान्निवारितवान् ॥सू० २॥

माणे' इस तरह महाशिलाकण्टकसंग्राममें युद्ध करते हुए उन कूणिक राजाने नवमल्लई नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाओ' काशीके अधिपति नौमल्लकियोंको और कौशल देशके अधिपति नौ लेच्छकियोंको इस प्रकार अठारह १८ गणराजाओंको 'हयमहियपवर-वीरघाइयनिवडियचिंधद्धयपडागे' प्रहारोंसे हत करदिया, मथित-मर्दित मानवाला करदिया, उनके प्रवर वीर योद्धाओं को नष्टकर दिया और उनकी चिन्ह ध्वजाओंको, लघुपताकाओंको नीचे जमीन पर गिरादिया । 'किच्छपाणगए दिसोदिसिं पडिसेहित्था' अन्तमें उसने उन सबके लिये कष्टगत प्राणवाला बनाकर चारों दिशाओंमें भगा दिया अर्थात् युद्धसे हटादिया ॥ सू० २ ॥

संगामेमाणे' त्यारे महाशिलाकंटक संग्राममां युद्ध खेली रहेला ते कूणिक राजाए 'नवमल्लई नवलेच्छई कासी कोसलगा अट्ठारस वि गणरायाओ' काशीना अधिपति नव मल्लजातिना गणराजाओने अने कोशल देशना अधिपति नव लिच्छवी गणराजाओने – आ रीते कुल १८ गणराजाओने 'हयमहियपवरवीरघाइय-निवडियचिंधद्धयपडागे' प्रहारोथी जखमी करी नाख्या, तेमना माननुं मर्दन करी नाख्युं, तेमना उत्तमोत्तम योद्धाओने हणी नाख्या अने तेमनी चिन्हयुक्त ध्वजाओ अने लघु पताकाने जमीन पर फेंकी दइने धूळमां रगदोळी 'किच्छपाणगए दिसोदिसिं पडिसेहित्था' अने ते सौने 'कष्टगत प्राणवाळा' बनावीने चारे दिशामां नसाडी मूक्या. एटले के तेओ एवा भयभीत थइ गया के तेमनां प्राण बचाववाने माटे समरांगण छोडीने चारे दिशामां नासी छूट्या. ॥सू. २॥

महाशिलाकण्टकसंग्रामनाम वक्तव्यता।

महाशिलाकण्टकसंग्रामस्य तन्नामकरणहेतु पृच्छति-'से केणट्ठेणं' इत्यादि।

मूलम्-'से केणट्ठेण भंते! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे? गोयमा! महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहे वा, सारही वा तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा, अभिहम्मइ सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे। महासिलाकंटए णं भंते! संगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ? गोयमा! चउरासीइं जण सय साहस्सीओ वहियाओ। ते णं भंते मणुया निस्सीला, जाव निप्पच्चक्खाणपोसहोववासा, रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता कालमासे कालं किच्चा कहिं गया, कहिं उववन्ना? गोयमा! ओसन्नं नरग-तिरिक्खजोणिएसु उववन्ना ॥सू० ३॥

छाया-तत्केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते-महाशिलाकण्टकः संग्रामः? गौतम! महाशिलाकण्टके खलु संग्रामे वर्तमाने यस्तत्र अश्वो वा, हस्ती वा, योधो वा,

---

'से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ' इत्यादि।

सूत्रार्थ-(से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ, महासिलाकंटए संगामे) हे भदन्त! उस संग्रामका महाशिलाकण्टक संग्राम ऐसा नाम कैसे हुआ? (गोयमा) हे गौतम! (महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे जे

'से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ, महासिलाकंटए संगामे?) હે ભદન્ત! તે સંગ્રામનું નામ 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ' શામાટે પડ્યું? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (महासिला कंटए णं संगामे वट्टमाणे जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा,

सारथिर्वा, तृणेन वा, पत्रेण वा, काष्ठेन वा, शर्करया वा, अभिहन्यते, सर्वः स जानाति-महाशिलया अहम् अभिहतः, तत् तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते महाशिलाकण्टकः संग्रामः । महाशिलाकण्टके खलु भदन्त ! संग्रामे वर्तमाने कति जनशतसाहस्र्यो घातिता ? गौतम ! चतुरशीतिः जनशतसाहस्र्यो घातिताः । ते खलु भदन्त ! मनुष्या निश्शीलाः, यावत्-निष्प्रत्याख्यान

तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहे वा, सारही वा, तणेण वा पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा अभिहम्मइ सव्वे से जाणेइ, महासिलाए अह अभिहए, से तेणट्ठेण गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे) जब वह महाशिलाकंटक संग्राम हो रहा था उस समय उस संग्राम में जो घोडा, हाथी, योधा अथवा सारथी, तृण, पत्र या काष्ठसे घायल हो जाता था वह अपने आपको ऐसा अनुभव करता था कि मैं महाशिलासे आहत घायल हुआ हूं । इस कारण हे गौतम ! उस संग्रामका महाशिलाकंटक संग्राम ऐसा नाम कहा गया है । (महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइजणसयसाहस्सीओ घहियाओ) हे भदन्त ! जब महाशिलाकंटक संग्राम हो रहा था तब उसमें कितने लाख मनुष्य मारे गये ? (गोयमा) हे गौतम ! (चउरासीइजणसयसाहस्सीओ वहियाओ) उस महाशिलाकंटक संग्राममें चौरासी लाख ८४ मनुष्य मारे गये हैं । (तेणं भंते ! मणुया

जोहे वा, सारही वा, तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराये वा, अभिहम्मइ सव्वे से जाणेइ, महासिलाए अह अभिहए, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे) જ્યારે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ ચાલતો હતો, ત્યારે જે ઘોડા, હાથી, યોદ્ધા અથવા સારથી શક્રેન્દ્ર દ્વારા ફેંકાયેલા તૃણ પત્ર અથવા કાષ્ઠથી ઘાયલ થતા તેને એવો અનુભવ થતો કે હું મહાશિલા વડે ઘાયલ થયો છુ હે ગૌતમ! તે કારણે તે સંગ્રામનું નામ મહાશિલાકંટક સંગ્રામ પડયું છે (महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ) હે ભદન્ત ! તે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ થયો ત્યારે તેમાં કેટલા લાખ માણુસો મરાયા હતા ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (चउरासीइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ) તે મહાશિલાકંટક સંગ્રામમાં ૮૪ લાખ માણુસોનો સંહાર થયો હતો. (तेणं भंते !

महाशिलाकण्टकसंग्रामनामवक्तव्यता ।

महाशिलाकण्टकसंग्रामस्य तन्नामकरणहेतुं पृच्छति-'से केणट्ठेणं' इत्यादि ।

मूलम्-'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे ? गोयमा ! महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहे वा, सारही वा तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा, अभिहम्मइ सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे । महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ ? गोयमा ! चउरासीइं जण सय साहस्सीओ वहियाओ । ते णं भंते मणुया निस्सीला, जाव निप्पच्चक्खाणपोसहोववासा, रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता कालमासे कालं किच्चा कहिं गया, कहिं उववन्ना ? गोयमा ! ओसन्नं नरग-तिरिक्खजोणिएसु उववन्ना ॥सू० ३॥

छाया-तत्केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते-महाशिलाकण्टकः संग्रामः ? गौतम ! महाशिलाकण्टके खलु संग्रामे वर्तमाने यस्तत्र अश्वो वा, हस्ती वा, योधो वा,

---

'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, महासिलाकंटए संगामे) हे भदन्त ! उस संग्रामका महाशिलाकण्टक संग्राम ऐसा नाम कैसे हुआ ? (गोयमा) हे गौतम ! (महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे जे

'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, महासिलाकंटए संगामे ?) હે ભદન્ત ! તે સંગ્રામનું નામ 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ' શા માટે પડ્યું ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (महासिलाकंटएणं संगामे वट्टमाणे जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा,

सारथिर्वा, तृणेन वा, पत्रेण वा, काष्ठेन वा, शर्करया वा, अभिहन्यते, सर्वः स जानाति-महाशिलया अहम् अभिहत., तत् तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते महाशिलाकण्टकः सग्रामः । महाशिलाकण्टके खलु भदन्त ! सग्रामे वर्तमाने कति जनशतसाहस्र्यो घातिता ? गौतम ! चतुरशीति जनशतसाहस्र्यो घातिताः । ते खलु भदन्त ! मनुष्या निश्शीला., यावत्-निष्प्रत्याख्यान

तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहे वा, सारही वा, तणेण वा पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा अभिहम्मइ सव्वे से जाणेइ, महासिलाए अह अभिहए, से तेणट्ठेण गोयमा ! एव वुच्चइ महासिलाकटए सगामे) जब वह महाशिलाकटक सग्राम हो रहा था उस समय उस सग्राम में जो घोडा, हाथी, योधा अथवा सारथी, तृण, पत्र या काठसे घायल हो जाता था वह अपने आपको ऐसा अनुभव करता था कि मैं महाशिलासे आहत घायल हुआ हू । इस कारण हे गौतम ! उस सग्रामका महाशिलाकटक सग्राम ऐसा नाम कहा गया है । (महा सिलाकटए ण भते ! सगामे वट्टमाणे कइजणसयसाहस्सीओ वहियाओ) हे भदन्त ! जब महाशिलाकटक सग्राम हो रहा था तब उसमें कितने लाख मनुष्य मारे गये ? (गोयमा) हे गौतम ! (चउरासीइजणसयसाहस्सीओ वहियाओ) उस महाशिलाकटक सग्राममें चौरासी लाख ८४ मनुष्य मारे गये हैं । (तेणं भते ! मणुया

जोहे वा, सारही वा, तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराये वा, अभिहम्मइ सव्वे से जाणेइ, महासिलाए अह अभिहए, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एव वुच्चइ महासिलाकटए सगामे) જ્યારે મહાશિલાકટક સગ્રામ ચાલતો હતો, ત્યારે જે ઘોડા, હાથી, યોદ્ધા અથવા સારથી શકેન્દ્ર દ્વારા ફેકાયેલા તૃણ પત્ર અથવા કાષ્ઠથી ઘાયલ થતા તેને એવો અનુભવ થતો કે હું મહાશિલા વડે ઘાયલ થયો છુ હે ગૌતમ ! તે કારણે તે સગ્રામનું નામ મહાશિલાકટક સગ્રામ પડયુ છે (महासिलाकटए णं भते ! सगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ) હે ભદન્ત ! તે મહાશિલાકટક સગ્રામ થયો ત્યારે તેમાં કેટલા લાખ માણસો મરાયા હતા ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (चउरासीइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ) તે મહાશિલાકટક સગ્રામમાં ૮૪ લાખ માણસોનો સહાર થયો હતો. (तेणं भते !

पोपधोपवासाः, रुष्टाः, परिकुपिताः, समरघातिताः, अनुपशान्ताः, कालमासे कालं कृत्वा कुत्र गताः, कुत्र उपपन्नाः ? गौतम ! प्रायो नरक-तिर्यग्योनिकेषु उपपन्नाः ॥ सू० ३ ॥

टीका-'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन कथं तावत् एवमुच्यते-महाशिलाकण्टकः संग्रामः ? तस्य संग्रामस्य महाशिलाकण्टक नाम कथं कृतम् ? भगवानाह-'गोयमा ! महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे' हे गौतम ! महाशिलाकण्टके खलु

निस्सीला, जाव निप्पचक्खाणपोसहोववासा रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे कालं किच्चा, कहिं गया, कहिं उववण्णा ? हे भदन्त ! निःशील यावत् प्रत्याख्यान, पोषधोपवाससे रहित' रुष्ट-क्रोध से युक्त, परिकुपित अतिशय क्रोधसे भरे हुए एवं अनुपशान्त बने हुए वे युद्धमें मारे गये मनुष्य कहां गये ? कहां पर उत्पन्न हुए ? (गोयमा) हे गौतम ! (ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना) प्राय करके वे सब के सब युद्धमें मारे गये मनुष्य नरक और तिर्यञ्चयोनिमें उत्पन्न हुए हैं।

टीकार्थ-'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' हे भदन्त ! उस संग्रामके महाशिलाकंटक संग्राम' इस प्रकारके नाम करनेमें हेतु क्या है ? इस बातको जब गौतमने प्रभुसे पूछा तब इसके उत्तरमें प्रभुने उनसे इस बातको प्रकट करनेके लिये सूत्रकार कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'महासिलाकंटए णं

मणुया निस्सीला, जाव निप्पच्चक्खाणपोसहोववासा रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे कालं किच्चा कहिंगया, कहिं उववन्ना ?) હે ભદન્ત ! તે શીલરહિત, પ્રત્યાખ્યાન રહિત પૌષધોપવાસ રહિત, રોષયુક્ત, અતિશય ક્રોધસંપન્ન અને અનુપશાન્ત બનેલા મનુષ્યો યુદ્ધમાં મરીને ક્યાં ગયા ? ક્યાં ઉત્પન્ન થયા ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना) તેઓ બધા સામાન્યત નરકયોનિમાં અને તિર્યંચયોનિમા ઉત્પન્ન થયા છે

ટીકાર્થ– ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-महासिलाकंटए संगामे ?' હે ભદન્ત ! તે સંગ્રામને શા કારણે 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ કહેવામાં આવે છે

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે– 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे' જ્યારે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ

संग्रामे युद्धे वर्तमाने=प्रवर्तमाने सति 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहे वा, सारही वा' यस्तत्र महाशिलाकण्टके संग्रामे अश्वो वा, हस्ती वा, योधो वा, सारथिर्वा, 'तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा, अभिहम्मइ' तृणेन वा, पत्रेण वा, काष्ठेन वा, शर्करया वा, प्रस्तरादिकणेन अभिहन्यते=अभिहतो भवति 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' सर्वः स अश्वगजादि जानाति=अभिहननकाले अनुभवति यत्-अहं महाशिलया = विशालपाषाणखण्डेन अभिहतः इति, 'से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन तेन कारणेन एवमुच्यते महाशिलाकण्टक संग्राम इति । गौतमः पृच्छति-'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइजण सयसाहस्सीओ वहियाओ ?' हे भदन्त ! महाशिलाकण्टके खलु संग्रामे वर्त-

संगामे वट्टमाणे' जब महाशिलाकंटक संग्राम हो रहा था तब उस संग्राममें 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा जोहे वा, सारही वा' जितने भी हाथी थे, जितने भी योधा थे, अथवा जितने भी सारथी थे वे सबके सब जब वहांके 'तणेण वा पत्तेण वा कट्ठेणवा सक्कराए वा' तृण-घाससे, वृक्षादिके पत्रसे, या किसी काष्ठ से, या कि पत्थर आदिके टुकडे से अभिहत हो जाते तो 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' उन्हें उस समय ऐसा अनुभवमें आता कि मानों हम विशाल शिलासे अभिहत हुए हैं । 'से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' इस कारण हे गौतम ! मैंने उस संग्रामका नाम 'महाशिलाकंटकसंग्राम' ऐसा कहा है । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे

ચાલતો હતો, ત્યારે તે સંગ્રામમાં 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहेवा सारहीवा' જેટલા ઘોડા હતા જેટલા હાથી હતા, જેટલા યોદ્ધાઓ હતા, અને જેટલા સારથી હતા તેઓ બધા જ્યારે ત્યાંના ' तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा ' તૃણ (ઘાસ) થી, વૃક્ષાદિના પાનથી, કોઇ કાષ્ઠથી અથવા કોઇ કાંકરીથી જખમી થતા ત્યારે 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' તેમને એવો અનુભવ થતો હતો કે 'અમે જાણે કે વિશાળ શિલા વડે ઘાયલ થયા છીએ. 'से तेणट्ठेण गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' હે ગૌતમ ! તે કારણે તે સંગ્રામનું નામ 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ' આપવામાં આવ્યું છે

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને તે સંગ્રામમાં થયેલી માનવ ખુવારી વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે-'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइजणसयसाहस्सीओ

पोपधोपवासाः, रुष्टाः, परिकुपिताः, समरघातिताः, अनुपशान्ताः, कालमासे काल कृत्वा कुत्र गताः, कुत्र उपपन्नाः ? गौतम ! प्रायो नरक-तिर्यग्योनिकेषु उपपन्ना ॥ सू० ३ ॥

टीका-'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन कथं तावत् एवमुच्यते-महाशिलाकण्टक संग्रामः ? तस्य संग्रामस्य महाशिलाकण्टक नाम कथं कृतम् ? भगवानाह-'गोयमा ! महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे' हे गौतम ! महाशिलाकण्टके खलु

निस्सीला, जाव निप्पच्चक्खाणपोसहोववासा रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे कालं किच्चा, कहिं गया, कहिं उववन्ना ? हे भदन्त ! निःशील यावत् प्रत्याख्यान, पोपधोपवाससे रहित' रुष्ट-क्रोध से युक्त, परिकुपित अतिशय क्रोधसे भरे हुए एवं अनुपशान्त बने हुए वे युद्धमें मारे गये मनुष्य कहां गये ? कहां पर उत्पन्न हुए ? (गोयमा) हे गौतम ! (ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना) प्राय करके वे सब के सब युद्धमें मारे गये मनुष्य नरक और तिर्यञ्चयोनिमें उत्पन्न हुए हैं ।

टीकार्थ-'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' हे भदन्त ! उस संग्रामके महाशिलाकंटक संग्राम' इस प्रकारके नाम करनेमें हेतु क्या है ? इस बातको जब गौतमने प्रभुसे पूछा तब इसके उत्तरमें प्रभुने उनसे इस बातको प्रकट करनेके लिये सूत्रकार कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'महासिलाकंटए णं

मणुया निस्सीला, जाव निप्पच्चक्खाणपोसहोववासा रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे कालं किच्चा कहिंगया, कहिं उववन्ना ?) હે ભદન્ત ! તે શીલરહિત પ્રત્યાખ્યાન રહિત પૌષધોપવાસ રહિત, રોષયુક્ત, અતિશય ક્રોધસંપન્ન અને અનુપશાન્ત બનેલા મનુષ્યો યુદ્ધમાં મરીને ક્યાં ગયા ? કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયા ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना) તેઓ બધા સામાન્યતઃ નરકયોનિમાં અને તિર્યંચયોનિમાં ઉત્પન્ન થયા છે.

ટીકાર્થ- ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-महासिलाकंटए संगामे ?' હે ભદન્ત ! તે સંગ્રામને શા કારણે 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ કહેવામાં આવે છે

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे' જ્યારે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ

संग्रामे युद्धे वर्तमाने=प्रवर्तमाने सति 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहे वा, सारही वा' यस्तत्र महाशिलाकण्टके संग्रामे अश्वो वा, हस्ती वा, योधो वा, सारथिर्वा, 'तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा, अभिहम्मइ' तृणेन वा, पत्रेण वा, काष्ठेन वा, शर्करया वा, प्रस्तरादिकणेन अभिहन्यते=अभिहतो भवति 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' सर्वं स अश्वगजादि जानाति=अभिहननकाले अनुभवति यत्–अहं महाशिलया = विशालपाषाणखण्डेन अभिहत. इति, 'से तेणट्ठेण गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन तेन कारणेन एवमुच्यते महाशिलाकण्टक संग्राम इति । गौतम. पृच्छति–'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइजण-सयसाहस्सीओ वहियाओ ?' हे भदन्त ! महाशिलाकण्टके खलु संग्रामे वर्त-

संगामे वट्टमाणे' जब महाशिलाकंटक संग्राम हो रहा था तब उस संग्राममें 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा जोहे वा, सारही वा' जितने भी हाथी थे, जितने भी योधा थे, अथवा जितने भी सारथी थे वे सबके सब जब वहांके 'तणेण वा पत्तेण वा कट्ठेणवा सक्कराए वा' तृण–घाससे, वृक्षादिके पत्रसे, या किसी काष्ठ से, या कि पत्थर आदिके टुकडे से अभिहत हो जाते तो 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' उन्हें उस समय ऐसा अनुभवमें आता कि मानों हम विशाल शिलासे अभिहत हुए हैं। 'से तेणट्ठेण गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' इस कारण हे गौतम ! मैंने उस संग्रामका नाम 'महाशिलाकंटकसंग्राम' ऐसा कहा है। अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे

ચાલતો હતો, ત્યારે તે સંગ્રામમાં 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहेवा सारहीवा' જેટલા ઘોડા હતા જેટલા હાથી હતા, જેટલા યોદ્ધાઓ હતા, અને જેટલા સારથી હતા તેઓ બધા જ્યારે ત્યાંના 'तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा ' તૃણ (ઘાસ) થી, વૃક્ષાદિના પાનથી, કોઇ કાષ્ઠથી અથવા કોઈ કાંકરીથી જખમી થતા ત્યારે 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' તેમને એવો અનુભવ થતો હતો કે 'અમે જાણે કે વિશાળ શિલા વડે ઘાયલ થયા છીએ.' 'से तेणट्ठेण गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' હે ગૌતમ ! તે કારણે તે સંગ્રામનું નામ 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ' આપવામાં આવ્યું છે

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને તે સંગ્રામમાં થયેલી માનવ ખુવારી વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે–'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइजणसयसाहस्सीओ

पोषधोपवासाः, रुष्टाः, परिकुपिताः, समरघातिताः, अनुपशान्ताः, कालमासे काल कृत्वा कुत्र गताः, कुत्र उपपन्नाः ? गौतम ! प्रायो नरक-तिर्यग्योनिकेषु उपपन्ना ॥ सू० ३ ॥

टीका-'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन कथं तावत् एवमुच्यते-महाशिलाकण्टक संग्राम ? तस्य संग्रामस्य महाशिलाकण्टक नाम कथं कृतम् ? भगवानाह-'गोयमा ! महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे' हे गौतम ! महाशिलाकण्टके खलु

निस्सीला, जाव निप्पच्चक्खाणपोसहोववासा रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे कालं किच्चा, कहिं गया, कहिं उववन्ना ? हे भदन्त ! निःशील यावत् प्रत्याख्यान, पोषधोपवाससे रहित' रुष्ट-क्रोध से युक्त, परिकुपित अतिशय क्रोधसे भरे हुए एवं अनुपशान्त बने हुए वे युद्धमें मारे गये मनुष्य कहां गये ? कहां पर उत्पन्न हुए ? (गोयमा) हे गौतम ! (ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना) प्राय करके वे सब के सब युद्धमें मारे गये मनुष्य नरक और तिर्यञ्चयोनिमें उत्पन्न हुए हैं ।

टीकार्थ-'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' हे भदन्त ! उस संग्रामके महाशिलाकंटक संग्राम' इस प्रकारके नाम करनेमें हेतु क्या है ? इस बातको जब गौतमने प्रभुसे पूछा तब इसके उत्तरमें प्रभुने उनसे इस बातको प्रकट करनेके लिये सूत्रकार कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'महासिलाकंटए णं

मणुया निस्सीला, जाव निप्पच्चक्खाणपोसहोववासा रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे कालं किच्चा कहिं गया, कहिं उववन्ना ?) હે ભદન્ત ! તે શીલરહિત પ્રત્યાખ્યાન રહિત, પૌષધોપવાસ રહિત, રોષયુક્ત, અતિશય ક્રોધસંપન્ન અને અનુપશાન્ત બનેલા મનુષ્યો યુદ્ધમાં મરીને ક્યાં ગયા ? ક્યાં ઉત્પન્ન થયા ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना) તેઓ બધા સામાન્યતઃ નરકયોનિમાં અને તિર્યંચયોનિમાં ઉત્પન્ન થયા છે

ટીકાર્થ– ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-महासिलाकंटए संगामे ?' હે ભદન્ત ! તે સંગ્રામને શા કારણે 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ' કહેવામાં આવે છે

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે– 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'महासिलाकंटए णं संगामे वट्टमाणे' જ્યારે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ

संग्रामे युद्धे वर्तमाने=प्रवर्तमाने सति 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहे वा, सारही वा' यस्तत्र महाशिलाकण्टके संग्रामे अश्वो वा, हस्ती वा, योधो वा, सारथिर्वा, 'तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा, अभिहम्मइ' तृणेन वा, पत्रेण वा, काष्ठेन वा, शर्करया वा, प्रस्तरादिकणेन अभिहन्यते=अभिहतो भवति 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' सर्वः स अश्वगजादि जानाति=अभिहननकाले अनुभवति यत्-अहं महाशिलया = विशालपाषाणखण्डेन अभिहतः इति, 'से तेणट्ठेण गोयमा ! एवं वुच्चइ महासिलाकंटए संगामे' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन तेन कारणेन एवमुच्यते महाशिलाकण्टकः संग्राम इति । गौतमः पृच्छति-'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइजण सयसाहस्सीओ वहियाओ ?' हे भदन्त ! महाशिलाकण्टके खलु संग्रामे वर्त-

संगामे वट्टमाणे' जब महाशिलाकंटक संग्राम हो रहा था तब उस संग्राममें 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा जोहे वा, सारही वा' जितने भी हाथी थे, जितने भी योधा थे, अथवा जितने भी सारथी थे वे सबके सब जब वहांके 'तणेण वा पत्तेण वा कट्ठेणवा सक्कराए वा' तृण-घाससे, वृक्षादिके पत्रसे, या किसी काष्ठ से, या कि पत्थर आदिके टुकडे से अभिहत हो जाते तो 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' उन्हें उस समय ऐसा अनुभवमें आता कि मानों हम विशाल शिलासे अभिहत हुए हैं । 'से तेणट्ठेण गोयमा ! एवं वुचइ महासिलाकंटए संगामे' इस कारण हे गौतम ! मैंने उस संग्रामका नाम 'महाशिलाकंटकसंग्राम' ऐसा कहा है । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे

ચાલતો હતો, ત્યારે તે સંગ્રામમાં 'जे तत्थ आसे वा, हत्थी वा, जोहेवा सारहीवा' જેટલા ઘોડા હતા જેટલા હાથી હતા, જેટલા યોદ્ધાઓ હતા, અને જેટલા સારથી હતા તેઓ બધા જ્યારે ત્યાંના 'तणेण वा, पत्तेण वा, कट्ठेण वा, सक्कराए वा' તૃણ (ઘાસ) થી, વૃક્ષાદિના પાનથી, કોઈ કાષ્ઠથી અથવા કોઈ કાંકરીથી જખમી થતા ત્યારે 'सव्वे से जाणेइ महासिलाए अहं अभिहए' તેમને એવો અનુભવ થતો હતો કે 'અમે આજે કે વિશાળ શિલા વડે ઘાયલ થયા છીએ. 'से तेणट्ठेण गोयमा ! एवं वुचइ महासिलाकंटए संगामे' હે ગૌતમ ! તે કારણે તે સંગ્રામનું નામ 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ' આપવામાં આવ્યું છે

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને તે સંગ્રામમાં થયેલી માનવ ખુવારી વિષે આ પૂછે છે- 'महासिलाकंटए णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइजणसयसाहस्सीओ

माने=प्रवर्तमाने कति जनसाहस्र्य कति लक्षाणि जना 'वहियाओ' घातिताः= मारिताः ? भगवानाह-'गोयमा ! चउरासीइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' हे गौतम ! चतुरशीति जनशतसाहस्र्य. चतुरशीतिलक्षसंख्यका जना घातिताः गौतम पृच्छति-'ते ण भंते ! मणुया निस्सीला; जाव-निपच्चक्खाणपोसहोववासा' हे भदन्त ! ते खलु मनुष्या निश्शीला. यावत् निर्व्रता. निर्गुणा , निर्मर्यादा', निश्शीला शुभभाववर्जिता., निर्व्रता प्राणातिपातविरमणादिव्रतरहिता., निर्गुणा-उत्तरगुणरहिता , निर्मर्यादा मर्यादावर्जिता., निष्प्रत्याख्यान-पोषधोपवासा' प्र-त्याख्यान-पोषधोपवासरहिता 'रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे काल किच्चा कहिं गया कहिं उववन्ना ? ' तत्र रुष्टा =रोषमापन्नाः, परिकुपिता. क्रोधयुक्ता , समरघातिता =युद्धे मारिता अत एव अनुपशान्ताः= उपशान्तभाववर्जिता कालमासे=मरणाऽवसरे काल कृत्वा=मरणधर्ममाप्य क्व-

---

वट्टमाणे कइजणसयसाहस्सीओ वहियाओ' हे भदन्त ! उस महा-शिलाकटक संग्रामके होने पर उसमें कितने लाख मनुष्योंका मरण हुआ है ? उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'चउरासीइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' उस महाशिला कण्टक संग्राममें ८४ लाख मनुष्य मारे गये हैं । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'तेण भंते ! मणुया निस्सीला, जाव निपच्चक्खाणपोस होववासा' हे भदन्त ! जितने भी मनुष्य उस महाशिलाकंटकसंग्रा ममें मारे गये हैं वे सब निःशील थे, यावत् प्रत्याख्यान और पोषधोपवास से रहित थे यावत् पदसे निर्व्रत थे प्राणातिपातविरमण आदिव्रतसे रहित थे, निर्गुण-उत्तरगुणोंसे रहित थे, निर्मर्याद मर्यादा से रहित थे 'रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे

वहियाओ ?' હે ભદન્ત ! તે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ થયો, ત્યારે કેટલા લાખ માણસોનો તેમાં સંહાર થયો હતો ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર- 'चउरासीइं जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' હે ગૌતમ! તે સંગ્રામમાં ૮૪ લાખ મનુષ્યો માર્યા ગયા હતા.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન- 'तेण भंते ! मणुया निस्सीला, जाव निपच्चक्खाण पोसहोववासा' હે ભદન્ત ! તે સંગ્રામમાં જે મનુષ્યો માર્યા ગયા તેઓ નિઃશીલ, નિર્વ્રત (પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ વ્રતોથી રહિત) નિર્ગુણ (ઉત્તર ગુણોથી રહિત), મર્યાદાથી રહિત, પ્રત્યાખ્યાન અને પોષધોપવાસોથી રહિત હતા. रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे काल किच्चा कहिं गया, कहिं उववन्ना?'

गताः ? कां गतिं गतवन्त. ? कुत्र उपपन्नाः कस्यां गतौ जन्म गृहीतवन्त ? भगवानाह-ते खलु मनुष्या सग्रामघातिता मृत्यु प्राप्ता अवसन्ना =प्राय. बाहुल्येन नरकतिर्यग्योनिकेषु उपपन्ना. जन्मगृहीतवन्त ॥सू० ३॥

रथमुसलसग्रामवक्तव्यता ।

अथ रथमुसलसग्रामवक्तव्यतामाह-'णायमेय' इत्यादि ।

मूलम्—णायमेय अरहया, विन्नायमेय अरहया, रहमुसले सगामे । रहमुसले ण भते ! सगामे वट्टमाणे के जइत्था, के पराजइत्था ? गोयमा ! वज्जी, विदेहपुत्ते, चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया जइत्था, नवमल्लई, नव लेच्छई पराजइत्था । तए ण से कुणिए राया रहमुसल सगाम उवट्ठिय, सेस जहा-महासिलाकटए नवर भूयाणंदे हत्थिराया जाव रहमुसल सगाम ओयाए, पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया, एव तहेव जाव चिट्ठइ, मग्गओ य से चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया, एग मह

कालकिच्चा कहिं गया, कहिं उववन्ना' रोपसे भरे हुए थे, क्रोधसे युक्तथे, युद्धमें मारे गये होनेके कारण अनुपशान्त थे उपशान्तभावसे रहित थे । अतःवे कालअवसर कालकर कहा गये किस गतिको प्राप्त हुए ? और किस गतिमें जन्मको उन्होंने धारण किया ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'ओसन्न नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना' गौतम ! ऐसे पूर्वोक्त मनुष्य प्रायः करके नरक तिर्यच गतिमें उत्पन्न हुए हैं । क्यों कि ऐसी स्थितिमें प्रायःउनको आर्त्तध्यान और रौद्रध्यान रहता है ॥ सू० ३ ॥

તેઓ રોષથી યુક્ત હતા, અતિશય ક્રોધથી યુક્ત હતા, અને યુદ્ધમા માર્યા જવાને કારણે અનુપશાન્ત હતા તો તેઓ મળનો અવસર આવતા કાળધર્મ પામીને ક્યા ગયા છે ? તેમણે કઇ ગતિમાં જન્મ ધારણ કર્યો છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે-'ओसन्न' સામાન્યત 'नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना' તો તેઓ મરીને નરક અને તિર્યંચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયા છે કારણ કે તે પ્રકારે યુદ્ધમા મરનારા માણસો સામાન્યત. આર્ત્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનથી યુક્ત રહે છે ॥સૂ૦ ૩॥

माने=प्रवर्तमाने कति जनशतसाहस्य कतिलक्षाणि जनाः 'वहियाओ' घातिताः= मारिता. ? भगवानाह-'गोयमा ! चउरासीइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' हे गौतम ! चतुरशीति जनशतसाहस्य. चतुरशीतिलक्षसंख्यका जना घातिताः गौतम पृच्छति-'ते ण भंते ! मणुया निस्सीला; जाव-निपच्चक्खाणपोसहोववासा' हे भदन्त ! ते खलु मनुष्या निश्शीला यावत् निर्व्रता निर्गुणा, निर्मर्यादा, निश्शीला शुभभाववर्जिता, निर्व्रता प्राणातिपातविरमणादिव्रतरहिता, निर्गुणा- उत्तरगुणरहिता, निर्मर्यादा मर्यादावर्जिता., निष्प्रत्याख्यान-पोषधोपवासा प्र- त्याख्यान-पोषधोपवासरहिताः 'रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे काल किच्चा कहिं गया कहिं उववन्ना ?' तत्र रुष्टा.=रोषमापन्नाः, परिकुपिता. क्रोधयुक्ता, समरघातिता =युद्धे मारिता अत एव अनुपशान्ता.= उपशान्तभाववर्जिता कालमासे=मरणावसरे काल कृत्वा=मरणधर्मप्राप्य कुत्र

वट्टमाणे कइजणसयसाहस्सीओ वहियाओ' हे भदन्त ! उस महा- शिलाकटक संग्रामके होने पर उसमें कितने लाख मनुष्योंका मरण हुआ है ? उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'चउरासीइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' उस महाशिला कण्टक संग्राममें ८४ लाख मनुष्य मारे गये हैं । अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'तेण भंते ! मणुया निस्सीला, जाव निपच्चक्खाणपोस- होववासा' हे भदन्त ! जितने भी मनुष्य उस महाशिलाकटकसंग्रा ममें मारे गये हैं वे सब निःशील थे, यावत् प्रत्याख्यान और पोषधोपवास से रहित थे यावत् पदसे निर्व्रत थे प्राणातिपातविरमण आदिव्रतसे रहित थे, निर्गुण-उत्तरगुणोंसे रहित थे, निर्मर्याद मर्यादा से रहित थे 'रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे

वहियाओ ?' હે ભદન્ત ! તે મહાશિલાકંટક સંગ્રામ થયો, ત્યારે કેટલા લાખ માણસોનો તેમાં સંહાર થયો હતો ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર- 'चउरासीइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' હે ગૌતમ ! તે સંગ્રામમાં ૮૪ લાખ મનુષ્યો માર્યા ગયા હતા

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન- 'तेण भंते ! मणुया निस्सीला, जाव निपच्चक्खाण पोसहोववासा' હે ભદન્ત ! તે સંગ્રામમાં જે મનુષ્યો માર્યા ગયા તેઓ નિઃશીલ, નિવ્રત (પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ વ્રતોથી રહિત) નિર્ગુણ (ઉત્તર ગુણોથી રહિત), મર્યાદાથી રહિત, પ્રત્યાખ્યાન અને પોષધોપવાસોથી રહિત હતા. रुट्ठा, परिकुविया, समरवहिया, अणुवसंता, कालमासे काल किच्चा कहिं गया, कहिं उववन्ना?'

छाया—ज्ञातमेतत् अर्हता, विज्ञातमेतत् अर्हता–रथमुसलः सग्राम । रथमुसले खलु भदन्त ! सग्रामे वर्तमाने केऽजयन् के पराजयन्तः ? गौतम ! वज्री, विदेहपुत्रः, चमर असुरेन्द्र असुरकुमारराजश्च एते अजयन्, नव मल्लकिन , नवलेच्छकिन पराजयन्त. ततः खलु स कूणिको राजा रथमुसल सग्रामम् उपस्थितम्, शेष यथा महाशिलाकण्टके सग्रामे, नवर भूतानन्दो

रथमुसलसग्रामवक्तव्या–

'णायमेय अरहया' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(णायमेय अरहया, विण्णायमेय अरहया, रहमुसले सगामे) हे भदन्त ! अरहन्त भगवान ने यह अच्छी तरहसे जाना है, यह अच्छी तरहसे माना है कि रथमुसल इस नामका सग्राम है । सो (रहमुसले ण भंते ! सगामे वट्टमाणे के जइत्था के पराजइत्था ?) हे भदन्त ! इस रथमुसल सग्राममें जय कि यह हो रहा था कौन२ जीते और कौन२ हारे हैं ?(गोयमा) हे गौतम ! (वज्जी विदेहपुत्ते, चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया जइत्था, नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था) वज्री–इन्द्र और विदेहपुत्र कूणिक तथा असुरकुमारेन्द्र असुरराज चमर ये सब इस रथमुसल सग्राममें जीते हैं, नौ मल्लकी और नौ लेच्छकी ये १८ गणराज हारे हैं (तए ण से कूणिए राया रहमुसल सगाम उवट्ठिय–सेस जहा

રથમુસલ સગ્રામની વક્તવ્યતા–

'णायमेय अरहया' ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ-(णायमेय अरहया, विण्णायमेय अरहया, रहमुसले सगामे) હે ભદન્ત ! અર્હંત ભગવાને તે સમ્યક્ રીતે જાણ્યુ છે, તે સમ્યક્ રીતે માન્યુ છે કે રથમુસલ નામનો સગ્રામ થવાનો છે તો (रहमुसले ण भंते ! सगामे वट्टमाणे के जइत्था, के पराजइत्था ?) હે ભદન્ત ! તે રથમુસલ સગ્રામ થયો, ત્યારે તે સગ્રામમા કોનો કોનો વિજય થયો અને કોનો કોનો પરાજય થયો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वज्जी विदेहपुत्ते, चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया जइत्था, नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था) વજ્રી (ઇન્દ્ર), વિદેહપુત્ર (કૂણિક) તથા અસુરકુમારેન્દ્ર, અસુરરાય ચમરનો તે સગ્રામમા વિજય થયો, નવ મલ્લ ગણ રાજાઓ અને નવ લિચ્છવી ગણરાજાઓ, એમ કુલ ૧૮ ગણરાજાઓનો તે યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો.

હવે સૂત્રકાર આ સગ્રામનું પૂર્વવૃત્તાંત આપે છે– 'तएण से कूणिए राया रहमुसल सगाम उवट्ठिय–सेस जहा महासिलाकटए' શક્રેન્દ્ર દ્વારા રથમુસલ

आयास किढिणपडिरूवग विउव्वित्ता ण चिट्ठइ, एवं खलु तओ इंदा संगामं संगामेंति, तं जहा—देविंदे य, मणुइंदे य, असुरिंदे य, एगहत्थिणा वि ण पभू कूणिए राया जइत्तए तहेव जाव दिसोदिसिं पडिसेहित्था । से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ रहमुसले संगामे ? गोयमा ! रहमुसले ण संगामे वट्टमाणे एगे रहे अणासए, असारहिए, अणारोहए, समुसले, महया महया जणक्खयं, जणवहं, जणप्पमद्दं, जणसंवट्टकप्पं, रुहिरकद्दमं करेमाणे सव्वओ समंता परिधावित्था, से तेणट्ठेण जाव रहमुसले संगामे। रहमुसलेण भंते! संगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ? गोयमा ! छण्णउई जणसयसाहस्सीओ वहियाओ । तेणं भंते ! मणुया निस्सीला जाव उववन्ना ? गोयमा ! तत्थ ण दससाहस्सीओ एगाए मच्छीए कुच्छिसि उववन्नाओ, एगे देवलोगेसु उववन्ना एगे सुकुले पच्चायाए अवसेसा ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना ? कम्हा णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया, चमरे य असुरिंदे असुरकुमारराया, कूणियस्सरन्नो साहेज्जं दलइत्था ? गोयमा ! सक्के देविंदे देवराया पुव्वसंगइए चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया परियायसंगइए, एवं खलु गोयमा ! सक्के देविंदे देवराया, चमरे य असुरिंदे असुरकुमारराया कूणियस्स रन्नो साहेज्जं दलइत्था ॥ सू० ४ ॥

छाया—ज्ञातमेतत् अर्हता, विज्ञातमेतत् अर्हता–रथमुसलः संग्रामः। रथमुसले खलु भदन्त ! संग्रामे वर्तमाने केऽजयन् के पराजयन्तः? गौतम ! वज्री, विदेहपुत्रः, चमरः असुरेन्द्रः असुरकुमारराजश्च एते अजयन्, नव मल्लकिन, नवलेच्छकिन पराजयन्त ततः खलु स कूणिको राजा रथमुसलं संग्रामम् उपस्थितम्, शेष यथा महाशिलाकण्टके संग्रामे, नवर भूतानन्दो

रथमुसलसंग्रामवक्तव्या–

'णायमेय अरहया' इत्यादि ।

सूत्रार्थ–(णायमेय अरहया, विन्नायमेय अरहया, रहमुसले संगामे) हे भदन्त ! अरहन्त भगवान ने यह अच्छी तरहसे जाना है, यह अच्छी तरहसे माना है कि रथमुसल इस नामका संग्राम है। सो (रहमुसले णं भंते ! संगामे वट्टमाणे के जइत्था के पराजइत्था ?) हे भदन्त ! इस रथमुसल संग्राममें जय कि यह हो रहा था कौन२ जीते और कौन२ हारे हैं ?(गोयमा) हे गौतम ! (वज्जी विदेहपुत्ते, चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया जइत्था, नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था) वज्री–इन्द्र और विदेहपुत्र कूणिक तथा असुरकुमारेन्द्र असुरराज चमर ये सब इस रथमुसल संग्राममें जीते हैं, नौ मल्लकी और नौ लेच्छकी ये १८ गणराज हारे हैं (तए णं से कूणिए राया रहमुसलं संगामं उवट्ठिय–सेस जहा

રથમુસલ સંગ્રામની વક્તવ્યતા–

'णायमेय अरहया' ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ–(णायमेय अरहया, विन्नायमेय अरहया, रहमुसले संगामे) હે ભદન્ત ! અર્હંત ભગવાને તે સમ્યક્ રીતે જાણ્યુ છે, તે સમ્યક્ રીતે માન્યુ છે કે રથમુસલ નામનો સંગ્રામ થવાનો છે તો (रहमुसले णं भंते ! संगामे वट्टमाणे के जइत्था, के पराजइत्था ?) હે ભદન્ત ! તે રથમુસલ સંગ્રામ થયો, ત્યારે તે સંગ્રામમાં કોનો કોનો વિજય થયો અને કોનો કોનો પરાજય થયો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वज्जी विदेहपुत्ते, चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया जइत्था, नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था) વજ્રી (ઇન્દ્ર) વિદેહપુત્ર (કૂણિક) તથા અસુરકુમારેન્દ્ર, અસુરરાય ચમરનો તે સંગ્રામમાં વિજય થયો, નવ મલ્લ ગણુ રાજાઓ અને નવ લિચ્છવી ગણુરાજાઓ, એમ કુલ ૧૮ ગણુરાજાઓનો તે યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો.

હવે સૂત્રકાર આ સંગ્રામનું પૂર્વવૃત્તાંત આપે છે– 'तएणं से कूणिए राया रहमुसलं संगामं उवट्ठियं–सेसं जहा महासिलाकंटए' શક્રેન્દ્ર દ્વારા રથમુસલ

हस्तिराज, यावत् रथमुसल संग्रामम् उपपातः, पुरतश्च स शक्रो देवेन्द्रो देवराजः, एवं तथैव यावत् तिष्ठति, मार्गे च तस्य चमरः असुर असुरेन्द्रः असुरकुमारराजः, एकं महान्तम् आदर्श किठिनप्रतिरूपकं विकुर्वित्वा खलु तिष्ठति, एवं त्रयः इन्द्राः संग्रामयन्ते, तद्यथा—देवेन्द्रश्च, मनुजेन्द्रश्च,

महासिलाकटए) इसके बाद उस कूणिक राजाने रथमुसल संग्रामको उपस्थित हुआ जानकर अपने कौटुम्बिक पुरुषोंको बुलाया इसके बाद का समस्त कथन महाशिलाकटक संग्रामकी तरहसे ही जानना चाहिये। (नवर भूयाणदे हत्थिराया जाव रहमुसल संगामं ओयाए) उस कथनसे इस कथनमें विशेषता यदि कुछ है तो वह ऐसी है कि वहां पर उदायी पट्ट हाथी कहा गया है और यहां पर भूतानन्द नामका पट्टहाथी कहा गया है। यावत् वह कूणिक राजा रथमुसल संग्राममें उतरा (पुरओय से सक्के देविंदे देवराया एवं तहेव जाव चिट्ठइ) आगे से ही पहिले देवेन्द्र देवराज शक्र वहां आकर उपस्थित हो गया था इस तरह यहां पर और सब कथन पहिले जैसा कहा गया वैसा ही लगा लेना चाहिये। (मग्गओ य से चमरे असुरिंदे असुर कुमारराया एगं महं आयासं किढिणपडिरूवगं विउव्वित्ताणं चिट्ठइ) उसके पीछे असुरकुमारोंके इन्द्र असुरकुमारराज चमर एक बडे भारी विशाल लोहेके किठिन (पात्रविशेष) के जैसे कवचकी विकुर्वणा करके

સંગ્રામની વિકુર્વણા થઈ ચૂક્યા પછી, કૂણિક રાજાએ રથમુસલ સંગ્રામને ઉપસ્થિત થયેલો જાણીને પોતાના કૌટુંબિક પુરુષોને બોલાવ્યા ત્યાર બાદનું સમસ્ત કથન મહાશિલાકટક સંગ્રામના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું (नवरं भूयाणदे हत्थिराया जाव रहमुसल संगामं ओयाए) પણ તે કથન કરતાં આ કથનમાં આટલી વિશેષતા સમજવી. ત્યાં હસ્તિરાજ ઉદાયી કહ્યો છે તેને બદલે અહીં હસ્તિરાજ ભૂતાનંદ કહેવો 'તે કૂણિક રાજા રથમુસલ સંગ્રામમાં આવી પહોંચ્યો' અહીં સુધીનું પૂર્વોક્ત કથન અહી ગ્રહણ કરવું. (पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया—एवं तहेव जाव चिट्ठइ) કૂણિક રાજાનું આગમન થયું તે પહેલાં જ દેવેન્દ્ર દેવરાય શક્ર ત્યાં હાજર થઈ ગયેલો હતો. આ પ્રમાણે બાકીનું સમસ્ત કથન મહાશિલાકટક સંગ્રામના પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે જ સમજવું. (मग्गओ य से चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया एगं महं आयासं किढिणपडिरूवगं विउव्विसा णं चिट्ठइ) તેની પાછળ અસુરકુમારોનો ઇન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમર એક ઘણા વિશાળ લોઢાના કિઠીન (સન્યાસીઓને ઉપયોગી એક જાતનું કાષ્ઠ નિર્મિત પાત્ર વિશેષ) જેવા કવચની વિકુર્વણા કરીને ઊભો હતો.

असुरेन्द्रश्च। एकहस्तिनाऽपि खलु मभुः कूणिको राजा जेतुम्। तथैव यावत् दिशोदिशि प्रतिषेधितवान्, तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते–रथमुसल सग्राम ? गौतम! रथमुसले खलु सग्रामे वर्तमाने एको रथः, अनश्व, असारथिः, अनारोहः, समुसलो महान्त महान्त जनक्षय, जनवधम्, जनप्रमर्दम्, जनसवर्तकल्पम्, रुधिरकर्दम कुर्वन् सर्वत• समन्तात् परिधावितवान्, तत्

खडे हुए थे। (एव खलु तओ इदा सगाम सगामेंति) इस प्रकार उनतीनों इन्द्रोंने युद्ध किया। (त जहा देविंदे य, मणुइदे य, असुरिंदेय) वे तीन इन्द्र इस प्रकारसे हैं एक देवेन्द्र देवराज शक्र, दूसरे मनुजेन्द्र कूणिक और तीसरे असुरेन्द्र चमर (एगहत्थिणा वि ण पभू कूणिए राया जइत्तए तहेय जाव) कूणिक राजामें ऐसी शक्तिथी कि वह केवल एक हाथीसे भी अपने शत्रुओं को चारों दिशाओंमें भगा दिया। (से केणट्ठेण भते! एव वुचइ, रहमुसले सगामे) हे भदन्त! उस सग्रामका नाम रथमुसल ऐसा क्यों हुआ। (गोयमा) हे गौतम! (रहमुसले ण सगामे वट्टमाणे एगे रहे अणासए, असारहिए अणारोहए, समुसले, महया महया जणक्खय जणवह जणप्पमद्द जणसवट्टकप्प, रुहिरकद्दम, करेमाणे सव्वओ समता परिधावित्था, से तेणेट्ठेण जाव रहमुसले सगामे) रथमुसल सग्राम जब होता है तब उसमें घोडारहित, सारथि रहित, योधारहित हुआ एक

(एव खलु तओ इदा सगाम सगामेति) આ રીતે ત્રણ ઇન્દ્રોએ સાથે મળીને યુદ્ધ કર્યું (तजहा) તે ત્રણ ઇન્દ્રો આ પ્રમાણે સમજવા- (देविंदेय, मणुइदेय, असुरिंदेय) (૧) દેવેન્દ્ર દેવરાય શક્ર, (૨) નરેન્દ્ર કૂણિક અને (૩) અસુરેન્દ્ર ચમર (एगहत्थिणा वि ण पभू कुणिएराया जइत्तए तहेव जाव) કૂણિક રાજામાં એવી શક્તિ હતી કે તે એકલા હાથીની મદદથી પણ સમસ્ત શત્રુઓને હરાવી શકતો હતો,' ત્યાંથી શરૂ કરીને, તેણે પોતાના સમસ્ત શત્રુઓને ચારે દિશાઓમાં ભગાડી મૂક્યા, અહીં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું (से केणट्ठेण भते! एव वुचइ, रहमुसले सगामे? હે ભદન્ત! તે સગ્રામનું નામ 'રથમુસલસગ્રામ' શા કારણે પડ્યું છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (रहमुसलेण सगामे वट्टमाणे एगे रहे अणासए, असाररहिए, अणारोहए, समुसले, महया महया जणक्खय जणप्पमद्द, जणसवट्टकप्प, रुहिरकद्दम, करेमाणे सव्वओ समता परिधावित्था, से तेणट्ठेण जाव रहमुसले सगामे) જ્યારે રથમુસલસગ્રામ થાય છે, ત્યારે તેમાં ઘોડાથી રહિત,

हस्तिराजः, यावत् रथमुसलं संग्रामम् उपयातः, पुरतश्च स शक्रो देवेन्द्रो देवराजः, एवं तथैव यावत् तिष्ठति, मार्गे च तस्य चमरः असुर असुरेन्द्रः असुरकुमारराजः, एकं महान्तम् आदर्शं किठिनप्रतिरूपकं विकुर्वित्वा खलु तिष्ठति, एवं त्रयः इन्द्राः संग्रामयन्ते, तद्यथा-देवेन्द्रश्च, मनुजेन्द्रश्च,

---

महासिलाकंटए) इसके बाद उस कूणिक राजाने रथमुसल संग्रामको उपस्थित हुआ जानकर अपने कौटुम्बिक पुरुषोंको बुलाया इसके बाद का समस्त कथन महाशिलाकंटक संग्रामकी तरहसे ही जानना चाहिये। (नवरं भूयाणंदे हत्थिराया जाव रहमुसलं संगामं ओयाए) उस कथनसे इस कथनमें विशेषता यदि कुछ है तो वह ऐसी है कि वहां पर उदायी पट्ट हाथी कहा गया है और यहां पर भूतानन्द नामका पट्टहाथी कहा गया है। यावत् वह कूणिक राजा रथमुसल संग्राममें उतरा (पुरओय से सक्के देविंदे देवराया एवं तहेव जाव चिट्ठइ) आगे से ही पहिले देवेन्द्र देवराज शक्र वहां आकर उपस्थित हो गया था इस तरह यहां पर और सब कथन पहिले जैसा कहा गया वैसा ही लगा लेना चाहिये। (मग्गओ य से चमरे असुरिंदे असुर कुमारराया एगं महं आयासं किढिणपडिरूवगं विउव्वित्ताणं चिट्ठइ) उसके पीछे असुरकुमारोंके इन्द्र असुरकुमारराज चमर एक बडे भारी विशाल लोहेके किठिन (पात्रविशेष) के जैसे कवचकी विकुर्वणा करके

સંગ્રામની વિકુર્વણા થઈ ચૂક્યા પછી, કૂણિક રાજાએ રથમુસલ સંગ્રામને ઉપસ્થિત થયેલો જાણીને પોતાના કૌટુંબિક પુરુષોને બોલાવ્યા. ત્યાર બાદનું સમસ્ત કથન મહાશિલાકંટક સંગ્રામના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું (नवरं भूयाणंदे हत्थिराया जाव रहमुसलं संगामं ओयाए) પણ તે કથન કરતાં આ કથનમાં આટલી વિશેષતા સમજવી. ત્યાં હસ્તિરાજ ઉદાયી કહ્યો છે તેને બદલે અહીં હસ્તિરાજ ભૂતાનંદ કહેવો. 'તે કૂણિક રાજા રથમુસલ સંગ્રામમાં આવી પહોંચ્યો' અહીં સુધીનું પૂર્વોક્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. (पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया-एवं तहेव जाव चिट्ठइ) કૂણિક રાજાનું આગમન થયું તે પહેલાં જ દેવેન્દ્ર દેવરાય શક્ર ત્યાં હાજર થઈ ગયેલો હતો. આ પ્રમાણે બાકીનું સમસ્ત કથન મહાશિલાકંટક સંગ્રામના પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે જ સમજવું. (मग्गओ य से चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया एगं महं आयासं किढिणपडिरूवगं विउव्वित्ता णं चिट्ठइ) તેની પાછળ અસુરકુમારોનો ઇન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમર એક ઘણા વિશાળ લોઢાના કિઢીન (સન્યાસીઓને ઉપયોગી એક જાતનું કાષ્ઠ નિર્મિત પાત્ર વિશેષ) જેવા કવચની વિકુર્વણા કરીને ઊભો હતો.

एके सुकुले प्रत्यायाताः, अवशेषाः प्रायः नरकतिर्यग्योनिकेषु उपपन्नाः। कस्मात् खलु भदन्त ! शक्रो देवेन्द्रः देवराज, चमरश्च असुरेन्द्रः असुरकुमारराज, कूणिकस्यराज्ञः साहाय्य दत्तवन्तौ ? गौतम ! शक्रो देवेन्द्रो देवराज पूर्वसाङ्गतिक, चमर असुरेन्द्रोऽसुरकुमारराज पर्यायसांगतिक। एव खलु गौतम ! शक्रो देवेन्द्रः देवराज, चमरश्च असुरेन्द्र असुरकुमारराज कूणिकस्य राज्ञः साहाय्य दत्तवन्तौ ॥सू० ४॥

(एगे सुकुले पञ्चायाए) कितनेक अच्छे कुलमें उत्पन्न हुए (अवसेसा ओसन्न नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना) बाकी के मनुष्य प्राय करके नरक तिर्यंच योनियोंमें उत्पन्न हुए हैं। (कम्हा णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया चमरे य असुरिंदे असुरकुमारराया कूणिय रन्नो साहेज्ज दलइत्था) हे भदन्त ! देवेन्द्र देवराज शक्रने, असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमरने, कूणिक राजाकी सहायता युद्धमें क्यों की ? (गोयमा) हे गौतम ! (सक्के देविंदे देवराया पुव्वसगइए, चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया परियायसंगइए एवं खलु गोयमा ! सक्के देविंदे देवराया, चमरेय असुरिंदे असुरकुमारराया कूणियस्स रन्नो साहेज्ज दलइत्था) देवेन्द्र देवराज शक्र कूणिक राजाके पूर्वभवके मित्र थे। तथा असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर पर्यायसंगतिक तापसी अवस्थाके मित्र थे। इस कारण हे गौतम ! देवेन्द्र देवराज शक्रने और असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमरने कूणिक राजाको सहायता दी।

ઉત્પન્ન થયા છે (एगे सुकुले पच्चायाए) કેટલાક ઉત્તમ કુળમા ઉત્પન્ન થયા હતા, (अवसेसा ओसन्न नरग–तिरिक्खजोणिएसु उववन्ना) અને બાકીના માણસો સામાન્ય રીતે નરક અને તિર્યંચ યેનિઓમા ઉત્પન્ન થયા છે (कम्हा णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया चमरे य असुरिंदे असुरकुमारराया कूणियरन्नो साहेज्जं दलइत्था ?) હે ભદન્ત ! દેવેન્દ્ર દેવરાય શક્રે તથા અસુરેન્દ્ર અસુરકુમાર રાય ચમરે શા કારણે યુદ્ધમા કૂણિક રાજાને મદદ કરી ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सक्के देविंदे देवराया पुव्वसंगइए, चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया परियायसंगइए–एवं खलु गोयमा ! सक्के देविंदे देवराया, चमरेय असुरिंदे असुरकुमारराया कूणियस्स रन्नो साहेज्जं दलइत्था) દેવેન્દ્ર દેવરાય શક્ર કૂણિક રાજાના પૂર્વભવના મિત્ર હતા તથા અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમર પર્યાય સંગતિક–તાપસી અવસ્થાના મિત્ર હતા. હે ગૌતમ ! તે કારણે દેવેન્દ્ર દેવરાય શક્રે અને અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમરે કૂણિક રાજાને તે સંગ્રામોમા સહાયતા કરી હતી.

तेनार्थेन यावत् रथमुसल॰ संग्रामः। रथमुसले खलु भदन्त ! संग्रामे वर्तमाने कतिजनशतसाहस्र्यो हताः ? गौतम ! षण्णवतिः जनशतसाहस्र्यो हताः। ते खलु भदन्त ! मनुष्याः निश्शीलाः यावत् उपपन्नाः ? गौतम ! तत्र खलु दशसाहस्र्य॰ एकस्याः मत्स्याः कुक्षौ उपपन्नाः, एके देवलोकेषु उपपन्नाः,

ही रथ मुसल सहित होकर बहुतसे मनुष्योंका संहार करता हुआ, घध करता हुआ उन्हें मर्दित करता हुआ, उनमें प्रलय मचाता हुआ एवं लोहूकी कीचडको उछालता हुआ इधरसे उधर चारों तरफ दौडता रहता है इस कारण इस संग्रामका नाम रथमुसल ऐसा हुआ है। (रहमुसलेण भंते ! संगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ ? हे भदन्त ! जिस समय रथमुसल संग्राम हो रहा था तब उसमें कितने लाख मनुष्योंका संहार हुआ ? (गोयमा) हे गौतम ! (छण्णउई जणसयसाहस्सीओ) ९६ वे लाख मनुष्योंका संहार उस रथ मुसल संग्राममें हुआ है। (ते णं भंते ! मणुया निस्सीला, जाव उववन्ना) हे भदन्त ! इस रथमुसल संग्राममें शीलरहित आदि पूर्वोक्त विशेषणवाले मनुष्य यावत् कहां उत्पन्न हुए हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (तत्थ णं दस साहस्सीओ एगाए मच्छीए कुच्छिंसि उववन्नाओ) इनमें से दश १० हजार मनुष्य तो एक मछलीके उदरमें उत्पन्न हुए (एगे देवलोएसु उववन्ना) कितनेक देवलोकोंमें उत्पन्न हुए

સારથીથી રહિત અને યોદ્ધાથી રહિત એક જ રથ મુસળથી યુકત બનીને ઘણા માણસોને સંહાર કરતો, ઘણા માણસોને ઘાયલ કરતો તેમનું માનમર્દન કરતો, તેમનામાં પ્રલય મચાવતો, અને લોહીની ધારાઓને ઉછાળતો આમતેમ ચારે દિશાઓમાં દોડતો રહે છે. હે ગૌતમ! તે કારણે તે સંગ્રામને 'રથમુસલ સંગ્રામ' કહે છે (रहमुसलेणं भंते ! संगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ ?) હે ભદન્ત! જ્યારે રથમુસલ સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે કેટલાં લાખ માણસોનો સંહાર થયો હતો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (छण्णउई जणसयसाहस्सीओ वहियाओ) તે સંગ્રામમાં ૯૬ લાખ માણસો માર્યાં ગયા હતા. (तेणं भंते ! मणुया निस्सीला जाव उववन्ना ?) હે ભદન્ત ! તે રથમુસલ સંગ્રામમાં માર્યા ગયેલા નિઃશીલ આદિ વિશેષણોવાળા મનુષ્યો કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયા છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (तत्थणं दस साहस्सीओ एगाए मच्छीए कुच्छिंसि उववन्नाओ) તેમાંના ૧૦ હજાર માણસો તો એક માછલીના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. (एगे देवलोएसु उववन्ना) કેટલાક દેવલોકમાં

राजश्च एते-अजयन्=जितवन्त 'नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था' नवमल्लकिन., नवलेच्छकिनश्च पराजयन्त पराजितवन्त. चमरेण रथमुसले सग्रामे विकुर्विते कूणिकः किं कुर्यादित्याह-'तए ण से' इत्यादि। 'तए ण से कूणिए राया रहमुसल सगाम उवट्ठिय, सेस जहा महासिलाकटए' तत खलु स कूणिको राजा रथमुसल सग्रामम् उपस्थित ज्ञात्वा कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति, शब्दयित्वा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-भो देवानुप्रिया. ! क्षिप्रमेव भूतानन्द नाम हस्तिराज परिकल्पयत, सज्जीकुरुत, इत्यादि शेष यथा महाशिलाकण्टके सग्रामे वर्णित तथा अत्रापि विज्ञेयम्, किन्तु 'नवर भूयाणदे

राजा और असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर ये सब उस रथमुसल सग्राममें विजय पाये हैं तथा 'नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था' काशीके नौ गणराज मल्लकी नामके राजा तथा कौशल देशके गण राज नौलेच्छकी नामके राजा उस युद्धमें पराजय पाये हैं। रथमु सल सग्राम जब चमरने विकुर्वित किया तब कूणिक राजाने क्या किया ? इसको बताने के लिये सूत्रकार कहते हैं कि 'त एण से कूणिए राया रहमुसल सगाम उवट्ठिय सेस जहा महासिलाकटए' जब कूणिक राजाने रथमुसल सग्रामको उपस्थित हुआ जाना तब उसने अपने कौटुम्बिक पुरुषोंको बुलाया बुलाकर उनसे उसने ऐसा कहा कि हे देवानुप्रियों ! तुम बहुत ही जल्दी मेरा पट्टहाथी जो भूतानन्द नामका है उसे सज्जित कर ले आओ इत्यादि समस्त ही कथन जैसा महाशिला कण्टक सग्रामकी वक्तव्यतामें कहा गया है वैसा ही यहाँ पर भी जानना चाहिये। परन्तु उस वक्तव्यता की अपेक्षा इस वक्तव्यतामें केवल इतना ही अन्तर है कि वहा पर

थयो, तथा 'नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था' કાશીના નવમલ્લ જાતિના ગણરાજાઓ તથા કોશલના નવ લિચ્છવી જાતિના ગણરાજાઓ તેમાં પરાજિત થયા જ્યારે ચમરે રથમુશલ સંગ્રામની વિકુર્વણા કરી, ત્યારે કૂણિક રાજાએ શું કર્યું તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે– तएण से कूणिए राया रहमुसल सगाम उवट्ठिय सेस जहा महासिला कटए' જ્યારે રથમુશલ સંગ્રામ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે કૂણિક રાજાએ પોતાના કૌટુંબી પુરુષોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું–હે દેવાનુપ્રિયો ! તમે મારા ગજરાજ ભૂતાનંદને સજ્જ કરો ચતુરંગી સેનાને સજ્જ કરો. ઇત્યાદિ સમસ્ત કથન મહાશિલાકંટક સંગ્રામના પ્રકરણમાં આપ્યા પ્રમાણે અહીં પણ ગ્રહણ કરવું તે કથન કરતા આ કથનમાં આટલી જ વિશેષતા છે–ત્યાં ઉદાયી હાથીને સજ્જ કરવાનું કહ્યું છે

टीका- 'णायमेय अरहया विन्नायमेय अरहया, सुयमेय अरहया, रहमुसले संगामे ?' गौतम पृच्छति- हे भदन्त ! ज्ञातमेतत् वक्ष्यमाण वस्तु अर्हता भगवता, विज्ञात विशेषतया ज्ञातम् एतत् वक्ष्यमाण वस्तु अर्हता, स्मृतमेतद् अर्हता यत्-रथमुसलो नाम संग्राम इति, तत्र वक्तव्यविषयमाह-'रहमुसले ण भंते ! संगामे वट्टमाणे के जइत्था, के पराजइत्था" हे भदन्त ! रथमुसले खलु संग्रामे वर्तमाने=प्रवर्तमाने सति के अजयन्=जितवन्त ? के पराजयन्त पराजितवन्त ? भगवान् आह- 'गोयमा ! वज्जी, विदेहपुत्ते, चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया जइत्था' हे गौतम ! वज्री शक्र, विदेहपुत्र -कूणिक, चमर. असुरेन्द्र असुरकुमार

टीकार्थ-सूत्रकारने इस सूत्रद्वारा रथमुसल संग्राम के विषयकी वक्तव्यता का कथन किया है इसमें गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि भदन्त ! 'णायमेय अरहया, विन्नायमेय अरहया, सुयमेय अरहया रहमुसले संगामे' रथमुसल नामका जो संग्राम है उसे अर्हन्त भगवतने जाना है विशेषरूपसे जाना है तथा उसे याद जैसा किया है । सो हे भदन्त ! 'रहमुसले ण भंते ! संगामे वट्टमाणे के जइत्था ? के पराजइत्था' जब यह रथमुसल नामका संग्राम हो रहा था तब उसमें कौन२ तो विजय को पाये हैं और कौन२ हार गये हैं सो आप हमें कहिये ? तब इसके उत्तरमें प्रभुने उनसे कहा 'गोयमा' हे गौतम ! 'वज्जी विदेहपुत्ते चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया जइत्था' वज्री शक्र, विदेहपुत्र कूणिक

ટીકાર્થ-સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા રથમુસલ સંગ્રામની વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'णाणमेय अरहया, विन्नायमेय अरहया, सुयमेय अरहया रहमुसले संगामे' હે ભદન્ત ! રથમુસલ નામના સંગ્રામને અર્હંત ભગવાનોએ જાણ્યો છે, વિશેષ રૂપે જાણ્યો છે અને તેને જાણે કે યાદ જ કરી લીધો છે- તેમના સ્મરણપટલ પર કોતરી લીધો છે, તો હે ભદન્ત ! 'रहमुसलेणं भंते ! संगामे वट्टमाणे के जइत्था ? के पराजइत्था ?' જ્યારે તે રથમુસલ સંગ્રામ ચાલતો હતો, ત્યારે તેમાં કોનો કોનો વિજય થયો અને કોનો કોનો પરાજય થયો ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'वज्जी विदेहपुत्ते चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया जइत्था' વજ્રી (શક્રેન્દ્ર), વિદેહપુત્ર(કૂણિક) અને અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમરનો તે રથમુસલ સંગ્રામમાં વિજય

राजश्च एते-अजयन्=जितवन्त 'नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था' नवमल्लकिनः, नवलेच्छकिनश्च पराजयन्त, पराजितवन्त चमरेण रथमुसले संग्रामे विकुर्विते कूणिक किं कुर्यादित्याह-'तए ण से' इत्यादि। 'तए ण से कूणिए राया रहमुसल संगाम उवट्ठिय, सेस जहा महासिलाकटए' तत खलु स कूणिको राजा रथमुसल संग्रामम् उपस्थित ज्ञात्वा कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति, शब्दयित्वा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-भो देवानुप्रिया! क्षिप्रमेव भूतानद नाम हस्तिराज परिकल्पयत, सज्जीकुरुत, इत्यादि शेष यथा महाशिलाकण्टके संग्रामे वर्णित तथा अत्रापि विज्ञेयम्, किन्तु 'नवर भूयाणदे

राजा और असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर ये सब उस रथमुसल संग्राममें विजय पाये हैं तथा 'नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था' काशीके नौ गणराज मल्लकी नामके राजा तथा कौशल देशके गण राज नौलेच्छकी नामके राजा उस युद्धमें पराजय पाये हैं। रथमु सल संग्राम जब चमरने विकुर्वित किया तब कूणिक राजाने क्या किया? इसको बताने के लिये सूत्रकार कहते हैं कि 'त एण से कूणिए राया रहमुसल संगाम उवट्ठिय सेस जहा महासिलाकटए' जब कूणिक राजाने रथमुसल संग्रामको उपस्थित हुआ जाना तब उसने अपने कौटुम्बिक पुरुषोंको बुलाया बुलाकर उनसे उसने ऐसा कहा कि हे देवानुप्रियों! तुम बहुत ही जल्दी मेरा पट्टहाथी जो भूतानन्द नामका है उसे सज्जित कर ले आओ इत्यादि समस्त ही कथन जैसा महाशिला कण्टक संग्रामकी वक्तव्यतामें कहा गया है वैसा ही यहा पर भी जानना चाहिये। परन्तु उस वक्तव्यता की अपेक्षा इस वक्तव्यतामें केवल इतना ही अन्तर है कि वहा पर

थयो, तथा 'नवमल्लई, नवलेच्छई पराजइत्था' કાશીના નવમલ્લ જાતિના ગણરાજાઓ તથા કોશલના નવ લિચ્છવી જાતિના ગણરાજાઓ તેમાં પરાજિત થયા જ્યારે ચમરે રથમુશલ સંગ્રામની વિકુર્વણા કરી ત્યારે કૂણિક રાજાએ શું કર્યું તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે- तएण से कूणिए राया रहमुसल संगाम उवट्ठिय सेस जहा महासिला कटए' જ્યારે રથમુશલ સંગ્રામ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે કૂણિક રાજાએ પોતાના કૌટુંબી પુરુષોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું-હે દેવાનુપ્રિયો! તમે મારા ગજરાજ ભૂતાનંદને સજ્જ કરો ચતુરંગી સેનાને સજ્જ કરો. ઇત્યાદિ સમસ્ત કથન મહાશિલાકંટક સંગ્રામના પ્રકરણમાં આપ્યા પ્રમાણે અહીં પણ ગ્રહણ કરવું તે કથન કરતા આ કથનમા આટલી જ વિશેષતા છે-ત્યા ઉદાયી હાથીને સજ્જ કરવાનું કહ્યું છે

हस्तिराया, जाव रहमुसल संगामं ओयाए' नवरं विशेषस्तु महाशिलाकण्टक-संग्रामापेक्षया रथमुसले संग्रामे एतावानेव यत् उदायिनामहस्तिस्थाने भूता-नन्दो हस्तिराजो विज्ञेय, यावत्-अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव, तथा च यावत्करणात्-कूणिकराजाज्ञया कौटुम्बिकपुरुषाणां भूतानन्दनामहस्तिराजस्य हय-गज-रथ-योधकलित चतुरङ्गिण्या सेनाया. सन्नद्धीकरणानन्तरम् कूणिको राजा स्नानादिकं विधाय कृतबलिकर्मा कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्त सर्वालङ्कार-विभूषितः सन्नद्ध-बद्ध-वर्मित-कवच. गृहीतायुधप्रहरण , धृतच्छत्र , चतु

उदायी नामके पट्टहस्तीको सज्जित करनेकी बात कही गई है और यहां पर भूतानन्द पट्टहाथीको सज्जित करनेके लिये कहा गया है। बाकी और सबकथन पहिले जैसा ही है। यहां जो यावत् पदका पाठ आया है उससे यह समझाया गया है कि 'कूणिक राजाकी आज्ञासे कौटुम्बिक पुरुषोंने भूतानन्द पट्टहाथी को सज्जित कर दिया तथा हाथी घोडा, रथ एव योधाओंसे युक्त चतुरगिणी सेना को सज्जित कर दिया और सज्जित होजानेके पीछे वृत्तांत राजाके पास जाकर पहुँचा दिया राजा कूणिक भी उसी समय स्नानादिक से निबट कर काकआदि पक्षियोंके लिये अन्नका भाग देनेरूप बलिकर्म किया, कौतुक दु स्वप्न आदिके विनाशके लिये अवश्यकरणीय होने से कौतुक, मंगलरूप प्रायश्चित्त किया मषी तिलक आदिका नाम कौतुक और दधि अक्षत आदिका नाम मगल है। उस समय उन्होंने अपने आपको समस्त अलकारों से विभूषित किया, शरीर पर जकडकर

અહી ભૂતાનંદ નામના હાથીને સજ્જ કરવાનું કહ્યું છે બાકીનું સમસ્ત કથન, 'મહાશિલાકંટક સંગ્રામ' ના કથન પ્રમાણે જ છે અહી જે 'જાવ (યાવત્)' પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેના દ્વારા જે સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે તે નીચે પ્રમાણે છે- 'કૂણિક રાજાની આજ્ઞાથી કૌટુંબિક પુરુષોએ ભૂતાનંદ નામના ગજરાજને સુસજ્જિત કર્યો, હાથી, ઘોડા, રથ અને વીર યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેના પણ સજ્જ કરી દીધી, ત્યારબાદ તેમણે કૂણિક રાજાને ખબર આપી કે 'આપની આજ્ઞા પ્રમાણે બધી તૈયારીઓ થઈ ચુકી છે' ત્યાર બાદ રાજા કૂણિક સ્નાનગૃહમાં ગયો. સ્નાનાદિ ક્રિયા પતાવીને તેણે વાયસાદિ પક્ષીને અન્ન અર્પણ કર્યું એટલે કે બલિકર્મ કર્યું, દુઃસ્વપ્ન આદિના નિવારણ માટે તેણે કૌતુક અને મંગલરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું (મષી તિલક આદિને કૌતુક કહે છે, દહીં ભાત આદિ ખાઈને શુકન કરવાની ક્રિયાને મંગલકર્મ કહે છે) ત્યાર બાદ તેણે પોતાના સમસ્ત અંગોને અલંકારોથી વિભૂષિત કર્યાં, શરીર પર કચ કસાવીને

श्चामरवालवीजिताङ्ग', मङ्गलजयशब्दकृतालोक. भूतानन्दं नाम हस्तिराज मारूढः सन् हय-गज-रथ-प्रवरयोधकलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सपरिवृतः, महाभटचडगरवृन्दपरिवृत रथमुसल नाम संग्राम संग्रामभूमिमुपयात = उपागत , इति फलितम्, 'पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया, एव तहेव जाव चिट्ठइ' पुरतश्चाग्रे पूर्वमेवेत्यर्थं खलु स शक्र देवेन्द्र. देवराजः एव तथैव यावत्-एक महान्तम् अभेद्यकवच वज्रप्रतिरूपक विकुर्वित्वा खलु तिष्ठति, 'मग्गओ य से चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया एग मह आयास किढिण

कवच बांधा आयुध और प्रहरणोंको साथ लिया उनके ऊपर उस समय कोरण्टपुष्पोंकी मालासे सुशोभित छत्र छत्रधारियोंने तानरक्खा था। चार चामरोंसे चमरधारी जन उन पर पवन करते जा रहे थे। उनको देखने पर लोगोंने जय२ शब्द करना प्रारम्भ कर दिया था इस प्रकारके ठाटबाटसे सुशोभित हुए वे भूतानन्द नामके हस्तिराज के पास आये और उस पर सवार हो गये। घोडे, हाथी आदि चार अगोंवाली चतुरगिणी सेनासे तथा विस्तृत महाभटोंके समूहसे घिरे हुए होकर वे अब वहांसे रथमुसल संग्राम भूमिकी ओर चल दिये और वहां आ भी गये। 'पुरओय से सक्के देविंदे देवराया एव तहेव जाव चिट्ठइ' जब कूणिक राजा उस रथमुसल संग्रामभूमि में जाकर ज्योंही उपस्थित हुए तो उन्होने देखा कि मेरे आनेसे पहिले ही यहा पर देवेन्द्र देवराज शक्र एक बडे भारी वज्रके जैसे अभेद्य कवचकी विकुर्वणा करके खडे हुए हैं। 'मग्गओय से

કવચ બાંધ્યુ, આયુધે અને પ્રહરણોને (બાણ આદિ શસ્ત્રોને પ્રહરણો કહે છે, તલવાર આદિને આયુધો કહે છે) સાથે લીધા તે વખતે છત્રધારીઓ તેના મસ્તક ઉપર છત્ર ધારણ કરતા હતા. તે છત્ર કોરંટ પુષ્પોની માળાઓથી સુશોભિત હતુ ચમરધારી સેવકો ચાર ચમરો વડે તેને પવન નાખતા હતા. આ પ્રમાણે સુસજ્જ થઈને તે પોતાના ભૂતાનંદ નામના ગજરાજ પાસે આવ્યો. તેને જોઈને લોકોએ જય હો, જય હો' એવા મંગળકારી શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં કૂણિક રાજા હાથી ઉપર સવાર થઈને, હાથી ઘોડા રથ અને વીર યોદ્ધા રૂપ ચાર પ્રકારનીચતુરંગિણી સેના તથા અનેક મહાન સુભટોના સમૂહને સાથે લઈને રથમુસલ સંગ્રામ જ્યા ખેલવાનો હતો, તે સમરાંગણ તરફ ચાલી નીકળ્યો, અને ત્યા આવી પણ પહોંચ્યો 'पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया एव तहेव जाव चिट्ठइ' જ્યારે કૂણિક રાજા ત્યા પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે જોયુ કે પોતાના આગમન પહેલાં જ ત્યાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્ર એક ઘણા ભારે વજ્રના જેવા અભેદ્ય કવચની વિકુર્વણા

पडिरूवग विउब्विता ण चिट्ठइ' मार्गे च तस्य चमर. असुरेन्द्र. असुरकुमारराज. एक महान्तम् आदर्श दर्पण किठिनप्रतिरूपक किठिन वशनिर्मिततापस- पात्र तत्सदृश विजयसूचक दर्पणमित्यर्थ विकुर्वित्वा तिष्ठति, 'एव खलु तओ इदा सगाम सगामेति, त जहा-देविंदे य, मणुइद य, असुरिंदे य,' एव खलु वर्णितरीत्या त्रय इन्द्रा सग्राम सग्रान्ते युध्यन्ते स्म, तद्यथा- देवेन्द्रश्च शक्र, मनुजेन्द्रश्च कूणिको राजा, असुरेन्द्रश्च चमर इति। 'एगहत्थिणा वि ण पभू कूणिए राया जइत्तए, तहेव जाव दिसोदिसि पडिसेहित्था' एकहस्तिनाऽपि भूतानन्दनामकैरगजेन्द्रेणाऽपि खलु स कूणिको राजा जेतु

चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया एग मह आयास किढिणपडिरूवग विउब्विता ण चिट्ठइ' तथा असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर एक बडे भारी विजयसूचक आदर्श-दर्पण जो किठिन के आकार का था उसकी विकुर्वणा करके ठहरे हुए हैं 'एव खलु तओ इदा सगाम सगामेंति तजहा देविंदेय, मणुइंदेय, असुरिंदेय' इस प्रकार उन सबके सब इन्द्रोंने सग्राम प्रारभ कर दिया। वासके बने हुए सन्यासी के पात्रका नाम किठिन है। जिन इन्द्रोंने सग्राम छेडा उनके नाम इस प्रकारसे हैं देवेन्द्र देवराज शक्र १, मनुजेन्द्र कूणिक राजा और असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर३ 'एगहत्थिणा वि ण पभू कूणिए राया जइत्तए तहेव जाव दिसो दिसिं पडिसेहित्था' यद्यपि कूणिक राजा इस सग्राम में एक हाथीके द्वारा भी अपने शत्रुओंको परास्त कर नेमें समर्थ था सो यावत् उनने उन्हें चारों दिशाओंमें भगा दिया

કરીને ઊભા હતા. 'मगओ य से चमरे असुरिंदे असुरकुमार राया एग मह आयस किढिणपडिरूवग विउब्विता ण चिट्ठइ' તથા અસુરેન્દ્ર અસુરકુમાર રાજ ચમર એક ઘણા ભારે વિજયસૂચક આદર્શ-દર્પણ જે કિઠિનના આકારનું હોય છે તેવાની વિકુર્વણા કરી. (સન્યાસીઓને ઉપયોગી વાંસના બનેલ પાત્રને કિઠિન કહે છે. તેવા દર્પણના આકારનું પાત્ર) વિકુર્વણા કરીને ત્યાં ઊભા હતા. 'एव खलु तओ इदा सगाम सगामे ति-तंजहा-देविंदेय, मणुइदेय, असुरिंदेय' આ રીતે તે ત્રણે ઇન્દ્રોએ સગ્રામ શરૂ કરી દીધો. તે ત્રણ ઇન્દ્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છે- (૧) દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્ર, (૨) નરેન્દ્ર કૂણિક અને (૩) અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમર. 'एगहत्थिणा वि ण पभू कूणिए राया जइत्तए तहेव जाव दिसो दिसिं पडिसेहित्था' જો કે કૂણિક રાજા પોતાના એક હાથી વડે જ આ સગ્રામમાં પોતાના સમસ્ત શત્રુઓને પરાજિત કરવાને સમર્થ હતા આ કથનથી શરૂ કરીને તેમણે તેમને ચારે દિશાઓમાં ભગાડી

ाने भन्तेत्ति सा०
। १ भगवानाह-
ौतम ! पण्णवति
पृच्छति- 'तेण
खलु मनुष्या०
. निष्प्रत्याख्यान
ान्वा० कालमासे

ह संग्राम 'रथ
श्री प्रभु से ऐसा
ासयसाहस्सीओ
। था, तब उसमें
ामें प्रभु उनसे
ाहस्सीओ यहि
ुष्योंका संहार
भते ! मणुया
में लड़नेवाले
। थे, यावत्
ागुणोंसे रहित
पोषधोपवास

ामने 'रथमुसळ

वद्धमाणे कइ
संग्राम भव्यो,
ता महावीर प्रभु
। बहियाओ'

ात्र उववन्ना ?
३ हता, निर्मत
हता, मर्यादाथी
मधा रीपसुकतो

पाणीओ का समीप था ...
तासर चारों दिशाओं में ...
है गोयम ! रहमुसलेणं संगामे ...

हवे गौतम स्वामी महावीर प्रभुने ...
एवं वुच्चइ, रहमुसले संगामे ? हे भगवन्! ...
'गोयमा !' हे गौतम! 'रहमुसले णं संगामे वट्टमाणे ...

गौतम ! रथमुसले खलु संग्रामे वर्तमाने=प्रवर्तमाने सति एको रथः, 'अणासए' अनश्वः अश्वरहितोऽपि, 'असारहिए' असारथिकः=सारथिशून्योऽपि 'अणारोहए' अनारोहकः=आरोहवर्जितोऽपि योधवर्जितोऽपि केवलं समुसलः मुसलयुक्तः 'महया-महया जणक्खयं, जणवहं, जणप्पमदं, जणसंवट्टकप्पं, रुहिरकद्दमं करेमाणे सव्वओ समंता परिधावित्था' तत्र 'महया-महया' महान्तं महान्तं 'जणक्खयं' जनक्षयं=जनविनाशम् 'जणवहं' जनवधं जनमारणम् 'जणप्पमदं' जनप्रमर्दम्-जनचूर्णनम्, 'जणसंवट्टकप्पं' जनसंवर्तकल्पम्=जनसंहारसदृशम् 'रुहिरकद्दमं' रुधिरकर्दमम् 'करेमाणे' कुर्वन् 'सव्वओ समंता' सर्वतः समन्तात् परिधावितवान् पलायितवानित्यर्थः । एको रथः केवलं मुसलेन युक्तः परिधावन् महाजनक्षयादिकं कृतवान्, अत एव 'से तेणट्ठेण जाव रहमुसले

अणारोहए, समुसले' रथमुसलसंग्राम जब हो रहा था-तब उस में जो रथ होता है वह एक ही होता है उसमें खींचने के लिये घोडा नहीं होते हैं । सारथी नहीं होता है । वह अनारोहक-योद्धा से रहित होता है । उसमें केवल एक मुसल ही होता है 'महया महया जणक्खयं, जणवहं, जणप्पमदं, जणसंवट्टकप्पं, रुहिरकद्दमं करेमाणे सव्वओ समंता परिधावित्था' वह बहुत बडे जनसमूहका विध्वंस करता हुआ, जन समूहका वध करता हुआ, जनसमूहको चूर २ करता हुआ, उसका प्रलय करता हुआ तथा चारों तरफ लोहूकी कीचड मचाता हुआ इधरसे उधर चारों तरफ दौडता फिरता है । तात्पर्य कहनेका यह है कि केवल एक रथ ही मुसल से युक्त होकर इधरसे उधर दौडता हुआ महाजन क्षयको कर देता है । 'से तेण

अणारोहए, समुसले' રથમુસળ સંગ્રામ જ્યારે ચાલતો હોય છે, ત્યારે તેમાં એક એવો રથ ચારે દિશામાં દોડયા કરતો હોય છે કે જે રથને ખેંચવા માટે ઘોડા જોડેલા હોતા નથી, જેને ચલાવનાર સારથી હોતો નથી અને તેમાં લડનારા યોદ્ધા પણ હોતા નથી પરન્તુ તે રથમાં માત્ર એક મુશળ જ હોય છે 'महया महया जणक्खयं, जणवहं, जणप्पमदं, जणसंवट्टकप्पं, रुहिरकद्दमं करेमाणे सव्वओ समंता परिधावित्था' તે રથ ઘણા જ મોટા જનસમૂહનો વિધ્વંસ કરતો, જનસમૂહનો સંહાર કરતો, જનસમૂહના ભૂકેભૂકા ઉડાડતો તેમનો પ્રલય કરતો અને રક્તની ધારાઓરૂપી કીચડ ઉડાડતો ઉડાડતો આમ તેમ ચારે દિશામાં દોડે છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારના સંગ્રામમાં મુસળથી યુક્ત એવો એક રથ જ દુશ્મનોના સૈન્યમાં ચોમેર દોડાદોડ કરીને દુશ્મનદળનો સંહાર કરે છે અને હાહાકાર મચાવી દે છે.

ग्रामे' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन यावत्-रथमुसलो नाम सग्राम इत्युच्यते । गौतम. पृच्छति-'रहमुसले ण भते ! सगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ ?' हे भदन्त ! रथमुसले खलु सग्रामे वर्तमाने प्रवृत्ते सति कति कियत्य. जनशतसाहस्र्य कति जनलक्षाणि हता. ? भगवानाह- गोयमा ! छण्णउई जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' हे गौतम ! षण्णवति जनशतसाहस्र्य. षण्णवतिलक्षजना हता । गौतम. पृच्छति- 'तेण भते ! मणुया निस्सीला जाव उववन्ना ?' हे भदन्त ! ते खलु मनुष्या निश्शीला. शीलवर्जिता यावत्-निर्व्रता निर्गुणा निर्मर्यादा: निष्प्रत्याख्यान पोपधोपवासा रुष्टा, परिकुपिता, समरघातिता., अनुपशान्ता कालमासे

ट्ठेण जाव रहमुसले सगामे' इस कारण हे गौतम वह सग्राम 'रथ मुसल' इस नामसे कहा गया है । अब गौतम स्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं-'रहमुसले ण भते ! सगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' हे भदन्त ! जब रथमुसल सग्राम हो रहा था, तब उसमें कितने लाख मनुष्योंका सहार हुआ है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि-'गोयमा' हे गौतम ! 'छण्णउई जणसयसाहस्सीओ वहि याओ' रथमुसल सग्राम में ९६ छियानवे लाख मनुष्योंका सहार हुआ है । अब गौतमने पुन प्रभु से ऐसा पूछा-'तेण भते ! मणुया निस्सीला जाव उववन्ना' हे भदन्त ! रथमुसल सग्राम में लडनेवाले जितने भी मनुष्य थे-वे प्राय सबके सब शीलरहित थे, यावत् निर्व्रत-अहिंसा आदि व्रतों से रहित थे, निर्गुण-उत्तरगुणोंसे रहित थे, निर्मर्याद-मर्यादा से रहित थे, निष्प्रत्याख्यान और पोपधोपवास

'से तेणट्ठेण जाव रहमुसले सगामे' હે ગૌતમ ! તે કારણે તે સગ્રામને 'રથમુસળ સગ્રામ કહ્યો છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન- 'रहमुसले ण भते ! सगामे वट्टमाणे कइ जणसयसाहस्सीओ वहियाओ ?' હે ભદન્ત ! જ્યારે રથમુસળ સગ્રામ મચ્યો, ત્યારે તેમા કેટલાં લાખ માણસો માર્યા ગયા હતા ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'छण्णउई जणसयसाहस्सीओ वहियाओ' રથમુસળ સગ્રામમા ૯૬ લાખ માણસોનો સહાર થયો હતો.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન- 'तेण भते ! मणुया निस्सीला जाव उववन्ना ?' હે ભદન્ત ! તે સગ્રામમા લડનારા બધા મનુષ્યો સામાન્યત. નિ.શીલ હતા, નિર્વ્રત (અહિંસા આદિ વ્રતથી રહિત) હતા, નિર્ગુણ (ઉત્તરગુણોથી રહિત) હતા મર્યાદાથી રહિત હતા, પ્રત્યાખ્યાન અને પોપધોપવાસથી પણ રહિત હતા. તેઓ બધાં રોષયુક્તમ્બે

गोतम ! रथमुसले खलु संग्रामे वर्तमाने=प्रवर्तमाने सति एको रथः, 'अनासए' अनश्वः अश्वरहितोऽपि, 'असारहिए' असारथिकः=सारथिशून्योऽपि 'अनारोहए' अनारोहकः=आरोहवर्जितोऽपि योधवर्जितोऽपि केवलं समुसलः मुसलयुक्तः 'महया-महया जणक्खय, जणवह, जणप्पमद्द, जणसवट्टकप्प, रुहिरकद्दम करेमाणे सव्वओ समंता परिधावित्था' तत्र 'महया-महया' महान्तं महान्तं 'जणक्खय' जनक्षयम्=जनविनाशम् 'जणवह' जनवधं जनमारणम् 'जणप्पमद्द' जनप्रमर्दम्-जनचूर्णनम्, 'जणसवट्टकप्प' जनसंवर्तकल्पम्=जनसंहारसदृशम् 'रुहिरकद्दम' रुधिरकर्दमम् 'करेमाणे' कुर्वन् 'सव्वओ समंता' सर्वतः समन्तात् परिधावितवान् पलायितवानित्यर्थः । एको रथः केवलं मुसलेन युक्तः परिधावन् महाजनक्षयादिकं कृतवान्, अत एव 'से तेणट्ठेणं जाव रहमुसले

अणारोहए, समुसले' रथमुसलसंग्राम जब हो रहा था-तब उस में जो रथ होता है वह एक ही होता है उसमें खींचने के लिये घोडा नहीं होते हैं । सारथी नहीं होता है । वह अनारोहक-योद्धा से रहित होता है । उसमें केवल एक मुसल ही होता है 'महया महया जणक्खय, जणवह, जणप्पमद्द, जणसवट्टकप्पं, रुहिरकद्दम करेमाणे सव्वओ समंता परिधावित्था' वह बहुत बडे जनसमूहका विध्वंस करता हुआ, जन समूहका वध करता हुआ, जनसमूहको चूर २ करता हुआ, उसका प्रलय करता हुआ तथा चारों तरफ लोहूकी कीचड मचाता हुआ इधरसे उधर चारों तरफ दौडता फिरता है । तात्पर्य कहनेका यह है कि केवल एक रथ ही मुसल से युक्त होकर इधरसे उधर दौडता हुआ महाजन क्षयको कर देता है । 'से तेण-

अणारोहए, समुसले' રથમુસળ સંગ્રામ જ્યારે ચાલતો હોય છે ત્યારે તેમાં એક એવો રથ ચારે દિશામાં દોડયા કરતો હોય છે કે જે રથને ખેંચવા માટે ઘોડા જોડેલા હોતા નથી, જેને ચલાવનાર સારથી હોતો નથી અને તેમાં લડનારા યોદ્ધા પણ હોતા નથી પરન્તુ તે રથમાં માત્ર એક મુશળ જ હોય છે 'महया महया जणक्खय, जणवह, जणप्पमद्द, जणसवट्टकप्प, रुहिरकद्दम करेमाणे सव्वओ समंता परिधावित्था' તે રથ ઘણાં જ મોટા જનસમૂહનો વિધ્વંસ કરતો, જનસમૂહનો સંહાર કરતો, જનસમૂહના ભૂકેભૂકા ઉડાડતો તેમનો પ્રલય કરતો અને રક્તની ધારાઓરૂપી કીચડ ઉડાડતો ઉડાડતો આમ તેમ ચારે દિશામાં દોડે છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારના સંગ્રામમાં મુસળથી યુક્ત એવો એક રથ જ દુશ્મનોના સૈન્યમાં ચોમેર દોડાદોડ કરીને દુશ્મનદળનો સંહાર કરે છે અને હાહાકાર મચાવી દે છે

कूणियस्सरन्नो साहेज्ज दलइत्था ?' हे भदन्त ! कस्मात् खलु कारणात् शक्रो देवेन्द्र. देवराज. चमरश्च असुरेन्द्र असुरकुमारराज एतौ द्वौ कूणिकस्यराज्ञः साहाय्य= सहायतां दत्तवन्तौ ? भगवानाह–'गोयमा ! सक्के देविंदे देवराया पुव्वसंगइए' हे गौतम ! शक्रो देवेन्द्रो देवराज पूर्वसंगतिक =पूर्वभव मित्रमासीत् अत. कूणिकस्य साहाय्य दत्तवान् तथाहि–श्रूयते–कार्तिक-श्रेष्ठिभवे कूणिकजीव. शक्रस्य मित्रमभवत्, इति । 'चमरे असुरिंदे असुर-कुमारराया परियायसंगइए' चमर असुरेन्द्र असुरकुमारराज पर्याय सांगतिकः कूणिकस्य साहाय्य दत्तवान्, पूरणतापसभवे चमरजीवस्य कूणिक राज जीव तापसपर्यायवर्ती मित्रमासीत्, 'एव खलु गोयमा ! सक्के देविंदे देवराया, चमरे य असुरिंदे असुरकुमारराया कूणियस्स रन्नो साहेज्ज दलइत्था'

दलयित्था' हे भदन्त ! क्या कारण था जो देवेन्द्र देवराज शक्रने एव असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमरने कूणिकराजाकी रथमुसल संग्राममें सहायता की ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'सक्के देविंदे देवराया पुव्वसंगइए' देवेन्द्र देवराज शक्र इनका पूर्वसंगतिक था पूर्वभवका मित्र था। इसलिये उसने इनकी सहायता की। क्यों कि ऐसा सुना जाता है कि कार्तिक श्रेष्ठी के भवमें कूणिकका जीव शक्रका मित्र था। 'चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया परियायसंगइए' असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर पर्याय सांगतिक था इसलिये उसने उनकी सहायता की क्यों कि तापसके भवमें चमर जीवका कूणिक राजजीव तापस पर्यायवर्ती मित्र था ! 'एव खलु गोयमा ! इस कारण हे गौतम ! 'सक्के देविंदे देवराया चमरेय असुरिंदे असुरकुमारराया कूणियस्स

दलयित्था ?' હે ભદન્ત ! દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રે, તથા અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમરે શા કારણે કૂણિક રાજાને રથમુસળ સંગ્રામમાં મદદ કરી ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે– 'गोयमा' હે ગૌતમ ! 'सक्के देविंदे देवराया पुव्वसंगइए' દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્ર કૂણિક રાજાનો પૂર્વભવનો મિત્ર હતો. કાર્તિક શેઠના ભવમાં કૂણિકનો જીવ શક્રનો મિત્ર હતો, તે કારણે તેણે તેને મદદ કરી. 'चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया परियायसंगइए' અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાય તેમના પર્યાય સાંગતિક હતા. પૂરણ તાપસના ભવમાં ચમરનો જીવ કૂણિક રાજાના તાપસ પર્યાયના જીવનો મિત્ર હતો. આ રીતે પૂર્વભવમાં બન્ને તાપસ હોવાથી મિત્ર હતા. 'एव खलु गोयमा !' હે ગૌતમ ! તે કારણે 'सक्के देविंदे देवराया ઇત્યાદિ

काल कृत्वा कुत्र गताः ? कुत्र उपपन्नाः ? भगवानाह-'गोयमा ! तत्थ णं दस साहस्सीओ एगाए मच्छीए कुच्छिंसि उववन्नाओ' हे गौतम ! तत्र खलु षण्णवतिलक्षेषु मध्ये दश साहस्र्यः एकस्याः मत्स्याः कुक्षौ-उदरे उत्पन्नाः, 'एगे देवलोएसु उववन्ना' एके कतिपयाः देवलोकेषु उत्पन्नाः 'एगे सुकुले पच्चायाया' एके कतिपयाः सुकुले उत्तमवंशे प्रत्यायाताः समागताः समुत्पन्नाः इत्यर्थः 'अवसेसा ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना' अवशेषाः 'ओसन्नं' इति प्रायो बाहुल्येन नरक-तिर्यग्योनिकेषु उपपन्नाः । गौतम पृच्छति-'कम्हा णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया, चमरे य असुरिंदे असुरकुमारराया

से रहित थे, रुष्ट-रोष से भरे हुए थे, परिकुपित-क्रोध से युक्त हुए थे, अतः ये सबके सब युद्ध में मर कर शान्तभाव से रहित अवस्था में काल अवसर काल कर कहां पर गये ? कहां पर उत्पन्न हुए ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'तत्थ णं दससाहस्सीओ एगाए मच्छीए कुच्छिंसि उववन्नाओ' रथमुसल संग्राममें जो ९६ लाख मनुष्य मारे गये हैं उनमें से दश १० हजार मनुष्य तो एक मछली की कूखमें उत्पन्न हुए 'एगे देवलोएसु उववन्ना' कितनेक देवलोकोंमें उत्पन्न हुए, 'एगे सुकुले पच्चायाया' कितनेक मनुष्य उत्तम वंशमें उत्पन्न हुए 'अवसेसा ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना' बाकी के और सब मनुष्य प्राय करके नरकयोनि और तिर्यञ्चयोनि इनमें उत्पन्न हुए ।

अब गौतमस्वामी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि 'कम्हा णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया, चमरेय असुरिंदे असुरकुमारराया कूणियरन्नो साहेज्ज

ક્રોધયુક્ત હતા અને ઉપશાન્ત અવસ્થાથી રહિત હતા. તો એવી પરિસ્થિતિમાં કાળનો અવસર આવતા કાળ કરીને તેઓ ક્યાં ગયા છે ?- કઇ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયા છે ?

ઉત્તર- 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'तत्थणं दससाहस्सीओ एगाए मच्छीए कुच्छिंसि उववन्नाओ' રથમુશળ સંગ્રામમાં જે ૯૬ લાખ માણસો માર્યા ગયા હતા તેમાંના ૧૦ હજાર માણસો તો એક માછલીની કૂખે ઉત્પન્ન થયા, 'एगे देवलोएसु उववन्ना' કેટલાક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા 'एगे सुकुले पच्चायाया' કેટલાક મનુષ્યો ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયા 'अवसेसा ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववन्ना' બાકીના બધાં મનુષ્યો મોટે ભાગે નરકયોનિમાં અને તિર્યંચયોનિમાં ઉત્પન્ન થયા.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'कम्हा णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया, चमरे य असुरिंदे असुरकुमारराया कूणियरन्नो साहेज्ज

सरह जुत्तामेव उवट्ठावेह, हय-गय-रह-जाव सन्नाहेत्ता मम एव आणत्तिय पच्चप्पिणह । तए ण ते कोडुंवियपुरिसा जाव पडि सुणेत्ता, खिप्पामेव सच्छत्त सज्झय जाव उवट्ठावेंति, हय-गय-रह-जाव सन्नाहेंति, सन्नाहित्ता जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणति । तए ण से वरुणे नागनत्तुए जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ, जहा कणिओ जाव-पायच्छित्ते सव्वालकारविभूसिए, सन्नद्धवद्धवम्मियकवए उप्पीलियसरासणपट्टिए पिणद्धगेविज्जए विमलवरवद्धचिंधपट्टे गहियाउहप्पहरणे सकोरंटमल्लदामेण छत्तेण धरिज्जमाणेण चउचामरवालवीइयगे मगलजयसद्दकयालोए मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ, पडिणिक्खमित्ता अणेगगणनायग-जाव दूयसधिवालसद्धिं सपरिवुडे, जेणेव वाहिरिया उवट्ठाणसाला, जेणेव चाउग्घटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता चाउग्घट आसरह दुरुहइ, दुरुहित्ता, हय-गय-रह-जावसपरिवुडे, महयाभड-चडगर-जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले सगामे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता रहमुसल सगाम ओयाओ । तए ण से वरुणे णागणत्तुए रहमुसल सगाम ओयाए समाणे अयमेयारूव अभिग्गह अभिगेण्हइ-कप्पइ मे रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ से पडिहणित्तए, अवसेसे णो कप्पइत्ति, अयमेयारूव अभिग्गह अभिगेण्हइ, अभिगेण्हित्ता रहमुसल सगाम सगामेइ, तएण तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स एगे पुरिसे सरिसए

हे गौतम ! एव खलु रीत्या शक्रो देवेन्द्रः देवराजः चमरश्च असुरेन्द्रः असुरकुमारराजः कूणिकस्य राज्ञः साहाय्य दत्तवन्तौ, ॥सू० ४॥

अन्यतीर्थिकवक्तव्यता ।

मूलम्–'बहुजणे ण भंते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ–एव खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु अभिमुहा चेव पहया समाणा कालमासे काल किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवति, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जण्णं से बहुजणो अन्नमन्नस्स एवं आइक्खइ जाव उववत्तारो भवंति, जे ते एवमाहंसु, मिच्छं ते एवमाहंसु, अहं पुण गोयमा ! एवं आइक्खामि, जाव–परूवेमि–एवं खलु गोयमा ! तेणं कालेणं तेणं समएणं, वेसाली नामं नयरी होत्था, वन्नओ, तत्थ णं वेसालीए णयरीए वरुणे नामं नागनत्तुए परिवसइ, अड्ढे जाव–अपरिभूए, समणोवासए अभिगयजीवाजीवे, जाव पडिलाभेमाणे छट्ठं छट्ठेणं अणिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं अप्पाणं भावेमाणे विहरइ । तए णं से वरुणे णागणत्तुए अन्नया कयाइ रायाभिओगेणं, गणाभिओगेणं, बलाभिओगेणं, रहमुसले संगामे आणत्ते समाणे छट्ठभत्तिए अट्ठमभत्तं अणुवट्टेइ, अणुवट्टित्ता कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ, सद्दावित्ता एवं वयासी–खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घंटं आ-

रन्नो साहेज्जं दलयित्था' देवेन्द्र देवराज शक्रने और असुरेन्द्र असुर कुमार चमरने कूणिक राजाको सहायता दी ॥ सू० ४ ॥

દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રે તથા અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાજ ચમરે કૂણિક રાજાને તે સંગ્રામમાં મદદ કરી હતી. ॥ સૂ ૪ ॥

सरह जुत्तामेव उवट्ठावेह, हय–गय–रह–जाव सन्नाहेत्ता मम एव आणत्तिय पच्चप्पिणह । तए ण ते कोडुवियपुरिसा जाव पडि सुणेत्ता, खिप्पामेव सच्छत्त सज्झयं जाव उवट्ठावेंति, हय-गय-रह-जाव सन्नाहेंति, सन्नाहित्ता जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणति । तए ण से वरुणे नागनत्तुए जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ, जहा कूणिओ जाव–पायच्छित्ते सव्वालकारविभूसिए, सन्नद्धवद्धवम्मियकवए उप्पीलियसरासणपट्टिए पिणद्धगेविज्जए विमलवरवद्धचिंधपट्टे गहियाउहप्पहरणे सकोरटमल्लदामेण छत्तेणं धरिज्जमाणेण चउचामरवालवीइयगे मगलजयसद्दकयालोए मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ, परिणिक्खमित्ता अणेगगणनायग-जाव दूयसधिवालसर्द्धि सपरिवुडे, जेणेव वाहिरिया उवट्ठाणसाला, जेणेव चाउग्घटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता चाउग्घट आसरह दुरुहइ, दुरुहित्ता, हय-गय-रह-जावसपरिवुडे, महयाभड–चडगर–जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले सगामे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता रहमुसल सगाम ओयाओ । तए ण से वरुणे णागणत्तुए रहमुसलं सगाम ओयाए समाणे अयमेयारूव अभिग्गह अभिगेण्हइ–कप्पइ मे रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ से पडिहणित्तए, अवसेसे णो कप्पइत्ति, अयमेयारूव अभिग्गह अभिगेण्हइ, अभिगेण्हित्ता रहमुसल सगाम सगामेइ, तएण तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स एगे पुरिसे सरिसए

हे गौतम ! एव खलु रीत्या शक्रो देवेन्द्र. देवराजः चमरश्च असुरेन्द्रः असुरकुमारराज कूणिकस्य राज्ञ साहाय्य दत्तवन्तौ, ॥सू० ४॥

अन्यतीर्थिकवक्तव्यता ।

मूलम्–'बहुजणे ण भते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ–एव खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु सगामेसु अभिमुहा चेव पहया समाणा कालमासे काल किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवति, से कहमेय भते ! एव ? गोयमा ! जण्ण से बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ जाव उववत्तारो भवति, जे ते एवमाहसु, मिच्छ ते एवमाहसु, अह पुण गोयमा ! एव आइक्खामि, जाव–परूवेमि–एव खलु गोयमा ! तेण कालेण तेण समएण, वेसाली नाम नयरी होत्था, वन्नओ, तत्थ ण वेसालीए णयरीए वरुणे नाम नागनत्तुए परिवसइ, अड्ढे जाव–अपरिभूए, समणोवासए अभिगयजीवाजीवे, जाव पडिलाभेमाणे छट्ठ छट्ठेण अणिक्खित्तेणं तवोकम्मेण अप्पाण भावेमाणे विहरइ । तए ण से वरुणे णागणत्तुए अन्नया कयाइ रायाभिओगेण, गणाभिओगेण, बलाभिओगेणं, रहमुसले सगामे आणत्ते समाणे छट्ठभत्तिए अट्ठमभत्त अणुवट्टेइ, अणुवट्टित्ता कोडुबियपुरिसे सद्दावेइ, सद्दावित्ता एव वयासी–खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घट आ-

रन्नो साहेज्ज दलयित्था' देवेन्द्र देवराज शक्रने और असुरेन्द्र असुर कुमार चमरने कूणिक राजाको सहायता दी ॥ सू० ४ ॥

દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રે તથા અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમરે કૂણિક રાજાને તે સંગ્રામમાં મદદ કરી હતી. ॥ સૂ. ૪ ॥

सरह जुत्तामेव उवट्ठावेह, हय–गय–रह–जाव सन्नाहेत्ता मम एव आणत्तिय पच्चप्पिणह। तए ण ते कोडुवियपुरिसा जाव पडिसुणेत्ता, खिप्पामेव सच्छत्त सज्झय जाव उवट्ठावेंति, हय-गय-रह-जाव सन्नाहेंति, सन्नाहित्ता जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणति। तए ण से वरुणे नागनत्तुए जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ, जहा कूणिओ जाव–पायच्छित्ते सव्वालकारविभूसिए, सन्नद्धवद्धवम्मियकवए उप्पीलियसरासणपट्टिए पिणद्धगेविज्जए विमलवरवद्धचिंधपट्टे गहियाउहप्पहरणे सकोरंटमल्लदामेण छत्तेण धरिज्जमाणेण चउचामरवालवीइयगे मगलजयसद्दकयालोए मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ, पडिणिक्खमित्ता अणेगगणनायग-जाव दूयसधिवालसद्धिं सपरिवुडे, जेणेव वाहिरिया उवट्ठाणसाला, जेणेव चाउग्घटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता चाउग्घट आसरह दुरुहइ, दुरुहित्ता, हय-गय-रह-जावसपरिवुडे, महयाभड–चडगर–जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले सगामे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता रहमुसल सगाम ओयाओ। तए ण से वरुणे णागणत्तुए रहमुसल सगाम ओयाए समाणे अयमेयारूव अभिग्गह अभिगेण्हइ–कप्पइ मे रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ से पडिहणित्तए, अवसेसे णो कप्पइत्ति, अयमेयारूव अभिग्गह अभिगेण्हइ, अभिगेण्हित्ता रहमुसल सगाम सगामेइ, तएण तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स एगे पुरिसे सरिसए

सरिसत्तए, सरिसवए, सरिसभडमत्तोवगरणे रहेणं पडिरहं हव्व आगए, तए ण से पुरिसे वरुण णागनत्तुय एव वयासी—पहण भो वरुणा ! णागणत्तुया । तए ण से वरुणे णागनत्तुए त पुरिस एव वयासी—णो खलु मे कप्पइ देवाणुप्पिया ! पुव्वि अहयस्स पहणित्तए, तुम चेव ण पुव्वि पहणाहि । तए ण से पुरिसे वरुणे ण णागणत्तएण एव वुत्ते समाणे आसुरुत्ते जाव मिसिमिसेमाणे धणुं परामुसइ, धणु परामुसित्ता उसु परामुसइ, उसु परामुसित्ता ठाण ठाइ, ठाण ठिच्चा, आययकन्नायय उसु करेइ, आययकन्नायय उसु करित्ता वरुण णागणत्तुय गाढप्पहारीकरेइ, तए ण से वरुणे णागणत्तुए तेण पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे आसुरुत्ते जाव मिसिमिसेमाणे धणु परामुसइ, धणु परामुसित्ता, उसु परामुसइ, उसु परामुसित्ता आययकन्नायय उसु करेइ, आययकन्नायय उसु करेत्ता त पुरिस एगाहच्च कूडाहच्च जीवियाओ ववरोवेइ । तए ण से वरुणे णागणत्तुए तेणं पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे अत्थामे, अबले, अवीरिए, अपुरिसक्कारपरक्कमे अधारणिज्जमिति कट्टु तुरए निगिण्हइ, तुरए निगिण्हित्ता रह परावत्तेइ, रह परावत्तित्ता, रहमुसलाओ सगामाओ पडिणिक्खमइ, पडिणिक्खमित्ता एगतमत अवक्कमइ, एगतमत अवक्कमित्ता तुरए णिगिण्हइ, तुरए णिगिण्हित्ता रह ठवेइ, रह ठवेत्ता रहाओ पच्चोरहइ, रहाओ पच्चोरहित्ता तुरए

मोइए मोएत्ता तुरए विसज्जेइ, तुरए विसज्जित्ता दब्भसंथारगं संथरइ, दब्भसंथारगं संथरित्ता दब्भसंथारगं दूरूहइ, दब्भसंथारगं दूरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे संपलियंकनिसन्ने करयल जाव-कट्टु एवं वयासी नमोत्थु णं अरिहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, नमोत्थुणं समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स, जाव संपाविउकामस्स, मम धम्मायरियस्स, धम्मोवदेसगस्स, वंदामि णं भगवंतं तत्थगयं इहगए, पासउ मं से भगवं तत्थ गए जाव वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी–पुव्विं पि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए थूलए पाणाइवाए पच्चक्खाए जाव-जीवाए, एवं जाव थूलए परिग्गहे पच्चक्खाए जावज्जीवाए, इयाणिं पि णं अहं तस्सेव भगवओ महावीरस्स अंतिए सव्वं पाणाइवायं पच्चक्खामि जावज्जीवाए, एवं जहा खंदओ जाव–एयं पि णं चरमेहिं ऊसास–नीसासेहिं वोसिरामि त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ, सन्नाहपट्टं मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ, सल्लुद्धरणं करेत्ता, आलोइयपडिक्कंते, समाहिपत्ते, आणुपुव्वीए कालगए। तए णं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स एगे पियवालवयसए रहमुसलं संगामं संगामेमाणे एगेणं पुरिसेणं गाढप्पहारीकए समाणे अत्थामे अबले जाव–अधारणिज्जमिति कट्टु वरुणं णागणत्तुयं रहमुसलाओ संगामाओ पडिणिक्खममाणं पासइ, पासित्ता तुरए निगिण्हइ तुरए निगिण्हित्ता जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जित्ता पडसंथारगं दूरुहइ, पडसंथारगं दूरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव

अजलिं कट्टु एव वयासी–जाइ ण भते ! मम पियबालवयस्सस्स, वरुणस्स णागणत्तुयस्स सीलाइ, वयाइ, गुणाइ, वेरमणाइ, पच्चक्खाणपोसहोववासाइ, ताइ ण ममपि भवतु त्ति कट्टु सन्नाह पट्टं मुयइ, सन्नाहपट्ट मुइत्ता, सल्लुद्धरण करेइ सल्लुद्धरण करेत्ता, आणु- पुव्वीए कालगए। तए ण त वरुण णागणत्तुय कालगय जाणित्ता अहासन्निहिएहिं वाणमतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगधो- दगवासे वुट्ठे दसद्धवन्ने कुसुमे निवाडिए, दिव्वे य गीय-गधव्वनिनादे कए या वि होत्था। तए ण तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स त दिव्व देविड्ढि, दिव्व देवज्जुइ, दिव्व देवाणुभाग सुणित्ता य पासित्ता य बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ, जाव-परूवेइ- एव खलु देवाणुप्पिया ! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवति ॥सू० ५॥

छाया–बहुजनः खलु भवन्त ! अन्योन्यस्य एवमाख्याति, यावत्– प्ररूपयति,–एव खलु बहवो मनुष्या अन्यतरेषु उच्चावचेषु सग्रामेषु अभि

अन्यतीर्थिकवक्तव्यता–

'बहुजणेण भते ! इत्यादि ।

सूत्रार्थ–(बहुजणे ण भते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ) हे भदन्त ! अनेक मनुष्य आपसमें इस प्रकारसे कहते हैं यावत् प्ररूपणा करते हैं (एव खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु

અન્યતીર્થિક વક્તવ્યતા–

'बहुजणेण भंते !' ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ– (बहुजणे णं भंते ! अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ जाव परूवेइ) હે ભદન્ત! અનેક લોકો પરસ્પરને આ પ્રમાણે કહે છે, જનસમૂહ પાસે આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરે છે કે (एव खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु सगामेसु

मुखा एव प्रहता॰ सन्तः कालमासे काल कृत्वा अन्यतरेषु देवलोकेषु देवतया उपपत्तारो भवन्ति, तत् कथमेतत् भदन्त ! एवम् ?, गौतम ! यत् खलु स बहुजनोऽन्योन्यस एवम् आख्याति यावत्–उपपत्तारो भवन्ति, ये ते एवम् आहु मिथ्या ते एवम् आहु , अह पुनः गौतम ! एवम् आख्यामि, यावत्–प्ररूपयामि–एव खलु गौतम ! तस्मिन् काले, तस्मिन् समये वैशाली नाम नगरी

सगामेसु अभिमुहा चेव पहया समाणा कालमासे काल किचा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवति से कहमेय भते ! कि अनेक प्रकारके सग्रामोंमें से किसी भी सग्राममें युद्ध करते२ मृत्युको प्राप्त हुए' घायल अवस्थाको प्राप्तहुए अनेक मनुष्य मरण समय में मरकर किसी भी देवलोकमें देवरूपसे उत्पन्न होते हैं ? सो हे भदन्त ! क्या यह यात सत्य है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जण्ण से वहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ, जाव उववत्तारो भवति जे ते एवमाहसु मिच्छ ते एवमाहसु) अनेक मनुष्य जो परस्पर इस प्रकार से कहते हैं यावत् युद्धमें मृत्युको प्राप्त हुआ, घायल हुआ मनुष्य देवलोकमें उत्पन्न होता है सो उनका ऐसा कथन मिथ्या है। (अह पुण गोयमा ! एव आइक्खामि, जाव परूवेमि, एव खलु गोयमा ! तेण कालेण तेणं समएण वेसाली नाम नयरी होत्था) हे गौतम ! मैं तो इस विषयमें ऐसा कहता हू यावत्

अभिमुहा चेव पहया समाणा कालमासे काल किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवति–से कहमेय भते !) અનેક પ્રકારના સંગ્રામોમાંથી કોઇ પણ એક સગ્રામમા યુદ્ધ કરતા કરતા મૃત્યુ પામવાથી અથવા ઘાયલ થઇને કાળનો અવસર આવતા કાળ કરીને, અનેક મનુષ્યો કોઇ પણ દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે કે ભદન્ત ! શુ તેમની તે વાત સત્ય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! जण्ण से बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ जाव उववत्तारो भवति–जे ते एवमाहसु–मिच्छ ते एवमाहसु) અનેક મનુષ્યો જે પરસ્પરને આ પ્રમાણે કહે છે, અને જનસમૂહ પાસે આ પ્રમાણે જે પ્રરૂપણા કરે છે કે યુદ્ધમાં લડતાં લડતા મરનારા અથવા યુદ્ધમા ઘાયલ થઇને મરનારા અનેક માણસો દેવલોકમા દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેમનું કથન મિથ્યા (અસત્ય) છે (अह पुण गोयमा ! एव आइक्खामि, जाव एव परूवेमि, एव खलु गोयमा ! तेण कालेण तेण समएण वेसाली नाम नयरी होत्था) હે ગૌતમ ! આ વિષયમા હુ તો એવું કહુ છુ અને એવી પ્રરૂપણા કરુ છુ કે–

अजलिं कट्टु एव वयासी–जाइ णं भंते! मम पियबालवयस्सस्स, वरुणस्स णागणत्तुयस्स सीलाइ, वयाइ, गुणाइ, वेरमणाइ, पच्चक्खाणपोसहोववासाइ, ताइ णं ममपि भवतु त्ति कट्टु सन्नाह पट्टं मुयइ, सन्नाहपट्ट मुइत्ता, सल्लुद्धरण करेइ सल्लुद्धरण करेत्ता, आणु- पुव्वीए कालगए। तए णं त वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगंधो- दगवासे वुट्ठे दसद्धवन्ने कुसुमे निवाडिए, दिव्वे य गीय-गंधव्वनिनादे कए या वि होत्था। तए णं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं, दिव्वं देवज्जुइं, दिव्वं देवाणुभागं सुणित्ता य पासित्ता य बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ, जाव-परूवेइ- एवं खलु देवाणुप्पिया! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवंति ॥सू० ५॥

छाया–बहुजनः खलु भदन्त! अन्योन्यस्य एवमाख्याति, यावत्– प्ररूपयति,–एवं खलु बहवो मनुष्या अन्यतरेषु उच्चावचेषु संग्रामेषु अभि

अन्यतीर्थिकवक्तव्यता–

'बहुजणेणं भंते! इत्यादि।

सूत्रार्थ–(बहुजणे णं भंते! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ) हे भदन्त! अनेक मनुष्य आपसमें इस प्रकारसे कहते हैं यावत् प्ररूपणा करते हैं (एवं खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु

અન્યતીર્થિક વક્તવ્યતા–

'बहुजणेणं भंते!' ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ– (बहुजणे णं भंते! अन्नमन्नस्स एवं आइक्खइ जाव परूवेइ) હે ભદન્ત! અનેક લોકો પરસ્પરને આ પ્રમાણે કહે છે, જનસમૂહ પાસે આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરે છે કે (एवं खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु

भक्तम् अनुवर्तयति, अनुवर्त्य कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति, शब्दयित्वा, एवम् अवादीत्–क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! चातुर्घण्टम् अश्वरथ युक्तमेव उपस्थापयत, हय-गज-रथ०-यावत्-सन्नाह्य मम एताम् आज्ञप्तिम् प्रत्यर्पयत। ततः खलु ते कौटुम्बिकपुरुषा यावत्-प्रतिश्रुत्य क्षिप्रमेव सच्छत्र, सध्वजम्, यावत्-उपस्थापयन्ति, हय-गज-रथ० यावत्-सन्नाहयन्ति, सन्नाह्य यत्रैव वरुणो नागनप्तृक यावत् प्रत्यर्पयन्ति, ततः खलु स वरुणो नागनप्तृक

मुसल संग्राममें जानेके लिये प्रेरित किया गया सो उसने अर्थात् बेलेके पारणके दिन पारणा किये बिना ही तेला करके युद्धमें गया छट्ठ छट्ठ तपस्याकी पारणा किये बिना ही अष्टमभक्त धारणकर लिया (अणुवट्टित्ता) अष्टमभक्त करके फिर उसने (कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ) अपने कौटुम्बिक पुरुषोंको बुलाया (सद्दावित्ता एवं वयासी) बुलाकर उनसे ऐसा कहा (खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घंटं आसरहं जुत्तामेव उवट्ठावेह) हे देवानुप्रियो ! तुम लोग शीघ्र ही चारघंटोंवाले अश्वरथ को जोतकर-सामग्रीसे युक्तकर ले आओ । तथा (हय गय रह जाव सन्नाहेत्ता मम एय आणत्तिय पच्चप्पिणह) घोडा, हाथी, रथ और प्रवर योद्धाओंसे युक्त चतुरंगिणी सेनाको तैयार कर हमें 'हमारी आज्ञानुसार तुमलोगोंने सबकाम पूरा कर लिया है' इस बातकी पीछे खबर दो । (तएणं ते कोडुंबियपुरिसा जाव पडिसुणेत्ता खिप्पामेव सच्छत्त, सज्झय, जाव उवट्ठावेंति हयगयरह जाव सन्नाहेंति सन्नाहित्ता जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणंति) वरुणनागपौत्रकी

અને લશ્કરના આગ્રહથી રથમુસળ સંગ્રામમાં જવાને પ્રેરાયો તે વખતે છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠની તેની તપસ્યા ચાલુ જ હતી યુદ્ધમાં જતી વખતે છઠ્ઠનું પારણું કર્યા વિના તેણે અટ્ઠમના પ્રત્યાખ્યાન કરી લીધા (अणुवट्टित्ता) અટ્ઠમ (અઠ્ઠમ) વ્રતને ધારણ કરીને તેણે (कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ) પોતાના કૌટુંબિકજનોને બોલાવ્યા, (सद्दावित्ता एवं वयासी) અને તેમને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું- (खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घंटं आसरहं जुत्तामेव उवट्ठावेह) હે દેવાનુપ્રિયે! તમે તુરતજ ચાર ઘંટડીવાળા અશ્વરથને જોડીને-સજ્જ કરીને લઇ આવો. (हय-गय-रह जाव सन्नाहेत्ता मम एय आणत्तिय पच्चप्पिणह) તથા ઘોડા હાથી રથ અને ઉત્તમ યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેનાને તૈયાર કરીને મને ખબર આપો કે મારી આજ્ઞાનુસાર સઘળી તૈયારી કરી લેવામાં આવી છે तएणं ते कोडुंबियपुरिसा जाव पडिसुणेत्ता खिप्पामेव सच्छत्त, सज्झयं, जाव उवट्ठावेंति-हय-गय-रह जाव सन्नाहेंति-सन्नाहित्ता जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणंति) વરુણ નાગપૌત્રની આ આજ્ઞા

आसीत् वर्णकः, तत्र खलु वैशाल्यां नगर्यां वरुणो नाम नागनप्तृकः परिवसति, आढ्यः यावत्-अपरिभूतः, श्रमणोपासकः, अभिगतजीवाजीवः, यावत्-प्रतिलाभयन् षष्ठं षष्ठेन अनिक्षिप्तेन तपःकर्मणा आत्मानं भावयन् विहरति। तत खलु स वरुणो नागनप्तृकः अन्यदा कदाचित् राजाभियोगेन, गणाभियोगेन, बलाभियोगेन रथमुसले संग्रामे आज्ञप्तः सन् षष्ठभक्तिकः अष्टम-

प्ररूपणा करता है-हे गौतम ! वह इस तरहसे कि उसकाल और उस समयमें वैशाली नामकी एक नगरी थी (वण्णओ) वर्णन (तत्थ ण वेसालीए णयरीए वरुणे नामे नागनत्तुए परिवसइ, अड्ढे जाव अपरिभूए समणोवासए, अभिगयजीवाजीवे, जाव पडिलाभेमाणे छट्ठं छट्ठेण अणिक्खित्तेण तवोकम्मेण अप्पाणं भावेमाणे विहरइ) उस वैशाली नगरीमें वरुण नामका नागपौत्र रहता था वह धनवान् था यावत् इसका कोई भी पराभव नहीं कर सकता था ऐसा समर्थ था। श्रमणजनोंका उपासक था जीव और अजीवतत्त्वके स्वरूपका ज्ञाता था यावत् आहार पान आदि द्वारा मुनिजनों का सत्कार करता हुआ वह निरन्तर छट्ठ छट्ठ तपस्या से अपनी आत्माको भासित करता रहता था (तए णं से वरुणे णागणत्तुए अण्णया कयाइ रायाभिओगेणं, गणाभिओगेणं, बलाभिओगेणं रहमुसले संगामे आणत्ते समाणे छट्ठभत्तिए अट्ठमभत्तं अणुवट्टेइ) एक दिनकी बात है कि वह वरुण नागपौत्र राजाके आग्रह से, गणके आग्रहसे, बलके आग्रहसे रथ

હે ગૌતમ ! તે કાળે અને તે સમયે વૈશાલી નામની એક નગરી હતી. (વણ્ણઓ) તેનું વર્ણન ચંપાનગરી પ્રમાણે સમજવું (तत्थणं वेसालीए णयरीए वरुणे नाम नागनत्तुए परिवसइ, अड्ढे जाव अपरिभूए समणोवासए, अभिगयजीवाजीवे, जाव पडिलाभेमाणे छट्ठं छट्ठेणं अणिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं अप्पाणं भावेमाणे विहरइ) તે વૈશાલી નગરમાં વરુણ નામનો નાગપૌત્ર રહેતો હતો તે ધન, ધાન્ય આદિથી સંપન્ન હતો, અને તે એવો સમર્થ હતો કે કોઈ પણ તેનો પરાભવ કરી શકતું નહીં તે શ્રમણોનો ઉપાસક હતો અને જીવ-અજીવના સ્વરૂપનો જાણકાર હતો. તે આહારપાણી આદિ દ્વારા મુનિજનોનો સત્કાર કરતો હતો, અને નિરન્તર છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠની તપસ્યા કરીને પોતાના આત્માને ભાવિત કરતો હતો. (तएणं से वरुणे णागणत्तुए अन्नया कयाइ रायाभिओगेणं, गणाभिओगेणं बलाभिओगेणं, रहमुसले संगामे आणत्ते समाणे छट्ठभत्तिए अट्ठमभत्तं अणुवट्टेइ) હવે એવું બન્યું કે તે નાગપૌત્ર વરુણ, રાજાના આગ્રહથી, ગણના આગ્રહથી

भक्तम् अनुवर्तयति, अनुवर्त्य कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति, शब्दयित्वा, एवम् अवादीत्–क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! चातुर्घण्टम् अश्वरथं युक्तमेव उपस्थापयत, हय–गज–रथ०–यावत्–सन्नाह्य मम एताम् आज्ञप्तिम् प्रत्यर्पयत। ततः खलु ते कौटुम्बिकपुरुषा यावत्–प्रतिश्रुत्य क्षिप्रमेव सच्छत्रं, सध्वजम्, यावत्–उपस्थापयन्ति, हय–गज–रथ० यावत्–सन्नाहयन्ति, सन्नाह्य यत्रैव वरुणो नागनप्तृकः यावत् प्रत्यर्पयन्ति, ततः खलु स वरुणो नागनप्तृक

मुसल संग्राममें जानेके लिये प्रेरित किया गया सो उसने अर्थात् वेलेके पारणके दिन पारणा किये विना ही तेला करके युद्धमें गया छट्ठ छट्ठ तपस्याकी पारणा किये विना ही अष्टमभक्त धारणकर लिया (अणुवट्टित्ता) अष्टमभक्त करके फिर उसने (कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ) अपने कौटुम्बिक पुरुषोंको बुलाया (सद्दावित्ता एवं वयासी) बुलाकर उनसे ऐसा कहा (खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घंटं आसरहं जुत्तामेव उवट्ठावेह) हे देवानुप्रियो ! तुम लोग शीघ्र ही चारघंटोंवाले अश्वरथ को जोतकर–सामग्रीसे युक्तकर ले आओ। तथा (हय गय रह जाव सन्नाहेत्ता मम एयं आणत्तियं पच्चप्पिणह) घोडा, हाथी, रथ और प्रवर योद्धाओंसे युक्त चतुरंगिणी सेनाको तैयार कर हमें 'हमारी आज्ञानुसार तुमलोगोंने सबकाम पूरा कर लिया है' इस बातकी पीछे खबर दो। (तएणं ते कोडुंबियपुरिसा जाव पडिसुणेत्ता खिप्पामेव सच्छत्तं, सज्झयं, जाव उवट्ठावेंति हयगयरह जाव सन्नाहेंति सन्नाहित्ता जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणन्ति) वरुणनागपौत्रकी

અને લશ્કરના આગ્રહથી રથમુસળ સંગ્રામમાં જવાને પ્રેરાયો. તે વખતે છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠની તેની તપસ્યા ચાલુ જ હતી. યુદ્ધમાં જતી વખતે છઠ્ઠનું પારણું કર્યા વિના તેણે અઠ્ઠમના પ્રત્યાખ્યાન કરી લીધાં (अणुवट्टित्ता) અષ્ટમ (અઠ્ઠમ) વ્રતને ધારણ કરીને તેણે (कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ) પોતાના કૌટુંબિકજનોને બોલાવ્યા, (सद्दावित्ता एवं वयासी) અને તેમને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું– (खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घंटं आसरहं जुत्तामेव उवट्ठावेह) હે દેવાનુપ્રિયો ! તમે તુરત જ ચાર ઘંટવાળા અશ્વરથને જોડીને–સજ્જ કરીને લઈ આવો. (हय–गय–रह जाव सन्नाहेत्ता मम एयं आणत्तियं पच्चप्पिणह) તથા ઘોડા, હાથી, રથ અને ઉત્તમ યોદ્ધાઓવાળી યુક્ત ચતુરંગી સેનાને તૈયાર કરીને મને ખબર આપો કે 'મારી આજ્ઞાનુસાર બધી તૈયારી કરી લેવામાં આવી છે' तएणं ते कोडुंबिय पुरिसा जाव पडिसुणेत्ता खिप्पामेव सच्छत्तं, सज्झयं, जाव उवट्ठावेंति–हय–गय–रह जाव सन्नाहेंति–सन्नाहित्ता जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणंति) વરુણ નાગપૌત્રની આ આ

आसीत् वर्णकः, तत्र खलु वैशाल्यां नगर्यां वरुणो नाम नागनप्तृकः परिवसति, आढ्यः यावत्-अपरिभूतः, श्रमणोपासकः, अभिगतजीवाजीवः, यावत्-प्रतिलाभयन् षष्ठं षष्ठेन अनिक्षिप्तेन तपःकर्मणा आत्मानं भावयन् विहरति। ततः खलु स वरुणो नागनप्तृकः अन्यदा कदाचित् राजाभियोगेन, गणाभियोगेन, बलाभियोगेन रथमुसले संग्रामे आज्ञप्तः सन् षष्ठभक्तिकः अष्टम-

प्ररूपणा करता हूं-हे गौतम! वह इस तरहसे कि उसकाल और उस समयमें वैशाली नामकी एक नगरी थी (वण्णओ) वर्णन (तत्थ ण वेसालीए णयरीए वरुणे नामे नागनत्तुए परिवसइ, अड्ढे जाव अपरिभूए समणोवासए, अभिगयजीवाजीवे, जाव पडिलाभेमाणे छट्ठं छट्ठेण अणिक्खित्तेण तवोकम्मेण अप्पाणं भावेमाणे विहरइ) उस वैशाली नगरीमें वरुण नामका नागपौत्र रहता था यह धनवान् था यावत् इसका कोई भी पराभव नहीं कर सकता था ऐसा समर्थ था। श्रमणजनोंका उपासक था जीव और अजीवतत्त्वके स्वरूपका ज्ञाता था यावत् आहार पान आदि द्वारा मुनिजनों का सत्कार करता हुआ वह निरन्तर छट्ठ छट्ठ तपस्या से अपनी आत्माको वासित करता रहता था (तए णं से वरुणे णागणत्तुए अन्नया कयाइ रायाभिओगेणं, गणाभिओगेणं, बलाभिओगेणं रहमुसले संगामे आणत्ते समाणे छट्ठभत्तिए अट्ठमभत्त अणुवट्टेइ) एक दिनकी बात है कि वह वरुण नागपौत्र राजाके आग्रह से, गणके आग्रहसे, बलके आग्रहसे रथ

હે ગૌતમ! તે કાળે અને તે સમયે વૈશાલી નામની એક નગરી હતી. (વણ્ણઓ) તેનું વર્ણન ચંપાનગરી પ્રમાણે સમજવું (तत्थणं वेसालीए णयरीए वरुणे नाम नागनत्तुए परिवसइ, अड्ढे जाव अपरिभूए समणोवासए, अभिगय जीवाजीवे, जाव पडिलाभेमाणे छट्ठं छट्ठेण अणिक्खित्तेण तवोकम्मेण अप्पाणं भावेमाणे विहरइ) તે વૈશાલી નગરમાં વરુણ નામનો નાગપૌત્ર રહેતો હતો તે ધન, ધાન્ય આદિથી સંપન્ન હતો, અને તે એવો સમર્થ હતો કે કોઈ પણ તેનો પરાભવ કરી શકતું નહીં તે શ્રમણોનો ઉપાસક હતો અને જીવ-અજીવના સ્વરૂપનો જાણકાર હતો. તે આહારપાણી આદિ દ્વારા મુનિજનોનો સત્કાર કરતો હતો, અને નિરન્તર છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠની તપસ્યા કરીને પોતાના આત્માને ભાવિત કરતો હતો. (तएण से वरुणे णागणत्तुए अन्नया कयाइ रायाभिओगेणं, गणाभिओगेणं बलाभिओगेणं, रहमुसले संगामे आणत्ते समाणे छट्ठभत्तिए अट्ठमभत्तं अणुवट्टेइ) હવે એવું બન્યું કે તે નાગપૌત્ર વરુણ, રાજાના આગ્રહથી, ગણના આગ્રહથી

प्रतिनिष्क्रम्य अनेकगणनायक० यावत्-दूत-सन्धिपालैः सार्द्धम् सपरिवृतः, यत्रैव बाह्या उपस्थानशाला, यत्रैव चातुर्घण्टः अश्वरथ०, तत्रैव उपागच्छति, उपागम्य चातुर्घण्टम् अश्वरथम् आरोहति, आरुह्य हय-गज-रथ० यावत्-सपरिवृतः, महाभटचडगर-यावत्-परिक्षिप्त यत्रैव रथमुसल० सङ्ग्रामः,

आपको विभूषित किया कवचको खूब बांधकर पहिरा शरासन पट्टिकाको हाथमें बांधा कंठमें हार पहिरा वीरताको सूचित करनेवाले वीरपट्टकको धारण किया आयुध और प्रहरणोंको ग्रहण किया कोरण्ट पुष्पोंकी माला से सुशोभित छत्रको छत्रधारियोंने उस पर ताना, चमर ढोरने वालोंने उस पर चमर ढोरने प्रारंभ किये, जब वह स्नान घरसे बाहर निकला तो उसे देखते ही लोगोंने मंगलभूत जय२ शब्दका उच्चारण करना शुरूकर दिया-(पडिणिक्खमित्ता) स्नान घरसे निकलते ही (अणेगगणनायक-जाव दूयसंधिपालसद्धिं सपरिवुडे) उसके साथ अनेक गणनायक यावत् दूतसंधिपाल हो गये-सो इन सब से घिरा हुआ वह (जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला, जेणेव चाउग्घंटे आसरहे, तेणेव उवागच्छइ) जहां बाहरमें उपस्थान शाला थी और जहां पर चार घंटोंवाला अश्वरथ था वहां पर आया (उवागच्छित्ता चाउग्घंटं आसरहं दुरूहइ) वहां आते ही वह उस चारघंटोंवाले अश्वरथपर सवार हो गया (दुरूहित्ता हयगयरह जाव सपरिवुडे महया

મંગળરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યન્તની વિધિઓ કરી. ત્યાર બાદ તેણે પોતાના શરીરને સમસ્ત આભૂષણોથી વિભૂષિત કર્યું કવચને કસકસાવીને બાંધ્યું હાથ પર શરાસન પટ્ટિકાઓ બાંધી, કંઠમાં હાર પહેર્યો, વીરતાસૂચક વીરપટ્ટો ધારણ કર્યા અને આયુધો અને પ્રહરણોને (શસ્ત્રાસ્ત્રોને) ગ્રહણ કર્યા. આ રીતે જ્યારે વરુણ સજ્જ થઈને બહાર નીકળ્યો ત્યારે અનુચરો તેના મસ્તક પર કોરંટપુષ્પોની માળાઓથી યુક્ત છત્ર ધરી રહ્યા હતા. ચાર ચમરધારીઓ તેના પર ચમર વીંઝી રહ્યા હતા. જ્યારે આ પ્રકારે સુસજ્જ થઈને તે સ્નાનગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે લોકોએ મંગળકારી જયનાદ કર્યો. (पडिणिक्खमित्ता) પોતાના પ્રાસાદમાંથી બહાર નીકળતાં જ (अणेगगणनायक जाव दूयसंधिपालसद्धिं सपुरिवुडे) અનેક ગણનાયક, દૂત અને સંધિપાલકો તેની સાથે થઈ ગયા તે સઘળાથી વીંટળાયેલો તે (जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला, जेणेव चाउग्घंटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ) બહાર જ્યાં ઉપસ્થાનશાળા (સભા સ્થાન) હતી, અને જ્યાં ચાર ઘંટડીવાળો અશ્વરથ હતો, ત્યાં આવ્યો. (उवागच्छित्ता

यत्रैव मज्जनगृहं तत्रैव उपागच्छति, यथा कूणिकः यावत् स्नातः कृतबलि-कर्मा कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्तः, सर्वालङ्कारविभूषितः, सन्नद्धबद्धवर्मित-कवच उत्पीडितशरासनपट्टिकः पिनद्धग्रैवेयक विमलवरबद्धचिह्नपट्टः गृहीतायुधप्रहरण सकोरण्टकमाल्यदाम्ना छत्रेण ध्रियमाणेन चतुश्चामर-वालवीजिताङ्गः, मङ्गलजयशब्दकृतालोक मज्जनगृहात्प्रतिनिष्क्रामति,

इस आज्ञाको सुननेके बाद उन कौटुम्बिक पुरुषोंने उस आज्ञाको यावत् स्वीकार करके छत्रसहित, ध्वजासहित, अश्वरथको तैयार किया एवं घोडा, हाथी, रथ और प्रवरयोधाओंसे युक्त सेनाको तैयार किया और तैयार करके जहां पर वरुण नामका नागपौत्र था वहांपर वे आये वहा आकरके उन्होंने वरुण नागपौत्रको उसकी आज्ञा यथावत् पालित हो चुकी है इसकी खबर दी (तएण से वरुणे नागनत्तुए जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ) कौटुम्बिक पुरुषोंके मुखसे रथकी और सेनाकी तैयारी हुई सुनकर वह नागका नाती वरुण जहां पर स्नान घर था वहा पर आया (जहाकूणिए जाव पायच्छित्ते सव्वाल-कार विभूसिए, सन्नद्धबद्धवम्मियकवए, उप्पीलियसरासणपट्टिए, पिणद्ध-गेविज्जए विमलवरबद्धचिंधपट्टे, गहियाउहप्पहरणे सकोरटमल्लदामेणं छत्तेण धरिज्जमाणेणं चउच्चामरवालवीइयंगे, मगलजयसद्दकयालोए मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ) वहां आकर उसने कूणिककी तरह यावत् कौतुक एवं मगलरूप प्रायश्चित्त कर समस्त अलकारोंसे अपने

સાંભળીને તેમને ઘણો હર્ષ થયો. તેમણે તે આજ્ઞા માથે ચડાવી. વરુણની આજ્ઞાનુસાર છત્રયુક્ત, ધ્વજાયુક્ત અશ્વરથને તૈયાર કર્યો અને હાથી, ઘોડા રથ અને ઉત્તમ યોદ્ધાઓથીયુક્ત ચતુરંગી સેનાને પણ તૈયાર કરી આ રીતે સઘળી તૈયારીઓ કરીને તેઓ જ્યાં નાગપૌત્ર વરુણ વિરાજમાન હતો, ત્યાં આવ્યા. ત્યાં આવીને તેમણે નાગપૌત્ર વરુણને ખબર આપી કે 'આપની આજ્ઞાનુસાર સઘળી વ્યવસ્થા થઈ ગઇ છે.'

(तएण से वरुणे नागनत्तुए जेणेव मज्जणघरे, तेणेव उवागच्छइ) ત્યારબાદ તે નાગપૌત્ર વરુણ જ્યા તેનું સ્નાનગૃહ હતુ ત્યાં ગયો. (जहा कूणिए जाव पायच्छित्ते, सव्वालंकारविभूसिए, सन्नद्धबद्धवम्मियकवए, उप्पीलियसरासण पट्टिए, पिणद्धगेविज्जए विमलवरबद्धचिंधपट्टे, गहियाउहप्पहरणे सकोरंट मल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं चउचामरवालवीइयंगे, मगलजयसद्दकयालोए मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ) ત્યા આવીને તેણે કૂણિક રાજાની જેમ કૌતુક અને

नागनप्तृकस्य रथमुसलं संग्रामं संग्रामयमाणस्य एकः पुरुषः सदृशः सदृश त्वक्, सदृशवयाः, सदृशभाण्डमात्रोपकरणः, रथेन प्रतिरथं शीघ्रम् आगतः। ततः खलु स पुरुषः वरुणं नागनप्तृकम् एवम् अवादीत्-प्रजहि भो वरुण ? नागनप्तृक ?। ततः खलु स वरुणः नागनप्तृकः तं पुरुषम् एवम् अवादीत्-नो खलु मे कल्पते देवानुप्रिय ! पूर्वम् अहत प्रहन्तुम्, त्वमेव खलु पूर्वं प्रजहि। ततः खलु स पुरुषः वरुणेन नागनप्तृकेण एवमुक्तः सन्

वार नहीं करूंगा' इस प्रकार अभिग्रह उसने धारण किया (अभिगेण्हित्ता रहमुसलं संगामं संगामेइ) इस नियमको धारण करके उस वरुण नागपौत्रने रथमुसल संग्राम करना प्रारम्भकर दिया (तएणं तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसलं संगामं संगामेमाणस्स एगे पुरिसे सरिसए, सरित्तए, सरिसव्वए, सरिसभंडमत्तोवगरणे रहेणं पडिरहं हव्वं आगए) इस प्रकारके नियमसे बद्ध होकर संग्राम करते हुए इस वरुण नागपौत्रके रथके सामने उसके जैसी उमरवाला, उसके जैसी चमडीवाला एक पुरुष एकसी अस्त्र शस्त्र आदि सामग्री से युक्त होकर रथमें बैठकर शीघ्र आया (तएणं से पुरिसे वरुणं णागनत्तुयं एवं वयासी पहण भो वरुणा ! णागणत्तुया !) आते ही उस पुरुषने नागके नाती वरुणसे ऐसा कहा कि हे नागके नाती वरुण ! तुम पहिले मेरे ऊपर अपना वार करो। (तएणं से वरुणे णागनत्तुए तं पुरिसं एवं वयासी णो खलु मे कप्पइ देवाणुप्पिया ! पुव्विं अहयस्स पहणित्तए तुमचेव णं पुव्विं पहणाहि) तब वरुण

ધારણ કરીને તેણે રથમુશલ સંગ્રામમાં લડવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. (तएणं तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसलं संगामं संगामेमाणस्स एगे पुरिसे सरिसत्तए, सरिसए, सरिसव्वए, सरिसभंडमत्तोवगरणे रहेणं पडिरहं हव्वं आगए) આ પ્રકારનો અભિગ્રહ ધારણ કરીને સંગ્રામ ખેલતા તે નાગપૌત્ર વરુણના રથની સામે તેના જેટલી જ ઉમરવાળો, તેના જેવા જ વર્ણવાળો, એક પુરુષ તેના જેવા જ અસ્ત્ર-શસ્ત્રોને ધારણ કરીને, રથમાં બેસીને તેની સામે અતિવેગ પૂર્વક આવી પહોંચ્યો. (तएणं से पुरिसे वरुणं णागनत्तुयं एवं वयासी-पहण भो वरुणा ! णागणत्तुया) આવતાં જ તેણે નાગપૌત્ર વરુણને આ પ્રમાણે પડકાર દેકયો- 'હે નાગપૌત્ર વરુણ ! તું પહેલાં મારા ઉપર તારા શસ્ત્રથી વાર (પ્રહાર) કર (तएणं से वरुणे णागणत्तुए तं पुरिसं एवं वयासी-णो खलु मे कप्पइ देवाणुप्पिया ! पुव्विं अहयस्स पहणित्तए-तुमं चेव पहणाहि) ત્યારે નાગપુત્ર વરુણે તે આગંતુક પુરુષને આ પ્રમાણે

तत्रैव उपागच्छति, उपागत्य रथमुसलं संग्रामम् उपयातः। ततः खलु स वरुणः नागनप्तृकः रथमुसलं संग्रामम् उपयातः सन् अयमेतद्रूपम् अभिग्रहम् अभिगृह्णाति-कल्पते मे रथमुसलम् संग्रामम् संग्रामयमाणस्य यः पूर्वं प्रहन्ति तं प्रतिहन्तुम्, अवशेषोनो कल्पते इति। अयमेतद्रूपम् अभिग्रहम अभिगृह्णाति, अभिगृह्य रथमुसलं संग्रामं संग्रामयते। ततः खलु तस्य वरुणस्य

भडचडगर जाव परिक्खित्ते जेणेच रहमुसले संगामे तेणेव उवागच्छइ) सवार होकर वह वहांपर पहुँचा कि जहां पर रथमुसल संग्राम था उसके साथ घोडा, हाथी, रथ और प्रवर योधाओं से सहित सेना थी महान् सुभटोंका समुदाय था (उवागच्छित्ता रहमुसल संगाम ओ याओ) वहां आते ही यह उस रथमुसल संग्राममें घुस गया (तए ण से वरुणे णागणत्तुए रहमुसल संगाम ओयाणे समाणे अय मेयारूव अभिग्गह अभिगिण्हेइ) इसके बाद उस नागके नाती वरुण ने रथमुसलसंग्राममें प्रवेशके साथ ही इस प्रकारका यह नियम धारण कर लिया (कप्पइ मे रहमुसल संगाम संगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ, से पडिहणित्तए - अवसेसे णो कप्पतीति-अयमेयारूव अभिग्गह अभिगेण्हइ) कि इस रथमुसल संग्राममें प्रवेश करते हुए मुझपर जो पहिले घार करेगा, मैं उसी पर वार करूंगा दूसरों पर

चाउग्घंट आसरहं दुरुहइ) त्यां आवीने ते चार घंटडीवाळा अश्वरथमां बेसी गयो. (दुरुहित्ता हय-गय-रह जाव संपरिवुडे महया भडचडगर जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले संगाम तेणेव उवागच्छइ) रथमां सवार थइने हाथी, घोडा, रथ, अने उत्तम योद्धाओथी युक्त चतुरंगी सेना साथे अने महान सुभटोना समुदाय साथे, ते रथमुसळ संग्राम ज्यां खेलावानो हतो, ते समरांगणमां आवी पहोंच्यो. (उवागच्छित्ता रहमुसल संगामे ओयाओ) त्यां आवता ज ते वरुण रथमुसळ संग्राममां शामेल थइ गयो (तएण से वरुणे णागणत्तुए रहमुसलं संगाम ओयाणे समाणे अयमेयारूवं अभिग्गह अभिगिण्हेइ) त्यार बाद ते नागपौत्र वरुणे रथमुसळ संग्राममां प्रवेश करताज आ प्रकारनो अभिग्रह धारण कर्यो (कप्पइ मे रहमुसल संगाम संगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ, से पडिहणित्तए-अवसेसे णो कप्पतीति-अयमेयारूवं अभिग्गह अभिगेण्हइ) आ रथमुसळ संग्राममां प्रवेश करता जे, जे मारा उपर पहेलो घा करशे (तलवार आदि वडे मारा उपर आक्रमण करशे) तेना उपर ज हुं घा करीश, बीजा कोईनी उपर हुं घा करीश नहीं (अभिगेण्हित्ता रहमुसल संगाम संगामेइ) आ प्रकारनो अभिग्रह (नियम)

नागनप्तृकस्य रथमुसल सग्राम सग्रामयमाणस्य एकः पुरुषः सदृश सदृश त्वक्, सदृशवया., सदृशभाण्डमात्रोपकरणः, रथेन प्रतिरथ शीघ्रम् आगतः। ततः खलु स पुरुषः वरुण नागनप्तृकम् एवम् अवादीत्–प्रजहि भो वरुण ? नागनप्तृक ? । तत. खलु स वरुणः नागनप्तृकः त पुरुषम् एवम् अवादीत्– नो खलु मे कल्पते देवानुप्रिय ! पूर्वम् अप्रत प्रहन्तुम्, त्वमेव खलु पूर्वं प्रजहि । तत खलु स पुरुष' वरुणेन नागनप्तृकेण एवमुक्त सन्

घार नहीं करूगा' इस प्रकार अभिग्रह उसने धारण किया (अभिगेण्हित्ता रहमुसल सगाम सगामेइ) इस नियमको धारण करके उस वरुण नागपौत्रने रथमुसल सग्राम करना प्रारम्भकर दिया (तएणं तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स एगे पुरिसे सरिसए, सरित्तए, सरिसव्वए, सरिसभडमत्तोवगरणे रहेणं पडिरह हव्व आगए) इस प्रकारके नियमसे बद्ध होकर सग्राम करते हुए इस वरुण नागपौत्रके रथके सामने उसके जैसी उमरवाला, उसके जैसी चमडीवाला एक पुरुष एकसी अस्त्र शस्त्र आदि सामग्री से युक्त होकर रथमें बैठकर शीघ्र आया (तएण से पुरिसे वरुण णागनत्तुय एव वयासी पहण भो वरुणा ! णागणत्तुया !) आते ही उस पुरुषने नागके नाती वरुणसे ऐसा कहा कि हे नागके नाती वरुण ! तुम पहिले मेरे ऊपर अपना वार करो । (तएण से वरुणे णागनत्तुए त पुरिसं एव वयासी णो खलु मे कप्पइ देवाणुप्पिया ! पुव्वि अहयस्स पहणित्तए तुमचेव ण पुव्वि पहणाहि) तय वरुण

ધારણ કરીને તેણે રથમુશલ સગ્રામમા લડવાનો પ્રારભ કરી દીધો (तएणं तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स एगे पुरिसे सरिसत्तए, सरिसए, सरिसव्वए, सरिसभडमत्तोवगरणे रहेण पडिरह हव्व आगए) આ પ્રકારનો અભિગ્રહ ધારણ કરીને સગ્રામ ખેલતા તે નાગપૌત્ર વરુણના રથની સામે તેના જેટલી જ ઉમરવાળો, તેના જેવા જ વર્ણવાળો, એક પુરુષ તેના જેવા જ અસ્ત્ર-શસ્ત્રોને ધારણ કરીને, રથમા બેસીને તેની સામે અતિવેગ પૂર્વક આવી પહોંચ્યો. (तएण से पुरिसे वरुण णागनत्तुय एवं वयासी–पहण भो वरुणा ! णागणत्तुया) આવતાં જ તેણે નાગપૌત્ર વરુણને આ પ્રમાણે પડકાર ફેંક્યો– 'હે નાગપૌત્ર વરુણ ! તુ પહેલાં મારા ઉપર તારા શસ્ત્રથી વાર (પ્રહાર) કર (तएण से वरुणे णागणत्तुए त पुरिस एव वयासी–णो खलु मे कप्पइ देवाणुप्पिया ! पुव्विं अहयस्स पहणित्तए–तुम चेव पहणाहि) ત્યારે નાગપુત્ર વરુણે તે આગતુક પુરુષને આ પ્રમાણે

तत्रैव उपागच्छति, उपागत्य रथमुसलं संग्रामम् उपयातः। ततः खलु स वरुण नागनप्तृकः रथमुसल संग्रामम् उपयात सन् अयमेतद्रूपम् अभिग्रहम् अभिगृह्णाति-कल्पते मे रथमुसलम् संग्रामम् संग्रामयमाणस्य यः पूर्वं प्रहन्ति त प्रतिहन्तुम्, अवशेषोनो कल्पते इति। अयमेतद्रूपम् अभिग्रहम् अभिगृह्णाति, अभिगृह्य रथमुसल संग्राम संग्रामयते। तत. खलु तस्य वरुणस्य

भडचडगर जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले संगामे तेणेव उवागच्छइ) सवार होकर वह वहापर पहुँचा कि जहां पर रथमुसल संग्राम था उसके साथ घोडा, हाथी, रथ और प्रवर योधाओं से सहित सेना थी महान् सुभटोंका समुदाय था (उवागच्छित्ता रहमुसल संगाम ओयाओ) वहां आते ही वह उस रथमुसल संग्राममें घुस गया (तए ण से वरुणे णागणत्तुए रहमुसल संगाम ओयाणे समाणे अय मेयारूव अभिग्गह अभिगिण्हेइ) इसके बाद उस नागके नाती वरुण ने रथमुसलसंग्राममें प्रवेशके साथ ही इस प्रकारका यह नियम धारण कर लिया (कप्पइ मे रहमुसल संगाम संगामेमाणस्स जे पुव्वि पहणइ, से पडिहणित्तए - अवसेसे णो कप्पतीति-अयमेयारूव-अभिग्गह अभिगेण्हइ) कि इस रथमुसल संग्राममें प्रवेश करते हुए मुझपर जो पहिले घार करेगा, मैं उसी पर वार करूंगा दूसरों पर

चाउग्घट आसरह दुरुहइ) त्या आवीने ते चार घंटडीवाळा अश्वरथमा बेसी गये. (दुरुहित्ता हय-गय-रह जाव संपरिवुडे महया भडचडगर जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले संगाम तेणेय उवागच्छइ) रथमा सवार थईने हाथी, घोडा, रथ, अने उत्तम योद्धाओथी युक्त चतुरंगी सेना साथे अने महान सुभटोना समुदाय साथे, ते रथमुसळ संग्राम ज्या खेलावानो हतो ते समरांगणमां आवी पहोच्यो. (उवागच्छित्ता रहमुसल संगामे ओयाओ) त्यां आवताज ते वरुण रथमुसळ संग्राममां शामेल थई गयो (तएण से वरुणे णागणत्तुए रहमुसल संगाम ओयाणे समाणे अयमेयारूव अभिग्गहं अभिगिण्हेइ) त्यार बाद ते नागपौत्र वरुणे रथमुसळ संग्राममां प्रवेश करताज आ प्रकारनो अभिग्रह धारण कर्यो. (कप्पइ मे रहमुसल संगाम संगामेमाणस्स जे पुव्वि पहणइ, से पडिहणित्तए-अवसेसे णो कप्पतीति-अयमेयारूव अभिग्गह अभिगेण्हइ) आ रथमुसळ संग्राममा प्रवेश करता छे, जे मारा उपर पहेलो घा करशे (तलवार आदि वडे मारा उपर आक्रमण करशे) तेना उपर ज हुं घा करीश बीजा कोईनी उपर हुं घा करीश नही (अभिगेण्हित्ता रहमुसल संगाम संगामेइ) आ प्रकारनो अभिग्रह (नियम)

कृतः सन् आशुरक्तः यावत्-मिस मिसयन् धनुः परामृशति, धनु परामृश्य इषु परामृशति, इषु परामृश्य आयतकर्णायतम् इषु करोति, आयतकर्णायतम् इषु कृत्वा त पुरुषम् एकाहत्य कूटाहत्य जीविताद व्यपरोपयति। तत खलु स वरुण' नागनप्तृक तेन पुरुषेण गाढप्रहारीकृत सन् अस्थामा, अबल, अवीर्य, अपुरुषकारपराक्रमः अधारणीयमिति कृत्वा तुरगान् निगृह्णाति तुरगान् निगृह्य रथ परावर्तयति, रथ परावर्त्य रथमुसलात्

गाढप्पहारीकए समाणे आसुरुत्ते जाव मिसिमिसे माणे धणु परामुसइ धणु परामुसित्ता उसु परामुसइ उसु परामुसित्ता आययकण्णायय उसु करेइ, आययकन्नायय उसु करेत्ता त पुरिस एगाहच्च कूडाहच्च जीवियाओ ववरोवेइ) उस पुरुषके गाढ प्रहारसे घायल हुए नाग पौत्र वरुणने क्रोधसे एकदम लालपीले होकर यावत् मिसमिसाते हुए अपने धनुषको उठाया-धनुष उठाकर उस पर बाण चढाया बाण चढाकर फिर उसे कानतक खेंचकर विस्तृत किया विस्तृत करके फिर उसने एक ही आघात में किये गये पत्थर के टुकडे समान उसे जीवन से रहित कर दिया (तएण से वरुणे णागणत्तुए तेण पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे अत्थामे, अबले, अवीरिए, अपुरिसक्कारपरक्कमे आधारणिज्जमिति कट्टु तुरए निगिण्हइ-तुरए निगिण्हित्ता रहपरावत्तेइ) अब वह नागका नाती वरुण जो कि पहेले से उस पुरुष द्वारा घायल हो चुका था अस्थाम-शक्ति से रहित होकर

आसुरुत्ते जाव मिसिमिसेमाणे धणु परामुसइ, धणु परामुसित्ता उसु परामुसइ, उसु परामुसित्ता आययकण्णायय उसु करेइ, आययकण्णायय उसु करेत्ता त पुरिस एगाहच्च कूडाहच्च जीवियाओ ववरोवेइ) ते पुरुषना गाढ प्रहारथी घायल थयेला नागपौत्र वरुणे क्रोधथी लालचोळ थईने दांत कचकचावीने, धूवा फूवा थईने पोतानुं धनुष्य उठाव्युं धनुष्य उठावीने तेना उपर बाण चडाव्युं बाण चडावीने धनुष्यने कान सुधी खेंचीने बराबर निशान लईने तेणे बाण छोडयुं जेवी रीते एक ज प्रहारथी पथ्थरना टुकडा थई जाय छे तेम तेणे ते बाणथी ते पुरुषने वींधी नाखीने प्राणोथी रहित करी नाख्यो. (तएण से वरुणे णागणत्तुए तेण पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे अत्थामे, अबले अवीरिए, अपुरिसक्कारपरक्कमे आधारणिज्जमिति कट्टु तुरए निगिण्हइ-तुरए निगिण्हित्ता रह परावत्तेइ) नागपौत्र वरुण के जे ते पुरुष द्वारा पहेलां घायल थई चूक्यो हतो, ते अस्थाम-शक्तिथी रहित थईने शारीरिक सामर्थ्यथी विहीन थई गयो, युद्ध तरफ तेनुं मन उदासीन थई गयुं

आशुरक्तः यावत् मिसमिसयन् धनु परामृशति, धनु परामृश्य इषु परामृशति, इषु परामृश्य स्थान तिष्ठति, स्थान स्थित्वा आयतकर्णायतम् करोति, आयतकर्णायतम् इषु कृत्वा वरुण नागनप्तृक गाढप्रहारी करोति । तत खलु स वरुण, नागनप्तृक, तेन पुरुषेण गाढप्रहारी

नागपौत्रने उस आगन्तुक पुरुपसे ऐसा कहा कि हे देवानुप्रिय ! पहिले जो मुझ पर वार नहीं करता है मं उसपर वार नहीं करता हू ऐसा मेरा अभिग्रह है । अत, पहिले तुमही मुझ पर वार करो। (तए ण से पुरिसे वरुणे ण णागणत्तुएण एव वुत्ते समाणे आसुरुत्ते जाव मिसिमिसेमाणे धणु परामुसइ परामुसित्ता उसु परामुसइ, उसु परामुसित्ता ठाण ठाइ, ठाणं ठिच्चा आययकण्णायय उसु करेइ, आययकण्णायय उसु करित्ता वरुण णागणत्तुय गाढप्पहारी करेइ) आगन्तुक वह पुरुप नागके पौत्र वरुणके द्वारा जब इस प्रकारसे कहा गया तब वह बहुत ही शीघ्र उस पर क्रुद्ध हो उठा यावत् क्रोधसे मिसमिसाते हुए उसने अपने धनुषको उठा लिया उठा कर उस पर बाणचढा लिया और बाण चढाकर वह अच्छी तरहसे तैयार होकर स्थानपर खडा हो गया । वहा खडे होकर उसने अपने कानतक उस धनुषको लबा करके खींचा बादमें कानतक खेचे हुए उस धनुपसे उसने बाण छोडकर नागके पौत्र वरुणको लक्ष्यकर उस पर गाढ प्रहार किया (तएणं से वरुणे णागणत्तुए तेणं पुरिसेण

કહ્યુ– 'હે દેવાનુપ્રિય ! મારો એવો નિયમ છે કે જે મારા ઉપર પહેલો ઘા ન કરે તેના ઉપર મારે ઘા ન કરવો. તો પહેલાં તમે જ મારા પર વાર કરો.' (तएणं से पुरिसे वरुणेणं णागणत्तुएणं एव वुत्ते समाणे, आसुरुत्ते जाव मिसमिसेमाणे धणु परामुसइ – परामुसित्ता उसु परामुसइ, उसु परामुसित्ता ठाण ठाइ, ठाण ठिच्चा आययकण्णायय उसु करेइ, आययकण्णायय उसु करित्ता वरुण णागण त्तुय गाढप्पहारी करेइ) જ્યારે નાગપૌત્ર વરુણે તે પુરુષને આ પ્રમાણે કહ્યુ ત્યારે તેને વરુણ પર ઘણો જ ક્રોધ ચડ્યો (યાવત્) ક્રોધથી દાંત કચકચાવતા તેણે પોતાના ધનુષને ઉઠાવ્યુ ધનુષ્યને ઉઠાવીને તેના ઉપર બાણ ચડાવ્યુ અને ધનુષ પર બાણ ચડાવીને પૂરેપૂરી તૈયારી સાથે પોતાને સ્થાને ઊભો થઈ ગયો. ત્યાં ઊભા રહીને તેણે તે ધનુષને તાણીને પોતાના કાન સુધી ખેંચ્યુ ત્યાર બાદ કાન સુધી ખેંચેલા તે ધનુષ વડે નિશાન લઈને તેણે નાગપૌત્ર વરુણને લક્ષ્ય કરીને તેના ઉપર સખત પ્રહાર કર્યો– બાણ છોડ્યુ (तएण से वरुणे णागणत्तुए तेणं पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे

संस्तारकमारुह्य पूर्वाभिमुख सपर्यङ्कनिषण्णः, करतल० यावत् कृत्वा एवम् अवादीत्-नमोऽस्तु खलु अर्हद्भ्यो भगवद्भ्यो यावत् समाप्तेभ्य, नमोस्तु खलु श्रमणाय भगवते महावीराय, आदिकराय, यावत् समाप्तुकामाय मम धर्माचार्याय धर्मोपदेशकाय, वन्दे खलु भगवन्त तत्रगतम् इहगत, पश्यतु मा स भगवान् तत्रगत, यावत् वन्दते नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा

छुटा कर दिया छुटा कर उन्हें विसर्जित कर दिया। उन्हें विसर्जित कर फिर उसने डाभ का सथारा बिछाया (दब्भसथारग सथरित्ता दब्भसथारग दुरूहइ) डाभ का सथारा बिछाकर फिर वह उस दर्भ के सथारे पर बैठ गया। (दब्भसथारग दुरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे सपलियकनिसन्ने करयल जाय कर एव वयासी) दर्भ के सथारे पर बैठ कर उसने पूर्वदिशा की तरफ मुख किया और पर्यङ्कासन माडकर दोनों हाथों को जोडकर यावत् उसने इस प्रकार से कहा- (नमोत्थुण अरिहताण भगवताण जाव सपत्ताण, नमोत्थुण समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव सपाविउकामस्स मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स) यावत् सिद्धगति को प्राप्त हुए अरिहत भगवन्तों को नमस्कार हो श्रमण भगवान् महावीर को नमस्कार हो जो तीर्थ के आदि कर्ता हैं, यावत्-सिद्धि को प्राप्त करने वाले हैं, तथा जो मेरे धर्माचार्य और धर्म के उपदेशक हैं (वदामि ण भगवत तत्थगय इहगए पासउ मे भगव तत्थगए जाव वदइ, नमसइ) वहा रहे हुए भगवान् को यहा रहा हुआ मैं नमस्कार

घोडाओने छूटा करीने तेणे दर्भनो सथारो बिछाव्यो (दब्भसथारग सथरित्ता दब्भ सथारग दुरूहइ) दर्भनो सथारो बिछावीने ते वरुण ते दर्भना सथारा पर बेसी गयो (दब्भसथारग दूरूहित्ता पुरत्थाभिमुहे सपलियकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एव वयासी) दर्भना बिछाना पर बेसीने तेणे पूर्वदिशा तरफ मुख राख्युं अने पर्यंकासन माडीने, बन्ने हाथ जोडीने आ प्रमाणे कह्यु- (नमोत्थुण अरिहताण भगवताण जाव सपत्ताण, नमोत्थुण समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव सपाविउकामस्स मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स) यावत् सिद्धिगतिने पामेला अर्हंत भगवानोने नमस्कार हो. तीर्थना आदिकर्ता, यावत सिद्धगतिने भविष्यमा प्राप्त करनारा, मारा धर्माचार्य अने धर्मोपदेशक, एवा श्रमण भगवान महावीरने मारा नमस्कार हो. (वदामि ण भगवत तत्थगय इहगए पासउ मे भगव तत्थगए जाव वदइ, नमसइ) त्या रहेला भगवानने अहीं रहेलो हु वदणा

सग्रामात् प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य, एकान्तमन्तम् अपक्रामति, एकान्तमन्तम् अपक्रम्य तुरगान् निगृह्णाति, तुरगान् निगृह्य रथं स्थापयति, रथं स्थापयित्वा रथात् प्रत्यवरोहति, रथात् प्रत्यवरुह्य तुरगान् मोचयति, तुरगान् मोचयित्वा तुरगान् विसृजति, तुरगान् विसृज्य दर्भसंस्तारकं संस्तृणाति, दर्भसंस्तारकं संस्तीर्य दर्भसंस्तारकम् आरोहति, दर्भ

शारीरिक सामर्थ्य से रहित हो गया मन उसका युद्ध करने से गिर गया- मानसिक शक्ति उसकी क्षीण हो गई, पुरुषकार पराक्रम से वह शून्य हो गया 'अत ऐसी स्थिति वाला बनकर मैं अब इस युद्ध में टिक नहीं सकूंगा' इस प्रकार अपने आपको समझकर उसने घोडों को वहीं पर थाम लिया- अर्थात् आगे नहीं बढने दिया- बादमें वहा से उसने अपने रथको पीछे मोड लिया (रहं परावित्ता रहमुसलाओ संगामाओ पडिनिक्खमइ पडिनिक्खमित्ता एगंतमंत अवक्कमइ) रथ को पीछे मोडकर वह उस रथमुसल सग्राम से वापिस हो गया वापिस हो कर फिर वह एकान्तस्थान में चला आया (एगंतमंत अवक्कमित्ता तुरए णिगिण्हइ) वहा आकर उसने घोडो को खडा कर दिया (तुरए णिगिण्हित्ता रहं ठवेइ, रहं ठवेत्ता रहाओ पच्चोरुहइ) घोडों को खडे करवाकर रथको खडा किया रथके खडे हो जाने पर फिर वह रथ से नीचे उतरा (रहाओ पच्चोरुहित्ता तुरए मोएइ, तुरए मोएत्ता तुरए विसज्जेइ तुरए विसज्जित्ता दब्भसंथारगं संथरइ) रथ से नीचे उतर कर उसने घोडों को रथ से

તેની માનસિક શકિત ક્ષીણ થઇ ગઇ અને તે પુરુષકાર પરાક્રમથી રહિત થઇ ગયો. હવે હું આ પરિસ્થિતિમાં યુદ્ધમાં ટકી શકીશ નહીં,' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તેણે ઘોડાને ત્યાં જ થોભાવ્યા, અને ત્યાર બાદ તેણે ત્યાંથી પોતાના રથને પાછો વાળ્યો. (रहं परावित्ता रहमुसलाओ संगामाओ पडिनिक्खमइ-पडिनिक्खमित्ता एगंतमंत अवक्कमइ) રથને પાછો વાળીને તે રથમુસળ સંગ્રામમાંથી પાછો ફરી ગયો, અને ત્યાંથી પાછા ફરીને તે કોઇ એકાન્ત સ્થાને આવી ગયો (एगंतमंत अवक्कमित्ता तुरए णिगिण्हइ) ત્યાં પહોંચીને તેણે ઘોડાને થંભાવ્યા. (तुरए णिगिण्हित्ता रहं ठवेइ, रहं ठवेत्ता रहाओ पच्चोरुहइ) ઘોડાને થંભાવીને તેણે રથને ઊભો રાખ્યો, રથને અટકાવીને તે રથ પરથી નીચે ઉતર્યો. (रहाओ पच्चोरुहित्ता तुरए मोएइ, मोएत्ता तुरए विसज्जेइ, तुरए विसज्जित्ता दब्भसंथारगं संथरइ) રથ ઉપરથી નીચે ઉતરીને તેણે ઘોડાને રથથી છૂટા કર્યા, છૂટા કરીને તેમને છૂટા મૂકી દીધા,

संस्तारकमारुह्य पूर्वाभिमुखः सपर्यङ्कनिषण्णः, करतल० यावत् कृत्वा एवम् अवादीत्-नमोऽस्तु खलु अर्हद्भ्यो भगवद्भ्यो यावत् सम्प्राप्तेभ्यः, नमोऽस्तु खलु श्रमणाय भगवते महावीराय, आदिकराय, यावत् सम्प्राप्तुकामाय मम धर्माचार्याय धर्मोपदेशकाय, वन्दे खलु भगवन्तं तत्रगतम् इहगत, पश्यतु मा स भगवान् तत्रगत, यावत् वन्दते नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा

छूटा कर दिया छूटा कर उन्हें विसर्जित कर दिया। उन्हें विसर्जित कर फिर उसने डाभ का संथारा बिछाया (दब्भसंथारगं संथरित्ता दब्भसंथारगं दुरूहइ) डाभ का संथारा बिछाकर फिर वह उस दर्भ के संथारे पर बैठ गया। (दब्भसंथारगं दुरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे संपलियंकनिसन्ने करयल जाव-कट्टु एवं वयासी) दर्भ के संथारे पर बैठ कर उसने पूर्वदिशा की तरफ मुख किया और पर्यङ्कासन माडकर दोनों हाथों को जोडकर यावत् उसने इस प्रकार से कहा- (नमोत्थुणं अरिहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, नमोत्थुणं समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव संपाविउकामस्स मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स) यावत् सिद्धगति को प्राप्त हुए अरिहंत भगवन्तों को नमस्कार हो श्रमण भगवान् महावीर को नमस्कार हो जो तीर्थ के आदि कर्ता हैं, यावत्-सिद्धि को प्राप्त करने वाले हैं, तथा जो मेरे धर्माचार्य और धर्म के उपदेशक हैं (वंदामि णं भगवंतं तत्थगयं इहगए पासउ मे भगवं तत्थगए जाव वंदइ, नमंसइ) वहां रहे हुए भगवान को यहां रहा हुआ मैं नमस्कार

घोडाओने छूटा करीने तेणे दर्भनो संथारो बिछाव्यो. (दब्भसंथारगं संथरित्ता दब्भसंथारगं दुरूहइ) दर्भनो संथारो बिछावीने ते वरुण ते दर्भना संथारा पर बेसी गयो. (दब्भसंथारगं दुरूहित्ता पुरत्थाभिमुहे संपलियंकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एवं वयासी) दर्भना बिछाना पर बेसीने तेणे पूर्वदिशा तरफ मुख राख्युं अने पर्यंकासन माडीने बन्ने हाथ जोडीने आ प्रमाणे कह्युं (नमोत्थुणं अरिहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, नमोत्थुणं समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव संपाविउकामस्स मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स) यावत् सिद्धिगतिने पामेला अर्हंत भगवानोने नमस्कार हो. तीर्थना आदिकर्ता, यावत् सिद्धगतिने भविष्यमा प्राप्त करनारा, मारा धर्माचार्य अने धर्मोपदेशक, एवा श्रमण भगवान महावीरने मारा नमस्कार हो. (वंदामि णं भगवंतं तत्थगयं इहगए पासउ मे भगवं तत्थगए जाव वंदइ, नमंसइ) त्यां रहेला भगवानने अहीं रहेलो हुं वंदणा

संग्रामात् प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य, एकान्तमन्तम् अपक्रामति, एकान्तमन्तम् अपक्रम्य तुरगान् निगृह्णाति, तुरगान् निगृह्य रथं स्थापयति, रथं स्थापयित्वा रथात् प्रत्यवरोहति, रथात् प्रत्यवरुह्य तुरगान् मोचयति, तुरगान् मोचयित्वा तुरगान् विसृजति, तुरगान् विसृज्य दर्भसंस्तारकं संस्तृणाति, दर्भसंस्तारकं संस्तीर्य दर्भसंस्तारकम् आरोहति, दर्भ

शारीरिक सामर्थ्य से रहित हो गया मन उसका युद्ध करने से गिर गया- मानसिक शक्ति उसकी क्षीण हो गई, पुरुषकार पराक्रम से वह शून्य हो गया 'अतः ऐसी स्थिति वाला बनकर मैं अब इस युद्ध में टिक नहीं सकूंगा' इस प्रकार अपने आपको समझकर उसने घोडों को वहीं पर थाम लिया- अर्थात् आगे नहीं बढने दिया बादमें वहां से उसने अपने रथको पीछे मोड लिया (रहं परावित्ता रहमुसलाओ संगामाओ पडिनिक्खमइ पडिनिक्खमित्ता एगंतमंतं अवक्कमइ) रथ को पीछे मोडकर वह उस रथमुसल संग्राम से वापिस हो गया वापिस हो कर फिर वह एकान्तस्थान में चला आया (एगंतमंतं अवक्कमित्ता तुरए णिगिण्हइ) वहां आकर उसने घोडो को खडा कर वाया (तुरए णिगिण्हित्ता रहं ठवेइ, रहं ठवेत्ता रहाओ पच्चोरुहइ) घोडों को खडे करवाकर रथको खडा किया रथके खडे हो जाने पर फिर वह रथ से नीचे उतरा (रहाओ पच्चोरुहित्ता तुरए मोएइ, तुरए मोएत्ता तुरए विसज्जेइ तुरए विसज्जित्ता दब्भसंथारगं संथरइ) रथ से नीचे उतर कर उसने घोडों को रथ से

તેની માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ અને તે પુરુષકાર પરાક્રમથી રહિત થઈ ગયો. હવે હું આ પરિસ્થિતિમાં યુદ્ધમાં ટકી શકીશ નહીં,' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તેણે ઘોડાને ત્યાં જ થોભાવ્યા, અને ત્યાર બાદ તેણે ત્યાંથી પોતાના રથને પાછો વાળ્યો. (रहं परावित्ता रहमुसलाओ संगामाओ पडिनिक्खमइ-पडिनिक्खमित्ता एगंतमंतं अवक्कमइ) રથને પાછો વાળીને તે રથમુસળ સંગ્રામમાંથી પાછો ફરી ગયો અને ત્યાંથી પાછા ફરીને તે કોઈ એકાન્ત સ્થાને ચાલ્યો ગયો (एगंतमंतं अवक्कमित्ता तुरए णिगिण्हइ) ત્યાં પહોંચીને તેણે ઘોડાને થભાવ્યા. (तुरए णिगिण्हित्ता रहं ठवेइ, रहं ठवेत्ता रहाओ पच्चोरुहइ) ઘોડાને થભાવીને તેણે રથને ઊભો રાખ્યો, રથને અટકાવીને તે રથ પરથી નીચે ઉતર્યો. (रहाओ पच्चोरुहित्ता तुरए मोएइ, मोएत्ता तुरए विसज्जेइ, तुरए विसज्जित्ता दब्भसंथारगं संथरइ) રથ ઉપરથી નીચે ઉતરીને તેણે ઘોડાને રથથી છૂટા કર્યા, છૂટા કરીને તેમને છૂટા મૂકી દીધા,

संस्तारकमारुह्य पूर्वाभिमुख सपर्यङ्कनिषण्णः, करतल० यावत् कृत्वा एवम् अवादीत्-नमोऽस्तु खलु अर्हद्भ्यो भगवद्भ्यो यावत् समाप्तेभ्यः, नमोस्तु खलु श्रमणाय भगवते महावीराय, आदिकराय, यावत् समाप्तुकामाय मम धर्माचार्याय धर्मोपदेशकाय, वन्दे खलु भगवन्त तत्रगतम् इहगत, पश्यतु मा स भगवान् तत्रगत, यावत् वन्दते नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा

छूटा कर दिया छूटा कर उन्हें विसर्जित कर दिया। उन्हें विसर्जित कर फिर उसने डाभ का संथारा विछाया (दब्भसंथारगं संथरित्ता दब्भसंथारग दुरूहइ) डाभ का संथारा विछाकर फिर वह उस दर्भ के संथारे पर बैठ गया। (दब्भसंथारग दुरूहित्ता पुरत्थाभिमुहे सपलियंकनिसन्ने करयल जाव-कट्टु एव वयासी) दर्भ के संथारे पर बैठ कर उसने पूर्वदिशा की तरफ मुख किया और पर्यङ्कासन माडकर दोनों हाथों को जोडकर यावत् उसने इस प्रकार से कहा- (नमोत्थुण अरिहंताण भगवंताण जाव संपत्ताण, नमोत्थुण समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव संपाविउकामस्स मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स) यावत् सिद्धगति को प्राप्त हुए अरिहंत भगवन्तों को नमस्कार हो श्रमण भगवान् महावीर को नमस्कार हो जो तीर्थ के आदि कर्ता हैं, यावत्-सिद्धि को प्राप्त करने वाले हैं, तथा जो मेरे धर्माचार्य और धर्म के उपदेशक हैं (वंदामि ण भगवंत तत्थगयं इहगए पासउ मे भगवं तत्थगए जाव वंदइ, नमसइ) वहां रहे हुए भगवान को यहां रहा हुआ मैं नमस्कार

ઘોડાઓને છૂટા કરીને તેણે દર્ભનો સંથારો બિછાવ્યો (दब्भसंथारगं संथरित्ता दब्भ संथारग दुरूहइ) દર્ભનો સંથારો બિછાવીને તે વરુણ તે દર્ભના સંથારા પર બેસી ગયો (दब्भसंथारगं दुरूहित्ता पुरत्थाभिमुहे सपलियंकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एव वयासी) દર્ભના બિછાના પર બેસીને તેણે પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખ્યું અને પર્યંકાસન માંડીને બન્ને હાથ જોડીને આ પ્રમાણે કહ્યું (नमोत्थुण अरिहंताण भगवंताण जाव संपत्ताण, नमोत्थुण समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव संपाविउकामस्स मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स) યાવત સિદ્ધિગતિને પામેલા અર્હંત ભગવાનોને નમસ્કાર હો. તીર્થના આદિકર્તા, યાવત સિદ્ધગતિને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત કરનારા, મારા ધર્માચાર્ય અને ધર્મોપદેશક, એવા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને મારા નમસ્કાર હો. (वंदामि ण भगवंत तत्थगयं इहगए पासउ मे भगवं तत्थगए जाव वंदइ, नमसइ) ત્યાં રહેલા ભગવાનને અહીં રહેલો હું વંદણા

एवम् अवादीत्-पूर्वमपि मया श्रमणस्य भगवतो महावीरस्यान्तिके स्थूलः प्राणातिपात प्रत्याख्यातः यावज्जीवम्, एवं यावत् स्थूल परिग्रहः प्रत्याख्यातः यावज्जीवम्, इदानीमपि अहं तस्यैव भगवतो महावीरस्य अन्तिके सर्वं प्राणातिपातं प्रत्याख्यामि यावज्जीवम्, एवं यथा स्कन्दकः यावत्-एतदपि खलु चरमैः उच्छ्वासनिःश्वासैः व्युत्सृजामि इतिकृत्वा सन्नाहपट्ट मुञ्चति,

करता हूं। वहां रहे हुए वे भगवान मुझे देखें। इस प्रकार कह कर उसने यावत् वंदना की नमस्कार किया (वंदित्ता नमसित्ता एवं वयासी) वंदना नमस्कार करके फिर उसने ऐसा कहा (पुव्विं पि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए थूलाए पाणाइवाए पच्चक्खाए जावज्जीवाए एवं जाव थूलाए परिग्गहे पच्चक्खाए जावज्जीवाए) पहिले भी मैंने श्रमण भगवान् महावीरके समीप स्थूल प्राणातिपात का प्रत्याख्यान जीवनपर्यन्त किया है यावत् इसी तरहसे मैंने स्थूल परिग्रहका जीवनपर्यन्त प्रत्याख्यान किया है। (इयाणिं पि णं अहं तस्सेव भगवओ महावीरस्स अंतिए सव्वं पाणाइवायं पच्चक्खामि, जावज्जीवाए एवं जहा खंदओ जाव एयंपि णं चरमेहिं ऊसासनीसासेहिं वोसिरामि त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ) अब इस समय भी मैं उसी भगवान् महावीरके समक्ष समस्त प्राणातिपातका जीवन पर्यन्त प्रत्याख्यान करता हूं। इस तरहसे समस्त कथन स्कन्दकी तरहसे जानना चाहिये। यावत् इस शरीरका भी त्याग अन्तिम श्वासो

કરૂં છું અને નમસ્કાર કરૂં છું ત્યાં રહેલા ભગવાન મારા તરફ નિગાહ કરે. આ પ્રમાણે કહીને તેણે વંદણા-નમસ્કાર પર્યન્તની વિધિ કરી (वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी) વંદણા નમસ્કાર કરીને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું- (पुव्विं पि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए थूलए पाणाइवाए पच्चक्खाए जावज्जीवाए एवं जाव थूलए परिग्गहे पच्चक्खाए जावज्जीवाए) પહેલા પણ મે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સમક્ષ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતના જીવનપર્યન્તના પ્રત્યાખ્યાન કર્યા છે, એ જ પ્રમાણે સ્થૂલપરિગ્રહ પર્યન્તના અણુવ્રતોના મે જીવનપર્યન્તના પ્રત્યાખ્યાન કરેલા છે (इयाणिं पि णं अहं तस्सेव भगवओ महावीरस्स अंतिए सव्वं पाणाइवायं पच्चक्खामि, जावज्जीवाए-एवं जाव खंदओ-जाव एयं पि णं चरमेहिं ऊसासनीसासेहिं वोसिरामि त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ) હવે અત્યારે પણ એ જ ભગવાન મહાવીરની સમક્ષ સમસ્ત પ્રાણાતિપાતના જીવનપર્યન્ત પ્રત્યાખ્યાન કરૂં છું એ જ પ્રમાણે સમસ્ત કથન સ્કન્દકઅણગારના કથન પ્રમાણે સમજવું. આ શરીરનો ત્યાગ અંતિમ

सन्नाहपट्टं मुक्त्वा शल्योद्धरणं करोति, शल्योद्धरणं कृत्वा आलोचितप्रतिक्रान्तः समाधिप्राप्तः आनुपूर्व्या कालगतः। ततः खलु तस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य एकः प्रियबालवयस्य रथमुसलं संग्रामं संग्रामयमाणः एकेन पुरुषेण गाढप्रहारीकृतः सन् अस्थामा, अबलः यावत्-अधारणीयम् इति कृत्वा वरुणं नागनप्तृकं रथमुसलात् संग्रामात् प्रतिनिष्क्राम्यन्तं पश्यति, दृष्ट्वा तुरगान्

च्छ्वास के साथ करता हूँ। इस प्रकार कहकर उसने सन्नाह पटकका-कवचका परित्याग कर दिया शरीर ऊपरसे उसे उतार कर एक तरफ रख दिया। (सन्नाहपट्टं मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ, सल्लुद्धरणं करेत्ता, आलोइयपडिक्कंते, समाहिपत्ते, आणुपुव्वीए, कालगए] सन्नाहपटकको उतारकर फिर उसने अपने शरीरमें घुसे हुए बाणको निकाला बाणको निकालकर उसने दुष्कृत्योंकी आलोचना की आलोचना करके वह उनसे प्रतिक्रान्त हुआ समाधिको प्राप्त होकर फिर वह क्रमशः कालधर्मको मरणको प्राप्त हो गया। (तएणं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स एगे पियबालवयंसए रहमुसलं संगामं संगामेमाणे, एगेण पुरिसेणं गाढप्पहारीकए समाणे) इसके बाद उस नागपौत्र वरुणका एक प्रिय बालवयस्य जो रथमुसल संग्राम कर रहा था उस संग्राम को करते २ किसी एक पुरुष के द्वारा बहुत अधिक घायल कर दिया गया सो घायल हुआ वह (अत्थामे अबले जाव अधारणिज्जमिति कट्टु वरुणं णागणत्तुयं रहमुसलाओ संगामाओ

શ્વાસોચ્છવાસની સાથે કરૂ છુ ત્યાં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું આ પ્રમાણે કહીને તેણે સન્નાહપટકનો (કવચનો) ત્યાગ કર્યો-શરીર ઉપરથી ઉતારીને એક તરફ મૂકી દીધું (सन्नाहपट्टं मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ, सल्लुद्धरणं करेत्ता आलोइयपडिक्कंते, समाहिपत्ते, आणुपुव्वीए, कालगए) કવચને શરીર ઉપરથી ઉતારીને તેણે શરીરમાં પેસી ગયેલા તીરને બહાર કાઢયું તીરને બહાર કાઢીને તેણે દુષ્કૃત્યોની આલોચના કરી, આલોચના કરીને તે તેનાથી પ્રતિક્રાન્ત થયો. ત્યારબાદ સમાધિ પામીને ક્રમશ. તે કાળધર્મ પામ્યો.

(तएणं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स एगे पियबालवयंसए रहमुसलं संगामं संगामेमाणे, एगेण पुरिसेणं गाढप्पहारीकए समाणे) હવે એવું બન્યું કે તે નાગપૌત્ર વરુણનો એક પ્રિય બાળસખા કે જે રથમુસળ સંગ્રામમાં લડી રહ્યો હતો, તે એક પુરુષને હાથે સખત ઘાયલ થયો. (अत्थामे, अबले, जाव अधारणिज्जमिति कट्टु वरुणं णागणत्तुयं रहमुसलाओ संगामाओ पडिणिक्खममाणं पासइ)

एवम् अवादीत्-पूर्वमपि मया श्रमणस्य भगवतो महावीरस्यान्तिके स्थूलः प्राणातिपातः प्रत्याख्यातः यावज्जीवम्, एवं यावत् स्थूलः परिग्रहः प्रत्याख्यातः यावज्जीवम्, इदानीमपि अहं तस्यैव भगवतो महावीरस्य अन्तिके सर्वं प्राणातिपातं प्रत्याख्यामि यावज्जीवम्, एवं यथा स्कन्दकः यावत्-एतदपि खलु चरमैः उच्छ्वासनिःश्वासैः व्युत्सृजामि इतिकृत्वा सन्नाहपट्टं मुञ्चति,

करता हूं। वहां रहे हुए वे भगवान् मुझे देखें। इस प्रकार कह कर उसने यावत् वंदना की नमस्कार किया (वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी) वंदना नमस्कार करके फिर उसने ऐसा कहा (पुव्विं पि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए थूलए पाणाइवाए पच्चक्खाए जावज्जीवाए एवं जाव थूलए परिग्गहे पच्चक्खाए जावज्जीवाए) पहिले भी मैंने श्रमण भगवान् महावीरके समीप स्थूल प्राणातिपात का प्रत्याख्यान जीवनपर्यन्त किया है यावत् इसी तरहसे मैने स्थूल परिग्रहका जीवनपर्यन्त प्रत्याख्यान किया है। (इयाणिं पि णं अहं तस्सेव भगवओ महावीरस्स अंतिए सव्वं पाणाइवायं पच्चक्खामि, जावज्जीवाए एवं जहा खंदओ जाव एयंपि णं चरमेहिं ऊसासनीसासेहिं वोसिरामि त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ) अब इस समय भी मैं उसी भगवान् महावीरके समक्ष समस्त प्राणातिपातका जीवन पर्यन्त प्रत्याख्यान करता हूं। इस तरहसे समस्त कथन स्कन्दकी तरहसे जानना चाहिये। यावत् इस शरीरका भी त्याग अन्तिम श्वासो

કરૂં છું અને નમસ્કાર કરૂં છું ત્યાં રહેલા ભગવાન મારા તરફ નિગાહ કરો. આ પ્રમાણે કહીને તેણે વંદણા-નમસ્કાર પર્યન્તની વિધિ કરી. (वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी) વંદણા નમસ્કાર કરીને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું- (पुव्विं पि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए थूलए पाणाइवाए पच्चक्खाए जावज्जीवाए एवं जाव थूलए परिग्गहे पच्चक्खाए जावज्जीवाए) પહેલાં પણ મે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સમક્ષ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતના જીવનપર્યન્તના પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં છે, એજ પ્રમાણે સ્થૂલપરિગ્રહ પર્યન્તના અણુવ્રતોના મે જીવનપર્યન્તના પ્રત્યાખ્યાન કરેલા છે (इयाणिं पि णं अहं तस्सेव भगवओ महावीरस्स अंतिए सव्वं पाणाइवायं पच्चक्खामि, जावज्जीवाए-एवं जाव खंदओ-जाव एयं पि णं चरमेहिं ऊसास नीसासेहिं वोसिरामि त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ) હવે અત્યારે પણ એજ ભગવાન મહાવીરની સમક્ષ સમસ્ત પ્રાણાતિપાતના જીવનપર્યન્ત પ્રત્યાખ્યાન કરૂં છું એજ પ્રમાણે સમસ્ત કથન સ્કન્દકઅણગારના કથન પ્રમાણે સમજવું આ શરીરનો ત્યાગ અંતિમ

सन्नाहपट्टं मुक्त्वा शल्योद्धरणं करोति, शल्योद्धरणं कृत्वा आलोचितप्रति-क्रान्तः समाधिप्राप्तः आनुपूर्व्या कालगतः । ततः खलु तस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य एकः प्रियबालवयस्यः रथमुसलं संग्रामं संग्रामयमाणः एकेन पुरुषेण गाढप्रहारीकृतः सन् अस्थामा, अबलः यावत्-अधारणीयम् इति कृत्वा वरुणं नागनप्तृकं रथमुसलात् संग्रामात् प्रतिनिष्क्राम्यन्तं पश्यति, दृष्ट्वा तुरगान्

च्छ्वास के साथ करता हूँ । इस प्रकार कहकर उसने सन्नाह पटकका-कवचका परित्याग कर दिया शरीर ऊपरसे उसे उतार कर एक तरफ रख दिया । (सन्नाहपट्टं मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ, सल्लु द्धरणं करेत्ता, आलोइयपडिक्कते, समाहिपत्ते, आणुपुव्वीए, कालगए] सन्नाहपटकको उतारकर फिर उसने अपने शरीरमें घुसे हुए बाणको निकाला बाणको निकालकर उसने दुष्कृत्योंकी आलोचना की आलोचना करके वह उनसे प्रतिक्रान्त हुआ समाधिको प्राप्त होकर फिर वह क्रमशः कालधर्मको मरणको प्राप्त हो गया । (तएणं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स एगे पियबालवयमए रहमुसलं संगामं संगामेमाणे, एगेण पुरिसेणं गाढप्पहारीकए समाणे) इसके बाद उस नागपौत्र वरुणका एक प्रिय बालवयस्य जो रथमुसल संग्राम कर रहा था उस संग्राम को करते २ किसी एक पुरुष के द्वारा बहुत अधिक घायल कर दिया गया सो घायल हुआ वह (अत्थामे अबले जाव अधारणिज्जमिति कट्टु वरुणं णागणत्तुयं रहमुसलाओ संगामाओ

શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે કરૂં છું ત્યાં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું. આ પ્રમાણે કહીને તેણે સન્નાહપટકનો (કવચનો) ત્યાગ કર્યો-શરીર ઉપરથી ઉતારીને એક તરફ મૂકી દીધું (सन्नाहपट्टं मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ, सल्लुद्धरणं करेत्ता आलोइयपडिक्कंते, समाहिपत्ते, आणुपुव्वीए, कालगए) કવચને શરીર ઉપરથી ઉતારીને તેણે શરીરમાં પેસી ગયેલા તીરને બહાર કાઢયું તીરને બહાર કાઢીને તેણે દુષ્કૃત્યોની આલોચના કરી, આલોચના કરીને તે તેનાથી પ્રતિક્રાન્ત થયો. ત્યારબાદ સમાધિ પામીને ક્રમશઃ તે કાળધર્મ પામ્યો.

(तएणं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स एगे पियबालवयसए रहमुसलं संगामं संगामेमाणे, एगेण पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे) હવે એવું બન્યું કે તે નાગપૌત્ર વરુણનો એક પ્રિય બાળસખા કે જે રથમુસળ સંગ્રામમાં લડી રહ્યો હતો, તે એક પુરુષને હાથે સખત ઘાયલ થયો (अत्थामे, अबले, जाव अधारणिज्जमिति कट्टु वरुणं णागणत्तुयं रहमुसलाओ संगामाओ पडिणिक्खममाणं पासइ)

निगृह्णाति, तुरगान् निगृह्य यथा वरुणः यावत् तुरगान् विसृजति, तुरगान् विसृज्य पटसंस्तारकं संस्तृणाति, पटसंस्तारकं संस्तीर्य पटसंस्तारकम् आरोहति, पटसंस्तारकम् आरुह्य पूर्वाभिमुखो यावत् - अञ्जलिं कृत्वा एवम् अवादीत्-यानि खलु भदन्त ! मम प्रियबालवयस्यस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य शीलानि, व्रतानि, गुणाः, विरमणानि प्रत्याख्यान-पो

पडिणिक्खममाण पासइ) अस्थाम-शक्ति से रहित होकर शारीरिक बल से रहित हो गया यावत् अब मैं इस युद्ध में टिक नहीं सकूंगा इस ख्याल से नागनाती वरुण को उसने रथमुसल संग्राम से बाहर निकलते हुए देखा। (पासित्ता तुरए निगिण्हइ, तुरए निगिण्हित्ता जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जेइ, तुरए विसज्जित्ता पडसंथारगं दुरूहइ, पडसंथारगं दुरूहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अंजलिं कट्टु एवं वयासी-जाइं णं भंते ! मम पियबालवयंसस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स सीलाइं, वयाइं, गुणाइं, वेरमणाइं, पच्चक्खाणपोसहोववासाइं, ताइं णं ममंपि भवतु) देखते ही उसने अपने घोडों को चलने से रोक लिया घोडों को रोककर उसने वरुण की तरह यावत् उन घोडों को अलग कर दिया-उन्हें अलग करके उसने एक वस्त्र का संथारा बिछाया और उस पर बैठ कर उसने पूर्वदिशा की तरफ मुंह करके यावत् दोनों हाथों को जोड कर इस प्रकार कहा- हे भगवन् ! मेरे प्रियबालवयस्य वरुण नाग पौत्र के जो सात ७ शील, ५ पांच व्रत

આ રીતે ઘાયલ થયેલો તે વરુણનો બાલસખા, શક્તિથી રહિત થઈ ગયો. શક્તિ ક્ષીણ થવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે હવે હું આ યુદ્ધમાં ટકી શકીશ નહીં આ પ્રમાણે વિચાર કરતા તેણે નાગપૌત્ર વરુણને રથમુસળ સંગ્રામમાંથી બહાર ચાલ્યો જતો જોયો (पासित्ता तुरए निगिण्हइ, तुरए निगिण्हित्ता जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जेइ, तुरए विसज्जित्ता पडसंथारगं दुरूहइ, पडसंथारगं दुरूहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अंजलिं कट्टु एवं वयासी-जाइं णं भंते ! मम पियबालवयंसस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स सीलाइं, वयाइं, गुणाइं, वेरमणाइं, पच्चक्खाणपोसहोववासाइं, ताइं णं ममंपि भवतु) તેને ચાલ્યો જતો જોઈને તેણે પોતાના ઘોડાને અટકાવ્યા. ત્યારબાદ તેણે જે કર્યું, તે સમસ્ત કથન વરુણના કથન પ્રમાણે સમજવું તેણે ઘોડાને છૂટા મૂકી દીધા, આ કથન પર્યન્તનું કથન ગ્રહણ કરવું ત્યારબાદ તેણે એક વસ્ત્રનો સંથારો બિછાવ્યો અને તેના ઉપર બેસીને પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરીને બન્ને હાથ જોડીને આ પ્રમાણે કહ્યું- હે ભગવન્ ! મારા પ્રિય બાળમિત્ર નાગપૌત્ર અણગારે જે સાત શીલ, પાંચ વ્રત, ત્રણ ગુણ વિરમણ વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન અને

पधोपवासा, तानि खलु ममापि भवन्तु इतिकृत्वा सन्नाहपट्टं मुञ्चति, सन्नाहपट्टं मुक्त्वा शल्योद्धरणं करोति, शल्योद्धरणं कृत्वा आनुपूर्व्या कालगतः। ततः खलु तं वरुणं नागनप्तृकं कालगतं ज्ञात्वा यथासन्निहितैः वानव्यन्तरैः देवैः दिव्या सुरभिगन्धोदकवर्षा वृष्टा, दशार्धवर्णं कुसुमं निपातितम्, दिव्यश्च गीतगन्धर्वनिनादः कृतश्चापि अभवत्। ततः खलु तस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य तां दिव्यां देवर्द्धिम्, दिव्यां देवद्युतिम्, दिव्यं देवानुभागं

हैं, ३ तीन गुण हैं, विरमणव्रत तथा प्रत्याख्यान और पोषधोपवास हैं, वे सब मुझे भी हों (त्तिकट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ) इस प्रकार कह कर उसने अपने सन्नाहपट्ट-कवच को शरीर से उतार कर रख दिया (सन्नाहपट्टय मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ, सल्लुद्धरणं करेत्ता आणुपुव्वीए कालगए) सन्नाहपट्ट को रखकर फिर उसने अपने शरीर में से शल्य-बाण आदि को निकाला और फिर वह क्रमशः कालधर्म को प्राप्त हो गया (तएणं तं वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगन्धो-दगवासे वुट्ठे) इस के बाद नाग के नाती वरुण को मरा हुआ जानकर पास में रहे हुए वानव्यन्तर देवोंने दिव्य एवं सुगंधी जल की वर्षा की (दसद्धवन्ने कुसुमे निवाडिए, दिव्वे य गीय-गंधव्वनिनादे कए यावि होत्था) पाँच प्रकार के वर्णवाले कुसुमों को उसके ऊपर वरसाया दिव्य गीत गान्धर्वका शब्द भी उन्होंने किया (तएणं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं दिव्वं देवज्जुइं दिव्वं

पोषधोपवास अंगीकार કર્યા છે તે હું પણ અંગીકાર કરું છું' त्तिकट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ) આ પ્રમાણે કહીને તેણે શરીર ઉપરથી કવચને ઉતારી નાખ્યું (सन्नाहपट्टयं मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ, सल्लुद्धरणं करेत्ता आणुपुव्वीए कालगए) કવચ ઉતારીને તેણે પોતાના શરીરમાંથી બાણ આદિને કાઢયાં અને ત્યારબાદ ક્રમશઃ તે કાળધર્મ પામ્યો. (तएणं तं वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगंधोदगवासे वुट्ठे) ત્યારબાદ નાગપૌત્ર વરુણના મૃત્યુની ખબર જાણીને પાસે રહેલા વાનવ્યન્તર દેવોએ દિવ્ય અને સુગંધયુક્ત જળની વર્ષા કરી (दसद्धवण्णे कुसुमे निवाडिए, दिव्वे य गीय – गंधव्वनिनादे कए यावि होत्था) પાંચ પ્રકારના વર્ણવાળાં ફૂલોની તેના ઉપર વૃષ્ટિ કરી, દિવ્ય ગીત ગાન્ધર્વના શબ્દ પણ કર્યા. (तएणं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं

श्रुत्वा च दृष्ट्वा च बहुजनः अन्योन्यस्य एवम् आख्याति, यावत्-प्ररूपयति, एवं खलु देवानुप्रियाः! बहवो मनुष्याः यावत् उपपत्तारो भवन्ति ॥सू० ४॥

अन्यतीर्थिकवक्तव्यता दूषयितुमुपक्रमते-'बहुजणे ण' इत्यादि।

टीका-'बहुजणे ण भंते! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव-परूवेइ' गौतमः! पृच्छति-हे भदन्त! बहुजन खलु अन्योन्य=परस्परम् एव वक्ष्यमाण प्रकारेण आख्याति=कथयति यावत्-भाषते, प्रज्ञापयति, प्ररूपयति-'एवं खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु' एवं खलु उक्तरीत्या बहवो मनुष्या अन्यतरेषु=अन्यतमेषु उच्चावचेषु=अनेकप्रकारकेषु संग्रामेषु=युद्धेषु

देवाणुभाग सुणिचा य पासित्ता य बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ, जाव परूवेइ, एव खलु देवाणुप्पिया! बहवे मणुस्सा जाव उववचारो भवति) इसके बाद उस नागपौत्र वरुण की उस दिव्य देवर्द्धि को, दिव्य देवद्युति को, दिव्यदेवानुभाव को सुनकर एवं देखकर अनेक मनुष्यों ने आपस में ऐसा कहा यावत् प्ररूपणा की कि हे देवानुप्रिय! अनेक मनुष्य यावत् देवलोकमें उत्पन्न होते हैं।

टीकार्थ-सूत्रकारने इस सूत्रद्वारा अन्यतीर्थिकजनोंकी वक्तव्यताको दूषित किया है सो गौतमने उनसे ऐसा ही पूछा है कि 'बहुजणे ण भंते! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ' हे भदन्त! अनेक जन जो आपसमें एक दूसरेसे ऐसा कहते हैं यावत् भाषण करते हैं, प्रज्ञापना करते हैं, प्ररूपणा करते हैं कि 'एव खलु बहवे मणुस्सा

दिव्वं देवज्जुइं, दिव्वं देवाणुभाग सुणित्ता य पासित्ता य बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ जाव परूवेइ, एव खलु देवाणुप्पिया! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवति) त्यारબાદ તે નાગપૌત્ર વરુણની દિવ દેવર્દ્ધિને, દિવ્ય દેવદ્યુતિને, અને દિવ્ય દેવપ્રભાવને સાંભળીને અને જોઇને અનેક માણસો એક બીજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા અને પ્રરૂપણા કરવા લાગ્યા કે 'હે દેવાનુપ્રિયો! અનેક મનુષ્ય પ્રત્યાખ્યાનાદિ દ્વારા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે માત્ર યુદ્ધમાં મરવાથી જ કોઇ દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતું નથી.

ટીકાર્થ– સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા અન્ય તીર્થિકોની માન્યતાનું ખંડન કર્યું છે- ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- (बहुजणेण भंते! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ) હે ભદન્ત! ઘણા લોકો એક બીજાને આ પ્રમાણે કહે છે વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને પ્રરૂપણા કરે છે કે-

'अभिमुहा चेव' अभिमुखा एव सम्मुखा 'पहया समाणा कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवति' महता: सन्त: कालमासे=मरणसमये कालं कृत्वा=मरणधर्मं प्राप्य अन्यतरेषु=अन्यतमेषु देवलोकेषु देवतया=देवत्वेन उपपत्तारः उपपन्ना भवन्ति– 'से कहमेयं भंते ! एवं' हे भदन्त ! तत् कथमेतत् एवम् ? तत् किम् एवं भवितुमर्हति ? तेषामेव कथनं किं सत्यमिति प्रश्न । भगवानाह–'गोयमा ! जण्णं से बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ–जाव उववत्तारो भवति' हे गौतम ! यत् खलु स बहुजन अन्योऽन्य परस्परम् एवं = वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्याति, यावत्–प्ररूपयति यत् बहवो मनुष्या: संग्रामेषु अभिमुखा एव महता सन्त कालं कृत्वा देवलोकेषु देवत्वेन उपपत्तारो भवन्ति–इति, 'जे ते एवमाहसु मि

अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु' कि अनेक मनुष्य अनेक प्रकारके संग्रामोंमें से किसी एक संग्राममें 'अभिमुहाचेव' जो लडतेर 'पहया समाणा कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवति' हत होकर काल अवसर कालकरके मरजाते हैं, वे देवलोकोंमें से किसी एक देवलोकमें देवकी पर्यायसे उत्पन्न हो जाते हैं । सो 'कहमेयं भंते ! एवं' हे भदन्त ! ऐसा उनका यह कहना क्या सत्य है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'जण्णं से बहुजणो अण्णमण्णस्स एव आइक्खइ' जो वे अनेकजन आपसमें ऐसा कहते हैं यावत् प्ररूपणा करते हैं कि अनेक मनुष्य अनेक संग्रामोंमेंसे किसी एक संग्राममें समक्ष लडतेर मर जाते हैं वे देवलोकमें से किसी एक देवलोकमें जाकर देवकी पर्याय से उत्पन्न हो जाते हैं 'जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु' सो

'एवं खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु' અનેક મનુષ્યો અનેક પ્રકારના સંગ્રામોમાંથી કોઈ એક સંગ્રામમાં 'अभिमुहाचेव' લડતા લડતા 'पहया समाणा कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवति' ઘાયલ થઈને કાળનો અવસર આવતા કાળધર્મને પામે છે ત્યારે તેઓ દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે 'कहमेयं भंते ! एवं' હે ભદન્ત ! શું તેમની એ માન્યતા સાચી છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે– (गोयमा !) હે ગૌતમ ! 'जण्णं से बहुजणो अण्णमण्णस्स एव आइक्खइ' તે મનુષ્યો એક બીજાને એવું જે કહે છે ભાષણ કરે છે પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને પ્રરૂપણા કરે છે કે જે લોકો કોઈ પણ સંગ્રામમાં લડતા લડતા માર્યા જાય છે, તેઓ કોઈ પણ એક દેવલોકમાં દેવની

श्रुत्वा च दृष्ट्वा च बहुजनः अन्योन्यस्य एवम् आख्याति, यावत्-प्ररूपयति, एवं खलु देवानुप्रिया ! बहवो मनुष्याः यावत् उपपत्तारो भवन्ति ॥सू ४॥

अन्यतीर्थिकवक्तव्यतां दर्शयितुमुपक्रमते-'बहुजणे ण' इत्यादि।

टीका-'बहुजणे ण भंते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव-परूवेइ' गौतमः ! पृच्छति-हे भदन्त ! बहुजनः खलु अन्योन्य=परस्परम् एवं वक्ष्यमाण प्रकारेण आख्याति=कथयति यावत्-भाषते, प्रज्ञापयति, प्ररूपयति-'एवं खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु' एवं खलु उक्तरीत्या बहवो मनुष्या अन्यतरेषु=अन्यतमेषु उच्चावचेषु=अनेकप्रकारकेषु सङ्ग्रामेषु=युद्धेषु

देवाणुभाग सुणित्ता य पासित्ता य बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ, जाव परूवेइ, एव खलु देवाणुप्पिया ! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवंति) इसके बाद उस नागपौत्र वरुण की उस दिव्य देवर्द्धि को दिव्य देवद्युति को, दिव्यदेवानुभाव को सुनकर एवं देखकर अनेक मनुष्यों ने आपस में ऐसा कहा यावत् प्ररूपणा की कि हे देवानुप्रिय ! अनेक मनुष्य यावत् देवलोकमें उत्पन्न होते हैं।

टीकार्थ-सूत्रकारने इस सूत्रद्वारा अन्यतीर्थिकजनोंकी वक्तव्यताको दर्पित किया है सो गौतमने उनसे ऐसा ही पूछा है कि 'बहुजणे ण भंते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ' हे भदन्त ! अनेक जन जो आपसमें एक दूसरेसे ऐसा कहते हैं यावत् भाषण करते हैं, प्रज्ञापना करते हैं, प्ररूपणा करते हैं कि 'एव खलु बहवे मणुस्सा

दिव्व देवज्जुइ, दिव्व देवाणुभाग सुणित्ता य पासित्ता य बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ जाव परूवेइ, एव खलु देवाणुप्पिया ! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवंति) ત્યારબાદ તે નાગપૌત્ર વરુણની દિવ્ય દેવર્દ્ધિને દિવ્ય દેવદ્યુતિને, અને દિવ્ય દેવપ્રભાવને સાંભળીને અને જોઈને અનેક માણસો એક બીજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા અને પ્રરૂપણા કરવા લાગ્યા કે 'હે દેવાનુપ્રિયો ! અનેક મનુષ્ય પ્રત્યાખ્યાનાદિ દ્વારા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે માત્ર યુદ્ધમાં મરવાથી જ કોઈ દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતું નથી.

ટીકાર્થ- સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા અન્ય તીર્થિકોની માન્યતાનું ખંડન કર્યું છે- ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- (बहुजणेण भंते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ) હે ભદન્ત ! ઘણા લોકો એક બીજાને આ પ્રમાણે કહે છે વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને પ્રરૂપણા કરે છે કે-

'अभिमुहा चेव' अभिमुखा एव सम्मुखा. 'पहया समाणा कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवति' प्रहता सन्त कालमासे=मरणसमये कालं कृत्वा=मरणधर्मं प्राप्य अन्यतरेषु=अन्यतमेषु देवलोकेषु देवतया=देवत्वेन उपपत्तार उपपन्ना भवन्ति- 'से कहमेयं भंते ! एवं' हे भदन्त ! तत् कथमेतत एवम् ? तत् किम् एव भवितुमर्हति ? तेषामेव कथनं किं सत्यमिति प्रश्न । भगवानाह-'गोयमा ! जण्णं से बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ-जाव उववत्तारो भवंति' हे गौतम ! यत् खलु स बहुजन अन्योन्य परस्परम् एव = वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्याति, यावत्-प्ररूपयति यत् बहवो मनुष्या संग्रामेषु अभिमुखा एव प्रहता. सन्त काल कृत्वा देवलोकेषु देवत्वेन उपपत्तारो भवन्ति-इति, 'जे ते एवमाहंसु मि

अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु' कि अनेक मनुष्य अनेक प्रकारके संग्रामोंमें से किसी एक संग्राममें 'अभिमुहाचेव' जो लडते२ 'पहया समाणा कालमासे काल किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति' हत होकर काल अवसर कालकरके मरजाते हैं, वे देवलोकोंमें से किसी एक देवलोकमें देवकी पर्यायसे उत्पन्न हो जाते हैं । सो 'कहमेयं भंते ! एव' हे भदन्त ! ऐसा उनका यह कहना क्या सत्य है ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'जण्णं से बहुजणो अण्णमण्णस्स एव आइक्खइ' जो वे अनेकजन आपसमें ऐसा कहते हैं यावत् प्ररूपणा करते हैं कि अनेक मनुष्य अनेक संग्रामोंमेंसे किसी एक संग्राममें समक्ष लडते२ मर जाते हैं वे देवलोकमें से किसी एक देवलोकमें जाकर देवकी पर्याय से उत्पन्न हो जाते हैं 'जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु' सो

'एवं खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु' અનેક મનુષ્યો અનેક પ્રકારના સંગ્રામોમાંથી કોઈ એક સંગ્રામમાં 'अभिमुहाचेव' લડતા લડતા 'पहया समाणा कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति' ઘાયલ થઈને કાળનો અવસર આવતા કાળધર્મને પામે છે ત્યારે તેઓ દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે 'कहमेयं भंते ! एवं' હે ભદન્ત ! શું તેમની એ માન્યતા સાચી છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- (गोयमा !) હે ગૌતમ ! 'जण्णं से बहुजणो अण्णमण्णस्स एव आइक्खइ' તે મનુષ્યો એક બીજાને એવું જે કહે છે ભાષણ કરે છે પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને પ્રરૂપણા કરે છે કે જે લોકો કોઈ પણ સંગ્રામમાં લડતા લડતા માર્યા જાય છે, તેઓ કોઈ પણ એક દેવલોકમાં દેવની

श्रुत्वा च दृष्ट्वा च बहुजनः अन्योन्यस्य एवम् आख्याति, यावत्-प्ररूपयति, एवं खलु देवानुप्रिया ! बहवो मनुष्याः यावत् उपपत्तारो भवन्ति ॥सू ४॥

अन्यतीर्थिकवक्तव्यता दूषयितुमुपक्रमते-'बहुजणे ण' इत्यादि ।

टीका-'बहुजणे ण भंते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव-परूवेइ' गौतम ! पृच्छति-हे भदन्त ! बहुजनः खलु अन्योन्य=परस्परम् एवं वक्ष्यमाण प्रकारेण आख्याति=कथयति यावत्-भाषते, प्रज्ञापयति, प्ररूपयति-'एवं खलु बहवे मणुस्सा अन्नयरेसु उच्चावएसु संगामेसु' एवं खलु उक्तरीत्या बहवो मनुष्या अन्यतरेषु=अन्यतमेषु उच्चावचेषु=अनेकप्रकारकेषु संग्रामेषु=युद्धेषु

देवाणुभाग सुणित्ता य पासित्ता य बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ, जाव परूवेइ, एवं खलु देवाणुप्पिया ! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवंति) इसके बाद उस नागपौत्र वरुण की उस दिव्य देवर्द्धि को, दिव्य देवद्युति को, दिव्यदेवानुभाव को सुनकर एवं देखकर अनेक मनुष्यों ने आपस में ऐसा कहा यावत् प्ररूपणा की कि हे देवानुप्रिय ! अनेक मनुष्य यावत् देवलोकमें उत्पन्न होते हैं।

टीकार्थ-सूत्रकारने इस सूत्रद्वारा अन्यतीर्थिकजनोंकी वक्तव्यताको दूषित किया है सो गौतमने उनसे ऐसा ही पूछा है कि 'बहुजणे ण भंते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ' हे भदन्त ! अनेक जन जो आपसमें एक दूसरेसे ऐसा कहते हैं यावत् भाषण करते हैं, प्रज्ञापना करते हैं, प्ररूपणा करते हैं कि 'एवं खलु बहवे मणुस्सा

दिव्व देवज्जुइं, दिव्वं देवाणुभागं सुणित्ता य पासित्ता य बहुजणो अन्नमन्नस्स एवं आइक्खइ जाव परूवेइ, एवं खलु देवाणुप्पिया ! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवंति) ત્યારબાદ તે નાગપૌત્ર વરુણની દિવ્ય દેવર્દ્ધિને દિવ્ય દેવદ્યુતિને, અને દિવ્ય દેવપ્રભાવને સાંભળીને અને જોઇને અનેક માણસો એક બીજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા અને પ્રરૂપણા કરવા લાગ્યા કે 'હે દેવાનુપ્રિયો ! અનેક મનુષ્ય પ્રત્યાખ્યાનાદિ દ્વારા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે માત્ર યુદ્ધમાં મરવાથી જ કોઈ દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતું નથી.

ટીકાર્થ– સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા અન્ય તીર્થિકોની માન્યતાનું ખંડન કર્યું છે– ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– (बहुजणेण भंते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ जाव परूवेइ) હે ભદન્ત ! ઘણા લોકો એક બીજાને આ પ્રમાણે કહે છે વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને પ્રરૂપણા કરે છે કે–

अणिक्खित्तेण तवोकम्मेण अप्पाणं भावेमाणे विहरइ' आढ्यः वैभवशाली यावत्-दीप्तः विस्तीर्ण-विपुल-भवनशयनासनयानवाहनाकीर्णः, बहुधनबहु-जातरूपरजतः, आयोग-प्रयोगसमयुक्तः, विच्छर्दितविपुलभक्तपानः, बहुदासीदासगोमहिषगवेलकप्रभूतः अपरिभूतः अपरिभवनीयः श्रमणोपासकः अभिगतजीवाजीवः' जीवाजीवादिस्वरूपज्ञाता यावत्-उपलब्ध पुण्यपापः आस्रवसंवरनिर्जराक्रियाधिकरणबन्धमोक्षकुशलः असहाय्य देवासुर

वाहन इन सबसे हराभरा था इसके पास गाय भैंस आदि धन बहुत था, सोना चांदी भी बहुत था, आयोग प्रयोग से यह समयुक्त था, भक्तपान इसके घरमें बहुत अधिक मात्रामें बचा हुआ गरीबोंको दिया जाता था, दासी, दास, गाय, भैंस, मेष घेटा आदि बहुत ज्यादा थे। कोई भी व्यक्ति इसका तिरस्कार नहीं कर सकता था। श्रमणजनोंका यह उपासक था जीव अजीव आदि पदार्थोंके स्वरूपका यह ज्ञाता था, यावत् पुण्य और पापके अर्थ को यह जाननेवाला था, आस्रव, संवर, निर्जरा क्रियाधिकरण, बंध एवं मोक्ष इनके विषयमें कुशल था, अर्थात् इनमें कौनसा तत्त्व हेय है और कौनसा तत्त्व उपादेय है इस प्रकारके हेय और उपादेय के ज्ञान से उसका भाव परिपक्व था जिस प्रकार नौकामें छिद्रों द्वारा जल आता रहता है उसी प्रकारसे इस आत्मारूप सरोवरमें कर्मरूप जलका आना इसका नाम आस्रव है। मिथ्यात्व, अविरति आदिसे यह आस्रव अनेक प्रकारका वर्णित हुआ है। छिद्रोंके बंद करदेने से जिस

ભેંસ આદિ રૂપ ધન ઘણું હતું, સોનું અને ચાંદી પણ ઘણી હતી, આયોગ પ્રયોગથી તે યુક્ત હતો તેના ઘરમાં અનાજના ભંડારો ભરેલા હતા, દરરોજ તેને ત્યાં ગરીબોને અન્નદાન આપવામાં આવતું, તેને ત્યાં દાસ, દાસી, ગાય, ભેંસ ઘેટાં આદિનો તો કોઇ સુમાર જ ન હતો. કોઇ પણ વ્યક્તિ તેનો તિરસ્કાર કરી શકતી નહીં તે શ્રમણજનોનો ઉપાસક હતો. જીવ-અજીવના સ્વરૂપનો તે જ્ઞાતા હતો, પુન્ય અને પાપને તે જાણનારો હતો, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા ક્રિયાધિકરણ, બંધ અને મોક્ષના વિષયમાં તે કુશળ હતો. એટલે કે હેય અને ઉપાદેયનું તેને સમ્યક્ જ્ઞાન હતું જેવી રીતે નૌકામાં છિદ્રો દ્વારા જળનો પ્રવેશ થાય છે એ જ પ્રમાણે આ આત્મારૂપ સરોવરમાં કર્મ રૂપ જળનો પ્રવેશ થવો તેનું નામ આસ્રવ છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ રૂપ તે આસ્રવ અનેક પ્રકારના કહ્યા છે જેવી રીતે છિદ્રોને પૂરી દેવાથી નાવમાં પાણી ભરાતું બંધ થઇ જાય

च्छा ते एवमाहंसु' यत् ते अन्यतीर्थिकाः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण आहुः, मिथ्या ते एवमाहुः 'अहं पुण गोयमा ! एवं आइक्खामि, जाव परूवेमि' हे-गौतम ! अहं पुनः अहं तु एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्यामि=कथयामि यावत्-भाषे, प्रज्ञापयामि, प्ररूपयामि-'एवं खलु गोयमा ! तेणं कालेणं तेणं समएणं वेसाली नामं नयरी होत्था, वन्नओ' हे गौतम ! एवं खलु तस्मिन् काले तस्मिन् समये वैशाली नाम नगरी आसीत्, वर्णकः एतस्या वर्णनं चम्पानगरीवत् द्रष्टव्यम् 'तत्थ णं वेसालीए णयरीए वरुणे नामं णागणत्तुए परिवसइ' तत्र खलु वैशाल्यां नगर्यां वरुणो नाम नागनप्तृकः नागगाथापतेः पौत्रः परिवसति, 'अड्ढे जाव अपरिभूए समणोवासए अभिगयजीवाजीवे जाव पडिलाभमाणे छट्ठं-छट्ठेणं

ऐसा जो उन्होंने कहा है सो यह उनका कहना मिथ्या असत्य है। 'अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि' हे गौतम ! मैं तो इस विषयमें ऐसा कहता हूं यावत् भाषण करता हूं, प्रज्ञापना करता हूं, प्ररूपणा करता हूं कि 'एवं खलु गोयमा' हे गौतम ! 'तेणं कालेणं तेणं समएणं वेसाली नामं नयरी होत्था वन्नओ' उसकाल और उस समयमें वैशाली नामकी नगरी थी इसका वर्णन चम्पा नगरीकी तरह जानना चाहिये। 'तत्थ णं वेसालीए णयरीए' उस वैशाली नगरीमें 'वरुणे नामं णागणत्तुए परिवसइ' वरुण नामका एक नागपौत्र रहता था। 'अड्ढे जाव अपरिभूए' यह वरुण नागपौत्र वैभवशाली था, यावत् दीप्त था, विस्तीर्ण एवं विपुल भवन, शयन, आसन, यान

પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, 'जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु' એવું તેમનું જે કથન છે તે મિથ્યા (અસત્ય) છે 'अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि' હે ગૌતમ! આ વિષયમાં હું તો એવું કહું છું એવું પ્રતિપાદન કરું છું એવી પ્રજ્ઞાપના કરું છું, અને એવી પ્રરૂપણા કરું છું કે 'एवं खलु गोयमा ! तेणं कालेणं तेणं समएणं वेसाली नामं नयरी होत्था' પ્રત્યાખ્યાન શીલ અને સંયમની આરાધના આદિ દ્વારા ઘણા માણસો દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ભગવાન નાગપૌત્ર વરુણનું દૃષ્ટાંત આપે છે- હે ગૌતમ! તે કાળે અને તે સમયે વૈશાલી નામે નગરી હતી. 'वण्णओ' તેનું વર્ણન ચંપા નામની નગરીના વર્ણન પ્રમાણે સમજવું 'तत्थणं वेसालीए णयरीए' તે વૈશાલી નગરીમાં 'वरुणे णाम णागणत्तुए परिवसइ' વરુણ નામનો એક નાગપૌત્ર રહેતો હતો. 'अड्ढे जाव अपरिभूए' તે નાગપુત્ર વરુણ વૈભવશાળી અને દીપ્ત હતો. તેની પાસે ભવ્ય,

अय परमार्थ, शेषः अनर्थः, उच्छ्रितपरिघः अपावृतद्वारः त्यक्तान्त पुरगृह-प्रवेश' बहुभिः शीलव्रतगुणविरमणप्रत्याख्यानपौपधोपवासै चतुर्दश्यष्ट म्युद्दिष्टपूर्णमासीपु प्रतिपूर्ण पौषधम् अनुपाल्य श्रमणान् निर्ग्रन्थान्

सकता था क्योंकि निर्ग्रन्थ प्रवचनमें इसकी श्रद्धा निःशंकित रूपमें थी परमतकी ओर इसके हृदयमें जानेकी अथवा उसकी सराहना करनेकी थोडीसी भी अभिलाषा नहीं थी निर्विचिकित्सा नामके सम्यग्दर्शनके अङ्गसे यह भरपूर था क्योंकि फलके प्रति इसकी श्रद्धा सदेहसे सर्वथा रिक्तथी यह लब्धार्थ था, गृहीतार्थ था, पृष्टार्थ था, अभिगतार्थ था, विनिश्चितार्थ था, प्रवचनके प्रति अनुराग इसकी नशनशमें भरा हुआ था वार्तालापके प्रसंगमें यह अपने पुत्रादिकोंको अथवा अन्यजनोंको इस प्रकार कहकर समझाता बुझाताथा कि हे आयुष्मन ! यह निर्गन्थ प्रवचन ही मोक्षका कारण है, इसलिये यही परमार्थभूत है इससे भिन्न जो कुप्रवचन हैं मिथ्यादृष्टियों द्वारा उपदिष्ट शास्त्र हैं वे तथा धन, धान्य, पुत्र एव कलत्र आदि अनर्थके कारण हैं। इसका हृदय स्फटिकमणिके समान निर्मल था इसके घरका दरवाजा सदा दानके लिये खुला रहता था र जाके अन्त पुरमें भी आने जानेकी इसे कोई रोकटोक नहीं थी शीलसामायिक, देशाव काशिक, पोषध, अतिथिसंविभागमें, व्रत पाच अणुव्रतोंमें, विरमण गुणव्रतोंमें, विरमण मिथ्यात्वसे निवृत्त होनेमें, प्रत्याख्यानपर्वादिकके दिनोंमें निषिद्ध वस्तुके त्याग करनेमें, पोपधोपवास चतुर्दशी, अष्टमी,

પરમતની તરફ તેને બિલકુલ શ્રદ્ધા અથવા અભિરુચિ ન હતી તે નિર્વિચિકિત્સા નામના સમ્યગ્દર્શનના અંગથી ભરપૂર હતો, કારણ કે ફળ પ્રત્યેની તેની શ્રદ્ધા સંદેહથી સર્વથા રહિત હતી તે લબ્ધાર્થ હતો, ગૃહીતાર્થ હતો, પૃષ્ટાર્થ હતો, અભિગતાર્થ હતો, વિનિશ્ચિતાર્થ હતો તેની નસેનસમાં પ્રવચન પ્રત્યેનો અનુરાગ ભરેલો હતો, જ્યારે વાર્તાલાપ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો, ત્યારે તે પોતાના પુત્રાદિકોને તથા અન્યજનોને આ પ્રમાણે સમજાવતો હતો- "હે આયુષ્મન્ ! આ નિર્ગ્રંથપ્રવચન જ મોક્ષનું કારણ છે, તેથી તે પ્રવચન જ પરમાર્થભૂત છે, એ સિવાયના જે કુપ્રવચનો છે – મિથ્યાદૃષ્ટિઓ દ્વારા ઉપદિષ્ટ જે શાસ્ત્રો છે- તે, તથા ધન ધાન્ય, પુત્ર, પત્ની આદિ તો અનર્થના કારણરૂપ છે તે વરુણનું હૃદય સ્ફટિક મણિના જેવું નિર્મળ હતું તેના ઘરના દરવાજા સદા દાન પ્રદાન કરવાને માટે ખુલ્લા રહેતા હતા. રાજાના અંતઃપુરમાં જવાની પણ તેને મનાઈ ન હતી. તે શીલવાન હતો- સામાયિક, દેશાવકાશિક પોષધ અતિથિ સંવિભાગ આદિ શીલોથી યુક્ત હતો, તે પાંચ અણુવ્રતોનું, અને ગુણવ્રતોનું પાલન કરતો, મિથ્યાત્વથી દૂર રહેતો, પ્રત્યાખ્યાનો કરતો-નિષિદ્ધ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતો. તે આઠમ,

नागयक्षराक्षसकिन्नरकिम्पुरुषगरुडगन्धर्वमहोरगादिकैः देवगणैः निर्ग्रन्थात् प्रवचनात् अनतिक्रमणीयः, निर्ग्रन्थे प्रवचने निःशङ्कितः निष्कांक्षितः निर्विचिकित्सः लब्धार्थः गृहीतार्थः पृष्टार्थः अभिगतार्थः विनिश्चितार्थः अस्थिमज्जाप्रेमानुरागरक्तः इदमायुष्मन् ! निर्ग्रन्थं प्रवचनम् अर्थः,

प्रकार नौकामें पानीका आना रुक जाता है उसी प्रकार जिन आत्म परिणामोंसे आते हुए कर्म रुक जाते हैं उन परिणामोंका नाम संवर है। समिति गुप्ति आदिके भेदसे यह संवर अनेक प्रकारका कहा गया है। जीव प्रदेशसे कर्मोंका एकदेशनाश होना इसका नाम निर्जरा है। काय आदि संबंधी व्यापारोंका नाम क्रिया है। नरकगतिमें जानेकी योग्यता जीव जिसके द्वारा प्राप्त करता है उसका नाम अधिकरण है। द्रव्य और भावके भेदसे यह अधिकरण दो प्रकारका है यहां भाव अधिकरणका ग्रहण किया गया है। क्योंकि भाव अधिकरण क्रोध आदि कषायरूप होता है। जीवप्रदेशोंका और कर्मपुद्गलोंका परस्परमें संबंधविशेषका नाम बंध है। समस्त कर्मोंका आत्यन्तिक क्षय होना इसका नाम मोक्ष है। धर्मजनित सामर्थ्यके अतिशयसे यह देवादिकोंकी सहायताकी इच्छा स्वप्नमें भी नहीं करता था। देव, असुरकुमार, नागकुमार, यक्ष राक्षस, किंनर, किंपुरुष, गरुड, सुपर्णकुमार गंधर्व, एवं महोरग इत्यादि देवगणों द्वारा जो निर्ग्रन्थ प्रवचनसे एक बार भी विचलित नहीं किया जा

છે એ જ પ્રમાણે જે આત્મ પરિણામો વડે આત્મા ઉપર કર્મનું આવરણ ચઢતું અટકી જાય છે તે પરિણામોને સંવર કહે છે સમિતિ, ગુપ્તિ આદિના ભેદથી તે સંવર અનેક પ્રકારનો કહ્યો છે જીવપ્રદેશોમાંથી કર્મોનો અંશતઃ નાશ થવો તેનું નામ નિર્જરા છે કાય આદિ વિષયક વ્યાપારોને ક્રિયા કહે છે નરકગતિમાં જવાની યોગ્યતા જીવ જેના દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે, તેને અધિકરણ કહે છે દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી અધિકરણના બે પ્રકાર કહ્યા છે અહીં ભાવ અધિકરણને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. કારણ કે ભાવઅધિકરણ ક્રોધ આદિ કષાયરૂપ હોય છે જીવપ્રદેશોના અને કર્મપુદ્ગલોના પરસ્પરના સંબંધ વિશેષનું નામ બંધ છે, સમસ્ત કર્મોનો આત્યન્તિક ક્ષય થવો તેનું નામ 'મોક્ષ' છે ધર્મજનિત સામર્થ્યની પ્રબળતાને લીધે તે દેવાદિકોની સહાયતાની ઇચ્છા તો સ્વપ્નમાં પણ કરતો નહીં દેવ, અસુરકુમાર નાગકુમાર યક્ષ, રાક્ષસ કિંનર કિંપુરુષ, ગરુડ સુપર્ણકુમાર ગંધર્વ, મહોરગ ઇત્યાદિ દેવગણો દ્વારા પણ તેને નિર્ગ્રંથ પ્રવચનથી સહેજ પણ વિચલિત કરી શકાતો નહીં, કારણ કે તેને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન ઉપર અતૂટ શ્રદ્ધા હતી

हेण, बलाभियोगेन बलवदाग्रहेण आज्ञप्त सन् रथमुसले संग्रामे गन्तु प्रेरित. सन् 'छट्ठमत्तिए अट्ठमभत्त अणुवट्टेइ' षष्ठभक्तिक दिनद्वय तपोयुक्तः स वरुण अष्टमभक्त दिनत्रयतप अनुवर्तयति=परिवर्तयति, षष्ठभक्ततपस पारणकमकृत्वैवाष्टमभक्त स्वीकरोति – इति भाव 'अणुव ट्टित्ता कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ' अनुवर्त्य अष्टमभक्त स्वीकृत्य कौटुम्बिक पुरुषान् शब्दयति आह्वयति, 'सद्दावित्ता एव वयासी'– शब्दयित्वा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्–'खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घट आसरह जुत्तामेव उवट्ठावेह' भो देवानुप्रिया ! क्षिप्रमेव शीघ्रमेव चातु र्घण्टम्=चतुर्घण्टायुक्तम् अश्वरथम् युक्तमेव – रथसामग्रीसहितमेव उपस्थापयत=सज्जीकुरुत, 'हय गय रह० जाव सण्णाहेत्ता मम एय आण

उस प्रेरणासे प्रेरित हुआ रथमुसल संग्राममें जानेके लिये तैयार हो गया 'छट्ठभत्तिए अट्ठमभत्त अणुवट्टेइ' वरुणके इस समय छट्ठ छट्ठका व्रत था अर्थात् दो उपवासथे सो इसने पारणा किये विना ही उस व्रतको अष्टम भक्तमें परिवर्तित कर दिया अर्थात् तीनदिन के उपवास धारण कर लिये बादमें 'अणुवट्टित्ता कोडुबियपुरिसे सद्दावेइ' अपने कौटुम्बिक पुरुषोंको इसने बुलाया 'सद्दावित्ता एव वयासी' बुलाकर उनसे इसने ऐसा कहा 'खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया इ' हे देवानुप्रियो सुनो तुमलोग बहुत ही शीघ्र चार घटाओंसे युक्त अश्वरथको रथ सामग्री सहित सज्जित–तैयार करो तथा 'हयगय इ' चतुरगिणी सेनाको घोडा, हाथी रथ एव योधाओंसे युक्त करो जब यह सब बाते मेरी आज्ञानुसार पूरी सपन्न हो जावे तब तुमलोग

ગણના આગ્રહથી અથવા કોઈ બલિષ્ઠ આગ્રહથી એવી પ્રેરણા મળી કે તેણે રથમુસળ સંગ્રામમાં જવું જોઈએ. આ પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને તે રથમુસળ સંગ્રામમાં જવાને તૈયાર થયો 'छट्ठभत्तिए अट्ठमभत्त अणुवट्टेइ' ત્યારે વરુણ નિરંતર છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠની તપસ્યા કરતો હતો. તેણે છઠ્ઠનું પારણું કર્યા વિના જ છઠ્ઠના વ્રતને અઠમના વ્રતમાં પરિવર્તિત કરી નાખ્યું અર્થાત્ બે ઉપવાસના પારણાને દિવસે પારણા કર્યા વગર અઠમનું પચ્ચકખાણ કર્યું (છઠ્ઠ એટલે બે દિવસના ઉપવાસ, અઠ્ઠમ એટલે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ) ત્યારબાદ 'अणुवट्टित्ता कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ' તેણે તેના કુટુંબના માણસોને બોલાવ્યા, 'सद्दावित्ता एव वयासी' અને તેમને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું- खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया, इत्यादि' હે દેવાનુપ્રિયો ! તમે વહેલી જ શીઘ્રતાથી ચાર ઘટડીવાળા અશ્વરથને સમસ્ત રથ સામગ્રીથી સજ્જિત કરો. તથા 'हय – गय, इत्यादि' ઘોડા, હાથી, રથ અને યોદ્ધાઓની બનેલી ચતુરંગી સેનાને તૈયાર કરો. મારી આજ્ઞા પ્રમાણેની આ બધી તૈયારીઓ પૂરી કરીને તમે વહેલા મને ખબર આપો. 'तएण ते

प्रासुकैषणीयेन अशनपानखाद्यस्वाद्येन वस्त्रप्रतिग्रहकम्बलपादप्रोञ्छनेन औषधभैषज्येन प्रातिहारिकेण च पीठफलकशय्यासंस्तारकेण इति, एषा व्याख्या-औपपातिके उत्तरार्द्धे त्रिषष्टितमसूत्रे विलोकनीया, प्रति लाभयन् षष्ठ-षष्ठेन अनिक्षिप्तेन निरन्तरेण तपःकर्मणा आत्मानं भावयन् विहरति=तिष्ठति, 'तए णं से वरुणे णागणत्तुए अन्नया कयाइ' ततः खलु स वरुणः नागनप्तृकः अन्यदा कदाचित् 'रायाभिओगेणं, गणाभिओगेणं, बलाभिओगेणं, रहमुसले संगामे आणत्ते समाणे' राजाभियोगेन=नृपाग्रहेण, गणाभियोगेन गणः=स्वजनादिसमुदायस्तदाग्र

पूर्णिमा, अमावास्या इन पर्वदिनोंमें आहार, शरीर सत्कार, अब्रह्मचर्य तथा सावद्यव्यापार इनचारोंका यह त्याग कर देता था इस तरह इन शील आदिकोंसे पूर्ण पौषधका पालन करके श्रमण निर्ग्रन्थों को यह प्रासुक एषणीय अशन, पान, खाद्य, स्वाद्य द्वारा, वस्त्र, पात्र, कम्बल, पादप्रोञ्छन द्वारा, औषध भैषज्य द्वारा एवं प्रातिहारिक पीठ, फलक, शय्या और संस्तारक आदि द्वारा मुनिजनोंको प्रतिलाभित किया करता था। निरन्तर छट्ठ छट्ठकी तपस्या से यह आत्माको भावित करता रहता था। 'तएणं से वरुणे णागणत्तुए अन्नया कयाइ' एक दिनकी बात है कि इन वरुण नागपौत्रको (रायाभिओगेणं, गणाभिओगेणं बलाभिओगेणं रहमुसले संगामे आणत्ते समाणे' नृपके आग्रहसे, स्वजनादि समुदाय रूप गणके आग्रहसे, अथवा किसी बलिष्ठके आग्रहसे ऐसी प्रेरणा मिली कि उसे रथमुसल संग्राममें जाना चाहिये, सो यह

પૂર્ણિમા, એકાદશી, અમાસ આદિ તિથિઓના પૌષધોપવાસ કરતો હતો – એટલે કે તે પર્વદિનોમાં તે આહાર શરીર સત્કાર, અબ્રહ્મચર્ય અને સાવદ્ય વ્યાપારોનો પરિત્યાગ કરી દેતો હતો. આ રીતે શીલ આદિકોથી યુક્ત પૌષધનું પાલન કરીને તે શ્રમણનિર્ગ્રંથોને પ્રાસુક, એષણીય અશન પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય આદિ ચારે પ્રકારના આહાર, વસ્ત્ર પાત્ર, કંબલ અને પાદપ્રોછન (રજોહરણ) દ્વારા તથા ઔષધ-ભૈષજ્ય દ્વારા અને પ્રાતિહારિક (સાધુઓને વાપરવા માટે આપવાની વસ્તુઓ કે જેનો ઉપયોગ પતી જતાં શ્રાવકને પાછી સોંપાય છે) – પીઠ, ફલક (પાટ) શય્યા અને સંસ્તારક દ્વારા પ્રતિલાભિત કરતો હતો– તે નાગપૌત્ર વરુણ નિરંતર છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠની તપસ્યા વડે પોતાના આત્માને ભાવિત કરતો હતો. 'तएणं से वरुणे णागणत्तुए अन्नया कयाइ' હવે એક દિવસે એવું બન્યું કે તે નાગપૌત્ર વરુણને 'रायाभिओगेणं, बलाभिओगेणं, रहमुसले संगामे आणत्ते समाणे' નૃપના આગ્રહથી, સ્વજનાદિ સમુદાયરૂપ

वरुणे नागनत्तुए, जाव पच्चप्पिणति' सन्नाह्य चतुरङ्गिणीं सेनां सज्जीकृत्य यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे वरुणो नागनप्तृक आसीत् यावत्-तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छन्ति, उपागम्य करतलं संयोज्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य ताम् आज्ञप्तिकाम् प्रत्यर्पयन्ति=निवेदयन्ति, तए णं से वरुणे नागनत्तुए जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ, जहा कूणिओ, जाव-पायच्छित्ते? ततः खलु स वरुणो नागनप्तृक यत्रैव मज्जनगृहं=स्नानागारं तत्रैव उपागच्छति, यथा कूणिकः कृतवान् तथा अयमपि इत्याशयः, तथा च यावत्-उपागत्य मज्जनगृहमनुप्रविशति, अनुप्रविश्य स्नातः कृतबलिकर्मा-वायसादि दत्तान्नविभागः कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्तः 'सव्वालंकारविभूसिए, सन्न

वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणंति' सेनाकी पूर्ण सजावट तैयारी हो चुकी तब वे सबके सब वहांसे जहां वरुण थे वहां पर आये और शिष्टाचार प्रदर्शित करते हुए उन्होंने वरुण नागपौत्रको अपने कार्यको तैयारी हो जानेकी खबर की 'तएणं से वरुणे नागनत्तुए जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ' खबर सुनते ही वे नागपौत्र वरुण वहांसे उठकर जहां पर स्नान घर था वहां पर आये कूणिकने जैसा किया इन्होंने भी वहां पर वैसा ही किया-तथा च ये मज्जन गृहमें घुसे घुसकर वहां पर उन्होंने स्नान किया स्नान करके बलिकर्म काक आदि पक्षियोंके अन्नादिका भाग दिया, कौतुक मंगल एवं प्रायश्चित्त कर्म किया फिर 'सव्वालंकारविभूसिए' समस्त प्रकारके अलंकारोंसे अपने शरीरको विभूषित किया 'सन्नद्धबद्ध वम्मियकवए,

સેનાને સજ્જ કરવા માટી 'सन्नाहित्ता जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणति' જ્યારે અશ્વરથ અને ચતુરંગી સેનાની પૂરેપૂરી સજાવટ થઇ ગઇ ત્યારે તેઓ બધાં જ્યાં નાગપૌત્ર વરુણ હતા ત્યાં આવ્યા અને ખૂબ વિનયપૂર્વક બન્ને હાથ જોડીને તેમણે વરુણને કહ્યું- હે નાથ! આપની આજ્ઞાનુસાર સઘળી તૈયારી થઇ ગઇ છે 'तएणं से वरुणे नागनत्तुए जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ' ખબર સાંભળતા જ તે નાગપૌત્ર વરુણ જ્યાં સ્નાનગૃહ હતું ત્યાં આવ્યા, સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કરીને તેમણે સ્નાન કર્યું અહીં સમસ્ત વર્ણન કૂણિક રાજાની મહાશિલાકંટક સંગ્રામમાં પ્રસ્થાન કરતાં પહેલાંની તૈયારીઓના કથન મુજબ જ સમજવું સ્નાન કરીને તેમણે બલિકર્મ કર્યું-એટલે કે કાગડા આદિને અન્ન પ્રદાન કર્યું મષીતિલકરૂપ કૌતુક અને મંગલકર્મ કર્યાં. 'सव्वालंकारविभूसिए' ત્યારબાદ તેમણે સમસ્ત અલંકારોથી પોતાના શરીરને વિભૂષિત કર્યું 'सन्नद्धबद्धवम्मियकवए, उप्पीलिय

त्तिय पच्चप्पिणह' हय-गजरथयावत् योधवरकलितां चतुरङ्गिणीं सेनां सन्नाहयत, सन्नाह्य=सज्जीकृत्य मम एताम् उक्ताम् आज्ञप्तिकां = आज्ञाम् प्रत्यर्पयत=निवेदयत। 'तए णं ते कोडुंबियपुरिसा जाव पडिसुणेत्ता खिप्पामेव सच्छत्तं सज्झयं जाव उवट्ठावेंति' ततः खलु ते कौटुम्बिकपुरुषाः यावत्-वरुणेन नागनप्तृकेण एवमुक्ताः सन्तः हृष्टतुष्टाः मस्तके अञ्जलिं कृत्वा आज्ञया विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति=स्वीकुर्वन्ति, प्रतिश्रुत्य क्षिप्रमेव सच्छत्रं=छत्रयुक्तं सध्वजं ध्वजयुक्तं सपताकं पताकायुक्तं यावत् रथम् उपस्थापयन्ति, 'हय-गय-रह० जाव सन्नाहेंति' हय-गज-रथ-यावत्-योधवरकलितां चतुरङ्गिणीं सेनां सन्नाहयन्ति=सज्जीकुर्वन्ति, 'सन्नाहित्ता जेणेव

हमें वापिस आकर इसकी खबर दो 'तए णं ते कोडुंबियपुरिसा जाव पडिसुणेत्ता खिप्पामेव सच्छत्तं सज्झयं जाव उवट्ठावेंति' इस प्रकार उन कौटुम्बिक पुरुषोंने वरुण नागपौत्रकी आज्ञा यावत् सुनकर शीघ्र ही रथ को छत्रयुक्त, ध्वजायुक्त, पताकायुक्त यावत् कर दिया यहां पहिले यावत् शब्दसे 'वरुणेन नागनप्तृकेण एवमुक्ताः सन्तः हृष्टतुष्टाः मस्तके अञ्जलिं कृत्वा आज्ञया विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति इस पाठका संग्रह हुआ है। इसका भाव यह है कि नागपौत्र वरुणने जब रथ और चतुरंगिणी सेनाको तैयार करनेका आदेश कौटुम्बिक पुरुषोंको दिया तब वे कौटुम्बिक पुरुष उसके इस आदेश से बहुत ही अधिक प्रसन्न खुश हुए और बडे विनयके साथ उन्होंने वरुणके आदेश वचनोंको अपने माथे पर चढाया स्वीकार किया आदेशवचनोंको स्वीकार करके वे वहांसे आये और फिर उन्होंने रथ और चतुरंगिणी सेनाको सजानेकी तैयारीकी 'सन्नाहित्ता जेणेव

कोडुंबियपुरिसा जाव पडिसुणेत्ता खिप्पामेव सच्छत्तं सज्झयं जाव उवट्ठावेंति' આ પ્રકારની નાગપૌત્ર વરુણની આજ્ઞા સાંભળીને તેમણે ઘણી જ ત્વરાથી રથને છત્રયુક્ત, ધ્વજાયુક્ત, અને પતાકાયુક્ત કરી દીધો. અહીં પહેલા 'जाव (યાવત્) પદથી 'वरुणेन नागनप्तृकेण एवमुक्ताः सन्तः हृष्टतुष्टाः मस्तके अञ्जलिं कृत्वा आज्ञया विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति' આ પાઠનો સંગ્રહ થયો છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- જ્યારે નાગપૌત્ર વરુણે કૌટુંબિક પુરુષોને રથ અને ચતુરંગી સેનાને તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે તે કૌટુંબિક પુરુષો તેનો તે આદેશ સાંભળીને ઘણા ખુશી થયા અને તેમણે ઘણા વિનયપૂર્વક વરુણના આદેશને માથે ચઢાવ્યો - એટલે કે તેની આજ્ઞાનું બરાબર પાલન કર્યું ત્યારબાદ ત્યાંથી નીકળીને તેમણે રથ અને ચતુરંગી

-दण्डनायक-राजेश्वर-तलवर-माडम्बिक-कौटुम्बिकेभ्य श्रेष्ठिसेनापतिसार्थवाह-दूत-सन्धिपालैः सार्द्धं सपरिवृत' सपरिवेष्टित, एतस्य व्याख्या औपपातिके पञ्चदशसूत्रे द्रष्टव्या। 'जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला, जेणेव चाउग्घंटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ' यत्रैव बाह्या उपस्थानशाला, यत्रैव चातुर्घण्टः अश्वरथ तत्रैव उपागच्छति 'उवागच्छित्ता चाउग्घंट आसरहं दुरुहइ' उपागत्य चातुर्घण्टम् अश्वरथमारोहति, 'दुरूहित्ता हय-गय-रह-जावसपरिवुडे' आरुह्य हय-गज-रथे यावत्-योधवरैः कलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सपरिवृत 'महयाभडचडगर-जावपरिक्खित्ते जेणेव रहमुसले संगामे तेणेव उवागच्छइ' महाभटचडगर-यावत् वृन्दपरिक्षिप्तः,-महाभटैश्चडगरवृन्दैः महाभटविस्तारसमूहैः परिवेष्टित यत्रैव रथमुसल संग्रामो वर्तते तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छति=उपस्थितो भवति 'उवाग

कौटुम्बिक, इभ्य, श्रेष्ठी, सेनापति, सार्थवाह, दूत और सन्धिपाल थे। इन सब पदोंकी व्याख्या औपपातिक के १५वें सूत्रमें की गई है सो वहांसे देखलेना चाहिये। 'जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला जेणेव चाउग्घंटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ' इन सब पूर्वोक्त अधिकारीजनोंके साथ२वे वरुण नागपौत्र जहां पर बाह्य उपस्थानशाला थी और जहां पर चारघंटावाला अश्वरथ था वहां पर आये 'उवागच्छित्ता' वहां पर आकरके वे 'चाउग्घंट आसरहं दुरूहइ' उस चातुर्घण्ट अश्वरथ पर सवार हो गये। 'दुरूहित्ता' सवार होकर वे 'हय गय रह जाव सपरिवुडे' घोडा हाथी, रथोंसे यावत् श्रेष्ठ योधाओंसे युक्त चतुरंगिणी सेनासे घिरे हुए होकर 'महयाभडचडकर जाव परिक्खित्ते

રાજેશ્વર, તલવર માડંબિક, કૌટુંબિક, ઇભ્ય શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, સાર્થવાહ, દૂત અને સંધિપાલ હતા આ બધા પદોનો અર્થ ઔપપાતિક સૂત્રના ૧૫માં પદમાં આપવામાં આવ્યો છે, તો ત્યાંથી તેનો અર્થ જાણી લેવા. 'जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला - जेणेव चाउग्घंटे आसरहे, तेणेव उवागच्छइ' આ બધા પૂર્વોક્ત અધિકારીઓની સાથે સાથે નાગપૌત્ર વરુણ, જ્યાં બાહ્ય ઉપસ્થાનશાળા હતી, અને જ્યાં ચાર ઘંટડીઓથી યુક્ત અશ્વરથ રહેલો હતો ત્યાં આવ્યા 'उवागच्छित्ता' ત્યાં આવીને 'चाउग्घंट आसरहं दुरुहइ' તેઓ ચાર ઘંટડીવાળા રથ ઉપર સવાર થઈ ગયા. 'दुरुहित्ता' રથમાં સવાર થઈને 'हय-गय-रह जाव सपरिवुडे' હાથી ઘોડા રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેનાથી વીંટળાઈને 'महया भडचडकर जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले संगामे

द्धबद्धवम्मियकवए उप्पीलियसरासणपट्टिए पिणद्धगेवेज्जए विमलवरबद्धचिंधपट्टे गहियाउहपहरणे सकोरंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं' सर्वालङ्कार विभूषित, सन्नद्धबद्धवर्मितकवच. उत्पीडितशरासनपट्टिक पिनद्धग्रैवेयक विमलवरबद्धचिह्नपट्ट, गृहीतायुधमहरणः, कोरण्टकनामपुष्पमाल्यदामसहितेन छत्रेण ध्रियमाणेन 'चउचामरवालवीइयंगे मंगलजयसद्दकयालोए मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ' चतुश्चामरवालवीजिताङ्गः मङ्गलजयशब्द कृतालोक मज्जनगृहात् प्रतिनिष्क्राम्यति, 'पडिणिक्खमित्ता' प्रतिनिष्क्रम्य 'अणेगगणनायक० जाव दूय-संधिपालसद्धिं संपरिवुडे' अनेकगणनायक०-यावत्

उप्पीलियसरासणपट्टिए' इ० खूब अच्छी तरहसे कसकर कवच धारण किया शरासनपट्टिकाको हाथपर बांधा कंठमें ग्रैवेयक हार आदि आभूषणों को पहिरा वीरता सूचक चिन्हपटको बांधा अस्त्र, शस्त्रको लिया जब वे वहांसे चलने लगे अर्थात् स्नानघरसे बाहर निकले तो उनके निकलते ही छत्र धारियोंने उनपर, छत्र जो कि कोरण्ट पुष्पोंकी मालासे सुशोभित हो रहा था धारण किया चमर ढोरनेवा लोंने उनपर चार चामरोंके हवासे आये हुए पसीनेकी बिंदुओंको दूर किया अर्थात् चामर ढोरना प्रारंभ करदिया उनको देखते ही जय हो जय हो इस प्रकार मांगलिक शब्दोंका उच्चारण करना प्रारंभ कर दिया। इस तरहके ठाटबाटसे युक्त होकर वे स्नानगृहसे जहां पर सज्जित हुआ हाथी और चतुरंगिणी सेना खडी हुई थी वहां पर आये उस समय उनके साथ 'अणेग गणनायक जाव, इत्यादि' अनेक गणनायक थे, दण्डनायक थे, राजेश्वर, तलवर, माडंबिक,

सरासणपट्टिए, इत्यादि' અને ખૂબ કસકસાવીને બખતર બાંધ્યુ, હાથ પર શરાસન પટ્ટિકા બાંધી, કંઠમાં હાર આદિ આભૂષણો પહેર્યાં, વીરતાસૂચક ચિન્હપટ્ટિકાઓ બાંધી, અને અસ્ત્ર તથા શસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં જ્યારે તેઓ ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે છત્રધારીઓએ તેમના મસ્તક પર કોરંટપુષ્પોની માળાઓથી યુક્ત છત્ર ધર્યું તે છત્ર ઘણુ સુંદર લાગતુ હતુ ચમરધારી સેવકો ચાર ચમર વડે તેમના ઉપર વાયુ ઢોરી રહ્યા હતા, તેમને જોતા જ લોકોએ જય હો, જય હો એવા માંગલિક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કર્યું આ રીતે સુસજ્જિત થઈને તે પોતાના આવાસમાંથી રવાના થયા અને જ્યાં પોતાના હાથી રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેના ઊભી હતી ત્યાં આવ્યા. તે વખતે તેમની સાથે 'अणेगगणनायक जाव, इत्यादि' અનેક ગણનાયકો હતા,

-दण्डनायक-राजेश्वर-तलवर-माडम्बिक-कौटुम्बिकेभ्य श्रेष्ठिसेनापतिसार्थवाह-दूत-सन्धिपालैः सार्द्धं सपरिवृत' सपरिववेष्टित , एतस्य व्याख्या औपपातिके पञ्चदशसूत्रे द्रष्टव्या । 'जेणेव वाहिरिया उवट्ठाणसाला, जेणेव चाउग्घंटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ' यत्रैव बाह्या उपस्थानशाला, यत्रैव चातुर्घण्ट' अश्वरथ तत्रैव उपागच्छति 'उवागच्छित्ता चाउग्घंट आसरहं दुरुहइ' उपागत्य चातुर्घण्टम् अश्वरथमारोहति, 'दुरूहित्ता हय-गय-रह-जावसपरिवुडे' आरुह्य हय-गज-रथैः यावत्-योधवरैः कलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सपरिवृत 'महयाभडचडगर-जावपरिक्खित्ते जेणेव रहमुसले संगामे तेणेव उवागच्छइ' महाभटचडगर-यावत् वृन्दपरिक्षिप्त ,-महाभटचडगरवृन्दैः महाभटविस्तारसमूहैः परिवेष्टितः यत्रैव रथमुसल सग्रामो वर्तते तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छति=उपस्थितो भवति 'उवाग

कौटुम्बिक, इभ्य, श्रेष्ठी, सेनापति, सार्थवाह, दूत और संधिपाल थे । इन सब पदोंकी व्याख्या औपपातिक के १५ वें सूत्रमें की गई है सो वहांसे देखलेना चाहिये । 'जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला जेणेव चाउग्घंटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ' इन सब पूर्वोक्त अधिकारीजनोंके साथ२वे वरुण नागपौत्र जहां पर बाह्य उपस्थानशाला थी और जहां पर चारघंटावाला अश्वरथ था वहां पर आये 'उवागच्छित्ता' वहां पर आकरके वे 'चाउग्घंटं आसरहं दुरूहइ' उस चातुर्घण्ट अश्वरथ पर सवार हो गये । 'दुरूहित्ता' सवार होकर वे 'हय गय रह जाव सपरिवुडे' घोडा हाथी, रथोंसे यावत् श्रेष्ठ योधाओंसे युक्त चतुरगिणी सेनासे घिरे हुए होकर 'महयाभडचडकर जाव परिक्खित्ते

રાજેશ્વર, તલવર માડંબિક કૌટુંબિક ઇભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, સાર્થવાહ, દૂત અને સંધિપાલ હતા આ બધા પદોનો અર્થ ઔપપાતિક સૂત્રના ૧૫માં પદમાં આપવામાં આવ્યો છે, તો ત્યાંથી તેનો અર્થ જાણી લેવા. 'जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला - जेणेव चाउग्घंटे आसरहे, तेणेव उवागच्छइ' આ બધા પૂર્વોક્ત અધિકારીઓની સાથે સાથે નાગપૌત્ર વરુણ, જ્યાં બાહ્ય ઉપસ્થાનશાળા હતી, અને જ્યાં ચાર ઘંટડીઓથી યુક્ત અશ્વરથ રહેલો હતો ત્યાં આવ્યા. 'उवागच्छित्ता' ત્યાં આવીને 'चाउग्घंटं आसरहं दुरुहइ' તેઓ ચાર ઘંટડીવાળા રથ ઉપર સવાર થઈ ગયા. 'दुरुहित्ता' રથના સવાર થઈને 'हय-गय-रह जाव सपरिवुडे' હાથી ઘોડા, રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેનાથી વીંટળાઈને 'महया भडचडकर जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले संगामे

द्धवद्धवम्मियकवए उप्पीलियसरासणपट्टिए पिणद्धगेवेज्जए विमलवरबद्धचिंधपट्टे गहियाउहपहरणे सकोरंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं ' सर्वालङ्कार विभूषित, सन्नद्धबद्धवर्मितकवच उत्पीडितशरासनपट्टिक पिनद्धग्रैवेयकः विमलवरबद्धचिह्नपट्ट, गृहीतायुधप्रहरण., कोरण्टकनामपुष्पमाल्यदामसहितेन छत्रेण ध्रियमाणेन 'चउचामरवालवीइयंगे मंगलजयसद्दकयालोए मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ ' चतुश्चामरवालवीजिताङ्ग मङ्गलजयशब्द कृतालोक मज्जनगृहात् प्रतिनिष्क्राम्यति, 'पडिणिक्खमित्ता' प्रतिनिष्क्रम्य 'अणेगगणनायक० जाव दूय-संधिपालसद्धिं संपरिवुडे' अनेकगणनायक०--यावत्

उप्पीलियसरासणपट्टिए' इ० खूब अच्छी तरहसे कसकर कवच धारण किया शरासनपट्टिकाको हाथपर बांधा कंठमें ग्रैवेयक हार आदि आभूषणों को पहिरा वीरता सूचक चिन्हपटको बांधा अस्त्र, शस्त्रको लिया जब वे वहांसे चलने लगे अर्थात् स्नानघरसे बाहर निकले तो उनके निकलते ही छत्र धारियोंने उनपर, छत्र जो कि कोरण्ट पुष्पोंकी मालासे सुशोभित हो रहा था धारण किया चमर ढोरनेवालोंने उनपर चार चामरोंके हवासे आये हुए पसीनेकी बिंदुओंको दूर किया अर्थात् चामर ढोरना प्रारंभ करदिया उनको देखते ही जय हो जय हो इस प्रकार मांगलिक शब्दोंका उच्चारण करना प्रारम्भ कर दिया इस तरहके ठाटबाटसे युक्त होकर वे स्नानगृहसे जहां पर सज्जित हुआ हाथी और चतुरंगिणी सेना खडी हुई थी वहां पर आये उस समय उनके साथ 'अणेग गणनायक जाव, इत्यादि' अनेक गणनायक थे, दण्डनायक थे, राजेश्वर, तलवर, माडंबिक,

---

सरासणपट्टिए, इत्यादि' અને ખૂબ કસકસાવીને બખતર બાંધ્યું, હાથ પર શરાસન પટ્ટિકા બાંધી, કંઠના હાર આદિ આભૂષણો પહેર્યાં, વીરતાસૂચક ચિન્હપટ્ટિકાઓ બાંધી, અને અસ્ત્ર તથા શસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં જ્યારે તેઓ ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે છત્રધારીઓએ તેમના મસ્તક પર કોરંટપુષ્પોની માળાઓથી યુક્ત છત્ર ધર્યું તે છત્ર ઘણું સુંદર લાગતું હતું ચમરધારી સેવકો ચાર ચમર વડે તેમના ઉપર વાયુ ઢોરી રહ્યા હતા, તેમને જોતા જ લોકોએ જય હો, જય હો એવા માંગલિક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કર્યું આ રીતે સુસજ્જિત થઈને તે પોતાના પ્રાસાદમાંથી રવાના થયા અને જ્યાં ઘોડા, હાથી, રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેના ઊભી હતી ત્યાં આવ્યા. તે વખતે તેમની સાથે 'अणेगगणनायक जाव, इत्यादि' અનેક ગણનાયકો હતા,

-दण्डनायक-राजेश्वर-तलवर-माडम्बिक-कौटुम्बिकेभ्यः श्रेष्ठिसेनापतिसार्थवाह-दूत-सन्धिपालैः सार्द्धं सपरिवृत. सपरिवेष्टित, एतस्य व्याख्या औपपातिके पञ्चदशसूत्रे द्रष्टव्या। 'जेणेव वाहिरिया उवट्ठाणसाला, जेणेव चाउग्घटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ' यत्रैव वाह्या उपस्थानशाला, यत्रैव चातुर्घण्ट अश्वरथ तत्रैव उपागच्छति 'उवागच्छित्ता चाउग्घट आसरह दुरुहइ' उपागत्य चातुर्घण्टम् अश्वरथमारोहति, 'दुरूहित्ता हय-गय-रह-जावसपरिवुडे' आरुह्य हय-गज-रथै यावत्-योधवरै कलितया चतुरङ्गिण्या सेनया सपरिवृत 'महयाभडचडगर-जावपरिक्खित्ते जेणेव रहमुसले सगामे तेणेव उवागच्छइ' महाभटचडगर-यावत् वृन्दपरिक्षिप्त.,-महाभटैश्चडगरवृन्दैः महाभटविस्तारसमूहै परिवेष्टित यत्रैव रथमुसल सग्रामो वर्तते तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छति=उपस्थितो भवति 'उवाग

कौटुम्बिक, इभ्य श्रेष्ठी, सेनापति, सार्थवाह, दूत और सधिपाल थे। इन सब पदोंकी व्याख्या औपपातिक के १५वें सूत्रमें की गई है सो वहासे देखलेना चाहिये। 'जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला जेणेव चाउग्घटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ' इन सब पूर्वोक्त अधिकारीजनोंके साथरसे वरुण नागपौत्र जहां पर बाह्य उपस्थानशाला थी और जहां पर चारघटावाला अश्वरथ था वहां पर आये 'उवागच्छित्ता' वहां पर आकरके वे 'चाउग्घट आसरह दुरूहइ' उस चातुर्घण्ट अश्वरथ पर सवार हो गये। 'दुरूहित्ता' सवार होकर वे 'हय गय रह जाव सपरिवुडे' घोडा, हाथी, रथोंसे यावत् श्रेष्ठ योधाओंसे युक्त चतुरगिणी सेनासे घिरे हुए होकर 'महयाभडचडकर जाव परिक्खित्ते

રાજેશ્વર, તલવર માડંબિક, કૌટુંબિક, ઇભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, સાર્થવાહ, દૂત અને સધિપાલ હતા આ બધા પદોનો અર્થ ઔપપાતિક સૂત્રના ૧૫માં પદમા આપવામા આવ્યો છે, તો ત્યાંથી તેનો અર્થ જાણી લેવા 'जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला - जेणेव चाउग्घटे आसरहे, तेणेव उवागच्छइ' આ બધા પૂર્વોક્ત અધિકારીઓની સાથે સાથે નાગપૌત્ર વરુણ, જ્યા બાહ્ય ઉપસ્થાનશાળા હતી, અને જ્યા ચાર ઘટડીઓથી યુક્ત અશ્વરથ રહેલો હતો ત્યા આવ્યા. 'उवागच्छित्ता' ત્યા આવીને 'चाउग्घट आसरह दुरुहइ' તેઓ ચાર ઘટડીવાળા રથ ઉપર સવાર થઈ ગયા 'दुरुहित्ता' રથમા સવાર થઈને 'हय-गय-रह जाव सपरिवुडे' હાથી ઘોડા, રથ અને યોદ્ધાઓથી યુક્ત ચતુરંગી સેનાથી વીંટળાઈને 'महया भडचडकर जाव परिक्खित्ते जेणेव रहमुसले सगामे

च्चित्ता रहमुसलं संगामं ओयाओ' उपागत्य रथमुसलं संग्रामम् उपयातः प्राप्त. 'तए णं से वरुणे णागणत्तुए रहमुसलं संगामं ओयाए समाणे अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ'-ततः खलु वरुणो नागनप्तृकः रथमुसलं संग्रामम् उपयातः सन् अयम् एतद्रूपम् वक्ष्यमाणप्रकारम् अभिग्रहं=नियमम् अभिगृह्णाति=स्वीकरोति यत्-'कप्पइ मे रहमुसलं संगामं संगामेमाणस्स जे पुव्वि पहणइ से पडिहणित्तए' कल्पते युज्यते खलु मे मम रथमुसलं संग्रामं संग्रामयमाणस्य यः पूर्वं प्रथमं प्रहरति सः प्रतिहन्तुं, कल्पते इति मे स प्रतिहननयोग्यो भवतीतिभाव । तथाच संग्रामे यो मां प्रथमं प्रहरिष्यति तमेव अहं तदनन्तरं प्रहरिष्यामि-इत्यभिग्रहस्याकार अवसेसे नो कप्पइति, अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ' अवशेषः पूर्व

जेणेव रहमुसले संगामे तेणेव उवागच्छइ' विशाल महाभटोंके समूह के साथ२ जहां रथमुसल संग्राम था वहां पर आये 'उवागच्छित्ता रहमुसलं संगामं ओयाओ' वहां आकर वे उस रथमुसल संग्राममें उपस्थित हुवे 'तएणं से वरुणे णागणत्तुए रहमुसलं संगामं ओयाए समाणे अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ' वहां उपस्थित होते ही उन नागपौत्र वरुणने ऐसा अभिग्रह ग्रहण किया कि 'कप्पइ मे रहमुसलं संगामं संगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ से पडिहणित्तए' रथमुसल संग्राम करते हुए मेरे ऊपर जो कोइ व्यक्ति योधा पहिले प्रहार करेगा मैं उसी पर बादमें प्रहार करुंगा 'अवसेसे नो कप्पइ' इसके अतिरिक्त और किसी पर प्रहार नहीं करूंगा 'अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ' इस प्रकारका नियम उस नाग-

तेणेव उवागच्छइ' અને મહા સુભટોના વિશાળ સમૂહની સાથે જ્યાં રથમુસલ સંગ્રામ ચાલતો હતો ત્યાં આવ્યા. 'उवागच्छित्ता रहमुसलं संगामं ओयाओ' ત્યાં આવીને તેઓ પણ રથમુસળ સંગ્રામમાં જોડાઇ ગયા. 'तएणं से वरुणे णागणत्तुए रहमुसलं संगामं ओयाए समाणे अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ' રથમુસળ સંગ્રામમાં દાખલ થતાં જ તે નાગપૌત્ર વરુણે એવો અભિગ્રહ ધારણ કર્યો કે 'कप्पइ मे रहमुसलं संगामं संगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ से पडिहणित्तए' 'જે કોઇ યોદ્ધો આ રથમુસળ સંગ્રામમાં લડતાં લડતાં મારા ઉપર પહેલાં પ્રહાર કરશે, તેના ઉપર જ હું ત્યાર બાદ પ્રહાર કરીશ. 'अवसेसे नो कप्पइ' તે સિવાયની કોઇ પણ વ્યક્તિ ઉપર હું પ્રહાર કરીશ નહીં.' 'अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ'

प्रहारकातिरिक्तो भटः नो मम प्रहर्तुं कल्पते न मम प्रहारयोग्यो भवति- इति, अय वरुण एतद्रूप पूर्वोक्तस्वरूपम् अभिग्रहम् अभिगृह्णाति-स्वीकरोति, 'अभिगेण्हेत्ता रहमुसल संगाम संगामेइ' अभिगृह्य=अभिग्रह कृत्वा स वरुणः रथमुसल संग्राम संग्रामयति। 'तए ण तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसल संगाम संगामेमाणस्स' तत खलु तस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य रथमुसल संग्राम संग्रामयमाणस्याग्रे 'एगे पुरिसे सरिसए, सरिसत्तए, सरिसव्वए, सरिसभडमत्तोवगरणे रहेण पडिरह हव्व आगए' एक पुरुष सदृश तत्समान सदृशत्वक्-तत्समानत्वचावान्, सदृशवया तत्समानवयस्क, सदृशभाण्डमात्रोपकरण, सदृशातत्सदृशा भाण्डमात्रा-प्रहरणकोशादिरूपा, उपकरण कवचादिक यस्य स तादृश पुरुष रथेन सह रथोपविष्ट इत्यर्थ प्रतिरथम् नागनप्तृकरथ प्रति-वरुणनागनप्तकरथस्य पुरत इत्यर्थः 'हव्व' इति शीघ्रम् आगत उपस्थित। 'तए ण से पुरिसे वरुण णागणत्तुय एव

पौत्र वरुणने ग्रहण किया 'अभिगेण्हित्ता' इस प्रकारके नियमको धारण करके वे वरुण 'रहमुसल सगाम सगामेइ' रथमुसल सग्राम करनेको तैयार हो गये 'तएण तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसल सगाम सगामेमाणस्स एगे पुरिसे सरिसए, सरिसत्तए, सरिसव्वए, सरिसभडमत्तोवगरणे रहेण पडिरह हव्व आगए' रथमुसल सग्राम करनेको तैयार हुए उस नागपौत्र वरुणके रथके सामने कोई एक पुरुष जो कि उन्हींके जैसा था, उन्हीं के जैसी चमडीवाला था, उन्हीं के समान उमर वाला था तथा उन्हीं के जैसो प्रहरण कोशादि- रूप भाण्डमात्रा वाला एव कवचादिरूप उपकरणवाला था रथ पर बैठकर आकर उपस्थित हो गया 'तए ण से पुरिसे वरुण णागण

આ પ્રકારનો નિયમ તે નાગપૌત્ર વરુણે ગ્રહણ કર્યો. 'अभिगेण्हित्ता' આ પ્રકારનો અભિગ્રહ ધારણ કરીને તે વરુણ 'रहमुसल सगाम सगामेइ' રથમુસલ સંગ્રામમાં લડવાને તૈયાર થઈ ગયો. 'तएण तस्स वरुणस्स नागनत्तुयस्स रहमुसल सगाम सगामे माणस्स-एगे पुरिसे सरिसए, सरिसत्तए, सरिसव्वए, सरिसभडमत्तो वगरणे रहेण पडिरिए हव्व आगए' રથમુસલ સંગ્રામમાં લડવાને તૈયાર થઈ ગયેલા તે નાગપૌત્ર વરુણના રથની સામે કોઈ એક પુરુષ (યોદ્ધો) આવી પહોંચ્યો. તેની ઉમર વરુણના જેટલી જ હતી, તેની ચામડીનો રંગ પણ વરુણના જેવો જ હતો, તેની પાસે વરુણના જેવા જ ખડગ આદિ શસ્ત્રો અને ધનુષ આદિ અસ્ત્રો હતાં, તેની પાસે વરુણના જેવા જ કવચ આદિ ઉપકરણો હતા. એવો તે પુરુષ પોતાના રથમાં

च्चित्ता रहमुसलं संगामं ओयाओ' उपागत्य रथमुसलं संग्रामम् उपयातः प्राप्त. 'तए णं से वरुणे णागणत्तुए रहमुसलं संगामं ओयाए समाणे अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ'-ततः खलु वरुणो नागनप्तकः रथमुसलं संग्रामम् उपयातः सन् अयम् एतद्रूपं वक्ष्यमाणप्रकारम् अभिग्रहं=नियमम् अभिगृह्णाति=स्वीकरोति यत्-'कप्पइ मे रहमुसलं संगामं संगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ से पडिहणित्तए' कल्पते युज्यते खलु मे मम रथमुसलं संग्रामं संग्रामयमाणस्य यः पूर्वं प्रथमं प्रहरति स प्रतिहन्तु, कल्पते इति मे स प्रतिहननयोग्यो भवतीतिभाव। तथाच संग्रामे यो मां प्रथमं प्रहरिष्यति तमेव अहं तदनन्तरं प्रहरिष्यामि-इत्यभिग्रहस्याकार 'अवसेसे नो कप्पइति, अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ' अवशेष पूर्व

जेणेव रहमुसले संगामे तेणेव उवागच्छइ' विशाल महाभटोंके समूह के साथ२ जहां रथमुसल संग्राम था वहां पर आये 'उवागच्छित्ता रहमुसलं संगामं ओयाओ' वहां आकर वे उस रथमुसल संग्राममें उपस्थित हुवे 'तएणं से वरुणे णागणत्तुए रहमुसलं संगामं ओयाए समाणे अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ' वहां उपस्थित होते ही उन नागपौत्र वरुणने ऐसा अभिग्रह ग्रहण किया कि 'कप्पइ मे रहमुसलं संगामं संगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ से पडिहणित्तए' रथमुसल संग्राम करते हुए मेरे ऊपर जो कोइ व्यक्ति योधा पहिले प्रहार करेगा मैं उसी पर बादमें प्रहार करुंगा 'अवसेसे नो कप्पई इ इसके अतिरिक्त और किसी पर प्रहार नहीं करूंगा 'अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ' इस प्रकारका नियम उस नाग

तेणेव उवागच्छइ' अने महा सुभटोना विशाळ समूहनी साथे ज्यां रथमुसल संग्राम चालतो हतो त्यां आव्या. 'उवागच्छित्ता रहमुसलं संगामं ओयाओ' त्यां आवीने तेओ पण रथमुसळ संग्राममां जोडाई गया 'तएणं से वरुणे णागणत्तुए रहमुसलं संगामं ओयाए समाणे अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ' रथमुसळ संग्राममां दाखल थतां ज ते नागपौत्र वरुणे एवो अभिग्रह धारण कर्यो के 'कप्पइ मे रहमुसलं संगामं संगामेमाणस्स जे पुव्विं पहणइ से पडिहणित्तए' 'जे कोइ योद्धो आ रथमुसळ संग्राममां लडतां लडतां मारा उपर पहेलां प्रहार करशे, तेना उपर ज हुं त्यार बाद प्रहार करीश. 'अवसेसे नो कप्पई' ते सिवायनी कोई पण व्यक्ति उपर हुं प्रहार करीश नहीं.' 'अयमेयारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हइ'

वरुणेन नागनप्तृकेण एवमुक्तः सन् आशुरक्तः आशु शीघ्र रक्त कोधारुणनेत्रः यावद् रुष्टः, कुपित, चाण्डिक्यितः रौद्ररूपः मिसमिसयन् क्रोधाग्निना दन्तैरोष्ठदशनपूर्वक 'मिस-मिस' इति शब्दमुच्चारयन् धनुः परामृशति=गृह्णाति, 'धणु परामुसित्ता उसु परामुसइ' धनुः परामृश्य=आदाय इषु बाण परामृशति=गृह्णाति, 'उसु परामुसित्ता ठाणं ठाइ' इषु परामृश्य=गृहीत्वा स्थान=पादन्यासविशेपलक्षणपूर्वक तिष्ठति-सज्जतया सन्नद्धो भवति, 'ठाणं ठिच्चा आययकण्णायय उसुं करेइ' स्थान स्थित्वा सज्जीभूय आयतकर्णायतम् आयतम् आकृष्ट कर्णायत कर्णपर्यन्तविस्तृतमिति आयतकर्णायतम् इषु=बाण करोति, 'आययकण्णायय उसुं करित्ता वरुणं णागणत्तुयं गाढप्पहारीकरेइ' आयतकर्णायतम् इषु कृत्वा वरुणं नागनप्तृकम् गाढप्रहारी

मनुष्यसे कहा तब वह मनुष्य इकदम वरुण के ऊपर क्रोधसे युक्त हो गया यावत् रुष्ट हो गया, कुपित हो गया, चण्डकित हो गया, रौद्ररूपवाला बन गया। क्रोध से वह दातों द्वारा ओठोंको दबाने लग गया तथा 'मिस मिस' इस प्रकारके शब्द को उच्चारते हुए उसने अपने धनुषको उठालिया 'धणु परामुसित्ता उसु परामुसइ' धनुषको उठाकर उसने फिर बाणको उस पर चढालिया 'उसु परामुसित्ता ठाणं ठाइ' धनुष पर बाण चढाकर फिर वह इस प्रकार करने के लिये कटिबद्ध हो गया 'ठाणं ठिच्चा' कटिबद्ध होकर 'आययकण्णायय उसु करेइ' फिर उसने धनुष पर चढाये हुए बाणको कानोंतक खींचा 'आययकण्णायय उसु करित्ता वरुणं णागणत्तुय गाढप्पहारीकरेइ' कानोंतक खींचकर फिर उसने उस बाणसे नागपौत्र वरुणके ऊपर

પૌત્ર વરુણે તે પુરુષને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેને વરુણ ઉપર રોષ ચડયો, તે અતિશય કોપાયમાન થયો, તે પ્રચંડ અને રૌદ્રરૂપવાળો બની ગયો. ક્રોધથી તે દાંતો વડે હોઠ દબાવવા મંડી ગયો, અને ધૂંવાંપૂંવા થઈને દાંત કચકચાવીને તેણે પોતાનું ધનુષ હાથમાં લીધું 'धणु परामुसित्ता उसु परामुसइ' ધનુષને હાથમાં લઈને તેના ઉપર તીર ચઢાવ્યું 'उसु परामुसित्ता ठाणं ठाइ' તીર ચડાવીને તે વરુણ ઉપર તેનો પ્રહાર કરવાને કટિબદ્ધ થઈ ગયો. 'आययकन्नायय उसुं करेइ' ત્યાર બાદ તેણે ધનુષ પર ચડાવેલા બાણને કાન સુધી ખેંચ્યું 'आययकन्नायय उसुं करित्ता वरुणं णागणत्तुय गाढप्पहारी करेइ' બાણને કાન પર્યંત ખેંચીને તેણે નિશાન લઈને નાગપૌત્ર વરુણ ઉપર તે બાણનો ગાઢ પ્રહાર કર્યો 'तएण से णागणत्तुए वरुणे

वयासी'– ततः खलु स पुरुषो वरुणं नागनप्तृकम् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्–'पहण भो वरुणा ! नागनत्तुया !' भो वरुण ! नागनप्तृक ! प्रजहि त्वं मां प्रहर । तएण वरुणे णागणत्तुए तं पुरिसं एवं वयासी'– ततः खलु स वरुणो नागनप्तृकः तं पुरुषम्– एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्–'णो खलु मे कप्पइ देवाणुप्पिया ! पुव्विं अहयस्स पहणित्तए, भो देवानुप्रिय ! नो खलु मे मम कल्पते=युज्यते पूर्वम् अहतस्य परेण अप्रहतस्य प्रहन्तुम्, प्रथम माम् अघ्नन्तं हन्तुं नाहं शक्नोमीति भाव अत एव 'तुमं चेव णं पुव्विं पहणाहि' त्वमेव खलु मां पूर्वं=प्रथमं प्रजहि ममोपरि प्रहारं कुरु 'तए णं से पुरिसे वरुणेणं णागणत्तुएणं एवं वुत्ते समाणे आसुरत्ते जाव मिसिमिसेमाणे धणुं परामुसइ' ततः खलु स पुरुषो

वुय एव वयासी' आते ही उसने नागपौत्र वरुण से ऐसा कहा 'पहण भो वरुण णागणत्तुया !' हे वरुण नागपौत्र ! तुम मुझ पर प्रहार करो 'तए णं वरुणे णागणत्तुए तं पुरिसं एवं वयासी' तब उस नागपौत्र वरुणने उस पुरुष से ऐसा कहा 'णो खलु मे कप्पइ देवाणुप्पिया ! पुव्विं अहयस्स अहणित्तए' हे देवानुप्रिय ! मुझे यह कल्पित नहीं है कि मैं पहिले प्रहार करू अतः जबतक मैं तुम्हारे द्वारा प्रहारयुक्त न किया जाऊँगा तबतक मै प्रहार नहीं करूंगा अतएव 'तुमंचेव णं पुव्विं पहणाहि' तुम ही पहिले मेरे ऊपर प्रहार करो 'तए णं से पुरिसे वरुणेणं णागणत्तुएणं एववुत्ते जाव मिसि मिसेमाणे धणुं परामुसइ' इस प्रकारसे जब नागपौत्र वरुणने उस

બેસીને તેની સામે ઉપસ્થિત થયો. 'तएणं से पुरिसे वरुणं णागणत्तुयं एवं वयासी' આવતાની સાથે જ તેણે નાગપૌત્ર વરુણને આ પ્રમાણે કહ્યું—' पहण भो वरुण णागणत्तुया ! ' હે નાગપૌત્ર વરુણ ! પહેલા તમે મારા ઉપર પ્રહાર કરો. ' तएणं वरुणे णागणत्तुए तं पुरिसं एवं वयासी ' ત્યારે તે નાગપૌત્ર વરુણે તે આગન્તુક પુરુષને આ પ્રમાણે કહ્યું-' णो खलु मे कप्पइ देवाणुप्पिया ! पुव्विं अहयस्स पहणित्तए' હે દેવાનુપ્રિય ! મારા ઉપર પ્રહાર કરનાર વ્યક્તિ ઉપર જ પ્રહાર કરવાનો મે નિયમ ધારણ કર્યો છે તેથી જ્યા સુધી તમે મારા ઉપર પ્રહાર નહીં કરો ત્યા સુધી તમારા ઉપર પ્રહાર કરવાનું મને કલ્પતુ નથી. તેથી 'तुमं चेव णं पुव्विं पहणाहि' પહેલા તમે જ મારા ઉપર પ્રહાર કરો. ' तएणं से पुरिसे वरुणेणं णागणत्तुएणं एववुत्ते समाणे आसुरत्ते जाव मिसमिसेमाणे धणुं परामुसइ ' ત્યારે નાગ

पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे' तत खलु स वरुणो नागनप्तृकः तेन पुरुपेण गाढमहारीकृत सन् 'अत्थामे, अवले, अवीरिए, अपुरिसक्कार परक्कमे अधारणिज्जमिति कट्टु तुरए निगिण्हइ' अस्थामा=सामान्यत शक्तिरहित, अवल. शारीरिकशक्तिरहित, अवीर्य मानसशक्तिरहित अपुरुपकारपराक्रम –पुरुषाभिमानलक्षणपुरुषकारपराक्रमशून्य, अधारणीयम्– आत्मन स्वेन धारण कर्तुमशक्यमिति कृत्वा तुरगान् अश्वान् निगृ ह्णाति=अवरुणद्धि 'तुरए निगिण्हित्ता रह परावत्तेइ' तुरगान् निगृह्य रथ परावर्तयति, 'रह परावत्तित्ता रहमुसलाओ सगामाओ पडिणिक्खमइ' रथ परावर्त्य रथमुसलात् सग्रामात् प्रतिनिष्क्राम्यति=निर्गच्छति, 'पडिनिक्ख मित्ता एगंतमत अवक्कमइ' प्रतिनिष्क्रम्य= निर्गत्य एकान्त=विजनम्

गाढप्पहारीकए समाणे' अव जव वे नागपौत्र वरुण उस पुरुप द्वारा पहिले घायल किये गये, तव वे 'अत्थामे, अवले, अवीरिए, अपुरि सक्कारपरक्कमे अधारणिज्जमित्ति कट्टु तुरए निगिण्हइ' सामान्यत शक्तिसे रहित वनगये, शारीरिक शक्ति उनकी विलकुल ढीली पड गई, उनकी मानसशक्तिका विलकुल ह्रास हो गया अर्थात् पुरुपार्थ रहित हो गये अत वे शक्तिहीन हो गये कि उनसे युद्ध करना विलकुल असभव जैसा हो गया अत इसी ख्यालसे वे युद्धसे विमुख होकर उत्साह रहित हो गये ओर आगे वढनेसे घोडोंको रोक दिया। रोककर रथको भी युद्ध स्थलसे वापिस कर लिया 'रहं परावत्तित्ता रहमुसलाओ सगामाओ पडिणिक्खमइ' इस प्रकार रथको मोडकर वे उस रथमुसल सग्रामसे निकल आये अर्थात् विमुख हो

જેવો પ્રાણોથી રહિત થઇ ગયો 'तएण से वरुणे णागणत्तुए तेणं पुरिसेण गाढप्पहारी कए समाणे' તે પુરુષના તે ગાઢ પ્રહારથી નાગપૌત્ર વરુણ પણ તેના પહેલા ઘાયલ થઇ ચુક્યો હતો. 'अत्थामे, अवले, अवीरिए, अपुरिसक्कारपरक्कमे अधारणिज्जमिति कट्टु तुरए निगिण्हइ' તેથી તેઓ સામાન્યત શક્તિથી રહિત થઇ ગયા તેમની શારીરિક શક્તિ બિલકુલ શિથિલ પડી ગઇ તેમની માનસિક શક્તિનો પણ બિલકુલ હ્રાસ થઇ ગયો, તો પુરુષાર્થથી રહિત થઇ ગયા, તેમણે વિચાર કર્યો કે આ પરિસ્થિતિમા મારાથી યુદ્ધ કરી શકાશે નહી, હું યુદ્ધમા ટકી શકીશ નહીં તે કારણે તેમનું મન યુદ્ધ પ્રત્યે ઉદાસીન થઇ ગયુ તેમણે ઘોડાને થોભાવ્યા, અને રથને યુદ્ધભૂમિમાંથી પાછો વાળ્યો 'रह परावत्तित्ता' આ રીતે રથને પાછો વાળીને 'रहमुसलाओ सगामाओ पडिणिक्खमइ' તેઓ રથમુસલ સગ્રામમાંથી બહાર

करोति, अत्यधिकाघातयुक्त करोति । 'तए णं से वरुणे णागणत्तुए तेणं पुरिसेणं गाढप्पहारीकए समाणे आसुरत्ते जाव मिसिमिसेमाणे धणु परामुसइ' ततः खलु स वरुण नागनप्तृकः तेन पुरुषेण गाढप्रहारीकृत = तीव्राहतः सन् आशुरक्त क्रोधाग्निना दीप्यमान यावत्-रुष्ट, कुपित., चाण्डिक्यित मिसमिसयन् धनुः परामृशति=गृह्णाति, 'धणु परामुसित्ता, उसु परामुसइ' धनुः परामृश्य= गृहीत्वा, इषु परामृशति=गृह्णाति, 'उसु परामुसित्ता, आयय कन्नायय उसु करेइ' इषु परामृश्य आगतकर्णायतम् आकर्णाकृष्टमिषु करोति, 'आयय कन्नायय उसु करत्ता त पुरिसं एगाहच्च कूडाहच्च जीवियाओ ववरोवेइ' आयतकर्णायत कर्णपर्यन्ताकृष्टम् इषु कृत्वा त पुरुषम् एकाहत्यम् एकाहत्या हनन प्रहारा यत्र तदेकाहत्यम्, कूटाहत्य कूटे इव तथाविधमस्तरशिलादौ आहत्या आहनन यत्र तत् कूटाहत्यम् यथास्यात्तथा जीविताद् व्यपरोपयति= पृथक्करोति प्राणरहित करोतीत्यर्थ, 'तए ण से वरुणे णागणत्तुए तेण

प्रहार किया 'तएण से वरुणे णागणत्तुए तेण पुरिसेण गाढप्पहारी कए समाणे आसुरत्ते जाव मिसीमिसेमाणे धणु परामुसइ' इसके बाद उस पुरुषके द्वारा गाढ आघातवाले बनाये गये वे नागपौत्र वरुण एकदम क्रोधसे युक्त होगए रुष्ट होगये, कुपित्त होगये, चण्डकित होगए, और दांतों से अपने ओष्ठोंको डसने लगे तथा मिसमिसाते हुए उन्होंने फिर अपना धनुष उठा लिया और उस पर उसी समय वाणको चढा लिया उसु परामुसित्ता आययकन्नायय उसु करेत्ता त पुरिसं एगाहच्च कूडाहच्च जीवियाओ ववरोवेइ' कानतक लया खींचकर एक ही प्रहारमें पाषाणखण्डकी तरह उस पुरुषको प्राणोंसे रहित कर दिया 'तएण से वरुणे णागणत्तुए तेणं पुरिसेणं

तेण पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे आसुरत्ते जाव मिसिमिसेमाणे धणु परामुसइ' આ રીતે તે પુરુષે જ્યારે નાગપૌત્ર વરુણ ઉપર ગાઢ પ્રહાર કર્યો ત્યારે નાગપૌત્ર વરુણને ઘણો ક્રોધ ચડયો, રોષ ચડયો, ક્રોધથી તેમનું મુખ લાલ થઈ ગયું તેમણે દાંત કચકચાવીને હોઠની વચ્ચે હોઠ દબાવવા માંડયા અને ધૂવાં પુવાં થઈને ધનુષને હાથમાં ગ્રહણ કર્યું, તેના ઉપર બાણ ચડાવ્યું 'उसु परामुसित्ता, इत्यादि' બાણને ધનુષ પર ચડાવીને તેને કાન સુધી ખેંચ્યું 'आययकन्नायय उसु करेत्ता त पुरिसं एगाहच्च कूडाहच्च जीवियाओ ववरोवेइ' તેણે કાનસુધી ખેંચીને તે બાણને તે પુરુષ ઉપર છોડયું તે બાણના એક જ પ્રહારથી તે માણસ પાષાણખંડના

पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे' तत खलु स वरुणो नागनप्तकः तेन पुरुषेण गाढप्रहारीकृत सन् 'अत्थामे, अवले, अवीरिए, अपुरिसक्कार परक्कमे अधारणिज्जमिति कट्टु तुरए निगिण्हइ' अस्थामा=सामान्यतः शक्तिरहित, अवल शारीरिकशक्तिरहित, अवीर्य. मानसशक्तिरहितः अपुरुषकारपराक्रम –पुरुषाभिमानलक्षणपुरुषकारपराक्रमशून्य, अधारणीयम्– आत्मन स्वेन धारण कर्तुमशक्यमिति कृत्वा तुरगान् अश्वान् निगृ ह्णाति=अवरुणद्धि 'तुरए निगिण्हित्ता रह परावत्तेइ' तुरगान् निगृह्य रथ परावर्तयति, 'रह परावत्तित्ता रहमुसलाओ सगामाओ पडिणिक्खमइ' रथ परावर्त्य रथमुसलात् सग्रामात् प्रतिनिष्क्राम्यति=निर्गच्छति, 'पडिनिक्ख मित्ता एगतमत अवक्कमइ' प्रतिनिष्क्रम्य= निर्गत्य एकान्त=विजनम्

गाढप्पहारीकए समाणे' अब जब वे नागपौत्र वरुण उस पुरुष द्वारा पहिले घायल किये गये, तब वे 'अत्थामे, अवले, अवीरिए, अपुरि सक्कारपरक्कमे अधारणिज्जमित्ति कट्टु तुरए निगिण्हइ' सामान्यत. शक्तिसे रहित बनगये, शारीरिक शक्ति उनकी बिलकुल ढीली पड गई, उनकी मानसशक्तिका बिलकुल ह्रास हो गया अर्थात् पुरुषार्थ रहित हो गये अतः वे शक्तिहीन हो गये कि उनसे युद्ध करना बिलकुल असम्भव जैसा हो गया अतः इसी ख्यालसे वे युद्धसे विमुख होकर उत्साह रहित हो गये और आगे बढनेसे घोडोंको रोक दिया। रोककर रथको भी युद्ध स्थलसे वापिस कर लिया 'रहं परावत्तित्ता रहमुसलाओ सगामाओ पडिणिक्खमइ' इस प्रकार रथको मोडकर वे उस रथमुसल सग्रामसे निकल आये अर्थात् विमुख हो

જેવા શક્તિથી રહિત થઇ ગયો. 'तएण से वरुणे णागणत्तुए तेण पुरिसेण गाढप्पहारी कए समाणे' તે પુરુષના તે ગાઢ પ્રહારથી નાગપૌત્ર વરુણ પણ તેના પહેલા ઘાયલ થઇ ચૂક્યો હતો. 'अत्थामे, अवले, अवीरिए, अपुरिसक्कारपरक्कमे अधारणिज्जमिति कट्टु तुरए निगिण्हइ' તેથી તેઓ સામાન્યત શક્તિથી રહિત થઇ ગયા તેમની શારીરિક શક્તિ બિલકુલ શિથિલ પડી ગઇ તેમની માનસિક શક્તિનો પણ બિલકુલ હ્રાસ થઇ ગયો, તો પુરુષાર્થથી રહિત થઇ ગયા તેમણે વિચાર કર્યો કે આ પરિસ્થિતિમા મારાથી યુદ્ધ કરી શકાશે નહીં, હુ યુદ્ધમા ટકી શકીશ નહીં તે કારણે તેમનુ મન યુદ્ધ પ્રત્યે ઉદાસીન થઇ ગયુ તેમણે ઘોડાને થોભાવ્યા, અને રથને યુદ્ધભૂમિમાંથી પાછો વાળ્યો 'रह परावत्तित्ता' આ રીતે રથને પાછો વાળીને 'रहमुसलाओ सगामाओ पडिणिक्खमइ' તેઓ રથમુસલ સગ્રામમાંથી બહાર

अन्त=भूमिभागम् अपक्राम्यति=गच्छति, 'एगतमंत अवक्कमित्ता तुरए निगिण्हइ' एकान्तमन्तम् अपक्रम्य तुरगान् निगृह्णाति, 'तुरए निगिण्हित्ता रहं ठवेइ' तुरगान निगृह्य रथं स्थापयति 'रहं ठवेत्ता, रहाओ पच्चोरुहइ' रथं स्थापयित्वा रथात् प्रत्यवरोहति=अवतरति, 'रहाओ पच्चोरुहित्ता तुरए मोएइ' रथात् प्रत्यवरुह्य=अवतीर्य तुरगान् मोचयति=रथात् पृथक् करोति 'तुरए मोएत्ता तुरए विसज्जेइ' तुरगान मोचयित्वा तुरगान् विसर्जयति= स्वस्थाने प्रेषयति 'तुरए विसज्जित्ता दब्भसंथारगं संथरइ' तुरगान् विसर्ज्य दर्भसंस्तारकं संस्तृणाति=विस्तारयति 'संथरित्ता दब्भसंथारगं दूरुहइ' संस्तीर्य= आस्तीर्य दर्भसंस्तारकम् आरोहति=तदुपरि उपविशति, 'दब्भसंथारगं दूरुहित्ता, पुरत्थाभिमुहे संपलियंकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एवं वयासी-' दर्भ

गये 'पडिनिक्खमित्ता एगतमंत अवक्कमइ' विमुख होकर वे किसी एकान्त स्थानमें चले आये 'एगंतमंत अवक्कमित्ता तुरए निगिण्हइ' एकान्त स्थानमें आकर उन्होंने अपने घोडोंको खडाकर दिया 'तुरए निगिण्हित्ता रहं ठवेइ' घोडों के खडे होते ही रथ खडा हो गया 'रहं ठवेत्ता रहाओ पच्चोरुहइ' रथके खडे हो जाने पर वे उससे नीचे उतर आये 'रहाओ पच्चोरुहित्ता' नीचे उतरकर 'तुरए मोएइ' घोडोंको उन्होंने खोलदिया रथसे अलग कर दिया तुरए मोएत्ता तुरए विस ज्जेइ' और अलग करके उन्हें उनके स्थानपर भिजवा दिया 'तुरए विसज्जित्ता' घोडोंको यथास्थान भिजवाकर 'दब्भसंथारगं संथरइ' फिर उन नागपौत्र वरुणने दर्भका संथारा बिछाया 'संथरित्ता दब्भसंथारगं दूरुहइ' दर्भका संथारा बिछाकर वे उस पर बैठ गये 'दब्भसंथारगं दूरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे संपलियंकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एवं वयासी'

नीકળી ગયા 'पडिणिक्खमित्ता एगंतमंत अवक्कमइ' त्यांथी नीકળીને તેઓ કોઈ એકાન્ત જગ્યાએ ચાલ્યા આવ્યા. 'एगंतमंत अवक्कमित्ता तुरए निगिण्हइ' એકાન્ત સ્થાને આવીને તેમણે ઘોડાને ઊભાવી દીધા 'तुरए निगिण्हित्ता रहं ठवेइ' ઘોડાને થોભવતા જ રથ ઊભો રહી ગયો. 'रहं ठवेत्ता रहाओ पच्चोरुहइ' રથ ઊભો રહેતા જ તેઓ રથ ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયા, 'रहाओ पच्चोरुहित्ता तुरए मोएइ' રથ ઉપરથી નીચે ઉતરીને તેમણે ઘોડાઓને રથથી અલગ કરી દીધા, 'तुरए मोइत्ता तुरए विसज्जेइ' ઘોડાઓને રથથી અલગ કરીને છૂટા મૂકી દીધા 'तुरए विसज्जित्ता' ઘોડાને મુક્ત કરીને 'दब्भ संथारगं संथरइ' તેમણે દર્ભનો સંથારો બિછાવ્યો. संथरित्ता दब्भसंथारगं दुरुहइ' દર્ભનો સંથારો બિછાવીને તેના પર બેઠી ગયા.

संस्तारकम् आरुह्य पूर्वाभिमुख सपर्यङ्कनिषण्ण=पर्यङ्कासनोपविष्ट: सन् करतल–यावत्–शिरआवर्त्त मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'नमोत्थु णं अरिहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं,

नमोत्थुणं समणस्स, भगवओ, महावीरस्स'

नमोऽस्तु खलु अर्हद्भ्यो भगवद्भ्यो यावत् सिद्धिगतिनामधेयं स्थानम् समाप्तेभ्य, नमोऽस्तु खलु श्रमणाय भगवते महावीराय ।

'आइगरस्स, जाव संपाविउकामस्स,

मम धम्मायरियस्स, धम्मोवदेसगस्स'

आदिकराय तीर्थंकराय यावत् सिद्धिगतिनामधेयं स्थानं समाप्तुकामाय मम धर्माचार्याय, धर्मोपदेशकाय ।

नमोऽस्तु इति पूर्वेण सम्बन्धः, 'वंदामि णं भगवंतं, तत्थगयं इहगए'

और उस दर्भ संथारे (दर्भ के आसन) पर बैठ कर उन्होंने अपने मुखको पूर्वदिशाकी ओर कर लिया और पर्यङ्कासन से बैठ कर दोनों हाथोंको जोडकर आवर्तन किया शिरोवर्तन करके उन्होंने इस पाठका उच्चारण किया 'नमोत्थुणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, नमोत्थुणं समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव संपाविउकामस्स, मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स' यावत् सिद्धिगति नामक स्थान को प्राप्त हुए सिद्ध भगवन्तोंको नमस्कार हो तथा श्रमण भगवान् महावीर के लिये नमस्कार हो जो आदिकर हैं और तीर्थ आदिके कर्त्ता हैं, यावत् सिद्धिगति नामक स्थानको प्राप्त करने वाले हैं । धर्मोपदेशक मेरे धर्माचार्यके लिये नमस्कार हो 'वंदामि णं भगवंतं

'दब्भसंथारगं दुरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे संपलियंकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एवं वयासी' દર્ભાસન ઉપર બેસીને તેમણે પૂર્વદિશા તરફ પોતાનું મુખ રાખ્યું અને પર્યંકાસને બેસીને બન્ને હાથને જોડીને આવર્તન પૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું– 'नमोत्थुणं अरहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, नमोत्थुणं समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव संपाविउकामस्स, मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स,' સિદ્ધિગતિ નામને સ્થાને ગયેલા અર્હંત ભગવંતોને નમસ્કાર હો શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કે જેઓ તીર્થંકર છે અને સિદ્ધગતિમાં જવાના છે, તેમને મારા નમસ્કાર હો મારા ધર્મોપદેશક અને ધર્માચાર્યને મારા નમસ્કાર હો–'वंदामि णं भगवंतं

अन्त=भूमिभागम् अपक्राम्यति=गच्छति, 'एगतमत अवक्कमित्ता तुरए निगिण्हइ' एकान्तमन्तम् अपक्रम्य तुरगान् निगृह्णाति, 'तुरए निगिण्हित्ता रह ठवेइ' तुरगान् निगृह्य रथ स्थापयति 'रह ठवेत्ता, रहाओ पच्चोरुहइ' रथ स्थापयित्वा रथात् प्रत्यवरोहति=अवतरति, 'रहाओ पच्चोरुहित्ता तुरए मोएइ' रथात् प्रत्यवरुह्य=अवतीर्य तुरगान् मोचयति=रथात् पृथक् करोति 'तुरए मोएत्ता तुरए विसज्जेइ' तुरगान मोचयित्वा तुरगान् विसर्जयति= स्वस्थाने प्रेषयति 'तुरए विसज्जित्ता दब्भसथारग सथरइ' तुरगान् विसर्ज्य दर्भसस्तारक सस्तृणाति=विस्तारयति 'सथरित्ता दब्भसथारग दुरूहइ' सस्तीर्य= आस्तीर्य दर्भसस्तारकम् आरोहति=तदुपरि उपविशति, 'दब्भसथारग दुरुहित्ता, पुरत्थाभिमुहे सपलियकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एव वयासी-' दर्भ

गये 'पडिनिक्खमित्ता एगतमत अवक्कमइ' विमुख होकर वे किसी एकान्त स्थानमें चले आये 'एगतमत अवक्कमित्ता तुरए निगिण्हइ' एकान्त स्थानमें आकर उन्होंने अपने घोडोंको खडाकर दिया 'तुरए निगिण्हित्ता रह ठवेइ' घोडों के खडे होते ही रथ खडा हो गया 'रह ठवेत्ता रहाओ पच्चोरुहइ' रथके खडे हो जाने पर वे उससे नीचे उतर आये 'रहाओ पच्चोरुहित्ता' नीचे उतरकर 'तुरए मोएइ' घोडोंको उन्होंने खोलदिया रथसे अलग कर दिया तुरए मोएत्ता तुरए विस ज्जेइ' और अलग करके उन्हें उनके स्थानपर भिजवा दिया 'तुरए विसज्जित्ता' घोडोंको यथास्थान भिजवाकर 'दब्भसथारग सथरइ' फिर उन नागपौत्र वरुणने दर्भका सथारा बिछाया 'सथरित्ता दब्भसथारग दुरुहइ' दर्भका सथारा बिछाकर वे उस पर बैठ गये 'दब्भसथारगं दुरुहित्ता पुरुत्थाभिमुहे सपलियकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एव वयासी'

નીકળી ગયા 'पडिणिक्खमित्ता एगंतमत अवक्कमइ' ત્યાંથી નીકળીને તેઓ કોઈ એકાન્ત જગ્યાએ ચાલ્યા આવ્યા. 'एगतमत अवक्कमित्ता तुरए निगिण्हइ' એકાન્ત સ્થાને આવીને તેમણે ઘોડાને થોભાવી દીધા 'तुरए निगिण्हित्ता रह ठवेइ' ઘોડાને થોભવતા જ રથ ઊભો રહી ગયો. 'रह ठवेत्ता रहाओ पच्चोरुहइ' રથ ઊભો રહેતા જ તેઓ રથ ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયા, 'रहाओ पच्चोरुहित्ता तुरए मोएइ' રથ ઉપરથી નીચે ઉતરીને તેમણે ઘોડાઓને રથથી અલગ કરી દીધા, 'तुरए मोइत्ता तुरए विसज्जेइ' ઘોડાઓને રથથી અલગ કરીને છૂટા મૂકી દીધા 'तुरए विसज्जित्ता' ઘોડાને મુક્ત કરીને 'दब्भ सथारग सथरइ' તેમણે દર્ભનો સથારો બિછાવ્યો. सथरित्ता दब्भसंथारगं दुरुहइ' દર્ભનો સથારો બિછાવીને તેના પર બેસી ગયા.

संस्तारकम् आरोह पूर्वाभिमुखः सपर्यङ्कनिषण्णः=पर्यङ्कासनोपविष्टः सन् करतल-यावत्-शिरआवर्तं मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'नमोत्थु णं अरिहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं,

नमोत्थुणं समणस्स, भगवओ, महावीरस्स'

नमोऽस्तु खलु अर्हद्भ्यो भगवद्भ्यो यावत् सिद्धिगतिनामधेयं स्थानम् समाप्तेभ्यः, नमोऽस्तु खलु श्रमणाय भगवते महावीराय ।

'आइगरस्स, जाव संपाविउकामस्स,

मम धम्मायरियस्स, धम्मोवदेसगस्स'

आदिकराय तीर्थकराय यावत् सिद्धिगतिनामधेयं स्थानं संप्राप्तुकामाय मम धर्माचार्याय, धर्मोपदेशकाय ।

नमोऽस्तु इति पूर्वेण सम्बन्धः, 'वंदामि णं भगवंतं, तत्थगयं इहगए'

और उस दर्भ संथारे (दर्भ के आसन) पर बैठ कर उन्होंने अपने मुखको पूर्वदिशाकी ओर कर लिया और पर्यङ्कासन से बैठ कर दोनों हाथोंको जोडकर आवर्तन किया शिरोवर्तन करके उन्होंने इस पाठका उच्चारण किया 'नमोत्थुणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, नमोत्थुणं समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव संपाविउकामस्स, मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स' यावत् सिद्धिगति नामक स्थान को प्राप्त हुए सिद्ध भगवन्तोंको नमस्कार हो तथा श्रमण भगवान् महावीर के लिये नमस्कार हो जो आदिकर हैं और तीर्थ आदिके कर्त्ता हैं, यावत् सिद्धिगति नामक स्थानको प्राप्त करने वाले हैं । धर्मोपदेशक मेरे धर्माचार्यके लिये नमस्कार हो 'वंदामि णं भगवंतं

'दब्भसंथारगं दुरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे संपलियंकनिसन्ने करयल जाव कट्टु एवं वयासी' दर्भासन उपर બેસીને તેમણે પૂર્વદિશા તરફ પોતાનું મુખ રાખ્યું અને પર્યંકાસને બેસીને બન્ને હાથને જોડીને આવર્તન પૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું- 'नमोत्थुणं अरहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, नमोत्थुणं समणस्स भगवओ महावीरस्स, आइगरस्स जाव संपाविउकामस्स, मम धम्मायरियस्स धम्मोवदेसगस्स,' સિદ્ધિગતિ નામને સ્થાને ગયેલા અર્હંત ભગવંતોને નમસ્કાર હો. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કે જેઓ તીર્થંકર છે અને સિદ્ધગતિમાં જવાના છે, તેમને મારા નમસ્કાર હો મારા ધર્મોપદેશક અને ધર્માચાર્યને મારા નમસ્કાર હો-'वंदामि णं भगवंतं

वन्देत भगवन्त तत्रगतम् अत्रगतोऽहमित्यर्थ, 'पासउ मे से भगव तत्थगए' पश्यतु मां स भगवान् तत्रगत. 'जाव वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, एव वयासी' यावत्-त भगवन्त वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'पुव्वि पि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अतिए थूलए पाणाइवाए पच्चक्खाए जावज्जीवाए' पूर्वमपि प्राक्कालेऽपि मया श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तिके=समीपे स्थूल प्राणातिपात प्रत्याख्यात यावज्जीवम्=जीवनपर्यन्तम्, एव जाव थूलए परिग्गहे पच्चक्खाए जावज्जीवाए' तथैव यावत्-श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तिक स्थूल परिग्रह प्रत्याख्याता मया यावज्जीवम्, 'इयाणिं पि ण अह तस्सेव भगवओ महावीरस्स अतिए सव्व पाणाइवाय पच्चक्खामि जावज्जीवाए' इदानीमपि खलु अह तस्यैव भगवतो

तत्थगय इहगए' यहा पर रहा हुआ मैं तत्र गत भगवानकी वदना करता हू 'पासउ मे, से भगव तत्थगए' वहा पर रहे हुए वे भगवान् मुझे देखे। 'जाव वदइ नमसइ वदित्ता नमसित्ता एव वयासी' इस प्रकारका पाठ उच्चारण करके यावत् उन भगवान्की उन्होंने वदना की नमस्कार किया वदना नमस्कार करके फिर ऐसा कहा पुव्वि पि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अतिए थूलए पाणाइवाए पच्चक्खाए जावज्जीवाए' पहिले भी मैंने श्रमण भगवान् महावीरके समीप स्थूल प्राणातिपातका प्रत्याख्यान यावज्जीव जीवनपर्यंत किया है इसी तरहसे 'जाव थूलए परिग्गहे पच्चक्खाए' स्थूल परिग्रहका प्रत्याख्यान यावज्जीव किया है 'इयाणिं पि ण अह तस्सेव भगवओ महावीरस्स अतिए सव्व पाणाइवाय पच्चक्खामि जावज्जीवाए'

तत्थगय इह गए' અહી રહેલો હુ ત્યા રહેલા ભગવાનને વદણા કરૂ છુ 'पासउ मे से भगव तत्थगए' ત્યા રહેલા તે ભગવાન મને દેખે-એટલે કે મારી પ્રવૃત્તિને દેખતા રહે એવી મારી અભિલાષા છે 'जाव वदइ नमसइ, वदित्ता नमसित्ता एव वयासी' આ પ્રમાણેના પાઠનુ ઉચ્ચારણ કરીને તે નાગપૌત્ર વરુણે ફરીથી તે અર્હત ભગવાનોને તથા મહાવીર પ્રભુને વદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યા - વદણા નમસ્કાર કરીને તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યુ- 'पुव्वि पि मए समणस्स भगवओ अतिए थूलए पाणाइवाए पच्चक्खाए जावज्जीवाए' પહેલા પણ મે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીની સમીપ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતના જીવનપર્યન્તના પ્રત્યાખ્યાન કરેલા છે એ જ પ્રમાણે 'जाव थूलए परिग्गहे पच्चक्खाए' સ્થૂલ પરિગ્રહ પર્યન્તના પાચે પાપકર્મોનો મે પરિત્યાગ કર્યો છે આ રીતે મે પાચ અણુવ્રતોને જીવન પર્યન્ત ધારણ કર્યા છે- 'इयाणिं पि ण अह तस्सेव भगवओ महावीरस्स अतिए

महावीरस्य अन्तिके सर्वं प्राणातिपातं प्रत्याख्यामि यावज्जीवम्, एवं जहा खंदओ, जाव एयं पि णं चरमेहिं ऊसास-नीसासेहिं वोसिरामि-त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' एवं यथा स्कन्दकः, स्कन्दकाचार्यवत् यावत् सर्वं विज्ञातव्यम्, एतदपि शरीरम् खलु चरमैः उच्छ्वास-निःश्वासैः व्युत्सृजामि त्यजामि, इति कृत्वा सन्नाहपट्टं=कवचबन्धपट्टं मुञ्चति=परित्यजति, मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' मुक्त्वा=सन्नाहपट्टं परित्यज्य शल्योद्धरणं शल्यस्य वाणरूपस्य बहिर्निष्काशनं करोति शल्योद्धरणानन्तरं प्रायः शीघ्रं मृत्युसंभवात् 'सल्लुद्धरणं करेत्ता, आलोइयपडिक्कंते, समाहिपत्ते आणुपुव्वीए कालगए' शल्योद्धरणं कृत्वा, आलोचितप्रतिक्रान्तः कृतालोचनप्रतिक्रमणः, समाधिप्राप्तः आनुपूर्व्या=क्रमशः कालगतः कालधर्मं प्राप्तवान्। 'तए णं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स

अब भी मैं उन्हीं भगवन्त महावीरके पास समस्त प्राणातिपातका यावज्जीव प्रत्याख्यान करता हूं 'एवं जहा खंदओ जाव एयंपि णं चरमेहिं ऊसासनीसासेहिं वोसिरामि त्तिकट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' यहां और अवशिष्ट कथन स्कन्दाचार्यकी तरह जानना चाहिये इस शरीरका भी मैं अन्तिम श्वासोच्छ्वास के साथ२ परित्याग करता हूं। इस प्रकार कहकर उन नागपौत्र वरुणने कवचका परित्याग कर दिया 'मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' कवचका परित्याग करके फिर उन्होंने अपने शरीर से बाणरूप शल्यको बाहर निकाला बाणके निकलते ही प्रायः मृत्यु हो सकती है इसी ख्यालसे 'सल्लुद्धरणं करेत्ता' बाणको निकालकर उन्होंने 'आलोइयपडिक्कंते समाहिपत्ते आणुपुव्वीए कालगए' अपने पापकर्मोंकी आलोचना की और उनसे फिर वे पीछे हट गये

सव्वं पाणाइवायं पच्चक्खामि जावज्जीवाए' હવે હું એ જ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સમક્ષ સમસ્ત પ્રાણાતિપાતના જીવનપર્યન્ત પ્રત્યાખ્યાન કરૂ છુ 'एवं जहा खंदओ जाव-एयंपि णं चरमेहिं ऊसासनीसासेहिं वोसिरामि त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' અહી બાકીનું સમસ્ત કથન સ્કન્દાચાર્યના કથન પ્રમાણે સમજવું આ શરીરને પણ હું અંતિમ શ્વાસોચ્છવાસની સાથે સાથે પરિત્યાગ કરૂ છુ, અહી સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું આ પ્રમાણે કહીને તે નાગપૌત્ર વરુણે કવચનો પરિત્યાગ કર્યો. 'मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' કવચનો પરિત્યાગ કરીને તેમણે તેમના શરીરમાંથી બાણરૂપ શલ્યને બહાર કાઢયુ બાણને કાઢતા જ સામાન્ય રીતે મૃત્યુ થઇ શકે છે, પણ અહી એવું બન્યુ ન હતુ, તે બતાવતા સૂત્રકાર કહે છે- 'सल्लुद्धरणं करेत्ता' બાણને શરીરમાંથી બહાર કાઢીને તેમણે 'आलोइयपडिक्कंते समाहिपत्ते आणुपुव्वीए

... भगवान ... भगवान् भगवतोऽन्तिके, 'पासउ में से भगव
... भगवान ... वंदइ नमंसइ, वंदित्ता, न
... भगवान ... नमस्यति, वन्दित्वा, न
... पुन्विं पि मए समणस्स भगवओ मह
... पञ्चक्खाए जावज्जीवाए पूर्वमपि मयाऽऽपि
... स्थूलः प्राणातिपातः प्रत्याख्या
... परिग्गहे पच्चक्खाए जावज्जी
... इयाणिं पि णं अहं तस्सेव भगवओ महावीरस्स अं
... परिग्रह प्रत्याख्य
... इदानीमपि खलु अहं तस्यैव भगव

... भगवान ... भगवानकी वदन
... नमसइ' नमित्ता ... रहे हुए वे भगवान
... नमस्कार किया ... नमसित्ता एवं वयासी'
... भगवान उन भगवान्की उन्होंने वदना
... नमस्कार करके फिर ऐसा कहा
... भगवओ महावीरस्स अंतिए थूलए पाणाइ
... पहिले भी मैंने श्रमण भगवान् महा
... प्राणातिपातका प्रत्याख्यान यावज्जीव जीवनपर्यंत
प्रत्याख्यान यावज्जीव किया है ... परिग्गहे पच्चक्खाए' स्थूल परिग्रहका
वओ महावीरस्स अंतिए ... इयाणिं पि णं अहं तस्सेव भग
... पाणाइवायं पच्चक्खामि जावज्जीवाए'

... અહીં રહેલા છું ત્યાં ... ભગવાનને વંદણા કરું છું પાસઉ
... નથી ... અભિલાષા ... એટલે કે મારી પ્રવૃત્તિને
... વયાસી' આ સમાસના પાઠનું જાવ વંદઇ નમંસઇ, વંદિત્તા નમંસિત્તા
... ભગવાન તથા મહાવીર પ્રભુને વંદણા ઉચ્ચારણ કરીને તે નામપોત વચ્ચે ફરીથી તે
નમસ્કાર કરીને તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું- વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં – વંદણા
અંતિએ થૂલાએ પાણાઇવાએ પચ્ચક્ખાએ જાવજ્જીવાએ' પુવ્વિં પિ મએ સમણસ્સ ભગવઓ
... મહાવીર સ્વામીની સમીપ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતના પહેલાં પણ મેં શ્રમણ
... છે એ પ્રમાણે જાવ થૂલાએ પરિગ્ગહે પચ્ચક્ખાએ' જીવનપર્યન્તના પ્રત્યાખ્યાન
... પાપકર્મોનો મેં પરિત્યાગ કર્યો છે આ રીતે મેં પાંચ અણુવ્રતોને સ્થૂલ પરિગ્રહ પર્યન્તના
... કર્યાં છે– 'इयाणिं पि णं अहं तस्सेव भगवओ महावीरस्स अंतिए जીવન પર્યન્ત

प्रतिनिष्क्राम्यन्त=निर्गच्छन्त पश्यति 'पासित्ता तुरए निगेण्हइ' दृष्ट्वा तुरगान् निगृह्णाति, 'तुरए निगेण्हित्ता, जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जेइ' तुरगान् निगृह्य=अवरुध्य यथा वरुण यावत्-रथ स्थापयति, रथ स्थापयित्वा, रथात् प्रत्यवरोहति, रथात् प्रत्यवरुह्य तुरगान मोचयति, तुरगान् मोचयित्वा तुरगान् विसर्जयति, 'तुरए विसज्जित्ता' तुरगान विसर्जयित्वा 'पडसथारग सथरेइ पट सस्तारक सस्तृणाति 'पडसथारग सथरित्ता' पटसस्तारक सस्तीर्य 'पड सथारग दूरुहइ' पटसस्तारकम् आरोहति, 'पडसथारग दूरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अजलिं कट्टु एव वयासी' पटसस्तारकम् आरुह्य पूर्वाभिमुखः यावत्-सपर्यङ्कनिषण्ण करतल - यावत्-मस्तके अञ्जलिं कृत्वा एवम् अवादीत्-

सग्रामसे याहर निकलते हुए देखा 'पासित्ता तुरए निगेण्हइ' देखकर उसने अपने घोडोंको आगे बढनेसे रोक लिया 'तुरुए निगेण्हित्ता जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जेइ' घोडोंको रोककर वरुणकी तरह उसने भी उन्हें रथसे मुक्त कर दिया और अपने स्थान पर उन्हें पहुँचया दिया यहा यावत् पदसे 'रथ स्थापयित्वा रथात् प्रत्यवरोहति, रथात् प्रत्यवरुह्य तुरगान मोचयति, तुरगान् मोचयित्वा' इसपाठका ग्रहण हुआ है । 'तुरए विसज्जित्ता' घोडोंको विसर्जित करके फिर उसने 'पडसथारग सथरेइ' पटसस्तारकको बिछाया 'पडसथारगं सथरित्ता' पट्ट सस्तारक बिछाकरके 'पडसथारग दूरुहइ' कपडेका सथारक (आसन) के उपर बैठ गया 'पडसथारग दूरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अजलिं कट्टु एव वयासी' उस पर बैठ कर उसने अपने मुखको पूर्वदिशा

વિચાર આવ્યો ત્યારે તેણે નાગપૌત્ર વરુણને રથમુસલ સંગ્રામમાંથી બહાર ચાલ્યો જતો જોયો 'पासित्ता तुरए निगेण्हइ' તેને બહાર જતો જોઈને તેણે પણ પોતાના ઘોડાને થંભાવી દીધા तुरए निगेण्हित्ता जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जेइ' ઘોડાને થંભાવીને તેણે પણ વરુણના જેમ જ કર્યું એટલે કે ઘોડાને થંભાવતા જ રથ આગળ વધતો અટકી ગયો, તેણે રથને પાછો વાળ્યો અને રથમુસલ સંગ્રામમાંથી બહાર નીકળીને તે કોઈ એકાન્ત સ્થાને પહોંચી ગયો. ઘોડાને થોભાવીને રથમાંથી ઉતરીને તેણે ઘોડાને રથથી અલગ કરીને છૂટા કરી દીધા 'तुरए विसज्जित्ता पडसथारगं सथरेइ' ઘોડાને મુક્ત કરીને તેણે એક વસ્ત્રનો સંથારો બિછાવ્યો 'पडसथारग सथरित्ता' પટ સંસ્તારક બિછાવીને તેના ઉપર તે બેસી ગયો 'पडसथारगं दूरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अजलिं कट्टु एव वयासी'

एगे पियबालवयसए' ततः खलु तस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य एकः प्रिय-बालवयस्य =बालमित्रम् 'रहमुसल संगाम संगामेमाणे एगेण पुरिसेण गाढप्पहारीकए समाणे, अत्थामे, अबले जाव-अधारणिज्जमिति कट्टु' रथ-मुसल संग्राम संग्रामयमाण एकेन पुरुषेण गाढप्रहारीकृत सन्=अत्यन्ता-हत सन् अस्थामा सामान्यन शक्तिहीन., अबलः=शरीरशक्तिरहितः, यावत्-अवीर्य मानसशक्तिरहित अपुरुषकारपराक्रमः अधारणीयम् आत्मनो जीवनमात्मना धारयितुमशक्यमिति कृत्वा 'वरुण णागणत्तुय रहमुसलाओ संगामाओ पडिणिक्खममाण पासइ' वरुण नागनप्तृकम् रथमुसलात् संग्रामात्

समाधिप्राप्त होकर फिर वे क्रमशः मृत्युको प्राप्त हो गये। 'तए णं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स एगे पियबालवयसे' इन नागपौत्र वरुण का एक प्रियबालवयस्य (बालमित्र) था जो 'रहमुसल संगाम संगामेमाणे एगेणं पुरिसेण गाढप्पहारी कए समाणे अत्थामे, अबले, जाव अधा रणिज्जमिति कट्टु' रथमुसल संग्राममें युद्ध कर रहा था युद्ध करते समय उसे किसी एक पुरुषने आघातवाला करदिया सो वह उसके अत्यन्त आघातसे आहत हुआ सामान्यरूपसे शक्ति हीन होकर शारीरिक बलसे रहित हो गया यावत् मानसिक शक्तिसे विकल बनकर वह पुरुषकार पराक्रमसे साहससे भी रहित हो गया और अब मै जीवित नहीं रह सकता हूं ऐसा विचार उसे आया सो इस ख्यालसे युक्त होकर उसने 'वरुण णागणत्तुय रहमुसलाओ संगमाओ पडिणिक्खममाण पासइ' नागपौत्र वरुणको रथमुसल

कालगए' પોતાના પાપોની આલોચના કરી અને પાપોથી પ્રતિક્રાન્ત થઈને સમાધિમા લીન થઈ ગયા, અને ત્યારબાદ કાળક્રમે મૃત્યુ પામ્યા.

'तएण तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स एगे पियबालवयसे' તે નાગપૌત્ર વરુણનો એક બાલમિત્ર હતો, જે 'रहमुसल संगाम संगामेमाणे एगेणं पुरिसेणं गाढप्पहारीकए समाणे अत्थामे, अबले, जाव अधारणिज्जमिति कट्टु' રથમુસળ સંગ્રામમા લડતો હતો. લડતા લડતા તે કોઈ પુરુષ (યોદ્ધા) ના બાણથી ઘાયલ થયો. આ રીતે ઊંડો ઘા વાગવાથી તે શક્તિહીન થઈને શારીરિક બળથી રહિત થઈ ગયો. માનસિક શક્તિથી પણ તે રહિત થઈ ગયો, તેથી તે પુરુષકાર પરાક્રમથી-સાહસથી પણ રહિત થઈ ગયો તેણે વિચાર કર્યો કે હવે હું આ યુદ્ધમાં ટકી શકીશ નહી—થોડા સમયમા જ મારા પ્રાણ ચાલ્યાં જશે. 'वरुण णागणत्तुय रहमुसलाओ संगामाओ पडिणिक्खममाणं पासइ' ત્યારે તેના મનમાં ઉપર્યુક્ત

प्रतिनिष्क्राम्यन्त=निर्गच्छन्त पश्यति 'पासित्ता तुरए निगेण्हइ' दृष्ट्वा तुरगान् निगृह्णाति, 'तुरए निगेण्हित्ता, जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जेइ' तुरगान् निगृह्य=अवरुध्य यथा वरुण यावत्-रथ स्थापयति, रथ स्थापयित्वा, रथात् प्रत्यवरोहति, रथात् प्रत्यवरुह्य तुरगान् मोचयति, तुरगान् मोचयित्वा तुरगान् विसर्जयति, 'तुरए विसज्जित्ता' तुरगान् विसर्जयित्वा 'पडसथारग सथरेइ पट सस्तारक सस्तृणाति 'पडसथारगं सथरित्ता' पटसस्तारक सस्तीर्य 'पड-सथारग दुरुहइ' पटसस्तारकम् आरोहति, 'पडसथारग दुरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अजलि कट्टु एव वयासी' पटसस्तारकम् आरुह्य पूर्वाभिमुख• यावत्-सपर्यङ्कनिषण्ण करतल – यावत्-मस्तके अञ्जलिं कृत्वा एवम् अवादीत्-

सग्रामसे बाहर निकलते हुए देखा 'पासित्ता तुरए निगेण्हइ' देखकर उसने अपने घोडोंको आगे बढनेसे रोक लिया 'तुरुए निगेण्हित्ता जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जेइ' घोडोंको रोककर वरुणकी तरह उसने भी उन्हें रथसे मुक्त कर दिया और अपने स्थान पर उन्हें पहुँचवा दिया यहा यावत् पदसे 'रथ स्थापयित्वा रथात् प्रत्यवरोहति, रथात् प्रत्यवरुह्य तुरगान् मोचयति, तुरगान् मोचयित्वा' इसपाठका ग्रहण हुआ है । 'तुरए विसज्जित्ता' घोडोंको विसर्जित करके फिर उसने 'पडसथारगं सथरेइ' पटसस्तारकको बिछाया 'पडसथारग सथरित्ता' पट्ट सस्तारक बिछाकरके 'पडसथारग दुरुहइ' कपडेका सथारक (आसन) के उपर बैठ गया 'पडसथारग दुरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अजलिं कट्टु एव वयासी' उस पर बैठ कर उसने अपने मुखको पूर्वदिशा

વિચાર આવ્યો, ત્યારે તેણે નાગપૌત્ર વરુણને રથમુસલ સંગ્રામમાંથી બહાર ચાલ્યો જતો જોયો. 'पासित्ता तुरए निगेण्हइ' તેને બહાર જતો જોઈને તેણે પણ પોતાના ઘોડાને થભાવી દીધા 'तुरए निगेण्हित्ता जहा वरुणे जाव तुरए विसज्जेइ' ઘોડાને થભાવીને તેણે પણ વરુણના જેમ જ કર્યું એટલે કે ઘોડાને થભાવતા જ રથ આગળ વધતો અટકી ગયો તેણે રથને પાછો વાળ્યો અને રથમુસલ સંગ્રામમાંથી બહાર નીકળીને તે કોઈ એકાન્ત સ્થાને પહોંચી ગયો. ઘોડાને થોભાવીને, રથમાથી ઉતરીને તેણે ઘોડાને રથથી અલગ કરીને છૂટા કરી દીધા. 'तुरए विसज्जित्ता पडसथारग सथरेइ' ઘોડાને મુક્ત કરીને તેણે એક વસ્ત્રનો સથારો બિછાવ્યો 'पडसथारग सथरित्ता' પટ સસ્તારક બિછાવીને તેના ઉપર તે બેસી ગયો 'पडसथारग दुरुहित्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अजलिं कट्टु एव वयासी'

'जाइ ण भंते ! मम पियबालवयसस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स सीलाई, वयाइं, गुणाइं, वेरमणाइं, पच्चक्खाण-पोसहोववासाइं' हे भदन्त ! यानि खलु मम प्रियबालवयस्यस्य=बालमित्रस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य शीलानि फलानपेक्षशुभक्रियाप्रवृत्तिरूपाणि, व्रतानि स्थूलप्राणातिपातविरमणादिअणुव्रतानि, गुणाः उत्तरगुणाः, विरमणानि=रागद्वेषनिवृत्तिरूपाणि, प्रत्याख्यान-पौषधोपवासाः सन्ति 'ताइं ण मम पि भवतु त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' तानि खलु शीलादीनि ममापि भवन्तु इति कृत्वा सन्नाहपट्टं मुञ्चति, 'मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' मुक्त्वा सन्नाहपट्टं परित्यज्य शल्योद्धरणं शल्यनिष्काशनं करोति, 'सल्लुद्धरणं करेत्ता आणुपुव्वीए कालगए' शल्योद्धरणं कृत्वा आनुपूर्व्या=अनुक्रमेण

की ओर कर लिया तथा पर्यङ्कासन लगाकर दोनों हाथोंको जोडकर उसने उस कृत अंजलि को मस्तक पर इधरसे उधर घुमाकर इस प्रकारके पाठका उच्चारण किया 'जइ ण भंते ! मम पियबालवयंसस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स' सीलाइं, वयाइं, गुणाइं वेरमणाइं पच्चक्खाण पोसहोववासाइं, हे भदन्त ! मेरे प्रिय बालसखा वरुण नागपौत्रके जो फलानपेक्ष शुभक्रिया प्रवृत्तिरूप शील, स्थूलप्राणातिपात विरमण आदिरूप अणुव्रत, उत्तरगुणरूप गुण, रागद्वेषनिवृत्तिरूप विरमण, प्रत्याख्यानपोषधोपवास हैं 'ताइं ण मम पि भवतु' वे सब मुझे भी हों त्तिकट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' ऐसा कहकर उसने अपने शरीरपर धारण किये हुए कवचको दूर कर दिया 'मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' कवचको शरीरसे उतार कर फिर उसने शल्यको दूर किया 'सल्लुद्धरणं करेत्ता

સંથાનાને આસને બેસીને, પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરીને અને પર્યંકાસન વાળીને બન્ને હાથ જોડીને મસ્તક પર ત્રણવાર તેમને ઘૂમાવીને, તેમણે આ પ્રકારના પાઠનું ઉચ્ચારણ કર્યું - जइ ण भंते ! मम पियबालवयसस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स सीलाइं, वयाइं, गुणाइं, वेरमणाइं, पच्चक्खाणपोसहोववासाइं' હે ભદન્ત ! મારા પ્રિય બાળસખા નાગપૌત્ર વરુણનું જે ફલાનપેક્ષ (ફળની અપેક્ષા વિનાનું) શુભ ક્રિયા પ્રવૃત્તિરૂપ શીલ છે સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિરૂપ જે અણુવ્રત છે, ઉત્તરગુણરૂપ જે ગુણ છે, રાગદ્વેષ નિવૃત્તિરૂપ જે વિરમણ છે, અને પ્રત્યાખ્યાન-પૌષધોપવાસ છે, 'ताइं णं मम पि भवतु' તે સમસ્ત શીલાદિ મારા દ્વારા પણ ગ્રહણ થાઓ. 'त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' આમ કહીને તેણે પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરેલું બખતર ઉતારી નાખ્યું 'मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' બખતરને કાઢી નાખીને તેણે શરીરમાંથી બાણરૂપ શલ્યને

कालगतः=कालधर्मं प्राप्तवान्। 'तए णं तं वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता,' ततः खलु तं वरुणं नागनप्तृकं कालगतं=कालधर्ममाप्तं ज्ञात्वा 'अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगंधोदगवासे वुट्ठे' यथासन्निहितैः=समीपस्थितैः वानव्यन्तरैः देवैः दिव्या सुरभिगन्धोदकवर्षा वृष्टा, 'दसद्धवण्णे कुसुमे निवाडिए' दशार्द्धवर्णानि=पञ्चवर्णविशिष्टानि कुसुमानि निपातितानि 'दिव्वे य गीय-गंधव्वनिनादे कए यावि होत्था' दिव्यश्च गीत-गन्धर्वनिनादः कृतश्चापि अभवत्। 'तए णं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं, दिव्वं देवज्जुइं दिव्वं देवाणुभागं सुणित्ता य, पासित्ता य' ततः खलु तस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य तां दिव्यां देवर्द्धिम्, दिव्यां देवद्युतिम्, दिव्यं देवानुभावं श्रुत्वा च दृष्ट्वा च 'बहुजणो अण्णमण्णस्स एवं आइक्खइ जाव-परूवेइ-'

आणुपुव्वीए कालगए' शल्यको दूर करके फिर वह क्रमशः कालधर्मगत हो गया 'तएणं तं वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगंधोदगवासे वुट्ठे' इधर वरुण को जो कि नागका पौत्र थे कालधर्मगत जानकर पासमें रहे हुए वानव्यन्तर देवोंने दिव्य सुरभिगंधोदककी वर्षा की। 'दसद्धवण्णे कुसुमे निवाडिए' पंचवर्णके पुष्पोंको इच्छानुसार खूब बरसाया 'दिव्वे य गीयगंधव्वनिनादे कए यावि होत्था' तथा दिव्य गीत गन्धर्व शब्दोंका भी उन्होंने अच्छी तरहसे उच्चारण किया 'तए णं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं, दिव्वं देवज्जुइं, दिव्वं देवाणुभागं सुणित्ता य पासित्ता य' इस प्रकार उस वरुण नागपौत्रकी उस दिव्य देवर्द्धिको, दिव्य देवद्युतिको, दिव्य देवानुभावको

દૂર કર્યું 'सल्लुद्धरणं करेत्ता आणुपुव्वीए कालगए' શરીરમાંથી બાણને કાઢી તેણે પોતાનાં પાપકર્મોની આલોચના કરી, અને તે કાળક્રમે કાળધર્મ પામ્યો. 'तएणं वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगंधोदगवासे वुट्ठे' હવે ત્યાં વરુણને કાળધર્મ પામેલા જાણીને સમીપમાં રહેલા વાનવ્યંતર દેવોએ દિવ્ય સુગંધીદાર જળની વૃષ્ટિ કરી, 'दसद्धवण्णे कुसुमे निवाडिए' અને પાંચ વર્ણવાળાં ફૂલોની ખૂબ વૃષ્ટિ કરી. 'दिव्वे य गीय-गंधव्व निनादे कए यावि होत्था' તથા તેમણે દિવ્ય ગીત-ગંધર્વ શબ્દોનું પણ ખૂબ ઉચ્ચારણ કર્યું 'तएणं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं, दिव्वं देवज्जुइं, दिव्वं देवाणुभागं सुणित्ता य पासित्ता य' આ પ્રકારની તે નાગપૌત્ર વરુણની દિવ્ય દેવસમૃદ્ધિને, દિવ્ય દેવદ્યુતિને અને દિવ્ય દેવપ્રભાવને સાંભળીને તથા

'जाइ ण भंते ! मम पियबालवयसस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स सीलाइं, वयाइं, गुणाइं, वेरमणाइं, पच्चक्खाण-पोसहोववासाइं' हे भदन्त ! यानि खलु मम प्रियबालवयस्यस्य=बालमित्रस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य शीलानि फलानपेक्ष-शुभक्रियाप्रवृत्तिरूपाणि, व्रतानि स्थूलप्राणातिपातविरमणाद्यणुव्रतानि, गुणाः उत्तरगुणाः, विरमणानि=रागद्वेषनिवृत्तिरूपाणि, प्रत्याख्यान-पोषधोपवासाः सन्ति 'ताइं ण मम पि भवतु त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' तानि खलु शीला-दीनि ममापि भवन्तु इति कृत्वा सन्नाहपट्टं मुञ्चति, 'मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' मुक्त्वा सन्नाहपट्टं परित्यज्य शल्योद्धरणं शल्यनिष्काशनं करोति, 'सल्लुद्धरणं करेत्ता आणुपुव्वीए कालगए' शल्योद्धरणं कृत्वा आनुपूर्व्या=अनुक्रमेण

की ओर कर लिया तथा पर्यङ्कासन लगाकर दोनों हाथोंको जोडकर उसने उस कृत अजलि को मस्तक पर इधरसे उधर घुमाकर इस प्रकारके पाठका उच्चारण किया 'जइ णं भंते ! मम पियबालवयंसस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स' सीलाइं, वयाइं, गुणाइं वेरमणाइं पच्चक्खाण पोसहोववासाइं, हे भदन्त ! मेरे प्रिय बालसखा वरुण नागपौत्रके जो फलानपेक्ष शुभक्रिया प्रवृत्तिरूप शील, स्थूलप्राणातिपात विरमण आदिरूप अणुव्रत, उत्तरगुणरूप गुण, रागद्वेषनिवृत्तिरूप विरमण, प्रत्या-ख्यानपोषधोपवास हैं 'ताइं णं मम पि भवतु' ये सब मुझे भी हों त्तिकट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' ऐसा कहकर उसने अपने शरीरपर धारण किये हुए कवचको दूर कर दिया 'मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' कवचको शरीरसे उतार कर फिर उसने शल्यको दूर किया 'सल्लुद्धरणं करेत्ता

સંથારાને આસને બેસીને, પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરીને અને પર્યંકાસન વાળીને બન્ને હાથ જોડીને મસ્તક પર ત્રણવાર તેમને ઘૂમાવીને, તેમણે આ પ્રકારના પાઠનું ઉચ્ચારણ કર્યું - जइ णं भंते ! मम पियबालवयंसस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स सीलाइं, वयाइं, गुणाइं, वेरमणाइं, पच्चक्खाणपोसहोववासाइं' હે ભદન્ત! મારા પ્રિય બાળસખા નાગપૌત્ર વરુણનું જે ફલાનપેક્ષ (ફળની અપેક્ષા વિનાનું) શુભ ક્રિયા પ્રવૃત્તિરૂપ શીલ છે સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિરૂપ જે અણુવ્રત છે, ઉત્તરગુણરૂપ જે ગુણ છે, રાગદ્વેષ નિવૃત્તિરૂપ જે વિરમણ છે, અને પ્રત્યાખ્યાન-પોષધોપવાસ છે 'ताइं णं मम पि भवतु' તે સમસ્ત શીલાદિ મારા દ્વારા પણ ગ્રહણ થાઓ 'त्ति कट्टु सन्नाहपट्टं मुयइ' આમ કહીને તેણે પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરેલુ બખતર ઉતારી નાખ્યું 'मुइत्ता सल्लुद्धरणं करेइ' બખતરને કાઢી નાખીને તેણે શરીરમાંથી બાણરૂપ શલ્યને

कालगतः=कालधर्मं प्राप्तवान्। 'तए णं तं वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता,' ततः खलु तं वरुणं नागनप्तृकं कालगतं=कालधर्मप्राप्तं ज्ञात्वा 'अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगंधोदगवासे वुट्ठे' यथासन्निहितैः= समीपस्थितैः वानव्यन्तरैः देवैः दिव्या सुरभिगन्धोदकवर्षा वृष्टा, 'दसद्धवण्णे कुसुमे निवाडिए' दशार्द्धवर्णानि=पञ्चवर्णविशिष्टानि कुसुमानि निपातितानि 'दिव्वे य गीय-गंधव्वनिनादे कए यावि होत्था' दिव्यश्च गीत-गन्धर्वनिनादः कृतश्चापि अभवत्। 'तए णं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं, 'दिव्वं देवज्जुइं दिव्वं देवाणुभागं सुणित्ता य, पासित्ता य' ततः खलु तस्य वरुणस्य नागनप्तृकस्य तां दिव्यां देवर्द्धिम्, दिव्यां देवद्युतिम्, दिव्यं देवानुभावं श्रुत्वा च दृष्ट्वा च 'बहुजणो अन्नमन्नस्स एवं आइक्खइ जाव-परूवेइ-'

आणुपुव्वीए कालगए' शल्यको दूर करके फिर वह क्रमशः कालधर्म गत हो गया 'तएणं तं वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगंधोदगवासे वुट्ठे' इधर वरुण को जो कि नागका पौत्र थे कालधर्मगत जानकर पासमें रहे हुए वानव्यन्तर देवोंने दिव्य सुरभिगंधोदककी वर्षाकी। 'दसद्धवण्णे कुसुमे निवाडिए' पंचवर्णके पुष्पोंको इच्छानुसार खूब बरसाया 'दिव्वे य गीयगंधव्वनिनादे कए यावि होत्था' तथा दिव्य गीत गन्धर्व शब्दोंका भी उन्होंने अच्छी तरहसे उच्चारण किया 'तए णं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं, दिव्वं देवज्जुइं, दिव्वं देवाणुभागं सुणित्ता य पासित्ता य' इस प्रकार उस वरुण नागपौत्रकी उस दिव्य देवर्द्धिको, दिव्य देवद्युतिको, दिव्य देवानुभावको

કર્યું 'सल्लुद्धरणं करेत्ता आणुपुव्वीए कालगए' શરીરમાંથી બાણને કાઢી તેણે પોતાનાં પાપકર્મોની આલોચના કરી અને તે કાળક્રમે કાળધર્મ પામ્યો. 'तएणं वरुणं णागणत्तुयं कालगयं जाणित्ता अहासन्निहिएहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं दिव्वे सुरभिगंधोदगवासे वुट्ठे' હવે ત્યાં વરુણને કાળધર્મ પામેલા જાણીને સમીપમાં રહેલા વાનવ્યંતર દેવોએ દિવ્ય સુગંધીદાર જળની વૃષ્ટિ કરી 'दसद्धवण्णे कुसुमे निवाडिए' અને પાંચ વર્ણવાળાં ફૂલોની ખૂબ વૃષ્ટિ કરી 'दिव्वे य गीय-गंधव्व निनादे कए यावि होत्था' તથા તેમણે દિવ્ય ગીત-ગાંધર્વ શબ્દોનું પણ ખૂબ ઉચ્ચારણ કર્યું 'तएणं तस्स वरुणस्स णागणत्तुयस्स तं दिव्वं देविड्ढिं, दिव्वं देवज्जुइं, दिव्वं देवाणुभागं सुणित्ता य पासित्ता य' આ પ્રકારની તે નાગપૌત્ર વરુણની દિવ્ય દેવસમૃદ્ધિને, દિવ્ય દેવદ્યુતિને અને દિવ્ય દેવપ્રભાવને સાંભળીને તથા

बहुजनः अन्योन्यम् एवम् उक्तप्रकारेण आख्याति यावत्-भाषते, प्रज्ञापयति, प्ररूपयति, 'एव खलु देवाणुप्पिया ! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवति' एव खलु रीत्या भो देवानुप्रिया ! बहवो मनुष्या यावत्-पूर्वोक्तप्रकारेण प्रत्याख्यानादिकं कृत्वा चरमोच्छ्वासनिःश्वासै कालगता सन्त देवलोकेषु देवत्वेन उपपत्तारो भवन्ति, नतु केवल युद्धे मरणेन, इत्याशय ॥सू ५॥

सूत्रम्—'वरुणे ण भते ! णागणत्तए कालमासे काल किच्चा कहिंगए, कहिं उववन्ने ? गोयमा ! सोहम्मे विमाणे, देवत्ताए उववन्ने । तत्थ ण अत्थेगइयाण देवाण चत्तारि पलिओवमाइ ठिई पण्णत्ता, तत्थ ण वरुणस्स वि देवस्स चत्तारि पलिओवमाइ ठिई पण्णत्ता । से ण भते ! वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएण, भवक्खएण ठिइक्खएण जाव महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ, जाव अत करेहिइ । वरुणस्स ण भते ! णाग-

---

सुनकर और समझकर 'बहुजणो अन्नमन्नस्स एव आइक्खइ, जाव परूवेइ' अनेक मनुष्योंने आपसमें इस प्रकारसे कहा यावत् प्ररूपणा की यावत् शब्दसे भाषण किया, प्रज्ञापित किया कि 'एव खलु देवाणुप्पिया ! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवति' हे देवानुप्रियो, अनेक मनुष्य इस रीतिसे यावत् प्रत्याख्यानादिक करके चरम उच्छ्वास निःश्वासोंके साथ २ कालगत होकर देवलोकोंमें देवकी पर्याय से उत्पन्न हुए हैं होते हैं और आगे भी होंगे। केवल युद्धमें मरकर कोई देवलोकोंमें देवकी पर्यायसे न उत्पन्न हुआ है, न उत्पन्न होते हैं और न आगे भी उत्पन्न होंगे ॥ सू० ५ ॥

લોકોને 'बहुजणो अन्नमन्नस्स एवं आइक्खइ, जाव परूवेइ' અનેક માણસોએ એક બીજાને આ પ્રમાણે કહ્યું, આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું અને આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરી કે- 'एव खलु देवाणुप्पिया ! बहवे मणुस्सा जाव उववत्तारो भवति' હે દેવાનુપ્રિયો ! અનેક માણસો આ રીતે શીલ, ગુણ પ્રત્યાખ્યાનાદિ કરીને ચરમ ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસોની સાથે સાથે જ કાળધર્મ પામીને દેવલોકમા દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે ભૂતકાળમાં થયા હતા અને ભવિષ્યમા પણ થશે. કેવળ યુદ્ધમા મરીને કોઈ દેવલોકમા દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થતુ નથી, અને થશે પણ નહીં ॥સૂ. ૫॥

णत्तुयस्स पियबालवयसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए, कहिं उववन्ने ? गोयमा ! सुकुले पच्चायाए । से णं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ ? गोयमा ! महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ॥सू० ६॥

सत्तमसए नवमोद्देसो समत्तो॥ ७-९॥

छाया-वरुणः खलु भदन्त ! नागनप्तृकः कालमासे कालं कृत्वा कुत्र गतः ? कुत्र उपपन्नः ? गौतम ! सौधर्मे कल्पे, अरुणाभे विमाने देवत्वेन उपपन्नः, तत्र खलु अस्त्येकेषां देवानां चत्वारि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता, तत्र खलु वरुणस्यापि देवस्य चत्वारि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता । स खलु

वरुणेणं भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-वरुणेणं भंते ! णागणत्तुए कालमासे कालं किच्चा कहिंगए ? कहिं उववन्ने) हे भदन्त ! नागके पौत्र वे वरुण काल अवसर काल करके कहां गये ? कहां उत्पन्न हुए ? (गोयमा) हे गौतम ! (सोहम्मे कप्पे अरुणाभे विमाणे देवत्ताए उववन्ने) वे नागके पौत्र वरुण सौधर्मकल्पमें अरुणाभविमानमें देवकी पर्यायसे उत्पन्न हुए हैं (तत्थ णं अत्थेगइयाणं देवाणं चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता) वहां पर कितनेक देवोंकी चार पल्योपमकी स्थिति कहीगई है । (तत्थ णं वरुणस्स वि देवस्स चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता) सो वरुण देवकी भी चार पल्योपमकी वहां पर स्थिति कही है। (से णं भंते !

'वरुणे णं भंते !' इत्यादि-

સૂત્રાર્થ- (वरुणेणं भंते ! णागणत्तुए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए ? कहिं उववन्ने ?) હે ભદન્ત ! નાગનો પૌત્ર વરુણ કાળનો અવસર આવતા કાળ કરીને ક્યાં ગયો ? કઇ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सोहम्मे कप्पे अरुणाभे विमाणे देवत्ताए उववन्ने ?) તે સૌધર્મ કલ્પમાં અરુણાભ વિમાનમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયો છે (तत्थणं अत्थेगइयाणं देवाणं चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता) તે દેવલોકમાંના કેટલાક દેવોની આયુસ્થિતિ ચાર પલ્યોપમની કહી છે (तत्थणं वरुणस्स वि देवस्स चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता) આ રીતે

भदन्त ! वरुणो देवः तस्मात् देवलोकात् आयुःक्षयेण स्थितिक्षयेण यावत् महाविदेहे वर्षे सेत्स्यति, यावत्-अन्तं करिष्यति । वरुणस्य खलु भदन्त ! नागनप्तृकस्य प्रियबालवयस्य कालमासे कालं कृत्वा कुत्र गतः ? कुत्र उत्पन्नः ? गौतम ! सुकुले प्रत्यायातः । स खलु भदन्त ! तस्मात् अनन्तरम् उद्वृत्त्य= निस्सृत्य=मृत्वेत्यर्थ कुत्र गमिष्यति ? गौतम ! महाविदेहे वर्षे सेत्स्यति यावत्-अन्तं करिष्यति । तदेव भदन्त ! तदेव भदन्त ! इति ॥सू० ६॥

सप्तमशतकस्य नवमोद्देशकः समाप्तः ॥७-९॥

वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएण भवक्खएण ठिइक्खएणं) हे भदन्त ! वरुण देव उस देवलोकसे आयुके क्षय हो जाने पर, भव-देवसंबंधी भवके क्षय हो जानेपर, देवसंबंधी स्थितिके क्षय हो जाने पर कहां पर जायेंगे ? (जाव महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ, जाव अंत करेहिइ) हे गौतम ! यावत् महाविदेह क्षेत्रमें वे सिद्धिको प्राप्त करेंगे यावत् समस्त दुःखोंका अन्त करेंगे ? (वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियबालवयस्सए कालमासे कालकिच्चा कहिं गए, कहिं उववन्ने ?) हे भदन्त ! नागके पौत्र वरुणके प्रियबालसखा काल अवसर कालकर कहां पर गये ? कहांपर उत्पन्न हुए ? (गोयमा) हे गौतम ! (सुकुले पच्चायाए) अच्छे कुलमें वे उत्पन्न हुए हैं । (से णं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उवट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ ?) हे भदन्त ! वहांसे मरकर वे वरुणके बालमित्र कहां पर जायेंगे ? कहां पर उत्पन्न होंगे ? (गोयमा) हे गौतम ! (महा-

---

વરુણ દેવની પણ ત્યાં રહેવાની આયુસ્થિતિ ચાર પલ્યોપમની કહી છે (से णं भंते ! वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएण भवक्खएण ठिइक्खएण) હે ભદન્ત ! વરુણદેવના તે દેવલોકના આયુનો ક્ષય થતા, દેવસંબંધી ભવનો ક્ષય થતા, અને દેવસંબંધી સ્થિતિનો ક્ષય થતાં તે ક્યાં જશે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ? (जाव महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ) હે ગૌતમ ! તેઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય પર્યાયે ઉત્પન્ન થશે અને સિદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત પરિનિવૃત્ત અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા થશે 'वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियबालवयंसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए ? कहिं उववन्ने ?) હે ભદન્ત ! નાગપૌત્ર વરુણનો પ્રિય બાલમિત્ર કાળ અવસરે કાળધર્મ પામીને ક્યાં ગયો ? કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सुकुले पच्चायाए) તે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છે (सेणं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ ?) હે ભદન્ત ! વરુણનો તે બાળમિત્ર ત્યાંથી મરીને ક્યાં જશે ? કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે ?

टीका-गौतम पृच्छति-'वरुणे ण भंते ! णागणत्तुए कालमासे काल किच्चा कहिं गए ? कहिं उववन्ने ?' हे भदन्त ! वरुणः खलु नागनप्तृकः कालमासे कालाऽवसरे काल कृत्वा=कालधर्मं प्राप्य कुत्र गत ? कुत्र उपपन्न ? भगवानाह 'गोयमा ! सोहम्मे कप्पे अरुणाभे, विमाणे देवत्ताए उववन्ने' हे गौतम ! वरुण कालधर्म प्राप्य सौधर्मे कल्पे अरुणाभे तन्नामके विमाने देवतया=देवत्वेन उपपन्न तत्र वरुणस्यायुष्य वक्तुमाह 'तत्थ ण अत्थेगइयाण देवाण चत्तारि पलिओवमाइ ठिई पण्णत्ता' तत्र खलु सौधर्मे कल्पे

विदेहे वासे सिज्झहिइ, जाव अत करेहिइ) महाविदेह क्षेत्रमें वे सिद्ध होंगे यावत् समस्त कर्मोंका अन्त करेंगे । 'सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति) हे भदन्त ! आपने जैसा कहा है वह वैसा ही है हे भदन्त ! आपने जैसा कहा है वह वैसा ही है । ऐसा कहकर वे गौतम यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये।

टीकार्थ-गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि 'वरुणेण भंते ! णाग णत्तुए कालमासे काल किच्चा कहिंगए, कहिंउववन्ने' हे भदन्त ! नागपौत्र वरुण काल अवसर काल करके कालधर्म प्राप्त करके कहाँ पर गये ? कहा पर उत्पन्न हुए ? इसके उत्तरमें प्रभुने उनसे कहा 'गोयमा' हे गौतम ! 'सोहम्मे कप्पे अरुणाभे विमाणे देवत्ताए उववन्ने' वरुण कालधर्म प्राप्तकर सौधर्मकल्पमें अरुणाभ नामके विमा

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (महाविदेहेवासे सिज्झिहिइ, जाव अत करेहिइ) તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થઇને સિદ્ધપદ પામશે અને સમસ્ત દુ ખોનો અ ત કરશે (सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति) હે ભદન્ત ! આપની વાત સત્ય છે હે ભદન્ત ! આપે આ વિષયનુ જે પ્રતિપાદન કર્યુ તે સર્વથા સત્ય છે' આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને બેસી ગયા

ટીકાર્થ–ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– 'वरुणेण भंते ! णागणत्तुए कालमासे काल किच्चा कहिं गए ? कहिं उववन्ने' હે ભદન્ત ! નાગનો પૌત્ર વરુણ કાળનો અવસર આવતા કાળધર્મ પામીને – મરણ પામીને ક્યા ગયો ? કઇ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે– (गोयमा !) હે ગૌતમ ! 'सोहम्मे कप्पे अरुणामे विमाणे देवत्ताए उववन्ने) વરુણ કાળધર્મ પામીને સૌધર્મ કલ્પમા અરુણાભ નામના વિમાનમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન– હે ભદન્ત ! ત્યાં તેમની આયુસ્થિતિ કેટલી કહી છે ?

भदन्त ! वरुणो देवः तस्मात् देवलोकात् आयुःक्षयेण स्थितिक्षयेण यावत् महाविदेहे वर्षे सेत्स्यति, यावत्–अन्तं करिष्यति। वरुणस्य खलु भदन्त ! नागनप्तृकस्य प्रियबालवयस्य कालमासे कालं कृत्वा कुत्र गतः ? कुत्र उत्पन्नः ? गौतम ! सुकुले प्रत्यायातः। स खलु भदन्त ! तस्मात् अनन्तरम् उद्वृत्य= निस्सृत्य=मृत्वेत्यर्थः कुत्र गमिष्यति ? गौतम ! महाविदेहे वर्षे सेत्स्यति यावत्–अन्तं करिष्यति। तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति ॥सू० ६॥

सप्तमशतकस्य नवमोद्देशकः समाप्तः ॥७–९॥

वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्खएणं) हे भदन्त ! वरुण देव उस देवलोकसे आयुके क्षय हो जाने पर, भव-देवसबंधी भवके क्षय हो जानेपर, देवसंबंधी स्थितिके क्षय हो जाने पर कहां पर जावेंगे ? (जाव महाविदेहे वासे सिज्झि हिइ, जाव अंतं करेहिइ) हे गौतम ! यावत् महाविदेह क्षेत्रमें वे सिद्धिको प्राप्त करेंगे यावत् समस्त दुःखोंका अन्त करेंगे ? (वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियवालवयंसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए, कहिं उववन्ने ?) हे भदन्त ! नागके पौत्र वरुणके प्रियबालसखा काल अवसर कालकर कहां पर गये ? कहांपर उत्पन्न हुए ? (गोयमा) हे गौतम ! (सुकुले पच्चायाए) अच्छे कुलमें वे उत्पन्न हुए हैं। (से णं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ ?) हे भदन्त ! वहांसे मरकर वे वरुणके बालमित्र कहां पर जावेंगे ? कहां पर उत्पन्न होंगे ? (गोयमा) हे गौतम ! (महा-

વરુણ દેવની પણ ત્યાં રહેવાની આયુસ્થિતિ ચાર પલ્યોપમની કહી છે (से णं भंते ! वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्खएणं) હે ભદન્ત ! વરુણદેવના તે દેવલોકના આયુનો ક્ષય થતાં દેવસંબંધી ભવનો ક્ષય થતાં, અને દેવસંબંધી સ્થિતિનો ક્ષય થતાં તે ક્યાં જશે ! ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ? (जाव महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ) હે ગૌતમ ! તેઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય પર્યાયે ઉત્પન્ન થશે અને સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત પરિનિવૃત્ત અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા થશે 'वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियवालवयंसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए ? कहिं उववन्ने ?) હે ભદન્ત ! નાગપૌત્ર વરુણનો પ્રિય બાલમિત્ર કાળ અવસરે કાળધર્મ પામીને ક્યાં ગયો ! કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો. (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सुकुले पच्चायाए) તે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છે (सेणं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ ?) હે ભદન્ત ! વરુણનો તે બાળમિત્ર ત્યાંથી મરીને ક્યાં જશે ? કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે !

टीका-गौतम पृच्छति-'वरुणे ण भंते ! णागणत्तुए कालमासे काल किच्चा कहिं गए ? कहिं उववन्ने ?' हे भदन्त ! वरुण. खलु नागनप्तृकः कालमासे कालाऽवसरे काल कृत्वा=कालधर्मं प्राप्य कुत्र गतः ? कुत्र उपपन्न ? भगवानाह 'गोयमा ! सोहम्मे कप्पे अरुणामे, विमाणे देवत्ताए उववन्ने' हे गौतम ! वरुण कालधर्मं प्राप्य सौधर्मे कल्पे अरुणामे तन्नामके विमाने देवतया=देवत्वेन उपपन्न तत्र वरुणस्यायुष्य वक्तुमाह 'तत्थ ण अत्थेगइयाण देवाण चत्तारि पलिओवमाइ ठिई पण्णत्ता' तत्र खलु सौधर्मे कल्पे

विदेहे वासे सिज्झहिइ, जाव अत करेहिइ) महाविदेह क्षेत्रमें वे सिद्ध होंगे यावत् समस्त कर्मोंका अन्त करेगे। 'सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति) हे भदन्त ! आपने जेसा कहा है वह वैसा ही है हे भदन्त ! आपने जैसा कहा है वह वैसा ही है। ऐसा कहकर वे गौतम यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये।

टीकार्थ-गौतमने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि 'वरुणेण भंते ! णाग णत्तुए कालमासे काल किच्चा कहिंगए, कहिंउववन्ने' हे भदन्त ! नागपौत्र वरुण काल अवसर काल करके कालधर्म प्राप्त करके कहां पर गये ? कहा पर उत्पन्न हुए ? इसके उत्तरमें प्रभुने उनसे कहा 'गोयमा' हे गौतम ! 'सोहम्मे कप्पे अरुणामे विमाणे देवत्ताए उव वन्ने' वरुण कालधर्म प्राप्तकर सौधर्मकल्पमें अरुणाभ नामके विमा

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (महाविदेहेवासे सिज्झिहिइ, जाव अत करेहिइ) તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થઈને સિદ્ધપદ પામશે અને સમસ્ત દુ ખોનો અ ત કરશે. (सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति) હે ભદન્ત ! આપની વાત સત્ય છે હે ભદન્ત ! આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યુ તે સર્વથા સત્ય છે' આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ-ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'वरुणेण भंते ! णागणत्तुए कालमासे काल किच्चा कहिं गए ? कहिं उववन्ने' હે ભદન્ત ! નાગનો પૌત્ર વરુણ કાળનો અવસર આવતા કાળધર્મ પામીને - મરણ પામીને કયા ગયો ? કઇ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- (गोयमा !) હે ગૌતમ ! 'सोहम्मे कप्पे अरुणामे विमाणे देवत्ताए उववन्ने) વરુણ કાળધર્મ પામીને સૌધર્મ કલ્પમા અરુણાભ નામના વિમાનમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન- હે ભદન્ત ! ત્યાં તેમની આયુસ્થિતિ કેટલી કહી છે ?

भदन्त ! वरुणो देवः तस्मात् देवलोकात् आयुःक्षयेण स्थितिक्षयेण यावत् महाविदेहे वर्षे सेत्स्यति, यावत्-अन्तं करिष्यति। वरुणस्य खलु भदन्त ! नागनप्तृकस्य प्रियबालवयस्य कालमासे कालं कृत्वा कुत्र गतः ? कुत्र उत्पन्नः ? गौतम ! सुकुले प्रत्यायातः । स खलु भदन्त ! तस्मात् अनन्तरम् उद्वृत्य= निस्सृत्य=मृत्वेत्यर्थः कुत्र गमिष्यति ? गौतम ! महाविदेहे वर्षे सेत्स्यति यावत्-अन्तं करिष्यति। तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति ॥सू० ६॥

सप्तमशतकस्य नवमोद्देशकः समाप्तः ॥७-९॥

वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्खएणं) हे भदन्त ! वरुण देव उस देवलोकसे आयुके क्षय हो जाने पर, भव-देवसंबंधी भवके क्षय हो जानेपर, देवसंबंधी स्थितिके क्षय हो जाने पर कहां पर जायेंगे ? (जाव महाविदेहे वासे सिज्झि हिइ, जाव अंतं करेहिइ) हे गौतम ! यावत् महाविदेह क्षेत्रमें वे सिद्धिको प्राप्त करेंगे यावत् समस्त दुःखोंका अन्त करेंगे ? (वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियबालवयंसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए, कहिं उववन्ने ?) हे भदन्त ! नागके पौत्र वरुणके प्रियबालसखा काल अवसर कालकर कहां पर गये ? कहांपर उत्पन्न हुए ? (गोयमा) हे गौतम ! (सुकुले पच्चायाए) अच्छे कुलमें वे उत्पन्न हुए हैं। (से णं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ ?) हे भदन्त ! वहांसे मरकर वे वरुणके बालमित्र कहां पर जायेंगे ? कहां पर उत्पन्न होंगे ? (गोयमा) हे गौतम ! (महा

વરુણ દેવની પણ ત્યાં રહેવાની આયુસ્થિતિ ચાર પલ્યોપમની કહી છે (से णं भंते ! वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्खएणं) હે ભદન્ત ! વરુણદેવના તે દેવલોકના આયુનો ક્ષય થતા, દેવસંબંધી ભવનો ક્ષય થતા, અને દેવસંબંધી સ્થિતિનો ક્ષય થતાં તે ક્યાં જશે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ? (जाव महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ) હે ગૌતમ ! તેઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય પર્યાયે ઉત્પન્ન થશે અને સિદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિવૃત્ત અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા થશે "वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियबालवयंसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए ? कहिं उववन्ने ?) હે ભદન્ત ! નાગપૌત્ર વરુણનો પ્રિય બાલમિત્ર કાળ અવસરે કાળધર્મ પામીને ક્યાં ગયો ? કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सुकुले पच्चायाए) તે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છે (से णं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ ?) હે ભદન્ત ! વરુણનો તે બાળમિત્ર ત્યાંથી મરીને ક્યાં જશે ? કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે ?

कल्पात् आयुःक्षयेण, भवक्षयेण, स्थितिक्षयेण यावत् ततश्च्युत्वा कुत्र गमिष्यति ? कुत्र उत्पत्स्यते ? भगवानाह–गौतम ! महाविदेहे वर्षे सेत्स्यति=सिद्धिं प्राप्स्यति यावत् भोत्स्यते-बोधं लप्स्यते, मोक्ष्यते–भवबन्धनान्मुक्तिं लप्स्यते, परिनिर्वास्यति=शीतीभूतो भविष्यति, सर्वदुःखानामन्तं करिष्यति–इत्यर्थः । अथ वरुणस्य प्रियबालमित्रस्य विषये पृच्छति–'वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियबालवयंसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए, कहिं उववन्ने ?' हे भदन्त ! वरुणस्य नागनप्तृकस्य प्रियबालवयस्य कालमासे कालं कृत्वा कुत्र गतः ? कुत्र उपपन्नः ? भगवानाह–'गोयमा ! सुकुले पच्चायाए' हे गौतम ! स वरुणस्य प्रियबालवयस्यः सुकुले=उत्तमवंशे प्रत्यायातः समुत्पन्नः । तदनन्तरं तस्य सिद्ध्यादिकं पृच्छति–'से णं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता

सिद्धिको प्राप्त करेगा यावत् शब्दसे 'भोत्स्यते' बोधको प्राप्त करेगा, 'मोक्ष्यते' भवबन्धनसे मुक्तिको प्राप्त करेगा, परिनिर्वास्यति, शीतीभूत हो जावेगा' इस पाठका संग्रह हुआ है। तथा समस्तदुःखोंका अंत करेगा,

अथ गौतमस्वामी वरुण के प्रिय बालमित्रके विषयमें पूछते हैं कि–'वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियबालवयंसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए, कहिं उववन्ने' हे भदन्त ! नागपौत्र वरुणका जो प्रिय बालसखा था वह काल अवसर काल करके कहां गया ? कहां उत्पन्न हुआ ? उत्तरमें प्रभुने उनसे कहा– 'गोयमा' हे गौतम ! 'सुकुले पच्चायाए' वरुणका प्रिय बालसखा उत्तम वंशमें उत्पन्न हुआ है । 'से णं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ'

દુઃખોના અંતકર્તા થશે અહીં 'जाव' પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ થયો છે 'भोत्स्यते' બોધને પ્રાપ્ત કરશે 'मोक्ष्यते' ભવબંધનથી મુક્ત થશે, 'परिनिर्वास्यति' સમસ્ત કર્મોનો આત્યંતિક ક્ષય કરીને સમસ્ત સંતાપોથી રહિત બની જશે.

હવે ગૌતમ સ્વામી વરુણના મિત્ર વિષે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે–

'वरुणस्स णं भंते ! णागणत्तुयस्स पियबालवयंसए कालमासे कालं किच्चा कहिं गए, कहिं उववन्ने ?' હે ભદન્ત ! નાગપૌત્ર વરુણનો પ્રિય બાલમિત્ર કાળનો અવસર આવતા કાળ કરીને ક્યાં ગયો ? કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો ?

ઉત્તર– 'गोयमा ! सुकुले पच्चायाए' હે ગૌતમ ! વરુણનો તે પ્રિય બાલસખા ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયો છે

પ્રશ્ન– 'से णं भंते ! तओहिंतो अणंतरं उव्वट्टित्ता कहिं गच्छिहिइ, कहिं

अरुणाभे विमाने अस्ति एकेषां केषाञ्चिद् देवानां चत्वारि पल्योपमानि स्थिति प्रज्ञप्ता=कथिता अत एव 'तत्थ णं वरुणस्स वि देवस्स चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता' तत्र खलु सौधर्मे कल्पे अरुणाभे विमाने वरुणस्यापि देवस्य देवतया उत्पन्नस्य चत्वारि पल्योपमानि स्थिति प्रज्ञप्ता। तदनन्तरं वरुणस्य सिद्ध्यादिकं वक्ति-'सेणं भंते! वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं, भवक्खएणं, ठिइक्खएणं, जाव महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! स खलु वरुणो देवः तस्मात् देवलोकात् सौधर्मे

नमें देवरूपसे उत्पन्न हुए हैं। 'तत्थ णं अत्थेगइयाणं देवाणं चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता' वहांपर सौधर्मकल्पमें अरुणाभ विमानमें कितनेक देवोंकी स्थिति चार पल्योपमकी कही गई है। अतएव 'तत्थ णं वरुणस्स वि देवस्स चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता' सौधर्मकल्पमें अरुणाभ विमाणमें वरुण देवकी भी स्थिति चार पल्यो पमकी कही गई है 'से णं भंते! वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं, भवक्खएणं, ठिइक्खएणं जाव महाविदेहेवासे सिज्झिहिइ जाव अंतं करेहिइ' हे भदन्त! वह वरुणदेव, उस देवलोकसे सौधर्मकल्पसे आयुके क्षय होते ही, भवके क्षय होते ही, स्थितिके क्षय होते ही यावत् शरीरको छोडकर कहां पर जावेगा कहां पर उत्पन्न होगा? उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'जाव महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ' हे गौतम! वरुणदेव महाविदेह क्षेत्रमें

ઉત્તર- 'तत्थणं अत्थेगइयाणं देवाणं चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता' હે ગૌતમ! અરુણાભ વિમાનમાં કેટલાક દેવોની આયુસ્થિતિ ચાર પલ્યોપમની કહી છે. તેથી 'तत्थणं वरुणस्स वि देवस्स चत्तारि पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता' સૌધર્મ કલ્પના અરુણાભ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વરુણદેવની સ્થિતિ પણ ચાર પલ્યોપમની કહી છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન- से णं भंते! वरुणे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं, भवक्खएणं, ठिइक्खएणं इत्यादि' હે ભદન્ત! તે વરુણ દેવ તે દેવલોકથી સૌધર્મ કલ્પમાંથી આયુનો ક્ષય થતાં, ભવનો ક્ષય થતાં, અને સ્થિતિનો ક્ષય થતાં તે ક્યાં જશે? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે?

ઉત્તર- 'जाव महाविदेहवासे सिज्झिहिइ जाव अंतं करेहिइ' હે ગૌતમ! વરુણદેવ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થઈને સિદ્ધપદ પામશે અને સમસ્ત

वचनोंको स्वीकार करते हुए कहते हैं कि 'सेव भंते! सेव भंते! त्ति' हे भदन्त! आपके द्वारा कहा गया यह सब सर्वथा सत्य ही है, हे भदन्त! आपके द्वारा कहा गया यह सब सर्वथा सत्य ही है। इस प्रकार कह कर वे गौतम यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये ॥सू० ६॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की
प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके सातवें शतकके नवमा
उद्देशक समाप्त ॥ ७-९ ॥

❀

હવે આ ઉદ્દેશકનો ઉપસંહાર કરતા ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુનાં વચનોમાં પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતા કહે છે- 'सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति' હે ભદન્ત! આપનું કથન સત્ય છે હે ભદન્ત! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે', આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને વિરાજમાન થઇ ગયા. ાસૂ ૬॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'ભગવતી' સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા
વ્યાખ્યાના સાતમા શતકનો નવમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ૭ ॥ - ૯ ॥

❀

कहिंगच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ ?' हे भदन्त ! स खलु वरुणस्य प्रियबालवयस्यः तस्मात् सुकुलात् अनन्तरम् उद्वृत्य=निःसृत्य कालधर्मं प्राप्य कुत्र गमिष्यति, कुत्र उत्पत्स्यते ? भगवानाह- 'गोयमा ! महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ जाव अंत करेहिइ' हे गौतम ! स वरुणस्य प्रियबालवयस्य सुकुलान्मरणानन्तरं महाविदेहे वर्षे क्षेत्रे सेत्स्यति=सिद्धिं प्राप्स्यति, यावत्-भोत्स्यते, मोक्ष्यते परिनिर्वास्यति सर्वदुःखानामन्तं करिष्यतीत्यर्थः । अन्ते गौतम भगवद्वाक्यं स्वीकुर्वन्नाह- 'सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति' हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सत्यमेव, हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सत्यमेवेति ॥ सू० ६ ॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललित
कलापालापक-प्रविशुद्ध-गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्री-
शाहूछत्रपति-कोल्हापुरराज-प्रदत्त "जैनशास्त्राचार्य" पदभूषित
कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैन
धर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां
"श्रीभगवतीसूत्रस्य" "प्रमेयचन्द्रिका"ऽऽख्यायां
व्याख्यायां सप्तमशतकस्य नवमोद्देशः
समाप्तः ॥७-९॥

अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछ रहे हैं कि हे भदन्त ! वह वरुणका प्रिय बालसखा उस सुकुलसे निकल कर-मर कर कहाँ जायगा-कहाँ उत्पन्न होगा ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं- 'गोयमा ! महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ जाव अंत करेहिइ' हे गौतम ! वह वरुणका बालसखा उस सुकुल से मर कर महाविदेह में उत्पन्न होगा और वहा से सिद्धिगतिको प्राप्त करेगा- यावत् पदसे यहां 'भोत्स्यते, मोक्ष्यते, परिनिर्वास्यति' इन पदोका ग्रहण हुआ है । इस तरहसे वह समस्त दुःखोंका अन्तकर्ता होगा । अब अन्तमें गौतम स्वामी भगवान् के

उववज्जिहिइ ?' હે ભદન્ત ! વરુણનો તે પ્રિય બાલસખા તે ઉત્તમ કુળમાંથી મરણ પામીને ક્યાં જશે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ?

ઉત્તર- 'गोयमा ! महाविदेहेवासे सिज्झिहिइ, जाव अंत करेहिइ' હે ગૌતમ ! તે ત્યાંથી મરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મનુષ્યની પર્યાયે ઉત્પન્ન થશે, અને તે ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત કરશે. અહીં 'जाव' પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ થયો છે- 'भोत्स्यते, मोक्ष्यते, परिनिर्वास्यति' બુદ્ધ થશે, મુક્ત થશે સમસ્ત કર્મોનો આત્યંતિક ક્ષય કરશે અને એ રીતે તે સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરી નાખશે.

वचनोंको स्वीकार करते हुए कहते हैं कि 'सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति' हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया यह सब सर्वथा सत्य ही है, हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया यह सब सर्वथा सत्य ही है। इस प्रकार कह कर वे गौतम यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये ॥सू० ६॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके सातवें शतकके नवमा उद्देशक समाप्त ॥ ७-९ ॥

હવે આ ઉદ્દેશકનો ઉપસંહાર કરતા ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુનાં વચનોમાં પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતા કહે છે- 'सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति' હે ભદન્ત ! આપનું કથન સત્ય છે હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે', આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને વિરાજમાન થઇ ગયા. ॥સૂ ૬॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'ભગવતી' સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના સાતમા શતકનો નવમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ૭ ॥ - ૯ ॥

कहिंगच्छिहिइ, कहिं उववज्जिहिइ?' हे भदन्त ! स खलु वरुणस्य प्रियबालवयस्य तस्मात् सुकुलात् अनन्तरम् उद्वृत्य=निःसृत्य कालधर्मं प्राप्य कुत्र गमिष्यति, कुत्र उत्पत्स्यते? भगवानाह- 'गोयमा! महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ जाव अंतं करेहिइ' हे गौतम! स वरुणस्य प्रियबालवयस्य सुकुलान्मरणानन्तरं महाविदेहे वर्षे क्षेत्रे सेत्स्यति=सिद्धिं प्राप्स्यति, यावत्-भोत्स्यते, मोक्ष्यते परिनिर्वास्यति सर्वदुःखानामन्तं करिष्यतीत्यर्थः। अन्ते गौतमः भगवद्वाक्यं स्वीकुर्वन्नाह- 'सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति' हे भदन्त! तदेवं भवदुक्तं सत्यमेव, हे भदन्त! तदेवं भवदुक्तं सत्यमेवेति ॥ सू० ६ ॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललित कलापालापक-प्रविशुद्ध-गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्री-शाहूच्छत्रपति-कोल्हापुरराज-प्रदत्त "जैनशास्त्राचार्य" पदभूषित कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैन धर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां "श्रीभगवतीसूत्रस्य" "प्रमेयचन्द्रिका"ऽऽख्यायां व्याख्यायां सप्तमशतकस्य नवमोद्देशः समाप्तः ॥७-९॥

अब गौतम प्रभुसे ऐसा पूछ रहे हैं कि हे भदन्त! वह वरुणका प्रिय बालसखा उस सुकुलसे निकल कर-मर कर कहां जायगा-कहां उत्पन्न होगा? उत्तरमें प्रभु कहते हैं- 'गोयमा! महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ जाव अंतं करेहिइ' हे गौतम! वह वरुणका बालसखा उस सुकुल से मर कर महाविदेह में उत्पन्न होगा और वहां से सिद्धिगतिको प्राप्त करेगा- यावत् पदसे यहां 'भोत्स्यते, मोक्ष्यते, परिनिर्वास्यति' इन पदोंका ग्रहण हुआ है। इस तरहसे वह समस्त दुःखोंका अन्तकर्ता होगा। अब अन्तमें गौतम स्वामी भगवान् के

उववज्जिहिइ?' હે ભદન્ત! વરુણનો તે પ્રિય બાલસખા તે ઉત્તમ કુળમાંથી મરણ પામીને ક્યાં જશે? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે?

ઉત્તર- 'गोयमा! महाविदेहेवासे सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ' હે ગૌતમ! તે ત્યાંથી મરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મનુષ્યની પર્યાયે ઉત્પન્ન થશે અને તે ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત કરશે. અહીં 'जाव' પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ થયો છે- 'भोत्स्यते, मोक्ष्यते, परिनिर्वास्यति' બુદ્ધ થશે, મુક્ત થશે, સમસ્ત કર્મોનો આત્યંતિક ક્ષય કરશે અને એ રીતે તે સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરી નાખશે.

कर्मवान् भवेत्? इति प्रश्न., उत्तर च । अचित्तपुद्गला. प्रकाशन्ते उद्द्योतयन्ति तपन्ति प्रभासन्ते किम्? कथ च अचित्ता पुद्गला प्रकाशेरन्, उद्द्योतयेयु, इति प्रश्न, तदुत्तर चेति ।

धर्मास्तिकायादिविपयेऽन्यतीर्थिकवक्तव्यता ।

अथ धर्मास्तिकायादीना स्वरूप निरूपयितुमाह-'तेण कालेण' इत्यादि ।

मूलम्—तेणं कालेण, तेण समएण रायगिहे नाम नयरे होत्था, वण्णओ, गुणसिलए चेइए, वण्णओ, जाव पुढविसिला पट्टओ, वण्णओ, तस्स ण गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामते वहवे अन्नउत्थिया परिवसति, त जहा—कालोदाई, सेलोदाई, सेवालोदाई, उदए, नामुदए, नम्मुदए, अन्नवालए, सेलवालए, सखवालए, सुहत्थी गाहावई । तए ण तेसिं अन्नउत्थियाण अन्नया कयाइ एगयओ समुवागयाण, सन्निविट्ठाण, सन्निसन्नाण अयमेयारूवे मिहो कहासमुल्लावे समुप्पज्जित्था—एव खलु समणे नायपुत्ते पच अत्थिकाए पन्नवेइ, त जहा—धम्मत्थिकाय, जाव आगासत्थिकाय । तत्थ ण समणे नायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए पन्नवेइ, त जहा—धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, पोग्गलत्थिकाय । एग च ण समणे

पुरुष महाकर्मवाला होता है? ऐसा प्रश्न तथा उत्तर कथन, अचित्त पुद्गल प्रकाश करते हैं, उद्योत करते हैं, तपते हैं, और चमकते हैं? अचित्त पुद्गल कैसे प्रकाश करते हैं? उद्योत करते हैं? ऐसा प्रश्न और इनका उत्तर ।

'અગ્નિકાયને સળગાવનાર અને ઓલવનાર બે પુરુષોમાંથી કયો પુરુષ મહાકર્મવાળો હોય છે? એવો પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તરરૂપ કથન 'અચિત્ત પુદ્ગલો શું પ્રકાશ કરે છે? ઉદ્યોત કરે છે? તપે છે? ચમકે છે? એવો પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર 'અચિત્ત પુદ્ગલો કેવી રીતે પ્રકાશ કરે છે? કેવી રીતે ઉદ્યોત કરે છે? એવો પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર.

अथ दशमोद्देशक प्रारभ्यते-

सप्तमशतके दशमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्-

पञ्चास्तिकायविषये, कालोदायिप्रभृतीनाम् अन्यतीर्थिकानां परस्परकथासंलाप., गौतमसमागम., त प्रति कालोदायिप्रभृतीना प्रश्न गौतमस्योत्तरप्रतिपादन च, पुद्गलास्तिकायविषये कर्मबन्धविचार, पापकर्म अशुभविपाकसहित भवेत् किम् ? इति प्रश्न, पापकर्म च अशुभविपाक संयुक्तकथ भवेत् ? इति प्रश्नश्च, भवतीति तदुत्तरम् । कल्याण कर्म कल्याणफलविपाकसंयुक्त भवेत् किम् ? इति प्रश्न, कल्याण कर्म कल्याणफलविपाकसयुक्त कथ भवेदिति प्रश्नश्च, तयोरुत्तरदानम्, अग्निकायसमारम्भकयोर्द्वयो पुरुषयो कतरः पुरुषो महा-

---

सातवें शतकका दसवा उद्देशक प्रारंभ

सप्तम शतकके इस दसवें उद्देशकका विषयविवरण संक्षेपसे इस प्रकार है, कालोदायी आदि अन्यतीर्थिक जनोंका पंचास्तिकायके विषयमें परस्पर वार्तालाप गौतमस्वामीका समागम गौतमसे कालोदायी आदिजनोंके प्रश्न गौतमका उत्तर पुद्गलास्तिकायके विषयमें कर्मबन्धका विचार पापकर्म अशुभ विपाक सहित होता है क्या ? तथा पापकर्म अशुभ विपाक सहित होता है क्या ? तथा पापकर्म अशुभविपाक संयुक्त कैसे होता है ऐसा प्रश्न, इन दोनोंका उत्तर, कल्याणकर्म कल्याणफलरूप विपाकसे संयुक्त होता है क्या ? ऐसा प्रश्न, तथा वह कल्याणरूप कर्म कल्याणरूप फलविपाकवाला कैसे होता है ऐसा इन दोनोंका उत्तर कथन, अग्निकायसमारम्भक दो पुरुषोंके बीचमें कौनसा

સાતમા શતકનો દસમો ઉદ્દેશક પ્રારંભ

સાતમા શતકના દસમા ઉદ્દેસકમાં જે વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેનો સંક્ષિપ્ત સારાંશ આ પ્રમાણે છે- કાલોદાયી આદિ અન્ય તીર્થિકોનો પંચાસ્તિકાય વિષેનો વાર્તાલાપ, ગૌતમ સ્વામીનું ત્યાં આગમન, કાલોદાયી આદિ અન્યમતવાદીઓના ગૌતમ સ્વામીને પંચાસ્તિકાય વિષયક પ્રશ્નો અને ગૌતમ સ્વામી દ્વારા તેના ઉત્તરો. પુદ્ગલાસ્તિકાયના વિષયમાં કર્મબન્ધનો વિચાર, પ્રશ્ન- પાપકર્મ શું અશુભવિપાકયુક્ત હોય છે ? પાપકર્મ કેવી રીતે અશુભ વિપાકયુક્ત હોય છે ? આ બન્ને પ્રશ્નોના ઉત્તર. પ્રશ્ન- કલ્યાણકર્મ શું શુભ ફળરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે ? તથા કલ્યાણરૂપ કર્મ શા માટે કલ્યાણરૂપ ફળવિપાકથી યુક્ત હોય છે ? તે બન્નેના ઉત્તરોનું પ્રતિપાદન.

सत्थिकाय, त चेव जाव रूविकाय अजीवकाय पन्नवेइ, से कह-मेय गोयमा ! एव ?। तए ण से भगव गोयमे ते अन्नउत्थिए एव वयासी–नो खलु वय देवाणुप्पिया ! अत्थिभाव नत्थि–त्ति वयामो, नत्थिभाव अत्थि-त्ति वयामो, अम्हे ण देवाणुप्पिया ! सव्व अत्थिभाव अत्थि–त्ति वयामो, सव्व नत्थिभाव नत्थि-त्ति वयामो, त चेयसा (वेदसा) खलु तुब्भे देवाणुप्पिया ! एयमट्ठ सयमेव पच्चुवेक्खह–त्ति कट्टु ते अन्नउत्थिए एव वयासी एव वइत्ता जेणेव गुणसिलए चेइए, जेणेव समणे भगव महावीरे, एव जहा नियठुद्देसए जाव भत्त-पाण पडिदसेइ, भत्त-पाण पडिदसित्ता, समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ ॥ सू० १ ॥

छाया–तस्मिन् काले, तस्मिन् समये राजगृह नाम नगरम् आसीत्, वर्णक, गुणशिल्क चैत्य वर्णक, यावत् पृथिवीशिलापट्टकः, वर्णक, तस्य खलु गुणशिल

धर्मास्तिकाय आदिके विषयमें अन्यतीर्थिकजनोंकी वक्तव्यता–

'तेण कालेण तेण समएण' इत्यादि ।

सूत्रार्थ–(तेण कालेण तेण समएण) उस काल और उस समयमें (रायगिहे नाम नयरे होत्था) राजगृह नामका नगर था (वण्णओ) वर्णन (गुणसिलए चेइए) गुणशिलक नामका एक चैत्य उद्यान था (वण्णओ) वर्णन (जाव पुढविसिलापट्टओ वण्णओ) यावत् पृथिवीशिला पट्टक था (वण्णओ) वर्णन (तस्स ण गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूर

धर्मास्तिकाय आदि विषे अन्य यूथिकोनी वक्तव्यता–

'तेण कालेण तेण समएण'

સૂત્રાર્થ– (तेण कालेण तेण समएण) ते काळे अने ते समये (रायगिहे नाम नयरे होत्था) राजगृह नामे એક नगर હતું (वण्णओ) તેનું વર્ણન કરવું (गुणसिलए चेइए) તેમા ગુણશિલક નામે ચૈત્ય-(ઉદ્યાન) હતું (वण्णओ) તેનું વર્ણન કરવું (जाव पुढविसिलापट्टओ वण्णओ) ત્યા એક

णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय, जीवकाय पण्णवेइ। तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए, अरूविकाए पण्णवेइ, त जहा–धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, जीव-त्थिकाय। एग च ण समणे, णायपुत्ते, पोग्गलत्थिकाय, रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ, से कहमेय मन्ने एव ?। तेण कालेण, तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समो-सढे, जाव–परिसा पडिगया। तेण कालेण, तेण समएण, सम-णस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी इदभूई णाम अणगारे गोयमगोत्तेण, एव जहा बिइयसए नियठुद्देसए जाव–भिक्खा-यरियाए अडमाणे अहापज्जत्त भत्तपाण पडिग्गाहित्ता रायगि-हाओ णयराओ जाव–अतुरियं, अचवल, असभत जाव रीय सोहेमाणे२ तेर्सि अण्णउत्थियाण अदूरसामतेण, वीइवयइ। तए ण ते अन्नउत्थिया भगव गोयम अदूरसामतेण वीइवयमाण पासति, पासित्ता अन्नमन्न सद्दावेंति, अन्नमन्न सद्दावित्ता एव वयासी-एव खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह इमाकहा अविप्पकडा, अय च ण गोयमे अम्ह अदूरसामतेण वीइवयइ, त सेय खलु देवाणुप्पिया! अम्ह गोयम एयमट्ठ पुच्छित्तए-त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अंतिए एय मट्ठ पडिसुणाति, पडिसुणित्ता जेणेव भगव गोयमे तेणेव उवा-गच्छन्ति, तेणेव उवागच्छित्ता भगव गोयम एव वयासी–एव खलु गोयमा ! तव धम्मायरिए, धम्मोवदेसए, समणे णायपुत्ते पच अत्थिकाए पन्नवेइ, त जहा–धम्मत्थिकाय, जाव आगा-

सत्थिकायं, त चेव जाव रूविकाय अजीवकाय पन्नवेइ, से कह-मेय गोयमा ! एव ?। तए ण से भगव गोयमे ते अन्नउत्थिए एव वयासी-नो खलु वय देवाणुप्पिया ! अत्थिभाव नत्थि-त्ति वयामो, नत्थिभाव अत्थि-त्ति वयामो, अम्हे ण देवाणुप्पिया ! सव्व अत्थिभाव अत्थि-त्ति वयामो, सव्व नत्थिभाव नत्थि-त्ति वयामो, त चेयसा (वेदसा) खलु तुब्भे देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं सयमेव पच्चुवेक्खह-त्ति कट्टु ते अन्नउत्थिए एव वयासी एव वइत्ता जेणेव गुणसिलए चेइए, जेणेव समणे भगव महावीरे, एव जहा नियठुद्देसए जाव भत्त-पाणं पडिदसेइ, भत्त-पाण पडिदसित्ता, समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ ॥ सू० १ ॥

छाया-तस्मिन् काले, तस्मिन् समये राजगृह नाम नगरम् आसीत्, वर्णक, गुणशिलक चैत्य वर्णक., यावत् पृथिवीशिलापट्टकः, वर्णक, तस्य खलु गुणशिल

धर्मास्तिकाय आदिके विषयमें अन्यतीर्थिकजनोंकी वक्तव्यता-

'तेणं कालेण तेण समएण' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(तेण कालेण तेण समएण) उस काल और उस समयमें (रायगिहे नाम नयरे होत्था) राजगृह नामका नगर था (वण्णओ) वर्णन (गुणसिलए चेइए) गुणशिलक नामका एक चैत्य उद्यान था (वण्णओ) वर्णन (जाव पुढविसिलापट्टओ वण्णओ) यावत् पृथिवीशिला पट्टक था (वण्णओ) वर्णन (तस्स ण गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूर

ધર્માસ્તિકાય આદિ વિષે અન્ય યૂથિકોની વક્તવ્યતા-

'तेण कालेण तेण समएण'

સૂત્રાર્થ- (तेण कालेण तेण समएण) તે કાળે અને તે સમયે (रायगिहे नाम नयरे होत्था) રાજગૃહ નામે એક નગર હતુ (वण्णओ) તેનું વર્ણન કરવું (गुणसिलए चेइए) તેમા ગુણશિલક નામે ચૈત્ય-(ઉદ્યાન) હતુ (वण्णओ) તેનું વર્ણન કરવું (जाव पुढविसिलापट्टओ वण्णओ) ત્યા એક

णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय, जीवकाय पण्णवेइ। तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए, अरूविकाए पण्णवेइ, त जहा–धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, जीवत्थिकाय। एग च ण समणे, णायपुत्ते, पोग्गलत्थिकाय, रूविकायं अजीवकाय पण्णवेइ, से कहमेय मन्ने एव?। तेण कालेण, तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे, जाव–परिसा पडिगया। तेण कालेण, तेण समएण, समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी इदभूई णाम अणगारे गोयमगोत्तेण, एव जहा विइयसए नियठुद्देसए जाव–भिक्खायरियाए अडमाणे अहापज्जत्त भत्तपाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णयराओ जाव–अतुरिय, अचवल, असभत जाव रीय सोहेमाणे२ तेसिं अण्णउत्थियाण अदूरसामतेण, वीइवयइ। तए ण ते अन्नउत्थिया भगव गोयम अदूरसामतेण वीइवयमाण पासति, पासित्ता अन्नमन्न सद्दावेंति, अन्नमन्न सद्दावित्ता एव वयासी-एव खलु देवाणुप्पिया! अम्ह इमाकहा अविप्पकडा, अय च ण गोयमे अम्ह अदूरसामतेण वीइवयइ, त सेय खलु देवाणुप्पिया! अम्ह गोयम एयमट्ठ पुच्छित्तए-त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अंतिए एयमट्ठ पडिसुणंति, पडिसुणित्ता जेणेव भगव गोयमे तेणेव उवागच्छन्ति, तेणेव उवागच्छित्ता भगव गोयम एव वयासी–एवं खलु गोयमा! तव धम्मायरिए, धम्मोवदेसए, समणे णायपुत्ते पच अत्थिकाए पन्नवेइ, त जहा–धम्मत्थिकाय, जाव आगा-

ज्ञातपुत्र चतुर अस्तिकायान अजीवकायान प्रज्ञापयति, तद्यथा–धर्मास्तिकायम् अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, पुद्गलास्तिकायम्, एक च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्रो जीवास्तिकायम् अरूपिकाय जीवकाय प्रज्ञापयति । तत्र खलु श्रमणो ज्ञातपुत्र चतुर. अस्तिकायान अरूपिकायान प्रज्ञापयति, तद्यथा–धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्, एव च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्र पुद्गलास्तिकाय रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयति, तत् कथमेतत्

जो इस प्रकारसे हैं (धम्मत्थिकाय जाव आगासत्थिकाय) धर्मास्तिकाय यावत् आकाशास्तिकाय है (तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए पन्नवेइ) इनमें श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने चार अस्तिकाय अजीवकाय कहे हैं। (त जहा) जैसे (धम्मत्थिकाय अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, पोग्गलत्थिकाय) धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और पुद्गलास्तिकाय (एगं च ण समणे णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय जीवकाय पण्णवेइ) श्रमण ज्ञातपुत्रने एक जीवास्तिकायको अरूपीकाय जीवकाय कहा है । (तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अरूविकाए पण्णवेइ) तथा उन्हीं श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने चार अस्तिकायोंको अरूपी काय कहा है । (तजहा) जो इस प्रकारसे हैं (धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय) धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकाय और जीवास्तिकाय (एगं च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय, रूविकाय

आगासत्थिकाय) धर्मास्तिकायथी लईने आकाशास्तिकाय पर्यन्तना पांच अस्तिकायने अही ग्रहण करवा (तत्थण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए पन्नवेइ) ते पांच अस्तिकायमांना चार अस्तिकायने श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरे अजीवकाय कह्या छे (त जहा) ते चारनां नाम नीचे प्रमाणे छे– (धम्मत्थिकाय, अधमत्थिकाय, आगासत्थिकाय, पोग्गलत्थिकाय) धर्मास्तिकाय अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय अने पुद्गलास्तिकाय. (एगं च ण समणे णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय जीवकाय पण्णवेइ) श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरे એક માત્ર જીવાસ્તિકાયને અરૂપીકાયરૂપ જીવકાય કહ્યું છે (तत्थण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अरूविकाए पण्णवेइ) તથા એ જ શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે ચાર અસ્તિકાયોને અરૂપી કહ્યા છે (त जहा) તે ચાર અરૂપી અસ્તિકાયો નીચે પ્રમાણે છે– (धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, जीवत्थिकाय) ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય. (एगं च समणे णायपुत्ते

कस्य चैत्यस्य अदूरसामन्ते बहव अन्ययूथीकाः परिवसन्ति, तद्यथा-कालोदायी, शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय., नामोदय, अन्यपालक, शैलपालकः शङ्खपालक., सुहस्ती गाथापतिः। तत खलु तेषाम् अन्ययूथिकानाम् अन्यदा कदाचित् एकत्र समुपागताना सन्निविष्टानाम् सन्निपण्णानाम् अयमेतद्रूपो मिथः कथा समुल्लाप समुदपद्यत-एव खलु श्रमण. ज्ञातपुत्र पञ्च अस्तिकायान् प्रज्ञापयति-तद्यथा धर्मास्तिकायम्, यावत्-आकाशास्तिकायम्। तत्र खलु श्रमण

सामते, यहवे अन्नउत्थिया परिवसति) उस गुणशिलक चैत्यके, न अधिक दूर और न अधिक पास किन्तु नजदीकमें अनेक अन्य यूथिकजन रहते थे (तजहा) वे इस प्रकारसे हैं। (कालोदाई, सेलोदाई, सेवालोदाई, उदए, नामुदए, नम्मुदए, अन्नवालए, सेलवालए, सुहत्थी गाहावई) कालोदायी, शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नामोदय, नर्मोदय अन्यपालक, शैलपालक, शखपालक, सुहत्थीगाथापति (तएण तेसिं अन्नउत्थियाण अन्नया कयाइ एगयओ समुवागयाणं सन्निविट्ठाण सन्निसन्नाण अयमेयारूवे मिहोकहासमुल्लावे समुप्पज्जित्था) एक समयकी बात है कि वे अन्यतीर्थिकजन कहींसे आकर एक स्थान पर अच्छी तरहसे आनन्द के साथ बैठे हुए थे सो परस्परमें उनका यह इस प्रकारका वार्तालाप हुआ (एव खलु समणे नायपुत्ते पच अत्थिकाए पन्नवेइ) श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने पाच अस्तिकाय कहे हैं (तजहा)

પૃથ્વી શિલાપટ્ટક હતું તેનું વર્ણન કરવું,(तस्सण गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसाम ते, बहवे अन्नउत्थिया परिवस ति) તે ગુણશિલક ચૈત્યની અધિક દૂર પણ નહીં અને અધિક પાસે પણ નહીં એવે સ્થળે અનેક અન્ય યૂથિક જન (અન્ય મતવાળા લોકો) રહેતા હતા. (त जहा) તેમનાં નામ આ પ્રમાણે સમજવાં- (कालोदाई, सेलोदाई, सेवालोदाई, उदए, नामुदए, नम्मुदए, अन्नवालए, सेलवालए, स खवालए, सुहत्थी गाहावई) કાલોદાયી, શૈલોદાયી, શૈવાલોદાયી, ઉદય, નામોદય નર્મોદય, અન્યપાલક શૈલપાલક, શ ખપાલક સુહસ્તી અને ગાથાપતિ. (तएण तेसिं अन्न उत्थियाण अन्नया कयाइ एगयओ समुवागयाण स न्निविट्ठाण, सन्निसन्नाणं अयमेयारूवे मिहो कहासमुल्लावे समुप्पज्जित्था) એક સમયે એવું બન્યું કે તે અન્યતીર્થિક લોકો, પોતપોતાને સ્થાનેથી આવીને કોઈ એક જગ્યાએ આનંદપૂર્વક બેઠાં હતાં. ત્યારે તેમની વચ્ચે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલ્યો-

(एव खलु समणे नायपुत्ते प च अत्थिकाए पन्नवेइ - त जहा) શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે આ પ્રમાણે પાંચ અસ્તિકાયો કહ્યા છે- (धम्मत्थिकाय जाव

यूथिकानाम्, अदूरसामन्तेन व्यतिव्रजति। ततः खलु ते अन्ययूथिका' भगवन्त गौतमम् अदूरसामन्तेन व्यतिव्रजन्त पश्यन्ति, दृष्ट्वा अन्योन्य शब्दयन्ति, अन्योन्य शब्दयित्वा एवम् अवादिषु –एव खलु देवानुप्रिया । अस्माकम् इय कथा अविप्रकटा, अय च खलु गौतम अस्माकम् अदूरसामन्तेन व्यतिव्रजति, तत् श्रेय खलु देवानुप्रिया' ! अस्माक गौतमम् एतमर्थम् प्रष्टुम्, इति कृत्वा अन्योन्यस्यान्तिके एतमर्थं प्रतिशृण्वन्ति, एतमर्थं प्रतिश्रुत्य यत्रैव भगवान् गौतमस्तत्रैव

आगेर की भूमिका शोधन करते हुए उन अन्यतीर्थिकजनोंके समीप से होकर निकले (तएण ते अण्णउत्थिया भगव गोयम अदूरसामतेण वीइवयमाण पासन्ति, पासित्ता अन्नमन्न सद्दावेंति) उन अन्यतीर्थिक जनोंने भगवान् गौतम को पास से जाता हुआ देखा देखकर उन्होंने एक दूसरे को आपसमें बुलाया (अन्नमन्न सद्दावित्ता एव वयासी) एक दूसरेको बुलाकर फिर उन्होंने इस प्रकारसे कहना प्रारम्भ किया (एव खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह इमा कहा अविप्पकडा, अयच ण गोयमे अम्ह अदूरसामतेणं वीइवयइ) हे देवानुप्रियो ! श्रमण भगवान् महावीर द्वारा प्रकट की गई यह अस्तिकाय की वक्तव्यता अभीतक हमे अप्रतीत है अत ये गौतम जो हमलोगोंके पाससे होकर निकले हैं (त सेय खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह गोयम एयमट्ठ पुच्छित्तए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अतिए एयमट्ठ पडिसुणत्ति) सो हमें अब यही श्रेयस्कर है कि देवानुप्रियो ! हम इस बातको गौतमसे चलकर

વાળી ગતિથી યુક્ત થઇને, ઇર્યાસમિતિનું પાલન કરતાં, આગળની ભૂમિનું શોધન કરતા, તે અન્ય યૂથિકોની પાસેથી નીકળ્યા. (तएण ते अण्णउत्थिया भगव गोयम अदूरसामतेण वीइवयमाण पासति, पासित्ता अन्नमन्न सद्दावेति) તે અન્ય યૂથિકોએ ભગવાન ગૌતમને પોતાની પાસેથી પસાર થતા જોયા. તેમને જોઇને તેમણે એક બીજાને બોલાવ્યા (अन्नमन्न सद्दावित्ता एव वयासी) એક બીજાને બોલાવીને તેમણે આ પ્રમાણે વાત કરવા માંડી– (एव खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह इमा कहा अविप्पकडा, अय च ण गोयमे अम्ह अदूरसामतेण वीइवयइ) હે દેવાનુપ્રિયો ! શ્રમણ ભગવાન મહાવીર દ્વારા પ્રકટ કરવામા આવેલી આ અસ્તિકાયની વક્તવ્યતાની પ્રતીતિ હજી સુધી આપણને થઇ નથી. આ ગૌતમ અત્યારે આપણી પાસે થઇને પસાર થઇ રહેલ છે (त सेय खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह गोयम एयमट्ठ पुच्छित्तए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अतिए एयमट्ठ पडिसुणति) તો આપણે માટે આ પ્રમાણે કરવું એ જ હિતકારી છે કે આપણે ગૌતમની પાસે જઇને આ વિષયમાં તેમને પૂછીએ

मन्ये एवम् ?। तस्मिन काले तस्मिन समये श्रमणो भगवान महावीर. यावत् गुणशीले चैत्ये समवसृत, यावत् पर्षत् प्रतिगता, तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठ. अन्तेवासी इन्द्रभूतिनाम अनगार गौतम गोत्रेण, एव यथा द्वितीयशतके निर्ग्रन्थोद्देशके यावत्-भिक्षाचर्यायाम् अटन् यथा पर्याप्त भक्त-पान प्रतिगृह्णाति, प्रतिगृह्य राजगृहात् नगरात् यावत् अत्वरितम्, अचपलम्, असम्भ्रान्त यावत् ईर्याम् शोधयन् शोधयन् तेषाम् अन्य

अजीवकाय पण्णवेइ) श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने एक पुद्गलास्तिकायको रूपीकाय अजीवकाय कहा है। (से कहमेय मन्ने एव) इस तरहसे उनका ऐसा कथन कैसे माना जा सकता है ? (तेणं कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी इदभूईणाम अणगारे गोयमगोत्तेण एव जहा बिइयसए नियंठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे अहापज्जत्त भत्तपाणं पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णयराओ जाव अतुरिय अचवल असभत जाव रीय सोहेमाणे तेसिं अण्णउत्थियाण अदूरसामतेण वीयवयइ) इतनेमें वहासे उस कालमें उस समयमें श्रमण भगवान् महावीरके प्रधान अतेवासी जिनका नाम इन्द्रभूति अनगार था और गोत्र जिनका गौतम था जैसा कि द्वितीय शतकमें निर्ग्रन्थोद्देशकमें कहा गया है यावत् भिक्षाचर्या करते हुए, यथा प्राप्त भक्तपानको ग्रहण करके राजगृह नगरसे यावत् त्वरारहित होकर, चपलता रहित होकर, असम्भ्रान्त होकर यावत् ईर्यासमितिसे

पोग्गलत्थिकाय, रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ) श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरे કહ્યત એકલા પુદ્ગલાસ્તિકાયને રૂપીકાય, અજીવકાય કહ્યુ છે (से कहमेय मन्ने एव) તેમનું આ પ્રકારનું કથન કેવી રીતે માની શકાય.

(तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी इंदभूई णाम अणगारे गोयमगोत्तेण एव जहा बिइयसए नियंठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे अहापज्जत्त भत्तपाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णयराओ जाव अतुरिय अचवल असभंत जाव रीय सोहेमाणे तेसिं अण्ण उत्थियाण अदूरसामतेण वीयवयइ) તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ અણગાર હતા. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા. બીજા શતકના નિર્ગ્રંથોદ્દેશકમા કહ્યા પ્રમાણેનું ઇન્દ્રભૂતિ અણગાર વિષેનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું તે ઇન્દ્રભૂતિ અણગાર ભિક્ષા કરતા કરતાં, પ્રાસુક એષણીય આહારપાણી ગ્રહણ કરીને રાજગૃહ નગરમાંથી ત્વરારહિત, ચપળતારહિત અસભ્રાંત આદિ વિશેષણ-

यूथिकानाम्, अदूरसामन्तेन व्यतिव्रजति। ततः खलु ते अन्ययूथिका भगवन्त गौतमम् अदूरसामन्तेन व्यतिव्रजन्त पश्यन्ति, दृष्ट्वा अन्योन्य शब्दयन्ति, अन्योन्य शब्दयित्वा एवम् अवादिषु'--एव खलु देवानुप्रिया । अस्माकम् इय कथा अविप्रकटा, अय च खलु गौतम अस्माकम् अदूरसामन्तेन व्यतिव्रजति, तत् श्रेय खलु देवानुप्रियाः ! अस्माक गौतमम् एतमर्थम् प्रष्टुम्, इति कृत्वा अन्योन्यस्या न्तिके एतमर्थं प्रतिशृण्वन्ति, एतमर्थं प्रतिश्रुत्य यत्रैव भगवान् गौतमस्तत्रैव

आगेर की भूमिका शोधन करते हुए उन अन्यतीर्थिकजनोंके समीप से होकर निकले (तएण ते अण्णउत्थिया भगव गोयम अदूरसाम-तेण वीइवयमाण पासनि, पासित्ता अन्नमन्न सद्दावेंति) उन अन्य तीर्थिक जनोंने भगवान् गौतम को पास से जाता हुआ देखा देखकर उन्होंने एक दूसरे को आपसमें बुलाया (अन्नमन्न सद्दावित्ता एव वयासी) एक दूसरेको बुलाकर फिर उन्होंने इस प्रकारसे कहना प्रारम्भ किया (एव खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह इमा कहा अविप्पकडा, अयच ण गोयमे अम्ह अदूरसामतेणं वीइवयइ) हे देवानुप्रियो ! श्रमण भगवान् महावीर द्वारा प्रकट की गई यह अस्तिकाय की वक्तव्यता अभीतक हमे अप्रतीत है अत ये गौतम जो हमलोगोंके पाससे होकर निकले हैं (त सेय खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह गोयम एयमट्ठ पुच्छित्तएत्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अतिए एयमट्ठ पडिसुणति) सो हमें अय यही श्रेयस्कर है कि देवानुप्रियो ! हम इस बातको गौतमसे चलकर

વાળી ગતિથી યુક્ત થઈને, ઈર્યાસમિતિનું પાલન કરતાં, આગળની ભૂમિનું શોધન કરતા, તે અન્ય યૂથિકોની પાસેથી નીકળ્યા. (तएण ते अण्णउत्थिया भगव गोयम अदूरसामतेण वीइवयमाण पासति, पासित्ता अन्नमन्न सद्दावेंति) તે અન્ય યૂથિકોએ ભગવાન ગૌતમને પોતાની પાસેથી પસાર થતા જોયા. તેમને જોઈને તેમણે એક બીજાને બોલાવ્યા. (अन्नमन्न सद्दावित्ता एव वयासी) એક બીજાને બોલાવીને તેમણે આ પ્રમાણે વાત કરવા માંડી- (एव खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह इमा कहा अविप्पकडा, अय च ण गोयमे अम्ह अदूरसामतेण वीइवयइ) હે દેવાનુપ્રિયો ! શ્રમણ ભગવાન મહાવીર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલી આ અસ્તિકાયની વક્તવ્યતાની પ્રતીતિ હજી સુધી આપણને થઈ નથી. આ ગૌતમ અત્યારે આપણી પાસે થઈને પસાર થઈ રહેલ છે (त सेय खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह गोयम एयमट्ठ पुच्छित्तए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अतिए एयमट्ठ पडिसुणति) તો આપણે માટે આ પ્રમાણે કરવું એ જ હિતકારી છે કે આપણે ગૌતમની પાસે જઈને આ વિષયમાં તેમને પૂછીએ

मन्ये एवम् ?। तस्मिन काले तस्मिन समये श्रमणो भगवान् महावीरः यावत् गुणशीले चैत्ये समवसृत , यावत् पर्षत् प्रतिगता, तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठ. अन्तेवासी इन्द्रभूतिनाम अनगार गौतम गोत्रेण, एव यथा द्वितीयशतके निर्ग्रन्थोद्देशक यावत्-भिक्षाचर्यायाम् अटन् यथा पर्याप्त भक्त-पान प्रतिगृह्णाति, प्रतिगृह्य राजगृहात् नगरात् यावत् अत्वरितम्, अचपलम्, असम्भ्रान्त यावत् ईर्याम् शोधयन् शोधयन् तेषाम् अन्य

अजीवकाय पण्णवेइ) श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने एक पुद्गलास्तिकायको रूपीकाय अजीवकाय कहा है । (से कहमेय मन्ने एव) इस तरहसे उनका ऐसा कथन कैसे माना जा सकता है ? (तेणं कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी इदभूईणाम अणगारे गोयमगोत्तेण एव जहा बिइयसए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे अहापज्जत्त भत्तपाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णयराओ जाव अतुरिय अचवल असभत जाव रीय सोहेमाणे तेसिं अण्णउत्थियाण अदूरसामतेण वीयवयइ) इतनेमें वहासे उस कालमें उस समयमें श्रमण भगवान् महावीरके प्रधान अतेवासी जिनका नाम इन्द्रभूति अनगार था और गोत्र जिनका गौतम था जैसा कि द्वितीय शतकमें निर्ग्रन्थोद्देशकमें कहा गया है यावत् भिक्षाचर्या करते हुए, यथा प्राप्त भक्तपानको ग्रहण करके राजगृह नगरसे यावत् त्वरारहित होकर, चपलता रहित होकर, असम्भ्रान्त होकर यावत् ईर्यासमितिसे

पोग्गलत्थिकाय, रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ) શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે ફક્ત એકલા પુદ્ગલાસ્તિકાયને રૂપીકાય, અજીવકાય કહ્યુ છે (से कहमेय मन्ने एव) તેમનું આ પ્રકારનું કથન કેવી રીતે માની શકાય.

(तेण कालेण तेण समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी इदभूई णाम अणगारे गोयमगोत्तेण एव जहा बिइयसए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे अहापज्जत्त भत्तपाणं पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णयराओ जाव अतुरिय अचवल असमत जाव रीय सोहेमाणे तेसिं अण्ण उत्थियाण अदूरसाम तेण वीयवयइ) તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ અણુગાર હતા. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા. બીજા શતકના નિર્ગ્રંથોદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણેનું ઇન્દ્રભૂતિ અણુગાર વિષેનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું તે ઇન્દ્રભૂતિ અણગાર ભિક્ષા કરતા કરતાં, આહાર એષણીય આહારપાણી ગ્રહણ કરીને રાજગૃહ નગરમાંથી ત્વરારહિત, ચપલતારહિત અસંભ્રાંત આદિ વિશેષણ-

देवानुप्रियाः ! अस्तिभावं नास्तीति वदामः, नास्तिभावम् अस्तीति वदामः, वयं खलु देवानुप्रियाः ! सर्वम् अस्ति भावम् अस्तीति वदामः, सर्वं नास्ति-भावं नास्तीति वदामः, तत् चेतसा खलु यूयम् देवानुप्रियाः ! एतमर्थम् स्वयमेव प्रत्युत्प्रेक्षध्वम्, इति कृत्वा तान् अन्ययूथिकान् एवम् अवादिष्ट एवमुक्त्वा यत्रैव गुणशिलकं चैत्यम्, यत्रैव श्रमणो भगवान्

अन्न उत्थिए एवं वयासी) तब भगवान् गौतमने उन अन्ययुथिकों से ऐसा कहा (नो खलु वयं देवाणुप्पिया ! सव्वं अत्थिभावं नत्थित्ति वयामो, सव्वं नत्थिभावं अत्थित्ति वयामो अम्हे णं देवाणुप्पिया ! सव्वं अत्थिभावं अत्थित्ति वयामो सव्वं नत्थिभावं नत्थित्ति वयामो) हे देवानुप्रियो ! हम अस्तिभाव को नास्तिरूपसे नहीं कहते हैं, और नास्तिभावको अस्ति भावरूपसे नहीं कहते हैं। हे देवानुप्रियो ! हम समस्त अस्तिभावको 'अस्ति' इसरूप से कहते हैं और समस्त नास्तिभावको 'नास्ति' इसरूपसे कहते हैं। (तं चेयसा-वेयसा खलु तुब्भे देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं सयमेव पच्चुवेक्खह त्तिकट्टु ते अन्नउत्थिए एवं वयासी-एवं एवं, जेणेव गुणसिलए चेइए, जेणेव समणे भगवं महावीरे, एवं जहा नियंठुद्देसए जाव भत्तपाणं पडिदंसेइ, भत्तपाणं पडिदंसेत्ता समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता नमंसित्ता नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ) हे देवानुप्रियो ! तुमज्ञानद्वारा-मनसे-स्वयं ही इस अर्थका विचार करो। इस प्रकार कहकर गौतमने उन अन्यतीर्थिकों से ऐसा कहा कि यह इस प्रकारसे है, यह इस प्रकारसे है। इस

यूथिकोने आ प्रमाणे कह्युं- (नो खलु वयं देवाणुप्पिया ! अत्थिभावं नत्थि त्ति वयामो, नत्थिभावं अत्थि त्ति वयामो, अम्हे णं देवाणुप्पिया ! सव्वं अत्थिभावं अत्थि त्ति वयामो, सव्वं नत्थिभावं नत्थि त्ति वयामो) हे देवानुप्रियो ! अमे अस्तिभावने नास्तिरूपे कहेता नथी अने नास्तिभावने अस्तिरूपे कहेता नथी. हे देवानुप्रियो ! अमे समस्त अस्तिभावने 'अस्ति' आ रूपे ज कहीये छीये, अने समस्त नास्तिभावने 'नास्ति' आ रूपे कहीये छीये. (तं चेयसा-वेयसा खलु तुब्भे देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं सयमेव पच्चुवेक्खह त्ति कट्टु ते अन्नउत्थिए एवं वयासी-एवं-एवं-जेणेव गुणसिलए चेइए, जेणेव समणे भगवं महावीरे एवं जहा नियंठुद्देसए जाव भत्तपाणं पडिदंसेइ, भत्तपाणं पडिदंसेत्ता समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता नमंसित्ता नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ) हे देवानुप्रियो ! तमे ज्ञान द्वारा, मनथी जाते ज आ विषयनो विचार करो. आ प्रमाणे कहीने गौतमे ते अन्य यूथिकोने एवुं कह्युं के अस्तिकायना जे स्वरूपनुं भगवान

उपागच्छन्ति, तत्रैव उपागत्य भगवन्तं गौतमम् एवम् अवादिषु -एवं खलु गौतम ! तव धर्माचार्य, धर्मोपदेशक श्रमणो ज्ञातपुत्र' पञ्च अस्तिकायान् प्रज्ञापयति, तद्यथा-धर्मास्तिकाय, यावत्-आकाशास्तिकायम्, तदेव यावत्-रूपिकायम् अजीवकायम् प्रज्ञापयति, तत् कथमेतत् गौतम ! एवम् ? ततः खलु स भगवान् गौतम. तान् अन्ययूथिकान् एवम् अवादीत्-नो खलु वय

पूछे इस प्रकारसे उन सबने आपसमें एक दूसरेकी बातको मान लिया (एयमट्ठ पडिसुणित्ता जेणेव भगव गोयमे ! तेणेव उवागच्छति) और एक दूसरे की बातको मान कर वे सबके सब जहा भगवान् गौतम थे, वहा पर आये (तेणेव उवागच्छित्ता भगव गोयम एव वयासी एव खलु गोयमा ! तव धम्मायरिए धम्मोवदेसए, समणे णायपुत्ते पच अत्थिकाए पन्नवेइ) वहाँ आकर उन्होंने भगवान् गौतम ! से ऐसा कहा है गौतम ! आपके धर्मोपदेशक धर्माचार्य श्रमण ज्ञातपुत्रने पाच अस्तिकायोंकी प्ररूपणाकी है । (तजहा) जो इस प्रकारसे है (धम्मत्थिकाय, जाव आगासत्थिकाय) धर्मास्तिकाय यावत् आकाशास्तिकाय (त चेव जाव रूविकाय अजीवकाय पन्नवेइ) यह कथन 'पुद्गलास्तिकाय रूपिकाय अजीवकाय है यहा तक जानना चाहिये । (से कहमेय गोयमा ! एव) सो हे गौतम ! यह कथन किस प्रकारसे है (तएणं से भगव गोयमे ते

આ પ્રમાણે પરસ્પરની વાત તેમણે સ્વીકારી લીધી. (एयमट्ठ पडिसुणित्ता जेणेव भगव गोयमे ! तेणेव उवागच्छति) આ પ્રમાણે અન્યોન્યની વાતને માન્ય કરીને તેઓ ભગવાન ગૌતમની પાસે આવ્યા. (तेणेव उवागच्छित्ता भगव गोयम एव वयासी) ત્યાં આવીને તેમણે ભગવાન ગૌતમને આ પ્રમાણે કહ્યું- (एव खलु गोयमा! तव धम्मायरिए धम्मोवदेसए, समणे णायपुत्ते पच अस्तिकाए पन्नवेइ) હે ગૌતમ ! તમારા ધર્મોપદેશક, ધર્માચાર્ય, શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે પચ અસ્તિકાયોની પ્રરૂપણા કરી છે- (त जहा) જે આ પ્રમાણે છે-(धम्मत्थिकाय, जाव आगासत्थिकाय) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય જીવાસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય. (त चेव जाव रूविकाय अजीवकाय पन्नवेइ) અહીંથી શરૂ કરીને 'પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપિકાય અજીવકાય છે ત્યા સુધીનું પૂર્વોક્ત કથન ગ્રહણ કરવું (से कहमेय गोयमा! एव) તો હે ગૌતમ ! આ કથન કેવી રીતે માન્ય કરી શકાય એવું છે ! (तएण से भगव गोयमे ते अन्नउत्थिए एव वयासी) ત્યારે ભગવાન ગૌતમે તે અન્ય

पट्टओ, वण्णओ' यावत् औपपातिकसूत्रवर्णित. पृथिवीशिलापट्टक. आसीत्, वर्णकः, तस्यापि वर्णनम् औपपातिकवत्, 'तस्स णं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते बहवे अन्नउत्थिया परिवसंति' 'तस्य खलु गुणशिलकस्य चैत्यस्य=उद्यानस्य अदूरसामन्ते नातिदूरे नातिसमीपे-चैत्यपार्श्वे इत्यर्थ. बहवोऽनेके अन्ययूथिकाः=अन्यतीर्थिका प्रतिवसन्ति, 'तं जहा-कालोदाई, सेलोदाई, सेवालोदाई उदए, नामुदए, नम्मुदए, अन्नवालए, सेलवालए, सखवालए, सुहत्थी, गाहावई' तद्यथा-कालोदायी, शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नामोदय, नर्मोदय, अन्यपालक, शैलपालक, शङ्खपालक, सुहस्ती, गाथापतिश्चेति। 'तए णं तेसिं अन्नउत्थियाणं अन्नया कयाइ एगयओ समुवागयाणं सन्नि-

---

भद्र चैत्यकी तरहसे जानना चाहिये। 'जाव पुढवीसिलापट्टओ' यावत् औपपातिक सूत्रमें वर्णित हुएकी तरह वहां पर एक पृथिवी शिलापट्टक था 'वण्णओ' इसका भी वर्णन औपपातिकमें किया गया है। 'तस्स णं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते बहवे अन्नउत्थिया परिवसंति' उसगुणशिलक चैत्यके पास उससे न अधिक दूर और न अधिक पास किन्तु उसके ठीक पार्श्वभागमें समीपमें अन्ययूथिकजन अन्यतीर्थिकजन रहते थे। 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकारसे हैं 'कालोदाई, सेलोदाई, सेवालोदाई, उदए, नामुदए, नम्मुदए, अन्नवालए, सेलवालए, सखवालए, सुहत्थी, गाहावई' कालोदायी, शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नामोदय, नर्मोदय, अन्यपालक, शैलपालक, शङ्खपालक, सुहस्ती और गाथापति, 'तए णं तेसिं अन्नउत्थियाणं अन्नया-कयाइ एगयओ समुवागयाणं सन्निविट्ठाणं' किसी समय स्थानान्तर

सिला पट्टओ' त्यां એક પૃથ્વીશિલાપટ્ટક હતુ 'वण्णओ' तेनु वर्णन पण औपपातिक सूत्रमां કરેલ છે 'तस्स णं गुणसिलयस्स चेइयस्स' ते गुणशिलक चैत्यथी 'अदूरसामंते बहवे अन्नउत्थिया परिवसंति' અતિશય દૂર પણ નહી અને તદ્દન પાસે પણ નહી એવે સ્થાને અનેક અન્ય યૂથિકો - અન્ય તીર્થિકો (અન્ય મતવાદીઓ) રહેતા હતા, 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે હતા- 'कालोदाई, सेलोदाई, सेवालोदाई, उदए, नामुदए, नम्मुदए, अन्नवालए, सेलवालए, सखवालए, सुहत्थी, गाहावई' કાલોદાયી, શૈલોદાયી, શૈવાલોદાયી, ઉદય નામોદય નર્મોદય, અન્યપાલક શૈલપાલક શંખપાલક સુહસ્તી અને ગાથાપતિ 'तए णं तेसिं अन्नउत्थियाणं अन्नयाकयाइ एगयओ समुवागयाणं सन्निविट्ठाणं' કોઈ એક સમયે

महावीर, एवं यथा निर्ग्रन्थोद्देशके यावत्-भक्तपान प्रतिदर्शयति, भक्तपान प्रतिदर्श्य श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा नात्यासन्ने यावत् पर्युपास्ते ॥सू० १॥

टीका-'तेण काळेणं, तेण समएणं रायगिहे नाम नयरे होत्था वण्णओ' तस्मिन् काले तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरम् आसीत्, वर्णकः वर्णनं चम्पानगरीवत् विज्ञेयः 'गुणसिलए चेइए, वण्णओ' गुणशिलकं नाम चैत्यम् उद्यानम् आसीत् वर्णकः, एतस्यापि वर्णनं पूर्णभद्रचैत्यवत् 'जाव-पुढविसिला

प्रकार कहकर वे गौतम भगवान् जहां गुणशिलक चैत्य था और जहां पर श्रमण भगवान् महावीर थे, वहां पर आये वहां आकर निर्ग्रन्थोद्देशकमें कहे अनुसार उन्होंने यावत् भक्तपानको प्रभुको दिखलाया। भक्तपानको दिखलाकर फिर उन्होंने श्रमण भगवान् महावीरको वंदनाकी नमस्कार किया और आहारपानी किया बादमें प्रभुके पास आकर बैठकर सेवा करने लगे।

टीकार्थ-धर्मास्तिकाय आदिकोंके स्वरूपको निरूपण करनेके लिये सूत्रकारने 'तेण कालेण' इत्यादि सूत्र कहा है। 'तेण कालेण तेण समएण रायगिहे नाम नयरे होत्था' उसकाल और उस समयमें राजगृह नामका नगर था' वण्णओ' इसका वर्णन चम्पानगरीकी तरह जानना चाहिये 'गुणसिलए चेइए' उस राजगृह नगरमें गुण शिलक नामका चैत्य-उद्यान था। 'वण्णओ' इसका भी वर्णन पूर्ण

મહાવીરે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે સત્ય અને યથાર્થ જ છે, આ પ્રમાણે કહીને ગૌતમ સ્વામી ત્યાંથી આગળ વધ્યા, અને જ્યાં ગુણશિલક ચૈત્ય હતું, અને જ્યાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વિરાજમાન હતા, ત્યાં તેઓ ગયા. ત્યાં જઈને નિગ્રન્થોદ્દેશકમાં આ પ્રમાણે તેમણે (યાવત) આહારપાણી ભગવાનને બતાવ્યા ત્યારબાદ તેમણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યા, અને આહારપાણી કર્યાં પછી તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે આવીને બેસી ગયા અને ભગવાનની સેવા કરવા લાગ્યા.

ટીકાર્થ- સૂત્રકારે ધર્માસ્તિકાય આદિકોના સ્વરૂપનું આ સૂત્રમા નિરૂપણ કર્યું છે- 'तेण कालेण तेण समएण रायगिहे नाम नयरे होत्था' તે કાળે અને તે સમયે રાજગૃહ નામે નગર હતું 'वण्णओ' તેનું વર્ણન ચંપા નગરીના વર્ણન પ્રમાણે સમજવું 'गुणसिलए चेइए' તે રાજગૃહ નગરમાં ગુણશિલક નામનું ચૈત્ય (ઉદ્યાન) હતું 'वण्णओ' તેનું વર્ણન પૂર્ણભદ્ર ચૈત્યના વર્ણન પ્રમાણે સમજવું जाव पुढवि

अजीवकायास्तान् प्रज्ञापयति, 'त जहा-धम्मत्थि-काय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, पोग्गलत्थिकाय' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकाय पुद्गलास्तिकाय चेति। एतच्चतुर्विधम् अजीवकाय प्रज्ञापयतीति पूर्वेण सम्बन्धः, 'एगं च ण समणे णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय जीवकाय पण्णवेइ' एक च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्र जीवास्तिकायम् अरूपिकायम्-अमूर्त्तम् जीवकाय प्रज्ञापयति=केवल जीवास्तिकायम् अरूपिजीवकाय कथयतीति भाव । जीवास्तिकायपदार्थस्तु-जीवन जीव, ज्ञानाद्युपयोग तत्प्रधान अस्तिकायो जीवास्तिकायस्तमिति बोध्यम् । 'तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अरूविकाए पण्णवेइ' तत्र खलु पञ्चसु अस्तिकायेषु श्रमणो ज्ञातपुत्र चतुर अस्तिकायान् अरूपिकायान् प्रज्ञापयति-'त जहा-धम्मत्थि

अजीवकाय कहा है। अजीवकायका तात्पर्य है 'अजीवत्वे सति कायत्व' अजीव होकर जो बहु प्रदेशवाले हों ऐसे ये अजीवकाय 'धम्मत्थिकाय अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय पोग्गलत्थिकाय' धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकाय और पुद्गलास्तिकाय ये चार कहे गये हैं। 'एग च ण समणे णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय जीवकाय पण्णवेइ' तथा उन्हीं श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने एक जीवास्तिकायको अरूपी जीवकाय कहा है। जीवास्तिकाय पदका अर्थ ऐसा है कि ज्ञानादिरूप उपयोगवाला जीव है इस प्रधानता वाला जो अस्तिकाय है 'तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अरूविकाए पण्णवेइ' पांच अस्तिकायोंमें से श्रमणज्ञातपुत्र महावीरने चार अस्तिकायोंको अरूपिकाय कहा है। 'त जहा' वे इस प्रकारसे

અજીવકાયનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે- 'अजीवत्वे सति कायत्व' અજીવ હોવા છતાં જે બહુ પ્રદેશોવાળા હોય એવા અસ્તિકાયોને અજીવકાય કહે છે. તે ચાર અજીવ અસ્તિકાયોના નામ આ પ્રમાણે છે- 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, पोग्गलत्थिकाय' ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય. 'एग च ण समणे णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय जीवकाय पण्णवेइ' તથા એક શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે એકલા જીવાસ્તિકાયને જ અરૂપી જીવકાય કહ્યુ છે (જીવાસ્તિકાયનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- જ્ઞાનાદિ રૂપ ઉપયોગનું નામ જીવ છે આ જ્ઞાનાદિ રૂપ ઉપયોગની પ્રધાનતા જેમાં હોય છે તે અસ્તિકાયને જીવાસ્તિકાય કહે છે 'तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए पण्णवेइ - तजहा' પાંચ અસ્તિકાયોમાંના નીચે પ્રમાણે ચાર અસ્તિકાયોને શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે

विह्वाण, सन्निसन्नाण' ततः खलु तेषाम् अन्ययूथिकानाम्=अन्यतीर्थिकानाम् अन्यदा एकदा कदाचित् एकत =एकत्र समुपागतानां=स्थानान्तरेभ्य. एकत्रसमिलितानाम्, सन्निविष्टानाम्=समूहतया स्थितानाम्, सन्निषण्णानाम् सम्यक्तया निषण्णानाम् सुखोपविष्टानामित्यर्थ, 'अयमेयारूवे मिहो कहासमुल्लावे समुप्पज्जित्था' अयमेतद्रूप =वक्ष्माणस्वरूप मिथ =परस्परम्, कथासमुल्लापः= वार्तालापप्रकार, समुदपद्यत=समुत्पन्नः। स क ? इति प्रदर्शयति-'एव खलु समणे नायपुत्ते पच अत्थिकाए पन्नवेइ' एव प्रकारेण खलु श्रमणो ज्ञातपुत्र महावीरः पञ्चअस्तिकायान्=प्रदेशसमूहान्, प्रज्ञापयति=प्ररूपयति-' त जहा' तद्यथा-तान् दर्शयति-'धम्मत्थिकाय, जाव-आगासत्थिकाय' धर्मास्ति कायम्, यावत्पदेन-अधर्मास्तिकायम् जीवास्तिकायम्, पुद्गलास्तिकायम्, आकाशास्तिकाय चेति । 'तत्थण समणे नायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए पन्नवेइ' तत्र खलु धर्मास्तिकायादिषु पञ्चसु मध्य श्रमण. ज्ञातपुत्रः, चतुर अस्तिकायान् अजीवकायान् अजीवा अचेतनाश्च ते च कायाश्च राशय इति

से आकर एकत्र समूहरूपसे सुखपूर्वक बैठे हुए इन अन्यतीर्थिकोंका 'अयमेयारूवे मिहो कहासमुल्लावे समुप्पज्जित्था' आपसमें ऐसा वार्तालाप हुआ। 'एव खलु समणे नायपुत्ते पच अत्थिकाए पन्नवेइ कि श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने पाच अस्तिकायोंकी प्रदेश समूहोंकी प्ररूपणाकी है 'त जहा' जो इस प्रकारसे हैं 'धम्मत्थिकाय, जाव आगासत्थिकाय' धर्मास्तिकाय यावत् आकाशास्तिकाय यहाँ यावत्पदसे अधर्मास्तिकाय, जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय' और आकाशास्तिकाय, इन अस्तिकायों का ग्रहण हुआहै। 'तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए पन्नवेइ' इनमें श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने चार अस्तिकायोंको

તેઓ બધા પોતપોતાને સ્થાનેથી આવીને કોઈ એક સ્થાને ભેગા મળીને સુખપૂર્વક બેસીને 'अयमेयारूवे मिहो कहासमुल्लावे समुप्पज्जित्था' એક બીજા સાથે આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા- 'एव खलु समणे नायपुत्ते पच अत्थिकाए पन्नवेइ' શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે પાચ અસ્તિકાયોની (પ્રદેશ સમૂહોની) પ્રરૂપણા કરી છે 'त जहा' તે પાચ અસ્તિકાયો આ પ્રમાણે છે- 'धम्मत्थिकाय,जाव आगासत्थिकाय' [૨] અધર્માસ્તિકાય [૩] જીવાસ્તિકાય, [૪] પુદ્ગલાસ્તિકાય અને [૫] આકાશાસ્તિકાય. 'तत्थण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए पन्नवेइ' તે પાચ અસ્તિકાયોમાંથી ચાર અસ્તિકાયોને શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે અજીવકાય આ છે

अजीवकायास्तान् प्रज्ञापयति, 'त जहा-धम्मत्थि-काय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, पोग्गलत्थिकाय' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकाय पुद्गलास्तिकाय चेति। एतच्चतुर्विधम् अजीवकाय प्रज्ञापयतीति पूर्वेण सम्बन्धः, 'एग च ण समणे णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय जीवकाय पण्णवेइ' एक च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्र जीवास्तिकायम् अरूपिकायम्-अमूर्त्तम् जीवकाय प्रज्ञापयति=केवल जीवास्तिकायम् अरूपिजीवकाय कथयतीति भावः। जीवास्तिकायपदार्थस्तु-जीवन जीव, ज्ञानाद्युपयोगः तत्प्रधान अस्तिकायो जीवास्तिकायस्तमिति बोध्यम्। 'तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अरूविकाए पण्णवेइ' तत्र खलु पञ्चसु अस्तिकायेषु श्रमणो ज्ञातपुत्र चतुर, अस्तिकायान् अरूपिकायान् प्रज्ञापयति-'त जहा-धम्मत्थि

अजीवकाय कहा है। अजीवकायका तात्पर्य है 'अजीवत्वे सति कायत्व' अजीव होकर जो बहु प्रदेशवाले हों ऐसे ये अजीवकाय 'धम्मत्थिकाय अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय पोग्गलत्थिकाय' धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकाय और पुद्गलास्तिकाय ये चार कहे गये हैं। 'एग च ण समणे णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय जीवकाय पण्णवेइ' तथा उन्हीं श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने एक जीवास्तिकायको अरूपी जीवकाय कहा है। जीवास्तिकाय पदका अर्थ ऐसा है कि ज्ञानादिरूप उपयोगवाला जीव है इस प्रधानता वाला जो अस्तिकाय है 'तत्थ ण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अरूविकाए पण्णवेइ' पांच अस्तिकायोंमें से श्रमणज्ञातपुत्र महावीरने चार अस्तिकायोंको अरूपिकाय कहा है। 'त जहा' वे इस प्रकारसे

અજીવકાયનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે- 'अजीवत्वे सति कायत्व' અજીવ હોવા છતાં જે બહુ પ્રદેશોવાળા હોય એવા અસ્તિકાયોને અજીવકાય કહે છે તે ચાર અજીવ અસ્તિકાયોના નામ આ પ્રમાણે છે- 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, पोग्गलत्थिकाय' ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય 'एग च ण समणे णायपुत्ते जीवत्थिकाय अरूविकाय जीवकाय पण्णवेइ' તથા એક શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે એકલા જીવાસ્તિકાયને જ અરૂપી જીવકાય કહ્યું છે. જીવાસ્તિકાયનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- જ્ઞાનાદિ રૂપ ઉપયોગનું નામ જીવ છે આ જ્ઞાનાદિ રૂપ ઉપયોગની પ્રધાનતા જેમાં હોય છે તે અસ્તિકાયને જીવાસ્તિકાય કહે છે 'तत्थण समणे णायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए पण्णवेइ - तजहा' પાંચ અસ્તિકાયોમાંના નીચે પ્રમાણે ચાર અસ્તિકાયોને શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે

काय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, जीवत्थिकाय' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्। 'एग च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' एक च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्र पुद्गलास्तिकायम् रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयति, 'से कहमेय मन्ने एव?' तत् कथमेतत् एव मन्यामहे? कया रीत्या खलु श्रमणज्ञातपुत्रेण वर्णितरूपतया धर्मास्तिकायादीन सत्य मन्यामहे?। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' तस्मिन काले, तस्मिन समये अन्यतीर्थिकानां परस्परवार्तालापसमये खलु श्रमणो भगवान महावीर यावत्-राजगृहे नगरे गुणशिलक चैत्ये=उद्याने समवसृत, 'जाव

हैं 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और जीवास्तिकाय 'एगं च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' उन्हीं श्रमण ज्ञातपुत्रने एक पुद्गलास्तिकायको जो कि रूपिकाय है अजीवकाय कहा है। 'से कहमेय मन्ने एव' श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरके द्वारा इस तरह ऊपर वर्णितरूपसे धर्मास्तिकाय आदिकोंका जो वर्णन किया गया है उसे हमलोग किसरीतिसे सत्य मानें। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगवं महावीरे जाव गुणसिलए-चेइए समोसढे' उसीकालमें और उसी समयसे श्रमणभगवान् महावीर यावत् गुणशिलक उद्यानमें पधारे अर्थात् जब इस प्रकारका वार्तालाप उन अन्यतीर्थिकजनोंमें हुआ था ठीक उसी समय श्रमण भगवान् महावीर गुणशिलक उद्यानमें जो कि उन अन्यतीर्थिकोंके

અરૂપીકાય કહ્યા છે- 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય, આ ચારને અરૂપીકાય કહ્યા છે 'एग च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पण्णवेइ' એજ શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે એકલા પુદ્ગલાસ્તિકાયને રૂપીકાય અજીવકાય કહ્યું છે, 'से कहमेय मन्ने एव?' શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે ધર્માસ્તિકાય આદિના વિષયમા આ પ્રમાણે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને આપણે કેવી રીતે સત્ય માની શકીએ? 'तेण कालेण तेण समए ण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ગુણશિલક ઉદ્યાનમા પધાર્યા- એટલે કે જ્યારે અન્યતીર્થિકો વચ્ચે ઉપર મુજબનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યારે મહાવીર પ્રભુ તે અન્યતીર્થિકોના નિવાસસ્થાનની

परिसा पडिगया ' यावत् – समवसृत भगवन्त विज्ञाय धर्मकथा श्रोतु पर्षत् आगता, तच्छ्रुत्वा च, पर्षत् प्रतिगता 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई णाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्यः इन्द्रभूतिर्नाम अनगार गौतम गोत्रेण ' एवं जहा बिइय सए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' एव यथा द्वितीयशतके पञ्चमे निर्ग्रन्थोद्देशके यावत्-भिक्षाचर्यायाम् अटन्=परिभ्रमन् अहापज्जत्त भत्त-पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ जाव-अतुरिय, अचवल,

निवास स्थानके पासमें आ पधारे 'जाव परिसा पडिगया' यावत् भगवानको आये हुए जानकर धर्मोपदेश आदिको सुननेके लिये परिषद् वहा आई धर्मोपदेश सुनकर वह परिषद् वापिस अपनेर स्थान पर चली गई 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी, इंदभूईनाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' उस काल और उस समयमें श्रमण भगवान्के प्रधान दीक्षापर्यायकी अपेक्षा ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य इन्द्रभूति अनगार जो कि गौतम गोत्रके थे, 'एव जहा बिइयसए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' जैसा द्वितीयशतकमें पांचवें निर्ग्रन्थ उद्देशकमें कहा गया है यावत् भिक्षाचर्यामें परिभ्रमण करते हुए, तथा 'अहापज्जत्त भत्त पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ' उस भिक्षाचर्यामें जो उन्हें अरस, विरस आदिरूप आहार मिला उसे लेकर, वे राजगृह

સમીપમા આવેલા ગુણશિલક ચૈત્યમા પધાર્યા 'जाव परिसया पडिगया' ભગવાનના આગમનના શુભ સમાચાર જાણીને લોકો ધર્મોપદેશ સાભળવા માટે આવ્યા, અને ધર્મોપદેશ સાભળીને લોકો પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी, इंदभूई नाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પ્રધાન શિષ્ય (દીક્ષા પર્યાયથી અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ શિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ અણગાર હતા. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા 'एव जहा बिइयसए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' અહી બીજા શતકના પાચમા નિર્ગ્રંથ ઉદ્દેશકનું કથન ગ્રહણ કરવું તે ઇન્દ્રભૂતિ [ગૌતમ] અણગારને ભિક્ષાચર્યા માટે પરિભ્રમણ કરતા કરતા 'अहा पज्जत्त भत्तपाण पडिगाहित्ता रायगिहाओ णयराओ' જે અરસ, વિરસ આદિરૂપ આહાર પ્રાપ્ત થયો તે

काय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, जीवत्थिकाय' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्। 'एग च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' एक च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्र पुद्गलास्तिकायम् रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयति, 'से कहमेय मन्ने एव?' तत् कथमेतत् एव मन्यामहे? कया रीत्या खलु श्रमणज्ञातपुत्रेण वर्णितरूपतया धर्मास्तिकायादीन् सत्य मन्यामहे?। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये अन्यतीर्थिकाना परस्परवार्तालापसमये खलु श्रमणो भगवान् महावीरः यावत्-राजगृहे नगरे गुणशिलक चैत्ये=उद्याने समवसृत', 'जाव

हैं 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और जीवास्तिकाय 'एगं च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकायं रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' उन्हीं श्रमण ज्ञातपुत्रने एक पुद्गलास्तिकायको जो कि रूपिकाय है अजीवकाय कहा है। 'से कहमेय मन्ने एव' श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरके द्वारा इस तरह ऊपर वर्णितरूपसे धर्मास्तिकाय आदिकोंका जो वर्णन किया गया है उसे हमलोग किसरीतिसे सत्य मानें। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए-चेइए समोसढे' उसीकालमें और उसी समयसे श्रमणभगवान् महावीर यावत् गुणशिलक उद्यानमें पधारे अर्थात् जब इस प्रकारका वार्तालाप उन अन्यतीर्थिकजनोंमें हुआ था ठीक उसी समय श्रमण भगवान् महावीर गुणशिलक उद्यानमें जो कि उन अन्यतीर्थिकोंके

અરૂપીકાય કહ્યા છે- 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય, આ ચારને અરૂપીકાય કહ્યા છે 'एग च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पण्णवेइ' એ જ શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે એકલા પુદ્ગલાસ્તિકાયને રૂપીકાય અજીવકાય કહ્યું છે. 'से कहमेय मन्ने एव?' શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે ધર્માસ્તિકાય આદિના વિષયમાં આ પ્રમાણે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને આપણે કેવી રીતે સત્ય માની શકીએ? 'तेण कालेण तेण समए ण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ગુણશિલક ઉદ્યાનમાં પધાર્યા- એટલે કે જ્યારે અન્યતીર્થિકો વચ્ચે ઉપર મુજબનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યારે મહાવીર પ્રભુ તે અન્યતીર્થિકોના નિવાસસ્થાનની

परिसा पडिगया' यावत् – समवसृत भगवन्त विज्ञाय धर्मकथा श्रोतु पर्षत् आगता, तच्छ्रुत्वा च, पर्षत् प्रतिगता 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई णाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य इन्द्रभूतिर्नाम अनगार गौतम गोत्रेण 'एव जहा विइय सए नियंठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' एव यथा द्वितीयशतके पञ्चमे निर्ग्रन्थोद्देशके यावत्-भिक्षाचर्यायाम् अटन्=परिभ्रमन् अहापज्जत्त भत्त-पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ जाव-अतुरिय, अचवल,

---

निवास स्थानके पासमें था पधारे 'जाव परिसा पडिगया' यावत् भगवानको आये हुए जानकर धर्मोपदेश आदिको सुननेके लिये परिषद वहा आई धर्मोपदेश सुनकर वह परिषद् वापिस अपनेर स्थान पर चली गई 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी, इंदभूईनाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' उस काल और उस समयमें श्रमण भगवान्के प्रधान दीक्षापर्यायकी अपेक्षा ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य इन्द्रभूति अनगार जो कि गौतम गोत्रके थे, 'एव जहा बिइयसए नियंठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' जैसा द्वितीयशतकमें पांचवें निर्ग्रन्थ उद्देशकमें कहा गया है यावत् भिक्षाचर्यामें परिभ्रमण करते हुए, तथा 'अहापज्जत्त भत्त पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ' उस भिक्षाचर्यामें जो उन्हें अरस, विरस आदिरूप आहार मिला उसे लेकर, वे राजगृह

સમીપમા આવેલા ગુણશિલક ચૈત્યમા પધાર્યા 'જાવ પરિસયા પડિગયા' ભગવાનના આગમનના શુભ સમાચાર જાણીને લોકો ધર્મોપદેશ સાભળવા માટે આવ્યા, અને ધર્મોપદેશ સાભળીને લોકો પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા 'તેણ કાલેણ તેણ સમએણ સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ જેટ્ઠે અતેવાસી, ઇંદભૂઈ નામ અણગારે ગોયમે ગોત્તેણ' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પ્રધાન શિષ્ય (દીક્ષા પર્યાયથી અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ શિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ અણુગાર હતા. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા 'એવ જહા વિઇયસએ નિયંઠુદ્દેસએ જાવ ભિક્ખાયરિયાએ અડમાણે' અહી બીજા શતકના પાચમા નિર્ગ્રંથ ઉદ્દેશકનું કથન ગ્રહણ કરવું તે ઇન્દ્રભૂતિ [ગૌતમ] અણુગારને ભિક્ષાચર્યા માટે પરિભ્રમણ કરતા કરતા 'અહા પજ્જત્ત ભત્તપાણ પડિગાહિત્તા રાયગિહાઓ ણયરાઓ' જે અરસ, વિરસ આદિરૂપ આહાર પ્રાપ્ત થયો તે

काय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, जीवत्थिकाय' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्। 'एग च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' एकं च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्रः पुद्गलास्तिकायम् रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयति, 'से कहमेयं मन्ने एव?' तत् कथमेतत् एव मन्यामहे? कया रीत्या खलु श्रमणज्ञातपुत्रेण वर्णितरूपतया धर्मास्तिकायादीन् सत्य मन्यामहे?। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये अन्यतीर्थिकानां परस्परवार्तालापसमये खलु श्रमणो भगवान् महावीरः यावत्-राजगृहे नगरे गुणशिलक चैत्ये=उद्याने समवसृत, 'जाव

हैं 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और जीवास्तिकाय 'एगं च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' उन्हीं श्रमण ज्ञातपुत्रने एक पुद्गलास्तिकायको जो कि रूपिकाय है अजीवकाय कहा है। 'से कहमेय मन्ने एव' श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरके द्वारा इस तरह ऊपर वर्णितरूपसे धर्मास्तिकाय आदिकोंका जो वर्णन किया गया है उसे हमलोग किसरीतिसे सत्य मानें। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए-चेइए समोसढे' उसीकालमें और उसी समयसे श्रमणभगवान् महावीर यावत् गुणशिलक उद्यानमें पधारे अर्थात् जब इस प्रकारका वार्तालाप उन अन्यतीर्थिकजनोंमें हुआ था ठीक उसी समय श्रमण भगवान् महावीर गुणशिलक उद्यानमें जो कि उन अन्यतीर्थिकोंके

અરૂપીકાય કહ્યા છે- 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય, આ ચારને અરૂપીકાય કહ્યા છે 'एग च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पण्णवेइ' એજ શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે એકલા પુદ્ગલાસ્તિકાયને રૂપીકાય અજીવકાય કહ્યું છે, 'से कहमेय मन्ने एव?' શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે ધર્માસ્તિકાય આદિના વિષયમાં આ પ્રમાણે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને આપણે કેવી રીતે સત્ય માની શકીએ? 'तेण कालेण तेण समए ण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ગુણશિલક ઉદ્યાનમાં પધાર્યા- એટલે કે જ્યારે અન્યતીર્થિકો વચ્ચે ઉપર મુજબનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યારે મહાવીર પ્રભુ તે અન્યતીર્થિકોના નિવાસસ્થાનની

परिसा पडिगया' यावत् – समवसृत भगवन्त विज्ञाय धर्मकथा श्रोतु पर्षत् आगता, तच्छ्रुत्वा च, पर्षत् प्रतिगता 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी इदभूई णाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य इन्द्रभूतिर्नाम अनगार गौतम गोत्रेण 'एव जहा बिइय सए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' एव यथा द्वितीयशतके पञ्चमे निर्ग्रन्थोद्देशके यावत्-भिक्षाचर्यायाम् अटन्=परिभ्रमन् अहापज्जत्त भत्त-पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ जाव-अतुरिय, अचवल,

निवास स्थानके पासमें था पधारे 'जाव परिसा पडिगया' यावत् भगवानको आये हुए जानकर धर्मोपदेश आदिको सुननेके लिये परिषद् वहा आई धर्मोपदेश सुनकर वह परिषद् वापिस अपने स्थान पर चली गई 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी, इदभूईनाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' उस काल और उस समयमें श्रमण भगवान्‌के प्रधान दीक्षापर्यायकी अपेक्षा ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य इन्द्रभूति अनगार जो कि गौतम गोत्रके थे, 'एव जहा बिइयसए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' जैसा द्वितीयशतकमें पांचवें निर्ग्रन्थ उद्देशकमें कहा गया है यावत् भिक्षाचर्यामें परिभ्रमण करते हुए, तथा 'अहापज्जत्त भत्त पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ' उस भिक्षाचर्यामें जो उन्हें अरस, विरस आदिरूप आहार मिला उसे लेकर, वे राजगृह

સમીપમા આવેલા ગુણશિલક ચૈત્યમા પધાર્યા 'જાવ પરિસયા પડિગયા' ભગવાનના આગમનના શુભ સમાચાર જાણીને લોકો ધર્મોપદેશ સાભળવા માટે આવ્યા, અને ધર્મોપદેશ સાભળીને લોકો પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા 'તેણ કાલેણ તેણ સમએણ સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ જેટ્ઠે અતેવાસી, ઇદભૂઈ નામ અણગારે ગોયમે ગોત્તેણ' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પ્રધાન શિષ્ય (દીક્ષા પર્યાયથી અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ શિષ્ય ઈન્દ્રભૂતિ અણગાર હતા તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા 'એવ જહા બિઇયસએ નિયઠુદ્દેસએ જાવ ભિક્ખાયરિયાએ અડમાણે' અહી બીજા શતકના પાચમા નિર્ગ્રન્થ ઉદ્દેશકનું કથન ગ્રહણ કરવું તે ઈન્દ્રભૂતિ [ગૌતમ] અણગારને ભિક્ષાચર્યા માટે પરિભ્રમણ કરતા કરતા 'અહા પજ્જત્ત ભત્તપાણ પડિગ્ગાહિત્તા રાયગિહાઓ ણયરાઓ' જે અરસ, વિરસ આદિરૂપ આહાર પ્રાપ્ત થયો તે

काय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, जीवत्थिकाय' तद्यथा–धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्। 'एगं च णं समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकायं रूविकायं अजीवकायं पण्णवेइ' एकं च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्रः पुद्गलास्तिकायम् रूपिकायम् अजीवकायं प्रज्ञापयति, 'से कहमेयं मन्ने एवं?' तत् कथमेतत् एवं मन्यामहे? कया रीत्या खलु श्रमणज्ञातपुत्रेण वर्णितरूपतया धर्मास्तिकायादीन् सत्यं मन्यामहे?। 'तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये अन्यतीर्थिकानां परस्परवार्तालापसमये खलु श्रमणो भगवान् महावीरः यावत्–राजगृहे नगरे गुणशिलके चैत्ये=उद्याने समवसृतः, 'जाव

हैं 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और जीवास्तिकाय 'एगं च णं समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकायं रूविकायं अजीवकायं पण्णवेइ' उन्हीं श्रमण ज्ञातपुत्रने एक पुद्गलास्तिकायको जो कि रूपिकाय है अजीवकाय कहा है। 'से कहमेयं मन्ने एवं' श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरके द्वारा इस तरह ऊपर वर्णितरूपसे धर्मास्तिकाय आदिकोंका जो वर्णन किया गया है उसे हमलोग किसरीतिसे सत्य मानें। 'तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' उसीकालमें और उसी समयसे श्रमणभगवान् महावीर यावत् गुणशिलक उद्यानमें पधारे अर्थात् जब इस प्रकारका वार्तालाप उन अन्यतीर्थिकजनोंमें हुआ था ठीक उसी समय श्रमण भगवान् महावीर गुणशिलक उद्यानमें जो कि उन अन्यतीर्थिकोंके

અરૂપીકાય કહ્યા છે- 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય, આ ચારને અરૂપીકાય કહ્યા છે 'एगं च णं समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकायं रूविकायं पण्णवेइ' એજ શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે એકલા પુદ્ગલાસ્તિકાયને રૂપીકાય અજીવકાય કહ્યું છે, 'से कहमेयं मन्ने एवं?' શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે ધર્માસ્તિકાય આદિના વિષયમાં આ પ્રમાણે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને આપણે કેવી રીતે સત્ય માની શકીએ? 'तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ગુણશિલક ઉદ્યાનમાં પધાર્યા- એટલે કે જ્યારે અન્યતીર્થિકો વચ્ચે ઉપર મુજબનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યારે મહાવીર પ્રભુ તે અન્યતીર્થિકોના નિવાસસ્થાનની

परिसा पडिगया ' यावत् – समवसृत भगवन्त विज्ञाय धर्मकथा श्रोतु पर्षत् आगता, तच्छ्रुत्वा च, पर्षत् प्रतिगता 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई णाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य• इन्द्रभूतिर्नाम अनगार गौतम गोत्रेण ' एव जहा विइय सए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' एव यथा द्वितीयशतके पञ्चमे निर्ग्रन्थोद्देशके यावत्–भिक्षाचर्यायाम् अटन्=परिभ्रमन् अहापज्जत्त भत्त-पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ जाव–अतुरिय, अचवल,

निवास स्थानके पासमें था पधारे 'जाव परिसा पडिगया' यावत् भगवानको आये हुए जानकर धर्मोपदेश आदिको सुननेक लिये परिषद् वहा आई धर्मोपदेश सुनकर वह परिषद् वापिस अपने२ स्थान पर चली गई 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी, इंदभूईनाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' उस काल और उस समयमें श्रमण भगवान्के प्रधान दीक्षापर्यायकी अपेक्षा ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य इन्द्रभूति अनगार जो कि गौतम गोत्रके थे, 'एव जहा बिइयसए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' जैसा द्वितीयशतकमें पांचवें निर्ग्रन्थ उद्देशकमें कहा गया है यावत् भिक्षाचर्यामें परिभ्रमण करते हुए, तथा 'अहापज्जत्त भत्त पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ' उस भिक्षाचर्यामें जो उन्हें अरस, विरस आदिरूप आहार मिला उसे लेकर, वे राजगृह

સમીપમા આવેલા ગુણશિલક ચૈત્યમા પધાર્યા 'जाव परिसया पडिगया' ભગવાનના આગમનના શુભ સમાચાર જાણીને લોકો ધર્મોપદેશ સાભળવા માટે આવ્યા, અને ધર્મોપદેશ સાભળીને લોકો પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अतेवासी, इंदभूई नाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પ્રધાન શિષ્ય (દીક્ષા પર્યાયથી અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ શિષ્ય ઈન્દ્રભૂતિ અણગાર હતા. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા. 'एव जहा विइयसए नियठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' અહી બીજા શતકના પાચમા નિર્ગ્રંથ ઉદ્દેશકનું કથન ગ્રહણ કરવું તે ઈન્દ્રભૂતિ [ગૌતમ] અણગારને ભિક્ષાચર્યા માટે પરિભ્રમણ કરતાં કરતા 'अहा पज्जत्त भत्तपाण पडि-गाहित्ता रायगिहाओ णयराओ ' જે અરસ, વિરસ આદિરૂપ આહાર પ્રાપ્ત થયો તે

काय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय, जीवत्थिकाय' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्। 'एग च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' एकं च खलु श्रमणो ज्ञातपुत्रः पुद्गलास्तिकायम् रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयति, 'से कहमेयं मन्ने एव?' तत् कथमेतत् एवं मन्यामहे? कया रीत्या खलु श्रमणज्ञातपुत्रेण वर्णितरूपतया धर्मास्तिकायादीन् सत्य मन्यामहे?। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये अन्यतीर्थिकानां परस्परवार्तालापसमये खलु श्रमणो भगवान् महावीर यावत्-राजगृहे नगरे गुणशिल्क चैत्ये=उद्याने समवसृत., 'जाव

हैं 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और जीवास्तिकाय 'एगं च ण समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' उन्हीं श्रमण ज्ञातपुत्रने एक पुद्गलास्तिकायको जो कि रूपिकाय है अजीवकाय कहा है। 'से कहमेय मन्ने एव' श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरके द्वारा इस तरह ऊपर वर्णितरूपसे धर्मास्तिकाय आदिकोंका जो वर्णन किया गया है उसे हमलोग किसरीतिसे सत्य मानें। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए-चेइए समोसढे' उसीकालमें और उसी समयसे श्रमणभगवान् महावीर यावत् गुणशिलक उद्यानमें पधारे अर्थात् जब इस प्रकारका वातालाप उन अन्यतीर्थिकजनोंमें हुआ था ठीक उसी समय श्रमण भगवान् महावीर गुणशिलक उद्यानमें जो कि उन अन्यतीर्थिकोंके

અરૂપીકાય કહ્યા છે- 'धम्मत्थिकाय, अधम्मत्थिकाय, आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय' ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય, આ ચારને અરૂપીકાય કહ્યા છે 'एग च णं समणे णायपुत्ते पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पण्णवेइ' એ જ શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે એકલા પુદ્ગલાસ્તિકાયને રૂપીકાય અજીવકાય કહ્યું છે, 'से कहमेय मन्ने एव?' શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે ધર્માસ્તિકાય આદિના વિષયમા આ પ્રમાણે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને આપણે કેવી રીતે સત્ય માની શકીએ? 'तेण कालेण तेण समए ण समणे भगव महावीरे जाव गुणसिलए चेइए समोसढे' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ગુણશિલક ઉદ્યાનમાં પધાર્યા- એટલે કે જ્યારે અન્યતીર્થિકો વચ્ચે ઉપર મુજબનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યારે મહાવીર પ્રભુ તે અન્યતીર્થિકોના નિવાસસ્થાનની

परिसा पडिगया' यावत् - समवसृत भगवन्त विज्ञाय धर्मकथा श्रोतु पर्षत् आगता, तच्छ्रुत्वा च, पर्षत् प्रतिगता 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई णाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य. इन्द्रभूतिनाम अनगार गौतम गोत्रेण 'एव जहा बिइय सए नियंठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' एव यथा द्वितीयशतके पञ्चमे निर्ग्रन्थोद्देशके यावत्-भिक्षाचर्यायाम् अटन्=परिभ्रमन् अहापज्जत्त भत्त-पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ जाव-अतुरिय, अचवल,

निवास स्थानके पासमें आ पधारे 'जाव परिसा पडिगया' यावत् भगवानको आये हुए जानकर धर्मोपदेश आदिको सुननेके लिये परिषद् वहां आई धर्मोपदेश सुनकर वह परिषद् वापिस अपने २ स्थान पर चली गई 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी, इंदभूईनाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' उस काल और उस समयमें श्रमण भगवान्के प्रधान दीक्षापर्यायकी अपेक्षा ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य इन्द्रभूति अनगार जो कि गौतम गोत्रके थे, 'एव जहा बिइयसए नियंठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' जैसा द्वितीयशतकमें पाचवें निर्ग्रन्थ उद्देशकमें कहा गया है यावत् भिक्षाचर्यामें परिभ्रमण करते हुए, तथा 'अहापज्जत्त भत्त पाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णगराओ' उस भिक्षाचर्यामें जो उन्हें अरस, विरस आदिरूप आहार मिला उसे लेकर, वे राजगृह

સમીપમા આવેલા ગુણશિલક ચૈત્યમા પધાર્યા. 'जाव परिसया पडिगया' ભગવાનના આગમનના શુભ સમાચાર જાણીને લોકો ધર્મોપદેશ સાભળવા માટે આવ્યા, અને ધર્મોપદેશ સાભળીને લોકો પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા 'तेण कालेण तेण समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी, इंदभूई नाम अणगारे गोयमे गोत्तेण' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પ્રધાન શિષ્ય (દીક્ષા પર્યાયથી અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ શિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ અણુગાર હતા. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા. 'एव जहा बिइयसए नियंठुद्देसए जाव भिक्खायरियाए अडमाणे' અહી બીજા શતકના પાચમા નિર્ગ્રન્થ ઉદ્દેશકનું કથન ગ્રહણ કરવું. તે ઇન્દ્રભૂતિ [ગૌતમ] અણુગારને ભિક્ષાચર્યા માટે પરિભ્રમણ કરતા કરતા 'अहा पज्जत्त भत्तपाण पडिग्गाहित्ता रायगिहाओ णयराओ' જે અરસ, વિરસ આદિરૂપ આહાર પ્રાપ્ત થયો તે

असंभत जाव रीयं सोहेमाणे, सोहेमाणे' यथापर्याप्तम् यल्लब्धमरस-विरसादिकं भक्त-पानं प्रतिगृह्य=आदाय राजगृहात् नगरात् यावत्-अत्वरितम्=त्वरावर्जितम्, अचपलं चापल्यरहितम्, असम्भ्रान्तं सम्भ्रान्तिवर्जितम् यावत्-ईर्याम् ईर्यासमितिम् शोधयन्, शोधयन्, 'तेसिं अन्नउत्थियाणं अदूरसामंतेणं वीइवयइ' तेषाम् अन्ययूथिकानाम्=अन्यतीर्थिकानाम् अदूरसामन्तेन पार्श्वभागेन व्यतिव्रजति=गच्छति, 'तए णं ते अन्नउत्थिया भगवं गोयमं अदूरसामंतेणं वाइवयमाणं पासंति' ततः खलु ते अन्ययूथिका अन्यतीर्थिका भगवन्तं गौतमम् अदूरसामन्तेन=पार्श्वभागेन व्यतिव्रजन्तं पश्यन्ति, 'पासेत्ता अन्नमन्नं सद्दावेंति' दृष्ट्वा अन्योन्यं=परस्परं शब्दयन्ति, 'अन्नमन्नं सद्दावित्ता, एवं वयासी–' अन्योन्यं शब्दयित्वा एवम्=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषु – 'एवं खलु देवाणुप्पिया !' एवं खलु भो देवानुप्रिया ! 'अम्हं इमा कहा अविप्पगडा' अस्माकम् इयं कथा अस्तिकायवक्तव्यतारूपा अविप्रकटा न

नगरसे 'जाव अतुरियं अचवलं असंभंतं' यावत् त्वरावर्जित होकर, चपलतारहित होकर, सम्भ्रान्तिसे रहित होकर, ईर्यासमितिका शोधन करते हुए 'तेसिं अन्नउत्थियाणं अदूरसामंतेणं वीइवयइ' उन अन्य यूथिकोंके पास से होकर निकले। 'तएणं ते अन्नउत्थिया भगवं गोयमं अदूरसामंतेणं वीइवयमाणं पासंति' उन अन्ययूथिकोंने भगवान् गौतमको अपने पास से जाते हुए ज्योंही देखा, तो 'पासित्ता' देखकर, 'अन्नमन्नं सद्दावेंति' उन्होंने आपसमें एक दूसरेको संबोधित करके बुलाया 'अन्नमन्नं सद्दावित्ता एवं वयासी' बुलाकर फिर उन्होंने आपसमें ऐसा विचार किया कि 'एवं खलु देवाणुप्पिया !' हे देवानुप्रियों, 'अम्हं इमा कहा अविप्पकडा' श्रमण ज्ञात पुत्र

थईने, तेओ राजगृह नगरमांथी 'जाव अतुरियं, अचवलं, असंभंतं' त्वरारहित चपलतारहित अने संभ्रांतिथी रहित अतएव ईर्यासमितिनुं शोधन करता करता – मार्ग उपर दृष्टि नाखता थका 'तेसिं अन्नउत्थियाणं अदूरसामंतेणं वीइवयइ' ते अन्य यूथिकोनी पासे थईने नीकळ्या. 'तएणं ते अन्नउत्थिया भगवं गोयमं अदूरसामंतेणं वीइवयमाणं पासंति' ते अन्य यूथिकोए भगवान गौतमने तेमनी पासेथी पसार थता जोया. 'पासित्ता' तेमने जोईने 'अन्नमन्नं सद्दावेंति' तेमणे एक बीजाने संबोधन करीने बोलाव्या, 'अन्नमन्नं सद्दावित्ता एवं वयासी' अने तेमणे परस्परमां आ प्रमाणे विचार कर्यो– 'एवं खलु देवाणुप्पिया !' हे देवानुप्रियो ! 'अम्हं इमा कहा अविप्पकडा' श्रमण ज्ञातपुत्र महावीर द्वारा

विशेषेण प्रकटा प्रतीता अविप्रकटा वर्तते 'अय च ण गोयमे अम्ह अदूर सामतेणं वीइवयइ' अय च खलु गौतम इन्द्रभूतिरनगार अस्माकम् अदूरसामन्तेन पार्श्वभागेन व्यतिव्रजति, 'त सेय खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह गोयम एयमट्ठ पुच्छिए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अतिए एयमट्ठ पडिसुणति' भो देवानुप्रिया ! तत् श्रेय =योग्य खलु अस्माकम् गौतमम् एतमर्थं प्रष्टु-मिति कृत्वा=विचार्य अन्योन्यस्य अन्तिके एतमर्थं=वर्णित विषय प्रतिशृण्वन्ति- स्वीकुर्वन्ति 'एयमट्ठ पडिसुणित्ता जेणेव भगव गोयमे तेणेव उवागच्छति' एवमर्थं प्रतिश्रुत्य स्वीकृत्य यत्रैव भगवान् गौतम इन्द्रभूति आसीत् तत्रैव उपागच्छति, 'तेणेव उवागच्छित्ता भगव गोयम एव वयासी-' तत्रैव उपागत्य भगवन्त गौतमम् एव=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषु -'एव खलु

महावीर द्वारा कही गई यह अस्तिकायकी वक्तव्यता हमलोगोंको विशेषरूपसे प्रतीत नहीं है इसलिये 'अयेच ण गोयमे अम्ह अदूर-सामतेण वीइवयइ' देखो ये गौतम हमलोगोंके पाससे होकर निकले हैं 'त सेय खलु देवाणुप्पिया ! अम्ह गोयम एयमट्ठ पुच्छित्तए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अतिए एयमट्ठ पडिसुणेंति' सो हमलोगोंको हे देवानु प्रियो ! यह योग्य है कि हमलोग उनसे इस बातका पूछे ऐसा कहकर उन सबने आपसमें इस उनसे पूछनेकी बातको स्वीकार कर लिया 'एयमट्ठ पडिसुणित्ता जेणेव भगव गोयमे तेणेव उवागच्छति' इस बातको स्वीकार करके वे सबके सब जहा पर भगवान् गौतम थे उस स्थान पर आये । 'तेणेव उवागच्छित्ता भगव गोयम एव वयासी' वहा पर आकरके उन्होंने भगवान् गौतमसे ऐसा कहा

અસ્તિકાયના વિષયમા જે પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે, તેની આપણને વિશેષરૂપે પ્રતીતિ થઇ નથી. ' अय च ण गोयमे अम्ह अदूरसामते ण वीइवयइ ' અત્યારે આ ગૌતમ આપણી પાસેથી પસાર થઇ રહ્યા છે 'त सेय खलु देवाणु प्पिया ! अम्ह गोयम एयमट्ठे पुच्छित्तए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अतिए एयमट्ठ पडिसुणेति' તો આપણને આ સુઅવસર તક પ્રાપ્ત થઇ છે આ ગૌતમને જ આ વિષયમા આપણે પૂછવુ જોઇએ. આ પ્રમાણે આપસમા વાતચીત કરીને તેમણે ગૌતમ સ્વામીને અસ્તિકાયો વિષે પ્રશ્ન પૂછવાની વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો. एयमट्ठ पडि सुणित्ता जेणेव भगव गोयमे तेणेव उवागच्छति' આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તેઓ બધા જ્યા ગૌતમ સ્વામી હતા, ત્યાં આવ્યા. 'तेणेव उवागच्छित्ता भगव गोयम एव वयासी' ત્યા આવીને તેમણે ભગવાન ગૌતમને આ પ્રમાણે કહ્યુ-

असभंत जाव रीयं सोहेमाणे, सोहेमाणे' यथापर्याप्तम् यद्वुभयरस-निरसादिकं भक्त-पान मतिगृह्य=आदाय राजगृहात् नगरात् यावत्-अत्वरितम्=त्वरावर्जितम्, अचपलं चापल्यरहितम्, असम्भ्रान्तं सम्भ्रान्तिवर्जितम् यावत्-ईर्याम् ईर्यासमितिम् शोधयन्, शोधयन्, 'तेसिं अन्नउत्थियाणं अदूरसामंतेणं वीइवयइ' तेषाम् अन्ययूथिकानाम्=अन्यतीर्थिकानाम् अदूरसामन्तेन पार्श्वभागेन व्यतिव्रजति=गच्छति, 'तए णं ते अन्नउत्थिया भगवं गोयमं अदूरसामंतेणं वीइवयमाणं पासंति' ततः खलु ते अन्ययूथिका अन्यतीर्थिकाः भगवन्तं गौतमम् अदूरसामन्तेन=पार्श्वभागेन व्यतिव्रजन्तं पश्यति, 'पासेत्ता अन्नमन्नं सद्दावेंति' दृष्ट्वा अन्योन्यं=परस्परं शब्दयन्ति, 'अन्नमन्नं सद्दावित्ता, एवं वयासी-' अन्यान्यं शब्दयित्वा एवम्=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषु - 'एवं खलु देवाणुप्पिया!' एवं खलु भो देवानुप्रिया ! 'अम्हं इमा कहा अविप्पगडा' अस्माकम् इयं कथा अस्तिकायवक्तव्यतारूपा अविप्रकटा न

नगरसे 'जाव अतुरियं अचवलं असंभंतं' यावत् त्वरावर्जित होकर, चपलतारहित होकर, सम्भ्रान्तिसे रहित होकर, ईर्यासमितिका शोधन करते हुए 'तेसिं अन्नउत्थियाणं अदूरसामंतेणं वीइवयइ' उन अन्य यूथिकोंके पास से होकर निकले। 'तएणं ते अन्नउत्थिया भगवं गोयमं अदूरसामंतेणं वीइवयमाणं पासंति' उन अन्ययूथिकोंने भगवान् गौतमको अपने पास से जाते हुए ज्योंही देखा, तो 'पासित्ता' देखकर, 'अन्नमन्नं सद्दावेंति' उन्होंने आपसमें एक दूसरेको संबोधित करके बुलाया 'अन्नमन्नं सद्दावित्ता एवं वयासी' बुलाकर फिर उन्होंने आपसमें ऐसा विचार किया कि 'एवं खलु देवाणुप्पिया!' हे देवानुप्रियों, 'अम्हं इमा कहा अविप्पकडा' श्रमण ज्ञात पुत्र

લઈને, તેઓ રાજગૃહ નગરમાંથી 'जाव अतुरियं, अचवलं, असंभंतं' ત્વરારહિત, ચપલતારહિત અને સંભ્રાંતિથી રહિત ગતિપૂર્વક, ઈર્યાસમિતિનું શોધન કરતાં કરતાં - માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા થકા 'तेसिं अन्नउत्थियाणं अदूरसामंतेणं वीइवयइ' તે અન્ય યૂથિકોની પાસે થઈને નીકળ્યા. 'तएणं ते अन्नउत्थिया भगवं गोयमं अदूरसामंतेणं वीइवयमाणं पासंति' તે અન્ય યૂથિકોએ ભગવાન ગૌતમને તેમની પાસેથી પસાર થતા જોયા. 'पासित्ता' તેમને જોઈને 'अन्नमन्नं सद्दावेंति' તેમણે એક બીજાને સંબોધન કરીને બોલાવ્યા, 'अन्नमन्नं सद्दावित्ता एवं वयासी' અને તેમણે અરસપરસમાં આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો- 'एवं खलु देवाणुप्पिया!' હે દેવાનુપ્રિયો! 'अम्हं इमा कहा अविप्पकडा' શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર દ્વારા

विशेषेण प्रकटा प्रतीता अविप्रकटा वर्तते 'अयं च णं गोयमे अम्हं अदूरसामंतेणं वीइवयइ' अयं च खलु गौतम इन्द्रभूतिरनगारः अस्माकम् अदूरसामन्तेन पार्श्वभागेन व्यतिव्रजति, 'तं सेयं खलु देवाणुप्पिया! अम्हं गोयमं एयमट्ठं पुच्छित्तए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अंतिए एयमट्ठं पडिसुणंति' भो देवानुप्रिया! तत् श्रेयः=योग्यं खलु अस्माकम् गौतमम् एतमर्थं प्रष्टुमिति कृत्वा=विचार्य अन्योन्यस्य अन्तिके एतमर्थं=वर्णित विषयं प्रतिशृण्वन्ति-स्वीकुर्वन्ति 'एयमट्ठं पडिसुणित्ता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति' एवमर्थं प्रतिश्रुत्य स्वीकृत्य यत्रैव भगवान् गौतम इन्द्रभूतिः आसीत् तत्रैव उपागच्छन्ति, 'तेणेव उवागच्छित्ता भगवं गोयमं एवं वयासी-' तत्रैव उपागत्य भगवन्तं गौतमम् एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषुः-'एवं खलु

महावीर द्वारा कही गई यह अस्तिकायकी वक्तव्यता हमलोगोंको विशेषरूपसे प्रतीत नहीं है इसलिये 'अयंच णं गोयमे अम्हं अदूरसामंतेणं वीइवयइ' देखो ये गौतम हमलोगोंके पाससे होकर निकले हैं 'तं सेयं खलु देवाणुप्पिया! अम्हं गोयमं एयमट्ठं पुच्छित्तए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अंतिए एयमट्ठं पडिसुणेंति' सो हमलोगोंको हे देवानुप्रियो! यह योग्य है कि हमलोग उनसे इस यातका पूछे ऐसा कहकर उन सबने आपसमें इस उनसे पूछनेकी बातको स्वीकार कर लिया 'एयमट्ठं पडिसुणित्ता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति' इस बातको स्वीकार करके वे सबके सब जहां पर भगवान् गौतम थे उस स्थान पर आये। 'तेणेव उवागच्छित्ता भगवं गोयमं एवं वयासी' वहां पर आकरके उन्होंने भगवान् गौतमसे ऐसा कहा

અસ્તિકાયના વિષયમાં જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેની આપણને વિશેષરૂપે પ્રતીતિ થઈ નથી 'अयं च णं गोयमे अम्हं अदूरसामंते णं वीइवयइ' અત્યારે આ ગૌતમ આપણી પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા છે 'तं सेयं खलु देवाणुप्पिया! अम्हं गोयमं एयमट्ठं पुच्छित्तए त्ति कट्टु अन्नमन्नस्स अंतिए एयमट्ठं पडिसुणेति' તો આપણને આ સુંદર તક પ્રાપ્ત થઈ છે આ ગૌતમને જ આ વિષયમાં આપણે પૂછવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આપસમાં વાતચીત કરીને તેમણે ગૌતમ સ્વામીને અસ્તિકાયો વિષે પ્રશ્ન પૂછવાની વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો. 'एयमट्ठं पडिसुणित्ता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति' આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તેઓ બધા જ્યાં ગૌતમ સ્વામી હતા ત્યાં આવ્યા. 'तेणेव उवागच्छित्ता भगवं गोयमं एवं वयासी' ત્યાં આવીને તેમણે ભગવાન ગૌતમને આ પ્રમાણે કહ્યુ-

गोयमा ! तव धम्मायरिए, धम्मोवदेसए समणे णायपुत्ते पंच अत्थिकाए पण्णवेइ' हे गौतम ! एवं खलु वक्ष्यमाणरीत्या तव धर्माचार्यः धर्मोपदेशकः श्रमणो ज्ञातपुत्रः महावीरः पञ्च अस्तिकायान् प्रज्ञापयति-' तं जहा-धम्मत्थिकायं, जाव आगासत्थिकायं ' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, यावत्-अधर्मास्तिकायं, जीवास्तिकायं, पुद्गलास्तिकायम् आकाशास्तिकायम्, 'तं चेव जाव रूविकायं अजीवकायं पण्णवेइ' तदेव=पूर्वोक्तवदेव यावत्-चतुरः अस्तिकायान् अजीवकायान्, जीवास्तिकायम् अरूपिकायं जीवकायं, चतुरः अस्तिकायान् अरूपिकायान्, एकं पुद्गलास्तिकायं रूपिकायम् अजीवकायं प्रज्ञापयति, 'से कहमेयं गोयमा ! एवं ?' तत् अथ हे गौतम ! कथमेतत् एवं ?

'एवं खलु गोयमा ! तव धम्मायरिए धम्मोवदेसए समणे णायपुत्ते पंच अत्थिकाए पण्णवेइ' हे गौतम ! आपके धर्माचार्य धर्मोपदेशक श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने पांच अस्तिकायोंकी प्ररूपणा की है 'तंजहा' जो इस प्रकारसे है 'धम्मत्थिकायं जाव आगासत्थिकायं धर्मास्तिकाय यावत् अधर्मास्तिकाय, जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय, आकाशास्तिकाय 'तं चेव जाव रूविकायं अजीवकायं' सो यह सब कथन पूर्वोक्त रूपसे ही यहां लगा लेना चाहिये अर्थात् चार अस्तिकाय अजीव काय हैं, एक जीवास्तिकाय अरूपिकाय जीवकाय हैं तथा चार अस्ति काय अरूपिकाय हैं, एक रूपीकाय पुद्गलास्तिकाय अजीवकाय हैं यहांतकका कथन यहां पर प्रकट करलेना चाहिये । क्योंकि ऐसा ही कथन श्रमण ज्ञातपुत्रने किया है । 'से कहमेयं गोयमा ! एवं'

'एवं खलु गोयमा ! तव धम्मायरिए धम्मोवदेसए समणे णायपुत्ते पंच अत्थिकाए पण्णवेइ' હે ગૌતમ ! તમારા ધર્મગુરુ, ધર્મોપદેશક, શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે પાંચ અસ્તિકાયોની પ્રરૂપણા કરી છે 'तंजहा' તે પાંચ અસ્તિકાયો આ પ્રમાણે છે-

'धम्मत्थिकायं जाव आगासत्थिकायं' ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિ કાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય. 'तं चेव जाव रूविकायं अजीवकायं' અહીં પૂર્વોક્ત સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ એટલે કે 'ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય છે, એક જીવાસ્તિકાય અરૂપીકાય જીવકાય છે તથા ચાર અસ્તિકાય અરૂપીકાય છે અને એક રૂપીકાય પુદ્ગલાસ્તિકાય અજીવકાય છે. અહીં સુધીનું પૂર્વોક્ત કથન અહીં ગ્રહણ થવું જોઈએ કારણ કે એવું જ પ્રતિપાદન શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે 'कहमेयं गोयमा ! एवं' તો હે ગૌતમ ! શું તેમનું તે કથન યથાર્થ જ છે?

क्रिमेव भवितुमर्हति ! 'तए णं से भगवं गोयमे ते अन्नउत्थिए एवं वयासी' ततः खलु स भगवान् गौतमः तान् अन्ययूथिकान्=अन्यतीर्थिकान् एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'णो खलु वयं देवाणुप्पिया ! अत्थिभावं नत्थि त्ति वयामो' भो देवानुप्रिया. ! नो खलु वयम् अस्तिभावं विद्यमानं वस्तु नास्तीति वदाम, नो वा 'नत्थिभावं अत्थि त्ति वयामो' नास्तिभावम् अविद्यमानम् अस्तीति वदाम, 'अम्हेणं देवाणुप्पिया ! सव्वं अत्थिभावं अत्थि त्ति वयामो,' भो देवानुप्रिया ! ! वयं खलु सर्वम् अस्तिभावं=विद्यमानं वस्तु अस्तीति वदाम 'सव्वं नत्थिभावं नत्थि-त्ति वयामो' सर्वं नास्तिभावम्=अविद्यमानस्वरूपम् नास्तीति वदामः, 'तं चेयसा तुब्भे देवाणुप्पिया !

हे गौतम ! उनका ऐसा कथन क्या ऐसा ही है ? 'तएणं से भगवं गोयमे ते अन्नउत्थिए, एवं वयासी' इस प्रकार उन अन्ययूथिकोंके मुखसे सुनकर उन भगवान गौतमने उन अन्ययूथिकोंसे ऐसा कहा 'णो खलु वयं देवाणुप्पिया ! अत्थिभावं नत्थित्ति वयामो' हे देवानुप्रियो ! हम अस्तिभावको 'नास्ति' इस रूपसे नहीं कहते हैं, अर्थात् जो वस्तु विद्यमान है उसे हम नास्तिरूपमें प्रतिपादन नहीं करते हैं 'नत्थिभावं अत्थित्ति वयामो' और जो वस्तु नास्तिरूप है उसे हम अस्तिरूपसे प्रतिपादित नहीं करते हैं । 'अम्हे णं देवाणुप्पिया ! सव्वं अत्थिभावं अत्थित्तिवयामो' भो देवानुप्रियो ! हम समस्त विद्यमान वस्तुको अस्तिरूपसे कहते हैं 'सव्वं नत्थिभावं नत्थित्तिवयामो समस्त नास्ति स्वरूपको 'नास्ति' ऐसा कहते हैं । 'तं चेयसा तुब्भे

'तएणं से भगवं गोयमे ते अन्नउत्थिए, एवं वयासी' જ્યારે તે અન્યયૂથિકોએ ગૌતમ સ્વામીને આ પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે તેમણે તેમને આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો- 'णो खलु वयं देवाणुप्पिया ! अत्थिभावं नत्थित्ति वयामो' હે દેવાનુપ્રિયો ! અમે અસ્તિભાવને નાસ્તિભાવરૂપે કહેતા નથી- એટલે કે જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેને અમે અવિદ્યમાનરૂપે પ્રતિપાદિત કરતા નથી. नत्थिभावं अत्थित्ति वयामो' અને જે વસ્તુ અવિદ્યમાન છે તેને અમે વિદ્યમાનરૂપે પ્રતિપાદિત કરતા નથી 'अम्हे णं देवाणुप्पिया ! अत्थिभावं अत्थित्ति वयामो सव्वं नत्थिभावं नत्थित्ति वयामो' હે દેવાનુપ્રિયો ! અમે સમસ્ત વિદ્યમાન વસ્તુઓને અસ્તિ (વિદ્યમાન) રૂપે પ્રતિપાદિત કરીએ છીએ, અને સમસ્ત અવિદ્યમાન વસ્તુઓને નાસ્તિ' રૂપે પ્રતિપાદિત કરીએ છીએ 'तं चेयसा तुब्भे देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं सयमेव

गोयमा ! तव धम्मायरिए, धम्मोवदेसए समणे णायपुत्ते पंच अत्थिकाए पण्णवेइ' हे गौतम ! एवं खलु वक्ष्यमाणरीत्या तव धर्माचार्यः धर्मोपदेशकः श्रमणो ज्ञातपुत्र महावीर पञ्च अस्तिकायान् प्रज्ञापयति-'तं जहा-धम्मत्थि काय, जाव आगासत्थिकाय' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, यावत्-अधर्मास्तिकाय, जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकायम् आकाशास्तिकायम्, 'तं चेव जाव रूवि काय अजीवकाय पण्णवेइ' तदेव=पूर्वोक्तवदेव यावत्-चतुर अस्तिकायान् अजीवकायान्, जीवास्तिकायम् अरूपिकाय जीवकाय, चतुर अस्तिकायान् अरूपिकायान, एकं पुद्गलास्तिकाय रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयति, 'से कहमेयं गोयमा ! एवं ?' तत् अथ हे गौतम ! कथमेतत् एवं ?

'एवं खलु गोयमा ! तव धम्मायरिए धम्मोवदेसए समणे णायपुत्ते पंच अत्थिकाए पण्णवेइ' हे गौतम ! आपके धर्माचार्य धर्मोपदेशक श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरने पांच अस्तिकायोंकी प्ररूपणा की है 'तंजहा' जो इस प्रकारसे है 'धम्मत्थिकाय जाव आगासत्थिकाय धर्मास्तिकाय यावत् अधर्मास्तिकाय, जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय, आकाशास्तिकाय 'तं चेव जाव रूविकाय अजीवकाय' सो यह सब कथन पूर्वोक्त रूपसे ही यहां लगा लेना चाहिये अर्थात् चार अस्तिकाय अजीव काय हैं, एक जीवास्तिकाय अरूपिकाय जीवकाय हैं तथा चार अस्ति काय अरूपिकाय हैं, एक रूपीकाय पुद्गलास्तिकाय अजीवकाय हैं यहांतकका कथन यहां पर प्रकट करलेना चाहिये । क्योंकि ऐसा ही कथन श्रमण ज्ञातपुत्रने किया है । 'से कहमेयं गोयमा ! एवं'

'एवं खलु गोयमा ! तव धम्मायरिए धम्मोवदेसए समणे णायपुत्ते पंच अत्थिकाए पण्णवेइ' हे गौतम ! तमारा धर्मगुरु, धर्मोपदेशक, श्रमण ज्ञातपुत्र महावीरे पांच अस्तिकायोनी प्ररूपणा करी छे 'तं जहा' ते पांच अस्तिकायो आ प्रमाणे छे-

'धम्मत्थिकाय जाव आगासत्थिकाय' धर्मास्तिकाय अधर्मास्तिकाय जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय अने आकाशास्तिकाय. 'तं चेव जाव रूविकाय अजीवकाय' अहीं पूर्वोक्त समस्त कथन ग्रहण करवुं जोइए. એટલે કે 'ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય છે એક જીવાસ્તિકાય અરૂપીકાય જીવકાય છે તથા ચાર અસ્તિકાય અરૂપીકાય છે અને એક રૂપીકાય પુદ્ગલાસ્તિકાય અજીવકાયછે અહીં સુધીનું પૂર્વોક્ત કથન અહીં ગ્રહણ થવું જોઇએ કારણ કે એવું જ પ્રતિપાદન શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે 'कहमेयं गोयमा ! एवं' તો હે ગૌતમ! શું તેમનું તે કથન યથાર્થ જ છે?

श्रमण भगवन्त महावीर वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा नात्यासन्ने नातिदूरे योग्यस्थाने यावत्-शुश्रूषमाण नमस्यन् अभिमुख विनयेन प्राञ्जलिपुटः पर्युपास्ते ॥सू १॥

कालोदायिप्रबोधवक्तव्यता ।

कालोदायिन प्रबोधप्रव्रज्यादिप्राप्तिं निरूपयितुमाह-'तेणं कालेण' इत्यादि ।

मूलम्-'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे महाकहापडिवन्ने यावि होत्था, कालोदाई य त देस हव्व आगए, 'कालोदाइ' त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी-से णूण तुम्हाण कालोदाई ! अन्नया कयाइ एगयओ, समुवागयाण, सन्निविट्ठाण तहेव जाव से कहमेय मन्ने एव ? से णूण कालोदाई ! अट्ठे समट्ठे ? हता अत्थि । त सच्चे ण एसमट्ठे कालोदाई ! अह पचअत्थिकाए पन्नवेमि, त

गौतमने भक्तपान प्रभुको दिखलाया 'भत्तपाण पडिदसेत्ता समण भगव महावीरे वदइ, नमसइ वदित्ता नमसित्ता नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ' प्रभुको भक्तपान दिखा करके प्रभुकी आज्ञा लेकर आहारपानी किया बादमें फिर उन गौतमने प्रभुको वदनाकी, नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके फिर वे न अतिपास और न अतिदूर किन्तु अपने योग्य ऐसे स्थान पर उनके समक्ष विनयसे दोनों हाथ जोडकर उनकी उपासना करनेमें लग गये ॥ सू० १ ॥

ગૌતમ સ્વામીએ વહોરી લાવેલા આહારપાણી ભગવાન મહાવીરને બતાવ્યા 'भत्तपाण पडिदसेत्ता समण भगव महावीरं वदइ, नमसइ, वदित्ता नमसित्ता नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ' આહારપાણી બતાવીને પ્રભુની આજ્ઞા લઈને આહારપાણી કર્યો ત્યાર બાદ તેમણે ભગવાનને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ ભગવાનથી અતિ દૂર પણ નહીં અને અતિ પાસે પણ નહીં એવા સ્થાને, બન્ને હાથ જોડીને વિનયપૂર્વક બેસી ગયા અને તેમની સેવા – ઉપાસના કરવા લાગી ગયા. ॥સૂ. ૧॥

एयमट्ठ सयमेव पच्चुवेक्खह–त्ति कट्टु ते अन्नउत्थिए एव वयासी–एव एव' भो देवानुप्रिया'! त चेतसा=मनसा वेदेन–ज्ञानेन यूयम् एतम्=अमुम् अस्तिकाय स्वरूपम् अर्थम् स्वयमेव प्रत्युत्प्रेक्षध्व=पर्यालोचयत इति कृत्वा=इत्युक्त्वा स गौतम. तान् अन्ययूथिकान् एवम् अवादीत्–एवम्, यद् अस्तिकायस्वरूप साङ्गोपाङ्ग भगवता महावीरेण ज्ञातपुत्रेण प्रतिपादितम् तत् एवमेव=सत्य मेवेति यूय जानीते ति भाव.। तदनन्तरम् 'जेणेव गुणसिलए चेइए, जेणेव समणे भगव महावीरे, एव जहा नियठुद्देसए जाव भत्तपाण पडिदसेइ' यत्रैव गुणशिलक चैत्य यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीर आसीत्, एव यथा निर्ग्रन्थो देशके द्वितीयशतकस्य पञ्चमोद्देशके प्रतिपादित तथा अत्रापि यावत्–भक्त-पान प्रतिदर्शयति 'भत्त-पाण पडिदसेत्ता समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ' भक्त–पान प्रतिदर्श्य

देवाणुप्पिया! एयमट्ठ सयमेव पच्चुवेक्खह त्तिकट्टु ते अन्नउत्थिए एव वयासी' इसलिए हे देवानुप्रियो! तुम इस अस्तिकायरूप अर्थ को अपने आप मनसे विचारो, इस प्रकार कहकर उन गौतमने उन अन्ययूथिकोंसे ऐसा कहा कि जो अस्तिकायका स्वरूप साङ्गोपाङ्ग भगवान् महावीर ज्ञातपुत्रने प्रतिपादित किया है वह 'एवमेव' सत्य ही है ऐसा आप लोग मानें। इसके बाद 'जेणेव गुणसिलए चेइए, जेणेव समणे भगव महावीरे एव जहा नियठुद्देसए जाव भत्तपाण पडिदसेइ' जहां पर गुणशिलक चैत्य था और जहा पर श्रमण भगवान् महावीर थे, जैसा कि निर्ग्रन्थोद्देशकमें द्वितीय शतकके पञ्चम उद्देशकमें कहा गया है उसी तरहसे यहां पर भी यावत् उन

पच्चुवेक्खह त्ति कट्टु ते अन्नउत्थिए एव वयासी' તો હે દેવાનુપ્રિયો! તમે જાતે જ આ અસ્તિકાયરૂપ અર્થનો મનમા સારી રીતે વિચાર કરો. એ રીતે વિચાર કરવાથી આપને તે વાત બરાબર સમજાશે આ પ્રમાણે કહીને ગૌતમ સ્વામીએ તેમને એવી ખાતરી આપી કે જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે અસ્તિકાયના સ્વરૂપનું જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે 'एवामेव' સત્ય અને યથાર્થ જ છે

ત્યાર બાદ 'जेणेव गुणसिलए चेइए, जेणेव समणे भगव महावीरे–एव जहा नियठुद्देसए जाव भत्तपाण पडिदसेइ' જ્યા ગુણશિલક ચૈત્ય હતુ, જ્યાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વિરાજમાન હતા, ત્યાં તેઓ આવ્યા. નિર્ગ્રંથ ઉદ્દેશકમા (બીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશકમાં) કહ્યા પ્રમાણેનું કથન અહી પણ ગ્રહણ કરવું.

श्रमण भगवन्त महावीर वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा नात्यासन्ने नातिदूरे योग्यस्थाने यावत्-शुश्रूषमाण नमस्यन् अभिमुख विनयेन प्राञ्जलिपुट पर्युपास्ते ॥सू १॥

कालोदायिप्रबोधवक्तव्यता ।

कालोदायिन प्रबोधप्रव्रज्यादिमाप्तिं निरूपयितुमाह-'तेण कालेण' इत्यादि ।

मूलम्-'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे महाकहापडिवन्ने यावि होत्था, कालोदाई य त देस हव्व आगए, 'कालोदाइ' त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी-से णूण तुम्हाण कालोदाई ! अन्नया कयाइ एगयओ, समुवागयाण, सनिविट्ठाण तहेव जाव से कहमेय मन्ने एव ? से णूण कालोदाई ! अट्ठे समट्ठे ? हता अत्थि । त सच्चे ण एसमट्ठे कालोदाई ! अह पचअत्थिकाए पन्नवेमि, त

गौतमने भक्तपान प्रभुको दिखलाया 'भत्तपाण पडिदसेत्ता समण भगव महावीरे वदइ, नमसइ वदित्ता नमसित्ता नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ' प्रभुको भक्तपान दिखा करके प्रभुकी आज्ञा लेकर आहारपानी किया बादमें फिर उन गौतमने प्रभुको वदनाकी, नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके फिर वे न अतिपास और न अतिदूर किन्तु अपने योग्य ऐसे स्थान पर उनके समक्ष विनयसे दोनों हाथ जोडकर उनकी उपासना करनेमें लग गये ॥ सू० १ ॥

ગૌતમ સ્વામીએ વહોરી લાવેલા આહારપાણી ભગવાન મહાવીરને બતાવ્યા 'भत्तपाण पडिदसेत्ता समण भगव महावीरं वदइ, नमसइ, वदित्ता नमसित्ता नच्चासन्ने जाव पज्जुवासइ' આહારપાણી બતાવીને પ્રભુની આજ્ઞા લઈને આહારપાણી કર્યાં ત્યાર બાદ તેમણે ભગવાનને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ ભગવાનથી અતિ દૂર પણ નહીં અને અતિ પાસે પણ નહીં એવા સ્થાને, બન્ને હાથ જોડીને વિનયપૂર્વક બેસી ગયા અને તેમની સેવા - ઉપાસના કરવા લાગી ગયા. ॥સૂ. ૧॥

जहा धम्मत्थिकाय, जाव पोग्गलत्थिकाय, तत्थण अह चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए अजीवतया पन्नवेमि, तहेव जाव एग च ण अह पोग्गलत्थिकाय रूविकायं पन्नवेमि। तए णं से कालोदाई समण भगव महावीर एव वयासी—एयसि ण भते! धम्मत्थिकायसि, अधम्मत्थिकायसि, आगासत्थिकाय सि अरूविकाय सि, अजीवकाय सि चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा ? णो इणट्ठे समट्ठे, कालोदाई! एगसि ण पोग्गलत्थिकायसि रूविकायसि, अजीवकायसि, चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, जाव तुयट्टित्त ए वा। एयसि ण भते! पोग्गलत्थिकाय सि, रूविकाय सि, अजीवकाय सि, जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति ? णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई!। एय सि ण जीवत्थिकायसि, अरूविकायसि, जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति ? हता कज्जति। एत्थ ण से कालोदाई सबुद्धे, समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, एव वयासी—इच्छामि ण भते! तुब्भ अतिय धम्म निसामेत्तए, एव जहा खदए तहेव पव्वइए, तहेव एक्कारसअगाइ जाव विहरइ ॥सू० २॥

छाया—तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणो भगवान् महावीर महाकथाप्रतिपन्नश्चापि अभवत् कालोदायी च त देशं शीघ्रम् आगत, 'कालो-

दायिन् इति श्रमणो भगवान् महावीर कालोदायिनम् एवम् अवादीत्-तत् नूनं युष्माकं कालोदायिन् ! अन्यदा कदाचित् एकतः समुपागतानां, सन्निविष्टानां, तथैव यावत्-तत् कथमेतत् मन्ये एवम् ? तत् नूनं कालोदायिन् ! अर्थः समर्थः ? हन्त, अस्ति, तत् सत्यं खलु अयमर्थः, कालोदायिन् ! अह

कालोदायिप्रबोधवक्तव्यता-

'तेण कालेण तेण समएणं' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(तेण कालेण तेण समएण) उस काल और उस समयमें श्रमण भगवान् महावीर (महाकहापडिवन्ने यावि होत्था) महाकथा-प्रतिपन्न थे अनेक मनुष्योंको धर्मोपदेश देनेमें प्रवृत्त थे (कालोदाई य तं देसं हव्वं आगए) इतनेमें कालोदायी वहांपर शीघ्र आ गये (कालोदाई त्ति समणे भगवं महावीरे कालोदाइं एवं वयासी) हे कालोदायिन् । इस प्रकारसे श्रमण भगवान् महावीरने संबोधित करके पुनः उस कालोदायीसे ऐसा कहा (से णूणं तुम्हाणं कालोदाई ! अन्नया कयाइ एगयओ समुवागयाणं सन्निविट्ठाणं तहेव जाव से कहमेयं मन्ने एवं) हे कालोदायिन् किसी एक दिन जब तुम लोग किसी दूसरे स्थानसे आकर समुदाय रूपमें एक स्थान पर बैठे हुए थे, तब पूर्वमें कहे अनुसार पंचास्तिकायके विषयमें विचार ऐसा हुआ था न, कि यावत् यह बात इस तरहसे कैसे मानी जावे ? (से णूणं कालोदाई!

કાલોદાયિપ્રબોધ વક્તવ્યતા-

'तेणं कालेणं तेणं समएणं' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ-(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર (महाकहापडिवन्ने यावि होत्था) મહા કથા પ્રતિપન્ન હતા-અનેક લોકોને ધર્મોપદેશ દેવામાં પ્રવૃત્ત હતા. (कालोदाई य तं देसं हव्वं आगए) એવામાં કાલોદાયી ત્યાં શીઘ્ર ઉપસ્થિત થયો (कालोदाई त्ति समणे भगवं महावीरे कालोदाइं एवं वयासी) હે કાલોદાયી!' આ પ્રમાણે સંબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું- (से णूणं तुम्हाणं कालोदाई ! अन्नया कयाइं एगयओ समुवागयाणं सन्निविट्ठाणं तहेव जाव से कहमेयं मन्ने एवं) હે કાલોદાયી! એક દિવસ જ્યારે તમે કોઈ બીજે સ્થાનેથી આવીને સમુદાયરૂપે એક સ્થાને ભેગા થયા હતા, ત્યારે તમને પંચાસ્તિકાયને વિષે આ પ્રકારનો વિચાર આવ્યો હતો કે અહીં પહેલા સૂત્રમાં આપેલુ 'તે, વાતને કેવી રીતે માની શકાય' ત્યાં

जहा धम्मत्थिकाय, जाव पोग्गलत्थिकाय, तत्थण अह चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए अजीवतया पन्नवेमि, तहेव जाव एग च ण अह पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पन्नवेमि। तए ण से कालोदाई समण भगव महावीर एव वयासी–एयसि ण भते! धम्मत्थिकायसि, अधम्मत्थिकायसि, आगासत्थिकाय सि अरूविकाय सि, अजीवकाय सि चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा ? णो इणट्ठे समट्ठे, कालोदाई! एगसि ण पोग्गलत्थिकायसि रूविकायसि, अजीवकायसि, चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, जाव तुयट्टित्त ए वा। एयसि णं भते! पोग्गलत्थिकाय सि, रूविकाय सि, अजीवकाय सि, जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति ? णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई!। एय सि ण जीवत्थिकायसि, अरूविकायसि, जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति ? हता कज्जति। एत्थ ण से कालोदाई सबुद्धे, समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, एव वयासी–इच्छामि ण भते! तुब्भ अतिय धम्म निसामेत्तए, एव जहा खदए तहेव पव्वइए, तहेव एक्कारसअगाइ जाव विहरइ ॥सू० २॥

छाया–तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणो भगवान् महावीरः महाकथाप्रतिपन्नश्चापि अभवत् कालोदायी च तं देशं शीघ्रम् आगत, 'कालो-

दायिन् इति श्रमणो भगवान् महावीर कालोदायिनम् एवम् अवादीत्-तत् नून युष्माक कालोदायिन ! अन्यदा कदाचित् एकत. समुपागताना, सन्निविष्टाना, तथैव यावत्-तत् कथमेतत् मन्ये एवम् ? तत् नून कालोदायिन् ! अर्थ समर्थः ? हन्त, अस्ति, तत् सत्य खलु अयमर्थः, कालोदायिन् ! अह

कालोदायिप्रबोधवक्तव्यता-

'तेण कालेण तेण समएण' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(तेण कालेण तेण समएण) उस काल और उस समयमें श्रमण भगवान् महावीर (महाकहापडिवन्ने यावि होत्था) महाकथा प्रतिपन्न थे अनेक मनुष्योंको धर्मोपदेश देनेमें प्रवृत्त थे (कालोदाई य त देस हव्व आगए) इतनेमें कालोदायी वहापर शीघ्र आ गये (कालोदाई त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी) हे कालोदायिन । इस प्रकारसे श्रमण भगवान् महावीरने सबोधित करके पुन उस कालोदायीसे ऐसा कहा (से णूण तुम्हाण कालोदाई ! अन्नया कयाइं एगयओ समुवागयाण सनिविट्ठाण तहेव जाव से कह मेय मन्ने एव) हे कालोदायिन् किसी एक दिन जब तुम लोग किसी दूसरे स्थानसे आकर समुदाय रूपमें एक स्थान पर बैठे हुए थे, तब पूर्वमें कहे अनुसार पचास्तिकायके विषयमें विचार ऐसा हुआ था न, कि यावत् यह बात इस तरहसे कैसे मानी जावे ? (से णूण कालोदाई!

કાલોદાયિપ્રબોધ વક્તવ્યતા-

' तेण कालेण तेण समए णं' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ-(तेण कालेण तेण समए ण) તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર (महाकहापडिवन्ने यावि होत्था) મહા કથા પ્રતિપન્ન હતા-અનેક લોકોને ધર્મોપદેશ દેવામા પ્રવૃત્ત હતા. (कालादाई य त देस हव्व आगए) એવામા કાલોદાયી ત્યા શીઘ્ર ઉપસ્થિત થયો. (कालोदाइ त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी) હે કાલોદાયી!' આ પ્રમાણે સબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તેને આ પ્રમાણે કહ્યુ- (से णूणं तुम्हाण कालोदाई ! अन्नया कयाइ एगयओ समुवागयाणं सनिविट्ठाणं तहेव जाव से कहमेय मन्ने एव) હે કાલોદાયી ! એક દિવસ જ્યારે તમે કોઈ બીજે સ્થાનેથી આવીને સમુદાયરૂપે એક સ્થાને ભેગા થયા હતા, ત્યારે તમને પચાસ્તિકાયને વિષે આ પ્રકારનો વિચાર આવ્યો હતો કે અહી પહેલા સૂત્રમા આપેલુ 'તે, વાતને કેવી રીતે માની શકાય', ત્યા

पञ्च अस्तिकायान् प्रज्ञापयामि, तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, यावत्-पुद्गलास्ति कायम्, तत्र खलु अहं चतुरः अस्तिकायान् अजीवास्तिकायान् अजीवतया प्रज्ञापयामि, तथैव यावत्-एकं च खलु अहं पुद्गलास्तिकायं रूपिकायम् अजीवकायं प्रज्ञापयामि। ततः खलु स कालोदायी श्रमणं भगवन्तं महावीरम् एवम् अवादीत्-एतस्मिन् खलु भदन्त! धर्मास्तिकाये, अधर्मास्तिकाये,

अट्ठे समट्ठे ?) कहो कालोदायिन्! ऐसी ही बात है क्या? (हंता अत्थि) हां भदन्त! ऐसी ही बात है। (तं सच्चे णं एसमट्ठे कालो दाई) हे कालोदायिन्! यह बात सत्य है कि (अहं पंच अत्थिकाए पन्नवेमि) मैंने पांच अस्तिकायोंकी प्ररूपणाकी है। (तंजहा) जो इस प्रकार से है (धम्मत्थिकायं जाव पोग्गलत्थिकायं' धर्मास्तिकाय यावत् पुद्गलास्तिकाय (तत्थ णं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए अजीवतया पन्नवेमि तहेव जाव एगं च णं अहं पोग्गलत्थिकायं रूविकायं पन्नवेमि) इनमें चार अस्तिकायरूप अजीवास्तिकायको मैंने अजीवरूप से कहा है तथा पूर्वमें कहे गये अनुसार मैंने एक पुद्गलास्तिकायको रूपिकाय कहा है। (तएणं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं वयासी) इसके बाद उस कालोदायीने श्रमण भगवान् महावीर से ऐसा कहा पूछा (एयंसि णं भंते धम्मत्थिकायंसि अधम्मत्थिकायंसि, आगासत्थिकायंसि, अरूविकायंसि, अजीवकायंसि,

સુધીનું સમસ્ત પૂર્વોક્ત કથન ગ્રહણ કરવું' (से णूणं कालोदाई! अट्ठे समट्ठे ?) કહો, કાલોદાયી! મારી આ વાત ખરી છે કે નહીં? (हंता, अत्थि) હા, ભદન્ત! આપની વાત ખરી જ છે (तं सच्चेणं एसमट्ठे कालोदाई) હે કાલોદાયી! એ વાત સત્ય છે કે (अहं पंच अत्थिकाए पन्नवेमि) મેં પાંચ અસ્તિકાયોની પ્રરૂપણા કરી છે (तंजहा) તે પાંચ અસ્તિકાયો આ પ્રમાણે છે- (धम्मत्थिकायं जाव पोग्गलत्थिकायं) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય. (तत्थणं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए अजीवतया पन्नवेमि) તેમના ચાર અસ્તિકાયરૂપ અજીવાસ્તિકાયને મેં અજીવરૂપે કહેલા છે, તથા આગળ કહ્યા પ્રમાણે મેં એક પુદ્ગલકાયને રૂપીકાય કહેલું છે (तएणं से कालोदायी समणं भगवं महावीरं एवं वयासी) ત્યારે તે કાલોદાયીએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછયો-

(एयंसि णं भंते! धम्मत्थिकायंसि, आगासत्थिकायंसि, अरूविकायंसि, अजीवकायंसि, चक्किया केइ आसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा,

आकाशास्तिकाये, अरूपिकाये, अजीवकाये, शक्नुयात् कश्चित आसितु वा, शयितु वा, स्थातु वा, त्वग्वर्तयितुं वा ? नायमर्थ समर्थ कालोदायिन् ! एकस्मिन् खलु पुद्गलास्तिकाये रूपिकाये अजीवकाये शक्नुयुः केचित् आसितु वा, शयितु वा, यावत् त्वग्वर्तयितु वा। एतस्मिन् खलु भदन्त ! पुद्गलास्तिकाये, रूपिकाये, अजीवकाये जीवाना पापानि कर्माणि खलु पापफलविपाकसयुक्तानि क्रियन्ते ? नायमर्थ समर्थ कालोदायिन् ! । एतस्मिन्

चक्किया केइ आसइत्तए वा सइत्तए वा चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा,) हे भदन्त ! इन अरूपी अजीवकाय धर्मास्तिकायमें अधर्मास्तिकायमें, आकाशास्तिकायमें, कोई प्राणी क्या बैठनेके लिये, सोनेके लिये, ठहरनेके लिये, खडे रहनेके लिये, नीचे बैठनेके लिये करवट बदलनेके लिये समर्थ है क्या ? (णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई) हे कालोदायिन् ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (एयसि ण पोग्गलत्थि कायसि रूविकाय सि, अजीवकाय सि, चक्किया केइ आसइत्तए वा, सइत्तए वा जाव तुयट्टित्तए वा) परन्तु हां, एक जो पुद्गलास्तिकाय-रूप रूपिकाय है कि जिसे अजीवकाय कहा गया है उसमें बैठनेके लिये सोनेके लिये यावत् करवट बदलनेके लिये कोई भी समर्थ है। (एय सि ण भते ! पोग्गलत्थिकाय सि रूविकायसि अजीवकायसि जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति) हे भदन्त ! रूपीकाय अजीवकायरूप पुद्गलास्तिकायमें जीव सबधी पापजनक कर्म जो कि पापफलके विपाकसे सयुक्त रहते हैं होते हैं क्या ? (णो

णिसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा ?' હે ભદન્ત ! આ અરૂપી અજીવકાય ધર્માસ્તિકાયમાં, અધર્માસ્તિકાયમાં અને આકાશાસ્તિકાયમા શુ કોઇ જીવ બેસી શકવાને, સૂઇ શકવાને, રહેવાને ઊભા રહેવાને નીચે બેસવાને, કે પડખુ બદલવાને સમર્થ હોય છે ખરો ? (णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई) હે કાલોદાયી ! એવું સભવી શકતું નથી.

(एय सि ण पोग्गलत्थिकाय सि रूविकाय सि, अजीवकाय सि, चक्किया केइ आसइत्तए वा, सइत्तए वा, जाव तुयट्टित्तए वा) પરન્તુ પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપ રૂપીકાય કે જેને અજીવકાય કહેવામા આવેલ છે તેમા કોઇ પણ જીવ બેસવાને ઉઠવાને સૂવાને (યાવત્) પડખુ બદલવાને સમર્થ હોય છે (एय सि ण भते ! पोग्गलत्थिकाय सि रूविकाय सि अजीवकाय सि जीवाण पावाकम्मा पावफल विवागसजुत्ता कज्जति) હે ભદન્ત ! રૂપી પુદ્ગલાસ્તિકાય કે જે અજીવકાયરૂપ છે, તેમા શુ જીવ સબધી પાપજનક કર્મ કે જે પાપફલના વિપાકથી સયુક્ત રહે છે,

पञ्च अस्तिकायान प्रज्ञापयामि, तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, यावत्-पुद्गलास्तिकायम्, तत्र खलु अहं चतुर अस्तिकायान अजीवास्तिकायान् अजीवतया प्रज्ञापयामि, तथैव यावत्-एकं च खलु अहं पुद्गलास्तिकाय रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयामि। ततः खलु स कालोदायी श्रमण भगवन्त महावीरम् एवम् अवादीत्-एतस्मिन् खलु भदन्त! धर्मास्तिकाये, अधर्मास्तिकाये,

---

अट्ठे समट्ठे?) कहो कालोदायिन्! ऐसी ही बात है क्या? (हंता अत्थि) हां भदन्त! ऐसी ही बात है। (त सच्चेणं एसमट्ठे कालोदाई) हे कालोदायिन्! यह बात सत्य है कि (अहं पंच अत्थिकायं पन्नवेमि) मैने पांच अस्तिकायोंकी प्ररूपणाकी है। (तंजहा) जो इस प्रकार से है (धम्मत्थिकाय जाव पोग्गलत्थिकाय' धर्मास्तिकाय यावत् पुद्गलास्तिकाय (तत्थ णं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए अजीवतया पन्नवेमि तहेव जाव एगं च णं अहं पोग्गलत्थिकायं रूविकाय पन्नवेमि) इनमें चार अस्तिकायरूप अजीवास्तिकायको मैंने अजीवरूप से कहा है तथा पूर्वमें कहे गये अनुसार मैंने एक पुद्गलास्तिकायको रूपिकाय कहा है। (तएणं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं वयासी) इसके बाद उस कालोदायीने श्रमण भगवान् महावीर से ऐसा कहा पूछा (एयंसि णं भंते धम्मत्थिकायंसि अधम्मत्थिकायंसि, आगासत्थिकायंसि, अरूविकायंसि, अजीवकायंसि,

---

સુધીનું સમસ્ત પૂર્વોક્ત કથન મહણ કરવું' (से णूणं कालोदाई! अट्ठे समट्ठे?) કહો, કાલોદાયી! મારી આ વાત ખરી છે કે નહીં? (हंता, अत्थि) હા, ભદન્ત! આપની વાત ખરી જ છે (तं सच्चेणं एसमट्ठे कालोदाई) હે કાલોદાયી! એ વાત સત્ય છે કે (अहं पंच अत्थिकायं पन्नवेमि) મે પાંચ અસ્તિકાયોની પ્રરૂપણા કરી છે (तंजहा) તે પાંચ અસ્તિકાયો આ પ્રમાણે છે— (धम्मत्थिकायं जाव पोग्गलत्थिकाय) ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય. (तत्थणं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए अजीवतया पन्नवेमि) તેમના ચાર અસ્તિકાયરૂપ અજીવાસ્તિકાયને મે અજીવરૂપે કહેલા છે, તથા આગળ કહ્યા પ્રમાણે મે એક પુદ્ગલકાયને રૂપીકાય કહેલું છે (तएणं से कालोदायी समणं भगवं महावीरं एवं वयासी) ત્યારે તે કાલોદાયીએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો—

(एयंसि णं भंते! धम्मत्थिकायंसि, आगासत्थिकायंसि, अरूविकायंसि, अजीवकायंसि, चक्किया केइ आसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा,

टीका-'तेण कालेण तेण समएण समणे भगवं महावीरे महाकहा-पडिवन्ने या वि होत्था' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये खलु श्रमणो भगवान् महावीरः महाकथाप्रतिपन्नः महाकथा=प्रबन्धरूपेण धर्मकथा तां प्रतिपन्नः=प्राप्तः श्रावकाणां कथाप्रबन्धेन धर्मोपदेशे संलग्नश्चापि अभवत्, एतदवसरे 'कालो दाई य तं देसं हव्वं आगए' कालोदायी च तं देशं महावीराधिष्ठित प्रदेशम् शीघ्रमागतः, 'कालोदाइ-त्ति समणे भगवं महावीरे कालोदाइं एवं वयासी-' 'हे कालोदायिन् !' इति संबोध्य श्रमणो भगवान् महावीरः कालोदायिनम् एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-' से नूणं तुम्हाणं कालोदाई ! अन्नया कयाइ एगयओ सहियाणं समुवागयाणं, सन्निविट्ठाणं, तहेव जाव-' हे कालो

टीकार्थ-कालोदायी प्रबुद्ध हुआ और उसने प्रव्रज्या धारणकी इस बातको निरूपण करनेके लिये सूत्रकारने 'तेण कालेण' इत्यादि सूत्र कहा है। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगवं महावीरे महाकहापडिवन्ने यावि होत्था' उसकाल और उस समयमें श्रमण भगवान् महावीर प्रबन्धरूपसे धर्मकथा कर रहे थे अर्थात् परिषदको धर्म कथाके प्रबन्ध द्वारा धर्मोपदेश करनेमें लगे हुए थे इसी अवसर पर 'कालोदाईय तं देसं हव्वं आगए' कालोदायी उस स्थान पर महावीर प्रभु विराजे थे उस प्रदेशमें शीघ्र आ गया 'कालोदाइ' त्ति समणे भगवं महावीरे कालोदाइं एवं वयासी' हे कालोदायिन्! ऐसा संबोधन करके उन कालोदायीसे इस प्रकार कहा 'से णूणं तुम्हाणं कालोदाई! अन्नया कयाइ एगयओ सहियाणं समुवागयाणं सन्निविट्ठाणं तहेव जाव'

ટીકાર્થ- કાલોદાયી પ્રબુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરી, આ વાતનું સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા નિરૂપણ કરે છે- 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगवं महावीरे महाकहापडिवन्ने यावि होत्था' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર શ્રાવકોને કથાના પ્રબન્ધ દ્વારા ધર્મોપદેશ દેવામાં પ્રવૃત્ત હતા. બરાબર એ જ અવસરે (कालोदाई य तं देसं हव्वं आगए) કાલોદાયી તે સ્થાને- જ્યાં મહાવીર પ્રભુ વિરાજમાન હતા ત્યાં- ઘણી જ ત્વરાથી આવી પહોંચ્યો 'कालोदाइ' હે કાલોદાયી! 'त्ति समणे भगवं महावीरे कालोदाइं एवं वयासी' એવું સંબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તે કાલોદાયીને આ પ્રમાણે કહ્યું-

'से णूणं तुम्हाणं कालोदाई! अन्नया कयाइं एगयओ सहियाणं समुवागयाणं सन्निविट्ठाणं तहेव जाव' હે કાલોદાયી! તમે શૈલોદાયી, શૈવાલોદાયી,

खलु जीवास्तिकाये अरूपिकाये जीवाना पापानि कर्माणि पापफलविपाक संयुक्तानि क्रियन्ते ? हन्त ! क्रियन्ते । अत्र खलु स कालोदायी संबुद्धः, श्रमण भगवन्त महावीर वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा, एवम् अवादीत्-इच्छामि खलु भदन्त ! युष्माकम् अन्तिके धर्मं निशामयितुम्, एव यथा स्कन्द कस्तथैव प्रव्रजित, तथैव एकादश अङ्गानि यावत् विहरति ॥सू २॥

इणट्ठे समट्ठे कालोदाई) हे कालोदायिन ! यह अर्थ समर्थ नहीं है क्यों कि (एयसि णं जीवत्थिकायसि अरूविकायसि जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जति) जो अरूपिकायरूप जीवास्तिकाय है उसमें ही जीवसंबधी पापजनक कर्म जोकि पापफलके विपाकसे संयुक्त रहते हैं होते हैं । (एत्थ ण से कालोदाई संबुद्धे समण भगव महावीर वदइ नमसइ वदित्ता नमसित्ता एव वयासी इच्छामि ण भते ! तुब्भ अतिय धम्म निसामेत्तए) यहा पर कालोदायी प्रतिबुद्ध हो गया और फिर उसने श्रमण भगवान् महावीरको, वदना की, नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके फिर उसने प्रभुसे ऐसा कहा-हे भदन्त ! मैं आपके पास धर्म सुनना चाहता हू । (एव जहा खंदिए तहा पव्वइए) इस तरह उसने स्कन्दककी तरह प्रव्रज्या अंगीकार करली (तहेव एक्कारसअंगाइ जाव विहरइ) तथा उसी तरहसे उसने ग्यारह अंगोंको पढ लिया ।

તેનો સદ્ભાવ હોય છે ખરો ? (णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई!) હે કાલોદાયી ! એવું સભવી શકતુ નથી, કારણ કે (एयसि ण जीवत्थिकायसि जीवा ण पावाकम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जति) જે અરૂપી કાયરૂપ જીવાસ્તિકાય છે, તેમાં જ જીવ સબધી પાપજનક કર્મ કે જે પાપફલના વિપાકથી સંયુક્ત રહે છે, તેનો સદ્ભાવ હોય છે (एत्थण से कालोदाई संबुद्धे-समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता नमसित्ता एव वयासी-इच्छामि ण भते ! तुब्भ अतिय धम्म निसामेत्तए) આ પ્રભાવેનું પ્રતિપાદન સાંભળીને કાલોદાયી પ્રતિબુદ્ધ થઈ ગયો. ત્યારબાદ તેણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યા વંદણા નમસ્કાર કરીને તેણે પ્રભુને આ પ્રમાણે કહ્યુ- કે ભદન્ત ! હુ આપની પાસે ધર્મનું સ્વરૂપ સાંભળવા માગુ છુ (एव जाव खदिए तहा पव्वइए) આ પ્રમાણે કહીને તેણે સ્કન્દકની જેમ દીક્ષા અંગીકાર કરી લીધી. (तहेव एक्कारसअगाइ जाव विहरइ) અને સ્કન્દકની જેમ અગિયાર અંગોનો અભ્યાસ કરી લીધો.

टीका-'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे महाकहा-पडिवन्ने या वि होत्था' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये खलु श्रमणो भगवान् महावीर महाकथाप्रतिपन्न. महाकथा=प्रबन्धरूपेण धर्मकथा ता प्रतिपन्न.=प्राप्तः श्रावकाणा कथाप्रबन्धेन धर्मोपदेशे सलग्नश्चापि अभवत्, एतदवसरे 'कालोदाई य त देस हव्व आगए' कालोदायी च त देश महावीराधिष्ठित प्रदेशम् शीघ्रमागत., 'कालोदाइ-त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी-' 'हे कालोदायिन् !' इति सबोध्य श्रमणो भगवान् महावीर. कालोदायिनम् एव=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-' से नूण तुम्हाण कालोदाई ! अन्नया कयाइ एगयओ सहियाण समुवागयाण, सनिविट्ठाण, तहेव जाव-' हे कालो

टीकार्थ-कालोदायी प्रबुद्ध हुआ और उसने प्रव्रज्या धारणकी इस बातको निरूपण करनेके लिये सूत्रकारने 'तेण कालेण' इत्यादि सूत्र कहा है । 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे महाकहापडिवन्ने यावि होत्था' उसकाल और उस समयमें श्रमण भगवान् महावीर प्रबन्धरूपसे धर्मकथा कर रहे थे अर्थात् परिषद्को धर्म कथाके प्रबन्ध द्वारा धर्मोपदेश करनेमें लगे हुए थे इसी अवसर पर 'कालोदाईय त देस हव्व आगए' कालोदायी उस स्थान पर महावीर प्रभु विराजे थे उस प्रदेशमें शीघ्र आ गया 'कालोदाइ' त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी' हे कालोदायिन् ! ऐसा सबोधन करके उन कालोदायीसे इस प्रकार कहा 'से णूण तुम्हाण कालोदाई! अन्नया कयाइ एगयओ सहियाण समुवागयाण सनिविट्ठाण तहेव जाव'

ટીકાર્થ- કાલોદાયી પ્રબુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરી, આ વાતનું સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા નિરૂપણ કરે છે- 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे महाकहापडिवन्ने यावि होत्था' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર શ્રાવકોને કથાના પ્રબન્ધ દ્વારા ધર્મોપદેશ દેવામાં પ્રવૃત્ત હતા. બરાબર એ જ અવસરે (कालोदाई य त देस हव्व आगए) કાલોદાયી તે સ્થાને- જ્યાં મહાવીર પ્રભુ વિરાજમાન હતા ત્યાં- ઘણી જ ત્વરાથી આવી પહોંચ્યો. 'कालोदाइ' હે કાલોદાયી ! 'त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी' એવું સબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તે કાલોદાયીને આ પ્રમાણે કહ્યું-

'से णूण तुम्हाण कालोदाई ! अन्नया कयाइ एगयओ सहियाण समुवागयाण सनिविट्ठाण तहेव जाव' હે કાલોદાયી ! તમે શૈલોદાયી, શૈવાલોદાયી,

खलु जीवास्तिकाये अरूपिकाये जीवाना पापानि कर्माणि पापफलविपाक संयुक्तानि क्रियन्ते ? हन्त ! क्रियन्ते । अत्र खलु स कालोदायी संबुद्धः, श्रमण भगवन्तं महावीरं वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा, एवम् अवादीत्- इच्छामि खलु भदन्त ! युष्माकम् अन्तिके धर्मं निशामयितुम्, एवं यथा स्कन्दकस्तथैव प्रव्रजित, तथैव एकादश अङ्गानि यावत् विहरति ॥सू० २॥

इणट्ठे समट्ठे कालोदाई) हे कालोदायिन् ! यह अर्थ समर्थ नहीं है क्यों कि (एयसि णं जीवत्थिकायंसि अरूविकायंसि जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति) जो अरूपिकायरूप जीवास्तिकाय है उसमें ही जीवसंबंधी पापजनक कर्म जोकि पापफलके विपाकसे संयुक्त रहते हैं होते हैं । (एत्थ णं से कालोदाई संबुद्धे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी इच्छामि णं भंते ! तुब्भं अंतियं धम्मं निसामेत्तए) यहां पर कालोदायी प्रतिबुद्ध हो गया और फिर उसने श्रमण भगवान् महावीरको, वंदना की, नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके फिर उसने प्रभुसे ऐसा कहा-हे भदन्त ! मैं आपके पास धर्म सुनना चाहता हूं । (एवं जहा खंदिए तहा पव्वइए) इस तरह उसने स्कन्दकी तरह प्रव्रज्या अंगीकार करली (तहेव एक्कारसअंगाइं जाव विहरइ) तथा उसी तरहसे उसने ग्यारह अंगोंको पढ लिया ।

તેનો સદ્‌ભાવ હોય છે ખરો ? (णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई !) હે કાલોદાયી ! એવું સંભવી શકતું નથી, કારણ કે (एयंसि णं जीवत्थिकायंसि जीवाणं पावाकम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति) જે અરૂપી કાયરૂપ જીવાસ્તિકાય છે તેમાં જ જીવ સંબંધી પાપજનક કર્મ કે જે પાપફલના વિપાકથી સંયુક્ત રહે છે, તેનો સદ્‌ભાવ હોય છે (एत्थणं से कालोदाई संबुद्धे-समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी-इच्छामि णं भंते ! तुब्भं अंतियं धम्मं निसामेत्तए) આ પ્રમાણેનું પ્રતિપાદન સાંભળીને કાલોદાયી પ્રતિબુદ્ધ થઇ ગયો. ત્યારબાદ તેણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં વંદણા નમસ્કાર કરીને તેણે પ્રભુને આ પ્રમાણે કહ્યું - હે ભદન્ત ! હું આપની પાસે ધર્મનું સ્વરૂપ સાંભળવા માગું છું (एवं जाव खंदिए तहा पव्वइए) આ પ્રમાણે કહીને તેણે સ્કન્દકની જેમ દીક્ષા અંગીકાર કરી લીધી. (तहेव एक्कारसमगाइं जाव विहरइ) અને સ્કન્દકની જેમ અગિયાર અંગોનો અભ્યાસ કરી લીધો.

टीका—'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे महाकहा-पडिवन्ने या वि होत्था' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये खलु श्रमणो भगवान् महावीरः महाकथाप्रतिपन्नः, महाकथा=प्रबन्धरूपेण धर्मकथा तां प्रतिपन्नः=प्राप्तः श्रावकाणां कथाप्रबन्धेन धर्मोपदेशे संलग्नश्चापि अभवत्, एतदवसरे 'कालोदाई य तं देस हव्व आगए' कालोदायी च तं देशं महावीराधिष्ठित प्रदेशम् शीघ्रमागतः, 'कालोदाइ-त्ति समणे भगवं महावीरे कालोदाइं एवं वयासी—' 'हे कालोदायिन् !' इति सम्बोध्य श्रमणो भगवान् महावीरः कालोदायिनम् एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्—'से नूणं तुम्हाणं कालोदाई ! अन्नया कयाइ एगयओ सहियाणं समुवागयाणं, सन्निविट्ठाणं, तहेव जाव—' हे कालो

टीकार्थ—कालोदायी प्रबुद्ध हुआ और उसने प्रव्रज्या धारणकी इस बातको निरूपण करनेके लिये सूत्रकारने 'तेण कालेण' इत्यादि सूत्र कहा है। 'तेण कालेण तेण समएण समणे भगव महावीरे महाकहापडिवन्ने यावि होत्था' उसकाल और उस समयमें श्रमण भगवान् महावीर प्रबन्धरूपसे धर्मकथा कर रहे थे अर्थात् परिषदको धर्म कथाके प्रबन्ध द्वारा धर्मोपदेश करनेमें लगे हुए थे इसी अवसर पर 'कालोदाईय त देस हव्व आगए' कालोदायी उस स्थान पर महावीर प्रभु विराजे थे उस प्रदेशमें शीघ्र आ गया 'कालोदाइ' त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी' हे कालोदायिन् ! ऐसा संबोधन करके उन कालोदायीसे इस प्रकार कहा 'से णूण तुम्हाणं कालोदाई! अन्नया कयाइ एगयओ सहियाणं समुवागयाण सन्निविट्ठाण तहेव जाव'

ટીકાર્થ- કાલોદાયી પ્રબુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરી, આ વાતનું સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા નિરૂપણ કરે છે- 'तेण कालेण तेण समएण' समणे भगव महावीरे महाकहापडिवन्ने यावि होत्था' તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર શ્રાવકોને કથાના પ્રબન્ધ દ્વારા ધર્મોપદેશ દેવામાં પ્રવૃત્ત હતા. બરાબર એ જ અવસરે (कालोदाई य त देस हव्व आगए) કાલોદાયી તે સ્થાને- જ્યાં મહાવીર પ્રભુ વિરાજમાન હતા ત્યાં- ઘણી જ ત્વરાથી આવી પહોંચ્યો 'कालोदाइ' હે કાલોદાયી ! 'त्ति समणे भगव महावीरे कालोदाइ एव वयासी' એવું સંબોધન કરીને, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તે કાલોદાયીને આ પ્રમાણે કહ્યુ—

'से णूण तुम्हाण कालोदाई ! अन्नया कयाई एगयओ सहियाण समुवागयाण सन्निविट्ठाण तहेव जाव' હે કાલોદાયી ! તમે શેલોદાયી, શૈવાલોદાયી,

दायिन ! तत् नून=निश्चित खलु युष्माकं='शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नामोदयः, नर्मोदय, अन्यपालकः, शैलपालक, शङ्खपालकः, सुहस्ती, गाथापतिः, इत्येतेषा मित्राणाम् अन्यदा = एकदा कदाचित् अथ एकस्मिन् समये सहिताना – सहस्थितानाम् एकत =समुपागतानाम् = स्वस्वस्थानेभ्यः समागताना, सन्निविष्टानाम् = समूहतया स्थितानां तथैव पूर्ववदेव यावत्-सनिषण्णानाम्=सम्यकृतयोपविष्टानाम् 'अयमेयारूवे' इत्यारभ्य 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' इति पर्यन्तः पाठ सग्राह्य. । 'से कहमेय मन्ने एव ? तत् कथमेतत् मन्ये एवम् ? कथमेतत् ज्ञातपुत्रप्रतिपादितम् अस्तिकाय स्वरूपम् एव यथोक्तरूप मन्ये ? इत्येव कथयता युष्माकम्, अयमेतद्रूपो मिथ कथासमुल्लाप यः अस्तिकायविषयको वार्तालाप. समुत्पन्न., 'से णूण कालोदाई ? अट्ठे समट्ठे ?' हे कालोदायिन् ! स नून=निश्चितम् अर्थ. अस्तिकाय

हे कालोदायिन् ! तुम 'शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नर्मोदय, अन्यपालक, शैलपालक, शङ्खपालक, नामोदय, सुहस्ती, और गाथापति' सब इन मित्रों का जो कि अपने २ स्थानसे आकर एकत्र उपस्थित हुए थे और समूह रूप में आनन्दोल्लास के साथ मिलकर बैठे हुए थे किसी एक समय 'अयमेयारूवे मिहोकहा समुल्लावे समुपज्जित्था' यह इस प्रकार का अस्तिकायविषयक वार्तालाप हुआ था। 'अयमेयारूवे' यहां से लेकर 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' यहां तक का पाठ यहां पर ग्रहण करना चाहिये। 'से कहमेय मन्ने एव' अतः ज्ञातपुत्र प्रतिपादित अस्तिकाय का स्वरूप ऐसा कैसे माने इस प्रकार कहने वाले आप लोगों का यह इसरूप अस्तिकायविषयक वार्तालाप हुआ था। 'से णूण कालोदाई ? अट्ठे

ઉદય નામોદય, નર્મોદય અન્યપાલક, શૈલપાલક શંખપાલક સુહસ્તી અને ગાથાપતિ વગેરે મિત્રો એક દિવસ જ્યારે પોતપોતાને સ્થાનેથી આવીને સમૂહરૂપે એકત્ર થઇને આનંદોલ્લાસ પૂર્વક બેસીને વાતચીત કરતા હતા, ત્યારે 'अयमेयारूवे मिहो कहा समुल्लावे समुपज्जित्था' તમારી વચ્ચે અસ્તિકાયના વિષયમાં આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો. 'अयमेयारूवे' થી શરૂ કરીને 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' અહીં સુધીનો પાઠ આ વાર્તાલાપનું કથન કરવા માટે ગ્રહણ કરવો. તમે એવું કહેલ કે 'से कहमेय मन्ने एव' જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર દ્વારા પ્રતિપાદિત અસ્તિકાયનું એવું સ્વરૂપ કેવી રીતે માની શકાય ?' આપ લોકોની વચ્ચે અસ્તિકાયના વિષયમાં આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો. 'से णूण कालोदाई ! अट्ठे समट्ठे ?' હે કાલોદાયી !

स्वरूपविषयः समर्थः? सत्यरूपो वर्तते नु? इति कालोदायिन प्रति भगवत कथनम्। कालोदायी प्राह-'हंता, अत्थि' हे भदन्त! हन्त सत्यम् अस्ति भवत्प्रतिपादितास्तिकायस्वरूपविषयकः अस्माकं मिथ कथासमुल्लाप संजातः। भगवानाह-'त सच्चे ण एसमट्ठे कालोदाई!' हे कालोदायिन्! तत् सत्यो यथार्थ खलु अयमर्थ, 'अह पच अत्थिकाय पन्नवेमि' अहं पञ्च अस्तिकायान् प्रज्ञापयामि 'त जहा-धम्मत्थिकाय, जाव-पोग्गलत्थिकाय' तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, यावत्-अधर्मास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्, आकाशा स्तिकायम्, पुद्गलास्तिकायम्, 'तत्थ ण अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए

समट्ठे' कहो कालोदायिन! यह अर्थ-मेरे द्वारा प्रतिपादित अस्तिकाय स्वरूप विषयक आप सब का वार्तालाप समर्थ है न? अर्थात् आप लोगों का ऐसा वार्तालाप अस्तिकाय के विषय में हुआ था ऐसा जो मैं कह रहा हू वह सत्य कह रहा हू न? ऐसा जब भगवान् कालोदायी से कहा-तब उस कालोदायीने प्रभु से कहा-'हंता अत्थि' हां, भदन्त! जैसा आप कह रहे हैं वैसा ही वार्तालाप हम लोगों का आप के द्वारा प्रतिपादित अस्तिकाय के स्वरूप के विषय में परस्पर में उस समय हुआ था। तब भगवान् ने कहा-'त सच्चेण एसमट्ठे कालोदाई!' हे कालोदायिन्! अस्तिकाय का स्वरूप जैसा मैंने कहा है वह सत्य है इसमें संदेह करने के लिये कुछ कारण नहीं है मैंने 'पच अत्थिकाय पन्नवेमि' पांच अस्तिकाय कहे हैं। वे पांच अस्तिकाय इस प्रकार से हैं 'धम्मत्थिकाय जाव पोग्गलत्थिकाय' धर्मास्तिकाय यावत् पुद्गलास्तिकाय, यहां यावत् शब्द से 'अधर्मा स्तिकाय, जीवास्तिकाय, आकाशास्तिकाय' इन तीन अस्तिकायों का

આપ લોકોની વચ્ચે આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો તે વાત ખરી છે કે નહીં? ત્યારે કાલોદાયીએ કહ્યુ- 'हता, अत्थि' હા, ભદન્ત! આપ કહો છો તેવો વાર્તાલાપ અમારી વચ્ચે અસ્તિકાયના સ્વરૂપને વિષે થયો હતો ખરો.

ત્યારે મહાવીર પ્રભુએ કહ્યુ- 'त सच्चेण एसमट्ठे कालोदाई' હે કાલોદાયી! અસ્તિકાયના સ્વરૂપનું મે જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે સત્ય જ છે તેમાં સદેહનો જરી પણ અવકાશ જ નથી મે અસ્તિકાયોનું આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે- 'पच अत्थिकाय पन्नवेमि-त जहा' મે નીચે પ્રમાણે પાચ અસ્તિકાય કહ્યા છે- 'धम्मत्थिकाय जाव पोग्गलत्थिकाय' (१) ધર્માસ્તિકાય (२) અધર્માસ્તિકાય, (3) જીવાસ્તિકાય, (४) આકાશાસ્તિકાય અને (५) પુદ્ગલાસ્તિકાય

दायिन् ! तत् नून=निश्चित खलु युष्माकं='शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नामोदयः, नर्मोदय, अन्यपालकः, शैलपालक, शङ्खपालक, सुहस्ती, गाथापति, इत्येतेषा मित्राणाम् अन्यदा = एकदा कदाचित् अथ एकस्मिन् समये सहितानां - सहस्थितानाम् एकत =समुपागतानाम् = स्वस्वस्थानेभ्य. समागताना, सन्निविष्टानाम् = समूहतया स्थितानां तथैव पूर्ववदेव यावत्- सनिषण्णानाम्=सम्यक्कृतयोपविष्टानाम् 'अयमेयारूवे' इत्यारभ्य 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' इति पर्यन्तः पाठ सग्राह्य. । 'से कहमेयं मन्ने एवं ? तत् कथमेतत् मन्ये एवम् ? कथमेतत् ज्ञातपुत्रप्रतिपादितम् अस्तिकाय स्वरूपम् एव यथोक्तरूप मन्ये ? इत्येव कथयता युष्माकम्, अयमेतद्रूपो मिथः कथासमुल्लाप य अस्तिकायविषयको वार्तालाप समुत्पन्न, 'से णूण कालोदाई ? अट्ठे समट्ठे ?' हे कालोदायिन् ! स नून=निश्चितम् अर्थ. अस्तिकाय

हे कालोदायिन् ! तुम 'शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नर्मोदय, अन्यपालक, शैलपालक, शङ्खपालक, नामोदय, सुहस्ती, और गाथापति' सब इन मित्रों का जो कि अपने २ स्थानसे आकर एकत्र उपस्थित हुए थे और समूह रूप में आनन्दोल्लास के साथ मिलकर बैठे हुए थे किसी एक समय 'अयमेयारूवे मिहोकहा समुल्लावे समुप्पज्जित्था' यह इस प्रकार का अस्तिकायविषयक वार्तालाप हुआ था। 'अयमेयारूवे' यहां से लेकर 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' यहां तक का पाठ यहां पर ग्रहण करना चाहिये। 'से कहमेय मन्ने एवं' अतः ज्ञातपुत्र प्रतिपादित अस्तिकाय का स्वरूप ऐसा कैसे माने इस प्रकार कहने वाले आप लोगों का यह इसरूप अस्तिकायविषयक वार्तालाप हुआ था। 'से णूण कालोदाई ? अट्ठे

ઉદય, નામોદય, નર્મોદય, અન્યપાલક, શૈલપાલક શંખપાલક સુહસ્તી અને ગાથાપતિ' વગેરે મિત્રો એક દિવસ જ્યારે પોતપોતાને સ્થાનેથી આવીને સમૂહરૂપે એકત્ર થઇને આનંદોલ્લાસ પૂર્વક બેસીને વાતચીત કરતા હતા, ત્યારે 'अयमेयारूवे मिहो कहा समुल्लावे समुप्पज्जित्था' તમારી વચ્ચે અસ્તિકાયના વિષયમાં આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો. 'अयमेयारूवे' થી શરૂ કરીને 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' અહીં સુધીનો પાઠ આ વાર્તાલાપનું કથન કરવા માટે ગ્રહણ કરવો. તમે એવું કહેલ કે 'से कहमेय मन्ने एवं' જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર દ્વારા પ્રતિપાદિત અસ્તિકાયનું એવું સ્વરૂપ કેવી રીતે માની શકાય ?' આપ લોકોની વચ્ચે અસ્તિકાયના વિષયમાં આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો. 'से णूण कालोदाई ! अट्ठे समट्ठे ?' હે કાલોદાયી !

स्वरूपविषयः समर्थः? सत्यरूपो वर्तते नु? इति कालोदायिन प्रति भगवत॰ कथनम्। कालोदायी माह–'हंता, अत्थि' हे भदन्त! हन्त सत्यम् अस्ति भवत्प्रतिपादितास्तिकायस्वरूपविषयकः अस्माकं मिथ कथासमुल्लाप संजात'। भगवानाह–'तं सच्चे ण एसमट्ठे कालोदाई!' हे कालोदायिन्! तत् सत्यो यथार्थ खलु अयमर्थ, 'अहं पंच अत्थिकाय पन्नवेमि' अहं पञ्च अस्तिकायान् प्रज्ञापयामि 'तं जहा–धम्मत्थिकायं, जाव–पोग्गलत्थिकायं' तद्यथा–धर्मास्तिकायम्, यावत्–अधर्मास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, पुद्गलास्तिकायम्, 'तत्थ णं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए

समट्ठे' कहो कालोदायिन! यह अर्थ–मेरे द्वारा प्रतिपादित अस्तिकाय स्वरूप विषयक आप सब का वार्तालाप समर्थ है न? अर्थात् आप लोगों का ऐसा वार्तालाप अस्तिकाय के विषय में हुआ था ऐसा जो मैं कह रहा हूं वह सत्य कह रहा हूं न? ऐसा जब भगवान् कालोदायी से कहा–तब उस कालोदायीने प्रभु से कहा–'हंता अत्थि' हां, भदन्त! जैसा आप कह रहे हैं वैसा ही वार्तालाप हम लोगों का आप के द्वारा प्रतिपादित अस्तिकाय के स्वरूप के विषय में परस्पर में उस समय हुआ था। तब भगवान् ने कहा–'तं सच्चेणं एसमट्ठे कालोदाई!' हे कालोदायिन्! अस्तिकाय का स्वरूप जैसा मैंने कहा है वह सत्य है इसमें संदेह करने के लिये कुछ कारण नहीं है मैंने 'पंच अत्थिकाय पन्नवेमि' पांच अस्तिकाय कहे हैं। वे पांच अस्तिकाय इस प्रकार से हैं 'धम्मत्थिकाय जाव पोग्गलत्थिकाय' धर्मास्तिकाय यावत् पुद्गलास्तिकाय, यहां यावत् शब्द से 'अधर्मास्तिकाय, जीवास्तिकाय, आकाशास्तिकाय' इन तीन अस्तिकायों का

આપ લોકોની વચ્ચે આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો તે વાત ખરી છે કે નહીં? ત્યારે કાલોદાયીએ કહ્યું– 'हंता, अत्थि' હા, ભદન્ત! આપ કહો છો તેવો વાર્તાલાપ અમારી વચ્ચે અસ્તિકાયના સ્વરૂપને વિષે થયો હતો ખરો

ત્યારે મહાવીર પ્રભુએ કહ્યું– 'तं सच्चेणं एसमट्ठे कालोदाई' હે કાલોદાયી! અસ્તિકાયના સ્વરૂપનું મેં જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે સત્ય જ છે તેમાં સંદેહનો જરી પણ અવકાશ જ નથી. મેં અસ્તિકાયોનું આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે– 'पंच अत्थिकाय पन्नवेमि–तं जहा' મેં નીચે પ્રમાણે પાંચ અસ્તિકાય કહ્યા છે– 'धम्मत्थिकाय जाव पोग्गलत्थिकाय' (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) જીવાસ્તિકાય, (૪) આકાશાસ્તિકાય અને (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય.

दायिन् ! तत् नूनं=निश्चित खलु युष्माकं='शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नामोदयः, नर्मोदय, अन्यपालकः, शैलपालक, शङ्खपालक., सुहस्ती, गाथापति, इत्येतेषा मित्राणाम् अन्यदा = एकदा कदाचित् अथ एकस्मिन् समये सहितानां - सहस्थितानाम् एकत =समुपागतानाम् = स्वस्वस्थानेभ्य समागताना, सन्निविष्टानाम् = समूहतया स्थिताना तथैव पूर्ववदेव यावत्- सनिपण्णानाम्=सम्यकृतयोपविष्टानाम् 'अयमेयारूवे' इत्यारभ्य 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' इति पर्यन्त पाठ सग्राह्य.। 'से कहमेय मन्ने एव ? तत् कथमेतत् मन्ये एवम् ? कथमेतत् ज्ञातपुत्रप्रतिपादितम् अस्तिकाय स्वरूपम् एव यथोक्तस्य मन्ये ? इत्येव कथयता युष्माकम्, अयमेतद्रूपो मिथ कथासमुल्लाप य. अस्तिकायविषयको वार्तालाप. समुत्पन्नः, 'से णूण कालोदाई ? अट्ठे समट्ठे ?' हे कालोदायिन् ! स नूनं=निश्चितम् अर्थ. अस्तिकाय-

हे कालोदायिन् ! तुम 'शैलोदायी, शैवालोदायी, उदय, नर्मोदय, अन्यपालक, शैलपालक, शङ्खपालक, नामोदय, सुहस्ती, और गाथापति' सब इन मित्रों का जो कि अपने २ स्थानसे आकर एकत्र उपस्थित हुए थे और समूह रूप में आनन्दोल्लास के साथ मिलकर बैठे हुए थे किसी एक समय 'अयमेयारूवे मिहोकहा समुल्लावे समुपज्जित्था' यह इस प्रकार का अस्तिकायविषयक वार्तालाप हुआ था। 'अयमेयारूवे' यहा से लेकर 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' यहा तक का पाठ यहाँ पर ग्रहण करना चाहिये। 'से कहमेय मन्ने एव' अतः ज्ञातपुत्र प्रतिपादित अस्तिकाय का स्वरूप ऐसा कैसे माने इस प्रकार कहने वाले आप लोगों का यह इसरूप अस्तिकायविषयक वार्तालाप हुआ था। 'से णूण कालोदाई ? अट्ठे

ઉદય નામોદય, નર્મોદય, અન્યપાલક, શૈલપાલક શંખપાલક સુહસ્તી અને ગાથાપતિ વગેરે મિત્રો એક દિવસ જ્યારે પોતપોતાને સ્થાનેથી આવીને સમૂહરૂપે એકત્ર થઈને આનંદોલ્લાસ પૂર્વક બેસીને વાતચીત કરતા હતા ત્યારે 'अयमेयारूवे मिहो कहा समुल्लावे समुपज्जित्था' તમારી વચ્ચે અસ્તિકાયના વિષયમાં આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો. 'अयमेयारूवे' થી શરૂ કરીને 'रूविकाय अजीवकाय पण्णवेइ' અહીં સુધીનો પાઠ આ વાર્તાલાપનું કથન કરવા માટે ગ્રહણ કરવો. તમે એવું કહેતા કે 'से कहमेय मन्ने एव' જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર દ્વારા પ્રતિપાદિત અસ્તિકાયનું એવું સ્વરૂપ કેવી રીતે માની શકાય ?' આપ લોકોની વચ્ચે અસ્તિકાયના વિષયમાં આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો. 'से णूण कालोदाई ! अट्ठे समट्ठे ?' હે કાલોદાયી !

स्वरूपविषयः समर्थ ? सत्यरूपो वर्तते नु ? इति कालोदायिन प्रति भगवत कथनम् । कालोदायी प्राह–'हंता, अत्थि' हे भदन्त ! हन्त सत्यम् अस्ति भवत्प्रतिपादितास्तिकायस्वरूपविषयक अस्माक मिथ कथासमुल्लाप सजात. । भगवानाह–'त सच्चे ण एसमट्ठे कालोदाई !' हे कालोदायिन् ! तत् सत्यो यथार्थ खलु अयमर्थ, 'अह पच अत्थिकाय पन्नवेमि' अह पञ्च अस्तिकायान् प्रज्ञापयामि 'त जहा–धम्मत्थिकाय, जाव–पोग्गलत्थिकाय' तद्यथा–धर्मास्तिकायम्, यावत्–अधर्मास्तिकायम्, जीवास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, पुद्गलास्तिकायम्, 'तत्थ ण अह चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए

समट्ठे' कहो कालोदायिन ! यह अर्थ–मेरे द्वारा प्रतिपादित अस्तिकाय स्वरूप विषयक आप सब का वार्तालाप समर्थ है न ? अर्थात् आप लोगों का ऐसा वार्तालाप अस्तिकाय के विषय में हुआ था ऐसा जो मैं कह रहा हू वह सत्य कह रहा हू न ? ऐसा जब भगवान् कालोदायी से कहा–तब उस कालोदायीने प्रभु से कहा–'हता अत्थि' हां, भदन्त ! जैसा आप कह रहे हैं वैसा ही वार्तालाप हम लोगों का आप के द्वारा प्रतिपादित अस्तिकाय के स्वरूप के विषय में परस्पर में उस समय हुआ था। तब भगवान् ने कहा–'त सच्चेण एसमट्ठे कालोदाई !' हे कालोदायिन् ! अस्तिकाय का स्वरूप जैसा मैंने कहा है वह सत्य है इसमें संदेह करने के लिये कुछ कारण नहीं है मैंने 'पच अत्थिकाय पन्नवेमि' पाच अस्तिकाय कहे हैं। वे पांच अस्तिकाय इस प्रकार से हैं 'धम्मत्थिकाय जाव पोग्गलत्थिकाय' धर्मास्तिकाय यावत् पुद्गलास्तिकाय, यहां यावत् शब्द से 'अधर्मास्तिकाय, जीवास्तिकाय, आकाशास्तिकाय' इन तीन अस्तिकायों का

આપ લોકોની વચ્ચે આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો હતો તે વાત ખરી છે કે નહી ? ત્યારે કાલોદાયીએ કહ્યુ– 'हंता, अत्थि' હા, ભદન્ત ! આપ કહો છો તેવો વાર્તાલાપ અમારી વચ્ચે અસ્તિકાયના સ્વરૂપને વિષે થયો હતો ખરો

ત્યારે મહાવીર પ્રભુએ કહ્યુ– 'त सच्चेण एसमट्ठे कालोदाई' હે કાલોદાયી ! અસ્તિકાયના સ્વરૂપનુ મે જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે સત્ય જ છે તેમા સદેહનો જરી પણ અવકાશ જ નથી. મે અસ્તિકાયોનું આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે– 'पच अत्थिकाय पन्नवेमि–त जहा' મે નીચે પ્રમાણે પાચ અસ્તિકાય કહ્યા છે– 'धम्मत्थिकाय जाव पोग्गलत्थिकाय' (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) જીવાસ્તિકાય, (૪) આકાશાસ્તિકાય અને (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય

अजीवतया पन्नवेमि' तत्र खलु पञ्चास्तिकायेषु मध्य अह चतुर अस्तिकायान् अजीवकायान=अजीवतया प्रज्ञापयामि 'तहेव जाव एग च ण अह पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पन्नवेमि' तथैव यावत्, यावत्पदेन तद्यथा-धर्मास्ति कायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, पुद्गलास्तिकायम्, एक च खलु जीवास्तिकायम् अरूपिकायम्, प्रज्ञापयामि, तत्र खलु चतुर अस्तिकायान् अरूपिकायान प्रज्ञापयामीति। एक च खलु अह पुद्गलास्तिकाय रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयामि। 'तए ण से कालोदाई समण भगव महावीर एव

ग्रहण हुआ है। 'तत्थ ण अह चत्तारि अत्थिकाए अजोवकाए अजीवतया पन्नवेमि' इनमें जो धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय एव पुद्गलास्तिकाय य चार अस्तिकाय हैं, ये अजीवकाय हैं और इन्हें हमने अजीवरूप से प्रतिपादित किया है। तात्पर्य कहने का यह है कि अस्तिकाय पाच कहे गये हैं सो इनमें से 'अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गला' धर्मास्तिकाय-आदि चार अस्तिकाय अजीवकायरूप हैं। अत ये अजीवरूप से प्रतिपादित हुए हैं। 'तहेव जाव एगच ण अहं पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पन्नवेमि' तथा जो पुद्गलास्तिकाय है वह अजीवकाय होते हुए भी रूपिकायरूप है-शेष तीन अस्तिकाय रूपिकायरूप नहीं हैं अरूपिकायरूप हैं। इसी तरह से जीव भी अरूपिकायरूप है। क्योंकि मूलतः इन सब अरूपिकायों में रूपादि पुद्गल के गुण नहीं पाये जाते हैं। 'तए ण से कालोदाई समण भगव महावीर एव वयासी' इसके बाद उस

'तत्थण अह चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए अजीवतया पन्नवेमि' तेमाना धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय अने पुद्गलास्तिकाय, ओ चार अस्तिकायो अजीवकाय छे, तेथी तेमनु मे अजीवरूपे प्रतिपादन कर्यु छे कहेवानु तात्पर्य ओ छे के अस्तिकाय पाच कहा छे तेमांथी 'अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः' धर्मास्तिकाय आदि चार अस्तिकाय अजीवकायरूप छे, तेथी तेमनु अजीवरूपे प्रतिपादन करायु छे. 'तहेव जाव एग च ण अह पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पन्नवेमि' तथा जे पुद्गलास्तिकाय छे ते अजीवकाय होवा छता पण रूपीकायरूप छे, बाकीना त्रण अस्तिकाय रूपीकायरूप नथी- पण अरूपीकायरूप छे ओ ज प्रमाणे जीव पण अरूपी कायरूप छे कारण के मूलत. आ बधा अरूपीकायोमा रूपादि पुद्गलना गुण रहेला होता नथी. 'तएण से कालोदाई समण भगव महावीरं एव वयासी-' त्यारबाद कालोदायीओ श्रमण भगवान महावीरने आ प्रमाणे प्रश्न पूछयो-

नयासी' ततः खलु स कालोदायी श्रमण भगवन्त महावीरम् एवम् अवादीत्-'एय सिणं भंते ! धम्मत्थिकाय सि, अधम्मत्थिकाय सि, आगासत्थिकाय सि, अरूविकायसि अजीवकाय सि' हे भदन्त ! एतस्मिन् खलु धर्मास्तिकाये, अधर्मास्तिकाये आकाशास्तिकाये, अरूपिकाये अजीवकाये 'चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा ?' शक्नुयु समर्थाः भवेयु किं केचित् पुरुषा आसितुम्=सामान्यत उपवेष्टु वा, शयितु वा, स्थातु वा, निषत्तु वा,=विशेषत उपवेष्टुम् त्वग्वर्तयितु =पार्श्वपरिवर्तन कर्तुं वा ?। भगवानाह-'णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई !' हे कालोदायिन् नायमर्थ समर्थः, धर्मास्तिकायादित्रयाणामरूपितया अजीवतया च तत्र उपवेशनादिक कर्तुं न

कालोदायी ने श्रमण भगवान महावीर से ऐसा कहा-'एय सि ण भंते ! धम्मत्थिकाय सि अधम्मत्थिकाय सि, आगासत्थिकाय सि, अरूविकाय सि अजीवकायसि चक्किया केईआसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा' हे भदन्त ! क्या कोई पुरुष ऐसे हैं जो इन धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय रूप अरूपिकाय में तथा अजीवकायरूप इन धर्मास्तिकायादिकों में और पुद्गलास्तिकाय में बैठने के लिये, सोने के लिये, ठहरने के लिये, नीचे बैठने के लिये, तथा करवट बदलने के लिये समर्थ हों ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं 'णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई' हे कालोदायिन् ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। क्योंकि धर्मास्तिकायादिक तीन अस्तिकाय अरूपी होने के कारण तथा अजीव होने के कारण उनमें कोई भी प्राणी उपवेशन आदि करने के लिये समर्थ

'एय सि ण भंते! धम्मत्थिकाय सि, अधम्मत्थिकाय सि, आगासत्थिकाय सि अरूविकायसि अजीवकायंसि चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा' હે ભદન્ત ! શું કોઈ પુરુષો એવા હોય છે કે જે આ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયરૂપ અરૂપીકાયમાં તથા અજીવકાયરૂપ તે ધર્માસ્તિકાય આદિકોમા અને પુદ્ગલાસ્તિકાયમા બેસવાને માટે સૂવાને માટે રહેવાને માટે, નીચે બેસવાને માટે, ઉઠવાને માટે તથા પડખુ બદલવાને માટે સમર્થ હોય છે ?

કાલોદાયીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ભગવાન મહાવીર કહે છે- 'णो इणट्ठे समट्ठे, कालोदाई !' હે કાલોદાયી ! એવું સંભવી શકતુ નથી કારણ કે ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રણ અસ્તિકાય અરૂપી હોવાને કારણે તથા અજીવ હોવાને કારણે તેમા કોઈપણ જીવ

अजीवतया पन्नवेमि' तत्र खलु पञ्चास्तिकायेषु मध्ये अहं चतुरः अस्तिकायान् अजीवकायान्=अजीवतया प्रज्ञापयामि 'तहेव जाव एगं च णं अहं पोग्गलत्थिकाय रूविकाय अजीवकाय पन्नवेमि' तथैव यावत्, यावत्पदेन तद्यथा-धर्मास्ति कायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, पुद्गलास्तिकायम्, एकं च खलु जीवास्तिकायम् अरूपिकायम्, प्रज्ञापयामि, तत्र खलु चतुरः अस्तिकायान् अरूपिकायान् प्रज्ञापयामीति। एकं च खलु अहं पुद्गलास्तिकाय रूपिकायम् अजीवकाय प्रज्ञापयामि। 'तए णं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं

ग्रहण हुआ है। 'तत्थ णं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए अजीवतया पन्नवेमि' इनमें जो धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय एवं पुद्गलास्तिकाय ये चार अस्तिकाय हैं, ये अजीवकाय हैं और इन्हें हमने अजीवरूप से प्रतिपादित किया है। तात्पर्य कहने का यह है कि अस्तिकाय पांच कहे गये हैं सो इनमें से 'अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः' धर्मास्तिकाय-आदि चार अस्ति काय अजीवकायरूप हैं। अतः ये अजीवरूप से प्रतिपादित हुए हैं। 'तहेव जाव एगं च णं अहं पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पन्नवेमि' तथा जो पुद्गलास्तिकाय है वह अजीवकाय होते हुए भी रूपिकायरूप है-शेष तीन अस्तिकाय रूपिकायरूप नहीं हैं अरूपिकायरूप हैं। इसी तरह से जीव भी अरूपिकायरूप हैं। क्योंकि मूलतः इन सब अरूपिकायों में रूपादि पुद्गल के गुण नहीं पाये जाते हैं। 'तए णं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं वयासी' इसके बाद उस

'तत्थणं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए अजीवतया पन्नवेमि' तेमाना धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय अने पुद्गलास्तिकाय, ओ चार अस्तिकायो अजीवकाय छे, तेथी तेमनुं मे अजीवरूपे प्रतिपादन कर्युं छे कहेवानुं तात्पर्य ओ छे के अस्तिकाय पांच कह्या छे तेमाथी 'अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः' धर्मास्तिकाय आदि चार अस्तिकाय अजीवकायरूप छे, तेथी तेमनुं अजीवरूपे प्रतिपादन करायुं छे 'तहेव जाव एगं च णं अहं पोग्गलत्थिकाय रूविकाय पन्नवेमि' तथा जे पुद्गलास्तिकाय छे ते अजीवकाय होवा छतां पण रूपीकायरूप छे, बाकीना त्रण अस्तिकाय रूपीकायरूप नथी- पण अरूपीकायरूप छे ओ ज प्रमाणे जीव पण अरूपी कायरूप छे कारण के मूलतः आ बधा अरूपीकायोमां रूपादि पुद्गलना गुण रहेला होता नथी 'तएणं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं वयासी-' त्यारबाद कालोदायीओ श्रमण भगवान महावीरने आ प्रमाणे प्रश्न पूछ्यो-

वयासी' ततः खलु स कालोदायी श्रमण भगवन्त महावीरम् एवम् अवादीत्-'एय मिण भंते! धम्मत्थिकाय सि, अधम्मत्थिकाय सि, आगासत्थिकाय सि, अरूविकायसि अजीवकाय सि' हे भदन्त! एतस्मिन् खलु धर्मास्तिकाये, अधर्मास्तिकाये आकाशास्तिकाये, अरूपिकाये अजीवकाये 'चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा?' शक्नुयु समर्थाः भवेयु किं केचित् पुरुषा आसितुम्=सामान्यत उपवेष्टु वा, शयितु वा, स्थातु वा, निषत्तु वा,=विशेषत उपवेष्टुम् त्वग्वर्तयितु=पार्श्वपरिवर्तन कर्तुं वा?। भगवानाह-'णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई!' हे कालोदायिन् नायमर्थ समर्थः, धर्मास्तिकायादित्रयाणामरूपितया अजीवतया च तत्र उपवेशनादिक कर्तुं न

कालोदायी ने श्रमण भगवान महावीर से ऐसा कहा-'एय सि ण भंते! धम्मत्थिकाय सि अधम्मत्थिकाय सि, आगासत्थिकाय सि, अरूविकाय सि अजीवकायसि चक्किया केईआसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा' हे भदन्त! क्या कोई पुरुष ऐसे हैं जो इन धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय रूप अरूपिकाय में तथा अजीवकायरूप इन धर्मास्तिकायादिकों में और पुद्गलास्तिकाय में बैठने के लिये, सोने के लिये, ठहरने के लिये, नीचे बैठने के लिये, तथा करवट बदलने के लिये समर्थ हों? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं 'णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई' हे कालोदायिन्! यह अर्थ समर्थ नहीं है। क्योंकि धर्मास्तिकायादिक तीन अस्तिकाय अरूपी होने के कारण तथा अजीव होने के कारण उनमें कोई भी प्राणी उपवेशन आदि करने के लिये समर्थ

'एय सि ण भंते! धम्मत्थिकाय सि, अधम्मत्थिकाय सि, आगासत्थिकाय सि अरूविकायसि अजीवकायंसि चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, चिट्ठित्तए वा, निसीइत्तए वा, तुयट्टित्तए वा' હે ભદન્ત! શું કોઈ પુરુષો એવા હોય છે કે જે આ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયરૂપ અરૂપીકાયમાં તથા અજીવકાયરૂપ તે ધર્માસ્તિકાય આદિકોમા અને પુદ્ગલાસ્તિકાયમા બેસવાને માટે સુવાને માટે, રહેવાને માટે, નીચે બેસવાને માટે, ઉઠવાને માટે તથા પડખુ બદલવાને માટે સમર્થ હોય છે?

કાલોદાયીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ભગવાન મહાવીર કહે છે- 'णो इणट्ठे समट्ठे, कालोदाई!' હે કાલોદાયી! એવું સભવી શકતુ નથી કારણ કે ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રણ અસ્તિકાયરૂપી હોવાને કારણે તથા અજીવ હોવાને કારણે તેમા કોઈપણ જીવ

अजीवतया पन्नवेमि' तत्र खलु पञ्चास्तिकायेषु मध्ये अहं चतुरः अस्तिकायान् अजीवकायान्=अजीवतया प्रज्ञापयामि 'तहेव जाव एगं च णं अहं पोग्गलत्थिकायं रूविकायं अजीवकायं पन्नवेमि' तथैव यावत्, यावत्पदेन तद्यथा-धर्मास्तिकायम्, अधर्मास्तिकायम्, आकाशास्तिकायम्, पुद्गलास्तिकायम्, एकं च खलु जीवास्तिकायम् अरूपिकायम्, प्रज्ञापयामि, तत्र खलु चतुरः अस्तिकायान् अरूपिकायान् प्रज्ञापयामीति। एकं च खलु अहं पुद्गलास्तिकायं रूपिकायम् अजीवकायं प्रज्ञापयामि। 'तए णं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं

ग्रहण हुआ है। 'तत्थ णं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए अजीवतया पन्नवेमि' इनमें जो धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय एवं पुद्गलास्तिकाय ये चार अस्तिकाय हैं, ये अजीवकाय हैं और इन्हें हमने अजीवरूप से प्रतिपादित किया है। तात्पर्य कहने का यह है कि अस्तिकाय पांच कहे गये हैं सो इनमें से 'अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गला' धर्मास्तिकाय-आदि चार अस्तिकाय अजीवकायरूप हैं। अतः ये अजीवरूप से प्रतिपादित हुए हैं। 'तहेव जाव एगच्च णं अहं पोग्गलत्थिकायं रूविकायं पन्नवेमि' तथा जो पुद्गलास्तिकाय है वह अजीवकाय होते हुए भी रूपिकायरूप है-शेष तीन अस्तिकाय रूपिकायरूप नहीं हैं अरूपिकायरूप हैं। इसी तरह से जीव भी अरूपिकायरूप हैं। क्योंकि मूलतः इन सब अरूपिकायों में रूपादि पुद्गल के गुण नहीं पाये जाते हैं। 'तए णं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं वयासी' इसके बाद उस

'तत्थणं अहं चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए अजीवतया पन्नवेमि' तेमांना धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय अने पुद्गलास्तिकाय, ए चार अस्तिकायो अजीवकाय छे, तेथी तेमनुं मैं अजीवरूपे प्रतिपादन कर्युं छे कहेवानुं तात्पर्य ए छे के अस्तिकाय पांच कह्या छे तेमांथी 'अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः' धर्मास्तिकाय आदि चार अस्तिकाय अजीवकायरूप छे, तेथी तेमनुं अजीवरूपे प्रतिपादन करायुं छे. 'तहेव जाव एगं च णं अहं पोग्गलत्थिकायं रूविकायं पन्नवेमि' तथा जे पुद्गलास्तिकाय छे ते अजीवकाय होवा छतां पण रूपीकायरूप छे, बाकीना त्रण अस्तिकाय रूपीकायरूप नथी- पण अरूपीकायरूप छे एज प्रमाणे जीव पण अरूपी कायरूप छे कारण के मूलतः आ बधा अरूपीकायोमां रूपादि पुद्गलना गुण रहेला होता नथी 'तए णं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं वयासी-' त्यारबाद कालोदायीए श्रमण भगवान महावीरने आ प्रमाणे प्रश्न पूछयो-

नि खलु कर्माणि पापफलविपाकसंयुक्तानि पापस्य यत् फल दु.ख तल्लक्षणो विपाकः परिणामः भोगइत्यर्थः तेन संयुक्तानि, सम्बद्धानि, क्रियन्ते भवन्ति किम्, रूप्यजीवकायरूपे पुद्गलास्तिकाये जीवसम्बन्धीनि पापकर्माणि अशुभफललक्षणविपाकदायीनि भवन्ति किमित्यर्थः 'णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई !' नायमर्थं समर्थः हे कालोदायिन ! अय भाव. जीवसम्बन्धीनि पापकर्माणि अशुभफलविपाकदायीनि पुद्गलास्तिकाये न संभवन्ति, तस्य अचेतनत्वेन सुखदु खाभावात् । 'एय सि ण भते' जीवत्थिकाय सि अरूविकाय सि जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्ज ति' हे भदन्त ! एतस्मिन खलु जीवास्तिकाये अरूपिकाये जीवाना खलु पापानि पापजनकानि कर्माणि पापफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति ? हंता कज्जति' हन्त !, क्रियन्ते भवन्ति । जीवास्तिकाये

कायरूप है जीवों के पापजनक कर्म-जीव संबंधी पापजनककर्म जो कि पाप के फल-दु खरूप विपाक-भोग से युक्त होते हैं क्या ? तात्पर्य पूछने का यह है कि अशुभफलरूप विपाक देने वाले जीव संबंधी पापकर्म रूपी तथा अजीवकायरूप पुद्गलास्तिकाय में होते हैं क्या ? उत्तर में प्रभु कहते हैं 'णो इणट्ठे समट्ठे' हे कालोदायिन ! यह अर्थ समर्थ नहीं है-क्यों कि अशुभ फलरूप विपाकदायक जीव संबंधित पापकर्म अचेतन होने के कारण पुद्गलास्तिकाय में सुखदु खवेदन नहीं करा सकते हैं- इस लिये जीवसंबंधी पापकर्म का फल पुद्गलास्तिकाय में नहीं होता है। 'कालोदाई ! एय सि ण जीवत्थिकाय सि अरूविकाय सि जीवाण पावा कम्मा पाव फल विवाग-संजुत्ता कज्ज ति' पर हा कालोदायिन् ! जो जीवास्तिकाय है कि जिसे अरूपीकायरूप कहा गया है उसमें जीवसंबंधी पापजनक कर्म

છે તેનો સદ્‌ભાવ હોય છે ખરો ? આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે- અશુભ ફળરૂપ વિપાક દેનારા જીવના પાપકર્મોનો રૂપી તથા અજીવકાયરૂપ પુદ્‌ગલાસ્તિકાયમાં શું સદ્‌ભાવ હોય છે ખરો ! ઉત્તર- 'णो इणट्ठे समट्ठे' હે કાલોદાયી ! એવું સંભવી શકતું નથી કારણ કે અશુભ ફળરૂપ વિપાકદાયક જીવના પાપકર્મો અચેતન હોવાને કારણે પુદ્‌ગલાસ્તિ કાયમાં સુખ - દુ ખનું વેદન કરાવી શકતાં નથી, તે કારણે જીવના પાપકર્મોનું ફળ પુદ્‌ગલાસ્તિકાયમાં સંભવી શકતું નથી 'कालोदाई ! एय सि ण जीवत्थिकाय सि अरूविकायसि जीवाण पावाकम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्ज ति' પરન્તુ હે કાલોદાયી ! અરૂપીકાયરૂપ જે જીવાસ્તિકાય છે, તેમાં જીવના પાપજનક કર્મ પાપફળરૂપ

केऽपि समर्था॰ भवेयुरिति भावः। किन्तु 'एगसिण पोग्गलत्थिकायसि रूविकाय सि अजीवकायसि चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, जाव तुयट्टित्तए वा?' एकस्मिन् खलु पुद्‌गलास्तिकाये अजीवकाये शक्नुयुः अवश्य समर्था॰ भवेयुः केचित् पुरुषा॰ आसितु वा, शयितु वा, यावत्–स्थातु वा, निषत्तु वा, त्वग्वर्तयितु वा? तस्य हि पुद्‌गलास्तिकायस्य अजीवत्वेऽपि रूपितया तत्रो पवेशनादिकं कर्तुं समर्था भवेयुरितिभावः। कालोदायी पृच्छति–'एयसि णं भंते! पोग्गलत्थिकायसि रूविकाय सि, अजीवकाय सि' हे भदन्त! एत स्मिन खलु पुद्‌गलास्तिकाये रूपिकाये अजीवकाये 'जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति?' जीवानां जीवसम्बन्धीनि पापानि पापजनका

नहीं हो सकता है। किन्तु 'एगसि ण पोग्गलत्थिकाय सि अजीवकाय सि चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा जाव तुयट्टित्तए वा' एक जो पुद्‌गलास्तिकाय है कि जो रूपीकाय और अजीवकाय है उसमें प्राणी बैठने के लिये, शयन करने के लिये, यावत्–ठहरने के लिये, नीचे बैठने के लिये, तथा करवट बदलने के लिये अवश्य समर्थ हैं। क्यों कि यह पुद्‌गलास्तिकाय अजीवरूप एवं रूपीकाय रूप है– इसलिये उसमें प्राणी जन बैठने की, सोने की तथा ठहरने आदि की क्रिया कर सकते हैं। अब कालोदायी पूछते हैं–'एय सि णं भंते! पोग्गलत्थिकाय सि रूविकाय सि अजीव काय सि जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति?' हे भदन्त! इस पुद्‌गलास्तिकाय में जो कि रूपीकायरूप और अजीव

ઉપવેશન (બેસવાની ક્રિયા) આદિ કરવાને સમર્થ હોઈ શકતો નથી પરંતુ 'एगंसि ण पोग्गलत्थिकाय सि रूविकाय सि अजीवकाय सि चक्किया केइ आसइत्तए वा, सइत्तए वा, जाव तुयट्टित्तए वा' રૂપીકાય અને અજીવકાયરૂપ જે પુદ્‌ગલાસ્તિકાય છે, તે એકમાં જ કોઈપણ જીવ બેસવાને, ઉઠવાને. સૂવાને, રહેવાને તથા પડખું બદલવાને અવશ્ય સમર્થ હોય છે, કારણ કે આ પુદ્‌ગલાસ્તિકાય અજીવરૂપ અને રૂપીકાયરૂપ છે તેથી તેમાં જીવો બેસવાની ઉઠવાની સૂવાની આદિ ક્રિયા કરી શકે છે

હવે કાલોદાયી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– 'एयसि ण भंते! पोग्गलत्थिकाय सि रूविकाय सि अजीवकाय सि जीवाण पावाकम्मा पावफल विवागसंजुत्ता कज्जंति?' હે ભદન્ત! રૂપીકાયરૂપ અને અજીવકાયરૂપ આ પુદ્‌ગલાસ્તિકાયમાં, જીવોના પાપજનક કર્મ કે જે પાપના દુઃખરૂપ વિપાક (ફળ)થી યુક્ત હોય

नि खलु कर्माणि पापफलविपाकसंयुक्तानि पापस्य यत् फल दु.ख तल्लक्षणो विपाक परिणाम भोगइत्यर्थ तेन संयुक्तानि, सम्बद्धानि, क्रियन्ते भवन्ति किम्, रूप्यजीवकायरूपे पुद्गलास्तिकाये जीवसम्बन्धीनि पापकर्माणि अशुभफललक्षणविपाकदायीनि भवन्ति किमित्यर्थः 'णो इणट्ठे समट्ठे कालोदाई !' नायमर्थ समर्थ. हे कालोदायिन ! अय भावः जीवसम्बन्धीनि पापकर्माणि अशुभफलविपाकदायीनि पुद्गलास्तिकाये न सम्भवन्ति, तस्य अचेतनत्वेन सुखदु खाभावात् । 'एय सि ण भते' जीवत्थिकाय सि अरूविकाय सि जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्ज ति' हे भदन्त ! एतस्मिन खलु जीवास्तिकाये अरूपिकाये जीवानां खलु पापानि पापजनकानि कर्माणि पापफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति ? हता कज्जति' हन्त !, क्रियन्ते भवन्ति । जीवास्तिकाये

कायरूप है जीवों के पापजनक कर्म-जीव संबधी पापजनककर्म जो कि पाप के फल-दु.खरूप विपाक-भोग से युक्त होते हैं क्या ? तात्पर्य पूछने का यह है कि अशुभफलरूप विपाक देने वाले जीव संबधी पापकर्म रूपी तथा अजीवकायरूप पुद्गलास्तिकाय में होते हैं क्या ? उत्तर में प्रभु कहते हैं 'णो इणट्ठे समट्ठे' हे कालोदायिन ! यह अर्थ समर्थ नहीं है-क्यों कि अशुभ फलरूप विपाकदायक जीव संबधित पापकर्म अचेतन होने के कारण पुद्गलास्तिकाय में सुखदु खवेदन नहीं करा सकते हैं- इस लिये जीवसंबधी पापकर्म का फल पुद्गलास्तिकाय में नहीं होता है। 'कालोदाई ! एय सि ण जीवत्थिकाय सि अरूविकाय सि जीवाण पावा कम्मा पाव फल विवाग-संजुत्ता कज्जंति' पर हां कालोदायिन् ! जो जीवास्तिकाय है कि जिसे अरूपीकायरूप कहा गया है उसमें जीवसंबधी पापजनक कर्म

છે તેનો સદ્ભાવ હોય છે ખરો ? આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે- અશુભ ફળરૂપ વિપાક દેનારા જીવના પાપકર્મોનો રૂપી તથા અજીવકાયરૂપ પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં શું સદ્ભાવ હોય છે ખરો ? ઉત્તર- 'णो इणट्ठे समट्ठे' હે કાલોદાયી ! એવું સંભવી શકતું નથી કારણ કે અશુભ ફળરૂપ વિપાકદાયક જીવના પાપકર્મો અચેતન હોવાને કારણે પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં સુખ - દુઃખનું વેદન કરાવી શકતાં નથી, તે કારણે જીવના પાપકર્મોનું ફલ પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં સંભવી શકતું નથી 'कालोदाई ! एय सि ण जीवत्थिकाय सि अरूविकायंसि जीवाण पावाकम्मा पावफलविवागसज्जुत्ता कज्ज ति' પરન્તુ હે કાલોદાયી ! અરૂપીકાયરૂપ જે જીવાસ્તિકાય છે, તેમાં જીવના પાપજનક કર્મ પાપફલરૂપ

केऽपि समर्थाः भवेयुरिति भाव । किन्तु 'एगसिण पोग्गलत्थिकायसि रुविकाय सि अजीवकायसि चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा, जाव तुयट्टित्तए वा' एकस्मिन् खलु पुद्गलास्तिकाये अजीवकाये शक्नुयु. अवश्य समर्था भवेयुः केचित् पुरुषा. आसितु वा, शयितु वा, यावत्-स्थातु वा, निषत्तु वा, त्वग्वर्तयितु वा ? तस्य हि पुद्गलास्तिकायस्य अजीवत्वेऽपि रूपितया तत्रो पवेशनादिक कर्तु समर्था भवेयुरितिभावः । कालोदायी पृच्छति-'एयसि ण भंते ! पोग्गलत्थिकायंसि रुविकाय सि, अजीवकाय सि' हे भदन्त ! एतस्मिन खलु पुद्गलास्तिकाये रूपिकाये अजीवकाये 'जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति ?' जीवानां जीवसम्बन्धीनि पापानि पापजनका-

नहीं हो सकता है । किन्तु 'एगसि ण पोग्गलत्थिकाय सि अजीवकाय सि चक्किया केई आसइत्तए वा, सइत्तए वा जाव तुयट्टित्तए वा' एक जो पुद्गलास्तिकाय है कि जो रूपीकाय और अजीवकाय है उसमें प्राणी बैठने के लिये, शयन करने के लिये, यावत्-ठहरने के लिये, नीचे बैठने के लिये, तथा करवट बदलने के लिये अवश्य समर्थ हैं । क्यों कि यह पुद्गलास्तिकाय अजीवरूप एव रूपीकाय रूप है- इसलिये उसमें प्राणी जन बैठने की, सोने की तथा ठहरने आदि की क्रिया कर सकते हैं । अब कालोदायी पूछते हैं-'एयसि ण भंते ! पोग्गलत्थिकाय सि रुविकाय सि अजीव काय सि जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति ?' हे भदन्त ! इस पुद्गलास्तिकाय में जो कि रूपीकायरूप और अजीव-

ઉપવેશન (બેસવાની ક્રિયા) આદિ કરવાને સમર્થ હોઈ શકતો નથી પરંતુ 'एगंसि ण पोग्गलत्थिकाय सि रुविकाय सि अजीवकाय सि चक्किया केइ आसइत्तए वा, सइत्तए वा, जाव तुयट्टित्तए वा' રૂપીકાય અને અજીવકાયરૂપ જે પુદ્ગલાસ્તિકાય છે, તે એકમાં જ કોઈપણ જીવ બેસવાને, ઉઠવાને, સૂવાને, રહેવાને તથા પડખું બદલવાને અવશ્ય સમર્થ હોય છે, કારણ કે આ પુદ્ગલાસ્તિકાય અજીવરૂપ અને રૂપીકાયરૂપ છે, તેથી તેમા જીવો બેસવાની ઉઠવાની સૂવાની આદિ ક્રિયા કરી શકે છે

હવે કાલોદાયી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'एयसि ण भंते ! पोग्गलत्थिकाय सि रुविकाय सि अजीवकाय सि जीवाण पावाकम्मा पावफल-विवागसजुत्ता कज्जति ?' હે ભદન્ત ! રૂપીકાયરૂપ અને અજીવકાયરૂપ આ પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં, જીવોના પાપજનક કર્મ કે જે પાપના દુઃખરૂપ વિપાક (ફળ)થી યુક્ત હોય

सम्बुद्धो भूत्वा प्रव्रजति, 'तहेव एक्कारस अंगाइं जाव विहरइ' तथैव एकादश अङ्गानि सामायिकादीनि एकादशाङ्गानि अधीते, इत्यादि, यावत्-विचित्रैस्तपःकर्मभिरात्मानं भावयन् विहरति=तिष्ठति ॥सू० २॥

शुभाशुभकर्मफलविषये कालोदायिवक्तव्यता ।

जीवानां शुभाशुभकर्मफलविपाकं प्रदर्शयन्नाह-'तए णं' इत्यादि ।

सूत्रम्-'तए णं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइं रायगिहाओ णयराओ गुणसिलयाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ, पडिनिक्खमित्ता बहिया जणवयविहारं विहरइ । तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे गुणसिलए नामं चेइए होत्था । तए णं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ जाव समोसढे । परिसा जाव पडिगया । तए णं से कालोदाई अणगारे अण्णया कयाइ जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी-अत्थि णं भंते ! जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? हंता, अत्थि । कहं णं भंते ! जीवाणं पावा कम्मापावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? कालोदाई ! से जहा नामए केइ पुरिसे मणुन्नं थालीपागसुद्ध

पर भी जानना चाहिये । अर्थात् स्कन्दककी तरह ये भी भगवान्के पास प्रव्रजित हुवे । तथा च कालोदायीने सम्बुद्ध होकर दीक्षा धारण करली 'तहेव एक्कारस अंगाइं जाव विहरइ' और बादमें उन्होंने ग्यारह अङ्गोंका अध्ययन किया ॥ सू० २ ॥

એવું કથન અહીં પણ સમજવું એટલે કે સ્કન્દકની જેમ કાલોદાયીએ પણ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. 'तहेव एक्कारसअंगाइं जाव विहरइ' તેમણે પણ સ્કંદક અણગારની જેમ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કર્યું ॥ સૂ. ૨॥

पापानि कर्माणि पापफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति सचेतनत्वेन सुखदुःखसद्भावात्।
'एत्थ णं से कालोदाई संबुद्धे, समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमसइ' अत्र= अत्रान्तरे खलु स कालोदायी संबुद्धः प्रबोधं प्राप्तः सन् श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते, नमस्यति, 'वंदित्ता, नमंसित्ता एवं वयासी' वन्दित्वा नमस्यित्वा एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'इच्छामि णं भंते! तुब्भं अंतियं धम्मं निसामेत्तए' हे भदन्त! इच्छामि खलु युष्माकम् अन्तिके धर्मम् निशमयितुम्= श्रोतुम् 'एवं जहा-खंदए, तहेव पव्वइए' एवं यथा स्कन्दकमुनिविषये द्वितीयशतके प्रथमोद्देशके उक्तं तथा अत्रापि बोध्यम्। तथा च-कालोदायी

पापफलरूप विपाकवाले अवश्य होते हैं। क्यों कि पापकर्म अपना फल सचेतन में उत्पन्न करते हैं। जीवास्तिकाय सचेतन पदार्थ है अतः वह पाप फल रूप सुख दुःख का वेदन कर सकता है इसलिये पापकर्म अपना फल उसी अस्तिकाय में उत्पन्न करते हैं। इस अस्तिकाय से भिन्न अन्य अस्तिकायों में नहीं। 'एत्थ णं से कालोदाई संबुद्धे' इस के बाद वे कालोदायी-प्रबोधको प्राप्त हो गये सो 'समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ' उन्होंने श्रमण भगवान् महावीरको वंदनाकी, उन्हें नमस्कार किया 'वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी' वन्दना नमस्कार कर फिर उन्होंने प्रभुसे ऐसा कहा 'इच्छामि णं भंते। 'तुब्भं अंतियं धम्मं निसामेत्तए' हे भदन्त! मैं आपके पास धर्म सुनना चाहता हूं। 'एवं जहाखंदए तहेव पव्वइए' सो जैसा स्कन्दक मुनिके विषयमें द्वितीय शतकमें प्रथम उद्देशकमें कहा गया है उसी प्रकारका कथन यहां

વિપાકવાળા અવશ્ય હોય છે કારણ કે પાપકર્મ પોતાનું ફળ સચેતનમાં ઉત્પન્ન કરે છે. જીવાસ્તિકાય સચેતન પદાર્થ છે તેથી તે પાપફલરૂપ સુખદુઃખનું વેદન કરી શકે છે. તે કારણે પાપકર્મો પોતાનું ફળ એ જ અસ્તિકાયમાં ઉત્પન્ન કરે છે તે અસ્તિકાય સિવાયના બીજા અસ્તિકાયોમાં પાપકર્મો પોતાનું ફળ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી.

'एत्थणं से कालोदाई संबुद्धे' અસ્તિકાયના સ્વરૂપનું આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન સાંભળીને કાલોદાયી પ્રબોધ પામ્યા. ત્યારબાદ 'समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ' તેણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા નમસ્કાર કર્યા 'वंदित्ता, नमंसित्ता एवं वयासी' વંદણા-નમસ્કાર કરીને તેણે મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે કહ્યું- 'इच्छामि णं भंते! तुब्भं अंतियं धम्मं निसामेत्तए' હે ભદન્ત! આપની પાસે ધર્મને-ધર્મના સ્વરૂપને સાંભળવાની મારી અભિલાષા છે 'एवं जहा खंदए तहेव पव्वइए' સ્કન્દક અણગારના વિષયમાં બીજા શતકના પહેલા ઉદ્દેશકમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે

छाया-ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरः अन्यदा कदाचित् राजगृहाद् नगराद् गुणशिलकाचैत्यात् प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य बहिर्जनपदविहारं विहरति । तस्मिन् काले तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरं, गुणशिलकं नाम चैत्यमासीत् । ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरः अन्यदा कदाचित् यावत् समवसृतः । पर्षत् यावत् प्रतिगता । ततः खलु स कालोदायी अनगारः

शुभाशुभ कर्मफलके विषयमें कालोदायीकी वक्तव्यता-

'तएणं समणे भगवं महावीरे' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(तए णं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ रायगिहाओ णयराओ गुणसिलयाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ) इसके बाद श्रमण भगवान् महावीर किसी एक समय राजगृह नगरसे तथा उस गुण शिल चैत्यसे निकले । (पडिनिक्खमित्ता) निकलकर वे (बहिया जणवयविहारं विहरइ) बाहरके देशोंमें विहार करने लगे (तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे गुणसिलए नामं चेइए होत्था) उस काल और उस समयमें राजगृह नगरमें गुणशिलक नामका एक चैत्य था (तएणं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ जाव समोसढे) उसमें किसी एक समय श्रमण भगवान् यावत् पधारे । (परिसा जाव पडिगया) परिषदा यावत् पीछे चली आई । (तएणं से कालोदाई अणगारे अण्णया कयाइ जेणेव समणे भगवं महावीरे

શુભાશુભ કર્મફલના વિષયમાં કાલોદાયીની વક્તવ્યતા-

'तएणं समणे भगवं महावीरे' ઇત્યાદિ-

सूत्रार्थ- (तएणं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ रायगिहाओ णयराओ गुणसिलयाओ चेइयाओ पडिणिक्खमइ) ત્યાર બાદ કોઇ એક સમયે ભગવાન મહાવીરે રાજગૃહ નગરના તે ગુણશિલ ચૈત્યમાંથી વિહાર કર્યો (पडिनिक्खमित्ता) ત્યાંથી નીકળીને (बहिया जणवयविहारं विहरइ) તેઓ બહારના પ્રદેશોમાં વિહાર કરવા લાગ્યા (तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे गुणसिलए नामं चेइए होत्था) તે કાળે અને તે સમયે રાજગૃહ નગરમાં ગુણશિલક નામે ચૈત્ય હતું (तएणं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ जाव समोसढे) કોઇ એક સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર તે ચૈત્યમાં પધાર્યા (परिसा जाव पडिगया) મહાવીર પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળવા માટે પરિષદા ત્યાં આવી અને ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરીને પરિષદા વિખરાઇ ગઇ (तएणं से कालोदाई अणगारे अण्णया कयाइं

अट्ठारसवजणाउल विससमिस्स भोयणं भुजेज्जा, तस्स ण भोयणस्स आवाए भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे दुरूवत्ताए, दुगंधत्ताए, जहा महासवए, जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एवामेव कालोदाई ! जीवाण पाणाइवाए, जाव-मिच्छादसणसल्ले, तस्स ण आवाए भद्दए भवइ, तओ पच्छा विपरिणममाणे विपरिणममाणे दुरूवत्ताए जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एव खलु कालोदाई ! जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जति। अत्थि ण भंते ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवागसजुत्ता कज्जति ? हता, अत्थि। कह ण भंते ! जीवाण कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति ? कालोदाई ! से जहानामए केइ पुरिसे मणुण्ण थालीपागसुद्ध अट्ठारसवजणाउल ओसहमिस्स भोयण भुजेज्जा, तस्स ण भोयणस्स आवाए नो भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, सुवण्णत्ताए, जाव सुहत्ताए, नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एवामेव कालोदाई ! जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गहवेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छादसणसल्लविवेगे, तस्स ण आवाए नो भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, जाव-नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ एव खलु कालोदाई ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति ॥ सू० ३ ॥

छाया-ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरः अन्यदा कदाचित् राजगृहाद् नगराद् गुणशिलकाचैत्यात् प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य बहिर्जनपदविहारं विहरति। तस्मिन् काले तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरं, गुणशिलकं नाम चैत्यमासीत्। ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरः अन्यदा कदाचित् यावत् समवसृतः। पर्षत् यावत् प्रतिगता। ततः खलु स कालोदायी अनगारः

शुभाशुभ कर्मफलके विषयमें कालोदायीकी वक्तव्यता-

'तएणं समणे भगवं महावीरे' इत्यादि।

सूत्रार्थ-(तए णं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइं रायगिहाओ णयराओ गुणसिलयाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ) इसके बाद श्रमण भगवान् महावीर किसी एक समय राजगृह नगरसे तथा उस गुणशिल चैत्यसे निकले। (पडिनिक्खमित्ता) निकलकर वे (बहिया जणवयविहारं विहरइ) बाहरके देशोंमें विहार करने लगे (तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे गुणसिलए नामं चेइए होत्था) उस काल और उस समयमें राजगृह नगरमें गुणशिलक नामका एक चैत्य था (तएणं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ जाव समोसढे) उसमें किसी एक समय श्रमण भगवान् यावत् पधारे। (परिसा जाव पडिगया) परिषदा यावत् पीछे चली आई। (तएणं से कालोदाई अणगारे अण्णया कयाइ जेणेव समणे भगवं महावीरे

શુભાશુભ કર્મફલના વિષયમાં કાલોદાયીની વક્તવ્યતા-

'तएणं समणे भगवं महावीरे' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (तएणं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ रायगिहाओ णयराओ गुणसिलयाओ चेइयाओ पडिणिक्खमइ) ત્યાર બાદ કોઇ એક સમયે ભગવાન મહાવીરે રાજગૃહ નગરના તે ગુણશિલ ચૈત્યમાંથી વિહાર કર્યો (पडिनिक्खमित्ता) ત્યાંથી નીકળીને (बहिया जणवयविहारं विहरइ) તેઓ બહારના પ્રદેશોમાં વિહાર કરવા લાગ્યા (तेणं कालेणं तेणं समए णं रायगिहे नाम नयरे गुणसिलए नामं चेइए होत्था) તે કાળે અને તે સમયે રાજગૃહ નગરમાં ગુણશિલક નામે ચૈત્ય હતું (तएणं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ जाव समोसढे) કોઇ એક સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર તે ચૈત્યમાં પધાર્યા (परिसा जाव पडिगया) મહાવીર પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળવા માટે પરિષદા ત્યાં આવી અને ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરીને પરિષદા વિખરાઇ ગઇ (तएणं से कालोदाई अणगारे अण्णया कयाइ

अट्ठारसवजणाउल विससमिस्स भोयणं भुजेज्जा, तस्स ण भोयणस्स आवाए भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे दुरूवत्ताए, दुगधत्ताए, जहा महासवए, जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एवामेव कालोदाई ! जीवाण पाणाइवाए, जाव–मिच्छादसणसल्ले, तस्स ण आवाए भद्दए भवइ, तओ पच्छा विपरिणममाणे विपरिणममाणे दुरूवत्ताए जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एव खलु कालोदाई ! जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जति। अत्थि ण भते ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा कल्लाण-फलविवागसजुत्ता कज्जति ? हता, अत्थि। कह णं भंते ! जीवाण कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति ? कालोदाई ! से जहानामए केइ पुरिसे मणुण्ण थालीपागसुद्ध अट्ठारसवजणाउल ओसहमिस्स भोयण भुजेज्जा, तस्स ण भोयणस्स आवाए नो भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, सुवण्णत्ताए, जाव सुहत्ताए, नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एवामेव कालोदाई ! जीवाण पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गहवेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छादसणसल्लविवेगे, तस्स ण आवाए नो भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, जाव–नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एव खलु कालोदाई ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति ॥ सू० ३ ॥

दूरूपतया, दुर्गन्धतया, यथा महास्रवे यावत् भूयो भूय॰ परिणमति, एवमेव कालोदायिन्! जीवाना प्राणातिपात॰ यावत्-मिथ्यादर्शनशल्यम्, तस्य खलु आपात भद्रको भवति, तत पश्चात् विपरिणमत् विपरिणमत् दूरूपतया यावत् भूयो भूय॰ परिणमति, एव खलु कालोदायिन्! जीवानां पापानि कर्माणि

आदि व्यञ्जनोंसे युक्त ऐसे भोजनको जो कि विषसे मिला हुआ हो तो (तस्स ण भोयणस्स आवाए भद्दए भवइ तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे दुरूवत्ताए, दुर्गंधत्ताए, जहा महासवए जाव भुज्जो२ परिणमइ) उस भोजनका आपात-प्रथम ससर्ग खाते समयमें स्वाद तो अच्छा लगता है, पर इसके बाद वही भोजन जब पचने लगता है तब वह खराबरूपमें, दुर्गंधरूपमें जैसा कि महास्रवमें कहा गया है उसके अनुसार बारबार परिणमता रहता है (एवामेव कालोदाई) जीवाण पाणाइवाए जाव मिच्छादसणसल्ले, तस्स ण आवाए भद्दए भवइ तओ पच्छा विपरिणममाणे विपरिणममाणे दुरूवत्ताए जाव भुज्जो२ परिणमइ) इसी प्रकार हे कालोदायिन्! जीवोंके प्राणातिपात यावत् मिथ्यादर्शन शल्य ये पापकर्म होते हैं। इनका आपात आरभ कालिक ससर्ग तो शोभन लगता है पर इसके बाद जब ये उदयकालमें प्राप्त होते हैं तब कुरूपरूपमें ये बारबार परिणमते रहते हैं। सुखरूपमें नहीं परिणमते हैं। (एवं खलु कालोदाई!

શુદ્ધ, ૧૮ પ્રકારનાં શાલ, શાક આદિ વ્યંજનોથી યુક્ત ભોજનને ખાય છે- પણ તે ભોજનમાં વિષ ભેળવવામાં આવેલું છે (तस्स ण भोयणस्स आवाए भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे दुरूवत्ताए, दुर्गंधत्ताए, जहा महासवए जाव भुज्जो२ परिणमइ) તે ભોજનનો આપાત - પ્રથમ સંસર્ગ- ખાતી વખતનો સ્વાદ તો સારો લાગે છે, પણ ત્યાર બાદ જ્યારે તે ભોજન પચવા માંડે છે, ત્યારે તે ખરાબરૂપે દુર્ગંધરૂપે મહાસ્રવમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, વારંવાર પરિણમતું રહે છે (एवामेव कालोदाई) હે કાલોદાયી! એ જ પ્રમાણે (जीवाण पाणाइवाए जाव मिच्छादसणसल्ले, तस्स ण आवाए भद्दए भवइ, तओ पच्छा विपरिणममाणे विपरिणममाणे दुरूवत्ताए जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ) જીવોના પ્રાણાતિપાતથી લઈને મિથ્યાદર્શનશલ્ય પર્યન્તના પાપકર્મોનો આપાત-પ્રથમ સંસર્ગ-તો સુખદાયક લાગે છે પણ ત્યાર બાદ જ્યારે તે પાપકર્મો ઉદયમાં આવે છે ત્યારે તેઓ ખરાબરૂપે-દુઃખરૂપે વારંવાર પરિણમતાં રહે છે-તે પાપકર્મો સુખરૂપે પરિણમતા નથી (एव खलु

अन्यदा कदाचित् यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीर तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य श्रमण भगवन्त महावीर वन्दते नमस्यति, वन्दित्वा नमस्यित्वा एवमवादीत्-अस्ति खलु भदन्त! जीवाना पापानि कर्माणि पापफलविपाकसयुक्तानि क्रियन्ते? हन्त, अस्ति। कथ खलु भदन्त! जीवाना पापानि कर्माणि पापफलविपाकसयुक्तानि क्रियन्ते? कालोदायिन् तत् यथा नाम कश्चित् पुरुषः मनोज्ञ स्थालीपाकशुद्धम् अष्टादशव्यञ्जनाकुल विषसमिश्र भोजनं भुञ्जीत, तस्य खलु भोजनस्य आपातो भद्रको भवति, तत पश्चात् परिणमत् परिणमत्

तेणेव उवागच्छइ) इसके बाद वे कालोदायी अनगार किसी एक समय जहा श्रमण भगवान थे वहा आये (उवागच्छित्ता समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता एव वयासी) वहा आकरके उन्होंने श्रमण भगवान्‌को वदना की, नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके फिर उन्होंने उनसे इस प्रकार पूछा (अत्थि ण भते! जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति) हे भदन्त! जीवोंके पापकर्म पापफल विपाकवाले होते हैं क्या? (हता, अत्थि) हा, होते हैं। कह ण भते! जीवाण पावा कम्मा पापफलविवागसजुत्ता कज्जति) हे भदन्त! जीवोंके पापकर्म पापफल विपाकवाले कैसे होते हैं? (कालोदाई! से जहानामए केइ पुरिसे मणुन्न थालीपागसुद्ध अट्ठारसवजणाउल विससमिस्स भोयण भुंजेज्जा) हे कालोदायिन्! अनगार! जैसे कोई पुरुष मनोज्ञसुन्दर, थालीमें कटाहीमें पकाये गये होनेसे शुद्ध, अठारह प्रकारके दालशाक

जेणेव समण भगव महावीरे तेणेव उवागच्छइ) ત્યાર બાદ કોઈ એક સમયે તે કાલોદાયી અણગાર, જ્યાં મહાવીર પ્રભુ હતા, ત્યાં આવ્યા. (उवागच्छित्ता समण भगव महावीरं वदइ, नमसइ, वदित्ता नमसित्ता एव वयासी) ત્યાં આવીને તેમણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા-નમસ્કાર કર્યાં વંદણા-નમસ્કાર કરીને તેમણે મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો- (अत्थिण भते! जीवाण पावाकम्मा पापफलविवागसज्जुत्ता कज्जति?) હે ભદન્ત! જીવોનાં પાપકર્મો શું પાપફળરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે? (हता, अत्थि) હા, હોય છે (कह णं भते! जीवा ण पावाकम्मा पापफलविवागसजुत्ता कज्जति?) હે ભદન્ત! જીવોનાં પાપકર્મો પાપફળરૂપ વિપાકવાળાં કેવી રીતે હોય છે? (कालोदाई! से जहा नामए केइ पुरिसे मणुन्न थालीपागसुद्ध अट्ठारसवजणाउल विससमिस्स भोयण भुजेज्जा) હે કાલોદાયી! કોઈ એક પુરુષ મનોજ્ઞ (સુંદર) કઢાઈમાં પકવવામાં આવેલ હોવાથી

अष्टादशव्यञ्जनाकुलम् औषधिमिश्र भोजन भुञ्जीत, तस्य खलु भोजनस्य आपातः नो भद्रको भवति, तत पश्चात् परिणमत् परिणमत् सुरूपतया, सुवर्णतया, यावत्-सुखतया भूयोभूय. परिणमति, एवमेव कालोदायिन् ! जीवाना प्राणातिपातविरमणम् यावत्-परिग्रहविरमणम्, क्रोधविवेक, यावत्-मिथ्यादर्शनशल्यविवेक, तस्य खलु आपातः नो भद्रको भवति। तत पश्चात्

अठारह प्रकारके व्यजनोंवाला हों, परन्तु उसमें औपधि कडवी, कपायली आदि दवा मिलाई गई हो तो जैसे वह भोजन खाते समय स्वादमें तो अच्छा नहीं मालूम होता है, परन्तु जब उसका जैसे२ परिपाक होता है तब वह उस परिपाक कालमें वैसे२ सुख रूपसे अच्छे वर्णरूपसे, यावत् सुखरूपसे वारवार परिणमाता है। वह दु'खरूपसे नहीं परिणामता है। इसी तरहसे हे कालोदायिन्! जोवोंके लिये प्राणातिपात विरमण यावत परिग्रह विरमण (कोहवि-वेगे जाव मिच्छादसणसल्लविवेगे) क्रोधत्याग, यावत् मिथ्यादर्शन शल्यत्याग ये सब (तस्स ण आवाए नो भद्दए भवइ) प्रारभमें ठीक नहीं लगते हैं परन्तु पीछे परिणामकालमें ये सब सुखरूपसे परिणमते हैं दु खरूपसे नहीं परिणमते है। (एव खलु कालोदाई। जीवाण कल्लाणकम्मा जाव कज्जति) इस तरह हे कालोदायिन् ! जीवों के कल्याणकर्म कल्याणफलविपाक वाले होते हैं। इस सूत्र का भावार्थ ऐसा है कि कालोदायी ने प्रभु से

હે છે તે ભોજનમાં કડવી તુરી આદિ ઔષધિઓ મેળવેલી છે તો તે ભોજન જેવી રીતે ખાતી વખતે સ્વાદ આદિની અપેક્ષાએ તો સારૂં લાગતુ નથી પણ જેમ જેમ તે ભોજન શરીરમા પચવા માડે છે, જેમ જેમ તેનું પરિણમન થવા માડે છે, તેમ તેમ તે ભોજન સુખરૂપે, સુદર વર્ણરૂપે સુદર ગધરૂપે વારવાર પરિણમતુ રહે છે તે દુ ખરૂપે પરિણમતુ નથી એજ પ્રમાણે, હે કાલોદાયી! જીવોને પ્રાણાતિપાતથી પરિગ્રહ પર્યન્તના પાપકર્મોનો ત્યાગ કરવાનું (कोहविवेगे जाव मिच्छादसण सल्लविवेगे) અને ક્રોધથી મિથ્યાદર્શન પર્યંતના પાપકર્મોનો ત્યાગ કરવાનુ કામ (तस्सण आवाए नो भद्दए भवइ) શરૂઆતમાં તો સારુ લાગતુ નથી પણ પાછળથી પરિણામકાળે તે સુખરૂપે પરિણમે છે અને ત્યારે તેનો સુખરૂપ વિપાક જીવોને ભોગવવા મળે છે તે શુભકર્મો દુ ખરૂપે પરિણમતા નથી. (एव खलु कालोदाई! जीवाण कल्लाणकम्मा जाव कज्जति) હે કાલોદાયી! એ પ્રમાણે કલ્યાણકર્મો કલ્યાણફળરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે- કાલોદાયીએ ભગવાનને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે જીવોના

पापफलविपाकसयुक्तानि क्रियन्ते । अस्ति खलु भदन्त ! जीवानां कल्याणानि कर्माणि कल्याणफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते ? हन्त, अस्ति, कथ खलु भदन्त ! जीवानां कल्याणानि कर्माणि यावत् क्रियन्ते ? कालोदायिन ! तत् यथा नाम कश्चित् पुरुष• मनोज्ञ स्थालीपाकशुद्धम्

जीवाण पावाकम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति) इस तरहसे हे कालोदायिन् ! जीवोंके पापकर्म पापफलविपाक वाले होते हैं। (अत्थि ण भते ! जीवाण कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवागसंजुत्ता कज्जति) हे भदन्त ! जीवोके कल्याणकर्म शुभकर्म क्या शुभफलरूप विपाकवाले होते हैं ? (हता, अत्थि) हा, कालोदायिन् ! होते हैं ? (कह ण भते ! जीवाण कल्लाणकम्मा कल्लाणफलविवागसजुत्ता कज्ज ति)हे भदन्त ! जीवोंके कल्याणकर्म कल्याणफलरूप विपाकवाले कैसे होते हैं। (से जहा नामए केई पुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्ध अट्ठारसवंजणाउलं ओसहमिस्स भोजण भुजेज्जा तस्स ण भोयणस्स आवाए नो भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, सुवन्नत्ताए जाव सुहत्ताए, नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ एवामेव कालोदाई! जीवाण पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गहवेरमणे) जैसे कोई पुरुष मनोज्ञभोजनको जो कडाही आदिमें अच्छी तरहसे पकाया गया हो

कालोदाई ! जीवाण पावाकम्मा पावफलविवाग सज्जुत्ता कज्ज ति) हे કાલોદાયી! આ રીતે જીવોનાં પાપકર્મો પાપફલ વિપાકવાળાં – દુ ખરૂપ વિપાકવાળા- હોય છે

(अत्थिण भते ! जीवाण कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवागसज्जुत्ता कज्ज ति?) હે ભદન્ત ! જીવોનાં કલ્યાણકર્મો-(શુભકર્મો) શુ કલ્યાણફળરૂપ- (શુભફળરૂપ) વિપાકવાળાં હોય છે ? (हता, अत्थि) હા, કાલોદાયી ! જીવોનાં શુભકર્મો શુભફળરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે

(कहण भते ! जीवाण कल्लाणकम्मा कल्लाणफलविवागसजुत्ता कज्ज ति?) હે ભદન્ત ! જીવોનાં શુભકર્મો કેવી રીતે શુભફળરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે ? (से जहा नामए केइ पुरिसे मणुण्ण थालीपागसुद्ध अट्ठारसवंजणाउल ओसहमिस्स भोजण भुजेज्जा – तस्सण भोयणस्स आवाए नो भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, सुवन्नत्ताए जाव सुहत्ताए, नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एवामेव कालोदाई ! जीवाण पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गहवेरमणे) હે કાલોદાયી ! કોઈ એક પુરુષ કડાહી આદિમા સારી રીતે પકાવવામા આવ્યુ હોય એવું, ૧૮ પ્રકારના શાક આદિ વ્યજનોવાળુ મનોજ્ઞ ભોજન

अन्यदा एकदा कदाचित् राजगृहात् नगरात् गुणशिलकात् चैत्यात्=उद्यानात् प्रतिनिष्क्राम्यति=प्रतिनिर्गच्छति, 'पडिनिक्खमित्ता बहिया जणवयविहारं विहरइ' प्रतिनिष्क्रम्य=निर्गत्य बहिः जनपदविहार जनपदस्य जनपदे वा विहारः जनपदविहारस्त विहरति, 'तेण कालेण तेण समएण रायगिहे नाम नयरे गुणसिलए चेइए होत्था' तस्मिन् काले तस्मिन् समये खलु रायगृह नाम नगर गुणशिलक चैत्यम्=उद्यानम् आसीत्, 'तए ण समणे भगव महावीरं अन्नया कयाइ जाव समोसढे, परिसा जाव पडिगया' तत खलु श्रमणो भगवान् महावीरः अन्यदा कदाचित् यावत्-समवसृतः पर्षत् यावत्-भगवतः

यह सूत्र कहा है । इसमें कालोदायी अनगार और भगवान महावीर का प्रश्नोत्तर प्रकट किया गया है-प्रसग इस प्रकार से है-'तएण समणे भगव महावीरे अन्नया कयाइ रायगिहाओ णयराओ गुणसिलयाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ' इसके बाद श्रमण भगवान् महावीर किसी एक दिन राजगृहनगर से और गुणशिलक चैत्य से बाहर विहार करनेके लिये निकले । 'पडिनिक्खमित्ता बहिया जणवय विहार विहरइ' वहा से निकल कर वे दूसरे देशों में विहार करने लगे । 'तेण कालेण तेणं समएण रायगिहे नाम नयरे गुणसिलए चेइए होत्था' इस काल और उस समय में राजगृह नाम का नगर था, उसमें गुणशिलक नाम का चैत्य था-उद्यान था 'तएण समणे भगव महावीरे अन्नया कयाइ जाव समोसढे परिसा जाव पडिगया' एक समय की बात है कि भगवान् महावीर बाहर देशोंमें विहार करते

અને મહાવીર પ્રભુ વચ્ચે જે સવાદ થયો હતો, તે આ સૂત્રમાં પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે પ્રસગ આ પ્રમાણે બન્યો હતો. 'तएण समणे भगव महावीरे अन्नया कयाइ रायगिहाओ णयराओ गुणसिलयाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ' ત્યારબાદ કોઈ એક દિવસે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર રાજગૃહ નગરના તે ગુણશિલ ચૈત્યમાથી વિહાર કરીને બહાર નિકળ્યા. 'पडिनिक्खमित्ता बहिया जणवयविहार विहरइ' ત્યાથી નીકળીને તેઓ બહારના પ્રદેશોમા-ગ્રામ, નગર આદિમાં વિહાર કરવા લાગ્યા 'तेण कालेण तेण समए ण रायगिहे नाम नयरे गुणसिलए चेइए होत्था' તે કાળે અને સમયે રાજગૃહ નામે નગર હતુ, અને તે નગરમા ગુણશિલક નામનુ ચૈત્ય હતુ 'तएण समणे भगव महावीरे अन्नया कयाइ जाव समोसढे' બહારના પ્રદેશોમાં વિહાર કરતા કરતાં તેઓ એક દિવસે તે ગુણશિલક ચૈત્યમા પધાર્યા. 'परिसा जाव पडिगया' ધર્મોપદેશ સાંભળીને લોકોની સભા વિખરાઈ ગઈ તેઓ પોતપોતાને

परिणमत् परिणमत् सुरूपतया यावत् नो दुःखतया भूयो भूय परिणमति, एव खलु कालोदायिन् ! जीवाना कल्याणानि कर्माणि यावत् क्रियन्ते ॥सू. ३॥

टीका-'तए ण समणे भगव महावीरे अन्नया कयाइ रायगिहाओ णयराओ, गुणसिलयाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ' तत. खलु श्रमणो भगवान् महावीर.

ऐसा पूछा कि जीवों के पापकर्म पापफलरूप विपाक वाले किस प्रकार से होते हैं ? तो इसके उत्तरमें प्रभुने उन्हें ऐसा समझाया है कि जिस प्रकार कोई व्यक्ति विष मिश्रित अच्छे मीठे भोजन को करता है तो जैसे वह भोजन खाते समय अच्छा सुहावना लगता है, पर उसका अन्तिम परिणाम बहुत बुरा निकलता है इसी प्रकार पापकर्म सेवन करते समय तो अच्छे मालूम पडते है, पर इनका विपाक काल जीवों को बहुत ही दुःखदायी होता है। कुशलकर्मों का परिणामकाल इससे विपरीत होता है- कुशलकर्म करते समय तो जीवों को अरुचिकारक लगते हैं- पर जैसे २ उनका परिणाम होता है-वे उदय में आते हैं-तैसे २ वे सुहावने फलदायक जीवों को होते हैं। जैसे बढिया से बढिया भोजन कि जिसमें कडवी दवाई मिली हो भोजन करते समय अरुचि कारक होता है-पर उसका परिणाम भविष्य में सुहावना होता है। बस इसी प्रकार से कल्याणकर्म कल्याणफलविपाक देने वाले होते हैं।

टीकार्थ—जीवों के शुभ और अशुभ कर्मोंका फलरूप विपाक किस तरह से होता है- इसी बात को दिखाने के लिये सूत्रकार ने

પાપકર્મો પાપફલરૂપ (દુ ખરૂપ) વિપાકવાળા કેવી રીતે હોય છે ? મહાવીર પ્રભુ એક સુંદર દૃષ્ટાન્ત દ્વારા તે પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે- કોઇ એક માણસ સરસમા સરસ પકવાનો તૈયાર કરાવે છે પરન્તુ તે પકવાનોમા થોડુ વિષ મેળવવામાં આવે છે હવે જ્યારે તે માણસ તે ભોજન ખાય છે ત્યારે તો તેને તે ભોજન સારુ લાગે છે પણ તેનું અન્તિમ પરિણામ તો ઘણુ જ ખરાબ આવે છે એ જ પ્રમાણે પાપકર્મોનું સેવન કરતી વખતે તો જીવોને મજા પડે છે, પણ તેનો વિપાકકાળ જીવોને ઘણુ જ દુઃખદાયક થઇ પડે છે શુભકર્મોનો પરિણામકાળ તેથી વિપરીત હોય છે જેવી રીતે સારામા સારા ભોજનમાં જો કડવી ઔષધિ મેળવવામા આવી હોય તો તે ભોજન ખાતી વખતે તો અરુચિકર લાગે છે પણ ભવિષ્યમા તે ભોજન સુખરૂપ પરિણામવાળુ નિવડે છે, એ જ પ્રમાણે કલ્યાણકર્મ કરતી વખતે તો જીવોને અરુચિકારક લાગે છે, પણ ભવિષ્યમાં જ્યારે તેનો શુભફલરૂપ વિપાક ભોગવવા મળે છે ત્યારે જીવોને તે સુખદાયક થઇ પડે છે

ટીકાર્થ- જીવોના શુભ અને અશુભ કર્મોનો ફળરૂપ વિપાક કેવા પ્રકારનો હોય છે, તેનું સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને મહાવીર

भगवानाह 'हंता, अत्थि' हन्त, सत्यम् अस्ति, कहण्णं भंते ! जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ?' कालोदायी पृच्छति-हे भदन्त ! कथं खलु जीवानां पापानि पापजनकानि कर्माणि पापफलविपाकसंयुक्तानि पापपरिणामलक्षणदुःखभोगसम्बद्धानि क्रियन्ते = भवन्ति ? भगवानाह- 'कालोदाई ! से जहानामए केइ पुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारस वंजणाउलं, विसमिस्सं भोयणं भुंजेज्जा ? हे कालोदायिन् ! तद्यथा नाम कश्चित् पुरुषः मनोज्ञं सुन्दरं स्थालीपाकशुद्धं स्थाल्याम् कटाहा 'कढाई' इति भाषाप्रसिद्धायाम् पाको यस्य तत् तादृशं च शुद्धं चेति तथाविधं भक्तदोष-वर्जितमित्यर्थः अष्टादशव्यञ्जनाकुलम्, अष्टादशव्यञ्जनानि भोज्योपस्करणानि शाळनकानि तैराकुलम् व्याप्तम् मिश्रितमित्यर्थः, व्यञ्जनानामष्टादशभेदा यथा-

सूवो १ निट्ठण्ण २ चिय करव ३ कंजी ४ य भज्जिया ५ रव्वा ६ ।
दुविहा ७ जूसो ८ ओसामणय ९ अवगरसो दसम १० ॥१॥
पाणगदव्वं तिविहं १३ कयलीफलमेव १४ सेचण दव्वं १५ ।
गोरसदव्वाइं तिन्नि य १८ वंजणा दव्वाइं एयाइं ॥२॥

छाया-सूपो १ निष्ठान्नं २ चैव करम्बरं ३ कंजी ४ च भर्जिका ५ रब्बा ६ द्विविधा ७ यूषः ८ अवस्रावणं ९ आम्रकरसो दशमम् व्यञ्जनम् १० ॥१॥
पानकद्रव्यं त्रिविधं १३ कदलीफलमेव १४ सेचनं १५ द्रव्यम् ।
गोरस द्रव्याणि त्रीणि च १८ व्यञ्जनद्रव्याणि एतानि ॥२॥ विशेषतः स्थानाङ्ग-सूत्रे तृतीयस्थाने विलोकनीयाः । एतादृशं व्यञ्जनमिश्रं सुन्दरमपि भोजनं

होते हैं। पुनःकालोदायी प्रभु से पूछते हैं-'कहं णं भंते ! जीवाणं पावाकम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति' हे भदन्त ! जीवों के पाप कर्म पापफलरूप विपाकवाले-पापपरिणामरूप दुःख भोग वाले-कैसे होते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि-'कालोदाई !' हे कालोदायिन् ! 'से जहा नामए केइपुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं विससमिस्सं भोयणं भुंजेज्जा ?' जैसे कोई मनुष्य मनोज्ञ-सुन्दर कडाही में पकाये गये होने से शुद्ध अच्छी तरह से पके हुए-

---

કાલોદાયીનો પ્રશ્ન- 'कहं णं भंते ! जीवाणं पावाकम्मा पावफलविवाग संजुत्ता कज्जंति ?' હે ભદન્ત ! જીવોના પાપકર્મો પાપફલરૂપ વિપાકવાળાં - પાપના પરિણામરૂપ દુઃખ ભોગવાળાં- કેવી રીતે હોય છે ? ઉત્તર- 'कालोदाई!' હે કાલોદાયી ! 'से जहा नामए केइ पुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं विससमिस्सं भोयणं भुंजेज्जा' જેમ કોઈ એક પુરુષ, કડાઈમાં સારી રીતે

सकाशाद् धर्मोपदेशं श्रुत्वा प्रतिगता, 'तए णं से कालोदाई अणगारे अन्नया कयाइ जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ' ततः खलु स कालोदायी अनगारः अन्यदा कदाचित् यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीर, तत्रैव उपागच्छति, 'उवागच्छित्ता समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता, नमंसित्ता एवं वयासी' उपागम्य श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'अत्थिणं भंते ! जीवाणं पावाकम्मा पावफलविवाग संजुत्ता कज्जंति ? हे भदन्त ! अस्ति खलु जीवानां पापानि कर्माणि=प्राणातिपातादि-मिथ्यादर्शनशल्य-पर्यन्तानि अष्टादश पापकर्माणि, पापफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति ?

हुए यावत् उस गुणशिलक उद्यान में पधारे-धर्मका उपदेश सुनकर आई हुई परिषद् अपने २ स्थान पर वापिस गई। 'तएणं से कालोदाई अणगारे अन्नया कयाइ जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ' इसके बाद कालोदायी अनगार किसी एक समय जहां पर श्रमण भगवान् महावीर थे वहां पर आये 'उवागच्छित्ता' वहां आकर उन्होंने 'समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ' श्रमण भगवान् महावीर को वंदनाकी 'वंदित्ता नमंसित्ता' वंदना नमस्कार करके फिर 'एवं वयासी' प्रभु से उन्होंने इस प्रकार से पूछा-'अत्थिणं भंते ! जीवाणं पावाकम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति' हे भदन्त ! जीवों के पापकर्म-प्राणातिपातआदि से लेकर मिथ्यादर्शन शल्य तक के अठारह १८ पापकर्म-पापफलरूप विपाकसे संयुक्त होते हैं क्या ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'हंता, अत्थि' हां, कालोदायिन् !

સ્થાને પાછા ફર્યા 'तएणं से कालोदाई अणगारे अन्नया कयाइ जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ' ત્યાર બાદ કોઇ એક સમયે કાલોદાયી અણગાર જ્યાં મહાવીર પ્રભુ વિરાજમાન હતા ત્યાં આવ્યા 'उवागच्छित्ता' ત્યાં આવીને તેમણે 'समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ' શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યા 'वंदित्ता नमंसित्ता' અને વંદણા નમસ્કાર કરીને 'एवं वयासी' તેમણે મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો- 'अत्थिणं भंते ! जीवाणं पावाकम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? ' હે ભદન્ત ! જીવોના પાપકર્મો (પ્રાણાતિપાત આદિ ૧૮ પાપકર્મો) શું પાપફલરૂપ વિપાકવાળા હોય છે ? ઉત્તર- 'हंता, अत्थि' હે કાલોદાયી ! જીવોના પાપકર્મો પાપફળરૂપ વિપાકવાળા અવશ્ય હોય છે.

भगवानाह 'हंता, अत्थि' हन्त, सत्यम् अस्ति, कहण्णं भंते ! जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ?' कालोदायी पृच्छति-हे भदन्त ! कथं खलु जीवानां पापानि पापजनकानि कर्माणि पापफलविपाकसंयुक्तानि पापपरिणामलक्षणदुःखभोगसम्बद्धानि क्रियन्ते = भवन्ति ? भगवानाह- 'कालोदाई ! से जहानामए केइ पुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारस वंजणाउलं, विससमिस्सं भोयणं भुंजेज्जा ? हे कालोदायिन् ! तद्यथा नाम कश्चित् पुरुषः मनोज्ञं सुन्दरं स्थालीपाकशुद्धं स्थाल्याम् कटाहयां 'कढाई' इति भाषाप्रसिद्धायाम् पाको यस्य तत् तादृशं च शुद्धं चेति तथाविधं भक्तदोष- वर्जितमित्यर्थः अष्टादशव्यञ्जनाकुलम्, अष्टादशव्यञ्जनानि भोज्योपस्करणानि शाकनकानि तैराकुलम् व्याप्तम् मिश्रितमित्यर्थः, व्यञ्जनानामष्टादशभेदाः यथा-

सूवो १ निट्ठाण २ चिय करंब ३ कंजी ४ य मज्जिया ५ रम्भा ६ ।
दुविहा ७ जूसो ८ ओसामणय ९ अंबगरसो दसमं १० ॥१॥
पाणगदव्वं तिविहं १३ कयलीफलमेव १४ सेचणं दव्वं १५ ।
गोरसदव्वाइं तिन्नि य १८ वंजणा दव्वाइं एयाइं ॥२॥

छाया-सूपो १ निष्ठान्नं २ चैव करम्बरं ३ कञ्जी ४ च मर्जिका ५ रम्भा ६ द्विविधा ७ यूषः ८ अवस्रावणं ९ आम्रकरसो दशमम् व्यञ्जनम् १० ॥१॥
पानकद्रव्यं त्रिविधं १३ कदलीफलमेव १४ सेचनं १५ द्रव्यम् ।
गोरस द्रव्याणि त्रीणि च १८ व्यञ्जनद्रव्याणि एतानि ॥२॥ विशेषतः स्थानाङ्ग-सूत्रे तृतीयस्थाने विलोकनीया । एतादृशं व्यञ्जनमिश्रं सुन्दरमपि भोजनं

होते हैं। पुनः कालोदायी प्रभु से पूछते हैं-'कह णं भंते ! जीवाणं पावाकम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति' हे भदन्त ! जीवों के पाप कर्म पापफलरूप विपाकवाले-पापपरिणामरूप दुःख भोग वाले-कैसे होते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि-'कालोदाई !' हे कालोदायिन् ! 'से जहा नामए केइपुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं विससमिस्सं भोयणं भुंजेज्जा ?' जैसे कोई मनुष्य मनोज्ञ-सुन्दर कढाही में पकाये गये होने से शुद्ध अच्छी तरह से पके हुए-

---

કાલોદાયીનો પ્રશ્ન- 'कह णं भंते ! जीवाणं पावाकम्मा पावफलविवाग संजुत्ता कज्जंति ?' હે ભદન્ત ! જીવોના પાપકર્મો પાપફલરૂપ વિપાકવાળાં – પાપના પરિણામરૂપ દુઃખ ભોગવાળા- કેવી રીતે હોય છે ? ઉત્તર- 'कालोदाई !' હે કાલોદાયી ! 'से जहा नामए कइ पुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं विससमिस्सं भोयणं भुंजेज्जा' જેમ કોઈ એક પુરુષ, કડાહીમાં સારી રીતે

विषसमिश्रं भुञ्जीत 'तस्स णं भोयणस्स आवाए भद्दए भवइ' तस्य खलु अष्टादश-व्यञ्जनविशिष्टस्य विषसमिश्रस्य भोजनस्य आपातः तस्य प्रथमतया संसर्गः भद्रको मधुरत्वात् मनोज्ञः रमणीयो भवति आपातेन तस्य सुरसत्वात्मक-रमणीयता भवति नतु पर्यवसाने इत्याशय, तदेवाह-'तओ पच्छा परिणम-माणे परिणाममाणे दुरूवत्ताए, दुग्गंधत्ताए, जहा महासवए, जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ' तत पश्चात् भोजनानन्तर क्रमशः तद् भोजनम् परिणमत् परिणमत् रूपान्तर प्राप्नुवत् २ दूरूपतया दुर्गन्धतया दुरभिगन्धतया, यथा महास्रवे षष्ठशतकस्य तृतीये महास्रवोद्देशके प्रतिपादित तथाऽत्रापि यावत्-दूरसतया, दुर्वर्णतया, दुःस्पर्शतया दुःखतया नो सुखतया भूयो भूय वारंवारं

भक्तदोष से वर्जित हुए तथा अठारह प्रकार के व्यञ्जनों से-जो कि स्थानाङ्गसूत्रमें तृतीयस्थानमें कहे गये हैं उनमें मिश्रित हुए, भोजन को कि जिसमें 'विससमिस्सं' विष मिला हुआ हो, खावे तो 'तस्सण भोयणस्स आवाए भद्दए' ऐसे अठारह प्रकार के व्यञ्जनों से मिश्रित उस विषयुक्त भोजन का आपात-खाते समय का स्वाद रूप ससर्गमधुर होने के कारण रमणीय प्रतीत होता है अर्थात् आदि में ही उस भोजन की सुरसतारूप रमणीयता प्रतीत होती है, पर्यवसान (अन्तमें) में नहीं, 'तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे दुरूवत्ताए दुगंधत्ताए जहा महासवए जाव भुज्जो२परिणमइ' क्यों कि खाने के बाद वह भोजन क्रमशः परिणमता हुआ-रूपान्तर को प्राप्त होता हुआ-दुर्गन्धरूप वाला बन जाता है विकृत रूपवाला बन जाता है जैसा कि छठे शतक के तृतीय महास्रव उद्देशक में कहा गया है, वैसा ही यहां परभी जानना चाहिये-यावत् उस का रस कुरस हो

પકવવામાં આવેલ કોઈ પણ પ્રકારના દોષથી રહિત પકવાનો તથા ૧૮ પ્રકારના શાકાદિ વ્યંજનો (તે વ્યંજનોના નામ સ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવા)થી યુક્ત ભોજન ખાય છે તે ભોજનમા કોઈએ થોડુ વિષ ભેળવી દીધેલુ છે 'तस्स णं भोयणस्स आवाए भद्दए भवइ' એવા ૧૮ પ્રકારના વ્યંજનોવાળા, પણ વિષના મિશ્રણવાળા આહારનો આપાત (ખાતીવખતનો સ્વાદરૂપ સંસર્ગ) તો અન્નની મધુરતાને કારણે ઘણો મીઠો અને રુચિકર લાગે છે – એટલે કે શરૂઆતમા જ તે ભોજન સરસ અને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે પણ 'तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे दुरूवत्ताए दुगंधत्ताए, जहा महासवए जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ' ખાધા પછી જેમ જેમ તેનું પરિણમન થતુ જાય છે–રૂપાંતર થતુ જાય છે – તેમ તેમ તે ખરાબ અને દુર્ગંધયુક્ત અથવા વિકૃતરૂપવાળુ બનતુ જાય છે છઠ્ઠા શતકના ત્રીજા મહાસ્રવ ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણેનું કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. (યાવત્) તેનો રસ કુરસ થઈ જાય છે તેનો વર્ણ

परिणमति=परिणाम प्राप्नोति, 'एवामेव कालोदाई! जीवाण पाणाइवाए, जाव मिच्छादसणसल्ले' हे कालोदायिन्! एवमेव तथैव जीवाना प्राणातिपात· यावत्-मिथ्यादर्शनशल्यम्। 'तस्स ण आवाए भद्दए भवइ' तस्य खलु प्राणातिपातादे आपातः=आरम्भकालिक ससर्ग भद्रक·=शोभन रमणीयो भवति, आदावेव सुन्दरो भवति। 'तओ पच्छा विपरिणम माणे, विपरिणममाणे दुरूवत्ताए जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ' तत· पश्चात् विपरिणमत् विपरिणमत् पौन पुन्येन दु'खादिपरिणति प्राप्नुवत् दूरूपतया=कुत्सितरूपतया यावत्-दुर्गन्धतया, दूरसतया, दु स्पर्शतया दुर्वर्णतया दु खतया नो सुखतया भूयो भूय परिणमति। तदुपसंहरन्नाह-'एव खलु कालोदायिन्! जीवाण पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति' हे

जाता है, वर्ण उसका पहिले की अपेक्षा कुत्सित हो जाता है स्पर्श उसका खराब वन जाता है। खाया गया वह भोजन दु ख-रूप में बदल जाता है। सुखरूप में वह परिणामित नहीं होता है। इसी तरह से 'कालोदाई' कालोदायिन्! जीवों के द्वारा किये गये प्राणातिपात से लेकर मिथ्यादर्शनशल्यतक के जितने भी पाप हैं वे सब 'आवाए भद्दए भवइ' आपात समय में आरंभकाल में सेवन करते समय बडे ही सुहावने और लुभावने लगते हैं, 'तओपच्छा विपरिणममाणे२दुरूवत्ताए जाव भुज्जो२परिणमइ' परन्तु जब इनका परिणाम काल आता है तब इनका परिणमन उस समय बार २ दुःखादिरूप से होता हुआ कुत्सितरूप में यावत् दुर्गन्धरूप में, दुरस रूप में, दुस्पर्शरूप में, दुर्वर्णरूप में, दु खरूप में ही चलता रहता है, सुखादिरूप में नहीं चलता है। 'एव खलु कालोदाई! जीवाण

કુત્સિત થઈ જાય છે અને તેનો સ્પર્શ પણ ખરાબ બની જાય છે આ રીતે તે ભોજન દુ ખરૂપે પરિણમે છે – સુખરૂપે પરિણમતુ નથી. 'कालोदाई!' હે કાલોદાયી! એ જ પ્રમાણે જીવો દ્વારા કરવામા આવેલા પ્રાણાતિપાતથી લઈને મિથ્યાદર્શન શલ્ય સુધીના જેટલા પાપો છે તે બધા પાપો 'आवाए भद्दए भवइ' આપાતકાળે–આરંભકાળે–સેવન કરતી વખતે તો ઘણા સુદર અને લોભામણા લાગે છે 'तओ पच्छा विपरिमाणेर दुरूवत्ताए जाव भुज्जोर परिणमइ' પરન્તુ જ્યારે તેમનો પરિણામકાળ આવે છે– જ્યારે તે ઉદયમાં આવે છે – ત્યારે તેનનું પરિણમન વારવાર દુ ખાદિરૂપે થતુ રહે છે, તે પરિણમન કુત્સિતરૂપે. દુર્ગંધરૂપે દુરસરૂપે, દુસ્પર્શરૂપે દુર્વર્ણરૂપે અને દુ ખરૂપે ચાલ્યા જ કરે છે, સુખાદિરૂપે ચાલ્યા કરતુ નથી 'एव खलु कालोदायी! जीवाण

कालोदायिन् ! एव खलु जीवानां पापानि कर्माणि, पापफलविपाकसयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति । पुनः कालोदायी पृच्छति–'अत्थि ण भंते ! जीवाण कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवागसजुत्ता कज्जति ?' हे भदन्त ! अस्ति=सभवति खलु जीवाना कल्याणानि कल्याणजनकानि कर्माणि कल्याणफल–विपाक सयुक्तानि, सुखलक्षणफलपरिणामरूपविपाक–सबद्धानि क्रियन्ते भवन्ति ! भगवानाह–'हता, अस्ति' हे कालोदायिन ! हन्त सत्य जीवानां कल्याणानि कर्माणि क्रियन्ते इति अस्ति सभवति, पुन कालोदायी पृच्छति–'कह ण भंते ! जीवाण कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति ! हे भदन्त ! कथ खलु जीवानां

पावा कम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति' इस तरह हे कालोदायिन् ! जीवों के द्वारा किये गये पापकर्म पापफलवाले ही होते हैं–सुखरूप फलवाले नहीं होते । क्यों कि–कारण के अनुसार ही कार्य होता है ऐसा नियम है । अत. जब पापकर्मरूपकारण स्वय मूलमें दुरस आदिरूप अवस्थावाला होता है तो फिर इसका जो परिणमन होगा वह भी दुरस आदिरूपमें ही होगा। सुरस आदि-रूपमें नहीं । अब कालोदायी पूछते हैं 'अत्थि ण भंते ! जीवाण कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवागसजुत्ता' हे भदन्त ! जीवोंके कल्याणफलविपाकसयुक्त सुखलक्षणफल परिणामरूप विपाकसे सबद्ध होते हैं क्या ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'हंता अत्थि' हे कालोदायिन् ! हां, जीवोंके कल्याणजनककर्म सुखलक्षणफलपरिणामरूप विपाकसे सबद्ध होते हैं । अब कालोदायी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं 'कहं

पावाकम्मा पावफलविवागसजुत्ता कज्जति ' हे કાલોદાયી! એ જ પ્રમાણે જીવોનાં પાપકર્મો પાપફળવાળાં – દુ ખરૂપ ફળવાળાં જ હોય છે સુખરૂપ ફળવાળાં હોતાં નથી કારણ કે કારણની અનુસાર જ કાર્ય થાય છે એવો નિયમ છે તેથી પાપકર્મરૂપ કારણ પોતે જ જ્યારે મૂલત. દુરસ આદિરૂપ અવસ્થાવાળું હોય છે, તો તેનું પરિણમન પણ દુરસ આદિરૂપે થાય તેમાં નવાઈ જેવું શું છે !

હવે કાલોદાયી શુભકર્મના વિપાક વિષે મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે– 'अत्थिण भंते ! जीवाण कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवाग सजुत्ता कज्जति?' હે ભદન્ત ! જીવોના કલ્યાણ કર્મો– (શુભકર્મો, કલ્યાણજનક કર્મો) શું કલ્યાણરૂપ ફલવાળાં (સુખલક્ષણ ફળ પરિણામરૂપ વિપાકવાળાં) હોય છે ? ઉત્તર– 'हंता, अत्थि' હે કાલોદાયી જીવોનાં કલ્યાણજનક કર્મો સુખલક્ષણફળ પરિણામરૂપ વિપાકવાળાં જ હોય છે

હવે કાલોદાયી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે– ' कहं ण भंते जीवाण

कल्याणानि कर्माणि यावत् कल्याणफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते ? भगवानाह- 'कालोदाई ! से जहानामए केइ पुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणा-उलं ओसहमिस्सं भोयणं भुंजेज्जा' हे कालोदायिन् ! तद्यथा नाम कश्चित् पुरुषः मनोज्ञं=सुन्दरं स्थालीपाकशुद्धम् अष्टादशव्यञ्जनाकुलम् औषधिमिश्रं= तिक्तकटुकषायाद्यौषधसमिलितं भोजनं भुञ्जीत, 'तस्स णं भोयणस्स आवाए नो भदए भवइ' तस्य खलु तिक्तकटुकषायाद्यौषधमिश्रस्य भोजनस्य आपातः आदि संसर्गः नो भद्रको भवति तिक्ताद्यौषधमिश्रत्वात्, किन्तु 'तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, सुवण्णत्ताए जाव सुहत्ताए नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ' ततः पश्चात् तद् भोजनं परिणमत्

णं भंते ! जीवाणं कल्लाणकम्मा जाव कज्जंति' हे भदन्त ! जीवों के कल्याणकर्म सुखलक्षणफल परिणामरूप विपाकसे संबद्ध कैसे होते हैं उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'कालोदाई !' हे कालोदायिन् ! 'से जहानामए केइपुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं' जैसे कोई पुरुष सुन्दर तथा कडाही आदिमें बहुत अच्छी तरहसे पकाये गये भोजन को कि जो अठारह प्रकारके व्यंजनोंसे युक्त हो तथा तिक्त कपायली आदि औपधियोंसे भी युक्त हो भोजन करे तो जैसे वह भोजन अपने खानेवाले पुरुष आदिको 'ओसहमिस्सं' तिक्त-कटुककपायली आदि औपधियोंसे मिश्रित होनेके कारण खाते समय 'आवाए नो भदए' स्वाद में अच्छा नहीं लगता है अर्थात् उस भोजनका आदि संसर्ग सुहावना प्रतीत नहीं होता है 'तओ पच्छा परिणममाणे२ सुरूवत्ताए जाव सुहत्ताए, नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ' परन्तु

कल्लाणकम्मा जाव कज्जंति' हे भदन्त ! જીવોના કલ્યાણકર્મો સુખલક્ષણ ફળ પરિણામરૂપ વિપાકવાળા કેવી રીતે હોય છે ? ઉત્તર- 'कालोदाई' હે કાલોદાયી ! 'से जहा नामए केइपुरिसे मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं' જેમ કોઈ પુરુષ સુંદર કડાહી આદિમાં ઘણી સારી રીતે પકાવવામાં આવેલા ૧૮ પ્રકારના શાક આદિથી યુક્ત હોય એવા તથા કડવી, તુરી આદિ ઔષધિઓથી યુક્ત હોય એવા ભોજનનો આહાર કરે છે તો તે ભોજન 'ओसहमिस्स' કડવા, તુરા આદિ સ્વાદવાળી ઔષધિઓથી મિશ્રિત હોવાને કારણે 'आवाए नो भदए' શરૂઆતમાં મીઠું લાગતું નથી - તે ભોજનનો પ્રારંભિક સંસર્ગ રુચિકર લાગતો નથી तओ पच्छा परिणममाणे२ सुरूवत्ताए सुवण्णत्ताए जाव सुहत्ताए, नो दुक्खत्ताए भुज्जो२

कालोदायिन् ! एवं खलु जीवानां पापानि कर्माणि, पापफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति । पुनः कालोदायी पृच्छति-'अत्थि णं भंते ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ?' हे भदन्त ! अस्ति=संभवति खलु जीवानां कल्याणानि कल्याणजनकानि कर्माणि कल्याणफल-विपाक संयुक्तानि, सुखलक्षणफलपरिणामरूपविपाक-संबद्धानि क्रियन्ते भवन्ति ? भगवानाह-'हंता, अस्थि' हे कालोदायिन् ! हन्त सत्यं जीवानां कल्याणानि कर्माणि क्रियन्ते इति अस्ति संभवति, पुनः कालोदायी पृच्छति-'कहं णं भंते ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति ? हे भदन्त ! कथं खलु जीवानां

पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति' इस तरह हे कालोदायिन् ! जीवों के द्वारा किये गये पापकर्म पापफलवाले ही होते हैं-सुखरूप फलवाले नहीं होते । क्यों कि-कारण के अनुसार ही कार्य होता है ऐसा नियम है । अतः जब पापकर्मरूपकारण स्वयं मूलमें दुरस आदिरूप अवस्थावाला होता है तो फिर इसका जो परिणमन होगा वह भी दुरस आदिरूपमें ही होगा । सुरस आदि-रूपमें नहीं । अब कालोदायी पूछते हैं 'अत्थि णं भंते ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवागसंजुत्ता' हे भदन्त ! जीवोंके कल्याणफलविपाकसंयुक्त सुखलक्षणफल परिणामरूप विपाकसे संबद्ध होते हैं क्या ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'हंता अत्थि' हे कालोदायिन् ! हां, जीवोंके कल्याणजनककर्म सुखलक्षणफलपरिणामरूप विपाकसे संबद्ध होते हैं । अब कालोदायी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं 'कहं

पावाकम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ' હે કાલોદાયી ! એ જ પ્રમાણે જીવોનાં પાપકર્મો પાપફળવાળાં – દુઃખરૂપ ફળવાળાં જ હોય છે સુખરૂપ ફળવાળાં હોતાં નથી કારણ કે કારણની અનુસાર જ કાર્ય થાય છે એવો નિયમ છે તેથી પાપકર્મરૂપ કારણ પોતે જ જ્યારે મૂલતઃ દુરસ આદિરૂપ અવસ્થાવાળું હોય છે, તો તેનું પરિણમન પણ દુરસ આદિરૂપે થાય તેમાં નવાઈ જેવું શું છે !

હવે કાલોદાયી શુભકર્મના વિપાક વિષે મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે-'अत्थिणं भंते ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा कल्लाणफलविवाग संजुत्ता कज्जंति?' હે ભદન્ત ! જીવોનાં કલ્યાણ કર્મો- (શુભકર્મો, કલ્યાણજનક કર્મો) શું કલ્યાણરૂપ ફલવાળાં (સુખલક્ષણ ફળ પરિણામરૂપ વિપાકવાળાં) હોય છે ? ઉત્તર- 'हंता, अत्थि' હે કાલોદાયી જીવોનાં કલ્યાણજનક કર્મો સુખલક્ષણફળ પરિણામરૂપ વિપાકવાળાં જ હોય છે

હવે કાલોદાયી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- ' कहं णं भंते जीवाणं

पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ' ततः पश्चात् स प्राणातिपातविरमणादिः परिणमन् परिणमन् सुरूपतया यावत्-सुवर्णतया सुगन्धितया, सुरसतया, सुस्पर्शतया, सुखतया नो दुःखतया भूयो भूयः परिणमति। अन्ते तदुपसंहरति-'एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति' हे कालोदायिन्! एवं खलु उक्त युक्त्या जीवानां कल्याणानि कर्माणि यावत्-कल्याणफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति ॥सू ३॥

पूर्वं शुभाशुभकर्माणि फलतो दर्शितानि, साम्प्रतमग्न्यारम्भक-पुरुषद्वय द्वारेण महाकर्मादीनामल्पत्व-बहुत्व मदर्शयति-'दो भंते पुरिसा' इत्यादि।

मूलम्-दो भंते! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभंडमत्तो-वगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकायं समारभंति, तत्थ णं एगे

महातपरूप होनेके कारण उन्हें आदिमें कष्टमय प्रतीत होता है परन्तु 'तओ पच्छा परिणममाणे२ सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ' जब उसके परिणाम भोगनेका समय आता है तब वह अपने परिणामकालमें सुखरूपमें, सुवर्णरूपमें, सुगंधितरूपमें, सुरस रूपमें, सुस्पर्शरूपमें, तथा सुखरूपमें परिणमन करता रहता है दुःख रूपमें नहीं। (एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति) अतः हे कालोदायिन्! इस कथित युक्तिसे जीवोंके कल्याण कर्म यावत् कल्याण फलविपाक संयुक्त होते हैं ॥ सू० ३ ॥

इस तरह शुभ और अशुभकर्मोंको अपने२ फलसे युक्त प्रकट करके अब सूत्रकार अग्न्यारम्भक पुरुषद्वयके दृष्टान्तसे महाकर्मादिकोंमें अल्पबहुत्वता दिखलाते हैं-'दो भंते! पुरिसा' इत्यादि।

सुरुवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ' જ્યારે તેમનું પરિણામ ભોગવવાનો સમય આવે છે ત્યારે તે પોતાના પરિણામકાળે સુરૂપરૂપે, સુંદર વર્ણરૂપે, સુરસરૂપે સુસ્પર્શરૂપે તથા સુખરૂપે પરિણમન કરતો રહે છે- દુઃખરૂપે પરિણમન કરતો નથી 'एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति' હે કાલોદાયી! આ રીતે જીવોનાં કલ્યાણકર્મો કલ્યાણફળરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે ॥સૂ. ૩॥

આ રીતે શુભ અને અશુભ કર્મો પોતપોતાના શુભ અને અશુભ ફલરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે એવું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર અગ્નિ આરંભક બે પુરુષોના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા મહાકર્મ આદિકોમાં અલ્પ-બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે

'दो भंते! पुरिसा' ઇત્યાદિ-

परिणमत्-परिणतिं गच्छत् सुरूपतया भोक्तु, सुरूपहेतुतया सुवर्णतया यावत्-सुगन्धितया, सुरसतया, सुस्पर्शतया, सुखतया, नो दुःखतया भूयो भूयः परिणमति । उपसंहरन्नाह-'एवामेव कालोदाई! जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गहवेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छादसणसल्लविवेगे' एवमेव=तथैव औषधमिश्रभोजनवदेव जीवानां प्राणातिपातविरमणम्, यावत्-परिग्रह विरमणम् आसक्तिपरित्यागः, क्रोधविवेकः क्रोधपरित्यागः यावत्-मिथ्यादर्शन शल्यविवेकः मिथ्यादर्शनपरित्यागो भवति, 'तस्स णं आवाए नो भद्दए भवइ' तस्य खलु प्राणातिपातादिविरमणस्य यावत्-मिथ्यादर्शनशल्यविवेकस्य आपातः आदिससर्गः नो भद्रकः नो मनोज्ञो भवति जीवप्राणातिपातादि विरमणादेः महातपोरूपतया कष्टमयत्वात् इन्द्रियप्रतिकूलत्वात् किन्तु 'तओ

जब वही भोजन परिणाम अवस्थाको धीरे२ प्राप्त होता रहता है तब अपने खानेवालेके लिये बारबार सुरूप अवस्थाका कारणभूत बनता है, सुवर्णरूप अवस्थाका कारणभूत बनता है, यावत् सुगंधिरूप अवस्थाका सुरसरूप अवस्थाका, सुस्पर्शरूप अवस्थाका, सुखरूप अवस्थाका, दुःखरूप अवस्थाका कारण नहीं, बनता है । 'एवामेव कालोदाई' इसी तरहसे अर्थात् औषधिमिश्रित भोजनकी तरहसे हे कालोदायिन्! जीवाण पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गह वेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छा दंसणसल्लविवेगे' प्राणातिपात विरमण यावत् परिग्रहविरमण आसक्तिका परित्याग पर पदार्थोंमें मूर्च्छाका त्याग, क्रोधका त्याग, यावत् मिथ्यादर्शन शल्यका त्याग होता है अर्थात् जीव जब प्राणातिपात आदिका त्याग करते हैं तब वह इन्द्रियोंके प्रतिकूल होनेसे

परिणमइ' પણ જ્યારે તે ભોજનનું ધીરે ધીરે પરિણમન થવા માંડે છે ત્યારે તે ભોજનનો આસ્વાદ કરનાર વ્યક્તિને માટે તે વારંવાર સુરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બનેછે, સુંદર વર્ણરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બને છે સુગંધિરૂપ, સુરસરૂપ, સુસ્પર્શરૂપ અને સુખરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બને છે, પણ એ પ્રકારનું ભોજન દુઃખરૂપ અવસ્થાને માટે કારણભૂત બનતું નથી 'एवामेव कालोदाई!' હે કાલોદાયી! તે ઔષધમિશ્રિત ભોજનની જેમ, 'जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गहवेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छादंसणसल्लविवेगे' પ્રાણાતિપાત વિરમણ (યાવત્) પરિગ્રહ વિરમણ, (આસક્તિનો પરિત્યાગ) ક્રોધનો ત્યાગ, અને મિથ્યાદર્શન શલ્ય પર્યંતના પાપકર્મોનો ત્યાગ, શરૂઆતમાં તો જીવોને કષ્ટમય લાગે છે, પરન્તુ 'तओ पच्छा परिणममाणे'

पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ' ततः पश्चात् स प्राणातिपातविरमणादिः परिणमन् परिणमन् सुरूपतया यावत्-सुवर्णतया सुगन्धितया, सुरसतया, सुस्पर्शतया, सुखतया नो दुःखतया भूयो भूयः परिणमति। अन्ते तदुपसंहरति-'एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति' हे कालोदायिन्! एवं खलु उक्त युक्त्या जीवानां कल्याणानि कर्माणि यावत्-कल्याणफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति ॥सू. ३॥

पूर्वं शुभाशुभकर्माणि फलतो दर्शितानि, साम्प्रतमग्न्यारम्भक-पुरुषद्वय द्वारेण महाकर्मादीनामल्पत्व-बहुत्वं प्रदर्शयति-'दो भंते पुरिसा' इत्यादि।

मूलम्-दो भंते! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभंडमत्तो-वगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकायं समारभंति, तत्थ णं एगे

महातपरूप होनेके कारण उन्हें आदिमें कष्टमय प्रतीत होता है परन्तु 'तओ पच्छा परिणममाणे२ सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ' जब उसके परिणाम भोगनेका समय आता है तब वह अपने परिणामकालमें सुखरूपमें, सुवर्णरूपमें, सुगंधितरूपमें, सुरस रूपमें, सुस्पर्शरूपमें, तथा सुखरूपमें परिणमन करता रहता है दुःख रूपमें नहीं। (एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति) अतः हे कालोदायिन्! इस कथित युक्तिसे जीवोंके कल्याण कर्म यावत् कल्याण फलविपाक संयुक्त होते हैं ॥ सू० ३ ॥

इस तरह शुभ और अशुभकर्मोंको अपने२ फलसे युक्त प्रकट करके अब सूत्रकार अग्न्यारंभक पुरुषद्वयके दृष्टान्तसे महाकर्मादिकोंमें अल्पबहुत्वता दिखलाते हैं-'दो भंते! पुरिसा' इत्यादि।

सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ' જ્યારે તેમનું પરિણામ ભોગવવાનો સમય આવે છે ત્યારે તે પોતાના પરિણામકાળે સુરૂપરૂપે, સુંદર વર્ણરૂપે, સુરસરૂપે, સુસ્પર્શરૂપે તથા સુખરૂપે પરિણમન કરતો રહે છે- દુઃખરૂપે પરિણમન કરતો નથી 'एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति' હે કાલોદાયી! આ રીતે જીવોનાં કલ્યાણકર્મો કલ્યાણફળરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે ॥સૂ. ૩॥

આ રીતે શુભ અને અશુભ કર્મો પોતપોતાના શુભ અને અશુભ ફળરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે એવું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર અગ્નિ આરંભક બે પુરુષોના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા મહાકર્મ આદિકોમાં અલ્પ-બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે

'दो भंते! पुरिसा' ઇત્યાદિ-

परिणमत्-परिणतिं गच्छत् सुरूपतया भोक्तृ, सुरूपहेतुतया सुवर्णतया यावत्-सुगन्धितया, सुरसतया, सुस्पर्शतया, सुखतया, नो दुःखतया भूयो भूयः परिणमति। उपसंहरन्नाह-'एवामेव कालोदाई! जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव पडिग्गहवेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छादसणसल्लविवेगे' एवमेव= तथैव औपधमिश्रभोजनवदेव जीवानां प्राणातिपातविरमणम्, यावत्-परिग्रह विरमणम् आसक्तिपरित्याग, क्रोधविवेकः क्रोधपरित्याग यावत्-मिथ्यादर्शन-शल्यविवेकः मिथ्यादर्शनपरित्यागः भवति, 'तस्स णं आवाए नो भद्दए भवइ' तस्य खलु प्राणातिपातादिविरमणस्य यावत्-मिथ्यादर्शनशल्यविवेकस्य आपात आदिससर्गं नो भद्रकः नो मनोज्ञो भवति जीवप्राणातिपातादि-विरमणादेः महातपोरूपतया कष्टमयत्वात् इन्द्रियप्रतिकूलत्वात् किन्तु 'तओ

जब वही भोजन परिणाम अवस्थाको धीरे२ प्राप्त होता रहता है तब अपने खानेवालेके लिये बारबार सुरूप अवस्थाका कारणभूत बनता है, सुवर्णरूप अवस्थाका कारणभूत बनता है, यावत् सुगंधिरूप अवस्थाका सुरसरूप अवस्थाका, सुस्पर्शरूप अवस्थाका, सुखरूप अवस्थाका, दुःखरूप अवस्थाका कारण नहीं, बनता है। 'एवामेव कालोदाई' इसी तरहसे अर्थात् औषधिमिश्रित भोजनकी तरहसे हे कालोदायिन्! जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव पडिग्गह वेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छा दसणसल्लविवेगे' प्राणातिपात विरमण यावत् परिग्रहविरमण आसक्तिका परित्याग पर पदार्थोंमें मूर्च्छाका त्याग, क्रोधका त्याग, यावत् मिथ्यादर्शन शल्यका त्याग होता है अर्थात् जीव जब प्राणा-तिपात आदिका त्याग करते हैं तब वह इन्द्रियोंके प्रतिकूल होनेसे

परिणमइ' પણ જ્યારે તે ભોજનનું ધીરે ધીરે પરિણમન થવા માંડે છે ત્યારે તે ભોજનનો આસ્વાદ કરનાર વ્યક્તિને માટે તે વારંવાર સુરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બનેછે, સુંદર વર્ણરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બને છે સુગંધિરૂપ, સુરસરૂપ, સુસ્પર્શરૂપ અને સુખરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બને છે, પણ એ પ્રકારનું ભોજન દુઃખરૂપ અવસ્થાને માટે કારણભૂત બનતું નથી 'एवामेव कालोदाई!' હે કાલોદાયી! તે ઔષધમિશ્રિત ભોજનની જેમ, 'जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव पडिग्गहवेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छादसणसल्लविवेगे' પ્રાણાતિપાત વિરમણ (યાવત્) પરિગ્રહ વિરમણ (આસક્તિનો પરિત્યાગ) ક્રોધનો ત્યાગ, અને મિથ્યાદર્શન શલ્ય પર્યંતના પાપકર્મોનો ત્યાગ, શરૂઆતમાં તો જીવોને કષ્ટમય લાગે છે, પરન્તુ 'तओ पच्छा परिणममाणे'

पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ' तत॰ पश्चात् स प्राणातिपातविरमणादिः परिणमन् परिणमन् सुरूपतया यावत्-सुवर्णतया सुगन्धितया, सुरसतया, सुस्पर्शतया, सुखतया नो दु॰खतया भूयो भूयः परिणमति। अन्ते तदुपसंहरति-'एव खलु कालोदाई! जीवाण कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति' हे कालोदायिन्! एव खलु उक्त युक्त्या जीवाना कल्याणानि कर्माणि यावत्-कल्याणफलविपाकसयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति ॥सू. ३॥

पूर्वं शुभाशुभकर्माणि फलतो दर्शितानि, साम्प्रतमग्न्यारम्भक-पुरुषद्वय द्वारेण महाकर्मादीनामल्पत्व-बहुत्व प्रदर्शयति-'दो भते पुरिसा' इत्यादि।

मूलम्-दो भंते! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभंडमत्तो-वगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकाय समारभति, तत्थ ण एगे

महातपरूप होनेके कारण उन्हें आदिमें कष्टमय प्रतीत होता है परन्तु 'तओ पच्छा परिणममाणे२ सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ' जब उसके परिणाम भोगनेका समय आता है तब वह अपने परिणामकालमें सुखरूपमें, सुवर्णरूपमें, सुगंधितरूपमें, सुरस रूपमें, सुस्पर्शरूपमें, तथा सुखरूपमें परिणमन करता रहता है दुःख रूपमें नहीं। (एव खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति) अतः हे कालोदायिन्! इस कथित युक्तिसे जीवोंके कल्याण कर्म यावत् कल्याण फलविपाक सयुक्त होते हैं॥ सू० ३॥

इस तरह शुभ और अशुभकर्मोंको अपने२ फलसे युक्त प्रकट करके अब सूत्रकार अग्न्यारम्भक पुरुषद्वयके दृष्टान्तसे महाकर्मादिकोंमें अल्पबहुत्वता दिखलाते हैं-'दो भंते! पुरिसा' इत्यादि।

सुरुवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ' ज्यारे तेमनुं परिणाम भोगववानो समय आवे छे त्यारे ते पोताना परिणामकाळे सुरूपरूपे, सुवर्णरूपे, सुरसरूपे, सुस्पर्शरूपे तथा सुखरूपे परिणमन करतो रहे छे- दुःखरूपे परिणमन करतो नथी 'एव खलु कालोदाई! जीवाण कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति' हे कालोदायी! आ रीते जीवोनां कल्याणकर्मो कल्याणफळरूप विपाकवाळा होय छे ॥सू. ३॥

आ रीते शुभ अने अशुभ कर्मो पोतपोताना शुभ अने अशुभ फळरूप विपाकथी युक्त होय छे एवुं प्रतिपादन करीने हवे सूत्रकार अग्नि आरंभक बे पुरुषोना दृष्टान्त द्वारा महाकर्म आदिकोमा अल्प-बहुत्वनुं प्रतिपादन करे छे

'दो भते! पुरिसा' इत्यादि-

परिणमत्-परिणतिं गच्छत् सुरूपतया भोक्तु. सुरूपहेतुतया सुवर्णतया यावत्-सुगन्धितया, सुरसतया, सुस्पर्शतया, सुखतया, नो दुःखतया भूयो भूयः परिणमति । उपसंहरन्नाह-'एवामेव कालादाई ! जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गहवेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छादंसणसल्लविवेगे' एवमेव= तथैव औषधमिश्रभोजनवदेव जीवानां प्राणातिपातविरमणम्, यावत्-परिग्रह विरमणम् आसक्तिपरित्याग, क्रोधविवेकः क्रोधपरित्याग यावत्-मिथ्यादर्शन-शल्यविवेकः मिथ्यादर्शनपरित्यागः भवति, 'तस्स णं आवाए नो भद्दए भवइ' तस्य खलु प्राणातिपातादिविरमणस्य यावत्-मिथ्यादर्शनशल्यविवेकस्य आपातः आदिसंसर्गः नो भद्रकः नो मनोज्ञो भवति जीवप्राणातिपातादि-विरमणादेः महातपोरूपतया कष्टमयत्वात् इन्द्रियप्रतिकूलत्वात् किन्तु 'तओ

जब वही भोजन परिणाम अवस्थाको धीरे२ प्राप्त होता रहता है तब अपने खानेवालेके लिये बारबार सुरूप अवस्थाका कारणभूत बनता है, सुवर्णरूप अवस्थाका कारणभूत बनता है, यावत् सुगंधिरूप अवस्थाका सुरसरूप अवस्थाका, सुस्पर्शरूप अवस्थाका, सुखरूप अवस्थाका, दुःखरूप अवस्थाका कारण नहीं, बनता है । 'एवामेव कालोदाई' इसी तरहसे अर्थात् औषधिमिश्रित भोजनकी तरहसे हे कालोदायिन् ! जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गह वेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छा दंसणसल्लविवेगे' प्राणातिपात विरमण यावत् परिग्रहविरमण आसक्तिका परित्याग पर पदार्थोमें मूर्च्छाका त्याग, क्रोधका त्याग, यावत् मिथ्यादर्शन शल्यका त्याग होता है अर्थात् जीव जब प्राणातिपात आदिका त्याग करते हैं तब वह इन्द्रियोंके प्रतिकूल होनेसे

परिणमइ' પણ જ્યારે તે ભોજનનું ધીરે ધીરે પરિણમન થવા માંડે છે ત્યારે તે ભોજનનો આસ્વાદ કરનાર વ્યક્તિને માટે તે વારંવાર સુરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બને છે, સુંદર વર્ણરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બને છે સુગંધિરૂપ, સુરસરૂપ સુસ્પર્શરૂપ અને સુખરૂપ અવસ્થાનું કારણભૂત બને છે, પણ એ પ્રકારનું ભોજન દુઃખરૂપ અવસ્થાને માટે કારણભૂત બનતું નથી 'एवामेव कालोदाई !' હે કાલોદાયી ! તે ઔષધમિશ્રિત ભોજનની જેમ, 'जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्गहवेरमणे, कोहविवेगे, जाव मिच्छादसणसल्लविवेगे' પ્રાણાતિપાત વિરમણ (યાવત્) પરિગ્રહ વિરમણ, (આસક્તિનો પરિત્યાગ) ક્રોધનો ત્યાગ, અને મિથ્યાદર્શન શલ્ય પર્યંતના પાપકર્મોનો ત્યાગ, શરૂઆતમાં તો જીવોને કષ્ટમય લાગે છે, પરન્તુ 'तओ पच्छा परिणममाणे

पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ' ततः पश्चात् स प्राणातिपातविरमणादिः परिणमन् परिणमन् सुरूपतया यावत्-सुवर्णतया सुगन्धितया, सुरसतया, सुस्पर्शतया, सुखतया नो दुःखतया भूयो भूयः परिणमति। अन्ते तदुपसंहरति-'एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति' हे कालोदायिन्! एवं खलु उक्त युक्त्या जीवानां कल्याणानि कर्माणि यावत्-कल्याणफलविपाकसंयुक्तानि क्रियन्ते=भवन्ति ॥सू. ३॥

पूर्वं शुभाशुभकर्माणि फलतो दर्शितानि, साम्प्रतमग्न्यारम्भक-पुरुषद्वय द्वारेण महाकर्मादीनामल्पत्व-बहुत्वं प्रदर्शयति-'दो भंते पुरिसा' इत्यादि।

मूलम्-दो भंते! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभंडमत्तो-वगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकायं समारभंति, तत्थ णं एगे

महात्तपरूप होनेके कारण उन्हें आदिमें कष्टमय प्रतीत होता है परन्तु '*तओ पच्छा परिणममाणे२ सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ*' जब उसके परिणाम भोगनेका समय आता है तब वह अपने परिणामकालमें सुखरूपमें, सुवर्णरूपमें, सुगंधितरूपमें, सुरस रूपमें, सुस्पर्शरूपमें, तथा सुखरूपमें परिणमन करता रहता है दुःख रूपमें नहीं। (एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति) अतः हे कालोदायिन्! इस कथित युक्तिसे जीवोंके कल्याण कर्म यावत् कल्याण फलविपाक संयुक्त होते हैं ॥ सू० ३ ॥

इस तरह शुभ और अशुभकर्मोको अपने२ फलसे युक्त प्रकट करके अब सूत्रकार अग्न्यारम्भक पुरुषद्वयके दृष्टान्तसे महाकर्मादिकोंमें अल्पबहुत्वता दिखलाते हैं-'दो भंते! पुरिसा' इत्यादि।

सुरूवत्ताए, जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमइ' જ્યારે તેમનું પરિણામ ભોગવવાનો સમય આવે છે ત્યારે તે પોતાના પરિણામકાળે સુરૂપરૂપે, સુંદર વર્ણરૂપે, સુરસરૂપે સુસ્પર્શરૂપે તથા સુખરૂપે પરિણમન કરતો રહે છે- દુઃખરૂપે પરિણમન કરતો નથી 'एवं खलु कालोदाई! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जंति' હે કાલોદાયી! આ રીતે જીવોનાં કલ્યાણકર્મો કલ્યાણફળરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે ॥સૂ. ૩॥

આ રીતે શુભ અને અશુભ કર્મો પોતપોતાના શુભ અને અશુભ ફળરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે એવું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર અગ્નિ આરંભક બે પુરુષોના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા મહાકર્મ આદિકોમાં અલ્પ-બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે

'दो भंते! पुरिसा' ઇત્યાદિ-

पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ, एएसि ण भते ! दोण्ह पुरिसाण कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव, महाकिरियतराए चेव महासवतराए चेव महावेयणतराए चेव ? कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयण तराए चेव ?। जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ जेवा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ ? कालोदाई ! तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव, तत्थणं जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव। से केणट्ठेण भते ! एव वुच्चइ— तत्थ ण जेसे पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव ? हे कालोदाई ! तत्थ ण जेसे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ से ण पुरिसे बहुतरागं पुढविकाय समारभइ, बहुतराग आउक्काय समारभइ, अप्पतराय तेउकाय समारभइ, बहुतराग वाउकाय समारभइ, बहुतराय वणस्सइकाय समारभइ, बहुतराग तसकाय समारभइ। तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ, से ण पुरिसे अप्पतराग पुढविकाय समारभइ, अप्पतराग आउक्काय समारभइ, बहुतराग तेउक्काय समारभइ, अप्पतराग वाउक्काय समारभइ, अप्पतरागं वणस्सइकाय समारभइ, अप्पतराय तसकायं समारंभइ, से तेणट्ठेणं कालोदाई ! जाव अप्पवेयणतराए चेव ॥ सू०४ ॥

छाया—द्वौ खलु भदन्त ! पुरुषौ सदृशौ यावत् सदृशभाण्डामत्रोपकरणौ अन्योन्यन सार्द्धम् अग्निकाय समारभेते, तत्र खलु एकः पुरुषः अग्नि

कायम् उज्ज्वालयति, एक पुरुष अग्निकाय निर्वापयति, एतयो. खलु भदन्त! द्वयो पुरुषयो कतर. पुरुषः महाकर्मतरश्चैव, महाक्रियतरश्चैव, महास्रवतरश्चैव, महावेदनतरश्चैव ? कतरो वा पुरुष अल्पकर्मतरश्चैव, यावत् अल्पवेदनतरश्चैव ? । यो वा स पुरुष. अग्निकायम् उज्ज्वलयति यो वा सपुरुष. अग्निकायम् निर्वापयति,

सूत्रार्थ-(दो भंते ! पुरिसा सरिसया सरिसभंडमत्तोवगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकाय समारभंति) हे भदन्त ! दो पुरुष ऐसे हों कि जिनके यावत् भाण्डपात्रादि उपकरण एकसे हों ये दोनों मिलकर अग्निकायका समारम्भ करें (तत्थ ण एगे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ) इनमें एक पुरुष अग्निकायको प्रकट करे-सलगावे और दूसरा पुरुष जलादि द्वारा उसे बुझावे, तो (एएसि ण भंते ! दोण्ह पुरिसाण कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव) हे भदन्त ! इन दोनोंमें से कौनसा पुरुष महाकर्मयुक्त होगा ? (महाकिरियतराएचेव, महासवतराएचेव, महावेयणतराएचेव] महाक्रियावाला होगा, महा आस्रववाला होगा, और महावेदनावाला होगा ? तथा [कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराएचेव जाव अप्पवेयणतराए चेव] कौन पुरुष अल्पकर्मवाला होगा, यावत् अल्पवेदनावाला होगा ? क्या (जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ ? जे वा से पुरिसे अगणिकाय

सूत्रार्थ- (दो भंते ! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभंडमत्तोवगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकायं समारंभंति) હે ભદન્ત ! કોઈ બે પુરુષો એવા છે કે જેમના ભાંડ પાત્ર અને ઉપકરણો એકસરખા છે હવે તે બન્ને મળીને અગ્નિકાયનો સમારંભ કરે છે, (तत्थण एगे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ) તે બન્નેમાંથી એક પુરુષ અગ્નિકાયને પ્રજ્વલિત કરે છે, અને બીજો પુરુષ જળ આદિ વડે તેને બુઝાવે છે તો (एएसि ण भंते ! दोण्ह पुरिसाण कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव) હે ભદન્ત ! તે બન્ને પુરુષોમાંનો કયો પુરુષ મહાકર્મયુક્ત થશે (महाकिरियतराए चेव, महासवतराए चेव, महावेयणतराए चेव ?) મહાક્રિયાયુક્ત થશે, મહાઆસ્રવયુક્ત થશે અને મહાવેદના યુક્ત થશે ? તથા (कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव ?' કયો પુરુષ અલ્પકર્મવાળો અલ્પક્રિયાવાળો અલ્પ આસ્રવવાળો અને અલ્પ વેદનાવાળો હશે. (जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ) શું અગ્નિ સળગાવનારો પુરુષ મહાકર્મ આદિવાળો હશે. કે

पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ, एएसि ण भंते ! दोण्ह पुरिसाणं कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव, महाकिरियतराए चेव महासवतराए चेव महावेयणतराए चेव ? कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयण तराए चेव ?। जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ जेवा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ ? कालोदाई ! तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव, तत्थण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव। से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ— तत्थ ण जेसे पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव ? हे कालोदाई ! तत्थ ण जेसे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ से ण पुरिसे बहुतरागं पुढविकाय समारभइ, बहुतराग आउक्काय समारभइ, अप्पतराय तेउकाय समारभइ, बहुतराग वाउकाय समारभइ, बहुतराय वणस्सइकाय समारभइ, बहुतराग तसकाय समारभइ। तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ, से ण पुरिसे अप्पतराग पुढविकाय समारभइ, अप्पतराग आउक्काय समारभइ, बहुतराग तेउक्काय समारभइ, अप्पतराग वाउक्काय समारभइ, अप्पतरागं वणस्सइकाय समारभइ, अप्पतराय तसकायं समारभइ, से तेणट्ठेण कालोदाई ! जाव अप्पवेयणतराए चेव ॥ सू०४ ॥

छाया—द्वौ खलु भदन्त ! पुरुषौ सदृशौ यावत् सदृशभाण्डामत्रोपकरणौ अन्योन्येन सार्द्धम् अग्निकाय समारभेते, तत्र खलु एकः पुरुषः अग्नि

कायम् उज्ज्वालयति, एक पुरुष अग्निकाय निर्वापयति, एतयो' खलु भदन्त! द्वयो पुरुषयो कतर• पुरुष• महाकर्मतरश्चैव, महाक्रियतरश्चैव, महास्रवतरश्चैव, महावेदनतरश्चैव? कतरो वा पुरुष अल्पकर्मतरश्चैव; यावत् अल्पवेदनतरश्चैव?। यो वा स पुरुष अग्निकायम् उज्ज्वलयति यो वा सपुरुषः अग्निकायम् निर्वापयति,

सूत्रार्थ–(दो भते! पुरिसा सरिसया सरिसभडमचोवगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकाय समारभंति) हे भदन्त! दो पुरुष ऐसे हों कि जिनके यावत् भाण्डपात्रादि उपकरण एकसे हों ये दोनों मिलकर अग्निकायका समारंभ करें (तत्थ णं एगे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ) इनमें एक पुरुष अग्निकायको प्रकट करे–सलगावे और दूसरा पुरुष जलादि द्वारा उसे बुझावे, तो (एएसि णं भते! दोण्ह पुरिसाण कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव) हे भदन्त! इन दोनोंमें से कौनसा पुरुष महाकर्मयुक्त होगा? (महाकिरियतराएचेव, महासवतराएचेव, महावेयणतराएचेव] महाक्रियावाला होगा, महा आस्रववाला होगा, और महावेदनावाला होगा? तथा [कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराएचेव जाव अप्पवेयणतराए चेव] कौन पुरुष अल्पकर्मवाला होगा, यावत अल्पवेदनावाला होगा? क्या (जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ? जे वा से पुरिसे अगणिकाय

सूत्रार्थ– (दो भते! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभडमत्तोवगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकायं समारंभंति) હે ભદન્ત! કોઈ બે પુરુષો એવા છે કે જેમના ભાંડ પાત્ર અને ઉપકરણો એકસરખા છે હવે તે બન્ને મળીને અગ્નિકાયનો સમારંભ કરે છે, (तत्थण एगे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ) તે બન્નેમાંથી એક પુરુષ અગ્નિકાયને પ્રજ્વલિત કરે છે, અને બીજો પુરુષ જળ આદિ વડે તેને બુઝાવે છે તો (एएसि णं भते! दोण्ह पुरिसाण कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव) હે ભદન્ત! તે બન્ને પુરુષોમાંનો કયો પુરુષ મહાકર્મયુક્ત થશે (महाकिरियतराए चेव, महासवतराए चेव, महावेयणतराए चेव?) મહાક્રિયાયુક્ત થશે, મહાઆસ્રવયુક્ત થશે અને મહાવેદના-યુક્ત થશે? તથા (कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव?' કયો પુરુષ અલ્પકર્મવાળો અલ્પક્રિયાવાળો અલ્પ આસ્રવવાળો અને અલ્પ વેદનાવાળો હશે. (जे वा से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ) શું અગ્નિ સળગાવનારો પુરુષ મહાકર્મ આદિવાળો હશે કે

पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ, एएसि ण भंते ! दोण्ह पुरिसाण कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव, महाकिरियतराए चेव महासवतराए चेव महावेयणतराए चेव ? कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयण तराए चेव ?। जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ जेवा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ ? कालोदाई ! तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव, तत्थणं जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव। से केणट्ठेण भंते ! एव वुच्चइ- तत्थ ण जेसे पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव ? हे कालोदाई ! तत्थ ण जेसे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ से ण पुरिसे बहुतरागं पुढविकाय समारभइ, बहुतराग आउक्काय समारभइ, अप्पतराय तेउकाय समारभइ, बहुतराग वाउकाय समारभइ, बहुतराय वणस्सइकाय समारभइ, बहुतराग तसकाय समारभइ। तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ, से णं पुरिसे अप्पतराग पुढविकाय समारभइ, अप्पतराग आउक्काय समारभइ, बहुतराग तेउक्काय समारभइ, अप्पतराग वाउक्काय समारभइ, अप्पतरागं वणस्सइकाय समारभइ, अप्पतराय तसकायं समारभइ, से तेणट्ठेण कालोदाई ! जाव अप्पवेयणतराए चेव ॥ सू०४ ॥

छाया—द्वौ खलु भदन्त ! पुरुषौ सदृशौ यावत् सदृशभाण्डामत्रोपकरणौ अन्योन्येन सार्द्धम् अग्निकाय समारभेते, तत्र खलु एकः पुरुषः अग्नि

उज्ज्वलयति, स खलु पुरुषः बहुतरं पृथिवीकायं समारभते, बहुतरम् अप्कायं समारभते, अल्पतरं तेजस्कायं समारभते, बहुतरं वायुकायं समारभते, बहुतरं वनस्पतिकायं समारभते, बहुतरं त्रसकायं समारभते, तत्र खलु यः पुरुषः अग्निकायं निर्वापयति, स खलु पुरुषः अल्पतरं पृथिवीकायं समारभते, अल्पतरम् अप्कायं समारभते, बहुतरं तेजस्कायं समारभते, अल्पतरं वायुकायं समारभते, अल्पतरं वनस्पतिकायं समारभते, अल्पतरं त्रसकायं समारभते, तत् तेनार्थेन कालोदायिन्! यावत्-अल्पवेदनतरश्चैव ॥ सू० ४ ॥

उज्जालेइ से णं पुरिसे बहुतरागं पुढविकायं समारंभइ बहुतरागं आउकायं समारंभइ, अप्पतरायं तेउकायं समारंभइ, बहुतरागं वाउकायं समारंभइ, बहुतरायं वणस्सइकायं समारंभइ, बहुतरागं तसकायं समारंभइ] जिस पुरुषने अग्निकायको जलाया है वह इसलिये महाकर्मवाला यावत् महावेदनावाला कहा गया है कि वह अनेक पृथिवीकाय जीवों का समारंभ करता है, अनेक अप्कायिक जीवों को समारंभ करता है, थोडे से अग्निकायिक जीवों का समारंभ करता है अनेक वायुकायिक जीवों का समारंभ करता है, अनेक वनस्पति कायिक जीवों का समारंभ करता है, और अनेक त्रसकायिक जीवों का समारंभ करता है। तथा-(तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं निव्वावेइ, से णं पुरिसे अप्पतरागं पुढविकायं समारंभइ, अप्पतरागं आउकायं समारंभइ, बहुतरागं तेउकायं समारंभइ, अप्पतरागं वाउकायं समारंभइ, अप्पतरागं वणस्सइकायं समारंभइ, अप्पतरायं तसकायं समारंभइ-से तेणट्ठेणं कालोदाई! जाव अप्पवेयणतराए चेव) जो

समारंभइ, अप्पतरायं तेउकायं समारंभइ, बहुतरायं वाउकायं समारंभइ, बहुतरायं वणस्सइकायं समारंभइ, बहुतरायं तसकायं समारंभइ) જે પુરુષે અગ્નિકાયને સળગાવ્યો હોય છે તેને મહાકર્મવાળો મહાક્રિયાવાળો મહાઆસ્રવવાળો અને મહાવેદનાવાળો કહેવાનું કારણ એ છે કે તે અનેક પૃથ્વીકાય જીવોનો સમારંભ કરે છે અનેક અપ્કાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે થોડાં અગ્નિકાય જીવોનો સમારંભ કરે છે, અનેક વાયુકાયિક જીવોના સમારંભ કરે છે, અનેક વનસ્પતિકાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે અને ત્રસકાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે (तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं निव्वावेइ, से णं पुरिसे अप्पतरागं पुढविकायं समारंभइ, अप्पतरागं आउकायं समारंभइ, बहुतरागं तेउकायं समारंभइ, अप्पतरागं वाउकायं समारंभइ, अप्पतरागं वणस्सइकायं समारंभइ, अप्पतरागं तसकायं समारंभइ-से तेणट्ठेणं कालोदाई! जाव अप्पवेयणतराए चेव) તથા જે પુરુષ અગ્નિકાયને

कालोदायिन् ? तत्र खलु यः स पुरुषः अग्निकायम् उज्ज्वलयति स खलु पुरुषः महाकर्मतरश्चैव, यावत्-महावेदनतरश्चैव, तत्र खलु यः स पुरुषः अग्निकायम् निर्वापयति, स खलु पुरुषः अल्पकर्मतरश्चैव यावत्-अल्पवेदनतरश्चैव । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते-तत्र खलु यः स पुरुषः यावत्-अल्पवेदनतरश्चैव ? कालोदायिन् ! तत्र खलु यः स पुरुषः अग्निकायम्

निव्वावेइ] वह कि जिसने अग्नि जलाई है या वह कि जिसने अग्नि बुझाई है ? [कालोदाई] हे कालोदायिन ! [तत्थ ण जेसे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव] उन दोनों सदृशभाण्डपात्रादि उपकरणवाले पुरुषोंमें से वह पुरुष ही महाकर्मवाला यावत् महावेदनावाला होगा कि जिसने अग्निजलाया है । [तत्थ ण जेसे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ, से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव] तथा वह पुरुष कि जिसने अग्नि बुझाई है, वह अल्पकर्मवाला यावत् अल्पवेदनावाला होगा । [से केणट्ठेण भंते ! एव वुच्चइ, तत्थ ण जेसे पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव] हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं कि जिस पुरुषने अग्नि जलाई है वह तो महाकर्मवाला यावत् महावेदनावाला होगा तथा जिस पुरुषने अग्नि बुझाई है वह अल्पकर्मवाला यावत् अल्पवेदनावाला होगा ? [कालोदाई] हे कालोदायिन् ! [तत्थ ण जेसे पुरिसे अगणिकाय

અગ્નિને ઓલવનારા મહાકર્મ આદિવાળો હશે? (कालोदाई) હે કાલોદાયી ! (तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव) તે બન્ને સમાન ભાંડ-પાત્ર આદિ ઉપકરણોવાળા પુરુષોમાંથી જેણે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો હોય છે તે પુરુષ મહાકર્મ મહાક્રિયા, મહા આસ્રવ અને મહાવેદનાયુક્ત થશે.

(तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव जाव अप्पवेयणतराए चेव) તથા જે પુરુષે અગ્નિ ઓલવી છે, તે અલ્પ કર્મવાળો, અલ્પ ક્રિયાવાળો અને અલ્પ વેદનાવાળો થશે

(से केणट्ठेण भंते ! एव वुच्चइ, तत्थण जे से पुरिसे अप्पवेयणतराए चेव?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જે પુરુષે અગ્નિ સળગાવ્યો છે તે મહાકર્મ આદિથી યુક્ત થશે અને જે પુરુષે અગ્નિ બુઝાવી છે તે અલ્પકર્મ, અલ્પવેદના આદિથી યુક્ત થશે? (कालोदाई) હે કાલોદાયી ! (तत्थण जे से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ से ण पुरिसे बहुतराए पुढविकाय समारंभइ, बहुतराए आउकायं

उज्ज्वलयति 'एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' एकः=अपरः पुरुषः अग्निकाय निर्वापयति जलादिना विध्यापयति 'एएसि णं भंते दोण्ह पुरिसाणं कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव' हे भदन्त! एतयोः उपरिवर्णितयोः खलु द्वयोः पुरुषयोर्मध्ये कतरः पुरुषः कः पुरुषः महाकर्मतरकश्चैव अतिशयेन महत् कर्म=ज्ञानावरणीयादिकं यस्य स तथा महाकर्मयुक्त इत्यर्थः, तथा 'महाकिरियतराए चेव, महासवतराए चेव, महावेयणतराए चेव ?' महाक्रियतरकश्चैव महत्यः क्रियाः=आरम्भिक्यादयो यस्य स तथा महाक्रियायुक्त इत्यर्थः महास्रवतरकश्चैव महान् आस्रवः=बृहत्कर्मबन्धहेतुभूतो यस्य स तथा महास्रवयुक्त इत्यर्थः, महावेदनतरकश्चैव महावेदनाजनककर्मयुक्तो भवति, 'कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव ?' कतरो वा पुरुषः अल्पकर्मतरकश्चैव, अल्पकर्मयुक्तः, यावत्-अल्पक्रियतरकश्चैव, अल्पास्रवतरकश्चैव,

---

'एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' और दूसरा एक पुरुष उस अग्निकाय को बुझादेवे तो (एएसिणं भंते! दोण्ह पुरिसाणं कयरे पुरिसे महाकम्मतराएचेव' हे भदन्त! इन दोनों पुरुषों के बीच में कौनसा पुरुष महाकर्मतरक-ज्ञानावरणीय आदि कर्म हैं अतिशय महान् जिसके ऐसा होगा- महाकर्मयुक्त होगा तथा 'महाकिरियतराए चेव, महासवतराए चेव, महावेयणतराए चेव' आरम्भिकी आदि महती क्रियाओंवाला होगा-महाक्रियायुक्त होगा, 'महासवतराएचेव' बृहत्कर्म के बंध का हेतुभूत आस्रववाला होगा, 'महावेयणतराएचेव' महती वेदना का जनक भूतकर्मयुक्त होगा? तथा-'कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव' कौनसा पुरुष अल्प कर्मतरक-अल्पकर्मयुक्त होगा, यावत्-अल्पक्रियातरक, अल्पआस्रव

તેમાંથી એક પુરુષ અગ્નિકાયને સળગાવે છે 'एगे पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' અને બીજો પુરુષ તે અગ્નિકાયને ઓલવે છે 'एएसि णं भंते! दोण्ह पुरिसाणं कयरे पुरिसे महाकम्मतराए चेव' તો હે ભદન્ત! તે બન્ને પુરુષોમાંથી ક્યો પુરુષ મહાકર્મયુક્ત થશે-એટલે કે જેના જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો મહાન હશે એવો થશે-મહાન કર્મનો બંધક થશે 'महाकिरियतराए चेव, महासवतराए चेव, महावेयणतराए चेव' આરંભિકી આદિ મહા ક્રિયાઓવાળો થશે મહા આસ્રવયુક્ત થશે-એટલે કે અનેક કર્મોના બંધના કારણભૂત મહાઆસ્રવવાળો થશે, અને મહાવેદનાવાળો થશે-એટલે કે ભારે વેદનાના જનક કર્મયુક્ત થશે? તથા 'कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव?' ક્યો પુરુષ અલ્પકર્મયુક્ત અલ્પ ક્રિયાયુક્ત, અલ્પ આસ્રવયુક્ત અને અલ્પ વેદનાયુક્ત થશે?

टीका- कालोदायी पृच्छति- 'दो भंते ! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभंडमत्तोवगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकायं समारंभंति' हे भदन्त ! द्वौ पुरुषौ सदृशौ यावत् सदृशभाण्डामत्रोपकरणौ सदृश समानमेव भाण्डम्-पात्रम्, अमत्रम्-लघुपात्रम्, उपकरणं=दण्डादिकम् ययोस्तौ तथाविधौ अन्योन्यन सार्द्धं परस्पर मिलित्वा युगपदेव अग्निकार्यं समारभेते = उपद्रवयतः, 'तत्थ णं एगे पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ' तत्र तयोर्मध्ये खलु एकः पुरुषः अग्निकायम्

पुरुष अग्निकाय को बुझाता है वह अल्पकर्मवाला यावत् अल्पवेदना वाला इसलिये प्रकट किया गया है कि वह अल्पतर पृथ्वीकायिक जीवों का समारम्भ करता है, अल्पतर अप्कायिक जीवों का समारम्भ करता है, अल्पतर वायुकायिक जीवों का समारम्भ करता है, अल्प तर वनस्पतिकायिक जीवों का समारम्भ करता है-और अल्पतरत्रस कायिक जीवों का समारम्भ करता है।

टीकार्थ—कालोदायी प्रभु से ऐसा पूछ रहे हैं-'दो भंते ! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभंडमत्तोवगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकायं समारंभंति' हे भदन्त ! कोई दो पुरुष हों कि जो उमर में समान हों, समान ही उनके भाण्ड-पात्र हों, समान ही अमत्र लघुपात्र हों, और समान ही उनके उपकरण-दण्डादिक हो ऐसे वे दोनों पुरुष आपस में-एक साथ-मिलकर अग्निकाय का समारम्भ करें (तत्थण एगे पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ) इनमें एक पुरुष अग्निकाय को जलावे

ઓલવે છે, તે અલ્પ કર્મવાળો અલ્પ ક્રિયાવાળો, અલ્પ આસ્રવવાળો અને અલ્પ વેદનાવાળો થવાનું કારણ એ છે કે તે અલ્પતર પૃથ્વીકાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે અલ્પતર અપ્કાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે બહુતર અગ્નિકાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે અલ્પતર વાયુકાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે, અલ્પતર વનસ્પતિકાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે અને અલ્પતર ત્રસકાયિક જીવોનો સમારંભ કરે છે

ટીકાર્થ-કાલોદાયી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે- 'दो भंते ! पुरिसा सरिसया जाव सरिसभंडमत्तोवगरणा अन्नमन्नेण सद्धिं अगणिकायं समारंभंति' હે ભદન્ત ! એવાં કોઇ બે પુરુષો છે કે જે સમવયસ્ક છે, જેમનાં ભાંડ (પાત્ર) સરખાં જ છે, જેમનાં અમત્ર-લઘુપાત્રો પણ સરખાં જ છે અને જેમનાં દંડ આદિ ઉપકરણો પણ એકસરખાં જ છે, એવા તે બન્ને પુરુષો એકત્ર થઇને (ભેગા મળીને) અગ્નિકાયનો સમારંભ કરે છે- 'तत्थणं एगे पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ'

अग्निकायनिर्वापक पुरुष. अल्पकर्मतरकश्चैव, यावत् - अल्पक्रियतरकश्चैव, अल्पास्रवतरकश्चैव अल्पवेदनतरकश्चैव भवति। कालोदायी पृच्छति-'से केणट्ठेण भते! एव वुच्चइ-तत्थ ण जे से पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव?' हे भदन्त! तत् केनार्थेन=कथ तावत् एवमुच्यते-तत्र खलु य स पुरुषः यावत् अग्निकायमुज्ज्वलयति स महाकर्मादियुक्तः, यस्तु अग्निकाय निर्वापयति स अल्पकर्मादिविशिष्टः अल्पवेदनविशिष्टश्चैव? इति, भगवानाह- 'कालोदाई! तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ' हे कालोदायिन्! तत्र तयोर्मध्ये खलु य स पुरुषः अग्निकायम् उज्ज्वलयति 'से ण पुरिसे बहुतराग पुढविकाय समारभइ, बहुतराग आउकाय समारभइ' स खलु पुरुष' बहुतरक पृथिवीकाय समारभते=विराधयति, बहुतरकम् अप्काय

होगा, अल्प आरम्भिकी आदि क्रियाओंवाला होगा अल्प आस्रववाला होगा और अल्पवेदनावाला होगा, अब कालोदायी प्रभुसे ऐसा पूछ रहे हैं कि 'से केणट्ठेण भते एव वुचइ तत्थ ण जेसे पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव' हे भदन्त! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं कि जो पुरुष यावत् अग्निकाय को जलाता है वह महाकर्मसे युक्त होता है, तथा जो अग्निकायको बुझाता है वह अल्पकर्म से युक्त होता है? इस पर प्रभु उत्तर देते हुए उनसे कहते हैं 'कालोदाई' हे 'कालोदायिन्! तत्थण जेसे पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ' इन दोनों पुरुषों के बीचमें जो पुरुष अग्निकायको जलाता है 'से ण पुरिसे बहुतराग पुढविकाय समारभइ, बहुतराग आउकाय समारभइ' वह पुरुष बहुतर पृथिवीकायका समारम्भ करता है बहुतर अप्कायका समारम्भ करता है

હવે કાલોદાયી તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'से केणट्ठेण भते! एव वुचइ - तत्थण जे से पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव?' હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જે પુરુષ અગ્નિકાયને સળગાવે છે તે પુરુષ મહાકર્મ આદિથી યુક્ત થશે અને જે પુરુષ અગ્નિકાયને ઓલવે છે તે અલ્પકર્મ આદિથી યુક્ત થશે?

તેનું કારણ સમજાવતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'कालोदाई' હે કાલોદાયી! 'तत्थण जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ,' જે પુરુષ અગ્નિકાયને પ્રજ્વલિત કરે છે, 'से ण पुरिसे बहुतरागं पुढवीकाय समारभइ, बहुतराग आउकाय समारभइ,' તે પુરુષ ઘણા પૃથ્વીકાયિકોનો સમારંભ કરે છે

अल्पवेदनतरकश्चैव भवति ? 'जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ ? यो वा खलु स पुरुष अग्निकायम् उज्ज्वलयति प्रज्वलयति, यो वा खलु सः अपरः पुरुष. अग्निकाय निर्वापयति=विध्यापयति, तयोर्मध्ये इत्यर्थः । भगवानाह-'कालोदाई' हे कालोदायिन् ! 'तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ' तत्र तयोर्मध्ये खलु य स पुरुष अग्निकायम् उज्ज्वलयति 'से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव' स खलु अग्निकायमज्वालकः पुरुष' महाकर्मतरकश्चैव यावत्-महाक्रियतरकश्चैव, महास्रवतरकश्चैव, महावेदन तरकश्चैव भवति, अथ च 'तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकास निव्वावेइ' तत्र तयोर्मध्ये खलु य स पुरुष अग्निकाय निर्वापयति=विध्यापयति, 'से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव' स खलु

तरक, और अल्पवेदनतरक, होगा ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं-'कालोदाई !' हे कालोदायिन ! 'जे वा से पुरिसे एगणिकाय उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' जो पुरुष अग्निकाय को सलगाता है और जो पुरुष अग्निकायको बुझाता है 'तत्थ ण पुरिसे अगणिका य उज्जालेइ' सो इन दोनोंके बीचमें जो पुरुष अग्निकायको जलाता है 'से ण पुरिसे महा कम्मतराए, चेव, जाव महावेयणातराए चेव' वह अग्नि जलानेवाला पुरुष तो महाकर्मवाला, महाक्रियावाला, महास्रववाला और महावेदनावाला होगा तथा 'तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' जिस पुरुषने उस अग्निकाय को बुझाया है 'से णं पुरिसे अप्प कम्मतराए चेव जाव अप्पवेयणतराए चेव' वह पुरुष अल्पकर्मवाला

કાલોદાયીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'कालोदाई' હે કાલોદાયી! 'जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' જે પુરુષ અગ્નિકાયને સળગાવે છે અને જે પુરુષ અગ્નિકાયને ઓલવે છે, તે બન્ને પુરુષોમાંથી 'तत्थण जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ' જે પુરુષ અગ્નિકાયને સળગાવે છે, 'से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव' તે મહા કર્મવાળો મહા ક્રિયાવાળો મહા આસ્રવવાળો અને મહા વેદનાવાળો થશે. પરન્તુ 'तत्थण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' જે પુરુષ અગ્નિકાયને ઓલવે છે, 'से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव जाव अप्पवेयणतराए चेव' તે પુરુષ અલ્પકર્મનો બંધક આદિ અલ્પક્રિયાઓ વાળો અલ્પઆસ્રવવાળો અને અલ્પવેદનાવાળો થશે.

अग्निकायनिर्वापक पुरुषः अल्पकर्मतरकश्चैव, यावत् – अल्पक्रियतरकश्चैव, अल्पास्रवतरकश्चैव अल्पवेदनतरकश्चैव भवति। कालोदायी पृच्छति–'से केणट्ठेण भंते! एवं वुच्चइ–तत्थ णं जे से पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव?' हे भदन्त! तत् केनार्थेन=कथं तावत् एवमुच्यते–तत्र खलु यः स पुरुषः यावत् अग्निकायमुज्ज्वलयति स महाकर्मादियुक्तः, यस्तु अग्निकायं निर्वापयति स अल्पकर्मादिविशिष्टः अल्पवेदनविशिष्टश्चैव? इति, भगवानाह–'कालोदाई! तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ' हे कालोदायिन्! तत्र तयोर्मध्ये खलु यः स पुरुषः अग्निकायम् उज्ज्वलयति 'से णं पुरिसे बहुतरागं पुढविकायं समारभइ, बहुतरागं आउकायं समारभइ' स खलु पुरुषः बहुतरकं पृथिवीकायं समारभते=विराधयति, बहुतरकम् अप्कायं

होगा, अल्प आरम्भिकी आदि क्रियाओंवाला होगा अल्प आस्रववाला होगा और अल्पवेदनावाला होगा, अब कालोदायी प्रभुसे ऐसा पूछ रहे हैं कि 'से केणट्ठेण भंते एवं वुच्चइ तत्थ णं जेसे पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव' हे भदन्त! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं कि जो पुरुष यावत् अग्निकाय को जलाता है वह महाकर्मसे युक्त होता है, तथा जो अग्निकायको बुझाता है वह अल्पकर्म से युक्त होता है? इस पर प्रभु उत्तर देते हुए उनसे कहते हैं 'कालोदाई' हे 'कालोदायिन्! तत्थणं जेसे पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ' इन दोनों पुरुषों के बीचमें जो पुरुष अग्निकायको जलाता है 'से णं पुरिसे बहुतरागं पुढविकायं समारंभइ, बहुतरागं आउकायं समारंभइ' वह पुरुष बहुतर पृथिवीकायका समारंभ करता है बहुतर अप्कायका समारंभ करता है

હવે કાલોદાયી તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'से केणट्ठेण भंते! एवं वुच्चइ – तत्थणं जे से पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव?' હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જે પુરુષ અગ્નિકાયને સળગાવે છે તે પુરુષ મહાકર્મ આદિથી યુક્ત થશે અને જે પુરુષ અગ્નિકાયને ઓલવે છે તે અલ્પકર્મ આદિથી યુક્ત થશે?

તેનું કારણુ સમજાવતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'कालोदाई' હે કાલોદાયી! 'तत्थणं जे से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ,' જે પુરુષ અગ્નિકાયને પ્રજ્વલિત કરે છે, 'से णं पुरिसे बहुतरागं पुढवीकायं समारभइ, बहुतरागं आउकायं समारभइ,' તે પુરુષ ઘણા પૃથ્વીકાયિકોનો સમારંભ કરે છે

अल्पवेदनतरकश्चैव भवति ? 'जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ ? यो वा खलु स पुरुष अग्निकायम् उज्ज्वलयति मज्वलयति, यो वा खलु सः अपरः पुरुष. अग्निकाय निर्वापयति= विध्यापयति, तयोर्मध्ये इत्यर्थः । भगवानाह-'कालोदाई' हे कालोदायिन् ! 'तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ' तत्र तयोर्मध्ये खलु य स पुरुषः अग्निकायम् उज्ज्वलयति 'से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव' स खलु अग्निकायमज्वालक पुरुष महाकर्मतरकश्चैव यावत्-महाक्रियतरकश्चैव, महास्रवतरकश्चैव, महावेदन तरकश्चैव भवति, अथ च 'तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' तत्र तयोर्मध्ये खलु य स पुरुष अग्निकाय निर्वापयति=विध्यापयति, 'से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव, जाव अप्पवेयणतराए चेव' स खलु

तरक, और अल्पवेदनतरक, होगा ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं-'कालोदाई !' हे कालोदायिन ! 'जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' जो पुरुष अग्निकाय को सलगाता है और जो पुरुष अग्निकायको बुझाता है 'तत्थ ण पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ' सो इन दोनोंके बीचमें जो पुरुष अग्निकायको जलाता है 'से ण पुरिसे महा कम्मतराए, चेव, जाव महावेयणतराए चेव' वह अग्नि जलानेवाला पुरुष तो महाकर्मवाला, महाक्रियावाला, महास्रववाला और महावेदनावाला होगा तथा 'तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकायं निव्वावेइ' जिस पुरुषने उस अग्निकाय को बुझाया है 'से ण पुरिसे अप्प कम्मतराए चेव जाव अप्पवेयणतराए चेव' वह पुरुष अल्पकर्मवाला

કાલોદાયીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'कालोदाई' હે કાલોદાયી! 'जे वा से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' જે પુરુષ અગ્નિકાયને સળગાવે છે અને જે પુરુષ અગ્નિકાયને ઓલવે છે, તે બન્ને પુરુષોમાંથી 'तत्थणं जे से पुरिसे अगणिकाय उज्जालेइ' જે પુરુષ અગ્નિકાયને સળગાવે છે 'से ण पुरिसे महाकम्मतराए चेव, जाव महावेयणतराए चेव' તે મહા કર્મવાળો મહા ક્રિયાવાળો મહા આસ્રવવાળો અને મહા વેદનાવાળો થશે. પરન્તુ 'तत्थण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' જે પુરુષ અગ્નિકાયને ઓલવે છે 'से ण पुरिसे अप्पकम्मतराए चेव जाव अप्पवेयणतराए चेव' તે પુરુષ અલ્પકર્મનો બંધક આરંભિકી આદિ અલ્પક્રિયાઓવાળો અલ્પઆસ્રવવાળો અને અલ્પવેદનાવાળો થશે.

अग्निकायनिर्वापक' पुरुषः अल्पकर्मतरकश्चैव, यावत् – अल्पक्रियतरकश्चैव, अल्पास्रवतरकश्चैव अल्पवेदनतरकश्चैव भवति। कालोदायी पृच्छति–'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ–तत्थ णं जे से पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन=कथं तावत् एवमुच्यते–तत्र खलु यः स पुरुषः यावत् अग्निकायमुज्ज्वलयति स महाकर्मादियुक्तः, यस्तु अग्निकायं निर्वापयति स अल्पकर्मादिविशिष्टः अल्पवेदनविशिष्टश्चैव ? इति, भगवानाह– 'कालोदाई ! तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ' हे कालोदायिन् ! तत्र तयोर्मध्ये खलु यः स पुरुषः अग्निकायम् उज्ज्वलयति 'से णं पुरिसे बहुतरागं पुढविकायं समारंभइ, बहुतरागं आउकायं समारभइ' स खलु पुरुषः बहुतरकं पृथिवीकायं समारभते=विराधयति, बहुतरकम् अप्कायं

होगा, अल्प आरम्भिकी आदि क्रियाओंवाला होगा अल्प आस्रववाला होगा और अल्पवेदनावाला होगा, अब कालोदायी प्रभुसे ऐसा पूछ रहे हैं कि 'से केणट्ठेण भंते एवं वुच्चइ तत्थ णं जेसे पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं कि जो पुरुष यावत् अग्निकाय को जलाता है वह महाकर्मसे युक्त होता है, तथा जो अग्निकायको बुझाता है वह अल्पकर्म से युक्त होता है ? इस पर प्रभु उत्तर देते हुए उनसे कहते हैं 'कालोदाई' हे 'कालोदायिन् ! तत्थणं जेसे पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ' इन दोनों पुरुषों के बीचमें जो पुरुष अग्निकायको जलाता है 'से णं पुरिसे बहुतरागं पुढविकायं समारभइ, बहुतरागं आउकायं समारभइ' वह पुरुष बहुतर पृथिवीकायका समारंभ करता है बहुतर अप्कायका समारम्भ करता है

હવે કાલોદાયી તેનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ – तत्थणं जे से पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव ?' હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જે પુરુષ અગ્નિકાયને સળગાવે છે તે પુરુષ મહાકર્મ આદિથી યુક્ત થશે અને જે પુરુષ અગ્નિકાયને ઓલવે છે તે અલ્પકર્મ આદિથી યુક્ત થશે ?

તેનું કારણ સમજાવતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે- 'कालोदाई' હે કાલોદાયી ! 'तत्थणं जे से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ,' જે પુરુષ અગ્નિકાયને પ્રજ્વલિત કરે છે, 'से णं पुरिसे बहुतरागं पुढवीकायं समारभइ, बहुतरागं आउकायं समारभइ,' તે પુરુષ ઘણા પૃથ્વીકાયિકોનો સમારંભ કરે છે

समारभते, 'अप्पतरागं तेउकायं समारभइ, बहुतरागं वाउकायं समारंभइ, बहुतरागं वणस्सइकायं समारंभइ, बहुतरागं तसकायं समारभइ' अल्पतरकं तेजस्कायं समारभते, तत्राग्निकाये प्रज्वालने बहुतराग्निकायजीवानामुत्पादेऽपि अल्पतराणाम् विनाशो भवति, तथादर्शनात्, बहुतरकं वायुकायं समारभते, बहुतरकं वनस्पतिकायं समारभते, बहुतरकं त्रसकायं=द्वीन्द्रियादिकं समारभते, किन्तु 'तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं निव्वावेइ' तत्र तयोर्मध्ये

'अप्पतरागं तेउकायं समारभइ' अल्पतर तैजसकायिकोंकी विराधना करता है। इसका कारण यह है कि जो जीव अग्निकाय को जलाता है सो उस अग्निकायके जलने पर उसमें अनेक अग्निकाय जीवोंका उत्पाद होता रहता है अतः इस अपेक्षा बहुतर जीवोंका समारंभ कर्ता उसे कहना चाहिये था परन्तु यहां पर जो अल्पतर जीवोंका समारंभक जो उसे कहा गया है उसका कारण यह है कि अनेक जीवोंका-अग्निकाय जीवोंका उस समय उत्पाद होने पर भी उन सबका उस समय विनाश नहीं होता है किन्तु बहुत थोडे जीवोंका ही विनाश होता है क्यों कि ऐसी बात ही केवलज्ञानियों द्वारा देखी गई है। 'बहुतरागं वाउकायं समारभइ, बहुतरागं वणस्सइकायं समारभइ, बहुतरागं तसकायं समारभइ' तथा वह अग्निकायका प्रज्वलनकर्ता बहुतर वायुकायिक जीवोंका समारंभ-विराधना करता है बहुतर वनस्पतिकायिक जीवोंका समारंभ करता है और बहुतर द्वीन्द्रियादिक त्रसकायिक जीवोंका समारंभ करता है 'तत्थ णं जे से

घणा अप्कायिकोनो समारंभ करे छे 'अप्पतरागं तेउकायं समारभइ' अल्पतर तेजस्कायिकोनी विराधना करे छे (जीव ज्यारे अग्निकायिकोने प्रज्वलित करे छे त्यारे अग्निकाय प्रज्वलित थवाथी तेमां अनेक अग्निकाय जीवोनो उत्पाद थतो रहे छे, आ अपेक्षाए तो अग्निकायनो समारंभ करनारने बहुतर जीवोनो विराधक कहेवो जोईए परन्तु अहीं तेने अल्पतर अग्निकाय जीवोनो विराधक कहेवामां आवेल छे तेनुं कारण ए छे के अनेक अग्निकाय जीवोनो ते समये उत्पाद थवा छतां पण ते बधां अग्निकायिकोनो ते समये विनाश थतो नथी पण घणा थोडा जीवोनो ज विनाश थाय छे, एवुं केवलज्ञानीओए जोयेलुं छे) 'बहुतरागं वाउकायं समारभइ, बहुतरागं वणस्सइकायं समारभइ, बहुतरागं तसकायं समारभइ' बहुतर वायुकायिक जीवोनी विराधना करे छे, बहुतर वनस्पतिकायिक जीवोनी विराधना करे छे अने बहुतर द्वीन्द्रियादिक त्रसकायिक जीवोनी विराधना करे छे

खलु यः स पुरुष अग्निकाय निर्वापयति=विध्यापयति, 'सेणं पुरिसे अप्पतराय पुढविक्काय समारभइ, अप्पतराग आउक्काय समारभइ, बहुतरागं तेउक्काय समारभइ' स खलु पुरुष अल्पतरक पृथिवीकाय समारभते, अल्पतरकम् अप्काय समारभते, बहुतरक तेजस्काय समारभते, 'अप्पतराय वाउक्काय समारभइ, अप्पतरागं वणस्सइकाय समारभइ, अप्पतराग तसकाय समारभइ' अल्पतरक वायुकाय समारभते, अल्पतरक वनस्पतिकाय समारभते,

---

पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' तथा जो जीव उस अग्निकायका बुझानेरूप समारभ करता है 'से णं पुरिसे अप्पतराय पुढविक्काय समारभइ, अप्पतराग आउक्काय समारभइ, बहुतराग तेउक्काय समारभइ' ऐसा वह पुरुष अल्पतर पृथिवीकायिक जीवोंका समारभ करता है अल्पतर अप्कायका समारभ करता है तथा बहुतर अग्निकायका समारभ करता है इसका कारण यह है कि अग्निकाय के प्रज्वलन होने पर उसमें अनेक अग्निकायिक जीवों का उत्पाद हो जाता है, सो बुझाने पर उन सब का विध्वस हो जाता है-अतः अग्निकाय के बुझानेवाले को बहुतर अग्निकायिक जीवों का विघातक कहा गया है तथा अग्निकाय को बुझानेवाला जीव 'अप्पतराय वाउक्काय समारभइ, अप्पतराग वणस्सइकाय समारभइ, अप्पतराग तसकाय समारभइ' अल्पतर वायुकायिक जीवों का, अल्पतर वनस्पतिकायिक जीवों का, और अल्पतर त्रसकायिक जीवों का

'तत्थणं जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' तथा જે પુરુષ તે અગ્નિકાયને ઓલવવારૂપ સમારભ કરે છે, 'से ण पुरिसे अप्पतराय पुढविक्काय समारभइ, अप्पतराग आउक्काय समारभइ, बहुतराग तेउकाय समारभइ' તે પુરુષ અલ્પતર પૃથ્વીકાયિક જીવોનો સમારભ કરે છે અલ્પતર અપ્કાયિક જીવોનો સમારભ કરે છે, બહુતર તેજસ્કાયિક (અગ્નિકાયિક) જીવોનો સમારભ કરે છે, (તેને બહુતર અગ્નિકાયિકોનો વિરાધક કહેવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે–

અગ્નિકાયને સળગાવવાથી તેમા અનેક અગ્નિકાયિક જીવોનો ઉત્પાદ થઇ જાય છે પણ જ્યારે તેને ઓલવવામા આવે છે ત્યારે તે બધા અગ્નિકાયિક જીવોનો વિધ્વસ થઇ જાય છે તે કારણે અગ્નિને ઓલવનાર પુરુષને બહુતર અગ્નિકાયિક જીવોનો વિઘાતક કહેવામા આવ્યો છે) તથા અગ્નિકાયને ઓલવનાર પુરુષ 'अप्पतराय वाउकाय समारभइ, अप्पतराय वणस्सइकाय समारभइ, अप्पतराण तसकाय समारभइ' અલ્પતર વાયુકાયિકોનો, અલ્પતર વનસ્પતિકાયિક જીવોનો અને અલ્પતર ત્રસકાયિક

समारभते, 'अप्पतराग तेउकाय समारभइ, बहुतरागं वाउकाय समारभइ, बहुतराय वणस्सइकाय समारभइ, बहुतरागं तसकाय समारभइ' अल्पतरक तेजस्काय समारभते, तत्राग्निकाये प्रज्वालने बहुतराग्निकायजीवानामुत्पा देऽपि अल्पतराणाम् विनाशो भवति, तथादर्शनात्, बहुतरक वायुकाय समारभते, बहुतरक वनस्पतिकाय समारभते, बहुतरक त्रसकाय=द्वीन्द्रियादिक समारभते, किन्तु 'तत्थ ण जे से पुरिसे अगणिकाय निव्वावेइ' तत्र तयोर्मध्ये

'अप्पतराग तेउकाय समारभइ' अल्पतर तैजस्कायिककी विराधना करता है। इसका कारण यह है कि जो जीव अग्निकाय को जलाता है सो उस अग्निकायके जलने पर उसमें अनेक अग्निकाय जीवोंका उत्पाद होता रहता है अत इस अपेक्षा बहुतर जीवोंका समारंभ कर्ता उसे कहना चाहिये था परन्तु यहां पर जो अल्पतर जीवोंका समारंभक जो उसे कहा गया है उसका कारण यह है कि अनेक जीवोंका-अग्निकाय जीवोंका उस समय उत्पाद होने पर भी उन सबका उस समय विनाश नहीं होता है किन्तु बहुत थोडे जीवोंका ही विनाश होता है क्यों कि ऐसी बात ही केवलज्ञानियों द्वारा देखी गई है। 'बहुतराग वाउकाय समारभइ, बहुतराग वणस्सइकाय समारंभइ, बहुतराग तसकाय समारभइ' तथा वह अग्निकायका प्रज्वलनकर्ता बहुतर वायुकायिक जीवोंका समारंभ-विराधना करता है बहुतर वनस्पतिकायिक जीवोंका समारंभ करता है और बहुतर द्वीन्द्रियादिक त्रसकायिक जीवोंका समारंभ करता है 'तत्थ णं जे से

ઘણા અપ્કાયિકોનો સમારંભ કરે છે 'अप्पतरागं तेउकाय समारभइ' અલ્પતર તેજસ્કાયિકોની વિરાધના કરે છે (જીવ જ્યારે અગ્નિકાયિકોને પ્રજ્વલિત કરે છે ત્યારે અગ્નિકાય પ્રજ્વલિત થવાથી તેમા અનેક અગ્નિકાય જીવોનો ઉત્પાદ થતો રહે છે, આ અપેક્ષાએ તો અગ્નિકાયનો સમારંભ કરનારને બહુતર જીવોનો વિરાધક કહેવો જોઈએ. પરન્તુ અહીં તેને અલ્પતર અગ્નિકાય જીવોનો વિરાધક કહેવામા આવેલ છે તેનું કારણ એ છે કે 'અનેક અગ્નિકાય જીવોનો તે સમયે ઉત્પાદ થવા છતા પણ તે બધા અગ્નિકાયિકોનો તે સમયે વિનાશ થતો નથી પણ ઘણા થોડા જીવોનો જ વિનાશ થાય છે એવું કેવલજ્ઞાનીઓએ જોયેલુ છે) 'बहुतरागं वाउकाय समारभइ, बहुतरागं वणस्सइकाय समारभइ, बहुतराग तसकाय समारभइ' બહુતર વાયુકાયિક જીવોની વિરાધના કરે છે, બહુતર વનસ્પતિકાયિક જીવોની વિરાધના કરે છે અને બહુતર દ્વીન્દ્રિયાદિક ત્રસકાયિક જીવોની વિરાધના કરે છે

दूर गता दूर निवडइ, देस गत्ता देस निवडइ, जहिं जहिं च ण सा निवडइ तहिं तहिं ण ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, जाव पभासेंति, एते ण कालोदाई ! ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासेंति, जाव पभासेंति । तए ण से कालोदाई अणगारे समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, बहूहिं चउत्थ-छट्ठ-ट्ठम जाव अप्पाण भावेमाणे जहा पढमसए कालासवेसियपुत्ते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे, सेव भते ! सेव भते त्ति ॥ सू० ५ ॥

॥ सत्तमसयस्स दसमो उद्देसो समत्तो ॥७-१०॥

सत्तम सय समत्त ॥

छाया -अस्ति खलु भदन्त ! अचित्ता अपि पुद्गला अवभासन्ते, उद्द्योतयन्ति, तपन्ति, प्रभासन्ते ? हन्त, अस्ति । कतरे खलु भदन्त ! अचित्ता

पुद्गलप्रकाशादिहेतुवक्तव्यता—

'अत्थि ण भते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(अत्थि णं भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, उज्जोवेंति, तवेंति, पभासेंति) हे भदन्त ! क्या यह बात सभवित होती है कि अचित्त भी पुद्गल प्रकाशक होते हैं, वे वस्तु का प्रकाश करते हैं, ताप करते हैं, दाहक रूप होने से वे स्वय चमकते हैं ? (हता, अत्थि) हां कालोदायिन् ! वे पूर्वोक्तरूप से होते हैं ।

પુદ્ગલપ્રકાશાદિહેતુવક્તવ્યતા-

'अत्थिण भते !' ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (अत्थिण भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, उज्जोवेंति, तवेंति, पभासेंति ?) હે ભદન્ત ! શું એવું સભવી શકે છે કે અચિત્ત પુદ્ગલો પણ પ્રકાશિત હોય છે, તેઓ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, તેઓ તાપ આપે છે, અને દાહકરૂપ હોવાને લીધે તેઓ પોતે ચળકે છે ? (हता, अत्थि) હા, કાલોદાયી ! એવું

अल्पतरक त्रसकाय समारभते । अन्ते उपसहरति-'से तेणट्ठेण कालोदाई ! जाव अप्पवेयणतराए चेव' हे कालोदायिन् ! तत् तेनार्थेन यावत्-अग्निकाय मज्वालकः पुरुष• बहूनां पृथिवीकायादीनां समारम्भकत्वात्, अल्पतरस्यैव तेजस्कायस्य समारम्भकत्वाच महाकर्मादियुक्तः, अग्निकायनिर्वापकस्तु पुरुषः अल्पतराणामेव पृथिवीकायादीनां समारम्भकत्वात् बहूनामेव च तेजस्कायानां समारम्भकत्वाच अल्पकर्मादियुक्तो भवतीतिभावः ॥सू ४॥

पुद्गलप्रकाशादिहेतुवक्तव्यता

अग्निकायस्यप्रकाशकप्रस्तावात् अचित्तपुद्गलप्रकाशादिवक्तव्यतामाह - 'अत्थि ण' इत्यादि ।

मूलम्-अत्थि ण भंते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, उज्जोवेंति, तवेंति, पभासेंति ? हंता, अत्थि । कयरे ण भंते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति ? जाव पभासेंति ?। कालोदाई ! कुद्धस्स अणगारस्स तेयलेस्सा निस्सिट्ठा समाणी

समारंभक कहा है । अन्तमें उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं- 'से तेणट्ठेण कालोदाई ! जाव अप्पवेयणतराएचेव' हे कालोदायिन् ! इसी कारण से मैने ऐसा कहा है कि अग्निकाय का मज्वालक पुरुष अनेक पृथिवीकायादिकों का समारंभक होता है, अल्पतर तेजस्कायिकों का समारंभक होता है इस कारण वह महाकर्मादिकों से युक्त कहा गया है । तथा अग्निकाय का निर्वापक पुरुष अल्पतर ही पृथिवीकायिकों आदि का समारंभक एव बहुतर तेजस्कायिकों का विघातक होता है-इस कारण वह अल्पकर्मादिकों से युक्त होता है ऐसा माना गया है ॥सू० ४॥

જીવોનો સમારંભ (વિરાધના) કરે છે 'से तेणट्ठेण कालोदाई ! जाव अप्पवेयणतराए चेव' હે કાલોદાયી અણુગાર ! તે કારણે મે એવું કહ્યું છે કે 'અગ્નિકાયને પ્રજ્વલિત કરનારો પુરુષ અનેક પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવોનો વિરાધક બને છે અને અલ્પતર તેજસ્કાયિક જીવોનો વિરાધક બને છે, તે કારણે તેને મહાકર્માદિકોથી યુક્ત કહ્યો છે પણ અગ્નિકાયને ઓલવનાર પુરુષ અલ્પતર પૃથ્વીકાયાદિકોનો વિરાધક બને છે અને બહુતર તેજસ્કાયિકોનો વિરાધક બને છે તે કારણે તેને અલ્પકર્માદિકોથી યુક્ત કહ્યો છે ॥સૂ ૪॥

दूर गता दूर निवडइ, देस गत्ता देस निवडइ, जहिं जहिं च ण सा निवडइ तहिं तहिं ण ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासति, जाव पभासेंति, एते ण कालोदाई ! ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासेंति, जाव पभासेति । तए ण से कालोदाई अणगारे समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, बहूहिं चउत्थ–छट्ठ–ट्ठम जाव अप्पाण भावेमाणे जहा पढमसए कालासवेसियपुत्ते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे, सेव भते ! सेव भते त्ति ॥ सू० ५ ॥

॥ सत्तमसयस्स दसमो उद्देसो समत्तो ॥७–१०॥

सत्तम सय समत्त ॥

छाया अस्ति खलु भदन्त ! अचित्ता अपि पुद्गला अवभासन्ते, उद्द्योतयन्ति, तपन्ति, प्रभासन्ते ? हन्त, अस्ति । कतरे खलु भदन्त ! अचित्ता

पुद्गलप्रकाशादिहेतुवक्तव्यता—

'अत्थि ण भते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(अत्थि णं भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासति, उज्जोवेंति, तवेंति, पभासेंति) हे भदन्त ! क्या यह बात सभवित होती है कि अचित्त भी पुद्गल प्रकाशक होते हैं, वे वस्तु का प्रकाश करते हैं, ताप करते हैं, दाहक रूप होने से वे स्वय चमकते हैं ? (हता, अत्थि) हा कालोदायिन् ! वे पूर्वोक्तरूप से होते हैं ।

પુદ્ગલપ્રકાશાદિહેતુવક્તવ્યતા–

'अत्थिण भते !' ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ- (अत्थिण भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासति, उज्जोवे ति, तवे ति, पभासे ति ?) હે ભદન્ત ! શું એવું સભવી શકે છે કે અચિત્ત પુદ્ગલો પણ પ્રકાશિત હોય છે, તેઓ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, તેઓ તાપ આપે છે અને દાહકરૂપ હોવાને લીધે તેઓ પોતે ચળકે છે ? (हता, अत्थि) હા, કાલોદાયી ! એવું

अपि पुद्गला अवभासन्ते यावत्-प्रभासन्ते ?, कालोदायिन् ! क्रुद्धस्य अनगारस्य तेजोलेश्या निस्सृता सती दूरं गत्वा दूरं निपतति, देशं गत्वा देशं निपतति, यत्र यत्र च खलु सा निपतति, तत्र तत्र खलु ते अचित्ता अपि पुद्गला अवभासन्ते, यावत्-प्रभासन्ते, एतेन कालोदायिन् ! ते अचित्ता अपि पुद्गला अवभासन्ते, यावत्-प्रभासन्ते, । ततः खलु स कालोदायी अनगारः

(कयरेणं भंते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, जाव पभासेंति) हे भदन्त ! अचित्त होने पर भी कौन से पुद्गल प्रकाशक होते हैं यावत् दाहक रूप होने से वे स्वयं चमकते हैं ? (कालोदाई ! कुद्धस्स अणगारस्स तेयलेस्सा निस्सिट्ठा समाणी दूरं गत्ता दूरं निवडइ, देसं गत्ता देसं निवडइ, जहिं जहिं च णं सा निवडइ, तहिं तहिं णं अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, जाव पभासेंति) हे कालोदायिन् ! क्रुद्ध हुए साधुकी तेजोलेश्या निकलकर और दूर जाकर दूर गिर पडती है, देश में-जाने योग्य स्थान में जाकर वह उस स्थान में गिरती है। इस तरह जहां २ वह पडती है वहां २ उसके वे अचित्त भी पुद्गल प्रकाशक होते हैं, यावत् वे दाहकरूप होने से चमकते हैं। (एएणं कालोदाई ! ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, जाव पभासेंति) इसी कारण हे कालोदायिन् ! वे अचित्त भी पुद्गल प्रकाशक होते हैं यावत्-वे दाहकरूप होने से चमकते हैं। ऐसा जानना चाहिये। (तएणं से कालोदाई ! अणगारे समणं भगवं

પ્રશ્ન પૂછે છે (कयरे णं भंते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति जाव पभासेंति?) હે ભદન્ત! કયા પુદ્ગલો અચિત્ત હોવા છતાં પણ પ્રકાશ તાપ, ચળકાટ આદિથી યુક્ત હોય છે ? (कालोदाई ! कुद्धस्स अणगारस्स तेयलेस्सा निस्सिट्ठा समाणी दूरं गत्ता दूरं निवडइ, देसं गत्ता देसं निवडइ, जहिं जहिं च णं सा निवडइ, तहिं तहिं णं अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, जाव पभासेंति) હે કાલોદાયી ! ક્રોધાયમાન થયેલા સાધુની તેજોલેશ્યા નીકળીને દૂર જઈને પડે છે ઉચિત સ્થાનમાં (જવા યોગ્ય હોય એવા સ્થાનમાં) જઈને તે તેજોલેશ્યા પડે છે, આ રીતે જ્યાં જ્યાં તે તેજોલેશ્યા પડે છે, ત્યાં ત્યાં તેના અચિત્ત પુદ્ગલો પણ પ્રકાશક હોય છે, તાપયુક્ત હોય છે અને દાહકરૂપ હોવાને લીધે ચળકતા હોય છે (एएणं कालोदाई ! ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासंति, जाव पभासेंति) તે કારણે, હે કાલોદાયી ! તે અચિત્ત પુદ્ગલો પણ પ્રકાશક તાપયુક્ત અને ચળકતા હોય છે એમ સમજવું

श्रमण भगवन्त महावीर वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा बहुभि चतुर्थ-षष्ठा ष्टम यावत् आत्मान भावयन् यथा प्रथमशतके कालास्यवेसिकपुत्र यावत् सर्वदु'खप्रहीण', तदेव भदन्त ! तदेव भदन्त ! इति ॥सू ५॥

सप्तमशतकस्य दशम उद्देश समाप्त ॥७-१०॥

॥ सप्तम शतक समाप्तम् ॥ ७ ॥

टीका-'अत्थि ण भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासति, उज्जोवे ति, तवे ति, पभासे ति" कालोदायी पृच्छति-हे भदन्त ! अस्ति सभवति खलु अचित्ता

महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, बहूहिं चउत्थ, छट्ठ-ट्ठम जाव अप्पाणं भावेमाणे जहापढमसए कालासवेसियपुत्ते जाव सव्व दुक्खप्पहीणे, सेव भते ! सेव भते ! त्ति) इसके बाद उन कालोदायी अनगारने श्रमण भगवान् महावीरको वदना की, उन्हें नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके चतुर्थ छट्ठ, अट्ठमको तपस्यासे यावत् आत्माको भावित [वासित] करते हुए वे कालोदायी अनगार प्रथम शतकमें कहे गये कालासवेसियपुत्रकी तरह यावत् समस्त दु खोंसे रहित हो गये अर्थात् मोक्ष गये। हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है वह सब ऐसा ही है, हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है यह सब ऐसा ही है इस प्रकार कहकर वे कालोदायी यावत् अपने स्थान पर बैठ गये।

टीकार्थ-अग्निकायरूप प्रकाशकके प्रस्तावसे अचित्तपुद्गलोंकी प्रकाशादि वक्तव्यताको सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा कहा है इसमें

(तएण से कालोदाई अणगारे समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता, बहूहिं चउत्थ, छट्ठ-ट्ठम जाव अप्पाण भावेमाणे जहा पढमसए काला सवेसियपुत्ते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे सेव भते ! सेव भते ! त्ति) કાલોદાયી અણગારે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યા વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને બેસી ગયા ત્યારબાદ ચતુર્થ છઠ્ઠ અને અઠ્ઠમની તપસ્યાથી પોતાના આત્માને ભાવિત (વાસિત) કરતા તે કાલોદાયી અણગાર પહેલા શતકમા જેનું વર્ણન કરવામા આવી ગયુ છે તે કાલાસવેસિયપુત્રની જેમ સિદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત સતાપ રહિત અને સમસ્ત દુ ખોના નાશકર્તા થયા. હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યુ છે, તે સર્વથા સત્ય છે હે ભદન્ત ! આપની વાત સર્વથા સત્ય અને યથાર્થ છે,' આ પ્રમાણે કહીને કાલોદાયી યાવત્ પોતાના સ્થાને બેસી ગયા

ટીકાર્થ- અગ્નિકાયરૂપ પ્રકાશકનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા અચિત્ત પુદ્ગલોની પ્રકાશાદિ વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે-

अपि पुद्गला अवभासन्ते प्रकाशका भवन्ति, उद्द्योतयन्ति वस्तु प्रकाशयन्ति, तपन्ति ताप कुर्वन्ति, प्रभासन्ते तथाविधवस्तुदाहकतया दीप्यन्ते किम् ? भगवानाह-'हंता, अत्थि' हे कालोदायिन् ! हन्त, सत्यम्, अचित्ता अपि पुद्गला अवभासन्ते इति अस्ति सभवति इति भाव । अपिशब्दात् सचित्ता अग्निकायादयस्तु अवभासन्ते एवेति सूचितम् कालोदायी पृच्छति-'कयरे ण भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासति जाव पभासति ? हे भदन्त ! कतरे खलु कथ तावत् अचित्ता अपि पुद्गला अवभासन्ते प्रकाशका भवन्ति,

कालोदायीने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि 'अत्थि णं भंते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासति, उज्जोवेंति, तवेंति, पभासेंति' हे भदन्त ! यह सभवित होता है कि अचित्त भी पुद्गल प्रकाश करनेवाले होते हैं? वे उद्योत करते हैं वस्तुको प्रकाशयुक्त करते हैं ! तपते हैं गर्मी पहुचाते हैं ? वस्तुको जलाने वाले होनेसे वे स्वय चमकते हैं क्या! इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं 'हंता, अत्थि' हे कालोदायिन् ! यह सत्य है कि अचित्त भी पुद्गल प्रकाशक होते हैं। यहां अपि' शब्दसे यह सूचित किया गया है कि अग्निकायादिक सचित्त पुद् गल तो अवभासक होते ही हैं उनके विषयकी तो चर्चा ही क्या करना । पर इनसे भिन्न जो अचित्त पुद्गल हैं वे भी अवभासक यावत् प्रभासक होते हैं । अब कालोदायी प्रभुसे ऐसा पूछते हैं (कयरे ण भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभासति, जाव पभासति) हे

આ વિષયને અનુલક્ષીને મહાવીર પ્રભુને કાલોદાયી અણગાર આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- 'अत्थिण भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभास ति, उज्जोवे ति, तवे ति, पभासे ति ?' હે ભદન્ત ! શું એવું સંભવી શકે છે કે અચિત્ત પુદ્ગલો પણ પ્રકાશ આપતા હોય છે ? તેઓ શું વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે ? તેઓ શું ગરમી આપે છે ? અને શું વસ્તુને પ્રજ્વલિત કરનારા હોવાથી તેઓ પોતે જ ચળકે છે ?

કાલોદાયીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- 'हंता, अत्थि' હા, કાલોદાયી ! એ વાત ખરી છે કે અચિત્ત પુદ્ગલો પણ પ્રકાશક હોઈ શકે છે અહીં 'अपि' શબ્દથી એ સૂચિત થાય છે કે અગ્નિકાય સચિત્ત પુદ્ગલો તો પ્રકાશયુક્ત હોય જ છે, તેની તો વાત જ શી કરવી ! પણ તેમના કરતા ભિન્ન એવા જે અચિત્ત પુદ્ગલો હોય છે તેઓ પણ પ્રકાશ, ગરમી આદિથી યુક્ત હોઈ શકે છે.

કાલોદાયી એવાં પુદ્ગલો કયાં કયાં છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસાથી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે- कयरे ण भते ! अचित्ता वि पोग्गला ओभास ति,

यावत् उद्योतयन्ति वस्तूद्योतका भवन्ति, तपन्ति=ताप कुर्वन्ति प्रभासन्ते वस्तुदाहकतया ? भगवानाह-'कालोदाई ! कुद्धस्स अणगारस्स तेय लेस्सा निस्सिट्ठा समाणी दूर गत्ता दूर निवडइ' हे कालोदायिन ? क्रुद्धस्य अनगारस्य= साधो तेजोलेश्या निस्सृता=शरीरान्निर्गता सती दूर गत्वा दूर निपतति, दूर दूर गत्वा दूरे दूरे निपतति इत्यर्थ 'देस गत्ता, देस निवडइ' देश गत्वा अभिप्रेत गन्तव्यस्थान प्राप्य देश निपतति तत्प्रदेशे निपततीत्यर्थ 'जहिं जहिं च ण सा निवडइ, तहिं तहिं ण ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासति, जाव पभासे ति' यत्र यत्र च खलु यस्मिन यस्मिंश्च खलु देशे सा क्रुद्धस्या-

---

भदन्त ' कौनसे अचित्त भी पुद्गल प्रकाशक होते हैं, यावत् वस्तुके उद्योतक होते हैं, ताप करते हैं, वस्तुको जलानेवाले होनेके कारण वे चमकते हैं ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं 'कालोदाई' हे कालोदायिन् ! 'कुद्धस्स अणगारस्स तेयलेस्सा निस्सिट्ठा, समाणी, दूरं गत्ता दूरनिवडइ ? जो तपस्वी साधु क्रुद्ध होता है तब उसके शरीरसे तेजोलेश्या निकलती है और वह निकलकर उससे बहुत दूर जाकर गिर पडती है वह तेजोलेश्या स्वय तेजोमय होने के कारण प्रकाशस्वरूप, वस्तुद्योतक, तापजनक, एव चमकीली होती है । 'देसगत्ता देसनिवडइ' यदि वह तेजोलेश्या किसी विवक्षित अमुक स्थानपर पहुचानी होती है तो वह उस गन्तव्य स्थानपर जाकर वहीं पडजाती है । इस तरह 'जहिं२ च ण सा निवडइ, तहिं२ णं ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासति, जाव पभासेंति' जहा२ पर वह तेजोलेश्या पडती है वहां२

जाव पभासेंति ? हे भदन्त ! કયાં ક્યા અચિત્ત પુદ્ગલો પ્રકાશ, તાપ, ચળકાટ આદિથી યુક્ત હોય છે ?

ઉત્તર- 'कालोदाई !' હે કાલોદાયી ! 'कुद्धस्स अणगारस्स तेयलेस्सा निस्सिट्ठा, समाणी, दूर गत्ता दूर निवडइ' જે તપસ્વી સાધુ કોપાયમાન થાય છે, તેના શરીરમાંથી તેજોલેશ્યા નીકળે છે તે તેજોલેશ્યા તેના શરીરમાંથી નીકળીને બહુ દૂર જઇને પડે છે તે તેજોલેશ્યા પોતે જ તેજોમય હોવાથી પ્રકાશસ્વરૂપ, વસ્તુને પ્રકાશિત કરનારી, ઉષ્ણતાજનક અને ચળકતી હોય છે 'देस गत्ता देस निवडइ' જે તે તેજોલેશ્યાને કોઇ અમુક સ્થાને પહોંચાડવી હોય છે, તો તે ત્યાં જઇને જ પડે છે આ રીતે जहिं जहिं च ण सा निवडइ' तहिं तहिं ण ते अचित्ता वि पोग्गला

नगारस्य तेजोलेश्या निपतति, तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिन् देशे खलु ते अचित्ता अपि पुद्गला अवभासन्ते प्रकाशयन्ति यावत्-उद्द्योतयन्ति, तपन्ति, प्रभासन्ते, 'एएण कालोदाई ! ते अचित्ता वि पोग्गला ओभासेति जाव पभासेति' हे कालोदायिन् ! एतेन कारणेन तेजोलेश्यायास्तत्तद्देशे पतनेन ते अचित्ता अपि पुद्गला अवभासन्ते यावत् उद्द्योतयन्ति, तपन्ति, प्रभासन्ते । 'तए ण से कालोदाई अणगारे समण भगव महावीर वदइ, नमसइ, वदित्ता, नमसित्ता' तत खलु स कालोदायी अनगार श्रमण भगवन्त महावीर वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा 'बहूहिं चउत्थ-छट्ठ ऽट्ठम जाव अप्पाण भावेमाणे जहा पढमसए कालासवेसियपुत्ते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे' बहुभिः=अनेकैः चतुर्थ-

पर उस तेजोलेश्याके वे अचित्त भी पुद्गल प्रकाश करते हैं वहां पर रही हुई वस्तुको वे उद्योतयुक्त करदेते हैं, वहां पर गर्मी पैदा कर देते हैं, तथा स्वय वे दाहकरूप होनेसे चमकने लगते हैं । इस तरह अचित्त पुद्गल भी चमकते हैं, ताप उत्पन्न करते हैं आदि२ जैसा हे कालोदायिन ! तुमने पूछा है वे सब काम करते हैं । प्रभुके मुखसे इस प्रकार अपने प्रश्न का समाधान सुनकर 'से कालोदाई अणगारे समणं भगव महावीर वदइ नमसइ, वदित्ता नमसित्ता' उन कालोदायी अनगार ने श्रमण भगवान् महावीर को वदना की नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके 'बहूहिं चउत्थ छट्ठ ट्ठमजाव अप्पाणं भावेमाणे जहा पढमसए कालासवेसियपुत्ते जाव सव्व दुक्खप्पहीणे'

ओभासति, जाव पभासेति' જ્યા જ્યાં તે તેજોલેશ્યા પડે છે, ત્યાં ત્યા તે તેજોલેશ્યાના અચિત્ત પુદ્ગલો પણ પ્રકાશ કરે છે, ત્યા રહેલી વસ્તુને તેઓ પ્રકાશયુક્ત કરી દે છે ત્યાં ગરમી પેદા કરે છે, અને તેઓ પોતે જ દાહકરૂપ હોવાથી ઝળકવા માંડે છે હે કાલોદાયી ! તમે આ વિષયમા જે જે પૂછયુ તે બધુ કામ તેઓ કરે છે

મહાવીર પ્રભુના વચનોમાં શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતાં કાલોદાયી અણગાર કહે છે— 'सेव भंते ! सेव भंते !' હે ભદન્ત ! આપે જે કહ્યું તે સત્ય જ છે હે ભદન્ત ! આપનુ કથન સર્વથા સત્ય જ છે આ પ્રમાણે કહીને તેમણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને 'वदइ नमंसइ, वदित्ता, नमसित्ता' વદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવિત કરતા વિચરવા લાગ્યા 'बहूहिं चउत्थ–छट्ठऽट्ठम जाव अप्पाण भावेमाणे जहा पढमसए कालासवेसिय पुत्ते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे' તેમણે અનેક ઉપવાસ છઠ્ઠ અઠ્ઠમ આદિ તપથી

षष्ठाष्टम यावत् तपोविशेषै आत्मानं भावयन् यथा प्रथमशतके नवमे उद्देशके कालास्यवेसिकपुत्र यावत् उपर्युक्ततपोविशेषै आत्मानं भावयन् सिद्ध, बुद्ध, मुक्तः, सर्वदुःखप्रहीण सजात., तथा अयमपि कालोदायी अनगार सिद्धः, बुद्धः, मुक्त सर्वदुःखप्रहीणो जात इति भाव ।

अन्ते कालोदायी भगवद्वाक्य समर्थयन् स्वीकरोति 'सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति' हे भदन्त ! तदेव भवत्कथनं सर्वं सत्यमेव, हे भदन्त ! भवत्कथनं सर्वं सत्यमेवेति ॥सू० ५॥

इति सप्तम शतकस्य दशमोद्देश ॥७-१०॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललित कलापालापक-प्रविशुद्ध-गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्री-शाहूच्छत्रपति-कोल्हापुरराज-प्रदत्त "जैनशास्त्राचार्य" पदभूषित कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैन धर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां "श्रीभगवतीसूत्रस्य" "प्रमेयचन्द्रिका"ऽऽख्यायां व्याख्यायां सप्तम शतक समाप्तम् ॥७॥

❀

उन्होंने अनेक चतुर्थ, छट्ठ, अट्ठम यावत् तपविशेषों से अपने आपको भावित (वासित) किया और जिस प्रकार प्रथम शतक में नववें उद्देशक में कालास्यवेशिकपुत्रने इन तपस्याओं द्वारा अपने निज की शुद्धि कर सिद्धिगति को प्राप्त कर लिया वे बुद्ध मुक्त बनकर समस्त दुःखों से प्रहीण बन गये, इसी प्रकार से ये कालोदायी अनगार भी सिद्ध, बुद्ध, मुक्त बनकर समस्त दुःखोंसे रहित हो गये । अन्तमें

પોતાના આત્માને ભાવિત કર્યો અને અન્તે સિદ્ધ પદ પામ્યા, બુદ્ધ થયા, મુક્ત થયા અને સમસ્ત કર્મોનો સદંતર ક્ષય કરીને સમસ્ત દુઃખોથી રહિત બની ગયા. આ વિષને લગતુ સમસ્ત કથન પહેલા શતકના નવમા ઉદ્દેશકમા આપવામા આવેલા કાલાસ્યવેશિકપુત્રના કથન પ્રમાણે સમજવું ॥ સૂ. ૫ ॥

સાતમા શતકનો દસમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત.

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત ભગવતી' સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાનો સાતમો શતક સમાપ્ત ॥ ૭ ॥

कालोदायी भगवान् के इस कथनका समर्थन करते हुए कहते हैं 'सेव भंते ! सेव भंते ! त्ति' हे भदन्त ! आपका कथन सर्व सत्य ही है हे भदन्त ! आपका कथन सर्वथा सत्य ही है ॥ सू० ५ ॥

सातवें शतकका दशवा उद्देशक समाप्त

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके सप्तम शतक समाप्त ॥ ७ ॥

❀

कालोदायी भगवान् के इस कथनका समर्थन करते हुए कहते हैं 'सेवं भंते ! सेव भंते ! त्ति' हे भदन्त ! आपका कथन सर्व सत्य ही है हे भदन्त ! आपका कथन सर्वथा सत्य ही है ॥ सू० ५ ॥

सातवें शतकका दशवा उद्देशक समाप्त

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्र' की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके सप्तम शतक समाप्त ॥ ७ ॥